

ISSN 2304-5809

Молодий Вчений

12.1

(40)
2016

ISSN (Print): 2304-5809
ISSN (Online): 2313-2167

Науковий журнал
«МОЛОДИЙ ВЧЕНИЙ»

№ 12.1 (40) грудень, 2016 р.

Члени редакційної колегії журналу:

Arkadiusz Adamczyk – professor, dr hab. in humanities (Poland)
Janusz Wielki – professor, dr hab. in economics, engineer (Poland)
Inessa Sytnik – professor, dr hab. in economics (Poland)
Базалій Валерій Васильович – доктор сільськогосподарських наук (Україна)
Балашова Галина Станіславівна – доктор сільськогосподарських наук (Україна)
Вікторова Інна Анатоліївна – доктор медичних наук (Росія)
Глуценко Олеся Анатоліївна – доктор філологічних наук (Росія)
Гриценко Дмитро Сергійович – кандидат технічних наук (Україна)
Дмитрієв Олександр Миколайович – кандидат історичних наук (Україна)
Змерзлий Борис Володимирович – доктор історичних наук (Україна)
Іртищєва Інна Олександрівна – доктор економічних наук (Україна)
Коковіхін Сергій Васильович – доктор сільськогосподарських наук (Україна)
Лавренко Юрій Олександрович – доктор сільськогосподарських наук (Україна)
Лебедева Надія Анатоліївна – доктор філософії в галузі культурології (Україна)
Марусенко Ірина Михайлівна – доктор медичних наук (Росія)
Морозенко Дмитро Володимирович – доктор ветеринарних наук (Україна)
Нау́мкіна Світлана Михайлівна – доктор політичних наук (Україна)
Нетюхайло Лілія Григорівна – доктор медичних наук (Україна)
Пекліна Галина Петрівна – доктор медичних наук (Україна)
Писаренко Павло Володимирович – доктор сільськогосподарських наук (Україна)
Романенкова Юлія Вікторівна – доктор мистецтвознавства (Україна)
Севостьянова Наталія Лларіонівна – кандидат юридичних наук (Україна)
Стратонов Василь Миколайович – доктор юридичних наук (Україна)
Шаванов Сергій Валентинович – кандидат психологічних наук (Україна)
Шайко-Шайковський Олександр Геннадійович – доктор технічних наук (Україна)
Шапошников Костянтин Сергійович – доктор економічних наук (Україна)
Шапошнікова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук (Україна)
Швецова Вікторія Михайлівна – кандидат філологічних наук (Росія)
Шепель Юрій Олександрович – доктор філологічних наук (Україна)
Шерман Михайло Ісаакович – доктор педагогічних наук (Україна)
Шипота Галина Євгенівна – кандидат педагогічних наук (Україна)
Яковлев Денис Вікторович – доктор політичних наук (Україна)
Яригіна Ірина Зотовна – доктор економічних наук (Росія)

Повний бібліографічний опис всіх статей журналу представлено у:
Національній бібліотеці України імені В.В. Вернадського,
Науковій електронній бібліотеці Elibrary.ru, Polish Scholarly Bibliography

Журнал включено до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз:
РИНЦ, ScholarGoogle, OAJI, CiteFactor, Research Bible, Index Copernicus.
Index Copernicus (IC™ Value): 4.11 (2013); 5.77 (2014); 43.69 (2015)

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 18987-7777Р від 05.06.2012 р.,
видане Державною реєстраційною службою України.

Обкладинка журналу присвячена річниці введення в експлуатацію одного з найкрасивіших мостів Києва, який було збудовано у 1976 році та саме він став першим вантовим мостом на території України. На той час будівництво мостів вантовим способом було інноваційною технологією, адже застосовувалася технологія скріплення арматурою окремих залізобетонних балок, довгий проліт підтримують на вазі величезні троси, які називаються ванти, тому складається враження, ніби міст летить. Міст зв'язує правобережні житлові райони з житловими масивами Райдужний, Троещина, Воскресенка. Це цілий комплекс завдовжки понад 9 км, який складається з підходів до мостів через Дніпро і Десенку та відіграє найважливішу роль у транспортній інфраструктурі столиці.

Відповідальність за зміст, добір та викладення фактів у статтях несуть автори. Редакція не завжди поділяє позицію авторів публікацій. Матеріали публікуються в авторській редакції. Передрукування матеріалів, опублікованих в журналі, дозволено тільки зі згоди автора та редакції журналу.

ЗМІСТ**ХІМІЧНІ НАУКИ**

- Кутузова А.С., Донцова Т.А.**
Характеризація та фотокаталітичні властивості титану оксиду, отриманого гідролітичним способом.....1
- Одарченко М.С., Сподар К.В., Карпенко З.П., Косухіна Ю.В.**
Порівняльна характеристика якості замороженої риби та удосконалення способів заморожування рибної сировини..... 5

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

- Барановський М.М., Літвін І.А.**
Особливості екстрагування вінкаміну із трави барвінку малого *Vinca minor L.*.....9
- Крайнюков О.М., Кривицька І.А., Крайнюков О.О.**
Встановлення метрологічних характеристик методики біотестування з визначення гострої токсичності води на водоростях *Scenedesmus quadricauda* (Turp) Breb 13
- Товста С.М.**
Рівненський бурштин – це камінь спотикання, долари під ногами чи джерело наповнення бюджету?!.....17
- Філіппова Є.В., Федоненко О.В., Маренков О.М.**
Раціональне природокористування промислової іхтіофауни Запорізького (Дніпровського) водосховища шляхом лімітування вилучення деяких видів риб у 2016 році..... 21
- Яблонська К.М., Косоголова Л.О.**
Вплив фізичних методів обробки на вміст інуліну в екстрактах кульбаби лікарської (*Trachacum officinale Wigg.*) 26

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

- Гасанова А.Е., Соколовська О.О.**
Структура молекулярних з'єднань бісквітного тіста з еламіном та стевіозидом..... 30
- Грабар І.Г., Сакара І.О.**
Моделювання кінетики деформування високошвидкісного автомобіля Ford Focus III в процесі наїзду на нерухому перешкоду 34
- Dolya K.V.**
Modeling of development of transport systems in modern environment..... 37

- Івасів В.М., Слободян В.І., Гриців В.В., Юрич А.Р., Пірко В.М., Піруг М.Б.**
Методика оцінки залишкового ресурсу сталевих канатів..... 41
- Коцкулич Я.С., Кирчей О.І., Лазаренко О.Г., Лівінський А.М.**
Відновлення свердловин шляхом забурювання нових стовбурів..... 45
- Одарченко Д.М., Одарченко М.С., Карпенко З.П., Доценко А.В.**
Використання каротиновмісної сировини в технології кулінарних напівфабрикатів з м'яса птиці..... 50
- Турчин О.П.**
Аналіз IT-сегменту ринку праці..... 53
- Шевченко В.В., Олінійчук А.І., Вакуленко В.С., Шалоумов Є.В.**
Розрахунок електромагнітно-акустичних перетворювачів для ультразвукового неруйнівного контролю.....56

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ НАУКИ

- Алексєєв О.О., Патица В.П., Гнатюк Т.Т.**
Взаємовідносини між *Bradyrhizobium japonicum* і збудниками бактеріозів сої та їх чутливість до пестицидів..... 60
- Нужна М.В., Михаленко І.В., Бойчук І.В.**
Морфо-фізіологічна модель гібридів кукурудзи різних за групами стиглості FAO 300-600 в умовах зрошення.....64

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

- Авер'янова Н.М.**
Громадянська активність особистості як консолідаційний чинник українського суспільства..... 69
- Будига І.І.**
Перспективи релігійного буття Волинського регіону.....73
- Васильєва Л.А.**
Особливості та роль публічних комунікацій в сучасному соціумі.....77
- Запорожченко О.В.**
Антропологічні проблеми інформаційного суспільства..... 81
- Коваль А.Я.**
Християнство і націоналізм..... 86

Chursinova O.Yu.

Specifies of the paradigm of technical conception in Europe in the Modern Time and their interpretation in Ukrainian philosophy of technique.....92

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ**Ховалко А.Б.**

Мікрокліматична зональна диференціація печерних систем Поділля на прикладі печери «Атлантида».....96

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО**Скопцова О.М.**

Народно-виконавська манера як художньо-стильова ознака українського народного хорового виконавства.....100

Шнуренко Т.В.

Дослідження традиційної сорочки на сторінках журналу «Народознавчі зошити» (Львів).....104

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ**Королевська А.В., Долюк Р.О.**

Інформатизація суспільства в сфері освіти США.....108

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ**Кундеус О.М.**

Російська агресія в контексті євроінтеграційного курсу України.....112

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ТА СПОРТ**Бугаєвський К.А.**

Морфологічні значення та антропометричні показники у студенток спеціальної медичної групи за класифікацією Дж. Таннера.....117

Мариненко С.І.,**Фрайхофф С.І., Мариненко А.С.**

Потреба студентів вищого навчального закладу у здоровому способі життя.....122

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ**Glubochenko K.O.**

E-Customs in Ukraine: technologies of eDiplomacy.....125

Кудлак Н.В.

Загальні тенденції державного регулювання інноваційного розвитку сфери підприємницької діяльності.....129

Титаренко О.М.

Теоретичні основи забезпечення духовно-ціннісного розвитку територіальних громад у сільській місцевості в Україні.....135

Яковлева А.І.

Громадянська ідентичність як складова легітимності політичної влади.....140

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ**Жукова В.П.**

Реінжиніринг виробничих процесів бібліотеки.....145

Кобелев А.Н.

Информационная аналитика в контексте трансформации библиотечного социального института Украины.....149

Мандзяк О.М.

Комунікаційно-проектна співпраця зацікавлених сторін готельно-ресторанного бізнесу: нотатки до проблеми.....155

МЕДИЧНІ НАУКИ**Аль-Травнех Е.В., Бобронникова А.Р.**

Дисбаланс провоспалительных интерлейкинов и адипоцитокинов у пациентов с артериальной гипертензией и сахарным диабетом 2 типа.....159

Клітинська О.В., Васько А.А.

Лабораторний аналіз адгезивних властивостей матеріалів для відновлення постійних зубів.....163

Мельник В.С.,**Ізай М.Е., Дуганчик Я.І.**

Аналіз поширеності захворювань зубощелепної системи, які формують попит на стоматологічні послуги.....166

Панчук О.Ю.

Гігієнічна оцінка основних режимних елементів повсякденної навчальної та позанавчальної діяльності студентів, які здобувають стоматологічний фах.....170

Сергеева Н.С.,**Санкін Ю.Ю., Ніколайчук В.С.,****Богатчук А.О., Шпиленко О.Ф.**

Сучасні уявлення про множинну лікарську стійкість, а також новітні маркери раку молочної залози.....177

Слободян К.В.
Роль простагландину E₂
у виділенні осмотично
концентрованої сечі за умов
навантаження 3% розчином
натрію хлориду інтактних
статевозрілих щурів.....181

**Стародуб Г.С.,
Горяїнова Н.В., Перехрестенко Т.П.**
Ефективність застосування
талідоміду при лікуванні хворих
на мієлодиспластичний синдром.....185

**Шутова Н.А.,
Сульдост І.О., Шутова І.В.**
Вплив електромагнітного
випромінювання діапазону 895-905 МГц
різної тривалості на клітинний склад
периферичної крові 3-місячних щурів.....188

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Білоус Р.М., Кармазіна Я.О.
Психологічні особливості соціальної
тривожності студентів.....192

Вигівська В.М., Гуріна З.В.
Проблема залежності
від мобільного телефону у підлітків.....196

Висідалко Н.А., Бабенко А.І.
Психологічний аналіз стресу
в навчальній діяльності студентів.....199

Гавриловська К.П., Базилюк І.І.
Образ сім'ї в свідомості
молодих матерів із різними
соціальними статусами.....202

Камышин В.В., Андросович К.А.
Социальная адаптация первокурсников:
анализ результатов исследования.....206

Кізь О.Б.
Формування гендерної культури
студентської молоді у сфері
шлюбно-сімейних стосунків
засобами інтерактивних технологій.....212

Кодлубовська Т.Б.
Метод антистресової дихальної
фітоаромарегуляції
в психологічній практиці.....221

Кошинська Л.О., Гуріна З.В.
Особливості розвитку
самооцінки молодшого школяра.....226

Литвинчук А.М.
Особливості групової психотерапії у
психологічній роботі з наркозалежними.....230

Маянцева Т.О.
Емпіричне дослідження кризової
психологічної допомоги
дітям дошкільного віку з вимушено
переміщених сімей.....235

Ткач Б.М.
Нейропсихологічна корекція
ненормативної агресивності
у дітей та підлітків.....239

Улунова Г.Є.
Комунікативне вигорання
як функціонально-структурні
зміни культури професійного
спілкування державних службовців 245

Харченко А.С.
Психологічні особливості творчих
здібностей у підлітковому віці.....251

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Акатріні В.М.
Костянтин Мандичевський:
реформатор книгозбірні
Чернівецького університету в період
перебування у складі Румунії.....255

Коляда І.А., Конончук Ю.В.
Історія становлення блюзу
та джазу як музичних жанрів.....259

Кульчицька І.В.
Незаконні форми релігійної
активності національних меншин
підрадянської України у 1920-х роках.....264

Мічуда В.В.
Радянська система освіти
у повоєнний період (1945-1950 роки).....267

Мочернюк Я.М.
Розвиток польового господарства
в поміщицьких маєтках
Київської губернії в 1861-1917 роках.....271

Романенко Т.В.
Свобода слова в медійному просторі
сучасної України.....275

Салата Г.В.
Асиметрія історіографії:
нотатки до постановки проблеми.....279

Червінський А.І.
Роль державних органів і громадських
організацій у виявленні
і збереженні пам'яток історії
та культури Прикарпаття.....282

Яблонська Д.Р.
Розвиток вищої освіти на Поділлі
у 20-х роках ХХ століття.....286

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Atadjanova M.A.
Animatic mythology and its functional
nature in the current Uzbek prose.....290

Brananich O.V.
Verbal communication strategies
of the political media discourse.....294

Вознюк Г.А. Образ «країни весни» в збірці Йосано Акіко «Скуйовджене волосся».....	298	Собецька Н.В. Вживання фемінітивів, як прояв гендерної культури.....	375
Дячук О.В. Менасивні та квеситивні мовленнєві акти на прикладі дискурсу соціальної реклами США.....	301	Тендітна Н.М., Смірнова Н.Є. «Безодня» смертей у романі Є. Пашковського.....	379
Жураев М.А., Кучкаров Т.О. Отголоски античных мифологических сюжетов о грифонах в фольклоре тюркоязычных народов Средней Азии.....	305	Тошхужаева Ш.Г. Лингвопоэтическое исследование художественной литературы – описательные средства.....	382
ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ			
Касинець Д.В. Семантика прикметників, які передають етичну оцінку.....	311	Білостоцька О.В. Структура мотиваційної сфери особистості майбутнього вчителя музичного мистецтва.....	387
Кенжаева П.У. Влияние чеховского стиля на рассказы Эсендаля.....	317	Бопко І.З. Іншомовна підготовка майбутніх учителів нефілологічних спеціальностей – одне із завдань євроінтеграції.....	391
Кириленко Н.І., Радченко К.В. Символонаповнення образу маку в поезії М. Вінграновського.....	320	Вінтюк Ю.В. Стан підготовки майбутніх психологів у ВНЗ України з позицій сучасних вимог.....	395
Коржик А.О. Трапеза як інтерсеміотичний фольклорний текст.....	324	Віцюк А.А. Методика формування орфографічної грамотності студентів-іноземців першого курсу ВНЗ за допомогою різних видів диктантів.....	400
Кучер З.І., Сидоренко Л.М. Лексичні особливості перекладу німецькомовних фахових різногалузевих текстів.....	329	Гінкевич О.В. Методика формування аналітико- синтетичних умінь п'ятикласників під час вивчення літератури.....	405
Кушнір Л.О. Авторська лексика Дж. Р. Р. Толкіна в українському відтворенні: перекладацькі стратегії.....	334	Грегоращук Ю.В. Професійно-орієнтований підхід до навчання іноземної мови як основа відбору змісту освіти.....	409
Ольховська Ю.Д. Трихотомія «статика – динаміка – історія» в концепції І. О. Бодуена де Куртене.....	342	Денисенко Н.Г., Смірнов С.В. Компетентнісно-орієнтоване наставництво як засіб інноваційної підготовки майбутніх офіцерів запасу в умовах ВНЗ.....	413
Orlova M.O. Das reismotiv in den werken von schriftstellern der 68er generation	346	Жидкова Н.М. Можливості навчальних програм для реалізації міжпредметних зв'язків на уроках правознавства.....	417
Пангелова М.Б. Епістолярій Уласа Самчука як індикатор літературного побуту його часу.....	352	Заїка О.В. Курс: «Практикум з розв'язування задач з вищої математики» для магістрів – майбутніх викладачів математики.....	424
Петрик О.М. Дієприкметник як перекладацька проблема.....	359	Ісак Л.М. Проблеми інформатизації технологій навчання на сучасному етапі: досвід та перспективи вітчизняної науки.....	428
Посохова А.В. Когнітивно-семантичний простір професійного роману.....	364		
Рожков Ю.Г. Термін та термінологія. Ветеринарна лексика.....	368		
Ситник О.В. Основні напрями вивчення психологічної новелістики М. Хвильового.....	371		

Канівець О.М., Драганчук А.В. Освітня діяльність Феофана Лебединцева – ученого, педагога, літератора та викладача іноземних мов.....	432	Новосельська Н.Т. Формування екологічної культури молодших школярів у оповіданнях Василя Сухомлинського	483
Карабін О.Й. Проектна діяльність у формуванні професійного саморозвитку майбутніх фахівців у галузі інформаційних технологій.....	436	Овсієнко А.М. Особливості поетапного навчання ділової комунікації майбутніх фахівців сфери обслуговування.....	487
Козак Х.І. Моральність молодших спеціалістів сестринської справи: постановка проблеми і можливі шляхи її вирішення.....	440	Окіпняк Д.А., Малюк В.М., Окіпняк А.С. Інтерпретація та обґрунтування моделі фахівця із розмінування з урахуванням вимог сьогодення.....	491
Кричківська О.В., Лиса Н.С. Формування міжкультурної комунікативної компетентності майбутніх фахівців зовнішньоекономічної діяльності.....	444	Островська Н.Д. Особистісно орієнтований підхід у підготовці економістів аграрного профілю.....	497
Кузюк Н.М. До питання про особливості формування англомовної лексико-граматичної компетенції студентів будівельних спеціальностей в межах комунікативно-когнітивного підходу	449	Патієвич О.В. Змістове наповнення та структура етапів навчання англійської мови академічного письма студентів магістратури.....	501
Лесик Г.В. Методологічні особливості соціально-гуманітарної підготовки фахівців у вищих навчальних закладах України.....	453	Пікон К.С. Американський досвід організації ступеневої медсестринської освіти	507
Лисиця Д.А. Структура професійної компетентності майбутніх зубних гігієністів.....	458	Попович В.І. Формування професійно-мовленнєвої компетентності майбутніх фахівців з туристичного обслуговування.....	511
Малихін О.В. Компетентнісний підхід у навчанні іноземної мови студентів філологічних спеціальностей.....	462	Пшенична Н.С. Викладання хімічних дисциплін у майбутніх учителів нехімічних спеціальностей як запорука формування професійної компетентності.....	514
Malykhin O.V. Genesis of the notion «method» in the context of modern pedagogy.....	466	Радзієвська О.В. Аудіювання як частина процесу розвитку комунікаційної компетенції студентів.....	518
Мартинів О.М. Наукові засади використання міждисциплінарної інтеграції у формуванні культури здоров'язбереження майбутніх фахівців.....	469	Радченко Є.О. Особливості спортивного відбору футболістів на етапі попередньої базової підготовки з урахуванням фізичної підготовленості.....	521
Мельничук Ю.П. Формирование рефлексивной компетентности как педагогическая проблема.....	474	Рижкова С.В. Використання інноваційних технологій в процесі вивчення англійської мови у вищій школі.....	524
Міськевич А.В. Актуальність проблеми формування готовності майбутніх керівників навчальних закладів до використання інноваційних технологій управління в професійній діяльності.....	478	Рожков Ю.Г. Використання методу кейсів при формуванні професійної культури ветеринарів.....	527
		Рязанцева О.В. Уміння викладача дистанційної системи освіти, необхідні для успішної комунікативної взаємодії з учасниками навчального процесу.....	531

Сердюк Н.Ю., Марченко Н.М. Сучасні гаджети в умовах трилінгвального навчання майбутніх учителів іноземних мов.....	535
Стражнікова І.В. Система освіти України в перші роки незалежності	539
Човган О.О. Підготовка майбутніх соціальних працівників до тренінгової роботи засобами інформаційно-комунікаційних технологій.....	543
Шевченко В.М. Особливості професійної соціалізації майбутніх фахівців економічної сфери в процесі фахової підготовки.....	546
Шостаківська Н.М. Процес формування інформаційної компетентності майбутніх економістів у системі освіти.....	551
Шульга Т.А., Покась Л.А. Використання інтерактивних методик для формування геоморфологічних понять у процесі навчання географії.....	555
Шумило І.І. Формування комунікативної компетентності студентів засобами інтерактивних технологій на заняттях іноземної мови.....	559
Ястремська С.О. Нормативне і правове забезпечення системи дистанційної освіти в Україні.....	562

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Булат Н.М. Періодизація українського законодавства у сфері регулювання доменних імен.....	567
Вороніна Н.В. Щодо питання необхідності правового регулювання загальнообов'язкового медичного страхування в Україні.....	571
Громова А.О. Щодо проблемних питань кредитних зобов'язань.....	575
Дмитрієва Л.В. Актуальні питання використання допомоги спеціалістів та експертів у розслідуванні з'валтувань, вчинених неповнолітніми.....	578
Дорошук М.З. Законодавчі дефініції понять «спеціальність» та «спеціалізація» та їх використання у нормативному регулюванні кадрового забезпечення сфери охорони здоров'я в Україні: теоретико-правовий аналіз	581

Коляда Т.А. Перспективні сфери застосування державно-приватного партнерства в Україні.....	588
Кравцова К.М. Міжнародні стандарти та зарубіжний досвід правового регулювання обігу пестицидів у сільському господарстві України.....	591
Кривенко Ю.В. Благодійна та волонтерська діяльність: спільне та відмінне.....	594
Маланчук П.М., Голодна А.С. Пробація в Україні: бути чи не бути.....	598
Петрівна А.С., Маланчук П.М. Співробітництво України з Інтерполом під час кримінального провадження.....	602
Полтавченко К.Г. Структура господарського законодавства в Об'єднаних Арабських Еміратах.....	605
Руденко О.В. Адміністративні послуги: сутність та поняття.....	611
Слабко С.М. Сутність та зміст правосуб'єктності людини: теоретичний, історичний та міжнародний аспекти.....	615

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Абрамова А.С. Проблематика податкового адміністрування та шляхи вирішення.....	619
Азаренков Г.Ф., Каткова К.В. Компетентнісний підхід як чинник підвищення економічної безпеки підприємства.....	623
Азарова А.О., Присяжнюк М.В., Нестерук І.О. Удосконалення збутової діяльності підприємства засобами сучасних інформаційних технологій.....	628
Баянт Г.Р. Вдосконалення кредитної стратегії банку в контексті управління кредитним ризиком.....	632
Белік Ю.В. Теоретичні засади економічної безпеки підприємств: сутність, значення та забезпечення.....	636
Бикова А.А., Паранько Д.Д. Складові ефективної адаптації персоналу.....	640

Бондарчук Н.В., Гончаров Т.Т. Удосконалення управлінського обліку реалізації продукції в сільськогосподарському підприємстві.....647	Гребеннікова А.А., Кошман Я.О. Удосконалення фінансово-інвестиційного забезпечення діяльності сільськогосподарських підприємств.....706
Брежнєва-Єрмоленко О.В., Місюченко А.Е. Роль податкового потенціалу в забезпеченні розвитку регіону..... 651	Гриценко В.І., Мельник О.І. Особливості управління збутом та вдосконалення форм реалізації сільськогосподарської продукції..... 709
Васільєва Л.М., Жос М.Г. Формування системи внутрішньогосподарського контролю в аграрних підприємствах.....655	Гусак А.В. Сутність та класифікація помилок у професійних стандартах..... 713
Васільєва Л.М., Мостипака В.Р. Теоретичні аспекти організації бухгалтерського обліку на підприємстві.....658	Давидюк А.П., Турлюк І.В. Україна на міжнародному ринку туристичних послуг: сучасний стан та перспективи розвитку.....717
Васільєва Л.М., Неїсало В.В. Теоретичні та облікові аспекти реалізації продукції.....662	Дарибекова А.С., Дарибеков С.С. Тенденції розвитку інвестиційної діяльності в сучасних умовах економіки Казахстану.....721
Васільєва Л.М., Скінтяну О.І. Теоретичні основи обліку основних засобів на сільськогосподарських підприємствах..... 665	Дуда Н.І., Бояринова К.О. Проблеми комерціалізації інноваційних розробок для підприємств сфери охорони здоров'я.....726
Вашечко Ю.В. Методичні підходи до оцінки інвестиційної привабливості сільськогосподарських підприємств та їх класифікація..... 668	Єкель Г.В., Коваленко Г.В., Лупеха І.М. Практичні аспекти формування ефективності виробництва зерна сої за органічної системи землеробства.....730
Вірковська А.А. Пріоритети реалізації зовнішньоторговельних інтересів України з країнами Європи..... 673	Єхалова Г.В. Теоретичні основи державного регулювання страхового ринку: історичний аспект.....734
Владика О.Є. Шляхи вдосконалення обліку розрахунків з постачальниками та підрядниками.....677	Жаворонок А.В. Диверсифікація банківських послуг: факторний вплив.....739
Воляк Л.Р. Аналітична оцінка екологобезпечного виробництва 681	Жолоб В.М. Практика формування інформації про платоспроможність та ліквідність компанії сфери телекомунікацій, що застосовує МСФЗ.....745
Временко А.В., Матвейко Т.Г. Перспективи розвитку добровільного медичного страхування.....685	Зайченко М.В. Моделювання багатомірної структури бізнес-процесів на підприємстві..... 750
Галіцейська Ю.М. Проблеми банківського кредитування малого і середнього підприємництва.....689	Зварич О.М. Особливості організації системи внутрішнього контролю публічних акціонерних товариств.....754
Гевліч Я.В. Методичні підходи щодо дослідження проблеми управління якістю продукції.....694	Зеркаль А.В. Концептуальні підходи до розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури підприємства..... 758
Глухова С.В., Зотова А.А. Підходи до сутності заробітної плати.....698	
Гортовенко Є.С., Бурковська А.В. Організація та особливості документального оформлення первинного обліку капітальних інвестицій в придбання, виготовлення та оновлення (модернізацію) основних засобів сільськогосподарських підприємств.....701	

Ільїн В.Ю., Сороколита Д.О. Нормативно-правове регулювання обліку розрахунків з оплати праці.....763	Лазоренко Т.В., Кульчицкая А.Е., Сердюк Ю.С. Влияние конфликтов на производительность труда и управление ими.....822
Іськевич П.В. Прибуткове оподаткування підприємств в умовах реформування податкової системи України.....767	Ларіна Я.С., Медведкова І.І. Брендинг як складова маркетингової діяльності та необхідна умова забезпечення конкурентоспроможності підприємства на ринку молочної продукції 826
Каньшина А.В., Новікова Т.В. Управління персоналом банку як засіб попередження його внутрішніх загроз.....772	Лесік І.М., Войналович А.М. Шляхи розв'язання проблеми дефіциту державного бюджету 833
Касій А.В. Загальні засади співпраці новостворених об'єднаних територіальних громад з Європейським банком реконструкції та розвитку на Львівщині.....777	Лесік І.М., Данилов М.В. Інфляція: причини та наслідки..... 837
Кісіль Б.О. Методи визначення та оцінки репутаційних ризиків підприємства.....782	Лесік І.М., Доскалов І.С. Динаміка номінальної і реальної заробітної плати в Україні.....841
Ковальчук Н.О., Сокач М.І. Управління рухом грошових коштів вітчизняних підприємств: окремі теоретичні та практичні аспекти.....786	Лисицина І.Ю. Корпоративна соціальна відповідальність як фактор підвищення конкурентоспроможності на ПАТ «Яготинський маслозавод» «Яготинське для дітей».....844
Коляда І.В. Поняття та сутність комплаєнс-контролю у вітчизняній економічній науці та суспільному дискурсі.....791	Лиськова А.М. Аналіз динаміки торговельно-економічних відносин Україна-ЄС: ефекти після підписання угоди про асоціацію..... 848
Коляда Ю.В., Бондар В.А. Ризики настання кризового стану на підґрунті ортодоксальних моделей економічної динаміки.....795	Лігоненко Л.О., Тремблук М.Д. Розробка та впровадження корпоративної соціальної звітності 852
Коніна М.О., Мрічка А.А. Напрями зміцнення фінансової бази та незалежності органів місцевого самоврядування.....800	Лозовський О.М. Українське підприємництво в сучасних умовах: проблеми і перспективи розвитку.....857
Кукіна Н.В., Бакіна Т.В. Оцінка експорту як важеля конкурентоздатності національної економіки.....804	Лозовський О.М., Зайцева Д.Є. Лідерство як ключовий фактор впливу на креативний потенціал персоналу.....861
Куць Т.В. Аналіз витрат та ефективності виробництва насіння ріпаку в Україні.....809	Лозовський О.М., Маценко А.А. Напрямки оптимізації стратегії управління персоналом вітчизняних підприємств.....866
Лазоренко Т.В., Бобейко І.О., Половинкіна А.О. Особливості дистанційного менеджменту в Україні на прикладі компанії «NICE Solutions».....814	Лопатенко Д.Б. Сучасні тенденції інвестиційних процесів: глобальний вимір.....870
Лазоренко Т.В., Булавина А.Д., Москаленко О.Д. Інтерім-менеджмент: проблеми та перспективи в Україні.....818	Лопашук І.А., Данилюк М.І. Роль маркетингових досліджень у функціонуванні вітчизняних підприємств.....874
	Мироненко А.О., Серьогін С.С. Функції державних та місцевих фінансів України.....877
	Миронець Ю.В. Економічна сутність поняття «фінансово-економічна безпека підприємства».....882

Мокрій О.Г. Еволюція розвитку агропромислового комплексу регіону у трансформаційній економіці.....	886	Романюк М.М., Герман Н.Ю. Амортизаційна податкова різниця та її стимулюючий вплив на інвестиційну діяльність підприємств України.....	946
Москвіченко І.М., Кобзарук В.О. Порівняльний аналіз вартості постачань газу по трубопроводах та скрапленого природного газу морем.....	891	Савич О.П. Особливості формування довготермінових відносин з покупцем на автомобільному ринку.....	950
Носенко І.Ю. Проблеми обліку та управління дебіторською заборгованістю.....	895	Самофатова В.А. Структура агропродовольчої сфери як організаційно-економічної системи.....	954
Овсюк Н.В., Моторна О.С. Особливості побудови системи бюджетування на сучасних підприємствах.....	900	Самчук Г.П. Стан та тенденції розвитку вітчизняного та світового ринків меду.....	958
Овчаренко Т.С., Руденко Є.О. Підходи до оцінювання ефективності інвестицій у розвиток персоналу ПрАТ «Філіп Морріс Україна».....	904	Семенова Т.В., Протопопова О.С. Порівняльна оцінка інвестиційних проектів з урахуванням їх ефективності і рівня ризику.....	962
Одарченко А.М., Сподар К.В., Карбівнича Т.В., Албатова Я.Ю. Підвищення конкурентоспроможності підприємства молочної промисловості, за рахунок впровадження системи НАССР.....	908	Сіренко Н.М., Коваль С.Ю. Напрями удосконалення обліку фінансових результатів на сільськогосподарських підприємствах.....	965
Олійник А.В., Мартинюк А.М. Реструктуризація та реорганізація як інструменти антикризового управління банком.....	912	Смачило Т.В., Кажній М.І. Теоретичні засади управління системою інформаційної безпеки підприємства.....	969
Павлюк Т.І., Ярош В.І. Споживчі уподобання та реальна можливість їх задоволення.....	917	Старух А.І. Система моніторингу підприємництва в державному секторі економіки.....	972
Пастушенко А.І. Формування цінової політики на сільськогосподарських підприємствах.....	922	Таран Т.О. Способи цінової та нецінової конкуренції у сучасному бізнесі.....	976
Петраков Я.В. Детермінанти результативності фінансових та фіскальних інструментів в процесі модернізації електроенергетичної галузі України.....	926	Ткаченко О.С. Агроконсалтинговий центр в розрізі економічного оздоровлення сільськогосподарських підприємств.....	979
Петруновська О.В., Ільків Д.М. Перспективи розвитку депозитарної системи в Україні.....	930	Трифонов О.Д., Таран В.В. Наслідки процесів глобалізації для економіки України.....	983
Пірог С.В. Методика визначення ефективності птахівничого підприємства.....	934	Турський І.В., Сус М.М. Особливості сучасних інноваційних стратегій транснаціональних корпорацій.....	986
Полагнин Д.Д., Шинкарук О.О. Рейтингування системно важливих банків.....	937	Успенко В.І., Калмикова В.Г. Умови вступу банків в міжнародні карткові платіжні системи.....	990
Полянська А.С., Самарський С.В. Гармонізація соціальної відповідальності з економічними інтересами підприємства.....	941	Уханова І.О., Башилова В.В. Оптимізація обліку фінансових результатів у зовнішньоекономічній діяльності підприємств.....	993

Черепанин М.І. Оподаткування суб'єктів малого бізнесу: сучасний стан та напрями реформування.....	996	Юрій Е.О., Дарабан Н.Р. Проблеми та перспективи розвитку малого підприємництва в Україні	1023
Швиданенко Г.О., Теплюк М.А., Декрет І.І. Забезпечення конкурентних переваг у контексті формування ресурсного портфеля підприємства.....	1001	Юрій Е.О., Лисенко Н.П. Практика справляння акцизного податку в Україні.....	1027
Штепенко К.П., Деркаченко А.В. Аналіз діяльності недержавних пенсійних фондів в Україні.....	1006	Юрій Е.О., Никифорак С.П. Фінансове стимулювання в системі управління персоналом підприємства.....	1032
Юрій Е.О., Гриник В.Ю. Особливості формування доходної частини бюджету в сучасних умовах.....	1010	Яремко З.М., Ткач Г.В. Щодо національного брендингу в Україні в контексті просування її інтересів у світі.....	1035
Юрій Е.О., Грицак А.В. Практика оцінювання рівня боргової безпеки держави.....	1014	Ярошенко Л.Л. Концесія як спосіб розвитку транспортно-логістичної інфраструктури в Україні.....	1041
Юрій Е.О., Гросу К.В. Управління діяльністю підприємства в умовах кризи: інструменти та моделі.....	1018	Ястремська Н.М. Оптимізація формування корпоративної культури.....	1045

CONTENTS

CHEMICAL SCIENCES

- Kutuzova A.S., Dontsova T.A.**
Characterization and photocatalytic properties of titanium oxides obtained by hydrolytic methods.....1
- Odarchenko M.S., Spodar K.V., Karpenko Z.P., Kosukhina Yu.**
Comparative characteristic of quality of frozen fish and improvement the methods of freezing fish raw material.....5

BIOLOGICAL SCIENCES

- Baranovsky M.M., Litvin I.A.**
Features of vincamine extraction from the grass of lesser periwinkle *Vinca minor* L..... 9
- Krainiukov A.N., Kryvytska I.A., Krainiukov A.A.**
Installation method bioassay metrological characteristics with the definition of acute toxicity to algae water *Scenedesmus quadricauda* (Turp) Breb.....13
- Tovsta S.M.**
Rivne amber: a stone of stumbling, dollars underfoot or source of pumping up the budget?!.....17
- Filippova E.V., Fedonenko O.V., Marenkov O.N.**
Environmental management of commercial fish fauna Zaporozhyia (Dnieper) reservoir by limiting catches of some fish species in 2016.....21
- Yablonska K.M., Kosogolova L.A.**
Effect of physical processing methods on the content of inulin in extracts of dandelion (*Traxacum officinale* Wigg.) 26

ENGINEERING SCIENCES

- Gasanova A.E., Sokolovskaya E.A.**
Structure of biscuit dough with elamin and stevioside molecular compounds 30
- Grabar I.G., Sakara I.O.**
Modeling of kinetics deformation of high speed car Ford Focus III during the invade a fixed obstacle..... 34
- Dolya K.V.**
Modeling of development of transport systems in modern environment..... 37
- Ivasiv V.M., Slobodyan V.I., Grytsiv V.V., Yurych A.R., Pirko V.M., Pirug V.M.**
Evaluation methods of steel ropes' residual life 41

- Kotskulych Y.S., Kyrchei O.I., Lazarenko O.G., Livynskiy A.M.**
The well recovery by side tracking..... 45
- Odarchenko D.M., Odarchenko M.S., Karpenko Z.P., Dotsenko A.V.**
Use of raw materials containing carotene in culinary technology semi poultry 50
- Turchyn O.P.**
Analysis select IT profile in the labor market.....53
- Shevchenko V.V., Olinychuk A.I., Vakulenko V.S., Shaloumov Y.V.**
Calculating electromagnetic-acoustic transducer for non-destructive testing.....56

AGRICULTURAL SCIENCES

- Aliexsieiev O.O., Patyka V.P., Hnatiyk T.T.**
The relationship between *Bradyrhizobium japonicum* and soybean bakteriosis pathogens and their sensitivity to pesticides..... 63
- Nuzhna M.V., Michalenko I.V., Boichuk I.V.**
Morpho-physiological model of corn hybrids of different maturity groups FAO 300-600 under irrigated conditions.....64

PHILOSOPHICAL SCIENCES

- Averianova N.N.**
The civil activity of a person as consolidation's factor of Ukrainian society 69
- Bulyga I.I.**
Prospects for the religious life of Volyn region.....73
- Vasylieva L.A.**
Features and the role of public communications in the modern society.....77
- Zaporoztchenko O.V.**
Anthropological challenges of the information society 81
- Koval A.Ya.**
Christianity and nationalism..... 86
- Chursinova O.Yu.**
Specifies of the paradigm of technical conception in Europe in the Modern Time and their interpretation in Ukrainian philosophy of technique.....92

GEOGRAPHICAL SCIENCES

- Khovalko A.B.**
Zonal differentiation microclimate in the cave system of Podillya on the example of Atlantyda cave..... 96

HISTORY OF ART

- Skoptsova E.M.**
Folk performing manner as the stylistic sign of the Ukrainian national choir performance. 100
- Shnurenko T.V.**
Research of a traditional shirt on the pages of the journal «Narodoznavchi zoshyty» (Lviv). 104

SOCIOLOGICAL SCIENCES

- Korolevska A.V., Doliuk R.A.**
Informatization of society in the education sector of USA. 108

POLITICAL SCIENCES

- Kundeus O.M.**
Russian aggression in the context of European integration course of Ukraine. 112

PHYSICAL EDUCATION AND SPORT

- Bugaevskiy K.A.**
Morphological meaning and anthropometric indices in female students of special medical groups for classification J. Tanner. 117
- Marynenko S.I., Freyhoff S.I., Marynenko A.S.**
The need of higher educational establishment students in healthy lifestyle. 122

STATE ADMINISTRATION

- Glubochenko K.O.**
E-Customs in Ukraine: technologies of eDiplomacy. 125
- Kulak N.V.**
General trends of the government regulation of innovative development of the entrepreneurial activity sphere. 129
- Tytarenko O.M.**
Theoretical foundations of security value of spiritual and territorial communities in rural areas in Ukraine. 135
- Yakovleva L.I.**
Civil identity as a component of legitimacy of political power. 140

SOCIAL COMMUNICATIONS

- Zhukova V.P.**
Reengineering of the library operation. 145
- Kobelev A.N.**
Information analysis in the context of transformation of the institute of social library of Ukraine. 149
- Mandziak O.M.**
Communication and cooperation of project stakeholders in the hospitality industry: notes to the problem. 155

MEDICAL SCIENCES

- Al-Trawneh O.V., Bobronnikova L.R.**
The Imbalance of proinflammatory interleukins and adipocytokines in patients with concomitant arterial hypertension and diabetes mellitus type 2. 159
- Klitynska O.V., Vasko A.A.**
Laboratory analysis adhesive properties of materials for the restoration permanent teeth. 163
- Melnyk V.S., Izaj M.E., Duhanchyk J.I.**
Analysis of the prevalence of diseases of the dentition, which form the demand for dental services. 166
- Panchuk O.Y.**
Hygienic assessment of the basic part of daily regime educational and extracurricular activities of students, masters dental specialties. 170
- Sergeyeva N.S., Sankin Y.Y., Nikolaichuk V.S., Bohatchuk A.O., Shpylenko O.F.**
The modern understanding of the multi-drug resistance, as well as new markers of breast cancer. 177
- Slobodian K.V.**
The role of prostaglandin E₂ IN excreting osmotically concentrated urine under conditions of loading with 3% sodium chloride in intact sexually mature rats. 181
- Starodub G.S., Goryainova N.V., Perekhrestenko T.P.**
Efficiency of the thalidomide in treating patience with myelodysplastic syndrome. 185
- Shutova N.A., Sulhdost I.A., Shutova I.V.**
Electromagnetic radiation range 895-905 MHz varying duration at the cellular composition of peripheral blood 3-month old rats. 188

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

- Bilous R.M., Karmazina Y.O.**
Psychological features of social anxiety disorder of students. 192
- Vigovska V.N., Gurina Z.V.**
The problem of dependency on the mobile phone in adolescents. 196
- Vysidalko N.L., Babenko A.I.**
Psychological analysis of stress in students' learning activities. 199
- Havrylovska K.P., Bazyliuk I.I.**
Family image in the minds of young mothers with different social status. 202
- Kamyshin V.V., Androsovich K.A.**
Social adaptation of first-year student: analysis of the study results. 206

Kiz O.B. Formation of gender culture of students in marriage and family relations by means of interactive technologies.....	212
Kodlubovskaya T.B. Method of the anti-stress regulation by breathing and aromatherapy in psychological practice.....	221
Kochinska L.A., Gurina Z.V. Features of development of self-appraisal of junior schoolboy.....	226
Litvinchuk L.M. Features of group psychotherapy in the psychological work with drug addicts..	230
Mayantseva T.A. Empirical study of crisis psychological help to preschool age children from forced displaced families	235
Tkach B.N. Neuropsychological correction of indecent aggression in children and adolescents.....	239
Ulunova A.E. Communicative burnout as a functional-structural change of professional communication culture of civil servants.....	245
Kharchenko A.S. Psychological features of creative abilities in adolescence.....	251

HISTORICAL SCIENCES

Akatrini V.M. Kostiantyn Mandychivskyi: a reformer of the library of Chernivtsi University under the rule of Romania.....	255
Kolyada I.A., Kononchuk Y.V. Historical formation of blues and jazz as music genres.....	259
Kulchitska I.V. The illegal forms of religious activity of national minorities of soviet Ukraine in the 1920s.....	264
Michuda V.V. Soviet system of education in the postwar period (1945-1950 years).....	267
Mochernuyk Y.M. Field development sector in estates in the Kiev province 1861-1917.....	271
Romanenko T.V. Freedom of speech in media space of modern Ukraine.....	275
Salata G.V. Asymmetry historiography: notes to the statement of the problem.....	279
Chervinskiy A.I. The role of governments and public organizations (NGO) in the detecting and preservation of historical and cultural heritage of Prykarpattia.....	282

Yablonska D.R. The development of high education in the 20 years of the 20-th century on Podillia.....	286
--	-----

PHILOLOGICAL SCIENCES

Atadjanova M.A. Animatic mythology and its functional nature in the current Uzbek prose.....	290
Bratanich O.V. Verbal communication strategies of the political media discourse.....	294
Vozniuk H.A. The image of «the land of spring» in Yosano Akiko's collection of poetry «Tangled Hair».....	298
Diachuk E.V. Menasive and question patterns of speech acts on the example of U.S. public service advertising discourse	301
Juraev M.A., Kuchkarov T.O. Echoes of ancient mythological stories about a griffin in the folklore of the Turkic-speaking peoples of Central Asia.....	305
Kasynets D.V. Semantics of adjectives that pass the ethical evaluation.....	311
Kenjayeva P.U. Effect on the stories of Essendal in the style of Chekhov.....	317
Kirilenko N.I., Radchenko K.V. Symbolization of flower «poppy» in M. Vingranovsky's poetry.....	320
Korzhyk A.O. Traditional meals as an intersemiotic folk text.....	324
Kucher Z.I., Sydorenko L.M. Lexical features of translation of German-language professional texts of different branches.....	329
Kushnir L.O. J.R.R. Tolkien's authorial vocabulary in Ukrainian reproduction: translation strategies.....	334
Olkhovska Y.D. Trichotomy «statics – dynamics – history» in the concept of J. Baudouin de Courtenay.....	342
Orlova M.O. The travel motif in the works of the German writers of the 1968 generation.....	346
Panhelova M.B. Correspondences of Ulas Samchuk as an indicator of literary life of his time.....	352
Petryk O.M. Participle as a translation problem.....	359
Posokhova A.V. Cognitive-and-semantic space of professional novel.....	364

Rozhkov Yu.G. Term and terminology. Veterinary lexicon.....368	Kanivets A.N., Draganchuk A.V. Educational activity of Feofan Lebedintcev – a scientist, pedagogue, literary men and a teacher of foreign languages 432
Sytnyk O.V. Main directions of studying the psychological short stories by M. Khvylyjovyi.....371	Karabin O.Y. Project activities in the formation of professional future self-development specialists in information technology.....436
Sobetska N.V. Application of femininity as a manifestation of gender culture.....375	Kozak H.I. Morality of junior specialists of nursing: problem and possible ways of solution.....440
Tendytnaya N.N., Smirnov N.E. «The Abyss» of death in the novel of E. Pashkovsky.....379	Krychkivska O.V., Lysa N.S. Intercultural communicative competency forming of the future specialists of foreign economic activity.....444
Toshxujaeva Sh.G. Linguopoetical study of art literature – descriptive means.....382	Kuzlo N.M. To the issue of peculiarities of the English language lexico-grammatical competence formation of civil engineering students in the framework of communicative-cognitive approach 449
PEDAGOGICAL SCIENCES	
Belostotskaya O.V. Structure motivational scope of the person future teachers of musical arts.....387	Lesyk G.V. Methodological features social and humanitarian training in higher educational institutions in Ukraine.....453
Bopko I.Z. Foreign language training of the future non-philological specialties teachers as one of the tasks for European integration.....391	Lysytsia D.L. Structure of professional competence of future dental hygienists.....458
Vintyuk Yu.V. The state of preparation of future psychologists in HEE of Ukraine from the modern requirements viewpoint.....395	Malykhin O.V. Competence approach in teaching foreign language of philology students.....462
Vitsiuk A.A. The methods of forming the spelling literacy of foreign students of the first course of HEI by the different types of dictations.....400	Malykhin O.V. Genesis of the notion «method» in the context of modern pedagogy.....466
Hinkevich O.V. Method of forming analytic-synthetic skills fifth graders the study of literature.....405	Martyniv O.M. Scientific basis of using interdisciplinary integration within formation of future specialists' health saving culture.....469
Hrehorashchuk Yu.V. Professionally oriented approach of foreign language teaching as the basis of educational content selection.....409	Melnychuk Y.P. Formation reflective competence as pedagogical problem.....474
Denisenko N.G., Smirnov S.V. Competence-oriented guidance as a tool of innovative training of future reserve officers in the conditions of higher educational establishments.....413	Miskevych L.V. Actuality of problem of preparedness forming of future managers of educational establishments to the using the management innovation technologies at the professional activity.....478
Zhydkova N.M. Opportunities of training program for use of intersubject communications on the jurisprudence lessons.....417	Novoselska N.T. Formation of primary schoolchildren's ecological culture in the stories written by Vasyl Sukhomlynskyi.....483
Zaika O.V. Course: «Practical work on solving the problem in higher mathematics» for magisters – future teachers of mathematics.....424	Ovsienko L.M. Peculiarities of gradual education of business communication of professional employees in service sector.....487
Isak LM. Problems of informatization of technologies of studies on the modern stage: experience and prospects of home science.....428	Okipniak D.A., Maliuk V.M., Okipniak A.S. The interpretation and argumentation of the specialist model of demining conceding today's demands.....491

Ostrovskaya N.D. Personality-oriented approach in the training of agrarian profile economists.....	497
Patiyevych O.V. Teaching English academic writing within a master's programme: content and structure of learning stages.....	501
Pikon K.S. American experience of organization of graded nursing education.....	507
Popovych V.I. The formation of professional language competence of the future tourist service specialists.....	511
Pshenychna N.S. Teaching chemical disciplines at the future teachers of non-chemical specialties as a guarantee of formation of professional competence.....	514
Radzheyevskaya O.V. Listening as the part of the development of student's communicational competence.....	518
Radchenko Y.A. Peculiarities of sports selection of football players at the stage of preliminary basic training with consideration for their physical fitness.....	521
Ryzhkova S.V. The use of the innovational technologies in the process of learning English in higher school.....	524
Rozhkov Yu.G. Using the case study to develop the professional culture of veterinarians.....	527
Ryazantseva A.V. The ability of the teacher of distance education system necessary for a successful communicative interaction with the participants of the educational process.....	531
Serdiuk N.Y., Marchenko N.M. Modern gadgets under three language training of future foreign languages teachers.....	535
Strazhnikova I.V. The education system of Ukraine in the first years of independence.....	539
Chovgan O.A. Preparation of the future social workers to training by means of information and communication technologies.....	543
Shevchenko V.M. Features of professional socialization future specialists of economic sphere in vocational education.....	546
Shostakivska N.M. The process of formation of information competence of future economists in education.....	551

Shulga T.A., Pokas L.A. The use of interactive methodologies is forming of geomorphological concepts in the process of studies of geography.....	555
Shumylo I.I. Forming foreign language communicative competence by applying interactive technologies.....	559
Yastremska S.A. Regulatory and legal support of distance education in Ukraine	562

LAW SCIENCES

Bulat N.M. The periodization of the Ukrainian legislation in the domain names regulation sphere.....	567
Voronina N.V. Concerning question of necessity legal regulation of compulsory health insurance in Ukraine.....	571
Gromova O.O. Concerning of problem issues of credit obligations.....	575
Dmytrieva L.V. The topical questions of using the help of specialists and experts in violence investigation made by minors.....	578
Doroshchuk M.Z. Legal definitions «speciality» and «specialization» and use of their for legal regulation of staffing healthcare in Ukraine: theoretical and legal analysis.....	581
Koliada T.A. Perspective fields application of public private partnership in Ukraine.....	588
Kravtsova K.M. International standards and foreign experience of legal regulation of pesticides circulation in the agriculture of Ukraine.....	591
Kryvenko Y.V. The charitable and volunteer activities: common and distinctive.....	594
Malanchuk P.M., Holodna A.S. Probation in Ukraine: to be or not to be.....	598
Petrivna L.S., Malanchuk P.M. Cooperation of Ukraine with Interpol during criminal proceedings.....	602
Poltavchenko K.G. Structure of legislation in the United Arab Emirate.....	605
Rudenko O.V. Administrative services: the essence and concept.....	611
Slabko S.M. Nature and content of human legal personality: theoretical, historical and international aspects.....	615

ECONOMIC SCIENCES

Abramova A.S. Problems of tax administration and solutions.....	619	Matveiko T.H., Vremenko L.V. Development prospects voluntary health insurance.....	685
Azarenkov G.F., Katkova K.V. Competence-based approach as a factor in increasing the economic security of the enterprise	623	Halitseyska Yu.M. Problems banking lending small and medium entrepreneurship.....	689
Azarova A.O., Prsyazhniuk M.V., Nesteruk I.O. Perfection of sale activity of enterprise by facilities of modern information technologies.....	628	Hevlich Y.V. Methodical approaches of production quality management issues research.....	694
Balyant H.R. Improving credit strategies in the bank including credit risk management.....	632	Glukhova S.V., Zotova A.A. Approaches of wage essence.....	698
Bielik Y.V. Theoretical foundations of economic security: nature, importance and support.....	636	Gortovenko E.S., Burkovskaya A.V. Organization and features documented primary account capital investments in acquisition and upgrading (modernization) fixed assets of agricultural enterprises.....	701
Bykova A.L., Paranko D.D. Components of effective adaptation of personnel	640	Grebennikova A.A., Koshman. Y.O. Improving financial and investment support of agricultural enterprises.....	706
Bondarchuk N.V., Honcharov T.T. Improvement of product sales management accounting in farm business.....	647	Hritsenko V.I., Melnik O.I. Features of sales management and improvement of the forms of realization of agricultural products.....	709
Brezhnyeva-Yermolenko O.V., Misychenko A.E. The role of tax potential in the development of the region.....	651	Husak A.V. Nature and classification of errors in professional standards.....	713
Vasilieva L.N., Jos M.G. Formation of the internal control system in agricultural enterprises.....	655	Davydiuk L.P., Turliuk I.V. Ukraine on the international tourism market: current state and prospects of development..	717
Vasilieva L.N., Mostypaka V.R. Theoretical aspects of the organization of accounting in the enterprise.....	658	Daribekova A.S., Daribekov S.S. Trends of development of investment activity in the conditions of modern economy of Kazakhstan.....	721
Vasiliieva L.M., Neisalo V.V. Theoretical aspects of accounting and production.....	662	Duda N.I., Boiarynova K.O. Problems of commercialization of innovative developments for enterprises of health protection field	726
Vasilieva L.N., Skinteyanu O.I. Theoretical foundations of fixed assets accounting at the agricultural enterprises.....	665	Iekel G.V., Kovalenko A.V., Lypekha I.N. The practical aspects of formation of soybean grain efficiency of organic farming systems.....	730
Vashechko Yu.V. Methodical approaches to the assessment of investment attractiveness of agricultural enterprises and their classification.....	668	Yekhalova A.V. The theoretical bases of state regulation of the insurance market: the historical aspect.....	734
Virkovska A.A. Priorities of Ukraine`s foreign trade interests realization with European countries.....	673	Zhavoronok A.V. Diversification of banking services: the factors of influence.....	739
Vladyka O.E. Ways of perfection of account of settling are with suppliers and contractors.....	677	Zholob V.M. The practice of generating information about the solvency and liquidity of the company of telecommunications, that applies IFRS.....	745
Voliak L.R. Analytical assessment ecologically production.....	681	Zaichenko M.V. Modeling of multidimensional structure of business processes at the enterprise.....	750
		Zvarych O.M. Features of internal control of public joint stock company.....	754

Zerkal A.V. Conceptual approaches to the development of conscious personnel and corporate culture in the enterprise.....758	Larina Y.S., Medvedkova I.I. Branding as a part of marketing activity and a precondition of ensuring the competitiveness of enterprises on the dairy market.....826
Ilyin V.Y., Sorokolita D.O. Normative-legal regulation of labor accounting calculations.....763	Lesik I.M., Voynalovich A.M. Solutions to the problem of the state budget deficit.....833
Iskevich P.V. Income taxation of enterprises in terms of reforming of the taxation system of Ukraine.....767	Lesik I.M., Danilov M.V. Inflation: reasons and consequences.....837
Kanshyna A.V., Novikova T.V. Bank personnel management as a means of prevention of its internal threats.....772	Lesik I.M., Doskalov I.S. Dynamics nominal and real wage in Ukraine.....841
Kasiy L.V. General principles of cooperation united newly established territorial communities on European Bank for Reconstruction and development in Lviv region.....777	Lysytsina I.Yu. Corporate social responsibility as a factor of increase in competitiveness on «Yahotyns'kyi maslozavod» «Yahotyns'ke dlya ditey».....844
Kisil B.O. Methods of identification and evaluation of reputational risks of an enterprise.....782	Lyskova L.N. Analysis of Ukraine-EU trade relations dynamics: effects after association agreement.....848
Kovalchuk N.A., Sokach M.I. Managing of cash flow of domestic enterprises: some theoretical and practical aspects.....786	Ligonenko L.O., Trembliuk M.D. Development and implementation of corporate social statements.....852
Koliada I.V. Conception and entity of compliance control in Ukrainian economics and public discourse.....791	Lozovsky A.N. Ukrainian business in modern conditions: issues and prospects for development.....857
Kolyada Y.V., Bondar V.A. The risk of the onset of the crisis situation on the basis of the orthodox model of economic dynamics.....795	Lozovskiy O.M., Zaitseva D.E. Leadership as a key factor of influence on the employees' creative potential.....861
Konina M.A., Mrichka A.A. The directions of strengthening the financial base and independence of the local government authorities.....800	Lozovskiy O.M., Matsenko A.A. Methods of human resource management optimization in domestic enterprises.....866
Kukina N.V., Bakina T.V. Assessment of export as a lever of national economy competitiveness.....804	Lopatenko D.B. Modern trends of investment processes: global dimension.....870
Kuts T.V. Analysis of costs and efficiency of rapeseed production in Ukraine.....809	Lopashchuk I.A., Danyliuk M.I. The role of marketing research in the functioning of domestic enterprises.....874
Lazorenko T.V., Bobeiko I.O., Polovinkina A.A. Features of remote management in Ukraine on the example of «NICE Solutions» company.....814	Mironenko A.O., Seregin S.S. The functions of state and local finance of Ukraine.....877
Lazorenko T.V., Bulavina A.D., Moskalenko O.D. Interim management: problems and prospects in Ukraine.....818	Myronets Y.V. Economic essence of the concept of financial and economic security of enterprise.....882
Lazorenko T.V., Kulchytskaya A.E., Serdyk U.S Conflicts' influence on the labour productivity and their management.....822	Mokrii O.H. Evolution of the agriculture of region at transformation economy.....886
	Moskvichenko I.M., Kobzaruk V.A. Comparative analysis of the cost of gas supplies via overland pipelines and liquefied natural gas by sea.....891
	Nosenko I.Y. Problems and accounting receivables management.....895
	Ovsyuk N.V., Motorna O.S. Features of construction of budgeting at modern enterprises.....900

Ovcharenko T.S., Rudenko Y.O. The efficiency of investment in employee development at PrJSC «Philip Morris Ukraine».....	904	Starukh A.I. Entrepreneurship monitoring system in state system of economy.....	972
Odarchenko A.N., Spodar K.V., Karbivnycha T.V., Albatova Ya.Yu. Increase competitiveness of the dairy industry, through the introduction of HACCP.....	908	Taran T.A. Methods of price and non-price rivalry in modern business.....	976
Oliinyk A.V., Martinuk A.M. Restructuring and reorganization as instruments of crisis management in the bank.....	912	Tkachenko A.S. Agricultural advisory centre in the context of economic recovery of agricultural enterprises.....	979
Pavlyuk T.I., Yarosh V.I. Consumer preferences and real possibility of pleasure.....	917	Trifonova O.D., Taran V.V. The effects of globalization Ukraine economy.....	983
Pastushenko A.I. The pricing policy of agricultural enterprises.....	922	Turskyj I.V., Sus M.M. Characteristics of contemporary innovation strategies of transnational corporations.....	986
Petrakov I.V. Financial and fiscal instruments effectiveness determinants of electricity sector modernization in Ukraine.....	926	Uspalenko V.I., Kalmykova V.G. Conditions of entry to international bank card payment systems.....	990
Petrunovska O.V., Ilkiv D.M. Development prospects depository system in Ukraine.....	930	Uhanova I.O., Bashylova V.V. Optimization of accounting financial results from foreign trade of insurance companies..	993
Piroh S.V. Factors of economic efficiency of poultry.....	934	Cherepanyn M.I. Taxation of small-scale business: modern state and ways of restructuring.....	996
Polagnyn D.D., Shynkariuk O.O. Rating grade of systemically important banks.....	937	Shvidanenko G.O., Tepliuk M.A., Dekret I.I. Organization of resource portfolio for enterprise and formation the roles for creating competitive advantages.....	1001
Polyanska A.S., Samarskyi S.V. The harmonization of the social responsibility with the economic interests of enterprise.....	941	Shtepenko E.P., Derkachenko A.V. Analysis of non-state pension funds in Ukraine.....	1006
Romanyuk M.V., German N.Y. Tax depreciation difference and its incentive effect on investment activity of Ukrainian enterprises.....	946	Yurii E.O., Hrynyk V.Y. The peculiarities of forming budget revenue in modern conditions.....	1010
Savych O.P. Features of long-term relations forming with customer on car market.....	950	Yurii E.O., Hrytsak A.V. Evaluation of debt security state: problems and practice.....	1014
Samofatova V.A. Structure of agri-food sphere as the organizational and economic system.....	954	Yurii E.O., Grosu K.V. Business management in crisis: tools and models.....	1018
Samchuk H.P. Status and trends of national and international honey markets	958	Uriy E.O., Daraban N.R. Problems and prospects of small business in Ukraine.....	1023
Semenova T.V., Protopopova O.S. Comparison of investment projects in view of efficiency and level of risk.....	962	Yurii E.A., Lysenko N.A. The practice of charging of excise duty in Ukraine.....	1027
Sirenko N.M., Koval S.Y. Areas of improvement of accounting financial results for agricultural enterprises.....	965	Yuriy E.O., Nykyforak S.P. Financial promotion in enterprise management personnel	1032
Smachylo T.V., Kahnii M.I. Theoretical foundations management of the enterprise's information security system.....	969	Yaremko Z.M., Tkach H.V. About nation branding in Ukraine in the context of the promotion of its interests in the world.....	1035
		Iaroshenko L.L. Concession as a way to develop transportand logistics infrastructure in Ukraine.....	1041
		Iastremaska N.N. Optimization of corporate culture formation.....	1045

ХІМІЧНІ НАУКИ

УДК 546.05

ХАРАКТЕРИЗАЦІЯ ТА ФОТОКАТАЛІТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ТИТАНУ ОКСИДУ, ОТРИМАНОВО ГІДРОЛІТИЧНИМ СПОСОБОМ

Кутузова А.С., Донцова Т.А.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Отримано порошки титану (IV) оксиду гідролітичним способом із різним співвідношенням вихідних реагентів. Одержані порошки досліджували дифракційними методами аналізу, електронною мікроскопією та ІЧ-спектроскопією. Визначено, що синтезовані порошки TiO_2 є нанокристалічними з розмірами агрегатів в діапазоні 300÷600 нм. Виявлено, що при зменшенні кількості титанового прекурсору точка нульового заряду зменшується. Встановлено, що вміст титанового прекурсору значно впливає на фазовий склад порошків та їх адсорбційно-фотокаталітичні властивості.

Ключові слова: титану (IV) оксид, гідролітичний спосіб, наночастинки, точка нульового заряду, сорбція, фотокаталіз.

Постановка проблеми. Останніми роками основна увага при дослідженні каталітичних процесів приділяється використанню напівпровідників як фотокаталізатори для видалення органічних та неорганічних забрудників з водних або газозабруднених систем в процесах екологічного каталізу, підготовки питної води тощо [1]. В основі даного методу очищення рідин чи газів лежить окиснення забрудників, в основному органічних, до нетоксичних речовин або навіть повна так звана «мінералізація». Найбільше дані процеси мають перспективу застосування для знешкодження стоків, що містять барвники, пестициди, відходи харчових підприємств тощо [2]. Однак, фотокаталітичні методи й досі не отримали широкого впровадження через недосконалість самих фотокаталізаторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед багатьох неорганічних матеріалів, які розглядаються як фотокаталізатори, найбільшої популярності отримав титану (IV) оксид (TiO_2). Вперше фотокаталітичну активність TiO_2 виявили Фуджишима і Хонда у 1972 році, при використанні в фотоелектрохімічному процесі, ефективність якого не перевищувала 10% [3]. Титану (IV) оксид відрізняється високою фоточутливістю і володіє прийнятною шириною забороненої зони ($E_g = 3,2$ eV). Він утримує домінуючу позицію у фотокаталізі оскільки він також є хімічно і біологічно інертним і має низьку вартість та належить до числа найбільш часто використовуваних фотокаталізаторів [4-6].

Титану (IV) оксид існує у вигляді кількох модифікацій. У природі зустрічаються кристали тетрагональної (анатаз, рутил) і ромбічної сингоній (брукіт) [7; 8]. Вважається, що анатазна модифікація TiO_2 – це найбільш ефективна модифікація як в фотостимулюючих каталітичних, так і в фотоелектричних реакціях. Посилення фотоактивності у анатазу може бути приписано вищому розташуванню рівня Фермі (на 0,1 eV) в порівнянні з рутилом. Крім того, може грати свою роль різниця в ступенях гідроксилювання

поверхні [9]. Вважається, що рутильна фаза має слабкі фотокаталітичні властивості, проте рутильна фаза може бути як активною так і неактивною в залежності від методу отримання титану (IV) оксиду [10; 11]. Одним з найбільш популярних методів отримання нанорозмірних частинок оксидів металів є гідроліз металовмісних прекурсорів, наприклад, їх алкооксидів, хлоридів або сульфатів [12; 13].

Отже, на наш погляд, фотокаталітичний метод з використанням хімічно стабільних, нетоксичних та високофотоактивних до широкого спектру органічних забрудників фотокаталізаторів, значною перевагою якого є повна так звана «мінералізація» органічних поллютантів, і досі є вкрай актуальним напрямком дослідження.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на велику кількість публікацій, що присвячені синтезу та властивостям різноманітних фотокаталізаторів, в тому числі, на основі титану (IV) оксиду, до кінця так і не встановлено, що саме чинить істотний вплив на фотокаталітичну активність TiO_2 .

Мета статті. Метою даного дослідження було характеризація та виявлення фотокаталітичних властивостей порошків титану (IV) оксиду, отриманих гідролітичним методом за різного співвідношення прекурсору титану (IV) оксиду і води.

Виклад основного матеріалу. Як вихідні реагенти використовували прекурсор титану (IV) оксиду, отриманого перегонкою розчину титану (IV) хлориду в абсолютизований бутиловий спирт.

Синтез титану (IV) оксиду проводили гідролізом прекурсору титану (IV) оксиду у воді. Суміш при інтенсивному перемішуванні нагрівали до температури 96°C і витримували протягом 40 хвилин для осадження титану (IV) оксиду. Потім одержану суміш висушували при температурі 80°C впродовж 6 годин.

Перший зразок TiO_2 отримували гідролізом прекурсору титану (IV) оксиду у воді у відношенні 1:5 у перерахунку на чистий титан. Зразки

2 і 3 отримували аналогічним чином із співвідношенням прекурсору титану (IV) оксиду і води 1:7,5 та 1:10, відповідно. Зразок 4 отримували гідролізом прекурсору титану (IV) оксиду у воді у відношенні 1:10 у перерахунку на чистий титан, але прекурсор титану (IV) оксиду і воду попередньо окремо нагрівали до температури 96°C, після чого змішували і витримували протягом 40 хвилин для осадження титану (IV) оксиду.

Отримані зразки TiO_2 досліджували на рентгенівському дифрактометрі IV Rigaku з $\text{CuK}\alpha$ випромінюванням. Розмір частинок отриманих зразків визначали на просвічуючому електронному мікроскопі ПЕМ 100-01. Сорбційні та фотокаталітичні властивості вивчали вимірюванням оптичного поглинання метиленового синього на спектрофотометрі UV-5800 (PC). Властивості отриманих зразків TiO_2 порівнювали з властивостями P25- TiO_2 Aeroxide (80% анатазу, 20% рутилу) виробництва Evonik.

Дифрактограми зразків 1÷4 TiO_2 зображені на рисунку 1.

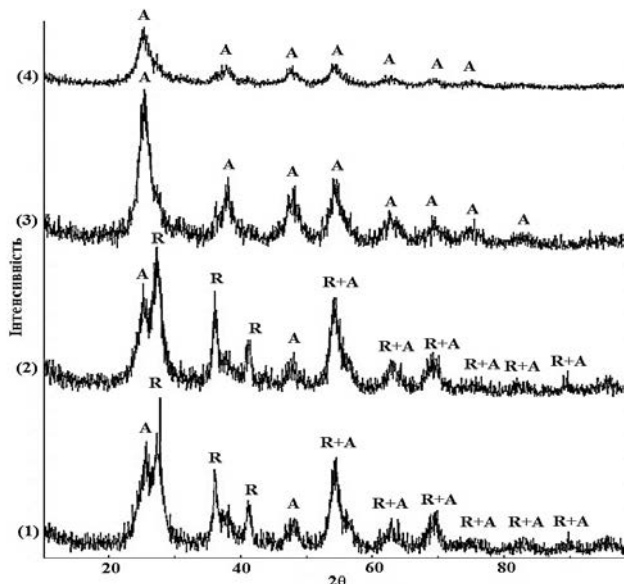

Рис. 1. Дифрактограми зразків 1-4 TiO_2

Таблиця 1

Результати рентгенофазового аналізу

Зразок	Фаза	Вміст фази, %	Розмір кристалітів, нм
1	анатаз	15,9	5,7
	рутил	84,1	2,38
2	анатаз	17,8	—
	рутил	82,2	2,89
3	анатаз	100	3,04
4	анатаз	100	3,0

Згідно рисунку 1, найінтенсивніші піки на дифрактограмі зразка 1 (кути 2θ : 25,8; 48,2 град) відповідають фазі анатазу, кути 2θ : 27,2; 36,1; 41,4 – фазі рутилу, а кути 2θ : 37,7; 54,5; 63,0; 69,5; 75,3; 83,0 – суміші фаз анатазу і рутилу. Дифрактограма зразку 2 аналогічна. Найінтенсивніші піки на дифрактограмі зразка 3 (кути 2θ : 25,2; 37,8; 47,9; 54,3 град) відповідають фазі анатазу. Дифрактограма зразку 4 аналогічна. Результати рентгенофазового аналізу наведено в таблиці 1. Отже, запропонований метод синтезу TiO_2 дозво-

ляє отримувати нанопорошки з різним вмістом фаз, при чому зі зменшенням кількості титанового прекурсору вміст анатазу збільшується.

ПЕМ-зображення зразків 1÷4 титану (IV) оксиду наведені на рисунку 2. З рисунку 2 можна побачити, що частинки титану (IV) оксиду характеризуються полікристалічною структурою та мають губчатоподібну форму з розмірами агрегатів 300÷600 нм.

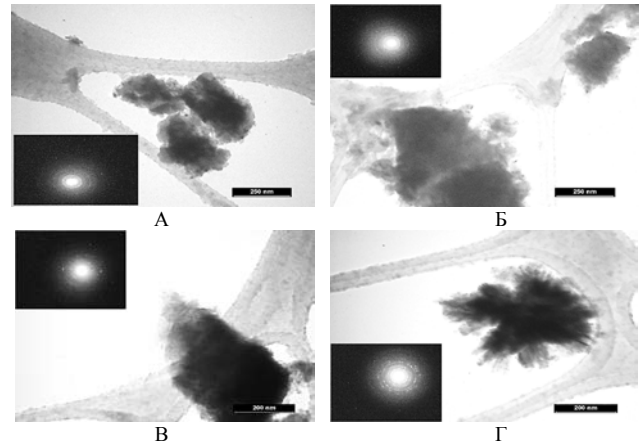

Рис. 2. ПЕМ зображення зразків TiO_2 : А – зразок 1, Б – зразок 2, В – зразок 3, Г – зразок 4

Визначення точки нульового заряду (ТНЗ) було проведено за кривими потенціометричного титрування. Дані криві в присутності фонового електроліту з трьома різними концентраціями для зразка 1 наведено на рисунку 3.

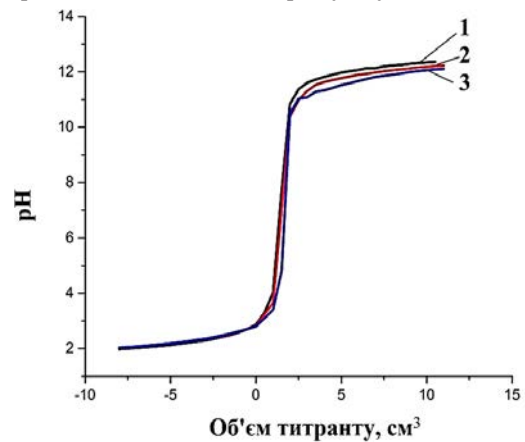

Рис. 3. Криві потенціометричного титрування зразка 1: 1 – крива титрування розчину NaCl (0,1 моль/дм³), 2 – крива титрування розчину NaCl (0,01 моль/дм³), 3 – крива титрування розчину NaCl (0,001 моль/дм³)

Криві потенціометричного титрування для зразків 2÷4 титану (IV) оксиду, а також зразка P25- TiO_2 Aeroxide аналогічні. Отримані значення рН точок нульового заряду зразків наведено в таблиці 2. Як видно з таблиці 2, із зменшенням вмісту титанового прекурсору значення рНТНЗ зменшується.

Сорбційні властивості зразків титану (IV) оксиду було досліджено на модельних розчинах метиленового синього. Зміну концентрації метиленового синього в залежності від тривалості процесу сорбції для кожного зразка титану (IV) оксиду наведено на рисунку 4.

Таблиця 2
Точки нульового заряду зразків

Зразок	$pH_{ТНЗ}$
1	2,7
2	2,69
3	2,68
4	2,44
P25	2,76

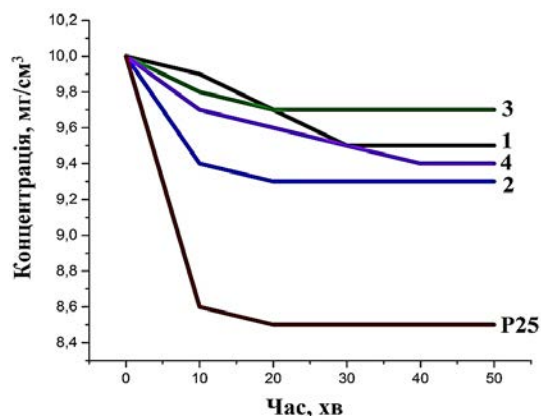

Рис. 4. Зміна концентрації метиленового синього внаслідок процесу сорбції на TiO_2 : 1 – зразок 1; 2 – зразок 2; 3 – зразок 3; 4 – зразок 4; P25 – зразок P25- TiO_2 Aeroxide

Виходячи з даних, наведених на рисунку 4, найкращі сорбційні властивості має зразок P25, а серед синтезованих – зразок 2.

Дослідження фотокаталітичних властивостей зразків титану (IV) оксиду було проведено також на модельних розчинах метиленового синього. Дослідження проводили аналогічно сорбційним за одним тільки виключенням – додатково використовували УФ-випромінювання (254 нм, потужність 9 Вт). Зміну концентрації метиленового

синього в залежності від тривалості процесу фотокаталізу для кожного зразка титану (IV) оксиду наведено на рисунку 5. Як можна бачити з рисунку 5, зразок P25 та зразок 1 повністю знебарвлюють розчин метиленового синього, причому зі збільшенням $pH_{ТНЗ}$ TiO_2 його фотокаталітична властивість покращується.

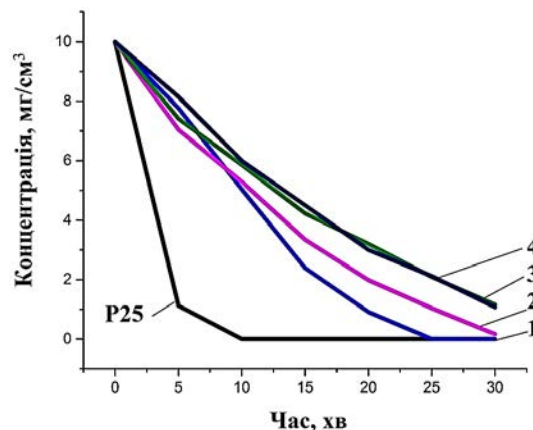

Рис. 5. Зміна концентрації метиленового синього внаслідок фотокаталізу TiO_2 : 1 – зразок 1; 2 – зразок 2; 3 – зразок 3; 4 – зразок 4; P25 – зразок P25- TiO_2 Aeroxide

Висновки і пропозиції. Гідролітичним методом синтезовано нанокристалічні порошки TiO_2 з розмірами агрегатів 300÷600 нм. Виявлено, що зі зменшенням вмісту титанового прекурсору збільшується вміст фази анатазу та зменшується точка нульового заряду. Встановлено, що точка нульового заряду суттєво впливає на фотокаталітичні властивості TiO_2 .

Наступним кроком необхідно більш детально дослідити хімію поверхні частинок TiO_2 на їх фотокаталітичні властивості, використовуючи модельні розчини з полютантами різного генезису.

Список літератури:

- Ibhadon A. Heterogeneous Photocatalysis: Recent Advances and Applications [Text] / A. Ibhadon, P. Fitzpatrick // 2 C-Tech Innovation. – 2013. – № 3. – P. 12-21.
- Sharma S. A general review on advanced oxidation processes for waste water treatment [Text] / S. Sharma, J. P. Ruparelia, L. P. Manish // Nirma University, Ahmedabad. – 2011. – Vol. 08-10. – P. 1-7.
- Fujishima A. Electrochemical photolysis of water at a semiconductor electrode [Text] / A. Fujishima, K. Honda // Nature. – 1972. – Vol. 238. – № 3. – P. 37-38.
- Плесков Ю. В. Фотоэлектрохимическое преобразование солнечной энергии [Текст] / Ю. В. Плесков. – М.: Химия. – 1990. – 176 с.
- Hafizah N. Nanosized TiO_2 photocatalyst powder via sol-gel method: effect of hydrolysis degree on powder properties [Text] / N. Hafizah, I. Sopyan // Int. J of Photoen. – 2009. – Vol. 78. – P. 40-48.
- Thompson T. L. Surface science studies of the photoactivation of TiO_2 – New photochemical processes [Text] / T. L. Thompson, Jr. J. T. Yates // Chem. Rev. – 2006. – Vol. 106. – P. 4428-4453.
- Diebold U. The surface science of titanium dioxide [Text] / U. Diebold // Surf. Sci. Rep. – 2003. – Vol. 48. – Pp. 53-229; Suryakanth J., Arivazhagan V., Manonmani M. et. al. Functionalisation of MWCNT with SnO_2 through sol-gel route // Journal of Optoelectronics and Biomedical Materials. – 2011. – Vol. 3. – № 2. – P. 31-38.
- Li J.-G. Anatase, Brookite and Rutile Nanocrystals via Redox Reactions under Mild Hydrothermal Conditions: Phase-Selective Synthesis and Physicochemical Properties [Text] / Ji-Guang Li, Takamasa Ishigaki, Xudong Sun // J. Phys. Chem. C – 2007. – Vol. 111. – № 13. – Pp. 4969-4976.
- Reyes-Coronado D., Rodriguez-Gattorno G., Espinosa-Pesqueira M.E., Cab C., de Coss R., Oskam G. // Phase-pure TiO_2 nanoparticles: anatase, brookite and rutile [Text] // Nanotechnology. – 2008. – Vol. 19. – № 14. – P. 1-5; Bongani S., Gerald F., David E. et. al. Self-Catalytic Growth of Tin Oxide Nanowires by Chemical Vapor Deposition Process // Journal of Nanomaterials. – 2013. – № 5. – P. 3-10.
- Zhang Q. Effects of calcination on the photocatalytic properties of nanosized TiO_2 powders prepared by $TiCl_4$ hydrolysis [Text] / Q. Zhang, L. Gao, J. Guo // Appl Catal B Environ. – 2000. – Vol. 26. – P. 207-215.
- Scalafani A. Influence of the preparation methods of titanium dioxide on the photocatalytic degradation of phenol in aqueous dispersion [Text] / A. Scalafani, L. Palmisano, M. Schiavello // J. Phys Chem. – 1990. – Vol. 94. – P. 829-832.

12. Septawendar R. Effect of the hydrolysis catalyst NH_4OH on the preparation of calcia stabilized zirconia with sugar as a masking agent at low temperatures [Text] / R. Septawendar, B.S. Purwasasmita, S. Sutardi // Journal of the Australian Ceramic Society. – 2013. – Vol. 49. – № 1. – P. 101-108.
13. Mahshid S. Synthesis of TiO_2 nanoparticles by hydrolysis and peptization of titanium isopropoxide solution [Text] / S. Mahshid, M. G. Sasani, M. Askari et al. // Semiconductor Physics, Quantum Electronics & Optoelectronics. – 2006. – Vol. 9. – № 2. – P. 65-68.

Кутузова А.С., Донцова Т.А.

Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского»

ХАРАКТЕРИЗАЦИЯ И ФОТОКАТАЛИТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ТИТАНА ОКСИДА, ПОЛУЧЕННОГО ГИДРОЛИТИЧЕСКИМ СПОСОБОМ

Аннотация

Получены порошки титана (IV) оксида гидролитическим способом с различным соотношением исходных реагентов. Полученные порошки исследовали дифракционными методами анализа, электронной микроскопией и ИК-спектроскопией. Определено, что синтезированные порошки TiO_2 являются нанокристаллическими с размерами агрегатов в диапазоне 300÷600 нм. Выявлено, что при уменьшении количества титанового прекурсора точка нулевого заряда уменьшается. Установлено, что содержание титанового прекурсора значительно влияет на фазовый состав порошков и их адсорбционно-фотокаталитические свойства.

Ключевые слова: титана (IV) оксид, гидролитический способ, наночастицы, точка нулевого заряда, сорбция, фотокатализ.

Kutuzova A.S., Dontsova T.A.

National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

CHARACTERIZATION AND PHOTOCATALYTIC PROPERTIES OF TITANIUM OXIDES OBTAINED BY HYDROLYTIC METHODS

Summary

The titanium (IV) oxide powders were obtained using hydrolytic method with different ratio of the initial reagents. The obtained powders studied by diffraction methods of analysis, electron microscopy and infrared spectroscopy. The synthesized TiO_2 powders are nanocrystalline with unit size in the range 300÷600 nm. It was found that zero point charge decreases with the decreasing of the Titania precursor content. It was established that Titania precursor content significantly influences the phase composition of powders and their adsorption-photocatalytic properties.

Keywords: titanium (IV) oxide, hydrolytic method, nanoparticles, zero point charge, sorption, photocatalysis.

УДК 006.83:664.951.1

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЯКОСТІ ЗАМОРОЖЕНОЇ РИБИ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ СПОСОБІВ ЗАМОРОЖУВАННЯ РИБНОЇ СИРОВИНИ

Одарченко М.С., Сподар К.В., Карпенко З.П., Косухіна Ю.В.
Харківський державний університет харчування та торгівлі

У статті наведено результати дослідження впливу антиокислювачів (розчину прополісу), які було додано в глазур під час заморожування риби, а саме на якісні характеристики і тривалість зберігання рибної сировини. Проведена порівняльна оцінка якості замороженої риби. Обрано оптимальну концентрацію прополісу. В результаті досліджень науково доведено доцільність використання антиокислювачів під час заморожування риби. Отримані результати досліджень мають певну цінність для споживачів.

Ключові слова: заморожена риба, антиокислювач, прополіс, окислення жирів, продукти харчування.

Постановка проблеми. У даній роботі розглядається проблема удосконалення способів заморожування рибної сировини за рахунок додавання у глазур антиокислювачів, а саме прополісу. Питання збереження товарів, продовження термінів зберігання, поліпшення якості пропонованих споживачам товарів особливо актуальні в даний час.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На даний час розроблюється значна кількість нових способів замороження риби, з урахування особливостей вирощування риби та її природних особливостей. Особлива увага приділяється заморожуванню криогенним способом. Вченими Паламарчук Ганна Станіславівна, Безусов Анатолій Тимофійович, Манолі Тетяна Анатоліївна, Бабков Микола Іванович був розроблений Патент № 72706 «Спосіб заморожування риби» [1].

Даний винахід відноситься до холодильної технології, а зокрема до способів заморожування риби з використанням криогенних рідин. Відомо кілька способів заморожування риб: 1) відомий спосіб контактного заморожування риби рідкою вуглекислою, що має температуру мінус 8,5°C.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Недоліком цього способу є необхідність пакування риби в поліетиленову плівку, що вимагає додаткових матеріальних витрат і спеціального устаткування. Крім того, морозильні установки, що працюють на рідкій вуглекислоті, дуже металомісткі і вимагають регенеративних систем, а так само підвищеної уваги щодо експлуатації через небезпечний вплив на здоров'я людини, що є основною завадою для широкого впровадження їх у промисловість.

У статті розглянуті питання продовження терміну зберігання риби, за рахунок введення у глазур антиокислювачів, а саме прополісу, що перешкоджає окисленню жирів.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є проведення порівняльної оцінки якості замороженої риби глазурованої з антиокислювачем – спиртовим розчином прополісу та вибір найкращої концентрації прополісу для продовження терміну зберігання продукту та запобігання окислюванню жирів. Для здійснення поставленої мети були визначені наступні завдання: контроль якості проводять за органолептичними та фізико-хімічними показниками.

Виклад основного матеріалу. На рівень споживання риби і морепродуктів головним чином

впливає хімічний склад, харчова цінність, спосіб виробництва і якість вихідної сировини. Постійний контроль якості мороженої риби є невід'ємною частиною виробництва та реалізації високоякісної продукції.

Важливу роль в просуванні на ринку та успішній конкуренції компанії відіграє наявність в її асортименті продукції з тривалим терміном придатності. Однією з причин, що перешкоджає цьому і зменшує термін придатності рибної продукції, є окислення жирів.

Жири (ліпіди) риби і морепродуктів є сумішшю моно, ди-тригліцеридів, крім того в ліпідах містяться вільні жирні кислоти і відносно невеликі кількості так званих супутніх речовин: фосфатиди, ліпохромі – барвники жирів, вітаміни та ін. Особливість ліпідів гідробіонтів – наявність у складі поліненасичених жирних кислот, які роблять жири нестійкими при зберіганні.

Ненасичені жирні кислоти завдяки своїм подвійним зв'язкам можуть легко окислюватися при зіткненні з повітрям. У цих випадках на першому етапі утворюється перекис, потім на цьому місці вуглецевий ланцюг розщеплюється з утворенням альдегідів з більш коротким вуглецевим ланцюгом, які і є причиною характерного згірклого запаху [2].

У процесі зберігання ліпіди, що входять до складу рибної сировини піддаються впливу несприятливих факторів, що викликають зниження їх харчової цінності, а в подальшому призводять до псування жирів, що супроводжується зміною кольору, смаку і запаху, погіршенням консистенції. Задовго до появи виразних ознак псування риби руйнуються жиророзчинні вітаміни, зменшується кількість фізіологічно цінних поліненасичених жирних кислот, що знижує харчову цінність даної продукції [3].

Одним з основних способів боротьби з окисленням ліпідів є використання антиокислювачів, які здатні істотно сповільнити швидкість цього процесу. Значний ефект дають сполуки, що мають у своїй структурі ароматичне кільце (феноли, ароматичні аміни, хінони), і органічні сполуки. Ефективні антиокислювачі, крім гальмування процесу окислення, не повинні надавати продукту сторонній колір або смак і не мати шкідливого фізіологічного впливу. Цим вимогам в певній мірі задовольняють деякі природні і синтетичні антиоксиданти: токоферолі, аскорбінова кислота, феноли, а також прополіс.

При виробництві свіжомороженої продукції велике значення має захист її поверхневого шару від зневоднення та окислення жиру, таким процесом є глазурування. Маса глазури залежно від виду риби і способів її оброблення повинна складати 2...4%.

Глазур утворюється в різній кількості в залежності від температури риби води при глазурування, способу і тривалості, питомої поверхні риби, властивостей шкірно-лускатого покриву і т. п.

Для запобігання окислення жиру риби в воду перед глазурування рекомендується вносити різні антиокислювачі – лимонну, аскорбінову кислоти, глютаминат натрію в кількостях 0,1...0,2%.

Ефективним антиокислювальним властивістю володіє також прополіс.

Прополіс – продукт бджільництва рослинного походження. Це складно-компонентний продукт, зібраний з різних рослин, тому його хімічний склад буває різним, але біологічна активність досить стабільна. Прополіс володіє антиоксидантною здатністю та сповільнює окислення жиру в риби.

Для проведення досліджень були відібрані зразки риби:

Зразок № 1. Оселедець – рід риби родини оселедцевих (Clupeidae).

Зразок № 2. Скумбрія – рід риби родини оселедцевих (Clupeidae).

Зразок № 3. Форель – рід риби родини лососевих (Salmonidae).

Зразок № 4. Корюшка – рід риби родини корюшкових (Osmerus).

Зразок № 5. Сьомга – рід риби родини лососевих (Salmonidae).

Глазування риби проводили без додавання прополісу та з різною концентрацією прополісу – 0,01%, 0,05%, 0,1%.

Органолептична оцінка якості дослідних зразків проводилася згідно ДСТУ 4378:2005 «Риба океанічного промислу заморожена. Технічні умови». Органолептична оцінка проводилася після зберігання риби протягом 2 місяців. Результати зразків замороженої риби наведені в табл. 1.1, табл. 1.2, табл. 1.3, табл. 1.4.

Висновки та пропозиції. Органолептична оцінка риби проводилася після холодильного зберігання риби при температурі -18°C протягом 5 місяців. Для заморожування риби (оселедця, скумбрії, корюшки, форелі та сьомги) було обрано концентрацію прополісу 0,1%. При ви-

Таблиця 1.1

Результати дослідження органолептичних показників обраних контрольних зразків без додавання прополісу

Показник	Зразок № 1	Зразок № 2	Зразок № 3	Зразок № 4	Зразок № 5
Зовнішній вигляд	Поверхня чиста, незначні запади на поверхні, наявність жовтого кольору	Поверхня чиста, незначні запади на поверхні, наявність жовтого кольору	Поверхня чиста, незначні запади на поверхні, наявність жовтого кольору	Поверхня чиста, незначні запади на поверхні, наявність жовтого кольору	Поверхня чиста, незначні запади на поверхні, наявність жовтого кольору
Консистенція	Туга. Властива данному виду риби	Туга. Властива данному виду риби	Туга. Властива данному виду риби	Туга. Властива данному виду риби	Туга. Властива данному виду риби
Запах	Властивий. Сторонній запах окислення жирів	Властивий. Сторонній запах окислення жирів	Властивий. Сторонній запах окислення жирів	Властивий. Сторонній запах окислення жирів	Властивий. Сторонній запах окислення жирів
Ступінь промерзання	Звук чіткий	Звук чіткий	Звук чіткий	Звук чіткий	Звук чіткий
Глазур	Рівна, без надколів 5,2 мм	Рівна, без надколів 5,4 мм	Рівна, без надколів 4,7 мм	Рівна, без надколів 4,2 мм	Рівна, без надколів 5,0 мм

Таблиця 1.2

Результати дослідження органолептичних показників обраних зразків з концентрацією прополісу 0,01%

Показник	Зразок № 1	Зразок № 2	Зразок № 3	Зразок № 4	Зразок № 5
Зовнішній вигляд	Поверхня чиста, ціла, без пошкоджень. Незначні запади на поверхні. Наявність жовтого кольору на черевці	Поверхня чиста, ціла, без пошкоджень. Незначні запади на поверхні. Наявність жовтого кольору на черевці	Поверхня чиста, ціла, без пошкоджень. Незначні запади на поверхні. Наявність жовтого кольору на черевці	Поверхня чиста, ціла, без пошкоджень. Незначні запади на поверхні. Наявність жовтого кольору на черевці	Поверхня чиста, ціла, без пошкоджень. Незначні запади на поверхні. Наявність жовтого кольору на черевці
Консистенція	Туга. Властива данному виду риби	Туга. Властива данному виду риби	Туга. Властива данному виду риби	Туга. Властива данному виду риби	Туга. Властива данному виду риби
Запах	Властивий. Сторонній запах окислення жирів	Властивий. Сторонній запах окислення жирів	Властивий. Сторонній запах окислення жирів	Властивий. Сторонній запах окислення жирів	Властивий. Сторонній запах окислення жирів
Ступінь промерзання	Звук чіткий	Звук чіткий	Звук чіткий	Звук чіткий	Звук чіткий
Глазур	Рівна, без надколів 5,2 мм	Рівна, без надколів 5,4 мм	Рівна, без надколів 4,7 мм	Рівна, без надколів 4,2 мм	Рівна, без надколів 5,0 мм

користанні даної концентрації прополісу було отримані дані органолептичної оцінки обраних зразків з кращими результатами у порівнянні з контрольними зразками. Досліджувані зразки, згідно з вимогами ДСТУ 4379:2005 «Філе рибне заморожене. Технічні умови», відповідали 1 сорту, поверхня чиста, без пошкоджень, без наявності жовтого кольору. Запах приємний, властивий, без стороннього запаху окислення

жирів. Консистенція туга. Ступінь промерзання риби – відповідає ДСТУ.

Отже, технічним результатом, що досягається при використанні запропонованого способу, є отримання продукту з тривалим терміном зберігання, що досягається додаванням антиокислювача (спиртового розчину прополісу концентрацією 0,01%), що перешкоджає окисленню та прогорканню жирів.

Таблиця 1.3

**Результати дослідження органолептичних показників
обраних зразків з концентрацією прополісу 0,05%**

Показник	Зразок № 1	Зразок № 2	Зразок № 3	Зразок № 4	Зразок № 5
Зовнішній вигляд	Поверхня чиста, незначні запади на поверхні, наявність підшкірного пожовтіння	Поверхня чиста, незначні запади на поверхні, наявність підшкірного пожовтіння	Поверхня чиста, незначні запади на поверхні, наявність підшкірного пожовтіння	Поверхня чиста, незначні запади на поверхні, наявність підшкірного пожовтіння	Поверхня чиста, незначні запади на поверхні, наявність підшкірного пожовтіння
Консистенція	Туга. Властива данному виду риби	Туга. Властива данному виду риби	Туга. Властива данному виду риби	Туга. Властива данному виду риби	Туга. Властива данному виду риби
Запах	Властивий. Приємний. Незначний запах окислення жирів	Властивий. Приємний. Незначний запах окислення жирів	Властивий. Приємний. Незначний запах окислення жирів	Властивий. Приємний. Незначний запах окислення жирів	Властивий. Приємний. Незначний запах окислення жирів
Ступінь промерзання	Звук чіткий	Звук чіткий	Звук чіткий	Звук чіткий	Звук чіткий
Глазур	Рівна, без надколів 5,0 мм	Рівна, без надколів 5,3 мм	Рівна, без надколів 4,8 мм	Рівна, без надколів 4,8 мм	Рівна, без надколів 4,0 мм

Таблиця 1.4

**Результати дослідження органолептичних показників
обраних зразків з концентрацією прополісу 0,1%**

Показник	Зразок № 1	Зразок № 2	Зразок № 3	Зразок № 4	Зразок № 5
Зовнішній вигляд	Поверхня чиста, незначні запади на поверхні, без наявності жовтого кольору.	Поверхня чиста, незначні запади на поверхні, без наявності жовтого кольору.	Поверхня чиста, незначні запади на поверхні, без наявності жовтого кольору.	Поверхня чиста, незначні запади на поверхні, без наявності жовтого кольору.	Поверхня чиста, незначні запади на поверхні, без наявності жовтого кольору.
Консистенція	Туга. Властива данному виду риби	Туга. Властива данному виду риби	Туга. Властива данному виду риби	Туга. Властива данному виду риби	Туга. Властива данному виду риби
Запах	Властивий. Приємний. Без стороннього запаху	Властивий. Приємний. Без стороннього запаху	Властивий. Приємний. Без стороннього запаху	Властивий. Приємний. Без стороннього запаху	Властивий. Приємний. Без стороннього запаху
Ступінь промерзання	Звук чіткий	Звук чіткий	Звук чіткий	Звук чіткий	Звук чіткий
Глазур	Рівно покриває поверхню риби, щільна, без надколів 4,7 мм	Рівно покриває поверхню риби, щільна, без надколів 4,9 мм	Рівно покриває поверхню риби, щільна, без надколів 4,3 мм	Рівно покриває поверхню риби, щільна, без надколів 3,8 мм	Рівно покриває поверхню риби, щільна, без надколів 4,5 мм

Список літератури:

1. Пат. 72706. Спосіб заморожування риби / Паламарчук Ганна Станіславівна, Безусов Анатолій Тимофійович, Манолі Тетяна Анатоліївна, Бабков Микола Іванович. Опубліковано: 15.03.2005.
2. Сибикин М.Ю. Технологія производства охлажденной и мороженой рыбы: учебное пособие для ВУЗов / М.Ю. Сибикин. – М.-Берлин: Директ-Медиа, 2015. – 298 с.
3. Сирохман І. В., Задорожній І. М., Пономарьов П. Х. Товарознавство продовольчих товарів. Підручник. – Київ: Лібра, 2000. – 368 с.

Одарченко Н.С., Сподарь Е.В., Карпенко З.П., Косухина Ю.В.

Харьковский государственный университет питания и торговли

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КАЧЕСТВА ЗАМОРОЖЕННОЙ РЫБЫ И УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СПОСОБОВ ЗАМОРАЖИВАНИЯ РЫБНОГО СЫРЬЯ

Аннотация

В статье приведены результаты исследования влияния антиокислителя (раствора прополиса), которые был добавлен в глазурь во время замораживания рыбы, а именно на качественные характеристики и продолжительность хранения рыбного сырья. Проведена сравнительная оценка качества замороженной рыбы. Выбрана оптимальная концентрация прополиса. В результате исследований научно доказано целесообразность использования антиокислителей во время замораживания рыбы. Полученные результаты исследований имеют определенную ценность для потребителей.

Ключевые слова: замороженная рыба, антиокислитель, прополис, окисления жиров, продукты питания.

Odarchenko M.S., Spodar K.V., Karpenko Z.P., Kosukhina Yu.

Kharkiv State University of Food Technology and Trade

COMPARATIVE CHARACTERISTIC OF QUALITY OF FROZEN FISH AND IMPROVEMENT THE METHODS OF FREEZING FISH RAW MATERIAL

Summary

The results of the effect of antioxidants isledovanija (propolis), which was added to the glaze during freezing of fish, namely for quality characteristics and duration of storage of raw fish. A comparative evaluation of the quality of frozen fish. Select the optimal concentration of propolis. As a result, research is scientifically proven the feasibility of using antioxidants during freezing of fish. These findings have some value for consumers.

Keywords: frozen fish, antioxidant, propolis, fat oxidation, food.

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 573.4:631.577(045)

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСТРАГУВАННЯ ВІНКАМІНУ ІЗ ТРАВИ БАРВІНКУ МАЛОГО *VINCA MINOR L.*

Барановський М.М., Літвін І.А.
Національний авіаційний університет

У статті проаналізовано фактори, які впливають на екстрагування індольного алкалоїду вінкаміну. Досліджено вплив екстрагенту, ступеню подрібнення сировини та рН на кількісний вихід даної біологічно активної речовини. Встановлено, що найбільш оптимальними параметрами екстрагування вінкаміну із трави барвінку малого *Vinca minor L.* є 70% етанол, розмір частинок сировини 3 мм та значення рН 3,0. Найменшу кількість вінкаміну було екстраговано із використанням 96% етанолу як екстрагенту, сировини із розміром частинок 5 мм та при рН 4,5.

Ключові слова: порушення мозкового кровообігу, вінкамін, алкалоїди, барвінок малий, екстракт, мацерація.

Постановка проблеми. Порушення мозково-го кровообігу займають одне з провідних положень серед причин смертності. За останні 10 років кількість пацієнтів з цереброваскулярною патологією в Україні зросла вдвічі і перевищила 8200 чоловік на 100 тис. населення. Крім того, якщо раніше подібні зміни з боку судин, які беруть участь у кровопостачанні мозку, зустрічалися головним чином у людей похилого віку, то сьогодні інсульт у людини молодше 40 років – уже не рідкість [1].

Основними напрямками медикаментозної терапії та профілактики недостатності мозкового кровообігу є застосування судиннорозширюючих засобів, препаратів, які перешкоджають склеюванню (агрегації) тромбоцитів та згорненню крові, а також психостимуляторів та ноотропів. У якості судиннорозширюючих засобів застосовують ліки з різними механізмами дії – блокатори кальцієвих каналів, спазмолітики та інші засоби, проте їх основним недоліком вважається відсутність необхідної вибірковості дії. Розширюючи разом із судинами головного мозку (церебральними) й інші периферичні судини, вони викликають зниження артеріального тиску, а внаслідок цього кровопостачання мозку може, навпаки, знизитись.

Крім того, застосування сучасних препаратів для лікування даної групи захворювань супроводжується великою кількістю побічних ефектів та появою алергічних реакцій. Спостерігається тенденція, що чим ефективніший лікарський засіб, тим більша імовірність того, що він має серйозні побічні реакції для організму. У цьому плані лікарські засоби рослинного походження мають значну перевагу. Настоянка із трави барвінку малого *Vinca minor L.* має значний потенціал застосування для профілактики та лікування порушень кровообігу мозку, внаслідок значного вмісту в цій рослині вінкаміну, який має селективний вазорегулюючий ефект на судини мозку та здатність покращувати метаболізм у тканинах головного мозку. Тому існує необхідність у дослідженні особливостей процесу екстракції, які впливають на вихід цієї цінної з терапевтичної точки зору біологічно активної речовини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Барвінок малий *Vinca minor L.* – це вічнозелена трав'яниста рослина, яка належить до сімейства барвінкових. Утворюючи суцільні зарості, його можна часто зустріти в букових, дубових лісах та біля доріг. Барвінок малий поширений в багатьох країнах світу, зокрема, в Росії, Україні, Білорусії, Молдові та на Кавказі.

На сьогоднішній день *V. minor L.* знаходить своє застосування як в традиційній (вінкатон («Гедеон Ріхтер», Угорщина), вінкапан (Болгарія), вінканор (Україна)), так і в народній медицині. З кожним роком дослідники відкривають нові лікувальні властивості цієї рослини, що дає змогу виробляти все більш ефективні препарати. Фармакологічна цінність барвінку малого *Vinca minor L.* зумовлена високим вмістом у надземній частині рослини терпенових індольних алкалоїдів, серед яких переважає вінкамін. Вміст суми алкалоїдів у сировині *V. minor L.* становить 0,45-0,85%, при цьому вміст вінкаміну складає 0,02-0,1% у перерахунку на суху масу [2]. Оскільки концентрація даного алкалоїду в рослині є невеликою, сучасні методи направлені на удосконалення процесу екстракції та очистки.

У літературі описано декілька способів екстрагування та очистки вінкаміну із рослинної сировини. Наприклад, екстракція за допомогою водно-спиртових розчинів із наступним підлогуванням екстракту та виділенням алкалоїдів органічним розчинником. Цей процес ґрунтується на послідовній екстракції типу рідина-рідина з метою очищення та виділення кислотних та основних форм алкалоїдів із суміші [3]. Основи, розчин аміаку, основні карбонати та бікарбонати розкладають солі алкалоїдів з виділенням вільних основ. У вигляді вільних основ алкалоїди добре розчиняються у багатьох органічних сполуках – хлороформі, ефірі, дихлорметані тощо [4]. У формі солей алкалоїди добре розчиняються у воді, при цьому в органічних розчинниках вони практично нерозчинні [5].

Згідно з іншими способами в якості екстрагенту використовують спирт, такий як етанол [6] або метанол [7], з наступною очисткою екс-

тракту шляхом поступової обробки водними розчинами кислот, після чого розчинами основ та органічних розчинників.

Також можливим способом є безпосереднє екстрагування підлугуваними органічними розчинниками, наприклад, дихлоретаном [8] або хлороформом [9], з наступним випарюванням органічного розчинника досуха. Багаторазове застосування стадій розділення у вищеписаних способах забезпечує одержання продукту з більш високим виходом.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У міру підвищення ступеню подрібнення сировини буде збільшуватись загальна поверхня частинок та молекулярна (внутрішня) дифузія, внаслідок збільшення кількості розірваних клітин сировини, при цьому екстрагент буде вільно проникати в клітину та збільшуватиметься контакт сировини з розчинником. Одразу ж після збільшення молекулярної дифузії повинна збільшитись і зовнішня (конвективна) дифузія, тобто дифузія від поверхні частинок сировини в екстрагент, а отже збільшиться і кількість проекстрагованих речовин. В цілому, в результаті може підвищитись сам процес масообміну. Для дослідження цієї закономірності рослинний матеріал подрібнювали до 1 мм, 3 мм та 5 мм.

Суміші води з етанолом мають високу ефективність для вилучення найрізноманітніших рослинних компонентів. Тим не менш, важливим критерієм є вибір правильної концентрації етанолу для того, щоб максимізувати якість рідких препаратів. Таким чином, для дослідження використовували 44%, 70% та 96% розчин етанолу.

Враховуючи той факт, що екстракти можна в деякій мірі очистити шляхом обробки кислотними розчинами, у даній роботі досліджували вплив різних значень рН (1,5, 3, 4,5), досягнених шляхом використання оцтової кислоти, на кількісний вихід вінкаміну.

Дослідження саме такої сукупності незалежних факторів досі ще не проводилось, тому метою даної роботи було дослідження особливостей екстрагування вінкаміну із трави барвінку малого *Vinca minor L.*, зокрема, впливу екстрагенту, ступеню подрібнення сировини та рН на ефективність екстрагування вінкаміну.

Виклад основного матеріалу. Як матеріал для дослідження використовували надземну частину рослини. Матеріал збирали у період цвітіння в м. Ладижин Вінницької області та висушували на повітрі впродовж двох місяців.

Одержання екстрактів. До наважки сировини вагою 1 г додавали 10 мл екстрагенту та тричі екстрагували при кімнатній температурі методом мацерації, щоразу фільтруючи суспензію після спливу 24 годин. Об'єднані екстракти центрифугували при 10000 g 30 хвилин, супернатант упарювали на водяній бані при температурі не перевищуючій 50°C, далі розчиняли в 50% розчині етилового спирту та використовували для подальшої очистки.

Очистка екстрактів. Одержані екстракти обробляли оцтовою кислотою до рН 1,5, 3 та 4,5, внаслідок чого переводили алкалоїди у полярний стан. Крім того оцтова кислота забезпечувала зв'язування молекул хлорофілу та його осадження. Екстракти витримували ще протягом

15 годин, а потім центрифугували. Осад відкидали, а отриманий супернатант промивали гексаном (3×20 мл), завдяки чому видаляли супутні неполярні сполуки. Екстракти після очистки гексаном охолоджували до 10°C та обробляли 3% розчином аміаку до рН 8. Потім алкалоїди в формі вільних основ екстрагували хлороформом (3×20 мл). Хлороформні витяжки промивали водою та випарювали на водяній бані при температурі 40°C. Одержаний сухий залишок розчиняли в 5 мл 50% етанолу та використовували для кількісного визначення вінкаміну.

Кількісне визначення. Кількість екстрагованого із рослинного матеріалу вінкаміну визначали спектрофотометричним способом. Даний метод ґрунтується на утворенні у середовищі азотної кислоти жовтого комплексу вісмуту з тіосечовиною. Утворений комплекс підкоряється закону Бугера-Ламберта-Бера у діапазоні концентрацій 0,06-50 мкг/мл з максимальним значенням довжини хвилі $\lambda_{\max}$ при 435 нм.

Для побудови калібрувальної кривої до розчинів вісмуту нітрату з різними концентраціями у кількості 1 мл додавали 5 мл 3% розчину тіосечовини, в результаті чого утворювався комплекс, який мав жовте забарвлення. Оптичну густину вимірювали проти дистильованої води і за одержаними даними будували калібрувальну криву ($y = 0,2396x + 0,0881$; $R^2 = 0,9826$), яка зображена на рис. 1.

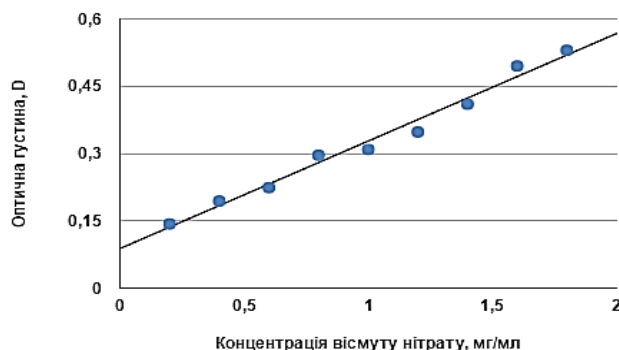

Рис. 1. Калібрувальний графік стандартних розчинів вісмуту нітрату

Для аналізу брали 5 мл екстракту і додавали 2 мл реактиву Драгендорфа для осадження алкалоїдів. Утворений осад відцентрифугували. Центрифугат перевіряли на повноту осадження шляхом додавання невеликої кількості реактиву Драгендорфа. Після центрифугування з осаду обережно декантували супернатант. Осад додатково промивали етиловим спиртом. Фільтрат відкидали, а залишок обробляли 2 мл розчину дисульфиду натрію, внаслідок чого утворювався осад бурого кольору, який потім відцентрифугували. Твердий залишок розчиняли у 2 мл концентрованої азотної кислоти і утворений розчин доводили до 10 мл дистильованою водою. Із цього розчину у суху пробірку відбирали 1 мл і додавали 5 мл 3% розчину тіосечовини. Поглинання вимірювали при 435 нм проти розчину, що містив лише азотну кислоту та тіосечовину. Кількість вісмуту, який знаходився у розчині, розраховували шляхом перемноження значень поглинання зі стандартним коефіцієнтом, враховуючи відповідний ступінь розведення. Стандартний коефіціє-

ент одержували зі стандартної кривої (коефіцієнт = концентрація/поглинання).

Результати дослідження показані на рис. 2 і 3.

Висновки і пропозиції. Проведені дослідження свідчать про те, що максимальний вихід вінкаміну можна одержати при використанні

сировини у розмірі 3 мм, 70% розчину етанолу як екстрагенту та при підкисленні екстрактів до рН 3,0. Враховуючи, що інтенсифікація процесу екстракції вінкаміну із трави барвінку малого *V. minor L.* має місце, доцільним є проведення його оптимізації.

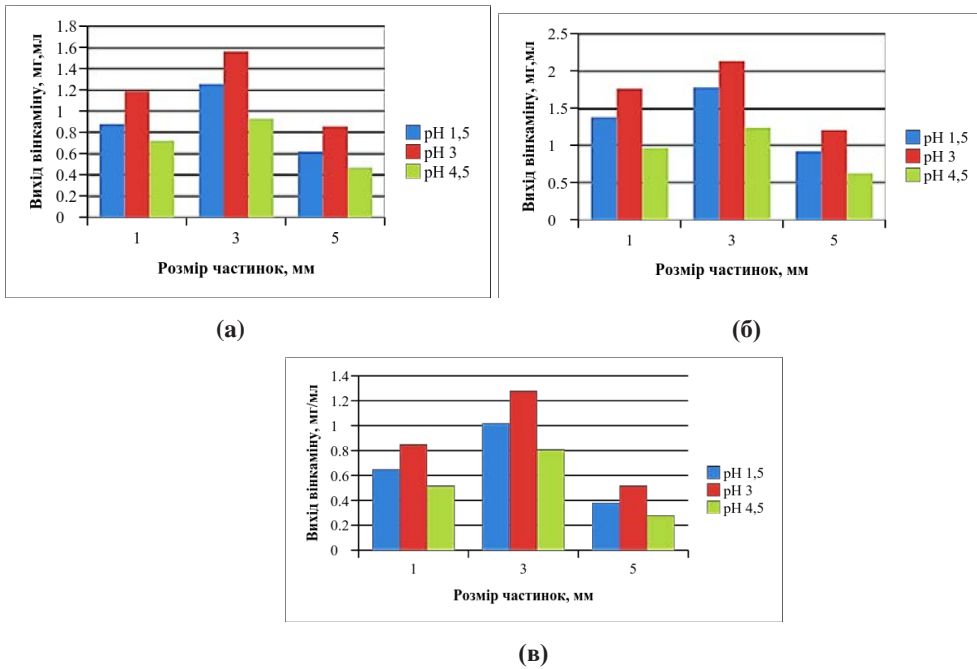

Рис. 2. Залежність виходу вінкаміну від ступеню подрібнення, екстрагуванні при різних значеннях рН та використанні як екстрагенту (а) 44% розчину етанолу, (б) 70% розчину етанолу та (в) 96% розчину етанолу

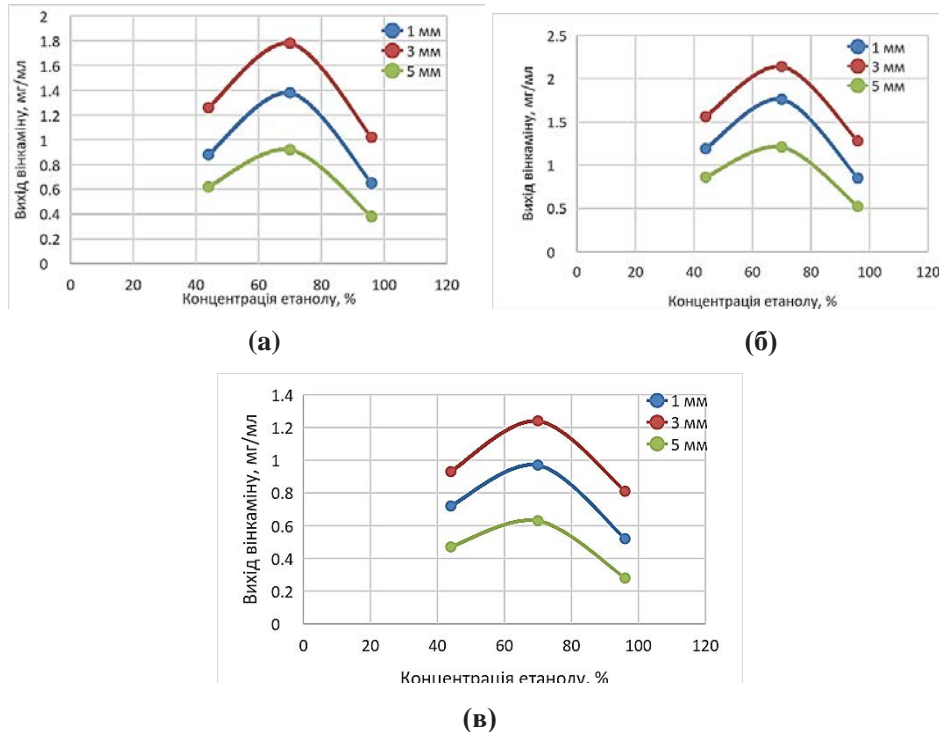

Рис. 3. Графіки залежності виходу вінкаміну від екстрагенту при підкисленні екстрактів до (а) рН 1,5, (б) рН 3,0 та (в) рН 4,5

Список літератури:

1. Міщенко Т.С. Епідеміологія неврологічних захворювань в Україні // НейроNews. – 2008. – № 3. – С. 76-78.
2. Деревья и кустарники СССР: дикорастущие, культивируемые и перспективные для интродукции. Ч. 5 / [сост. З.Т. Артюшенко, Ю.Д. Гусев; ред. С.Я. Соколов]. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1980. – 380 с.
3. Laurence M. Experimental organic chemistry: Principles and Practice / M. Laurence, C. Moody – Blackwell Scientific Publications, 1989. – P. 118.
4. Ciesielski M., Popilek S., Kuczynski J., Jusiak L. Sposob wyodrebniania mieszaniny alkaloidow z surowcow roslinnych. Polish Patent No 136380 (Cl. A61K31/33).
5. Мироненко А.В. Методы определения алкалоидов / А.В. Мироненко – Мн.: Навука і тэхніка, 1966. – 179 с.
6. Manske R.F. The alkaloids chemistry and physiology, Volume VIII / R.F. Manske – NY.: Academic Press, 1965. – P. 673.
7. Методы биохимического исследования растений / А.И. Ермаков [и др.]. – М. – 1952. – 520 с.
8. Кочерга С.И., Ларионов Н.Г., Ахназарова С.А., Пращурович Л.И., Белоусова Л.М., Кривут Б.А. Авт. свид. 623847; Бюлл. изобр., 1978, 34, 92.
9. Скакун Н.Н., Казаринов Н.А., Георгиевский В.П. // Химия природных соединений. – 1984. – № 2. – С. 255.

Барановский М.Н., Литвин И.А.

Национальный авиационный университет

ОСОБЕННОСТИ ЭКСТРАГИРОВАНИЯ ВИНКАМИНА ИЗ ТРАВЫ БАРВИНКА МАЛОГО *VINCA MINOR L.*

Аннотация

В статье проанализированы факторы, влияющие на экстрагирования индольного алкалоида винкамина. Исследовано влияние экстрагента, размера частиц сырья и pH на количественный выход данного биологически активного вещества. Установлено, что наиболее оптимальными параметрами экстрагирования винкамина из травы барвинка малого *Vinca minor L.* является 70% этанол, размер частиц 3 мм и значение pH 3,0. Наименьшее количество винкамина было экстрагировано с использованием 96% этанола как экстрагента, сырья с размером частиц 5 мм и при pH 4,5.

Ключевые слова: нарушения мозгового кровообращения, винкамин, алкалоиды, барвинок малый, экстракт, мацерация.

Baranovsky M.M., Litvin I.A.

National Aviation University

FEATURES OF VINCAMINE EXTRACTION FROM THE GRASS OF LESSER PERIWINKLE *VINCA MINOR L.*

Summary

In the article the factors affecting on extraction of indole alkaloid vincamine was analyzed. The influence of extragent, particle size of raw material and pH on quantitative yield of this biologically active substance was investigated. It was found that the most optimal parameters of vincamine extraction from the herb of lesser periwinkle *Vinca minor L.* are 70% ethanol, 3 mm particle size and pH value 3.0. The lowest amount of vincamine was extracted using 96% ethanol as extragent, raw material with 5 mm particle size and at pH 4.5.

Keywords: cerebral blood circulation disorders, vincamine, alkaloids, lesser periwinkle, extract, maceration.

УДК 006.91:574.64

ВСТАНОВЛЕННЯ МЕТРОЛОГІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК МЕТОДИКИ БІОТЕСТУВАННЯ З ВИЗНАЧЕННЯ ГОСТРОЇ ТОКСИЧНОСТІ ВОДИ НА ВОДОРОСТЯХ *SCENEDESMUS QUADRICAUDA* (TURP) BREB

Крайнюков О.М., Кривицька І.А., Крайнюков О.О.
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Наведено результати експериментальних досліджень з встановлення метрологічних характеристик методики біотестування для визначення гострої токсичності води з використанням водоростей *Scenedesmus quadricauda* (Turp) Breb. Метрологічні характеристики методики встановлювали за умов внутрішньолабораторного експерименту. В якості еталонної речовини використано двохромовокислий калій ($K_2Cr_2O_7$).

Ключові слова: методика біотестування, гостра токсичність, метрологічні характеристики, еталонна речовина, похибка результатів, збіжність результатів, відтворюваність результатів, норматив оперативного контролю, діапазон реагування тест-об'єкта.

Постановка проблеми. Водним кодексом України [1] до комплексу нормативних документів щодо стандартизації у галузі використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів, поряд з іншими об'єктами, віднесено методи, методики і засоби вимірювання складу та властивостей води.

Відповідно до Закону України «Про метрологію та метрологічну діяльність» [2] результати будь-яких видів вимірювань можуть бути офіційно визнаними лише за умови, якщо для методик, які використовуються, встановлені метрологічні характеристики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літературних та інших джерел у галузі стандартизації і метрологічної атестації методик вимірювань показників складу і властивостей води свідчить про те, що існує ряд нормативних документів, які визначають вимоги до встановлення метрологічних характеристик для методик вимірювання фізико-хімічних показників якості води [3]. Що стосується метрологічного забезпечення методики біотестування, за допомогою яких визначають рівні токсичності води, така інформація практично відсутня у вітчизняних публікаціях.

Розробці та опису різних методів і процедур біотестування гострої і хронічної токсичності, прийомів і підходів до обліку результатів біотестування окремих забруднюючих речовин і стічних вод присвячено численні роботи зарубіжних авторів, опублікованих у різні періоди [4-6].

Сфера застосування біотестів не обмежується їх використанням для оцінки і контролю якості стічних і природних вод. Більшого значення набувають токсикологічні дослідження при розробці критеріїв якості води. Для цих цілей застосовується комплекс стандартних методів, заснованих на використанні реакцій прісноводних і морських організмів [7].

У зв'язку з цим, на початку 80-х років почали проводитися широкомасштабні дослідження, метою яких була розробка науково-обґрунтованих і економічно доцільних практичних підходів до біологічної оцінки стічних вод. У процесі здійснення різних програм з визначення токсичності стічних вод окремих виробництв та оцінки їх впливу на рівень токсичного забруднення природних вод, сформувався кілька проблем. Серед

них особливо слід виділити: можливість інтерпретації лабораторних біотестів на стан водних біоценозів; підбір тест-об'єктів і їх реакцій для використання в методиках біотестування; динамічність складу стічних вод, що підлягають біотестуванню та чутливість тест-організмів до токсичної дії різних категорій стічних вод; прийоми встановлення екологічно безпечного рівня токсичності для водних організмів за результатами біотестування.

Аналіз результатів впровадження еколого-токсикологічних методів в систему оцінки і контролю якості природних і стічних вод в різних зарубіжних країнах показав, що в США досить ефективно було вирішено проблему охорони вод від токсичного забруднення [8]. Про це свідчить підготовлений Агенством з охорони навколишнього середовища (АОНС) документ «Стратегія в галузі дослідження вод» [9] в якому наголошується на необхідності подальшого застосування біотестів для оцінки токсичності води. Можливо, що це єдиний реальний шлях урахування впливу сотень різних забруднюючих речовин, що надходять у природні води, на водні екосистеми. Зроблено висновки, що методи біотестування доцільно використовувати як для здійснення ефективної програми моніторингу якості води, так і для розробки концепції зниження токсичності, вони можуть мати величезну потенційну можливість в якості ефективного доповнення до хімічних аналізів при видачі дозволів на скидання стічних вод.

В останні роки набір методик біотестування, який застосовується підрозділами Агентства з охорони навколишнього середовища в США, включає біотести з використанням показників виживаності риб на ранніх стадіях розвитку, наприклад *Pimephales promelas*, виживаності та плодючості церіодафній *Ceriodaphnia dubia*, збільшення чисельності клітин водоростей *Selenastrum capricornutum* [10].

Підводячи підсумки, слід зазначити, що широкому впровадженню біотестів у водоохоронну практику в зарубіжних країнах у великій мірі сприяла уніфікація і особливо стандартизація методик біотестування. У цій галузі за теперішнього часу розроблено понад 50 різних стандартів як загальнотехнічного призначення, так і на конкретні методики біотестування.

Виклад основного матеріалу. Для методик біотестування встановлювали наступні метрологічні характеристики: похибку результатів біотестування; відтворюваність результатів біотестування; норматив оперативного контролю відтворюваності результатів біотестування; діапазон реагування тест-об'єкта.

Метрологічні характеристики методик встановлювали за умов внутрішньолабораторного експерименту. В якості еталонної речовини використовували двохромовокислий калій ($K_2Cr_2O_7$). З метою врахування сезонних коливань фізіологічного стану тест-об'єктів дослідження виконували у різні пори року. Для контролю і приготування розчинів з різними концентраціями $K_2Cr_2O_7$ використовували питну воду, яку попередньо дехлорували шляхом устоювання впродовж не менш як 7 діб, після чого аерували за допомогою мікропроцесора до досягнення концентрації розчиненого у воді кисню до 6 мг/дм³. Під час проведення експериментів вміст розчиненого у воді кисню контролювали та підтримували на рівні 4 мг/дм³.

Для встановлення похибки, відтворюваності та нормативу оперативного контролю результатів біотестування експерименти на водних розчинах еталонної речовини проводили за критеріями токсичності, які встановлено для кожної із методик біотестування відповідними нормативними документами.

Методика біотестування з визначення гострої токсичності води на водоростях *Scenedesmus quadricauda* (Turp) Vreb (далі водорості) ґрунтується на встановленні різниці між інтенсивністю росту водоростей у воді, що аналізується – дослід, та у воді, яка не містить токсичних речовин – контроль. Критерієм гострої токсичності є пригнічення росту водоростей на 50% і більше у досліді порівняно з контролем за 96 годин біотестування.

При встановленні метрологічних характеристик методики біотестування з визначення гострої токсичності води на водоростях використовувалась процедура, наведена у нормативних документах [11; 12].

Результати біотестування водних розчинів еталонної речовини двохромовокислого калію ($K_2Cr_2O_7$) з використанням методики на водоростях наведено у табл.

На підставі підрахунку чисельності клітин водоростей у контролі і досліді визначали їх середні арифметичні, які використовували для розрахунку відсотка пригнічення росту у досліді за формулою (1):

$$I = \frac{m_k - m_d}{m_k} \times 100\%, \quad (1)$$

де I – відсоток пригнічення росту, %;

m_k – середня швидкість росту в контролі;

m_d – середня швидкість росту в досліді.

На підставі отриманих результатів розраховували середню ефективну концентрацію розчину $K_2Cr_2O_7$ за 96 годин біотестування (EK_{50-96}). Усі подальші розрахунки виконували згідно з [4; 5]. Значення EK_{50-96} перевіряли на наявність надмірної похибки за β -критерієм, для чого обчислювали значення середнього результату ($\bar{X}_i$) за формулою (2), відповідного середнього квадратичного відхилення (СКВ) S_i за формулою (3) та число ступенів свободи за формулою (4):

$$X_i = \frac{\sum_{n=1}^{N_i} X_{ln}}{N_i}, \quad (2)$$

$$S_i = \sqrt{\frac{\sum_{n=1}^{N_i} (X_{ln} - \bar{X}_i)^2}{N_i - 1}}, \quad (3)$$

$$f_i = N_i - 1, \quad (4)$$

де l – номер виконавця (серії);

n – номер досліду у серії, n = 1, ..., N_i ;

X_{ln} – результат досліду n в серії l;

f_i – число ступенів свободи, за якими обчислюють значення S_i .

Таблиця
Результати експериментальних досліджень

Номер досліду у серії, l_n	Концентрація водного розчину $K_2Cr_2O_7$, мг/дм ³			
	X_{ln}	$\bar{X}$	S_i	f_i
1	1,07	1,32	0,23	15
2	1,6			
3	1,09			
4	1,6			
5	1,25			
6	1,4			
7	1,6			
8	1,15			
9	1,2			
10	1,0			
11	1,4			
12	1,6			
13	1,09			
14	1,7			
15	1,6			
16	1,4			

Джерело: розроблено автором

Як видно з отриманих даних, найбільш підозрілим є результат № 10 (1,0), саме він найбільше відрізняється від середнього значення. Для його перевірки на наявність надмірної похибки склали і обчислювали відношення:

$$\beta = \frac{|X_{ln} - \bar{X}_i|}{S_i} = 0,24,$$

де S_i – середнє квадратичне відхилення.

Обчислене значення β менше, ніж табличне $\beta_{\text{табл}}$ для ступенів свободи $f_1 = 15$. $\beta_{\text{табл}(15)} = 2,44$, з чого витікає відсутність надмірної похибки.

Відтворюваність свл.в. водного розчину $K_2Cr_2O_7$ розраховували за формулою:

$$\sigma_{\text{вл.в.}} = S_{\text{вл.в.}} * \gamma(f) = 0,23 * 1,017 = 0,23;$$

$$\sigma_{\text{вл.в.}}(\%) = \frac{S_{\text{вл.в.}} * \gamma(f)}{\bar{X}} * 100 = 17,4\%.$$

Значення відтворюваності перевірили на однорідність та отримали наступне значення $\sigma_{\text{вл.в.}}^* = 17,4\%$.

Похибку результату визначення токсичності обчислювали за формулами:

$$\Delta = 1,96 * \sigma_{\text{вл.в.}}^*, \quad (5)$$

$$\delta(\%) = 1,96 * \sigma_{\text{вл.в.}}(\%), \quad (6)$$

$$\Delta = 1,96 * 0,23 \text{ мг/дм}^3 = 0,45 \text{ мг/дм}^3;$$

$$\delta(\%) = 1,96 * 17,4\% = 34\%.$$

Отже, відтворюваність результатів біотестування розчину $K_2Cr_2O_7$ становить 0,23 мг/дм³ (17%); похибка результатів біотестування розчину $K_2Cr_2O_7$ становить 0,45 мг/дм³ (34%).

На підставі отриманих результатів встановили норматив оперативного контролю відтворюваності результатів біотестування на водоростях, який розраховували за формулою:

$$D = 2,77 * \sigma_{\text{в.л.в.}}, \quad (7)$$

$$D = 2,77 * 0,23 = 0,64 \text{ (мг/дм}^3\text{)}.$$

Отже, норматив оперативного контролю відтворюваності результатів біотестування розчину $\text{K}_2\text{Cr}_2\text{O}_7$ становить 0,64 мг/дм³.

Для встановлення діапазону реагування культури водоростей було використано критерій токсичності – зниження коефіцієнту приросту чисельності клітин водоростей на 50% і більше у досліді порівняно з контролем за 48 години біотестування.

В експериментах визначали концентрацію $\text{K}_2\text{Cr}_2\text{O}_7$, яка викликає зниження коефіцієнту приросту чисельності клітин водоростей за 48 годин експерименту (ЕК_{50-48}).

За результатами експериментів було отримано такі значення ЕК_{50-48} : 1,6; 2,4; 2,2; 1,6; 1,8; 1,7; 1,5; 1,7; 2,0; 1,9; 2,2; 2,4; 1,6; 1,8; 1,7; 1,7 мг/дм³ $\text{K}_2\text{Cr}_2\text{O}_7$.

Далі обчислювали значення середнього результату і відповідного СКВ за формулами:

$$\bar{X} = \frac{\sum_{l=1}^L \sum_{n=1}^{N_l} X_{ln}}{N_l} = 1,9 \text{ мг/дм}^3, \quad (8)$$

$$S_{\text{в.л.в.}} = \sqrt{\frac{\sum_{l=1}^L \sum_{n=1}^{N_l} (X_{ln} - \bar{X})^2}{\sum_{l=1}^L N_l - 1}} = 0,29 \text{ мг/дм}^3, \quad (9)$$

$$f = \sum_{l=1}^L N_l - 1 = 15, \quad (10)$$

$$\gamma_{(15)} = 1,015$$

Далі перевіряли отримані результати експериментів за β -критерієм на наявність надмірних похибок. Із наведених вище концентрацій $\text{K}_2\text{Cr}_2\text{O}_7$ найбільш підозрілим є результат 2,4 мг/дм³. Для нього обчислювали відношення:

$$\beta = \frac{X_{ln} - \bar{X}}{S_l} = 0,26$$

де S_l – середнє квадратичне відхилення.

За табличними даними [300] знаходили значення β -критерію для $f = 15$, $\beta_{\text{табл.}} = 2,44$, яке більше, ніж обчислене значення, що свідчить про відсутність у виборці результатів з надмірними похибками, та значення $\gamma(f)$ для $f = 15$, яке становить 1,017.

$$\sigma_{\text{в.л.в.}} = 1,017 * 0,29 = 0,30$$

Діапазон реагування водоростей обчислювали за формулою:

$$X - 1,96 * \sigma < X_k < X + 1,96 * \sigma, \quad (7)$$

де X_k – концентрація, за якої досягається критерій токсичності;

σ – $\sigma_{\text{в.л.в.}}$ у залежності від умов отримання результатів дослідів.

Діапазон реагування тест-об'єктів водоростей становить:

$$1,9 - 1,96 * 0,30 < \text{ЛК}_{50-24} < 1,9 + 1,96 * 0,30,$$

$$1,3 < \text{ЛК}_{50-24} < 2,5.$$

Висновки. Для методики біотестування з визначення гострої токсичності води на водоростях встановлено наступні метрологічні характеристики: похибка результатів біотестування становить 0,45 мг/дм³ (34%); відтворюваність результатів біотестування становить 0,23 мг/дм³ (17%); норматив оперативного контролю відтворюваності результатів біотестування становить 0,64 мг/дм³; діапазон реагування водоростей становить 1,3-2,5 мг/дм³.

Список літератури:

1. Водний кодекс України. Затверджено Верховною Радою України від 06.06.1985 р.
2. Закон України про метрологію і метрологічну діяльність. Затв. Постановою Верховної Ради України від 11.02.1998. № 113/98-ВР.
3. КНД 211.0.0.061-97. Метрологічне забезпечення. Оцінка стану вимірювань в галузі охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів. Затв. наказом Мінекобезпеки України від 02.06.1997 р. № 83. – 31 с.
4. Thurston R.V., Thomas A. Comparative toxicity of ten organic chemicals to ten common aquatic species // Water Research. – 1985. – № 9. – P. 1145-1155.
5. Broderius S., Kahl M. Acute toxicity of organic chemical mixtures to the Fathead minnow // Aquatic toxicology. – 1985. – P. 307-322.
6. Norberg T.J., Mount D.J. A new Fathead minnow (Pimephales Proraelas) subchronic toxicity test // Environm. Toxicol. and Chem. – 1985. – P. 711-718.
7. Standard Methods for the Examination of Water and Wastewater // Washington D.C. – 1979. – P. 115-145.
8. Peltier W.H. Impact of an industrial effluent on aquatic organisms: EPA region IV case history. Proc. Pellston Environ. Workshop, Cody, Wyo., 22-27 Aug., 1982. – New York, 1986. – P. 216-227.
9. Стратегия в области исследования вод. Агентство по охране окружающей среды. Вашингтон, ДК – 10460. – 1982. – 33 с.
10. USEPA // Short-term methods for estimating the chronic toxicity of effluents and receiving waters to freshwater organisms. – 3rd Ed. /Ed. P.A. Lewis, D.J. Klemm, J.M. Lazorchak et al.). – USEPA/600/4-91/002. – 1994.
11. ДСТУ 4166-2003. Якість води. Випробування на гальмування росту прісноводних водоростей із застосуванням *Scenedesmus subspicatus* та *Selenastrum capricornutum* (ISO 8692:1998, MOD).
12. КНД 211.1.4.058-96. Методика визначення гострої токсичності води на водоростях *Scenedesmus quadricauda* (Turp) Breb. Затв. наказом Мінприроди України від 21.05.97 № 68.

Крайнюков А.Н., Кривицкая И.А., Крайнюков А.А.
Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

УСТАНОВЛЕНИЕ МЕТРОЛОГИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК МЕТОДИКИ БИОТЕСТИРОВАНИЯ ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОСТРОЙ ТОКСИЧНОСТИ ВОДЫ НА ВОДОРОСЛЯХ *SCENEDESMUS QUADRICAUDA* (TURP) BREB

Аннотация

Приведены результаты экспериментальных исследований по установлению метрологических характеристик методики биотестирования для определения острой токсичности воды с использованием водорослей *Scenedesmus quadricauda* (Turp) Breb. Метрологические характеристики методики устанавливали в условиях внутрилабораторного эксперимента. В качестве эталонного вещества использовано двухромовокислый калий ($K_2Cr_2O_7$).

Ключевые слова: методика биотестирования, острая токсичность, метрологические характеристики, эталонное вещество, погрешность результатов, сходимость результатов, воспроизводимость результатов, норматив оперативного контроля, диапазон реагирования тест-объекта.

Krainiukov A.N., Kryvytska I.A., Krainiukov A.A.
V.N. Karazin Kharkiv National University

INSTALLATION METHOD BIOASSAY METROLOGICAL CHARACTERISTICS WITH THE DEFINITION OF ACUTE TOXICITY TO ALGAE WATER *SCENEDESMUS QUADRICAUDA* (TURP) BREB

Summary

The results of experimental studies on establishing metrological characteristics bioassay methods for determining the acute toxicity of water using algae *Scenedesmus quadricauda* (Turp) Breb. Metrological characteristics under conditions established methods internal laboratory experiment. As reference material used potassium bichromate ($K_2Cr_2O_7$).

Keywords: bioassay method, acute toxicity, the metrological characteristics, reference substance, error results, reproducibility, reproducibility, standard operational control, the range of responses test object.

РІВНЕНСЬКИЙ БУРШТИН – ЦЕ КАМІНЬ СПОТИКАННЯ, ДОЛАРИ ПІД НОГАМИ ЧИ ДЖЕРЕЛО НАПОВНЕННЯ БЮДЖЕТУ?!

Товста С.М.

Ірпінський державний коледж економіки та права

Досліджено теоретичні питання незаконного видобутку рівненського бурштину. Вивчено аспекти екологічної проблеми, яка виникає при нелегальному видобуванні коштовного каменю. Висунуто тези для вирішення даної проблеми. Обґрунтовано на конкретних прикладах методами порівняльної характеристики ринкової та тіншової ціни «каменя сонця». Зроблено остаточні висновки щодо дефіциту коштів для наповнення бюджету від даної галузі діяльності.

Ключові слова: незаконний видобуток, бурштин, державна монополія, тіншовий бізнес, нелегальні копальні, екологічна проблема, рекультивація земель.

Постановка проблеми. З кожним роком дедалі актуальнішим стає питання видобутку і використання бурштину в Україні, причому більше нелегального. Бурштиновий бізнес є найкращим прикладом того, як «гарно» Україна вміє втрачати свої шанси там, де це здавалося неможливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняними та закордонними фахівцями детально досліджена специфіка сучасного видобування бурштину, його становища в Україні. Безпосередньо досліджуються в працях Тутковського П.А., Мацуя В.М., Сребродольського Б.І., Криницької М.В. та інших. В них аналізуються сутність розвитку добування бурштину, його різноманітні види та методи сприяння покращення екологічної ситуації.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте, не дивлячись на велику увагу багатьох вчених до дослідження даної проблеми, не всі питання щодо видобування бурштину, а головним чином його сучасного стану загалом не є вирішеними остаточно та потребують подальшого розгляду.

Мета статті. Законодавець передбачив покарання лише за незаконний видобуток бурштину, а за зберігання, збут, перевезення, скупку та інші операції з коштовним камінням відповідальності, зокрема, не існує.

Виклад основного матеріалу. Для багатьох мешканців північних районів Рівненщини бурштин став своєрідною панацеєю від бідності. Скрутне матеріальне становище спонукало їх до незаконного, часто дуже небезпечного, промислу. Фактичну монополію на видобуток і торгівлю «золотом півночі» має держава, але паралельно функціонує чимало нелегальних копачів і контрабандистів. «Старателі» видобувають сировину дешевше, ніж офіційні підприємства, бо не платять екологічних зборів, не переймаються геологічними дослідженнями, рекультивацією території чи навіть орендою земельної ділянки.

З кожним роком дедалі актуальнішим стає питання видобутку і використання бурштину в Україні, причому більше нелегального. **Бурштиновий бізнес** є найкращим прикладом того, як «гарно» Україна вміє втрачати свої шанси там, де це здавалося неможливим.

У 1993 році в обласному центрі почало функціонувати державне підприємство «Бурштин України», яке дотепер майже монополією здій-

снює розвідку, видобуток та збагачення бурштину, переробку його у ювелірні та художні вироби. Спеціально створений у 1995 році підрозділ при Управлінні Міністерства внутрішніх справ України в області забезпечує охорону 28-ректарної ділянки, де на законних підставах розробляють родовища... Проте старателів це не зупиняє. Вони давно «демонополізували» видобуток бурштину і складати лопати не збираються. Тому правоохоронці з метою реалізації вимог відповідного Указу Президента України від 15 січня 2008 року, окремого доручення Прем'єр-міністра України від 22 березня 2007 року та доручення голови обласної державної адміністрації від 30 березня 2007 року, вказівок та розпоряджень МВС, постійно здійснюють комплекс заходів, спрямованих на охорону родовищ бурштину на території області, попередження його незаконного видобутку, зберігання, переробки та реалізації [1], [2].

Вітчизняними та закордонними фахівцями детально досліджена специфіка сучасного видобування бурштину, його становища в Україні. Безпосередньо досліджуються в працях Тутковського П. А., Мацуя В. М., Сребродольського Б. І., Криницької М. В. та інших. В них аналізуються сутність розвитку добування бурштину, його різноманітні види та методи сприяння покращення екологічної ситуації. Проте, не дивлячись на велику увагу багатьох вчених до дослідження даної проблеми, не всі питання щодо видобування бурштину, а головним чином його сучасного стану загалом не є вирішеними остаточно та потребують подальшого розгляду.

Для багатьох мешканців північних районів Рівненщини бурштин став своєрідною панацеєю від бідності. Скрутне матеріальне становище спонукало їх до незаконного, часто дуже небезпечного, промислу. Фактичну монополію на видобуток і торгівлю «золотом півночі» має держава, але паралельно функціонує чимало нелегальних копачів і контрабандистів. «Старателі» видобувають сировину дешевше, ніж офіційні підприємства, бо не платять екологічних зборів, не переймаються геологічними дослідженнями, рекультивацією території чи навіть орендою земельної ділянки. На чорному ринку бурштину багато, разом з тим в Україні є чимало фірм, які із задоволенням цей бурштин купували б для виготовлення з нього ювелірних виробів. Однак це можна зробити тільки нелегальним способом – бурштин поки що має статус коштовного камін-

ня. Це ускладнює легальну торгівлю цією сировиною. За таких умов старателям найпростіше продати бурштин за ціною, що нижча реальної вартості, покупцям із Польщі, Литви чи Білорусі (звідси і проблема контрабанди). Водночас українським фірмам іноді зручніше купувати сировину в Росії або в тій же Польщі, бо легальний український видобуток бурштину не перекриває попиту на нього [2].

Саме через нелегальний видобуток бурштину, Рівненська область стикається з великою кількістю **екологічних проблем**. Цей незаконний метод пошуку бурштину, підриває екосистему краю та несе значні втрати для сільського господарства регіону. Адже тисячі гектарів землі, на якій раніше був ліс, після пошуку каменя нагадують марсіанський пейзаж з поваленими деревами та ямами 3-8 метрової глибини, заповненими глинистою сірою рідиною, знищуються десятки гектарів лісових масивів та земельних угідь. Дерева, корені яких підмито, валяться: утворюється так званий п'яний ліс, ходити яким дуже небезпечно. Глибокі ями закопують не надто ретельно, залишаючи підземні порожнечі, пастки для людей та худоби. За лічені дні чарівні поліські гаї перетворюються на жахливі пустелі. Всі перелічені чинники ведуть до непоправних наслідків: зміна складу рослинності, місць мешкання тварин, великі втрати лікарських та харчових рослин, і навіть до зміни клімату даного регіону. До екологічних проблем слід додати, проблему ігнорування та зневажливе ставлення людей до законодавства України [1].

Прислухаючись до думки екологів, в лісі, де вже побували бурштинокопачі, через кілька років повсихають всі дерева, бо гідрологічний режим порушений ямами та помпами. Проблеми будуть і у тварин, які потрапляють в ями і не можуть звідти вибратись. Дуже часто бурштин добувають у цінних природних територіях. Проте весь **клондайк** не існував би, якби правоохоронна система та органи влади це не кришували. Влада взяла все під контроль: якщо у 90-ті гроші носили місцевим авторитетам, то зараз – в правоохоронні органи.

Для багатьох мешканців північних районів Рівненщини, а саме: Сарненського, Володимирецького та Дубровицького – бурштин став своєрідною панацеєю від бідності. Скрутне матеріальне становище спонукало їх до незаконного, часто дуже небезпечного, промислу. Фактичну монополію на видобуток і торгівлю «золотом півночі» має держава, але паралельно функціонує чимало нелегальних копачів і контрабандистів. **«Старателі»** видобувають сировину дешевше, ніж офіційні підприємства, бо не платять екологічних зборів, не переймаються геологічними дослідженнями, рекультивацією території чи навіть орендою земельної ділянки. На чорному ринку бурштину багато, разом з тим в Україні є чимало фірм, які із задоволенням цей бурштин купували б для виготовлення з нього ювелірних виробів. Однак це можна зробити тільки нелегальним способом – бурштин поки що має статус коштовного каміння. Реальна його вартість за кордоном сягає близько **9 тис. доларів США за кілограм**.

Наскільки великі обсяги бурштинового бізнесу в Україні? Точні обсяги важко назва-

ти, бо цей бізнес є нелегальним. Мова йде про 1,5-3 мільярди доларів США кожного року. Бюджет України заробляє з цього мізерні суми. У російських ЗМІ пройшла інформація, що вилучили партію бурштину вагою в 30 тонн на суму в 2 млрд. російських рублів. Шляхом нехитрих обчислень можна поррахувати, що вартість 1 кг становить 67 тис. російських рублів або 2233 долари США. В Україні в 2013 році чорні копачі отримували за кілограм від 18 до 250 доларів (залежить від якості каменю). У Європі ціна становить 500-700 доларів за кілограм. У польському Гданьську ціна варіюється від 6 злотих за грам (6000 польських злотих за кілограм) до 8 євро за грам (8000 євро – 1 кг). Середня ціна за бурштин невисокої якості – 32 євро/грам (32000 євро – 1 кг) [3].

Це ускладнює легальну торгівлю цією сировиною. За таких умов старателям найпростіше продати бурштин за ціною, що нижча реальної вартості, покупцям із Польщі, Литви чи Білорусі (звідси і проблема контрабанди). Водночас українським фірмам іноді зручніше купувати сировину в Росії або в тій же Польщі, бо легальний український видобуток бурштину не перекриває попиту на нього. Цим можна пояснити те, чому Україна не користується своїми перевагами, маючи поклади такої цінної сировини. Хоча теоретично саме Рівне, а не наприклад, Гданськ, могло б носити звання світової столиці бурштину і заробляти на цьому цілком конкретні дивіденди.

«Старателі» виходять на незаконний промисел у будь-яку пору року й доби, не зважаючи на погодні умови. Тому й правоохоронцям, аби затримати їх, доводиться чатувати годинами, чекаючи, доки десь у тиші пролунає гуркіт мотору працюючої мотопомпи – іноді й у лютий мороз, по пояс у крижаній воді. А зловмисникам до цього байдуже. Не дбаючи про своє здоров'я, вони часто тягнуть за собою й дітей, навчаючи їх з юних літ злочинній справі... справі, якою займаються цілі династії. Спочатку ти просто помічник, а згодом маєш шанс «вирости» до «бригадира», придбати власну мотопомпу і організувати свій бізнес.

Прогалини у законодавчому захисті родовищ від ласих до легкої наживи осіб сприяють тому, що тіньовий сектор **продажу-скупки-експорту бурштину** на Рівненщині набув значних масштабів. За офіційними даними, державне підприємство «Бурштин України» за рік видобуває 2-3 тонни коштовного каміння, а на біржі у Гданську останнім часом щороку продається від 20 до 30 тонн «соснової сльози» з України. Як бачимо, нелегальні обсяги видобутку бурштину у нашій державі у шість – десять разів перевищують офіційні!

Так як, **українська Феміда** не надто сувора до «старателів», відповідно до частини **статті 240** Кримінального кодексу України **«Порушення правил охорони надр»** [4], незаконний видобуток бурштину не належить до тяжких злочинів. І тому бурштинокопачам тільки світить штраф від 8500 до 13600 гривень, обмеження або позбавлення волі на строк до трьох років. Так як, порушення правил охорони надр не належить до тяжких злочинів, тому це не дозволяє проведення певного комплексу оперативно-розшукових заходів та не дає можливості документувати осіб,

які є безпосередніми організаторами незаконного видобутку бурштину-сирцю, а також оплачують роботу старателів і збувають видобуте каміння. Як наслідок – до відповідальності притягуються лише особи, які скоїли незаконний видобуток бурштину, тобто рядові виконавці, а це, як правило, місцеві мешканці. Як бачимо, законодавець передбачив покарання лише за незаконний видобуток бурштину, а за зберігання, збут, перевезення, скупку та інші операції з коштовним камінням відповідальності, зокрема, не існує.

У 2015 році наша влада спробувала вирішити проблему незаконного видобутку бурштину. І 23 квітня Верховна Рада проголосувала в першому читанні за проект закону «Про видобування та реалізацію бурштину» (№ 1351-1) [5]. З другої спроби голосування законопроекту «за основу» набрало 234 голосів і закон був прийнятий. Закон спрямований на вдосконалення правового регулювання відносин у сфері видобутку та реалізації бурштину. Документ запроваджує спрощену процедуру отримання дозволу на видобуток бурштину для первинного надкористувача. Старателі централізовано зможуть отримати дозвіл на видобуток бурштину, ділянку для роботи, а також можливість реалізувати мінерал на бурштиновій біржі. Корупційним ризиком законопроекту під час обговорення називали те, що контроль за видобутком покладають на самого первинного надкористувача, а функції контролю з боку держави не виписано. І як ми бачимо сьогодні, цей закон не вирішив проблему...

Запевнення представників влади про припинення незаконного видобутку бурштину на Рівненщині не підтверджують ні місцеві жителі, ні громадські активісти. Крім того, повідомляється, що вже на початку березня 2016 р. Державна прикордонна служба виявила 11 незаконних ділянок видобутку бурштину на Рівненщині. Пригадаємо те, що Президент П. Порошенко обіцяв за два тижні навести порядок з незаконним видобутком бурштину ще в липні минулого року після опублікованого активістами відео катастрофічних наслідків масштабного нелегального видобутку бурштину в Зарічненському районі Рівненської області. Активісти також повідомляють, що незаконний видобуток бурштину найбільш активно триває на Рівненщині. Крім того, увага громадськості знову зосереджена на державному підприємстві «Українські поліметали» та нещодавно створеному «Надра-Спецленд Ресурси». За словами активістів, у регіоні з часів незалежності України точаться кримінальні війни за вплив на бурштиновий бізнес. Прибутки від незаконної розробки каміння йдуть прямісінько до незаконних копачів, не поповнюючи бюджет країни.

За інформацією ЗМІ, офіційно ліцензіями і правом на видобуток володіють кілька легальних підприємств, за дозволами і кураторством яких на виділених ділянках відбувається незаконне видобування бурштину в промислових масштабах. Через Рівненську обласну раду такі підприємства зараз намагаються офіційно отримати дозвіл на володіння ділянками з бурштином, загальна площа яких сягає майже 40 тис. га і які є одними з найродючіших на поклади коштовного каменю. Зокрема, нещодавно «Держгеонадра

України» звернулися до Рівненської облради з вимогою надати дозвіл на розробку бурштину для ДАК «Українські поліметали» та «Надра-Спецленд Ресурси». Мова йде про чотири ділянки у сумі майже 40 тис. га, які необхідні підприємствам для «геологічного вивчення» і в тому числі для дослідної розробки бурштину.

Про те, як вирішити цю ситуацію, вже давно говорять представники місцевої влади і бізнесу Рівненщини. Рецепт такий: вилучити бурштин із переліку коштовного каміння (що уможливить легальну торгівлю ним), відмовитися від державної монополії на видобуток бурштину, налагодити роботу пунктів скупки його у населення, розробити та запровадити спрощений порядок отримання ліцензій на цей вид діяльності а також створити бурштинову біржу в Рівному, підтримуючи розвиток різноманітних культурних і туристичних проектів, в яких бурштин є головним мотивом. При цьому тісно співпрацювати з Польщею та іншими бурштиновими країнами, досвід яких міг би бути корисним для України. А головне – терміново внести зміни до діючих **Кримінального Кодексу та Кодексу України про адміністративні правопорушення**, основою яких буде передбачено кримінальну відповідальність не тільки за незаконний видобуток, а й перевезення, зберігання, переробку та реалізацію бурштину-сирцю. Також є надія на нових представників влади.

У квітні 2016 року экс-голова Національної поліції **Хатія Деканоїдзе** підписала доручення про створення оперативного штабу по боротьбі з нелегальним видобутком бурштину. За її словами, в штаб увійдуть представники блоку громадської безпеки Нацполіції, кримінального блоку та патрульної служби. Загальна чисельність – 150 чоловік. Сутички між «старателями» і правоохоронцями, відсутність стратегічного плану на державному рівні, контрабанда бурштину і політизованість боротьби з нелегальним видобутком каменю – вже стали невід'ємною частиною видовища, за яким з екранів телебачення спостерігає вся країна. **Бурштинові війни** – задовнена хвороба нашої держави, яка з кожним днем тільки загострюється. Деканоїдзе звернулася до вищого керівництва країни з проханням негайно скликати розширене засідання Ради національної безпеки і оборони, щоб почати напрацювання комплексного плану дій. Що з цього вийде – покаже час, якого ми не маємо, оскільки цю проблему потрібно вирішувати негайно.

На мою думку, існують такі основні шляхи вирішення даної проблеми:

- створити бурштинову біржу в Рівному;
- забезпечити людей місцями працевлаштування і надання гідної заробітної плати;
- відмовитися від державної монополії;
- терміново внести зміни до діючих Кримінального Кодексу та Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Для рекультиватії цих земель доцільно створити спеціальний Екологічний фонд, у якому б акумулювались відрахування, що сплачуватимуть компанії, які займаються розвідкою й видобутком «сонячного каменю». Це дозволить відновити ґрунти на території краю та вберегти екосистему області. Також, як механізм віднов-

лення земель, пропоную залучити до роботи на ділянках, оброблених незаконними «старателями», компанії, що мають відповідні дозвільні документи. За статистичними даними, незаконним способом видобувається лише 10-15 відсотків каменю, решта покладів залишаються в землі, і можуть бути добути лише кар'єрним методом, який використовують компанії, що мають дозволи. По завершенню робіт на ділянці, компанія яка отримала право на її розробку, буде зобов'язана провести рекультивацию (Рекультивация земель – це комплекс організаційних, технічних, біотехнологічних та правових заходів, здійснюваних з метою відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану та продуктивності порушених земель). Такий спосіб вирішення проблеми цікавий підприємцям і вигідний для регіону.

Слід визнати, що на Рівненщині за останні роки чимало зробили для популяризації бурштину як українського бренду. Йдеться, зокрема, про такі ініціативи, як **Музей бурштину (2010 р.)** в Рівному, **Фестиваль «Бурштиновий шлях»**, міжнародна конференція бурштиністів у жовтні 2013-го чи бурштинові конкурси краси [6]. Багато проектів розробили також у Києві, у тому числі бурштиновий ресторан та виставка бурштину в Софії Київській. Хоча розвиток бренду «бурштин» без вирішення питань прозорого видобутку і торгівлі буде складним, такі ініціативи все ж

мають глибокий сенс. В результаті своїх власних досліджень, опрацьованих інформаційних джерел, я можу зробити висновок, що на сьогодні Рівненський бурштин є все ж таки більше каменем спотикання для місцевого населення, а от для людей, що керують організацію тіншового сектору продажу-скупки-експорту бурштину він є тими самими доларами під ногами. На жаль! Але ніяк Рівненський бурштин не є джерелом наповнення державного бюджету...

Висновки та пропозиції. В результаті своїх власних досліджень, опрацьованих інформаційних джерел, я можу зробити висновок, що на сьогодні Рівненський бурштин є все ж таки більше каменем спотикання для місцевого населення, а от для людей, що керують організацію тіншового сектору продажу-скупки-експорту бурштину він є тими самими доларами під ногами. На жаль! Але ніяк Рівненський бурштин не є джерелом наповнення державного бюджету. На мою думку, існують такі основні шляхи вирішення даної проблеми:

- створити бурштинову біржу в Рівному;
- забезпечити людей місцями працевлаштування і надання гідної заробітної плати;
- відмовитися від державної монополії;
- терміново внести зміни до діючих Кримінального Кодексу та Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Список літератури:

1. Потіха А. Проблема видобутку бурштину: сучасний стан та перспективи вирішення [Електронний ресурс] / А. Потіха // Україна: події, факти, коментарі. – 2016. – № 5. – С. 36–44. – Режим доступу: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2016/ukr5.pdf>
2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tema.in.ua/article/3659.html>
3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sockraina.com/intervyu/19032>
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс] // Відомості ВРУ– 2001, № 25-26, ст. 131 – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
5. Про прийняття за основу проекту Закону України про видобування та реалізацію бурштину: Постанова ВРУ від 23.04.2015 № 357-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/357-19>
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nadoest.com/rivne--burshstinova-stolicya-ukrayini>

Толстая С.Н.

Ирпенский государственный колледж экономики и права

РОВЕНСКИЙ ЯНТАРЬ – ЭТО КАМЕНЬ ПРЕТКНОВЕНИЯ, ДОЛЛАРЫ ПОД НОГАМИ ИЛИ ИСТОЧНИК НАПОЛНЕНИЯ БЮДЖЕТА?!

Аннотация

Исследованы теоретические вопросы незаконной добычи ровенского янтаря. Изучены аспекты экологической проблемы, которая возникает при нелегальном добыче драгоценного камня. Выдвинута тезисы для решения данной проблемы. Обоснованно на конкретных примерах методами сравнительной характеристики рыночной и теневой цены «камня солнца». Сделано окончательные выводы относительно дефицита средств для наполнения бюджета от данной области деятельности.

Ключевые слова: незаконная добыча, янтарь, государственная монополия, теневой бизнес, нелегальные шахты, экологическая проблема, рекультивация земель.

Tovsta S.M.

Irpin State College of Economics and Law

RIVNE AMBER: A STONE OF STUMBLING, DOLLARS UNDERFOOT OR SOURCE OF PUMPING UP THE BUDGET?!

Summary

The theoretical question of illegal mining of Rivne amber. Studied aspects of environmental issues arising in the illegal mining of precious stones. Thesis put forward to solve this problem. Grounded on concrete examples of comparative characteristics of the market and shadow prices «sun stone». Made definitive conclusions regarding the deficit to budget revenues from this field of activity.

Keywords: illegal mining, amber, state monopoly, shady business, illegal mines, environmental issues, land reclamation.

УДК 639.2.03:597.5

РАЦІОНАЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ПРОМИСЛОВОЇ ІХТІОФАУНИ ЗАПОРІЗЬКОГО (ДНІПРОВСЬКОГО) ВОДОСХОВИЩА ШЛЯХОМ ЛІМІТУВАННЯ ВИЛУЧЕННЯ ДЕЯКИХ ВИДІВ РИБ У 2016 РОЦІ

Філіппова Є.В., Федоненко О.В., Маренков О.М.

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Визначено сучасний стан популяції промислових видів риб, вилучення яких лімітується (плітка, лящ, судак, плоскирка). Встановлено основні біологічні показники даних видів риб, визначена вікова та статеві структура популяції та розраховані величини промислового запасу. На підставі отриманих даних визначено коефіцієнти природної, промислової та загальної смертності та розраховано величини лімітів промислового вилучення дослідних видів риб. При оптимальному вилові плітки в кількості не вище 25% від розрахованого запасу рекомендуємо встановити ліміт на вилов даного виду в 2016 році в розмірі 200 т. В наступному році доцільно встановити ліміт вилову ляща не вище за 85 т. Через критичний стан судака Запорізького (Дніпровського) водосховища, рекомендований ліміт його вилову в 2016 році не повинен перевищувати 16 т. Розрахунковий ліміт вилучення плоскирки в наступному році рекомендуємо встановити в обсязі 75 т.

Ключові слова: ліміти, Запорізьке (Дніпровське) водосховище, промисел риби, судак, плоскирка, плітка, лящ.

Постановка проблеми. Основні напрями розвитку рибної промисловості відображені в загальнодержавних та регіональних програмах і концепціях («Державна цільова економічна програма розвитку рибного господарства на 2012–2016 роки», «Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року», «Концепція розвитку рибного господарства Дніпропетровської області на 2015–2019 роки»). Серед них одне з головних місць відводиться збільшенню рибопродуктивності водойм за рахунок ефективного використання та регулювання їх природних ресурсів. Це стосується, насамперед, дніпровських водосховищ та інших великих природних і штучних водойм [1; 14].

Формування промислової іхтіофауни характеризується певною динамікою, що дає підстави для прогнозування майбутніх уловів. Але у водосховищах комплексного призначення, що знаходяться під впливом антропогенного навантаження, відбувається дестабілізація екосистеми і мають місце непередбачені іхтіологічні сукцесії, що призводять до зменшення промислових запасів риб. Одним із способів контролю стану чисельності

промислових популяції є багаторічні сезонні моніторингові іхтіологічні дослідження, які лягають в основу біологічних обґрунтувань промислу на внутрішніх водоймах країни [1; 8; 15].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Запорізьке (Дніпровське) водосховище є основним постачальником риби для населення Дніпропетровської області (більш, ніж 60% від загального щорічного обсягу вирощувальної та здобутої риби), тому раціональне використання його рибних запасів має першочергове значення для розвитку рибної галузі в області [1; 8; 14].

Саме з цією метою кафедра загальної біології та водних біоресурсів Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара на підставі результатів науково-дослідних ловів щорічно розробляє комплекс рибогосподарських заходів у Запорізькому (Дніпровському) водосховищі, який, в тому числі, передбачає і лімітування на вилов промислових видів водних біоресурсів. Але слід відмітити, що останні роки виконання наукових рекомендацій стосовно щорічного обсягу зариблення водосховища та проведення меліоративних заходів на місцях основних нерестовищ практично не здійснюється внаслідок ряду

причин організаційного та фінансового характеру. Це в значній мірі виснажує рибні запаси і може привести до їх підриву [10; 12; 14; 15].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Результати попередніх багаторічних іхтіологічних та гідроекологічних досліджень свідчать, що рибопродуктивний потенціал Запорізького (Дніпровського) водосховища використовується нерационально, що відображається на низьких показниках промислових уловів [1; 8; 11; 14; 15].

У відповідності до вимог діючого законодавства України, обов'язковому лімітуванню підлягають види, стан яких може бути оцінений як незадовільний або які інтенсивно експлуатуються. В Запорізькому (Дніпровському) водосховищі ліміт на вилов встановлюється для чотирьох видів риб: плітки, ляща, судака та плоскирки.

Перспективність подальших досліджень полягає в розробці підходів та реалізації засад раціонального природокористування водними біоресурсами зі збереженням репродуктивного потенціалу промислових видів риб в умовах ведення активного промислу рибних ресурсів на акваторії Запорізького (Дніпровського) водосховища.

Мета статті. У зв'язку з цим, метою даної наукової роботи було проведення комплексної оцінки стану популяцій промислових видів риб Запорізького (Дніпровського) водосховища, вилов яких лімітується, для подальшої розробки заходів щодо раціонального їх промислового освоєння протягом 2016 року.

Виклад основного матеріалу. Наукові дослідження проводили в експедиційних, стаціонарних та лабораторних умовах. Науково-дослідне вилучення риби здійснювали на підставі дозволів, виданих Управлінням охорони, використання і відтворення водних біоресурсів та регулювання рибальства у Дніпропетровській області. Наукові роботи проводили на двох контрольно-спостережних пунктах, які розташовані у Самарській затоці (поблизу с. Одинківка 48°53'40.21"N; 35°18'73.20"E) та нижній частині Запорізького (Дніпровського) водосховища (поблизу с. Військове 48°22'30.75"N; 35°20'30.05"E). Лов риби здійснювали стандартним набором ставних сіток з кроком вічка $a=30-120$ мм.

Біологічний аналіз риб проводили згідно класичних методик в іхтіології [4–7] за такими показниками: стандартна та абсолютна довжина тіла, індивідуальна маса, стать, коефіцієнт вгодованості за Фультоном. Вік риби визначали за стандартними іхтіологічними методиками В.Л. Брюзгіна [2] та І.І. Чугунової [13]. Параметри рибальства на водосховищі визначали за методиками П.В. Тюріна [9].

Молодь риб відловлювали в третій декаді липня – першій декаді серпня на мілководдях за стандартними контрольними точками. Знаряддям лову була малькова тканка – волокуша завдовжки 10 м з кроком вічка 2 мм. За відносну чисельність молоді приймалась кількість цьоголіток на 100 м² площі облову. Видову належність цьоголіток визначали за А.Ф. Коблицькою [3].

Статистичну обробку матеріалів проводили за допомогою комп'ютерної програми STATISTICA 6.0.

Плітка (*Rutilus rutilus* Linnaeus, 1758). Віковий склад популяції плітки нараховував 11 ві-

кових груп. За статтю вікові групи розподілялись так: у самиць – 3-х-12-річні особини, у самців – 2-х-11-річки. Ядро популяції плітки складала 4-6-річні особини – 88%. Середньовиважена промислово довжина особин плітки становила у самиць 23,21±0,44 см, у самців – 20,44±0,21 см; середньовиважена маса відповідно – 280,53±18,25 г і 173,66±5,41 г. Середньовиважена довжина промислових особин плітки становила 20,4±0,15 см, маса – 193,7±5,4 г, причому, у самиць лінійні та вагові показники були вище відповідно на 15% і 43%.

У порівнянні з попереднім роком розмірно-вагові показники плітки майже не змінилися. Відмічається, що особини плітки, вилучені у Самарській затоці мають на 10–15% менші лінійно-вагові показники, оскільки на цій ділянці водосховища зустрічалися тугорослі форми, що приймали участь у нересті.

Репродуктивним ядром популяції плітки були особини 4–6 років. У нерестовій популяції серед самиць переважали 5–6-річні особини, серед самців – 5-річні особини. Індивідуальна абсолютна плодючість (ІАП) плітки різних вікових груп коливалася в межах від 13,73 до 73,15 тис. ікринок, а в середньому дорівнювала 40,26±7,34 тис. ікринок. Коефіцієнт промислового повернення від ікри складає 0,006%. Коефіцієнт вгодованості за Фультоном у самок становив 2,17±0,04, у самців – 2,00±0,03, тобто практично залишився на рівні попередніх років. Коефіцієнт вгодованості та жирність (3–4 бали) свідчать про сприятливі умови нагулу для даного виду риб.

У порівнянні з минулим 2014 роком у перерахунку на 100 сітокдіб кількість плітки в уловах сіток контрольного порядку в Запорізькому (Дніпровському) водосховищі підвищилася майже на 20% і становила 8909 екз. (1962 кг). У 2016 році можна очікувати незначне поповнення чисельності популяції плітки, оскільки генерація 2011 року народження була врожайною в порівнянні з двома попередніми роками – чисельність цьоголіток сягала 196 екз./100 м². У 2012 році чисельність цьоголіток у прибережних ділянках становила – 125,85 екз./100 м². У 2013 році чисельність цьоголіток плітки в літоралі водосховища сягнула 50,68 екз./100 м², а чисельність дволіток – 177,39 екз./100 м².

Як і в попередні роки, основний улов плітки спостерігався для сіток з вічком 36–45 мм і становив 98% від загальних обсягів. У крупновічкові сітки плітка потрапляла в поодиноких екземплярах. За показниками вікової та розмірно-вагової структури промислової популяції плітки, величини промислового поповнення, можна вважати, що стан промислової популяції плітки знаходиться на стабільному рівні.

Враховуючи коефіцієнт природної (0,24) та загальної смертності (47%), величину поповнення, промзусилля та з огляду на показники малькових обловів, розраховано запас плітки в Запорізькому (Дніпровському) водосховищі на 2016 рік в обсязі 998 т. Засвоєння лімітів у попередні роки було на рівні 65–80%. При оптимальному вилові близько 25% рекомендуємо встановити ліміт на вилов плітки у 2016 році в розмірі 200 т.

Лящ (*Abramis brama* Linnaeus, 1758). Віковий склад ляща обмежений, граничний вік в уловах становив 11 років (0,4% – у самок, 0,6% – у самців). Кількість вікових класів тримається на рівні

9. Ядром популяції ляща були особи віком від 5 до 8 років (78,1% в промислі). Мінімальні вікові групи, що приймали участь у нересті, були у самок 4-річки – 9,6%, у самців 3-річки – 3,0%.

Промислова довжина самок ляща за даними науково-дослідних уловів становила $38,94 \pm 0,79$ см, самців – $36,84 \pm 0,69$ см; середньовиважена маса відповідно – $1416,70 \pm 79,14$ г та $1125,96 \pm 70,88$ г, що майже відповідає минулорічним показникам. Коливання мінімальних та максимальних показників за масою у самок ляща становило від 210 до 2800 г, у самців – від 190 до 2640 г. Середньовиважені показники особин нерестового стада ляща залишилися майже на рівні минулого року: довжина – $37,81 \pm 0,54$ см, маса – $1256,24 \pm 55,12$ г. Середньовікові значення коефіцієнту вгодованості за Фультоном протягом кількох років характеризуються стабільністю і становлять у самок – $2,33 \pm 0,05$, у самців – $2,18 \pm 0,03$.

Репродуктивне ядро популяції, складалося 5–8-річки (75%). Середня абсолютна плодючість ляща дорівнювала $161,78 \pm 17,69$ тис. ікринок. У минулому році цей показник був вище ($151,36 \pm 37,43$ тис. ікринок). Рівень плодючості пояснюються збільшенням у нерестовому стаді самок старших вікових груп 8–11-річного віку. Коефіцієнт промислового повернення від ікри складає 0,0025%.

У середньому по водосховищу улов ляща на 100 сіткодів контрольного порядку склав 994,5 екз. (962,9 кг), у минулому році цей показник був 1008,3 екз. (1050,6 кг). Останні три роки спостерігається незначна варіація даного показника в діапазоні 30–50 кг, що свідчить про досить стабільний стан промислової популяції.

Близько 90% уловів ляща припадало на сітки з вічком 70–85 мм. Протягом останніх п'яти років простежується чітка тенденція до зменшення улову дрібновічкових сіток з кроком вічка $a=40-50$ мм.

У 2016 році запас ляща формують генерації 2011 та 2012 років, які відзначаються як мало-вražайні – 7,7 та 2,38 екз./100 м² відповідно. За своєю ліміту вилування ляща останні роки тримається на рівні 70–90%. Враховуючи коефіцієнт природної смертності (0,22), коефіцієнт вилування (0,28), кількість особин старших вікових груп, розрахунковий запас ляща на сьогодні становить 340 т. Але низькі показники поповнення молоддю, зміщення середнього віку самиць в бік молодших вікових груп, свідчать про доцільність встановити ліміт вилування ляща в 2016 році не вище за 25% від загального запасу – що становить 85 т.

Судак (*Stizostedion lucioperca* Linnaeus, 1758).

Для популяції судака Запорізького (Дніпровського) водосховища протягом останніх 15 років спостерігається стала тенденція: низькі показники поповнення, зниження репродуктивних показників та «омолодження» нерестового стада, зменшення лінійно-вагових показників промислової популяції. Віковий ряд судака в контрольних уловах нараховував 8 класів (2–9-річки). Ядро промислової популяції складалося з 3–5-річних особин (72,2%). Частка риб старших вікових груп в основному була представлена 7–9-річними особинами і складала 5,7%.

Промислова довжина особин судака з контрольних сіток становила: у самок – $49,32 \pm 3,81$ см

(29–52 см), у самців – $33,55 \pm 2,22$ см (22,5 – 55 см); маса самок коливалася в межах від 350,0 до 2220,0 г, в середньому $1022,86 \pm 65,36$ г, самців – від 260,0 г до 2200,0 г – в середньому $563,66 \pm 59,22$ г. Середньовиважені показники судака в популяції склали: промислова довжина – $35,27 \pm 2,07$ см, маса – $680,55 \pm 64,58$ г. В популяції судака спостерігається збільшення частки 2-річних та особливо 3-річних особин, що вказує на її омолодження. Коефіцієнт вгодованості за Фультоном був на рівні попередніх років і складав $1,34 \pm 0,05$.

Показники абсолютної плодючості самиць судака варіювали в межах від 56,93 тис. ікринок у особин трирічного віку до 152,27 тис. ікринок у 8-річних особин. Середньовиважений показник плодючості нерестової популяції становив $97,87 \pm 13,76$ тис. ікринок. У нерестовому стаді співвідношення самців та самок складало 43% та 57% відповідно. Коефіцієнт промислового повернення від ікри – 0,0015%.

На 100 сіткодів контрольного порядку улов судака в середньому по Запорізькому водосховищу склав 287,5 кг, що на 37 кг вище ніж у минулому році. Сучасний запас судака забезпечений генераціями 2011 та 2012 років. Чисельність цього літоку в той період становила відповідно 0,41 та 0,44 екз./100 м². Низька чисельність дволіток судака спостерігалась в 2010 та 2011 роках і складала по 0,10–0,11 екз./100 м² для кожного року, у 2012 році чисельність дволіток на мілководдях Запорізького водосховища сягнула 1,22 екз./100 м².

Таким чином, враховуючи коефіцієнт природної смертності (0,26), розрахунковий коефіцієнт вилування (0,16), низький рівень поповнення, запас судака в Запорізькому водосховищі можна оцінити в 64 т. Рекомендований ліміт вилування судака в 2016 році не повинен перевищувати 16 т.

Плоскирка (*Blicca bjoerkna* Linnaeus, 1758).

Останні 10 років обсяги її вилучення тримаються на рівні 40–55 тонн (до 10% у загальних уловах). В 2014 році освоєння квоти склало 66,9%. Промисел плоскирки базується переважно на особинах 4–5-річного віку. В контрольних уловах плоскирка представлена 6-ма промисловими групами – від 3 (12,2%) до 8 (2,4%) років.

Середньовиважені лінійно-вагові показники склали: промислова довжина у самок – $20,35 \pm 1,98$, у самців – $18,47 \pm 1,03$ см; маса відповідно – $238,56 \pm 54,33$ г та $163,48 \pm 25,77$ г. Значення показників залишилися на рівні минулих років. Середні лінійно-вагові показники промислових особин протягом 10 років тримаються майже на одному рівні. Самки опереждали в рості самців на 30%.

Коефіцієнт вгодованості був досить високий і становив у самок $2,40 \pm 0,09$, у самців $2,20 \pm 0,10$. Стабільні лінійно-вагові показники та коефіцієнт вгодованості свідчать про сприятливі умови нагулу для даного виду риб. Відсоток самиць у стаді складає – 59%. Коефіцієнт промислового повернення від ікри – 0,004.

Середньовиважений показник індивідуальної плодючості плоскирки за останні роки залишається практично на одному рівні і сягнув – $14,67 \pm 4,58$ тис. ікринок (в діапазоні від 7,09 до 20,92 тис. ікринок).

Улов на 100 сіткодів сягнув 670 екз. (140,1 кг), що майже на 30% вище ніж минулого року. Осно-

вний вилов, як і в минулому році, припадав на сітки а = 30–38 мм (90%). Ядро промислового стада плоскирки складають особини генерації 2011 та 2012 років. Чисельність цьоголіток цих років була низькою і знаходилася на рівні 2,85 екз./100м² та 0,34 екз./100м².

Враховуючи коефіцієнт природної (0,45) та загальної смертності (60%), запас плоскирки оцінюється на рівні 300 т, з урахуванням оптимального промислу (25% від запасу) рекомендуємо встановити ліміт вилучення плоскирки в 2016 році в обсязі 75 т.

Висновки і пропозиції. У 2016 році ліміт вилову плітки повинен складати 200 т, ліміт вилову

ляща – 85 т, ліміт вилову судака – 16 т, ліміт вилову плоскирки – 75 т.

Результати досліджень лягли в основу регламентаційних документів щодо порядку промислового рибальства у Запорізькому (Дніпровському) водосховищі на 2016 рік, зокрема «Лімітів та прогнозів допустимого спеціального використання водних біоресурсів загальнодержавного значення у дніпровських водосховищах у 2016 р.», які затверджені наказом Мінагрополітики України від 20.11.2015 № 436, та «Режиму рибальства в дніпровських водосховищах у 2016 р.», який затверджений наказом Мінагрополітики України від 06.01.2016 р. № 2.

Список літератури:

1. Біолого-екологічна та рибогосподарська оцінка малих водойм Дніпропетровської області / О. В. Федоненко, Н. Б. Єсіпова, О. М. Шмагайло, Н. М. Сазанова // Вісник Запорізького національного університету. – 2013. – № 1. – С. 68–76.
2. Брюзгин В. Л. Методы изучения роста рыб по чешуе и отоликам / В. Л. Брюзгин. – К.: Наукова думка, 1969. – 186 с.
3. Коблицкая А. Ф. Определитель молоди пресноводных рыб / А. Ф. Коблицкая – М.: Легкая и пищевая промышленность, 1981. – 208 с.
4. Методи гідроекологічних досліджень поверхневих вод / [О. М. Арсан, О. А. Давидов, Т. М. Дьяченко та ін.]; за ред. В. Д. Романенка. – К.: Логос – 2006. – 408 с.
5. Методика збору і обробки іхтіологічних і гідробіологічних матеріалів з метою визначення лімітів промислового вилучення риб з великих водосховищ і лиманів України. Затв. наказом Держкомрибгоспу України 15.12.98, № 166. – К., 1998. – 47 с.
6. Методические рекомендации по сбору и обработке материалов при гидробиологических исследованиях на пресноводных водоемах. Зообентос и его продукция. – Л.: ГосНИОРХ, 1984. – 52 с.
7. Правдин И. Ф. Руководство по изучению рыб (преимущественно пресноводных) / И. Ф. Правдин. – М.: Пищ. пром-сть, 1966. – 376 с.
8. Сучасні проблеми гідроекології: Запорізьке водосховище / О. В. Федоненко, Н. Б. Єсіпова, Т. С. Шарамок та ін. – Д.: ЛІРА – 2012. – 280 с.
9. Тюрин П. В. Биологические обоснования регулирования рыболовства на внутренних водоемах / П. В. Тюрин. – М.: Пищепромиздат, 1963. – 119 с.
10. Федоненко Е. В. Экологическая оценка молоди рыб Запорожского водохранилища / Е. В. Федоненко, Н. Б. Єсіпова, О. Н. Маренков // Экологический Вестник Северного Кавказа – 2016. – № 2 – С. 27–34.
11. Федоненко О. В. Біологічні показники основних видів риб Запорізького водосховища та інших рибогосподарських водойм Дніпропетровської області / О. В. Федоненко, Н. Б. Єсіпова, О. М. Маренков // Рибогосподарська наука України. – 2014. – № 4. – С. 22–34.
12. Федоненко О. В. Сучасний стан та умови відтворення промислової іхтіофауни Запорізького (Дніпровського) водосховища / О. В. Федоненко, Н. Б. Єсіпова, О. М. Маренков, І. П. Ущяповський, О. Б. Бутов // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва. – 2011. – № 160 (1) – С. 92–97.
13. Чугунова И. И. Руководство по изучению возраста и роста рыб. (Методическое пособие по ихтиологии) / И. И. Чугунова. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 164 с.
14. Marenkov O. Reproductive features of roach, bream and common carp of Zaporozhian (Dnipro) reservoir in contemporary environmental conditions / O. Marenkov // International Letters of Natural Sciences. – 2016. – 57 – Pp. 26–40. doi:10.18052/www.scipress.com/ILNS.57.26
15. Marenkov O. Ways of optimization of breeding conditions of fish by using artificial spawning grounds / O. Marenkov, O. Fedonenko // World Scientific News – 2016. – 58 p.

Филлипова Е.В., Федоненко Е.В., Маренков О.Н.

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

РАЦИОНАЛЬНОЕ ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОМЫСЛОВОЙ ИХТИОФАУНЫ ЗАПОРОЖСКОГО (ДНЕПРОВСКОГО) ВОДОХРАНИЛИЩА ПУТЕМ ЛИМИТИРОВАНИЯ ВЫЛОВА НЕКОТОРЫХ ВИДОВ РЫБ В 2016 ГОДУ

Аннотация

Определено современное состояние популяций промысловых видов рыб, вылов которых лимитируется (плотва, лещ, судак, густера). Установлены основные биологические показатели данных видов рыб, определена возрастная и половая структура популяций и рассчитаны величины промыслового запаса. На основании полученных данных определены коэффициенты естественной, промысловой и общей смертности и рассчитаны величины лимитов промыслового вылова исследуемых видов рыб. При оптимальном вылове плотвы в количестве до 25% от рассчитанного запаса рекомендуем установить лимит на вылов данного вида в 2016 году в размере 200 т. В следующем году целесообразно установить лимит вылова леща не выше за 85 т. Из-за критического состояния судака Запорожского (Днепропетровского) водохранилища, рекомендованный лимит его вылова в 2016 году не должен превышать 16 т. Расчетный лимит вылова густеры в следующем году рекомендуем установить в объеме 75 т. Вылов данных видов рыб в пределах предложенных лимитов позволит без экологического ущерба осуществлять их промысловое освоение.

Ключевые слова: лимиты, Запорожское (Днепропетровское) водохранилище, промысел рыб, судак, густера, плотва, лещ.

Filippova E.V., Fedonenko O.V., Marenkov O.N.

O. Honchar Dnipropetrovsk National University

ENVIRONMENTAL MANAGEMENT OF COMMERCIAL FISH FAUNA ZAPOROZHYYA (DNIEPER) RESERVOIR BY LIMITING CATCHES OF SOME FISH SPECIES IN 2016

Summary

It was defined the current state of commercial fish populations, the removal of which is limited (roach, bream, zander, silver bream). The basic biological indicators of these species of fish the age and sex structure of populations were determined and quantities of industrial stock were estimated. Basing on these data it was determined the rate of natural, industrial and general mortality and calculated amount of industrial catches of researched fish species. With optimal catch of roach in an amount not exceeding 25% of the calculated reserve it is recommended to set a limit on the catch of this species in 2016 at a rate of 200 tons. Next year it is advisable to set a limit for catch of bream which will not be above 85 tons. Due to a critical state of zander in Zaporozhye (Dnieper) reservoir recommended limit of its catch in 2016 should not exceed 16 tons. Estimated catch limit for silver bream for the next year is recommend to be 75 tonnes. Removal of these fish species within the proposed limits will allow carrying out of their industrial extraction without environmental damage.

Keywords: limits, Zaporozhye (Dnipro) reservoir, industrial fishing, zander, silver bream, roach, bream.

ВПЛИВ ФІЗИЧНИХ МЕТОДІВ ОБРОБКИ НА ВМІСТ ІНУЛІНУ В ЕКСТРАКТАХ КУЛЬБАБИ ЛІКАРСЬКОЇ (*TARAXACUM OFFICINALE WIGG.*)

Яблонська К.М., Косоголова Л.О.
Національний авіаційний університет

У представленій роботі досліджено вплив електромагнітного випромінювання різних частот на процес екстракції інуліну з коріння кульбаби лікарської (*Taraxacum officinale Wigg.*). Встановлені режими обробки, за яких спостерігається збільшення кількості інуліну в екстракті. Показано, що при низькій частоті (100 кГц) максимальне збільшення інуліну в екстракті спостерігалось при 20-ти хвилинному опроміненні електромагнітним полем. Кількість інуліну у екстрактах при цьому режимі збільшилось на 22,42-30,68% у порівнянні з контролем. Отримано водні екстракти кульбаби лікарської (*Taraxacum officinale Wigg.*) з високим вмістом інуліну для потреб дієтичного харчування.

Ключові слова: кульбаба лікарська (*Taraxacum officinale Wigg.*), екстракція, біологічно активні речовини, інулін, електромагнітне випромінювання наднизької, низької та надзвичайно високої частоти.

Постановка проблеми. Більше 40% сучасних лікарських засобів фармацевтична промисловість отримує на основі рослинної сировини. Використання лікарських рослин у якості вихідної сировини обумовлено широким спектром фармакологічної дії біологічно активних речовин, що містяться в рослинах.

Зважаючи на широке розповсюдження по всій території України, перспективною сировиною для отримання біологічно активних речовин, в тому числі інуліну є кульбаба лікарська, в корінні якої накопичується в осінній період до 40% інуліну [1, с. 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Препарати, що складають інулін, застосовуються в медицині в якості заміни цукру та крохмалю в випадках цукрового діабету. Крім цього, він слугує матеріалом для одержання фруктози.

Інулін сприятливо впливає на процеси обміну речовин в організмі. У товстому кишечнику інулін стимулює ріст і метаболічну активність лакто- і біфідобактерій – мікроорганізмів, складових здорової мікрофлори кишечника. Покращуючи жировий обмін, інулін сприяє зниженню ризику випадків серцево-судинних захворювань, пом'якшує їх можливі наслідки та в цілому зміцнює імунну систему, також, він виявляє гепатопротекторну дію та зменшує ризик виникнення онко захворювань.

Інулін застосовують для лікування та профілактики цукрового діабету I та II типу, а також ускладненої діабетичної ангіопатії. Доцільно застосовувати його при лікуванні атеросклерозів, ожиріння, ішемічної хвороби серця, жовчнокам'яної та сечокам'яної хвороби, інфаркту міокарда, остеохондрозі та артритах.

Для отримання біологічно активних речовин на більшості підприємств широко застосовують технологію тривалого настоювання сировини з екстрагентом (водним або водно-спиртовим розчином з об'ємною часткою спирту 40-80%)

[2]. Недоліком цих процесів є тривалість у часі, потреба у великій кількості розчинників, що потребує додаткових витрат. Тому на сьогодні вченими розроблено широкий спектр методів, що сприяють інтенсифікації процесу екстракції [3-5]. Серед них значну увагу привертають фізичним методам [6; 7].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На даний час відсутні препарати, виготовлені з кульбаби лікарської для сучасної медицини та дієтичного харчування, незважаючи на широке розповсюдження цієї рослини по всій території України.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є вивчення процесів екстракції та інтенсифікації процесів екстрагування для вилучення біологічно активних речовин, а саме інуліну з кульбаби лікарської.

Виклад основного матеріалу. Коріння кульбаби лікарської збирали восени 2014 року біля аеропорту «Бориспіль», а також досліджували аптечні зразки коріння кульбаби. Висушували рослинну сировину за загальноприйнятими методами [8].

За літературними даними [1, с. 14; 9, с. 7] оптимальні умови для одержання біологічно активних речовин з сировини кульбаби лікарської наведені в табл. 1.

Екстракцію біологічно активних речовин із сировини (коріння) кульбаби лікарської проводили наступним чином: у пробірку місткістю 25 мл, вміщували 1 г подрібненої сировини (ступінь подрібнення 2 мм), додавали 20 мл дистильованої води, витримували екстракти за кімнатної температури протягом 60 хв., потім проводили опромінення екстрактів.

Опромінення екстрактів коріння кульбаби лікарської проводили за стандартними умовами. Обробку електромагнітним випромінюванням (ЕМВ) проводили при наднизькій частоті (50 Гц), низькій частоті (100 кГц) та надзвичайно високій частоті (60 ГГц) протягом 5, 10, 15, 20, 25 хв.

Таблиця 1

Оптимальні умови екстракції біологічно активних речовин з сировини кульбаби лікарської

Сировина	Ступінь подрібнення, мм	Екстрагент	Співвідношення сировина: екстрагент	Час екстракції, хв	Температура екстракції, °С
Коріння	2	Дистильована вода	1:20	30	60

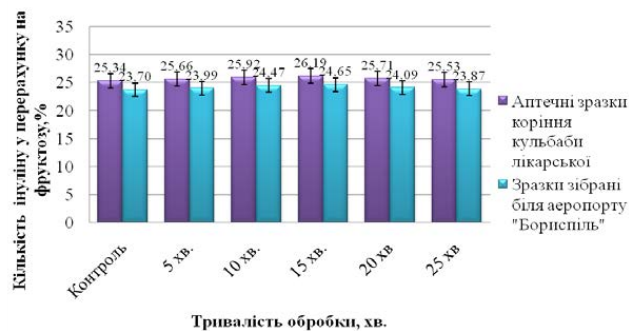
Джерело: [1, с. 14]

Контрольні зразки знаходились за таких же самих умов без опромінення.

Кожну опромінену та контрольну пробу витримували на водяній бані протягом 30 хв. при температурі 60 °С. Після охолодження проби до температури 20 °С витяжку відфільтровували. В екстрактах коріння визначали вміст інуліну спектрофотометричними методами [10].

Результати проведених досліджень по вилученню інуліну з коріння кульбаби лікарської (*Taraxacum officinale* Wigg.) наведено на рис. 1-3.

При обробці екстрактів ЕМВ наднизької частоти протягом 5 хв. кількість інуліну в аптечних зразках становила 25,66%, а в зразках зібраних біля аеропорту «Бориспіль» 23,99% тобто спостерігалось збільшення інуліну у порівнянні з контролем на 1,21% і на 1,24% відповідно. При збільшенні тривалості опромінення до 10 хв., кількість інуліну збільшилась на 3,23% для аптечних зразків і на 2,66% для зразків зібраних біля аеропорту. При 15-ти хвилинному опроміненні кількість інуліну в аптечних зразках становила 26,19%, в зразках зібраних біля аеропорту «Бориспіль» – 24,65%, тобто спостерігалось збільшення інуліну на 3,98% і 3,34% відповідно, і таке опромінення мало максимальний позитивний вплив. 20-ти і 25-ти хвилинне опромінення було менш ефективним для екстракції інуліну з коріння кульбаби лікарської (рис. 1).

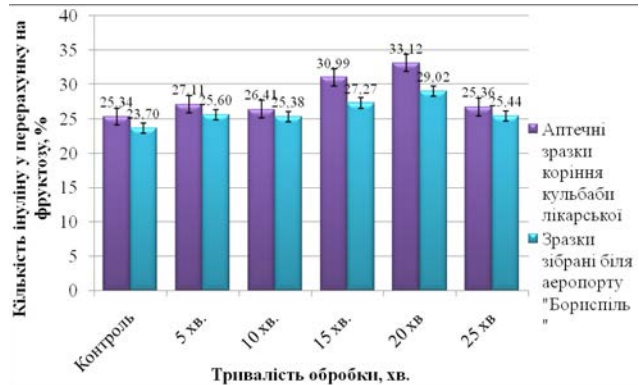

Рис. 1. Вплив ЕМВ наднизької частоти (50 Гц) на екстракцію інуліну з коріння кульбаби лікарської (*Taraxacum officinale* Wigg.)

Джерело: [розробка авторів]

Найбільший вплив ЕМВ на екстракцію інуліну з коріння кульбаби лікарської спостерігався при обробці екстрактів низькою частотою. Вже при опроміненні впродовж 5 хв. спостерігалось збільшення кількості інуліну на 6,95% для аптечних зразків та на 8,01% для зразків зібраних біля аеропорту «Бориспіль», що становило 27,11% та 25,60% відповідно. При обробці впродовж 10 хв. кількість інуліну зменшилась у порівнянні з 5-ти хвилинною обробкою.

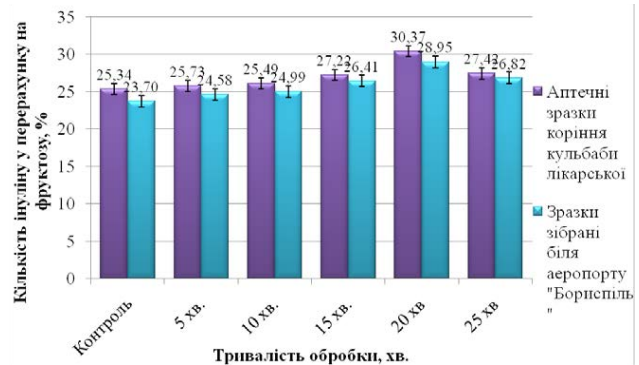
15-ти хвилинному опроміненні кількість інуліну становила 30,99% та 27,27%, тобто зросла на 22,27% та на 15,95% у порівнянні з контролем, а при обробці 20 хв. набула максимального значення. Тобто кількість інуліну збільшилась на 30,68% для аптечних зразків та на 22,42% для зразків зібраних біля аеропорту «Бориспіль». 25-ти хвилинна обробка не мала суттєвих результатів, оскільки кількість інуліну становила 25,36% та 25,44%, що на 5,44% і 7,32% більше ніж у контрольному варіанті (рис. 2).

Рис. 2. Вплив ЕМВ низької частоти (100 кГц) на екстракцію інуліну з коріння кульбаби лікарської (*Taraxacum officinale* Wigg.)

Джерело: [розробка авторів]

При опроміненні екстрактів коріння кульбаби лікарської перемінним ЕМВ надзвичайно високої частоти від 5 до 25 хв. було виявлено, що кількість інуліну вже при 5-ти хвилинній обробці підвищувалась на 1,51% для аптечних зразків та на 3,69% для зразків зібраних біля аеропорту «Бориспіль» у порівнянні з контролем. При 10-ти та 15-ти хвилинній обробці кількість інуліну почала підвищуватись у порівнянні з контролем. При 20-ти хвилинному опроміненні значення кількості інуліну досягло максимуму і становило 30,37% та 28,95%, тобто ми отримали підвищення кількості інуліну на 19,85% та 22,14% порівняно з контролем. За 25-ти хвилинного опромінення кількість інуліну підвищилась тільки на 8,20% та 13,14%, що становило 27,42% для аптечних зразків та 26,82% для зразків зібраних біля аеропорту «Бориспіль» (рис. 3).

Рис. 3. Вплив ЕМВ надзвичайно високої частоти (60 ГГц) на екстракцію інуліну з коріння кульбаби лікарської (*Taraxacum officinale* Wigg.)

Джерело: [розробка авторів]

Результати досліджень можуть бути використані на біотехнологічних виробництвах для інтенсифікації процесу екстракції інуліну з коріння кульбаби лікарської (*Taraxacum officinale* Wigg.).

Висновки. Досліджено вплив електромагнітного випромінювання різних частот на процес екстракції інуліну з коріння кульбаби лікарської аптечних зразків і зразків зібраних біля аеропорту «Бориспіль».

Виявлено, що кількість інуліну в екстракті збільшувалась при опроміненні електромагнітним

випромінюванням наднизькою (50 Гц), низькою (100 кГц) та надзвичайно високою частотою (60 ГГц) тривалістю від 5 до 25 хв. Максимальний ефект спостерігався при опроміненні низькою частотою (100 кГц), а найменший ефект виявлений при опроміненні наднизькою частотою (50 Гц).

Встановлено, що при наднизькій частоті (50 Гц) 15-ти хвилинне опромінення екстрактів перемінним електромагнітним полем є найбільш ефективним для вилучення інуліну з коренів кульбаби лікарської. Кількість інуліну у аптечних зразках при цьому режимі збільшилась на 3,34%, а у зразках зібраних біля аеропорту «Бориспіль» на 3,98% у порівнянні з контролем.

При низькій частоті (100 кГц) максимальне збільшення інуліну в екстракті спостерігалось при 20-ти хвилинному опроміненні електромагнітним полем. Кількість інуліну у аптечних зразках при цьому режимі збільшилась на 30,68%, а у зразках зібраних біля аеропорту «Бориспіль» на 22,42% у порівнянні з контролем.

При надзвичайно високій частоті (60 ГГц) найбільший ефект виявлено при 20-ти хвилинному опроміненні електромагнітним полем коріння кульбаби лікарської. Кількість інуліну у аптечних зразках при цьому режимі збільшилась на 19,85%, а у зразках зібраних біля аеропорту «Бориспіль» на 22,14% у порівнянні з контролем.

Список літератури:

1. Гудзенко А. В. Фармакогностичне дослідження надземної частини кульбаби лікарської (*Taraxacum officinale* Wigg.) та розробка способів аналізу біологічно активних речовин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. фарм. наук: спец. 15.00. 02 «Фармацевтична хімія та фармакогнозія» / А. В. Гудзенко. – К., 2008. – 21 с.
2. Безчаснюк Е. М. Процесс экстрагирования из лекарственного растительного сырья / Е. М. Безчаснюк, В. В. Дяченко, О. В. Кучер. – К.: Фармаком 1. – 2003. – С. 54-56.
3. Unele probleme fundamentale și aplicativele radiațiilor electromagnetice de frecvența extrem de onaltă (milimetrice) atermice / D. I. Ghițu, O. V. Bețchii, V. F. Parhomenco [et al.] // Нетрадиционные методы в медицине, биологии и растениеводстве. Эниология. Экология и здоровье: междунар. научно-практ. конф., 2005 г.: тезисы докл. – Кишинев, 2005. – С. 41-47.
4. Девятков Н. Д. Особенности медико-биологического применения миллиметровых волн / Н. Д. Девятков, М. Б. Голант, О. В. Бецкий. – М.: ИРЭ РАН, 1994. – 164 с.
5. Шепелева Н. С. Интенсификация выделения инулина из клубней топинамбура с помощью ультразвука / Н. С. Шепелева, Б. А. Кареткин // Успехи в химии и химической технологии. – Том XXI. – 2007. – № 5 (73). – С. 35-38.
6. Кудряшов В. Л. Перспективы и эффективность использования ультразвука для ускорения процессов получения полуфабрикатов в ликероводочной промышленности / В. Л. Кудряшов, Г. П. Зенина, Н. М. Лебедев, А. Н. Сиверская, А. Г. Белых // Тез. докл. ПФК «Спирт». – апрель 2003. – М., 2003.
7. Коничев А. С. Традиционные и современные методы экстракции биологически активных веществ из растительного сырья: перспективы, достоинства, недостатки / А. С. Коничев, П. В. Баурин // Вестник МГОУ. Серия естественные науки, 2011. – № 3. – С. 49-54.
8. Державна Фармакопея України (діюче видання) / ДП «Науково-експертний фармакопейний центр». – 1-е видання. – Харків: РІРЕГ, 2001.
9. Яблонська К. М. Отримання біологічно активних речовин з кульбаби лікарської (*Taraxacum officinale* Wigg.) / К. М. Яблонська, Л. О. Косоголова, Л. І. Мосюк // Проблеми екологічної біотехнології – [Електронний ресурс] – 2015. – № 1. – Режим доступу до статті: <http://ecobio.nau.edu.ua>.
10. Vitez L. Contribution to the composition of dandelion / L. Vitez, H. Sluga, W. A. Golc, E. Mihelich // Nova proziv. – 1986. – Vol. 37, № 5-6. – P. 193-197.

Яблонська Е.Н., Косоголова Л.А.

Национальный авиационный университет

ВЛИЯНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ОБРАБОТКИ НА СОДЕРЖАНИЕ ИНУЛИНА В ЭКСТРАКТАХ ОДУВАНЧИКА ЛЕКАРСТВЕННОГО (*TARAXACUM OFFICINALE* WIGG.)

Аннотация

В представленной работе исследовано влияние электромагнитного излучения различных частот на процесс экстракции инулина из корней одуванчика лекарственного (*Taraxacum officinale* Wigg.). Установлены режимы обработки, при которых наблюдается увеличение количества инулина в экстракте. Показано, что при низкой частоте (100 кГц) максимальное увеличение инулина в экстракте наблюдалось при 20-ти минутном облучении электромагнитным полем. Количество инулина в экстрактах при этом режиме увеличилось на 22,42-30,68% в сравнении с контролем. Получены водные экстракты одуванчика лекарственного (*Taraxacum officinale* Wigg.) с высоким содержанием инулина для нужд диетического питания.

Ключевые слова: одуванчик лекарственный (*Taraxacum officinale* Wigg.), экстракция, биологически активные вещества, инулин, электромагнитное излучение сверхнизкой, низкой и сверх высокой частоты.

Yablonska K.M., Kosogolova L.A.
National Aviation University

EFFECT OF PHYSICAL PROCESSING METHODS ON THE CONTENT OF INULIN IN EXTRACTS OF DANDELION (*TARAXACUM OFFICINALE* WIGG.)

Summary

In the current work the influence of electromagnetic radiation of different frequencies on the extraction process of inulin from the roots of *Taraxacum officinale* Wigg is investigated. Regimes of processing in which there is an increase in the amount of inulin in the extract are determined. It is shown that at low frequency (100 kHz) the maximum increase in the inulin extract was observed at 20-minute irradiation by an electromagnetic field. The amount of inulin in extracts in this mode increased by 22,42-30.68% in comparison with the control. Water extracts of dandelion (*Taraxacum officinale* Wigg.) with a high content of inulin for the needs of diet food are received.

Keywords: dandelion (*Taraxacum officinale* Wigg.), extraction of biologically active substances, inulin, electromagnetic radiation low, very low and high frequencies.

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

УДК 664.653:664.68

СТРУКТУРА МОЛЕКУЛЯРНИХ З'ЄДНАНЬ БІСКВІТНОГО ТІСТА З ЕЛАМІНОМ ТА СТЕВІОЗИДОМ

Гасанова А.Е., Соколовська О.О.

Харківський державний університет харчування та торгівлі

Досліджено структуру молекулярних з'єднань різноманітної природи в бісквітному тісті з еламіном та стевіозидом методом ІЧ-спектроскопії. Підтверджено стабілізуючу дію еламіну при внесенні його в бісквітне тісто. Встановлено підвищену здатність до зв'язування ним вологи шляхом утворення водневих зв'язків. Проведено клінічні дослідження дії бісквітів з еламіном та стевіозидом на організм людей хворих на йододефіцит. Виявлено незначну стабілізацію вмісту інсуліну та глюкозону, а, як наслідок, і адреналіну та кортизолу у пацієнтів, що вживали бісквіти з еламіном та стевіозидом.

Ключові слова: бісквіт, еламін, стевіозид, ІЧ-спектральний аналіз, клінічні дослідження.

Постановка проблеми. Серед широкого асортименту борошняних кондитерських виробів (БКВ) бісквіти займають вагомий частку. Вони характеризуються привабливим зовнішнім виглядом, приємним ароматом та смаком, а також пухкою і легкою консистенцією. Асортимент бісквітів, що випускаються кондитерськими фабриками в Україні, свідчить про його формування, головним чином, за рахунок традиційних виробів.

Основними напрямками розширення асортименту та підвищення якості бісквітів є: використання функціональних інгредієнтів та зменшення їх енергетичної цінності. Недостатність йоду в біосфері та профілактика йододефіцитних захворювань є глобальною медико-санітарною проблемою. В Україні 1/3 території визнана зонами стабільного ендемічного йододефіциту [1-2]. Недостатнє надходження мікронутрієнтів з їжею – загальна проблема всіх цивілізованих країн. Йод відноситься до незамінних харчових речовин, що утворюють біологічно активні сполуки, які мають велике значення для життя і здоров'я людини [3-5]. Потреби населення вимагають пильної уваги щодо підбору сировини та розширення асортименту кондитерських виробів, збагачених БАР, зокрема йодом та тих, що характеризуються зниженим глікемічним індексом (ГІ), в тому числі для профілактики йододефіциту, цукрового діабету та ожиріння.

Найкращим на сьогоднішній день натуральним цукрозамінником із лікувальними властивостями є стевіозид [6]. Часткова або повна заміна цукру безсумнівно матиме вплив на якість бісквіта у зв'язку з тим, що цукор в процесі одержання бісквітного тіста є не лише носієм солодкого смаку, а і виконує роль структуроутворювача. Це призводить до пошуку шляхів створення продукту, який не поступається за якістю традиційному бісквіту та містить значно зменшену кількість цукру, що дозволить розширити цільову аудиторію споживачів даного продукту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню збагаченням харчових продуктів йодомісною сировиною та її структуроутворюю-

чих функцій присвячені праці Л.Ю. Арсенєвої, М.І. Пересічного, Г.В. Дейниченка, В.Н. Корзуна та ін. Вченими В.В. Ковальським, Л.Ю. Арсенєвою, Л.О. Шаран [7, 8] запропоновано збагачувати хлібобулочні вироби препаратом «йодказеїн». З'їдаючи 250 г продукту, доросла людина одержує добову дозу йоду, дитині достатньо 100 г такого хліба. Столмаковою А. І. та іншими вченими проводилися дослідження з підвищення концентрації йоду в рослинній їжі і кормах шляхом введення в ґрунт добрив та підживлень [9], в тваринних продуктах шляхом підгодівлі курей, корів і кроликів водоростями і рибним борошном [10].

Задачу зменшення кількості цукру в складі традиційних виробів вчені вирішують розробкою БКВ з застосуванням заміників цукру. Науковцями запропоновано та розроблено шляхи підвищення якості БКВ з використанням сорбіту [11]. Роботи [12, 13] присвячені розробці кондитерських виробів з застосуванням фруктози. Також як підсолоджувачі вчені [14, 15] використовували отизол та сахарол. Розроблено рецептуру БКВ спеціального дієтичного споживання з використанням лактилолу сорбіту та ізомальту. Встановлено основні показники якості цукру та цих цукрозамінників: солодкість, калорійність, гіроскопічність, термостійкість, розчинність, глікемічність, побудовано профілограми якості. Досліджено вплив цукрозамінників на ПЗ білкової сировини. Встановлено, що цукрозамінники (фруктоза, глюкоза, лактитол, ізомальт, сорбіт), як і цукор, знижують ПЗ, проте одночасно збільшують стійкість піни [15]. Та, не зважаючи на ряд позитивних властивостей цих цукрозамінників, вони є штучними.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Не зважаючи на певні успіхи у цій сфері заміни цукру натуральними підсолоджувачами питання не вирішено комплексно, окрім існування необхідності застосування низькоглікемічних та безкалорійних цукрозамінників, які б дозволили зберегти ніжну та пористу структуру бісквіта, доцільним є використання сировини здатної збагатити вироби необхідними мікроелементами, зокрема йодом та реалізувати в межах

процесу виготовлення властивості, що забезпечують формування стійких пінних систем.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження структури молекулярних з'єднань в бісквітному тісті з еламіном та стевіозидом методом ІЧ-спектроскопії.

Виклад основного матеріалу. Попередніми дослідженнями запропоновано формування бісквітів високої якості (зі зниженим глікемічним індексом та збагачених йодом) шляхом використання підсолоджувача з нульовою калорійністю – стевіозиду та природного носія йоду – еламіну. Полісахариди (альгірати натрію), що входять до складу еламіну, в результаті електростатичної взаємодії з білками борошна та яєць здатні утворювати білково-полісахаридні комплекси, які, володіючи емульгуючою та стабілізуючою здатністю, подібно до ПАР, можуть впливати на структуру тіста та якість виробів [16; 17].

Вільні альгінові кислоти погано розчиняються у холодній воді, але набухають в ній, пов'язуючи 200-300-кратну кількість води, проте розчиняються в гарячій воді і в розчинах лугів, утворюючи при підкисленні гелі. Натрієві і калієві солі альгінових кислот легко розчиняються у воді з утворенням високов'язких розчинів. Солі з дво-валентними катіонами утворюють гелі або нерозчинні альгірати [18].

Існують три основні вимоги до рецептури бісквітів, у яких відбувається заміна цукру на натуральні підсолоджувачі: ця заміна повинна бути економічно вигідною, споживачі не повинні відчувати ніяких змін смаку після такої заміни та здатною зберегти пористу структуру бісквіта. Отже, для встановлення відповідності цим вимогам проведено комплекс досліджень щодо впливу стевіозиду на процес приготування бісквіта і якість кінцевого продукту.

Досліджено вплив добавок на формування якості та споживної цінності бісквітів, визначено їх раціональної концентрації в готовому продукті і способи введення. Встановлено, що стевіозид проявляє піноутворювальні властивості (підвищується піноутворювальна здатність яєчної маси, зменшується її поверхневий натяг, не виявлено впливу стевіозиду концентрацій 0,6...1,2% від яєчної маси на рухливість молекул води). Еламін характеризує себе як стабілізатор пінної структури (підвищується стійкість яєчної піни з еламіном на 67%, виявлено тенденцію до зв'язування вологи, зафіксовано зменшення полідисперсності піни) [19]. Визначено доцільність заміни цукру стевіозидом, з одночасним збереженням в'язкісних характеристик на рівні контролю завдяки еламіну. Враховуючи дані, щодо вологозв'язуючих властивостей еламіну, які надали можливості компенсації в'язкості при зменшенні кількості цукру в рецептурі бісквітів доцільним є проведення досліджень, які б підтвердили ці дані на молекулярно-

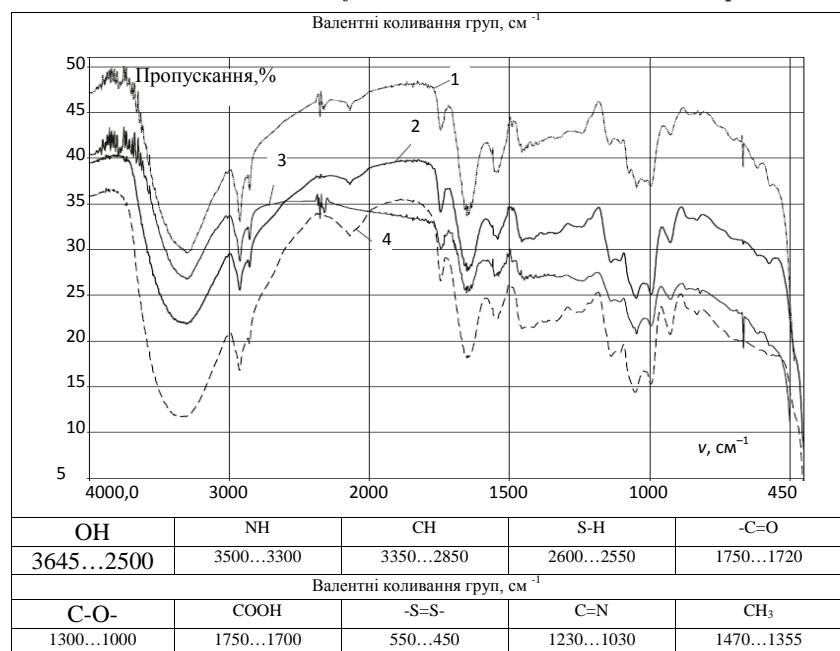
му рівні. Запропоновано проведення досліджень методом ІЧ-спектрального аналізу. Поглинання в ІЧ-області пов'язане з молекулярними коливаннями, відповідно, ІЧ-спектри дають інформацію про будову речовин. Метод ІЧ-спектроскопії може бути використаний для аналізу майже всіх молекул з ковалентними зв'язками, крім дво-атомних. ІЧ-спектри відображають детальну інформацію про структуру молекулярних з'єднань різноманітної природи: вітамінів, амінокислот, складних ефірів, цукрів, спиртів та інших [20].

Об'єктами досліджень обрано три види бісквітного тіста з добавками (еламіном та стевіозидом) концентрація добавок заснована на попередніх дослідженнях поноуворожувальній здатності, піноустійкості та рухливості води.

Зразок № 1 бісквітне тісто з заміною с частки цукру на 0,45% стевіозиду до яєчної маси поєднано з використанням пшеничних висівок; зразок № 2 бісквітне тісто виготовлене за традиційною рецептурою з додаванням 1,3% еламіну до маси яйця; зразок № 3 бісквітне тісто зі спільним використанням добавок у кількості 0,3% стевіозиду та 1,5% еламіну до маси яйця; зразок № 4 бісквітне тісто виготовлене за традиційною рецептурою [21].

Підтверджено стабілізуючу дію (рис. 1) еламіну при внесенні його в бісквітне тісто. Встановлено підвищену здатність до зв'язування ним вологи шляхом утворення водневих зв'язків.

З рисунка видно, що відбувається міжмолекулярна перебудова і комплексоутворення асоціатів різних комплексів сполук, про що свідчить збільшення інтенсивності ІЧ-спектрів в області частот від 3600 до 3000 cm^{-1} характерних для валентних коливань функціональних груп $-\text{OH}$. Значне збільшення інтенсивності ІЧ-спектрів в області частот від 1800 до 3000 cm^{-1} свідчить про комплексоутворення біополімерів, асоціатів або комплексів колоїдів і стабільної структури бісквітного тіста без застосування додаткових стабілізаторів.

Рис. 1. ІЧ-спектри поглинання компонентів бісквітного тіста з еламіном (2), еламіном та стевіозидом (3), стевіозидом та висівками (1) та контрольного (4)

Ці дані корелюють з текстурою бісквітного тіста, його більш густою консистенцією та структурою, а саме, піноутворювальним та пінозійним властивостям яєчної піни. Значне збільшення інтенсивності ГЧ-спектрів в області частот від 1800 до 3000 cm^{-1} свідчить про комплексоутворення біополімерів, асоціатів або комплексів колоїдів і стабільної структури бісквітного тіста без застосування додаткових стабілізаторів.

Методом інфрачервоної спектроскопії доведено стабілізуючу дію еламіну, що забезпечує більш стійку структуру без додаткового застосування стабілізаторів за рахунок міжмолекулярної перебудови і комплексоутворення асоціатів різних комплексів сполук.

Застосовуючи метод математичного моделювання встановлено раціональне співвідношення вхідних компонентів (цукор : стевіозид : еламін) у співвідношенні (20 : 0,2 : 1), розроблено рецептури та схеми виробництва бісквітів «Здоров'я», «Збагачений» та «Легкий» [22].

Висуното гіпотезу про можливість використання з метою профілактики йододефіцитних захворювань бісквітів фортифікованих йодом (за рахунок введення в склад їх рецептур еламіну), для підтвердження якої проведено клінічні дослідження. Ці дослідження проводились в Охтирській центральній районній лікарні (ОЦРЛ), у відділенні дієтичних, клінічних і медико-профілактичних досліджень, під керівництвом д-ра мед. наук. проф. Ю.Г. Дульського, з нашою участю.

Після вживання бісквіта зі стевіозидом та еламіном протягом 21 доби спостерігалися незначна стабілізація вмісту інсуліну та глюкозону, а, як наслідок, і адреналіну та кортизолу. Результат досліджень екскреції йоду з сечею свідчать про збільшення рівня екскреції йоду з сечею у всіх пацієнтів, що вживали бісквіти. Збільшений відсоток екскреції йоду з сечею у практично здорових пацієнтів (≤ 90 мкг/л) пояснюється органічною природою йоду (носієм якого є еламін). Відомо, що органічний йод накопичується в організмі за потребою, а надлишок виводиться з сечею, на відміну від неорганічного йоду, який є активно сполукою і легко проникає в кров та вступає у хімічні реакції з органічними сполуками травного тракту та організму, змінюючи або знищуючи їх. Механізм регулювання органічного йоду, що надходить ззовні, контролюється че-

рез систему гомеостазу, тому ступінь засвоєння йоду для кожного організму залежить від потреби. Надлишок йодованих амінокислот – йодтирозинів, перетворюючись в генотоксичні гетероциклічні глюкуроноїди, природно виводиться із організму, тому не спостерігається накопичення йоду, його передозування та небажані наслідки. Цим вигідно відрізняється джерела органічного йоду від будь-яких джерел неорганічного.

Дослідження кількості тиреотропного гормону, тиреотропіну (ТТГ), тироксиду вільного (Т4 вільн.), антитіл до пероксидази щитовидної залози показали, що у всіх пацієнтів відмічена стабілізація до оптимальних співвідношень гормонів тиреоїдного пакету. У практично здорових пацієнтів не відмічено перенасичених йодом станів чи алергічних реакцій.

Беручи до уваги те, що у багатьох хворих йододефіцитний стан був поєднаний з зайвою вагою та ЦД вивчено ефективність живання бісквіта «Здоров'я» збагаченого еламіном з одночасною заміною частки цукру в його рецептурі стевіозидом. У хворих вивчено вміст гормонів, які беруть участь у регуляції вмісту цукру в крові, оскільки стевіозид, який міститься в бісквіті, може вплинути на ці показники, а як наслідок на стан здоров'я пацієнтів з ЦД.

Висновки і пропозиції. Методом ГЧ-спектроскопії зафіксовано властивості еламіну утворювати додаткові водневі зв'язки, що надає структурі бісквітного тіста більшої стабільності та корелює зі структурно-механічними властивостями готового бісквіта. Ці дані підтверджують, що використання еламіну та стевіозиду підвищує споживні властивості, позитивно впливає на процес утворення бісквітного тіста, а як наслідок і готового продукту.

З проведених клінічних досліджень споживання бісквіта зі стевіозидом та еламіном видно, що цей виріб позитивно впливає на вміст гормонів, які беруть участь в регуляції вмісту цукру в крові особливо вміст на інсуліну. Розроблений бісквіт зі стевіозидом та еламіном позитивно впливає на збалансування гормонального фону пацієнтів, які хворіють на ЦД та мають йодну недостатність. Таким чином, бісквіт, який у своєму складі містить стевіозид та еламін, можна рекомендувати людям, які хворіють на ЦД та мають йодну недостатність.

Список літератури:

1. Diabetes mellitus and medicinal plants-a review / [S. Surya, A. D. Salam, D. V. Tomy et al.] // Original Research Article Asian Pacific Journal of Tropical Disease. 2014. – Vol. 4, Issue 5. – October. – P. 337-347.
2. Завьялова А. Н. Недостаток микронутриентов в питании детского населения и пути коррекции / А. Н. Завьялова, Е. М. Булатова, В. Б. Спиричев // Клиническое питание. – 2006. – № 3. – С. 18–20.
3. Ruth A. Roth Recommended Dietary Allowances / Ruth A. Roth, Karen L. Dolk: – [10 th ed.]. – Washington: National Academy Press, 2009. – 580 p.
4. Муравьева Т. И. Эссенциальные микроэлементы и их роль в сохранении здоровья, предупреждении и коррекции заболеваний / Т. И. Муравьева // Новая аптека. – Хабаровск: ДВГМУ, 2001. – С. 138-143.
5. Гонський Я. І. Біохімія людини / Я. І. Гонський, Т. П. Максимчук. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2001. – 711 с.
6. Революція в харчуванні / Чорна В. П. – К.: Книга плюс, 2009. – 64 с.
7. Шахтарин В. В. Эффективность йодказеина для профилактики йодного дефицита / В. В. Шахтарин, А. Ф. Цыб, Р. А. Розиев // Проблемы харчування. – 2004. – № 2. – С. 38–44.
8. Шаран Л. О. Варто збагачувати хлібобулочні вироби порошками морських водоростей / Л. О. Шаран, Л. Ю. Арсеньєва, В. Ф. Доценко, В. Н. Корзун // Хлібопекарська і кондитерська промисловість. – 2007. – № 6. – С. 9–11.
9. Струмінська О. О. Використання біополімерних композицій для агрохімічної технології передпосівної обробки насіння / О.О. Струмінська, С. А. Курта, О. Я. Куцела // Agroecological journal. – 2013. – № 4. – С. 74–78.

10. Лескова С. Ю. Разработка технологий йодированных белково-жировых эмульсий для производства вареных колбас: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. техн. наук спец. 05.18.04 / С. Ю. Лескова – Улан-Уде, 2005. – 22 с.
11. Кузнецов В. В. Некоторые проблемы развития производства продуктов детского питания / В. В. Кузнецов, Р. С. Корочкина, А. В. Куленко // Современные технологии пищевых продуктов детского питания и их реализация на предприятиях АПК: науч.-практ. конф. – М., 2000. – С. 240–241.
12. Дорохович В. В. Розробка раціональних технологій діабетичних борошняних кондитерських виробів на основі фруктози: дис. ... канд. техн. наук: спец. 05.18.16 / В. В. Дорохович – К., 2000. – 215 с.
13. Муравьева Т. И. Эссенциальные микроэлементы и их роль в сохранении здоровья, предупреждении и коррекции заболеваний / Т. И. Муравьева // Новая аптека. – Хабаровск: ДВГМУ, 2001. – С. 138-143.
14. Дорохович В. В. Солодкі речовини – цукрозамінники: обґрунтування доцільності використання їх при виробництві борошняних кондитерських виробів / В. В. Дорохович, М. П. Гуліч // Гігієна населених місць. – 2007. – Вип. 50. – С. 273-279.
15. Дорохович В. В. Наукове обґрунтування і розроблення технології борошняних кондитерських виробів спеціального дієтичного споживання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра техн. наук: спец. 05.18.16 / В. В. Дорохович. – К., 2010. – 38 с.
16. Дерев'яно Л. П. Використання біологічно активної добавки еламіну для корекції гіпоталамо-гіпофізарно-надниркової системи на фоні внутрішнього опромінення ¹³⁷Cs / Л. П. Дерев'яно // Проблеми харчування. – 2004. – № 2 (3). – С. 39-47.
17. Дюкарева Г. И. Визначення можливості застосування еламіну у виробництві бісквіта як стабілізатора / Г. И. Дюкарева, А. Е. Гасанова // Прогресивні техніка та технології харчових виробництв ресторанного господарства і торгівлі: зб. наук. пр. / Харк. держ. ун-т харч. та торг. – Х.: ХДУХТ, 2012. – Вип. 2 (16). – С. 185–190.
18. Relating fouling behavior and cake layer formation of alginic acid to the physiochemical properties of thin film composite and nanocomposite seawater RO membranes / [The-Vinh Nguyen, M. T. M. Pendergast, M. T. Phong, et al.] // Desalination. – 2014. – Vol. 338. – 1 April. – P. 1-9.
19. Дюкарева Г. И. Влияние на подвижность воды в яйце добавок – эламина и стевиозида / Г. И. Дюкарева, А. Э. Гасанова // Wyksztalcenie i nauka: VII Міжнар. наук.-практ. конф., 07-15 грудня 2012 р.: матеріали. – Прага: Nauka i studia, 2012. – С. 68–70.
20. Миронов Д. А. Дослідження інфрачервоних спектрів екстрактів з плодів шипшини, обліпихи та калини / Д. А. Миронов // Восточно-Европейский журнал передових технологій. – 2014. № 2/12 (68). – С. 51-55.
21. Павлов А. В. Сборник рецептур мучных кондитерских и булочных изделий для предприятий общественного питания / А. В. Павлов. – СПб.: Наука, 1998. – С. 12.
22. Моделювання рецептури бісквіта із заданими показниками якості / Г. И. Дюкарева, А. Е. Гасанова, О. Г. Дьяков // Харчова промисловість. – 2014. – № 15. – С. 49–54.

Гасанова А.Э., Соколовская Е.А.

Харьковский государственный университет питания и торговли

СТРУКТУРА МОЛЕКУЛЯРНЫХ СОЕДИНЕНИЙ БИСКВИТНОГО ТЕСТА С ЭЛАМИНОМ И СТЕВИОЗИДОМ

Аннотация

Исследована структура молекулярных соединений различной природы в бисквитном тесте с эламином и стевиозидом методом ИК-спектроскопии. Подтверждено стабилизирующее действие эламина при внесении его в бисквитное тесто. Установлена повышенная способность к связыванию ним влаги путем образования водородных связей. Проведены клинические исследования действия бисквитов с эламином и стевиозидом на организм людей больных йододефицитом. Выявлено незначительная стабилизация содержания инсулина и глюкагона, а как следствие, и адреналина и кортизола у пациентов, употреблявших бисквиты с эламином и стевиозидом.

Ключевые слова: бисквит, эламин, стевиозид, ИК-спектральный анализ, клинические исследования.

Gasanova A.E., Sokolovskaya E.A.

Kharkov State University of Food Technology and Trade

STRUCTURE OF BISCUIT DOUGH WITH ELAMIN AND STEVIOSIDE MOLECULAR COMPOUNDS

Summary

The structure of the different nature molecular compounds in the biscuit dough with elamin and stevioside by IR spectroscopy was studied. Stabilizing effect of elamin in biscuit dough was confirmed. It was found an increase in the elamin ability to bind moisture by forming hydrogen bonds. Clinical study of the biscuits with elamin and stevioside effect on the people with iodine deficiency body was conducted. Slight stabilization of the insulin and glucagon content, and as a result, adrenaline and cortisol content in patients who ate biscuits with elamine and stevioside was found.

Keywords: biscuit, elamin, stevioside, infrared spectral analysis, clinical studies.

УДК 539.4

МОДЕЛЮВАННЯ КІНЕТИКИ ДЕФОРМУВАННЯ ВИСОКОШВИДКІСНОГО АВТОМОБІЛЯ FORD FOCUS 3 В ПРОЦЕСІ НАЇЗДУ НА НЕРУХОМУ ПЕРЕШКОДУ

Грабар І.Г., Сакара І.О.

Житомирський національний агроєкологічний університет

У статті розглянуто основні проблеми проектування вимірювальних систем для аварійних випробувань. Досліджено особливості взаємодії деформацій автомобіля з безпекою людини. Наведено результат обробки даних натурного випробування автомобіля Ford Focus III. Побудовано феноменологічну модель деформування. Описано математичну модель взаємодії деформацій автомобіля з безпекою людини.

Ключові слова: автомобіль, краш-тест, зони деформації, безпека людини, ДТП.

Постановка проблеми. Щороку в дорожніх аваріях у всьому світі гине 1250000 чоловік. Деякі транспортні засоби, що продаються в 80% всіх країн світу, не відповідають базовим стандартам безпеки. Особливо це стосується країн з низьким і середнім рівнем доходу. Це при тому, що в 2014 році саме в цих країнах зібрали майже половину з вироблених 67 млн. нових легкових автомобілів [1].

Успіхів у підвищенні безпеки людини в результаті ДТП можна домогтися завдяки випробуванням – краш тестам. Краш тест (англ. Crash test) – випробування дорожніх і гоночних автомобілів на пасивну і активну безпеку. Являє собою умисне відтворення дорожньо-транспортної пригоди (ДТП) з метою з'ясування рівня пошкодження, які можуть отримати його учасники.

Ford Focus третього покоління в 2012 році піддався випробуванням на безпеку за стандартами EuroNCAP. І їх результати виявилися дуже хороші – автомобіль отримав максимальну оцінку: 5 зірок з 5 можливих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Випробування автомобілів на пасивну та активну безпеку є предметом вивчення різних вчених. Зокрема, дослідження особливостей проведення краш-тесту, як методу умисного відтворення дорожньо-транспортної пригоди (ДТП) з метою з'ясування рівня потенційних пошкоджень його учасників, відображено у працях таких науковців, як: Хусаїнов А.Ш., Когут В., Горбай О., Керницький І., Тараненко А.С., Карпов І.А. Однак, подальшого дослідження потребує питання проведення краш-тестування, зокрема, автомобіля Ford Focus III.

Метою статті є математичне моделювання процесу краш-тесту випробування на прикладі автомобіля Ford Focus III.

Виклад основного матеріалу. У ході випробування було використано краш тест автомобіля Ford Focus 3 на базі EuroNCAP. Автомобіль зі швидкістю 54 км/год зазнавав фронтального удару об нерухому перешкоду.

Було відкладено 11 рівновіддалених точок по всій фронтальній зоні деформації, що дало змогу визначити відповідний час деформування кузова автомобіля та побудувати графік кінетики деформації (рис. 1, рис. 2 та табл. 1).

З отриманих даних видно що процес деформації триває 0,05 с.

$$\Delta t = \frac{S}{V}; \quad (1)$$

де Δt – проміжок часу повної деформації кузова, с;

S – величина деформації, м;

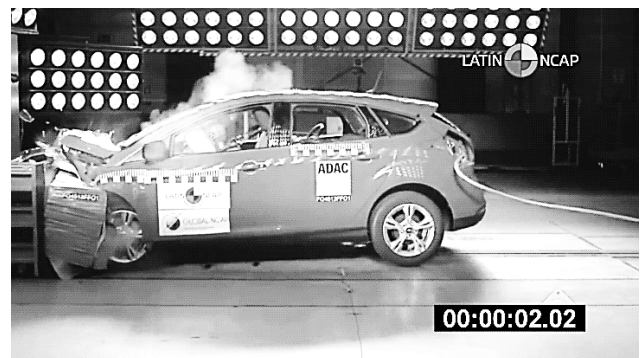
V – швидкість автомобіля, м/с.

Таблиця 1

Деформація кузова фронтального краш тесту автомобіля Ford Focus 3

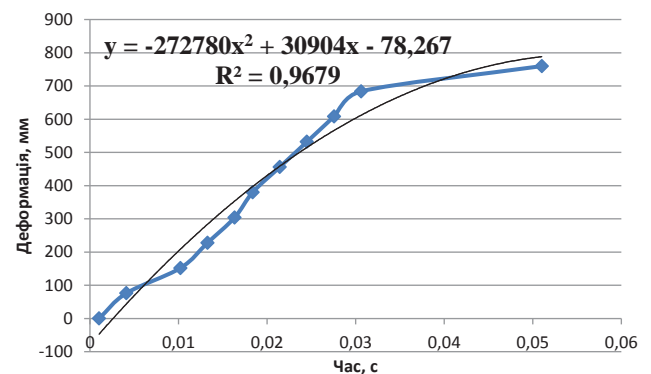
Деформація L, мм	Час t, с	Деформація L, мм	Час t, с
0	0,00102	456	0,021429
76	0,004085	532	0,02449
152	0,010204	608	0,027551
228	0,013265	684	0,030612
304	0,016327	760	0,05102
380	0,018367		

Джерело: розроблено авторами

Рис. 1. Краш тест автомобіля Ford Focus 3

Джерело: використано авторами за даними [3]

Рис. 2. Графік деформації кузова автомобіля

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 2

Перша та друга похідні

t,	y	y'	y''	t	y	y'	y''
0.0010204	0	-31460.68	-545560	0.0214285	456	-42594.53	-545560
0.0040846	76	-33132.39	-545560	0.0244897	532	-44264.60	-545560
0.010204	152	-36470.89	-545560	0.027551	608	-45934.72	-545560
0.0132653	228	-38141.01	-545560	0.0306122	684	-47604.79	-545560
0.0163265	304	-39811.08	-545560	0.0510204	760	-58738.68	-545560
0.0183673	380	-40924.46	-545560				

Джерело: розроблено авторами

Як видно з графіку (рис. 2), деформація кузова таким законом руху:

$$y = -272780x^2 + 30904x - 78.267$$

Знайшовши першу та другу похідні (табл. 2), отримаємо швидкість та прискорення деформації кузова (рис. 3 та рис. 4):

$$y' = -545560x - 30904;$$

$$y'' = -545560;$$

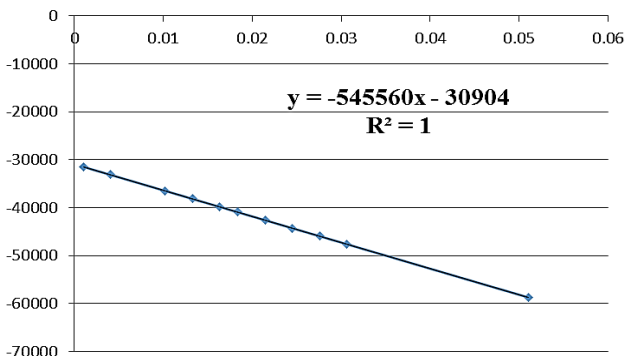

Рис. 3. Швидкість деформації кузова

Джерело: розроблено авторами

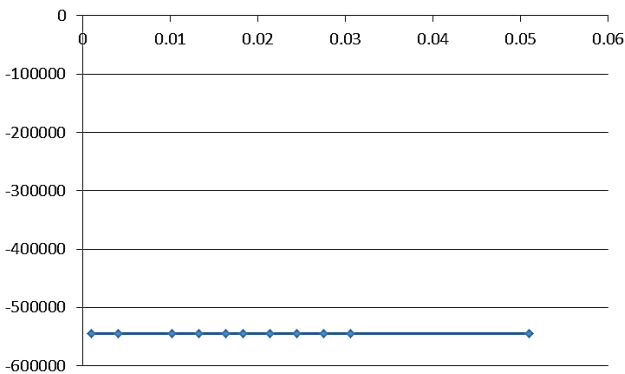

Рис. 4. Прискорення деформації кузова

Джерело: розроблено авторами

Як видно з графіків, швидкість та прискорення мають лінійний вигляд, що свідчить про плавну зміну швидкості та незмінне прискорення.

При фронтальному ударі в нерухому перешкоду автомобіль розвертало (рис. 5). З перебігом часу (від 0 до 0,163 секунд) кут розвороту зростає (відповідно від 0 до 31,17 градусів) (табл. 3).

Кінетична енергія автомобіля при ударі поглинається в зонах деформації. Основна суть цієї системи – поглинання енергії зовнішньою частиною автомобіля, за рахунок чого салон практично не деформується, а пасажери краще захищені від травм. Такий ефект досягається шляхом ослаблення зовнішньої частини кузова та зміцнення його внутрішньої частини балками підви-

щеної міцності, тому салон знаходиться в «зоні безпеки» (рис. 5).

Рис. 5. Кут розвороту при фронтальному ударі об нерухому перешкоду

Джерело: використано авторами за даними [3]

Таблиця 3

Кут відкидання фронтального краш тесту автомобіля Ford Focus 3

Час t, c	Кут розвороту, градуси	Час t, c	Кут розвороту, градуси
0	0	0,065306122	11,69
0,01224489	2,94	0,076530612	14,23
0,01734693	3,17	0,084693878	15,97
0,023469387	3,47	0,095918367	18,5
0,02959183	3,95	0,118367347	23,32
0,03877551	5,75	0,124489796	24,34
0,044897959	6,72	0,13877551	26,99
0,056122448	9,46	0,163265306	31,17

Джерело: розроблено авторами

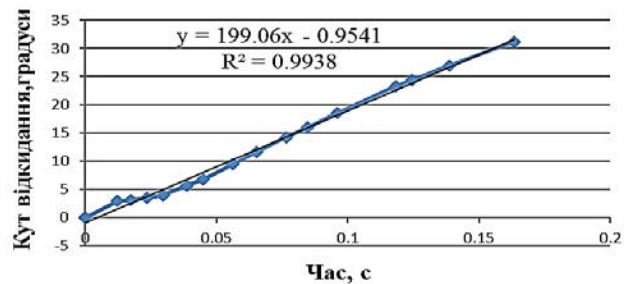

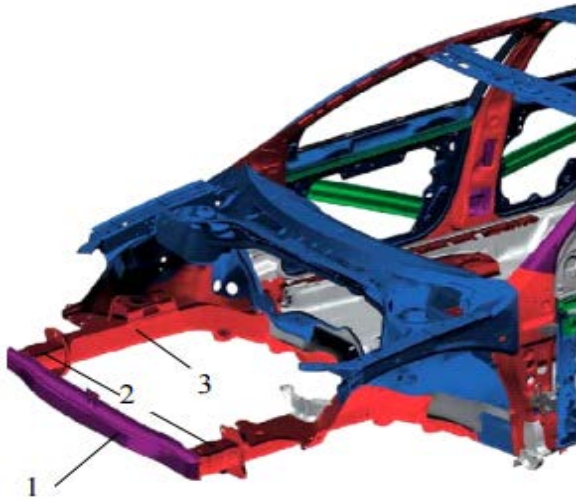
Рис. 6. Графік кута відкидання при фронтальному ударі в нерухому перешкоду

Джерело: розроблено авторами

На рис. 7 під позначками 1, 2 і 3 позначено поперечину, крашбокс та лонжерон, відповідно. Коли автомобіль рухається з великою швидкістю, він має імпульс, зменшення якого при ударі прямо пропорційне добутку зусилля, що діє на рухомий об'єкт на час дії зусилля. Тому, чим різкіший удар (менша тривалість дії зусилля) тим більших перевантажень зазнають пасажери

при ударі. Метою зони деформації є поглинання енергії руху для зниження різниці швидкостей автомобіля і його пасажирів [4; 5].

Рис. 7. Силова структура передньої частини автомобіля

Джерело: використано авторами за даними [3]

Послідовність поглинання енергії має такий вигляд: зони деформації – ремінь безпеки – подушки безпеки – м'який салон. Багаторічний досвід краш-тестів показує, автомобілі із зоною деформації при важких випробуваннях показують кращі результати, ніж автомобілі, що використовують окремо рами і шасі [6, с. 65]. Як видно з графіку деформації кузову автомобіля деформація відбувається плавно, що свідчить про хороші показники безпеки.

Висновки і пропозиції. Отримано наближені формули кінетики процесу деформування високшвидкісного автомобіля Ford Focus III із обробки результатів краш-тесту. При проведенні краш-тестів використовується багатобальна оцінка пасивної безпеки, проте, обмежене число випробувань не дозволяє врахувати все різноманіття умов експлуатації автомобіля. На нашу думку, доцільно уніфікувати види і умови проведення краш-тестів (швидкість, відсоток перекриття, тип перешкоди тощо). При цьому, особливу увагу варто звернути на створення узагальненого показника, заснованого на статистичних даних дорожньо-транспортних пригод за участю досліджуваних автомобілів, що є перспективою подальших досліджень.

Список літератури:

1. Статистика ДТП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gazeta.ru/auto/2015/10/19_a_7830845
2. ДСТУ 2935-94 Безпека дорожнього руху. Терміни та визначення [Електронний ресурс] / ДП «Державний Автотранспортний Науково-Дослідний та Проектний Інститут», наказ від 28.12.1994 № 333. – Режим доступу: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=65616
3. Euro NCAP crash test result Ford Focus 3, Офіційний сайт Euro NCAP [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euroncap.com/en/results/ford/focus/10923>
4. Когут В., Горбай О., Керницький І. Аналіз відповідності аналітичного розрахунку міцності пасажирських сидінь натурним випробуванням згідно з правилами ЄЕК ООН № 80 [Електронний ресурс] / В. Когут, О. Горбай, І. Керницький // 11-й міжнародний симпозиум українських інженерів-механіків у Львові, тези доповідей, 15–17 травня 2013 року, Львів. – 2013. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/28512/1/114-111-112.pdf>
5. Карпов І.А. Разработка конечно-элементных моделей тросовых дорожных ограждений с использованием программного комплекса LS-DUNA [Електронний ресурс] / І.А. Карпов // Автомобиль. Дорога. Инфраструктура, Електронний науковий журнал, грудень 2014. – № 2 (2). – Режим доступу: www.adi-madi.ru/madi/article/view/91
6. Хусаинов А.Ш. Пассивная безопасность автомобилей / А.Ш. Хусаинов. – Ульяновск: УЛГТУ, 2011. – 115 с.

Грабар И.Г., Сакара И.А.

Житомирский национальный агроэкологический университет

МОДЕЛИРОВАНИЕ КИНЕТИКИ ДЕФОРМИРОВАНИЯ ВЫСОКОСКОРОСТНОГО АВТОМОБИЛЯ FORD FOCUS III В ПРОЦЕССЕ НАЕЗДА НА НЕПОДВИЖНОЕ ПРЕПЯТВИЕ

Аннотация

В статье рассмотрены основные проблемы проектирования измерительных систем для аварийных испытаний. Исследованы особенности взаимодействия деформаций автомобиля с безопасностью человека. Приведены результаты обработки данных натурного испытания автомобиля Ford Focus III. Построено феноменологическую модель деформирования. Описано математическая модель взаимодействия деформаций автомобиля с безопасностью человека.

Ключевые слова: автомобиль, краш-тест, зоны деформации, безопасность человека, ДТП.

Grabar I.G., Sakara I.O.

Zhytomyr National Agroecological University

MODELING OF KINETICS DEFORMATION OF HIGH SPEED CAR FORD FOCUS III DURING THE INVADE A FIXED OBSTACLE

Summary

In the article the basic problems of designing measurement systems for emergency tests were considered. There were investigated the features of interaction the car deformation with human security. The results of processing full-scale test vehicle Ford Focus III were demonstrated. A phenomenological model deformation was constructed. A mathematical model of interaction the car deformation with human security was described.

Keywords: car, crash test, crumple zones, human security, accidents.

UDC 656.078

MODELING OF DEVELOPMENT OF TRANSPORT SYSTEMS IN MODERN ENVIRONMENT

Dolya K.V.

Kharkiv National University of Municipal Economy O.N. Beketov

In the article the problem influence of environment on the development of passenger transport systems. Was made mathematical modeling of the impact of environment on the system. Invented mathematical model improves the known scientific approaches to forecasting of passenger transport system, it unlike the known provides an account of influence environment on the development of the transport system of bus passenger transport.

Keywords: passenger, transport, bus, system, transport.

The statement of the problem. Decision-making processes in system management of projects are in the environment of uncertainty, which is associated with lack of information in full measure, subjective factors and influence of factors. We can assume that in a case of project management, procurement of vehicles depends on the volume and price of the sold products, this can be attributed to the volume of transported passengers and tariffs for transportation, the spending for the construction mostly depend on the cost of fueling and lubricating materials, the cost of borrowing depends on the price of the vehicles [1; 2]. In science, to plan a design decisions in the production of authors [3] proposed using economic-mathematical models. The use of such models ensures optimum invention of options in the puzzle of certain conditions.

Therefore, creation of economic-mathematical model to influence environment on the development of transport system, is a key issue.

An analysis of recent research and publications. Management of transport system of passenger transportation includes planning scheme route, route network density, urban design, choice of vehicle brands and timetables [4-8]. The brand of vehicle, timetable and route setting circuit parameters affect the volume of passenger traffic [9-10]. In turn, the volume of passengers carried for the period, is considered as the number of users of the services of transport on passenger routes in a

period at a certain cost of services. In [11] the author defined demand as the number of goods; the consumer is ready to buy at a certain price level over a specified period.

Setting the objectives. To develop economic-mathematical model to influence on the environment on the development of bus passenger transportation system.

Summary of the main material research. The author [12] indicated that there is aggregate demand, which is necessary, on the market in cash. In other words, it is the amount of goods and services that consumers (residents and nonresidents) buy at a certain price level.

From these definitions, it follows that there is a relationship between the volume of production, prices and demand. This dependence is described by the demand. The essence of this law is that consumers (citizens, businesses, government and foreigners) all other conditions being equal to purchase the greater the amount of goods and services, the lower the general price level and vice versa, the level of prices and the real volume of aggregate demand growth exists inverse relationship.

A similar dependence was also obtained in [13] regarding the scope of population on transport services.

$$k_{on} = \frac{Q_2 - Q_1}{Q_1} = -0,382 + 1,286 \frac{\Delta I'_n}{I'_n} - 0,003 I_{sn} + 0,0754 \frac{I''_n}{I'_n} + 0,010 I_{cp} \quad (1)$$

Where: k_{on} – coefficient of relative changes of volume of traffic;

Q_1 – the number of transported passengers by bus one day before the change of tariff;

Q_2 – the number of passengers on a bus in the newly created Tariff;

$\Delta\Pi'_a$ – changing the fare on the route, UAH;

$\Delta\Pi'_n$ – the newly created the fare on the route, UAH;

$\Delta\Pi'_a$ – fare on bus routes to competitors, UAH;

$\Delta\Pi'_{min}$ – fare on the routes of electric transport, UAH;

l_m – length of the route that is under consideration, km;

l_{cp} – the average distance a passenger travel from route to route, km.

Reduced dependence proves that coefficient of comparative changes the traffic volumes carried increases at reducing $\Delta\Pi'_a$ and $\Delta\Pi'_n$, i.e. if the cost of travelling is reduced, this will automatically increase the amount of passengers.

This confirms the possibility of application of mathematical law demand, which is the next general view [10]:

$$Q_d = f(P) \quad (2)$$

Where: Q_d – demand, units;

P – cost, UAH.

The cost of production for the user in the application of a passenger transport system is a quantitative display spent on travel money or amount used in fares [10].

$$P = \sum T_i \quad (3)$$

Where: T_i – the tariff on i routes

Simultaneously considering dependence (1) note that the coefficient of relative changes in the traffic volume increases with the length of the route. This dependence is based on the properties of demand, namely of elasticity.

Elasticity – a measure of responsiveness in one variable to change in another; more precisely this is a number that shows the percentage change in one variable due to a one percent change in another variable. A striking example is the pricing of elasticity demand, which reflects the change in quantity demanded for a particular commodity, when it changes price. The degree of elasticity or inelasticity demand is measured by the coefficient calculated by the formula [14]:

$$E_p = \frac{\Delta Q_d}{\Delta P} \quad (4)$$

Where: ΔQ_d – the change of demand, %;

ΔP – the change in value, %.

With increasing length of the route, elasticity coefficient decreases. This is due to a decrease in opportunities to use the services of other routes to meet the needs of the movement.

However, expression (2) provided a fair amount of money unchanged and is based on the quantity theory of money equation [12]:

$$MV = PY \quad (5)$$

Where: M – amount of money;

V – the velocity of money;

Y – the physical gross volume of domestic product.

With consistent huge amount of money in equations (5), increased price levels demonstrates the following [12], namely:

1. Increases the demand for money, increase interest rates, the credit cost more, aggregate demand falls.

2. Reduces the real purchasing power of accumulated financial assets with fixed money value.

3. Leads to the fact that an increasing number of foreign buyers becomes unprofitable to buy products on the domestic market because there comes a time when domestic prices are higher than foreign. The Dynamics of exchange rates and gross domestic product (GDP) in themselves can have an impact on aggregate demand [12].

From the foregoing, it is established that fluctuations of exchange rates, GDP, fares and route characteristics influence demand. In this demand – volume of transported passengers on the route are combined processes that select the type of vehicle, number of vehicles, setting schedules and route maps [4].

Table 1

Quantitative indicators, obtained from government websites

Year	GDP per capita, dollars GDP (Pers./ USD.)	Average monthly income of a Ukrainian citizen SZP, UAH	Currency exchange rates, KUR – 100\$/100 UAH	The number of buses purchased during the year, business entities, Units	Number of purchased new buses per year – A», Units.
2000	729	178	544,02	22	1
2001	782	230	537,21	8	0
2002	871	311	532,66	19	7
2003	1046	376	533,27	89	22
2004	1370	426	531,92	91	22
2005	1825	590	512,47	97	55
2006	2304	806	505,00	174	84
2007	3065	1041	505,00	258	124
2008	3874	1351	526,72	285	147
2009	2529	1806	779,12	204	35
2010	2953	1906	793,56	230	34
2011	3559	2239	796,76	657	305
2012	3866	3026	799,10	503	129
2013	4030	3026	799,30	412	73
2014	3014	3265	2411,27	126	9

From the above you can make the assumption about the existence of the influence of transport demand for passengers on routes in general use of quantitative characteristics reflecting the purchase of vehicles. Let us Analyze how the influence of currency fluctuations, average monthly income of the Ukrainian citizen and the GDP on the development of passenger transportation system of Ukraine in terms of the acquisition of the bus business entities that are registered in the city of Kharkov and Kharkov region. To conduct this analysis data used from the state statistics service of Ukraine [15] and Financial portal of the Ministry of Finance of Ukraine [16] are summarized in table. 1.

$$k_A = \frac{A_1 - A_2}{A_2} \quad (6)$$

Where: A_i – the amount of sold units of bus a year.

$$k_A = \frac{A_1 - A_2}{A_2} \quad (7)$$

Where: A_i – the amount new buses purchased per year.

Processing of the obtained data (table. 2) in the program statistics allowed us to determine the following regression equation:

$$n_A = 0.576 + 0.436x_1 - 0.01x_2 - 0.18x_3 + 0.509x_4, \quad (8)$$

A correlation analysis demonstrates the value of the factor x_2 and x_3 , so these factors were excluded from further consideration.

The Obtained regression equation is:

$$n_A = 0.76 + 0.605x_1 + 0.503k_A, \quad (9)$$

in this case, the correlation coefficient is 0.65, which indicates an average relation between the factors.

Assuming that the coefficients on the relative changes on the quantity of purchased buses k_A – and the relative change of volume of acquisition new buses k_A , is affected by the factors shown in table. 2.

We will check the adequacy of resulting linear model using the Fisher criterion. This model is adequate if the following inequality is satisfied [17, 18].

$$F_p = \frac{S_{ad}^2}{S_y^2} \leq F_T, \quad (10)$$

Where: S_{ad}^2 – variance of adequacy;
 S_y^2 – Variance of reproducibility.

The table value of the Fisher test at 5% significance level when the number of degrees of freedom for the variance $K_{ad} = 11 - 2 - 1 = 8$ and the adequacy of the number of degrees of freedom for the variance of reproducibility $K_y = n = 11$ becomes $F_T = 2,95$.

That is: $F_p = 1,25 < F_T = 2,95$

Indicating the adequacy of the obtained model.

The mathematical model for determining the coefficient of relative change of volumes for the purchase of new buses if you change the basic economic characteristics of the environment is as follows:

$$n_A = \frac{A_{\text{ноб2}} - A_{\text{ноб1}}}{A_{\text{ноб2}}} = 0.76 + 0.605 \frac{VVP_2 - VVP_1}{VVP_2} + 0.503 \frac{A_2 - A_1}{A_2}, \quad (11)$$

Table 2
Initial data for the use of constructing functions of the relative change of volume of acquisition of new buses

№	$(VVP_2 - VVP_1) / VVP_2 (x_1)$	$(SZP_2 - SZP_1) / SZP_2 (x_2)$	$(KUR_2 - KUR_1) / KUR_2 (x_3)$	$(A_2 - A_1) / A_2 (x_4)$	$(A_{\text{ноб2}} - A_{\text{ноб1}}) / A_{\text{ноб2}} (n_A)$
1	0,898	0,740	1,009	1,375	0,4
2	0,833	0,827	0,999	3,684	2,143
3	0,764	0,883	1,003	0,022	0,000
4	0,751	0,722	1,038	0,066	1,500
5	0,792	0,732	1,015	0,794	0,527
6	0,752	0,774	1,000	0,483	0,476
7	0,791	0,771	0,959	0,105	0,185
8	1,532	0,748	0,676	-0,284	-0,762
9	0,856	0,948	0,982	0,127	-0,029
10	0,830	0,851	0,996	1,857	7,971
11	0,921	0,740	0,997	-0,234	-0,577
12	0,965	1,000	1,000	-0,181	-0,434
13	0,000	0,000	0,000	-1,000	-1,000

Conclusions from the study. The obtained regularity of the coefficient of relative change of volumes of purchase of new buses, if you change the basic economic characteristics of the environment it allows the prediction on the development of passenger transport systems. This will ensure that the customer transportation has the opportunity to plan the number of vehicles that serve individual destinations or routes. The basis of the determined dependence provides the ability to plan procurement of vehicles and to predict risk factors for projects of passenger traffic.

References:

- Vorkut T. A. Proektnij analiz: navch. posib. / T. A. Vorkut. – K.: Ukr. tsentr duhovnoyi kul'turi, 2000. – 428 s.
- Sistema upravlinnya rizikami proektiv pidpnyemstva: navch. posibnik / I. V. Chumachenko, M. O. Latkin, T. I. Bondaryeva, N. V. Dotsenko. – Harkiv: Nats. azerokosm. un-t im. M. Ye. Zhukovskogo «Harkiv. aviats. in-t», 2012. – 232 s.
- Matematichni modeli planuvannya virobnitstva v aerokosmichnij galuzi: navch. Posibnik / I. V. Chumachenko; O. I. Lisenko; I. A. Skachkova; I. M. Kadikova; V. M. Krasnikov: za red. I. V. Chumachenko. – H.: «HAI», 2012. – 272 s.
- Efremov I. S. Teoriya gorodskih passazhirskih perevozok / I. S. Efremov, V. M. Kobozev, V. A. Yudin – M.: Vysshaya shkola, 1980. – 535 s.
- Arrak A. Sotsial'no-ekonomicheskaya effektivnost' passazhirskih perevozok / A. Arrak – Tallin: Eesti raamat, 1984. – 216 s.
- Arrak A. Razvitie i effektivnost' passazhirskih perevozok / A. Arrak – Tallin: Eesti raamat, 1984. – 218 s.
- Gol'ts G. A. Transport i rasselenie / G. A. Gol'ts – M.: Nauka, 1981. – 248 s.
- Kunitsya O. A. Znizhennya chasu ochikuvannya pasazhirami mis'kih marshrutnih transportnih zasobiv // diss. na zdobuttya naukovogo stupenya kand. tehn. nauk – Har'kiv: HNAMEG. – 2008. – 179 s.
- Vejtzman V. M. Razrabotka ratsional'nyh shem gorodskih avtobusnyh marshrutov: Avtoref. dis. kand.tehn. nauk. – M., 1987. – 20 s.
- Gorbachov P. F. Sovershenstvovanie shem marshrutov avtobusov v krupnejshih gorodah: Dis...kand.tehn.nauk. – Har'kov: HADI, 1993. – 164 s.
- Ufimtseva O. Yu. Mikroekonomika. Kurs lektzij: Pidruchnik. – Dnipropetrovs'k: PDABA, 2012. – 172 s.
- Sobolyeva O. P. Makroekonomika. Navchal'nij posibnik – Harkiv: HIBS UBS NBU, 2013 – 158 s.
- Dolya K. V. Organizatsiya ta upravlinnya mis'kimi pasazhirskimi transportnimi sistemami: avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. tehn. nauk: spets. 05.22.06 «Transportni sistemi» / Dolya K. V. – K., 2014. – 23 s.
- Tarasevich L. S., Grebennikov P. I., Leusskij A. I. Mikroekonomika: Uchebnik. – 4e izd., ispr. i dop. – M.: Yurajt Izdat, 2006. – 374 s. – (Universitety Rossii).

15. [<http://www.ukrstat.gov.ua/>] – Pereglyanuto: 12.03.2015 r.
16. [<http://index.minfin.com.ua/index/gdp/>] – Pereglyanuto: 12.03.2015 r.
17. Kremer N. Sh., Putko B. A. *Ekonometrika: Uchebnik dlya vuzov / Pod red. prof. N. Sh. Kremera.* – M.: YuNITI-DANA, 2002. – 311 s.
18. Magnus Ya. R., Katyshev P. K., Peresetskij A. A. *Ekonometrika. Nachal'nyj kurs: Uchebnik.* – M.: Delo, 2001. – 400 s.

Доля К.В.

Харківський національний університет міського господарства
імені О.М. Бекетова

МОДЕЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ТРАНСПОРТНОЇ СИСТЕМИ У СУЧАСНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Анотація

У статті розглянуто питання щодо можливості винаходження впливу середовища на розвиток пасажирських транспортних систем. Здійснено математичне моделювання впливу середовища на систему. Отримана математична модель. Удосконалено відомі наукові підходи щодо прогнозування стану пасажирської транспортної системи. Що на відміну від існуючих забезпечує врахування впливу середовища на розвиток транспортної системи автобусних пасажирських перевезень.

Ключові слова: пасажир, перевезення, автобус, система, транспорт.

Доля К.В.

Харьковский национальный университет городского хозяйства
имени А.Н. Бекетова

МОДЕЛИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ ТРАНСПОРТНОЙ СИСТЕМЫ В СОВРЕМЕННОЙ СРЕДЕ

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы изучения влияния среды на развитие пассажирских транспортных систем. Проведено математическое моделирование влияния среды на систему. Полученная математическая модель. Усовершенствовано известные научные подходы к прогнозированию состояния пассажирской транспортной системы. Чем обеспечено учет влияния среды на развитие транспортной системы автобусных пассажирских перевозок.

Ключевые слова: пассажир, перевозки, автобус, система, транспорт.

УДК 622.245:622.647

МЕТОДИКА ОЦІНКИ ЗАЛИШКОВОГО РЕСУРСУ СТАЛЕВИХ КАНАТІВ**Івасів В.М., Слободян В.І., Гриців В.В., Юрич А.Р.**

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

Пірко В.М.

Івано-Франківське бюро

ТОВ СП «Товариство технічного нагляду ДІЕКС»

Піруг М.Б.

Державне підприємство «Карпатський експертно-технічний центр»

Проаналізовано основні причини відбракування сталевих канатів. З метою найбільш об'єктивного і точного визначення діючих зусиль та оцінки залишкового ресурсу канату проведено промислово-експериментальні дослідження його роботи. В ході досліджень здійснено візуальний та дефектоскопічний контроль, за результатами якого встановлено фактичний технічний стан канату. Проведено втомні випробування дротин канату та отримано їх втомні характеристики, за допомогою трипараметричного рівняння.

Ключові слова: канати, пасажирські канатні дороги, експлуатаційна надійність, залишковий ресурс.

Постановка проблеми. На сьогодні сталеві канати отримали велике поширення в різних областях техніки: підвісні канатні дороги, підйомно-транспортні механізми, шахтне і ліфтове обладнання, нафтогазове обладнання. Сталеві канати є складними за структурою і відповідальними за своїм призначенням конструкціями, що працюють у важких умовах. На працездатність канату, при правильному підборі його конструкції, розмірів, розривного зусилля дротин, а також діаметра барабана і шківів, радіусів жолобів шківів та інших конструктивних характеристик підйомного обладнання, впливають два визначальні чинники: корозія і механічний знос. Оскільки руйнування канату може бути пов'язане не тільки з економічними втратами, але і з людськими жертвами, то вимоги до надійності функціонування канатів в процесі експлуатації, є доволі жорсткими. Саме тому канати, що застосовуються в нафтогазовидобувній та гірничій промисловості, туристичній галузі та безпосередньо у побуті в різного роду підйомно-транспортних механізмах, вимагають систематичного контролю і своєчасної заміни. Все це обумовлює необхідність своєчасного огляду і ретельної перевірки (дефектоскопії) канату на предмет можливості його подальшої експлуатації.

Розвиток індустрії туризму та відпочинку в горах призвів до зростання обсягів будівництва пасажирських канатних доріг (ПКД) різного типу. Не є виключенням у цьому аспекті і Україна де за даними Державної служби гірничого нагляду та промислової безпеки України налічується 43 пасажирські підвісні канатні дороги та 125 буксирних витягів [1]. У процесі їх експлуатації в несучих, несуче-тягових і тягових канатах можуть виникати різноманітні пошкодження, а саме обриви дротин, розриви сталок, поверхневе та внутрішнє спрацювання, поверхневе та внутрішнє корозія, місцеве зменшення діаметра канату, зменшення площі поперечного перерізу, деформації, пошкодження в результаті термічної дії або електричного дугового розряду. Оскільки технічний стан канатів є одним із основних чинників, які впливають на безпеку, дуже важливим фактором при оцінці стану механізмів є своєчасний огляд та інструментальний контроль цих канатів. Під-

твердженням цього є вимоги зазначені у «Правилах будови і безпечної експлуатації пасажирських підвісних канатних доріг», затвердженими Наказом № 49 від 22 січня 2014 року Міністерства енергетики та вугільної промисловості України. Відповідно до них передбачено проведення візуального огляду несучих, несуче-тягових, тягових канатів і обладнання канатної дороги під час проведення технічного огляду канатної дороги фахівцями спеціалізованої організації, а також періодичні огляди працівниками організації, яка її експлуатує. Крім того, згідно із «Правилами...», стан несучих, несуче-тягових, тягових канатів перевіряється магнітним або іншим методом неруйнівного контролю в такі терміни:

– несучий – безпосередньо після закінчення монтажу канатної дороги перед введенням її в експлуатацію;

– несучий, несуче-тяговий – у термін, визначений настановою щодо експлуатації, але не рідше одного разу на три роки в перші 15 років експлуатації з урахуванням строку попередньої експлуатації канатів, що використовуються повторно, і надалі не рідше одного разу на рік;

– тяговий – у термін, визначений настановою щодо експлуатації, але не рідше одного разу на рік після п'яти років експлуатації.

Бракування канатів канатних доріг, що перебувають в експлуатації, повинно проводитися згідно з настановою щодо експлуатації канатної дороги. За відсутності в настанові з експлуатації таких вимог бракування проводиться відповідно до «Правил...», в залежності від конструкції канату. Основними критеріями бракування є: кількість обірваних дротин на певній довжині, різноманітні деформації канату, відповідність діаметра номінальному, корозія, втрата металевого перерізу тощо.

Наприклад, відбракування закритого канату проводиться у разі наявності:

– обірваних 1/6 кількості дротин його зовнішнього шару на довжині канату в межах двох метрів (під час підрахунку обірваних дротин повторні обриви не враховуються);

– розрив двох або більше суміжних дротин зовнішнього шару в межах одного кроку звивання, чим порушується замок панцира;

– обірваних кінців окремих дротин, що виступають з канату;
 – деформованого поперечного перерізу канату (частіш за все це буває безпосередньо на опорних башмаках або поблизу від них), що характеризує наявність великої кількості обривів внутрішніх дротин.

У разі зменшення діаметра канату на 5% і більше необхідно перевіряти його магнітним або іншим методом неруйнівного контролю. У разі

виявлення загальної втрати 10% і більше металевого перерізу канат бракують.

Бракування сталевих канатів хрестового і одностороннього звивання, що перебувають в експлуатації, здійснюється за кількістю обривів дротин на довжині одного кроку звивання, в залежності від конструкції канату.

Унаслідок цього постає питання оцінки залишкового ресурсу канатів у випадках наявності пошкоджень, які не дають підстав до його відбракування згідно з чинними нормативними документами.

Як відомо, у процесі роботи на канат діє цілий ряд різноманітних детермінованих та випадкових навантажень, які характеризують його складний напружено-деформований стан (НДС). Так, основними складовими НДС канату є:

- нормальні напруження розтягу, які викликані діючими навантаженнями;
- згинальні напруження, що виникають при переході каната через направляючі шківни та навиванні на барабан;
- контактні напруження, що виникають в місцях взаємодії канату із шківом чи барабаном, а також дротинок між собою;
- динамічні напруження, що виникають від неусталеного періодичного руху;
- технологічні напруження, що виникають при завивці дротинок у канат.

Таким чином, проведення промислово-експериментальних досліджень роботи канату дає можливість найбільш об'єктивно і точно визначити діючі зусилля та провести оцінку його залишкового ресурсу. А разом з тим, у кінцевому результаті, розробити методику оцінки залишкового ресурсу сталевих канатів.

Мета проведення досліджень – розроблення методики оцінки залишкового ресурсу сталевих канатів.

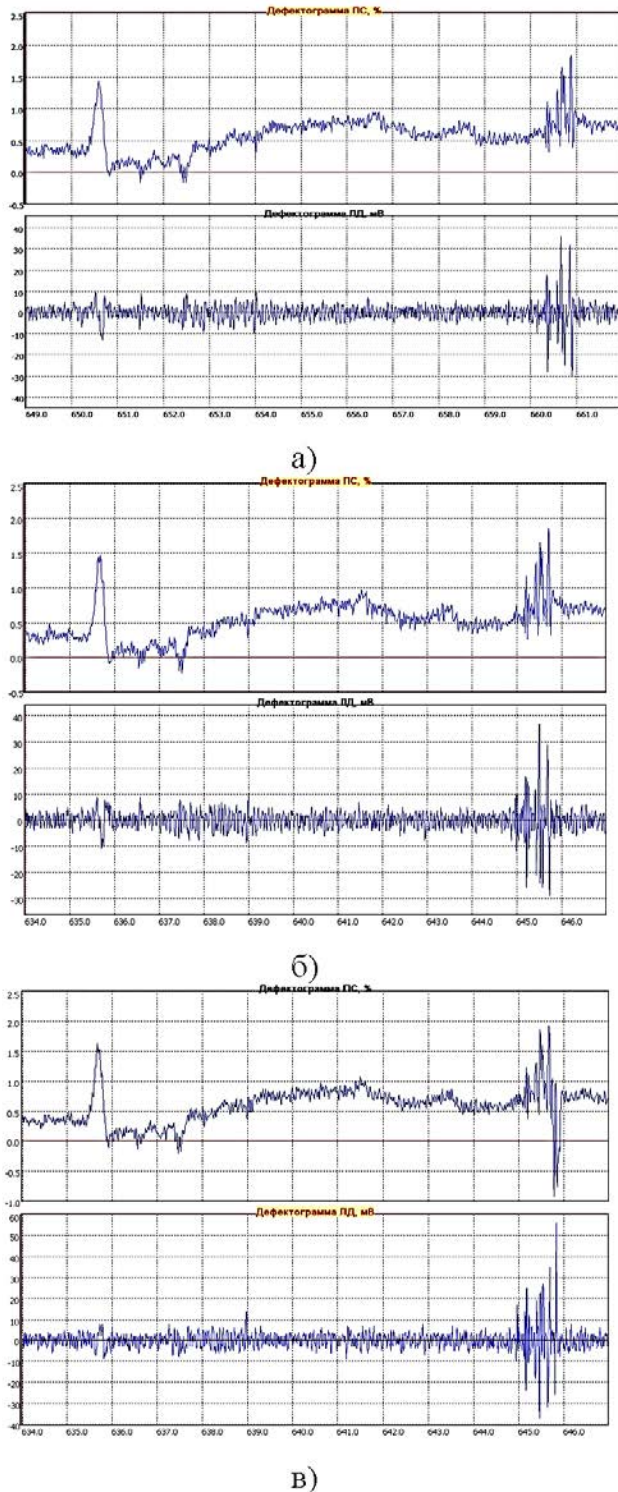
Виклад основного матеріалу. Експериментальні випробовування були проведені на зразці несуче-тягового канату 6×31 S+PPC-GALVANISED виробника RedaelliTecnadivision eCordatiS.p.A.

Для більш детального вивчення впливу експлуатаційних факторів на втомну міцність канату дослідження проведено в декілька етапів. На першому етапі, для оцінки технічного стану канату, у визначені періоди часу, здійснено його візуальний та дефектоскопічний контроль за допомогою приладу «ІНТРОС». В основу роботи дефектоскопа покладено магнітний метод неруйнівного контролю, який дає змогу одночасного вимірювання відносної втрати перерізу сталевих канатів від корозії або стирання, і виявлення зовнішніх і внутрішніх обривів дротинок. Результати дефектоскопічного обстеження відпрацьованого канату наведено на рисунку 1.

Дефектоскопічні обстеження (рис. 1) показують, що кількість обривів дротинок канату складають:

- 6 зовнішніх і 2 внутрішні на першому обстеженні;
- 8 зовнішніх та 2 внутрішні на другому обстеженні;
- 9 зовнішніх та 2 внутрішні на третьому обстеженні.

При цьому кількість циклів відпрацювання для кожного обстеження складає 86560, 95230 та 97010 циклів відповідно.

Рис. 1. Дефектограми відпрацьованого канату в різні періоди технічного огляду: а) – 11.10.2012 р. (обстеження № 1); б) – 21.01.2013 р. (обстеження № 2); в) – 06.03.2013 р. (обстеження № 3)

На другому етапі досліджень проведено випробування на втомну міцність дротинок на установці розробленій та виготовленій в ДП «Карпатський ЕТЦ». Навантажування дротини здійснювали за схемою чистого згину з обертанням.

Перед дослідженнями на втомну міцність було проведено випробування дротин на міцність при розтягу за ГОСТ 10446-80. В результаті випробувань встановлено, що розривне зусилля всіх нових дротинок сталки канату складає 273200 Н, а після відпрацювання ресурсу – 262600 Н.

Для аналізу втомних випробувань дротинок канатів ПКД до та після їх експлуатації скористаємось трипараметричним рівнянням Почтенного С. К., оскільки воно пройшло ґрунтовну експериментальну перевірку [2-4]:

$$N = \frac{Q}{\sigma} \ln \left\{ 1 + \left[\exp \left(\frac{\sigma - \sigma_R}{V_0} \right) - 1 \right]^{-1} \right\}, \quad (1)$$

де: N – кількість циклів до руйнування деталі, *цикл*;

σ_R – границя витривалості, МПа;

V_0 – параметр з розмірністю напруження, що характеризує кут нахилу кривої втоми, МПа;

$Q = N_0 \cdot \sigma_0$ – коефіцієнт витривалості, МПа · *цикл*;

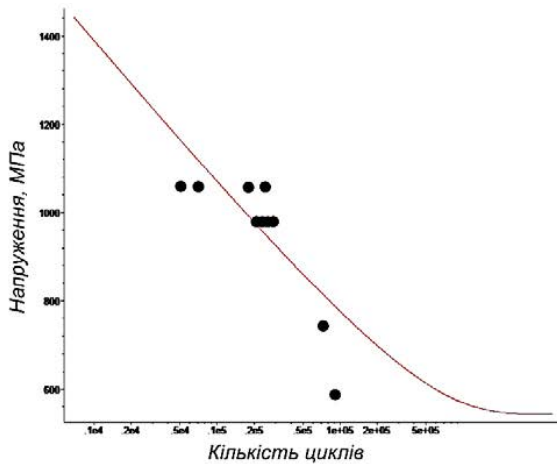
σ – максимальне напруження циклу, МПа;

N_0 – параметр, що характеризує кількість циклів до точки нижнього перегину кривої втоми, *цикл*.

За результатами розрахунків побудовано криві втоми (рис. 2) і визначено їх параметри:

а) нових дротинок:

$Q_1 = 0,3 \cdot 10^9$ МПа·цикл, $\sigma_{R1} = 543,4$ МПа, $V_{01} = 157,41$ МПа;

а)

б) дротинок після експлуатації:
 $Q_2 = 0,3 \cdot 10^9$ МПа·цикл, $\sigma_{R1} = 448,9$ МПа, $V_{02} = 144,8$ МПа;

Для визначення еквівалентного експлуатаційного напруження $\sigma_{екв}$ пропонується використання рівняння кривої втоми у формі [3]:

$$\Delta N_{1-2} = \frac{Q_1}{\sigma_{екв}} \ln \left\{ 1 + \left[\exp \left(\frac{\sigma_{екв} - \bar{\sigma}_{R1}}{V_{01}} \right) - 1 \right]^{-1} \right\} - \frac{Q_2}{\sigma_{екв}} \ln \left\{ 1 + \left[\exp \left(\frac{\sigma_{екв} - \bar{\sigma}_{R2}}{V_{02}} \right) - 1 \right]^{-1} \right\}, \quad (2)$$

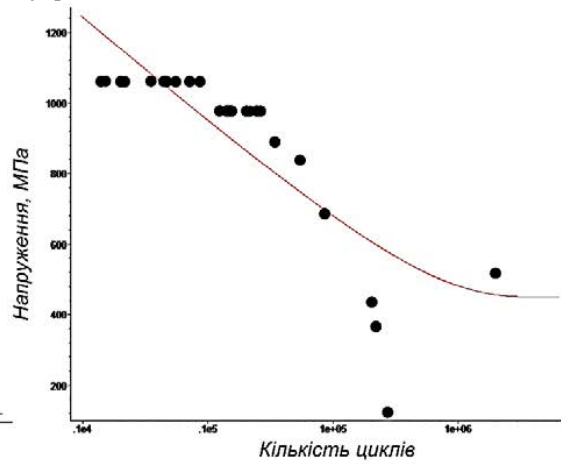
При цьому еквівалентна кількість циклів навантажування ΔN_{1-2} визначено як середньоарифметичне значення зафіксоване при кожному дефектоскопічному обстеженні:

$$\Delta N_{1-2} = \frac{86560 + 95230 + 97010}{3} = 92933 \text{ (цикли)}$$

Отже, із рівняння (2) визначаємо еквівалентне експлуатаційне напруження $\sigma_{екв} = 721,9$ МПа.

Маючи визначені параметри кінетичних кривих втоми і, розраховують за формулою (3) еквівалентне експлуатаційне напруження $\sigma_{екв} = 721,9$ МПа. Підставивши $\sigma_{екв}$ у рівняння (1), визначають залишковий ресурс дротинок канатів в даних експлуатаційних умовах $N = 68406$ *цикли*.

Висновки. Отже, розрахунок залишкового ресурсу за наведеним вище алгоритмом є необхідною умовою, як для раціонального планування діагностики сталевих канатів, так і при прийнятті рішення щодо їх заміни. Цим досягається зниження імовірності виникнення обривів, перебоїв у роботі та нещасних випадків.

б)

Рис. 2. Криві втоми дротинок канатів до (а) та після експлуатації (б)

Список літератури:

1. Держгірпромнагляд перевірив технічний стан пасажирських підвісних канатних доріг та витягів буксирних канатних <http://www.dnop.gov.ua/index.php/uk/pres-sluzhba/vsi-novini/10058-derzhgirpromnaglyad-pereviriv-tekhnichnij-stan-pasazhirskih-pidvisnikh-kanatnikh-dorig-ta-vityagiv-buksirnikh-kanatnikh>
2. Артим В.І. Підвищення експлуатаційної надійності трубних і штангових колон для буріння та видобування нафти і газу: дис. докт. техн. наук: 05.05.12 «Машини нафтової та газової промисловості» / Артим Володимир Іванович. – Івано-Франківськ, 2010. – 281 с.
3. Почтенный Е.К. Кинетическая теория механической усталости и ее приложения / Е.К. Почтенный. – Минск: Наука и техника, 1973. – 213 с.
4. Почтенный Е.К. Кинетика усталости машиностроительных конструкций / Е.К. Почтенный. – Мн.: УП «АртиФекс», – 2002. – 186 с.

Ивасив В.М., Слободян В.И., Грыцив В.В., Юрыч А.Р.

Ивано-Франковский национальный технический университет нефти и газа

Пирко В.М.

Ивано-Франковске бюро ООО СП «Общество технического надзора ДИЕКС»

Пируг В.М.

Государственное предприятие «Карпатский экспертно-технический центр»

МЕТОДИКА ОЦЕНКИ ОСТАТОЧНОГО РЕСУРСА СТАЛЬНЫХ КАНАТОВ

Аннотация

Проанализированы основные причины отбраковки стальных канатов. С целью наиболее объективного и точного определения действующих усилий и оценки остаточного ресурса каната проведены промышленно-экспериментальные исследования его работы. В ходе исследований осуществлен визуальный и дефектоскопический контроль, за результатами которого определено фактическое техническое состояние каната. Проведены усталостные испытания проволок каната и получено их характеристики, с помощью трипараметричного уравнения.

Ключевые слова: канаты, пассажирские канатные дороги, эксплуатационная надежность, остаточный ресурс.

Ivasiv V.M., Slobodyan V.I., Grytsiv V.V., Yurych A.R.

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

Pirko V.M.

Ivano-Frankivsk Bureau LLC JV «Technical supervision Company DIEX»

Pirug V.M.

State Enterprise «Carpathian expert technical center»

EVALUATION METHODS OF STEEL ROPES' RESIDUAL LIFE

Summary

The basic reasons for rejection of roads' ropes have been analysed. The industrial-experimental studies of the rope's work have been performed in order to most objective and accurate determination of current efforts and evaluation of residual rope's life. During research visual and defectoscopic control were conducted. As the results of the control the actual technical state of the rope was determined. A fatigue tests of rope's wires and analysing of their results using three-parametrical equation have been performed.

Keywords: rope, passenger lifts, service reliability, remaining life.

УДК 622.24.053

ВІДНОВЛЕННЯ СВЕРДЛОВИН ШЛЯХОМ ЗАБУРЮВАННЯ НОВИХ СТОВБУРІВ**Коцкулич Я.С., Кирчей О.І.**

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

Лазаренко О.Г.

Приватне акціонерне товариство «Нафтогазвидобування»

Лівінський А.М.Науково-технічне підприємство «Бурова техніка», м. Полтава,
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

Розглянуто переваги спорудження бокових стовбурів для відновлення свердловин. Описано досвід буріння бокових стовбурів свердловин на родовищах Прикарпаття та Дніпрово-Донецької западини. Викладені вимоги до вибору місця зарізання стовбура і профілю свердловини. Обґрунтовано переваги методу вирізання «вікна» в колоні у порівнянні з методом вирізання частини обсадної колони.

Ключові слова: боковий стовбур, продуктивний горизонт, відновлення свердловин, промивальна рідина, компоновка низу бурильної колони.

Постановка проблеми. В Україні налічується понад 3500 газових та майже 4000 нафтових ліквідованих і недіючих свердловин. Проте, відновлення свердловин шляхом буріння бокових стовбурів застосовується ще не виправдано рідко.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однією з досить перспективних інноваційних технологій у нафтогазовидобувній галузі є впровадження якісно нової технології – відновлення ліквідованих (недіючих) свердловин. Над проблемою розвитку і впровадження технології відновлення свердловин шляхом забурювання бокових стовбурів на теренах нашої держави працювали і працюють такі підприємства як: ПрАТ «НДІБК бурового інструменту», ТОВ «НТП «Бурова техніка», ТОВ «Укрбурсервіс» та інші.

Так, спеціалістами підприємства «НДІБК бурового інструменту», вперше в СНД на глибині більше 4000 м в обсадній колоні Ø 139,7 мм виконано вирізання «вікна» і буріння похило-скерованого стовбура до глибини 4770 м. Успішно спущений і зацементований хвостовик Ø 102 мм.

На великих глибинах ПрАТ «НДІБК бурового інструменту», спільно з дочірнім підприємством ТОВ «Навігатор Комплект», боковими горизонтальними стовбурами були відновлені свердловини № 96 і 97 Яблунівського родовища.

Вперше в СНД на Фонтанівському родовищі в обсадній колоні Ø 139,7 мм виконана зарізка і буріння бокового похило-скерованого стовбура в умовах аномально високого пластового тиску при густині бурового розчину 1850 кг/м³ і пластовій температурі більше 150°C.

Максимальна глибина вирізання «вікна» в обсадній колоні – 4009 м; максимальна глибина відновленої свердловини – 4779 м; максимальний zenitний кут в інтервалі вирізання «вікна» – 75°.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Велика кількість нафтових і газових родовищ України знаходяться на пізній завершальній стадії розробки, підвищення експлуатації яких можливе при зарізці бокових стовбурів у експлуатаційних свердловинах бездіючого фонду. Завдяки цій технології до розробки залучаються так звані «застійні зони пласта», а також важковидобувні запаси нафти, видобуток

яких раніше був неможливим. Тому питання, що пов'язані з технологією відновлення таких родовищ, є актуальними.

Формування цілей статті. Переваги спорудження бокових стовбурів для відновлення свердловин. З врахуванням аналізу промислових даних описати досвід буріння бокових стовбурів свердловин на родовищах Прикарпаття та Дніпрово-Донецької западини, визначити вимоги до вибору місця зарізання стовбура і профілю свердловини, виділити переваги методу вирізання «вікна» в колоні у порівнянні з методом вирізання частини обсадної колони.

Виклад основного матеріалу. Стабілізація та подальше нарощування обсягів видобування нафти і газу з родовищ із важковидобувними запасами можливе за рахунок вдосконалення існуючих систем їх розроблення з використанням арсеналу сучасних технічних та технологічних засобів.

Буріння горизонтальних свердловин є одним із ефективних методів формування оптимальної системи розроблення нафтових та газових родовищ, підвищення коефіцієнта нафтогазовилучення з пластів, а також відновлення продуктивності свердловин на родовищах, що перебувають на пізній стадії експлуатації. Розкриття продуктивного пласта горизонтальним стовбуром забезпечує підвищення продуктивності свердловини внаслідок збільшення площі фільтрації, ступеня вилучення вуглеводнів, виключає можливість надходження води під час експлуатації свердловини, що важливо для низькопроникних горизонтів, а також для колекторів з вертикальною тріщинуватістю [1].

Розробка малопроникних пластів з аномально низьким тиском та високою в'язкістю нафти, виснажених після тривалої експлуатації, нерідко є нерентабельною. Для збільшення продуктивності таких свердловин до економічно прийнятної рівня необхідно збільшити зону дренування, а відповідно, і площу поверхні фільтрації. Цього можна досягти бурінням багатовибірних і горизонтальних свердловин.

Багатовибірні свердловини мають в нижній частині розгалуження у вигляді декількох різнопохилих стовбурів, які перетинають продуктивні пласти і утворюють велику сумарну зону дренування.

Свердловина з горизонтальним розкриттям пласта має один стовбур, який переходить з вертикального в горизонтальний у межах продуктивної зони. В такій свердловині довжина частини стовбура, що проходить уздовж пласта, не залежить від його товщини і може в десятки разів перевищувати глибину свердловини. Особливо доцільно розробляти таким способом пласти з вертикально-розвиненою тріщинуватістю і з неоднорідною пористістю.

Слід зазначити, що вітчизняні фахівці мають досвід буріння горизонтальних і багатовибірних свердловин. Так, наприклад, на Бориславському родовищі, яке розроблялось з 1914 року густою мережею свердловин, пробурених на відстані 30-80 м одна від одної, на невеликій площі пробурено 23 свердловини з дебітами до 2 т за добу. У 1970-х роках поміж ними пробурено 3 свердловини: одна з них мала 5 додаткових стовбурів, друга – 3, а третя пробурена одним горизонтальним стовбуром по нафтоносному пісковику на довжину 100 метрів. Початкові дебіти цих свердловин становили відповідно 28 т, 12 т і 16 т за добу, а вартість їх будівництва перевищувала всього в 1,5-2,5 рази вартість вертикальних свердловин. За два роки експлуатації дві багатовибірні свердловини перевершили видобуток сусідніх 23 вертикальних свердловин [2].

У провідних нафтогазовидобувних державах світу для підвищення обсягів видобування нафти і газу широко застосовується буріння бокових похило-скерованих та горизонтальних стовбурів у свердловинах бездіючого фонду, що є чи не одним з основних напрямків збільшення обсягів видобутку нафти в умовах погіршення структури запасів та на кінцевих стадіях розробки родовища.

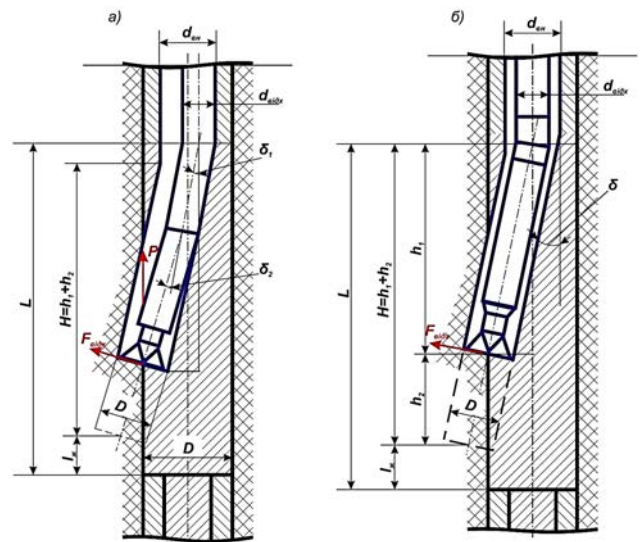
Цей метод є ресурсозберігаючим напрямком, оскільки вартість відновлення свердловин не перевищує межі 30-60% вартості буріння нової свердловини (врахування економії витрат на відведення землі, будівництво інфраструктури та ін.). Економія витрат зростає зі збільшенням глибини відновлюваної свердловини.

В даний час найбільшого розповсюдження одержали два способи забурювання бокового стовбура з експлуатаційної колони вертикальної або похило скерованої свердловини:

- вирізання частини обсадної колони довжиною 10-12 м з допомогою спеціального вирізаючого пристрою з наступним цементуванням стовбура свердловини на 20-30 м і вище вирізаної частини колони. При необхідності нижче вирізаної частини встановлюють пакер. Після ОЗЦ розбурюють цементний камінь компоновкою з відхилювачем і проводять зарізання нового стовбура в необхідному напрямку.

- вирізання «вікна» в обсадній колоні з допомогою вирізаючих фрез із встановлюваного клина-відхилювача з наступним зарізанням бокового стовбура свердловини з цього клина-відхилювача.

Мінімальна довжина вирізаної ділянки обсадної колони визначається насамперед довжиною інтервалу забурювання. Розрахунок довжини інтервалу забурювання проводиться для відхилювачів як з одним кутом перегину, так і для відхилювачів з двома кутами перегину (рис. 1).

а) для відхилювача з двома кутами перегину;
б) для відхилювача з одним кутом перегину

Рис. 1. Розрахункова схема для визначення довжини вирізаної ділянки обсадної колони

Із врахуванням можливих жолобоутворень, мінімальну довжину інтервалу забурювання збільшують і розраховують за формулою:

$$L_{\text{обт}} = H \cdot k + \frac{D_3}{2 \cdot \sin \alpha}$$

де L – мінімальна довжина вирізаної ділянки колони, м;

α – зенітний кут викривлення стовбура в інтервалі забурювання, рад;

H – довжина розрахункового інтервалу забурювання, м;

$k = 1,1$ – коефіцієнт запасу на жолобоутворення;

D_3 – діаметр замка бурильної труби, м.

Довжина розрахункового інтервалу забурювання визначається за формулою:

– для відхилювача з двома кутами перегину:

$$H = l_1 + l_2 + R \cdot \alpha$$

– для відхилювача з одним кутом перегину:

$$H = l_1 + R \cdot \alpha$$

де l_1 – довжина нижньої секції, м;

l_2 – довжина середньої секції, м;

R – радіус викривлення осі профілю свердловини, м;

α_1 – зенітний кут виходу стовбура свердловини, рад.

Із врахуванням умови вписуваності відхилювача в геометричні розміри стовбура свердловини в інтервалі забурювання, величина l_1 визначається за формулою:

– для відхилювача з двома кутами перегину:

$$l_1 = \frac{D_c + d_{\text{вн}} - d_{\text{відх}} + 2 \cdot l_2 \cdot \delta_1}{2 \cdot \sin(\delta_1 + \delta_2)}$$

– для відхилювача з одним кутом перегину:

$$l_1 = \frac{D_c + d_{\text{вн}} - d_{\text{відх}}}{2 \cdot \sin \delta_1}$$

де D_c – умовний діаметр свердловини, мм (при забурюванні у м'яких породах D_c приймають рівним зовнішньому діаметру обсадної колони, а при забурюванні в твердих породах – діаметру свердловини до спуску обсадної колони);

$d_{вн}$ – внутрішній діаметр обсадної колони, мм;
 δ_1 і δ_2 – кути перекосу вісей перехідників відхилювача, рад;

$d_{відх}$ – зовнішній діаметр відхилювача, мм.

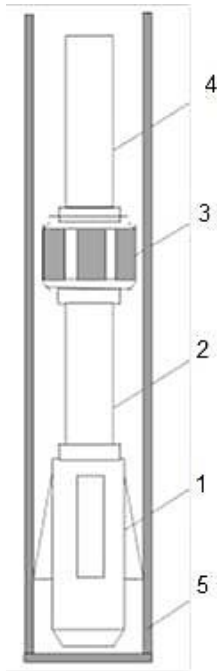
Радіус викривлення вісі свердловини наближено можна визначити за формулою:

$$R = \frac{l_1 + l_2}{2 \cdot \sin(\gamma + \beta)}$$

де γ – кути перегину вісей першої і другої секцій відхилювача, град;

β – кут перегину за рахунок зазору між долотом і корпусом відхилювача, град.

Схема компоновки для вирізання ділянки обсадної колони зображена на рис. 2.

1 – вирізний пристрій, 2 – обважені бурильні труби,
 3 – центратор, 4 – бурильні труби,
 5 – обсадна колона

Рис. 2. Схема компоновки для вирізання ділянки обсадної колони

Другий спосіб буріння бокових стовбурів з вирізанням «вікна» в обсадній колоні має такі переваги:

- висока точність орієнтування за рахунок того, що напрям буріння задається вже встановленим і зорієнтованим клином-відхилювачем;

- можливість використання роторного способу буріння;

- невеликий об'єм металу, що підлягає фрезеруванню, у зв'язку з чим зменшується кількість спуско-підймальних операцій;

- можливість вирізання вікна в декількох колонах одночасно;

- можливість вирізання вікна в обсадній колоні будь-якої міцності, а також в неякісно закріплені колонах.

Схема компоновки для зарізання бокового стовбура способом вирізання «вікна» в обсадній колоні зображена на рис. 3.

Компоновка складається з анкера, ушпостока, фрезерної компоновки, посадочного інструмента, товстостінних бурильних труб.

Під час вибору місця зарізання другого стовбура необхідно враховувати такі умови:

- місце зарізання «вікна» повинна знаходитися між муфтами обсадної колони в інтервалах стійких порід, не схильних до осипання;

- в інтервалі зарізання «вікна» повинно бути цементне кільце;

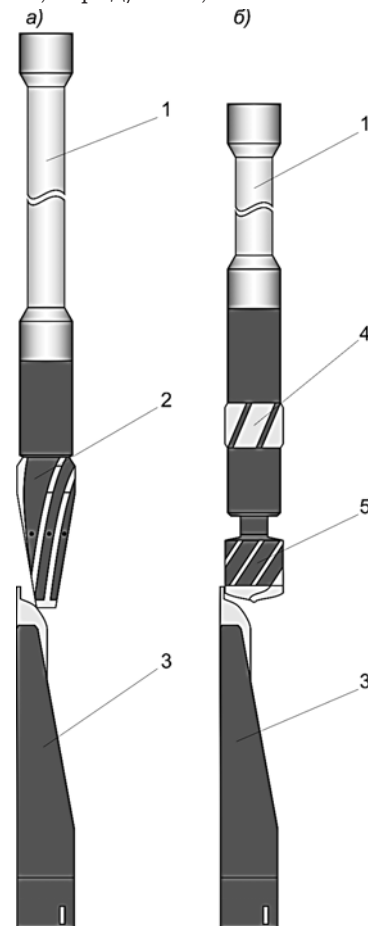
- місце зарізання «вікна» повинно бути розташоване в інтервалі, який забезпечує розкриття продуктивного горизонту в заданій точці при необхідному відхиленні і зенітному куті.

При проектуванні профіля бокових стовбурів необхідно дотримуватися таких вимог:

- профіль свердловини повинен бути виконаний наявним обладнанням;

- інтервал забурювання бокового стовбура вибирається в стійкій частині розрізу, а його забурювання повинно виконуватись на 30-50 м вище покрівлі або на 10-20 м нижче підшви нестійких порід;

- інтенсивність викривлення стовбура свердловини повинна забезпечувати безперешкодне проходження КНБК і хвостовика з оснасткою. Максимальна рекомендована інтенсивність викривлення 2,5 град/10 м.;

1 – ТБПК -73 (G-105), 2 – фрез стартово-віконний,
 3 – клин-відхилювач, 4 – фрез-райбер,
 5 – фрез віконний

Рис. 3. Схема КНБК для вирізання (а) і калібрування (б) «вікна» в обсадній колоні у свердловині № 97 Яблунівського родовища

- профіль свердловини повинен забезпечувати можливість обертання бурильної колони в процесі буріння із збереженням її міцності;

- профіль свердловини повинен забезпечувати збереження герметичності ризьових з'єднань

обсадної колони під час спуску і довготривалої експлуатації;

– профіль свердловини повинен забезпечувати задане зміщення точки входження в продуктивний пласт і проходження стовбура під заданим кутом в продуктивному пласті.

Складні гірничо-геологічні умови залягання продуктивних пластів (низькі пластові тиски, мала проникність, високий вміст материнських глин у породах-колекторах) родовищ Бориславського НІР та розташування окремих з них в рекреаційних зонах потребують розроблення високоякісних та екологічно-безпечних методів первинного розкриття продуктивних пластів під час буріння другого стовбура свердловини.

Роботи з відновлення свердловини № 318 Долинського нафтового родовища виконані Прикарпатським УБР ПАТ «Укрнафта» шляхом вирізання вікна в експлуатаційній колоні і буріння другого стовбура в інтервалі 2410-2670 м. Для буріння другого стовбура використовували бурові долота діаметром 120,6 мм типу СЗ-ГАУ, обважені бурильні труби діаметром 89 мм, бурильні труби діаметром 73 мм, систему перехідників і відхилюючих пристроїв.

Багаторічні дослідження дають підстави стверджувати, що основна роль у забезпеченні якісного розкриття продуктивних пластів у складних гірничо-геологічних умовах належить промивальним рідином.

Фахівцями НДПІ ПАТ «Укрнафта» розроблено інгібовану малоглинисту емульсійну промивальну рідину з використанням традиційних і нових хімічних реагентів, таких як органіко-лоїд «Премікс О» та піногасник «Премікс Д». При бурінні в інтервалі залягання бистрицьких відкладів, схильних до обвалювання, рекомендовано підтримання густини промивальної рідини меншої, ніж використовували раніше, в межах до 1250 кг/м, що і забезпечило високу якість розкриття продуктивних пластів [3]. Високі інгібуючі властивості рідини сприяли підвищенню

гідрофобізації та зменшенню гідратації глинистої фази, що забезпечило буріння бокового стовбура свердловини без ускладнень.

ТОВ «Карпатгаз» проводять роботи з відновлення свердловин, капітального ремонту та інтенсифікації малодебитних свердловин на Яблунівському і Матвіївському нафтогазоконденсатних родовищах (НГКР) шляхом вирізання «вікон» в обсадній колоні.

Нафтова свердловина № 97 Яблунівського родовища знаходилась в бездіючому фонді з 2004 року. Після капітального ремонту в першому півріччі 2013 року шляхом буріння бокового стовбура з горизонтальним закінченням на горизонт Б-10 введена в експлуатацію з дебітом 10 т/д інтервал набору кривизни 3405-3732 м проведено з інтенсивністю 2,5 град/10 м з кінцевим зенітним кутом викривлення 83,2 град.

В інтервалі 3732-3940 м профіль свердловини стабілізовано і продуктивний горизонт Б-10 розкрито на глибині по вертикалі 3622-3650 м (28 м), а по стволу – 3734-3883 м (149 м). Свердловина введена в експлуатацію з допомогою струминного насосу. Для підвищення дебіту свердловини передбачається заміна насосу на потужніший, що забезпечить підвищення дебіту свердловини приблизно до 30 т/д.

Висновки. Підтверджено доцільність використання подвійноінгібованих промивальних рідин для первинного розкриття продуктивних пластів боковим стовбуром у свердловині № 318 Долинського нафтового родовища.

Оптимізовано профіль свердловини із врахуванням гірничо-геологічних умов буріння, що сприяло забезпеченню успішного відновлення свердловини № 97 Яблунівського родовища і підтверджує доцільність відновлення свердловин буріння боковим стволом.

На основі аналізу досвіду зарізання бокових стовбурів свердловин удосконалено технічні засоби і технологію виконання робіт з буріння бокових стовбурів з метою відновлення свердловин на родовищах України.

Список літератури:

1. Досвід буріння горизонтальних свердловин на Гнідинцівському родовищі / Лазаренко О.Г., Лівінський А.М. // Породоразрушающий и металлообрабатывающий инструмент – техника и технология его изготовления и применения: сб. науч. тр. – К.: ИСМ им. В.Н. Бакуля НАН України, 2014. – Вып. 17. – С. 47-52.
2. Технологія і техніка буріння. Узагальнююча довідникова книга. / В.С. Войтенко, В.Г. Вітрик, Р.С. Яремійчук, Я.С. Яремійчук – Львів: Вид-во «Центр Європи», 2012. – 708 с.
3. Коцкулич Я.С. Малоглиниста промивальна рідина для первинного розкриття продуктивних горизонтів / Я.С. Коцкулич, Б.А. Тершак, А.М. Андрусак, Є.Я. Коцкулич // Розвідка та розробка нафтових і газових родовищ. – 2016. – № 1 (58). – С. 19-27.

Коцкулич Я.С., Кирчей О.И.

Ивано-Франковский национальный технический университет нефти и газа

Лазаренко А.Г.

ЧАО «Нафтогазвидобування»

Ливинский А.М.

НТП «Буровая техника»,

Ивано-Франковский национальный технический университет нефти и газа

ВОССТАНОВЛЕНИЕ СКВАЖИН ПУТЕМ ЗАБУРИВАНИЯ НОВЫХ СТВОЛОВ

Аннотация

Рассмотрено преимущества сооружения боковых стволов для восстановления скважин. Описан опыт бурения боковых стволов скважин на месторождениях Прикарпатья и Днепро-Донецкой впадины. Изложены требования к выбору места зарезки ствола и профиля скважины. Обоснованы преимущества метода вырезания «окна» в колонне по сравнению с методом вырезания части обсадной колонны.

Ключевые слова: боковой ствол, продуктивный горизонт, восстановление скважин, промысловая жидкость, компоновка.

Kotskulych Y.S., Kyrchei O.I.

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

Lazarenko O.G.

PrJSC «Naftogazvydobuvannya»

Livinskyi A.M.

RTE «Burova Technika»

THE WELL RECOVERY BY SIDE TRACKING

Summary

The subject considered is advantage of sidetracking for well re-entry; sidetracking in Prykarpattya fields and in Dnieper-Donetzk basin is described. Requirements for well profile selection and kickoff point are included. The work lays down advantages for «window» cutting in the casing compared to cutting the part of the casing.

Keywords: sidetracking, pay horizon, well re-entry, drilling fluid, arrangement.

ВИКОРИСТАННЯ КАРОТИНОВІСНОЇ СИРОВИНИ В ТЕХНОЛОГІЇ КУЛІНАРНИХ НАПІВФАБРИКАТІВ З М'ЯСА ПТИЦІ

Одарченко Д.М., Одарченко М.С., Карпенко З.П., Доценко А.В.
Харківський державний університет харчування та торгівлі

Стаття присвячена питанню підвищення харчової та біологічної цінності м'ясомістких кулінарних напівфабрикатів з м'яса птиці. Розроблено рецептура каротиновмісної композиції. В результаті досліджень доведено доцільність використання каротиновмісної композиції в технології кулінарних напівфабрикатів з м'яса птиці, що сприяє поліпшенню їх функціонально-технологічних показників та вітамінної цінності.

Ключові слова: напівфабрикат, сировина, продукт харчування, показник якості, β -каротин.

Постановка проблеми. Сучасний рівень розвитку харчової біотехнології і комп'ютерного моделювання визначило умови для виникнення в харчовій галузі принципово нового напрямлення – проектування комбінованих продуктів харчування.

Організоване харчування є головною умовою забезпечення нормальної життєдіяльності організму людини. Це необхідно для безперервного оновлення енергії, що потрібна для поповнення енергетичних витрат організму, надходження біологічно активних речовин та речовин, з яких в організмі утворюються ферменти, гормони та інші регулятори обмінних процесів життєдіяльності організму.

Для бездоганного засвоєння їжі та забезпечення організму всіма необхідними речовинами потрібно створювати продукт харчування, збалансований з великою кількістю незамінних складових їжі [1].

Дефіцит в раціоні харчування українців вітамінів, харчових волокон, незамінних амінокислот, повноцінних білків, мінеральних речовин на тлі екологічної та економічної кризи в країні призводить до скорочення тривалості життя і зниження імунітету населення.

Зміцнити здоров'я можливо за рахунок введення в раціон харчування людини традиційних продуктів харчування але збагачених натуральними рослинними добавками, такими як: порошки, пасти, екстракти, синтетичні вітаміни, концентрати та мінеральні речовини в яких регламентований вміст фізіологічно корисних мікронутрієнтів, одна порція яких задовольняє від 25 до 50% добової потреби людини в цих компонентах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наприкінці 2000 року був розроблений Патент № 30757 «Спосіб одержання каротиновмісної пасти».

Спосіб одержання каротиновмісної пасти з моркви, який включає миття й подрібнення сировини, вичавлювання соку, сушіння вичавок і подрібнення їх в порошок, додавання олії, який відрізняється тим, що одержаний з вичавок порошок диспергують з додаванням олії на початку процесу 55-60% і в подальшому – 15-20% від маси сухого порошку.

Автори: Хавін Олександр Олексійович, Петрова Жанна Олександрівна, Требін Леонід Іванович, Михайлик Тамара Олексіївна, Лисичонок Світлана Львівна, Долінський Анатолій Андрійович, Снежкін Юрій Федорович.

Патент № 30351 «Спосіб отримання каротиновмісних продуктів» Спосіб одержання каротиновмісних продуктів, насичених провітаміном А, який включає миття і подрібнення рослинної сировини, вичавлення соку, сушіння вичавок, подрібнення їх в порошок, додавання олії з перемішуванням суміші під розрідженням, який відрізняється тим, що одержаний з вичавок порошок змішують з етанолом в кількості 80-120 мас. % протягом 30-50 хв. з додаванням олії у співвідношенні 1: (2-3), перемішують під розрідженням при температурі суміші 70-80°C, після чого відокремлюють каротиновмісну пасту з суміші. Автори: Лисичонок Світлана Львівна, Хавін Олександр Олексійович, Петрова Жанна Олександрівна, Требін Леонід Іванович, Снежкін Юрій Федорович.

В 2002 році було проведено ряд досліджень в дисертаційній роботі професором, кандидатом технічних наук Летутою Т.М на тему: «Формування споживних властивостей паст з гарбуза та моркви», розроблені новітні рецептури паст з гарбуза та моркви. Метою дослідження було формування споживних властивостей паст із моркви і гарбуза шляхом застосування способів зниження вмісту токсичних речовин в сировині, моделювання рецептур паст заданого складу і контролю їх якості.

На протязі 2014 року розроблено рецептури каротиновмісних білково-жирових емульсій на основі пасти гарбуза, молока, олії рослинної, шкірки курячої, білокумісної добавки СканПро, кремнезему. Виходячи з результатів досліджень написана наукова стаття на тему: «Використання каротиновмісних білково-жирових емульсій в технології кулінарних напівфабрикатів з мяса птиці підвищеної харчової цінності» Пасічний В.М., Гереччук А.М., Герасименко М.Ю. Стаття була присвячена питанню підвищення харчової та біологічної цінності м'ясомістких кулінарних напівфабрикатів з м'яса птиці.

В 2015 році вивчено та досліджено тему: «Дослідження властивостей білково-жирових емульсій для м'ясомісних напівфабрикатів оздоровчого спрямування» В.М. Пасічний, А.М. Гереччук, М.Ю. Герасименко, І.В. Неводюк. (ХДУХТ).

Вирішення не вирішених раніше частин загальної проблеми. До найважливіших продуктів харчування відносять м'ясо, воно являється джерелом не тільки повноцінних білків, а також мінеральних та екстрактивних речовин, жирів та вітамінів.

Харчова цінність м'яса курей визначається його хімічним складом, енергетичною цінністю, смаковими властивостями і рівнем засвоюваності. Найбільш важливою складовою частиною м'яса є білки, тому що основна частка їх представлена повноцінними, легкозасвоюваними протеїнами, які використовуються організмом людини для побудови своїх тканин [2].

Для підвищення рівня засвоєння білків рослинного та тваринного походження та можливість створити збалансований амінокислотний склад їжі, створюють комбіновані м'ясопродукти в складі яких присутні білки рослинного та тваринного походження.

Серед різних груп м'ясних виробів досить широкою популярністю користуються м'ясні напівфабрикати, тому удосконалення асортименту м'ясних напівфабрикатів шляхом підвищення харчової, біологічної цінності та збалансованості за рахунок додавання в їх рецептуру функціональних компонентів рослинного походження є метою даних досліджень.

В даних виробів приємний зовнішній вигляд і смакові властивості, добре засвоюються організмом, але незбалансований за вмістом вітамінів склад.

Запропоновано використання натуральної каротиновмісної сировини, що дозволяє розширити асортимент, підвищити харчову цінність, а також покращити органолептичні та фізико-хімічні показники напівфабрикатів з м'яса птиці.

Мета статті. Головною метою даної роботи є підвищення харчової та біологічної цінності м'ясомістких кулінарних напівфабрикатів з м'яса птиці, в наслідок використання в рецептурі каротиновмісної сировини.

Виклад основного матеріалу. В якості каротиновмісної сировини використано натуральну пасту з гарбуза.

Паста містить клітковину гарбуза, високий вміст вітамінів, рекомендується як оздоровчий та профілактичний засіб, необхідний для повноцінної роботи кишківника, знижує рівень холестерину в крові та очищує травний тракт від шлаків і токсинів, нормалізує вагу та обмін речовин, покращує колір шкіри, структуру волосся та посилює імунітет.

Моделюючи функціонально-технологічні характеристики та хімічний склад кулінарних на-

півфабрикатів, було підібрано каротиновмісну композицію (КК), на основі гарбузової пасти та цедри цитрусових, розробку якої представлено в дисертаційній роботі кандидата технічних наук, доцента Летути Т.М. (ХДУХТ) [4].

Змодельована КК характеризувалися високою стабільністю та в'язкістю, тому була запропонована до використання в технології м'ясних та м'ясомістких напівфабрикатів кулінарних типу м'ясні крокети.

Крокети – це кулінарна страва округлої форми з м'ясної січеної маси, паніровані в сухарях і обсмажені у фритюрі, розмір їх в діаметрі не більше 4 см.

Кількість КК, яку вносили, розраховано спираючись на добову потребу людини в β -каротині, яка складає 5–6 мг/день. Результати дослідження органолептичних показників та вміст β -каротину наведені в табл. 1.

З підвищенням вмісту пасти збільшується вміст β -каротину до 13,8 мг/100 г. Вміст β -каротину коливається від 0,92–13,8 мг/100 г, що задовольняє від 10% до 91% добової потреби людини в β -каротині. Після проведених досліджень було виявлено, що зразок № 2 користується не тільки гарними органолептичними показниками, але при цьому здатний задовольнити 81,5% добової потреби людини в β -каротині.

В людському організмі β -каротин є безцінним, величезний інтерес викликає натуральний β -каротин, так як його транс-форма є найбільш біологічно активною.

Біологічна роль β -каротину обумовлена наявністю антиоксидантних властивостей. З давніх часів відомо, що людський організм щодня піддається впливу руйнівних дій вискорекційних молекул, так званих «вільних радикалів», що утворюються в процесі життєдіяльності людини, під впливом іонізуючого випромінювання, також тютюнового диму та інших шкідливих речовин, що присутні в навколишньому середовищі в наслідок дії антропогенних чинників [3].

В цілому експериментальних досліджень встановлено, що внесення КК в кількості 10% (зразок № 2) поліпшувало функціонально-технологічні характеристики фаршу з м'яса птиці. Виходячи з цього, зразки з КК гарно утримують вологу, вологозв'язувальна здатність знаходилась в

Таблиця 1

Органолептичні показники та вміст β -каротину в м'ясних напівфабрикатах

Показники	Зразок № 1 (2%)	Зразок № 2 (10%)	Зразок № 2 (30%)
Зовнішній вигляд	Не злипли, не деформовані, форма 1 штуки кульковидна	Не злипли, не деформовані, форма 1 штуки кулько видна	Не злипли, не деформовані форма 1 штуки кульковидна
Вигляд на розрізі	Фарш рівномірно перемішаний, світло рожевого кольору	Фарш рівномірно перемішаний, рожево – жовтуватого кольору, скоринка золотиста	Фарш рівномірно перемішаний, помаранчевого кольору
Консистенція	Щільна, у смаженому вигляді – не крихка	Щільна, у смаженому вигляді – не крихка, без тріщин.	Щільна, у смаженому вигляді – не крихка
Запах і смак	У сирому вигляді – властивий доброякісній сировині, в смаженому – властивий даному продукту	У сирому вигляді аромат властивий доброякісній сировині з ледь відчутним ароматом гарбузу, в смаженому вигляді – яскраво виражений смак притаманний даному виду продукту	У сирому вигляді відчувається аромат гарбузу та цитрусових. У смаженому – смак гарбуза яскраво виражений, що перебиває смак властивий даному виду продукту
Вміст β -каротину, мг/100 г	0,92	4,6	13,8

діапазоні 81-97%, за рахунок чого покращилась пластичність та збільшився вихід готових кулінарних напівфабрикатів (зразок № 2).

Також зважаючи на результати досліджень можна виділити зразок № 1 його показники порівняно з іншими зразками низькі, а в зразку № 3, вихід готової продукції більший за рахунок додавання великої кількості КК (30%), але органолептичні та фізико-хімічні показники якості нижчі. З результатами досліджень можна ознайомитись в таблиці 2 і 3.

Таблиця 2

Фізико-хімічні показники якості фаршів з додаванням каротиновмісної композиції (КК)

Зразок	pH	Волога, %	ВЗЗ, %	Пластичність, см ² · г/кг
Контроль	5,8	75,0	72,8	16,27
№ 1	5,60	78,0	83,1	19,40
№ 2	5,75	78,2	96,8	21,76
№ 3	5,82	78,6	81,0	20,96

Таблиця 3

Фізико-хімічні показники якості готових напівфабрикатів з використанням каротиновмісної композиції (КК)

Зразок	pH	Волога, %	ВЗЗ, %	Пластичність, см ² · г/кг	Вихід готового продукту, %
Контроль	6,25	66,7	76,2	6,3	96,0
№ 1	6,10	73,4	85,9	7,8	102,2
№ 2	6,15	73,7	86,5	8,3	108,4
№ 3	6,20	74,1	80,5	6,8	109,1

Висновки та пропозиції. Отже, результати досліджень фізико-хімічних та органолептичних показників фаршів та готових кулінарних напівфабрикатів свідчать про доцільність внесення каротиновмісної композиції, оскільки це дало можливість поліпшити консистенцію, вихід готової продукції та збільшити харчову та біологічну цінність м'ясних кулінарних напівфабрикатів, а також знизити собівартість продукту та розширити асортимент.

Список літератури:

- Капрельянц Л.В. Функциональные продукты: тенденции и перспективы / Л.В. Капрельянц, Г.А. Хомич // Харчова наука і технологія. – 2012. – № 4. – С. 5–8.
- Сирохман І.В., Лозова Т.М. Товарознавство м'яса і м'ясних товарів. 2-ге вид. перероб. та доп. Підручник. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 378 с.
- Кудрицкая С.Е. Каротиноиды плодов и ягод: справ. изд. / С.Е. Кудрицкая. – К.: Вища школа, 1990. – 212 с.
- Летуга Т.М. Дисертація за спеціальністю 05.18.15 – товарознавство харчових продуктів на тему: «Формування споживчих властивостей паст з гарбуза та моркви».

Одарченко Д.М., Одарченко М.С., Карпенко З.П., Доценко А.В.

Харьковский государственный университет питания и торговли

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КАРОТИНОСОДЕРЖАЩЕГО СЫРЬЯ В ТЕХНОЛОГИИ КУЛИНАРНЫХ ПОЛУФАБРИКАТОВ ИЗ МЯСА ПТИЦЫ

Аннотация

Статья посвящена вопросу повышения пищевой и биологической ценности мясодержащих кулинарных полуфабрикатов из мяса птицы. Разработана рецептура каротиносодержащей композиции. В результате исследований доказана целесообразность использования каротиносодержащей композиции в технологии кулинарных полуфабрикатов из мяса птицы, способствует улучшению их функционально-технологических показателей и витаминной ценности.

Ключевые слова: полуфабрикат, сырье, продукт питания, показатель качества, β-каротин.

Odarchenko D.M., Odarchenko M.S., Karpenko Z.P., Dotsenko A.V.

Kharkiv State University of Food Technology and Trade

USE OF RAW MATERIALS CONTAINING CAROTENE IN CULINARY TECHNOLOGY SEMI POULTRY

Summary

The article deals with improving the food and biological value of culinary semi containing poultry meat. Developed formulation composition containing carotene. As a result of studies proved the feasibility of using compositions containing carotene in culinary technology semi poultry, which improves their functional and technological indicators and vitamin value.

Keywords: cake mix, raw materials, food, Quality, β-carotene.

УДК 004.3.06

АНАЛІЗ ІТ-СЕКМЕНТУ РИНКУ ПРАЦІ

Турчин О.П.

Київський національний університет культури і мистецтв

У статті проведено концептуальний аналіз ІТ-секменту ринку праці та охарактеризовано основні види можливих ІТ-спеціальностей. Складено список переліку спеціальностей від найбільш перспективного до менш затребуваного з позиції попиту на ринку праці.

Ключові слова: інформаційні технології, ринок праці, ІТ-секмент, ІТ-спеціалісти, попит та пропозиція.

Постановка проблеми. В Україні ринок ІТ ще досить молодий, але він розвивається швидкими темпами. Інформаційні технології є чи не єдиною індустрією, яка вже декілька років демонструє загальне зростання на рівні 40%. Це пов'язано не тільки із можливостями України, а із загальною кон'юнктурою світового ринку.

Але при цьому Україна вже зараз відчуває брак фахівців з інформаційних технологій. За даними дослідження Exploring Ukraine IT Outsourcing Industry 2014, українські вищі навчальні заклади щорічно випускають близько 16 тис. фахівців у сфері інформаційних технологій, але тільки 4–5 тис. з них працевлаштовуються за фахом. Разом з тим фахівці галузі ІТ є найбільш затребуваними кандидатами на ринку праці: на одного фахівця в цій сфері може припадати до п'яти відкритих вакансій.

Проникнення ІТ в найрізноманітніші сфери людської діяльності сприяє диверсифікації самого ІТ-секмента, що, з одного боку, викликає трансформацію традиційних ІТ-спеціальностей, з іншого боку, стимулює появу на ринку нових. Такий розвиток ситуації сприяє зростанню розриву між системою ІТ-освіти і ринком праці та призводить до того, що сьогодні по ряду нових ІТ-спеціальностей, затребуваних на ринку праці (наприклад, Project Manager / Product Manager, QA Engineer / Test Engineer) жоден вуз країни не готує фахівців. Ще однією причиною дисбалансу попиту та пропозиції в ІТ-спеціальностей є орієнтація вищих навчальних закладів на підготовку фахівців широкого профілю, в той час як на ринку праці затребувані фахівці в більш вузьких предметних областях [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам зайнятості, пов'язаної з інформаційно-комунікаційними технологіями, у зарубіжній економічній науці приділяється значна увага. Низка зарубіжних дослідників – М. Кастельс [8], Д. Тапскотт [21] – присвятили свої праці аналізу дистанційної роботи. М.Г. Мамедова [11; 12; 13; 14], Ф.Р. Мамедзаде [11; 12; 13; 14], А.В. Шулепов [16; 17], Л.В. Земнухова [5] присвятили свої праці дослідженням ринку праці ІТ-спеціалістів. Серед вітчизняних учених теоретичні та прикладні аспекти проблем зайнятості населення набули розвитку в працях Д. Богині [1], О. Грішнєвої [2; 3], Е. Лібанової [9; 10], Л. Зубик [6; 7], Л. Гук [4].

Ціль даної статті – зорієнтувати кандидата згідно дослідженням ринку праці та підказати, на які ІТ-профелі слід звернути увагу в першу чергу.

Виклад основного матеріалу. Інформаційні технології – ключова область на ринку праці в

Україні. Програмісти, розробники, системні адміністратори на сьогодні найбільш затребувані фахівці. За деякими спеціальностями на одного фахівця може припадати до 5 відкритих вакансій.

Україна посіла перше місце в Європі за кількістю ІТ-фахівців. Як повідомляє портал IT Outsourcing News, на сьогоднішній день понад 100 тисяч українських програмістів працюють в різних компаніях, а попит на ІТ-фахівців на світовому ринку продовжує рости. Кількість ІТ-спеціалістів в Україні є найбільш швидкозростаючим у Європі. Очікується, що до 2020 року кількість ІТ-фахівців в країні наблизиться до позначки 200 тисяч.

Кількість вакансій на jobs.dou.ua зросла майже на 40% в порівнянні з жовтнем 2015 (2 731 проти 1 731), те ж саме з відгуками на посади (5 691 і 4 122). У жовтні 754 компанії розмістили вакансії на ДОУ, рік тому їх було 566.

У порівнянні з 2015, зросла частка фронтенд-вакансій і DevOps. В основному за рахунок C++, Java і.NET. Але в абсолютних цифрах росте все: наприклад, Java вакансій в січні-жовтні 2016 опубліковано 1 588 шт. проти 1 293 в 2015, у.NET – 1 833 і 1 357 відповідно (рис. 1).

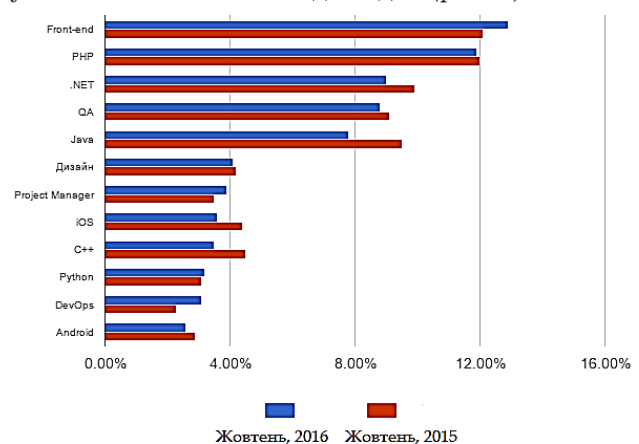

Рис. 1. Кількість вакансій за категоріями

У регіональному аспекті динаміка вакансій виглядає приблизно таким чином (рис. 2).

Кількість вакансій для джуніор (без досвіду роботи або з досвідом роботи менше року) зросла на 71%: в 2015 таких вакансій було 794, в 2016 – 1 360. Це, відповідно, 5,7% і 6,5% всіх вакансій.

За даними зарплатного опитування на ДОУ, середні зарплати стабільні, але в рамках окремих категорій і напрямків є помітні коливання.

Майже половина усіх зайнятих в ІТ-сфері живуть та працюють у Києві (рис. 5).

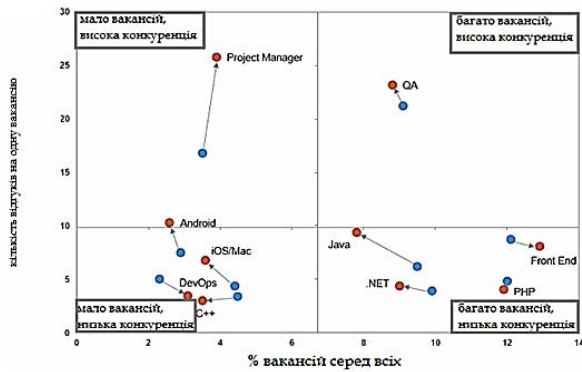

Рис. 2. Кількість вакансій, конкуренція між пошуковцями роботи та динаміка 2015 vs 2016

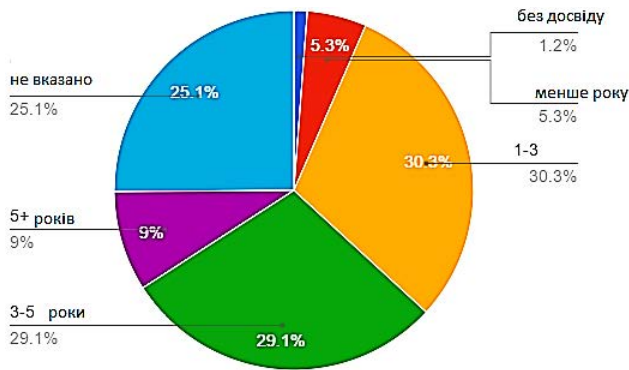

Рис. 3. Вимоги до досвіду роботи у вакансіях

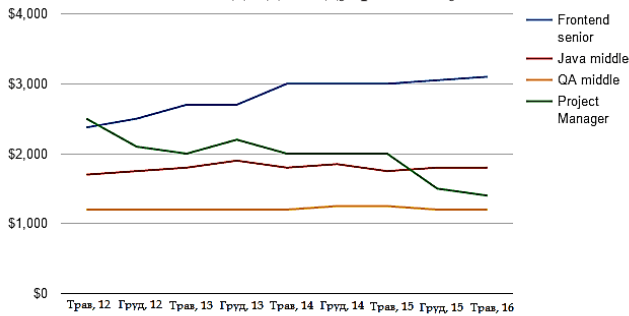

Рис. 4. Динаміка середніх зарплат на DOU

Аналізуючи результати дослідження ІТ-спеціальностей на ринку праці за 2015 рік, опубліковані на порталі dou.com, виявлено, що близько 61% українських ІТ-фахівців працюють на аутсорсингу [19].

За оцінками на даному порталі, досить часто українських ІТ-фахівців запрошують на роботу за кордон, в основному до Польщі, Німеччини, Великобританії, Ізраїлю та США.

Програмісти, які володіють С, С++, Java, телекомунікації є затребуваними на ринку Польщі.

Список літератури:

1. Богиня Д.П. Соціальні пріоритети у подоланні фінансово-економічної кризи [Текст] / Д.П. Богиня // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 6, Т. 2.
2. Грішнова О.А. Кадрове забезпечення ефективної системи антикризового корпоративного управління [Текст] / О.А. Грішнова, С.Р. Жорова // Проблеми економіки. – 2014. – № 1.
3. Грішнова О.А. Формування людського капіталу в системі освіти і професійної підготовки [Текст] / О.А. Грішнова // Автореф. дис. – К., 2012.
4. Гук Л.П. ІТ-зайнятність як інноваційний сегмент ринку праці [Текст] / Л.П. Гук // Моніторинг соціально-економічних трансформацій. – 2013.
5. Земнухова Л.В. ІТ-роботики на ринку праці [Текст] / Л.В. Земнухова // Sociology of science and technology. – 2013. – Volume 4, № 2.

Технологіями підвищеного попиту у США є програми для iPhone, SalesForse.com, HTML5, MySQL.

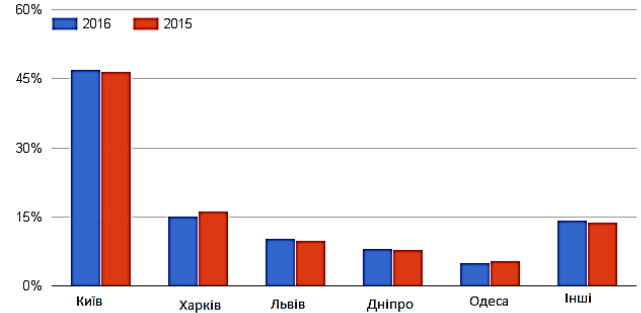

Рис. 5. Регіональний розподіл вакансій

Економісти-інформатики, програмісти, менеджери з мобільного маркетингу, проект-менеджери, спеціалісти з управлінського консалтингу та розвитку бізнесу, фахівці сфери телекомунікацій та фахівці соціальних мереж досягли великої популярності у Німеччині [20].

Роботодавці на ринку праці Великобританії вказують наступний перелік технологій. Перше місце займає попит на фахівців із знанням технології SQL. Приблизна кількість вакансій складає біля 20000. Друге місце посідають фахівці із знанням мови програмування С, С++, С# (близько 14000 вакансій). Третє місце займає Net. Четверте – Java. П'яте – SQL Server, ASP, JavaScript. [15]

У рамках співпраці з Європейським Союзом Україна приєдналась до програми «Горизонт-2020». У зв'язку із цим українські ІТ-фахівці мають можливість брати участь у міжнародних проектах та проводити дослідження разом із колегами з-за кордону [7].

Аналіз робочої програми на 2016-2017 роки робочої програми свідчить, що найбільш актуальними у ІТ-галузі для Європейської комісії є два основні напрямки розвитку: «Майбутній Інтернет» та «Контент» [15].

Висновки. Таким чином було з'ясовано, що найбільше шансів влаштуватись на роботу є у ІТ-фахівців, що мешкають у Києві. Людям, які обирають роботу, керуючись величиною зарплати повинні знати Front-end на високому рівні та мати досвід роботи не менше 5 років. Тим хто прагне працювати за кордоном слід освоїти С++ та С#.

Таким чином було з'ясовано, що в Україні усе стабільно: кількість фахівців зростає щорічно на 20%, зарплати стабільні, аутсорсинг розвивається. Також потрібно не забувати, що ІТ стало невід'ємною частиною сучасного життя і займає значне місце в суспільстві майбутнього.

6. Зубик Л.В. Визначення напрямів коригування змісту підготовки ІТ-фахівців [Текст] / Л.В. Зубик // Нова педагогічна думка. – 2016 – № 1.
7. Зубик Л.В. Сучасні освітні технології. [Текст] / Л.В. Зубик // Нова педагогічна думка. – 2016 – № 1 (85).
8. Кастельс М. Галактика Інтернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / Пер. с англ. А. Матвеева под ред. В. Харитоновой. – Екатеринбург: У-Фактория, 2004. – 328 с.
9. Ліанова Е.М. Роль інформації у формуванні ринкової економіки: Моногр. / Ю. Бажал, В. Бакуменко, І. Бондарчук, Н. Грицяк, О. Кілієвич, Е. Лібанова, І. Міхаліна, В. Мунтіян, В. Ребало, В. Тертичка; Нац. акад. держ. упр. при Президенті України, Ін-т підвищ. кваліфікації кер. кадрів. – К.: К.І.С., 2004. – 348 с.
10. Лібанова Е.М. Ринок праці в економічній системі: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. екон. спец. / Е.М. Лібанова, Д.П. Мельничук. – Житомир: ЖІТІ, 2002. – 261 с.
11. Мамедова М.Г. Оценка потребности в ИТ-Специальностях при нечеткой исходной информации [Текст] / М.Г. Мамедова, Ф.Р. Мамедзаде // «Искусственный интеллект» 4'2010.
12. Мамедова М.Г. Разработка концептуальных основ интеллектуального управления спросом и предложением на рынке труда специалистов по информационным технологиям [Текст] / М.Г. Мамедова, Ф.Р. Мамедзаде // Процессы управления. – 2012 – № 2 (6).
13. Мамедова М.Г. Ситуационное управление рынком труда специалистов по информационным технологиям [Текст] / М.Г. Мамедова, З.Г. Джабраилова, Ф.Р. Мамедзаде // Проблемы информационных технологий. – Баку, 2014. – № 1.
14. Мамедова М.Г. Концептуальные подходы к интеллектуальному управлению рынком труда ИТ-специалистов [Текст] / М.Г. Мамедова, Ф.Р. Мамедзаде // Informasiya texnologiyaları problemləri. – 2013. – № 2 (8).
15. Шляхи розвитку української науки: інформаційно-аналітичний бюлетень [Текст] / відп. ред. Л. Чуприна; упор. О. Натаров. – Київ: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, 2015. – № 11 (121).
16. Шулепов А.В. Построение экспертной системы выбора рациональной стратегии на рынке труда для выпускника вуза [Текст] / А.В. Шулепов // Вестник кибернетики. – 2009. – № 8.
17. Шулепов А.В. Расчет капитализации инженера выпускника вуза на рынке труда [Текст] / А.В. Шулепов // Вестник кибернетики. – 2008. – № 7.
18. Ринок праці 2016: 100 тис. програмістів, бум ІТ-шкіл [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dou.ua/enta/articles/jobs-and-trends-2016/> from=fp_top1m_also
19. Скільки в Україні програмістів і де вони працюють: дослідження ІТ-ринку праці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/> /news/-/361504/skilky-v-ukrayini-programistiv-i-de-vonyu-prasyuyut-doslidzhennya-it-rynku-pratsi
20. У програмістів немає шансів на провал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com>
21. Don Tapscott. GROWN UP DIGITAL: How the Net Generation is Changing the World [Текст] / Tapscott Don. – 2008.

Турчин О.П.

Киевский национальный университет культуры и искусств

АНАЛИЗ ВЫБОРА ИТ-ПРОФИЛЯ НА РЫНКЕ ТРУДА

Аннотация

В статье проведен концептуальный анализ ИТ-сегмента рынка труда и охарактеризованы основные виды возможного ИТ-профилей. Составлен список перечня ИТ-профилей от наиболее перспективного в менее востребованного с позиции спроса на рынке труда.

Ключевые слова: информационные технологии, рынок труда, ИТ-профиль, ИТ-специалисты, спрос и предложение.

Turchyn O.P.

Kyiv National University of Culture and Arts

ANALYSIS SELECT IT PROFILE IN THE LABOR MARKET

Summary

In the article the conceptual analysis of the IT segment of the labor market and describes the main types of possible IT profiles. A list of list of IT profiles of the most promising of the less sought after positions in demand in the labor market.

Keywords: information technology, labor market, profile of IT, IT professionals, supply and demand.

РОЗРАХУНОК ЕЛЕКТРОМАГНІТНО-АКУСТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЮВАЧІВ ДЛЯ УЛЬТРАЗВУКОВОГО НЕРУЙНІВНОГО КОНТРОЛЮ

Шевченко В.В., Олінійчук А.І., Вакуленко В.С., Шалоумов Є.В.

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

В статті був проведений аналіз особливостей та принципів проектування електромагнітно-акустичних (ЕМА) перетворювачів для неруйнівного контролю металевих виробів. Представлені теоретичні розрахунки ряду параметрів перетворювача, а саме магнітної системи та акустичного тиску. Було проведено ряд експериментів, в яких знімалися показники з перетворювачів та встановлювалася за часовою та спектральною характеристикою оптимальна модель, рекомендована до роботи та виведені середні показники з наявних.

Ключові слова: ЕМА, перетворювач, акустичний тиск, токопроводи, неруйнівний контроль, ультразвук.

Вступ. Проблема контролю деталей, механізмів та виробів стає все гострішою в промислових галузях. І це не дивно, а цілком закономірно, оскільки деталі сучасних механізмів та обладнання стають більш складними і коштовними, а наслідками їх руйнування можуть стати людські жертви та величезні збитки. Враховуючи це, все більшої популярності набуває неруйнівний контроль із застосуванням ультразвуку.

Постановка проблеми. В багатьох роботах [1-3] повідомляється про принципіальній можливості створення електромагнітно-акустичних перетворювачів (ЕМАП), випромінюючих ультразвукові (УЗ) коливання. Однак в літературі немає конкретних рекомендацій, які дозволяють конструювати перетворювачі, придатні для використання в дефектоскопії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. ЕМАП мають ряд особливостей. Насамперед конструкція ЕМАП набагато складніша від п'єзоелектричних перетворювачів. Якщо робота ПЕП визначається п'ятьма-сімома конструктивними параметрами, то ЕМАП залежить вже від тридцяти і більше У зв'язку з цим створення найкращих конструктивних рішень ЕМАП викликає суттєві труднощі. А якщо взяти до уваги, що досить повної теорії, за допомогою якої можна було б оптимізувати всі їх характеристики, не існує до теперішнього часу навіть для ПЕП, то це тим більше відноситься до теоретичного апарату ЕМАП. З іншого боку, і експериментальне дослідження ЕМАП не дає всієї повноти необхідних для цього відомостей. Справді, дослідне вивчення будь-якого явища ефективно тільки тоді, коли змінюється один з його параметрів, а всі інші при цьому залишаються колишніми. Для ЕМАП такий стан досягається з великими труднощами. А тому нині існуючі і часто непогано працюють ЕМАП зобов'язані своїм виникненням в більшій мірі таланту і досвіду розробляють їх дослідників, ніж теорії або накопиченим досвідченим даними.

Питання по безконтактному вводу і прийому зсувних ультразвукових коливань в металевих середовищах досліджений в ряді робіт. В [1-3] проведені експериментальні результати застосування ЕМАП. Теоретичні результати опубліковані в роботах [4, 5]. У [4] розглянуто перетворювач, для якого розрахована електродинамічна сила, збуджуюча ультразвукові коливання в металевому середовищі. Питання прийомі коливань

вирішене без урахування поширення ультразвукових хвиль в середовищі. У [5] висвітлено питання про математичне моделювання акустичних полів збуджених ЕМА методом.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що дана тема потребує більш конкретних викладок та рекомендацій для створення перетворювачів, з боку конструкторської практики.

Постановка задачі. Метою даної статті є аналіз та надання конкретних рекомендацій стосовно розрахунку магнітної системи та акустичного тиску в ЕМА перетворювачах систем неруйнівного контролю.

Виклад основного матеріалу досліджень. Розрахунок магнітної системи. Для реалізації гребінчастого методу збудження необхідне використання ґрати n – ниток, розташованих паралельно один одному уздовж поверхні об'єкта контролю, на однаковому від її відстані. Зовнішнє магнітне поле створюється за допомогою електромагніта. Для більш простих моделей можна використовувати постійний магніт, або ж навіть взагалі його не використовувати, а створити додаткову систему з ґрат, котра буде створювати магнітне поле, але це дуже небажана конструкція, оскільки потужність та точність такого датчик будуть незначними.

При ЕМА збудженні системою синфазних випромінювачів крок (відстань між нитками-випромінювачами), буде дорівнювати [7, 9, 11]:

$$l = \lambda \quad (1)$$

При порушенні систем протифазних випромінювачів [7, 9, 11]:

$$l = \frac{\lambda}{2} \quad (2)$$

де

$$\lambda = \frac{c_c}{f} \quad (3)$$

λ – довжина нормальної хвилі у відповідній робочій точці; c_c – фазова швидкість УЗ хвилі; f – робоча частота УЗ випромінювання.

Для подальших розрахунків, необхідне знання основних характеристик середовища контролю й параметрів ЕМАП. Це питання може розглядатися виходячи з конкретного завдання застосування ЕМА перетворювача (наприклад: аркуші сталі конкретної товщини, труби заданого діаметра й т.д.).

Від кількості ниток-випромінювачів і їхньої довжини залежить розмір результуючого пучка випромінювання.

Для подальшого розрахунку обирається контрольована довжина m , для наочності візьмемо приклад, це буде сталевая залізнична рейка.

ДЕРЖСТАНДАРТ 8161-75 регламентує розміри залізничних рейок і допуски при їхньому виготовленні. Рис. 1 [5, 10].

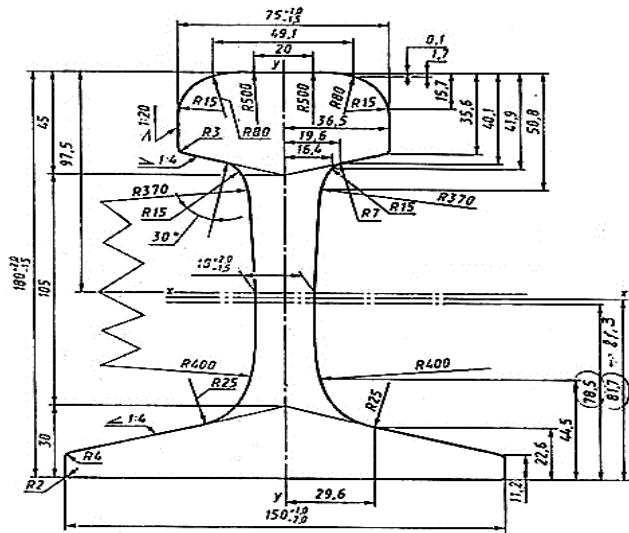

Рис. 1. Креслення поперечного перерізу рейки за ДСТ 8161-75

Таким чином, ширина головки рейки $75^{+1.0}_{-1.5}$ мм. Найбільший інтерес представляє порушення коливань на поверхні активної частини рейки, ширина якої становить $m = 49,1$ мм.

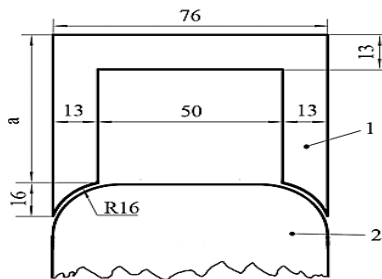

Рис. 2. Установка магнітопроводу ЕМАП при контролі рейки
1 – магнітопровід; 2 – рейка

Таким чином, ґрати, що складаються з ниток-випромінювачів повинна розміщатися уздовж рейки на ширину його активної частини.

Очевидно, що відстань між випромінювачами l , на відрізку довжиною m , можуть бути розміжені n ниток-випромінювачів [9]:

$$n = \text{trunc}\left(\frac{m}{l}\right) \quad (5)$$

Оператор trunc вказує округлення результату розрахунку з откиданням дробової частини (кількість ниток у ґратах не може бути дробовою).

Для практичної реалізації ЕМА датчика, пропонується використовувати рівносторонні ґрати, тобто, довжина ниток повинна бути дорівнює ширині пакета з n ниток, тобто [9]:

$$l_n = l * (n - 1) \quad (6)$$

Тому що обрано схему побудови із синфазним підключенням ниток, всі нитки можуть бути включені паралельно.

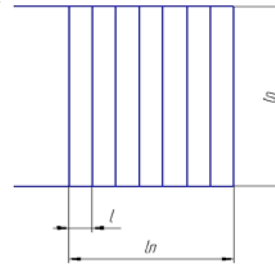

Рис. 3. Схематичне зображення конструкції ґрати випромінювачів

Розрахунок акустичного тиску.

Оцінимо акустичний тиск, виникаючий в поверхневому шарі металу в результаті ЕМА перетворень. Skorистаємося виразом для поверхневої густини току, індукційованого в металевому напівпросторі, паралельно поверхні якого розташовані ґрати випромінювачів, рис. 4.

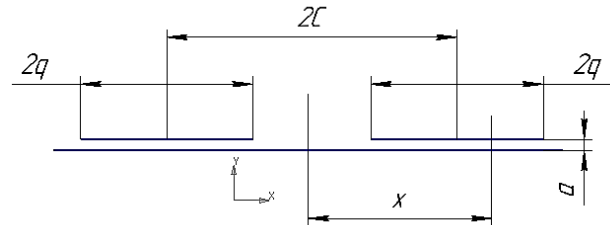

Рис. 4. Розподіл акустичного тиску який генерується в металі магнітопроводом

Поверхнева густина струму в металі виражається [5]:

$$I_x = \frac{I_i}{2g} * \frac{1}{\pi} \left\{ \arctg \frac{2 \frac{g}{a}}{1 + \left[\frac{(x-c)}{a} \right]^2 - \left(\frac{g}{a} \right)^2} - \arctg \frac{2 \frac{g}{a}}{1 + \left[\frac{(x+c)}{a} \right]^2 - \left(\frac{g}{a} \right)^2} \right\}, \quad (7)$$

де I_i – повний ток в петлі; g, c, a – геометричні розміри; x – координата в напрямку ширини петлі.

Позначивши вираз у фігурних скобках, помножити на $1/\pi$, через L , запишемо [5, 7]:

$$I_x = \frac{I_i}{2g} L \quad (8)$$

Якщо петля (в нашому випадку магнітопровід індуктивності) має число ґрат n , а ток в кожному витку I , то загальний струм в петлі [5,7]:

$$I_i = In \quad (9)$$

Виникаюча в результаті пондермоторної взаємодії акустичний тиск в поверхні шару матеріалу [5, 7]:

$$p = I_x B \quad (10)$$

де B – індукція магнітного поля в металі. Враховуючи, що $B = \mu_0 \mu H$ і що в системі СІ напруженість магнітного поля чисельно дорівнює поверхні густини струму, можна записати [6]:

$$p = \mu_0 \mu \frac{(I\omega)^2}{4g^2} L^2 \quad (11)$$

де $\mu_0 = 4\pi * 10^{-7}$ Гн/м; μ – відносна магнітна проникність металу.

Максимальний акустичний тиск, збуджуваний перетворювачем p .

Під час досліджень, рис. 5 була встановлена оптимальна часова та спектральна характерис-

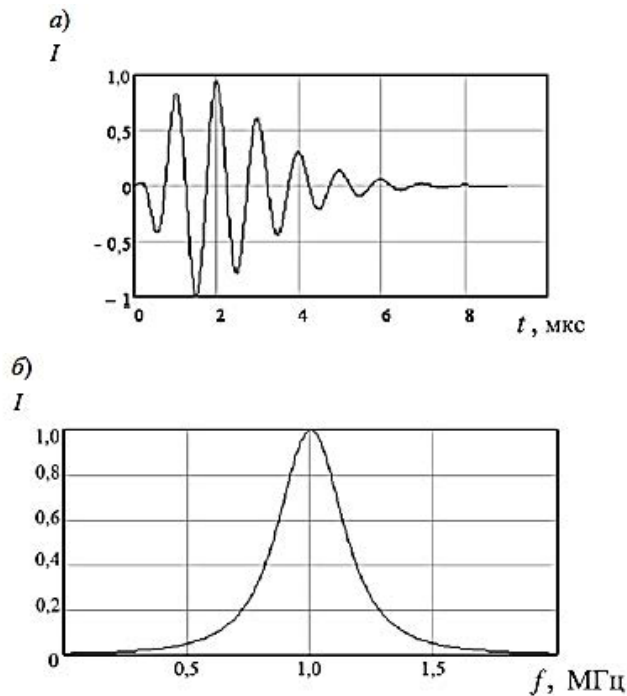

Рис. 5. Часова (а) та спектральна (б) характеристики сигналів рекомендованих для роботи ЕМАП

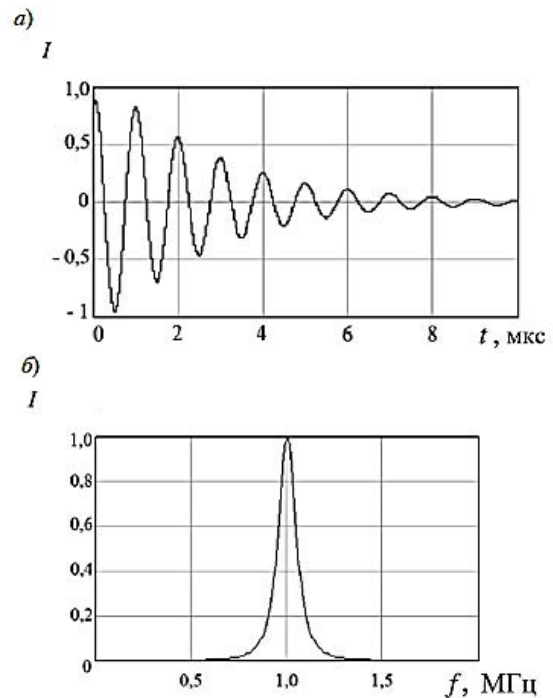

Рис. 6. Часова (а) та спектральна (б) характеристики сигналів яка найчастіше зустрічається в роботі ЕМАП

тика, яка рекомендована для роботи ЕМАП, наведена для прикладу на частоті $f_0 = 1$ МГц [8].

Та встановлена рис. 6 та яка найчастіше зустрічається в перетворювачах (вибірку склали 17 екземплярів) [10, 12].

Висновки та перспективи. В результаті після проведення досліджень можна відмітити, що наявний теоретичний апарат з точністю достатньою для практичного застосування, може бути використаний для проектування надійних ЕМАП.

Перспективи розвитку ЕМАП. Дані перетворювачі особливо ефективні при експрес-контролі таких протяжних об'єктів, як трубопроводи, пластини, різноманітна тара й рельси. Про те, без застосування ЕМАП провести такий контроль в повному обсязі й з достатньою надійністю навряд чи можливо. Але ця задача не є простою, без ентузіастів, розповсюдження тематичної літератури, підтримки з боку держави чи бізнесу, теоретичних та практичних досліджень, випробувань її неможливо розв'язати належним чином.

Список літератури:

1. Буденков Б.А., Буденков Г.А., Глухов Н.А. и Бенько А.М., Дефектоскопия, 1969 № 1, 121.
2. Шкарлет Ю.М., Сазонов Ю.И., Стефаров В.И., Локшина Н.Н. Электромагнитные методы контроля. – М., МДНТП, 1969, 21.
3. Pohlman R., Herbertz I. Vortrage D55, 5 Congres international D'Acoustique, Liege, 7-14 September, 1965.
4. Локшина Н.Н., Сазонов Ю.И., Шкарлет Ю.М. Тр. Всесоюзной межвузовской конференции по вопросам ультразвуковой спектроскопии. – Каунас, изд. КПИ, 1969, 50.
5. Применение электромагнитно-акустических преобразователей для контроля железнодорожных рельс / Г.С. Тымчик, А.А. Подолян // Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» серія приладобудування. – Київ: Вид-во НТУУ «КПІ», 2013 – Вип. 46 – С. 46-55.
6. Формирование магнитного поля с заданными характеристиками в ЭМА преобразователях систем неразрушающего контроля промышленного оборудования / А.А. Подолян // Методи та прилади контролю якості. – Івано-Франківськ: Вид-во Ів.-Франківського нац. техн. ун-ту нафти і газу, 2006 – Вип. 17. – С. 18-21.
7. Неразрушающий контроль и диагностика: Справочник / В.В. Клюев, Ф.Р. Соснин, А.В. Ковалев и др; Под ред. В.В. Клюева. – М.: Машиностроение, 2005. – 656 с.
8. Остафев В.А., Тымчик Г.С., Шевченко В.В., Механизация автоматизация управления, Киев, 1983.
9. Формирование импульсов специальной формы для электромагнитных акустических преобразователей / Г.С. Тымчик, А.А. Подолян // Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» серія приладобудування. – Київ: Вид-во НТУУ «КПІ», 2013 – Вип. 45 – С. 64-69.
10. Безухов Н.И. Основы теории упругости, пластичности и ползучести. М., изд. «Высшая школа», 1968.
11. Соболев В.С., Шкарлет Ю.М. Накладные и экранные датчики, Новосибирск, изд. «Наука», СО АН СССР, 1967.
12. Цапенко В.К. Основы ультразвукового неруїнівного контролю: Підручник. Кц. – К.: НТУУ «КПІ», 2010. – 448 с.
13. Скороход А.А., Симута Н.А., Шевченко В.В., Система автоматической настройки ГПС, Современные научные исследования инновации 5, 2014.
14. Шарбура С.Н., Шевченко В.В., Система адаптивного управления процессом обработки деталей на станках с ЧПУ, Современные научные исследования инновации 6, 2015.
15. Филон М.Ю., Шевченко В.В. Многопараметрическая система контроля процессов резанья, Современные научные исследования инновации 5, 2014.

Шевченко В.В., Олинийчук А.И., Вакуленко В.С., Шалоумов Е.В.

Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского»

РАСЧЕТ ЭЛЕКТРОМАГНИТНО-АКУСТИЧЕСКОГО ПРЕОБРАЗОВАТЕЛЕЙ ДЛЯ НЕРАЗРУШАЮЩЕГО КОНТРОЛЯ

Аннотация

В статье описан анализ особенностей и принципов проектирования электромагнитно-акустических (ЭМА) преобразователей для неразрушающего контроля металлических изделий. Представлены теоретические расчеты ряда параметров преобразователя, а именно магнитной системы и акустического давления. Был проведен ряд экспериментов, в которых снимались показатели с преобразователей и устанавливалась по часовой и спектральной характеристикой оптимальная модель, рекомендуемая к работе, а также выведены средние показатели из имеющихся преобразователей.

Ключевые слова: ЭМА, преобразователь, акустическое давление, токопроводы, неразрушающий контроль, ультразвук.

Shevchenko V.V., Olinychuk A.I., Vakulenko V.S., Shaloumov Y.V.

National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute named after Igor Sikorsky»

CALCULATING ELECTROMAGNETIC-ACOUSTIC TRANSDUCER FOR NON-DESTRUCTIVE TESTING

Summary

The aim of the article is to analyze the characteristics and principles of designing electromagnetic-acoustic (EAC) converters for non-destructive control of metal products. Represented theoretical calculations of a number of the inverter parameters, namely, the magnetic system and the acoustic pressure. There were a number of the experiment, which were filmed performance of transformers and installed by temporal and spectral characteristics of the optimal model recommended for work and the average output available.

Keywords: EAC, converters, acoustic pressure, conductors, non-destructive control, ultrasound.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ НАУКИ

УДК 579.262:579.64

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МІЖ *BRADYRHIZOBIUM JAPONICUM* І ЗБУДНИКАМИ БАКТЕРІОЗІВ СОЇ ТА ЇХ ЧУТЛИВІСТЬ ДО ПЕСТИЦИДІВ

Алексєєв О.О.

Вінницький національний аграрний університет

Патика В.П., Гнатюк Т.Т.

Інститут мікробіології і вірусології

Національної академії наук України імені Д.К. Заболотного

Визначено, що характер взаємовідносин між *Bradyrhizobium japonicum* та фітопатогенними бактеріями носить характер нейтралізму. Наведено результати скринінгу пестицидів, які не виявляють токсичної дії до бульбочкових бактерій. Виявлено можливість поєднання обробки насіння сої інкулянтами та пестицидами. Вивчено чутливість представників основних родів фітопатогенних бактерій до препаратів хімічного походження. Визначено препарати, які при використанні в польових умовах не знищують інкулянти бульбочкових бактерій.

Ключові слова: пестициди, соя, ризобії, фітопатогенні бактерії, інкулянти.

Постановка проблеми. Беззаперечною складовою сучасних технологій вирощування зернобобових культур є бактеризація (інкуляція) насіння, яка є ефективним агротехнічним прийомом і сприяє підсиленню азотфіксуючої здатності рослини, що в свою чергу, підвищує врожайність і поліпшує фітосанітарний стан посівів. Інкуляція за допомогою високоактивних штамів бульбочкових бактерій сприяє інтенсивному росту та розвитку бобових культур.

Симбіотичні відносини з мікроорганізмами відіграють важливу роль в житті рослин. Мікроорганізми, асоційовані з рослиною, дедалі частіше розглядаються як агенти стимулювання росту та імунітету. Яскравим прикладом прямого впливу бактерій на процеси росту й розвитку рослин є фіксація атмосферного азоту. При цьому включаються саморегулюючі процеси, в основі яких лежить взаємодія організмів, є відповідальними за стан динамічної рівноваги із зовнішнім середовищем [1, 2].

До факторів, які традиційно впливають на якість формування бобово-ризобіального симбіозу (нодульовальна активність, стимуляція імунітету, ріст-стимуляція) додаються і постійно кількісно збільшуються препарати хімічного та біологічного походження спрямовані на захист рослин, що призводить до серйозних негативних наслідків, в разі їх токсичної дії на інкулянти.

Мікроорганізми, асоційовані з рослиною та колонізуючи її постійно супроводжують культурні і дикі види рослин. Поряд із сапрофітною та симбіотичною мікробіотою активно функціонують фітопатогенні мікроорганізми. Широко розповсюджені фітопатогенні бактерії спричиняють значні втрати у рослинництві, а їх прями та опосередковані природні зв'язки із всіма біотичними складовими агрофітоценозу регулюються такими видами взаємовідносин, як пригнічення видового різноманіття (нейтралізм, паразитизм, алелопа-

тія, конкуренція і антагонізм), або симбіотичні (мутуалізм, коменсалізм), навпаки, дають поштовх для потенційного розвитку організму [3, 4].

Мета статті. Головною метою цієї роботи є скринінг пестицидів, які не виявляють токсичної дії до бульбочкових бактерій та визначення характеру взаємовідносин між *Bradyrhizobium japonicum* штам М-8 та фітопатогенними бактеріями.

Матеріали та методи. В роботі були використані бульбочкові бактерії *Bradyrhizobium japonicum* штам М-8 і 6346, а також представники найбільш шкодочинних та поширених бактеріальних фітопатогенів сої та інших сільськогосподарських рослин. В якості тест культур використано представників найбільш поширених і агресивних бактеріальних фітопатогенів сої та інших сільськогосподарських рослин із колекції відділу фітопатогенних бактерій ІМВ НАНУ: *Xanthomonas axonopodis* pv. *glycines* 10 штамів – збудника пустульного бактеріозу сої, *Pseudomonas savastanoi* pv. *glycinea* 13 штамів – збудника кутастої плямистості сої, *Pseudomonas syringae* pv. *tabaci* 2 штамів – бактеріального опіку, *Pantoea agglomerans* 5 штамів – збудника смугастості стебла сільськогосподарських рослин; представники збудників бактеріозів сільськогосподарських та деревних рослин *Pseudomonas syringae* УКМ В-1027 – збудник плямистостей с/г рослин, *Pseudomonas fluorescens* 8573 – збудник плямистостей плодів, *Pectobacterium carotovorum* УКМ В-1095 – збудник м'яких гнилей с/г рослин, *Xanthomonas campestris* pv. *campestris* УКМ В-1049 – збудник судинного бактеріозу капусти, *Clavibacter michiganensis* subsp. *michiganensis* 10 – збудник бактеріального раку томатів, *Agrobacterium tumefaciens* 8628 збудник бактеріального раку с/г рослин.

Для визначення характеру взаємовідносин між дослідними мікроорганізмами використано метод відстроченого штриха за Єгоровим Н. [5].

Для скринінгу найбільш придатних препаратів, хімічного походження при одночасній обробці рослин разом із інокулянтами використано: Харнес (досходовий ґрунтовий гербіцид), Прометрин (ґрунтовий гербіцид), Ранкона (протруйник фунгіцид), Максим XL (фунгіцид), а також широкоживані в сільськогосподарстві України: Ридоміл, Пропульс, Фалькона, Замір (фунгіциди) [6].

Дію зазначених препаратів оцінювали за їх впливом на ріст бактеріальних штамів у дозі, рекомендованій до використання. Для цього застосовували крапельний метод, за яким 0,1 мл бактеріальної суспензії наносили у вигляді краплі у центр картопляної пластинки з бактеріальною тест-культурою. Відсутність затримки росту вказувало на резистентність мікроорганізмів до даної концентрації препарату. Зона, діаметр яких не перевищує 15 мм, свідчить про слабку чутливість до препарату. Зона затримки росту від 15 до 25 мм фіксується у чутливих мікроорганізмів, зона, що характеризується високою чутливістю до препарату формується з діаметром більш ніж 25 мм [7].

Виклад основного матеріалу. Біотичні фактори які є основою природних зв'язків, досить чітко регулюють взаємовідносини між складовими мікробіоти агроценозу (нейтралізм, паразитизм, алелопатія, конкуренція і антагонізм), зумовлюючи пригнічення видового різноманіття. В свою чергу симбіотичні (мутуалізм, коменсалізм), навпаки, дають поштовх для потенційного розвитку організму [1]. Бульбочкові бактерії функціонують в такому агроценозі поряд з ґрунтовими мікроорганізмами, епіфітами та фітопатогенами.

Сукупність відносин, які складаються у біотичній спільноті, дуже складні, різноманітні і відповідають вище переліченим варіаціям залежно від того, стимулюється чи обмежується життєдіяльність кожного з них, і часто до кінця не вивчені. Це стосується перш за все відносин між ризобіями та фітопатогенними бактеріями. З літературних джерел відомо поодинокі випадки про можливість інфікування сої агресивним штамом *Bradyrhizobium japonicum* [8], тому можливо було б передбачити наявність певного антагонізму або конкуренції між бульбочковими бактеріями та бактеріальними фітопатогенами. В той же час за даними Кириленко Л. [9] штучна інокуляція рослин сої високоефективними штамми *Bradyrhizobium* опосередковано зменшує чутливість рослин до зараження бактеріальними фітопатогенами, підвищує їх загальну стійкість до біотичних та абіотичних факторів. Проведене нами штучне моделювання взаємовідносин в лабораторних умовах між бульбочковими бактеріями та представниками найбільш поширених та агресивних збудників бактеріозів сої показали відсутність будь-якого впливу усіх бактеріальних агентів на ріст одне одного. Стабільний потужний ріст кожної культури не нівелювався ростом іншої (табл. 1, 2).

Отримані результати свідчать про те, що взаємодія між бульбочковими бактеріями та збудниками бактеріозів сої та іншими патогенами сільськогосподарських рослин носить характер нейтралізму який уособлює взаємовідносини, за яких організми, що розвиваються у складі одного ценозу, безпосередньо не впливають одне на

одного. Тому опосередкована взаємозалежність організмів при цьому неминуча, оскільки вони є елементами однієї спільноти.

Таблиця 1

**Визначення характеру взаємодії
Bradyrhizobium japonicum
з представниками основних збудників
бактеріальних захворювань сої**

Використані в дослідженні тест-культури	діаметр зони пригнічення росту тест-культури в мм.		
	в якості можливого антагоніста <i>Bradyrhizobium japonicum</i>		
	штам М-8	штам 6346	
Збудник пухлякості сої <i>Xanthomonas axonopodis pv. glycines</i>	штам 3	0	0
	штам 8562	0	0
	штам 8835	0	0
	штам 8609	0	0
	штам 9075	0	0
	штам 8	0	0
Збудник кутастості плямистості сої <i>Pseudomonas savastanoi pv. glycinea</i>	штам 8541	0	0
	штам 9072	0	0
	штам 9074	0	0
Бактеріальний опік <i>Pseudomonas syringae pv. tabaci</i>	штам 225	0	0
<i>Solanacearum formae sojae</i>	штам 8543	0	0
Збудник смугастості стебла с/х рослин <i>Pantoea agglomerans</i> штам	8490	0	0
Збудник іржавобурої плямистості квасолі <i>Curtobacterium flaccumfaciens</i>	штам 6566	0	0

Примітка: 0 – відсутність антагонізму

Таблиця 2

**Визначення характеру взаємодії
Bradyrhizobium japonicum з представниками
основних збудників бактеріальних захворювань
с.-г. рослин**

Використані в дослідженні тест-культури	Діаметр зони пригнічення росту тест-культури в мм.	
	в якості можливого антагоніста <i>Bradyrhizobium japonicum</i>	
	штам М-8	штам 6346
<i>Pseudomonas syringae</i> УКМ В-10277	0	0
<i>Pseudomonas fluorescens</i>	0	0
<i>Pectobacterium carotovorum</i> УКМ В-1095г	0	0
<i>Xanthomonas campestris pv. campestris</i> – УКМ В-1049	0	0
<i>Clavibacter michiganensis</i>	0	0
<i>Agrobacterium tumefaciens</i> 8628	0	0

Визначення чутливості представників основних родів фітопатогенних бактерій до препаратів хімічного походження

Дослідний штам	Хімічні засоби захисту рослин							
	Фунгіциди						Гербіциди	
	Максим XL	Ридоміл	Пропульс	Ранкона	Фалькон	Замір	Харнес	Прометрин
	Діюча речовина							
	Метал-аксил-М, флуди-оксонил	манкоцеб, метал-аксил-М	Прогі-око-назол, флуопи-рам	іпкона-зол	Тебуко-на-зол, триа-ди-менол, спірокса-мін	Прохло-раз, тебукона-зол	ацетон-хлорид	прометрин
Діаметр зони пригнічення (мм)								
<i>Xanthomonas axonopodis</i> pv. <i>glycines</i> 10 штамів	20-35	35-40	0	30-35	0	0	0	0
<i>Pseudomonas savastanoi</i> pv. <i>glycinea</i> 13 штамів	0-15	15-25	0	0	0	0	0	0
<i>Pseudomonas syringae</i> pv. <i>tabaci</i> 2 штами	0	15	0	0	0	0	0	0
<i>Pantoea agglomerans</i> 5 штамів	0	10-15	0	0	0	0	0	0

Примітка: «цифрові позначки» – позитивна реакція, наявність зони пригнічення росту, «0» – відсутність зони пригнічення росту, активний ріст тест-культури

В останні часи в зв'язку з широким використанням зарубіжних та вітчизняних фунгіцидів та гербіцидів гомеостаз між поширенням і функціонуванням патогенних грибів і бактерій значно порушено, адже дієвих препаратів хімічного походження проти фітопатогенних бактерій практично не існує, а доля біопрепаратів їх використання не перевершує. Фітопатогенні бактерії займають місце грибної мікрофлори, все частіше констатується їх поширення наприкінці вегетативного сезону або сумісний паразитизм на сходах [10, 11]. Проведене нами визначення можливої токсичної дії на фітопатогенні збудники бактеріозів сої ряду пестицидів (табл. 3) показало, що переважна кількість дослідних препаратів не виявляють токсичної дії до представників основних родів та видів фітопатогенних бактерій (табл. 3), за виключенням препарату – фунгіциду Ридоміл, який токсичний до фітопатогенів, а фунгіциди Ранкона та Максим XL – вибірково до збудників пустульного бактеріозу сої *axonopodis* pv. *glycines*. Що узгоджується із попередніми нашими дослідженнями де визначено можливу токсичну дію хімічних речовин манкоцебу та металаксулу на фітопатогенні бактерії [4].

В подальших дослідженнях встановлено, що ряд дослідних пестицидів різного призначення (гербіциди, фунгіциди) не виявляють токсичної дії до штамів М-8 та 6346 у лабораторних умовах. До таких пестицидів можна віднести Харнес, Прометрин, Ранкона, Максим XL (табл. 4). Їх можна рекомендувати для сумісного або паралельного застосування інкуляції насіння сої вказаним штамом і препаратів на його основі. При цьому застосування препаратів Ранкона та Максим XL, які не мають токсичної дії до досліджених штамів *Bradyrhizobium japonicum*, можливе як бактреріоцидів до низки фітобактерій.

Однак, такі широковживані фунгіциди як Ридоміл, Замір, Фалькона виявляють значну токсичну дію до дослідних штамів *Bradyrhizobium japonicum*. Відмічається також, що фунгіцид Пропульс та інсектицид Пончо виявились токсичними

до штамів бульбочкових бактерій, проте в дещо меншому ступені. Тому за потреби використання цих препаратів при інкуляції бульбочковими бактеріями потрібно додержуватись почерговості їх використання. Отримані результати вказують на необхідність постійного визначення сумісності препаратів хімічного та біологічного походження при їх застосуванні в сільському господарстві.

Таблиця 4

Визначення чутливості *Bradyrhizobium japonicum*, штамів М-8 та 6346 до препаратів хімічного походження

Дослідний препарат	Діаметр зон пригнічення росту (мм), <i>Bradyrhizobium japonicum</i>	
	штаму М-8	штам 6346
Ридоміл	45	55
Пропульс	25	20
Ранкона	0	0
Максим XL	0	0
Харнес	0	0
Прометрин	0	0
Пончо	15	22
Замір	35	30
Фалькон	38	35

Примітка: «цифрові позначки» – позитивна реакція, наявність зони пригнічення росту, «0» – відсутність зони пригнічення росту, активний ріст тест-культури

Висновки та пропозиції. Таким чином визначено, що передпосівну обробку насіння сої та інкулюванні насіння сої бульбочковими бактеріями можливо поєднувати тільки в разі відсутності токсичної дії на них застосованих пестицидів. Такими препаратами можуть бути Ранкона, Прометрин, Максим XL. Гербіциди Харнес і Прометрин при використанні в польових умовах не знищують інкулянти бульбочкових бактерій. Використання фунгіцидів Ранкона або Максим XL не тільки пригнічує патогенну грибну мікробіоту насіння, а і бактеріальну.

Список літератури:

1. Пати́ка В.П., Омеля́нець Т.Г., Гриник І.В., Петриченко В.Ф. Екологія мікроорганізмів. – Київ: Основа, 2007. – 192 с.
2. Кириченко О.В. Комплексна оцінка модуляційної здатності бульбочкових бактерій та особливості формування симбіотичних систем сої за інокуляції насіння мікробними композиціями // Мікробіол. журн. – 2016. – Т. 78, № 4. – С. 90–101.
3. Вознюк С.В., Титова Л.В., Ратушинська О.В., Іутинська Г.О. Формування та функціонування симбіотичних систем та мікробіоценозу ризосфери сої за використання різних фунгіцидів // Мікробіол. журн. – 2016. – Т. 78, № 4. – С. 90–101.
4. Бактеріальні хвороби сільськогосподарських рослин і пестицидів / Петриченко В.Ф., Корнійчук О.В., Пасічник Л.А. та ін. // Вісник Аграрної Науки. – № 4. – 2013. – С. 21–26.
5. Єгоров Н.С. Основы учения об антибиотиках. – М.: Изд. МНУ, 1994. – 512 с.
6. Перелік пестицидів і агрохімікатів, дозволених до використання в Україні – Арт-Прес. – 2008, додаток від 1.01.12.
7. Про затвердження методичних вказівок «Визначення чутливості мікроорганізмів до антибактеріальних препаратів»/ Наказ МОЗ України № 167 від 05.04.2007 р.
8. Гвоздяк Р.І., Пасічник Л.А., Яовлева Л.М., Мороз С.М., Литвинчук О.О., Житкевич Н.В., Ходос С.Ф., Буценко Л.М., Данкевич Л.А., Гриник І.В., Пати́ка В.П. Фітопатогенні бактерії. Бактеріальні хвороби рослин. – Монографія. – Київ: ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2011. – 444 с.
9. Кириленко Л.В. Формування високоефективної симбіотичної системи *Rhizobium galegae* – козлятник / Кириленко Л.В., Шкатула Ю.М., Коць С.Я., Маменко П.М., Пати́ка В.П. // Науково-теоретичний журнал Вісник аграрної науки. – 2014. – № 1 (731). – С. 22–25.
10. Пати́ка В.П. Збудники бактеріальних хвороб сої та їх моніторинг/ В.П. Пати́ка, Т.Т. Гнатюк, Житкевич Н.В. // Вісник аграрної науки. – 2015. – 6, № 15. – С. 15–19.
11. Биологическая фиксация азота: бобово-ризобияльный симбиоз: монография в 4-х т. / Том 1 / С.Я. Коць, В.В. Моргун, В.Ф. Пати́ка, В.К. Даценко, Е.Д. Кругова, Е.В. Кириченко, Н.Н. Мельникова, Л.М. Михалкиев. – К.: Логос, 2010. – 508 с.

Алексеев А.А.

Винницкий национальный аграрный университет

Патыка В.Ф., Гнатюк Т.Т.

Институт микробиологии и вирусологии

Национальной академии наук Украины имени Д.К. Заболотного

ВЗАИМОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ BRADYRHIZOBIUM JAPONICUM И ВОЗБУДИТЕЛЯМИ БАКТЕРИОЗОВ СОИ И ИХ ЧУВСТВИТЕЛЬНОСТЬ К ПЕСТИЦИДАМ

Аннотация

Определено, что характер взаимоотношений между *Bradyrhizobium japonicum* и фитопатогенными бактериями носит характер нейтрализма. Приведены результаты скрининга пестицидов, которые не проявляют токсического действия к клубеньковым бактериям. Выявлена возможность сочетания обработки семян сои инокулянтами и пестицидами. Изучено чувствительность представителей основных родов фитопатогенных бактерий к препаратам химического происхождения. Определены препараты, которые при использовании в полевых условиях не погубят инокулянты клубеньковых бактерий.

Ключевые слова: пестициды, соя, ризобии, фитопатогенные бактерии, инокулянты.

Alieksieiev O.O.

Vinnytsia National Agrarian University

Patyka V.P., Hnatiyk T.T.

D.K. Zabolotnyi Institute of Microbiology and Virology of the National Academy of Sciences of Ukraine

THE RELATIONSHIP BETWEEN BRADYRHIZOBIUM JAPONICUM AND SOYBEAN BAKTERIOSIS PATHOGENS AND THEIR SENSITIVITY TO PESTICIDES

Summary

It is determined that the nature of the relationship between *Bradyrhizobium japonicum* and phytopathogenic bacteria is neutralism. The results of screening of pesticides that show no toxic effect to the rhizobia are shown. The possibility of combining the soybean seed treatment with inoculants and pesticides is brought to the front. The sensitivity of representatives of major genus of phytopathogenic bacteria to chemical drugs is studied. Specimens that won't destroy the inoculums of legume bacterium while using in the field are determined.

Keywords: pesticides, soybean, rhizobia, phytopathogenic bacteria, inoculums.

УДК 631.15:631.03:631.6

МОРФО-ФІЗІОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ГІБРИДІВ КУКУРУДЗИ РІЗНИХ ЗА ГРУПАМИ СТИГЛОСТІ ФАО 300-600 В УМОВАХ ЗРОШЕННЯ

Нужна М.В.

Інститут зрошуваного землеробства
Національної академії аграрних наук України

Михаленко І.В., Бойчук І.В.

Херсонський державний аграрний університет

Розроблена морфо-фізіологічна модель та створені на її базі гібриди кукурудзи групи ФАО 300-600 для умов зрошення півдня України з урожайністю зерна 14-17 т/га. Викладено результати багаторічних досліджень створення морфо-фізіологічних моделей гібридів кукурудзи різних груп стиглості в умовах зрошення. Визначені основні параметри моделей гібридів кукурудзи різних груп ФАО. Визначені параметри гетерозисних моделей та створені лінії з високою комбінаційною здатністю, які залучені до родоводу новостворених гібридів середньостиглої, середньопізньої та пізньостиглої груп стиглості. Надана характеристика нових інноваційних гібридів різних груп ФАО для умов зрошення, що володіють комплексом господарсько-цінних ознак, здатні формувати високі врожаї при зрошенні (14-17 т/га зерна). Нові гібриди ефективно використовують поливну воду, мінеральні макро- і мікродобрива, володіють швидкою вологовіддачею зерна при дозріванні, мають високу стійкість проти основних хвороб та шкідників, що закладено в їх генетичному потенціалі.

Ключові слова: кукурудза, морфо-фізіологічна модель, гібрид, зрошення, група стиглості за ФАО, урожайність.

Постановка проблеми. Аналіз проведених наукових досліджень за останнє півстоліття в галузі землеробства південного регіону України, показує поступове підвищення рівня наукового пошуку та його результативність. Важливим напрямом екологізації землеробства є використання біологічного потенціалу продуктивності сортів та гібридів в системі адаптивного рослинництва [1]. Це були, як правило, гібриди середньопізньої та пізньої групи стиглості.

Селекція кукурудзи для умов зрошення південного Степу була започаткована в Інституті зрошуваного землеробства з 1966 року. На той час, головним напрямом селекції було створення гібридів, що відрізняються високою продуктивністю в умовах оптимального водного режиму та мінерального живлення [2]. Це були, як правило, гібриди середньопізньої та пізньої групи стиглості. Україна є одним із потужних виробників зерна кукурудзи у світі. Фундаментальним напрямом підвищення врожайності кукурудзи є впровадження гібридів інтенсивного типу. На сьогодні в досить широкому асортименті гібридів кукурудзи, що вирощуються в Україні, лише окремі мають генетичну здатність (потенціал) забезпечити за належної технології, отримання високих урожаїв 14-16 т/га залежно від групи стиглості. Важлива роль у підвищенні врожайності та поліпшенні якості зерна належить правильному підбору гібридів для вирощування. Не всі гібриди однаково проявляють себе в конкретних агроекологічних умовах вирощування, тому і реалізація потенційної продуктивності гібридів йде по різному. Високопродуктивні гібриди виносять з ґрунту велику кількість поживних речовин, витрачають велику кількість води, тому такі гібриди вимагають відповідної агротехніки. Якщо такі умови відсутні, то потенційно більш продуктивний гібрид не тільки не дає збільшення, але й може поступитись за врожайністю іншому

менш продуктивному, проте і менш вимогливому до вирощування гібриду [2, 3, 4]. Отже потрібен диференційований підхід до селекції гібридів відповідної групи стиглості та призначення. Для підвищення рівня реалізації врожайного потенціалу сучасних гібридів, захисту посівів від різних негативних абіотичних і біотичних факторів довкілля, крім агротехнічних заходів (сівозміни, обробіток ґрунту, строки сівби, засоби захисту рослин, тощо), важливе значення має розробка морфо-фізіологічної моделі та селекція гібридів зі специфічною адаптивністю до агроекологічних факторів [5, 6, 7].

Завдання і методика досліджень. Прискореному отриманню нових сортів та гібридів, які характеризуються високими та сталими врожаєми з поліпшеними показниками якості зерна слугує дотримання конкретної моделі сільськогосподарської культури в процесі створення та добору відповідних генотипів.

Модель сорту включає в себе як ознаки продуктивності, так і ознаки, які вказують на взаємозв'язок рослинного організму з елементами навколишнього середовища. Розробка агромоделі потребує інформації про параметри кількісних ознак продуктивності та їх залежність від показників морфологічних, фізіологічних, специфічної адаптивності.

Завданням досліджень було розробити морфо-фізіологічні та гетерозисні моделі гібридів кукурудзи та створити на їх базі гібриди кукурудзи ФАО 300-600 для умов зрошення з урожайністю зерна 14,0-16,0 т/га. Морфологічний опис ідентифікаційних ознак зразків кукурудзи здійснювали методом вимірювань чи підрахунком залежно від типу виявлення ознаки.

Дослідження виконані протягом 2008-2015 років у відділі селекції на дослідному полі Інституту зрошуваного землеробства НААН. Впродовж вегетації проводили фенологічні спостереження за розвитком рослин. Дослідження проводили згідно методик [8, 9].

Результати досліджень. Були розроблені моделі гібридів кукурудзи трьох груп стиглості: середньостиглої (ФАО 300-390), середньопізньої (ФАО 400-490), пізньостиглої (ФАО 500-600), що відповідали вимогам адаптованості до умов зрошення Південного Степу України.

Морфо-фізіологічна модель середньостиглої групи гібридів кукурудзи за ознаками продуктивності (ФАО 300-390).

Найбільш стабільними в умовах південного регіону є гібриди середньостиглої групи (ФАО 300-390), які використовуються для вирощування на зерно і силос за різних способів поливу та режимів зрошення. Потенційна урожайність цієї групи дещо нижча за більш пізньостиглі за рахунок зменшеної тривалості періоду вегетації. Детальне вивчення їх кількісних ознак є важливим питання у розробці моделі досліджуваної групи стиглості.

Головним важливим елементом рентабельного виробництва середньостиглих гібридів є збирання врожаю прямим обмолотом, що забезпечує економію коштів на досушування, за рахунок низької збиральної вологості зерна. Для реалізації селекційно-генетичних програм особливо важливим є питання створення морфо-фізіологічної моделі гібриду кукурудзи середньостиглої групи (табл. 1).

Гібриди середньостиглої моделі гібридів кукурудзи високоврожайні, про це свідчать високі показники продуктивності: урожайність зерна складає 13,0 т/га, вихід зерна – 88,0-90,0%, вага зерна з одного качана – 200-220 г, маса 1000 зерен – 290 г. Гібриди кукурудзи цієї групи стиглості повинні мати потенційну можливість утворювати рослини з двома качанами.

Таблиця 1

Основні ознаки продуктивності морфо-фізіологічної моделі середньостиглої групи стиглості гібридів кукурудзи (ФАО 300-390)

Показники	Середнє	Ліміти	Vg, %	Параметри моделі
Урожайність зерна, т/га	10,45	9,3-12,8	7,6	13,0
Вихід зерна, %	87	81-89	1,9	90
Збиральна вологість зерна, %	14,7	13,1-16,2	15,3	13,5
Маса зерна з одного качана, г	169,4	152-215	26,6	220
Маса 1000 зерен, г	244,37	165-287	26,6	290
Довжина качана повна, см	19,0	14,5-23,0	8,1	22
Довжина качана озерна, см	17,53	13,7-22,8	8,5	22
Діаметр качана, см	4,45	3,8-5,1	5,4	5,0
Кількість рядів, шт.	14,0	12,0-18,0	9,44	16-18
Кількість зерен, шт.	40,16	32,0-55,0	9,78	48
Діаметр стрижня, см	2,41	2,0-3,2	6,6	2,8
Фотосинтетичний потенціал, тис. м ² *діб	3045	2915-3228	3,7	2950
Листковий індекс	5,4	5,3-5,7	4,6	5,6

Качан середніх розмірів, циліндричний, довжина повна повинна сягати 20,0-22,0 см, довжина озерна частина – 19,0-22,0 см, діаметр качана – 4,8-5,0 см. Діаметр стрижня – 2,6-2,8 см, червоного кольору. Консистенція зерна зубовидна, жовтого кольору, зерно крупне (маса 1000 шт. – 290-320 г). Середнє значення кількості рядів зерен гібридів кукурудзи коливається від 16 до 18, число зерен в ряду варіює від 46 до 48 штук. Фотосинтетичний потенціал – 2950 тис. м²*діб, листковий індекс – 5,6.

Морфо-фізіологічна модель середньопізньої групи (ФАО 400-490) гібридів кукурудзи за ознаками продуктивності. У розробленій моделі були виділені наступні кількісні ознаки які формували врожай зерна на рівні 15,0 т/га. Маса зерна з качана становила 200,0, маса 1000 зерен – 300-320 г, вихід зерна – 85-90%. Качан середніх розмірів, довжина повна – 20-22 см, довжина озерна – 19,5-22,0 см. Основні структурні елементи качана мали наступну характеристику: діаметр качана – 5,0-5,2 см, діаметр стрижня – 2,4-2,6 см, стрижень червоний. Качан циліндричний (табл. 2). Фотосинтетичний потенціал складає 3200 тис. м²*діб, листковий індекс – 6,0.

Таблиця 2

Основні ознаки продуктивності морфо-фізіологічної моделі середньопізньої групи стиглості гібридів кукурудзи

Показники	Середнє	Ліміти	Vg, %	Параметри моделі
Урожайність зерна, т/га	12,0	102,2-162,6	24,3	15,0
Вихід зерна, %	86	80-91	2,4	90
Вага з одного качана, г	139,1	157-267	35,2	220
Збиральна вологість зерна, %	14,8	13,9-17,6	18,5	14,0
Маса 1000 зерен, г	240,63	204-344	39,0	320
Довжина качана повна, см	19,56	16,0-23,3	6,31	22
Довжина качана озерна, см	18,13	15,0-20,8	8,1	22
Діаметр качана, см	4,5	4,0-5,4	5,4	5,2
Кількість рядів, шт.	14,1	12,0-20,0	10,9	18-20
Кількість зерен, шт.	41,3	26,3-52,5	9,45	50
Діаметр стрижня, см	2,45	2,0-2,8	7,3	2,6
Фотосинтетичний потенціал, тис. м ² *діб	3105	3041-3228	4,1	3200
Листковий індекс	5,6	5,5-5,9	3,4	6,0

Зерно крупне, жовтого кольору, зубовидне, кількість його у ряді у розробленій моделі від 48 до 50 шт. Кількість рядів зерен в качані в середньому повинна бути 18-20 штук. Фотосинтетичний потенціал – 3200 тис. м²*діб, листковий індекс – 6,0.

Морфо-фізіологічна модель пізньостиглої групи гібридів кукурудзи за ознаками продуктивності. Найбільш придатними до півдня України за обов'язкової наявності зрошення є гібриди кукурудзи пізньостиглої групи ФАО. Про це

свідчать дані Державного сортопробування в яких вказується, що пізня група стиглості досягла урожайності на сортодільницях 16,5 т/га. Тому аналіз особливостей прояву та мінливості продуктивних та адаптивних ознак пізньостиглої групи стиглості рослин кукурудзи є важливим аспектом у розробці моделі гібриду пізньостиглої групи ФАО.

Нашими дослідженнями було встановлено наступні параметри морфо-фізіологічної моделі гібридів кукурудзи: урожайність зерна 16 т/га, вихід зерна – 90%. Середнє значення ваги зерна з одного качана дорівнює 240 г (табл. 3).

Таблиця 3
Основні ознаки продуктивності морфо-фізіологічної моделі пізньостиглої групи стиглості гібридів кукурудзи (ФАО 500-600)

Показники	Середнє	Ліміти	Vg, %	Параметри моделі
Урожайність зерна, т/га	11,6	7,41-14,0	12,6	16,0
Вихід зерна, %	81,0	75-87	3,3	90
Вага зерна з одного качана, г	171,7	140-250	21,0	240
Збиральна вологість зерна, %	20,5	16,7-28,3	18,6	18
Маса 1000 зерен, г	282,57	241-360	21,0	360
Довжина качана повна, см	19,5	16,3-28,1	10,6	24
Довжина качана озернена, см	18,4	12,8-26,9	11,0	24
Діаметр качана, см	4,30	2,0-5,33	6,7	5,7
Кількість рядів, шт.	15,7	12,0-20,0	11,4	18-22
Кількість зерен, шт.	42,82	30,0-58,0	11,24	52
Діаметр стрижня, см	2,38	1,7-3,6	9,0	2,8
Фотосинтетичний потенціал, тис. м ² *діб	3504	3486-3540	2,8	3500
Листковий індекс	5,62	5,9-6,1	2,4	6,0

Маса 1000 зерен – 360 г. Качан великий про що свідчить його повна довжина, яка повинна становити у межах 22,0-24,0 см, а довжина озернена – 20,0-24,0 см. Зерно крупне, жовтого кольору кількість його в ряді складає 52-54 шт, кількість рядів зерен – 20-22 шт. Діаметр качана – 5,7 см, циліндричної форми, діаметр стрижня – 2,8 см, стрижень червоного кольору. Фотосинтетичний потенціал – 3500 тис. м²*діб, листковий індекс – 6,0.

Формування максимальної врожайності гібриду залежить від ряду факторів, одним з яких є зона вирощування, де ресурси зовнішнього середовища відповідають біологічному оптимальному генотипу. Для кожного регіону існують свої оптимальні моделі нових гібридів кукурудзи і у відповідності з цим, проводиться селекційна робота. На основі розроблених моделей нами були створені нові гібриди кукурудзи Тронка, Південь, Таврія, Гілея, Ламасан, Оберіг, Чорномор, Олешківський, Тавричанка, Віра.

В 2015 році до Державного реєстру сортів рослин, придатних до поширення в Україні на 2015 рік

внесено гібриди кукурудзи Арабат (ФАО 430), Кр 9698 (ФАО 420), Інгульський (ФАО 350), Приморський (ФАО 420), Чонгар (ФАО 420). Характеристика сучасних гібридів кукурудзи, створених для умов зрошення наводиться нижче.

Арабат – інноваційний гібрид інтенсивного типу, середньопізній (ФАО 430), занесений до Державного реєстру сортів рослин і рекомендований для інтенсивних технологій вирощування в Степу та Лісостепу України. В зоні Південного Степу дозріває на зерно за 120-125 днів. Рослина високоросла (265-290 см). Качан формується на висоті 102-116 см, великих розмірів: довжина – 20-24 см; діаметр – 4,8-5,3 см. Число зерен у ряду 42-50, число рядів зерен 18-20. Зерно зубове, крупне. Стійкість до вилягання, пухирчастої та летючої сажок – висока. Рекомендований для вирощування в умовах інтенсивного зрошення та достатнього вологозабезпечення. Потенційна врожайність зерна – 13,7-15,2 т/га. Насінництво ведеться на стерильній основі М-типу. За умов зрошення дощуванням в конкурсному сортопробуванні інституту 2012-2015 рр. середня урожайність зерна склала 14,15 т/га, за краплинного зрошення – 14,85 т/га.

Чонгар – інноваційний гібрид інтенсивного типу, середньопізній (ФАО 420), занесений до Державного реєстру сортів рослин і рекомендований для вирощування в зоні Степу та Лісостепу України. В зоні Південного Степу дозріває на зерно за 120-124 дні. Рослина високоросла (261-287 см). Качан формується на висоті 98-110 см, великих розмірів: довжина – 20-23 см; діаметр – 4,6-5,1 см. Число зерен у ряду 42-48, число рядів зерен 18-20. Зерно зубовидне, крупне. Стійкість до вилягання, пухирчастої та летючої сажок – висока. Рекомендований для інтенсивного зрошеного землеробства за оптимального режиму зрошення та забезпечення основними елементами живлення. Потенційна врожайність – 13,4-14,5 т/га. Насінництво ведеться на стерильній основі М-типу. При зрошенні в конкурсному сортопробуванні інституту 2010-2015 рр. середня урожайність становила 13,55 т/га.

Приморський – гібрид інтенсивного типу, середньопізній (ФАО 420), занесений до Державного реєстру сортів рослин і рекомендований для вирощування в зоні Степу та Лісостепу. Дозріває на зерно в зоні Південного Степу за 121-123 дні. Рослина високоросла (252-275 см). Качан формується на висоті 95-106 см, середніх розмірів: довжина – 18-22 см; діаметр – 4,9-5,2 см. Число зерен у ряду 42-48, число рядів зерен 18-20. Зерно зубовидне, крупне. Стійкість до полягання, пухирчастої та летючої сажок – добра. Рекомендований для інтенсивних технологій вирощування при зрошенні. За вирощування в умовах зрошення дощуванням оптимальна густина стояння рослин 70-75 тис/га. Добре реагує на оптимальний режим вологозабезпечення. Потенційна врожайність – 12,5-13,9 т/га. Насінництво ведеться на стерильній основі М-типу. У конкурсному сортопробуванні інституту 2011-2015 рр. урожайність зерна становила 12,4 т/га. У ДПДГ «Асканійське» Херсонська обл. у виробничих умовах на зрошенні за оптимального режиму вологозабезпечення при густоті стояння рослин 71 тис/га у 2015 р. урожайність становила 11,7 т/га.

Таблиця 4
Урожайність зерна гібридів кукурудзи
(т/га за 14% вологості зерна) за різних
способів поливу та режиму зрошення

Гібрид	FAO	Полів дощуванням ДДА 100МА, Інгулецький зрошувальний масив, перед поливна вологість 70% НВ	Полів краплиним зрошенням, Інгулецький зрошувальний масив, перед поливна вологість 75-80% НВ	Полів краплиним зрошенням, Інгулецький зрошувальний масив, перед поливна вологість 85% НВ	Полів дощуванням Земагік, Каховський зрошувальний масив, перед поливна вологість 80% НВ
Каховський	350	10,03	13,64	13,21	11,30
Азов	380	8,92	13,72	14,27	14,50
Арабат	430	8,24	16,21	17,91	14,51
Приморський	420	8,61	14,53	15,54	13,20
Чонгар	430	8,81	15,34	13,03	13,45
Борисфен 600	550	7,25	10,35	12,25	13,11
НІР ₀₅		0,34	0,52	0,43	0,41

Інгульський – гібрид інтенсивного типу, середньостиглий (FAO 350), занесений до Держаного реєстру сортів рослин і призначений для вирощування в зоні Степу та Лісостепу. Дозріває на зерно в зоні Південного Степу за 114-115 дні. Рослина високоросла (242-265 см). Качан формується на висоті 95-105 см, середніх розмірів: довжина – 18-20 см; діаметр – 4,7-5,0 см. Число зерен у ряду 40-46, число рядів зерен 18-20. Зерно зубоподібне, крупне. Стійкість до полягання, пухирчастості та летючої сажок – добра. Рекомендований для інтенсивних технологій вирощування за умов достатнього вологозабезпечення. За вирощування в умовах зрошення дощуванням оптимальна густина стояння рослин 70-75 тис/га. Добре реагує на внесення добрив. Потенційна врожайність – 11,5-13,2 т/га. Насінництво ведеться на стерильній основі М-типу. У конкурсному сортовипробуванні інституту 2012-2015 рр. урожайність зерна становила 12,0 т/га. У ДПДГ «Асканійське» Херсонська обл. у виробничих умовах на зрошенні за опти-

мального режиму вологозабезпечення при густоті стояння рослин 66 тис/га у 2015р. урожайність становила 11,6 т/га.

Формування максимальної врожайності гібриду залежить від ряду факторів, одним з яких є зона вирощування, де ресурси зовнішнього середовища відповідають біологічному оптимуму генотипу. Для кожного регіону існують свої оптимальні моделі нових гібридів кукурудзи і у відповідності з цим, проводиться селекційна робота. На основі розроблених моделей були створені нові гібриди кукурудзи, що мають адаптованість до умов зрошення і високий потенціал продуктивності. Характеристика сучасних гібридів кукурудзи, створених для умов зрошення за різних способів поливу наводиться в табл. 4.

Найбільш високий потенціал урожайності мають гібриди групи FAO 390-450. Проте, урожайність зерна залежить і від рівня передполивної вологості ґрунту. Найбільш висока урожайність спостерігалась за умов краплинного зрошення з рівнем перед поливної вологості ґрунту 85% НВ. Зі зростанням тривалості періоду вегетації гібриди кукурудзи більш негативно реагували на зменшення перед поливної вологості до 70% НВ.

Висновки та пропозиції. В умовах зрошення необхідно використовувати гібриди кукурудзи з генетично запрограмованою реакцією на оптимальні умови вирощування (оптимальний режим вологості ґрунту та мінерального живлення). Порушення технології вирощування призводить до значних втрат урожайності зерна, особливо у гібридів пізньостиглої групи.

Практичним результатом реалізації розроблених методик є створення гібридів, які здатні стабільно реалізовувати генетичний потенціал зернової продуктивності в умовах постійного коливання факторів зовнішнього середовища, та придатних для вирощування за водозберігаючих технологій.

Гібриди інтенсивного типу, володіють комплексом господарсько-цінних ознак, здатні формувати високі врожаї при зрошенні (14-17 т/га зерна), при цьому ефективно використовувати поливну воду, мінеральні макро- і мікродобрива, володіють швидкою вологовіддачею зерна при дозріванні, мають високу стійкість проти основних хвороб та шкідників, що закладено в їх генетичному потенціалі.

Список літератури:

1. Lavrynenko Yu.O., Vozhegova R.A., Hozh O.A. Productivity of corn hybrids of different FAO groups depending on microfertilizers and growth stimulants under irrigation in the south of Ukraine // Agricultural Science and Practice. – 2016. – Vol. 3. – № 1. – P. 55-60.
2. Лавриненко Ю.О. Минливність врожайності зерна гібридів кукурудзи FAO 400-600 в умовах зрошення // Таврійський науковий вісник. – 2005. – Вип. 41. – С. 30-35.
3. Vozhegova R.A., Lavrinenko Yu.O., Hlushko T.V. Productivity of maize hybrids of different FAO groups depending on condition of irrigation and dosage of fertilizers in the southern steppe of Ukraine // Agricultural Science and Practice. – 2014. – Vol. 1. – № 3. – P. 62-68.
4. Вожегова Р.А., Лавриненко Ю.О., Лашина М.В. Розробка моделей гібридів кукурудзи груп FAO 150-600 в умовах зрошення // Фактори експериментальної еволюції організмів: збірник наукових праць / НАН України, НААН України, Українське т-во генетиків і селекціонерів імені М.І. Вавилова. – К.: Логос, 2013. – С. 152-156.
5. Troyer A.F. Background of U.S. hybrid corn: II. Breeding, climate and food / A.F. Troyer // Crop Science. – 2004. – Vol. 44, № 2. – P. 370-380.
6. Saracoglu K., Saracoglu B., Aylu V., Fidan V. «Influence of Integrated Nutrients on Growth, Yield and Quality of Maize (Zea mays L.)», American Journal of Plant Sciences, Vol. 2 № 1, 2011, pp. 63-69.
7. Rasheed M., Ali H., Mahmood T. Impact of Nitrogen and Sulfur Application on Growth and Yield of Maize (L. Zea mays) Crop. – Journal Research of Science, Vol. 15, № 2, 2004, pp. 153-157.

8. Наукові основи планування та управління режимами зрошення сільськогосподарських культур в умовах півдня України: навчальний посібник / Вожегова Р.А., Лавриненко Ю.О., Ушкаренко В.О., Коковіхін С.В. [та ін.]. – Херсон: Айлант, 2014. – 165 с.
9. Статистичний аналіз результатів дослідів у землеробстві / В.О. Ушкаренко, Р.А. Вожегова, С.П. Голобородько, С.В. Коковіхін. – Херсон: Айлант, 2013. – 403 с.

Нужна М.В.

Институт орошаемого земледелия
Национальной академии аграрных наук Украины

Михаленко И.В., Бойчук И.В.

Херсонский государственный аграрный университет

МОРФОФИЗИОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ГИБРИДОВ КУКУРУЗЫ РАЗЛИЧНЫХ ПО ГРУППАМ СПЕЛОСТИ ФАО 300-600 В УСЛОВИЯХ ОРОШЕНИЯ

Аннотация

Разработана морфофизиологическая модель и созданы на ее базе гибриды кукурузы группы ФАО 300-600 для условий орошения юга Украины с урожайностью зерна 14-17 т / га. Изложены результаты многолетних исследований создания морфо-физиологических моделей гибридов кукурузы различных групп спелости в условиях орошения. Определены основные параметры моделей гибридов кукурузы различных групп ФАО. Определены параметры гетерозисных моделей и созданы линии с высокой комбинационной способностью, которые вовлечены в родословные новых гибридов среднеспелой, среднепоздней и позднеспелые групп спелости. Дана характеристика новых инновационных гибридов различных групп ФАО для условий орошения, обладающих комплексом хозяйственно-ценных признаков, способных формировать высокие урожаи при орошении (14-17 т / га зерна). Новые гибриды способны эффективно использовать поливную воду, минеральные макро- и микроудобрения, обладают быстрой влагоотдачей зерна при созревании, имеют высокую устойчивость к основным болезням и вредителям, что заложено в их генетическом потенциале.

Ключевые слова: кукуруза, морфофизиологическая модель, гибрид, орошение, группа спелости по ФАО, урожайность.

Nuzhna M.V.

Institute of Irrigated Farming,
National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

Michalenko I.V., Boichuk I.V.

Kherson State Agrarian University

MORPHO-PHYSIOLOGICAL MODEL OF CORN HYBRIDS OF DIFFERENT MATURITY GROUPS FAO 300-600 UNDER IRRIGATED CONDITIONS

Summary

A morpho-physiological model is developed and created on its basis corn hybrids FAO 300-600 for irrigation conditions of the South of Ukraine with grain yield 14-17 t/ha. The main parameters of models of maize hybrids of different FAO groups are determined. According to the research corn hybrids of different maturity groups for irrigation conditions grain yield 14,0-17,0 t/ha are developed. The parameters of heterosis models are determined and set up lines with high combining ability, which are attracted to the pedigree to create a hybrid mid-ripening, middle-late and late maturity groups. The characteristic of the new promising hybrids for irrigation conditions are resulted. On the basis of developed morphological and physiological models of hybrid maize variety innovative new hybrids of different maturity groups that have complex agronomic characters that can generate high yields under irrigation, while efficient use of irrigation water, mineral macro- and microfertilizers, have a quick water yielding grain when ripe, have a high resistance to major diseases and pests, it is in their genetic potential.

Keywords: corn, morpho-physiological model, hybrid, irrigation, group maturity FAO, yield.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 159.923.2:316.3(=161.2)

ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК КОНСОЛІДАЦІЙНИЙ ЧИННИК УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Авер'янова Н.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті аналізується проблема консолідації українського суспільства в сучасних умовах. Процес консолідації тривалий і нелегкий, він становить головне соціально-політичне завдання розвитку соціуму. Консолідація українського суспільства залежить від низки чинників, серед яких вагоме місце належить і громадянській активності особистості. Показано, що для розбудови української державності необхідне почуття національної єдності суспільства та узгодження стратегічних перспектив розвитку нації.

Ключові слова: українське суспільство, консолідація суспільства, особистість, громадянська активність особистості.

Постановка проблеми. Упродовж усіх років незалежності України питання консолідації суспільства стояло на порядку денному. Особливо актуальність цього питання посилилася в наші дні, коли тривають воєнні дії на Сході України, держава втратила частину територій та відбувається соціально-економічна криза. Це потребує чіткого усвідомлення кожною окремою особистістю того, що саме від її громадянської активності багато в чому буде залежати подальший розвиток суспільства, його консолідація, а відтак – поступ української нації в цілому, адже життя будь-якої особистості не може бути повноцінним, якщо вона враховує лише власні інтереси і не зважає на суспільні та національні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовні дослідження суспільної єдності та солідарності були закладені Е. Дюркгеймом, Ю. Хабермасом. Суттєві розробки до проблеми суспільного згуртування внесли такі вчені як Н. Джонсон, Дж. Кларк, Дж. Лоренс, Р. Мартін, Дж. Сакс, А. Сміт та ін. У вітчизняній науковій літературі питання щодо консолідаційних процесів українського суспільства висвітлювалися у працях політологів, філософів, істориків і соціологів: В. Баранівського, І. Варзара, Т. Воропаєвої, В. Євтуха, О. Картунова, А. Колодій, І. Кресіної, В. Крисаченка, Г. Луцишин, Є. Магди, О. Оржель, М. Поповича, Ю. Римаренка, М. Степико, В. Фесенка та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість наукових публікацій, присвячених проблемі консолідації українського суспільства, багато аспектів цієї проблеми залишаються недостатньо вивченими, зокрема, аспект громадянської активності особистості в процесах консолідації українства, що і визначило мету даної статті.

Виклад основного матеріалу. «Консолідація – центральний чинник ефективності будь-якої соціальної дії, що потребує колективного розуму чи колективної насаги, не говорячи вже про ту чи іншу стратегічну мету, досягнення якої просто неможливе без задіяння цього феномену» [7, с. 100]. Консолідація українського суспільства

формується як ідея, що об'єднує всі політичні сили та соціальні суб'єкти довкола цінностей українців для забезпечення політичної стабільності, соціального розвитку і міжнародної злагоди в Україні. Українське суспільство, щоб консолідуватись має орієнтуватись на майбутнє, тобто воно повинно чітко уявляти кінцеву мету, якої прагне і мобілізувати свої зусилля для її досягнення [1]. Це підтверджують соціологічні дослідження Центру Разумкова, які демонструють, що основою для об'єднання громадян України стають «спільне бачення майбутнього напрямку розвитку держави (62%), спільні проблеми, які стоять перед громадянами України сьогодні (59%), спільна історія та спільні оцінки подій і діячів історичного минулого (43%)» [2, с. 11]. Практичними заходами, які сприяють консолідації суспільства, більшість громадян України вважають вирішення соціально-економічних проблем, підвищення загального рівня добробуту, подолання корупції, якісну зміну влади та справедливий розподіл суспільних благ [2, с. 17]. Тобто для конструктивної консолідації українського суспільства необхідні значні інтелектуальні, духовні та фінансові ресурси.

Оскільки у статті 11 Конституції України зазначається: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації...», то саме держава постає головним чинником згуртування українського суспільства і завдання консолідації суспільства, насамперед, покладено на державні інститути – політичну владу, політичну еліту та державних лідерів. Саме держава повинна гарантувати непорушність прав і свобод усіх громадян країни, незалежно від їхнього віку, статі, політичних і релігійних переконань, етнічного та соціального походження; вона має піклуватися про захист громадян і бути гарантом їхньої безпеки.

Консолідація суспільства залежить від багатьох чинників, серед яких – спільна територія проживання, культурні традиції, мова, історична пам'ять, економіка, релігія, система освіти та виховання. Потужними чинниками консолідації суспільства є формування політичної нації, розвиток громадянського суспільства та наявність

національної еліти, яка має бути взірцем суспільної єдності. Від здатності національної політичної, економічної, інтелектуальної та інших еліт виробляти стратегії розвитку держави, захищати її інтереси безпосередньо залежить консолідація суспільства. Демократичні засади формування української політичної нації забезпечують подальший розвиток всім етносам, які проживають на території України. Держава, побудована на засадах верховенства права, гарантує права і свободи кожного громадянина, що сприяє гуртуванню; водночас держава на основі законодавчо-правової бази регламентує й обов'язки громадян.

Держава зацікавлена в тому, щоб кожна її особистість максимально вписувалась в установлені нею правила і порядки. Кожна особистість у державі виконує певну соціальну роль і хоча реальна поведінка особистості несе на собі відбиток індивідуальності, проте здійснити свої плани вона не спроможна поза суспільством. Життєвий шлях особистості, її внутрішній світ і самосвідомість, міра та засоби реалізації бажаних програм не можуть існувати за межами конкретного суспільства, його способом існування, ситуації, збігу обставин, в сукупності яких людина здійснює той чи інший вибір. Особистість завжди стоїть перед проблемою вибору варіанту поведінки, визначення специфіки умов свого буття, можливості формування та реалізації власних соціальних якостей, здібностей і обдарувань, перспективи самореалізації як суб'єкта життя, вибору тієї чи іншої мети. І тут надзвичайно важливо, яким цінностям та орієнтаціям особистість надасть перевагу, які властивості та якості вона здобуде, бо саме від цього багато в чому будуть залежати духовне буття суспільства, ефективність його консолідації та розвиток.

Вміння орієнтуватися в життєвих реаліях, усвідомлювати сенс свого буття є соціальною потребою кожної особистості. Її життєвий вибір проявляється в тому, з якою мірою усвідомленості, цілеспрямованості й соціальної активності вона включається в соціум, реалізуючи особистісні й суспільні інтереси. Конституючим началом особистості є духовне буття, яке зв'язує її з нацією, суспільством, усім людським родом в його часово-просторовому та культурно-історичному розгортанні. Саме духовний принцип допомагає особистості адекватно відповісти на світоглядні й сенсожиттєві запитання, визначити, що є найголовнішим і найціннішим для неї. «Духовність, моральність – це той рівень розвитку особистості й суспільства, який є консолідуючою засадою, здатною об'єднати людей: це сила, що покликана стимулювати національне відродження України, забезпечити громадянський мир і злагоду в суспільстві» [6, с. 230]. Особистість з високою духовністю завжди прагне до самовдосконалення, до позитивних змін у суспільстві, до покращення життя в цілому у масштабах держави. Особистість у своєму розвитку просто зобов'язана підніматися на більш високий рівень духовного життя і в цьому її справжній сенс людського буття.

Однак у наші дні, коли в Україні існують складні міжетнічні стосунки серед населення, низький соціально-економічний рівень розвитку держави, несформоване громадянське суспільство, а також проявляються песимістичні на-

строї значної частини українців щодо майбутнього України, виникають зміни в усій системі ціннісних орієнтацій особистості з відповідними реакціями суб'єктів, причому ці реакції такі ж несхожі між собою, як несхожі особистості. В структурі індивідуальної свідомості особистості відбувається перебудова – перегляд життєвих ідеалів, переакцентація цілей, смаків та уявлень. Можливо, навіть здійснюється відмова від найфундаментальніших особистісних цінностей та переосмислення свого досвіду, що гальмує процеси консолідації суспільства. В таких умовах соціально-економічної кризи, зубожіння більшої частини населення України та зниження рівня його аналітичного мислення, позитивного ставлення до споживацького способу життя, дезорієнтація особистості посилюється. Внаслідок цього не дивно, що ціннісна картина сучасного українського суспільства та окремих його особистостей відрізняється посиленням егоцентричних, індивідуалістичних, прагматичних, утилітарних цінностей. Тому важко не погодитись з думкою М. Криворучко, який вказує, що сьогодні об'єктивною необхідністю стає потреба формування в особистості світогляду, який ґрунтується на таких ціннісних орієнтаціях як інтелектуальність (включає критичне мислення і глибокі знання), сімейність (сім'я – основа держави – актуально завжди), державність (суспільність), професійність (здобуття професії та трудова діяльність, що забезпечують і соціалізацію особистості, і безпеку її життєдіяльності) [3, с. 194]. Водночас сучасні ціннісні орієнтації особистості спрямовуються на самоактуалізацію її потенціалу, на пошуки реалізації власних можливостей поза тиском буття, або всупереч цьому тиску; на адекватне пристосування особистості до всіх навколишніх змін, тобто на витворення її динамічної структури, збереження внутрішнього особистісного смислового та буттєвого центру, самозбереження власного «Я».

Сьогодні консолідаційні процеси в українському суспільстві вимагають від кожної окремої особистості громадянської активності, яка передбачає зацікавленість суспільною і громадською роботою, ініціативність і відповідальність, а також усвідомлення особистістю власної ролі та значення в житті країни. Громадянська активність є показником цивілізованості суспільства, вона характеризує особистість як громадянина держави, що прагне до активної участі у всіх справах суспільства, чітко усвідомлюючи свої права і обов'язки. «Громадянська активність – це структурно-змістовна якість особистості, що формується та розвивається на основі власних ціннісних орієнтацій, враховуючи цінності суспільства та правові норми й вимоги держави, направляє діяльність, поведінку, спілкування людини, як представника соціального, на створення світу громадянських відносин та відображає характер інституціональної взаємодії з владою» [4, с. 138]. Громадянська активність кожної особистості не віддільна від її громадянської позиції, вона складає основу цінності та цілісності особистості. Громадянська активність як відомо, не прописана в нормативних документах, проте її показниками постають участь і діяльність особистості в громадських об'єднаннях та рухах.

Це не просто перебування особистістю в певній організації, а постійна кропітка робота на благо суспільства, що вимагає багато часу й зусиль. Результатом такої складної і відповідальної праці стає високий рівень розвитку громадянського суспільства, а отже, узгодженість між громадськістю і державою, забезпечення прав і свобод кожного громадянина та пріоритет громадянських прав у порівнянні з державними законами, порозуміння у процесі прийняття суспільно важливих рішень, створення сприятливих умов для самореалізації особистості.

Оскільки в нашій державі недостатньо ініціатив і ефективних програм, які б були спрямовані на співпрацю та солідарність різних соціальних груп і громад (наприклад, етнічних, релігійних, територіальних та ін.), то в українському суспільстві має формуватися, насамперед, авторитет самодостатньої особистості, яка вміє переборювати труднощі й перешкоди. Особистість, яка здатна до мобільної адаптації у різних соціальних ситуаціях, здатна зберегти й захистити свою ідентичність, самостійно шукати рішення екстраординарних проблем. Бо від можливості ефективною відповіді на «виклик часу» залежить не лише успіх становлення та самореалізації кожної конкретної особистості, а й української держави в цілому. Не слід ігнорувати й матеріальні чинники, адже досвід згуртування ЄС демонструє, що для об'єднання націй і спільнот «неабияке значення мають економічна кооперація, державно-приватне партнерство, міжрегіональне співробітництво, транспортне сполучення, розвинена інфраструктура, рівний доступ до державних послуг і суспільних благ, довіра, солідарність та суспільна інтеграція» [5, с. 37].

Таким чином, обов'язковою умовою формування особистості, яка здатна ефективно включатися в процеси консолідації українського суспільства, є її можливість набувати таких властивостей як громадянська активність, співпричетність, відповідальність, соціальна інтеграція та толерантність. При цьому свобода особистості та її самореалізація виступають як вільне розкриття

індивідуальності в процесі її багатогранної діяльності, як умова і можливість здійснення сутнісних сил особистості. Явище свободи передбачає, що особистість вільно реалізує свої потреби, бажання, інтереси та здібності, інтелектуальний та вольовий потенціали у відповідності з власним розумінням буття. Проте свобода особистості – це не всюдозволеність, вона повинна спрямовуватись на гуманістичні цілі, щоб не стала антиподом ідеям порядку і права. Тому особистість має усвідомлювати необхідність поєднання ідеї свободи з гуманістичним правовим обмеженням діяльності людини. Формування власних людських якостей – це для особистості не тільки значуща мета, але й відповідальний спосіб буття, адже від цього великою мірою залежать як самореалізація, самоствердження і соціальний статус особистості, так і впроваджувані реформи в Україні та консолідація суспільства. Важливо, щоб внутрішніми і зовнішніми регуляторами поведінки особистості стали норми правового і конституційного законів, які складають систему гуманістичних і демократичних принципів.

Висновки і пропозиції. Отже, українське суспільство перебуває в непростій ситуації пошуку шляхів консолідації для подальшого забезпечення поступу української нації. Креативна, самостійна, повноправна і активна особистість, яка відчуває свою співпричетність з українською нацією та реалізує свої потенційні можливості на благо України, сприяє згуртуванню соціуму. Консолідація українського суспільства заради соціально-економічного і духовного зростання держави, політичної стабільності та добробуту повинна базуватися на основі поваги і толерантності до кожної окремо взятої особистості. Зазначені завдання можна впроваджувати за допомогою конкретних державних спрямувань у сфері гуманітарної політики (культурної, освітньо-виховної, інформаційної та ін.). Важливо, щоб консолідація українського суспільства була не абстрактним поняттям, а мала чітко сформульовану програму з прописаними механізмами її виконання, що поступово і наполегливо втілюються в життя.

Список літератури:

1. Авер'янова Н. М. Основні чинники консолідації українського суспільства // Філософсько-гуманітарні читання: Збірка наукових праць. – Дніпропетровськ: ДЗ «ДМА», 2016. – Випуск 3. – 277 с. – С. 54–58.
2. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р. – К.: Центр Разумкова, 2016. – 100 с.
3. Криворучко М. Ю. Ціннісні орієнтири особистості як аспект безпеки життєдіяльності // Науковий журнал «Молодий вчений». – 2016. – № 9 (36) вересень. – С. 192–196.
4. Курилюк Н. Активна громадянська позиція молоді: поняття, сучасний стан, фактори впливу сучасного інформаційного простору / Наталія Курилюк // Актуальні проблеми громадянської освіти та виховання: український та зарубіжний досвід. Матеріали Першої науково-практичної конференції (Острого, 19 червня 2013 р.). – Острого: ГО «Центр демократичного лідерства, НУ «Острозька академія», 2013. – 234 с. – С. 135–139.
5. Оржель О. Консолідація українського суспільства на основі національної ідеї: перспективи й обмеження (з точки зору європейського досвіду) / Олена Оржель // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2012. – № 2. – С. 28–38.
6. Пірен М., Ребкало В. Духовність особистості – основна цінність демократичного суспільства / Марія Пірен, Валерій Ребкало // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2011. – № 2. – С. 229–236.
7. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Монографія / М. Т. Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с.

Аверьянова Н.Н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГРАЖДАНСКАЯ АКТИВНОСТЬ ЛИЧНОСТИ КАК КОНСОЛИДАЦИОННЫЙ ФАКТОР УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

В статье анализируется проблема консолидации украинского общества в современных условиях. Процесс консолидации длительный и нелегкий, он составляет главную социально-практическую задачу развития социума. Консолидация украинского общества зависит от ряда факторов, среди которых важное место принадлежит и гражданской активности личности. Показано, что для развития украинской государственности необходимо чувство национального единства общества и согласования стратегических перспектив развития нации.

Ключевые слова: украинское общество, консолидация общества, личность, гражданская активность личности.

Averianova N.N.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE CIVIL ACTIVITY OF A PERSON AS CONSOLIDATION'S FACTOR OF UKRAINIAN SOCIETY

Summary

The author analyzes the problem of consolidation of Ukrainian society under modern conditions. The process of consolidation is protracted and complicated, it constitutes the main socio-political task of society's development. The consolidation of Ukraine society depends on a number of factors, among them the civil activity of a person plays an important role. It is shown, that for the further development of the Ukrainian statehood the feeling of the national unity of society and the agreement about strategical perspectives of the nation's progress are necessary.

Keywords: Ukrainian society, consolidation of society, personality, civil activity of a person.

УДК 111.1(477.81/82)

ПЕРСПЕКТИВИ РЕЛІГІЙНОГО БУТТЯ ВОЛИНСЬКОГО РЕГІОНУ

Булига І.І.

Рівненський державний гуманітарний університет

Сучасний світ знаходиться у стані стрімкого відходу від попереднього світогляду. З цієї точки зору, релігія на сьогодні знаходиться у критичній ситуації, виходом з якої не є пошук альтернативи постмодерну чи його заперечення, а усвідомлення і прийняття незворотності змін у світогляді і породженої цим духовної ситуації. Таким чином, зміни у свідомості людей суттєво впливають на християнство, що у дослідженні перспектив релігійного майбутнього Волинського регіону набуває особливої ваги. У цьому регіоні формується власна регіональна релігійна, духовна культурна традиція. Вона, безумовно, має християнське забарвлення, проте в умовах глобалізації та постмодерну, релігійної свободи та плюралізації релігійного життя набуває якісно нової специфіки. Відтак регіональна конфесійна модель Волині є системою різних релігійних об'єднань, в якій домінує православ'я. Актуальними проблемами в регіоні є відсутність, насамперед, стійкого діалогу між представниками православних конфесій, що призводить (ця тенденція буде зберігатися) до виникнення конфліктних ситуацій. Останній факт поряд з активною соціальною діяльністю сприятиме «протестанізації» Волинського регіону.

Ключові слова: постмодерн, Волинський регіон, релігійна сфера, християнство, конфесії.

Постановка проблеми. Складні внутріконфесійні процеси, що відбуваються в усіх без винятку релігіях України, пов'язані з глобальними змінами сфер духовного життя. Це, зокрема: розвал колоніальної і тоталітарної систем, міграція зі Сходу і Півдня на Захід і Північ, євангелізація та ісламізація певних країн і ареалів. Як наслідок, католицизм втрачає свої позиції в Європі та Латинській Америці, проте набуває дедалі більш відчутної ваги в Африці; пізньопротестантські конфесії активізують свою діяльність на усіх континентах; іслам змінює конфесійний ландшафт своєї присутності та розширює географію впливу. Поряд з ісламом, буддизм та індуїзм, окрім Азії, завдяки міграції сповідників, проникають в інші регіони світу, створюючи, на думку П. Яроцького, – «замкнені анклавні своїх спільнот, які не піддаються культурній та релігійній асиміляції в країнах своєї міграції» [7, с. 28]. Нині Україна відчуває вплив мегатенденцій світового релігійного розвитку. У такій динаміці особливої ваги набуває розгляд проблем, пов'язаних з перспективами функціонування конфесійного середовища як загальносвітового, так і регіонального масштабів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ступінь наукової розробленості даної проблеми на сьогодні аж ніяк не можна назвати вичерпною. Зокрема загальносвітові та загальноукраїнські тенденції релігійного майбутнього досліджувались у працях вітчизняних і зарубіжних науковців, посеред яких відзначимо В. Єленського, А. Колодного, П. Павленка, Л. Филипович, Ю. Чорноморця, П. Яроцького та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Здійснивши аналіз попередніх досліджень, нами встановлено, що актуальними залишаються питання регіонального релігійного розвитку, зокрема: Який вплив мають/набувають релігійні інституції Волині на суспільство? Чи наявність внутрішньоконфесійних/міжконфесійних проблем не призведе/призводить у майбутньому до формування «номінально» релігійного суспільства? Які конфесії найбільш часом будуть домінувати на релігійній мапі Волинського регіону? Адже, сильний регіоналізм був одним із важливих

чинників української історії та нині залишається потужним резервом саморозвитку територіальних соціумів. Під таким оглядом, нова суспільно-політична роль регіонів вимагає дослідження у максимально широкому міждисциплінарному контексті і нагальних проблем релігійного розвитку в локальному вимірі, індивідуалізованому певним культурно-історичним ландшафтом. Окрім того, у проблемному розрізі нашої теми не варто випускати з уваги і той факт, що глибокі суспільні трансформації транзитних суспільств справили надзвичайний вплив на розвиток релігійно-конфесійної сфери регіонів.

Відтак метою дослідження постає аналіз перспектив релігійного буття Волинського регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах, коли специфічними рисами соціально-психологічного стану сучасного українського суспільства є тривожність, еkleктизм, плюралізм поглядів, злам старих стереотипів та заміна/пошук нових, нові світоглядні пріоритети, активізується пошук релігійних орієнтирів, які пов'язані здебільшого зі зміною релігійних парадигм, із новою епохою в їх розвитку (постіндустріальною, постхристиянською, постмодерною, інформаційною тощо). Відтак сучасний світ знаходиться у стані стрімкого відходу від попереднього світогляду. Таким чином зміни у свідомості людей суттєво впливають на християнство, що у дослідженні перспектив конфесійного майбутнього Волинського регіону набуває особливої ваги. У цьому регіоні формується власна регіональна релігійна, духовна культурна традиція. Вона, безумовно, має християнське забарвлення, проте в умовах глобалізації та постмодерну, релігійної свободи та плюралізації релігійного життя набуває якісно нової специфіки, на окремих тенденціях якої ми зупинимось детальніше.

По-перше, релігійна сфера не може залишатися осторонь від глобальних процесів сучасного світу. Таким чином із відкритістю світові Україна, а відтак і Волинський регіон відчули як його досягнення, так і проблеми. Тому позитивні набути плюралізму та свободи совісті, вільного вибору власного світогляду стали не лише здобутком, але і серйозним випробуванням. І у цьому аспекті, на

думку О. Недавньої, після періоду «нав'язуваного єдино-правильного світогляду та державного атеїзму прийшли нові виклики. Серед них – відносини Церков, старих і нових, між собою, з владою, з атеїстами, інаквовірними, після підпільної діяльності чи «внутрішньої» еміграції – діяльність в суспільстві вільному» [3, с. 115].

Перед такими викликами постали віруючі та номінально віруючі, прихожани/віряни та ті, хто відносить себе до певної релігійно-церковної, духовно-культурної традиції Волинського регіону. Проте, попри міжконфесійні конфлікти, скандали в церковному середовищі, з усіх інституцій у свідомості пересічного волинянина Церква користується найвищим ступенем суспільної довіри.

По-друге, діяльність релігійних організацій Волинського регіону відбувається в певному полі політичних інтересів. Хоча релігійні організації де-юре не проводять власної політики, все ж де-факто виступають з підтримкою певних політичних сил, часто виконуючи функції арбітра стосовно політичного, в тому числі електорального вибору. Наголосимо, що у цьому контексті і надалі політику регіону розглядатиме релігію як засіб досягнення нерелігійної мети – в боротьбі за свій електорат вони будуть враховувати релігійні настрої виборців. А відтак і публічно демонструвати свою підтримку тієї чи іншої конфесії.

По-третє, тривають процеси збільшення посеред волинян тих, хто називає себе просто християнами. Такі умонастрої, за нашими спостереженнями, особливо іманентні в середовищі волинської інтелігенції. Тобто формується новий тип спільноти, яка ідентифікує себе насамперед з духовною певною єдністю, а не інституціональною релігією. Відтак, на думку Л. Филипович проходить об'єднання не загальним минулим, а на основі сучасних цінностей спільним майбутнім. Адже, «люди краще сприймають не інституціоналізовану, а духовну єдність, бо не потрібно відмовлятися від своєї автономії та самостійності, від звичаїв і традицій» [5, с. 62].

Зрештою, нині у самій Європі «християнство втрачає підґрунтя культурного чинника. Великі історичні християнські Церкви відчувають свою пригніченість через надмірну інституціоналізованість, інституційну регламентованість, і, найголовніше, відсутність живої віри» [7, с. 29]. П. Яроцький, цитуючи папу Бенедикта XVI, зазначає: «У минулих десятиріччях ще можна було знайти сенс християнства, об'єднуючий у спільноту цілі покоління, які вирости в тіні віри, що формувала культуру. Сьогодні, на жаль, маємо справу з драмою фрагментарності, спостерігаємо явище, коли люди номінально належать до церкви, ведуть спосіб життя суперечним з вірою. Проголошення Христа Спасителем світу сьогодні трудніше, ніж в минулому» [8, с. 103].

Апелюючи до пасторальних теологів, український релігієзнавець П. Л. Яроцький, вважає необхідним сьогодні для церкви кардинально змінити свою місію, щоб підняти свій авторитет, розширити суспільну присутність, стати соціальною совістю суспільства. «Саме тому, запропонований інший образ церкви, який є ні продовженням старого, ні закордонним запозиченням. Цей образ має спиратися на досвід пройдених років тоталітарного тиску, витримати випробу-

вання сучасності й бути відкритим до майбутнього. Тобто, йдеться про формування і становлення нового типу церкви майбутнього, яка могла б «вписатися» у сучасний світ секуляризму, релігійного індіферентизму, світоглядного релятивізму і практичного атеїзму [9, с. 273, с. 276].

Якщо з однієї сторони, глобалізація сприяє інтеграції духовного світу людства, з іншої – створює нові ресурси для суспільних трансформацій. Відтак християнство має реагувати на потреби часу і демонструвати свій «відгук» на «виклики» часу. І у цьому контексті кожна конфесія Волинського регіону не може не реагувати на соціокультурні трансформації сучасного світу, адже у зворотному випадку це буде загрожувати втратою для неї своїх послідовників. І перед Волинським регіоном, як і перед Україною в цілому, постає вибір «або вийти за «огорожу» своєї традиції, подивитися на себе з глобальної точки зору, вписати себе в світ, що змінюється, або зануритися у внутрішні проблеми власних конфесій» [5 с. 63].

По-четверте, ми можемо і говорити про те, що одним із головних трендів розвитку релігійності на Волині (як і в Україні) стає так звана релігійна конверсія, в результаті якої індивід втрачає традиційний конфесійний статус і набуває нових релігійних й квазірелігійних ідентифікацій. Тому, якщо мешканці Волинського регіону (як до слова й інших регіонів теж) все ж ідентифікують себе з належністю до певної релігійної традиції, вони не завжди розділяють її віровчення, приймають участь в її обрядах, є активними членами релігійної общини, переймаються її життям. За умов, коли великі групи людей отримують неефективну релігійну соціалізацію, суб'єктивна релігійність схильна бути різномірною, ніж організована релігійна діяльність [1, с. 149].

По-п'яте, іншим фактом вартим уваги є те, що саме православна релігійність нині часто носить декларативний характер. Кількість православних віруючих, які знають віроповчальні істини, повністю виконують релігійні практики (здійснення молитви, участь у богослужінні, причастя, сповідь), як показують наші спостереження, є не такою поширеною. З однієї сторони релігійну поведінку православного-віруючого Волині активізує психологічний клімат, коли «церковність» набуває рис соціально легітимізованої і заохочуваної поведінки людини. З іншої ж сторони, сучасний православний віруючий (причому таких є більшість у кількісному відношенні) не докладає жодних зусиль для регулярного відвідування храму, молитви, погано знає церковне учення. Його віра еклектична та номінальна. Причому перехід у групу традиційних віруючих з-поміж цієї когорти є малоімовірним та не чисельним і не показує вагомих змін у релігійній ситуації регіону [2, с. 135-136].

Окрім того, не можемо обійти і того факту, що в сучасну епоху постмодерну, православні віруючі, для того щоб зберегти власну ідентичність та відтворити її в нових, якісно інших соціокультурних умовах (відмінних від традиційного суспільства в якому формувалось православ'я) звертаються до так званих витоків релігії. Останнє призводить до розгортання у релігійній системі православ'я такого феномену як релігійний фун-

даменталізм. Соціальною базою православного фундаменталізму на Волині за нашими спостереженнями, є здебільшого жінки старшого покоління, в меншості – інтелігенція (в основному російськомовна). Проте прихильники радикального фундаменталізму у православ'ї на Волині складають незначну частину віруючих, але стабільну [2, с. 139-140]. Вважаємо, що така тенденція буде зберігатися і у недалекому майбутньому.

По-шосте, тенденцією релігійного розвитку кінця ХХ – початку ХХІ століття є активізація протестантських течій у Волинському регіоні та, відповідно, збільшення кількості віруючих-протестантів. Зрештою це дає підстави говорити про протестанізацію Волинського регіону. Ми вважаємо, що ця тенденція у найближче десятиліття буде домінантною.

Таким процесам сприяє: активне просування протестантизму зі сторони його послідовників; збіг протестантської етики та цінностей, що сприяють формуванню моделей поведінки у суспільствах з ринковою економікою; бажання реалізувати свою колективну суб'єктність (цей фактор успішно реалізується, насамперед, у протестантських общинах). Загалом протестантські віровчення носять глобальний характер. Адже вони універсальні за своєю ідейною суттю. Тому «ставка глобальної протестантської ідеології на масову культуру, молодіжну субкультуру, надзвичайна чутливість і гнучкість, емоційність і молодіжний стиль подання євангельської проповіді відповідно до вимог сучасності забезпечує в максимально короткий термін покрити для себе великі маси людей» [4, с. 268].

По-сьоме, і надалі найпроблемнішою точкою у міжконфесійних стосунках залишаються/залишатимуться міжправославні. Адже міжправославний конфлікт в сучасній Україні, а відтак і на Рівненщині мало схожий на традиційні релігійні конфлікти, що відбуваються за усталеними моделями і в своїй основі є міжінституційними конфліктами. Ситуація у міжправославних відносинах України в цілому та Волинського регіону, зокрема, продиктована наявним конфліктом ідентичностей. У аспекті нинішніх реалій ідентичність православних різко поляризується.

Окрім того, не можемо не зважати на той факт, що у буденній свідомості пересічного волинянина переважно панують уявлення про канонічність тільки того православ'я, що знаходиться в єхаристійній єдності із РПЦ МП, а відтак всі інші православні – не благодатні і розкольничі. Підтриманню такого сприйняття сприяє і офіційна позиція РПЦ МП, яка зацікавлена не стільки в цінностях релігійного порядку, скільки у підтримці на належному рівні свого впливу на населення. І ці стереотипи здолати православної свідомості навіть складніше, ніж католикам, протестантам та віруючим інших віросповідань.

Безумовно, що такі кризові прояви в сучасному українському православ'ї потрібно оцінювати в контексті реальної релігійної, політичної, духовної ситуації в Україні. Самостійне значення цього міжцерковного конфлікту було б незначним, якби він не мав під собою суспільно-політичного ґрунту. Звичайно, такі непорозуміння не сприяють росту авторитету на міжнародній арені та сприйняття нашої держави міжнародним

співтовариством як рівноправного члена. Адже наявність духовного консенсусу в суспільстві є запорукою успішного вирішення багатьох економічних, політичних, соціальних проблем. З іншої ж сторони, навіть низка успішних країн не забезпечена від можливості розгортання конфліктів на релігійному ґрунті.

По-восьме, стверджувати те, що конфесійна карта Волинського регіону вже склалася, не можна. Якщо і навіть офіційна статистика декілька років поспіль демонструє нам відносно тогочасні дані. Проте, ми не можемо не помічати, що щороку на Волинських теренах з'являються нові течії. Зокрема, практичним виявом таких міркувань стала поява на Волині буддійської громади. І, хоча, звичайно, вона кардинально не вплинула на динаміку конфесійної присутності у регіоні, проте цей факт може, в майбутньому, стати прецедентом для поширення нових, нетрадиційних для регіону віросповідань.

До того, ж зважаючи на те, що у Волинському регіоні є достатня кількість внутрішніх переселенців, посеред яких вагома кількість кримських татар, думаємо, що, в майбутньому у цьому регіоні є всі перспективи для активного проникнення ісламу.

Отже, вважаємо, що в недалекому майбутньому буде зберігатися наступна класифікація релігійних об'єднань, зважаючи на їх організаційну структуру: жорсткі ієрархічні структури (Православні церкви, альтернативні православні об'єднання, католицькі церкви – РКЦ, УГКЦ), низка протестантських конфесій – Свідки Єгови, Адвентисти сьомого дня; нетрадиційні релігійні об'єднання – Церква Ісуса Христа Святих останніх днів (мормони); союзи та об'єднання з широким автономією помісних общин – більшість протестантських конфесій – п'ятидесятники, баптисти; іудейські об'єднання; об'єднання мережевого типу без центрального підпорядкування – нетрадиційні релігійні течії та рухи.

По-дев'яте, зважаючи на те, що в епоху постмодерну інфосфера залишається одним із ключових сегментів людського буття, сфера релігійної діяльності не може відповідним чином реагувати на потреби часу. Відтак зміна умов функціонування релігії, що покликана до життя процесами модернізації суспільства, призводить до того, що релігійні дискурси все частіше презентуються через медійне поле, релігійна ідентичність конструюється в рамках тієї чи іншої форми медіатизації релігії, а релігійні структури, із-за їх включеності в безперервні комунікаційні потоки виявляються відкритими.

У цьому аспекті важливого значення набуває активне освоєння інформаційного простору традиційними релігійними організаціями. Саме через мережу Інтернет конфесії Волинського регіону здійснюють свою місіонерську діяльність, продукуючи нові форми релігійної поведінки: онлайн-церква, кібер-паломництво, кібер-молитва.

Висновки. Таким чином, кардинальні трансформації українського суспільства ХХ-ХХІ ст. ознаменували зміни і в релігійній сфері Волинського регіону. У цьому регіоні формується власна регіональна релігійна, духовна культурна традиція. Вона, безумовно, має християнське забарвлення, проте в умовах глобалізації та постмодер-

ну, релігійної свободи та плюралізації релігійного життя набуває якісно нової специфіки.

Сучасні реалії засвідчують, що релігія і Церква для населення цього регіону залишається/залишатиметься вагомим складовим способом його буттєвості. Причому регіональна конфесійна модель є системою різних релігійних об'єднань, в якій хоча і домінує православ'я, проте протес-

тантизм демонструє стійку та стабільну тенденцію активного росту. Хоча актуальними проблемами в регіоні є відсутність стійкого діалогу між представниками православних конфесій та політизація релігійного життя. Ці тенденції набувають особливої ваги, адже можуть, у майбутньому, призвести до виникнення конфліктних ситуацій на релігійному ґрунті.

Список літератури:

1. Булига І. І. Позаконфесійна релігійність в контексті соціокультурних процесів сучасної Волині / І. І. Булига // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. – № 1-2 (13-14). – С. 145-149.
2. Булига І. І. Сучасний православний віруючий Волині: спроба релігієзнавчого аналізу / І. І. Булига // Андріївський вісник: історико-богословський щорічний журнал Рівненської Духовної семінарії Української Православної Церкви Київського Патріархату // Ред. кол.: кандидат богословських наук, ректор РДС прот. Віталій Лотоцький (гол. ред) [та ін.]. – Рівне, 2015. – № 4. – С. 134-141.
3. Недавня О. Доля української ідентичності в умовах поліконфесійного світу / О. Недавня // Релігія-світ Україна. Колективна монографія в 3-х книгах за науковою редакцією професорів А. Колодного і Л. Филипович. Книга III: Релігійні процеси в перспективі їх виявів // Українське релігієзнавство. – К., 2012. – № 61. – 550 с. – С. 112-133.
4. Павленко П. Стратегії конфесій і церков за умов глобалізації / П. Павленко // Релігія-світ Україна. Колективна монографія в 3-х книгах за науковою редакцією професорів А. Колодного і Л. Филипович. Книга I: Релігія у світі культурно-цивілізаційного діалогу // Українське релігієзнавство. – К., 2010. – № 56. – 550 с. – С. 237-273.
5. Филипович Л. Трансформація функціональності релігії в сучасну добу: причини і наслідки / Л. Филипович // Українське релігієзнавство: науковий бюлетень. Релігія в проблемах її структури і функціональності / за наук. ред. А. Колодного, – К., 2016 – № 78. – С. 61-67.
6. Филипович Л. Неорелігійні процеси в контексті світового релігійного розвитку / Л. Филипович // Релігія – світ – Україна. Колективна монографія в 3-х книгах за науковою редакцією професорів А. Колодного і Л. Филипович. Книга III: Релігійні процеси в перспективі їх виявів // Українське релігієзнавство. – К., 2012. – № 61. – 550 с. – С. 91-104.
7. Яроцький П. Л. Кордони країн і кордони релігій / П. Яроцький // Релігія – світ – Україна. Колективна монографія в 3-х книгах за науковою редакцією професорів А. Колодного і Л. Филипович. Книга III: Релігійні процеси в перспективі їх виявів // Українське релігієзнавство. – К., 2012. – № 61. – 550 с. – С. 8-34.
8. Яроцький П. Нова «євангелізація церкви та світу» в секулярному контексті / П. Яроцький // Українське релігієзнавство: науковий бюлетень. Релігія в проблемах її структури і функціональності / за наук. ред. А. Колодного, – К., 2016 – № 78. – С. 100-107.
9. Яроцький П. Л. Релігієзнавство (Сучасні релігійні процеси у світі й Україні): підручник / Яроцький П. Л. – К.: Кондор-Видавництво, 2013. – 442 с.

Булыга И.И.

Ровенский государственный гуманитарный университет

ПЕРСПЕКТИВЫ РЕЛИГИОЗНОГО БЫТИЯ ВОЛЫНСКОГО РЕГИОНА

Аннотация

Современный мир находится в состоянии стремительного ухода от предыдущего мировоззрения. С этой точки зрения, религия сегодня пребывает в критической ситуации, выходом из которой не является поиск альтернативы постмодерна или его отрицание, а осознание и принятие необратимости изменений в мировоззрении и порожденной им духовной ситуацией. Таким образом, изменения в сознании людей существенно влияют на христианство, что в исследовании перспектив религиозного будущего Волынского региона приобретает особое значение. В этом регионе формируется собственная региональная религиозная, духовная культурная традиция. Она, безусловно, имеет христианскую окраску, однако в условиях глобализации и постмодерна, религиозной свободы и плюрализации религиозной жизни приобретает качественно новую специфику. Поэтому региональная конфессиональная модель Волыни является системой различных религиозных объединений, в которой доминирует православие. Актуальными проблемами в регионе является отсутствие, прежде всего, устойчивого диалога между представителями православных конфессий, что приводит (эта тенденция будет сохраняться) к возникновению конфликтных ситуаций. Последний факт наряду с активной социальной деятельностью протестантов способствует «протестанизации» Волынского региона.

Ключевые слова: постмодерн, Волынский регион, религиозная сфера, христианство, конфессии.

Bulyga I.I.

Rivne State Humanitarian University

PROSPECTS FOR THE RELIGIOUS LIFE OF VOLYN REGION

Summary

The modern world is in a state of rapid departure from the previous outlook. From this perspective, religion today is in a critical situation, the release of which is not a search for alternatives of postmodern or its denial, but awareness and acceptance of irreversible changes in outlook and in spiritual situation, which is caused by this. Therefore, changes in human consciousness greatly affect Christianity, that in the study of religious prospects of Volyn region is of particular importance. In this region their own regional religious, spiritual and cultural tradition is formed. It definitely has Christian characteristics, but in circumstances of globalization and postmodern, religious freedom and pluralism of religious life acquires a qualitatively new specificity. Thus, the regional confessional model of Volyn is a system of different religious communities, in which dominates the Orthodox Church. Current problem in the region is primarily the lack of sustainable dialogue between the representatives of Orthodox denominations, what leads (and this trend will continue) to conflict situations. The latter fact, along with the active social activities will conduce to the spread of Protestantism in the Volyn region.

Keywords: postmodern, Volyn region, religious field, Christianity, confessions.

УДК 315.28:1

ОСОБЛИВОСТІ ТА РОЛЬ ПУБЛІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ В СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ

Васильєва Л.А.

Національний аерокосмічний університет імені М.С. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

У статті автором представлено осмислення феномену публічних комунікацій як ефективного інструменту глобального простору. Розкриваються його основні характеристики на основі деяких комунікативних моделей. Автором підкреслює, що при сучасному технічному розвитку і різких точках «біфуркації» сучасної цивілізації, існує ймовірність комунікативних впроваджень в сторону абсолютної публічності і технік відкритого продуктивного діалогу. Публічне, загальне, відкрите можливо тільки за умови розуміння залежності єдиного від загального на рівні цивілізації.

Ключові слова: публічні комунікації, моделі комунікації, абсолютна публічність, інформаційне суспільство, глобалізація.

Постановка проблеми. Нове століття за прахунок передових технологій ознаменується бурхливим розвитком й формуванням гіпермасового інформаційного середовища, зростанням ролі комунікації у відкритому глобалізаційному просторі й становленням багатовекторної системи активних публічних комунікацій, що набувають передових форм, особливостей та характеристик й в повній мірі орієнтуються на технічну перенасиченість. «Світ навколо стає все менш визначеним, а його структури – все менш довговічними... На місце визначеної матеріальної основи інформаційного суспільства – капіталу й праці, приходить безмежна інформація й знання... влада сили й грошей переходить у владу інформації» [9, с. 32]. В умовах постійної відкритої конкуренції, боротьби й терористичної деструкції, сучасна публічна сфера під впливом влади інформації стає активним каталізатором поглядів, ціннісних орієнтирів. Саме публічні комунікації стають тим недооціненим і неосмисленим до кінця феноменом філософської рефлексії, який «здатен вплинути на не зовсім зрозумілий каузальний механізм кореляції комунікативних навиків з формуванням картини світу» [3, с. 199].

Феномен публічних комунікацій являє собою виклик і проблему для соціально-філософського знання, оскільки саме тепер збільшується розрив між бурхливим зростанням практичних проявів публічності в найрізноманітніших сферах суспільного життя та її вузькими теоретичними рамками осмислення, визначення в науці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато авторів вважають, що практично вся філософія за останні сто років, так або інакше була пов'язана саме з проблемами комунікації та імплантациєю технологій публічних комунікацій у всі сфери життя. Саме тому фокус досліджень публічності спрямовано на різні форми прояву цього феномену – від публічних просторів у політичній сфері до визначення його соціокультурних меж: Х. Арендт, Ю. Габермас, М. Гарселон, Е. Гідденс, Дж. Ван Дейк, Р. Дойч, М. Девіс, Ш. Зукін, М. Кастельс, Н. Луман, Т. Флю, Н. Фрейзер, С. А. Наумов, Д. Заєць, С. С. Гусев.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Будь-який дослідник, що вивчає ті чи інші комунікативні аспекти й процеси стикається з однією загальною проблемою – відсутністю загальноприйнятої теорії комунікації,

й зокрема, єдиної теорії публічних комунікацій. Саме міждисциплінарність комунікативного знання ускладнює можливість знаходження єдиної парадигми теорії публічних комунікацій, осмислення сутнісної природи самої публічності, її характеристик, спеціальних методів та технік.

Метою статті є осмислення феномену публічних комунікацій як комунікативного інструменту сучасного глобального простору й розкриття його сутнісних характеристик.

Виклад основного матеріалу. Як було зазначено вище, за рахунок інтенсивної трансформації в інформаційному середовищі й публічній сфері по відношенню до сучасного суспільства можна зафіксувати дві проблеми: «проблему становлення нового типу соціальності з новими постійно оновленими й варіативними типами нормативності, та проблему раціональних уявлень цих типів в соціальній думці» [8, с. 241]. На основі цього стає необхідним осмислення публічних комунікацій в рамках деяких комунікативних моделей, що можуть впливати на структуру й характер суспільних відношень. Перша модель на яку слід звернути увагу – модель двоступеневої комунікації, що була розроблена П. Лазарсфельдом, Б. Берельсоном та Г. Годе при дослідженні масових комунікацій. Автори теорії доводять, що інформація, яку надають ЗМІ, засвоюється масовою аудиторією не безпосередньо і не відразу, а у два етапи: на першому етапі передана інформація досягає особливої категорії впливових і активних людей – «лідерів думок», а вже потім через формальні канали комунікації вона доводиться до ЗМІ; на другому, – лідери думок передають послання безпосередньо в міжособистісному спілкуванні. Цікаво, що подальші дослідження привели до модифікації даної теорії і створення концепції багатоступеневого потоку інформації з двосторонньою симетричністю – оскільки лідери думок самі постійно знаходяться під впливом інших авторитетніших лідерів думок. В контексті такої комунікативної моделі публічність є занадто обмеженою окремими каналами комунікації, особистими інтересами й пріоритетами лідерів думок, їх цілями та ідеями, що призводить до сильного перекошу інформаційно-публічного простору з активізацією маніпулятивної складової. Такий прояв публічності повністю суперечить тезам класиків, що приділили багато уваги осмисленню цього феномену: «Публічність.. не пропонує будь-яких типів контролю» [14, с. 58], «Практика публічних комунікацій починається там, де закінчується управління, там де починається принципіальна некерованість та неконтрольованість» [1, с. 154].

Друга комунікативна модель на яку ми звертаємо увагу, є модель відомого німецького соціолога Е. Ноель-Нойман – «спіраль мовчання». Цією моделлю автор доводить, що у звичайних умовах середньостатистичному індивіду важко орієнтуватися в правильності своїх думок і поведінки, тоді як в сформованому натовпі з конкретними пріоритетами й ідеалами, його становище зовсім інше. В такій обмеженій за своїми рамками комунікативній моделі він знаходиться під повним впливом натовпу й здатен навмисне приховувати свої особисті думки, що не збігаються з більшістю: «У спонтанному натовпі від індивіда взагалі не вимагається ретельної перевірки

того, що можна чи потрібно публічно виявити; основну сферу впливу – страх перед ізоляцією – вимкнено, індивід відчуває себе частиною цілого й може не боятися контролюючої інстанції» [10]. Такий аналіз взаємозв'язків між масовою та міжособистісною комунікацією, частково розкриває сутність публічної комунікації, яка здобуває характеристику співвідношення. Ця характеристика проявляється в тім, що люди, намагаючись приховати свої ціннісні переконання, що суперечать поглядам більшості, в публічній сфері мають безапеляційно погоджуватись з думкою Іншої більшості: «зі зростанням рядів більшості її представники втрачають з часом здатність аргументувати свої переконання, не стикаючись з носіями інших поглядів.. суспільство погрожує ім ізоляцією й відторгненням» [1, с. 164]. Публічна комунікація з характеристикою співвідношення втрачає властивість бути відкритим громадським індикатором, а перетворюється на театральне дійство, що реконструює особистісні цінності, потреби індивідів. За таких умов «фігура публічних комунікацій усвідомлює себе діючою не в світі відомих об'єктів, а в світі незнаних Інших. Інші – це ті, що володіють іншими уявленнями, які часто суперечать представленим діям, мають особисту рефлексію, намагаються захватити нею всіх. Тому неможливо вибудувати таке знання про Інших, яке було б ширшим й більшим за знання Інших. Задача Інших полягає в тому, щоб як мінімум затвердити особисте існування, а як максимум – створити новий порядок» [8, с. 244]. В цій моделі комунікації головним чинником стає зміст самої комунікації: «загальне можливе лише при умові розуміння один одного, в основі розуміння лежить сенс – зрозуміти можна лише те, що володіє сенсом» [7, с. 205]. Зміст нейтральний до чесного й безчесного в поведінці людини. Зміст нейтральний до успіху й неуспіху в тому чи іншому заході. Комунікація між людьми, якщо вона буде орієнтуватися лише подібністю правил, язовими нормами та ідейними збігами, у випадку доведення цього положення до логічної межі, втратить свій сенс, зникне сама потреба в спілкуванні. У цьому сенсі Л.А. Маркова нагадує долю задуму логічного позитивізму Лейбніца, що ґрунтувався на задумі створити універсальну мову спілкування, логіка якої співпадає з логікою світу. Всі учасники комунікації слідуєть одним і тим же правилам, вони однаково мислять, мають подібну логіку мови й позбавлені яких би то не було психологічних, тілесних, особистісних характеристик. Іншими словами, ми маємо один суб'єкт, якому немає з ким спілкуватися, тай потреби в нього такої не виникає разом зі зникненням спілкування на базі загальних, масових правил» [7, с. 206]. Дана модель підводить нас до думки, що окремі публічні комунікації, як відокремлені потоки інформації не формують абсолютну публічність, оскільки всі її основні характеристики (відкритість, доступність, загальне охоплення, плюралістична насиченість, дискусійність, компромісність й консенсусність) або повністю не втілюються в комунікативному просторі, або деформуються в самій публічності під зовнішнім або внутрішнім впливом.

Саме тут напрошується окреме обґрунтування особливостей публічності: абсолютна публічність

можлива лише при повній рівності взаємодіючих агентів публічної комунікації, в протилежному випадку відбувається розподіл її на окремі уособлені рівні, які повністю залежать як від внутрішнього ціннісного потенціалу, так і від зовнішніх тимчасових складових різного характеру.

Розглядаючи рівні публічного простору слід звернутися до теорії А. С. Наумов, який вважає, що існує п'ять основних підпросторів-рівнів публічності, кожен з яких діє «за своїми законами» – 1) реальність публічних комунікацій або публічне співіснування – місце, де реалізуються задуми, проходять колізії; 2) місце існування організації; 3) місце «акторів» (діячів, гравців) на публічному полі; 4) місце ресурсів за які йде боротьба, гра; 5) місце операторів публічних комунікацій, тих одиниць з яких складаються публічні комунікації, що будуються й перебудовуються на основі необхідних технічних дій. В цих публічних просторах практика публічних комунікацій потребує уміння гнучкої, ситуативної, компромісної дії, що орієнтується на довгостроковий результат за рахунок легкого переходу з рівня на рівень.

Розглянемо публічні комунікації не як абсолютне поняття, а як єдину систему глобалізаційного суспільства, що має свої особливості. Слід підкреслити, що сучасна наукова література останніх десятиліть направлена на тенденцію розуміння суспільства з точки зору інформації комунікації, і така тенденція вражає своїми масштабами. Зустрічаються тези осмислення сучасного суспільства як глобалізаційного, інформаційного, масово-комунікаційного (О. Тоффлер, Д. Белл, З. Бзезинський, П. Дракер, М. Кастельс, М. Маклюен, Й. Масуда, Д. Тапскотт, Ф. Махлуп, Ж. Аттالی, А. Турен), так і гіпермасового простору, інформаційного «селища» з складною системою комунікаційних технологій, суспільства ризику й знань. При цьому усі автори схиляються до думки, що за рахунок технічного прориву людства, гряде повна його інтеграція й зміна умов існування. Так, лауреата Нобелівської премії І. Р. Пригожин, який в співавторстві з бельгійським філософом І. Стенгерс, представляючи книгу «Порядок із хауса. Новий діалог людини з природою», підкреслював, що не можна з впевненістю говорити про повний передбачуваний сценарій розвитку людської цивілізації й доводить теорію так званої цивілізаційної «біфуркації» (від лат. *bifurcus* – роздвоєння, вилка; зміни що відбуваються іноді можуть бути настільки масштабними й значущими, що система опиняється в нестабільному стані в деякій точці біфуркації), яка цілісно торкається й філософських питань в осмисленні суспільства й публічних комунікацій в ньому. Теорія І. Пригожина – революційне представлення, оскільки в повній мірі ставить під сумнів класичні закони Ньютона й квантової фізики, стверджуючи, що сучасні вчені приділяють забагато уваги стійкості, порядку, однорідності й рівновазі, а при цьому «інформаційні технології створюють зв'язки, що породжують багато нелінійностей й викликають багато нових можливостей у формі біфуркації» [11, с. 354]. При цьому людське суспільство саме по собі настільки складна й нестабільна система, що здатна зазнавати величезну кількість точок біфуркацій, створюючи, наприклад, нові культури або неочікувані витоки цивілізації. Автор під-

креслює, що сучасне інформаційно-мереживне суспільство, що виникло в результаті масштабних технологічних біфуркацій являється в повній мірі структурою неравновісною, а за рахунок своєї масштабності ще й слабо координованою та керованою, тобто абсолютно публічною, якщо говорити про їх проекцію. При цьому, за рахунок сучасних відкритих форм комунікації виникають складні колективні структури (Інтернет), які стихійно формуються з простих «автокаталітичних інтеракцій» між багатьма індивідами й навколишнім середовищем. І. Пригожин констатує, що в малих колоніях комунікація локалізується на самому індивіді, в той час як в великих – на рівні інтеракцій між індивідами. «Людське суспільство в більшій мірі задовольняє умовам дисбалансу. Життя можливе лише у відкритих системах, що обмінюються енергією, матерією, інформацією з навколишнім світом. Ясно також, що суспільство – нелінійна система; дії одного впливають на дії інших» [11, с. 357].

Оцінюючи дану теорію стає очевидним, що публічні комунікації «важливий оператор для залучення уваги й переводу її в ресурс участі» [8, с. 246]. І тут ми знову констатуємо, що лише в абсолютному публічному прості з використанням всіх рівнів публічної комунікації можливий конструктивний діалог й можливість знаходження оптимістичних точок біфуркації для людства. Однак, для того щоб діалог відбувся необхідна спільність та рівні початкові умови безпосередньої комунікації – спільність інтересів, що робить діалог доцільним, й спільність мови, що робить діалог можливим. Всі ці пріоритетні особливості можуть сформуватися лише в публічному просторі, де створюється та відтворюється комунікація участі, завдяки прискореному поширенню інформації, її дискусійному розумінню та поетапному використанню, в постійному перевіреному переформатуванні актуальної інформації. Саме інформаційне суспільство дає можливість формування «абсолютної публічності» не стільки тим, що має місце прискорений ріст знань у всіх напрямках людської життєдіяльності, скільки тим, що зросли масштаби й час передачі по комунікативним каналам інформації. Тут можна вже говорити про взаємодію людей на основі циркуляції знань й появу можливості досить швидко їх отримувати. Орієнтуючись на розвиток публічного потенціалу не лише окремої особистості, а й цілих народів, що прагнуть до відкритих рішень і перспектив, публічні комунікації в інформаційному суспільстві здатні визначати не лише перспективи інтелектуального вдосконалення людини. Вони можуть формувати ефективний розвиток інформаційних технологій людства без достатньо суперечливих, болісних тенденцій, що диктуються тривожними національно-культурними поглинаннями, інтеграцією й геополітичними зрушеннями й здатні вплинути на хід всієї людської історії та її виживання.

Висновки й пропозиції. В сучасних умовах абсолютні публічні комунікації, як доступний всеохоплюючий інструмент соціального взаємозв'язку, здатні сформувати відкритий прозора-масовий простір, що в значній мірі може впливати на світогляд як окремої людини, так і громадських товариств, націй, держав, культур.

При сучасному технічному розвитку й різких точках біфуркації нашої цивілізації, існує вірогідність повної зміни цивілізаційно-культурних впроваджень в сторону абсолютної публічності та технік відкритого продуктивного співчасливого діалогу. Публічність в чистому, ідеалізованому вигляді, або так звана Хабермасівська абсолютна публічність, що може осмислюватись як форма виживання, поки що не розкриває себе в повній мірі. Тільки при повній зацікавленості в

рівному публічному діалозі збільшуються шанси безболісного, з мінімальною кількістю колапсів і катаклізмів, входження в наступний біфуркаційний виток, в якому абсолютна публічна комунікація може стати сутнісною характеристикою людського буття, принципом співіснування і взаємодії людей, засобом досягнення взаєморозуміння при якій «єдність публічного простору – це не стільки єдність уявлень, скільки єдність відношень» [1, с. 76].

Список літератури:

1. Арендт Х. Vita Activa или о деятельной жизни / Х. Арендт. – СПб, Алетейя, 2000. – 437 с.
2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 2001 с.
3. Васюков В. Л. Смысл и коммуникация / В. Л. Васюков // Коммуникативная рациональность: этимологический подход. – М.: ИФРАН, 2009. – 215 с.
4. Заєць Д. А. Публічність як соціокультурний феномен / Д. А. Заєць: автореф. дис. ... канд.соціолог. наук: 22.00.01. – Х.: Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2014. – 20 с.
5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
6. Лазарсфельд П. Массовая коммуникация, массовые вкусы и организованное социальное действие / П. Лазарсфельд, Р. Мергтон // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.i-u.ru/biblio/archive/hrest_pr/01.aspx
7. Маркова Л. А. Нейтральность смысла // Коммуникативная рациональность: этимологический поход. Рос. акад. наук, Ин-т философии; Отв. ред.; И. Т. Касавин, В. Н. Пору. – М.: ИФРАН, 2009. – 2015. – С. 203-208.
8. Наумов С. А. Публичные коммуникации как феномен нетрадиционного управления / С. А. Наумов // Философия управления: проблемы и стратегии. Рос. акад. наук, Ин-т философии; Отв. ред. В. М. Розин. – М.: ИФРАН, 2010. – С. 241-254.
9. Наумов С. А. Игра как способ представления реальности публичных коммуникаций // Вопросы философии. – М., 2008, № 6. – С. 29-42.
10. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания. – М.: Прогресс – Академия, 1996. – 352 с.
11. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
12. Сеннет Р. Падение публичного человека / Р. Сеннет; пер. с англ. О. Исаевой, Е. Рудницкой. – М.: «Логос», 2002. – 424 с.
13. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2004. – 108 с.
14. Хабермас Ю. Структурная трансформация публичной сферы / Ю. Хабермас. – М.: Прогресс, 1989. – 297 с.

Васильева Л.А.

Национальный аэрокосмический университет имени Н.Е. Жуковского
«Харьковский авиационный институт»

ОСОБЕННОСТИ И РОЛЬ ПУБЛИЧНЫХ КОММУНИКАЦИЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В статье автором представлено осмысление феномена публичных коммуникаций как потенциального эффективного инструмента глобального пространства. Раскрываются их основные характеристики на основе некоторых коммуникативных моделей. Автором подчеркивается, что при современном техническом развитии и резких точках «бифуркации» современной цивилизации существует вероятность коммуникативных внедрений в сторону абсолютной публичности и техник открытого продуктивного диалога. Публичное, общее, открытое возможно только при условии понимания зависимости единичного от всеобщего на уровне цивилизации.

Ключевые слова: публичные коммуникации, модели коммуникации, абсолютная публичность, информационное общество, глобализация.

Vasylieva L.A.

M.E. Zhukovsky National Aerospace University
«Kharkiv Aviation Institute»

FEATURES AND THE ROLE OF PUBLIC COMMUNICATIONS IN THE MODERN SOCIETY

Summary

In the article the author presents social and philosophical understanding of the phenomenon of public communications as a potential effective instrument of global space. Their main characteristics are disclosed by some communication models. The author points out, that at the present technological development and the sharp points of the «bifurcation» of modern civilization there is a possibility of communication implementations towards the absolute publicity and techniques of the open productive dialogue. Public, overall, open is only possible, if there is the understanding of the relationship of money from the general on the level of the civilization.

Keywords: public communication, communication models, absolute publicity, information society, globalization.

УДК 130.2

АНТРОПОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Запорожченко О.В.

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Проаналізовано існуючі в теорії інформаційного суспільства основні риси постіндустріальної (інформаційної) цивілізації, її позитивні та негативні прояви. Автор статті звертає увагу на найбільш актуальні антропологічні ризики в існуванні та розвитку інформаційного суспільства у теперішній час та у майбутньому, доводить, що екстремізм та тероризм за певних обставин можна також вважати антропологічними проблемами. Стаття містить певні пропозиції щодо подолання окремих проблем людства в епоху інформаційної цивілізації.

Ключові слова: інформаційне суспільство, антропологічні проблеми, розвиток, людство, цивілізація, загроза, комп'ютерні технології, ризики, майбутнє, прогнозування, вирішення.

Вступ та постановка проблеми. Останніми десятиліттями філософи, соціологи та історики, вдаючись до періодизації історії людства, все частіше використовують цивілізаційний підхід, бо вважають його сучасним, актуальним та найбільш сприйнятним серед інших видів періодизації. Згідно такого підходу, людство протягом своєї історії має проходити доіндустріальну, індустріальну та постіндустріальну, або інформаційну стадії цивілізації.

Сучасна епоха для більшості країн світу являється часом переходу від індустріальної до постіндустріальної (інформаційної) стадії цивілізації. Група найбільш розвинутих країн світу опинилася у названій стадії розвитку ще наприкінці ХХ століття. Згідно західних соціологічних та політологічних вчень у концептуальному плані для постіндустріального суспільства визначними рисами є перевага сфери послуг над сферою виробництва, зміна соціальної структури суспільства (стратифікація за класами поступається класифікації суспільства з професіоналізмом), створення нових інтелектуальних технологій, запровадження системи контролю за плануванням та контролем за технологічними змінами). У 80-х роках минулого століття серед прихильників цивілізаційної концепції розвитку суспільства з'явилися вчені, які здійсни-

ли спробу обґрунтувати необхідність, доцільність та вчасність зміни терміну «постіндустріальне суспільство» на термін «інформаційне суспільство». Основу концепції інформаційного суспільства заклали З. Бжезинський, Д. Белл, А. Тоффлер. На думку авторів цієї теорії, вироблення, розподіл та споживання інформації є головною сферою економічної діяльності суспільства.

Першими вченими-теоретиками, хто надавав визначення такому поняттю, як інформаційне суспільство, були американський економіст Ф. Машлуп у роботі «Виробництво та розповсюдження знань у Сполучених Штатах» (1962 р.) та японський теоретик К. Кояма у ряді своїх досліджень (1969 р.). На основі праць К. Коями в Японії у 1972 році було розроблено державну програму «План інформаційного суспільства: національна мета до 2000 року». Японський вчений Е. Масуда у книзі «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1983) розвинув філософську концепцію та описав основні принципи повністю інформатизованого суспільства, однак ця концепція являла собою ідеалізовану утопію суспільства із справедливою формою суспільних відносин, синергетичними взаємозв'язками, спрямованістю на вирішення основних цінностей часу тощо [3, с. 80].

Дійсно, перехід людського суспільства до інформаційної стадії породжує процес глобалізації, який, у свою чергу, має безліч позитивних проявів. Але ж названий процес приносить із собою чимало негативних проблем, у тому числі антропологічного характеру. У даній статті її автор робить спробу показати суть основних антропологічних проблем інформаційного (постіндустріального) суспільства, що на сьогодні являються у тій чи іншій степені небезпечними, а тому – актуальними, отже вимагають комплексного осмислення та передбачають пошук шляхів для їхнього вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика людських цінностей, якості життя людини у його основних вимірах, загострення глобальних проблем людства в умовах інформаційного суспільства останніми роками піднімали у своїх працях зарубіжні та українські теоретики постіндустріальної цивілізації. Англійський вчений Джарон Ланір, спеціаліст у галузі віртуальних даних та біометричних технологій, у своїй достатньо великій за обсягом роботі – книзі «You are not a gadget. Manifesto» («Ти не гаджет. Маніфест») – попереджає людей від страшної перспективи «стати не особистостями, а автоматами чи бездушним натовпом людей, які більше не діють як особистості» [17, с. 7], показує механізми перетворення людини інформаційної доби за формулою «головноногі молюски + дитинство = люди + віртуальна реальність» [17, с. 39], пропонує створення комп'ютерної програми, яка б реагувала на особистість користувача. Дж. Ланір наголошує, що має за мету створити «програмне забезпечення, яке вийде за межі існуючих символічних систем... Замість цього кожен модуль програми повинен для зв'язку з іншими модулями використовувати нові загальні техніки розпізнавання образів, бути здатним розпізнавати обличчя» [17, с. 40].

Ще з радянських часів і донині проблеми інформаційного суспільства хвилюють філософа та психолога А.Насаретяна, який нещодавно переривав свою велику працю «Цивилизационные кризисы в контексте универсальной истории. (Синергетика – психология – прогнозирование)» («Цивілізаційні кризи в контексті універсальної історії. (Синергетика – психологія – прогнозування»). В останньому виданні цієї книги автор наголошує на думці, що причиною кризи інформаційного суспільства, як і криз попередніх цивілізацій, являється незбалансована діяльність людей та з'ясовує шанси планетарної цивілізації подолати комплексну кризу, яка, на думку А. Насаретяна, вже розпочалася [9, с. 215].

Російський філософ М. Караваєв у статті «Об антропологических проблемах информационного общества» («Про антропологічні проблеми інформаційного суспільства») з'ясовує сутність антропологічних проблем сучасного суспільства, пропонує власні визначення поняттям «інформаційне суспільство» та «інформаційні технології», аналізує різні види впливу інформаційних технологій на людину [15]. У роботах доктора філософських наук професора А. Горбаня, особливо у його статті «Антропологический кризис как состояние общества переходного периода», («Антропологічна криза як стан перехідного суспільства») сутність

антропологічної кризи сучасного інформаційного суспільства вбачається у загрозі втрати людиною основоположних сенсів свого життя, яке «перетворюється на щось, хоча і більш вільне і широкое, але, одночасно, і поверхнєве, ігрове, позбавлене відповідальності, стає бездумною розвагою, повною невизначеностей... ставлячи соціум і себе на грань буття і небуття...» [2, с. 127].

Інші українські суспільствознавці, як от В.І. Аксьонова, О.П.Дзобань, А.О. Данильєв, С.Б. Кримський, Д.Е. Муза, О.Г. Данильєв, А.В. Голуб, Н.В. Лазарович, І.В. Тарасенко, В.І. Аксьонова та інші також безпосередньо торкалися теми антропологічної кризи, антропологічних проблем сучасного суспільства. Стаття І. Тарасенко «Духовність в інформаційному суспільстві» без зайвої нищівної критики показує проблемність духовного світу людини у добу інформаційного суспільства. Автор статті вбачає мислення і творчість людей тим ставом, який сприяє розвитку духовності та гармонічному її поєднанню з сучасними досягненнями науки і техніки, і як наслідок, стане рятувальним кругом для людини інформаційної доби [6, с. 23]. Н. Лазарович у своїй доповіді «Особа у смислових вимірах техногенної цивілізації» на міжнародній науковій конференції, присвяченій проблемам глобалізації, зазначила, що інформаційна цивілізація має своєю ознакою розмивання соціальних норм, традиційних цінностей, перетворює особу на «функцію» та «засіб», на виконувача соціальних ролей, а деконструктивні процеси у суспільстві породжують втрату персоніфікації, кризи ідентичності [13, с. 20–21]. В. Аксьонова у статті «Антропологічні виміри комунікативно-інформаційного усвідомлення сенсу буття» серед інших проблем, породжених інформаційною епохою, називає проблему виживання всього людства, питання досягнення повної національної безпеки для кожної країни світу, необхідність формування безпечних умов соціалізації особистості та людських спільнот, «ноосферного» типу мислення кожної людини, почуття взаємної відповідальності за долю планети та Всесвіту [1, с. 11].

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Розглядаючи основні антропологічні проблеми постіндустріального суспільства, їх дослідники у своїх працях здебільше зупинялися на їх морально-етичному дискурсі («зомбованість» соціальним «прогресом», «байдужість до природи і байдужість до моралі» [4]), на розмивання соціальних норм та традиційних цінностей [13], на антропологічних ризиках покоління-Net, що «має штучне мислення, пам'ять, сприйняття дійсності», на питаннях «інформаційної екології». Значно рідше антропологічна криза розглядалася у ракурсі впливу інформаційних технологій на соматичну (тілесну) організацію людини, тобто на її здоров'я, здійснювали трансантропологічні прогнозування [15, с. 69]. Деякі дослідники звертають особливу увагу на таку складову антропологічних ризиків інформаційного суспільства, як «криза довіри» – довіри до друзів, партнерів, до соціальних та економічних інститутів, а більше за все інше – до політиків національного та світового рівнів.

Великою загрозою всій планетарній цивілізації на сьогоднішній день є явище, яке породжено

багатьма проявами антропологічної кризи та яке вже стало глобальною проблемою сьогодення – екстремізм. Взаємозв'язок екстремістських явищ нашого часу із антропологічними проблемами інформаційної цивілізації – ця частина проблеми вперше піднімається автором даної статті.

Мета статті – виявити найбільш суттєві проблемні ризики інформаційного суспільства як у теперішній час, так і в перспективі на майбутнє; запропонувати окремі шляхи виходу щодо деяких аспектів антропологічних проблем; довести, що такі явища сьогодення, як екстремізм та тероризм при певних обставинах являють собою проблеми антропологічного плану.

Виклад основного матеріалу. Протягом другої половини ХХ – початку ХХІ століття науковці суспільних, економічних та природничих наук, розробляючи концепцію індустріального суспільства, прийшли до висновку, що з точки зору соціології та футурології головним фактором цього суспільства є виробництво та використання науково-технічної та інших видів інформації, тобто основним товаром у цьому суспільстві є інформація, а провідним видом діяльності – інтелектуальна праця. Ця соціологічна і футурологічна концепція являється різновидом теорії постіндустріального суспільства, основи якої були закладені Ф. Машлупом, К. Коямою, Е. Масудюю, З. Бжезинським, Д. Беллом, А. Тоффлером. Окрім понять «постіндустріальне суспільство», «інформаційне суспільство» різні автори-науковці використовують його синоніми: «освічене суспільство» (К. Флекснер), «суспільство ризику» (У. Бек), «посткапіталістичне суспільство» (П. Друккер), «відкрите суспільство» (Дж. Сорос) тощо [3, с. 81].

Найважливішу роль у формуванні інформаційного простору відіграють сучасні комп'ютерні технології, що становлять собою технологічний фундамент, на якому інформаційне суспільство функціонує й розвивається. У виробничому секторі на перший план виходять фірми, які створюють комп'ютери та програмне забезпечення. У становленні цього сектору ринку важливе значення має діяльність корпорацій Microsoft, IBM, Intel, які і на сьогоднішній день не втратили своїх позицій у сфері виробництва комп'ютерних послуг.

Позитивні прояви інформаційної доби стрімко поринули у життя людства: завдяки інформаційним технологіям якісно змінилася робота поліції, медичних та навчальних закладів; майже всі країни світу стали користуватися прогнозуванням метеорологічних даних за допомогою суперкомп'ютерів. В наші часи оперативно розробляються технологічні інновації, які значно поліпшують якість повсякденного буття людей: з'явилися гаджети, що можуть контролювати в режимі реального часу фізичні показники стану організму людини, системи дактилоскопічного доступу, RFID-датчики для відстеження переміщень товару і GPS-системи для прокладки маршрутів слідування; у побут людини увійшла технологія «розумний будинок», заснована на дистанційному керуванні власним приміщенням; частіше з'являється побутова техніка із вбудованим процесором, яка здатна самостійно задавати алгоритм роботи. Комп'ютери широко використовуються в медицині, промисловості, сільському

господарстві, наукових дослідженнях, у прогнозуванні та навчанні.

Але ж вчені-антропологи, які вивчають тілесну природу людини, її походження і подальший розвиток, походження й еволюцію людини, утворення людських рас, нормальні варіації фізичної будови людини, сьогодні б'ють на сполох. Антропологи застерігають: попри всі досягнення інформаційної цивілізації постіндустріальна епоха може стати останнім періодом в існуванні людини сучасного біологічного типу – кроманьйонця, або ж взагалі людини як виду взагалі!

На самому початку поступу інформаційної цивілізації «гору» суспільної стратифікації посіли технократи-інтелектуали (такі собі «фізики» – зовсім не «лірики», більш мізантропи, – ніж філантропи...), які і здійснили інформаційний прорив та комп'ютерну революцію, відкривши епоху «людини-Net». Однак надалі, особливо коли Інтернет становиться доступним широким масам населення, коли з'являються соцмережі, суспільство стало ділитися на тих, хто створює інформацію та комп'ютерні програми, та тих, хто їх споживає – тож окремі дослідники проблем інформаційної цивілізації стали висувати гіпотезу про мутації структури особистості у перетворений стан, яка відбувається під впливом цілої низки механізмів інформаційної епохи.

Якщо навіть уявити, що прогнози деяких трансгуманістів можуть справдитися (пригадаємо: трансгуманізм – актуальний напрям сучасного світогляду, який базується на переосмисленні досягнень науки і визнає можливість та необхідність фундаментальних змін людини за допомогою передових технологій з метою ліквідувати страждання, старіння і смерть, значно посилити фізичні, розумові і психологічні можливості людини [14]) і вже у 2080-2130 рр. людство отримає перші матричні біоелектронні структури для медичних цілей – кібергоспіталі, де стане можливим тимчасове збереження свідомості і пам'яті людей в разі руйнування їх організмів в результаті хвороб або травм і тривалість життя людей зросте до 130-150 років; у 2130-2200 рр. медичні матричні структури зможуть людям із зруйнованим організмом зберігати свідомість у матричних структурах, здійснювати віртуальний вихід в реальний простір в тілі робота або кіборга та очікувати відновлення свого організму, а вже у 2200-2300 рр. можна буде вийти з матриці у нове клоноване тіло [15], то, по-перше, до цього часу потрібно пройти чималий шлях, по-друге, не відомо, чи ці «нові люди» будуть мати справжні людські морально-етичні якості у кращому їх розумінні.

Почнемо із того ризикованого шляху, який має пройти людина інформаційної доби. Першими за хронологією подій ризиками, що підстерігають сучасну людину, дослідники вважають ризик втрати ідентичності та ризик відходу від реальності, які призводять до розмивання уявлення про власний статус, цілі і сенс життя. Наступний серйозний ризик – полістандартизація освіти та навчання. Хоча, сама по собі полістандартизація не несе негативного смислового навантаження, але ж в умовах конкуренції боротьби за споживача учбові програми та курси не завжди здатні надати якісну навчальну інформацію, отже ви-

никає можливість сутєвих фальсифікацій та спекуляцій на малопродуктивних темах та непо-
трібних навчальних дисциплінах.

Ризик гіперактивності людини інформаційної доби внаслідок «перепрограмування» самого себе на все нові і нові види діяльності при відсутності володіння методологією пошуку нового породжує втому, депресію, яку часто намагаються зняти шляхом комп'ютерних ігор – а це ще більше погіршує ситуацію. Така гіперактивність нерідко призводить до появи серйозних психічних захворювань [16].

«Лавина збиткових і немічних дітей наростає практично у всіх розвинених країнах, що вже асоціюється з початком виродження кроманьйонця як виду...», – писав фантаст Станіслав Лем [цит. за: 8, с. 114]. Негаразди та серйозні проблеми із фізичним здоров'ям, які можуть призвести до незворотних змін в існуванні людини як фізичного індивіда – це і є наступний ризик – ризик втрати фізичного здоров'я. Оскільки інформаційна цивілізація передбачає, що більшість активного населення має бути задіяна офісною роботою, а це, як мінімум, знижує його фізичну активність, а надалі призводить до певного роду захворювань, викликаних малорухливим способом життя. «Причому якщо першими симптомами можуть бути головні болі, біль в спині, підвищена втомлюваність, різь в очах, дратівливість та інше, то в разі ігнорування на їх основі можуть розвинути серйозні хронічні захворювання серцево-судинної системи, нервової та інших систем організму. Тривала робота за моніторами обчислювальних машин, часте використання планшетних комп'ютерів і т.п. позначається на зорі людини» [15, с. 71], – застерігає М. Караваєв. Крім того, систематичне збільшення обсягу електромагнітного випромінювання та його безпосередній вплив на мозок людини являють собою серйозну загрозу.

Антропологічні ризики втрати духовності та втрати довіри взагалі можуть стати значною перешкодою на шляху розвитку інформаційного суспільства та поставити крапку у подальшому існуванні людського соціуму та самої людини як біосоціальної істоти. Все це на фоні легкої можливості знаходження користувачами своїх односторонніх у Інтернет-мережах, часткової або сильної «зомбованості» з боку тих, хто звик використовувати людей у своїх екстремістських цілях, збільшує загрозу і масштабність екстремістських настроїв та терористичних атак. (Пригадаємо: екстремізм (від латинського *extremus* – крайній) у сучасних словниках визначається як прихильність крайнім поглядам, методам, діям, заходам у політиці; тероризм (від латинського *terror* – «жах») – це форма політичного, релігійного, ідеологічного екстремізму, який полягає у систематичному застосуванні нічим не обмеженого, не пов'язаного з військовими діями фізичного насильства для досягнення визначеної мети шляхом усунення супротивників, вбивства політичних лідерів, військових або рядових громадян, вибухи, напади на банки, арсенали зброї, захоплення повітряних лайнерів, заручників тощо [14]). Не секрет, що сьогодні дуже мирний раніше центр Європи (Франція, Бельгія, Україна) потерпає від тероризму та екстремізму. Завдяки

спілкуванню в Інтернеті, терористи різних національностей мають сьогодні змогу підтримувати систематичні контакти й допомагати одне одному: розповсюджують матеріали екстремістського змісту, обмінюються досвідом, надають необхідну інформацію, домовляються про спільні тренування, надання сховищ, зброї, про здійснення операцій інтернаціональними, змішаними бригадами. Часто за ними стоять зацікавлені в цьому держави (особливо коли вони хочуть завдати збитків іншій державі), що маніпулюють цими терористичними групами через свої спецслужби (найчастіше в Інтернеті). Отже, на сьогодні проблеми тероризму та екстремізму також сміливо можна віднести до проблем антропологічних, бо екстремістські ідеї самі по собі спотворюють людську психіку та сприяють знищенню людських душевних якостей, та, у найбільш песимістичних прогнозах, можуть призвести до знищення людської цивілізації.

Висновки. Таким чином, інформаційна цивілізація подарувала людині добре влаштований побут, комфортні умови роботи, якісну медицину, доступний зв'язок із будь-якою точкою планети, багато інших благ, від яких людство, навіть під загрозою знищення себе як біологічного виду, вже не відмовиться. Сьогоднішні дослідники майбутнього суспільства вдаються і до оптимістичних трансгуманістичних прогнозів, і до вкрай песимістичного перебільшення антропологічних ризиків цієї цивілізації. Однак, за свідченням давнього грека Сократа: істина завжди посередині. Тому, яким буде наше сьогодні, яким буде майбутнє людства – залежить від нашого покоління. Зберегти здоров'я, здатність до комплексного саморозвитку, оволодіти методологією організації робочого часу та часу відпочинку – завдання кожної сучасної людини. Створювати більше інтернет-ресурсів, спрямованих на розвиток духовності, моральних якостей людини; ввести (хоча б часткову!) цензуру на ресурси, що спеціалізуються на показі «елементів вседозволеності» (сексуальних оргій, невинуватої жорстокості, катувань); в решті-решт здійснити мрію таких ІТ-спеціалістів, як Дж. Ланір – створити комп'ютерні програми, що будуть враховувати особистість користувача та займатися його вихованням та перевихованням задля забезпечення продовження існування та розвитку духовної, розумної, фізично-розвинутої людини (і краще, якщо ця людина все ж таки залишиться кроманьйонцем!) – це велике, глобальне завдання сьогоднішніх програмістів.

Перспективи подальших досліджень. Для тероретиків-спеціалістів та для аматорів, яких цікавлять проблеми аналогічні тим, що були підняті у даній статті, існує безліч напрямків, у яких ще багато недослідженого. Не беручи до уваги глобальні завдання ІТ-спеціалістів, хочеться наголосити на наступних факторах:

1. Проблема екстремізму та тероризму, яка у значній мірі залежить від якості інформаційного простору як наслідок втрати ідентичності, зниження духовних якостей, посилена пропагандою насильства та жорстокості вимагає значно більшої уваги до себе.

2. Більш професійне з медичної точки зору вивчення наслідків дії електромагнітного випроміню-

вання на людину у ракурсі «все – отрута, і все – бальзам», тобто дослідження як негативного, так і позитивного результату його дії на людину з метою розумного балансування в роботі офісних працівників та у дозвіллі людей – Net.

3. Поза увагою залишилися проблеми «розумної цензури» соціальних мереж та сайтів, що розповсюджують відео насильства та порнографії. До того ж, навпаки, на сьогодні можна мимо-

волі переглянути такі відео про хворих дітей або нещасних тварин, які сильно ятрають душу ранимій людині та не дозволяють довгий час прийти в нормальний душевний стан.

Інші антропологічні проблеми доби інформаційної цивілізації є не менш важливими, і, не дивлячись на широкий інтерес дослідників до них, вимагають до себе ще цільнішої уваги у зв'язку із збільшенням ступеня актуальності.

Список літератури:

1. Аксьонова В.І. Антропологічні виміри комунікативно-інформаційного усвідомлення сенсу буття / В.І. Аксьонова // Антропологічні виміри філософських досліджень – Кіровоград: Кіровоградська льотна академія Національного авіаційного університету – 2013. – Вип. 3. – С. 3-17.
2. Горбань А.В. Антропологический кризис как состояние общества переходного периода / А.В. Горбань // Культура народов Причерноморья. – 2011. – № 214. – С. 124-127.
3. Данильєв А.О. Глобалізація сучасного світу / А.О. Данильєв // Посібник у картках і схемах. – К: Генеза, 2013. – 128 с.
4. Данильєв О.Г., Дзюбань О.П. Інформаційне суспільство: морально-етичний дискурс / О.Г. Данильєв, О.П. Дзюбань // Вісник «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» Серія: Філософія. – Харків: «Право» № 2 (29) 2015 – С. 16-26.
5. Дзюбань О.П., Панфілов О.Ю., Соболева С.М. Інформаційне насильство: змістовний аспект / О.Г. Данильєв, О.Ю. Панфілов, С.М. Соболева // Вісник «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» Серія: Філософія. – Харків: «Право» № 1 (28) 2016 – С. 136-152.
6. Духовність в інформаційному суспільстві [Електронний ресурс] (підсумки Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Людина» Львів, 15-16 квітня, 2010 р.) / Тарасенко І. В. – Львів 2010. – С. 22-23. – Режим доступу: http://old.filos.lnu.edu.ua/tezy_dkl_2010.pdf
7. Кримський С.Б. Заклики духовності XXI століття / С.Б. Кримський – К.: Академія, 2013. – 32 с.
8. Муза Д.Е. Информационное общество: притязания, возможности, проблемы. Философские очерки [монография] / Д.Е. Муза. – Днепропетровск: Адверта, 2013. – 144 с.
9. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте универсальной истории. (Синергетика – психология – прогнозирование) / А.П. Назаретян. – 2-е изд. – М.: Мир, 2014. – 367 с.
10. Нейсбит Дж. Высокая технология, глубокая гуманность: Технологии и наши поиски смысла / Дж. Нейсбит при участии Н. Нейсбит и Д. Филиппа. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2009. – С. 10-11, 41-42.
11. Никитин В.С. Технологии будущего / В.С. Никитин – Москва: Техносфера, 2010. – С. 246.
12. Никулина Н.Ю., Гудакова Е.В. Риски современного информационного общества / Н.Ю. Никулина, Е.В. Гудакова // Молодой ученый. – 2015. – № 1. – С. 361-363.
13. Особа у смислових вимірах техногенної цивілізації [Електронний ресурс] (підсумки Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Людина» Львів, 15-16 квітня, 2010 р.) / Лазарович Н.В. – Львів 2010 – С. 20-21. – Режим доступу: http://old.filos.lnu.edu.ua/tezy_dkl_2010.pdf
14. Словник іншомовних слів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jnsm.com.ua/cgi-in/u/book/sis.pl?Article=17982&action=show>
15. Современные исследования социальных проблем [Электронный ресурс]: (электронный научный журнал) / Н.С. Караваев. – С. 65-73. Modern Research of Social Problems, № 7 (27), 2013. – Режим доступу до журналу: www.sispnkras.ru
16. Спиркина Т. Особенности эмоционально-личностной сферы пользователей сети Интернет, склонных к Интернет-зависимости // Медицинская психология в России № 6 (11), 2011. – Режим доступу до ресурсу: http://www.medpsy.ru/mprj/archiv_global/2011_6_11/nomer/nomer18.php
17. Lanier G. You are not a gadget. Manifesto / G. Lanier – М.: Astrel', Corpus, 2011. – 42 p.

Запорожченко А.В.

Измаильский государственный гуманитарный университет

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

Проанализированы существующие в теории информационного общества основные черты постиндустриальной (информационной) цивилизации, её положительные и отрицательные проявления. Автор статьи обращает внимание на наиболее актуальные антропологические риски в существовании и развитии информационного общества в настоящее время и в будущем, доказывает, что экстремизм и терроризм при определенных обстоятельствах можно считать антропологическими проблемами. Статья содержит некоторые конкретные предложения по преодолению отдельных проблем человечества в эпоху информационной цивилизации.

Ключевые слова: информационное общество, антропологические проблемы, развитие, человечество, цивилизация, угроза, компьютерные технологии, риски, будущее, прогнозирование, решения.

Zaporoztchenko O.V.

Izmail State University of Humanities

ANTHROPOLOGICAL CHALLENGES OF THE INFORMATION SOCIETY

Summary

The paper focuses on the analysis of the features of postindustrial (information) civilization, which are dealt with by information society theories, and its positive and negative manifestations. The author focuses her/his attention on the potential anthropological risks inherent in the operation and development of information society at the present time and in the future, proves that under certain circumstances, extremism and terrorism also can be considered anthropological problems. The article contains further suggestions concerning overcoming certain problems facing humanity in the information society.

Keywords: information society, anthropological problems, development, humanity, civilization, threat, computer technologies, risks, future, forecasting, solution.

УДК 2.27-1

ХРИСТІАНСТВО І НАЦІОНАЛІЗМ

Коваль А.Я.

Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття призначена розглянути ідею націоналізму у богослов'ї та практиці християнської релігії. За основу дослідження взято біблійні тексти та їх вміст щодо заданої теми. Для кращого наближення до розгляду націоналістських ідей у християнстві, спочатку розглянуто юдаїстські ідеї як ті, які дали початок для християнства як релігії і зокрема для його націоналістських ідей та поглядів. Також коротко даний опис поняття націоналізму в сучасному науковому дискурсі для того, щоб встановити розуміння сучасних розвинутих уявлень про націоналізм і розшукувати коріння цих уявлень у древніх текстах і давніх ідеях.

Ключові слова: націоналізм, християнство, юдаїзм, політика, тоталітаризм, національна ідея.

Постановка проблеми. Коли згадується термін «націоналізм», то у людей з різним політико-соціальним досвідом виникають відповідно різні конотації, що охоплюють досить широкий спектр. Для когось націоналізм є позитивним і практичним явищем соціальної свідомості, проявляючи який людина самостверджується як громадянин і член нації. Для іншого (напевне більш знайомого з історією націоналізму та політичних спекуляцій на ньому) націоналізм є проявом нетерпимості та обмеженості мислення. Такий дуалістичний діапазон значень націоналізму як терміну визнають майже всі автори досліджень на цю тематику. Історія цього явища дозволяє широко дивитись на націоналізм. Як стверджує Ярослав Грицак: «...«націоналізм» не означає тільки крайній націоналізм, націоналізм Донцова чи націоналізм Бандери. Це тільки одна з версій націоналізму, націоналізм може бути різний, він може бути і екстремний, і консервативний, і ліберальний, і правий, і лівий, і комуністичний, і таке все інше. Націоналізм – це просто набагато ширша річ, це певний рух і певна ідеологія, яка стосується нації» [3].

Аналіз досліджень і публікацій на дану тему. Тема націоналізму і християнства є частиною комплексу соціально-політичних досліджень у богослов'ї та релігієзнавстві. Будь-який богослов чи релігієзнавець, який береться досліджувати християнство, рано чи пізно зустрінеться із соціально-політичним виміром функціонування цієї релігії. Адже релігія, окрім духовних за-

сад, формує також соціальні та політичні світоглядні преференції віруючих, а то і всього соціуму. Можна згадати часи німецького нацизму у ХХ столітті та чітку реакцію на цю ідеологію таких богословів як Карл Барт чи Дітріх Бонхьоффер. Ці особи чітко фіксували своє ставлення до нацизму. Перший був редактором Барменської декларації, де проголошувалась християнська віра та християнська Церква, незалежна у своєму сповіданні від національної німецької політики [1]. Другий настільки негативно та болюче реагував на розвиток нацизму у його рідній країні, що брав участь у змові проти Гітлера, за що поплатився життям. Така ситуація ілюструє ступінь практичної задіяності деяких науковців у тих сферах, якими вони займаються. Тут також можна згадати дослідників, які у своїх роботах неодноразово звертаються до соціально-політичних питань у християнстві: Алан Сторкі, Еміль Бруннер, Мирослав Вольф, Річард Нібур та інші. З українських сучасників варто відмітити таких дослідників як вже цитований Ярослав Грицак, також Филипович Людмила, особливо її стаття «Етнорелігійна ідентичність у сучасному світі: проблеми визначення і умови збереження».

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Невирішена частина проблеми полягає в тому, що різні християнські деномінації відстоюють абсолютно різні, а часто протилежні, позиції щодо ступеня націоналістичної зацікавленості своїх прихожан. Традиційні церкви

більш прихильні до національного питання і часто підтримують націоналістичні лозунги сучасників, неопротестанські рухи вирізняються незацікавленістю до національних питань і зазвичай відстоюють точку зору «громадян неба» і відповідно байдужі до проблем земної нації. Тому потрібно звернутись до джерел витоків християнського вчення і відмітити там націоналістські позиції, які існували і розвивались аж до сьогодення.

Формулювання цілей статті. Основна мета статті полягає у тому, щоб прослідкувати ставлення до тих чи інших націоналістських ідей у текстах Нового Завіту (далі – НЗ) та визначити, чи правомірно є сучасна християнська інтерпретація відповідних біблійних текстів у контексті сучасних націоналістських християнських парадигм. Щоб досягти цієї мети та контекстуалізувати її, дослідження буде розпочато із сучасного академічного опису явища націоналізму. Також необхідно згадати і про юдейський націоналізм I-го століття, адже саме він був джерелом національного світогляду християн, як Ісуса так і його послідовників, і відповідно авторів НЗ.

Виклад основного матеріалу. *Націоналізм.* Нація (лат. *natio* – народ) – це соціально-етнічна спільність людей, що склалась історично на основі спільної етнічної долі, спільної мови, особливостей культури та (часто) проживання на спільній території. Ось що пише про ознаки належності людини до нації Ернест Гелнер: «1. Двоє людей належать до однієї нації тоді й лише тоді, коли їх об'єднує одна культура, яка, у свою чергу, означає систему ідей, знаків, зв'язків, способів поведінки та спілкування. 2. Двоє людей належать до однієї нації тоді й лише тоді, коли вони визнають свою належність до цієї нації. Інакше кажучи, нації робить людина; нації є витвором людських переконань, вірності і солідарності» [4].

Історично вважалося, що нація – це народ зі своєю історією, культурою і мовою, у якого навіть не завжди було чітке врядування чи визначене місце проживання. Тобто політична організованість не була основною характеристикою нації. Потім з'явилося поняття нації-держави, де вже територіальна, економічна і політична складові стали відігравати обов'язкову роль. Тобто історичні національні угруповання людей почали організовуватись у конкретні захищені та регульовані структури і усвідомлювати себе як національна держава досить пізно [9, с. 342]. Нації-держави – це плід кінця XX-го століття [3].

Націоналізм у даному дослідженні буде розглядатись як явище людської свідомості, як асоціювання (свідоме чи підсвідоме) людиною себе з певною нацією, народом. Такий націоналізм часто виступає тією об'єднуючою силою, яка дозволяє згуртуватись народу у часи політичних, воєнних та інших змін чи конфліктів.

Розвинутий націоналізм трактує націю як основу самостійної держави та суспільної єдності. Націоналізм став проявом бажання народів до самовизначення [12, с. 432]. У зв'язку з цим цікавим є висловлювання дослідника Гелнера про те, що не нації творять націоналізм, а націоналізм утворює нації [4]. Це твердження Гелнера підкреслює той факт, що саме національна свідомість людей є основоположною у історії існування нації, саме через неї передається з покоління

в покоління національна ідея, навіть якщо самі члени нації перебувають у ворожих і несприятливих політичних умовах (напр. окупація).

Націоналізм часто обґрунтовується *національною ідеєю*. Ця ідея найчастіше базується на спільній історії народу, на його історичній пам'яті, на психічному відчутті приналежності до своєї нації та своєї історії, іноді ще й на спільності мови та інших асоціативних факторах. Але не завжди так. Наприклад, у США національна ідея дуже слабо пов'язана з власне етнічною історією. Американець любить свою країну і пишається своїм громадянством в більшій мірі не через свою історію, а через соціально-політичний устрій його країни, який він бачить як маніфестацію свободи особистості та можливостей її потенційного розвитку. Ні історія (англійське походження) ні мова (знову ж таки англійська, чужа) не додають американцю такої національної гордості як його усвідомлення політико-правових та соціальних досягнень Америки. Як відомо, США є однією з найбільш інтернаціональних та мультикультурних по складу населення держав, однак американцям добре вдається уникати міжнародних конфронтацій. А все тому, що Америку як націю об'єднують швидше інтернетні демократичні цінності, аніж американська етнічна історія чи культура. Навіть якщо американці згадують свою історію, своїх «отців-засновників» (а вони часто їх згадують і пишаються ними), то швидше в контексті внеску останніх у розвиток демократичних американських цінностей аніж як етнічних попередників. Такий тип націоналізму видається найбільш адекватним і універсальним. З іншого боку стоїть націоналізм історико-етнічний, де нація гордиться не своїми досягненнями, але в більшій мірі своєю приналежністю до етносу, до роду, до крові. Негативним прикладом такого націоналізму може слугувати нацистська Німеччина у XX ст.

Отже, коротко оглянувши поняття націоналізму як соціально-політичного явища, перейдемо до розгляду націоналізму юдейського та його розвиток аж до I-го століття н. е. Як вже було сказано, цей тип націоналізму є важливим контекстом, який потрібно вивчити аби зрозуміти національні ідеї (чи їх відсутність) авторів НЗ, оскільки останні формувались саме у юдейських соціально-політичних реаліях.

Юдейський націоналізм. Поглянувши загально на історію єврейського народу, можна прослідкувати розвиток його національної самосвідомості та її характер. Коріння національної окремішності починаються з розповідей про покликання Авраама, про обіцянку Божу зробити його окремим великим народом. Національна незалежність Ізраїлю політично оформляється з часу знакової події «виходу з Єгипту». Саме ці ключові історії є тим маяком, до якого звертаються євреї у складні часи свого національного існування.

Читаючи книги Старого Завіту, євреїв однозначно можна назвати націоналістами (в сенсі підвищеної уваги до свого національного питання). Всю свою історію вони будували на цьому світогляді. Їх Священні Писання просочені духом винятковості юдеїв з-поміж інших народів. Таку позицію ілюструють приписи Мойсея щодо етнічної чистоти, історія захоплення Палестини

за часів Ісуса Навина і супроводжуюча націоналістична риторика, також яскравою ілюстрацією такої національної винятковості є історія про Неємію та Ездру, за часів яких юдеї повинні були зректись своїх дружин та дітей, які належали до інших національностей (Езд. 9:3; Неем. 13:25). Останнє було зроблено як покура згаданим вище давнім наказам Бога через Мойсея, тих де йде мова про заборону змішання євреїв з іншими племенами і народами (Левит 20:23, Числа 25). Можливо, юдеї періоду другого храму не до кінця зрозуміли мети цього наказу, адже він був даний як запобіжний захід проти того, щоб юдеї не почали служити іншим богам, богам своїх іноплемянних дружин та чоловіків. Тим не менше, така радикальність у питанні расової чистоти однозначно показує високу націоналістську зацікавленість євреїв.

Варто зазначити, що юдейський націоналізм носить суто релігійний характер. Юдеї завжди прагнули політичної незалежності не просто через високий рівень усвідомленості необхідності свободи, але в основному задля того, аби ніхто не заважав їм служити їх богу Єгови, адже вони вважали свою релігію винятковою і єдино істинною. Щодо культурного інтернаціоналізму юдеїв, то вони були байдужі до цього, як і в принципі всі народності того часу. Юдеї нічим не вирізнялись з-поміж інших культур того часу у своїй герметичності (можливо, були ще більш закриті аніж інші). Розповсюджувати свою релігію чи культуру серед інших народів вони не мали наміру. Головним для них було те, щоб ніхто не зазіхав на їх національну незалежність і вони могли у мирі і спокої служити своєму Богові та насолоджувались землею, яку (як вони вірили) їм подарував їх Бог.

Однак у книзі пророка Ісаї міститься цікавий текст, який нашоує нас на менш категоричні судження щодо національно-релігійного ригоризму юдеїв. Ось цей текст: *«І Він сказав: Того мало, щоб був Ти Мені за раба, щоб відновити племена Якова, щоб вернути врятованих Ізраїля, але Я вчиню Тебе світлом народів, щоб був Ти спасінням Моїм аж до краю землі!»* (Іс. 49:6). З контексту стає очевидно, що мова йде про Ізраїльський народ, який, за словами автора, повинен був стати не лише ізольованим у своїй землі «рабом» Божим, але і «світлом народів», тобто поширював свій релігійно-духовний вплив поза межі свого народу і своєї території.

Про що нам говорить цей текст, який вирізняється з-поміж інших національно направлених текстів СЗ своєю інтернаціональністю? Він говорить про зміну та розвиток національної свідомості євреїв періоду Другого храму, тобто після того як євреї побували у Вавилонському полоні та ознайомились з чужим побутом та культурою (адже даний текст входить до писань Второїсаї, який жив і писав у VI ст. до н. е., в період полону [6]). Сам текст згадує дві націоналістичні парадигми, першу більш герметичну (*«Того мало, щоб був Ти Мені за раба, щоб відновити племена Якова»*) і другу, ліберальну та відкриту (*«але Я вчиню Тебе світлом народів, щоб був Ти спасінням Моїм аж до краю землі»*).

Як було згадано, Ездра та Неемія (юдейські діячі того ж періоду) закликали виганяти чужих

громадян з-поміж юдейських переселенців. Очевидно не всі в той час були згодні з Второїсаєю щодо лібералізації національного питання. Тим не менше, пророк відображав відповідні нові настрої юдеїв періоду Другого храму, які розвивались разом з тогочасною світовою культурою.

Цим текстом і цією інтенцією до зміни юдейської парадигми з національної на інтернаціональну користувались потім християни, які і досі тлумачать приведений текст Второїсаї як пророцтво про Ісуса Христа, Який і є виконанням цих слів пророка. Навіть у сучасних християнських перекладах Біблії особа, яка повинна бути «світлом народів» прописана з великої літери, отже мається на увазі вже не Ізраїль, а саме Христос. Отже, християни стали продовжувачами Второїсаї у лібералізації та трансформації юдейської релігії та виходу її поза межі Палестини, однак вже у іншій формі, формі християнства. Але це сталося також не відразу, пройшов час аж поки християни розгорнули свою діяльність поміж інших народностей. Як Ісус, так і апостоли спочатку позиціонували свою нову релігійну парадигму як суто юдейську, про що свідчать конкретні тексти НЗ.

Християнство і націоналізм. Християнство виникло у I ст. н. е. в юдейському середовищі у Палестині, яка на той час була підконтрольна Римській імперії. В учасників цього нового релігійного руху, як і у інших громадян, була своя позиція щодо національного статусу народу Ізраїля, яка була сформована історією цього народу, його менталітетом і сучасними їм політичними обставинами. Як пише Алан Сторкі, ідея національного визволення юдеїв з-під римської влади давно і глибоко заіла у свідомості сучасників Ісуса і чітко прослідковується в Євангеліях [13, с. 64]. Зилоти, тодішні юдейські націоналісти, активно діяли в той період і мали своїх прихильників серед простого люду, що не дивно, адже юдеї постійно жили в очікуванні Божого звільнення, росли месіанські надії і т. д. Підтвердження наявності таких сподівань є слова учнів Ісуса після його смерті: *«А ми сподівались були, що Це Той, що має Ізраїля визволити»* (Лк. 24:21). Очевидно, що мова йде про політичне звільнення Ізраїля з-під римської влади.

Тепер звернемось до християнської проповіді (звістки, керигми), яка відображена у текстах НЗ та прослідковуємо шлях усвідомлення християнством себе як інтернаціональної релігії.

Християнство звично вважається релігією не прив'язаною до конкретної культури чи народності. Протягом свого існування та розвитку воно успішно адаптувалось до різних історичних умов та різних культур. Тим не менше, християнство виникло як відгалуження конкретної національної релігії – юдаїзму, і спочатку не було позбавлене рис юдейського націоналістичного світогляду у своїй стратегії та у богослов'ї.

За часів земної діяльності Ісуса відбулись дві події, зафіксовані авторами Євангелій, які показують, що спочатку християнство було дещо обмежене у своїй проповіді юдейським релігійним світоглядом. Перша – це зустріч Ісуса з самарянською жінкою біля колодязя і сказаним їй дещо туманні слова про «спасіння від юдеїв»: *«Ви вклоняєтесь тому, чого ви не знаєте,*

ми вклоняємось тому, що знаємо, бо спасіння від юдеїв» (Ів. 4:22). Ці туманні слова Ісуса по-різному тлумачаться прихильниками теорії інтернаціональності християнства, але очевидним тут є наголос Ісуса на юдейські (національні) коріння проповіданої ним релігії. Наступним свідченням юдаїстського нахилу проповіді Ісуса є ситуація з жінкою хананеянкою, яка просила його про зцілення дочки і якій Ісус спершу двічі відмовив у її просьбі, але згодом допоміг: «...А Він їй не казав ані слова. Тоді учні Його, підійшовши, благали Його та казали: Відпусти її, бо кричить услід за нами! А Він відповів і сказав: Я посланий тільки до овечок загинулих дому Ізраїлевого... А вона, підійшовши, уклонилась Йому та й сказала: Господи, допоможи мені! А Він відповів і сказав: Не годиться взяти хліб у дітей, і кинути щенятам...» (Мт. 15:23-26). Тут Ісус чітко дає зрозуміти, що він зосереджує свою увагу лише на юдейському народі і не планує витратити час на проповідь чи допомогу представникам інших національностей. Знову ж таки, представники інтернаціональної концепції християнства можуть протлумачити цей випадок не як ілюстрацію Ісусового юдаїстського світогляду, але як сплановану стратегію, яка передбачає проповідь християнства іншим народам учнями та послідовниками, вже після смерті і воскресіння Ісуса. Такі тлумачення – справа богослов'я та віри, а не очевидних висновків із процитованого тексту. Все, що ми хочемо сказати цими прикладами – це те, що спочатку християнство розвивалось усередині юдаїзму та містило елементи юдейського світогляду.

Найяскравішою ілюстрацією того, що християнство на початку свого існування усвідомлювалось його ж послідовниками як продовження суто юдейської релігії є ситуація з Корнилієм, яка записана у Діях Апостолів. Після того, як «язичники» (не юдеї) почали говорити «різними мовами» внаслідок проповіді Петра, деякі колеги апостола почали дивуватись цьому і протестувати: «А обрізани віруючі, що з Петром прибули, здивувалися дивом, що дар Духа Святого пролився також на поган!...Почули ж апостоли й браття, що в Юдеї були, що й погани прийняли Слово Боже. І, як Петро повернувся до Єрусалиму, з ним стали змагатися ті, хто з обрізання, кажучи: Чого ти ходив до людей необрізаних та споживав із ними?...І, почувши таке, замовкли вони, і Бога хвалили, говорячи: Отож, і поганам Бог дав покаяння в життя!» (Дії Апостолів 10:45; 11:18; 11:1-3). Ситуація ясно дає зрозуміти, що перші послідовники Ісуса – юдеї, були дуже здивовані тим, що покаяння дане і поганам. Але вони швидко змирились з цим і вже у діяльності апостола Павла можна в повноті побачити інтернаціональність християнської проповіді.

Варто звернути увагу на проблему історичного узгодження приведеної вище ситуації зі словами Ісуса під час вознесіння, а саме: «Тож ідіть, і навчіть всі народи, християчи їх в Ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа...» (Мт. 28:19). Як зазначає німецький богослов Давид Штраус, цих слів не міг сказати Ісус, тому що вже незабаром (Дії Апостолів 10) учні Ісуса дуже дивуються щодо покаяння римлянина (не юдея) Корнилія. Якби вони знали про повеління Ісуса проповід-

увати всім народам, пише Штраус, то не були б такі здивовані і не сперечалися б з Петром щодо прийнятності вступу в християнство язичника [16]. Логіка Штрауса достатньо сильна, але на противагу цьому можна сказати, що юдейське історично складене самоусвідомлення себе як вибраного народу і зверхність до інших національностей настільки сильно закріпилась у свідомості учнів, що навіть після такого інтернаціонального проголошення Ісуса при вознесінні, вони могли все одно дивуватись з навернення «поган».

Незалежно від того, чи це сказав сам Ісус чи ці слова приписали йому його учні вже після усвідомлення інтернаціональності своєї нової віри, це євангельське напучування залишається найяскравішим свідченням всеохопності християнства.

Ще одним таким свідченням є притча про самарянина, розказана Ісусом (Лк. 10). Хоча дана притча нічого не говорить про духовне, релігійне «спасіння» самарян, все ж у ній самарянин позиціонується як добра, гідна поваги з боку юдея, людина. Ця розповідь покликана показати юдеям, що їхня національна приналежність нічого не варта в очах Божих, якщо вона не підтверджена добрими ділами і любов'ю. З іншого боку, якщо навіть поганин проявляє діла любові, то він може служити прикладом в устах Ісуса для самовпевнених юдеїв. Тим не менше, тут ще не йде мова про те, що самаряни беруть рівноправну участь у юдейській історії спасіння. Мабуть тому перші послідовники Ісуса (юдеї) відносно довго йшли до усвідомлення рівноправності поган у справі християнського спасіння.

Апостол Павло, як найяскравіший представник «язичницького християнства» вже не сумнівається у тому, що погани на рівні з юдеями входять у Царство Боже і у всіх них є відповідно рівне право на спасіння перед Богом. Він пише, що «...нема ані геллена, ані юдея, обрізання та необрізання, варвара, скита, раба, вільного, але все та в усьому Христос!» (Кол. 3:11).

Висновки і перспективи подальшого розвитку. Отже, розглянувши питання націоналізму як соціально-політичного явища, описавши історію становлення юдейського націоналізму, оглянувши основні тексти НЗ, які тим чи іншим чином можна віднести до питання націоналізму і християнства, варто зробити наступні висновки.

Національне питання для юдеїв було дуже важливим, адже безпосередньо пов'язувалось з їх релігією. Саме тому юдеї так фанатично ставились до свого політичного статусу та національної незалежності, адже національні почуття зливались у свідомості юдея з більш сильними релігійними почуттями. У період Другого храму націоналістські схильності деяких юдейських соціально-релігійних діячів (напр. пророк Второїса) лібералізувались і стали менш герметичними.

Ісус, апостоли та послідовники Ісуса успадкували вікові націоналістичні тенденції юдаїзму і спочатку вони знайшли відображення у проповіді християнства. Однак вже у I-му столітті, у руслі лібералізації юдаїзму (та, можливо, розвитку Римської імперської інтернаціональної політики і культури) християни відкинули такий герметичний напрям руху своєї релігії (дослідни-

ки так і називають раннє християнство – юдео-християнство) та почали проголошувати інтернаціональність християнської звістки. В цій ідеї, до речі, християни всіх часів знаходили чи не основну втіху для нових adeptів, адже тепер спасіння пропонується не лише «вибраному» народу, але усім бажаючим по всьому світу, незалежно від статусу, достатку чи родовитості реципієнта.

Сучасне позиціонування християнства дійшло піку своєї інтернаціональності, а точніше «наднаціональності». Дехто з дослідників чітко розмежовує християнство як суто духовний феномен і націю як людське, земне утворення. Наприклад Архимандрит Рафаїл Карелін пише, що «*національність, культура, цивілізація – це земні категорії, категорії ж вічності – це дух*» [11, с. 309]; «*нація не може відректись від Бога – від Бога може відректись особистість*» (з чим могли б посперечатись деякі автори СЗ) [11, с. 310]. Тим не менше, автор зазначає, що християнство, будучи зовсім чужим по своїй природі до національності, не руйнує поняття нації, але одухотворяє її. Далі він проголошує твердження, під яким, мабуть, підписались би більшість християн: «*Церква не національна – Церква наднаціональна*» [11, с. 311].

Серед філософів також існує думка про наднаціональність християнства, про його небесний, а не земний вимір. Український філософ Андрій Дахній, посилаючись на Карла Поппера стверджує, що останній вважав християнство релігією, яка «*...підкреслює незалежність людини від землі, роду, племені...корені людини, згідно з християнським поглядом, ідуть не в землю, а в небо*» [5, с. 186].

Російський літератор Лев Толстой, який відомий своєю ригоричною формою християнської віри, висловлював схожу позицію, коли закликав «*не делать различия между своим и чужим народом и не делать всего того, что вытекает из этого различия – не враждовать с чужими народами, не воевать, не участвовать в войнах, не вооружаться для войны, а ко всем людям, какой бы они народности ни были, относиться также, как мы относимся к своим*» [14].

Таким чином, більшість сучасних християн і дослідників християнства згодяться, що сучасне християнство не є націоналістським рухом і не закликає своїх вірян бути прихильниками тої чи іншої національної ідеї. Швидше навпаки, закликає бути прихильними до ідеї Царства Божого – ідеї наднаціональної есхатологічної організації життя «народу Божого» (хоча в історії відомі намагання деяких національних чи расових груп «приватизувати» християнство, але такі підходи більшістю християн розглядаються як відхилення і неправомірність).

Варто пам'ятати, що не завжди інтернаціональність християнства сприймалась так позитивно як тепер. Римляни і юдеї I-го століття вважали таку позицію негативною, адже в той час у повазі були саме національні релігії, тому що останні не старались «навернути» представників інших народів і релігій у свою віру. Таким чином зміна релігії

вважалась зрадою своєї історії, своєму народу, адже в той час релігія була більш тісно вплетена у соціально-політичний світогляд людей аніж тепер. Тому можна говорити навіть про своєрідну толерантність тогочасних людей до чужих релігій. Тепер інтернаціональність релігії сприймається як щось позитивне (принаймні в західному світі), як прогрес релігійного світогляду, який дає рівні права всім людям для участі в духовному житті, незалежно від національності і т. д.

Розуміння того, що християнство та його священні тексти приділяють не багато уваги питанню націоналізму, не вирішує проблеми правомірності участі християн в соціально-політичному житті свого народу та ступені цієї участі. Визнаючи наднаціональність та «духовність» християнства, віруючому все одно потрібно визначитись наскільки активно і якими способами він повинен брати участь у житті своєї нації, адже він змушений жити у соціумі, є громадянином держави і має своє етнічне походження, відректись від цього для більшості християн є неадекватним кроком. Річард Нібур у своїй праці «Христос і суспільство» дуже добре ілюструє неоднорідність (іноді навіть еклектичність) ставлення християн до соціальних питань (а питання націоналізму є соціальним питанням). Сам зміст його книги показує цей діапазон інтерпретацій. Його основні розділи, такі як «Христос проти суспільства», «Христос – частина суспільства», «Христос над суспільством», «Христос – перетворювач суспільства» здавалося б виключають один одного, але насправді всім цим постулатам знаходиться підтвердження у НЗ. По суті ці розділи демонструють окремі позиції різних груп християн у своєму ставленні до соціального життя.

Таким чином, сучасному християнину потрібно визначитись, чи абстрагувати себе повністю від національного питання і жити ментальним відлюдником чи все таки брати участь у своїй історії та культурному житті свого соціуму. Біблія і висновки нашого дослідження дають нам зрозуміти, що християнство в своєму розвинутішому вигляді є наднаціональним утворенням і має мало спільного з національним питанням, але християнство також не забороняє християнам брати участь у соціально-політичному житті свого народу. Можливо навіть навпаки, Ісус своєю діяльністю і проповіддю (напр.: притча про Самарянина; допомога жінці хананеянці; допомога жінці з Самарії.) закликає людей допомагати і любити всіх, навіть якщо людина є представником ненависної нам етнічної групи (ця порада може бути корисною для особистісних відносин українців та росіян).

Щодо націоналізму як теорії про винятковість своєї нації, то зараз християнам більше імпонує термін *патріотизм*, який трактується як умірена відданість та любов до свого народу, своєї культури, передбачає участь християнина у житті соціуму, але не допускає фанатичної віри у досконалість і найвищість своєї нації, яка зазвичай призводить до ненависті та жорстокості щодо чужих культур і народів (як це трапилось з німцями у XX-му ст.).

Список літератури:

1. Барменская декларация. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.reformed.org.ua/2/36/>
2. Гарнак Адольф «Церковь и государство до образования государственной церкви». – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://scibook.net/bogoslovie-teologiya/germanskaaya-myisl-kontsa-xix-nachala-religii.html>
3. Грицак Ярослав, відеолекція. – Электронный ресурс. Режим доступа: http://courses.prometheus.org.ua/courses/UCU/History001/2016_T1/courseware/92427f2682a84c51b5fb566b55e2b3f6/ed700e59d42e47bd9e2533e62fe7dd0f/
4. Геллерн Эрнест Нації та націоналізм. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://litopys.org.ua/gellner/gel.htm>
5. Дахній А. Й. Нариси історії заївної філософії 19-20 ст.: навч. посібник / Андрій Дахній. – ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – 488 с.
6. Мень Александр Исагогика. – Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.bible-center.ru/book/isagogika/002/002/000>
7. Метаксас Эрик Дитрих Бонхёффер. Праведник мира против Третьего Рейха / Эрик Метаксас; перевод с англ. Л. Б. Сумм. – М.: Эксмо, 2012. – 672 с.
8. Нибул Ричард, Христос и общество / Ричард Нибул; перевод с английского: Елена Подольская. – Новосибирск: Посох, 1999. – 253 с.
9. Обушний М. І. та ін. Політологія: довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – Київ: Довіра, 2004. – 599 с.
10. Пупар Поль, Церковь и культура: заметки о пастырстве разума / Поль Пупар. – Милан – Москва: Христианская Россия, 1993. – 256 с.
11. Рафаил (Карелин), архимандрит Христианство и модернизм / Карелин Рафаил. – Москва: Издательство Московского подворья Свято-Троицкой Сергие, 1999. – 464 с.
12. Суспільно-політична думка: словник-довідник: А-Я / уклад О. І. Юристовський. – Львів: Сполом, 2008. – 798 с.
13. Сторки Алан, Иисус и политика: противостояние властей / Алан Сторки; перевод с английского Ольги Розенберг. – Черкассы: Коллоквиум, 2008. – 412 с.
14. Толстой Лев Николаевич, В чем моя вера. – Электронный ресурс. Режим доступа: http://royallib.com/book/tolstoy_lev/v_chem_moya_vera.html
15. Філософія політики: короткий енциклопедичний словник / Національна академія наук України, Академія педагогічних наук України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ: Знання України, 2002. – 672 с.
16. Штраус Давид, Жизнь Иисуса. – Электронный ресурс. Режим доступа: http://royallib.com/book/shtraus_david/gizn_iisusa.html

Коваль А.Я.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

ХРИСТИАНСТВО И НАЦИОНАЛИЗМ**Аннотация**

Статья предназначена рассмотреть идею национализма в богословии и практике христианской религии. За основу исследования были взяты библейские тексты и их содержание касательно заданной темы. Для лучшего приближения к рассмотрению националистических идей в христианстве, сначала рассмотрены иудаистские идеи как те, которые дали начало для христианства как религии и в частности для его националистических идей и взглядов. Также коротко дано описание понятия национализма в современности научном дискурсе для того, чтобы установить понимание современных развитых представлений о национализме и искать корни этих представлений в древних текстах и древних идеях.

Ключевые слова: национализм, христианство, иудаизм, политика, тоталитаризм, национальная идея.

Koval A.Ya.

Ivan Franko University of Lviv

CHRISTIANITY AND NATIONALISM**Summary**

This paper considers the idea of nationalism in theology and practice of the Christian religion. The basis of the study is taken Bible texts and their contents about a given topic. For better approximation to the consideration of nationalist ideas in Christianity, initially considered judaistic ideas as those that gave rise to Christianity as a religion and in particular for its nationalist ideas and views. Also given a brief description of the concept of nationalism in contemporary academic discourse in order to establish an understanding of modern developed ideas about nationalism and seek the roots of this notions in ancient texts and old ideas.

Keywords: nationalism, Christianity, Judaism, politics, totalitarianism, national idea.

SPECIFIES OF THE PARADIGM OF TECHNICAL CONCEPTION IN EUROPE IN THE MODERN TIME AND THEIR INTERPRETATION IN UKRAINIAN PHILOSOPHY OF TECHNIQUE

Chursinova O.Yu.

National University «Lviv Polytechnic»

In the article the ideas of the Modern Time prominent representatives concerning the essence of technical activity and its perspectives in the context of Ukrainian philosophers' studies were analysed. On the ground of philosophical analysis of the works of prominent philosophers of the Modern Age concerning technique we can come to the conclusion about their perception of technique as one naturally connected to progressive development of society. Technical innovations has become the main engine of civilization technical progress. Ukrainian modern researchers gave certain attention to the Modern Time period. It was revealed that the conceptions of the philosophers of that period concerning science, technique and their interconnection were and are the preoccupation of the representatives of modern Ukrainian philosophy of technique.

Keywords: technique, methodology, philosophy of technique, technical progress, Modern Time.

Problem statement. In the Modern Time scientific and technical achievements led to transformations in the Europeans lives and provoked the significant changes in the society consciousness.

Examination of the works of the Modern Time prominent representatives, who created the philosophical paradigm of this period and corresponding ways of thinking, is important although it is an insufficiently studied area of the modern Ukrainian philosophy of technique. Besides our literature lacks specific works devoted to the phenomena of technique in Europe in Modern time. The named circumstances are enough to identify the **timeliness of this article.**

The objectives of the article – analysis of the ideas of the Modern Time prominent representatives concerning the essence of technical activity and its perspectives in the context of Ukrainian philosophers' studies.

Achieving her objectives the author of the article addresses the works of prominent philosophers of the Modern Time, that is why the analysis of the **problem under study as well as review of the sources** are carried out in the substantial part of the article.

Presentation of basic material. F. Bacon is considered as one of the founders of the Modern Time experimental science methodology. The main topic of his activity was substantiation of science capability and its meaning to a human being. He expressed his hopes for science and technical means, relating to it in his famous work «New Atlántis»: «We have also engine-houses, where are prepared engines and instruments for all sorts of motions. We have divers curious clocks and other like motions of return, and some perpetual motions. We imitate also motions of living creatures by images of men, beasts, birds, fishes, and serpents» [4, p. 521]. Out of this extract we can see that Bacon has foreseen the invention of more complicated technologies than the ones existing in Europe of the Modern Time. While analyzing the reflections of the philosopher we can identify some important points. One can feel there the aspiration in technical creativity, known since the Renaissance times, to follow the present natural examples, modeling

their characteristics. Faith in limitless technical capabilities of human mind, able to create weapon to increase power of a man not only over nature but over spiritual processes of a human being is astonishing. F. Bacon is marking: «The aim of our society is acknowledgment of reasons and hidden powers of all things and extension of people's power over nature until everything is possible to them» [5, p. 514]. The philosopher insisted on ontological unity of the man and technique.

Ukrainian modern researchers of philosophy of technique gave certain attention to the Modern Time period in their works. O. Alieva mentions that it is since the Modern Time «technique acquires substantial, determining and universal character» [1, p. 1] V. Melnyk considers the activity of that period as one of the expressions of human ability for creating the artificial, that is, on his opinion, «the spring of spinning out of total transformation dynamics» of this time that «became possible due to «the preparatory» work carried out in the previous stages and, first of all, by the institution of science as the specific way of the world acknowledgment» [12, p. 31].

As S. Beskaravajnyj approves that F. Bacon was the first to show inductive-analytical form of technical rationality which gave an opportunity to reveal objective laws of the phenomena used in technique without their perception as abstract models in the frames of the Modern Time methodology and ontology [2, p. 51]. L. Chekal stresses that it is since the Modern Time innovations have become the accelerator and impulse of the profound changes in the whole system of human life, the main engine in the civilization progress [14, p. 125–135].

Other methodological essentials are more relevant for R. Descartes works – technical reality implemented in deductive – synthetical form that anticipated a new perfect construction kit – «operation environment» where one could perform operations with perfect models which correspond the technologies used by engineers [2, p. 16]. In the ontology of the Modern Time – that could not yet demonstrate new realia of technical progress in full measure – there was a place for some technical phenomena. R. Descartes was the first in the Modern time who compared a man with a machine. In his famous work «Observation on the method to

direct one's mind correctly and to search the truth in sciences» he wrote: «If instead there appeared machines similar to our bodies, imitating our actions as far as it could be possible in moral aspect and we would always have two way to identify where the real men are. One way is that they would never use any words or other characteristic elements compounding them in such a way as we do to transfer our ideas to others.... The second way is the following: even if those machines perform some things as well as some of us do or even better, they wouldn't definitely perform a number of things that would demonstrate them working not consciously but only due to the location of their organs. Whereas our mind is the universal tool and can function in any circumstances, those organs need specific location for performing every separate act. The conclusion follows that it is morally impossible to have so many organs in one machine to make it act in any life conditions in the same way as it is possible for us because of our mind» [8, p. 73–74].

Ukrainian philosopher O. Burova emphasizes that «for Descartes a human body is a machine that sustain life. However that machine is «dead» and «blind» because it knows nothing. And only the mental efforts, that make possible the body's deliverance, can provide, first – real existence, second – the ability to see that machine» [3, p. 8].

On the ground of the written above we can approve that R. Descartes considered human mind the most important element that makes difference between men and machines.

While analyzing the mentioned above guidelines of those prominent philosophers of the Modern Time period we can see both their similar and different features. Thus F. Bacon insisted on unity of technique and a man but R. Descartes pointed at their differences, that is especially important considering modern philosophical tendencies. In deism of the Modern Time that has developed in conditions of progress of mechanics, the world gradually acquires similarity with a big mechanism. It is natural that great German philosopher and mathematician G. Leibnitz joint deism. The philosopher explained that God, who foresees inclinations of every human soul, since the beginning of the world has designed «great machine» of material universum so that the corresponding movement in human bodies – in the parts of that «great machine» – took place according to the laws of mechanic [10, p. 524]. Thus comparing the views of the great philosophers of the Modern Time one can identify that G. Leibnitz revives the role of final reasons without which it is impossible to imagine activity of the whole organism, that is human activity. He defined the human organism as a «natural machine» in which every part is also a machine. That means that perfection of its construction is endless and none of the details is missed when in «artificial machines» parts are not machines as themselves. Here you can see the essential difference between the natural and the artificial, between a man and his creation. It is worth to mention that G. Leibnitz having given a credit to mechanic philosophy of his time, where mechanic was identified with Euclidian mathematics, has in a great measure gone beyond it. On his opinion the mechanic and mathematics of

that time revealed not all the forms and ways of thinking. He remarked: «When all characteristic numbers for most notions are determined, then humankind will get kind of a new «organon» that will empower spirit much more than optical glass would empower eyesight, and which will as excel microscopes and telescopes as mind is higher than eyesight» [11, p. 418].

S. Beskaravajnyj pointed that the worldview created by G. Leibnitz was quite whole and permitted to explain conclusively a number of notions out of scientific rational view. It has the influence of the Modern time technical level [2, p. 17].

In the Modern time philosophy the research priority changes: from the perfect method to creation of such worldview that would use this method most effectively. However at the initial stage of this activity one can say only about boundary conditions identifying the field of productive interconnection between science and technique. Worldviews created by R. Descartes, G. Leibnitz and other philosophers couldn't relevantly demonstrate development of science and technique. Their ideas were essential for philosophical science: there was proved only possibility in principle to create the worldview in the boundaries of which its productive rational acknowledgement is affordable [2, p. 16]. Nevertheless some of those philosophers felt the lack of the dominant ontological systems and they made attempts to go beyond to new lines.

For the representatives of German classic philosophy positive attitude to science and technique is typical. They are in general assured in limitless capability of human mind, they believe in victory of the man's creative power over powers of nature in future, in cultural progress, in possibility of eternal peace in the world. In their works we can observe ideas about the essence of the technical which have gnoseological character and relate to the sources of knowledge and their relation to peculiarities of human perception and activity. In I. Kant's works we can find reflections on correlation of theoretical, practical and technical aspects in acknowledgment process. On his opinion practical standpoints, if they directly approve capability of an object by our will, always refer to knowledge of nature and to theoretical part of philosophy. These are the standpoints which give definition of one or another action only through presentation its form. These very standpoints can and must have their specific principles, rooted in the idea of freedom [9, p. 107].

J. Fichte in his treatise «The closed commercial state» identified that people shouldn't passively wait for benefits from nature, they have to make them by working. «And there is no other way to this, – the philosopher remarked – than art and technique with the help of which the most insignificant power used effectively is equal to the power thousand times stronger. But art and technique appear as the result of constant practice. They appear because somebody devotes all his life to one occupation, directing all his thoughts and efforts to it. Worlds of work necessary for life should be divided according to this consideration. «The power is the most effective only upon this condition» [13].

Hegel at his works also has reflections on work as necessary condition of human activity that creates a tool, the interagent, with the help of which one

can satisfy all range of needs. Purchase of outward items, determined and mediated by the will of the owners, by their needs on one hand, and creation of tools that are due to exchange through work – on the other hand. Needs are met by work of all humans, it is general achievement, that means: work is socially predetermined activity. «Work... – Hegel considers – leads to easiness of work and increase in production as the result of its drabness on one side and limitation by one skill and due to this – dependence of social connection – on the other side. Consequently the skill becomes a mechanic one and makes substitution of human work by machines possible» [7, p. 343]. In this extract of Hegel's «Encyclopedia of philosophical sciences» we first see the notion of «machine». We may notice that the philosopher regards implementation of machines as the result of socially organized work development and underlines that a machine replaces a man only when work turns monotonous and limited by one skill. We see resemblance of this thought concerning tools with the mentioned above statement by Fichte about tools grounding on a skill, exercise (Fichte), but Hegel relates this process to meeting of social needs.

Therefore working tools that can be considered as machines (machinery) appear at specific stage of skills development and is the result of human society development on Hegel's opinion. Here, as in other situation, Hegel reveals himself as a dialectically thinking philosopher. In another work «Science of Logic» he meditates on mind's role in interrelation between a person who sets a goal and the object. «The goal – Hegel remarks – places itself in meditative correlation with the object and sets between itself and the goal one more object» [6, p. 200]. The philosopher regards it as craft of mind. That second object is working tools, mechanics (techniques). If not that second object, mind would have to relate directly to the outer object and then it would enter «the area of mechanism or chemism, where it would be open for fortuity and end of its definition – be in itself and for itself existing notion» [6, p. 200]. So mind sends another object to meet the first one instead of itself and it serves as a tool. That object (the tool) gets exhausted, loses strengths because outward work, when the mind protects itself from mechanical debilitation. At the same time rationality is preserved in the tool as in the outward other item as well, exactly because of that otherness. Tool is bigger than outward relevance. Tool is preserved and

the direct benefit from it is temporary. Hegel gives an example of a plough that is more worthy than the temporary goals it serves. What is bigger than is in a plough – the rationality objectified in it. Tool is the means of cooperation of a man with nature which is deprived of mind on Hegel's opinion. In such cooperation a man occupies ruling position. The philosopher stresses: «A man rules over outward nature because of the tools although a man should be subdued to it relating to the goals» [6, p. 201].

Although the goal stands not only outside the mechanical process but is kept in it as its definition. The goal fuses with itself in the mechanism; it is in itself and for itself the essence of the mechanism. So the mechanism, according to Hegel, exists as implementation of the goal set in the process of human activity.

The above mentioned ideas of the German philosophers are quite diverse if review them cursorily. Deeper consideration finds some essential common points. Specifically technique is viewed as the result of mind activity, thoughts, and theoretical ideas in general. The technical item is practical judgment and here it is comparable with art. Technique as well as art is based on constant efforts, skills, endless exercising and is the way of human power increase, progress in mastering the nature, in cultural development of humankind. Technical activity of a relational person is reflected in the works of German philosophers through dialectics of notions «Goal and mechanism», «process», «goal and tools», «working tools», «art and technique».

On the ground of philosophical analysis of the works of prominent philosophers of the Modern Age concerning technique we can come to the conclusion about their perception of technique as one naturally connected to progressive development of society.

Insights from this study and perspectives for further development in this direction.

Conceptions of the Modern time philosophers were and are the preoccupation of the representatives of modern Ukrainian philosophy of technique. The researcher come to the conclusion that in distinction from the previous ages since the Modern Time technique has acquired universal character and technical innovations has become the main engine of civilization technical progress. The ideas concerning science, technique and their interconnection of the prominent philosophers of this age naturally went into context of Ukrainian specialists on philosophy of technique researches.

References:

1. Aliieva O.G. Ontologiya tekhniki v sociokulturnomu konteksti: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filos. nauk: spets. 09.00.03 «Socialna filosofiia ta filosofiia istorii» / O.G. Aliieva. – Donets'k, 2004. – 20 s.
2. Beskaravainyi S.S. Stanovlennia fenomenu tekhnichnoi ratsionalnosti v epoxu Novogo chasu yak ob'iekt filosofskoi refleksii: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filos. nauk: spets. 09.00.09 «Filosofiia nauky» / S.S. Beskaravainyi. – Dnipropetrovs'k, 2008. – 16 s.
3. Burova O.K. Dialog rechovogo i tilesnogo: poshuky partners'kykh zasad / O.K. Burova // Visnyk Nacional'noi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudrogo. – № 4 (14) – 2012. – S. 8-15.
4. Bekon F. Novaya Atlantida / F.Bekon; [per. s angl., sost., obsch. red. i vstup. st. L.L. Subbotina] // Sochineniia: v 2 t. – M.: Myisl, 1972. – T. 2. – S. 487-526. – (Filosofskoe nasledie).
5. Bekon F. O mudrosti / F. Bekon; [per. s angl., sost., obsch. red. i vstup. st. L.L. Subbotina] // Sochineniia: v 2 t. – M.: Myisl, 1972. – T. 2. – S. 223-296. – (Filosofskoe nasledie).
6. Gegel G. Nauka logiki / G. Gegel // Sochineniia: v 3 t. – M.: Myisl, 1972. – T. 3. – 372 s.
7. Gegel G. Entsiklopediia filosofskikh nauk / G. Gegel // Sochineniia: v 3 t. – M.: Myisl, 1977. – T. 3. – 472 s.
8. Dekart R. Mirkuvannia pro metod, shhob pravyl'no spriamovuvaty svii rozum i vidshukovuvaty istynu v naukax / R. Dekart; [per. z fr. V. Andrushko i S. Gatal's'ka]. – K.: Tandem, 2001. – 104 s.

9. Kant I. Pervoe vvedeniie v Kritiku sposobnosti suzhdeniia / I.Kant; [pod obshchei red. V.F. Asmusa] // Sochineniia: v 6 t. – M.: Myisl, 1966. – T. 5. – S. 99–159. – (Filosofskoe nasledie).
10. Leybnits G. Perepiska s Klarkom / G. Leybnits; [per. s angl. i fr. V.I. Sviderskiy i G. Kreber] // Sochineniia: v 4 t. – M., 1982. – T. 1. – S. 430–528. – (Filosofskoe nasledie).
11. Leybnits G. Istoriia idei universalnoy harakteristiki / G. Leybnits; [per. s lat. G.G. Mayorov] // Sochineniia: v 4 t. – M., 1982. – T. 3. – S. 412–418. – (Filosofskoe nasledie).
12. Mel'nyk V.P. Filosofiia. Nauka. Tekhnika: metodologo-svitoglyadniy analiz: monografiia / V.P. Mel'nyk. – L'viv: Vydavn. centr LNU imeni Ivana Franka, 2010. – 592 s.
13. Fikhte I.G. Zamknutoe torgovoe gosudarstvo [Elektronniy resurs] / I.G. Fihte. – Rezhim dostupu: www.economics.kiev.ua/index.php?id=625&view=article
14. Chekal` L. Problemy filosofii ta metodologii tekhniky / L. Chekal` // Aktual'ni problemy dukhovnosti. – 2002. – № 4. – S. 125–135.

Чурсінова О.Ю.

Національний університет «Львівська політехніка»

ОСОБЛИВОСТИ ПАРАДИГМИ ТЕХНІЧНОГО МИСЛЕННЯ ЄВРОПИ НОВОЧАСНОЇ ДОБИ ТА ЇХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ ТЕХНІКИ

Анотація

У статті розглянуто ряд положень видатних представників новочасної доби щодо технічної діяльності, її сутності і перспектив в контексті досліджень українських філософів. На підставі філософського аналізу праць мислителів епохи Нового часу щодо техніки зроблено висновок про розуміння ними техніки як діяльності, органічно пов'язаної з прогресивним розвитком суспільства. Технічні інновації стають основним двигуном технічного прогресу. Сучасні українські дослідники приділили певну увагу періоду Нового часу. З'ясовано, що ідеї видатних філософів цієї доби щодо науки, техніки та їх взаємозв'язку були і є предметом уваги представників сучасної української філософії техніки.

Ключові слова: техніка, методологія, філософія техніки, технічний прогрес, Новий час.

Чурсінова О.Ю.

Национальный университет «Львовская политехника»

ОСОБЕННОСТИ ПАРАДИГМЫ ТЕХНИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ЕВРОПЫ ЭПОХИ НОВОГО ВРЕМЕНИ И ИХ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В УКРАИНСКОЙ ФИЛОСОФИИ ТЕХНИКИ

Аннотация

В статье рассмотрены ряд положений выдающихся представителей современной эпохи относительно технической деятельности, ее сущности и перспектив в контексте исследований украинских философов. На основании философского анализа трудов мыслителей эпохи Нового времени относительно техники сделан вывод о понимании техники как деятельности, органически связанной с прогрессивным развитием общества. Технические инновации становятся основным двигателем технического прогресса. Современные украинские исследователи уделили определенное внимание периоду Нового времени. Выяснено, что идеи выдающихся философов этой эпохи относительно науки, техники и их взаимосвязи были и являются предметом внимания представителей современной украинской философии техники.

Ключевые слова: техника, методология, философия техники, технический прогресс, Новое время.

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

УДК 911.2:908

МІКРОКЛІМАТИЧНА ЗОНАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПЕЧЕРНИХ СИСТЕМ ПОДІЛЛЯ НА ПРИКЛАДІ ПЕЧЕРИ «АТЛАНТИДА»

Ховалко А.Б.

Львівський національний університет імені Івана Франка

Досліджено мікрокліматичну зональну диференціацію печерних систем Поділля. На прикладі печерної системи Атлантида показана наявність структурної внутрішньої диференціації за показниками температури приземної частини атмосфери. Розглядається печерна система на більш складному, системному рівні внутрішньої організованості, що є підґрунтям для визначення відповідної складової потенціалу її комфортності. Виявлено причини диференціації температури повітря печери, а також мінливість даної диференціації в часі та просторі, що безпосередньо впливає на розвиток печерних систем. Проаналізовано розвиток спелеотуризму в районі дослідження, який належить до найбільш перспективних і пріоритетних напрямків туризму.

Ключові слова: печерна система, температурне поле, мікрокліматична зональна диференціація, структурна складність.

Постановка проблеми. Дослідження печерних систем становить як загальнонауковий, так і прикладний інтерес. Природна диференціація характеристик і параметрів печерних систем становить проблему в багатьох аспектах: виявлення причин диференціації температури повітря, мінливість даної диференціації в часі та просторі, вплив цих характеристик і параметрів на розвиток печерних систем тощо. З прикладної точки зору, такі дослідження спрямовані на виявлення своєрідного параметричного потенціалу, який є складовою загального потенціалу комфортності для відвідувачів. Дослідження такого характеру є досить актуальними, оскільки розвиток підземного туризму в районі дослідження – Поділля належить до найбільш перспективних і пріоритетних напрямків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існує значна літературна спадщина присвячена вивченню печерних систем Поділля [1, 2, 3, 4, 5, 6 тощо]. Водночас вони або належать до пізнавально-популярного рівня, або це тільки перші дослідження в яких відсутні узагальнюючі залежності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проведене температурне обстеження печерної порожнини Атлантида дало змогу виявити такі закономірності: температура печерної порожнини відзначається значною просторовою диференційованістю, підвищення температурних характеристик спостерігається у напрямку вглиб печери; чітко розмежовуються щонайменше три структурно-температурні зони (тепла, усереднена й холодна); на формування кожної температурної зони впливає власна система зовнішніх і внутрішніх чинників. Аналогічне суцільне мікрокліматичне обстеження рекомендовано здійснювати для оцінки психофізіологічної комфортності перебування туристів у печерних системах регіону.

Мета статті. Метою дослідження є необхідність чіткого зонування печерних систем за мікрокліматичними показниками з метою ви-

значення складових загального потенціалу комфортності для відвідувачів.

Виклад основного матеріалу дослідження. За умовами мікроклімату печери Поділля можна поділити на два типи: теплі і холодні. Теплі печери мають входи, розташовані на стрімких схилах річкових долин (Кришталева, Млинки), завдяки чому середня річна температура повітря в них досягає 10,0–11,3°C. Холодні печери мають широкий лійкоподібний вхід на плато (печери Озерна, Вертеба, Оптимістична, Ювілейна, Вітрова, Угринь та ін.) і характеризуються дещо зниженими середніми річними температурами – 7,9–9,8°C. Такий температурний режим вимагає відповідної екіпіровки туристів-спелеологів. Тривале перебування у прохолодному середовищі, підсиленому значною вологістю повітря (відносна вологість у печерах Поділля майже всюди сягає 97–100%) може негативно вплинути на стан відвідувачів. Усе це зумовлює необхідність чіткого зонування печерних систем не тільки за геоморфологічними, а й за мікрокліматичними показниками. У Подільських печерах спостерігаються і протяги – так зване «печерне дихання», характерне лише для холодних печерах.

Механізм цього явища докладно описав чеський спелеолог І. Подзімек. Він вважає, що періодичні зміни напрямку тяги викликані проривом пухиря теплого печерного повітря через вузький вхід у печеру, над яким скупчилося більш холодне поверхнєве повітря.

Періодичність дихання печер залежить від співвідношення атмосферного тиску і температури повітря на поверхні та під землею. Тому, наприклад, у різні сезони року в Озерній печері напрямок тяги змінюється через різні часові інтервали. Таке явище також необхідно враховувати в процесі зонування печерних систем за туристичним використанням.

Нами зафіксована чітка мікрокліматична зональна диференціація печерних систем Поділля. Відповідні дослідження проводились в одній із перспективних для туризму печер – Атланти-

ді, що розташована на одному зі схилів долини річки Збруч поблизу села Завалля Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Карстова печера Атлантида відкрита влітку 1969 р. Розташована на території національного природного парку «Подільські товтри». Щодо внутрішнього кристалічного різноманіття – це одна з найбільш видатних печерних систем України. У 1981 році інститутом геології АН УРСР проведено вивчення печери Атлантида з метою підготовки підґрунтя для її експлуатації в якості туристично-екскурсійного об'єкту [7, 13].

Створення туристично-екскурсійного об'єкту «Атлантида» має значну перспективу. Безпосередньо від неї встановлено наявність значної підземної порожнини, що дозволяє планування робіт щодо відкриття допоки недоступної частини печери й залучення її до рекреаційної експлуатації. Цьому сприяє й географічне положення печерної системи поблизу значних туристичних потоків з міст Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Чернівці, Івано-Франківськ тощо.

Печерна система Атлантида належить до карстових печер у гіпсах тортонського ярусу (неоген). Її загальна довжина (закартовано) становить біля 2525 м (на сьогодні виявлено ходів набагато більше), площа – 4440 м², об'єм – 11360 м³. Це єдина печера на Поділлі з чіткою вираженою триповерховою будовою з крутими переходами. Печеру складають чисельні зали й переходи, на стінках яких розвинуті натічні форми гіпсів різного забарвлення. Так, зустрічаються кристали гіпсів до 1,5 м. Печера є унікальною за різноманіттям вторинної гіпсової мінералізації. Морфологія проходів, галерей і залів Атлантиди слабо піддані процесам руйнування й мають чіткий скульптурний вигляд [20].

Проведені дослідження щодо виявлення температурної диференціації печерної системи Ат-

лантида засвідчують наявність поділу цієї підземної системи на декілька структурних частин, які суттєво різняться за температурними характеристиками.

Суцільне температурне обстеження печерної порожнини Атлантида дало можливість виявити такі залежності:

- температура печерної порожнини відзначається значною просторовою диференційованістю (рис. 1);

- температурні характеристики підвищуються у напрямку вглиб печери;

- чітко виділяються, щонайменше, три структурно-температурні зони (тепла, помірно-тепла й холодна);

- на формування кожної температурної зони впливає власна система зовнішніх і внутрішніх чинників.

Просторова диференційованість температурних показників печерної системи характеризується амплітудою (на час дослідження) в 2,7°C. При цьому температура відносно закономірно підвищується із просуванням углиб печери.

Поділ температурного поля печери на структурні частини здійснювався за відмінностями від усереднених температурних показників.

Холодна температурна зона з температурними показниками в діапазоні від 7,8 до 9,1°C, розташована найближче до входу. Вона характеризується найменшою відносною площею й відносно значною розкиданістю показників (див. рис. 1). Наявність потужного глинистого субстрату, вузькі проходи, наближеність до виходу створювали умови для певного зниження температурних показників.

Значна морфологічна різноманітність проходів і залів спричинили наявність відповідної внутрішньозональної температурної різноманітності. В цій зоні спостерігається найбільш актив-

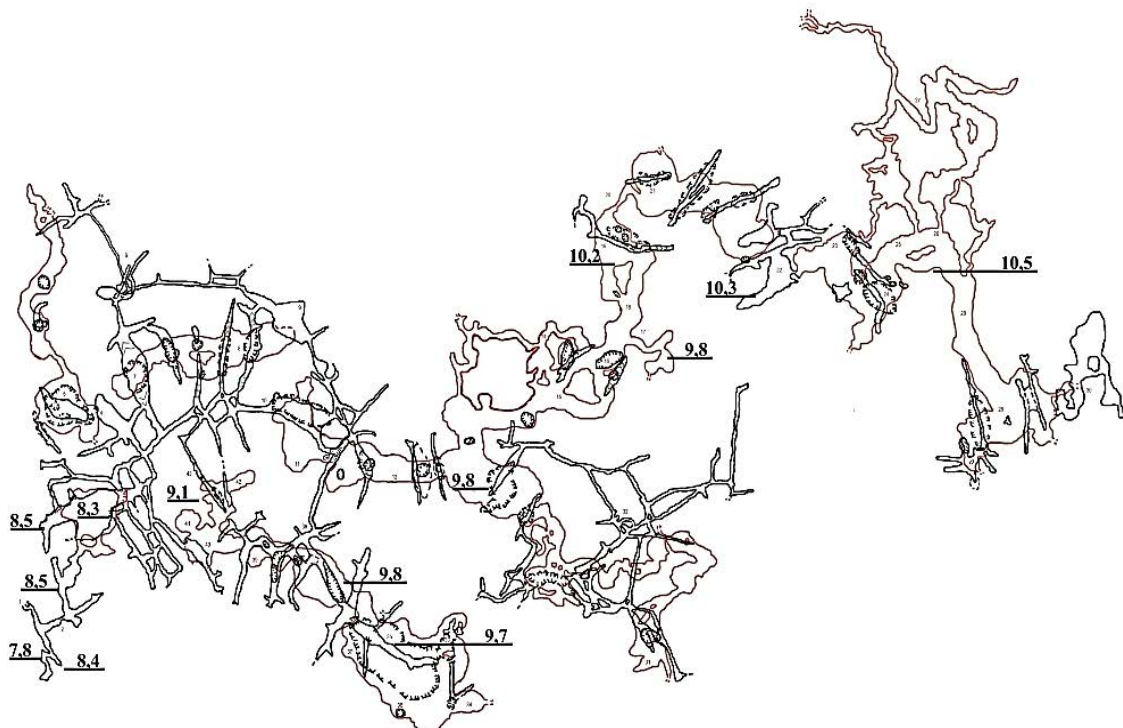

Рис. 1. Температурна диференціація повітря карстової печери Атлантида

не освоєння печери підземним тваринним світом, насамперед кажанами.

Температурна зона з усередненими температурними показниками в діапазоні 9,7-9,8°C розміщена посередині печери. Надзвичайно щільні температурні показники свідчать про її своєрідну інваріантну роль, тобто вони найбільш повно відображають саме умови печерної системи Атлантида. У цій зоні печера представлена доволі широкими проходами і залами. При цьому, якщо в інших частинах печери спостерігаються дватри рівні печерних систем, то тут – чотири.

Найтепліша температурна зона характерна для кінцевої частини печери. Її температурні характеристики коливаються в діапазоні 10,2-10,5°C. Це доволі значна за площею зона, яка потенційно може мати значне продовження. Підвищення температурних показників тут не може бути зумовлене віддаленістю від входу, оскільки вже на середню частину печери вхід не чинить суттєвого впливу.

Причини підвищення температурних характеристик треба шукати в інших чинниках. Ними можуть бути заглибленість або, навпаки, піднятність печерних проходів, засвоєність повітряних мас, різниця у зволоженості тощо [8, 9, 10].

Зафіксована структурно-температурна диференціація печерної системи Атлантида потребує детальнішого вивчення й більш скрупульозного аналізу із залученням інших геофізичних і геодинамічних характеристик. Виявлена структурна диференціація свідчить про наявність у печерних системах Поділля своєрідних залежностей. Їх можна загалом окреслити так:

- печерна система Атлантида має не аморфну, однозначно підпорядковану, а складну внутрішню функціональну структуру;

- така структурна будова свідчить про те, що ця печерна система характеризується системними властивостями емерджентного характеру, тобто функціонує як цілісний автономний «організм»;

- кожна з виявлених температурно-структурних складових характеризується, крім яскраво вираженої автономності, ще й певною підпорядкованістю єдиній печерній системі, тобто єдиним фоновим показником, що робить усю систему температур взаємопов'язаною;

- якщо аналізувати такий температурний узагальнений показник, як різноманіття внутрішньо зональних температурних характеристик, то за цим показником виявлені зони мають значні відмінності, що дає підставити твердити про те, що у загальній печерній системі вони мають різне функціональне призначення;

- так «холодна зона», найімовірніше, виконує роль каналу зв'язку з навколишнім ландшафним середовищем (надпечерними та навколишніми системами); зона з помірно-теплыми температурними показниками – інваріантну функцію,

а «тепла зона» – функцію зв'язку з навколишнім мінералогічним субстратом [14, 15, 16].

Окреслені нами функціональні ролі температурних структурних складових печери Атлантида навіть на цьому етапі дослідження спроможні засвідчити, що печерна система – складний і системно організований об'єкт природи. Дослідження цієї печерної системи має й суто наукову цінність, доповнюючи пізнання більш глибоких природних залежностей печерних систем.

Водночас проведені дослідження спрямовані на більш повне пізнання туристично-рекреаційного потенціалу печери й має цілком прикладне значення.

Оскільки печера Атлантида належить до унікальних печерних систем не тільки України, а й Європи, то дослідження потенціалу комфортності структурних складових печери має значну прикладну актуальність. Завдяки своїм природним особливостям печерна система Атлантида може слугувати об'єктом пригодницького, так і культурно-пізнавального видів туристичної діяльності. Згідно з класифікацією видів туризму [12], пріоритетними напрямками розвитку туризму є культурно-пізнавальний, екологічний (зелений), лікувально-оздоровчий, пригодницький (спелеологічний, водний), тематичний.

Водночас така унікальна пам'ятка природи потребує всебічної охорони, розумного, науково обґрунтованого використання й подальшого дослідження. Отже, крім туристично-рекреаційного, вона має й природоохоронний і науково-дослідницький потенціали.

Висновки з даного дослідження і перспективи. На підставі дослідження сформульовано такі висновки:

- печерна система Атлантида характеризується складною внутрішньою взаємопов'язаною й, водночас, автономною структурою;

- структурні складові, виокремлені нами за температурними показниками (в геофізиці ландшафту вони вважаються найбільш репрезентативними для виокремлення саме структурної неоднорідності території), свідчать про їх взаємопов'язаність, взаємозалежність, можливість існування умовно односпрямованого фонового системоформувального (структуроформувального) чинника, чіткого зв'язку з навколишнім середовищем;

- дослідження структури температурного поля печерної системи може бути використано для розрахунку потенціалу комфортності, який є одним з головних чинників оцінювання загального туристично-рекреаційного потенціалу печерної системи.

Проведені дослідження не тільки розкривають нову системну спеціалізацію печерних систем Поділля, вони можуть слугувати основою для планування нових, більш глибоких, досліджень.

Список літератури:

1. Апостолок В.В. Новые исследования пещеры Озёрная / В.В. Апостолок, П.П. Горбенко // Землеведение. – Т. 11. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – С. 158-161.
2. Гайдучок С. В ярах і печерах Поділля / С. Гайдучок // Діло. – 1932. – С. 178-180.
3. Горняткевич Д. Печери в Кривчех / Д. Горняткевич // Літопис Борщівщини. – 1993. – Вип. 4. – С. 40-44.
4. Гуневский И.М. О Кривченской пещере в гипсах / И.М. Гуневский // Географический сборник. – Львов, 1963. – С. 28-32.

5. Гутковський К. Про печери в Кривчу / К. Гутковський // Діло. – 1908. – Ч. 248. – 3 лист.
6. Дублянський В.Н. Карстовые пещеры Среднего Приднестровья / В.Н. Дублянский // Вопросы изучения карста Русской равнины. – М., 1965. – С. 99-110.
7. Дублянський В.Н. Карстолого-геофізическіе дослідження карстових порожнин Придністровської Подолії і Покуття / В.Н. Дублянський, Б.М. Смольников. – К.: Наукова думка, 1969. – 156 с.
8. Зімелєс Ю.Л. Історія досліджень печер Борщівського району / Ю.Л. Зімелєс // Літопис Борщівщини. – Борщів: МП Чумацький шлях, 1993. – Вип. 3. – С. 38-40.
9. Зінько Ю. Рекреаційна оцінка печер Подільського Придністров'я / Ю. Зінько, А. Русенко, О. Шевчук // Українська геоморфологія: стан і перспективи. – Львів, 1997. – С. 284-287.
10. Крубер А.А. Карстовая область Горного Крыма / А.А. Крубер. – М., 1915. – 89 с.
11. Петлін В.М. Рекреаційно-туристичний потенціал карстових печер Поділля: монографія / В.М. Петлін, А.Б. Ховалко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 217 с.
12. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 324/95-ВР // Відомості ВР. – 2004. – 1 січ.
13. Радзієвський В.О. Вивчайте печери Тернопільщини / В.О. Радзієвський. – Тернопіль: ОДЕТ, 1962. – 69 с.
14. Радзієвський В.О. У печерних лабіринтах Тернопільщини / В.О. Радзієвський. – К.: Здоров'я, 1967. – 85 с.
15. Радзиевский В.О. Пещера Озерная / В.О. Радзиевский // Землеведение. – М.: Изд-во МГУ, 1967. – С. 157-162.
16. Радзиевский В.О. Спелеологические исследования Тернопольской области / В.О. Радзиевский // Состояние и задачи карстово-спелеологических исследований. – Львов, 1975. – С. 65-66.
17. Савчин М.П. Печера Оптимістична на Поділлі / М.П. Савчин, І.М. Гуньовський // Карст України. Фізична географія та геоморфологія. – 1970. – Вип. 4. – С. 38-41.
18. Савчин М.П. Новые исследования в пещере Оптимистическая / М.П. Савчин, Н.Н. Остьянова, А.В. Медведев // Состояние, задачи и методы изучения глубинного карста СССР. Тезисы докл. II Всесоюзного карстово-спелеологического совещания 13 октября 1982 г. – М., 1982. – С. 179-180.
19. Савчин М.П. Печера Оптимістична на Поділлі / М.П. Савчин // Літопис Борщівщини. – 1994. – Вип. 5. – С. 41-44.
20. Martel E.A. Nouveau traite des eaux souterraines / E.A. Martel. – Paris, 1921. – 113 p.

Ховалко А.Б.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

МИКРОКЛИМАТИЧЕСКАЯ ЗОНАЛЬНАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ПЕЩЕРНЫХ СИСТЕМ ПОДОЛЬЕ НА ПРИМЕРЕ ПЕЩЕРЫ «АТЛАНТИДА»

Аннотация

Исследовано микроклиматическую зональную дифференциацию пещерных систем Подолья. На примере пещерной системы Атлантида показано наличие структурной внутренней дифференциации по показателям температуры приземной части атмосферы. Рассматривается пещерная система на более сложном, системном уровне внутренней организованности, что является основой для определения соответствующей составляющей потенциала ее комфортности. Выявлены причины дифференциации температуры воздуха пещеры, а также изменчивость данной дифференциации во времени и пространстве, непосредственно влияет на развитие пещерных систем. Проанализировано развитие спелеотуризма в районе исследования, который относится к наиболее перспективных и приоритетных направлений туризма.

Ключевые слова: пещерная система, температурное поле, микроклиматическая зональная дифференциация, структурная сложность.

Khovalko A.B.

Ivan Franko National University of Lviv

ZONAL DIFFERENTIATION MICROCLIMATE IN THE CAVE SYSTEM OF PODILLYA ON THE EXAMPLE OF ATLANTYDA CAVE

Summary

Studied cave microclimate zonal differentiation of skirts. In the example shown Atlantida cave system availability structural internal differentiation in terms of the surface temperature of the atmosphere. We consider the cave system on more complex, system-level internal organization, which is the basis for determining the appropriate part of the capacity of its comfort. The reasons differentiation cave temperature and variability of differentiation in time and space, which directly affects the development of cave systems. The development Speleotourism in the area of research, which is among the most promising and priorities of tourism.

Keywords: cave system, temperature field, microclimate zonal differentiation, structural complexity.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 784.4.091

НАРОДНО-ВИКОНАВСЬКА МАНЕРА ЯК ХУДОЖНЬО-СТИЛЬОВА ОЗНАКА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ХОРОВОГО ВИКОНАВСТВА

Скопцова О.М.

Київський національний університет культури і мистецтв

Питання народно-виконавської манери набуває особливого значення в контексті розвитку на сучасному етапі українського народного хорового виконавства. Аналіз стану народного хорового виконавства на основі концертної практики, конкурсів, звітів, фестивалів свідчить про відсутність у репертуарі народних хорів колективів оригінальних локальних зразків українських народних пісень, одноманітність виконавських стилів народних хорів колективів; поширення стильових наслідувань; невміння відтворити і донести до слухача специфіку локальної діалектології, звукоутворення, темброфоніки; неухважність хормейстерів до фізіологічних особливостей народних голосів тощо. Це підтверджує думку про невизначеність характерних ознак народно-виконавської манери як у хоровій практиці, так і у спеціальній літературі.

Ключові слова: народно-виконавська манера, українське народно-хорове виконавство, українська вокально-педагогічна думка.

Метою статті є спроби наукового осмислення і обґрунтування теоретико-методологічних аспектів народно-виконавської манери, визначення її зв'язків із фольклорними пісенно-виконавськими традиціями, особливостями народної побутової мови, специфікою звукоутворення і тембрів народних голосів.

Ранні спроби наукового обґрунтування феномену вокального мистецтва відомі з XVII століття. Це були праці західно-європейських авторів: переважно італійських, німецьких, французьких (Дж. Каччіні, П.Ф. Тозі, Г.Ф. Манштейна, М. Басілі, П.Ж. Гара, О. Хорон, Ж.Л. Дюпре, М. Гарсія та ін.), в яких розглядалися питання вокальної техніки, реєстрової будови співацьких голосів, типи дихання, методика навчання співу, вокальний репертуар тощо. Теорія та методика сольного співу розвивалися у тісних взаємозв'язках із тогочасною вокальною практикою, яка характеризувалася тенденціями до професіоналізації, кантиленного співу, віртуозності, яскравої колоратурності тощо. Одночасно відбувається відбір і типізація вокальних термінів, визначаються основні елементи технології вокального мистецтва.

Формування української вокально-педагогічної думки припадає на кінець XVII століття. Першими значними працями є: «Азбука знаменного співу» О. Мезенця (1668 р.), трактат «Ідея граматики мусикійської» М. Дилецького (1675 р.) та «Інструкція для церковних півчих» (1749 р.), у яких спостерігаємо спроби систематизації основних вокально-педагогічних прийомів, навичок вокалізації, системи пружного дихання, техніки виразної вимови слів, плавного ведення мелодії та ін.

Науково-методична література, присвячена сольному співу, складає значний доробок, розгалужений за проблематикою, багатоманітний за жанрами та спрямуваннями, вагомий за змістом. Серед широкого кола праць другої половини ХХ ст. гідні уваги праці В. Антонюк, О. Бенч, В. Вотріної, Н. Гребенюк. Однак, об'єктом наукового дослідження в цих працях виступає мистецтво академічного сольного співу та народно-академічного співу.

Слід зауважити, що питання народно-виконавської манери посідає одне з найважливіших місць в сучасному мистецтвознавстві і досліджується українськими і російськими вченими «Питання вокальної педагогіки» Д. Євтушенка і М. Михайлова-Сидорова, «Вокальная работа с исполнителями русских народных песен», «Работа с народными певцами», «Встречи с народными певцами» Л. Христіансена та ін.

У статті «Работа с народными певцами» вчений Л. Христіансен характеризує народну манеру співу з погляду її зв'язків із фонетикою мовлення, зазначаючи, що «національні відмінності криються, головним чином, у мовних особливостях звучання голосних та приголосних звуків» [1].

У своїх коментарях до «Вибраних статей» К. Квітки (Ч. 1) дослідник А. Іваницький відзначає, що грудна манера резонування жіночих голосів із специфічним звуковидобуванням, характерна для місцевостей Подніпров'я та Лівобережжя. Натомість, у співочій практиці поширені різні прийоми звукоутворення і резонування, використання голосових реєстрів, що пов'язано як з етнорегіональними виконавськими традиціями, так і зі стильовими особливостями пісенних жанрів. Вчений пропонує узагальнити лише те, що має спільні ознаки і на цій основі розвивати уніфіковану манеру, з одного боку, а з іншого, – етнорегіональні виконавські стилі [2, с. 123].

У сучасній науці є різні теоретичні визначення і класифікації народно-виконавських манер. Дослідник О. Бенч-Шокало заперечує концепцію «загальнонаціональної манери співу» [3, с. 12], посилаючись на поширення в кожному регіоні України специфічних інтонаційних процесів, що зумовлюють розмаїття фольклорних виконавських стилів.

В окремих публікаціях зустрічаємо обмеженість і поверховість щодо трактування народно-виконавської манери, що ототожнюється з примітивізмом, стилізаціями у псевдонародному дусі, співом «відкритим» звуком різкого тембру. У зв'язку з цим доречно навести думку Д. Євтушенка, який відзна-

чає, що «...неспотворений народний спів ніколи не обмежується тільки різким грудним, дуже часто позбавленим будь-якого культурного оформлення звучанням голосів, яким є гіпертрофоване грудно-регистрове звучання» [4, с. 145].

Отже, аналіз наукової літератури засвідчує те, що проблема народно-виконавської манери потребує детального вивчення.

У цій статті розв'язується цілий ряд питань зокрема: сутності і специфіки народно-виконавської манери, зв'язків із мовними діалектами, розкриття ладо-інтонаційної природи українського народного пісенного мелосу, особливостей звукоутворення й художньо-тембральних якостей «народних» співацьких голосів та ін.

Визначаючи **народно-виконавську манеру** як художньо-естетичну і стилістичну систему, своєрідний комплекс вокально-художніх і технічних засобів, виконавських прийомів, слід відзначити, що вона ґрунтується на національно самобутній традиції народного гуртового співу. Джерелом народно-виконавської манери є побутова мова в її різноманітних локальних мовних діалектах. Виявлення і дослідження цих зв'язків є одним із важливих аспектів для розуміння сутності і специфіки народно-виконавської манери.

З погляду наукової етнолінгвістики, основою побутової мови є середньонадніпрянські діалекти, що охоплюють Полтавську, Черкаську області та південні райони Київської області. Території Слобожанщини, Полісся, Волині, Поділля, Буковини, Галичини і Закарпаття характеризуються специфічними діалектами (говорами), що впливають і на особливості хорового виконання. Характерною ознакою мовних діалектів є наявність синонімів, що зберігаються при співі, як приклад, «нянько» (батько), «вуйко» (дядько), «файно» (красиво), підкреслюючи неповторний локальний колорит.

Зв'язок народно-виконавської манери з фонетикою мови й вимовою в єдиній шкалі акцентів музичного мовлення становить головну прикметну рису українського народного хорового виконавства.

Специфічною ознакою української мови, порівняно з іншими слов'янськими мовами, є те, що вимова і написання не мають значних розбіжностей. Це позначається і на хоровому виконанні.

Народно-виконавська манера характеризується відносною сталістю художньо-виражальних засобів і прийомів. Авторитетний фахівець в галузі російського фольклору Є. Ліньова у працях «Великорусские песни в народной гармонизации», «Опыт записи фонографом украинских народных песен» визначає характерні ознаки народно-виконавської манери: художню простоту, змістовність, смислове навантаження, своєрідність художніх форм, емоційну насиченість виконавських інтерпретацій. Характерно, що при камерному виконанні народних пісень переважає хроматизація щаблів, вишукана мелізматика. Натомість у «вуличному» співі ці ознаки майже не зустрічаються. Народно-виконавська манера і фонетика мови органічно пов'язані так само, як і елементи народної музичної мови. Ступінь «вокальності» мови залежить від наявності в ній «чистих» голосних звуків, а також – стійкої означеності фонем і незначної кількості глухих приголосних. Важливим фактором є національна манера говорити на роз-

спів, пов'язана з протяжністю голосних і короткою вимовою приголосних та наближеність написання й вимови слів (орфографії та орфоєпії).

Основою хорового співу є утворення вокально-художнього звука, важливу роль при цьому відіграють вокальні голосні (**а, е, і, о, у, и, і** носові (о^н та е^н), що називаються основними. Голосні, з погляду вокалізації, поділяються на: відкриті (**а, е**), напіввідкриті (**і, о, и**) та закриті (**у**). Голосні (**а, о, у**) – заднього утворення, голосні (**и, і**) – переднього утворення. При утворенні голосних **а, у, о** в резонуванні бере участь ротова порожнина; при утворенні **е, и, і** – гортань. Внаслідок цього звуки можуть бути неогублені (**и, і, е, а**) та огублені (**о, у**), тобто такі, що вимовляються за допомогою губ. Ці звуки є складними, оскільки для формування їх звучання потрібна участь основних голосних (**і+а=я; і+у=ю, і+е=є, і+і=ї**).

Важливе значення у співі мають наголоси. Вимова голосного наголошеного звуку спадає з його написанням, як приклад, дім, дорога. Наголошені голосні можуть дещо змінюватись, «підлягати редукції», як і ненаголошені звуки, що передують наголошеним або стоять після них.

Голосні звуки завжди вимовляються як наголошені. Однак, зустрічаються деякі особливості, і зокрема у вимові «**и**», що під наголосом не твердий, як російське «**ы**». Тому утворюється характерний легкий відтінок **и** (**е**), як приклад, **лист** (**лест**), «**люди**» («**люде**»), ось як у поемі «Причинна» Т.Г. Шевченка:

**«...пошли ж ти їй долю – вона молоденька,
бо люде чужії їй засміють».**

Ненаголошене **е** може підлягати редукції, про що яскраво свідчать записи українських народних пісень (ранні фольклорні збірки): «**мині**» замість «**мене**». Це підтверджує наявність редукції ненаголошеного **е** та ненаголошеного **и**, коли вимова **е** наближається до вимови **и**, і навпаки. У хоровому виконанні ненаголошені **е** та **и**, як правило, виконуються чітко, підкреслено, акцентовано.

Внаслідок взаємного зближення у вимові звуків **е** та **и** ряд слів, як наприклад, «**мене-мине**», «**прелетіла – прилетіла**», розрізняються здебільшого за контекстом, тоді як їх вимова, особливо у швидкому темпі, майже однакова:

«мене кличуть» = «мине і ця біда».

Поряд із словесним наголосом слід зважити і на ті наголоси, що увиразнюють смисл словосполучень, фраз, речень тощо, надаючи певних смислових нюансів значення і емоційного забарвлення поетичному тексту (логічний та фразовий наголоси).

Важливу роль у виконанні українських народних пісень відіграє фразовий наголос, що часто припадає на останнє слово речення, яке стає смисловим центром висловлення, як приклад, «**Ой не світи, місяченьку, не світи нікому**».

Акцентуація найважливіших у смисловому відношенні слів досягається також за допомогою динамічних штрихів (крещендо, димінундо, акцентуація тощо), особливості яких залежать від логіки фразування.

Поряд із голосними важливу роль відіграють приголосні, що поділяються на дзвінки (**б, в, г, д, ж, з, л, м, н, р**) та глухі (**п, с, т, ф, х, ц, щ, ч**). Звуки диференціюються на свистячі (**з, с**), шиплячі (**ж, щ, ч, ш**), сонорні (**м, н, л, р, в**), при вимові яких

тон переважає над шумом. У східнослов'янських мовах діє закономірність зростання звучності при поділі слова на склади. Останній звук кожного складу, як правило, голосний, є найбільш звучним. Власне тому склади в українській, а також у російській і білоруській мовах, є відкритими. Як зразок: **бе-ре-за, се-стра**. Зустрічаються винятки (**люль-ка, стін-ка**). У народному співі всі склади виконуються як відкриті, всі приголосні відносяться до наступного складу, як приклад:

<i>при написанні</i>	<i>при співі</i>
– об-сту-пи-ти	о-бсту-пи-ти
– із-за гори ...	і-зза гори...

На пограничних територіях України з Росією (Житомирщина, Чернігівщина) поширене так зване «оглушення» дзвінких приголосних («**крофь**» замість «**кров**», «**дед – дет**», «**сказна – скасна**»), що є нормою для російської мови. Дзвінкі приголосні (**б, в, г, д, ж, з, р, л, м, н**) вимовляються так, як і пишуться, тобто без «оглушення», наприклад: «**Ой коли п той вечір...**».

Приголосні при співі вимовляються чітко, активно, швидко. Як зазначає А. Іваницький, ритмічна чіткість і легкість хорового співу досягається лише тоді, коли співаки володіють правильною вимовою приголосних. Важливу роль при цьому відіграє принцип одночасного переходу з одного звука до наступного в усіх хорових партіях.

Одним із характерних прийомів артикуляції є вокалізація приголосних у співі. Це підтверджує Ф. Колесса: «В народному співі можна зауважити вокалізацію приголосних, особливо у протяжних мелодіях, коли співак проймається процесом співу» [5, с. 11].

Народно-виконавській манері притаманні такі ознаки: нетемперований стрій, опора на діатонічність, вільне поєднання неустоїв і устоїв, їх мелодична характеристика як «поспівши». Висота щаблів діатонічних ладів відрізняється від гармонічних ладів тим, що у межах діатонічного ладу зустрічаються висотні варіанти підвищення або пониження одного і того ж щабля. Логіка підвищення чи пониження висоти звука залежить від мелодичного руху в межах певної поспівши, використання ладів народної музики (лідійський, міксолідійський та ін.).

У формуванні народно-виконавської манери важливу роль відіграють особливості звукоутворення, що тісно пов'язані з фізіологією голосового апарату, а саме:

- підв'язкового тиску повітряного стовпа;
- установки надставної труби, рупору;
- дихання (ключичне, нижньороброве, нижньороброво-діафрагматичне (костоабдомінальне червоне (абдомінальне)).

Важливим компонентом «народного» голосу є його тембральне забарвлення. Тембр – особлива акустична якість співацького голосу, зумовлена характером коливань голосових зв'язок, обертоновим складом звука, його інтенсивністю у поєднанні з дією резонаторів. З погляду акустики, тембр є складним гармонічним рядом, що виникає внаслідок спонтанного поділу вібрата на рівні частини під час його коливання. Звук складається з основного тону, що визначає його висотне положення та цілого ряду звуків більших частот, що називаються обертонами, і звучання яких сприймається як тембр, або забарвлення голо-

су. Серед цих обертонів є різко виражені піки – обертони з великою амплітудою, що мають назву формант (від лат. *formans* – утворююча).

Окремим питанням фізіології голосового апарату, особливостям звукоутворення, виконавської манери присвячено ряд праць Є. Свтушенка, Н. Мешка, Л. Християнсена тощо.

Аналіз народно-виконавської манери дозволяє визначити головні критерії звучання народних голосів:

- природність формування і звучання голосних;
- яскравий, «близький» на губах звук, резонування м'якого піднебіння і головних резонаторів, порожнини рота (тверде піднебіння, зуби і грудні резонатори);
- формування специфічних виконавських прийомів, штрихів («з'їздів», «під'їздів», призвуків, форшлагів, розтягування слів на голосних звуках, повторювання складів, гліссандо, вібрата, обриву звука та ін.);
- рівність співацького голосу;
- тембральна своєрідність;
- чітка артикуляція, дикція, при якій вимова відтворює особливості певного діалекту, розмовного стилю;
- мікстове звучання голосу.

Влучно характеристику народних голосів зустрічаємо у працях відомого українського хормейстера, композитора Г. Верьовки, який відзначає притаманне їм «колеритне, яскраве, рівне і насичене звучання і дуже багатий і виразний спів з притаманною народному стилю імпровізаційністю виконання» [6, с. 201].

Як відомо, українські співацьки Р. Кириченко, Н. Матвієнко, Н.Цюпа прагнуть до яскравого, м'якого тембру, чіткої артикуляції. Їх виконавську манеру характеризує незначна вібрація, що надає виконанню особливої тембральної забарвленості.

Формування вокальної майстерності співака народного хорового колективу залежить безпосередньо від розуміння специфіки вокальної мови, фізіології голосового апарату, природи формування співочого звуку, чіткого уявлення про дихальну, резонаторну, артикуляційну функції і їх важливу роль у процесі голосоутворення та цілого ряду інших специфічних чинників. Набуття співаком вокально-технічної майстерності є результатом свідомої цілеспрямованої багаторічної роботи і свідчить про досягнення ним високого рівня художнього і вокально-технічного розвитку.

Таким чином, специфіка народно-виконавської манери зумовлена взаємодією комплексу ознак:

- особливості мовної фонетики, лексики, орфоєпії, локальних мовних діалектів;
- соціально-побутові умови виконання пісенного репертуару, визначених дослідницею С. Грицою як «модус мислення середовища»;
- ладово-інтонаційна специфіка українських народних пісень;
- система художньо-виконавських засобів і прийомів;
- тембральна своєрідність народних голосів.

Характеристику специфіки народно-виконавської манери зустрічаємо у праці І. Земцовського: «...у виконавській манері кожного народу є дещо суттєве, специфічне, чого не можна перенести в інший виконавський стиль. Більше того, манера

співу є одним із найстійкіших елементів народної традиції, а тому ознакою не тільки образною, а й етнічною» [7, с. 8].

У становленні народного виконавського стилю як системи художньо-виражальних і вокально-технічних засобів важливу роль відіграють такі чинники: вокалізація приголосних, природний характер утворення і звучання голосних звуків, формування яскравого, «близького» на губах звуку, використання головних і грудних резонаторів, мікстів, специфічних виконавських прийомів, мелізматики, вільне поєднання устоїв і неустоїв, модальних ладів, форм народного багатоголосся.

Народно-виконавська манера виступає характерною стильовою ознакою українського народного хорового виконавства як мистецького феномену, визначає його художні і національні особливості завдяки основі на етнорегіональних пісенно-виконавських традиціях і ладо-інтонаційних особливостях українського музичного фольклору, тісних зв'язках із мовною діалектологією, лексикою, орфоепією, специфіці звукоутворення, використанні темброфоніки народних голосів.

Слід зазначити, що ця стаття не вичерпує широкої проблематики народно-виконавської манери, а визначає наукові підходи і теоретичні засади її подальшого вивчення.

Список літератури:

1. Художня і традиційно-побутова культура народу: Зб. наук. праць / АН УРСР; Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського. – К.: Наук. думка, 1983. – 142 с.
2. Колесса Ф.М. Народна музика на Поліссі // Укр. музика: Місячник / Союз укр. професійних музик у Львові; З. Лисько (ред.). – Львів, 1939. – Вип. 1. – С. 3-15.
3. Бенч-Шокало О.Г. Український хоровий спів. Актуалізація звичаєвої традиції: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. – К.: Ред. ж-лу «Український Світ», 2002. – 440 с. : фотоіл.
4. Євтушенко Д., Михайлов-Сидоров М. Питання вокальної педагогіки. – К.: Мистецтво, 1963. – 340 с.
5. Колесса Ф.М. Народна музика на Поліссі // Укр. музика: Місячник / Союз укр. професійних музик у Львові; З. Лисько (ред.). – Львів, 1939. – Вип. 1. – С. 3-15.
6. Козак С.Д. Григорій Верьовка: Біограф. повість. – К.: Молодь, 1981. – 232 с. – (Уславлені імена: Сер. біогр. творів; Вип. 51).
7. Земцовский И.И. Фольклор и композитор: Теорет. этюды о рус. сов. музыке. – Л.; М.: Сов. композитор. Ленингр. отд-ние, 1978. – 174 с.

Скопцова Е.М.

Киевский национальный университет культуры и искусств

НАРОДНО-ИСПОЛНИТЕЛЬСКАЯ МАНЕРА КАК ХУДОЖЕСТВЕННО-СТИЛЕВОЙ ПРИЗНАК УКРАИНСКОГО НАРОДНОГО ХОРОВОГО ИСПОЛНИТЕЛЬСТВА

Аннотация

Вопрос народно-исполнительской манеры приобретает особое значение в контексте развития на современном этапе украинского народного хорового исполнительства. Анализ состояния народного хорового исполнительства на основе концертной практики, конкурсов, отчетов, фестивалей свидетельствует об отсутствии в репертуаре народных хоровых коллективов оригинальных локальных образцов украинских народных песен, однообразии исполнительских стилей народных хоровых коллективов; распространение стилизованных подражаний; неумение воссоздать и донести до слушателя специфику локальной диалектологии, звукообразования, темброфоніки; невнимательность хормейстеров физиологических особенностей народных голосов и тому подобное. Это подтверждает мысль о неопределенности характерных признаков народно-исполнительской манеры как в хоровой практике, так и в специальной литературе.

Ключевые слова: народно-исполнительская манера, украинское народно-хоровое исполнительство, украинская вокально-педагогическая мысль.

Skoptsova E.M.

Kyiv National University of Culture and Arts

FOLK PERFORMING MANNER AS THE STYLISTIC SIGN OF THE UKRAINIAN NATIONAL CHOIR PERFORMANCE

Summary

The question of folk-performing manner is of particular importance in the context of development at the present stage of the Ukrainian national choir performance. Status analysis of choral performance based on concert practices, competitions, reports, festivals testifies to the absence in the repertoire of folk choirs original local samples of Ukrainian folk songs, the monotony of performing folk styles choral groups; dissemination of stylistic imitations; the inability to recreate and convey to the listener the specifics of the local dialects, sound production; inattention choirmasters physiological characteristics of people's votes and the like. This confirms the idea about the uncertainty of the characteristic features of the folk performing manner as in choir practice and in the literature.

Keywords: folk performing manner, the Ukrainian national choir performance, Ukrainian vocal pedagogical thought.

УДК 7.072.2

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ СОРОЧКИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «НАРОДОЗНАВЧІ ЗОШИТИ» (ЛЬВІВ)

Шнуренко Т.В.

Київський національний університет культури і мистецтв

Українська традиційна сорочка має яскраво виражений знаковий характер, несе в собі статево-вікову, соціальну, естетичну та професійну ознаки. Поглиблене вивчення цього універсального одягу на сторінках видань етнологічного та етномистецтвознавчого напрямку, а саме «Народознавчі зошити» (Львів), є вагомим внеском у дослідженні традиційної культури України. Велика кількість опублікованих статей цього видання присвячуються дослідженню народного костюма: виготовленню матеріалів, традицій крою, пошиття, декорування, кольоровій гаммі, регіональних особливостей, обрядовій функції народного костюма та його елементів. Основним з яких є традиційна сорочка.

Ключові слова: традиційна сорочка, дослідження, «Народознавчі зошити», журнал.

Постановка проблеми. Досліджуючи те чи інше питання в будь-якій галузі науки, ми обов'язково звертаємось до періодичних видань відповідного спрямування. В цій роботі не абиякими помічниками є періодичні видання, в яких сконцентровано та постійно поновлюється багато цінної інформації. Одним із провідних журналів в напрямку дослідження традиційної сорочки є журнал-двомісячник «Народознавчі зошити» Інституту народознавства Національної Академії Наук України (м. Львів).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В контексті вивчення традиційної сорочки, як одного з основних елементів традиційного одягу українців, на сторінках провідних українських видань етнологічного та етномистецтвознавчого напрямку, а саме «Народознавчі зошити» (Львів) та «Народна творчість та етнографія» (з 2011 року – етнологія), неодноразово публікуються праці знаних та молодих науковців України та зарубіжжя.

В журналі «Народна творчість та етнографія» широко висвітлюється питання дослідження традиційного вбрання Карпатського регіону. Це статті Я. Прилипка, М. Костишиної, А. Патрус-Карпатського, А. Поріцького, Я. Шевченка, О. Командирова, О. Полянської, Я. Кожоланко. Науковці Т. Ніколаєва та Т. Кара-Васильєва публікують статті по дослідженню традиційного одягу Карпатського регіону та Середньої Наддніпряни. Виходять роботи науковців: В. Борисенко (досліджується традиційний одяг Поділля), Г. Стельмащук (Житомирщина), Л. Пономар (Полісся), Л. Чайковської (Волинь), Т. Агафонова (одяг болгар), М. Битке (румунський народний костюм та традиційна сорочка). Роботи дослідників традиційного одягу Карпатського регіону (як і традиційної сорочки) зібрано воедино в статті Шнуренко Т.В. «Дослідження традиційної сорочки Карпатського регіону на сторінках журналу «Народна творчість та етнографія» (X Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська культурно-мистецька практика в історичній ретроспективі», Рівне, 2014).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Праці українських, зарубіжних вчених, науковців діаспори, трибуна молодого дослідника, огляди та рецензії нових публікацій, описи різноманітних фондів, колекцій та рідкісних видань – далеко неповний перелік напрямків

публікацій видання «Народознавчі зошити». Вагомою частиною цього наукового доробку є статті, присвячені дослідженню традиційного одягу та, зокрема, сорочки. Вивчення та розгляд цих досліджень в одній роботі дає можливість проаналізувати, провести паралелі, виявити відмінності та водночас об'єднати всі вектори досліджень традиційної сорочки, які публікуються у цьому науковому виданні.

Постановка завдання. Об'єктом пропонованого читачеві дослідження є статті, опубліковані в журналі-двомісячнику «Народознавчі зошити» Інституту народознавства НАН України (м. Львів), які присвячені вивченню складової українського традиційного строю – сорочки. Роль журналу у висвітленні питань дослідження сорочки, як основного елементу традиційного костюма, є значущою та це не ставала предметом дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Впродовж усього існування людства сорочка, як основний елемент одягу, задовольняла матеріальні і духовні потреби людини, виконуючи необхідні побутові, соціальні, обрядові та магичні функції. Про це свідчать матеріали археологічних розкопок, наукових досліджень. Велике історичне та художнє значення предмету дослідження – сорочки, як помітного явища традиційної культури, безумовне. На сторінках «Народознавчих зошитів» цю проблему висвітлюють науковці: Л. Чайковська, Т. Гонтар, А. Коприва, Г. Граб, Л. Булгакова, О. Никорак.

В одному з перших номерів (журнал виходить з 1995 року) публікується стаття Л. Булгакової «Деякі конструктивні та художні особливості традиційних сорочок Полісся першої половини ХХ століття» (1). Впродовж 1994–1995 років авторка досліджує особливості традиційного вбрання Поліського та Іванківського районів Київської області, Овруцького та Народицького районів Житомирщини. На підставі зібраних Л. Булаковою фотодокументальних матеріалів та вивчення колекцій місцевих музеїв, опираючись на класифікаційні розробки Б. Куфтіна, Г. Маслової, В. Білецької, К. Матейко, Т. Ніколаєвої, Л. Чижикової та інших дослідників народного вбрання, чоловічі сорочки цього регіону авторка поділяє на декілька типів: сорочку тунікоподібного крою з домотканого полотна без коміра, з прямими рукавами – «холошнями» (с. Левковичі, Овруцький район), та сорочку з плечовими вставками, ко-

міром-стійкою, пазушним розрізом з манішкою, рукавами, зібраними на зап'ясті (західна частина Овруцького району). Л. Булгакова виокремлює характерний для чоловічих сорочок цього регіону плечові вставки – «прирамки», за допомогою яких розширяли вирізи горловини, що дозволяло прибирувати полотнище та драпірувати його навколо шиї в зборки подібно до жіночих сорочок. Описуючи третій тип чоловічих сорочок, які побутували на досліджуваній території (сорочки з плечовою гесткою, коміром-стійкою та пазушним розрізом, зміщеним вліво до плеча і прикритим вишитою манішкою), авторка зазначає, що сорочки цього типу з'явилися у цій місцевості наприкінці XIX століття та особливого розповсюдження набули серед молоді у 20-30 роках минулого століття. Характерною особливістю цих сорочок є пошиття їх на швейній машинці. Четвертий тип польських чоловічих сорочок (за Л. Булгаковою) є сорочки з купленого («кращого») полотна, пошиті місцевими кравцями – «портними» (1, 103).

Жіночі сорочки Київського та Житомирського Полісся Л. Булгакова характеризує за оформленням плечової частини, вирізом горловини, розрізом пазухи, способом з'єднання рукавів зі станком та викінчення їх низу. За цими характеристиками дослідниця виокремлює сорочки двох типів: сорочка зі вставками на плечах, що вшивалися для розширення вирізу горловини, об'єму станка та сорочки з гесткою, пошиті з фабричного полотна. Перший тип традиційної сорочки Л. Булгакова поділяє на два варіанти. До першого належать сорочки зі льняного домотканого полотна з виложистим коміром, пошитим із прямокутного шматка тканини, складеного удвоє. Для другого варіанту першого типу характерними є використання фабричного матеріалу – перкалю, стоячий комір. На думку Л. Булгакової, міська мода, її вплив на міщанське середовище, спричинили появу сорочок другого типу – сорочки з фабричного полотна з гесткою, які мали різні варіанти: від високого стоячого коміра до квадратного безкомірного вирізу горловини. Такі крої мали місцеві назви: «довп'янки», «циганки», «чотирьохугольний», «голошийка», «голодушка». У своїй статті Л. Булгакова звертає увагу на традиційний для початку XX століття малюнок та характерну для даного регіону червоно-чорну гаму вишивки (1, 105).

Дослідження традиційної української сорочки на сторінках журналу «Народознавчі зошити» продовжила науковець Л. Чайковська. Її стаття «Волинські сорочки: характерні особливості крою, тканини та вишивки» була опублікована наприкінці 1998 року. Своє дослідження Л. Чайковська базувала на вивченні традиційних сорочок Гоцанського, Корецького, Здолбунівського, Горохівського та Іванчицького районів (експонати Рівненського та Волинського музеїв). Опираючись на праці В. Білецької, Г. Маслової, К. Матейко, Б. Рибаківа, Х. Вовка та інших науковців, Л. Чайковська виокремлює характерні ознаки жіночих та чоловічих сорочок Волині: характерне пошиття жіночих сорочок з 2-3 пілок, довгі та широкі рукави, призібрані на манжет, уставки прямі, пришивались по утку, розріз пазухи досить глибокий – до 30 см. Дослідниця виокремлює другий тип жіночої сорочки – без-

установковий, з характерними ознаками: з рукавом, пришитим по основі, призібраним верхнім краєм рукава та вивернення горловиною коміром. Такий вид сорочок іноді не мав коміра (5, 628). Як і Л. Булгакова у своєму дослідженні, Л. Чайковська вирізняє сорочку з «гесткою». На її думку, така сорочка з'явилась у побуті селян цього регіону під впливом міської моди та відрізнялась від традиційних кроєм та оздобленням (5, 629). За спостереженнями авторки, для орнаментування жіночих сорочок цього регіону характерне смугасте розташування орнаменту, елементи якого Л. Чайковська поділяє на геометричні, геометризмовані та такі, що наближені до природних форм. Науковиця поділяє орнаментальні малюнки на групи та розшифровує деякі з них, а саме, постать чоловіка, що «взявся руки в боки». Цей орнамент має назву «у козака» і, за дослідженнями Л. Чайковської, характерний для багатьох народів – російського, польського, білоруського, також є присутній в орнаменті сариків (Туркменія) (5, 630). Авторка досліджує одну із характерних ознак традиційних сорочок Волині – ткану орнаментацию та наявність давніх технік вишивки, які імітують ткацтво – заволікання та низь (5, 631).

Серед чоловічих сорочок Волині Л. Чайковська виокремлює давню загальноукраїнську тунікоподібну сорочку. Аналізуючи дослідження, з'ясовуємо, що найпоширенішими на початку XX ст. у цьому регіоні були чоловічі сорочки «з поликами», кроєні з трьох полотнищ. У плечовій частині вставляли чотирикутник – полик. До горловини пришивали виложистий комір. За дослідженнями Л. Чайковської, для такої сорочки характерне подвійне прибирування вирізу для шиї та краю рукавів. Відрізняються кроєм від попередніх традиційні чоловічі сорочки «з гестками». Шили їх з двох полотнищ, передню та задню частини з'єднували за допомогою кокетки – «гестки». На думку Л. Чайковської, цікавим елементом такої сорочки є трикутник, вшитий у плечовій частині – «кутась». Про це йдеться і у вище згадуваних роботах Л. Булгакової (5, 632). Для орнаментации Волинських сорочок характерне традиційне розміщення вишивки: комір, полики, пазуха, рукави, чохла, поділ (9, 630).

Подальше дослідження традиційного одягу Л. Чайковська продовжила у своїй роботі, датованій 2006 роком – «Народний одяг населення Волині». Авторка, опираючись на дослідження В. Наулка, В. Седова, Н. Лебедевої, К. Матейко, Г. Маслової, М. Рабиновича, Г. Стельмашук, М. Білан, дала характеристику традиційного одягу волинян та традиційної сорочки, як основної частини костюма (6). Л. Чайковська, описуючи чоловічу сорочку з села Крилів Корецького району Рівненської області, зауважує, що плечові вставки та комір-косоворотка цієї сорочки є традиційними для чоловічих сорочок цього регіону. Ця думка прослідковується і попередній роботі науковиці та вище згадуваній статті Л. Булгакової. Науковець Л. Чайковська, описуючи три чоловічі сорочки, які побутували в селах Кременецького району Тернопільської області, характеризує їх за такими ознаками: шиті з фабричного матеріалу, мають «кокетку» та на спині – так звану «бантову складочку» (6, 230).

Характеризуючи жіночі сорочки, Л. Чайковська розрізняє їх за способом крою: додільні сорочки та сорочки «до підточки», детально описує дві волинські сорочки кінця XIX – початку XX ст., які побутували в селах Володимир-Волинського та Ковельського районів (6, 231).

В 1998 році у журналі «Народознавчі зошити» публікується робота «Етнографічні особливості Лемківського одягу XIX – 40-х рр. XX століття». Її автор – науковець Т. Гонтар, своє дослідження базує на зібраному впродовж 1983–87 років експедиційному матеріалі. Посилаючись на роботи українських, польських та словацьких дослідників: І. Вагилевича, В. Поля, А. Торонського, Я. Головацького, І. Коперницького, Ф. Вовка, Р. Райнфуса, Я. Олейник, В. Носальова та ін., авторка дослідила чоловічі та жіночі комплекси народного одягу лемків – польських переселенців, які проживають на території Закарпатської, Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей. В цьому контексті, як один із важливих елементів одягу, була досліджена сорочка (2, 619).

Аналізуючи експедиційний матеріал, Т. Гонтар подає місцеві назви сорочок лемків: «опліча», «станча», «чохлак». В селах північної Лемківщини сорочку називали «кошеля» (від польського «кошуля»). Авторка описує традиційний тип сорочки з двох частин – «подолка» і «спідника», і подає його, як давній (2, 620). Така сорочка «до підточки» характерна для усієї території України. Усі дослідники народного одягу сходяться на думці, що шилась вона з міркувань заощадливості з двох видів полотна: з грубішого – низ, з тоншого – верх. Т. Гонтар, користуючись загальними принципами характеристики сорочок, поділяє їх за принципами крою: уставкові (з прямокутними вставками на плечах) та з цілнокроєним рукавом. Досліджуючи ареали побутування, Т. Гонтар зазначає, що уставкові сорочки побутували в східній частині Лемківщини – Ліському та Сяноцькому повітах, на території Словаччини – в Земплінській жупі. На решті території Лемківщини побутували сорочки з суцільнокроєним рукавом (2, 620). Описуючи ці сорочки, дослідниця виокремлює характерну ознаку цих сорочок – густі зборки навколо шиї та манжетів – «рями». Як локальний варіант, зустрічалися сорочки з розрізом пазухи збоку (традиційно – посередині), по лінії з'єднання станка з рукавом. Рукави жіночих сорочок викинувалися вузькими (східна частина) або широкими (центральна та західна Лемківщина) манжетами. Як стверджує Т. Гонтар, під впливом словацької моди в 20-30-их роках (XX ст.) змінюється довжина та ширина жіночих сорочок, а завдяки впливу польських традицій з'явилися накладні коміри – «кризи», «кризки». Сорочки західної Лемківщини традиційно прикрашалися тканням, на решті території сорочки декорували вишивкою. Місцеві техніки вишивки: хрестик, ланцюжок, стебнівка, козлик. Колір вишивок переважно червоний (2, 621).

Досліджуючи чоловічі сорочки лемків, дослідниця Т. Гонтар характеризує їх, як тунікоподібні та уставкові. Як і в місцевих жіночих сорочках, чоловічі уставкові сорочки густо призбирувалися довкола коміра, розріз був спереду, лише в селах Горлицького та Сяноцького повітів до XX ст. збереглися чоловічі сорочки з розрізом на спині. Т. Гонтар зауважує, що чоловічі сорочки тради-

ційно шилися не дуже довгими – трохи нижче пояса і вбиралися в штани. Згідно польових досліджень авторки, вже на початку XX ст. у цій місцевості старші чоловіки носили довгі сорочки поверх штанів (2, ст. 625).

Наступна робота, присвячена дослідженню традиційної сорочки на сторінках журналу «Народознавчі зошити», датована 2007 роком – «Структурні особливості народного костюму Закарпатських бойків». Автори роботи – науковці А. Коприва та Г. Граб, поставили за мету дослідити традиційний костюм бойків на прикладі народного костюма с. Тюшка Межигірського району Закарпатської області. Окрім відомостей про місцевий традиційний костюм, фотоматеріалів, в дослідженні використовуються закарпатські народні спаванки, які також являються інформативним джерелом (3, 311). Дослідники А. Коприва та Г. Граб місцеві сорочки поділяють за принципом: буденні – святкові. Матеріал для пошиття – традиційне льняне або конпляне полотно, горловину та низ рукавів густо призбирували. Щодо жіночих сорочок бойків – розріз на горловині розташовувався з правого боку, зрідка зустрічається центральна застібка на чотири гудзики. Це принцип (розріз праворуч) не має великого розповсюдження та традиційний саме для бойківських жіночих сорочок. На думку А. Коприви та Г. Граб, буденні та святкові сорочки бойків різнилися ще й насиченістю кольорів (3, 311). Для чоловічих сорочок бойків характерні коміристія та відкладний комір, загальноукраїнський принцип декорування вишивкою коміра та пазухи. Відрізнялися складнішим орнаментом та яскравішими кольорами сорочки, вишиті для молодих хлопців (3, 313). Окрім українців, в с. Тюшка, як і в багатьох інших урочищах цього краю, проживали угорці, румуни, словаки, євреї. Це вплинуло на формування народного костюма бойків, як і головного його елемента – традиційної сорочки. Що і було зафіксовано науковцями А. Копривою і Г. Граб та проаналізовано у вище згаданій статті.

Дослідженню сорочок Західного Полісся присвятила свою роботу О. Никорак – «Тканини для узорнотканих жіночих сорочок західної частини українського Полісся і Волині» (4). Використовуючи колекційні експонати Музею Івана Гончара (Київ), Рівненського та Волинського краєзнавчих музеїв, опираючись на роботи знаних науковців Г. Маслової, Р. Захарчук-Чугай, Т. Ніколаєвої, Г. Стельмащук, О. Никорак зробила детальний аналіз особливостей крою та декорування сорочок, а саме: використання узорнотканих тканин в декоруванні сорочок.

Для виготовлення таких сорочок характерне використання своєрідних купонів – шматків полотняної тканини, в яких, згідно попередніх розрахунків, окремі ділянки були узорноткані. Саме за принципом розміщення тканого декору, сорочки західної частини українського Полісся та Волині О. Никорак поділила на чотири основні групи. Для першої групи характерне декорування лише уставкових частин рукава та простота декору (4, 343). Друга група відрізняється використанням узорнотканих тканин на уставках та верхній частині рукава сорочок. Ця група вміщує себе чотири підгрупи значно багатших за декором тканин (аніж перша), які в свою чергу,

мають різну кількість типів та варіантів (4, 352). Третю групу сорочок дослідниця О. Никорак характеризує, як такі, в яких горизонтальні групи орнаменту заповнювали всю площину уставки і рукава. Ця група поділяється на три підгрупи та великою кількістю варіантів художнього вирішення типу тканини (4, 353). Четверту групу характеризують горизонтальні смуги на уставці та вертикальні на рукаві, споріднені за мотивами (4, 359). За дослідженнями О. Никорак, для усіх типів узоротканих сорочок досліджуваного регіону характерні симетричність та тридіальність укладу смугастого декору з виділенням центральної домінуючої площини, чітка ритмічність гладкотканих та взористих смуг.

Висновки з даного дослідження. Дослідження одягу має велике значення у загальному вивченні культури, історії, мистецтва кожного народу. Адже одяг, як і його основний та найдавніший

елемент – сорочка, несуть у собі багато інформації, деяка частина якої потребує подальшого вивчення, дослідження та розшифрування. І в цій роботі не аби-якими помічниками є періодичні видання, в яких сконцентровано та постійно поновлюється багато цінної інформації. Сорочка – один з найдавніших видів натільного шитого одягу, який є основною складовою чоловічого, жіночого, підліткового та дитячого одягу. Цей одяг, як і його основний та найдавніший елемент – сорочка, несе в собі багато історичної, етнографічної та культурологічної інформації. В ґрунтовному вивченні української традиційної сорочки все потужнішим та науково вагомим виданням стає журнал «Народознавчі зошити» Національної Академії Наук України, місто Львів. У даній статті проаналізовані роботи науковців, які опубліковувались в журналі з 1995 (року заснування) до 2013 року.

Список літератури:

1. Булгакова Л. Деякі конструктивні та художні особливості традиційних сорочок Полісся першої половини XIX століття / Л. Булгакова // «Народознавчі зошити» – 1996. – № 2. – С. 102–109.
2. Гонтар Т. Етнографічні особливості Лемківського одягу XIX – 40-х років XX століття / Т. Гонтар // «Народознавчі зошити» – 1998. – № 6. – С. 619–627.
3. Коприва А., Граб Г. Структурні особливості народного костюму Закарпатських бойків / А. Коприва, Г. Граб // «Народознавчі зошити» – 2007. – № 3–4. – С. 311–315.
4. Никорак О. Тканини для узоротканих жіночих сорочок західної частини українського Полісся і Волині / О. Никорак // «Народознавчі зошити» – 2009. – № 3–4. – С. 343–365.
5. Чайковська Л. Волинські сорочки: характерні особливості крою, ткання та вишивки / Л. Чайковська // «Народознавчі зошити» – 1998. – № 6. – С. 628–632.
6. Чайковська Л. Народний одяг Волині / Л. Чайковська // «Народознавчі зошити» – 2006. – № 1–2. – С. 229–235.

Шнуренко Т.В.

Киевский национальный университет культуры и искусств

ИССЛЕДОВАНИЕ ТРАДИЦИОННОЙ СОРОЧКИ НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «НАРОДОЗНАВЧІ ЗОШИТИ» (ЛЬВОВ)

Аннотация

Украинская традиционная сорочка имеет ярко выраженный знаковый характер, несет в себе возрастной, социальный, половой, эстетический и профессиональный признаки. Углубленное изучение этой универсальной одежды на страницах изданий этнологического и этноискусствоведческого направления, а именно «Народознавчі зошити» (Львов), является большим вкладом в исследовании традиционной культуры Украины. Большое число опубликованных статей посвящаются изучению народного костюма: изготовлению материалов, традиции кроя, пошива, декорирования, цветовой гамме, региональных особенностей, обрядовой функции народного костюма и его элементов, основным из которых есть традиционная сорочка.

Ключевые слова: традиционная сорочка, исследование, «Народознавчі зошити», журнал

Shnurenko T.V.

Kyiv National University of Culture and Arts

RESEARCH OF A TRADITIONAL SHIRT ON THE PAGES OF THE JOURNAL «NARODOZNAVCHI ZOSHITY» (LVIV)

Summary

The Ukrainian traditional shirt has strongly expressed sign character, bears sexual, age, social, aesthetic and professional characteristics. Deep research of these universal clothes on pages of editions of an ethnologic and ethnoart-criticism direction, namely «Folklore Notes» («Narodoznavchi zoshyty») (Lviv), is the powerful contribution to studying of traditional culture of Ukraine. Great number of published articles is devoted to research of folk costume: to manufacturing of materials, traditions of a cut, tailoring, ornamentation, range of colours, regional peculiarities, ritual functions of folk costume and its elements. The core of a traditional national costume of Ukrainians is the shirt (sorochka).

Keywords: a traditional shirt (sorochka), research, «Folklore Notes» («Narodoznavchi zoshyty»), journal.

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 371:004

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА В СФЕРІ ОСВІТИ США

Королевська А.В., Долук Р.О.

Хмельницький національний університет

Інформація виконує одну із провідних ролей в США і є визначальним ресурсом сучасного суспільства. Вона впливає на такі основні сфери як: економіка, політика, культура та освіта. Розвиток інформації призводить до масштабних змін не тільки в економічному а й у культурному житті людства. А саме зростання інформації стало одним з головних чинників розвитку освіти у США. Також це сприяє розробкам нових технологій якісно вищого рівня.

Ключові слова: трактування інформатизації, розвиток суспільства, актуальність, освітній простір, освіта, США.

Постановка проблеми. Зміни в інформаційному просторі призвели до виникнення нової фази розвитку людства, створенню умов для ефективного використання знань у вирішенні глобальних політичних, економічних та соціальних проблем.

Інформація стала одним з найважливіших факторів економічного потенціалу США, на це вказують безпосередньо масштаби її інформатизації. Завдяки цьому елементу, пришвидшується розвиток процесу обміну інформацією, а доступ до неї стає набагато простіший [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «...Стрімка інформатизація, розробка і впровадження новітніх технологій, змінили світ. Обсяги знань неспинно зростають, необхідність в отриманні якісної освіти стає одним із найважливіших завдань людства. США, що є визнаним лідером в галузі вищої освіти переконливо доводять це світу своїми науково-технічними досягненнями, відкриттями і кількістю лауреатів Нобелівської та інших престижних премій, які працюють у вищих навчальних закладах (ВНЗ) Америки.

Зі збільшенням впливу на вищу освіту США приватного капіталу американські ВНЗ поступово трансформуються в економічні освітні корпорації. Цей феномен є цілком пов'язаним із капіталізацією сфери освіти, науки, культури, зі стрімким зростанням споживацьких устремлень людства, збільшенням напруги на ринку освітніх послуг і необхідністю отримання дедалі більшою частиною Землі новітніх професійних знань, навичок та умінь. Ці процеси відбуваються у багатьох країнах, а найбільшого впливу приватного капіталу зазнають саме ВНЗ США.», зазначає у своїй праці «Досвід вищої освіти Сполучених Штатів Америки XX-XXI століття». Книга 1. 2009. О.О. Романовська [4, с. 8].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Рівень інформатизації суспільства безпосередньо пов'язаний з рівнем інформатизації освіти.

Сполучені Штати Америки – найбільш економічно розвинена країна світу з бюджетом в 14 трильйонів доларів на рік. США є лідером за багатьма показниками, але одним з основних показників є якість середньої та вищої освіти.

США – загально визнаний лідер як за кількістю, так і за якістю університетів: з 100 топових університетів 70 – американські.

При створенні університетів поставало питання про вибір прототипної моделі університету (німецької, англійської, французької і т.д.) та її практичне застосування. Слід зауважити, що коли у США не існувало університетів, більшість американців виїжджали на навчання у Німеччину. Через це, як зазначає О. Романовський, виникла тенденція до копіювання німецької структури навчального закладу [4, с. 67].

Постановка завдання. Сучасна організація навчального процесу у вищій школі США надає можливість зробити висновки, що модернізація відомих форм і методів навчання є важливим та ефективним засобом підвищення якості освіти і свідчить про прагнення американських ВНЗ відповідати вимогам часу.

Головною метою цієї роботи є виявлення ролі та впливу інформації у сфері освіти США; особливості інформації як ресурсу. Основним завданням виступає: визначити вплив розвитку інформаційних технологій на освіту в США.

Основний матеріал дослідження. Повсякденне використання електронних засобів обміну інформацією, швидкий розвиток інтернету, відкриття телекомунікаційних ринків та перехід до цифрових технологій – все це є ознаками нової, інформаційної ери.

Безпосереднім результатом процесу інформатизації є створення і розвиток інформаційного суспільства.

Інформаційне суспільство – це суспільство в якому найціннішим ресурсом виступає інформація, також це новий історичний етап розвитку суспільства, в якому виробництво, використання та споживання інформації стає визначальним процесом діяльності в усіх сферах суспільного життя, а саме в економіці, політиці та культурі [1].

Інформаційне суспільство відкриває нові можливості в інтелектуальній сфері, радикально змінює основні аспекти повсякденного життя. Особливо це стосується освіти та доступу до знань (часто застосовується при дистанційному навчанні), розв'язування проблем (інтернет-послуги з охорони здоров'я) та дозвілля, організа-

ції роботи та самореалізації (дистанційна робота, віртуальні фірми). Крім цього, воно надає доступ до нових можливостей, підвищує соціальну активність громадян, вираженню думок і позицій стає більш простішим та зрозумілішим [2].

Інформаційна комунікація відіграє одну з головних ролей і є особливістю інформаційного суспільства. До характерних ознак належить:

- зростання ролі інформації;
- надання пріоритетів інформаційним технологіям та зростання їхнього впливу на розвиток та життя суспільства;
- значна кількість людей, задіяних у сфері інформаційних технологій та комунікацій;
- Широкий спектр інформатизації суспільства та використання ЗМІ, телебачення, мережі Інтернет;
- створення глобального інформаційного простору, завдяки якому забезпечується ефективна інформація та комунікативна взаємодія людей;
- доступ до світ. інформаційних ресурсів, а також задоволення потреб в інформаційних послугах;
- набуття інформацією глобального характеру.

Інформаційні технології – це безпосередній процес переробки інформації. Однією з перших країн в світі, яка розпочала інформатизацію економіки і суспільства виступає США [1; 2].

США та Японія почали використовувати поняття «Інформаційне суспільство» ще на початку 60-х рр. ХХІ ст. Вважалось, що основою формування інформаційного (технологічного) суспільства є розвиток обчислювальних та інформаційних технологій. Завдяки мережі Інтернет значно зросло розповсюдження інформації, зросли технологічні можливості у сфері збору, обробки, збереження та передачі. Крім того відчувається безпосередній вплив інформації на різні сфери людської життєдіяльності.

Розвиток вищої освіти у США відображено також у великій кількості електронних джерел [4; 6; 9; 10].

Для забезпечення свого прогресивного розвитку, будь-яке суспільство повинно вдосконалювати усі свої складові. З метою розвитку та підвищення професіоналізму США створило комплекс інститутів освіти. Освітні заклади є основним типом інституту освіти, що гарантують навчання і виховання та стають реалізаторами освітніх програм. На сьогодні систему освіти у США вважають «найдемократичнішою» та «відкритою для всіх бажаних». Сучасна система освіти США має характерні особливості, що відрізняють її від західноєвропейської моделі освіти. Порівняно з іншими прогресивними країнами американська система освіти здається більш демократичною.

За законом США про освіту, федеральний уряд надає фінансову допомогу штатам, навчальним закладам, які докладають зусиль для проведення освітньої реформи з метою вдосконалення якості освіти [5, с. 16-17].

Отже, на сьогоднішній день одним із світових лідерів інформатизації освіти вважається США, на це існує ряд причин:

1. США одна із самих технологічно, економічно й відповідно культурно розвинених країн світу.

2. У цій країні була розроблена і започаткована найпопулярніша на сьогоднішній день ідеологія, передачі даних – Інтернет.

3. На додачу до вище сказаного в країні знаходяться найбільші фірми виробники матеріальної бази для розвитку інформаційних технологій [4, с. 20; 5 с. 19].

Більшість студентів у США, сучасні інформаційні технології використовують під час навчання.

У сфері освіти США інтенсивно використовує всі види інформаційних технологій:

- електронні бібліотеки,
- електронні підручники
- кабельне телебачення,
- внутрішні локальні мережі навчальних закладів,
- дистанційні курси,

Незважаючи на це сучасний процес освітньої інформатизації зумовив появу цілої низки завдань, що потребують вирішення

1) підвищення кваліфікаційних навиків та самого рівня підготовки фахівців за рахунок покращення технологій навчання

2) Запровадження в навчальний процес інформаційних засобів, в тому числі можливостей мережі Інтернет

3) адаптація інформаційних технологій навчання умовам навчального процесу;

4) розробка методики програмної основи застосування інформаційних технологій навчання, які слугують підвищенню пізнавальної діяльності студентів та мотивації;

5) формування у студентів, за допомогою інформаційних технологій, навичок обробки, аналізу та відтворення інформації з метою їх подальшого результативного використання в професійній діяльності [5, с. 20].

Отже, інформаційні технології є важливим інструментом покращення якості освіти, оскільки дозволяють необмежено розширювати доступ до інформації, урізноманітнюють технології тощо. Але й система освіти сама по собі є прискорювачем процесу інформатизації суспільства, інструментом формування інформаційної культури людини, підготовки професіоналів до генерації. На сьогодні рівень сформованості інформаційної культури фахівця визначається не лише його здатністю застосовувати інформацію в різних видах діяльності, а також світоглядним баченням навколишнього світу як відкритої інформаційної системи. У свою чергу це суттєво впливає на зміст, методи та організаційні форми навчання й управління навчально-пізнавальною діяльністю, призводить до змін у діяльності учнів, вчителів, керівників навчальних закладів та органів управління освітою і тому має охоплювати переважно всі напрями і сфери їх діяльності. Тому інформатизація у сфері освіти передбачає широке та ефективне впровадження і застосування ІКТ при здійсненні освітньої, наукової та управлінської функцій, що притаманні освітній галузі.

Сьогодні інформатизація освіти сягнула далеко за межі комп'ютеризації та розуміється не тільки як техніко-технологічне забезпечення навчального процесу, а й як зміна освітньої парадигми. Це стосується перш за все доступу до освіти та інформації. За визначенням українського дослідника В. Бикова, при формуванні головних цілей

подальшого розвитку освіти проблема інформатизації має ставитися не просто як інформатизація освіти, а як інформатизація і парадигма рівного доступу до якісної освіти, де ключовими словами, вихідними положеннями є рівний доступ до якісної освіти, а тому інформатизація освіти передбачає появу нових інформаційно орієнтованих педагогічних і освітніх технологій, новітніх засобів навчання, створення та використання в педагогічних системах сучасного комп'ютерно орієнтованого навчального середовища, поступове формування і розвиток комп'ютерно технологічної платформи інформаційного освітнього простору, електронних інформаційних освітніх ресурсів і мережних сервісів, що його змістовно наповнюють і процесуально підтримують [7, с. 14].

Інформатизація освіти є головним напрямом її сучасної модернізації і підвищення її якості. З іншого боку, інформатизація постає серцевиною сучасного інноваційного управління освітою. Для ефективного здійснення цього процесу необхідно цілеспрямований вплив системи управління на всі сфери освіти та більш широке застосування у ньому нових інформаційних технологій. Це відповідатиме актуальним загальноосвітнім тенденціям розвитку – і не тільки інформатизації, але й глобалізації, гуманізації, демократизації. Проте серцевиною процесу інформатизації всеодно залишається використання і розвиток інформаційних технологій, в тому числі і в освіті. Це означає, впровадження інформаційних технологій в освіті і в управлінні нею, використання інфор-

маційних технологій у наукових дослідженнях, які неможливі без застосування найсучаснішої комп'ютерної техніки і актуального, програмного забезпечення, які дають змогу покращити роботу не тільки виконавців, а й підвищити ефективність прийняття управлінських рішень.

Висновки. Інформація все більше наповнює життя сучасної людини. Інформаційні процеси, в яких широко застосовуються інформаційно-комунікаційні технології, виступають основою розвитку у сучасного інформаційного суспільства.

Можна дійти до висновку, що проблема ефективного використання сучасним суспільством інформаційних технологій, особливо актуальна в наш час. Стрімка інформатизація, розробка і впровадження новітніх технологій, змінили світ. Рівень інформатизації суспільства безпосередньо пов'язаний з рівнем інформатизації освіти

Роль вищої освіти і науки у США переоцінити неможливо, вона знаходиться на передових позиціях світової системи освіти. Американці підходять до понять «освіченість» і «науковість» як до запоруки успіху і процвітання.

Таким чином, інформатизація життя суспільства і пов'язане з нею широке розповсюдження засобів обчислювальної техніки помітно впливають на зміст та структуру освіти, дають змогу учасникам навчально-виховного процесу використовувати нові технічні засоби навчання та стимулюють створення автоматизованих інформаційних систем для вирішення завдань управління освітою.

Список літератури:

1. Інформаційне суспільство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.dovidka.com.ua/i.html#_Toc90362240
2. Інформаційні технології. Інформаційне суспільство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12462
3. Історія розвитку. Інформаційне суспільство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12462
4. Романовська О. О. Досвід вищої освіти Сполучених Штатів Америки XX–XXI століття. Кн. 2: Особливості вищої освіти США кінця XX – початку XXI століття: навч. посібник / О. О. Романовська, Ю. Ю. Романовська, О. О. Романовський. – Вінниця: Нова Книга, 2010. – 266 с.
5. Лунячек В. Е. Деякі практичні питання управління освітою в США / В. Е. Лунячек // Нова педагогічна думка. – 2008. – № 1. – С. 16–20.
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/us.html>
7. Биков В. Ю. Інноваційні інструменти та перспективні напрями інформатизації освіти / В. Ю. Биков // Інформаційно-комунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи: зб. наук. пр. 3-ї Міжнар. наук.-практ. конф., 12–14 листоп. 2012 р. / Вінниц. держ. пед. ун-т м. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2012. – С. 14–26.
8. Кнодель Л. В. Сучасна вища освіта в США / Л. В. Кнодель // Вісник Дніпропетровського університету ім. А. Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія. – 2012. – № 2. – С. 18–23. – <https://goo.gl/bDV6qG>
9. United States Department of Labor. Bureau of Labor Statistics. [Electronic resource]. – Access: <http://www.bls.gov/ooh/media-and-communication/interpreters-and-translators.htm>
10. Classification of Instructional Programs – 2010: U.S. Department of Education's National Center for Education Statistics. [Electronic resource]. – Access: <https://nces.ed.gov/ipeds/cipcode/cipdetail.aspx?y=55&cipid=88295>

Королевская А.В., Дольок Р.А.

Хмельницкий национальный университет

ИНФОРМАТИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ США

Аннотация

Информация выполняет одну из ведущих ролей в США и является определяющим ресурсом современного общества. Она влияет на такие основные сферы как: экономика, политика, культура и образование. Развитие информации приводит к масштабным изменениям не только в экономическом но и в культурной жизни человечества. А именно рост информации стал одним из главных факторов развития образования в США. Также это способствует разработкам новых технологий более высокого и качественного уровня.

Ключевые слова: трактовка информатизации, развитие общества, актуальность, образовательное пространство, образование, США.

Korolevska A.V., Doliuk R.A.

Khmelnytsky National University

INFORMATIZATION OF SOCIETY IN THE EDUCATION SECTOR OF USA

Summary

Information performs one of the leading roles in the US. This is the defining resource of modern society. It affects the the following main areas: economics, politics, culture and education. The development of information leads to profound changes not only in economic but also in the cultural life of humanity. Namely, the growth of information has become one of the main factors in the development of education in the United States. Also it's promotes development of new technologies high quality.

Keywords: interpretation of informatization, development of society, topicality, educational sphere, education, USA.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 32(470+571)(1-651.1):327(4)

РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ УКРАЇНИ

Кундеус О.М.

Рівненський державний гуманітарний університет

Стаття присвячена осмисленню політичних процесів як важливого інституту громадянського суспільства, що відіграє помітну і вагомую роль в житті українського соціуму. При цьому, у науковій розвідці, наводиться стислий опис подій, що передували нинішній ситуації в українсько-російських відносинах. Згадано заходи до яких вдавалася Росія з метою запобігання підписанню Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Окреслюються витoki та характеристики нинішнього російсько-українського конфлікту. Доведено, що європейська інтеграція і членство в Європейському Союзі є стратегічною метою України, тому що це дасть можливість для реалізації національних інтересів, побудови економічно розвиненої та демократичної держави, укріплення позицій у світовій системі міжнародних відносин.

Ключові слова: зовнішня політика України, Європейський Союз, російсько-українська війна, євроінтеграційна політика України.

Постановка проблеми. 27 січня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором». В документі наголошується, що «Україна залишається об'єктом воєнної агресії з боку Російської Федерації, яку вона здійснює, серед іншого, і через підтримку та забезпечення масштабних терористичних атак. ... беручи до уваги норми Статуту ООН та Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН № 3314 «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 року Верховна Рада України визнає Російську Федерацію державою-агресором...» [11]. Це Звернення визначає стан і характер тривалого російсько-українського конфлікту, причиною і джерелом якого є російська експансіоністська політика на пострадянському просторі, який Російська Федерація, в особі її нинішнього керівництва, вважає зоною своїх «привілейованих інтересів». Звідси – жорстке примушення України до євразійської інтеграції під егідою РФ і блокування курсу Києва на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

Така політика Росії, що здійснювалася з початку 2000 х років, не передбачала формування дійсно рівноправних, партнерських і паритетних відносин Москви та Києва і мала за мету перетворення України на підконтрольну державу, яка б рухалась у фарватері російської політики. Російські геополітичні плани щодо України були зруйновані в лютому 2014 р. У відповідь путінський режим вдався до прямої агресії проти України – в березні 2014 р. було анексовано Крим, згодом розпочалася військова експансія на Сході України. Вже два роки триває «неоголошена», або «гібридна» війна РФ проти України, внаслідок якої Україна зазнала наймасштабніших людських, територіальних, економічних втрат. Критичним наслідком цієї війни є взаємне від-

чуження суспільств обох країн. Російсько-український конфлікт не є «локальною», «периферійною» подією – він має регіональний і глобальний вимір і містить виклики та загрози світовій системі безпеки. Анексія Криму, ситуація на Сході України перетворюються на масштабний «заморожений конфлікт», що загрожує безпеці і стабільності не лише на європейському континенті, але й у світі в цілому. Провідні країни Заходу, міжнародні організації не визнали анексію Криму, продемонстрували політико-дипломатичну солідарність з Україною, підтримали Україну в її боротьбі з російською агресією на Донбасі. Україна отримала вагомую зовнішню фінансову, матеріально-технічну допомогу. Проти Росії запроваджені «стримуючі» санкції. Зовнішня підтримка є вирішально важливою для України, яка, перебуваючи в різних «вагових категоріях» з Росією, має обмежені внутрішні ресурси для протистояння російській агресії.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Наразі Україна перебуває в епіцентрі гострого протистояння Захід-Росія, яке характеризується безпрецедентною втратою взаємної довіри. Українсько-російські відносини перебувають у критичному непередбачуваному стані. Триває політико-дипломатична конфронтація; порушені базові угоди та домовленості; фактично зруйнована система інституційних міждержавних відносин; загострюється економічне, енергетичне протистояння, триває інформаційна агресія з боку РФ. У цілому, нинішні реалії не дають підстав говорити про зміни на краще в російській політиці на українському напрямі в осяжній перспективі. Відтак, головною метою статті є висвітлення та аналіз принципово інших концептуальних, стратегічних підходів до співіснування з путінською Росією, перегляду системи міждержавних контактів, запровадження конкретних заходів на російському напрямі [12].

Виклад основного матеріалу. Російська агресія проти України кардинально змінила ситуацію в Європі і світі, стала викликом світовій безпеці, на який наразі адекватної відповіді не

знайдено. Порушена ефективність міжнародних механізмів запобігання розповсюдженню ядерної зброї (Будапештський меморандум), втрачена взаємна довіра та виникла гостра політико-дипломатична конфронтація між Заходом і Росією. Дії Російської Федерації створюють прецедент застосування сили у вирішенні спорів між державами – вкрай небезпечний тим, що такий приклад подала держава – постійний член Ради Безпеки ООН, член світового «ядерного клубу», гарант безпеки, територіальної цілісності та суверенітету держав, які добровільно відмовилися від володіння ядерною зброєю.

Тенденції глобальної системи міжнародних відносин до багатополарності відкрили Росії вікно можливостей повернути свій статус світової держави, без якого росіяни не уявляють майбутнього своєї країни. Першим етапом у відновленні такого статусу мала бути реінтеграція пострадянського простору й цілковите поглинання його Росією. Без України вирішення такого стратегічного завдання не мало сенсу. В умовах, коли Україна відмовилася від реінтеграційних проєктів і висловила намір підписати Угоду про асоціацію з ЄС, воєнно-силовий сценарій виявився єдиним шляхом реалізації такого стратегічного завдання РФ. Воєнна окупація України та ліквідація її державності розв'язувала Росії руки для поглинання всього пострадянського простору. Російсько-українська війна викрила глибоку кризу європейської безпеки загалом і безпеки Європейського Союзу зокрема. Неадекватність сприйняття цієї війни призвело до того, що авторитет ЄС як кризового центру поставлений під сумнів, а вплив нормативних, економічних та політико-дипломатичних заходів у розв'язанні цієї кризової ситуації виявився незначним [6, с. 7].

Можна констатувати, що усі роки незалежності Україна проводила політику, яку можна назвати політикою лавірування між двома великими центрами тяжіння – Європейським Союзом і Росією (або тими інтеграційними об'єднаннями, які Росія ініціювала). Невизначеність з баченням майбутнього гальмувало розвиток держави і суспільства. Наслідки такої політики очевидні. Міжнародний авторитет України підірвано, українська економіка виживає фактично за рахунок експлуатації давно застарілих підприємств і дешевої праці. У міжнародних рейтингах Україна за багатьма показниками перебуває на найнижчих сходинках. Тим часом, європейські країни колишнього «соціалістичного табору», які на початку 1990-х років мали навіть слабші позиції, ніж Україна, давно приєдналися до ЄС, і наразі їх економічні показники є вищими, а суспільний добробут – кращим, ніж в Україні. Україна також проголосила і законодавчо закріпила наміри інтеграції до ЄС. Першим кроком до їх реалізації мало стати підписання в листопаді 2013р. Угоди про асоціацію, яка передбачає і створення зони вільної торгівлі між Україною і ЄС [17].

29 листопада 2013 р. у Вільнюсі відбувся саміт «Східного партнерства», на якому планувалося підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Проте, Президент України В. Янукович напередодні саміту заявив, що Україна не підпише Угоду про асоціацію, оскільки український бізнес ще не готовий. Також він

наголосив, що Україна потребує від ЄС «рішучих кроків назустріч Україні в питанні розробки і реалізації програми фінансово-економічної допомоги з використанням усіх наявних механізмів та ресурсів як інституцій, так і держав – членів ЄС». Також В. Янукович запропонував започаткувати діалог у тристоронньому форматі ЄС – Україна – Росія. У результаті учасники саміту у Вільнюсі ухвалили спільну декларацію, у якій відзначається «безпрецедентна громадська підтримка» політичної асоціації та економічної інтеграції України з Євросоюзом [3].

Варто відмітити, що протягом місяця перед самітом відбулися три зустрічі В. Януковича з президентом РФ В. Путіним, усі поза територією України. Показово, що українські дипломати не були присутні на переговорах Януковича і Путіна 9 листопада й лише констатували, що під час зустрічі президентів обговорювалися питання торговельно-економічних відносин між двома країнами в контексті Вільнюського саміту. Не була прийнята і пропозиція про тристоронні консультації ЄС – Україна – Росія. У результаті В. Янукович, попри просто таки демонстративну готовність ЄС до підписання парафрованої та узгодженої на переговорах з його ж урядом угоди, відмовився її підписати. Отже, вирішальним чинником, який вплинув на це рішення та подальший розвиток ситуації в Україні, був тиск з боку Росії. Зауважимо, що, згідно з новою концепцією зовнішньої політики РФ, прийнятою 12 лютого 2013 р., Україна є основним партнером СНД для Росії. Згідно із цією самою концепцією, Росія намагатиметься всіляко сприяти інтеграційним процесам на пострадянському просторі із залученням України [7].

Так, 31 травня 2013 року був підписаний Меморандум «Про поглиблення взаємодії між Україною та Євразійської економічної комісією», згідно з яким Україна погодилася «дотримуватися принципів зафіксованих у документах... Митного союзу» [14].

Майже відразу після такого «інтеграційного розвороту» України на Схід, утаємниченого від Парламенту і громадськості, заснованого на кулуарних домовленостях з РФ, було підписано пакет українсько-російських угод від 17 грудня 2013 р., зокрема – про надання Україні короткострокового кредиту у \$15 млрд. і зниження ціни на російський газ. Де-факто, це була «плата» Кремля за відмову Києва від євроінтеграції.

Таким чином, відмова вищого керівництва держави у листопаді 2013 року від підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС спричинила початок масового мирного протесту в Україні на захист євроінтеграційних прагнень народу України, що отримав назву «Євромайдан». Ситуація різко загострилася через жорсткий силовий розгін «Євромайдану» в Києві 30 листопада 2013 р., що викликало різко негативну реакцію як в Україні, так і в Європі і світі та в кінцевому підсумку призвело до силового протистояння громадян і влади, повалення режиму В. Януковича та його втечі з України в ніч з 21 лютого 2014 р. [13].

Очевидно, що 2013 рік став вирішальним в українсько-російських відносинах. Російська сторона задіяла всі політико-економічні важелі впливу, з одного боку, для втягування України в процес

євразійської інтеграції, з іншого – для блокування євроінтеграційного курсу офіційного Києва.

22 лютого 2014 р. Верховна Рада прийняла Постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України», обрала головою Парламенту представника об'єднаної парламентської опозиції О. Турчинова, призначила позачергові президентські вибори на 25 травня 2014 р. та поклала на О. Турчинова виконання обов'язків Президента до виборів [9].

Після перемоги в Україні Революції Гідності, 13 березня 2014 року Верховна Рада України прийняла Постанову «Про підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу та першочергові заходи у цьому напрямі» [10], якою підтверджується незворотність курсу України на європейську інтеграцію, метою якої є набуття членства в Європейському Союзі. Було також відзначено, що Україна як європейська держава, яка поділяє спільну історію та цінності з країнами Європейського Союзу, має право подати заявку на набуття членства у Європейському Союзі відповідно до статті 49 Договору про Європейський Союз. Цією Постановою Верховна Рада України рекомендувала Виконуючому обов'язки Президента України та Кабінету Міністрів України низку першочергових кроків у сфері європейської інтеграції, передусім у контексті укладення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [2].

Політичну частину Угоди про асоціацію було підписано 21 березня 2014 року, економічну частину – 27 червня 2014 року. 16 вересня 2014 року Верховна Рада України та Європейський Парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС.

Відповідно до статті 486 Угоди з 1 листопада 2014 року здійснюється її тимчасове застосування. Повністю Угода про асоціацію між Україною та ЄС набирає чинності після її ратифікації усіма державами-членами, в перший день другого місяця, що настає після дати здачі на зберігання до Генерального секретаріату Ради Європейського Союзу останньої ратифікаційної грамоти або останнього документа про затвердження.

Угода про асоціацію між Україною та ЄС є міжнародно-правовим документом, який на договірно-правовому рівні закріплює перехід відносин між Україною та ЄС від партнерства та співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції [4]. Містить положення про створення поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ЗВТ). Угода створює передумови для подальшого вступу України до ЄС, однак – не є ані його гарантією з боку ЄС, ані зобов'язанням з боку України [17].

Виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом відбувається на основі затвердженого 17 вересня 2014 р. Кабінетом Міністрів України плану заходів з її імплементації на 2014-2017 роки [2].

Виступаючи на XVII саміті Україна – ЄС, який відбувся у Києві 27 квітня 2015 р., Президент України П. Порошенко наголосив, що перспектива членства у ЄС є стратегічним орієнтиром українських прагнень до перетворення і ключовою метою, заради якої проводяться реформи. Уперше Україна брала участь у саміті в статусі держави, яка уклала Угоду про асоціацію з Європейським Союзом.

Висновки і пропозиції. Таким чином, незважаючи на труднощі, головний крок уже зроблено: ми остаточно визначилися зі своїм майбутнім. Європейський вибір став основою зовнішньополітичної ідентичності України [8]. Неухильна реалізація курсу на інтеграцію до Європейського Союзу забезпечує гарантії верховенства права, плюралістичної демократії, дотримання прав людини, розвиток в Україні громадянського суспільства, побудову соціально орієнтованої ринкової економіки.

Щодо формування та реалізації зовнішньої політики в цілому, то необхідно враховувати, що Україна перебуває у стані «гібридної» неоголошеної війни. За таких умов зовнішня політика держави має формуватися і здійснюватися максимально узгоджено з політикою безпеки – як у внутрішньому її вимірі, так і в регіональному і глобальному. Саме забезпеченню безпеки мають підпорядковуватися дії влади в усіх інших сферах – економічній, енергетичній, гуманітарній, інформаційній тощо. Ефективні реформи та продуктивна повсякденна діяльність держави в цих сферах – передумова та запорука як зміцнення безпекових (оборонних) можливостей України, так і посилення її міжнародної підтримки [16].

Тому, в умовах «гібридної» війни зовнішня політика України має бути зосереджена на: ефективній «конвертації» міжнародної політико-дипломатичної солідарності з Україною у практичні дії із зупинення російської агресії та активну участь провідних країн Заходу – партнерів України, міжнародних інституцій у врегулюванні російсько-українського конфлікту; залученні військової, фінансово-економічної, науково-технічної, експертної, гуманітарної допомоги. На російському напрямі політика України має бути жорстко прагматичною, спрямованою на захист власних інтересів і протистояння російському впливу. Її зміст і характер мають визначатися новими концептуальними підходами та засадами, викладеними в базових документах, ухвалених українською владою під час російської агресії.

Список літератури:

1. Беззуб І. Сучасний стан і перспективи української євроінтеграції // Центр досліджень соціальних комунікацій. [Електронний ресурс] – Режим доступу http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1209:suchasnij-stan-i-perspektivi-ukrajinskoji-evrointegratsiji&catid=8&Itemid=350
2. Відносини Україна – ЄС // Представництво України при Європейському Союзі та Європейському Співтоваристві з атомної енергії. [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/relations>
3. Вільнюський саміт ухвалив декларацію // УНІАН. – 2013. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/857549-vilnyuskiy-samit-uhvaliv-deklaratsiyu.html>

4. Договірно-правова база співробітництва Україна – ЄС. Міністерство закордонних справ України. [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/ua-eu-relations>
5. Зовнішня політика України – 2013: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г. М. Перепелиці. – К.: ВД «Стилос», 2014. – 352 с.
6. Зовнішня політика України – 2014: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г. М. Перепелиці, О. В. Потехіна. – К.: ВД «Стилос», 2015. – 326 с.
7. Концепция внешней политики Российской Федерации Утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 12 февраля 2013 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу http://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/122186
8. Ольхава Мацей Зірки і тризуб. Європейська інтеграція України. Видавництво «Швайпольт Фіоль», – Краків, 2013. – 295 с.
9. Постанова Верховної Ради України від 22 лютого 2014 року «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України», (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 11, ст. 158). [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/757-18>
10. Постанова Верховної Ради України від 13 березня 2014 року Про підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу та першочергові заходи у цьому напрямі (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 16, ст. 584). [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/874-18>
11. Постанова Верховної Ради України від 27 січня 2015 року Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 10, ст. 68). [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/129-19>
12. Поточний стан українсько-російських відносин // Національна безпека і оборона. 2014. № 5-6 (148-149). [Електронний ресурс] – Режим доступу http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NDS_148-149.pdf
13. Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій // Національна безпека і оборона. 2014. № 5-6 (148-149). [Електронний ресурс] – Режим доступу http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NDS_148-149.pdf
14. Текст меморандуму про поглиблення взаємодії між Україною та Євразійською економічною комісією Інформаційне агентство Interfax – Україна. [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://ua.interfax.com.ua/news/political/155285.html>
15. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України». [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>
16. Україна-РФ: сценарії розвитку подій // Національна безпека і оборона. 2015. № 8-9 (157-158). [Електронний ресурс] – Режим доступу http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/UA_Rosiya_8_9-2015-FINAL.compressed.pdf
17. Україна: час вибору // Центр Разумкова, – Київ. 2013. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/Brochure_EU-CU-7-2013.pdf

Кундеус О.М.

Ривненский государственный гуманитарный университет

РОССИЙСКАЯ АГРЕССИЯ В КОНТЕКСТЕ ЕВРОИНТЕГРАЦИОННОГО КУРСА УКРАИНЫ

Аннотация

Статья посвящена пониманию политических процессов как важного института гражданского общества, которое играет заметную и весомую роль в жизни украинского социума. При этом, в научной разведке, приводится сжатое описание событий, которые предшествовали нынешней ситуации в украинско-российских отношениях. Упомянуты мероприятия к которым прибегала Россия с целью предотвращения подписания Соглашения об ассоциации между Украиной и ЕС. Очерчиваются истоки и характеристики нынешнего российско-украинского конфликта. Доказано, что европейская интеграция и членство в Европейском Союзе является стратегической целью Украины, потому что это даст возможность для реализации национальных интересов, построения экономически развитого и демократического государства, укрепления позиций в мировой системе международных отношений.

Ключевые слова: внешняя политика Украины, Европейский Союз, российско-украинская война, евроинтеграционная политика Украины.

Kundeus O.M

Rivne State Humanitarian University

RUSSIAN AGGRESSION IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION COURSE OF UKRAINE

Summary

This article is devoted to understanding political processes as an important institution of civil society, which plays a prominent and important role in the life of Ukrainian society. However, in scientific exploration a brief description of the events that preceded the current situation in the Ukrainian-Russian relations is given. The measures were recalled which Russia had taken to prevent the signing of the Association Agreement between Ukraine and the EU. The origins and characteristics of the current Russian-Ukrainian conflict were also outlined. It is proved that European integration and EU membership is a strategic goal of Ukraine, as it will give the opportunity for the realization of national interests, to build economically developed and democratic state, and to strengthen position in the global system of international relations.

Keywords: foreign policy of Ukraine, the European Union, the RussianUkrainian war European integration policy of Ukraine.

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ТА СПОРТ

УДК 796:338.28

МОРФОЛОГІЧНІ ЗНАЧЕННЯ ТА АНТРОПОМЕТРИЧНІ ПОКАЗНИКИ У СТУДЕНТОК СПЕЦІАЛЬНОЇ МЕДИЧНОЇ ГРУПИ ЗА КЛАСИФІКАЦІЄЮ ДЖ. ТАННЕРА

Бугаєвський К.А.

Інститут здоров'я, спорту та туризму
Класичного приватного університету

В статті наведені результати проведеного дослідження серед студенток спеціальної медичної групи, з визначенням в них ряду морфологічних значень, антропометричних показників та значень спеціальних індексів, з врахуванням соматотипів, в залежності від їх соматичної статевої диференціації згідно класифікації Дж. Таннера. Проведено аналіз отриманих результатів дослідження.

Ключові слова: статевий диморфізм, антропоморфічні показники, морфологічні значення, спеціальні індекси, студентки.

Постановка проблеми. Згідно з матеріалами сучасних наукових досліджень, останні десятиліття, в більшості країн, характеризуються погіршенням стану соматичного та репродуктивного здоров'я у студентської молоді. Більшість молодих людей мають несприятливий преморбідний фон і вступають у доросле життя з великою кількістю хронічних захворювань [3, с. 28-33]. Охорона здоров'я студентської молоді є найважливішим завданням сучасного суспільства, оскільки саме студенти вищих навчальних закладів – інтелектуальний та соціально-економічний потенціал країни. Відхилення у стані здоров'я, що сформувалися в юнацькому віці, знижують можливості реалізації молодими людьми, які вступили в соціально активний період життя, найважливіших соціальних і біологічних функцій [3, с. 28-33]. Процес накопичення знань про закономірності розвитку жіночого організму є однією з актуальних завдань сучасної профілактичної медицини [7, с. 3-7].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Більшість сучасних дівчат, особливо студентки, в юнацькому та першому репродуктивному віці відчувають на собі вплив значних фізичних та психо-емоційних навантажень, пов'язаних з дезадаптацією в період перших років навчання в сучасних вишах. Вони приходять в доросле життя з різними вихідними морфологічними та антропометричними показниками, маючи в свої 17-20 років несприятливий, преморбідний фон та велику кількість соматичних та репродуктивних порушень, психологічних відхилень [3, с. 28-33; 7, с. 3-7]. Протягом подальших років навчання, вся маса негативного впливу зовнішнього середовища, порушеного гомеостазу та шкідливих звичок призводить до стрімкого погіршення рівня всіх видів здоров'я – соматичного, репродуктивного, психічного [1, с. 94-95]. Згідно з думкою багатьох провідних фахівців (Абрамова Т.Ф., 2009; Афанасієвська Ю.С., 2010; Лопатіна Л.А., 2015;

Нікітюк Д.Б., 2015), велике значення в процесі адаптації до великої кількості несприятливих екзогенних та ендогенних чинників, належить конституції людини та, зокрема, її соматотипу [1-7].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вивчення розповсюдження типів конституції та її соматичних морфологічних типів дає цікаву та корисну для вивчення інформацію про наявні зміни в соматичній статевій диференціації сучасних дівчат-студенток [3, с. 28-33; 4, с. 504-5087, с. 3-7]. Тому особливе значення має дослідження здоров'я студенток, як особливої соціальної групи суспільства з високим ризиком функціональних порушень організму [2, с. 25; 3, с. 28-33; 5, с. 47-54]. Дослідження молоді студентського віку необхідні для своєчасного проведення здоров'язберігаючих заходів і мають велику соціальну значимість. Особливий інтерес представляє комплексне вивчення анатоми-антропологічних та морфологічних показників жіночого організму, в особливості в юнацькому та першому репродуктивному віці, тому що молоді дівчата-студентки – це майбутні матері, від здоров'я яких залежить майбутнє наступних поколінь.

Ціль статті полягає у виділенні та вивченні анатоми-антропологічних особливостей ряду морфологічних значень, антропометричних показників та спеціальних індексів у студенток спеціальної медичної групи, в залежності від їх соматичної статевої диференціації згідно класифікації Дж. Таннера.

Виклад основного матеріалу. При проведенні дослідження були використані наступні методи: аналіз доступних літературних джерел, антропометричні вимірювання, визначення морфологічних показників, метод індексів, пельвіометрія. Були проведені такі антропометричні вимірювання: довжина тіла стоячи, маса тіла, ширина плечей, ширина тазу. Співвідношення окремих антропометричних ознак оцінено у вигляді ряду

індексів: індексу статевого диморфізму (ІСД), індексу відносної ширини тазу (ІВШТ), індексу відносної ширини плечей, плече-тазового індексу (ПТИ), індексу андроморфії (ІА), трохантерного індексу (ТИ), індексу Пінье (ІП). Масо-ростові співвідношення оцінювалися за допомогою індексу маси тіла (ІМТ). Після завершення дослідження були зроблені необхідні розрахунки, проведена їх статистична обробка з використанням пакета прикладних програм «Statistica 7.0», проаналізовані отримані результати. Достовірність отриманих матеріалів аналізувалася за використанням t-критерію Стьюдента. Відмінності вважалися статистично значущими при рівні $p < 0,05$. Для проведення дослідження нами, під час проведення медичного огляду студентів I курсу Запорізького державного медичного університету (ЗДМУ), була виділена група студенток ($n=130$), що були віднесені до спеціальної медичної групи (далі СМГ). Дівчата-студентки, які брали участь у дослідженні, відносилися до двох вікових періодів: юнацького та початку першого зрілого віку. Обстежені дівчата не мали достовірних відмінностей за віком (середній вік склав $20,73 \pm 0,20$ років), але розрізнялися по довжині і масі тіла ($p < 0,05$). Показник довжини тіла у всій виборці ($n=130$) склав $165,05 \pm 0,55$ см, маса тіла становила $57,92 \pm 0,89$ кг. Мінімальна довжина тіла в групі склала 1,41 м, максимальний – 1,83 м. Мінімальне значення маси тіла склала 41 кг, максимальна – 108 кг. Середнє значення індексу маси тіла (ІМТ) в групі склало $21,25 \pm 0,31$ кг/м². Мінімальне значення ІМТ у виборці ($n=130$) склало $16,33$ кг/м², максимальне – $34,87$ кг/м². При більш детальному розгляді значень ІМТ встановлено, що ІМТ менше $18,5$ кг/м² (дефіцит маси тіла) був визначений у 28 (21,54%) студенток, більш $24,9$ кг/м² у 16 (12,31%) студенток. У 12 (9,23%) студенток, при значенні ІМТ в межах $25-30$ кг/м² (надлишкова маса тіла) було визначено передожиріння, а в 4 (3,08%) – ожиріння I ступеня [5, с. 47-54]. У 86 (66,15%) студенток значення ІМТ відповідало $18,5-24,9$ кг/м². Для визначення типу статури в дівчат використана схема діагностики соматотипів, в основі якої лежить визначення індексу J.M. Tanner (1979), або індексу статевого диморфізму (ІСД), який дозволяє визначити відповідність пропорцій тіла людини її статі [4, с. 504-508]. В соматотипування жінок по J.M. Tanner закладений принцип визначення соматичного типу статі людини, а тому цей індекс дозволяє відносити жінок до гінекоморфів, мезоморфів і андроморфів [4, с. 504-508]. Також визначення ІСД, в модифікація Є.П. Шарайкіної, 2005, дозволяє виявити гендерні особливості обмінно-гормонального статусу і встановити відповідність розвитку кісткової системи статевій належності людини [4, с. 504-508]. В результаті проведеного соматотипування в досліджуваній нами групі, згідно з класифікацією Дж. Таннера, всі дівчата були розподілені на 3 групи. Розподіл соматотипів в досліджуваній групі представлений на рис. 1.

Середнє значення показника в досліджуваній групі дорівнює $76,42 \pm 1,05$ ($p < 0,05$), що в цілому відповідає показникам мезоморфного типу конституції. Більшість дослідників з питання вивчення розповсюдженості та значення показ-

ників індексу статевого диморфізму, зокрема Л.О. Лопатіна, вважають, що мезоморфний соматотип є «легкою дисплазією статі» [4, с. 504-508]. В нашому дослідженні ця легка дисплазія виявлена практично в кожній третій студентки (32,31%), що додатково підтверджується значеннями більшості специфічних морфологічних показників, використаних в нашому дослідженні. Тобто, з 130 студенток, задіяних в дослідженні, більше половини – 76 (58,46%) не відповідають типово жіночому (гінекоморфному) статевому соматотипу за класифікацією по Дж. Таннеру [1, с. 94-95; 2, с. 25-28; 4, с. 504-508]. І нарешті, у більш ніж кожній четвертій студентки з СМГ, що прийняли участь в дослідженні, або в 34 (26,15%), виявлено протилежний жіночому андроморфний статевий соматотип їхньої конституції за класифікацією Дж. Таннера [4, с. 504-508]. Цікавими є, з нашої точки зору, отримані значення такого важливого морфологічного показника, як індекс андроморфії [2, с. 25-28; 5, с. 47-54]. Він свідчить про певні статеві особливості обмінно-гормонального статусу і дозволяє виділити андроїдний, ортогіноїдний (збалансований) та гіпергіноїдний типи конституції в таких межах: менше 67,5 – гіпергіноїдний, від 67,5 до 73,5 – ортогіноїдний, та понад 73,5 – андроїдний [2, с. 25-28; 5, с. 47-54]. Нами були отримані наступні результати: гіпергіноїдний тип був визначений у 50 (38,46%), ортогіноїдний – у 28 (21,54%), андроїдний – у 52 (40,00%) студенток.

Рис. 1. Розподіл соматотипів індексу статевого диморфізму в групі

Джерело: (розробка автора)

Аналіз отриманих показників знову вказує на те, що в досліджуваній групі студенток домінуючими є не значення, що відповідають очікуваному для дівчат жіночого (гіпергіноїдного) типу конституції, а перехідного (ортогіноїдного) та чоловічого (андроїдного) типу, що в сумі становить 80 (61,54%) студенток. Отримані значення дуже близькі до отриманих нами показників індексу статевого диморфізму в цій СМГ.

Також, при проведенні дослідження, нами були отримані наступні значення показників індексу стеничності в групі (рис. 2).

Значення цього індексу, менше 4,8 відповідає гіпертонії, від 4,81 до 5,15 – нормостенії та понад 5,15 – астенії [5, с. 47-54]. Отримані результати достовірно вказують на те, що нормальні показники соматотипу в досліджуваній групі студенток мають лише 21,54%. Значення соматотипу, менші та більші від нормативних мають 78,46% від усіх студенток СМГ.

Нами додатково визначалися значення трохантерного індексу (ТрІ). Відношення росту людини стоячи до довжини його ноги називається трохантерним індексом. В дослідженнях, за допомогою цього морфологічного індексу визначається конституційний тип вікової еволюції людини [5, с. 47-54].

Рис. 2. Значення показників індексу стеничності в групі

Джерело: (розробка автора)

Для виявлення відмінностей статури ми розраховували трохантерний індекс, згідно з яким усіх обстежуваних розподіляли на конституційно-еволютивні типи по В.Г. Штефко і А.Д. Островському [5, с. 47-54]: патологічний (індекс $\leq 1,85$); дісеволютивний (індекс 1,86-1,91); гіпоеволютивний (слабка статевая конституція) – індекс 1,92-1,94; нормоеволютивний (в межах нормальних значень) – індекс 1,95-2,0; гіпереволутівний (сильна статевая конституція) – індекс 2,01 і більше. В нашому дослідженні показники трохантерного індексу у студенток були наступні (рис. 3).

Рис. 3. Отримані показники значень трохантерного індексу в групі

Джерело: (розробка автора)

Визначені патологічні значення слабкої статевої конституції та її варіантів, що були визначені в 74,62% випадків, може свідчити про те, що це явище, може бути пов'язано з процесом раціоналізації та вимушеної адаптації фізичного розвитку сучасних дівчат підліткового та юнацького віку, який спостерігається останнім часом як в Україні, так і в Росії [1, с. 94-95; 2, с. 25-28; 5, с. 47-54; 7]. Значення індексу відносної ширини плечей (ІВШП) показують ступінь пропорційності співвідношення таких розмірів: діаметра плечей і довжини тіла. Індекс відносної ширини плечей у всій групі склав $15,61 \pm 0,13$ см ($p < 0,05$), що відповідає доліхоморфному типу

[5, с. 47-54;]. Але при більш детальному розгляді визначено, що тільки в 36 (27,69%) студенток показники ІВШП відповідають значенням доліхоморфного типу ($> 19,1$), мезоморфний тип (19,1-21,7) був визначений в 56 (43,08%) дівчат. Брахіморфний тип ($< 21,7$) було визначено в 38 (29,23%) досліджуваних студенток. Тобто, достовірно визначено ($p < 0,05$), що в більшій половині (56,92%) студенток показники відрізняються від нормативних значень. Для визначення ряду додаткових морфологічних індексних показників нами визначалися такі антропометричні значення, як ширина плечей (ШП), або біакроміальний розмір [5, с. 47-54;] та ширина тазу (ШТ), або бітуберозний розмір (d. trochanterica) [6, с. 60-83]. Нами були отримані наступні показники: в усій групі значення ШТ відповідало $31,42 \pm 0,81$ см ($p < 0,05$), що є в межах допустимої акушерської та анатомічної норми, та становить 30-32 см [6, с. 60-83]. При цьому, в групі студенток з мезоморфним статевим соматотипом по класифікації Дж. Таннера, він становить $31,29 \pm 0,29$ см, в групі андроморфів – $31,79 \pm 0,43$ см, у дівчат-гінекоморфів – $31,30 \pm 0,27$ см ($p < 0,05$). При пельвіометрії визначено, що в жодній групі всі інші значення зовнішніх розмірів тазу не відповідали нормальним показникам, що свідчить про наявність в усіх морфологічних групах дівчат, проявів анатомічно вузького тазу (АВТ), з I-II ступенями його звуження [6, с. 60-83]. Що стосується розмірів ширини плечей (ШП), то нами були отримані наступні показники: в усій групі ($n=130$) значення ШП становило $37,21 \pm 1,79$ см ($p < 0,05$). Визначено, що в досліджуваній групі ширина плечей по відношенню до ширини тазу відповідає чоловічій будові тазу. Більшість досліджуваних дівчат мають андройдний тип фігури – з широкими плечима та вузьким тазом [2, с. 25-28; 6, с. 60-83].

Індекс відносної ширини тазу (ІВШТ) у всій групі склав $15,61 \pm 0,13$ см ($p < 0,05$), що відповідає значенням вузького тазу – до 15,9 см. При цьому, мінімальне значення ІВШТ склало 12,86 см, максимальне – 19,87 см. Були визначені наступні варіанти будови тазу (рис. 4).

Рис. 4. Варіанти будови тазу в СМГ згідно з показниками індексу відносної ширини тазу

Джерело: (розробка автора)

Лише кожна четверта студентка має нормальні розміри тазу, при тому, що в 66,92% має місце стенопелія, або вузький таз. Тобто, в переважачої більшості студенток, було достовірно виявлено, що їх ширина плечей є більшою, ніж ширина тазу. Це відповідає андройдному (чолові-

чому), а не фемінному (жіночому) вигляду статури [1, с. 94–95; 2, с. 25–28; 7].

Додатково нами було застосовано обчислення такого важливого морфо-антропометричного показника, як плечо-тазовий індекс (ПТІ), який свідчить про диморфічні статеві відмінності індивідуума та формі його тулуба [5, с. 47–54]. Згідно з даними Е.Н Хрисанфовой та І.В. Перевозчикова (1991), при значенні ПТІ до 69,9 см визначається трапецеподібний корпус, від 70,0 до 74,9 см – середній корпус, від 75,0 см і більше – прямокутний корпус [5, с. 47–54]. Нами були отримані наступні результати: середнє значення показника ПТІ в групі склало $76,45 \pm 0,85$ см, що відповідає значенням прямокутного корпусу [5, с. 47–54]. Трапецеподібна форма тулубу (з широкою основою донизу) була визначена у 32 (24,62%) студенток. Це переважний показник, при якому ширина таза (ШТ) переважає над шириною плечей (ШП), що є характерним для жіночого типу фігури [5, с. 47–54]. Середній, або мезоморфний тип тулубу був визначений в 20 (15,39%) дівчат. Прямокутний корпус або андроїдний тип конституції [5, с. 47–54] був визначений в 48 (36,92%). Таке взаємовідношення показників ШП та ШТ, з переважанням плечового пояса над тазовим поясом, характерно для андроморфного типу конституції [5, с. 47–54].

Також ми провели визначення соматотипу за значеннями індексу Пінье (ІП), який вказує на пропорційність розвитку та міць будови тіла та є базисною основою для визначення типу конституції людини за методом Чорноручького М.В. [5, с. 47–54]. Значення індексу Пінье більше 30 – астенічний тип з дефіцитом ваги, ближче до екоморфу, від 10 до 30 – нормостенічний тип, ближче до мезоморфу, менше 10 – гіперстенічний тип, майже ендоморф [5, с. 47–54]. В досліджуваній групі нами були отримані наступні значення: значення

індексу Пінье в усій групі ($n=130$) – $24,96 \pm 1,41$ ($p < 0,05$), що в цілому відповідає нормостенічному типу конституції [5, с. 47–54]. Астенічний тип був визначений в 50 (38,46%), нормостенічний – в 61 (46,92%), гіперстенічний – в 19 (14,62%) студенток.

Висновки та перспективи подальших досліджень: 1. Серед студенток спеціальної медичної групи, що прийняли участь в дослідженні, після поділу їх на соматотипи за класифікацією Дж. Таннера, домінують ті з них, які віднесені до мезоморфного соматотипу (32,31%) та андроморфного соматотипу (26,15%), тобто 58,46% з цих дівчат не відповідають своєму природному жіночому (гінекоїдному) соматотипу.

2. Отримані результати дослідження, що вказують на суттєві зміни морфологічних та антропометричних показників вбік андроморфності: переважання ширини плечей над шириною таза, збільшення кількості студенток з індексом андроморфії (40,00%), плече-тазового індексу (36,92%) та індексу стеничності (46,92%) вбік їх маскулінізації та формування андроїдного (подібного до чоловічого) типу тілобудови.

3. Тривожним є той факт, що більшість дівчат досліджуваної СМГ: 38,46% мають астенічний тип конституції (індекс Пінье), 27,69% відповідають доліхоморфному типу за індексом відносної ширини плечей, 74,61% – слабку статеву конституцію, 31,54% – астенічний тип (за індексом стеничності).

4. На тлі цих значущих морфологічних та антропометричних змін особливе занепокоєння викликає великий відсоток виявлених вузьких тазів – 66,92%, з різними ступенями їх звуження, що є репродуктивною проблемою.

Перспективою подальших досліджень є визначення гендерної ідентифікації типу особистості (ГІЕО) в даній групі студенток і індивідуальних значень їх пальцевого індексу (2: D–4D).

Список літератури:

1. Абрамова Т. Ф. Соматотип – конституциональные маркеры разного уровня соматического здоровья / Т. Ф. Абрамова, А. Г. Жданова, А. Г. Никитина // Научно-информационный сборник. – М., 2009. – Вып. 2. – С. 94–95.
2. Бугаевский К. А. Изучение пальцевого индекса и полового диморфизма у волейболисток / К. А. Бугаевский, А. Ю. Липовка // Неделя науки СПбПУ: материалы научной конференции с международным участием. Институт физической культуры, спорта и туризма. – СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2016. – С. 25–28.
3. Горелов А. А. Анализ показателей здоровья студентов специальной медицинской группы / А. А. Горелов, О. Г. Румба, В. Л. Кондаков // Научные проблемы гуманитарных исследований, 2008. – Вып. 6. – С. 28–33.
4. Лопатина Л. А. Антропометрическая характеристика девушек по классификации Дж. Таннера / Л. А. Лопатина, Н. П. Сереженко, Ж. А. Анохина // Фундаментальные исследования. – 2013. – № 12-3. – С. 504–508.
5. Никитюк Д. Б. Индекс массы тела и другие антропометрические показатели физического статуса с учетом возраста и индивидуально-типологических особенностей конституции женщин / Д. Б. Никитюк, В. Н. Николенко, С. В. Ключкова и др. // Вопросы питания. – 2015. – № 4. – С. 47–54.
6. Стрелкович Т. Н. Антропометрическая характеристика таза женщин в зависимости от соматотипа / Т. Н. Стрелкович, Н. И. Медведева, Е. А. Хапилина // В мире научных открытий. – 2012. – № 2 (2). – С. 60–73.
7. Шарайкина Е. П. Закономерности изменчивости морфо-функциональных показателей физического статуса молодых людей в зависимости от пола и типа телосложения: автореф. дис. ... д-ра. мед. наук / Е. П. Шарайкина. – Красноярск, 2005. – 42 с.

Бугаевский К.А.

Институт здоровья, спорта и туризма
Классического частного университета

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ И АНТРОПОМЕТРИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ У СТУДЕНТОК СПЕЦИАЛЬНОЙ МЕДИЦИНСКОЙ ГРУППЫ ПО КЛАССИФИКАЦИИ ДЖ. ТАННЕРА

Аннотация

В статье представлены результаты проведенного исследования среди студенток специальной медицинской группы, с определением у них ряда морфологических значений, антропометрических показателей и значений специальных индексов, с учетом соматотипа, в зависимости от их соматической половой дифференциации по классификации Дж. Таннера. Проведён анализ полученных результатов исследования.

Ключевые слова: половой диморфизм, антропометрические показатели, морфологические значения, специальные индексы, студентки.

Bugaevskiy K.A.

Institute of Health, Sport and Tourism
Classic Private University

MORPHOLOGICAL MEANING AND ANTHROPOMETRIC INDICES IN FEMALE STUDENTS OF SPECIAL MEDICAL GROUPS FOR CLASSIFICATION J. TANNER

Summary

The article presents the results of research among students of special medical group with the determination they have a number of morphological values, anthropometric indexes and values specific indexes, taking into account the somatotype according to their somatic sexual differentiation classification J. Tanner. The analysis of the obtained results of the study.

Keywords: sexual dimorphism, anthropometric indices, morphological values, special codes, female students.

ПОТРЕБА СТУДЕНТІВ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ У ЗДОРОВОМУ СПОСІБІ ЖИТТЯ

Мариненко С.І., Фрайхофф С.І.

Черкаський державний технологічний університет

Мариненко А.С.

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті розглядається необхідність покращення роботи у формуванні в молоді відповідального ставлення до власного здоров'я, виявлення причин, що заважають цьому, формування цінностей здорового способу життя.

Ключові слова: здоров'я, студент, спосіб життя, причини, держава.

Постановка проблеми. Здоровий спосіб життя студентів у наш час має актуальне значення не тільки в процесі навчання, а й після закінчення ВНЗ, а також дотримання цих принципів під час роботи на виробництві і в житті. Основна задача викладачів фізичного виховання не тільки підтримувати та зміцнювати здоров'я, а й формувати у них потребу в здоровому способі життя, дотримання цих принципів у подальшому житті. Соціальні, економічні зміни вимагають від студентів уміння пристосовуватись до умов життя, вимог учбової програми, викладачів, співіснування у студентському середовищі. У цей період іде формування організму, пристосування до певних вимог з боку центральної нервової та інших систем організму. Формування культури здоров'я, харчування, побуту, створення належних умов для праці та навчання, рухової активності, дотримання гігієни, відсутність шкідливих звичок, світосприйняття життя – ось основні напрямки на які слід звернути увагу студентам і викладачам. На основі анкетування та індивідуальних бесід ми постарались отримати відповіді на ці запитання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Великий внесок у правильне харчування і дотримання здорового способу життя зробили дієтологи Поль Брегг, Герберт Шелтон, також лікар кардіолог Амосов М. М., пропагандист ЗСЖ Малахов Г. П., Іванов – творець оригінальної оздоровчої системи, Шаталова Г. С. автор системи природнього оздоровлення. Г. Л. Апанасенко який розглянув проблему медичної валеології, а також багато інших вчених.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Звернути увагу, на те які фактори стимулюють студентів підтримувати спортивну форми і вести здоровий спосіб життя.

Мета статті. Головною метою цієї роботи – це виявити фактори, які стимулюють підтримувати спортивну форму і вести здоровий спосіб життя, а також проблеми пов'язані з ними в процесі навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пріоритет ВНЗ у своїй роботі – це підтримання та зміцнення здоров'я студентів [1]. Основна задача викладачів фізичного виховання не тільки підтримувати та зміцнювати здоров'я, а й формувати у них потребу в самоосвіті по здоровому способу життя, дотримання цих принципів у по-

дальшому житті. Для того щоб донести відомості до студентів, викладачі повинні мати не тільки теоретичні знання, а й практично їх дотримуватись. Формування потреби у здоровому способі життя засобами фізичної культури приходять за умови участі особистості в фізичній діяльності, що викликає позитивні емоційні переживання [4]. Проблеми здорового способу життя на фоні проведення АТО також мають певний вплив на свідомість студента.

На запитання: «Чи дотримуєтесь ви здорового способу життя?», студенти відповіли так:

21% відповіли – так

67% – намагаються, епізодично

12% – ні.

Здоров'я – сукупність фізичних, духовних, соціальних якостей людини, що є основною її довголіття і необхідною умовою здійснення творчих планів, умовою високої працездатності, створення міцної сім'ї, народження і виховання дітей. Воно завжди привертало і буде привертати увагу не лише вчених, але й звичайних людей. Це висока працездатність, гарний настрій, впевненість у собі. Фізичне здоров'я дає гарне самопочуття, бадьорість, силу. Психічне здоров'я дарує спокій, чудовий настрій, доброту, веселість. [2] Соціальне здоров'я забезпечує успішність у навчанні. Ніщо не дається задарма. Для того, щоб зберегти своє здоров'я, потрібно докладати неабияких зусиль.

За сучасним уявленням здоров'я розглядають як суто медичну комплексну проблему, складний феномен глобального значення. Тобто здоров'я визначається, як об'єкт споживання, вкладу капіталу, індивідуальна і суспільна цінність, явище системного характеру, динамічне, постійно взаємодіюче з оточуючим середовищем. Стан власне системи охорони здоров'я обумовлює в середньому лише 10% всього комплексу впливів. Решта 90% припадає на екологію (близько 20%), спадковість (близько 20%), і найбільше спосіб і умови життя (близько 50%). Тому справедливі слова: «Ваше здоров'я у ваших руках». Людина біологічно запрограмована на багато більше років життя, ніж відводить собі.

Люди давно переконалися, що на здоров'я впливає безліч чинників, і найголовніший з них – це спосіб життя.

Спосіб життя – це сукупність стійких форм життєдіяльності людини, які визначають її

життєвий шлях, звички. Якщо, людина з молодих років постійно й наполегливо дбає про своє здоров'я, то вона в основу своєї життєдіяльності закладає стійкі корисні звички, навички, поведінку, спосіб мислення, сприйняття оточуючих і себе, які й визначають основний її шлях – здоровий спосіб життя.

Здоровий спосіб життя передбачає дотримання і виконання певних правил, що забезпечують гармонійний розвиток, високу працездатність, духовну рівновагу та здоров'я людини. В основі життя лежить індивідуальна система поведінки й звичок кожної окремої людини, що забезпечує їй потрібний рівень життєдіяльності й тривале довголіття – це практичні дії, спрямовані на запобігання захворювань, зміцнення всіх систем організму й поліпшення загального самопочуття людини.

Головне – замислитися про наслідки своїх дій. Зрозуміло, що для того, аби бути здоровим, потрібно докласти певних зусиль і не набувати шкідливих звичок. Якщо із якихось причин вони вже є, то треба ужити всіх заходів, аби їх позбутися.

В основі здорового способу життя лежать:

раціональне харчування; оптимальний руховий режим; загартовування організму; особиста гігієна; відсутність шкідливих звичок; позитивні емоції; інтелектуальний розвиток; моральний і духовний розвиток; формування розвитку вольових якостей.

Соціальні, економічні зміни у житті вимагають від студентів умінь пристосовуватись до умов життя, навчання, викладачів, співіснування у студентському середовищі.

У цей період іде формування організму, пристосування до певних вимог з боку центральної нервової та інших систем організму.

Формування культури здоров'я, харчування, побуту, створення належних умов для праці та навчання, рухова активність, дотримання гігієни відсутність шкідливих звичок, світосприйняття життя, дихання – ось основні напрямки на які слід звернути увагу студентам і викладачам.

Формування потреби у здоровому способі життя засобами фізичної культури приходять за умов участі особистості в фізичній діяльності, що викликає позитивні емоційні переживання. Проблеми, які хвилюють наших студентів – це низькі заробітні плати батьків, високі комунальні тарифи, зростання злочинності, наркоманії, алкоголізму, низький рівень матеріального забезпечення студента, а звідси проблеми оплати життя, харчування, одягу, неможливість працювати по професії після закінчення університету, безробіття, загрози великомасштабної війни.

На запитання: «Чи займаєтесь ви спортом?» відповіли так:

25% – відвідують секції; 32% – займаються постійно, самостійно; 31% – епізодично; 12% – ні

Негативними процесами, які заважають студентам у організації навчання і ЗСЖ є:

22% – великий потік інформації; 16% – конфлікти з батьками; 20% – побутові проблеми; 30% – студентів мають фінансові проблеми; 33% – відсутність системної роботи на протяжні семестру; 81% – нераціональне і несвочасне харчування; 23% – не мають шкідливих звичок;

Серед шкідливих звичок студентів є такі:

33% – палять; 27% – рідко вживають алкоголь і пиво; 12% – часто вживають алкоголь; 10% – зловживають комп'ютерними іграми; 32% – не дотримуються режиму дня.

Більшість студентів постійно слідкують за гігієною одягу, взуття, побуту.

Особливе місце в режимі здорового способу життя належить розпорядку дня, певному ритму діяльності. Він передбачає час для роботи, відпочинку, прийому їжі, сну. Це своєрідний стержень, на якому базується проведення як буденних так і вихідних днів, виробляється чіткий та необхідний ритм функціонування організму, створює оптимальні умови для роботи та відпочинку, що допомагає зміцненню здоров'я і покращенню працездатності.

Виконання фізичних вправ, заняття певним видом спорту, оздоровчими методиками активізує діяльність усіх органів та систем, в результаті чого витрачаються енергетичні ресурси, покращується рухливість нервових процесів, зміцнюється фізична підготовленість, тоді навантаження переносяться легко. Фізичні вправи і релаксація є прекрасним засобом проти стресу. Займіться бігом, відвідайте тренажерний зал [3]. Фізичні вправи не тільки знімуть напругу, а і активно протидіють стресовому стану (22% студентів вказують на це).

Великі можливості має навчально-рухова діяльність для вирішення завдань здорового способу життя та моральне виховання, що обумовлено її змістом, який включає в себе розмаїття інтелектуальних, пізнавальних, емоційних і моральних компонентів, та формами організації, в яких поведінка відкрита для спостереження у різноманітних ситуаціях і емоційних станах (часто на межі людських можливостей). Методика формування моральної свідомості і поведінки повинна бути звернена до духовної суті студентів. Сам зміст навчально-рухової діяльності включає ситуації, які можна використовувати для виховання поваги до слабого, почуття обов'язку і відданості, відповідальності, власної гідності, гордості, совісті. Тут важливий власний приклад вихователя приклади прояву моральних і вольових якостей. Обов'язок викладача – використовувати їх як фактор виховного впливу. Вирішальною умовою успіху при цьому є формування єдиної творчої етичної позиції в колективі при оцінці конкретних форм поведінки. Істина втілена в житті, сильніша від тієї, якої навчають словами. Потрібно жити істинами, яких навчаєш. От чому особистий приклад відіграє вирішальну роль на певному етапі виховання.

89% студентів хотіли б вести здоровий спосіб життя. З цієї відповіді ми бачимо, що ЗСЖ привертає певну увагу і бажання працювати в цьому напрямі.

На думку студентів, згідно анкетування, підтримати спортивну форму і вести здоровий спосіб життя стимулюють:

1. Внутрішня обумовленість свого «Я» і задоволення оздоровчої діяльності.
  - показати свій кращий результат;
  - отримати кращу оцінку;
  - вийти в число лідерів;
2. Зовнішньо-соціальна зумовленість;

- не бути гіршим за інших;
- на змаганнях допомогти групі, факультету, університету;
- підвищити свій статус в очах оточуючих і товаришів по групі і т. д.;

3. Мотивація лідера:

- a) в групі;
- б) в команді; серед оточуючих;
- в) подобатись протилежній статі.

4. Приклади та впливи:

- батьків;
- засобів масової інформації;
- газет, журналів, агітаційних листівок;
- кращих спортсменів;
- відомих особистостей, зірок, політиків.

Під час навчання у ВНЗ іде потреба в само-реалізації і самозадоволенню в конкретному виді спорту, руховій діяльності та здоровому способі життя. Студенти мають бути адаптовані до реальних соціально-економічних та адміністративних – політичних умов в державі.

Висновки. Питання, пов'язане зі здоров'ям, стоїть на одному з перших місць в житті і майже

для кожного це проблема. Дуже часто ми вважаємо, що здоров'я, благополуччя, щастя забезпечать нам інші – батьки, держава, лікар, вчитель, екстрасенс. Але людина може і повинна подбати про себе сама. Наше здоров'я – у наших руках. Цю просту істину повинен зрозуміти кожен і не тільки підтримувати та зміцнювати здоров'я, а й формувати потребу в здоровому способі життя, дотриманні цих принципів у подальшому житті. Ми повинні звернути увагу на негативні процеси, які заважають студентам у організації навчання і стимулювати потребу в самореалізації і самозадоволенню в руховій діяльності студентів руховій діяльності.

Перспективи подальших розробок у даному напрямку. Пошук і використання шляхів модернізації змісту, педагогічних технологій валеологічної освіти школярів, населення на рівні держави, університету, академічних груп. Формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя молоді через газети засоби масової інформації, інтернет, особистий приклад батьків, друзів, політиків, викладачів і т. д.

Список літератури:

1. Апанасенко Г. Л. Книга о здоровье / Г. Л. Апанасенко // К: Медицина, 2007. – 13-135 с.
2. Булатова М. М. Здоров'я та фізична підготовленість населення України / М. М. Булатова., О. М. Литвин // «Теорія та методика фізичного виховання». – 2004. – № 1. – С. 4-9.
3. Лабский В. М. Систематизация и содержание индивидуальных стилей поддержания здоровья / В. М. Лабский // Валеология: сучасний стан, напрямки розвитку: Матеріали конференції. Харків 2006. – 120-130 с.
4. Мандюк А. Б. Цінності здорового способу життя в традиційній народній культурі українців / А. Б. Мандюк, Ю. В. Петришин // Спортивний вісник Придніпров'я – 2006. – № 2. – 148-154 с.

Мариненко С.И., Фрайхофф С.И.

Черкасский государственный технологический университет

Мариненко А.С.

Национальный технический университет Украины

«Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского»

ПОТРЕБНОСТЬ СТУДЕНТОВ ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ В ЗДОРОВОМ ОБРАЗЕ ЖИЗНИ

Анотация

У статье рассматривается необходимость улучшения работы у формировании в молодежи ответственного отношения к собственному здоровью, выяснения причин, которые мешают этому, формирование ценностей здорового образа жизни.

Ключевые слова: здоровье, студент, образ жизни, причины, государство.

Marynenko S.I., Freyhoff S.I.

Cherkasy State Technological University

Marynenko A.S.

National Technical University of Ukraine

«Kyiv Polytechnic Institute named after Igor Sikorsky»

THE NEED OF HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT STUDENTS IN HEALTHY LIFESTYLE

Summary

The necessity of improving work in the formation of the young people's responsible attitude to their own health has been considered in this article as well as the reasons that prevent this and the formation of the healthy lifestyle values.

Keywords: health, student, reasons, state, lifestyle.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

UDC 338.1:339

E-CUSTOMS IN UKRAINE: TECHNOLOGIES OF EDIPLOMACY

Glubochenko K.O.

Mykolaiv National University named after V. Sukhomlinskiy

In the article the experience of introduction of eDiplomacy technologies in custom institutes has been researched. Peculiarities of introduction of eDiplomacy as an element of e-communications of customs have been analyzed and ways of adaptation of diplomatic innovations in the system of public administration in Ukraine have been designated. Author comes to the conclusion that, Internet and social media mediate technologies of eDiplomacy used by custom institutes of State Fiscal Service of Ukraine mostly oriented on target audience – consumers of administrative services. However, it is substantially that additionally this canal of electronic communication has significant imaginary part, it forms attractive image of custom institutes in Mass Media for positive perceiving of custom activity not only by direct tax payers but also by wide public of own and other countries.

Keywords: eDiplomacy Technologies, Electronic Diplomacy, Social Media, e-Customs, Public Administration in Ukraine, State Fiscal Service of Ukraine.

Formulation of the problem. The enforcement of European bases of public administration in Ukraine in the context of development of informative society makes actual question about transparency of public institutes, which realized foreign-policy vector of Ukraine and formed its image abroad. Therefore, the transparency of public administrative institutes and increasing of its effectiveness in the informative society become dominant priority of public administration. In the context of reformation of the custom institutes' system electronic communication of public administrative institutes with target public becomes one of the main feature of quality of electronic services for citizens and increasing of quality of public administrative activity. It courses the actuality of this research.

Target group of custom institutes of State Fiscal Service of Ukraine is not only the citizens of Ukraine but also subjects of foreign economic activity of the other countries, which involved in export-import operations with our country. Thus, we may discuss about electronic communication in the aspect of electronic diplomacy (eDiplomacy).

Analysis of recent studies and publications. The technologies of eDiplomacy were partially researched in the scientific works of such authors as O. Grech (Grech 2012), F. Hanson (Hanson 2012), A. Cooper (Cooper 2012) etc. In these works are analyzed and researched the technologies of eDiplomacy, which were developed and approbated by U.S. Department of State. In significant part of eDiplomacy researches and other kinds of electronic (digital) diplomacy are analyzed diplomatic society communication of official persons responsible for foreign relations with wide society including the society of other countries.

According to A. Cooper, «In saying there are limits to twiplomacy then Burson-Marsteller is stating the obvious. Much of the push to embrace ediplomacy is beyond the leaders' level, the prime example being Hillary Clinton who has aimed to incorporate this activity into her vision of 21st century state-

craft. Under Clinton's point person, Alec Ross, the US department of state has built up a team of externally-focused bloggers (active in languages such as Arabic, Urdu and Somali) and internally-focused Facebook-like social networking site, Corridor, and an internal Wiki called Diplopedia» [7, p. 10].

Emphasizing of unsolved aspects of the problem. The technologies of e-communication in the aspect of custom institutes activity were partly analysed. In significant part of the researches are analysed aspects of introduction of theoretical developments of electronic interaction in the practical activity of custom institutes.

Stepan Soukenik observed that «The Internet has opened a new debate on public sphere and democratic values. News media and non-governmental organizations play an active role in online public sphere as before in traditional media system. However, they must fight for their position while the World Wide Web has become more interactive and sophisticated in the first decade of the 20th century. Firstly, blogs, video podcasts and wiki systems of user-generated information plethora have contributed to the phenomenon of online «citizen journalism». It means that citizens partly take over journalists and official stakeholder groups and have an opportunity to express their views on an issue. Nevertheless, it might be claimed that due to the relative novelty of such a realignment of power, it is too early for a critical evaluation of real impact of citizen journalism on policy change. Therefore, such effectiveness can be seen as a current limitation of the Internet genuinely enriching democratic citizenship» [10].

Theoretical and methodical aspects of introduction of electronic communication of public institutes in society are rather wildly researched in scientific works. However, these publications are analysed only general trends and features of such communication. Peculiarities of electronic communication custom administrative institutes with target audience of own country and states-importers were not researched in the scientific sources.

Objectives article. The purpose of the article – to analyse trends and tendencies of introduction of eDiplomacy technologies by custom institutes of State Fiscal Service of Ukraine.

The main material research. EDiplomacy is rather new phenomenon in the sphere of foreign relations, thus actuality of researching of this process is indisputable. European vectors of our state and reforming of public administration system in Ukraine according to the European standard course are of practical value of our research.

The concept of electronic (virtual, digital, twitter) diplomacy is widely spread. From 2012, since F. Hanson (Hanson 2012) was published, the term «electronic diplomacy» or «eDiplomacy» became to prevail above another verbal marker of this phenomenon. However, the meaning of the term was not change; eDiplomacy is understood as definite activity in achievement of diplomatic aims with the help of Internet, social media and informative technologies at all.

According to F. Hanson – the implementator of eDiplomacy researching, mass media has dramatically shifted the ground rules of public diplomacy. In the past, a competent diplomat might have been able to reach hundreds and possibly thousands of individuals through external engagement. With rare exceptions, it might have been possible to reach occasionally hundreds of thousands or millions of people via newspapers, radio and television, but that required going through gatekeepers [8].

Certainly, tools of eDiplomacy directly help administrators to communicate and provide permanent dialog with society of own and other countries with the help of Internet and social media (Twitter, Facebook), and also to influence on new political processes in the world on-line (immediate reacting on political events in own and other countries, exposition and argumentation of official position, recognition of definite accents in international communications etc).

Indeed, mass media takes special role in this process, especially Facebook and Twitter. Use of social medium Twitter with diplomatic aims coursed creating of separate net resource Twitter-diplomacy twiplomacy (Twiplomacy: WWW). Here the activity of state leaders and official representatives of foreign policy institutes is analyzed and summarized online.

In this context Twiplomacy is researched as a part of electronic communication, the most actual and imaginary part of it.

«Over the past years Twitter has become the channel of choice for digital diplomacy between world leaders, governments, foreign ministries and diplomats. Social media in general and Twitter in particular is no longer just an afterthought but an essential communication tool for governments to interact and broadcast 140 character messages and six-second soundbites. For many diplomats Twitter has become a powerful channel for digital diplomacy and 21st century statecraft and not all Twitter exchanges are diplomatic, real world differences are playing out on Twitter and sometimes end up in hashtag wars between embassies and foreign ministries» [11].

A. Cooper in his research about analyzing of diplomatic twitter-activity of administrators

(Cooper 2012), describes this connection between increasing of twitter-activity and success in the world policy as weakly correlated.

The majority of British ambassadors have accounts in Twitter. This trend started William Hague – the minister of foreign affairs of Great Britain. Specialized web-resource Twiplomacy that studied eDiplomacy recognizes the minister of foreign affairs of Sweden Carl Bildt as the most active minister in social media. He has hundreds of followers in social media [12].

In the research of twiplomacy potential L. Litra describes that the success of Carl Bildt who uses tools of Twitter for more effective introduction of diplomatic relations and for realizing more transparent and public diplomacy with the help of informing of average citizens coursed by his personal unmediated by assistants support of his twitter-account [3]. Bildt expresses his position concerning the actual foreign events transparently and directly and puts discursive questions for public that immediately published by thousands of Mass Media all over the world.

«The Swedish Foreign Ministry under former Foreign Minister Carl Bildt has been spearheading efforts to promote Digital Diplomacy. In January 2014 the Swedish Foreign Ministry invited 30 digital diplomats from around the world to the Stockholm Initiative for Digital Diplomacy (SIDD). The initial meeting in Stockholm has given birth to a loose diplomatic network of social media practitioners who are exchanging ideas on how to develop the use of digital tools beyond social media and coordinating digital campaigns beyond their own diplomatic network. Over the past years, foreign ministries have massively expanded their own networks of ambassadors, embassies, consulates and diplomatic missions on Twitter» [12].

Thus, the main tools of concordance of citizens' interests becomes communication and different forms of feedback that provide for creating of bilateral and multilateral relations. Net communication helps society to get active role in decision-making and ability of state institutes to support communication to become one of the main index of effectiveness of public administration.

Communication in social media get a new level that is consequence of the modern social events. Taking into account the potential of social media, they could be examined as powerful tool of influence on informative processes in society and consumers of administrative services. Features of this canal of communication are great audience and presence of personal information about consumer. Thus, social media could become connecting link between state institutes and society.

Yana Stupnitska describes the following advantages of using social media in public administration in Ukraine:

ability for operative exchange of information between administrators of state institute online;

increasing of loyalty to administration with the help of monitoring and supporting of discussion about significant social events;

actual leveling of the negative ideas in the society online, protecting the public institute reputation;

increasing of public institute popularity (pages in social media are more visited than official web-sites);

notification of followers about news that happened in the city or region;

using of feedback data online, operative monitoring and questioning, statistics [6].

However today in the Ukrainian legislation is not specified the conceptual bases of legal mechanism of processes of electronic communication of public institutes with citizens. Almost all institutes of public administration including State Fiscal Service of Ukraine are not under an obligation to create additional (except official sites) electronic diplomatic resources, to develop, to support and to serve them.

P. Kulish also describes that due to introduction of IC technologies and especially social media exists possibility for:

operative getting, creating and giving the information, its managing and using from any place and any device;

operative informing of the state and reacting on the citizens' needs;

giving services and answering questions from service state which oriented on the citizen's needs;

increasing of the intelligent level of department with the help of monitoring, analysing and managing of content [2, p. 133].

As for activity of custom institutes, definite positive role in this context has Conception of creating multifunction complex system «Electronic custom», accepted by Ukrainian government in 2008 [1]. It describes that for realizing of this conception the improvement of the mechanism of access to the informative resources of public institutes is provided (Cabinet of Ministers of Ukraine 2008). Quality and quantity of these informative resources are not restricted.

This kind of initiative of interaction with consumers of administrative services and other interested public actively continued regional customs. For example, in the social medium Facebook in official page of press-service of the Rivne Customs Office of the State Fiscal Service of Ukraine posted appeal to the society with the request to support custom in court about currency values of the smuggled goods (Cabinet of Ministers of Ukraine 2008) [5]. That is the direct appeal to provide public participation to minimize factors that could influence on objectivity of case consideration in a court.

Mykolaiv Customs Office of State Fiscal Service of Ukraine realizes the explaining work of bringing in subjects of foreign economic activity to the new methods of getting administrative services and paying custom taxes. This regional custom provides such explaining work in social medium Facebook [4]. In particular, in December 2015 Custom Office posted in this social medium 12 informative posts, in November 2015 – 9 informative posts, in October – 7, in September – 9, in June-August – 21, in May 2015 Custom Office posted in this social medium 13 informative posts, in April – 11,

in March – 30, in February – 19, in January – 18. Among them 21% are the information for subjects of foreign economic activity and custom brokers; 19% are announcements of events and information for Mass Media; 17% of posts are about prevention of smuggled goods and violation of custom rules; 13% posts are comments and information about messages about activity of Custom Office and its representatives in press; 12% are analytical, current and statistical information for past periods; and 11% posts describe alternative themes (information about custom registration of goods for volunteers, congratulating on holidays, information about official dogs and museum of Mykolaiv Customs Office etc.).

Conclusions. Thus, Internet and social media mediate technologies of eDiplomacy used by custom institutes of State Fiscal Service of Ukraine. Mostly they oriented on target audience – consumers of administrative services. However, it is substantially that additionally this canal of electronic communication has significant imaginary part, it forms attractive image of custom institutes in Mass Media for positive perceiving of custom activity not only by direct tax payers but also by wide public of own and other countries.

It is necessary to optimize the process of functioning of mechanisms of public institutes' interaction with society in the context of enforcement of informative exchange in the society. Mechanisms of interaction of public institutes with society mean not only informing of public but also creating of effective feedback from the recipient of information (society).

However, the peculiarities of introduction of eDiplomacy technologies should take into account when databases are formed and when effectiveness of society informing through electronic canals of interaction with public. Traditional quantitative criteria of informative effectiveness change on qualitative criteria of society feedback that is easy to monitor in social media where every consumer could demonstrate his relation to the activity of public institute. As a result, new forms of communication and interaction are created between public administrative institutes and society, which are more depended from electronic resources. In this case, public administrative institutes should to make perfect their activity to correspond to modern diplomatic requirements.

Peculiarities of introduction of technologies of eDiplomacy of custom institutes of State Fiscal Service of Ukraine mediated by Internet and social media connect with some directions of interaction. Moreover, they are oriented on target audience – consumers of administrative services. However, it is substantially that additionally this canal of electronic communication has significant imaginary part, it forms attractive image of custom institutes in Mass Media for positive perceiving of custom activity not only by direct tax payers but also by wide society of own and other countries.

References:

1. Концепція створення багатофункціональної комплексної системи «Електронна митниця» затверджена Розпорядженням КМУ від 17 вересня 2008 р. № 1236-р «Про схвалення Концепції створення багатофункціональної комплексної системи «Електронна митниця» // Офіційний вісник України. – 2008. – № 71. – С. 51. – Ст. 2392.
2. Куліш П.Ю. Потенціал соціальних мереж Facebook та Twitter як сучасний метод електронної взаємодії влади та громадськості / П.Ю. Куліш // Теорія та практика державного управління. – 2012. – Вип. 2 (37). – С. 132-137.
3. Літра Л. Твітер-дипломатія. Як новітні технології можуть посилити міжнародні позиції України [Електронний ресурс] / Л. Літра, Ю. Кононенко // Policy Brief. – 2013. – № 1. – Режим доступу: http://iwp.org.ua/img/policy_brif_1_01_23_ok.pdf
4. Миколаївська митниця у Фейсбук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/pages/Миколаївська-митниця/688743837831760>
5. Рівненська митниця у Фейсбук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=811959085550832&id=184372571642823&fref=nf
6. Ступницька Я. Використання соціальних мереж для інформування населення органами місцевого самоврядування [Електронний ресурс] / Я. Ступницька // Всеукраїнська науково-практична конференція «Соціально-інформаційні процеси в державному управлінні та місцевому самоврядуванні». – Режим доступу: <http://naub.ua.edu.ua/2013/vykorystannya-sotsialnyh-merezh-dlya-informuvannya-naseleण्या-orhanamy-mistsevoho-samovryaduvannya-rivnenschyny/>
7. COOPER Andrew F. (2012), Leader's Tweets Offer a Distorted Tip in Assessing eDiplomacy, Center for International Governance Innovation, <http://www.andrewfcooper.com/2012/09/17/leaders-tweets-offer-a-distorted-tip-in-assessing-ediplomacy/>
8. HANSON Fergus (2012), Revolution and State: The Spread of eDiplomacy, Lowy Institute.
9. GRECH Olesya (2006), Virtual Diplomacy. Diplomacy of the Digital Age, University of Malta, <http://uscpublicdiplomacy.org/pdfs/Grech.pdf>
10. SOUKENIK Stepan (2013) In what way does the internet enhance democratic citizenship, and what are the limitations?, ACADEMIA, http://www.academia.edu/5296275/In_what_way_does_the_internet_enhance_democratic_citizenship_and_what_are_the_limitations
11. TWIPLOMACY, <http://twiplomacy.com/>
12. TWIPLOMACY STUDY 2014, Twiplomacy, <http://twiplomacy.com/blog/twiplomacy-study-2014/#section-2>

Глубоченко К.О.

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

Е-МИТНИЦЯ В УКРАЇНІ: ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ Е-ДИПЛОМАТІЇ**Анотація**

У статті розглянуто аспекти впровадження технологій електронної дипломатії у налагодженні комунікації митних органів з громадськістю. Проаналізовано особливості впровадження е-дипломатії як елементу електронної комунікації митних органів, та досліджено можливості використання дипломатичних інновацій через соціальні медіа в системі державного управління України. Автор приходить до висновку, що технології е-дипломатії, опосередковані Інтернет та соціальними медіа, в Україні здебільшого орієнтовані на таку цільову групу, як споживачі адміністративних послуг відповідного регіону, тоді як потенціал е-дипломатії можна використовувати не лише для налагодження комунікації з внутрішньою громадськістю та платниками митних податків свого регіону, але й з метою створення позитивного іміджу митних органів України закордоном.

Ключові слова: технології е-дипломатії; електронна дипломатія; соціальні медіа; е-митниця; державне управління в Україні; Державна фіскальна служба в Україні.

Глубоченко Е.А.

Николаевский национальный университет имени В.А. Сухомлинского

Э-ТАМОЖНЯ В УКРАИНЕ: ВНЕДРЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ Э-ДИПЛОМАТИИ**Аннотация**

В статье рассмотрены аспекты внедрения технологий электронной дипломатии в построении коммуникации таможенных органов с общественностью. Проанализированы особенности внедрения э-дипломатии как элемента электронной коммуникации таможенных органов и возможности использования дипломатических инноваций через социальные медиа в системе государственного управления Украины. Автор приходит к выводу, что технологии э-дипломатии, опосредствованные Интернет и социальными медиа, в Украине в основном ориентированы на такую целевую аудиторию, как потребители административных услуг соответствующего региона, тогда как потенциал э-дипломатии можно использовать не только для поддержания коммуникации с внутренней общественностью и налогоплательщиками своего региона, но и с целью формирования позитивного имиджа таможенных органов Украины за рубежом.

Ключевые слова: технологии э-дипломатии; электронная дипломатия; социальные медиа; э-таможня; государственное управление в Украине; Государственная фискальная служба в Украине.

УДК 338.2:341.1(477)

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СФЕРИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Кулак Н.В.

Київський національний університет технологій та дизайну

У статті викладено результати дослідження загальносвітових тенденцій державного регулювання інноваційного розвитку сфери підприємницької діяльності. Проаналізовано особливості механізму державного регулювання інноваційної діяльності малого та середнього підприємництва в Україні.

Ключові слова: інноваційна діяльність, державне регулювання, підприємницька діяльність.

Постановка проблеми Головною ознакою економіки розвинутих країн сьогодні є забезпечена з боку держави спрямованість на використання інноваційної моделі господарювання.

Згідно з офіційними статистичними даними, у 2013 р. в Україні інноваційною діяльністю займалися 16,8% підприємств, у 2014 р. – 16,1%, у 2015 р. – 17,3% [1, 2]. Державна служба статистики України фіксує у 2015 році лише 15,2% інноваційно активних підприємств, що на 3,1% вище за 2014 рік [1, 2]. Згідно даним спільного дослідження Корнельського університету (США), Школи Бізнесу INSEAD (Франція) та Всесвітньої організації інтелектуальної власності України у 2016 році посіла лише 56 місце у рейтингу глобального інноваційного індексу (далі Рейтинг ГІІ) із показником 35,72, порівняно із 2015 роком, коли показник глобального інноваційного індексу країни дорівнював 36,45, що відповідало 64 місцю у світовому Рейтинг ГІІ [3, 4].

Таким чином кількісні показники підприємств, які використовують інноваційну модель господарювання в Україні залишаються стабільно невисокими. Незважаючи на те, що Україна забезпечена потужним науковим та кадровим потенціалом, має досвід створення інноваційного продукту, країна поступово втрачає позиції на світовому ринку інноваційних товарів і послуг. Причиною негативної тенденції є неефективність механізму державного регулювання процесів інноваційного розвитку підприємницької діяльності. Підвищення інноваційної активності сфери підприємницької діяльності є стратегічно важливим завданням державного регулювання.

Аналіз останніх досліджень Вагомий вклад в дослідження питань державно регулювання інноваційного розвитку сфери підприємницької діяльності здійснили: Г.А. Андрощук [10], С.М. Ілляшенко [11], В.В. Казаков [12] та інші.

Проте дослідження процесів формування дієвого механізму сфери підприємницької діяльності мають носити комплексний характер та базуватися на інституційному аналізі, чого не роблять сучасні дослідники. Останні наукові публікації висвітлюють окремі прогалини у політиці державного регулювання функціонування інноваційного підприємництва, фіксують недостатню фінансову складову та непослідовність державної політики, приділяють увагу питанням інноваційного розвитку підприємництва в окремих галузях народного господарства, залишаючи поза увагою той факт, що інновація як феномен сучасності є еволюційним результатом взаємо-

дії науково-технічних, виробничих, соціально-економічних, правотворчих та інших суспільних процесів, що потребує дослідів з позиції впливу як зовнішніх (політичних, економічних, соціальних, культурних, правових) так і внутрішніх (рівень кваліфікації персоналу, рівень розвитку науки, рівень правосвідомості) факторів.

Невирішені частини проблеми. Доведено, що інноваційний тип економіки одночасно є і прибутковим і ризикованим. Тому необхідно забезпечити поступовий, збалансований перехід країни до інноваційного типу господарювання шляхом створення дієвого механізму державного регулювання сфери підприємницької діяльності.

Метою статті є аналіз загальних світових та вітчизняних тенденцій державно регулювання інноваційного розвитку сфери підприємницької діяльності, розкриття та обґрунтування основних складових державного механізму, спроможного створити потенціал для переходу вітчизняної економіки на шлях активного інноваційного розвитку.

Основні результати дослідження. Інститут державної інноваційної політики виникає наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років. Термін «інноваційна політика» уперше було використано у 1967 році Міністерством торгівлі США у доповіді «Технологічні нововведення: управління та умови здійснення» [14].

За період існування інституту інноваційної політики сформовано різні підходи до створення економіки інноваційного типу. Загальним в усіх підходах є те, що рушійною складовою економіки інноваційного типу є підприємництво побудоване на використанні інноваційних технологій, виробництві інноваційного товару, або на торгівлі інноваційними розробками.

Згідно даними Дослідження ГІІ лідируючі позиції у рейтингу ефективності інноваційних систем у 2016 році займають держави-лідери економічного розвитку: Швейцарія, Швеція, Великобританія, США [3].

У таблиці 1 наведено дані рейтингу ефективності інноваційних систем світових лідерів, та країн, що у найбільшій мірі відповідають умовам і рівню розвитку України (країни колишнього соціалістичного блоку).

Науковці виділяють наступні складовими державної політики регулювання сфери інноваційного підприємництва [12]:

- законодавче забезпечення; формування й підтримка розвитку інноваційної інфраструктури;
- прогнозування й планування інноваційного розвитку;

- захист інтелектуальної власності; підтримка розвитку науки та освіти;
- пільгове оподаткування суб'єктів господарювання, що здійснюють інноваційну діяльність;
- державна фінансова підтримка науково-дослідної діяльності та інноваційної господарської діяльності;
- формування сприятливого організаційного середовища.

Таблиця 1

**Рейтинг ефективності
інноваційних систем 2016 року**

Країна	Регіон	Місце у рейтингу	Показник глобального інноваційного індексу
ЛІДЕРИ			
Швейцарська Конфедерація	Європа	1	66,59
Швеція	Європа	2	61,36
Великобританія	Європа	3	61,25
США	Північна Америка	4	61,40
Японія	Східна Азія	16	54,52
Країни, що відповідають рівню розвитку України			
Естонія	Європа	24	51,73
Латвія	Європа	34	44,33
Словацька Республіка	Європа	37	41,70
Болгарія	Європа	38	41,42
Польща	Європа	39	40,22
Російська Федерація	Європа	43	38,50
Молдавська Республіка	Європа	46	38,39
Україна	Європа	56	35,72
Казахстан	Євразія	75	35,51
Республіка Білорусь	Європа	79	30,39

Джерело: розроблено автором за даними [3]

За результатами дослідження державної політики країн-лідерів інноваційного розвитку, визначено наступні тенденції державної політики відносно інноваційного підприємництва (таблиця 2).

Загальними, згідно проведеного аналізу, в політиці економічно розвинутих країн, є напрями діяльності наведені у таблиці 3.

Аналіз загальних тенденції державного регулювання інноваційного розвитку сфери підприємницької діяльності в країнах, які вже перейшли до інноваційного типу економіки свідчить, що фундаментом політики кожної окремої країни є об'єктивні умови в яких функціонує ця країна. Тому форми, методи та інструменти формування та регулювання сфери інноваційного підприємництва визначається окремою країною в залежності від територіально – демографічних, природних, політичних, соціально-економічних особливостей країни.

Аналіз державних підходів до інноваційного розвитку сфери підприємницької діяльності виявив наступні загальні напрями, які сприяють створенню умов для успішного інноваційного розвитку сфери підприємницької діяльності:

– використання національної специфіки держави, як базису для створення програми інноваційного розвитку;

– послідовна державна політика, спрямована на створення нормативно-правової бази, що забезпечує формування сприятливих умов для функціонування підприємств з інноваційною складовою;

– розвиток освіти, підтримка системи підвищення кваліфікації практичних наукових та педагогічних працівників;

– податкові пільги, система державного фінансування та заохочень; забезпечення захисту інтелектуальної власності;

– створення умов для консолідації держави, науки та підприємництва;

– підтримка інноваційних розробок шляхом системи державних грантів та державного замовлення;

– популяризація інновацій у суспільстві.

Країни, які перейшли до формування економіки інноваційного типу нещодавно, намагаються подолати розрив у розвитку із країнами лідерами. Такими країнами є держави колишнього Радянського табору, в число яких входить і Україна. За результатами аналізу стану інноваційного розвитку сфери підприємницької діяльності країн колишнього Радянського табору виявлено основні фактори, які знижують темпи розвитку інноваційного підприємництва (Таблиця 4).

З результатів аналізу випливає, що механізм регулювання сфери інноваційного підприємництва складається із форм, методів та інструментів, за допомогою яких держава впливає на інститут підприємництва, соціум, країну в цілому, з метою формування та розвитку підприємництва інноваційного типу. Крім того, з'ясовано, що механізм регулювання сфери інноваційного підприємництва в Україні та в країнах, які переходять до формування економіки інноваційного типу складається із 4 головних елементів: правового, фінансово-економічного, інформаційного та наукового.

Висновки та пропозиції Основні світові тенденції державної політики в сфері регулювання інноваційного підприємництва спрямовані на: забезпечення та удосконалення правової складової механізму регулювання інноваційного підприємництва в питаннях формування та розвитку інноваційного підприємництва, податкової системи, кредитно-фінансової політики, зовнішньоекономічних відносин, метрології, сертифікації та стандартизації інноваційного продукту, інтелектуального права; забезпечення фінансової складової інноваційного підприємництва; інформаційне забезпечення інноваційного процесу розвитку сфери інноваційного підприємництва; наукового супроводу процесу формування інноваційного підприємництва, наукового забезпечення створення інноваційної продукції, формування кадрового потенціалу науковців.

Детальніше наповнення напрямків державного регулювання для України та країн які тільки формують сферу інноваційного підприємництва на сьогодні має наступний зміст:

1. Систематизація та удосконалення управління у сфері інновацій шляхом доопрацювання законодавчих механізмів застосування податкових пільг, стимулювання ведення інноваційного

підприємництва, покращення інвестиційного клімату, стимулювання на державному рівні впровадження в підприємницькі процеси інноваційних технологій.

2. Підтримка НДДКР інноваційної спрямованості, стимулювання об'єднання потенціалу сфери досліджень і розробок із підприємницькою діяльністю, державна підтримка трансферу технологій необхід-

Таблиця 2

Основні тенденції державної політики країн – лідерів інноваційного розвитку у сфері інноваційного підприємництва

Країна	Основні тенденції
Швейцарська Конфедерація	<p>Особливості: Відсутність з боку держави пріоритетів підтримки розвитку будь – яких галузей промисловості; підтримка підприємництва з інноваційною складовою; вектор на зниження складової державного втручання в підприємницьку діяльність; заохочення конкурентних відносин; забезпечення участі Швейцарії в міжнародних програмах і проектах в області технологій та інновацій.</p> <p>Умови державної підтримки проектів: проекти здійснюються у співпраці з партнерами, що представляють приватний або державний сектор (партнери по реалізації), які забезпечують безпосереднє використання результатів наочно-дослідної та дослідно-конструкторської роботи (далі НДДКР); обов'язкова наявність значного ринкового потенціалу результатів дослідження; неможливість реалізації проектів без державної підтримки; реалізація проектів сприяє підвищенню рівня кваліфікації дослідних кадрів.</p>
Швеція	<p>Особливості: Орієнтація та державна підтримка розвитку університетів та фундаментальних наук в сфері: економіки, математики, класичних дослідів, комп'ютерних технологій, біології, медицини, фізики, права, енергетики, альтернативного палива.</p> <p>Дослідження, спрямовані на підтримку добробуту, охорону здоров'я, соціальне обслуговування, ринку праці; екології, біології, землезнавства, комунального планування, будівництва, архітектури, управління земельними і водними ресурсами, збереження об'єктів культурної цінності.</p> <p>Державна підтримка здійснюється за умов спрямованості проектів на розвиток науки, освіти і соціальної сфери, розвиток знань як платформи для інноваційної діяльності; трансфер технологій. Використано принцип «потрійної спіралі», який полягає у чіткому взаємозв'язку між бізнес-структурами, державними органами влади та університетами на трьох рівнях: національному, галузевому, регіональному.</p>
Великобританія	<p>Особливості: Бізнес відіграє керівну роль у визначенні цілей інноваційної політики країни. Орієнтація державної політики на створення комерційних інноваційних продуктів, зменшення бюрократичних процедур, диверсифікація джерел фінансування, вагомі податкові пільги. Залучення бізнесу та промислових кіл у наукову діяльність. Залучення приватних інвестицій шляхом надання вагомих податкових пільг та податкових кредитів.</p> <p>Контроль якості, та політика на підвищення кваліфікації наукових та педагогічних кадрів на всіх рівнях освіти і в наукових закладах. Розвиток НДДКР у регіонах.</p> <p>Держава реалізує та активізує інноваційну політику через наступні механізми: надання податкових кредитів; інвестиції в дослідницькі роботи світового рівня, що виконуються в найпотужніших британських дослідницьких центрах; фінансово-технічна підтримка провідних університетів і державних лабораторій; прив'язка досліджень, які фінансуються з бюджетних джерел, до потреб економіки й бізнесу; спрямованість наукових досліджень на покращення загального добробуту; систематичне забезпечення наукового сектора вченими, інженерами й технологами; систематичне підвищення якості професійного рівня фахівців, зайнятих у науковій сфері, підвищення професійних навичок наукових викладачів і лекторів у кожній школі, коледжі й університеті; політика на підвищення кількості студентів вузів і учнів старших класів та коледжів, що обирають спеціальність, пов'язану з науково-дослідною діяльністю; заохочення до навчання висококваліфікованих студентів, що мають намір будувати кар'єру в НДДКР; збільшення державного фінансування науки.</p>
США	<p>Особливості: Провідна роль держави у процесі регулювання інноваційної діяльності. Механізм регулювання має децентралізований характер.</p> <p>Підтримка великого і МСП, стимулювання інвестицій у венчурний бізнес.</p> <p>Держава реалізує інноваційну політику шляхом економічних та правових механізмів, що складаються із: економіко-правових заходів, забезпечених Конституцією, відповідними законами, внутрішньовідомчими, адміністративними розпорядженнями; державного фінансування наукової сфери; контрактної системи відносин між суб'єктами інноваційної діяльності та державою; податкової системи; патентно-ліцензійної, антитрестовської політики; амортизаційних заходів, системи субсидії; передавання технологій; підтримки міжорганізаційної кооперації та дрібного інноваційного бізнесу; урядових закупівель.</p>
Японія	<p>Особливості: Питання інноваційної політики знаходиться у компетенції керівників держави. Створення інституту інноваційного розвитку почалося із політики запозичення інноваційних розробок іноземного походження; залучення провідних спеціалістів з інших країн світу для освоєння новітніх технологій, мілітаристичної спрямованості. Сучасна Японія перейшла до: створення власних інноваційних проектів; здійснення значних інвестицій в науку.</p> <p>Держава фінансує лише початок ризикованих НДДКР. На стадії розроблення інноваційних залучаються приватні компанії. Реалізація проекту відбувається лише за кошти приватних компаній. Вектор розвитку направлено на транснаціональні корпорації.</p> <p>Низький процент (далі МСП) із інноваційною складовою.</p> <p>Стимулюється державно-приватне партнерство, система патентування, підтримуються конкурентні відносини. Пріоритетні напрями досліджень: охорона здоров'я, інформаційні технології, охорона навколишнього середовища, нанотехнології.</p>

Джерело: розроблено автором за даними [3, 4, 5, 6, 8]

них для створення в Україні підприємств-виробників інноваційної конкурентоспроможної продукції.

3. Створення на базі вищих освітніх закладів інноваційних освітньо-правових бізнес-ін-

кубаторів, з метою прискореної «інкубації» фахівців необхідних для функціонування інноваційного підприємництва та осіб із підприємницьким світоглядом.

Таблиця 3

Загальні напрями політики розвитку інноваційного підприємництва країн-лідерів

Напрямок дій	Зміст дій
Дії фінансової спрямованості	Створення правового поля для пільгового оподаткування; державне фінансування інноваційних проектів; державне кредитування інноваційних проектів і програм зі створення інноваційних підприємницьких структур; спільне та пайове фінансування інноваційних проектів; система державних грантів; стимулювання через систему державного замовлення
Дії нефінансової спрямованості	Координаційні, інформаційні, стимулюючі; законодавчі, податкові, інформаційно-консультаційні, організаційні.

Джерело: розроблено автором за даними [3, 4, 5, 8]

Таблиця 4

Фактори, які знижують темпи розвитку інноваційного підприємництва у країнах колишнього Радянського табору

Країна	Фактори
Естонія	Фінансові методи участі держави. Нестаток коштів для повномасштабного фінансування інноваційних заходів у сфері інноваційного підприємництва у зв'язку із соціальними проблемами; невисокий рівень венчурних інвестицій; складність процедури отримання бюджетного фінансування у зв'язку із складністю бюрократичних процедур, викликаних високими ризиками інноваційного підприємництва; низький рівень. Позиції сфери підприємницької діяльності. Ще доволі слабкорозвинена інфраструктура МСП; низька інвестиційна привабливість підприємств з інноваційною складовою; низька привабливість підприємницької діяльності із залученням інноваційних технологій з причини їх високої собівартості; відсутність структури, яка має координувати зв'язки між науковими закладами, державними органами та підприємствами у питаннях інноваційного розвитку. Стан науки, освіти, кадрової складової. Низька привабливість наукової діяльності; значний відтік професійних кадрів за кордон; недостатній рівень освіти.
Латвія	Фінансові методи участі держави. Соціальні проблеми, наявність зовнішнього боргу; низький рівень державної підтримки інноваційної діяльності. Позиції сфери підприємницької діяльності. Слабкі позиції державно-приватного партнерства; низький рівень патентної діяльності. Стан науки, освіти, кадрової складової. Відсутній зв'язок між науковими, освітніми закладами та підприємництвом; ще недостатній рівень освіти; недостатність кадрів для сфери інноваційного підприємництва.
Словацька Республіка	Фінансові методи участі держави. Недостатній рівень фінансування інноваційного підприємництва; недосконала система державного стимулювання. Позиції сфери підприємницької діяльності. Недосконалість правового поля; неврегульованість механізму ліцензування та патентування; низька інвестиційна привабливість підприємств МСП; відсутність програми модернізації підприємств; відсутність концепції розвитку сфери інноваційного підприємництва; низький рівень інформатизації. Стан науки, освіти, кадрової складової. Відсутність висококваліфікованих кадрів, здатних обслуговувати сферу інноваційної підприємницької діяльності; низький кількісний та якісний рівень НДДКР.
Болгарія	Фінансові методи участі держави. Відсутність програмної державної політики розвитку інноваційного підприємництва. Позиції сфери підприємницької діяльності. Невелика кількість високотехнологічних галузей господарства; низька привабливість інноваційного підприємництва з причин відсутності сталої системи заохочування, високих ризиків інноваційного підприємництва та високої вартості інноваційних технологій; відсутність диверсифікаційних механізмів. Стан науки, освіти, кадрової складової. Недостатній рівень освіти; кадровий дефіцит в сфері науки та інновацій.
Польща	Фінансові методи участі держави. Недостатньо коштів для фінансування в повному обсязі заходів інноваційної політики в сфері підприємництва; низький рівень державного стимулювання впровадження інновацій в підприємницьку діяльність; орієнтація держави здійснення інноваційного розвитку за приватний коштом. Позиції сфери підприємницької діяльності. Відсутність розвинутої інноваційної інфраструктури; низький рівень зарплати; постійні зміни галузевої структури; відсутність конкурентоспроможних галузей; низька інноваційна активність МСП у зв'язку із високою вартістю та високим рівнем ризиків інноваційного підприємництва. Стан науки, освіти, кадрової складової. Низький рівень привабливості наукової діяльності; відсутність інноваційних НДДКР; відсутність; відсутній зв'язок між науковими, освітніми закладами та підприємництвом; недостатній рівень освіти для фахівців інноваційних сфер.
Російська Федерація	Фінансові методи участі держави. Відсутність програми монетизації інноваційних винаходів; відсутність системи фінансового та податкового стимулювання. Позиції сфери підприємницької діяльності. Недосконалість правового поля; відсутність активної державної політики розвитку інноваційного підприємництва соціальної спрямованості; відсутність інноваційної інфраструктури; низька привабливість інноваційного підприємництва в середньому та малому бізнесі (орієнтація на крупні підприємства); низький рівень інтеграції наукових винаходів у підприємницьку діяльність; низька інтегрованість російських підприємств у світовий технологічний ринок. Стан науки, освіти, кадрової складової. Відсутність збалансованої координації між наукою, підприємництвом та урядом; застарілість основних фондів наукових організацій; низька привабливість наукової діяльності.

Продовження таблиці 4

Молдавська Республіка	Фінансові методи участі держави відсутність системи фінансового державного стимулювання. Позиції сфери підприємницької діяльності. Висока корупційна складова; відсутня програма інноваційного розвитку; відсутність нормативно-правової бази для діяльності інноваційних підприємств. Стан науки, освіти, кадрової складової відсутня взаємодія наукових закладів та підприємництва; низький рівень освіти.
Україна	Фінансові методи участі держави. Соціальні проблеми у зв'язку із воєнними діями в Зоні АТО, недостатній рівень фінансування інноваційного підприємництва. Позиції сфери підприємницької діяльності. Невиконання норм законів, які встановлюють пільговий режим оподаткування підприємств інноваційного сектору у зв'язку із недоопрацюванням механізму надання податкових пільг; низький рівень (2,5%) державного фінансування інноваційних МСП; Фрагментарний характер інноваційної політики; структурна деформація інноваційної складовою; зменшення інноваційної ємності внутрішнього ринку; низький рівень конкурентоспроможності національного інноваційного продукту; орієнтація уряду на підтримку інноваційного розвитку великих підприємств стратегічного напрямку (авіабудування, хімічна галузь, космічне ракетобудування, машинобудування); відсутність інноваційної інфраструктури. Стан науки, освіти, кадрової складової. Зниження рівня наукового потенціалу; зменшення кількості науково-технічних спеціалістів; відсутність необхідного рівня державного фінансування НДДКР.
Казахстан	Фінансові методи участі держави низький рівень фінансування НДДКР; нестача бюджетних коштів; сировинна спрямованість економіки. Позиції сфери підприємницької діяльності. Відсутність підприємницької інфраструктури. Стан науки, освіти, кадрової складової відсутність зв'язків між науковими закладами та МСП, відсутність наукомістких і високотехнологічних виробництв; низький рівень НДДКР.
Республіка Білорусь	Фінансові методи участі держави. Брак коштів; слабкості кредитно-банківська система; відсутня система стимулювання інноваційного підприємництва. Позиції сфери підприємницької діяльності. Відсутність правового поля, яке регулює діяльність підприємств з інноваційною складовою; низький рівень захисту інтелектуальної власності; низький рівень наукоємності білоруського ринку. Стан науки, освіти, кадрової складової. Низький рівень НДДКР, відсутній зв'язок між науковими, освітніми закладами та підприємництвом; нестача фахівців, здатних працювати в сфері інноваційного підприємництва; недостатній рівень освіти для фахівців інноваційних сфер.

Джерело: розроблено автором за даними [3, 4, 5, 6, 8, 9]

Список літератури:

- Інноваційна діяльність промислових підприємств України у 2014 році / Державна служба статистики України. Доповідь. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publnauka_u.htm
- Інноваційна діяльність промислових підприємств України у 2015 році / Державна служба статистики України. Доповідь. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/katu/publnaukau.htm>
- Глобальний індекс інновацій 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2016.pdf
- Глобальний індекс інновацій 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_gii_2015.pdf
- Інноваційна політика зарубіжних країн: концепції, стратегії, пріоритети (інформаційно-аналітичні матеріали, підготовлені Комітетом Верховної Ради України з питань науки і освіти та Міністерством закордонних справ України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kno.rada.gov.ua/komosviti/doccatalog/document?id=48725>
- Інновації в Україні: Європейський досвід та рекомендації для України. – Том 3. – Інновації в Україні: пропозиції до політичних заходів Остаточний варіант (проект від 19.10.2011). – К.: Фенікс, 2011. – 76 с. – (проект ЄС «Вдосконалення стратегій, політики та регулювання інновацій в Україні»).
- Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів: Матеріали Парламентських слухань у Верховній Раді 17 червня 2009 р. / За загальною ред. професора В. І. Полохала. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – 632 с.
- European Innovation Scoreboard 2016. Comparative analysis of innovation performance. 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.knowledgetransferireland.com/About_KTI/Reports-Publications/European-Innovation-Scoreboard-2016.pdf
- Программа деятельности правительства Республики Молдова на 2016-2018 годы. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gov.md/sites/default/files/document/attachments/pravitelstvo_respubliki_moldova_-_programma_deyatelnosti_na_2016-2018_g.pdf
- Андрощук Г. А. Коммерциализация результатов исследовательской деятельности: зарубежный опыт государственной поддержки // 13-я Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы интеллектуальной собственности». Материалы выступлений. Ялта, 15 сентября 2008 – С. 47–60.
- Ілляшенко С. М. Інноваційний менеджмент: підручник / С. М. Ілляшенко. – Суми: Університетська книга, 2010. – 334 с.
- Казаков В. В. Организационно-финансовый механизм формирования и реализации инновационной политики экономических систем капитала [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/363/image/363-157.pdf>
- Бондарчук Н. В. Моделі управління інноваційним потенціалом регіонів / Н. В. Бондарчук // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2011. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=246>

Кулак Н.В.

Київський національний університет технологій і дизайну

ОБЩИЕ ТЕНДЕНЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ СФЕРЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье изложены результаты исследования общемировых тенденций государственного регулирования инновационного развития сферы предпринимательской деятельности. Проанализированы особенности механизма государственного регулирования инновационной деятельности малого и среднего предпринимательства в Украине.

Ключевые слова: инновационная деятельность, государственное регулирование, предпринимательская деятельность.

Kulak N.V.

Kyiv National University of Technologies and Design

GENERAL TRENDS OF THE GOVERNMENT REGULATION OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE ENTREPRENEURIAL ACTIVITY SPHERE

Summary

The article presents the results of a study of global trends of state regulation of innovative. The features of the mechanism of state regulation of innovation activities of small and medium business in Ukraine.

Keywords: innovation, government regulation, business activity.

УДК 351.76:352.07(477)

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДУХОВНО-ЦІННІСНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ В УКРАЇНІ

Титаренко О.М.

Національна академія державного управління при Президентові України

Сформовано та обґрунтовано вихідні теоретичні положення щодо забезпечення духовно-ціннісного розвитку сільських територіальних громад в Україні. Розвинуто понятійно-категоріальне поле теорії місцевого самоврядування за рахунок авторського трактування понять: «розвиток»; «керований розвиток»; «розвиток сільських територіальних громад»; «духовно-ціннісний розвиток»; «духовно-ціннісний розвиток сільських територіальних громад»; «системно-універсальні функції суб'єктів управління щодо забезпечення духовно-ціннісного розвитку сільських територіальних громад». Доведено, що детермінанти духовно-ціннісного розвитку у процесі децентралізації влади в Україні перетворюються у дедалі важливіший чинник соціально-економічної трансформації українського соціуму. Розкрито, що в якості стратегічного ресурсу системно-універсальних змін на теренах держави, параметри духовно-ціннісного розвитку сільської територіальної громади, все більшою мірою, визначають необхідність удосконалення змісту та ґрунтового пошуку, створення широкого розмаїття форм і методів місцевого самоврядування в якості цілеспрямованого (свідомого) впливу корелянтів щодо забезпечення ефективності та результативності функціонування територіальних громад у сільській місцевості.

Ключові слова: сільські територіальні громади, системно-універсальні функції, духовно-ціннісний розвиток.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасний досвід щодо провадження політики поглибленої децентралізації влади у країнах із розвинутою демократією [1; 2] свідчить про те, що місцеве самоврядування, наразі, відіграє важливу роль в утвердженні й розвиненні духовно-ціннісних засад ущільнення ресурсних, господарських, еколого-економічних та інших відносин держави із адміністративно-територіальними одиницями в контексті убезпечення прав і свобод людини та підвищення рівня та якості життя у сільській місцевості. В Україні вказана проблема набуває особливої ваги й актуальності у зв'язку з реформуванням сучасної системи державної влади та місцевого самоврядування, що обумовлює потребу у розробленні й обґрунтуванні теоретичних основ забезпечення духовно-ціннісного розвитку сільських територіальних громад. Зазначене передбачає вирішення цілої низки науково-прикладних завдань, зокрема, щодо: а) наукового узагальнення і систематизації матеріалу, що стосується пізнання сутності та змісту предмету дослідження; б) визначення та ідентифікації нових закономірностей, тенденцій, явищ, переваг за наслідками забезпечення достатнього рівня духовно-ціннісного розвитку сільських територіальних громад в Україні; в) чіткого сформулювання висновки про сутність, функції розвитку суспільно-політичних явищ в межах предмету дослідження та їх протиріччя; г) уточнення категоріального поля, дефініційне визначення запропонованих до використання у суспільній практиці нових понять; д) виявлення складових елементів предмета дослідження і, відповідно, побудови його загальної схеми; ж) розроблення класифікацій та групування специфічних елементів, що стосуються предмету дослідження; з) розкриття змісту концепцій розв'язання науково-прикладної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор. Теоретичним, методологічним і прикладним проблемам забезпечення духовно-ціннісного розвитку сільських територі-

альних громад надається все більшої уваги, причому, у різних ракурсах: соціально-економічному, логіко-гносеологічному, нормативно-правовому, медико-демографічному, екологічному та духовно-ноосферному. Зазначеному доробку присвячено праці: О. Алімова, О. Амоші, В. Бакуменко, О. Бородіної, М. Братковського, І. Грицяка, О. Грішної, Л. Ільчука, І. Курило, В. Куширця, О. Колеснікова, В. Куценко, Е. Лібанової, Л. Лісогор, В. Мамонова, О. Матвіїшина, О. Новікової, М. Орлатого, Я. Остафійчука, С. Пирожкова, О. Попова, О. Руденко, М. Хвесика та інших [3-8].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Детальне вивчення й осмислення еволюції наукових поглядів [1-8] на: а) розбудову системи державного та регіонального управління на місцях; б) місце і роль людини у вирішенні соціально-економічних, технологічних, продовольчих і екологічних проблем; в) ключові інституційні чинники, що зумовлюють територіальну диференціацію людського розвитку в Україні – дозволяє підтвердити наступне: забезпечення духовно-ціннісного розвитку сільської територіальної громади в нашій державі перебуває лише на початковому етапі. Вказане обумовлює висновок про те, що розв'язання цієї проблематики стає можливим лише за результатами сформування, обґрунтування та розроблення теоретичних засад забезпечення духовно-ціннісного розвитку сільських територіальних громад в Україні. Поряд із цим, активізація, останнім часом, діяльності політичних еліт у площині розроблення та впровадження у практику управління нормативно-правового забезпечення важелів і регуляторів сукупного цілеорієнтованого впливу на розбудову ефективної сільської територіальної громади в Україні потребує й системного опрацювання, у першу чергу: а) понятійно-категоріального апарату теорії місцевого самоврядування; обґрунтування домінант відповідного типу концепції; в) ідентифікації чинників соціальної трансформації та розробленні, на цій основі, дієвого управлінського інструментарію [9].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є розроблення та обґрунтування теоретичних основ забезпечення духовно-ціннісного розвитку сільських територіальних громад в Україні в сучасних умовах функціонування соціально-економічної системи за наслідками синхронного використання у базових положеннях національної політики децентралізації та механізму раціоналізації освоєння природо-ресурсного, фінансового й системно-універсального потенціалів територій, принципів системного, синергетичного і програмно-цільового підходів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. За останні роки в Україні на рівні науково-експертних досліджень у площині обґрунтування теоретичних засад забезпечення духовно-ціннісного розвитку сільських територіальних громад та при розробці відповідних законопроектів у сфері децентралізації влади, місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою, зроблено було чимало. Напрацьовані концептуальні документи, а також низка законопроектів та управлінського інструментарію, у підготовці яких брали участь представники різних наукових шкіл, політичних сил, а також фахівці міністерств, незалежні українські та європейські експерти. Прийнята та проголошена в державі Концепція реформ передбачила як основу у реалізації далекосяжних амбітних планів, насамперед, створення фінансово незалежних сільських територіальних громад, які зможуть самостійно і на належному рівні утримувати дитячі садки і школи, амбулаторії, будинки культури і клуби, дороги, інфраструктуру тощо¹. Тому, можна признати: саме добробут і справедливість – ось що потрібно сьогодні Україні для того, щоб піднятися на рівень провідних економічно розвинених держав світу (тим більше, що роль таких інституцій як громада, спільнота, суспільство важко переоцінити в історичному розвитку людства). Зрештою, децентралізація владних повноважень у теперішній системі державної влади в Україні та передача влади, як такої, на місця, є одним із ключових зобов'язань, які взяли на себе суб'єкти державного управління перед міжнародною спільнотою. При цьому, визнано, що повноваження, фінансові ресурси і контроль – це три кити, на яких базується розробка та реалізації ефективної моделі місцевого самоврядування. А отже, створюватимуться реальні підстави для вибору громадами найбільш раціональних шляхів, методів та форм взаємовигідного співробітництва і застосування відповідних соціально-економічних інструментів (перш за все, податків і зборів), що забезпечать нарощення ресурсного потенціалу на місцях для соціально-економічного, культурного, освітнього і духовного відродження села.

З огляду на змістовність проголошених в Україні реформ (зокрема, репрезентованих у Концепції та інших законотворчих актах щодо

децентралізації), визначено пріоритетом: а) забезпечення людини якісними та доступними послугами, які можна одержати найближче до місця проживання; б) створення організаційно-економічних умов для появи нових осередків соціально-економічного зростання територій; в) надання органам місцевого самоврядування достатніх повноважень та ресурсів для їхнього відродження. При цьому, прийнята концепція реформ та змін в організації сучасної системи територіальної влади – є методологічно вірним кроком, оскільки, спрямовується на виконання комплексу наступних завдань: а) ставить діагноз і визначає проблеми, які пов'язуються як із територіальною організацією влади і з поділом усталених повноважень, так із загрозами для подальшого функціонування органів місцевого самоврядування; б) визначає мету та ключові цілі реформування для покращення системи самоврядного управління; в) передбачає організаційне та повноважне відмежування державної адміністрації від територіального самоврядування таким чином, щоб забезпечити як реалізацію принципу її невторчання в його повноваження, так і взаємодію в усіх заходах, які здійснюються в інтересах суспільства; г) закладає підвалини у подальшому впровадженні реформи у сільській місцевості, спираючись на юридичне забезпечення через здійснення низки політико-правових та організаційно-розпорядчих заходів спрямованих на створення належних матеріальних, фінансових та організаційних умов для удосконалення механізму виконання органами місцевого самоврядування на селі власних і делегованих повноважень. Від реалізації окреслених вище чотирьох завдань, у значній мірі, залежить успіх реформи децентралізації влади у подальшому, яка необхідна Україні. Оскільки, європейський та світовий досвід свідчить, що місцеві проблеми сільської громади можуть ефективно вирішуватися лише на місцевому рівні.

Положення Закону України «Про співробітництво територіальних громад», передбачає: громади можуть розпочати та активізувати спільні взаємовигідні економічні, інфраструктурні та інші соціально і культурно значимі проекти, а, надалі, приймати рішення – йти по шляху об'єднання до певного виду територіальної структури чи очікувати, залишаючись самостійно-самодостатніми. Цей процес стартував у дев'яти областях (Житомирська, Хмельницька, Херсонська, Миколаївська, Полтавська, Харківська, Чернігівська, Рівненська, Дніпропетровська), які прийняли перспективні плани формування спроможних громад не лише у містах, а й у селах на сесіях відповідних обласних рад. Однак, для створення ([10; 11]) і подальшого розвитку дієвого децентралізованого соціально-економічного, культурного та духовного простору на певній території, зокрема, у сільській місцевості, слід чітко розмежувати, розуміти й осмислити змістовність базових понять і категорій, використання яких забезпечить синхронність взаємодії суб'єктів управління та дозволить, у повній мірі, освоювати природні, культурні, суспільно-політичні, медико-соціальні, соціально-економічні, еколого-економічні та іншої природи потенціали. Тому, ґрунтовний їхній світоглядно-методологічний аналіз (табл. 1) та розмежування

¹ Визнано, що децентралізація існуючої системи владних повноважень в Україні – це реальний шлях до підвищення якості повсякденного життя мешканців кожного села, селища чи міста, що сприяє формуванню справедливого суспільства. Оскільки, як відомо, справедливе суспільство – це завжди суспільство стабільне, заможне і безпечне.

дозволяє залучити до трансформаційних процесів духовні цінності, якими наповнене сільське громадянське суспільство задля генерування в межах регіонів системних ознак до сталого розвитку держави, у цілому.

З огляду та твердження і визначення базових понять, які наведені автором статті вище (див., у табл. 1), можна признати, що духовно-ціннісний розвиток сільських територіальних громад в Україні (вказане деталізовано дослідником у попередній науковій праці [16]) – це закономірне генерування та нарощення детермінант духовно-ціннісного розвитку при реалізації процесів децентралізації влади, залучення яких до інсти-

туціональної реструктуризації перетворюють їх у: а) найважливіший чинник соціально-економічної, психологічної, демографічної та духовно-носферної трансформації соціуму, який забезпечує надійність, ефективність та результативність функціонування територіальної громади у сільській місцевості; б) стратегічний ресурс системно-універсальних змін, що уможливило удосконалення змісту, добір та розробку широкого розмаїття форм і методів місцевого самоврядування, використання яких в якості цілеспрямованого (свідомого) регулятора, забезпечує досягнення цілей, визначених певною територіальною громадою, та розв'язання пріоритетних завдань.

Таблиця 1

Сутність базових категоріальних понять «розвиток» та «розвиток сільської територіальної громади» у контексті забезпечення духовно-ціннісного розвитку сільських територіальних громад в Україні *

Поняття	Сутність категорії та її дефініційна визначеність за авторським трактуванням
Розвиток [12, с. 74, с. 104]	Загальна концепція, що передбачає встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб населення і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їхню потребу у безпечному і здоровому довкіллі, високому рівні і якості життя та когнітивно-інформаційному зростанні. Процес, унаслідок якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, більш високого.
Керований розвиток [13]	Основою інтенсифікації процесів відродження, регенерації, загальноекономічного прискорення та підвищення соціальних стандартів – є застосування суб'єктами управління різного рівня у своїй діяльності принципів системно-універсального підходу до: цілеспрямованості; формування певного типу механізму; використання сучасних галузей соціальної практики, які дозволяють: енергійно й об'єктивно змодельовати різні варіанти елімінації загроз при управлінні за цілями соціально-економічного розвитку територій; з високою точністю спрогнозувати їхні результати; вибрати й реалізувати найбільш оптимальний для України чи певного регіону (місцевості) варіант розвитку подій за будь-яких умов функціонування національного господарства.
Соціально-економічний розвиток [14]	Процес безупинної зміни матеріального базису виробництва, а також трансформації усієї сукупності різноманітних відносин між економічними суб'єктами та соціальними групами населення.
Сталий розвиток [15, с. 17, 79]	Складний суперечливий процес, у якому взаємодіють позитивні і негативні фактори, а періоди прогресу змінюються періодами регресу. Розширене відтворення та поступова якісна зміна продуктивних сил, науки, культури й добробуту суспільства. Запропонована світовим співтовариством, а також уточнені й поглиблені положення сучасної концепції бажаного та цілеорієнтованого суспільного розвитку, що ґрунтується на стратегії оптимізації всієї діяльності людства (передусім, економічної, соціальної, духовної) у їхній взаємодії з довкіллям, навколишнім природним середовищем.
Розвиток сільських територіальних громад ** (авторське визначення, що деталізовано у попередній праці [16])	Представляє закономірне явище, що: відтворює цільові структурно-динамічні, ресурсно-функціональні, параметричні, нормативно-правові, інституціональні, господарські, технологічні, психологічні, духовні, соціально-економічні, медико-демографічні, когнітивно-інформаційні, управлінські, системно-універсальні та суспільно-політичні поліфункціональні зміни в межах сільських територіальних громад та у масштабах розвиненості їхнього стратегічного потенціалу, які відбуваються при синхронізації соціально-економічних, демографічних, духовних, культурно-освітніх процесів із цільовою трансформацією певної соціально-економічної системи до сталого розвитку; забезпечує: а) агломерацію різних за природою відносин; б) ущільнення взаємодії між регіонами, місцевостями тощо; в) спеціалізацію території; г) результативність ресурсно-функціональної перебудови територіальної громади у сільській місцевості; д) ефективність їхнього функціонування задля ініціювання процесів регенерації, загальноекономічного прискорення й цілеорієнтованого духовно-ціннісного розвитку для розбудови в державі територіальних громад когнітивно-інформаційного типу.
Системно-універсальні функції суб'єктів управління щодо забезпечення духовно-ціннісного розвитку сільських територіальних громад **	Визнається в якості об'єктивної сукупності специфічних і пріоритетних, для певної громади, управлінських функціоналів, визначення, реалізація та контроль за повним і якісним виконанням яких провадиться не лише з метою формування, добору та синхронізації інтеграційного комплексу управлінських процедур у площині забезпечення духовно-ціннісного розвитку сільських територіальних громад, а й задля спрямування їхньої суспільної, законотворчої, соціальної, екологічної, культурної, освітньої, виробничо-господарської, технологічної, когнітивно-інформаційної та іншої природи діяльності у напрямі стимулювання й активізації процесів у напрямі забезпечення переходу регіону, у цілому чи місцевості, зокрема, на траєкторію сталого розвитку до перспективних кутів соціально-економічного відродження, високого рівня ефективності та надійності функціонування.

* Джерело: згруповано, розкрито, уточнено та систематизовано у табличному вигляді автором статті, що приведено за даними наукових джерел [12-15],

** Визначено та сформульовано автором за результатами обґрунтування сутності і змісту дефініції, що репрезентовано у попередній науковій роботі [16]

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку у цьому напрямку. Певним чином підсумовуючи вище зазначене, можна підтвердити про те, що: фундаментальними завданнями, які забезпечуватимуть розв'язання багатомірної науково-прикладної проблеми щодо забезпечення духовно-ціннісного розвитку сільських територіальних громад в Україні у контексті переходу держави та її регіонів до сталого розвитку – є:

– сформулювання та обґрунтування таких вихідних положень теорії місцевого самоврядування, що не суперечуватимуть усталеним основам теорії розвитку продуктивних сил і регіональної економіки;

– розроблення й обґрунтування домінант концепції забезпечення духовно-ціннісного розвитку сільських територіальних громад в Україні, яка повинна набувати системно-універсальні ознаки. При цьому, останнє стає можливим лише у разі: а) інтеграційного та синхронного застосування у її положеннях принципів сис-

темного, синергетичного та програмно-цільового підходів до процесів формування, розбудови та подальшого розвитку територій в ресурсних обмеженнях; б) сформування та застосування на практиці такого управлінського інструментарію, який забезпечить не лише раціоналізацію освоєння/використання стратегічного потенціалу сільської територіальної громади, а й відбудову її структури та інформаційних, нормативно-правових, інституціональних, виробничо-господарських, технологічних, соціально-економічних, духовних, суспільно-політичних та іншої природи відносин; в) ущільнення ресурсно-функціональних і системно-універсальних взаємозв'язків, сформованих у відповідності до синергетично-просторового, часового, міжрегіонального, духовно-ноосферного, культурного, освітнього та міжгалузевого об'єднання сільських територіальних громад за цільовим функціоналом організаційного й управлінського узгодження їхньої реструктуризації у контексті децентралізації влади в Україні.

Список літератури:

1. Наукові основи національної стратегії сталого розвитку України: Монографія [Текст] / [Алимов О. М., Бистряков І. К., Драган І. В., Микитенко В. В., Хвесик М. А. та ін. / за наук. ред. академіка НААН України, д.е.н., проф. М. А. Хвесика]; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». – Київ: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України, 2013. – С. 45.
2. Соціо-економічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір: Монографія [Текст] / [О. М. Бородіна, І. В. Прокопа, В. В. Юрчишин та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України О. М. Бородіної; НАН України, Інститут економіки та прогнозування НАН України. – Київ: Вид-во ІЕП НАН України, 2012. – С. 42, 46.
3. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз: Монографія [Текст] / Е. М. Лібанова, О. А. Грішнова, Л. С. Лісогор, І. О. Курило [та ін.] / за ред. Е. М. Лібанової. – Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. – Київ: вид-во ІДСД НАН України, 2007. – 328 с.
4. Соціальна політика в умовах поглиблення соціальної нерівності в Україні: Монографія [Текст] / [О. О. Давидюк, Л. І. Ільчук, Д. О. Микитенко, В. В. Микитенко [та ін.]; за загальною ред. Л. І. Ільчука]. – Центр перспективних соціальних досліджень НАН України та Міністерства праці та соціальної політики України. – Херсон: Центр перспективних досліджень НАН України та Міністерства соціальної політики України, Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2011. – 376 с.
5. Сталий розвиток промислового регіону: соціальні аспекти: Монографія [Текст] / О. І. Амоша, В. П. Антонюк, О. Ф. Новікова [та ін.]. – НАН України, Інститут економіки промисловості. – Донецьк: Вид-во ІЕП НАН України, 2012. – 534 с.
6. Політика сільського розвитку на базі громад в Україні: Монографія [Текст] / О. М. Бородіна, С. В. Киричук, О. Л. Попова, І. В. Прокопа [та ін.] / за ред. член-кор. НАН України, д.е.н., проф. О. М. Бородіної, член-кор. НАН України д.е.н., проф. І. В. Прокопи, д.е.н., проф. О. Л. Попової; НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». – Київ: Державна Установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2015. – 70 с.
7. Реформа для людини: збірник матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні: масово-політичне видання [Текст] / А. А. Луценко, О. Я. Матвішин, В. П. Новак, В. А. Негода [та ін.]; Секретаріат Кабінету Міністрів України. – Київ: Поліграфічний центр «Геопрінт». – 238 с.
8. Руденко О. М. Теорія суспільної стабільності в державному управлінні: Монографія [Текст] / О. М. Руденко; Національна академія державного управління при Президентові України. – Київ: Вид-во НАКККіМ, 2010. – 304 с.
9. Микитенко В. В. Домінанти вирішення проблем інституціоналізації міжрегіональної економічної взаємодії в Україні в умовах децентралізації [Електронний ресурс] / В. В. Микитенко / Економіка, управління, інновації: Електронне наукове фахове видання. – Житомир: вид-во Житомирського державного університету ім. І. Франка, 2016. – № 1 (16). – Режим доступу: file:///C:/Users/VV/Downloads/eui_2016_1_15.pdf
10. Національна парадигма сталого розвитку України: Монографія [Текст] / М. А. Хвесик, О. М. Алимов, А. В. Голян, І. К. Бистряков, О. О. Демешок, В. В. Микитенко та ін.; за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Патона Б. Є. / Вид. 2-е, перероб. і доп. – Київ: Державна Установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2016. – 72 с.
11. Програма соціально-економічного розвитку Дніпропетровської області на період до 2020 року: Монографія [Текст] / О. А. Бондар, О. В. Гребенюк, М. С. Капінос, В. В. Микитенко, О. В. Надоша, Ю. Б. Порохнявий, В. Ю. Худолей. – У 27 томах. – Том 4. – Дніпропетровськ: МНТУ ім. Юрія Бугая, 2015. – 740 с.
12. Шнипко Р. И. Регион: диагностика и прогнозирование развития отраслей промышленности / Р. И. Шнипко. – Луганск: Ин-т экономики и организации промышленного производства, Изд-во ЛГЕУ, 2008. – 135 с.
13. Економічна безпека промисловості: цільовий функціонал та технології управління: Монографія [Текст] / В. В. Микитенко, О. О. Демешок / За науковою редакцією д.е.н., проф. Микитенко В. В. – Київ: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», МНТУ ім. академіка Ю. Бугая МОН України, 2012. – 650 с.

14. Соціально-економічні проблеми розвитку регіонів: методологія і практика: Монографія [Текст] / Б. М. Данилишин, Л. Г. Чернюк, М. І. Фащевський; за ред. д.е.н. проф., чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – Черкаси: Вид-во ЧДТУ, 2006. – 315 с.
15. Дейлі Г. Поза зростанням: економічна теорія сталого розвитку: Монографія [Текст] / Г. Дейлі: пер. з англ. – Київ: Вид-во «Основи», 2002. – 238 с.
16. Титаренко О. М. Децентралізація як чинник розвитку сільських територіальних громад в Україні [Електронний ресурс] / О. М. Титаренко / Державне управління: удосконалення та розвиток: Електронне наукове фахове видання, 2016. – № 1. – Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=972>

Титаренко А.М.

Национальная академия государственного управления при Президенте Украины

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДУХОВНО-ЦЕННОСТНОГО РАЗВИТИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ОБЩИН В СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ В УКРАИНЕ

Аннотация

В статье сформированы и обоснованы теоретические основы обеспечения духовно-ценностного развития сельских территориальных общин в Украине. Раскрыто и усовершенствовано понятийно-категориальное поле теории местного самоуправления за счет авторской трактовки понятий: «развитие сельских территориальных общин»; «духовно-ценностное развитие»; «духовно-ценностное развитие сельских территориальных общин»; «системно-универсальные функции субъектов управления по обеспечению духовно-ценностного развития сельских территориальных общин». Обосновано, что детерминанты духовно-ценностного развития в процессе децентрализации власти в Украине в ресурсных ограничениях превращаются во все более важный фактор социально-экономической трансформации украинского социума. Раскрыто и доказано, что в качестве стратегического ресурса стимулирования и обеспечения системно-универсальных изменений на территории государства, параметры духовно-ценностного развития сельской территориальной общины, все в большей степени определяют необходимость усовершенствования содержания, основательного поиска и создания широкого разнообразия форм и методов местного самоуправления, что можно использовать в Украине в качестве целенаправленного (сознательного) влияния коррелянтов по обеспечению эффективности и результативности функционирования территориальных общин в сельской местности.

Ключевые слова: сельские территориальные общины, системно-универсальные функции, духовно-ценностное развитие.

Tytarenko O.M.

National Academy of State Administration at President of Ukraine

THEORETICAL FOUNDATIONS OF SECURITY VALUE OF SPIRITUAL AND TERRITORIAL COMMUNITIES IN RURAL AREAS IN UKRAINE

Summary

This article formed the theoretical basis and justified to ensure the spiritual and value-development of rural territorial communities in Ukraine. Disclosure and improved conceptual-categorical field theory of local government at the expense of the author's interpretation of the terms: «Territorial development of rural communities»; «Spiritually-valuable development»; «Spiritually-valuable territorial development of rural communities»; «System-function universal subjects of management to ensure the spiritual and value-development of rural territorial communities. « It is proved that the determinants of spiritually-valuable development in the process of decentralization of power in Ukraine is becoming an increasingly important factor of social and economic transformation of the Ukrainian society. Disclosure and proved that as a strategic resource to ensure system-universal changes in the state, the parameters of spiritually-valuable development of rural territorial communities increasingly define the need to improve the content, thorough research and the creation of a wide variety of forms and methods of local government that can used in Ukraine as a deliberate (conscious) correlators influence to ensure the efficiency and effectiveness of the functioning of local communities in rural areas.

Keywords: rural territorial community, system-universal functions, of spiritually-valuable development.

ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ЛЕГІТИМНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Яковлева Л.І.

Одеський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України

Статтю присвячено дослідженню громадянської ідентичності як складової легітимності політичної влади. В епоху модерну політичне представництво спиралось на національну ідентичність, тобто забезпечувало реалізацію національного інтересу через механізми національної держави, а джерелом політичного представництва виступала національна ідентичність. У сучасних умовах, під впливом процесів глобалізації та локалізації відбувається розмивання національної ідентичності та, водночас, становлення громадянської ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, громадянська ідентичність, легітимність політичної влади, політичне представництво, громадянське суспільство.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Легітимність влади, як безперервний процес взаємодії громадян з інститутами політичної системи у вертикальному та горизонтальному вимірах, сьогодні переживає найбільші з часів становлення модерних націй та національних держав трансформації. Процес забезпечення легітимності політичної влади у сучасних умовах потребує переосмислення феномену ідентичності.

Одним із головних результатів процесу демократизації українського суспільства стає формування та розвиток феномену «громадянської» ідентичності. У тоталітарних суспільствах вона взагалі навряд чи можлива, а в умовах авторитаризму знаходиться у зародковому стані, перебуваючи під впливом органів державної та партійної влади (прикладом є радянська партійна система). При цьому, приклади протестної поведінки з боку окремих індивідів можуть стати важливими для створення нарративу щодо громадянської ідентичності.

В основі фундаментальних змін у розумінні та формуванні ідентичності – взаємопов'язані політичні, соціальні та економічні процеси, які виникають та розвиваються на перетині наступних трендів: глобалізація – локалізація; приватне – публічне; модернізація – постмодернізація – демодернізація; демократія – автократія; раціональне (у тому числі – легальне) – сакральне; насильство – комунікація; медіатизація – масовізація; інтеграція – дезінтеграція, ін.

Конфігурації легітимності влади в Україні обумовлені специфікою відносин між владою і громадянами радянського та пострадянського періодів, домінуванням у цих відносинах авторитарних механізмів управління з боку влади, а з боку суспільства – патерналізмом, інфантілізмом. При цьому, однією із головних проблем під час реалізації проекту демократизації залишається забезпечення легітимності влади, як комплексного процесу здійснення політичного представництва, а саме – постійного підтвердження політичними акторами правильності власних дій з боку абсолютно конкретних соціальних та політичних груп, що у сукупності складають більшість суспільства. Фактично, це пошук відповіді на питання: «На кого спираються політичні актори, здійснюючи політику?». А точніше: «У чий

інтересах здійснюється політика?». Національна ідентичність передбачає відповідь: «в інтересах нації», політична: «в інтересах певних політичних груп», а громадянська – «в інтересах громадян та громадянського суспільства».

Політичний процес у пострадянських країнах значною мірою залежить від відповіді саме на ці питання, адже моделі авторитарної та олігархічної влади побудовані на захисті з боку держави певних невеликих, проте добре організованих груп, які концентрують владу та власність. Єдиною демократичною альтернативою «правлінню небагатьох» виступає забезпечення повноцінного політичного представництва, яке реалізується у моделі парламентської форми правління.

Варто враховувати, що для олігархії та бюрократії, як соціальних груп, що знаходяться при владі, громадянська ідентичність не може бути серед визначальних характеристик. На відміну від національної, політичної та соціокультурної.

Усе вищенаведене актуалізує дослідження громадянської ідентичності, яка через механізми політичного представництва усе більше впливає на рівень легітимності влади та визначає напрямки демократичного розвитку ХХІ століття.

Особливої теоретичної та прикладної ваги дослідження проблеми формування громадянської ідентичності як чинника легітимності влади набуває у загальносвітовому контексті переходу до інформаційного суспільства та у зв'язку із процесом пострадянських трансформацій у східноєвропейських країнах.

Громадянська ідентичність, як продемонстрували події 2004 року та 2013-2014 років в Україні, має великий потенціал у процесі забезпечення демократичних перетворень пострадянських суспільств, який виражається у визначенні засобів підвищення ефективності легітимності влади, діяльності органів державної влади та процесу їх взаємодії з іншими акторами публічної політики, громадянами та суспільством в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Дослідження громадянської ідентичності як складової легітимності політичної влади потребує вирішення комплексу питань теоретичного та прикладного характеру, пов'язаних із трансформаціями ідентичності, легітимності та

влади на регіональному, національному та глобальному рівнях політичної взаємодії. Теоретичні підходи, які застосовуються для вирішення загальної проблеми формування громадянської ідентичності як складової легітимності влади, можна поділити на дві групи.

По-перше, дослідження сутності ідентичності, її соціальних та політичних трансформацій так само, як міждисциплінарних інтерпретацій національної, соціокультурної, політичної та громадянської ідентичності. Тут слід відзначити, що науковий дискурс щодо ідентичності формується такими школами: – психологічні школи та психоаналіз (А. Адлер, Е. Берн, Ж. Лакан, З. Фрейд, Е. Еріксон, К.Г. Юнг, Ч. Кулі, Дж. Мід, Е. Гофман, ін.); – антропологічна школа (Р. Бенедикт, К. Леві-Стросс, М. Мід, М. Еліаде, ін.); – конструктивізм (П. Бурдьє, П. Шампань, Ю. Качанов, П. Бергер, Т. Лукман, ін.); – постструктуралізм (Р. Барт, Ж. Бодріяр, Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, ін.); – соціальна феноменологія (А. Шюц, Б. Вальденфельс, ін.). Серед українських дослідників слід відзначити роботи О. Бетлій, Є. Бистрицького, С. Пролесєва, Л. Нагорної, О. Білого, С. Лозниці, Р. Зимовця, Р. Кобеця, М. Козловця, ін. У цілому, ідентичність визначається через поняття ідентифікації, тобто співвіднесення себе з відповідною соціальною групою. Відмінності між школами та підходами стосуються, передусім, визначення ідентичності як психологічного або соціального феномену, а також сутності процесу ідентифікації – як результату соціальних відносин або вільного вибору (під впливом раціональних чи ірраціональних чинників) індивіда.

По-друге, генеза досліджень легітимності політичної влади пов'язана з роботами таких зарубіжних авторів, як П. Бурдьє, М. Вебер, Ю. Габермас, Л. Даймонд, Г. Колбеч, М. Олсон, В. Парсонс, А. Пшеворський, П. Розанвалон, Ф. Фукуяма, С. Гантингтон та ін. Серед досліджень легітимності політичної влади слід відзначити роботи таких вітчизняних авторів, як М. Головатий, В. Горбатенко, О. Дем'янчук, О. Кокорська, В. Полохало, С. Рябов, С. Телешун, В. Тергичка, В. Токовенко, О. Третяк, О. Фісун, Ю. Фрицький, В. Шаповал, ін.

По-третє, враховуючи особливості громадянської ідентичності, її специфічні характеристики та зв'язок із громадянським суспільством, на увагу заслуговують праці з історії, теорії та практики формування громадянського суспільства Т. Гобса, Дж. Лока, Г. Гегеля, Т. Пейна, А. де Токвіля, Е. Геллнера, Д. Кіна, Ч. Тейлора, В. Безродної, Є. Бистрицького, А. Колодій, ін.

Слід відзначити, що незважаючи на достатньо велику кількість робіт, присвячених формуванню ідентичності у сучасних умовах та трансформаціям феномену легітимності влади, недостатньо уваги приділялось політологічним інтерпретаціям громадянської ідентичності як складової легітимності політичної влади, тобто – питанням перетину цих проблемних сфер.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідити громадянську ідентичність як складову легітимності політичної влади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Предмет даного дослідження – громадянська ідентичність як складова легітимності політичної

влади. Громадянська ідентичність, як відносно новий феномен для пострадянського суспільства, потребує подолання відчуженості громадянина від держави, формування громадських цінностей, перехід на новий рівень у розвитку громадянського суспільства. У такому випадку вона може стати інноваційною складовою практичного формування легітимності політичної влади. Водночас, простір громадянської ідентичності – це активне середовище взаємодії влади та активних громадян, а громадянська ідентичність здатна виступити засобом розвитку політичної системи у напрямку демократизації та урахування потреб найбільш активних груп суспільства.

Саме тому, у сучасних умовах поява та розвиток феномену громадянської ідентичності обумовлює необхідність пошуку та впровадження ефективних інноваційних механізмів забезпечення легітимності політичної влади.

Трансформації простору ідентичностей характеризуються переходом від модерного до постмодерного стану суспільства, політики, культури. Варто погодитись із тим, що «...концепція модерну виходила з домінування цілераціональності (інструментальний розум), але тепер суспільство повинно вирішувати проблеми, породжені самою модернізацією, а саме: традиційні джерела солідарності мають бути замінені рефлексивним конструюванням соціальних зв'язків і нормативних угод» [6, с. 176]. Як результат перегляду фундаментальних засад соціальної солідарності традиційного та модерного суспільства, з'являються передумови для громадянської ідентичності.

Для постмодерного суспільства властиві нові види ідентичності, пов'язані із самореалізацією і самовизначенням особистості та, водночас послаблення традиційних типів соціальної ідентифікації (зокрема, національної, класової, ідеологічної), зростання ролі гендерного фактору у формуванні громадянської ідентичності.

На думку О. Попової ідентичність є раціональною та рефлексивною одночасно. «Людина, займаючи статусну позицію, повинна одночасно оцінити і своє становище, і свою систему поглядів, а також співвіднести їх з безліччю поглядів інших індивідів і груп, з рядом політичних об'єктів» [4, с. 32]. Повною мірою це стосується громадянської ідентичності, яка не обумовлена походженням індивіда та не обмежена однією з вузьких ідеологічних доктрин.

Формування ідентичності як складової легітимності політичної влади відбувається за двома напрямками: посилення/послаблення наявних ідентичностей та створення нової. У першому випадку йдеться про створення умов, за яких певна ідентичність стає пріоритетною для суспільства. Наприклад, розгортання проектів розвитку громадянського суспільства. У другому – внаслідок суспільного розвитку та певних соціально-політичних подій створюються нові умови, в яких можна створити громадянську ідентичність і нав'язати її іншим.

Політична наука та політична освіта минулих століть (яка ґрунтувалась на класичній політичній філософії) була спрямована на дослідження національної ідентичності. У сучасних умовах мова йде про створення громадянської ідентичності і нав'язування її іншим групам. Аби скон-

струювати громадянську ідентичність необхідно створити нове знання, яке має базуватись на ґрунті сучасних політичних знань – освіти та науки. Представницька демократія, особливо у інформаційному суспільстві, потребує політичної активності та участі громадян, які мають бути інформованими та відповідальними.

Новизна дослідження громадянської ідентичності як складової легітимності політичної влади полягає у визначенні взаємопов'язаних інструментів, які забезпечують інноваційність громадянської ідентичності у порівнянні з іншими видами ідентичності: національної, соціокультурної, політичної, ін.

І хоча найбільш активно процес наукової розробки проблем ідентичності та ідентифікації розпочався в середині ХХ століття, інтерес до інтерпретації поняття «ідентичність» значно посилювався після того, як цей термін отримав поширення в різних галузях наукового знання у зв'язку із затвердженням неklasичної парадигми соціальних досліджень. Із цього часу він традиційно пов'язується із загально-психологічними і соціальними дослідженнями. Головною для усіх них залишається теза про те, що людина адаптується до теперішнього часу, не беручи до уваги вплив минулого та майбутнього. Так, в якості предмета досліджень соціокультурної ідентичності виступає аналіз сучасних особливостей взаємин індивіда та соціуму, а ідентичність визначається як результат індивідуалізації людини. Як зазначає українська дослідниця Л. Нагорна «соціальні конструктивісти, здається, зуміли переконати всіх у тому, що ідентичності не є чимось цілісним і визначеним – це рухлива, двозначна, мінлива, дискурсивно сконструйована субстанція, яка до того ж девальвує від частого застосування у соціогуманітарних науках. Політизація ідентичностей теж не додає авторитету категорії, яка виявилася придатною не лише для обґрунтування різних поглядів і підходів, але й для маніпулювання масовою свідомістю» [3, с. 15].

Вона виділяє такі структурні рівні ідентичності: перший рівень – так звана базова ідентичність, яка передбачає, насамперед, особистісне самовизначення; другий рівень – це система соціокультурних ідентичностей: національних, професійних, вікових, гендерних, релігійних та інших; і, нарешті, на третьому рівні формується транснаціональна, глобальна ідентичність. Взаємодіючи між собою, ідентичності створюють певну ієрархію, котра, як складна система, постійно змінюється і схильна до трансформацій, а нерідко і до гіперболізації деяких із них, залежно від політичних, економічних та соціокультурних умов [3, с. 16].

Процес формування громадянської ідентичності як складової легітимності політичної влади означає, що за допомогою інформаційних механізмів навіть віддалені один від одного індивіди та групи здатні усвідомлювати свої спільні риси, активізувати ідентичність. Фактично, вертикальну та горизонтальну комунікацію можна назвати основними механізмами формування та підтримки громадянської ідентичності та забезпечення, на її основі, легітимності політичної влади.

Легітимність влади напряму пов'язується із підтримкою більшістю суспільства дій політич-

них акторів, але у сучасних дослідженнях акцент робиться не лише на електоральному механізмі забезпечення легітимності. Мова вже йде не про підтримку на виборах раз на декілька років, а про «щоденний плебісцит»: коли громадяни постійно підтримують зворотній зв'язок із владою, оцінюючи її дії не лише на виборчих діяльностях, а й у соціальних мережах, інших майданчиках та майданах. Можна стверджувати, що на сучасному етапі політичного розвитку громадянська ідентичність дозволяє отримати відповідь на запитання «хто я?», «до якої групи належу?» («яка група більш ефективно захищає мої права та інтереси?») та «наскільки ефективно інтереси моєї групи, а отже – і мої власні, представлено у владі?». Відповіді на ці запитання визначають легітимність влади. У власну чергу, лише легітимна влада здатна створювати нові ідентичності у процесі демократизації, визначати кордони впливу груп та забезпечувати дотримання демократичних принципів політичного представництва.

Громадянська ідентичність як складова легітимності політичної влади виконує завдання не лише підтримки діяльності владних інституцій, але й їх контролю та оцінки, запобігання узурпації влади та категоричного дотримання принципу поділу влади, обмеження харизматичного лідерства, бюрократичного панування та популізму політиків. Актори політичної влади вважаються легітимними, якщо вони здатні підтримувати не лише віру громадян у правильність власних дій, а й відповідати запитам щодо раціональності та демократичності впроваджуваних політик.

Дослідження громадянської ідентичності як складової легітимності політичної влади у сучасних умовах складається із таких взаємопов'язаних елементів: визначення політичних та конституційно-правових передумов забезпечення легітимності демократичних політичних режимів; дослідження сучасних викликів для легітимності влади; взаємодія влади із інституціями громадянського суспільства та іншими політичними та громадськими акторами – елітами, партіями, інституціями громадянського суспільства, мас-медіа та експертами.

На думку Є. Бистрицького, «Легітимація – це розгорнутий у часі політичний дискурс – процес розповсюдження, обговорення, обдумування, врешті-решт доведення колективної правильності та прийнятності соціально-правових норм, що їх здебільшого стихійно встановлюють нові політики. Тому ще говорять про легітимаційний потенціал політичного дискурсу. Легітимаційний потенціал – це засади та мотиви, що можуть бути мобілізовані для публічного доведення легітимності політики, мають соціальну силу утворювати консенсус – найважливішу умову легітимації» [1].

На думку О. Сидорчука «У цілому легітимність влади можна визначити як згоду громадян або визнання ними права певної особи чи групи осіб поширювати свій вплив на них у справах управління суспільством. Мало того, важливим моментом легітимності є характер такої згоди. Людина згоджується – під страхом смерті, внаслідок прямої загрози чи через матеріальну вигоду, – що інша чинитиме на неї вплив. Проте така влада не буде легітимною. У термінах Вебера це буде звичайним пануванням, тоді як влада

є пануванням легітимним. Тому важливим компонентом легітимності є добровільна згода на панування через упевненість у компетентності чи авторитеті представників влади чи самої системи влади в цілому» [5].

Політичний процес сучасної України характеризується власними особливостями формування громадянської ідентичності як складової політичної легітимності, серед яких можна відзначити наступні:

– формування політичної та правової системи на основі радянських інститутів влади, шляхом встановлення «зверху» в інтересах порівняно невеликої групи владних акторів. Цим не тільки було закладено фундаментальні протиріччя у відносини між владою та громадянами, а й ускладнило формування громадянського суспільства, а отже – і громадянської ідентичності. Як вважає Є. Бистрицький «В умовах посткомунізму легітимність являє собою проблему в кількох найважливіших сенсах. По-перше, йдеться про історичне повернення до практики легітимації після майже столітнього панування нелегітимної – самолегітимної – влади. По-друге, йдеться про штучне визначення (за допомогою цілеспрямованої пропаганди, спланованої ідеологічної дії) тієї системи цінностей, що мають складатися природно-історично (в культурі, традиціях, мові, звичаєвому бутті тощо) та які утворюють легітимаційне підґрунтя та легітимаційний потенціал нової політичної системи. По-третє, посткомунізм як стан «після комуністичного суспільства» може реально опертися лише на попередні традиції та навички псевдолегітимного політичного владарювання» [1];

– використання пострадянськими акторами технологій авторитарного правління (міфологізації, ідеологізації, використання референдумів з «народної ініціативи», перекладання відповідальності, формування «партії влади», акцентування на національну та соціокультурну складові процесу ідентифікації громадян, ін.) та ігнорування демократичних принципів легітимації;

– політичні актори в Україні продовжують першочергову увагу приділяти міжнародній легітимності влади (при збереженні «багатовекторності» у зовнішній політиці), аніж забезпеченню її легітимності в очах українських громадян. Наслідком цього стало, на думку О. Висоцького те, що «З одного боку, це підштовхувало їх до створення та розвитку демократичних інституцій, а з іншого – вони або ж усіляко знижували значущість цих демократичних інституцій та виходили з їх демократичний зміст, або ж намагались повністю підпорядкувати їх собі, зробити слухняними інструментами у збереженні, укріпленні та реалізації своєї влади та, одночасно, засобами підпорядкування їй волі громадян» [2];

– громадянська ідентичність сьогодні ще остаточно не сформовано, це обумовлює недостатню політичну активність громадян у міжвиборчій період, патерналізм більшості населення. Водночас, слід відзначити продовження процесів «приватизації» публічного простору, домінування приватних інтересів у політиці. Тобто, влада інтерпретується акторами як можливість задовільнити власні приватні потреби та звернення до електорату лише під час виборчої кампанії;

– фрагментація легітимності. На зміну єдиній радянській символічній «картині світу» (виходячи з якої вибудовувались пояснювальні схеми легітимності комуністичного режиму), прийшли часткові «образи реальності», які репрезентують окремі політичні актори, виходячи із власних егоїстичних (приватних) інтересів. На думку О. Сидорчука «Це призводить до того, що легітимність стає «фрагментованою», прив'язаною до конкретної політичної сили, але не до системи в цілому. Образи реальності різних політичних сил намагаються виключити своїх опонентів з такого загального поля, відмовити їм у доступі до політичної системи суспільства. Інакше кажучи, вони переконують нас у тому, що влада в державі є легітимною лише тоді, коли вона належить певній політичній силі, в іншому разі вона є нелегітимною» [5];

– у процесі посткомуністичних трансформацій легітимація політичної влади напряму пов'язується із збереженням (або руйнацією) певного політичного режиму та здатністю до створення нової, демократичної форми політичного режиму. Це потребує вирішення питань консолідації суспільства на основі цінностей активного громадянства, формування громадянської ідентичності.

В Україні відбувається формування політичної та правової системи на основі радянських інститутів влади, шляхом встановлення політичного ладу «зверху» в інтересах порівняно невеликої групи еліти. Активно використовуються технології авторитарного правління (міфологізації, ідеологізації, використання референдумів з «народної ініціативи», перекладання відповідальності, формування «партії влади», ін.) та ігнорування демократичних принципів легітимації. На зміну єдиній радянській символічній «картині світу» (виходячи з якої вибудовувались пояснювальні схеми легітимності комуністичного режиму), прийшли часткові «образи реальності», які репрезентують окремі політичні актори, виходячи із власних егоїстичних (приватних) інтересів. У такій ситуації влада не зацікавлена у формуванні громадянської ідентичності, інституцій зрілого громадянського суспільства. Це – справа самих громадян та їх об'єднань.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, легітимність політичної влади ґрунтується на демократичних засадах і виражає довіру громадян до їх діяльності та взаємодії, а громадянська ідентичність є її важливою складовою. В умовах сформованої громадянської ідентичності суспільні суперечності та конфлікти вирішуються на основі раціоналізації взаємодії політичних акторів. Якщо ж проявляється недостатня легітимність влади, то це може мати наслідком політичну кризу та дестабілізацію політичного режиму.

Легітимація політичної влади – це складний процес, який визначається такими факторами, як довіра громадян, взаємне визнання та забезпечення прав і обов'язків акторів, механізми та форми забезпечення балансу приватних та публічних інтересів, демократизація вертикальної та горизонтальної політичної взаємодії, верховенство права та конституційних засобів прийняття

та реалізації владних рішень та впровадження політики. Джерелами легітимності політичної влади виступають результати виборчих кампаній, правове поле, рівень довіри у вертикальній взаємодії та управлінській структурі, ідеологічні принципи. При цьому необхідно враховувати стан громадської думки, рівень політичної участі та політичної активності громадян. Як бачимо, громадянська ідентичність відіграє одну із вирі-

шальних ролей у процесі легітимації політичної влади: сформована, «зріла» громадянська ідентичність є складовою довіри та відповідального ставлення громадян до влади і навпаки – влади до громадян, фундаментом гарантування прав і свобод (громадянська ідентичність передбачає готовність боротись за свої права та свободи), важливим чинником демократизації і раціоналізації дій влади.

Список літератури:

1. Бистрицький С. Державотворення: шляхи легітимації [Електронний ресурс] / С. Бистрицький. – Українська державність у XX столітті. – К.: Політична думка, 1996. – С. 326-348. – Режим доступу: <http://bystrytsky.org/derzhukr.htm>
2. Висоцький О. Ю. Політична влада в Україні: проблеми легітимації та модернізації [Текст]: монографія / О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ: Інновація, 2012. – 132 с.
3. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. Нагорна. – К., ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с. , с. 16-19.
4. Попова О. В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / О. В. Попова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. – 258 с. , с. 32.
5. Сидорчук О. Легітимність влади в Україні: дві тенденції сучасності [Електронний ресурс] / О. Сидорчук // Дзеркало тижня. – 31 жовтня 2012 р. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/legitimnist_vladi_v_ukrayini_dvi_tendentsiyi_suchasnosti.html
6. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес: мідіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. В. Яковлев. – Одеса: Астропринт, 2009. – 288 с. , с. 176.

Яковлева Л.И.

Одесский региональный институт государственного управления
Национальной академии государственного управления при Президенте Украины

ГРАЖДАНСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ЛЕГИТИМНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ

Аннотация

Статья посвящена исследованию гражданской идентичности как составляющей легитимности политической власти. В эпоху модерна политическое представительство опиралось на национальную идентичность, то есть обеспечивало реализацию национального интереса через механизмы национального государства, а источником политического представительства выступала национальная идентичность. В современных условиях, под влиянием процессов глобализации и локализации происходит размывание национальной идентичности и одновременно становление гражданской идентичности.

Ключевые слова: идентичность, гражданская идентичность, легитимность политической власти, политическое представительство, гражданское общество.

Yakovleva L.I.

Odessa Regional Institute of Public Administration
National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

CIVIL IDENTITY AS A COMPONENT OF LEGITIMACY OF POLITICAL POWER

Summary

The article studies the civil identity as part of the legitimacy of political power. In the era of modern political representation was based on national identity that ensures the national interests through the mechanisms of the nation state, and the source of political representation advocated national identity. In modern terms, under the influence of globalization and localization is the erosion of national identity and at the same time, the formation of civil identity.

Keywords: identity, civil identity, legitimacy of political power, political representation, civil society.

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

УДК 658:021:07

РЕІНЖИНІРИНГ ВИРОБНИЧИХ ПРОЦЕСІВ БІБЛІОТЕКИ

Жукова В.П.

Харківська державна академія культури

Обґрунтовано необхідність застосування системного підходу до реінжинірингу виробничих процесів. Концепцію реінжинірингу розглянуто через мету, завдання, об'єкт, предмет і принципи. Розкрито сутність системної організації реінжинірингу. Наведено етапи проектування реінжинірингу. Окреслено проблеми, які виникають при організації реінжиніринга виробничих процесів. Виокремлені етапи еволюції реінжинірингу в бібліотеках.

Ключові слова: бібліотека, інновації в бібліотеці, реінжиніринг в бібліотеці; автоматизація бібліотеки, інформаційно-бібліотечне виробництво, інформаційно-бібліотечні технології, інформаційно-бібліотечні процеси.

Постановка проблеми. В умовах інформаційно-інформаційного виробництва є важливим напрямом підвищення ефективності та якості професійної діяльності на основі вдосконалення технологій. В цьому аспекті бібліотечно-інформаційне виробництво необхідно розглядати як систему виробничих процесів які складають підсистему технологічних процесів (основних, допоміжних, обслуговочих), що в свою чергу сприяє постановці стратегічних цілей для перетворення професійно-діяльнісного середовища бібліотеки в потужну технологічну базу по створенню інформаційних продуктів та надання послуг для суспільства нового типу – суспільства знань, в якому когнітивна особистість матиме вирішувати креативні завдання по перетворенню освіти, науки, виробництва і бізнесу. На сучасному етапі розвитку соціальних комунікацій бібліотека має відповідати сучасному рівню техніки, технологій та організації виробництва. Ця мета має бути досягнута шляхом проведення реінжинірингу, заснованого на кардинальному перепроєктуванні чинних виробничих процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною та методологічною базою статті послужили концепції та гіпотези, представлені в працях фахівців в галузі реінжинірингу виробничих процесів І.В. Казьміної, І.В. Маслової, реінжинірингу програмних систем С.С. Великодного та колективний огляд Santiago Comella-Dorda, Kurt Wallnau, Robert C. Seacord, John Robert, основою дослідження реінжинірингу в бібліотеці послужили праці вчених І.О. Давидової, М.В. Терехової.

Дослідження останніх років показують, що бібліотеки працюють в умовах інформаційного ринку та переглядають підходи до організації виробничих процесів з метою удосконалення інформаційних продуктів та послуг. Розвиток інформаційних технологій потребує якісних змін в управлінні бібліотекою. Застосування інформаційних технологій, як найважливішого інструментарію реінжинірингу є актуальним напрямом трансформації виробництва.

У дослідженні використано системний підхід та загальнонаукові методи: абстрагування, узагальнення, аналіз і синтез.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На сучасному етапі існують деякі перешкоди для проведення реінжинірингу виробничих процесів в бібліотеці, одним з яких є відсутність чіткої методичної бази його організації та проведення, попри деяку кількість загальних теоретичних робіт з реінжинірингу, безпосередніх розробок в області реінжинірингу виробничих процесів в бібліотеці немає. Крім того, чинні теоретичні розробки не дають логічно обґрунтованої послідовної схеми реінжинірингу виробничих процесів.

Мета статті. Головною метою статті є дослідження реінжинірингу технологічних процесів бібліотечно-інформаційного виробництва.

Викладення основного матеріалу. Реінжиніринг передбачає новий спосіб інженерного мислення, в напрямі інноваційних перетворень в бібліотеці. Концепція реінжинірингу розкривається через мету, завдання, об'єкт, предмет і принципи.

Стратегічна мета реінжинірингу полягає у розвитку інформаційного виробництва на основі впровадження інноваційних технологій і передбачає вирішення наступних завдань:

- впровадження в бібліотечну діяльність інноваційного технічного обладнання для підвищення продуктивності праці, вдосконалення виробництва;
- вдосконалення виробничих процесів на основі впровадження нових технологій;
- створення якісного, конкурентоспроможного продукту для задоволення інформаційних потреб користувачів бібліотек.

Об'єктом реінжинірингу є інформаційно-бібліотечне виробництво, предметом – вдосконалення виробничих процесів.

Реалізація реінжинірингу виробничих процесів, спирається на низку принципів: об'єктності, доцільності; радикальності, комплексності, концентрації, спеціалізації, виробничої інтеграції, безперервності робіт, узгодженості, економічної вигоди; централізації/децентралізації [4].

Реінжиніринг бібліотечно-інформаційних процесів спрямований на вдосконалення тих ключових напрямів діяльності, які можуть забезпечити бібліотеці конкурентні переваги серед інших інформаційних установ. Раціональна організація

виробничих процесів на основі реінжинірингу зменшує витрати на створення високоякісних продуктів. Бібліотека здійснює понад двадцять ключових процесів, від виконання яких залежить її успіх на інформаційному ринку, а загальна їх кількість може сягати декількох сотень. «Реінжиніринг бібліотечно-інформаційних процесів – це сукупність методів і засобів, призначених для кардинального поліпшення основних показників бібліотечної діяльності завдяки моделюванню, аналізу й перепроєктуванню існуючих бібліотечно-інформаційних процесів. Він застосовується в разі необхідності радикальних змін, що передбачає створення цілком нових, ефективніших бізнес-процесів на підприємстві без урахування їх старої організації» [2, с. 122].

Але в умовах бібліотеки бізнес-процес не може бути основною категорією реінжинірингу, якій притаманні такі загальні властивості як повторюваність в часі, обмеження певними рамками, наявність постачальників, пов'язаність з іншими бізнес-процесами, націленість на задоволення потреб організації з подальшим отриманням прибутку та дещо інше. Бібліотеки в соціумі є не комерціалізованими соціальними інститутами оскільки в основі їх діяльності закладено принцип загальнодоступності до інформації, а недостатність фінансування зумовлює відставання галузі та нерівномірність розвитку. Як наслідок, невисока якість продуктів та оперативність надання послуг, продуктивність інформаційного виробництва в цілому. Здійснюване в бібліотеках вдосконалення виробничих процесів не завжди може забезпечити ефективну діяльність в процесі інформаційного виробництва, різке зниження якої пов'язано з низьким рівнем фінансуванням та як наслідок зі значним відставанням розвитку галузі від сучасного рівня розвитку техніки і технології. На сучасному етапі розвитку гостро відчувається необхідність підтримки бібліотек з бюджету держави. Необхідність бачення бібліотеки як інформаційного центру, що виконує замовлення суспільства, а її виробництво як провідне, щодо виготовлення якісних інформаційних продуктів для задоволення потреб соціуму та особистості в суспільстві знань. Це має стати стратегічною метою бібліотечної громади у співпраці з органами влади.

В бібліотеці для проектування реінжинірингу стратегічне значення має саме виробничі процеси від організації та своєчасної диверсифікації яких залежить якість інформаційно-бібліотечних продуктів, а також оперативне та ефективне виконання послуг. Для забезпечення раціонального проведення інноваційних перетворень необхідно спроектувати систему організації реінжинірингу процесів виробництва, яка являє собою сукупність організаційних форм і методів, реалізація яких забезпечує раціональне проведення реінжинірингу. Система має визначити порядок взаємозв'язку і взаємодії функціональної та технологічної підсистем і бути спрямована на створення умов для забезпечення високої економічної і соціальної ефективності проведення реінжинірингу. Доцільність застосування системного підходу при організації реінжинірингу виробничих процесів обумовлена тим, що реінжиніринг виробничих процесів є складною, багаторівневою

проблемою, для вирішення якої доцільно використовувати переваги системного підходу.

Сутність системної організації реінжинірингу полягає в наступному:

- реінжиніринг виробничих процесів є складною системою;
- основною метою організації системи реінжинірингу є отримання максимального ефекту від проведення реінжинірингу виробничих процесів;

- для досягнення завдань реінжинірингу найбільш важливим є організаційний аспект роботи системи;

- система розглядається, як підсистема системи вищого порядку і являє собою сукупність її підсистем [4].

При проектуванні реінжинірингу виділяють наступні етапи:

- визначення мети, завдань і об'єкту реінжинірингу.

- формування робочої групи і плану робіт;
- технологічне проектування процесів;
- проведення навчальних заходів для персоналу;

- мотивування інноваційної діяльності.

На кожен процес необхідно розробляти різні типи документів:

- графічні моделі;
- паспорти;
- робочі технологічні інструкції на процеси та операції;
- шаблони;
- форми;
- робочі інструкції на співробітників [6].

У процесі організації реінжиніринга виробничих процесів найчастіше виникають наступні проблеми:

- дефіцит фінансових ресурсів;
- відсутність інвесторів;
- обмеження доступу до високих технологій і нових інформаційних систем;
- високий ступінь невизначеності і ризиків при проведенні реінжинірингу;
- низький рівень організаційної культури;
- відсутність кваліфікованих кадрів;
- слабка мотивація персоналу.

Проблеми організації реінжинірингу виробничих процесів складаються з функціональних підсистем: виробничої, фінансової, технічної, кадрової [5].

Сьогодні інформаційні технології є основою електронних комунікацій, засобом управління проектами, будівництва нових процесів на базі інтегрованих автоматизованих інформаційно-бібліотечних систем. Оскільки реінжиніринг виробничих процесів пов'язаний з впровадженням автоматизованих інформаційно-бібліотечних систем, які безпосередньо розраховані на оптимізацію інформаційно-бібліотечного виробництва та виокремлюють функціонально-технологічні напрями діяльності: комплектування, каталогізація та пошук інформації, обслуговування, адміністрування, напрями його перетворень інтегрують з реінжинірингом інформаційних систем [1].

Можна сформулювати етапи еволюції реінжинірингу виробничих процесів бібліотеках. Перший етап реінжинірингу почався з механізації бібліотек.

Другий – з введенням комп'ютерної техніки і її складових у бібліотечну діяльність (з подальшим відновленням) і внаслідок чого зміною технологій створення бібліотечної документації.

Третій етап пов'язаний з автоматизацією бібліотечної діяльності та впровадженням перших автоматизованих інформаційно-бібліотечних систем (АІБС), на основі яких, змінилися технології створення електронних каталогів (MARC, CDS/ISIS, авторські АІБС).

Четвертий етап означений появою АІБС нового покоління, зміною технологічного оснащення бібліотек і включенням в автоматизацію всіх технологічних процесів бібліотеки на основі оновлення версій АІБС («Liber», «Absotheque», «ALEPH», «Irbis», «UniLub», «УФД/бібліотека» і ін.). Бібліотеки починають створювати корпоративні об'єднання.

П'ятий етап реінжинірингу – це освоєння і впровадження технологій обслуговування користувачів бібліотек на основі освоєння Інтернет-простору та опанування технологій будівництва та управління сайтів, та надання онлайн-послуг з використання електронних каталогів та бібліотек, баз даних, цифрових колекцій та архівів, репозитаріїв, віртуальної довідки тощо. У зв'язку з цим в бібліотеках впроваджується нового програмного забезпечення з відкритими кодами.

Проте, низький рівень фінансування бібліотек на даному етапі гальмує впровадження АІБС повсюдно. Але, поєднання професійних інтересів бібліотечних працівників усього світу на основі міжнародного співробітництва, залучення волонтерів для поширення програмного забезпечення з відкритими кодами на основі краудсорсингових технологій забезпечує сучасні потреби розвитку бібліотечної діяльності. Для створення різних видів управлінських документів активно використовуються Linux і OpenOffice; для автоматизації технологічних процесів бібліотеки використовують АІБС: OpenBiblio (Бельгія), GNUtca (Бразилія), NewGenLib (Індія), Koha (Нова Зеландія), Avanti MicroLCS (США), Evergreen (США), LearningAccess (США), Pytheas (США), PhpMyLibrary (Філіппіни), Emilda (Фінляндія), PhpMyBibli (Франція) для створення повнотекстових баз даних і репозитаріїв програмне забезпечення побудови Eprints (Великобританія), OPUS (Німеччина), Archimede (Канада), DSpace (США), Greenstone (Нова Зеландія), Dataverse Network (США), Fedora (США), CDSInvenio (Швейцарія). Весь цей асортимент програмного забезпечення можна впроваджувати в діяльність бібліотек з метою вдосконалення технологічних процесів.

Шостий етап полягає в організації взаємодії програмного забезпечення АІБС з технологіями професійно-діяльнісного середовища бібліотеки. Це використання в мобільних стелажах, таблоїдів, систем несанкціонованого виносу книг і автоматизованого здавання книг, RFID-технологій тощо [3].

Дослідження проектів в напрямі інформатизації, тобто, проектів розробки інформаційних систем показують, що створення нового покоління програмного забезпечення в більшості випадків передбачає уніфікацію вже чинних АІБС. На

сучасному етапі розвитку бібліотек типовими є проекти реінжинірингу:

- по розробці нових інформаційних систем і їх інтеграції з чинними інформаційними системами;
- по розробці нових інформаційних систем з метою заміни вже чинних;

- по модернізації (нароцування функціональності, розвитку) чинних інформаційних систем [1].

Реінжиніринг інформаційних систем визначається як «дослідження (вивчення, обстеження) і перебудова вихідної системи з метою її відтворення в новій формі з наступною реалізацією цієї нової форми. В контексті діяльності реінжинірингу впроваджуються і визначаються такі важливі поняття, як

- прямий інжиніринг – інжиніринг нового програмного забезпечення;

- редокументування – метод, що застосовується при реінженерії успадкованого програмного забезпечення, коли інформація про інформаційну систему загублена, є неповною, неточною або неструктурованою;

- рефакторинг або перероблення коду – процес зміни внутрішньої структури програми, що не зачіпає її зовнішніх проявів і має на меті полегшити розуміння її роботи;

- реструктуризація – зміна структури;

- переорієнтація – новий підхід;

- зворотний інжиніринг (зворотне проектування існуючого програмного забезпечення [7].

Висновки та пропозиції. Таким чином, дослідження наукових праць продемонструвало нечітке визначення місця реінжинірингу виробничих процесів в інноваційних перетвореннях бібліотеки. В межах проведеного дослідження здійснено теоретичні узагальнення і запропоновано системний підхід як базовий для проведення реінжинірингу в бібліотеці. Бачення виробничих процесів бібліотеки з позиції системного підходу до організації реінжинірингу, заснованого на кардинальному перепроєктуванні чинних виробничих процесів шляхом своєчасної заміни комп'ютерної техніки та іншого обладнання, впровадження сучасних автоматизованих інформаційно-бібліотечних систем та іншого програмного забезпечення для бібліотек, відповідною підготовкою кадрів, які мають опанувати інноваційні напрями діяльності зумовлені потребами часу та підвищенням життєздатності бібліотеки в системі соціальних комунікацій.

У теоретичному плані розвинуто наукові положення, що визначають концептуальні основи реінжинірингу виробничих процесів. Концепція реінжинірингу полягає у вдосконаленні інформаційно-бібліотечного виробництва на основі перепроєктування технологічних процесів, що дозволяє організувати головні напрями виробничої діяльності на основі інженерних рішень. Реінжиніринг технологічних процесів бібліотечно-інформаційного виробництва сприяє підвищенню ефективності виробничої діяльності та якості організації іноваційних виробничих процесів та виготовлення продуктів і послуг. Тому опанування реінжинірингу виробничих процесів як інструментарію перетворень інформаційно-бібліотечного виробництва є стратегічним завданням персоналу бібліотек.

Список літератури:

1. Великодний С. С. Методи реінжинірингу програмних систем / С. С. Великодний // Технології приборостроєння – Спеціальний випуск. – 2014. – С. 65–68.
2. Давидова І. О. Реінжиніринг як складова наукової організації праці в управлінні бібліотекою / І. О. Давидова // Вісн. Харків. Держ. акад. культури: зб. наук. пр. – 2014. – Вип. 43. – С. 119–126.
3. Жукова В. П. Реінжиніринг бібліотечної діяльності / В. П. Жукова // Вісн. наук. бібліотеки / під ред. С. М. Кіреєвої – Харків: «Міськдрук», 2015. – Вип. 4. – С. 249–253.
4. Казьмина І. В. Проектирование системи організації реінжиніринга виробничих процесів на підприємстві / І. В. Казьмина // Територія науки. – 2016. – № 2. – С. 89–97.
5. Маслова І. В. Особливості і проблеми організації реінжиніринга виробничих процесів / І. В. Маслова // Сучасні наукоємкі технології. – № 3. – 2005. – С. 83–84.
6. Терехова М. В. Реінжиніринг в системі реалізації менеджменту якості в університетській бібліотеці (на прикладі науково-медичної бібліотеки СибГМУ) / М. В. Терехова [Електронний ресурс]. – Режим доступу // <http://medbib/tomsk/ru>
7. Santiago Comella-Dorda, Kurt Wallnau, Robert C. Seacord, John Robert. A Survey of Legacy System Modernization Approaches, Software Engineering Institute (Technical Note CMU/SEI-200-TN-003, 00tn003.pdf), Pittsburgh, 2000. [Electron resource]. – Access mode // Technical Note CMU/SEI-200-TN-003, 00tn003.pdf

Жукова В.П.

Харьковская государственная академия культуры

РЕИНЖИНИРИНГ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ПРОЦЕССОВ БИБЛИОТЕКИ**Аннотация**

Обоснована необхідність застосування системного підходу до реінжинірингу виробничих процесів. Концепція реінжиніринга розглянута на основі цілей, завдань, об'єкта, предмета та принципів. Розкрито сутність системної організації реінжиніринга. Приведені етапи проектування реінжиніринга. Обозначені проблеми, що виникають при організації реінжиніринга виробничих процесів. Виділені етапи еволюції реінжиніринга в бібліотеках.

Ключевые слова: бібліотека, інновації в бібліотеці, реінжиніринг в бібліотеці; автоматизація бібліотеки, інформаційно-бібліотечне виробництво, інформаційно-бібліотечні технології, інформаційно-бібліотечні процеси.

Zhukova V.P.

Kharkiv State Academy of Culture

REENGINEERING OF THE LIBRARY OPERATION**Summary**

The necessity of the application of a systematic approach to re-engineering of production processes. The concept of reengineering is considered on the basis of goals, objectives, object, subject and principles. Disclosed essence of the system of organization reengineering. Stages of designing reengineering. The problems that arise in the organization re-engineering of production processes. Stages of evolution reengineering in libraries.

Keywords: library, innovations in the library, the library re-engineering; automation of library, information and library production, information and library technology, information and library processes.

УДК 007:02

ИНФОРМАЦИОННАЯ АНАЛИТИКА В КОНТЕКСТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ БИБЛИОТЕЧНОГО СОЦИАЛЬНОГО ИНСТИТУТА УКРАИНЫ

Кобелев А.Н.

Харьковская государственная академия культуры

Рассматриваются особенности информационно-аналитического обеспечения трансформации библиотечного социального института (БСИ) Украины в условиях новой социально-коммуникативной реальности. Обосновывается, что применение соответствующих информационно-аналитических технологий позволяет добиться увеличения результативности процесса управления деятельностью БСИ в долгосрочной перспективе. Доказывается, что оптимальное управление БСИ возможно при условии создания организационно-аналитической системы поддержки принятия управленческих решений. Показано, что улучшение информационно-аналитического обеспечения стратегии и тактики трансформации предусматривает формирование информации на уровне отдельных элементов БСИ. При этом особенно усиливается значимость информационной аналитики в процессах осуществления реформ не только в БСИ, но и в обществе в целом.

Ключевые слова: библиотечный социальный институт, трансформация, информационная аналитика, управление, информационно-аналитическое обеспечение.

Постановка проблемы. Современное общество характеризуется всё возрастающей ролью знания практически во всех сферах человеческой деятельности, а также процессов, связанных со средствами и способами его производства, извлечения, переработки, распространения и хранения. Данная тенденция требует, в свою очередь, пересмотра направлений и приоритетов деятельности библиотек, трансформации не только всей библиотечной системы, но и библиотечного социального института (БСИ) в целом. Оптимизация этих процессов требует пересмотра управленческих ориентиров, сложившихся в библиотечной теории и практике Украины.

Анализ последних исследований и публикаций. На Украине, также как и во многих других постсоветских государствах, в последние десятилетия в значительном количестве библиотечных исследований затрагивались проблемы разработки стратегии и тактики решения актуальных управленческих задач в библиотечной сфере. В частности, можно отметить исследования украинских библиотековедов, посвященных, соответственно, проблемам: эволюции структуры и функций научной библиотеки [15]; трансформации библиотечного образования и БСИ в целом [8]; развития библиотеки в условиях социально-экономических изменений [13]; библиотечного производства в информационном обществе [6]; электронным ресурсам библиотек Украины в системе научных и политических коммуникаций [5; 19]. Специфика нового механизма хозяйствования, в рамках которого с конца 1980-х гг. работают библиотеки, рассматривается в [9; 17]. Стратегическое управление деятельностью библиотеки является предметом исследования в [18]. В этих и других исследованиях, путём анализа трансформационных процессов в современной библиотеке, обосновывается необходимость эффективной экономической и социально-ориентированной стратегии развития БСИ, формулируются концептуальные подходы относительно адаптации библиотечной системы к новой социокультурной среде, определяются направления переориентации деятельности библиотечных учреждений, в частности, предлагается

переход от стратегии функционирования к наступательной рыночной стратегии развития.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. В этом контексте особо значимой становится проблема информационно-аналитического обеспечения трансформации БСИ Украины, которая не получила специального рассмотрения в украинских библиотековедческих исследованиях, несмотря на работы [7; 10], в которых проанализировано место и роль информационной аналитики в структуре деятельности отдельных библиотек.

Цель статьи. Главной целью данной работы является выявление роли и места информационной аналитики в процессе трансформации БСИ Украины в условиях новой социально-коммуникативной реальности.

Изложение основного материала исследования. Необходимо отметить, что создание и применение прогрессивных информационно-аналитических и прогнозных технологий поддержки принятия решений является одним из важнейших условий внедрения на Украине стратегии опережающего развития. Последняя, согласно мнению специалистов, создаёт предпосылки для более эффективного преодоления многих нынешних социально-экономических проблем, включая недостаток и катастрофически резкое подорожание энергоносителей, сырья, продовольствия, отсутствие соответствующих человеческих ресурсов, перманентный экономический и финансовый кризис, информационно-организационное несовершенство системы государственного управления и т.п. Система поддержки принятия решений для сложных социальных объектов на базе технологии ситуационных оценок создается на научно-технологической базе мониторинга трансформационных процессов социальной системы, анализа полученной информации и разработки возможных прогнозных сценариев развития [1; 2; 11; 15]. Она может также стать основой для построения аналогичных систем в библиотечной отрасли и в отдельных библиотеках, в частности [4; 5; 7; 10].

Трансформирование системы управления БСИ Украины в современной социально-коммуникативной реальности может рассматриваться как совокупность взаимосвязанных мероприя-

тий, направленных на постепенное изменение сущности и характера управленческих отношений, которые составляют между субъектами и объектами управления в процессе библиотечной деятельности. Разработка и осуществления этих мероприятий начались еще в 1990-е гг. когда стали неприемлемыми административно-командные методы управления библиотечно-информационной отраслью, как и всей экономикой в целом. Так, с того времени все больше распространяется практика отказа от администрирования при одновременном освоении рыночного управленческого инструментария [9; 13; 17]. Охватываемая внутренние (производственные) и внешние (рыночные) аспекты, комплекс мероприятий по трансформированию управления библиотеками, как субъектами хозяйствования, приобретает всеобъемлющий характер в стратегических преобразованиях рыночного типа [6]. При этом, поиск путей повышения эффективности деятельности как отдельной реструктурированной библиотеки, так и БСИ в целом, объективно предопределяет необходимость внедрения системы стратегического управления, которой определяются идеи, принципы и представления относительно цели реструктурирования, механизмы взаимодействия участников, сила влияния всех важнейших внешних и внутренних факторов [6; 9; 13; 17; 18].

В специальной литературе [3; 12; 18] отмечается, что стратегическое управление представляет собой чрезвычайно многоплановый процесс, позволяющий формировать эффективные конкурентные направления в развитии организации. Важным элементом стратегического управления выступает информационно-аналитическое обеспечение [1; 2; 4; 14; 15]. При этом нужно подчеркнуть, что информационно-аналитическая деятельность присуща библиотеке как с точки зрения выполнения своей задачи из обслуживания читателей, так и решения проблем повышения эффективности управления отдельной библиотекой и БСИ в целом. Более того, сегодня она является одним из средств адаптации библиотеки к новой социально-коммуникативной реальности, которая, в частности, характеризуется турбулентностью внешней среды [10].

Применение соответствующих информационно-аналитических технологий даёт возможность повысить результативность организационно-экономических мероприятий по управлению БСИ в долгосрочной перспективе, согласовать цели трансформации конкретных библиотек и библиотечных систем и средства их достижения. Ведь с использованием информации в управленческой деятельности связан целый ряд проблем. Одна из них – это неопределенность сведений, из-за которой невозможно определить полноту и достоверность новой информации и связанный с нею определенный риск. Еще одна проблема – это структурирование информации, или распределение данных по категориям, выделение из всего массива доступных данных только тех, которые имеют значение для пользователя. При этом потребность в информации должна быть адекватной способности пользователя ею овладеть. Информационно-аналитические технологии являются определенной формой взаимосвязи между специфическим типом явления (процесса)

и познавательными возможностями пользователя, его способностью использовать информацию в управленческих решениях. Поэтому разработка и воспроизведение определенных правил и процедур будут оказывать содействие повышению эффективности управления БСИ Украины и его трансформации. Учитывая это, возникает потребность определить, во-первых, задачи, возникающие при формировании системы стратегического управления БСИ, во-вторых, структуры, способные обеспечить применение современных информационно-аналитических технологий. Такими задачами, являются:

1. Определение информационных потребностей стратегического реструктурирования – типа и объемов информации, необходимой для проведения комплекса действий, направленных на повышение эффективности БСИ в новых условиях.

2. Разработка рациональной технологии сбора, обработка, использование и хранение информации, которая касается наращивания конкурентных преимуществ библиотек на информационном рынке.

3. Применение приемов риск-менеджмента с целью предотвращения отрицательного эффекта (или уменьшение его) от использования недостоверной информации.

4. Формирование условий обязательного использования необходимой информации для принятия стратегических решений при трансформации БСИ.

В целом, сегодня информационно-аналитическое обеспечение трансформационных процессов БСИ не имеет системного характера, так как ограничивается преимущественно собиранием и обработкой данных о внутренней среде библиотечной отрасли (характеристика материально-технической базы, технологий, библиотечных кадров, динамики показателей библиотечной деятельности и т.п.). Полученную информацию руководители используют чаще всего как основу для стратегического или текущего планирования, опираясь на тенденции прошлых периодов и потенциальные возможности библиотечной системы [6; 13; 18].

Следует также подчеркнуть, что характерной особенностью состояния управления украинским БСИ, как и всей социально-экономической и политической сферой в целом, является «фрагментарность имеющихся средств поддержки принятия государственно-управленческих решений» [1, с. 26]. Каждое из этих средств ориентировано на решение отдельных задач или задач с определенной степенью полноты учета всех необходимых факторов и предназначено для использования на разных уровнях государственного управления. Поскольку эти средства не учитывают в полной мере взаимосвязи и взаимовлияния процессов, часто принятые на их основе решения приводят к внутренне-системным конфликтам, а иногда – к разрушению системы [1-3; 11; 12; 14; 18].

Угруппированная структурная схема современного состояния принятия управленческих решений в БСИ Украины, представлена на рис. 1.

Рисунок иллюстрирует наличие внутреннего контура управления: «оценка результатов функционирования БСИ» – «принятие реше-

ний» – «БСИ» – «оценка результатов функционирования БСИ». Этот контур характеризует БСИ Украины, который функционирует в условиях жестких ресурсных ограничений и испытывает внутренние возмущения, которые вызваны несовершенством управления и его социально-экономическими последствиями.

Внешний контур характеризуется наличием возмущений и ограничений, вызванных факторами технологического и социально-политического развития страны и мира, влияющие на развитие и функционирование национального БСИ.

Определяющим элементом этой схемы выступают «цели БСИ», которые должны быть изучены, обоснованы и законодательно определены соответствующими документами.

Методология обоснования основных направлений развития БСИ должна обеспечивать выполнение таких основных требований:

- достижение сбалансированного развития БСИ;
- соответствие особенностям возмущающих факторов, ресурсным ограничениям, требованиям, обусловленным характером и масштабом задач, которые появятся в конце прогнозируемого периода развития БСИ;
- своевременное выявление принципиально новых направлений и тенденций развития БСИ;
- создание благоприятных условий для развития передовых информационно-коммуникационных технологий;
- своевременное уточнение направлений развития БСИ согласно изменению целей развития страны и условий их реализации.

Эффективным средством оптимального решения задач планирования развития БСИ Украины, исходя из целей и возможностей государства, и оптимального управления им в процессе функционирования, могут быть только создание организационно-аналитической системы поддержки принятия управленческих решений. Поэтому структурная схема перспективного процесса принятия решений в БСИ должна включать, как один из главных элементов, не фрагментарную поддержку принятия решений, а систему поддержки принятия решений, т.е. блок «фрагментарная поддержка принятия решений

в БСИ» на рис. 1 необходимо заменить блоком «система поддержки принятия решений в БСИ». Такая замена предусматривает необходимость переложения всего процесса регулирования развития БСИ на более высокий уровень системной организации процессов принятия управленческих решений, которая реализуется на принципиально новой методологической и технологической основе [1; 2; 11-14; 18].

Поэтому существующая практика принятия решений органами управления БСИ противоречит сути деятельности библиотек в современных условиях, когда они выходят из замкнутой технико-экономической системы и включаются в открытую социально-экономическую систему. С этим связано и кардинальное изменение целей, задач и стратегии, коренное преобразование механизма управления библиотечным производством [6]. Ведь трансформация и означает изменение таких аспектов библиотечного производства, которые при обычных условиях функционирования тормозили его. Эти отличия сведены воедино в таблице 1.

Большую часть информации, связанную с трансформацией БСИ, необходимо получать из внешней среды. Однако это не означает, что уменьшается потребность во внутренней информации [14]. Наоборот, улучшение информационно-аналитического обеспечения стратегии и тактики трансформации предусматривает формирование информации на уровне отдельных

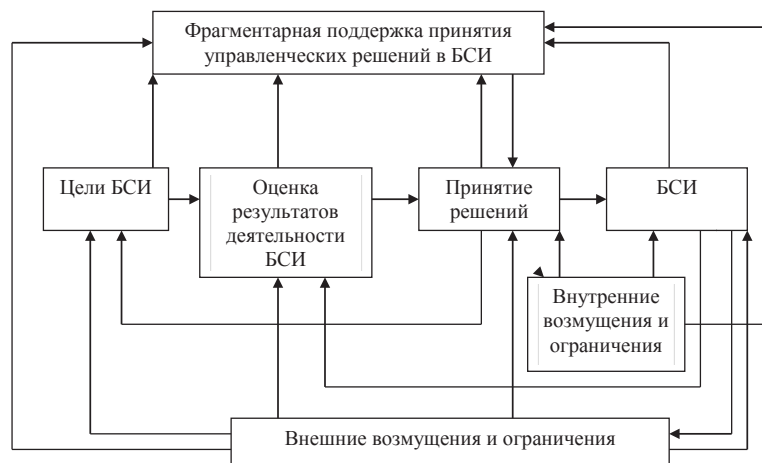

Рис. 1. Структурная схема современного состояния процесса принятия управленческих решений в БСИ Украины

Таблица 1

Сравнительная характеристика деятельности библиотеки до и после трансформации

Параметр	Период до трансформации	Период после трансформации
Стратегия управления	Рост масштабов библиотечного производства или, по крайней мере, сохранение их на основе собственных возможностей	Рыночная переориентация, адаптация к внешним факторам, ориентация на использование информации о внешних условиях
Цели и задача	Четко определенные, определенным образом структурированные цели и задачи на долгосрочный период	Концентрация внимания на собирании и использовании банков стратегической информации, на основе чего определяются содержание и последовательность действий для реализации стратегического реструктурирования, уменьшается неопределенность ситуации, предоставляется преимущество целям развития
Механизм управления	Жесткое планирование, регламентация функций управления, контроль по всем видам деятельности	Использование системного, ситуационного и целевого подходов, своевременное выявление проблем, инновационный стиль управления, генерирование новых решений на основе информационно-аналитического обеспечения

элементов БСИ: библиотек, их структурных подразделений, отдельных видов деятельности, стадий и фаз библиотечного производства. Особенно необходимо информационно-аналитическое обеспечение в условиях реорганизации структуры управления БСИ, когда информация приобретает контрольно-аналитический характер [4; 7; 10].

Веда речь о трансформационных процессах, можно выделить оперативное и стратегическое реструктурирование. В отличие от оперативного, стратегическое реструктурирование направлено на решение долгосрочных задач развития БСИ, а на уровне отдельной библиотеки – на её стратегическое позиционирование, долгосрочное обеспечение конкурентоспособности на рынке информационных продуктов и услуг (табл. 2).

Эффективность использования информационно-аналитических технологий в значительной степени определяется выбором методологического подхода к обеспечению трансформации БСИ в целом и отдельных его элементов, в частности. Первый подход базируется на последовательном сборе, обработке и формировании регламентированной, обязательной для пользователей информации. Причем объемы и структура информации определяются руководством для всех звеньев управления, т.е. без учета стратегических и текущих потребностей конкретных пользователей. Второй подход основывается на четко определенных заказах на конкретную информацию. Согласно параметрам заказанной информации подбираются механизм ее формирования и соответствующая информационно-аналитическая технология.

Информационно-аналитическое обеспечение управленческих структур БСИ необходимо

рассматривать как элемент социально-коммуникационных процессов, где необходимость и специфический характер информирования руководства определяются требованиями систематического анализа и упорядочение необходимой информации. При этом, структуру информационно-аналитического обеспечения принятия управленческих решений в БСИ, как и в любой другой сфере, можно считать оптимальной лишь в том случае, когда она в конкретных условиях максимально оказывает содействие выполнению общих функций управления – прогнозированию, планированию, организации, координации учета, контролю, регулированию, стимулированию, каждая из которых требует соответствующего по смыслу, форме, объему, месту и времени представления данных (рис. 2).

С учетом задач, которые решаются руководством, можно определить характерные особенности используемой информации (табл. 3).

Выводы и рекомендации. Таким образом, можно сделать вывод, что использование информационно-аналитических технологий в процессе трансформации БСИ Украины, в условиях новой социально-коммуникативной реальности, обеспечивает не только оптимизацию организационно-экономических мероприятий по управлению БСИ в долгосрочной перспективе, но и согласование цели и задач реструктурирования отдельных библиотек и средств их достижения. Необходимо учитывать то, что сама информационная аналитика сегодня не только быстро развивается, но и проходит этап институализации. При этом особенно усиливается значимость конструктивной аналитики в процессах осуществления реформ не только в БСИ, но и в обществе в целом. Одно-

Таблица 2

Этапы стратегического реструктурирования

Стратегическое прогнозирование			
Анализ и оценка возможных целей развития реструктурированной библиотечной структуры	Новая стратегическая направленность деятельности библиотеки (конкурентная позиция)	Формирование мероприятий по реализации возможностей и уменьшению угроз каждого из возможных вариантов реструктурирования	Оценка необходимых расходов и ресурсов
Стратегическое планирование			
Мероприятия по преодолению барьеров стратегического планирования	Выбор модели стратегического планирования	Разработка содержания и структуры стратегического планирования библиотеки	Определение плановых показателей
Адаптация структур			
Выбор структуры согласно стратегии реструктурирования	Аналитическая оценка реакции структуры и ее корректирование	Организация развития отдельных сфер деятельности	Финансовая оценка реализации стратегических планов и программ
Адаптация процессов			
Оптимизация основных процессов реструктурирования		Оптимизация второстепенных процессов реструктурирования	
Создание информационно-аналитических технологий			

Таблица 3

Характеристики информации, необходимой на разных уровнях управления БСИ

Высший (стратегический) уровень управления	Информация, которая используется для стратегического планирования деятельности БСИ
Средний уровень управления	Внешняя и внутренняя информация, необходимая для руководства и контроля над деятельностью подчиненных единиц внутри библиотечных структур
Низовой (операционный) уровень управления	Информация, используемая для планирования, организации и контроля за повседневной деятельностью. Собирается на основе анализа повседневной деятельности библиотечных учреждений

временно происходят существенные структурные изменения информационной аналитики, связанные с усилением ее профессионализации и специализации, углублением разделения труда. В частности, информационно-аналитическая деятельность становится одним из определяющих

направлений работы современных библиотечных учреждений. Стремительно происходит всесторонняя технологизация информационно-аналитической деятельности, насыщение современным программно-компьютерным обеспечением, эвристическими методами познания [4; 5; 7; 10; 15].

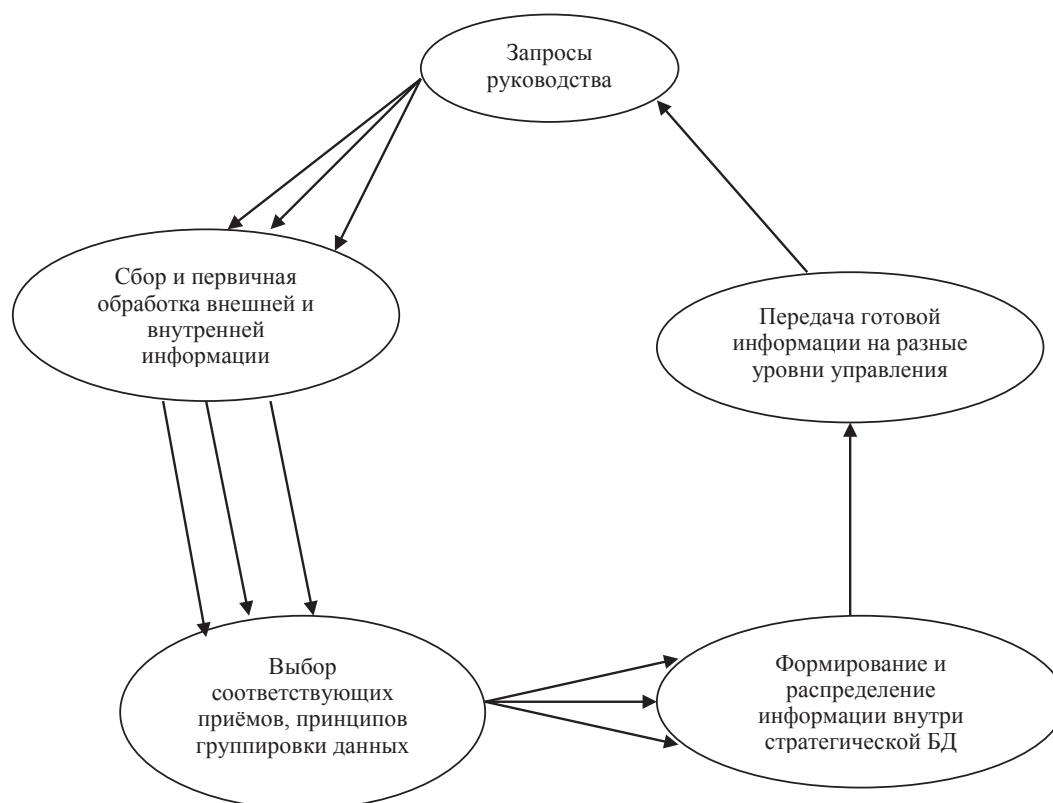

Рис. 2. Движение информационных потоков внутри БСИ

Список литературы:

- Амосов О. Організаційно-аналітичне забезпечення прийняття управлінських рішень стосовно державного регулювання сучасної української економіки / Олег Амосов, Андрій Дегтяр // Вісн. НАДУ. – 2003. – № 3. – С. 24-30.
- Бакуменко В. Д. Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики: моногр. / В. Д. Бакуменко. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – 328 с.
- Виханский О. С. Стратегическое управление / О. С. Виханский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Гардарика, 1998. – 296 с.
- Гордукалова Г. Ф. Анализ информации: технологии, методы, организация: учеб.-практ. пособие / Г. Ф. Гордукалова. – СПб.: Профессия, 2009. – 512 с.
- Гранчак Т. Бібліотека і політична комунікація: монографія / Т. Гранчак; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2012. – 481 с.
- Давидова І. О. Бібліотечне виробництво в інформаційному суспільстві / І. О. Давидова. – Х.: ХДАК, 2005. – 295 с.
- Ільганаєва В. О. Аналітика в структурі бібліотечної діяльності / В. О. Ільганаєва // Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр. – Х.: ХДАК, 2007. – Вип. 23. – С. 109-117.
- Ільганаєва В. О. Бібліотечна освіта: нова парадигма розвитку / В. О. Ільганаєва. – К.: Ред. журн. «Бібл. вісн.», 1996. – 256 с.
- Клюев В. К. Маркетинговая ориентация библиотечно-информационной деятельности: Учеб. пособие / В. К. Клюев, Е. М. Ястребова. – М.: Профиздат, 1999. – 144 с.
- Кобелев О. М. Інформаційна аналітика в структурі бібліотечної діяльності в Україні: монографія / О. М. Кобелев; М-во культури України, Харк. держ. акад. культури. – Х.: ХДАК, 2012. – 245 с.
- Ковальчук К. Ф. Интеллектуальная поддержка принятия экономических решений / К. Ф. Ковальчук; отв. ред. О. П. Суслов. – Донецк: НЭП НАН Украины, 1996. – 224 с.
- Михайлова Е. А. Стратегический менеджмент и стратегический маркетинг: проблемы взаимосвязи и взаимопроникновения / Е. А. Михайлова // Менеджмент в России и за рубежом. – 1999. – № 2. – С. 32-39.
- Петрова А. Г. Бібліотека в умовах соціально-економічних змін: моногр. / А. Г. Петрова. – К., 2003. – 301 с.
- Рейльян Я. Р. Аналитическая основа принятия управленческих решений / Я. Р. Рейльян. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 182 с.
- Семенюк Е. П. Інформаційно-аналітична діяльність у структурі та механізмах соціальної практики / Е. П. Семенюк // Науково-технічна інформація. – 2003. – № 2. – С. 42-44.
- Слободяник М. С. Наукова бібліотека: еволюція структури і функцій / М. С. Слободяник. – К.: Ред. журн. «Бібл. вісн.», 1995. – 268 с.

17. Суслова И. М. Основы библиотечного менеджмента / И. М. Суслова. – М.: Либерия, 2000. – 242 с.
18. Тавальбех А. Стратегічне управління діяльністю бібліотеки: автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / А. Тавальбех. – Х., 2001. – 17 с.
19. Шемаєва Г. В. Електронні ресурси бібліотек України в системі наукових комунікацій: моногр. / Г.В. Шемаєва; Харк. держ. акад. культури. – Х.: ХДАК, 2008. – 289 с.

Кобєлев О.М.

Харківська державна академія культури

ІНФОРМАЦІЙНА АНАЛІТИКА В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ БІБЛІОТЕЧНОГО СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ УКРАЇНИ

Анотація

Розглядаються особливості інформаційно-аналітичного забезпечення трансформації бібліотечного соціального інституту (БСІ) України в умовах нової соціально-комунікативної реальності. Обґрунтовується, що застосування відповідних інформаційно-аналітичних технологій дозволяє домогтися збільшення результативності процесу управління діяльністю БСІ в довгостроковій перспективі. Доводиться, що оптимальне управління БСІ можливо за умови створення організаційно-аналітичної системи підтримки прийняття управлінських рішень. Показано, що поліпшення інформаційно-аналітичного забезпечення стратегії і тактики трансформації передбачає формування інформації на рівні окремих елементів БСІ. При цьому особливо посилюється значимість інформаційної аналітики в процесах здійснення реформ не тільки в БСІ, але і в суспільстві в цілому.

Ключові слова: бібліотечний соціальний інститут, трансформація, інформаційна аналітика, управління, інформаційно-аналітичне забезпечення.

Kobelev A.N.

Kharkiv State Academy of Culture

INFORMATION ANALYSIS IN THE CONTEXT OF TRANSFORMATION OF THE INSTITUTE OF SOCIAL LIBRARY OF UKRAINE

Summary

The peculiarities of information and analytical support for the transformation of the library Social Institute (LSI) of Ukraine in the new social and communicative reality. It is proved that the use of appropriate information and analytical technologies allows for increasing the effectiveness of LSI management process in the long term. It is proved that the optimal control LSI possible if the creation of organizational and analytical support system management decisions. It is shown that the improvement of information and analytical support for the strategy and tactics of transformation involves the formation of the information at the level of individual elements of BSI. It is particularly enhanced by the significance of the information analysts in the processes of reform, not only in the LSI, but also in society as a whole.

Keywords: Library social institution, transformation, information analysis, management, information and analytical support.

УДК 304.442

КОМУНІКАЦІЙНО-ПРОЕКТНА СПІВПРАЦЯ ЗАЦІКАВЛЕНИХ СТОРІН ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО БІЗНЕСУ: НОТАТКИ ДО ПРОБЛЕМИ

Мандзяк О.М.

Київський національний університет культури і мистецтв

Здійснена спроба дослідити теоретичні питання формування комунікаційно-проектної складової співпраці зацікавлених сторін у готельно-ресторанному бізнесі; проаналізовано позитивні, негативні сторони та ризики у цій справі; запропоновано залучати до проектної діяльності підприємств туристичної індустрії України SWOT-аналіз.

Ключові слова: соціальні комунікації, компанія, бізнес, працівники, акціонери, постачальники, споживачі, конкуренти, ЗМІ, влада, групи споживачів.

Постановка проблеми. Базовою моделлю суспільного розвитку України і світу є концепція сталого розвитку. Системна комунікація у сегменті аналізу та контролю соціально-комунікаційного та бізнесового інтересу до компанії зацікавлених осіб та співпраця з ними – один із способів залучення уваги до компанії на систематичній основі та один із способів порівняння зовнішніх впливів з точки зору їх потужності і рівня інтересу.

Вивчення зацікавлених сторін щодо бізнесу може допомогти визначити області, в яких може бути конфлікт між організацією та групою або групами зацікавлених сторін, а також питання, які можуть створити конфлікт між різними групами зацікавлених сторін. Перехід України до сталого економічного розвитку, її інтеграція до європейського і світового співтовариства вимагають запровадження сучасної практики взаємодії держави і бізнесу, а також бізнесу і суспільства, які б дозволили посилити взаємну відповідальність усіх учасників суспільного життя, створити умови для подальшого стабільного розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема означеної проблеми була неодноразово предметом наукових розвідок суспільствознавців, втім дослідники відзначають, що незважаючи на широку розробку проблеми, серйозних кроків у цьому напрямку ще не зроблено. Вітчизняна та світова наукова спільнота продовжує працювати над пошуком способу розвитку та оцінювання процесів сталого розвитку бізнесу, зокрема слід виокремити роботу Н. Орлової та А. Харламової, що на широкій статистичній базі розкриває ряд понять з проблеми [1, 7].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Необхідно коригуватись контентом «потужність-зацікавленість» для отримання власного сегменту зацікавлених сторін, щоб допомогти вирішити ряд контрольних напрямів в окресленому аналізі: зацікавлені сторони бізнесу – які вони?; які з суб'єктів зацікавлених сторін потребують пильної уваги?; діяльність яких зацікавлених об'єктів бізнесу необхідно тримати на контролі?; які зацікавлені сторони необхідно інформувати і як це робити?; латентне керівництво зацікавлених сторін бізнесу, яким воно має бути?; які переваги або недоліки такого підходу в аналізі зацікавлених сторін?

Мета статті. У роботі здійснена спроба охарактеризувати комунікаційно-проектну співпрацю зацікавлених сторін готельно-ресторанного бізнесу; виявити прогалини та вказати на шляхи

їх вирішення; наголосити на вагомій ролі зацікавлених сторін бізнесу в їх взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Класичною і водночас досить умовною картою зацікавлених сторін є схема, що складається з трьох овалів, які представляють різні рівні власне, зацікавлених сторін (осіб): в центрі першого сегменту – суцільний овал з написом «компанія», «моя компанія», «мій бізнес», або «Ваша компанія» і т.д і т.п.; другий овал обрамляє перший, який розділений на чотири сегменти, а саме: у верхньому лівому кутку – «клієнти», зліва внизу – «постачальники», внизу праворуч «акціонери», у верхньому правому кутку – «співробітники»; третій овал обрамляє другий овал і також поділений на чотири сегменти: на вершині овалу – «конкуренти», сегмент лівий – «групи споживачів», нижній сегмент овалу – «державна», сегмент з правого боку – «ЗМІ» (засоби масової комунікації) [2, 5].

Зазначені групи зацікавлених сторін – основа успіху і (або) банкрутства будь-якого бізнесу, та готельно-ресторанного зокрема. Зацікавленими сторонами є окремі особи або групи, які мають бізнес-інтереси, право власності або організації та замовників, постачальників, працівників (співробітників), акціонерів, що є прикладом первинних груп зацікавлених сторін. Кожен має інтерес в тому, як організація (бізнес) виконує або взаємодіє з ними. Ці зацікавлені групи можуть отримати зиск з успіху компанії, але можуть і потерпати від її помилкової діяльності.

Вторинні зацікавлені сторони, або «конкуренти», «ЗМІ», «державна», «групи споживачів» також є важливими, оскільки вони можуть вчиняти дії, які можуть зашкодити або допомогти бізнесу. До вторинних зацікавлених сторін також входять представники уряду (особливо з допомогою контролюючих органів), профспілок, неурядових організацій, діяльність політичних ініціативних груп та ЗМІ [4].

У XXI ст. діяльність бізнесу все більш зорієнтована та будується на основі корпоративної соціальної відповідальності. Термін «корпоративна соціальна відповідальність» екстраполіє означення й на багато інших дотичних термінів, наприклад «корпоративна етика», «корпоративна відповідальність», «корпоративний бізнес» та ін.

Якщо бізнес вибудовує етично-соціальні складові своєї діяльності та інтегрує їх у свою бізнес-модель, то це в кінцевому результаті, трансформується у саморегулюючий механізм, який спрямовує, контролює і забезпечує дотримання

законності, професійної етики і норм при здійсненні підприємницької діяльності, що забезпечує обслуговує інтереси зовнішніх і внутрішніх зацікавлених сторін. Іншими словами, мета соціально-відповідального бізнесу досягається тоді, коли його діяльність відповідає або перевершує очікування всіх зацікавлених сторін [4].

Згідно вище описаної схеми, корпоративну соціальну відповідальність можна розділити на чотири критерії: економічна, правова, етична і дискреційна відповідальності. Так, економічна відповідальність: інститут «бізнес» – це, перш за все, основний економічний осередок суспільства. Його відповідальність полягає в тому, щоб виробляти товари і послуги, які суспільство потребує, щоб максимізувати прибуток для своїх власників і акціонерів [3].

Юридична відповідальність: цей сегмент характеризує суспільно важливий аспект корпоративної поведінки. Бізнес має виконувати свої економічні цілі (плани, стратегії) у межах правового поля: скажімо, правові вимоги громади, що нині формується в сучасній Україні, державних органів влади, регулюючих органів. Організації, які свідомо порушують закон, порушують взаємозв'язок виконавців у цій категорії: навмисне виробництво неякісного товару або послуг, незаконні проведення робіт і т. д. Правові санкції можуть включати в себе також і публічні вибачення, і корпоративні вибачення.

Етична відповідальність: це поведінка, яка не обов'язково закріплена в законах (нормативно-правових актах) та не може слугувати прямим економічним інтересам організації. Етична відповідальність осіб організації повинна бути заснованою на принципах рівності, справедливості й неупередженості, поваги прав особистості та ін.

Дискреційна відповідальність: є суто добровільною, і керуючись етикою бізнесу, підприємство може вносити внески до соціального контенту, що не передбачені податковою системою та іншими фіскальними органами країни. Дискреційні заходи включають, скажімо благодійні внески. Дискреційна відповідальність – це вищий критерій соціальної відповідальності, тому що вона виходить за межі соціальних очікувань, щоб сприяти добробуту спільноти [7].

Вище приведені різні типи зацікавлених сторін, їх значення, вплив, сила і інтерес дають підстави скласти перелік кроків, які бізнес повинен систематично опрацювати, щоб зрозуміти і задовольнити потреби зацікавлених сторін. Наприклад, зацікавлені сторони: хто вони?, яким чином необхідно скласти карту-схему для їх систематичного аналізу та прогнозування?, за якою формою їх необхідно розставити у карті-схемі?, на якій паритетній основі можливо спілкуватися з ними?, як виміряти свій успіх?

Для успішної роботи бізнесу необхідно створити свій власний контрольний список дій – максимум десять контрольних «точок». Зацікавлена особа – це особа або група, яка отримує зиск з бізнесу або є частиною бізнесу, таких як: клієнтів, співробітників, постачальників і акціонерів, які зацікавлені в щоденному управлінні компанією та держава, групи споживачів, конкуренти та засоби масової інформації зацікавлені в тому, що відбувається в компанії.

Успіх залежить від того, що рухає кожним з цих зацікавлених сторін і підтримує їх інтерес до компанії, наприклад: «працівники» прагнуть: до вчасної оплати праці; отримати професійне (можливо, сертифіковане) навчання, щоб додати його, скажімо до резюме; фінансові мотиваційні стимули (для зменшення ризиків із соціальних незадоволень); «клієнти» і «споживачі» зацікавлені у справедливому ціноутворенні, якості і кількості товарів, рекламі, ЗМІ, опитуванні і схвальних відгуках; «постачальники» покладають свої зиски на продаж свого товару, тому компанії необхідно вести точний, якісний, кількісний контроль у цій справі. Причому, рекламні витрати, наприклад, розподілити за взаємною вигодою з постачальником [4].

«Акціонери» зацікавлені в прибутках з інвестицій та отримання повідомлень з чіткою калькуляцією, про збитки; «держава» зацікавлена в податках і регулюванні; для підтримання балансу з «конкурентами» розподіляють, наприклад рекламні витрати та ін.; «ЗМІ»: хороші і погані новини, як реклама для збільшення, чи зниження негативної інформаційної політики бізнесу, прихована реклама бізнесу та ін.

Реклама у ЗМІ стала невід'ємною частиною будь-якого бізнесу, особливо готельно-ресторанного. Реклама XXI ст. розглядається як суспільно-політичне та економічне явище, як сфера професійної діяльності, як соціокультурний феномен, як вид сучасного мистецтва впливу. В сучасному світі реклама покликана допомогти зорієнтуватись у постійно зростаючому інформаційному просторі і фахівцям різних галузей професійної діяльності: великому і малому бізнесу готельно-ресторанного сегменту економіки та культури України.

Готельно-ресторанний бізнес – це той сегмент туристичної культури державної економічної політики, що репрезентує, об'єднує інформаційний, світоглядний і комунікативний контексти держави, які в свою чергу спрямовані на задоволення потреб як громадян країни, так і іноземців. Успішність розвитку готельно-ресторанного бізнесу в Україні визначається ринковими умовами, але значною мірою залежить від кваліфікованої реклами.

У світовій практиці сам термін «реклама» означає рекламні оголошення в засобах масової інформації (у пресі, по радіо, телебаченню, багатофункціональних електронних пристроях та ін.). До рекламних методів, відносять комплекс заходів, комерційних семінарів, художнє оформлення упаковки, текстів, друкарську продукцію, сувеніри та інші засоби, здатні стимулювати торговельну та споживчу активність суб'єктів і об'єктів готельно-ресторанного бізнесу та посередників, залучених у рекламну діяльність.

Як інструмент аналізу комунікаційно-проектної співпраці зацікавлених сторін у готельно-ресторанному використовують так званий SWOT-аналіз [4,8]. SWOT-аналіз необхідно проводити для виявлення та позбавлення слабких складових діяльності підприємства, нарощення потужності та уникнення можливих загроз. Його зміст полягає в тому, що будь-яка інформація з діяльності підприємства аналізується за блок-системою: сильні сторони, недоліки, можливості, загрози [4].

SWOT-аналіз подібний до створення системи балансування: потужні сторони – це плюси компанії в конкурентній боротьбі, недоліки – пасиви компанії. Практика показує, що SWOT-аналіз має бути інструментом управління кожного топ-менеджера.

SWOT-аналіз використовується в організаціях на ранніх етапах планування, у вирішенні поточних проблем, прийнятті рішень, або для того, щоб працівники підприємства усвідомили необхідність змін. Сильні та слабкі сторони є факторами внутрішньої організації: якість продукції, швидкість формування рахунку, командний дух. Можливості і загрози є факторами зовнішнього середовища: зміни смаків споживачів, поява нових конкурентів, жорсткість правил і так далі [4]. За допомогою SWOT-аналізу менеджмент готельно-ресторанного бізнесу проводить аналітику, зокрема на основі питань:

«Сильні сторони»: Що у нас є найкращим? Якими на нашому підприємстві є конкретні навички? Якими є фінансові ресурси? Які бізнесові зв'язки ми маємо? Якими є наші переговорні позиції з постачальниками і посередниками? «Недоліки»: Що нам робити, якщо ми фінансово неспроможні? Наш інтелектуальний фонд застарілий та вимагає оновлення? Якого навчання нашим співробітникам не вистачає? Якими є фінансові труднощі на підприємстві? Які бізнесові зв'язки і союзи ми повинні мати, але не маємо? [6].

«Можливості»: Які зміни у зовнішньому середовищі ми можемо використати для свого бізнесу? Які недоліки при прийнятті персоналу на роботу ми можемо викоринити? Які нові технології можуть стати доступними для нас? Які нові ринки можуть бути перед нами відкриті? «Загрози»: Чим загрожують нам наші конкуренти? Чи може інтересам компанії зашкодити новий закон? Які соціальні зміни можуть загрожувати нам? Як економічний цикл впливає на наш бізнес?

При SWOT-аналізі бізнесу необхідно коригуватись задоволенням потреб зацікавлених сторін, зокрема в порядку пріоритету – спочатку повинна бути потреба, що найбільш важлива для зацікавлених сторін [7, 9]. Наприклад: Який алгоритм поліпшення послуг ви пропонуєте клієнтам? Якою є ваша пропозиція для різних сегментів

бізнесу? Як ефективно співпрацювати з постачальниками? Що сприятиме підвищенню моралі Ваших співробітників? Які внутрішні проблеми підприємства мають бути вирішені? Якою є можливість спілкування та взаємодії різних груп зацікавлених сторін? Як можна змінити суспільне сприйняття Вашої організації? Які дії державної законодавчої політики можуть збільшити загрозу для Вашого бізнесу? Який сегмент Вашого бізнесу потребує зосередження [4]?

SWOT-аналіз – це один із дієвих способів для корегації, динаміки комунікації зацікавлених осіб в бізнесі та аналізу у сенсі порівняння зовнішніх впливів, з точки зору їх потужності і рівня інтересу.

Висновки і пропозиції. Топ-менеджери світових компаній-гігантів переконливо доводять, що сучасні розвинуті країни у міру зростання залежності від різних джерел інформації – економічного характеру, політичного, технічного, – стали відчувати потребу у відповідному ресурсі, який би дозволяв, наприклад, ефективно передавати, переробляти і зберігати напрацьований потенціал підприємства.

Однією з найбільших проблем у веденні бізнесу в світі сьогодні є сталість, стійкість підприємства. Кожній компанії доводиться шукати способи, з допомогою яких стійкість може бути досягнута за допомогою бізнес-практик.

Сталий розвиток важливий не тільки для суспільства – це дуже важливо для успіху бізнесу, особливо готельно-ресторанного. Є багато ризиків бізнес-операцій, як внутрішньосегментні так і світового масштабу: бідність, глобальне потепління, зміна клімату, локальні воєнні конфлікти, прихована інформаційна реклама, тому їх необхідно вирішувати, а не приховувати чи відкладати заради економічного зиску, щоб вплив цих проблем не стосувався бізнесу для його сталого розвитку.

За переконанням Роберта Лейна Голови і Головного виконавчого директора корпорації «Deere & Company» – однієї з найбільших компаній у світі з виробництва сільськогосподарської і спеціалізованої техніки, а також промислового обладнання, «якщо у Вас немає чесності і порядності, Ви не зможете розвивати ефективні відносини з будь-якою із зацікавлених сторін» [7].

Список літератури:

1. Орлова Н. С. Концептуальні засади корпоративної соціальної відповідальності в Україні: Монографія / Н. С. Орлова, А. О. Харламова. – Донецьк: Издательство, 2014. – 250 с.
2. Davis K. (1973), The Case for and against Business Assumption of Social Respo-s, The academy of management journal, vol. 16, № 2, pp. 312-322.
3. Fauzi H. (2010), «Triple Bottom Lin» as «Sustainable Corporate Performance»: A Proposition for the Future, Sustainability, pp. 1345-1355.
4. Future Learn. – URI: <https://www.futurelearn.com/courses>
5. Salata G. Contemporary Ukraine: An Essay on the Asymmetry of State Policy in the Field of Librarianship / G. Salata // PATH OF SCIENCE International Electronic Scientific Journal. – 2016 (2). – № 12. p. 1.1. – 1.6. DOI: <http://dx.doi.org/10.22178/pos.17-1>
6. Salata G. Ecological imperative in the context of sustainable human development / G. Salata // Уральский науч. вестник. – Уральск: 2012. – Том I. – 75 с. – С. 3–9.
7. Stakeholders and Corporate Social Responsibilityhttps. – URI: <https://totalqualitymanagement.wordpress.com/2009/03/12/stakeholders-and-corporate-social-responsibility/>
8. SWOT-аналіз. – URI: <https://uk.wikipedia.org/wiki/SWOT-аналіз>
9. Total Quality Management (2009) Stakeholders and Corporate Social Responsibility, Viewed on January 17, 2015. – URI: <https://totalqualitymanagement.wordpress.com/2009/03/12/stakeholders-and-corporate-social-responsibility/>

Мандзяк О.Н.

Київський національний університет культури і мистецтв

КОММУНІКАЦІОННО-ПРОЄКТНЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ЗАІНТЕРЕСОВАНИХ СТОРОН ГОСТИНИЧНО-РЕСТОРАННОГО БІЗНЕСА: ЗАМЕТКИ К ПРОБЛЕМЕ

Аннотація

Предпринята попытка дослідити теоретичні питання формування комунікаційно-проектної складової співпраці заінтересованих сторін в готельно-ресторанному бізнесі; проаналізовані позитивні, негативні сторони і ризики в цьому справі; запропоновано привертати до проектної діяльності підприємств туристичної індустрії України SWOT-аналіз.

Ключові слова: соціальні комунікації, компанія, бізнес, співробітники, акціонери, постачальники, споживачі, конкуренти, ЗМІ, влада, групи споживачів.

Mandziak O.M.

Kyiv National University of Culture and Arts

COMMUNICATION AND COOPERATION OF PROJECT STAKEHOLDERS IN THE HOSPITALITY INDUSTRY: NOTES TO THE PROBLEM

Summary

In the article an attempt is made to study the Theoretical aspects of interaction of participants of the hospitality industry; analysis of positive, negative aspects and risks of the enterprise; it is proposed to include a SWOT analysis in the communication and project activities of tourist enterprises of Ukraine.

Keywords: social communication, company, business, employees, shareholders, suppliers, customers, competitors, media, government, consumer groups.

МЕДИЧНІ НАУКИ

УДК [616.12-008.331.1+616.379-008.64]-092-078:57.083.3

ДИСБАЛАНС ПРОВСПАЛИТЕЛЬНЫХ ИНТЕРЛЕЙКИНОВ И АДИПОЦИТОКИНОВ У ПАЦИЕНТОВ С АРТЕРИАЛЬНОЙ ГИПЕРТЕНЗИЕЙ И САХАРНЫМ ДИАБЕТОМ 2 ТИПА

Аль-Травнех Е.В., Бобронникова Л.Р.

Харьковский национальный медицинский университет

В статье рассмотрены патогенетические факторы развития, коморбидных артериальной гипертензии и сахарного диабета 2 типа. Исследовано влияние адипоцитокинов и провоспалительных интерлейкинов на прогрессирование метаболических нарушений у пациентов с артериальной гипертензией и сахарным диабетом 2 типа в зависимости от массы тела. Установлена тесная патогенетическая связь между повышением массы тела, дисбалансом адипоцитокинов (оментина, висфатина) и провоспалительными интерлейкинами. Полученные результаты необходимо рассматривать как неблагоприятный фактор течения сочетанных артериальной гипертензии и сахарного диабета 2 типа, который способствует прогрессированию инсулинорезистентности, атеросклероза и утяжеляет состояние пациентов с сочетанной патологией. **Ключевые слова:** артериальная гипертензия, сахарный диабет 2 типа, метаболические нарушения, интерлейкины, оментин, висфатин.

Постановка проблемы. Сердечно-сосудистая заболеваемость является одной из важнейших медико-социальных проблем современности вследствие ее значительной и растущей распространенности. Артериальная гипертензия (АГ) является наиболее распространенным заболеванием сердечно-сосудистой системы (ССС) [1, с. 125-139]. По данным Украинской ассоциации кардиологов, распространенность АГ в популяции колеблется в пределах 30-40% [2, с. 24-25]. Прогноз течения АГ определяется прежде всего, наличием и степенью тяжести поражения органов-мишеней, длительности течения и наличия сопутствующей патологии [3, с. 23-34]. Нарушение углеводного обмена проявляются у 20-30% больных АГ, а повышенное артериальное давление (АД) фиксируется в 50-80% больных сахарным диабетом (СД). До 70% больных СД умирают от инфаркта миокарда, инсульта, сердечной недостаточности [4, с. 307-310].

К общим патогенетическим механизмам развития АГ и СД 2 типа относятся инсулинорезистентность (ИР), ожирение и компенсаторная гиперинсулинемия, которая, в свою очередь, стимулирует выработку факторов роста (тромбоцитарный, инсулиноподобный, фактор роста фибробластов), что ведет к пролиферации гладкомышечных клеток и фибробластов и, в результате, к вазоконстрикции, повышению АД [5, с. 600-605]. Доказана роль процессов иммунного воспаления и значимость активации провоспалительных цитокинов в патогенезе АГ, атеросклероза, ремоделирования миокарда и прогрессировании кардиоваскулярной патологии. Несмотря на это, актуальным является поиск новых звеньев в патогенезе коморбидных АГ и СД 2 типа [6, с. 3133-3140].

Анализ последних исследований и публикаций. Сочетанное течение АГ и сахарного диабета СД 2 типа, является компонентом метаболического синдрома [7, с. 963-975]. Одной из главных

причин увеличения частоты СД 2 типа при АГ является возросшая среди населения распространенность избыточной массы тела и ожирения [8, с. 61-65]. Проспективные исследования у мужчин и женщин доказали взаимосвязь ожирения и СД 2 типа [9, с. 754-762]. Почти 90% больных СД 2 типа имеют ожирение, которое признано важнейшим модифицируемым фактором риска диабета [10, с. 175-180; 11, с. 2959-2971]. Риск развития СД 2 типа возрастает по мере нарастания массы тела, увеличения степени и длительности ожирения [12, с. 143-148; 13, с. 23-34]. В настоящее время нет единого мнения о механизмах патологического накопления жировой ткани [14, с. 963-975; 15, с. 771-776].

В последнее время доказана роль в развитии и прогрессировании сочетанного течения АГ и СД 2 типа дисбаланса гормонально-метаболических факторов [16, с. 19-1920]. Адипоцитокины (адипонектин, резистин, висфатин, оментин и т.п.), которые экспрессируются жировой тканью, могут оказывать как про-, так и противовоспалительные эффекты, запуская каскад реакций, которые либо способствуют прогрессированию патологического процесса в миокарде, или наоборот «сдерживают» его [17, с. 38-44]. При висцеральном ожирении инсулинорезистентность является ведущим патогенетическим дефектом в развитии атеросклеротических поражений, реализуясь через дислипидемию, нарушения углеводного обмена. Известно, что некоторые адипокины, такие как оментин, являются основными регуляторами резистентности к инсулину и прямыми посредниками эндотелиальной дисфункции [18, с. 96-102]. В редких исследованиях было обнаружено, что оментин усиливает усвоение глюкозы, стимулированное инсулином. В нескольких клинических исследованиях показано, что уровень оментина в сыворотке крови значительно снижен у пациентов с СД и ожирением [19, с. 195-202]. В экспериментальных исследованиях на крысах было

выявлено уменьшение кальцификации аорты и обратное развитие гипертрофии миокарда при повышении уровня оментина в сыворотке крови у больных ИБС [20, с. 186-193], что представляет интерес в изучении этого вопроса.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. Следует отметить, что на сегодняшний день в клинических исследованиях отсутствует комплексный анализ влияния гормонально-метаболических факторов и ассоциированных с ними метаболических нарушений на прогрессирование сочетанного течения АГ и СД 2 типа.

В последние годы были получены данные о высоком риске кардиоваскулярных осложнений у больных АГ и СД 2 типа, а наличие провоспалительного статуса и дислипидемии у этих пациентов влияет на прогрессирование атеросклеротического поражения сосудистого русла, что представляет интерес для изучения.

Формулирование целей статьи. Рассмотреть особенности метаболических нарушений (ИР, дислипидемия, гликемия, ожирение и иммунное воспаление) и их влияние на прогрессирование АГ в сочетании с СД 2 типа.

Определить прогностическую роль адипокинового и интерлейкинового дисбаланса на течение заболевания АГ в сочетании с СД 2 типа во взаимосвязи с метаболическими факторами прогрессирования заболевания у пациентов с коморбидностью АГ и СД 2 типа.

Изложение основного материала. Обследовано 83 пациента с АГ II стадии и 2-й степени (41 мужчина и 42 женщины). Средний возраст пациентов составил $55,4 \pm 5,3$ года. Пациенты разделены на группы: 1-я группа (n=39) пациенты с АГ без СД 2 типа; 2-я группа (n=44) с сочетанным течением АГ и СД 2 типа. Контрольная группа (n=20) была максимально сопоставима по возрасту и полу к обследуемым больным.

Диагностику АГ проводили согласно рекомендациям Европейского общества по АГ и Европейского общества кардиологов (ESH/ESC, 2013), а также Украинской ассоциации кардиологов по профилактике и лечению АГ (2013). Диагноза абдоминального ожирения (АО) устанавливался на основании критериев принятых ВООЗ (1997), проводили антропометрические измерения с расчетом индекса массы тела (ИМТ) и степени ожирения согласно критериям IDF (2015). Диагноз СД 2 типа устанавливали согласно общих рекомендаций Европейской Ассоциации по изучению СД (EASD, 2013). Критериями включения в исследование был субкомпенсированный диабет: гликемия натощак не выше 8,5 ммоль/л, постпрандиальная гипергликемия не выше 11 ммоль/л и уровень HbA_{1c} не выше 9%.

Уровень оментина и висфатина определяли методом иммуноферментного анализа с помощью набора реагентов «BioVendor» (Чешская Республика). Содержание фактора некроза опухолей – альфа (ФНО-α) и С-реактивного протеина (СРП) исследовали иммуноферментным методом с набором реагентов «DRG» (США). Содержание ИЛ-1b, ИЛ-6 в сыворотке крови определяли методом иммуноферментного анализа с использованием наборов «Протеиновый контур» (С. Петербург).

Исследование липидного обмена: содержание общего холестерина (ОХ) в сыворотке крови,

липопротеидов высокой плотности (ХСЛПВП), триглицеридов (ТГ) определяли энзиматическим колориметрическим методом с использованием наборов «Human» (Германия). Содержание холестерина в составе липопротеидов низкой плотности (ХСЛПНП) определяли по формуле Friedewald W.T.: $\text{ХСЛПНП (ммоль/л)} = \text{ОХ} - (\text{ХСЛПВП} + \text{ТГ}/2,22)$.

Концентрацию глюкозы крови натощак (ГКН) и инсулина в сыворотке крови определяли иммуноферментным методом с использованием наборов DRG (США). Для определения толерантности к глюкозе проводили пероральный глюкозотолерантный тест.

Уровень гликозилированного гемоглобина (HbA_{1c}) в цельной крови проводили с использованием тест-системы фирмы «Реагент» (Украина). Индекс инсулинорезистентности (НОМА-IR) рассчитывали по формуле: $\text{НОМА-IR} = \text{инсулин (инсулин натощак (мкЕД/мл)} \times \text{глюкоза натощак (ммоль/л)} / 22,5$. При индексе $\text{НОМА-IR} > 2,77$ пациентов считали инсулинрезистентными.

Статистическая обработка результатов исследований осуществлялась с помощью пакета программ Statistica-8.0.

Пациенты с ИМТ в пределах 18,5-24,9 кг/м² (5 больных) выявлены в группе с изолированным течением АГ, ожирение III степени (ИМТ больше 40,0 кг/м²) наблюдалось у одного пациента с АГ и у 7 больных с сочетанным течением с СД 2 типа. Преимущественное большинство пациентов с изолированным и сочетанным течением заболевания (62,4% и 53,4% соответственно) были с ИМТ в пределах 30-34,9 кг/м². При этом, среди пациентов с АГ ИМТ 30-34,9 кг/м² преобладали мужчины (64,5%), а с ИМТ 35-39,9 кг/м² и больше – женщины (75,4%).

Анализ изменений висфатина в сыворотке крови у пациентов с изолированным и сочетанным течением заболевания установил увеличение уровня висфатина в обеих группах пациентов в сравнении с контролем, наиболее выраженная гипервисфатинемия наблюдалась у пациентов с сочетанным течением АГ и СД типа 2 ($p < 0,05$) и положительно коррелировал с индексом НОМА-IR ($r = 0,46$; $p < 0,05$), содержанием ТГ ($r = 0,48$; $p < 0,05$), уровнем глюкозы ($r = 0,48$; $p < 0,05$), ИМТ ($r = 0,46$; $p < 0,05$) и HbA_{1c} ($r = 0,44$; $p < 0,05$), что указывает на его участие в формировании ИР и влиянии на углеводный и липидный обмен.

В 2-х обследованных группах наблюдалось достоверное повышение уровня ФНО-α в сыворотке крови в сравнении с контрольной группой ($p < 0,05$). Наибольшее увеличение показателя в 2,7 раза ($p < 0,001$) наблюдалось при сочетании АГ и СД 2 типа. Уровень СРП в сыворотке крови превышал контрольные значения в обеих группах обследованных больных ($p < 0,05$). Наибольшее увеличение (в 1,9 раз) наблюдалось у пациентов с сочетанным течением АГ и СД 2 типа ($p < 0,05$) и коррелировал с ИМТ ($r = 0,42$; $p < 0,05$), уровнем ГКН ($r = 0,46$; $p < 0,001$), уровнем ТГ ($r = 0,44$; $p < 0,05$), индексом НОМА-IR ($r = 0,46$; $p < 0,001$).

Установлено, что уровень висфатина повышался в линейной прогрессии с ИМТ у пациентов с сочетанным течением заболевания, что может рассматриваться как маркер прогрессирования

Таблица 1

**Показатели гормонов жировой ткани и маркеров воспаления
у пациентов с сочетанным течением АГ и СД 2 типа**

Показатели	Контрольная группа, n=20	ИМТ=25,0–29,9 кг/м ² ; n=20	ИМТ=30,0–34,9 кг/м ² ; n=18	ИМТ=35,0–39,5 кг/м ² ; n=6	P
	1	2	3	4	
Висфатин, нг/мл	16,7 ± 3,5	25,42 ± 5,53	34,2 ± 7,3 p ₂₋₃ = 0,24	42,4 ± 7,65 p ₂₋₄ = 0,04 p ₃₋₄ = 0,22	p ₁₋₂ = 0,53 p ₁₋₃ = 0,082 p ₁₋₄ = 0,049
Оментин нг/мл	395 ± 5,4	319,32 ± 16,84	276,52 ± 1,92 p ₂₋₃ = 0,26	252,52 ± 14,92 p ₂₋₄ = 0,04 p ₃₋₄ = 0,22	p ₁₋₂ = 0,24 p ₁₋₃ = 0,075 p ₁₋₄ = 0,052
ФНО-α, пг/мл	5,25 ± 3,3	7,4 ± 3,62	10,2 ± 4,82 p ₂₋₃ = 0,087	14,1 ± 6,64 p ₂₋₄ = 0,002 p ₃₋₄ = 0,14	p ₁₋₂ = 0,04 p ₁₋₃ = 0,0003 p ₁₋₄ = 0,0001
СРП, мг/л	3,77 ± 1,82	4,9 ± 1,93	7,4 ± 3,83 p ₂₋₃ = 0,001	11,5 ± 6,2 p ₂₋₄ = 0,0003 p ₃₋₄ = 0,12	p ₁₋₂ = 0,24 p ₁₋₃ = 0,0003 p ₁₋₄ = 0,0001

атеросклеротического поражения сосудов у пациентов с АГ и СД 2 типа (табл. 1).

Концентрация уровня оментина в сыворотке крови была достоверно ниже у пациентов с сочетанной патологией в 1,4 раза в сравнении с пациентами с АГ (p<0,001). Отмечена обратная корреляционная взаимосвязь между содержанием оментина в плазме крови и показателями САД (r=-0,64; p<0,05), ДАД (r=-0,62; p<0,001), ИМТ (r=-0,44; p<0,05), уровнем ТГ (r=-0,48; p<0,001), СРП (r=-0,42; p<0,001), ФНО-альфа (r=-0,38; p<0,001). Положительная корреляционная взаимосвязь установлена между уровнем оментина и содержанием ХС ЛПВП (r=0,52; p<0,001). Установлена обратная связь между уровнем оментина и глюкозы (r=-0,44; p<0,05), индексом НОМА-IR (r=-0,48; p<0,001), что говорит о участии оментина в прогрессировании метаболических нарушений и развитии атеросклероза у пациентов с АГ в сочетании с СД 2 типа.

При анализе иммунометаболических показателей в группах обследованных больных наблюдалось достоверное увеличение уровня ФНО-α в сыворотке крови в сравнении с контрольной группой (p<0,05). Наибольшее увеличение показателя в 4,1 раза (p<0,05) наблюдалось при сочетании АГ и СД 2 типа.

Таблица 2

**Показатели уровня интерлейкинов
у пациентов обследованных групп**

Показатели ед. измерения	Контроль (n=20)	АГ (n=39)	АГ+СД 2 типа (n=44)
ИЛ-1β, пг/мл	33,4±5,2	88,3±6,5*	94,5±9,6*/#
ИЛ-6, пг/мл	20,1±1,2	34,5±3,5*	37,2±4,1*/#

* P<0,05 – достоверность различий в сравнении с группой контроля;

# P<0,05 – достоверность различий в сравнении с пациентами третьей группы

У всех обследованных больных имело место достоверное повышение уровня ИЛ-1β относительно контрольной группы (p<0,05) (табл. 2), наиболее выражено у пациентов с сочетанным течением АГ и СД 2 типа (p<0,05). Выявлены

отрицательные статистически значимые взаимосвязи с оментином (r=-0,38, p<0,01) и положительные с висфатином (r=0,46, p<0,01), что связано со стимуляцией синтеза белков острой фазы воспаления.

Определена отрицательная корреляционная связь между показателями ИЛ-6 и оментином (r=-0,44, p<0,01) и положительная с показателями висфатина (r=0,48, p<0,01), что подтверждает антиатерогенный характер оментина и проатерогенный характер висфатина. Положительная корреляционная связь с ИМТ (r=0,44; p<0,01), говорит о повышении активности показателя иммунного воспаления с увеличением степени ожирения, что способствует прогрессированию метаболических нарушений и инсулинорезистентности у пациентов с АГ и СД 2 типа.

Выводы из данного исследования и перспективы. Изучены особенности проявления дисбаланса адипоцитокинов и интерлейкинов у обследованных пациентов. Доказано, что они наиболее выражены у пациентов с сочетанным течением АГ и СД 2 типа.

Установлено, что для коморбидного течения АГ и СД 2 типа, характерна гипооментинемия, гипервисфатинемия и повышение провоспалительных интерлейкинов. Все проявления метаболических нарушений резко возрывают с повышением ИМТ.

Патогенетические связи между дисбалансом адипоцитокинов и провоспалительными интерлейкинами, необходимо рассматривать как неблагоприятный фактор течения, сочетанных АГ и СД 2 типа, который способствует прогрессированию инсулинонезистентности и развитию атеросклероза.

В дальнейшем планируется увеличение выбоки обследованных групп пациентов, будут учтены такие факторы как гендерные особенности, возраст, длительность течения заболевания, что будет способствовать расширению представлений о влиянии адипоцитокинового и интерлейкинового дисбаланса на течение и прогрессирование метаболических нарушений у пациентов с коморбидностью АГ и СД 2 типа.

Список літератури:

1. Laclaustra M. Metabolic syndrome pathophysiology: the role of adipose tissue / M. Laclaustra, D. Corella, J.M. Ordovas // *Nutr. Metab. Cardiovasc. Dis.* – 2007. – Vol. 17. – № 2. – P. 125–139.
2. Коваленко В.М. Динаміка стану здоров'я народу України та регіональні особливості / В.М. Коваленко // К.: Інститут кардіології ім. Н.Д. Стражеска АМН України. – 2012. – С. 24-25.
3. Inflammation in the pathophysiology of essential hypertension / F. Montecucco, A. Pende, A. Quercioli [et al.] // *J. Nephrol.* – 2011. – Vol. 24. – P. 23–34.
4. Yamawaki H. Vascular effects of novel adipocytokines: focus on vascular contractility and inflammatory responses / H. Yamawaki // *Biol. Pharm. Bull.* – 2011. – Vol. 34 (3). – P. 307–310.
5. Simmons R.K., Alberti K.G., Gale E.A. et al. Metabolic syndrome: useful concept or clinical tool? Report of a WHO expert consultation // *Diabetologia.* – 2010. – Vol. 53 (4). – P. 600–605.
6. Arora A.R. Insulin resistance and heart failure: molecular mechanisms / A.R. Arora // *Heart Fail Clin.* – 2012. – Vol. 8 (4). – P. 3133–3140.
7. Pereira M., Lunet N., Azevedo A., Barros H. Differences in prevalence, awareness, treatment and control of hypertension between developing and developed countries / M. Pereira et al. // *J. Hypertens.* – 2009. – Vol. 27. – P. 963–975.
8. Hackam D.G. The 2010 Canadian Hypertension Education Program recommendations for the management of hypertension / D.G. Hackam // *Can. J. Cardiol.* – 2010. – Vol. 26. – P. 249–258; Bell D.S.H. Heart Failure: A serious and common comorbidity of diabetes / D.S.H. Bell // *Clinical Diabetes.* – 2004. – V. 22. – P. 61–65.
9. Frankel D.S. Resistin, Adiponectin and Risk of Heart Failure: the Framingham Offspring Study / D.S. Franke // *J. Am. Coll. Cardiol.* – 2009. – Vol. 53 (9). – P. 754–762.
10. Cuspidi C. Metabolic syndrome score and ambulatory blood pressure in untreated essential hypertension / C. Cuspidi // *Blood Pressure Monitoring.* – 2015. – Vol. 10 (4). – P. 175–180.
11. Hajer G.R. Adipose tissue dysfunction in obesity, diabetes, and vascular diseases / G.R. Hajer, T.W. van Haeften, F.L.J. Visseren // *European Heart Journal.* – 2012. – Vol. 29. – P. 2959–2971.
12. Large V., Peroni O., Letexier D. Metabolism of lipids in human white Adipocyte / V. Large, O. Peroni, D. Letexier // *Diabetes Metab.* – 2004. – Vol. 30. – P. 294–309.
13. Montecucco F., Pende A., Quercioli A. et al. Inflammation in the pathophysiology of essential hypertension / F. Montecucco, A. Pende, A. Quercioli et al. // *J. Nephrol.* – 2011. – Vol. 24. – P. 23–34.
14. Shimamoto K. Metabolic syndrome / K. Shimamoto, T. Miura // *Nippon Rinso.* – 2009. – V. 67 (4). – P. 771–776.
15. Tan B.K., Adya R., Randeve H.S. Omentin: a novel link between inflammation, diabetes, and cardiovascular disease / B.K. Tan et al. // *Trends Cardiovasc. Med.* – 2010. – Vol. 20 (5). – P. 143–148.
16. Moschen A.R. Pre-B cell colony enhancing factor/NAMPT/visfatin in inflammation and obesity-related disorders / A.R. Moschen, R.R. Gerner, H. Tilg // *Curr. Pharm. Des.* – 2010. – V. 16. № 17. – P. 1913–1920.
17. Шварц В. Жировая ткань как эндокринный орган / В. Шварц // *Проблемы эндокринологии.* – 2009. – Т. 55, № 1. – С. 38–44.
18. Schaffler A., Neumeier M., Herfarth H., Furst A., Scholmerich J., Buchler C. Genomic structure of human omentin, a new adipocytokine expressed in omental adipose tissue / A. Schaffler, M. Neumeier, H. Herfarth // *Biochimica et Biophysica Acta (BBA).* – 2005. – Vol. 1732. – P.96–102.
19. Matsuo K., Shibata R., Ohashi K., Kambara T., Uemura Y., Hiramatsu-Ito M., Enomoto T., Yuasa D., Joki Y., Ito M., Hayakawa S., Ogawa H., Kihara S., Murohara T., Ouchi N. Omentin functions to attenuate cardiac hypertrophic response / K. Matsuo, R. Shibata, K. Ohashi // *J. Mol. Cell. Cardiol.* – 2015 Feb. – Vol. 79 – P. 195–202.
20. Hye J.Y., Soon Y.H., Ho C.H., Hae Y.Ch., Sae J.Y., Ji A.S., Sin G.K., Nan H.K., Kyung M.Ch., Dong S.C. and Sei H.B. Association of circulating omentin-1 level with arterial stiffness and carotid plaque in type 2 diabetes / J.Y. Hye, Y.H. Soon, C.H. Ho // *Cardiovascular Diabetology.* – 2011. – Vol. 103. – P. 186–193.

Аль-Травнех О.В., Боброннікова Л.Р.

Харківський національний медичний університет

ДИСБАЛАНС ПРОЗАПАЛЬНИХ ІНТЕРЛЕЙКІНІВ ТА АДИПОЦИТОКІНІВ У ПАЦІЄНТІВ З АРТЕРІАЛЬНОЮ ГІПЕРТЕНЗІЄЮ ТА ЦУКРОВИМ ДІАБЕТОМ 2 ТИПУ

Анотація

У статті розглянуті патогенетичні фактори розвитку, коморбідних артеріальної гіпертензії та цукрового діабету 2 типу. Досліджено вплив адипоцитокінів і прозапальних інтерлейкінів на прогресування метаболічних порушень у пацієнтів з артеріальною гіпертензією та цукровим діабетом 2 типу в залежності від маси тіла. Встановлено тісний патогенетичний зв'язок між підвищенням маси тіла, дисбалансом адипоцитокінів та прозапальних інтерлейкінів. Отримані результати необхідно розглядати, як несприятливий фактор перебігу поєднаних артеріальної гіпертензії та цукрового діабету 2 типу, який сприяє прогресуванню інсулінорезистентності, атеросклерозу і ускладнює стан пацієнтів з поєднаною патологією.

Ключові слова: артеріальна гіпертензія, цукровий діабет 2 типу, метаболічні порушення, інтерлейкіни, оментин, вісфатин.

Al-Trawneh O.V., Bobronnikova L.R.
Kharkiv National Medical University

THE IMBALANCE OF PROINFLAMMATORY INTERLEUKINS AND ADIPOCYTOKINES IN PATIENTS WITH CONCOMINANT ARTERIAL HYPERTENSION AND DIABETES MELLITUS TYPE 2

Summary

The study describes the pathogenetic development factors, comorbid arterial hypertension and diabetes mellitus type 2. The adipocytokines and interleukins effect on the progression of metabolic disorders in patients with concomitant arterial hypertension and diabetes mellitus type 2 depending on body weight have been studied. Close pathogenetic link was confirmed between the increase in body weight, imbalance of adipokines and proinflammatory interleukins, which should be considered as an adverse factor in the flow of comorbid hypertension and type 2 diabetes that might be viewed as unfavorable factor for comorbid arterial hypertension and diabetes mellitus type 2 course, which contribute the progression of insulin resistance, atherosclerosis and increases this pathology.

Keywords: arterial hypertension, diabetes mellitus type 2, metabolic disorders, interleukins, omentin, visfatin.

УДК 616.314-084-053.2:612.392.69:546.15

ЛАБОРАТОРНИЙ АНАЛІЗ АДГЕЗИВНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ПОСТІЙНИХ ЗУБІВ

Клітинська О.В., Васько А.А.

Ужгородський національний університет

Лікування карієсу в більшості випадків зводиться до пломбування порожнини. Ефективність такого пломбування та оптимальний вибір матеріалу для відновлення є запорукою якості та довговічності реставрації. Однією з головних властивостей матеріалу для відновлення є сила адгезії до тканин зуба. Нами було проведено лабораторний аналіз адгезивних властивостей пломбувальних матеріалів в постійних зубах. Шляхом макроскопічного та мікроскопічного аналізу було визначено якість пломбування каріозних порожнин, та проведено порівняння між якістю адгезії компомеру, та композиту світлового твердіння.

Ключові слова: лікування карієсу, матеріали для відновлення, компомер, композит світлового твердіння, адгезія.

Актуальність теми. Ефективність лікування карієсу залежить від багатьох факторів. До них можна віднести стан тканин зубів, період формування кореня, період прикусу, якість препарування та ізоляції, оптимальний вибір матеріалу для відновлення [1, 3, 4, 5]. Проблема вибору матеріалу для відновлення гостро стоїть при кожному лікуванні карієсу у дітей зі змінним та постійним прикусом [7, 9, 13]. Обмежений доступ до порожнини, різне слиновиділення, різна структура тканин зуба на різних етапах його розвитку, збудженість дитини під час стоматологічних маніпуляцій та ряд інших чинників обумовлює критерії, яким мають відповідати пломбувальні матеріали для використання у дитячій стоматології [2, 3, 6, 7]. Нами було досліджено ефективність адгезії відновлювальних матеріалів до тканин зуба на етапі формування кореню. Матеріалами для дослідження були обрані компомер «Dugast eXtra» (Densply, США) та композит світлового твердіння «Polofil Supra» (VOCO, Німеччина) як найбільш часто використовувані в практиці дитячого лікаря стоматолога.

Мета дослідження. Визначити якість адгезії відновлювальних матеріалів з урахуванням періоду прикусу.

Методи і матеріали. Відновленню дефектів коронкової частини в клініці передувала експериментальне обґрунтування критеріїв вибору матеріалу для відновлення. З цією метою нами проведено вивчення характеру адгезії відновлювальних матеріалів до твердих тканин зубів шляхом лабораторних досліджень із застосуванням обраних матеріалів, а саме компомеру «Dugast eXtra» (Densply, США) та композиту світлового твердіння «Polofil Supra» (VOCO, Німеччина).

В процесі дослідження було проведено препарування каріозних порожнини 48 видалених зубів, з подальшою медикаментозною обробкою та їх відновленням приведеними матеріалами, згідно інструкції фірми виробника.

Зразки розміщували в термостаті на 24 години для створення відповідного середовища, що відповідало середовищу порожнини рота за температурними параметрами. Через 24 години проводили вертикальний розпил кожного зразка

зуба за допомогою алмазного диска при малих обертах. Це є вкрай важливим для збереження цілості відновленого зуба, мінерального складу, органічного матриксу емалі відновлювального матеріалу, які при великих обертах алмазного диска, внаслідок тертя і високої температури зазвичай згорають.

В подальшому проводили макроскопічне вивчення та фотографування цифровою фотокамерою Фотографування вибраних для ілюстрацій ділянок проводили за допомогою мікроскопа Biogex-3 BM-500T з цифровою мікрофотонасадкою DCM-900 з адаптованими для даних досліджень програмами.

Оцінку якості відновлення проводили за наступними критеріями:

- щільність прилягання матеріалу до поверхні дентину та емалі (із використанням в якості ідентифікуючого поліхромного барвника);
- наявність повітряних включень та домішок;
- рівномірність полімеризації.

Результати дослідження та їх обговорення.

З метою шляхів оптимізації вибору матеріалу для відновлення твердих тканин зубів у змінному та постійному прикусі нами проведені лабо-

раторні досліджень із застосуванням компомеру «Dyract eXtra» та фотополімерного матеріалу «Polofil Supra».

При макроскопічній оцінці повздовжніх розпилів зубів, оклюзійна поверхня яких була відновлена за допомогою компомеру «Dyract eXtra», спостерігали рівномірність полімеризації обраного матеріалу на різних рівнях відновлення оклюзійної поверхні. Слід відмітити високу міцність матеріалу, що зніщиювало ряд незручностей під час проведення розпилу у повздовжньому напрямку.

Матеріал добре адаптувався, про що свідчить добре крайове прилягання до дна та стінок відпрепарованої порожнини (рис. 1).

З метою визначення щільності прилягання матеріалу відновлювального матеріалу відносно твердих тканин зубів нами проведено забарвлення шліфів поліхромним барвником.

При цьому лінія прилягання відновлювального матеріалу як із емаллю так і з дентином майже не контурувалися, лише подекуди визначалася її пунктирність.

На нашу думку це обумовлено застосуванням кондиціонера NRC та адгезиву (згідно інструкції фірми-виробника) (рис. 2).

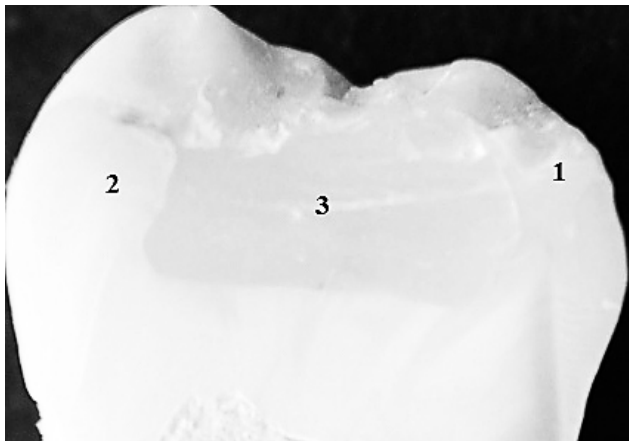

Рис. 1. Анатомічний стан коронки тканин зуба відновленого за допомогою компомеру «Dyract eXtra». Нативний розпил. Зб.: Об.х10, ок.х10:
1 – емаль; 2 – емалево-дентинна межа;
3 – відновлювальний матеріал

Рис. 3. Анатомічний стан коронки тканин зуба відновленого за допомогою фотокомпозиту «Polofil Supra». Нативний розпил. Зб.: Об.х10, ок.х10:
1 – емаль; 2 – емалево-дентинна межа;
3 – відновлювальний матеріал

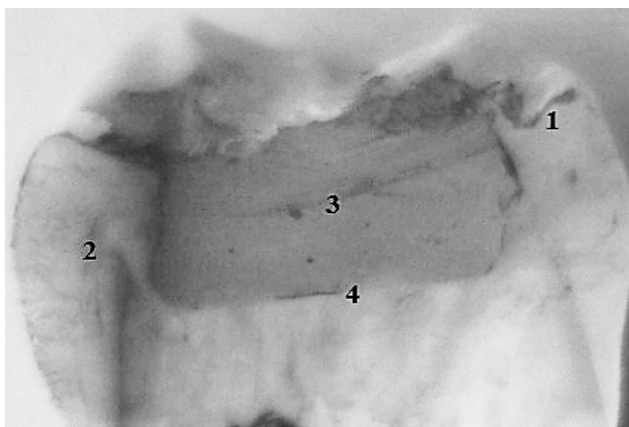

Рис. 2. Анатомічний стан коронки тканин зуба відновленого за допомогою компомеру «Dyract eXtra». Забарвлення: метиленовим синім. Зб.: Об.х10, ок.х10:
1 – емаль; 2 – емалево-дентинна межа;
3 – відновлювальний матеріал;
4 – пунктирність лінії прилягання

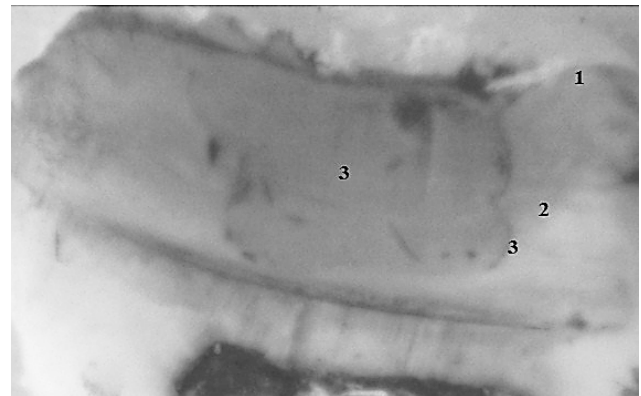

Рис. 4. Анатомічний стан коронки тканин зуба відновленого за допомогою фото композиту «Polofil Supra». Забарвлення: поліхромним барвником. Зб.: Об.х10, ок.х10:
1 – емаль; 2 – емалево-дентинна межа;
3 – відновлювальний матеріал;
4 – пунктирність лінії адгезії

При макроскопічній оцінці повздовжніх розпилів зубів, оклюзійна поверхня яких була відновлена за допомогою композиту світлового тверднення «Polofil Supra» спостерігали рівномірну полімеризацію матеріалу по всій площі.

Після фінішної обробки відновленої поверхні полірувальною пастою, яка не містить фтору, відмічали високу адаптаційну здатність матеріалу до природнього кольору твердих тканин зубів.

Позитивним моментом на нашу думку є той факт, що кольорова шкала «Polofil Supra» повністю відповідає кольору відновленої матеріалом поверхні після полімеризації, що вирішує питання його вибору та забезпечує естетичні вимоги (рис. 3).

З метою аналізу щільності крайового прилягання між відновлювальними матеріалом та твердими тканинами зубів нами проведено забарвлення даних розпилів розчином поліхромно-го барвника.

При цьому лінія прилягання відновлювального матеріалу із дентином слабо контурувалася (рис. 8).

Слід зауважити, що для досягнення оптимальної герметичності крайового прилягання, а також при відновленні кутів коронок зубів обов'язково має застосовуватися адгезивна техніка (згідно рекомендацій фірми-виробника) (рис. 4).

Таким чином проведений нами комплексний аналіз з деталізацією морфологічних особливостей будови твердих тканин постійних зубів та аналізом щільності прилягання, рівномірності полімеризації дав можливість запропонувати критерії вибору відновлювального матеріалу з позиції гістологічних, фізіологічних (стану кореня зубів формування чи стабілізації), та топографічних складових які і обумовлюють вимоги до застосування відновлювальних матеріалів у дітей із змінним та постійним прикусом.

Список літератури:

1. Аммаев М. Г. Усовершенствованный способ оценки эффективности лечения начального кариеса / М. Г. Аммаев и др. // Кубанский научный медицинский вестник. – 2013. – №. 6 (141). – С. 32-34.
2. Ашаренкова О. В. Сучасні світлотвердіючі композитні матеріали для естетичної реставрації зубів (лекція) // Збірник наукових праць співробітників НМАПО ім. П. Л. Шупика. – 2013. – №. 22 (1). – С. 471-475.
3. Боровский Е. В. Кариес зубов: препарирование и пломбирование / Е. В. Боровский – М.: АО «Стоматология», 2001. – 144 с.
4. Виноградова Т. Ф. Лечение и реставрация молочных зубов / Виноградова Т. Ф., Даггал М. С., Керзон М. Е. – «MmBook», 2009. – 160 с.
5. Герелюк В. І. Вивчення стану якості естетичних реставрацій фронтальної групи зубів / В. І. Герелюк, Н. Т. Кобрин // Клінічна стоматологія. – 2014. – №. 4. – С. 68-68.
6. Савичук Н. О. Застосування компомера Dyract XP при лікуванні карієсу постійних зубів у дітей та підлітків // Н. О. Савичук, К. А. Парпалей, Н. О. Сороченко [та ін.]. – Современная стоматология. – №. 4. – 2013. – С. 84-88.
7. Каськова Л. Ф. Досвід застосування композиційних пломбувальних матеріалів у клініці дитячої терапевтичної стоматології / Л. Ф. Каськова // Український стоматологічний альманах. – 2011. – №. 5. – С. 62-63.
8. Рожко В. І. Клінічна оцінка реставрацій депульпованих зубів / В. І. Рожко // Клінічна стоматологія. – 2014. – №. 3. – С. 53-53.
9. Bönecker M. A social movement to reduce caries prevalence in the world / M. Bönecker, L. M. Andaló Tenuta, G. A. Pucca Jr, P. Bella Costa, N. Pitts // Braz Oral Res. (São Paulo). – 2013. – Vol. 27 (1). – P. 5-6.
10. Devoto W., Saracinelli M., Manauta J. Composite in everyday practice: how to choose the right material and simplify application techniques in the anterior teeth // Eur. J. Esthet. Dent. 2010. – Vol. 5, №. 1. – P. 102-124.
11. Failure of a glass ionomer to remineralize apatite-depleted dentin / Y. K. Kim, C. K. Y. Yiu, J. R. Kim et al. // J. Dent. Res. 2010. – Vol. 89, №. 3. – P. 230-235.
12. Ozsevik A. S. Effect of different contact materials on approximal caries detection by laser fluorescence and light-emitting diode devices / A. S. Ozsevik, E. S. Kararslan, A. M. Aktan, E. Bozdemir, F. Cebe, F. Sari // Photomed Laser Surg. – 2015. – Vol. 33 (10). – P. 492-497.
13. Rugg-Gunn A. Dental caries: Strategies to control this preventable disease / A. Rugg-Gunn // Acta Medica Academica. – 2013. – Vol. 42 (2). – P. 117-130.

Клитинская О.В., Васько А.А.

Ужгородский национальный университет

ЛАБОРАТОРНЫЙ АНАЛИЗ АДГЕЗИВНЫХ СВОЙСТВ МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ПОСТОЯННЫХ ЗУБОВ

Аннотация

Лечение кариеса в большинстве случаев сводится к пломбированию полости. Эффективность такого пломбирования и оптимальный выбор материала для восстановления является залогом качества и долговечности реставрации. Одной из главных свойств материала для восстановления является сила адгезии к тканям зуба. Нами было проведено лабораторный анализ адгезивных свойств пломбировочных материалов в постоянных зубах. Путем макроскопического и микроскопического анализа было определено качество пломбирования кариозных полостей, и проведено сравнение между качеством адгезии компомера, и композита светового отверждения.

Ключевые слова: лечение кариеса, материалы для восстановления, компомер, композит светового отверждения, адгезия.

Klitynska O.V., Vasko A.A.
Uzhorod National University

LABORATORY ANALYSIS ADHESIVE PROPERTIES OF MATERIALS FOR THE RESTORATION PERMANENT TEETH

Summary

Treatment of caries in most cases reduced to sealing the cavity. The effectiveness of such filling and the optimal choice of material for recovery is the key to the quality and durability of the restoration. One of the main characteristics of the material to recover is the strength of adhesion to the tooth. We conducted a laboratory analysis of the adhesive properties of filling materials in permanent teeth. By macroscopic and microscopic analysis of the quality of the sealing of cavities was determined and compared between the quality compomer adhesion and light-cured composite.

Keywords: treatment of caries, materials for restoration, compomer, composite light curing, adhesion.

УДК 616.314-08

АНАЛІЗ ПОШИРЕНOSTІ ЗАХВОРЮВАНЬ ЗУБОЩЕЛЕПНОЇ СИСТЕМИ, ЯКІ ФОРМУЮТЬ ПОПИТ НА СТОМАТОЛОГІЧНІ ПОСЛУГИ

Мельник В.С., Ізай М.Е., Дуганчик Я.І.
Ужгородський національний університет

У статті розглядаються актуальні питання поширеності та інтенсивності стоматологічних захворювань, а також рівень гігієни порожнини рота, яка грає ключову роль в розвитку основних стоматологічних захворювань. Показники здоров'я зубощелепної системи з віком погіршуються, що формує тенденцію до втрати зубів і сприяє збільшенню обсягу стоматологічних послуг. Зниження показників рівня стоматологічного здоров'я жителів міста Ужгорода формує збільшення попиту на послуги: лікування ускладнених форм карієсу та тканин пародонту, протезування – захворювань, які найчастіше є причиною втрати зубів, в тому числі у осіб молодого віку, що призводять до стійких морфофункціональних змін в жувальному апараті, несприятливо впливають на діяльність органів травної системи.

Ключові слова: поширеність, інтенсивність захворювання, гігієна порожнина рота.

Актуальність теми. Поширеність основних стоматологічних захворювань зубощелепної системи (ЗЩС) у осіб різних вікових груп вивчається багатьма авторами [1, 2, 5]. Карієс зубів є самим поширеним захворюванням серед дорослого населення. За даними ВООЗ поширеність захворюваності карієсом зубів у різних країнах і серед різного контингенту коливається від 80% до 98%. В останні десятиліття відмічається тенденція зростання захворюваності серед дітей, і вже у 6-7 років у 80-90% дітей спостерігається карієс зубів різного рівня інтенсивності [2].

У структурі стоматологічних захворювань одне з провідних місць займають запальні захворювання тканин пародонту [6]. Згідно з дослідженнями ВООЗ, (1990 р.), особливо високий рівень захворювань тканин пародонта у віці 35-44 років (від 65 до 98%) і 15-19 років (від 55 до 89%). Ці захворювання нерідко є причиною втрати зубів, в тому числі в осіб молодого віку, що призводить до стійких морфофункціональних змін в жувальному апараті, несприятливо впливає на діяльність органів травної системи, що, безсумнівно, призводить до збільшення попиту на послуги стоматологічного характеру.

Поширеність і інтенсивність стоматологічних захворювань в різних регіонах нашої країни

схильна до значних коливань і залежить від клімато-географічних умов місцевості, вмісту фтору, йоду та інших мікроелементів в питній воді, екологічних, соціальних та інших факторів.

Метою цього дослідження стало вивчення поширеності патології ЗЩС, як одного з факторів, який формує попит на стоматологічні послуги. Для досягнення мети були реалізовані завдання з вивчення індексу гігієни, поширеності та інтенсивності захворювань твердих тканин зубів і тканин пародонта.

Матеріали і методи дослідження. На перспективу формування пропозицій на ринку медичних послуг м. Ужгорода було проведено дослідження стану стоматологічного здоров'я населення різних вікових груп за методикою ВООЗ (1995 р.), методом випадкової вибірки. При проведенні стоматологічного обстеження було оглянуто 531 осіб, які проживають в м. Ужгороді. З них 21,1% – діти у віці 12 років (112 осіб) і 84,55% дорослі ключових вікових груп. Отримані дані оброблені в MSExcel.

Розподіл пацієнтів за віком був майже однаковим. У віці 12 років було 112 дітей (21,1%), 20-35 років було 104 людини (19,6%), 35-44 роки – 108 осіб (20,3%), 45-64 роки – 105 людини (19,8%), 65 років і старше – 102 осіб (19,2%). Серед обсте-

жених переважали особи жіночої статі (58,5%) (рис. 1).

Розподіл пацієнтів за віком

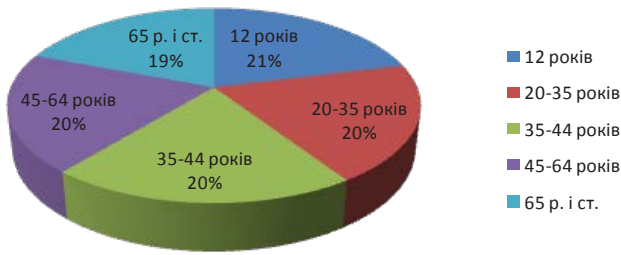

Рис. 1.

Результати дослідження та їх обговорення.

Для реалізації процесу планування економічного обґрунтування і наданням послуг в стоматології, їх просування до споживачів необхідна інформація про ринок у стоматології. Одним із способів такого соціального аналізу є отримання інформації для прийняття рішення про те, які послуги і в якому обсязі слід планувати. На зміну чисельності населення безпосередній вплив має природний і міграційний приріст населення. З кожним роком чисельність вікової групи «до 18 років» зменшується, а «старше 65» збільшується. Характерною особливістю вікового складу жителів міста Ужгорода за останні роки стало скорочення чисельності і частки осіб молодого працездатного віку і старіння населення. Практично кожен п'ятий житель міста старше працездатного віку.

Аналіз чисельності населення міста Ужгорода свідчить про підвищення чисельності населення на 1,72% за останні 10 років за рахунок населення старшого працездатного віку. Чисельність же населення молодшого працездатного та працездатного віку з кожним роком зменшується і з 2006 року за 10 років зменшилася на 4,2 і 0,4% відповідно. У той же час збільшення кількості дорослого населення сприяє збільшенню попиту на стоматологічні послуги.

У дітей 12 років рівень гігієни порожнини рота задовільний $76,83 \pm 4,05\%$. У дорослих від 20 до 64 років рівень гігієни відповідає задовільному в 65-75% випадків. Гігієна порожнини рота з віком має стійку тенденцію до погіршення (табл. 1).

Показники поширеності та інтенсивності карієсу зубів серед дітей у віці 12 років і дорослого населення м. Ужгорода представлені в табл. 2.

Отримані результати показують, що поширеність карієсу зубів серед населення м. Ужгорода залишається високою: каріозні ураження постійних зубів реєструються у 12-річних дітей в 92% випадків, а у дорослих в 98-100%. В Україні даний показник становить у 12-річних 78% і у дорослих – 97-100% [3,4]. В структурі індексу КПВ у жителів м. Ужгорода виявлено певні особливості. Показник індексу КПВ у дітей у віці 12 років становить $3,54 \pm 0,16$ і відповідає високому рівню інтенсивності карієсу зубів по градації ВООЗ. Поширеність карієсу зубів становить 92%. Значення «К» (карієс) $1,74 \pm 0,15$. Значення «П» (пломба) $1,90 \pm 0,15$. Значення «В» (видалені) $0,02 \pm 0,00$. Ця особливість вказує на зниження значення «К» (карієс), кількість «П» (пломб) збільшено в зв'язку з обов'язковими про-

Таблиця 1

Показники індексу гігієни (ОHI-S) у різних вікових груп мешканців м. Ужгорода (%)

Вік (років)	Індекс гігієни порожнини рота			
	хороший	задовільний	поганий	дуже поганий
12	$15,74 \pm 3,50$	$76,85 \pm 4,06$	$6,48 \pm 2,37$	$0,93 \pm 0,92$
20-34	$9,15 \pm 2,33$	$67,97 \pm 2,77$	$19,61 \pm 3,21$	$3,27 \pm 1,44$
35-44	$3,66 \pm 1,47$	$69,51 \pm 3,63$	$24,39 \pm 3,35$	$2,44 \pm 1,20$
45-64	$3,45 \pm 1,38$	$75,86 \pm 3,32$	$18,97 \pm 2,97$	$1,72 \pm 0,99$
65 i >	$0,00 \pm 0,00$	$60,00 \pm 4,90$	$30,00 \pm 4,58$	$10,00 \pm 3,00$

Таблиця 2

Інтенсивність і поширеність карієсу зубів у ключових вікових групах

Вік	Поширеність карієсу зубів	Інтенсивність карієсу зубів			
		К	П	В	КПВ
12	$92,45 \pm 2,57\%$	$1,74 \pm 0,15$	$1,90 \pm 0,15$	$0,02 \pm 0,00$	$3,66 \pm 0,16$
20-34	$98,69 \pm 0,92\%$	$3,99 \pm 0,19$	$3,97 \pm 0,19$	$0,97 \pm 0,09$	$8,93 \pm 0,25$
35-44	100%	$4,12 \pm 0,17$	$6,55 \pm 0,25$	$3,07 \pm 0,20$	$13,74 \pm 0,29$
45-64	100%	$4,55 \pm 0,22$	$6,26 \pm 0,26$	$4,88 \pm 0,27$	$15,69 \pm 0,28$
65 i >	100%	$2,50 \pm 0,16$	$8,29 \pm 0,45$	$9,70 \pm 0,64$	$20,49 \pm 0,44$

Таблиця 3

Середня кількість секстантів з ознаками ураження тканин пародонту.

Вік	Здоровий	Кровоточивість ясен	Зубний камінь	Пародонтальні кишені 4-5 мм	Пародонтальні кишені 6 мм i >
12	$4,74 \pm 0,09$	$1,19 \pm 0,08$	$0,07 \pm 0,01$	0	0
20-34	$2,38 \pm 0,14$	$2,53 \pm 0,12$	$1,01 \pm 0,08$	$0,07 \pm 0,01$	0
35-44	$1,39 \pm 0,09$	$2,50 \pm 0,09$	$1,50 \pm 0,08$	$0,23 \pm 0,03$	0
45-64	$1,06 \pm 0,06$	$2,57 \pm 0,10$	$1,03 \pm 0,05$	$0,34 \pm 0,04$	$0,19 \pm 0,03$
65 i >	$1,05 \pm 0,11$	$1,22 \pm 0,09$	$1,22 \pm 0,11$	$0,57 \pm 0,07$	0

філактичними оглядами раз на півроку у дітей дошкільного та шкільного віку.

Поширеність карієсу у дорослого населення 20-64 років коливається від 98% до 100%, рівень інтенсивності карієсу постійних зубів оцінюється як високий від $8,90 \pm 0,25$ до $15,69 \pm 0,28$ (при нормі інтенсивності карієсу по ВООЗ 2,7-4,4). Значення «К» (карієс) $3,98 \pm 0,19$ до $4,55 \pm 0,23$. Значення «П» (пломба) $3,97 \pm 0,19$ до $6,55 \pm 0,25$. Значення «В» (видалені) $0,97 \pm 0,09$ до $4,88 \pm 0,27$. Збільшення значення «П» (пломба) пов'язано з великою кількістю пломб та ортопедичних коронок. Кількість видалених зубів залишається високим.

При оцінці індексу КППВ у віковій групі 65 років і старше значення «К» (карієс) $2,50 \pm 0,16$, значення «П» (пломба) $8,29 \pm 0,45$, значення «В» (видалені) $9,70 \pm 0,6$. Переважає кількість осіб зі значенням «В» в структурі КППВ, кількість осіб, у яких діагностували повну адентію становило 10%.

Виявлено високу поширеність захворювань тканин пародонта у дорослого населення.

Показники ураженості тканин пародонта в дитячого населення у віці 12 років свідчать про низький рівень захворюваності. Серед уражених секстантів спостерігалася тільки кровоточивість ясен $1,19 \pm 0,08$ і зубний камінь в $0,07 \pm 0,01$ випадків (табл. 3). Кількість здорових секстантів складало $4,74 \pm 0,09$.

Незначні зміни в тканинах пародонта в дітей 12 років пов'язані в основному з недавніми термінами прорізування зубів.

Рівень поширеності захворювань тканин пародонта тісно пов'язаний з віком. Поширеність захворювань пародонта у віковій групі «20-34» роки складала 92,15%; в групі «35-44» – 97,56%; а в групах «45-64» та «65 і старше» – 100%. Серед дорослого населення у віці 20 – 34 років середнє значення секстантів з кровоточивістю $2,55 \pm 0,12$, з зубним каменем $1,01 \pm 0,08$, наявністю пародонтальних кишень до 5 мм $0,07 \pm 0,01$. Тільки у $2,39 \pm 0,14$ обстежених секстантів не було виявлено ознак ураження тканин пародонту.

У дорослих у віці 35-44 роки кількість секстантів з кровоточивістю $2,50 \pm 0,09$, з зубним каменем $1,50 \pm 0,08$, наявністю пародонтальної кишені до 5 мм $0,23 \pm 0,03$. В $1,39 \pm 0,09$ випадках змін виявлено не було.

У групі обстежуваних у віці 45-64 років кількість секстантів з здоровим пародонтом зменшилася до $1,05 \pm 0,06$, однак збільшилася кількість секстантів: з кровоточивістю – $2,55 \pm 0,10$, з зубним каменем – $1,03 \pm 0,05$, наявність пародонтальної кишені до 5 мм – $0,34 \pm 0,04$. У цій віковій групі реєструвалися секстанти з пародонтальною кишенею більше 6 мм $0,19 \pm 0,03$.

Така тенденція до збільшення поширеності захворювань тканин пародонта, на нашу думку, пов'язана не тільки з низьким рівнем гігієни порожнини рота, але і з ранньої втратою зубів, нераціональним протезуванням, а також наявністю супутньої загальносоматичної патології.

У віковій групі «65 і старше» визначення індексу СРІТН було затруднемо в зв'язку з великою кількістю виключених секстантів ($1,94 \pm 0,18$). Зменшення кількості кровоточивості, зубного каменю і пародонтальних кишень більше 6 мм свідчило про погіршення стану тканин пародонта, що супроводжувалось значним зменшенням середньої кількості здорових секстантів $1,05 \pm 0,11$.

Висновок. Результати обстеження стану зубощелепної системи жителів міста Ужгорода вказують на низький рівень гігієни порожнини рота в усіх вікових групах, високий рівень поширеності та інтенсивності карієсу, тканин пародонту, що підсилює тенденції до втрати зубів і стимулює зростання обсягу стоматологічних послуг. Зниження рівня показників стоматологічного здоров'я мешканців м. Ужгорода формує зростання попиту на послуги протезування, лікування тканин пародонту та ускладнених форм карієсу. Для поліпшення стоматологічного здоров'я необхідно посилити роль профілактичних заходів.

Список літератури:

1. Горзов І.П. Екологічні аспекти карієсу зубів та хвороб пародонта / І.П. Горзов, А.М. Потапчук // Ужгород, ВАТ «Патент», 1998. – 225 с.
2. Епідеміологічні дослідження – основа планування заходів профілактики стоматологічних хвороб у дітей / Л.Ф. Каськова, Н.В. Левченко, О.Ю. Андріанова [та ін.] // Український стоматологічний альманах. – 2011. – № 2. – С. 25–26.
3. Клітинська О.В. Аналіз стану тканин пародонта у школярів міста Ужгорода / О.В. Клітинська, В.С. Мельник, О.М. Ступницька // Український медичний альманах. – 2012. – Т. 15, № 3. – С. 89–90.
4. Леус П.А. Профилактическая коммунальная стоматология / П.А. Леус. – М., 2008. – 444 с.
5. Мельник В.С. Епідеміологія стоматологічних захворювань серед дитячого населення Закарпаття / В.С. Мельник, Л.Ф. Горзов, А.В. Сабов // Вісник Української медичної стоматологічної академії «Актуальні проблеми сучасної медицини». — 2016. — Том 16, вип. 3 (55). — С. 20–22.
6. Савичук Н.О. Шляхи підвищення рівня стоматологічного здоров'я дитячого населення України // Матеріали III (X) з'їзду Асоціації стоматологів України. – Полтава, 2008. – С. 106–107.
7. Смоляр Н.І., Безвужко Е.В., Чухрай Н.Л. Стоматологічне здоров'я дітей. Проблеми і перспективи // Матер. 3-го Конгресу стоматологів Європи. – м. Київ, 2009. – С. 34–35.
8. Стоматологические обследования: основные методы: Пер. с англ. / ВООЗ. – Женева – 1989. – 60 с.
9. Batchelor P.A. Grouping of tooth surfaces by susceptibility to caries: a study in 15-16 year old children / P.A. Batchelor, A. Sheiham // BMC Oral Health. 2004. – Vol. 4, № 1. – P. 2.
10. Cullinan M.P. The effect of a triclosan-containing dentifrice on the progression of periodontal disease in an adult population / M.P. Cullinan, B.B. Westerman, S.M. Hamlet, J.E. Palmer // J. Clin Periodontol. – 2009. – № 30 (5). – P. 414–419.

Мельник В.С., Изай М.Е., Дуганчик Я.И.

Ужгородский национальный университет

АНАЛИЗ РАСПРОСТРАНЕННОСТИ ЗАБОЛЕВАНИЙ ЗУБОЧЕЛЮСТНОЙ СИСТЕМЫ, КОТОРЫЕ ФОРМИРУЮТ СПРОС НА СТОМАТОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛУГИ

Аннотация

В этой статье обсуждаются актуальные вопросы распространенности и интенсивности стоматологических заболеваний, а также уровень гигиены полости рта, которая играет ключевую роль в развитии основных стоматологических заболеваний. Показатели здоровья ухудшилось с возрастом, зубочелюстной системы, образуя тенденцию к потере зубов и помогает увеличить количество стоматологических услуг. Снижение уровня стоматологического здоровья жителей города создает возросший спрос на услуги: лечение сложных форм кариеса и периодонта, протезирования- заболевания, которые часто приводят к потере зубов, включая лиц молодого возраста, которые ведут к устойчивым морфофункциональным изменениям в жевательного аппарата, отрицательно сказываются на деятельности органов пищеварительной системы.

Ключевые слова: распространенность, интенсивность заболеваний, гигиены полости рта.

Melnyk V.S., Izaj M.E., Duhanchyk J.I.

Uzhgorod National University

ANALYSIS OF THE PREVALENCE OF DISEASES OF THE DENTITION, WHICH FORM THE DEMAND FOR DENTAL SERVICES

Summary

In this article discusses topical issues of prevalence and intensity of dental diseases, as well as the level of oral hygiene, which plays an important role in the development of major dental diseases. Indicators of health have deteriorated with age, dentition, forming a tendency to tooth loss and helps to increase the amount of dental services. Decreasing the level of dental health of residents of the town generates increased demand for services: treatment of complex forms of caries and periodontal, prosthetic-diseases that often cause the loss of teeth, including persons of young age, that lead to sustainable morphofunctional changes in the chewing apparatus, adversely affect the activities of the organs of the digestive system.

Keywords: prevalence, intensity of disease, hygiene oral cavity.

УДК 613.86:317.7

ГІГІЄНИЧНА ОЦІНКА ОСНОВНИХ РЕЖИМНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПОВСЯКДЕННОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ТА ПОЗАНАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ, ЯКІ ЗДОБУВАЮТЬ СТОМАТОЛОГІЧНИЙ ФАХ

Панчук О.Ю.

Вінницький національний медичний університет імені М.І. Пирогова

В статті наведені дані гігієнічної оцінки основних режимних елементів повсякденної навчальної та позанавчальної діяльності дівчат і юнаків, які здобувають стоматологічний фах. Виявлені цілком несприятливі за своїми основними проявами явища, що визначали недостатню тривалість нічного сну (його тривалість в межах до 5 годин була властива для 32,4% студенток і 29,7% студентів 1 курсу, 22,2% студентів 5 курсу, в межах від 5 до 6 годин – для 28,5% студенток і 33,3% студентів 1 курсу, 26,0% студенток 3 курсу тощо), відсутність належної і необхідної уваги до виконання таких гігієнічних процедур, як ранкова гімнастика та вправи загартовування. Встановлене надзвичайно тривале здійснення навчальної діяльності як безпосередньо в стінах закладу вищої медичної освіти (тривалість навчальної діяльності в межах понад 9 годин була властива для 32,4% студенток і 29,6% студентів 1 курсу, в межах від 8 до 9 годин – 50,0% студенток і 29,6% студентів 1 курсу, 51,9% студенток і 37,0% студентів 3 курсу, 29,6% студентів 5 курсу тощо), так і в ході виконання передбачених навчальною програмою домашніх завдань (тривалість навчальної діяльності в домашніх умовах або в умовах гуртожитків в межах понад 4 години була властива для 64,3% студенток і 48,1% студентів 1 курсу, від 3 до 4 годин – для 32,1% студенток і 40,7% студентів 1 курсу, 40,8% студенток і 44,4% студентів 3 курсу). Звертають на себе увагу незначне перебування на свіжому повітрі, особливо у навчальні дні (переважно в межах до 1 години і від 1 до 2 годин), а також виражені порушення з боку організації харчування і, в передусім, високе поширення випадків дворазового харчування. Крім того, для студентської молоді властивим є низький рівень рухової активності, яка лише серед 11,5%-33,3% дівчат та 14,8-15,4% юнаків відповідала вимогам гігієнічних нормативів, переважно пасивний відпочинок між навчальними заняття (близько 2/3 студенток та студентів під час перерв готувались до наступних занять або відпочивали пасивно і лише для 1/5-1/6 досліджуваних осіб властивими були активні його форми).

Ключові слова: студенти, стоматологічний фах, повсякденна навчальна і позанавчальна діяльність, основні режимні елементи, гігієнічна оцінка.

Постановка проблеми. Важливим чинником здійснення ефективної, виходячи із сучасних навчально-академічних позицій, та адекватної, відповідно до потреб в оптимізації процесів професійної підготовки, навчальної та позанавчальної діяльності є проведення поглибленої гігієнічної оцінки основних режимних елементів повсякденної діяльності дівчат і юнаків, тим більше, що саме раціональний з фізіолого-гігієнічних позицій режим добової діяльності є невід'ємною передумовою щодо формування певного здоров'яутворюючого або здоров'яруйнуючого способу життя, являє собою надзвичайно адекватний індикатор процесів формування та розвитку адаптаційних можливостей організму дівчат і юнаків [1, с. 211; 6, с. 177; 8, с. 169; 9, с. 326].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В ході досліджень, проведених впродовж останніх років, виявлено, що як тривалість основних режимних елементів, так і особливості їх реалізації у повсякденному житті студентів вищих медичних навчальних закладів у переважній більшості не відповідають вимогам встановлених гігієнічних нормативів, обумовлюючи негативний вплив на стан адаптаційних можливостей організму та стан здоров'я дівчат і юнаків, які навчаються [2, с. 420; 3, с. 125; 4, с. 77; 5, с. 454; 7, с. 205, 9, с. 328]. Причому цей факт, стосується і студентів вищих медичних навчальних закладів (ВМНЗ), більше того, особливості організації режиму дня представників окремих спеціальностей, які засвоюються у ВМНЗ і, зокрема, основних спеціальностей стоматологічного профілю, як правило, залишались поза увагою дослідників.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Саме тому в теперішній час особли-

вої значущості набувають наукові дослідження, спрямовані на визначення особливостей тривалості основних режимних елементів повсякденної діяльності студентів, які здобувають стоматологічний фах, та їх фізіолого-гігієнічну оцінку.

Мета статті. метою дослідження було здійснення гігієнічної оцінки основних режимних елементів повсякденної навчальної та позанавчальної діяльності дівчат і юнаків, які здобувають стоматологічний фах.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи основні режимні елементи добової діяльності сучасних студентів, які здобувають стоматологічний фах в умовах навчання у ВМНЗ, слід відзначити, що в ході проведених під час визначення особливостей тривалості нічного сну студентської молоді досліджень отримані достатньо різноспрямовані за своїм змістом дані. Так, для дівчат, які навчались на 1 курсі, найбільш поширеною слід вважати тривалість нічного сну в межах до 5 годин, що була властива для 32,4% студенток, в межах від 5 до 6 годин, що була властива для 28,5% студенток, та в межах від 6 до 7 годин, що була властива для 21,4% студенток, для юнаків, які навчались на 1 курсі, – тривалість нічного сну в межах від 5 до 6 годин, що була властива для 33,3% студентів, в межах 5 годин, що була властива для 29,7% студентів, та в межах від 6 до 7 годин, що була властива для 22,2% студентів. Частка найбільш обгрунтованої з фізіолого-гігієнічних позицій тривалості нічного сну як у першому, так і в другому випадках, була незначною: лише 10,7% дівчат, як правило, спали від 7 до 8 годин, 7,0% – понад 8 годин, 14,8% юнаків – від 7 до 8 годин.

Разом з тим для дівчат, які навчались на 3 курсі, найбільш поширеною слід вважати три-

валість нічного сну в межах від 6 до 7 годин, що була характерна для 33,3% студенток, в межах від 5 до 6 годин, що була характерна для 26,9% студенток, та в межах від 7 до 8 годин, що була характерна для 22,4% студенток, для юнаків, які навчалися на 3 курсі, – тривалість нічного сну в межах від 7 до 8 годин, що була характерна для 48,1% студентів, в межах від 6 до 7 годин, що була характерна для 37,1% студентів, та в межах від 5 до 6 годин, що була характерна для 11,1% студентів. Отже, частка найбільш обгрунтованої з фізіолого-гігієнічних позицій тривалості нічного сну і серед дівчат і серед юнаків була значно більш високою і, фактично у 1/3 студенток та 1/2 студентів наближалась до рекомендованих критеріальних значень, тобто саме серед третьокурсниць і третьокурсників спостерігалась найоптимальніша картина щодо структурних характеристик досліджуваних показників.

Водночас для дівчат, які навчалися на 5 курсі, найбільш поширеною слід вважати тривалість нічного сну в межах від 6 до 7 годин, що була властива для 45,2% студенток, в межах від 7 до 8 годин, що була властива для 35,4% студенток, та в межах до 5 годин і понад 8 годин, що була властива відповідно для 9,7% і 9,7% студенток, для юнаків, які навчалися на 5 курсі, – тривалість нічного сну в межах від 6 до 7 годин, що була властива для 37,0% студентів, в межах до 5 годин, що була властива для 22,2% студентів, та в межах від 7 до 8 годин, що була властива для 18,6% студентів. Таким чином, для студенток і студентів випускного курсу були характерні гірші, відповідно до змістовного наповнення, ніж у попередньому випадку, дані, а також не можна не було звернути увагу на найбільш суттєве саме у цьому разі розшарування досліджуваних дівчат і, особливо, юнаків відповідно до значень показників, які підлягали вивченню. Найяскравішою така тенденція була у студентів-випускників: майже 1/4 юнаків, як правило, спали від 5 годин і також 1/4 юнаків, як правило, спали від 7 до 8 годин та понад 8 годин на добу.

Аналізуючи дані, які відображують тривалість навчальної діяльності в умовах закладу вищої медичної освіти, необхідно відзначити, що для дівчат, які навчалися на 1 курсі, найбільш поширеною слід вважати тривалість навчальної діяльності безпосередньо в умовах ВМНЗ у межах від 8 до 9 годин, що була властива для 50,0% студенток, понад 9 годин, що була властива для 35,7% студенток, та в межах від 7 до 8 годин, що була властива для 7,1% студенток, для юнаків, які навчалися на 1 курсі – тривалість безпосередньої навчальної діяльності в умовах ВМНЗ у межах від 8 до 9 годин, що була властива для 29,6% студентів, в межах 5 годин, що була властива для 29,6% студентів, та в межах від 7 до 8 годин, що була властива для 26,0% студентів, тобто реєструвались практично аналогічні за своїм змістом результати – тривалість організованої та упорядкованої навчальним розкладом діяльності переважно перевищувало допустимі межі. Натомість питома вага найбільш обгрунтованої з фізіолого-гігієнічних позицій тривалості навчальної діяльності як серед перших, так і серед других була зовсім незначною: 3,6% дівчат, як правило, перебували у закладі вищої медичної освіти від 6 до 7 годин, 3,6% дівчат – до 6 годин, 14,8% юнаків – до 6 годин.

Водночас для дівчат, які навчалися на 3 курсі, найбільш поширеною слід вважати тривалість навчальної діяльності безпосередньо в умовах ВМНЗ у межах від 8 до 9 годин, що була властива для 51,9% студенток, в межах від 7 до 9 годин, що була властива для 26,9% студенток, та понад 9 годин, що була властива для 14,8% студенток, для юнаків, які навчалися на 3 курсі – тривалість безпосередньої навчальної діяльності в умовах ВМНЗ у межах від 7 до 8 годин, що була властива для 40,7% студентів, в межах від 8 до 9 годин, що була властива для 37,0% студентів, та в межах понад 9 годин, що була властива для 14,8% студентів. Отже, і в цьому випадку частка найбільш обгрунтованої з фізіолого-гігієнічних позицій тривалості навчальної діяльності, як у першому випадку, так і в другому, була зовсім незначною: 7,4% дівчат, як правило, перебували у закладі вищої медичної освіти від 6 до 7 годин, 3,7% юнаків – від 6 до 7 годин і також 3,7% юнаків – до 6 годин.

Разом з тим для дівчат, які навчалися на 5 курсі, найбільш поширеною слід вважати тривалість навчальної діяльності безпосередньо в умовах ВМНЗ у межах від 6 до 7 годин, що була властива для 32,3% студенток, в межах від 7 до 8 годин, що була властива для 19,4% студенток, в межах від 8 до 9 годин, що була властива відповідно для 19,4% студенток, для юнаків, які навчалися на 5 курсі – тривалість безпосередньої навчальної діяльності в умовах ВМНЗ у межах від 8 до 9 годин, що була властива для 29,6% студентів, в межах до 6 годин, що була властива для 25,9% студентів та в межах понад 9 годин, що була властива для 22,2% студентів. Таким чином, для студенток і студентів випускного курсу були характерні дещо кращі, ніж у попередніх випадках, дані – питома вага найбільш обгрунтованої з фізіолого-гігієнічних позицій тривалості навчальної діяльності в стінах університету і серед дівчат і серед юнаків була найбільш вагомою, зокрема, її тривалість в межах від 6 до 7 годин була характерна для 32,3% студенток і 7,4% студентів, в межах до 6 годин – для 16,1% студенток і 25,9% студентів.

Результати гігієнічної оцінки, котрі визначали провідні характеристики навчальної діяльності, яка здійснювалась в домашніх умовах або в умовах гуртожитків та була спрямована на виконання домашніх завдань, заданих для засвоєння навчального матеріалу викладачами і передбачених навчальною програмою і засвідчували той факт, що у дівчат, які навчалися на 1 курсі, найбільш поширеною була її тривалість в межах понад 4 години, що була характерна для 64,3% студенток, в межах від 3 до 4 годин, що була характерна для 32,1% студенток і в межах від 2 до 3 годин, що була характерна тільки для 3,6% студенток, для юнаків, які навчалися на 1 курсі – найбільш поширеною була її тривалість в межах понад 4 години, що була характерна для 48,1% студентів, в межах 3 до 4 годин, що була характерна для 29,6% студентів, та в межах до 1 години, що була характерна для 7,4% студентів, та в межах від 7 до 8 годин, що була характерна для 26,0% студентів, тобто реєструвались практично аналогічні за своїм змістом результати – тривалість навчальної діяльності, яка здійснювалась в домашніх умовах та була спрямована на виконання домашніх за-

вданий, переважно перевищувало допустимі межі. Натомість питома вага найбільш обґрунтованої з фізіолого-гігієнічних позицій тривалості навчальної діяльності як серед перших, так і серед других була зовсім незначною, не перевищуючи 3,6% у дівчат і 7,4% у юнаків.

В той же час для дівчат, які навчалися на 3 курсі, найбільш поширеною слід вважати тривалість навчальної діяльності, яка здійснювалась в домашніх умовах або в умовах гуртожитків, у межах від 3 до 4 годин, що була характерна для 40,8% студенток, в межах понад 4 години, що була характерна для 37,0% студенток, та від 2 до 3 годин, що була характерна для 14,8% студенток, для юнаків, які навчалися на 3 курсі, – тривалість навчальної діяльності, яка здійснювалась в домашніх умовах у межах від 3 до 4 годин, що була характерна для 44,4% студентів, а також в межах від 2 до 3 годин, від 1 до 2 годин та до 1 години, що в кожному із випадків була характерна для 14,8% студентів. Отже, і в цьому разі частка найбільш обґрунтованої з фізіолого-гігієнічних позицій тривалості навчальної діяльності, як у першому випадку, так і в другому, була зовсім незначною – саме такі дані були характерні для майже 1/5 дівчат і 2/5 юнаків.

Натомість для дівчат, які навчалися на 5 курсі, найбільш поширеною слід вважати тривалість навчальної діяльності, яка здійснювалась в домашніх умовах та в умовах гуртожитків, у межах від 3 до 4 годин, від 2 до 3 годин та від 1 до 2 годин, що в кожному із зазначених випадків була властива для 25,8% студенток, для юнаків, які навчалися на 5 курсі, – тривалість навчальної діяльності, яка здійснювалась в домашніх умовах, у межах від 2 до 3 годин, що була властива для 25,9% студентів, в межах від 3 до 4 годин, понад 4 години, що в кожному із зазначених випадків була властива для 22,2% студентів. Таким чином, для студенток і студентів випускного курсу були характерні значно кращі, ніж в усіх попередніх випадках, дані – питома вага найбільш обґрунтованої з фізіолого-гігієнічних позицій тривалості навчальної діяльності в стінах університету і серед дівчат і серед юнаків була найбільш вагомою, зокрема, саме такі дані були властиві для понад 1/2 дівчат і 2/3 юнаків.

В ході проведення гігієнічної оцінки такого важливого режимного компоненту добової діяльності студентства, як виконання комплексу вправ ранкової гімнастики, слід було звернути увагу на те, що практично у всіх випадках переважаючою слід було вважати питому вагу даних, які відзначали повне ігнорування студентами цього важливого структурного режимного компоненту. Так, ніколи не робили ранкову гімнастику 70,4% дівчат-третьокурниць, 61,3% дівчат-п'ятикурсниць, 40,7% юнаків-першокурників, 51,9% юнаків-третьокурників і 70,4% юнаків-п'ятикурсників. Лише у дівчат-першокурниць частка даних, які відзначали ігнорування занять ранковою гігієнічною гімнастикою, складала 46,4%, що була дещо меншою, ніж частка даних, які засвідчували наявність занять ранковою гімнастикою лише інколи та складала 53,6%. Крім того, лише інколи займалися ранковою гігієнічною гімнастикою 29,6% дівчат-третьокурниць, 32,3% дівчат-п'ятикурсниць, 33,3% юнаків-першокурників, 48,1% юнаків-третьокурників і 18,5% юнаків-п'ятикурсників. Зре-

штою, майже постійно включали до розпорядку своєї повсякденної діяльності цей надзвичайно важливий режимний елемент тільки 6,4% дівчат-п'ятикурсниць, 26,0% юнаків-першокурників і 11,1% юнаків-п'ятикурсників.

Майже цілком аналогічні до попередніх тенденції спостерігались в ході оцінки та аналізу показників, що відзначали особливості застосування процедур загартовування. Зокрема ніколи не застосовували під час організації власної повсякденної діяльності будь-які процедури, головною рисою яких слід було вважати їх загартовувачий характер, 71,4% дівчат, які навчалися на 1 курсі, 74,1% дівчат, які навчалися на 3 курсі, і 67,7% дівчат, які навчалися на 5 курсі, а також 48,2% юнаків, які навчалися на 1 курсі, 44,4% юнаків, які навчалися на 3 курсі, і 67,7% дівчат, які навчалися на 5 курсі. Фактично лише серед юнаків, які навчалися на 3 курсі, питома вага показників зазначеного змісту не була найбільшою – у цьому разі переважала частка даних (55,6%), що засвідчували той факт, що процедури загартовування використовувались лише інколи. Крім того, інколи такі процедури застосовували 21,4% дівчат, які навчалися на 1 курсі, 22,2% дівчат, які навчалися на 3 курсі, і 32,3% дівчат, які навчалися на 5 курсі, а також 40,7% юнаків, які навчалися на 1 курсі і 25,9% юнаків, які навчалися на 5 курсі. Майже постійно застосовували засоби загартовування тільки 7,2% дівчат, які навчалися на 1 курсі, 3,7% дівчат, які навчалися на 3 курсі, 11,1% юнаків, які навчалися на 1 курсі і 7,4% юнаків, які навчалися на 5 курсі.

Таким чином, ступінь поширення випадків постійного використання ряду таких важливих гігієнічних та оздоровчих процедур, як ранкова гімнастика і загартовування, у студентському середовищі був надзвичайно незначним, до того ж переважно зменшуючись у часовому та віковому аспектах в динаміці перебування дівчат і юнаків – майбутніх стоматологів у ВМНЗ.

Під час визначення переважної тривалості часу перебування студенток на свіжому повітрі в навчальні (робочі: понеділок-п'ятниця) дні, як такі у дівчат-першокурниць (понад 3/4 досліджуваних осіб) і дівчат-третьокурниць (понад 3/5 досліджуваних осіб) слід було відзначити час в межах до 1 години та від 1 до 2 годин – такий час був властивий відповідно для 57,2% і 25,0% дівчат, які перебували на 1 курсі, та для 29,6% і 37,0% дівчат, які перебували на 3 курсі. Водночас як переважаючий у дівчат-випускниць (понад 3/5 досліджуваних осіб) потрібно було вважати час у межах від 1 до 2 годин (38,7%) від 2 до 3 годин (22,6%). Значно більш однорідна картина спостерігалась серед студентів – переважаючими на кожному із етапів навчання (від 3/5 до 3/4 досліджуваних осіб) необхідно було вважати час в межах до 1 години та від 1 до 2 годин – такий час був властивий відповідно для 29,6% і 44,5% юнаків, які перебували на 1 курсі, для 18,5% і 51,9% юнаків, які перебували на 3 курсі, та 26,0% і 37,0% юнаків, які перебували на 5 курсі.

Суттєво більшим слід було вважати час щодо перебування студентів на свіжому повітрі у вихідні від лекційних і практичних занять (субота-неділя) дні. Зокрема, у дівчат-першокурниць (понад 3/4 досліджуваних осіб) таким був час у межах від 3 до 4 годин (28,6%), від 2 до 3 годин

(25,0%) і від 1 до 2 годин (25,0%), у дівчат-третьокурсниць (близько 1/2 досліджуваних осіб) – час у межах від 3 до 4 годин (33,3%) і від 1 до 2 годин (25,9%), у дівчат-п'ятикурсниць (близько 3/5 досліджуваних осіб) – час у межах понад 4 години (35,4%) і від 3 до 4 годин (25,8%), natomiast, у юнаків-першокурсниць (понад 1/2 досліджуваних осіб) таким був час у межах понад 4 годин (29,6%) і від 1 до 2 годин (26,0%), у юнаків-третьокурсниць (близько 3/4 досліджуваних осіб) – час у межах понад 4 годин (74,1%), у юнаків-п'ятикурсниць (близько 3/5 досліджуваних осіб) – час у межах понад 4 години (37,0%) і від 3 до 4 годин (26,0%),

Впродовж навчального (робочого) дня і, отже, денного відрізка часу переважаюча частка досліджуваних студентів і студентів або ніколи не спали, або спали лише інколи. Так, ніколи або лише інколи свій денний відпочинок у вигляді денного сну реалізовували відповідно 57,1% і 29,3% дівчат, які навчались на 1 курсі, 44,4% і 33,3% дівчат, які навчались на 3 курсі, та 29,0% і 61,3% дівчат, які навчались на 5 курсі, а також відповідно 55,6% і 37,0% юнаків, які навчались на 1 курсі, 22,2% і 63,0% юнаків, які навчались на 3 курсі, та 44,5% і 48,13% дівчат, які навчались на 5 курсі.

Разом з тим у вихідні дні домінуюча частка досліджуваних студенток лише інколи, у випадку виникнення такої можливості, спали вдень – саме така форма проведення денного відпочинку була властивою для 71,4% дівчат-першокурсниць, 51,9% дівчат-третьокурсниць і 48,4% дівчат-п'ятикурсниць. В той же час домінуюча частина досліджуваних студентів протягом вихідних днів спали або лише інколи, або навіть не спали зовсім – відповідно 40,7% і 33,3% юнаків-першокурсників, 44,5% і 48,1% юнаків-третьокурсників та 44,4% і 44,4% юнаків-п'ятикурсників.

На перегляд телевізійних передач, передусім розважального змісту, переважає більшість досліджуваних осіб у навчальні (робочі: понеділок-п'ятниця) дні витратила час, який становив до 1 години – саме такі дані були властиві для 82,1% дівчат, які перебували на 1 курсі, 74,1% дівчат, які перебували на 3 курсі, 35,5% дівчат, які перебували на 5 курсі, та 59,3% юнаків, які перебували на 1 курсі, 63,0% юнаків, які перебували на 3 курсі, 55,6% юнаків, які перебували на 5 курсі, тобто переважає частина студентства (в першу чергу, дівчата) не мала можливості дивитися телевизор впродовж більш значної частини свого вільного часу. Лише серед випускників реєструвався значно більший прошарок студентської молоді, яка більше часу використовувала на перегляд телепрограм, зокрема 32,3% дівчат-п'ятикурсниць дивилися телевизор від 1 до 2 годин, 14,8% юнаків-п'ятикурсників – 14,8%.

Достатньо подібна, хоч і значно більш розпорошена за варіантами відповідей та менша у кількісному відношенні, картина спостерігалась і у вихідні (субота-неділя) дні – і в цьому разі більша частина студенток і студентів витратила на перегляд телевізійних програм не більше 1 години, а саме: 32,2% дівчат, які навчались на 1 курсі, 29,7% дівчат, які навчались на 3 курсі, 22,6% дівчат, які навчались на 5 курсі, та 40,8% юнаків, які навчались на 1 курсі, 40,8% юнаків, які навчались на 3 курсі, 37,0% юнаків, які навчались на 5 курсі. Проте не можна не було

відзначити, що 28,6% дівчат-першокурсниць дивилися телевизор від 2 до 3 годин, 22,2% дівчат-третьокурсниць – від 1 до 2 годин, 25,8% дівчат-п'ятикурсниць – від 2 до 3 годин, разом з тим, 18,5% і також 18,5% юнаків-першокурсниць дивилися телевизор відповідно понад 4 години і від 2 до 3 годин, 22,2% юнаків-третьокурсників – від 1 до 2 годин, 26,0% юнаків-п'ятикурсників – від 2 до 3 годин.

На роботу з персональним комп'ютером (планшетом) у навчальні (робочі: понеділок-п'ятниця) дні переважна більшість студенток витрачало до 1 години – саме такі дані були властиві для 57,2% дівчат, які перебували на 1 курсі, 33,3% дівчат, які перебували на 3 курсі, 29,0% дівчат, які перебували на 5 курсі. Крім того, від 2 до 3 годин на роботу з персональним комп'ютером (планшетом) витрачали 21,4% дівчат-першокурсниць, від 1 до 2 годин – 26,0% дівчат-третьокурсниць, від 2 до 3 годин – 25,8% дівчат-п'ятикурсниць. Децю більшою слід було вважати тривалість аналогічної за змістом діяльності серед студентів – переважна більшість юнаків (33,3%), які перебували на 1 курсі, витрачала на роботу з персональним комп'ютером (планшетом) від 1 до 2 годин, переважна більшість юнаків (29,6%), які перебували на 3 курсі – від 1 до 2 годин і від 2 до 3 годин, переважна більшість юнаків (29,6%), які перебували на 5 курсі – до 1 години. Крім того, до 1 години на роботу з персональним комп'ютером (планшетом) витрачали 29,7% юнаків-першокурсників, до 1 години – 18,6% юнаків-третьокурсників, від 1 до 2 годин – 22,2% юнаків-п'ятикурсників. Значно більший час відводився досліджуваними особами на спілкування у соціальних мережах та на виконання інших видів діяльності із використанням мобільних телефонів і смартфонів.

Більш різнобарвною слід було вважати картину, властиву для часу, який студентки і студенти використовували на роботу з персональним комп'ютером (планшетом) у вихідні (субота-неділя) дні. Переважна більшість дівчат, які навчались на 1 курсі, працювали з комп'ютером від 1 до 2 годин (53,6%) і від 2 до 3 годин (25,0%), переважна більшість дівчат, які навчались на 3 курсі – до 1 години (26,0%) і понад 4 години (26,0%), переважна більшість дівчат, які навчались на 5 курсі – від 1 до 2 годин (25,6%), від 1 до 2 годин (25,6%) і понад 4 години (22,5%). Водночас переважна більшість юнаків, які навчались на 1 курсі, працювали з комп'ютером понад 4 години (29,6%), від 1 до 2 годин (22,2%) і від 2 до 3 годин (22,2%), переважна більшість юнаків, які навчались на 3 курсі – від 2 до 3 годин (40,8%) і понад 4 години (29,6%), переважна більшість юнаків, які навчались на 5 курсі – від 1 до 2 годин (33,3%) і понад 4 години (26,0%). Отже, дані аналізу особливостей застосування комп'ютерної техніки у повсякденній діяльності студентів стоматологічного факультету доволі незначним і студентська молодь віддавала перевагу переважному використанню традиційних форм представлення навчального матеріалу: підручникам, навчальним посібникам, лекційному матеріалу тощо.

Як переважну кількість прийомів їжі в середовищі сучасних студентів слід було відзначити триразове і, що не можна вважати оптимальним, дворазове харчування, властиве для відповідно 46,2% і 42,3% дівчат-першокурсниць, 44,5% і

40,7% дівчат-третьокурсниць, 53,4 і 33,3% дівчат-п'ятикурсниць, 48,3% і 22,2% юнаків-першокурсників, 51,9% і 22,2% юнаків-третьокурсників та 34,6% і також 34,6% юнаків-п'ятикурсників.

Чотири і понад чотири рази на добу приймали їжу відповідно 3,8% і також 3,8% дівчат-першокурсниць, 3,7% і 3,7% дівчат-третьокурсниць, 3,3% і 0% дівчат-п'ятикурсниць, 14,8% і 7,4% юнаків-першокурсників, 14,8% і 3,7% юнаків-третьокурсників та 7,7% і 7,7% юнаків-п'ятикурсників. Водночас окремо потрібно відзначити, що лише один раз на добу приймали їжу 3,9% дівчат-першокурсниць, 7,4% дівчат-третьокурсниць, 10,0% дівчат-п'ятикурсниць, 7,4% юнаків-першокурсників, 7,4% юнаків-третьокурсників та майже вдвічі більше, а саме 15,4% юнаків-п'ятикурсників.

Переважає більшість студенток і студентів відзначалась достатньо невисокими (такими, що не досягали меж гігієнічних нормативів) показниками рухової активності. Так, на кожному із досліджуваних етапів їх перебування у ВМНЗ, як найпріоритетні слід було відзначити тривалість динамічного компонента у добовому бюджеті часу в межах до 1 години та від 1 до 2 годин. Саме такі дані, були властиві відповідно для 26,9% і 46,2% дівчат, які навчались на 1 курсі, для 29,6% і 29,9% дівчат, які навчались на 3 курсі, для 23,4% і 40,0% дівчат, які навчались на 5 курсі, а також для 18,5% і 29,7% юнаків, які навчались на 1 курсі, для 24,8% і 44,5% юнаків, які навчались на 3 курсі, та для 26,9% і 34,6% юнаків, які навчались на 5 курсі.

Натомість не можна було не відзначити той факт, що значенням гігієнічних нормативів тривалості динамічного компонента у добовому бюджеті часу, які відповідно до даних, отриманих під час проведення впродовж останніх років досліджень [9, с. 327], складають 130-180 хвилин (від 2 до 3 годин) для дівчат і 140-190 хвилин (від 2 до 3 годин) для юнаків, відповідали результати, одержані в ході аналізу показників щодо рівня рухової активності лише 11,5% дівчат-першокурсниць, 14,8% дівчат-третьокурсниць, 33,3% дівчат-п'ятикурсниць, 14,8% юнаків-першокурсників, також 14,8% юнаків-третьокурсників та 15,4% юнаків-п'ятикурсників.

Тривалість динамічного компоненту у добовому бюджеті часу в межах від 3-4 годин була характерна для 7,7% дівчат, які перебували на 1 курсі, для 11,2% дівчат, які перебували на 3 курсі, для 13,3% дівчат, які перебували на 5 курсі, а також для 14,8% юнаків, які перебували на 1 курсі, для 3,7% юнаків, які перебували на 3 курсі, та для 3,9% юнаків, які перебували на 5 курсі. Зрештою, добова рухова активність, рівень якої складав понад 4 години, був властивим для 7,7% дівчат-першокурсниць, 14,8% дівчат-третьокурсниць, 10,0% дівчат-п'ятикурсниць, 22,2% юнаків-першокурсників, 22,2% юнаків-третьокурсників та 19,2% юнаків-п'ятикурсників.

Під час здійснення гігієнічної оцінки основних форм використання студентами-стоматологами перерв між навчальними заняттями у закладі вищої медичної освіти (пасивний відпочинок, активний відпочинок тощо) спостерігались вельми цікаві тенденції. Так, серед переважаючої кількості студенток і студентів 1 курсу (понад 1/2 досліджуваних осіб) як таку слід було відзначити підготовку до наступного заняття (пари) – саме

таку форму їх організації використовували 61,6% дівчат і 59,3% юнаків. Аналогічно була картина властиві для студенток і студентів 3 курсу (понад 1/2 досліджуваних осіб) – відпочинок у вигляді підготовки до наступного заняття (пари) застосовували 59,3% дівчат і 51,9% юнаків. І лише для студенток і студентів 5 курсу найпоширенішою формою відпочинку слід було вважати застосування виключно пасивних (50,0% дівчат і 61,5% юнаків) його форм, проте іншого змісту (безцільне сидіння, спілкування із смартфоном, безпредметні розмови на різні теми тощо). Лише для 30,7% дівчат-першокурсниць, 18,5% дівчат-третьокурсниць, 20,0% дівчат-п'ятикурсниць, 22,2% юнаків-першокурсників, 29,6% юнаків-третьокурсників та 15,4% юнаків-п'ятикурсників, тобто (приблизно для 1/5-1/6 досліджуваних осіб) властивими були активні його форми (пересування між корпусами і лабораторіями, прогулянки на свіжому повітрі, фізичні вправи у русі тощо).

Одним із важливих чинників формування здорового способу життя, незаперечно, слід вважати ступінь поширення цілого ряду шкідливих звичок і, насамперед, такої шкідливої звички, як паління. Отримані результати засвідчували той факт, що впродовж періоду навчання кількість і дівчат, і юнаків, які не палять поступово зменшувалась і, навпаки, збільшувалась кількість осіб, які або палили, або доволі часто перебували у приміщеннях, де палять. Так, протягом часу здобуття стоматологічного фаху під час навчання у ВМНЗ не палили зовсім 65,4% дівчат і 44,4% юнаків, які навчались на 1 курсі, 22,2% дівчат і 55,5% юнаків, які навчались на 3 курсі, та 33,3% дівчат і 30,7% юнаків, які навчались на 5 курсі. Не палили, проте, достатньо часто знаходились у приміщеннях, де палять, відповідно 23,1% дівчат і 29,6% юнаків-першокурсників, 63,9% дівчат і 18,5% юнаків-третьокурсників та 56,7% дівчат і 30,7% юнаків-п'ятикурсників. Зрештою, протягом часу навчання палили постійно 11,5% дівчат і 26,0% юнаків, які навчались на 1 курсі, 14,8% дівчат і 26,0% юнаків, які навчались на 3 курсі, та 56,7% дівчат і 30,7% юнаків, які навчались на 5 курсі.

Водночас результати поглибленої оцінки ступеня поширення такої шкідливої звички, як вживання алкоголю, відзначали наступне. Найбільша частка студентської молоді або зовсім не вживала алкогольні напої або вживала їх дуже рідко згідно із окремими важливими датами і подіями в їх житті. Саме такі варіанти щодо їх невживання або вживання були властиві для 46,2% і 34,6% дівчат та 37,0% і також 37,0% юнаків, які перебували на 1 курсі, 29,7% і 59,2% дівчат та 11,1% і 51,9% юнаків, які перебували на 3 курсі, а також 10,0% і 56,7% дівчат та 23,1% і 30,8% юнаків, які перебували на 5 курсі. Крім того, слід було звернути на поступове збільшення в динаміці перебування у ВМНЗ частоти випадків вживання алкоголю щотижня з 7,7% у дівчат-першокурсниць до 16,6% у дівчат-п'ятикурсниць та з 7,5% у юнаків-першокурсників до 22,2% у юнаків-третьокурсників і 19,2% у юнаків-п'ятикурсників. Декілька разів на тиждень алкогольні напої, як правило, вживали 3,7% дівчат, які перебували на 1 курсі, 3,7% дівчат, які перебували на 3 курсі, 6,7% дівчат, які перебували на 5 курсі, а також відповідно 3,7% юнаків, які перебували на 1 курсі, та 3,7% юнаків, які перебували на 3 курсі, щодня – 3,7% дівчат,

які перебували на 1 курсі, 3,7% дівчат, які перебували на 3 курсі, 3,7% юнаків, які перебували на 1 курсі, та 7,7% юнаків, які перебували на 5 курсі.

Результати суб'єктивно-значущої оцінки режиму дня власне досліджуваними студентками і студентами засвідчували той факт, що найбільш поширеною узагальненою оцінкою режиму добової діяльності дня слід було вважати його визначення як напруженого та помірно напруженого – саме таким його вважали 42,3% і 30,8% дівчат та 66,7% і 22,2% юнаків, які навчались на 1 курсі, 40,8% і 33,3% дівчат та 22,2% і 63,0% юнаків, які навчались на 3 курсі, а також 13,3% і 60,0% дівчат та 23,1% і 38,5% юнаків, які навчались на 5 курсі. Як дуже напружений режим власної повсякденної діяльності відзначали 19,2% дівчат і 11,1% юнаків-першокурсників, 14,8% дівчат і також 14,8% юнаків-третьокурсників та 13,3% дівчат і 23,1% юнаків-п'ятикурсників, натомість, як малонапружений – 7,4% дівчат-третьокурсниць та 6,7% дівчат і 11,5% юнаків-п'ятикурсників, як ненапружений – 7,7% дівчат-першокурсниць, 3,7% дівчат-третьокурсниць та 6,7% дівчат і 3,8% юнаків-п'ятикурсників. Цікаво, що такі категорії оцінки власного режиму як ненапружений і мало напружений у студенток з'являлися лише на 3 курсі, у студентів – лише на випускному 5 курсі.

Висновки і пропозиції. 1. В ході проведених досліджень під час здійснення гігієнічної оцінки основних режимних елементів повсякденної діяльності дівчат і юнаків, які здобувають стоматологічний фах, виявлені цілком несприятливі за своїми основними проявами явища, що визначали недостатню тривалість нічного сну (його тривалість в межах до 5 годин була властива для 32,4% студенток і 29,7% студентів 1 курсу, 22,2% студентів 5 курсу, в межах від 5 до 6 годин – для 28,5% студенток і 33,3% студентів 1 курсу, 26,0% студенток 3 курсу тощо) та відсутність належної уваги до виконання таких гігієнічних процедур, як ранкова гімнастика та вправи загартовування.

2. Встановлене надзвичайно тривале здійснення навчальної діяльності як безпосередньо в стінах закладу вищої медичної освіти (тривалість навчальної діяльності в закладі вищої освіти в межах понад 9 годин була властива для 32,4% студенток і 29,6% студентів 1 курсу, в межах від 8 до 9 годин – 50,0% студенток і 29,6% студентів 1 курсу, 51,9% студенток і 37,0% студентів 3 курсу, 29,6% студентів 5 курсу тощо), так і в ході виконання передбачених навчальною програмою домашніх завдань (тривалість навчальної діяльності в домашніх умовах або в умовах гуртожитків в межах понад 4 години була властива для 64,3% студенток і 48,1% студентів 1 курсу, 37,0% студентів 1 курсу, від 3 до 4 годин – для 32,1% студенток і 40,7% студентів 1 курсу, 40,8% студенток і 44,4% студентів 3 курсу).

3. Звертають на себе увагу незначне перебування на свіжому повітрі, особливо у навчальні дні (переважно в межах до 1 години і від 1 до 2 годин), а також виражені порушення з боку організації харчування і, в передусім, високе поширення випадків дворазового харчування. Крім того, для студентської молоді властивим є низький рівень рухової активності, яка лише серед 11,5-33,3% дівчат та від 14,8-15,4% юнаків відповідала вимогам гігієнічних нормативів, переважно пасивний відпочинок між навчальними заняття (близько 2/3 студенток і студентів під час перерв готувались до наступних пар або відпочивали пасивно і лише для 1/5-1/6 досліджуваних осіб властивими були активні його форми (прогулянки на свіжому повітрі, пересування між корпусами і лабораторіями, фізичні вправи у русі тощо). Саме тому перспективи подальших досліджень полягають у розробленні, обґрунтуванні та запровадженні комплексних програм, спрямованих на оптимізацію основних режимних елементів добової діяльності дівчат і юнаків, що здобувають стоматологічний фах, як здоров'ятвірного та здоров'яформуючого чинника.

Список літератури:

1. Актуальні проблеми університетської гігієни / І. В. Сергета, О. Є. Александрова, І. Л. Дунець, Н. В. Стоян, О. Ю. Панчук // Гігієнічна наука та практика: сучасні реалії: Матеріали XV з'їзду гігієністів України, 20–21 вересня 2012 року. – Львів: Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького, 2012. – С. 211-213.
2. Дреженкова І. Л. Особливості взаємозв'язків між характеристиками житлово-побутових і соціальних умов життя, режиму добової діяльності та адаптаційних ресурсів організму студентів у залежності від рівня рухової активності / І. Л. Дреженкова, І. В. Сергета // Вісник морфології. – 2015. – Т. 21, № 2. – С. 420-424.
3. Мізюк М. І. Гігієнічна оцінка умов проживання та навчання студентів медичного університету / М. І. Мізюк, З. Б. Суслик, В. І. Мельник // Молодий вчений. – 2015. – № 3 (18). – С. 125-127.
4. Мізюк М. І. Деякі особливості харчування та стану здоров'я студентів медичного університету / М. І. Мізюк, З. Б. Суслик, В. І. Мельник // Молодий вчений. – 2015. – № 4 (19). – С. 76-79.
5. Сергета І. В. Гігієнічна оцінка особливостей соціально- і житлово-побутових умов життя студентів, які навчаються у вищих навчальних закладах медичного профілю / І. В. Сергета, Н. В. Стоян, О. Ю. Панчук // Вісник морфології. – 2015. – Т. 21, № 2. – С. 454-457.
6. Сучасна психогігієна: проблеми та перспективи розвитку / І. В. Сергета, О. П. Мостова, Р. В. Теклюк, О. Б. Дударенко, Н. І. Осадчук, І. Л. Дунець, Н. В. Стоян // Актуальні питання гігієни та екологічної безпеки України (Сьомі Марзєєвські читання). – К., 2011. – С. 177-178.
7. Сучасні проблеми гігієни дітей та підлітків у період запровадження освітніх інновацій / М. І. Мізюк, З. Б. Суслик, В. І. Мельник, Я. О. Єремчук // Актуальні питання гігієни та екологічної безпеки України. – К., 2011. – С. 205-206.
8. Обґрунтування необхідності формування навичок здорового способу життя у дітей і підлітків / М. І. Мізюк, З. Б. Суслик, Н. А. Крутікова, В. В. Дерпак, М. Є. Йонда, С. І. Галаган, І. С. Загайкевич, В. І. Мельник, М. П. Погорілий, Л. С. Гречух, Я. О. Єремчук // Актуальні питання фізіології, патології та організації медичного забезпечення дітей шкільного віку та підлітків. – Харків, 2012. – С. 168-170.
9. Університетська гігієна на сучасному етапі: проблемні питання та перспективи розвитку / І. В. Сергета, О. В. Тимошук, О. Ю. Панчук, І. Л. Дреженкова, Н. В. Стоян, Р. В. Теклюк, Н. Ю. Лукіна, С. Ю. Макаров // Актуальні питання гігієни та екологічної безпеки України (Одинадцяті Марзєєвські читання). – Івано-Франківськ, 2015. – С. 326-328.

Панчук А.Е.

Винницкий национальный медицинский университет имени Н.И. Пирогова

ГИГИЕНИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ОСНОВНЫХ РЕЖИМНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ ПОВСЕДНЕВНОЙ УЧЕБНОЙ И ВНЕУЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ, ОСВАИВАЮЩИХ СТОМАТОЛОГИЧЕСКИЕ СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье приведены данные гигиенической оценки основных режимных элементов повседневной учебной и внеучебной деятельности девушек и юношей, осваивающих стоматологические специальности. Выявлены неблагоприятные по своему существу проявления, определяющие недостаточную продолжительность ночного сна (его продолжительность в пределах до 5 часов была характерна для 32,4% студенток и 29,7% студентов 1 курса стоматологического факультета, 22,2% студентов 5 курса, в пределах от 5 до 6 часов – для 28,5% студенток и 33,3% студентов 1 курса, 26,0% студенток 3 курса), отсутствие должного внимания к выполнению таких гигиенических процедур, как утренняя гимнастика и процедуры закаливания. Установлено чрезвычайно длительное осуществление учебной деятельности как непосредственно в стенах учреждения высшего медицинского образования (продолжительность учебной деятельности в пределах более 9 часов была характерна для 32,4% студенток и 29,6% студентов 1 курса стоматологического факультета, в пределах от 8 до 9 часов – 50,0% студенток и 29,6% студентов 1 курса, 51,9% студенток и 37,0% студентов 3 курса, 29,6% студентов 5 курса), так и в ходе выполнения предусмотренных учебной программой домашних заданий (продолжительность учебной деятельности в домашних условиях либо в условиях общежитий в пределах более 4 часов была характерна для 64,3% студенток и 48,1% студентов 1 курса, от 3 до 4 часов – для 32,1% студенток и 40,7% студентов 1 курса, 40,8% студенток и 44,4% студентов 3 курса). Обращают на себя внимание незначительное пребывание студентов на свежем воздухе, особенно в учебные дни (преимущественно в пределах до 1 часа и от 1 до 2 часов), а также выраженные нарушения со стороны организации питания и, в первую очередь, высокая распространенность случаев двухразового питания. Кроме того, для студенческой молодежи характерным является низкий уровень двигательной активности, которая только среди 11,5%-33,3% девушек и 14,8-15,4% юношей соответствовала требованиям гигиенических нормативов, преимущественно пассивный отдых между учебными занятиями (около 2/3 студенток и студентов в ходе перерывов в занятиях готовились к следующим занятиям либо отдыхали пассивно и только для 1/5-1/6 исследуемых лиц присущими были активны его формы).

Ключевые слова: студенты, стоматологические специальности, повседневная учебная и внеучебная деятельность, основные режимные элементы, гигиеническая оценка.

Panchuk O.Y.

Vinnitsya National Pirogov Memorial Medical University

HYGIENIC ASSESSMENT OF THE BASIC PART OF DAILY REGIME EDUCATIONAL AND EXTRACURRICULAR ACTIVITIES OF STUDENTS, MASTERS DENTAL SPECIALTIES

Summary

The article presents the data of hygienic assessment of the main elements of the daily regime of educational and extracurricular activities of girls and youths mastering dental specialty. Unfavorable inherently manifestations that define the duration of a lack of nighttime sleep (duration in the range up to 5 hours was characteristic of 32,4% girls and 29,7% youths in the 1-st year students of the Faculty of Dentistry, 22,2% of students in the 5-th year, ranging from 5 to 6 hours – of 28,5% girls and 33,3% youths in the 1-st year students, 26,0% of students in the 3-rd year students), lack of attention to the implementation of hygienic procedures, such as morning exercises and tempering procedures. It established an extremely long period of implementation of learning activities either directly in the walls of higher medical education institutions (the duration of the training activity more than 9 hours was typical to 32,4% girls and 29,6% youths in the 1-st year students of the Faculty of Dentistry, ranging from 8 to 9 hours – 50,0% girls and 29,6% youths in the 1-st year students, of 51,9% girls and 37,0% youths in the 3-rd year students, 29,6% of students in the 5-th year), as well as in the implementation of the curriculum provided for homework (the duration of the training activities at home or in a dormitory more than 4 hours had a characteristic of 64,3% girls and 48,1% youths in 1-st year students, from 3 to 4 hours – 32,1% girls and 40,7% youths in 1-st year students, 40,8% of girls and 44,4% youths in the 3-rd year students). Emphasis is placed on minor students' stay in the open air, especially on school days (mostly within 1 hour and 1 to 2 hours). In addition, for students characterized is a low level of physical activity, which is only among 11,5%-33,3% of girls and 14,8-15,4% youths met the standards requirements of hygienic standards, mainly passive rest between training sessions (approximately 2/3 girls and youths during the breaks in the classroom preparing for the following pairs or rested passively and only 1/5-1/6, the test persons were inherent in its active forms).

Keywords: students, dental specialties, daily training and extracurricular activities, the main elements of the regime, hygienic assessment.

УДК 616-006:576.385.5:615.277.3

СУЧАСНІ УЯВЛЕННЯ ПРО МНОЖИННУ ЛІКАРСЬКУ СТІЙКІСТЬ, А ТАКОЖ НОВІТНІ МАРКЕРИ РАКУ МОЛОЧНОЇ ЗАЛОЗИ

Сергєєва Н.С., Санкін Ю.Ю.

Національний медичний університет імені О.О. Богомольця

Ніколайчук В.С.

Тернопільський державний медичний університет імені І.Я. Горбачевського

Богатчук А.О.

Івано-Франківський національний медичний університет

Шпиленко О.Ф.

Запорізький державний медичний університет

Рак молочної залози (РМЗ) – одне з найпоширеніших онкологічних захворювань жінок України. В цьому огляді представлено сучасні розуміння по молекулярні механізми множинної лікарської стійкості (МЛС), а також про деякі нові біологічні прогностичні маркери РМЗ. Розбираються дані, що показують, що транспортні протеїни родини АВС (АВС-транспорттери) впливають на пухлинну прогресію не тільки шляхом індукції лікарської стійкості клітин, але і в зв'язку з їх участю в експресії ознак малігнізації. Серед нових прогностичних маркерів МЛУ РМЗ обговорюються серин-треонінових фосфатаз 2А, рецепторна протеїназа РТК7, фасцин – протеїн – протеїн, що сприяє зв'язуванню ниток актину в пучки, багатфункціональний протеїн УВ-1. Обговорюються перспективи досліджень МЛУ при РМЗ.

Ключові слова: рак молочної залози, прогресія пухлин, множинна лікарська стійкість, біологічні маркери пухлини, транспортні білки родини АВС.

Постановка проблеми. Одною з основних перешкодою на шляху успішного лікування РМЗ залишається стійкість пухлин до лікарських препаратів, в першу чергу множинна лікарська стійкість (МЛС).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На думку більшості фахівців лікарська стійкість визначається перш за все тим, що механізми, що визначають стійкість пухлинних клітин, множинні і різноманітні. Лікарська стійкість може бути пов'язана з підвищеною активністю транспортних протеїнів родини АВС, що виводять чужорідні речовини з клітин [1]. Такий тип резистентності зазвичай називають множинною лікарською стійкістю (МЛС), так як клітини з підвищеною активністю АВС-транспорттерів можуть стати стійкими до великої кількості речовин, з різним механізмом дії. Серед цих речовин хіміопрепарати, що використовуються при терапії раку молочної залози (РМЗ), – доксорубіцин, даунорубіцин, вінбластин, паклітаксел [2]. Причиною резистентності до цисплатину може бути знижений енергозалежна надходження препарату в клітини [3]. Резистентність до хіміопрепаратів може бути пов'язана з функціонуванням систем детоксикації, зокрема з системою багаточільових оксидаз Р450 [4], а також з системами репарації ДНК [5]. Важливим механізмом лікарської стійкості є порушення програм загибелі клітин [6]. Порушення функціонування сигнальних шляхів клітини, залучених в контроль її проліферації і виживання, також можуть служити механізмом лікарської стійкості [7]. В останні роки з'явилися дані про важливу роль мікроРНК в прогресії і лікарської стійкості РМЗ [8].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми: Комбінації різних механізмів лікарської стійкості нерідко виявляються в клітинах РМЗ. Лікарська стійкість пухлинних клітин тісно пов'язана з основними ознаками злоякісної трансформації [9], що ще раз підкреслює складність цієї проблеми.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є аналіз сучасних даних, що відносяться до деяких механізмів лікарської стійкості РМЗ, як вихідних, так і набутих у результаті лікування.

Виклад основного матеріалу дослідження. **Транспортні протеїни сімейства АВС.** Один з важливих механізмів лікарської стійкості – транспортні протеїни сімейства АВС (далі – АВС-транспорттери) [10]. Місцем їх локалізації найчастіше є плазматична мембрана клітини, через яку АВС-транспорттери переміщують свої субстрати. Активний транспорт субстратів може здійснюватися проти градієнта концентрації і залежить від гідролізу аденозинтрифосфату [10]. У геномі людини 48 генів кодують АВС-транспорттери. Інтенсивні дослідження показали, що основними АВС-транспорттерами, що визначають МЛС різних новоутворень, є АВСВ1, АВСС1 і АВСС2. Це, безсумнівно, відноситься і до РМЗ.

АВС-транспорттери та ознаки злоякісної трансформації. АВС-транспорттери виконують в клітині не тільки захисні функції, вони можуть впливати і на основні ознаки злоякісної трансформації [11]. Так, показано, що АВСС1 (M11P1) бере участь в аутокринній регуляції проліферації через стимуляцію виходу з клітин лізофосфоліпіді лізофосфатидилінозитолу, який, зв'язуючись з відповідним рецептором на поверхні клітин, стимулює їх розмноження [12]. АВС-транспорттери вивільняють з клітин такі біологічно активні ліпіди, як простагландини та лейкотрієни, які здатні активувати сигнальні каскади, що регулюють проліферацію, міграцію, виживаність клітин [13]. АВСС1 в культивованих клітинах нейробластом людини впливав на їх виживання: нокаун АВСС1 потенціював загибель клітин [14]. Виведення, у навколишнє середовище пухлинних клітин, ліпідів і сигнальних молекул може впливати на експресію клітинами цитокінів.

АВС-транспорттери та стовбурові клітини пухлин. Роль АВС-транспорттерів в еволюції пух-

лин тісно пов'язана з їх експресією в стовбурових клітинах пухлин (СКП). Під СКП розуміють клітини, здатні до самовідновлення (здатність ділитися і існувати, не диференціюючись при цьому). Другою особливістю СКП є те, що частина дочірніх клітин може диференціюватися, утворюючи специфічні для даної тканини елементи [15]. З самого початку проблема СКП виявилася тісно пов'язаною з АВС-транспортерами: з'ясувалося, що деякі з АВС-транспортів гіперекспресовані в нормальних стовбурових клітинах і в СКП [16]. Це перш за все АВСG2, АBB1 і АBBС1, а також АBBС5 [17]. З'явилися дані, що показують, що в нормальних стовбурових клітинах на певних етапах їх існування експресується значна кількість генів, що кодують АВС-транспортери [17].

Стовбурові клітини пухлин. Для пухлин існування СКП вперше було продемонстровано на матеріалі РМЗ. Було показано, що в популяціях РМЗ є мала фракція з фенотипом CD44high/CD24low [18]. При лікуванні хворих на РМЗ лікарськими препаратами може наростати кількість клітин, що характеризуються ознаками СКП. Так, виявлено, що після неoad'ювантної хіміотерапії в пухлинах молочної залози збільшується кількість клітин з фенотипом CD44+/CD24-. Це відбувається досить швидко – приблизно через 12 тижнів лікування [19]. При цьому підвищувалася здатність клітин РМЗ формувати маммосфери [19]. Було показано, що транскрипція генів, характерних для СКП, зростала при впливі лікарських препаратів [19].

Порушення регуляції мікроРНК. За останнє десятиліття стало ясно, що в злоякісній трансформації клітин і в пухлинній прогресії, важливу роль грають порушення регуляції мікроРНК. МікроРНК – це родина малих одноланцюгових РНК довжиною в 21-23 нуклеотиди, що не кодують протеїни. Вони регулюють експресію генів на посттранскрипційному рівні. Нещодавно з'явилося повідомлення, що експресія miR-34a може бути фактором прогнозу при РМЗ [20]. Дослідження трьох когорт пацієнток, що включало приблизно 1500 осіб, показало, що втрата miR-34a була асоційована зі зменшення виживання. Істотно при цьому, що це стосувалося тільки пацієнтів, у яких не були вражені регіонарні лімфовузли [20]. Таким чином, у відносно благополучній групі хворих на РМЗ визначення miR-34a дозволило виділити групу підвищеного ризику. Це перше дослідження такого роду, проте якість роботи і велика вибірка хворих дозволяють сподіватися на підтвердження отриманих результатів.

Багатофункціональний пухлинний супресор p53. Добре відомо, що інактивація функції протеїну p53 – найбільш часте молекулярне порушення в злоякісних пухлинах. У 50-60% новоутворень людини (більш ніж 50 різних типів) виявляються мутації гену p53 [21]. Більше 90% мутацій p53 є місенс-мутаціями, що призводять до заміни однієї з амінокислот в молекулі протеїну на іншу. Характерні для пухлинних клітин місенс-мутації призводять до зміни конформації молекули протеїну p53, що в значній мірі впливає на його активність: відбувається втрата або ослаблення здатності зв'язувати і активувати гени з p53-респонсивними елементами.

Нові біологічні прогностичні маркери раку молочної залози та лікарська стійкість пухлинних клітин:

У літературі періодично з'являються повідомлення про виявлення та дослідженні нових прогностичних маркерів РМЗ. Такі маркери належать до різних компартментів та приймають участь у різних шляхах сигнальної трансдукції клітини і в цілому досить поширені в пухлинах молочної залози [22].

PP2A (protein phosphatase 2A). PP2A є пухлинним супресором (антионкогенів), який призводить до пригнічення в клітинах цілого ряду процесів, асоційованих з канцерогенезом і пухлинної прогресією. Нещодавно було показано, що PPP2R3C (регуляторна субодиниця PP2A) зв'язується з протеїном МЛС Pgr і дефосфорилує його [23]. Нокдаун PPP2R3C призводить до зростання експресії Pgr на поверхні клітин і до підвищення активності цього транспортера, що виводить з клітин багато речовин. При цьому виникає стійкість клітин до вінкристину і доxorубіцину. Висловлено припущення, що з фосфорилуванням Pgr пов'язано дозрівання цього протеїну і його транслокації всередині клітини [23]. Ці дані – один з небагатьох прикладів прямої участі антионкогену в регуляції експресії і активності Pgr. Подальші дослідження PP2A при РМЗ представляється перспективним [24].

PTK7 (protein tyrosine kinase 7). Нещодавно показано, що протеїн PTK7 може бути маркером РМЗ [86]. PTK7 належить до родини рецепторних протеїнкіназ. Це висококонсервативний протеїн, який бере участь у визначенні ряду ознак клітини і, зокрема, полярності клітин в площині клітинного моношару (planar cell polarity). PTK7 – трансмембранний протеїн, що містить 7 імуноглобулін-подібних петель, трансмембранний домен і каталітичний тирозинкіназний домен [25]. Ліганд цього рецептора поки не ідентифіковано.

У дослідженні [25] на 117 хворих на РМЗ вперше отримані дані, що свідчать про те, що при РМЗ спостерігається кореляція між підвищеною експресією PTK7 і агресивністю РМЗ, а саме – здатністю пухлинних клітин мігрувати з основного пухлинного вузла в лімфовузлу, а також давати початок віддаленим метастазам. Порівняння впливу PTK7 на ефективність хіміотерапії показало, що хворі з підвищеною експресією PTK7 резистентні до лікування антрациклінами.

Фасцин (Фн). Належить до групи протеїнів, які сприяють організації актинового цитоскелету. Добре відомо, що цитоскелет відіграє найважливішу роль у багатьох біологічних процесах і його організація має безпосереднє відношення до клітинної рухливості, яка визначає процеси інвазії і метастазування пухлинних клітин [26]. Показано, що підвищення експресії Фн призводить до активного утворення протрузій мембрани і збільшення клітинної рухливості [27]. У нормі Фн експресується лише в деяких спеціалізованих тканинах, але при малігнізації виявляється, що цей протеїн експресується в різних пухлинах, включаючи пухлину молочної залози [28]. При цьому виявлена кореляція між експресією Фн і агресивністю і метастазуванням пухлини [28]. А нещодавно був виявлений виражений зв'язок між експресією Фн і резистентністю РМЗ до хіміотерапії [29].

УВ-1 (У-бокс-зв'язуючий білок 1). Протеїн УВ-1 є членом суперродини протеїнів клітин ссавців, що володіють еволюційно консервативним доменом холодового шоку і зв'язуються з ДНК і РНК. Цей протеїн бере участь в цілому ряді клітинних процесів, включаючи проліферацію, диференціювання і відповідь на стресові впливи [30]. Продемонстровано здатність УВ-1 посилювати або пригнічувати транскрипцію різних генів не тільки самостійно, але і через взаємодію з іншими транскрипційними факторами, наприклад YY-1, AP-2, NF-κB/RelA, DbpA, NF-Υ, p53, Snail [31]. Участь УВ-1 в регуляції трансляції залежить від його концентрації в клітині: показано, що низька концентрація цього протеїну стимулює трансляцію, а висока – пригнічує [32]. Під контролем УВ-1 знаходиться синтез багатьох клітинних протеїнів, в тому числі протеїнів клітинної захисту, що визначають лікарську стійкість пухлин (ABCВ1, він же Pgp; MVP/LRP), протеїнів, що беруть участь в процесах клітинної проліферації (цикліни А і В1, ДНК-полімераза аль-

фа), рецепторів факторів росту (НЕК-2), елементів позаклітинного матриксу (ММР-13, колагену) тощо. [33]. Ці дані свідчать про те, що УВ-1 бере участь у регуляції багатьох життєво важливих процесів клітин різних типів диференціювання, і є потенційним кандидатом для дослідження в якості маркера прогресії різних пухлин.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Дослідження останнього часу підтвердили уявлення про те, що МЛС пухлинних клітин – складний, багатокомпонентний феномен. Інтенсивні дослідження дозволили охарактеризувати деякі з механізмів МЛС і продемонстрували, що різні механізми МЛС можуть бути взаємопов'язані і співіснувати в одній клітині. У цьому огляді були описані деякі нові біологічні прогностичні маркери РМЗ, а також проаналізовані механізми МЛС, які свідчать, що подолання МЛС – непросте завдання, що поки далеке від остаточного рішення. Безумовно, дослідження в цьому напрямку будуть і повинні активно розвиватися.

Список літератури:

1. Stavrovskaya A. A. Cellular mechanisms of multiple drug resistance of malignant cells (review). *Biokhimiya = Biochemistry* 2000; 65 (1):112-26.
2. Dean M. ABC transporters, drug resistance, and cancer stem cells. *J Mammary Gland Biol Neoplasia* 2009; 14 (1):3-9.
3. Shen D. W., Goldenberg S., Pastan I., Gottesman M. M. Decreased accumulation of [¹⁴C] carboplatin in human cisplatin-resistant cells results from reduced energy-dependent uptake. *J Cell Physiol* 2000; 183 (1):108-16.
4. McDonnell A. M., Dang C. H. Basic review of the cytochrome p450 system. *J Adv Pract Oncol* 2013; 4 (4):263-8.
5. Salehan M. R., Morse H. R. DNA damage repair and tolerance: a role in chemotherapeutic drug resistance. *Br J Biomed Sci* 2013; 70 (1):31-40.
6. Lowe S. W., Ruley H. E., Jacks T., Housman D. E. p53-Dependent apoptosis modulates the cytotoxicity of anticancer agents. *Cell* 1993; 74 (6):957-67.
7. Davis N. M., Sokolosky M., Stadelman K. et al. Deregulation of the EGFR/PI3K/PTEN/Akt/mTORC1 pathway in breast cancer: possibilities for therapeutic intervention. *Oncotarget* 2014; 5 (13):4603-50.
8. Mulrane L., McGee S. F., Gallagher W. M., O'Connor D. P. miRNA dysregulation in breast cancer. *Cancer Res* 2013; 73 (22):6554-62.
9. Hanahan D., Weinberg R. A. Hallmarks of cancer: the next generation. *Cell* 2011; 144 (5):646-74.
10. Gottesman M. M., Fojo T., Bates S. E. Multidrug resistance in cancer: role of ATP dependent transporters. *Nat Rev Cancer* 2002; 2 (1):48-58.
11. Fletcher J. I., Haber M., Henderson M. J., Norris M. D. ABC transporters in cancer: more than just drug efflux pumps. *Nat Rev Cancer* 2010; 10 (2):147-56.
12. Pineiro R., Maffucci T., Falasca M. The putative cannabinoid receptor GPR55 defines a novel autocrine loop in cancer cell proliferation. *Oncogene* 2011; 30 (2):142-52.
13. Reid G., Wielinga P., Zelcer N. et al. The human multidrug resistance protein MRP4 functions as a prostaglandin efflux transporter and is inhibited by nonsteroidal antiinflammatory drugs. *Proc Natl Acad Sci USA* 2003; 100 (16):9244-9.
14. Peaston A. E., Gardaneh M., Franco A. V. et al. MRP1 gene expression level regulates the death and differentiation response of neuroblastoma cells. *Br J Cancer* 2001; 85 (10):1564-71.
15. Bonnet D., Dick J. E. Human acute myeloid leukemia is organized as a hierarchy that originates from a primitive hematopoietic cell. *Nat Med* 1997; 3 (7):730-7.
16. Moitra K., Lou H., Dean M. Multidrug efflux pumps and cancer stem cells: insights into multidrug resistance and therapeutic development. *Clin Pharmacol Ther* 2011; 89 (4):491-502.
17. Barbet R., Peiffer I., Hutchins J. R. et al. Expression of the 49 human ATP binding cassette (ABC) genes in pluripotent embryonic stem cells and in early- and late-stage multipotent mesenchymal stem cells: possible role of ABC plasma membrane transporters in maintaining human stem cell pluripotency. *Cell Cycle* 2012; 11 (8):1611-20.
18. Al-Hajj M., Wicha M. S., Benito-Hernandez A. et al. Prospective identification of tumorigenic breast cancer cells. *Proc Natl Acad Sci USA* 2003; 100 (7):3983-8.
19. Li X., Lewis M. T., Huang J. et al. Intrinsic resistance of tumorigenic breast cancer cells to chemotherapy. *J Natl Cancer Inst* 2008; 100 (9):672-9.
20. Agarwal S., Hanna J., Sherman M. E. et al. Quantitative assessment of miR34a as an independent prognostic marker in breast cancer. *Br J Cancer* 2015; 112 (1):61-8.
21. Kopnin B. P. Tumour suppressors and mutator genes. In: *Carcinogenesis*. D. G. Zaridze (ed.). Moscow: Meditsina, 2004. Pp. 125-57. (In Russ.)
22. Dos Anjos Pultz B., da Luz F. A., de Faria P. R. et al. Far beyond the usual biomarkers in breast cancer: a review. *J Cancer* 2014; 5 (7):559-71.
23. Katayama K., Yamaguchi M., Noguchi K., Sugimoto Y. Protein phosphatase complex PP5/PPP2R3C dephosphorylates P-glycoprotein/ABCВ1 and down-regulates the expression and function. *Cancer Lett* 2014; 345 (1):124-31.
24. Perrotti D., Neviani P. Protein phosphatase 2A: a target for anticancer therapy. *Lancet Oncol* 2013; 14 (6):e229-38.

25. Ataseven B., Gunesch A., Eiermann W. et al. PTK7 as a potential prognostic and predictive marker of response to adjuvant chemotherapy in breast cancer patients, and resistance to anthracycline drugs. *Onco Targets Ther* 2014; 7:1723-31.
26. Vasilyev Yu. M., Gelfand I. M. Interaction between normal and neoplastic cells and environment. Moscow: Nauka, 1981. 820 p.
27. Yamashiro S., Yamakita Y., Ono S., Matsumura F. Fascin, an actinbundling protein, induces membrane protrusions and increases cell motility of epithelial cells. *Mol Biol Cell* 1998;9 (5):993-1006.
28. Yoder B. J., Tso E., Skacel M. et al. The expression of fascin, an actin-bundling motility protein, correlates with hormone receptor negative breast cancer and a more aggressive clinical course. *Clin Cancer Res* 2005;11 (1):186-92.
29. Ghebeh H., Al-Khaldi S., Olabi S. et al. Fascin is involved in the chemotherapeutic resistance of breast cancer cells predominantly via the PI3K/Akt pathway. *Br J Cancer* 2014;111 (8):1552-61.
30. Eliseeva I. A., Kim E. R., Gur,yanov S. G. et al. Y-box-binding protein 1 (YB-1) and its functions. *Uspekhi biologicheskoy khimii – Advances in Biological Chemistry* 2011; 51:65-132.
31. Davicioni L. P., Triche T. J. E., Sorensen P. H. Translational activation of snail1 and other developmentally regulated transcription factors by YB-1 promotes an epithelial-mesenchymal transition. *Cancer Cell* 2009; 15 (5):402-15.
32. Skabkin M. A., Skabkina O. V., Ovchinnikov L. P. Multifunctional proteins with cold shock domain in regulation of gene expression. *Uspekhi biologicheskoy khimii – Advances in Biological Chemistry* 2004; 44:3-51.
33. Jurchott K., Bergmann S., Stein U. et al. YB-1 as a cell cycle-regulated transcription factor facilitating cyclin A and cyclin B1 gene expression. *J Biol Chem* 2003; 278 (30):27988-96.

Сергеева Н.С., Санкин Ю.Ю.

Национальный медицинский университет имени А.А. Богомольца

Николайчук В.С.

Тернопольский государственный медицинский университет имени И.Я. Горбачевского

Богатчук А.О.

Ивано-Франковский национальный медицинский университет

Шпиленко О.Ф.

Запорожский государственный медицинский университет

СОВРЕМЕННЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О МНОЖЕСТВЕННОЙ ЛЕКАРСТВЕННОЙ УСТОЙЧИВОСТИ, А ТАКЖЕ НОВЫЕ МАРКЕРЫ РАКА МОЛОЧНОЙ ЖЕЛЕЗЫ

Аннотация

Рак молочной железы (РМЖ) – одно из наиболее распространенных онкологическое заболевание женщин в Украине. В данном обзоре представлены данные последнего времени о молекулярных механизмах МЛУ, а также о некоторых новых биологических прогностических маркерах РМЖ. Разбираются данные, показывающие, что транспортные протеины семейства ABC (ABC-транспортеры) влияют на опухолевую прогрессию не только путем индукции лекарственной устойчивости клеток, но и в связи с их участием в экспрессии признаков малигнизации. Среди новых прогностических маркеров МЛУ РМЖ обсуждаются серин-треониновая фосфатаза 2А, рецепторная протеинкиназа РТК7, фасцин – протеин, способствующий связыванию нитей актина в пучки, многофункциональный протеин YB-1. Обсуждаются перспективы исследований МЛУ при РМЖ.

Ключевые слова: рак молочной железы, прогрессия опухолей, множественная лекарственная устойчивость, биологические маркеры опухоли, транспортные протеины семейства ABC.

Sergeyeva N.S., Sankin Y.Y.

National Medical University named after A.A. Bogomolets

Nikolaichuk V.S.

Ternopil State Medical University named after I.Y. Gorbachevsky

Bohatchuk A.O.

Ivano-Frankivsk National Medical University

Shpylenko O.F.

Zaporozhye State Medical University

THE MODERN UNDERSTANDING OF THE MULTI-DRUG RESISTANCE, AS WELL AS NEW MARKERS OF BREAST CANCER

Summary

Breast cancer (BC) is the most common cancer among women in Ukraine. The new data concerning molecular mechanisms of MDR will be presented in this review. The recent data concerning some new biological prognostic markers will be also discussed. There are data showing that transporters of ABC family (ABC transporters) influence tumor progression not only by MDR induction but also by the influence on the traits of malignancy in tumor cells. Protein phosphatase 2A (PP2A, serine/threonine phosphatase), PTK7 (protein tyrosine kinase 7), fascin (an actin bundling cytoskeletal protein) multifunctional YB-1 protein will be considered as new BC prognostic markers. The perspectives of MDR studies will be discussed as well.

Keywords: breast cancer, tumor progression, multidrug resistance, biological tumor markers, transporters of ABC family.

УДК 591.461.2:599.323.4

РОЛЬ ПРОСТАГЛАНДИНУ E_2 У ВИДІЛЕННІ ОСМОТИЧНО КОНЦЕНТРОВАНОЇ СЕЧІ ЗА УМОВ НАВАНТАЖЕННЯ 3% РОЗЧИНОМ НАТРІЮ ХЛОРИДУ ІНТАКТНИХ СТАТЕВОЗРІЛИХ ЩУРІВ

Слободян К.В.

Буковинський державний медичний університет

У досліджах на 40 білих нелінійних статевозрілих щурах-самцях виявлені за допомогою багатофакторного регресійного аналізу вірогідні взаємозв'язки ($p < 0,05$) між вмістом простагландину E_2 у мозковій речовині та сосочка нирок і концентрацією осмотично активних речовин у сечі за умов навантаження 3% розчином натрію хлориду з наявністю широкої основи діаграми. Останнє зумовлене максимальною мобілізацією адаптивних можливостей простагландину E_2 у вказаних ділянках нирок на виділення іонів натрію, як осмотично активної речовини ($1263 \pm 24,1$ мосм/кг) при навантаженні іонами натрію щодо режиму водного діурезу ($82,2 \pm 3,79$ мосм/кг), за якого має місце вузька основа вказаної діаграми.

Ключові слова: статевозрілі щури, нирки, водний діурез, навантаження 3% розчином натрію хлориду, простагландин E_2 .

Вступ. Відомо, що навантаження 3% розчином натрію хлориду щодо водного індукованого діурезу супроводжується перебудовою функціонального стану нирок, який характеризується істотним натрійурезом, калійурезом, зростанням рівня простагландину E_2 , концентрації осмотично активних речовин у сечі [2, 6]. Це закономірно ставить питання про можливу участь простагландину E_2 на рівні кіркової, мозкової речовини і сосочка нирок [1, 3, 4] у забезпеченні виділення осмотично концентрованої сечі за умов навантаження 3% розчином натрію хлориду, та про можливість застосування методу багатофакторного регресійного аналізу для характеристики перебудови функціонального стану нирок за цих умов у статевозрілих щурів. Водночас роль простагландину E_2 на рівні кіркової, мозкової речовини та сосочку нирок у забезпеченні виділення осмотично концентрованої сечі, за умов навантаження 3% розчином хлориду натрію із застосуванням методу багатофакторного регресійного аналізу, практично не проводилося.

Мета дослідження. З'ясувати роль простагландину E_2 на рівні кіркової, мозкової речовини та сосочка нирок у забезпеченні виділення осмотично концентрованої сечі за умов навантаження 3% розчином натрію хлориду по відношенню до водного індукованого діурезу із використанням методу багатофакторного регресійного аналізу.

Матеріал і методи. Експерименти проведені на 40 білих нелінійних щурах-самцях масою 0,16–0,18 кг за умов гіпонатрієвого раціону харчування. Функціональний стан нирок вивчався за умов водного індукованого діурезу та навантаження 3% розчином хлориду натрію, для чого досліджували розчини при температурі 37°C у кількості 5% від маси тіла за допомогою металевого зонда вводили щурам у шлунок, з подальшим збиранням сечі впродовж 2 год. Величину діурезу (V) оцінювали в мл/2 год/100 г маси тіла. Евтаназію тварин проводили шляхом декапітації під ефірним наркозом. Кров збирали в пробірки з гепарином. Клубочкову фільтрацію (C_{cr}) оцінювали за кліренсом ендогенного креатиніну, яку розраховували за формулою:

$$C_{cr} = U_{cr} \cdot V / P_{cr},$$

де U_{cr} і P_{cr} – концентрації креатиніну в сечі і плазмі крові відповідно.

Фільтраційну фракцію іонів натрію ($FFNa^+$) оцінювали за формулою:

$$FFNa^+ = C_{cr} \cdot PNa^+$$

Екскрецію іонів натрію та калію ($EFNa^+$, EFK^+) оцінювали за формулами:

$$EFNa^+ = V \cdot UNa^+$$

$$EFK^+ = V \cdot UK^+$$

Відносну реабсорбцію води (RH_2O %) розраховували за формулою:

$$RH_2O \% = (C_{cr} - V) / C_{cr} \cdot 100\%$$

Розраховували кліренс іонів натрію (CNa^+) за формулою:

$$CNa^+ = V \cdot UNa^+ / PNa^+$$

Відносну реабсорбцію іонів натрію ($RFNa^+\%$) розраховували за формулою:

$$RFNa^+\% = (1 - V \cdot UNa^+ / C_{cr} \cdot PNa^+) \cdot 100\%,$$

де PNa^+ – концентрація іонів натрію в плазмі крові, UNa^+ – концентрація іонів натрію в сечі (оцінювали методом фотометрії полум'я) [9].

Концентрацію осмотично активних речовин у сечі та плазмі крові оцінювали криоскопічним методом на осмометрі ОМКА 1П-01.

Для виявлення простагландину E_2 нирки заморожували в рідкому азоті з подальшою їх екстракцією на мікроколонках C_{18} (Amprer, Англія) з елюацією на етилацетаті. Після випарювання елюату і відновлення осаду в фосфатному буфері (рН 7.4) радіоімунним методом визначали вміст в нирках простагландину E_2 за допомогою набору фірми (Seragen Inc., США) Визначення проводилося на комплексі «Гамма-12».

Статистичну обробку даних, включаючи кореляційний та багатофакторний регресійний аналізи, проводили на комп'ютері за допомогою програми «Statgrafics», «Exel 7.0» та «Statistica».

Експерименти проведені з дотриманням Європейської конвенції по захисту хребетних тварин, яких використовують в експериментальних та інших наукових цілях (Страсбург, 1986).

Результати дослідження та їх обговорення. Навантаження 3% розчином натрію хлориду по відношенню до водного індукованого діурезу характеризувалося зростанням сечовиділення, концентрації в сечі та екскреції іонів натрію, калію, осмотично активних речовин, кліренсу іо-

нів натрію, концентрації іонів натрію, осмотично активних речовин у плазмі крові, фільтраційної фракції іонів натрію. За цих умов зазнавали зниження відносна реабсорбція іонів натрію, концентрація креатиніну в плазмі крові. Клубочкова фільтрація характеризувалася тенденцією до росту, відносна реабсорбція води змін не зазнавала (табл. 1).

Виявлено зростання вмісту простагландину E₂ у кірковій, мозковій речовині та сосочку нирок за умов навантаження розчином 3% хлориду натрію в інтактних статевозрілих щурів по відношенню до водного індукованого діурезу (табл. 2).

Таблиця 1
Показники функції нирок у інтактних статевозрілих щурів за умов водного індукованого діурезу і навантаження розчином 3% натрію хлориду в об'ємі 5% від маси тіла зі збором сечі впродовж 2 годин (x±Sx)

Показники	Водний діурез (n=10)	Навантаження розчином 3% натрію хлориду (n=10)
Діурез, мл/2 год · 100 г	3,72±0,071	4,55±0,133 p<0,001
Концентрація іонів калію в сечі, ммоль/л	22,4±2,14	32,9±2,10 p<0,01
Екскреція іонів калію, мкмоль/2 год · 100 г	82,7±7,08	149,2±9,72 p<0,001
Концентрація іонів натрію в сечі, ммоль/л	0,75±0,055	282,7±12,76 p<0,001
Екскреція іонів натрію, мкмоль/2 год · 100 г	2,79±0,187	1282±59,0 p<0,001
Концентрація іонів натрію в плазмі крові, ммоль/л	138,7±0,85	142,5±0,64 p<0,01
Концентрація креатиніну в плазмі крові, ммоль/л	59,7±2,03	48,8±1,33 p<0,001
Клубочкова фільтрація, мкл/хв · 100 г	459,3±26,50	513,4±17,33
Фільтраційна фракція іонів натрію, мкмоль/хв · 100 г	63,7±3,79	73,1±2,54 p<0,05
Відносна реабсорбція іонів натрію, %	99,96±0,002	85,1±1,000 p<0,001
Відносна реабсорбція води, %	93,1±0,35	92,5±0,38
Кліренс іонів натрію, мл/2 год · 100 г	0,020±0,0013	9,00±0,440 p<0,001
Концентрація осмотично активних речовин у сечі, мосм/кг	82,2±3,79	1263±24,1 p<0,001
Концентрація осмотично активних речовин у плазмі крові, мосм/кг	289,4±1,65	300,7±1,69 p<0,001

Примітки: p – вірогідність різниць порівняно з водним діурезом;

n – число спостережень

Проведення багатофакторного регресійного аналізу показало наявність вірогідних взаємозв'язків (p<0,05) між вмістом простагландину E₂ у мозковій речовині та сосочку нирок і концентрацією осмотично активних речовин у сечі як за умов навантаження 3% розчином

натрію хлориду так і за умов водного діурезу (рис. 1, 2). Водночас за умов навантаження 3% розчином натрію хлориду вказана діаграма характеризувалася широкою основою по відношенню до режиму водного діурезу.

Зростання концентрації іонів натрію та осмотично активних речовин у плазмі крові за умов навантаження 3% розчином натрію хлориду зумовлене збільшенням надходження даного катіона в організм експериментальних тварин. Зростання діурезу та клубочкової фільтрації зумовлені розвитком осмотичного діурезу, зростанням впливу натрійуретичних чинників: простагландину E₂, α-передсердного натрійуретичного гормону, вазоінтестинального пептиду. Зростання концентрації іонів калію в сечі та його екскреції зумовлено тим, що збільшення постачання іонів натрію до macula densa призводить до активації юкстагломерулярного апарату з виділенням ангіотензину 2 [10, 11, 12, 13], який стимулює продукцію альдостерону в кірковій ділянці надирників. Останній зумовлює калійурез. Водночас реабсорбція іонів натрію гальмується, оскільки альдостерону протидіють потужні натрійуретичні чинники: простагландин E₂, α-передсердний натрійуретичний гормон, вазоінтестинальний пептид, оксид азоту (II). Максимальне концентрування сечі за умов навантаження 3% розчином натрію хлориду зумовлене виділенням антидіуретичного гормону у відповідь на гіперосмію плазми крові та натрійуретичним впливом простагландину E₂ на рівні мозкової речовини та сосочка нирок [5, 7, 8].

Таблиця 2
Вміст простагландину E₂ (нг/г) у кірковій, мозковій речовині та сосочку нирок в інтактних статевозрілих щурів за умов водного індукованого діурезу і навантаження розчином 3% натрію хлориду в об'ємі 5% від маси тіла зі збором сечі впродовж 2-х годин (x±Sx)

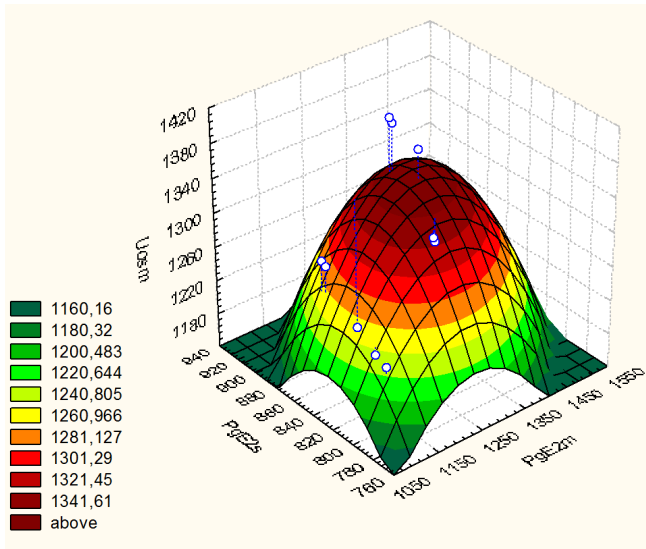
Вміст простагландину E ₂	Водний діурез (n=10)	Навантаження розчином 3% натрію хлориду (n=10)
Кіркова речовина	236,4±10,56	822,3±7,98 p<0,001
Мозкова речовина	327,1±8,05	1282±53,8 p<0,001
Сосочок	192,5±5,43	870,9±14,46 p<0,001

Примітки: p – вірогідність різниць порівняно з водним діурезом;

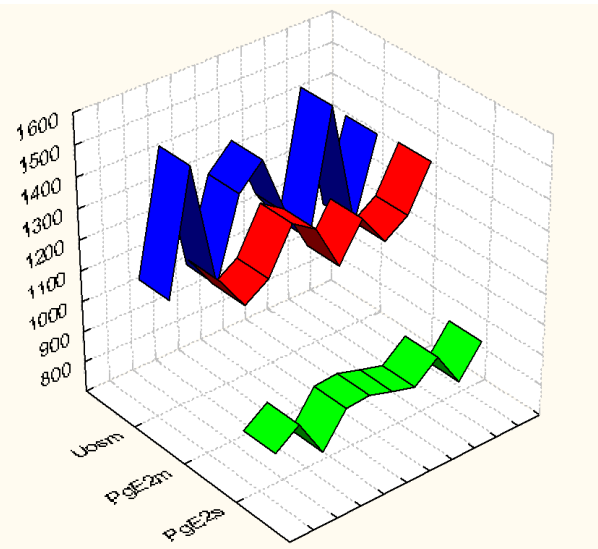
n – число спостережень

Висновок. Виявлені вірогідні взаємозв'язки (p<0,05) між вмістом простагландину E₂ у мозковій речовині та сосочку нирок і концентрацією осмотично активних речовин у сечі за умов навантаження 3% розчином натрію хлориду.

Перспективи подальших досліджень. Перспективним є проведення багатофакторного регресійного аналізу взаємозв'язків між вмістом простагландину E₂ у нирках і концентрацією осмотично активних речовин у сечі за умов навантаження 3% розчином натрію хлориду по відношенню до режиму водного діурезу за сулемової нефропатії.

Рис. 1. Діаграма багатофакторного регресійного аналізу вірогідних взаємозв'язків ($p < 0,05$) між вмістом простагландину E_2 у мозковій речовині нирок (PgE2m – нг/г), концентрацією осмотично активних речовин у сечі (Uosm – мосм/кг), вмістом простагландину E_2 у сосочку нирок (PgE2s – нг/г) за умов навантаження 3% розчином натрію хлориду інтактних статевозрілих щурів-самців

Рис. 2. Діаграма багатофакторного регресійного аналізу вірогідних взаємозв'язків ($p < 0,05$) між вмістом простагландину E_2 у мозковій речовині нирок (PgE2m – нг/г), концентрацією осмотично активних речовин у сечі (Uosm – мосм/кг), вмістом простагландину E_2 у сосочку нирок (PgE2s – нг/г) за умов водного діурезу в інтактних статевозрілих щурів-самців

Список літератури:

1. Булик Р.С. Особливості хроноритмологічної організації функцій нирок за умови блокади синтезу ниркових простагландинів / Р.С. Булик // Бук. Мед. вісник. – 2002. – Т. 2, № 3-4. – С. 132-136.
2. Гоженко А.И. Возрастные особенности осморегулирующей функции почек белых крыс / А.И. Гоженко, С.И. Доломатов, Л.В. Романив // Нефрология. – 2003. – Т. 7, № 2. – С. 82-85.
3. Боголепова А.Е. Исследование роли простагландина E_2 в регуляции мочеобразования при салурезе, водном и осмотическом диурезах у крыс / А.Е. Боголепова // Рос. физиол. ж. им. И.М. Сеченова. – 2004. – № 11. – С. 1411-1416.
4. Запорожан В.Н. Ренальные механизмы поддержания осмотического гомеостаза при солевой нагрузке / В.Н. Запорожан, А.И. Гоженко, С.И. Доломатов // Авиакосм. и экол. мед. – 2004. – Т. 38, № 5. – С. 58-59.
5. Кузнецова А.А. Осморегулирующая функция почки и экскреция с мочой простагландина E_2 при остром пиелонефрите у детей / А.А. Кузнецова // Педиатрия. – 2002. – № 2. – С. 13-17.
6. Кухарчук О.Л. Патогенетична роль та методи корекції інтегративних порушень гормонально-месенджерних систем регуляції гомеостазу натрію при патології нирок: автореф. дис. на здобуття наук.ступеня д-ра мед. наук: 14.03.05 / Буковинська держ. мед. академ. – Одеса, 1996. – 36 с.
7. Кухарчук О.Л. Простагландини нирок та нефрологічна патологія / О.Л. Кухарчук // Простагландини. – Чернівці: Медінститут, 1997. – С. 38-42.
8. Магальяс В.М. Сучасні методики експериментальних та клінічних досліджень центральної науково-дослідної лабораторії Буковинської державної медичної академії / В.М. Магальяс, А.О. Міхеев, Ю.Є. Роговий [та ін.] – Чернівці: БДМА, 2001. – 42 с.
9. Петрова Л.Н. Действие простагландинов E_2 и D_2 на пресинаптические MNDA – рецепторы коры мозга крыс / Л.Н. Петрова, А.Б. Габрельян, И.В. Серков [и др.] // Бюл. эксперим. биол. и мед. – 2007. – № 9. – С. 271-273.
10. Cogan M.G. Angiotensin II: a powerful controller of sodium transport in the early proximal tubule / M.G. Cogan // Hypertension. – 1990. – V. 15, № 5. – P. 451-458.
11. Glodny B. The vasodepressor function of the kidney: Prostaglandin E_2 is not the principal vasodepressor lipid of the renal medulla / B. Glodny // Acta physiol. Scand. – 2006. – № 3. – P. 419-429.
12. Jucknevičius I. Effect of aldosterone on renal transforming growth factor – beta / I. Jucknevičius, Y. Segal, S. Kren [et al] // Am. J. Physiol. – 2004. – Vol. 286, № 6. – P. 1059-1062.
13. Wong P.S.K. The action of angiotensin II on the intracellular sodium content of suspensions of rat proximal tubules / P.S.K. Wong, E.J. Johns // J. Physiol. – 1996. – V. 497, № 1. – P. 219-227.

Слободян К.В.

Буковинский государственный медицинский университет

РОЛЬ ПРОСТАГЛАНДИНА E₂ В ВЫДЕЛЕНИИ ОСМОТИЧЕСКИ КОНЦЕНТРИРОВАННОЙ МОЧИ ПРИ УСЛОВИЯХ НАГРУЗКИ 3% РАСТВОРОМ НАТРИЯ ХЛОРИДА ИНТАКТНЫХ ПОЛОВОЗРЕЛЫХ КРЫС

Аннотация

В экспериментах на 40 белых нелинейных половозрелых крысах самцах найдены с помощью многофакторного регрессионного анализа достоверные взаимосвязи ($p < 0,05$) между содержанием простагландина E₂ в мозговом веществе сосочка почек и концентрацией осмотически активных веществ в моче, при условиях нагрузки 3% раствором натрия хлорида с наличием широкой основы диаграммы, что обусловлено максимальной мобилизацией адаптивных возможностей простагландина E₂ в указанных участках почек на выделение ионов натрия, как осмотично активного вещества ($1263 \pm 24,1$ мосм/кг), при нагрузке ионами натрия по отношению к режиму водного диуреза ($82,2 \pm 3,79$ мосм/кг), при котором имеет место узкая основа указанной диаграммы.

Ключевые слова: почки, водный диурез, нагрузка 3% раствором натрия хлорида, половозрелые крысы, простагландин E₂.

Slobodian K.V.

Bukovinian State Medical University

THE ROLE OF PROSTAGLANDIN E₂ IN EXCRETING OSMOTICALLY CONCENTRATED URINE UNDER CONDITIONS OF LOADING WITH 3% SODIUM CHLORIDE IN INTACT SEXUALLY MATURE RATS

Summary

In experiments on 40 nonline sexually mature male rats firm correlations ($p < 0,05$) between the content of prostaglandin E₂ in the medullary substance of the renal papilla and the concentration of urinary osmotically active substances have been revealed by means of a multicentric regression analysis under conditions of loading with a 3% sodium chloride, solution with the availability of a wide base of the diagram. The latter is due to a maximum mobilization of the adaptive possibilities of prostaglandin E₂ in the mentioned renal sites towards a secretion of renal sodium ions, as an osmotically active substance (1263 ± 24.1 mosm/kg) in case of sodium ion loading in relation to the regimen of water diuresis (82.2 ± 3.79 mosm/kg) during which there occurs a narrow base of the said diagram.

Keywords: kidneys, water diuresis, loading with 3% sodium chloride solution, sexually mature rats, prostaglandin E₂.

УДК 616-006.4+612.119+616.419

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ТАЛІДОМІДУ ПРИ ЛІКУВАННІ ХВОРИХ НА МІЄЛОДИСПЛАСТИЧНИЙ СИНДРОМ

Стародуб Г.С., Горяїнова Н.В., Перехрестенко Т.П.

Інститут гематології та трансфузіології
Національної академії медичних наук України

Зважаючи на те, що і на сьогодні не існує стандартного протоколу лікування різних форм МДС, який би зменшував трансфузійну залежність хворих та знижував ризик трансформації в ГМЛ, застосування талідоміду, враховуючи його імуномодулюючі та антиангіогенні властивості, є доцільним. Проведеним дослідженням встановлено, що загальна відповідь хворих на МДС РАНБ I складала 38,75%. Знижується трансфузійна залежність хворих – виживання без інфузій еритроцитарної маси від 3 до 12 міс., тромбоконтрату – від 2 до 4 міс., на фоні підтримуючої 50-100 мг/добу терапії талідомідом, що значно покращує якість життя пацієнтів.

Ключові слова: мієлодиспластичний синдром, рефрактерна анемія з надлишком бластів, талідомід, кістковий мозок, периферична кров.

Актуальність. Мієлодиспластичний синдром (МДС) являє собою сукупність гетерогенних гематологічних розладів, які характеризуються периферичними цитопеніями, що виникають внаслідок неефективного гемопоєзу [1, 2].

Незважаючи на різноманітні морфологічні, генетичні, біологічні та клінічні ознаки, всі форми МДС є результатом патології гемопоетичних стовбурових клітин клонового походження. Відомо, що здатність клітин-попередниць мієлоїдного походження утворювати домінуючий патологічний клон головним чином пов'язана з акумуляцією генетичних патологічних змін, включаючи значні хромосомні порушення, набуттям дефекту мікрооточення кісткового мозку (КМ), в тому числі зміненою адгезією стовбурових клітин, порушенням ангіогенезу та функції імунної системи, що з часом може зумовити виникнення злоякісного захворювання, зокрема і МДС [3, 4].

Лікування значної кількості пацієнтів з МДС залишається і на тепер паліативним, основною метою якого є покращення якості життя та зниження ймовірності швидкої трансформації в гостру лейкемію [1, 2, 4].

Зважаючи на те, що талідомід має імуномодулюючі та антиангіогенні властивості, беручи до уваги, що в патогенезі МДС значну роль відіграють порушення імунної функції, посиленій ангіогенез КМ, як встановлено в останні роки; а також дані про позитивний ефект талідоміду при лікуванні ММ, нами було проведено вивчення ефективності талідоміду при лікуванні хворих на МДС.

Матеріал та методи. В дослідження було включено 32 пацієнти з МДС РАНБ I-12 жінок та 20 чоловіків. Середня тривалість МДС до початку лікування талідомідом була 18 місяців (діапазон 4-36 місяців). Всі пацієнти дали письмову згоду на лікування талідомідом.

Середній вік пацієнтів був 65 років (медіана 55-78). Діагноз встановлювали за критеріями ФАБ класифікації (з урахуванням змін, внесених ВООЗ у 2004 та 2008 рр.) на підставі даних клінічного обстеження, результатів цитологічних, цитохімічних, цитогенетичних, гістологічних, імунологічних досліджень клітин периферичної крові (ПК) та кісткового мозку (КМ) і виключення існування інших захворювань, котрі можуть

демонструвати лейкемоїдну реакцію, подібну до змін у ПК та КМ при МДС.

Групу ризику встановлювали за Міжнародною прогностичною системою балів (IPSS) при МДС. Згідно критеріїв IPSS було 5 пацієнтів з низьким ризиком, 8 з проміжним I, 5 з проміжним II та 6 з високим ризиком. 15 пацієнтів з РАНБ та РАНБ I пройшли курси лікування із використанням 6МП, тіогуаніном без позитивного ефекту. 6 пацієнтів з низьким рівнем еритропоєтину в сироватці крові ($150 \pm 26,9$ МО/мл) пройшли курс еритропоєтину ($3 * 10\ 000$ МО на тиждень) без поліпшення показників гемоглобіну та еритроцитів. У всіх інших хворих з анемією спостерігався підвищений вміст еритропоєтину в сироватці крові, тому лікування еритропоєтином не застосовувалось, проводились трансфузії еритроцитної маси.

Талідомід призначався по 50 мг/день 1 раз увечері. При відсутності побічних реакцій доза препарату поступово підвищувалась до 100 мг/день кожного тижня. В якості дезагреганта призначався аспірин по 1 т. на добу. Талідомід відмінювався у випадку розвитку ознак периферичної невропатії.

Лікування в досліджуваній групі хворих призначалось після повного клініко-гематологічного обстеження, з урахуванням показників ПК та КМ і клінічних проявів.

Відповідь на терапію класифікувалися згідно критеріїв Міжнародної робочої групи (IWG-2000).

Повна ремісія констатувалась при рівні гемоглобіну 110 г/л, тромбоцитів $1000 * 10^9$ /л, гранулоцитів $1,5 * 10^9$ /л протягом 8 тижнів при стабільній дозі талідоміду та без дисплазії КМ. Часткова ремісія визначалась при рівні гемоглобіну, тромбоцитів і гранулоцитів та зі збереженням диспластичних змін у КМ. Гематологічне покращення або велика еритроїдна відповідь визначалась при підвищенні гемоглобіну більше, ніж на 20 г/л у хворих, Нв до лікування котрих був менше 110 г/л. Мала відповідь констатувалась при збільшенні Нв на 10-20 г/л.

Велика тромбоцитарна відповідь розглядалась при підвищенні тромбоцитів на $30,0 * 10^9$ /л та більше. Мала тромбоцитарна відповідь констатувалась при зростанні кількості тромбоцитів

більше, ніж на $10,0 \cdot 10^9$ /л, але менше, ніж на $30,0 \cdot 10^9$ /л. Велика нейтрофільна відповідь визначалась при підвищенні вмісту нейтрофілів на $0,5 \cdot 10^9$ /л або більше. Мала нейтрофільна відповідь констатувалась при абсолютному підвищенні вмісту нейтрофілів менше, ніж $0,5 \cdot 10^9$ /л. Стабілізація процесу реєструвалась як при відсутності ознак гематологічного покращення, так і прогресування патологічного процесу протягом не менше 2 місяців.

Крім того враховувались зміни кількості бластних клітин у КМ.

Таблиця 1
Відповіді на терапію талідомідом хворих на МДС в залежності від підтипів ФАБ класифікації

Підтипи МДС (n=24)	Часткова ремісія	Велика відповідь	Мала відповідь	Стабілізація процесу	Прогресування захворювання
РАНБ (15)	3 (20%)	3 (20%)	2 (13,3%)	4 (26,6%)	3 (20%)
РАНБ I (9)	2 (22,2%)	1 (11%)		3 (33,3%)	3 (33,3%)

Таблиця 2
Відповіді на терапію талідомідом хворих на МДС згідно до підгруп за IPSS

Підгрупа IPSS (n=24)	Часткова ремісія	Велика відповідь	Мала відповідь	Стабілізація процесу	Прогресування процесу
Низький = 4		1	1	1	1
Проміжний I = 6	1	1		2	1
Проміжний II = 8	2	2	1	2	2
Високий = 6	1	1		2	2

Результати власних досліджень. Проведена оцінка ефективності лікування талідомідом 24 хворих із 32 пацієнтів, що увійшли в досліджувану групу. Результати 8 пацієнтів не підлягали аналізу із різних причин. Двоє хворих із діагнозом МДС РАНБ I припинили лікування талідомідом через 3 тижні внаслідок виникнення непереборної слабкості, проте ознак прогресування захворювання у них не спостерігалось.

У 3-ох хворих з діагнозом РАНБ після 4 тижнів лікування талідомідом спостерігалось свербіння шкіри та висипка. Один хворий помер за 3 тижні від початку прийому талідоміду внаслідок гострої серцевої недостатності. 2

Двоє пацієнтів припинили лікування талідомідом за 4-5 тижнів через фінансову неспроможність. Прогресування у всіх цих пацієнтів на момент припинення прийому талідоміду не спостерігалось.

Загальна відповідь на терапію талідомідом отримана у 11 (45,89%) хворих досліджуваної групи з діагнозом РАНБ I.

Відповідно до підтипів МДС за ФАБ класифікацією, 15 пацієнтів було з діагнозом РАНБ та 9 хворих з РАНБ I (табл. 1). Встановлено, що в групі хворих з РАНБ I отримано у 3 (12,5%)

хворих часткову гематологічну ремісію, з підвищенням гемоглобіну до $112 \pm 2,3$ г/л, еритроцитів до $3,8 \pm 0,6 \cdot 10^{12}$ /л, тромбоцитів до $105,4 \pm 10,2 \cdot 10^9$ /л, лейкоцитів до $1,8 \pm 0,6 \cdot 10^9$ /л. Кількість бластів у КМ знизилась до $6,0 \pm 1,5\%$, порівняно з $8,5 \pm 0,5\%$ до лікування, проте зберегались дизмієлопоез, дизеритропоез та патологія мегакаріоцитарного паростка. Пацієнти перестали бути трансфузійно залежними протягом 4-10 місяців спостереження.

Гематологічне покращення – велика відповідь (еритроїдна та тромбоцитарна) була констатована у 5 (20,8%) хворих групи РАНБ I після 8 тижнів лікування талідомідом по 100 мг/добу. Рівень гемоглобіну підвищився більше, ніж на 2 г/л і становив 98-100 г/л, вміст еритроцитів дорівнював $3,6 \cdot 10^{12} \pm 800$ /л, тромбоцитів $99 \cdot 10^9 \pm 12\ 000$ /мкл, лейкоцитів 1800 ± 200 /мкл.

Пацієнти були трансфузійно незалежними від 3 до 12 місяців.

Вміст бластних клітин у КМ утримувався на рівні 6-7%.

Незалежність від інфузії тромбоцитів зберігалась від 8 до 16 тижнів.

У 5 хворих (20,8%) з діагнозом МДС РАНБ I отримано малу гематологічну відповідь зі значним зниженням трансфузійної залежності. Вміст гемоглобіну на рівні 86-94 г/дл утримувався протягом 17-19 тижнів, кількість тромбоцитів $> 72\ 000 - 84\ 000$ /мкл без геморагічного синдрому фіксувалась протягом 9-14 тижнів, тобто необхідність у трансфузіях еритроцитів і тромбоцитів зменшувалась майже на 50% на фоні прийому талідоміду по 100 мг/день.

У 11 хворих з РАНБ I (45,8%) спостерігалась стабілізація або прогресування патологічного процесу.

Слід зазначити, що дозу талідоміду від 50 до 100 мг на добу хворі з РАНБ I переносили задовільно. Небажані явища в окремих хворих були слабкими або помірними (1 та 2 ступеня, відповідно до загальних критеріїв токсичності).

У 4 (16,6%) пацієнтів спостерігалась слабкість, у 2 пацієнтів (8,3%) розвинулась слабка периферична невротія, яка зникла після зниження дози талідоміду.

Прогресування захворювання спостерігалось у хворих всіх груп ризику, причому у 2 хворих групи високого ризику прогресування захворювання завершилось розвитком МДС РАНБ II.

Отже, зважаючи на те, що і на сьогодні не існує стандартного протоколу лікування різних форм МДС, який би зменшував трансфузійну залежність хворих та знижував ризик трансформації в ГМЛ, застосування талідоміду, враховуючи його імуномодулюючі та антиангіогенні властивості, є доцільним.

Проведеним дослідженням встановлено, що загальна відповідь хворих на МДС РАНБ I складала 38,75%. Знижується трансфузійна залежність хворих – виживання без інфузій еритроцитарної маси від 3 до 12 міс., тромбоконцентрату – від 2 до 4 міс., на фоні підтримуючої 50-100 мг/добу терапії талідомідом, що значно покращує якість життя пацієнтів.

Список літератури:

1. Гайдукова С.М. Гематологія і трансфузіологія / Виговська Я.І., Третяк Н.М. / К.: ВПЦ «Три крапки». Київ. 2001. – 732 с.
2. Tefferi A. Myelodysplastic syndromes / Vardiman JW / N Engl J Med 361: 1872-1885, 2009.
3. Boehrer S. Pathogenesis and targets in Myelodysplastic syndromes Hematology (EHA Educ. Program), (2008), pp. 76-82.
4. Warlick E.D. Myelodysplastic syndromes: the role of the immune system in pathogenesis Br. J. Hematologica, (2012) Vol. 91, pp. 425-430.
5. Passweg J.R. Immunosuppressive therapy for patients with myelodysplastic syndrome: a prospective randomized multicenter phase III trial comparing antithymocyte globulin plus cyclosporine with best supportive care-SAKK / Giagounidis A.A., Simcock M., et al. 33/99 / J Clin Oncol (2011) 29:303-309.
6. Raza A. Thalidomide produces transfusion independence in long-standing refractory anemias of patients with myelodysplastic syndromes / Meyer P., Dutt D. et al. / (2001) Blood 98:958-965.

Стародуб Г.С., Гряинова Н.В., Перехрестенко Т.П.

Институт гематологии и трансфузиологии
Национальной академии медицинских наук Украины

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ТАЛИДОМИДА ПРИ ЛЕЧЕНИИ БОЛЬНЫХ МИЕЛОДИСПЛАСТИЧЕСКИМ СИНДРОМОМ

Аннотация

Несмотря на то, что сегодня не существует стандартного протокола лечения различных форм МДС, который бы уменьшал трансфузионную зависимость больных и снижал риск трансформации в ОМЛ, применение талидомида, учитывая его иммуномодулирующие и антиангиогенные свойства, целесообразно. Проведенным исследованием установлено, что общий ответ больных МДС РАИБ I составляла 38,75%. Снижается трансфузионная зависимость больных – выживание без инъекций эритроцитарной массы от 3 до 12 мес., тромбоконцентрата – от 2 до 4 мес. на фоне поддерживающей 50-100 мг/сут. терапии талидомидом, что значительно улучшает качество жизни пациентов.

Ключевые слова: миелодиспластический синдром, рефрактерная анемия с избытком бластов, талидомид, костный мозг, периферическая кровь.

Starodub G.S., Goryainova N.V., Perehrestenko T.P.

Institute of Hematology and Transfusion
National Academy of Medical Sciences of Ukraine

EFFICIENCY OF THE THALIDOMIDE IN TREATING PATIENCE WITH MYELODYSPLASTIC SYNDROME

Summary

Considering the fact, that standard protocol for treating of various MDS forms, which would decrease transfusion dependency of patients and reduce risk of transformation into AML does not exist even today; use of thalidomide is appropriate given its immunomodulatory and antiangiogenic properties. Our research states, that the overall response of patients with MDS RAEB I was 38,75%. Transfusion dependency is decreasing: survival of patients without infusions of packed red blood cells from 3 to 12 months and without infusions of platelet from 2 to 4 months. This is possible due to maintaining thalidomide therapy of 50-100 mg daily, what significantly improves the patient's life quality.

Keywords: myelodysplastic syndrome, refractory anemia with blasts excess, thalidomide, bone marrow, peripheral blood.

УДК 616-001.2-005-018.5-092.9

ВПЛИВ ЕЛЕКТРОМАГНІТНОГО ВИПРОМІНЮВАННЯ ДІАПАЗОНУ 895-905 МГЦ РІЗНОЇ ТРИВАЛОСТІ НА КЛІТИННИЙ СКЛАД ПЕРИФЕРИЧНОЇ КРОВІ 3-МІСЯЧНИХ ЩУРІВ

Шутова Н.А., Сулхдост І.О., Шутова І.В.

Харківський національний медичний університет

В роботі досліджено вплив короткотривалого (30 хвилин/доба) та довготривалого (2 години/доба) ЕМВ діапазону 895-905 МГц на реакції периферичної крові 3-х місячних щурів, вік яких відповідає підлітковому віку людини. Встановлено, що ЕМВ дослідженого діапазону негативно впливає на кількісний і якісний склад периферичної крові щурів: про що свідчить розвиток еритропенії та лейкопенії в обох групах тварин. Показано, що виразність цих реакцій залежать від тривалості впливу ЕМВ.

Ключові слова: електромагнітне випромінювання, реакції периферичної крові.

Постановка проблеми. Патогенний вплив факторів зовнішнього середовища на організм людини – актуальна проблема сьогодення. В 70% випадків екзогенні чинники є причиною виникнення захворювань у людини. На сьогодні достатньо чітко виявлені механізми патологічного впливу на організм термічних, баричних, хімічних, біологічних, променевих та ін. патогенних факторів. Однак, за останні десятиріччя в результаті технічного прогресу поява великої кількості приладів, що генерують електромагнітне випромінювання (ЕМВ) різного діапазону стало причиною підвищення електромагнітного фону навколишнього середовища, яке не може не впливати на здоров'я людини [1-2]. Так, експериментальні дані як вітчизняних, так і закордонних дослідників свідчать, що електромагнітна енергія, може як позитивно так і негативно впливати на біологічні об'єкти [3-5]. Велика розбіжність показників про ефекти впливу ЕМВ на організм людини, відсутність чітко описаних, загально визнаних та коректних, з наукової точки зору, механізмів, які б розкривали сутність цієї дії, в свою чергу, підкреслюють актуальність даної проблеми, та необхідність більш детальних підходів до її вивчення [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні найбільш розповсюдженим приладом, що випромінює електромагнітну енергію – є система мобільного зв'язку. За останні десятиріччя мобільні телефони (МТ) активно та широко увійшли у наш побут. Існує чимало даних, що переконливо свідчать про підвищену чутливість до дії МТ нервової, серцево-судинної, ендокринної, імунної та ін. систем [4, 7-8]. Зважаючи на майже тотальний охоплення молоді (в тому числі і школярів) мобільним зв'язком, дослідження впливу ЕМВ саме на них має дуже велике значення для з'ясування ризику виникнення захворювань в їх подальшому житті.

Як відомо, кров – це внутрішнє середовище організму, необхідне для здійснення гуморального зв'язку між органами, основних фізіологічних функцій (кровообігу, дихання, обміну речовин, секретії і екскреції, захисної функції). Тому, від якісного і кількісного складу крові в значній мірі залежить функціональний стан організму в цілому [9, 10]. В літературі є дані про вплив ЕМВ на систему крові, проте вони отримані переважно, при дослідженні *in vitro* [11], або на периферичну кров

дорослої людини, що в силу професійної діяльності постійно знаходиться під впливом ЕМВ [12, 13]. Разом з тим, де які автори підкреслюють особливу дію ЕМВ на організм, що розвивається [14].

Враховуючи вищевказане, вивчення впливу ЕМВ діапазону 895-905 МГц (діапазон ЕМВ більшості МТ) на функціональний стан різних органів і систем, в тому числі і системи крові є перспективним напрямком сучасної медицини для розробки заходів профілактики ушкодження організму.

Мета статті: з'ясування змін кількісного клітинного складу периферичної крові у щурів різного віку на тлі короткотривалого та довготривалого впливу ЕМВ в діапазоні 895-905 МГц.

Матеріали та методи. Дослідження виконані на 18 білих нелінійних щурах-самцях лінії Wistar масою 100-120 г, розведених у віварії ХНМУ, віком 3 місяці. Розподіл тварин на групи здійснено у відповідності із задачами дослідження: перша група – щури, яких опромінювали ЕМВ 30 хвилин (короткотривалий термін опромінювання); друга група – щури, яких опромінювали 2 години (довготривалий термін опромінювання), третя група – контроль (інтактні тварини).

Виведення тварин із експерименту проводили під анестезією, методом декапітації, що відповідає національним «Загальним етичним принципам досліджень на тваринах» (Україна, 2001 р.), які узгоджені з положенням «Європейської конвенції про захист хребетних тварин, які використовуються для експериментальних та інших наукових цілей» (Страсбург, 1986 р.), а також Уставом Української асоціації з біоетики та нормами GLP (1992 р.), типовими положеннями з питань етики МОЗ України (2006 р.) [15].

Модель впливу ЕМВ на організм відтворювали за допомогою апарату «ЕМІБІО-1.1» (Україна), який призначено для проведення досліджень впливу ЕМВ діапазону і формату модуляції, близького до стандарту мобільного зв'язку GSM 900 на біологічні об'єкти в лабораторних умовах. Діапазон ЕМВ в експерименті дорівнював 895-905 МГц. Вік тварин для експериментального дослідження був визначений, виходячи із таблиці періодизації віку тварин до віку людини [16]. Тривалість експерименту – 2 місяці, добову дозу ЕМВ розраховано дослідним шляхом.

Еритроцитарну та лейкоцитарну реакції периферичної крові було описано на підставі ви-

значення загальної кількості еритроцитів (ЗКЕ), загальної кількості лейкоцитів (ЗКЛ) та опису лейкоцитарної формули [17].

Статистичне оброблення результатів дослідження проводили з використанням t-критерію Ст'юдента за допомогою методів варіаційної статистики (програми «БІОСТАТ»). Оцінювання вірогідності отриманих результатів здійснювали на рівні значення не менше ніж 95% ($p \leq 0,05$) [18].

Виклад основного матеріалу. Для визначення ефектів впливу ЕМВ на реакції периферичної крові щурів досліджували зміни клітинного складу периферичної крові на тлі короткотривалого та довготривалого впливу ЕМВ.

Встановлено, що дія ЕМВ мала негативний вплив на еритроцити щурів. Так, при дії ЕМВ кількість еритроцитів відносно контролю було зменшено в 1,2 рази у I-ій групі та в 1,1 рази у II-ій групі тварин (табл. 1).

Таблиця 1

Показники периферичної крові щурів 3-х місячного віку на тлі короткотривалого та довготривалого впливу ЕМВ, n=6

		I група	II група	III група
ЗКЕ ($\times 10^{12}/л$)		4,08 $\pm$ 0,21***	3,21 $\pm$ 0,8*** $p_1 > 0,05$	6,45 $\pm$ 0,44
ЗКЛ ($\times 10^9/л$)		4,39 $\pm$ 0,04	1,99 $\pm$ 0,18*** $p_1 > 0,001$	5,58 $\pm$ 0,70
Нейтрофіли	Палочкоядерні	0,15 $\pm$ 0,09	0,04 $\pm$ 0,16 $p_1 > 0,05$	0,07 $\pm$ 0,02
	Сегментоядерні	1,72 $\pm$ 1,32	0,8 $\pm$ 0,19 $p_1 > 0,05$	1,6 $\pm$ 0,14
Еозинофіли		0,1 $\pm$ 0,21	0,03 $\pm$ 0,06 $p_1 > 0,05$	0,26 $\pm$ 0,08
Моноцити		0,07 $\pm$ 0,36	0,04 $\pm$ 0,12 $p_1 > 0,05$	0,2 $\pm$ 0,04
Лімфоцити		2,35 $\pm$ 2,98	1,08 $\pm$ 0,22** $p_1 > 0,05$	3,45 $\pm$ 0,56

Примітки: 1) * – $p < 0,05$, ** – $p < 0,01$, *** – $p < 0,001$ у порівнянні з контролем; 2) p_1 – достовірність різниці між групами I і II

ЗКЛ при короткотривалій дії ЕМВ було зменшено відносно контролю в 1,2. При довготривалому опроміюванні ЗКЛ була нижче за природні значення більш ніж в 2 рази. Відмічено, що лейкопенія, яка виникає після опроміювання тварин, в обох термінах відбувалась за рахунок зниження, насамперед, лімфоцитів – в 1,4 рази при короткотривалому, та в 3 рази при довготривалому опроміюванні; еозинофілів – в 2,6 та 3,3 рази, та моноцитів – в 2,8 та в 5 разів відповідно. Кількість нейтрофілів, навпаки, при короткотривалій дії ЕМВ мала тенденцію до збільшення: так, кількість паличкоядерних нейтрофілів була вищою більше ніж в 2 рази, сегментоядерних нейтрофілів – в 1,07 рази відносно контролю. Однак, при довготривалій дії ЕМВ нейтрофільна реакція знов змінюється у бік зменшення як паличко- так і сегментоядерних нейтрофілів практично в 2 рази в обох термінах.

Загальна картина крові у 3-х місячних щурів, що спостерігається після короткотривалого та довготривалого опроміювання ЕМВ характеризується еритропенією і лейкопенією. Встановлено, що прояви реакцій периферичної крові залежать від часу впливу, оскільки тенденція до зсуву кількості клітин крові у бік зменшення є більш виразним на тлі довготривалого опроміювання, ніж при короткотривалій дії ЕМВ.

В мазках крові тварин, які перебували під впливом ЕМВ, зустрічалися дегенеративні форми еритроцитів: поліхроматофіли, гіпохромні еритроцити, пойкилоцити. Це, можливо зумовлено негативною, шкідливою дією ЕМВ на мембрани еритроцитів. Відомо, що при впливі ЕМВ на мембрану еритроцитів *in vitro* спостерігається підвищення її проникності, що в свою чергу сприяє підвищеному гемолізу еритроцитів [11]. Можливо, цей патогенетичний механізм зрушення еритроцитів та лейкоцитів пояснює зниження їх кількості у наших дослідженнях, підтверджуючи це в експерименті *in vivo*.

Отримані результати свідчать, про те, що при короткотривалому впливі ЕМВ посилюється акумуляція нейтрофілів: з одного боку їх підвищення в периферичній крові може бути зумовлено перерозподілом їх у периферичному руслі під впливом ЕМВ, з іншого боку, можна припустити, що збільшена кількість нейтрофілів – це відповідна реакція всієї системи крові на властивість ЕМВ підвищувати проникність біологічних мембран та судинних стінок, що, сприяє порушенню бар'єрної функції організму та зниженню імунітету. Підвищене зрушення нейтрофілів у периферичній крові, в свою чергу, може сприяти активації лейкопоезу, та посилювати вихід лейкоцитів із червоного кісткового мозку (ЧКМ) у периферичну кров. Загальна картина крові при короткотривалому терміні опромінення характеризується еритропенією та нейтрофільним лейкоцитозом, при довготривалому опроміненні зменшенням як еритроцитів так і лейкоцитів, що свідчить про прямопропорційну залежність функціональної активності системи крові від впливу патогенного чинника – ЕМВ.

Висновки і пропозиції. 1. ЕМВ діапазону МТ як при короткотривалому так і при довготривалому опроміюванні має негативний вплив на реакції периферичної крові 3-х місячних щурів обох груп: порушує її клітинний склад, сприяє утворенню дегенеративних форм.

Зміни клітинного складу периферичної крові 3-х місячних щурів, що відбуваються на тлі впливу ЕМВ діапазону мобільного телефону, мають фазний характер і залежать від терміну впливу

Виявлена прямо пропорційна залежність ступеню зрушення реакцій периферичної крові від терміну впливу ЕМВ діапазону мобільного телефону на біологічні об'єкти: термін 2 год/доб більше пригнічує еритроцитарну та лейкоцитарну реакції периферичної крові дослідних тварин тварин, у порівнянні із короткотривалою дією (30 хв/доб).

Список літератури:

1. Баранский П.И., Гайдар А.В., Чижевский А.Л. Проблемы взаимодействия магнитных полей с объектами живой природы / П.И. Баранский, А.В. Гайдар, А.Л. Чижевский // Вестн. Калуж. ун-та. – 2007. – № 3. – С. 37-41.
2. Агаджанян Н.А., Макарова И.И. Магнитное поле Земли и организм человека / Н.А. Агаджанян, И.И. Макарова // Экология человека. – 2005. – № 9. – С. 3-9.
3. Удалова Д.А., Арбузов В.В. Магнитные поля – угроза здоровью / Д.А. Удалова, В.В. Арбузов // Мед. экология: V междунар. науч.-практ. конф.: Сб. ст. – Пенза: Приволж. Дом знаний, 2006.
4. Blackman C.F. Biological effects of electromagnetic waves / C.F. Blackman, M.C. Surles, S.C. Benane // J. Microw Power. – 1976. – V. 14 (3). – P. 275-280.
5. Васильева Л.К., Горский А.Н. Электротехнические аспекты влияния низкочастотных электромагнитных полей на человека / Л.К. Васильева, А.Н. Горский // Вестн. МАНЭБ. – 2000. – № 4 (28). – С. 31-35.
6. Бинги В.Н., Савин А.В. Физические проблемы действия слабых магнитных полей на биологические системы / В.Н. Бинги, А.В. Савин // УФН, 2003. – Т. 173. – № 3. – С. 265-300.
7. Capri M., Scarcella E., Bianchi E., Fumelli C., Mesirca P. et al. «1800MHz radiofrequency (mobile phones, different Global System for Mobile communication modulations) does not affect apoptosis and heat shock protein 70 level in peripheral blood mononuclear cells from young and old donors» / Capri M., Scarcella E., Bianchi E., et al. // Int. J. Radiat. Biol. 2004. – V. 80 (6). – P. 389-397.
8. Balci M., Devrim E., Durak I. «Effects of Mobile Phones on Oxidant/Antioxidant Balance in Cornea and Lens of Rats» / Balci M., Devrim E., Durak I. // Current Eye Research. – 2007. – V. 32. – P. 21-25.
9. Николаева О.В., Шевченко А.Н., Шутова Н.А. Патологическая физиология системы крови: учеб. пособие для иностранных студентов / О.В. Николаева, А.Н. Шевченко, Н.А. Шутова и др. – Х. «Цифровая типография № 1», 2012. – 152 с.
10. Запорожан В.М., Напханюк В.К., Горянова Н.О. Морфологія клітин крові лабораторних тварин і людини: Атлас / В.М. Запорожан, В.К. Напханюк, Н.О. Горянова – Одеса: Одес. Держ. мед. ун-т, 2002. – 118 с.
11. Ещенко В.Е. Влияние низкоинтенсивного лазерного излучения на состояние гликокаликса эритроцитов кролика / В.Е. Ещенко, О.В. Ещенко // Применение лазеров в медицине и биологии: Матер. XXXIX Международн. Научно-практ. конф., Харьков, 22-24 мая, 2013 г. / ХНУ им. В.Н. Каразина. – Х. 2013. – С. 103-104.
12. Рибалко С.Ю. Фізіологічні реакції еритроцитів людини на дію низько інтенсивного електромагнітного випромінювання надзвичайно високої частоти / С.Ю. Рибалко / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата біологічних наук. – Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімферополь – 2003.
13. Кривенцов М.А., Бессалова Е.Ю. и др. Количественные изменения периферической крови крыс после облучения / М.А. Кривенцов, Е.Ю. Бессалова, Н.В. Девятова та ін. // «Біологічні дослідження – 2014»: Збір. наук. праць V Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених і студентів. – Київ. 2014. – С. 343-346.
14. Хорсева Н.И. Экологическое значение естественных электромагнитных полей в период внутриутробного развития человека: автореф. дис. канд. биол. наук / Ин-т биохим. физики РАН. – М.: Медицина, 2004. – 20 с.
15. Западнюк И.П., Западнюк В.И. и др. Лабораторные животные. Разведение, содержание, использование в эксперименте / И.П. Западнюк, В.И. Западнюк, Е.А. Захария, Б.В. Западнюк – Киев, 1983. – 54 с.
16. Поврознюк В.В., Гопкалова И.В., Григорьева Н.В. Інтегральна оцінка репродуктивної функції самців лабораторних гризунів: метод. реком. / В.В. Поврознюк, И.В. Гопкалова, Н.В. Григорьева // Пробл. старения и долголетия – К. – 2011. – Т. 20. – № 4. – С. 393-397.
17. Лабораторные методы исследования в клинике. Справочник (под ред. В.В. Меньшикова). – М.: Медицина, 1987. – 368 с.
18. Медик В.А., Токмачев М.С., Фишман Б.Б. Статистика в медицине и биологии (руководство в 2-х томах) / В.А. Медик, М.С. Токмачев, Б.Б. Фишман – М.: Медицина. – 2001. – 764 с.
19. Li S.H., Chow K.C. Magnetic field exposure induces DNA degradation / Li S.H., Chow K.C. // Biochem Biophys Res Commun. – 2001. – V. 280 (5). – P. 1385-1388.

Шутова Н.А., Сулхдост И.А., Шутова И.В.

Харьковский национальный медицинский университет

ВЛИЯНИЕ ЭМИ ДИАПАЗОНА 895-905 МГЦ РАЗНОЙ ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТИ НА КЛЕТОЧНЫЙ СОСТАВ ПЕРИФЕРИЧЕСКОЙ КРОВИ 3-Х МЕСЯЧНЫХ КРЫС

Аннотация

В работе исследовано влияние кратковременного (30 минут/сутки) и длительного (2 часа/сутки) ЭМИ диапазона 895-905 МГц на реакции периферической крови 3-х месячных крыс, где возраст животных соответствует подростковому возрасту человека. Установлено, что ЭМИ исследованного диапазона негативно влияет на количественный и качественный состав периферической крови крыс: о чем свидетельствует развитие эритропении и лейкопении в обеих группах животных. Показано, что выраженность этих реакций зависят от длительности воздействия ЭМИ.

Ключевые слова: электромагнитное излучение, реакции периферической крови.

Shutova N.A, Sulhdost I.A, Shutova I.V.

Kharkiv National Medical University

**ELECTROMAGNETIC RADIATION RANGE 895-905 MHZ
VARYING DURATION AT THE CELLULAR COMPOSITION
OF PERIPHERAL BLOOD 3-MONTH OLD RATS**

Summary

In the work was studied the effect of short-term and long-term electromagnetic fields in the range of 895-905 MHz on reactions of peripheral blood of three-month rats. The age of animals fits to the 14 years old age of humans according to the table of periodization animal's age to the human's age. It was found that the electromagnetic fields in this range can negative affect on a quantitative and qualitative composition of peripheral blood of rats: this is evidenced by the development of erythropenia and leukopenia in both experimental groups. It was also shown that the severity of these reactions depends on the time of electromagnetic fields effect on the organism.

Keywords: electromagnetic fields, reactions of the blood.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.922.8:616.891.6

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ТРИВОЖНОСТІ СТУДЕНТІВ

Білоус Р.М., Кармазіна Я.О.

Кременчуцький національний університет
імені Михайла Остроградського

У статті надано аналіз проблеми феномену соціальної тривожності; виокремлено три основних компоненти соціальної тривожності: когнітивний (наявність ірраціональних установок), емоційний (реакція на подію як загрозової для особистості), поведінковий (уникнення соціально небажаних ситуацій); встановлено особливості її прояву серед молоді; представлено результати відповідного дослідження.

Ключові слова: страх, тривога, тривожність, тривожний ряд, тривожні стани, соціальна тривожність студентів.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство вимагає від особистості активної участі в соціальній сфері та взаємодії з іншими людьми, що загострює проблему соціальної тривожності серед студентів, комунікативні вміння та навички яких є визначальними для адаптаційних механізмів у подальшій життєдіяльності. Тривале переживання соціальної тривоги, невміння поводитися в стресових ситуаціях зумовлює невротичність особистості, як властивості, впливаючи на психічний розвиток у молодому віці, призводячи до негативних наслідків у поведінці. Високий рівень соціальної тривожності несприятливо позначається на якості життя молоді людини, збільшуючи ризик самотності, розлучення, суїциду, коморбідних психічних розладів, залежності від психоактивних речовин, сексуальних дисфункцій, зниження кількості соціальних зв'язків і соціальної підтримки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На вивчення проблематики тривоги та тривожності вплинули: класична теорія емоцій (Ч. Дарвін, У. Джемс, У. Мак-Дауголл), теорії наущіння (Дж. Доллард, О. Маурер, Г. Мандлер, В. Хартуп), біхевіоризм (Е. Торндайк, Дж. Уотсон), психоаналіз та неопсихоаналіз (А. Адлер, О. Ранк, К. Хорні, А. Фрейд, З. Фрейд, К. Юнг), екзистенціалізм (С. Мадді, Р. Мей, Ж. Сартр, П. Тилліх, М. Хайдеггер, К. Ясперс), гуманістичний напрямок (К. Роджерс), трансперсональна психологія (С. Гроф), аналіз явища аутомортальної тривожності (Т. Гаврилова), танатичної тривожності в період дорослішання (В. Кучерявець), співвідношення захисних механізмів особистості та тривожності (В. Нестеренко).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри існування значної кількості наукових праць по дослідженню цього феномену, всі вони носять розрізнений характер, тому постає необхідність розробки цілісного образу поняття соціальної тривожності та пошуку шляхів її зниження. Людина завжди прагне гармонічного перебування у суспільстві, проте перешкодою в створенні власного соціального середовища може бути високий рівень соціальної тривожності, що актуалізує заявлену тему дослідження.

Метою статті є теоретичний аналіз психологічної літератури з проблеми проявів феномену тривожності; виокремлення складових соціальної тривожності; умов і чинників, що впливають на рівень тривожності, та особливості її прояву.

Виклад основного матеріалу. Поняття страху та тривоги розрізняють, вважаючи страх реакцією на конкретну небезпеку, а тривожність – на невідому. З. Фрейд визначив, що тривога дає можливість особистості реагувати на загрозову ситуацію адаптивним способом. К. Хорні назвала причиною виникнення тривоги внутрішній конфлікт людини, незадоволення її потреб. Г. Салліван розглядає порушення у міжособистісних відносинах як умову виникнення тривожності. Е. Фромм вважав, що відокремленість людини від природи зумовлює почуття тривоги. О. Черникова говорить про тривогу як про «страх очікування», О. Кондаш – про страх перед випробуванням. Ф. Перлз визначає тривогу як розрив між «тепер» і «пізніше» або як «страх перед аудиторією». При цьому тривожність розглядається як схильність людини до переживання стану тривоги; попередження про небезпеку, адаптаційний механізм. Ф. Березін вводить поняття тривожного ряду: відчуття внутрішньої напруженості; невизначеної загрози; тривоги; страху; наростання інтенсивності тривоги; дезорганізація поведінки.

В психологічній літературі тривожність представлена як обумовлена дією стресового чинника особистісна диспозиція (А. Кондаш, Ю. Ханін, П. Якобсон), наслідок незадоволення соціальних потреб (Н. Імедадзе, В. Лазарус, К. Хорні, К. Шафранська), функція уникнення потенційно небезпечної ситуації для особистості (В. Астапов, О. Захаров, В. Симонов), переживання невизначеності та безпорадності, що є сигналом очікуваної небезпеки (З. Фрейд), необхідна складова людського існування (Р. Мей), вісцеральні реакції у відповідь на загрозу (В. Джеймс), поєднання домінуючої емоції страху з іншими переживаннями: стражданням, гнівом, провинною, соромом та інтересом (К. Ізард), емоційна реакція на основі умовного рефлексу уникнення загрози (О. Маурер) [4, с. 83].

Серед основних груп чинників виникнення і розвитку тривожності є: порушення відносин

дітей з батьками, міжособистісних стосунків (Г. Саллівен, К. Хорні), негативний шкільний досвід (Є. Новікова, Б. Філіпс), особливості внутрішньоутробного розвитку (О. Захаров), внутрішній конфлікт (В. Столін, В. Мясіщев, К. Роджерс), перинатальні порушення (С. Гроф), психофізіологічні порушення (В. Астапов, К. Броннер), невідповідність самооцінки та рівня домагань (Л. Бороздіна, К. Сидоров), недостатність адаптивних можливостей для пристосування (Ж. Піаже, П. Фресс) [5, с. 112].

Тривожність позитивно та негативно впливає на людину. До позитивних функцій тривожності відносять активізуючу дію захисних механізмів психіки, можливість передбачити наслідки власної діяльності. Надмірна тривожність перешкоджає формуванню адаптивної поведінки (В. Березін, В. Карандашев), призводячи до виникнення неврозів і психосоматичних розладів (Л. Панін, В. Ананьєв, Ю. Олександровський), гальмування особистісного розвитку (Ю. Антонян, В. Астапов, М. Левітов) [7, с. 89].

Тривожність, пов'язана із взаємодією людини з іншими, є соціальною; це індивідуально психологічна особливість, яка показує схильність людини до частих і інтенсивних переживань тривоги, виникаючої в ситуації соціальної взаємодії: спілкування і міжособистісної взаємодії, а також при діяльності в присутності інших людей. Людина з високою соціальною тривожністю більше стурбована відповідністю стандартам оточуючих, ніж своїм власним, відчуваючи тривогу в соціальних ситуаціях, пов'язану з переконанням, що вироблене враження недостатнє для досягнення поставленої певної ролі.

Причини виникнення соціальної тривожності розглядають у біхевіоральному, еволюційному, когнітивному напрямках. У ранніх біхевіоральних уявленнях підкреслювалася роль відсутності адекватних соціальних навичок у формуванні соціальної тривожності. Поведінковою моделлю соціальної тривожності є модель схильності, згідно з якою людина має вироблену в ході еволюції predisпозицію до навчання реакції страху по відношенню до тих об'єктів, які викликали страх у їхніх предків. Еволюційний підхід пояснював форми людської поведінки з точки зору адаптації до навколишнього середовища. П. Гільберт, на основі аналізу різних форм групового життя і їх зв'язку з репродуктивним успіхом, вперше застосував положення еволюційного підходу щодо соціальної тривожності: люди конкурують всередині групи за ресурси і партнерів. Пізніше, в когнітивних теоріях центральна роль відводиться спотворенням когнітивних схем і способів мислення (R. Rapee) [6, с. 168].

Теорія Д. Кларка й А. Веллса ідентифікує три фактори, підтримуючі соціальну тривожність в дії: модель мислення, захисну поведінку, надмірну зосередженість на собі [1, с. 92]. Першим рівнем є пускова ситуація, яка активує негативні індивідуальні переконання і припущення (другий рівень моделі). Такі зразки мислення є центральними для всього процесу переживання почуття соціальної тривожності, призводячи до надмірної зосередженості на собі (третій рівень моделі), провокуючи виникнення уявних власних образів, начебто властивих оточуючим. Далі людина

використовує захисну поведінку, яка допомагає уникнути прояви симптомів тривожності. Люди з високою соціальною тривожністю занижують власні соціальні здібності, мають низький рівень самооцінки, негативні думки про свою некомпетентність, очікують негативну оцінку оточуючих (Franklin, Perry, Halford, Rapee).

Дослідження J. Beck вперше описали особливості взаємин соціально тривожних людей, які невпевнені в собі, стримані у вираженні емоцій, зорієнтовані на уникнення конфліктних ситуацій, залежні, відчувають страх відторгнення і неприйняття, що пов'язується з депресивними симптомами та переживанням хронічного повсякденного стресу. Високий рівень соціальної тривоги провокує невпевненість у собі, залежність від інших і нездатність відстоювати свої бажання, викликаючи хронічний дистрес у взаєминах з людьми [2, с. 122].

Аналізуючи вище наведений теоретичний матеріал, можна виділити три основних компоненти соціальної тривожності: когнітивний (наявність ірраціональних установок), емоційний (реакція на подію як загрозливу для особистості), поведінковий (уникнення соціально небажаних ситуацій).

Досить поширеною є проблема соціальної тривожності студентів. Студентському віку притаманна кризова насиченість, це період інтенсивної соціалізації людини, розвитку вищих психічних функцій, становлення всієї інтелектуальної системи й особистості в цілому [9, с. 167]. Однак не кожен студент може повністю реалізувати потенційні можливості досягнення високого рівня розвитку моральної, інтелектуальної та фізичної сфер. Немоżliвість успішної участі в оціночних ситуаціях утруднює задоволення не тільки соціальних потреб, а й базових біологічних, оскільки вони можуть бути реалізовані тільки за допомогою соціальних комунікацій. Негативне оцінювання в соціальних ситуаціях сприймається як життєвий крах, що суб'єктивно «закриває» доступ до реалізації мотиваційно значущих цілей. У результаті людині не вистачає ресурсів адаптивної поведінки, що зумовлює деструктивні й аутодеструктивні дії, пов'язані з психологічно непереборним страхом «невідповідності» вимогам (суїциди, агресивні вчинки, алкогольна та наркотична залежність) [3, с. 29].

У сучасному суспільстві зростає кількість ситуацій оцінювання – комунікативних контекстів, в яких пред'являються жорсткі стандарти, провокується і заохочується конкуренція. Суперечливі вимоги соціокультурної дійсності (бути ініціативним, соціально сміливим і при цьому слухняним, середнім, непомітним) опосередковуються адаптивними когнітивними схемами, провокуючи нерішучість і страхи в соціальних ситуаціях, невпевненість у правильності своїх дій, відчуття власної неповноцінності, що не дозволяє реалізуватися в житті. При соціальній тривозі у студентів занижена самооцінка, частково компенсаторна поведінка, що реалізується у вигляді захисних масок, гордоців, прагнення критикувати усіх (при вираженому страху критики себе), бути ідеальною людиною в суспільстві (перфекціонізм), розвивати соціальні ознаки успіху. Таким чином, створюється замкнене коло: бажання мати ідеальне «Я»; неможливість досягти цьо-

го; злість на себе; провина; збільшення тривоги; зниження самооцінки; ще більше бажання мати ідеальне «Я» [8, с. 94].

Методика та процедура дослідження. У дослідженні психологічних особливостей соціальної тривожності студентів було використано: модифікований опитувальник страху і уникнення соціальних ситуацій М. Лібовіца, методика діагностики ірраціональних установок А. Еліса, методика суб'єктивного відчуття самотності Д. Рассела і М. Фергюсона, методика самооцінки рівня тривожності Ч. Спілбергера і Ю. Ханіна, методика експрес діагностики рівня самооцінки особистості С. Ковальова. Експеримент, у якому прийняли участь 55 студентів Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, проведено в листопаді 2016 року.

Аналіз результатів дослідження. Результати дослідження за методикою Лібовіца свідчать про готовність молоді брати участь у соціальних ситуаціях, незважаючи на страх, тривогу та намагання уникати деякі суб'єктивно небезпечні для себе соціальні ситуації. Загалом 76% студентів мають низький рівень соціальної тривожності, 22% – середній, 2% – високий. Найбільш вираженим є страх у ситуаціях перевірки, контролю знань, виступу перед аудиторією, зізнаванні в коханні, роботі під наглядом. Респонденти уникають ситуації виступу перед аудиторією, повернення покупки в магазин, погляду в очі малознайомої людини, відхиляють наполегливі прохання знайомих людей, які важко або неприємно виконувати.

Високий рівень особистісної тривожності (за методикою Спілбергера-Ханіна) виявлено у 31% респондентів; 64% досліджуваних має середній

рівень тривожності, 5% – низький. У 20% студентів спостерігається високий рівень реактивної тривожності, у 69% – середній, 11% досліджуваних мають низький рівень. За методикою А. Еліса у 64% студентів яскраво виражені установки по шкалі «катастрофізація». Вони звикли сприймати будь-яку загрозову ситуацію як катастрофу, перебільшуючи та переоцінюючи її роль для особистості. У 36% досліджуваних установки по шкалі «катастрофізація» наявні, але не виражені. У 67% респондентів наявна установка повинності по відношенню до себе, критичне ставлення та занадто високі вимоги до себе. По шкалі «повинність по відношенню до інших» у 75% досліджуваних присутні ірраціональні установки. Результати дослідження рівня самооцінки за методикою С. Ковальова дозволили з'ясувати, що 67% респондентів мають низький рівень самооцінки, проте самотніми себе не відчують (73%).

Висновки. За результатами дослідження можна констатувати, що не зважаючи на низьку самооцінку, яка призводить до уникнення контактів з іншими людьми через страх критики, студенти мають навички спілкування, що сприяє встановленню соціальних контактів, і дозволяє не відчувати себе самотніми. Проте високий рівень особистісної тривожності, наявність ірраціональних установок, повинності по відношенню до себе та інших зумовлює розробку тренінгової програми для зміни негативних установок та зниження рівня тривожності. Отримані дані не вичерпують усіх аспектів досліджуваної проблеми. Напрямки подальшої роботи полягають у розширенні вікового діапазону досліджуваних, аналізі методів корекції соціальної тривожності молоді.

Список літератури:

1. Батлер Д. Р. Преодоление социальной тревожности и застенчивости. Курс самопомощи. Программа в трех частях, основанная на когнитивно-поведенческих техниках. Первая часть: Понимание социальной тревожности / Д. Р. Батлер. – Лондон «Констэбл & Робинсон Лтд», – 2007. – 413 с.
2. Волошок О. В. Психологічний аналіз проблеми тривожності особистості Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / О. В. Волошок. – С. 120-128.
3. Краснова В. В. Социальная тревожность и ее связь с эмоциональной дезадаптацией, уровнем стресса и качеством интерперсональных отношений у студентов / В. В. Краснова, А. Б. Холмогорова // Вопросы психологии. – 2011. – № 3. – С. 49-58.
4. Никитина И. В. Социальная тревожность: содержание понятия и основные направления изучения. Часть 2 // Социальная и клиническая психиатрия / И. В. Никитина, А.Б. Холмогорова. – 2011. – Т. 21, № 1. – С. 60-67.
5. Павлова Т. С. Психологические факторы социальной тревожности в студенческом возрасте / Т. С. Павлова, А. Б. Холмогорова // Консультативная психология и психотерапия. – 2011. – № 1. – С. 29-43.
6. Прихожан А. М. Психология тревожности / А. М. Прихожан. – СПб.: Питер, 2007. – 192 с.
7. Сагалакова О. А. Социальные страхи и социофобии / О. А. Сагалакова, Д. В. Труевцев. – Томск: Изд-во Томский государственный университет, 2007. – 210 с.
8. Холмогорова А. Б. Многофакторная модель депрессивных, тревожных и соматоформных расстройств / А. Б. Холмогорова, Н. Г. Гаранян // Социальная и клиническая психиатрия. 1998. Т. 8, № 1. – С. 94-102.
9. Ясточкіна І. А. Соціальна тривога людини: причини та наслідки / І. А. Ясточкіна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 11: Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління. – 2014. – Вип. 19. – С. 166-173.

Билоус Р.Н., Кармазина Я.О.

Кременчугский национальный университет
имени Михаила Остроградского

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ ТРЕВОЖНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье представлен анализ проблемы феномена социальной тревожности. На основе анализа и синтеза научных трудов исследователей данной проблематики было выделено модель социальной тревожности, особенности ее проявления среди молодежи. Социальные интеракции в течение жизни влияют на формирование личностных черт и на состояние психического здоровья, а также обуславливают использование навыков взаимодействия с другими в процессе жизнедеятельности, актуализируя понимание феномена психологических особенностей социальной тревожности студентов, раскрытого в данной статье.

Ключевые слова: страх, тревога, тревожность, социальная тревожность у студентов, тревожный ряд, тревожные состояния.

Bilous R.M., Karmazina Y.O.

Mykhailo Ostrohradskyi Kremenchuk National University

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SOCIAL ANXIETY DISORDER OF STUDENTS

Summary

Social anxiety is an anxiety disorder in which a person has an excessive and unreasonable fear of social situations. Anxiety arise from a fear of being closely watched, judged, and criticized by others. A person with social anxiety disorder is afraid that he or she will make mistakes, look bad, and be embarrassed or humiliated in front of others. As a result of the fear, the person endures certain social situations in extreme distress or may avoid them altogether. The person is aware that the fear is unreasonable, yet is unable to overcome it. Students with social anxiety disorder avoid social activities and interactions and are often alone. They suffer from distorted thinking, including false beliefs about social situations and the negative opinions of others. Without treatment, social anxiety disorder can negatively interfere with the person's normal daily routine, including university, work, social activities, and relationships.

Keywords: anxiety, social anxiety, fear, students with social anxiety disorder, anxious row.

ПРОБЛЕМА ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД МОБІЛЬНОГО ТЕЛЕФОНУ У ПІДЛІТКІВ

Вигівська В.М., Гуріна З.В.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

У статті розкриваються особливості виникнення і прояву однієї з основних проблем 21 століття – залежності від мобільного зв'язку у підлітків, розкривається сутність феномену номофобії, аналізуються зарубіжні та вітчизняні дослідження, подаються результати емпіричного вивчення мобільної залежності особистості підліткового віку.

Ключові слова: страхи, психологічна залежність, залежна поведінка, особистість підліткового віку, номофобія.

Постановка проблеми. В наш час існує багато різноманітних фобій, починаючи від класичних, і закінчуючи фобіями 21 століття. Однією із розповсюджених останнім часом фобій є страхи, що зумовлені появою високотехнологічних пристроїв, одним із яких є мобільний телефон. Останнім часом вчені, психологи, педагоги, піднімають питання про виникнення психологічної залежності від мобільного телефону, що негативно впливає на особистість та її розвиток. І особливо небезпечне таке явище, якщо воно виникає у період особистісного становлення у підлітковому віці. Саме підлітки хочуть використовувати різноманітну техніку максимально, оскільки їхнє прагнення до різноманітності контактів і розширення інформаційного простору відповідає особливостям віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день існує досить багато науковців, які працюють над цією проблемою, але можна виокремити таких вчених як Я. Гилинський [4], який досліджує проблеми адикції підлітків; С. Бережковська [3], яка піднімає проблему про мобільну залежність; В. Девісілов [6], який розглядає безпечність мобільних телефонів; С. Даулінг [10], який працював над проблемою психології позбавлення від залежної поведінки; О. Корягіна [7], яка досліджувала проблеми мобільної залежності та їх виникнення; С. Кулаков, який займався діагностикою і психотерапією адиктивної поведінки та інші. Тому проблема, що піднімається у роботі, має актуальність у сучасному науковому світі.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Серед різних категорій відхилень у поведінці особистості виділяється підгрупа так званої залежної поведінки або залежностей. Залежна поведінка особистості є серйозною соціальною проблемою, оскільки у вираженій формі може мати такі негативні наслідки, як втрата працездатності, конфлікти з оточуючими, вчинення злочинів. Крім того, це найбільш поширений вид девіації [1].

У широкому сенсі залежність розуміють як «прагнення покладатися на когось або щось з метою одержання задоволення або звання до чогось» [11]. Умовно вчені виділяють нормальну і надмірну залежність. Всі люди відчувають «нормальну» залежність від таких життєво важливих об'єктів як повітря, вода, їжа. Більшість людей відчувають здорову прихильність до батьків, друзів, подружжя тощо. У деяких випадках спостерігаються порушення нормальних стосунків, які переходять у залежність. Наприклад, аутич-

ні, шизоїдні, антисоціальні розлади особистості виникають внаслідок недостатнього контакту з іншими людьми. Схильність до надмірної залежності, навпаки, породжує проблемні стосунки або залежну поведінку. Далі, використовуючи термін «залежність», ми будемо мати на увазі саме надмірну прихильність до чого-небудь.

Як вказано у наукових працях, залежна поведінка, таким чином, виявляється тісно пов'язаною як зі зловживанням з боку особистості чимось або кимось, так і з порушеннями її потреб. У спеціальній літературі вживається ще одна назва розглянутої реальності – адиктивна поведінка. У перекладі з англійської addiction – схильність, згубна звичка. Якщо звернутися до історичних коренів означеного поняття, то лат. addictus – той, хто пов'язаний боргами (засуджений до рабства за борги). Інакше кажучи, це людина, яка перебуває в глибокій «рабській» залежності від якоїсь непереборної влади. Деяка перевага терміну «адиктивна поведінка» полягає в його інтернаціональній транскрипції, а також у можливості ідентифікувати особистість з подібними звичками як «адикта» або «адиктивну особистість» [9].

У міру зміни життя людей з'являються і нові форми залежної поведінки. На сьогодні надзвичайно швидко поширюється залежність від мобільного телефону, Інтернету, ігрова залежність та залежність від спілкування в соціальних мережах [14].

Формулювання цілей статті. Основною метою наукової статті є аналіз теоретичних психолого-педагогічних досліджень зарубіжних та вітчизняних науковців з питань виникнення і прояву залежності від мобільного зв'язку дітей підліткового віку та викладення результатів емпіричного дослідження психологічної залежності від мобільного телефону в підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема виникнення психологічної залежності від мобільного телефону викликає сьогодні досить активний науковий інтерес багатьох вчених. У сучасному світі означене явище назване «номофобія». Це почуття сильного занепокоєння та страху в людини, яка боїться на тривалий час залишитися без мобільного телефону. Взагалі термін «номофобія» введений британськими дослідниками в 2008 році для позначення станів тривоги в людей, які залишилися без доступу до мобільного телефону – «no-mobile-phone phobia».

Проаналізувавши дослідження вчених, нами було з'ясовано причини виникнення номофобії. Головною причиною виникнення цієї хвороби на-

звано *страх залишитися повністю безпорадним*, тобто ізольованим від всього навколишнього світу. Значна кількість номофобів стверджують, що впродовж дня вони відправляють до сотні повідомлень, хоч на це йде багато часу.

Взагалі, як стверджують дослідники, ця хвороба відносно молода. Вона виникла, коли мобільний телефон став доступним для широкого кола спілкування. Люди дуже швидко звикли до використання зручного, компактного засобу зв'язку, але ніхто не запідозрював, що навіть така потрібна річ може мати багато негативних наслідків.

Ще однією з причин виникнення розвитку номофобії вважається спровокована інформація, що надходить від телеекранів та ЗМІ. Набрідливі реклами постійно стверджують, що людині не вижити в світі без мобільного телефону, вигідних тарифів тощо. Мобільні оператори кожного дня надсилають повідомлення про покращені акції або вигідніші умови спілкування. Постійно з'являються ствердження, наприклад, такого змісту: «Якщо хочеш бути успішним, сучасним – то маєш вирішувати свої справи по мобільному телефону». Звичайно, не всі люди піддаються подібному впливу, але не слід забувати й тих, які з легкістю сприймають інформацію буквально, тим самим стаючи жертвою фобії [13].

Отже, кожна фобія слугує компенсацією певних проблем особистості – комплексів, незадоволених потреб, ілюзій тощо. У випадку з телефоном підліток, що не мислить ні години життя без нього, також компенсує особисті проблеми, наприклад, невміння вступати в контакти з іншими людьми або страх самотності.

Як ми вже з'ясували теоретично, в ході розвитку і становлення дитини-підлітка поряд з фізичними особливостями відбуваються і психологічні зміни. Саме у цей період формуються основні риси характеру, у самосвідомості виникає нове почуття – почуття дорослості – ставлення підлітка до себе як до дорослої людини, змінюється система взаємин підлітків з дорослими. Усі ці зміни, можуть призвести до виникнення та впливу різних негативних чинників, а особливо психологічної залежності.

Нашим завданням в експериментальному блоці було дослідження схильності до психологічної залежності в підлітків як проблеми виникнення відхилень у поведінці, а також виявлення схильності підлітків до поведінки, яка не відповідає нормам та розробка психолого-педагогічних рекомендацій щодо подолання залежності від мобільного телефону.

Експериментальною базою була загальноосвітня школа I-III ступенів. У дослідженні взяли участь 50 учнів старшої шкільної ланки, переважно 9 та 10 класи. Основними методами дослідження слугували спостереження, бесіда, усні опитування й анонімне анкетування учнів.

Аналізуючи результати дослідження потреби підлітків у спілкуванні за опитувальником Ю.Л. Орлова було виявлено, що більшість підлітків мають велику потребу у спілкуванні з однолітками, але це не виключає те, що в них можуть виникати різні труднощі у налагодженні контактів.

Аналіз результатів анкетування учнів дозволяє говорити про те, що низький рівень потреби у спілкуванні виявлено тільки в 12,8% учнів 9

класу. Середній рівень потреби в спілкуванні виявлений у 32,7% учнів 9 класу та у 16,7% учнів 10 класу. Високий рівень виявлено у 54,5% учнів 9 класів та 72,2% учнів 10 класів. Дуже високий рівень виявлено у 27,5% учнів 9 класу та у 11,1% учнів 10 класу. Результати дослідження відображено на рис. 1.

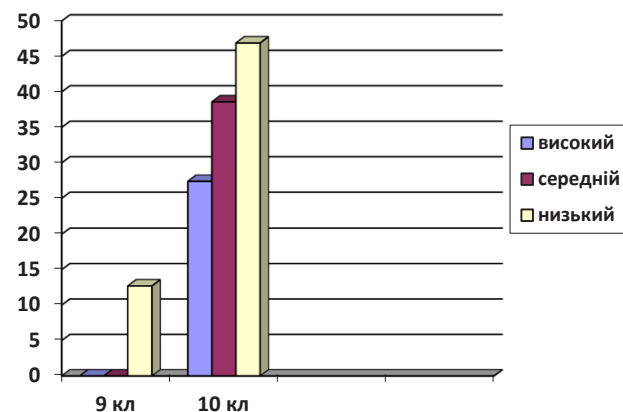

Рис. 1. Результати дослідження потреби у спілкуванні підлітків

Отже, опитування показують гостру потребу підлітків у спілкуванні. І це очевидно, оскільки провідним видом діяльності у підлітковому віці є спілкування. 87% отримали вищу оцінку при обробці, а у 13-ти% учнів менш виражена вказана потреба (середній рівень). Це можна мотивувати тим, що підлітки досить часто стикалися з непорозуміннями з боку оточуючих і тепер з сумнівом ставляться до них, не поспішаючи відкриватися.

Результати тестування учнів на визначення схильності до телефонної залежності за методикою В.А. Бурдиги показали, що 16,2% учнів 9 класу, 28,5% учнів 10 класу мають низький рівень. Мобільний телефон потрібен їм лише для того, щоб дзвонити або надсилати повідомлення. Використовують мобільний телефон в дуже розумних межах приблизно 1/3 всіх учнів. Мобільний для них – потрібний і зручний предмет, без якого вирішувати багато проблем було б складніше. Але ці учні бачать і недоліки «мобільного товарища». «Просунутих» користувачів більше в 9 класі. Мобільний телефон – їх права рука, і без нього життя зупиняється. Ці учні потрапляють в групу ризику залежності від мобільного телефону. У 9,2% учнів 9 класу, 26,2% учнів 10 класу виявлена мобільна залежність. Можливо справа тільки в прагненні завжди бути на висоті, або має місце бажання бути краще інших. На обслуговування телефону на тиждень учні витрачають від 20 грн до 50 грн. Корисними мобільні телефони вважають 88,25 учнів 9 класу, 61,1% учнів 10 класів. Якщо учні забули мобільний телефон вдома, то деякі з них відчувають нудьгу, деякі занепокоєння. Чогось не вистачає 11,8% учнів 9 класу. На розмови по телефону за добу йде від 10 хвилин до більш 4-х годин. Мобільний телефон був причиною погіршення стосунків у 11,8% учнів 9 класу, 16,7% учнів 10 класу. Знають про шкоду мобільних телефонів 88,25 учнів 9 класу, 100% учнів 10 класу. Не знають про це 11,8% учнів 9 класу. Результати відображено у табл. 1.

Отже, як видно з табл. 1, у більшості підлітків спостерігається середній рівень мобільної залеж-

ності, як в учнів 9-го класу, так в учнів 10-го класу. Крім того, у десятикласників, у порівнянні з попереднім класом, виявлену більшу схильність до залежності від мобільного телефону. Це може вказувати на триваліший період спілкування за допомогою мобільного, а також на сформовану звичку все тримати поруч і під контролем.

Таблиця 1

**Результати дослідження
мобільної залежності підлітків**

Рівень	9 кл	10 кл
Високий	9,2	26,2
Середній	74,6	45,3
Низький	16,2	28,5

Висновки дослідження і перспективи. За результатами проведеної діагностичної роботи стало відомо, що більшість підлітків показують гостру потребу в спілкуванні. І це очевидно, оскільки провідним видом діяльності у підлітковому віці є спілкування. Більшість досліджуван-

них отримали вищу оцінку такої потреби, і лише невелика частина підлітків показує менш виражену вказану потребу, що свідчить про те, що підлітки досить часто стикалися з непорозуміннями з боку оточуючих і тепер з сумнівом ставляться до них, не поспішаючи відкриватися.

У більшості підлітків спостерігається середній рівень мобільної залежності, як в учнів 9-го класу, так в учнів 10-го класу. Крім того, у десятикласників, у порівнянні з попереднім класом, виявлену більшу схильність до залежності від мобільного телефону. Це може вказувати на триваліший період спілкування за допомогою мобільного, а також на сформовану звичку все тримати поруч і під контролем.

Отже, результати діагностики залежності від мобільного телефону показали, що більшість учнів вважають мобільний телефон необхідним атрибутом сьогодення. Без нього не уявляють свого існування більшість підлітків. Крім того, було помічено, що з віком залежність від мобільного телефону збільшується. Це може бути подальшою перспективою у дослідженні.

Список літератури:

1. Аддиктивное состояние человека: Учеб. пособие / Дремов С. В., Уразаев А. М., Мамышева Н. Л. – Томск: Изд-во Томского педагог. ун-та, 2000. – 90 с.
2. Айвазова А. Е. Психологические аспекты зависимости. – СПб.: Издательство «Речь», 2003. – 120 с.
3. Бережковская Е. Мобильная зависимость / Е. Бережковская // Школьный психолог. – 2006. – № 5. – С. 2-7.
4. Гилинский Я., Гурвич И., Русакова М. Девиантность подростков. Теория, методология, эмпирическая реальность / Я. Гилинский. – СПб.: Медицинская пресса, 2001. – 200 с.
5. Гоголева А. В. Аддиктивное поведение и его профилактика. – 2-е изд., стер. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: изд. НПО «МОДЭК», 2003. – 240 с. (Серия «Библиотека психолога»).
6. Девисиллов В. Чи безпечні мобільні телефони? / В. Девисиллов // Безпека життєдіяльності. – 2006. – № 9. – С. 21-26.
7. Корягина О. П. Проблемы мобильной зависимости и их возникновение. / О. П. Корягина. // Вопросы психологии. – 2006. – № 1. – С. 14-19
8. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика – Psychoanalytic diagnosis: Understanding personality structure in the clinical process / Н. Мак-Вильямс. – М.: Класс, 1998. – 480 с.
9. Психоаналитические термины и понятия: Словарь / Под ред. Б. Э. Мура, Б. Д. Файна / Перев. с англ. А. М. Боковой, И. Б. Гриншпуна. – М.: Независимая фирма «Класс», 2000. – 304 с.
10. Психология и лечение зависимого поведения / Под ред. С. Даулинга. / Пер. с англ. Р. Р. Мурзатина. – М.: Независимая фирма «Класс», 2000. – 240 с.
11. Сельченко К. В. Психология зависимости. Хрестоматия. / К. В. Сельченко. – Харвест, Минск., 2005. – 596 с.
12. Смагин С. Ф. Аддикция, аддиктивное поведение. – СПб.: МПГУ, 2000. – 250 с.
13. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы: Пер. с англ. – М.: «Педагогика-Пресс», 1993. – 144 с.
14. Шабелина В. В. Зависимое поведение школьников. Психологическое консультирование школьников и их родителей по проблеме зависимого поведения. / В. В. Шабелина. – СПб.: гос. ун-т. Медицинская пресса, 2001. – 176 с.

Выговская В.Н., Гурина З.В.

Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды

ПРОБЛЕМА ЗАВИСИМОСТИ ОТ МОБИЛЬНОГО ТЕЛЕФОНА У ПОДРОСТКОВ

Аннотация

В статье раскрываются особенности возникновения и проявления одной из основных проблем 21 века – зависимости от мобильной связи у подростков, раскрывается сущность феномена номофобии, анализируются зарубежные и отечественные исследования, представляются результаты эмпирического изучения мобильной зависимости личности подросткового возраста.

Ключевые слова: страхи, психологическая зависимость, зависимое поведение, личность подросткового возраста, номофобия.

Vigovska V.N., Gurina Z.V.

Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University
named after Hryhoriy Skovoroda

THE PROBLEM OF DEPENDENCY ON THE MOBILE PHONE IN ADOLESCENTS

Summary

The article describes the features of the emergence and manifestations of one of the major challenges of the 21st century – depending on mobile communication among teenagers, reveals the essence of the phenomenon of nomophobia, analyses of foreign and domestic research, presented the results of an empirical study of mobile addiction of the individual adolescent.

Keywords: fears, psychological dependence, addictive behavior, adolescent identity, nomophobia.

УДК 378:159.944.4

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТРЕСУ В НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ

Висідалко Н.Л., Бабенко А.І.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті проаналізовано сутність стресу як психофізіологічного явища, описано його види, чинники, досліджено три стадії розвитку стресової реакції. Визначено, що профілактикою стресу і нервово-психічного напруження студентів у навчальній діяльності є розробка психотехнологій збереження їхнього фізичного і психологічного здоров'я.

Ключові слова: стрес, напруга, стан, реакція, екзаменаційний стрес, навчання, студент.

Постановка проблеми. Нині проблема стресу набуває все більшої актуальності. Стрес присутній у всіх сферах діяльності. Результатом його впливу є наслідки не тільки психологічного, а й екологічного і соціального характеру, такі як зростання числа захворювань стресовій етімології, погіршення здоров'я, працездатності, хронічної втоми. Не виключенням є і навчальна діяльність студентів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема дослідження стресу привертає увагу багатьох вчених, зокрема таких як: Г. Сельє, Т. Холмс, Р. Рейх, Вейтс, Франкенхойзер, Н.В. Самоукина, Ю.В. Щербатых та інші. Положення, висунуті цими вченими, дали змогу встановити ряд важливих фактів, однак багато що в цій області є недостатньо вивченим.

Мета статті – розкрити зміст, фази, чинники, види, стресу у навчальній діяльності студентів. Об'єкт дослідження – функціональний стан суб'єкта діяльності. Предмет – психологічний аналіз стресу у навчальній діяльності студентів.

Виклад основного матеріалу. Навчально-професійна діяльність студентів пов'язана із періодичною або ж тривалою інтенсивною напругою, яка негативно впливає на діяльність і особистість загалом. Термін «стрес» набув досить широкого поширення, його визначають як:

– психічну та емоційну реакцію людини на ситуацію, незалежно від того яка ця ситуація – фізична чи емоційна [9].

– стан психічної напруги, що виникає у людини в процесі діяльності в найбільш складних, важких умовах, як в повсякденному житті, так і при особливих обставинах, наприклад під час косміч-

ного польоту, при підготовці до випускного вечора, перед початком спортивних змагань [1, с. 57].

– навантаження, напруга, стан підвищеної напруги, сукупність неспецифічних адаптаційних (нормальних) реакцій організму на вплив різних несприятливих факторів-стресорів (фізичних або психологічних), що порушує його гомеостаз. Це стан нервової системи організму (або організму в цілому) [8].

Термін «стрес» (від англ. Stress – напруга, тиск) у фізіологію та психологію вперше запровадив у 1932 році Уолтер Бредфорд Кеннон (англ. Walter Bradford Cannon) у своїх класичних роботах з універсальної реакції «боротись чи втікати» (англ. fight-or-flight response) [8, с. 17]. Досить часто авторство терміну передають відомому канадському фізіологу Гансу Сельє, проте використовувати саме поняття стрес він почав лише у 1946 році для пояснення загальної адаптаційної напруги.

Стрес – це природна фізіологічна реакція, яка супроводжує нервову напругу з перших днів життя людини. Малюки схильні до впливу негативних емоцій не менше, ніж дорослі. Стресовий стан може бути пов'язано з першими самостійними кроками, надходженням в перший клас, статевим дозріванням і багатьом іншим. Далеко не всі діти піддаються стресу в одних і тих же ситуаціях і однаково реагують на емоційну напругу. Повністю вберегти дитину від усіх труднощів неможливо, проте в силах батьків навчити малюка правильно реагувати на неприємності і справлятися з нервовим напруженням.

У дитини у віці до 10 років причинами стресу можуть стати невдачі в навчанні, складні відно-

сини з однокласниками і вчителями. Ще однією причиною може бути внутрішній конфлікт, коли малюк звинувачує себе за вчинення проступку.

Специфіка навчання у ВНЗ, як відомо, збігається з віком найбільш високого ризику маніфестації психічної патології, так як студенти знаходяться в стадії зміни життєвого циклу. Сесія також є стресогеною подією в житті студентів.

Стрес – це індивідуальна реакція, що може відрізнитись від реакції іншої людини. В її основі лежить відношення людини до ситуації, а також думки та почуття. Це душевний стан, який особистість формує своїми власними думками. Він пов'язаний з тим, що нас оточує; зовнішні фактори лише запускають нашу зовнішню дзеркальну реакцію.

Адаптація – це біологічна функція стресу. Тобто стрес, як особливий психофізіологічний стан, забезпечує захист організму від загрозливих та руйнівних впливів, як психічних, так і фізичних. Тому виникнення стресу означає, що людина включилась в певну діяльність, спрямовану на протидію небезпечним для неї впливам. При цьому в організмі розвивається функціональний стан, який характеризується комплексом реакцій нервової, гормональної та інших систем організму. Таким чином, стрес – це нормальна реакція здорової людини, захисний механізм біологічної системи. Але здатність до адаптації не безмежна. У тому випадку, коли інтенсивність впливу та його тривалість перевищують функціональні можливості протидії організму людини, коли вплив має різко негативний характер, такий стан називається дистрес (протил. – еустрес) [8].

У процесі еволюції при зіткненні організму з труднощами, було доведено, що він виробляє такі основні типи реагування: активний – це боротьба; пасивний – це втеча; компромісний – це терпіння. Походження стресових чинників (стресорів) може бути різноманітним.

Відрізняють два види стресів: фізіологічний стрес і психоемоційний. Фізіологічний стрес пов'язаний з об'єктивними змінами умов життєдіяльності людини. Стресорами при цьому можуть бути мікроклімат, радіація, шум, вібрація, природні стихійні лиха (землетрус, повінь, виверження вулкану) та навіть затоплення квартири сусідами.

Психоемоційний стрес виникає з особистої позиції індивіда. Людина реагує на те, що її оточує згідно зі своєю інтерпретацією зовнішніх стимулів, яка залежить від особистісних характеристик, соціального статусу, ролі поведінки, віку, вихованості, життєвого досвіду. Скажімо, крадіжка гаманця для одного стане стимулом бути уважнішим, сконцентрованим, більше працювати, щоб повернути втрачене. А іншого навпаки охопить апатія, відчуття своєї нікчемності та постійного невезіння. Повна відсутність стану стресу при впливі збуджуючих факторів означає смерть. Здатність організму до адаптації поступово втрачається з віком.

Г. Сельє визначив три стадії розвитку стресової реакції [4, с. 20]:

1) Стадія тривожності – характеризується зменшенням розмірів вилочкової залози, селезінки, лімфатичних вузлів, що пов'язано з активацією глюкокортикоїдів. Змінюються і психіч-

ні функції: підсилюється порушення, вся увага концентрується на подразнику, виявляється підвищений особистісний контроль ситуації.

2) Стадія резистентності – розвивається гіпертрофія кори наднирників зі стійким підвищенням секреції кортикостероїдів та адреналіну. Вони збільшують кількість циркулюючої крові, підвищують артеріальний тиск, підсилюється утворення печінкою глікогену. В цій стадії зазвичай підвищується стійкість та протидія організму до надзвичайних подразників. У людини на цій стадії активізується розумова та м'язова діяльність, мобілізується воля та бажання подолати незвичні обставини або надзвичайну ситуацію. Якщо дія стресору на цій стадії припиняється або слабшає, зміни, які він викликав, поступово нормалізуються.

3) Стадія виснаження. Однак, якщо вплив патогенного фактору не припиняється, він продовжує бути надто сильним і тривалим, розвивається стійке виснаження кори наднирників. Знову з'являються реакції тривожності. Ці процеси є незворотними і закінчуються загибеллю організму (смертю).

Студентське життя повне надзвичайних і стресогенних ситуацій, тому студенти часто переживають стрес і нервово-психічне напруження. Загалом у студентів стрес виникає через великий потік інформації, через відсутність системної роботи в семестрі і, як правило, стрес в період сесії.

Вивчення особливостей емоційного напруження, що виникає у студентів під впливом навчальних стрес-факторів, показало, що екзаменаційний стрес робить значний вплив на різні функціональні системи, аж до порушення механізмів саморегуляції на фізіологічному рівні. Більшість студентів перед іспитами відчуває сильне хвилювання. Змінюється і структура мови. Таким чином, за даними більшості дослідників, екзаменаційний стрес являє собою серйозну загрозу здоров'ю студентів. Тому деякі фахівці вищої школи взагалі ставлять під сумнів необхідність іспитів, пропонуючи замінювати їх або програмованою формою навчання, або ж атестаційною системою з визначенням підсумкової оцінки студента за результатами проміжних результатів.

Оскільки серед студентів чимало осіб з різного роду психосоматичними захворюваннями, турбота про зниження рівня психічних навантажень, зняття додаткових стресів, формування індивідуального стресостійкості (толерантності до стресу) повинна бути обов'язковою умовою вузівського навчально-виховного процесу, запорукою збереження психічного і фізичного здоров'я його учасників.

В.А. Семиченко підкреслює, що навчальні стрес-чинники породжують негативні емоційні реакції, які можуть дезорганізувати навчальну діяльність, особливо в період підвищеної відповідальності за результати (екзаменаційна сесія). Серед цих чинників можна виділити низьку успішність під час семестру, конфлікти з викладачами, нерозуміння або недостатнє знання предмету, страх перед вірогідністю виявитися відрахованим з вузу через неуспішність, дефіцит часу, велику інтенсивність екзаменаційного періоду, високі темпи і швидкість здачі окремих іспитів і заліків, необхідність опрацювання величезних об'ємів навчальної інформації [5, с. 67].

Тому стреси, що виникають у період сесії, часто приймають хронічний і до того ж комбінований характер, оскільки викликаються одночасною дією декількох чинників [3, с. 35]. Неодноразовий або тривалий вплив комплексу стресових дій при недостатній стійкості нервової системи й організму в цілому утруднює цілеспрямовану розумову роботу, знижує ефективність праці студентів, погіршує результативність їх діяльності. Тому деякі студенти здають іспити гірше, ніж вчать під час семестру [2, с. 54]

Висновки і пропозиції. Отже, стрес – стан психічної напруги, що виникає в процесі діяльності в найбільш складних і важких умовах. Визначені два види стресів: фізіологічний стрес і психоемоційний, запропоновані три стадії розвитку стресової реакції: стадія тривож-

ності, стадія резистентності, стадія виснаження. Чинники: низька успішність під час семестру, конфлікти з викладачами, нерозуміння або недостатнє знання предмету, страх перед вірогідністю виявитися відрахованим з вузу через неуспішність, дефіцит часу, велику інтенсивність екзаменаційного періоду, високі темпи і швидкість здачі окремих іспитів і заліків, необхідність опрацювання величезних об'ємів навчальної інформації.

Запорукою збереження фізичного і психічного здоров'я студентів є розробка заходів профілактики та корекції нервово-психічної напруженості у навчальній діяльності студентів, що надасть можливість попереджувати розлади психічного та соматичного здоров'я, підвищити задоволеність навчанням.

Список літератури:

1. Зинченко В.П., Мещеряков Б.Г. «Большой психологический словарь» – М.: Прайм Еврознак. Под ред. Б.Г. Мещерякова, акад. В.П. Зинченко. 2008. – 857 с.
2. Натаров В.И. Нервно-психическое напряжение и психопрофилактика состояния здоровья студентов / В.И. Натаров // Психологический журнал. – 1988. – Т. 9. – № 3. – С. 87-92.
3. Овчинникова О.В., Пунг Э.Ю. Экспериментальное исследование эмоциональной напряженности в ситуации экзамена / О.В. Овчинникова, Э.Ю. Пунг // Психологические исследования, 1973. – Вып. 4.
4. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – М.: Прогресс, 1982. – 108 с.
5. Семиченко В.А. Психология общения: модульный курс (лекции, практ. занятия, задания для самостоят. работы) для преподавателей и студентов / В.А. Семиченко. – 2. вид. – К.: Магістр-S, 1998. – 152 с.
6. Щербатых Ю.В. Экзаменационный стресс / Ю.В. Щербатых. – Воронеж: ИАН, 2000. – 120 с.
7. Cannon W.B. The wisdom of the body / W.B. Cannon. – New York: W.W. Norton, 1932.
8. Стрес [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
9. Як діяти у стресовій ситуації [Електронний ресурс] – режим доступу: http://sh68.dp.ua/index.php?option=com_content&view=article

Высидалко Н.Л., Бабенко А.И.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СТРЕССА В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье проанализирована сущность стресса как психофизиологического явления, описаны его виды, факторы, исследованы три стадии развития стрессовой реакции. Определено, что профилактикой стресса и нервно-психического напряжения студентов в учебной деятельности является разработка психотехнологий сохранения их физического и психологического здоровья.

Ключевые слова: стресс, напряжение, состояние, реакция, экзаменационный стресс, обучение, студент.

Vysidalko N.L., Babenko A.I.

National Pedagogical M.P. Dragomanov University

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF STRESS IN STUDENTS' LEARNING ACTIVITIES

Summary

The article analyzes the essence of stress as a psycho-physiological phenomenon, describes its types, factors. Three stages of development of the stress reaction are analyzed. It was determined that the prevention of stress and neuro-psychological stress in the students' learning activities is the development of psychotechnologies to keep their physical and mental health.

Keywords: stress, tension, state, reaction, exam stress, teaching, student.

ОБРАЗ СІМ'Ї В СВІДОМОСТІ МОЛОДИХ МАТЕРІВ ІЗ РІЗНИМИ СОЦІАЛЬНИМИ СТАТУСАМИ

Гавриловська К.П., Базилюк І.І.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

У статті наведено результати дослідження образу сім'ї у психіці матерів із різними соціальними статусами. Виявлено, що у свідомості молодих жінок, які перебувають в офіційному шлюбі, образ сім'ї розкривається через почуття впевненості та щастя, а уявлення про сім'ю відображаються за допомогою позитивних емоцій. Для молодих матерів, що перебувають у цивільному шлюбі, значимим у сімейних відносинах є почуття захищеності. Основу образу сім'ї жінок із соціальним статусом «розлучені» складають, переважно, негативні емоційні переживання. Факторно-семантична модель сім'ї у свідомості досліджуваних жінок із соціальним статусом «матері-одиначки» показує, що самотні матері значимим у образі сім'ї вважають емоційний комфорт та підтримку один одного. Жінки із соціальним статусом «вдови» основними категоріями уявлень про сім'ю вважають такі, що характеризують позитивний емоційний стан.

Ключові слова: материнство, образ сім'ї, самотня матір, емоції, шлюб.

Постановка проблеми. Жінки, котрі в результаті збігу обставин чи власного рішення, самотійно виховують дітей, переживають неабияке навантаження, як фізичне, так і емоційне. Перші роки життя дитини часто є досить тяжким випробуванням для молодої матері. Це потребує витримки і уміння зберігати внутрішню рівновагу. На жаль, емоційні стани у більшості молодих матерів мають негативний відтінок, а, відтак, можуть негативно позначитися на відносинах матері й дитини, житті родини в цілому. Дуже часто жінки стають самотніми матерями після трагічних, травматичних подій. Їх уявлення про сім'ю, як результат, стають досить специфічними, що може бути перешкодою для створення нової родини чи її збереження. Образ сім'ї завжди є емоційним, особистісно значимим; не завжди усвідомленим, але є вагомим чинником впливу на почуття внутрішнього благополуччя молодої матері. Самотні матері, стикаючись з великою кількістю труднощів матеріального, соціального, психологічного характеру, часто замислюються над тим, як би їх життя склалося поруч з чоловіком і батьком дитини, в результаті чого малюють чітку картину бажаних взаємин з дитиною, що часто не втілюються в реальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз проблеми дозволив встановити, що уявлення про сім'ю («образ сім'ї») – це перш за все сукупність уявлень повсякденного сімейного життя про послідовність типових ситуацій (сценаріїв), які постійно змінюють одна одну. Ця послідовність сімейних сценаріїв утворює основу уявлень сім'ї про себе і своє життя, вона пов'язана з минулим сім'ї та планами на майбутнє. [1]. Образ сім'ї включає в себе мотиваційний компонент, що передбачає аналіз значимості сім'ї; когнітивний компонент – уявлення про основні характеристики взаємин у сім'ї; емоційний компонент – переживання пов'язані з образом сім'ї, ставлення до наявного і можливого майбутнього сімейного статусу [2]. У сучасних дослідженнях поняття «образ сім'ї» та «уявлення про сім'ю» використовуються як ідентичні, хоча уявлення не розкривають усього значення образу, відображаючи лише когнітивний його аспект [3; 4].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Більшість досліджень об-

разу сім'ї у якості вибіркової сукупності включають дітей. Однак недостатньо дослідженими залишаються психосемантичні характеристики образу сім'ї у психіці, власне, самих матерів, більше того – матерів самотніх. Саме цим зумовлено актуальність нашого дослідження. Отримані в результаті виконання дослідницької роботи дані можуть бути використані у процесі сімейного консультування з метою вивчення динаміки сімейних відносин в сучасному суспільстві, закономірностей подружніх взаємин, причин їх дестабілізації, аналізу соціально-психологічних факторів, що призводять до розлучення.

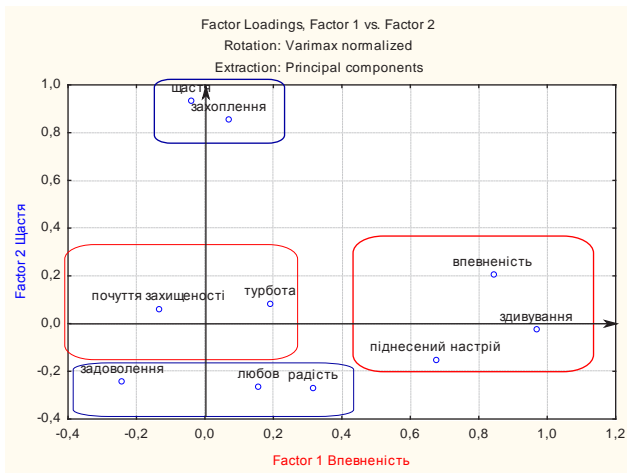
Мета статті. Головною метою цієї роботи є здійснення аналізу особливостей образу сім'ї у молодих матерів із різними соціальними статусами.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяли участь 60 молодих матерів з різними соціальними статусами, а саме: 15 жінок, що перебувають в офіційному шлюбі, 15 жінок, що живуть цивільним шлюбом, 20 розлучених, 5 вдів та 5 матерів-одиначок. Зауважимо, що вдови, розлучені та матері-одиначки не мали близьких відносин з чоловіками на момент проведення дослідження.

Вивчення проблеми емоційних станів молодих матерів відбувалося за допомогою асоціативного експерименту (словом-стимул «сім'я»; було отримано 424 слів-асоціацій) та факторного аналізу (Statistica 7.0).

Проаналізуємо результати, отримані в процесі опитування молодих матерів, які перебувають в офіційному шлюбі. В ході дослідження було виявлено, що у свідомості цієї категорії молодих матерів слово «сім'я» асоціюється зі словами: «любов», «радість», «задоволення», «щастя», «почуття захищеності» та ін. Такі асоціації серед пояснені тим, що жінка радіє створенню сім'ї, пишається своїм статусом. Любов та почуття турботи, що проявляє партнер до дружини забезпечує позитивний емоційний фон у молодій родині, саме тому такі асоціації у свідомості молодих матерів є домінуючими.

На основі факторизації усереднених даних оціночних матриць з подальшою їх графічною реконструкцією у програмі Statistica 7.0., ми отримали наступні результати (див. рис. 1).

Рис. 1. Факторно-семантична модель образу сім'ї (жінки, що перебувають в офіційному шлюбі)

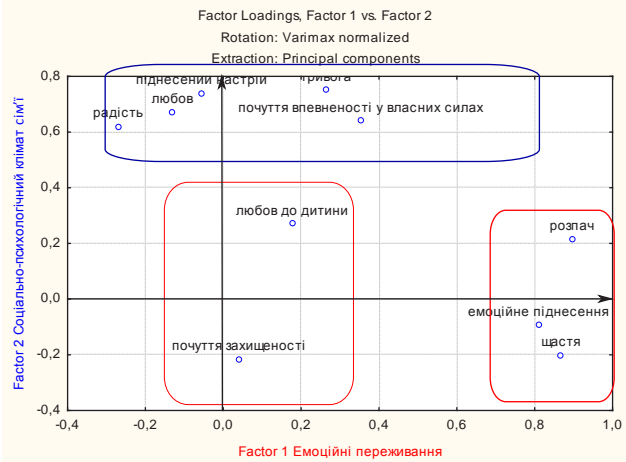
У результаті факторно аналізу методом головних компонент виділилося 4 фактори, які пояснюють 77,80% дисперсії. Аналіз свідчить, що у свідомості молодих жінок, які перебувають в офіційному шлюбі, уявлення про сім'ю відображається за допомогою позитивних емоцій. Такі жінки відчувають задоволення та радість від взаємин з чоловіком у шлюбі, позитивно ставляться до себе як до матері, впевнені у своїх силах, материнському потенціалі, необхідному для виховання дитини.

Проаналізуємо результати, отримані в процесі опитування молодих матерів, які перебувають в цивільному шлюбі, на відміну від заміжніх учасниць дослідження, з поняттям «сім'я» у цих опитуваних асоціюється слово-реакція «тривога». Імовірно, це пов'язано зі страхом жінки лишитися на самоті з дитиною на руках, оскільки з юридичної точки зору члени подружжя не мають ніяких зобов'язань. 40% жінок, що перебувають у цивільному шлюбі, асоціюють сім'ю з розпачем та розчаруванням. Такі результати можуть бути пояснені двома причинами. Перша полягає у тому, що вагома частина жінок вступають у цивільний шлюб після уже негативного досвіду проживання з чоловіком у офіційному шлюбі та після розлучення. Другий аспект проблеми характеризується тим, що жінка, перебуваючи у цивільному шлюбі, юридично не захищена, стосунки з чоловіком мають вільний характер, у будь-який момент кожен із членів подружжя може без усіляких зобов'язань їх припинити, а жінка лишиться сама. Результати факторного аналізу бачимо на рис. 2.

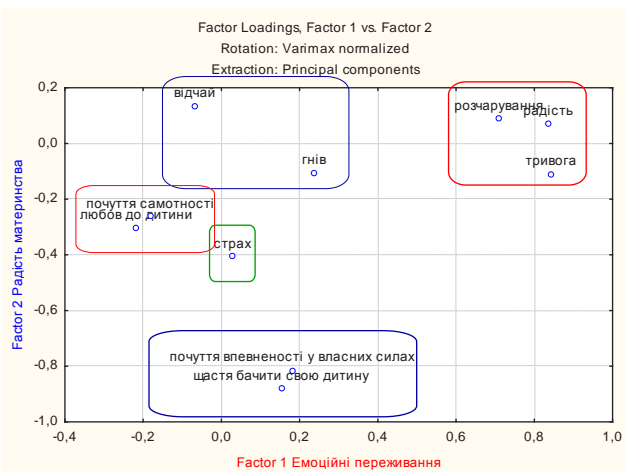
У результаті факторно аналізу методом головних компонент виділилося 3 фактори, які пояснюють 70,37% дисперсії. Результати дослідження вказують на те, що переважаючими для даної категорії опитуваних є асоціації з позитивним емоційним забарвленням. До негативних емоцій, що входять до образу сім'ї у жінок, що перебувають в цивільному шлюбі, відносяться тривога та розпач. Такі результати можуть бути пояснені тим, що стереотипи про необхідність реєстрації офіційного шлюбу, імовірно, породжують у молоді жінки разом зі щастям материнства страх втратити сім'ю та залишитися самотньою.

У жінок із соціальним статусом «розлучені» сім'я асоціюється зі словами: «почуття самотнос-

ті», «страх», «любов до дитини», «розчарування», «почуття впевненості у власних силах». Переважаючою категорією, що характеризує сім'ю у свідомості даної категорії опитуваних є «тривога» – 90%.

Рис. 2. Факторно-семантична модель образу сім'ї (жінки, що перебувають у цивільному шлюбі)

Рис. 3. Факторно-семантична модель образу сім'ї (розлучені жінки)

Розлучення для жінок часто негативно відображається на їх сприйнятті сім'ї як такої. Асоціації почуття самотності, розчарування та страху у жінок із соціальним статусом «розлучені» займають вагоме місце серед усього масиву даних. Поряд з тим, показовим серед даної категорії опитуваних є фокусування уваги на любові до дитині та впевненості у власних силах. Залишившись без чоловіка, жінка розуміє, що відтепер їй потрібно буде вдвічі більше віддавати любові та турботи дитині, а, відтак, їй для цього знадобляться неабиякі сили. Асоціація «зрада» та «відчай» зустрічається у третини досліджуваних. Одним з причин розлучення може бути зрада одного з партнерів подружжя. Показовим є те, що молоді матері із соціальним статусом «розлучені» у небагатьох випадках асоціюють сім'ю з позитивно емоційно забарвленими категоріями.

Отже, можна прийти до висновку, що розлучені жінки мають переважно негативні асоціації з сім'єю. Складається враження, що на даному етапі життя розлучена жінка поки що не наважиться

створити нову сім'ю, оскільки попередній негативний досвід ще довго залишатиметься у її спогадах.

Результати факторного аналізу бачимо на рис. 3.

У результаті факторно аналізу методом головних компонент виділилося 5 факторів, які пояснюють 84,35% дисперсії. Основу образу сім'ї жінок із соціальним статусом «розлучені» складають переважно негативні емоційні переживання. Поряд із цим, молоді матері насолоджуються радістю материнства. Серед уявлень про сім'ю учасниці опитування виділяють відчай та гнів. Семантично близьким за змістом у свідомості молодих матерів із соціальним статусом «розлучені» є почуття самотності та любов до дитини. Такі результати можуть бути пояснені тим, що розлучена жінка відчуває себе самотньою, оскільки не має партнера, чоловіка, проте вона компенсує самотність любов'ю до дитини, намагається огородити її турботою та ласкою. Імовірно, поряд з негативними переживаннями з приводу розлучення жінки цієї категорії опитуваних вбачають сімейне щастя у піклуванні про дитину, турботі та піднесеному настрою від радості материнства.

Аналіз асоціацій молодих матерів із соціальним статусом «матері-одиначки» показав, що найбільш уживаними асоціаціями на слово-стимул «сім'я» серед даної категорії опитуваних є «хвилювання» та «горе». Разом з тим, вагоме місце займають й асоціації почуття впевненості, радості та задоволення. Матері-одиначки переважно самотні в екзистенційному розумінні. Навіть, якщо зрідка їм допомагають друзі, родичі, ніхто не розв'яже за них щоденні побутові й психологічні проблеми. Можна час від часу просити близьких і знайомих про деякі послуги, але щоразу, звертаючись зі своїм проханням, жінки мають почуття провини за те, що інші переймаються їх проблемами. Імовірно, саме з такою психологічною ситуацією і пов'язане переважно негативно забарвлене сприйняття сім'ї даною категорією учасників дослідження. Узагальнюючи результати також варто зазначити, що матері-одиначки, незважаючи на життєві негаразди, є дуже сильними особистостями, які самостійно виховують дитину. Позитивно забарвлені асоціації саме пов'язані з дитиною, необхідністю піклуватися про її майбутнє. Результати факторного аналізу представлені на рис. 4.

У результаті факторно аналізу методом головних компонент виділилося 3 фактори, які пояснюють 97,63% дисперсії. Молоді матері значимим у образі сім'ї вважають емоційний комфорт та підтримку один одного у подружньому житті. Асоціації розчарування та горя семантично близькі з надійністю, підтримкою та впевненістю у власних силах. Такі результати можуть бути пояснені незламністю молодого матері під тиском життєвих негараздів, вона впевнена у тому, що зможе виховати дитину та дати їй усе необхідне у житті.

Аналіз асоціацій молодих матерів із соціальним статусом «вдови» показав, що найбільш уживаними асоціаціями на слово-стимул «сім'я» серед даної категорії опитуваних є любов до дитини, почуття впевненості, почуття захищеності, радість, любов. Смерть чоловіка стає для жінки непоправним горем в будь-якому випадку, адже втрата є тяжкою, як для дітей так і для дружи-

ни. Насамперед, помирає близька, дорога серцю людина, яка завжди була поряд, підтримувала, допомагала добрим словом, а вже потім усвідомлюється втрата годувальника. Часто для жінки те, що вона залишилася без чоловіка стає потрясінням і вона знаходить розраду у любові до дитини. Почуття впевненості приходить тільки тоді, коли жінка знає, що втрачаючи чоловіка вона не повинна втратити дітей, а поставивши їх на ноги, довести, що вона гідна матір для їхніх спільних дітей. Позитивні емоційні стани часто можуть здивувати оточуючих і жінка може відчувати осуд з боку оточуючих. Але ніхто і ніколи не заборонить матері радіти за своїх дітей, бути задоволеною процесом їхнього виховання і приносити цим щастя собі і оточуючим. Проте варто зазначити, що всі вказані асоціації не стосуються сьогодення, асоціації з сім'єю можуть виникати на основі попереднього досвіду, безпосередньо щасливого радісного минулого. Можливо, спогади мають велике значення і думки про чоловіка та про сім'ю, яка була раніше, часто «гріють душу» вдовам.

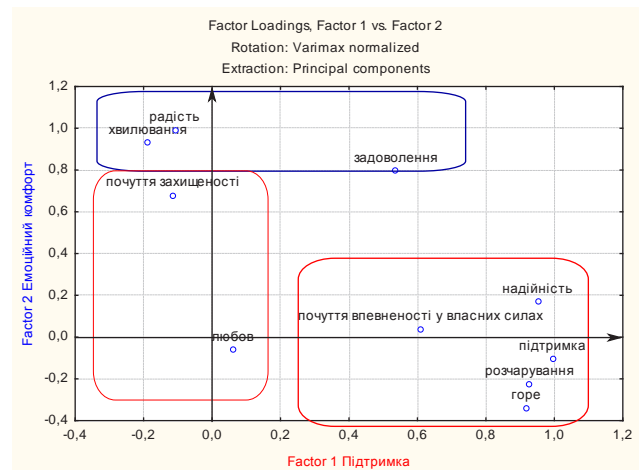

Рис. 4. Факторно-семантична модель образу сім'ї (жінки із соціальним статусом «матері-одиначки»)

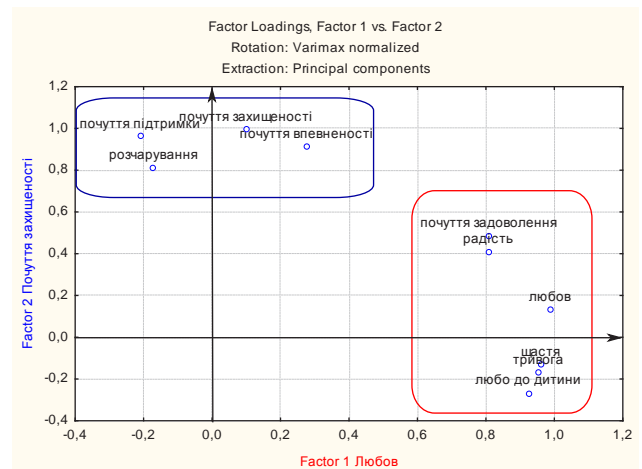

Рис. 5. Факторно-семантична модель образу сім'ї (вдови)

У результаті факторно аналізу методом головних компонент (див. рис. 5) виділилося 2 фактори, які пояснюють 94,10% дисперсії.

Отже, жінки із соціальним статусом «вдови» найбільш відповідними категоріями уявлення про сім'ю вважають такі, що характеризують позитивний емоційний стан. Для молодих матерів даної категорії опитуваних образ сім'ї складають конструкти любові та почуття захищеності.

Порівняльний аналіз асоціацій на слово-стимул «сім'я» серед матерів з різним соціальним статусом («розлучені», «матері-одиначки» та «вдови») показав, що спільним для цієї групи опитуваних є прагнення стати для своєї дитини хорошою матір'ю, оточити її турботою. Разом з тим переважаючими у свідомості цієї групи учасників дослідження є категорії з негативним емоційним забарвленням. Суттєві відмінності спостерігаються серед матерів із соціальним статусом «вдови». Останні, сім'ю описують за допомогою позитивних асоціацій, що може бути пояснено відмінною від «розлучених» та «матерів-одиначок» причиною втрати чоловіка.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Узагальнення результатів емпіричного дослідження дає підстави для наступних висновків. У свідомості молодих жінок, що перебувають в офіційному шлюбі, образ сім'ї розкривається через призму впевненості та щастя, а відтак, уявлення про сім'ю відображається за допомогою позитивних емоцій. Основу уявлень молодих матерів, що перебувають у цивільному шлюбі, складають емоційні переживання, пов'язані з почуттями захищеності. Основу образу сім'ї жінок із соціальним статусом «розлучені» складають пе-

реважно негативні емоційні переживання. Поряд з цим молоді матері насолоджуються радістю материнства. Факторно-семантична модель сприйняття сім'ї у свідомості досліджуваних жінок із соціальним статусом «матері-одиначки», вказує на те, що молоді матері значими у образі сім'ї вважають емоційний кофорт та підтримку один одного у подружньому житті. Спільним семантичним смислом об'єднані також любов та почуття захищеності. Асоціації розчарування та горя семантично близькі з надійністю, підтримкою та впевненістю у власних силах. Жінки із соціальним статусом «вдови» найбільш відповідними категоріями уявлення про сім'ю вважають такі, що характеризують позитивний емоційний стан. Для молодих матерів даної категорії опитуваних образ сім'ї складають конструкти любові та почуття захищеності. Порівняльний аналіз асоціацій на слово-стимул «сім'я» у самотніх матерів із різним соціальним статусом («розлучені», «матері-одиначки» та «вдови») показав, що спільним для цієї групи опитуваних є прагнення стати для своєї дитини хорошою матір'ю, оточити її турботою. Разом з тим переважаючими у свідомості цієї групи учасників дослідження є категорії сім'ї з негативним емоційним забарвленням.

Наше дослідження не претендує на вичерпне вивчення проблеми. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у тому, щоб охопити дослідженням більшу кількість учасників та визначити можливі шляхи психокорекційної роботи з молодими самотніми матерями, які переживають негативні емоційні стани.

Список літератури:

1. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис // – СПб: Питер, 2002. – 656 с.
2. Шубина А. С. Образ семьи в картине мира детей, оставшихся без попечения родителей: автореф. дисс. к. псих. наук: спец. 19.00.07. «Возрастная и педагогическая психология» / А. С. Шубина // – Волгоград, 2009. – 21 с.
3. Рыжкова А. В. «Образ семьи» у детей дошкольного возраста и их родителей: автореф. дисс. канд псих. наук: спец. 19.00.13. «Психология развития, акмеология» / А. В. Рыжкова // – Санкт-Петербург, 2009. – 16 с.
4. Терещенко М. В. Дослідження емоційної складової образу сім'ї дошкільників / М. В. Терещенко // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. XII. – Випуск 15. – Ч. II. – К.: Видавництво «Фенікс», 2012. – С. 282-291.

Гавриловская К.П., Базылюк И.И.

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко

ОБРАЗ СЕМЬИ В СОЗНАНИИ МОЛОДЫХ МАТЕРЕЙ С РАЗНЫМ СОЦИАЛЬНЫМ СТАТУСОМ

Аннотация

В статье приведены результаты исследования образа семьи в психике матерей с различными социальными статусами. Выявлено, что в сознании замужних молодых женщин, образ семьи раскрывается через чувство уверенности и счастья, положительные эмоции. Для молодых матерей, находящихся в гражданском браке, значимым в семейных отношениях есть чувство защищенности. Основу образа семьи женщин с социальным статусом «разведена» составляют, в основном, негативные эмоциональные переживания. Факторно-семантическая модель семьи в сознании женщины с социальным статусом «матери-одиночки» показывает, что одинокие матери значимым в образе семьи считают эмоциональный комфорт и взаимоподдержку. Женщины с социальным статусом «вдовы» основными категориями представлений о семье считают те, которые характеризуют положительное эмоциональное состояние.

Ключевые слова: материнство, образ семьи, одинокая мать, эмоции, брак.

Havrylovska K.P., Bazyliuk I.I.

Zhytomyr State University named after Ivan Franko

FAMILY IMAGE IN THE MINDS OF YONG MOTHERS WITH DIFFERENT SOCIAL STATUS

Summary

The article shows the research results of the image of family and dominant emotional states in the mentality of women with different social statuses. It was found, that the image of family in minds of young women, who are married, is revealed through a sense of confidence and happiness, and the idea of family, is displayed by the means of positive emotions. For young mothers who are in a civil marriage, the most meaningful thing in family relationship is a sense of security. The basis of the image of family in minds of divorced women is mostly formed from the negative emotional experience. The semantic model of perception of the family in the consciousness of women with social status – «unwed mother», shows that single mothers find emotional comfort and support. For women with social status «widow», the most relevant categories are those to characterize positive emotional states.

Keywords: motherhood, family image, unwed mother, emotions, marriage.

УДК 37:159.942

СОЦИАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ ПЕРВОКУРСНИКОВ: АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

Камышин В.В., Андросович К.А.

Институт одаренного ребенка

Национальной академии педагогических наук Украины

В статье рассмотрены результаты классической экспериментальной работы по заявленной выше проблематике. Представлена описательная статистика полученных данных. Автор предлагает пути повышения социальной адаптации первокурсников профессионально-технических учебных заведений через внедрение в учебно-воспитательный процесс разработанной программы тренинговых занятий, которая показала свою результативность на большой выборке испытуемых.

Ключевые слова: первокурсник, социальная адаптация, тренинг, диагностика.

Постановка проблемы. Проблема социальной адаптации стала предметом научного исследования, прежде всего, в силу объективных потребностей общества. Адаптация личности является необходимым процессом преобразования индивида как полноправного, активного члена социальной группы. Относительная завершенность процесса социальной адаптации к профессиональной деятельности, группы, коллектива, труда, соответствие личности основным требованиям и социальным ожиданиям является основным условием ее нормального функционирования в современном социальном окружении.

Анализ последних исследований и публикаций. Различные аспекты проблемы адаптации изучали как отечественные, так и зарубежные ученые (Ф. Александер, Г. Андреева, Р. Бенедикт, Дж. Даллард, М. Мид, Н. Миллер, А. Мудрик, В. Петровский, Г. Сирс, Т. Френч и др.). В общетеоретическом аспекте лучше изучены процессы адаптации учеников средней школы, или студентов-первокурсников в высшей школе, которые в основном направлены на его педагогическую составляющую (С. Галонова, В. Казмиренко, Н. Кондратова, Г. Левковская, И. Лищук, И. Ляхова, С. Ковальчук, А. Мороз, А. Мудрик, А. Научитель, В. Сорочинская, В. Штифурак и др.).

Исследования по этой проблематике в основном были связаны: с общими проблемами социальной адаптации личности как специфической формы социальной активности (Б. Ананьев, Г. Балл, Л. Выготский, Ю. Ган и др.), как инструмента приспособления к среде, защитный механизм или способ ее самоактуализации (А. Асмолов, К. Роджерс, Л. Фестингер, В. Ядов и др.); изучением особенностей социальной адаптации студенческой молодежи высших учебных заведений в аспекте времени и динамики, содержания и критериев, видов и результатов адаптации (А. Андреева, Ю. Бохонкова, М. Дворяшина, Т. Землякова, А. Колесова, А. Мацкевич, Т. Среда, М. Тоба и др.); выяснением общих закономерностей адаптационного процесса, его структуры, механизмов и принципов реагирования (Ф. Березин, С. Гарькавец, М. Дьяченко, Н. Завацкий, А. Зотова, Я. Рейковский) определением адаптации переселенцев в новом социокультурной среде (А. Блинова, В. Гриценко, Л. Ключникова, Л. Пилецкая) определением адаптивных механизмов в старшем подростковом возрасте (И. Булах, В. Бочелюк, Т. Драгунова, Л. Жезлова, Л. Закутский, В. Каган, И. Кон, А. Личко, А. Лосиевский, Н. Максимова, А. Новикова, С. Подмазин, Г. Прихожан, М. Раттер, И. Сабанадзе,

Г. Чуткина, А. Яковлева и др.); использование квалиметрического анализа в учебно-воспитательном процессе (В. Камышин, А. Рева и др.). Терминологическое наполнение адаптации имеет обширные интерпретационные границы и толкуется в широком смысловом поле от естественных наук как приспособление живых организмов к условиям существования, так и в узком – подчинение индивида среде, которая его окружает.

Выделение не решенных ранее аспектов заявленной проблемы. При таких подходах без внимания ученых остается изучение психологических факторов социальной адаптации, отсутствие которых может сделать неэффективными меры, направленные на социальную адаптацию первокурсников профессионально-технического учебного заведения (далее – ПТУ). Стоит отметить также отсутствие четких критериев, по которым можно было бы оценить уровень социальной дезадаптации ученика в условиях ПТУ, а значит, и разработать соответствующие меры психологического воздействия. Поэтому научная проблема исследования психологических факторов социальной адаптации первокурсников является актуальной как с социальной, так и с научной точки зрения.

Целью статьи является теоретическое обоснование и эмпирическое определение психологических факторов социальной адаптации первокурсников в условиях образовательной среды профессионально-технического учебного заведения.

Результаты исследования и их обсуждение. В ходе выполнения исследования были выделены его объект (социальная адаптация первокурсников профессионально-технического учебного заведения) и предмет (факторы социальной адаптации первокурсников в условиях образовательной среды профессионально-технического учебного заведения).

В основу исследования мы принимали общенаучные принципы социокультурной детерминации психических процессов и явлений (Г. Балл, А. Бодалев, Л. Выготский, В. Зинченко, А. Петровский и др.); концепции становления личности в онтогенезе (К. Абульханова-Славская, В. Мольяко, Т. Титаренко, С. Рубинштейн и др.); генетический и системный подходы к проблеме социально-психологической детерминации поведения (Б. Ананьев, Г. Андреева, А. Коваленко, Б. Ломов, С. Максименко, В. Мерлин, Г. Щедровицкий и др.); теоретические положения о закономерности и механизмы адаптации (В. Асеев, Ф. Березин, Ф. Меерсон, А. Налчаджян, Ж. Пиаже, С. Разум, С. Чистякова, Т. Шибутани и др.); психологические теории и положения об адаптации, определяющие ее как форму социальной активности личности (А. Власова, С. Гарькавец, Л. Карамушка, В. Семченко, А. Солодухова, Н. Свиридов и др.); концепции социальной дезадаптации (Ю. Бохонкова, С. Беличева, И. Дубровина, Н. Завацкий, А. Кокун, Т. Молодцова, Л. Пилецкая, Т. Шугурова и др.); взгляды на развитие целенаправленного и трансформацию мотивационно-ценностной сферы личности (А. Бондарчук, А. Борисюк, В. Бочелюк, С. Ковальчук, А. Литвинова, В. Москаленко, Ю. Швалб и др.); психологические теории формирования и коррекции черт личности в ходе активного социально-психоло-

гического обучения (А. Бондаренко, Л. Бурлачук, И. Ващенко, А. Кочарян, Т. Яценко и др.).

Для достижения поставленных задач был использован комплекс методов: *теоретические* (анализ научно-исследовательских источников, сравнение, классификация, синтез результатов исследования, обобщение и систематизация научных данных); *эмпирические* (наблюдение, структурированное интервью, анкетирование, анализ документов); *психодиагностические методы* (методика диагностики социально-психологической адаптации (К. Роджерса и Р. Даймонда), методика самооценки психических состояний (Г. Айзенка), методика определения профессиональных типов личности (Дж. Холланда), анкета «Социум» (В. Киричука); *методы математической обработки данных* с их последующей качественной интерпретацией и содержательным обобщением (специализированные пакеты прикладных программ для психологических исследований «SPSS 20.0» и «Microsoft Office Excel 2003»).

Исследование проводилось на базе профессионально-технических учебных заведений Украины. Общее количество выборки составили 587 испытуемых в возрасте от 15 до 17 лет.

На основе теоретического обобщения проблемы нами выделены и проанализированы направления, в рамках которых осуществляется изучение адаптации: психоаналитический (А. Адлер, Г. Гартман, З. Фрейд) необихевиоральный (Г. Айзенк, Р. Хэнки), бихевиоральный (Дж. Уотсон) интеракционизма (Л. Филлипс, Т. Шибутани) когнитивный (Ж. Пиаже).

Констатировано, что в современных психологических исследованиях по данной проблеме можно выделить этапы социальной адаптации: подготовительный (И. Дубин), псевдоадаптации (Н. Дерманова) основной (В. Бодалев) конечный (Н. Мельникова), «трансформации» (Н. Дерманова).

Установлено, что социальная адаптация первокурсников к условиям образовательной среды ПТУ связана с изменением предварительно сформированных установок, навыков, привычек, ценностных ориентаций учеников средней школы, разрывом закрепленных отношений со школьным коллективом и формированием новых навыков, а также с неумением осуществлять психологическое саморегулирование собственной деятельности и поведения. Тяжелым следствием дезадаптации является состояние напряженности и фрустрации, снижение активности учащихся в обучении, потеря интереса к общественной работе, ухудшение поведения, неудачи на первой сессии, отсутствие профессиональных мотивов, а иногда – потеря веры в собственные возможности, разочарование в жизненных планах [1, с. 42-45].

Результатом проведенного теоретико-методологического анализа является определение понятия «социальная адаптация» и рассматривается нами как процесс и результат активного приспособления индивида к группе, к условиям социальной среды, к общественным условиям жизни, которые изменяются или уже изменились.

По результатам теоретического анализа определены исходные позиции для создания методической базы диагностирования социальной адаптации первокурсников к условиям образо-

вательной среды профессионально-технического учебного заведения [2, с. 14-19].

Эмпирическое изучение психологических факторов социальной адаптации первокурсников профессионально-технического учебного заведения дало возможность определить общую стратегию эмпирического исследования; описать методики изучения психологических факторов социальной адаптации первокурсников ПТУ и выявления ее критериев; охарактеризовать выборку испытуемых; предложить структурно-компонентную модель социальной адаптации первокурсников ПТУ и описать ее структурные элементы, провести формирующий эксперимент и описать его результаты.

Количественный и качественный анализ результатов эксперимента с использованием методов математической статистики позволил определить особенности социальной адаптации первокурсников ПТУ, которые состояли в следующем. Определены группы испытуемых (по методике «Социум», В. Киричука): пассивные (34,92%), активные (44,97%), ученики группы риска (3,92%), изолированные (13,97%) и отторгнуты ученики (2,22%). Констатируется, что наиболее сложно адаптируются испытуемые, которые входят в группу изолированных, отторгнутых и группы риска. Человек, отторгнутый от своей социальной группы другими ее участниками, лишен многих эмоций, переживаний и т.п. Фактически он никак не может заполнить пустое место в эмоциональной сфере, по крайней мере в данной социальной группе. Кроме такого опустошения, он чувствует себя никому не нужным, лишним и т.п. Конечно, это никоим образом не способствует эмоциональному комфорту. Итак, первокурсники в процессе начального профессионального образования имеют определенные *социально-коммуникативные трудности* среди сверстников.

Выявлены блоки психических состояний: тревожность, фрустрацию, агрессивность, ригидность (по методике «Самооценка психических состояний», Г. Айзенка), которые являются важными элементами для определения общих адаптационных возможностей человека (рис. 1).

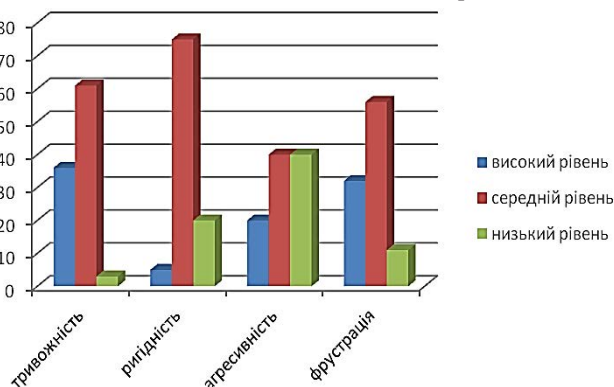

Рис. 1. Распределение испытуемых в зависимости от показателей психических состояний (по методике Г. Айзенка), (в %)

Как видно из рисунка, с высоким уровнем тревожности выявлено 211 первокурсников (35,95%). Они склонны переживать эмоциональное волнение, тревогу, что возникает в ситуациях неопределенной угрозы, определенной ожида-

емого события и оказывается в прогнозировании неблагоприятного ее завершения. Такой эмоциональный сопровождение значительно возрастает в условиях личной ответственности и отрицательно сказывается на характере, который приобретает черты неуверенности, заниженной самооценки, внутреннего конфликта между высоким уровнем притязаний и низкой самооценкой собственных возможностей и успешности. Тревожность среднего уровня в первом срезе обнаружили 358 (60,98%) учащихся, тревожный оказались 18 (3,07%) испытуемых. По показателю уровня фрустрации выявлено 188 (32,03%) учащихся с высоким уровнем. Для таких учеников характерна низкая самооценка, избегание проблем, страх неудач. Самыми заметными проявлениями поведения исследуемых в состоянии фрустрации являются: апатия, агрессия, регрессия (поведение, приближена к поощрению минимальных человеческих потребностей) и стереотипия (нарушение собственной работоспособности и подражания чужих действий). Сильная по своему степени фрустрация способствует нарушению деятельности испытуемых, исчезает ее результативность. Факторы этого состояния приводят и к возникновению агрессии, как следствие эмоционального источника. Это состояние может направляться на всех окружающих и на себя. Средний уровень фрустрации обнаружили 329 (56,05%) учеников. Это допустимый уровень, но фрустрация налицо. Фрустрационное поведение находит свое выражение тогда, когда поставленная учеником цель остается неудовлетворенной. Другие негативные чувства захватывают сознание человека и дезорганизуют ее. Вместе с разочарованием фрустрация является свидетельством несостоявшегося поступка, который должен был быть воплощенным в реальность. Отсутствие фрустрации выявлено 70 (11,92%) испытуемых.

Для 116 (19,76%) исследуемых характерен высокий уровень агрессивности. Эти исследуемые характеризуются несдержанностью, испытывают трудности в общении с окружающими, проявляют аффективные вспышки гнева или злобы, импульсивными проявлениями поведения, направленными на объект фрустрации, ставший причиной конфликта. Средний уровень агрессивности выявлено в 237 (40,37%) испытуемых, низкий – у 234 (39,87%) испытуемых. Их можно характеризовать в целом как спокойных, уравновешенных, выдержанных, которые легко справляются с трудностями. Высокий уровень ригидности выявлено у 29 (4,95%) испытуемых. Они неизменны в поведении, взглядах и суждениях, даже если это не соответствует действительности. Средние показатели ригидности обнаружили у 440 (74,95%) первокурсников, отсутствие ригидности и легкое переключение обнаружено у 118 (20,1%) испытуемых.

Эмпирически обнаружено слабую положительную корреляционную связь (при $p \leq 0,05$) дезадаптивности с фрустрацией и ригидностью ($r = 0,363$), слабая связь между принятием себя и агрессивностью ($r = 0,276$), как «неприятие себя» имеет статистически значимую сильную положительную корреляцию с фрустрацией ($r = 0,436$). Эмоциональный дискомфорт име-

ет положительные корреляции с фрустрацией ($r = 0,302$), ригидностью ($r = 0,279$) и агрессивностью ($r = 0,341$), (при $p \leq 0,05$). Доминирование имеет слабые положительные связи с фрустрацией ($r = 0,323$) и ригидностью ($r = 0,367$) и положительную связь средней силы с агрессивностью ($r = 0,577$). Тесная связь агрессивности с доминированием логически объяснима, ведь доминирование, по сути, является одной из форм агрессивности. Учитывая, что доминирование не всегда эффективно способствует налаживанию межличностных отношений, достаточно вероятно склонность к попаданию во фрустрационную ситуацию. Этим можно объяснить связь доминирования с фрустрацией.

Далее представлен корреляционный анализ, который позволил зафиксировать особенности психических состояний респондентов в зависимости от их профессионального типа личности (табл. 1).

Выбор профессии реалистического типа (РТ) на значительном и достаточном для интерпретации уровне коррелирует с такими личностными чертами, как тревожность и фрустрация. Имеющаяся средняя отрицательная корреляция с тревожностью ($r = -0,38$) и фрустрацией ($r = -0,25$), что может подтверждать высокую эмоциональную стабильность и направленность на достижение конкретных целей в личностей, которые выбрали профессию данной группы.

Выбор профессии интеллектуального типа (ИТ) имеет среднюю положительную связь с уровнем тревожности испытуемых ($r = 0,44$). Можно предположить, что высокая личностная тревожность является сопутствующим к высокой общей активности и творческого подхода к решению сложных интеллектуальных проблем,

но для подтверждения этого утверждения недостаточно потенциала использованных методик;

Выбор профессии социального типа (СТ), основной характеристикой которой является разного рода взаимодействия с людьми и социумом, коррелирует с фрустрацией, агрессивностью, и в гораздо меньшей степени с тревожностью. Сильные негативные корреляции с фрустрацией ($r = -0,44$) и с агрессивностью ($r = -0,46$) объясняются тем, что высокая агрессивность и фрустрированность мешать эффективной социальной взаимодействию, будет сказываться на деятельности личности, выбрала профессию этого типа (на уровне значимости $p \leq 0,05$).

Испытуемых, которые выбрали профессии конвенционного типа (КТ), характеризует высокая личностная тревожность (положительная корреляция уровня $r = 0,32$) и незначительная агрессивность (отрицательная корреляция уровня $r = -0,18$). Они предпочитают роли исполнителей в сфере своей профессиональной деятельности.

Ниже представлен корреляционный анализ, который позволил зафиксировать особенности социально-психологической адаптации испытуемых в зависимости от их профессионального типа личности (табл. 2).

Для испытуемых с РТ профессий характерны низкий уровень дезадаптивности ($r = -0,25$), неприятие других ($r = -0,34$), принятие себя ($r = -0,34$), низкий уровень внешнего контроля ($r = -0,27$), низкое стремление к доминированию ($r = -0,28$). Данные испытуемые принадлежат к мужскому типу, несоциального, стабильного, ориентированные на настоящее, занимаются конкретными объектами и их практическим использованием (машины, механизмы, оборудование).

Таблица 1

Результаты корреляционного анализа между профессиональным типом личности и показателями психических состояний испытуемых, (N=587)

Показатели психических состояний (по Г. Айзенку)	Профессиональные типы личности (по Дж. Голланду)					
	РТ	ИТ	СТ	КТ	ПТ	АТ
Тревожность	-0,38	0,44	0,22	0,32	-0,19	-0,09
Фрустрация	-0,25	-0,07	-0,44*	-0,02	-0,2	0,1
Агрессивность	-0,02	-0,06	-0,46*	-0,18	-0,14	0,05
Ригидность	0,1	0,46	0,13	-0,09	-0,2	0,11

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$

Таблица 2

Результаты корреляционного анализа между типом профессий и критериями социально-психологической адаптации, (N=587)

Критерии СПА (по К. Роджерсу-Р. Даймонду)	Профессиональные типы личности (по Дж. Голланду)					
	РТ	ИТ	СТ	КТ	ПТ	АТ
Адаптивность	-0,19	0,17	0,07	0,25	-0,06	0,40
Дезадаптивность	-0,25	0,35	0,19	0,27	-0,47*	0,01
Неприятие других	-0,09	0,22	0,18	0,21	-0,46*	0,2
Принятие себя	-0,34	0,32	0,25	0,27	-0,16	0,49
Неприятие себя	-0,34	0,03	0,25	0,27*	-0,16	0,5
Эмоциональный комфорт	-0,08	-0,15	0,06	0,38	-0,02	0,4
Эмоциональный дискомфорт	-0,09	-0,03	0,33	-0,04	-0,3	0,1
Внутренний контроль	-0,13	0,05	-0,13	0,32	0,01	0,51
Внешний контроль	-0,27	0,38	0,2	0,26	-0,47*	0,31
Доминирование	-0,28	0,16	0,26	0,17	-0,23	0,27

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$

Респонденти, для яких оптимальні професії ІТ, характеризуються високим рівнем дезадаптивності ($r = 0,35$), прийняттям других ($r = 0,32$), низким рівнем емоціонального комфорту ($r = -0,15$), високим рівнем зовнішнього контролю ($r = 0,38$), значительним стремлінням к преобладанию ($r = 0,16$).

Испытуемые с социальным профессиональным типом характеризуются средним уровнем дезадаптивности ($r = 0,19$), высоким уровнем принятия других ($r = 0,25$), значительным неприятием себя ($r = 0,33$), сильным эмоциональным дискомфортом ($r = 0,32$), стремлением к доминированию ($r = 0,26$). Ученики такого типа обычно социально активны, испытывают потребность во взаимодействии с другими, демонстрируют высокую ответственность.

Испытуемым с оптимальным конвенционным профессиональным типом (КТ) характерны высокая адаптивность ($r = 0,25$), нормальное принятие других ($r = 0,27$), принятие себя ($r = 0,27$), эмоциональный комфорт ($r = 0,38$) внутренний контроль ($r = 0,32$), стремлением к доминированию ($r = 0,17$).

Респондентам с оптимальным предпринимательским типом (ПТ) характерны высокая адаптивность (показатель дезадаптивности – $r = -0,47$, $p \leq 0,05$), принятием других (показатель неприятие других – $r = -0,46$, при $p \leq 0,05$), состоянии эмоционального комфорта (показатель дискомфорта – $r = -0,3$), сильным внутренним контролем и отсутствие стремления к доминированию. Ученики такого типа профессий чувствуют себя уверенно, они являются конкурентными, избегают однозначных ситуаций и монотонной умственной работы, стремятся организовывать процесс и управлять им. Сейчас среди молодежи такой тип личности является весьма актуальным и популярным;

Испытуемые, для которых оптимальны профессии артистического типа (АТ), характеризуются высоким уровнем адаптивности ($r = 0,4$), принятием других ($r = 0,49$), принятием себя ($r = 0,5$), эмоциональным комфортом ($r = 0,4$), сильным внутренним контролем и стремлением к доминированию ($r = 0,27$). Личности с профессиональным АТ более чувствительны, испытывают потребность в самовыражении, они избегают однообразной работы.

Эмпирический анализ в зависимости от социального статуса испытуемых дал возможность определить статистически значимые различия (при $p \leq 0,05$) по уровню их адаптивности. Так, высокие показатели уровня адаптивности имеют лица с социальным статусом «изолированные» (129,72 баллов), самые низкие результаты – лица со статусом социально пассивных (99,39 баллов).

Статистически значимые различия по показателям уровня принятия себя в зависимости от социального статуса ($p \leq 0,05$) дали возможность выявить, что наименьшие показатели уровня «принятие себя» у лиц со статусом социально отторгнутых (19,00 баллов). Статистически значимые различия по показателям уровня «неприятие других» в зависимости от социального статуса ($p \leq 0,05$): наибольший уровень неприятия других имеют лица с социальным статусом «отторгнутые» (17,00 баллов), наименьший – у социально активных людей (14 55 баллов). Неприятие других, противопоставление себя окружающим, имеющейся или референтной группе может быть, как причиной для получения статуса отторгнутого, так и следствием пребывания в этом статусе. Вообще статус социально отторгнутого может приводить к негативизму, агрессивности и другим проявлениям неприятия других в поведении и социальных отношениях человека.

Учет особенностей протекания процесса социальной адаптации первокурсников и выявление группы дезадаптивных учащихся позволили разработать программу повышения социальной адаптации «Социальная адаптация первокурсников» в условиях образовательной среды ПТУ [4]. Реализация разработанной программы и отслеживание результативности ее внедрения осуществлялась на базе ряда ПТУ различных городов Украины (Киев, Борисполь, Ивано-Франковск, Кривой Рог, Николаев, Львов).

Вывод. И так, внедрение разработанной программы способствовало повышению социальной адаптации испытуемых, формированию ответственности, навыков самоконтроля, значительному снижению агрессивности, тревожности, ригидности, фрустрации, изменению социального статуса на более благоприятный для полноценного существования в условиях образовательной среды профессионально-технического учебного заведения [3, с. 112-118].

Данное исследование не исчерпывает освещение всех аспектов данной проблемы. Перспективы дальнейшего исследования видим в изучении психологических механизмов, определяющих направленность процесса социальной адаптации учащихся профессионально-технического учебного заведения в отношении гендерного аспекта; исследовании особенностей динамики и средств социальной адаптации учащихся первых и последующих курсов обучения в ПТУ; разработке механизмов социально-психологического сопровождения учащихся в течение всего периода их обучения в условиях образовательной среды ПТУ.

Список литературы:

1. Андросович К. А. Аналіз труднощів соціальної адаптації першокурсників професійного ліцею [Текст] / К. А. Андросович // Освіта та розвиток обдарованої особистості: щомісячний наук.-метод. журн. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2014. – № 6 (25). – С. 42-45.
2. Андросович К. А. Методичне забезпечення діагностики адаптаційних процесів в умовах початкового професійного навчання [Текст] / К. А. Андросович // «Проблеми та перспективи розвитку освітніх послуг на основі інновацій: регіональний аспект»: Матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. 27-28 берез. 2014 р. – Ялта: РВВ КГУ, 2014. – С. 14-19.
3. Андросович К. А. Аналіз результативності програми соціальної адаптації [Текст] / К. А. Андросович // Наука і освіта: наук.-практ. журнал Південного наукового центру НАПН України. – Одеса: Південноукраїнський НПУ ім. К. Д. Ушинського, 2014. – № 5 (СХХІІ) – С. 112-118.
4. Андросович К. А., Камишин В. В. Соціальна адаптація першокурсників [Текст]: навчальна програма тренінгових занять / Автор-укладач К. А. Андросович. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2014. – 84 с.

5. Камишин В. В., Рева О. М. Психолого-педагогічний практикум кваліметрії обдарованості: посібник. – К., 2013. – 376 с.

Камишин В.В., Андросович К.А.

Інститут обдарованої дитини
Національної академії педагогічних наук України

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ПЕРШОКУРСНИКІВ: АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація

У статті розглянуто результати класичної експериментальної роботи за заявленою вище проблематики. Представлена описова статистика отриманих даних. Автор пропонує шляхи підвищення соціальної адаптації першокурсників професійно-технічних навчальних закладів через впровадження в навчально-виховний процес розробленої програми тренінгових занять, яка показала свою результативність на великій вибірці випробовуваних.

Ключові слова: першокурсник, соціальна адаптація, тренінг, діагностика.

Kamyshin V.V., Androsovich K.A.

Institute of Gifted Child of the
National Academy of Educational Sciences of Ukraine

SOCIAL ADAPTATION OF FIRST-YEAR STUDENT: ANALYSIS OF THE STUDY RESULTS

Summary

In the article the results of the experiment on definite problem. The analysis of the study. The authors propose to raise the social adaptation of first-year vocational training institutions using what they developed. Established a program of training sessions showed the effectiveness of its use in the educational-upbringing process of the educational institution.

Keywords: first-year student, social adaptation, trainings, diagnostics.

ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ У СФЕРІ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ ЗАСОБАМИ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Кізь О.Б.

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

У статті обґрунтовано теоретичні та розкрито практичні аспекти підготовки студентської молоді до організації паритетної подружньої взаємодії, побудови егалітарних сімейних взаємин, обопільно усвідомленого і відповідального батьківства/материнства, виконання необтяжених стереотипами гендерних ролей у родині та суспільстві в контексті формування гендерної культури. Проаналізовано авторську тренінгову програму «Формування гендерної культури молоді», яка розширює сферу самореалізації дівчат та юнаків у виконанні подружніх ролей, доводить вагомість ролей як дружини, так і чоловіка у функціонуванні сім'ї, збагачує учасників новими знаннями, необхідними для підготовки до майбутнього сімейного життя.

Ключові слова: гендерна культура, шлюбно-сімейні стосунки, сім'я, паритетність, егалітарність, інтерактивні технології, тренінг.

Постановка проблеми. Гендерна культура – це така система форм і способів організації суспільного буття, яка через певні норми і систему гендерної організації формує гендерні якості індивіда, розкриває в певному напрямку його здібності, нав'язує специфічні для чоловіків та жінок види діяльності та соціальні функції. Гендерна культура детермінує соціальні очікування щодо поведінки чоловіка та жінки, стилю їхнього одягу, оволодіння професійними знаннями, регулює родинні та міжстатеві взаємини. У вужчому розумінні, на рівні особистості, гендерну культуру можна означити як комплексну структуру, яка пронизує усі рівні та сторони особистості, зачіпає усі сфери життя, є механізмом особистісної саморегуляції жінок і чоловіків та необхідною передумовою ефективного виконання професійних, подружніх, батьківських ролей.

Сім'я є середовищем гендерної ідентифікації, становлення гендерної свідомості, формування гендерних відносин та гендерного світогляду особистості. Гендерні відносини в сім'ї – це базові рольові відносини, визнані в громадянському суспільстві і державі, поведінка, цінності і соціальні норми, які визначають структуру сімейного життя, його організацію і в цілому культуру сімейних відносин. Саме сім'я є тим первинним середовищем, де формується сімейна паритетна демократія – складова соціальної демократії суспільства.

Означене актуалізує проблему формування гендерної культури студентської молоді у сфері шлюбно-сімейних стосунків, позаяк самовизначення юнацтва у питаннях рівних прав та можливостей статей у родинному бутті сприятиме усвідомленню паритетних засад побудови подружніх та сімейних взаємин, орієнтації на егалітарні гендерні ролі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз дотичний з проблемою готовності до шлюбно-сімейних стосунків наукової літератури дозволяє констатувати, що імпліцитно означений феномен у тому чи іншому ракурсі активно обговорювався в контексті досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, що різноаспектно розкривають проблему підготовки до сімейного життя та розвиток особистісних властивостей

майбутнього сім'янина: медико-психологічних (Л. Богданович, М. Вовчик-Блакитна, І. Горпінченко, Д. Ісаєв, В. Каган, З. Кісарчук, Д. Колесов, Е. Непочатова-Курашкєвич, А. Хрипкова, З. Шкіряк-Нижник, І. Юнда), морально-педагогічних (В. Барський, В. Бойко, М. Вовчик-Блакитна, Є. Ільїна, О. Киричук, В. Сухомлинський, І. Трухін, В. Чудновський), соціально-педагогічних, етичних (М. Алексєєва, Т. Афанасєва, Т. Буленко, І. Братусь, І. Гребенніков, І. Дубровіна, В. Зарайченко, В. Кравець, Г. Лактіонова, Д. Немировський). Психологічну готовність до материнства/батьківства розкрито у дослідженнях О. Баженової, О. Безпалько, Л. Баз, В. Брутман, А. Варги, Н. Гусак, Т. Демченко, І. Зверєвої, О. Копил, С. Мещерякової, Р. Овчарової, В. Сидорова, Г. Філіппової, І. Хамітової.

Формування статевої свідомості, гендерної ідентичності та їх роль у підготовці молоді до шлюбно-сімейних стосунків та виконанні батьківських ролей широко представлено у наукових працях М. Боришевського, В. Васютинського, Т. Говорун, О. Кікінежді, І. Кона, В. Кравця, Л. Мороз, Т. Титаренко, Т. Яблонської та ін.

Т. Говорун та О. Кікінежді наголошують, що провідна функція сучасної сім'ї, яка з економічного осередку перетворилась на психологічний, зумовлена широкими можливостями батьків щодо спрямування гендерного виховання дитини шляхом її паралельної діяльності – наслідування дитиною (часто відстроченим у часі) культивованих у батьківській сім'ї взірців поведінки. Паралельна активність дитини, освоєння нею статево-відповідних умінь, навичок культури поведінки тощо не є самостійною функцією сімейного виховання, проте створює можливості для гендерної ідентифікації. Така функція належить грі, яка сприяє імітації ролей, засвоєнню нормативів гендерної поведінки [1].

Соціалізація статі в традиційній сім'ї, як зазначають учені, відбувається на таких самих гендерних засадах, як і в патріархальному суспільстві, в якому чоловіки (чоловік-батько, брат) виконують предметно-інструментальні ролі за межами сім'ї, а жінки (мати-дружина, сестра) – емоційно-експресивні, опікуючі, обмежені рамка-

ми життя родини. Соціалізація статі є наслідком жорсткої стратифікації домашніх обов'язків і внутрішньої міжособистісної взаємодії. Патріархальна сім'я є економічним осередком, у якому провідна функція матеріального забезпечення формує жорстку структуру підпорядкування гендерним ролям і обов'язкам [1; 2; 3].

Побудова сімейних стосунків на засадах егалітарності вимагає від особистості високої психологічної культури – самодостатності, інтернальності локусу контролю, гендерної чуйності та толерантності, асертивності поведінки, здатності до рефлексії. Виховання на традиційних статевотипізованих взірцях розвиває однобічні соціальні вміння та навички, які ускладнюють повноцінний розвиток та реалізацію особистості [1].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У вітчизняному та зарубіжному науковому дискурсі виокреслюються шляхи спрямування просімейних, дітоцентричних настановлень юнаків і дівчат в контексті формування їх гендерної культури під впливом чинників мікро-, мезо- та макросередовищ. Проте недостатньо розробленими залишаються практичні аспекти підготовки сучасної студентської молоді засобами інтерактивних технологій до організації партнерської подружньої взаємодії, побудови егалітарних сімейних взаємин, обопільно усвідомленого і відповідального батьківства/материнства, виконання необтяжених стереотипами гендерних ролей у родині та суспільстві.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз авторської тренінгової програми «Формування гендерної культури молоді», покликаної розширити сферу самореалізації дівчат та юнаків у виконанні подружніх ролей, довести вагомість ролей як дружини, так і чоловіка у функціонуванні сім'ї, збагатити учасників новими знаннями, необхідними для підготовки до майбутнього сімейного життя через аналіз паритетних ролей дружини і чоловіка у виконанні функцій сім'ї на засадах гендерної рівності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гендерна культура особистості у сфері шлюбно-сімейних стосунків є складним феноменом, який включає її гендерну обізнаність, гендерну компетентність, гендерну чуйність, гендерний світогляд, егалітарну самосвідомість, гендерну рефлексію тощо. Гендерна обізнаність передбачає насамперед оволодіння системою знань щодо рівності прав, свобод, обов'язків, відповідальності і шансів жінок і чоловіків у життєдіяльності родини і самотворенні власної особистості. Основна відмінність гендерної обізнаності від компетентності полягає у тому, що обізнана особистість знає і розуміє, а компетентна реально і ефективно може використати гендерні знання у вирішенні тих чи інших життєвих проблем у сфері шлюбу та сім'ї.

Ціннісно-змістовий компонент гендерної культури є сукупністю особистісно значущих егалітарних прагнень, ідеалів, переконань, поглядів у сфері шлюбно-сімейних взаємин. Гендерна рефлексія – це відслідковування мети, процесів і результатів своєї діяльності по засвоєнню гендерної культури, а також усвідомлення власних внутрішніх змін. Рефлексія формується через розвиток психологічної проникливості, спосте-

режливості, умінь соціальної перцепції, а також розвиток самопізнання.

Гендерна компетентність є основою формування гендерної культури, морально-духовної зрілості, становлення професійної самосвідомості, рефлексивного і проектуючого ставлення до самоосвіти студентської молоді в контексті впровадження гендерної компоненти в національну освітню систему. Гендерні знання дають змогу студентству керуватись ідеєю рівних прав і можливостей в освоєнні різних сфер життєдіяльності (соціальної, економічної, правовій, політичної; побудові стосунків, навчанні, спорті, громадській активності), пізнавати, будувати і випробовувати своє «Я» в найрізноманітніших ситуаціях, сповідувати і втілювати в життя принципи партнерства, рівноправності статей від студентської лави до власної родини та суспільства загалом.

Ще у 2002 році для інтерактивного комплексного навчання студентів та організації просвітницької діяльності при Центрі гендерних студій Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка було створено Школу гендерної рівності (ШГР). Із 2009 року та по теперішній час ШГР є складовою Науково-дослідного центру з проблем гендерної освіти та виховання учнівської і студентської молоді НАПН України та ТНПУ.

Упродовж майже п'ятнадцяти років ШГР надає методичну допомогу з питань гендерного виховання учнівської та студентської молоді; організовує та проводить навчальні тренінги та семінари для волонтерів; здійснює теоретичну та практичну підготовку волонтерів до роботи щодо пропагування ідеї гендерної рівності серед однолітків; здійснює інформування громадськості міста й області через ЗМІ щодо пріоритету гендерного підходу у різних сферах життєдіяльності; проводить круглі столи та брифінги з питань волонтерської діяльності; налагоджує творчі та ділові контакти з освітніми установами та громадськими організаціями; координує взаємодію та співпрацю іншими ВНЗ, школами та громадськими організаціями, гендерними бюро управління молоді та спорту, освіти і науки, соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, місцевою виконавчою владою, органами молодіжного самоврядування, із центрами гендерних досліджень в Україні і поза її межами.

Стрижнем просвітницької діяльності Школи гендерної рівності з формування гендерної компетентності студентської молоді є комплексна тренінгова програма «Формування гендерної культури молоді», апробовані блоки якої нами презентовано педагогічній громадськості у друкованих та електронних виданнях, у майстер-класах під час міжнародних та всеукраїнських конференцій, що проходять з ініціативи чи на базі ТНПУ імені В.Гнатюка [2; 3]. Змістове наповнення цілісної програми розкривається в її окремих тренінгових блоках: «Я – юнак, я – дівчина, я – особистість», «Основи гендерної культури», «Гендерні стереотипи: від усвідомлення до подолання», «Ні – проявам індивідуального, суспільного чи інституційного сексизму!», «Гендер та професійна кар'єра», «Асертивність – оптимальна стратегія гендерної поведінки», «Основи сімейного щастя: гендерний підхід», «Гендерні аспекти усвідомле-

ного батьківства», «Лідерство кризь призму гендеру», «Репродуктивне здоров'я у гендерному ракурсі», «Гендерному паритету – бути!».

Гендерний тренінг сприяє виробленню у студентів обох статей способів і форм паритетності у відносинах, моральних норм рівності, рівноправності, взаємоповаги, а також формування вільної особистості з навичками гендерно орієнтованої поведінки.

Заняття тренінгових блоків «Основи сімейного щастя: гендерний підхід» та «Гендерні аспекти усвідомленого батьківства» створюють умови для реального засвоєння юнацтвом системи гендерних цінностей у сфері шлюбу та сім'ї (фрагменти тренінгових занять вміщено у Додатку 1). Вони спрямовані на розуміння сутності егалітарних взаємин у побудові майбутнього шлюбу та сім'ї як основи особистісного та родинного щастя, усвідомлення батьківської сім'ї як взірця рівності статей і виконання взаємозамінних ролей. Вправи-інтерактиви «Скульптура сім'ї», «Відшукай сім'ю за голосом», «Заблоковані функції сім'ї», «Плюси та мінуси незареєстрованого шлюбу», «Сімейний акваріум», «Зв'язані в одне ціле», «Шлюб з кохання, з розуму чи з розрахунку», «З якої казки», «Один день життя сім'ї», «Займи позицію: ролі чоловіка і дружини в сім'ї», «Щаслива сім'я: алгоритм побудови», «Сім'я партнерська і домінаторна», «Сім'я – простір без насилля», «Світ мам і татусів», «Просто мама», «Валіза для найкращого батька та найкращої мами» та ін. ставлять за мету запобігти порушенню гендерного паритету у подружніх взаєминах та вихованні майбутніх дітей, розширити сферу самореалізації сьогоднішніх студентів у виконанні майбутніх батьківських ролей, довести вагомість як дружини, так і чоловіка у функціонуванні сім'ї.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Застосування інноваційних просвітницьких технологій у ході тренінгів зі студентами (робота у фокус-групах, евристична бесіда, мозковий штурм, наратив, дискусія, дебати, сюжетно-рольова гра, інтелектуальний аукціон, ярмарка ідей) дає можливість орієнтувати молодь на партнерство статей в приватній та публічній сферах життєдіяльності, показувати зв'язок між гендерними характеристиками і психологічним функціонуванням людини в сім'ї та суспільстві, формувати у студентів гендерну чутливість і толерантне мислення і сприяти виробленню у них нових власних цінностей для успішного гендерного самовизначення у різних сферах життєдіяльності, у сімейному житті зокрема.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у розробці та апробації нових інтерактивних гендерно-освітніх технологій для організації тренінгової роботи зі студентською молоддю у ШГР з метою її підготовки до сімейно-родинного життя, виконання подружніх, батьківських, материнських ролей, попередження сімейного насилля. Стрижнем кожної нової розробки буде взірць партнерської сім'ї, паритетних подружніх взаємин, обопільно відповідального батьківства/материнства, рівні права і дружини, і чоловіка на особистісний та професійний розвиток, життєздійснення у сфері родинного та суспільного буття.

Додаток 1

ФРАГМЕНТИ ТРЕНІНГОВИХ ЗАНЯТЬ

Робота в малих групах.

Вправа «Асоціації». Визначення понять.

Завдання: усвідомлення значення слів «шлюб», «сім'я», «подружжя»; активізація роботи групи.

Дії ведучого. Тренер об'єднує учасників у три малі групи, кожна з яких отримує для виконання окреме завдання.

Завдання для малої групи I

Тренер говорить: «Шлюб є основою сім'ї. В українській мові слово «шлюб» походить від старослов'янського «сьлюб», що означає урочисту обіцянку «злюбитись», тобто домовитись. Російське слово «брак» походить від старослов'янського «брачити» – відбирати, тобто вибирати хороше, потрібне і відкидати погане, непотрібне. А що означає слова «шлюб» для кожного з вас? Які асоціації у вас виникають, коли ви чуєте або вимовляєте це слово?». Тренер дає завдання записати слово «шлюб» у центрі великого аркуша і фіксувати думки учасників, записуючи їх у вигляді промінців.

Коли усі висловлять свою думку, записані асоціації потрібно систематизувати за змістовим і тематичним критерієм, об'єднуючи у певні групи, як-от: група людей (чоловік, жінка, діти); обов'язки (піклуватися, доглядати, ростити), права, процедура реєстрації: державний шлюб і церковний; штамп у паспорті, обручка, РАЦС, весільна сукня і фата; весілля, дружки тощо. Після цього учасники мають самостійно сформулювати і записати повне визначення шлюбу, опираючись за цього на виокремлені групи значень.

Завдання для малої групи II

Тренер говорить: «Більшість із вас є членами сімей, одні з вас проживають з батьками, братами та сестрами, інші – з бабусями чи дідусями. Слово «сім'я» добре усім нам відоме. А що означає воно для кожного з вас? Які асоціації у вас виникають, коли ви чуєте або вимовляєте це слово?». Тренер дає завдання записати слово «сім'я» у центрі великого аркуша і фіксувати думки учасників, записуючи їх у вигляді промінців.

Коли усі висловлять свою думку, записані асоціації потрібно систематизувати за змістовим і тематичним критерієм, об'єднуючи у певні групи, як-от: місце проживання (дім, оселя, будинок, квартира, дача, затишок), група людей (чоловік, дружина, діти, бабуся, дідусь, сестра, брат), емоційні зв'язки (любов, повага, вірність), підстава створення (шлюб, кровне споріднення, усиновлення) і т.ін. Після цього учасники мають самостійно дати повне визначення сім'ї, опираючись за цього на виокремлені групи значень.

Завдання для малої групи III

Тренер каже, що етимологічне походження українського слова «подружжя» розкриває саме цей його зміст – друзі, помічники, тоді як російською «супруги» – ті, що йдуть в одній упряжці. А що означає слово «подружжя» для кожного з вас? Які асоціації у вас виникають, коли ви чуєте або вимовляєте це слово?». Тренер дає завдання записати слово «подружжя» у центрі великого аркуша і фіксувати думки учасників, записуючи їх у вигляді промінців.

Коли усі висловлять свою думку, записані асоціації потрібно аналогічно систематизувати за змістовим і тематичним критерієм, об'єднуючи у певні групи, як-от: люди (чоловік, дружина, жінка, чоловік, пара), емоційні зв'язки (любов, повага, вірність), підтвердження статусу (РАЦС, паспорт, штамп, обручка) і т.ін. Після цього учасники мають самостійно дати повне визначення подружжю, опираючись за цього на виокремлені групи значень.

Коли завдання виконані, кожна мала група обирає спікера для презентації перед великою групою підсумків своєї роботи.

Підсумок тренера. Тренер відзначає результативність праці у малих групах та пропонує співставити сформульовані визначення понять із тими визначеннями, якими оперують у нормативно-правових актах нашої країни.

ДЕБАТИ: «ПЛЮСИ ТА МІНУСИ НЕЗАРЕЄСТРОВАНОГО ШЛЮБУ»

Вступне слово тренера. У вступному слові тренер говорить про те, що одна категорія людей ставиться до незареєстрованого цивільного шлюбу негативно і називає його співжиттям. Інша ж – навіть вважає його корисним для майбутньої сім'ї – така собі репетиція. Адже закоханість і сексуальний потяг зовсім не гарантують побутову сумісність, а ось банальний побут доводить до розлучення безліч сімей. Окрім того, в цивільному шлюбі перевіряються характери, стосунки з родичами, стиль життя і сумісність, нарешті.

Звичайно, коли зароджується сім'я на підставі співжиття, майнова захищеність здається достатньою, але, чи дійсно члени такої сім'ї є всебічно захищеними? За твердженням психологів, цивільний шлюб в Україні вигідний в більшості випадків чоловікові, який, щоб уникнути відповідальності перед законною дружиною, часто є ініціатором «вільних стосунків». Маючи кохану, господиню в будинку і чистий паспорт «про всяк випадок», чоловік не хоче втрачати свою свободу, особливо якщо не упевнений у виборі (раптом попадеться щось краще!). Згідно з опитуваннями, 92% жінок називають себе «заміжніми» в цивільному шлюбі, тоді як 85% чоловіків вважають, що вони не одружені... Є про що замислитися.

Причини, через які пара не йде в РАЦС, можуть бути різними. Правда життя свідчить: що довший період громадянського шлюбу, то менше шансів у пари потрапити в РАЦС. Тенденція особливо характерна для чоловіків. Навіщо, якщо і так все добре?

Що ж говорить статистика? 45% українців позитивно ставляться до спільного життя перед офіційним шлюбом, але відсоток розлучень серед тих, хто до офіційної реєстрації перевіряв свої почуття в цивільному шлюбі, в 2 рази більший, ніж серед тих, хто одружився відразу. Окрім того, подружжя, що живе в цивільному шлюбі, свариться майже в 3 рази частіше у порівнянні з офіційно зареєстрованими сімейними парами.

Жінка і чоловік можуть жити разом, мати спільний бюджет, спільно вести господарство, спільно навіть виховувати дітей, не реєструючи за цього шлюб. Проте видимі зручності, які надає цивільний шлюб, не вирішують усіх проблем, які можуть виникати. І в менш вигідному становищі зазвичай опиняється жінка.

Отже, насправді є багато різних нюансів – і психологічних, і правових – які потрібно свідомо враховувати, перш ніж прийняти рішення про реєстрацію чи не реєстрацію шлюбу. Аналізу усіх цих нюансів присвячено сьогоднішні дебати «Плюси та мінуси незареєстрованого шлюбу».

Об'єднання учасників у малі групи. Тренер об'єднує учасників у дві малі групи, обравши для цього будь-який спосіб («обери цукерку», «відшукай команду за кольором кульки» тощо). Представник від групи обирає один із двох конвертів із позицією («За реєстрацію шлюбу» чи

«Проти реєстрації шлюбу»), яку група має відстоювати у ході дебатов.

Дії учасників. Відповідно до обраної позиції мала група займає свій сектор: «За» – зелений, «Проти» – жовтий.

Перейшовши у відповідний сектор, учасники упродовж десяти хвилин готуються до дебатов. На допомогу їм можна запропонувати роздаткові матеріали «Можливі аргументи «за» реєстрацію шлюбу», «Можливі аргументи «проти» реєстрації шлюбу». Оголосивши про свою готовність, учасники розпочинають дебати, переконуючи присутніх у правильності власної позиції та висувуючи вагомі контраргументи задля розвінчання позиції опонентів.

Можливі аргументи «за» реєстрацію шлюбу

Чоловікові та жінці краще зареєструвати шлюб, бо в іншому випадку вони зазнаватимуть психологічного пресингу консервативних батьків або ж громадської думки.

Перебування у шлюбі законодавчо забезпечує матеріальну підтримку навіть після розірвання шлюбу, чого не можуть забезпечити незареєстровані шлюбні відносини.

Відсутність штампів в паспорті, на який звертають увагу нотаріуси, дозволить безперешкодно здійснити відчуження речі, нажитої під час спільного проживання без згоди іншої особи.

Чоловік може одночасно підтримувати відносини з кількома жінками. Така ситуація в майбутньому може спричинити складний поділ майна, оскільки кожна з цих осіб буде вимагати половину майна

Лише щодо подружжя статтею 75 СК встановлено обов'язок дружини та чоловіка матеріально підтримувати один одного.

СК передбачена можливість укладення між подружжям шлюбного договору (ст.92 СК), договору про надання утримання, договору про припинення права на утримання взамін набуття права власності на жилий будинок, квартиру чи інше нерухоме майно або одержання одноразової грошової виплати (ст.89 СК)

Лише перебування у шлюбі дозволяє користуватися пільгами, що передбачені для подружжя при отриманні спадщини та дарунку: об'єкти оподатковуються при отриманні спадщини членами сім'ї першого ступеня споріднення за нульовою ставкою до вартості власності.

Один із подружжя має можливість отримувати довічну пенсію подружжя. Такою пенсією є щомісячна виплата, яка здійснюється протягом життя пенсіонера, а після його смерті – його чоловіку (дружині), який (яка) досягли пенсійного віку, протягом їх життя.

Подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. Частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя тоді переходить до другого з подружжя, який його пережив. У разі смерті останнього право на спадкування мають особи, визначені подружжям у заповіті.

Співмешканець померлого за відсутності заповіту отримує право на спадкування аж у четверту чергу (перша черга – діти спадкодавця, той з подружжя, який його пережив, та батьки; друга черга – рідні брати та сестри, баба та дід з боку батька і з боку матері; третя черга – рідні дядько та тітка спадкодавця; четверта черга – особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини).

Після розірвання стосунків у незареєстрованому шлюбі, як правило, найбільше страждають жінки, адже відповідальність за дітей у більшості випадків падає на їхні плечі.

Припустимо, в цивільному шлюбі народилася дитина, але подружжя, так і не зареєструвавши відносин, розлучилося. Записувати або не записувати дитину на прізвище цивільного чоловіка може вирішувати тільки жінка. Аналіз ДНК на визначення батьківства можна провести лише за згодою матері.

Можливі аргументи «проти» реєстрації шлюбу

Для двох рівноцінних, сформованих особистостей, що не залежать один від одного в фінансовому плані, цивільний шлюб цілком підходить. Дорослі, досвідчені люди навряд чи потребують такого стримуючого фактора, як штамп у паспорті.

пара переконали оточення і самих себе, що головне – почуття, а не формальності.

штамп в паспорті, зміна прізвища, народження дитини і інші атрибути класичної сім'ї не утримають чи то чоловіка чи то жінку у разі розриву стосунків.

молодь, яка вступила в «пробні» відносини, має можливість придивитися, «притертися» і зрозуміти, чи потрібні вони один одному.

є можливість навчитися спільно вести господарство, розподіляти фінанси, обов'язки. Якщо любовні стосунки не розбіються через побут — можна сміливо вступати в законний шлюб.

молоді люди зможуть прийняти факт, що шлюб — це не тільки райські насолоди, а й сірі будні, і відповідальність. Зазвичай після пристрасного кохання настає певне охолодження у відносинах. Саме тоді і з'ясовується, підходять люди одне одному чи ні.

майно, що було нажите спільно, – відповідно до ст. 74 СК віднесено до спільної сумісної власності, і відносини щодо цього майна регулюються так само, як і між особами, що перебувають у шлюбі.

цивільний чоловік, з яким проживає спільна дитина, має повне право на утримання цієї дитини на тих самих умовах, які встановлені для подружжя офіційного.

відповідно до ст. 52 ЦК фізична особа-підприємець відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім особистим майном і часткою у праві спільної сумісної власності подружжя. Тому майно зручно ховати від кредиторів, не реєструючи шлюб. Спритний підприємець за необхідності може виявитися неодруженим, без майна.

особи, які перебувають у незареєстрованому шлюбі, вільно можуть укладати договори, що стосуються спільного сумісного майна (про порядок користування майном; про поділ майна; про виділ у натурі частки із майна, що є у спільній сумісній власності) і можуть укласти договір про спільне проживання та ведення спільного господарства.

законодавством чітко встановлено, що народження дитини в незареєстрованому – цивільному – шлюбі ніяк не впливає на об'єм її прав, у тому числі і на права спадкові. І у разі, якщо цивільне подружжя вирішило розлучитися, прямим обов'язком батька дитини є виплата аліментів.

РОЛЬОВА ГРА «ЗАБЛОКОВАНІ ФУНКЦІЇ»

Завдання: сприяти усвідомленню заблокованих функцій у життєдіяльності сім'ї як передумови переборення гендерних стереотипів традиційної сім'ї.

Вступне інформування з елементами інтеракції. Які ж функції виконує сім'я? Тренер просить подумати і дати свої відповіді. Радимо не поспішати починати роботу із таблицею, а стимулювати групу до самостійних міркувань. Нехай учасники, опираючись на свій життєвий досвід, висловлюють своє розуміння функцій сім'ї. Ці відповіді, не обговорюючи і не коментуючи, можна записувати на великому аркуші паперу.

Коли учасники висловили свої міркування, він просить поглибити знання і розглянути таблицю «Функції сучасної сім'ї».

Дії ведучого. Ведучий обирає 10 бажаних учасників (5 дівчат і 5 юнаків) для розігрування сімейних сценек. Кожен із них отримує гендерну роль, записану на кольоровому аркуші паперу. Юнак і дівчина, у яких виявились аркуші одного кольору, утворюють сімейну пару. Ведучий дає 7 хвилин для підготовки «акторам», а за цей час повторює з другою половиною групи функції сучасної сім'ї. Опіраючись на отримані знання, вони мають визначити, які функції сім'ї блокуються у кожній із розіграних сценек, і дати розгорнуте пояснення.

Рекомендації ведучому. Кожна особа в рольовій грі має чітко знати зміст її ролі. Важливо після закінчення вправи дати учасникам можливість «вийти з ролі» – сказати кілька слів про почуття, поділитись враженнями, думками. На завершення вправи можна запропонувати провести аналіз будь-яких двох основних функцій сім'ї (н-д, господарсько-економічної і виховної). Показати позитивний приклад виконання подружжям нестереотипованих гендерних ролей (н-д, тата-домогосподарки). Під час обговорення доцільно визначити зовнішні і внутрішні чинники, які виступають блокуючими для тих чи інших функцій сім'ї.

Таблиця

«Функції сучасної сім'ї»

Назва функції	Короткий зміст функцій
Виховна	У сім'ї здійснюється постійний вплив батьків на своїх дітей з метою їх підготовки до життя і забезпечення їх фізичного та психічного розвитку. Провідником сімейного виховання є батьківська любов до дітей і почуття довіри та прихильності дітей до батьків.
Організація дозвілля та відпочинку	Дозвілля, вільний час сім'ї служать засобом відновлення фізичних і духовних сил людини, готують її до подальшої трудової діяльності, навчання.
Відновна або психотерапевтична	Це взаємне підтримання життєвого тону і здоров'я членів родини. Психологічна підтримка в сім'ї — це, перш за все, підтримка емоційна: здатність подружжя співчувати, співпереживати проблемам одне одного і сприяти їх усуненню. Кожен член сім'ї повинен бути впевненим у привітному, турботливому ставленні до нього рідних і близьких.
Репродуктивна	У сім'ї забезпечуються неперервність поновлення поколінь, це відтворення в дітях чисельності батьків. Діти – чудовий вінець нормального шлюбу.
Феліцитологічна (з італ. – щастя)	Прагнення до особистого щастя багато в чому стає визначальним у всій системі внутрішньосімейних відносин. Важливо, щоб були сформовані спільні погляди подружжя на сімейне щастя, відповідні почуття, прагнення, переконання.
Господарсько-економічна	Кожна сім'я є маленьким осередком, у якому здійснюється виробництво, споживання і обслуговування своїх членів. Здійснюється ця функція у задоволенні потреб членів сім'ї в одязі, житлі, їжі за допомогою включення у суспільне виробництво, ведення домашнього господарства, формування сімейного бюджету.

Комунікативна	У сім'ї задовольняються потреби її членів у спілкуванні і взаємо-розумінні. Сюди включають внутрішньосімейне спілкування, посередництво сім'ї в контактах її членів із засобами масової інформації, літературою, мистецтвом, і вплив сім'ї на різноманітні зв'язки своїх членів з оточуючим середовищем.
Регулятивна	У кожній сім'ї існує певна система регулювання стосунків між її членами, в тому числі контроль, реалізація влади і авторитету. Наприклад, у демократичній сім'ї регулятивна функція здійснюється тільки за допомогою авторитету батьків стосовно дітей.

Завдання до вправи «Заблоковані функції»

Сімейна пара 1

1. Уявіть собі, що ви — молода дружина, мати однієї дитини. Вашій донечці виповнилося 5 років. Вона відвідує дитсадок, а ви влаштувались на хорошу роботу, про яку давно мріяли. Та ваш чоловік дуже хоче, щоб у сім'ї було двоє дітей, особливо мріє про сина. Він благає вас про це, обіцяє допомагати.

Ваші можливі аргументи: «Я навіть думати не хочу більше про пелюшки. Ти хочеш, щоб я повністю деградувала у декретних відпустках!? І не вмовляй. Мені нарешті випала нагода зробити професійну кар'єру, більше віддатись улюбленій справі. Нам вистачає і однієї дитини. Якщо ти хочеш другої — народи сам!»

1. Уявіть собі, що ви — підприємець, у вас непогано йдуть справи. Маєте хорошу сім'ю: чудову дружину і п'ятирічну донечку. Та ви дуже хочете мати двох дітей, мрієте про сина. Ви вмовляєте дружину народити сина.

Ваші можливі аргументи: «Люба, нашій донечці вже 5 років. Та ми з тобою завжди хотіли мати двох дітей. Я був би дуже щасливим, якби ти погодилась народити мені ще сина. Ми достатньо забезпечені і тобі нема потреби працювати. Я тобі допомагатиму доглядати малюка».

Сімейна пара 2

2. Уявіть собі, що ви — дуже старанна дружина, з ранку до вечора на ногах: біжите на роботу, готуєте їсти, прибираєте. Одного суботнього дня ваш чоловік відпочиває з газетою біля телевізора. Ви просите його, щоб допоміг вам.

Ваші можливі аргументи: «Мені дуже важко, ти май до мене совість! Я не можу усю хатню роботу виконувати сама. Хоч сьогодні, у суботу, допоможи мені і відклади, нарешті, цю газету».

Давай попрацюємо разом, а завтра, у неділю, будемо відпочивати. У мене також цілий тиждень був робочим!»

2. Уявіть собі, що ви — розпечений дружиною чоловік. Вона завжди усе встигала робити сама: прибирала, готувала їсти, займалась пранням. Вас вона ніколи не залучала до хатньої роботи, а ви не проявляли ініціативи. В один суботній день ви відпочиваєте, читаєте улюблену газету, а ваша дружина чогось раптом намагається залучити вас до роботи. Ви відмовляєтесь.

Ваші можливі аргументи: «Що з тобою сталося? Ти ж раніше все встигала робити сама. Ти мене, напевно, просто розлюбила. Я такий стомлений, а тобі шкода, що я відпочиваю».

Сімейна пара 3

3. Уявіть собі, що ви — молода дружина із винятковими комунікативними здібностями. Після робочого дня ви хочете поділитись з чоловіком новинами. Він у цей час дивиться якийсь, на вашу думку, низькопробний бойовик. Ви починаєте розповідати йому цікаві новини, але як тільки починаєте говорити, чоловік просить не перебивати, бо показують дуже цікавий момент.

Ваші можливі аргументи: «Ти не повіриш, сьогодні наші працівники, всі як один, прийшли в обновках. А керівник відділу... (чоловік просить не перебивати дурницями)». Через деякий час: «Як ти вважаєш, чи варто мені поздоровляти з днем народження... (чоловік знову зупиняє, не вислухавши)».

3. Уявіть собі, що ви — не дуже комунікативний чоловік, не зовсім добрий співрозмовник для дружини. Ви із захопленням переглядаєте по телевізору фільм-бойовик. Ваша дружина звертається до вас, хоче розповісти якісь новини, але ви не вважаєте їх настільки важливими, щоб відірватись від фільму. Ви відмовляєтесь вислухати, просите не перебивати.

Ваші можливі аргументи: «Не перебивай ти своїми дурницями! Не заважай, дуже цікавий момент. Почекай, нехай додивлюся» і т.п.

Сімейна пара 4

4. Уявіть собі, що ви — молода дружина, дуже романтична натура. У вашій уяві сімейне щастя повинно бути таким: чоловік мав би постійно милуватись вами, дарувати квіти, подарунки, говорити компліменти. А ваш чоловік постійно на роботі, мало приділяє вам уваги. Ви не відчуваєте себе щасливою і пред'являєте чоловікові претензії.

Ваші можливі аргументи: «Я не пригадую, коли ти останній раз дарував мені квіти. Ніби й не помічаш мені: ні подарунків, ні компліментів. У тебе на першому місці робота і ще раз робота. Я не відчуваю себе щасливою».

4. Уявіть собі, що ви — молодий чоловік, який найпершим своїм обов'язком вважає утримання сім'ї. Ви дуже багато працюєте, завдяки чому сім'я живе у достатку. Та ваша дружина романтичної натури пред'являє вам претензії, тому що не відчуває себе щасливою у шлюбі. Ви ображаєтесь і заперечуєте їй.

Ваші можливі аргументи: «То ти ще говориш, що нещаслива?! Чого ти хочеш? Я не п'ю, не палю, не наркоман. Я дбаю про сім'ю, заробляю гроші, завдяки чому ми живемо у повному достатку. Та інша б на твоєму місці вважала себе найщасливішою жінкою».

Сімейна пара 5

5. Уявіть собі, що ви — молода дружина, мати двох дітей. На вашу думку, усім членам сім'ї потрібно за час вихідних гарно відпочити: дітям — щоб набратись сил для навчання, а вам і чоловікові — для роботи. Найкращим способом відпочинку ви вважаєте прогулянку у ліс чи до річки. Навпаки, для вашого чоловіка найкращим відпочинком є перегляд цікавих телепередач вдома, лежачи на дивані. Ви просите чоловіка.

Ваші можливі аргументи: «Що це за відпочинок вдома? Найкраще — піти на природу, подихати свіжим повітрям. Діти цілий тиждень у школі, ми на роботі, тому потрібно гарно відновити сили. Ну чому ти псуєш нам вихідні, чому тобі найкраще на дивані?!»

5. Уявіть собі, що ви — молодий чоловік, для якого найкращий відпочинок — полежати на дивані і подивитись телевізор. Жодні прогулянки, походи не замінять вам справжнього відпочинку, коли кожна клітинка вашого тіла розслаблена. Ви не поділяєте поглядів дружини на дозвілля і відпочинок.

Ваші можливі аргументи: «Відчепися від мене. Мало того, що я цілий тиждень напрацююся, то ще маю даремно витратити сили і у вихідні! Ідіть собі з дітьми, куди хочете, а мені найкраще вдома».

ВПРАВА «З ЯКОЇ КАЗКИ?»

Завдання: показати зв'язок шлюбно-сімейних та побутових традицій з характером гендерних уявлень народу, відображених у казках; навчити бачити гендерні стереотипи у казках та виявляти їхній вплив на реалізацію сім'єю своїх функцій.

Дії ведучого. Ведучий говорить, що у казках з давніх-давен люди відображали хороще

і погане, що було у їхньому житті. Саме казка була найоб'єктивнішим критиком життя людей і найкраще відобразила взаємовідносини, які виникали між чоловіком, дружиною та членами їхніх сімей, показуючи як недоліки, так і позитивні сторони. Ведучий пропонує згадати казки свого дитинства і подивитись на них по-іншому, акцентуючи увагу на взаєминах зображуваного подружжя. Для цього він об'єднає учасників у чотири малі групи (на рахунок «1, 2, 3» усі повинні без будь-яких вказівок ведучого утворити чотири команди і стати по різні боки від нього). Кожна команда отримає завдання: прочитати назву казки, яка записана на аркуші, придумати, як і які актори з числа гравців зображатимуть подружжя, про яке розповідається у казці. Потрібно проявити свої акторські здібності і розіграти сценки з життя героїв з використанням міміки та пантоміміки так, щоб представники іншої команди відгадали казку. Якщо казка відгадана, то команда «акторів» повинна дати характеристику подружжю, використовуючи знання, які отримали на попередніх заняттях (якою є сім'я: партнерською чи домігаторною; якщо домігаторною – хто у ній домінує; які функції сім'ї і як виконуються подружжям). Далі глядачі стають акторами, а актори – глядачами-експертами.

Дії учасників. Учасники утворюють чотири малі групи. Мовчки прочитавши назву казки, учасники малої групи повинні без слів зобразити за допомогою міміки, жестів, рухів фрагмент із казки (взаємини між шлюбними партнерами, які є головними героями цієї казки), а представники інших груп повинні відгадати назву казки. Коли казка відгадана, команда акторів дає характеристику подружжю, опираючись на отримані знання.

Рекомендації ведучому. Ведучому напередодні потрібно підготувати аркуші із назвами казок, сценки з яких будуть розігруватись. Ми пропонуємо найвідоміші з них (хоча можуть бути вибрані і будь-які інші): «Колобок», «Ріпка», «Курочка Ряба», «Коза-дереза», «Лисичка і журавель», «Золота рибка», «Івасик-Телесик», «Дідова дочка і бабина дочка», «Пан Коцький», «Лисичка-сестричка і Вовк-панібрат» та інші. Потрібно слідкувати, щоб команди не називали вголос назви своєї казки, бо інакше команда отримає штрафне очко. Ведучий може оцінювати виступи кожної команди, якщо вважатиме це за потрібне, за цього окремо оцінювати майстерність акторів та характеристики взаємин між героями казок.

Підбиття підсумків. Чоловік і жінка мають створити гармонійний союз рівноправних громадян, в якому обов'язково провідну роль лідера у різних ситуаціях буде відігравати в одних випадках чоловік, в інших – дружина, залежно від того, у кого це краще виходить. На плечі сучасної сім'ї при обопільній відповідальності дружини та чоловіка лягає тягар відповідальності за благополуччя, мир і лад у домі. Переплетення духу родинної сердечності, душевної широкості, чуйності, доброзичливості, взаємного довір'я, допомоги, співробітництва, товариського обміну ідеями і досвідом – ось що становить сутність взаємин у сім'ї, ось що створює великі можливості для особистісного та родинного щастя.

ВПРАВА «ЗАЙМИ ПОЗИЦІЮ: РОЛІ ЧОЛОВІКА І ДРУЖИНИ В СІМ'Ї»

Дії ведучого. Тренер кладе на підлогу по різних боках від себе аркуші паперу формату А4, на одному з яких записано слово «дружина», а на іншому – «чоловік», «разом». Далі повідомляє учасникам, що у нього є набір різних тверджень щодо обов'язків жінок та чоловіків. Він зачитуватиме ці судження по одному, а учасники, повинні оцінити їх і зайняти у навчальній кімнаті відповідну позицію. Біля аркушу з написом «чоловік» зберуться ті, хто вважатиме, що те, про що йдеться у судженні, має виконувати саме він. Відповідно біля аркушу з написом «дружина» зберуться ті, хто вважає, що це – прерогатива жінок. Ті, які вважатимуть, що подружжя має разом вирішувати те, про що йдеться, займуть позицію біля відповідного аркушу. За необхідності учасники можуть аргументувати свій вибір.

Перелік тверджень

1. Вирішувати, скільки мати дітей.
2. Вирішувати, коли народжувати.
3. Перебудувати свою роботу, щоб піклуватися про дітей.
4. Стежити за здоров'ям дитини, членів сім'ї, займатись лікуванням.
5. Виховувати дітей.
6. Дбати про покупки.
7. Заробляти гроші, забезпечувати матеріально.
8. Виконувати громадські та політичні обов'язки.
9. Готувати їжу.
10. Дбати про охайність одягу (займатись шитвом, пранням, харчуванням).
11. Дбати про чистоту житла.
12. Займатись ремонтом приладів.
13. Вміти водити машину.
14. Вирішувати проблеми сім'ї.
15. Слідкувати за охайністю дітей.
16. Піти на службу в армію або міліцію.
17. Працювати керівником виробничого колективу, підприємства.
18. Допомогати членам родини порадами, підтримувати морально.

Обговорення: Яким гендерним ролям у майбутній сім'ї надали перевагу учасники: традиційним чи егалітарним? Чи хотіли б ви відповідати тим гендерним стереотипам, які поширені серед ваших ровесників? Чи збігалися б відповіді ваших батьків з вашими відповідями? В чому причина того, що уявлення про гендерні ролі змінюються?

ГРУПОВИЙ АНАЛІЗ СИТУАЦІЇ «ПРОСТО МАМА!»

Ведучий зачитує оповідання.

Просто мама

«Жінка поновлює права і держслужбовець, заповнюючи анкету, просить вказати рід занять. Жінка вагається і не знає, як правильно записати.

– Я маю на увазі, – каже той, – у Вас є робота чи ви просто...?

– Звичайно, у мене є робота, – перебиває на півслові жінка, – Я, мама!»

– Мама – це не рід занять. Потрібно вказати «домогосподарка».

Я забула цю історію, доки одного разу не опинилась в подібній ситуації в РАГСі. Працівниця була явно кар'єристкою, врівноважена, кваліфікована і посідала солідну посаду: офіційний державний реєстратор.

– «Ваш рід занять?» – почала вона.
 Що саме змусило мене це сказати я не знаю, та мене просто понесло:
 – Я – старший партнер з досліджень у галузі дитячого розвитку і людських взаємовідносин.
 Реєстратор завмерла від здивування, і, не донісши ручку до паперу, запитально подивилась на мене.
 Я повільно повторила свою посаду, підкреслюючи найбільш важливі слова. Потім я подивилась на те, як моя посада була записана жирними чорнилами в офіційному документі.
 – Можу я запитати, – сказала реєстратор зацікавленням, – чим саме ви займаєтесь в своїй галузі?
 Холодно і без запинки я почула свої слова:
 – Я працюю над довготривалою програмою дослідження (що мами випускають з виду), як лабораторного, так і польового (звичай, я б сказала вдома і на вулиці) і паралельно веду чотири проекти (усі дівчатка). Звичайно, ця професія – одна з найбільш потрібних в суспільстві (яка мама не погодиться?), і я часто працюю по 14 годин на добу (взагалі то, всі 24). Моя професія набагато складніша у порівнянні з більшістю звичайних посередніх кар'єр, а винагорода більше пов'язана із задоволенням, ніж з грошима.
 Я явно виросла в очах реєстратора, і по закінченню заповнення паперів, вона особисто провела мене до дверей.
 Коли я під'їхала до дому, окрилена мою новою гламурною кар'єрою, мене зустрічали мої асистенти в лабораторії – 13-ти, 7-ми та 3-х років. А на верху наша нова експериментальна модель програми дитячого розвитку (6-ти місячна малеча) досліджувала новий варіант вокалу.
 Я відчула, що на цей раз перемогла бюрократію. І я пройшла в офіційних паперах, як дехто більш визнаний і необхідний суспільству, ніж просто ще одна Мама. **Материнство – яка блискуча кар'єра! Особливо, коли на дверях висить табличка.**
 *<http://www.qaz.in.ua/archives/626>

домінаторний (традиційний) сім'ї? Як відбувається розподіл домашньої праці у партнерській сім'ї? Що розуміють під потрійною зайнятістю жінки?
Об'єднання учасників у малі групи. Тренер об'єднує учасників у три (чотири) малі групи по 5-6 осіб, використавши для цього будь-яку із технік. Кожна мала група отримує завдання скласти «фотографію домашнього дня» сім'ї згідно із запропонованою таблицею.

Склад сім'ї (вік, рід занять):													
Години дня	Види діяльності/режимні моменти	Хто виконує та скільки часу затрачає											
		мама		тато		донька		син		бабуся		дідуся	
...													
Загальний «бюджет» часу на домашню працю та відпочинок (у годинах)		П	В	П	В	П	В	П	В	П	В	П	В

Дії учасників. Учасники виконують завдання на складання «фотографії домашнього дня» обраної ними сім'ї із визначеним певним складом її членів. Підрахувавши загальний «бюджет» часу, який кожен член сім'ї затрачає на виконання домашньої праці, група обирає спікера для презентації результатів своєї діяльності у великій групі. Додатково можна запропонувати підрахувати, скільки ж насправді «заробляє» жінка, помноживши затрачені нею години праці для сім'ї на середню платню за 1 годину роботи на виробництві.

Висновок тренера. За милозвучним словом «традиційний розподіл ролей» знаходимо не зовсім демократичний розподіл функцій та ролей чоловіків і жінок у сімейно-родинному житті. Жіноча праця у репродуктивній сфері не вважається престижною, почасти є непомітною, неоплачуваною, не пошанованою. Але завдячуючи цій праці, чоловік має можливість свій час і сили віддати продуктивній діяльності, заощаджуючи значні кошти на оплату соціальних послуг (прання, приготування їжі, виховання/навчання дітей).

В егалітарній сім'ї наявний гнучкий розподіл родинних обов'язків, з урахуванням особистих умінь, навичок та ступеню зайнятості членів сім'ї. Побутова перевантаженість жінок перешкоджає їхньому відпочинку, нормальному людському розвитку. Недооцінка потрійної зайнятості жінки веде до надексплуатації жіночої праці, зменшує можливості жінок для освіти та самоосвіти, особистісного росту.

Обговорення. Які думки у вас викликала прослухана життєва історія? Чи у нашому суспільстві «професія мама» є належно шанованою? Що слід було б змінити на державному рівні, щоб жінки-матері відчували гордість за те, що народили і виховують дітей? Що слід зробити на рівні кожної сім'ї, щоб матері були шанованими і відчувати повагу до себе членів родини?

ІНТЕРАКТИВ «ОДИН ДЕНЬ ЖИТТЯ СІМ'Ї»

Завдання: сприяти усвідомленню важливості справедливого розподілу домашньої праці між членами сім'ї як умови успішного її функціонування; формувати установку на побудову партнерських взаємин у шлюбі та сімейному житті; сприяти усвідомленню неможливості творення партнерської сім'ї на засадах нерівномірного розподілу сімейних обов'язків.

Вступне слово тренера. Тренер розповідає про продуктивну, репродуктивну працю та працю на благо громади, акцентуючи увагу на нерівномірному залученні чоловіків і жінок у цих сферах. Далі пропонує взяти участь в обговоренні: Як відбувається розподіл домашньої праці у

Список літератури:

1. Говорун Т. В. Гендерна психологія: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – К.: Вид. центр «Академія», 2004. – 308 с.
2. Кізь О. Б. Як навчати школярів долати гендерні стереотипи: конспекти занять: навчально-методичний посібник [для загальноосвітніх навчальних закладів] / колектив авторів Т. Говорун, О. Кікінежді та ін.; за заг. ред. проф. Т. Говорун. – К.: ТОВ «Дорадо-Друк», 2011. – С. 437-451; С. 657-789. Кікінежді О. М., Кізь О. Б. Формування гендерної культури молоді: науково-методичні матеріали до тренінгової програми. Навчальний посібник. Вид. 2-ге, перероблене і доповнене. – Тернопіль, 2009. – 180 с.

Кизь О.Б.

Тернопольский национальный педагогический университет
имени Владимира Гнатюка

ФОРМИРОВАНИЕ ГЕНДЕРНОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В СФЕРЕ БРАЧНО-СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ СРЕДСТВАМИ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В статье обоснованы теоретические и раскрыты практические аспекты подготовки студенческой молодежи к организации паритетного супружеского взаимодействия, построения эгалитарных семейных взаимоотношений, обоюдно осознанного и ответственного отцовства / материнства, выполнения не обремененных стереотипами гендерных ролей в семье и обществе в контексте формирования гендерной культуры. Проанализирована авторская тренинговая программа «Формирование гендерной культуры молодежи», которая расширяет сферу самореализации девушек и юношей в исполнении будущих супружеских ролей, доказывает значимость ролей как жены, так и мужа в функционировании семьи, обогащает участников новыми знаниями, необходимыми для подготовки к будущей семейной жизни.

Ключевые слова: гендерная культура, брачно-семейные отношения, семья, паритетность, эгалитарность, интерактивные технологии, тренинг.

Kiz O.B.

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

FORMATION OF GENDER CULTURE OF STUDENTS IN MARRIAGE AND FAMILY RELATIONS BY MEANS OF INTERACTIVE TECHNOLOGIES

Summary

Article deals with theoretical and solves practical aspects of preparing students to parity of marital interaction, build egalitarian family relations, mutually informed and responsible paternity / maternity, performance of unencumbered by gender stereotypes roles in the family and society in the context of gender culture. The author's training program «Formation of gender culture of youth» is analyzed, it extends the scope of girls and boys self-development in the implementation of marital roles, proves a validity of wife and husband roles in the functioning of the family, enriches the participants with new knowledge which are necessary for preparation for future family life.

Keywords: gender culture, marriage and family relations, family, parity, egalitarianism, interactive technology, training.

УДК 159.91:612.176:615,85

МЕТОД АНТИСТРЕСОВОЇ ДИХАЛЬНОЇ ФІТОАРОМАРЕГУЛЯЦІЇ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Кодлубовська Т.Б.

Національна медична академія післядипломної освіти імені П.Л. Шупика

У статті розглянута ефективність методу антистресової дихальної фітоаромарегуляції серед фахівців екстремальних професій, а саме співробітників поліції. Проведений аналіз результатів до і після регуляції їх психологічних і функціональних станів. Встановлений позитивний вплив індивідуально-підібраних технік дихання спільно з фітоаромазасобами на емоційну сферу респондентів. У групах, де проводилася регуляція, при колективній формі проведення занять, достовірно зменшилося число осіб, що мають ознаки суму, тривоги, емоційної напруженості і агресивності. Достовірно підвищилися показники самопочуття, активності і настрою. Підтверджена достовірність поліпшення у них показників резервів серцево-судинної системи і адаптаційного потенціалу. Результати дослідження переконливо констатують потенційні можливості індивідуально-підібраних дихальних технік у поєднанні з фітоаромазасобами – за короткий час (до 10 хвилин) дозволяють нормалізувати психоемоційний стан і вегетативний баланс нервової системи. Отримані дані дозволяють рекомендувати метод антистресової дихальної фітоаромарегуляції для психологічного відновлення після стресу, а також для корекції і профілактики психосоматичних порушень, особливо у фахівців екстремальних професій.

Ключові слова: антистресова дихальна фітоаромарегуляція, психологічне відновлення, вегетативний баланс.

Вступ. Ритм сучасного життя насичений стресами, метушнею і поспіхом. Окрім цього, велику частину часу людина проводить в замкнутому просторі. Все це викликає в організмі цілий ряд психологічних і фізіологічних порушень. Вони, у свою чергу, призводять до напруги м'язів, гальмування циркуляції крові і порушенню обмінних процесів [5].

Сучасні комп'ютерні технології дозволяють людям охопити величезний обсяг знань, а також розширити приводи для хвилювань і тривоги. Інформаційна війна посилює психологічну напругу. Людина може відчувати загрозу своєму здоров'ю, життю, матеріальному благополуччю, соціальному положенню, турбуватися про долю своїх близьких і так далі. Наявність загрози є основним стресовим чинником.

При стресі мозкова речовина наднирників виділяє адреналін і інші гормони, завдяки яким організм пристосовується до нових умов. І, якщо миттєвий спалах роздратування подібний до грубого удару по серцю, судинам, нервовій і ендокринній системам, то тривале перебування в пригнобленому емоційному стані дорівнює повільному і тривалому катуванню всіх систем організму.

Психоемоційна напруга накопичується, приводячи, зрештою, до серйозних функціональних розладів: неврозам, стану тривоги, безсонню. І якщо перші стадії хронічного стресу характеризуються психоемоційними розладами, то на подальших стадіях стрес призводить до вираженого зниження імунітету, дискоординації роботи органів і систем, і, в результаті – до органічних змін [5].

Схема впливу різних факторів на психофізіологічний стан людини наведена на рис. 1.

У 30-х роках минулого століття всі прогресивні клініки Європи звернулися до методів ароматерапії для швидкого відновлення хворих після травм, операцій або при гострих патологічних станах. У 60-х р.р. виникла нова база знань про властивості ефірних олій в рамках сучасних оздоровчих методик [14, 18].

Здатність природних ароматичних речовин викликати найрізноманітніші емоції і фізіологічні

Схема впливу різних факторів на психофізіологічний стан людини

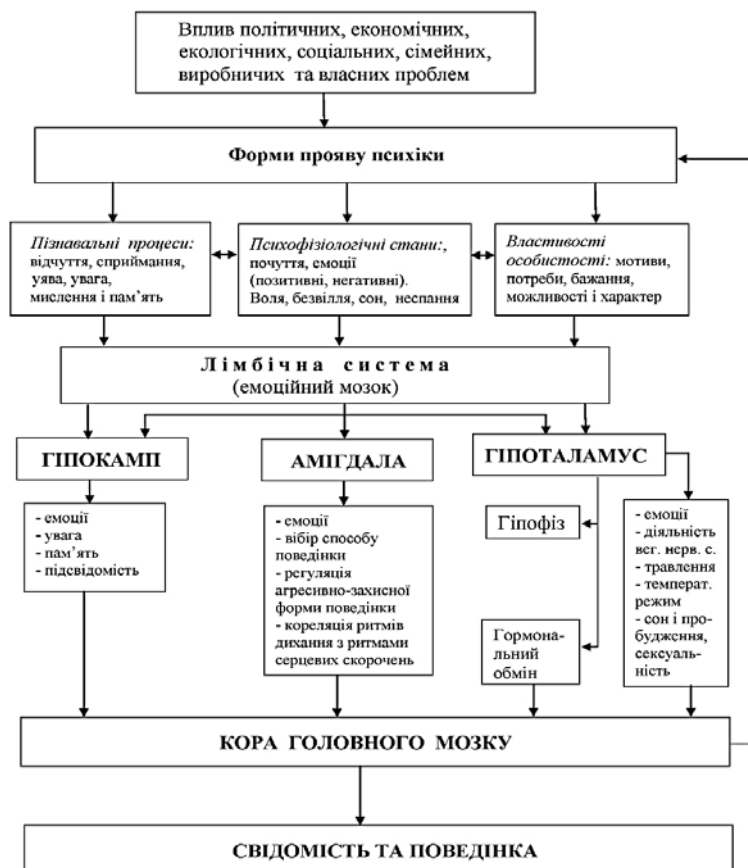

Рис. 1.

реакції організму була відома впродовж тисячоліть. У глибоку старовину іде історія здобуття і використання ефірних олій в Китаї, Індії, Персії, Єгипті. Вживання ефірних олій є складовою частиною древньої індійської медицини, відомої під назвою Аюрведи [12, 14, 18].

В даний час продовжується вивчення і розробка методик вживання багатогранних можливостей рослинного світу не лише в лікуванні різних захворювань, але і в нормалізації психофізіологічних станів людей [7, 8, 4, 9-12].

Мета дослідження – оцінка ефективності методу відновлення психофізіологічного стану людей після впливу негативних емоцій за допомогою дихальних вправ і засобів ароматерапії (антистресова дихальна фітоаромарегуляція), які проводяться після спеціальної психологічної і функціональної діагностики. Метод розроблений автором статті.

Методи дослідження. Робота була виконана в Учбовому центрі післядипломної освіти Національної академії внутрішніх справ (м. Київ) на тренінгових заняттях «Комунікація – Стрес – Безпека». Вибірку склали співробітники органів внутрішніх справ (ОВС) різної спеціалізації у віці від 25 до 40 років із стажем роботи до 15 років.

Форма проведення занять – колективна.

Методом випадкової вибірки були відібрані 2 групи:

1-а в загальній кількості 262 людини при колективній формі проведення занять по групам, в якій був проведений один сеанс регуляції.

2-я група – контрольна, в кількості 270 людей, з якими не проводилися жодні заходи.

Час проведення сеансу регуляції – 10 хвилин + 5 хвилин на підготовку.

Заняття проводилися в одному і тому ж приміщенні в Психотренінговому комплексі Національної академії внутрішніх справ (м. Київ).

Рівні показників «Самопочуття», «Активність», «Настрій» у співробітників ОВС оцінювали по опитувальнику САН [16]. Оцінку емоційного стану проводили за проективним тестом «Малюнок неіснуючої тварини» [3]. Діагностика функціональних станів проводилася за методиками розрахунку вегетативного індексу Руф'є [6] і показниками адаптаційного потенціалу Р.М. Бавського [1].

Для індивідуального підбору техніки дихання і фітоаромазасобів з урахуванням тонізуючого, розслабляючого або гармонізуючого впливу застосовувалася методика «Вегетативний баланс» [6].

Матеріали. Для фітоаромарегуляції застосовувалися рослинні ефірні олії і аромабальзами [8, 4, 7, 12], які мають наступні властивості.

Тонізуюча група: ефірні олії лимонника китайського, жасміну, сосни, аромабальзам «Прометей».

Лимонник китайський-shisandra chinensis C. Koch: підвищує концентрацію уваги, активізує розумову діяльність, розширює об'єм пам'яті, підвищує працездатність, збільшує витривалість, тонізує, нормалізує діяльність центральної нервової системи [14].

Жасмін – Jasinum oxycinale L: мобілізує психіку, тонізує, викликає відчуття оптимізму, впевненості, бадьорості, нейтралізує песимізм і страхи [14].

Сосна звичайна Pinus sylvestris L: активізує розумову діяльність, усуває страхи і емоційну лабільність, тонізує нервову систему [14, 7]. Аромабальзам «Прометей» (Prometeu торговельної марки «Aromasvit»): тонізує психологічний і фізіологічний стан, підвищує концентрацію уваги, мобілізує емоційно-вольовий потенціал при невпевненості і стресі та астенії [8, 4, 12].

Седативна група: ефірні олії лаванди, валеріани, хмелю, аромабальзам «Релакс» (Relax).

Лаванда – lavandula officinalis Chaix: заспокійлива, антистресова, антидепресантна дія. Усуває емоційну лабільність, тривожні і істеричні реакції, нормалізує сон [14,18].

Валеріана-valeriana officinalis L: надає седативну дію, підсилює процеси гальмування в корі головного мозку, нейтралізує страхи і тривогу, відновлює сон [14].

Хміль – Humulus Lupulus L: легке снодійне, усуває дратівливість, істеричні реакції, пригнічений настрій, постстресові розлади [14].

Аромабальзам «Релакс» (Relax торговельної марки «Aromasvit»): нормалізує діяльність вегетативної нервової системи, сприяє м'язовому розслабленню, ефективний при стресових, нервових, депресивних станах з підвищеною збудливістю, дратівливістю, безсонням, чеканням невідачі і панічних станах [8, 4, 12].

Гармонізуюча група: ефірні олії апельсину, грейпфруту, лимону, аромабальзам «Ріносепт-Арома» (Rinosept-aroma).

Апельсин солодкий – Citrus silensis L. Osbeck: гармонізуюча і антидепресантна дія, нормалізує діяльність вегетативної нервової системи і вестибулярного апарату, нейтралізує страх і тривогу [14, 7].

Грейпфрут – Citrus paradise Macxady: усуває депресію, меланхолію, страхи, пригнічений настрій, перевтому [14].

Лимон Citrus Limon L: нормалізує діяльність центральної і вегетативної нервової системи, нейтралізує страхи, апатію, астенію, пригнічений настрій, перевтому, меланхолію. Ефективний при невроті і депресії.

Аромабальзам «Ріносепт-Арома» (Rinosept-aroma торговельної марки «Aromasvit»): антистресова, імуномодуюча дія, гармонізує психофізіологічний стан [8, 4, 12].

Методика полягала в тому, що інструктор-психолог пояснює техніку різних видів дихання і допомагає в самостійному індивідуальному підборі респондентами фітоаромазасобів, з урахуванням отриманих результатів з діагностики стану вегетативної нервової системи за тестом «Вегетативний баланс» (симпатикотонія, парасимпатикотонія, еутонія) і особистому вибору того або іншого запаху в рамках однієї з груп (тонізуючої, заспокійливої, гармонізуючої). Так обиралося одне з фітоаромазасобів заспокійливого ряду при перевазі симпатичних впливів, з тонізуючого ряду при перевазі парасимпатичних впливів і з гармонізуючого ряду фітоаромазасобів при еутонії. Індивідуально підібрані ефірні олії наносилися на серветку і вдихалися відповідними методами дихання: при перевазі парасимпатичних впливів тонізуючим засобом, при перевазі симпатичних впливів релаксуючим і гармонізуючим при еутонії [9, 10, 11].

Аромабальзами «Прометей», «Релакс» або «Ріносепт-Арома» по 1 краплі наносилися на зону пульсу на руках, крапки за вухами, і між краєм верхньої губи і носом. Дихання виконувалося аналогічно диханню з ефірними оліями. Час дії був підібраний емпіричним шляхом з метою визначення оптимальної тривалості впливу на психофізіологічний стан респондентів – в нашому випадку 10 хвилин [7, 9, 10, 11].

Методика САН, малюнок «Неіснуючої тварини», виміри частоти пульсу і тиску для розрахунку індексу Руф'є і показника адаптаційного потенціалу Баєвського Р.М. проводилися двічі – до регуляції і після. Методика «Вегетативний баланс» проводилася один раз для індивідуального підбору методу дихання і фітоаромасобів. Статистична обробка отриманих результатів виконувалося за допомогою пакету стандартних статистичних програм «Stat Soft Statistica». Для визначення достовірності зміни показників емоційних і функціональних станів до та після проведення антистресової дихальної фітоаромарегуляції застосовувався t-критерій Стьюдента (СТ), критерій знаків (КЗ), і методи вибіркового дослідження У. Кокрена [13, 15].

Результати і обговорення. Отримані дані дослідження показників самопочуття, активності і настрою за методикою САН представлені в таблиці № 1.

Аналіз результатів, отриманих після дії антистресової дихальної фітоаромарегуляції, показав, що у 80% респондентів покращилося самопочуття, при колективній формі проведення занять і, практично, не змінилася в контрольній групі.

У психологічному плані істотним є характеристика активності стану, як якість, яка базується на потребах і інтересах особи і існує як внутрішня готовність до дії [2]. Після проведення регуляції готовність до дії виросла у 77% респондентів при колективній формі проведення занять і не змінилася в контрольній групі. Настрій – це феномен, що відноситься до душевного буття особи. Фізичне здоров'я і настрої взаємопов'язані і обумовлюють один одного. Підвищений, бадьорий, життєрадісний настрій приводить до підвищення життєвого тону і психологічної стійкості, захищає від хвороб і створює основу для збереження здоров'я. Настрій найтіснішим чином пов'язаний з тим, як складаються для особи життєво важливі стосунки з оточуючими, з ходом її власної діяльності. Істотним для настрою є не лише сам по собі об'єктивний хід подій, але і те, як людина розцінює їх і відноситься до них [17].

За результатами тесту САН, після проведення регуляції настрої покращилися у 81% респондентів при колективній формі проведення занять і, практично, не змінився в контрольній групі. Особливо сильний вплив на настрої надає емоційна складова. Порівняння емоційного стану до і після проведення регуляції здійснювалося за проектною методикою «Малюнок неіснуючої тварини». Методика валідна, доступна і проста при діагностиці психологічних станів [3].

З метою проведення оптимального аналізу динаміки емоційних станів респондентів за малюнком, а також переходу від їх якісної характеристики до кількісної оцінки, були обрані ряд показників для обліку зміни емоційного стану у респондентів під впливом антистресової регуляції.

Зміна розміру малюнка:

(+) збільшення – позитивна динаміка емоційного стану;

(-) зменшення – негативна динаміка емоційного стану;

(0) емоційний стан не змінився.

Зміна положення малюнка на аркуші:

(+) праворуч, вгору – позитивна динаміка;

(-) ліворуч, вниз – негативна динаміка;

(0) без змін;

Елементи малюнка:

(+) зменшення або відсутність гострих кутів в малюнку (іклів, зубів) позитивна динаміка;

(-) їх наявність негативна динаміка;

(0) без змін;

За числом кожного з цих показників, визначили зміни емоційного стану по кожному респонденту і в цілому по групах. Приймаючи загальне число малюнків в кожній групі за 100%, підраховували динаміку зміни малюнків за перерахованими показниками. Були отримані наступні результати: зміна емоційних станів з позитивною спрямованістю при колективній формі занять зафіксовано у 76% респондентів, а в контрольній групі зміни не спостерігалися.

Методика розрахунку вегетативного індексу Руф'є дозволила об'єктивно оцінити ефективність впливу антистресової дихальної фітоаромарегуляції на рівень резервів і економізацію функцій серцево-судинної системи з урахуванням наступних критеріїв (у балах): низький -111, нижче середнього 95-110, середній 85-94, вище середнього 70-84, високий 69 [6]. Динаміка показника резервів серцево-судинної системи представлена в таблиці № 2.

Таблиця № 1

Динаміка самопочуття, активності, настрою респондентів після антистресової фітоаромарегуляції

Категорія респондентів. Форма проведення занять, численність групи	МЕТОДИКА САН								
	Самопочуття			Активність			Настрій		
	До	Після		До	Після		До	Після	
	середн. знач. показ.	середн. знач. показ.	поліпшен. знач. показ. % від заг. числа	середн. знач. показ.	середн. знач. показ.	поліпшен. знач. показ. % від заг. чисел.	середн. знач. показ.	середн. знач. показ.	поліпшен. знач. показ. % від заг. числа
Співробітн. ОВД група № 1 колективна n=262	6,0	7,2*	80,0	5,7	6,6*	77,1	6,3	7,5*	81,4
Група № 2 Контрольна n = 270	6,2	6,3	–	5,8	5,9	–	6,4	6,6	–

Примітка: *достовірність відмінностей $p = 0,05$ КЗ в порівнянні з показниками до регуляції

**Динаміка психологічного і функціонального стану респондентів
після антистресової фітоаромарегуляції**

Категорія респондентів. Форма проведення занять, численість групи	Показники вегетативного індексу Руф'є			Показники адаптаційного потенціалу за Р. М. Баєвським		
	До	Після		До	Після	
	середн. знач. показ.	середн. знач. показ.	поліпш. знач. показ.% від заг. чисельності.	середн. знач. показ.	середн. знач. показ.	поліпш. знач. показ.% від заг. чисельності.
Співробітн. ОВД група № 1 колективна n=262	98,3	91,2*	76,0	2,8	2,0*	78,0
Група № 2 Контрольна n = 270	98,2	98,1	—	2,9	2,8	—

Примітка: * достовірність відмінностей при $p < 0,05$ СТ в порівнянні з показниками до регуляції

Після регуляції в 76% респондентів підтверджена достовірність поліпшення стану резервів серцево-судинної системи при колективній і при індивідуальній формі проведення занять, в контрольній групі зміни не спостерігалися.

Стресостійкість людини можна розглядати як міру прояву адаптаційних реакцій, обумовлених розвитком функціональних резервів організму. Для оцінки адаптаційного потенціалу респондентів за методикою Р.М. Баєвського вимірювався рівень артеріального тиску, частота серцевих скорочень, а також реєструвався вік, маса тіла і зріст кожного респондента. Отримані результати, розраховані за формулою, інтерпретувалися з урахуванням наступних характеристик значень адаптаційного потенціалу (у балах) [1]:

менш 2,1 – задовільна адаптація, високі або достатні функціональні можливості організму;

2,11-3,2 – напруга механізмів адаптації, достатні функціональні можливості забезпечуються за рахунок функціональних резервів;

3,21-4,3 – незадовільна адаптація, зниження функціональних можливостей організму;

більше 4,3 – зрив адаптації, різке зниження функціональних можливостей організму.

Динаміка адаптаційного потенціалу до і після регуляції представлена в таблиці № 2. Після регуляції у 78% респондентів підтверджена достовірність поліпшення показників адаптаційного потенціалу в групах з колективною формою проведення занять. У контрольній групі зміни не спостерігалися. Даний метод індивідуального підбору різновидів дихання і фітоаромазособів дозволяє протягом 10 хвилин досягти гармонійного емоційного і функціонального стану.

Використання дихальних методів в регуляції пов'язане з дією зворотнього зв'язку між частотою, глибиною, ритмом дихання і емоційним станом. Зміни в диханні залежно від емоційного стану відбуваються несвідомо. Усвідомлена, індивідуально підібрана зміна характеру дихання, миттєво впливає на емоційні реакції людини [7, 9, 10, 11, 12]. Крім того, індивідуальний підбір фітоаромазособів дозволяє отримати швидкий і пролонгований ефект [7]. Це пояснюється тим, що запахи натуральних ефірних олій і, особливо, їх композиції, здатні оптимізувати психоемоційний і фізіологічний стан людини як в умовах психофізіологічного стомлення (астенії), так і при психофізіологічній напрузі (збудження, перезбудження), переводячи психофізіологічний стан з режиму непродуктивного у режим продуктивний за рахунок моделюючого впливу запаху на-

туральних ефірних олій на регуляторні системи мозку [7, 9, 10, 11, 12].

Нюхова цибулина анатомічно і фізіологічно пов'язана із структурами лімбічної системи мозку (гіпокамп, гіпофіз, гіпоталамус, мигдалеподібне тіло), відповідальної за найважливіші психофізіологічні функції живих організмів [7]. Існує три шляхи дії ароматичних речовин на організм людини: нервово-рефлекторний, асоціативний і гуморальний. Останній здійснюється завдяки рясній мережі капілярів в слизовій оболонці носа, подальших дихальних шляхів і альвеол легенів. Таким чином, забезпечується швидке всмоктування ароматичних речовин у кров. Науково доведено, що дія речовин, що потрапляють в організм людини через дихальні шляхи, в 20 разів швидше і сильніше в порівнянні з прийомом їх у всередину у вигляді настоїв і відварів [7].

Потрапляючи в організм людини, ароматичні речовини натуральних ефірних масел здатні змінювати його психоемоційні, функціональні і фізіологічні параметри: ритм дихання, серцебиття, м'язовий і судинний тонус, серцевий викид і рівень біохімічних показників. У корі головного мозку нюхові відчуття викликають певні асоціації, – збуджуючі, заспокійливі або врівноважуючі (гармонізуючі) дію вегетативної і центральної нервової системи, зв'язаної, в свою чергу, з гормональною системою. Тому, при вдиханні запахів тонізуючого ряду ефірних олій лимону, жасміну, сосни, в організмі людини збільшується вплив симпатичного відділу вегетативної нервової системи і виділяється гормон ендорфін. В цьому випадку відчувається приплив енергії, легка ейфорія і відчуття радості. При вдиханні заспокійливих запахів (лаванди, валеріани, хмелю) збільшується вплив парасимпатичного відділу вегетативної нервової системи і виділяється гормон – серотонін, що надає заспокійливий і розслаблюючий ефект. Механізм дії дихальної фітоаромарегуляції пов'язан з реакцією рецепторів цибулини носу, яка передається у структуру лімбічної системи мозку і через включення центральної і вегетативної нервової системи здійснюється регуляція психофізіологічних процесів в організмі людини [7]. Вживання композиції у складі декількох ефірних олій в аромабальзамах «Прометей», «Релакс» і «Ріносптт-Арома» дозволяє якісно підсилити ефект при антистресовій фітоаромарегуляції [12, 7].

Висновки. Для регуляції психофізіологічного стану людини після стресу запропонований ме-

тод антистресової дихальної фітоаромарегуляції, який дозволяє швидко і ефективно досягти нормалізації функціонального стану організму і емоційного комфорту.

Розроблена техніка тонізуючого, розслаблюючого і гармонізуючого дихання, в комплексі з фітоаромасобами, дає стабільний ефект в регуляції психологічного стану і покращує показники

функцій серцево-судинної системи і адаптаційного потенціалу.

Метод антистресової дихальної фітоаромарегуляції простий, доступний, створює сприятливі умови для відновлення і нормалізації показників психосоматичних станів в стислі терміни (10 хвилин). Може бути застосований для реабілітації людей, після перебування в надзвичайно стресових умовах.

Список літератури:

1. Баевский Р.М. Прогнозирование состояний на грани нормы и патологии. – М.: Медицина, 1979. – 295 с.
2. Бехтерев В.Ф. Активность личности: психолого-педагогические аспекты воспитания в современных условиях: Учеб. пособие. – Красноярск, 1996. – 140 с.
3. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике. – СПб.: Питер, 2008. – 688 с.
4. Висновок державної санітарно-гігієнічної експертизи на «засоби гігієнічні, ароматичні, косметичні» № 5-10/20324 – Київ. 2002. – 3 с.
5. Кодлубовська Т.Б. Аналіз стресу людини у сучасних екологічних умовах // Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія. Вип. 14. Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2008. – С. 118-122.
6. Комплексна методика визначення психофізіологічного стану військовослужбовців на етапі професійного відбору для участі у міжнародних миротворчих операціях ННЦОТ і ВВ України. – К., 2005. – 123 с.
7. Кодлубовская Т.Б. Особенности проявления эмоциональных состояний человека под влиянием запаха эфирных масел / Дис. канд. психол. наук. – К.: КНАУ им. Тараса Шевченко, 2000. – 295 с.
8. Кодлубовская Т.Б. Технические условия ТУ У 24-6-19128234.001-2002 на Средства ароматические гигиенические косметические. – К. – 2002. – 16 с.
9. Кодлубовська Т.Б. Патент № 22665. Бюл. № 5 від 25.04.2007. Спосіб тонізуючого дихання для психофізіологічної реабілітації. Держ. Патент України. – К., 2007. – 4 с.
10. Кодлубовська Т.Б. Патент № 22666. Бюл. № 5 від 25.04.2007. Спосіб релаксуючого дихання для психофізіологічної реабілітації. Держ. патент України. – К., 2008. – 4 с.
11. Кодлубовська Т.Б. Патент № 22687. Бюл. № 5 від 25.04.2007. Спосіб гармонізуючого дихання для психофізіологічної реабілітації. – К., 2007. – 4 с.
12. Кодлубовська Т.Б. Особливості застосування ароматопсихопунктури для впливу на організм пацієнта у центрах психологічної реабілітації // Збірник наукових праць співробітників Київської медичної академії післядипломної освіти ім. П.Л. Шупика. Випуск 14, книга 1. – К., 2005. – С. 500-504.
13. Кокрен У. Методы выборочного исследования. – М.: Статистика, 1976. – 440 с.
14. Нагорная Н.В. Ароматерапия в педиатрии. Записки практического врача / Usti nad Labem 1998. – 288 с.
15. Поляков Л.Е. Статистические методы исследования в медицине и здравоохранении. – Л., 1971. – 576 с.
16. Розов В.И. Управление стрессом в оперативно-розыскной деятельности / К.: КНП, 2006. – 265 с.
17. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.
18. Солдатченко С.С., Белоусов Е.В., Пидаев А.В. Ароматерапия для каждой семьи. – К.: Здоровье, 2001. – 475 с.

Кодлубовская Т.Б.

Национальной медицинской академии последипломного образования имени П.Л. Шупика

МЕТОД АНТИСТРЕССОВОЙ ДЫХАТЕЛЬНОЙ ФИТОАРОМАРЕГУЛЯЦИИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ

Аннотация

В статье рассмотрена эффективность метода антистрессовой дыхательной фитомарегуляции среди специалистов экстремальных профессий, а именно у сотрудников полиции. Проведен анализ результатов до и после регуляции их психологических и функциональных состояний. Установлено положительное влияние индивидуально-подобранных техник дыхания совместно с фитомарегуляторами на эмоциональную сферу респондентов. В группах, где проводилась регуляция, при коллективной форме проведения занятий, достоверно уменьшилось число лиц, имеющих признаки депрессии, тревоги, эмоциональной напряженности и агрессивности. Повысились показатели самочувствия, активности и настроения. Подтверждено улучшение у них показателей резервов сердечно-сосудистой системы и адаптационного потенциала. Результаты исследования убедительно констатируют потенциальные возможности индивидуально-подобранных дыхательных техник в сочетании с фитомарегуляторами – за короткое время (до 10 минут) нормализовать психоэмоциональное состояние и вегетативный баланс нервной системы. Полученные данные позволяют рекомендовать метод антистрессовой дыхательной фитомарегуляции для психологического восстановления людей после стресса, а также для коррекции и профилактики психосоматических нарушений, особенно у специалистов экстремальных профессий.

Ключевые слова: антистрессовая дыхательная фитомарегуляция, психологическое восстановление, вегетативный баланс.

Kodlubovskaya T.B.

National Medical Academy of Postgraduate Education named after P.L. Shupyk

METHOD OF THE ANTI-STRESS REGULATION BY BREATHING AND AROMATHERAPY IN PSYCHOLOGICAL PRACTICE

Summary

In the article efficiency of method of the anti stress regulation is considered by respiratory exercises and aromatherapy among the people of extreme professions. The analysis of results is conducted before and after regulation of their psychological and functional states. Positive influence is set individual – neat techniques of breathing connecting with facilities of aromatherapy in the emotional sphere of people, participating in an experiment. In groups, where regulation was conducted, both at the collective and at individual form of lead through of employments, the number of persons, having feaceatures of depression, aggression, alarm and emotional tension diminished relyably. The indexes of feel, activity and mood rose relyably. Validified improvement of indexes of backlogs cordially – vascular system and adaptation potential of people-testers. Research results convincingly establish potential possibilities of individual-neat respiratory techniques in combination with facilities of aromatherapy for short time (to 10 minutes) to normalize psychical, emotional and vegetative balance of human. The results research of allow to recommend a method anti stress respiratory aroma regulation for psychological renewal after stress, and also for a correction and prophylaxis of psychosomatic violations, especially for the people of extreme professions.

Keywords: anti stress respiratory aroma regulation, psychological renewal, vegetative balance.

УДК 159.9.07

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ САМООЦІНКИ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

Кошинська Л.О., Гуріна З.В.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

У статті розкривається сутність існуючої проблеми становлення самооцінки особистості молодшого шкільного віку. Автори розглядають основні підходи до визначення поняття самооцінки як компонента розвитку самосвідомості особистості. Також подано результати емпіричного дослідження, що було проведене з метою виявлення рівня становлення самооцінки дитини молодшого шкільного віку.

Ключові слова: молодший школяр, самооцінка, особистість, рівень самооцінки, самосвідомість.

Постановка проблеми. Проблема формування і розвитку самооцінки є однією з центральних проблем становлення особистості дитини. Самооцінка є необхідним компонентом розвитку самосвідомості, тобто усвідомлення людиною самої себе, своїх фізичних сил, розумових здібностей, вчинків, мотивів і мети своєї поведінки, свого ставлення до оточуючих, до інших людей і самого себе. І саме в молодшому шкільному віці розпочинає формуватися самооцінка – узагальнене, стійке і, в той же час, диференційоване ставлення дитини до себе [2]. Як зазначають психологи, майбутнє дитини залежить від формування самооцінки на початкових етапах школи, тому є актуальним питанням для подальшого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оцінює ставлення до себе та уміння оцінити свої можливості, уміння ставитися до себе критично, уміння самостійно поставити перед собою те чи інше завдання відіграє важливу роль у формуванні особистості дитини. Саме ці питання піднімали у своїх дослідженнях як зарубіжні, так і вітчизняні психологи Р. Бернс, Л. Пепло, М. Міцеллі, В.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, В.А. Захарова, А.М. Прихожан, К.Р. Роджерс, І.І. Чеснокова,

О.Ю. Худобіна, Т.А. Полозова, Я.Л. Коломінський, І.С. Кон, Т.В. Драгунова, Л.С. Виготський, В.А. Татенко, А.І. Ліпкіна, О.Г. Солодухова та ін.

Аналізуючи дослідження Л.С. Виготського було виявлено, що саме в молодшому шкільному віці починає формуватися самооцінка дитини, яка опосередковує її ставлення до себе, інтегрує досвід її діяльності та спілкування з іншими людьми. Поведінка дитини та її подальший розвиток насамперед узгоджуються з самооцінкою. А.І. Ліпкіна стверджувала, що самооцінка – це оцінка особистості самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. Від самооцінки залежать взаємостосунки людини з оточуючими, її критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач. Тим самим самооцінка впливає на ефективність діяльності людини і подальший розвиток її особистості.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Психологами виділено, що самооцінка характеризується за такими параметрами: **рівнем** – висока, середня, низька; **співвідношенням з реальною успішністю** – адекватна і неадекватна; **особливостями будови** – конфліктна і безконфліктна.

Розвиток самооцінки у дітей, на думку П. Чамати, проходить у два етапи: на першому діти, оцінюючи себе, обмежуються головним чином оцінкою своїх дій і вчинків, а на другому в сфері самооцінки включаються внутрішні стани та моральні якості особистості. Формування другого, вищого, етапу самооцінки починається в підлітковому віці і триває протягом усього життя людини в міру накопичення соціального досвіду і подальшого розумового розвитку.

Дослідження проблеми самооцінки особистості у психології свідчить про багатоаспектність та неоднозначність розуміння сутності цього поняття. Особливу увагу привертають погляди психологів у рамках різних напрямів дослідження. Важливою характеристикою самооцінки є її змістова сторона, тобто те, що оцінюється. Оцінюватися можуть різні сторони особистості. Більшість авторів схиляються до думки, що самооцінка – це розуміння людиною своїх якостей, властивостей. Т. Полозова доповнює погляди, розглядаючи самооцінку з двох сторін: 1) самооцінка як відносно стійке і сформоване уявлення дитини про себе; 2) сам процес самооцінювання, в якому з'являється, перевіряється та доповнюється це уявлення дитини про себе.

Формулювання цілей статті. Основною метою наукової статті є аналіз теоретичних психолого-педагогічних досліджень зарубіжних та вітчизняних науковців з проблеми становлення самооцінки у дітей молодшого шкільного віку та викладення результатів емпіричного дослідження, що було проведене з метою з'ясування рівня розвитку самооцінки у молодших школярів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психічний і особистісний розвиток дитини у молодшому шкільному віці зумовлюється особливістю соціальної ситуації розвитку – навчанням у початковій школі. На цьому віковому етапі провідною діяльністю стає навчання, основою якого є пізнавальний інтерес і нова соціальна позиція. Молодший шкільний вік, як відомо, охоплює період життя дитини від 6-7 до 10-11 років. Основою для його визначення є час навчання дітей у початкових класах. Нижня межа цього вікового періоду (6-7 років) пов'язана з переходом до навчання як систематичної та цілеспрямованої діяльності. У перші його місяці ознаки дошкільного дитинства поєднуються з ознаками школяра. Часом це поєднання є досить суперечливим, що проявляється у невідповідності можливостей дитини вимогам життя, особливо вимогам школи і батьків [4].

Психологи вважають, що адекватно сформована самооцінка школяра – це як пізнання самого себе, окремих своїх якостей та детерміноване ставлення до себе. Самооцінка молодших школярів – це провідна ланка довільної саморегуляції, яка обумовлює спрямованість, а також ступінь активності дитини, ставлення до соціуму, середовища та самих себе. Вона є досить складним психологічним феноменом.

Оцінювання самого себе спостерігається у різних взаємозв'язках з психічними новоутвореннями індивіда. Воно є значущою детермінантою у всіх видах комунікації й діяльності. Уміння оцінювати себе з'являється з раннього дитинства, а формування, а також удосконалення себе здійснюється протягом усього життя особистості [1].

З вікової психології відомо, що самооцінка молодших школярів впливає на вчинки особистості, а також на міжособистісні контакти. Вона відзначається періодом усвідомлення самого себе, особистісної мотивації та потреб серед інших індивідів. Тому дуже важливо в цьому віці закласти базис для формування адекватної самооцінки, що неодмінно дозволить дитині правильно оцінювати себе, свої сили і можливості, самостійно ставити перед собою цілі та задачі.

Структура самооцінки, виділена дослідниками, представлена двома компонентами – когнітивним і емоційним. Перший відбиває знання людини про себе, другий – її ставлення до себе, як міру своєї задоволеності. У само оцінних судженнях ці компоненти функціонують у нерозривній єдності: в чистому вигляді не може бути представлено ні те, ні інше (І.І. Чеснокова). Основу когнітивного компонента самооцінки становлять операції порівняння себе з іншими людьми, зіставлення своїх якостей з виробленими еталонами.

Становлення й розвиток образу себе М.І. Лісіна пов'язує з впливом двох чинників: досвіду індивідуальної діяльності й досвіду спілкування з оточуючими людьми – дорослими й однолітками. При цьому найважливіша функція індивідуального досвіду полягає в забезпеченні когнітивної частини образу себе конкретними даними про себе, а досвід спілкування складає в основному матеріал для побудови його афективної частини, яку М.І. Лісіна співвідносить із самооцінкою [10].

У концепції М.І. Лісіної визначено обмеження самооцінки її афективною складовою. Однак, означена концепція вносить істотно нове розуміння в проблему становлення самооцінки. У більшості робіт, присвячених генезису самооцінки, стверджується той факт, що самооцінка починає складатися на рубежі раннього й дошкільного віку в процесі розвитку конкретних видів діяльності та поступово удосконалюється в напрямі все більшої адекватності й реалістичності. М.І. Лісіна висловлює думку, що факти, які охоплюються терміном «самооцінка», є породженням двох різних за природою психологічних утворень: загальної самооцінки і конкретної самооцінки. Конкретна самооцінка у своєму походженні пов'язана з розвитком конкретних видів діяльності, в той час як загальна самооцінка виникає в перші місяці життя в процесі спілкування дитини з дорослими. Загальна самооцінка не залежить від успіхів або невдач конкретних дій немовляти, а є відчуттям своєї безумовної цінності, яке лягає в основу особистості, що формується, складаючи її центральне ядро.

Отже, науковці наголошують, що формування й розвиток конкретної самооцінки необхідно вивчати на фоні дії загальної самооцінки, визнаючи той факт, що самооцінка як системне утворення, постає в єдності двох своїх форм.

Для експериментального дослідження рівня розвитку самооцінки у молодших школярів ми обрали такі методики: Методика «Сходінки», Методика «Який Я?», Методика «Ідеал – Анти-ідеал». В наших дослідженнях взяли участь 26 дітей молодшого шкільного віку (учні 3 класу).

Аналіз результатів за методикою «Сходінки» показав, що у 4 дітей 8-ми річного віку та у 8 дітей 9-ти річного віку, що становить відповідно 15%

і 31% від загальної вибірки, спостерігається високий рівень самооцінки. Діти без ніяких сумнівів розміщували себе на найвищих сходинках. І при запитанні: «Куди тебе поставити твоя мама?» показували на найвищу сходинку. На нашу думку, такий варіант є нормальним та благополучним. Про це також стверджує і автор методики. Більшість осіб – це 5 осіб 8-ми річного віку та 9 осіб 9-ти річного віку (20% і 34% відповідно) розмістили себе на третій – п'ятій сходинці. Це може свідчити про адекватність та середній рівень самооцінки. Автор цієї методики вважає це нормою. Під час обробки результатів осіб з низьким рівнем самооцінки не було виявлено.

За результатами методики «Який Я?» ми побачили, що у 5 дітей 8-ми річного віку та у 10 дітей 9-ти річного віку, що становить 20% і 38% відповідно, було виявлено високий рівень самооцінки. Це свідчить про те, що діти впевнено себе почувають у навколишньому світі та високо оцінюють свої особистісні якості. Також у 4 дітей 8-ми річного віку та у 7 дітей 9-ти річного віку, що складає 15% і 27% відповідно, було виявлено середній рівень самооцінки. Це може свідчити про адекватність самооцінювання та нормальний рівень розвитку самооцінки, що, у більшості випадків, відповідає віковій нормі розвитку молодшого школяра.

На третьому етапі нашого експериментального дослідження ми визначали рівень самооцінки молодших школярів за допомогою методики «Ідеал – Анти-ідеал». За результатами проведеної діагностики було виявлено такі результати: у 6 осіб, а саме у 2 дітей 8-ми річного віку та у 4 дітей 9-ти річного віку було виявлено схильність до завищеного рівня самооцінки. Діти підкреслили всі якості особистості. Основне прагнення дітей з перебільшеною оцінкою власного «Я» – будь-що уберегтися від невдачі і довести власну правоту у всьому. Але часто така поведінка є реакцією на базове почуття неповноцінності. У результаті занадто високої самооцінки можуть виникати труднощі в спілкуванні з оточуючими і проблеми з самореалізацією. З високим рівнем самооцінки було виявлено 10 осіб, а саме у 3 дітей 8-ми річного віку та у 7 дітей 9-ти річного віку. Учні з 10 наведених якостей підкреслювали 8-9 слів. У 8 дітей, а саме у 2 дітей 8-ми річного віку та у 6 дітей 9-ти річного віку було виявлено середній рівень самооцінки. Це свідчить про адекватну оцінку свого власного «Я». За результатами дослідження ми виявили 2 учнів, а саме 1 дитину 8-ми річного віку та 1 дитину 9-ти річного віку з низьким рівнем самооцінки. Низька самооцінка може бути як стабільна так і плаваюча. На вибір дітей міг вплинути настрій або якась неприємна ситуація, що сталася на передодні проведення дослідження.

За результатами проведених методик ми можемо побачити чітку картину розвитку самооцінки у молодших школярів. Порівнявши результати

методик, ми можемо зробити висновок про загальний рівень розвитку самооцінки (табл. 1).

Таблиця 1
Загальні результати експериментального дослідження рівня розвитку самооцінки у молодших школярів

n = 26

Рівні	Вік дитини	
	8 років (9 осіб)	9 років (17 осіб)
Високий	5 (20%)	12 (45%)
Середній	4 (15%)	5 (20%)
Низький	0	0

У наведеній вище таблиці за результатами експериментального дослідження продемонстровано загальну картину визначення рівня розвитку самооцінки у дітей молодшого шкільного віку. У 17 осіб, а саме 5 (20%) дітей 8-ми річного віку та у 12 (45%) 9-ти річного віку виявлено високий рівень самооцінки. Ми не вважаємо, що це є проблемою, адже діти в такому віці схильні до перебільшення якостей та особливостей своєї особистості, що свідчать результати багатьох спостережень у попередньому, дошкільному, віці.

Також у 9 осіб, а саме у 4 (15%) дітей 8-ми річного віку та у 5 (20%) 9-ти річного віку було виявлено середній рівень розвитку самооцінки. Це свідчить про те, що діти адекватно оцінюють себе та свої якості. Адже при адекватній самооцінці діти у процесі соціальної взаємодії правильно (реально) співвідносять свої можливості, досить критично ставляться до себе, ставлять перед собою реальні цілі, уміють прогнозувати адекватне відношення оточуючих до результатів своєї діяльності.

Висновки дослідження і перспективи. Самооцінка є важливим фактором становлення особистості дитини. Дитина не народжується на світ з певним ставленням до себе. Як і всі інші особливості особистості, її самооцінка проходить певний етап становлення у процесі виховання, в якому основна роль належить сім'ї та школі.

Формування самооцінки триває в шкільні роки: конкретні оцінки вчителів і оточення, успіхи в навчанні мають сприяти формуванню адекватної самооцінки. Навчальна успішність стає чи не головним критерієм оцінювання особистості школяра. Разом з оцінкою вчителя та батьківським ставленням, навчальна успішність є вагомим чинником формування самооцінки школяра та його соціального статусу.

Дітей із низьким рівнем самооцінки за результатами проведеного діагностичного дослідження виявлено не було. Ми вважаємо, що це хороший результат, хоча і дещо різниться із загальноприйнятими нормами у віковій психології. Адже особистість, у якої низький рівень самооцінки, відчуває себе поганою, слабкою і негідною успіху. Відсутність віри в себе накладає обмеження на цілі та плани в майбутньому житті дитини.

Список літератури:

1. Боришевський М. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості / Мирослав Боришевський // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4 – С. 128–135.
2. Боришевський М.І. Особистість у вимірах самосвідомості / М.І. Боришевський. – Суми: Еллада, 2012. – 608 с.

3. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2005. – 351 с.
4. Гуткина Н.И. Психологическая готовность к школе: учеб. пособие для студ. вузов / Н.И. Гуткина. – 4-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 207 с.
5. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія. Навч. посіб. / Т.В. Дуткевич. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 424 с.
6. Зайцев А.Б. Самосознание как структура и процесс становления личности школьников / А.Б. Зайцев // Вопросы психологии. – 2001. – № 7.
7. Кіреєва У. Психологічний аналіз Я-концепції у контексті самосвідомості / Уляна Кіреєва // Психологія і суспільство. – 2010. – № 1 – С. 120–129.
8. Пастухова М.В. Теоретические аспекты психологического изучения самооценки личности / М.В. Пастухова // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Т. 12. – 2010. – № 5. – С. 460–462.
9. Солодухова О.Г. Становлення самооцінки в молодшому шкільному віці // Психологічні аспекти педагогіки і освіти – Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Вип. 124/2011. Серія: Педагогіка. — Севастополь, 2011. – С. 169–171.
10. Фрийдман Л.М. Психология детей и подростков / Л.М. Фрийдман. – М.: Владос, 2004. – 480 с.
11. Чайкіна С.В. Особливості формування самооцінки молодших школярів // Теоретичні і прикладні проблеми психології, № 2 (31) 2013. – С. 222–228.

Кошинская Л.А., Гурина З.В.

Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ САМООЦЕНКИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА

Аннотация

В статье раскрывается суть проблемы становления самооценки личности младшего школьного возраста. Авторы рассматривают основные подходы к определению понятия самооценки как компонента развития самосознания личности. Также поданы результаты эмпирического исследования, которое было проведено с целью изучения уровня развития самооценки ребенка младшего школьного возраста.

Ключевые слова: младший школьник, самооценка, личность, уровень самооценки, самосознание.

Kochinska L.A., Gurina Z.V.

Pereyaslav-Khmel'nitsky State Pedagogical University
named after Hryhorii Skovoroda

FEATURES OF DEVELOPMENT OF SELF-APPRAISAL OF JUNIOR SCHOOLBOY

Summary

Essence of problem of becoming of self-appraisal of personality of junior high school student opens up in the article. Authors examine the basic determination of concept of self-appraisal as component's of development of consciousness of personality. The results of empiric research which was conducted with the purpose of study of level of development of self-appraisal of child of junior high school student are also given.

Keywords: junior schoolboy, self-appraisal, personality, level of self-appraisal, consciousness.

ОСОБЛИВОСТІ ГРУПОВОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ РОБОТІ З НАРКОЗАЛЕЖНИМИ

Литвинчук Л.М.

Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

Стаття розкриває особливості групової психотерапії у психологічній роботі з наркозалежними. Наголошується на тому, що групова допомога є одним з кращих засобів вирішення особистісних проблем на перших етапах становлення тверезості. Група допомагає формувати адекватну самосвідомість, руйнувати механізм самообману, створювати нову самоідентифікацію і підкріплювати мотивацію тверезості. Зазначається, що більшості залежних цього виявляється цілком достатньо, щоб вийти на досить адекватний рівень самооцінки. В статті зазначається, що групові методики особливо корисні для комплексного впливу на особистість пацієнта, розкриття тих рис, які заважають адаптації і служать джерелом психосоматичних страждань.

Ключові слова: група, психотерапія, самодослідження, інтроспекція, самосвідомість, міжособистісна взаємодія, адаптація, психологічна реабілітація.

Постановка проблеми. Одним з основних секторів розвитку інноваційних підходів в наркології є теоретичне і практичне поле психотерапії. Використовуються як класичні, так і модифіковані варіанти групової психотерапії. У груповій психотерапії беруть участь особи соціально дезорганізовані, або такі, що втратили зв'язок з певним соціальним середовищем. Психотерапевт, в даному випадку, сприяє відновленню втрачених зв'язків, повернення людини до соціуму. Досвід, набутий у спеціально організованих групах, здійснює протидію відчуженню, допомагає вирішенню проблем, що виникають при міжособистісній взаємодії. Група може полегшити процес самодослідження та інтроспекції. Часто люди знають, чого вони хочуть, але потрібна співучасть і прийняття їх групою, для можливості саморозкриття. Якщо така спроба саморозкриття заохочується іншими, відповідно, посилюється впевненість у собі. Найбільш доцільно використовувати групову роботу в так званих відкритих групах. У лікувальних закладах з лікування хворих різними видами залежності, використовуються психотерапевтичні методики, а саме психотерапія в малих групах. Проте, недостатньо розкриті питання особливостей, які є безперечною перевагою відкритих груп, в порівнянні з закритими, перевагами та можливими недоліками психотерапевтичних груп у психологічній роботі з наркозалежними особами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження причин рецидивів наркозалежних пацієнтів Короленко Ц.П., Шпике Т.А., Ross С.А., підтвердило той факт, що поновлення наркотизації відбувається через неможливість впоратися з афектами та інтерперсональними конфліктами. Пацієнти виявляють тенденцію до вживання наркотиків переважно в періодах імпульсивності, негативних коливальних настрою і в ситуаціях розриву інтимних стосунків. Як зазначають дослідники, такі як Бехтерев В.М., Цетлін М.Г., Іванець Н.Н., Віннікова М.А., Карвасарський Б.Д., Hser Y.L., Florentine R., Anglin D., Kirby K.C., Crits-Christoph P., Stephens R.S., Roffman R.A., Curtin L., Copeland J., поряд з медикаментозними та обмежувальними методами лікування патологічних залежностей широко застосовується психотерапевтичний вплив.

Вибір та тривалість психотерапевтичних методик визначається рівнем реабілітаційного потенціалу, особливостями клініки основного захворювання, особистісним та соціальним статусом хворого. Такі дослідники як Валентик Ю.В., Геріш А.А., Зарецький В.В., Іванець Н.Н., Сирота Н.А., Ялтонський В.М., Карвасарський Б.Д., Чехлатий Е.І., підкреслюють на важливості і пріоритетності психотерапії в реабілітації залежних від психоактивних речовин. Як вказують Валентик Ю.В., Сирота Н. в групі психотерапевтичних методів, що використовуються в наркологічній практиці, безумовно, виділяється групова психотерапія як найбільш економічна та ефективна практика.

Однак, як зазначають Вагнер Е., Дайтлер В., Фельт, Притц А., Тойфельхарт Х., Макаров В.В., на сьогоднішній день немає загальноприйнятого розуміння механізмів корегуючого впливу психотерапії. Групова робота у роботі з наркозалежними, за думкою Кабанова М.М., Белокрилова В.В., Даренського І.Д., та інших дослідників виступає в якості головного компонента програм медико-соціальної реабілітації залежних від ПАР, теоретичного і практичного базису профілактичних програм наркологічного профілю. Як зазначають Інсурина Р.Л., Пак Т. В., Sorce V., використовуються як класичні, так і модифіковані варіанти групової психотерапії. Групові методики особливо корисні для комплексного впливу на особистість пацієнта, розкриття тих рис, які заважають адаптації і служать джерелом психосоматичних страждань.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Дана стаття покликана розкрити питання особливостей групової психотерапії в психологічній роботі з наркозалежними.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним з основних секторів розвитку інноваційних підходів в наркології є теоретичне і практичне поле психотерапії. Психотерапія (від грецького *psyche* – душа і *therapeia* – догляд; лікування) – комплексне лікування та невербальний вплив на емоції, судження, самосвідомість людини при багатьох психічних, нервових і психосоматичних захворюваннях. Даний напрямок визнається такими дослідниками як Кабанов М. М., Белокрилов В. В., Даренський І. Д., в якості головного компонента програм медико-соціальної реабілітації залежних

від ПАР, теоретичного і практичного базису профілактичних програм наркологічного профілю.

Як зазначають Валентик Ю. В., Сирота Н. А., в групі психотерапевтичних методів, що використовуються в наркологічній практиці, безумовно, виділяється групова психотерапія як найбільш економічна та ефективна практика.

Умовно розрізняють клінічно орієнтовану психотерапію, спрямовану переважно на пом'якшення та ліквідацію наявної симптоматики та особистісно орієнтовану психотерапію, що сприяє зміні ставлення пацієнта до соціального оточення і власної особистості. Особистісно-орієнтована психотерапія використовує різноманітні варіанти аналізу конфліктних переживань хворого.

В якості методів, що активують терапевтичний вплив використовують:

- трудотерапію;
- групову і сімейну психотерапію, що сприяє підвищенню компетентності хворого у міжособистісних відносинах і вдосконалює здатність до самопізнання та саморегуляції.

Особливе місце серед психотерапевтичних методів лікування патологічних потягів займають економічні і водночас ефективні методи короткострокової психотерапії: сугестивної, поведінкової, позитивної, гуманістичної спрямованості [3], в тому числі метод емоційно-естетичної стресової психотерапії та метод духовно орієнтованої стресової психотерапії.

Групова психотерапія – це метод, заснований на закономірності міжособистісної взаємодії в групі для лікування і досягнення фізичного та психологічного благополуччя людини. В процесі групової роботи лікар-психотерапевт роз'яснює пацієнтам сутність патологічного процесу, обґрунтовує прогнози, проводить аутогенне тренування, релаксацію. Групова психотерапія передбачає організацію психологічного тренінгу і сприяє формуванню ефективного спілкування.

Як зазначають Інсуріна Р. Л., Пак Т. В., Sorce V., використовуються як класичні, так і модифіковані варіанти **групової психотерапії** [2]. Групові методики особливо корисні для комплексного впливу на особистість пацієнта, розкриття тих рис, які заважають адаптації і служать джерелом психосоматичних страждань.

Так, у групі яскраво виявляються незрілість, егоцентризм, страх взяти відповідальність на себе. Прихильники групової психотерапії стверджують, що «група завжди здоровіше, ніж кожен з її членів окремо». Створюються малі психотерапевтичні групи, групи за завданнями. Головними напрямками роботи групи може бути: самопізнання, саморозкриття, робота з почуттями і їх проявами, тренінг міжособистісного спілкування, усвідомлення глибинних емоційних травм, тренінг поведінки в екстремальних ситуаціях, груповий аналіз самостійкої роботи за завданнями. На думку таких дослідників як Булатова Р. А., П'ятницька І. Н., Яковлев А. Н., Юсупов О. Р., метою підвищення антинаркотичної стійкості є розвиток адаптаційних здібностей, креативності та інших властивостей [1]. В останні роки, на думку Пак Т. В., Nyland J. E., Grigson P. S., при здійсненні реабілітації наркозалежних осіб психологи активніше почали застосовувати групову

психотерапію, що має клінічні, соціальними та економічними параметрами ефективності [7].

У груповій психотерапії беруть участь особи соціально дезорганізовані, або такі, що втратили зв'язок з певним соціальним середовищем. Психотерапевт, в даному випадку, сприяє відновленню втрачених зв'язків, повернення людини до соціуму. Отже, досвід, набутий у спеціально організованих групах, здійснює протидію відчуженню, допомагає вирішенню проблем, що виникають при міжособистісній взаємодії. Група, виконує функції, начебто, суспільства в мініатюрі, відображає зовнішній світ і додає реалізм в штучно створену взаємодію. Потенційна перевага умов групи – це можливість отримання зворотного зв'язку і підтримки людей, що мають спільні проблеми чи переживання.

В процесі групової взаємодії приходять поняття цінностей і потреб інших. У групі людина відчуває себе прийнятою, вчиться довіряти, оточена турботою, отримує допомогу і допомагає. Реакції інших на неї і на інших в групі можуть полегшити розв'язання міжособистісних конфліктів поза групою. В підтримуючому та контрольованому середовищі особа може навчатися новим умінням, експериментувати з різними стилями відносин серед рівних партнерів. Поступово виникає певне відчуття комфортності від перебування з рівними партнерами, а не з терапевтом. Саме на даному етапі наркозалежні особи, не помічаючи того, допомагають один одному знайти порушені міжособистісні контакти, замінюючи терапевта як соціального працівника. Спостерігаючи за подіями в групі, учасники можуть ідентифікувати себе з іншими і використовувати створений емоційний зв'язок при оцінці власних почуттів та поведінки. Такий цінний зворотній зв'язок впливає на оцінку власних установок та поведінки, формування «Я-концепції».

Введення одного або кількох осіб в терапевтичну діяду створює, як правило, у взаєминах двох осіб напругу, допомагає прояснити проблеми кожного члена групи.

Група може також полегшити процес самодослідження та інтроспекції. Часто люди знають, чого вони хочуть, але потрібна співучасть і прийняття їх групою, для можливості саморозкриття. Якщо така спроба саморозкриття заохочується іншими, відповідно, посилюється впевненість у собі.

Нарешті, у груповій формі реабілітації є і економічні переваги. Зазвичай одночасна зустріч шести, десяти чи більше осіб обходиться менш дорого терапевту і пацієнтам, ніж контакти один на один.

Найбільш доцільно використовувати групову роботу в так званих відкритих групах. У лікувальних закладах з лікування хворих різними видами залежності, використовуються психотерапевтичні методики, а саме психотерапія в малих групах.

Основні принципи терапії наркологічних захворювань полягають у добровільності лікування, максимальній індивідуалізації терапевтичного процесу, комплексності та відмові від вживання психоактивних речовин [5].

В умовах «відкритої психотерапевтичної групи» групова динаміка має свої особливості. Відкрити групу характеризує особливий порядок

включення пацієнтів до групового лікувального процесу. Пацієнти даної системи психотерапевтичної роботи включаються в групу по мірі надходження їх у психокорекційну програму, часто незалежно від того, наскільки в даній групі працюють динамічні показники на даний момент.

Головною перевагою відкритої системи групи, є те, що введення нового пацієнта у вже працюючу групу, що має певну стадію динамічних змін, дозволяє хворому більш швидко пройти особистісні фази психологічної реакції на психотерапевтичне втручання і в більш короткі терміни відповідати, наявним на даний момент в групі, етапним психологічним тенденціям. Наприклад, у разі досягнення пацієнтами позитивного процесу зміни установок щодо відновлення і подальшого лікування від залежності, новий пацієнт максимально швидко досягне такого ж рівня психологічної опрацьованості.

Психологам для побудови повноцінної роботи слід враховувати певні особливості, які характеризуються наступними положеннями:

- вимоги до пацієнта повинні відповідати тій фазі, на якій знаходиться він особисто, а не група. Знання цієї особливості необхідно психотерапевту (психологу), для того, щоб не перевищити свої вимоги до учасника групи, який відстає за своїм динамічним показниками від інших пацієнтів, оскільки проходить психокорекцію пізніше за інших. Зазвичай невідповідність між вимогами до пацієнта і його можливостями може знизити психотерапевтичну результативність від групової роботи навіть для всіх учасників групи;

- межі протікаючих фаз всієї групи розмиті через наявність в ній підгруп, які перебувають на різних динамічних етапах, відповідно, необхідно ефективно працювати одночасно з різними підгрупами пацієнтів, які перебувають на різних етапах розвитку групи.

Дослідники виділяють особливості, які є безперечною перевагою відкритих груп, в порівнянні з закритими:

- немає необхідності активно формувати групову роботу на перших фазах динаміки;

- немає необхідності витрачати досить багато часу і енергії для просування пацієнтів за фазами розвитку групи;

- часто просунуті в лікуванні учасники групового процесу швидко підтягують до свого рівня хворих, які відстають від них через недостатній термін знаходження у програмі;

- немає малопродуктивних для психотерапевтичної роботи фаз розвитку групи стагнації і розпаду;

- при рівномірному надходженні пацієнтів у групу робота йде, зазвичай, на рівні 2-4-ї фази групової динаміки.

Одужання починається з прояву турботи про себе, розвитку відносин всередині свого «Я» і з іншими людьми. В основі поведінки хворого лежать відносини між «Я» та наркотичною особистістю. Специфіка даних відносин полягає в різній мірі інтимності і чесності. Залежна особа не здатна на щирість, яка в свою чергу підтримує здорове існування «Я». Прояв чесності по відношенню до себе сприяє розвитку тривалих відносин не тільки з власним «Я», але і з іншими людьми. Щирість у стосунках забезпечує довіру, впевне-

ність, безпеку, на чому і ґрунтується одужання. Для того щоб подолати якийсь проблемний бар'єр, необхідне безпечне зовнішнє середовище.

З метою одужання необхідне створення зони безпеки. Щирість полягає в тому, що наркозалежна особа діагностує наявність в собі залежності. Таким чином, формуються нові стосунки з собою та іншими особами, які визнають їх як залежних. У разі приховування особою наявності залежності, дана залежність має стрімку тенденцію до поширення та укорінення.

Важливим етапом корекції наркотичної залежності є розвиток природних відносин з собою та оточуючими. Основою будь-яких відносин є довіра. Однак, потрібно розуміти, що в структурі довіри присутній не тільки особистий досвід і раціональні докази, але і невербалізоване підсвідоме інтуїтивне відчуття. Довіра розвиває здатність людини до самооцінки, надає їй можливість вільно контактувати з іншими.

Наркозалежна особа може прагнути до отримання допомоги від сім'ї, але, найчастіше, там вже сформувалися складні співзалежні стосунки, які перешкоджають одужанню. Учасники групової психологічної роботи, як правило, дуже спостережливі, вони звертають увагу навіть на дрібниці в поведінці своїх сп. Поступово співучасників, так розвивається бачення один в одному осіб, з їх реальним внутрішнім світом.

Якщо залежність ґрунтується на деструкції та самообмані, то одужання – на чесності, турботі про себе та інших. Поступово на групових заняттях, групах самопомоги, учасники навчаються інтимному, формальному спілкуванню, знаходять собі подібних, тобто тих, кого турбують такі ж проблеми, спільні переживання, страхи та невпевненість. Так виникає взаєморозуміння, але вже на рівні розуміння внутрішнього світу людини, а не на рівні суспільного прийняття наркотику.

Особливого значення має набуття інтимних стосунків, до яких особа починає прагнути в силу того, що вони її захоплюють.

Відверта розмову про свої проблеми сприяє виникненню почуття сорому, оскільки поведінка суперечить прийнятним в суспільстві нормам. Згодом, під час участі в групі особа виявляє, що, незважаючи на те, що й інші відкрито говорять про дуже неприємні речі, теплота міжособистісних відносин залишається. Це призводить до поступового нівелювання почуття сорому. У одужуючих наркозалежних осіб формується потреба надавати допомогу, замість того, щоб односторонньо користуватися допомогою інших. Поява прагнення до підтримки оточуючих та відхід від маніпулювання іншими відіграють важливе значення в процесі одужання. Значення такої підтримки важко переоцінити, так як нові члени групи вже відчувають себе не ізольованими, а входять в певну спільноту:

- з'являється відчуття власної значущості;

- починає підвищуватися самооцінка;

- приходить розуміння того, що у них є те, що вони можуть не тільки визнати в собі, але і поділитися своїми міркуваннями, і це виявляється корисним для інших.

Люди, які беруть участь у групових заняттях, відзначають появу відчуття оновлення. Вони починають розширювати свій світогляд, своє сприй-

няття світу, активно використовують самоаналіз, якого уникали раніше через психологічний захист заперечення. Починають виникати нові різноманітні інтереси, з'являється необхідність навчатися, встановлювати глибокі контакти з людьми.

На групових психотерапевтичних заняттях особа може знайти відповіді на проблемні питання, що виникають у неї з оточуючими, має можливість здобути нові навички спілкування, випробувати нові стилі поведінки серед рівних партнерів. Все це дає можливість відчуття психологічний комфорт та спокій. Так, слухаючи розповіді інших учасників групи, як заведено в системі АА/АН, хворі можуть «впізнавати себе в інших» та бачити «зі сторони» свої проблеми, використовувати даний досвід для ідентифікації та оцінки своїх власних почуттів та форм поведінки. Група може значно полегшити процес самодослідження.

Існує ряд загальних принципів, характерних для психокорекційних груп, які виділив Lakin T. [4]:

- полегшення вираження емоцій;
- поява почуття приналежності до групи;
- можливість, а іноді і обов'язковість само-розкриття;
- випробування нових видів поведінки, як у групі, так і за її межами.

Більшість фахівців з групової терапії схиляються до того, що найбільша ефективність роботи в групах досягається у об'єднанні осіб, що мають схожі проблеми, а включення в групу людей з різними проблемами може викликати напруженість і конфронтацію.

Yalom, I. D. виділив десять лікувальних факторів, характерних для більшості груп [8]: 1. Згуртованість. 2. Навіювання надії. 3. Узагальнення. 4. Альтруїзм. 5. Надання інформації/міркування. 6. Перенесення. 7. Міжособистісне навчання. 8. Розвиток міжособистісних вміннь. 9. Імітуюча поведінка. 10. Катарсис.

Участь у групових заняттях наглядно демонструє, що вони не здатні усвідомлювати, терпіти і виражати свої почуття та наочно показує ха-

рактерну реакцію наркозалежних: замість того щоб визнати власну нездатність керувати своїми вчинками і доглядати за собою, вони заперечують небезпеку, виявляють агресивність та контрфобічні дії. З іншого боку, приходить усвідомлення власної слабкості і необхідність визнати свою хворобу, а також залежність від інших людей як необхідна умова зрілого життя.

Цікавий спосіб аналізу групового процесу запропонував J. Kelman [6]. В плані соціального розвитку членів групи вирішальними для досягнення позитивного результату групової терапії є три фактори:

- Податливість.
- Ідентифікація.
- Привласнення.

Зокрема, податливість полягає в тому, що нові члени групових занять починають «відчувати» нові способи поведінки, що одержують в процесі роботи в групах від більш досвідчених людей.

З початку і до кінця циклу кожен окремий учасник має справу з питаннями ідентичності, влади та впливу, цілей та потреб, прийняття та близькості. У кінцевому результаті успіх групового досвіду залежить від здатності учасників вирішувати ці питання.

Висновок. У психологічній реабілітації наркозалежних осіб велика увага приділяється «дефектам характеру», які покликані приховати брак самоповаги і пов'язані з цим міжособистісні проблеми. Через самопрезентацію на групових заняттях, історії про себе, проте, як особа стала жертвою своєї згубної пристрасті і як повертається до нормального життя, активно розвивається і емоційна сфера та певним чином корегується нездатність піклуватися про себе. Головною перевагою відкритої системи групи, є те, що введення нового пацієнта у вже працюючу групу, що має певну стадію динамічних змін, дозволяє хворому більш швидко пройти особистісні фази психологічної реакції на психотерапевтичне втручання і в більш короткі терміни відповідати, наявним на даний момент в групі, етапним психологічним тенденціям.

Список літератури:

1. Булатова Р.А. Психотерапия больных с зависимостью от ПАВ методом АРТ-терапии (предварительное исследование) / Р.А. Булатова // Материалы I Российского национального конгресса по наркологии с международным участием. – М., Пиза, 2009. – С. 139-140.
2. Инсурина Г.Л. Групповая личностно-ориентированная (реконструктивная) психотерапия: механизмы лечебного воздействия в краткосрочной модели / Г.Л. Инсурина // Сб. тезисов докл. конф. с международным участием: Психотерапия в системе медицинских наук в период становления доказательной медицины. – СПб., 2006. – С. 28-29.
3. Карвасарский Б.Д. Учебник психотерапия / Б.Д. Карвасарский. – М.: Питер, 2000. – 536 с.
4. Къелл Р. Групповая психотерапия / Р. Къелл. – М.: Просвещение, 1993. – 375 с.
5. Ткаченко І.М. Поняття і кримінологічна характеристика наркоманії в Україні / І.Н. Ткаченко // Молодий вчений. – Херсон: Гельветика, 2014. – №. 10 (13). – 196 с.
6. Шевырин В.А. Структура, действие и классификация каннабиноидов / В.А. Шевырин, Ю.Ю. Моржерин. – М.: Просвещение, 2015. – 476 с.
7. Nyland J.E. A drug-paired taste cue elicits withdrawal and predicts cocaine self-administration / J.E. Nyland, P.S. Grigson // Behav. Brain Res. – 2013. – Vol. 240. – P. 87-90.
8. Yalom I.D. The practice of group psychotherapy / I.D. Yalom. – Behsy, 1975. – P. 65-104.

Литвинчук Л.М.

Институт психологии имени Г.С. Костюка
Национальной академии педагогических наук Украины

ОСОБЕННОСТИ ГРУППОВОЙ ПСИХОТЕРАПИИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЕ С НАРКОЗАВИСИМЫМИ

Аннотация

Статья раскрывает особенности групповой психотерапии в психологической работе с наркозависимыми. Отмечается, что групповая помощь является одним из лучших средств решения личностных проблем на первых этапах становления трезвости. Группа помогает формировать адекватное самосознание, разрушать механизм самообмана, создавать новую самоидентификацию и подкреплять мотивацию трезвости. Отмечается, что большинству зависимых этого оказывается вполне достаточно, чтобы выйти на достаточно адекватный уровень самооценки. В статье отмечается, что групповые методики особенно полезны для комплексного воздействия на личность пациента, раскрытие тех черт, которые мешают адаптации и служат источником психосоматических страданий.

Ключевые слова: группа, психотерапия, самоисследование, интроспекция, самосознание, межличностное взаимодействие, адаптация, психологическая реабилитация.

Litvinchuk L.M.

H.S. Kostiuk Institute of Psychology
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

FEATURES OF GROUP PSYCHOTHERAPY IN THE PSYCHOLOGICAL WORK WITH DRUG ADDICTS

Summary

The article reveals the peculiarities of group psychotherapy in the psychological work with drug addicts. One of the main sectors of developing innovative approaches in Addiction is a theoretical and practical field of psychotherapy. The article notes that the aid group is one of the best means of resolving personal problems in the early stages of sobriety. Group helps to shape an adequate self-awareness, self-destroying mechanism, create a new identity and motivation to reinforce sobriety. It is noted that most dependent on this is quite enough to go out on a fairly adequate self-esteem. It is noted that the group techniques are particularly useful for complex effects on the individual patient, the disclosure of those features that hinder adaptation and are a source of psychosomatic suffering.

Keywords: group therapy, self-exploration, introspection, self-awareness, interpersonal interaction, adaptation, psychological rehabilitation.

УДК 159.9.072

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ СІМЕЙ

Маянцева Т.О.

Національний університет «Острозька академія»

У статті описано процедуру та результати емпіричного дослідження кризової психологічної допомоги для дітей дошкільного віку з вимушено переміщених сімей. Охарактеризовано особливості психологічної діагностики кризового стану у дошкільників. Описано розроблену психокорекційну програму, що являє собою комплекс з двох індивідуальних та восьми групових занять. Статистично досліджено її ефективність. **Ключові слова:** вимушено переміщені особи, діти дошкільного віку, криза, психологічна допомога, корекційна програма.

Постановка проблеми. Нове для України явище вимушеного переміщення населення призвело до того, що залишаючи свої домівки у пошуках безпечного місця проживання, найбільше страждає найуразливіша категорія населення – діти. Саме вони зазнають значних складностей соціального і психоемоційного характеру, пов'язаних зі зміною середовища проживання та звичного кола спілкування. На думку дослідників, найбільше страждають діти віком від 3 років, оскільки діти, молодші вказаного віку, легко розлучаються з попереднім місцем проживання, а людина старшого віку здатна сприйняти переїзд на нове місце більш раціонально. Тому в ситуації різкої зміни комфортного середовища проживання дитина віком від 3 років може пережити психологічну кризу. Описана ситуація може спричинити виникнення криз аномального типу, дослідження яких, на відміну від криз нормального типу, є менш ґрунтовним, особливо серед дітей дошкільного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості надання психологічної допомоги дітям, що знаходиться в кризовій життєвій ситуації досліджували М. В. Новікова, Я. М. Омельченко та ін. Варто зазначити, що на сучасному етапі вже існують наукові напрацювання, присвячені проблемі кризової психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам, зокрема дітям – Г. У. Солдатова, Г. П. Лазос, Л. А. Мельник, проте специфіка надання такої допомоги саме дошкільникам залишається неврахованою.

Мета статті – висвітлити результати емпіричного дослідження кризової психологічної допомоги для дітей дошкільного віку з вимушено переміщених сімей.

Виклад основного матеріалу. Експериментальне дослідження проводилось протягом семи тижнів та включало в себе три послідовні етапи.

1. Діагностичний етап – підбиралися відповідні психодіагностичні методики та проводився констатувальний експеримент.

2. Експериментальний етап – проводилася корекційна робота з дітьми.

3. Контрольний етап – ми повторно за допомогою психодіагностичних методик дослідили наявність та інтенсивність проявів переживання кризи.

Варто зазначити, що у сучасній психологічній науці та практиці існує ряд невирішених питань, пов'язаних з діагностикою кризових станів, зокрема у дошкільному віці. Однією з основних проблем є відсутність надійних та валідних стан-

дартизованих методик, які дозволяють отримати достовірні дані про наявність та перебіг психологічної кризи.

На діагностичному етапі дослідження ми використовували метод спостереження. М. Я. Басов вік з 3 до 7 років описує як найбільш сприятливий для спостереження, оскільки діти довірливо і відкрито ставляться до дослідника, не усвідомлюючи своєї ролі як досліджуванних [1, с. 83]. Таким чином, чим менша дитина, тим більш важливу роль в її дослідженні займає метод спостереження.

Для того, щоб зменшити суб'єктивізм при описі і обробці результатів, ми використали «Карту спостережень за емоційно-соціальним розвитком дитини 3-9 років», в основу якої покладено психологічне шкалювання, а саме шкали рейтингу. Відбувається фіксація не наявності ознаки, а міри її вираженості, яка оцінюється від 1 до 4 балів. Відбувається спостереження і фіксація таких параметрів як адекватність поведінки, самоконтроль, ігрова діяльність, особливості комунікації з дорослими, особливості комунікації з дітьми, емоційні особливості.

Також на діагностичному етапі ми використали методіку «Паровозик» С.В. Валяєвої. Методика спрямована на визначення ступеня позитивного (ППС) і негативного (НПС) психічного стану. Методика застосовується індивідуально з дітьми від 2,5 років. Для діагностики використовується стимульний матеріал, що являє собою фігурку білого паровозика восьми різнокольорових вагончиків: червоний, жовтий, зелений, синій, фіолетовий, сірий, коричневий, чорний. Вагончики хаотично розміщуються на білому тлі. Досліджуваному дається наступна інструкція: «Розглянь всі вагончики. Давай побудуємо незвичайний поїзд. Першим постав вагончик, який тобі здається найкрасивішим. Тепер вибери з решти найкрасивіший, і т.д.». Фіксується позиція кольору вагончиків.

Я. М. Омельченко вказує, що у роботі з дошкільниками виділити з процесу діагностичний етап можливо тільки за формальними ознаками. Фактично ж в процесі роботи як ніколи явно спостерігається принцип єдності діагностики та корекції [5, с. 46]. У ході нашої роботи ця особливість також прослідковувалась, адже вже на етапі збору інформації починається процес психологічної допомоги, інакше контакт з дитиною встановити не вдається.

На другому етапі було сформовано експериментальну та контрольну групи. Загальну вибірку нашого дослідження становили 15 дітей

дошкільного віку, які переміщені зі східних регіонів України. Дев'ятеро дітей становили експериментальну групу та шестеро – контрольну. Поділ на контрольну та експериментальну групи відбувся за територіальним критерієм. В експериментальній групі здійснювався психокорекційний вплив.

Психокорекційна робота будувалася за напрямком індивідуальних та групових занять. При виборі корекційних методів впливу ми керувалися уявленнями про психокорекцію як «систему заходів, спрямованих на виправлення недоліків психологічного розвитку чи поведінки людини за допомогою спеціальних засобів психологічного впливу» [6, с. 58].

Ми розробили психокорекційну програму, основні завдання якої:

1. Відновити відчуття безпечності – полягає у знятті тілесного та емоційного напруження, послабленні тих механізмів захисту, які виникли у відповідь на кризову ситуацію;

2. Відновити та зміцнити психологічні ресурси дитини – полягає у сприянні активізації природних ресурсів психіки дитини, на тлі яких можливий вихід із кризових станів;

3. Сприяти відреагуванню негативних переживань – полягає у створенні умов для прямого чи символічного прояву сильних негативних переживань;

4. Сприяти адаптації до нових обставин [3, с. 137].

При постановці завдань ми опирались на досвід, описаний Г. П. Лазос, яка визначає наступні

головні функції психолога, що здійснює психологічну допомогу внутрішньо переміщеним особам:

1) Психологічна адаптація, що включає в себе допомогу у сприйнятті змін і поверненні до реальності та допомогу у асиміляції та інтеграції отриманого досвіду і створенні нових життєвих перспектив.

2) Соціальна адаптація, яка передбачає допомогу тимчасовим переселенцям в адаптації до нового середовища проживання [2, с. 147].

Корекційна робота включала 10 занять, з яких 2 індивідуальні та 8 групових, тривалістю по 35-40 хвилин. Зустрічі відбувались по два рази на тиждень.

На першому індивідуальному занятті були присутніми батьки для ознайомлення з формою нашої роботи та створення необхідної підтримки і безпеки для дитини.

Необхідність індивідуальних занять пояснюється тим, що при великій кількості нових незнайомих людей, тобто раптового введення в групу, діти неохоче ідуть на контакт. Основна мета індивідуальних занять була познайомити дітей з психологом та вибудувати добре, довірливе ставлення до нього.

Кожне групове заняття складалось із трьох структурних частин: привітання, основної частини і заключної. Основними цілями привітання було створення позитивного настрою в групі, забезпечення під час занять доброзичливого ставлення дітей один до одного. Основна частина виконувала провідну роль в ході всього заняття. Вона

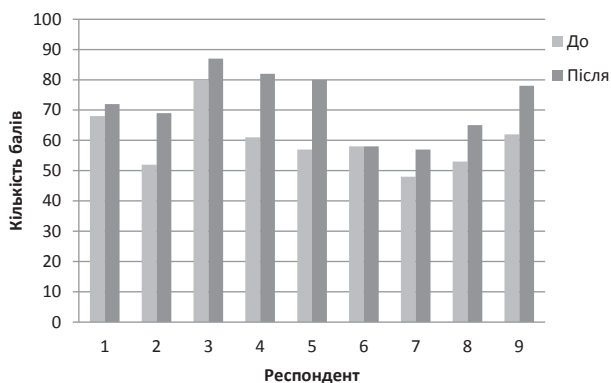

Рис. 1.1. Дані експериментальної групи, отримані на першому та третьому етапах дослідження за «Картою спостережень за емоційно-соціальним розвитком дитини»

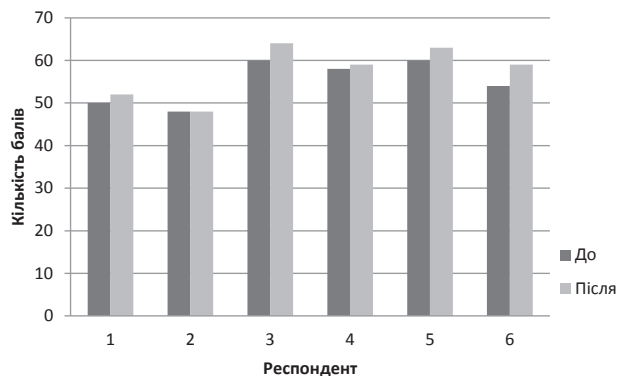

Рис. 1.2. Дані контрольної групи, отримані на першому та третьому етапах дослідження за «Картою спостережень за емоційно-соціальним розвитком дитини»

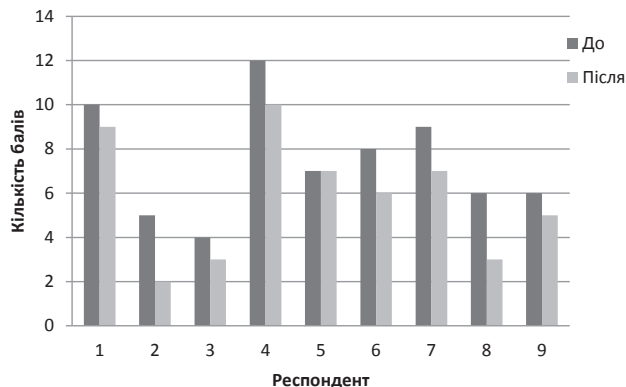

Рис. 1.3. Дані експериментальної групи, отримані на першому та третьому етапах дослідження за методикою «Паровозик»

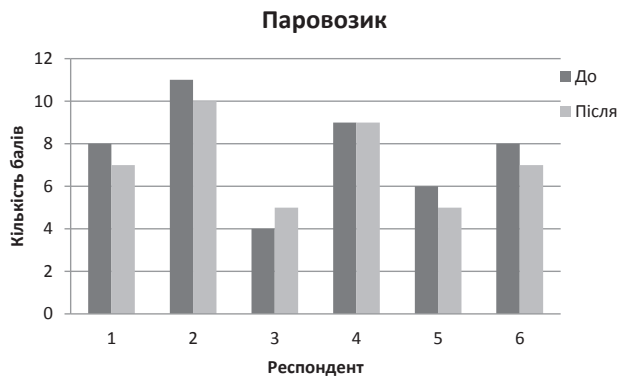

Рис. 1.4. Дані контрольної групи, отримані на першому та третьому етапах дослідження за методикою «Паровозик»

включає в основному ігри, спрямовані на корекцію психічного стану дитини. У заключній частині метою було створити у кожного учасника почуття приналежності до групи і закріплення позитивних емоцій від роботи на занятті. Привітання та прощання дітей мало ритуальний характер, що забезпечувало константність середовища.

На етапі відновлення відчуття безпечності було застосовано вправи, які допомагають зняти тілесне напруження. Завдання відновлення відчуття безпеки добре вирішується через використання вправи «Затишне гніздечко». Уявляючи безпечне місце, діти символічно знаходять ресурси, які створюють основу для відновлення відчуття захищеності, внутрішнього спокою.

Відреагування емоцій відбувалося як за допомогою спеціальних ігор, так і через загальну емоційну включеність дітей у роботу.

Для активізації ресурсів було застосовано вправи, що сприяють розвитку психологічної стійкості до зовнішніх чинників, формуванню уміння прохати про допомогу інших людей. Було створено зовнішній, матеріальний ресурс як відображення внутрішнього стану дитини.

Адаптація до нових обставин здійснювалась на завершальному етапі психокорекційної роботи. Ми допомагали дитині змодельовати образ успішного розвитку майбутнього, запропонувавши уявити, що все погане скінчилось, і пофантазувати про ймовірний розвиток ситуації.

Після завершення корекційного впливу, ми провели повторне діагностичне обстеження для учасників як експериментальної, так і контрольної групи. Ми використали «Карту спостережень за емоційно-соціальним розвитком дитини 3-9 років» та методу «Паровозик» С. В. Валяєвої.

Як бачимо на рис. 1.1, в експериментальній групі прослідковується підвищення емоційно-соціального розвитку.

На рис. 1.2 продемонстровано дані учасників контрольної групи, отримані на першому та третьому етапах дослідження, на основі яких спостерігається погіршення рівня емоційно-соціального розвитку або ж його статичність.

Як бачимо на рис. 1.3, в експериментальній групі прослідковується покращення психічного стану дітей.

За даними, продемонстрованими на рис. 1.4 можна зробити висновок, що у деяких дітей контрольної групи психічний стан дещо знизився порівняно з діагностичним етапом або ж залишився на попередньому рівні, а у інших – навпаки, покращився.

Крім того, дані, отримані за допомогою методики «Карта спостережень за емоційно-соціальним розвитком дитини» та «Паровозик» на першому та третьому етапах дослідження, ми опрацювали за допомогою методу математичної статистики, а саме Т-критерію Вілкоксона, адже його використання дозволяє оцінити ефективність корекційного впливу, порівняти дані до

його проведення та після. Обрахунок проводився за допомогою комп'ютерної програми SPSS.

Гіпотези Т – критерію Вілкоксона:

H0: Інтенсивність зрушень у типовому напрямку не перевершує інтенсивності зрушень у нетиповому напрямку.

H1: Інтенсивність зрушень у типовому напрямку перевищує інтенсивність зрушень у нетиповому напрямку.

Використання t-критерію Вілкоксона в обчисленнях даних експериментальної групи за методикою «Карта спостережень за емоційно-соціальним розвитком дитини» показує, що Темп менше Ткр ($1 < 3$), тобто, приймаємо гіпотезу H1 – зрушення у типовому напрямку по інтенсивності достовірно перевищує інтенсивність зрушень у нетиповому напрямку. Це означає, що зрушення є статистично значимими, що свідчить про підвищення рівня соціально-емоційного розвитку дослідників експериментальної групи.

Для підтвердження того, що такий результат не є випадковим, ми використали Т-критерій Вілкоксона для обчислення отриманих даних за «Картою спостережень за емоційно-соціальним розвитком дитини» у контрольній групі. Темп потрапляє у зону невизначеності. Тобто, ми вже можемо відхилити гіпотезу про недостовірність відмінностей (H0), але ще не можемо прийняти гіпотези про їх достовірність (H1).

В результаті обчислення даних експериментальної групи за методикою «Паровозик» отримане емпіричне значення потрапляє у зону значимості, що дає підстави стверджувати, що вплив був статистично значимим і психічний стан у дітей експериментальної групи покращився.

Т-критерій Вілкоксона для обчислення отриманих даних за методикою «Паровозик» було використано і у контрольній групі для підтвердження того, що отриманий результат не є випадковим. Отримане значення Темп знаходиться в зоні незначимості, що свідчить про відсутність статистично значимих змін.

Висновки і пропозиції. Отже, ми емпірично дослідили особливості кризової психологічної допомоги для дітей дошкільного віку з вимушено переміщених сімей.

Для діагностики проявів кризи нами було використано «Карту спостереження за соціально-емоційним розвитком дитини 3-9 років» та методу «Паровозик» С.В. Валяєвої.

Для проведення експериментального дослідження ми розробили психокорекційну програму для надання психологічної допомоги, що являла собою комплекс з двох індивідуальних та восьми групових занять. Порівнюючи дані експериментальної та контрольної груп до та після корекційної роботи, ми встановили, що в експериментальній групі покращився рівень соціально-емоційного розвитку та загальний психічний стан дітей, що свідчить про ефективність корекційного впливу.

Список літератури:

1. Басов М. Я. Методика психологічних спостережень над дітьми: Вибрані психологічні твори / М. Я. Басов. – М.: [б.н.в.], 1975. – 189 с.
2. Лазос Г. П. Особливості надання психологічної допомоги переселенцям з Криму / Г. П. Лазос // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / [ред. кол.:

- С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / За ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки – К.: Логос, 2014. – С. 145-152.
3. Маянцева Т. О. Особливості кризової психологічної допомоги дітям дошкільного віку з вимушено переміщених сімей / Т. О. Маянцева // Науковий огляд. – К.: ТК Меганом, 2016. – № 10 (31). – С. 134-139.
  4. Маянцева Т. О. Особливості переживання кризи дітьми дошкільного віку / Т. О. Маянцева // Дослідження різних напрямів розвитку психології та педагогіки: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (18-19 листопада 2016 р., м. Одеса). – Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2016. – С. 59-61.
  5. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, І. М. Біла, Г. П. Лазос; за ред. З. Г. Кісарчук. – К.: Логос, 2015. – 232 с.
  6. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України: посіб. для практиків соціальної сфери / Мельник Л. А. [та ін.]; за ред. Волинець Л. С. – К.: ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. – 72 с.

Маянцева Т.А.

Национальный университет «Острожская академия»

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КРИЗИСНОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ ДЕТЯМ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ИЗ ВЫНУЖДЕННО ПЕРЕМЕЩЕННЫХ СЕМЕЙ

Аннотация

В статье описана процедура и результаты эмпирического исследования кризисной психологической помощи для детей дошкольного возраста с вынужденно перемещенных семей. Охарактеризованы особенности психологической диагностики кризисного состояния у детей. Описана разработанная психокоррекционная программа, которая представляет собой комплекс из двух индивидуальных и восьми групповых занятий. Статистически исследована ее эффективность.

Ключевые слова: вынужденно перемещенные лица, дети дошкольного возраста, кризис, психологическая помощь, коррекционная программа.

Mayantseva T.A.

National University «Ostroh Academy»

EMPIRICAL STUDY OF CRISIS PSYCHOLOGICAL HELP TO PRESCHOOL AGE CHILDREN FROM FORCED DISPLACED FAMILIES

Summary

In this article we described the procedure and results of empirical research of crisis psychological help to preschool age children from forced displaced families. It was singled out the peculiarities of psychological diagnostics of crisis state of preschool children. We developed and described psychocorrective program that is a complex of two individual and eight group sessions. Its effectiveness was proven by statistics data.

Keywords: forced displaced person, preschool age children, crisis, psychological help, intervention program.

УДК 159.95

НЕЙРОПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ НЕНОРМАТИВНОЇ АГРЕСИВНОСТІ У ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ

Ткач Б.М.

Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

Стаття присвячена проблематиці порушення внутрішньої організації психічних процесів та функціонування ЦНС, які призводять до ненормативної агресивності, і підходам її нейропсихологічної корекції. Описано найчастіші прояви ненормативної агресії у дітей та підлітків і визначено шляхи її вирішення. Автором розглянуто анатомічні структури мозку, які відповідають за вольовий, когнітивний та емоційний компонент агресії. На основі моделі «триєдиного мозку» П. МакЛіна здійснено директивну кластеризацію агресивності. Проведено диференційну діагностику феномену ненормативної агресивності, яка постає як первинний дефект при порушенні функції різних частин префронтальної кори, передньої цингулярної кори, мигдалин; як вторинний дефект — ворожа атрибуція, яка виникає при гностичних розладах, мнестичних розладах, недостатності інтелекту, недостатності комунікативних навичок, дезадаптації; як третинний симптом — негативна компенсаторна перебудова функціонування мозку за принципом патологічного гомеостазу та адикції. Показано вплив функціонального стану гіпокампу на прояв агресії. Представлено методи, які необхідно використовувати у рамках когнітивно-біхевіоріальної терапії при нейропсихологічній корекції ненормативної агресивності дітей та підлітків.

Ключові слова: ненормативна агресивність, мозкові дисфункції, нейропсихологічна корекція, медитативна нейробиологія, корекційно-розвиваюче навчання.

Постановка проблеми. Як показує ретроспектива і сучасність, агресія – це не завжди неправильно. Агресія допомагає індивіду захистити свою країну, адаптуватися до оточуючого середовища, вижити у складних умовах. Зокрема, конкуруюча агресія структурує соціум, сублімована агресія сприяє поступу людству у соціально прийнятні форми, тоді як агресивність у ранньому дитячому та підлітковому віці є нормальною і необхідною для становлення самостійності індивіда.

Згідно із загальноприйнятою парадигмою генезу агресивної поведінки, агресія провокується будь-якими зовнішніми стимулами і спочатку це конкретно-ситуативне явище, яке обумовлене миттєвим спонуканням без врахування морального аспекту. Багаторазовий повтор без належної оцінки і корекційного впливу в деяких індивідів інтеріоризується у рису характеру особистості. Така агресивність є ненормативною, адже схильність індивіда до частого та недоречного прояву агресивної поведінки має деструктивний вплив на суспільство. Незважаючи на пропагування основних етичних норм (справедливість, чуйність, відповідальність, терпимість, щирість, добродушність), агресивних дітей з кожним роком стає все більше і більше. Насильство стає проблемою планетарного масштабу.

Очевидно, що у межах цієї сучасної парадигми виникнення агресії якісь чинники не були взяті до уваги. На наше переконання, у даній парадигмі індивідів розглядають «як таких», уподібнюючи їх до *tabula rasa*, а також не беруться до уваги порушення внутрішньої організації психічних процесів та функціонування ЦНС, які призводять до ненормативної агресивності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз фахової літератури, присвяченої агресії, виявив велику кількість досліджень цієї проблематики з використанням соціальної психології та антропологічного підходу: А. Bandura, R.A. Baron, L. Berkowitz, J.A. Palmer та інших [2;

3; 6; 17]. Дослідження зосереджуються на феноменах прояву агресивності, тригерах (соціальні, внутрішні) і, власне, на видах агресивної поведінки. Окрім того, недостатньо уваги приділено нейропсихологічному аспекту.

Нейропсихологічні дослідження розкривають зв'язок між дисфункціями окремих мозкових структур, зокрема E.S. Barratt, J.A. Becerra-Garcia, T. Fehr, C.M. Filley, E. Goldberg та інші показали зв'язок між префронтальною і передньою цингулярною корою з проявами фізичної агресії [4; 5; 10; 11; 13]. У дослідженнях H.G. Foster, K.P. Schulz показано причетність порушень у лімбічній системі до емоційного компоненту агресивності людини [12; 20]. J. Lobbestael розкрив нейропсихологічні механізми формування проактивної агресії [16]. Дослідження у галузі педагогічної нейропсихології показують взаємозалежність порушення у розвитку ЦНС (зупинка, дефіцитарність, атипія) та появою агресивної поведінки. У працях J.E. Settle, R.L. Sjöberg та їхніх колеґ вивчено як змінюється розвиток ЦНС у генетично уразливих індивідів до деструктивного соціального середовища [21; 22]. У галузі вікової нейропсихології нагромаджено велику кількість даних про взаємозв'язок між ворожою атрибуцією (оцінка ситуації та подій як ворожих) та розладами вищих психічних функцій [12; 15]. У нейропсихіатрії зустрічаються дані D.B. Arciniegas, J.L. Cummings, M.R. Trimble про нейропсихологічні механізми появи патологічної агресії при психіатричній патології [1; 8; 23]. Великої уваги заслуговує праця D. Connor «Агресія і антисоціальна поведінка у дітей і підлітків», яка з клінічної точки зору підсумовує досягнення профілактики та медикаментозної терапії агресії до 2002 року [7].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Агресивна поведінка – це кінцевий результат цілого алгоритму в ЦНС. Оточуючий світ є широким полем відношень, які внаслідок своєї постійної зміни весь час викликають зміну власної позиції індивіда. Необхідно

розглянути кожен момент алгоритму та нейронні структури, які беруть у цьому участь. Подразник за походженням може бути зовнішній (видоспецифічний чи невидоспецифічний), який сприймається, або внутрішній, який усвідомлюється, обробляється та інтерпретується ЦНС. Залежно від набутого досвіду, особливостей функціонування мозку, можливостей організму та контексту індивід обирає тип реагування, в тому числі і весь спектр проявів агресії. Як ми знаємо, інколи спостерігається лінійна залежність між подразником і типовою реакцією, а інколи ні. Важливо усвідомити, що звуження уваги лише на феноменологічній оцінці прояву реалізації агресивних дій є недостатнім. Необхідне особливе клініко-нейропсихологічне розуміння проблеми ненормативної агресивності, що дасть можливість побачити причини розладу і досягнути бажаного результату. Не можна на описових (симптомах) класифікаціях агресії створювати терапевтичні моделі, адже результат терапії може бути будь-яким. Це те саме, що на хибних засновках робити висновки.

Сучасні нейропсихологічні дослідження на основі експериментів та клінічних випадків фрагментально вивчають кожен елемент агресивності окремо. Тому необхідна систематизована нейропсихологічна модель агресивної поведінки з директивним підходом до класифікації даного психологічного феномену та відповідні рекомендації для нейропсихологічної корекції.

Метою нашої статті є виявлення порушень внутрішньої організації психічних процесів та функціонування ЦНС, які призводять до ненормативної агресивності, та розробка підходів щодо її нейропсихологічної корекції.

Завдання: описати найчастіші прояви ненормативної агресії у дітей та підлітків; виявити мозкові структури, які причетні до емоційного, когнітивного та вольового компонентів агресії; розглянути компоненти нейропсихологічного симптомокомплексу агресивності; встановити терапевтичні підходи та методи нейрокорекції дітей та підлітків з ненормативною агресивністю.

Виклад основного матеріалу. Первинну агресію до п'яти літнього віку розглядаємо як **протоагресію** через відсутність компоненту критичності в діях дітей. Адже під агресією розуміють будь-яку форму свідомої поведінки, скеровану на образу чи нанесення шкоди іншій особі, яка не бажає подібного ставлення до себе.

Проведене нами опитування педагогів дозволило виокремити найчастіші прояви ненормативної агресії у дітей та підлітків: агресія з гіперактивністю (вибуховість у поведінці, неадекватність реакцій, приставання до інших, недоцільні бійки...); агресія лідерства (суперництво, прагнення пригнітити інших, бажання влади); демонстративна агресія для привертання уваги; агресія у дітей з ігровою/Інтернет адикцією при забороні доступу до гаджета; агресія з низькою самооцінкою (підвищена вразливість, образливість, вибуховість); агресія у поєднанні з тривогою (як засіб відволікання від труднощів), агресія у поєднанні із страхом (надмірна агресія до комах, тварин через страх); агресія як помста (здрість, злопам'ятність).

Будучи прихильником контекстуального інтернаціоналізму (Дж. Р. Кантора), наше бачення

шляхів комплексного вирішення ненормативної агресивності є таким: не провокувати; скерувати агресію у позитивне соціально схвальне русло; нейропсихологічна корекція слабих ланок вищих психічних функцій.

Уникнення провокації агресії полягає у структуруванні оточуючого фізичного, інформаційного та соціального простору, так щоб не виникало агресивних поведінкових сетінгів, тобто створення «етичного суспільства». Це є комплексною задачею для соціальних психологів, нейромаркетологів, педагогів, антропологів, філософів та лідерів країни.

Кожному з нас відомо, що у процесі творчості чи спорті відбувається самовираження індивіда через перемоги і досягнення, що позбавляє від внутрішнього дискомфорту і внутрішнього невдоволення самим собою – зникає першопричина агресії.

Індивіди по-різному сприймають світ, залежно від характеру, який впливає на життя та на те, як відчувають внутрішню і зовнішню реальність, як реагують на неї в кожен конкретний момент буття. У агресивності як рисі характеру можна виокремити три компоненти: емоційний (легкість виникнення негативних емоцій: гнів, відроза, ненависть, злість...); когнітивний (розуміння ситуації, виділення об'єкта і обґрунтування мотиву для прояву агресії, вибір форми реалізації агресії); вольовий (цілеспрямованість, послідовність, наполегливість, ініціативність у реалізації агресії). Кількісне та якісне співвідношення вищезгаданих компонентів визначає форми прояву агресії, а представленість кожного компонента залежить від індивідуально-типологічних особливостей індивіда.

Для з'ясування, які нейронні структури є субстратами кожного компоненту агресивності, ми обрали модель «триєдиного мозку» П. МакЛіна. Оскільки евристичність даної теорії дозволить обирати методи клініко-психологічної інтервенції.

П. МакЛін філогенетично і за принципами функціонування людський мозок поділив на: рептильний (ретікулярний), ссавців (лімбічний) і приматів (неокортекс). «Триєдиний людський мозок» рівнозначний трьом взаємозв'язаним «біологічним комп'ютерам», кожен з яких має власний розум, власне відчуття часу і простору, власну пам'ять, моторні, сенсорні та інші функції. П. МакЛін зазначав, що необхідно подивитися на себе і оточуючий світ очима трьох різних особистостей, дві з яких не володіють мовою [1; 7; 8; 19].

Почнемо розгляд із самої древньої структури – рептильний мозок. У ньому є дві нейронні мережі, які фундаментально впливають на поведінку: одна спеціалізується на відчутті **страху**, а друга на відчутті **болю**. Завдяки цим мережам захисту від фізичних загроз реалізується безпека (індивіда, групи і виду) та управління базовою поведінкою. А це, своєю чергою, продовження роду; захист території (агресія захисту); експансія простору (агресія нападу); прагнення до влади, до домінування, до ієрархічних структур (конкуруюча агресія); ритуальна поведінка; імітація; обман; біоритм; соматичні процеси (гомеостаз). Рептильний мозок оточуючий світ сприймає як простір сповнений небезпек, обману і підлості. Завжди, знаходячись на сторожі безпеки, діє автоматично (непідконтрольність свідомості) і мит-

тево по типу реакцій «завмири – тікай – нападай». Домінуючою для нього модальністю є тактильна та інтерорецепція, проявляє себе через поведінку і соматичні відчуття [1; 18].

За Р. Девідсоном, мозок ссавців (лімбічна система) «емоційний мозок», «нюховий мозок» містить шість нейронних систем, які відповідають емоційним стилям: «стійкість» (гнучкість – час відновлення після негативних емоцій); «світовідчуття» (тривалість утримання позитивних емоцій); «самосвідомість» (розуміння потреб тіла); «соціальна інтуїція» (невербальна комунікація); «чутливість до контексту» (соціальна компетентність); «уважність» (рівень зосередженості) [9]. Функціями лімбічного мозку є турбота/виховання потомства; соціальна поведінка; виживання/самозбереження/самозахист особи від фізичних та емоційних небезпек; інстинктивна поведінка; емоції; мотивація; біографічна пам'ять; структура сну; регуляція функцій внутрішніх органів тощо. Лімбічний мозок полюбляє безпеку, яку розуміє як стабільність (рутину) і комфорт. Все сприймає у порівнянні з минулим досвідом (асоціативність), консервативний (*status quo*, страх і неспокій від новизни), дуалістичне світосприйняття (так-ні, свій-чужий, добре-погано, безпека-загроза...), прагнення отримати насолоду в теперішньому часі («вже і тут») і все це супроводжується емоційними реакціями. Адаже психотропні речовини впливають саме на лімбічну систему, а в агресорів центр задоволення більш активний, ніж у пересічної особи. Лімбічний мозок надає перевагу нюховій і аудіальній модальності (звуки і тони), а проявляє себе примітивними емоційними реакціями [1; 18; 20].

Мозок приматів (неокортекс), «візуальний мозок», – сама молода структура в ЦНС, яка походить із лімбічної системи, що спеціалізувалася колись на сексуальному нюху. Хоча неокортекс відповідає за «розум» (когнітивні процеси, здатність подорожувати по континуумі часу, моделювати події...) і слідує за тим, щоб поведінка не містила соціально небажаних дій (самообмеження), у всій діяльності присутній еротичний компонент. Саме неокортекс додає нюансів у прояві емоцій і уяві бажань тощо. Ще надзвичайно важливими функціями є «свідомість» (виходити за межі буденного, керувати своїм буттям, незалежним саморозвитком) та «самосвідомість» (трансцендентний досвід). Обчислювальні можливості неймовірні: у стані неспання у людини прослідковується біля 60 тис. думок. Проте має й недоліки – когнітивні спотворення, на сьогодні їх нараховують біля двох сотень і поділяють на чотири групи: 1) пов'язані із функціонуванням пам'яті; 2) через нестачу фактів; 3) через недостатність сенсу; 4) через надмір інформації. У людини виникають «ілюзія тотального контролю» та «ілюзія свободи вибору». Насправді ретикулярний мозок визначає життєві пріоритети, лімбічний дає цьому емоційну окраску, а як їх реалізувати і як втілити в реальність виконує неокортекс. Є твердження, що у формуванні перспектив (життєвих планів) неокортекс робить внесок лише 2%. За сучасними даними, необхідно 9 с. на те, щоб відбулося усвідомлення вибору зрбленого рептильним мозком [1; 13; 18].

Звісно, це дуже спрощена модель, яка нехтує «упорядкованістю» психічних процесів, що забез-

печується мозочком, котрий містить половину всіх нейронів ЦНС та інтенсивно розвивався разом із префронтальною корою у філогенезі. Не береться до уваги генетична уразливість, соціо-культурна складова, гендерні особливості. Також поза увагою лишається дифузна нервова система. Проте така модель є конструктивною для розробки директивних класифікацій психічних та поведінкових порушень на рівнях індивід-індивід, індивід-група та індивід-соціум. Адаже отримуємо чітке розуміння походження мотивів агресії: страх перед фрустрацією і прагнення уникнути болу виникає у ретикулярному мозку; намір зберегти емоційний комфорт – лімбічний мозок; як інструмент досягнення цілі – неокортекс. Також отримуємо однозначну відповідь щодо вибору психотерапевтичних підходів та методів коли працюємо з компонентами агресивності (порушення функціонування нейронних контурів).

На рівнях група-група, група-соціум, соціум-соціум, як вище зазначалося, необхідно вже долучати знання з соціальної психології, соціальної нейрпсихології, соціальної нейробіології, культурології, філософії та історії.

Отже, повернемося до меж своєї професійної компетенції і перейдемо до розгляду слабких ланок вищих психічних функцій, які спричиняють появу агресивності. Феноменологічні прояви агресивності дітей і підлітків будуть класифіковані по нейропсихологічній причинності, а також буде дано рекомендації щодо їх корекції.

При висвітленні агресивності у дітей та підлітків важливо розглянути соціогенез вищих психічних функцій. Будь-яка функція постає спочатку між двома індивідами – інтерпсихічна, потім всередині індивіда – інтрапсихічна. Перехід інтерпсихічних функцій в інтрапсихічні називається інтеріоризацією.

Зупинімося на етапах формування довільної дії, тому що на їх основі будемо вибудовувати нейрокорекцію ненормативної агресивності у дітей та підлітків:

1) інтерпсихічний етап – зовнішня регуляція (дорослий керує, а дитина виконує);

2) екстрапсихічний етап – зовнішня самостійна регуляція або егоцентрична мова (дитина командує вголос сама собі);

3) інтрапсихічний етап – саморегуляція (дитина, підліток осмислює, що треба зробити у конкретній ситуації і сам виконує) [13].

Отже, три компоненти симптомокомплекса, в яких агресивність постає: як **первинний дефект** – при порушенні функції різних частин префронтальної кори, передньої цингулярної кори, мигдалин; як **вторинний дефект** – ворожа атрибуція, яка виникає при гностичних розладах, мнестичних розладах, недостатності інтелекту, недостатності комунікативних навичок, дезадаптації; як **третинний симптом** – негативна компенсаторна перебудова функціонування мозку по принципу патологічного гомеостазу та адикції.

Агресивна поведінка як **первинний дефект ураження префронтальної кори (розлад особистості органічного походження)** виникає внаслідок порушення функції програмування, регуляції та контролю психічної діяльності [5; 13; 15]. В усіх випадках при ураженні чолових ділянок відбувається домінування системи акти-

вації агресії (підкіркові відділи) над системою гальмування (пригнічення). Нижче розглянемо детальніше особливості проявів агресивності при ураженні чотирьох частин префронтальної кори.

Дисфункція *орбіто-фронтальної частини префронтальної кори (диссоціальний розлад особистості; синдром дефіциту уваги з гіперактивністю)* проявляється підвищеною розгальмованістю (імпульсивністю), емоційною лабільністю, гедоністичною мотивацією, вульгарністю, сексуальною розпущеністю, лайливістю, роздратованістю, порушенням уваги та ейфорією, нездатністю дотримуватися правил/закону при його знанні [13]. Таким особам необхідно навчитися утримувати увагу на перебігу власних психічних процесів та актуалізувати самообмеження. В їхній побут долучити діяльність, яка тренує увагу і виробляє навик вчасності та доцільності дії (Йога, східні бойові мистецтва, теніс, метання предметів), розвиток стійкості уваги (картинки «знайди відмінності», лабіринти, пазли...), формування стриманості (запровадження правила «порахуй до 10 перш, ніж діяти»). Акцент робити на медитаціях «Зосередження» («Концентрація уваги»).

Дисфункція *вентро-медіальної частини префронтальної кори (нарцисичний розлад особистості)* супроводжується харизматичністю, відсутністю сорому, почуття провини, ніяковіння, емпатії та співчуття. Натомість присутні завищена самооцінка, лицемірство, безвідповідальність, «екстерналізація провини» (перекладання на когось), самовпевненість, егоїзм, насильство, дії носять імпульсивний характер, схильність маніпулювати та залякувати [1; 10]. Таким особам необхідно повернути Его та совість, сформувані усвідомленість власних емоцій та почуттів інших людей, розвивати емпатію. Практикувати медитацію на «Співпереживання» («Милосердя»), робота з обличчями людей по фотографіях (коміксах)/фільмах (мультиках), гра на зображення емоційних станів та їх розпізнавання, рольові ігри з відображенням фрустраційних ситуацій та пробути в ролі як «агресора» так і «жертви», написання творів про емоції, малювання та ліплення емоційних облич, нормалізувати завищену самооцінку.

Дисфункція *дорсолатеральної частини префронтальної кори (гіпобулія; фанатизм; синдром дефіциту уваги)* в осіб проявляється слабовольністю, підвищеною довірливістю, «інтерналізацією провини», дезорієнтацією у бутті, зниженні критичності та втраті здатності дотримуватися поставленої мети [8; 13]. У таких осіб найчастіше зустрічається автоагресія/агресія при директивному впливі ззовні або при наслідуванні агресивних дій інших. Особам з цим розладом необхідно підвищити самооцінку, самосвідомість, довіру до самого себе та позитивне сприйняття власного образу «Я». Найкраще для цього підходить вправи для підсилення позитиву в Я-концепції: «карта успіху» (на осях різних сфер діяльності відмічаються досягнення, складаються плани); «щоденник успіху», залучення дитини до гуртків. Практикувати медитацію на «Усвідомлення» («Вільного сприйняття»).

Дисфункція *латеральної (конвексимальної) частини префронтальної кори* призводить до фізичної агресії – порушення свідомого контролю за руховою складовою поведінки [5]. Показана діяль-

ність для зменшення довольності в руховій сфері (Йога, медитація на пропріорецепцію, формування «свідомої карта тіла»), трансформація деструктивних дій у вербальну площину (впровадження правила «зупинись і подумай, що саме ти хочеш зробити і поміркуй чи є в цьому доцільність»).

Дисфункція *передньої цингулярної кори (набутий психопатологічний тип особистості)* викликає байдужість, знижену емоційність, розгальмованість, підвищену агресивність, відсутність емпатії, застрявання (важкість переключення) на певному виді діяльності/емоції та соматичні розлади. Напевно, через знижений артеріальний тиск, частоти серцевих скорочень та відсутність емпатії таких осіб характеризують як «черствих» та «безсердечних» [8; 13]. Осіб з цим розладом необхідно навчити усвідомлювати появу гніву, розширити репертуар поведінкових реакцій, розвинути емпатію та емоційність (нюанси в проявах емоцій). Для цього найкраще підходить медитація на «Присутність» (споглядання за всім оточуючим, за інтрапсихічною активністю, за тілесними процесами: дихання, серцебиття), «Співпереживання» («Милосердя»), робота над мімікою перед дзеркалом, аналіз емоцій інших людей, долати емоційне застрявання (інертність) на проблемній ситуації.

Ураження *мигдалин* – двобічне ураження скорових ділянок (*атараксія; синдром Кловера-Бьюсі*) – у людини з'являється відсутність страху, гіпероралізм (беруть до рота все без осмислення); гіперсексуальність, ослаблення емоційних реакцій, зорова агнозія (втрата розпізнавання зорових об'єктів і оцінювання їх сенсу). Згодом такі діти стають злочинцями [13]. Необхідно лікувати причину (нейроінфекції, паразити, травми, метаболічні порушення), яка призвела до ураження, а також сформувати критичність до довольних дій і власного безстрашся.

Агресивність як *вторинний дефект ураження* проявляється *ворожою атрибуцією* (оцінка ситуації та подій як ворожих), яка виникає внаслідок гностичних розладів, мнестичних розладів, недостатності інтелекту, недостатності комунікативних (вербальні і невербальні) навичок, дезадаптації (високих вимоги до рівня зрілості індивіда) [12]. У дітей ситуація критична, оскільки порушення, у нижче розташованих структурах, викликає розлади вище розташованих. Називається цей феномен «ефект каскаду» (доміно). Агресія виступає індикатором невирішеної важливої проблеми чи невдоволення якоїсь життєвої потреби, реакція на авторитарний стиль виховання, гіперопіку, гіпоопіку (відчуття покинутості), нереалізованих потреб у любові і визнанні. Причина може бути в оточуючих (сім'я, шкільний колектив, референтна група, суспільство).

Особливої уваги заслуговує функціональний стан *гіпокампу*, який відповідає за біографічну пам'ять та опрацювання емоційно негативної інформації. Осіб, у яких гіпокамп нормальний або дещо збільшений (асиметричність), характеризують як «холоднокровних» та «бездушних», у них не виникають посттравматичні розлади [23; 24]. Таких осіб варто навчити оцінювати всі прояви власної агресивності, підсилити почуття провини у випадку цілеспрямованої агресії на інших, навчити брати на себе відповідальність за свої

вчинки, підвищити емпатійність (медитація на «Співпереживання»), сформувати навички соціальної компетенції (розширити репертуар вирішення проблемних ситуацій; надати знання соціальних ролей та їх моделей поведінки). Дуже дієвими є розстановки по Хеллінгеру.

Натомість ті, в кого гіпокамп зменшений, проявляють агресивність через свою стресостійкість, схильність відчувати почуття невдоволеності, вразливості [1; 8]. Цим особам необхідно зменшити надмірну чутливість негативного ставлення до себе, здійснити емоційну десенсибілізацію до сприйняття ситуацій як ворожих стосовно себе, побороти установку на те, що інші мають лише ворожі наміри, розвинути усвідомленість всього спектру своїх емоцій та контроль над ними. Для цього найкраще підходять Йога (релаксаційні техніки: м'язова релаксація, глибоке дихання, візуальні образи), медитації, робота зі страхами (вербалізація страхів), рольові ігри та розстановки по Хеллінгеру.

Нейропсихолог, інтерпретуючи результати психометричних тестів, рівня адаптованості у соціумі, шкільної успішності тощо, повинен здійснити кваліфікацію симптомів, тобто визначити первинні це порушення чи вторинні [13; 24]. Оскільки, все це визначати пріоритети у корекційно-розвиваючому навчанні.

Агресивність як **третинний симптомокомплекс** з негативною компенсаторною перебудовою формується по принципу патологічного гомеостазу та адикції. Як відомо, існують як в нормі, при стресових (нових) ситуаціях, так і при інтоксикаціях мозку позитивні компенсаторні перебудови: перехід з інтрапсихічного в екстрапсихічне. Завдання нейропсихолога зменшити активність центру задоволення, завдяки налагодженню зв'язку між префронтальною корою та прилеглим ядром. Ця терапевтична задача досягається за допомогою формування мисленнєвої культури і критичного внутрішнього мовлення. Найголовнішим є розірвати сформовані зв'язки між проявом агресії і відчуттями задоволення, домінантності, власної значимості тощо. Це досягається за допомогою використання комплексної медитації («Безоб'єктна, Усвідомлення, Зосередження, Співпереживання»), коли короткотривале (ситуативне) відчуття щастя від агресії замінюється тривалим відчуттям стану щастя (зсув активності зі правої півкулі мозку у ліву). Ми у рамках когнітивно-біхевіоріальної терапії використовували напрацювання всесвітньовідомих йогів Swami Vishnudevananda та Ballur Krishnamarchar Sundararaja Iyengar, для медитативних практик брали напрацювання тибетського буддизму Y.M. Rinpoche, медитативної нейробіології R.J Davidson, практичну нейронауку щастя R. Hanson, медитації долання стресу D. Penman і V. Burch [9; 14; 18; 19].

У нашій психокорекційній роботі приділялася належна увага підсилюючим чинникам появи агресивних дій: крайнощі самооцінки (висока, низька), соматичні хвороби (зростає ворожість), збудливість нервової системи (підвищена, по-

нижена). Просвітницька і корекційна робота у середовищі індивіда: сім'я, референтна група, суспільство. Ефективним із методів прямої роботи з головним мозком на рівні його фізіології є біологічно зворотній зв'язок по ЕЕГ (нейрон-обруч) при медитативних практиках. Важливими є якість і тривалість сну, харчування, рухова активність, гігієна розумової праці, «інформаційна дієта» (уникати повністю телебачення та неконструктивного контенту в Інтернеті).

Глибоке розуміння нейропсихологічних механізмів формування людської агресії дозволило нам подолати деструктивний аспект цього феномену на рівнях індивід-індивід та індивід-група.

Висновки і пропозиції. Опитування педагогів дозволило виокремити найчастіші прояви ненормативної агресії і запропонувати комплексне вирішення ненормативної агресивності: не провокувати; скерувати агресію у позитивне соціально схвальне русло; нейропсихологічна корекція слабких ланок вищих психічних функцій.

Функціональні порушення у різних ділянках префронтальної кори, передньої цингулярної кори, мигдалинах перешкоджають оптимальному функціонуванню нервової системи. У такому випадку ненормативна агресивність виступає як первинний дефект. Корекційна робота скеровується на відновлення порушених функцій програмування, регуляції та контролю психічної діяльності за допомогою методів медитативної нейробіології та Йоги у рамках когнітивно-біхевіоріальної терапії.

Широке коло розладів в інших ділянках мозку призводить до дисрегуляції в роботі головного мозку і появи агресивної поведінки як індикатора невирішеної важливої проблеми чи невдоволення якоїсь життєвої потреби. В основі цієї агресивності як вторинного дефекту лежить ворожа атрибуція через гностичні розлади, мнестичні розлади, недостатність інтелекту, недостатність комунікативних навичок та дезадаптації. Важливе значення має функціональний стан гіпокампу, від якого залежить тенденція в афективних проявах агресивних дій. Терапія порушень нейропсихологічних факторів досягається за допомогою корекційно-розвиваючого навчання, йоги та медитативної нейробіології.

Негативною компенсаторною перебудовою функціонування мозку є агресивність, яка формується по принципу патологічного гомеостазу та адикції – підвищена активність центру задоволення внаслідок порушення зв'язку між префронтальною корою та прилеглим ядром. Терапія даної агресивності полягає у формуванні мисленнєвої культури і критичного внутрішнього мовлення. Також, використовуючи методи медитативної нейробіології, індивіда необхідно навчити відчувати стан щастя, який не пов'язаний з деструктивною агресією.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у вивченні психологічних наслідків в особистостей, які були змушені застосовувати інструментальну агресію при захисті країни.

Список літератури:

1. Arciniegas D.B., Anderson C.A., Filley C.M. Behavioral Neurology & Neuropsychiatry 1st Edition / D.B. Arciniegas, C.A. Anderson, C.M. Filley – New York: Cambridge University Press, 2013. – 668 p.

2. Bandura A. Aggression a social learning analysis / A. Bandura – London: Prentice-Hall in Englewood Cliffs, 1973. – 390 p.
3. Baron R.A. Human aggression 2nd ed. / R.A. Baron – New York: Plenum Press, 1994. – 419 p.
4. Barratt E.S., Stanford M.S., Kent T.A., Felthous A. Neuropsychological and cognitive psychophysiological substrates of impulsive aggression // *Biol Psychiatry*. – 1997. – Vol. 10. – P. 1045-1061.
5. Becerra-Garcia J.A. Neuropsychology of domestic violence: a comparative preliminary study of executive functioning // *Med Sci Law*. – 2015. – Vol. 1 – P. 35-39.
6. Berkowitz L. Aggression its causes, consequences, and control 2nd ed. / L. Berkowitz – Philadelphia: Temple University Press, 1993. – 485 p.
7. Connor D. Aggression and Antisocial Behavior in Children and Adolescents: Research and Treatment 1st Edition / D. Connor – New York: Guilford Press 2002. – 480 p.
8. Cummings J.L., Mega M.S. Neuropsychiatry and Behavioral Neuroscience 1 st Edition / J.L. Cummings, M.S. Mega – New York: Oxford University Press 2003. – 414 p.
9. Davidson R.J., Begley S. The Emotional Life of Your Brain: How Its Unique Patterns Affect the Way You Think, Feel, and Live – and How You Can Change Them. New York: Hudson Street Press, 2012. – 304 p.
10. Fehr T., Achziger A., Roth G., Strüber D. Neural correlates of the empathic perceptual processing of realistic social interaction scenarios displayed from a first-order perspective // *Brain Res*. – 2014. – Vol. 2. – P. 141-158.
11. Filley C.M., Price B.H., Nell V., Antoinette T., Morgan A.S., Bresnahan J.F., Pincus J.H., Gelbort M.M., Weissberg M., Kelly J.P. Toward an understanding of violence: neurobehavioral aspects of unwarranted physical aggression: Aspen Neurobehavioral Conference consensus statement // *Neuropsychiatry Neuropsychol Behav Neurol*. – 2001. – Vol. 1. – P. 1-14.
12. Foster H.G., Hillbrand M., Silverstein M. Neuropsychological deficit and aggressive behavior: a prospective study // *Prog Neuropsychopharmacol Biol Psychiatry*. – 1993. – Vol. 6. – P. 939-946.
13. Goldberg E. The Executive Brain: Frontal Lobes and the Civilized Mind / E. Goldberg / – New York: OxfordUniversityPress, 2002. – 272 p.
14. Hanson R., Mendius R. Buddha's Brain: The Practical Neuroscience of Happiness, Love, and Wisdom. Oaoland: New Harbinger Publications, Inc., 2009. – 240 p.
15. Hillbrand M., Sokol S.J., Waite B.M., Foster H.G. Jr. Abnormal lateralization in finger tapping and overt aggressive behavior // *Prog Neuropsychopharmacol Biol Psychiatry*. – 1993. – Vol. 3. – P. 393-406.
16. Lobbetael J., Cousijn J., Brugman S., Wiers R.W.. Approach and avoidance towards aggressive stimuli and its relation to reactive and proactive aggression // *Psychiatry Res*. – 2016. – Vol. 30. – P. 196-201.
17. Palmer J.A., Palmer L.K. Evolutionary Psychology. The Ultimate Origins of Human Behavior / J.A. Palmer, L.K. Palmer – Boston: Allyn & Bacon, 2001. – 384 p.
18. Penman D., Burch V. Mindfulness for Health: A Practical Guide to Relieving Pain, Reducing Stress and Restoring Wellbeing. London: Little, Brown Book Group, 2013. – 288 p.
19. Rinpoche Y.M., Tworikov H. Turning Confusion into Clarity: A Guide to the Foundation Practices of Tibetan Buddhism. Boston&London: Slow Lion, 2014. – 385 p.
20. Schulz K.P., Newcorn J.H., McKay K.E., Himelstein J., Koda V.H., Siever L.J., Sharma V., Halperin J.M. Relationship between central serotonergic function and aggression in prepubertal boys: effect of age and attention-deficit/hyperactivity disorder // *Psychiatry Res*. – 2001. – Vol. 1. – P. 1-10.
21. Settle J.E., Dawes C.T., Christakis N.A., Fowler J.H. Friendships Moderate an Association between Dopamine Gene Variant and Political Ideology // *The Journal of Politics*. – 2010. – Vol. 72. – P. 1189-1198.
22. Sjöberg R.L., Ducci F., Barr C.S., Newman T.K., Dell'Osso L., Virkkunen M., Goldman D.A. Non-Additive Interaction of a Functional MAO-A VNTR and Testosterone Predicts Antisocial Behavior // *Neuropsychopharmacology*. – 2008. – Vol. 33. № 2. – P. 425-430.
23. Trimble M.R. The Intentional Brain: Motion, Emotion, and the Development of Modern Neuropsychiatry 1st Edition / M.R. Trimble – Baltimor, Maryland: Johns Hopkins University Press, 2016. – 328 p.
24. Van Praag H.M. Anxiety/aggression-driven depression. A paradigm of functionalization and verticalization of psychiatric diagnosis // *Prog Neuropsychopharmacol Biol Psychiatry*. – 2001. – Vol. 4. – P. 893-924.

Ткач Б.Н.

Институт психологии имени Г.С. Костюка
Национальной академии педагогических наук Украины

НЕЙРОПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ КОРРЕКЦИЯ НЕНОРМАТИВНОЙ АГРЕССИВНОСТИ У ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ

Аннотация

Статья посвящена проблематике нарушения внутренней организации психических процессов и функционирования ЦНС, которые приводят к ненормативной агрессивности, и подходам ее нейropsихологической коррекции. Описаны частые проявления ненормативной агрессии у детей и подростков, а также определены пути ее решения. Автором рассмотрены анатомические структуры мозга, которые отвечают за волевой, когнитивный и эмоциональный компонент агрессии. На основе модели «триединого мозга» П. Маклина осуществлено директивную кластеризацию агрессивности. Проведено дифференциальную диагностику феномена ненормативной агрессивности, которая выступает как первичный дефект при нарушении функции различных частей префронтальной коры, передней цингулярной коры, миндалин; как вторичный дефект – враждебная атрибуция, которая возникает при гностических расстройствах, мнестических расстройствах, недостаточности интеллекта, недостаточности коммуникативных навыков, дезадаптации; как третичный симптом – отрицательная компенсаторная перестройка функционирования мозга по принципу патологического гомеостаза и аддикции. Показано влияние функционального состояния гиппокампа на проявление агрессии. Представлены методы, которые необходимо использовать в рамках когнитивно-бихевиориальной терапии при нейropsихологической коррекции ненормативной агрессивности детей и подростков.

Ключевые слова: ненормативная агрессивность, мозговые дисфункции, нейropsихологическая коррекция, медитативная нейробиология, коррекционно-развивающее обучение.

Tkach B.N.G.S. Kostiuk Institute of Psychology
of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine**NEUROPSYCHOLOGICAL CORRECTION
OF INDECENT AGGRESSION IN CHILDREN AND ADOLESCENTS****Summary**

The paper touches upon the issue of deviation of the internal organization of psychical processes and functioning of the central nervous system that lead to indecent aggression, and neuropsychological approaches its correction. The most common manifestations of indecent aggression in children and adolescents and the ways of its solution are described. The author has examined the anatomical structure of the brain, which responsible for a volitional, cognitive and emotional component of aggression. An attempt is made at directive clustering of aggression based on the model of «triune brain» by Paul D. MacLean. A differential diagnosis of the phenomenon of indecent aggression is made. There is shown indecent aggression as the primary defect in violation of the functions of different parts of the frontal lobe, the anterior cingulate gyrus, amygdalae; as secondary defect — hostile attribution, which occurs in the gnostic and mnestic disorders, lack of intellect, lack of communication skills, disadaptation; as tertiary symptom — negative compensatory alteration of brain functioning on the principle of pathological homeostasis and addiction. The influence of the functional state of the hippocampus on an expression of aggression is shown. The evidence from this study suggests a variety of methods of cognitive and behavioral therapy in a neuropsychological correction of indecent aggression in children and adolescents.

Keywords: indecent aggression, brain dysfunction, neuropsychological correction, meditative neurobiology, correctional and developmental education.

УДК 159.944

**КОМУНІКАТИВНЕ ВИГОРАННЯ ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТРУКТУРНІ ЗМІНИ
КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ****Улунова Г.Є.**

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Стаття присвячена культурі професійного спілкування державних службовців. На основі результатів емпіричного вивчення функціонально-структурних особливостей культури професійного спілкування чиновників зафіксовано, що трансляційно-публічний та управлінсько-координаційний функціональні аспекти культури професійного спілкування державних службовців мають позитивну кореляцію з досвідом їх професійної діяльності, а перцептивно-аналітичний аспект та аспект особистісно-професійного саморозвитку — негативну кореляцію. Такий структурний компонент культури професійного спілкування державних службовців, як психологічна підготовленість до професійного спілкування, має позитивну кореляцію з досвідом їх професійної діяльності, а психологічна готовність державних службовців до професійного спілкування та акмеологічні інваріанти професіоналізму особистості у професійному спілкуванні — негативну кореляцію. Процес емоційного та мотиваційного виснаження державних службовців в комунікативній сфері при збереженні якісних показників комунікативної грамотності та операціональних комунікативних компетенцій отримав назву комунікативне вигорання.

Ключові слова: культура, професійне спілкування, державні службовці, функціонально-структурний аналіз, комунікативне вигорання.

Постановка проблеми. Реформування державної служби, що триває сьогодні в Україні, потребує відповідних змін не лише у сфері законодавства (об'єктивний чинник), але й трансформації у психології чиновників (суб'єктивний чинник). Оптимізація структури державної служби, регулярне проведення атестації чиновників, підвищення заробітної плати державним службовцям тощо не матиме очікуваного позитивного результату, а зміни у сфері державного управління носитимуть декларативний характер, доки державні службовці не змінять поширену з радянських часів позицію по

відношенню до громадян «ви слугуєте мені» на сучасну європейську — «я слугую вам», мотивацію реалізації меркантильних інтересів — на мотивацію допомоги іншим і т.п. До суб'єктивних чинників реформування державної служби належать наступні: розуміння необхідності та прийняття державним службовцем реформ, що відбуваються в системі державного управління України, визнання власної відповідальності за зміни в країні, безумовне підпорядкування особистих інтересів державним, прагнення до професійного саморозвитку тощо. Одним із суб'єктивних чинників реформування державної служби є культура про-

фесійного спілкування державних службовців, адже не можливо ефективно реалізовувати професійні функціональні обов'язки у соціономічній сфері, до якої належить у професія державного службовця, не володіючи необхідними комунікативними компетенціями, не маючи певної спрямованості у професійному спілкуванні або визначених комунікативних якостей. Отже, вивчення культури професійного спілкування державних службовців є проблемою, актуальність якої зумовлена соціальним запитом.

Аналіз останніх досліджень та виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Усі роботи з даної проблематики можна умовно поділити на дві групи. До першої групи відносяться роботи, присвячені культурі професійного спілкування державних службовців, зокрема її мовним аспектам: Л.М. Михайлець (культура мовлення як складова загальної культури державних службовців), О.Л. Приходько (мовна культура державних службовців як науково-теоретична проблема), Г. Іванової та М. Панової (культура письмової ділової мови державного службовця) тощо; педагогічним засобам формування культури професійного спілкування державних службовців: О.А. Давидова (формування культури ділового спілкування у майбутніх державних службовців), М.М. Калашнікова (формування культури ділового спілкування державних службовців у системі безперервної освіти) М.Н. Богомолова, І.Ю. Васильєва, Л.В. Комарова (технології ділового спілкування державних службовців) тощо. У дослідженнях вищезгаданих авторів визначено сутнісні характеристики культури професійного спілкування, виокремлено функції та структурні компоненти культури професійного спілкування державних службовців, складено та апробовано програми з розвитку певних аспектів культури професійного спілкування державних службовців і т.п.

Дослідники, що розробляють проблему культури професійного спілкування державних службовців, традиційно вважають, що з досвідом професійної діяльності в результаті цілеспрямованого або спонтанного розвитку якісні показники професійного спілкування державних службовців лише поліпшуються. Проте системні проблеми у комунікації та взаємодії, з якими стикаються громадяни при відвідуванні державних установ, та наш багаторічний досвід психологічної роботи з державними службовцями свідчать про зворотне. Дані проблеми, на нашу думку, можуть мати подвійне походження. З одного боку, це низький рівень культури спілкування державних службовців ще на етапі прийому на роботу (що, в принципі, повинно бути причиною відмови претенденту ще при проходженні конкурсу), з другого боку – це зниження рівня деяких показників культури професійного спілкування державних службовців у процесі професійної діяльності. Негативну динаміку культури професійного спілкування державних службовців за другим варіантом ми називаємо комунікативним вигоранням [5].

Другу групу складають дослідження, присвячені професійному вигоранню представників різних професій: педагогів (Н.Ю. Андрєєва, О.В. Бабиць, О.В. Моріна та інші), медиків (В.Л. Гу-

рєєва, Н.В. Козина, Є.І. Лозинська, Г.А. Макарова, М.М. Скугаревская та інші), працівників сфери обслуговування (О.В. Іноземцева, О.В. Полуніна та інші), військовослужбовців (О.В. Сечко, О.М. Сиваш та інші), пенітенціарних службовців (В.В. Лебедева, С.Е. Тимошенко, Б.Д. Новікова, С.П. Безносова та інші), соціальних працівників (О.С. Асмаковець, Н.А. Попова і інші) і т. п. У даніх дослідженнях розкриті сутність, чинники і симптоми, аспекти та рівні професійного вигорання фахівців різних професій. Однак при всій дослідженості проблеми професійного вигорання фахівців соціономічних професій комунікативне вигорання як інваріант професійного вигорання державних службовців ще не було предметом спеціальних досліджень.

Мета статті полягає у вивченні особливостей культури професійного спілкування державних службовців та визначенні на основі цього змісту комунікативного вигорання державних службовців як процесу негативної динаміки деяких показників культури професійного спілкування чиновників впродовж професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. На основі аналізу робіт Л.П. Абрамової, О.Ю. Акимової, Г.М. Бірюкової, О.А. Давидової, О.А. Запорожець, М.М. Калашнікова, Л.В. Комарової, І.П. Лотової, Л.М. Михайлець, Є.В. Охотського, М.М. Панової, О.Л. Приходько та інших, якими досліджено певні сутнісні характеристики культури професійного спілкування взагалі та культури професійного спілкування державних службовців зокрема, культуру професійного спілкування державних службовців нами визначено як поліструктурну інтегральну динамічну якість, що визначає здатність до ефективного спілкування з колегами (керівниками; співробітниками, що є рівними за соціально-професійним статусом; підлеглими) та громадянами (відвідувачами державної установи; громадою за межами державної установи) в контексті професійної діяльності.

У попередніх роботах [6] нами було обґрунтовано виокремлення функціональних аспектів культури професійного спілкування державних службовців (перцептивно-аналітичний; трансляційно-публічний; управлінсько-координаційний; особистісно-професійного саморозвитку) та структурних аспектів культури професійного спілкування державних службовців (психологічна готовність державних службовців до професійного спілкування; психологічна підготовленість державних службовців до професійного спілкування, що утворюється психологічною грамотністю та компетентністю; акмеологічні інваріанти професіоналізму особистості державного службовця у професійному спілкуванні). Функціональні компоненти культури професійного спілкування державних службовців знаходяться у нерозривній єдності з її структурними аспектами: функціональні аспекти культури професійного спілкування державних службовців мають ідентичні структурні особливості.

Нами було проведено експериментальне дослідження культури професійного спілкування державних службовців на базі Центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, керівників державних підприємств,

установ та організацій облдержадміністрації, в якому взяли участь державні службовці з різним досвідом перебування на державній службі: вперше прийняті на державну службу, державні службовці з досвідом до 10 років державної служби та з досвідом державної служби понад 10 років. Аналіз результатів даного дослідження засвідчив, що існують певні закономірності розвитку функціонально-структурних аспектів культури професійного спілкування державних службовців на різних етапах професіогенезу (див. рис. 1).

Дані, представлені на рис. 1, засвідчують, що трансляційно-публічний та управлінсько-координаційний функціональні аспекти культури професійного спілкування державних службовців мають позитивну кореляцію з досвідом їх професійної діяльності, а перцептивно-аналітичний аспект та аспект особистісно-професійного саморозвитку – негативну кореляцію. При цьому означені результати зумовлені тим, що такий структурний компонент культури професійного спілкування державних службовців, як психологічна підготовленість до професійного спілкування, має позитивну кореляцію з досвідом їх професійної діяльності, а такі структурні компоненти культури професійного спілкування державних службовців, як психологічна готовність державних службовців до професійного спілкування та акмеологічні інваріанти професіоналізму особистості у професійному спілкуванні – негативну кореляцію. Таким чином, досвід спілкування, набутий в процесі професійної діяльності, визначає у державних службовців сформованість вмінь гнучко користуватися як вербальними, так і невербальними засобами в умовах зміни комунікативного оточення, вмінь збору, аналізу та систематизації інформації, визначення проблем, постановки комунікативних цілей, завдань, розробки стратегічних та тактичних планів, програм та алгоритмів професійного спілкування тощо. Водночас, досвід перебування на державній службі зумовлює у державних службовців перехід від діяльнісного та міжособистісного типів спрямованості у професійному спілкуванні до індивідуалістичного типу, зорієнтованого на самоутвердження у процесі професійного спілкування. Негативним показником є зниження у державних службовців з досвідом державної служби кількісних та якісних характеристик соціально-перцептивних і рефлексивно-емпатичних умінь, які забезпечують уявлення про суб'єкта спілкування, неупереджене і точ-

не сприйняття особистісних властивостей співрозмовника, соціально-перцептивну чутливість, здатність до емпатії, співпереживання тощо.

Аналіз означених тенденцій викликає стійкі асоціації з процесом професійного вигорання, під яким ми розуміємо динамічний процес емоційного, мотиваційного і фізичного виснаження фахівця у відповідь на вплив негативних факторів професійної діяльності та невідповідність психологічних характеристик людини вимогам обраної професії або посади.

Виходячи з даного визначення, поняття «професійне вигорання» є ширшим за описані вище функціонально-структурні зміни в культурі професійного спілкування державних службовців. Це спонукало нас до введення у використання психологічного неологізму «комунікативне вигорання» [5].

Під «комунікативним вигоранням державних службовців» ми розуміємо негативну динаміку культури професійного спілкування державних службовців в процесі професійної діяльності за рахунок зниження показників таких аспектів, як перцептивно-аналітичний та особистісно-професійного саморозвитку, при збереженні (або навіть зростанні) таких аспектів, як управлінсько-координаційний і трансляційно-публічний. Іншими словами, «комунікативне вигорання державних службовців» – це процес емоційного та мотиваційного виснаження державних службовців у сфері професійного спілкування, що, насамперед, відбивається на спотворенні сприймання співрозмовників та викривленні аналізу комунікативної ситуації, а також гальмуванні особистісно-професійного саморозвитку у комунікативній сфері. При цьому зберігаються якісні показники комунікативної грамотності та операціональні комунікативні компетенції. Тобто опанування фахівцем певних комунікативних технологій та технік (публічно виступати, вести засідання, ставити запитання, будувати рапорт і т.п.) нівелюється негативними змінам у емоційній та мотиваційній сферах, деформаціями комунікативних якостей особистості.

Враховуючи, що, на думку В.О. Бодрова, В.В. Бойко, М.В. Борисової, Н.Є. Водоп'янової, В.О. Орел, О.С. Старченкової та інших, фахівці комунікативних професій» найбільш уразливі в плані професійного вигорання, ми вважаємо, що комунікативне вигорання є інваріантом професійного вигорання фахівців соціономічних професій. Розуміння комунікативного вигорання як інваріанту професійного вигорання дозволяє ви-

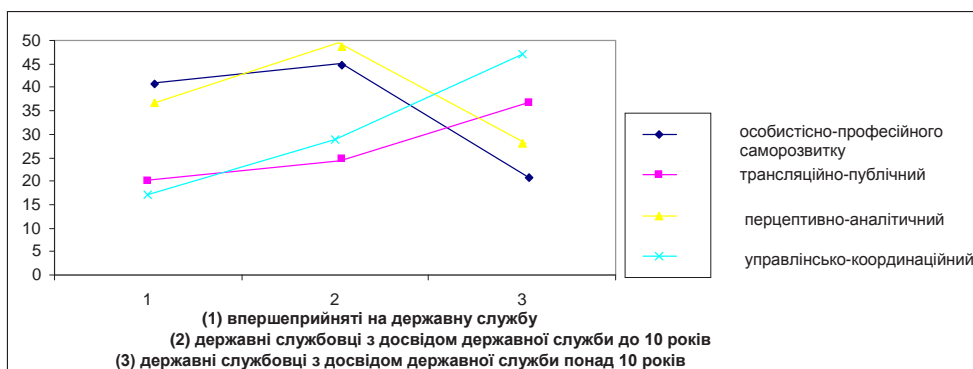

Рис. 1. Динаміка функціонально-структурних аспектів культури професійного спілкування державних службовців з різним досвідом державної служби

користувати напрацювання щодо визначення сутності, функцій, структурних аспектів, етапів і т.п. професійного вигорання при визначенні аналогічних характеристик його інваріанту. На підставі робіт С.О. Налічаєвої і В.О. Орел нами виділено наступні підходи до вивчення професійного вигорання та його симптоматики: діяльнісний, ситуаційний, системний, функціональний, особистісний, результативний, ресурсний, процесуальний. Розглянемо комунікативне вигорання з точки зору виділених підходів.

У діяльнісному підході комунікативне вигорання розглядається як наслідок тривалого впливу негативних факторів професійної соціономічної діяльності державного службовця: щільного і часто конфліктного спілкування з колегами та відвідувачами, недотримання санітарних норм облаштування робочого місця, що призводить до виникнення тисняви та регулярного порушення інтимної зони чиновника іншими суб'єктами професійного спілкування, відсутності системи реальної стимуляції до особистісно-професійного зростання тощо. Водночас, саме в межах діяльнісного підходу можна пояснити стабільність (або навіть зростання) впродовж державної служби показників психологічної підготовленості (грамотності та компетентності) як структурної складової різних функціональних аспектів культури професійного спілкування державних службовців. Адаже необхідність постійного впровадження у професійну діяльність комунікативних знань та технологій дозволяє опанувати їх на високому теоретико-емпіричному рівні. Близьким до діяльнісного є ситуаційний підхід.

У межах ситуаційного підходу комунікативне вигорання може бути представлено як відповідна реакція на тривале інтенсивне професійне спілкування. Якщо враховувати, що професійне спілкування фахівця відбувається у двох основних системах і їх різновидах: «фахівець – клієнти» і «фахівець – колеги» («фахівець – керівник», «фахівець – підлеглий», «фахівець – колега, рівний за професійним статусом»), то ступінь впливу на комунікативне вигорання спілкування в тій чи іншій системі відображає специфіку відносин, що склалися в кожній конкретній ситуації. За результатами наших досліджень [4], більш вражливими комунікативним вигоранням є системи «державний службовець – керівник» та «державний службовець – відвідувачі», адже найінтенсивніша негативна динаміка показників структурних компонентів перцептивно-аналітичного аспекту та аспекту особистісно-професійного саморозвитку культури професійного спілкування державних службовців стосується саме цих сфер.

Системний підхід ґрунтується на положенні про те, що комунікативне вигорання стосується усіх рівнів функціонування людини. З виділених К.К. Платоновим підструктур (конституціонально-біологічні властивості, форми відображення, досвід особистості, спрямованість) комунікативне вигорання не зачіпає тільки підструктуру конституціонально-біологічних властивостей в силу їх детермінованості. Що стосується підструктури форм відображення, то комунікативне вигорання проявляється в негативних емоціях, пов'язаних з необхідністю взаємодіяти з колегами, появі незадоволеності собою як суб'єктом професійного

спілкування і т. п. Підструктура досвіду особистості є сховищем як набутих комунікативних компетенцій, що мають позитивне значення для професійного спілкування фахівця, так і негативних комунікативних навичок, звичок реагувати, способів вирішувати конфліктні ситуації тощо. Підструктура спрямованості, що включає стійкі мотиви професійної комунікації, зазнає найбільші деформації, адже є виключно соціально детермінованою.

З точки зору функціонального підходу комунікативне вигорання може розглядатися з двох боків – позитивного та негативного. Як зазначає В.В. Комаревцева: «Вигорання пов'язано з втратою сприйняття фахівцем себе як цілісної особистості. При цьому спостерігається втрата кордонів «Я-реального», виникає тенденція до вибудовування системи захистів» [2, с. 35]. Поширивши це твердження на інваріант професійного вигорання – комунікативне вигорання, можна виділити позитивну функцію останнього й визначити комунікативне вигорання як вироблений особистістю механізм психологічного захисту у відповідь на психотравмуючі комунікативні дії. Що стосується негативних функцій комунікативного вигорання, то нам найбільш близька позиція В.О. Орел, яким виділено наступні функції психічного вигорання: антимотиваційна, антикогнітивна і дерегуляторна. «Антимотиваційна функція вигорання полягає у дестимулюванні суб'єкта на виконання своєї професійної діяльності і зниження рівня досягнень в реалізації професійних і соціальних цілей. Антикогнітивна функція вигорання проявляється у спрощенні когнітивних структур особистості, спрямованих на пізнання соціальних об'єктів, звуженні сфери професійного досвіду суб'єкта і формування негативних оціночних суджень щодо його професійної компетентності та ефективності виконання трудових функцій, а також щодо соціального оточення. Дерегуляторна функція вигорання проявляється в руйнуванні системи професійної діяльності, що знаходить своє вираження у зниженні професійної ефективності та низького ступеня задоволення життям» [3, с. 14]. Проявом антимотиваційної функції комунікативного вигорання є трансформація психологічної готовності (змістом якої є певні види комунікативної спрямованості) як структурної складової різних функціональних аспектів культури професійного спілкування державних службовців, антикогнітивної – негативна динаміка показників перцептивно-аналітичного функціонального аспекту культури професійного спілкування державних службовців, дерегуляторної – негативна динаміка показників функціонального аспекту особистісно-професійного саморозвитку культури професійного спілкування державних службовців.

Особистісний підхід ґрунтується на детермінованості резистентності до комунікативного вигорання особистісними характеристиками спеціаліста, а також особливостями мотиваційної сфери. Враховуючи, що особливості мотиваційної сфери державних службовців у професійному спілкуванні ми аналізували вище, зупинимось на акмеологічних інваріантах професіоналізму особистості державного службовця у професійному спілкуванні, що є структурною складовою усіх функ-

ціональних аспектів культури професійного спілкування державних службовців. Безперечним є вплив на комунікативне вигорання таких якостей, як комунікабельність, емпатійність, рефлексивність, тактовність, діловитість, самостійність, креативність тощо. Дані якості не тільки запобігають комунікативному вигоранню, їх деформація, водночас, є і результатом, і показником актуальності цього явища для державного службовця.

У результативному підході до професійного вигорання виділяються чотири основні моделі. Показово, що у всіх без виключення моделях професійного вигорання обов'язково присутнім є емоційний компонент. Цим і пояснюється часте ототожнення професійного вигорання з емоційним вигоранням. Ескалація негативних емоцій по відношенню до себе та до інших суб'єктів професійної комунікації, безумовно, є характерною і для комунікативного вигорання державних службовців. Але, на наше переконання, емоційна виснаженість є лише верхівкою комунікативного вигорання державних службовців. Більш незворотним результатом комунікативного вигорання є професійна деформація особистості, що виявляється у трансформації акмеологічних інваріантів професіоналізму особистості державного службовця у професійному спілкуванні.

Ресурсний підхід пов'язує комунікативне вигорання з виснаженням ресурсів працюючої людини. Розрізняють два класи ресурсів: особистісні і соціальні. Комунікативне вигорання зумовлюється виснаженням, в першу чергу, особистісних ресурсів: психологічних, фізичних, професійних і т. п. На думку В.О. Бодрова, «ресурси є тими фізичними і духовними можливостями людини, мобілізація яких забезпечує виконання її програми і способів (стратегій) поведінки для запобігання або купірування стресу» [1, с. 115-116]. Наявність більшого спектру ресурсів протидії комунікативному вигоранню пояснюється стабільною позитивною динамікою усіх функціональних аспектів культури професійного спілкування у державних службовців з досвідом державної служби до 10 років, а негативна динаміка показників перцептивно-аналітичного аспекту та аспекту особистісно-професійного саморозвитку культури професійного спілкування у державних службовців з досвідом професійної діяльності понад 10 років – зменшенням цих ресурсів. Своєчасно помітити і запобігти подальшій втраті ресурсів протидії комунікативного вигорання допоможе процесуальний підхід.

Комунікативне вигорання з точки зору процесуального підходу є не одномоментним процесом, а являє собою послідовність певних фаз. За даними, представленими на рисунку 1, напрошуються висновки, що комунікативне вигорання ще не характерно для державних службовців з досвідом професійної діяльності до 10 років, про-

те, є абсолютно актуальним для чиновників з досвідом державної служби понад 10 років. Враховуючи, що комунікативне вигорання є процесом, а отже, має динамічні ознаки початку, розвитку та закінчення, констатація комунікативного вигорання у державних службовців з досвідом професійної діяльності понад 10 років є фіксацією вже більш глибоких етапів комунікативного вигорання. Отже, актуальною є потреба виділення фаз комунікативного вигорання та вивчення їх співвідношення з досвідом професійної діяльності державних службовців.

Висновки і пропозиції. Культура професійного спілкування державних службовців – це поліструктурна інтегральна динамічна якість, що визначає здатність до ефективного спілкування з колегами (керівниками; співробітниками, що є рівними за соціально-професійним статусом; підлеглими) та громадянами (відвідувачами державної установи; громадою за межами державної установи) в контексті професійної діяльності. На основі результатів емпіричного вивчення функціонально-структурних особливостей культури професійного спілкування чиновників зафіксовано, що трансляційно-публічний та управлінсько-координаційний функціональні аспекти культури професійного спілкування державних службовців мають позитивну кореляцію з досвідом їх професійної діяльності, а перцептивно-аналітичний аспект та аспект особистісно-професійного саморозвитку – негативну кореляцію. Такий структурний компонент культури професійного спілкування державних службовців, як психологічна підготовленість до професійного спілкування має позитивну кореляцію з досвідом їх професійної діяльності, а психологічна готовність державних службовців до професійного спілкування та акмеологічні інваріанти професіоналізму особистості у професійному спілкуванні – негативну кореляцію. Процес емоційного та мотиваційного виснаження державних службовців у сфері професійного спілкування, що, насамперед, відбивається на спотворенні сприймання співрозмовників та викривленні аналізу комунікативної ситуації, а також гальмуванні особистісно-професійного розвитку у комунікативній сфері, отримав назву комунікативне вигорання. Зміни, що стосуються функціональних аспектів культури професійного спілкування державних службовців та відбивають зміст комунікативного вигорання, можуть аналізуватися з позицій діяльнісного, ситуаційного, системного, функціонального, особистісного, результативного, ресурсного, процесуального підходів.

Перспективи подальших досліджень ми пов'язуємо з розробкою діагностичного інструментарію з вивчення комунікативного вигорання та ефективних програм з профілактики та корекції комунікативного вигорання.

Список літератури:

1. Бодров В.А. Проблема преодоления стресса. Часть 2. Процессы и ресурсы преодоления стресса / В.А. Бодров // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27. – № 2. – С. 113-122.
2. Комаревцева И.В. Психологические особенности профилактики синдрома эмоционального выгорания у педагогов системы специального образования: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / И.В. Комаревцева. – Ставрополь, 2014. – 172 с.
3. Орел В.Е. Структурно-функциональная организация и генезис психического выгорания: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.03 / В.Е. Орел. – Ярославль, 2005. – 449 с.

4. Улунова Г.Є. Культура професійного спілкування державних службовців / Г.Є. Улунова // Актуальні проблеми психології: психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія: збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – Т. X. – Вип. 17. – С. 466-476.
5. Улунова Г.Є. Обґрунтування введення в науковий обіг неологізму «комунікативне вигорання державних службовців» / Г.Є. Улунова // Психологічна просвіта у сучасному суспільстві: методологія, досвід, перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20-21 листопада 2014 року, м. Суми). – Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2014. – С. 123-124.
6. Ulunova A. Functional and structural aspects of the culture of civil servants' professional communication / A. Ulunova // Хуманізація університета: тематски зборник радова / [главни и одговорни уредник Војана Димитријевић]. – Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013 (Ниш: Scero print) – С. 328-339.

Улунова А.Е.

Сумской государственной педагогический университет
имени А.С.Макаренко

КОММУНИКАТИВНОЕ ВЫГОРАНИЕ КАК ФУНКЦИОНАЛЬНО-СТРУКТУРНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ КУЛЬТУРЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ

Аннотация

Статья посвящена культуре профессионального общения государственных служащих. На основе результатов эмпирического изучения функционально-структурных особенностей культуры профессионального общения чиновников зафиксировано, что трансляционно-публичный и управленческо-координационный функциональные аспекты культуры профессионального общения государственных служащих имеют положительную корреляцию с опытом их профессиональной деятельности, а перцептивно-аналитический аспект и аспект личностно-профессионального саморазвития – отрицательную корреляцию. Такой структурный компонент культуры профессионального общения государственных служащих, как психологическая подготовленность к профессиональному общению, имеет положительную корреляцию с опытом их профессиональной деятельности, а психологическая готовность государственных служащих к профессиональному общению и акмеологические инварианты профессионализма личности в профессиональном общении – отрицательную корреляцию. Процесс эмоционального и мотивационного истощения государственных служащих в коммуникативной сфере при сохранении качественных показателей коммуникативной грамотности и операциональных коммуникативных компетенций получил название коммуникативное выгорание.

Ключевые слова: культура, профессиональное общение, государственные служащие, функционально-структурный анализ, коммуникативное выгорание.

Ulunova A.E.

Sumy State Pedagogical A.S. Makarenko University

COMMUNICATIVE BURNOUT AS A FUNCTIONAL-STRUCTURAL CHANGE OF PROFESSIONAL COMMUNICATION CULTURE OF CIVIL SERVANTS

Summary

This article is devoted to the professional communication culture of civil servants. Results of the empirical study of the functional and structural characteristics of the professional communication culture of civil servants showed that translational-public and management-coordinative functional aspects of the professional communication culture of civil servants had a positive correlation with their professional experience, and perceptual-analytical aspect and the aspect of personal-professional self-development had a negative correlation. Such structural element of the professional communication culture of civil servants as psychological readiness for professional communication has a positive correlation with their professional experience, and the psychological readiness of civil servants to professional dialogue and acmeological invariants of professionalism identity in professional communication had negative correlation. The process of emotional and motivational exhaustion of civil servants in the field of communication while maintaining such quality indicators as their communicative competence and operational communicative competence has been called communicative burnout.

Keywords: culture, professional communication, civil servants, functional-structural analysis of the communicative burnout.

УДК 159.923.2-053.6

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ**Харченко А.С.**

Полтавський педагогічний університет імені В.Г. Короленка

У статті аналізуються особливості творчих здібностей дітей підліткового віку. Творчі здібності визначаються як сукупність індивідуально-психологічних особливостей особистості, які забезпечують успішність виконання творчої діяльності. У статті підкреслюється, що в психології існують різні підходи до співвідношення творчих здібностей та інтелекту особистості. Також проаналізовані важливі особистісні особливості підлітків, які є підґрунтям для розвитку творчих здібностей. У результаті дослідження було виявлено особливості самооцінки підлітками творчих здібностей, рівні креативності підлітків, рівні невербальної креативності як важливих компонентів творчих здібностей. Показано, що в підлітковому віці рівень розвитку креативності не залежить від рівня інтелекту.

Ключові слова: творчі здібності, креативність, самооцінка, інтелект, підлітковий вік.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку психологічної науки проблема розвитку творчих здібностей особистості є однією з актуальних. Адже у нашому суспільстві існує запит на формування творчої особистості, яка здатна генерувати оригінальні ідеї, створювати нові напрями розвитку й приймати нестандартні рішення. За результатами досліджень психологів виявлено, що вищезначені особливості дозволяють людині діяти в різноманітних ситуаціях життя гнучко і креативно.

Також у психологічних дослідженнях доведено, що розвивати творчі здібності необхідно з дитинства. Сензитивним періодом для розвитку творчих здібностей є підлітковий вік. Підлітки прагнуть самовдосконалюватися, бути незалежними, відмовлятися від стереотипів. Проте, недостатній життєвий досвід, протилежні судження про те, що відбувається навколо, можуть впливати на них випадковим чином.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі творчих здібностей присвячені праці Б.Г. Ананьєва, Д.Б. Богоявленської, Н.С. Лейтеса, О.М. Леонтьєва, К.К. Платонова, В.В. Рибалки, С.О. Сисоєвої та інших дослідників. Творчі здібності розуміються як «...синтез властивостей і особливостей особистості, її рівневої характеристика, що передбачає наявність певної властивості та забезпечує новизну й оригінальність продукту діяльності, що виконується, рівень її результативності» [6, с. 124]. З одного боку, творчі здібності пов'язані із загальним поняттям «здібності» і включають його основні характеристики, з іншого – мають відмінні властивості і тому є самостійним об'єктом вивчення.

Творчість вимагає тривалих зусиль і багатьох умінь. Як показали дослідження О. І. Кульчицької, важливою у цьому процесі є емоційна підтримка діяльності [4]. Тому усвідомлення й оцінка здібностей є не ситуативним актом, а тривалим процесом, ключову роль у якому відіграє результат діяльності, а це в свою чергу актуалізує мотиви досягнення.

У психології існує декілька підходів до проблеми зв'язку творчих здібностей та інтелекту. Означимо їх.

1. Високий рівень розвитку інтелекту передбачає високий рівень творчих здібностей і навпаки (Г. Айзенк, Д. Векслер, Р. Стернберг та інші).

2. Неможливість зведення творчих здібностей до інтелекту (Дж. Гілфорд, К. Тейлор, Я.О. Пономарьов, В.М. Дружинін та інші).

3. Інтелект і творчі здібності є різними чинниками, проте, між ними існує певний зв'язок. У результаті досліджень Е. П. Торренс дійшов висновку, що зв'язок між рівнем інтелекту і креативністю однієї сторони. Якщо коефіцієнт розумової обдарованості $IQ > 120$, креативність і інтелект виявляються як незалежні чинники.

В. М. Дружинін [1] вважає, що інтелект індивіда є «верхнім обмежувачем» потенційних творчих досягнень. Відтак використовує чи ні людина дані від природи можливості залежить від її мотивації, компетентності в обраній сфері творчості, а також від зовнішніх умов. Нижній «інтелектуальний поріг» визначається «регламентованістю» сфери, в якій індивід виявляє власну творчу активність.

Проблемі розвитку творчих здібностей дітей дошкільного й молодшого шкільного віку присвячені дослідження Ю. З. Гільбуха, О. М. Матюшкіна, В. О. Моляко, Н. В. Хазратової та інших. Особливості творчих здібностей старшокласників є предметом дослідження С. М. Дмитрієвої, Н. В. Маркіної та інших.

Також проведено ряд досліджень (В. М. Ковалевська, Л. М. Петрова, М. В. Прибиткова, О. М. Разумнікова, М. В. Фор та інші), що стосуються різних аспектів розвитку творчих здібностей у підлітковому віці. Зокрема, Л. М. Петрова [5] виявила, що розвиток творчих здібностей підлітків визначається взаємодією низки чинників: внутрішніх (вікових та індивідуально-психологічних особливостей особистості (самооцінки, рівня тривожності, агресивності, спрямованості особистості, акцентуації характеру, властивостей ВВД тощо), статевих відмінностей, стилів (стратегій) організації розумової діяльності); зовнішніх (характеру і системи сімейного виховання, впливу школи і спілкування з однолітками).

У підлітковому віці відбувається усвідомлення власних здібностей. Виділяється ряд моментів, які складають етапність цього процесу. Це, насамперед, початковий подив, здивування, що пов'язані з першими успіхами у творчості. Підлітки потребують кваліфікованої оцінки власних досягнень, їх порівняння з досягненнями інших, що, безумовно, сприяє самооцінці здібностей. Творчість у підлітковому віці дуже часто проходить у формі групової роботи, тому підлітки неминуче зустрічаються з груповими оцінковими нормами, які стають джерелом оцінки власних

і чужих здібностей. Таким чином, усвідомлення власних здібностей стимулює активність підлітків, спрямовуючи їх на досягнення [2].

Важливими особистісними рисами підлітків, що сприяють розвитку творчих здібностей, є реалістичність, наполегливість, самостійність у виборі діяльності та орієнтація в майбутнє [там само].

В. М. Ковалевська [3] довела, що існують відмінності рівня IQ та особливостей творчих здібностей у підлітків, схильних і несхильних до дослідницької діяльності.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасній психологічній науці бракує досліджень, в яких виявлялися б компоненти творчих здібностей та аналізувався характер зв'язку між цими компонентами та інтелектом у підлітковому віці. Виходячи з цього, актуальною проблемою є необхідність аналізу цього зв'язку.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз результатів емпіричного дослідження творчих здібностей та зв'язку креативності й інтелекту у сучасних підлітків.

Відповідно до мети дослідження визначено такі завдання: 1) вивчити особливості самооцінки підлітками творчих здібностей; 2) виявити рівні креативності підлітків; 3) вивчити рівні невербальної креативності; 4) проаналізувати характер зв'язку між креативністю, як структурним компонентом творчих здібностей, та рівнем інтелекту підлітків.

Об'єкт дослідження – творчі здібності особистості. **Предметом дослідження** є психологічні особливості творчих здібностей підлітків.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилось на базі Полтавської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 20 імені Бориса Серги. У ньому брали участь 60 учнів 12–14 років. Із них 25 хлопців та 35 дівчат.

У дослідженні було використано такі методики: самооцінки творчих здібностей (за О. Є. Тунік), «Опитувальник креативності» (за Д. Джонсоном, адаптація О. Є. Тунік), методику діагностики невербальної креативності (за Е. Торренсом, адаптація А. М. Вороніна), а також прогресивні матриці Равена (скорочений варіант; за Дж. Равеном, Л. Пенроузом).

Дослідження відбувалося у чотири етапи.

На першому етапі дослідження було виявлено рівні самооцінки підлітками власних творчих здібностей: у якому ступені підлітки вважають себе допитливими, з багатою уявою, здатними надавати перевагу складним ідеям та готовими йти на ризик. У результаті дослідження було виявлено, що за більшістю цих характеристик у підлітків виявився середній рівень. Так, за фактором допитливості у групі підлітків діагностовано переважно середній рівень (46%). Щоб пізнати якнайбільше, ці діти шукають різні можливості вирішення завдань, вивчають книги, ігри, карти, картини. 42% досліджуваних продемонстрували високий рівень допитливості. Такі підлітки найчастіше запитують усіх і про все; їм подобається вивчати устрій механічних речей, вони постійно шукають нові шляхи та способи мислення, люблять вивчати нові речі й ідеї. Проте, 12% досліджуваних виявили низький рівень допитливості.

За фактором уяви у групі підлітків виявлений переважно середній рівень (у 48% досліджуван-

них) також. Ці досліджувані бачать те, що зображено на картинах і малюнках, незвичайно, не так, як інші; вони часто дивуються з приводу різних ідей і подій. Майже однаково виражений у групі досліджуваних високий та низький рівні розвитку уяви (відповідно 28% підлітків та 24% учнів). Можемо передбачити, що підлітки із розвинутою уявою вигадують розповіді про місця, яких ніколи не бачили; уявляють, як інші будуть вирішувати проблеми, які вони вирішують самі; мріють про різні місця й речі; люблять думати про явища, з якими не стикалися. Проте, як виявилось, у вибірці є досліджувані, яким такі особливості уяви майже не властиві.

Самооцінка підлітками творчих здібностей за фактором складності показала переважно середній рівень (у 51% досліджуваних). Ці підлітки можуть бути орієнтовані на пізнання складних явищ, виявляти цікавість до складних речей та ідей; їм може подобатися ставити перед собою важкі завдання й вивчати щось без сторонньої допомоги. Вони здатні виявляти наполегливість, щоб досягти своєї мети, пропонувати занадто складні шляхи вирішення проблеми, ніж це здається необхідним; мати інтерес до складних завдань. Високий рівень розвитку складності виявляють 32% підлітків, кому вище описані властивості притаманні у значному ступені, а низький – 17% учнів, кому вони майже не властиві.

За фактором схильності до ризику у групі підлітків виявлено переважно середній рівень (у 43% досліджуваних). Схильність досліджуваних до ризику може виявлятися в тому, що підлітки можуть відстоювати свої ідеї, не звертаючи уваги на реакцію інших; ставити високі цілі й намагатися їх здійснити; припускати можливість помилок і провалів; любити вивчати нові речі або ідеї й не піддаватися чужій думці. Вони не занадто стурбовані, коли однокласники, вчителі або батьки виявляють несхвалення; воліють мати шанс ризикнути, щоб дізнатися, що з цього вийде. Високий рівень схильності до ризику демонструють 27% досліджуваних, у кого вище описані особливості виявляються найбільш повно. Низький рівень схильності до ризику притаманний 30% підлітків.

Таким чином, за результатами дослідження можемо зробити висновок про переважно середній рівень розвитку допитливості, уяви, схильності до пізнання складних явищ та схильності до ризику у групі досліджуваних підлітків. Проте, виявлено підлітків, які більше за інших є допитливими, оригінальними, незалежними, схильними до нового, незвичного і здатними ризикувати, а також тих, у кого вказані якості виявляються в меншому ступені.

Другий етап нашого дослідження передбачав вивчення прояву креативності у підлітків. Більшість досліджуваних підлітків продемонстрували середній рівень її вияву (45% досліджуваних). Можемо припустити, що їм властиве порівняно швидке і легке засвоєння теоретичних і практичних знань, зосередження на творчій роботі та спрямованість на обраний напрям діяльності. Їх характеризують порівняно висока працездатність, підпорядкованість творчості духовній мотивації, а також стійкість у творчості.

25% підлітків виявили низький рівень творчих здібностей. У них майже відсутнє прагнен-

ня до оригінальності, до нового. Вони схильні до заперечення незвичного, а також мали низький рівень знань, умінь аналізувати явища, порівнювати їх. Їм майже не притаманний стійкий інтерес до певної роботи; вони несистематичні й несамотійні в роботі.

22% усіх опитаних підлітків продемонстрували високий рівень творчих здібностей, а 8% – дуже високий. Можемо припустити, що саме цим підліткам властиві сміливість думки, схильність до ризику та здатність до передбачення. Вони мають гарну фантазію та уяву. Їм властиве проблемне бачення, вміння долати інерцію мислення, здатність виявляти суперечності та вміння переносити знання і досвід у нові ситуації. Також ці підлітки характеризуються незалежністю, альтернативністю, дотепністю, гнучкістю мислення та здатністю до самоуправління.

Жоден з досліджуваних підлітків не виявив дуже низького рівня творчих здібностей.

На третьому етапі дослідження вивчалися особливості невербальної креативності підлітків. Більшість підлітків продемонстрували середній рівень розвитку невербальної креативності (50% досліджуваних). Це означає, що вони здатні нестандартно мислити та підходити до вирішення задач під неочікуваним кутом зору. Розвиток дивергентного мислення цих підлітків відповідає нормативним показникам віку. Вони мають розвинуте наочно-образне мислення, на високому рівні володіють аналітико-синтетичною діяльністю, процесами абстрагування та узагальнення. Внутрішній світ цих підлітків характеризується своєрідністю поглядів. Вони мають потужний потенціал для подальшого розвитку креативності та творчих здібностей.

25% досліджуваних виявили високий рівень розвитку невербальної креативності. Можна припустити, що в процесі мисленнєвої діяльності та обробки інформації вони вдало поєднують наочно-образне та абстрактне мислення, що дає змогу створити новий образ, творчо підійти до виконання поставлених завдань. Дивергентне мислення досліджуваних характеризується доволі високою гнучкістю, вмінням мислити та аналізувати проблему у різних напрямках, оригінальністю, розробленістю, здатністю створювати нові об'єкти, спираючись лише на окремі їх елементи. Також у них добре розвинуті такі якості, як допитливість та постійність, тобто вони намагаються дізнатися більше і спробувати себе у нових видах діяльності, не зупиняючись на досягнутому, не відмовляючись від поставлених цілей. Варто відмітити їх високий темп діяльності та продуктивність, що свідчить про силу їх нервової системи, вміння витримувати тривалі психічні навантаження.

25% підлітків виявили низький рівень невербальної креативності. Це означає, що в них може спостерігатися певна шаблонність мислення, дотримання стереотипів. Поряд з цим у певному ступені можуть виявлятися такі якості, як нелогічність, суперечливість, непіддатливість.

Таким чином, можемо зробити висновок про перевагу середнього рівня невербальної креативності у групі досліджуваних підлітків та однаковий вияв високого і низького її рівнів.

Четвертий етап нашого дослідження передбачав аналіз характеру зв'язку між креативністю,

як структурним компонентом творчих здібностей, та інтелектом підлітків. Спершу нами діагностувалися різні рівні інтелекту підлітків. У результаті дослідження було виявлено, що у 46% підлітків високий його рівень, а у 3% учнів – дуже високий. Середній рівень інтелекту властивий 34% досліджуваним. Проте, дуже низький рівень інтелекту продемонстрували 17% підлітків.

Отже, на підставі аналізу результатів дослідження інтелекту можна зробити висновок, що більшість опитаних підлітків мають тенденцію до високого рівня інтелекту. Проте, виявляються підлітки, в яких діагностовано низький рівень інтелекту.

З метою визначення характеру зв'язку між креативністю та інтелектом в підлітковому віці порівняємо дані дослідження за методикою «Опитувальник креативності» (за Д. Джонсоном, адаптація О.С. Тунік) та методикою «Прогресивні матриці Равена (скорочений варіант)» (за Дж. Равеном, Л. Пенроузом). Для аналізу ми використаємо коефіцієнт рангової кореляції r_s Спірмена. Відтак можемо зробити висновок про наявність лінійної позитивної кореляції між змінними ($r_s = 0,13$), проте, вона незначуща на 1% та 5% рівнях. Тому можемо констатувати відсутність зв'язку креативністю та інтелектом у підлітковому віці. Таким чином, рівень креативності підлітків не залежить від рівня їх інтелекту.

Висновки і пропозиції. Таким чином, у результаті дослідження нами було виявлено особливості самооцінки підлітками творчих здібностей, рівні їх креативності та рівні невербальної креативності як важливих компонентів творчих здібностей. Також показано, що в підлітковому віці рівень креативності не залежить від рівня інтелекту.

Особливої уваги потребують підлітки з низьким рівнем допитливими уяви, здатності надавати перевагу складним ідеям, ризикувати, невербальної креативності. Вони майже не прагнуть до оригінальності й нового, схильні до заперечення незвичного, а також виявляють низький рівень знань, умінь аналізувати явища, порівнювати їх. Також вони не мають інтересу до певної роботи, а при її виконанні несистематичні й несамотійні. У зв'язку з цим можливим виявляється проведення спеціальної роботи з підвищення рівня творчих здібностей у цих підлітків. На нашу думку, формування у підлітків творчих здібностей має розумітися як цілеспрямований, спеціально організований процес психологічного впливу, який має на меті розширення обсягу знань про творчість і творчі здібності, а також активізацію поведінки, спрямованої на самостійний розвиток підлітками творчих здібностей, формування вміння насолоджуватися процесом творчості та радіти йому тощо. Відтак з метою формування творчих здібностей підлітків необхідно є розробка розвивальної програми, у процесі реалізації якої розв'язуються такі основні завдання: 1) формування компетентності підлітків у сфері творчості і творчих здібностей; 2) підвищення значущості усіх компонентів творчого процесу у житті підлітків; 3) стимулювання поведінки, що спрямована на самостійний розвиток підлітками власних творчих здібностей та систематичність у роботі. Перспективою нашого дослідження може бути вивчення ефективності цієї програми після впровадження.

Список літератури:

1. Дружинин В. Н. Интеллект и продуктивность деятельности: модель «интеллектуального диапазона» / В. Н. Дружинин // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19. – № 2. – С. 61-70.
2. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320 с.
3. Ковалевская В. М. Особенности интеллекта у подростков, склонных к исследовательской деятельности / В. М. Ковалевская // SCIENCE TIME. – 2015. – № 9 (21). – С. 125-130.
4. Кульчицкая Е. И. Эмоциональное и интеллектуальное поведение / Е. И. Кульчицкая // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 1. – С. 1-3.
5. Петрова Л. М. Возрастные особенности когнитивной сферы младших школьников и подростков: автореф. дисс. канд. психол. наук.: спец. 19.00.13. «Психология развития, акмеология» / Людмила Модестовна Петренко. – СПб., 2008. – 25 с.
6. Творчество: теория, диагностика, технологии: Словарь-справочник / [ред. Т. А. Барышева]. – СПб., 2008. – 296 с.

Харченко А.С.

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ
В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ****Аннотация**

В статье анализируются особенности творческих способностей детей подросткового возраста. Творческие способности определяются как совокупность индивидуально-психологических особенностей личности, которые обеспечивают успешность выполнения творческой деятельности. В статье подчеркивается, что в психологии существуют различные подходы к соотношению творческих способностей и интеллекта личности. Также определены важные личностные особенности подростков, которые являются основой для развития творческих способностей. В результате исследования были выявлены особенности самооценки подростками творческих способностей, уровни их креативности, невербальной креативности как важных компонентов творческих способностей. Показано, что в подростковом возрасте уровень развития креативности не зависит от уровня интеллекта.

Ключевые слова: творческие способности, креативность, самооценка, интеллект, подростковый возраст.

Kharchenko A.S.

Poltava National V.G. Korolenko Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CREATIVE ABILITIES IN ADOLESCENCE**Summary**

In the article the features of creative capabilities of children of teens are analyzed. Creative abilities are defined as a set of individual psychological characteristics of personality, which ensures the successful implementation of creative activity. The article emphasizes that in psychology there are different approaches to the relationship of creativity and intelligence of the person. The important personality features of teenagers that are the background of development of creative capabilities are certain also. It is shown, that in teen's level of development of creativity on the level of intellect does not depend.

Keywords: creative abilities, creativity, self-evaluation, intelligence, adolescent age.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 025.1:[027.7:378.4(477.85)]«1922/1931»

КОСТЯНТИН МАНДИЧЕВСЬКИЙ: РЕФОРМАТОР КНИГОЗБІРНИ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПЕРІОД ПЕРЕБУВАННЯ У СКЛАДІ РУМУНІЇ

Акатріні В.М.

Наукова бібліотека

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Стаття присвячена життєвому та творчому шляху видатного просвітителя Буковини Костянтина Мандичевського. Розглянуто основні здобутки науковця на посаді директора бібліотеки Чернівецького університету, на прикладі видань, що зберігаються у фондах НБ ЧНУ. Автором підкреслюється значимість реформ, які впроваджувалися в бібліотеці часів керівництва закладом К. Мандичевським.

Ключові слова: Бібліотека, Чернівецький університет, топографічні каталоги, книжковий фонд.

Постановка проблеми. Об'єктивне висвітлення внеску Костянтина Мандичевського у розвитку освіти, культурного та реформація бібліотеки Чернівецького університету.

Аналіз останніх джерел чи публікацій. Дослідженням проблеми займалися: Păunel E.I., Tofan G., Satco E., Acatrini V., Acatrini M., Erimescu M., Covalciuc D., які внесли значний вклад у вивчення історії діяльності Костянтина Мандичевського. Проте дана проблема потребує ще більш глибокого аналізу. Головним завданням даної статті є дослідження ролі Костянтина Мандичевського у суспільному житті Буковини.

Метою публікації є здійснення комплексного історико-наукового аналізу діяльності Костянтина Мандичевського в контексті розвитку науки та освіти другої половини XIX ст. першої половини XX ст.

Виклад основного матеріалу. Костянтин Мандичевський працював учителем, директором школи, шкільним інспектором, головним інспектором шкіл Буковини, директором бібліотеки Чернівецького університету. Народився він 24 травня 1859 року у селі Багринівка, Серетського повіту (зараз Глибоцький район, Чернівецької області), у багатодітній румунській сім'ї. Батько, Василь Мандичевський, священник, композитор, активний учасник громадського життя, яке тільки зароджувалося, а згодом – член культурно-освітнього товариства на Буковині, писав музичні твори [1, р. 12]. Протягом усього творчого життя В. Мандичевського його спонукала дружина Вероніка Попович, представниця старого молдавського роду Белешеску.

Костянтин Мандичевський навчався у Чернівецькому ліцеї (1869-1877 рр.). Продовжував освіту в університетах Чернівців та Відня, завершив навчання у 1884 році здачею іспитів з історії, географії, німецької мови та літератури. У 1884-1893 рр. працював учителем у Сучавському ліцеї, де викладав історію та німецьку мову. Молодий професор у 1885 р. видає у ліцейському щорічнику свої тези румунською мовою на тему: «Influența geografică asupra desvoltării culturale a vechiului orient» – («Географічний вплив на культурний розвиток Давнього Сходу») [2, с. 33]. Слід підкреслити, що дане дослідження охоплює

лише 40 сторінок, а усі типові помилки науковців новачків у роботі абсолютно відсутні [3, р. 569].

Це зріла праця, добре підготовлена з усіх точок зору, тому складалось враження, що вона вийшла з-під пера досвідченого науковця з глибокими знаннями. Жоден аспект питання не був випущений з його поля зору. Автор доводить, що географічне розташування є вирішальним у всьому культурному розвитку конкретного регіону. Концепція науковця досить універсальна і на диво сучасна. Міфологія, мистецтво, зоологія, геологія, сільське господарство, соціологія – ось основні складові його дисертації [3, р. 569].

Карта регіонів, якими займається автор, такі як долина Ніла, Месопотамія, Іран та Мала Азія, відкриваються так гнучко перед нами з усіма своїми деталями, що складається враження, ніби він їх знає зі своїх особистих експедицій в цих місцевостях.

З 1893 р. починається Чернівецький період роботи Костянтина Мандичевського. У період з 1893 по 1896 рр. працював у Вищій реальній православної школі м. Чернівці, пізніше був директором цієї школи у якій працював протягом 22 років.

У 1901 р. королівським декретом були названі члени вищого контрольного органу з питань освіти – Крайової шкільної ради, в який увійшли наступні особи: урядовий консул, віце-мер міста Чернівці Едуард Реісс, директор Вищої реальної православної школи з Чернівців Костянтин Мандичевський та професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький.

Крайова шкільна рада призначалась терміном на 6 років, також призначались шкільні провінційні інспектори. Так, королівським декретом від 29 січня 1906 р. було затверджено новий склад Крайової шкільної ради: професор теологічного факультету др. Теодор Тарнавський, Георг Ханіскі (від православної церкви), римсько-католицький декан Жозеф Шмідт, євангеліст Жозеф Фроніус, від дидактичного корпусу Костянтин Мандичевський та в цьому ж році став членом ради Омелян Попович.

З 1918 р. був шкільним інспектором, а згодом головним інспектором освіти Буковини, яка після 1918 р. входила вже до складу Королівства Румунії.

У 1920 році при зустрічі з королем Фердинандом I висловив своє сподівання на те, «що національність Буковини матимуть, як і раніше, можливість розвитку рідною мовою» [4, с. 245].

З 15 жовтня 1922 р. професор Костянтин Мандичевський призначений директором бібліотеки Чернівецького університету. Маючи досвід роботи у бібліотеці міста Клуж, К. Мандичевський організував топографічний каталог як засіб перевірки наявності книг у фондах. До речі, створеними тоді топографічними каталогами й досі користуються як працівники бібліотеки, так і сьогоденні читачі (рис. 1). Спільно з науковцями університету він розробив правила та інструкції з обслуговування читачів у залах, норми та порядок видачі літератури для викладацького складу та студентів. Свої особливості мали заходи з поповнення фондів бібліотеки. Так, відповідно до закону № 5089 від 27 листопада 1922 р., бібліотека університету отримувала безкоштовно по два примірники друкованої продукції всіх видавництв Румунії. Крім того, до бібліотеки надходило багато цінної літератури з-за кордону, зокрема з Франції, Італії, Німеччини, СРСР та ін. Надсилалися й видання Ліги Націй.

Директора турбувало й те, що бібліотека працювала за старим регламентом, датованим ще з часу заснування бібліотеки, 1852 р. Деякі розпорядження були старі, деякі не відповідали організації роботи університетських бібліотек. Мандичевський намагався, щоб регламент університетської бібліотеки з м. Клужа був впроваджений у практику діяльності Чернівецької університетської бібліотеки.

Під час перебування краю в складі Румунського королівства система організації бібліотечних фондів супроводжувалась умовами, в яких створювалась і працювала бібліотека. Було прийнято за основу систематично-форматно-кріпосну схему розстановки фонду відповідно до західноєвропейського типу.

Весь іноземний фонд було розподілено на 97 відділів за галузями знань. Знак кожного відділу складався з порядкових чисел [5, с. 60]. В середині відділу книги розміщувались у такому порядку: номер полиці (або шафи) позначався літерою із латинського алфавіту, поруч арабськими цифрами позначався номер книги на даній полиці (у шафі). На різних полицях книги збирались за різними номерами. Унікальність Наукової бібліотеки Чернівецького університету в тому, що вказану схему розстановки старого іноземного фонду (а це абсолютна більшість фонду зарубіжних видань, а також така ж частина фонду рідкісних і цінних книг бібліотеки) збережено дотепер. Всі 97 відділів за змістом об'єднуються в декілька основних груп: право, філософія, мовознавство, філологія, літературознавство, історія, теологія, медицина, природничі науки, технічні науки, педагогіка, архітектура і т. п.

Починаючи з 1925 р. бібліотека університету отримувала від держави на придбання книг 525 тис. леїв. Станом на 31 грудня 1924 р. наукова книгозбірня нараховувала 271695 томів та 14796 періодичних видань. До фондів бібліотеки належали 267 рукописів, з яких 25 вважалися особливо цінними. З румунських стародруків нараховувалось 24 книги, видані у період з 1693 по 1817 рр.

У 1924-1925 навчальних роках бібліотека отримала 319 томів видання Ліги Націй, 286 томів від Міністерства закордонних справ Франції, 231 том від ректорату Чернівецького університету, 377 томів у спадок від Димитрія. Ончула, 34 томи з університету в Кристианія (Осло), 1101 одиницю періодичних видань. Для поповнення бібліотеки румунською літературою Міністерство освіти виділило у 1924 р. 150 тис. леїв з фонду заощаджених коштів. Дарувалися книги й іншими інституціями Румунії.

Костянтин Мандичевський видав два об'ємних меморандуми: в першому викладені пропозиції щодо уніфікації деяких галузей обслуговування, загальних для всіх бібліотек країни; у другому – пропозиції щодо міжнародного співробітництва бібліотек у цивілізованих країнах. Перший був представлений на Конгресі бібліотек, який був скликаний у Бухаресті у 1924 р., другий переданий комісії Ліги Націй по інтелектуальній співпраці у 1923 р.

У 1931 р. у журналі *Junimea Literară* 1931 – *Anul XX*. – Nr. 14. – P. 70-85. – «Літературна молодь» [6], була надрукована стаття колишнього директора бібліотеки Чернівецького університету Костянтина Мандичевського «Sistemul de control la Biblioteca Universităţii din Cernăuţi» – «Система контролю в бібліотеці Чернівецького університету».

В статті йдеться про реформу, впроваджену у бібліотеці Костянтином Мандичевським, яка застосовувалась до всіх книг, що надходили зі сховищ. Для кожної друкованої книги, що замовлялася зі сховища, заповнювався окремий бланк, де вказувались дані про книгу та про того, хто її замовляє, а також термін повернення. Бланки вміщуються в окрему справу, де за необхідності можна їх досліджувати і пізніше.

Зі статті К. Мандичевського дізнаємось, що у 1922 р. в бібліотеці була проведена перша перевірка книжного фонду. Під час даної перевірки було виявлено велику недостачу книг. Наступна перевірка книг 1926 р. виявила ще більшу недостачу книг (0,16%). Автор робить висновок, що потрібно вести систему контролю над обігом книг. Автор робить аналіз зв'язки книжного фонду у бібліотеках Європи. Так у Німецькій бібліотеці у Лейпцизі за 1925-1927 рр. недостача була 641 томів (0,28%). Також недостача книг у Пруській державній бібліотеці склала 12 000 томів.

Далі у статті автор наводить приклади результатів перевірки фондів інших бібліотек Румунії. Для вирішення даної проблеми К. Мандичевським було запропоновано перш за все скласти списки загублених книг. За такими списками виявляли, де і у кого можуть бути такі книги. За результатами цієї роботи майже 40% книг знаходились.

Також важливо, пише автор, прийняти такі заходи, які б унеможливили втрату книг або мінімізували ці втрати. Автор робить висновок – треба вести систему контролю за рухом книги від надходження у бібліотеку до місця зберігання. Також треба слідкувати за рухом книги з полиці до читача та назад на своє місце. Автор пропонує вести формуляр запиту, що дає можливість прослідкувати рух книги з полиці до читача та назад. Цей формуляр дає можливість відповісти у будь-який час, де знаходиться книга.

Для професорів та інших вчених університету Мандичевський пропонує свої пропозиції щодо читальної зали, де викладачі будуть мати можливість вільно користуватися книжками без права їх виносу за межі зали.

З цієї статті дізнаємось, що професорський зал бібліотеки мали право відвідувати лише викладачі університету. Також відомо, що на той момент залі знаходилося:

1. Понад 1000 томів літератури з спеціального каталогу.

2. Періодичні наукові журнали (200 штук), які ще не були зареєстровані в каталог, мали спеціальні місця на полицях.

Головне у професорському залі – користування літературою без відміток у формулярах. Також книги, яких не було у залі, можна було замовляти заповнивши спеціальний бланк замовлення, де заносились дані про людину та номер замовлення.

Маючи на увазі, що книжковий фонд бібліотеки – це коштовне державне майно, повинен завжди бути порядок, щоб не допустити втрати книг. Також треба було знати, хто мав право взяти книгу з полиці та хто несе відповідальність за втрату книги. Зрозуміло, що відповідальними вважались всі – від директора до молодого бібліотекаря. За словами автора, у новому законі про вищу освіту було записано, що всі працівники відповідають за бібліотечне майно. Проте треба розподілити цю відповідальність серед працівників бібліотеки. Кожна посадова особа відповідає за свою секцію бібліотеки. Нижчі за статусом посадові особи мали право на перевезення книг (виставки і т.д.). Також Костянтин Мандичевський пише про спеціальні перепустки для працівників бібліотеки та для читачів.

Особисті речі відвідувачі могли залишати в гардеробі. Залишаючи речі, відвідувачі отримували номер, де вказувалась кількість книг, які вони приносили з собою. Цей номер видавали не на цілий день, а тільки на першу половину дня, якщо відвідувач затримувався на цілий день, він повинен був здати цей номер і отримати інший на другу половину дня. Також за цим номером відвідувач мав можливість замовити книги. Він здавав його працівнику читальної зали, отримував бланк замовлення.

Не менш важливим було для читача знайти книгу, яка йому була потрібна. Для цього діяв топографічний та алфавітний каталоги, де читач міг знайти потрібну книгу. Був суворий контроль за бланками замовлення, де заносились дані про читача, номер місця у гардеробі та номер книги, яку читач мав з собою. Номер бланку замовлення заносився у спеціальний журнал. Журнал вівся окремо для першої половини дня, окремо для другої половини дня. Це робилось для того, щоб вівся контроль за виданими книгами та за бланками замовлення, які не були виконані, що давало можливість виконання замовлення у найкоротший час. Така система давала можливість бачити де знаходиться книга, яку шукають. Бланки замовлення передавались працівнику книгосховища для пошуку потрібної книги. Також вівся журнал таких бланків, де відмічались виконані замовлення.

У статті детально описується процедура видачі книг додому. Для цього у бібліотеці діяло

спеціальне бюро. Автор описує процедуру повернення книги до бібліотеки та до книгосховища. Мандичевський вів графік роботи книгосховища, бібліотечних читальних залів, отримання книг.

Книги були поділені на групи по призначенню для читання, для затримання у залах на другий день, для передачі у книгосховища і т. д. Автор описує також процедуру ведення різних журналів та їх призначення.

Для ефективного контролю кожна група книг (було 7 груп) мала свій каталог, також була можливість порохувати книги. Ці цифри писались в окремий реєстр контролю. Далі описується процедура підрахунку книг у всіх семи групах, занесення у відповідні журнали та реєстри.

У статті знаходимо відомість про весь процес роботи бібліотеки, графік робочого дня різних категорій працівників бібліотеки. Автор у кінці статті робить висновок, що заходи, які були введені у контроль над обігом книг, дали хороші результати.

У 71-літньому віці 1 жовтня 1930 р., після семи років діяльності, ерудований директор

Додатки

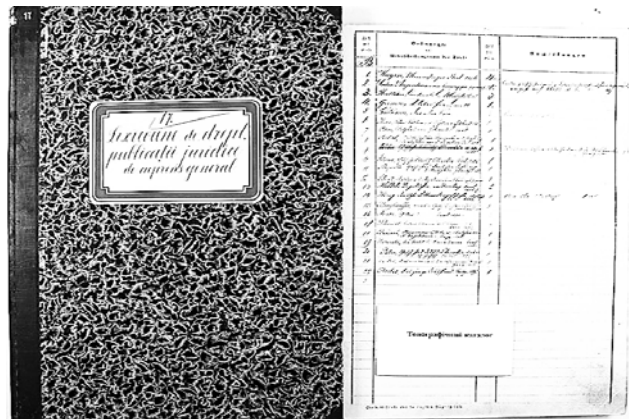

Рис. 1. Топографічний каталог

Directorul-General:
Mandichivskyi

Рис. 2. Портрет Костянтина Мандичевського

Костянтин Мандичевський залишає цю посаду. Останнім дослідженням, яке вийшло з-під пера невтомного працівника, є щорічник «*Ontemierea Bibliotecii Țării*» – («Заснування бібліотеки Країни» – *Junimea Literară* – 1931 – Anul XX. – Nr. 14. 1931 р. – Р. 259-282 [7]. З щорічника дізнаємось про те, що крайова бібліотека називалась в офіційній мові Буковини того часу «*Biblioteca Țării*» – «Бібліотека Країни», створена 1852 р. щедрими багатими людьми з Молдови та Буковини. Бібліотека налічувала 15000 томів. Це

склало фундамент майбутньої університетської бібліотеки, створеної одночасно із заснуванням німецького університету в Чернівцях у 1875 р.

У 1932 р. інститут історії та мови Чернівецького університету обрав Костянтина Мандичевського своїм почесним професором за наукову діяльність, заслуги перед культурою Буковини, за участь упродовж багатьох років у роботі крайового музею.

Помер Костянтин Мандичевський 14 грудня 1933 р. у місті Чернівці.

Список літератури:

1. Satco Emil. Enciclopedia Bucovinei / E. Satco. – Suceava – 2004. – Р. 12.
2. Акатріні В.М. Повернути Втрачені Імена: Сім'я Мандичевських / В.М. Акатріні // Молодий Вчений. – 2015. – № 7 (22). – С. 32–36.
3. Păunel E.I. Constantin Mandicevshi (1859-1933) / E.I. Păunel // *Codrul Cosminului* – 1934. – VIII. – Р. 568–574.
4. Акатріні В.М. Костянтин Мандичевський – видатний просвітитель Буковини / В.М. Акатріні // Буковинський журнал. – 2014. – № 3 (93). – С. 245–249.
5. Дячук Марія. Історія формування фонду чужоземної літератури Наукової бібліотеки Чернівецького університету / М. Дячук // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 57–67.
6. Mandicevshi C. Sitemul de Control La Biblioteca Universității din Cernaui / C. Mandicevshi // *Junimea Literară*. – 1931 – Anul XX. – № 14. – Р. 70–85.
7. Mandicevshi C. Intimierea Bibliotecii Țării / C. Mandicevshi // *Junimea Literară*. – 1931 – Anul XX. – № 14. – Р. 259–282.

Акатріні В.М.

Научная библиотека

Черновецкого национального университета имени Юрия Федьковича

КОНСТАНТИН МАНДИЧЕВСКИЙ: РЕФОРМАТОР БИБЛИОТЕКИ ЧЕРНОВИЦКОГО УНИВЕРСИТЕТА В ПЕРИОД ПРЕБЫВАНИЯ В СОСТАВЕ РУМЫНИИ

Аннотация

Статья посвящена жизненному и творческому пути выдающегося просветителя Буковины Константина Мандичевского. Рассмотрены основные достижения ученого в должности директора библиотеки Черновицкого университета, на примере изданий, хранящихся в фондах НБ ЧНУ. Автором подчеркивается значимость реформ, которые внедрялись в библиотеке.

Ключевые слова: библиотека, Черновицкий университет, топографические каталоги, книжный фонд.

Akatrini V.M.

Scientific Library of Yurie Fedkovych Chernivtsi National University

KOSTIANTYN MANDYCHEVSKYI: A REFORMER OF THE LIBRARY OF CHERNIVTSI UNIVERSITY UNDER THE RULE OF ROMANIA

Summary

The article deals with life and career of the famous Bukovinian educator Kostantyn Mandychevskyy. There are examined the main achievements of the scientist as director of the Chernivtsi University Library by the case of publications which are deposited in the funds of Scientific Library of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. The author underlines the importance of reforms that have been implemented in the library.

Keywords: library, Chernivtsi University, topographical catalogs, book fund.

УДК 78.072.3«20»

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ БЛЮЗУ ТА ДЖАЗУ ЯК МУЗИЧНИХ ЖАНРІВ

Коляда І.А., Конончук Ю.В.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті досліджено особливості зародження блюзового та джазового музичних жанрів; розглянуто процес становлення блюзу та джазу на перших етапах розвитку; встановлено закономірності географічної локалізації та часу виникнення цих музичних жанрів; розкрито культурні особливості Нового Орлеану та його ролі у формуванні блюзової та джазової музики; висвітлено вплив блюзу та джазу на розвиток культури США та їхнього місця у світовій музичній культурі.

Ключові слова: музика, блюз, джаз, музичний жанр, культура, розвиток, зародження, Новий Орлеан, Чикаго, США, афро-американці, оркестр.

Постановка проблеми. Процеси і явища культури кінця XIX – початку XXI століття позначили новий вектор, новий етап, орієнтований на «глобальну переоцінку цінностей». У світлі культурної динаміки чітко позначилися дві основні лінії розвитку: одна пов'язана з новаціями щодо сутності універсуму культури, тобто постійного оновлення та видозмінення культури відповідно особливостям історичної епохи, що задають інший ракурс розуміння і тлумачення мистецтва, інша стосується відродження традицій «канонічної» культури – відродження та повернення до її першоознач [5, с. 1].

До числа таких звернень варто віднести стійкий інтерес до фольклору як першооснови світового мистецтва. Тенденція повернення до народного, часом, навіть, первісного чітко простежується і в сучасній моді, де поряд із суворим класичним стилем зовнішнього вигляду – костюму, зачіски – сусідить епатажний вигляд представників соціально-релігійних течій, неформальних субкультур (хіпі, растаманів та ін.).

Отже, цілком слушним є погляд, що різноманітні жанри фольклору, а зокрема, фольклору афро-американців стали основою становлення блюзового і джазового музичних жанрів у сучасному світі.

У світовій художній культурі блюз та джаз протягом XX ст. викликали величезну кількість суперечок і дискусій. З метою вивчення специфіки місця, ролі та значення цих музичних жанрів в культурі сучасності, які стали принципово новим явищем не тільки в музиці, але в духовному житті кількох поколінь, необхідно дослідити їх становлення й розвиток. Відповідно цьому, узагальнення досліджень з проблеми історії становлення блюзу та джазу, їхнього впливу на формування нової художньої реальності в культурі XX ст. є актуальною проблемою наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Важливе значення для нашого дослідження має робота Юго Панассье «Історія справжнього джазу» («Н. Panassie. Histoire du vrai jazz», Париж, 1959 р.), в якій висвітлено історію джазу від самого зародження культури народів Африки; охарактеризовано етапи розвитку джазу у відповідності із локальними особливостями; визначено чільне місце американських міст Нового Орлеану, як колиски джазу, та Чикаго, як осередку подальшого розвитку мистецтва джазу у США [7].

Не менш вагомою для дослідження стала книга Джеймса Лінкольна Коллієра «Станов-

лення джазу» (Оксфорд, 1978), в якій розкрито різнобарвний світ джазової музики. У книзі зібраний та систематизований багатий фактичний матеріал, співвіднесені особистості та події короткої, але бурхливої історії джазу [4]. Дж. Коллієр також має у своєму активі ще дві не менш важливі книги для нашого дослідження джазового мистецтва: «Луї Армстронг. Американський геній» (Оксфорд, 1983) [3] та «Дюк Еллінгтон» (Оксфорд, 1987) [2], в яких досліджено біографії та проаналізовано творчу діяльність цих двох видатних митців джазу. Надзвичайно цікавою також є книга Пола Олівера «Блюз» (Лондон 1969), яка являє собою систематизований та послідовний виклад історії розвитку блюзу; від музичної творчості перших чорношкірих рабів у США, привезених із Африки, до другої половини XX ст. Книга Пола Олівера найбільш повно розкриває особливості блюзової культури афро-американців [13].

Під час наукового дослідження також використовувалися наукові роботи таких вчених, як О. Коверза [1], К. Коровіна [5], П. Корнев [6], В. Пісігін [8], К. Строкова [9], Б. Уланов [14], І. Хижняк [10, 11, 12].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Під час дослідження історії розвитку музичної культури афро-американців Сполучених Штатів, а саме – розвитку музичних жанрів блюзу та джазу, варто зосередити увагу на вивченні цих двох культурних феноменів у контексті їхніх взаємозв'язків та розвитку. Вектором дослідження є політичні та соціальні особливості історичного періоду, ключових географічних осередків, пов'язаних із розвитком цих музичних жанрів, а також тенденцію загального розвитку культури Сполучених Штатів Америки у XX ст.

Мета статті полягає у спробі висвітлити особливості етапів історичного розвитку блюзу та джазу, розкритті процесу зародження та становлення цих музичних різновидів як повноцінних жанрів музики та визначення ролі міста Новий Орлеан як осередку розвитку блюзу та колиски джазу.

Виклад основного матеріалу. Дослідники історії розвитку джазу розглядають блюзовий музичний жанр з двох позицій: 1) блюз є попередником, який зростив джаз та вплинув на особливості його розвитку, як молодшого музичного жанру (період формування блюзу остання чверть XIX – перше десятиліття XX ст., а джазу – 10-20 рр. XX ст.); 2) блюз розглядається як примітивний попередник джазового стилю, особливістю якого

є близькість до первісних звучань та мотивів африканської музичної культури. Лише починаючи з 1950 р. відбулося переосмислення існуючого підходу, коли блюз став визнаватися як самобутній музичний жанр, походження й розвиток якого є самостійним і незалежним від розвитку самого джазу. Вивчення історії та переосмислення оцінок блюзу, як музичного жанру, стало можливим лише через 20 років після появи вивчення історії та критичного осмислення джазу. Тому й нині дослідження особливостей розвитку блюзу та джазу є досить суперечливими й неоднозначними у своїх підходах та оцінках [13, с. 1].

Блюз – це афро-американська музика, що досягла кульмінації свого розвитку в ХХ ст., історія якого тісно пов'язана з історією джазу. Блюзовий музичний жанр набував різноманітних форм і подібно виразному жанру такому як «фолк» та поп музиці, має короткочасну, але складну історію у форматі дослідження та вивчення її. Блюз – це новий вид пісні, і новий вид музичної культури, і взагалі нове мистецтво, що зародилося із новим життям на півдні США. І щоб осмислити природу блюзу, необхідно уважно вивчити умови та соціальне середовище, в якому формувалося це нове життя у «молодій та «жорстокій країні» [1, с. 5-6].

Блюзовий стиль зародився на стику британської, африканської, частково іспанської і французької культур. Якщо проаналізувати цю приголомшливу дотичність різних культур, розпізнати їх природу й сутність, розкрити джерела – можна нарешті осмислити не завжди помітні чинники та фактори, що розкривають загальне бачення [8, с. 41].

Зародження блюзу умовно відносять до періоду перших десятиліть після відміни рабства у США (1865 р.). У країні настав період сегрегації. Чорношкірим виділялися окремі міські квартали, найменше впорядковані, розташовані вздовж залізничних колій, на болотистих ділянках в заплавах річок [7, с. 5].

Отже, відповідно цьому музична культура афроамериканців у Сполучених Штатах Америки розвивалася окремішно і швидкоплинно під безпосереднім впливом культури білих американців. Саме у цей період відбувається процес становлення блюзу як народної пісні афроамериканців.

На той період часу в США лишалося зовсім мало не асимільованих африканців, та й ті були майже всі віком близько п'ятдесяти років. Це не те покоління, яке могло витворити новий музичний жанр. Тож цілком, на наш погляд, слушним є висновок про те, що творцями блюзу стало друге, третє, четверте і наступні покоління афро-американців, які уже культурно асимілювались із європейським на населенням Америки, індіанцями, витворивши власну самобутню афро-американську субкультуру. У блюзі, дійсно, відчувається африканський вплив, але цей вплив не такий вже й яскраво виражений. Навпаки, блюз – чисто афро-американське явище в музиці [8, с. 31].

Важко сказати, коли саме відбулося формування блюзового музичного жанру. Деякі дослідники вважають, що блюз сформувався ще в ХІХ ст., але прямих докази цього відсутні. В літературі ХІХ ст. відсутній опис подібного музичного жанру до блюзу. Сам термін вперше зустрічається аж 1912 р., коли було опубліковано тексти й ноти мемфіського і далласького блюзів

(Memphis Blues, Dallas Blues). Цілком доведеним є те, що у 80-90-х рр. ХІХ ст. блюз як особливий музичний жанр, напевно, формується на основі деяких форм пісенного фольклору афроамериканців, пов'язаного із працею на плантаціях (і перш за все ворк-сонга) і остаточно оформлюється на початку ХХ ст. [4, с. 26].

За однією із версій найперший блюз був записаний на звуковий носій 15 липня 1914 р. Це була інструментальна версія «Memphis Blues» Вільяма Хенді у виконанні одного з перших джазових бендів – «Victor Military Band» під керівництвом Волтера Роджерса (Walter Rogers). В. Хенді написав свій «Memphis Blues» ще 1909 р. для політичної кампанії, а опублікував лише 1912 р. Першим із опублікованих 1912 р. блюзів був «Dallas Blues» Харта А. Венда (Hart A. Wand), який вийшов у березні; другим став «Baby Seals' Blues» Артура Сілса (Arthur Seals), опублікований у серпні; а Хенді видав свій блюз лише у вересні того ж року. Також Хенді записав «St Louise Blues» (1914 р.), «Beale Street Blues» (1916 р.), «Loveless Love» (1921 р.), «Harlem Blues» (1923 р.), «Careless Love Blues» (1925 р.). Хенді повною мірою усвідомлював, що він «винайшов» новий музичний жанр, як він писав ще 1916 р.: «Я додав ще одну форму для музичної композиції та світу» [8, с. 74].

У перших дослідженнях джазу блюз розглядають як одну з початкових форм джазової музики, говорячи про нього лише фрагментарно. Згодом стало очевидним, що блюз – явище більш значиме, ніж здавалося, він настільки всеохоплюючий і проникливий, що швидше джаз варто розглядати як найбільш розвинений жанр блюзової музики. Такі загальновідомі імена як Луї Армстронг (Louis Armstrong) і Біллі Холідей (Billie Holiday), Чарлі Паркер (Charlie Parker) і Арт Тейтум (Art Tatum), Джиммі Рашінг (Jimmy Rushing) і Ніна Сімон (Nina Simone), Телоніус Монк (Thelonious Monk) і Майлс Девіс (Miles Davis), Джон Колтрейн (John Coltrane) і Вінтон Марсалис (Wynton Marsalis); рок-н-рольники – Чак Беррі (Chuck Berry), Бо Діддлі (Bo Diddley), Джеррі Лі Люїс (Jerry Lee Lewis), Елвіс Преслі (Elvis Presley) і Літл Річард (Little Richard); корифеї музики кантрі і блюграсс – Джиммі Роджерс (Jimmie Rodgers) і сімейство Картерів (Carter Family), Білл Монро (Bill Monroe) і Хенк Вільямс (Hank Williams); боги і богині соул – Сем Кук (Sam Cooke), Аreta Франклін (Aretha Franklin), Отіс Реддінг (Otis Redding), Джеймс Браун (James Brown), Вілсон Пікетт (Wilson Pickett); рок-музиканти: Джимі Хендрікс (Jimi Hendrix), Дженіс Джоплін (Janis Joplin), Джефф Бек (Jeff Beck), Рорі Галлахер (Rory Gallagher), багаточисельні американські та британські рок-гурти, включаючи і роллінгіви (The Rolling Stones), і бітлів (Beatles) зараховуються до блюзових музикантів. Як твердить В. Пісігін, «... яка була б їхня реакція, якби вони раптом дізналися, що ми відмовили їм у праві вважатися блюзовими виконавцями? Блюз – не музичний стиль, не напрямок, не жанр, не етап у розвитку сучасної музики. Блюз – це спосіб життя, а для багатьох – саме життя. І перераховані музиканти – лише незначна частка величезних та неосяжних вершин айсберга ба-

гатоградної англо-американської музики, так чи інакше пов'язаної з блюзом [8, с. 1]».

Порівняно із блюзом, джаз – «дітище суто ХХ ст.» став, мабуть, одним із найбільш життєздатних видів сучасних художніх практик. Сприйнятий спочатку як афро-американський фольклор, як екзотична новинка, поступово він став осмислюватися теоретично як жанр мистецтва «масової культури» [9, с. 28].

Якщо вокальний блюз виник у сільській місцевості, якщо спірчуелси співали, як у сільських, так і в міських церквах, то джаз – музика оркестрова – міг виникнути лише у великому місті. Колискою джазу стало місто Новий Орлеан [7, с. 7].

До кінця ХІХ ст. у афро-американців з'явилися свої духові оркестри, які стали неодмінними учасниками народних свят цього велелюдного «міста парадів і фестивалів». Такі оркестри, роз'їжджаючи вулицями, оповіщали про бали, видовища або рекламували різні клуби, товариства та асоціації Нью-Орлеана. У книзі «Мій Нью-Орлеан» Луї Армстронг, розповідаючи про свою юність, часто згадує про такі оркестрові концерти, описуючи змагання між двома оркестрами, що випадково зустрілися. Ці музичні змагання називалися «contests» (англ. змагання). Переможця визначали за оплесками натовпу, що зібрався послухати їх виконання. Оркестрова музика стала однією з визначальних рис повсякденного життя пересічних жителів Нью-Орлеану. У місті існувало багато можливостей для вияву, розвитку музичних талантів для різних вікових категорій нью-орлеанців [7, с. 7].

Як вважає Дж. Коллієр, можливо, найпереконливішим свідченням того факту, що батьківщина джазу – Новий Орлеан, є характер самого міста. Новий Орлеан не схожий на жодне інше місто США. Заснований 1718 р. Жаном-Батистом Ле Муаном, з перших своїх днів він став великим містом американського Півдня, несучи в собі у великій мірі риси франко-іспанської, ніж англосаксонської культури. Його духовною батьківщиною є Франція. Місто вирізнялося духом свободи, що знаходив своє вираження у популярності серед нью-орлеанців розваг і веселощів, парадів та фестивалів. Новий Орлеан часто називали Парижем-на-Міссісіпі, який своїми святами, вуличними дійствами, оркестровими змаганнями цілком відповідав цій назві. Це місто упродовж двох століть було центром музичної творчості і законодавцем моди танців. Крім того, в Новому Орлеані завжди було кілька симфонічних оркестрів, у тому числі (у 30-х рр. ХХ ст.) і оркестр філармонічного товариства, заснованого афро-американцями [4, с. 36].

Отже, Новий Орлеан був досить своєрідним американським містом. Веселий, галасливий, строкатий, він виділявся серед інших міст своєю музичністю і тому створював для афро-американця більше можливостей для самовираження, ніж будь-яке інше місто США.

У роки Першої світової війни джаз розширює свою географію. Багато нью-орлеанських музикантів освоюють великі міста Півночі, а також сусідні з Луїзіаною штати. Деякі видатні джазмени знаходять роботу на багатопалубних колісних прогулянкових пароплавах, які плавали по р. Міссісіпі між Новим Орлеаном і Сент-Луїсом. Палуб-

ний оркестр зазвичай складався з двох сурмачів, тромбоніста, скрипаля, контрабасиста, банджиста і ударника. Городяни, піднявшись на борт, здійснювали невелику екскурсію рікою під час якої мали змогу послухати джаз та потанцювати, а наступного дня пароплав вирушав до чергової стоянки. «Кольоровим» американцям для відвідин такого судна відводився один день на тиждень – понеділок. Після закінчення війни джаз поширився не лише на всю територію США, але і в Європі та деяких містах Азії [7, с. 9].

Після Першої світової джаз поширюється не тільки у всіх містах Сполучених Штатів, а за кордоном. Популярність джазу просто стала шаленою. Нью-орлеанські музиканти покинувши місто, вирушили до інших великих американських міст, таких як: Чикаго, Нью Йорк, Лос Анджелес і Сан Франциско – включаючи «The Original Dixieland Jazz Band», Джо Кінга Олівера (Joe King Oliver), Луї Армстронга (Louis Armstrong), Джеллі Ролл Мортон (Jolly Roll Morton), «New Orleans Rhythm Kings», Кіда Орі (Kid Ory) і Сідні Бечета (Sidney Bechet). Багато хто, однак, залишився: Сем Морган (Sam Morgan), Джонс (Jones) і Коллінс (Collins), «Astoria Hot Eight», Папа Селестін (Papa Celestin), «Halfway House Orchestra» і «New Orleans Owls». Ця «музична імміграція» сприяла поширенню джазових стилів та урізноманітненості жанрових форм музичних традицій Нью-Орлеану. Такий успіх жанру джазу, що зародився в Нью-Орлеані, дослідники пояснюють здатністю ново-орлеанських джазових музикантів завжди задовольняти бажання і смаки будь-якої аудиторії. Із цієї метою музиканти адаптували свої жанрові особливості відповідно до запитів аудиторії міст, у яких вони давали концерти [14, с. 234-235].

Успіх джазу в США привернув до нього увагу європейських музикантів, і вони почали грати у джазовій манері. Як зауважує Б. Уланов, але, «щоб догодити своїй публіці, для музичних впадощів якої ритмічні акценти афро-американської музики були незвичні, ці нові оркестри «підсолоджували» джаз, роблячи його м'явним і сентиментальним. Така музика отримала назву «комерційного» джазу. Її виконували ансамблі Пола Вайтмена (Paul Whiteman), Бена Селвіна (Ben Selvin) та ін. [14, с. 171]».

Не можна не погодитися з висновком П. Корнева, що «джаз в культурному просторі ХХ ст. розвивався у двох напрямках: по-перше, як комерційна індустрія розваг, всередині якої джаз існує і сьогодні; по-друге, як самостійний мистецький напрямок, незалежний від комерційної популярної музики. Ці два напрямки дозволили джазу стати на шлях розвитку від явища масової культури до елітарного мистецтва [6, с. 4]».

На 20-ті рр. ХХ ст., як відмічає Дж. Коллієр, «припав пік розвитку джазу. Саме у цьому десятилітті він стає максимально популярним. Джазовий стиль Нового Орлеану, переїхавши до Чикаго, поступово синтезується й виробляє нові форми виконання, які демонструє наступне покоління джазменів, що вносять свої поправки та доповнення [4, с. 45]».

Джазове мистецтво стає стаціонарним – раніше у джазові оркестри входили лише «легкі» інструменти, які можна було носити в руках, щоб

змагатися на вулицях міста із іншими ансамблями, як це було в Новому Орлеані. У другій половині 20-х рр. ХХ ст. джаз стає надбанням клубів. Саме в цей період, зазначає П. Корнев, «розкривається ще одна джазова особливість – залежність музиканта від смаків та уподобань публіки, т.б., якщо джаз-бенд гарно виконує композицію і це змушує публіку свінгувати, то і самі джазмени викладаються на повну. І навпаки, якщо джазмени свінгують на повну, і це відчуває публіка, то вона не може втриматися та сама підтримує запал оркестру [6, с. 5]».

Джазова музика, подолавши всі расові та соціальні бар'єри, до кінця 20-х рр. набуває масового характеру, стає невід'ємною частиною міської культури. У період 1930-40-х рр. з розвитком нових стилів і течій джаз еволюціонує і набуває рис елітарного мистецтва, що стає тенденцією його розвитку упродовж другої половини ХХ ст. [6, с. 5].

Усе ж, джаз не є сучасною африканською музикою. Проте, не варто відкидати той факт, що він, тим не менше, в першу чергу, є дітищем пісенного фолк-клору саме тих афро-американців, що працювали на плантаціях, лісозаготівлях, річкових суднах, які стали жителями гетто великих міст: спочатку Нового Орлеану, а потім Нью-Йорку, Сент-Луїсу, Чикаго, Мемфісу, Детройту та ін. [4, с. 8].

Джаз поєднує в собі типологічні ознаки різних музичних жанрів, будучи одночасно витвором усної творчості, але в той же час активно використовує всі типи відомих звукових музичних жанрів. Більше того, його історія тісно пов'язана зі звукозаписом. Будучи деякою мірою канонічним типом творчості, джазовий стиль орієнтований на оригінальність та новачі. Це професійний тип музикування, де професіонали складають ядро джазового співтовариства, але коло його прихильників симпатиків складається з чисельних аматорів у музиці. Не теоретизований у своїй першооснові, джаз все більше отримує раціоналізованих форм осмислення [9, с. 9].

Звертаючись до розвитку блюзу, мова йде про явище, яке не так давно стало планетарним. Як відмічає В. Пісгін, «блюз грають, співають, ним насолоджуються у всіх куточках світу, і всюди про нього сперечаються, виносять судження, припущення, здогади. Сперечаються, як про сам блюз і його витоки, так і про видатних виконавців блюзу, імена яких є всесвітньо відомими. Література про блюз є багаточисельною: з виявленням нових дже-

рел збільшується її обсяг та якість. Не злічити блюзових фестивалів, що проводяться у всьому світі й збирають тисячі музикантів і сотні тисяч аматорів, які, ледь зіткнувшись один з одним, негайно стають неформальним блюзовим братством» [8, с. 1].

На нашу думку, із самого початку існування джаз, як музичний мистецький жанр, виявив себе невід'ємним явищем у розвитку загальних процесів та явищ музичної культури. Проте, джаз на початкових етапах свого розвитку сформувався на стільки потужно, що в подальшому став ключовим музичним жанром у розвитку не лише музичного мистецтва США, а й культури в цілому. Джаз та блюз вплинули та продовжують впливати на всю сучасну музику. «Рок», «фанк» і «соул», естрадна музика, музика кіно та телебачення, значна частина симфонічної та камерної музики запозичили багато елементів як блюзу, так і джазу. Без перебільшення є те, що саме ці музичні феномени є музичною основою сучасних поп- та рок-музики [4, с. 6].

Висновки та пропозиції. У кінці ХІХ – протягом першої половини ХХ ст. сформувалося два культурні музичні жанри у культурі США: блюз та джаз. Особливості зародження цих музичних жанрів полягають у їх виняткових особливостях:

- блюз та джаз корінням мають традиційне вокально-інструментальне мистецтво народів Африки;

- блюз був «криком душі» гноблених афро-американців у США, які своїми сумними піснями виспівували тяжку долю себе та своїх братів і сестер;

- порівняно із блюзом, який можна було співати як у міській, так і в сільській місцевості, джазова музика була оркестровою, тому могла виникнути лише у великому місті – Новому Орлеані;

- осередком зародження та розвитку блюзової та джазової музики став Новий Орлеан;

- особливості Нового Орлеану – його синтез французької, іспанської та американської культур – надали джазу особливих рис;

- у 30-х рр. ХХ ст. фундаментальним у розвитку музики афро-американців стало Чикаго.

Блюзовий та джазовий музичні жанри відіграли фундаментальну роль у розвитку світової музичної культури. Похідними від блюзової та джазової музики афро-американців стали ритм-енд-блюз, поп, рок, джаз-фанк та інші ключові музичні жанри другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Список літератури:

1. Коверза О.А. Характерні особливості розвитку джазового мистецтва «традиційного» періоду / Мистецтво джазу. – С. 273-289. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://knmau.com.ua/naukoviy_visnik/091/pdf/29.pdf
2. Коллиер Дж.Л. Дюк Еллінгтон. Перевод с англ.; Предисл. А.В. Медведева. – М.: Радуга, 1991. – 351 с. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.litmir.me/br/?b=14605>
3. Коллиер Дж.Л. Луи Армстронг. Американський геній: Пер. с англ. – М.: Радуга, 1987. – 424 с. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.litmir.me/br/?b=14606>
4. Коллиер Дж.Л. Становление джаза. М., 1984. – 277 с. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.e-reading.club/bookreader.php/28497/Kollier_-_Stanovlenie_dzhaza.html
5. Коровина Е.М. Происхождение американского блюза как проблема культурологического понимания: автореф. дис. к-ата культурологии: 24.00.01. / Екатерина Михайловна Коровина, Екатеринбург. – 2005. – 35 с. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://cheloveknauka.com/proishozhdenie-amerikanskogo-blyuza-kak-problema-kulturologicheskogo-ponimaniya>
6. Корнев П.К. Джаз в культурном пространстве ХХ века: автореф. дис. к-ата культурологии: 24.00.01 / Петр Казимирович Корнев, Санкт-Петербург. – 2009. – 29 с. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/dzhaz-v-kulturnom-prostranstve-xx-veka>

7. Панасье Ю. История подлинного джаза. – 2-е изд. – Л.: Музыка. 1979 – 128 с. – [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://mreadz.com/new/index.php?id=244792>
8. Писигин В.Ф. Пришествие блюза. Т. 1. Country Blues. Книга первая: Delta Blues, vol. 1. – М., 2009. – 464 с. – [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.collectable-records.ru/pisigin/vol6/foreword.htm>
9. Строкова Е.В. Джаз в контексте массового искусства. автореф. дис. к-ата искусствоведения: 17.00.09 / Елена Васильевна Строкова. – М., 2002. – 37 с. – [электронный ресурс] // Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/dzhaz-v-kontekste-massovogo-iskusstva>
10. Хижняк И.А. Парадоксы рок-музыки / И.А. Хижняк. – К.: «Молодь», 1989. – 295 с.
11. Хижняк И.А. Рок-н-ролл: информационная реальность и виртуальность / И.А. Хижняк. – Хмельн.: «Освіта України», 2014. – 275 с.
12. Хижняк И.А. Рок-музыка: истоки возникновения / И.А. Хижняк // Історія в школі. – 2014. – № 4-5. – С. 47-51.
13. Oliver P. The story of the blues. 1969. – 212 p. / Перевод Сергея Павлова. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.blues.ru/book/>
14. Ulanov B. A history of jazz in America. New York: The Viking Press. 1952. – 407 p. – [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://archive.org/stream/historyofjazzina030270mbp/historyofjazzina030270mbp_djvu.txt

Коляда И.А., Конончук Ю.В.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ БЛЮЗА И ДЖАЗА КАК МУЗЫКАЛЬНЫХ ЖАНРОВ

Аннотация

В статье исследованы особенности зарождения блюзового и джазового музыкальных жанров. Продемонстрировано процесс становления блюза и джаза на первых этапах развития. Установлены закономерности географической локализации и времени возникновения этих музыкальных жанров. Показаны особенности Нового Орлеана и его роль в формировании блюзовой и джазовой музыки. Освещена роль блюза и джаза в развитии культуры США и формировании мировой музыкальной культуры.

Ключевые слова: музыка, блюз, джаз, музыкальный жанр, культура, развитие, зарождения, Новый Орлеан, Чикаго, США, афро-американцы, оркестр.

Kolyada I.A., Kononchuk Y.V.

National Pedagogical M.P. Dragomanov University

HISTORICAL FORMATION OF BLUES AND JAZZ AS MUSIC GENRES

Summary

In the article explored the features of the birth of blues and jazz music genres. Demonstrate the process of becoming a blues and jazz in the early stages of development. Established the regularities of geographical location and time of occurrence of these musical genres. Shown the features of New Orleans and its role in the formation of blues and jazz music. Studied the role of blues and jazz as a part of culture of the United States and its role in the formation of world music.

Keywords: music, blues, jazz, musical genre, culture, development, birth, New Orleans, Chicago, United States, African-Americans, orchestra.

УДК 94(477)«1920»

НЕЛЕГАЛЬНІ ФОРМИ РЕЛІГІЙНОЇ АКТИВНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІДРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 1920-Х РОКАХ

Кульчицька І.В.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Розглядаються нелегальні релігійні товариства, які діяли у середовищі етноспільнот України упродовж 1920-х років. Висвітлено базові вектори діяльності об'єднань терціан та ружинців, поширених серед польської меншини та релігійно-просвітницьких гуртків, що функціонували в німецьких колоніях. Охарактеризовано внутрішню будову громад. Висвітлено взаємини їх членів із духовенством. Розкрито методи боротьби влади з поширенням впливу організацій на віруючих.

Ключові слова: релігійні товариства, духовенство, радянська влада, національні меншини.

Постановка проблеми. За певних обмежень Радянської влади щодо задоволення деяких видів релігійних потреб, насадження нею через організацію культурно-просвітницьких установ матеріалістичного світогляду та власного бачення місця національних меншин у державній системі, серед етнічного християнського населення України набула розповсюдження несанкціонована більшовиками релігійно-просвітницька діяльність, яка протікала в молодіжних гуртках, що мали тісні зв'язки зі священнослужителями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ступінь наукової розробки даної проблеми на сьогодні аж ніяк не можна назвати вичерпним, хоча вона і порушувалась неодноразово істориками. Діяльність релігійних просвітницьких товариств національних меншин України упродовж визначених у назві стаття хронологічних рамок досліджувалась у працях А. Ігнатуші, О. Пасечник, В. Дьоннінґхауса.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є висвітлення діяльності нелегальних релігійних об'єднань етноспільнот України у 1920-х роках.

Виклад основного матеріалу. Протидіяти впливові атеїзму і комуністичній пропаганді та зберегти національну і релігійну ідентичність можна було, лише консолідуючись. Ці намагання як католиків, так й представників інших віросповідань атеїсти вбачали навіть у традиційно притаманних церкві формах організації віруючих [1, с. 143]. У тезах доповіді агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У з питань антирелігійної пропаганди, складених 1927 р., вказувалося, що відхід від релігії населення країни, в першу чергу, робітників, спонукає духовенство до винайдення та удосконалення методів своєї діяльності. Нові форми роботи нібито передбачали перенесення на релігійний ґрунт більшовицької політосвітньої практики, яка виявлялася у влаштуванні різноманітних театралізованих молитовних зібрань, спеціальних заходах із закріплення за собою пастви у вигляді гуртків, сестринств, спробах релігійної організації молоді [2, арк. 12]. Дійсно, занепокоєність більшовиків була не безпідставною. Наприклад, у Снитківській парафії на Поділлі вдома у ксьондза Соколовського збирався хор, де також для польської молоді влаштувалися ігри і танці [215, с. 3].

У міжвоєнний період широку просвітницьку діяльність розгорнула велика кількість незареєстрованих молодіжних громад релігійного спря-

мування. Серйозними супротивниками радянізації польського населення України були релігійні гуртки польської молоді, серед яких необхідно виокремити ружинців і терціан. Терціани були членами мирського чернечого ордену, який мав власний статут. Існували правила вступу до нього та термін іспиту. Терціани об'єднувалися в групи за місцем проживання та не мали обмежень у кількості членів. У повсякденному житті вони суворо дотримувалися настанов місцевого ксьондза. Терціани мали носити спеціальний одяг – рясу (шкаплерж) та пояс. Крім того, у кожного члена гуртка був спеціальний молитовник – «Часослов терціанський», який друкувався у Варшаві. Деякі польські католики практикували особливий спосіб покаяння, який передбачав групове читання молитов. Члени такої організації називалися ружинцями. Вони мали ієрархічну побудову керівництва, яке складалося з кількох ланок управління – від єпархіального директора до зеляторів, тобто керівників гуртків. Останні призначалися виключно з ордену терціанів [3, с. 32].

Католицькі гуртки діяли майже в кожному польському селі. Особливо багато їх знаходилося в Коростенській, Шепетівській та Житомирській округах. Загалом до складу релігійних гуртків у даному регіоні входило близько 3 тис. молоді, 75% якої становили особи жіночої статі. Священик Квасневський, який був настоятелем Проскурівського храму, стверджував, що в його приході до братства ружинців належало 2 тис. осіб, тоді як терціанами себе називало 750 чол. [4, с. 172].

У Кам'янецькій окрузі при католицьких релігійних громадах поряд із братствами ружинців існував ще й гурток сестриниць. Ці угруповання обирали власних проповідників та скарбників, які розпоряджалися коштами кожного з об'єднань. Члени гуртків обох типів влаштовували зустрічі, під час яких провадили розмови релігійного змісту, а також займалися організацією та проведенням богослужінь біля хрестів та капличок обабіч доріг. Зазвичай такі спілки віруючих користувалися особливою популярністю серед населення сіл, у яких не існувало храмів.

Головною метою охарактеризованих напівлегальних утворень було виховання молоді в релігійно-національному дусі, прищеплення їй ідеї національної єдності, загладження національних суперечностей серед польського населення. Крім Біблії, в гуртках вивчали польську мову. Товариства мали досить складну організаційну

структуру. В деяких із них видавалися навіть членські квитки. Кількість членів у гуртках не перевищувала 15-30 осіб; групи очолював староста, який проводив усю організаційну роботу і підтримував зв'язок із ксьондзом.

Поряд із молодіжними релігійними товариствами в окремих місцевостях із переважаючим польськомовним населенням функціонували ще й дитячі гуртки. У Городському районі Проскурівської округи в середині 1920-х рр. діяло близько десяти об'єднань зазначеного типу. Їхнім засновником та керівником була колишня монахиня Зегурська, якій допомагали виконувати організаційну роботу сестри Барановські [5, арк. 218].

Органи ДПУ повідомляли про негативний вплив на молодь великої кількості польських релігійних гуртків, які знаходилися під зверхністю костьолів. Відзначалася антирадянська налаштованість членів подібних товариств. Так, син одного з керівників об'єднання ружинців під час виконання «Інтернаціоналу» в школі, постійно залишав клас. ДПУ наполягало на необхідності якнайшвидше виявити, здійснити облік, а потім розкласти всі існуючі гуртки або перетворити їх на щось подібне до релігійних громад, при цьому скоротити їх кількість до мінімуму. Члени ДПУ вказували на необхідність проведення даної операції в контакт з НКВС, на який покладалося вироблення відповідного циркуляру з реєстрації об'єднань [6, арк. 51].

Із цією метою в середині 1920-х рр. радянська влада розпочала збір інформації про діяльність релігійних гуртків Римо-католицької церкви. Так, у селі Баранівка Полонського району Шепетівської округи було виявлено 5 гуртків ружинців. У таких групах молилися чоловіки та жінки, дорослі та діти: М. Бачинська очолювала гурток ружинців з одинадцятирічного віку, а тридцятип'ятирічний Ф. Пелюшкевич керував гуртком уже двадцять років. У селі Тадеушпіль того ж району існувало 3 гуртки ружинців, які об'єднували жінок, у селі Добрі Лози – два жіночих, а в селі Бустін – один чоловічий [392, с. 173].

У грудні 1925 р. з метою полегшення контролю за діяльністю польських релігійних гуртків Всеукраїнська конференція політбюро КП (б)У нарешті прийняла рішення про їх легалізацію.

Реєстрація гуртків проходила досить кволо. Адміністративний відділ Кам'янецького ОВК повідомляв, що з усіх польських релігійних гуртків вдалося легалізувати лише один ружинський, що діяв у селі Дреганівка Лянцкоронського району та складався з 53 членів. Католицькі гуртки відмовлялися від реєстрації з огляду на приналежність їх членів до релігійних громад, що діяли при костьолах. Натомість представники українських вищих органів влади, бажаючи мати під контролем релігійне життя поляків регіону, вказували, що статuti католицьких громад Кам'янецької округи не передбачали діяльності у їх складі товариств сестриниць або ружинців, які були розповсюдженими на Поділлі. Внаслідок цього НКВС наголошував на необхідності гурткам надати в короткий термін свій статут для реєстрації на рівні з усіма релігійними громадами [7, арк. 349].

Радянська влада змушувала зареєстровані релігійні гуртки складати протоколи своїх засідань та надавати вчепрну інформацію про членів то-

вариств: вік, стать, соціальний статус та матеріальне становище. Однак задовольнити цю вимогу члени об'єднань у повному обсязі не могли. Відповіді віруючих на поставлені з цього приводу запитання були схожими між собою: «Я сам є членом гуртка, але кількості нас я не знаю, оскільки це є особистий спосіб моління, склад якого текучий, та обліку членів якого не ведеться». Незважаючи на те що владі вдалося установити певний контроль над діяльністю релігійних гуртків, більшовики й надалі вбачали в ружинцях, терціанах та інших подібних угрупованнях серйозну перешкоду радянській польській етноспільноті.

Вже влітку 1926 р. на засіданні Політбюро ВКП (б) було відзначено хибність партійної лінії в Україні, яка дозволила легалізувати існування релігійних товариств виразно антирадянського характеру [8, с. 99].

Релігійно-просвітницькі об'єднання діяли і серед німецького населення усіх віросповідань. У Маріупольській окрузі 1924 р. для німецької молоді та дітей католицька церква організувала гуртки святої Марії, які існували нелегально. На території Карл-Лібкнехтського району Миколаївської округи в колоніях Зельц, Шпеєро, Карл-Срує теж існували релігійні товариства схожого типу, до кожного з яких входило близько 50 осіб жіночої статі віком від 16 до 35 років. Священик раз або двічі на місяць збирав дівчат у приміщенні храму чи у себе вдома, де розповідав історію життя Діви Марії. Він повчав жінок бути відданими своїм чоловікам та забороняв читати книги антирелігійного змісту. Незважаючи на те що головною метою таких товариств було релігійно-моральне виховання молоді, влада, як і у випадку з поляками, вбачала у їх діяльності «боротьбу з радянською громадськістю і відрив молоді від нового побуту».

Подібну функцію для німецьких баптистів відігравав такзваний бапсомол. Ця форма організації дозволяла надавала можливість підростаючому поколінню займатися спортом, влаштовувати екскурсії, вечірки і танці. До значних зусиль задля залучення до релігійних молодіжних об'єднань жіночої частини населення колоній вдавалися баптистські проповідники. На відміну від КСМ, де чисельність дівчат-німкеней була дуже низькою (у Всесоюзному масштабі 1926 р. – 9%), у деяких осередках бапсомолу їх частка досягала 90% [9, с. 75].

У розпорядженні менонітської молоді також було чимало гуртків, основне завдання яких зводилося до вивчення Біблії. Для того, аби заняття були цікавішими, їх урізноманітнювали художніми формами роботи, такими як спів, гра на музичних інструментах та постановка вистав. У самому лише Молочанському районі Мелітопольської округи діяло 26 музичних та хороших об'єднань. Менонітська молодь Запорізької округи щонадлі спеціально для участі в подібних гуртках збиралася в молитовних будинках. Перебування молоді у зазначених товариствах відбивалося на її повсякденному житті: навіть у вільний час члени гуртків виконували пісні релігійного змісту.

Проходили й урочисті з'їзди релігійної, організованої в гуртках молоді, під час яких відбувалися святкові зібрання та виголошувалися проповіді. Зокрема, така зустріч відбулася весною

1929 р. на Хортиці, куди прибули віруючі з навколишніх менонітських колоній [10, с. 60].

Про неабияку роль релігійних гуртків у житті лютеранської церкви було відзначено на з'їзді представників євангельсько-лютеранських релігійних громад Одеського єпархіального округу, який проходив з 19 по 21 вересня 1926 р. Доповідач констатував: «Потрібно визнати, що церковні братства є головною опорою церковного життя, вони ж є ініціаторами пожвавлень у церкві, як то в організації біблійних співбесід, хорового співу. Загалом братства є безпечними для церкви. Між ними та пасторами панує обопільна злагода. Однак серед братств існують гуртки з явно сепаратистськими тенденціями».

А ось як прокоментував тенденцію поширення релігійних гуртків серед німецького населення один із представників радянської влади: «Для того щоб відволікти молодь та все населення від сільбудів та хат-читалень створюються церковні хори, оркестри, проводяться святкові богослужіння». Дійсно, розглянуті об'єднання молоді, стрижнем діяльності яких було релігійне виховання, становили серйозну конкуренцію штучно утвореним для ідеологічної обробки населення організаціям, передусім комсомолу. Існували випадки, коли духовенство забороняло вступати молоді до створюваних за ініціативою влади громадських об'єднань. У серпні 1926 р. в селі Кандель Фрідрих-Енгельсівського району на Одещині католицький священник у проповіді змушував молодь відмовитися від створення спортивного гуртка [11, арк. 56].

Для того аби зменшити вплив на місцеве населення протестантських громад, у середовищі яких особливо популярною була діяльність інструментальних (духових і струнних) та хорових музичних гуртків, згідно обіжника НКВС за № 3783/т від 15 вересня 1928 р, подібні організації при релігійних общинах належало ліквідувати [78, арк. 24]. Представники окружних адміністративних

відділів з метою залякування віруючих викликали до себе уповноважених релігійних громад та «радили» їм припинити діяльність музичних об'єднань при власних общинах. Боячись переслідувань із боку влади, керівники громад наказували гурткам саморозпускатися. Проте не всі віруючі відступали перед вказівками радянської влади. Представники Волинського Крайового Об'єднання німецьких баптистських громад у кінці зими 1929 р. писали до НКВС: «Ми від священних і потрібних обрядів відмовитися не можемо, а тому просимо цю заборону (на діяльність музичних гуртків) зняти, оскільки виконати це громади не в змозі». До вимог Волинського Об'єднання долучилося прохання Всеукраїнського Об'єднання німців-баптистів, яке вважало розпорядження влади таким, що не відповідало свободі совісті, наданої Конституцією СРСР [78, арк. 39].

Висновки. Отож, релігійна діяльність віруючих у місцях компактного проживання етнопільнот часто не узгоджувалася з політикою більшовицького режиму у сфері державно-церковних відносин, внаслідок чого деякі її вектори мали нелегальний характер. Серед етнічного населення України набули розповсюдження «неформальні» релігійно-просвітницькі об'єднання молоді, що мали тісні зв'язки з представниками кліру. Особливо радянську владу непокоїло існування широкої мережі польських католицьких гуртків. НКВС навіть намагався встановити контроль над цими нелегально діючими утвореннями, провівши їх реєстрацію. Товариства польської та німецької молоді, які діяли в сільській місцевості при християнських храмах, запобігали розповсюдженню більшовицької ідеології в національних районах УСРР. Саме в межах таких об'єднань, де відбувалося виховання дітей та молоді через призму релігійного світогляду, повною мірою реалізовувалися духовні запити віруючих, ініціативу яких було затиснено в рамки типового статуту релігійної громади.

Список літератури:

1. Ігнатуша А. Католицька церква на півдні України в 1920-1930-х рр. / А. Ігнатуша, О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні. Матеріали ІХ міжнародної конференції 11-13 травня 1999 року. Книга І. – Л.: «Логос», 1999. – С. 142-144.
2. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2494, 27 арк.
3. Ковальчук Я. Ксьондзи на Україні / Яків Ковальчук. – Х.: Державне видавництво України, 1930. – 56 с.
4. Пасечник О. А. Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920 – 1941 годах / О. А. Пасечник. – Хмельницкий: Издатель ЧП Цюпак А. А., 2009. – 188 с.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2019, 267 арк.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2007, 186 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 199, 405 арк.
8. Нежный А. И. Комиссар дьявола / А. И. Нежный. – М.: Протестант, 1993. – 272 с.
9. Деннингхаус В. Борьба за немецкую молодежь: ЦБ немсекций при ЦК ВЛКСМ и религиозные формирования в СССР (1922 – 1930 гг.) / В. Деннингхаус // Ключевые проблемы истории российских немцев. Материалы X международной конференции Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. – М.: ЗАО «МСНК-пресс», 2004. – С. 74-85.
10. Рейнмарус А. Меннониты. (Краткий очерк). / А. Рейнмарус, Т. Фризен. – М.: Безбожник, 1930. – 88 с.
11. Державний архів Одеської області, ф. 3865, оп. 1, спр. 34, 64 арк.
12. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1074, 67 арк.

Кульчицкая И.В.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова

НЕЛЕГАЛЬНЫЕ ФОРМЫ РЕЛИГИОЗНОЙ АКТИВНОСТИ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ ПОДСОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ В 1920-Х ГОДАХ

Аннотация

Рассматриваются нелегальные религиозные общества, действовавшие в среде национальных меньшинств Украины на протяжении 1920-х годов. Освещены базовые векторы деятельности объединений терциан и ружинцев, распространенных среди польского меньшинства и религиозно-просветительских кружков, которые функционировали в немецких колониях. Характеризуется внутреннее строение общин. Освещены взаимоотношения их членов с духовенством. Раскрыты методы борьбы власти с распространением влияния организаций на верующих.

Ключевые слова: религиозные общества, духовенство, советская власть, национальные меньшинства.

Kulchitska I.V.

National Pedagogical M.P. Dragomanov University

THE ILLEGAL FORMS OF RELIGIOUS ACTIVITY OF NATIONAL MINORITIES OF SOVIET UKRAINE IN THE 1920S

Summary

The article considered illegal religious societies operating in the environment of national minorities of Ukraine during the 1920s. When covering the basic vectors of the activity of associations Terzian and Ruzhintsi distributed among the Polish minority, religious and educational circles, which functioned in the German colonies. There are characterized by the internal structure of communities. When covering the relationship of the members of the clergy. There are disclosed methods of fighting power with the spread of the influence of institutions on the believers.

Keywords: religious society, the clergy, the Soviet authorities, national minorities.

УДК 94:37.091.2(477)«1945/1950»

РАДЯНСЬКА СИСТЕМА ОСВІТИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1950 РОКИ)

Мічуда В.В.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

Досліджено питання освіти повоєнної України, а саме: відновлення навчального процесу, відбудови матеріально-технічної бази, поповнення науково-педагогічного складу середніх та вищих навчальних закладів. Висвітлено найголовніше післявоєнне завдання – охопити навчанням не тільки всіх дітей шкільного віку, а й тисячі підлітків, яких війна відірвала від школи. Проаналізовано відродження загальної шкільної освіти та вплив державної політики на її розвиток.

Ключові слова: освіта, школа, навчальний процес, педагогічні кадри.

Постановка проблеми. У період соціально-економічних та політичних трансформацій набувають більшої актуальності дослідження різних складових історичного розвитку суспільства, наприклад, таких як періоду відбудови господарства та духовно-культурної сфери УРСР після війни 1941–1945 рр. У сучасних умовах дуже важливо дослідити, яким чином вирішувалися проблеми відродження освіти повоєнної України, а саме: відновлення навчального процесу, відбудови матеріально-технічної бази, поповнення науково-педагогічного складу середніх та вищих навчальних закладів. У тій важкій економічній ситуації питання відбудови діяльності навчальних закладів порівнювалося до стратегічних завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У історіографії нагромаджено великий фактичний матеріал про розвиток освіти і культури в Українській РСР, зокрема про підготовку кадрів з вищою і середньою спеціальною освітою, про шкільну справу, будівництво культурно-освітніх та наукових установ. Варто назвати праці таких науковців: О. К. Зубань [3], Л. Г. Бондар [9], Т. В. Васильчук [1], О. В. Замлинська [2] та інші.

О. К. Зубань у своїй праці дослідив розвиток основних форм освіти в республіці в 1945–1952 рр., охопивши діяльність шкіл, вищих навчальних закладів і дуже стисло – середніх спеціальних навчальних закладів. Автор розкрив процеси повоєнного відродження шкільної

мережі, відновлення навчання та виховної роботи. Важливий аспект розвитку шкільної освіти в УРСР висвітлюється в колективній праці науковців за загальною редакцією Л. Г. Бондара. Дослідники проаналізували відродження загальної шкільної освіти та вплив державної політики на її розвиток. У книзі представлені різні за своїм характером джерела, які дали можливість досить докладно висвітлити вказані питання.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Наукове вирішення сучасних завдань розбудови української національної освіти неможливе без урахування досвіду минулих поколінь, зокрема тих періодів вітчизняної історії, які виявились багатими на суспільно-політичні події.

Метою даної статті є дослідження процесу післявоєнного відновлення середньої та вищої освіти України.

Виклад основного матеріалу. Народна освіта – основа культурного розвитку суспільства, загальноосвітня школа – один із фундаментально-базових складників культурного поступу. Протягом передвоєнного періоду в СРСР були створені умови для навчання дітей і молоді в загальноосвітніх школах, технікумах, вузах, відкривалися також навчальні заклади, в яких населення дістало освіту без відриву від виробництва. Проте кількість неосвічених людей в УРСР залишалася великою. На кінець війни із загальної кількості неграмотного і малограмотного населення України навчанням була охоплена лише незначна частина. Це пояснюється тим, що під час війни юнаки і дівчата, залишаючи парти, йшли на фронт, поповнюючи ряди радянської армії, а після її закінчення – відбудовували зруйновану країну. До того ж, освітня галузь сповна відчула на собі жахливі наслідки війни. Німецькі загарбники з педантичною послідовністю знищували існуючі в країні навчальні заклади.

В повоєнний період у галузі освіти необхідно було розв'язати низку важливих завдань. По-перше, відбудувати загальноосвітні школи в містах і районах, які постраждали від окупації; здійснити загальне навчання дітей по всій країні. По-друге, у п'ятій п'ятирічці завершити перехід від семирічної до загальної середньої освіти у великих промислових і культурних центрах країни.

Після переможного завершення війни децю збільшилися бюджетні асигнування на відбудову і розвиток народної освіти. Так, витрати на освіту в 1950 р., порівняно з 1940 р., зросли в три рази і склали 5, 7 млрд крб. [8, с. 306]. Проте цих коштів було замало, щоб вчасно забезпечувати потреби шкільної мережі.

Під час німецької окупації на території України було зруйновано та пограбовано 32930 шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів і науково-дослідних інститутів, 19200 бібліотек, з яких вивезено до Німеччини 50 млн. книг [2, с. 154].

Так, до вторгнення німців у Київ там працювало 150 середніх і початкових шкіл, 77 шкіл окупанти зайняли під казарми, 9 пристосували під склади і майстерні, в 2-х розмістили воєнні штаби, а 8 шкільних приміщень використовували під конюшні. Відступаючи з Києва, переважну кількість шкіл вони зруйнували. З Одеси окупанти вивезли до Німеччини обладнання та знищили посібники в 122-х загальноосвітніх

школах. У Донбасі – підірвали більшість шкільних будинків. Збитки, нанесені німцями від руху шкільних приміщень в Луганській області, становили тисячі карбованців [4].

У Переяслав-Хмельницькому районі із 53-х шкіл, які працювали до війни, по війні приступили до роботи лише 32. Взагалі за період окупації району було заподіяно матеріальної шкоди в розмірі 983 млн. крб. У с. Гланишів окупанти спалили всі парти, у с. Жовтневому школа була перетворена на конюшню, знищено обладнання фізичного, хімічного, біологічного кабінетів школи [6, с. 138]. Становище в інших шкільних закладах району було не кращим.

Зклади освіти України фактично відновлювались у міру звільнення її території від окупантів. Програму перших кроків відбудови шкільництва визначила Постанова ЦК КП (б)У та РНК УРСР «Про поновлення роботи шкіл в районах УРСР, звільнених від фашистських окупантів», прийнята ще на початковому етапі визволення республіки 27 лютого 1943 р. Вона зобов'язувала Народний Комісаріат освіти, обласні та районні ради депутатів трудящих, партійні органи, відділи народної освіти республіки негайно розпочати роботу з відбудови шкіл, вжити всіх заходів для поновлення навчального процесу [4].

16 квітня 1945 р. РНК УРСР та ЦК КП (б)У, обговоривши стан справ на місцях, прийняли Постанову «Про факти порушення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП (б) про використання шкільних приміщень не за призначенням» [10, с. 49]. Постанова зобов'язувала негайно вжити заходів щодо повернення шкільних будинків органам народної освіти, за винятком тих, що були зайняті військовими госпітальями.

Найперше, наголошувалося на необхідності послідовно здійснювати Закон про загальне обов'язкове навчання дітей із семирічного віку. Основна увага освітян у перші післявоєнні роки була спрямована на перехід до обов'язкової 7-річної освіти на селі і десятирічної – в містах. Про важливість цього завдання свідчить телеграма секретаря ЦК ВКП (б)У М. Суєлова до Л. Кагановича від 20 листопада 1947 р., в якій наказувалося прийняти міри, які забезпечили б відвідування школи всіма дітьми шкільного віку [4].

Найголовнішим післявоєнним завданням було охопити навчанням не тільки всіх дітей шкільного віку, а й тисячі підлітків, яких війна відірвала від школи. Оскільки діти шкільного віку на окупованій ворогом території протягом двох-трьох років не відвідували школу, вони прийшли до школи вже переростками. Крім того, багато дітей з різних причин (головним чином через матеріальні нестатки) не мали можливості відвідувати школу. У 1945-1946 навчальному році у Дніпропетровській області не навчалось 6237 дітей, з них 4956 учнів через відсутність одягу та взуття, у Київській області – 3433, з яких 2040 через відсутність одягу і взуття, у Полтавській області – 7592, з них 2147 через відсутність одягу і взуття, у Кіровоградській області – 5742, з них 3074 через відсутність одягу і взуття [7, с. 286]. Отже, для налагодження навчальної роботи були потрібні надзвичайні заходи.

Місцеві ради депутатів трудящих проводили облік усіх дітей і підлітків, які мали навчатися в

школі [11, с. 14]. На ці органи покладалася відповідальність за охоплення дітей школою, вони мали повноваження притягати до відповідальності винних за невідвідування дітьми школи без поважних причин.

Крім вище названих, були й інші проблеми, які заважали навчанню, особливо сільських дітей: відсутні зручні для навчання приміщення, у зимовий період не вистачало опалення, залишався низьким рівень матеріального обладнання, не вистачало навіть самого необхідного – парт, паперу, підручників, чорнил [7, с. 287].

Важливе місце в системі народної освіти займали школи робітничої і селянської молоді, які ставили своїм завданням дати загальноосвітню підготовку тій частині молоді, яка в умовах війни і фашистської окупації була позбавлена можливості відвідувати школу, а після війни була зайнята на виробництві. Так, наприклад, на Львівщині, в 1945/46 навчальному році таких закладів налічувалося 104, де здобувало освіту близько 4 тис. підлітків. У 1946 р. в цих школах навчалося 136 тис., а в 1948 р. – 185 тис. молодих робітників і колгоспників [11, с. 14]. Без відриву від виробництва вони здобували майже такий обсяг знань і такі ж права, як і учні денних шкіл.

Масово-роз'яснювальну роботу серед селянської молоді про необхідність навчання проводили недостатньо. 22 травня 1951 р. ЦК КП (б) У прийняв спеціальну Постанову «Про стан і заходи по завершенню ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення» [10, с. 49]. Міністерство народної освіти УРСР розробило навчальний план на 1951–1952 навчальний рік, у якому визначалися завдання по навчанню неписьменних та малописьменних, організації шкіл і гуртків грамоти, залученню до викладання в них вчителів.

Рада Міністрів УРСР 12 квітня 1948 року прийняла спеціальну постанову, в якій для забезпечення наочності викладання зобов'язала органи народної освіти організувати навчальні кабінети і лабораторії в семирічних та середніх школах.

Активно включилися в цю роботу органи народної освіти західних областей республіки. Вже в 1948–49 навчальному році в школах на Дрогобиччині діяло 130 нових навчальних кабінетів. На їх обладнання було витрачено 325 735 крб. В Івано-Франківській області в цьому ж навчальному році було створено 246 навчальних кабінетів і лабораторій. Усього на 15 липня 1949 року в західних областях республіки вже діяло 1644 навчальних кабінети та лабораторії при загальноосвітніх школах [3, с. 68].

Важливого значення набула у ці роки проблема забезпечення шкіл педагогічними кадрами. За всіх часів нелегка, неспокійна, але важлива і вкрай необхідна робота вчителя користувалася народною повагою. За роки війни Україна втратила 27,5% складу вчителів, що на 13,5% перевищує аналогічний показник втрат по СРСР [2, с. 77]. Хоча після закінчення війни в школи повернулося багато демобілізованих педагогів – колишніх солдат і офіцерів Радянської Армії, а також чимало вчителів, що перебували в евакуації, це питання все ж таки привертало постійну увагу.

Конкретну програму заходів з удосконалення роботи педагогічних вузів було визначено в по-

станові РНК СРСР від 20 серпня 1945 р. «Про поліпшення справи підготовки вчителів». У 1946 р. було ухвалено рішення українського уряду про переведення педагогічних училищ на чотирирічний термін навчання з метою поліпшення якості підготовки вчителів початкових шкіл.

В Україні розгорнулася підготовка і перепідготовка вчительських кадрів. Щороку в усіх областях проводилися місячні курси перепідготовки вчителів 1–10-х класів. У 1946 р. на цих курсах навчалось 14,5 тис. учителів, у 1947 р. – близько 13 тис. Щоб прискорити підготовку кадрів учителів, були організовані шести- і восьми-місячні педагогічні курси, які готували вчителів переважно для початкової школи. Але недоліків у роботі школи все ж таки вистачало.

Найбільшим досягненням радянської школи було виховання «нової людини» – палкого патріота Батьківщини, людини високих моральних якостей. Таке завдання ставила перед собою школа повсякденного періоду. Одним з важливих заходів, спрямованих на поліпшення якості навчання в школі, було запровадження випускних і перевідних іспитів на атестат зрілості в школах у 1945 р. Рада Міністрів СРСР у лютому 1950 р. затвердила нове «Положення про перевідні та випускні екзамені в початковій, семирічній і середній школах та екзамен на атестат зрілості». «Положенням» встановлено єдиний для всіх республік порядок шкільних екзаменів, усунуто переважання ними, піднесено роль поточного обліку знань учнів. Для здійснення цих завдань у навчальні плани треба було включити нові предмети, а також практично прилучити учнів до праці на підприємствах, у колгоспах і радгоспах, на навчально-дослідних ділянках і в шкільних майстернях. Так, у багатьох школах суспільно корисна праця школярів стала одним з ефективних засобів трудового виховання. Учні активно працювали на полях колгоспів і радгоспів, на будовах, збирали лікарські рослини тощо.

До 1952 р. у школах майже не було робочих кімнат і майстерень. Велику допомогу школам у зміцненні навчально-матеріальної бази надали промислові підприємства, МТС, колгоспи і радгоспи. Створення навчальних кабінетів, майстерень, робочих кімнат, навчально-дослідних ділянок дало змогу організувати проведення практичних занять.

При школах почали створюватись різноманітні гуртки. Популярними були історичні, фізичні та гуртки юннатів. Гуртки давали змогу учням розкривати свої здібності та захоплення.

Відродження вищих навчальних закладів розпочалося відразу після визволення територій УРСР. У процесі відновлення вищої освіти республіки можна виділити два етапи: 1943–1945 рр. та 1945–1950 рр. На першому етапі довоєнна кількість студентів була майже відновлена, а за період 1945–1950 рр. перевищена. У 1943 р. почалась реєвакуація ВНЗ. Організація конкурсних відборів студентів ускладнювалася тим, що за роки війни припинилося навчання в середніх школах, тому вкрай не вистачало молоді із середньою освітою. Бажання продовжувати навчання виявляла незначна частина придатного населення, більшість обирала працевлаштування. Вирішували проблему відновлення чисельності студентів запрова-

дженням пільгових умов вступу та розгортанням профорієнтаційної роботи [1].

Заняття доводилося проводити в невідремонтованих приміщеннях, без опалення та освітлення. Між навчальними закладами країни розгорнулося соціалістичне змагання з відбудови та ремонту ВНЗ, що прискорило відродження вищої освіти УРСР.

Вивчення окремо взятих абсолютних показників указує на достатньо швидке відновлення системи, але аналіз цифр порівняно з даними попередніх та наступних хронологічних періодів дозволяє зробити деякі узагальнення, цікаві не тільки в рамках поданого дослідження. Зокрема, кількість студентів на 1950/51 н.р. лише на 5% перевищувала кількість студентів ВНЗ у 1940/1941 н.р. У той же час кількість вищих навчальних закладів напередодні війни була більшою, ніж наприкінці четвертої п'ятирічки [1].

У повоєнний період гостро постало питання про якість підготовки спеціалістів та необхідність внесення змін до навчальних програм, зумовлені

розвитком науки, тенденціями суспільно-політичного та економічного життя. Утверджувалася ідея про підготовку спеціалістів широкого профілю, що пов'язувалося з підвищенням рівня методики викладання, удосконалення навчальних планів, організації виробничої практики студентів.

Висновки. У тяжких та екстремальних умовах проходила відбудова народної освіти. Долаючи великі труднощі, подекуди на самій ініціативі і завдяки завзятості, наполегливості громадськості, школи були відбудовані, хоча не всі на належному рівні. Матеріально-технічна база шкіл була поповнена, але, все ж таки, вона не задовольняла мінімальних на той час потреб для опанування знань учнями.

Слід відзначити, що в багатьох працях можна знайти відомості про те, що на кінець четвертої п'ятирічки вже було повністю ліквідовано неписьменність та малописьменність серед дорослого населення. Проте це не відповідає дійсності. Статистичні дані свідчать, що станом на 1950 р. серед дорослого населення віком до 50 років ще зустрічалися неписьменні чи малописьменні.

Список літератури:

1. Васильчук Т. В. Відновлення та розвиток системи вищої освіти в Україні (1943-1950 рр.): автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. В. Васильчук; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
2. Замлинська О. В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. В. Замлинська. – К., 1995. – 219 с.
3. Зубань О. К. Боротьба К. П. України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945-1952 рр.) / О. К. Зубань. – Львів, 1967. – 260 с.
4. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Д. Ісайкіна; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 240 с.
5. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 17.
6. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа Переяславщини (1944-1953) / Н. Г. Красножон // Наукові записки з української історії / Збірник наук. стат. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 9. – С. 138.
7. Марченко В. О. Повоєнне життя дітей наддніпрянщини: реалії повсякдення (1945-1950 роки) / В. О. Марченко. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 29. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 285-289.
8. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: Навч. посіб. / Л. А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.
9. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917-1967 / ред. кол.: Л. Г. Бондар (відп. ред.) та ін. – К.: Рад. шк., 1967. – 483 с.
10. Розвиток української культури за роки радянської влади / ред. кол.: П. П. Гудзенко (голов. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – 367 с.
11. Талан Є. П. Колгоспи УРСР в період завершення будівництва соціалізму (1951-1958 рр.) / Є. П. Талан. – К.: Наук. думка, 1966. – 550 с.

Мичуда В.В.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

СОВЕТСКАЯ СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1945-1950 ГОДА)

Аннотация

Исследован вопрос образования послевоенной Украины, а именно: восстановление учебного процесса, восстановления материально-технической базы, пополнение профессорско-преподавательского состава средних и высших учебных заведений. Освещена главная послевоенная задача – охватить обучением не только всех детей школьного возраста, но и тысячи подростков, которых война оторвала от школы. Проанализировано возрождение общего школьного образования и влияние государственной политики на его развитие.

Ключевые слова: образование, школа, учебный процесс, педагогические кадры.

Michuda V.V.

Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University
named after Hryhoriy Skovoroda

SOVIET SYSTEM OF EDUCATION IN THE POSTWAR PERIOD (1945-1950 YEARS)

Summary

The article focuses on the postwar education of Ukraine, namely: the restoration of the educational process, restore the material base, replenishment of scientific-pedagogical staff of secondary and higher educational institutions. Lit the most important postwar task is to cover the training of all school-age children, but thousands of teenagers being war torn from the school. Analyzes the revival of common school education, and influence state policy for its development.

Keywords: education, school, learning process, teaching staff.

УДК 94(477)«1861:1917»33

РОЗВИТОК ПОЛЬОВОГО ГОСПОДАРСТВА В ПОМІЩИЦЬКИХ МАЄТКАХ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1861-1917 РОКАХ

Мочернюк Я.М.

Інститут історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

У статті висвітлено коло питань, пов'язаних з розвитком польового господарства в поміщицьких маєтках регіону в пореформений період. На основі архівних джерел, періодичних видань та фахової літератури розкрито особливості розвитку польового господарства в поміщицьких маєтках Київської губернії у пореформений період та його інтеграція в світовий продовольчий ринок. Проаналізовано структуру землеробства. Висвітлено здобутки господарств у вирощуванні зернових культур та іншої аграрної продукції. З'ясовано причини, що гальмували розвиток сільськогосподарського виробництва губернії.

Ключові слова: аграрний розвиток, польове господарство Київська губернія, сільське господарство, ринок, маєтки, врожайність.

Постановка проблеми. Селянська реформа 1861 р. в Російській імперії створила умови для розвитку ринкових відносин і подальшого їх проникнення в сільське господарство. В Київській губернії переорієнтація аграрного сектору на ринкові засади відрізнялась лише темпами проходження та місцевими особливостями. Однією з важливих відмінностей цього регіону від інших була найбільш питома вага родючих земель, де основним заняттям населення було землеробство. У такому контексті актуальним є вивчення розвитку польового господарства Київщини у пореформений період.

В умовах сучасного реформування агропромислового комплексу України вивчення вітчизняної аграрної історії цього періоду є досить важливим. Землеробство завжди відігравало вагомую роль у структурі сільського господарства з огляду на його значну соціальну роль, як основи харчування населення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням розвитку сільського господарства Правобережної України як особливого регіону Російської імперії займалися Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко, Н. Р. Темірова [6], Ресент О. П., Сердюк О. В. [10], М. Казьмирчук.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз розвитку польового господарства в поміщицьких маєтках Київської губернії у порефор-

мений період та його інтеграції у світовий продовольчий ринок.

Виклад основного матеріалу. Зростання попиту на хліб на внутрішньому та зовнішньому ринках, розвиток харчової промисловості, розширення транспортної мережі, сприяли швидкому зростанню на Київщині товарного польового господарства.

У досліджуваній період окреслилася спеціалізація окремих повітів губернії по переробці продуктів сільського господарства, що сприяло поширенню підприємництва, зростанню прибутковості поміщицьких маєтків. Наприклад, в Уманському, Черкаському, Звенигородському, Канівському, Таращанському, Сквирському повітах домінувало вирощування озимої пшениці, жита та ячменю. Липовецький, Канівський, Таращанський, Сквирський, Бердичівський, Чигиринський, Черкаський повіти вирощували цукровий буряк. Київський, Радомишльський повіти спеціалізувалися на вирощуванні жита, картоплі і гречки, Васильківський повіт спеціалізувався на вирощуванні жита, вівса, картоплі. Маєтки Київського повіту головним чином спеціалізувалися на овочевництві та на вирощуванні картоплі [1, с. 237].

Основною галуззю в поміщицьких господарствах Київської губернії в пореформений період було землеробство. Розвиток рільництва викликав попит на землю, що призвело до збільшення

посівних площ. Якщо, у 1860р. в губернії площа орних земель становила 2557 тис. дес. (57% до загальної площі), то у 1887 р. цей показник збільшився до 2808,3 тис. дес. (62% до загальної площі). Серед правобережних губерній найбільша площа орних земель була саме в Київській губернії. Протягом 1860-1887 рр. вона збільшилася на 251,3 тис. дес. (9,7%). Станом на 1887 р. в краї було розорано 62% усієї площі губернії, а у 1912р. цей показник становив 65% [2, с. 205].

Відмінні природно-кліматичні умови в повітах зумовили особливості складу поміщицьких угідь. По всіх повітах перше місце традиційно належало ріллі (від 56,2% до 75,4%), друге місце за обсягом посідали ліси (від 14,0% до 40,5%), потім розташовувалися луки (сінокоси), садиби й вигони. Маєтки північної частини губернії (Київський та Радомишльський повіти), де переважали піщані ґрунти, відрізнялися від іншої її частини. Тут площа ріллі становила відповідно 32,7% і 22,6%, а лісові угіддя – 55,3% і 59,2% [2, с. 207].

На структуру угідь істотно впливав світовий ринок: зростала питома вага ділянок під культурами, що користувалися найбільшим попитом. Найважливішим товаром пореформеного періоду залишався хліб. Розвиток землеробства зумовив не тільки збільшення посівних площ, а й збільшення валових зборів та підвищення врожайності зернових. Поміщицькі господарства відзначалися різноманітням злакових культур. Центральне місце посідали зернові, з яких основною була пшениця, яка приваблювала високою прибутковістю. Її вирощували практично всі господарства, під неї відводилися значні площі. Культивувалися найбільш ходові її сорти на ринку – арнаутка, сандомирка, банатка. Цьому сприяли відповідні природні умови, високий попит на ринку, мережа залізниць, яка постійно розширювалася.

З метою отримання прибутків підприємливі власники господарств поліпшували культуру землеробства та підвищували продуктивність тваринництва. Потреба підвищення врожайності та наявність достатніх площ спонукали до вдосконалення сівозмін, які залежали від потреби в культурах, віддаленості економії від заводів та природної родючості ґрунту.

Багатопільна сівозмінна в поміщицьких господарствах Київської губернії у досліджуваній період мала різні форми. Трипільля активно застосовувалося у невеликих поміщицьких господарствах. Наприклад, у маєтку Пузирки графів Тишкевичів у Бердичівському повіті на 470 дес. ріллі. У маєтку с. Пашківка Київського повіту, поміщика Спиридона Йосиповича Корнеєвича на 800 дес. землі. [3, арк. 120]. Але іноді трипільля зустрічалося і у великих маєтках. Так, у маєтку Соловійовки поміщика Е. П. Михаловського, у Радомишльському повіті, на 1634 дес. 1743 саж. ріллі застосовувалося трипільля, основну частину посівів займали озимі і ярі жито і пшениця [4, арк. 27].

З 24 маєтків Київського та Радомишльського повітів, обстежених у 1912р. Комісією з вивчення господарств Південно-Західного краю, у 9 застосовувалася 4-пільна сівозмінна (на 26,3% земельної площі), у 5 – 9-пільна (на 18,5%), у двох – 5-пільна (9,3%). Решта систем використовувалася у 11 маєтках по одній. З них у маєтку

Хабному застосовувалося 5 різних сівозмін – 5-, 10-, 13-, 14-, 16-пільля [5, с. 612].

У Липовецькому повіті у 61,3% маєтків використовувалося багатопільля, у 38,7% – трипільля, в Уманському повіті – 90,8% – багатопільля, 9,2% – трипільля, у Звенигородському повіті – 96,3% – багатопільля, 3,7% – трипільля, у Таращанському повіті – 80,5% – багатопільля, 19,5% – трипільля. У Липовецькому повіті у 93,6% маєтків переважало трипільля, у Таращанському повіті 100% [6, с. 194].

Як бачимо, на Київщині спостерігалось вдосконалення агротехнологій у землеробстві. Застосовувалися правильні сівозміни та штучні добрива, поширювалося травосіяння, запроваджувалися сучасні знаряддя для обробки ґрунту, машини для збирання врожаю та обмолоту хліба.

Угноєння ґрунту було притаманне поміщицьким господарствам, що робило їхні плантації більш родючими та прибутковими. Головною умовою для цього була наявність великої кількості худоби. Розширювалися площі, де застосовувалися мінеральні добрива.

Про результативність угноєння свідчать дані по Андрушівському маєтку Терещенків. Застосування добрив дозволяло збільшити врожайність на 34,9 берк. з десятини, що дозволяло виробити на 61,9 пудів більше з кожної десятини [7, с. 20].

У маєтках графів Бобринських у 1895р. гній застосовували на 2841 дес. (15,09%) і на 417 дес. – мінеральні добрива (2,2%), у 1905р. – 4145 дес. удобрювалося гноєм (19,04%), 1530 дес. – мінеральними добривами (7,25%), у 1912 р. удобрювалося гноєм 4457 дес. (16,28%) і 5502 дес. під мінеральними добривами (20,26%). Як бачимо, з кожним роком зростала кількість десятин землі, на яких використовували мінеральні добрива. Застосування добрив на 1 десятину коштувало у 1912 р. 7 руб. 76 коп. [8, с. 42].

Важливим показником розвитку землеробства, в якому відбиваються не тільки агротехнічні, але і соціально-економічні умови виробництва є урожайність. Середня врожайність з десятини приватновласницьких земель Київщини у 1901-1910 рр. була такою: жито – 91 пуд, пшениця – 92 пуди, овес – 87 пудів, ячмінь – 78 пудів [9, с. 57].

Врожайність зернових культур на Київщині була значно вищою, ніж середня по Російській імперії. Протягом 1901-1910 рр. середній збір усіх хлібів по 50 губерніям Європейської Росії становив 46 пуд. з десятини. Така різниця у врожайності пояснювалася не тільки різною якістю землі, а й рівнем розвитку землеробства.

У великих поміщицьких господарствах урожайність сільськогосподарських культур була на досить високому рівні. Так, в економіях графів Бобринських, де дуже важливу роль відігравала озима пшениця – банатка, середній урожай з десятини земельної площі становив у 1912 р. – 141,1 пуда, пшениці сорту озима – 127,9 пуда, кукурудзи – 130,6 пуди, озимого жита – 125,6 пуди, вівса – 133,6 пуди, ячменю – 103,2 пуди, ярової пшениці – 80,3 пуди, проса – 134,8 пуди, горох – 177,0 пуди, гречка – 67,4 пуди, цукровий буряк – 1920 пуди [8, с. 78].

Середня врожайність усіх ґрунтів Київщини за десятиліття з 1896 до 1902 рр. була такою: пшениця – 75 пудів, жито – 70 пудів, овес – 60 пудів. Варто навести й ціни на хлібні культу-

ри на Київщині у ті роки: пшениця – 0,71 крб. за пуд, жито – 0,48 крб., овес – 0,47 крб., гречка – 0,60 крб. Низькі ціни, безперечно стимулювали прагнення виробників експортувати зерно та виробити з нього на ринки Європи [10, с. 110].

Несприятливі кліматичні умови у 1907-1909 рр. вплинули на обсяги збору хлібних культур. Про це свідчать такі дані: середньорічний урожай головних хлібних культур на Київщині становив у 1905-1909 рр. – 79462,9 тис. пуд., в тому числі пшениця – 22008,3 тис. пуд., озима жито – 24293,7 тис. пуд., овес – 22057,1 тис. пуд., ячмінь – 11103,8 тис. пуд. За підрахунками історика та економіста П. Ляценка, виходячи з 15-ти пудової норми споживання на душу продовольчих хлібів, Київська губернія мала щорічно в середньому близько 15,5 млн. пудів. Місцева промисловість, що переробляла сільськогосподарську сировину, споживала не більше 3,5 млн. пудів хліба. Решта вивозилося за межі України. На залізниці та водні шляхи надходило дві третини середнього збору пшениці в зерні й борошні, не рахуючи навіть висівок [10, с. 112].

Врожайність на поміщицьких землях досягла досить значного рівня. Врожаї озимих хлібів і вівса з однієї десятини, в більшій частині губернії, в 1913-1917 рр. становила в середньому: жито – 100 пудів, озима пшениця – 108 пудів, овес – 91 пудів, ячмінь – 86 пудів. Середній валовий збір зернових з однієї десятини у 1908-1917 рр.: жито – 94 пуди, озима пшениця – 100 пудів, овес – 94 пуди, ячмінь – 85 пудів [11, с. 96-98].

Посівні площі Київщини, зайняті під зерновими культурами, були нерівномірно розподілені між окремими культурами. Серед зернових культур найбільші площі були зайняті під посівами озимих жита, пшениці, вівса, гречки, проса, та ячменю. Поряд з цим, посіви під яровою пшеницею та кукурудзою були відносно незначними. Протягом 1881-1913 рр. на Київщині площі посівів усіх культур, за винятком гречки та кукурудзи зросли. Це пояснюється тим, що в міру розвитку товарно-грошових відносин, господарства краю переорієнтували виробництво на вирощування культур, які користувалися підвищеним попитом на внутрішньому та зовнішньому ринку, насамперед пшениці.

Цукрова, винокурна та інші галузі промисловості, неухильно розвиваючись, сприяли значному поширенню площі посівів технічних культур – цукрових буряків, картоплі, олійних культур, та тютюну. Це підштовхувало великих землевласників на шлях перебудови своїх господарств на ринковій основі. З кінця 1840-х рр. до початку XX ст. площа посіву цукрових буряків на Київщині збільшилася з 21 до 300-400 тис. дес., тобто за півстоліття вона зросла майже у 20 разів [9, с. 30].

Сівба цукрових буряків, обробіток яких потребував значної кількості робочих рук і коштів, була доступна переважно великим господарствам.

Вже на середину 80-х рр. цукрові буряки сіяли в Київському і Васильківському повітах в усіх маєтках, у Черкаському, Таращанському та Липовецькому повітах – у с маєтків, у Звенигородському, Чигиринському, Бердичівському і Уманському повітах – майже у половині маєтків. Загалом в усіх цих повітах бурякові плантації займали 12,3% оброблюваних площ. Найменше

бурякових плантацій було у Радомишльському повіті (0,6%) [6, с. 37].

З 1883 до 1914 рр. посіви цукрових буряків на Київщині зросли у 2,5 рази. Якщо, у 1883-1888 рр. площі посівів цукрових буряків становили 80,7 тис. дес., у 1898-1900 рр. – 130,2 тис. дес., у 1901-1905 рр. – 134,0 тис. дес., у 1908-1912 рр. – 167,0 тис. дес., то вже у 1914 р. цей показник становив 201,8 тис. дес. [12, арк. 2].

Найбільше цукрового буряку збирали у Канівському повіті. Майже весь буряк перероблявся на місцевих заводах, лише з декількох плантацій Бердичівського повіту він доставлявся на заводи сусідніх Подільської і Волинської губерній.

Київщина вирізнялася не лише розмірами посівів цукрових буряків, а й значно вищим від інших районів рівнем їх врожаю. Згідно з даними 1885-1902 рр., пересічний врожай буряків становив по повітах:

Таблиця 1
Урожай буряків у Київській губернії за 1885, 1902 рр.

Повіти	1885 р. (в пуд.)	1902 р. (в пуд.)
Уманський	385817.	590450
Звенигородський	814298	982835
Чигиринський	462456.	602546
Черкаський	886022	586955
Канівський	1047403	673631
Таращанський	642509	701258
Липовецький	770400	2195892
Бердичівський	608079	1114914
Сквирський	812090	795114
Васильківський	765551	954528
Київський	406209	449756
Радомишльський	14623	27800
Всього по губернії	7615467	9675679

Джерело: розроблена автором за даними [12, арк. 1-2]

Аналізуючи дані щодо середнього збору буряків з однієї десятини в поміщицьких господарствах Київщини в 1885, 1902 рр., необхідно зазначити, що вони мали ширші можливості щодо застосування засобів для підвищення врожайності своїх ланів – тому в них були порівняно вищі збори цукрових буряків [12, арк. 3-4].

Вирощували в Київській губернії і картоплю. Площа під цією культурою у 1870-78-ті рр. збільшилась в 1,7 рази. Збільшення площі під картоплею характерне як для великих поміщицьких, так і для дрібних селянських господарств. Так, у 1870 р. на території губернії було посаджено біля 229 тис. четв. картоплі, а у 1878 р. – 354 тис. четв. Зібрано у 1870 р. 1302 тис. четв. картоплі, а у 1878 р. – 2524 тис. четв. Цей продукт використовувався як сировина для гуральництва, картопля стає звичною їєю стравою на селянському столі [13, арк. 50].

У 1881 р. під картоплею було засаджено по повітах: Уманський повіт – 3480 дес. (3% від усієї площі); Звенигородський повіт – 1543 дес. (2%); Чигиринський повіт – 1407 дес. (2,6%); Черкаський повіт – 1441 дес. (2,7%); Таращанський повіт – 1115 дес. (1,7%); Липовецький повіт – 426 дес. (0,6%); Канівський повіт – 687 дес. (1,2%); Бердичівський повіт – (1,8%); Сквирський повіт –

899 дес. (1,9%); Васильківський повіт – 613 дес. (0,7%); Київський повіт – 3225 дес. (4,7%); Радомишльський повіт – 6341 дес. (8,2) [13, арк. 53].

Висновки. Отже, в Київській губернії пріоритетне значення належало землеробству, яке відзначалося різноманіттям польових культур. Центральне місце посідали зернові з яких основними були високоприбуткові пшениця та жито. Цьому сприяли природні умови, мережа залізниць, попит на ринку. Другою за популярністю

серед культур були цукрові буряки. Найбільш прибутковими на Київщині були багатогалузеві господарства, що мали розвинуті переробні галузі: цукроваріння, винокуріння, гуральництво. Наприкінці XIX – на початку XX ст. примітивні сільськогосподарські знаряддя витісняються досконалішою технікою, яка відзначається вищою продуктивністю. Рівень запровадження сільськогосподарських машин прискорював прогрес в маєтках.

Список літератури:

1. Романюк Н.Й. Сільські підприємці і підприємництво в Україні: 1861-1914 рр.: [монографія] / Н.Й. Романюк. – Житомир: Полісся, 2012. – 597 с.
2. Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90-ті рр. XIX ст.) / В.П. Теплицький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 305 с.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 8144. – 293 арк.
4. ЦДАУК. – Ф. 491. – Оп. 67. – Спр. 158. – 217 арк.
5. Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – К., 1893. – Вып. 1. – 231 с.
6. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Темірова Н.Р. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
7. Описание имений принадлежащих Н.А. Терещенко. – К., 1900. – 123 с.
8. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Андрея, Алексея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской Выставки 1913 года в Киеве. – К.: Типография Р.К. Лубковского, 1913. – 197 с.
9. Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції (1905-1907 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 331 с.
10. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.) / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк / НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2011. – 365 с.
11. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П. Теличук. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. – 189 с.
12. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 539. – Спр. 158. – 2 арк.
13. ЦДАУК. – Ф. 442. Канцелярія Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп. 535. – Спр. 355. – 76 арк.

Мочернюк Я.М.

Институт исторического образования
Киевского национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова

РАЗВИТИЕ ПОЛЕВОГО ХОЗЯЙСТВА В ПОМЕЩИЧЬИХ ИМЕНИЯХ КИЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1861-1917 ГОДАХ

Аннотация

В статье освещены круг вопросов, связанных с развитием полевого хозяйства в помещичьих имениях региона в пореформенный период. На основе архивных источников, периодических изданий и специальной литературы раскрыты особенности развития полевого хозяйства в помещичьих имениях Киевской губернии в пореформенный период и его интеграция в мировой продовольственный рынок. Проанализирована структура земледелия. Освещены достижения хозяйств в выращивании зерновых культур и другой аграрной продукции. Выявлены причины, которые тормозили развитие сельскохозяйственного производства губернии.

Ключевые слова: аграрное развитие, полевое хозяйство, Киевская губерния, сельское хозяйство, рынок, имения, урожайность.

Mocherniuk Y.M.

Institute of History Education
National Pedagogical Dragomanov University

FIELD DEVELOPMENT SECTOR IN ESTATES IN THE KIEV PROVINCE 1861-1917

Summary

The article highlights a range of issues related to the development of the field of the economy in the estates of the region in the post-reform period. Based on archival sources, periodicals and professional literature in the field of the features of the economy in Kiev province estates in the post-reform period and its integration in the global food market. The structure of agriculture. Deals achievements farms in growing crops and other agricultural products. The reasons that hindered the development of agricultural production of the province.

Keywords: agricultural development, the field of Kiev province, agriculture, market, estates, crop capacity.

УДК 94(477):008+070:343.349

СВОБОДА СЛОВА В МЕДІЙНОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Романенко Т.В.

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

Досліджено стан свободи слова, визначено динаміку й основні тенденції в роботі засобів масової інформації сучасної України. Методологічною основою даної розвідки є принципи історизму, об'єктивності, системності. Серед використаних наукових методів провідними є порівняльний, синтетичний, проблемно-хронологічний та статистико-аналітичний. Проаналізувавши наукові праці, значний масив аналітичних статей у ЗМІ, рейтинги міжнародних агентств та соціологічні дослідження ми дійшли таких висновків: всупереч задекларованих державною владою прагнень до європейських цінностей, в Україні спостерігаються значні утиски свободи слова і вільної преси, сучасні українські ЗМІ все ще не готові працювати в умовах вільної конкуренції і без підтримки владних і фінансових «покровителів». Це не лише формує на українському ринку необ'єктивний і неякісний інформаційний контент, а і впливає на загальний стан демократії в країні і посилює негативний імідж держави закордоном.

Ключові слова: свобода слова, засоби масової інформації, інтернет, пропаганда, перешкоджання журналістській діяльності.

Постановка проблеми. Інформація грає ключову роль в житті держави і суспільства. Україна обрала шлях демократичного розвитку та євроінтеграції. Однією із ознак демократії є незалежні та об'єктивні засоби масової інформації і свобода слова.

На шляху поступу до обраних європейських, гуманістичних цінностей наша країна змінювалась не лише шляхом демократичних реформ, а й відчула і низку потрясінь, що стали виявом всенародного гніву спрямованого проти влади. Так відбулося під час «помаранчевої революції» 2004 р. і під час «революції гідності» 2014 р. Здавалося б останні події мали сформувати особливо відповідальність ЗМІ за об'єктивність та неупередженість при висвітленні інформації, а «нова» влада усіляко сприяти цим процесам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема свободи слова завжди викликала інтерес. Багато сучасних дослідників присвячують науковій дослідженню вивченню свободи слова в Україні у віддалені історичні періоди. Аналіз наукових праць засвідчив велику зацікавленість проблемою свободи слова в різні історичні періоди і сучасним станом свободи слова в Україні.

Зазначеній проблематиці в останні десятиліття присвячено ряд дисертаційних досліджень з урізних галузях. Наукові розвідки філологів Коноваленко Н.В. [8], Городенко Л.М. [3], Печончик Т.І. [13] присвячені роботі засобам масової інформації та свободі слова на сучасному етапі. Політичні аспекти діяльності ЗМІ в сучасній Україні досліджували Ненов І.Г. [10], Заславська О.О. [6], Проблематиці свободи слова, цензури та роботи засобів масової інформації присвячені монографічні видання. Останніми роками було опубліковано монографію Іванова В.Ф. «Законодавство про засоби масової інформації. Український та зарубіжний досвід» [7], колективну монографію «Суспільне Мовлення: незалежність, свобода слова і програмна різноманітність» [17], монографія Бондар Ю.В. «Свобода слова: книга і політика» [1]. Постійно проходять науково-практичні конференції та публікуються матеріали присвячені даній проблемі [4, 9, 12, 14, 16].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на високу заці-

кавленість вчених проблемами цензури і свободи слова в різні історичні періоди, дослідження даної проблеми ще потребує ґрунтовних історичних розвідок. Особливо сучасний етап.

Метою даного дослідження є аналіз стану свободи слова в інформаційному просторі, визначення динаміки та основних тенденцій еволюції свободи слова в роботі засобів масової інформації сучасної України.

Виклад основного матеріалу. У 2013 році Центр Разумкова оприлюднив дані, які свідчать, що все більше громадян відчувають відсутність свободи слова в Україні. Так, іще в 2009 р. 67% опитаних вважали, що в Україні існує свобода слова, а вже в 2013 р. так думали 59% респондентів. Згідно з Глобальним звітом про розвиток інформаційних технологій, представленим на Всесвітньому економічному форумі в 2014 р. Україна посіла 81-е місце в світі за рівнем розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, втративши свої позиції в порівнянні із 73 місцем у 2013 р. В рейтингу World Press Freedom-2014 Україна опустилася на одну сходинку, в порівнянні з 2013 р., і зайняла 127 місце із 180 країн (між Колумбією і Афганістаном) [15, с. 160].

2015 р. в Києві з відкритою лекцією виступив відомий громадський та політичний діяч, активіст руху «Солідарність», засновник та головний редактор «Газети Виборчої» Адам Міхнік. Він висловив думку, що «Під час війни Міністерство інформації має реєструвати всю брехню російської пропаганди, але не можна допускати цензури українських медіа». Також Адам Міхнік вважає, що «Українське суспільство має право читати всі російські газети і дивитися всі російські програми. Я не маю обов'язку, але маю право отримувати інформацію» [15, с. 160]. Представник ОБСЄ з питань свободи ЗМІ Дунья Миятович побачила загрозу для свободи слова в Україні у підписаних президентом України в травні 2015 р. законах про декомунізацію, які можуть призвести до подавлення критично налаштованих у суспільстві голосів. Одним із порошень Дунья Миятович назвала те, що громадянське суспільство не було долучене до суспільної дискусії з даного питання [15, с. 160]. Спостерігаються значні утиски свободи слова у глобальній інтернет-мережі:

«Свобода висловлювань у мережі, згідно з дослідженням Freedom House, протягом року скоротилася у 32 з 65 країн. Як зазначається у звіті, оприлюдненому 28 жовтня 2015 р., «протистояння з Росією і конфлікт на Сході України призвели до збільшення спроб цензури з обох сторін у спробі отримати контроль над інформаційним середовищем» [5]. У попередньому 2014 р. Україну також визначали як «частково вільну».

Українське видання «Кореспондент» повідомляє, що 2015 р. зафіксовано 310 випадків порушень свободи слова, що втричі менше порівняно з 995 випадками в 2014. Такі дані наводяться з посиланням на дослідження Інституту масової інформації, що фінансується посольством США в Україні і фондом «Відродження» Джорджа Сороса. Пік перешкоджання журналістській діяльності зафіксовано в вересні і жовтні 2015 р. під час виборчої кампанії. Найбільший опір журналістам чинили члени виборчих комісій. Також було зафіксовано 58 випадків побиття і нападів на журналістів. В 2014 р. таких випадків було 286, а в 2013 – 97. Серед негативних тенденцій 2015 р. стало збільшення кількості випадків обмеження доступу журналістів до публічної інформації. В 2015 р. таких випадків було 33, в 2014 – в два рази менше, в 2013 – 13 випадків. Доступ до інформації обмежували в 2015 р. переважно органи місцевої влади. У рейтингу свободи слова інтернету у світі правозахисної організації Freedom House з США Україна потрапила до країн «частково вільних», отримавши 37 негативних балів (у попередньому році – 33). У рейтингу свободи преси Press Freedom Index 2015 Україна опустилася ще на 2 позиції і зайняла 129 місце. Тоді експерти зазначали, що це найгірший показник для нашої країни за період з 1991 р. [15, с. 160-161].

У вересні 2015 р. президентом України П. Порошенком було підписано Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації та реалізації принципів державної політики в сфері телебачення і радіомовлення». Тепер ЗМІ будуть зобов'язані розкривати інформацію про реальну структуру власності та надавати відомості про кінцевого власника. Також українськими медіа не зможуть займатися зареєстровані в офшорах, особи без громадянства та громадяни країни-агресора. 23 лютого 2016 р. президентом України П. Порошенком підписано указ «Про Раду з питань захисту професійної діяльності журналістів і свободи слова». Рада є консультативно-дорадчим органом при президентові. Основними завданнями Ради є відстеження ситуації забезпечення захисту професійної діяльності журналістів і свободи слова в Україні. Також напруження пропозицій щодо визначення першочергових заходів із забезпечення захисту професійної діяльності журналістів та свободи слова у відповідності з європейськими демократичними стандартами. Співголовами Ради призначено заступника глави АПУ Андрія Таранова і прес-секретаря Порошенка Святослава Цеголка. До складу Ради увійшли представники громадських об'єднань, що діють у сфері медіа, засобів масової інформації, а також Національної поліції, Генеральної прокуратури, Служби безпеки Укра-

їни, Національної ради з питань телебачення і радіомовлення та інших державних органів [18].

У щорічному рейтингу свободи слова міжнародної організації «Репортери без кордонів», оприлюдненому 20 квітня 2016 року Україна піднялася порівняно з попереднім роком на 22 позиції – зі 129-го на 107-е місце. Утім, керівник німецького відділення «Репортерів без кордонів» Крістіан Мір зазначив, що «Роль олігархів у медіасфері все ще залишається проблемою» [21].

За перше півріччя 2016 р. експерти зафіксували загалом 129 випадків порушень свободи слова, порівняно до 143 випадків за аналогічний період 2015 року. Такими є дані системного дослідження Інституту масової інформації «Барометр свободи слова». Якщо рахувати разом з окупованими територіями Донбасу і Кримом, кількість порушень з початку року – 154 (за аналогічний період 2015 року – 175). Фізична агресія щодо журналістів лишилася приблизно на тому самому рівні – за перше півріччя 2016 року зафіксовано 23 напади на журналістів (аналогічна цифра за той самий період 2015 року), та 23 випадки погроз і залякувань (22 – за перше півріччя 2015 року) [2].

Щороку громадські організації «Інститут масової інформації» спільно з Незалежною медіа-профспілкою залучає близько 40 незалежних експертів, які складають рейтинг головних ворогів української преси. У першу трійку ворогів свободи преси у цьому році увійшли: Наталія Поклонська (171 бал), Віктор Шокін (166 балів) та Антон Геращенко (157 балів). Наступні місця у цьому переліку зайняли медіа-олігархи: Рінат Ахметов, Дмитро Фірташ, Сергій Львовичкін, Валерій Хорошковський, Ігор Коломойський та Сергій Курченко. У 2015 році, відповідно до цього рейтингу, головними ворогами преси визнали экс-генпрокурора Віталія Ярему та олігархів Коломойського і Фірташа [11].

У серпні організація Freedom House повідомила, що правосуддя, боротьба з корупцією і свобода ЗМІ в Україні залишаються на рівні 2013 року [20]. У листопаді ця ж організація повідомила, що в щорічному рейтингу свободи інтернету Україна опустилася з 37 на 38 місце і визнана «частково вільною».

Українське законодавство щодо доступу до інформації зайняло 22 позицію зі 111 країн світу в Міжнародному рейтингу забезпечення права на інформацію. За даними організації Access Info Europe (Іспанія) і Centre for Law and Democracy (Канада) українські закони набрали 108 балів зі 150 можливих. Ще на початку вересня 2016 року Україна перебувала на 19 позиції рейтингу. При цьому кількість балів нашого законодавства залишилася незмінною. Найкращою була позиція України в 2011 році, після прийняття Закону «Про доступ до інформації». Тоді Україна займала 9 місце у світовому рейтингу. А в 2012 році, маючи все тих же 115 балів, ми піднялися на 8 місце через погіршення законодавства в Хорватії. Під час складання рейтингу Access Info Europe та Centre for Law and Democracy оцінюють виключно існуючі норми законодавства в тій чи іншій країні [19].

Висновки. Сьогодні ми спостерігаємо переважно негативні тенденції у царині свободи слова в українських ЗМІ. Все іще зберігається ситуація, коли збиткові ЗМІ фінансуються фі-

нансово-промисловими та політичними групами. Експерти наголошують на відсутності ринку ЗМІ в державі. Наші засоби масової інформації часто продовжують працювати на замовлення. Виданням бракує ресурсів для виробництва якісного продукту, оскільки український споживач не завжди готовий платити за незалежні ЗМІ. На сьогоднішній день зберігаються негативні тенденції щодо дотримання свободи слова та віль-

ного функціонування ЗМІ й роботи журналістів у інформаційному просторі нашої держави. Все це не лише формує на українському ринку неоексиктивний і неякісний інформаційний контент, а і впливає на загальний стан демократії в країні і посилює негативний імідж держави закордоном. Міжнародні рейтинги свободи слова фіксують постійні зниження рейтингів України, як за показниками свободи слова в ЗМІ, так і в інтернеті.

Список літератури:

1. Бондар Юрій Володимирович. Свобода слова: книга і політика / Юрій Бондар. – К.: [б. в.], 2011. – 111 с.: іл. – Бібліогр.: с. 106-110. – 300 экз.
2. В Україні покращився стан свободи слова – інфографіка – [Електронний ресурс] // Тиждень.ua – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/169086> – Назва з екрану.
3. Городенко Л. Михайлівна Засоби масової інформації у контексті громадської думки: формування, функціонування, жанрові прийоми: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Городенко Л. М.; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Інститут журналістики. – К., 2003. – 19 с.
4. Державність, мораль і засоби масової інформації [Текст]: матеріали наук.-практ. конф., 7-9 серпня 2000 р. / упоряд. В. Т. Денисюк, А. М. Якубюк; Управління у справах преси та інформації Волинської обласної держ. адміністрації, Обласна організація національної спілки журналістів України. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 131 с.
5. Дубенський В. Freedom House: В Україні скоротилася інтернет-свобода [Електронний ресурс] // DW. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/freedom-house-v-ukraini-skorotilasja-internet-svoboda/a-18813335> – Назва з екрану.
6. Заславська Ольга Олександрівна Засоби масової інформації як інструмент моделювання політичної свідомості у виборчій кампанії (на матеріалах президентських і парламентських виборів 2004-2006 рр.): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Заславська О. О.; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Інститут журналістики. – К., 2008. – 243 арк. – С. 222-243.
7. Іванов Валерій Феліксович Законодавство про засоби масової інформації. Український та зарубіжний досвід / В. Ф. Іванов; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Видавничий центр «Київський університет», 1999. – 188 с.
8. Коноваленко Наталія Василівна Свобода слова в Україні в період становлення державності (1991-1997 роки): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Коноваленко Наталія Василівна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Інститут журналістики. – К., 2000. – 19 с.
9. Медіа. Бізнес. Громадськість. Влада: взаємодія на шляху до євроінтеграції [Текст]: матеріали укр.-пол. наук.-практ. конф. «Регіональні засоби масової інформації, бізнесові структури та органи місцевого самоврядування: взаємодія на шляху до євроінтеграції (досвід України та Польщі)» / ред. І. Бакушевич, К. Кашуба. – Т.: ТІСІТ, 2003. – 255 с.: рис., табл. – Бібліогр.: в кінці ст.
10. Ненов Іван Георгійович. Засоби масової інформації України в умовах політичного трансформування суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ненов Іван Георгійович; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 1997. – 25 с.
11. Оприлюднено щорічний перелік головних ворогів української преси [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/166845> – Назва з екрану.
12. Патріотами не народжуються: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. журналістів на тему «Патріотизм, національна ідея і засоби масової інформації», 31 жовтня 2002 року / упоряд. В. Т. Денисюк; Управління у справах преси та інформації Волинської обласної держ. адміністрації, Обласна організація Національної спілки журналістів України. – Луцьк: Вісник і К, 2002. – 196 с.
13. Печончик Тетяна Іларіонівна Концепт «свобода слова» та його вербалізація в сучасному українському мас-медійному дискурсі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Печончик Тетяна Іларіонівна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т філол. – К., 2010. – 20 с.
14. Прозорість влади і засоби масової інформації: матеріали наук.-практ. конф. жуналістів Волинської обл., 11-12 листопада 2003 р. / упоряд. В. Т. Денисюк; Управління у справах преси та інформації Волинської облдержадміністрації, Обласна організація Національної спілки журналістів України. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 109 с.
15. Романенко Т. В. Еволюція свободи слова в сучасних українських ЗМІ / Т. В. Романенко // Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 12-13 лютого 2016 р.) / за загальною редакцією д. політ. н., професора Д. В. Яковлева. – Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. – С. 159-162.
16. Свобода слова: теорія і практика: матеріали наук.-практ. конф. журналістів Волині на тему «Свобода слова і засоби масової інформації в демократичній державі», 15-16 серпня 2001 року / упоряд. В. Т. Денисюк; Літ. ред., макет і коректура А. М. Якубюк; Управління у справах преси та інформації Волинської обласної держ. адміністрації, Обласна організація Національної спілки журналістів України. – Луцьк: Вісник і Ко, 2001. – 124 с.
17. Суспільне Мовлення: незалежність, свобода слова і програмна різноманітність / В. Іванов [и др.]. – К.: Посольство ФРН, 2007. – 22 с. – (Серія «Політична освіта» / Фонд Кондрада Аденауера).
18. Указ президента України № 61/2016 Про Раду з питань захисту професійної діяльності журналістів та свободи слова [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/612016-19795> – Назва з екрану.
19. Україна 22-а в рейтингу свободи інформації [Електронний ресурс] // Корреспондент.net: сайт. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3752359-ukraina-22-a-v-reitynhu-svobody-informatsii> – Назва з екрану.
20. Україна опустилася в рейтингу свободи інтернету – кореспондент.net [Електронний ресурс] // Корреспондент.net: сайт. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3773568-ukraina-opustylasia-v-reitynhu-svobody-internetu> – Назва з екрану.

21. Україна піднялася у світовому рейтингу свободи слова [Електронний ресурс] // Експрес. – Режим доступу: <http://expres.ua/world/2016/04/20/183351-ukrayina-pidnyalasya-svitovomu-reytingu-svobody-slova> – Назва з екрану.

Романенко Т.В.

Открытый международный университет развития человека «Украина»

СВОБОДА СЛОВА В МЕДИЙНОМ ПРОСТРАНСТВЕ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ

Аннотация

Исследовано состояние свободы слова, определена динамика и основные тенденции в работе средств массовой информации современной Украины. Методологической основой данной разведки являются принципы историзма, объективности, системности. Среди использованных научных методов лидируют сравнительный, синтетический, проблемно-хронологический и статистико-аналитический. Проанализировав научные работы, значительный массив аналитических статей в СМИ, рейтинги международных агентств и социологические исследования мы пришли к следующим выводам: вопреки задекларированных государственной властью стремлений к европейским ценностям, в Украине наблюдаются значительные притеснения свободы слова и свободной прессы, современные украинские СМИ все еще не готовы работать в условиях свободной конкуренции и без поддержки властных и финансовых «покровителей». Это не только формирует на украинском рынке необъективный и некачественный информационный контент, а и влияет на общее состояние демократии в стране и усиливает негативный имидж государства за рубежом.

Ключевые слова: свобода слова, средства массовой информации, интернет, пропаганда, препятствование журналистской деятельности.

Romanenko T.V.

Open International University of Human Development «Ukraine»

FREEDOM OF SPEECH IN MEDIA SPACE OF MODERN UKRAINE

Summary

Investigated the status of freedom of speech, identified the dynamics and major trends in the media of modern Ukraine. The methodological basis of this exploration is the principles of historicism, objectivity and consistency. Among the used research methods are leading a comparative, synthetic, problem-chronological and statistical-analytical. Analyzing scientific works, a significant array of analytical articles in the media, the ratings of international agencies and sociological research, we came to the following conclusions: contrary to the declared public authority aspirations for European values, in Ukraine there is considerable oppression of freedom of speech and a free press, modern Ukrainian media is still not ready to work in conditions of free competition and without the support of government and financial «backers». It not only forms on the Ukrainian market of biased and poor quality information content, but also affects the overall state of democracy in the country and reinforces a negative image of the country abroad.

Keywords: freedom of speech, media, internet, propaganda, obstruction of journalistic activities.

УДК 001.891.32

АСИМЕТРИЯ ІСТОРИОГРАФІЇ: НОТАТКИ ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Салата Г.В.

Київський національний університет культури і мистецтв

Здійснена спроба проаналізувати та ввести до наукового обігу в методиці та методології досліджень поняття «асиметрія історіографії» із його виокремленням із терміносистеми «асиметрія інформації». Описано сутність поняття «асиметрія інформації» в бібліотечній, архівній та інформаційній справі.

Ключові слова: інформація, інформаційна асиметрія, асиметрія історіографії, джерело, джерельна база дослідження, документ.

Постановка проблеми. Людству новітньої епохи необхідне нове мислення та ціннісні орієнтири для становлення нового типу глобальної спільноти людей, здатних подолати те, що їх роз'єднує, заради збереження соціобіологічного життя на планеті. Громадськість переживає конструктивний креатив нових форм суспільного життя, основою якого є всевітня електронна мережа Інтернет з її неоднозначним характером.

Збільшення можливостей доступу до засобів отримання, зберігання та відтворення інформації подібне цунамі, що стимулює спільноту віднаходити об'єднані фактори окремих громадян нашої планети. Адже сучасна наука інформаційного суспільства не тільки не має єдиного образу та єдиної методології, а й не існує єдиного образу взаємодії з суспільним оточенням.

Сучасні науковці розширюють межі пошуку істини, виокремлюючи історичне не тільки у вигляді власне історії, а й у вигляді подієвих явищ. До напрямів когнітивних розвідок відносять асиметрію інформації як складність, цілеспрямованість, унікальність – фактори формування особливостей об'єкту історичних досліджень.

Саме історіографія будь-якої проблеми, як інформаційний ресурс наукового дослідження, повинна стати каталізуючим фактором в процесі співвідношення рівня знань з рівнем людської поведінки на місцях, в державі, на планеті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виникнення теорії асиметрії інформації, яка ґрунтується на теорії невизначеності і ризику, пов'язують з дослідженнями В. Вікрі та Дж. Міррліса. На основі аналізу науковці розробили концепцію, яка полягає в тому, що наявність асиметрії інформації зумовлює тенденцію до зменшення середньої якості товару та до звуження самого ринку. Цю теорію було розвинуто в дослідженнях американського економіста Дж. Акерлофа, який в дослідженні «Ринок лимонів» (1970 р.) показав значення асиметрії інформації в оцінюванні якості товарів [1].

Проблему асиметрії інформації в своїх працях розглядали науковці переважно економічної галузі, такі як Дж. Стіглер, К.Дж. Ерроу, Ж. Тіроль, А. Агравал, Дж. Акерлоф, Р. Барклей, Л. Ботаз, В. Брент, Дж. Вейант, М. Джеймс, Р. Джаймс, Єв-Мінч Ча, М. Леарі, П. Манас, Г. Пур, М. Робертс, К. Шу, С. Гроссман, С. Авдашева, Н. Розанова, О. Антипина, Н. Ведернікова, Р.М. Нуреев, Ю. Тарануха, А. Шастітко, Д. Федорищев та інші. В роботах представлених авторів неодноразово зазначено, що асиметрія інформації трансльована і на інші галузі діяльності суспільства, зокрема документні джерела гуманітарних наук [2, 7].

Українські економісти Н. Балдин, В. Євдокимов, М. Єрмошенко, Я. Жаліно, Г. Заграй, В. Іванова, О. Костюк, В. Москаленко, В. Огієнко, С. Чистяков, Т. Данилова також не обійшли увагою досліджувану проблему та внесли вагомий вклад в початок її інституалізації [6]. Високо оцінюючи внесок науковців у розробку теоретичних і прикладних аспектів асиметрії інформації, варто зазначити, що питання асиметрії інформації у системі джерелознавчої оцінки документних джерел, залишилися поза їхньою увагою.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На сучасному етапі зберігається безліч неоднозначних, а часом і суперечливих, трактувань сутності історіографії в наукових розвідках глобалізованого інформаційного суспільства. Більшість науковців розглядають лише фактори і наслідки окресленої проблеми, в той час як фундаментальне значення має аналіз протиріч, тенденцій та суб'єктів («користувачів») цього процесу.

Інтегрованість асиметрії інформації в розвиток міждисциплінарних наук дозволяють розпочати процес інституалізації та наукового узагальнення проблеми, власне асиметрії історіографії, як ключового аспекту у відправній точці вивчення питання.

Асиметрія історіографії наукових досліджень інформаційного суспільства в науці відіграє особливу роль і, виступаючи необхідною умовою індивідуальної наукової діяльності, формує її системно-утворюючий механізм. Так, праці окремих вчених регіонального рівня з'єднуються в наукові галузі, напрями та утворюють цілісну систему. Від ефективності наукових комунікацій залежить вся професійна діяльність наукового співтовариства.

Мета статті. Метою роботи є спроба ввести до наукового обігу в методиці та методології досліджень поняття «асиметрія історіографії» із його виокремленням з терміносистеми «асиметрія інформації». Описано сутність поняття «асиметрія інформації» в бібліотечній, архівній та інформаційній справі.

Виклад основного матеріалу. Асиметрія інформаційного потенціалу документних джерел – ситуація, при якій інформація доступна тільки деяким, а не всім, учасникам науково-когнітивного інформаційного процесу. Інформація – емке поняття, що займає вагоме місце у всіх галузях життєдіяльності соціуму: в економіці, системному аналізі, математиці, фізиці, соціології, бібліотечно-інформаційній галузі та власне, історіографії та ін. Необхідно розрізняти інформацію та знання, адже знання – це інформація, яка забезпечує досягнення якоїсь цілі чи структури.

Інформація характеризується певними особливостями, а саме: носії інформації реальні, існують у просторі і часі, але інформація існує в часі, але не у просторі; у процесі передачі інформації відбувається її накопичення, однак при цьому вона – рідкісний ресурс через особливості її виробництва, де центральною фігурою виступає людина; у процесі споживання споживчі характеристики інформації не втрачаються.

Асиметрія інформації – ситуація, в якій інформація доступна тільки деяким, а не всім учасникам когнітивно-інформаційного поступу або, за Дж. Стігліцем, коли «деякі люди знають те, чого інші не знають» [3].

Асиметрія історіографії – ситуація, в якій документно-джерельна база, або інформація доступна тільки деяким, а не всім науковцям, вченим, дослідникам науки та (або) учасникам когнітивно-інформаційного поступу.

Неповнота інформації і асиметричність пов'язані з витратністю процесу її отримання (наприклад, проживаючи в Україні науковець не завжди може ознайомитись з матеріалами архівів західної Європи, адже фінансова сторона такої справи є вагомою), обмеженою можливістю суб'єктів в обробці інформації через недостатні знання та навички чи великі обсяги інформації (скажімо, мовний бар'єр українських історіографів), зі змінюванню актуальності інформації у часі (старіння), ненадійністю інформації [4].

Асиметричність і неповнота інформації суттєво впливають на прийняття рішення (висновків дослідження) суб'єктом дослідження, що в кінцевому результаті приводить до порушення принципів об'єктивного аналізу в роботі історіографа (науковця, дослідника)! Нарешті, асиметрія інформації в історіографії приводить до калькування раніше зроблених висновків та прийняття їх за основу в подальших історіографічних розвідках, що не відповідає принципам об'єктивності та неупередженості аналізу джерельної інформації.

Чим більшим є значення відхилення, а часом відмежування («перекрученням» фактів) від першоджерел, тим непередбачуваною є ситуація навколо досліджуваної проблеми. Тому інформація слугує інструментом зниження ризику неісторичних, неправомірних висновків з будь-якої проблеми.

Прояви асиметрії інформації залежать від виду документних джерел, які класифікуються в залежності від можливості ідентифікувати їхню якість на: вірогідність (історизм), характеристики яких можливо оцінити до початку процесу історіографічного дослідження; вірогідність (історизм), якість яких можна ідентифікувати під час процесу історіографічного дослідження, джерельність яких важко визначити навіть під час дослідження.

Сутність асиметрії інформації полягає в тому, що суб'єкти дослідження проблеми – науковці, суспільствознавці, які працюють над будь-якою проблемою володіють нерівноцінною, нерівномірною або асиметричною інформацією щодо досліджуваної проблеми. Тому висновки роботи можуть вплинути на об'єктивність досліджуваного об'єкту та й, власне на подальший хід наукових розвідок з проблеми [5, 8].

Висновки і пропозиції. Отже, асиметрія інформації знижує як ефективність наукових до-

сліджень загалом, так і ефективність діяльності суб'єктів, що засновані на основі висновків науковців. Така інформаційна ситуація зумовлена низкою причин: не сформованість бази інформаційних послуг для наукового дослідження, а саме бібліометрії та наукометрії; збирання інформації, бібліографія, бібліометрія, наукометрія передбачають додаткові попередні ресурсовкладення (як людські, так і фінансові).

Рівень поінформованості кожного з дослідників може безпосередньо залежати від їхніх фінансових, фізичних, мовних можливостей: інформація може бути надбанням обмеженого кола дослідників, причому корегована часовими межами видання джерела, що приводить до неумисного та умисного ненадання повної інформації; інформаційний потенціал документного джерела часто залежить від досвіду, компетентності, приналежності до тієї, чи іншої політичної партії, наприклад, та інших об'єктивних чинників, вплив яких на формування інформаційної ситуації можна вважати позитивним; перевірка достовірності документних джерел вимагатиме додаткових витрат, через що власник такої інформації не завжди прагнучиме до підвищення рівня її достовірності.

Втрати цінності наукових розвідок внаслідок асиметрії інформації полягають у: втраті переваг у сенсі наукової розробки проблеми; зруженні меж досліджуваного об'єкту; недотриманні мети і завдань наукового дослідження; зростанні загроз, пов'язаних з неправомірно зробленими висновками з досліджуваної проблеми; зниженні мотивації щодо наукової діяльності вчених, «псевдонаука»; зростанні витрат на зменшення рівня асиметричності в документних та електронних джерелах інформації; наявності латентних загроз, дії та характеристик у висновках; збільшенні ймовірності формування у неоптимальних рішень серед альтернативних; неефективному розподілі напрямів наукових досліджень, що потребують вивчення.

З огляду на те, що найважливішими якісними властивостями інформації є її об'єктивність, достовірність, повнота, точність, актуальність та корисність, виділено види, які відповідають цим властивостям, а саме: асиметрія об'єктивності інформації: об'єктивність інформації характеризує її незалежність від сторонньої думки чи свідомості, методів отримання; асиметрія достовірності інформації: інформація достовірна, якщо вона відображає справжній стан проблеми.

Об'єктивна інформація завжди достовірна, але достовірна інформація може бути як об'єктивною, так і суб'єктивною. Достовірна інформація допомагає прийняти правильне рішення. Недостовірна інформація може бути з наступних причин: дезінформація або ненавмисне перекручення суб'єктивного властивості; спотворення в результаті дії перешкод та недостатньо точних засобів її фіксації; асиметрія повноти інформації: інформацію можна назвати повною, якщо її достатньо для розуміння і прийняття рішень.

Неповна інформація може привести до помилкового висновку або рішення; асиметрія точності інформації: точність інформації визначається ступенем її наближеності до реального стану досліджуваного об'єкта, процесу, явища, проблеми і т. п.; асиметрія актуальності інформації: акту-

альність інформації – важливість та нагальність, адже вчасно отримана інформація може бути корисною; асиметрія цінності інформації: корисність інформації може бути оцінена стосовно потребам конкретних споживачів і оцінюється за тим завданням, які можна вирішити з її допомогою.

Асиметрія інформації формує інтелектуальну деструкцію для користувачів наприклад, архівної інформації через відсутність і недосконалість довідкового електронного апарату, адже лише повноцінна джерельна база може забезпечити об'єктивні дослідження [9].

На шляху подолання асиметрії інформації документних джерел виокремлюються наступні напрями: оптимальне комплектування фонду джерел інформації; надання оперативного та комфортного доступу до інформаційних джерел; надання інноваційних інформаційних послуг; формування високої інформаційної культури бібліотекаря, архівіста та ін. як суб'єкта інформаційного процесу; сприяння у формуванні інформаційної культури користувача.

Для вирішення поставлених завдань необхідно створити об'єднаний центр, що консолідує бібліотеки, архіви, музеї та інформаційні центри в Україні, головною метою якого має стати формування єдиного фонду цифрових інформаційних ресурсів, створення зведеної інформаційно-довідкової системи та організацію оперативного обміну даними між учасниками проекту.

Така робота повинна ґрунтуватись на паритетних засадах, без взаємних фінансових зобов'язань, на принципі добровільності та має стати головним завданням державної інформаційної політики України. Така Мега-Інформаційна Система України (МІСУ) буде надавати уявлення про вміст цифрових інформаційних ресурсів країни, області, міста, району, села, селища та порядку доступу до них, з наданням учасникам проекту можливості взаемвикористання щойно сформованих та архівних інформаційних ресурсів Мега-Інформ-Системи (МІС).

Отже, Мега-Інформ Система України (МІСУ), скорочено Мега-Інформ Система (МІС) – всеукраїнська об'єднана інформаційна система України на платформі документних, джерельних, артефактних фондів бібліотек, архівів, музеїв та інформаційних центрів державної і приватної форм власності України, головною метою якої має стати формування єдиного електронного фонду цифрових інформаційних ресурсів, створення зведеної інформаційно-довідкової системи та організацію оперативного обміну даними між учасниками платформи та користувачами у вільному доступі.

Таким чином, важливим у подоланні асиметрії інформації наукового дослідження історичного минулого є доступність джерельної бази. Аналітичне осмислення усіх аспектів націотворення вимагає повного виявлення і об'єктивного дослідження максимально великої кількості джерел, які так чи інакше стосуються історії України. А глобалізація інформаційних процесів і потреб суспільства створюють передумови якісно нової діяльності архівних установ, бібліотек і музеїв та окреслюють завдання перед фахівцями – надати інформаційні джерела, надати консультації при роботі з ними, надати інформаційні послуги загалом.

Необхідне формування нової парадигми організації та функціонування бібліотек під впливом таких факторів як глобалізація та інформаційна революція, зокрема, впровадження новітніх інформаційних технологій; створення електронних каталогів; розширення можливостей участі бібліотек, музеїв, архівів у науково-дослідній діяльності; затвердження нових принципів міжнародного співробітництва; модернізація функцій бібліотеки.

Асиметрія інформації в історіографії – це тільки один з аспектів інформаційної недосконалості будь-якого документного джерела, в той час як всі її аспекти можуть призвести до серйозних наслідків при формуванні висновків та підготовки алгоритму дій на основі таких досліджень.

Список літератури:

1. Akerlof G. A. (1970). «The Market for Lemons: Quality Uncertainty and the Market Mechanism». *Quarterly Journal of Economics*. The MIT Press. 84 (3): 488–500. doi:10.2307/1879431. JSTOR 1879431.
2. Jakovlevas-Mateckis K., Kostinaitis L. & Pupeliene J., (2004). *Conceptual Principles of the Planning of Modern Public Libraries*. LIBER Quarterly. 14 (2). DOI: <http://doi.org/10.18352/lq.7767>
3. Salata G. *Contemporary Ukraine: An Essay on the Asymmetry of State Policy in the Field of Librarianship / Galyna Salata // PATH OF SCIENCE*. International Electronic Scientific Journal. 2016. Vol. 2, No 12. p. 1.1. – 1.6. DOI: <http://dx.doi.org/10.22178/pos.17-1>
4. Salata G. *Ecological imperative in the context of sustainable human development / G. Salata // Уральский научный вестник. – Уралск: Издательство: Тов. Уралнаучкнига (Уралск), 2012. – Том: I. – 75 с. – С. 3-9.*
5. Salata G. V. *The asymmetric transformation of information industry of Ukraine: activity of libraries / G. Salata // Medzinárodná vedecká konferencia «Realita a perspektívy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty». – Sládkovičovo, Slovak Republic 28-29 oktybra 2016. – 196 p. – 28-31 p.*
6. Salata G., Danylova T. *Reorganization Asymmetry of Universal Information Centers in Ukraine: An Attempt at Civilization Communication Analysis / G. Salata, T. Danylova // Research Revolution. International Journal of Social Science & Management. – Volume. – IV, Issue 10. – 31. – July 2016. Madhya Pradesh, India – Page 75, P. 1-4.*
7. Stiglitz J. *Making globalization work [Text] / J. Stiglitz. – London: Penguin, 2006. – 358 p.*
8. Wintour P, Mason R. & Ball J. (2014) «Cameron Makes Concessions to Rush Through Snooping Law» *The Guardian*, July 11th.
9. Zajda J. and Zajda R. (2003) «The Politics of Rewriting History: New History Textbooks and Curriculum Materials in Russia», *International Review of Education* Vol. 49 (3-4), pp. 363-384.

Салата Г.В.

Киевский национальный университет культуры и искусств

АСИММЕТРИЯ ИСТОРИОГРАФИИ: ЗАМЕТКИ К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация

Предпринята попытка проанализировать и ввести в научный оборот методики и методологии исследований понятие «асимметрия историографии» с его выделением из терминосистемы «асимметрия информации». Описаны сущность понятия «асимметрия информации» в библиотечном, архивном и информационном деле.

Ключевые слова: информация, асимметрия информации, асимметрия историографии, источник, источник база исследований, документ.

Salata G.V.

Kyiv National University of Culture and Arts

ASYMMETRY HISTORIOGRAPHY: NOTES TO THE STATEMENT OF THE PROBLEM

Summary

The author an attempt was made to perform, and to enter into scientific in methodology and research methodology the concept of «asymmetry of historiography» with its selection of scientific research systems «asymmetry of information». Describes the essence of the concept of «asymmetry of information» in libraries, archives and information business.

Keywords: information, information asymmetry, asymmetry of historiography, source, source base research, document.

УДК 94(477)

РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ І ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ВИЯВЛЕННІ І ЗБЕРЕЖЕННІ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ПРИКАРПАТТЯ

Червінський А.І.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті описується сутність проблеми виявлення і збереження пам'яток історії крізь призму діяльності громадських організацій Прикарпаття. Автор зосереджує увагу на узагальненні практики діяльності державних органів і громадських інституцій з охорони нерухомих пам'яток історії. Вказує на головні здобутки і прогалини у цій царині. На підставі опрацювання значної джерельної бази у статті описується хронологічно-видовий підхід до класифікації пам'яток історії.

Ключові слова: пам'ятка, пам'ятка історії, громадські організації, охорона пам'яток, класифікація, культурно-історична спадщина.

Актуальність проблеми. Пам'яткоохоронний А рух на Прикарпатті за роки державної незалежності становить цікаву і складну дослідницьку проблему, що зумовлюється її науково-теоретичною та суспільно-практичною актуальністю і значущістю. Незважаючи на певні позитивні зрушення останніх років, загальний стан об'єктів культурно-історичної спадщини в Україні залишається загрозливим та потребує термінових заходів для поліпшення ситуації. Адже як зазначено у Законі України «Про охорону культурної спадщини» [4] «пам'ятка історії – це один із різновидів пам'яток культури, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів: будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі),

окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військово-вслужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо».

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Необхідний передусім зважений, системний підхід до вирішення проблем щодо виявлення і збереження пам'яток історії, від загальнодержавного до регіонального значення.

Мета статті: розкрити роль державних органів і громадських організацій у виявленні і збереженні пам'яток історії та культури Прикарпаття.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Пам'ятки історії, не мають особливої, притаманної лише їм форми матеріального існування, що відповідним чином ускладнює їхнє вивчення з позиції відновлення та збереження як об'єктів культурної спадщини. Виходячи з досвіду пам'яткоохоронних досліджень та науково-методологічних настанов з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» [7] найбільш оптимальним для вирішення окресленого завдання вважаємо хронологічно-видовий підхід. Він дозволяє розглядати проблеми виявлення та збереження окремих видів історичних пам'яток (споруди, будинки, поховання і некрополі, пам'ятні місця тощо) у певній часовій послідовності їхнього виникнення. При цьому активно використовуємо їхній поділ за функціональною та змістовно-інформативною ознаками на пам'ятки державного устрою і суспільного життя (1), національно-визвольних і соціальних рухів (2), воєнної історії (3), історії виробництва і техніки (4), науки та культури (5). Згідно з результатами згаданого соціологічного опитування, більшість науковців поділяє думку, що збереження пам'яток повинно стати «одним з найперших пріоритетів суспільства» (55%). Однак щодо «головної ролі» в розв'язанні цієї справи думки розділилися: близько 41% респондентів вважає, що вона має належати вченим; 30% – громадськості, тоді як довіру приватним особам висловили лише 15%, а державним службовцям – 13,5% опитаних [2, с. 17-27].

Цей погляд засвідчує розуміння місця та значного мобілізаційного потенціалу самодіяльних організацій у пам'яткоохоронній роботі. Ще за роки так званої перебудови гасла «демократизації» і «гласності» зумовили першу хвилю постанов культурологічних і національно-патріотичних організацій, що виступили вагомим чинником відродження національної пам'яті та культурної спадщини, зокрема шляхом відновлення пам'яток історії, могил національних діячів та їхнього увічнення в монументальних спорудах. З проголошенням державної незалежності та розбудовою громадянського суспільства в Україні відбулася структуризація та подальше піднесення самодіяльних громадських організацій, хоча чимало з них припинили існування. За словами відомого українського пам'яткознавця, професора С. Заремби, «Товариство – одна із найбільш масових громадських організацій України, яка в умовах тоталітаризму радянського ладу протистояла владним структурам, ідеологічним догмам і зуміла врятувати сотні унікальних пам'яток, взяти участь в їх реставрації, консервації, спорудженні нових монументів, увічненні пам'яті тих, хто віддав життя за нашу Батьківщину» [5]. Зважаючи на велику кількість і суспільну строкатість самодіяльних об'єднань, за значенням і роллю у збереженні культурної спадщини умовно поділяємо їх на чотири групи:

1) молодіжні патріотичні організації, які існували нетривалий час, але реально спричинилися до відновлення національної пам'яті;

2) самодіяльні асоціації культурно-освітнього, етнокультурного й іншого спрямування, які долучилися до збереження культурної спадщини;

3) ветеранські об'єднання;

4) краєзнавчі та пам'яткоохоронні громадські організації [7].

З-поміж діючих в Україні суспільних інституцій чи не найбільший внесок у збереження нерухомих об'єктів культурної спадщини зробило Товариство охорони пам'яток історії та культури, що стало однією з небагатьох громадських організацій, що продовжила діяльність за доби державної незалежності, залишаючись при цьому одним з наймасовіших об'єднань.

Радикальні зміни в діяльності УТОПІК розпочалися за роки перебудови, коли воно включилося у процеси національного відродження, причому Івано-Франківська організація відразу виступила у їхньому фарватері. Це засвідчив останній за радянської доби березневий 1991 р. пленум обласного Товариства, присвячений підготовці «Зводу пам'яток історії та культури». Він продемонстрував кардинальні зміни у свідомості його членів та бачення перспектив поступу. Прийняті ухвали зобов'язували переорієнтувати роботу з пропаганди монументів, що звеличували радянський лад, на відновлення і популяризацію реліквій, пов'язаних з національною історією України, зокрема могилами і пам'ятними місцями УСС, УПА, національних діячів, жертв сталінських репресій, а також на збереженням сакральних та інших архітектурних споруд [5].

До пріоритетних завдань і форм діяльності належали: залучення громадян і трудових колективів до участі у виявленні, вивченні, охороні, реставрації та популяризації пам'яток; внесення пропозицій щодо взяття їх на державний облік; розробка цільових програм зі збереження і використання пам'яток; участь у заходах з планування і забудови населених пунктів; здійснення громадського контролю за дотриманням законодавства про охорону пам'яток історії і культури; організація наукових експедицій з метою їх виявлення і вивчення; пропаганда і популяризація об'єктів культурної спадщини тощо. Чільний діяч і дослідник Товариства С. Заремба так характеризує ці явища: УТОПІК почало втрачати науково-творчий характер; уміле маніпулювання статистикою створювало ілюзію благополуччя в пам'яткоохоронній діяльності, однак розв'язання стратегічних проблем охорони, реставрації, використання пам'яток витіснялося пасивністю Головної ради та обласних організацій» [5, с. 186]. Ці риси і явища були притаманні й Івано-Франківській обласній організації, яка через фінансову скруту на початку 1990-х років опинилася на межі виживання. Але й за умов відсутності державної підтримки та притоку свіжих сил зусиллями старих членів, що активно працювали в ній у 1970–1980-х роках й щиро уболівали за збереження культурної спадщини, вона не лише зберегла існування, а й поступово стала розширювати пам'яткоохоронну роботу.

Поступ УТОПІК у 90-х роках ХХ ст. – на початку ХХІ ст. визначали дві провідні й дещо взаємосуперечливі тенденції, коли, з одного боку, нестримно скорочувалася організаційна структура Товариства, а, з іншого, розширювалася діяльність з виявлення і дослідження пам'яток. Запорукою поступу Івано-Франківської організації УТОПІК залишався дієвий склад її керівних структур, який упродовж двох десятиріч майже не змінився. Ко-

легальний орган – обласна Рада – складалася із 55-59 осіб із числа відомих науковців, краєзнавців, архітекторів, діячів культури, освітан.

За умов політичної і економічної нестабільності Івано-Франківська організація УТОПІК шукала шляхи, форми, методи оновлення та інтенсифікації діяльності. Матеріали відомчого архіву Івано-Франківської обласної організації УТОПІК засвідчують, що щороку відбувалося по чотири засідання колегії, де загалом розглядали три-чотири десяткі питань, які стосувалися організаційної та пам'яткоохоронної і суспільної діяльності. Окрім того, щороку проводили пленуми чи розширені зазвичай виїзні засідання активу за участі міських і районних голів та відповідальних секретарів Товариства й представників райдержадміністрацій, сільських рад, директорів шкіл. Важливими науково-організаційними осередками охорони різних видів пам'яток виступали очолювані справжніми фахівцями й ентузіастами своєї справи секції при обласній організації УТОПІК: архітектури (керівник М. Капак); пам'яток археології (Б. Томенчук); некрополів (І. Любінець); пам'яток фольклору та етнографії (В. Твардовский, М. Паньків); музеїв (В. Калина); пам'яток історії (У. Головчанська, Б. Гаврилів). Хоча загальні зміст, форми, напрями діяльності Івано-Франківської організації УТОПІК визначалися ухвалами Головної ради Товариства, вони мали свої особливості, зумовлені характером історичного розвитку регіону, розгортанням новітнього національно-патріотичного руху, іншими чинниками. З ухвал колегії та пленумів Ради обласної організації випливає, що пріоритетним завданням поступу стало виявлення, дослідження, збереження пам'яток історії, передусім місць поховань українських воєнків та національних діячів, які раніше незаслужено замовчувалися, а також монументальне увічнення пам'яті про них та про визначні події національної історії. Такими першочерговими кроками мало стати відзначення першої річниці незалежності України, 50-х роковин УПА, 500-річчя українського козацтва в Галичині та увічнення пам'яті про інші визначні події і персоналії національної історії [1; 11, арк. 5]. У такому дусі зазнавали змін основні форми і напрями діяльності Івано-Франківської організації УТОПІК.

Задля цього активно використовували засоби масової інформації. Члени Товариства, з-поміж яких було понад двох десятків професійних журналістів, у 2001–2009 рр. в обласних та районних газетах вели 40-45 рубрик, у яких щороку з'являлося по 150-200 статей, що популяризували історію краю через пам'ятки культури та скульптурні монументальні твори.

У лютому 2002 р. при обласній телекомпанії «Галичина» запрацював спеціальний тележурнал краєзнавчо-пам'яткознавчого спрямування, тож за сім років в ефірі з'явилося 136 його випусків. Демонстрували як професійні документальні, так і кращі аматорські фільми про пам'ятки історії – щороку по чотири-шість таких стрічок випускали члени УТОПІК. Популярністю з-поміж краян і сьогодні користується авторська телепередача знаного краєзнавця М. Головатого «Вулиця», присвячена історії містобудування Івано-Франківська. У 2001–2009 рр. щомісяця по обласному радіо транслювали по дві-три передачі з пам'яткознавчої тематики [3, с. 27]. Незва-

жаючи на зміну суспільно-політичної ситуації та появу нових культурологічних і національно-патріотичних інституцій, організація УТОПІК залишилася в авангарді пам'яткоохоронної діяльності на Прикарпатті. Про її пріоритетні напрями свідчить робота створених при ній наукових експедицій: з некрополів; з вивчення середньовічних монастирів і фортець (виникла 2001 р., обстежила близько 50 споруд; пам'яток історії та культури. Лише впродовж 1998–2005 рр. їхні члени виявили, дослідили, описали понад 7,5 тис. нерухомих об'єктів культурної спадщини. Щороку, як випливає зі звітів, вони готували матеріали на 130-500 пам'яток для взяття на державний облік та подавали до державних органів від 70 до 230 пропозицій з питань їх ремонту, реставрації, створення заповідних місць. Результати такої діяльності увиразнюють видані в 2000–2004 рр. у вигляді окремих випусків «Вісника» Івано-Франківської облради та ОДА ґрунтовні довідникові матеріали про некрополі та пам'ятки історії і архітектури Прикарпаття. [3]. В Україні широко популяризували досвід Івано-Франківської організації УТОПІК з вивчення та упорядкування некрополів та окремих місць поховань.

Важливою передумовою успішної діяльності УТОПІК стало розширення співпраці з іншими громадськими та державними інституціями. Товариство взяло на себе роль ініціатора та координаційно-керівного центра з організації та реалізації заходів і проектів у сфері охорони і збереження пам'яток. За його активної участі 1992 р. розробили програми національного відродження, які ухвалювали сесії районних рад Івано-Франківщини. До їх пріоритетних завдань належало відновлення традицій українського народу та збереження нерухомих об'єктів культурної спадщини.

У першій половині 1990-х років організація УТОПІК активно співдіяла з представниками Президента України в районах області у справі виявлення, обстеження та взяття на державний облік пам'яток історії та культури. Спільно з товариствами «Меморіал», «Просвіта», «Союз українців», об'єднаннями ветеранів, іншими культурологічними, національно-патріотичними організаціями вона брала участь у роботі з виявлення місць поховань та увічнення пам'яті про національних діячів, воєнків українських армій та масових жертв тоталітарного режиму.

Співробітники Товариства виступали в ролі консультантів і свого роду посередниками між окремими громадами та Львівською майстернею і обласним художньо-виробничим комбінатом у реалізації проектів з виготовлення та реконструкції монументальних скульптурних пам'ятників. Про реальні здобутки і значення такої діяльності свідчить факт обговорення у липні 1998 р. на спільному засіданні колегії управління архітектури та колегії обласної організації УТОПІК за участі архітекторів області питання про охорону і збереження історичної забудови м. Івано-Франківська. За її наслідками сесія міської ради затвердила положення про історико-архітектурну заповідну територію обласного центру [1].

Широкий суспільний резонанс отримала практика влаштування організацією УТОПІК спільно з іншими зацікавленими інституціями області круглих столів з актуальних проблем збережен-

ня національної культурної спадщини. Лише, приміром, у 2001 р. фактично в кожному районі області відбулися такі заходи, присвячені обговоренню Закону України від 08.06.2000 р. «Про охорону культурної спадщини» за участі представників органів влади, депутатського корпусу, наукової і культурно-просвітньої громадськості, освітян. Зростанню суспільного визнання і авторитету організації УТОПІК сприяло оголошення на Прикарпатті 2007 р. – роком Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Його проведення супроводжувалося влаштуванням публічних звітів, рекламних кампаній, концертів, що популяризували з-поміж широкого

загалу багатство історико-культурної спадщини краю та пропагували ідею про необхідність загальної системної роботи з її збереження.

Висновки і пропозиції. Таким чином, громадські організації посіли своє окреме місце в державній пам'яткоохоронній системі та відігравали важливу специфічну роль у збереженні культурної спадщини. З-поміж них найвагомішою інституцією у цій сфері виступило УТОПІК, яке пройшло складний шлях організаційного розвитку та прагнуло розв'язувати широкий спектр завдань з охорони нерухомих пам'яток. Подальші наукові розвідки пов'язуємо з описом дослідження некрополів на Прикарпатті.

Список літератури:

1. Відомчий архів Науково-редакційного відділу «Звід пам'яток історії та культури. Івано-Франківська область» Ф. 1 оп. 1 Зведений статзвіт, статистичні звіти організацій з основної діяльності ... (ф. № 1), 60 арк.
2. Гріффен Л. О. До питання про класифікацію об'єктів культурної спадщини / Л. О. Гріффен // Українське пам'яткознавство: матер. Третіх Всеукраїнських Зарембівських читань. – Київ: ЦП НАН України, 2011. – С. 17–27.
3. З історії заснування та діяльності обласного Товариства // На сторожі культурної спадщини Прикарпаття: До 40-річчя створення Івано-Франківської обласної організації УТОПІК – Івано-Франківськ: Типовіт, 2006. – С. 12–30.
4. Закон України «Про охорону культурної спадщини» (№ 1805-III від 08.06.2000) / Режим доступу [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1805-14]
5. Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. – К.: Логос, 1995. – 448 с.
6. Пархоменко М. З надією – у п'яте десятиріччя / М. Пархоменко // На сторожі культурної спадщини Прикарпаття: До 40-річчя створення Івано-Франківської обласної організації УТОПІК. – Івано-Франківськ: Типовіт, 2006. – С. 3–5.
7. Червінський А. І. Пам'яткоохоронний рух на Прикарпатті (90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.) [Текст]: автореферат дис. ... канд. іст. наук: 26.00.05 «Музеєзнавство. Пам'яткознавство» / Червінський Андрій Іванович. – Луцьк, 2014. – 19 с.

Червинский А.И.

Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефанюка

РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ И ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ВЫЯВЛЕНИИ И СОХРАНЕНИИ ПАМЯТНИКОВ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ ПРИКАРПАТЬЯ

Аннотация

В статье раскрывается сущность проблемы выявления и сохранения памятников истории сквозь призму деятельности общественных организаций Прикарпаття. Автор концентрирует внимание на обобщении практики деятельности государственных органов и общественных институтов по охране недвижимых памятников истории. Исследователь указывает на главные достижения и неудачи в этой области. Основываясь на глубоком анализе архивных материалов, автор раскрывает хронологически-видовой подход к классификации памятников культуры.

Ключевые слова: памятник, памятник истории, общественные организации, охранная деятельность, культурное наследие.

Chervinskiy A.I.

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

THE ROLE OF GOVERNMENTS AND PUBLIC ORGANIZATIONS (NGO) IN THE DETECTING AND PRESERVATION OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF PRYKARPATTYA

Summary

The article reveals the essence of the problem identification and preservation of history through the prism of NGO activities Carpathians. The author focuses on a synthesis of practices of government agencies and public institutions for the protection of immovable monuments of history and major achievements and gaps in this area, describes chronologically-specific approach to the classification of historical monuments.

Keywords: monument, interesting history, community organizations, public monuments, classification, cultural and historical heritage.

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ У 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Яблонська Д.Р.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

У даній статті зроблено акцент на тому, що вища школа на Поділлі розвивалася у вкрай складних умовах. Наголошено на заснуванні першого українського університету, а також здійснено спробу реконструювати його діяльність. З'ясовано що весь науковий доробок викладачів та ректорів інституту піддавався тотальному контролю з боку партійної верхівки. Відбувалося нищення національної історії, освіти та культури, що вплинуло на структурну зміну навчального закладу. Одним із ключових у роботі є аналіз діяльності чотирьох ректорів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти через призму послідовності їх освітнього доробку.

Ключові слова: Поділля, вища освіта, університет, інститут, ректор, інтелігенція, навчання.

Постановка проблеми. Розвиток вищої освіти на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. здійснювався за рахунок функціонування ВНЗ у Кам'янці-Подільському. Тому у статті йдеться про діяльність як ректорів так і інституту загалом.

Аналіз останніх досліджень. Вагомий внесок у дослідженні проблеми вищої освіти на Поділлі на початку ХХ ст. належить сучасним історикам О.М. Завальнюку [9-14], А.Г. Філінюку [15, 18], О.Б. Комарницькому [13, 14], Л.В. Баженову [7], В.С. Прокопчуку [22], В.С. Лозовий [16] та Е.М. Мельник [18]. Проте, подальші дослідження дають змогу відкрити ще чимало маловідомих фактів з розвитку вищої школи на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Вивчення питання розвитку вищої освіти на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. дозволяє ширше висвітлити ряд проблем, що пов'язані із освітнім життям Кам'янця-Подільського, та й України загалом на початку ХХ ст. Утворення вищої школи у ХХ ст. свідчить про потребу формування української інтелігенції. Однак, розвиток цієї вищої школи здійснювався у вкрай важких для України умовах. Отже, дане дослідження свідчить про наукову актуальність, тим більше, що дана тема на сьогоднішній день залишається майже не розробленою.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є з'ясування основних аспектів розвитку вищої освіти на Поділлі у 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу. Після Лютневої революції 1917 р. освітнє життя Поділля кардинально змінилося. Створена у той час Центральна Рада тримала під своїм контролем культуру та освіту. Політика українізації розпочата Генеральним секретаріатом потребувала вчителів-українців із їх національною думкою. Однак наступ радянської влади щодо ліквідації національних традицій України, створювало дуже важкі умови для демократичної політики тодішніх українських керівників. Але українська професура все ж розпочала процес відкриття на теренах Поділля вищого навчального закладу. На місцях таку політику підтримували голова Подільської губернської організації «Просвіта» К. Солуха, міський голова О. Шульмінський, голова Кам'янецької повітової земської управи О. Пащенко [16, с. 7].

Першим кроком на шляху творення вищої освіти на Поділлі стало заснування першого українського університету у м. Кам'янець-

Подільський. 1 червня 1918 р. гетьман України П. Скоропадський затвердив очікуваний закон про створення ВНЗ, а 22 жовтня 1918 р. розпочав роботу Кам'янець-Подільський державний український університет (далі К-ПДУУ) у складі двох факультетів – історико-філологічного та фізико-математичного. Ректором було обрано доцента університету св. Володимира та ініціатора створення на Поділлі вищу Івана Івановича Огієнка [17, с. 61].

Створення у Кам'янці-Подільському університету відповідало освітнім потребам українців у період революції 1917-1918 рр. Завдяки українській інтелігенції це стало важливою подією розвитку вищої освіти в Україні.

На початок 1920 р. К-ПДУУ складався із 5 факультетів, а саме: історико-філологічного, фізико-математичного, богословського, правничого та сільськогосподарського. В університеті працювало 10 професорів, 25 приват-доцентів, 20 асистентів, 6 лекторів, а загалом більше 60 викладачів. Серед відомих вчених, професорів в університеті працювали мовознавець І. Огієнко, історики В. Біднов, П. Клименко, Ю. Сіцінський, зоолог П. Бучинський (майбутній ректор), поет М. Драй-Хмара та ін. [8, с. 232-233].

У 1920 р. на більшій частині території України була встановлена радянська влада. У зв'язку із цим, вона потребувала і міцне ідеологічне підґрунтя, основа якої була на теорії марксизму. По всіх губерніях та повітах створюються відділи народної освіти, яка проводила політику по зміні вищої освіти у республіці. Усі університети закривають або перетворюють в нові інститути, пояснюючи це тим, що попередня їх форма сприяє розвитку буржуазної ідеології. Прикладом такої політики є і К-ПДУУ, який рішенням Народного Комісаріату освіти України від 26 липня 1921 року розформували і створили на його основі два самостійні навчальні заклади – інститут народної освіти і сільськогосподарський інститут [8, с. 233].

Першим ректором Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (далі – ІНО) став комуніст С.Д. Сидоряк [23, с. 202], однак не користуючись повагою серед науково-педагогічного колективу, через непрофесіоналізм у керівництві вищим навчальним закладом на цій посаді його замінив Павло Григорович Клепатський [4, Арк. 9]. Він народився 12 січня 1885 р. у с. Пугачівка Таращанського повіту Київської губернії

[21, с. 164-165]. Павло Григорович став першим ректором якого обирали публічно [5, Арк.11], а 27 травня 1922 р. допущено до виконання обов'язків ректора ІНО [10, с. 3-7].

Першим кроком на посаді ректора ІНО П. Клепатський вніс зміни у керівництво факультетами, роботу колективного господарства, зміцнив штат викладачів та матеріально-технічну базу ІНО, відкрив студентський інтернат, розвинув культурно-освітню сферу життя інституту [10, с. 18-19].

За діяльність П. Клепатського слідувала партійна верхівка, а тому за її висновком 19 вересня 1922 р. Павла Григоровича було затверджено на посаді ректора ІНО [10, с. 22]. Однак, стан навчального закладу був складним, а після рішення ректора не здійснювати пожертву робітфаку при Кам'янець-Подільському сільсько-господарському інституті поставив і під питання його подальшу долю ректора [24, с. 199-200]. 30 вересня за ініціативи політкомісара С. Чалого відбулися нові вибори ректора [14, с. 16]. Перемогу на виборах здобув П.М. Бучинський, а П. Клепатського перевели в розпорядження Київської губпрофосвіти [11, с. 15]. Згодом його було тричі ув'язнено за «керівництво контрреволюційною повстанською організацією, яка готувала кадри для боротьби з Радвладою, з метою відторгнення України від СРСР і створення Незалежної Української Республіки» [23, с. 202-204].

Постать П.М. Бучинського є досить визначною у творенні Кам'янець-Подільського університету. 12 лютого 1852 р. у с. Довжок Кам'янецького повіту у бідній польській родині народився майбутній ректор Петро Миколайович Бучинський [7, с. 676].

Як учений-зоолог П. Бучинський вивчає рослинний світ одеських лиманів, організовує зоологічну станцію для вивчення фауни Чорного моря. За активну наукову роботу його було нагороджено орденами, а також надано чин статського радника [12, с. 66-67].

1 жовтня 1922 р. 70-річний учений Петро Бучинський стає ректором ІНО. Очолював Петро Миколайович інститут недовго – через рік за станом здоров'я подав прохання звільнити його з посади ректора. 23 жовтня 1923 р. ректором ІНО було призначено 40-річного професора Володимира Гериновича [5, с. 58].

Геринович Володимир Олександрович народився 22 листопада 1883 р. у м. Сокаль що на Львівщині. У 1921-1928 рр. і 1929-1930 рр. – декан факультету соціального виховання, а з 1923 р. ректор Кам'янець-Подільського ІНО [13, с. 19-20].

За безпосереднім керівництвом В. Гериновича було розроблено навчальний план інституту, який складався з трьох циклів: соціального виховання, соціально-економічного та загальнонаукового. Велика увага приділялася вивченню гуманітарних та природничих наук [8, с. 9].

Навчання в ІНО здійснювалося у три роки, а саме:

- 1 курс – пропедевтичний та стосувався студентів усіх відділів і секцій.
- 2 курс – педагогічна підготовка у напрямку вивчення анатомії дитини, психології та історії педагогічної теорії та практики.
- 3 курс – навчання педагогічних та суспільно-політичних дисциплін.

• Існувала ще й педагогічна практика, яка доповнювала трирічний курс навчання [15, с. 50-51].

Під час роботи у Кам'янець-Подільському ІНО В. Геринович досліджував і популяризував в місцевій пресі та наукових виданнях геологію, економічну географію, історію, археологію Поділля і таким чином, розвивав краєзнавчий рух. Вже у червні 1925 р. на базі ІНО було створено Кам'янець-Подільське краєзнавче товариство на чолі з ректором [17, с. 32].

В. Геринович був учасником I Всеукраїнської краєзнавчої конференції від Поділля. У 1926–1930 рр. від Науково-дослідного інституту географії і картографії входив до складу Українського комітету краєзнавства, а також публікувався у журналі «Краєзнавство» [8, с. 10].

У роботі краєзнавчого товариства брала участь і українська інтелігенція, що була налаштована проти радянської влади [19, с. 33]. Звісно це не могло не відобразитись на роботі інституту у вигляді чистки науково-педагогічних працівників. Так, 1 січня 1928 р. з посади ректора було звільнено В.О. Гериновича та більше 10 викладачів ІНО. Згодом Володимир Олександрович зайняв посаду заступника директора Географічного інституту у Харкові [20, с. 43].

Виконуючим обов'язки ректора Кам'янець-Подільського ІНО (з січня 1928 р.) було призначено Ф.А. Кондрацького, а з грудня 1928 р. – ректор [1, Арк. 9].

Франц Андрійович Кондрацький народився 27 серпня 1884 року у селі Вежвице в Австро-Угорщині. Ставши ректором Кам'янець-Подільського ІНО [3, с. Арк. 3-4], він зіткнувся із труднощами перебудови системи вищої школи радянського типу у незалежний формат вищої освіти [17, с. 38]. Таким чином, змушений виконувати накази Народного комісаріату оборони Ф. Кондрацький у 1929 році проводив соціальні чистки студентського та викладацького колективів як «нетрудові елементи» інституту [19, с. 34].

За період роботи у Кам'янець-Подільському, Франц Андрійович спрямовував свою діяльність на організацію навчального процесу в інституті, підняття його наукового потенціалу, а тому наукових розробок не здійснював [22, с. 20]. У поле зору ректора потрапляла і бібліотека інституту. За період керівництва ІНО Ф. Кондрацьким збільшився масив бібліотечного фонду, здійснювався обмін літературою із провідними навчальними закладами УСРР, придбано велику кількість закордонних видань, а також збільшився штат працівників бібліотеки [22, с. 27].

1 вересня 1930 р. Кам'янець-Подільський ІНО був реорганізований в інститут соціального виховання (далі – ІСВ) з трирічним навчанням і одним факультетом [22, с. 34]. Директором ІСВ було призначено Франца Андрійовича Кондрацького, який пропрацював на цій посаді до 26 квітня 1931 року. Подальша доля Ф. Кондрацького пов'язана із Дніпропетровським фізико-механіко-математичним інститутом, де він займав посаду директора [2, с. Арк. 76].

Висновки. Отже, розвиток та діяльність вищої педагогічної школи на Поділлі здійснювався у складних умовах. У 20-х рр. прослідковуються як позитивні так і негативні процеси функціонування вищої. По-перше, була безко-

штовна освіта, що стало доступним для представників трудящих, а по-друге, недостатня кількість підручників, посібників та відсутність належної кількості приміщень. Розвиток укра-

їнської національної ідеї лякав тоталітарний режим, а тому дана політика з 30-х рр. стала більш уніфікованою за зразком російської системи народної освіти.

Список літератури:

1. Особова справа Ф.А. Кондрацького. 7 вересня 1925 – 29 травня 1931 р. // Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р. 302. – Оп. 2. – Спр. 244. – Арк. 9.
2. ДАХО. – Ф.Р. 302. – Оп. 2. – Спр. 244. – Арк. 76.
3. ДАХО. – Ф.Р. 302. – Оп. 4. – Спр. 37. – Арк. 4-12.
4. ДАХО. – Ф.Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 9.
5. ДАХО. – Ф.Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 228. – Арк. 11.
6. Алещенко М.І. Професор Петро Миколайович Бучинський / М.І. Алещенко // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: наук. зб. / [редкол.: Л.В. Баженов, І.С. Винокур, Г.Б. Грубі та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. – Т. 2. – С. 58.
7. Баженов Л.В. Бучинський Петро Миколайович / Л.В. Баженов // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 3. – К., 2004. – С. 676.
8. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька обл. / ред. рада вид.: В.Г. Кремень (гол.) [та ін.]. – К.: Знання України, 2010. – 447 с.
9. Завальнюк О.М. Герінович Володимир Олександрович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 28 с.
10. Завальнюк О.М. Клепатський Павло Григорович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 28 с.
11. Завальнюк О.М. Бучинський Петро Миколайович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 32 с.
12. Завальнюк О.М. П.М. Бучинський: науковець, професор, громадянин (1852-1927 рр.) / О.М. Завальнюк // Хмельниччина: Дивокрай. – Кам'янець-Подільський. – 2004. – № 1-2. – С. 66-71.
13. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2006 рр.): історичний нарис. Видання 4-е, доопрацьоване і доповнене / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 196 с.
14. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2011 рр.): історичний нарис / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 340 с.
15. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення / О.М. Завальнюк, А.О. Копилов, А.Г. Філінюк та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 408 с.
16. Лозовий В.С. Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906-1914 рр. / В.С. Лозовий // Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.). – Кам'янець-Подільський: Вид-во Кам'янець-Подільського т-ва «Просвіта», 1996. – С. 7.
17. Майборода В.К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917-1941 рр.) / В.К. Майборода // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 61.
18. Мельник Е.М. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та утрати (1921–1930 рр.) / Е.М. Мельник, А.Г. Філінюк // Освіта, наука та культура на Поділлі: зб. наук. праць / [редкол.: А.О. Копилов (відп. ред.), І.С. Винокур, О.М. Завальнюк (заступ. відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. – Т. 1. – С. 28-40.
19. Нестеренко В.А. Репресії проти діячів науки і освіти в Кам'янці-Подільському у 20–30-ті роки ХХ ст. / В.А. Нестеренко // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: наук. зб. / [редкол.: Л.В. Баженов, С.О. Борисевич, І.С. Винокур та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1997. – Т. 1. – С. 33-35.
20. Нестеренко В.А. Політичні репресії на Кам'янецьчині в 30-ті рр. / В.А. Нестеренко // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: наук. зб. / [редкол.: Л.В. Баженов, І.С. Винокур, Г.Б. Грубі та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. – Т. 2. – С. 43-45.
21. Портнова Т. Клепатський Павло Григорович / Т. Портнова // Українські архівісти. Біобібліогр. довідн. Вип. І. – К., 1999. – С. 164-165
22. Прокопчук В.С. Кондрацький Франц Андрійович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 72 с.
23. Ричка В.М. Загублене життя (П.Г. Клепатський) / В.М. Ричка // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К., 1991. – С. 202-204.
24. Стрельський Г. Клепатський Пало Григорович / Г. Стрельський // Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник / Серія «Українські історики». – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – Випуск 2, частина 2. – С. 199-200.

Яблонская Д.Р.

Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенко

РАЗВИТИЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ПОДОЛЬЕ В 20-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье сделан акцент на том, что высшая школа на Подолье развивалась в крайне сложных условиях. Отмечено основания первого украинского университета, а также предпринята попытка реконструировать его деятельность. Выяснено что весь научный потенциал преподавателей и ректоров института подвергался тотальному контролю со стороны партийной верхушки. Происходило уничтожение национальной истории, образования и культуры что повлияло на структурное изменение учебного заведения. Также ключевым моментом в работе является анализ деятельности четырех ректоров Каменец-Подольского института народного образования через призму последовательности их образовательной деятельности.

Ключевые слова: Подолье, высшее образование, университет, институт, ректор, интеллигенция, обучение.

Yablonska D.R.

Kamyanets-Podilsky Ivan Ohienko National University

THE DEVELOPMENT OF HIGH EDUCATION IN THE 20 YEARS OF THE 20-TH CENTURY ON PODILLIA

Summary

This article focuses on the fact that high school on the tail evolved in extremely difficult conditions. Emphasized the establishment of the first Ukrainian University and an attempt to reconstruct his activities. It was found that all the scientific achievements of teachers and rectors institution subjected to total control of the party leadership. There was destruction of national history, education and culture, which influenced the structural change of the institution. One of the key work is the analysis of four rectors Kamenetz-Podolsk Institute of Education in the light of the sequence of their educational achievements.

Keywords: Podillia, higher education, university, college, Rector, intellectuals, teaching.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

UDC 821.512.133

ANIMATIC MYTHOLOGY AND ITS FUNCTIONAL NATURE IN THE CURRENT UZBEK PROSE

Atadjanova M.A.

Research Institute of Uzbek Language and Literature
under the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature

In this paper illuminated the modern world literature, one of the important principles which determines the development of the current Uzbek prose, also is seen in the new type of the relationship between the folklore and written literature among genres, the folklore poetics are not only as the compositional basis which forming the structure of the work, but also it is observed the artistic image tools and epic plots arsenal give national-ethnographic colorit to the work. This is particularly obvious mythological imagine system which one of the most ancient forms of the perception of the world and particularly, the specific expression of the myth's plots in the artistic context are studied and analyzed.

Keywords: remythologisation, Turkic literature, Uzbek prose, mythology, myth, folklore, plot, mythologisation.

Formulation of the problem. Myth is not only the sample of expression of universe, world and reality by means of mythical prototypes, but also is considered cultural phenomenon which allows to express the most modern problems in the conditional symbolic forms due to being immaterial cultural heritage system which gathered comprehensive philosophical and moral potential itself. We think that appealing to the mythology arsenal, appealing traditional folklore motives and images specific to the ancient mythology of our people, are cause for the implementation of the their artistic purpose of the writers in the current world literature, in particular, in the current Uzbek prose.

Initially, our ancient ancestor understood and realized the universe and the world by the myth; imagination about the man and the world, concepts, attitudes, and beliefs, the interpretation of traditions and rituals were delivered through the myths to the generations. At present, although the myths lost their primary the sacral-ritual function, they are still used in the creativity of works of written literature as the conditional typical means of interpretation of reality. In other words, as in all stages of the history of literature mythological motives are used commonly in the current period's literature, namely, understanding of reality through the mythological imaginations, using the various functional forms of myths and poetic disturbings, also, creating tradition «the literary myths» have been continued actively. In particular, occurring globally of the interest of the writers in the myths in the twentieth century, according to the description of E.M. Meletinskiy, began the «remiphologisation» process in the written literature [7, p. 10].

Analysis of recent research and publications. In the world literature, using such as dimiphologisation, remiphologisation and myphologisation forms of artistic myphologism method is seen in the K. Volf's «Medea», J. Joys's «Ulis» D.G. Loren's «Winged snake», J.R.R.Tolkien's «The Lord of the Rings» works, as well as in the works of the famous writer ChingizAitmatov [8, p. 92].The artistic myphologism in the written literature is one of

the specific forms of the poetic conditionality, it is structural modification of the ancient mythological plots and images in the text composite construction. The author can analyze artistically social and moral issues and the complex layers of the hero's spirit in the described provisional reality by the means of the symbolic-conditional interpretation of the mythological codes. We can see this situation in the stories of Isajon Sultan.

In particular, when the hero of the story of Isajon Sultan's «Bogi Eram» reminded the purest childhood period, reminded the meeting with Holmuhammad buva (Holmuhammad grandfather) who dejected from infecting the nature, being dirty of the water of ditches which flowed fresh water in the past: «The old man came near us and stared up into our game. After some times that, we saw that his eyes wet. «Why were you crying, my grandfather?» – I asked. The old man, beard trembling: «In the past I ate the bread which my mother cooked, as flowing and I remember it and I am crying, my son. Alas, I flowed as the bread into the water» – said the old man. I guessed that he wanted to eat the bread, I reminded that I had given my bread bloated into the water. The old man took the bread, and he sobbed without shame [6, p. 367]. The hero of the story followed Holmuhammad buva (Holmuhammad grandfather) who was crying and was continuing his way. As jumping from the ditch beautiful landscape of the mythical place was showed in front of him: «I saw myself in front of the garden which its bent was gold, the holder made from crystal! The boy who stood near the lip, holding the the crystal ring, was laughing at me and calling inside. I went two steps forward, I glanced into the garden. I could not say what I could see, if I said, it would like somehow earthly things. Although the trees there liked the common trees which we saw, they were totally different. The birds, water there... This garden was heavenly! It was very nice! I groaned non-finding definition for this beauty» [6, p. 367-368].

Isolation of unsolved aspects of the problem. The writer in the Uzbek folklore used effective-

ly the «ditch» detail in the using creatively the mythic imaginations about «the other world» trip of the hero. In this respect, used «ditch» architep in the ancient mythology is the mythical item which combined with «own» and «other» worlds, in other words, served as the boundary between «the other world» which was considered the world who people lived and the place of mythological powers. Therefore, the hero of the story passed to «the other world as jumping the «pitch», and in his eyes was appeared «the garden with gold bent, with holder crystal» namely, Eram garden. The writer used the ancient mythological imagination as the conditional-symbolic background through in describing of this wonderful garden at hero's mind, and expressed the mental emotions of today's person who dejected due to the environment has being lost its original beauty from the environmental disasters day by day. At the same time, it is seen that the appearance of the myth with the reality, the hypothetical falsehood with truth synthesis through the complex combination of the space and time.

The purpose of the article. Main purpose of this research work is definite the problems of animation mythology and its functional nature in the current Uzbek prose, which is observing in the Uzbek modern prose.

Statement of the base material. In Uzbek folklore legends the Iram or Bogi Eram, this epic place called as the land of fairies. According to the mythological concepts, in other words, according to the epic tradition, the Kufi Kof was interpreted as the boundary between the ground with the Eram garden.

Due to spreading widely the Arab-Islamic sources in our country, the various mythical figures specified to the ancient Arabic mythology, as well as the mythological imagination about the Eram garden were moved to the Uzbek folklore, later, to the written literature. The writer Isajon Sultan weaved skillfully in his work the mythological views of our people about the Eram Garden in order to describe that the spirit of the human loved always the mental beauty.

As illustrated in the story, this wonderful garden was so enchanting the boy, that, he saw the miraculous things which described only in the stories, when he came to this paradise place. «The garden so impressed me, I stepped forward unintentionally. If I stepped again, I would go inside the garden. I could catch the golden dragonflies, talked with the golden-winged Semurg» [6, p. 368].

According to our people's mythology, the Eram garden is the most beautiful and neat place in the world, live here not only fairies, but also mythical birds such as Anqo, Semurg. According to the legend, due to the Eram garden was built with gold, silver, and various gems, the reader can not doubt that flying dragonflies are also with gold here. In this respect, we should say about the «golden wings Semurg» which attracted itself the hero of the story – the boy's attention.

As you know, the Semurg – according to the ancient ancestors' primordial concepts, is the totemic sponsor symbol, is high bird which is the supportive to courage. It is hard to say when the beautiful lyrical image appeared, but the ancient plots linked with the Semurg separated widely in

the folklore of East nations. When it mounted the hero its wings, it could carry to the underground world or return surface of the earth. We can see the preliminary information about the Semurg in the holy book of zarautsizm, «Avesta», as illustrated XIV yasht of the book, the giant bird «Saenz merug'a» built nest on top of the «Life Tree» in the middle of the Vorukasha sea. The first myths about the «Saenamerug'a» (the Semurg) which protected the «Life Tree» from the evil forces with high wings, in our view, was created along the Aral Sea which called Vorukasha or «Qirg'oqsiz dengiz» («Unshore sea»), namely, in the ancient Khorezm oasis.

In fact, Senmurv or the Semurg image in Uzbek folklore tales is the product of the Central Asian mythology. Researcher of «Avesta» mythology, K.V. Trever emphasized that the original name of this imaginary bird was in the form of Saena-merug'a, was meant the «bird-dog». The Semurg was illustrated as the mythological bird that its head liked the dog, the body liked the bird, in the ancient Zoroastrism [14, p. 15-17]. In particular, in the «Bundaxishn» «it was created the living creatures at night in the eleventh, two of them fed their children with the breast milk. These are Senmurv and bats, fly at night. Above mentioned, it was created dog-bird and the muscular animal among the living at the night, because they fly like a bird, have the teeth like a dog, live in the caves like the muscular animals» [14, p. 15]. In the other part of «Bundaxishn» mentioned that «among the birds the two bird were created differently: these were the Senmurv and bat, these animals which had the teeth in the mouths, fed their babies with the breast milk» [14, p. 16-17].

The Semurg bird is considered the character which appeared in the result of the evolution in the epic contemplation system of the Senmurv image in the «Avesta» mythology as the described in the Uzbek folklore fairy tale. Although in the Uzbek fairytales tradition the qualities specific to the Senmurv are not seen in the the appearance and function of the Semurg, but the detail linked with the carrying of the legendary bird the hero to the other world, shows that some characters specific to the «bird-dog» are kept. In the «Zorliq Mungliq» fairytale «Semurgh flyed with the snow and rain and ingested the picked dragon» [9, p. 214]. In the fairy tales which this image participated, the hero who was travelling the other world or coming back the world, until reaching his address, fed the Semurg with meat. As the noted in the «Bundaxishn», this means the Semurgh is «there is teeth in the mouth» namely, the wild animal as the dog. In our view, Senmurv or Semurg is illustrated as the mythical creature with dog body, double wings in the ancient central asian mythology. Later this mythological imaginations were forgotten, it was began to describe as the imaginary bird to rescue the hero the difficult situation, to carry the hero who survived babies from the dragon's attack, to the long locations, to help the epic hero, in the fairytales. In fact, the mythological imaginations about the Semurg are belong to the ancient mythological legends, the dog which appeared from the bird egg by genetically, also, the dog with wings which can fly as the bird – about the grifon.

In the ancient cosmogony myth, was interpreted in conjunction with the legendary life tree which related directly to the forming of the universe with the the Semurg image. In the 62 chapter of the text of the «Minokexrat» monument which was created in the VI century in Pahlavi language (ancient Persian), the image of the mythic expressions which covering this heavenly image evolution was showed: «The life tree which gives the life to the deaths, grows in the middle of the XomaVorukasha Sea. The Semurv (The Semurg) which lives in the life tree, is the sponsor of the goodness. When it flyed every time, the thousands of new branches from tree grew and every time when it landed, thousands of branches broken and the total of seeds of plants were sowed towards to the various fields» [14, p. 11-12]. We can see the imaginations about the life tree associated with heavenly bird in the mythology of the Nordic, Indo-European, Siberia, and the Arab. It is noted that if the high bird describes on the top of life tree in the myth (in the ancient Indo-Iranian deceptions – Semurg, in the Arabs – Phoenix), the snake lies in the roots of tree (in the Scandinavian deceptions Nidxegg snake). The mythic «Life Tree», reminds the Xoma (Indian mythology – Soma) or «Hvarri» («wetlands») tree which is described in «Avesta», there is the similarity between the bird and the snake with the Semurg and the snake which climbing the tree, in the Eastern Folklore.

Isajon Sultan who knew the Eastern folklore and mythology, in his story «Bogi Eram» when described the image of the amazing place in front of the hero, he tried to save the association of the pair of «life tree» with the bird of the archaic mythology. As illustrated at the story, there was « the very large green tree near the bent», its «branches were not appeared among the clouds». Described in this text the «green tree» in the archaic mythology is the artistic interpretation of the life tree, three universe-associated with blue (sky), the ground and the underground world. Therefore, in the cosmogony myth about the universe, the roots of the «world tree» described as their roots to the sky, the branches to the ground. It is a symbol of the universe, or the image of base of the universe, and is described as the axis (base) which holds the world. According to the belief of shamans in Siberia, Demurg eagles often land in the this tree» [15, p. 154-155].

According to the mythological perception, the roots of the «life tree» were under the ground, its branches were adjacent to the sky through the clouds, so these mythical great tree combined three world, namely, blue (top – the place of ghosts), ground (living people) and underground (lower – the property of the deaths). Therefore, in the ancient Turkic shamanistic mythology it was described that the shaman ghosts travelled to «the other worlds» by means of the «life tree» [2].

In the story, it is not surprising to emphasize the color of the tree in the garden is the «green», it is considered the detail associated with the cosmogony myth. Because, according to the myth, the «life tree» is forever green, has being constantly grown, has never dried and always cheerful. That's why, it is called the « life tree».

In the Uzbek myths about the «Life Tree», is appeared the another main aspect. In particular,

in the myth which was reported from D. Ahmedova, who was the residents of Samarkand district of Samarkand region, in 1991, the reasons of the action of the star, were explained with the one of the semantic appearances of the life tree – the legendary maple tree. They said that there was big maple tree in the sky. When some of the leaves ripped, the person who was living on the earth, would loose the life. If when leaves were dropping it would touch a man, his ears would be noisy. In this condition the person immediately had to say «kalima», otherwise he would occur some disaster, they said. when that maple leaf was dropping, it removed descending trail at the sky, the people when saw that, said «the star flew».

This means that the three universe – «Life Tree» which was imagined as the mythology means combined with the blue (sky), the surface of the ground and the underground in the animation mythology, namely, the base essence of this legendary symbol related to the «life and death» contradictory concepts, if we say accurately, every leaf of this tree belonged to the life of each person who was living in the world. The writer Isajon Sultan could show skillfully, myths, animation beliefs about the «Life Tree», namely, he could give religious concepts existing of spirit in the another place in his story. As illustrated in the story, when the hero in the garden Bogi Eram looked at the high green tree, «every time the leaves being compelled to cut off its branches». Look, the bottom of the right leg landed yellow leaf. I saw it and saw the letters in the leaves. It was written on the surface of the yellow leaf «Holmuhammad Ziyo o'g'li».

In the story falling of the green tree leaf and description written on the surface the person's name are interpretation animation imaginations in the written literature. In the myth falling leaves of the «life tree» was imagined to die somehow person in the world. In other words, according to the the old man's mythological understanding, where many people live, the leaves of the «life tree» will be so many. In its branches growing the new leaf shows, to born new baby, falling the leaves shows man's death. Therefore, in the «the Eram garden» story, falling leaf of the «green tree» and existing the letters «Holmuhammad Ziyo o'g'li» is interpreted as the expression of man's life is ending. After he jumped the ditch at the end of the Clover land, the hero of the story who hardened and fainted his sense, as long as reviving in the hug of his mother, he heard the death of Holmuhammad buva (grandfather) who was basking always at the sun at the beginning of the street, in front of the house, from his mother's bad spirit.

The hero of the story achieved to see this strange place – the Eram garden which appeared suddenly behind the clover land in three times. Each time in his view, the huge maple which its branches reached to the sky through the clouds, its falling leaves. The second time the hero who went to the garden to eat cherries with his boy, he saw the Eram garden in the middle of the garden when the bent opened. From the intoxicating beauty of this garden, he saw the falling leaves on the bottom of his foot, he winced when he saw the his father's name on the surface of the leaf. The hero who his heart began to beat fastly and felt something hastily returned

home. When he turned the corner of the the street, suddenly his knees was weak: in front of the gate the local people gathered, his father died. The hero saw this garden in third time, he was elderly, hair and beard were gray. When he rested from the cool of early autumn, the hero looked forward from the lower wall to the the neighbor's homestead and he saw again the familiar scene at the end of the clover land: he saw that the doorman's hair was gray who was near the door of the garden. The landscape of the garden was similar. The gold leaves were falling with sad sound from the giant tree in front of the gate, were dropping to the ground. The number of falling leaves were many, the surface of the ground covered with leaves. «In each leaf was written one name, was not it?» the hero thought and saw the written name of the close friend in the leaf which came under the feet of the hero.

At the end of the story, the fourth time seeing of this garden of the hero is described the following: «Clover land. Two little boy were flowing the bread in the ditch. When I was looking at these boys, I reminded my childhood... my mother... and my father...the hot breads.... The tears were dropping my eyes ...What they were hot breads. They were hot as my mother's hug.... How did I... How did we... Looking them, but could not go away. One of the children saw me. He looked me that why this grandad was crying, as blinking up at me: Why were you weeping, my grandad? – he asked. Oh my child! Why did not I weep, and how I did not say my feelings? In the past, I ate the bread which my mother cooked, flowing the ditch... Alas, I flowed as the bread in this ditch!!! In my body, – my childhood, the weeped face of Holmuhammad buva (grandfather), looking at us... in my language was that answer... in my heart was the fear from the appearance of the strange water-wheels... I took the bread which the boy gave me, and I could not stop crying. Tears were dropping my eyes, I reminded light and flickering moments of my life. And then... and then... I saw the garden again. The doorman near the gate was also old as me. As he was leaning on the cane, was staring wearily. Flood gates of the the garden were opened. Inside was the giant tree which its branches did not appear in the clouds. The leaves were still falling from the branches.... Strangely, this time in fallen leaves whose name was written in it? My name? The doorman and I stared at each another a long time. Finally, when he was leaning the cane, said with the weary voice: – Now you can go, enough.... – said. I looked the behind. I did not see anything

but tear's curtain was blocked my eyes. When I stepped to the garden, I felt something intolerably inspection temperature in my hand. I looked – the bread bloated with water, which the compassionate boy gave me, in clover land....» [6, p. 372-374].

The author affirms the idea that the essence of life consists of aspiration to the beauty by means of the cosmogonic myth about the life tree and animation mythology about existing of human's spirit elsewhere from the body. Seeing of the hero of the story the Eram garden four times during his life, and each time informing the end of person's life from falling leaf of the life tree defy the reader to appreciate the life, understanding connection each other the fate of the world with the all creatures in the universe, preserving the beauty of the universe. In understanding the meaning of the story, one detail of its final scenes episodes, is particularly important. This is the piece of bread which the boy who flew the bread in the ditch, gave the bread – the hero of story sought to address during his life – before stepping threshold of the Eram garden. The hero absorbed into the world of beauty in case of clutching the bread which «although the bread bloated with water, it, did not loose the flavor», in his palms. Theoretically, in this condition given bread by the boy to hero's hand – is the fate of mankind. Indeed, it is not surprisingly the writer called this story «the fate tree».

Conclusions and offers. In fact, the myths are considered the «historical memory» associated the thoughts and ideas about the world of our ancient ancestors. When you read the story, because of the author's artistic skill the mythological space with the details of the reality combining, the events which have been happening in the eyes of man with ancient myths interpretations through the under perception of their mind place layer by layer. In this respect, interpretation of the heaven structure of the universe, in order to explain one of the elements of the ancient cosmogony myths – the legendary subject about the Eram garden with reincarnation of human's spirit, namely, the poetic interpretation of animation myth about passing one form to another, consist of the structural and semantic base of artistic text.

In summary, writer Isajon Sultan used effectively in his story «Bogi Eram» not only the spiritual experience of the hero, but also problems of the period, in particular, in expression virgin of the motherland which suffered environmental disasters, the mythological imaginations of our people including the primary beauty of nature.

References:

1. Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Китабталхис ал-асарваъаджаъибал-Малик ал-Каххар. – М.: Наука, 1971.
2. Жўраев М., Саттиева Д. Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти. – Тошкент: Фан, 2010.
3. Зайнуллина И.Н. Миф в русской прозе конца XX – начала XXI веков: дис... канд. филол. наук: 10.01.01. Казань, 2004.
4. Зарифов Х. Жажжитадкиқотлар: Боғи Эрам // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1995. – № 2.
5. Ибрагимов М.И. Миф в татарской литературе XX века: проблемы поэтики. – Казань: Gumanitaria, 2003.
6. ИсажонСултон. Озод. Роман вахикоялар. – Тошкент: «Sharq», 2012.
7. Мелегинский Е.М. Поэтика мифа. 3-е изд., репринтное. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000.
8. Мирза-Ахмедова П.М. Национальная эпическая традиция в творчестве Ч. Айтматова. – Ташкент: Фан, 1980.
9. Олтинбешиқ / Ўзбекхалқжоди (сехрлиэртақлар). – Тошкент: ФафурҒуломномидагиАдабиётвасанъатнашриёти, 1988.
10. Пиотровский М. Ирам зат ал-имад // Мифы народов мира. Т. 1. – М.: Сов. энциклопедия, 1992.

11. Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2003.
12. Рытова Т.А., Щипкова Е.А. Проблема исследования мифологизма и сюжета мифа как элемента сюжетной структуры в русской прозе конца XX – начала XXI в. // Вестник Томского государственного университета. 2012. Филология. № 4 (20). – Томск, 2012. – С. 115-128.
13. Садыков Х.Н. Мифологические модели в структуре художественного текста // Академик З. Ахметов жэне руханият мэселелери. – Алматы, 2003. – С. 191-198.
14. Тревер К.В. Сенмурв-Паскудж. Собака-птица. – Л., 1937.
15. Шахнович М. И. Первобытная мифология и философия. – Л.: Наука, 1971.

Атаджанова М.А.

Научно-исследовательский институт узбекского языка и литературы
при Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ АРХЕТИПЫ В СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ ПРОЗЕ И ИХ ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ПРИРОДА

Аннотация

В данной статье на примере анализа мифологизмов в рассказе Исаджана Султана «Боги Эрам» раскрываются взаимоотношение фольклора и письменной литературы, функционально-семантические особенности древних мифологических сюжетов и образов. Автор доказывает, что мифопоэтическое толкование является своеобразной особенностью современной узбекской прозы.

Ключевые слова: ремифологизация, Тюркская литература, Узбекская проза, мифология, миф, фольклор, сюжет, мифологизация.

UDC 81'42.111

VERBAL COMMUNICATION STRATEGIES OF THE POLITICAL MEDIA DISCOURSE

Bratanich O.V.

Kyiv National Pedagogical M.P. Dragomanov University

The article deals with problem of verbal communication strategies and tactics in the political media discourse on the example of English political debates the past 10 years, due to the need for systematic study of new forms of expression and attraction of the attention of the recipient by using the language of communication strategies.

Keywords: verbal communication strategies, tactics, political media discourse, author, addressee.

Formulation of the problem. Language is a tool of the strongest impact on the audience. That is why there was a need comprehensively examine the language of communication strategies in today's media discourse, because without a knowledge of them is impossible an effective intercultural communication.

Demand to study the language of communication strategies caused by the possibility of their use as a influence over a social consciousness and forming national ideology. As speech communication strategies emerge as baseline characteristics of linguistic personality, their research will contribute to the elucidation of of language forms of integration of the international community and the means of expressing their identity.

Analysis of last investigations and publications. The communicative strategies are increasingly becoming the subject of linguistic research. Labours of scientists who are developing the concept of «discourse» and «political discourse»: N.D. Arutyunov, V.I. Karasik, A.J. Sheyhal, «communicative strategies and tactics» T.A. van Dijk, O.S. Issers. At the same time conception of the es-

sence of communication strategies characterized by the ambiguity.

Most fully in our view defines the notion «communication strategy» O.S. Issers. Followed by the author we realize communication strategy «as a set of speech acts that are aimed at achieving communicative goals and implemented in communication tactics» [4, c. 124]. Communicative tactics, according to the O.S. Issers, be considered as «one or more actions to facilitate implementation of the strategy» [4, c. 125]. According to the American researcher William A. Gempson, media discourse is the result of cooperation between the two levels – cultural (own media discourse) and cognitive (public opinion) [10, 2].

During the deployment of discourse appears such a view of the world that «builds» his reproducent (author) and interprets it recipient (hearer, reader, etc.) [7, 13]. The concept of media text goes beyond the verbal sign system level and is sequence of signs of different semiotic systems (linguistic, graphic, audio, visual) communication specifics are caused by specific media channels [2, 54].

Under the communication or spoken, strategies linguists understand the deliberate saturation of

newspaper and publicistic style features speaking for the economical use of language means to attract attention of the reader and as a result expansion of readership [6, 73].

Formerly pointed unresolved aspects of the problem. Features of speech and political discourse are a great opportunity for exposure. Political discourse as a variety of persuasive discourse marked by manipulative characteristics, which is expressed by in rendering of speech influence on addressee with the purpose to make a cognitive changes in his world picture, which would entail the regulation dispositions and recipient activities for the benefit of addressee. Speech influence performed by a communication strategies and tactics, the essence of which consists in transaction of the knowledge recipient above the his value categories, emotions, will.

The implementation of a particular strategy takes place due to the tactics that constitute specific phase of implementation of communication strategy, which is characterized by a definite collection of techniques defining the usage of certain linguistic means. The term «political discourse in the media» is ambiguous, as may relate to a discourse same political representatives of the media and journalists discourse of politicians, journalists, policy and political representatives in the media. An example of the discourse of politicians or other political figures (such as press secretaries) can serve as performances of 20 important matters or emergencies, such as parliamentary debates, speeches at party conferences, summits and statements, press conferences and more. These events built into the journalistic discourse of news and, in the case of vehicles alerts may be transferred directly from the scene or later broadcast as a piece of audio or video.

The discourse in which politicians and other political representatives interact with journalists is dialogical form of communication, which usually takes place in the form of interviews. Referring again to the means of notification, such interviews may occur in radio and television news to be covered in magazines or on talk shows, one-on-one or with a group of experts) [8].

To identify speech strategies in the current political the discourse of the English media – this is the first and **the urgency of our research.** The goal of research implies the solution of the following tasks: to introduce a typology of language policies; discover the peculiarities of language consumption strategies in powerful items of text and clarify their role as proponents of social and of cultural property in the English political discourse.

The main material research. Wide development the mass media made actually political activities of speech and political discourse – the primary form of political action. Contemporary linguistics tries to answer the question about role of language in the ongoing struggle of people for power and effects and reflection of the struggle in the speech which they use while. Communication strategy may be called a set of measures for implementation communication intentions of of the speaker, the development of which accounted for circumstances in which communication proceeds.

Realization of a particular strategy takes place due to the tactics that constitute specific phase of

implementation of communication strategies, which is characterized by a specific set of techniques that define use of various language means. Different approaches to classifying the strategies and tactics, but in our research we adhere to the classification proposed by O.L. Mikhalev [5]. The given classification allows considering the basic strategies used by politicians the most complete and thoroughly to build speeches and, as a result of, for the maximize achieve their aims. Distinguish three major strategies of the political discourse:

- strategy for lowering;
- strategy to increase;
- the theatricality strategy [5].

Let us review each of the foregoing strategies in more detail.

The strategy directed in the decrease to defamation of the opponent, which is a political rival. Given strategy implies the use of the tactics, implicitly and explicitly expressing the negative attitude to the subject matter communication. The desire to weaken the enemy's position or express a negative attitude to the situation carried out by of a few the tactics:

The tactic analysis – a negative is a situation description, founded on a negative attitude to it, but the author does not directly declares his discontent. A significant role is played use of vocabulary resources, implicitly expressing of the speaker attitude. We give an example of such articles: the President was complicit or approved of Islamic terror attacks, saying on Fox News, «*There is something going on*» [13].

Author uses impersonal sentences, that gives the appearance of the independent and unbiased a situation analysis. Tactics of accusations consists in ascribing the of guilt to someone, the representation of the situation and the opponent in a negative context. The speaker seeks to to denounce the opponent uncover his negative attributes and intents with irony.

Obama's remarks, motivated by his disgust over Trump's response to the worst terror attack since 9/11, were also deeply ironic, given that Trump has hounded him for years with insinuations that he's not a real American [13].

For realization the prosecution tactics used by lexical means with a negative value evaluation. Frequently the accusation is unfounded and unproven, but such a strategy is used by many politicians in communication. Speech is full of charges against his adversary, the opponent is in a very bad light, but are not backed his allegations any evidence, attempting to attract the attention of audiences emotional remarks. The bright figurativeness accomplished by the use of such a stylistic device, as a metaphor. The role of political communication metaphor is the impact on the consciousness of the audience across the indirect nomination in expanding the boundaries of performance interpretation. The use of metaphor enables the author to build a a vivid opposition between the situation in the past and the situation is now. For a call to fight against all with these problems and describe the plight of ordinary Americans, Obama actively uses metaphors.

And yet, somehow, we're still hearing stories like the one I heard from a veteran named Bill Allen, who told me that on a trip to Chicago, he actually

saw homeless veterans fighting over access to the dumpsters [13].

About the country president of the USA said, as a living man who is possesses personal characteristics, one possesses kids and it has been active.

This isn't how America works. The idea is simple – America invests in you, and you invest in America. That's how we're going to ensure that America succeeds in this century. But amid the quiet of this spring day in Elwood, we also hear life. And as we are called by the memories of those who found the courage to lay down a life so that others may live, we thank God for blessing us with the privilege of knowing such heroic sons and daughters of America [12].

The above passage is built using of such reception, as repeat. In this example, the words sufficiently close to each other so they can be seen.

Here of particular note the phenomenon of syntactic parallelism. The function of persuasive impact. for speech uses the same word many times, with each time increasing its emotional and expressive coloring. Repeated speech element does not only attract the attention of the audience, at the same time underlining its importance, but also fulfills the function of suggestive. This achieves a the growth emphatic effect, thanks to which the candidate achieves the desired result. Multiple repetition of an idea it ensures a more successful passage of a true or acceptable.

Special attention should paid to the use of verbs and participles, the negative connotation of which allows to influence on the listener. A negative utterances coloration accomplished by the use by the author of lexical items with a negative connotation.

I know there's been a lot of publicity about this speech, but no single speech can eradicate years of mistrust, nor can I answer in the time that I have this afternoon all the complex questions that brought us to this point [12].

The tactics impersonal charges represents a situation in which accused does not openly called. Use of the given stylistic device, certainly attracts the attention of listeners and enhances the effect on consciousness.

The use of such syntactic and lexical resources are extremely beneficial to the policy which is to due to this it is possible to enhance the impression of contrasting the two groups. The speaker can put the situation in a negative context, but does not mention perpetrator of this case, using grammatical structures and lexical units with a very broad value, potentially include a wide range of participants. The politician addressing the audience as members of his circle, causing a sense of the only destinations, and therefore, gives the interests of the general.

We want to build an America where every person has a place where if you work hard and do your part, you can get ahead and stay ahead. That's the basic bargain of America. And we cannot get to where we need to be unless we stand together and stand up against prejudice and paranoia and prove once and for all that America is great because is America is good [11].

The frequency of use of this opposition is due to its efficiency and ease of use: a politician for each target audience may find one or another characteristic that could be used as a unifying factor.

That we can come together and build an America that gives every child everywhere the opportunity to live out their dreams [11]. We know that what began as a whisper has now swelled to a chorus that cannot be ignored, that will not be deterred, that will ring out across this land as a hymn that will heal this nation, repair this world, make this time different than all the rest [11].

Tactics of accusation is accusing opponents, but not unfounded, both in the prosecution tactics, and using the arguments and facts confirming the guilt of any person.

From the start, Donald Trump has built his campaign on prejudice and paranoia... He doesn't see the success of black leaders in every field, the vibrancy of black-owned businesses, the strength of the black church. He doesn't see the excellence of historically black colleges and universities or the pride of black parents watching their children thrive. And he apparently didn't see Police Chief Brown on television after the murders of five of his officers conducting himself with such dignity. He certainly doesn't have any solutions to take on the reality of systemic racism and create more equity and opportunity in communities of color and for every American [11].

A distinctive feature of this tactic is to indicate a particular fault, which is attributed to the speaker opponent brightness is statements attached to the use of stylistic and syntactic means, in particular, a rhetorical question and metaphors.

A man with a long history of racial discrimination, who traffics in dark conspiracy theories drawn from the pages of supermarket tabloids and the far, dark reaches of the internet, should never run our government or command our military. Ask yourself, if he doesn't respect all Americans, how can he serve all Americans? [11]. With these questions the recipient is involved in reasoning or experiences, becoming more active. In 2015, Trump launched his own campaign for president with another racist lie. He described Mexican immigrants as rapists and criminals. And he accused the Mexican government of actively sending them across the border. None of that is true [11].

Tactics of is an insulting and humiliation of the enemy accusation, while this tactic is different apparent emotional color that replaces the use of facts and evidence. It is very emotional, in the debate with the participation of non-flattering, he speaks of supporters.

He says he wants to «make America great again,» but more and more it seems as though his real message seems to be «Make America hate again» [11].

In a speech figurativeness accomplished by constructing a parallel syntactic structures, reinforcing the effect of impact on the audience.

Conclusions and proposals. During the analysis of language material we have identified the key communication strategies that are used by participants in the political media discourse: self-defense, the prosecution, the psychological impact, exposing the lies of protection. It can be seen of the aforementioned examples, all tactics are characterized by aspiration to discredit the opponent the speaker, which uses rhetorical questions, parallel syntactic structures, and the most commonly used metaphor to stylistic level. The strategy is characterized by a desire to improve the the speaker

present themselves the best advantage, to increase its significance in the eyes of the electorate.

The special attention at studying of political texts, especially pre-election speech, should be given to the theatricality strategy. By the fact that political discourse has target-observer, potential voters, allows political communication is especially spectacular. For successful realization the impact of

the policy is necessary to address to those matters and facets of social life that will interest a potential voter and bring him to the side of the speaker. Syntactic peculiarities of political texts can be regarded as duplicates of different levels, in particular, syntactic parallelism. The need to convince the audience determines the use of certain strategies and tactics that make the most effective impact.

References:

1. Дейк ван Т. Язык. Познание. Коммуникация / Т. Ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – С. 121–122.
2. Добросклонская Т. Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ: современная английская медиа-речь: учеб. пособие / Т. Г. Добросклонская. – М.: Флинта; Наука, 2008. – 264 с.
3. Завгородня Л. М. Передвиборчі теледебати у дискурсивному вимірі / Л. М. Завгородня // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – 2009. Вип. 22. – С. 121–128.
4. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – 6-е изд. — М.: URSS: ЛКИ, 2012. – 299 с.
5. Михалева О. Л. Политический дискурс. Специфика манипулятивного воздействия. – М.: Либроком, 2009. – 256 с.
6. Рынкович Ю. С. Разговорные стратегии в современных СМИ / Язык прессы. – 2007. – № 6. – С. 72–74.
7. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність: монографія / К. Серажим // Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 392 с.
8. Стецик Т. С. Лінгвопрагматика стратегії персуазивності в дебатах і промовах сучасних американських політиків: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Чернівці, 2016. – 20 с.
9. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса / Е. И. Шейгал. – М.; Волгоград, 2001. – С. 11.
10. Gampson W. A. Media discourse and public opinion on nuclear power: a constructionist approach / W. A. Gampson // American journal of sociology. – 1989. – № 1. – P. 2.
11. Clinton H. Hillary Clinton's alt-right speech, annotated. – Режим доступа: https://www.washingtonpost.com/news/the-fix/wp/2016/08/25/hillary-clintons-alt-right-speech-annotated/?utm_term=.6810d78bafde
12. Obama B. A Hope To Fulfill / B. Obama // eBooks&Databases. Making Information Useful. – Режим доступа: <http://www.asksam.com/ebooks/releases.asp?file=Obama-Speeches.ask&dn=A%20Hope%20To%20Fulfill>
13. Obama B – Режим доступа: <http://edition.cnn.com/2016/06/14/politics/obama-pushes-back-against-criticism-over-terrorism-rhetoric/>

Братаніч О.В.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ВЕРБАЛЬНІ КОМУНІКАТИВНІ СТРАТЕГІЇ ПОЛІТИЧНОГО МЕДІА ДИСКУРСУ

Анотація

У статті висвітлюється проблема вербальних комунікативних стратегій і тактик у політичному медіа дискурсі на прикладі англомовних політичних дебатів останніх 10 років, що зумовлена потребою у системному дослідженні нових форм вираження думки та приваблення уваги адресата через використання мовних комунікативних стратегій.

Ключові слова: вербальні комунікативні стратегії, тактики, політичний медіа дискурс, автор, адресат.

Братаніч О.В.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова

ВЕРБАЛЬНЫЕ КОММУНИКАТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО МЕДИА ДИСКУРСА

Аннотация

В статье освещается проблема вербальных коммуникативных стратегий и тактик в политическом медиадискурсе на примере англоязычных политических дебатов последних 10 лет, обусловленная потребностью в системном исследовании новых форм выражения мысли и привлечения внимания адресата путем использования языковых коммуникативных стратегий.

Ключевые слова: вербальные коммуникативные стратегии, тактики, политический медиадискурс, автор, адресат.

УДК 821.521

ОБРАЗ «КРАЇНИ ВЕСНИ» В ЗБІРЦІ ЙОСАНО АКІКО «СКУЙОВДЖЕНЕ ВОЛОССЯ»

Вознюк Г.А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано романтичний образ «країни весни», що став тлом для багатьох віршів дебютної збірки «Скуйовджене волосся» (1901 р.) авторства видатної японської поетеси початку ХХ століття – Йосано Акіко. Особлива увага приділена зв'язку цього образу з основними засадами європейського романтизму та їх пристосування до японської традиції, зокрема поетичної форми танка.

Ключові слова: японський романтизм, поетична форма танка, «країна весни», метафора, містичне, персоніфікація.

Постановка проблеми. Реставрація Мейджі (1868 р.) та відкриття країни стало початком абсолютно нової епохи в японській культурі та, зокрема, літературі. Кардинальні зміни, які на той час відбувалися в японському суспільстві стали плідним підґрунтям для появи романтичної течії в літературі. Романтизм (ロマン主義 – «романтизмі») в Японії виник під впливом європейської літератури. До найвідоміших представників на пряму належать: Кітамура Тококу, Шімадзакі Тосон, Йосано Акіко, Сусукіда Кюкін та інші [1, с. 119].

Ця літературна течія стала відображенням величезних змін у духовному житті японської нації. Можливо, саме тому у творчості японських романтиків немає відчутно трагічного сприйняття дійсності. Руйнування звичних життєвих засад, пошуки нового, ще невідомого, прагнення до нових вражень, бажання зробити внесок у реформування культури і свідомості нації – основні мотиви японської романтичної літератури. Культ почуття прийшов на зміну конфуціанському раціоналізму. Боротьба, на відміну від європейської літератури, спрямована в японському романтизмі не проти суспільства, а за його вдосконалення. Це був напрям, який слід розглядати як народний за своєю суттю, глибоко життєствердний, прогресивний, що створив передумови для розвитку японської літератури, зокрема поезії [3, с. 4].

Однією з найяскравіших постатей цієї літературної течії стала поетеса Йосано Акіко (1878-1942). Її дебютна збірка «Скуйовджене волосся» (『みだれ髪』 – «Мідареґамі», 1901 р.), яка містила 399 віршів *танка* (5-7-5-7-7), зробила поетесу дуже відомою. Одні критикували її за надмірну відвертість, звинувачували в зухвалому ставленні до традицій та моралі, інші – захоплювалися яскравістю та новизною її стилю, проте нікого її поезія не залишала байдужою. Постать Йосано Акіко та її творчість становить виключний інтерес для досліджень історії японської літератури, оскільки поетеса творила абсолютно нові, нетипові для жанру *танка* романтичні образи, створюючи абсолютно новий підхід до японської літературної традиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість Йосано Акіко, зокрема її перша збірка «Скуйовджене волосся», активно досліджувалася японськими науковцями. Відомі праці Сатаке Кадзукіко – «Дослідження антології «Скуйовджене волосся» і повний коментар до неї» («Дзенияку «Мідареґамі» кенкю», 1957) та Іцумі Кумі – «Критична біографія Йосано Хіроші та Акіко»

(«Хьоден Йосано Хіроші Акіко», 2007). Серед західних дослідників, які займалися аналізом збірки – американська науковець Дж. Бейчман із працею «Embracing the Firebird» («Ухопивши жар-птицю», 2002).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальність нашого дослідження та його новизна обумовлена тим, що на даному етапі розвитку вітчизняної науки не було приділено достатньо уваги аналізу збірки «Скуйовджене волосся» як такої, що зайняла важливе місце в історії японського романтизму та японської літератури початку ХХ століття загалом. Щодо образної системи збірки «Скуйовджене волосся», то вона загалом залишалася поза увагою вітчизняних науковців.

Мета статті. Головною метою нашого дослідження є аналіз одного з ключових образів дебютної збірки Йосано Акіко «Скуйовджене волосся» – «країна весни» (春の国 – *хару но куні*). Особливу цікавість для нас становить походження даного образу, його структурні елементи та значення для розуміння поезії збірки та творчості поетеси загалом.

Виклад основного матеріалу. Серед найбільш яскравих образів, що зустрічаються в збірці «Скуйовджене волосся» – «країна весни» (春の国 – *хару но куні*). Цей образ став тлом для більшості дебютних віршів поетеси. Він є складним узагальненням ідей поетеси, в яких ми можемо чітко відслідкувати романтичні риси.

Вперше цей образ з'явився в наступному вірші:

わかき子が髪のしづくの草に凝りて蝶とうまれしこ春の国
こ かみ くき こ ちよう はる くに
 («Мідареґамі», № 360)

З волосся

юної дівчини

зібрались краплі на траві –

метеликами стали

тут, у краю весни.

Поетеса створила магічне місце, де краплі, що падають з волосся молодої дівчини, перетворюються на метеликів. Дієслово «凝る» («кору» – «зібратися» у даному випадку) поетеса запозичила з міфу про створення Японії богом Ідзанаґі та богинею Ідзанамі. Там це слово було вжите в момент, коли часточки землі, що впали з Божественного списа, зібрались у перший японський острів Авадзі. Таким чином, даний вірш є аналогом міфу про божественне створення. Очевидно, що дівчина, за задумом поетеси, також є божественною сутністю. У «країні весни» панує вічна молодість, а кожна молода людина є богом [6, с. 199]. Увага

до фольклорного матеріалу, а в даному випадку, традиційних японських міфів про створення світу, була характерною рисою і романтиків Європи. Ідеалізм у філософії – ще одна характерна риса європейського романтизму, яку ми можемо побачити в поезії Акіко [4, с. 350]. Її «країна кохання» – це місце панування духовної сутності в усьому матеріальному. Ми бачимо постійні метаморфози: перетворення неживих предметів на живі, перехід однієї субстанції в іншу.

Дуже часто у віршах не вказується, що дія відбувається саме у «країні весни», але ми розуміємо це з контексту, оскільки у цьому місці діють свої божественні закони творення. Так, в наступному вірші весь світ представлений поетесою як вишивка, яку створюють боги. У вірші богиня закінчує створювати ще один елемент світу – метеликів, яких вона вирішила подарувати квітам:

ゆり あめ こちょう はね いた かみ
百合にやる天の小蝶のみづいろの翅にしつけの糸をとる神

(«Мідареґамі», № 225)

Лілеям щоб подарувати
метелика з небес,
з блакитних крилець
богиня виймає
ниточку намітки.

У цьому вірші богиня мовчить. Ми споглядаємо її відсторонено, але в наступному вірші героїня говорить:

むらさき にじ したゝ はな な ゆめ
紫の紅の滴り花におちて成りしかひなの夢うたがふな

(«Мідареґамі», № 65)

З веселки пурпурової
на квіти
краплини впали –
моїми руками стали.
Повір у мрії свої!

Веселка спускається з неба, стаючи водою, а потім перетворюється на руки дівчини. У «країні весни» немає різниці між людиною і божеством, а небеса і земля – це два полюси одного континууму. Більше того, молодим є все, навіть квіти і дерева, ніщо не вмирає. Все постійно знаходиться на межі перетворення у щось інше. Немає жодних стійких зв'язків у цьому світі [6, с. 201].

У цьому вірші стає очевидним те, про що ми могли здогадуватися: «країна весни» – це метафора на позначення щастя в коханні:

はる くにこい みくに かみ ばいか
春の国恋の御国のあさぼらけしるきは髪か梅花のあぶら

(«Мідареґамі», № 15)

Весни країна,
кохання земля.
Хіба не прекрасне волосся
у променях світанку
в олії з квітів сливи?

Йосано Теккан зазначав, що, на його думку, цей вірш описує прекрасну жінку після ночі кохання: «На ранок, після її палкого задоволення, закохана жінка відчуває, що весь світ – це її «земля весни, країна кохання». Вона у захопленні від її власного прекрасного волосся на світанку, коли аромат олії з квітів сливи, схоже, наповнює весь світ». Поезія створена як варіація класичного японського вірша «後朝歌» («кінугі-ну-ута» – «ранковий вірш»). Це вірші, які надсилали коханці один одному після ранішнього розставання. Зазвичай у «ранковому вірші зву-

чить журба з приводу настання світанку, оскільки це означає, що закохані мають розстатися. Проте, Акіко відійшла від теми розставання і зобразила абсолютне щастя жінки, яку сповнює кохання [6, с. 201].

На відміну від більшості класичних японських віршів, де розповідь виплітається навколо моментів палкого бажання, коротких періодів єднання, багато віршів про кохання у «Скуйовдженому волосся» створені навколо вищої точки задоволення: його передбачення, спогадів про нього або реальних обставин. Ми можемо назвати ці вірші, до певної міри, поезією насолоди [6, с. 21].

Єдність божественного і земного супроводжує нас у багатьох поезіях збірки «Скуйовжене волосся». Так, у наступному вірші ми бачимо ліричну героїню-богиню, що змушена перебувати на землі:

ゆあみして泉 を出でしやははだにふるはつらき人の世のきぬ

(«Мідареґамі», № 77)

Омившись,
вийшла зі струмка.
До шкіри ніжної
жорсткий відчула дотик
одежі зі світу людей.

Навіть людський одяг, торкаючись до ніжної шкіри божества, викликає біль. У поясненні до цього вірша поетеса писала: «Коли я дивлюся на своє чисте тіло, після гарячого джерела, я відчуваю гордість так, ніби я створена небесами. Навіть доторк людського одягу до цієї шкіри ранило моє серце так, ніби він оскверняє її» [6, с. 204].

У своєму коментарі Акіко використала слово – 心苦しい («кокорогурішій»), що означає психологічний, а не фізичний біль. У вірші ж використано слово 辛き («цуракі»), що має значення не лише психологічного, але й фізичного болю. У поезії упущено те, що Акіко говорить від імені небожительки або людини, яка колись була божеством і зберігає чуттєвість цієї первинної форми, але ми розуміємо це з контексту. Вода і оголене тіло зображені у поєднанні з трансформацією: цього разу від світу небесного блаженства до людського болю. Моменти переходу від надприродного до природного фактично є лейтмотивом починаючи із першого вірша збірки:

よる ちょう つ ほし いま げかい ひと びん
夜の帳にささめき尽きし星の今を下界の人の鬢のほつれよ

(«Мідареґамі», № 1)

Стихає шепіт
під покровом ночі.
Сьогодні зірка
у світі людей
з розпущеним волоссям.

Бачимо спогади про падіння зі світу зірок до світу людей. Уеда Бін (1874–1916), відомий перекладач з англійської та французької мов, літературний критик, вважав попередній вірш і цю поезію словами однієї героїні [6, с. 204].

Містичність, якою сповнена збірка Йосано Акіко «Скуйовжене волосся» була ще однією характерною рисою європейського романтизму. Містичне мало зв'язок із відчуттям живої сили в неживому, зокрема в природі. Ідеї містичного в романтизмі виникли на основі трансцендентальної філософії І. Канта. Містичне стало тим містком, який поєднав людину з лоном природи, з якого

вона вийшла. Почуття такого єднання доступне поетично налаштованій душі [5, с. 173-175].

Поряд із різноманітними трансформаціями, які ми згадували вище, також зустрічаємо персоніфікацію (уособлення) предметів. Так, лірична героїня веде діалог з музичним інструментом – кото, а той їй відповідає, або травичка в полі промовляє до дівчини. У наступному ж вірші говориться про голуба:

わかき子が乳の香まじる春雨に上羽を染めむ白き鳩われ
(«Мідарегамі», № 233)

Аромат молока
з грудей дівочих
змішався з весняним дощем.
У ньому крила
я, білий голуб, пофарбую.

Вірш було опубліковано у червні 1901 року як частину групи з десяти віршів, що мала назву «Шірахато» («Білий голуб»). Молода жінка годує груддю своє дитя на небесах, а аромат і колір її грудного молока випадає дощем. Місце дії, звичайно, знову «країна весни» – початок світу і трансформація, оскільки білий голуб збирається «пофарбувати» себе молочно-білим дощем і, таким чином, відновити свій білосніжний колір [6, с. 218].

Героїня в іншому вірші, який вперше було надруковано в тій же збірці «Білий голуб», зачарована дощем, що омиває пір'я ластівок і хоче, щоб він пригладив її власне чорне волосся:

つばくらの羽にしたたる春雨をうけてなでむかわが朝寝髪
(«Мідарегамі», № 168)

З крил ластівки
весняного дощу краплини

чи не зібрать мені,
щоб зранку сплутане
волосся розпрямити?

Зважаючи на колір, цей і попередній вірші створюють диптих білого і чорного: так само, як і білий голуб під дощем, «що пахне молоком», так і жінка з чорним волоссям тягнеться до дощу, що протікає через блискуче синьо-чорне пір'я ластівок. В обох віршах дощ насичений іншими сутностями – ароматом і кольором грудного молока, кольором ластівки – і земне створіння (голуб, жінка) використовує цей дощ для себе. Як голуб, що стає більшим, а жіноче волосся чорнішим, небеса і земля змішуються та поєднуються [6, с. 220].

Висновки і пропозиції. Підводячи підсумок, можемо сказати, що образ «країни весни» в збірці «Скуйовджене волосся» становить яскраве романтичне тло для багатьох поезій збірки. «Країна весни» – містичне місце єдності земного і небесного, людського і божественного. Це місце вічної молодості і краси, де голос і душу має все живе, а всі предмети перебувають у стані переродження і трансформації. Цей образ став яскравим показником романтичного спрямування поезії Йосано Акіко як поетеси, чия творчість мала великий вплив на літературний процес в Японії початку ХХ століття. Образ «країни весни» став своєрідним уособленням всієї епохи – надії молоді на світле і оновлене майбутнє, вільне від умовностей і заборон. Подальше дослідження образної системи збірки «Скуйовджене волосся» даватиме можливість глибше прослідкувати зв'язок японської літератури з літературою Заходу, яка активно засвоювалася японськими поетами періоду Мейджі, утворюючи якісно нові традиції на традиційному ґрунті.

Список літератури:

1. Аністаренко Л.С. Словник японських літературознавчих термінів / Л.С. Аністаренко, І.П. Бондаренко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 208 с.
2. Бондаренко І.П. Розкоші і злидні японської поезії: японська класична поезія в контексті світової та української літератури / Бондаренко І.П. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 566 с.
3. Долин А.А. Японський романтизм і становлення нової поезії / Долин А.А. – М.: Наука, 1978. – 282 с.
4. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. Т. 2. М (Маадай-Кара) – Я (я-форма) / авт.-уклад. Ковалів Ю.І. – К.: Академія, 2007. – 622 с.
5. Шалагінов Б.Б. Класики і романтики: Штудії з історії намецької літератури XVIII–XIX століть / Шалагінов Б.Б. – К.: Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2013. – 440 с.
6. Beichman Janine. Embracing the Firebird: Yosano Akiko and the Birth of the Female Voice in Modern Japanese Poetry / Janine Beichman. – Honolulu: University of Hawai'i Press, 2002. – 338 p.
7. Reichhold Jane. A girl with tangled hair / Jane Reichhold, Machiko Kobayashi. – San Bernardino: ANA Books, 2014. – 236 p.

Вознюк А.А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОБРАЗ «СТРАНЫ ВЕСНЫ» В СБОРНИКЕ ЁСАНО АКИКО «СПУТАННЫЕ ВОЛОСЫ»

Аннотация

В статье проанализировано романтический образ «страны весны», который стал фоном для многих стихов дебютного сборника «Спутанные волосы» (1901 г.) авторства выдающейся японской поэтессы начала XX века – Ёсано Акико. Особое внимание уделено связи этого образа с основными принципами европейского романтизма и их адаптации к японской традиции, в частности поэтической форме танка. **Ключевые слова:** японский романтизм, поэтическая форма танка, «страна весны», метафора, мистическое, персонификация.

Vozniuk H.A.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE IMAGE OF «THE LAND OF SPRING» IN YOSANO AKIKO'S COLLECTION OF POTRY «TANGLED HAIR»

Summary

This article deals with the analysis of the romantic image of «the land of spring», which became the setting for the majority of verses of the debut collection of poetry «Tangled Hair» written by the prominent Japanese poetess of the beginning of the 20th century – Yosano Akiko. Special attention was paid to the connection of that image to the basic principles of the European romanticism and their adaptation to Japanese tradition, in particular to the tanka poetic form.

Keywords: Japanese romanticism, tanka poetic form, «the land of spring», metaphor, mystical, personification.

УДК 811.161.2'42

МЕНАСИВНІ ТА КВЕСИТИВНІ МОВЛЕННЕВІ АКТИ НА ПРИКЛАДІ ДИСКУРСУ СОЦІАЛЬНОЇ РЕКЛАМИ США

Дячук О.В.

Національний університет біоресурсів і природокористування

Стаття присвячена дослідженню прямих мовленневих актів, які використовуються в дискурсі соціальної реклами США. Застосування менасивних та квеситивних мовленневих актів дає змогу зрозуміти та викрити соціально значущі проблеми, здійснити вплив, сформувати певні настанови, корегувати моделі поведінки, закликати до дій. Метаю цієї роботи є детальне вивчення використання менасивних та квеситивних мовленневих актів у дискурсі соціальної реклами США. Організація та подання інформації, за допомогою менасивних та квеситивних мовленневих актів сприяє легкості їх сприйняття та запам'ятовування, зрозумілості, ефективності та впливовості.

Ключові слова: дискурс соціальної реклами США, мовленневі акти, квеситиви, менасиви.

Постановка проблеми. Реклама належить до таких явищ сьогодення, без яких сучасне життя суспільства неможливо уявити. Реклама істотно впливає на економічні, суспільно-політичні та етнокультурні процеси, що відбуваються у сучасному світі. Вона сприяє не тільки створенню споживчого попиту, просуванню товарів на ринку, але й постає засобом формування ціннісних орієнтацій, моральних настанов. Реклама уможливує поширення різноманітних ідей, прискорює процеси гуманізації суспільств та світового співтовариства у цілому [119, с. 156-167].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні лінгвістичні дослідження дискурсу соціальної реклами відносять його до форм масової комунікації (Р.В. Дикін, Ю.А. Зуляр); описують лінгвокультурні (О.І. Карімова, Л.Ф. Компанцева) та семіотичні ознаки дискурсу соціальної реклами (С.А. Єліна, Є.Ф. Серебреннікова); виявляють жанрові параметри (Ф.Л. Косицька, Р.В. Рюмін) та підтипи (Н.О. Гудзь, Л.А. Фірстова); висвітлюють особливості концептосфери (О.С. Колесник) та аксіосфери (М.О. Беляєва).

Дискурс соціальної реклами США привертав увагу дослідників в аспекті соціально-комунікативної значущості (W. Leiss), соціальної проблематики (M. Kraidy). Він досліджувався як категорія медіа-дискурсу (S. Allen), як соціально-орієнтований дискурс з лінгвопрагматичною специфікою (Т.Н. Лівшиць, Є.В. Лухіна).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас такий дискурс розглядався в ракурсі лінгвопрагматичних особливостей на матеріалі української соціальної реклами (О.О. Климено) проте не достатньо досліджений на базі американської візуальної реклами.

Мета статті. Виходячи з цього головною метою даної статті – дослідження прямих мовленневих актів, а саме застосування квеситивів та менасивів у дискурсі соціальної реклами США.

Виклад основного матеріалу. Дискурс соціальної реклами може виражатися прямими і непрямими мовленневим актом. До найпростіших випадків вираження значення в мові належать такі, коли мовець, висловлюючись, має на увазі буквально те, що він говорить [7], наприклад: (1) «*Don't serve alcohol to teens*» [8].

Однак, подібна «простота» притаманна не всім висловленням. Є випадки, коли певна сукупність знаків, які утворюють рекламу, може виражати дві іллокутивні сили. Непрямий мовленневий акт використовують тоді, коли один іллокутивний акт здійснюється опосередковано, шляхом використання іншого. В непрямих мовленневих актах адресант передає слухачеві більший зміст, ніж той, який він реально повідомляє, і він робить це, спираючись на загальні фонові знання, як мовні, так і немовні, а також на загальну розумову здатність до міркування, адресата [1; 6; 7].

Мета непрямих мовленнєвих актів, наприклад: (2) «*Your cell phone already replaced your camera, your calendar, your alarm clock... Don't let it replace your family*» [8] – повернення уваги до проблеми ХХ-ХХІ століть, зокрема міжособистісного спілкування, оскільки новітні гаджети настільки заповнили увагу як дітей, так і дорослих, що люди втрачають основне – час на живу розмову із рідними чи прогулянку з дітьми.

Дослідження арсеналу мовленнєвих актів, які використовуються в дискурсі соціальної реклами США, дає змогу зрозуміти не тільки його цільове призначення, але й той потенційний інтендований вплив, кодифікований у мовленнєвих актах та реалізований ними, який дозволяє цьому типу дискурсу бути «ефективним та дієвим видом комунікації, покликаним змінити американське суспільство на краще». Здійсненню такого впливу сприяють також невербальні компоненти соціальної реклами (малюнки, фотографії, зображення, звук, відеоряд).

Використання мовленнєвих актів у дискурсі соціальної реклами США полягають зокрема в інформуванні широкого загалу про соціально значущі проблеми американського суспільства, активізації дій його представників по боротьбі з ними та їх запобіганні.

Особливості актомовленнєвої організації дискурсу соціальної реклами США визначаються прагматичними цілями створення цього типу дискурсу. Оскільки його метою є не тільки повідомлення про соціальні проблеми американського суспільства, але й залучення його представників до боротьби з ними, це відображено у послідовному використанні (квеситивних), констативних і директивних мовленнєвих актів у дискурсі соціальної реклами США. Іллокутивна мета вказаних мовленнєвих актів виявляється в ініційованні думок і роздумів з приводу певної проблеми (квеситиви), інформуванні про неї (констативи), активізації певних дій щодо її вирішення чи попередження (директиви). Ефективності, впливовості та дієвості текстів соціальної реклами США сприяє також візуальний складник рекламних повідомлень, представлений малюнками, фотографіями, що можуть пояснювати чи доповнювати зміст їх вербального складника, актуалізованого пропозиціями мовленнєвих актів [2].

Іллокутивною метою менасивних мовленнєвих актів є такий вплив на адресата, що полягає в зміні його психоемоційного стану шляхом апелювання до почуття страху, побоювання, шоку та інших негативних емоцій та в результаті потенційної зміни його дій і поведінки [1]. Менасивний акт характеризується наявністю менасивного компонента, який може бути виражений як вербальними, так і невербальними засобами [6; 7].

Менасивні мовленнєві акти використовуються у шоківій рекламі США, спрямованій на боротьбу з проблемами, що призводять до руйнації та втрати життя та здоров'я людей: наркоманія, пияцтво, тютюнопаління, ВІЛ-інфекції. Пропозиції подібних мовленнєвих актів позначають декструктивні денотативні ситуації, що загрожують життю та здоров'ю американців. Це безпосередньо відображено в значенні одиниць їх іменування. Оскільки іллокутивна мета менасивних актів вказаного типу дискурсу спрямована передусім

на залякування, подібні рекламні повідомлення апелюють до мотивів смерті, хвороб, каліцтва людей, а також завжди супроводжуються малюнками, фотографіями, зображеннями могил, домовин, щелепів, кладовищ, автокатастроф, скалічених і мертвих людей і т. ін. Вважається, що саме невербальний компонент є визначальним у залякуванні, створенні напруження, викликанні негативних емоцій, оскільки він передусім привертає увагу адресата соціальної реклами [6], наприклад:

[8].

[8].

І в першому, і в другому прикладах шоківій соціальної реклами США використання менасивних мовленнєвих актів з емотивним, негативно-оцінним предикатом *kill* сприяє впливу на адресата, викликає в нього страх перед вживанням наркотиків і СНІДом. Фотографії щелепи та чоловіка у труні, який помер від СНІДу, слугують засобами візуалізації інформації, представленої менасивними актами у вказаних рекламних повідомленнях.

Типовою рисою шоківій соціальної реклами США із менасивними мовленнєвими актами є метафоричне, гіперболізоване, натуралістичне представлення джерела небезпеки, зокрема:

[8].

[8].

Реалізації іллокутивної мети менасивних актів, спрямованих на вплив та залякування масового адресата, сприяє не тільки використання пропозицій із лексичними одиницями *SUICIDE*, *DEATH*, але й візуальний складник визначених прикладів шокової соціальної реклами США: фотографії, що у гіперболізованому, натуралістичному та метафоричному вигляді унаочнюють джерела небезпеки для життя людини.

Квеситиви є мовленнєвими актами спонукального типу, за допомогою яких здійснюється запит щодо отримання певної важливої для мовця інформації [6; 7]. Умовою успішності квеситива, його перлокутивного ефекту вважається надана адресатом відповідь. Застосування квеситивів у дискурсі соціальної реклами США спрямовано на висловлення думок, суджень, міркувань, оцінок адресата з приводу ситуацій, подій, поведінки, образу життя себе та інших. Перлокутивним ефектом вказаного мовленнєвого акту необхідно вважати не тільки появу подібних думок і міркувань, але й здійснення подальших дій щодо їх корегування, усунення. Аналіз фактичного матеріалу свідчить про те, що квеситивні мовленнєві акти представлені у вказаному типі дискурсу здебільшого загальними питаннями, відповіді на які потребують розмірковувань та здійснення певних дій. Про це свідчить такий приклад:

[8].

Іллокутивна мета квеситивного мовленнєвого акту, актуалізованого загальним питальним реченням *Was last night really worth it?* у цьому прикладі, зорієнтована на таку реакцію адресата, що полягає в оцінюванні ним своєї негативної поведінки, дій та їх наслідків. Їх візуалізація здійснюється фотографією, на якій зображено чоловіка-пияка, побитого та брудного, який сидить неподалік від своєї жінки та дитини, не беручи участі у сімейних справах. Зображений чоловік перебуває нібито під ковпаком, що уособлює не тільки стан сп'янілої людини, але й те, що він живе своїм окремим життям, згубним для себе та своєї родини, яка потребує його. Вочевидь, квеситивний мовленнєвий акт, що його автор застосував у вказаному прикладі соціальної реклами

США, звернено до всіх чоловіків, які зловживають алкоголем, руйнуючи себе та свою родину. Звертаючись до них у такий спосіб, автор просить їх замислитися над своєю поведінкою та діями.

Проаналізуємо інші приклади дискурсу соціальної реклами, де вжито квеситивні мовленнєві акти:

(3) *DO YOU KNOW WHAT YOUR KIDS ARE WATCHING ON THE INTERNET RIGHT NOW?*

(4) *DO YOUR CHILDREN REALLY KNOW WHO LIKES THEIR PICTURES?*

(5) *DO YOUR CHILDREN REALLY KNOW WHO LIKES THEIR STATUS?* [8]

Незважаючи на те, що і референти пропозицій (*YOU*, *YOUR CHILDREN* – прикл. 3, *YOUR CHILDREN* – прикл. 4, 5) наведених квеситивів, і денотативні ситуації, позначені ними, є дещо різними, структурно-семантичні особливості цих мовленнєвих одиниць вказують, що їх адресовано батькам тих дітей, які проводять багато свого часу в Інтернеті. Сьогодні це стало справжньою проблемою для американського суспільства, в якому діти та підлітки постійно проводять час в Інтернеті, зокрема в різноманітних соціальних мережах, а їх батьки через зайнятість чи й інші причини не встигають цікавитися, що саме роблять діти за комп'ютером [30, с. 431]. Багато з них дійсно зазнають негативного впливу, численними є також випадки комп'ютерного шахрайства, цькування, так званого феномена «комп'ютерної / Інтернет / кіберзалежності». Цим фактором і зумовлена поява в США великої кількості соціальної реклами, дискурс якої утворено квеситивними мовленнєвими актами, зверненими до батьків дітей, що проводять свій час у віртуальній реальності.

Висновки і пропозиції. Отже, використання менасивних мовленнєвих актів, іллокутивна мета яких виявляється у залякуванні адресата, для запобігання поширення наркоманії, алкоголізму, СНІДу, є типовою рисою дискурсу шокової соціальної реклами США, спрямованого на боротьбу із цими вадами громадян американського суспільства. Вербальний складник таких рекламних повідомлень є невід'ємним від їх візуального складника, представленого фотографіями, малюнками, зображеннями відповідної тематики. Застосування квеситивних мовленнєвих актів у дискурсі соціальної реклами США спрямовано на висловлення думок, міркувань, які можуть сприяти корегуванню ситуацій, поведінки, дій, способу життя представників американської спільноти. Подальші перспективи дослідження дискурсу соціальної реклами вбачаються у детальному вивченні застосуванні непрямих мовленнєвих актів.

Список літератури:

1. Арутюнова Н. Д. Речевой акт / Н. Д. Арутюнова // Языкознание: большой энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М.: Большая Рос. энцикл., 1998. – С. 412–413.
2. Безуглая Л. Р. Сравнительная характеристика речевого акта квеситива в немецком и английском языке / Л. Р. Безуглая // Актуальные проблемы изучения языка и речи, межличностной и межкультурной коммуникации: [межвуз. сб. науч. тр.]. – Харьков: Константа, 1996. – С. 14–16.
3. Кобозева И. М. «Теория речевых актов» как один из вариантов теории речевой деятельности: вступ. ст. / И. М. Кобозева // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. 17: Теория речевых актов. – С. 7–21.
4. Карасик В. И. Лингвокультурный типаж: к определению понятия / В. И. Карасик, О. А. Дмитриева // Аксиологическая лингвистика: лингвокультурные типажы: [сб. науч. тр. / под ред. В. И. Карасика]. – Волгоград: Парадигма, 2005. – С. 5–25.

5. Койт М. Э. Понятие коммуникативной стратегии в модели общения / М. Э. Койт, Х. Я. Ыйым // Ученые записки Тартуского государственного университета: труды по искусственному интеллекту. – Тарту: Изд-во Тартуского ун-та, 1988. – Вып. 793: Психологические проблемы познания действительности. – С. 156–167.
6. Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов / Дж. Р. Серль; [пер. с англ. В. З. Демьянкова] // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. 17: Теория речевых актов. – С. 170–194.
7. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? / Дж. Р. Серль; [пер. с англ. И. М. Кобозева] // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. 17: Теория речевых актов. – С. 151–169.
8. Ad Council [Electronic Resource]. – Access Mode: [https:// http://www.adcouncil.org//](https://http://www.adcouncil.org//).

Дячук Е.В.

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

МЕНАСИВНЫЕ И КВЕСИТИВНЫЕ РЕЧЕВЫЕ АКТЫ НА ПРИМЕРЕ ДИСКУРСА СОЦИАЛЬНОЙ РЕКЛАМЫ США

Аннотация

Статья посвящена исследованию прямых речевых актов, используемых в дискурсе социальной рекламы США. Применение менасивных и квеситивных речевых актов дает возможность понять и показать социально значимые проблемы, осуществить влияние, сформировать определенные установки, корректировать модели поведения, призвать к действиям. Целью данной работы является подробное изучение использования менасивных и квеситивных речевых актов в дискурсе социальной рекламы США. Организация и представление информации, с помощью менасивных и квеситивных речевых актов способствует легкости их восприятия и запоминания, понятности, эффективности и влиятельности.

Ключевые слова: дискурс социальной рекламы США, речевые акты, квеситивы, менасивы.

Diachuk E.V.

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

MENASIVE AND QUESTION PATTERNS OF SPEECH ACTS ON THE EXAMPLE OF U.S. PUBLIC SERVICE ADVERTISING DISCOURSE

Summary

The article is devoted to research of direct speech acts used in the U.S. public service advertising discourse. Application manasive and question pattersns of speech acts enables the concepts and shows socially significant problems, takes effect, creates certain installation, corrects behaviors, calls for action. The aim of this article is a detailed study of the usage of menasive and question patterns of speech acts in the U.S. public service advertising discourse. Organization and presentation of information with the help of manasive and question patterns of speech acts contributes to easier perception and remembering, understandability, effectiveness and influence.

Keywords: U.S. public advertising discourse, speech acts, question patterns, manasive.

УДК 821.512.133

ОТГОЛОСКИ АНТИЧНЫХ МИФОЛОГИЧЕСКИХ СЮЖЕТОВ О ГРИФОНАХ В ФОЛЬКЛОРЕ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Жураев М.А.

Научно-исследовательский институт узбекского языка и литературы
при Ташкентском государственном университете имени Алишера Навои

Кучкаров Т.О.

Джизакский государственный педагогический институт

В древней мифологии народов Средней Азии широко распространены в основном два вида образа грифона. Первый тип изображен в виде крылатой собаки или крылатого льва с птичьими атрибутами. Так как, авторы статьи на основе сравнительного анализа фольклорных, археологических и лингвистических материалов доказывают, что историко-генетические корни диморфных образов непосредственно связаны с архаическими астральными культами древних народов Центральной Азии.

Ключевые слова: мифология, астральные символы, мифологический образ, грифон, мифологический сюжет, мифологическая легенда, узбекский фольклор, сказка, диморфный образ, мифологические представления.

Постановка проблемы. В древней мифологии народов Средней Азии был распространен мифический образ крылатых зверей, крылья которых служили деталью, астральным символом, указывающим на принадлежность к высшему миру, небу. Поэтому, изображение таких зверей крылатыми указывало на их божественность, сверхъестественность. Одним из таких мифологических образов является грифон. Грифон изображался в виде фантастического существа (чудища), которое целостно воплотило в себе черты, присущие зверю и птице. В «Мифологическом словаре» слово «гриф» толкуется как «мифический зверь, с туловищем льва и головой орла» [20, с. 79]. В «Русско-узбекском словаре» приводится следующее толкование «грифа» *миф.* 1. Огромный, крылатый зверь (чудище) с туловищем льва и львиной или орлиной головой. 2. Черная птица, коршун» [29, с. 222]. Образ грифона был традиционным персонажем мифологии народов Центральной Азии, Древнего Египта, Греции и Турции [3, с. 140].

Анализ последних исследований и публикаций. В древней мифологии существовало два вида этого диморфного образа зверя-птицы, т.е. лев-грифон или крылатый лев и орел – грифон или крылатый зверь с головой хищной птицы [28, с. 40-42]. Образ грифона воплотил в себе черты, присущие зверю и птице, где зверь олицетворяет вселенную, землю; а черты птицы является символом небес, небесного. Как отмечал Л.И. Альбаум, «трудно сказать, когда и где впервые появились изображения грифонов, однако уже к середине первого тысячелетия до н. э. этот сюжет широко известен самым различным народам мира. Возможно, они зародились в глубокой древности вместе с появлением наскальных изображений животных, иногда покровителей, их наделяли комплексом атрибутов, характерных для различных животных» [4, с. 63].

Генетические истоки образа грифона непосредственно связаны с дуалистическими воззрениями о борьбе добрых сил со злыми существами, поскольку по представлению древних скотоводов это мифическое существо якобы охраняет домашний скот и людей от злых духов. Данный образ «одно из олицетворений природы,

с присущим ей дуализмом сил добра и зла... Может быть борьба животных с грифонами в мире ранних кочевников имела под собой идею борьбы света и тьмы. Эта космическая идея вырастала из тотемных представлений, но она была выше их, ибо переносила образы племенных культов в план космических сил и представлений о добрых и злых сил природы» [28, с. 42].

В процессе развития архаической мифологии на основе дуалистической природы космической сущности этого образа возникли диморфные изображения грифона. Множество изображений грифонов или мифических существ с головой зверя и туловищем птицы было найдено в процессе археологических раскопок на территории Центральной Азии [18, с. 46; 37, с. 254; 33, с. 49]. Профессор С.П. Толстов отмечает, что на обломке фляги, найденной под центральным куполом крепости Куйкирилган-калга, точнее на входе с восточной стороны, существует изображение огромного грифона. На синих керамических ритонах, найденных в 1952 году, тоже существуют рельефные изображения грифонов и коней [34, с. 307]. А на керамическом обломке, найденном археологами в Калгаликире, был изображен грифон с орлиной головой, большими глазами и чуть приоткрытым клювом [32, с. 198].

Широкое распространение получило изображение грифона в эпоху кушанов и средневековом искусстве. Этот мифический образ изображался на посудах, печатях и шелковых тканях. В Пянджикенте был найден деревянный сосуд с изображением грифона. А на стенных росписях одного из памятников Самарканда изображен круг из грифонов в виде крылатых львов. В Варахше, в «зале белых слонов» на стене тоже изображены грифоны в виде орла [28, с. 42].

На стенах «Красного зала», открытого в результате археологических раскопок руин Варахши, были найдены изображение белых грифонов (с собачьим туловищем), нападающих на слона. В.А. Шишкин считает, что этот мифический образ является «собакоподобным грифом» и отмечает, что этот древний образ представлялся как символ солнца [37, с. 153]. Мы считаем, что образ грифона, изображенный в «Красном зале» Варахши, по сути, напоминает изображение мифо-

логического животного [23, с. 22], найденного в селе Томиз Глазовского уезда России. Это изображение способствует также раскрытию сути легенды древнегреческого историка Филострата, который писал, что «размахивая крыльями, грифы могут победить даже слонов и драконов».

В результате очистки южной стены «Красного зала» найдены фрагментарные останки сцены терзания, на котором сохранились следы изображений нижних частей туловищ двух мифических существ. Передние лапы у одного существа напоминают птичьи ножки, а задние – и собачьеподобную форму. По мнению В.И. Шишкина, «здесь был изображен один из разновидностей грифа с львиным телом и орлиной головой. Это очень древний образ – символ солнца, изображение которого на Сузской печати восходит к III тыс. до н.э.» [37, с. 157].

Хотя передние конечности грифона из сузской печати изображены в форме птичьих лапок, задние напоминают львиные лапы, а птицеподобная голова обрамлена длинной гривой. Исходя из этого, можно констатировать, что в сузской печати изображен грифон с львиным туловищем. А в сцене сражения, найденной в южной части стены «Красного зала» Варахши, изображен грифон с туловищем собаки. На наш взгляд, многочисленные изображения грифонов в древнем и средневековом искусстве Центральной Азии возникли на основе мифологических рассказов и легенд наших далеких предков. Создатели настенных росписей древней Варахши хорошо знали легенды о сражениях грифов с наездниками на слонах, поэтому в творческом процессе использовали эпические сюжеты, широко распространенные в Зерафшанском оазисе.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. В древних письменных источниках приведены легенды о мифическом существе в виде зверя-птицы. В частности, в древнекитайской летописи «Ханьшу» пишется: «Население, живущее в крае Тячжи выращивает больших и маленьких птиц, дающих молоко как львы, каркидоны, коровы. Яйца этих птиц величиной с кувшин. В период гонюанского правления (101 год н.э.) на 13-м году правления императора Хеди Король Аньси Маньцой подарил китайскому дворцу львов и больших птиц. Тогда этих птиц называли «Птицы Аньси». Как рассказывает Гуан-Чжи: «Это – птица Чжин, ноги и туловище которой были верблюжьими, зеленого цвета, рост их достигал при поднятой голове 8-9 футов, размах крыльев – свыше 10 футов. Птица питалась ячменём и несла яйца похожие на кувшин» [16, с. 109]. Имея в виду, что топоним «Тячжи», приведенный в данной легенде, является названием древнего горного края, т.е. названием одной из областей Ферганской долины, то можно констатировать, что образ грифона генетически связан с древней мифологией народов Средней Азии.

Геродот в четвертой части «Истории», основываясь на рассказы исседонов, пишет: «за страной лысых» живут «одноглазые люди и грифы, стерегущие золото скифов» [11, с. 20]. В произведениях греческого писателя Эсхила (V век до н. э.) грифон изображался в виде «собаки-птицы». Эсхил отмечает, что в местах, где живут «одноглазые всадники аримаспов» живут также «остроклювые

безгласные псы Зевса» [25, с. 22]. Это деталь указывает на то, что в произведении Эсхила изображена крылатая собака с орлиным клювом.

Древнегреческий ученый Ктесий (IV-V век до н. э.) в своей книге «Индика», пересказывая легенду о грифонах древних бактрийцев, пишет: «Я узнаю, что гриф, это индийское животное – четвероногое, наподобие льва, когти имеет чрезвычайно сильные и притом также похожие на когти льва. Повествуют, что спина его покрыта перьями и цвет этих перьев – черный, а спереди, говорят, красный. Крылья же у него – ни того и ни другого цвета, но белые. Шея, у него украшена темно-синими перьями, глаза его, говорят, огненные. Гнезда вьют в горах. Взрослого грифа поймать невозможно, поэтому ловят птенцов. Бактрийцы, соседние с индийцами, рассказывают, что грифы в тех местах являются сторожами золота» [25, с. 19].

Сюжет этой легенды был широко известен среди бактрийцев, потому что археологические находки, найденные в южном Узбекистане, указывают на наличие образа грифона в виде собаки в мифологии бактрийцев. В частности, грифон изображен на серебряной статуэтке (III-II век до н. э.), хранящейся в Британском музее. Этот грифон имеет туловище собаки, хвост завернут в круг, на месте, где передние лапы соединяются с туловищем, находятся крылья, на шее имеется грива, как у коня, голова похожа на собачью, между ушами – торчащий вперед рог.

Основываясь на изображения грифона на печати, принадлежащей ко II тысячелетию до н. э., найденной А. Аскарковым во время исследований Сапаллитепы, которая расположена на территории древней Северной Бактрии, можно сделать вывод, что этот образ был широко известен в мифологии и искусстве еще в бронзовую эпоху. По сведениям Г.А. Пугаченковой [24, с. 73, 78], на сердолике, найденном близ Термеза, тоже изображен грифон в виде крылатой собаки. В холмах Фаяз-тепе вблизи города Термеза, где с 30-х годов XX века ведутся археологические исследования, во время раскопок, проведенных в 1968-1976 гг., были найдены остатки древнего храма Будды, относящегося к I-III веку н. э. Среди находок, найденных в этом храме, особое значение имеют статуэтки Будды, сидящего под священным деревом бодхи, и расписанный каменный блок, на котором изображен грифон с повернувшей направо головой [4, с. 60-62]. Образ грифона в виде крылатого льва изображен в золотой бляшке из Амударьинскогоклада, относящегося к V-IV вв. до н.э. Голова этого грифона-льва слегка повернута направо, уши насторожены, а зоркие глаза горят от страсти [4, с. 60-62]. Эти находки свидетельствуют о том, что среди населения древней Бактрии существовали мифологические представления о крылатом звере с туловищем собаки. Сюжет об охраняемом ими золоте был широко распространен также в устном народном творчестве бактрийцев.

В древнегреческой мифологии грифон изображался полуптицей, полульвом. Согласно ей, грифоны живут на горе, которая расположена вблизи края аримаспов и стерегут золото. Поэтому аримаспы из-за этого богатства постоянно сражались с грифонами. В мифологии аримаспов повествуется, что бог солнца каждый день с утра

разъезжает по небу на золотой колеснице, запряженной грифонами [17, с. 467].

Ещё одна древняя мифологическая легенда принадлежит перу греческого историка Аристеея (VII век до н. э.). По рассказу Аристеея, грифоны «обитают на крайнем севере, близ Рипейских гор, с которых никогда не сходит снег и где дует Борей, северный ветер. Земля там в изобилии производит золото, и грифы стерегут его. Аримаспы, живущие рядом с ними, похищают золото и постоянно сражаются из-за него с грифонами» [25, с. 21].

Аристеей рассказывает, что эту легенду он слышал во время путешествия на край исседонов, которые живут за горой Рипей. Историк И.В. Пьянков основываясь на предположения некоторых ученых, предполагает, что «Рипейские горы» – это горы Алтая, а словосочетания «места проживания исседонцев» означает степь или степные леса за уральскими горами [25, с. 21]. Геродот считает, что край исседонов расположен «на стороне восхода солнца безволосых» и «на восточном берегу реки Аракс (Аму)», т.е. это территория нынешнего Кызылкума. По Геродоту «напротив исседонов – по направлению к восходу солнца за рекой Араксом живут многочисленное и храброе племя массагетов. Их считают скифским племенем» [8, с. 325]. Эти данные показывают, что архаические мифы и легенды о грифонах возникли в устном народном творчестве древних обитателей Центральной Азии и доказывают неправильность гипотезы И.В. Пьянкова, о том, что «мифологические представления о грифах – продукт античной мифологии» [25, с. 21].

По мнению А.П. Зопороженко и Д.В. Черемисина, изучавших историю возникновения легенды о битве аримаспов с грифонами, данный сюжет возник на основе древнеиндийско-европейской мифологемы о путешествии героя в иной мир, т.е. в мир мёртвых. По архаическим мифам, между двумя мирами, существует «райский край», в котором живут хранители богатств мира мёртвых – такие как одноглазые, безносые люди, драконы и др. Поэтому, в этот мир могут войти лишь мифические птицы, умеющие сражаться и побеждать этих хранителей. В «скифской версии» этого сюжета грифоны превращены в хранителей золота [13].

Мы согласны с научной версией о том, что сюжет легенды о золоте грифов возник на основе мифологических верований об ином мире. Сохранившийся в узбекском фольклоре собаководный грифон – Семург служит проводником меж двумя мирами, т.е. помогает герою выбраться из недр земли на свет божий. Поэтому, мы думаем, что легенда о грифонах впервые появилась в устном народном творчестве народов, проживающих на территории Центральной Азии. Более того, мифологические представления о грифах, стерегущих золото, сохранился в узбекском фольклоре. В узбекской народной сказке [30, с. 152], записанной этнографом Г.П. Снесаревым, рассказывается, что однажды один богач нанял бедного джигита на работу, с условием, что он будет его кормить 39 дней, а джигит должен был отработать всего лишь один день. В условленный день богач шьёт мешок из бычьей шкуры и, засунув бедняка в мешок, зашивает его. После этого прилетает огромная птица и уносит мешок с парнем

на вершину горы. Птица расклеывает мешок, но увидев парня, улетает. А парень, выйдя из мешка, видит, что вокруг очень много золота и драгоценных камней.

А в узбекской народной сказке «Ходжа Бозиргон и дровосек Хасан» рассказывается, что старик кормил мальчика 39 дней, а на сороковой день зарезал бычка и сшил из его шкуры бурдюк и попросил мальчика залезть в бурдюк и посмотреть, нет ли дырок. Когда мальчик влез в бурдюк, он крепко-накрепко связал конец бурдюка. Привез этот бурдюк к подножию горы. Через какое-то время появляется огромный орел и уносит бурдюк в небо. Достигнув вершины горы, бурдюк падает из когтей птицы. Упав на вершину горы, бурдюк лопается и мальчик выходит на свет. Под ногами он видит большие слитки золота. Профессор Ж. Юсупов правильно отмечает, что «мифологические рассказы о мифических птицах, охраняющих сокровища, принадлежат фольклору народов Средней Азии» [39, с. 87].

Это указывает на то, что сказка возникла на основе мифологического сюжета о золоте грифов у древних бактрийцев. Хотя, как отмечал Филострат, «эти существа были поднесены солнцу». Образ грифона или собаки-птицы является архаическим персонажем узбекской мифологии. Поэтому мифы и легенды о летающих собаках или собаках, вылупившихся из птичьего яйца, сохранились и поныне в фольклоре народов Средней Азии [12, с. 68-69].

Великий ученый XI века Махмуд Кашгари, в своем произведении «Дивану лугатит турк» толкуя слово «барок», пишет: «Барок – лохматый пёс. По поверьям тюркских народов, состарившийся орёл кладёт два яйца. Из одного яйца и вылупляется собака, под названием барок. Самая быстрая и охотничья собака. Со второго яйца вылупляется птенец. Он оказывается последним птенцом этого орла» [19, с. 359]. Следовательно, по мифологическим верованиям древних тюрков, «барок» представлялся в облике собаки, вылупившейся из яйца орла, т.е., собака, появившаяся на свет неординарно. В произведении средневекового историка Рашид-аддина «Жомеъ ат-таворих» тоже приводится слово «ит барак», но он используется как название одного из племен, враждующих с Угуз-ханом [27, с. 84].

Слово «барок»//«барак» широко применяется в этнонимике тюркских народов как термин, означающий название племен или рода. По сведениям В.Г. Мошкова, у племен «олти ота козаёкли», живущих в Нурате, была ветвь под названием «барок», а у «олти ота канжигали» – под названием «ит бурбай». Было отмечено, что у туркмен-ёвмитов, проживавших в Закаспийском крае, тоже был род под названием «барок». По народной этимологии, это слово означало «быстро бегущий пёс» [21, с. 148-150].

В «Дивану лугатит турк» слово «барок» на самом деле имеет этимологическую основу, связанную с лексемой, имеющей значение «птица», поскольку в тунгусо-маньчжурском языке слово «бара» означает «птицу», похожую на синицу, в эвенкском и якутском языках слово «барак» имеет значение «птица-рыболов» [31, с. 72].

Эпические сюжеты мифологических легенд о чудесной собаке, вылупившейся из яйца птицы до-

шло и до наших дней. Как рассказывается в легенде, записанной А.А. Диваевым в Чимкенте, птица под названием «ит ала каз» свивает гнездо на кладбище и из её яиц вылупляются щенки под названием «кумай». Увидев щенят, птица бросает гнездо и улетает. И щенята гибнут от голода. Именно этих щенят находят удачливые охотники. Поэтому, мясо «ит ала каз» считается у казахов нечистым [9].

А легенда, записанная языковедом Д. Базаровой в середине 70-годов XX в. в Ташкентском оазисе, гласит: «в редких случаях, т.е. один раз в несколько столетий из яйца птицы ангирт вылупляется вместо птенца охотничья собака. И называют эту собаку «ит ала каз». Найти такое яйцо – большое счастье, но это счастье не всем дано. Потому что, ангирт свивает свое гнездо в щелях мавзолеев, в дымоходе домов, норе лисиц и диких кошек, в старых могилах» [5, с. 17].

Если обратить внимание, на лексико-семантическое значение, то названия «ит ала каз» толкуется как «собака-пестрая птица». По нашему мнению, в составе названия «ит ала каз» лексема «ола» не имеет ничего общего со словом означенным цвет (т.е., «ола» – значит «пестрый»), а имеет смысл «собака». Потому что в кумыкском языке слово «алкаъ», в туркменском языке слово «алака» использовались для обозначения собаки. Кроме того, лексема «алангур», зафиксированная в древнетюркских письменных памятниках, а также слово «алла» в древнеиндийском языке тоже имели значение «собаки» [15, с. 37]. В узбекском языке встречается фразеологическая единица «алаканинг итидай чопмок», т.е., «бегать как собака алака», в составе которого сохранился древнетюркский корень «ала», который использовался для обозначения мифической собаки.

Анализ фольклорных материалов показывает, что сюжет древней мифологической легенды о собаке-птицы известен многим тюркским народам, в том числе, хакасам, киргизам, казахам, башкирам и др. Например, в казахском фольклоре существует образ мифической собаки «хубай хус», вылупившейся из яйца птицы. По мифологическим представлениям, никакое животное не может убежать от преследования этой быстро бегущей чудесной собаки. Известный ученый М.И. Боргояков, доказавший, что образ собаки-птицы широко распространен в мифологии древних народов, проживавших на территории Евразии, констатировал, что «хакасское название этой собаки («хубай-хус») свидетельствует о том, что его представляли в виде крылатой собаки, и потому ни одно существо, ни один зверь не мог убежать от него» [6, с. 276].

Как выяснил Д.В. Черемисин, у тюркских народов есть слово «кумай», означающий название охотничьей собаки, от которой не может убежать никакая дичь [38]. Кличка любимой собаки Манаса, героя киргизского народного эпоса была «Кумайик». Если вспомнить мифологический рассказ о фантастической птице «кумай» [2, с. 163], то в этом случае называть собаку птичьим именем является древней традицией. Башкирская народная легенда гласит, что старый ворон сносит два яйца, с одного яйца вылупляется лохматый пёс – «туйгун», из второго – охотничья птица «шункор» [1, с. 49]. Известно, что слово «туйгун» применяется относительно к птице. В мифах Горного Ал-

тая рассказывается о птице «улар», которая за всю свою жизнь сносит три яйца. С первого яйца вылупляется щенок – «барак», со второго яйца вылупляется птенец «урган», с третьего – птенец «балта» [14, с. 50]. Мифы и легенды о собаке, вылупившейся из яйца, в результате этнической миграции огузских племен вошли и в фольклор народов Кавказа. Например, в грузинских народных легендах сохранились реликты древнего мифа о щенка, вылупившегося из яйца птицы. Согласно этому мифу, «ворон кладет два яйца. Из одного вылупляется птенец, из другого – щенок. Ворон, увидев, что щенок не похож на него, выкидывает его из гнезда. Из этого щенка выросла мифическая собака Курша [7, с. 50-52].

В узбекском фольклоре существуют различные мифологические представления, связанные с образом собаководной птицы. В частности, на кыпчакском диалекте узбекского языка волка называют эвфемической лексемой «ийт-куш», т.е. «собака-птица» [10, с. 119]. В «Словаре» В.В. Радлова слово «кучуган» толкуется как «орёл» [26, с. 1500], а в узбекском языке «кучук» – собака. Лексико-семантические параллели этих лингвистических данных обуславливаются архаическими сюжетами фольклора древних тюрков, в котором порождались и передавались из уст в уста разные варианты и версии мифов о грифонах, т.е. летающих собаках и крылатых львах.

В результате многовекового развития историко-фольклорного процесса древние мифологические представления о грифоне, изменяя свой первоначальный вид, продолжали бытовать в эпической памяти народов Средней Азии. Например, в середине XX века члены Хорезмской археолого-этнографической экспедиции во время сбора фольклорных материалов, касающихся культа святых, зафиксировали легенду о летающей собаке. Этнограф Г.П. Снесарев, беседуя с Абдуазизом кори, постоянно пребывавшим при мавзолее основоположника суфийского ордена кубравия, известного средневекового мыслителя Наджмиддина Кубра в Кухна Ургенче, слышал интересную легенду о летающей собаке. По рассказу Абдуазиза кори, «раньше на месте, где теперь могила святого Наджмиддина Кубра ничего не было. Это место называлось «Копуржой», т.е. «место неверных». Одна старуха ухаживала за этим местом, развела здесь небольшой сад. У старухи был сын. А у шейха Наджмиддина брови были такие длинные, что свисали над глазами. Когда шейх хотел на кого-нибудь взглянуть, он поднимал руками брови, и в тот же миг тот человек чудесным образом становился богатым. Однажды старуха сказала шейху: «Посмотри же на моего сына». Тот поднял брови, но в этот момент мальчик убежал, а на его место села собака. Собака эта была божественная, она летала по воздуху, а когда она умерла, ее похоронили по всем правилам, в саване около шейха. До сих пор сохранилась кормушка этой собаки, из нее женщины-паломницы брали воду при глазных болезнях» [30, с. 153].

Формулирование целей статьи. Толкование и раскрытие отголоски античных мифологических сюжетов о грифонах в фольклоре тюркоязычных народов Средней Азии.

Изложение основного материала. Анализируя эту легенду, Г.П. Снесарев правильно констати-

ровал, что генетические корни образа чудесной собаки, возможно, восходят к домусульманским верованиям, т.е. представлениям о мифической собаке-птице Сэнмурв. Мы считаем что, несмотря на то, что исторические основы образа «летающей собаки» непосредственно связаны с мифами о грифонах или птицах-звероподобных диморфных существ, сюжет хорезмской легенды является продуктом местной эпической традиции, поскольку в среднеазиатских письменных агиографических источниках часто встречается традиционный мифический образ «летающей» или «крылатой собаки», которая благодаря божественному взгляду или благодатному слову того или иного святого приобретала чудесные качества. Например, в «Манокибе», т.е. «Жизнеописание» представителя среднеазиатского суфизма – Султан Сайид Ахмад Вали (XV в.), известного среди населения Кашкадарьинского оазиса Республики Узбекистан как «хазрати Башир», рассказывается, что у этого святого была собака по имени «Ок куш», т.е. «Белая птица». Она была очень верна хозяину и, положив голову у порога, всегда лежала у входа в его дом. Однажды собака заболела и через несколько дней умерла. По распоряжению святого Султан Сайид Ахмада Вали собаку проводили в последний путь по всем правилам – ее тело завернули в «кафан», т.е. «саван» и похоронили в мусульманский «мазар», т.е. кладбище. Через некоторое время одному из дервишей приснился интересный сон; утром он пришел к святому и с удивлением рассказал, что во сне видел ту самую собаку, которая размахивая крыльями, пролетела над мазаром. Султан Сайид Ахмад Вали внимательно выслушал его рассказ и сказал, что это душа собаки Ок куш, которая каждый ночь пролетает над мазаром [40, с. 94].

Образ крылатой собаки или диморфного мифического существа, изображенного в виде полуптицы-полузверя в среднеазиатском фольклоре, чаще всего был известен под именем Семург. Еще в 30-е годы XX в. исследовательница древневосточного искусства К.В. Тревер отмечала, что в письменных источниках первоначальное название этого мифологического образа было зафиксировано как «Саена-меруға», лексическое значение которого толкуется как «собака-птица». А в древнеиранской мифологии Семург изображен в виде фантастической птице с головой собаки [35, с. 15-17]. В составленной в сасанидский период письменной редакции «Бундахишне» приводится миф, в котором излагается процесс создания животного мира. В нем рассказывается, что в одиннадцатую очередь созданы «ночные (shaba), из которых два – имеют в груди молоко, которым они кормят детёнышей. Сэнмурв (Skn-murv) и летучая мышь (shaba) летают по ночам; как сказано, ночные (shaba) созданы в трех видах (sartak): собака-птица и мускусное животное, потому что летает как птица, имеет зубы как собака, живёт в пещерах как мускусное животное» [35, с. 15]. В тексте «Zvt-sparam», созданный как дополнение к «Бундахишне» отмечается, что «Из птиц двое были созданы непохожими на другие виды: это Сэнмурв (и) летучая мышь, которые имеют зубы во рту и кормят своих детёнышей молоком из груди» [35, с. 16-17].

Отголоски мифологических воззрений, связанных с образом собаки-птицы, т.е. Сэнмурв, сохранились в фольклоре многих тюркоязычных

народов, в том числе и узбекском народном эпосе. Это мифическая птица Семург, живущая на вершине огромного чинара (аналог «дерева жизни»), которая в благодарность за спасение своих птенцов от злого дракона аждаха помогает сказочному герою и проводит его в иной мир. Космогоническая природа традиционного сказочного образа Семург непосредственно связана с домусульманской мифологией. Ибо этот образ возник на основе трансформации и эпической диффузии авестийских мифологических представлений в эпическом творчестве народов Средней Азии. Несмотря на то, что в эпических сюжетах исполнительской традиции узбекского сказочного эпоса не сохранились полностью все архаические черты и свойственные Сэнмурву диморфный внешний облик, в некоторых сюжетных элементах, например в мотивах, связанных с переездом героя с помощью этой мифической птицы в «иной мир», явно наблюдаются отголоски мифологического облика древнего образа «собаки-птицы». В сказке «Зорлик билан Мунглик» герой сражается с угрожавшем гнезду Семурга змеем – аждаха и, разрезав ее на несколько кусков, угощает частью змеиной туши птенцов. Через некоторое время со снегом и дождем прилетает Семург и, увидев под деревом разрезанные и разбросанные куски своего давнего врага – аждаха, немедленно проглатывает их [22, с. 214]. Почти во всех эпических сюжетах о переезде в «иной мир», перед полетом по поручению Семурга герой приготавливает огромное количество мяса и воды, в период всего путешествия в сказочном космическом пространстве это фантастическое существо берет силу от этих продуктов. Мифическая птица Семург, как приводится в «Бундахишне», это – существо, которое «имеет зубы во рту».

Выводы из данного исследования и перспективы. Вышеприведённые данные показывают, что в древней мифологии народов Средней Азии широко распространились в основном два вида образа грифона: первый тип изображен в виде крылатой собаки или крылатого льва с птичьими атрибутами. Второй – самый распространенный образ был известен под именем Сэнмурв или Семург, который представлялся как фантастическое крылатое существо с головой собаки. В последующем, с развитием историко-фольклорного процесса мифологические представления и воззрений об этих чудесных зверях сильно изменились, некоторые древние мифы забыты, а архаические черты образа грифона постепенно утратили свой первоначальный характер. В древних мифах грифоны интерпретировались как зооморфный космогонический символ борьбы добрых и злых сил и как диморфное фантастическое существо, стерегущее золото скифов. Диффузия архаических мифов порождала в фольклорной традиции ряд эпических сюжетов, связанных с образом «собаки-птицы». Агиографические рассказы, связанные с образом чудесной «летающей собаки», широко распространены в узбекском фольклоре, эпические сюжеты о вылупившихся из птичьего яйца быстробегущих собак «барак», народные легенды о собаке, превращенной в птицу «ит-куш» и сказочный образ Семург безусловно являются отголосками древних центральноазиатских мифов о грифонах.

Список литературы:

1. Abdulkadir Inan. Barak efsanesi // Turk tarih kurumu Belleteni. Cilt XIII, ocak. – Ankara, 1949. – Sayı:49.
2. Абрамзон С.М. Фольклорные мотивы в киргизских преданиях генеологического цикла // Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними представлениями. – Л., 1977.
3. Akalin L. Turk folklorinde kuslar. – Ankara, 1993.
4. Альбаум Л.И. Грифон из Фаяз-тепе // История и археология Средней Азии. – Ашхабад: Ылым, 1978.
5. Бозорова Д. Исми жисмига монанд // Фан ва турмуш. – Ташкент, 1976. – № 9. – С. 17.
6. Боргояков М.И. Об одном древнейшем мифологическом сюжете, его эволюции и отражении в фольклоре народов Евразии // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. Материалы I Всесоюзной археологической конференции. – Кемерово, 1980. – С. 276.
7. Вирсаладзе Е. Грузинский охотничий миф и поэзия. – М.: Наука, 1976.
8. Геродот. История. Кн. 1. – М., 1957.
9. Диваев А. Ит-ала-каз // Этнографическое обозрение. – СПб., 1908. – Вып. IV. – № 1-2.
10. Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. – Ташкент, 1979.
11. Древние авторы о Средней Азии. – Ташкент, 1940.
12. Жўраев М. Барок афсонаси ёки куш тухумидан чикқан ит // Ёшлик. – Ташкент, 1992. – № 1-2. – С. 68-69.
13. Запороженко А.В., Черемисин Д.В. Аримаспы и грифы: изобразительная традиция и индоевропейские параллели // Сибирское археологическое обозрение. – 2002. – Вып. 6.
14. Известия Восточно-Сибирского отдела императорского русского географического общества. Т. 1. Вып. 3. – М., 1902.
15. Кадыраджиев К, с. К вопросу о кумикско-осетинских связях в фольклоре // Дагестанский фольклор во взаимосвязях с иноэтническим фольклором. – Махачкала, 1985.
16. Кюннер Н.В. Китайские известия о народах. – М., 1961.
17. Leach M. Standart dictionary of Folklore, Mythology and Legend. 1. – N. York, 1949.
18. Массон М.Е. Городища Старого Термеза и их изучение // Труды УзФАН ССР. Сер. 1. Вып. 2. – Ташкент, 1941.
19. Махмуд Кошгарий. Девону луғатит турк. 1-том. – Ташкент, 1960.
20. Мифологический словарь. – М.: 1965.
21. Мошкова В.Г. Некоторые общие элементы в родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и туркмен // Труды института истории и археологии. Материалы по археологии и этнографии Узбекистана. Вып. 2. – Ташкент, 1950. – С. 148-150.
22. Олтин бешик. Ўзбек халқ ижоди. – Ташкент, 1988.
23. Орбели И.А., Тревер К.В. Сасанидский метал. – М.-Л., 1935.
24. Пугаченкова Г.А. Грифон в античном и средневековом искусстве Средней Азии // Советская археология. – М., 1959. – № 2. – С. 70-82.
25. Пьянков И.В. Бактрийский гриф в античной литературе // История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). – М., 1976.
26. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 2. – СПб., 1899.
27. Рашид-ад-дин. Жомеъ ат-таворих. Т. 1. Кн. 1. – М., 1952.
28. Ремпель Л.И. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. – Ташкент, 1987.
29. Русча-ўзбекча луғат. 1-том. – Тошкент, 1983.
30. Снесарев Г.П. Хорезмские легенды, как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – М., 1983.
31. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. – Л.: Наука, 1975.
32. Толстов С.П. Итоги археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1953 г. // Вопросы древней истории. – М., 1955. – № 1.
33. Толстов С.П. Итоги двадцати лет работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции (1937-1956) // Советская этнография. – М., 1957. – № 4.
34. Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивилизации. – Ташкент, 1964.
35. Тревер К.В. Сенмурв-Паскудж. Собака-птица. – Л., 1937.
36. Шишкин В.А. Архитектурная декорация дворца в Варахше // Труды восточного отдела государственного Эрмитажа. Т. 4. – Л., 1947.
37. Шишкин В.А. Варахша. – М., 1963. – С. 153.
38. Черемисин Д.В. К изучению ирано-тюркских связей в сфере мифологии // Сибирское археологическое обозрение. – Новосибирск, 2002. – Вып. 6.
39. Юсупов Ж. Хоразм эртаги ва ҳаёт ҳақиқати. – Тошкент, 1997.
40. Ҳазрати Башир тарихи. – Тошкент, 1994.

Juraev M.A.

Institute of Uzbek Language and Literature
under the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi

Kuchkarov T.O.

Researcher of Djizak State Pedagogical Institute

ECHOES OF ANCIENT MYTHOLOGICAL STORIES ABOUT A GRIFFIN IN THE FOLKLORE OF THE TURKIC-SPEAKING PEOPLES OF CENTRAL ASIA

Summary

In ancient mythology of the peoples of Central Asia are widely distributed mainly two types of image griffin. The first type is shown as a winged dog or a winged lion with bird attributes. The second – the most common image was known as Senmurv or Semurg that represents a fantastic winged creature with the head of a dog. With the development of the historical and folklore of mythological ideas about these mythical creatures highly modified, some forgotten ancient myths and archaic features the image of a griffin gradually lost its original character. The authors, based on a comparative analysis of folklore, archaeological and linguistic materials prove that the historical and genetic roots dimorphic images directly linked to the archaic astral cults of the ancient peoples of Central Asia.

Keywords: mythology, astrological symbols, mythological image, geophone, mythological picture, mythological legend, Uzbek folklore, tale, dimorphs image, mythological imagination.

УДК 81'367.623:81'37

СЕМАНТИКА ПРИКМЕТНИКІВ, ЯКІ ПЕРЕДАЮТЬ ЕТИЧНУ ОЦІНКУ

Касинець Д.В.

Відокремлений підрозділ

Національного університету біоресурсів і природокористування України

«Мукачівський аграрний коледж»,

Ужгородський національний університет

Досліджено лексико-семантичну групу прикметників, що передають загальну етичну оцінку. Вони вказують також на часткову етичну оцінку і відрізняються способами передачі оцінки. Лексико-семантичні варіанти прикметників із загальною етичною оцінкою містять в своєму значенні вказівку на відношення оцінки до сфери моралі, при цьому власні ознаки об'єкта оцінки не вказуються. Лексико-семантичні варіанти прикметників, які позначають часткову етичну оцінку, називають перш за все ознаку об'єкта. Полісемантичні прикметники, пряме номінативне значення яких включає той або інший тип оцінки, розвивають в своїх структурах значення, яке вказує на етичну оцінку, переважно на базі семантичних переходів, що здійснюються в результаті того, що поняття, яке вони позначають, подається в різних аспектах.

Ключові слова: семантика слова, лексичні значення, оцінка, діахронічний, моральні якості людини, етикетний.

Постановка проблеми. Ми передбачаємо дослідження мовних явищ за їх відношенням до інших мовних фактів. Об'єктом у даному випадку стають відношення, які забезпечують мовній системі цілісність, комунікативну динамічність та нормативну визначеність. При цьому можна обійтися без змістової сторони: значення одних одиниць розкриваються через відношення до значень інших на основі спільності й відмінності їх семантики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Морально-етичні норми поведінки людей є складовою частиною виховання, освіти та культури. Розуміння культури неможливе без освоєння відповідної мови. Фундаментальні основи взаємозв'язку мови і культури було закладено ще в працях фон Гумбольдта, О. Потебні та Е. Сепіра. Процесами розвитку мови займаються багато вчених: Андрусяк І.В., Антипов А.Г., Гармаш О.Л., Єнікеева С.М., Ребрій О.В., Сакал Т.М.

У сучасній науці про мову не існує єдиної спільної думки про те, що складає семантичну основу слова. Можна виділити кілька різних напрямків, розмежувавши їх умовно за тим параметром, який забезпечує слову єдність: семантичний стрижень (В.В. Виноградов, А.А. Уфимцева), семантична нитка (О.І. Смирницький), загальне поняття (Е.В. Курилович), загальне значення лексики (Л.О. Новиков), певним чином упорядкована структура значень ЛСВ (В.В. Виноградов): співвідношення лексико-семантичних варіантів і виділення основного значення, встановлення відношень семантичної похідності та визначення її бази; попарний зв'язок слово значень всередині семантичної структури лексики (М.П. Фабіан).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Пошуки нових методів та прийомів семантичних досліджень ведуться і стосовно об'єкта вивчення семантики. З одного боку,

визнається об'єктивність існування окремого слова не тільки як частини вже сформованого твору мовлення, а як закріпленого у свідомості мовців еквівалента елементів дійсності. Цей напрямок одержав назву «лексикоцентричної» семантики. З іншого боку, перевага надається семантиці зв'язного тексту (Хомський, Катц, Постал) і звідси назва – «текстоцентрична» семантика. Перший базується на лексикографії, для якої вихідним є наявність слів у мові. Даний напрямок семантичних досліджень не заперечує ролі словосполучення у визначенні семантики слова, а навпаки, часто звертається до контексту, в якому реалізуються різні лексичні значення.

Вивчення семантики ведеться ще й у напрямках розмежування об'єкта аналізу. Одні вчені за об'єкт приймають значення слова як мовного знака, розуміючи під значенням суцільний, недискретний, незалежний від контексту семантичний простір; інші розглядають слово в мовленні, вивчають семантичну фіксацію слова в процесі спілкування і експліцитно визначають його семантику через сукупність потенційних типових сполучень, де фіксується дане слово. Перший напрямок можна назвати традиційним, оскільки він являє собою аналітичне або генетичне вивчення значення слова, при якому увага звертається головним чином на діахронічні зміни семантики. Другий напрямок виник пізніше і отримав назву «операційного» або «функціонального», метою якого є синхронічне дослідження функціонування семантики лексичної одиниці. [6, с. 25].

На думку окремих дослідників, розрізняються три основні категорії семантики: перша пов'язана з діахронічним вивченням змін у значеннях слів (семасіологія); друга стосується символічної логіки (філософський підхід), що аналізує закони функціонування мови; третя розглядає відношення між мовою, мисленням і поведінкою (науковий підхід) (Postman, Weingartner).

Семантика як наука вже із самого початку свого виникнення знаходилася у центрі уваги вчених, проте й досі характеризується недостатньою розробленістю своїх проблем у зв'язку з появою відносно нових галузей лінгвістики та завдяки посиленому інтересу мовознавців до вивчення когнітивного аспекту людської мови.

Другий підхід передбачає дослідження мовних явищ за їх відношенням до інших мовних фактів. Об'єктом у даному випадку стають відношення, які забезпечують мовній системі цілісність, комунікативну динамічність та нормативну визначеність. При цьому можна обійтися без змістової сторони: значення одних одиниць розкриваються через відношення до значень інших на основі спільності й відмінності їх семантики.

Вивчення семантики ведеться ще й у напрямках розмежування об'єкта аналізу. Одні вчені за об'єкт приймають значення слова як мовного знака, розуміючи під значенням суцільний, недискретний, незалежний від контексту семантичний простір; інші розглядають слово в мовленні, вивчають семантичну фіксацію слова в процесі спілкування і експліцитно визначають його семантику через сукупність потенційних типових сполучень, де фіксується дане слово. Перший напрямок можна назвати традиційним, оскільки він являє собою аналітичне або генетичне вивчення

значення слова, при якому увага звертається головним чином на діахронічні зміни семантики.

На думку окремих дослідників, розрізняються три основні категорії семантики: перша пов'язана з діахронічним вивченням змін у значеннях слів (семасіологія); друга стосується символічної логіки (філософський підхід), що аналізує закони функціонування мови; третя розглядає відношення між мовою, мисленням і поведінкою (науковий підхід) (Postman, Weingartner).

Мета статті. Головною метою цієї роботи є спроба дослідити семантику прикметників, які позначають моральні якості людини, з точки зору способів вираження ними значень, які містять етичну оцінку в структурі багатозначних прикметників.

Виклад основного матеріалу. Прикметники характеризуються різноманіттям семантики оцінки. Серед них виділяється група прикметників загальної оцінки, значення яких полягає у вираженні загальної оцінки об'єкта без вказівки на які-небудь його ознаки, а також більш ширша група прикметників з частковим значенням оцінки, яке дає оцінку одному із аспектів об'єкта з певної точки зору, при цьому зазвичай називається і сама ознака, яка оцінюється [5, с. 13]. До складу останньої групи входять лексико-семантичні варіанти прикметників, що означають моральні якості людини. Значення таких прикметників мають ознаку «добре/погано», основою якої є відповідність/невідповідність прийнятним в суспільстві морально-етичним нормам.

Аналізуючи досліджувану лексику, помічаємо, що мовні одиниці як компоненти системи і структури мови описуються у Великому Оксфордському словнику за допомогою різномасштабного повторення тих самих ознак більшою або меншою мірою. Саме це повторення виражає різновид безперервності структурної організації лексичної семантики.

У досліджуваному словнику англійської мови семантична безперервність здебільшого представлена формулами тлумачення, при зіставленні яких перекоуємося, що лексичні значення слів англійської мови розкриваються за принципом пояснення одного слова через друге, другого – через третє і т.д. У результаті при визначенні семантики лексичної одиниці в її безпосередньому зв'язку з іншою або іншими лексичними одиницями встановлюємо в зіставлюваних семантичних структурах не лише наявність (відсутність) спільних семантичних компонентів, а й ступінь їх прояву. Дана ланцюжкова співвіднесеність складає семантичну закономірність формування етичної лексики в англійській мовній системі [6, с. 34].

Лексема в постійній системній співвіднесеності з іншими елементами множини поступово формує своє власне семантичне обличчя, свою семантичну значущість, що забезпечує їй право на активне функціонування в системі, породжує тенденцію до зосередження навколо неї інших членів цієї системи. Яскравим прикладом нашого висновку є група досліджуваної лексики, семантика яких розкривається шляхом вказівки на особу, її повсякденну діяльність, внутрішній стан, відношення з іншими членами суспільства, характер вчинків і наслідки. Укладачі Велико-

го Оксфордського словника виділили в прикметнику **good** *хороший* значення, на першому місці з яких стоїть: *of a high standard or quality*, що відповідає такій сукупності українських еквівалентів: високого стандарту або високої якості. Друге значення тлумачиться такою дефініцією: *skillfull – able to do something well*, що відповідає українському *вмілий* – *здатний* робити щось добре. У третьому значенні виділяються ознаки стосовно відношення між комунікантами: *pleasant, enjoyable; successful or correct; useful or helpful*. Семантика досліджуваного прикметника містить у собі вказівку на високий ступінь прояву етикетних почуттів, норм поведінки й спілкування, що передаються формулами тлумачення: *behaving well and not causing any trouble; well-behaved; kind and understanding about what other people need or want; behaving correctly or being right according to accepted moral standards* та у виразах *to be good with people, with words, smb's too good for smb, be as good as your word, a good word for smb/sth, good Samaritan, good girl/boy, would you be good enough to do smth?*

А лексема **bad** *поганий* – позначає страх, біль, переляк, негативні емоції: *not sensible or not suitable in a particular situation; morally wrong or evil; wrong behavior spoken doing you should not to do, or behaving in a wrong way, naughty; serious or severe; bad language is rude or offensive ma у виразах be in a bad mood/temper, feel bad, be in a bad way, bad lot/sort/type, in bad faith, bad blood, not have a bad word to say about/against smb. etc.*

Прикметники негативної оцінки **shocked** *шокуючий*, **unfriendly** *недружній* і **angry** *злиий* мають не лише майже однакову кількість значень, але й спільну семантику: Так, наприклад, спільними для цих слів є наступні тлумачення: *feeling surprised and upset by something very unexpected, unpleasant, bad*. Кожна з досліджуваних лексичних одиниць характеризується своєю індивідуальною семантикою. Для слова **shocked** такою є вказівка на: *very offened because something seems immoral or socially unacceptable; be in a state of shock; shaken; horrified; appalled; traumatized; outraged; devastated; stunned; dazed; aghast ma у виразах shocked look / expression / voice*. Особливістю семантики даних англійських слів є те, що вони, крім спільних рис, відзначаються специфічними, тільки їм притаманними лексичними значеннями. Так, наприклад, слова, **unfriendly**, як і **angry**, характеризуються своїми індивідуальними семантичними наборами, що передають суспільно обумовлену негативну оцінку людей і відзначаються високим ступенем вияву неприязних, поганих та недружніх стосунків між людьми. Слово **unfriendly** тлумачиться у Великому Оксфордському словнику такими дефініціями: *not kind or friendly; behaving towards someone in a way that shows you are not interested in them; an unfriendly government or nation is one that opposes yours; hostile; cold; frosty; aloof; antagonistic; antisocial; unwelcoming; impersonal; forbidding*. Тоді як лексема **angry** характеризується наступними значеннями: *feeling strong emotions which make you want to shout at someone or hurt them because they have behaved in an unfair, cruel, offensive, way, or because you*

think that a situation is unfair, unacceptable; mad; cross; annoyed; irritated; bad-tempered; in a bad/foul mood; in a huff; sb has got up on the wrong side of the bed; angry with / at yourself. До цієї ж групи та мікросистеми «поведінка» належить і прикметник **friendly** *дружній*, якому належать такі тлумачення: *behaving towards someone in a way that shows you like them and are ready to talk to them or help them; be friendly with sb; warm; nice; amiable; welcoming; hospitable; genial; cordial; approachable*. Соціолінгвістичний характер досліджуваної семантики чітко передається значеннями слів і висловлювань: *user-friendly/customer-friendly, environmentally-friendly / ozone-friendly/ eco-friendly, friendly fire*.

Слова **polite** *ввічливий* займає особливе місце в етикетній лексиці сучасної англійської мови, оскільки його лексичні значення вказують на найвищий ступінь прояву почуття ввічливості й хороших манер, де важливу роль відіграють соціально обумовлені фактори прояву етикету – манери вести себе й спілкуватися в певному середовищі: *behaving or speaking in a way that is correct for the social you are in, and showing that you are careful to consider other people's needs and feelings; you make polite conversation, remarks because it is considered socially correct to do this, but not necessarily because you believe what you are saying: polite remarks/ conversation/ interest, in polite society/ circles/ company; well-mannered; well-behaved; courteous; respectful; civil*.

Отже, у тлумаченні полісемічних прикметників, які передають етичну оцінку відображено відношення, якими характеризуються окремі лексичні одиниці як елементи семантичної системи англійської мови. Однією з важливих ознак системності описуваних відношень у лексичній семантиці досліджуваної мови є їх поліфункціональність: між двома елементами семантичної системи мови вони виступають то як ознаки мікросистемного, то як макросистемного характеру.

Словникові тлумачення інших одиниць включають значення певної ознаки, яка проявляє етичну оцінку, вказує на поняття, яке включає в систему норм, прийнятих в даному мовному колективі. Прикметник **honest** *чесний* включає мікросистему «характер» *someone who is honest always tells the truth and does not cheat or steal, «твердження / відповідь» not hiding the truth or the facts about something; frank; «робота» honest work is done using your own efforts and without cheating; «звичайні хороші люди» honest people are not famous or special, but behave in a good, socially acceptable way*. Дана дефініція вміщує вказівку на такі ознаки об'єкта, як чесність, порядність. Такий прикметник передає часткову етичну оцінку. Ці якості завжди оцінюються суспільством як позитивні. Також легко може сполучатися з різними частинами мови: *to be honest with; honest! honest to God; make an honest woman of sb*. Отже, в межах однієї мікросистеми слова своїми лексичними значеннями тісно переплітаються одне з одним, утворюючи ланцюжкові безпосередні та опосередковані зв'язки.

У процесі аналізу лексичної одиниці **dishonest** *нечесний* спостерігаємо, що досліджуваний прикметник формує навколо себе мікросистему, яку назовемо «безчесний, брехливий, неславний»

та має наступні дефініції: *not honest, deceiving or cheating people; corrupt; devious; underhand; sneaky; sly; unscrupulous; fraudulent*. Слово *sweet* м'який вклучає три мікросистеми: «характер» *kind, gentle, and friendly, sweet-tempered, nice, keep sb sweet*; «думки/емоції» *making you feel pleased, happy and satisfied*; «звуки/голос» *pleasant to listen to*.

Отже, система англійської мови зазнавала впливу як лінгвістичних, так і екстралінгвістичних факторів, внаслідок чого відбулися якісні зміни в семантиці слів. Окремі прикметники досліджуваної групи можуть вступати у відношення з іншими елементами як цієї ж, так і близьких або віддалених за лексичними значеннями груп. Отримані внаслідок лексико-семантичного аналізу, комплекси лексичних значень слів в англійській мові виступають змінними та рухомими, тому для них характерна варіативність. У сучасній семантиці англійської мови розрізняються два основні типи семантичного варіювання: полісемія, важливою ознакою якої є поєднання семантичних ознак у слові, та мовне варіювання, що характеризується лише акцентуванням уже відомих елементів значення і висуває на перший план асоціативні ознаки слова.

До складу досліджуваної лексики входить прикметник *calm* *спокійний*, у лексичних значеннях якого відображаються етикетні характеристики людей, які не є злі або нервові, а навпаки спокійні та доброзичливі: *quiet, not angry, nervous, or upset; relaxed; chilled-out; laid-back; mellow; cool; keep your head*.

Словникові дефініції одиниць оцінки складаються з компоненту, який вказує на наявність позитивної або заперечної оцінки в змісті і, який виражений прикметником оцінки (**bad, wicked, vicious, evil, excellent, pure, clean**), і із компоненту, що означає морально-етичний характер цієї оцінки (**moral, immoral**), наприклад: **good** «*Morally excellent*»; **evil** «*Morally depraved, bad, wicked, vicious*». Прикметники цього типу означають загальну етичну оцінку. Дескриптивний і оціночний компонент в семантиці даних прикметників взаємозв'язані, і розділити їх можна лише умовно.

На основі узагальнення дескриптивного компонента значення, яке відображає загальне поняття, всі прикметники з частковою етичною оцінкою можна розділити на наступні групи:

1. Прикметники, зв'язані з характеристикою чесності/нечесності, наприклад: *bribeless, conscientious, faithful/corrupt, deceitful, treacherous, honest, direct, guileless, truthful, virtuous, dishonest, sly, unscrupulous, affected, untruthful, smarmy*.

2. Прикметники, які вказують на ставлення до людей, наприклад: *benevolent, compassionate, soft-hearted, hard-hearted, hostile, inhumane, sweet, kind, friendly, soft, generous, bounteous, benign, formal, arrogant, delicate, correct, noble, pleasant, unfriendly*.

3. Прикметники, які виражають відношення до себе, наприклад: *selfless, self-sacrificing/self-loving, conceited, assertive, helpful, self-confident, self-assured, extrovert*.

4. Прикметники, які характеризують культуру поведінки, наприклад: *courteous, polite,*

reverential/foulmouthed, impudent, rude, right, impolite, well-mannered, well-behaved, civil, tolerant, ill-mannered, patient, impatient, insolent, gentle, intemperate, hysterical, aggressive.

5. Прикметники, які називають вольові якості, наприклад: *courageous, dauntless, staunch/dispirited, hen-hearted, milk-livered, barbaric, violent, rough, wild, antisocial*.

6. Прикметники, які пов'язані з вираженням моральних почуттів, наприклад: *contemptuous, envious, hateful, revengeful, moral, immoral, shocking*.

7. Прикметники, які означають відношення людини до праці, наприклад: *assiduous, laborious/idle, sluggish, diplomatic, high-minded, cheerful, communicative*.

8. Прикметники, які характеризують взаємовідношення між чоловічою та жіночою статями, наприклад: *chaste, virtuous/dissolute, lewd*.

Неоднорідність семантики досліджуваних одиниць проявляється і в особливостях реалізації структури оцінки прикметників, які вклучають наступні елементи: суб'єкт – предикат оцінки – об'єкт [3, с. 12]. Особливе значення має об'єкт оцінки, так як він співпадає з назвою предмета, що пов'язана з прикметником.

Характер відношень між компонентами структури оцінки в прикметниках значно змінюється. Так, певну специфіку цих відношень проявляють прикметники, що означають загальну моральну оцінку. Розглянемо прикметник *ill* «*Of persons: Morally evil; wicked, vicious, blameworthy*». Елементи дефініції «*morally evil*», «*wicked*» вказують на загальну негативну етичну оцінку об'єкта, представленого особою. Разом з тим ця оцінка передбачає наявність у об'єкта певного набору часткових ознак оцінки, які в даному соціумі співвідносяться з поняттям «*morally evil*», наприклад: *dishonest, perfidious, sly, untruthful, dissolute, unchaste*. Набір цих ознак досить широкий і може змінюватися в залежності від стереотипного уявлення, про категорію «*morally bad*», а також від об'єкта оцінки.

Центром структури прикметників з частковою етичною оцінкою є ознака об'єкта (особи), який має соціальну значимість і займає певне місце на шкалі морально-етичних оцінок, наприклад: **open-handed** «*Free in giving, liberal, generous, bountiful*»; **knavish** «*Basely unprincipled, fraudulent, rascally*».

Є ряд прикметників, які входять безпосередньо в групу із значенням **honest/dishonest**, наприклад: **fraudulent** «*Guilty of or addicted to fraud; that wrongs another person by false representations; cheating, deceitful, dishonest*».

Розвиток етичної оцінки в структурі багатозначного прикметника може бути зумовлено зміною об'єкта оцінки: пряме номінативне значення, прикметника **worthy** «*Of things; Having worth, possessed of value or importance; good; excellent*» і похідне значення цього прикметника «*Of persons: Distinguished by good qualities; entitled to honour or respect on this account...*». В обох значеннях є вказівка на позитивну оцінку об'єктів, вмотивовану їх найкращими якостями. Однак в похідному значенні, де об'єктом оцінки є особа, з'являється додатковий компонент «гідний поваги», який не може бути співвіднесений з

неживим предметом. Таким чином, зміна об'єкта оцінки в напрямку «не особа-особа» може бути пов'язана з експлікацією деякої ознаки, включеної в систему морально-етичних норм, що впливає на зміну характеру оцінки.

Деякі прикметники в своєму прямому значенні не мають оціночного компонента: **buttery**, **cordial**, **cynic**, **pharisaic**. Пряме номінативне значення цих прикметників обов'язково вміщує сему «притаманний комусь, чомусь», «той, що відноситься до когось або до чогось». Характерною особливістю відносних прикметників є неспіввіднесеність з предметними назвами, які виражені іменниками, що позначають живі істоти.

Розвиток прикметників, які передають морально-етичну оцінку, завжди засновано на метафоричному переносі, при цьому в переносному значенні відбувається актуалізація потенційних сем, що передаються в прямому значенні. Потенційна сема, яке правило, пов'язана з асоціативним уявленням, яке викликає пряме значення слова, і сама стає основою утворення переносних значень. Так, пряме номінативне значення прикметника **low** «*Of small upward extent; not tall; little, short*» супроводжується асоціативним уявленням «той, що не відповідає певному стандарту». Це асоціативне уявлення породжує потенційну сему «нижче певного стандарту», яка лежить в основі утворення цілого ряду переносних значень у прикметника **low**, серед яких – переносне значення з морально-етичною оцінкою: «*In a moral sense: abject, base, mean*».

Метафоричний перенос визначає і процес придбання відносним прикметником якісного значення оцінки. Серед відносних прикметників виділяється група одиниць, пряме номінативне значення яких має сему «притаманний кому-небудь, схожий на когось» і вказівка на представника тваринного світу, наприклад: **cattish** (*Of or like a cat*), **currish** (*Of relating to, or resembling a cur*). В переносному метафоричному значенні актуалізується одна або декілька потенційних сем, які вказують на найбільш характерні ознаки, які людина відмічає у даних тварин. Так, дворовій собаці притаманна злість, миші і кішки – хитрість

та підступність, змії – зрада і т.д. вказані ознаки вживаються в переносних оціночних значеннях: **cattish** «*Sly and spiteful*»; **currish** «*snappish, quarrelsome, snarling, mean-spirited, base, ignoble*»; **snaky** «*quileful, deceitful, treacherous, ignoble*», **snaky** «*quileful, deceitful, treacherous*», **vulpine** «*Cunning, sly*». Тепер ці ознаки вказують на людину, так як перехід відносного значення в якісне оціночне супроводжується зміною предметного імені, яке стає об'єктом оцінки і безпосередньо пов'язане зі сферою людини.

Висновки і пропозиції. Дослідження даної лексико-семантичної групи прикметників виявило в своєму складі як такі, що передають загальну етичну оцінку, так і ті, що вказують на часткову етичну оцінку, які відрізняються способами передачі оцінки. Так, лексико-семантичні варіанти прикметників із загальною етичною оцінкою містять в своєму значенні вказівку на відношення оцінки до сфери моралі, при цьому власні ознаки об'єкта оцінки не вказуються. Лексико-семантичні варіанти прикметників, які позначають часткову етичну оцінку, називають перш за все ознаку об'єкта. Полісемантичні прикметники, пряме номінативне значення яких включає той або інший тип оцінки, розвивають в своїх структурах значення, яке вказує на етичну оцінку, переважно на базі семантичних переходів, що здійснюються в результаті того, що поняття, яке вони позначають, подається в різних аспектах.

Значення, що передають етичну оцінку, виникають і в структурі прикметників, пряме номінативне значення яких не містить оцінку, що підтверджує загальне положення про розвиток семантичної структури слова від конкретного до абстрактного. Утворення значень оцінки в такому випадку здійснюються на базі метафоричних переносів, які виникають як результат актуалізації потенційних сем прямого значення, або на основі реального семантичного компонента, що входить в структуру і прямого, і переносного значень. При цьому процес отримання відносним прикметником якісного значення оцінки завжди пов'язаний зі зміною предметної назви: об'єктом оцінки в переносному значенні стає людина.

Список літератури:

1. Арутюнова Н.Д. Аксиология в механизмах жизни и языка. В кн.: Проблемы структурной лингвистики, 1982. – М.: Наука, 1984.
2. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985. – С. 12.
3. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. – М.: Наука, 1977.
4. Потенция А.А. Язык и народность // Эстетика и поэтика. – Москва: Наука. – 1976. – С. 252-285.
5. Уфимцева А.А. Семантика слова. В кн.: Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – С. 13.
6. Уфимцева А.А. Лексическое значение. – М.: Наука, 1986.
7. Фабіан М.П. Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах. – Ужгород: Інформаційно-видавниче агентство «Іва», 1998. – С. 34.
8. Ullman S. The principles of semantics. – Glasgow: Jackson, son and Co, Oxford, 1957. – P. 25.
9. The Oxford English Dictionary. Vol. I-XII. – Oxford, Clarendon Press, 1961.
10. The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles. Third Edition. Vol. I-II. – Oxford, Clarendon Press, 1973.

Касинец Д.В.

Обособленное подразделение
Национального университета биоресурсов и природопользования Украины
«Мукачевский аграрный колледж»,
Ужгородский национальный университет

СЕМАНТИКА ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ, КОТОРЫЕ ПЕРЕДАЮТ ЭТИЧЕСКУЮ ОЦЕНКУ**Аннотация**

Исследована лексико-семантическая группа прилагательных, которые передают общую этическую оценку. Они указывают также на частичную этическую оценку и отличаются способами передачи оценки. Лексико-семантические варианты прилагательных с общей этической оценкой содержат в своем значении указание на отношение оценки к сфере морали, при этом собственные признаки объекта оценки не указываются. Лексико-семантические варианты прилагательных, обозначающих частичную этическую оценку, называют прежде всего признак объекта. Многозначные прилагательные, прямое номинативное значение которых включает тот или иной тип оценки, развивают в своих структурах значение, указывающее на этическую оценку, преимущественно на базе семантических переходов, осуществляемых в результате того, что понятие, которое они обозначают, подается в различных аспектах.

Ключевые слова: семантика слова, лексические значения, оценка, диахронический, моральные качества человека, этикетный.

Kasynets D.V.

Separated subdivision
of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
«Mukachevo Agricultural College»,
Uzhhorod National University

SEMANTICS OF ADJECTIVES THAT PASS THE ETHICAL EVALUATION**Summary**

This article is an attempt to study the semantics of adjectives denoting moral qualities in terms of ways of expressing their ethical evaluation. At the same time it is investigated the characteristics of value, containing ethical evaluation of the structure of multi adjectives. Adjectives form a class denoting quality, relation, states, properties. They reflect not only internal but also external world of a man, his relation to reality, which usually has the character of values.

Keywords: adjectives, ethical evaluation, values, semantics, moral qualities.

УДК 821.161.1-3(063);821.512.161-3(063)

ВЛИЯНИЕ ЧЕХОВСКОГО СТИЛЯ НА РАССКАЗЫ ЭСЕНДАЛЯ**Кенжаева П.У.**

Ташкентский государственный институт востоковедения

В статье в сравнительном аспекте изучаются специфические особенности творчества русского писателя А. П. Чехова и турецкого новеллиста М. Ш. Эсендаля. Сравниваются и анализируются рассказы Чехова «Хамелеон», «Беда», Эсендаля «Плешивый», «Феминист», «Путник Аюбсултана», «Больной», «Свадьба». Особое внимание уделяется творчеству Эсендаля, его рассказам, написанных под влиянием творчества Чехова, приводится сходство в изображении ситуации, психологического состояния. Используются различные научные размышления и теоретические взгляды о писателях.

Ключевые слова: русские рассказы, Чехов, турецкие рассказы, Эсендаль, жанр, стиль, литературный герой, суть-содержание, реализм, психологическое переживание.

Постановка проблемы. Антон Чехов писал произведения почти на всех литературных жанрах. Однако его творческий гений раскрыт в полной мере в рассказах <...>. Только вступивший на порог литературного мира Антоша Чехонте восклицал: «Я буду писать о жизни!» Он неизменно глубоко освещает жизненную правду, мастерски передаёт душевные изменения героев. Специфика его реализма кроется именно в этом. Узбекский критик А. Расулов пишет, что в рассказах А. Чехова мы раскрываем нового Чехова [6, с. 8].

Чехов был полноправным наследником всей русской литературы и ее великих традиций. Именно там и следует искать подлинных учителей, духовных и творческих наставников молодого писателя [2, с. 13].

А. П. Чехов – писатель-реалист, с юмором описавший трагичные моменты своей эпохи, драматические события, в частности, отношения представителей знати к простому народу. Перевод рассказов Чехова на турецкий язык стал важнейшим фактором формирования данного жанра в турецкой литературе. Авторы рассказов начала XX в. вдохновлялись творчеством Чехова. Вот что пишет об одном из таких писателей турецкая писательница А. Тунч: Когда я взяла в руки рассказы М. Ш. Э., они мне напомнили Чехова, и мне показалось, что я одновременно читаю обоих писателей.

Возможно мне трудно доказать это словами, но мне кажется, что, если бы Чехов жил в Турции, его звали бы Мемдух Шевкет Эсендаль. Я чувствую какую-то духовную близость между ними. <...> И ещё можем сказать, если бы М. Ш. Э. жил вместо Чехова своим характером, талантом, его звали бы Чехов [7, с. 190].

Анализ последних исследований и публикаций. Бесспорно, видный представитель турецкой литературы прозаик М. Ш. Эсендаль с детства интересуется русской литературой и с любовью читает рассказы А. П. Чехова, воодушевляется его творчеством. Вот что пишет об этом писатель в одном из своих писем: «В последнее время я не выпускаю из рук рассказы А. П. Чехова, всё время читаю Чехова. Несмотря на то, что я не настолько одарённый человек, было бы прекрасно, если бы мне удалось перевести его маленькие рассказы. Уверю тебя, небольшие произведения Чехова написаны на более высоком уровне, чем его крупные рассказы и пьесы» [8, с. 86].

Первые его рассказы написаны под влиянием произведений зарубежных писателей – Мопассана, турецких писателей Халида Зия, Омара Сайфиддина, Хусайна Рахми. Позже он пишет рассказы в стиле Чехова [9, с. 41].

Второй этап творчества Мемдуха Шевкета Эсендаля насыщены такими рассказами. Мемдух Шевкет Эсендаль (1884-1952), писавший до 1920 г., рассказы в стиле Мопассана, во втором этапе своего творчества пишет рассказы в стиле Чехова. Поскольку во время своего предствительства в Баку (1920-1924) он знакомится с творчеством русского писателя Антона Чехова. Мемдух Шевкет на протяжении 1921-1952-е гг., вдохновляется рассказами Чехова с точки зрения жанровой композиции [10, с. 30]. Рассказы писателя «Два визита», «Поэт Тавафи», «Больной», «Свадьба», «Наша дочь», «Кино», «Саида», «Старость», «Жизнь прекрасна», «Путник Аюбсултана» не потеряли своей ценности и по сей день, их с любовью читают по всему миру. Его первые рассказы были опубликованы под редакторством Мухиддина Биргена в журнале «Meslek» дата издания первых рассказов М. Ш. Эсендаля неизвестна, однако, по словам турецкого литературоведа Музаффера Уйгунера [11, с. 7], первый рассказ писателя опубликован 17 декабря 1908 г., в газете «Tanin» под названием «Лейтенант Вайсал». Его второй рассказ «Меж двух» опубликован в 1911 г., в газете «Çığır». Позже его рассказы были изданы в сборнике «Чистые любви».

Рассказы писателя непрерывно издавались в журнале «Seçilmiş Hikayeler» под псевдонимами «М. Ш., М. Ш. Э., Мустафо Ялинкат, М. Огулджук». Сборники рассказов в двух частях опубликованы под названиями «Книга первая», «Книга вторая». Спустя некоторое время под редакторством Тахира Алангу его рассказы были переизданы. К ним относятся сборники рассказов «Чистая любовь» (1965 г.), «Дом ему очень подошёл» (1971 г.). У автора 259 рассказов есть также романы «Аяшли и арендаторы» (1934 г., 11-издание, 2004 г.), «Вассафбей» (1983 г.), «Наследство» (1988 г.).

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. Стоит также отметить, что стиль повествования Омара Сайфиддина и Мемдуха Шевкета Эсендаля в корне отличаются друг от друга. Если Сайфиддин носил в своём портфеле сборник рассказов Мопассана, в сумке М. Эсендаля всегда был сборник рассказов Чехова.

О. Сайфиддин избирает стиль «сюжетный рассказ», а М. Эсендаль выбирает стиль «ситуационно-рассказ» [8, с. 86].»

Можно ясно увидеть сходство рассказов М. Эсендаля и Чехова. Если не брать во внимание построение и другие особенности рассказа, произведения Эсендаля близки к творчеству Чехова с точки зрения формы, стиля, в особенности создания образа героя.

Нам известно, что некоторые рассказы Чехова начинаются с диалога, развиваются диалогом и завершаются диалогом. К таким произведениям можно отнести его рассказ «Хамелеон». В этом рассказе нет самостоятельного события, стоящего в центре внимания писателя и привлекающего читателя. Событие, смысл, описание характеров – всё это опирается на диалог, а точнее на разговор героев.

Формулирование целей статьи является изучения сравнительном аспекте специфические особенности творчества русского писателя А. П. Чехова и турецкого новеллиста М. Ш. Эсендаля.

Изложение основного материала. Отдельные рассказы Эсендаля развиваются на основе диалога героев. В рассказах «Хашмет Гулкокан», «Плешивый», «Феминист», «Старость» характер героев раскрывается с помощью диалогов. Например, обратим внимание на диалог героев рассказа «Келеш»:

- Келеш, умираю, Келеш!
- Келеш молчит.
- Эй Келеш, ты слышишь?
- Келеш взглянул на него:
- Гм, что случилось? – спросил он.
- Умираю...

Келеш окинул взглядом поле и безучастно проронил:

– Не бойся, тебе не так-то просто будет умереть. Грешков многовато! – сказал он. Ходжа после минутного молчания спросил:

- Какие ещё грехи?
- У меня будешь спрашивать свои проделки?

[11, с. 94]. Из диалога выясняется, герой рассказа сделал много плохого в жизни. Его «грехи», «проделки» ярко демонстрируют его характер.

Или же обратим внимание на рассказ «Феминист», который также раскрывает психологию героев с помощью таких диалогов:

- Режаибей, ты большой знаток, что такое феминист?
- Туалетное мыло!
- Какое туалетное мыло? Я спрашиваю значение этого слова!
- А я думал ты мыло спрашиваешь!
- Сам виноват, зачем тебя спросил, я же знаю, какой ты.

Спустя несколько дней спросил ещё одного:

– Господин Хикматбек, извините, у меня к вам вопрос. Что такое феминист?

– Дорогой, это такая профессия. Что-то вроде названия газеты. Издавалась такая газета... Помоему в 1800 г., Точно, в 1874-1875 гг., Именно так, но я дома ещё раз проверю. Э, нет, извиняюсь, это была газета «Фемина». Да-да, вспомнил, Фемина!... [11, с. 116].

В этом рассказе передаётся мировоззрение, уровень грамотности, образ мышления героев.

Такие рассказы писателя напоминают чеховский стиль.

Рассказы М. Шевкета, также как рассказы Чехова, написаны на высочайшем уровне. Выбранные им для рассказов жизненные фрагменты имеют широкий смысл и полностью соответствуют возможностям этого жанра. В центре его рассказов стоят такие проблемы, как семья, различные события в семье, некоторые представления о женщине, а также, изображение проблемы людей той эпохи, их радостей и горести. В его произведениях вошли своеобразные образы. В рассказе в основном описывается как построена семья, как она развивалась, и каким образом была разрушена. Одним из таких произведений является рассказ «Доченька». Герой рассказа, как он потерял семью, причины потери семьи передаются с помощью различных художественных средств описания. Следовательно, М. Эсендаль на примере этих фрагментов жизни старался в художественной форме передать священность понятия семьи, и вместе с тем рассказать о трудностях и преградах в семейной жизни. Писатель показывает измену мужа, в некоторых случаях жены. К ним можно отнести целый ряд рассказов, такие как, например «Письма одной женщины», «Две женщины», «Узнал», «Муж и жена», «Девушка, мечтавшая стать артисткой», «Неволя», «Худая женщина», «Об одном кутеже». Женские герои рассказов описываются как угнетённые мужчинами, всю жизнь оскорбляемые и унижаемые. Тут предстаёт перед нашими глазами рассказ Чехова «Беда». Герой рассказа кузнец сорок лет своей жизни провёл в запое. Кузнец знал в жизни лишь две вещи: как пил водку и бил жену. Так он и не заметил как протекло сорок лет. В творчестве Чехова реалистично описываются вот такие далёкие от культуры невежественные люди, которые не ценят жизнь. Один за другим такие герои формируются в творчестве писателя. Жизнь простых людей эпохи считаются неотъемлемой частью творчества Чехова. Вот что пишет об этом узбекский литературовед Р. Рахимжан: «Творчество – необъяснимый, тонкий процесс. искусственное влияние извне, принудительный толчок не даст положительного результата. Если бы Чехова критиковали за то, что он описывает русские селения во мраке и если бы задавали вопрос, почему в супу у мужика плавает таракан и почему Кирыяк безжалостно избивает жену, скажите, был бы в русской литературе великий писатель по фамилии Чехов? Сердцу не прикажешь. Сердце – автономное явление в нашей душе. Попытки ограничить творческий процесс извне, подчинить каким-то узким и тленным целям я бы оценил как преступление против человечества [5, с. 151]». В рассказах писателя существует своеобразное описание таких автономных явлений в «душе» писателя и вытекаемые из них эстетические значения.

В рассказе Эсендаля под названием «Путник Аюбсултана» изображается мгновенная картина путешествия вышедшего в путь старика. С помощью данного небольшого фрагмента раскрывается характер, природа старика. Писатель будто хочет сказать, что в жизни есть люди с такими характерами. В рассказе образ старика, впервые пришедшего в Истанбул и затерявшегося среди

многотысячной толпы и ищущего свой путь и свою цель, предстаёт очень беспомощным, простым, немного безумным человеком. В рассказывается идея отчуждения друг от друга живущих в большом городе людей.

В большинстве рассказов М. Ш. Эсендала повествуются чувства, представления, мировоззрения и душевный мир людей почтенного возраста, искренних, благородных, далёких от зла людей.

Вспомним состояние героя его рассказа «Больной» – Тавфика Эфенди. Капризы героя под предлогом его болезни напоминают нам привередливого по натуре человека. Однако, бесспорно, что под его капризами скрываются баблони в хорошем смысле, наскучавшая жизнь, проблемы. Поскольку герой рассказа освещается как человек, опьянённый добротой окружающих, жаждущий ласки, любви. История болезни, продолжавшейся десять дней, в конце концов, завершается недовольством женщины. Женщина жалуется, что из-за болезни мужа она сама заболела какой-то неведомой болезнью, у неё голова раскалывается от боли, её ноги стали ватными и еле двигаются. Тавфик Эфенди опять с головой окунается в свои повседневные заботы. Основной идеей произведения является проблема нормы. То есть, автор утверждает, что утеря баланса в любом деле приводит к негативным результатам:

Мягкая постель, тёплая комната, сладкая жизнь, всё очень приятно. К сожалению, это продолжалось недолго. Через десять дней навещающих стало меньше. Жена тоже перестала варить куриный бульон:

Вы очень обленились. Верьте, иль не верьте, у меня тоже здоровье сдаёт. Я тоже могу лежать. Сегодня тоже голова болит, еле на ногах стою [11, с. 100].

А в рассказе «Жизнь прекрасна» события так же, как в рассказе «Путник Аюбсултана» изображается мимоходом, на фоне различных событий, психология героев раскрывается в кругу людей. Автор эффективно использует метод изображения различий характеров людей различных категорий, что ещё больше усилило содержание рассказа. Можно заметить сходство, одинаковость героев во внешнем виде, действиях, характере, отношениях к окружающим людям. Описывая сладкие грёзы героев, писатель изображает душевное состояние и характер героя, зачарованного в какой-то момент жизнью, природой. Писателю удаётся правдоподобно передать своеобразные особенности характеров героев.

Обратим внимание на рассказ «Свадьба», вошедшего в себя обычаи, различные традиции, образцы устного народного творчества турецкого народа. В изображении действий женщин и мужчин на свадьбе отображается жизнь 20-30-х гг., XX в. Включение в сюжет рассказа национального конного состязания – улака, обычай

«приглашение на свадьбу», исполняемый пожилыми женщинами, исполнение песен в жанре турку, передаваемого из поколения в поколение – всё это демонстрирует своеобразие турецких обычаев. Жанр турку устного народного творчества – народные песни, исполняемые под аккомпанемент особой мелодии. В древности все народные песни называли турку. Основная тема турку – передача определенных эмоций, появившихся под воздействием окружающей среды, природных явлений или определённых событий [1, с. 7]. В рассказе автор пытается изобразить обычаи, традиции, передаваемые из поколения в поколение. Писатель на примере изображения обычаев освещает народную психологию, образ жизни, психологический мир и природу народа. Подобные описания служат насыщению художественности рассказа.

Эсендал в рассказах, посвящённых молодежи той эпохи, пишет на тему роли и места молодых людей в семье и судьбе народа, раскрывает отдельные стороны жизни глазами молодого поколения, в которых чувствуется тоска автора по своей молодости, освещает проблемы взаимоотношений детей и внешней среды, формирования личности ребёнка, образования и воспитания.

Выводы из данного исследования и перспективы. Благодаря тому, что Мемдух Шевкет, обращая внимание на различные темы, достигает в изложении своих произведений непринуждённости повествования и мастерски создаёт образы героев, он стал одним из известных писателей турецкой литературы. Самое примечательное новшество, введенное им в турецкую литературу – он описывает всё необычайно просто. Все эти темы взяты из жизни простых людей.

Тематика почти всех его рассказов раскрывается уже с первых предложений произведения, благодаря которым можно сразу вникнуть в суть рассказа. Наряду с этим, Мемдух Шевкет Эсендал не привык в своих рассказах передавать все подробности событий. Поскольку жанр рассказ не специализируется на подробном повествовании [4, с. 11]. Краткие и компактные фрагменты ещё более поднимают уровень рассказа. Несмотря на то, что у его образов медленно идёт процесс самосознания, это не влияет негативно на содержание рассказа. Именно поэтому рассказы М. Ш. Эсендала имеют особое место среди турецких рассказов XX в. Бесспорно, Мемдух Шевкет Эсендал является выдающимся новеллистом эпохи республики. Можно даже сказать, что Эсендал является основоположником современной новеллистики в Турции [3, с. 11].

До конца своих дней писатель в своих рассказах правдоподобно, реалистично изображал образ жизни, обычаи и традиции турецкого народа. Можно смело заявить, что он создал своеобразный мир турецкого жанра рассказа.

Список литературы:

1. Алимбеков А. Турк адабиёти тарихи (XIII-XVIII асрлар). – Тошкент, ТошДШИ нашриёти, 2005.
2. Бердников Г. А. П. Чехов идейные и творческие искания. – Ленинград, Издательство «Художественная литература», 1970.
3. Ileri S. Türk Öykücülüğünün Genel Çizgileri / S. Ileri // Türk Dili. – 2008. – sayı 286. – S. 2-30.
4. Каримов Х. Наср бахшиси. – Тошкент, Янги аср авлоди, 2003.
5. Tosun N. İnsanlık hallerine iyimser ve serinkanlı bakış: Memduh Şevket Esendal / N. Tosun // Öykü. – 2004. – Sayı 3. – S. 85-93.

6. Tosun N. Memduh Şevket Esendal: İnsanlık hallerine iyimser ve serinkanlı bakış / Öykümüzün kırk kapısı. – Ankara, Neşe yayınları. 2013. – 352 s.
7. Норматов У., Рахимжон, Р. Назария ва адабий-бадиий жараён // Жаҳон адабиёти. – 2000. – № 3. – Б. 147-156.
8. Расулов А. Мангуликка дахлдор / А. П. Чехов. Танланган асарлар. – Тошкент, Шарқ. 2012.
9. Tunç A. M. Ş. E: Edebiyatımızın neşeli ve ince kalemi // Neşe. – 2000. – Sayı 46/47. – S. 190-194.
10. Çetişli İ., Balcı Y., Kolaç E. Cumhuriyet dönemi türk nesri. – Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 2012.
11. Esendal M. Ş. Mendil altında. Bütün eserleri – 4. – Ankara, Bilgi yayınevi, 2004.

Kenjayeva P.U.

Tashkent State Institute of Oriental Studies

EFFECT ON THE STORIES OF ESSENDAL IN THE STYLE OF CHEKHOV

Summary

This article is devoted to express the work done by Russian writer A.P Chekhov and one of the Turkish prominent novelist M. Sh. Essendal. Such stories as «Hamelion», «Disaster» by A. P Chekhov, and «Kelesh», «Pheminist», «Ayuph sultan's passenger», «Patient», «Wedding» were compared with each other and presented for analyzing. The dialogues between heroes of the stories were presented as examples and examined scientifically. Turkish literature was enriched in genre due to the translation of the Chekhov's novels and contributed a lot to its development. In the beginning of the XX century Turkish novelists were inspired from Chekhov's novels. Mainly, in the article Essendal's work and his role in Turkish literature was clearly stated, moreover novels under the influence of Chekhov's writings were separately paid attention.

Keywords: Russian stories, Chekhov, Turkish novels, Essendal, genre, method, literal character, meaning, realism, psychological experience.

УДК 821.161.2

СИМВОЛОНАПОВНЕННЯ ОБРАЗУ МАКУ В ПОЕЗІЇ М. ВІНГРАНОВСЬКОГО

Кириленко Н.І., Радченко К.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Досліджено символічне наповнення художнього образу маку в поезії М. Вінграновського. Проаналізовано символічні конотації флорономену «мак», які сформувалися в українському культурному континуумі. Висвітлено символіку маку в християнській традиції. Зроблено спробу довести архетипну сутність образу маку, потрактувавши його з огляду на національний міфосвіт українців. Перелічено концептуальні смисли образу маку в площині поезії М. Вінграновського.

Ключові слова: символ, архетип, концепт, міфосвіт, художній образ маку.

Постановка проблеми. Постать Миколи Вінграновського одна з найпомітніших серед плеяди шістдесятників. Аналіз поетичних текстів Миколи Вінграновського на рівні символів, архетипів, декодування творів у контексті соціокультурних та етнічних фонових чинників дає можливість глибше осягнути національний міфосвіт, зазирнути у підвалини колективної свідомості українського народу. Відомо, що флора в українській культурі відіграє значну роль, рослини часто наділяють магічним значенням, вірять у їхню надприродну силу. Однією із найбільш знакових рослин є мак. Дослідивши, яким чином мак символізується у свідомості українців у цілому, і у свідомості письменника зокрема, ми робимо внесок у дослідження культури та літератури водночас.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Літературознавці досліджують різні параметри творчості Миколи Вінграновського, що висвітлено в критичних статтях таких авторів, як С. Богдан, І. Дзюба, Ю. Ковалів, В. Моренець, Т. Салига,

В. Слапчук, Л. Талалай, Л. Тарнашинська. Лінгвокультурну природу окремих концептів, здебільшого зі світу фауни, досліджує О. Гоменюк. Образ народу у творчості М. Вінграновського аналізує У. Міщук, поетику прози митця – Г. Полещук, концептуальні складові індивідуального стилю та функціонування міфопоетичних сюжетів – Н. Трефяк.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на активне використання Миколою Вінграновським флорономенів у метафоричних структурах, їхні смислові ресурси досі не були об'єктом спеціального наукового вивчення. Тому вважаємо актуальним глибоке вивчення кожного флорообразу в ліриці поета, а відтак і тему статті вважаємо актуальною й такою, що дає перспективи для подальших літературознавчих розвідок. Перспективним, на нашу думку, є також глибше дослідження культурно-мистецького підґрунтя, на якому постають квіткові образи в поезії авторів другої половини ХХ ст.

Формулювання цілей статті. Мета статті – розкрити символічне навантаження образу маку в поезії Миколи Вінграновського. Ця мета потребує виконання наступних завдань:

1) з'ясувати, яке значення має мак у культурі українського народу;

2) проаналізувати поетичні твори Миколи Вінграновського, в яких виведений образ маку;

3) дослідити, яке символічне наповнення має художній образ маку в поезії М. Вінграновського;

4) виділити індивідуально-авторські конотації образу маку в поетичних творах М. Вінграновського.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожний квітковий художній образ у поезії Миколи Вінграновського характеризується символічним наповненням. Проблема символу вже піднімалася у наукових працях таких учених, як М. Максимович, І. Срезневський, А. Метлинський, М. Костомаров, О. Потебня та ін. Ми також не оминаємо увагою розвідки класиків теорії символу таких, як О. Лосєв, Ю. Лотман, однак, аналізуючи символічні квіткові образи, першочерговим вважаємо орієнтуватися на український культурний контекст. Кожна квітка викликає ряд звичних асоціацій, уявлень, які закоренилися в українському культурному континуумі. Зустрічаючи в поетичному тексті знайомий квітковий художній образ, активно взаємодіє підсвідоме і свідоме читача, що виражається в «суб'єктивному переживанні архетипних структур шляхом надання їм символічного оформлення. Творчий процес тут виступає способом трансляції універсального онтологічного через конкретно-предметне, надання зримості певним змістам архетипу» [9, с. 38].

Квіти опоетизовані народом, оскільки з ними пов'язане життя людини від народження до самої смерті. Символічні конотації флорономену «мак» сформувалися ще в дохристиянські часи, коли ця рослина займала знакове місце в язичницьких обрядодійствах, зокрема в заклинаннях на гарний урожай. У народі вірили у надприродні властивості маку, а тому про всяк випадок завжди тримали його вдома як надійний засіб у боротьбі зі злими духами. Мак використовували також у любовній магії як приворотне зілля.

Макові зерна зберігають своє сакральне значення й у християнській традиції, їх і сьогодні освячують на Маковея і на Спаса. Яскраво-червоні квіти маку асоціюються в християнстві з невинно пролітою кров'ю Ісуса Христа, символізують смертельний сон.

Опоетизований мак і в народній творчості українців; він присутній скрізь: у поетичній народній творчості, у замовляннях, у загадках, в обрядах, піснях, у творах мистецтва. Квіти маку вишивали на рушниках та на одязі. Мак у наших предків символізував безмежність зоряного світу, сон і смерть, плодючість, дівочу вроду, скороминучість людського життя.

У площині поезії Миколи Вінграновського образ маку, без вагань, можна назвати таким, що виражає архетипну складову української національної етномоделі. Однак, народнопоетичні вірування, фонові знання, трансльовані в авторський поетичний текст, гармонійно синтезувалися з особистим баченням світу письменни-

ком, і, як результат, читач отримав оригінальні потрактування відомого образу, підсилені на рівні художніх засобів. Так, мак займає чільне місце в кодовому досвіді кожного українця, тому не дивно, що й у поезії Миколи Вінграновського він часто виконує традиційно-пейзажну функцію, проте завдяки надзвичайно промовистим тропам цей образ значно підсилений та увиразнений: «Ще ніженька твоя не знає далини, / Щасливий мак цвіте біля криниці, / І ти, як мак, про щастя бачиш сни, / На них ніяк не можеши надивитися» [3, с. 286], «Озиралися маки: що таке? / Вітер крикнув макама: утікайте! / Голови червоні пригинайте / І тікайте, бо воно таке!» [3, с. 212]. Як бачимо з наведених поетичних уривків, Микола Вінграновський значно розширює традиційну семантику маку як символу і наділяє його індивідуально-авторським концептуальним сенсом: образ маку корелює із поняттям щасливого дитинства. Не дивно, що наведені вище вірші призначені для дітей. Перший із них – це колискова, і образ маку в ній якнайкраще передає емоцію тепла, добра, ніжності; цьому посприяли вдало підібраний епітет «щасливий мак» і порівняння із маком немовляти. До речі, це порівняння також авторське, адже традиційно в народі із маком порівнювали молоду дівчину. У такий спосіб Микола Вінграновський у своїй поезії наділяє образ маку різноплановими культурними смислами, але в кожному творі правомірно говорити про етнокультурну обумовленість образу маку.

Багаті метафоричні структури створює Микола Вінграновський із ключовою лексемою «мак»: «Та ще змалечку змалку, / З-за маленьких часів / Біля білого ранку / Мак червоний розцвів» [3, с. 214]. Поет часто виводить художній образ маку як елемент пейзажу, проте це не пейзаж заради пейзажу; в уяві читача на підсвідомому рівні він асоціюється із суто українською картиною світу, символізуючи рідну домівку, теплі й приємні спогади: «Отакого літа ми не мали: / Ластівки дітей собі вже мали, / Вище вікон вигналися малъви, / Розсміявся на городі мак...» [3, с. 215-216].

Символічний образ маку зустрічаємо в інтимній ліриці Миколи Вінграновського; він гармонічно входить в дискурс любові, проте ця любов не завжди до жінки. Флорообраз маку часто співвідноситься у поета з поняттям України: «Люблю тебе. Ми думаєм одне. / За білим чорне, поза ним червоне. / На вітер тишею, а тиша вітром дме, / І тане мак, в червоному чорне тоне...» [3, с. 220]. Доречним вважаємо зауваження Івана Дзюби, який у своїй статті «Микола Вінграновський» налаштовує читача не сприймати інтимну поезію поета дослівно, позаяк у Миколи Вінграновського – «про іншу любов». «Та любов – синівська, мужева, батьківська – уся докупність земної і небесної любові; його мадонна, його Марія; його наречена, подруга, жона, мати, дівчина, Оксана, Надія, дитя, ластів'ятко, Дніпро, Рось – то все одне... Поет говорить про свою любов. Про Вітчизну в її незбагненності й невизначальності» [3, с. 724-725].

Образ маку виступає в поезії Миколи Вінграновського символом щастя, внутрішньої гармонії зі світом; і знову прямі асоціації з Україною: це

щастя й відчуття гармонії від перебування на Батьківщині: *«Заспіваю твоє ім'я, / Твоє тихе ім'я вишневе, / Де між хмарами обійма / Своєю ніжною дорогою небо. / Де горить під зорею мак / І говорить гроза з грозою...»* [3, с. 274]

Значеннєве поле образу маку в поезії Миколи Вінграновського можна звести й до такого семантичного вузла: образ маку – символічне втілення швидкоплинності людського буття: *«Відпахла липа, білим цвітом злита, / І з літа покотилася гроза. / Ти виглядаєш іншого вже літа, / Тобі ж цього я ще не доказав... / Ще пахне хвилья яблуком і сіном, / І сушить голову за цвітом своїм мак...»* [3, с. 206], *«Вже сказано «ні» в одлетілому літі, / Хоч вчора вчора було йще «так», / Червоно та біло у жовтому житті / Зацвів та опався зервований мак»* [3, с. 184], *«За птахом піниться вода. / В малому полі мак червоний / Пречисту хмару вигляда / І макоцвітний погляд ронить»* [3, с. 252]. На нашу думку, тут також проявляється ментальна сутність образу маку: в українському когнітивному просторі опалі пелюстки маку символізують скороминучість людського життя. А відтак, семантика маку як символічного образу відповідає традиційним уявленням про «мову квітів». Цікаво, що в останньому фрагменті образ маку зближується з образом птаха: *«...за птахом піниться вода»* [3, с. 252]. В уяві читача мимоволі вимальовується картина, коли птах, злітаючи з води, збурює за собою піну, тобто маємо образ птаха, який летить. Швидше за все, у Миколи Вінграновського тут символічне порівняння «роки летять, немов птах», а значить – знову мотив швидкоплинності людського життя. До того ж, образ птаха є традиційним для українського фольклору. Доволі часто у народних піснях, казках звучить мотив перетворення людини після смерті на птаха, тому цей образ символізує зв'язок із потойбічним світом. До культу мертвих має відношення й образ маку. Воно сформувалося через наркотичні властивості маку; у народі побутує вислів «спить, як після маківки».

Суголосним із символічним мотивом швидкоплинності людського буття є символ пам'яті, який у поетичних творах Миколи Вінграновського також переданий глибокими смисловими ресурсами художнього образу маку: *«І вітер пише вітрові листа [...] / Що я з тобою ще одні сніги / Зимуюмо на щасті, як на листі. / Нога в дорозі. Вітер з-під ноги. / І пам'ять наша – мак / в одній колісці»* [3, с. 247]. Образ маку тут позначений певною сакральністю, а зміст поетичного твору в цілому походить «з царини людського досвіду, душевного підґрунтя найсильніших переживань, [...] з глибини віків, від первісної людини або з царства світла й темряви, царства надлюдської природи» [10, с. 95]. Так, культурний досвід українського народу зафіксував ряд глибоких і промовистих асоціацій із квіткою маку та її плодами. Про це свідчать легенди про мак, загадки, народні ігри, пов'язані з маком. Виходить, що в наведеній вище поезії в основі, за влучним висловом К.-Г. Юнга, лежать справжні прадавні переживання, а відтак «послідовним є те, коли поет знову повертається до мітологічних фігур, щоб знайти для своїх переживань відповідний образ» [10, с. 99]. Аналіз численних

фольклорних джерел дозволяє говорити про так зване «підземне» походження маку, а значить, є прямий зв'язок із культом предків; звідси й мак як символ пам'яті. Тому образ маку доречно розглядати і як мистецький концепт, який відображає культурні уявлення людини про дійсність і наділений багатьма смислами.

Образ квітки загалом часто утворює синкретичну семантичну сув'язь з образом жінки. Мак зокрема, в українському фольклорі, символізує дівочу красу, молодість; з маківкою, з маківочкою, з маковим цвітом порівнюють молоду дівчину в народних піснях. Те ж саме символічне навантаження цього художнього образу зустрічаємо у Миколи Вінграновського: *«А на обличчі тихомолодому / Цвітуть два маки тихомолоді»* [3, с. 246].

Образ маку, введений Миколою Вінграновським у творі «Утоплена», підсилює драматизм ситуації: *«І сині крила неба пролетіли, / І темні очі ніч свої веде. / Червоні маки ніччю поночили – / Я не люблю тебе, я не люблю тебе»* [3, с. 232]. І знову можемо провести дотичну до національного міфосвіту українців, адже квітка маку через свої кольорові характеристики в народі символізувала кохання і ненависть водночас: червоні пелюстки – кохання, чорна серцевина – ненависть. Окрім цього, вважаємо, що в цих рядках реактуалізована відома у світовій міфології легенда про ніч і мак. У ній розповідається про те, як Господь створив світ, і всі у світі жили в мирі й злагоді, окрім однієї істоти – ночі. Бо вона була єдиною, до кого наближались неохоче. Засмучена, вона попросила у Бога створити і для неї пару, і Бог задовольнив її бажання: відтоді ніч завжди приходила в парі зі сном, на який усі чекали. Сон за допомогою свого чарівного жезла дарував людям уночі сновидіння та примарливі мрії. Але з часом деякі сновидіння, контактуючи з лихими людьми, й самі ставали лихими та ворожими. Сон розгнівався на безсилість свого жезла і з опалу ввіткнув його в землю. Проте ніч перетворила його на чарівну рослину – мак [7]. Кореляція символів «ніч» і «мак» – очевидна, проте зауважимо, що в наведеній легенді вона відрізняється позитивною конотацією, оскільки жезл Сну, з якого виріс мак, дарував людям лише гарні приємні сни. У той час як у свідомості українців мак частіше символізує неприродний, мертовний сон.

Висновки з даного дослідження. Отже, ментальність народу в сукупності з його міфологією, релігією проявляється в літературі на рівні мотивів, образів, символів. Квіти утворюють особливу парадигму символічних значень. Поетичні твори Миколи Вінграновського наповнені символічними архетипними образами української культури, серед яких чільне місце посідає образ маку. Образ маку має велике значення в когнітивному просторі українців. Образ маку в поезії М. Вінграновського експлікує українську культуру, і в той же час не позбавлений авторського бачення. У мовно-поетичній площині автора об'єктивуються наступні концептуальні смисли образу маку: «символ скороминучості життя», «символ України», «символ дівочої вроди», «символ щастя та внутрішньої гармонії», «символ пам'яті», «символ кохання й ненависті».

Список літератури:

1. Богдан С. Архетипні образи і міфологеми у поезії Миколи Вінграновського / С. Богдан // Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки. – Т. 98. – К.: Вид. дім «КМА», 2009. – С. 65-70.
2. Вільчинська Т. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII–XVIII ст.: [монографія] / Т. П. Вільчинська. – Тернопіль: Джура, 2008. – 424 с.
3. Вінграновський М. Вибрані твори / М. Вінграновський; упор. Мирослав Лазарук. – К.: Смолоскип, 2013. – 872 с.
4. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.
5. Глівінська Л. К. Поетичне слово Миколи Вінграновського: лінгвостилістична інтерпретація / Л. К. Глівінська. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 227 с.
6. Данилюк Н. О. Етнолінгвістичні дослідження у другій половині XX – на початку XXI століть і вивчення мови фольклору / Н. О. Данилюк // Українська мова. – 2008. – № 3. – С. 90–97.
7. Золотницький М. Квіти в легендах і переказах / М. Золотницький; пер. С. Кравчук – К.: ФІРМА «ДОВІРА», 1992. – 207 с.
8. Салига Т. «Душа моя в цвітінні» / Т. Салига // М. Вінграновський. Вибрані твори. – К.: Смолоскип, 2013. – С. 739-759.
9. Шестопалова Т. Кореляція понять «архетипний образ – міфологема – символ – міф» (На прикладі поезії П. Тичини) / Т. Шестопалова // Наукові записки НаУКМА. – Т. 17: Філологія. – 1999. – С. 37-41.
10. Юнг К.-Г. Психологія і поезія / К.-Г. Юнг // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / [за ред. М. Зубрицької]. – Львів, 1996. – С. 91-108.

Кириленко Н.И., Радченко К.В.

Сумской государственной педагогической университет имени А.С. Макаренка

СИМВОЛОНАПОЛНЕНИЕ ОБРАЗА МАКА В ПОЭЗИИ Н. ВИНГРАНОВСКОГО

Аннотация

Исследовано символическое наполнение художественного образа мака в поэзии Н. Винграновского. Проанализированы символические коннотации флоронома «мак», которые сформировались в украинском культурном континууме. Отобразена символика мака в христианской традиции. Совершена попытка доказать архетипную природу образа мака, истолковав его ввиду мифической национальной картины мира украинцев. Перечислены концептуальные смыслы образа мака в плоскости поэзии Н. Винграновского.

Ключевые слова: символ, архетип, концепт, миф, художественный образ мака.

Kirilenko N.I., Radchenko K.V.

Sumy A.S. Makarenko State Pedagogical University

SYMBOLIZATION OF FLOWER «POPPY» IN M. VINGRANOVSKY'S POETRY

Summary

The article presents the analysis of the symbol «poppy» in M. Vingranovsky's poetry. We have analyzed the symbolic connotations of the word «poppy», which formed in the Ukrainian cultural continuum. Also the poppy as one of the most significant symbol in the Christian tradition is described in the article. We have made an attempt to prove the nature of the symbol «poppy» is archetypal, interpreting it in terms of the mythical national picture of the world of Ukrainians. In conclusion, we have listed conceptual meanings of the symbol «poppy» in the M. Vingranovsky's poetry.

Keywords: symbol, archetype, concept, myth, «poppy» as an artistic image.

ТРАПЕЗА ЯК ІНТЕРСЕМІОТИЧНИЙ ФОЛЬКЛОРНИЙ ТЕКСТ

Коржик А.О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню трапези в українському фольклорі. Трапеза розглядається як інтерсеміотичний фольклорний текст, цілісна знакова система і система комунікації, виражена вербальними та невербальними засобами, зумовлена існуванням у носіїв фольклору низки потреб. Виокремлено головні функції дискурсу трапези. Проілюстровано функції трапези архівними текстами, що публікуються вперше. Проведено паралель між функціями трапези як дискурсу та функціями трапези у текстах чарівної казки.

Ключові слова: народна казка, ритуальна трапеза, трапеза, український фольклор, функція дискурсу.

Постановка проблеми. Трапеза є важливим компонентом щоденного життя та ритуальних практик і наочним прикладом взаємозв'язку між задоволенням тілесних потреб людини та потреб соціальних, культурних, психологічних. Предметом наукового дослідження, як правило, стає традиційне харчування як комплекс способів приготування і вживання їжі, тобто застосовується етнографічний підхід у дослідженні трапези. При цьому питання про соціальні функції трапези та символічне, концептуальне значення трапези як тексту залишається поза увагою дослідників. Незважаючи на величезну кількість фольклорних текстів, котрі апелюють до концептосфери трапези, цей субстанційно-онтологічний феномен не отримує адекватної інтерпретації. Окрім безпосереднього задоволення тілесних потреб, трапеза забезпечує задоволення потреб комунікативних, сприяє формуванню взаємин між членами спільноти, стає засобом обміну інформацією, збереження та трансляції фольклорних знань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній науці символіка та соціальні функції трапези досліджуються лише спорадично, у контексті загальної фольклористичної проблематики; праці, присвячені суто традиційному харчуванню, зазвичай обмежуються етнографічним та історичним підходом [7], [8]. У світовій науці дослідженню трапези приділяють увагу представники психоаналітичного напрямку: З. Фрейд [17], К. Юнг [18], Ф. Перлз [14], М. Кляйн [11]. Актуальними є також положення представників структуралістського напрямку: К. Леві-Строс [12], Р. Барт [19], М. Монтанарі [20], С. Толстая [15], О. Левкієвська [13] та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Для української фольклористики дослідження трапези як інтерсеміотичного тексту, концептуальний і психоаналітичний підхід у дослідженні трапези є новацією. Актуальним є дослідження функцій трапези у ритуалі та у вербальних фольклорних текстах, зокрема казкових нарративах, та їхніх взаємозв'язків.

Мета статті: виявити та проаналізувати функції трапези як інтерсеміотичного тексту в українському фольклорі. Простежити кореляцію між функціями трапези як формотворчого чинника ритуалу та символічним значенням трапези у текстах українського казкового епосу.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, варто визначити *дискурс трапези* як соціальну

практику, вербальну та невербальну комунікацію, включену у фольклорний контекст, взаємодію, засновану на спільному умовному визначенні реальності. Основою для формування і функціонування дискурсу є певні потреби, що їх носії фольклору прагнуть задовольнити, поєднуючи у трапезі побутову реальність та сконструйоване семіотичне поле. Трапеза як соціальна практика дозволяє задовольнити окрім тілесних і соціальні потреби, відкриває можливості для впливу на психоемоційний стан особистості. Дискурс трапези в українському фольклорі є поліфункціональним. Дослідження показує, що дискурс трапези виконує низку взаємопов'язаних функцій, зокрема: постулювання цивілізованої моделі поведінки; маркування соціальної ситуації; формування та підтримання єдності та ідентичності; конструювання та відображення соціальної ієрархії; часового конструювання; плати, дару і відкуп; магічного засобу.

Через санкціоновані суспільством харчові патерни визначаються межі дозволеного і відбувається *постулювання цивілізованої моделі поведінки* як єдино правильного способу існування у суспільстві. При цьому поведінка, що відповідає суспільним нормам, є маркером належності до людської спільноти, в той час як порушення табу тлумачиться як відхилення, неприйнятне для людини. Засудження порушників харчових табу спрямоване насамперед на запобігання подальшим порушенням стандартів і реалізується через зображення негативних наслідків порушення заборони. Цивілізована поведінка є також маркером належності до спільноти, що забезпечує формування та *підтримання єдності й ідентичності*, котре сприяє усвідомленню власної суб'єктності через належність до групи. Спільне приготування їжі та спільне застілля свідчать про єдність спільноти, при цьому кожен учасник має вплив на метафізичні характеристики трапези. В інтерсеміотичному тексті трапези також транслюється єдність роду, яка передбачає символічне долучення мертвих до трапези живих. Ствердження групової єдності найповніше реалізується у ритуальних трапезах річного та індивідуального циклу, в той час як персональна ідентичність декларується через щоденну поведінку. Протиставлення себе та іншого через характеристики трапези дозволяє окреслити і ствердити власну ідентичність. Позиціонування власної ідентичності набуває особливого значення у діяхронії. Типова для меморатів ідеалізація минулого набуває особливих конотацій, коли

мова йде про впровадження нових технологій і загрозу традиційному способу життя, зокрема традиційному харчуванню: «А здорові які були, куди цим людинатам! І одягалися не так, як оці перкальові, що хоч за вітром пускай. Я й тепер отого машинного на себе не надягну. Оце, як бачите своє хатне полотно, а штани як не з восьми аршинів, то нехай і не показують. Якось отак і докалоню віка. Ота ступа має років 200 мабуть, але я тільки з неї кашу їм, особливо кутю хіба можна їсти машинну?» [5; 70]. Їжа виявляється одним із основоположних маркерів ідентичності й маркером правильного способу життя, відданості давнім традиціям. Використання двохсотлітньої ступи для приготування традиційних страв показує перебування особистості у площині сутнісних традиційних смислів.

Текст трапези також надає засоби для окреслення специфіки ситуації, що склалася у певному часопросторовому періоді, та визначення ієрархічних взаємин, у яких перебувають носії фольклору. **Маркування соціальної ситуації** закономірно відбувається з використанням вербальних та невербальних текстів. Трапеза є одним із важливих маркерів переходу, що відображається різними семіотичними засобами. Наприклад, приготування специфічних страв із виразним семантичним навантаженням, своєрідних **лімінальних страв** – спосіб забезпечити ефективний перехід до нового етапу річного циклу: «Після масляної жилалий понеділок (перший день Великого посту; А.К.). Це вже підходить голод. У жилалий понеділок пичуть жили на кожного їдця по жилі – по одній хлібині; роблять з хрону і квасу так званий чирвоний борщ. Чирвоний борщ їдять найперше старі й малі, хоч він такий що, як виїси ложку той сльози покотяться. Борщ роблять з сирого квасу і хрону і їдять сирим. Після борщу їдять жили» [6; 202]. Приготування червоного борщу з сирого квасу і хрону – гострої, неприємної на смак страви, яку майже неможливо їсти – складно пояснити, якщо розглядати трапезу суто як засіб задоволення фізичних потреб людини. Очевидно, в цьому випадку семантичне значення, що його набуває трапеза, превалює над суто фізіологічним значенням трапези, і головна функція трапези – позначення нового часового періоду, що передбачає новий тип харчової поведінки. Символічна репрезентація ключових подій індивідуального та календарного тексту забезпечує ретроспективне та прогностичне бачення.

Структура застільних взаємин є важливим фактором соціальної ієрархії і дозволяє продемонструвати системну взаємодію між гендерними, віковими та статусними групами в контексті спільної трапези. Залежно від того, хто яке місце займає за столом, кого першого з гостей або членів родини частують стравами та напоями, які саме страви кому пропонують, хто подає їжу, прислужує, а хто сидить за столом, кому належить право виголошувати відповідні вербальні формули, вибудовується чітка ієрархічна система. Особливі характеристики і спосіб приготування страви також можуть бути чинником, що маркує соціальні взаємини: «на введення хазяйка перше варенікі з дежи пече – то варіць як бере з дежі то поназначає то бацьковей самі больших, менши

мацери, а меньшенькіє й меньшенькіє постаршіне детком» [10; 73]. Господиня готує для всіх членів родини, компоненти страви однакові для всіх, проте спосіб приготування страви, у наведеному прикладі – розмір вареників, є маркером статусу кожного члена родини. Це приклад того, як в інтерсеміотичному тексті трапези осмислюється та конструюється система соціальних взаємин. Відображення соціальної ієрархії та страгифікації і конструювання ієрархії засобами трапези дозволяє утвердити, санкціонувати існуючі чи змодельовати бажані взаємини між членами спільноти. Моделювання, кодифікація та демонстрація соціальної ієрархії дає змогу уникнути протиріч у визначенні соціальних ролей.

Трапеза як засіб **часового конструювання** формує основну часову опозицію посту/не посту і маркує головні свята календарного циклу. Ритуальна трапеза, пов'язана з головними календарними святами, має прогностичне значення, змінюючи характеристики трапези, можна змінити майбутній часовий період. Насамперед у святковій трапезі використовується прийом святкової обжерливості, покликаний змодельовати ситість та надлишок їжі протягом наступного року. Забезпечення подальшого процвітання, росту, плодючості засобами трапези може моделюватися з використанням специфічних семіотичних засобів. Наприклад, додавання у кожную страву зерна: «Багата кутя – то тому, що у се кідають дві-трі зернікі усякого – пашні і зо всім треба їсці із медом, із салом, з молоком, з улиєю – усяк строять на вечерю – борщ, ковбасу, мліньов, варенікі з сиром, с кашою і квас – у кого є» [10; 9]. Панспермія має на меті постулювання ідеї росту та плодючості засобами трапези. Засоби інтерсеміотичного тексту трапези дають змогу сформулювати головну часову опозицію: піст/не піст. Особливе значення має перехідний період, існування якого має на меті поступову відмову від харчової вседозволеності та впровадження харчових заборон. Розрізнення часових періодів, пов'язаних із протилежними типами поведінки, ґрунтуються насамперед на специфіці трапези та побутуванні харчових заборон. Через трапезу також відбувається маркування головних свят, які передбачають вживання свинини, що апелює до архаїчних тотемних культів. Якщо розглядати традицію обов'язкового споживання свинини на Різдво і на Великдень з точки зору впливів архаїчних тотемних уявлень, можна припустити, що через вживання м'яса тотему члени спільноти отримують силу. Оскільки обидва свята пов'язані з кінцем циклу і початком нового, то закономірно, що вживання м'яса тотемного звіра пов'язане з ідеєю циклічності, смерті/воскресіння. Оскільки приготування, освячення та споживання свинини входить до контексту ритуальної трапези і набуває особливого значення, то носії фольклору пов'язують споживання свинини із сакральним значенням свята. Існують апокрифи, що пояснюють значення освячення тої чи іншої страви: «Чому на Паску святять поросся? То коли хреста хотіли убіті то вун ховавс і вже не було куди до свені у хлев, Маті Божа положила у барлуг – то через те святят поросся» [10, 28]. Очевидно, що вербальний текст апокрифу звужує коло семантичних смислів. Проте засобами

інтерсеміотичного тексту, через приготування страви саме зі свинини, з м'яса тотемного звіра, через відповідне освячення та вживання страви у відповідному комунікативному контексті, відбувається заприявлення комплексних глибинних смислів сакральної страви.

Функція трапези як одного із засобів задоволення предків і *дару та відкупу* для потойбічних сил реалізується у ритуальних трапезах календарного циклу, які зберігають зв'язок з архаїчними жертвоприношеннями. У цьому випадку важливого значення набуває вікова статусність того, хто приносить жертву: «...найстарший бере ложку куті, виходить надвір, кидає з ложки кутю вгору кажучи: морозе, морозе, іди до нас куті їсти, та не поморозь нашого хліба» [4; 89] Він або вона уподібнюється до жреця, наділеного повноваженнями здійснювати комунікацію з представниками потойбіччя. Комунікація з представниками потойбіччя чітко регламентована: важливе значення мають час та місце, що забезпечують можливість створення каналу зв'язку та налагодження комунікації або завершення комунікації. Комунікативна мета чітко окреслена: уникнути шкоди, якої може завдати зла сила. Правильна поведінка, зокрема здатність вчасно розпізнати загрозу і приготувати належну трапезу, як правило приносить позитивний результат, що можна простежити також у багатьох мемуарах та фабулатах. В одному з текстів мати готує трапезу для антропоморфної Чуми і таким чином захищає себе і свою родину від злої сили: «Але дав бог що матір обійшло мабуть обідом догодили, бо по селі так падала рогата худоба, що не вправлялись вивозити, а в матері було п'ять штук рогатої худоби й бог милував, всі осталися живі» [5; 47]. Функція трапези як *дару та відкупу* найповніше виявляється у комунікації з представниками потойбіччя. Дарування при цьому є формою взаємодії, що передбачає умилювання та забезпечення лояльності того, кого обдаровують. Значення трапези як відкупу допомагає задовольнити потребу носіїв фольклору у безпеці. Самозахист досягається через унеможливлення шкоди з боку нечистої сили, яка прийняла дар або долучилася до трапези, що зобов'язує до відповідної компенсації.

Використання компонентів трапези для ворожіння або магії передбачає функціонування трапези як *магічного засобу* з особливими властивостями. Важливого значення трапеза як засіб магії набуває під час ворожіння. У цьому разі страва може репрезентувати особу і дозволяє передбачати майбутнє, тобто пов'язана з магічною протетичною функцією. Існує кілька способів репрезентації: залежно від суб'єкта приготування, від об'єкта та маніпуляцій над стравою. Суб'єкт ворожіння повинен безпосередньо брати участь у приготуванні страви, до того ж приготування передбачає залучення особливих технік приготування: «Носять пискон воду, місять і печуть балабушки, кладуть на стілець і пускають до хати пса і котрої балабушок пес візьми то та скоріше віддасться» [4; 428]. Характеристики страви, приготованої для ворожіння, також повинні відрізнятися від типових характеристик буденної страви, наприклад, може бути змінено смак через надмірне використання одного з ком-

понентів: «А дівчата на Катерини найбільш ворожать, ворожать кашую, наварять каші із макам і як та каша зварилася то дівчата накладають каші в миску і посиплять здорово сахаром...» [6; 329]. У процесі приготування страви зміна компонентів може бути спрямована на забезпечення нових властивостей: «Дівчата щоб притягнути до себе хлопців ворожінням вони варять кашу з молоком вовною і вуглем щоб були вони білі як молоко, кучіряві як вовна, чорнобриві як вугіль. І закупують коло тих дворів у кого є хлопці та які їм нравляться» [6; 190]. Щоденна страва через зміну складників забезпечує дію імітативної магії, зазнає трансформації і набуває нових магічних властивостей: реальна страва, що зазнала трансформації, наочно ілюструє основні принципи дії магії подібності.

У контексті магії, котра чітко відмежовується від ворожіння, актуалізується можливість опосередковано вплинути на об'єкт чар засобами трапези. Магія, яка може потребувати використання продуктів харчування, є досить різноманітною. Рецепти можуть передбачати приготування продуктів, що ніколи не вживаються людьми у їжу: «Щоб причарувати хлопця, аби він посватав дівчину, вона повинна його нагодувати смаженим котям мозком» [2, 242], а можуть бути пов'язаними з продуктами щоденного харчування. В останньому випадку обов'язково передбачається здійснення додаткових маніпуляцій: «Щоб чоловік любив і ніколи не покинув – узяти грудочку цукру або насіння трохи – вкласти в шмарочку і під пахвою носити 10 день. Після того дати з'їсти тому чоловікові» [2, 200] Крім приворотної магії, продукти харчування можуть бути використані з метою помсти, покарання, у чорній магії: «Щоб пекло злодія біля серця за те, що вкрав будь-що-небудь беруть з девяти хат сала, топлять його, кладуть туди ножа і палять його дев'ять ранків і дев'ять вечорів» [3; 95]. Любовна магія спрямована насамперед на те, щоб через проковтування, споживання їжі вплинути на об'єкт магії, в той час як у магії, пов'язаній з покаранням винного, відбувається репрезентація особи засобами трапези. Компоненти трапези, переведені до сфери сакрального, ритуального, можуть бути використані для магії або ворожіння. У цьому разі вони позиціонуються як субстанція з особливими властивостями. Використання компонентів трапези у контексті магії зачіпає смисли, що перебувають поза межами семантики і прагматики власне трапези.

Вищезазначені функції дискурсу трапези взаємопов'язані з функціями трапези як дискурсу і сюжетотвірної функції у текстах чарівних казок. На нашу думку, існує корпус текстів казкового епосу, присвячених суто чоловічій ініціації, та корпус текстів, що представляють ініціацію жіночу. У двох типах ініціального тексту по-різному актуалізується значення інтерсеміотичного тексту трапези. У текстах, що порушують проблему чоловічої ініціації, досить поширеним є мотив боротьби протагоніста з матір'ю-людоджеркою. Наприклад, у казці «Царський син» канібальські нахили з'являються у матері, котра стикається зі здатністю сина критично оцінювати її поведінку та формувати власні судження. Конфлікт відбувається ще у період

пренатального (до народження) розвитку хлопця, що є метафорою стану симбіотичної залежності протагоніста від матері, та початку особистісного становлення героя: «Завелась ковалька і цариця ляляця. А в цариці в животі дитина і кажить:

– Сука з сукою ляляця.

Цариця на його розсердилася і говорить:

– Стий же, я тебе вилуплю і тоді тебе ззім».

Вилупила вона ту дитину і понесла до коваля і говорить:

– На оцю дитину заріж, і зжарь, і принеси я ззім» [3; 281].

Необхідність розірвати симбіотичний зв'язок з матір'ю є життєво важливою для протагоніста. В протилежному випадку йому загрожує загибель.

У той час як чоловіча ініціація пов'язана із загрозою харчової регресії, небезпекою бути поглинутим та іншими загрозами з боку злої матері, жіноча ініціація має іншу специфіку. Для героїні чарівної казки дорослість передбачає потенційне материнство і найбільша небезпека – самій перетворитися на матір-людожерку. Зла мати є антиподом до матері, що народжує, це всепоглинаюча мати. Дорослішання та боротьба з деструктивними потягами і загрозами з боку злої матері реалізується через проходження випробувань і виконання завдань, спрямованих на утвердження фемінності та дотримання табу.

Позитивні конотації концептосфери трапези засновані на тому, що дитина отримує можливість харчуватися і рости, в той час як мати виконує роль годувальниці, берегині. Негативна конотація для дитини полягає у необхідності подолати залежність, що відображено, насамперед, у концепті подолання сином харчової залежності від матері. Існує також негативна конотація концепту годування для матері. За радикальним твердженням Ф. Перлза, «немовля біля материнських грудей є паразитом...» [14; 151], або, іншими словами, дитина отримує від матері їжу і турботу, що вимагає моральних та матеріальних ресурсів і певної самопожертви. Мати, вигодовуючи дитину, підсвідомо може відчувати незадоволення і страх втрати себе, фізичного і морального виснаження, особливо коли передбачається народження і годування великої кількості дітей, що згідно з традиційними настановленнями є обов'язковим. Казки, що стосуються жіночої ініціації, порушують проблему боротьби з деструктивними потягами і акцентують на потребі становлення героїні як майбутньої матері, тобто самопізнання та визначення власної ідентичності. Головні героїні також доводиться зустрітися із небезпечною темною стороною жіночої природи. Ідея темного фемінного начала може бути розкрита у чарівній казці по-різному. Найпоширенішими у казках про дідову та бабину дочку є мотиви годування гадюк, зустрічі з кобилячою головою, зустрічі з демонічним нареченим, – годування у цих випад-

ках забезпечує ефективну комунікацію з представниками потойбіччя. Мотив годування гадюк пов'язаний з ідеєю годування матір'ю дитини і загрозою перетворитися на злу матір. Гаддя, згідно з народними уявленнями, мислиться як щось цілком протилежне до людини, не людське: «То ни чоловік, а гад пичений (печений)» [3; 80]. Зв'язок вужів, змії, гадів з ідеєю вигодовування ґрунтується на двох аспектах: по-перше, плазуни «смокчуть» і дитина теж смокче, по-друге, у народній свідомості змія часто пов'язана з молоком. Останнє випробування, яке потрібно пройти дідовій та бабиній дочці, пов'язане з виявленням, прийняттям та подоланням деструктивних потягів, потребою віч-на-віч зустрітися з темною стороною жіночої природи. Висловлюючись мовою психоаналізу, «час від часу жінка може пережити у собі тіньову сторону материнства. Якщо це переживання відбувається усвідомлено, то воно може сприяти її звільненню від несвідомого прагнення до знищення» [9; 39]. Єдине завдання, яке отримують дідова та бабина дочка у наймах – годувати «худібку»: «Ось що, дівчино: оце тобі казани, то ти рано-вранці і увечері нагрій окропу і вилий у корито, і борошенця туди всип, і замішай, – тільки гляди, щоб не гаряче було, а тільки тепленьке. Стань на порозі, двічі свисни, то до тебе позлазяться гадюки, ящірки, жаби і всякий звір. Ти нагодуй їх, вони й порозлазяться, куди кому треба» [16; 209]. Ефективна стратегія ініціації полягає у тому, щоб годувати гаддя, тобто бути жінкою, що годує, долаючи страх і деструктивне бажання позбавитися необхідності бути годувальницею, та формуванні готовності до пожертви.

Висновки і пропозиції Дискурс трапези виконує низку взаємопов'язаних функцій: постулювання цивілізованої моделі поведінки; маркування соціальної ситуації; формування та підтримання єдності та ідентичності; конструювання та відображення соціальної ієрархії; часового конструювання; плати, дару і відкупу; магічного засобу. Функції дискурсу трапези корелюють з функціями трапези у текстах чарівних казок, що охоплюють взаємопов'язані аспекти чоловічої та жіночої ініціації. У текстах, присвячених чоловічій ініціації, актуалізується потреба сепарації від матері; в контексті сепарації відбувається постулювання цивілізованої моделі поведінки, трапеза виконує також функцію відображення соціальної ієрархії та магічного засобу. Жіноча ініціація пов'язана зі становленням жінки як матері-годувальниці, що на функціональному рівні апелює до усвідомлення власної ідентичності та трапези як засобу комунікації з представниками іншого світу, дару, відкупу. Перспективним є дослідження трапези в українському фольклорі на різних семіотичних рівнях та виявлення взаємозв'язків між вербальними та невербальними текстами.

Список літератури:

1. АНФРФ ІМФЕ Ф. (Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України) 15-3. Од. зб. 185 Кравченко 1889 год Житомир 320 акр.
2. АНФРФ ІМФЕ Ф 1-15 Од. зб. 263 Виписки на картках з етнографічних матеріалів різних дописувачів 280 акр.
3. АНФРФ ІМФЕ Ф 15-3 Од. зб. 263 В. Кравченко Виписки на картках фольклорних та етнографічних матеріалів 180 арк.

4. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 1–3 дод. – Од. зб. 320. Загальнорічний цикл. Прикмети, звичаї, обряди, зв'язані з святами загального річного циклу та назвами днів. 1928–1929 рр. Рукопис. 367 арк.
5. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 1–4 – Од. зб. 339. Оповідання, легенди, пісні та казки, записані серед чумаків. 156 акр.
6. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 1–3 дод. – Од. зб. 329. Прикмети, вірування, повір'я, звичаї, замолвдяння тощо. Записані різними збирачами на У країні 1927–29 122 арк.
7. Артюх Л. Ф. Звичаї українців у народному календарі / Л. Ф. Артюх. – К: Балтія-Друк, 2012. – 224 с.
8. Артюх Л. Ф. Традиційна українська кухня у народному календарі / Л. Ф. Артюх. – К: Балтія-Друк, 2006. – 232 с.
9. Биркхойзер-Оэри С. Мать: Архетипический образ в волшебной сказке / С. Биркхойзер-Оэри., 2010. – 255 с. – (Серия: Юнгианская психология).
10. ІМФЕ. – Ф. 1–2 дод. – Од. зб. 272. Етнографічні матеріали, пов'язані з християнськими святами, народні уявлення про космос, звичаї та обряди, пов'язані з вогнем, заговори, шептання, сни, чари, ворожіння, забобони. Зібрала Л. Шевченко 1925–1926 рр. – 184 арк.
11. Кляйн М. Развитие в психоанализе / М. Кляйн. – М: Академический Проект. – 511 с. – (Психология детства).
12. Леви-Строс К. Мифологии: в 4-х т. / К. Леви-Строс. – М.: Культурная инициатива 2000. — (Книга света) (Университетская библиотека. Культурология). Т. 1: Сырое и приготовленное / пер. З. А. Сокулер, К. З. Акопьян. – 2000 – 406 с.
13. Левкиевская Е. Е. Пища повседневная и пища ритуальная: механизмы переключения аксиологических кодов. // Коды повседневности в славянской культуре: Еда и одежда. отв. ред. Н. В. Злыднева. – СПб.: Алетейя, 2011. – С. 37–47.
14. Перлз Ф. С. Эго, голод и агрессия / Пер. с англ. – М.: Смысл, 2000. — 358 с.
15. Толстая С. М. К понятию культурных кодов / С. М. Толстая // Славянская этно-лингвистика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ethnolinguistica-slavica.org>
16. Українські народні казки. Книжка перша. – К.: Перун, 1994. – 320 с.
17. Фрейд З. Тотем и табу / З. Фрейд. – СТД, 2008 (Собрание сочинений в 10 т.). Т. 9: Вопросы общества и происхождение религии. — 456 с.
18. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени. – М.: «Прогресс», 1994. – 336 с.
19. Barthes Roland. Toward a psychosociology of contemporary food consumption / European diet from preindustrial to modern times. – Ed. Elborg Forster and Robert Forster. – New York. –1975. – P. 47–59.
20. Montanari M. Food is Culture / Massimo Montanari. – Columbia – 2006. – University Press. – 168 p.

Коржик А.О.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

ТРАПЕЗА КАК ИНТЕРСЕМИОТИЧЕСКИЙ ФОЛЬКЛОРНЫЙ ТЕКСТ

Аннотация

Статья посвящена исследованию трапезы в украинском фольклоре. Трапеза рассматривается как интерсемиотический фольклорный текст, целостная знаковая система и система коммуникации, выраженная вербальными и невербальными средствами, обусловленная существованием у носителей фольклора ряда потребностей. Выделены основные функции дискурса трапезы и проиллюстрировано функции трапезы архивными текстами, которые публикуются впервые. Проведена параллель между функциями трапезы как дискурса и функциями трапезы в текстах волшебной сказки.

Ключевые слова: народная сказка, ритуальная трапеза, трапеза, украинский фольклор, функция дискурса.

Korzhyk A.O.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

TRADITIONAL MEALS AS AN INTERSEMIOTIC FOLK TEXT

Summary

The article investigates food in Ukrainian folklore. Food is investigated as a text, complete sign system and communication system. Folklore is seen as verbal and non-verbal communication in the folklore context and in the context of human needs. The main functions of food discourse are determined in the article and illustrated with archival texts, which were published for the first time. The functions of rite food and text functions of the food in a fairy tale are investigated.

Keywords: discourse function, folk tale, meal, ritual meal, Ukrainian folklore.

УДК 821.112.2Д-309

ЛЕКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ НІМЕЦЬКОМОВНИХ ФАХОВИХ РІЗНОГАЛУЗЕВИХ ТЕКСТІВ

Кучер З.І., Сидоренко Л.М.

Черкаський державний технологічний університет

Пропонована стаття присвячена дослідженню лексичних особливостей перекладу німецьких фахових різногалузевих текстів українською мовою. Головним критерієм, що відрізняє один жанр науково-технічної літератури від іншого є функціональне призначення тексту. Саме воно і детермінує відбір конкретних мовних засобів для тексту певного галузевого напрямку. Знання лексико-граматичних особливостей різногалузевих текстів визначає під час перекладу правильний відбір відповідних мовних засобів та сприяє створенню адекватного перекладу.

Ключові слова: термін, терміносистема, калькування, контекстуальна заміна.

В умовах міжнародного співробітництва у різних галузях економіки, політики й технологій надзвичайно зростає роль перекладу як засобу, який обслуговує економічні, суспільно-політичні, наукові, культурно-естетичні та інші відносини народів. Особливо нагальною стає на сучасному етапі потреба забезпечення фахової міжмовної комунікації.

Основне завдання перекладача фахових різногалузевих текстів полягає в тому, щоб створити такий переклад, який максимально точно відтворює інформацію оригінального тексту, містить загальноприйнятні в мові перекладу спеціальні галузеві терміни та відповідає нормі мови перекладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій; Проблемою перекладу різногалузевих текстів займалися багато вітчизняних лінгвістів та перекладачів-практиків, серед яких варто відзначити Карабана В.І. [3], Кияка Т.Р. [4], Науменка А.М. [4], Огуя О.Д. [4], Кур'янову М.О. [7], Міщенко А.Л. [11].

Постановка проблеми дослідження зумовлена стрімким розвитком міжнародних відносин, а саме відносин у різних професійних галузях, що потребує ґрунтовних досліджень окремих аспектів перекладу фахових текстів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Хоча зазначена проблема була частково досліджена у теоретичному аспекті, важко погодитись, що це питання вичерпане, оскільки перед перекладачем постають все нові труднощі під час перекладу фахових текстів різних галузевих напрямів.

Мета дослідження полягає у виявленні лексичних особливостей перекладу фахових німецькомовних різногалузевих текстів.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення **конкретних завдань:**

- опрацювати теоретичні джерела із зазначеної проблеми;
- визначити основні способи перекладу німецькомовних різногалузевих термінів українською мовою;
- проілюструвати на основі фактичного матеріалу лексичні особливості перекладу різногалузевих текстів.

Об'єктом дослідження є німецькомовні фахові тексти, які належать до різних галузей професійної діяльності.

Предметом дослідження є лексичні особливості перекладу німецькомовних різногалузевих текстів.

Джерело дослідження: технічні інструкції до приладів, медичні інструкції щодо застосування лікарських засобів, економічні статті та їх український переклад.

Виклад основного матеріалу. Обов'язковою умовою адекватного перекладу будь-якого галузевого тексту є його повноцінне розуміння перекладачем, тому він повинен орієнтуватися в тій галузі науки, в якій працює. Для забезпечення оптимальної комунікації між фахівцями певної галузі існує термінологічна лексика, якій притаманні «специфічний унормований тезаурус, типових граматичні й синтаксичні конструкції у типових для цього дискурсу текстах» [11, с. 177].

При перекладі фахових текстів перекладачу необхідно враховувати співвідношення терміну з контекстом, завдяки чому виявляється значення лексичної одиниці. Коваленко А. Я [9] визначає два етапи у процесі перекладу термінів. На першому етапі перекладач має з'ясувати значення фахового терміну в контексті, а на другому – передати значення цієї лексичної одиниці рідною мовою.

Отже, основне завдання перекладача різногалузевих текстів полягає в тому, щоб як найточніше передати значення термінів, якими перенасичені фахові тексти.

В основі кожного терміну обов'язково лежить визначення (дефініція), яке він позначає, завдяки чому терміни є точною і в той же час стислою характеристикою предмета чи явища. Термін може бути утвореним на основі однієї мови або запозиченим з іншої. Отже, під час перекладу слід враховувати, що характерними рисами терміну є його ототожнення з конкретним поняттям, явищем або процесом певної галузі, а також прагнення до однозначності.

Основним способом перекладу фахових термінів є підбір лексичного еквівалента в мові перекладу, який зафіксований у словнику і точно співпадає зі значенням вихідного терміна. Переклад багатоеквівалентних термінів потребує від перекладача, на думку Карабана В. І. [3], вміння знаходити адекватний відповідник в певному контексті. У випадку, якщо відсутні словникові відповідники для фахових термінів, перекладач використовує різні прийоми перекладацьких трансформацій.

Отже, у процесі аналізу текстів технічних інструкцій до приладів, медичних інструкцій щодо застосування лікарських засобів, економічних статей, та їх українських перекладів де-

тальніше розглянемо лексичні особливості перекладу різногалузевих німецькомовних текстів українською мовою, а саме способи перекладу фахових термінів.

1. Verwenden Sie niemals spitzes oder metallisches Werkzeug, um Frost zu entfernen, denn dies könnte die Kühlschlange beschädigen und zum Verfall der Garantieführen (5).	Крім того, ніколи не використовуйте гострі або металеві інструменти для видалення наморозі так як вони можуть пошкодити охолоджуючий змійовик і анулювати гарантію (1).
--	--

У вихідному реченні використано технічний термін **Kühlschlange**, який позначає одну з запчастин морозильної камери та належить до терміносистеми холодильного устаткування. Для адекватного відтворення значення терміну в мові перекладу застосовується прийом калькування.

2. Vergewissern Sie sich, die Türdichtung zureinigen, damit das Gerät effizient funktioniert (5).	Обов'язково тримайте ущільнювач дверей (ущільнюючу прокладку) у чистоті для ефективної роботи приладу (1).
--	---

Фаховий термін **Türdichtung** позначає частину дверей у морозильній камері та може відноситись до різних терміносистем. Перекладач застосував прийом калькування (*Tür – двері, Dichtung – ущільнювач, прокладка*) для того, щоб відтворити точне значення терміну у мові перекладу для розуміння його значення реципієнтом.

3. Mögliche Ursache des Problems: Der Schutzschalter oder eine Sicherung ist gefallen. Die Temperatur der Gefriertruhe ist auf «O/OFF» eingestellt (5).	Можлива причина проблеми: ввімкнувся автомат захисту мережі або згорів запобіжник . Терморегулятор морозильника встановлено у положення 0/вимк. (1).
---	--

У вихідному реченні наявні два технічні терміни з галузі електрики. **Schutzschalter** – складний термін, оскільки він складається з двох слів: (*Schutz – захист, Schalter – вимикач*), але перекладач не використовує калькування, як у двох попередніх прикладах, а застосовує прийом контекстуальної заміни («автомат захисту мережі»), оскільки цей варіант конкретизує значення лексичної одиниці у цьому реченні. Термін **Sicherung** вживають у багатьох терміносистемах, але у галузі електрики він має словниковий відповідник «запобіжник», який було використано перекладачем.

4. Vergewissern Sie sich, dass die Mauer, die mit der Rückseite des Geräts in Kontakt ist, aus nichtentflammbarem, hitzebeständigem Material besteht (T90°C) (6).	Переконайтеся в тому, що поверхня стіни, яка контактує із задньою частиною плити, виготовлена з негорючого та теплостійкого матеріалу і витримує нагрівання (90°C) (2).
--	--

У цьому реченні два технічних терміни-прикметники, які вживаються у різних терміносистемах. Простий термін **entflammbar** та складний **hitzebeständig** перекладаються за допомогою словникових відповідників.

5. Die Klemmen 1, 2 und 3 sind miteinander verbunden; die Steckbrücke 4-5 befindet sich im unteren Bereich des Klembretts (6).	Контакти 1-2-3 під'єднані один до іншого. Перемичка 4-5 знаходиться в нижній частині клемної коробки (2).
---	--

Технічні терміни **Klemme**, **Steckbrücke**, **Klembrett** належать до електричної терміносистеми. Термін **Klemme** – це простий термін-омонім, який може вживатися в різних галузях та мати різні значення. В процесі перекладу перекладач відмовляється від словникового еквівалента «**клема**» та обирає прийом контекстуальної заміни, оскільки лексична одиниця «**контакт**» відповідає саме цьому контексту. Складний іменник **Steckbrücke** не перекладається за допомогою калькування, а використовується регулярний відповідник, який в галузі електротехніки відповідає цьому терміну. Складний іменник **Klembrett** (*Klemme – клема, Brett – дошка*) перекладається не як «**клемна дошка**», а як «**клемна коробка**» за допомогою прийому контекстуальної заміни задля адекватної передачі змісту.

6. Das Gerät muss über einen omnipolaren Schutzschalter direkt an das Stromnetz angeschlossen werden, wobei zwischen dem Gerät und dem Stromnetz eine Kontaktöffnung von mindestens 3 mm installiert werden muss (6).	Під час безпосереднього підключення до мережі, встановіть між приладом і мережею всеполосний вимикач з мінімальною відстанню між контактами у 3 мм (2).
--	--

У вихідному реченні технічний термін **omnipolarer Schutzschalter** належить до галузі електротехніки. Термін-словосполучення перекладається за допомогою регулярного відповідника, який прийнятий у мові перекладу.

7. Wählen Sie die für die Wand hinter dem Gerät passende Schraube und Schraubenverankerung aus (6).	Гвинт і дюбель слід обирати відповідно до матеріалу стіни за приладом (2).
---	--

Фаховий термін **Schraube** може вживатися у різних галузях. Під час перекладу було використано словниковий відповідник, який існує в мові перекладу. В процесі перекладу терміну **Schraubenverankerung** застосовано прийом контекстуальної заміни, Перекладач відмовляється від дослівного перекладу «**анкерне кріплення (анкер) гвинта**», вилучає іменник **Schraube**, а другу частину адаптує до контексту, і перекладає як «**дюбель**», замість «**анкерне кріплення**».

8. Das hintere Heizelement und der eingeschaltete Lüfter sorgen für eine sanfte und gleichmäßige Hitze im gesamten Ofen (6).	Включається задній нагрівальний елемент та починає працювати крильчатка , гарантуючи делікатний і однорідний нагрів усередині духовки (2).
--	--

Термін-словосполучення **hintere Heizelement** використовується в різних терміносистемах, але в зазначеному контексті він позначає одну з запчастин електричної плити. Перекладений за допомогою словникового відповідника. Термін **Lüfter** перекладений за допомогою прийому контекстуальної заміни, оскільки замість слов-

никового відповідника «**вентилятор**», перекладач підібрав контекстуальний відповідник «**крильчатка**», який є контекстуальним синонімом.

Розглянемо особливості перекладу медичних термінів.

1. Seretide enthält 2 Arzneimittel, Salmeterol und Fluticasonpropionat (8).	Серетид містить два лікарських засоби: сальметерол та флютиказонпропіонат (3).
---	--

У цьому прикладі наявні медичні терміни, які є вузькогалузевими і застосовуються у медичній галузі та належать до бронхо-астматичних препаратів. **Seretide** та **Salmeterol** – це прості терміни, для їх перекладу був використаний прийом транслітерації. Для перекладу терміну **Fluticasonpropionat** застосували також транслітерацію, окрім цього спостерігається додавання закінчення, що є більш типовим для норми мови перекладу.

2. Salmeterol ist ein Bronchodilatator mit langer Wirkungsdauer. Bronchodilatatoren erweitern die Bronchien in den Lungen und erleichtern so Ein- und Ausatmung (8).	Сальметерол – бронхолітик з подовженою тривалістю дії. Бронхолітики розширюють бронхи в легенях, і таким чином полегшують дихання (3).
---	--

У вихідному тексті наявні медичні терміни на позначення бронхо-астматичних препаратів. **Salmeterol** – це простий термін, для його перекладу був використаний прийом транслітерації. **Bronchodilatator** перекладено за допомогою словникового відповідника.

3. Fluticasonpropionat ist ein Corticoid , das das Ödem und die pulmonale Reizung verringert (8).	Флютиказонпропіонат – кортикостероїд , який зменшує набряк та подразнення легенів (3).
---	---

У вихідному реченні наявні два медичних терміни, які позначають бронхіально-астматичні препарати. Для перекладу терміну **Fluticasonpropionat** було застосовано прийом транслітерації, а також додавання закінчення, що є більш типовим для норми мови перекладу. Термін **Corticoid** є простим та вузькогалузевим медичним терміном. Для його перекладу використано регулярний відповідник, який використовується в мові перекладу.

4. Informieren Sie Ihren Arzt, wenn Sie eines der folgenden Arzneimittel einnehmen, bevor Sie mit der Anwendung von Seretide beginnen: β-Blocker (zum Beispiel Atenolol , Propranolol und Sotalol) (8).	Проінформуйте лікаря перед початком прийому серетиду, якщо ви приймаєте один з наступних препаратів: Бета-блокатори (наприклад, атенолол , пропранолол або соталол) (3).
--	---

У вихідному реченні наявні чотири вузькогалузеви медичні терміни. Для перекладу терміну **β-Blocker** застосовано відповідник, який існує в мові перекладу та позначає це поняття. Терміни **Atenolol**, **Propranolol**, **Sotalol** перекладаються за допомогою транслітерації.

5. Es ist möglich, dass sich Ihre Asthma-Symptome gut beherrschen lassen, wenn Sie Seretide zweimal täglich anwenden (8).	Прояви симптомів астми можна тримати під контролем, у разі прийому серетиду двічі на добу (3).
--	---

Термін **Asthma-Symptom** перекладено за допомогою словникового відповідника.

6. Cetirizin HEXAL Saft bei Allergien ist ein Antiallergikum (7).	Цетризин Гексал, сироп від алергії являється антиалергеном (4).
--	--

Термін **Antiallergikum** перекладено також за допомогою словникового відповідника.

7. Sinupret forte ist ein pflanzliches Arzneimittel bei Entzündungen der Nasennebenhöhlen. Sinupret forte wird angewendet bei akuten und chronischen Entzündungen der Nasennebenhöhlen (8).	Синупрет форте – це рослинний лікарський засіб проти запалень навколоносових (придаткових) пазух носа. Синупрет форте застосовують при гострих та хронічних запаленнях навколоносових пазухах носа (3).
--	--

У вихідному реченні вживані два медичних терміни. Термін **chronische Entzündung** – це термін-словосполучення, складається з іменника та прикметника, позначає тип реакції організму на певні чинники. Термін перекладено за допомогою словникового відповідника. Складний термін **Nasennebenhöhlen** перекладається також за допомогою регулярного відповідника.

Розглянемо особливості перекладу економічних термінів.

1. Durch einen Wechsel zur Kreislaufwirtschaft könnten die europäischen Unternehmen 600 Milliarden Euro sparen. Und wir würden weniger Treibhausgase ausstoßen (9).	Перехід до циркулярної економіки заощадить для промисловості Європи 600 млрд євро і зменшить викиди парникових газів (12).
---	--

Економічний термін **Kreislaufwirtschaft** має в мові перекладу регулярний словниковий відповідник, який використовує перекладач для адекватної передачі змісту поняття. **Treibhausgas** – термін, який може використовуватись в різних фахових галузях, перекладено також за допомогою словникового відповідника.

2. Bis heute fragen sich viele Iren, warum sich die Troika nicht darauf konzentriert hat, das Bankenwesen zu reformieren. Sie hoffen auf ein baldiges Ende der Sparpolitik (11).	Сьогодні багато ірландців і досі не розуміють, чому Трійка не обмежилася місією реструктуризації банків, і прагнуть забути часи жорсткої економії (12).
--	---

У вихідному реченні економічний термін **Sparpolitik**, який дослівно перекладається як «політика економії», відтворюється за допомогою прийому контекстуальної заміни. В цьому контексті перекладач вилучає лексичну одиницю «Politik», і перекладає першу частину терміну, застосовуючи стилістичну спеціалізацію, не «**економія**» а як «**жорстка економія**».

Окрім цього, в реченні наявна політична реальність **Troika**, яка позначає об'єднання трьох європейських організацій: Європейського центрального банку, Міжнародного валютного фонду та Європейської комісії. Для її перекладу автор застосував прийом транслітерації, але відповідно до норми української мови.

3. Der Außenhandelsüberschuss Deutschlands ist riesig. Er beträgt ungefähr neun Prozent. Dadurch entsteht ein Ungleichgewicht, um das man sich kümmern muss (10).	Німеччина має зараз величезний профіцит зовнішньої торгівлі , близько 9%. Тож, це призводить до дисбалансу, який потрібно вирішити (12).
--	---

Економічний термін **Außenhandelsüberschus** має словниковий відповідник, який використовує перекладач в процесі перекладу.

4. 2011 machte die portugiesische Verschuldung 111 Prozent des Bruttoinlandproduktes aus. Heute hat sie 130 Prozent erreicht (10).	У 2011 році португальський борг сягнув 111% ВВП . Сьогодні він становить вже 130% (12).
---	--

Використаний у вихідному тексті економічний термін **Bruttoinlandprodukt** є часто вживаним в економічних текстах та має словниковий відповідник в мові перекладу, який обирає перекладач для перекладу, але використовує прийняте у нормі мови перекладу скорочення.

5. Man sollte einen Notfallplan haben, denn es geht immer etwas schief. So ein Plan kann sich als sehr nützlich erweisen, um mit späteren Krisen oder Marktschwankungen umzugehen (10).	Потрібно мати план на випадок надзвичайної ситуації , адже вони завжди виникають. Такий підхід дозволить конструктивно керувати ситуацією за умов потенційної кризи та нестабільності на ринку (12).
---	--

Notfallplan – термін, який може використовуватися у багатьох терміносистемах. Він не має словникового відповідника в мові перекладу, отже, його відтворено за допомогою прийому експлікації. Економічний складний термін **Marktschwankung** перекладається за допомогою калькування, але для передачі другої частини складного іменника (*Schwankung* –

коливання) перекладач обирає прийом контекстуальної заміни, використовуючи лексему «**нестабільність**».

6. Viele Kleinunternehmer haben laufende Kredite auf Euro- oder Dollar-Basis, die durch die Abwertung doppelt so teuer geworden sind (10).	Як відомо, багато маленьких компаній тримають свої поточні кредити в євро або доларах, які через девальвацію національної валюти стали тепер удвічі дорожчими (12).
---	--

Економічний термін **Abwertung** перекладено за допомогою регулярного словникового відповідника.

Висновки з даного дослідження. Під час порівняльного аналізу технічних інструкцій до приладів, медичних інструкцій щодо застосування лікарських засобів, економічних статей та їх українських перекладів було виявлено, що фахові різногалузеві тексти мають лексичні особливості, які становлять труднощі для перекладача. В першу чергу, йдеться про галузеві терміни, для перекладу яких потрібне точне розуміння специфіки тієї галузі, в якій працює перекладач. Основним способом перекладу фахових термінів є підбір регулярного словникового відповідника, який існує в мові перекладу та точно передає зміст специфічної мовної одиниці на позначення певних предметів та явищ. В процесі порівняльного аналізу тексту оригіналу та тексту перекладу було визначено, що фахові терміни можуть перекладатися за допомогою транскрипції, транслітерації, калькування та контекстуальної заміни.

Список літератури:

1. Брандес М. П. Стилістика текста. Теоретический курс: Учебник / М. П. Брандес. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Прогресс-Традиция; ИНФРА-М., 2004. – 398 с.
2. Дьяков А. С. Основы терминотворения: семантический та соціолінгвістичний аспекти / А. С. Дьяков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К.; КМАcademia, 2000. – 208 с.
3. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури. Граматичні труднощі, лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні проблеми / В. І. Карабан. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 576 с.
4. Кияк Т. Р., Науменко А. М., Огуй О. Д. Перекладознавство (німецько-український напрям). Підручник / Т. Р. Кияк, А. М. Науменко, О. Д. Огуй – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 543 с.
5. Кияк Т. Р. Запозичення та інтернаціоналізми у фахових мовах / Т. Р. Кияк // Вісн. Житомир. держ.ун-ту ім. І. Франка. – 2006. – № 27. – С. 32-34.
6. Корунець І. В. Вступ до перекладознавства. Підручник / І. В. Корунець – Вінниця: Нова книга, 2008. – 512 с.
7. Кур'янова М. О. Граматичні труднощі перекладу німецькомовних науково-технічних текстів українською мовою: дис. ...канд. Філол. Наук: 10.02.16. / М. О. Кур'янова; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 202 с.
8. Кучер З. І., Орлова М. О., Редчиць Т. В. Практика перекладу. Навчальний посібник / З. І. Кучер, М. О. Орлова, Т. В. Редчиць. – Вінниця: Нова книга, 2013. – 502 с.
9. Коваленко А. Я. Загальний курс науково-технічного перекладу: Навчальний посібник / А. Я. Коваленко. – Вінниця: Нова книга, 2001. – 290 с.
10. Латышев Л. К. Технология перевода: Учеб. пособие для студ. лингв. вузов и фак. / 2-е изд., перераб. и доп. / Л. К. Латышев – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 320 с.
11. Міщенко А. Л. Лінгвістика фахових мов та сучасна модель науково-технічного перекладу: монографія / А. Л. Міщенко – Вінниця: Нова книга, 2013. – 448 с.
12. Heidrich F. Kommunikationsoptimierung im Fachübersetzungsprozess. – Berlin: Frank&Timme, 2016. – 117 s.

Ілюстративний матеріал:

1. Інструкція з експлуатації морозильної камери «Indesit OF 1A 100».
2. Інструкція з експлуатації плити та духовки «Indesit I5V62A /EU».
3. Інструкція щодо застосування лікарського засобу «Синупрет форте».
4. Інструкція щодо застосування лікарського засобу «Цетрингексал».
5. Bedienungsanleitungen Gefriertruhe «Indesit OF 1A 100».
6. Bedienungsanleitungen Herd und Ofen «IndesitI5V62A /EU».
7. Beipackzettel: «Cetirizin HEXAL Saft bei Allergien».
8. Beipackzettel: «Sinupret forte».

9. Euronews [електронний ресурс] «Kreislaufwirtschaft: Gut für die Umwelt und die Unternehmen». – Режим доступу: <http://de.euronews.com/>
10. Euronews [електронний ресурс] «Strukturelle Reformen, ein Erfolgsrezept?». – Режим доступу: <http://de.euronews.com/>
11. Euronews [електронний ресурс] «Амстердам – вітрина циркуляційної економіки». – Режим доступу: <http://ua.euronews.com/>
12. Euronews [електронний ресурс] «Реформування для вирішення структурних проблем». – Режим доступу: <http://ua.euronews.com/>
13. Euronews [електронний ресурс] «Чи може борг бути корисним?». – Режим доступу: <http://ua.euronews.com/>

Кучер З.И., Сидоренко Л.Н.

Черкасский государственный технологический университет

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА НЕМЕЦКОЯЗЫЧНЫХ СПЕЦИАЛЬНЫХ РАЗНООТРАСЛЕВЫХ ТЕКСТОВ

Аннотация

Предлагаемая статья посвящена исследованию лексических особенностей перевода немецких специальных разноотраслевых текстов на украинский язык. Главным критерием, отличающим один жанр научно-технической литературы от другого, является функциональное назначение текста. Именно оно и детерминирует отбор конкретных языковых средств для определенного отраслевого текста. Знание лексико-грамматических особенностей разноотраслевых текстов определяет правильный выбор соответствующих языковых средств и способствует созданию адекватного перевода.

Ключевые слова: термин, терминосистема, калька, контекстуальная замена.

Kucher Z.I., Sydorenko L.M.

Cherkasy State Technological University

LEXICAL FEATURES OF TRANSLATION OF GERMAN-LANGUAGE PROFESSIONAL TEXTS OF DIFFERENT BRANCHES

Summary

The article deals with the analyses of lexical peculiarities of translation of German texts belonging to different branches of learning into Ukrainian. The main criterion distinguishing one genre of science and technical literature from the other is the functional presentation of a text. That is exactly what determines the choice of necessary language means for an established text. Knowledge of lexical and grammatical peculiarities of the texts belonging to different branches of learning in the process of translation designates the right choice of necessary language means and leads to the adequate translation.

Keywords: term, system of terms, calque, context replacement.

АВТОРСЬКА ЛЕКСИКА ДЖ. Р. Р. ТОЛКІНА В УКРАЇНСЬКОМУ ВІДТВОРЕННІ: ПЕРЕКЛАДАЦЬКІ СТРАТЕГІЇ

Кушнір Л.О.

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті вивчено способи відтворення безеквівалентної авторської лексики в українських перекладах творів Дж. Р. Р. Толкіна. Кількісно підсумовано дані порівняння більш ніж 12 тис. онімів і реалій в оригіналах і шести перекладах. Показано, що для всіх перекладів відносні частоти вживання формальних способів відтворення корелюють з частками «номінативних» онімів і реалій в оригіналах. Зроблено висновок про переважання перекладацької стратегії одомашнення. Еволюція перекладів Дж. Р. Р. Толкіна відображає зростання часток формальних способів відтворення та способів очуження.

Ключові слова: авторська лексика, оніми, реалії, стратегії перекладу, художній переклад.

Постановка проблеми. Відтворення безеквівалентної лексики – це одна з актуальних проблем художнього перекладу. До перекладознавчого аналізу онімів, реалій і лексичних лакун неодноразово удавалися В. Виноградов, С. Влахов і С. Флорін, М. Гарбовський, А. Гудманян, Д. Єрмолович, Р. Зорівчак, Т. Кияк, І. Корунець та інші дослідники. Стилiстичні функції авторської лексики стають особливо вагомими в творах жанру фентезі. Цей лексичний пласт є важливим складником творчої індивідуальності та ідіостилю автора і увиразнює фантастичну «вторинну реальність» його твору. Відповідно, відтворення перекладачем онімів і реалій як найвиразнішого відбитку лінгвокультурного середовища твору фентезі відображатиме загальні тенденції та домінуючі стратегії перекладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча різнобічні питання відтворення в перекладах онімів і реалій із творів англomовного фентезі, зокрема за авторством письменника та лінгвіста Дж. Р. Р. Толкіна, висвітлювали М. Бережна [1], М. Дерябіна [3], О. Лебедева [8], О. Новічков [9], О. Ребрій [10, с. 145–147] і Б. Стасюк [11] (див. також праці [6, 7]), ця проблематика заслуговує на подальше дослідження. Для докладнішого вивчення безеквівалентної авторської лексики в перекладах зручно застосувати запропоновану нами докладну класифікацію [6] способів відтворення цієї лексики, що ґрунтується на загальних положеннях С. Влахова та С. Флоріна [2], Р. Зорівчак [5] і Д. Єрмоловича [4], а також враховує підходи М. Бережної [1], М. Дерябіної [3] та О. Новічкова [9].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідники перекладів фентезійних творів досі зосереджувалися переважно на поглибленому аналізі окремих прикладів відтворення в перекладах онімів і реалій. З іншого боку, значний інтерес представляють загальні кількісні дані для частот застосування різних способів відтворення авторської лексики. В оригіналах найвідоміших творів Дж. Р. Р. Толкіна – його повісті «The Hobbit, or There and Back Again» і роману «The Lord of the Rings» – налічуємо відповідно 250 і майже 2000 моно- і полілексичних авторських одиниць (оніми і реалії, присутні виключно на картах і в додатках до роману, не враховані). Більшість із них є онімами, а відсоток реалій серед авторської лексики порівняно незначний (див. таблицю 1). За на-

шими комп'ютерними розрахунками, авторська лексика складає відчутну частку усієї лексики цих творів – відповідно 4% для повісті та 14% для роману. До того ж, здебільше вона має омашнєний характер, відображаючи особливості ідіостилю письменника. Отже, переважання одомашнення/очуження у відтворенні масиву авторської лексики перекладачем дало би вагомі підстави стверджувати про переважання відповідної стратегії в перекладі загалом.

Таблиця 1
**Кількісні характеристики авторської лексики
Дж. Р. Р. Толкіна**

Назва твору	Кількість онімів і реалій	Частка реалій	Частка «номінативних» онімів і реалій з сучасної англійської мови	Частка онімів і реалій зі штучних авторських «мов»	Частка «промисливих» онімів і реалій
«The Hobbit, or There and Back Again»	250	17,5%	1,4%	31,0%	67,6%
«The Lord of the Rings»	1978	17,6%	2,7%	35,2%	62,1%

Постановка завдання. Мета цієї праці – зіставний кількісний аналіз застосування різних перекладацьких способів відтворення авторської лексики повісті «The Hobbit» [20] і роману «The Lord of the Rings» [21] Дж. Р. Р. Толкіна українськими перекладачами і з'ясування на цій підставі стратегій перекладів. Об'єкт дослідження – це корпус онімів і реалій в оригіналі, перекладах повісті за авторством О. Мокровольського [14] і Олени О'Лір [18] і перекладах роману О. Мокровольського [15], А. Немірової [13], О. Фешовець [17] і К. Оніщук [16]. Повний обсяг проаналізованого матеріалу включав понад 12 тис. лексичних одиниць.

Виклад основного матеріалу. Частоти застосування різних способів відтворення онімів і реалій у перекладах повісті «The Hobbit» і роману «The Lord of the Rings» відображено в таблицях 2 і 3. Кількість випадків застосування перекладачами способів відтворення онімів і реалій (останні рядки в таблицях 2 і 3) не збігається з кількістю онімів і реалій в оригіналі. Першою причиною є те, що одна й та сама одиниця оригіналу іноді має декілька відповідників у перекладі.

Навіть якщо вони відрізняються незначно (*Big People* [21, т. 1, с. 84, т. 2, с. 65] – *Великий Люд* [15, т. 1, с. 106], *великолюд* [15, т. 2, с. 49]), є синонімами (*Firstborn* [21, т. 1, с. 249, т. 2, с. 38] – *Первородженні* [13, т. 1, с. 235], *Первороджені* [13, т. 2, с. 33]) або навіть непослідовністю чи друкарською помилкою (*Elessar* [21, т. 1, с. 16, с. 421] – *Елесар* [13, т. 1, с. 23], *Eleasar* [13, т. 1, с. 396]), ми обирали дескриптивний підхід і трактували ці перекладні лексичні одиниці з позицій перекладача, тобто як різні оніми та реалії. Інша причина – помітна частка змішаного перекладу (поєднання двох або більше способів, окрім нульового перекладу та обмеження варіативності) у відтворенні авторської лексики – від 20,8% усієї кількості оригінальних онімів і реалій у перекладі Олени О'Лір [18] до 35,5% у перекладі А. Немірової [13]. Різні позначення єдиного денотата в оригіналі теж трактувалися як окремі оніми (наприклад, *Rammas Echor* [21, т. 3, с. 6], *Rammas* [21, т. 3, с. 84] і *Rammas of the Peleonnor* [21, т. 3, с. 108]).

Таблиця 2

**Відтворення онімів і реалій
в перекладах повісті «The Hobbit»**

Спосіб відтворення		Переклад О. Мокро- вольського	Переклад Олени О'Лір
Транслокація		0	0
Транскодування		78 (22,9%)	79 (24,3%)
Транспозиція		0	0
Модифікація	на основі транскодування	6 (1,8%)	6 (1,9%)
	на основі змістового перекладу	4 (1,2%)	3 (0,9%)
Комбінована реномінація		5 (1,5%)	1 (0,3%)
Семантична експлікація	на основі транскодування	0	1 (0,3%)
	на основі змістового перекладу	11 (3,2%)	8 (2,5%)
Контекстуальне розтлумачення		2 (0,6%)	2 (0,6%)
Калькування		97 (28,4%)	140 (43,1%)
Функціональний аналог		4 (1,2%)	3 (0,9%)
Семантичний неологізм		5 (1,4%)	7 (2,2%)
Уподібнення		34 (10,0%)	33 (10,2%)
Обмеження варіативності		4 (1,2%)	5 (1,5%)
Деонімізація		75 (22,0%)	30 (9,2%)
Гіпо-гіперонімічний переклад		8 (2,3%)	5 (1,5%)
Додавання оніма		0	1 (0,3%)
Нульовий переклад		8 (2,3%)	1 (0,3%)
Усього застосувань способів відтворення		341 (100%)	325 (100%)

Унаслідок аналізу повного корпусу онімів і реалій зроблено окремі уточнення класифікації [6] їхніх способів відтворення. Наведені нижче зауваження конкретизують обрану в цій праці методику віднесення конкретних перекладацьких рішень до тих чи інших способів відтворення авторської лексики.

1. За С. Влаховим і С. Флоріним [2, с. 90] і Р. Зорівчак [5, с. 104] онім чи реалію часто відтворюють загальнішим еквівалентом із ресурсів цільової мови (т. зв. гіперонімічне перейменування)

або узагальнення): *Were-worms* [20, с. 19] – **чудовиська-перевертні** [14, с. 23] (порівн. із калькою **змії-перевертні** [18, с. 34]). Проте аналіз творів Дж. Р. Р. Толкіна показав, що іноді відповідник має вужче значення: *the Elfstone* [21, т. 1, с. 421] – *Ельфійський берил* [15, т. 1, с. 361]. Тому краще говорити про «гіпо-гіперонімічний переклад». Сюди ж умовно віднесемо випадок, коли один із кількох значенневих компонентів промовистого оніма не відтворено: *Thistlewool* [21, т. 1, с. 176] – *Будяк* [15, т. 1, с. 180; 17, с. 151] (порівн. із точнішим еквівалентом *Чортововні* [16, т. 1, с. 269]).

2. Тракткування семантичної експлікації, введеної Д. Єрмоловичем, доцільно дещо розширити. Це не лише додавання до відповідника оніма або реалії стислого та шаблонного пояснення на зразок загальної родової назви [4, с. 10] (*the Peleonnor* [21, т. 3, с. 22] – **рівнина Пеленнор** [15, т. 3, с. 22]), але й додавання перекладачем інформації, пов'язаної з його знаннями про сюжет і контекст твору (*the Gate* [21, т. 2, с. 269] – *Ворота Мордопу* [13, т. 2, с. 218], де перекладач уточнює, про які саме *ворота* йде мова).

3. Слід уточнити межу між калькою та семантичним неологізмом. Їх застосовують до промовистих онімів, а відповідники створюють на підставі семантики оригінальної одиниці. Проте у калькованому еквіваленті простежуємо строгішу відповідність оригіналові та вищу мовну вмотивованість: *Buckland* [21, т. 1, с. 7] – *Цановий Край* [17, с. 16], *Цанів Край* [17, с. 18], *Цанокрай* [16, т. 1, с. 18]. Якщо йдеться про реалію, складену з двох або більше слів, то всі вони зафіксовані в словнику української мови: *Wild Wolves* [20, с. 281] – *дикі вовки* [18, с. 350]. Натомість, у разі семантичного неологізму один із компонентів оніма часто калькують, а вмотивованість іншого компонента дискусійна: *Goldberry* [21, т. 1, с. 134] – *Золотинка* [13, т. 1, с. 132; 15, т. 1, с. 148; 16, т. 1, с. 209; 17, с. 120] (а не, скажімо, *Золотоягідка*). Хоча неологізми творять на матеріалі цільової мови, вони привертають увагу неординарністю (*Thistlewool* [21, т. 1, с. 176] – *Рен'яхоу* [13, т. 1, с. 167]; *dwarves* [20, с. 2] – *гноми* [18, с. 13] – спроба відрізнити суворий народ Середзем'я від гномів, відомих із фольклору) або нетиповим поєднанням компонентів (*the Last Desert* [20, с. 19] – *Крайземна Пустеля* [18, с. 34]). Звісно, неологізми не зафіксовані в словнику: *scam* [20, с. 244] – *запаханці* [18, с. 306]. Іноді вони імітують типові українські оніми: *Frogmorton* [21, т. 3, с. 303] – *Жаболотин* [16, т. 3, с. 442] (назва неіснуюча, проте нагадує реальну назву села *Жаболотин*, із характерним суфіксом *-ин*).

4. Деонімізація близька до калькування, бо відтворює семантику оригінальної одиниці описовою фразою [6]: *the East of East* [20, с. 19] – *найдалший схід* [14, с. 23]. Деонімізацією називаємо і спосіб, у якому оригінальний онім не пояснюють, але калькують його апелюючи: *Pimple* [21, т. 3, с. 310] – *прищуватий* [13, т. 3, с. 268; 15, т. 3, с. 241].

5. Тракткування заміни (уподібнення) оніма розширено. Класично спосіб націлений на відтворення лише денотативного значення, тобто заміну оніма чи реалії близьким або типовим вітчизняним відповідником і нехтування конотаціями та національним колоритом оригіналу [4, с. 18–19]:

the Shire [21, т. 1, с. 3] – *Краї* [15, т. 1, с. 8]. Проте уподібнення не обмежується цими важливими ознаками. На додаток, спостерігаємо заміну предмета на дію, що асоціюється з ним (*Proudfoot* [21, т. 1, с. 29] – *Гордотуп* [15, т. 1, с. 43], де *stone* замінено на *тупати*), або дії – на її наслідок (*Bonfire Glade* [21, т. 1, с. 125] – *Попалина* [13, т. 1, с. 123], *Випалена Галява* [17, с. 113], *Випалена Галявина* [16, т. 1, с. 195]). Тут в оригіналі фігурує *багаття*, а у відповідниках – результат його дії, тобто *випалені* дерева. Отже, на відміну від гіпо-гіперонімічного перекладу, якому притаманні зміни семантики лексичної одиниці в перекладі у «вертикальному» напрямку (пов'язаному з відносинами клас-підклас), уподібнення умовно трактуємо як перетворення семантики в «горизонтальному» напрямку (заміну понять іншими, близькими поняттями з того ж класу, та зміну відповідного образу).

Цікавим є творче привнесення в перекладені реалії семантики або асоціації, відсутніх в оригіналі, та перетворення номінативних одиниць на промовисті. Тоді уподібнення полягає в творенні нових образів. Це виправдано, якщо не надто суперечить контекстові твору. Так, систему підземних тунелів *smials* [21, т. 1, с. 7], де мешкали гобіти, О. Мокровольський подає як *зміали* [15, т. 1, с. 16], зважаючи на їхню протяжну та звивисту форму *змії*. На додаток, відповідник фонетично близький до оригінальної одиниці. Водночас, відповідник *мирувар* [13, т. 1, с. 308] (від *мир*, *миро* і *варити*) оригінальної реалії *miruvor* [21, т. 1, с. 326] зі штучної «мови» (на позначення напою для відновлення сил) важче назвати вмотивованим і таким, що не суперечить авторському образу.

Своєрідним різновидом заміни вимушено вважаємо і відтворення одного оригінального оніма різними відповідниками, мабуть, через помилки встановлення денотата: *the Ethir* [21, т. 3, с. 31, с. 158] – *Етір* [13, т. 3, с. 31], *Імілі-*

ен [13, т. 3, с. 138]. «Кальковані» відповідники, які змінюють зміст промовистого оніма в перекладі на протилежний, теж вимушено трактувалися як уподібнення: *the East Wall* [21, т. 2, с. 15] – *Західна стіна* [13, т. 2, с. 14; 17, с. 398], замість коректного *Східна стіна* [15, т. 2, с. 13; 16, т. 2, с. 26].

6. За своїм визначенням комбінована реномінація та контекстуальне розтлумачення обов'язково містять транскодування як складовий елемент, хоча їх не трактують як змішаний переклад. Наведемо приклади: *Rath Dinen* [21, т. 3, с. 265] – *Рат-Дінен*, *Обитель Безгоміння* [15, т. 3, с. 204] (транскодування в складі комбінованої реномінації); *the Rath Celerdain*, *the Lampwrights' Street* [21, т. 3, с. 28] – *Рат-Келердайн*, *вулиця Ліхтарників* [13, т. 3, с. 28; 17, с. 716] (транскодування в складі контекстуального розтлумачення).

7. Поєднуючись із транскодуванням або способами змістового перекладу, модифікація та семантична експлікація теж мають ознаки «складеності». Прикладом модифікації на основі транскодування є відповідності *the Entwash* – *Ента* [15, т. 2, с. 18; 17, с. 354], *Ентула* [13, т. 1, с. 395], *Ентава* [16, т. 1, с. 631]. Нами введено також модифікацію на основі змістового перекладу: *Melilot* [21, т. 1, с. 31] – *Буркуна* [16, т. 1, с. 53] (калькування та експлікування роду, бо йдеться про жіноче ім'я рослинного походження), *Rushlight* [21, т. 1, с. 176] – *Конвалій* [13, т. 1, с. 167] (уподібнення і надання назви рослини, що є основою прізвища, форми чоловічого роду). Таке експлікування граматичних категорій узгоджується із загальним визначенням морфограматичної модифікації Д. Єрмоловича [4, с. 13–14]. Прикладом семантичної експлікації з транскодуванням є відповідність *éored* [21, т. 3, с. 101] – *загін-еоред* [15, т. 3, с. 85]. Експлікація на основі змістового перекладу включає низку варіантів: 1) калькування (*the Mountain* [20, с. 45] – *Самітна гора* [14, с. 50]), 2) деонімізація (*the High City* [21, т. 3, с. 271] – *наверх*, до *Білої Вежі Мінас-Тірімту* [13, т. 3, с. 232], де елемент наверх втратив онімний статус, про-

Таблиця 3

Відтворення онімів і реалій в перекладах роману «The Lord of the Rings»

Спосіб відтворення		Переклад О. Мокровольського	Переклад А. Немірової	Переклад О. Фешовець	Переклад К. Оніщук
Транслокація		1 (≈ 0%)	1 (≈ 0%)	0	28 (1,0%)
Транскодування		456 (16,7%)	595 (17,69%)	766 (27,3%)	740 (27,2%)
Транспозиція		0	0	0	0
Модифікація	на основі транскодування	107 (3,9%)	200 (5,95%)	91 (3,2%)	115 (4,2%)
	на основі змістового перекладу	26 (1,0%)	17 (0,51%)	21 (0,8%)	40 (1,5%)
Комбінована реномінація		19 (0,7%)	17 (0,51%)	0	2 (0,1%)
Семантична експлікація	на основі транскодування	24 (0,9%)	26 (0,77%)	5 (0,2%)	5 (0,2%)
	на основі змістового перекладу	43 (1,6%)	82 (2,44%)	25 (0,9%)	8 (0,3%)
Контекстуальне розтлумачення		75 (2,8%)	101 (3,0%)	102 (3,6%)	106 (3,9%)
Калькування		670 (24,6%)	827 (24,58%)	1156 (41,2%)	1301 (47,9%)
Функціональний аналог		17 (0,6%)	18 (0,54%)	6 (0,2%)	8 (0,3%)
Семантичний неологізм		46 (1,7%)	52 (1,55%)	26 (0,9%)	34 (1,3%)
Уподібнення		376 (13,8%)	607 (18,04%)	229 (8,2%)	160 (5,9%)
Обмеження варіативності		61 (2,2%)	86 (2,56%)	69 (2,5%)	31 (1,1%)
Деонімізація		195 (7,1%)	388 (11,53%)	199 (7,1%)	95 (3,5%)
Гіпо-гіперонімічний переклад		91 (3,3%)	182 (5,4%)	82 (2,9%)	36 (1,3%)
Додавання оніма		12 (0,4%)	19 (0,6%)	0	0
Нульовий переклад		510 (18,7%)	146 (4,3%)	27 (1,0%)	7 (0,3%)
Усього застосувань способів відтворення		2729 (100%)	3364 (100%)	2804 (100%)	2716 (100%)

те введено уточнення), 3) уподібнення (*the Master (who ruled them)* [20, с. 81] – *Майстер, Володар Перстенів* [18, с. 111]; тут *master* ужито в значенні *господар, власник*, чому не відповідає його перша складова в українському відповідникові, проте доповнює друга складова), 4) гіпо-гіперонімічне перейменування (*the Lord and the Lady* [21, т. 1, с. 390] – *Володарі Лорієну* [13, т. 1, с. 367], *Володарі Лорієну* [17, с. 328], де дві авторські одиниці об'єднано, проте уточнено назву володінь) і 5) семантичний неологізм (*the Marish* [21, т. 1, с. 7] – *область Топлін* [13, т. 1, с. 15] (це експлікований неологізм, утворений на основі слів *утоплений, топитися* тощо).

8. Обмеження варіативності означає не лише зведення двох або більше варіантів онімів на позначення одного й того ж денотата до єдиного відповідника (або меншої кількості відповідників) у перекладі, як у визначенні Д. Єрмоловича [4, с. 22–27]. На практиці один еквівалент у перекладі іноді відповідає низці оригінальних лексичних одиниць, денотати яких часом різні. Так, в А. Немірової *Глухомань* [13, т. 1, с. 12] є відповідником *Wilderland* [21, т. 1, с. 4], *the Wild* [21, т. 1, с. 188], *Wilderness* [21, т. 1, с. 237], *Old Forest* [21, т. 2, с. 69] і *Mirkwood* [21, т. 2, с. 376]. Це породжує і збіднення оригінальної системи онімів, і плутанину. Нарешті, в прямому сенсі обмеження варіативності не є самостійним способом перекладу. Це швидше підхід до перекладу, який супроводжується використанням деякого незалежного допоміжного способу. У відповідностях *Wilderness, the Wild* – *Глухомань* – це заміна.

9. У практиці відтворення ономастикону трапляються рідкісні випадки, коли перекладачам вдається знайти фактично повні еквіваленти оригінальним «безеквівалентним» авторським одиницям: наприклад, *Longshanks* [21, т. 1, с. 204] – *Цубатий* [15, т. 1, с. 204; 17, с. 175]. Тут оригінальний концепт безпосередньо передано концептом без проміжного калькування складових *long* і *shanks*. Оскільки в усіх відомих нам класифікаціях такий спосіб перекладу онімів і реалій відсутній, наведений приклад умовно відносимо до калькування.

Результати дослідження повісті «The Hobbit». Частоти вживання більшості способів відтворення авторської лексики в перекладах О. Мокровольського та Олени О'Лір близькі, тобто їхні підходи загалом схожі. Істотні відмінності стосуються лише частот калькування та деонімізації (див. Таблицю 2). Найуживанішими способами є калькування та транскодування. Чільне місце в цих перекладах займають відповідно деонімізація та уподібнення. О. Мокровольський дещо частіше застосовує комбіновану реномінацію (*ale, porter* [20, с. 10] – *ель, портер* [14, с. 15], із коментарем у виносці «*різновиди пива*») і нульовий переклад онімів, роль яких у творі, на його думку, другорядна (*Thrain the Old* [20, с. 22] – $\emptyset$ [14, с. 27]), а особливо перетворює оніми на апелювати (*the Dragon* [20, с. 192] – *дракон* [14, с. 192]). Усі ці трансформації, мабуть, націлені на спрощення твору та полегшення його сприйняття аудиторією, яку перекладач слушно вважає найперше дитячою. Водночас, Олена О'Лір точніше та повніше наслідує оригінал. Зокрема, в калькуванні власних назв вона утримує написання з великої літери навіть онімів із нульовим формантом (*Mill* [20, с. 30] – *Млин* [18, с. 48]) або назв національ-

ностей (*the Wood-elves* [20, с. 167] – *Лисові ельфи* [18, с. 216]). Щоправда, в неї зрідка натрапляємо й на протилежні приклади: *the Lake-men* [20, с. 182] – *озерні люди* [18, с. 234].

Хоча обоє перекладачів іноді вживають обмеження варіативності (*the Water* [20, с. 2], *Bywater* [20, с. 29] – *Водиця* [14, с. 33]; *the Long Lake* [20, с. 21], *the Long Marshes* [20, с. 138] – *Довге Озеро* [18, с. 37]), переважно вони розширюють систему авторської лексики, порівняно з оригіналом. Це особливо притаманно О. Мокровольському: порів. *the High Elves of the West* [20, с. 52] – *ельфи, яких тепер називають глибинними або карликами* [14, с. 56], *великі ельфи, що жили на заході* [14, с. 169] із *Високі Ельфи із Заходу* [18, с. 76].

Переклади О. Мокровольського та Олени О'Лір виявляються дуже схожими поміж собою за відносними частотами застосування формальних і змістових способів відтворення авторської лексики, націлених на відтворення відповідно зовнішньої форми і семантики оніма або реалії, а також за ступенями одомашнення та очуження (див. таблицю 4). Тут ужито класифікацію способів перекладу, висвітлену в праці [6]. Зазначимо, що нульовий переклад, який означає повну втрату форми та змісту оніма чи реалії, а також обмеження варіативності виходять за межі поділу на змістові та формальні способи. За незвичним винятком (див. аналіз [6]), цей поділ близький до поділу способів відтворення лексики на ті, що сприяють одомашненню та очуженню перекладу. Зокрема, до останніх відносимо транслокацію, транскодування, модифікацію та семантичну експлікацію на основі транскодування, комбіновану реномінацію та контекстуальне розтлумачення. Решта способів, перерахованих у таблицях 1 і 2, сприяють одомашненню перекладу. Зокрема, це стосується обмеження варіативності, яке збіднює оригінальну систему авторської лексики. На додаток, розрізняємо додавання оніма/реалії, створених на основі матеріалу оригінального тексту (очуження) та на основі мови перекладу (одомашнення). Прикладом першого способу є відповідність *the Shire* [21, т. 1, с. 2] – *Гобітанія, Гобітанський Край*, чи й просто – *Край* [15, т. 1, с. 8], *Край*, або *Гобітанія* [13, т. 1, с. 10], а прикладом другого – відповідність *the Fellowship of the Ring* [21, т. 3, с. 280] – *Товариство Персня, Загін Хранителів* [15, т. 3, с. 217].

Як видно з таблиці 4, в обох перекладах значно частіше застосовано змістові способи перекладу онімів і реалій, а також переважає тенденція до одомашнення. Для кращого розуміння цих закономірностей звернімося до структури корпусу оригінальної авторської лексики в Таблиці 1. Приблизно дві третини всіх онімів і реалій із повісті «The Hobbit» пов'язані з сучасною англійською мовою і семантично вмотивовані, промовисті. Їх природно відтворювати змістовими способами: наприклад, *the Last Homely House* [20, с. 46] – *Останній затишний дім* [14, с. 50], *Останній Прихисток* [18, с. 68]. Семантика ж решти (приблизно третини) лексичних одиниць, пов'язаних зі штучними авторськими «мовами», не виразна, а тому для перекладача і читача вони фактично номінативні. Їх відтворюють формальними способами: *Elrond* [20, с. 44] – *Елронд* [14, с. 48], *Ельронд* [18, с. 66]. Сюди ж додамо мізерну кіль-

Частки формальних/змістових способів відтворення авторської лексики Дж. Р. Р. Толкіна та масштаби її очуження/одомашнення в перекладах

Назва твору	Способи відтворення	Переклад			
		О. Мокровольський		Олена О'Лір	
The Hobbit, or There and Back Again	формальні змістові	27,7%	72,3%	27,9%	72,1%
	очуження одомашнення	26,7%	73,3%	27,4%	72,6%
The Lord of the Rings		О. Мокровольський	А. Немірова	О. Фешовець	К. Оніщук
	формальні змістові	31,6% 68,4%	30,0% 70,0%	35,6% 64,4%	37,2% 62,8%
	очуження одомашнення	25,1% 74,9%	28,1% 71,9%	34,4% 65,6%	36,7% 63,3%

кість пов'язаної з сучасною англійською мовою суто номінативної лексики, художньо-стилістичні функції якої мінімальні: *William* [20, с. 35] – *Вільям* [14, с. 40; 18, с. 55], *Bert* [20, с. 35] – *Берт* [14, с. 40; 18, с. 55] тощо. Отже, відсотки промовистої та номінативної авторської лексики (приблизно 68% : 32%) грубо корелюють із відсотками частот застосування змістових і формальних способів (близько 72% : 28%) і пропорціями вживання засобів одомашнення та очуження (73% : 27%). Оскільки частки вживання змістового перекладу та одомашнення авторської лексики все ж дещо вищі, то обоє перекладачів одомашнюють і деяку частину номінативної оригінальної лексики, відтворюючи її змістовими способами.

Результати дослідження роману «The Lord of the Rings». Охарактеризуємо найважливіші особливості відтворення авторської лексики в епічному романі-фентезі Дж. Р. Р. Толкіна в українських перекладах (таблиця 3). У трьох із чотирьох перекладів за частотою застосування переважають калькування, транскодування та уподібнення. Винятком є переклад О. Мокровольського, де на другій позиції перебуває нульовий переклад (наприклад, *the Woodland Realm* [21, т. 2, с. 26] – III [15, т. 2, с. 20]). Тут ми не вважали вилученими оніми чи реалії, перекладені хоча би раз у всьому тексті, але упущені в усіх інших місцях. Збіднення авторської лексики О. Мокровольським важко пояснити, адже він є професіоналом із чи не найбільшими серед усіх інших перекладачів здобутками та практичним досвідом. Можливо, називаючи свій переклад «переказом», О. Мокровольський керується міркуваннями спрощення тексту для дитячої цільової аудиторії. Зокрема, він не відтворює в перекладі чималі уривки оригіналу; численні вірші або взагалі не перекладено, або значно скорочено. Як наслідок, ідіостиль Дж. Р. Р. Толкіна в перекладі О. Мокровольського зазнає істотних змін.

З іншого боку, О. Мокровольський часто виявляє власну творчість, зокрема, створюючи оніми та реалії (наприклад, *Rohan* [21, т. 2, с. 15] – *Ристалія-Рокань* [15, т. 2, с. 13], де *Ристалія* з натяком на *рись* породжує асоціації з кіньми, якими славився цей край), а його мова багата та яскрава. О. Мокровольський найчастіше уникає транскодування, докладаючи всіх зусиль для перенесення читача в знайоме мовно-культурне середовище. Так, свято гобітів у час літнього сонцестояння він перетворює на українське (*Lithe, that is at Midsummer* [21, т. 1, с. 11] – *Перегин Літа, себ-*

то на Івана Купала [15, т. 1, с. 20]), а оніми без виразної семантики часто замінює на промовисти (*Everard* [21, т. 1, с. 31] – *Завшерад* [15, т. 1, с. 45], *Angelica* [21, т. 1, с. 40] – *Анжеличко* [15, т. 1, с. 59], *Saruman* [21, т. 2, с. 75] – *Сороман* [15, т. 2, с. 57]). Нарешті, творчість О. Мокровольського, мабуть, вплинула на хронологічно пізніший переклад А. Немірової. Нами спостережено значну кількість збігів варіантів відтворення онімів і реалій А. Неміровою з його перекладацькими рішеннями, наприклад *the phial* [21, т. 3, с. 202] – *кришталева посудинка* [15, т. 3, с. 156; 13, т. 3, с. 174]; *Isengarders* [21, т. 2, с. 42] – *Саруманові лакузи* [15, т. 2, с. 32], *саруманові підлабузники* [13, т. 2, с. 36]; *Lake Nürnen* [21, т. 3, с. 267] – *Нурнен, колишнє Озеро Сліз* [15, т. 3, с. 206; 13, т. 3, с. 228]; *Lady of Rohan* [21, т. 2, с. 136] – *краса Ристалії* [15, т. 2, с. 103], *краса Рохану* [13, т. 2, с. 111].

Схоже до А. Немірової, О. Мокровольський часто вдається до комбінованої реномінації (*the Hornburg* [21, т. 2, с. 143] – *Горнбург, «Фортеця Роба»* [15, т. 2, с. 107]) і експлікації (*the Window of the Sunset* [21, т. 2, с. 317] – *водоспад Вікно Призахіднього Сонця* [15, т. 2, с. 217]), додатково пояснюючи зміст авторських одиниць. Проте він найрідше серед усіх перекладачів застосовує контекстуальне розтлумачення, іноді просто пропускаючи оніми з поясненнями в оригіналі: *Ellessar, the Elfstone* [21, т. 3, с. 141] – III [15, т. 3, с. 117].

Як досвідчений толкініст, А. Немірова намагається розкрити семантику авторських одиниць і зв'язки в системі онімів. Основні способи тут – комбінована реномінація (*mallorn* [21, т. 3, с. 331] – *меллорн, лорієнський ясен* [13, т. 3, с. 287]), семантична експлікація на основі транскодування (*Sarn Gebir* [21, т. 1, с. 413] – *пороги Сарн-Гевір* [13, т. 1, с. 389]) і на основі змістового перекладу (*the Dunlending*s [21, т. 3, с. 38] – *темнолиці горяни* [13, т. 3, с. 37]), а також уведення нових онімів (наприклад, *Привражся* [13, т. 2, с. 203] для позначення території навколо воріт Мордору).

А. Немірова найчастіше відходить від правил транскодування і модифікує оніми та реалії: *Lugburz* [21, т. 2, с. 43] – *Горбуриц* [13, т. 2, с. 37], *Rethe* [21, т. 3, с. 247] – *Ратен* [13, т. 3, с. 211]. Цей підхід іноді пов'язаний із суб'єктивним трактуванням мови походження одиниці, відповідних правил транскодування, а також евфонії та очікування цільової аудиторії. Наприклад, відповідником староанглійського антропоніма *Gléowine* [21, т. 3, с. 275] мав би бути *Глеовіне*; прийнятним є й варіант *Глеовайн* [16, т. 3, с. 401; 17, с. 905] (пере-

кладачі припускали, що онім походить із сучасної англійської), але не *Глеовін* [13, т. 3, с. 235].

Хоча в усіх без винятку перекладачів трапляються декілька варіантів перекладу окремих онімів, в А. Немірової масштаби цього явища найбільші, що засвідчує нестійкість відповідників оригінальних онімів. Прикладами є відповідності *the White Downs* [21, т. 1, с. 7, 11, т. 3, с. 266] – *Біле Узгір'я* [13, т. 1, с. 15], *Біле Наріп'я* [13, т. 1, с. 19], *Білі Парорби* [13, т. 3, с. 294]; *Belfalas* [21, т. 1, с. 5; 21, т. 3, с. 4] – *Белфалас* [13, т. 1, с. 12], *Белфалат* [13, т. 3, с. 6]; *Tuckborough* [21, т. 1, с. 7, т. 3, с. 29, с. 320] – *Ласий Двір* [13, т. 1, с. 15], *Зайгород* [13, т. 3, с. 29], *Туквич* [13, т. 3, с. 277].

Характерною рисою перекладу А. Немірової є також схильність до обмеження варіативності, деонімізації (*the Bridge of Stonebows* [21, т. 1, с. 5] – *кам'яний міст* [13, т. 1, с. 13]), гіпо-гіперонімічного перекладу (*the Council of the Wise* [21, т. 1, с. 57] – *Рада Наймудриших* [13, т. 1, с. 62]), уподібнення (*the Silver Tree* [21, т. 2, с. 15] – *Біле древо* [13, т. 2, с. 14], *the Whiteskins* [21, т. 2, с. 47] – *Біловолосі* [13, т. 2, с. 40]) і нульового перекладу. З цих причин, незважаючи на значний творчий потенціал, А. Немірова дещо програє, порівняно з іншими перекладачами, в умінні підібрати максимально точні відповідники авторської лексики без звуження, розширення або помітних змін відповідних образів.

Особливість відтворення онімів і реалій О. Фешовець – це найвища частота транскодування (наприклад, *Fanuilos* [21, т. 1, с. 266] – *Фануїлос* [17, с. 226]). Перекладачка строго дотримується відповідних правил і найрідше з усіх вдається до модифікації (порівн. *Andúril* [21, т. 1, с. 310] – *Андуріл* [17, с. 263] із *Андріл* [13, т. 1, с. 294; 15, т. 1, с. 283]), що свідчить про орієнтацію радше на оригінал, аніж на цільову мову та культуру. Це додатково підтверджують відсутність новоутворених онімів і комбінованої реномінації з її додатковим тлумаченням авторської лексики, а також нечасте застосування семантичної експлікації (*the Rammas* [21, т. 3, с. 84] – *мур Раммас* [17, с. 759], *Whitwell* [21, т. 3, с. 29] – *село Білостоки* [17, с. 717]) – тобто способів, націлених на полегшення розуміння тексту. Зазначимо, що рівень вживання семантичних неологізмів (*Treebeard* [21, т. 2, с. 61] – *Древлен* [17, с. 433]) в О. Фешовець теж найнижчий. Іноді вона вдається до обмеження варіативності; зрідка різні оніми оригіналу отримують спільні відповідники: *Ettenmoors* [21, т. 1, с. 226], *the Ettendales* [21, т. 1, с. 229] – *Еттенське Наріп'я* [17, с. 193, с. 195].

Частоти застосування багатьох способів відтворення авторської лексики в перекладах О. Фешовець і К. Оніщук досить близькі (див. таблицю 3). Зокрема, вони майже завжди транскодують умовно номінативні оніми зі штучних «мов» (*Methedras* [21, т. 2, с. 23] – *Метедрас* [16, т. 2, с. 38; 17, с. 404]) і калькують промовисті оніми (*the Dark Years* [21, т. 2, с. 24] – *Темні Роки* [17, с. 405], *Темноліття* [16, т. 2, с. 40]). Це засвідчує намагання обох перекладачок максимально точно підібрати українські відповідники і, водночас, мінімізувати спотворення оригінальних образів, пов'язаних із промовистими онімами. З іншого боку, ці тенденції підтверджує мала кількість уподібнень в О. Фешо-

вель, а особливо в К. Оніщук. Один із винятків – відповідність *Westemnet* [21, т. 2, с. 32] – *Західний Луг* [16, т. 2, с. 51]: мовою Рохану *emnet* – це *рівнина*, що не цілком збігається зі значенням *луг*. Точно дотримуючись оригінального написання онімів і реалій з великої літери, К. Оніщук навіть відходить від норм цільової мови, зокрема у відтворенні загальних родових назв (*the Long Lake* [21, т. 1, с. 32] – *Довге Озеро* [16, т. 1, с. 55], *the Ashen Mountains* [21, т. 3, с. 212] – *Попелясті Гори* [16, т. 3, с. 310]) і назв рас Середзем'я (*Khazâd* [21, т. 2, с. 151] – *Кгазâду* [16, т. 2, с. 216]).

Переклади О. Фешовець і К. Оніщук містять лічені функціональні аналоги. Останні викликають схожі асоціації до оніма чи реалії оригіналу, але жертвують мовно-національними рисами, а тому орієнтовані на цільову культуру. Функціональний аналог майже неминучий хіба у відтворенні гри слів (*tweens* [21, т. 1, с. 22] – *надцять років* [16, т. 1, с. 39] на позначення юного віку гобітів), коли конотації важливіші за денотативне значення, а також у відтворенні віршової форми. Так, оригінальним іменам павуків *Lob* [20, с. 160] і *Cob* [20, с. 160] функціонально цілком задовільно відповідають *Лінько* [14, с. 162] і *Слинько* [14, с. 162] або ж *Повзь* [18, с. 207] і *Бевзь* [18, с. 207].

Порівняно з іншими перекладами, в К. Оніщук високою є частота модифікації на основі змістового перекладу, що ґрунтується на типовому українському словотворі: *Bolger* [21, т. 1, с. 29] – *Вупрін* [16, т. 1, с. 51], *Underhill* [21, т. 1, с. 69] – *Підгорбін* [16, т. 1, с. 113], *Buckland* [21, т. 1, с. 24] – *цанокраець* [16, т. 1, с. 42]. З іншого боку, К. Оніщук майже повністю уникає семантичних експлікацій на зразок *Willow-man* [21, т. 1, с. 142] – *Вербочоловік*, *starec-vitivnik* [16, т. 1, с. 220], а також мінімізує застосування деонімізації (*Outside* [21, т. 3, с. 293] – *ззовні* [16, т. 3, с. 428]), гіпо-гіперонімічного перекладу (*the Silvan Elves* [21, т. 1, с. 380] – *пралісні ельфи* [16, т. 1, с. 572], де уточнено, що ліс старий), обмеження варіативності (*the Gore* [21, т. 1, с. 389], *the Tongue* [21, т. 1, с. 418] – *Клин* [16, т. 1, с. 586, с. 629]) і нульового перекладу (кінь *Lightfoot* [21, т. 3, с. 119] – $\emptyset$ [16, с. 181]). Нарешті, К. Оніщук привносить у текст перекладу окремі оригінальні графеми, притаманні «мовам» Середзем'я, тобто вживає неповну транслотацію. Це додатково очужує переклад: *Orod-na-Thôn* [21, т. 2, с. 71] – *Ород-на-Тôn* [16, т. 2, с. 104], *Amon Dîn* [21, т. 3, с. 4] – *Амон-Дîn* [16, т. 3, с. 11].

Крім О. Мокровольського, який дуже часто вживає нульовий переклад, у решти перекладачів частка формальних способів відтворення авторської лексики та відсоток її очуження добре корелюють (див. таблицю 4). Позитивним фактом еволюції перекладів роману Дж. Р. Р. Толкіна є поступове зменшення масштабу застосування, мабуть, найменш бажаного перекладацького способу відтворення онімів і реалій – їхнього вилучення (таблиця 3). Схожа, хоча й істотно слабше виражена, тенденція притаманна перекладам повісті «The Hobbit» (таблиця 2).

За відносними частотами застосування різних способів відтворення авторської лексики (таблиця 3), а також частками формальних/змістових способів і способів очуження/одомашнення текстів (таблиця 4) переклади роману «The Lord of the

Rings» умовно поділимо на дві групи, перша з яких включає переклади О. Мокровольського і А. Немірової (ступінь одомашнення приблизно 73%), а друга – переклади О. Фешовець і К. Оніщук (приблизно 64%). Цей поділ особливо очевидний, якщо порівняти відповідні дані для транскодування, калькування, уподібнення та нульового перекладу. Кількісні відмінності поміж двома групами істотні (близько 9%) і значно більші за відмінності перекладів всередині кожної з груп (приблизно 2–3%). Зокрема, ступені одомашнення в хронологічно першому (О. Мокровольський, 2002 р.) і останньому (К. Оніщук, 2013 р.) перекладах відрізняються найбільше – майже на 12%.

Оскільки зростання відсотка очуження авторської лексики, як і очуження перекладу загалом, відповідає хронологічній послідовності видання перекладів, природно було би пояснити цю закономірність фактором діакронії – скажімо, наслідком еволюції домуючих підходів перекладачів, уявлень про «адекватний» переклад у суспільстві, або й еволюції ролі та значення перекладної літератури в українській літературі загалом. Проте порівняно короткий проміжок часу між виданням усіх перекладів (11 років) застерігає від надто категоричного висновку про визначальний вплив діакронії на стратегії перекладання творів Дж. Р. Р. Толкіна. Можливо, ми маємо справу з перекладами, що належать до різних перекладацьких «шкіл», які схилиються до стратегій, відомих у літературі як «target-oriented» і «source-oriented» підходи.

У термінах «транзитивної» та «адаптивної» стратегій О. Третьякової [19], фактично всі українські переклади творів Дж. Р. Р. Толкіна виявляють риси лінгвокультурної адаптації. Її масштаби майже однакові для обох перекладів повісті «The Hobbit». Вони значні, але виправдані з огляду на переважно дитячу цільову аудиторію. Для перекладів роману «The Lord of the Rings» масштаб лінгвокультурної адаптації зростає в послідовності К. Оніщук, О. Фешовець, А. Немірова, О. Мокровольський. Для останніх двох перекладів він досягає ступеня доместикації в перекладах повісті «The Hobbit». Переклад роману О. Мокровольського виявляє і часткову вікову адаптацію, рішення перекладача про яку, на наш погляд, має суб'єктивний характер. У рамках класифікації стратегій відтворення «мовного різноманіття» роману «The Lord of the Rings» (фактично, відтворення «гібридного» лінгвістичного характеру цього твору) перекла-

ди О. Мокровольського та, частково, А. Немірової відповідають описаному О. Тихомировою [12] «першому підходу» (ігноруванню «англійськості» твору) в його «жорсткому» варіанті реалізації, а переклади К. Оніщук і О. Фешовець є реалізацією «м'якого» варіанту цього ж підходу. У зв'язку з цим зазначимо, що частки формальних способів відтворення авторської лексики та її очуження наближаються до частки номінативної складової цієї лексики (Таблиця 1) хіба що в перекладі роману К. Оніщук. У решті ж п'яти перекладах Дж. Р. Р. Толкіна спостерігаємо «надмірне» одомашнення цього пласту авторської лексики.

Висновки та подальші перспективи дослідження. Отже, в цій праці проаналізовано способи відтворення авторської лексики Дж. Р. Р. Толкіна на прикладі шести українських перекладів його повісті «The Hobbit» і роману «The Lord of the Rings», а також уточнено класифікацію цих способів. На підставі порівняння понад 12 тис. онімів і реалій в оригіналах і перекладах, а також кількісного аналізу частот застосування згаданих способів відтворення зроблено висновок про переважання стратегії одомашнення в усіх перекладах. Виявлено приблизну кореляцію частот застосування формальних/змістових способів відтворення авторської лексики, відсотків її очуження/одомашнення та часток номінативних/прмовистих онімів і реалій.

Стратегії обох перекладів повісті «The Hobbit» О. Мокровольського й Олени О'Лір схожі та з позицій прагматики відповідають орієнтуванню на дитячу цільову групу читачів. Ступінь очуження перекладів роману «The Lord of the Rings» зростає, а масштаби вилучення оригінальної авторської лексики понижуються в хронологічній послідовності видання перекладів: О. Мокровольський, А. Немірова, О. Фешовець, К. Оніщук. Ці факти пов'язані або із загальною еволюцією українського художнього перекладу, або, ймовірно, з відмінностями індивідуальних поглядів і переконань перекладачів. Нарешті, в усіх перекладах, окрім перекладів роману К. Оніщук і, частково, О. Фешовець, домінує підхід лінгвокультурної адаптації, а в перекладі роману О. Мокровольського він поєднується з частковою віковою адаптацією. В останньому перекладі спостерігаємо помітні деформації оригінального ідіостилу автора. Нарешті, подальші перспективи цього дослідження вбачаємо в аналізі відтворення в українських перекладах різноманітних аспектів ідіостилу Дж. Р. Р. Толкіна.

Список літератури:

1. Бережна М. В. Тринадцять етапів перекладу власних імен та назв / М. В. Бережна // Вісн. Сумського держ. ун-ту. Серія Філологія. – 2007. – № 1. Т. 2. – С. 62–67.
2. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – М.: Международные отношения, 1980. – 343 с.
3. Дерябина М. Ю. Особенности передачи английских имен собственных на русский язык: автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / М. Ю. Дерябина. – Владикавказ, 2005. – 22 с.
4. Ермолович Д. И. Методика межъязыковой передачи имён собственных / Д. И. Ермолович. – М.: ВШП, 2009. – 86 с.
5. Зорівчак Р. П. Реалія і переклад (на матеріалі англійських перекладів української прози) / Р. П. Зорівчак. – Львів: Видавн. Львів. держ. ун-ту, 1989. – 216 с.
6. Кушнір Л. Способи відтворення онімів і реалій в українських перекладах роману Дж. Р. Р. Толкіна «Володар Перснів» / Л. Кушнір // Іноземна філологія. – Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка. – 2015. – Вип. 128. – С. 113–123.
7. Кушнір Л. О. Про відтворення «прмовистих» імен: протагоністи творів Дж. Р. Р. Толкіна в українських, російських і польських перекладах / Л. О. Кушнір // Мова і культура. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. – Вип. 18. – Т. I (176). – С. 463–471.

8. Лебедева Е. А. Мифопоэтические традиции в ономастиконе произведения Дж. Р. Р. Толкина «Властелин Колец» / Е. А. Лебедева // *Материалы международной конференции «Концептуальные проблемы литературы: Художественная когнитивность»*. – Ростов на Дону: Изд-во РГПУ, 2006. – С. 124–127.
9. Новичков А. А. Передача антропонимов при переводе произведений жанра фэнтези // *Вестник Иркутского гос. лингв. ун-та. Серия «Филология»*. – Иркутск: Изд-во ИГЛУ, 2012. – № 1 (17). – С. 198–205.
10. Ребрій О. В. Сучасні концепції творчості у перекладі / О. В. Ребрій. – Х.: Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2012. – 376 с.
11. Стасюк Б. В. Неповноеквівалентність власних назв (на матеріалі українського перекладу казкової повісті Дж. Р. Р. Толкіна «Farmer Giles of Ham») / Б. В. Стасюк // *Наук. вісн. Херсонського держ. ун-ту. Серія Лінгвістика*. – Випуск X. – Херсон: Видавн. ХДУ, 2009. – С. 209–214.
12. Тихомирова О. В. Концептуальні проблеми перекладу творів Джона Толкіна / О. В. Тихомирова // *Вісн. Київського лінгв. ун-ту, Серія Філологія*. – 2001. – Т. 4, № 1. – С. 232–238.
13. Толкієн Дж. Р. Р. Володар Перснів. Трилогія. Кн. 1–3 / Дж. Р. Р. Толкієн. [пер. з англ. А. В. Немірової]. – Харків: Фоліо, 2003. – Кн. 1: 429 с.; Кн. 2: 319 с.; Кн. 3: 398 с.
14. Толкієн Дж. Р. Р. Гобіт, або Мандрівка за Імлисті гори / Дж. Р. Р. Толкієн. [пер. з англ. О. Мокровольського]. – К.: Школа, 2002. – 352 с.
15. Толкін Дж. Р. Р. Володар Перснів. У 3-х ч. / Дж. Р. Р. Толкін. [пер. з англ. О. Мокровольського]. – К.: Школа, 2002. – Ч. 1: 398 с.; Ч. 2: 271 с.; Ч. 3: 270 с.
16. Толкін Дж. Р. Р. Володар Перснів. У 3-х ч. / Дж. Р. Р. Толкін. [пер. з англ. К. Оніщук]. – Львів: Астролябія, 2013. – Ч. 1: 704 с.; Ч. 2: 576 с.; Ч. 3: 704 с.
17. Толкін Дж. Р. Р. Володар Перстенів / Дж. Р. Р. Толкін. [пер. з англ. О. Фешовець]. – Львів: Астролябія, 2006. – 1088 с.
18. Толкін Дж. Р. Р. Гобіт, або Туди і звідти / Дж. Р. Р. Толкін. [пер. з англ. Олени О'Лір]. – Львів: Астролябія, 2007. – 320 с.
19. Третьякова Е. А. Фольклорно-мифологический импликационал художественного текста как проблема перевода (на материале произведений Дж. Р. Р. Толкина) / Е. А. Третьякова // *Материалы VI Международной научной конференции по переводоведению «Федоровские чтения»*. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004. – С. 431–436.
20. Tolkien J. R. R. *The Hobbit, or There and Back Again* / J. R. R. Tolkien. – N. Y.: The Random House Publishing Group, 2006. – 306 p.
21. Tolkien J. R. R. *The Lord of the Rings. Parts 1–3* / J. R. R. Tolkien. – N. Y.: Ballantine Books, 2006. – Part 1: 462 p.; Part 2: 402 p.; Part 3: 494 p.

Кушнір Л.О.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

АВТОРСКАЯ ЛЕКСИКА ДЖ.Р.Р. ТОЛКИНА В УКРАИНСКОМ ВОСПРОИЗВЕДЕНИИ: ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ

Аннотация

В статье изучены способы воспроизведения безэквивалентной авторской лексики в украинских переводах произведений Дж. Р. Р. Толкина. Количественно подытожены данные сравнения более чем 12 тыс. онимов и реалий в оригиналах и шести переводах. Показано, что для всех переводов относительные частоты использования формальных способов воспроизведения коррелируют с долями «номинативных» онимов и реалий в оригиналах. Сделан вывод о преобладании переводческой стратегии одомашнивания. Эволюция переводов Дж. Р. Р. Толкина отражает возрастание долей формальных способов и способов очуждения.

Ключевые слова: авторская лексика, онимы, реалии, переводческие стратегии, художественный перевод.

Kushnir L.O.

Ivan Franko National University of Lviv

J.R.R. TOLKIEN'S AUTHORIAL VOCABULARY IN UKRAINIAN REPRODUCTION: TRANSLATION STRATEGIES

Summary

The article highlights the methods for reproducing occasional authorial vocabulary in the Ukrainian translations of J. R. R. Tolkien's literary works. The data for more than twelve thousand onyms and realia in the original and translated texts is compared. It is shown that, for all of the translations, the relative frequencies of formal reproduction methods correlate with the percents of 'nominative' onyms and realia in the originals. A conclusion is drawn that the translation strategy of domestication prevails. The evolution of J. R. R. Tolkien's translations reflects increasing proportions of formal reproduction methods and foreignization devices.

Keywords: authorial vocabulary, onyms, realia, translation strategies, literary translation.

ТРИХОТОМІЯ «СТАТИКА – ДИНАМІКА – ІСТОРІЯ» В КОНЦЕПЦІЇ І. О. БОДУЕНА ДЕ КУРТЕНЕ

Ольховська Ю.Д.

Донбаський державний педагогічний університет

У статті досліджується виникнення та взаємовідношення понять «статика», «динаміка» та «історія» в концепції І. О. Бодуена де Куртене. Проаналізовано праці мовознавця, в яких досліджуються зазначені поняття. За І. О. Бодуеном де Куртене, статичний підхід до вивчення мови спрямований на дослідження мови, взятої в певний період її існування. Динамічний – на вивчення її історії. На сучасному етапі розвитку мовознавства розмежування статичної й динамічної мови є одним із найважливіших аспектів дослідження мови.
Ключові слова: динаміка, статика, діакронія, синхронія, історія мови, систематика.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема дослідження мови в синхронному (статичному) та діакронному (динамічному) аспектах не є новою. Розмежування зазначених підходів виникло в процесі розвитку історичного вивчення мови. Однак і нині багато питань даної галузі не знайшли конкретного вирішення. Порівняльно-історичний метод дозволив аналізувати мовні факти різної давнини. До XIX ст. європейські дослідники схилилися переважно до статичної мови. Історія мови була присутня в них лише частково. Але мова перебуває в постійному розвитку, тому стало доцільним визнання співвідношення статичних та динамічних аспектів мовних явищ.

Статика, динаміка й історія, синтаксис та етимологія, синхронія та діакронія в мові були й залишаються об'єктами дослідження багатьох лінгвістів. Про необхідність розмежування історичних змін у мові та її стану в своїх працях зауважували В. фон Гумбольдт, О. О. Потебня, І. О. Бодуен де Куртене, Ф. де Соссюр досліджували не тільки статистику мови, а й її динамічні риси.

Теоретичне осмислення відмінностей між синхронією та діакронією започаткував Вільгельм фон Гумбольдт. Він не використовував понять *синхронія* та *діакронія*, але це не означає, що він не відрізняв синхронну лінгвістику від діакронної. У своїй доповіді «Про порівняльне вивчення мов стосовно різних епох їх розвитку» (1820 р.), використовуючи іншу термінологію, він розділяв «порівняльне мовознавство» на два розділи: «вивчення мов у стані їхнього розвитку» і «вивчення організмів мов». Лінгвіст звертав увагу на необхідність розрізнення історичних змін та стану мови, вивчаючи не лише нерухомі статичні риси, а й мову в її історичному розвитку.

Учення І. О. Бодуена де Куртене про систему мови підготувало сучасні уявлення про мовну систему як про цілісну сукупність взаємопов'язаних одиниць, про її рівневу організацію, про залежність властивостей мовних одиниць від їх місця в системі, про ієрархію одиниць, про типи відносин між ними, про механізми їх виокремлення й функції, про характер і межі варіативності. Подібно до В. фон Гумбольдта, О. О. Потебні, Ф. де Соссюра, І. О. Бодуен де Куртене виходить з уявлення про внутрішню цілісність, про зв'язаність мови як самостійної системи. Але І. О. Бодуен де Куртене не обмежувався цим та йшов далі, ніж його попередники й сучасники, в

питаннях аналізу мови, у виявленні мовних одиниць і відносин, що їх пов'язують.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Останнім часом проблема даного дослідження привертає особливу увагу. Різні аспекти наукової діяльності І. О. Бодуена де Куртене, зокрема з боку вивчення статичного та динамічного аспектів дослідження мови, знайшли й продовжують знаходити своє відображення в наукових працях багатьох лінгвістів. Науковим працям І. О. Бодуена де Куртене приділяли увагу в своїх роботах Л. В. Щерба, Є. Д. Поліванов, А. Н. Генко, М. О. Казаєва, Л. П. Дронова, В. П. Даніленко та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Комплексні розробки з боку вивчення статичного та динамічного аспектів відсутні. Можна назвати лише окремі статті, у яких розглянуто певні елементи аналізованої проблеми, тож пропонується тема є малодослідженою. Статичне та динамічне дослідження мови в концепції І. О. Бодуена де Куртене висвітлено недостатньо. При цьому необхідно мати на увазі, що зазначені підходи до мови зберігають свою значущість і в сучасному мовознавстві. Внесок лінгвіста є дуже значимим і потребує детального вивчення. Крім того, на сучасному етапі розвитку мовознавства розмежування статичної й динамічної мови є одним із найважливіших аспектів дослідження мови, бо саме воно дозволяє звернути увагу на постійні властивості мови як системи, а також на її еволюцію.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Завданням статті є актуалізація наукової значимості вкладу І. О. Бодуена де Куртене в мовознавство з боку вивчення проблеми співвідношення статичної та динамічної мови. Важливим є теоретичне обґрунтування понять *статика*, *динаміка*, *історія*, розкриття поглядів І. О. Бодуена де Куртене на дослідження мови в статичному та динамічному аспектах та виявлення джерел цих поглядів, а також встановлення, які саме твердження мовознавця зберегли свою значущість для сучасного мовознавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Широко відомий в лінгвістиці як представник загального, індоєвропейського та слов'янського мовознавства Іван Олександрович Бодуен де Куртене (1845-1929) є засновником Казанської лінгвістичної школи, яка є однією з найвидатніших серед наукових шкіл Європи. Її формування як самостійної й оригінальної школи відноситься

до 70-х років XIX ст., тобто до того періоду, коли в ряді країн Європи набув поширення принцип протиставлення біологічної концепції мови психофізіологічного розуміння сутності мови та природи мовних процесів. З'явився підвищений інтерес до «живих» мов і діалектів, до чіткого опису звукових закономірностей і явищ лінгвістичної аналогії.

У Казанській лінгвістичній школі було чимало рис, що зближували її з молодогограматизмом. Однак діяльність представників школи не була обмеженою ідеями молодогограматизму та виходила далеко за його принципи.

Говорячи про те нове, що внесла в мовознавчу науку Казанська лінгвістична школа, що визначило її специфіку і значення в історії європейського і світового мовознавства, слід підкреслити створення вчення про фонему, введення експерименту у вивчення фонетичних явищ, теоретичне обґрунтування та практичне втілення історичного підходу до мовних фактів, глибокий аналіз процесів, що видозмінюють морфемну структуру слів, обґрунтування необхідності системного аналізу структурних одиниць мови [2]. Основні принципи Казанської лінгвістичної школи відображені в детальних лекціях І. О. Бодуена де Куртене, в його «Лингвистических заметках и афоризмах» (1903), в багатьох статтях різних років та в працях його учнів: «Очерк о науке и языке» (1883) та «Очерки по языковедению» (1891-1893) М. В. Крушевського, «Очерки по языкознанию и русскому языку» (1901) та «Лекции по общему языковедению» (1911) В. О. Богородицкого та ін.

Дослідники наукової спадщини І. О. Бодуена де Куртене підкреслюють ширину його науководослідницьких інтересів, сміливість, свободу й оригінальність його наукової думки, перспективність, сучасну актуальність багатьох його узагальнень, говорять про нього як про автора «наукових концепцій, які мають не тільки історичну цінність, й донині зберігають силу можливого впливу на методи аналізу лінгвістичних явищ і заслуговують на подальшу розробку [2, с. 21]. Справжнім прабатьком новітнього мовознавства І. О. Бодуен де Куртене вважав Г. В. Лейбніця: саме його ідеї підготували ґрунт для створення сучасних методів дослідження мов [1, с. 108]. Теоретичні ж основи нового світогляду І. О. Бодуен де Куртене пов'язував з В. фон Гумбольдтом, Й. Ф. Гербартом, Ч. Дарвіном. Філософські побудови В. фон Гумбольдта й застосування психології Й. Ф. Гербарта та ін. до дослідження мовних явищ поступово надали мовознавству властивий йому характер справжньої науки; теорія Ч. Дарвіна й теорія еволюції взагалі, що поширилася впродовж останнього століття, сприятливо впливали на уявлення мовознавців про життя мови. Сам І. О. Бодуен де Куртене визнавав себе прихильником того напрямку в мовознавстві, яке в усіх явищах мови вбачає, в першу чергу, психічний фактор. Психологічну точку зору вчений називав єдиною припустимою. Тому він підкреслював важливість розрізнення чисто фонетичного (фізіологічного) й психічного елемента в мові.

Учення І. О. Бодуена де Куртене про систему мови підготувало сучасні уявлення про мовну систему як про цілісну сукупність взаємопов'язаних

одиниць, про її рівневу організацію, про залежність властивостей мовних одиниць від їх місця в системі, про ієрархію одиниць, про типи відносин між ними, про механізми їх виокремлення й функції, про характер і межу варіативності. Подібно до В. фон Гумбольдта, О. О. Потєбні, Ф. де Соссюра, І. О. Бодуен де Куртене виходить з уявлення про внутрішню цілісність, про зв'язаність мови як самостійної системи. Але І. О. Бодуен де Куртене не обмежувався цим та йшов далі, ніж його попередники й сучасники, в питаннях аналізу мови, у виявленні мовних одиниць і відношенні, що їх пов'язують. Він ввів поняття *фонема*, *морфема*, *синтагма*.

У визначенні структури мовознавства І. О. Бодуен де Куртене керується низкою принципів. Перш за все слід розрізнити мову та застосування лінгвістичних даних. Відповідно до цього, «чисте» мовознавство (наука про саму мову) відрізняється від прикладного. У «чистому» мовознавстві мову досліджують без зв'язку з іншими групами явищ, які складають предмет дослідження інших наук. Прикладне мовознавство стосується застосування лінгвістичних даних у галузі інших наук, у суспільному та розумовому житті взагалі. Наступне розрізнення відбувається в залежності від того, чи досліджують початок мови та її походження, чи готову – ту, що історично склалася, мову. При цьому початок мови розрізняють у індивіда та в людстві: для індивіда початок його мови дорівнює початку його мовного розвитку; для всього суспільства початок мови дорівнює початку його історії. З цього можна зробити висновок, що І. О. Бодуен де Куртене відмовляється від періодизації життя мови А. Шлейхера: людина та її мова є нероздільними, тому виникнення мови збігається з початком людської історії й навпаки. Наступний принцип пов'язаний з тим, що під час вивчення історично сформованих мов І. О. Бодуен де Куртене розрізняє мову, складену з частин, та мову як ціле. Мову як комплекс складових частин вивчає граматику, мову як цілісність – систематику. Подальше розбиття граматики й систематики, за І. О. Бодуеном де Куртене, ґрунтується на факторі часу, відносно якого в мовознавстві діє той самий принцип, що й в природознавстві: при визначенні загальнолюдських психічних і фізіологічних умов існування й відтворення людського мовлення, ми обходимося без історії. А беручи до уваги мовні факти та явища в часовій послідовності, ми отримуємо *історію мови*.

У систематиці виокремлюють дві класифікації мов, або, точніше, два способи їх порівняльної характеристики. Генетична класифікація стосується споріднених мов і є «модифікацією історії мови» [2, с. 70]. Структурна, або морфологічна за своєю основою, класифікація розділяє мови «за особливостями їх будови» [2, с. 71]. Аналогічним чином граматику також може бути поділена на дві дисципліни. «Застосовуючи поняття хронологічної послідовності до окремих частин граматики будь-якої мови, порівнюючи різночасові стани одного матеріалу, отримуємо історію мови» [2, с. 101]. Її вивчає історична граматику; їй протиставляється граматику одночасного мовного стану.

Наступне розділення повинне ґрунтуватися на розрізненні суто зовнішньої (периферичної,

чуттєвої, фізичної, фізіологічної) та внутрішньої (центральної, психічної, мовної, граматичної) сторін. І. О. Бодуен де Куртене виходить з того, що мова є сукупністю психічних одиниць; але засоби вияву її позначення цих одиниць належать до фізичного світу, а точніше – фізіологічного та фізичного. Саме тому мовознавець розкладав всебічне вивчення мови на:

1) вивчення того фізичного середовища, в якому відбувається мовне спілкування між людьми;
2) вивчення фізіологічних засобів і функцій, за допомогою яких мовне спілкування між людьми досягається;

3) вивчення безпосередньо мовних уявлень як у сукупності, так і за окремими категоріями [6, с. 292-295].

За характером асоціацій, що використовуються, І. О. Бодуен де Куртене розділяв граматику на дві частини. Він постулював, що «у семасіології й етимології ми маємо справу з асоціаціями уявлень за подібністю, тоді як у трьох інших частинах граматики є важливими обидва види асоціацій, як за подібністю, так і за суміжністю» [2, с. 100].

Розвиваючи принцип історизму й враховуючи безперервні зміни та постійний рух у мові, І. О. Бодуен де Куртене вказував на важливість розрізнення змін, які постійно відбуваються в конкретному стані мови, та змін, які відбувалися в історії протягом багатьох століть та багатьох поколінь; на важливість враховувати вимоги географії й хронології по відношенню до мови (різні нашарування мовних процесів). Оскільки в мові даного періоду співіснують нашарування різних епох, необхідно розглядати мовні явища в історичній перспективі, а не в одній часовій площині, тобто вивчати кожний момент у зв'язку з повним розвитком мови [6, с. 289-290].

І. О. Бодуен де Куртене виступав проти зміщення постійного стану з низкою процесів, що змінюються. Учений приділяв значну увагу вивченню проблеми синхронного та діахронного дослідження мови. Він висував, як одну з найважливіших, вимогу розрізняти явища, що є живими в теперішньому стані мови, і явища минулого, на які можна дивитися за допомогою спеціального лінгвістичного аналізу. Поняття розвитку та еволюції повинно стати основою лінгвістичного мислення [1, с. 396]. За О. О. Потебнею, синтаксис – це визначення семантики слова, можливе тільки з контексту або зі сполучення його з іншими словами, а етимологія – це шлях, яким мова дійшла до цього певного значення. На його думку, історизм має бути провідним методологічним принципом не тільки в працях з історії мови, а й у студіях, присвячених її сучасному стану, де історико-мовний матеріал подається у формі історичного коментаря. І. О. Бодуен де Куртене називав синтаксичний підхід до вивчення мови статичним, а етимологічний – динамічним. Статичний підхід був спрямований на дослідження мови, взятої в певний період її існування, а динамічний – на вивчення її історії.

І. О. Бодуен де Куртене дав тричленну систему: «статика» – «динаміка» – «історія». В основі цього розмежування лежить антиномія індивідуальної та соціальної мови: динаміка враховує зміни індивідуальної мови, а історія – соціальної.

На думку І. О. Бодуена де Куртене, завдання дослідника полягає в тому, щоб за допомогою подібного вивчення мови в окремі періоди визначити її стан, який є конкретним для цих періодів, і згодом показати, яким чином з окремого стану попереднього часу міг бути розвинений стан подальшого часу. Так, з приводу фонетики лінгвіст зауважував: «Перша фізіологічна й друга морфологічна частини фонетики досліджують і розбирають закони й умови існування звуків у стані мови в один даний момент (статика звуків), а третя частина – історична – закони й умови розвитку звуків у часі (динаміка звуків)» [2, с. 396].

За І. О. Бодуеном де Куртене, спочатку розмежування статичної й динамічної фактично співпадали. Статика досліджує закони рівноваги мови в певний момент її існування, динаміка – закони історичного руху мови в часі, закони розвитку мови. Таким чином, динаміка й історія мови трактуються І. О. Бодуеном де Куртене як явища тотожні [2, с. 396]. Пізніше І. О. Бодуен де Куртене, зберігаючи протиставлення статичної й динамічної, намагався відділити останню від історії, виходячи з відмінності між індивідуальною й плеємною мовою. Поняття історії закріплюється за еволюцією плеємних мов, поняття розвитку – за еволюцією індивідуальних мов. Таким чином, у структурі мовознавства «дослідження індивідуальної мови протиставляється дослідженню плеємної мови, дослідження індивідуального розвитку в галузі мови – дослідженню історії плеємної мови певної суспільної групи» [2, с. 99]. При такому підході тотожність динаміки й історії усувається. Історія мови в цьому випадку припускає її розгляд у часовій послідовності, в умовах суспільної традиції й тому є суспільною, соціологічною наукою. Розмежування статичної й динамічної тепер пов'язане лише з індивідуальною мовою, тобто з низкою індивідуальних мов. Л. Г. Зубкова в своїх роботах зауважувала, що статика є вивченням й описом того, що існує, виключаючи поняття змінюваності, а динаміка – вивченням й визначенням умов змін [6, с. 293-294].

І. О. Бодуен де Куртене, на відміну від більшості вчених того часу, виступав проти зміщення статичного та динамічного поглядів на мову. Він наголошував, що досить недоречно досліджувати мову у відомий відрізок часу за допомогою категорій будь-якого минулого або майбутнього часу. На думку І. О. Бодуена де Куртене, дослідник мови має за допомогою детального вивчення мови в окремі періоди визначити її стан, який є відповідним до цих періодів, і тільки згодом показати, як із певного явища попереднього часу могло розвинутися явище часу наступного [2, с. 68]. Учений стверджував, що «всі мовні зміни, які можна визначити як поступове олюднення мови, відбуваються не планомірно, не як результат прагнення до заздалегідь поставленої мети, але як необхідний наслідок, що властивий для всіх істот, наділених мовленням, прагнення до полегшення в усіх трьох напрямках, які можна углядіти в процесі мовлення. За всіма цими напрямками поступово усувається, поступово відкидається все неясне, невизначене, непотрібне» [2, с. 263].

У своїй дослідницькій роботі І. О. Бодуен де Куртене надавав перевагу динаміці, а не статистиці. У статистиці він спостерігав лише окремий випадок

динаміки: «Не існує нерухомостей у мові. Однакові, незмінні корені, однакові, незмінні основи відмінювання, дієвідміни тощо у всіх споріднених мовах, які, наприклад, приймає багато лінгвістів, – є наукова вигадка, наукова фікція і водночас гальмо для об'єктивного дослідження. У мові, як і взагалі в природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій – явище позірне; це окремий випадок руху при умовах мінімальних змін. Статика є тільки окремий випадок динаміки, або, скоріш, кінематики» [2, с. 396].

Дослідницька робота петербурзького учня І. О. Бодуена де Куртене Л. В. Щерби побудована на загальнолінгвістичному, синхронному, ономаціологічному й системному підходах. Незважаючи на чітке розмежування ним синхронного й діахронного підходів, він вважав їх невід'ємними частинами цілого, необхідними для побудови активної граматики. Виходячи з цього, Л. В. Щерба назвав метод І. О. Бодуена де Куртене «динамічною синхронією» [9]. Варто відзначити, що й нині вчені не готові використовувати цей підхід в повному обсязі. Певною мірою це було зумовлено тим, що підхід Ф. де Соссюра, який протиставляє синхронію і діахронію, набув широкого визнання.

За І. О. Бодуеном, механізм, лад і склад мови в кожному певному стані є результатом усього попереднього розвитку. Наслідки мовних змін можуть бути більш-менш значними. «Вони викликають не тільки безперервні перетворення в

історій безперервності певної мови, але й розпад однієї майже монолітної мови на декілька споріднених, а також переродження усього ладу, тобто мовної структури» [2, с. 249].

Висновки з даного дослідження та перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Підводячи підсумок вищесказаному, слід зазначити, що роль І. Бодуена де Куртене в історії європейського мовознавства є величезною. Його концепції мови прямим або опосередкованим чином знайшли своє відображення не тільки в його послідовниках, а й в мовознавстві взагалі. І. О. Бодуен де Куртене чітко розмежував стан мови в певний момент її розвитку та змінність мови в часі, відбиваючи це розмежування в термінах *статика* та *динаміка*. З його точки зору, пояснення того чи іншого стану мови не є можливим без звернення до його історії. І. О. Бодуен де Куртене дав тричленну систему: «статика» – «динаміка» – «історія». В основі цього розмежування лежить антиномія індивідуальної та соціальної мови: динаміка враховує зміни індивідуальної мови, а історія – соціальної. У сучасному мовознавстві синхронний та діахронний підходи у вивченні мовних явищ продовжують розрізняти, не ототожнюючи, проте, синхронію зі статикою.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в більш детальному розгляді феноменів «статики», «динаміки», «синхронії», «діахронії» в студіях І. О. Бодуена де Куртене та його учнів.

Список літератури:

1. Березин Ф. М. История русского языкознания: Учеб. пособие для филол. специальностей / Ф. М. Березин // М.: Высш. школа, 1979. – 223 с.
2. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн де Куртенэ // М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 391 с.
3. Будагов Р. А. Очерки по языкознанию / Р. А. Будагов // М.: Изд-во акад. наук СССР, 1953. – 280 с.
4. Будагов Р. А. Язык. История и современность / Р. А. Будагов // М.: Изд-во моск. гос. ун-та, 1971. – 300 с.
5. Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт // М.: Прогресс, 1984. – 400 с.
6. Зубкова Л. Г. Общая теория языка в развитии: Учеб. пособие / Л. Г. Зубкова // М.: Изд-во РУДН, 2003. – 472 с.
7. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история: Проблема языкового изменения / Э. Косериу // – М.: Едиториал УРСС, 2010. – 208 с.
8. Соссюр Ф. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр // М.: Прогресс, 1977. – 695 с.
9. Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике /Л. В. Щерба // Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. – С. 35-39.

Ольховская Ю.Д.

Донбасский государственный педагогический университет

ТРИХОТОМИЯ «СТАТИКА – ДИНАМИКА – ИСТОРИЯ» В КОНЦЕПЦИИ И. О. БОДУЭНА ДЕ КУРТЕНЭ

Аннотация

В статье исследуется возникновение и взаимоотношение понятий «статика», «динаміка», «історія» в концепции И. О. Бодуэна де Куртене. Проанализированы труды лингвиста, в которых исследуются указанные понятия. И. О. Бодуэн де Куртене постулировал, что статичный подход к изучению языка направлен на исследование языка, взятого в определенный период его существования. Динамичный – на изучение его истории. На современном этапе развития языкознания разграничение статики и динамики является одним из важнейших аспектов исследования языка.

Ключевые слова: динаміка, статика, діахронія, синхронія, історія языка, систематика.

Olkhovska Y.D.

Donbass State Pedagogical University

TRICHOTOMY «STATICS – DYNAMICS – HISTORY» IN THE CONCEPT OF J. BAUDOIN DE COURTENAY

Summary

The article highlights origin and interdependence of the notions «statics», «dynamics» and «history» in the concept of J. Baudouin de Courtenay. Works of the linguist, where these notions are studied, have been analyzed. J. Baudouin de Courtenay postulated that static approach to a language's study is directed to analysis of a language, which is taken at the definite period of its existence. Dynamic approach is directed to study of a language's history. The demarcation of statics and dynamics is one of the most important aspects of a language's development at the present level of development of the linguistics.

Keywords: dynamics, statics, diachrony, synchrony, history of a language, taxonomy.

UDC 82-9.09

DAS REISEMOTIV IN DEN WERKEN VON SCHRIFTSTELLERN DER 68ER GENERATION

Orlova M.O.

Tscherkasser Staatliche Technologische Universität

Im Artikel wird die Komparativanalyse von Peter Schneiders Erzählung «Lenz» und dem Roman von Uwe Timm «Kerbels Flucht» durchgeführt, die als Ergebnis der intensiven Bearbeitung der Revolutionserfahrung und der dichten Auseinandersetzung mit der 68er Bewegung gelten. Es wird hervorgehoben, dass diese zwei Werke nicht nur die Darstellung der Revolutionserfahrung von den beiden deutschen Autoren – Timm und Schneider verbindet, sondern auch die gemeinsamen Facetten des Reisemotivs, die für diese Erzählungen konstitutiv sind. Das Reisemotiv wird als die Flucht der Protagonisten in die Fremde interpretiert und als konstituierendes Element bestimmt, da es die Entwicklung der Protagonisten beeinflusst.

Schlüsselwörter: die Reise, das Reisemotiv, die Flucht, die 68er Bewegung, die Revolutionserfahrung, die utopischen Bilder, die Erzählperspektive, der fundamentale Raum, die visuellen und sensorischen Raumwahrnehmungen, die Metropole, Palimpsest.

Das Jahr 1968 ist ein magisches Datum, das gleichzeitig für «Mythos, Chiffre und Zäsur» (nach Kraushaar) steht [1]. Diese Protestbewegungen sind zum Synonym für die gesellschaftliche Aufbruchsstimmung einer ganzen Generation geworden, die im Mai 1968 ganz Europa ins Wanken brachte. Eine Protestbewegung gegen den Krieg und verkrustete Sozialstrukturen, gegen sexuelle Tabus und überkommene Wertvorstellungen erlebten in dieser Zeit ihren Höhepunkt.

Bis heute werden diese Ereignisse kontrovers diskutiert. Deshalb wird die öffentliche Relevanz der damaligen Protestbewegung schon seit mehr als 40 Jahren in verschiedenen wissenschaftlichen Seminaren, Konferenzen sowie politischen Tagungen intensiv diskutiert. Einige Kritiker behaupten, dass die 68er an allem schuld sind – am Verlust der Werte, an Geburtenrückgang und Arbeitslosigkeit. Die Befürworter bestehen darauf, dass die heutige deutsche Gesellschaft ohne die 68-er Revolte unvorstellbar wäre.

Problematisch und nicht eindeutig dabei sind auch Fragen über die Bedeutung der Revolte, die Jochen Gester in seinem Werk «1968 – und dann?» stellt: «War die damalige Jugend- und Protestbewegung ein historisch zu würdigender Beitrag,

der aus der Bundesrepublik ein westliches Land, aus Untertanen Bürger und aus einer obrigkeitshörigen eine offene und tolerante Gesellschaft gemacht hat? War sie schlicht überflüssig, weil diese Entwicklung auch ohne sie eingetreten wäre? Oder war sie eine gefährliche Verirrung, die sich totalitären Doktrinen verschrieben hatte und für terroristische Gewalt verantwortlich zu machen ist?» [2, s. 10].

Es waren wirklich Zeiten einer starken kulturrevolutionären Euphorie, romantischer Träume und unerfüllbarer Wünsche. Die 68er-Generation schuf die leuchtenden Perspektiven der besseren künftigen Welt, vermittelte die Wunschkonzeptionen der idealen Zukunft, träumte von der Freiheit und der Gleichberechtigung. Dennoch verwandelten sich viele pathetisch gewordene Losungen mit der Zeit in große Enttäuschungen – der Hauptlogan «Kulturrevolution» wurde schließlich als die alles umfassende utopische Metapher wahrgenommen.

Im Jahre 1969 schrieb der deutsche Schriftsteller Peter Schneider in seinem Aufsatz «Die Phantasie im Spätkapitalismus und die Kulturrevolution»: «Die Panzer, die de Gaulle Ende Mai durch die Arbeiterviertel von Paris rollen ließ, haben gezeigt, was die Kulturrevolution im Spätkapitalismus nicht kann. Sie kann nicht den Staatsapparat

zerschlagen, kann nicht die Produktionsmittel enteignen, kann nicht die Herrschaft der gesellschaftlichen Produzenten errichten, kann nicht sagen, wenn sie nicht zur ökonomisch-politischen Revolution wird. Gleichzeitig haben de Gaulles Panzer gezeigt, was die ökonomisch-politische Revolution im Spätkapitalismus nicht kann. Sie kann nicht das revolutionäre Bewusstsein erzeugen, das dem Entwicklungsstand der industriellen Produktivkräfte entspricht, kann nicht die Emanzipation der unterdrückten Klassen zur Emanzipation des Individuums erreichen, kann nicht die Befreiung der Phantasie vom Leistungsprinzip entwickeln, kann nicht siegen, wenn sie nicht als Kulturrevolution begann und wieder Kulturrevolution wird» [3, s. 4].

Die 68er Revolte wird von einigen Kritikern als die letzte integrale Utopie des 20. Jahrhunderts postuliert, denn ihrer Meinung nach war der Kampf von den Protestierenden für die bessere Zukunft utopisch. Als utopischen Kern von 68 werden verschiedene utopische Grundformen betrachtet, zwar die Utopie vom befreiten Leben, die Utopie des antiautoritären Lebens, die Utopie der Selbstregierung, die Utopie der Dinge u.a.m [4].

Die intensive Bearbeitung der Revolutionserfahrung und die dichte Auseinandersetzung mit der 68er Bewegung von den deutschen Schriftstellern begann Anfang der 70er Jahre. Die meisten Werke wurden mit einer Zeitdistanz nach der Revolte geschrieben. Diese nötige historische Distanz ermöglichte es, die Fakten zu sehen und mit Abstand die kontroversen Ereignisse zu betrachten. Da sich die 68er als Lebensform und Versuch der Welterklärung erschöpft haben, vollzog sich der proklamierte Abschied von der Revolte in einer Hinwendung zur literarischen Tradition.

Hier kann der Gedanke von R. Reiche angeführt werden, der behauptet: «Eine zukünftige Geschichtsschreibung von 1968 steht vor der schwierigen Aufgabe, die damalige bewusste und unbewusste Affektlage zu vergegenwärtigen. Nur so wird das, was wir damals «Mobilisierung» nannten, also der für die revolutionäre Situation von 1968 typische Impuls beschrieben werden können, dieser Affektlage einen unter allen Umständen in die Aktion mündenden politischen Ausdruck zu verschaffen» [5, s. 67].

In diesem Zusammenhang spricht Helmut Kiesel über zwei Gruppen von Schriftstellern, die in ihren Werken die Revolte von 1968 thematisieren: zur ersten Gruppe gehören «die gesellschaftskritischen Schriftsteller, die politisch motiviert waren» (U. Timm, P. Schneider, F. Chr. Delius); zur zweiten – die künstlerisch motivierten Schriftsteller, die «nicht unpolitisch waren, aber an der Erkundung des eigenen Innern mehr interessiert als an der Veränderung der äußeren Welt» (P. Handke, R.D. Brinkmann, M. Walser, N. Born) [6, s. 620–621].

Die literarische Aufarbeitung der 68er Bewegung hat bei beiden oben genannten Gruppen konkrete Gründe, nämlich: 1) die Literarisierung der revolutionären Erfahrung aus einer Zeitdistanz; 2) die Neubewertung und Neurezeption dieser Zeit; 3) das Bemühen um Selbstverständigung; 4) der Versuch diese Ereignisse und das gesamte Umfeld der durch die Studentenbewegung aufgeworfenen Problematik zu thematisieren; 5) das Bedürfnis der Selbstreflexion in einem konkreten

historischen Zusammenhang; 6) die Reflexion der Verhältnisse zwischen den sinnlich-ästhetischen Projektionen und der politischen Praxis.

Als die ersten bedeutendsten Werke um 1968 gelten Peter Schneiders Erzählung «Lenz» (1973), Gerd Fuchs' Roman «Berliner und die lange Wut» (1973), Uwe Timms Roman «Heißer Sommer» (1974), Bernward Vespers Romanessay «Die Reise» (1977) und andere. Hier muss betont werden, dass einige Vertreter der 68er, die aktiv an der Revolte teilgenommen oder mit Abstand die Ereignisse betrachtet haben, thematisieren und reflektieren sowohl in ihren frühen als auch späteren Werken den politisch-kulturellen Aufbruch. Die narrative Bearbeitung individueller, familiärer und kollektiv-nationaler Gedächtnisinhalte der 68er Generation dauert bis heute an. Die Autoren stellen in ihren Werken die Sackgassen-Erfahrungen, die erlebten Widersprüche und die typischen Kontroversen der Revolte auch aus einer anderen Zeit- und Altersperspektive dar.

In der ersten Reihe kann das Schaffen von zwei deutschen Schriftstellern erwähnt werden, nämlich von Uwe Timm und Peter Schneider. Signifikant ist denn auch, dass die Studentenbewegung als zentraler Themenkreis von der Erzählprosa der beiden Autoren eine tragende Rolle für ihr ganzes Oeuvre spielt. U. Timms Romane «Heißer Sommer» (1974), «Kerbels Flucht» (1980), «Rot» (2001), «Der Freund und der Fremde» (2005) und P. Schneiders Erzählungen «Lenz» (1973) und «Rebellion und Wahn: mein '68'» (2008) ist ein Versuch kontroverse kollektive Vergangenheit zum Gegenstand des literarischen Schreibens zu machen. Aber die zeitgeschichtlichen Ereignisse finden anhand eigener Erlebnisse aus subjektiver Sicht ihre parteiliche Darstellung. Diese werden unter den vorherigen und heutigen Bedeutungsgesichtspunkten reflektiert.

Ihre Texte gelten als literarische Zeugnisse der revolutionären Zeitgeschehnisse, in denen P. Schneider und U. Timm den ähnlichen Themenkomplex thematisieren: die Widersprüche der Protestbewegung von 1968 und die Krise eines linkorientierten Studenten in den 70er Jahren. Für Werke von beiden Autoren sind die folgenden Merkmale charakteristisch: das autobiographische Schreiben von der in Protesten engagierten Generation; keine politische Literatur der Bewegung, sondern die authentisch erlebten Geschichten; das Niederschreiben von individuellen Erfahrungen; die Verarbeitung des authentischen Materials; die Darstellung der zeitgeschichtlichen Ereignisse durch eigene Erlebnisse; die Modellierung der weltanschaulichen Konzepte der antiautoritären Generation.

Die Schwerpunkte meines heutigen Beitrags beziehen sich auf zwei Texte der oben genannten Autoren – nämlich das erste wichtige Werk der 68er – Schneiders Bestseller «Lenz» und auf das chronologisch später erschienene Werk von Uwe Timm – sein Roman «Kerbels Flucht». Diese zwei Werke verbindet nicht nur die Darstellung der Revolutionserfahrung von Timm und Schneider, sondern auch gemeinsame Facetten des Reisemotivs, die für diese Erzählungen konstitutiv sind. Diese beiden Texte möchte ich mir unter dem Aspekt des Reisens genauer anschauen.

Hier ist anzumerken, dass sowohl Peter Schneiders Erzählung «Lenz» als auch Uwe Timms Roman

«Kerbels Flucht» als eine Mischform in Verbindung mit anderen literarischen Formen interpretiert werden können: dem Bildungsroman, dem Reisero- man, der Autobiographie und dem Tagebuchroman. Das Reisemotiv, die Reisebewegungen der Protagonisten, spielen in diesen Texten eine für den Reifeprozess des Individuums programmatische Rolle. Die Funktionen und Darstellungsweise des Reiseumotivs in beiden Texten soll unter vier Aspekten analysiert werden: die Darstellung der reisenden Figuren, das Kriterium der Zeit beim Reiseumotiv, die Reise als Bewegung durch den Raum und psychische Grenzerfahrungen auf Reisen.

Obwohl diese beiden Werke auf den ersten Blick unterschiedlich sind, haben sie zunächst bei der Darstellungsweise des Reiseumotivs Gemeinsamkeiten:

- das Thema «Reise» wird in beiden Texten als Flucht aus der Welt der utopischen Bilder dargestellt;
- die Bewegung im Raum wird in 3 Etappen konstruiert: der Auszug, «Er-Erfahrung» der fremden Welt und die Heimkehr;
- die Auseinandersetzung mit dem Fremden und dem Eigenen spielt eine wichtige Rolle;
- die psychischen Erfahrungen des Protagonisten werden auf Reisen präzise geschildert;
- Metropole (bei P. Schneider Rom und bei U. Timm Berlin) als Reiseziel wird thematisiert.

Die reisenden Figuren von Schneider und Timm – die ehemaligen, das Studium abgebrochenen Germanistikstudenten Lenz und Kerbel gehören zu den typischen, bereits in die Jahre gekommenen Vertreter der studentischen Protestgeneration von 1968. Zum Zeitpunkt ihrer Reise befinden sie sich im Krisenzustand infolge der Desillusionierung der 70er Jahre, zwar die Radikalisierung der Studentenbewegung (Terrorismus, Aufsplitterung in viele sich dogmatisch bekämpfende linke Sekten), das Ende des Traums von den möglichen Gesellschaftsveränderungen.

Die Hauptfigur Lenz von Schneiders Erzählung «Lenz» leidet unter «Bertheoretisierung», «Organisationsfetischismus» und den «falschen Einseitigkeiten» der Bewegung. Er erlebt die folgenden Stationen in seiner Krisensituation: «Phase der Desorientierung, Trennung von den Freundinnen, Arbeit in der Fabrik, Ortswechsel, neuer Lebenskreis – neue Erfahrungen, Rückkehr» (nach Alois Prinz) [7, s. 212]. Lenz ist auf der Suche nach dem Weg zu einer praktischen politischen Tätigkeit, statt in Begriffen zu reden und scholastisch zu theoretisieren. Er spürt nur Hass auf die fertigen und «sauberen» Sätze von Mao Tse-tung und anderen Ideologen der Protestbewegung. Für Lenz ist die Emanzipation der Menschen von der materiellen und geistigen Misere des kapitalistischen Systems ein utopisches Bild, denn seiner Meinung nach änderte sich die Revolution die Verdinglichung des Bewusstseins der Gesellschaft wenig.

Die Hauptfigur von Uwe Timm Christian Kerbel – der ehemalige Germanistikstudent, der seine Dissertation über Adalbert Stifter nicht zu Ende schreibt und als Taxifahrer arbeitet, erinnert sich an sich selbst als politischer Aktivist von einst wie an eine andere Person, fühlt Pessimismus und Ekel vor der Wirklichkeit. Kerbel ist ein moderner «Werther». Er wird durch den Verlust der Geliebten Karin aus der Bahn seines Lebens geworfen.

Er sieht keine Perspektive in der politischen Arbeit und beginnt zu trinken. Daraufhin verliert Lenz seinen Job als Taxifahrer. Letztlich führt seine Verzweiflungstat – Fahren ohne Führerschein, Ignorieren der Haltesignale bei einer Polizeikontrolle, Fluchtversuch – zu seinem Tod im Kugelha- gel der Polizei.

Als einzigen Ausweg aus ihrem Krisenzustand sehen die beiden Figuren die Reise, die sich als Flucht in die Welt der anderen utopischen Bilder interpretieren lässt.

Schneiders Protagonist beschließt den Ort seiner Krise zu verlassen und beginnt seine Reise nach Italien. Er besucht Norditalien und wohnt in der alten Metropole Rom. Im Grunde genommen flüchtet sich Lenz aus der Welt der utopischen Bilder in die politisch-praktische Realität. Außerdem ist Lenz' Reise auch ein Fluchtversuch vor sich selbst und vor der unglücklichen Liebe. Hier findet Lenz im Klima der norditalienischen Arbeiterkräf- te, umgeben von Solidarität und konkreten Auf- gaben, den Weg zu sich zurück. Er fühlt, dass die politische Arbeit ihm wieder Spaß macht.

Mit der Zeit fühlt er sich wieder in einer geschlossenen Welt wie bei den deutschen politischen Gruppen eingeeengt, deshalb kehrt er nach Berlin zurück. Zu Hause sieht Lenz, dass zwar vieles beim Alten geblieben ist, aber er bemerkt auch die ohne ihn stattgefundenen Veränderungen in den Stim- mungen seiner Umgebung – die Freunde und ak- tiven Genossen von damals nehmen ihr abgebro- chenes Studium an der Universität wieder auf, sie verlassen die alten Kommunen und Wohngemein- schaften, um ihre eigenen Wohnungen einzurich- ten. Andere «verreisen weit weg» und neue Grup- pen entstehen. Auf die Frage seiner Freunde, «was Lenz denn jetzt tun wolle», antwortet Schneiders Protagonist: «Dableiben» [8, s. 112].

Da sich Timms Protagonist Kerbel als Taxi- fahrer ständig in Bewegung befindet, wird seine Wahrnehmungsperspektive etwas anders konzi- piert. Die detaillierten Beschreibungen der Hin- und Rückfahrten der zerstreuten und unkonzent- rierten Person – des Taxifahrers Kerbel – werden mit den biographischen skizzenhaften Notizen aus der Er-Erzählperspektive ergänzt, die dem Ich-Er- zähler einst als Grundlage zu einem autobiographi- schen Roman dienen sollten. So erfährt der Leser in Momentaufnahmen wichtige Details aus Kerbels Vergangenheit – seine Teilnahme an den Stu- dentenunruhen von 1968, seine aktive politische Tätigkeit, sein Leben mit Karin und seine Kind- heitserinnerungen.

In den präzisen Beschreibungen der Mentali- tätslage des Protagonisten werden die Folgen des Selbstverlustes dargestellt – Kerbel verliert die Lebensfreude und den Lebenswillen. Uwe Timm konstruiert das Protokoll einer individuellen mentalen und physischen Zerstörung, mal in der Ich-Form, mal in der Er-Form, die als Signal für seinen Wahn interpretiert werden kann. Das dabei entstehende Porträt der mit Neurosen und Gefährdungen zer- splitterten Persönlichkeit gilt als ein typisches Bild der 68er Generation, welches von der Situation des Scheiterns der Studentenbewegung und der damit verbundenen mentalen Lähmung der ehemaligen Revolutionäre in den 70er Jahren zeugt. Der mo- derne «Werther» Kerbel wurde bei einer Straßen-

kontrolle von der Polizei erschossen, die ihn als Terroristen vermutete und das Feuer eröffnete.

Hierzu ist festzustellen, dass die Zeit die Erlebnisse der reisenden Figur strukturiert und deswegen in der Darstellung des Reisegeschehens von zentraler Bedeutung ist. In der Erzählung von Schneider und im Roman von Timm wird die Erfahrung der Zeit verschieden organisiert.

In «Lenz» umfasst die erzählte Zeit ein Jahr im Leben des Er-Erzählers, die Reise selbst dauert etwa ein halbes Jahr (von Anfang Sommer bis Ende Herbst). Die Reisende Hauptfigur lebt im Hier und Jetzt, aber seine Vergangenheit lässt ihn nicht los. Lenz fühlt sich von der Zeit getrieben – die Vergangenheit hat Macht über ihn, obwohl er sich von ihr zu befreien versucht. Er erinnert sich an sein früheres Leben in Berlin, welches er ständig mit der neuen Lebensphase in Rom vergleicht. Hingegen konzipiert der Autor keine Zukunftsperspektive seines Protagonisten und projiziert für ihn keine Wunschbilder. Da für Lenz seine Zukunft nicht sichtbar ist, macht er keine Pläne.

Im Text von Timm wird mit der Zeit vielschichtig umgegangen. Der Roman ist der chronologischen Reihenfolge nicht zugeordnet. Im Ganzen umfasst die erzählte Zeit des Werks fast sieben Monate. Jedoch dauert die Reise des Protagonisten nur ein paar Tage. Mit der Zeitperspektive verändert sich auch die Erzählperspektive. Im Roman «Kerbels Flucht» erscheint der Ich- und Er-Bezugswechsel. Dieser Strukturunterschied zwischen Ich- und Er-Erzählung tritt deutlich in Erscheinung – das Hier und Jetzt wird aus der Rückschau geschildert (die so genannte Erzählgegenwart). Die Vergangenheit von Kerbel wird aus der Er-Perspektive erzählt, die Position des erzählten und erlebten «Ich» erscheint im datierten Tagebuch (die Tagebucheinträge sind vom 20. April bis 10. Oktober protokolliert, hingegen die erste Notiz und die letzten Notizen sind ohne Datum), das in die Erzählstruktur des Romans inkorporiert wird. Daraus ergibt sich, dass es nicht nur ein formaler, sondern auch ein inhaltlicher Aspekt ist. Es geht hier offensichtlich um die Identitätsproblematik dieser Romanfigur. Die Er-Perspektive wird auch auf zwei Ebenen verteilt – die Handlungsbeschreibung des aktuellen Lebens von Kerbel und die in den Text inkorporierten biographischen Notizen über seine Kindheit.

Bei der Raumanalyse in den beiden Texten orientiere ich mich am Literaturwissenschaftler Bruno Hillebrand, an seinem Essay «Poetischer, philosophischer und mathematischer Raum» (1971), in dem er nach der Funktionalität des Raumes im jeweiligen Erzählvorgang fragt. Hillebrand greift das Konzept des erlebten Raumes auf und sieht den Menschen als tief mit dem Raum verankert und auf ihn angewiesen. Er unterscheidet zwischen einem fundamentalen Erlebnisraum, der die Verankerung des Menschen im Raum deutlich macht und einer ephemeren Erscheinungsweise des Räumlichen in der Dichtung, die als Kulisse und Handlungshintergrund dient [9].

In «Lenz» und «Kerbels Flucht» werden die Fortbewegungen der Protagonisten im fundamentalen Raum, ihre Orientierungen im Stadtraum, die visuellen und sensorischen Raumwahrnehmungen der Romanfiguren detailliert dargestellt. Die topo-

graphische Raum-Wirklichkeit während der Reise wird in der Metropole konstruiert, in Rom bei P. Schneider und Berlin bei U. Timm. Die Natur findet hier nur wenig Beachtung. Die räumliche Dimension umfasst die Raumwahrnehmungen und die Wertungen des Räumlichen in den Metropolen, die die Erzähler explizit oder implizit aussprechen, ihr Sich-Fühlen im Raum und ihre Raumeindrücke. Der Raum wird zum Bild des emotionalen Zustandes und des Innenlebens der Figuren.

In der Erzählung «Lenz» lässt sich Rom durch seine historische funktionale Prägung als Palimpsestraum verstehen. Aleida Assmann behauptet, dass «die Stadt ein dreidimensionaler Palimpsest ist: auf konzentriertem Raum ist Geschichte immer schon geschichtet als Resultat wiederholter Umformungen, Übersreibungen, Sedimentierungen» [10, s. 112].

«Die verräumlichte Geschichte» (nach Assmann) von Rom wirkt auf Lenz positiv: «Lenz freute sich wie ein Kind», «er fühlte sich nicht mehr allein, er wurde ruhiger» [8, s. 70]. Schneider projiziert im Text die Gegenüberstellung von der Geschichtswahrnehmung von den Einwohnern Berlins und Roms: «er könne sich zum ersten Mal vorstellen, daß dieses angstlose Zusammenleben mit der Vergangenheit es einem erleichterte, sich in der Gegenwart einzurichten» [8, S. 86]. Für seinen Protagonisten scheinen die Städte in Deutschland geschichtslos im Vergleich mit der «mit Denkmälern und Ruinen vollgestopften Stadt» Rom. «Die Neigung, die Vergangenheit zu benutzen, statt sie auszumerzen» änderte sich Lenz' Wahrnehmung [8, s. 95].

Außer der im Text von Timm geschilderten Taxifahrten werden im Roman «Kerbels Flucht» zwei Reisen in die gesplante Metropole – nach West- und dann Ostberlin dargestellt. In seinem Artikel «Berlins Schatten» betont Michael von Engelhardt, «in der behandelten Epoche der 1970er und 1980er Jahre war Berlin keine oder nur angemaßte Hauptstadt, Metropole allemal für die beiden «Deutschländer» Bundesrepublik und DDR; aber die Stadt stand in der Nachfolge der alten Reichshauptstadt, besaß einen weltweit einmaligen Besatzerstatus, der die beiden Supermächte und ihre Alliierten bis zur Wende miteinander konfrontierte» [11, s. 205-206].

Kerbel entscheidet sich von München nach Berlin zu fahren, um sich mit seiner Geliebten Karin zu treffen und sie zurückzugewinnen. Aber im Café Möhring am Kurfürstendamm sprachen die ehemaligen Geliebten über Berlin. Dabei waren sie immer bemüht, nicht über sich selbst zu sprechen. Timm schildert hier fast keine Raumbeschreibungen. Seine Raumkonstellationen beschränken sich nur auf die sinnlosen Bewegungen durch die Stadt, auf die U-Bahnfahrten, auf die nächtlichen Spaziergänge durch die Straßen Berlins, auf die Zimmerbeschreibungen in der Pension und auf einen Besuch des evangelischen Jugendzentrums in Berlin-Spandau. Dieses Haus baute der Architekt Heinrich, der neue Geliebte von Karin. Das einzige Gebäude, welches während dieser Reise vom Autor ausführlich beschrieben wird.

Weiter reist Kerbel, unerwartet für sich selbst, nach Ostberlin. Obwohl Timms Protagonist im Vergleich zum Schneiders Protagonisten Lenz keine Auslandsreise macht, setzt er sich während

seiner Reise mit dem Fremden – Ostberlin als Hauptstadt der DDR – auseinander, welches nach Assmann auch «den historischen Palimpsestcharakter hat» [10, S. 113]. Die Stadt wird von ihrer Zeitgeschichte als gespaltene Hauptstadt geprägt. Als der Protagonist die Grenze zwischen beiden Stadtteilen überschritten hatte, fühlte er, dass sich «etwas von der qualvollen Hektik der vergangenen Tage verlor» [12, S. 88].

Die Reisen der beiden Romanfiguren kann man als Flucht betrachten, eine Flucht vor sich selbst, vor den Alltagsproblemen. Trotzdem lässt sich der Geisteszustand der Protagonisten während der Reise als positiv bewerten, obwohl die zerrissenen Verhältnisse zu ihren Geliebten – L. von Lenz und Karin von Kerbel – ihre Wahrnehmungsformen prägen.

Die beiden Werke können als erzählerischer Versuch, die ganze Erfahrungssumme der revolutionären Bewegung von 1968 mit der schmerzenden Sensibilität betrachtet werden, obwohl die geschichtlichen Ereignisse nur am Rande skizziert

werden. Die Schriftsteller interessieren mehr die Wahrnehmungen und Gefühle eines früher politisch aktiven Menschen in der Zeit noch lebendiger großer Utopien. In diesem Zusammenhang spielen die Reisen der Protagonisten eine programmatische Rolle für deren zerrissenes Bewusstsein infolge der Desillusionierung der 70er Jahre mit verschiedenem Ausgang – Lenz' Entwicklung war positiv und Kerbels dagegen wurde aufgrund seiner panischen Flucht vor der Polizei durch die Erschießung abrupt beendet.

Das Reiseumotiv, das als die Flucht der Protagonisten in die Fremde interpretiert wird, tritt als konstituierendes Element auf, da es die Entwicklung der Protagonisten beeinflusst. Inneres Erleben und Welterfahrungen entsprechen sich oft und die Entfaltung des Lebens wird in und durch die Raumbewegungen bestimmt. Es spiegeln sich die Veränderungen im Leben der Protagonisten in einem Wechsel des Schauplatzes wider und stehen in engem Zusammenhang mit der Handlung.

Literaturverzeichnis:

1. Kraushaar W. 1968 als Mythos, Chiffre und Zäsur / Wolfgang Kraushaar. – 1. Aufl. – Hamburg: Hamburger Ed., 2000. – 369 S.
2. Gester J., Hajek W. (Hg.). 1968 – und dann? / Jochen Gester, Willi Hajek. – Bremen: Atlantik Verlag, 2002. – 217 S.
3. Schneider P. Phantasie und Revolution / Peter Schneider // Kursbuch 16, 1969. – S. 1-36.
4. Brenner X. Die vergessene Utopie der 68er / Xaver Brenner // Kommune, Forum für Politik, Ökonomie, Kultur 3/2008.
5. Reiche R. Sexuelle Revolution – Erinnerung an einen Mythos / Reiche Reimut // Lothar Baier u.a. Die Früchte der Revolte. Über die Veränderung der politischen Kultur durch die Studentenbewegung. – Berlin: Wagenbach, 1988. – S. 45-71.
6. Kiesel H. Literatur um 1968. Politischer Protest und postmoderner Impuls / Kiesel Helmuth // Protest! Literatur um 1968: Eine Ausstellung des deutschen Literaturarchivs in Verbindung mit dem Germanistischen Seminar der Universität Heidelberg und dem Deutschen Rundfunkarchiv / [Hg. von Ulrich Ott und Friedrich Pfafflin]. – Marbach: Deutsche Schillergesellschaft, 1998. – S. 593-629.
7. Prinz A. Der poetische Mensch im Schatten der Utopie / Alois Prinz. – Würzburg: Könighausen und Neumann, 1990. – S. 212.
8. Schneider P. Lenz / Peter Schneider. – Köln: Kippenheuer & Witsch, 2010. – 137 S.
9. Hillebrand B. Poetischer, philosophischer und mathematischer Raum. In: Mensch und Raum im Roman. Studien zu Keller, Stifter, Fontane / Bruno Hillebrand. – München: Winkler-Verlag, 1971. – S. 5-36.
10. Assmann A. Geschichte im Gedächtnis: Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung / Aleida Assmann. – München: C.H. Beck, 2014. – 219 S.
11. Engelhardt von M. Berlins Schatten: Die mehrdeutige Metropole in der Literatur der 1970er und 1980er Jahre. In: Harder Matthias und Almut Hille (Hrsg.). Weltfabrik Berlin – Eine Metropole als Sujet der Literatur Studien zu Literatur und Landeskunde / Engelhardt von Michael. – Würzburg: Königshausen & Neumann, 2006. – S. 205-224.
12. Timm U. Kerbels Flucht / Uwe Timm. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH&Co. KG, 2011. – 196 S.

Орлова М.О.

Черкаський державний технологічний університет

МОТИВ ПОДОРОЖІ У ТВОРАХ НІМЕЦЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ПОКОЛІННЯ 1968-ГО РОКУ

Анотація

В статті здійснюється компаративний аналіз оповідання Петера Шнайдера «Ленц» та роману Уве Тімма «Втеча Кербеля», які розглядаються як результат інтенсивного опрацювання революційного досвіду та вважаються прикладами літературної текстуралізації власної версії історії протестного руху 1968-го року в Німеччині у творчості зазначених німецьких письменників. Наголошується, що обидва твори пов'язує не лише спільна проблематика комплексу 1968-го року, але й мотив подорожі, котрий є наскрізним для цих творів. Доведено, що мотив подорожі трансформується в мотив втечі, який відіграє важливу роль у художньому вираженні загальної концепції творів та їх проблематики.

Ключові слова: подорож, мотив подорожі, мотив втечі, протестний рух 1968-го року, революційний досвід, утопічні образи, наративна перспектива, фундаментальний простір, візуальне та сенсорне просторове сприйняття, метрополія, палімпсест.

Орлова М.А.

Черкасский государственный технологический университет

МОТИВ ПУТЕШЕСТВИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НЕМЕЦКИХ ПИСАТЕЛЕЙ ПОКОЛЕНИЯ 1968-ГО ГОДА

Аннотация

В статье был проведен компаративный анализ рассказа Петера Шнайдера «Ленц» и романа Уве Тимма «Побег Кербеля», которые рассматриваются как результат интенсивной обработки революционного опыта и считаются примерами литературной текстуализации собственной версии истории протестного движения 1968-го года в Германии в творчестве этих немецких писателей. Показано, что оба произведения объединены не только общностью проблематики комплекса 1968-го года, но и мотивом путешествия, который является определяющим для этих произведений. Доказано, что мотив путешествия трансформируется в мотив побега, который играет важную роль в художественном выражении общей концепции произведений и их проблематики.

Ключевые слова: путешествие, мотив путешествия, мотив побега, протестное движение 1968-го года, революционный опыт, утопические образы, нарративная перспектива, фундаментальное пространство, визуальное и сенсорное пространственное восприятие, метрополия, палимпсест.

Orlova M.O.

Cherkasy State Technological University

THE TRAVEL MOTIF IN THE WORKS OF THE GERMAN WRITERS OF THE 1968 GENERATION

Summary

The article deals with the comparative analysis of Peter Schneider's short story »Lenz« and Uwe Timm's novel »Kerbel's escape«, which are interpreted as the result of an intensive processing of the revolutionary experience and are considered to be the examples of the mentioned writers' own version of the 1968 protest movement history literary textualization. It is emphasized that both works are connected not only by the same problematics of the 1968th complex but also the travel motif, which is a recurrent one in these works. It is proved that the travel motif is transformed into the escape motif, which plays a major role in the artistic expression of the works' general conception and their problematics.

Keywords: the travel, the travel motif, the escape motif, the 1968 protest movement, the revolutionary experience, the utopian images, the narrative perspective, the fundamental space, the visual and sensory apprehension, metropole, palimpsest.

ЕПІСТОЛЯРІЙ УЛАСА САМЧУКА ЯК ІНДИКАТОР ЛІТЕРАТУРНОГО ПОБУТУ ЙОГО ЧАСУ

Пангелова М.Б.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

Стаття присвячена дослідженню епістолярної спадщини Уласа Самчука в аспекті комунікативних стратегій майстра художнього слова і як характеристика його «поведінкового тексту». Автором зроблена спроба побачити зв'язок епістолярних творів Уласа Самчука з літературним побутом його часу. Висвітлюється науковий поділ критико-дослідницької продукції в сучасному для У.Самчука літературному процесі. На основі здійсненого аналізу кореспонденцій письменника, що уміщують різні критичні судження виокремлено листи письменника з уміщеною в них формою критичних виступів. Приділено уваги письменницькому автокоментарю.

Ключові слова: епістолярій, філософія життєтворчості, літературний побут, автокоментар.

Постановка проблеми. В останні десятиріччя у вітчизняному літературознавстві дедалі частіше заходить мова про феномен письменницької критики, її специфіку, риси і жанри [1; 2; 4; 6; 8; 9]. І це, власне, закономірно, адже остання «являє собою своєрідні якості й форми, демонструє зразкові підходи, стилі викладу; усе це має важливе значення і для професіоналів жанру, і для його читачів» [12, с. 59].

На початку ХХ ст. в Україні домінувала непрофесійна письменницька критика, що, однак, не свідчила про повну відсутність зразків поєднання в одній і тій самій особистості обох видів діяльності. Скажімо, Ю. Шерех займався критичною діяльністю систематично і професійно, з повною мірою наукового підходу до явищ літературного процесу в той час, як У. Самчук, не нехтуючи цим заняттям повністю, звертався до нього лише принагідно.

Науковці умовно поділяють критико-дослідницьку продукцію в літературному процесі певного історичного періоду на «фахову і письменницьку (два крила одного організму)...» [4, с. 53]. Однак досі ще залишається дискусійним питання про термінологічне наповнення самого поняття «письменницька критика». На наш погляд, цілком слушним є включення в нього не лише виступів, безпосередньо присвячених поточному літературному процесу, а й матеріалів мемуарного (найперше щоденників та листування митців), історико-літературного і навіть теоретичного плану, оскільки і в них письменники ставлять перед собою завдання актуально-критичні, що стосуються сучасного літературного процесу.

Під час дослідження літературно-критичної діяльності письменників усе ширше застосовуються не лише критичні статті, а й фрагменти художніх творів, щоденники, листи, у яких ідеться про різноманітні літературні питання. Нетрадиційні форми письменницької критики так само, як і традиційні, не лише вміщують у собі оцінку літературних явищ, а й впливають на розвиток літературного процесу. Це дозволяє віднести листи, у яких наявні судження стосовно проблем художньої творчості, до письменницької критики. Таким чином, листи можна розглядати як особливу – епістолярну – форму письменницької критики.

Письменницьке листування дає підстави виділяти епістолярні оцінки й самооцінки художніх

творів, літературно-мистецьких явищ як різновид письменницької літературно-критичної діяльності, зумовленої потребою осягнення сутності і своєрідності власної творчості, свого місця в літературному процесі [3]. Її специфічність багатогранна: листування фіксує народження й розгортання оцінки в судженнях, різні форми їх вияву і мовного оформлення, діалектику емоційно-образного й абстрактно-поняттєвого у висновках, у підсумкових оцінках, морально-етичну спрямованість і виваженість міркувань, адресованих людям, з якими адресанти перебували в різних стосунках, посідаючи відмінні світоглядно-ідеологічні позиції, маючи відмінні естетичні смаки [3, с. 122].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському літературознавстві на сьогодні немає узагальнюючих праць, у яких би комплексно досліджувалися кореспонденції митців художнього слова ХХ ст. з огляду на наявність у них форм літературно-художньої критики. Виняток становлять студії, зокрема, Л. Вашків [3], М. Коцюбинської [5], В. Кузьменка [6], Ж. Ляхової [7], Г. Мазохи [8], об'єктом уваги в яких стали критичні висловлювання М. Коцюбинського, О. Маковея, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаніка, В. Стуса, І. Світличного щодо того чи того явища в художній літературі. Останні привертають увагу, зокрема, як своєрідні, іноді несподівані тлумачення цих явищ і як особлива форма самовираження, і як спроба опосередковано через творчість інших авторів тлумачити власну творчість, свої естетичні позиції [8].

Метою праці є дослідження епістолярію Уласа Самчука як індикатора літературного побуту його часу. Реалізація означеної мети передбачає виконання таких **завдань**: з'ясувати теоретичні аспекти епістолярної письменницької критики; виявити особливості певних літературних дискусій членів МУРу в їхньому приватному листуванні; на основі конкретного текстурального матеріалу охарактеризувати творчі полеміки майстрів слова щодо шляхів розвитку української літератури на еміграції, виявити аспекти, що потребують подальшого з'ясування.

Виклад основного матеріалу. Не можна оминути увагою дослідження Л. Вашків [3], у якому розглядаються погляди вітчизняних письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст. на роль

та завдання літературної критики, висловлені в листах. Автор уперше здійснює спробу комплексного дослідження літературно-критичної спадщини українського письменства помежів'я століть, визначає особливості культурно-історичної парадигми епістолярної критики.

Л. Вашків небезпідставно зазначає, що збільшення питомої ваги власне літературно-критичного елементу в листуванні письменників пояснюється несприятливими умовами для функціонування літератури та критики в суспільстві, у якому бракує спеціальної періодики, та й цензурними обмеженнями.

В. Кузьменко акцентує увагу на тому, що приватні листи письменників мають для історії літератури та літературної критики надзвичайно важливе значення, особливо тоді, коли вони доходять до нас в автографах, тобто без будь-яких виправлень, переробок, цензурного втручання. Тому вони найповніше доносять до нас світогляд і стиль авторів, їхню безпосередню участь у поточному процесі літературного життя [6, с. 137].

Слушним видається твердження Г. Мазохи, яка вважає, що специфіка епістолярної письменницької критики відзначається насамперед природою художнього бачення й мислення, якими володіє адресант. Мислення професійного критика, на переконання дослідниці, передбачає аналіз літературних явищ, їх всебічний розгляд. А письменник переважно охоплює емоційно-сміслову ядро твору, не розчленовуючи його критичним скальпелем аналізу. Через те рецепція майстра художнього слова має переважно цілісний характер [8, с. 175]. Варто відзначити, що важливість епістолярію особливо зростає, коли врахувати, що листування українських митців у тоталітарний період певною мірою надолужувало контрольовану «компетентними органами» свободу слова. І хоча з огляду на перлюстрацію кореспонденції зводилися до ділового мінімуму, та ще й часто-густо такого, що недоговорювався, письменницьке листування навіть у цій ситуації набуло першорядного значення, сприяло природному функціонуванню літературної критики.

Історики літератури не залишаються байдужими до літературно-критичних оцінок у листуванні представників старшого і молодого поколінь українських емігрантів. Чого варта, наприклад, епістолярна спадщина лише одного МУРу, заснованого в 1945 р. у Фюрті (Німеччина) – літературно-мистецького об'єднання української еміграції, головою якого був У. Самчук. МУР («Мистецький український рух») організував три з'їзди, кілька творчих конференцій і видав низку творів чільних письменників діаспори: І. Багряного, В. Барки, Д. Гуменної, Ю. Клена, Т. Осмачки, Яра Славутича тощо. Або засноване У. Самчуком 1954 р. в Канаді «Об'єднання українських письменників «Слово», що охопило українську літературну еліту в діаспорі й видавало однойменний збірник їхніх творів. Але творити велику літературу навіть без радянської цензури було не так вже і просто. Емігрантська маса не потребувала письменника. Уже в Канаді автор «Марії» зрозумів, що різні українські організації бажають бачити його «членом своєї парафії», та аж ніяк не письменником. Митця вітали на імпрезах і ювілеях, запрошували на

різні урочистості, однак від цього не було легше. Гримасу долі живий класик побачив відразу ж після свого 60-річчя. Про це він написав Олегові Штулю: «Я мусив залишити свою письменницьку роботу і йти на чужу заради хліба насущного... Був ювілей, я дістав нагороди і багато слів, але ніяких засобів для життя. Я працюю на вечірній роботі прибиральником, це мене вичерпує, морально нівелює і абсолютно знеохочує до будь-якої роботи при письменницькому столі» [27].

Кореспонденції У. Самчука також уміщують різні критичні судження. На основі здійсненого аналізу маємо підстави виокремити такі листи письменника з уміщеною в них формою критичних виступів:

- кореспонденції, у яких спостерігаємо виклад письменником враження від прочитання того чи іншого художнього твору;

- листи, у яких митець передає думки інших про певні твори майстрів художнього слова;

- епістоли, де У. Самчук виявляє зацікавленість творчістю молодих письменників-початківців;

- листи, у яких майстер художнього слова порушує тему видання власних творів, влаштування відчитів тощо.

Не маємо сумніву в тому, що перший різновид означеної класифікації викликає найбільше зацікавлення, оскільки оцінки, висловлені в епістолярії, вагомі не лише за змістом, а ще й тим, що, не ставши оприлюдненим фактом літературної критики, справляли неабиякий вплив на авторів аналізованих творів. Враховуючи «системну природу спілкування», можемо стверджувати про дієвість такої літературної критики, адже вона сприяє літературному розвитку, що, у свою чергу, відбивалося на тогочасному літературному процесі.

До першої групи можемо віднести листи У. Самчука до І. Багряного. Автор кореспонденцій до колеги по перу створює його лаконічно-вербальний образ, аналізує як окремі твори, так і всю значну за обсягом палітру його творчості загалом. Почасти ці аналітичні Самчукові студії відзначаються певною суперечністю авторських зауваг на різних етапах життєвого шляху. Подекуди в них відбувається переоцінка цінностей, зміна або більш активне підтвердження тієї чи іншої авторської аксіологічної настанови.

1950 р. виходить у світ твір І. Багряного «Сад Гетсиманський» – один із перших творів, що започаткував так звану «табірну прозу». Художньо змальовуючи протистояння людини тоталітарній системі, І. Багряний розмірковує над проблемою помсти, яка є одвічним супутником боротьби між добром і злом. У. Самчук відразу ж ознайомився зі згаданим твором, про який написав у листі до І. Багряного від 5 грудня 1950 р.: «Ваша книга, коли брати цей жанр, належить цілком саме до літератури великої. Їй не може рівнятися ніякий «Нуль до безконечности» і має вона такі стилістичні і емоціональні кольори, що промостять їй шлях до класичної літератури світу. Але Ваша книга має одну кардинальну (на мою думку) хибу і це змушує мене турбувати Вас цим листом <...> Отже: Ваша книга не виправдує своєї назви, назви дуже зобов'язуючої і дуже прозорої. Я, повірте мені, розуміюся на цих справах і дуже старанно шукав у Вашій книзі саду Гет-

симанського, але його не знайшов. Ніде і ніколи <...> А Ваша книга, що інше. То капітал. Процентами з нього житиме ім'я Ваше на довгі віки. І Ви можете дати таких книг не одну...» [13]. Моральний імператив – бути чесним і не лицемірити, незалежно від того чи ти товариш, чи колега по перу – стає найважливішим критерієм етичного виміру автора. У даному листі У. Самчук відверто, зі знанням справи вказав авторові «Тигроловів» на всі хиби та переваги роману.

У 1953 р. в Америці виходить друком роман «Рай» – перший прозовий твір Василя Барки (справжнє прізвище Очерет). Переславши рукопис згаданого твору Самчуку, автор «Раю» з нетерпінням чекав на авторитетну думку свого колеги по перу й незабаром отримав відповідь. У листі від 9 лютого 1953 р. Улас Самчук висловив свої враження про цей твір, із яких стає очевидна приналежність роману до елітарної літератури: «Добре! Дуже добре. Я тішуся, що появилася і в нас така книга і гратулюю Вам від душі і разом дякую, бо знаю, скільки праці вона Вам коштувала – Вам, що звик до віршів» [14]. Окреме місце у листі займають критичні зауваги стосовно неналежного оформлення означеної книги, а саме: невідповідність брошурового паперу, журнальний розмір, вульгарність титульної сторінки тощо.

У 1959 р. О. Веретенченко запропонував У. Самчукові познайомитися із власним перекладом поеми Дж. Байрона «Мазепа». Своє судження з цього приводу письменник висловив у листі як літературний критик найвищої проби. «Дуже легкий, безпосередній стиль мови, добре передано ритми Байронового вірша. Одним словом – переклад чудовий!» (від 22.09.1959 р.) [16]. У. Самчук схвально оцінив переклад і навіть порадив Є. Маланюкові звернути увагу на нього.

Значна кількість українських поетів та прозаїків надсилали власні твори на ознайомлення У. Самчукові. Не стала винятком і В. Вовк – письменник, літературознавець, перекладач, що так само, як і У. Самчук, проживала поза межами України. Художня спадщина поетеси неодноразово ставала предметом зацікавлення дослідників. Володіючи багатьма європейськими мовами, зокрема, англійською, французькою, німецькою, іспанською, португальською, а також латиною та старогрецькою, вона мала змогу широко ознайомитися із творами багатьох майстрів слова. У її доробку чільне місце посідають переклади українською мовою творів П. Клоделя і Р. Тагора, П. Неруди і С. Георга, Ф. Дюрренматта і Ш. Бодлера, Ф. Гарсія Лорки і квебекських поетів Канади. Описуючи в листі до авторки збірок «Юність» (1951, 1954), «Зоря провідна» (1955), «Елегії» (1956), «Чорні акації» (1961), «Мандаля» (1980), «Жіночі маски» (1993), роману «Духи і дєрвіші» (1956), оповідання «Святий гай» (1983), п'єси «Смішний святий» (1968) тощо переваги збірки «Вітражі», У. Самчук наголошує на її автентичності, оригінальності, допосованість до якої навряд чи вдасться знайти. «Сильна, соковита річ. Її можна б також назвати «Божі маріонетки» <...> Я оце читав німця Ганса Генну Джанна «Дас Гольцшіф», що своєю манерою трохи нагадує Вас» (із листа до В. Вовк від 30.12.1961 р.) [17].

Дуже часто своєрідною формою вираження критичних суджень стосовно творчості певного

автора є висловлення згоди чи незгоди зі сторонньою авторитетною думкою. Дана форма вираження вилілася в другому різновиді епістолярної літературної критики У. Самчука. Отже, наведемо приклад листа, у якому письменник ділиться думками інших майстрів художнього слова стосовно творчості адресата. «Оце недавно дзвонив до мене Василь Левицький і просив мене передати Вам привіти, як також просив, щоб Ви не вживали у Ваших гуморесках англо-українського жаргону. Я до його думки також цілком приєднуюсь. Не можемо вводити такої «моди» навіть, коли це стосується гумору. Англо-український жаргон один із найвульгарніших і зовсім нам не притаманний. З того можуть пізніше виникнути поважні мовні ускладнення, а головне, шкода Вас, як автора, бо повірте мені – це не здобуде Вам права на літературу. Ви лише змарнуєте Ваші здібності. Пишіть, працюйте... З Вас виїде першокласний гуморист, але не коштом найдешевшим. Ви б могли дати гумористичний роман, щось більше. Маєте багато тем. У Америці гумор люблять <...> А всі ті Ваші «гуморески», що друкуються у «Свободі» далі «Свободи» не підуть <...> Навіть не треба йти слідами Стефаніка, щодо місцевого діалекту. Тут треба йти за взірцями О. Генрі, Чехова, а найкраще Марка Твейна. Різні діалекти і жаргони зовсім зникають у перекладі і що тоді лишається? Гумор мусить впливати зі самої ситуації <...> Далі теми мусіли б бути глибші, щось, як у Гоголя, з якоюсь внутрішньою ідеєю, проблемою, філософією, а не саме зовнішнє... Навіть Зоценко снажився це дати... Найбільшим американським гумористом є Марк Твейн і О. Генрі... Цей останній Вам найбільше підходив би» (із листа до І. Багряного від 30.01.1950 р.) [13].

Означений лист можемо кваліфікувати як лист-рецензію. Процитовані міркування У. Самчука підтверджують необхідність дослідження літературно-критичних суджень, висловлених у кореспонденції. Завершується вона практичною порадою, що, у свою чергу, є ознакою листа-рецензії.

Свого часу У. Самчук звернув увагу на надмірне захоплення І. Багряним англо-українським жаргоном. Наголошуючи на надмірності вживання останнього в гуморесках митця, критик слушно зауважив на неабияких письменницьких здібностях адресата. Він також наголосив, що такий стиль не принесе йому ніякої популярності, оскільки читачі його просто не сприйматимуть. Таким чином, аналіз гуморесок І. Багряного був здійснений у руслі «демонстрації» його «переваг» та «хиб». Дружня критична порада нагадувала І. Багряному про необхідність дотримання правил прозового мистецтва, бо лише в поєднанні обдарованості зі знанням літературної техніки можна досягти справжніх вершин.

У. Самчука особливо цікавила сучасна йому проза, зокрема українська. Митець глибоко шанував філологічне обдарування Ю. Шереха. Наступний лист засвідчує зацікавлення письменника творчістю свого колеги по перу: «Ваша «Друга черга». Моя думка, що ця книжка та ще Ваша стаття про «Стилі сучасної української літератури на еміграції» увійдуть в історію нашої літератури як зразок класики цього жанру <...> Неперевершено. Дяка Вам за ці речі во віки і

віки!» (із листа У. Самчука до Ю. Шереха від 30 січня 1979 р.) [25]. Варто зауважити, що про творче обдарування Ю. Шереха У. Самчук згадує в листі до Ю.Лавріненка від 16.01.1952 р.: «Дуже цікава стаття Юр. Вол. (Ю. Шереха. – М.П.). Цікаві поезії Лимана. Гуменну щойно почав читати, ще нічого не можу сказати. Її «Діти» (йдеться про твір «Діти Чумацького Шляху». – М.П.) мене не вдовольняють» [21].

Літературно-критичні судження У. Самчука не були простою констатацією хиб і переваг окремих творів та поодиноких праць своїх колег. Аналіз листування автора свідчить, що він щиро вболівав за долю української літератури, за якість вітчизняної художньої і наукової продукції, зростання талановитого поповнення.

Знаходимо в листах письменника і таке цікаве явище, як автокоментар (від гр. auto – сам і лат. commentarium – нотатки, пояснення, тлумачення) – свідчення митця про свій творчий процес, висвітлення самим автором літературного твору історії творчого задуму та його художнього втілення.

Письменницький автокоментар живився як іманентними (щодо поточного літературного процесу), так і зовнішніми чинниками. До автокоментарів, самооцінки власної діяльності літераторів переважно спонукала відсутність критичної оцінки створеного й несприяття твору читачами або тенденційно прокоментоване (з огляду на класові та ідеологічні пріоритети) «поцінування» їхнього доробку в контрольованих владою часописах тощо.

Поява автокоментарів у листах зумовлюється, перш за все, бажанням успішного втілення авторського задуму у вигляді книги і відсутності критики, що задовольнила б потреби автора. Водночас автокоментар – характерна для письменника перевірка своїх естетичних позицій, їх систематизація.

Прикладами епістолярного автокоментаря можуть слугувати листи У. Самчука до П. Йосипишина (написаний від 10 липня 1978 р.), до І. Багряного (від 6 березня 1950 р.), Ю. Ткача (від 16 лютого 1981 р.). Такі автокоментарі, безперечно, цікаві і для широких читацьких кіл, і для літераторів-початківців, і для критиків, які у своєму часом поверховому або спрощеному аналізі окремих творів були далекими від розуміння їхньої справжньої образно-стильової системи. «У зв'язку з цим хочу додати таке: книга, яку Ви маєте перекласти, писалася за дуже складних і несприятливих умов у таборах ДіПі, тяжкого повоєнного часу. Ще гірше було тоді з виданням книги, а тому до її тексту увійшло багато фактичних і технічних помилок, які при перекладі не сміють бути повторені. Тому я висилаю Вам примірник цієї книги у більш-менш виправленому вигляді для вашого вжитку <...> Ця книга, це перша частина трилогії «Ост», яка ще не викінчена остаточно» (з листа до Ю. Ткача від 16.02.1981 р.) [24].

У вищезгаданому листі У. Самчука до П. Йосипишина автор зазначає в автокоментарі: «Не дивуйтеся з притягненням часу. У нас все так робилося і робиться. Нема людей, нема кому щось таке робити. Ось вийшла моя книга про бандуру і бандуристів «Живі струни», яку видала капеля бандуристів і це видання забрало

ім...шість років. <...> Така ж справа з моєю іншою книгою про українство Америки «Слідами перших», яка вже знаходиться в друку десять років!!! І щойно тепер ось має вийти, бо робимо вже остаточну коректу. Маю ще до видання три інші книги, які так само будуть видаватися роками. Бо нема кому цим зайнятися. Нема редакторів, нема набирачів, нема взагалі людей. А опісля нема кому продавати і нема покупців... Така ось наша видавнича ситуація! І її треба зрозуміти... І буду дуже і дуже терпеливим, щоб не з'їхати з глузду, особливо авторові, бо від нього завжди вимагають, але йому нема можливості вимагати щось від інших, бо сердяться, бо гніваються, бо критикують, бо...Ітд» [24].

Дуже близькою до листів-автокоментарів, однак ім не тотожною, слід розглядати епістолярну автокритику (від гр. auto – сам і kritike – здатність, судження). Це висловлювання письменника про власну творчість чи про окремі твори, що зустрічаються в кореспонденціях митця. Здебільшого автори розповідають у таких листах про творчі задуми, особливості праці над твором, відповідають на критичні зауваги своїх опонентів, рідше оцінюють твір у цілому чи визначають його місце в літературі, наприклад: «Дуже мало маю часу, тому не писав. Докінчую і все не можу докінчити «Чого не гоїть...», ще треба очистити, але абсолютно бракує часу, бо за пару днів їду і хочу взяти рукопис з собою. Загально річ не зла, але сподіваюся знов ударів, особливо так званих елементів... Останнє знов «сильно» (в розумінні матюка) матючать мене на всі заставки совети аж у чотирьох органах преси. Це реакція на «Темноту» – я знав, але дарма» (із листа У. Самчука до Є. Маланюка від 11 листопада 1958 р.) [22].

Кульмінацією творчості У. Самчука стала трилогія «Ост», над якою він працював упродовж повоєнних десятиліть. У ній відображена картина українського життя, починаючи з повалення царизму аж до Другої світової війни. Письменник намагався оминати ідеологічні схеми, відкрито представити реалії українського життя. Принаймні на основі епізодів власного життєвого досвіду він мав можливість це зробити. Однак Самчукове бачення викликало непорозуміння серед націоналістично налаштованої української діаспори. Почали набувати розповсюдження критичні рецензії з боку О. Грицай та Л. Луціва, у яких письменник звинувачувався у відсутності героїв – свідомих українців, образів борців за національну ідею тощо. Рецензенти погоджувалися з письменником у тому, що, на жаль, таких борців замало.

Насправді зміст прози У. Самчука був діаметрально протилежний тому, який надавали творові О. Грицай та Л. Луців у запалі політичної боротьби. В одному з листів, у якому письменник вдається до автокритики, спостерігаємо опис перипетій стосовно видання трилогії «Ост». Ця кореспонденція дозволяє нам зазирнути у психологію творчості митця, у його художню майстерню: «А третя і остання книга «Ост»-а – «Втеча від себе», таки вийшла і урочисто лежить на моєму столі засоромлена, що вона «вийшла» аж під кінець мого буття. Але хай. Думаю що і її зустрінуть «мордою об стіл», як і її попередниці, але це не те найбільше моє лихо. Зустрінуть,

як зустрінуть, скорше не зустрінуть ніяк, але, я переконаний, що на неї прийде її час. Це вино, яке вимагає настояння. У нас не звично, ані так писати, ані про таке писати. Хтось мусів впасти жертвою і хай це буде Самчук» (із листа до В. Шиприкевича без встановленої дати) [26].

Вихід у світ творів У. Самчука завжди викликав чергову хвилю критики майже звідусіль. Через те письменник у листі до Л. Білецького (від 11 березня 1949 р.) скаржиться: «Читають книги упереджено, критикують упереджено, нікому і ніхто не сприяє, всі проти всіх. Хаос. Тут Б. там М. там православні, там католики. Кожний впевняє, що стільки ми, кожний заперечує інших. Я писав, говорив, тільки в напрямку знайти в цьому якийсь лад, але то крик в порожнечу. І я цього свідомий. Поки ми майже не грамотні у речах, що творять основи думання, доти не може бути порядку в поступуванні» [15].

Зразок наступного уривка з листа У. Самчука до того ж самого адресата демонструє, що письменник був представником незаангажованої літератури, бо вважав несумісним поєднання справжньої творчості з політикою. «Тим часом як я хотів і далі хочу бути лише незалежним письменником, а не якимось партійним попихачем. Я Вам пробував вяснити свою позицію, Ви досить вперто заперечували її і що мені залишалося інше, як перестати на цю тему говорити <...> За цей рік у Канаді я проробив велику роботу в напрямку організації літературної справи. Я написав сотні листів, кілька десятків статей у Свободі, але ніхто з моїх колег мене не підтримав <...> А все то є наслідком нашої «солідарности», наших розумінь співпраці на полі нашої літератури» (із листа до Л. Білецького від 1 грудня 1949 р.) [15].

Досить показовим є також лист У. Самчука від 22 серпня 1952 р. до австрійського письменника, журналіста, театрального режисера, перекладача угорського походження Дж. Таборі. Письменник працював у Голівуді, його сценарії, поруч з іншими, ставили А. Хічкок («I confess», 1955) Д. Лоузі («Secret Ceremony», за романом М. Деневі, 1968), А. Литвак («Journey», 1959), п'єси – Е. Казан («Flight into Egypt», 1952). Режисер був знайомий із Т. Манном, Л. Фейхтвангером, Б. Брехтом, чий п'єси перекладав та ставив. У 1975–1978 рр. був керівником лабораторії експериментального театру в Бремені, де поставив «Голодаря» Ф. Кафки, «Медю» Евріпіда, «В очікуванні Годо» Бекета. У 1987–1990 рр. був керівником театру «Коло», що у Відні. З 1999 р. працював у театрі «Берлинер-Ансамбль». Ця епістола свідчить про те, що основним лейтмотивом творчості українського письменника була тема села та селянства. У. Самчук, зокрема, сповіщав: «У скорому часі тут, у Торонто, має вийти третім виданням перший том мого роману «Волинь», що має також три томи. Роман «Волинь» є селянським романом, що дає картину життя українських селян і мені дуже хотілося б, щоб він вийшов у англійській мові, лише я не маю відповідного перекладника» [23].

Ще один, на нашу думку, цікавий зразок епістолярної автокритики маємо змогу вбачати в листі до Ю. Лавріненка – українського літературознавця, публіциста, есеїста, критика, редактора, дослідника «Розстріляного Відродження». Видання

«Розстріляне Відродження» нелегально поширювалося в Україні в 1960-х рр. і справило значний вплив на формування світогляду шістдесятників. Понад тридцять років книга, як і інші його праці, навіть не згадувалися в Україні, і лише в останні роки вони почали активно «працювати». В епістолі від 11.06.1980 р., письменник розповідає своєму товаришу про власні творчі напрацювання, а також ділиться своїми світоглядними засадами: «Я мусів писати те, що зветься «спогади», а тому і про МУР, бо моя позиція була і є, досить «особливого призначення» і коли б я її не представив, як слід, увазі сучасного, її дуже охоче перехопили б навіть мої друзі, як це часто буває з цим пігментом людських взаємин життя» [21].

Яскравим прикладом детальної епістолярної автокритики слугує лист У. Самчука до О. Штуля – українського політичного і військового діяча. У листі від 8 вересня 1965 р. йдеться про перешкоджання Д. Донцовим літературній діяльності У. Самчука. Приводом до написання листа стало те, що в післявоєнний період У. Самчук відійшов від «націоналістичної ортодоксії» у стилі Д. Донцова; почалися дискусії, які отримали відлуння в емігрантській пресі. Якщо Д. Донцов був безкомпромісно догматичним і часто не хотів враховувати реалії, керуючись окремим ідеалом, то У. Самчук догматиком не був. Перебування в Україні під час Другої світової війни, у тому числі у східних регіонах, дало йому можливість тверезіше подивитися на українську націю, оцінити рівень національної свідомості співвітчизників. Від свого імені автор листа безпосередньо розкриває не лише сутність ситуації й роль у ній «головного героя», а й сам виступає як особистість із власним розумінням фактів життя і передусім мистецтва й літератури, зі своїм ставленням до власної творчості: «Натомість проти мене діяла сильна коаліція від Донцова до Косача – заздрість, цькування, замовчування, лукавство... Кому це допомогло?» (із листа У. Самчука до О. Штуля від 23 травня 1965 р.) [27].

У. Самчук чітко сформулював своє бачення проблеми у згаданому листі: «Наша акція щодо видання /перевидання/ «Волині» не дала також наслідків... Наша публіка до справ літератури зовсім збайдужіла, а до того приєдналася довготривала нагінка на мене дуже широким фронтом від більшовиків, через Донцова, різні партії, парафії аж до Косача... Всі мають до мене претензії, розуміється, не літературного характеру. Кожен воліє бачити мене якимось «членом» якоїсь парафії, але не письменником. І з цього витікає ціле лихо...» (із листа У. Самчука до О. Штуля від 8 вересня 1965 р.) [27].

Кореспонденції митця також розкривають історію взаємостосунків адресата з видавцями його творів. Починаючи з 1956 р., У. Самчук співпрацює з редактором «Вісника ООЧСУ» І. Вовчуком. Письменника з редактором еднають не лише професійні зацікавлення, а й спільність у поглядах стосовно багатьох питань. Зокрема, коли йшла мова про видання твору У. Самчука «Чого не гоїть вогонь», обидва погоджувалися з тим, що тема твору – партизанська, і в будь-якому випадкові потрібно брати до уваги цензурні вимоги, не дивлячись на волелюбність у висловлюваннях У. Самчука [18].

Автор «Волині» завжди реагував на критику власних творів: «З Вашими зауваженнями щодо тексту уривка цілком погоджуюсь. Деякі прізвиська є автентичні – Рокіта, відомий часів Ягоди, слідчий часів ЕНКВД в Києві /вже не живе/ якого я зву Лукою. Щодо Ірени, я над цим думав – Ірина чи Ірена. Вона східнячка, але я її озахіднячив, як це була і на сході – з Олени роблять Лена коли цього вимагає ситуація... Зрештою, може бути і Ірина, як що Вам здається, що таке має бути...» (із листа до Ю. Шереха від 12 квітня 1980 р.) [25].

Нам видається доцільним розмежування двох понять: «автокритики» і «самокритики». В основі першої – оцінювання автором (хоч і не позбавлене суб'єктивізму) власного літературного доробку чи окремого твору на основі суто естетичного сприйняття мистецького явища, а не класових пріоритетів. Причому наявність естетичного сприйняття вимірюється не альтернативно (або воно є, або його немає), а проградієнтно (більше – менше), навіть коли естетичне сприйняття свідомо ігнорується критиком, слід стверджувати не про відсутність його як такого, а про недостатність, нерозвиненість. До «самокритики» маємо підстави зараховувати особистісне оцінювання письменником-громадянином власної життєвої позиції, світоглядних, ідеологічних уподобань чи навіть окремих своїх діянь, вчинків, що привернули увагу, викликали схвалення чи осуд певних суспільних кіл. На наш погляд, якраз остання набула широкого розмаху в 1940–50-х р. у колишньому СРСР і набула характеру «мізерії та антиполітики». Читаємо: «Я дивуюся, що Ви письменник і не розумієте психологічної суті наших партій, Ви бавитеся у них, бо це Вам дає насолоду спортсю, як от те, що Ви ходили на лови, але мене це турбує, як письменника і тому я борюся, борюся і буду боротися з «партіями», бо вони нічого з себе крім мізерії не уявляють, і вчать наших людей не політики, а антиполітики» [13] (з листа У. Самчука до І. Багряного від 5 грудня 1950 р.).

Книги спогадів та листування У. Самчука підтверджують, що фізична відсутність самого письменника в Україні майже не зменшувала сфери його впливу та зацікавлення його творами.

Так, у листі У. Самчука до Д. Дучинського від 2 грудня 1958 р. маємо змогу спостерігати епістолярну самокритику: «Такі листи (йдеться про попередньо одержаний У. Самчуком лист від Д. Дубинського. – М.П.) дають мені моральну підтримку в боротьбі з тими, що не можуть, або не хочуть розуміти моїх задумів і тих проблем, що я намагаюся у своїх літературних працях заторкнути. Між тим, ті проблеми вимагають від нас, літераторів, вияснення. Я не є певний чи я роблю це добре, а тому відгуки читачів дають мені можливість контролювати себе» [19]. Подібних записів в У. Самчука виявилось немало.

У книзі спогадів «Плянета Ді-Пі» митець демонструє своє бачення стосовно об'єднання українських мистецьких сил за кордоном, активно листується. Свою позицію щодо ідеї створення «МУРУ» У. Самчук занотував у вищезазначеній книзі спогадів від 5 грудня 1945 р.: «Цікава, культурна, талановита людина (мовиться про І.Костецького. – М.П.) і цього хай вистачає. І при-

був він з місією заангажувати мене до організації, яку вони там – Фюрт-Мюнхен-Ульм, вже створили, назвали МУР, що значить Мистецький Український Рух, а оце, через Костецького, хочуть нагородити мене титулом її голови. О, mein Gott!!! Ще цього мені бракувало. Вже сама назва... Рух! Мур! Організація письменників, у нас – читай поетів, а поети тільки в читанках поети, у життю це орда індіан – вражливство, амбітництво, ексцентрицтво, за думкою Платона (маю на увазі філософа грецького), божественні блазні. Спробуй вложити таке у якусь організацію» [10, с. 20].

У мемуарних творах У. Самчука можна виокремити не лише критичні зауваги щодо поточного літературного процесу й інформацію про себе та про власні творчі задуми. Найцікавішими серед останніх вважаємо ті, у яких підкреслюється право на «власне судження поза рямцями офіційних суджень» (з листа У. Самчука до Є. Маланюка від 31 грудня 1963 р.) [22].

Епістолярій У. Самчука відображає постійну зацікавленість митця літературним життям, коло його власних захоплень тощо. Приватні кореспонденції письменника відбивають взаємозв'язок його критичних оцінок із літературним процесом. Закоріненість в останній є внутрішньою основою критичної діяльності письменника.

Свого часу Ю. Шевельов влучно зауважив, що епістолярій відбиває стиль доби. Епістолярна критика У. Самчука віддзеркалює реалізм з усіх його боків – з його чітким відображенням дійсності тогочасного літературного процесу, подекуди його літературні оцінки поляризуються на звеличувальні й знижувальні.

Висновки. Перегляд епістолярної літературної критики письменника, її ролі в літературному процесі впродовж ХХ ст. дозволяє нам зробити висновок про те, що в листуванні У. Самчука з колегами, редакторами, видавцями, громадськими діячами обговорювалися майже всі ледве помітні явища в сучасному мистецтві та перспективи розвитку української літератури. У таких дискусіях та діалогах чіткіше відображались власні позиції митців стосовно того або іншого запитання; завдяки їм процес осмислення творчості інших письменників та особистих творів, зокрема, проходив ефективніше.

Таким чином, епістолярна критика була органічною частиною письменницької критики ХХ ст. Листи письменника з оцінками художніх творів безпосередньо впливали на літературний процес.

Епістолярії У. Самчука становлять значну художню цінність. Ті з них, які ми відносимо до епістолярної критики, характеризуються оригінальністю міркувань та глибиною аналізу, несуть на собі яскравий відбиток авторської індивідуальності.

Аналіз епістолярних літературно-критичних зауважень У. Самчука засвідчує глибоке розуміння ним того, що тільки поєднання конкретності, чіткості й відвертості забезпечує дієвість критичної оцінки. Лише єдність принципості, об'єктивності і такту зумовлює значимість літературно-критичного виступу. Епістолярна критика У. Самчука, виражаючи духовну позицію автора, містить у собі заповіт життєлюбця і людини закохану у літературу.

На основі аналізу епістолярних творів У. Самчука маємо змогу стверджувати, що останні містять у собі як критичні зауваги, так і конкретні поради, підкріплені теоретичними положеннями та історико-літературним контекстом.

Також розгляд приватного листування письменника дає підстави зробити ряд висновків: листи У. Самчука уміщують у собі вра-

ження від прочитаних художніх творів, думки інших про певні твори майстрів художнього слова. В епістолах письменника маємо змогу переконатися в його зацікавленості творчістю молодих письменників-початківців. Нерідко у приватних кореспонденціях митець порушує тему видання власних творів, влаштування відчитів тощо.

Список літератури:

1. Брюховецький В.С. Силоне поле критики [Текст] / В.С. Брюховецький. – К.: Рад. письменник, 1985. – 240 с.
2. Брюховецький В.С. Специфіка і функції літературно-критичної діяльності [Текст] / В.С. Брюховецький. – К.: Наук. думка, 1986. – 104 с.
3. Вашків Л.П. Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі [Текст] / Л.П. Вашків. – Тернопіль: Поліграфіст, 1998. – 134 с.
4. Вознюк Г.Л. Майстерність письменницької критики [Текст] / Г.Л. Вознюк // Радянське літературознавство. – 1983. – № 7. – С. 53.
5. Коцюбинська М. «Зафіксоване й нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість [Текст] / М. Коцюбинська. – К.: Дух і літера, 2001. – 299 с.
6. Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х років ХХ ст. [Текст] / В.І. Кузьменко. – К., 1998. – С. 55.
7. Ляхова Ж. Теоретичні питання дослідження епістолярію українського письменства [Текст] / Ж. Ляхова // Третій Міжнародний конгрес українців. Літературознавство. – Харків, 1996. – С. 85-91.
8. Мазоха Г.С. Відлуння епохи: письменницький епістолярій другої половини ХХ ст. [Текст] / Г.С. Мазоха: Науково документальне видання. – К.: Міленіум, 2006. – 180 с.
9. Острик М. З матеріала письменницької критики [Текст] / М. Острик // Рад. літературознавство. – 1982. – № 2. – С. 15-19.
10. Самчук У. Плянета Ді-Пі: Нотатки й листи [Текст] / У. Самчук. – Вінніпег, Накладом Т-ва «Волинь», 1979. – 356 с.
11. Скорина Л.В. Література та літературознавство української діаспори. Курс лекцій [Текст] / Л.В. Скорина. – Черкаси: Брама-Україна. – 2005. – 384 с.
12. Шаховський С. Теорію творять творці [Текст] / С. Шаховський // Проблеми. Жанри. Майстерність. – 1982. – № 7. – С. 59.
13. Лист У. Самчука до Багряного І. від 17.11.1952 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 195, № 320.
14. Лист У. Самчука до Барки В. від 09.02.1953 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 195, № 325.
15. Лист У. Самчука до Білецького Л. від 07.03.1949 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 195, № 334.
16. Лист У. Самчука до Веретенченка О. (без дати) // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 195, № 382.
17. Лист У. Самчука до Вовк В. від 30.12.1961 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 195, № 390.
18. Лист У. Самчука до Вовчука І. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 195, № 391.
19. Лист У. Самчука до Дучинського Д. від 02.12.1958 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 195, № 487.
20. Лист У. Самчука до Йосипишина П. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 195, № 522.
21. Лист У. Самчука до Лавріненка Ю. від 16.02.1981 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 195, № 603.
22. Лист У. Самчука до Маланюка Є. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 195, № 639.
23. Лист У. Самчука до Таборі Д. від 22.08.1952 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 195, № 801.
24. Лист У. Самчука до Ткача Ю. від 09.02.1953 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 195, № 810.
25. Лист У. Самчука до Шереха Ю. від 06.05.1948 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 195, № 873.
26. Лист У. Самчука до Шиприкевича В. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 195, № 875.
27. Лист У. Самчука до Штуля О. від 07.12.1970 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 195, № 879.

Пангелова М.Б.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

ЭПИСТОЛЯРИЙ УЛАСА САМЧУКА КАК ИНДИКАТОР ЛИТЕРАТУРНОГО БЫТА ЕГО ВРЕМЕНИ

Аннотация

Статья посвящена исследованию эпистолярного наследия Уласа Самчука в аспекте коммуникативных стратегий мастера художественного слова и как характеристика его «поведенческого текста». Автором предпринята попытка увидеть связь эпистолярных произведений Уласа Самчука с литературным бытом его времени. Освещается научное разделение критико-исследовательской продукции в современном для У.Самчука литературном процессе. На основе проведенного анализа корреспонденций писателя, помещают различные критические суждения, выделены письма писателя с помещенной в них форме критических выступлений. Уделено внимание писательскому автокомментарю.

Ключевые слова: эпистолярный, философия життєтворчества, літературний быт, автокоментарій.

Panhelova M.B.

Pereiaslav-Khmelnitsky Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University

CORRESPONDENCES OF ULAS SAMCHUK AS AN INDICATOR OF LITERARY LIFE OF HIS TIME

Summary

The article deals with Ulas Samchuk's epistolary heritage in aspect of communication strategies of master of art speech and a description of his «behavioral text.» The author attempts to see the connection of the epistolary works of Ulas Samchuk with the literary life of his time. Research reveals the separation of critical research products to the modern for U.Samchuk literature. On the basis of analysis of correspondences of the writer, that contain various critical judgments singled out letters of the writer with contained in them a form of critical speeches. Attention is paid to writers autocomment.

Keywords: correspondence, philosophy of life creation, literary life, autocomment.

УДК 81'255:81'367.625.43

ДІПРИКМЕТНИК ЯК ПЕРЕКЛАДАЦЬКА ПРОБЛЕМА

Петрик О.М.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

У статті досліджено особливості перекладу діеприкметників українською в повісті Миколи Гоголя «Сорочинський ярмарок». Переклад здійснений Петром Панчем. Аналіз показав, що спільні для української й російської мов граматичні категорії діеприкметника мають різні засоби мовного вираження, що й викликає труднощі під час перекладу. Їх розв'язують, застосовуючи як лексичні (опущення, зміну семного складу мовної одиниці, конкретизацію, генералізацію), так і граматичні (додавання, заміну форм слова, частин мови, членів речення, структури речення в цілому) трансформації. Найуживанішими прийомами перекладу стали встановлення еквівалента та граматичні заміни (найчастіше – підрядною означальною).

Ключові слова: переклад, художній текст, діеприкметник, граматичні категорії, лексичні трансформації, граматичні трансформації.

Постановка проблеми. Тексти художнього стилю в аспекті перекладу являють собою окрему проблему, розв'язувати яку дослідники пропонують різними шляхами та засобами. Це пояснюється тим, що художній стиль – найскладніший конгломерат, який втілює в собі всі можливості, усе багатство національної мови [8, с. 313]. Для нього абсолютно послідовним і логічним є те, що неприпустимо в інших стилях. У художньому тексті є виправданим використання просторіччя, жаргонізмів та ін., коли це

обґрунтовано з точки зору художнього зображення дійсності, адже художня комунікація – це не стільки «передача інформації», скільки змога вплинути на реципієнта.

Зазвичай такий вплив на естетичну й інтелектуальну систему сприйняття читача здійснює форма твору. На думку Кашкіна І. О., «нерозривний зв'язок форми зі змістом призводить до того, що зі змісту-замислу все починається і змістом-результатом все закінчується, а форма незримо, а потім і зримо є присутньою на всіх

стадіях творчого процесу, втілюючи в себе те, що замислив і чого досяг художник. Взаємопроникнення цих двох необхідних сторін творчості особливо виразно відбивається в стилі художника» [6, с. 64]. Тому основним завданням перекладача є виявлення змісту у всій його повноті та відтворення його в новій формі.

Грама­тичний аспект перекладу, що передбачає відтворення формального боку оригіналу, на сьогодні є *актуальною проблемою* в перекладознавстві, оскільки здійснення перекладацького аналізу тексту неможливе без урахування суто мовного компоненту.

Специфіка перекладу дієприкметників викликає інтерес і тим, що це одна з найнеоднозначніших частин мови (грама­тичних форм) у розумінні лінгвістів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У текстах художнього стилю, які забезпечують функцію художньої комунікації, задіяні всі мовні рівні. Саме тому частина досліджень і репрезентує особливості перекладу певних мовних одиниць на грама­тичному рівні.

Означена проблема отримала свій вияв у працях теоретиків, практиків перекладу та мовознавців С. І. Головащука, І. В. Качуровського, С. П. Ковганюка, В. В. Коптілова, О. Л. Кундзіча, Ф. М. Неборячка, М. Т. Рильського, А. С. Хуторяна та ін. Вони одно­стайні в тому, що мистецтво перекладу з близької мови відрізняється від мистецтва перекладу з мови далекої. Спільне походження слов'янських мов (*у нашому випадку – української й російської – О.П.*) та національна самобутність кожної з них стають тим чинником, що зумовлює труднощі перекладу. Неуважне ставлення до мовних особливостей під час перекладу може призвести до неминучих втрат.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Означена проблема вирішувалася в основному на матеріалі текстів наукового стилю, частково – художнього. Проте окремий перекладний текст – повість «Сорочинський ярмарок» М. Гоголя не виступав джерелом аналізу, хоча факти грама­тичного порядку для перекладу художнього також є небайдужими.

Мета статті – з'ясувати специфіку перекладу дієприкметників українською на матеріалі перекладу Петра Панча повісті «Сорочинський ярмарок» Миколи Гоголя.

Виклад основного матеріалу. Енциклопедія «Українська мова» визначає дієприкметник як «змінне, похідне від дієслівних часових форм грама­тичне утворення, вербоїд, якому властиві ознаки дієслова і прикметника» [10, с. 153]. Відрізняючись подвійною природою на всіх рівнях мови, дієприкметник поєднує в собі особливості дієслова (категорії стану, виду, часу) й прикметника (рід, число, відмінок). Набір грама­тичних категорій в українській та російській мовах однаковий, та засоби їхнього мовного вираження різні, оскільки кожна мова по-своєму членує дійсність, специфічно концептуалізуючи її.

Як в українській, так і в російській мовах залежно від стану дієприкметника поділяють на активні (виражають ознаку діючого предмета) й пасивні (виражають ознаку предмета, на який діє інший предмет). Суфікси, за допомогою яких вони утворюються, є в основному прямим продо-

вженням давньоруських, але ступінь продуктивності їх різний.

Проведене зіставлення цієї грама­тичної категорії виявило незбіги в обох мовах. Так в українській мові не існує форми пасивного дієприкметника теперішнього часу на взірць *читаемый, ведомый, получаемый, гонимый*; усі українські дієприкметники творяться лише від дієслів, що вживаються без афікса -ся, на відміну від російських *расположившийся, находящийся, возвышавшийся, моющийся*. Обмеження у творенні й функціонуванні теж сприяють виникненню незбігів. Наприклад, українські активні дієприкметники теперішнього часу можуть утворюватися тільки від тих семантичних груп дієслів, що виражають дію поза об'єктивними відношеннями (*пануючий, благодіючий, нев'янучий, сяючий*), активні дієприкметники минулого часу утворюються лише від префіксальних дієслів докананого виду [1, с. 128] на відміну від російських *читавший, игравший, мечтавший, кисший*.

Зазначені грама­тичні ознаки дієприкметника в обох мовах вказують на те, що він є складною одиницею в процесі перекладу.

Дієприкметникові утворення властиві переважно книжному мовленню [4, с. 150]. Це підтверджується, по-перше, тим, що вони відсутні в діалектах, по-друге, дуже рідко функціонують у розмовному мовленні. Отже, вони мають певне стилістичне забарвлення – книжне.

У художньому мовленні дієприкметники досить часто виконують зображальну функцію, яка спирається зазвичай на схожість або з дієсловом, або з прикметником, сприяють створенню яскравих образних картин у читача, допомагають авторові точно зобразити, намалювати картину, героя, подію.

Маючи ознаки дієслова й прикметника, дієприкметники беруть участь у передачі динамічності, причому в одних випадках репрезентуючи функцію розповідності (*Где-где начинал сверкать огонек, и благовонный пар от варившихся галушек разносился по утихавшим улицам*), в інших – описовості (*Совершенно провалившийся между носом и острым подбородком рот, вечно осененный язвительной улыбкой, небольшие, но живые, как огонь, глаза и беспрестанно меняющиеся на лице молнии предприятий и умыслов...*) чи статичності (*– Слышишь, Влас, – говорил, приподнявшись ночью, один из толпы спавшего на улице народа...*). Інколи дієприкметники відображають тимчасовий характер описуваних явищ (*Пришлось черту заложить красную свитку свою, чуть ли не в треть цены, жиду, шинковавшему тогда на Сорочинской ярмарке...*). Крім того, у художньому тексті дієприкметники стають особливо яскравими епітетами, слугують деталізації розповіді (*Усталое солнце уходило от мира,...и угасающий день пленительно и ярко румянилось*).

Репрезентовані стилістичні функції підтверджують необхідність дієприкметника в тексті друготвору.

Труднощі, які виникають під час перекладу, зумовлені в першу чергу відсутністю аналогічної форми в мові друготвору. Цю проблему Петро Панч розв'язує, застосовуючи різні види лексичних та грама­тичних трансформацій.

Із 147 виявлених методом суцільної вибірки дієприкметників з тексту оригіналу «Сорочинський ярмарок» 58 одиниць (39,4%) мають відповідники еквіваленти, причому 53 дієприкметники пасивного стану минулого часу (*оставленный / покинутый, перерезанная / перерезана, выведенный / выведенный, налитый / налитый, виденное / бачене*), наприклад: *Вишь, как ругается! – сказал парубок, вытаращив на нее глаза, как будто озадаченный таким сильным залпом неожиданных приветствий... // Ач, як лається! – сказав парубок, витріщивши на неї очі, наче спантелечений таким сильним випалом нежданих привітань... Це пояснюється тим, що і в українській, і в російській мовах такі одиниці широко функціонують у мові та є активно вживаними.*

Дієприкметники активного стану, що мають відповідник еквівалент, представлені поодинокі: 3 дієприкметники минулого часу, наприклад: *Красавица не могла не заметить его загоревшего, но исполненного приятности лица и огненных очей... // Красуня не могла не помітити його засмаглого, але приємного лиця й огненних очей; Это быстро разнеслось по всем углам уже утихнувшего табора... // Це швидко облетіло всі кутки вже притихлого табору...; ...они тихо покачивали охмелевыми головами // ...вони тихо похитували сп'янілими головами...; 2 дієприкметники теперішнього часу, наприклад: *...и угасающий день пленительно и ярко румянился // і день згасаючий чарівно і яскраво рум'янився; ...несколько пар обступило новую пару и составили около нее непроницаемую, танцующую стену // ...кілька пар обступило молодих і створило навколо них непробивну танцюючу пару. Така кількість дієприкметників активного стану минулого часу в українській мові зумовлена обмеженням у функціонуванні й творенні (твірною виступає лише префіксальна основа неперехідного інфінітива доконаного виду). Активні дієприкметники теперішнього часу вживаються рідко й без залежних слів. Як неприродні й штучні, сприймаються вони із залежними словами. Частіше такі дієприкметники використовуються в термінологічних словосполученнях [11, с. 400]. Проте, на думку І. Качуровського, активні дієприкметники теперішнього часу – «це граматична категорія української високої поезії... саме тому маємо дбати про збереження таких форм» [5, с. 86]. Отже, використовувати ці одиниці в мовленні потрібно виважено, не позбавляючись їх бездумно.**

Інша граматична форма дієприкметників застосована під час перекладу у 8 дієприкметників (5,4%) (*сбрасываемые / скидувані, осеняемые / облямовувані, развалившийся / розвалений, варившиеся / варені, утихавшие / притишені, веселящийся / веселілий*), наприклад: *Ломается воз, звенит железо, гремят сбрасываемые на землю доски, и закружившаяся голова недоумевает, куда обратиться // Ламається віз; дзвенить залізо; з гуркотом падають скидувані на землю дошки; і запаморочена голова не розуміє, куди вдатися. Такий переклад зумовлений відсутністю дієприкметників пасивного стану теперішнього часу чи активного стану з постфіксом -ся в українській мові.*

Найпоширенішим прийомом перекладу російських дієприкметників українською є використання підрядної означальної частини – так званий сплав граматичної заміни й граматичного додавання. У тексті виявлено 34 випадки (23,2%) такого перекладу. Трансформація виявляє себе в тому, що дієприкметнику, який не має тотожної граматичної форми в мові перекладу, відповідає ціла підрядна означальна частина новоствореного складнопідрядного речення. Вона формується за допомогою додавання сполучного слова який / що / хто, відповідника-особового дієслова та поширювачів (*поспешавший / що поспішав, поднявшиеся / що підіймалися, выучившаяся / що навчилася, тащившаяся / що пленталася, перепугавший / що перелякав, лежавший / який лежав, показавшееся / яке з'явилося*), наприклад: *Ленивою рукой обтирал он катившийся градом пот с смуглого лица и даже капавший с длинных усов... // Линовою рукою обтирав він піт, що градом котився з його смаглявого лиця і навіть капав з довгих вусів...; И глазам нашего Черевика представился кум, в самом жалком положении, с заложенными назад руками, ведомый несколькими хлопцами // І наш Черевик побачив кума в жалюгідному стані, із зв'язаними назад руками, що його вели кілька хлопців; Ужас оковал всех, находившихся в хате // Жах скував усіх, хто був у хаті.*

Проте такий спосіб перекладу не є універсальним. Часте використання підрядних означальних призводить до втрати органічності фрази, її милозвучності. На цьому наголошували М. Рильський: «...біда з дієприкметниками, лихо й горе з навісним «що» – але ж треба з тим усім якось боротися» [9, с. 135] та С. Ковганюк: «Не треба мати надто музичного слуху, щоб почути, яка це неприродна, неестетична й ненормальна для української мови фраза...Перекладені тільки цим способом дієприкметники спотворюють текст, виростають частими пеньками на рівній дорозі, і читач, що мав би йти легко, не помічаючи цієї дороги, спотикається на «що»-пеньках через кожні кілька кроків...Нормальна, рівна російська фраза в перекладі перетворилася на кострубату. Слово «що» наче розрубало її надвоє, загальмувало» [7].

Отже, щоб позбутися цієї стилістичної недолугості, зробити мову художнього твору органічною й милозвучною, перекладачі-практики повинні уміло варіювати підрядні означальні з іншими перекладацькими прийомами – замінами, опущеннями, перебудовами. Саме тому Петро Панч віддає перевагу іншим перекладацьким трансформаціям (32%), аніж підрядним означальним (23,2%).

Варіантний відповідник (відповідник-синонім) застосовано до 9 дієприкметників (6,2%), причому зі збереженням вихідної граматичної категорії стану й часу (*расписанная / розмальована, взгроможденный / піднятий, одетые / повиті, свернутое / зібгане*), наприклад: *...башмаки, надетые на босые, загорелые ноги, – всё это, казалось, приросло к нему и составляло его природу // ...черевики, взуті на босі засмаглі ноги, – все це, здавалося, приросло до нього і становило його природу.*

Переклад іншою дієслівною формою – особовим дієсловом – наявний у 5 випадках (3,4%) (на-

просившиися / напросились, увеличившийся / збільшився), наприклад:...и Черевик почувство-вал, что схвачен вдруг дюжими руками //...и Черевик відчув, що його схопив хтось у дужі руки; Тут філософствование нашего Черевика прервано было толстым и резким голосом // Тут філософування нашого Черевика перебив грубий і різкий голос.

Дієприслівник, як один із адекватних варіантів перекладу дієприкметника, Петро Панч використовує у 8 випадках (5,4%) (*нагнувший-ся, / схилявшись, вошедший / увійшовши, по-ссорившиися / полаявшись*), наприклад: *Хівря поспешно выбежала и возвратилась вся побледневшая // Хівря швидко вискочила й верну-лась, уся пополотнівши*. Причому в 7 випадках це переклад дієприкметників активного стану минулого часу, і лише 1 випадок – переклад діє-прикметника активного стану теперішнього часу, наприклад: *Лениво и бездумно, будто гуляющих без цели, стоят подоблачные дубы... // Стом-лено й бездумно, наче гуляючи без мети, сто-ять підхмарні дуби...*

В окремих випадках (8 вживань (5,4%)) пере-кладач послуговується відповідником, що має іншу частининомовну належність, – прикметником, причо-му граматичні характеристики лексичної одиниці вихідної мови є різними (дієприкметник активного стану теперішнього часу – *разрушающий / ви-снажливий, смеющийся / радісний*; дієприкметник активного стану минулого часу – *превышавший / вищий, уцелевшая / ціла*; дієприкметник пасив-ного стану минулого часу – *проклятый / про-клятуций*), наприклад: *Но мы и позабыли, что и она тут же сидела на высоте воза в нарядной шерстяной зеленой кофте,... в богатой пласте, пестревшей как шахматная доска... // Та ми забули, що й вона тут сидить зверху на возі, у пишній шерстяній зеленій кофті,... в довгій плах-ті, рябій, мов шахівниця...* Такі перетворення до-помагають перекладачеві не ускладнювати речен-ня, нагромаджуючи одну на одну підрядні частини, створюючи яскраві образи, влучні характеристики, експресивні художні засоби.

У разі, коли контекст дозволяє це зробити, відповідником стає іменник. Таких випадків спо-стережено 3 (2,0%) (*улыбавшиися / усміх, меня-ющияся / миготіння*), наприклад: *«Туда к чер-ту! Вот тебе и свадьба! – думал он про себя, уклоняясь от сильно наступавшей супруги» // «Отуди до дідька! Оце тобі й весілля! – думав він про себе, одступаючи від сильного натиску дружини»*. Ці трансформації допомагають пере-дати індивідуальний авторський стиль, сформу-вати читачеві мовну картину світу письменника.

У тексті друготвору знайдено один варіант перекладу дієприкметника займенником (0,7%): *Красавица не могла не заметить его загорев-шего, но исполненного приятности лица и огненных очей,...и потупила глаза при мысли, что, может быть, ему принадлежало произне-сенное слово // Красуня не могла не помітити його засмаглого, але приємного лиця й огненних очей,...і спустила очі, подумавши, що може це він сказав те слово*. Такі варіанти перекладу є поодинокими, оскільки для його застосування по-трібен певний контекст і дієприкметник як тран-слатема окремих лексико-тематичних груп.

Крім замінь, зазначених вище, Петро Панч зрід-ка використовує під час перекладу перебудову речення. Ця трансформація органічно вплітається в художній текст, виявляючи національне світо-сприйняття й особливості українського мовлення, демонструє майстерність перекладача. У повісті виявлено 5 випадків перебудови (3,5%), напри-клад: *Совершенно провалившийся между носом и острым подбородком рот, вечно осененный язвительно улыбкой... // Рот, що зовсім про-валився між носом і гострим підборіддям, безне-рестанку уразливо усмітався...; Вам, верно, слу-чалось слышать где-то валяющийся отдаленный водопад, когда встревоженная окрестность по-лна гула... // Вам, мабуть, траплялося чути, як десь рине далекий водопад, коли все навколо сповнене сполоханого гуркоту...*

У художньому перекладі трапляються ви-падки, коли всі перераховані вище прийоми виявляються неможливими чи неадекватними. У цьому разі перекладачі застосовують прийом опущення (у повісті «Сорочинський ярмарок» нараховано 8 випадків (5,4%)), який передбачає ігнорування в процесі перекладу деяких слів, що не мають великого смислового навантаження. Причиною опущення може слугувати усунення надмірності в тексті, або так званого елемента з нульовим вираженням, наприклад: *Оглянув-шишь, увидела она толпу стоявших на мосту парубков, из которых один, одетый пощеголе-ватее прочих... // Оглянувшись, побачила вона на мосту гурт парубків і серед них один, зо-дядженний чепурніше, ніж інші...; При послед-нем слове Параска вспыхнула ярче алой ленты, повязывавшей ее голову... // При останньому слові Параска спалахнула яскравіше, ніж чер-вона стрічка на її голові...* Інколи застосоване опущення демонструє прагнення перекладача до конкретності, компресії тексту, наприклад: *Дру-гой цыган... раздул губами трут и с каганцем в руках, обыкновенною малороссийскою светиль-нею, состоящею из разбитого черепка, налитого бараньим жиром, – отправился, освещаю доро-гу // Другий циган... роздмухав губами губку і, з каганцем у руках, звичайною українською світлицею, зробленою з черепка, налитого бара-нячим лосем – пішов, присвічуючи дорогу*.

Отже, щоб фраза в друготворі не звучала не-досконалою, ненатуральною, перерваною, не за-туманювала змісту, прийоми її перекладу мають бути доречними, адекватними ситуації, розкри-вати й поглиблювати зміст художнього твору.

Висновки і пропозиції. Після проведення зі-ставного аналізу оригіналу повісті «Сорочин-ський ярмарок» Миколи Гоголя та його пере-кладу, здійсненого Петром Панчем, можна дійти таких висновків: по-перше, виконуючи зобра-жальну функцію в художньому творі, сприяю-чи створенню яскравих образних картин, висту-паючи ефективним зображально-виражальним засобом, дієприкметник є обов'язковим еле-ментом друготвору. По-друге, незважаючи на близькість української і російської мов, інколи важко знайти відповідник-еквівалент, оскільки й граматичні категорії дієприкметника зумов-люють труднощі під час перекладу. По-третє, крім найуживанішого відповідника еквівалента, в російсько-українському художньому перекла-

ді активно використовують підрядну означальну, що в деяких випадках не є виправданим. По-четверте, цю проблему Петро Панч вирішує, уміло й ефективно використовуючи лексичні й граматичні заміни (варіантний відповідник – синонім, інша граматична форма діеприкетника,

діеприслівник, особове дієслово, прикметник, іменник, займенник), перебудову речення, опущення. Отже, повноцінний художній переклад передбачає творче застосування різноманітних прийомів, що дозволить максимально відтворити художні якості оригіналу.

Список літератури:

1. Бойко В. М. Граматика української мови: Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посіб. / В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко. – К.: Академвидав, 2014. – 248 с.
2. Гоголь М. Вибрані твори / М. Гоголь. – К.: Рад. письменник, 1945. – 320 с.
3. Гоголь Н. В. Повести / Н. В. Гоголь. – Л.: Худ. література, 1987. – 416 с.
4. Ижакевич Г. П. и др. Сопоставительная стилистика русского и украинского языков / Г. П. Ижакевич. – К.: Вища школа, 1980. – 208 с.
5. Качуровський І. Основи аналізу мовних форм: Стилїстика / І. В. Качуровський. – Мюнхен-Ніжин: Тов. «Просвіта», 1994. – 136 с.
6. Кашкин И. А. Содержание – форма – содержание / И. А. Кашкин // Для читателя-современника. – М.: Советский писатель, 1977. – С. 64-93.
7. Ковганюк С. Практика перекладу / С. Ковганюк. – К.: Дніпро, 1968. – 275 с.
8. Сопоставительная стилистика русского и украинского языков: монография / Басова Г. Д., Голосова Т. М., Лазебник Ю. С., Озерова Н. Г. – К.: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2014. – С. 312-352.
9. Рьльський М. Ф. Искусство перевода: Статьи. Заметки. Письма / М.Ф.Рьльський / [пер. с укр.] – М.: Советский писатель, 1986. – С. 119-138.
10. Українська мова. Енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К.: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 821 с.
11. Ющук І. П. Українська мова: Підручник / І. П. Ющук. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2006. – 640 с.

Петрик Е.М.

Нежинский государственный университет имени Николая Гоголя

ПРИЧАСТИЕ КАК ПЕРЕВОДЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация

В статье исследованы особенности перевода причастий на материале повести Н. Гоголя «Сорочинская ярмарка» и ее перевода на украинский, осуществленного Петром Панчем. Анализ показал, что общие для украинского и русского языков грамматические категории причастия имеют различные средства языкового выражения, что вызывает трудности при переводе. Их решают, применяя как лексические, так и грамматические трансформации. Наиболее употребляемыми приемами перевода в анализируемом тексте являются определение эквивалента и грамматические замены (в основном – определительной придаточной).

Ключевые слова: перевод, художественный текст, причастие, грамматические категории, лексические трансформации, грамматические трансформации.

Petryk O.M.

Nizhyn Mykola Gogol State University

PARTICIPLE AS A TRANSLATION PROBLEM

Summary

The article attempts to investigate the translation of the participles into Ukrainian on the material of Petro Panch's translation of the novel «Sorochinsky Fair» by Mykola Gogol. The analysis showed that the common for the Ukrainian and Russian languages grammatical categories of the participle have different means of linguistic expression that causes difficulties during the translation. They solve this problem applying both lexical and grammatical transformations. The most commonly used technique of translation is finding equivalent and replacement of the participle by subordinate definitive part.

Keywords: translation, literary text, participles, grammatical categories, lexical transformations, grammatical transformations.

КОГНІТИВНО-СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР ПРОФЕСІЙНОГО РОМАНУ

Посохова А.В.

Львівський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена вивченню особливостей когнітивно-семантичного простору професійного роману. Дослідження проведене на матеріалі роману А. Хейлі «Аеропорт» з позицій когнітивно-дискурсивної та комунікативно-функціональної парадигм. Введено поняття фонового контексту та дано його визначення. Концептосфера професійного роману відображає концептосферу окремого фахового середовища, в якому відбуваються події, що описані в творі. Концептосфера фахового середовища, представленого в професійному романі, відображає картину цього окремого фахового світу. Перспективність когнітивно-дискурсивного дослідження професійного роману пов'язана з визначенням домінантного концепту роману та описом його концептосфери.

Ключові слова: професійний роман, фахове середовище, інформативний простір професійного роману, концепт, концептосфера, фоновий контекст.

Постановка проблеми. Становлення когнітивно-дискурсивної і комунікативно-функціональної парадигм відкрило нові дослідницькі перспективи щодо вивчення творів художньої літератури на основі нового інтердисциплінарного підходу. В цьому відношенні літературні твори Артура Хейлі стають перспективним об'єктом інтердисциплінарного лінгвістичного дослідження.

Творчість Артура Хейлі / *Arthur Hailey* (1920-2004), відомого канадського прозаїка британського походження привертає увагу і читацької аудиторії, і дослідників його творчості. Романи письменника друкувались мільйонними тиражами, усього вийшло 170 млн. примірників на 40 мовах світу, а сам автор отримав звання короля бестселерів.

Письменник по праву вважається основоположником професійного роману (інші назви: виробничий роман, бізнес роман). Для дослідження обрано роман А. Хейлі *Airport*, як такий, що найбільш повно відображає специфіку фахового середовища, в якому відбуваються події роману. Це і не дивно, оскільки автором роману про життя міжнародного аеропорту та проблеми сучасної авіації стала людина, яка була добре обізнана з цією сферою діяльності на власному досвіді. Майбутній письменник вступив до лав Королівських військово-повітряних сил на початку Другої світової війни (1939) і дослужився до рангу капітана авіації, завершивши службу в 1947 р. Цей роман, як і інші твори письменника, є реалістичним, побудованим на реаліях конкретного фахового середовища. Таке середовище описується і аналізується автором як єдина виробнича та фінансова система зі своїм складним матеріально-технічним забезпеченням, своїми специфічними відносинами, проблемами, типологічними ситуаціями та конфліктами. Проблеми, що їх письменник розглядає у романі «Аеропорт», є актуальними і для початку 21 століття.

Мова роману відзначається майстерним використанням мовностилістичних засобів як для достовірного зображення інституціонального середовища специфічної фахової сфери, описаної у романі, так і для глибого розкриття психолого-драматичних колізій у житті персонажів твору. Комплексний аналіз когнітивно-семантичних особливостей відтворення інституціонального простору фахового роману А. Хейлі в контек-

сті когнітивно-дискурсивної та комунікативно-функціональної парадигми визначає актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Літературно-художній текст у різні часи досліджували з позицій лінгвостилістики, лінгвістики тексту, комунікативної лінгвістики та дискурс-аналізу такі вчені, як: І.В. Арнольд, Л.Г. Бабенко та Ю.В. Казарін, М.М. Бахтін, І.А. Бехта, О.П. Воробйова, І.Р. Гальперин, О.Л. Каменська, І.М. Колегаєва, К.Я. Кусько, О.О. Селіванова, М.А.К. Halliday та ін. [1-7; 9; 11; 13-14]. Дослідження О.П. Воробйової, О.С. Кубрякової, О.О. Селіванової, М.А.К. Halliday відзначаються комплексним, міждисциплінарним підходом.

М. Крупа відзначає роль контекстного та інтертекстуального методу аналізу художнього тексту, що дозволяє простежити функціонування наскрізних образів, мовних знаків культури у горизонтальному та вертикальному контексті словесності [10, с. 23-24].

Л.Г. Бабенко та Казарин Ю.В. виокремлюють такі чотири підходи до вивчення літературно-художнього тексту [2, с. 15]: 1) лінгвоцентричний (мова – текст), що спрямований на вивчення мовних засобів у тексті; 2) текстоцентричний (текст), спрямований на вивчення тексту як завершеного, цілісного об'єкту дослідження, при цьому приділяється увага вивченню семантичних і граматичних аспектів тексту з огляду на текст як структурно-семантичне ціле; 3) антропоцентричний (автор – текст – читач), спрямований на вивчення особливостей інтерпретації, породження і сприйняття тексту; 4) когнітивний (автор – текст – позатекстова дійсність).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На нашу думку, логічним є доповнення групи підходів до вивчення літературно-художнього тексту, розглянутих вище, ще одним – когнітивно-дискурсивним, що інтегрує лінгвоцентричний, текстоцентричний, антропоцентричний і когнітивний підходи та вивчає літературно-художній текст як цілісну комунікативну систему в усій повноті відношень: мова – текст – учасники літературної комунікації (автор – читач) – позатекстова дійсність. Такий підхід дозволить визначити основні аспекти формування інформативного простору професійного роману, особливості інформаційного транс-

феру й інтерпретації фахового детермінованого художнього тексту читачем, специфіку когнітивно-семантичної презентації концептуальної інформації у тексті твору.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначити основні характеристики когнітивно-семантичного простору професійного роману на матеріалі роману А. Хейлі «Аеропорт».

Виклад основного матеріалу дослідження. Для професійного роману важливою є категорія інформативності. Інформативний простір літературно-художнього твору визначається усім комплексом інформації, що міститься у ньому. В професійному романі А. Хейлі інформативний простір відзначається домінуванням фахово-детермінованої інформації, що вводить читача в світ інституціонального середовища, в якому розгортаються події роману. Отже, інформативний простір професійного роману є фахового орієнтованим. З.Є. Тураєва розрізняє зміст тексту та план змісту тексту, при цьому зміст тексту кваліфікується як явище вищого рівня порівняно з планом змісту тексту, оскільки він взаємодіє із концептуальною, ситуативною і енциклопедичною інформацією (див.: [13, с. 207]).

При введенні в інформативний простір професійного роману понять фахового світу з супровідними коментарями, що є характерною ознакою авторського стилю А. Хейлі, відбувається розширення смислу художнього тексту за рахунок «семантичних прирощувань» [6, с. 24]. О.О. Селіванова описує цей процес таким чином: «Породжуючий інформаційний фільтр свідомості адресанта, залучаючи модулі універсуму та буття, створює смисловий простір, вербалізуючи його за допомогою системної лінійної послідовності мовних одиниць. Інтерпретуючий фільтр адресата, співвідносячись із модулями буття і семіосфер, сприймаючи цю лінійну послідовність, формує смисловий простір інтерпретації. Дифузність різних інформаційних просторів, матеріальним носієм котрих є форма та семантика тексту, опосередковує інформаційний обмін і розуміння адресата. Вона ж, наряду з контекстуальними значеннями мовних одиниць і новими смислами, що створюються при їхніх сполученнях, обумовлює прирощення інформації у дискурсі» [13, с. 208].

Отже, О.О. Селіванова вирізняє інформаційний простір автора (адресанта) та читача (адресата), між якими існує певний інформаційний баланс, що визначається стратегією інтерактивності автора бути зрозумілим читачем, та стратегією інтерактивності читача зрозуміти автора. Вчена кваліфікує інформативність «як тексто-во-дискурсивну категорію, що відображає взаємодію інформаційних просторів усіх модулів дискурсу та забезпечує інформаційний баланс інтерактивності адресанта та адресатів на основі тексту» [Ibid].

З огляду на думку І.Р. Гальперіна про те, що текст містить змістово-концептуальну інформацію, змістово-підтекстову та фактуальну інформацію [6, с. 44] і положення В.А. Кухаренко про інформативність як тексто-дискурсивну категорію, спрямовану на розкриття концепту літературно-художнього твору [6, с. 77] важливим є прослідкувати когнітивно-семантичні особливості представлення концептуальної інформації у тексті.

Когнівістика розкрила нові можливості дослідження тексту як виду мовної комунікації загалом, і літературно-художнього тексту зокрема, перейшовши від вивчення смислу тексту через структуру та семантику мовних засобів до осмислення тексту через концепт у його вербальній експлікації. Перспективи дослідження фахового роману пов'язані з лінгвокогнітивним моделюванням представленого в романі конкретного фахового середовища та особливостей його актуалізації у мовній тканині твору.

Вивчення когнітивно-семантичного простору професійного роману на основі лінгвокогнітивного моделювання дозволяє визначити особливості авторської картини світу А. Хейлі як яскравого представника цього літературного напрямку, мовної картини окремого фахового світу, відтвореного автором на сторінках роману, прослідкувати особливості експлікації домінантних концептів представленого фахового середовища та визначити шляхи творення фахового контексту роману на основі вербалізації відповідних концептів.

Для прикладу, К.О. Керер вивчала особливості реалізації концептосфери «професійна діяльність» у сучасному виробничому романі на матеріалі романів А. Хейлі, Д. Лоджа та їхніх преракладів. Дослідження здійснене на засадах лінгвокультурології. Дослідниця ввела поняття «професійні культурні цінності» [8, с. 3] та розглянула специфіку репрезентації складових концептосфери «професійна діяльність» у сучасному виробничому романі. К.О. Керер доводить, що концептосфера «професійна діяльність» належить до числа базових, що відзначаються універсальними складовими. В центрі уваги її дослідження суб'єкт професійної діяльності – професіонал, відповідно, дослідницею проаналізовані шляхи вербалізації образу професіонала. Мета професійної діяльності, на думку К.О. Керер, актуалізується концептами «матеріальна винагорода» та «самореалізація», а процес діяльності – через концепт «професія». Концептосфера «професійна діяльність» кваліфікується нею як відкрита система лінгвокультурних концептів, що відображає професійно-культурні цінності через стереотипний образ професіонала [8, с. 4].

При дослідженні когнітивно-семантичного простору професійного роману важливо вивчити такий його когнітивний аспект як фонові знання учасників літературної комунікації між автором і читачем. Для цього доцільним є виокремлення фонового контексту. Фоновий контекст професійного роману ми визначаємо як складне когнітивно-комунікативне утворення, в якому представлені фонові знання автора, інші складові представлені в романі через призму розуміння автора – це фонові знання читача, якими їх уявляє автор твору; фонові знання пересічної людини чи послуг, що їх пропонує фахове середовище, відтворене в романі; найскладніший за змістом компонент – це фонові знання фахівця професійної сфери, відтвореної у романі, за потреби в текст вводиться додаткове пояснення автора.

Отже, з одного боку, фоновий контекст професійного роману акумулює фонові знання як автора, так і читача (якими їх уявляє автор), а, з іншого – фоновий контекст, що з ним знайо-

миться читач під час читання роману, породжує в свідомості читача нові уявлення, емоції і думки. Обидві функції фонового контексту є текстотвірними та когнітивними, тільки в першому випадку маємо породження первинного тексту із внутрішньою спрямованістю на текст як завершену цілісну систему, в другому випадку це вторинне породження тексту під час його інтерпретації читачем із зовнішньою спрямованістю на внутрішній світ читача, вплив на його мовну особистість, спонукання його до когніції та емпатії.

У літературно-художньому тексті постійно присутній автор, який веде свою розмову з читачем (авторський дискурс), і персонажі твору, які наповнюють його своїми думками, вчинками, емоціями – ми їх бачимо очима автора чи інших персонажів, чуємо їхні голоси (персональний дискурс). Професійний роман не є виключенням, тим більше, що А. Хейлі постійно знаходиться поруч і зі своїми героями, і з нами – читачами. Він розповідає про фаховий світ, пояснює, а потім запалює своїм інтересом до життя, прагненням прогресу суспільства та справедливості в житті.

На думку І.А. Бехти, персональний дискурс не повністю асимілюється із основним текстом твору, а виділяється у ньому в якості автономної синтаксичної та семантичної структури, що разом із авторським дискурсом формує поліфонічну нарацію [4: 47-49]. У фаховому просторі професійного роману авторський і персональний дискурси відображають розмаїття думок щодо стану речей у цій фаховій сфері, вони ведуть постійну розмову між собою і з читачем, здебільшого вона стосується професійних проблем, тільки в персональному дискурсі ця проблематика набуває більш суб'єктивного трактування, а термінологічна і фахова лексика отримують стилістичну конотацію.

Висновки і пропозиції. Таким чином, професійний роман як літературно-художній твір є завершеним і за формою, і за змістом когнітивно-художнім продуктом, що функціонує як текстовий континіум, який зберігає фахові реалії, професійні знання і уявлення окремого фахового середовища, характерного для певного пе-

ріоду часу розвитку суспільства певної країни. Отже, дослідження роману А. Хейлі «Аеропорт» з позицій когнітивно-дискурсивної та комунікативно-функціональної парадигми дає можливість проаналізувати текст професійного роману як цілісну комунікативну систему з урахуванням основних жанрових характеристик досліджуваного твору. Особливу роль відіграє фоновий контекст, що акумулює фонові знання автора та читача, а також породжує у свідомості останнього нові уявлення, емоції і думки.

Роман А. Хейлі «Аеропорт» репрезентує специфіку інституціональної дійсності сфери авіаперевезень і розширює фонові знання читача з ключових аспектів зображуваного фахового середовища: адміністративно-технічні аспекти функціонування складного інституціонального середовища міжнародного аеропорту; проблеми ділової і професійної етики; базові професійні і людські цінності фахового середовища, відтвореного в романі; базові професійні і людські цінності реального світу читача. В романі письменника формується цілісний комплекс концептуальної, культурної і мовної картини літературного світу А. Хейлі та його персонажів.

Вивчення специфіки відображення фахової картини світу в професійному романі А. Хейлі дає можливість прослідкувати особливості фахової дійсності, сформованої в уяві людини за допомогою художньої свідомості. Літературно-художній твір, пережитий і розумом, і серцем читача, стає його власним набутиим когнітивним спадком.

Як із концептів окремої лінгвокультури складається концептосфера окремої мови, що відображає цю окрему національну картину світу, так і з концептів окремого фахового середовища складається концептосфера окремого фахового середовища, що відображає картину цього окремого фахового світу. Подальші перспективи концептуального аналізу професійного роману пов'язані з виявленням і інтерпретацією домінантного концепту, визначального для фахової картини світу, представленої у романі, та описом концептосфери такого базового концепту.

Список літератури:

1. Арнольд И. В. Стилистика. Современный английский язык / И. В. Арнольд. – М.: Флинта; Наука, 2002. – 383 с.
2. Бабенко Л. Г., Казарин Ю. В. Лингвистический анализ художественного текста: теория и практика: Учебник; Практикум / Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарин. – 2-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2004 – 496 с.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – Изд. 2-е. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.
4. Бехта І. А. Дискурс наратора в англійській прозі / І. А. Бехта. – К.: Грамота, 2004. – 304 с.
5. Воробьева О. П. Семантическое пространство художественного текста: интерпретация мира и мир интерпретаций / О. П. Воробьева // Категоризация мира: пространство и время: Материалы науч. конф. – М.: Диалог, МГУ, 1997. – С. 39-40.
6. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М.: Наука. 1981. – 137 с.
7. Каменская О. Л. Текст и коммуникация / О. Л. Каменская. – М.: «Высшая школа», 1990. – 151 с.
8. Керер К. А. Реализация концептосферы «профессиональная деятельность» в современном производственном романе: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филологических наук: спец. 10.02.19 «теория языка» / Керер Ксения Александровна. – Челябинск, 2011. – 20 с.
9. Коллегаева И. М. Текст как единица научной и художественной коммуникации / И. М. Коллегаева. – Одесса: Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова, 1991. – 121 с.
10. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту / М. Крупа. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 416 с.
11. Кусько К. Я. Дискурс іноземномовної комунікації: концептуальні питання теорії та практики / К. Я. Кусько // Дискурс іноземномовної комунікації (колективна монографія) / Заг. ред. К. Я. Кусько. – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – С. 25-48.
12. Кухаренко В. А. Интерпретация текста / В. А. Кухаренко. – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.

13. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: Монографическое учебное пособие / Е. А. Селиванова. – К. – ЦУЛ, «Фитосоцицентр», 2002. – 336 с.
14. Halliday M.A.K., Hasan R. Language, context, and text: aspects of language in a special – semiotic perspective. – 2nd imp. – Oxford: OUP, 1990. – 125 p.
15. Hailey A. Airport. – Toronto: Bantam Books of Canada Ltd., 1968. – 10th print. – 502 p.

Посохова А.В.

Львовский государственный университет внутренних дел

КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РОМАНА

Аннотация

Статья посвящена изучению особенностей когнитивно-семантического пространства профессионального романа. Исследование проведено на материале романа А. Хейли «Аэропорт» с позиций когнитивно-дискурсивной и коммуникативно-функциональной парадигм. Введено понятие фонового контекста и представлено его определение. Концептосфера профессионального романа отражает концептосферу отдельной профессиональной среды, в которой и происходят события, описанные в произведении. Концептосфера профессиональной среды, представленной в романе, отображает картину этого отдельного профессионального мира. Перспективность когнитивно-дискурсивных исследований профессионального романа лежит в плоскости определения доминантного концепта романа и описания его концептосферы.

Ключевые слова: профессиональный роман, профессиональная среда, информативное пространство профессионального романа, концепт, концептосфера, фоновый контекст.

Posokhova A.V.

Lviv State University of Internal Affairs

COGNITIVE-AND-SEMANTIC SPACE OF PROFESSIONAL NOVEL

Summary

The article deals with the analysis of the cognitive and semantic space of the professional novel. The research is based on the novel «Airport» by A. Hailey within the provisions of the cognitive-and-discursive and communicative-and-functional paradigms. The notion 'background context' is introduced and determined. The conceptual sphere of the professional novel reflects the conceptual sphere of a certain professional environment where the events, described in the novel, take place. The conceptual sphere of the professional environment presented in the novel reflects the picture of a particular professional world. The perspectives of the cognitive-and-discursive research of the professional novel are connected with the definition of the dominant concept and the description of its conceptual sphere.

Keywords: professional novel, professional environment, informative space of the professional novel, concept, conceptual sphere, background context.

ТЕРМІН ТА ТЕРМІНОЛОГІЯ. ВЕТЕРИНАРНА ЛЕКСИКА

Рожков Ю.Г.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Висвітлено існуючі в науці підходи до класифікацій ветеринарної термінології. Виділено класифікації ветеринарної термінології в залежності від: сфери вживання; поширеності вживання в мові; сфери розповсюдження термінів в ветеринарній науці і практиці; галузевої приналежності; ступеня однозначності; ступеня точності відображення поняття; часу використання; наявності дефініції; зв'язку терміну з контекстом; джерела виникнення; складу ветеринарного терміну.

Ключові слова: ветеринарний термін, ветеринарна термінологія, загальнонавчани терміни, спеціальні не ветеринарні терміни, спеціальні ветеринарні терміни.

Актуальність дослідження. Очевидно, що в науці існує величезна кількість праць присвячених дослідженню понять термін та термінологія. Проте, в науці недостатньо окреслена різниця між цими двома поняттями. Також недостатнім вважаємо розробленість класифікації ветеринарної лексики.

Мета дослідження – виявити особливості класифікації ветеринарної лексики, а також окреслити різницю між поняттями термін та термінологія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості класифікації ветеринарної лексики в останні десятиліття інтенсивно розроблялися на матеріалі різних мов як вітчизняними мовознавцями (Гриньов В.П., Даниленко С.Д., Шелов Л.О., Симоненко О.А. та ін), так і зарубіжними лінгвістами (Andrews E.A., Antia B.E., Baakes K., Bauer L., Beaugrande R., Draskau J.K., George F.H.).

Виклад основного матеріалу. Не кожне спеціальне слово – термін, і не кожна сукупність спеціальних слів може називатись термінологією. На наш погляд, термін на відміну від інших слів, ставлячись до наукової галузі знання, поєднує в собі обидві функції, причому дефінітивна виступає обов'язковою при розпізнанні терміна. Вона викликає до дії ще й когнітивну функцію, тому що термін зазвичай виступає як репрезентант певної наукової теорії. Акумуляція цих функцій диктує певні умови семантичної структури номена і його функціонуванню. Дефінітивна функція вимагає однозначності термінологічної назви, що визнається більшістю вчених, хоча деякі дослідники допускають полісемію терміна. Слід уточнити, що однозначність термінів треба розглядати в межах конкретної термінології, де вони взаємодіють між собою. Ця особливість визначається внутрішньою формою лексеми «термін» («terminus» з латинського – «межа»).

Терміни в межах однієї термінології взаємообумовлені, значення їх уточнюється в тій галузі, в яку включено термінологічне визначення. Точність – основна властивість термінів, тому що вони створюються для позначення спеціальних понять і спеціальних предметів, реалізуючи номінативно-дефінітивну функцію. У конкретній термінології термін має певну дефініцію, яка і є основною ознакою його точності. Для прикладу порівняємо дефініції термінів у музикантів і військових. Атака – «початок звуку в співі» і атака – «поєднання стрімкого руху з вогневими засобами»; детонація – «фальшиве, нечисте виконання» і детонація – «вибух»; позиція – «положення рук

на музичному інструменті» і позиція – «траншея, окоп»; лад – «система звуковисотних інтервалів» і лад – «статутне розміщення військовослужбовців» і т. д. Слово лише тоді є терміном, коли воно має дефініцію і коли по ній його можна відновити. Різні підходи до розуміння семантичного наповнення терміна відображаються і на питанні присутності в його значенні конотативних лексем емоції, оцінки, експресії. «Термін точний і холодний, і сфера експресії для терміна в межах термінології закладена» – говорить А. А. Реформатський [6, 55];

«В слові-терміні на перший план виступає його об'єктне значення, суб'єктне ж, оцінне, або взагалі знято, або завуальовано» – вважає Б. Н. Головін [7, 7]; емоційно-експресивна нейтральність становить другу неодмінну властивість будь-якого терміна. Емоційно-стилістичні якості термінологічної одиниці набувають лише в «невласних умовах і контекстах їх вживання» – пише А. І. Моїсєєв [8, 77]. Л. А. Капанадзе, І. С. Квітко, В. М. Лейчик і інші вважають, що терміни позбавлені якого-небудь емоційно-експресивно-оцінного забарвлення. Однак існує думка про допустимість конотацій в термінологічних найменуваннях (Н. З. Котелова, В. П. Даниленко, В. П. Прохорова).

Терміни – як назви, перш за все, спеціальних понять науково-технічної галузі – мають точні визначення, зафіксовані в словниках. Тим самим терміни визнаються офіційними і кодифікованими. Найбільш типовими є термінологічні слова. Поряд з ними є складові терміни, або лексиколізовані словосполучення, терміни-описи. Як ті, так і інші знаходяться в системі, позначають поняття і утворюють термінологію, або терміносистему, яка представляє собою штучне утворення (Н. В. Подольська, А. В. Суперанська, Г. П. Німець, Н. В. Васильєва, В. П. Даниленко, В. М. Грязнова, Т. Л. Канделакі і ін.).

Системність терміна розглядається як важлива риса його характеристики: «... немає і не може бути поняття (а отже, і вираження його терміну), яке б не було системно пов'язано з іншими поняттями даної предметної області, і, отже, кожен термін існує лише як член певної системи термінів. Тому ознака системності представляється необхідним при визначенні терміна» [9, 11]. Поняття «термінологія» і «терміносистема» розглядалися як синоніми, але останнім часом дослідники розділяють їх. Вважається, що термінологія являє собою «стихийно складену сукупність одиниць, здебільшого неповну, логічно нечітку, що

складається з предтермінів, квазітермінів, псевдотермінів, тоді як терміносистема служить результатом свідомого упорядкування або конструювання з природних, але спеціально відібраних одиниць, які є повноцінними термінами» [10, 6].

З точки зору функціонально-нормативного підходу терміни в системі спеціальної лексики первинні, тому що вони офіційні і належать до наукового стилю літературної мови. Термін повинен бути коротким, однозначним, простим, без емоційно-оцінно-експресивних відтінків і, відповідно вимогам системності, співвідноситися з іншими термінами конкретної науково-технічної сфери. Терміни з такими характеристиками називають «ідеальним», в житті «аналіз різних термінологій, здійснений різними авторами, ставить під сумнів правомірність пред'явлення до термінів розглянутих вимог, оскільки значна частина реально функціонуючої термінології цим вимогам не відповідає, але тим не менш продовжує обслуговувати відповідні галузі знання» – зазначає Б. Н. Головін [11, 54].

З його думкою погоджуються й інші дослідники: «Всі інші ознаки, звичайно приписуються термінам і термінології в цілому: точність значення, однозначність, системність, відсутність синонімії і т. д. – «Ідеальний» термін має право на існування в системі мови. Тому «терміни необхідно вивчати в сфері фіксації, тобто в словниках, а не в процесі їх функціонування, тобто в текстах», де полісемія «Явище неминуче і природне» [13, 15].

У процесі функціонування термін може набувати не тільки додаткового значення, але й синонімів, варіацій, він може трансформувати зовнішню структуру і т.д.

Ветеринарна термінологія вкрай різноманітна і може бути класифікована на різні види, за різними ознаками. В ветеринарній літературі запропоновано кілька таких ознак і відповідних класифікацій, хоча далеко не всі з них безперечні. Критичний аналіз різноманітних наукових точок зору з цього питання дозволяє запропонувати наступний варіант класифікації аналізованого явища.

Залежно від сфери вживання ветеринарні терміни поділяються на терміни ветеринарної науки і терміни ветеринарної практики. Термінологія ветеринарної науки – це терміни, які використовуються в ветеринарних наукових працях. Сферою її існування і фіксації є наукова і навчальна ветеринарна література. Слід зазначити, що практично в будь-який термін, що вживається в сфері ветеринарної практики, входить в наукову ветеринарну лексику, в той час як не всякий доктринальний термін знаходить відображення в тих чи інших ветеринарних документах.

По-перше, в даному випадку порушено правило логічного поділу поняття, в силу якого розподіл має бути безперервним, плавним, поступовим. В силу сказаного первинний поділ ветеринарних термінів повинен бути дихотомічний. Перш за все, їх слід класифікувати на загально-вживані та незагально-вживані (спеціальні), які, в свою чергу, підлягають подальшому поділу.

По-друге, не цілком точним бачиться найменування «спеціальні технічні». Воно вузьке за своїм обсягом, оскільки в буквальному сенсі дане словосполучення обмежується тільки технічною

термінологією. Як видно, словосполучення «технічні терміни», що закріпилося в ветеринарній науці, пов'язане з широко поширеним виділенням таких областей, як наука і техніка. Однак тут наука як особлива сфера людської діяльності протиставляється техніці або як сукупності різних засобів, механізмів і пристроїв, що не існують в природі і виготовлені людиною для здійснення процесів виробництва і обслуговування невиробничих потреб суспільства, або як діяльності, пов'язаної з вивченням, застосуванням і вдосконаленням знарядь і засобів праці.

Насправді в дану групу включаються не тільки терміни технічних наук, але і всі інші спеціальні терміни: медичні, економічні, психологічні та інші. З урахуванням сказаного можна запропонувати таку класифікацію. Залежно від поширеності вживання в мові всі терміни, використовувані в ветеринарній науці і практиці логічно поділити на дві групи: загально-вживані та незагально-вживані (спеціальні). Загально-вживані терміни – це терміни, які в однаковій мірі використовуються в побутовому мовленні, в художній і науковій літературі, в ділових документах і в тому числі в ветеринарній науці і практиці.

Ці терміни становлять основну частину (за підрахунками вчених до 80%) тексту наукових робіт і тексту ветеринарних документів. Вони вживаються в повсякденному, загально-відомому сенсі, тому прості і загальнозрозумілі. До них можна віднести такі, терміни як «автор», «замовлення», «документ», «громадянин», «свідок», «працівник» і цілий ряд інших [4, с. 70; 5, с. 24]. З приводу можливості і необхідності використання спеціальної термінології в ветеринарних документах висловлюються суперечливі судження.

Інші вчені вважають, що без спеціальної термінології в тексті ветеринарії звичайною літературною мовою виражати думки неможливо [6, с. 177]. Буденна лексика з огляду на її універсальність, багатозначність і образність не завжди задовольняє потреби в точності і стислості ветеринарного тексту [5, с. 62]. Конкуренція між зрозумілістю медичних документів і їх стислістю і точністю не може бути вирішена на користь однієї з груп термінів. І загально-вживані та спеціальні терміни об'єктивно необхідні.

Головне – правильно визначити міру їх розумного співвідношення. Це завдання має вирішуватися за допомогою послідовного дотримання вимог, які пред'являються до ветеринарної термінології. Спеціальні терміни – це терміни, які створюються і використовуються в тій чи іншій галузі наукового знання. Залежно від галузі наукового пізнання з метою ветеринарного аналізу їх доцільно розділити на дві групи: спеціальні неветеринарні і спеціальні ветеринарні.

Спеціальні неветеринарні терміни – це терміни, запозичені з області спеціальних знань (техніки, медицини, економіки, біології та інших) і використовувані в ветеринарній науці і практиці. У цих галузях науки вони створюються для найменування відповідних понять.

Потреба використання даного виду термінів в текстах спеціального призначення полягає в однозначності їх розуміння. При використанні таких термінів ветеринару необхідно дотримуватися наступного правила: спеціальні невете-

ринарні терміни вживаються в тому значенні, яке закріплюють за ними відповідні галузі знань [6, с. 129-130]. Спеціальні ветеринарні терміни – це терміни, введені до складу ветеринарної лексики науковцем, що займається проблемами даної галузі і використовуються для найменування того чи іншого ветеринарного поняття.

Говорячи про розподіл медичних термінів на загальноживані та спеціальні, слід зауважити, що між даними групами термінів йдуть постійні дифузійні процеси – терміни взаємопроникають. Так, багато термінів, які були створені медиком і спочатку були суто ветеринарними, надалі широко поширилися в побуті, в художній літературі, активно застосовуються за межами ветеринарії. Вони перестали бути власне ветеринарними і перетворилися в звичайні слова. Окремі вчені пропонують загальноживані терміни поділяти на два різновиди: загальноживані ветеринарні терміни і терміни, що використовуються в тексті ветеринарного дослідження у вузькому значенні [4, с. 74]. Залежно від сфери розповсюдження термінів в ветеринарній науці і практиці їх можна розділити на загальні, міжгалузеві і галузеві [4, с. 69].

На перший погляд може здатися, що використання в ветеринарних документах оціночних понять є виключно негативне явище. В залежності від часу використання ветеринарні терміни поді-

ляються на усталені і нові. Усталені – це терміни які тривалий час використовуються в ветеринарній науці і ветеринарних документах. Нові – це терміни, які мають невеликий термін використання в ветеринарії. У ветеринарній літературі в якості тимчасового кордону, що служить основою для виділення зазначених різновидів термінів, запропоновано брати пострадянський період, який характеризується кардинальною зміною суспільно-економічної формації і появою цілої системи нових суспільних відносин [1, с. 45].

Залежно від обсягу яке відображають терміни їх можна поділити на: терміни родового значення і терміни видового значення. Термін родового значення – це термін, що позначає родові поняття, тобто таке поняття, обсяг якого ширше і повністю включає в себе обсяг іншого поняття. Термін видового значення – це термін, що позначає видові поняття, тобто таке поняття, обсяг якого становить лише частину обсягу родового поняття. Залежно від зв'язку ветеринарного терміна з контекстом можна виділити контекстні і неконтекстні терміни. Контекстні – це терміни, смислове значення яких виявляється з контексту. Так, термін «abdomen» може вживатися в широкому і вузькому сенсах. Конкретне значення даного терміна в кожному окремому випадку виявляється з контексту.

Список літератури:

1. Борисов В. В. Аббревиация и акронимия. Военные и научно-технические сокращения в иностранных языках / В. В. Борисов. – М.: Воениздат, 1972. – 320 с.
2. Гармаш О. Л. Запозичення як джерела збагачення словникового складу англійської мови // Нова Філологія. Збірник наукових праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – 217 с.
3. Коваленко А. Я. Загальний курс науково-технічного перекладу. – Київ.: ІНКОС, 2002. – 320 с.
4. Луйгас А. Л. Учебное пособие по английскому языку [Текст]: учеб. по-сбие для ветеринарного и зоотехнического факультета / А. Л. Луйгас – М.: Высшая школа, 1963. – 165 с.
5. Мотченко И. В. Основные тенденции в формировании английской медицинской терминологии [Текст]: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.04 / И. В. Мотченко. – М., 2001. – 20 с.
6. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] / Д. Э. Розенталь – М.: Просвещение, 1977. – 543 с.
7. Виноградов В. В. Русский язык. – М., 1947. – С. 12–13.
8. Реформатский А. А. Что такое термин и терминология. – М., 1961. С. 52.
9. Головин Б. Н. Термин и слово // Термин и слово. Горький, 1980. – С. 7.
10. Моисеев А. И. О языковой природе термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М., 1970. – С. 138.
11. Авербух К. Я. Терминологическая вариантность: теоретические и прикладные аспекты // Вопросы языкознания. 1986. № 6. – С. 46.
12. Лейчик В. М. Особенности функционирования терминов в тексте. Ростов н/Д: РГСУ, 2001. – С. 54–55.
13. Головин Б. Н. Типы терминосистем и основания их различия // Термин и слово. Горький, 1981. – С. 28.
14. Моисеев А. И. О языковой природе термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М., 1970. – С. 138.
15. Головин Б. Н. Роль терминологии в научном и учебном общении // Горьковского государственного университета. Горький, 1979. – С. 15.
16. Скворцов Л. И. Профессиональные языки, жаргоны и культура речи // Русская речь. 1972. Вып. 1. – С. 48–59.
17. Прохорова В. Н. Актуальные проблемы современной русской лексикологии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. – С. 117.

Рожков Ю.Г.

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

ТЕРМИН И ТЕРМИНОЛОГИЯ. ВЕТЕРИНАРНАЯ ЛЕКСИКА

Аннотация

В статье представлены существующие в науке подходы к классификации ветеринарной терминологии. Выделено классификации ветеринарной терминологии в зависимости от: сферы употребления; распространённости употребления в языке; отраслевой принадлежности; степени однозначности; степени точности отображения понятия; времени использования; наличия дефиниции; связи термина с контекстом; источника возникновения; состава ветеринарного термина.

Ключевые слова: ветеринарный термин, ветеринарная терминология, общеупотребляемые термины, специальные не ветеринарные термины, специальные ветеринарные термины.

Rozhkov Yu.G.

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

TERM AND TERMINOLOGY. VETERINARY LEXICON

Summary

The article deals with the contemporary scientific approaches to the classification of veterinary terminology. Author distinguished the classification depending on: sphere of application, abundance of the term application in language, sectoral affiliation, degree of univocity, correctness of the term display, time of application, definition availability, the connection between term and context, the source of origin, veterinary term context.

Keywords: veterinary term, veterinary terminology, commonly used terms, special non-veterinarian terms, special veterinarian terms.

УДК 82.09

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НОВЕЛІСТИКИ М. ХВИЛЬОВОГО

Ситник О.В.

Хмельницький національний університет

Дана стаття – це спроба комплексного аналізу сучасних студій творчості видатного українського письменника початку ХХ століття – М. Хвильового. Здійснено огляд провідних наукових праць, присвячених творчості «романтика Вітаїзму». Простежено основні тенденції сприйняття художньо-естетичної спадщини М. Хвильового від прижиттєвої критики до сьогодення. На підставі аналізу розмаїття концептуальних підходів до осягнення художнього світу письменника виокремлено провідні напрямки вивчення його творчості. З'ясовано новаторство його психопоетикальних пошуків, зокрема в жанрах малої прози.

Ключові слова: художня спадщина, мала проза, поетика, психологізм, модерністський.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Новелістика Миколи Хвильового (письменника великого таланту та трагічної долі) – унікальний естетичний феномен на тлі українського відродження початку ХХ ст. Як влучно зауважує у своєму дослідженні І. Немченко, «народжений в добу революційних перетворень, він здійснив справжній переворот у літературі своєю прозою, зокрема новелами, дивними, часто незрозумілими не лише тодішньому, а й сучасному читачеві» [4, с. 3]. Своєрідність його прозових творів визначається не лише особливостями онтології культури в переходову епоху, тобто прагненням акумулювати новітні естетико-філософські трансформації та віяння доби модернізму, а й глибоко-національною вкоріненістю авторської свідомості

письменника. Що й стало на заваді прижиттєвому визнанню та належній оцінці як творчості М. Хвильового, так і власне самої постаті самотнього митця в історії нашої країни. Адже на тривалий час його прозу було несправедливо вилучено зі сторінок української літератури, а «ім'я Хвильового, – як стверджує хорватський літературознавець А. Флакер, – було приречене на забуття поряд з іменами тих українських поетів та діячів культури, котрі гинули в катівнях чи вмирали у сталінських концтаборах» [7, с. 149].

Аналіз останніх досліджень з даної теми та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Наразі у руслі демократизації, скинувши ідеологічні пута, вітчизняна критика по-новому апелює

до художньої спадщини письменника. Діапазон критичних оцінок творчого доробку М. Хвильового сучасниками є дуже широким і неоднозначним. Загалом завдяки дослідженням В. Агеєвої, Ю. Безхутрого, М. Жулинського, С. Журби, А. Колісниченко, О. Лігостової, О. Муслієнко, Г. Хоменко у сучасному українському літературознавстві визначено концептуальні підходи до осягнення художнього світу М. Хвильового, охарактеризовано фундаментальні ознаки його поезики, запропоновано варіанти інтерпретації найбільш значущих творів письменника, здійснено спроби з'ясувати місце і значення письменника в історії української літератури ХХ ст. На порядку денному тепер стоять проблеми детального дослідження жанрово-стильової системи митця, окремих аспектів його багаторівневої поезики.

Мета даної статті – дослідити, як висвітлюються в сучасних студіях творчості М. Хвильового проблеми психологізму і з'ясується новаторство його психопоетичних пошуків, зокрема в жанрах малої прози.

Виклад основного матеріалу дослідження. Модерністська онтологічна парадигма відкрила множинність аспектів існування особи, виявила дисгармонійність внутрішнього світу людини, утвердила багатомірну картину суб'єктивного буття. Трактуючи М. Хвильовим особистості беззаперечно відбувається у руслі філософсько-естетичних шукань початку ХХ століття. В аспекті відтвореної у прозі митця глибинної психології людини важливою є версія, запропонована С. Павличко в монографії «Дискурс українського модернізму», зорієнтована головним чином на психоаналітичне прочитання постаті та творчості письменника. Авторка пов'язує творчість М. Хвильового із так званим психопатичним дискурсом українського модернізму, виокремлюючи такі лейтмотиви його прози, як «неврастенія, душевна криза, психічна хвороба, ненормальність, істерія» [5, с. 269]. Водночас вона вважає, що тексти М. Хвильового були справді новаторськими за стилем, виконаними «цілком у модерному руслі європейської прози» [5, с. 270]. С. Павличко слушно вказує на роздвоєність героїв письменника як найбільш характерну рису їхнього внутрішнього світу.

Міркування С. Павличко доповнено й подано в аналітично-розгорнутому вигляді в монографії Н. Зборовської, присвяченій психоісторії новітньої української літератури. Творчість Хвильового вона розглядає в контексті меланхолійної психосемантики національного літературного дискурсу, вважаючи новелу «Я (Романтика)» головною «силовою точкою» для розуміння кульмінації цього процесу – психопатичної стадії в історії української літератури [2, с. 283-296]. Психологічний сюжет твору розвивається в аспекті маніакального розщеплення особистості і демонструє таким чином самозакохану романтику як джерело небезпечного фанатизму. Неважко передбачити, що все це безпосередньо відбивається на особливостях психопоетики Хвильового, викликаючи до життя модерні засоби вітворення внутрішнього світу людини, однак детальний їх аналіз не входив до кола завдань дослідниці.

У статті Ю. Цекова «Підтекст художнього твору і світовідчування письменника (Микола

Хвильовий)», вміщеній у колективній монографії «Самототожність письменника», аналізуються особливості формування поезики підтексту в творах Хвильового, що також є важливим для розуміння специфіки психопоетики, втіленої в новелах письменника. Те, що автор не міг висловити прямо, потрапляло в підтекст і робило творчий доробок М. Хвильового своєрідною «книгою для втаємничених». Такий поетикальний принцип давав значний художній ефект: «Сила його художніх відкриттів в об'ємному, багатоплановому, не скутому приписами, пронизливо щирому побутописанні, де текст і підтекст взаємодоповнюють один одного за законами, встановленими самим митцем» [8, с. 69].

Чимало нових концептуальних трактовок творчості письменника подають дисертаційні роботи, захищені впродовж другої половини 1990-х та наступного десятиліття. Так, у дисертації І. Констанкевич «Проза Миколи Хвильового (еволюція характеру героя)» зроблено спробу проаналізувати становлення характеру героя, що є центральним жанроутворюючим чинником прози М. Хвильового, визначити стильову і композиційну структуру творів письменника. Дисертантка робить висновок, що М. Хвильовий переходить до конструювання «великих систем» – від новел до повістей та романної форми. «Художньо-ідеологічні концепції відіграють у його прозі роль характеротворчу, сюжетотворчу, стилетворчу» [3, с. 14].

Проблеми жанрової специфіки прози М. Хвильового в контексті літературного процесу доби осмислюються також у дисертації С. Журби «Художній світ української імпресіоністичної повісті 20-х років ХХ ст.», де узагальнено жанротворчі пошуки митців слова 1920-х років на матеріалі повістей А. Головка, М. Івченка, М. Ірчана, Г. Косинки, Г. Михайличенка, В. Підмогильного, М. Хвильового та ін. Так само принагідно розглядаються питання поезики повісті Миколи Хвильового у дисертаціях Л. Кавун «Новелістика Г. Косинки і проблема поезики української малої прози 20–30-х років ХХ ст.» та А. Колісниченка «Хвильовий і естетика розстріляного Ренесансу».

Однією з перших монографічних робіт, в якій розкрито концепцію світу і особистості М. Хвильового у світлі структурно-семіотичного та порівняльно-типологічного підходів, є дисертація І. Цюп'як «Поетика повістей Миколи Хвильового». Проблеми поезики повістей М. Хвильового досліджуються у ній на матеріалі повістей, деяких новел і оповідань письменника. Дисертанткою висвітлено особливості художнього ідеалу, моделювання конфлікту, хронотопу. Уперше в українському літературознавстві проаналізовані поняття «екзистенціал смерті» та «соціопсихологічна домінанта» як визначальні складові поезики повістей Хвильового. Багатоаспектність художнього моделювання, майстерність психологічного аналізу, осмислення реалій на рівні символів, кодів, мікрообразів – характерна риса поезики М. Хвильового. У дисертації розглянуто також мотиви, асоціативні поля мікрообразів, художні деталі, символи, міфологеми [9].

Заслуговує на увагу й дисертація М. Руденко «Наративна структура художньої прози М. Хвильового», яку присвячено дослідженню розповідної структури художньої прози М. Хвильового.

На основі чотиричленної типології нараторів, запропонованої відомим нараторологом Ж. Женеттом, у ній виділено типи оповідачів, простежено специфіку їх функціонування у творах письменника. Модерністська та авангардна естетичні концепції втілювалися у таких нарративних утвореннях, як поява фіктивного автора тексту, ускладнена розповідна структура, активізація інстанції читача, заглиблення у внутрішній світ персонажів. Художній світ подається як задалегідь фікціональний, такий, що разом із наратором не претендує на вірогідність і автономність. Розглядається естетична концепція людини через протиставлення людини меншини та людини маси. Простежуються особливості функціонування невротичного та шизофренічного дискурсів у прозі письменника. Висвітлено характер екзистенціального дискурсу текстів М. Хвильового в літературно-мистецькому контексті доби [6]. Варіанти функціонування «чужого слова» повністю підлягають авторському наміру, слугують для підкреслення прихованих смислів, що виникають якраз на межі лінійного та інтертекстового прочитань новелістики та повістей М. Хвильового.

Важливою складовою сьогодення хвильовознавства є проблема «Хвильовий і модернізм». Водночас вона потрапляє в коло загальнотеоретичних досліджень філософсько-естетичних засад модернізму. Серед праць останніх років вирізняються ґрунтовні публікації Д. Затонського, Д. Наливайка, М. Моклиці, в яких з'ясовується сутність модерністської художньо-естетичної парадигми, її національно-культурні варіанти. Сформувався усталений погляд, згідно з яким в основі модернізму лежить орієнтація не на об'єктивно-міметичний («наслідувальний», за Арістотелем), а на «трансформаційний», суб'єктивно-перетворювальний спосіб художнього моделювання дійсності. Модерністські пошуки не є самоціллю, але спрямовані на відтворення різноманіття й непередбачуваності життя, невичерпності й мінливості людини. Остання в модерністській літературі постає не так соціальним чи навіть психологічним типом, як універсальним феноменом, причетним до кардинальних проблем буття. Саме тут – джерело й мета формальних пошуків, передумова й причина оновлення всієї системи зображально-виражальних засобів. Модернізм не тільки не заперечує етичних цінностей і необхідності пошуку істини й ідеалу, але знаменує проникнення в найскладніші, глибинні сфери людського існування.

Багато уваги проблемі «Хвильовий і модернізм» приділяється в численних статтях, монографіях і докторській дисертації Ю. Безхутрого. Він наголошує, що важливим складником модерністичного світовідчуття є віра у настання «Раю на землі», що може бути досягнутий словом митця (Д. Затонський). Так формується міф про художника-деміурга, здатного словом сотворити альтернативну існуючій дійсність. Але реалізація цього модерністського міфу завжди перебуває у площині ілюзорній, утопічній, а безнадія, відсутність життєвих перспектив, як і амбівалентність, стають ознаками модерністичної концепції героя. Є всі підстави припускати, стверджує Ю. Безхутрий, що художньому світові М. Хвильового притаманні названі риси. Дослідник зауважує,

що у своїх памфлетах і листуванні письменник термін «модернізм» уживав не завжди послідовно. Поряд із ним і «модерністами» у М. Хвильового фігурують «естетизм» і «естети», причому деякі персональні оцінки «модерністів» далекі від схвальних. Натомість для характеристики особливостей свого власного художнього світу письменник шукає інше визначення. Так, у систему релевантних для Хвильового понять увиходить «романтика вітаїзму», саме той, на думку письменника, стиль, який найбільше відповідає «буремній добі горожанських воєн» і який сповідує він сам [1, с. 4].

Слушно наголошуючи, що «романтика» для М. Хвильового – це метафоризований термін-образ, що означає тип соціально-естетичної поведінки митця у нових умовах, Ю. Безхутрий характеризує її як своєрідну психологічну категорію, що має стимулювати дух несопокою, протесту, боротьби, активізовувати життєву енергію людської спільноти. Проте, як наполягає автор монографії, герой М. Хвильового, попри словесні декларації автора, так ніколи і не став людиною активної дії тієї бурхливої епохи, що відкрилася перед ним, чого, загалом-то, вимагав від героя «неоромантизм». Навпаки, цей герой усе глибше занурювався у суперечності цієї епохи і розчаровувався у ній. «Романтика вітаїзму» («неоромантизм») на практиці, в естетичному, а не в теоретичному своєму варіанті, вилася у типово модерністичні інтенції, а в поезії – прямо перекувалася з експресіонізмом [1, с. 5]. Зазначимо, що це безпосереднім чином впливало на характер психологізму в прозі М. Хвильового й особливо у новелістиці.

У зв'язку з визначенням художньо-естетичних доміант М. Хвильового й модерністської установки в його поезії слід поставити й проблему психологізму в творчості письменника. М. Хвильовому неодноразово дорікали в поверховості й суперечливості змалювання психіки людини. Очевидно, такий погляд не враховував саме модерністського типу психологізму. Визивна умовність і гротескність психологічного малюнку, відсутність причинно-наслідкових ланцюжків у мотивуванні вчинків персонажів, що трактувалося як художній недолік, насправді є цілком закономірним явищем, оскільки зумовлюється дисгармонійністю, деформованістю самої дійсності, відбиває стан людської непевності, драматичний розрив зв'язків зі світом і внутрішню конфліктність особистості.

Із дисертаційних досліджень творчості М. Хвильового, в яких піднімаються проблеми психологізму саме в новелістиці письменника, відзначимо роботу І. Немченко «Новелістика М. Хвильового в контексті української прози початку ХХ століття». Намагаючись встановити спільне й відмінне у поглядах письменників-сучасників М. Хвильового на ідеальну й реальну особистість сучасності, на психологічні доміантності особистості та їх прояви у пересічних та критичних ситуаціях, дослідниця цілком слушно розглядає їх у контексті екзистенціалістського розуміння людини. Знаковим стає моделювання автором ситуацій для розкриття характеру героя. Вони відзначаються складністю і надзвичайним психологічним напруженням, адже герої, перебуваючи у так званій «пограничній си-

туації», постають перед вибором між життям і смертю або ж перед загрозою невідвратної смерті, і вибір тоді стосується внутрішнього сприйняття людиною цього факту [4]. На жаль, авторка названої дисертації не переводить це слушне спостереження в площину безпосереднього аналізу засобів і прийомів психологізму, що мають місце в новелістиці М. Хвильового. Натомість у роботі запропоновано схему розподілу персонажів за соціально-психологічними типами й на основі цієї схеми здійснено аналіз особистості в новелах та оповіданнях М. Хвильового у порівнянні з творами В. Підмогильного, А. Любченка, М. Ірчана, Ю. Яновського, Б. Антоненка-Давидовича та ін. Ця схема передбачає виділення трьох типів персонажів в залежності від їхніх соціально-психологічних характеристик, однак психопоетичальні засоби формування кожного з цих типів у дисертації не розглядаються.

Висновки з даного дослідження. Відтак, ми простежили основні тенденції сприйняття художньо-естетичної спадщини М. Хвильового від

прижиттєвої критики до сьогодення. На підставі аналізу розмаїття концептуальних підходів до осягнення художнього світу письменника у статті виокремлено провідні напрямки вивчення його творчості: 1) визначення місця й ролі письменника у літературному процесі 1920–1930-х років; 2) з'ясування особливостей поетики письменника на жанрово-композиційному рівні; 3) вивчення інтертекстуальних чинників організації тексту й мета тексту автора; 4) встановлення співвідношення в художній системі письменника елементів класичної й модерністської поетики. При з'ясуванні особливостей авторської моделі дійсності, сутнісних ознак поетики та художньо-естетичних доміант у прозі Хвильового можна дійти висновку про дотичність письменника до модерністської естетичної системи, що визначило основні характеристики психологізму у новелах митця: визивна умовність і гротескність психологічного малюнку, алогізм, відсутність причинно-наслідкових ланцюжків у мотивуванні вчинків персонажів.

Список літератури:

1. Безхутрий Ю. М. Художній світ Миколи Хвильового [Електронний ресурс] / Юрій Миколайович Безхутрий. – Режим доступу: http://www-philology.univer.kharkov.ua/nauka/e_books/Bezkhoutry.pdf
2. Зборовська Н. В. Код української літератури: проект психоісторії новітньої української літератури: [монографія] / Ніла Вікторівна Зборовська. – К.: Академвидав, 2006. – 504 с.
3. Констанкевич І. М. Проза Миколи Хвильового (еволюція характеру героя): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / І. М. Констанкевич – Київ, 1998. – 16 с.
4. Немченко І. Ю. Новелістика М. Хвильового в контексті української прози початку ХХ століття: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Немченко Ірина Юріївна. – Одеса, 2004. – 178 с.
5. Павличко С. Д. Дискурс модернізму в українській літературі / Соломія Дмитрівна Павличко. – К.: Либідь, 1999. – 447 с.
6. Руденко М. І. Наративна структура художньої прози Миколи Хвильового: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Руденко Марта Ігорівна. – Тернопіль, 2003. – 210 с.
7. Флакер Александр. Авангардизм М. Хвильового // Весвіт. – 1993. – № 7-8 – С. 149-151.
8. Цеков Ю. Підтекст художнього твору і світовідчужання письменника (Микола Хвильовий) / Ю. Цеков // Самоготожність письменника. До методології сучасного літературознавства / [відп. ред. Г. М. Сивокінь]. – К.: Українська книга, 1999. – С. 55-80.
9. Цюп'як І. К. Поетика повістей Миколи Хвильового: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Цюп'як Ірина Костянтинівна. – Дніпропетровськ, 2002. – 164 с.

Сытник О.В.

Хмельницький національний университет

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НОВЕЛЛИСТИКИ Н. ХВЫЛЕВОГО

Аннотация

Данная статья – это попытка комплексного анализа современных студий творчества известного украинского писателя начала ХХ столетия – Н. Хвильового. Осуществлен обзор ведущих научных работ, посвященных творчеству «романтика Витаизма». Рассматриваются основные тенденции восприятия художественно-эстетического наследия Н. Хвильового от прижизненной критики до современности. На основе анализа множества концептуальных подходов к пониманию художественного мира писателя выделены ведущие направления изучения его творчества. Выясняется новаторство его психопоетичальных исканий в жанрах малой прозы.

Ключевые слова: художественное наследие, малая проза, поэтика, психологизм, модернистский.

Sytnyk O.V.

Khmelnytsky National University

MAIN DIRECTIONS OF STUDYING THE PSYCHOLOGICAL SHORT STORIES BY M. KHVYLJOVYI

Summary

The article is an attempt to analyze the modern studies of the works of M. Khvylyovyi, the well-known Ukrainian writer of the beginning of the XX century. The leading scientific researches dedicated to his prose are observed. The review of the basic contemporary and modern tendencies in critical perception of his artistic works is implemented. On the basis of the analysis of the great amount of the conceptual approaches to the writer's artistic world the leading directions of the studying his psychological short stories are determined. The innovation of M. Khvylyovyi's short stories psychopoetics is traced in the article.

Keywords: artistic works, short stories, poetics, psychologism, modernistic.

УДК 81'255

ВЖИВАННЯ ФЕМІНІТИВІВ, ЯК ПРОЯВ ҐЕНДЕРНОЇ КУЛЬТУРИ

Собецька Н.В.

Тернопільський національний економічний університет

У статті розглянуто загальні й професійні найменування осіб чоловічої і жіночої статей, як найбільш активні й динамічні категорії слів української мови. Автор акцентує на використанні фемінітивів у їх лексичних підгрупах, закликаючи до активного вживання наведеної підсистеми у повсякденному житті, засобах масової інформації та літературі. Яскраві приклади лексичних одиниць надають належного рівня ґендерного регулювання і мови, і суспільного життя загалом.

Ключові слова: фемінітив, маскулінітив, словотвір, лексичні одиниці, тенденції.

Постановка проблеми. Україна на початку ХХІ століття опинилася у вирі складних і тривалих політичних, економічних, соціальних трансформацій, пов'язаних з поступовою зміною адміністративно-командної моделі управління суспільством демократичною моделлю, побудовою громадянського суспільства. Такі трансформації супроводжуються необхідністю формування демократичної культури суспільства і її невід'ємного елементу – ґендерної культури. Саме тому дослідження ґендеру є досить актуальним напрямом, особливо сьогодні, адже проблема рівноправ'я чоловіка і жінки охопила всі сфери соціуму, та впливає на їх місце та роль суспільстві. Стаття позначає біологічні особливості людини, а ґендер – це соціальна стаття, що характеризує особистість з усіма її психологічними та соціальними складовими.

Потужним інструментом формування і транслювання ґендеру, ґендерної демократії, ґендерної культури суспільства є література та медіа-технології, що в епоху становлення інформаційного суспільства стають частиною повсякденного життя людини, частиною культури суспільства. Засоби масової інформації здатні легітимізувати ґендерні ідеї і поняття, що формуються ґендерною політикою й ідеологією, значно підвищити ймовірність їхнього прийняття глядачами й читачами. Ефективність формування ґендерної культури залежить як від державної, політичної і громадської ґендерної політики, так і від ґендерної стратегії й ідеології, презенту-

тованих суспільству образів у літературі та засобах масової інформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упровадження ґендерної рівності в освіту, літературу, засоби масової інформації має багатоаспектний характер та висвітлюється в значній кількості сучасних публікацій. жодна ґендерно-зорієнтована робота не обходиться без посилання на праці, які можна вже вважати класичними: наприклад, С. Вихор, Т. Говорун, Т. Голованової, І. Іванової, О. Кізь, Л. Кобелянської, В. Кравець, Г. Лактіонової, О. Луценко, І. Мунтян, О. Остапчук, О. Петренко, Ю. Стребкова, П. Терзі, О. Цокур, С. де Бовуар, К. Мілет, О. Забужко, С. Павличко та багато інших відомих авторів.

Мова, як символічна влада є рушійною силою розвитку суспільства, як зазначає П'єр Бурдьє, французький соціолог і філософ, представник постструктуралізму. Він трактує мову як поле, де панує боротьба за престиж, визнання, популярність, авторитет. Лінгвістичні стосунки влади не вичерпуються лінгвістичними силами. Головними є не суфікси чи словотвірні моделі, а статус мовців, які вживають ці слова. Ціла соціальна структура присутня у кожному акті мовної взаємодії. Безперечно, мова формується на перетині влади, ідеології, політики, і сила слів залежить від віри в їхню легітимність, а також легітимність тих, хто їх промовляє.

Невирішені аспекти загальної проблеми. Еволюція назв жінок висвітлена частково в різних лінгвістичних дослідженнях, проте функціону-

вання їх переважно в розмовному, художньому та публіцистичному стилях як стилістичномаркованих, з розмовним відтінком у значенні та виведенні назв жінок на рівень загальноживаних стилістично нейтральних слів й досі залишаються непомітними. Загальні й професійні найменування осіб чоловічої і жіночої статей – найбільш активна й динамічна категорія слів української мови, яка й визначила **актуальність** обраного нами дискурсу. Вона швидко, безперервно й прогресивно розвивається, перебуваючи у великій залежності від позамовних чинників. На ній відобразилися катаклізми усіх історичних епох і далі продовжують визначати її обличчя. Особливих і рекордних змін упродовж історії розвитку української мови зазнали найменування осіб жіночої статі. Завдяки цьому вони виокремилися на українському лексичному тлі з власною неповторною історією і становлять окрему підсистему слів. Зі словника гендерних термінів дізнаємося, що **фемінітиви** – це слова жіночого роду, альтернативні або парні аналогічним поняттям чоловічого роду, що належать до всіх людей, незалежно від їхньої статі: льотчик – льотчиця, письменник – письменниця, професор – професорка, директор – директриса тощо. Тобто, можна сказати «Вона є викладачем англійської мови», так само, як і «Вона є викладачкою англійської мови». Проте вважаємо, що фемінітиви – не просто слова для називання жінки. Якщо мова виражає нерівності між чоловіками та жінками, применшуючи досягнення жінки, то вже самим вираженням такого стану справ – це узаконює. Саме тому **метою** нашого огляду є розкриття фемінітивів у їх лексичних підгрупах, мовне планування до активного вживання фемінітивів у повсякденному житті, засобах масової інформації та літературі.

З довготривалою, безперервною історією становлення і формування, де переплелися різні тенденції, лінгвальні й екстралінгвальні процеси, фемінітиви постали в сучасній українській мові як самобутня, неповторна категорія слів, що має право претендувати на окрему лексичну підсистему. Мовознавиця Марія Брус зазначає, що нові тенденції у формуванні іменників-назв жінок з'явилися на початку XXI століття. Давніми ж і незмінними тенденціями творення фемінітивів є додавання суфіксів до маскулітивів (слів чоловічого роду). Деякі слова утворилися ще у дописемний період. Єдиними винятками, коли жіночі іменники не були утвореними від чоловічих, є кілька прикладів з минулих століть: берегиня, породілля, невістка, вдова, мати, баба, діва тощо. Унікальним є слово доярка, від якого утворилося слово дояр, це сталося після того, як професію механізували. «Інший незвичний приклад – слово медбрат. Воно хоч і побутує в розмовній мові, проте, в офіційних документах значиться як медсестра» [2].

Сьогодні фемінітиви становлять досить обширну і багатогранну підсистему слів в понад п'ять тисяч номінацій. Вони мають належну термінологічну базу (поняття з основою фемін- та інші), відповідний статус самостійних лексичних одиниць, утворюють велику кількість лексичних підгруп (назви жінок за діяльністю, назви жінок за спорідненням тощо), характеризуються різними стилістичними ознаками, семантичними

відношеннями між собою, мають усталену словотвірну базу, власні способи деривації і самі виявляють словотвірну спроможність. Проте здобутки й перспективи розвитку фемінітивної системи української мови потребують цілісного й комплексного опрацювання.

Кожний період в розвитку фемінітивної системи характеризувався певним співвідношенням питомих і запозичених лексичних одиниць, але сьогодні воно набуло ще й додаткової характеристики – питомі й іншомовні фемінітиви зіставляються на стилістичному рівні. Так, слова мадам, леді, місіс, дама, панна та подібні мають урочистий, пишний стиль, виражають поважне звертання до жінки і можуть належати до книжної лексики, а слова жінка, баба «жінка», невіста «жінка» мають розмовний, дещо знижений відтінок і властиві народній мові. Книжний характер мають також найменування жінок з іншомовними складовими частинами (префіксами, коренями, суфіксами) на зразок псевдомама, суперзірка, екс-фігуристка, що відповідають синтаксичним сполученням в українській мові несправжня мама, найкраща зірка, колишня фігуристка. Іншомовні слова на зразок синьйора, герлфренд, путана звучать більш строго, твердо, поважно у порівнянні з відповідними милозвучними українськими словами жінка, подруга, повія. Питомі фемінітиви є, зрозуміло, більш вживаними, ніж іншомовні, наприклад: жінка і феміна, красуня і міс, служниця й одаліска, хоч може бути і навпаки, наприклад: манекенниця і позувальниця, поетеса і віршовниця чи віршувальниця. Такі приклади засвідчують, що питомі та іншомовні фемінітиви можна характеризувати як книжні й розмовні, згрубіло-зневажливі й лагідно-пестливі, активні й пасивні [2].

У зв'язку з тим, що жінки в Україні почали виходити на політичну й економічну арену значно пізніше, гостра потреба фемінізації назв посад та професій виникла нещодавно. Проте, багато науковців, а серед них і доктор філологічних наук, професор Олександр Пономарів підкреслюють, що доцільно вживати жіночі відповідники й до даної лексичної підгрупи. «Коли чоловічі посади чи професії опановують жінки, то утворюються й слова на позначення їх: директорка, завідувачка, лікарка, організаторка. Так само дизайнерка, лідерка, прем'єрка». У своєму ще одному записі доктор філологічних наук пише: «Продавчиня» звучить набагато краще, ніж «продавщиця». Порівняймо: «кравчиня» від «кравець», як «продавчиня» від «продавець». «Фотографиня» – незвично, але відповідає законам українського словотвору, і до цього слова можна звикнути». Автор зазначає, що у засобах масової інформації досить часто можна почути й прочитати: перед мікрофоном журналіст Леся Чорна; гостей привітала вчитель української мови; ваша кореспондент взялась перевірити ці факти; Софія Русова – письменник, історик, педагог, викладач, громадський діяч. Такі конструкції суперечать морфолого-стилістичним нормам української мови. Вони є наслідком невмотивованого перенесення рис офіційно-ділового стилю (де підкреслюється не стать людини, а її службове чи суспільне становище) на художнє, публіцистичне та розмовне мовлення» [4, с. 57-62].

Однак слід зазначити, що поміж іменниками – назвами професій, звань, посад є чимало

слів, уживаних у формі чоловічого роду для позначення й чоловіків, і жінок: академік, інженер, кандидат, педагог, президент, ректор. Це, вочевидь, пояснюється тим, що колись такі професії мали тільки чоловіки. Та в міру набуття їх жінками з'явилися жіночі відповідники: бандуристка, доповідачка, лікарка, організаторка тощо.

«Слова авторка, аспірантка, дописувачка, журналістка, контролерка, лекторка, редакторка та інші зафіксовані в словниках, цілком нормативні. Отже, їх можна і треба вживати: перед мікрофоном журналістка Леся Чорна, ваша кореспондентка взялася перевірити ці факти; Софія Русова – історик, педагог, письменниця, викладачка, громадська діячка і т. д.», – пише доктор філологічних наук [там само].

Натомість, у мові активно використовують назви в жіночому роді, зазвичай, тільки низькокваліфікованих чи низькооплачуваних занять: прибиральниця, кухарка, домогосподарка, покоївка, манікюрниця, офіціантка. Такі ж слова як професор, ректор, науковець на думку неприхильників фемінітивів, звучатимуть не так статусно. У підручнику «Гендер для медій» зазначають, що якщо враховувати, що чоловіки встановлюють норму: юридичну, культурну, релігійну тощо, то назва чоловічого роду «звучить» компетентніше, авторитетніше і без емоційних конотацій, жіночі ж назви видаються применшувальними і статусно нижчими [3, с. 70]. Іноді нові фемінітиви навмисно маркуються стилістично. Наприклад, слова депутатка, керівниця можуть вживатись, щоб підкреслити негативне ставлення до жінки або виразити жартівливо-іронічний відтінок: «Міністр розповів, що візьме собі у депутатки жінку.» Натомість позитивне або нейтральне ставлення виражають іменниками чоловічого роду: «Адвокат відстоювала у судді права політичних арештантів» [6].

Олександр Пономарів у своїй книзі «Культура слова» також писав про такі випадки. «Дехто висловлює міркування, що, наприклад, слово поет (коли йдеться про жінок) слід застосовувати до видатних митців слова, а поетеса – до пересічних майстрів віршування. Погодитися з цим важко. Славетна поетеса античного світу Сапфо (VII-VI ст. до н. е.) не втрачала в славі через те, що греки звали її не поетес «поет», а поетрія «поетеса». Та й в українській мові слова поетеса, поетка означають «жінка, що пише вірші». А вимір її таланту позначаємо епітетами геніальна, велика, видатна, відома, знана тощо: «Наші критики ставлять в одну лінію і поетів, і поетес, і літераторів, і літераторок; не знаю, як хто, а я не раз казала їм за це спасибі» (Леся Українка); «І досі в годинах утоми і нудьги відчуваю два бажання, і бореться душа поетки з душею «громадянки» (Уляна Кравченко) [4, с. 132].

З позицій словотвору, українській мові властиве утворення фемінізованих назв посад через суфіксальну деривацію. Суфікси: -к, -иц, -ин є історично закоріненими та продуктивними. Такі назви як викладачка, дослідниця та письменниця стали загальноновживаними в українській мові, іменник адвокатеса, хоч не є узусом, але це слово зазначене в словниках, з позначкою розмовне, а програмістка, депутатка, контролерка часто зустрічаються в мові ЗМІ.

Однак, деякі аналогічні утворення мають здебільшого розмовний та пейоративний відтінок: президент – президентша, посол – посолша, доцент – доцентка, директор – директорса (директорка пейоративного відтінку немає, але вживається зазвичай в усній формі). Такі форми жіночого роду в українській мові неможливо використовувати в офіційному спілкуванні, тому в аспекті перекладу українською з інших мов виникає проблема їх відтворення.

Для деяких прикладів наразі не існує українського загальноприйнятеного відповідника назви професії, тому у більшості випадків для позначення високих посад використовуємо слово «пані», що допомагає передати жіночий рід, наприклад: пані консул, пані суддя, пані мер, у інших – іменник чоловічого роду залишається незмінним: начальник відділу, ректор.

Проблема фемінізованих назв не є суто лінгвістичною, найбільшою мірою вона пов'язана безумовно з перекладом з різних мов. Саме тут виникають труднощі з узусами кількох мов, що зумовлені різними культурними традиціями. В українській мові явище фемінізації чоловічих назв професій не простежується у великому масштабі. Вчені стверджують, що відсутність жіночого роду в багатьох іменників цієї категорії пояснюється не мовними факторами, а соціальними та історичними чинниками. Для цього потрібен час, він зможе визначити, які лексико-граматичні інновації стануть нормативними, а які вийдуть з ужитку. Найкращим матеріалом для дослідження будь-яких змін у мові є засоби масової інформації, адже цей сектор найшвидше реагує на ці мовні зміни. Загалом можна зробити висновок, що фемінізація назви посад та титулів вже давно мала б стати узусом у повсякденному житті.

Підводячи межу наголошуємо, що на сьогодні в українській мові є ще ціла низка професій і посад, які продовжують називати формами чоловічого роду попри те, що жінки опановують різні професії і посідають високі посади. Все ж акцентуємо, що доцільно вживати жіночі відповідники назв професій в українській мові у повсякденному житті, адже мова постійно розвивається, і чим частіше будуть звучати такі назви, тим швидше вони стануть узусом і перестануть різати вухо, а створення та встановлення нових «рівноправних» мовних норм буде сприяти кращому взаєморозумінню під час комунікації.

Однак слід взяти до уваги й той факт, що чоловічі і жіночі назви однієї професії досі відображають різні поняття, до прикладу: акушерка – експертка з пологів, акушер – лікар, який має більший статус; секретарка – особа, яка веде діловодство, секретар – чоловік з великою відповідальністю (держсекретар, вчений секретар); майстер – чоловік, який щось вправно робить, майстриня – народна умілиця, яка вміє вишивати чи в'язати; господар ситуації, але господиня дому. Відповідно до того, як ринок праці гендерує суспільство, систематично знецінюючи діяльність жінок, так і мова залучається в ці механізми знецінення та упідлеглювання.

Тож задля демократизації суспільного життя маємо розвивати символічний капітал у жіночих назвах професій. Для цього потрібно, щоб більше жінок на високих посадах (наприклад, на поса-

ді головної лікарки чи директорки) вживали у в офіційних документах на позначення своєї посади фемінітиви.

Висновки з даного огляду. Наведені приклади вияскравлюють чинники, які насправді визначають напрям мовної політики щодо вживання чи уникання фемінітивів у публічному просторі. Очевидно, найважливішими серед них є ставлення до жінок, яке панує в конкретному суспільстві, прийняті у мовній спільності взаємини між статями, а також стан жіночого руху. Водночас

аргументи, які в нас часто наводять: «звучить – не звучить», «неможливо утворити жіночу назву через збіг приголосних», «виражає применшувальні смисли» – затемнюють сам факт, що Україна уже більше двадцяти років живе без належного гендерного регулювання і мови, і суспільного життя загалом. Адже, доцільне, чи то пак безпечне, мовне планування мало б сьогодні повернути українську мову назад у центрально-європейське русло, зокрема, завдяки частішому вживанню фемінітивів.

Список літератури:

1. Богачевська-Хом'як М. Суспільство переосмислює ролі жінок і чоловіків в Україні // *Очіма жінок*, 1998.
2. Брус М. Фемінітиви української мови в переплетенні давніх і сучасних тенденцій. – <http://litmisto.org.ua>
3. Маєрчик М., Плахотнік О., Ярманова Г. Гендер для медій. Підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей. – Київ: Критика, 2013.
4. Пономарів О. Культура слова: мовностилістичні поради. – Навч. посібник. 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – 240 с.
5. Слінчук В. В Соціальна типізація гендерних стереотипів у мові ЗМІ // Київ: Наукові записки Інституту журналістики. – 2004. – С. 67–73.
6. Europe.Newsru.ua <http://europe.newsru.ua/>
7. LiveJournal <http://www.livejournal.com.ua/>

Собецакая Н.В.

Тернопольский национальный экономический университет

УПОТРЕБЛЕНИЕ ФЕМИНИТИВОВ, КАК ВЫРАЖЕНИЕ ГЕНДЕРНОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В статье рассмотрены общие и профессиональные наименования лиц мужского и женского пола, как наиболее активные и динамические категории слов украинского языка. Автор акцентирует внимание на использовании феминитивов в их лексических подгруппах, призывая к активному употреблению представленной подсистемы в повседневной жизни, средствах массовой информации и литературе. Яркие примеры лексических единиц придают должного уровня гендерного регулирования и языка, и общественной жизни в целом.

Ключевые слова: феминитив, маскулинитив, словообразование, лексические единицы, тенденции.

Sobetska N.V.

Ternopil National Economic University

APPLICATION OF FEMINITYVES AS A MANIFESTATION OF GENDER CULTURE

Summary

The article deals with common and professional names of people belonging to both sexes, as they are the most active and dynamic categories of Ukrainian words. The author focuses on feminityv usage in their lexical subgroups encouraging the operation of active subsystems in everyday life, media and literature. Notable examples of lexical units provide the proper level of gender regulation in language as well as in general social life.

Keywords: feminityv, maskulinityv, word formation, lexical items trends.

УДК 821.161.2.-31.09'06

«БЕЗОДНЯ» СМЕРТЕЙ У РОМАНІ Є. ПАШКОВСЬКОГО

Тендітна Н.М., Смірнова Н.Є.

Донбаський державний педагогічний університет

У статті розглядаються смертоносні мотиви у романі Є. Пашковського «Безодня». І хоча усі герої є приреченими на смерть, однак кожна нова загибель додає до абсурдного буття нового несподіваного відтінку. Авторі досліджують різні форми смертоносної безодні, основою якої постає людська душа, її амбівалентне джерело, яке зіткане зі світла і тьми.

Ключові слова: безпритульність, приреченість, страх смерті, байдужість.

Постановка проблеми. У романі сучасного українського письменника Є. Пашковського кожен із героїв знаходить свою «безодню». Кожен герой живе у двох вимірах – ідеальному (спогади про пору дитинства і юності) і реальному, де «...з'являється хворобливий потяг до смертеіснування, таємничий страх перед невідомим хаосом...» [2, с. 153]. Тому, наскрізними у романі є спогади, роздуми, пов'язані з наближенням смерті. Вони не тільки стають основним стрижневим компонентом твору, а й допомагають глибше осягнути ество героя, його настрої у певний момент існування. Під час довгих мандрів Андрій відчуває «скорботну вмирущість хмелевого пилку, забутого чернохрестого цвинтаря за селом...» [6, с. 136]. Герой Є. Пашковського не спроможний жити в хаотичному теперішньому, тому повертається в минуле, час свого дитинства, ідеалізує його, творить зі свого минулого образ втраченого раю. Такі ідеалізовані фантазії про минуле є свідченням втрати орієнтації в житті. З ними пов'язаний потяг до мертвого світу. Так, стара жінка, повернувшись після виселення знову до Чорнобиля, сенс свого існування знаходить у тому, щоб доглядати за могилами. Саме тут вона шукає притулок, а не у племінниці, до якої її підселили під час евакуації. Подаючи простонародну розповідь героїні, Є. Пашковський звертає увагу на народ, який втратив сенс в історії.

Серед найголовніших подій, описаних в «Безодні», основна увага акцентується на розповідях про смерть. Байдуже ставлення сина до події смерті матері стає одним із головних мотивів роману. Так, ганебний вчинок Толіка, який вкрав одяг матері, призначений для похорону, подається не як історія, а як суб'єктивне переживання. Ображена синівською зневагою, мати надіється на порятунок Бога: «Божечко святий, де та смерть?». У пошуках смерті перебувають різні герої Є. Пашковського. Так, в іншому епізоді роману смерті благає для себе сільський спаралізований хворобою чоловік, якого залишила дружина, а до сусідньої кімнати закликала приймака, і навіть дітям заборонила ходити до батька. Розповідач не називає ім'я героя, а вказує лише його вік. Деталі побуту підкреслюють трагічність подальшого існування «сорокалітнього каліки».

Є. Пашковський порушує в цьому епізоді проблему «зайвої людини» не лише в суспільстві, а й у сім'ї. Неприкаєність у свою чергу веде до згуби душевної. Так, в одному з епізодів роману через побутові непорозуміння невістка роздумує, як отруїти свою свекруху. Письменник прагне виразити в такий спосіб смертоносне українське село, яке втратило морально-етичний стрижень. Фатальною

постає й інший вид смерті – «невидима смерть». Неодноразово у романі згадується про радіацію та ті сумні наслідки, до яких вона може призвести. Чорнобильська мотивація пульсуватиме в кожному наступному романі Є. Пашковського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роман Є. Пашковського «Безодня» побудований на фаталістичному лейтмотиві. На думку М. Павлишина, текст «Безодні» «...своєю важкістю «хоче» осягнути глибину правди життя – зобразити його чесно, без упрощень і штучних раціоналізацій. Текст прагне викликати патос безсилості людини перед долею...» [5, с. 107]. На стильові особливості семантики фаталізму вказує Н. Зборовська, зазначаючи, що у цьому романі «...письмо снується безупинно, поглинаючи логічність, ясність, легкодоступність» [4, с. 18]. Власне, лише у смертельному часі суб'єкт «народжується як духовна істота і воістину пізнає воскресіння із мертвих себе і свого народу...» [2, с. 154].

Оригінальною є стилістика роману, в якій письменник позначив свою вітчизну як смертоносну безодню. М. Сулима вбачає у ньому відгомін творчості мандрівних дяків [8, с. 6]. А Н. Зборовська аналізувала твір як «побудований на різних способах бачення» [3, с. 5]. Справді, роман «Безодня» багатоплановий. А «нервово потрясіння – це основа, на якій будується твір» [4, с. 17]. Тому в цьому романі можна виділити такі смертоносні мотиви:

- мотиви безсилля та безпритульності сільської української людини;
- суїцидні мотиви, а, відповідно, естетизація смерті як несамовитий виклик життю у самогубному акті;
- фаталістична приреченість митця на життєву поразку в нечутливому до трагізму світі;
- мотиви завершення старої Епохи, незбагненність нового, яке викликає тривогу і страх смерті.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. А тому у статті плануємо детально розглянути такі смертоносні мотиви роману Є. Пашковського «Безодня»: подія смерті, ставлення до смерті, смерть у структурі національної традиції, суїцид – як найбільший гріх людини.

Мета статті. Якщо визначити місце смерті в прозі Є. Пашковського, то можна побачити певну закономірність нарощування смертей для концентрації вираження «страхітливого». Адже «страхітливе» – це те, що приховується. Смерть ніколи не може бути розкритою до кінця, вона завжди приховує свій смисл для живого суб'єкта. Простежимо, як за допомогою зображення смер-

ті Є. Пашковський у романі «Безодня» збуджує враження страхітливого смислу, тобто, такого смислу, який викликає жах. А страхітливе враження від смерті породжує бунтівний опір, де бунт несе семантику активного творчого життя.

Викладення основного матеріалу. Центральною подією «Безодні» є смерть художника Ігоря у божевільні. Ще задовго до загибелі в його історії життя назріває фатальний кінець. Смерть стає відчутною в його тривожних переживаннях, коли він вперше спостерігатиме за помиранням звичайних мурах у майонезному слою з чаєм. Подія смерті Ігоря виразно поділяється на два етапи: поранення та «штучний» кінець у лікарні. За збігом обставин художник стає об'єктом для помсти з боку Сави. Детально змальовується сцена нападу та поранення. Ігор до приїзду швидкої допомоги зберігає свідомість, а тому читач має можливість простежити всі відтінки почування людини, що помирає. Процесуальність болю Ігоря передається через повтор дієслова «сікло»: смертоносне лезо «...сікло виріз блаженської сорочки, сікло груди, сікло зсудомлені над чуприною руки...» [6, с. 255].

Подія завершення життя активізує пам'ять, завдяки якій зафіксувалися найменші деталі – і як тікав із місця злочину Сава, і як мигавка вис, і як «...спурснув за пояс алюмінієвий подарований дияконом, хрестик...» [64, с. 255]. А десь далеко його мати розносила по людях свіжину, щоб поминати сина. Разом із сусідами згадувала, яким ріс її Ігор, та ту пересторогу, яку відчувало материнське серце ще тоді, як повернувся з армії: «...вернись, здитинієш по світах...» [6, с. 261].

Усі герої роману «Безодня» є приреченими на смерть. Однак кожна смерть додає до абсурдного буття нового несподіваного відтінку. Так, абсурдності трагічності сповнені в романі поминальні голосіння. Дізнавшись про смерть брата Миколи, Андрій болісно переживає його втрату, хоча не може навіть пригадати часу останньої зустрічі з ним. Щоб передати гостру тугу брата від несподіваної втрати, у творі лунають уривки його плачів, у яких «...за кожним зітханням серце розпухало на повні груди, росло, завмирало й тремтіло...» [6; 154]. Однак смерть Миколи і для доньки, і для його дружини Лариси стає звільненням від абсурдного існування. Тривожна згадка Лариси про свого чоловіка описується лише в її листі до матері покійного: «...поховала весною і снитися, і снитися, гадаю не перед добром, благає, щоб рідні по-християнському запечатали могилу, то думаю, напишу, пом'янить за упокій, може відісниться...» [6, с. 154].

Рефлексії над смертю у Є. Пашковського прямо пов'язані з сільською магією смерті. Так, у романі втілюються народні вірування про можливість «насилати» смерть на небажану людину. Це, наприклад, історія, в якій містична зорезка позбавила життя свого коханця. Щоб зберегти страхітливий та вражаючий колорит оповіді, вона передається простою мовою свідка: «...таки дала дання: обприщило чоловіка, горлав, аж до Бога чути, насилу преставився...» [6, с. 144].

Для того, щоб передати смерть як закономірне явище, вона описується почасти скупими словами: «сеї зими домовину прислали з армії», «мама померла». У таких коротеньких висловах часто вкладено набагато більше трагічності та

болю, ніж у розгорнутих описах. Хоча в той же час, вони здатні виражати в творі й сільську мудрість: «Бог дав, Бог взяв».

У романі досліджуються різні форми смертоносної безодні – безодні свідомості, почуттів, національної мови, космополітичного світу, людського життя, українського села, історії України. Основою для безодні-смерті постає людська душа, її амбівалентне джерело, яке зіткане зі світла і тьми. Історії головних героїв-чоловіків «Безодні» розгортаються як повільна руйнація мужніх життєдайних сил та втрата вітального бажання. Описи хвороб, самотньої старості фіксують страчене чоловіче життя, яке, спустошуючись, прямує у містичну безодню.

Кожна сторінка роману Є. Пашковського «Безодня», на думку М. Сулими, просякнута «видихом милосердя до стрічних людей» [8, с. 6]. Однак це не єдине почуття, яке наснажує твори письменника. Хоча в його перших романах амбівалентність приглушена, однак тут також відчутна двоїстість почувань, яку формує так звана «свята ненависть».

Символічного значення в романах Є. Пашковського набуває також жіночий блуд і розпуста, які несуть у собі аналогічні до смерті смисли. У романі «Безодня» з болем констатується той факт, що кінець ХХ століття остаточно змінив образ української жінки. Замість таких рис, як емоційна чутливість, лагідність, порядність, вірність, на перше місце виходять розпуста, жорстокість, алкоголізм. Материнство сприймається жінками не як дар Божий, а як тягар, якого вони мріють позбутися. Звичними стають вбивства не тільки ненароджених, але й народжених дітей.

У романі «Вовча зоря» мотив самогубства вказує на тотальність смертельного потягу в українському селі. Письменник вказує на «цілі вулиці вішалників», на те, що потяг до самогубства є виявом хворобливого суспільства: «...така сказотнява напала на селян...». Суїцидологія виявляє, що мешканці міста, як правило, покінчують із життям значно частіше, ніж селяни. У романах Є. Пашковського спостерігаємо зворотнє явище, яке вказує на стан сучасного українського суспільства. Так, наприклад, він звертає увагу на той факт, що за сім літ у селі покінчило життя самогубством «рахуй зо три десятки душ». І тут же наводить п'ять найтипівших прикладів самогуб. Лише один раз, щоб показати важкі муки свого героя, який тяжко переживає смерть збитої мотоциклом дитини, розповідач підсвідомо виправдовує його самогубство. А вислів «йдуть баби наряджати» вказує на те, що поминальний обряд призначений звільнити обтяженого гріховною провинною небіжчика.

Причини самострат, як правило, не з'ясовуються, адже самогубство стає звичним явищем, хоча й незрозумілим багатьом людям. Повішався від образи, чи від того, що «мара непосіла» – такі пояснення вже нікого не хвилюють, адже мова йде про суїцидний невроз, який зрештою веде до смерті.

Потяг до смерті у несвідомої людини проявляється через потяг до вбивства, яким розв'язується нестерпний психологічний конфлікт. У романі «Безодня» Рита, збираючи замовлення на фотомедальйони для пам'ятників,

стає свідком незвичайної історії чоловіка, який зарубав коханця своєї дружини. Його душевні муки та фізичні страждання постають через розповіді матері. Дружина своєї провини за зраду не відчуває. Знову історія демонструє нерозвинену чуттєвість жінки-коханки, якій протиставляються материнські страждання.

Символом мужності, яскраво зображеної в романах Є. Пашковського, стає «здатність людини вистояти». Але не тільки в тому сенсі вистояти, щоб не померти, але й бути гідним «померти як людина». Через те, особливим трагізмом сповнене намагання героїв жити «нормальним життям», бо жодному з героїв-чоловіків, як правило, не вдається втілити це бажання. Марні спроби українського чоловіка влаштувати особисте життя, знайти цікаву роботу, навіть відтворитись у нащадках. «Свято» задумів і сподівань з роками переростає на «Бездню» туги, відчаю, смутку та безнадії.

Так, найголовніша «безодня» роману – це моральна та духовна катастрофа нечутливого часу. Це – «безодня» людської душі, яку гостро відчуває чоловік як складніша суспільна істота, ніж жінка.

Г. Сковорода називав «безодню» глибину серця. Ця символічна безодня не є тільки джерелом усього злого, бо глибина душі подвійна: зла та добра, темна та світла; темна – підсвідома, а світла – надсвідома.

Загалом у романах Є. Пашковського смерть позначена уже в назві твору: безодня – символ загальнонаціональної смерті. З метафізичного погляду, смерть відкриває двері в інше буття, де немає старості і смерті. Це місце вічної зустрічі: «...вже скоро зійдемося...там упізнаємо один одного, там всі молоді» [7, с. 12]. У потойбіччі, згідно з народними уявленнями про вічне життя, знімаються всі проблеми, болі, плачі, втрати та поневір'яння, там можна знову пізнати втрачені щасливі миті, якими було сповнено дитинство та юність. Тому живі прагнуть, щоб покійник не став ворогом живих і не бажав забрати живого як свого попутника в країну смерті.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Нав'язливість смерті в Є. Пашковського є не просто символічним способом помножити і збільшити «страхотливе». Рефлексії над смертю, з якою у більшості людей пов'язаний ніколи до кінця нездоланий інфантильний страх, позначають суб'єктивні пошуки письменника, у яких емоцій-

не, експресивне ставлення до смерті дає змогу охарактеризувати його як метафізичного бунтівника. Виявлення трансформацій, які відбуваються у феномені смерті в колективному підсвідомому (суїцид тотально руйнує українське село, за Є. Пашковським), дає змогу побачити не тільки деформовану структуру сільської української індивідуальності, яка не в змозі прийняти динамічний темп сучасної міської культури, а й загальний об'єктивний стан світу як апокаліптичний.

Життя і смерть у «Бездні» становлять цілісну людську драму. Так, Миколу впродовж роману поводить до дідова душа, ще з дитинства він відчував його «незриму присутність». А на початку роману описується загибель прадіда від «велетенської, завбільшки з небо» смерті.

Якщо визначити місце смерті в прозі Є. Пашковського, то можна побачити певну закономірність нарощування смертей для концентрації вираження «страхотливого». Адже «страхотливе» – це те, що приховується. Смерть ніколи не може бути розкритою до кінця, вона завжди приховує свій смисл для живого суб'єкта. За допомогою зображення смерті Є. Пашковський збуджує враження страхотливого смислу, тобто, такого смислу, який викликає жах. Страхотливе враження від смерті породжує бунтівний опір. Тому маємо своєрідну опозицію «бунту і смерті», де бунт несе семантику активного творчого життя.

З погляду психоаналізу, в історії несвідомого життя людини важливу функцію становить гра, флірт, сексуальні відносини, на вершині життя і самопізнання є любов, а смерть розміщується в кінці життя. Нав'язливість смерті в Є. Пашковського є не просто символічним способом помножити і збільшити «страхотливе». Рефлексії над смертю, з якою у більшості людей пов'язаний ніколи до кінця нездоланий інфантильний страх, позначають суб'єктивні пошуки письменника, у яких емоційне, експресивне ставлення до смерті дає змогу охарактеризувати його як метафізичного бунтівника. Виявлення трансформацій, які відбуваються у феномені смерті в колективному підсвідомому (суїцид тотально руйнує українське село, за Є. Пашковським), дає змогу побачити не тільки деформовану структуру сільської української індивідуальності, яка не в змозі прийняти динамічний темп сучасної міської культури, а й загальний об'єктивний стан світу як апокаліптичний.

Список літератури:

1. Жулинський М. Післямова до оповідання Є. Пашковського «Закрита палата» / Микола Жулинський // Прапор. – 1990. – № 2. – С. 98–100.
2. Зборовська Н. Про романи Євгена Пашковського / Ніла Зборовська // Фенімістичні роздуми. На карнавалі мертвих поцілунків / Н. Зборовська, М. Ільницька. – Львів, 1999. – С. 144–159.
3. Зборовська Н. В. Психісторія новітньої української літератури: Проблеми психосемантики і психопоетики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література», 10.01.06 «Теорія літератури» / Н. В. Зборовська. – К., 2007. – 40 с.
4. Зборовська Н. Романи Євгена Пашковського (поступ художнього пошуку) / Ніла Зборовська // Слово і час. – 1993. – № 7. – С. 12–18.
5. Павлишин М. Два «художні тіла» сучасної прози / Марко Павлишин // Світовид: літературно-мистецький зб. – К.; Нью-Йорк, 1997. – № III (28). – С. 103–110.
6. Пашковський Є. Безодня: романи / Євген Пашковський. – Львів: Л А «Піраміда», 2005. – 268 с.
7. Пашковський Є. Вовча зоря: роман / Євген Пашковський. – К.: Молодь, 1991. – 216 с.
8. Сулима М. Житомирська прозова школа у дзеркалі давньої української літератури / Микола Сулима // Літературна Україна. – 1998. – 11 червня. – С. 6.
9. Сулима М. На порозі авангардизму / Микола Сулима // Слово і час. – 1992. – № 7. – С. 74–76.

Тендитная Н.Н., Смирнова Н.Е.

Донбасский государственный педагогический университет

«БЕЗДНА» СМЕРТЕЙ В РОМАНЕ Е. ПАШКОВСКОГО

Аннотация

В статье рассматриваются смертоносные мотивы в романе Е. Пашковского «Бездня». И хотя все герои обречены на гибель, однако каждая новая смерть добавляет к абсурдности бытия новые неожиданные оттенки. Авторы исследуют различные смертоносные бездны, основой которых выступает человеческая душа, ее амбивалентный источник, сотканный из света и тьмы.

Ключевые слова: беспризорность, обреченность, страх смерти, равнодушие.

Tendytynaya N.N., Smirnov N.E.

Donbass State Pedagogical University

«THE ABYSS» OF DEATH IN THE NOVEL OF E. PASHKOVSKY

Summary

In this article deadliness motifs in the novel E. Pashkovsky «The Abyss» are discussed. And though all the characters are doomed to failure, however, each new death adds to the absurdity of life basis of unexpected shades. The authors explore various deadly abyss, the basis of which stands the human soul, its ambivalent source, woven of light and darkness.

Keywords: homelessness, hopelessness, fear of death, indifference.

УДК 821.512.133

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ – ОПИСАТЕЛЬНЫЕ СРЕДСТВА

Тошхужаева Ш.Г.

Кокандский государственный педагогический институт

В этой статье исследуются уподобления в современно узбекском языкознании и их изучение. Также даётся лингвопоэтический анализ применения данного явления в произведениях Эркина Аъзама. На основе этой особенности определяется, его поэтическая цель и оценивается вклад писателя в современную узбекскую литературу и языкознание.

Ключевые слова: сравнения, Узбекская языкознания, лингвопоэтика, лингвопоэтическая сравнения, лингвокультурной единицей.

Постановка проблемы. Узбекская лингвистика делает шаг к следующему эмпирическому уровню задачи обучения. До этого времени научно-теоретическая оценка природы нашего родного языка была описана в нескольких монографических, учебных пособиях.

Несомненно, все, что достигнуто, открывает множество возможностей от изучения лингвистической структуры нашего языка до детального всестороннего исследования его событийно-описательных особенностей. Таким образом, научное и практическое изучение узбекского языка через современные и эффективные методы стоит как важный вопрос повестки дня. То, что в мировой лингвистике, сформировалось новое направление практического использования языка и его взаимоотношения с речью, обществом, культурой, национальной духовностью, даже искусственный интеллект, требует от нас выполнения новых задач.

Успешный образец современной узбекской прозы, плодотворная творческая работа Эркина Аза-

ма, выделяется среди остальных и заслуживает изучения с социально-философской, художественной, лингвистической и лингвопоэтической точек зрения. Читатель, который прочел его высокохудожественные образцы прозаических произведений с их глубокой философской наполненностью, обогащает свои духовные знания с помощью его философско-художественного мастерства.

Он показывает новые возможности сокровищницы нашего родного языка, неизменно создает философскую смысловую наполненность и литературно-художественные ценности.

В узбекском языке лингвистическое описание событий в речи с лингвопоэтической точки зрения, то есть, исследование состояния говорящего и слушателя и их речевых условий и ситуации, как следствие, дает решение вопросов в этой области.

В особенности, изучение и исследование особенностей языка писателя, демонстрирующих понимание и чувство художественного стиля, а также навыков в плане лингвопоэтики являет-

ся актуальной проблемой в глобальном масштабе при проблемном состоянии современного языка и его практики.

Событийно-описательные особенности языка с его лингвистическими возможностями в работах определенного писателя изучались с помощью подходов и методологий в разных аспектах. Они могут быть разделены на три группы в узбекской лингвистике, такие как: изучение лексико-грамматических особенностей, лингвостилистическое и лингвопоэтическое изучение языковых единиц.

Каждый автор старается применять художественные средства, чтобы сделать язык своих произведений красочным и выразительным, также поступает и Эркин Азам. Сравнение является предметом изучения как литературоведения, так и лингвистики, в обеих этих науках оно обозначено как описательное средство. Используя это средство, писателям удается сделать свои произведения красочными и привлекательными, поскольку сравнение является главным средством, чаще всего используемым в литературно-художественном стиле. Тексты в произведениях писателей, где употребляется сравнение, типичны для творческого мышления, уровня, национального менталитета автора или его героя, а также являются лингвокультурной единицей, проявляющей творческие возможности языка.

Анализ последних исследований и публикаций. Как известно, сравнение обозначено как описательное средство в литературе, как риторическая фигура в лингвистике, практика мышления в психологии, как средство познания мира в философии [15, с. 15-18]. Подобно лингвистикам других языков, в узбекской лингвистике его семантико-синтаксические, прагматические и методические черты были освещены в некоторой степени [14; 10; 11; 12; 9; 13; 7]. Сравнение – это конструкция, которая в значительной степени относится к литературно-художественному стилю и обладает лингвопоэтическими возможностями. Вот почему профессор Н. Махмудов подчеркнул, что сравнение было отдельным средством, поддерживающим выразительность речи с античных времен, и находилось в центре внимания многих исследователей [12, с. 19-23]. В сравнении две вещи, событие и концепция, описанные с помощью лексических единиц, красочно сравниваются друг с другом, через их определенные признаки, черты. Описанные как типичный продукт образной мысли, они всегда обладают художественно-эстетической значимостью в речи, они выполняют задачу эмоциональной экспрессивности, ясности, выразительности речи. В узбекском языке, как и в других языках, сравнение состоит из четырех компонентов, и их лучше называть объектом сравнения, эталоном сравнения, основой сравнения и формальным признаком сравнения.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. В произведениях Эркина Азама сравнение создается с помощью таких грамматических средств:

1. с помощью суффиксов, таких как: [-дай (-дек), -симон, -она, -омуз, -намо, -ларча, -асига, -дан] эквивалентных английским «-like», «-ish», «-ic».

2. посредством слов: прилагательных (ўхшаш, тенг – подобный, равный в английском языке),

вспомогательных слов (каби, мисоли, монанд, сингари, кадар – как, такой как, подобный), союзов (гўё, гўёки, худди – как будто, как если бы), местоимений (ўзи – себя), наречий (айнан – очень).

3. В отношении прокомментированного и комментирования.

Существует два вида сравнения: 1) индивидуальное авторское сравнение или сравнение свободного стиля и 2) национальное или устойчивое сравнение [9, с. 5]. Если рассматривать язык произведений Эркина Азама, мы встречаем в них тот вид сравнения, который охватывает большинство случаев, и основная часть этих сравнений относится к авторским индивидуальным сравнениям.

1. Индивидуальное авторское сравнение в сравнении с сравнением свободного стиля является основным средством, которое проявляет и раскрывает высокую квалификацию автора в плане художественно-эстетических ценностей, лингвопоэтического качества. Здесь можно увидеть, что взлеты и падения в жизни автора, эмоциональная экспрессивность, своеобразие имеет важнейшее значение.

Автор создает сравнения в соответствии со своими литературно-описательными целями, такое сравнение освещает определенное духовное или физическое условие-особенность-объект, которое поставлено перед читателем. В произведениях Эркина Азама можно найти индивидуальные авторские сравнения благодаря его эрудированности и высокому интеллекту. Например, *Огромное стареющее дерево, верхние ветви высохли. Оно выглядит как старая горестно рыдающая женщина, протянувшая вверх руки.* («Вдоль ручья» [1, с. 270]). Сравнение высохших ветвей старого дерева со скорбящей старой женщиной путем использования вспомогательного слова и глагольных компонентов (выглядит как) в этом отрывке является оригинальным сравнением. Оригинальность этого сравнения также основана на средствах сравнения и на эталоне сравнения. «Основа любого сравнения состоит из лингвопоэтического сравнения. Оригинальность сравнения заключается в оригинальности эталона сравнения» [8, с. 16]. Автор выбирает неожиданный эталон сравнения благодаря своему мастерству, своей наблюдательности. Произведения Эркина Азама также богаты такими неожиданными, многогранными сравнениями. Сокровища национальной мудрости в произведениях этого автора также имеют большую жизненную силу. Подобный признак в основе сравнения является проявлением остроты ума автора, который в совершенстве владеет языком. Фактически, сравнения нет в самом объекте сравнения, оно рождается благодаря мастерству автора. Ветви огромного дерева, тянущиеся высоко в небо, высохли из-за недостатка воды. А скорбящая старая женщина скорбит потому, что навсегда потеряла своего ребенка. Подобными признаками в следующих сравнениях являются отсутствие воды и потеря ребенка, они служат основой для него. То, что признаки, которые послужили основой для сравнения, не были открыты с самого начала, делает выражение сильным в литературном плане.

В произведениях этого автора вы можете встретить множество таких сложных сравнений.

Главное – все они созданы индивидуальным методом автора: *Хоть она и наводила ужас в последние несколько лет, ее грустная душа светилась, как если бы приятные лучи осеннего солнца светились в ней.* («Шум», 12) [5, с. 287]. В этом отрывке сравниваются *осеннее солнце* и *грустное свечение*. Хотя оно и оригинально, но только сильное восприятие может понять такое сравнение.

Признак «приятность» лежит в основе сравнения, однако достаточно сложно обнаружить такой признак среди объектов. Хорошие новости, полученные героем, послужили основой для употребления сравнения. Чувство счастья, которое возникает *в душе, хотя она и внушала ужас, приятное чувство приятные лучи осеннего солнца, или светились внутри* выражены посредством сравнения.

У Эркина Азама множество сравнений, которые сложны, оригинальны и красочны: *Там Джордес ждет своего времени, как ворон.* («Дни непохожие на праздники», 256) [2, с. 446]. ((Бакир – Т.Ш.) *тучного с овальным лицом, блестящим, как чугун, с бородой, глаза красноватые, грустные, как у человека, который перенес множество страданий* («Дни непохожие на праздники», 290) [2, с. 446]; *думая о своих всегда плохо одетых племянниках, с чем-то горьким, застывшим у него в (Бакир – Т.Ш.) горле* («Дни непохожие на праздники», 185) [2, с. 446];

Писатель, описывая портрет Сафуры в своих «Днях непохожих на праздники», мастерски использовал сложные сравнения, чтобы показать ее исключительную красоту: *В длинном черном кожаном плаще, в черных ботинках на высоком каблучке, в шарфе, один конец которого свисает до земли, другой обвивает ее шею, с пушистой белой шляпой из перьев райских птиц на голове, с перчатками в руках, белых, как снег, с ляжками сумки на плечах и самой сумкой под мышкой; вся белая и черная, белая и черная, как ее глаза, только края ее глаз немного отличаются – лазурно-синие, как фиолетовое небо над головой, а еще ее губы... они бесподобны... – направляется куда-то – отходя гордо, торжественно, она уходит!* («Дни непохожие на праздники», 235) [2, с. 446] в этом тексте красота героини книги, Сафуры, была раскрыта с мастерской выразительностью. Вышеприведенные сравнения описывают положительное отношение автора к героине в форме бесподобных, неожиданных, оригинальных экспрессивных средств, таких, что читатель представляет прекрасные черты перед глазами, и такие живописные сравнения вызывают необычайно высокие чувства в душе читателя. Поскольку любая *«душа тянется к красоте»* («Любящая душа коротышки» 4) [3, с. 206], такие сравнения повышают литературно-эстетическую ценность произведения, расширяют диапазон его влияния, а также повышают уровень выразительности. Такие черты сравнения в литературном произведении дают писателю хорошую возможность придать индивидуальность своему языку, выражать свои мысли экспрессивно.

2. Значение **устойчивых сравнений** лежит в основе эталона сравнения. Значение устойчивых сравнений состоит в том, что объект, устоявшийся в качестве эталона сравнения, однажды упо-

требленного человеком или автором, позже может занять место в национальном лексическом запасе, став привычным в повседневном употреблении [12, с. 20]. В этих предложениях черты выразительности, ясности не отображаются ясно, такие сравнения используются в сравнениях в языке литературных произведений писателя без изменений, поскольку они существуют в языке, в виде готовых единиц. Например, *Жениться ... моя мать всегда хвалила девушку из горной местности, желая, чтоб ее невесткой была «румяная девушка, достаточно проворная, чтоб выполнять работу по дому».* («Год рождения Отойи») [3, с. 446]. Здесь сравнительная конструкция употребляется для эксплицитного раскрытия красоты девушки. Это сравнение употреблено, чтобы сравнить лицо девушки с яблоком. Если судить по внешнему виду, то не существует сходства между яблоком и человеком. Однако, цвет лица человека и яблока имеет некоторое сходство, понятие румяного цвета лица девушки и красноты яблока было выражено с помощью красочного сравнения. Основным признаком сравнения является цвет, хотя этот признак известен слушателю, его значение для выразительности заключается в том, что оно является устойчивым художественным сравнением, потому что такие сравнения сначала появились в разговорной речи, и для того, чтоб обогатить произведение яркими сравнениями, автор применил его в произведении.

Нижеприведенные примеры также могут быть похвалой для того, как остроумно автор использует устойчивые сравнения в своих произведениях: *Соперничающий со мной зритель оттащил меня в сторону на автобусную остановку.*

– *Организуем вечеринку с приготовлением плова? – сказал он мне ни с того ни с сего.* («Год рождения Отойи», 35) [2, с. 446]; бывший друг по учебе, который учился вместе с ним в Художественном Колледже, всемирно известный сатирик Обид Асом, конечно, является исключением. («Любящая душа коротышки», 7) [3, с. 446]; когда Фарход сказал, что он услышал по радио, бывший политик закричал во дворе **от радости**. («Шум», 164) [5, с. 287] такие устойчивые сравнения как сарказм, радость известны человечеству давно и часто используются в речи. В произведениях Эркина Азама такие сравнения используются в основном в словах автора.

Сравнения, употребляемые в произведениях Эркина Азама, различны в своих позитивных и негативных значениях. Позитивные сравнения приводятся в этих произведениях в портретах и характеристиках духовного склада положительных героев. То, что нравится, сравнивается с положительными признаками. Например, *говоря, в чем была причина этого, внешность нашего парня казалась оскорблением по отношению к внимательной, скромной, спокойной девушке, Марине.* («Дни непохожие на праздники», 188) [2, с. 446] в этом предложении слова *внимательная* и *чуткий характер* – это слова, которыми искусно обрисованы качества Марины, положительного персонажа из «Дней непохожих на праздники».

Сравнения с негативными значениями используются для сравнения неприятных, пагубных, отвратительных вещей в жизни отрица-

тельных персонажей. В литературном описании автора определенное отрицательное духовное или физическое состояние ясно описывается для читателя. Например, *демонстративно собираясь, как если бы они шли на пикник, как если бы они знали секреты и собирались пообещать что-то, они смотрели на меня, улыбаясь и по очереди говоря что-то на ухо друг другу, как дикая кошка.* («Год рождения Отойи», 18) [2, с. 446]. Здесь вы можете узнать о негативном отношении автора к девушкам, смеющимся над персонажем. Таким образом автор показывает, выражает свои отрицательные эмоции, антипатию к персонажу и пробуждает в читателе отвлечение к этому персонажу.

Цель статьи. Анализируя сравнения, употребляемые в произведениях Эркина Азама, вы найдете типы средств по их компонентам, такие как: полные, неполные, не прямые, простые, сложные сравнения, сравнения с извлеченными компонентами. Как единицы разных выражений для придания выразительности речи, гармонирующей с целями автора, они использовались в литературных отрывках.

Изложение основного материала. 1. **Полное сравнение** имеет такие компоненты: объект сравнения, эталон сравнения, основу сравнения, и формальный показатель сравнения, которые действуют совместно. Например, *Они лежат, чувствуя себя высоко, глядя в белые облака. Мечты, как эти облака, белые и чистые.* («Край рек, трав.....», 129) [4, с. 200] объектом сравнения является *мечта*, эталоном сравнения – *облако*, основой сравнения – *белые, чистые*, показателем сравнения – *как*. В этом отрывке надежды и мечты мечтательного человека приравниваются к незапыленным, белым облакам. Писатель использует яркие цвета, чтоб обрисовать чистую мечту, видит ее в белом цвете, в лучах и определяет прекрасные мечты как «белые» и «чистые». Выбор автором эталона сравнения придает его произведениям сильное эстетическое влияние.

2. **Неполное сравнение.** В неполном сравнении подобные вещи не отображены эксплицитно с помощью лексических единиц. В них присутствует объект сравнения и персонаж сравнения, и признак сравнения переходит к самому персонажу. Например, *Уходить с заплечным мешком на спине, пункт назначения далеко и заплечный мешок как камень.* («Пешком», 107) [6, с. 160], сравниваемый объект – *заплечный мешок*, подобный ему объект – *как камень*. Здесь не употреблено слово «тяжелый», но признак сравнения переходит к «как камень».

3. **Непрямое сравнение состоит из предмета и эталона.** Основа сравнения и формальный признак сравнения не присутствуют в предложении. Например, он поедет в центр – купить подарков; у Лены много детей, придти к ней в гости без ничего – неудобно. *Пустые руки – как пустой косов [специальное приспособление с контейнером на конце длинной ручки, используемое для извлечения подгоревшего или недопеченного хлеба, лепешек из глиняной печи]* («Ступка», 258) [5, с. 287]. Здесь отображено комментирующее и комментируемое отношение. Пустые руки, то есть руки без ничего, что можно взять в место, куда идешь в гости. И пустые руки уподоблены

приспособлению, используемому в хлебопечении для испорченного, подгоревшего хлеба. Для узбекской нации типично посещать любое место, кого-то или учреждение, с «подарками», которые они могут себе позволить. Особенно если в семье много маленьких детей, неудобно посещать ее с пустыми руками, и это создает неловкую ситуацию, состояние. Автор представляет национальные традиции межличностного общения с помощью этих средств.

4. **В простых сравнениях** имеется предмет, эталон, основа и формальный показатель. Мы принимаем во внимание сравниваемые предметы и количество событий. Например, *Почему я такой? Почему я не такой как мой друг по учебе Мадхиддин, мягкий как изюм, снова и снова говорящий спасибо?* («Год рождения Отойи», 7) [2, с. 446] объект сравнения – *Мадхиддин*, эталон сравнения – *изюм*, основа сравнения – *мягкий*, формальный показатель сравнения – *как и подобно*. В этом отрывке уподобляемыми объектами являются человек и изюм. Причиной для этого является типичное для человека спокойствие, молчаливость, сравниваемая с мягкостью изюма. Этот признак известен всем, и хотя это просто, никому не приходит в голову, что усиление этого понятия художественной выразительностью, здесь является признаком сравнения. Потому что такие сравнения не употребляются в повседневной речи. И поэтому уподобление человека изюму является типичным признаком индивидуальности автора.

5. **В двойных сравнениях** имеются два из таких признаков: *от грусти я не исхудал и не стал как палка, и не возненавидел мир, и не стал мстить кому-либо из ревности, и не начал писать стихи – выбрав другой путь для ободрения моего разбитого сердца, а именно: любить кого-то от всего сердца.* («Год рождения Отойи», 26) [2, с. 446]; предметы сравнения – *грусть и сердце*. Эталоны сравнения – *дом без хозяина и палка*. Основы сравнения – *похудание и дом без хозяина*. Формальный признак сравнения – *как*. В этом сравнении уподобляемый объект и образ, которому уподобляют, разбитое сердце и заброшенный дом, из которых было создано сравнение с помощью творческой догадки. Хотя между этими вещами нет никакого сходства, существует состояние, которое действует как основа сравнения. Дом без хозяина – основа для состояния, при котором никто в него не входит, никто в нем не живет, и пустота сердца человека – основа для этого сравнения. Ужас одиночества, лишение радости для одинокого человека стали причиной для появления такого сравнения.

Затем однажды дочка муллы Шоди, робкая как птичка, прирученная как овечка, чья шерсть такая длинная, что достигает земли, вышла на улицу кататься на велосипеде, тогда – о! (Пешком, 107) [4, с. 200]. Такие аллегории как: «робкая как птичка» и «прирученная как овечка» не являются сложными аллегориями и не основаны на выразительном художественном стиле, в произведениях Эркина Азама они выражают мысли живописным и выразительным способом, как важное средство художественного описания.

6. **В компонентных сравнениях** три или более уподобляемых предмета совпадают по трем или более эталонам сравнения. У Эркина Азама

можно обнаружить много компонентных сравнений: Однажды, человек, который мечтал стать поэтом, неспособный достичь этой цели из-за отсутствия таланта к этому, учитель литературы, глядя на пустые парты, прочитал историю о любви Фархода и Ширин *чистую как весенние рассветы, прозрачную как родниковая вода, радостную как горный ручей...* («Сатанинские улицы», 30) [4, с. 200]. Объект сравнения – любовь Фархода и Ширин представлен в виде трех эталонов сравнения.

В этом отрывке любовь Фархода и Ширин была описана последовательно, путем употребления сравнений одного за другим. Их любовь – имеет эквиваленты: «чистая как весенние рассветы», «прозрачная как родниковая вода», «радостная как горный ручей». Употребление эталонов сравнения одного за другим усиливает значение, подчеркивание, и выражает сильную эмоцию.

7. В сравнениях с извлеченными компонентами, компонентами являются: уподобляемый объект, подобный ему объект, но признак сравнения не встречается в одном предложении с ними. В них, если уподобляемый объект и подобный ему встречаются в одном предложении, сравнение осуществляет раздробление (разделение, деление – Ш.Т) в предикативной форме: **Жизнь как вода в этом ручье. Она течет мимо.** («Вдоль ручья», 77) [1, с. 270]. Здесь уподобля-

емый объект – *жизнь*, подобный объект – *вода в ручье*, признак сравнения – *она течет мимо*. Как известно, старые люди обычно многократно повторяют, что время жизни – кратковременное явление и его следует не тратить напрасно, а использовать эффективно.

Главный персонаж рассказа писателя «Вдоль ручья», Мардон, сказал вышеприведенное в сравнении с извлеченным компонентом, и значение сравниваемого первого простого предложения выразительно подчеркивается вторым предложением с признаком сравнения – *течет мимо*.

Выводы и предложения. Таким образом, сравнения, употребляемые в произведениях Эркина Азама, были выбраны автором с высоким художественным мастерством как для положительных, так и для отрицательных персонажей, они служат для определения существенно важных моментов в описываемых событиях, помогают лучше определить признаки, особенности, поддерживают эмоционально-экспрессивные стороны языка.

Разнообразие подходов автора к сравнениям, оригинальность описаний, неожиданность, живописность привлекают читателя. Части сравнения, взятые из сокровищницы национального языка, как продукт типичного выразительного мышления этой нации, способствует высокой оценке произведений этого автора, и доказывают их лингвопоэтическую ценность.

Список литературы:

1. Аъзам Эркин Жаннат ўзи кайдадир. Бир йил битиклари (Ҳикоялар, киноқиссалар, драматик асар ва публицистик миниатюралар). – Тошкент: «Шарқ», 2007.
2. Аъзам Эркин Кечикаётган одам. Қиссалар Тошкент: «Шарқ», 2002.
3. Аъзам Эркин Пақананинг ошиқ кўнгли Уч қисса ва уч ҳикоя. – Тошкент: «Маънавият», 2001.
4. Аъзам Эркин Эртақ билан хайрлашув. Қиссалар ва ҳикоялар. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2007.
5. Аъзам Эркин Шовқин. Роман, қисса, ҳикоялар. – Тошкент: «Ўзбекистон». 2011.
6. Аъзам Эркин Олам ям-яшил. Ҳикоялар. – Тошкент. Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1984.
7. Бурханов З. Ўзбек тилида кўмакчилар ва уларга вазиқадош келишиқлар прагматикаси. НДА. – Т., 2008.
8. Йўлдошев М. Чўлпон бадий тил маҳорати. Фил. фанлари номз... дис. автореф. – Т., 2000.
9. Махмудов Н., Худойбергана Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли лугати. – Т., «Маънавият», 2013.
10. Махмудов Н.М. Семантико-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка. ДД. – Т., 1984.
11. Махмудов Н.М. Ойбек шеърятдаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1985. № 6. Махмудов Н.М. Ўхшатишлар – образли тафаккур махсули // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. № 3. – Б. 19-23.
12. Худойбергана Д. Семантический и стилистический анализ конструкций уподобления в узбекском языке. АҚД. Т., 1989.
13. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 1978.
14. Худойбергана Д. Ўхшатиш мазмунини ифодаловчи матнлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 2012. № 6. – Б. 15-18.

Toshxujueva Sh.G.

Kokand State Pedagogical Institute

LINGUOPOETICAL STUDY OF ART LITERATURE – DESCRIPTIVE MEANS

Summary

This article studied the emulation their study in modern Uzbek linguistics. Also given the Linguopoetical analysis of the application of this phenomenon in the works of Erkin Azam. On the basis of this feature is determined by his poetic purpose and estimated contributions of the writer in the modern Uzbek literature and linguistics.

Keywords: emulation, Uzbek linguistics, linguopoetics, linguopoetical emulation, linguocultural unit.

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

УДК 37.013+371.134:78(043)

СТРУКТУРА МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

Білостоцька О.В.

Харківська гуманітарно-педагогічна академія

Досліджено сутність та зміст понять мотивація та мотиваційна сфера особистості майбутнього вчителя. Проаналізовано класифікації мотивів навчально-професійної діяльності студентів. Визначено особливості мотивації науково-дослідної роботи майбутніх педагогів. Охарактеризовано специфіку мотивації музично-виконавської діяльності студентів-музикантів. Обґрунтовано структуру мотивації навчально-професійної діяльності майбутніх учителів музичного мистецтва.

Ключові слова: мотивація, мотив, мотиваційна сфера, майбутній вчитель, музичне мистецтво.

Постановка проблеми. Сучасні модернізаційні процеси у вітчизняній освіті в умовах інтеграції української спільноти до світового соціокультурного простору, забезпечуються впровадженням гуманістичних пріоритетів, опорою на національні засади розвитку освіти, актуалізацією особистісно-соціальних підходів до навчання, дотриманням принципу культуровідповідності навчання, досягненням оптимального балансу між пізнавальною, професійною, творчою, науково-дослідною сферами навчальної діяльності майбутніх педагогів.

Вирішальну роль у реалізації цих завдань відіграє процес удосконалення освіти у вищій школі з метою формування фахівців, які володіють глибокими фундаментальними та спеціальними знаннями і здатні до самостійно-творчої діяльності. Все це зумовлює необхідність теоретико-методологічного обґрунтування підходів щодо визначення методологічних основ, принципів засад, змісту, закономірностей, провідних засобів мотивації навчально-професійної майбутніх учителів музичного мистецтва, з урахуванням специфіки їх художньо-педагогічної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність мотивації розглянута у монографіях таких вітчизняних психологів, як В. Асєєв, А. Бердиган, К. Божович, В. Вілюнас, В. Джидарьян, Е. Ільїн, В. Ковальов, О. Леонтьєв, М. Магомед-Емінов, А. Маркова, В. Мерлін, С. Петровський, П. Симонов, Д. Узнадзе, А. Файзуллаєв, П. Якобсон, В. Шадріков [1-7].

В розробку проблеми навчально-професійної мотивації у вищій освіті істотний внесок внесли такі педагоги та психологи, як: Б. Ананьєв, Т. Матіс, В. Якунін (роль мотивації спілкування в структурі мотиваційної сфери студентів); М. Дяченко, Л. Кандибович, К. Залізняк (зв'язок ефективності навчання з розвитком соціально-ціннісних мотивів навчання і майбутньої професії); В. Алтуніна, Р. Немов, Р. Цветкова (мотиваційні чинники та механізми, що впливають на поведінку, навчально-професійну і професійну діяльність студентів); Л. Арістова, Р. Бібріх, Р. Вайсман, М. Рогов (роль мотиву досягнення в процесі навчання); А. Бердиган, О. Ларіна, Р. Мухіна,

А. Печникова (динаміка навчально-пізнавальних мотивів).

Мотивацію як важіль ефективності педагогічної діяльності розглядали такі науковці як Б. Ананьєв, М. Анцибор, А. Афонін, Н. Гузій, М. Данілов, Г. Дмитренко, І. Зязюн, Г. Клименко, Н. Кузьміна, Н. Ничкало, В. Сластьонін, М. Тарасевич.

У теорії й практиці музично-педагогічної освіти сучасними дослідниками І. Гадаловою, С. Горбенком, Л. Масол, О. Михайличенком, О. Олексюк, В. Орловим, Т. Рейзенкінд проведені дослідження теоретичних і методичних засад підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва. Концептуальні основи музично-професійного навчання розглянуто у роботах Л. Коваль, Г. Падалки, О. Ростовського, О. Рудницької, Л. Хлебникової, В. Черкасова, К. Шамаєвої, Г. Шевченко, Ю. Юцевича.

Особливості формування мотивації у майбутніх учителів музичного мистецтва визначено у дисертації О. Морозової, А. Скопич.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Отже, незважаючи на те, що в наукових дослідженнях розкриваються різні аспекти вищої музично-педагогічної освіти, деякі питання цієї проблеми не розв'язані, розв'язані частково або знаходять суперечливі розв'язання. Так, багато вітчизняних та зарубіжних науковців виділяють в якості провідного виду діяльності майбутнього вчителя музично-виконавський, артистичний або мистецький компонент (О. Горбенко, С. Світайло, Ши Цзюн-бо, Н. Юдзіонюк); С. Федорищева обґрунтовує роль естетичного аспекту підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва; Цзян Хепін спрямовує увагу на методичний та педагогічно-просвітницький аспекти діяльності; М. Шевчук виділяє загальні складові підготовки педагога-музиканта, без урахування специфіки музично-творчої діяльності. І. Полубоярина та В. Черкасов розширюють поняття, виділяючи в структурі професійної компетентності студентів мистецького напрямку науково-дослідну компетенцію.

Отже, у сучасних дослідженнях невраховані особливості навчально-пізнавальних, професійно-педагогічних, науково-дослідних та музично-виконавських мотивів в системі навчально-

професійної діяльності майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Мета статті – проаналізувати сутність, структуру та специфіку мотиваційної сфери особистості майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Виклад основного матеріалу. У своєму дослідженні ми спираємось на теорію діяльнісного походження мотиваційної сфери особистості, засновану О. Леонтьєвим. Згідно його концепції, мотиваційна сфера людини, як і інші її психологічні особливості, має свої джерела в практичній діяльності. Зокрема, між структурою діяльності та будовою мотиваційної сфери особистості існують відношення ізоморфізму, тобто взаємної відповідності, а в основі динамічних змін, які відбуваються з мотиваційною сферою людини, лежить розвиток системи діяльностей, який підкоряється об'єктивним соціальним законам [3].

Тобто, дане положення пояснює походження і динаміку мотиваційної сфери особистості майбутнього вчителя, аналізує зміни у системі діяльностей, досліджує перетворення її ієрархічності, показує, яким чином виникають і зникають окремі види діяльності та операції, які модифікації відбуваються з діями. У відповідності з закономірностями розвитку діяльностей можна вивести закони, що описують зміни в мотиваційній сфері особистості майбутнього педагога, придбання ним нових потреб, мотивів і цілей.

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях можна виділити декілька підходів до розуміння сутності мотивації. Перший розглядає мотивацію зі структурних позицій, як сукупність фактів або мотивів. Так, Ст. Шадріков доводить, що мотивація обумовлена потребами і цілями особистості, рівнем домагань, ідеалами, умовами діяльності (як об'єктивними, зовнішніми, так і суб'єктивними, внутрішніми – знаннями, вміннями, здібностями, характером) і світоглядом, переконаннями і спрямованістю особистості [6].

Другий напрям, представником якого є В. Вілюнас, розглядає мотивацію як динамічне утворення, як процес, механізм; як сукупну систему процесів, що відповідають за спонукання і діяльність. Безпосередній вияв мотивації являє собою активне, упереджене ставлення людини до різних явищ, що виявляється у вигляді позитивної або негативної оцінки цих явищ і в спонуканні здійснювати по відношенню до них дії [2].

Третій напрямок визначає мотивацію як процес, що пов'язує воедино особистісні та ситуаційні параметри на шляху регулювання діяльності, спрямованої на перетворення предметної ситуації для реалізації мотиву, тобто як процес психічної регуляції конкретної діяльності (М. Магомед-Емінов) [5].

У російських та українських концепціях мотивації центральним є дослідження взаємовідносин мотивації і мотиву, а також виявлення їх пріоритетності в регуляції поведінки людини. Науковці визначають мотив як: усвідомлене спонукання (О. Гребенюк, Ю. Орлов, В. Ковальов), потребу (К. Божович, К. Платонов, С. Рубінштейн), намір (В. Вілюнас), предмет потреби (О. Леонтьєв). К. Платонов, В. Мерлін, М. Магомед-Емінов вважають, що в якості мотивів, поряд з психічними станами, що можуть виступати і властивості особистості [2-5].

Співвідношення мотивації і мотиви, їх взаємодія та структурний зміст вітчизняними психологами розглядаються з різних позицій. В. Іванніков вважає, що процес мотивації починається з актуалізації мотиву. Таке трактування мотивації зумовлене, на думку О. Леонтьєва, тим, що мотив виступає як предмет задоволення потреби, його не треба формувати, а треба просто актуалізувати. При цьому мотив розуміється як об'єктивне явище, що відповідає потребі, спонукає і направляє діяльність. Мотив стає вторинним по відношенню до потреби і випереджає мотивацію [3].

Р. Пілюян зазначає, що мотивація і мотив – взаємопов'язані, взаємообумовлені психічні категорії і що мотиви дії формуються на базі певної мотивації (тобто мотиви вторинні). І в той же час він стверджує, що через вироблення певних мотивів ми можемо впливати на мотивацію в цілому (тобто вже мотивація залежить від мотивів, які стають первинними). Автор вважає, що мотиви відносяться до дій, а мотивація – до діяльності.

І. Джидарьян вважає, що на відміну від мотивації, мотив має більш вузьке значення. У ньому фіксується психологічний зміст, внутрішній фон, на якому розгортається процес мотивації поведінки в цілому. Саме мотив енергізує і спрямовує дії людини на кожен момент часу.

Таким чином, у визначенні сутності мотивації, її ролі в регуляції поведінки, розумінні співвідношень між мотивацією і мотивом у психолого-педагогічних дослідженнях відсутня єдина точка зору. У багатьох психологічних працях ці два поняття використовуються як синоніми. Ми спираємося на думку В. Асеева, А. Бердигана, які розглядають мотивацію як динамічний процес формування мотиву [1].

Найбільш широким є поняття мотиваційної сфери, яке включає афективну, волюву сфери особистості (А. Бердиган, Л. Виготський, П. Якобсон), переживання задоволення потреби. Мотиваційна сфера розглядається як стрижень особистості, до якого «стягуються» такі її властивості, як спрямованість, ціннісні орієнтації, установки, соціальні очікування, домагання, емоції, волюві якості та інші соціально-психологічні характеристики. Ієрархічна структура мотиваційної сфери визначає спрямованість особистості майбутнього вчителя, яка має різний характер в залежності від того, які саме мотиви за своїм змістом і будовою стали домінуючими. Мотив – мотивація – мотиваційна сфера розуміється як джерело активності і, одночасно, як система спонук будь-якої діяльності [7].

У дослідженнях мотиваційної сфери особистості студента у професійному становленні (А. Бердиган, В. Вілюнас, Р. Цветкова) виявляється тенденція розкриття структурних утворень мотиваційної сфери особистості і діяльності, включаючи: мотивацію професійної орієнтації та самовизначення, мотивацію професійного вибору, мотивацію навчання, мотивацію розвитку професійних здібностей, мотивацію рівня професійної підготовки сучасного фахівця. Особистість студента розглядається як системне утворення, що відбиває відповідно зовнішню і внутрішню сторони впливу [2].

Мотиваційна сфера особистості майбутнього вчителя музичного мистецтва розглянута у

нашому дослідженні як структурно-динамічна система взаємопов'язаних мотивів навчально-професійної, науково-дослідної та музично-виконавської діяльності, що обумовлюють поведінку і діяльність особистості студентів при навчанні у вищому педагогічному навчальному закладі.

При вивченні мотиваційної сфери особистості майбутнього вчителя музичного мистецтва доцільним є уявлення про неї як про складну систему, в яку включені певні ієрархічні структури. При цьому структура розуміється як відносно стійка єдність елементів, їх відносин і цілісності об'єкта, як інваріант системи.

У психолого-педагогічній літературі виділяють декілька видів класифікацій мотивів навчально-професійної діяльності. Найбільш визнаним є поділ мотивації на внутрішню, яка безпосередньо пов'язана зі змістом навчально-професійної діяльності та процесом її виконання, і зовнішню мотивацію, обумовлену фізіологічними потребами і стимуляцією середовища. (М. Алексеева, А. Бердиган, Л. Божович, А. Вербицький, Н. Воронкова, В. Ільїн, О. Киричук, О. Леонтьєв, А. Маркова, В. Моргун, Н. Тализіна, В. Шахов, Г. Щукіна, П. Якобсон) [3; 4; 7]. Як правило, кожна діяльність завжди спонукається комплексом, поєднанням зовнішніх і внутрішніх мотивів і мотивацій. При чому, можливо, в одних ситуаціях переважно діє зовнішня мотивація, а в інших – внутрішня. До внутрішніх факторів, на думку А. Бердигана, Н. Воронкової, Л. Міхеевої, належать: вихідні мотиваційні основи навчально-професійної діяльності студентів, такі як особистісне ставлення до майбутньої професії, рівень сформованості навчальної мотивації в школі, переважання мотивації досягнення або уникнення невдач та інші особистісні особливості, що впливають на мотивацію діяльності. Серед виявлених зовнішніх факторів виділяються наступні: якість викладання дисциплін, взаємини з викладачами та однокурсниками, організація навчального процесу.

А. Маркова виділяє дві групи мотивів навчально-професійної діяльності: пізнавальні мотиви та соціальні мотиви [4]. В дослідженні М. Лях визначено навчально-професійні та соціально-професійні групи мотивів.

Н. Бордовська, М. Лях, А. Реан розподіляють мотиви на позитивні за своєю сутністю та негативні. На думку авторів важливими позитивними мотивами є пізнавальний та професійний мотиви, мотив досягнення успіху (в який включено широкі соціальні мотиви, мотиви соціального та особистісного престижу), до негативних віднесені мотиви уникнення неприємностей.

Н. Мойсеюк виділяє безпосередньо-спонукальні, перспективно-спонукальні мотиви, інтелектуально-спонукальні мотиви.

Аналіз наукових джерел дав змогу виявити, що в якості класифікаторів мотивів можуть виступати: характер участі в діяльності (мотиви, що розуміються і реально діючі мотиви, О. Леонтьєв); час обумовлення діяльності (далека – коротка мотивація, Б. Ломов); соціальна значимість (соціальні – вузько особистісні, П. Якобсон); факт їх включеності в саму діяльність або знаходження поза нею (зовнішні та внутрішні мотиви, К. Божович); певний вид діяльності (навчальна, професійна, науково-дослідна, виконавська) [3; 7].

П. Якобсон розподіляє мотиви за характером спілкування (ділові, емоційні) [7]. А. Бердиган класифікує мотиви з позиції особливостей інтелектуально-емоційно-вольової сфери особистості як суб'єкта і виділяє інтелектуально-пізнавальні, морально-етичні та емоційно-естетичні мотиви. Дана класифікація дозволяє врахувати музично-виконавський компонент мотиваційної сфери особистості майбутнього вчителя музичного мистецтва.

В останні роки науковці стверджують, що будь-яка діяльність, у тому числі й навчально-професійна, зумовлена одночасно багатьма зовнішніми та внутрішніми мотивами, тобто полімотивована (В. Вілюнас, І. Імедадзе, В. Ковальов, В. Ляудіс, Л. Міхеева, В. Петренко, М. Філіппов, Г. Хесс) [2].

Ми згодні з думкою А. Бердигана та В. Асеева, які в структурі мотивації виділяють єдність процесуальних і дискретних характеристик і двома складовими, тобто позитивні і негативні підстави її складових. Стан видів мотивів навчально-професійної діяльності майбутнього вчителя музичного мистецтва може бути охарактеризований через становлення для кожного мотиву таких змістовних характеристик, як дієвість, домінування, самостійність і усвідомленість. У сукупності ці змістовні характеристики визначають сенсоутворюючий статус у того чи іншого мотиву і дозволяють дати характеристику рівнів, які проходить кожен з мотивів на шляху до цього статусу [1].

У визначенні ієрархії мотивів навчально-професійної діяльності майбутніх педагогів-музикантів ми спираємось на дослідження Н. Клименко, О. Ларіної, М. Лях, Л. Міхеевої, Р. Цветкової. Так, на думку О. Ларіної, провідними мотивами у структурі мотиваційної сфери особистості студентів є пізнавальні мотиви, досягнення успіху, уникнення невдач, соціальної ідентифікації в професії, прагматичний, самоактуалізації, суспільної корисності, кар'єрного зростання. Окремо автор виділяє комунікативний компонент мотивації, до якого відносить мотиви: спілкування, взаємодопомоги, конформізм/нонконформізм, ідентифікації в комунікації.

Н. Клименко має іншу точку зору на ієрархію мотивів: широкі соціальні мотиви, мотиви, орієнтовані на досягнення успіху, мотиви, орієнтовані на запобігання невдач, мотиви, пов'язані зі змістом професії, власне пізнавальні мотиви. Р. Цветкова, досліджуючи окреслену проблему з іншого підходу – концепції потреб, у своєму дисертаційному дослідженні практично доводить наступну ієрархію мотивів: потреби в самовираженні, матеріальні, потреби у визнанні, соціальні (міжособистісні), потреби в безпеці.

Отже, проведений аналіз показав, що у сучасних психологів та педагогів немає єдиного підходу щодо ієрархії мотивів навчально-професійної діяльності. Крім того, у означених роботах не враховано особистості мотивації науково-дослідної роботи як важливої складової навчально-професійної діяльності майбутніх учителів.

Специфічні особливості мотивації науково-дослідної роботи студентів досліджено у соціологічному та педагогічному аспектах у роботах Д. Богоявленської, О. Гірфанової, Е. Горчакової, Н. Долгової, Г. Мазалецької, А. Матероуї, Ю. Медведевої, О. Овакімян, Т. Разіної, О. Скрауч,

М. Ярошевського. Більшість авторів обґрунтовують наступну ієрархію мотивів науково-дослідної роботи майбутніх педагогів: мотив досягнення, самореалізації, приналежності, статусу, потреби у структуруванні роботи, отримання інформації. О. Гірфанова дотримується іншого підходу і визначає в якості провідних мотивів НДРС: інтерес, підпорядкування вимогам викладачів та адміністрації, прагнення вступити до аспірантури.

Враховуючи специфіку творчої діяльності майбутнього вчителя музичного мистецтва, в структурі мотиваційної сфери особистості студентів ми виділяємо окремо мотиви музично-виконавської діяльності. Окреслену проблему розглянуто в галузі музичної психології та мистецької педагогіки Л. Бамбуровою, Н. Барсуковою, Л. Бочкарьовим, Г. Вільсоном, О. Морозовою, А. Скопич, З. Софроніч, Ю. Цагареллі, В. Яконюк. Аналіз досліджень даного напрямку дозволяє виділити провідні музично-виконавської діяльності майбутніх педагогів: мотив досягнення, самоствердження; мотиви, пов'язані з образом самого себе та ідентифікації себе з іншими (відомими виконавцями); мотиви самореалізації та саморозвитку, мотиви, пов'язані з поставленим завданням, мотиви афіліації тощо.

Висновки і пропозиції. Отже, мотиваційна сфера особистості майбутнього вчителя музичного мистецтва розглянута у нашому дослідженні як структурно-динамічна система взаємопов'язаних

ієрархічних мотивів навчально-професійної, науково-дослідної та музично-виконавської діяльності, що обумовлюють поведінку і діяльність особистості студентів при навчанні у вищому педагогічному навчальному закладі.

Структуру мотивації навчально-професійної діяльності майбутніх учителів музичного мистецтва становить ієрархічно впорядкована система мотивів зовнішнього і внутрішнього типів: пізнавальні (навчально-пізнавальні та науково-пізнавальні); професійні (прагнення досконали оволодіти майбутньою професією, мотиви професійної самоосвіти, професійного співробітництва); мотив самореалізації (потреба у самовираженні, самоактуалізації, самоствердження, демонстрація власних можливостей, самовипробування); інтерес, мотиви успіху, досягнення; мотив усунення невдач, захисту; мотив самовдосконалення; прагматичний мотив (матеріальні мотиви, мотив статусу, престижу, приналежності, кар'єрного зростання); мотив соціальної ідентифікації; соціальні (міжособистісні потреби – комунікативні мотиви (спілкування, взаємодопомоги, конформізм – нонконформізм)); зовнішні – підпорядкування вимогам викладачів, мотиви, пов'язані з виконанням завдання).

Проведене дослідження не вичерпує даної проблеми. Подальшого розгляду потребує визначення компонентів мотиваційної сфери особистості майбутніх учителів музичного мистецтва.

Список літератури:

1. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности / В.Г. Асеев. – М.: Мысль, 1976. – 158 с.
2. Виллюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека / В.К. Виллюнас. – М., 1990. – 211 с.
3. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции / А.Н. Леонтьев. – М.: Наука, 1971. – 396 с.
4. Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
5. Магомед-Эминов М.Ш. Мотивация и контроль за действием / М.Ш. Магомед-Эминов, И.А. Васильев. – М.: МГУ, 1991. – 144 с.
6. Шадриков В.Д. Введение в психологию: мотивация поведения / В.Д. Шадриков. – М.: Логос, 2001. – 136 с.
7. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека / П.М. Якобсон – М.: Просвещение, 1969. – 317 с.

Белостоцкая О.В.

Харьковская гуманитарно-педагогическая академия

СТРУКТУРА МОТИВАЦИОННОЙ СФЕРЫ ЛИЧНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Аннотация

Исследованы сущность и содержание понятий мотивация и мотивационная сфера личности будущего учителя. Проанализированы классификации мотивов учебно-профессиональной деятельности студентов. Определены особенности мотивации научно-исследовательской работы будущих педагогов. Охарактеризована специфика мотивации музыкально-исполнительской деятельности студентов-музыкантов. Обоснована структура мотивации учебно-профессиональной деятельности будущих учителей музыкального искусства.

Ключевые слова: мотивация, мотив, мотивационная сфера, будущий учитель, музыкальное искусство.

Belostotskaya O.V.

Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy

STRUCTURE MOTIVATIONAL SCOPE OF THE PERSON FUTURE TEACHERS OF MUSICAL ARTS

Summary

The essence and content of the concepts of motivation and motivational sphere of the person of the future teacher. Analyzed the classification of motives of educational and professional activity of students. The features of motivation of the research work of the future teachers. Characterized by the specificity of motivation musical performance of students-musicians. It substantiates the structure of motivation of educational and professional work of the future teachers of music.

Keywords: motivation, motive, motivational sphere, future teacher, the art of music.

УДК 378.4

ІНШОМОВНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ НЕФІЛОЛОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ – ОДНЕ ІЗ ЗАВДАНЬ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Бопко І.З.

Мукачівський державний університет

У статті висвітлено питання іншомовної підготовки майбутніх учителів в умовах євроінтеграції. З цієї точки зору представлено основні засади стосовно іншомовної підготовки майбутніх учителів нефілологічних спеціальностей. Здійснено аналіз протиріч, що об'єктивно існують у практиці навчання. За результатами дослідження виявлено, що основними підходами при вивченні іноземних мов майбутніми вчителями є: послідовне здійснення комунікативно-пізнавального навчання, пов'язаного з підвищенням змістовності мовлення; використання прийомів, що спонукають до вираження особистого ставлення до проблем, які обговорюються; орієнтація на формування ціннісних основ особистості майбутніх педагогів; цілеспрямована реалізація принципу індивідуалізації навчання, орієнтована на використання іноземної мови в майбутній професійній діяльності, широке застосування видів та форм самостійної роботи; використання інтерактивних технологій.

Ключові слова: іншомовна підготовка, іншомовна професійна компетентність, лінгвістична компетенція, лінгвосоціокультурна компетенція.

Постановка проблеми. За сучасних умов інтеграції України до європейського та світового освітнього простору проблема іншомовної професійної підготовки майбутніх учителів набуває особливої значущості. Щоб успішно орієнтуватися у багатомірному сьогоденні, людині вже недостатньо знати тільки рідну мову. Формування іншомовної професійної компетентності дає змогу майбутньому фахівцю ефективно здійснювати міжмовну й міжособистісну комунікацію. Крім того, вільне спілкування іноземною мовою забезпечує можливість для створення ділових, професійних і культурних контактів, залучає студентів до світової культури, сприяє підвищенню загального культурно-професійного рівня розвитку особистості та його професійної та соціальної мобільності. До того ж, це є суттєвим чинником соціально-економічного розвитку країни.

Все це, а також забезпечення виконання основних положень Болонської декларації (адаптація до норм і стандартів європейського освітнього простору, мобільність, професійна конкуренція) зумовлює необхідність удосконалення й підвищення рівня якості іншомовної освіти, формування відповідних навичок комунікативної пове-

дінки у ситуаціях академічного, професійного та повсякденного спілкування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам підвищення ефективності іншомовної підготовки у вищій школі за рахунок надання їй професійно орієнтованої та профільної спрямованості присвятили свої праці Г. Барабанова, О. Бернацька, Н. Драб, Г. Гринюк, Л. Личко, О. Тарнопольський; сутності та структурі іншомовної професійної комунікативної компетентності – А. Андрієнко, Г. Архіпова, Н. Гез, С. Козак, О. Павленко, Н. Пруднікова, Ю. Федоренко, Н. Чернова; питанням упровадження європейських освітніх стандартів у навчально-виховний процес вищої школи – Г. Козлакова, С. Ніколаєва, О. Першукова; концепції та системі вправ для підготовки студентів до міжкультурної взаємодії – О. Бігич, Т. Пахомова, Н. Склярєнко.

Формулювання цілей статті. Але, незважаючи на численні праці, існуючі протиріччя між традиційними та новими підходами до навчання, переміщення акцентів у бік домінування навчання усного мовлення на шкоду писемному мовленню, нехтування індивідуальними потребами студентів у плані оволодіння ними іноземною мовою роблять проблему модернізації підходів до іншо-

мовної професійної підготовки майбутніх учителів з урахуванням змін до Державного стандарту актуальною й досі.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Аналіз досліджень показує, що іншомовна підготовка студентів потребує модернізації, яка включає в себе такі зміни: освітньої парадигми, відповідного проміжку часу на вивчення, підготовки викладацького складу, розробки відповідних педагогічних засад. До таких засад стосовно іншомовної підготовки майбутніх учителів нефілологічних спеціальностей з позицій євроінтеграції ми можемо віднести:

- впровадження нових підходів до навчання іноземної мови;
- створення відповідного освітнього середовища;
- розвиток пізнавальної самостійності студентів;
- формування самоосвітньої компетенції студентів.

Також теоретичний аналіз та вивчення практичного досвіду оволодіння студентами нефілологічних спеціальностей іноземної мови виявляють низку протиріч, що об'єктивно існують у практиці навчання, а саме:

- потреба суспільства у фахівцях, які добре володіють хоча б однією іноземною мовою, та ставлення до дисципліни «Іноземна мова» як непрофільної в більшості вищих навчальних закладів;
- декларування необхідності підготовки майбутніх спеціалістів до міжнародної співпраці та відсутність відповідних соціально-педагогічних умов для формування й розвитку навичок міжкультурного спілкування;
- вивчення граматики, лексики, навчання перекладу на традиційних засадах та необхідність формування практичних навичок іншомовного спілкування з урахуванням фонових знань про країну і мову;
- лінгвосоціокультурна інформація, що постійно зростає за обсягом і ускладнюється за змістом, та недостатня гнучкість навчальних планів, методичних посібників й форм підготовки майбутніх фахівців;
- відсутність системних зв'язків фахової та іншомовної підготовки студентів нефілологічних спеціальностей [4].

Розв'язання цих протиріч вимагає від системи вищої освіти подальшого вдосконалення в таких напрямках:

- теоретичне обґрунтування взаємовпливу фахової підготовки майбутніх спеціалістів та сформованості в них іншомовної професійної компетентності;
- орієнтація процесу вивчення іноземних мов на формування як мовної та мовленнєвої компетенції з предмету, так й соціокультурної;
- забезпечення єдності теоретичної та практичної підготовки студентів нефілологічних спеціальностей у плані формування їхньої готовності до міжкультурної взаємодії;
- цілеспрямоване впровадження в навчальний процес міжпредметної координації у фаховій підготовці студентів та вивченням іноземної мови за професійним спрямуванням [5].

На рівні вищих навчальних закладів окремі кроки з модернізації навчально-виховного про-

цесу вже зроблено: активно впроваджується кредитно-модульна система, започатковано нові підходи до навчання іноземної мови, з'являються сучасні навчальні посібники, студенти мають доступ до Інтернет-ресурсів тощо. Все більшого поширення набувають інтерактивні технології навчання іноземної мови, як то: проектна методика, кейс-метод, симуляції, ділові ігри, презентації, моделювання ситуацій, наближених до реального спілкування. Інтерактивні методи навчання дають змогу студентам проявити свої знання, певні особистісні якості та риси характеру, розвинути навички спілкування, такі важливі процеси мислення як рефлексія, самоаналіз та самооцінка.

Модернізація іншомовної підготовки майбутніх учителів передбачає не лише орієнтацію викладачів вищої школи на нові освітні стандарти, але й виконання одного з найважливіших завдань сучасної освіти – «не просто передавати студенту необхідний обсяг знань, а навчити останнього результативно їх використовувати в професійній та соціальній діяльності, синтезувати нові знання та виховувати творчу самодостатню особистість» [2]. Таке державне замовлення вимагає нових підходів до здійснення професійної підготовки майбутніх фахівців.

Гострою проблемою у виборі необхідних методик для викладання іноземної мови, в підвищенні рівня мотивації її вивчення є нерозуміння студентами перспективних зв'язків цієї дисципліни із спеціальними, тим більше, що ці зв'язки можуть бути опосередкованими і відстроченими на майбутнє. Відповідно, одна із цілей викладача іноземної мови – довести до свідомості кожного студента бачення та розуміння можливості, що надає зформована іншомовна професійна компетентність для його майбутнього зростання та відповідного рівня досягнень [3].

На формування внутрішньої мотивації до засвоєння іноземної мови як одного із носіїв фахових знань обраної професії можуть вплинути елементи, які імітують майбутню професійну діяльність. До них відносяться, наприклад, ситуації іншомовного професійного спілкування (знайомство із колегами, обговорення питань навчально-виховної діяльності, проведення ділових зустрічей, зборів, прийому на роботу тощо), ознайомлення з веденням ділової документації, складання ділових листів із професійним змістом, переклад, обговорення, написання наукових статей з фахової дисципліни і т.ін. [7].

Іншомовна підготовка майбутніх фахівців нефілологічного профілю у системі вищої освіти повинна бути диференційованою, різноплановою, соціально та професійно орієнтованою, охоплювати усі освітньо-кваліфікаційні рівні з урахуванням потреб ринку праці регіону, країни, а також потреб особистості. Така підготовка повинна відповідати вимогам часу, орієнтуватися на перспективу міжнародної співпраці, професійної та соціальної мобільності.

Як відповідь на поставлене суспільством завдання за погодженням з Міністерством освіти і науки України було розроблено Програму з англійської мови для професійного спілкування для якісної підготовки до міжкультурної взаємодії студентів вищих навчальних закладів різних спеціальностей (АМПС). Дана програма

надає студентам нефілологічних спеціальностей можливість розвивати іншомовну компетенцію і стратегії, необхідні для ефективного навчання та майбутнього професійного спілкування та зорієнтована на «виховання інтересу до культур наших європейських сусідів, розвиток демократичного суспільства, формування відкритості, толерантності й поваги до «несхожості» й відмінностей» [2]. У більш широкому європейському контексті вона спрямована не лише на розвиток іншомовної професійної компетенції, але й враховує соціокультурний аспект спільноти, в якій будуть жити й працювати студенти – майбутні фахівці.

Програма АМПС як педагогічний та організаційний інструмент враховує сучасні тенденції у вивченні та викладанні мов і спрямована на оволодіння студентами англійської мови на рівні B2, тобто стандартні вимоги на здобуття ступеня бакалавра за міжнародноприйнятими рівнями володіння мовою [6]. Це передбачає формування у майбутніх фахівців нефілологічних спеціальностей професійної комунікативної компетенції, що розглядається як мовна поведінка, специфічна для академічного і професійного спілкування, та включає в себе як лінгвістичну компетенцію (мовленнєві уміння та мовні знання), так і прагматичну та лінгвосоціокультурну, необхідні для виконання завдань, пов'язаних з подальшим навчанням, професійною діяльністю та міжкультурною взаємодією.

Підвищення рівня сформованості самоосвітньої компетенції з обраної спеціальності неможливе без удосконалення практичних навичок використання іноземних мов, тож випускник вищого навчального закладу має усвідомлювати, що його професійне становлення й зростання можливе лише за умови володіння принаймні однією іноземною мовою.

Проблеми самоосвіти студента та навчання впродовж усього життя порушуються в Програмі з англійської мови для професійного спілкування. З огляду на європейську концепцію «навчання впродовж життя» активне використання процедурних знань («навчитись учитися») перехід від традиційних моделей пізнання світу до синтетичного методу співпраці з навколишнім середовищем – проектування, де рівноцінними складовими виступають теорія і практика, є основою ефективного і самостійного вивчення мов упродовж професійного функціонування після закінчення вищого навчального закладу. Тож набуття процедурних знань та навичок організації власної пізнавальної діяльності є важливою метою навчання з позицій євроінтеграції.

Сучасні підходи до вивчення іноземних мов (діяльнісно-комунікативний, культурологічний, компетентнісний, конструктивістський, контекстний, особистісно – орієнтований тощо) якраз і передбачають зміщення акцентів у бік продуктивної комунікативної діяльності суб'єкта учіння, збільшення питомої ваги самостійної роботи кожного студента, посилення творчої складової іншомовної підготовки. На допомогу викладаче-

ві приходить впровадження інформаційно-комунікаційних технологій як таких, що дозволяють створити освітнє середовище, яке б відповідало запиту студентів і задовольняло їхні вимоги щодо доступу до джерел інформації, уможливило створення власного продукту іноземною мовою з використанням інформації глобальної інформаційної мережі.

У рамках створення сучасного освітнього середовища може бути доцільним міжпредметна координація у вивченні профільних дисциплін та іноземної мови за професійним спрямуванням. Так, наприклад, при вивченні англійської мови за професійним спрямуванням на старших курсах бакалаврату або в магістратурі можливий розгляд окремих тем профільних дисциплін англійською, проведення вебінарів за участі іноземних гостей, розгляд праць іноземних науковців мовою оригіналу на самостійному опрацюванні з подальшим обговоренням на семінарі тощо. Це вимагає від студентів зосередженої уваги у навчальному процесі, що дозволяє як поглибити свої знання з профільного предмету, так і збагатити власний професійний вокабуляр [1]. Аудіювання та переклад профільних періодичних видань під час занять з вивчення англійської мови допомагає як у розвитку мотивації до вивчення іноземної мови, так і в зацікавленості у аспектах майбутньої професії та розвитку самоосвітньої компетенції майбутніх вчителів.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Отже, модернізація підходів до іншомовної професійної підготовки майбутніх учителів у контексті нового Державного стандарту сприяє підвищенню рівня їх професіоналізму, розумової культури, відповідальності за результати своєї навчальної праці. Основними підходами при вивченні іноземних мов майбутніми вчителями визначено: послідовне здійснення комунікативно-пізнавального навчання, пов'язаного з підвищенням змістовності мовлення; використання прийомів, що спонукають до вираження особистого ставлення до проблем, які обговорюються; орієнтація на формування ціннісних основ особистості майбутніх педагогів; цілеспрямована реалізація принципу індивідуалізації навчання, орієнтована на використання іноземної мови в майбутній професійній діяльності, широке застосування видів та форм самостійної роботи; використання інтерактивних технологій.

Навчальна програма англійської мови за професійним спрямуванням стає основою для подальшого удосконалення методики підготовки студентів до міжкультурної взаємодії у професійній діяльності, повсякденному та академічному спілкуванні. Особлива роль у процесі формування іншомовної професійної компетентності студентів відводиться міжпредметним зв'язкам іноземної мови та фахових дисциплін.

Подальші дослідження планується проводити в напрямі вивчення специфічних особливостей іншомовної підготовки майбутніх учителів нефілологічних спеціальностей.

Список літератури:

1. Гришкова Р. О. Модернізація іншомовної підготовки студентів-нефілологічних спеціальностей у контексті євроінтеграції / Раїса Олександрівна Гришкова // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили. Серія: Педагогіка. – 2011. – Т. 158. – Вип. 146. – С. 55-58.
2. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Наук. ред. укр. видання С. Ю. Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.
3. Люлька Л. А. Іншомовна комунікативна компетенція та комунікативне навчання іноземних мов / Людмила Анатоліївна Люлька // Науковий часопис / Національний пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К.: 2007. – Вип. 6. – С. 46-52.
4. Махінов В. М. Іншомовна комунікативна компетенція в контексті сучасних соціокультурних проблем фахової підготовки майбутніх вчителів / Віктор Миколайович Махінов // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 17. «Теорія і практика навчання та виховання». – К.: НПУ, 2011. – Вип. 17. – С. 13-23.
5. Ніколаєва С. Ю. Цілі навчання іноземних мов в аспекті компетентнісного підходу / Софія Юріївна Ніколаєва // Іноземні мови. – 2010. – № 2. – С. 11-17.
6. Програма з англійської мови для професійного спілкування / Г. Є. Бакаєва, О. А. Борисенко, І. І. Зуєнок. – К.: Ленвіт, 2005. – 119 с.
7. Тяллева І. О. Іншомовна комунікативна компетенція вчителя іноземних мов в контексті процесу євроінтеграції України / Ірина Олексіївна Тяллева // Педагогіка вищої та середньої школи. – Кривий Ріг, 2008. – Вип. 23. – С. 158-165.

Бопко І.З.

Мукачевський державний університет

ИНОЯЗЫЧНАЯ ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ – ОДНА ИЗ ЗАДАЧ ЕВРОИНТЕГРАЦИИ

Аннотация

В статье освещены вопросы иноязычной подготовки будущих учителей в условиях евроинтеграции. С этой точки зрения представлены основные принципы относительно иноязычной подготовки будущих учителей нефилологических специальностей. Осуществлен анализ противоречий, которые объективно существуют в практике обучения. По результатам исследования выявлено, что основными подходами при изучении иностранных языков будущими учителями являются: последовательное осуществление коммуникативно-познавательного обучения, связанного с повышением содержательности речи; использование приемов, побуждающих к выражению личного отношения к проблемам, которые обсуждаются; ориентация на формирование ценностных основ личности будущих педагогов; целенаправленная реализация принципа индивидуализации обучения, ориентированная на использование иностранного языка в будущей профессиональной деятельности, широкое применение видов и форм самостоятельной работы; использование интерактивных технологий.

Ключевые слова: иноязычная подготовка, иноязычная профессиональная компетентность, лингвистическая компетенция, лингвосоциокультурная компетенция.

Ворко І.З.

Mukachevo State University

FOREIGN LANGUAGE TRAINING OF THE FUTURE NON-PHILOLOGICAL SPECIALTIES TEACHERS AS ONE OF THE TASKS FOR EUROPEAN INTEGRATION

Summary

The article is devoted to the issue of future teachers' foreign language training on conditions of European integration. Based on research findings, the main approaches in the foreign languages learning process by future teachers have been elucidated, and they are as follows: successive fulfilment of communicative and cognitive learning associated with the increase of content of speech; usage of techniques that induce to expression of personal attitude to the issues discussed; orientation of future pedagogues to the fundamental evaluative principles of personality formation; purposeful realization of the principle of individualization of learning, aimed at foreign languages usage in their future careers, wide implementation of types and forms of self-directed learning; the usage of interactive technologies.

Keywords: foreign language training, foreign language professional competence, linguistic competence, linguistic and sociocultural competence.

УДК 378.016:159.9.091(477)«20»

СТАН ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ВНЗ УКРАЇНИ З ПОЗИЦІЙ СУЧАСНИХ ВИМОГ

Вінтюк Ю.В.

Національний університет «Львівська політехніка»

У статті здійснений розгляд стану підготовки майбутніх психологів у вітчизняних вищих навчальних закладах з позицій сучасних вимог. Встановлено чинники, що визначають стан вітчизняної системи вищої освіти, та з'ясовано їхній вплив на підготовку професійних психологів. Вказано на позитивні риси вітчизняної системи вищої освіти; проте, оскільки не вони визначають загальний стан справ у даній галузі, основну увагу зосереджено на наявних недоліках. Зроблено огляд публікацій на дану тему, в результаті з'ясовано думки різних авторів про проблеми освітньої галузі, встановлено основні проблеми сучасної вітчизняної системи освіти та їхні прояви. Наведено прояви основних проблем сучасної освіти при підготовці майбутніх психологів. Зроблені висновки з проведеної роботи та намічені перспективи подальших досліджень з даної теми.

Ключові слова: система вищої освіти, підготовка майбутніх психологів, негативні чинники, сучасні вимоги.

Постановка проблеми. Налагодження підготовки майбутніх психологів у ВНЗ України в даний час, орієнтація системи освіти на відповідність світовим вимогам, передбачає здійснення аналізу її сучасного стану, для виявлення невідповідностей між наявним та необхідним. Проте підготовка фахівців із психології у навчальних закладах напряму залежить передусім від стану справ у системі вищої освіти країни, як і від ситуації у державі загалом. Потреба інтеграції вітчизняної системи вищої освіти у світовий освітній простір, необхідність підвищення конкурентоспроможності випускників вітчизняних ВНЗ на ринку праці ставить завдання неупередженої оцінки наявної ситуації, передусім з позицій наявних світових вимог. Удосконалення системи підготовки фахівців передбачає також виявлення причин наявних невідповідностей та пошук можливостей для їхнього подолання. Відзначені обставини зумовлюють актуальність даного дослідження.

Мета роботи: здійснити розгляд стану підготовки майбутніх психологів у вітчизняних ВНЗ із позицій сучасних вимог до вищої освіти, та розглянути чинники, що зумовлюють його.

Завдання дослідження:

- здійснити огляд публікацій на дану тему;
- встановити чинники, що визначають стан вітчизняної системи вищої освіти, та їхній вплив на підготовку майбутніх психологів;
- з'ясувати основні проблеми сучасної вітчизняної системи освіти;
- з'ясувати прояви основних проблем сучасної освіти при підготовці майбутніх психологів;
- зробити висновки з проведеної роботи та намітити перспективи подальших досліджень з даної теми.

Вихідні передумови дослідження. Для початку відзначимо положення, які не є предметом розгляду в даному дослідженні, і не потребують доведення, оскільки належать до загальновідомих:

- вітчизняна освіта, вища зокрема, перебуває у складному становищі не менше ніж два останні десятиліття;
- важкий стан системи освіти спричинений дією ряду несприятливих чинників, передусім соціально-економічного і політичного характеру;
- такий стан системи вищої освіти не є унікальним і характерним лише для нашої країни,

оскільки у подібному становищі перебуває освіта у більшості держав пострадянського простору, які досі не інтегрувалися у світове співтовариство – передусім це країни СНД;

– незважаючи на реформи системи освіти, що тривають вже не перше десятиліття, наявні результати поки що далекі від бажаних;

– для подолання кризи в системі освіти і виходу її на світовий рівень необхідно подолати тотальну соціально-економічну кризу, в якій вже не перше десятиліття перебуває наша держава;

– вдосконалення системи освіти у відповідності до світових стандартів, її вихід на новий рівень сприятиме подоланню затяжної соціально-економічної кризи у нашій державі.

Ситуація у суспільстві загалом визначає стан справ у системі освіти, вищої зокрема, проте, має тут свої особливості. Розгляд проблеми доцільно розпочати зі з'ясування цих особливостей, відтак перейдемо до викладу стану справ у нашій вищій освіті. Відомо, що стан підготовки фахівців є результатом дії як позитивних, так і негативних чинників. До позитивних слід віднести:

- конструктивна складова освітньої політики влади;
- фінансування освіти на рівні наявних можливостей;
- ряд позитивних здобутків вітчизняної науки в минулому, що до сьогодні не втратили свого значення;
- високий рівень частини науковців та викладачів, їхнє сумлінне ставлення до своєї діяльності;
- достатньо високий рівень знань у частини студентів, їх належна мотивація до навчання і освоєння фаху;
- реформування освіти, що відповідає чинним вимогам та ін.

Проте сучасний стан справ у системі вищої освіти визначають не позитивні, а передусім негативні чинники, тому вподальшому слід зосередитися на їхньому розгляді. Огляд як позитивних рис вітчизняної системи освіти, завдяки яким вона виконує завдання, що стоять перед нею, так і їхній аналіз, потребують окремого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча проблеми вищої школи у нашій країні належать до широковідомих, публікацій у фахових періодичних виданнях на цю тему небагато. Крім цього,

не рідко у них інформацію подано відсторонено, без посилань на її походження, конкретні приклади, до яких вона відноситься [3; 5; 8]; окремі видання, присвячені даній темі, зустрічаються ще рідше [1; 6]. Значно більше публікацій на дану тему розміщено у мережі Інтернет (див., напр.: [2; 4; 7; 9; 10] та ін.), причому за часту професійних науковців, виконаних на належному науковому рівні, або представлених авторитетними установами. Проте найбільше публікацій на дану тему можна знайти у журналістській періодиці, хоча вони у даній роботі не розглядаються, на них часто посилаються автори наукових публікацій.

За опублікованими матеріалами Національного інституту стратегічних досліджень [7]: «Модернізація вищої освіти в Україні вимагає подолання низки проблем, серед яких найактуальнішими є: невідповідність структури підготовки спеціалістів реальним потребам економіки, зниження якості освіти, корупція в системі вищої освіти, відірваність від наукових досліджень, повільні темпи інтеграції в європейській і світовий інтелектуальний простір. До вказаного необхідно додати значне розширення системи вищої освіти, що відбувалося з середини 1990-х років, тобто збільшення кількості ВНЗ і непомірне зростання кількості студентів. Зі швидким розростанням системи вищої освіти пов'язуються й такі проблеми, як... неможливість для багатьох випускників знайти роботу за фахом, інфляція освітніх і професійних стандартів, надмірне навантаження на викладачів та недостатнє фінансування університетів, зростання рівня корупції у ВНЗ та інші». Як видно з наведеного, вітчизняна система вищої освіти перебуває в критичному становищі, проте познайомимось також з думкою інших авторів.

Т. Бовсунівська з приводу проблем сучасної вищої освіти відзначає наступне [2]: «Поразка всіх реформ вищої освіти в Україні свідчить про недосконалість системи вищої освіти, а точніше – повну відсутність системи у цій галузі, як і про небажання проводити справжні реформи. Ознаками занепаду нашої вищої освіти є: 1) діти верхівки суспільства віддають перевагу закордонним вишам; 2) випускники не працюють за спеціальністю, тож цілі навчання не мають професійного сенсу; 3) набуті знання не відповідають запитам сучасності; 4) якість набутих знань сумнівна, бо її ніхто не перевіряє; 5) значний відтік претендентів у магістратуру на користь закордонних ВНЗ; 6) знецінення аспірантури та докторантури, які не забезпечують місцем роботи та відповідним статусом; 7) падіння престижу викладача; 8) знеособлення знання, плагіат на всіх рівнях – від курсового проекту до докторської дисертації; 9) відсутність в основі освіти державотворчих ідей тощо». Подано інше бачення тих же проблем, але їх не стало менше, а ситуація менш критичною.

Інші автори подають ширший погляд на дану проблему, подаючи її в іншому ракурсі, наприклад, як В. Шинкарук [9]: «... факти свідчать про серйозну проблему в Україні. Зниження якості навчання може призвести до невизнання європейською спільнотою дипломів наших університетів, які не будуть спроможними пройти зовнішню експертизу. Наслідок – зниження мобільності їх студентів

та випускників на європейському просторі. Гальмують розвиток якості освіти і недостатня сформованість ринку освітніх послуг; брак механізмів орієнтації на потреби суспільства; недостатність науково-інформаційного і кадрового забезпечення вищої професійної освіти та її інноваційної бази. Лише за рахунок розроблення стратегічної Державної програми відновлення професійного потенціалу України, а також реалізації програми перспективного і поточного прогнозування потреб виробництва у фахівцях з вищою освітою та програми інформування населення щодо прогнозних потреб на ринку праці можна подолати існуючі протиріччя». Визнаючи ці міркування цілком логічними, продовжимо огляд.

В. І. Юрченко подає таке бачення комплексу проблем вищої школи [10].

1. Управління системою освіти продовжує мати авторитарний характер. Науково необґрунтовані, безсистемні, політично кон'юнктурні «освітні реформи» пригнічують творчість, ініціативу і відповідальність науково-педагогічних працівників. Немає наступності в управлінських рішеннях, що порушує закономірний процес становлення і розвитку особистості того, хто навчається.

2. Корупція в політиці, науці і культурі спричинила девальвацію цінності освіти та інтелектофобію. Фахівець із вищою освітою у переважній більшості має низький соціальний статус, його високий освітньо-культурний рівень не є визначальним фактором кар'єрного зростання і професійної самореалізації. Неосвіченість не є перешкодою на шляху до висот у політиці чи бізнесі, а диплом про вищу освіту, науковий ступінь або вчене звання можна купити.

3. Недооцінюється роль духовного і культурного розвитку особистості у процесі професійної підготовки студентів. Як наслідок, багатьом випускникам притаманне технократичне мислення, егоїзм і безвідповідальність, дисоціація ціннісних настанов, домінування переважно матеріальних інтересів, зниження критеріїв оцінки власних вчинків і підвищення агресивності.

4. Сучасний ринок праці вимагає конкурентоспроможного фахівця, який відповідає таким вимогам: ґрунтовні професійні знання і вміння, високий рівень самоорганізації, впевненість у собі, готовність ефективно працювати у команді, розвинуті комунікативні, організаторські та творчі здібності, культура мовлення (у т. ч. знання державної та іноземної мови), вміння користуватися сучасними інформаційними технологіями. Важливим є також високий рівень його правової, моральної, екологічної і психологічної культури та ін.

Наведений вище перелік може видаватися вичерпним, проте нерідко дослідники не обмежуються простим переліком, а виділяють низку проблем вищої школи, в узагальненому викладі, створюючи їхні класифікації як, наприклад, М. І. Вахович зі співавторами [3, с. 68]:

– суспільна проблема: розрив між суспільними потребами і попитом, з одного боку, і механізмом фінансування освіти – з іншого; суперечності між задекларованою рівністю можливостей отримання вищої освіти і реальною її доступністю для різних груп населення;

– соціокультурна: невідповідність системи освіти, що склалася під впливом сучасних віянь

(збереження і розвиток людських ресурсів країни, входження в новий інформаційний простір, зміна ролі держави і становлення громадянського суспільства), розвиток гуманітарного знання та культури;

– політична: відставання процесів, що протікають у системі вищої освіти, від загального ходу українських реформ (політичних, економічних, соціальних), запізнення цих процесів у реалізації ідеології і правової бази освітньої реформи, які закладені в Законі України «Про вищу освіту»;

– економічна: розрив між ринковим характером економіки країни, що формується, і залишковим підходом фінансування вищої освіти;

– структурна: невідповідність функціонально-територіальної й організаційної структур системи вищої освіти потребам суспільного розвитку, розвитку освіти й завданням економічної та соціальної реформи;

– освітня: невідповідність змісту вищої освіти й освітніх технологій суспільним і культурним вимогам, рівню розвитку науки, відсутність дієвих механізмів оновлення змісту та технологій освіти.

Незважаючи на такий повний і узагальнений перелік проблем сучасної вищої освіти в сучасній Україні, він може бути доповненим і конкретизованим. На думку інших дослідників, проблеми, що стримують розвиток системи вищої освіти в Україні, наступні [цит. за 5, с. 128–129]:

1. Надлишкова кількість навчальних напрямів і спеціальностей, відповідно 76 і 584.

2. Недостатнє визнання у суспільстві рівня «бакалавр» як кваліфікаційного рівня, його незатребуваність вітчизняною економікою.

3. Загрозлива тенденція до погіршення якості вищої освіти.

4. Розрив зв'язків між освітянами і працедавцями, між сферою освіти та ринком праці.

5. Плутанина у розумінні рівнів «спеціаліст» і «магістр» – оскільки їхня підготовка відбувається за схожими програмами, але акредитуються вони за різними рівнями, відповідно III і IV.

6. Нехтування передовими науковими дослідженнями у закладах освіти, а наявна система наукових ступенів ускладнює мобільність викладачів і науковців у Європі.

7. Неадекватно до потреб суспільства і ринку праці зменшується частка такої ланки освіти, як технікуми і коледжі.

8. Відійшла в минуле система підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів, а нової, яка б задовольняла потреби ринкової економіки, не створено.

9. ВНЗ не беруть на себе роль методологічних центрів, новаторів, ініціаторів суспільних перетворень, за якими має йти країна.

Проте і даний перелік не вичерпує всіх проблем вітчизняної вищої освіти. Серед її проблем дослідники називають також психологічні, фінансові, проблеми її розвитку та ін. На цьому огляд літературних джерел на дану тему можна припинити.

Підсумовуючи викладене, можна навести типові проблеми сучасної вищої освіти в Україні, на які переважно вказують дослідники: невідповідність підготовки кадрів запитам народного господарства; зниження якості освіти; низький

рівень знань; брак фінансування; масовий виїзд фахівців, науковців і викладачів за кордон; масовий виїзд абітурієнтів і студентів для навчання за кордон; знецінення освіти та падіння престижу знань; корупція та ін. Однак вказані труднощі характерні для всієї системи вищої освіти в нашій країні загалом, щоб з'ясувати специфіку їхнього прояву саме в процесі підготовки майбутніх психологів у даний час, необхідно провести власне дослідження.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми: хоча стан підготовки фахівців у ВНЗ нашої країни, який на пряму залежить від стану справ у вітчизняній системі вищої освіти загалом, на сьогодні достатньо досліджений, конкретних даних про стан підготовки майбутніх психологів – з позицій сучасних вимог – практично немає, що спонукає до проведення спеціального дослідження.

Враховуючи, що системі підготовки майбутніх психологів у вітчизняних ВНЗ властиві перелічені вище проблеми, перейдемо до викладу специфічних труднощів, що обумовлюють здобуття вищої освіти саме за даним фахом.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Стосовно стану підготовки майбутніх психологів у сучасних умовах, то дискусій у колах фахових психологів – як науковців, так і викладачів – із цього приводу немає, за загальним визнанням він (незважаючи на значні відмінності в оцінках), далекий від бажаного. Як докази цього переважно наводять наступні факти: незатребуваність психологів, випускників вітчизняних ВНЗ, на ринку праці, через що більшість з них не може знайти роботу за фахом; їхня неконкурентоспроможність на закордонному ринку праці; вкрай низькі рейтинги вітчизняних ВНЗ серед аналогічних закладів у світі та ін. Тому, незважаючи на те, що вітчизняна система вищої освіти діє, і продовжує готувати фахівців (як відзначалося, їй властиві не лише недоліки, але й певні позитивні риси), зосередимо виклад на розгляді чинників, що зумовлюють її не найкращий стан і потребують подолання. До наведеного можна також додати, що сучасна система підготовки майбутніх психологів розпочала становлення у середині 90-х років минулого сторіччя, і до сьогодні ще не пройшла всі його етапи; крім цього, в даний час триває реформа системи освіти, спрямована на подолання наявних недоліків. Перелічені вище суспільні і освітні проблеми розглядатимемо як сукупність негативних чинників, що детермінують процес підготовки фахівців у сучасних умовах.

В основу власного дослідження покладено досвід підготовки майбутніх психологів у ВНЗ м. Львова, зокрема, Національному університеті «Львівська політехніка»; як відзначалося, для навчального процесу характерні практично всі труднощі, характерні для наявної системи вищої освіти загалом, проте в конкретних умовах вони мають свою специфіку.

Якщо вести мову про стан підготовки саме майбутніх психологів, необхідно розпочати з характеристики вітчизняної психологічної науки загалом, оскільки стан справ у ній безпосередньо впливає на рівень підготовки фахівців, які ці знання освоюють і застосовують у подальшій практичній діяльності. На жаль, стан сучасної психо-

логії у нашій країні залишає бажати кращого. Як доказ, можна навести наступне: вітчизняна наука не визнана світовим науковим співтовариством, відсутні авторитетні вчені, фахові видання світового рівня, не проводяться фундаментальні дослідження тощо. Вітчизняна психологія досі не пододала відставання, що виникло у радянські часи.

Фактично вітчизняна психологія до сьогодні не позбулася важкої спадщини минулого. Вона, значною мірою, і сьогодні стоїть на старих ідеологічних позиціях та здобутках, що давно втратили актуальність і мало орієнтується на сучасні виклики та запити суспільної практики. Нових, альтернативних доктрин, які могли б допомогти їй вийти з такого стану, не розробляється, як і сучасних перспективних психологічних теорій. Тобто зачасу студентам, майбутнім психологам, пропонують знання, які давно застаріли, і не відповідають сучасному рівню світової психологічної науки.

Ще однією проблемою підготовки майбутніх психологів слід вважати брак підручників, необхідних для освоєння різних навчальних курсів, передусім таких, що відповідають запитам часу. Переважно наявні підручники є лише перевиданими старими, радянського зразка, більшість з яких вже давно втратили актуальність. Сучасні підручники, які б відповідали чинним вимогам, є великою рідкістю, оскільки для їхнього написання необхідно спиратися на найновіші наукові досягнення у галузі психології, які не проводяться.

До труднощів викладання психологічних дисциплін слід також віднести і брак кваліфікованих фахівців. Не рідко викладачі, які працюють у даний час, здобули освіту ще за радянських часів, і рівень їхньої кваліфікації давно не відповідає сучасним запитам. Вони не тільки не мають бажання освоювати здобутки сучасної науки, але часто і не визнають інших підходів і теорій, ніж ті, які вивчали колись. Але не тільки такі викладачі, але й немало з тих, хто здобули освіту пізніше (в межах тих же застарілих доктрин та освітніх стандартів), не бажають докладати зусиль для того, щоб вийти на рівень сучасних вимог. Більшість з сучасних викладачів просто нездатні вийти на рівень сучасних запитів науки і практики.

Іншим, не менш важливим учасником педагогічного процесу є студенти, майбутні психологи. З огляду на те, що професія «психолог» за останні два десятиліття перетворилася на масову, їхня підготовка проводиться у багатьох ВНЗ країни. Це призвело до масового напливу бажаних освоїти дану професію, що призвело до різкого зниження рівня початкової підготовки студентів. Оскільки рівень їхніх знань не рідко не відповідає чинним вимогам, вони не можуть вповні освоювати навчальні курси, що викладаються. Професія психолога стала у наш час популярною, тому багато з тих, хто має намір її освоїти, не мають до неї необхідних даних, а тим більше покликання.

Зрозуміло, що як нестача кваліфікованих викладачів, так і необхідних підручників позначається на рівні викладання. Як студенти, так і викладачі переважно погоджуються з тим, що рівень викладання ряду предметів неприпустимо низький. Навчальних курсів, орієнтованих на су-

часні освітні стандарти, вкрай мало, не допомагає і використання сучасних закордонних підручників, оскільки вони орієнтовані на інші теоретичні та методологічні підходи. Як переорієнтація сучасної психології на сучасні вимоги, так і її розвиток відбувається вкрай повільно.

До сказаного слід додати брак можливостей брати участь у міжнародній співпраці. Можливість підготовки, зокрема стажування як науковців, так і викладачів за кордоном, вкрай обмежена. Те ж саме стосується і навчання студентів, зокрема, за програмами студентських обмінів. Така ситуація спричинена не лише відсутністю конструктивної державної політики у цьому напрямку, нестачею фінансування наявних програм, але й недостатнім знанням мов нашими фахівцями, їхньою недостатньою ініціативністю, наполегливістю тощо.

Наявність цілого ряду труднощів зумовлює відповідне, нерідко негативне, ставлення студентів до навчання. Вони також усвідомлюють марність власних зусиль, проте рідко виявляють наполегливість у подоланні існуючих труднощів, зачасу не вповні використовують навіть наявні можливості і, тим більше, не прагнуть шукати та задіювати нові. Навчальний процес нерідко, як з боку студентів, так і викладачів, перебігає у суто формальних формах.

На жаль, на цьому перелік негараздів як у вітчизняній психології взагалі, так у в системі підготовки майбутніх психологів, не завершується. До перелічених проблем слід також віднести і відсутність належної організації та фінансування наукової діяльності; труднощі як проведення досліджень, на належному рівні, так і публікації результатів та багато інших.

Все це, в кінцевому підсумку, і обумовлює як неконкурентоспроможність наших фахових психологів на міжнародному ринку праці, так і низький рейтинг вітчизняних навчальних закладів, науковців та наукових видань у світі тощо.

Проведене дослідження дає підстави зробити наступні **висновки**.

1. Не зважаючи на те, що система підготовки фахівців у нашій країні наявна, діє і здійснює підготовку кадрів, як і на те, що їй притаманні ряд позитивних рис, загальний стан підготовки фахівців за наявних реалій, психологів зокрема, далекий від бажаного.

2. Стан підготовки майбутніх психологів у ВНЗ визначають, головним чином, негативні чинники, що характерні для вітчизняної системи вищої освіти загалом, і які пов'язані, передусім, з труднощами соціального, економічного, політичного характеру тощо.

3. На стан підготовки майбутніх психологів у ВНЗ впливає також ряд негативних чинників специфічного характеру, що зумовлені станом як вітчизняної психологічної науки, так і системи підготовки психологів, рівня кваліфікації викладачів, умови їхньої праці та ін.

У майбутньому передбачено провести спеціальне дослідження для з'ясування кількісних співвідношень виявлених складових проблеми, на думку як викладачів психології у ВНЗ, так і студентів, майбутніх психологів.

Список літератури:

1. Бех В. П. Технократизм у дискурсі проблем вищої школи: Монографія / В. П. Бех, І. В. Малик; За ред. В. П. Бега. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 263 с.
2. Бовсунівська Т. Реформа вищої освіти в Україні як нездоланна проблема / Т. Бовсунівська // Віче. – 2015. – № 14. – С. 25-37.
3. Вахович І. М. Стан і проблеми вищої освіти в Україні / М. І. Вахович, Л. І. Іщук, С. О. Пиріг // Актуальні проблеми економіки. – 2014. – № 1 (151). – С. 63-69.
4. Дробноход М. Сьогодення і проблеми вищої школи України / М. Дробноход. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://anvsu.org.ua/index.files/Articles/Drobnokhod2.htm>
5. Другов О. Проблеми та напрями модернізації вищої освіти в Україні / О. Другов // Вісник КНТУ. – 2010. – № 5. – С. 127-135.
6. Жилияев І. Б. Вища освіта України: стан та проблеми / І. Б. Жилияев, В. В. Ковтунець, М. В. Сьомкін. – К.: Науково-дослідний інститут інформатики і права Національної академії правових наук України, Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України, 2015. – 96 с.
7. Іщенко А. Ю. Глобальні тенденції і проблеми розвитку освіти: наслідки для України / А. Ю. Іщенко // Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. Відділ гуманітарної політики. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1537/>
8. Лазарева М. Л. Конвеєр дипломованих спеціалістів і макдональдизація освітньої галузі / М. Л. Лазарева // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2014. – № 5. – С. 126-132.
9. Шинкарук В. Шлях до якісної вищої освіти / В. Шинкарук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/shlyah-do-yakisnoyi-vischoyi-osviti.html>
10. Юрченко В. І. Актуальні психологічні проблеми вищої школи в Україні / В. І. Юрченко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psyh.kiev.ua/>

Винтук Ю.В.

Национальный университет «Львовская политехника»

СОСТОЯНИЕ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ В ВУЗах УКРАИНЫ С ПОЗИЦИЙ СОВРЕМЕННЫХ ТРЕБОВАНИЙ

Аннотация

В статье осуществлено рассмотрение состояния подготовки будущих психологов в отечественных высших учебных заведениях с позиций современных требований. Установлены факторы, которые определяют состояние отечественной системы высшего образования, и установлено их влияние на подготовку профессиональных психологов. Указано на положительные черты отечественной системы высшего образования; но, поскольку не они определяют общее состояние дел в данной сфере, главное внимание сосредоточено на существующих недостатках. Произведен обзор публикаций по данной теме, в результате выяснены мнения разных авторов про проблемы сферы образования, установлены главные проблемы современной отечественной системы образования и их проявления. Наведены проявления главных проблем современного образования при подготовке будущих психологов. Сделаны выводы из проведенной работы и намечены перспективы дальнейших исследований по данной теме.

Ключевые слова: система высшего образования, подготовка будущих психологов, отрицательные факторы, современные требования.

Vintyuk Yu.V.

National University «Lviv Polytechnic»

THE STATE OF PREPARATION OF FUTURE PSYCHOLOGISTS IN HEE OF UKRAINE FROM THE MODERN REQUIREMENTS VIEWPOINT

Summary

The article reviews the state of preparation of future psychologists in national HEE from the standpoint of modern requirements. Factors determining the state of the national higher education system are established, and their influence on the training of professional psychologists is found out. The strong sides of the national higher educational system are mentioned; however, though they do not determine general state of affairs in the given field, main attention is focused on the disadvantages. A review of publications on the given subject is made, resulting in finding out the thoughts of different authors on the problems of the educational sector, the basic problems of modern national education system and their manifestations in the training of future psychologists are established. The conclusions of the work done and the outlined prospects for further research on the topic are made.

Keywords: higher education system, future psychologists training, negative factors, modern requirements.

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ОРФОГРАФІЧНОЇ ГРАМОТНОСТІ СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ ПЕРШОГО КУРСУ ВНЗ ЗА ДОПОМОГОЮ РІЗНИХ ВИДІВ ДИКТАНТІВ

Віцюк А.А.

ПВНЗ «Міжнародний коледж медицини»

У методиці навчання української мови існує багато різних видів диктантів, кількість яких поступово збільшується. Різні методисти користуються неоднаковою класифікацією диктантів. Це одна з найефективніших форм роботи, що сприяє виробленню орфографічних знань, умінь та навичок. Залежно від мети роботи диктанти поділяють на навчальні або контрольні. Відповідно до характеру запису диктанти бувають текстуальними, вибірковими та вільними. Диктант допомагає студентам зосередити їх уваги, розвиває пам'ять, зір, слух, вміння свідомо користуватися орфографічними правилами. Це один з найефективніших видів роботи для студентів-іноземців першого курсу ВНЗ, які прагнуть підвищити свій рівень знань з орфографії.

Ключові слова: орфографія, текстуальний диктант, вибірковий диктант, вільний диктант, творчий диктант.

Постановка проблеми. Диктант (у латинській мові *dicto* означає «говорити для записування») – це письмова робота, вправа для перевірки грамотності і засвоєння правил правопису. Якщо розглядати диктант з історичного погляду, то побачимо поступову диференціацію, урізноманітнення його видів. Проте цей процес не був рівномірним. Різним було ставлення до диктантів – від надто частого їх використання до цілковитого заперечення, змінювалась оцінка їх ролі у навчальному процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В 1883 р. В. П. Шереметівський писав: «...якби всі краплі сліз і поту, пролиті з того часу, відколи пишуться диктанти, виступили раптом усі з надр земних, то був би..., розуміється, не потоп, а, в усякому разі, грязюка непролазна навколо навчальних закладів, особливо жіночих». Негативно до диктанту поставився і професор Томсон у своїй книжці «К теорії правописання і методології преподавання его», що вийшла в світ у 1903 р. Виступаючи на з'їзді викладачів мови військових шкіл у 1903 р., А. Фльоров рішуче протестував проти того, що «в нижчих класах виключно, а в середніх головним чином, учні нерідко вправляються в диктантах, диктантах і диктантах: диктантоманія шаленіє» [4, с. 242-243].

Але вже у другому номері журналу «Родной язык в школе» за 1927 рік з'являється стаття професора О. Пешковського «Несколько слов о предупредительном диктанте». Автор її прямо заявляє, що треба перебудувати всю методику навчання правопису. І починає цю перебудову з реабілітації диктанту. На сторінках того ж журналу розгорнулася гостра дискусія: запроваджувати в школі диктант чи ні? Упередження проти диктанту було ще настільки міцне, що ця дискусія так до певних наслідків тоді й не привела. Багато авторитетних методистів, серед яких був і професор О. Афанасьєв, продовжували заперечувати доцільність і необхідність диктантів. Шапошников відкидав його навіть як форму, як засіб перевірки орфографічних знань учнів.

Поступово диктант почали визнавати, все ширше й ширше застосовувати його не тільки як засіб контролю, а й як один з дійових засобів

піднесення граматико-орфографічної та пунктуаційної грамотності учнів та студентів.

В. Шапошников заявляв, що диктант є штучною, надуманою і неприродною формою роботи, з якою учні зустрічаються тільки в стінах школи. Це, звичайно, не так. І в школі, і особливо поза нею вихованцям її треба вміти вести найнеобхідніші записи під час слухання лекцій, доповідей, приймати телефонограми, радіограми тощо. Тому можна говорити про важливість використання диктантів і на перших курсах вищих навчальних закладів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Оцінюючи навчальну ефективність диктантів, потрібно мати на увазі конкретні їх форми та способи їх реалізації. Людині надзвичайно часто доводиться, окрім списування з готового тексту, формулювання власних думок, записувати сприйняте на слух, почуте від когось. Практичні потреби життя вимагають відповідних навичок передавати на письмі текстуальне, вибірково чи стисло усне мовлення, сприйняте на слух. Оскільки між усною мовою і писемною, між звуками в їх системі, в живому потоці мовлення і засобами їх передачі на письмі існують складні, неоднозначні відношення, необхідно створити зв'язок між слуховим сприйманням і графічним образом слова, між вимовою і його написанням. Цього можна досягти лише відповідними вправами.

Диктант, якщо вміло проводити і застосовувати різні їх види, є одним із засобів боротьби за культуру писемної мови, вони виконують організуючу і виховну роль, допомагають сформувати професійні навички регламентованої роботи, вміння дотримуватись встановленого порядку і ритму. У той же час сама передача на письмі вимагає напруження і зосередження уваги. Отже, це один із засобів виховання уваги, дисциплінованості, організованості, точності та акуратності в навчальній діяльності, вміння включатись в розумову роботу і виконувати завдання в даний момент. Це непростий і нелегкий вид навчальної роботи для студентів ВНЗ.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є ознайомлення із системою різних видів диктантів, застосування яких допоможе підвищити орфографічну компетенцію студентів-іноземців ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. Хоча диктанти – один з «традиційних», давно застосовуваних видів вправ, проте щодо їх тлумачення, оцінки, класифікації існують значні розбіжності.

Професор О. Афанасьєв у своїй книзі «Методика руського язика в середній школі» поділяє диктанти на чотири види: слуховий, попереджувальний, вибіркового і контрольний. Перший вид диктанту визначено тут за характером сприймання його учнями, а інші три види – за їх призначенням.

Не вніс повної ясності в питання класифікації диктантів і М. С. Поздняков. В його праці «Методика преподавания руського язика» налічується вже сім видів: перші три з них – зоровий, слуховий і слухо-зоровий чи зорово-слуховий – автор називає попереджувальними; далі йдуть вибіркового, творчий, вільний і контрольний.

Більш чітку, послідовно витриману систему класифікації диктантів дає в своїй брошурі М. В. Ушаков («О видах диктанта в семилетній й середній школі». Методичний лист, 1951). Він поділяє всі диктанти на три основні групи: 1) диктанти без зміни тексту; 2) диктанти зі зміною тексту і 3) комбіновані види диктанту. У першій групі М. В. Ушаков виділяє в свою чергу три різновиди диктантів: а) попереджувальний, б) пояснювальний і в) перевірочний, або контрольний. До другої групи він відносить диктанти: а) вибіркового, б) вільний і в) творчий. Третю групу становлять комбінації з різних видів диктантів [4, с. 245].

Залежно від мети виконуваної роботи диктанти бувають навчальними або контрольними. Оскільки навчальні диктанти допомагають виявити також рівень знань студентів-іноземців, а контрольні мають і навчальне значення, межа між ними до певної міри умовна. Текст, що диктується, може бути зв'язним або складатися з окремих речень, словосполучень або слів, так званий словниковий диктант. Залежно від того, як записують продиктований текст (без змін чи зі змінами і якими саме), диктанти можуть бути текстуальними (дослівними), вибіркового та вільними.

З огляду на методику проведення навчальних диктантів поділяються на попереджувальні та пояснювальні. Якщо спочатку робиться усний аналіз тексту, щоб попередити неправильне виконання певного завдання, не допустити помилок, то такі диктанти називаються попереджувальними. Попередження помилок може бути тільки усним.

Пояснювальні диктанти виступають як протилежність попереджувальним – текст спочатку під диктовку записується, потім здійснюється його розбір, виправлення, коментування. Це найчастіше робиться усно, але іноді вдаються і до наочності (використовуються таблиці, друковані тексти, словники). Отже, існують чотири основних типи диктантів, а саме: текстуальний, вибіркового, вільний та творчий. Кожен з них залежно від мети проведення може бути навчальним або контрольним, а навчальний залежно від способу опрацювання тексту попереджувальним або пояснювальним. Попереджувальні диктанти бувають слуховими або зоро-слуховими, а пояснювальні – слуховими або слухо-зоровими.

Текстуальний (дослівний) диктант – це точне, дослівне відтворення на письмі сприйнятого

на слух тексту. Є декілька різних видів навчальних текстуальних диктантів. Залежно від методики їх проведення, опрацювання лексичного чи граматики-правописного матеріалу в продиктованому тексті вони можуть бути попереджувальними або пояснювальними. Обсяг тексту для навчальних диктантів визначається, виходячи з конкретної навчальної мети, місця і ролі даної форми письмової роботи в системі інших прийомів. Це ж можна сказати й відносно насиченості тексту правописними чи граматики-стилістичними моментами. Якщо текст для контрольного диктанту не повинен бути перенасиченим складними випадками, то для навчального диктанту можна добирати тексти будь-якої складності.

Найпоширеніші *попереджувальні текстуальні диктанти*, тому що легше попередити помилки, з самого початку прищеплювати правильні орфографічні навички, аніж потім викоринювати їх. Застосовується він при опрацюванні й закріпленні нового матеріалу, який ще достатньо не засвоєний.

Попередження може здійснюватись по-різному, тому можливі різні форми попереджувальних текстуальних диктантів:

1. Усний розбір, аналіз мовних фактів, пригадування правила перед написанням продиктованого тексту.

2. Пояснення тексту, що диктується, у процесі письма.

3. Аналіз тексту на дошці, таблиці чи надрукованого з подальшим його записом під диктовку. На основі цього виділяються два різновиди текстуального попереджувального диктанту: слуховий і зоро-слуховий.

Слуховий попереджувальний диктант проводиться за схемою – спочатку усне пояснення, усний розбір тексту, потім його запис.

Коментований диктант – це «думання вголос» під час запису, сприйнятого на слух тексту. Під час його проведення один із студентів пояснює написання кожного слова, всі інші пишуть мовчки за студентом-іноземцем, що коментує. Доцільно залучити до коментування не одного-двох студентів, а більшу кількість. Коментоване письмо корисне тим, що привчає думати над кожним словом, словесно оформляти думку, застосовувати правила під час написання [2, с. 223].

Часто зустрічається в практиці так зване довільне коментування, коли коментатор пояснює лише необхідні, на його думку, орфограми, інші ж слова лише чітко проговорює без пояснення.

Зоро-слуховий попереджувальний диктант – це один з різновидів навчальних попереджувальних диктантів. Аналіз тексту перед його записом супроводжується використанням зорових вражень, зорового сприймання даного матеріалу слухачами. Під час зоро-слухового диктанту текст записується на дошці або кодокарті й демонструється через кодоскоп, його читають викладач і студенти-іноземці ВНЗ, пояснюються при потребі нові слова, аналізуються орфограми, звертається увага на написання слів на правила, які ще не опрацьовані, або на так звані словникові слова. Після цього текст закривається і студенти записують його під диктовку викладача. З метою перевірки записаного текст знову відкривається і студенти звіряють правильність свого запису. Такі диктанти спрямовані на активізацію зоро-

слухових відчуттів. Для них використовуються тексти, які містять словникові або складні для написання слова. Можуть також вводиться слова з орфограмами, які будуть вивчатися на наступних заняттях [2, с. 223].

З метою кращої перевірки слухачами своїх робіт, усунення не тільки типових, але й індивідуальних, одиничних помилок деякими викладачами запроваджуються різні види пояснювальних диктантів, які умовно можна об'єднати спільною назвою – *слухо-зорові*. Характерною рисою їх є те, що слухач, написавши текст з голосу викладача, потім має можливість зіставити його з правильним зразком. Інколи застосовують й такий вид пояснювального диктанту: коли слухачі записали весь продиктований текст, викладач каже певне правило, всі відшуковують у написаному тексті приклади-ілюстрації на дане правило, підкреслюють їх, якщо є помилки, роблять виправлення.

Одним із видів пояснювальних диктантів є так званий *диктант з письмовим обґрунтуванням*. Суть його полягає в тому, що слухачі записують продиктоване викладачем, наводять письмові пояснення. Для цього слова (якщо вправа складається з окремих слів) записують в колонку. Якщо ж диктується речення або зв'язаний текст, то пояснення наводяться наприкінці [4, с. 245-246].

Одним з видів пояснювальних диктантів є *малюнковий*. Методика його проведення така: викладач демонструє предметні малюнки, слухачі мовчки або проговорюючи записують слово – назву малюнка. По закінченні пояснюють написання слів. Цей вид роботи дещо складніший від пояснювального диктанту, продиктованого викладачем, оскільки студент має сам проговорити слово і записати відповідно до правопису. Такий диктант потребує більшої самостійності у застосуванні знань та умінь і використовується, коли орфографічна навичка уже сформована [2, с. 224].

Вибірковий диктант – це диктант, коли слухач згідно з завданням викладача записує лише окремі частини продиктованого тексту (слова, словосполучення, групи слів, частини речень або навіть окремі речення). Є різні види вибіркового диктантів. Одним із них є вибірковий запис слів без зміни тієї форми, яку вони мають у контексті, або зі зміною її. Вибірковий диктант зі зміною форми значно складніший звичайного. У практиці можна спостерігати вибіркові диктанти у поєднанні з творчим завданням. Навчальні вибіркові диктанти бувають попереджувальними (слуховими і зоровими) або пояснювальними (слуховими і слухо-зоровими), можуть поєднуватися з роботою творчою характеру.

Найлегшим видом вибіркового диктанту є *зоро-слуховий попереджувальний*. Слухачам після повторення правил пропонується розглянути текст, знайти в ньому орфограми, слова на дане правило, зробити їх графіко-орфографічний розбір. Після визначення й аналізу прикладів, які потрібно буде записати, викладач забирає текст і диктує його для вибіркового запису слухачами на слух. Для вибіркового диктантів можуть використовуватися як зв'язні тексти, так і складені з речень або окремих слів. За допомогою вибіркового диктанту можна охопити великий за обсягом текст у порівняно короткий час. Адаже в

тексті не всі орфограми однаково цікавлять викладача. Оскільки на цей диктант відводиться небагато часу, практикується він найчастіше як вид тренувальної вправи для закріплення поданого матеріалу та з метою перевірки наскільки слухачі зрозуміли й засвоїли тему. Різні види вибіркового диктантів дають можливість враховувати вікові особливості та ступінь підготовки студентів-іноземців, обирати ефективні завдання, прийоми опрацювання мовою матеріалу, виходячи з конкретних умов. Цей вид роботи сприяє розвиткові уваги й аналітичного мислення.

Творчий диктант – це диктант, під час написання якого студенти вищого навчального закладу вносять певні визначені викладачем зміни в продиктований текст. Цей диктант поєднує в собі вироблення навичок орфографії та пунктуації з розвитком мовлення, виконання стилістичних завдань. Ця форма роботи вимагає ще більшої уваги, ініціативи, творчого мислення, ніж під час написання текстуальних диктантів. Найпоширенішими різновидами творчого диктанту є розширення чи доповнення тексту, зміна в продиктованому тексті граматичних форм, заміна одних слів і словосполучень іншими.

Добре опрацювати якість конкретне правило, відмінкову форму дають змогу *словниковий та вибірковий творчі диктанти*. Суть словникового творчого диктанту полягає в тому, що викладач диктує не речення, а окремі слова, слухачі ж записують їх у заданій формі. Під час вибіркового творчого диктанту з тексту, який читає викладач, слухачі виписують певні слова, відразу ставлячи їх у заданій формі. Творчі диктанти доцільно проводити і на матеріалі письмових робіт студентів ВНЗ. Викладач читає речення, яке слухачі усно аналізують, перебудовують і записують уже удосконалений його варіант. Приклади з письмових робіт потрібно групувати за типами помилок: неправильне слововживання, невміння користуватися займенниками, неправильна побудова речень, тавтологія тощо.

До різновидів творчих диктантів відносимо і *графічний диктант*. Студенти записують продиктований текст графічними знаками. Наприклад, під час узагальнення й закріплення матеріалу диктуються слова, а усі подумки аналізують ці слова й записують лише схеми. Отже, творчий диктант відрізняється від інших типів диктантів тим, що студенти пишуть текст, який значною мірою складають самостійно, за вказівками викладача. Він диктує або сам пише на дошці слова з тими чи іншими орфографічними ознаками [4, с. 248].

Диктант-переклад у більшості випадків передбачає читання тексту російською мовою, а запис – українською. До написання такого диктанту іноземні студенти повинні старанно готуватися. На початковому етапі над диктантом-перекладом проводиться колективна робота. Російський текст аналізується, усно перекладається, потім викладач диктує текст, а студенти записують його українською мовою. І тільки тоді, коли вони навчаються вільно перекладати з російської мови, викладач диктуватиме текст з таким розрахунком, щоб дати час для обдумування перекладу й запису українською мовою [3, с. 294].

Вільний диктант стоїть на межі між власне диктантами і докладними переказами. Суть його

полягає в тому, що слухачі при завданні якомога точніше відтворити продиктований текст, все ж передають його і своїми мовними засобами. Диктується текст частинами, які практично неможливо дослівно запам'ятати й записати. Цей вид диктанту сприяє підготовці до виконання складніших форм письмових робіт, зокрема переказів, надає певну творчу самостійність при відтворенні тексту. Ті частини, які вдалось запам'ятати, студенти записують дослівно, решту викладають своїми словами, реченнями, зберігаючи зміст оригіналу. Проведення вільного диктанту спонукає мислити, запам'ятовувати думки, уявляти картини, образи. Основними видами вільних диктантів є попереджувальний (текст спочатку аналізують, потім записують) та пояснювальний (коментується вже виконана робота). Ці диктанти бувають лише усними. Друкований текст може бути використаний з метою самоперевірки виконаної роботи чи самостійного усунення допущених помилок. Текст для вільного диктанту повинен бути зв'язним, доступним для студентів першого курсу вищого навчального закладу за змістом, зрозумілим. Якщо у тексті є незрозумілі слова, то необхідно їх пояснити. Текст також повинен відповідати виховним і навчальним завданням, бути в достатній мірі насиченим потрібними орфограмами.

Цікавою формою зоро-слухових вільних диктантів є *диктанти за картиною*. Щоб провести вільний диктант за картиною, викладачу необхідно або скласти самому, або дібрати текст, відповідний змістові обраної картини, а студенти перед диктуванням аналізують картину, з'ясовують її зміст. Часто на основі картини складається словничок, яким користуватимуться під час написання диктанту. Завершивши підготовчу роботу, викладач читає текст, студенти першого курсу передають зміст своїми словами, використовуючи словнички.

Вільний диктант – дуже корисна справа з розвитку зв'язного мовлення студентів. Ця форма роботи – засіб підготовки до переказів і творів, розвитку вмінь самостійного письмового викладу змісту тексту, сприйнятого на слух, привчає самостійно сформулювати почуту думку і правильно побудувати власні висловлювання. У майбутньому це допоможе досконало оволодіти технікою запису як лекцій, так і публічних виступів.

У вузах іноді практикують ще так званий *самодиктант*, суть якого полягає в записуванні студентами вивченого напам'ять тексту (невеликого вірша або уривка з прозового твору). Для вироблення орфографічної грамотності така справа може бути корисною, але потребує певного застереження. Справа в тому, що студенти з усіх сил намагатимуться під час писання згадати, як саме було надруковано те або інше слово в тексті, замість того, щоб аналізувати, застосовувати певні правила. Ця справа може стати більш ефективною, якщо викладач деякі орфографічні

і пунктуаційні труднощі з'ясує все-таки перед самим письмом [4, с. 249].

Контрольні диктанти – це диктанти, за допомогою яких виявляється рівень правописних навичок, певних правил чи навчального матеріалу за певний період. Основна мета цього типу вправ – визначити рівень знань окремих студентів чи всієї аудиторії. Як навчальні, так і контрольні диктанти поділяються на такі види: текстуальні, вибіркові, вільні, творчі. Текст для диктанту повинен включати випадки на вивчені правила орфографії і пунктуації, але підібрати такий текст складно. Тексти часто доводиться опрацьовувати, усувати з них деякі слова, речення, вносити зміни в побудову фраз, хоча робити це потрібно дуже обережно. Зрештою, часто це неможливо робити без шкоди для художнього рівня та композиційної цілісності уривка. Текст повинен бути насичений тими орфограмами, які вивчаються на даному етапі або викликали труднощі в попередніх роботах. Важливо, щоб насиченість орфограмами була розподілена рівномірно по всьому тексту, а не зосереджувалась у якійсь його частині. Увага студентів протягом заняття може зазнати змін. До кінця заняття іноземні студенти стомлюються, увага їх послаблюється, тому й спостерігається більша кількість помилок наприкінці диктанту. У кінці текст повинен бути менш складним [4, с. 246].

У методичній літературі виділяють ще й *диктант з додатковим завданням*. Це такий вид вправ, який передбачає після запису продиктованого тексту виконання визначеного вчителем письмового граматико-орфографічного завдання. Одне з можливих завдань таке: виписування в колонку слів, що підлягають певним орфографічним правилам.

Диктант «Перевіряю себе» розрахований на свідоме письмо учнів, на вироблення в них навички суворо контролювати себе. Якщо в процесі запису тексту у студентів ВНЗ виникають сумніви щодо правопису окремих орфограм, то сумнівні слова вони підкреслюють, а потім звертаються до викладача із запитаннями, як слід написати те чи інше слово. Викладач заохочує студентів звертатися із запитаннями, наголошуючи при цьому, що зроблені учнями виправлення на оцінку диктанту не впливають. Він чітко й лаконічно відповідає на запитання, посилаючись на відповідне орфографічне правило, а студенти виправляють помилки [3, с. 294-295].

Висновки і пропозиції. Одним з найважливіших завдань проведення диктантів є формування та підвищення рівня орфографічної грамотності студентів-іноземців першого року навчання ВНЗ. Грамотність – певний ступінь знання законів і правил української мови та володіння практичними навичками для висловлювання своїх думок усно й на письмі. Це один з основних показників культурного рівня людини, необхідна передумова освіти, забезпечення активної участі кожного в житті суспільства.

Список літератури:

1. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії: навч. посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: Ленвіт, 2000. – 272 с.
2. Методика викладання української мови: навч. посібник / С. І. Дорошенко, М. В. Вашуленко, О. І. Мельничайко та ін.; За ред. С. І. Дорошенка.-2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища шк., 1992. – 398 с.

3. Методика викладання української мови в середній школі: навч. посібник / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, С. О. Скорик; За ред. І. С. Олійник.-2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища шк. Головне вид-во, 1989. – 439 с.
4. Методика викладання української мови в середній школі: навч. посібник / С. Х. Чавдаров, В. М. Масальський. – Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1962. – 372 с.
5. Яворська С. Формування правописних навичок учнів // Дивослово. – 1996. – № 11. – С. 32-35.

Вицюк А.А.

ЧВУЗ «Международный колледж медицины»

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ОРФОГРАФИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ ПЕРВОГО КУРСА ВУЗА С ПОМОЩЬЮ РАЗНЫХ ВИДОВ ДИКТАНТОВ

Аннотация

В методике изучения украинского языка существует много разных видов диктантов, количество которых постепенно увеличивается. Разные методисты пользуются неодинаковой классификацией диктантов. Это одна из самых эффективных форм работы, которая способствует выработке орфографических знаний, умений и навыков. В зависимости от цели работы диктанты разделяют на учебных или контрольных. В соответствии с характером записи диктанты бывают текстуальными, выборочными и свободными. Диктант помогает студентам сосредоточить их внимания, развивает память, зрение, слух, умение сознательно пользоваться орфографическими правилами. Это один из самых эффективных видов работы для студентов-иностранцев первого курса ВУЗА, которые стремятся повысить свой уровень знаний из орфографии.

Ключевые слова: орфография, текстуальный диктант, выборочный диктант, свободный диктант, творческий диктант.

Vitsiuk A.A.

PHEI «International College of Medicine»

THE METHODS OF FORMING THE SPELLING LITERACY OF FOREIGN STUDENTS OF THE FIRST COURSE OF HEI BY THE DIFFERENT TYPES OF DICTATIONS

Summary

In the methods the studies of Ukrainian many different types of dictations exists and the amount of which is gradually increased. Different methodists use various classification of dictations. It's one of the most effective forms of work, which is instrumental in making of spelling knowledge, abilities and skills. Depending on the purpose of work dictations divide into educational or control. In accordance with character of record dictations are textual, selective and free. Dictation helps students to concentrate their attention, develops memory, sight, ear, produces ability consciously to use spelling rules. It's one of the most effective types of work for the foreign students of the first course of HEI, which aim is to promote the level of knowledge of spelling.

Keywords: spelling, textual dictation, selective dictation, free dictation, creative dictation.

УДК 371.3+821.161.2

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ АНАЛІТИКО-СИНТЕТИЧНИХ УМІНЬ П'ЯТИКЛАСНИКІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРИ

Гінкевич О.В.

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

У статті висвітлено основні методичні поради для вчителів щодо формування аналітико-синтетичних умінь учнів 5-х класів під час вивчення народної казки «Красний Іванко і закляте місто». Вчителям пропонується спеціально виробляти в підлітків здатність помічати в тексті більш-менш завершені частини, на які можна поділити твір, дати їм заголовки. Заголовки цілком можна розглядати як його простий план у вигляді називних речень. Унаслідок планування тексту можна розраховувати й на виразне читання літературного твору. Сприятиме цьому система завдань, яка передбачає послідовне виконання потрібних розумових дій.

Ключові слова: аналітико-синтетичні вміння, літературний аналіз, експериментальне навчання, системи навчальних завдань.

Постановка проблеми. Правильно організований літературний аналіз забезпечує школярам узагальнення образних вражень, неповнених новими думками й почуттями, водночас сприяє розвитку в них зв'язної мови, вихованню ціннісних уявлень, навіяних образами і подіями художнього твору як естетичного явища.

Основним експериментальним фактором навчання на цьому етапі є систематичне виконання школярами спеціальних систем навчальних завдань, що поступово ускладнюються, в процесі вирішення яких необхідні для цього розумові дії не тільки актуалізуються, а й формуються.

Мета статті. Метою даної статті є висвітлення методичних порад щодо формування аналітико-синтетичних умінь в учнів 5-х класів під час вивчення народної казки «Красний Іванко і закляте місто».

Виклад основного матеріалу. Важливим фактором, що забезпечує оптимальні умови для формування в школярів потрібних розумових якостей, є розмежування аналітичних і синтетичних умінь та раціональне поєднання репродуктивного й творчого видів аналітико-синтетичної роботи над текстом художнього твору. Орієнтиром у цьому служать різні рівні сформованості очікуваних умінь (високий, достатній, середній, низький), а також етапи їх розвитку в учнів: *перший* – означає розумові дії на відтворення прочитаних картин, *другий* – передбачає реконструктивні дії, *третій* – означає конструктивну інтерпретацію змісту прочитаного твору, *четвертий* – творчість учня. Розрізняючи етапи формування в учнів заданих умінь й етапи вивчення епічного твору, зосередимося на аналітико-синтетичній роботі п'ятикласників. Розглянемо варіант уроку вивчення народної казки «Красний Іванко і закляте місто».

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. *Актуальні вміння:* переказувати казку, аналізувати в ній фантастичне і реальне, красиве і потворне, висловлювати власні міркування про зміст казки, проводити аналогію з сучасним життям (із навчальної програми) [2].

Оскільки на вивчення цієї народної казки відводиться не більше одного уроку, то він мав би охопити всі етапи навчальної роботи над текстом: підготовку учнів до ознайомлення з текстом, первинне читання, аналіз прочитаного, підсумкову роботу над твором. Водночас зважаємо

на те, що казка «Красний Іванко і закляте місто» – заключний твір із чотирьох народних творів, визначених у навчальній програмі для текстурального вивчення, а всього на їх опрацювання виділено чотири години. Це означає, що відомості про народні казки, їхні різновиди та особливості побудови п'ятикласники мали усвідомити протягом перших трьох уроків, і під час вивчення наступного твору їх доведеться лише закріпити й зміцнити, засвоївши таким чином теоретико-літературне поняття про цей епічний жанр.

Отже, на уроці виникає можливість зосередитися як на аналітичній, так і на синтетичній роботі учнів над текстом вивчуваного твору, яка здійснюється, звичайно, після його первинного прочитання. Для вдумливого первинного читання казки їм треба дати таку настанову: *«Уважно читайте твір, зверніть увагу на фантастичні й реальні події, красиве, потворне, героїчне, на опис зовнішності персонажів, їхні моральні якості та вчинки. Приготуйтеся переказувати прочитану казку».*

Під час розподілу навчального часу слід враховувати, що читання казки «Красний Іванко і закляте місто» можна відвести на домашню роботу, зважаючи на попередній досвід учнів вивчення народних казок. Отже, на третій (аналіз) і четвертий (синтез) етапи вивчення цього епічного твору можна витратити щонайменше 35 хвилин. Власне на аналітичну роботу над текстом виділяємо 20 хвилин, тоді на підсумкову (синтетичну) роботу піде 15 хвилин плюс резервних 5 хвилин у міру потреби.

Орієнтуючись на державні вимоги навчальної програми до рівня загальноосвітньої підготовки учнів 5-го класу з української літератури, зосереджуємося під час вивчення казки «Красний Іванко і закляте місто» на вмінні виразно і вдумливо читати ці твори та переказувати їх. На наше переконання, таке читання епічного твору та його наступний переказ досягаються завдяки попередньому застосуванню прийому планування вивчуваного тексту, як це радила робити ще М. Рибникова [4].

Для *аналітичної та синтетичної роботи* над текстом художнього твору, особливо на початковому етапі формування аналітико-синтетичних умінь в учнів, важливо забезпечити їх не лише загальними рекомендаціями щодо ро-

зумових дій, які треба виконати під час певного типу аналізу, а й спеціальними порадами щодо розв'язання кожного часткового завдання, що складають розумову операцію, діями якої учні мають оволодіти. Глибшому осмисленню учнями виконуваних аналітико-синтетичних операцій сприятимуть такі форми унаочнення їхніх розумових дій: плани опису зовнішності персонажа, схеми й таблиці з опорними словами.

Вчителям пропонується спеціально виробляти в підлітків здатність помічати в тексті більш-менш завершені частини, на які можна поділити твір, дати їм заголовки, спираючись на які, зручніше відтворити зміст прочитаного. Власне, заголовки, послідовно розташовані відповідно до тексту, цілком можна розглядати як його простий план у вигляді називних речень, які згодом можна легко трансформувати у розповідні та питальні. Наприклад:

1. Який уривок із казки «Красний Іванко і заклийте місто» вам найбільше запам'ятався (сподобався)?

2. Знайдіть його в тексті, спробуйте виразно прочитати.

3. Визначте початок і кінець уривка, доберіть до нього заголовок.

4. Які ще уривки можна визначити в цьому тексті? Скільки їх?

5. Поділіть текст на завершені уривки, дайте їм назви, що відбивають їхній зміст.

6. Підготуйтеся за складеним планом переказувати зміст твору (або його частин).

Застосований на репродуктивному етапі навчання цей прийом планування твору дає змогу досвід роботи з одним епізодом, який найбільше зацікавив читачів, поширити на опрацювання всього тексту. Наприклад, складений план казки «Красний Іванко і заклийте місто» для подальшого переказування твору виглядає так: 1. Дивна пропозиція. 2. Гарна дитина. 3. Порада мудреця. 4. Чортівська гора. 5. Перша ніч. 6. Знайомство з панночкою. 7. Друга ніч. 8. Третя ніч. 9. Героїчний вчинок. 10. Кохання. 11. Щасливий кінець.

Так, *під час аналітичної роботи* над казкою «Красний Іванко і заклийте місто» в експериментальних класах учні здебільшого обирали перший уривок, в якому йдеться про те, як бідна жінка зустріла чорта і погодилася віддати йому те, про що тоді ще сама не знала – свою ненароджену дитину.

Не набагато менша частина учнів обрала інший уривок – заключний, який починається словами: «Тепер світився весь палац». Цей епізод подобається дітям щасливою розв'язкою подій, як і належить казці.

Наступний прийом глибшого проникнення у зміст твору – трансформація плану прочитаного тексту. Учні з інтересом переробляли план казки «Красний Іванко і заклийте місто» у вигляді розповідних і питальних речень, що спонукало їх ще раз уважно переглянути текст, сприяло правильному відтворенню картин із прочитаного, розвитку аналітичних умінь та культури мовлення. Наводимо приклад плану, складеного у вигляді *розповідних речень*:

1. Цікава та незвичайна зустріч жінки.

2. Розумний і слухняний син Іванко.

3. Материнська жура та порада Діда-всевіда.

4. Стійкість та терпіння Іванка на Чортівській горі.

5. Зачарована принцеса проклятого міста та темний палац.

6. Мовчання та витриманість хороброго Іванка.

7. Знуцання чортів над бідним змученим хлопцем.

8. Героїчне мовчання Івана, яке врятувало зачароване місто, палац і панночку.

9. Розмова з принцесою, закоханість у неї.

10. Бажання материнського благословення.

11. Весілля та щасливе майбутнє героїв казки.

Трансформація плану епічного твору у вигляді називних, розповідних, питальних речень дає змогу учням глибше проникнути у зміст прочитаного, відтворивши його ключові картини. В експериментальних класах учителі зазвичай практикували попарне планування твору або у формі називних і розповідних, або розповідних і питальних речень.

Приклад плану у вигляді *питальних речень*:

1. Чи випадковою була зустріч жінки з дивним чоловіком?

2. Яким ріс хлопчик Іванко?

3. Чому мати весь час плакала та журилася?

4. Що порадив Іванкові Дід-всевід?

5. Що трапилося, коли хлопцеві виповнилося 20 років?

6. Чого хотіли від нього чорти? Як вони знуцалися з Іванка на Чортівській горі?

7. Куди забрів Іванко, шукаючи притулку та допомоги?

8. З ким зустрівся хлопець і що зрозумів? Які почуття викликала в Івана панночка?

9. Яке бажання керувало Іваном, коли він терпів знуцання та муки?

10. Як переміг хлопець та врятував зачароване місто, палац і панночку.

11. Чи згадав у щасливу мить хлопець про матір? Який кінець казки?

Перетворювальна робота учнів з планами одного і того ж твору викликала значне поживлення у класі, активізуючи пізнавальну діяльність п'ятикласників; водночас вона доречна і для домашньої роботи підлітків.

Аналітична робота п'ятикласників над казкою «Красний Іванко і заклийте місто» не вичерпується лише плануванням та переказом твору, і передбачає заглиблення в його образну систему та розмежування у змісті прочитаного реального і фантастичного, красивого і потворного, як того вимагає навчальна програма.

Цю частину роботи вчителі-експериментатори моделювали, запропонувавши учням таку систему навчальних завдань:

1. Які персонажі твору викликали у вас більшу симпатію? Чим саме?

2. Опишіть зовнішність «свого» героя. Які образні слова з тексту допомагають вам уявити його портрет?

3. Які випробування випали на долю Іванка? Заради чого він страждав?

4. Які образи і події з твору фантастичні? Опишіть їх.

5. Що потворного в діях чортів?

Для успішного виконання проблемного для п'ятикласників завдання описати зовнішність Красного Іванка радимо використати покровоки

рекомендації, які послідовно розкривають систему відповідних розумових дій, що дало позитивні результати у навчанні. Справа у тому, що опис зовнішності персонажа – синтетична розумова операція, яка складається з ряду аналітичних дій: знайти у тексті опис зовнішності; визначити, з яких портретних деталей він складається; дібрати з тексту образні слова, що допомагають виразніше уявити зовнішній вигляд героя і виражають авторське ставлення до нього; висловити власне ставлення до персонажа, викликане його зовнішністю.

Виконавши ці дії, учні виявили здатність описати літературний портрет і водночас зафіксувати увагу на способах цієї роботи.

Досвід розумових (аналітичних) дій п'ятикласників в експериментальних класах над образом Іванка дав змогу їм без розгорнутої попередньої роботи усно намалювати портрет іншого персонажа – панночки, яка також потребує читацької уваги. При цьому важливо підкреслити, що образи матері, чортів, на відміну від образів Іванка та панночки, не мають детального опису зовнішності, бо він у цьому випадку й не потрібний. Ці образи ми можемо «бачити», аналізуючи їхні вчинки, визначаючи моральні якості та ставлення до подій, зображених у творі. Проте авторське ставлення до головних героїв (Іванка та панночки) казки можемо спершу визначити саме з опису їх зовнішності, що має суттєвий вплив на читацьку позицію щодо персонажів, тому і звертаємо на ці описи посилену увагу.

Не менш важливим постає завдання *синтетичної роботи* над текстом казки, яка головним чином проводиться на четвертому етапі вивчення твору. Визначаємо такі актуальні вміння: переказувати весь твір, висловлювати власні міркування про його зміст, проводити аналогії з сучасним життям, пропонувати власний варіант закінчення казки.

Здійснюючи підсумкову роботу над твором, школярі висвітлюють причиново-наслідкові зв'язки між подіями та образами, розкривають провідну авторську думку, встановлюють зв'язки прочитаного з іншими художніми творами та видами мистецтва, об'єктивно дійсністю, дають моральну й естетичну оцінку зображеному, внаслідок чого відбувається їхній особистісний саморозвиток.

Список літератури:

1. Гальперин П. Я. Основные результаты исследований по проблеме «Формирование умственных действий и понятий». – М., 1965.
2. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів: Українська мова; Українська література. 5-9 класи. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2013. – 160 с.
3. Паламарчук В. Ф. Як виростити інтелектуала: Посіб. для вчителів і керівників шкіл / В. Ф. Паламарчук. Ін-т педагогіки АПН України. – К.: Навч. книга. – Богдан, 2000. – 151 с.
4. Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения: Пособ. для учителя. – 4-е изд., испр. – М.: Просвещение, 1985. – 288 с.
5. Цимбалюк В. І. Підручник для 5-го класу загальноосвіт. навч. закл. / В. І. Цимбалюк, В. В. Потіха. – К.: Навчальна книга, 2005. – 320 с.

Формування *синтетичних умінь* учнів включало виразне читання, переказ твору, пояснення його змісту і значення, створення усних відгуків про прочитане, виконання письмових робіт та інсценування художніх подій за текстом вивченого твору. Саме на цьому підсумковому етапі вивчення епічного твору актуалізуються конструктивні й творчі зусилля підлітків. Плануючи синтетичну роботу учнів, пропонуємо вчителям опорну систему запитань, яка розкриватиме зміст і послідовність цієї роботи, забезпечуватиме необхідне цілісне враження від цієї казки. Наприклад: Що найбільше вразило у прочитаному? Перекажіть зміст казки за складеним планом. Висловіть свою думку щодо зображеного у творі. Чого навчає прочитана казка? Як ви вважаєте, чи можливі події казки в реальному сучасному житті? Якщо так, то які саме? Спробуйте придумати власне закінчення подій казки.

П'ятикласники (більша частина), висловлюючи своє ставлення до зображеного у творі, дійшли висновку, що Красний Іванко боровся з чортами (злом) і переміг їх завдяки своїй звитязі й мужності, тому ідея казки – у ствердженні перемоги добра над злом. Втім, на питання, що найбільше вразило з прочитаного, учні відповідали неоднозначно. Деяких вразило, що жінка могла продати те, про що ще й сама не знала. Інші звернули увагу на мужність і рішучість Іванка, його готовність здійснити подвиг в ім'я людей та справедливості.

Висновки і пропозиції. На завершальному етапі роботи над твором учителі приділяли значну увагу підтриманню пізнавального інтересу учнів та попередженню їхнього емоційно-інтелектуального перевантаження. Цьому сприяли рольові ігри, вікторини, письмові роботи-мініатюри, інсценівки-мініатюри тощо.

Придумуючи казці власне закінчення подій, діти в основному завершували її позитивно: одруження з панночкою, народження дітей, щасливе і справедливе правління королівством, знищення всього злого навкруги і встановлення добробуту для всіх громадян.

П'ятикласники, які провели запропоновані розумові дії синтетичного характеру над текстом вивченої казки, набагато успішніше виконали програмові вимоги щодо умінь читати і переказувати прочитане.

Гинкевич О.В.

Николаевский национальный университет имени В.А. Сухомлинского

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ АНАЛИТИКО-СИНТЕТИЧЕСКИХ УМЕНИЙ ПЯТИКЛАССНИКОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

В статье отражены основные методические советы для учителей по формированию аналитико-синтетических умений учащихся 5-х классов при изучении народной сказки «Красный Иванко и заколдованный город». Учителям предлагается специально развивать у подростков способность выделять в тексте более или менее завершённые части, на которые можно разделить произведение, давать им заголовки. Заголовки вполне можно рассматривать как его простой план в виде номинативных предложений. В результате планирования текста можно рассчитывать и на выразительное чтение литературного произведения. Способствовать этому будет система задач, которая предусматривает последовательное выполнение нужных умственных действий.

Ключевые слова: аналитико-синтетические умения, литературный анализ, экспериментальное обучение, системы учебных задач.

Hinkevich O.V.

Nykolayev National University of V.A. Sukhomlynsky

METHOD OF FORMING ANALYTIC-SYNTHETIC SKILLS FIFTH GRADERS THE STUDY OF LITERATURE

Summary

In the article the basic methodological advice to teachers on forming analytical and synthetic skills of students 5 th grade while studying folk tale «Red Ivanko and city devoted thing». Teachers invited to produce a special teen ability to notice the text more or less finished parts, which can divide the work, give them titles. Titles can be considered as his simple plan as denominative sentences. Because planning text, you can count on a clear reading of literary works. This system will promote objectives that provides consistent implementation of needed mental activities.

Keywords: analytical and synthetic skills, literary analysis, experimental studies, training tasks.

УДК 378.147

ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД ДО НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ЯК ОСНОВА ВІДБОРУ ЗМІСТУ ОСВІТИ

Грегорацук Ю.В.

Тернопільський національний економічний університет

У статті проведено огляд теоретичних досліджень професійної спрямованості загальнопредметних дисциплін у вищих навчальних закладах, до яких в немовних навчальних закладах відноситься і іноземна мова. На основі огляду виявлено, що принцип професійної спрямованості відіграє системоутворюючу роль при відборі та побудові змісту навчального предмета; представлено властивості комплексів як структурних компонентів змісту освіти; подано схему побудови навчального процесу. Особлива увага приділена психолого-педагогічним основам професійної спрямованості навчання у вищому навчальному закладі, які найбільш повно були розроблені А.О. Вербицьким. Охарактеризовано «контекстне навчання», що представляє собою інтеграцію навчальної, наукової та практичної діяльності. На основі аналізу визначено основні характеристики контекстного навчання та зазначено, що однією з продуктивних форм контекстного навчання є ділова гра.

Ключові слова: професійно-орієнтований підхід, контекстне навчання, професійна діяльність, зміст освіти, іноземна мова.

Постановка проблеми. Аналіз системи мовної освіти у вищих навчальних закладах з вивченням іноземної мови як засобу здійснення професійної діяльності дозволяє виділити в її змісті два істотно відмінних компоненти: загальношкільну підготовку студента і професійну мовну підготовку. Важливість раціонального поєднання в змісті пропонованої системи мовної освіти загальнолінгвістичного і професійного компонентів обумовлює необхідність пошуку теоретичних обґрунтувань методики навчання іноземної мови на основі професійного контексту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема професійної спрямованості освіти отримала глибоке теоретичне трактування в сучасній педагогіці і методиці. Цьому сприяло становлення діяльнісного підходу до навчання, який отримав розвиток в працях Л.С. Виготського, В.В. Давидова, І.О. Зимньої, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, Г.І. Щукіної та інших [6; 7; 9; 12; 5; 16]. Проблема професійного контексту навчання займала і займає велике місце в дослідженнях педагогів-методистів.

Автори дисертаційних робіт, монографій, наукових статей протягом тривалого часу досліджують, розробляють, апробують форми, методи і принципи професійно-орієнтованого навчання у вищу і середню професійну освіту.

Професійна педагогіка у вищих навчальних закладах стала предметом досліджень вчених-педагогів і методистів порівняно недавно. І з перших днів її провідною проблемою стало вивчення професійного контексту предметного навчання різних дисциплін, якій в останні роки присвячено досить багато робіт.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Отже, проведемо загальний огляд теоретичних досліджень професійної спрямованості загальнопредметних дисциплін у вищих навчальних закладах, до яких в немовних навчальних закладах відноситься і іноземна мова.

Формулювання цілей статті. Основним завданням статті є аналіз професійно-орієнтованого підходу до навчання іноземної мови як основи відбору змісту освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження.

З нашої точки зору, найбільш повно, системно і деталізовано психолого-педагогічні основи професійної спрямованості навчання у вищому навчальному закладі були розроблені А.О. Вербицьким в концепції «Контекстного навчання». У своєму дослідженні А.О. Вербицький дав теоретичне обґрунтування необхідності переходу до навчання нового типу: від інформаційного – до продуктивного, розвивального навчання, що дозволяє ліквідувати «функціональну неграмотність» [5].

Поняття «функціональна неграмотність» А.О. Вербицький пов'язує з тим, що період предметної і соціальної адаптації молодих фахівців займає, як правило, від 3 до 5 років. Завдання професійної освіти – значно скоротити цей період. На вирішення цього завдання націлене навчання нового типу в професійній освіті – «контекстне навчання», що представляє собою інтеграцію навчальної, наукової та практичної діяльності.

Одне з серйозних протиріч вищої освіти, на думку А.О. Вербицького, полягає в неадекватності форм і умов організації навчальної діяльності формам і умовам професійної діяльності майбутнього фахівця [2]. Автор розробляє і створює нові навчальні педагогічні та психологічні моделі контекстного навчання, що дозволяє трансформувати навчальну діяльність студента в професійну діяльність молодого фахівця через послідовне моделювання предметного і соціального змісту професійної діяльності.

Контекстне навчання А.О. Вербицького спирається на теорію діяльності, відповідно до якої засвоєння соціального досвіду здійснюється в результаті активної, упередженої діяльності суб'єкта. У ньому втілюються наступні принципи: активності особистості; проблемності; єдності навчання і виховання; послідовного моделювання в формах навчальної діяльності слухачів змісту і умов професійної діяльності фахівців. Основними параметрами контекстного навчання, відповідно до А.О. Вербицького, є наступні:

1. Студент знаходиться в діяльнісній позиції.
2. Включається весь потенціал активності студента.
3. Засвоєння знань відбувається в контексті вирішення майбутніх професійних ситуацій.

4. Здійснюється формування ділових і моральних якостей особистості.

5. Навчальна інформація перетворюється з предмета навчальної в засіб професійної діяльності [2].

Особлива увага в контекстному навчанні звертається на реалізацію поступового, поетапного переходу студентів до базових форм діяльності вищого рангу: від навчальної діяльності академічного типу до квазіпрофесійної діяльності (ділові та дидактичні ігри) і, потім, до навчально-професійної діяльності (практики, стажування).

Викладання загальноосвітніх дисциплін пропонується трактувати в контексті професійної діяльності, відходячи при цьому від академічного викладу наукового знання. Як засоби реалізації теоретичних підходів в контекстному навчанні пропонується в повному обсязі використовувати методи активного навчання (в трактуванні А.О. Вербицького – методи контекстного навчання). Разом з тим наголошується, що необхідно комплексно підходити до використання різних форм, методів і засобів активного навчання в органічному поєднанні з традиційними методами [4].

У контекстному навчанні метою діяльності студента стає не опанування системою інформації і тим самим основами наук, а формування здібностей до виконання професійної діяльності. Інформація займає структурне місце мети діяльності студента лише до певного моменту, а потім ця інформація повинна отримати розвинену практику свого застосування. При цьому відбувається моделювання предметного і соціокультурного змісту майбутньої професійної діяльності, відтворення просторово-часового та змістовного контекстів професійної і соціальної практики. Одиницею навчання є не «порція інформації», а ситуація в усій своїй предметній багатозначності.

Система проблемних ситуацій дозволяє розгорнути діалектично суперечливий зміст навчання в динаміці і тим самим забезпечити об'єктивні передумови формування теоретичного і практичного професійного мислення.

Однією з продуктивних форм контекстного навчання є ділова гра, побудована за принципом імітаційного моделювання змісту і форм професійної діяльності і представляє собою по суті квазіпрофесійну діяльність [3]. Тут вдало моделюється предметний і соціальний зміст майбутньої професії, задається його контекст. Рольові ігри – це нібито репетиції майбутньої професійної діяльності. Основним механізмом реалізації активного (контекстного) навчання А.О. Вербицький вважає «вбудовування» інформації в просторово-часовий контекст життя і діяльності студента, де і відбувається реконструкція професійної праці в формах навчальної діяльності. Це дає можливість набутти певного досвіду професійної діяльності.

Отже, основними характеристиками контекстного навчання є те, що суб'єкт навчання із самого початку ставиться в діяльнісну позицію, предмет якої поступово перетворюється із суто навчальної у практико професійну; вимоги з боку професійної діяльності є системоутворюючими, вони задають контекстний принцип побудови й розгортання не лише окремих навчальних дисциплін, а й зміст усієї підготовки фахівця у вищому навчальному закладі.

Психолого-педагогічна модель контекстного навчання А.О. Вербицького дозволяє конструювати процес навчання, роблячи його професійно спрямованим, однак технологічна структура навчальної діяльності вимагає подальшого дослідження методологічних основ професійної спрямованості, виявлення її системоутворюючого критерію, розробки методики професійно-орієнтованого навчання.

Проблема професійно-орієнтованого навчання іноземної мови як спеціальності досліджена в роботах В.П. Бойко, О.І. Журавльової, Н.Д. Коваленко, Т.В. Кучми, Т.Б. Лесохіної, О.А. Олійник та інших авторів [1; 8; 10; 11; 13; 14]. В дисертаційному дослідженні Н.Д. Коваленко розроблені методи реалізації принципу професійної спрямованості при відборі і побудові змісту загальноосвітніх предметів у вищій школі. Автор розглядає «Англійську мову» як загальноосвітній предмет. Робота присвячена розробці та реалізації дидактичних основ відбору і побудови змісту навчального предмета, в якому принцип професійної спрямованості грає системоутворюючу роль [10]. Н.Д. Коваленко сформулювала критерії оптимальності побудови професійно орієнтованого змісту загальноосвітніх предметів та розробила конкретні алгоритми відбору побудови і оптимізації навчальних предметів.

Основою реалізації системоутворюючої функції принципу контекстного навчання в роботі Н.Д. Коваленко стало уявлення професійної діяльності і знань в системній формі і подальше проектування цього напрямку в площину навчального предмета. У площині навчального предмета, на думку автора, різні сторони професійної діяльності породжують складні навчальні комплекси, приналежність навчального матеріалу до яких є підставою для його відбору. Н.Д. Коваленко визначає такі властивості комплексів як структурних компонентів змісту освіти:

1. Кожен з комплексів представляє джерело змісту професійних знань та умінь з певної навчальної дисципліни в системній формі.

2. Сукупність комплексів надає можливість задоволення повноти подачі всіх сторін професійної діяльності.

3. Кожен комплекс забезпечує можливість вивчення навчального предмета в контексті професійної діяльності.

4. Комплекси орієнтовані на виховання професійно спрямованої особистості.

Критерієм повноти реалізації принципу професійної спрямованості, на думку автора, є ізоморфізм проекції навчального предмета в площину професії і проекції підсистеми професійної діяльності в площину навчального предмета [10].

Проблема професійної спрямованості мовної освіти проектується на процес навчання говоріння в немовних вищих навчальних закладах на основі використання мотивів професійного спілкування в дисертаційному дослідженні Т.В. Кучми. Автор визначає зміст навчання усного іншомовного спілкування, виходячи з реальних мовних потреб фахівців, обґрунтовує і розробляє методику навчання іншомовного спілкування, засновану на використанні мотивованих мовних актів. Виявляючи загальне ядро комунікативних потреб фахівців різного профілю, Т.В. Кучма обґрунтовує необхідність створення у студентів на

заняттях мотивів і комунікативних намірів, аналогічних реальним.

Констатуючи, що реальна мовна комунікація завжди має на увазі наявність мотиву, автор розробляє способи і методи трансформації навчального спілкування в професійно мотивоване. Таким чином, стрижнем пропонованої методики є мотив, а його репрезентантом – комунікативний намір.

Т.В. Кучма пропонує наступну схему побудови навчального процесу:

1. створення мотивації;
2. мовна реалізація комунікативного наміру;
3. мовленнєва реалізація комунікативного наміру в: а) керованому спілкуванні, б) вільному спілкуванні [11].

В організації навчання, максимально наближеного до реального, особлива роль відводиться вправам зі складання діалогів з комунікативним завданням, а також рольових ігор.

У дисертаційному дослідженні Т.Б. Лесохіної розглядається ракурс питань щодо змісту та технологій вищої освіти для студентів, які закінчили школи з поглибленим вивченням іноземної мови (на матеріалі англійської мови). Конструювання змісту освіти вищого навчального закладу з урахуванням професійної сфери спілкування досліджується у спектрі проблем наступності в навчанні іноземної мови між школою з поглибленим вивченням іноземної мови і вищим навчальним закладом, а також необхідності формування умінь і навичок в рамках науково-виробничої, управлінської, комерційної, політичної, правової, культурної сфер спілкування.

Автор акцентує увагу на доцільності формування спеціальних умінь:

- проведення ділової бесіди і виступів;
- ведення телефонних розмов при наявності шумів;
- анутовання і рецензування спеціальної літератури;
- ділового листування та документації;
- усного послідовного та письмового перекладів [13].

Т.Б. Лесохіна склала словник загальнонаукової та термінологічної лексики, визначила структуру поглибленого курсу вивчення іноземної мови у вищому навчальному закладі (корективний, основний, поглиблений, завершальний курси). В технології навчання особлива роль відводиться професійному спрямуванню вправ, що представляють імітаційні ігри від рольових до організаційно-діяльнісних, що відтворюють ситуацію реального іншомовного науково-технічного спілкування.

У дисертаційній роботі О.А. Олійник досліджуються питання змісту і форми організації тематичної бесіди в професійній сфері спілкування студентів технічних спеціальностей на прикладі навчання рідної мови як іноземної. Розробляючи лінгво-методичні основи навчання мови спеціальності, автор доводить необхідність використання метатемного підходу при визначенні предметного компонента змісту тематичної бесіди в навчально-професійній сфері спілкування. Визначена типологія тематичної бесіди: інформативно-констатуюча, інформативно-експлікативна, комбінована, оглядово-узагальнююча [14].

Основою для навчання тематичної розмови служать оригінальні тексти підручників з профільних дисциплін. Автором визначені принципи відбору тестового матеріалу.

Висновки. Завершуючи огляд теоретичних досліджень професійної спрямованості загально-предметних дисциплін у вищих навчальних закладах, до яких в неможливих навчальних закладах відноситься і іноземна мова, відзначимо, що при відборі змісту навчання іноземної мови в спеціалізованих вищих навчальних закладах, які ставлять завдання формувати висококваліфікованих фахівців, для яких іноземна мова є засобом здійснення професійної діяльності, ми вважаємо за необхідне керуватися принципами контекстного підходу, оскільки він дозволяє враховувати професійну спрямованість мовного навчання при відборі його змісту.

Фундаментальна розробка психолого-педагогічних основ професійної спрямованості навчання (контекстного навчання) А.О. Вербицьким, В.П. Бойко, О.І. Журавльовою, Н.Д. Коваленко, Т.В. Кучмою, Т.Б. Лесохіною, О.А. Олійник є, безумовно, значним досягненням професійної педагогіки, особливо її професійно-технічного та професійно-педагогічного векторів.

Тим часом, проблеми відбору змісту навчання іноземної мови в спеціалізованих вищих навчальних закладах до сих пір не були предметом теоретичних досліджень вчених-педагогів і методистів. У зв'язку з цим у подальших дослідженнях ми постараємося частково заповнити цю прогалину.

Принципи ж контекстного навчання в плані відбору змісту навчального процесу, підбору і, в разі необхідності, розробки навчальних посібників, вибору технологій навчання повинні стати, на наш погляд, пріоритетними при проектуванні систем мовної освіти в спеціалізованих вищих навчальних закладах.

Список літератури:

1. Бойко В.П. Профессионально-ориентированная методика формирования учебных умений у студентов I курса факультетов иностранных языков: (на материале английского языка): Дисс. ... канд. пед. наук. – Липецк. 1993.
2. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – М.: Высш. шк. 1991. – С. 82-84.
3. Вербицкий А.А. Деловая игра как метод активного обучения // Современная высшая школа. 1982-№ 3/39. – С. 129-142.
4. Вербицкий А.А. Игровые формы контекстного обучения. – М.: Знание. 1983. – С. 21-42.
5. Вербицкий А.А. Психолого-педагогические основы контекстного обучения в вузе: Дисс. ... д-ра пед. наук в виде научн. докл. – М. 1991.
6. Выготский Л.С. Проблемы развития психики. – М.: Педагогика. 1983.
7. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: Интор. 1996.
8. Журавлева О.И. Профессионально-ориентированное обучение выразительному чтению (на старших курсах языкового вуза): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Мн. 1993.

9. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке: Кн. для учителя. – М.: Просвещение. 1978.
10. Коваленко Н.Д. Методы реализации принципа профессиональной направленности при отборе и построении содержания общеобразовательных предметов в высшей школе: Автореф. дне... канд. пед. наук. – Майкоп. 1995. – С. 7.
11. Кучма Т.В. Обучение говорению в неязыковом вузе на основе использования мотивов профессионального общения (на материале французского языка): Автореф. дис. .. канд. пед. наук. – М. 1991. – С. 12-14.
12. Леонтьев А.Н. Общее понятие о деятельности. Основы теории речевой деятельности. – М.: Наука. 1974.
13. Лесохина Т.Б. Особенности обучения иноязычному научно-техническому общению во втузе (на материале английского языка): Автореф. дис. .. канд. пед. наук. – М. 1995. – С. 16-18.
14. Олейник О.А. Содержание и формы организации тематической беседы в профессиональной сфере общения студентов технических специальностей (продвинутый этап обучения): Автореф. дис. .. канд. пед. наук. – М. 1994. – С. 8-12.
15. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика. 1975.
16. Щукина Г.И. Роль деятельности в учебном процессе. – М.: Просвещение. 1986.

Грегорацук Ю.В.

Тернопольский национальный экономический университет

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ КАК ОСНОВА ОТБОРА СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье проведен обзор теоретических исследований профессиональной направленности общепредметных дисциплин в высших учебных заведениях, к которым относится и иностранный язык в неязыковых учебных заведениях. На основе осмотра выявлено, что принцип профессиональной направленности играет системообразующую роль при отборе и построении содержания учебного предмета; представлены свойства комплексов как структурных компонентов содержания образования; подана схема построения учебного процесса. Особое внимание уделено психолого-педагогическим основам профессиональной направленности обучения в высшем учебном заведении, которые наиболее полно были разработаны А.А. Вербицким. Охарактеризовано «контекстное обучение», представляющее собой интеграцию учебной, научной и практической деятельности. На основе анализа определены основные характеристики контекстного обучения и указано, что одной из продуктивных форм контекстного обучения является деловая игра.

Ключевые слова: профессионально-ориентированный подход, контекстное обучение, профессиональная деятельность, содержание образования, иностранный язык.

Hrehorashchuk Yu.V.

Ternopil National Economic University

PROFESSIONALLY ORIENTED APPROACH OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING AS THE BASIS OF EDUCATIONAL CONTENT SELECTION

Summary

This article provides an overview of theoretical research of higher education disciplines professional orientation. Foreign language belongs to such disciplines in non-language universities. It is found that the principle of professional orientation plays a key role in the discipline content selection and formation. Complexes qualities are presented as structural components of educational content. The scheme of the learning process is given. Particular attention is paid to the psychological and pedagogical foundations of professional orientation teaching in higher education, which is fully developed by A. Verbytsky. The «contextual learning», which is the integration of teaching, research and practice is characterised. The main characteristics of contextual learning are analysed and management game is stated as one of the forms of productive contextual learning.

Keywords: professionally-oriented approach, contextual learning, professional activity, content of education, foreign language.

УДК 372.37

КОМПЕТЕНТІСНО-ОРІЄНТОВАНЕ НАСТАВНИЦТВО ЯК ЗАСІБ ІННОВАЦІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ЗАПАСУ В УМОВАХ ВНЗ

Денисенко Н.Г.

Академія рекреаційних технологій і права

Смірнов С.В.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

У статті подано науково-теоретичне обґрунтування і розробку теоретичних положень щодо вдосконалення системи підготовки майбутніх офіцерів запасу в умовах вищого навчального закладу. Запропоновано власне бачення щодо визначення понять «компетентісно-орієнтоване наставництво», «інноваційно-компетентісний підхід», «військовий педагог – наставник».

Ключові слова: «компетентісно-орієнтоване наставництво», «інноваційно-компетентісний підхід», «військовий педагог – наставник».

Постановка проблеми у загальному вигляді. Процеси інноваційного розвитку Української армії спрямовуються на формування військової еліти, підвищення якості національної військової освіти, її інтеграції в міжнародній сфері, збереження й поширення націокультурних традицій.

Одним із пріоритетних напрямків сучасної військової педагогіки є розробка нових професійно-орієнтованих підходів щодо вдосконалення системи підготовки майбутніх офіцерів запасу в умовах ВНЗ.

Перегляд основних положень Воєнної доктрини України, масштабне переозброєння Збройних Сил України, викликані тимчасовою окупацією Російською Федерацією частини території України, та наявність збройного конфлікту в східних регіонах України – вимагають інноваційного переосмислення й модернізації вітчизняної військової освіти. Акцент зроблено на компетентісно-орієнтоване наставництво.

Одним з найважливіших стратегічних напрямків підготовки майбутніх офіцерів запасу у вищих навчальних закладах України, є орієнтація на інноваційно-компетентісний підхід, вироблення інноваційної компетентності військового педагога-наставника.

Тільки військовий педагог-наставник з інноваційними поглядами і бойовим досвідом, спроможний підготувати таких офіцерів запасу, які готові бути стратегічним кадровим резервом держави, здатних визначати та розв'язувати службово-бойові завдання. Саме тому перед науковцями, теоретиками і практиками стоїть завдання розробки ефективної освітньо-виховної системи підготовки майбутніх офіцерів запасу.

Цей процес потребує оновлення, апробацію та впровадження нових освітніх професійних програм, розробку нових наукових досліджень у галузі військової педагогіки, впровадження нових методик викладання різних дисциплін.

Задеклароване наукове дослідження дозволить переосмислити компетентісно-орієнтоване наставництво, надавши йому нового сенсу і змісту з урахуванням сучасних інноваційних вимог і стати одним із пріоритетів військової державної кадрової політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Державна політика щодо підготовки майбутніх офіцерів запасу у вищих навчальних закладах України, базується на засадах Конституції України (№ 254к/96-ВР від 28.06.1996), Закону України «Про Збройні Сили України» (№ 1934-ХІІ від 06.12.1991), Закону України «Про оборону України» (№ 1932-ХІІ від 06.12.1991), Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття») (№ 896 від 03.11.1993), Постанови Кабінету Міністрів України «Про створення єдиної системи військової освіти» (№ 1410 від 15.12.1997), рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» (№ 555/2015 від 24.09.2015). та ін.

Проблема наставництва здебільшого виступає предметом досліджень у виробничій сфері (Л.В. Божко, Н.О. Васаженко, С.В. Грозан, О.Б. Кошук, О.В. Лісовець, Г.С. Олійник, Т.М. Яворська та ін.). Педагогічна проблема військового наставництва у процесі підготовки майбутніх офіцерів запасу у вищих навчальних закладах України, на сучасному етапі містить лише теоретично-дискусійний характер.

Окремі аспекти компетентісно-орієнтованого наставництва розглядали вітчизняні науковці такі, як С.Я. Білявець, О.В. Бойко, Я.Б. Зорій, Н.М. Калинюк, Ю.С. Красильник, М.О. Мацишин, О.І. Москаленко, Т.С. Плачинда, Ю.С. Фіногенов.

Теоретичні і методичні засади формування і розвитку професійної компетентності майбутніх офіцерів запасу у процесі навчання військово-спеціальних дисциплін досліджували Р.В. Балашов, А.С. Батрак, В.В. Вергільник, О.І. Врагов, В.Д. Галініна, О.П. Гнидюк, І.Ф. Гончаренко, К.М. Горбатько, В.П. Гресько, Н.П. Левчук, А.А. Лелюк.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми: Теоретичний аналіз наукових досліджень свідчить про те, що проблема підготовки майбутніх офіцерів запасу у вищих навчальних закладах України, як у теоретичному, так і в практичному аспектах не досліджена, зокрема ґрунтовно не проаналізовані зміст, форми і методи, які мають бути спрямовані на забезпечення ефективної додаткової військової підготовки студентів вищих навчальних закладів, в умовах компетентісно-орієнтованого наставництва.

Модернізація національної військової освіти на кафедрах військової підготовки вищих на-

вчальних закладів України потребує удосконалення. Масштабне інноваційно-методичне та технологічне переозброєння Збройних Сил України повинне відбуватися на основі перегляду й уточнення доктринальних положень щодо формування і реалізації воєнної політики України. Вирішення цього питання потребує переосмислення мети, завдань і змісту підготовки майбутнього офіцера запасу у вищих навчальних закладах України, а саме в умовах компетентнісно-орієнтованого наставництва.

Означена суспільно-політична проблема, веде за собою й наукову проблему – поява нового понятійного апарату, збагачення його змісту, який вимагає уточнення і конкретизації змісту педагогічних категорій: «Компетентнісно-орієнтоване наставництво», «Підготовка майбутніх офіцерів запасу у вищих навчальних закладах», «Інноваційно-компетентнісний підхід», «Військовий педагог – наставник».

Такий підхід забезпечить якісну підготовку майбутніх офіцерів запасу у вищих навчальних закладах, здобуття ними теоретичних та практичних знань, умінь та компетентностей: проявляти визначеність і наполегливість у постановці бойових задач та здатність взяти на себе відповідальність; приймати обґрунтовані рішення; здатність до безперервного та активного навчання; уміння працювати в команді та у міжнародному контексті; проявляти лідерство, вільне компетентне спілкування в діалоговому режимі з широким колом військових фахівців, зокрема найвищої кваліфікації і звань, та громадськістю; уміння налагоджувати стосунки з експертами інших галузей знань та ін.)

Формулювання цілей статті. Мета статті – аналіз і структурування основних понять дослідження. Здійснити теоретично-історичний концепт, що визначає компетентнісно-орієнтоване наставництво як засіб інноваційної підготовки майбутніх офіцерів запасу в умовах ВНЗ.

Відповідно до мети, визначено такі завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан дослідження проблеми підготовки майбутніх офіцерів запасу у вищих навчальних закладах в умовах компетентнісно-орієнтованого наставництва.

2. Визначити сутність понять: «Компетентнісно-орієнтоване наставництво»; «Військовий педагог – наставник», «Інноваційно-компетентнісний підхід».

Виклад основного матеріалу: Підготовка офіцерів запасу здійснюється в усіх країнах, які дбають про захист свого суверенітету. Цьому контингенту військових фахівців відводиться значна роль у поповненні кадрового складу, а також у разі виникнення кризових ситуацій. Характерною ознакою для збройних сил Великобританії, Ізраїлю, Іспанії, Сполучених Штатів Америки, Франції, Японії – є наставництво.

Практика наставництва, або менторінгу (від лат. *mentor* – вихователь, керівник), сьогодні сприймається науковцями як соціальний інститут адаптації в освітній галузі, або інноваційна компетентність педагога.

Н.С. Гаврілова наставництво вважає дуже актуальним для новітньої освіти. Автор стверджує, що це питання все ще залишається мало-

дослідженим. Основні його принципи та цінності є притаманні новітній українській педагогіці, що служить якісним підґрунтям для розвитку цієї практики в Україні. У поєднанні з цінним зарубіжним досвідом він сприятиме максимальному використанню прогресивних ідей у реформуванні вітчизняної педагогіки [3].

У вітчизняну гуманітарну сферу поняття «наставник» прийшло із Західної школи, де для його окреслення використовується термін «mentor». Саме таким було ім'я особи, який доручив виховання свого сина Телемаха Одиссей, на час своєї тривалої подорожі. Ментор був мудрим та довіреним радником Одиссея. Саме таким чином, поняття «mentor» – «наставник» прийшло до наших часів [7].

Залежно від сфери застосування, виділяють наступні типи наставництва: базоване; релігійне; професійне; виробниче. Надзвичайного розвитку набуває корпоративне наставництво, яке зуміло перетворитися на звичний інструмент розвитку лідерів у компанії.

Наставництво у військовій сфері ми розуміємо, як систему індивідуальної роботи курсанта з досвідченим офіцером, спрямовану на його розвиток, адаптацію до бойових умов, психологічну готовність, шляхом передавання знань, умінь і навичок від більш досвідченого колеги, тобто наставника.

Ми вважаємо що при визначенні поняття «військове наставництво» слід враховувати практичні нюанси: взаємозв'язків між курсантами кафедри військової підготовки вищих навчальних закладів та досвідченими військовослужбовцями у процесі передачі знань, умінь і бойових навичок, що проявляється у формі індивідуального, колективного, формального або неформального шефства, яке нерозривно пов'язане з професійною підготовкою, адаптацією курсантів і розвитком їхнього військового потенціалу.

Не менш важливим для нашого дослідження є поняття «компетентнісно-орієнтоване наставництво».

Н.М. Бібік зазначає, що найбільшого поширення в дидактиці набуло розуміння компетентності як деякої сукупності знань, умінь, навичок і ціннісних ставлень, що набуваються у процесі навчання й у своїй цілісності утворюють здатність особистості ідентифікувати проблеми й розв'язувати їх незалежно від контексту (ситуації) певного виду діяльності [2]. На думку автора компетентнісний підхід: передбачає цілісну переорієнтацію системи освіти за алгоритмом: «від процесу – до результатів в особистісно-діяльничому аспекті», вивчення таких результатів у вимірі затребуваності забезпечує конкурентоспроможність випускників, розвиток у них відповідного потенціалу для розв'язання проблем буття людини [2].

Військові кафедри ВНЗ потребують педагогів – наставників, які спроможні не лише усвідомити власну патріотичну місію і професійну роль, а й самостійно створити психологічне і особистісно-розвивальне середовище ефективної взаємодії з курсантами. Тому особливу увагу в розв'язанні проблеми підготовки майбутніх офіцерів запасу в умовах ВНЗ приділено формуванню інноваційної компетентності педагога – наставника.

В словнику А.А. Деркача інноваційна компетентність (лат. *competens* (*competentis*) – на-

лежний, відповідний) в акмеологічній парадигмі тлумачиться, як досягнення найвищих вершин професіоналізму у професійній діяльності і творчості – «акме». Акмеологічні стратегії підготовки конкурентоздатних спеціалістів в умовах ВНЗ направлені на розробку загальних концепцій розвитку професіонала, особистісно-професійного розвитку у різних сферах професійної діяльності [4].

Визначаючи специфіку задач наставництва, можна виділити часові ознаки:

1. Стратегічні: випливають із загальної мети наставництва – формування компетентнісної і загальнокультурної цілісної особистості.

2. Тактичні: визначаються поточними завданнями у процесі адаптації майбутніх офіцерів запасу до змісту, умов, організації та методів роботи військового підрозділу.

3. Оперативні: постають перед наставником в кожний окремо взятий момент його практичної діяльності.

Саме тому, підготовка майбутніх офіцерів запасу у вищих навчальних закладах, повинна здійснюватися на засадах компетентнісно-орієнтованого навчання.

В. Ковалевський і Т. Сорокіна-Ісполатова виділяють організаційно-педагогічні види військового особистісно – орієнтованого наставництва у практичних умовах:

1. Інституціональний (адміністративне, командне, примусове, обмежуюче наставництво)

2. Мотиваційний (управлінське, спонукаюче наставництво)

3. Інформаційний (ідеологічне, позиційне наставництво) [5, 6].

Підготовка майбутніх офіцерів запасу на кафедрі військової підготовки істотно відрізняється від освітнього середовища курсантів вищих військових навчальних закладів України. Зазвичай студенти подають документи на кафедру військової після третього курсу, щоб закінчити вій-

ськове і цивільне навчання одночасно. Відповідно військова підготовка триває два роки і зазвичай їй присвячують один день у навчальному тижні. Студенти-курсанти вивчають загальновійськові і спеціалізовані дисципліни, після закінчення навчання вони на місяць виїжджають на збори у військові частини. В кінці зборів студенти-курсанти здають екзамени і їм присвоюється військово звання молодшого лейтенанта запасу.

Отже, на основі наведених міркувань маємо підстави стверджувати, що педагог – наставник – це фахівець, який засобами військового мистецтва виховує майбутніх офіцерів запасу як активних громадян України, здійснює якісну військову підготовку, орієнтуючись на вітчизняні і світові досягнення, досвід з педагогічних, психологічних наук і, таким чином, самоутверджується, розвиваючи індивідуальний стиль професійної діяльності.

Висновки і пропозиції. Так як наставництво являється двостороннім процесом, то основною умовою ефективності навчання офіцером-наставником курсантів кафедри військової підготовки вищих навчальних закладів професійним знанням, вмінням і навичкам, являється його готовність до передачі досвіду.

Попередній теоретичний аналіз проблеми доводить до висновків про безцінність соціально-педагогічного впливу висококваліфікованих наставників на курсантів військової підготовки вищих навчальних закладів України, які забезпечать злагожденість між теоретичною і практичною підготовкою майбутніх офіцерів запасу.

Таким чином, консолідація кафедр військової підготовки вищих навчальних закладів України із створеними на їх базі інститутів наставництва дасть змогу вирішувати питання забезпечення якісної підготовки майбутніх офіцерів запасу та максимальної оптимізації процесу їх адаптації до професійного середовища.

Список літератури:

1. Альперович К. С. Записи про першу вітчизняну систему зенітного управління ракетної зброї // Військове видання 1995.
2. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: [колективна монографія] / Бібік Н. М., Ващенко Л. С., Савченко О. Я. [та ін.]; під заг. ред. О. В. Овчарук. – К.: «К.І.С.», 2004. – 112 с. – (Бібліотека з освітньої політики).
3. Гаврілова Н. С. Релігійна свідомість сучасного студентства в контексті світоглядного плюралізму (на матеріалах України) [Текст]: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11 / Гаврілова Наталія Сергіївна; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2007. – 192 арк.
4. Деркач А. А. Акмеологічний словник // РАГС, 20004 – 161 с.
5. Ковалевський В. П. Формування учбово-науково-виробничого комплексу // Інтеграція освіти. 2003. № 1.
6. Сорокіна-Ісполатова Т.В. Багатофакторний структурний аналіз педагогічної системи // Альманах гуманітарних досліджень. 2007. № 4.
7. Nickols F. Mentor, Mentors and Mentoring // www.home.att.net/~nickols/mentor.htm – 2007. – 12.12.
8. What Is Mentoring? // www.mentoringpittsburgh.org/what_is.htm – 2009.

Денисенко Н.Г.

Академия рекреационных технологий и права

Смирнов С.В.

Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки

КОМПЕТЕНТНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ НАСТАВНИЧЕСТВО КАК СРЕДСТВО ИННОВАЦИОННОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ ЗАПАСА В УСЛОВИЯХ ВУЗА

Аннотация

В статье представлено научно-теоретическое обоснование и разработка теоретических положений по совершенствованию системы подготовки будущих офицеров запаса в условиях высшего учебного заведения. Предложено собственное видение относительно определения понятий «компетентностно-ориентированное наставничество», «инновационно-компетентностный подход», «военный педагог-наставник».

Ключевые слова: «компетентностно-ориентированное наставничество», «инновационно-компетентностный подход», «военный педагог-наставник».

Denisenko N.G.

Academy of Recreational Technologies and Law

Smirnov S.V.

Eastern National University named after Lesya Ukrainka

COMPETENCE-ORIENTED GUIDANCE AS A TOOL OF INNOVATIVE TRAINING OF FUTURE RESERVE OFFICERS IN THE CONDITIONS OF HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS

Summary

The paper presents theoretical justification and development theoretical principles for improving the system of training of future officers of reserves in the context of higher education. Proposed own vision of the definition of «competence-oriented coaching», «innovative competence-based approach», «the military educator guide».

Keywords: «competence-oriented coaching», «innovative competence-based approach», «the military educator guide».

УДК 372.832

МОЖЛИВОСТІ НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НА УРОКАХ ПРАВОЗНАВСТВА

Жидкова Н.М.

Менська районна гімназія Чернігівської області

У статті розкривається важливість використання міжпредметних зв'язків (внутрішньогалузевих та міжгалузевих) під час навчально-пізнавальної діяльності учнів. Акцентується увага на реалізації міжпредметних зв'язків (різних компонентів системи пізнання) у формуванні міжпредметної компетентності на уроках правознавства. Узагальнюється класифікація міжпредметних зв'язків та визначається система компонентів для формування міжпредметної компетентності на уроках правознавства. Наводяться приклади реалізації міжпредметних зв'язків на матеріалах навчальних програм для учнів.

Ключові слова: міжпредметні зв'язки, міжпредметна компетентність, суспільствознавча галузь шкільної освіти, навчальні програми загальноосвітніх шкіл, навчання правознавства, класифікація міжпредметних зв'язків.

Постановка проблеми. Процес пізнання старшокласників потребує не поверхового засвоєння навчального матеріалу, а більш глибокого розуміння процесів та явищ, які вивчаються. У Новому державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти одне із завдань суспільствознавчої галузі є *формування в учнів цілісної системи вмінь і навичок дослідження суспільних проблем, пропонування способів їх розв'язання, проведення аналізу та оцінювання суспільних проблем, процесів і тенденцій у державі і світі* [1]. Розуміння цілісності світу, його багатоманітності, сутності явищ, закономірностей їх розвитку та взаємозв'язку в навчальному процесі потребує використання міжпредметних зв'язків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні положення про компетентнісний та інтегративний підходи до навчання висвітлено в працях О. Баранівської, Г. Васильківської, С. Гончаренко, О. Дятлової, В. Паламарчук, О. Пометун, міжпредметні зв'язки як засоби формування міжпредметної компетентності в галузі шкільної освіти «Суспільствознавство» розглянуто в дослідженнях І. Смагіна та Т. Смагіної, реалізацію міжпредметних зв'язків під час навчання правознавства розкрито вченими С. Нетсовим, Т. Ремех, Л. Рябовол, класифікацію міжпредметних зв'язків проаналізовано М. Добрицею, М. Коньок та ін.

Як зазначає В. Паламарчук «розроблені на сьогодні стандарти лише частково відповідають вимогам сучасності: переважає предметний компонент, діяльнісний та оцінно-емоційний компоненти представлені не системно і без урахування міжпредметних зв'язків» [2, с. 22].

Проведений аналіз підручників із правознавства свідчить про переважання завдань із використанням міжпредметних зв'язків здебільшого репродуктивного рівня для актуалізації опорних знань та вмінь. Більшість правових та життєвих ситуацій у підручниках сформовані таким чином, що учні вчать аналізувати та розв'язувати її, але не встановлювати причини виникнення [3, с. 144-145]. Хоча для формування правосвідомості та загальнолюдських цінностей ефективність ситуацій зросла, якщо б учні вчилися знаходити причинно-наслідкові зв'язки й пропонували способи їх розв'язання на всіх етапах розвитку проблеми. У такому випадку навчальний досвід інших предметів (наприклад, історії та літератури) допомагає встановити

причинно-наслідкові зв'язки у правових та життєвих ситуаціях, суспільних та правових процесів та явищ. Тож реалізація міжпредметних зв'язків на уроках правознавства сприятиме вивченню правових процесів та явищ, їх причинно-наслідкових зв'язків, оцінюванню правових та життєвих ситуацій з різних позицій, формуванню правосвідомості та вихованню ціннісних орієнтацій.

Таким чином, педагогічна практика потребує аналізу структури міжпредметних зв'язків та їх класифікації для створення різнорівневих завдань, які сприяли б розвитку пізнавального інтересу учнів та формуванню міжпредметної компетентності на уроках правознавства.

Мега статті полягає в аналізованні структури міжпредметних зв'язків як засобів формування міжпредметної компетентності учнів та визначенні можливостей навчальних програм для їх реалізації на уроках правознавства.

Виклад основного матеріалу. У Новому державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти одним із підходів до навчання, спрямованим на досягнення результатів, є компетентнісний. Його особливістю є наявність ієрархічно підпорядкованої системи компетентностей: ключова, загальнопредметна, предметна (галузєва) [1]. Зазначимо, що ключова компетентність спрямовує процес навчання на формування в учнів здатності ефективно діяти в різних сферах життєдіяльності. Ефективність життєдіяльності учня залежить від здатності в конкретних життєвих ситуаціях застосувати знання, вміння, навички, способи дій та ставлення, які належать до певного кола навчальних предметів або освітніх галузей. Така здатність визначається як *міжпредметна компетентність*.

Розрізняють *внутрішньогалузєву* компетентність, яка формується предметами однієї галузі, та *міжгалузєву*, – предметами різних галузей. Засобами формування міжпредметної (внутрішньогалузєвої та міжгалузєвої) компетентності є міжпредметні зв'язки. Отже, щоб формувати міжпредметну компетентність учнів необхідно використовувати міжпредметні зв'язки (знання, вміння, навички, способи дій, ставлення) під час розв'язування внутрішньогалузєвої чи міжгалузєвої проблеми. Крім того щодо зв'язків у межах предмета чи курсу вживають поняття внутрішньопредметні та внутрішньокурсові зв'язки.

У нашій статті мова йде про навчання учнів правознавства, яке належить до галузі шкільної освіти «Суспільствознавство», тому для створення внутрішньогалузевих зв'язків слід врахувати сучасні умови розвитку суспільства. Як зазначає О. Пометун, процеси глобалізації та освітньої інтеграції зумовлюють такі завдання суспільствознавчої галузі: забезпечення засобами суспільствознавчих предметів умов для адаптації та самореалізації молоді в мінливому сучасному світі, набуття нею життєвих орієнтирів, які б сприяли особистісному культурному розвитку, формуванню національної свідомості та громадянської позиції, самоідентифікації особистості як представника української політичної нації та європейської спільноти, громадянина та патріота української держави, підготовка учня до життя у відкритому світі, зорієнтованому на ліберальні й демократичні цінності, водночас із прищепленням йому патріотичного пошанування власної самобутності [4, с. 187]. Отже, для формування внутрішньогалузевої (суспільствознавчої) компетентності учнів потребує реалізації особистісно-діяльнісного (активної громадянської позиції) та ціннісного (виховання патріотизму та ліберальних і демократичних цінностей) компонентів навчання.

Важливо окреслити й мету правознавства, яка деталізує мету та завдання суспільствознавчої галузі. З компетентнісного підходу Л. Рябовол формує її так: засвоєння учнями правових знань, вироблення предметних умінь і навичок, формування позитивного ставлення до явищ і процесів, пов'язаних із державою і правом, та відповідних ціннісних орієнтацій. Отже, *правова предметна компетентність* є багатоаспектним і багатовимірним утворенням, що складається з *когнітивної компетенції* (знання правових понять та вміння отримувати і використовувати правові знання за допомогою логічних операцій для обґрунтування власної думки та позиції), *практично-поведінкової* (здатність виконувати практичні завдання, вирішувати правові задачі, проводити юридичний аналіз ситуацій, складати правові документи, здійснювати вибір моделі поведінки), *аксіологічної* (здатність оцінювати державно-правові події, явища, процеси, правові ситуації з позицій загальнолюдських та правових цінностей, висловлювати ціннісно-оцінне судження, керуватися у своїй діяльності гуманістичною системою цінностей) [5].

Значимо, що на уроках правознавства ми формуємо правову предметну компетентність учнів, але й водночас, розв'язуючи низку проблем міжпредметного характеру за допомогою міжпредметних зв'язків, сприяємо набуттю внутрішньогалузевого чи міжгалузевого досвіду, а отже, і міжпредметної компетентності. У будь-якому випадку предмет розгляду статті – міжпредметні зв'язки ми визначаємо як засоби формування міжпредметної компетентності учнів на уроках правознавства.

Зупинимось на визначенні поняття міжпредметні зв'язки, яке розкриває його функції. У словнику Бім-Бада міжпредметні зв'язки пояснюються як «*Межпредметные связи отражают комплексный подход к воспитанию и обучению, позволяют вычленивать как главные элементы содержания образования, так и вза-*

имосвязи между предметами. Межпредметные связи формируют конкретные знания учащихся, раскрывают гносеологические проблемы, без которых невозможно системное усвоение основ наук» [6, с. 141]. Таке визначення дозволяє окреслити функції міжпредметних зв'язків: розвивають уміння учнів виділяти головне; допомагають формувати та комплексно розв'язувати *проблему*, встановлюючи змістові та практичні зв'язки між предметами; сприяють *систематизації* навчального досвіду учнів; зумовлюють розвиток *пізнавального* інтересу.

О. Барановська, досліджуючи міжпредметні зв'язки, називає їх *ознаки* та переваги: 1) системостворення (системостворюючі зв'язки): сприяння координації навчальної інформації, узагальнена направленість, створення цілісної картини світу; 2) дія в часі (хронологічні зв'язки): забезпечення пізнання елементів природи; 3) передача інформації (інформаційні зв'язки): стимуляція поступального розвитку та узагальнення знань; 4) спільний змістовий апарат (змістові зв'язки): спільність наукових фактів, використання методик, характеру розумової діяльності; 5) структурний аспект: економія часу (раціоналізація навчального процесу в цілому) [7, с. 6-7].

Така ознака як системність міжпредметних зв'язків потребує розгляду їх класифікації. М. Добриця узагальнив *класифікацію міжпредметних зв'язків: за часовим фактором* (попередні наступні, супроводжуючі (М. Скаткін); синхронні, асинхронні (М. Верзілін, П. Кулагін); попередні, супроводжуючі, перспективні (Н. Черкес-Заде); спадкоємні, синхронні, випереджальні; за змістом: фактичні, понятійні, теоретичні (В. Федорова, Д. Кірюшкін); фактичні, понятійні, теоретичні, філософські, ідеологічні (В. Максимова); за *кількістю предметів*: двокомпонентні та багатокомпонентні; за *визначенням мети уроку*: основні, допоміжні, епізодичні; за *способом діяльності*: репродуктивні та творчо-пошукові [8, с. 68-69].

Додамо, що спосіб діяльності учня передбачає формування предметних умінь. Відомо, за рівнями їх класифікують, як репродуктивні, перетворюючі та творчо-пошукові, а отже, й міжпредметні зв'язки за *рівнями умінь та навичок* можна класифікувати як операційні (когнітивний компонент компетентності).

Класифікують міжпредметні зв'язки й за *рівнями та обсягом їх реалізації*: 1) *низький* передбачає часткове включення міжпредметних зв'язків у плани у вигляді фактичного матеріалу, міжпредметні поняття та уміння тільки згадуються; 2) *середній* представлений аналізом лише суміжних предметних понять, спонуканням учня до самостійності їх застосування; залученням різних наочних посібників з різних курсів; 3) *високий* орієнтує на широке і розгорнуте включення міжпредметних зв'язків у плани у вигляді понять та умінь узагального характеру, їх аналіз, розкриття структури деяких прийомів переносу знань, застосування у самостійній роботі учнів, демонстрація дослідів, прикладів із суміжних предметів, використання методичних прийомів проблемного навчання [9].

Існує класифікація міжпредметних зв'язків за використанням елементів пізнання: *об'єктивні* (засновані на вивченні одного і того ж об'єкта в

різних навчальних предметах і під час виробничого навчання); *методичні* (використанням одного і того ж методу пізнання у різних предметах); *теоретичні* (використанням одного і того ж закону (теорії)); *інструментальні* (використання одного і того ж прийому діяльності у різних навчальних предметах) [10, с. 21].

Зауважимо, що міжпредметні зв'язки реалізують систему предметних компетенцій, у нашому випадку правознавчих (когнітивної, практико-поведінкової, аксіологічної). Кожна із цих компетенцій є складною, бо містить *декілька елементів* (когнітивна: знання, вміння та навички; *практично-поведінкова*: способи дій, здатність вирішувати правові ситуації, складати правові документи, формулювати та оперувати поняттями; *аксіологічна*: ставлення до держав і права, цінності). Зазначені елементи можуть мати *рівневу структуру*, як вміння та навички (репродуктивні, перетворюючі, творчі), або цінності (загальнолюдські, національні, громадянські, моральні, правові).

Названі класифікації дозволяють зазначити, що реалізація міжпредметних зв'язків (спільних компонентів) під час розв'язання проблемної ситуації, міжпредметних завдань сприяють *набуттю досвіду* використання предметних знань, умінь та навичок, способів дій в інших предметах, збагачуючи предметний досвід учнів компонентами суміжних предметів чи інших галузей шкільної освіти, а отже, й *формуванню міжпредметної компетентності*.

Аналіз навчальних програм та практики свідчать про можливість комплексно використовувати предметні правові зв'язки з історією, географією, літературою. Спільні елементи когнітивної, практико-поведінкової та аксіологічної компетенцій історії та правознавства дозволяють комплексно проаналізувати правові явища, процеси, норми в минулому (вплив історичних подій на формування форми правління, встановлення причин виникнення та зникнення держав, ефективність та наслідки реалізації «сухого закону» та ін.) та сприяють формуванню обґрунтованої оцінки правових проблем сучасності (відсутність гарантій законності та їх наслідки в історії), пошуку способів їх ефективного розв'язання з урахуванням досвіду минулого.

Предметні зв'язки із географією дозволяють як диференціювати, так і інтегрувати знання та вміння: розмежувати поняття (держава та країна; галузі права та галузі; господарське право та господарство), поглибити знання щодо окремих тем (природоохоронні відносини, земельні ресурси), проаналізувати та порівняти правові явища та процеси в просторі (вплив географічного середовища на формування держави), знайти їх закономірності та ін.

Виробленню екологічного стилю мислення і поведінки та виховання громадянина демократичного суспільства через реалізацію спільних тем: охорона навколишнього середовища під час виробництва, вплив хімічних елементів на здоров'я людини сприяє використанню міжпредметних зв'язків із компонентом природничої галузі – хімією. Зв'язки із біологією допоможуть учням усвідомити найвищу соціальну цінність – життя та здоров'я людини, сприяти формуванню

вміння оцінювати наслідки діяльності людини по відношенню до навколишнього середовища.

Зв'язки із літературою посилюють правовиховний аспект (аксіологічний компонент), дозволяють емоційно сприйняти правовий матеріал, співвіднести моральні та правові норми, встановити причинно-наслідкові зв'язки процесів та явищ, а також правових та життєвих ситуацій. Вміння учнів складати заяви, що формується під час вивчення мови, допомагає на уроках правознавства поглибити практичний компонент навчання та збагатити вміння здатністю складати різні види документів у окремих правових та життєвих ситуаціях.

Як відомо, досвід як компонент компетентності набувається шляхом практичного використання знань та умінь, ставлень у нових ситуаціях. У цьому контексті варто згадати інтелектуальні можливості старшокласників. Як справедливо зазначає В. Паламарчук сутнісними характеристиками інтелектуального розвитку учнів є їх академічні досягнення і рівень розвитку інтелектуальних умінь, а в старшому шкільному віці – рівень адекватними методами наукового пізнання [2].

Зауважимо, що такі методи як проект, голографічний, диспут, дискусія спрямовані на результат та дозволяють різнобічно розглянути проблему. Аналіз та розв'язання проблеми за допомогою міжпредметних зв'язків сприяють поглибленню предметних знань та розвивають вміння, збагачують предмет навчальними прийомами. Нерідко в навчальній практиці міжпредметні зв'язки використовують в інтегрованих та бінарних уроках.

Застосування зв'язків із предметами математичної галузі, які не мають міжпредметного кола проблем у навчальних програмах із правознавством, потребують переважно використання методичного аспекту, зокрема методів аналогія, моделювання, експеримент, графічний тощо.

Узагальнюючи сказане, необхідно зазначити умови реалізації міжпредметних зв'язків із правознавства: 1) доцільність та логічність (навчальний досвід інших предметів має сприяти процесу пізнання, а саме актуалізувати знання, збагачувати когнітивний компонент, систематизувати чи узагальнювати та ін.); 2) спільність проблем, що підіймаються; 3) комплексність розгляду проблеми різними предметами (зокрема використання навчального досвіду з історії, географії, мови та літератури); 4) оперування пізнавальними методами (абстрагування, моделювання, аналогія, узагальнення та ін.) та використання методів різнобічного розгляду проблеми (диспут, дискусія, проект та ін.); 5) актуалізація життєвого досвіду учнів.

Нижче наводимо приклади реалізації міжпредметних зв'язків на основі проаналізованих навчальних програм для загальноосвітніх шкіл [11] (табл. 1).

Висновки з дослідження та перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Таким чином, реалізація міжпредметних зв'язків на уроках правознавства сприяє формуванню міжпредметної компетентності. Аналіз навчальних програм свідчить про можливість комплексного використання когнітивного, практико-діяльного та аксіологічного компонентів міжпредметних зв'язків на уроках правознавства з історією, гео-

Реалізація міжпредметних зв'язків за матеріалами навчальних програм

Тема з правознавства	Методи та прийоми	Приклади завдань / Запитань
Історія		
Державний лад	Складання схем, таблиць, діаграм. Метод «прес», прийом «незакінчені речення»	Франція – одна з європейська країна, яка найчастіше змінювала форми правління. Охарактеризуйте їх. Поясніть як відбувався цей процес в історії. Що лежить в основі таких змін? У чому цінність досвіду змін форм правління держави? Німеччина – федеративна держава. По-різному відбувався процес утворення держави спочатку Священної римської імперії в X ст., потім Німецької імперії в другій половині XIX ст. та ФРН в XX ст. Згадайте, які держави існували на території Священної Римської імперії, яким способом утворилась єдина держава? Чому вона розпалась? Які способи утворення Німецької імперії та об'єднаної ФРН? Чи однакові ці способи? Що впливає на міцність територіального устрою, чому? У чому цінність досвіду виникнення держав?
Правопорушення та юридична відповідальність	Обговорення у колі, робота в групах Метод «проекту»	Які правопорушення були скоєні під час революції 1905-1907 рр.? Чому? Хто брав участь у подіях, які вимоги висували повсталі? Як діяла влада? Які правові наслідки мала революція? Чи була революція неминучою? Які потрібні гарантії для забезпечення правопорядку?
Органи державної влади та місцевого самоврядування	Метод «прес».	Які назви мають парламенти в різних державах світу? Назвіть усіх Президентів України в послідовності та строка їх перебування на посаді. Які політичні та правові наслідки для держави мало розширення повноважень Президента? Назвіть переваги та недоліки різних форм правління.
Географія		
Історичний процес виникнення держав	Порівняння понять, складання таблиці	Поясніть відмінності між державою, країною, колонією. Наведіть приклади понять. На прикладі декількох країн назвіть причини виникнення держави (наприклад, створення іригаційних систем (Єгипет), виникнення письма (майя), виникнення християнства (Україна-Русь)...)
Форми держави	Аналіз карти, вплив природно-географічних чинників на формування форми держави Спростування хибного твердження, пояснення протиріччя. Метод «проекту»	Швейцарія офіційна назва швейцарська конфедерація, але фактично – це федеративна держава. Поясніть протиріччя. Який національний склад сучасної Німеччини? Що відмінного між федеративним устроєм Індії, Німеччини, США? Складіть діаграми національного складу названих держав. Тенденції зміни форми правління від середньовіччя до сучасності свідчать про перехід держав із монархічної форми правління до республіканської. Чи згодні ви з принципом «монархії в минулому»? Чому?
Екологічне право	Дослідницька робота. Проект. Робота в групах	Діяльність людини протягом багатьох століть змінювала природний світ. У результаті чого змінилася флора і фауна. Держава на законодавчому рівні створює умови для раціонального природокористування (Червона книга України). Що ви як неповнолітні можете зробити для збереження навколишнього середовища? Які права та обов'язки в сфері екології маєте? Дослідіть найбільші екологічні проблеми, зокрема природокористування у вашому місті, складіть проект їх подолання. Що можете зробити ви в цьому проекті, враховуючи ваші правові можливості?
Система права	Складання таблиці. Актуалізація опорних знань та вмінь, встановлення відповідностей	Визначення галузей, класифікація галузей народного господарства та галузей правознавства. Встановіть відповідність у питанні правового регулювання між галузями права та прикладами ситуацій із галузей народного господарства.
Земельне право	Метод «прес»	У правознавстві серед обов'язків землекористувачів є вимога підвищувати родючість ґрунтів та підвищувати інші корисні властивості землі. Яким чином можна підвищити родючість ґрунтів? Дайте правову оцінку ситуації, коли на земельній ділянці господарі борються з зіллям шляхом підпалу рослин значною площею? Як можливо раціонально використати зілля? Що може зробити держава? Що можна порадити господарям? Чи впливає строк оренди землі на якість землекористування, як саме?
Українська мова		
Конституційне право	Виправлення помилок. Вправа для перевірки правильності вживання правових понять	Проаналізуйте газетну статтю про внесення змін в конституційне законодавство, виправте помилки в тексті, якщо вони є. Прослідкуйте, чи правильно взяті слова в тексті.
	Написання есе	Напишіть есе «мої кроки як депутата міської ради»
Трудове право	Складання і розігрування правової ситуації	Складіть орієнтований перелік запитань на співбесіді під час працевлаштування. Розіграйте правову ситуацію під час співбесіди
Цивільне право	Написання доручення, заяви	Написання доручення на отримання стипендії, матеріальних цінностей тощо.

Продовження таблиці 1

Українська література		
Цивільне право	Аналіз правової ситуації на матеріалах твору	Чому Мартину Борулі не вдалося поновити своє правове становище, повернути дворянський титул? Чи можна було б відновити свій правовий стан головному герою за сучасним законодавством? Що можна сьогодні порадити особам, що опинилися в подібних ситуаціях, які правові шляхи захисту цивільних прав?
Земельне право	Аналіз ситуацій та формування суджень щодо твору І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я».	Які правопорушення скоїли герої твору? Яким чином вирішити межовий спір, коли сім'я не може поділити одне дерево? Які правила із інституту добросусідства ви порадили б використати Кайдашам у їх межових спорах?
Кримінальне право	П. Мирний «Хіба ревуть воли як ясла повні?»	Який мотив спонукав стати Чіпці Варенику на злочинну стежку? Кваліфікуйте злочини, <i>ед. ч</i> скоєні героями твору.
Органи судової влади в Україні	Дебати на матеріалах твору І. Франка «Перехресні стежки»	Які вади судочинства Австро-Угорщини висміяв І. Франко в творі «Перехресні стежки»? Які з них вдалося подолати в сучасному судочинстві України, а які залишилися і до сьогодні? Які ідеї І. Франка в творі з вуст Євгена Рафаловича ви запропонували б додати до сучасного законодавства? Обґрунтуйте свою думку.
Світова література		
Кримінальне право	Коло ідей на матеріалах твору Ф. Достоєвського «Злочин і кара»	Уявіть, що ви присяжний засідатель, проаналізуйте пом'якшуючі та посилюючі обставини в призначенні покарання за злочини Р. Раскольнікова. Коли покарання може стати причиною формування правової свідомості? Які умови потрібні для цього?
Сімейне право	Дискусія на матеріалах твору Л. Толстого «Анна Кареніна»	Чи був щасливим шлюб Анни Кареніної, чому? Чи залежить сімейне щастя від шлюбного віку, або від мети, чому? Які правові та особисті наслідки має шлюб за розрахунком? Які права чоловіка і жінки в шлюбі в другій половині XIX ст.? Як змінилися вони з часом?
Земельне право	Метод «займи позицію»	Які правовідносини розкриваються в творі? Які способи набуття та припинення права власності на земельну ділянку продемонстровані в творі? Чому Равевська не погоджується продати сад? У чому цінність саду? Оцініть пропозиції кожного з героїв щодо подальшої долі садової ділянки. Чію пропозицію ви схвалюєте, чому?
Іноземна мова		
Право на освіту	«Акваріум». Складання таблиці	Порівняйте системи освіти та шкільне життя в Англії, США, Нідерландах та Україні. Назвіть переваги та недоліки в освіті в кожній країні.
Права, свободи та обов'язки людини і громадянина	Робота в парах. Створення статуту молодіжної організації	Які молодіжні організації існують в світі? Які їх завдання та шляхи реалізації? Створіть статут молодіжної організації з актуальних питань в регіоні.
Фізика		
Державний лад	Метод аналогій. Дослід на прикладі механізму в фізиці – важеля	Порівняйте зміни в простому механізмі у фізиці важеля з змінами державного режиму. Як змінюється положення важеля, що перебував в рівновазі зі зміною відстані плеча? Нехай «силами» в правознавстві будуть народ та апарат держави. Як зміниться режим із зміною «відстані» між народом та апаратом держави спочатку віддалення в бік апарату держави від осі, а потім бік народу? Нехай відстанню у правознавстві будуть закони, методи управління, права та обов'язки, способи приходу до влади, контроль.
Правова та соціальна держава	Дослід через демонстрацію відеосюжета. Метод аналогій	В умовах вакууму металева куля та пір'я, що кинуті одночасно вниз, – досягнуть поверхні землі разом. В умовах земного тяжіння вони падають послідовно. Тобто потрібні умови для настання бажаного результату. Якщо порівняти європейські країни, то вони раніше стали на шлях правової держави. Що було зроблено для цього? Які умови потрібні для формування демократичної держави в Україні?
Хімія		
Державний лад	Метод аналогії	Порівняйте кристалічні решітки карбону з моделями форм територіального устрою. Поясніть їх стійкість та взаємозв'язки у різних кристалічних решітках (або моделях державного устрою). Обґрунтуйте відповідь.
Екологічне право	Проект	Створення проекту «раціональне використання мінеральних добрив та охорона навколишнього середовища від забруднення продуктами хімічного виробництва».

Біологія		
Споживче право	Аналіз ситуації. Складання пам'ятки	<i>Як під час купівлі продуктів харчування на базарі чи в магазині можна убезпечити себе від отруєння продуктами хімічно-забрудненого харчування? Які санітарно-гігієнічні нормування продуктів харчування? Які правові можливості захисту споживчих прав у разі купівлі хімічно-забрудненої їжі?</i>
Інформатика		
Авторське право	Створення презентації	<i>Як захистити свої авторські права на продукцію в інтернеті? Які можливості пропонує інтернет? Що робити в разі порушення ваших авторських прав?</i>
Геометрія		
Органи державної влади та місцевого самоврядування	Метод аналогії. Складання схем (геометричних фігур).	<i>За методом аналогії позначте місце знаходження Президента України у рівносторонньому трикутнику. Умовно у трикутнику позначте взаємодію Президента з різними гілками влади. Підпишіть сторони трикутника. Обґрунтуйте свою думку.</i>
Художня культура		
Права, свободи та обов'язки людини і громадянина	Створення нормативно-правового акта	<i>Розробити «Закон культурного плюралізму», який містив би правила шанобливого ставлення до різних культур.</i>
Технології		
Авторське право	Написання пам'ятки	<i>Що таке винахід? Створення пам'ятки «як запатентувати винахід»</i>
	Аналіз ілюстрації, створення презентації	

графією, мовою та літературою. Крім того, міжпредметні зв'язки є рівневими: вищий рівень складності міжпредметної проблеми потребує використання вищого рівня пізнавальних умінь та навичок, ефективного способу розв'язання проблеми та стійких ціннісних ставлень.

У процесі пізнання під час вирішення міжпредметної проблеми учні оперують методами пізнання аналогія, абстрагування, моделювання, узагальнення, а спрямованість навчання на результат до-

зволяють використати методи проекту, диспуту, дискусії, голографічний та ін. Системність міжпредметних зв'язків їх багатомірність зумовлює розвиток інтелектуального потенціалу, пізнавального інтересу, формування гармонійної особистості.

Подальшого опрацювання потребує створення системи завдань для комплексної реалізації міжпредметних зв'язків, розроблення методики формування міжпредметної компетентності учнів під час навчання правознавства.

Список літератури:

1. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/ua/often-requested/state-standards/>
2. Паламарчук В.Ф. Прогноз розвитку освіти України / Творчі здобутки гімназії: наук.-метод. посіб. / Головний редактор, керівник авторського колективу, канд. пед. наук, заслужений вчитель України В.І. Сафіулін; наук. ред. – доктор педагогічних наук, проф. В.Ф. Паламарчук. – К.: Освіта України, 2015. – С. 18-34.
3. Жидкова Н. Внутрішньопредметні та міжпредметні зв'язки як засіб набуття досвіду навчальної діяльності учнів на уроках правознавства / Н.Жидкова // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць / [Ред. кол.: гол. ред. – О.М. Топузов]. – К.: педагогічна думка, 2016. – Вип. 16. – С. 135-148.
4. Пометун О. Розвиток шкільної суспільствознавчої освіти в контексті процесів глобалізації та освітньої інтеграції / О.І. Пометун // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2011 рік: інформаційне видання. – К.: інститут педагогіки, 2012. – С. 187.
5. Рябовол Л. Правова предметна компетентність: поняття, структура, правові предметні компетенції. [Електронний ресурс] / Л.Т.Рябовол. – Режим доступу: http://www.kspu.kr.ua/download/conf2013/section5/article_ryabovol.pdf
6. Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б.М. Бим-Бад – М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. – 528 с.
7. Барановська О.В. Реалізація міжпредметних зв'язків у профільній школі. [Електронний ресурс] / О.В. Барановська // Первый независимый научный вестник. – 2016. – № 9-10. – С. 5-8.
8. Добраця М. Еволюція поняття «міжпредметні зв'язки» у педагогіці / М. Добраця // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. – 2012. – Ч. 3. – С. 65-71.
9. Коньок М. Міжпредметні зв'язки як фактор оптимізації процесу підготовки майбутніх вчителів технологій / М.М. Коньок // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки. – 2013. – Вип. 108.2. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VchdpuP_2013_2_108_39.pdf
10. Барановська О. Міжпредметні зв'язки у підручнику для профільної школи: практична зорієнтованість та технологізація // Проблеми сучасного підручника: зб. наук.праць / [Ред. кол.: голов. ред. – О.М. Топузов]. – К.: Пед. думка, 2016. – Вип.16. – С. 17-25.
11. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. 10-11 класи. Правознавство. Рівень стандарту; Історія України, Всесвітня історія. Рівень стандарту. Географія. Рівень стандарту рівень; Українська мова. Рівень стандарту. Українська література. Рівень стандарту; Іноземна мова. Рівень стандарту; Світова література.

Рівень стандарту; Хімія. Рівень стандарту.; Біологія. Рівень стандарту; Технології. Рівень стандарту; Алгебра. Рівень стандарту; Геометрія. Рівень стандарту; Інформатика. Рівень стандарту; Художня культура. Рівень стандарту. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/ua/often-requested/educational-programs/>

Жидкова Н.М.

Менская районная гимназия Черниговской области

ВОЗМОЖНОСТИ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММ ДЛЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ НА УРОКАХ ПРАВОВЕДЕНИЯ

Аннотация

Статья раскрывает важность использования межпредметных связей (внутриотраслевых и межотраслевых) в учебно-познавательной деятельности учеников. Акцентируется внимание на реализации компонентов межпредметных связей на уроках правоведения для формирования межпредметной компетентности. Обобщено классификацию межпредметных связей и определено систему компонентов формирования межпредметной компетентности на уроках правоведения. Приводятся примеры реализации межпредметных связей по материалам учебных программ.

Ключевые слова: межпредметные связи, межпредметная компетентность, классификация межпредметных связей, учебные программы, обществоведческая отрасль школьного образования, обучение правоведению.

Zhydkova N.M.

Menska District Gymnasium, Chernihiv Region

OPPORTUNITIES OF TRAINING PROGRAM FOR USE OF INTERSUBJECT COMMUNICATIONS ON THE JURISPRUDENCE LESSONS

Summary

This article analyzes the consequence by using of intersubject communications (inside branch and inter-branch) in the cognitive activity. The attention is focused on the realized intersubject communications on the lessons of jurisprudence, as the result of this is the formation of intersubject competition. The classification of intersubject communications is generalized. The system of components for formation of intersubject competition on the lessons of jurisprudence is determined. The examples of realized of intersubject connections on school curriculum are provided.

Keywords: intersubject communications, intersubject competence, classification of the intersubject communications, the school curriculums, the branch of school education «Social science», teaching of jurisprudence.

УДК 378

КУРС: «ПРАКТИКУМ З РОЗВ'ЯЗУВАННЯ ЗАДАЧ З ВИЩОЇ МАТЕМАТИКИ» ДЛЯ МАГІСТРІВ – МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ МАТЕМАТИКИ

Заїка О.В.

Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

У статті розкрито можливість формування професійного викладача математика засобами курсу «Практикум з розв'язування задач з вищої математики». Розкрито предмет, мету та завдання даного курсу, методiku організації та проведення занять. Наведені приклади задач, які доцільно розглядати в даному курсі.
Ключові слова: конкретно-наукові знання, практикум з розв'язування задач, математичний наліз, алгебра і теорія чисел, вища геометрія.

Постановка проблеми. Здатність людини розуміти, «відчувати» математику та успішно здійснювати математичну діяльність вчені пов'язують з наявністю в неї розвинуеного математичного мислення і володінням математичними здібностями, математичною компетентністю. Математичне мислення – це абстрактне, теоретичне мислення, об'єкти якого позбавлені будь-якої дійсності і можуть інтерпретуватися довільним чином аби при цьому зберігалися задані між ними відношення. До поняття «мислення» в психології є різні підходи. Наприклад, під мисленням розуміють узагальнене та опосередковане відображення предметів та явищ дійсності. Мислення – це процес безперервної взаємодії людини з об'єктом пізнання, що включає аналіз і синтез, абстрагування та узагальнення. Ми будемо розуміти під «мисленням» психологічний процес пізнання, пов'язаний із відкриттям суб'єктивно нового знання, з розв'язуванням задач, з творчим перетворенням дійсності [3].

Під математичною компетентністю будемо розуміти системну властивість особистості, що виявляється в наявності глибоких і міцних знань із предмету, в умінні застосовувати отримані знання в новій ситуації, здатності досягати значних якісних результатів і підвищувати ефективність здійснюваної діяльності [4, с. 8].

Математична здібність – здібність розуміти сутність математичних систем, символів, методів і доведень, а також здібність заучувати, утримувати їх у пам'яті, репродукувати, комбінувати з іншими системами, символами, методами, застосовувати при розв'язуванні математичних задач [6].

Аналіз останніх публікацій. Отже, цими поняттями, зокрема, визначається професіоналізм викладача математики. Питанню професійної підготовки вчителя математики присвячено багато праць науковців та методистів, зокрема, проблемою фахової підготовки майбутніх вчителів математики займаються В.Г. Бевз, М.І. Жалдак, Н.В. Кугай, Г.О. Михалін, М.В. Працьовитий, О.В. Семеніхіна, В.О. Швець та ін. Однак, питання професійної підготовки завжди залишаються актуальними.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Базовою характеристикою будь-якого фахівця є професійна компетентність. Професійні знання, вміння та якості особистості, якими повинен володіти магістр математики, задано переліком кваліфікаційних вимог. Серед них є: всебічне і глибоке знання вищої математики (математичного аналізу, вищої геометрії,

алгебри і теорії чисел); досконале володіння методикою викладання математики у різних типах навчальних закладів; наявність високого рівня математичної й інформаційної культури. Окремі аспекти цього можна реалізувати під час навчання студентів-магістрантів спеціальності 014.04 Середня освіта (Математика) курсу «Практикум з розв'язування задач з вищої математики».

Мета статті – розкрити особливості організації навчального процесу курсу «Практикум з розв'язування задач з вищої математики».

Виклад основного матеріалу. Невід'ємним компонентом професійної компетентності викладача математики є методологічна компетентність. У структурі методологічної компетентності майбутнього вчителя математики можна виділити: методологічні знання, методологічні вміння та навички. Методологічні знання складаються з декількох структурних рівнів. На сьогодні найпоширенішою є структурна модель методологічних знань, в якій виокремлено чотири рівні: філософський; загальнонауковий; конкретно науковий; рівень процедур і технік дослідження [5].

До методологічних знань конкретно наукового рівня відносять знання про: предмет навчальної дисципліни; конкретнаукові методи навчальної дисципліни; фундаментальні поняття; фундаментальні відношення між поняттями; фундаментальні теоретичні факти (означення, аксіоми, теореми); зв'язок з іншими навчальними дисциплінами; межі застосовності знань; історію розвитку.

Під час підготовки майбутнього спеціаліста, викладачам ВНЗ необхідно забезпечити його всіма основними знаннями загальнонаукового рівня. Готуючи майбутніх вчителів математики, навчаючи магістрів, є можливість узагальнити їх знання з основних математичних дисциплін, таких як математичний аналіз, вища алгебра та вища геометрія, завдяки вивченню курсу «Практикум з розв'язування задач з вищої математики». Цей курс розрахований на 240 годин (8 кредитів ECTS), і складається лише з практичних занять.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є методи розв'язування задач з вищої математики (алгоритмічних та прикладних).

Мета викладання дисципліни: узагальнити та систематизувати знання основних і найбільш важливих в ідейно-теоретичному і практичному відношенні питань з курсів математичного аналізу, диференціальних рівнянь, комплексного аналізу, лінійної алгебри, алгебри і теорії чисел, аналітичної, диференціальної, проективної гео-

метрії та основ геометрії; розвинути вміння використовувати набуті знання для розв'язування задач, що пов'язують теоретичні відомості з декількох математичних дисциплін.

Основними завданнями вивчення дисципліни є: узагальнення та систематизація знань у студентів основних фактів теорій математичних курсів; розв'язування у студентів здатності оперативно використовувати для розв'язування задач відомі з фундаментальних курсів алгоритми і синтетичним шляхом створювати нові; формування вмінь добре оформлювати розв'язання задачі, аргументувати логічні кроки і використовувати відповідну символіку; формування вміння розв'язувати задачі, що пов'язані одразу з декількома математичними дисциплінами; розв'язування вміння розв'язувати прикладні задачі (умови яких містять нематематичні поняття) шляхом створення і дослідження математичних моделей реальних об'єктів, процесів та явищ.

По закінченню вивчення курсу студенти повинні:

знати: теоретико-множинну і логічну символіку; основні поняття алгебри і теорії чисел (алгебраїчна операція, група, кільце, поле, векторний простір, лінійна залежність і лінійна незалежність, базис і розмірність простору, лінійні оператори, матриці і визначники, прості числа, подільність, конгруенції, многочлени та інше); групову та структурну точки зору на геометрію, основні факти евклідової та неевклідових геометрій (означення, властивості та дії над векторами; координатний метод, його застосування; означення та властивості геометричних образів першого та другого порядків; основні поняття геометричних перетворень, їх властивості та застосування; основні поняття проєктивного простору, різні системи аксіом та вимоги до них тощо); основні поняття математичного аналізу (функція, послідовність, ряд, границя, неперервність, похідна, інтеграл, міра, метричний простір та основні елементарні функції дійсної та комплексної змінної, диференціальні рівняння тощо); знати застосування диференціального та інтегрального числення, а також диференціальних рівнянь до розв'язування практичних задач.

вміти: оперативно використовувати для розв'язування задач відомі з фундаментальних курсів алгоритми і синтетичним шляхом створювати нові; добре оформлювати розв'язання задачі, аргументувати логічні кроки і використовувати відповідну символіку; розв'язувати задачі, що пов'язані одразу з декількома математичними дисциплінами; розв'язувати прикладні задачі.

Особливість вивчення даного курсу полягає в тому, що теоретичну базу студенти отримали під час навчання на молодших курсах, тому успіх навчання залежить від наявності у студента-магістранта методологічних знань конкретно наукового рівня із зазначених дисциплін. Якщо викладачі, які працювали з ними раніше, не виділяли цих знань зі своїх дисциплін, то це може нести негативний вплив на засвоєння даного курсу. Як вихід із ситуації є організація роботи наступним чином.

Оскільки в даному курсі не передбачено лекційних занять, то при виділенні змістовних модулів перший доречно присвятити розв'язуванню завдань для перевірки рівня математичної культури (задачі з алгебри та теорії чисел, з вищої геометрії, з математичного аналізу), які носять переважно теоретичний характер, та спираються на знання студентами фундаментальних понять та тверджень зазначених курсів.

Тому для відтворення необхідних знань можна поступити наступним чином. Студентів поділяємо на міні-групи, кожна з яких має виділити в певній навчальній дисципліні: фундаментальні поняття та твердження, створити опорні конспекти, що пов'язують їх. Людині легше запам'ятати теоретичний матеріал, якщо він має вигляд опорного конспекту (при цьому виконується така закономірність [1]: сприйняття матеріалу полегшується, якщо він розташований в певній, строго продуманій системі, що вимагає мінімальних зусиль з боку органів чуття; сприйняття об'єктів, розташованих хаотично, здійснюється неохоче і вимагає значних вольових зусиль). Так, наприклад, з курсу проєктивної геометрії для фундаментального поняття поляра, можна скласти наступну схему (рис. 1).

Ця робота буде, зокрема, підготовкою майбутнього викладача математики до своєї професійної діяльності. Оволодіння знаннями, вміннями та навичками з точки зору психології безпосередньо пов'язані з наступними сторонами пізнавальної діяльності: з пізнавальними інтересами, мотивами навчання, відношенням до навчання тощо. В розумовій діяльності студента при розв'язуванні задачі можна відокремити дві взаємопов'язані сторони. По-перше, відбувається пригадування тих знань, які є необхідними для розв'язання поставленої задачі: поняття, теореми тощо; а також відтворення прийомів розумової діяльності, що були раніше засвоєні. По-друге, виконуються певні дії на заданому матеріалі, які тісно пов'язані з відтворенням знань: відбувається сприйняття заданого матеріалу, абстрагування суттєвих ознак в даних предметах, їх узагальнення тощо [2].

Сам курс складається із трьох змістових модулів.

Рис. 1. Поляра та її властивості

Джерело: розроблено автором

Перший модуль пов'язаний із розв'язуванням задач, що носять в основному теоретичний характер, та вимагають глибоких знань як раз такі основних фундаментальних понять.

Наприклад. З'ясувати, чи є лінійна комбінація розв'язків системи лінійних однорідних рівнянь розв'язком цієї системи.

Чи правильне твердження: якщо функція обмежена, то вона набуває в деяких точках області визначення найбільшого та найменшого значень?

Яким рухом буде композиція осової симетрії та паралельного перенесення на вектор, який не паралельний осі симетрії?

Чи належить теорія вимірювання довжин відрізків геометрії Лобачевського? Евклідовій геометрії? Абсолютній геометрії?

А також фундаментальних тверджень. *Наприклад.*

1. Знайти всі підгрупи циклічної групи $G = \langle a \rangle$, якщо $|a| = 10$. (необхідно пригадати, що таке циклічна група та як знайти її підгрупу, а також, що означає символ $|a| = 10$ (порядок) і як його шукати).

2. Знайти геометричне місце стаціонарних точок для інтегральних кривих диференціального рівняння $y'' = x - 4y^2 + 6$. (необхідно пригадати, що таке геометричне місце точок, стаціонарні точки та їх знаходження).

3. У якої алгебраїчної кривої другого порядку ексцентриситет дорівнює $\sqrt{2}$? (пригадати, що таке ексцентриситет, у якої кривої другого порядку він більше одиниці, як його обчислюють).

У другому модулі пропонується розв'язувати задачі, які: пов'язують декілька тем однієї дисципліни; різні дисципліни.

Наприклад.

1) З точки P , що лежить ззовні кривої другого порядку, побудувати дотичні до неї, якщо крива задається трьома точками, дві з яких лежать з точкою P на одній прямій, а третя точка – є точкою дотику, та однією дотичною в заданій точці (необхідно пригадати, що дотичні з точки P проходять через точки перетину полярів з кривою другого порядку. Для побудови полярів, у нас є точка дотику, а другу точку, шукаємо як четверту гармонічну точку до точки P . Провівши поляр, використовуючи теорему Паскаля для тривершинника, у якого задані дві дотичні, шукаємо точку, що належить до кривої та побудованої полярів. Через знайдену точку проводимо

дотичну з точки P . Отже, задача містить теми: повний чотиривершинник, теореми Паскаля, поняття полярів).

2) Знайти відстань від точки $(x_1, f(x_1))$, де x_1 – точка екстремуму функції $f(x) = x^2 + x^{-2}$, до прямої $\frac{x}{a} + \frac{y}{b} = 1$, якщо $a = \text{НСД}(159, 234)$, b – остача від ділення числа 2^{112} на 7. (задача містить поняття аналітичної геометрії, математичного аналізу та алгебри і теорії чисел).

І третій модуль присвячений розв'язуванню прикладних задач, для розв'язування яких необхідно скористатися поняттями та твердженнями різних математичних дисциплін.

Наприклад. Земля рухається по траєкторії, що є деяким геометричним місцем точок, яке володіє такою властивістю, що сума відстаней від будь-якої його точки до двох фіксованих точок є величина стала. Відомо, що Сонце знаходиться в одній з цих фіксованих точок. Найменша відстань від Землі до Сонця наближено дорівнює 147,5 млн. кілометрів, а найбільша – 152,5 млн. кілометрів. Записати рівняння траєкторії руху Землі, знайти велику піввісь та ексцентриситет (аналітична геометрія).

З мідного круга радіусом R вирізають сектор з центральним кутом α і з нього скручують конічну лійку. При якому значенні кута α об'єм лійки буде найбільшим? (математичний аналіз та геометрія).

Школяр витратив деяку суму грошей на покупку олівця, авторучки і книги. Якщо б книга коштувала в 5 разів дешевше, авторучка – в 2 рази дешевше, а олівець – в 2,5 рази дешевше, ніж насправді, то та ж покупка коштувала б 8 грн. Якщо б книга коштувала в 2 рази дешевше, авторучка – в 4 рази дешевше, а олівець – у 3 рази дешевше, то за ту ж покупку школяр заплатив би 12 грн. Скільки коштує вся покупка і що дорожче: олівець чи авторучка? (алгебра).

Висновки. Даний курс при правильній організації навчального процесу сприяє: формуванню професійної компетентності майбутнього викладача математики; узагальненню та систематизації знань студентів з фундаментальних математичних дисциплін (математичного аналізу, вищої алгебри та геометрії); розвитку вмінь розв'язувати алгоритмічні, евристичні, прикладні задачі зазначених дисциплін.

Список літератури:

- Груденов Я. И. Психолого-дидактические основы методики обучения математике / Груденов Я. И. – М.: Педагогика, 1987. – 158 с.
- Ительсон Л. Б. Лекции по общей психологии / Ительсон Л. Б. – М.: АСТ, Харвест, 2002. – 896 с.
- Заїка О. В. Методична система навчання проєктивної геометрії в педагогічних університетах: дис. ... кан.пед. наук: 13.00.02 / Заїка Оксана Володимирівна; НПУ імені М. П. Драгоманова. – К., 2013. – 257 с.
- Зіненко І. М. Методика навчання алгебри та початків аналізу учнів гуманітарного ліцею на засадах компетентнісного підходу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / І. М. Зіненко; Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2011. – 20 с.
- Кугай Н. В. Методологічні знання майбутнього вчителя математики / Н. В. Кугай. // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – 2014. – № 26 (329). – С. 56–61.
- Зміст і структура математичних здібностей учнів / С. Семенець, Л. Семенець [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://eprints.zu.edu.ua/20690/1/semenets_zmist_i_struktura_mat_zdibnostej.pdf

Заика О.В.

Глуховский национальный педагогический университет
имени Александра Довженко

**КУРС: «ПРАКТИКУМ ПО РЕШЕНИЮ ЗАДАЧ ПО ВЫСШЕЙ МАТЕМАТИКЕ»
ДЛЯ МАГИСТРОВ – БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ**

Аннотация

В статье раскрыта возможность формирования профессионального преподавателя математики во время обучения курса «Практикум по решению задач по высшей математике». Раскрыто предмет, цели и задачи данного курса, методику организации и проведения занятий. Приведены примеры задач, которые целесообразно рассматривать в данном курсе.

Ключевые слова: конкретно-научные знания, практикум по решению задач, математический анализ, алгебра и теория чисел, высшая геометрия.

Zaika O.V.

Glukhov O. Dovzhenko National Pedagogical University

**COURSE: «PRACTICAL WORK ON SOLVING THE PROBLEM
IN HIGHER MATHEMATICS» FOR MAGISTERS –
FUTURE TEACHERS OF MATHEMATICS**

Summary

The article deals with the possibility of formation of a professional mathematics teacher during the training course «Practical work on solving problems in higher mathematics.» The disclosed subject matter, purpose and objectives of this course, methods of organization and carrying out of employment. Examples of tasks that are appropriate to consider in this course.

Keywords: specific scientific knowledge, a practical solution of problems mathematics, mathematical analysis, algebra and number theory, higher geometry.

ПРОБЛЕМИ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ

Ісак Л.М.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

У даній статті розглядаються основні напрямки підготовки студентів в умовах європейської системи та організації навчання, де студенти повинні не тільки дізнаватися про нові факти, але й виявляти творчий підхід до використання наукової та технологічної інформації. Пропонується активізувати роботу щодо впровадження європейських критеріїв оцінки якості знань студентів, їх практичної підготовки, ефективності наукових досліджень, передбачивши зміну змісту і форми організації роботи державних і недержавних інституцій, що здійснюють контроль якості освіти. Адже природно припустити, що використання різних засобів інформаційних технологій повинне залежати від цілей освіти, що визначаються в професійних навчальних закладах на основі моделі фахівця конкретної спеціальності. Підготовка фахівців вимагає засвоєння знань у предметному середовищі навчальних дисциплін на різних рівнях засвоєння. У зв'язку з цим необхідно чітко уявляти, на яких рівнях засвоєння знань можливе використання інформаційних технологій.

Ключові слова: інформаційні технології навчання, кредитно-модульна система, модель студента, інформаційна та педагогічна культура, комп'ютерна система навчання, взаємодія «викладач – студент», педагогічна співпраця.

Актуальність проблеми. Система освіти нашої країни переживає період фундаментальних змін, які характерні новим розумінням її мети та цінностей, усвідомленням необхідності переходу до неперервної освіти, новими концептуальними підходами до розробки та використання сучасних технологій навчання тощо. Реалізація багатьох із поставлених перед системою освіти задач неможлива без використання методів та засобів інформатизації.

Останнім часом для сучасної освіти характерне застосування технологій, які сприяють індивідуалізації навчання, діяльнісній активізації студентів, діалоговій взаємодії між викладачем і студентом (педагогіка співробітництва). Цілком очевидно, що лише за таких умов можна досягти основних дидактичних цілей нової системи навчання. При цьому її значущість полягає у спрямуванні навчального процесу на перетворення кожного студента, за сприятливої для навчання атмосфери, в суб'єкт пізнання, реалізації його творчого потенціалу, розвитку обдарованості, креативності, новаторства. Ідеї співробітництва давно викликали значний інтерес, стали предметом досліджень, доцільність їх впровадження не викликає сумнівів і заперечень.

Постановка проблеми. Сучасна освітня ситуація вимагає оновлення багатьох сторін педагогічної діяльності, обумовлює необхідність впровадження інноваційних технологій, активних форм і методів навчання. Нові технології у вищій школі сприяють розвитку професійних якостей та індивідуальних здібностей особистості студента. Активні форми і методи навчання дозволяють студентам розвивати творче мислення, сприяють їхньому залученню до рішення проблем, максимально наближених до професійних. У плані формування сучасного інформаційного середовища в нашому суспільстві відбуваються революційні зміни. Йде процес тотальної комп'ютеризації всіх сфер життя, у тому числі й освітньої, який буде висувати особливі вимоги до професійних, ділових і особистісних якостей сучасного фахівця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Провідне місце в розробці проблеми інформатизації технологій навчання на сучасному етапі займають роботи, присвячені аналізу дидактичних можливостей комп'ютерів, їх програмного забезпечення.

Сучасне розуміння педагогічної технології, розкрите в роботах В.П. Беспалька [1, с. 26-28], В.І. Богомолова, О.О. Вербицького, О.Я. Савельєва, Н.Ф. Тализіної, В.В. Юдіна та інших, дає можливість говорити про педагогічну технологію як про цілісну систему компонентів, до якої входять задачі, мета, зміст, процес навчання і т. ін. [7, с. 151]. У своїх працях І.А. Зазюн та О.М. Пехлта розглядають психолого-педагогічні аспекти використання нових інформаційних технологій у навчальному процесі [6, с. 78-80].

На думку науковців, таких як В.П. Беспалько, П.Я. Гальперін, М.І. Жалдак, І.І. Мархель та ін., упровадження комп'ютерних засобів у навчальний процес поширило теорію і методикі освіти шляхом застосування в навчальному процесі нових різноманітних дидактичних засобів [1, с. 123-126].

Результати численних вітчизняних педагогічних досліджень свідчать про те, що студенти недостатньо володіють методологічними та економічними знаннями. Більш високий рівень знань вони виявляють, оволодіваючи фактологічним матеріалом, уміють відтворювати знання та застосовувати їх у знайомій ситуації.

Формулювання цілей статті. Перед вищою освітою сучасне інформаційне суспільство ставить головну ціль – формувати спеціаліста з високою загальною культурою, який спроможний реалізувати власний творчий потенціал у теоретичній та практичній діяльності дослідницького характеру. Такому спеціалісту недостатньо лише володіти великим об'ємом фактологічної інформації та вміти її застосовувати до відомих проблем, він також повинен уміти перспективно використовувати дану інформацію у непередбачуваних ситуаціях. Тому у процесі навчання студенти повинні не тільки дізнаватися про нові

факти, але й виявляти творчий підхід до використання наукової та технологічної інформації.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Глобальна криза освіти виявляється сьогодні, по-перше, у проблемі забезпечення різних можливостей в одержанні освіти – так звана системна криза розвитку, що стосовно інформаційних технологій виявляється в істотному розриві між різними групами населення (рівень інформаційної культури, доступ до інформаційних технологій, знання англійської мови тощо). Різні можливості у забезпеченні комп'ютерними технікою і технологіями у ВНЗ обласних центрів і ВНЗ, що знаходяться в глибинці.

Акцентуючи увагу на тому, хто навчається, та підпорядковуючись таким принципам як системність, структуризація, модульність, динамічність, гнучкість, усвідомлення цілей, обернений зв'язок, активність та наочність, модульно-рейтингова технологія навчання надає можливість кожному студентові досягти необхідних результатів.

Виклад основного матеріалу досліджень. Інформаційні засоби вивели нас на якісно більш високий рівень використання людського розуму. Персональні комп'ютери значно впливають на наше життя, вони змінили наше традиційне уявлення про технології праці, у тому числі і викладацькі. Прагнучи до удосконалювання своїх професійних умінь і навичок, ми не можемо ігнорувати нові інформаційні технології навчання. Однак варто визнати, що рівень інформатизації навчальної і наукової діяльності залишається ще досить низьким.

Інформатизація освітнього процесу університету здійснюється за наступними напрямками:

- розробка комп'ютерних засобів навчання та інформаційних освітніх ресурсів;
- програмно-методична підтримка дистанційної освітньої технології;
- розробка методик впровадження сучасних інформаційних технологій в освітній процес;
- технологічне забезпечення відеоконференцій та Інтернет-трансляцій;
- моніторинг тих, що існують і розробка власних електронних освітніх інформаційних ресурсів;
- підвищення кваліфікації викладачів у сфері сучасних інформаційних технологій.

Природно припустити, що використання різних засобів інформаційних технологій повинне залежати від цілей освіти, що визначаються в професійних навчальних закладах на основі моделі фахівця конкретної спеціальності. Підготовка фахівців вимагає засвоєння знань у предметному середовищі навчальних дисциплін на різних рівнях засвоєння. У зв'язку з цим необхідно чітко уявляти, на яких рівнях засвоєння знань можливе використання інформаційних технологій. Рівень засвоєння знань тих, кого навчають, у предметній області дисципліни повинен враховуватися при виборі стратегії навчання і комп'ютерних засобів її підтримки.

При використанні інформаційних технологій у навчальному процесі форми традиційної взаємодії «викладач-студент» змінюються, оскільки, по-перше, вводяться нові засоби навчання, що стає необхідною сполучною ланкою процесу (наприклад, у дистанційній освіті це тільки система «студент-комп'ютер-викладач»), по-друге, сту-

дент перетворюється з об'єкта навчання в суб'єкт навчання завдяки різним особливостям навчання з застосуванням інформаційних технологій, що полягають в: активній позиції студента; переході процесу пізнання з категорії «учити» у категорію «вивчати» яку-небудь дисципліну усвідомлено і самостійно; інтерактивному зв'язку з різними освітніми ресурсами (бібліотеки, словники, енциклопедії) і освітніми співтовариствами (колеги, консультанти, партнери); інформаційній насиченості і гнучкості методики навчання з застосуванням інформаційних технологій; «зануренні» в особливе інформаційне середовище, що якнайкраще мотивує і стимулює процес вивчення. Вважаємо, що ця модель навчання буде працювати лише за умов необмеженого доступу викладача і студентів до комп'ютерів сучасного рівня, а не епізодичного проведення деяких занять з дисципліни із застосуванням інформаційних технологій.

Інформатизація сфери освіти повинна деякою мірою випереджати інформатизацію інших напрямів суспільної діяльності, оскільки саме тут закладаються соціальні, психологічні, загальнокультурні, а також професійні передумови інформатизації кожної особистості і, отже, усього суспільства.

Педагогові необхідний досить високий рівень інформаційної і педагогічної культури, що повинен служити орієнтиром вибору педагогічних програмних засобів і оптимального їхнього використання, щоб стимулювати заповнення ринку комп'ютерних програмних засобів навчального призначення дидактично обґрунтованими програмними засобами. Інформаційно-комп'ютерна система навчання повинна бути універсальною і відкритою, щоб викладач мав можливість сам формувати і змінювати навчально-методичний комплекс, що включає в себе як активізуючий елемент комп'ютерну техніку, що інтенсифікував би навчальний процес і формував у студентів позитивну психологічну установку на роботу з комп'ютером. Розробка і використання програмних педагогічних комп'ютерних засобів буде ефективніше при їхній орієнтації:

- ефективність використання в реальному навчальному процесі, що сполучить комп'ютерний і некомп'ютерний шлях, а не тільки в спеціально організованих експериментальних умовах;
- сучасні дидактичні ідеї, замкнуті на конкретній цілі навчального закладу, що одержать розвиток на методичному рівні ефективного їх використання не тільки в спеціально організованих експериментальних умовах, але в реальному навчальному процесі;
- розв'язання сьогоднішніх проблем середнього педагога, що володіє початковим рівнем інформаційної культури, і на поетапне підвищення цього рівня в процесі розвитку його потреб;
- системний підхід при визначенні структури її організації використання педагогічних програмних засобів, що гарантує поетапний перехід до більш високого рівня інформаційних педагогічних технологій у міру нагромадження необхідного емпіричного матеріалу;
- багаторівневу класифікацію програмних засобів і гармонічне їх використання.

Основними напрямками підготовки студентів в умовах кредитно-модульної системи організації навчання, є створення стандартів за напрямками осві-

ти, в яких домінував би діяльнісний аспект засвоєння змісту із урахуванням загальноєвропейських та регіональних стандартів; створення модульних програм, у яких міні-модулі легко можна було б замінити, поновити, трансформувати, адаптувати; створення величезної кількості спецкурсів, які дадуть змогу студентам робити власний вибір із набору кредитів, особливо це стосується старших курсів; використовувати в організації навчального процесу ВНЗ комунікативні методи і форми навчання, які є характерними для європейської зони освіти. Нагальним питанням є й поліпшення медіаосвітньої підготовки викладачів, які мають проектувати освітнє та навчальне середовище з допомогою інформаційних, комп'ютерних і педагогічних технологій. Також має бути створений сучасний діагностично-контролюючий інструментарій щодо оцінки діяльності студентів та викладачів вищої школи – це якість освіти.

Загалом модульно-рейтингову технологію можна визначити як підхід до професійної підготовки майбутнього фахівця, базовими компонентами якого виступають:

- модульна організація навчання;
- методичне та програмне забезпечення аудиторної та самостійної роботи студентів;
- систематичний поетапний контроль навчальної діяльності;
- рейтингова методика оцінки знань;
- суб'єктивні відносини між викладачем та студентами [5, с. 225-227].

Освітні системи в будь-якій країні Європи чи світу повинні сприяти реалізації основних завдань соціально-економічного та культурного розвитку суспільства. Незадоволення багатьох країн Європи результатами системи вищої освіти сьогодні призвело до необхідності її реформування.

Щоб мати можливість знайти своє місце в житті в умовах ринку, студент сучасної вищої школи повинен володіти певними якостями:

- гнучко адаптуватися у мінливих життєвих, виробничих та ринкових ситуаціях;
- самостійно, критично та професійно мислити;
- уміти бачити та формувати проблему (в особистому та професійному плані), знаходити шляхи раціонального її вирішення;
- усвідомлювати, де і яким чином здобуті знання можуть бути використані в оточуючій дійсності та професійній діяльності;
- бути здатним генерувати нові ідеї, творчо мислити;
- професійно працювати з інформацією: вміти збирати потрібні факти, аналізувати їх, висувати гіпотези вирішення проблем, робити необхідні узагальнення, зіставлення з аналогічними або альтернативними варіантами розв'язання, робити аргументовані висновки, використовувати їх для вирішення нових проблем;
- бути комунікабельним, контактним у різних соціальних групах, уміти працювати в колективі, у різних галузях, різних ситуаціях, запобігати та вміти виходити з будь-яких конфліктних ситуацій.

У рекомендаціях багатьох європейських наукових досліджень ми знаходимо схожі висновки:

- посилення практичного напрямку змісту навчальних дисциплін природничо-наукового циклу;
- вивчення явищ, процесів, об'єктів та суб'єктів ринку;

- перенесення акцентів на індивідуальний розвиток студентів за рахунок зменшення частки репродуктивної діяльності;

- урахування знань, які студенти отримують самостійно поза навчальним закладом з різних джерел [3, с. 85-87].

Таким чином, головний стратегічний напрям розвитку європейської та вітчизняної системи вищої освіти лежить у площині вирішення проблем розвитку студента та викладача, технологізації цього процесу.

Ми вважаємо, що ефективність інформатизації технологій навчання буде досягнуто, якщо: по-перше, самі технології навчання будуть представлені як системний метод проектування (від мети до результатів навчання), реалізації, корекції і наступного відтворення процесу навчання; по-друге, інформатизація технологій навчання повинна бути спрямована на всі його компоненти, а не лише впровадження нових (комп'ютерних) засобів навчання; по-третє, інформатизація технологій навчання буде орієнтована не лише на потреби та специфіку змісту навчальної дисципліни, але, насамперед на розвиток особистості учня.

Шлях розв'язання зазначеної проблеми вбачається нами у використанні таких підходів до створення навчально-методичного комплексу, які забезпечували б реалізацію принципу цілісності проектованої педагогічної системи, що відбиває єдність основних її елементів, таких, як освітня мета, зміст, дидактичний процес і форми організації навчання. Цілісність дозволяє побачити об'єкт не тільки як сукупність його елементів, але і як структуру з просторово взаємозалежними елементами. Названий підхід до організації навчання забезпечує усвідомлене сприйняття навчальної інформації студентом, підвищує його розумову активність, створює умови для гуманізації взаємодії викладача і студента, у результаті чого змінюється стиль їхнього спілкування у бік діалогу і співробітництва, а управлінська діяльність на всіх рівнях трансформується із суб'єктно-об'єктних у суб'єктно-суб'єктні на рефлексивному ґрунті [2, с. 5-17]. У викладача з'являється можливість упроваджувати в практику роботи активні форми навчання. А однією з головних умов ефективного застосування такої організації навчального процесу є модульне навчання, яке ґрунтується на інтеграції принципів модульності, самоорганізації і контекстності, що може забезпечити гарантію [9, с. 55-60].

Перехід вищих навчальних закладів на кредитно-модульну систему організації навчального процесу веде до зростання ролі самостійної роботи студентів на тлі зниження загальної аудиторної роботи. Тому навчальний процес вимагає модернізації, адекватної вимогам сьогодення дня. А це можливо здійснити тільки шляхом широкого впровадження у практику роботи вищих навчальних закладів комп'ютерних засобів і методів одержання, обробки і передачі інформації, які гарантують якісні зміни в діяльності викладача і студентів. У зв'язку з цим з особливою гостротою постає питання про створення нового покоління інформаційно-методичного забезпечення навчального процесу на основі комп'ютерних мультимедійних технологій.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Отже, перехід до кредитно-модульної системи є результатом потреби суспільства до підготовки якісних фахівців. При цьому викладання навчальних дисциплін потребує вдосконалення методичного забезпечення для реалізації принципу відкритості навчання та для підтримки самостійної роботи студентів. Провідною ланкою в цьому процесі є підготовка фахівців в галузі комп'ютерних технологій.

Тому можна сформулювати такі висновки, а саме: подальша модернізація вищої школи України повинна бути зорієнтована на інтегрування національної системи вищої освіти в Європейський освітній та науковий простір; необхідно активізувати роботу щодо впровадження європейських критеріїв оцінки якості знань студентів, їх практичної підготовки, ефективності наукових досліджень, передбачивши зміну змісту і форми організації роботи державних і недержавних інституцій, що здійснюють контроль якості освіти; вищим навчальним закладам апробувати в

умовах національної системи вищої освіти європейські критерії щодо розробки навчальних планів, співпраці закладів освіти, схем мобільності та інтегрованих програм навчання, практичної підготовки та наукових досліджень; потрібно використовувати інформаційні технології навчання та переконатися, що новітні технології навчання передбачають не просто отримання знань, а творче відношення до них, сприяють формуванню і вихованню освіченого, творчого, професійно здібного спеціаліста.

Ми живемо в світі інформаційних технологій. Будь-яка технологія рано чи пізно стає технологією інформаційною: якщо не повністю, то принаймні окремі її компоненти мають відношення до ІТ, а якщо не мають, то найближчим часом будуть мати. Все наше життя – бізнес, системи управління, навчання, культура – проходить під знаком ІТ. Сучасний світ надзвичайно стрімко змінюється: стираються старі контури, вимальовуються нові, і в найближчому майбутньому темпи змін будуть тільки зростати.

Список літератури:

1. Беспалько В.П. Образование и обучение с участием компьютеров (педагогика третьего тысячелетия): учеб.-метод. пособие / В.П. Беспалько; Рос. акад. образования, Моск. психол.-соц. ин-т. – М.: Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж: МОДЭК, 2002. – 351 с.: ил.
2. Биков В.Ю., Жук Ю.О., Задорожня Н.Т., Кузнецова Т.В., Овчарук О.В. Інформаційний освітній портал «Діти України» // Засоби і технології єдиного інформаційного освітнього простору: 35. наук. праць / За ред. В.Ю. Бикова, Ю.О. Жука / Інститут засобів навчання АПН України. – К.: Атака, 2004. – С. 5-17.
3. Дибкова Л.М. Информатика та комп'ютерна техніка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Л.М. Дибкова. – К.: «Академвидав», 2002. – 320 с.
4. Кононова М.В. Психологічний аспект комп'ютеризації освіти // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. / Редкол.: І.А. Зязюн (голова) та ін. – Київ – Вінниця: ДОВ Вінниця. – 2000. – С. 179.
5. Методика навчання і наукових досліджень у вищій школі / За ред. С.У. Гончаренко, П.М. Олійника. – К.: Вища школа, 2003. – 323 с.
6. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій: Навч. посіб. / За ред. І.А. Зязюна, О.М. Пехоти. – К.: Видавництво А.С.К., 2003. – 240 с.
7. Пометун О.І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: посібник [наук.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 192 с.
8. Стрельников В.Ю. Педагогічні основи забезпечення особистісного і професійного розвитку студентів засобами інноваційних технологій навчання / В.Ю. Стрельников. – Книга 2. – Полтава, 2002. – С. 91, 145.
9. Фіцула М.М. Педагогіка. посібник. / Фіцула М.М. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – С. 151.

Исак Л.М.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

ПРОБЛЕМЫ ИНФОРМАТИЗАЦИИ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ: ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ НАУКИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные направления подготовки студентов в условиях европейской системы организации обучения, где студенты должны не только узнавать о новых фактах, но и проявлять творческий подход к использованию научной и технологической информации. Предлагается активизировать работу относительно внедрения европейских критериев оценки качества знаний студентов, их практической подготовки, эффективности научных исследований. Необходимо также предусмотреть изменения в содержании и формах организации работы государственных и негосударственных институций, которые осуществляют контроль качества образования. Использование разных средств информационных технологий должно зависеть от целей образования, которые определяются в профессиональных учебных заведениях на основе модели специалиста конкретной специальности. Подготовка специалистов требует усвоения знаний в предметной среде учебных дисциплин на разных уровнях усвоения. В связи с этим необходимо четко представлять, на каких уровнях усвоения знаний возможно использование информационных технологий.

Ключевые слова: информационные технологии обучения, кредитно-модульная система, модель студента, информационная и педагогическая культура, компьютерная система обучения, взаимодействие «преподаватель – студент», педагогическое сотрудничество.

Isak LM.

Pereyaslav-Khmelnytsky G. Skovoroda Pedagogical University

PROBLEMS OF INFORMATIZATION OF TECHNOLOGIES OF STUDIES ON THE MODERN STAGE: EXPERIENCE AND PROSPECTS OF HOME SCIENCE

Summary

In this article the main directions of students' preparation are examined in the conditions of the European system and the organization of studies, where students must not only learn about new facts, but also to be creative in the use of scientific and technological information. It is suggested to activate work on the introduction of European criteria for assessing the quality of students' knowledge, their practical preparation, the effectiveness of scientific researches, providing for changes in the content and forms of organization of public and private institutions engaged in education quality control. It is natural to assume that the use of various information technology tools should depend on the aims of education which are defined in the professional educational institutions on the basis of the expert model a particular speciality. Preparation of specialists requires mastering of knowledge in the environment of the subject disciplines at the different levels of mastering. Therefore it must be clear presented on what level of mastering of knowledge it is possible to use information technologies.

Keywords: information technologies of studies, credit-module system, student's model, informative and pedagogical culture, computer departmental teaching, «teacher and student» cooperation, pedagogical collaboration.

УДК 248.134:319

ОСВІТЯНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ФЕОФАНА ЛЕБЕДИНЦЕВА – УЧЕНОГО, ПЕДАГОГА, ЛІТЕРАТОРА ТА ВИКЛАДАЧА ІНОЗЕМНИХ МОВ

Канівець О.М.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Драганчук А.В.

Київська духовна академія

У статті розглянуто окремі аспекти освітнянської діяльності Феофана Лебединцева – визначного ученого, педагога, літератора та викладача іноземних мов. Автор робить висновки про те, що усю творчу спадщину Феофана Лебединцева можна умовно розділити за періодами: виділено ранній, зрілий і пізній періоди життя вченого. Крім того, творчу спадщину Ф.Г. Лебединцева можна розділити на педагогічну та видавничо-літературну. Освітнянська діяльність пов'язана з викладанням іноземних мов у ранній період і з очоленням навчальної дирекції в зрілий період. Видавничо-літературна діяльність вченого асоціюється з дослідженнями та публікаціями архівних документів в журналах «Руководство для сельських пастырей» і «Киевская старина».

Ключові слова: творча спадщина, освітнянська діяльність, видавничо-літературна діяльність, історичний журнал.

Постановка проблеми. Постать Феофана Лебединцева, ученого, педагога, літератора, викладача грецької мови, засновника та редактора першого національного історичного часопису «Киевская старина», перебуває наче в тіні вітчизняної науки. Велика частина літературної спадщини Феофана була опублікована під різними псевдонімами (Ф. Лобода, Холмський Братчик, Холмський Старожил, Н. Цибульський, Т. Шнейдер тощо). Відомо, що Феофан Лебединцев зробив чимало на просвітницькій та педагогічній ниві, працюючи викладачем у Воронежській семінарії. Київській духовній семінарії та академії (на кафедрі розколу), а згодом начальником Холмської та Радомської дирекції училищ у Царстві Польському. Сучасні історичні обставини дещо нагадують часи, коли жив і творив Феофан Лебединцев. Таким чином, **актуальність теми дослідження**

зумовлена гострими протиріччями в суспільстві та нагальною потребою захищати традиційні моральні цінності, у тому числі й у сфері освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно наших досліджень, творча спадщина Феофана Лебединцева досліджувалася, так би мовити, хвилями, пов'язаними з історично-соціальними умовами. Перша хвиля відноситься до XIX ст., коли в заснованому самим Лебединцевим журналі «Киевская старина» публікуються некрологи. Автори некрологів, зокрема, сверджують, що покійний був одночасно вченим, педагогом і літератором. Крім того, згадується про листування Феофана Гавриловича з багатьма відомими особистостями, а також про те, що Ф. Лебединцев писав статті українською мовою. Надзвичайно цікавою і малодослідженою тематикою є листи Феофана до брата Петра [10].

Друга хвиля повязана з післяреволюційною українізацією, що мала місце приблизно до 1928 року [4]. Серед сучасних учених, які досліджували спадщину Ф. Лебединцева, можна виділити, перш за все, Ю. Лабинцева та Л. Щавінську, які випустили по цій проблематиці окрему книжку [5]. Окремі статті про різноманітні аспекти громадської діяльності Феофана Лебединцева, в першу чергу заснування і редагування «Киевская старина», належать В. Денисенку [2], О. Лазаревській [6], М.Г. Палієнку [9] С. Шурлякову [14] та іншим. Крім того, є численні наукові дослідження життя і творчості Петра Лебединцева – рідного брата Феофана [13].

Проте, як виявилось, дослідники спадщини Феофана Лебединцева приділяли недостатньо уваги його освітянській діяльності. У зв'язку з цим, **метою** нашого дослідження є *виявити особливості* освітянської спадщини Ф. Лебединцева. Відповідно до мети, перше **завдання** дослідження полягає у висвітленні різних хронологічних періодів освітянської діяльності Ф. Лебединцева.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до мети та завдання дослідження, перш за все визначимось з хронологічними періодами творчої спадщини Феофана Лебединцева. Ретельно проаналізувавши його бібліографічні відомості, ми прийшли до висновку, що освітянська діяльність Феофана Лебединцева може бути розділена на три періоди: ранній (праця у Воронежській, а потім Київській духовній академії та семінарії); зрілий (освітянська діяльність на теренах Західної України); редагування «Киевской старини».

Ранній період. В багатодітній родині священника села Зелена Діброва (Черкаська обл.) Гаврила Лебединцева 1828 року народився п'ятий син Феофан. Початкову духовну освіту Феофан отримав у Богуславському духовному училищі, потім навчався у Київській духовній семінарії. 1851 р. закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я, захистивши дисертацію «Взгляд на унию, бывшую в Юго-Западной России». У 1852 р. Ф.Г. Лебединцева призначають викладачем історії та грецької мови у Воронежській семінарії. Після двох років викладацької діяльності, згідно постанови Синоду, Феофан Лебединцев отримав ступінь магістра богослов'я.

Феофан Лебединцев бездоганно володів давньогрецькою мовою і читав в оригіналі твори візантійських апологетів християнства, чії ідеї істотно вплинули на погляди молодого вченого.

С. Шурляков, на підставі листів Феофана до батька, стверджує, що молодий викладач тужив за Україною і вже в 1853 р. подав прохання про переведення до Київської семінарії. У червні 1855 р. Лебединцева призначають викладачем Київської духовної семінарії. Крім риторики й латинської, Феофан викладав ще й російську літературу. За спогадами одного із семинаристів, «преподавательская деятельность Феофана Гавриловича была из ряда выдающейся... Он читал уроки всегда изустно, без тетрадки... В произношении его не было монотонности, отчетливая речь при сильном голосе то повышалась, то понижалась и производила музыкальное впечатление... Феофан Гаврилович поражал глубиной знаний. На уроках он знакомил с лучшими

современными произведениями, как духовными, так и светскими.

Поряд з педагогічною діяльністю, розпочинається видавничо-літературна праця Феофана Лебединцева. Його призначають головним редактором журналу «Руководство для сельских пастырей», що починає видаватися при Київській духовній семінарії. За час перебування Феофана на посаді головного редактора (1860-1861 рр.), «Руководство для сельских пастырей» набуло великої популярності. Увінчаний успіхом, Феофан разом з братом Петром починає редагувати «Киевские епархиальные ведомости», де старший брат був одним із перших редакторів [11, с. 110].

У 1861 р., після одруження, Феофана Лебединцева переводять до Київської духовної академії, де в 1864 р. він отримав звання екстраординарного професора на кафедрі росколу. На лекції Феофана Петровича приходили студенти з інших, не зобов'язаних до цього курсів [11, с. 111].

Працюючи в академії, Феофан Гаврилович продовжує приймати участь у редагуванні журналу «Руководство для сельских пастырей» до 1863 р. [2]. Крім того, впродовж 1860-1864 рр., разом з М.О. Максимовичем і В.Б. Антоновичем, Феофан Лебединцев працює діловодом у Київській археографічній комісії. В його обов'язки входить збирання і вивчення архівних документів, ведення документації тощо. Існує припущення, що перу Ф. Лебединцева належить анонімний звіт про діяльність Комісії з 1843 по 1845 рр. Феофан взяв участь у збиранні документів, укладанні та редагуванні 2-й і 3-й тому «Архива Юго-Западной России» (Материалы для истории православия в западной Украине в XVIII веке). Ці томи містять документи з історії боротьби православного населення Київської губернії з унією у середині XVIII століття. Як відзначено у передмові, більшість актів була виявлена Феофаном Лебединцевим серед документів Переяславської консисторії, які були передані на зберігання до архіву Київської консисторії. Деякі документи надійшли з колекції М.О. Максимовича. Внаслідок копіткої праці, Лебединцев видав у 1864 р. другий том «Архива Юго-Западной России», до якого ввійшли 164 надзвичайно цінні історичні документи, а також стаття-передмова «Архимандрит Значко-Яворский» [9].

На ранній період Ф. Лебединцева припадає його знайомство з Тарасом Шевченком. Молодого Шевченка цікавлять історичні доменти, з якими має справу Феофан. Між ними зав'язується переписка. Між іншим, у листі до Т. Шевченка згадується про намір Ф. Лебединцева надрукувати окремим виданням статтю про архимандрита Мелхіседека Значко-Яворського [11, с. 111].

Зрілий період Ф. Лебединцева пов'язаний з освітянською діяльністю на теренах Західної України. У 1864 р. Феофана Лебединцева призначають на посаду начальника заснованої в царстві Польському Холмської навчальної дирекції. На той час Холм являв собою польське містечко з греко-католицькою (уніатською) кафедрою. За шість років бурхливої діяльності на посаді начальника Холмської навчальної дирекції, Ф. Лебединцеву вдалося заснувати біля трьохсот народних шкіл і п'ять середніх закладів освіти: педагогічні курси, чоловічу гімназію, жіноче шестикласне училище

(вчительську семінарію) в Холмі, чоловічу та жіночу гімназію в Замості. Крім того, за сприяння Ф. Лебединцева практично заново була відбудована православна церква в Холмі, а в 1866 р. в тому ж таки Холмі був проведений тримісячний вчительський семінар.

У Холмі Ф. Лебединцев віч на віч зустрівся з ворожим ставленням до себе з боку греко-католиків, що призводило до конфліктів і підривало його здоров'я. У зв'язку з цим, Ф. Лебединцев переходить працювати у Радомську дирекцію училищ. За 16 років педагогічної діяльності у Царстві Польському Ф. Лебединцев був нагороджений шістьма орденами, у 1874 р. став дійсним статським радником, що за законами Російської імперії давало спадкоємне дворянство [11, с. 111-112].

Пізній період. Редагування «Киевской старины». 1880 р. Ф. Лебединцев за власним бажанням вийшов у відставку і повернувся до Києва. У 1882 р. він взяв участь у заснуванні першого на теренах Російської імперії історичного журналу «Киевская старина» [9, 7]. Втім, деякі дослідники стверджують, що Феофан Лебединцев взагалі не був засновником та ініціатором цього видавництва, і лише пізніше долучився до цієї благородної справи [6].

Не вдаючись до дискусії щодо причетності Ф. Лебединцева до ідеї заснування часопису, беззаперечним є те, що впродовж шести років Феофан Лебединцев редагував і видавав «Киевскую старину». У 1881 р. Головним управлінням у справах друку була затверджена програма часопису «Киевской старины», де передбачалося публікувати витяги «особливо цінних історичних документів, мемуарів, хронік, щоденників, записок, спогадів» тощо. Спільно з працівниками часопису Ф. Лебединцевим було виявлено та залучено до наукового обігу величезний масив документів з державних, церковних, родинних архівів та приватних колекцій (зокрема, архіву Київської духовної консисторії, Московського головного архіву Міністерства закордонних справ, родинних архівів Полетик, Лизогоубів, Милорадовичів тощо [9]).

Крім документів, Ф. Лебединцеву вдалося надрукувати велику кількість історичних, етнографічних, літературознавчих, мистецьких та літературних матеріалів, пов'язаних з Україною, багато цікавих свідчень про творчість і діяльність Г.С. Сковороди, І.П. Котляревського, Т.Г. Шевчен-

ка. Саме в цьому журналі були вперше надруковані деякі твори майбутніх класиків української літератури: П.П. Гулака-Артемівського, Марка Вовчка, І.С. Нечуя-Левицького тощо.

Феофан Лебединцев, між іншим, писав і друкував власні твори під різними псевдонімами (Ф. Лобода, Холмський Братчик, Холмський Старожил, Н. Цибульський, Т. Шнейдер і т.п.). Таким чином, можна стверджувати, що Ф. Лебединцев був ще й письменником.

Помер Феофан Лебединцев у 1888 році в день свого шестидесятиріччя, залишивши після себе, крім прямих нащадків, значну педагогічну та видавничо-літературну спадщину [10].

Висновки. Усю творчу спадщину Феофана Лебединцева можна умовно розділити на педагогічну та видавничо-літературну, пов'язану з дослідженнями та публікаціями архівних документів у першому національно-історичному часописі «Киевская старина».

Крім того, творчу діяльність Ф.Г. Лебединцева можна умовно розділити на ранній період, зрілий період і пізній період, пов'язаний з виходом у відставку і редагуванням «Киевской старины».

Ранній період діяльності вченого пов'язаний, в основному, з викладацькою діяльністю і редагуванням журналу «Руководство для сільських пастыррей», що набуло великої популярності.

Зрілий період пов'язаний з шістнадцятирічною педагогічною діяльністю на теренах Західної України, де Феофан Лебединцев очолював навчальну дирекцію. За плідну працю він був нагороджений шістьма орденами та іншими відзнаками.

Впродовж останніх шести років свого життя Феофан Гаврилович редагував історичний часопис «Киевская старина», в результаті чого було збережено багато особливо цінних історичних документів. Саме в цьому журналі популяризувалася творчість класиків української літератури: Г.С. Сковороди, І.П. Котляревського, Т.Г. Шевченка, П.П. Гулака-Артемівського, Марка Вовчка, І.С. Нечуя-Левицького та інших.

Поряд із освітянською і видавничою діяльністю впродовж всього життя Феофан Лебединцев, бездоганно володіючи давньогрецькою мовою, займався самоосвітою: читав в оригіналі твори візантійських апологетів християнства, чия ідеї істотно вплинули на погляди, а відтак і на педагогічну та видавничо-літературну діяльність вченого.

Список літератури:

1. Библиографический указатель «Киевская старина» (1882-1891 гг.) / Ред. кол.: Слободник В.М. // Киев, 1893. – 108 с.
2. Денисенко В.А. Брати Лебединцеви / Володимир Анатолійович Денисенко // Київ, «Пам'ять століть», 1999. – № 5. – С. 150-153.
3. Енциклопедія історії України. Том 6 / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. // К.: Наукова думка, 2009. – С. 68-69.
4. Житецький І.В. «Київська старина» за часи Ф. Лебединцева (1882-1887) / Ігнат Васильович Житецький // К.: «Україна», 1925. – С. 113-120.
5. Лабунцев Ю., Шавинская Л. Феофан Лебединцев – основатель «Киевской старины» (к 180-летию со дня рождения: 1828-2008) / Юрий Лабунцев., Любовь Шавинская // М.: 2008. – 48 с.
6. Лазаревський О. Як заснували журнал «Киевская старина» / Олександр Лазаревський // «Киев», 1989. – № 3. – С. 168-170.
7. Лебединцев Ф. Мельхіседек Значко-Яворський / Феофан Лебединцев // Черкаси: видавництво Ю. Чабаненко, 2012. – 58 с.
8. Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / Микола Григорович Палієнко // К.: Темпора, 2005. – 384 с.
9. Палієнко М.Г. Ф. Лебединцев. Українські архівісти: Бібліографічний довідник, вип. 1. / Микола Григорович Палієнко // К., 1999. – 347 с.

10. Памяти Ф.Г. Лебединцева / «Киевская старина» // Киев, типография императорского Университета Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1898 г. – Том LX. – С. 315-317.
11. Шурляков С. Перший редактор «Киевской старины» / Сергій Шурляков // «Київська старовина», 1992. – № 5. – С. 109-114.

Канивец А.Н.

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

Драганчук А.В.

Киевская духовная академия

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ФЕОФАНА ЛЕБЕДИНЦЕВА – УЧЕНОГО, ПЕДАГОГА, ЛИТЕРАТОРА И ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

В статье рассмотрены некоторые аспекты образовательной деятельности Феофана Лебединцева – видного ученого, педагога, литератора и преподавателя иностранных языков. Автор делает заключение о том, что все творческое наследие Феофана Лебединцева можно условно разделить за периодами: выделено ранний, зрелый и поздний периоды жизни ученого. Кроме того, творческое наследие Ф.Г. Лебединцева можно разделить на образовательное и издательско-литературное. Образовательная деятельность связана с преподаванием иностранных языков в ранний период и с возглавлением учебной дирекции в зрелый период. Издательско-литературная деятельность ученого ассоциируется с исследованиями и публикациями архивных документов в журналах «Руководство для сельских пастырей» и «Киевская старина».

Ключевые слова: творческое наследие, образовательная деятельность, издательско-литературная деятельность, исторический журнал.

Kanivets A.N.

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Draganchuk A.V.

Kiev Theological Academy

EDUCATIONAL ACTIVITY OF FEOFAN LEBEDINTCEV – A SCIENTIST, PEDAGOGUE, LITERARY MEN AND A TEACHER OF FOREIGN LANGUAGES

Summary

Some aspects of the educational activity of Feofan Lebedintcev an outstanding scientist, pedagogue, literary man and a teacher of foreign languages has been analysed in the article. The author has made the conclusion that all Feofan Lebedintcev's creative inheritance is possible to divide according to the periods: it has been distinguished early, mature and late periods in the scientist's life. Moreover, Feofan Lebedintcev's creative inheritance is possible to divide into educational and publishing. Educational activity is connected with teaching foreign languages in the early period and with heading an educational authority in the mature period. The scientist's publishing activity is associated with researching and publishing archives documents in the journals «The guide for rural pastors» and «Kiev antiquity».

Keywords: creative inheritance, educational activity, publishing activity, historical journal.

УДК 378.14

ПРОЕКТНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ФОРМУВАННІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОРОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ У ГАЛУЗІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Карабін О.Й.

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Розглянуто теоретичні основи проектної діяльності у формуванні професійного саморозвитку майбутніх фахівців у галузі інформаційних технологій; з'ясовано дефініції «проект», «проекування» та «діяльність»; визначено аспекти задіяння проектної діяльності та основні характеристики проектної діяльності з класифікацією проектів; використано спрямування проектної діяльності майбутніх фахівців на виконання проектів. На організаційно-діяльничому етапі визначено етапи проектної діяльності у формуванні професійного саморозвитку майбутніх фахівців. Перспективно-пошуковий етап передбачає використання проектної технології у формуванні професійного саморозвитку майбутніх фахівців у галузі інформаційних технологій.

Ключові слова: інформатизація освіти, інформаційні технології, професійна діяльність, професійний саморозвиток, професійна компетентність, професійне становлення, особистісний потенціал, проектна діяльність.

Постановка проблеми. Реформування та модернізація вищої освіти в Україні є дійсно одним із актуальніших завдань на шляху до інноваційного, європейського розвитку українського суспільства, підвищення ролі вищої освіти у формуванні освіченого молодого покоління... Водночас, це має відбуватись шляхом поступового поетапного запровадження європейських норм та стандартів, з урахуванням вітчизняних традицій з метою створення умов для отримання українцями вищої освіти європейського рівня [12]. У законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», в «Концептуальних засадах розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції до європейського освітнього простору» висвітлені вимоги до якості професійної підготовки майбутніх фахівців у галузі інформаційних технологій [12; 20].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади проектної діяльності розкриваються у дослідженнях вітчизняних і зарубіжних науковців В.П. Беспалька, Р.С. Гуревича, Е.С. Заір-Бек, М.Ю. Кадемії, В.Х. Кіплатрік, С.Б. Кримського, Н.В. Матяш, Ю.І. Машбиць, Н.В. Морзе, Н.Г. Ничкало, О.М. Пехоти, І.П. Підласого, О.С. Полат, Л.М. Романишиної, М.М. Савчин, Г.К. Селевко, С.О. Сисоевої, В.І. Слободчикова, І.Д. Чечель та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Формування професійного саморозвитку майбутніх фахівців у процесі проектної діяльності у галузі інформаційних технологій дозволяє зосередитись на: особистісному розвитку, вмінні володіння когнітивними знаннями вищого рівня, соціальній значущості діяльності, здатностях до самовдосконалення, формуванні професійних компетентностей, професійні та соціальній спрямованості, ефективному аналізі своєї професійної діяльності та самостійності удосконалення професійних якостей майбутніх фахівців.

Головною метою цієї роботи є розгляд аспектів проектної діяльності у формуванні професійного саморозвитку майбутніх фахівців у галузі інформаційних технологій.

Виклад основного матеріалу. Важливим орієнтиром модернізації змісту вітчизняної освіти має стати праця на особистість з формуванням важливого професійного досвіду та набуттям відповідного вміння майбутніми фахівцями до професійного

саморозвитку у компетентісно спрямованому навчанні як вагомий чинник у галузі інформаційних технологій. Характерним проявом такої праці виступає проектна діяльність майбутніх фахівців, як прояв самостійної діяльності та становлення особистості у процесі прогнозування, ймовірного аналізу, знаходження, розв'язання, вирішення проблеми та з'ясування причинно-наслідкових зв'язків. Саме проектна діяльність виступає тим інструментом для створення унікальних передумов особистісного та професійного саморозвитку, набуття майбутніми фахівцями навичок орієнтуватися в освітньому просторі, узагальнювати теоретичні знання та інтегрувати їх у фахові вміння, самостійно конструювати та інтегрувати свою діяльність в осягненні прогресивно нового в галузі інформаційних технологій.

За баченням німецького педагога А. Флітнера, у процесі проектної діяльності відбувається осмислення самостійно добутої інформації здійснюється через призму особистого відношення до неї і оцінку результатів в кінцевому продукті [28].

Проектна діяльність майбутніх фахівців у галузі інформаційних технологій є однією з складових освітнього процесу, направлених на формування вмін роботи в інформаційному просторі, професійного саморозвитку, професійної компетентності, творчості, інформаційної культури, самостійної діяльності направленої на удосконалення та систематизацію знань, професійно-значимих умінь і навичок, які сприятимуть успішно діяти та працювати упродовж професійної діяльності та реалізації у кар'єрній сфері.

Проектна діяльність це педагогічний термін утворений шляхом синтезу таких дефініцій як «проект», «проекування» та «діяльність». Вважаємо доцільним визначитися з цими поняттями.

У науковій літературі відсутнє єдине тлумачення поняття «проект», розглянемо різні його категоріальні ознаки: систематична форма організації діяльності у взаємозв'язку її теоретичних і практичних аспектів (С. Б. Кримський) [13, с. 13]; організація тимчасової індивідуальної чи колективної діяльності, направленої на отримання унікального результату (прототипу, продукту, ідеального образу передбачуваного або можливого об'єкта, сукупності документів тощо) (Дж. Дьюї, Е. Дьюї) [5; 11]; проблема, яка означає

ситуацію творчості, в якій людина перестає бути власником ідеї, щоб отримати шанс наштовхнутися на щось нове, здивуватися, виявити його у своїй творчості (В. Х. Кіпартік) [9; 14; 23]; послідовність взаємопов'язаних подій, які відбуваються впродовж встановленого обмеженого проміжку часу та спрямовані на досягнення неповторного і водночас певного результату (Ф. Бегюлі) [2]; інноваційна форма організації освітнього середовища, в основі якої лежить комплексний характер діяльності тимчасового колективу спеціалістів в умовах активної взаємодії з навколишнім середовищем (Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина, О. В. Овчарук) [1]; дидактичний засіб пізнавальної діяльності, розвитку креативності мислення і водночас формування певних особистісних якостей (І. Д. Чечель) [26, с. 11]; комплекс пошукових, дослідницьких, графічних та інших видів робіт, що виконуються з метою практичного чи теоретичного розв'язання значущої проблеми (О. С. Полат, М. Ю. Бухаркіна, М. В. Моїсеєва, А. Е. Петров) [19]; спеціально організований викладачем комплекс дій, призначений для самостійного виконання студентом чи групою студентів, результатом якого є створення певного творчого продукту (Л. М. Кустов) [15].

У наукових дослідженнях поняття «проекування» визначається як: процес який дає початок змінам у штучному середовищі (Дж. Джонсон) [4]; процес який розвиває проєктувальні навички його учасників, вміння орієнтуватися в інформаційному просторі, використовувати набуті знання на практиці, формує вміння самостійно конструювати власну діяльність (Л. С. Василевська) [3]; особливий тип інтелектуальної діяльності, відмінною рисою якої є перспективна орієнтація на практично спрямоване дослідження (І. Ф. Ісаєв) [8]; самостійний вид діяльності, що передбачає наявність такого етапу, як прогнозування (спеціально організоване дослідження, спрямоване на отримання інформації про розвиток об'єкта) (А. Д. Цимбалару) [25, с. 30–35]; вид діяльності, що синтезує в собі елементи ігрової, пізнавальної, ціннісно-орієнтаційної, перетворюючої, професійно-трудової, комунікативної, навчальної, теоретичної практичної діяльності (О. М. Коберник) [10, с. 23]; творчу, інноваційну діяльність, оскільки завжди спрямоване на створення об'єктивно і суб'єктивно нового продукту [6].

Цілі проєкування, відзначають науковців Е. Ф. Зеєра, А. М. Павлова, Е. Е. Симанюка, досягаються за умов: інформаційної забезпеченості (уявлення, знання, тезаурус, розуміння) підготовки майбутніх учителів; функціональної грамотності (сприйняття установок і пояснень, письмових текстів, вміння ставити конструктивні запитання, поводитися з технічними об'єктами, володіння прийомами безпечної роботи, пізнавальними компетенціями тощо) студентів; технологічної досконалості (здатність виконувати раніше засвоєні трудові операції, грамотно використовуючи інструменти та верстати, досягати заданого рівня якості, знання властивостей матеріалів, забезпечення особистої безпеки, раціональна організація робочого місця тощо) майбутніх фахівців; інтелектуальної підготовленості (здатність до вербальних операцій, розуміння постановки навчальних (теоретичних і практичних) завдань, достатність обсягу пам'яті, порівняння предметів за розміром,

формою, усвідомлене сприйняття нової інформації, методичні компетенції з використання навчальної літератури, раціонального планування діяльності тощо [7]. Проєкування складається з таких основних стадій: аналіз проблемної ситуації, синтез та оцінка рішень [3].

У наукових дослідженнях поняття «діяльність» розглядається як: активна взаємодія людини з навколишньої дійсністю, у ході якої людина є суб'єктом, цілеспрямовано впливаючи на об'єкт і задовольняючи таким способом свої потреби [21, с. 95]; система, яка включена в суспільні відносини, як процес, у якому відбувається взаємний перехід між полюсами «суб'єкт-об'єкт» (О. М. Леонтьєв) [16]; типова функціональна система, яка виступає як єдність трьох аспектів: предметно-дієвого, фізіологічного і психічного (В. Д. Шадріков) [27].

Таким чином, проєктна діяльність – конструктивна і продуктивна діяльність особистості, спрямована на розв'язання життєво значущої проблеми, досягнення кінцевого результату в процесі цілепокладання, планування і здійснення проєкту. Вона належить до унікальних способів людської практики, пов'язаної із передбаченням майбутнього, створенням його ідеального образу, здійсненням та оцінкою наслідків реалізації задумів. Проєктна діяльність виступає способом розвитку творчості, самостійності, прагнення до ідеально-перспективного перетворення світу за допомогою креативних дій і операцій у процесі створення конкретного продукту – проєкту ідеального та реального [24; с. 13].

Педагогічною метою формування проєктної діяльності є розвиток у студентів уміння самостійно здійснювати всі її етапи й переходити з одного на інший: від формулювання мети власної діяльності до адекватного виконання проєктних операцій, від реалізації проєкту до самоконтролю та самооцінки. Цей процес, за С. Гончаренком, проходить кілька стадій: спочатку студенти ознайомлюються з новим видом діяльності, усвідомлюють його смисл; потім відбувається початкове оволодіння ним; нарешті – самостійна розробка навчальних проєктів. Таким чином формуються проєктні вміння, які полягають у здатності виконувати проєктні дії. Відповідно до ступеня володіння студентами проєктною діяльністю та їхніми індивідуальними розумовими здібностями, проєктні вміння можуть виявлятися на різних рівнях знання – від розпізнання студентами способу проєктної діяльності за зовнішніми ознаками та відтворення способу проєктної діяльності за визначеним учителем зразком до самостійної розробки і реалізації проєкту як способу розв'язання власної проблеми. Кінцевою метою формування проєктних умінь є здатність студентів самостійно здобувати знання, доцільно застосовувати їх у нових обставинах, а також збереження й розвиток пізнавальних потреб [18].

Проєктна діяльність майбутніх фахівців сприяє підвищенню психофізичних якостей майбутніх фахівців з формуванням професійної готовності до реалізації поставлених завдань, важливих умінь роботи до самостійної роботи й самоосвіти та професійного саморозвитку, креативного мислення, важливих особистісних характеристик, творчого становлення особистості до діяльності.

Творча проектна діяльність виступає в якості об'єднуючого критерію, який синтезує в собі стійкі, що мають єдність, риси творчої діяльності. Адже творчий процес складається з чотирьох етапів: підготовка, визрівання, ілюмінація (інсайт), перевірка. Підготовка включає усвідомлення сутності проблеми та її визначення у межах робочих обмежень. Визрівання – це період дослідження, протягом якого розглядаються можливі розв'язки і накопичується додаткова інформація. Інсайт – мить появи нової ідеї, що видається здатною розв'язати проблему; ця ідея використовується як фокальна точка, від якої відходить багато можливих способів. У процесі перевірки розробляються критерії оцінки способу розв'язання задачі; всі можливі способи розглядаються через призму розроблених підходів і вибирається найбільш прийнятний [22].

Проектна діяльність дозволяє формувати й розвивати специфічні навички проектування, а саме вчити: проблематизації (розгляду проблемного поля та виділенню підпроблем, формулюванню головної проблеми та задачі, яка впливає з цієї проблеми); цілепокладанню та плануванню діяльності; самоаналізу та рефлексії (самоаналізу успішності та результативності вирішення проблеми проекту); презентації своєї діяльності та результатів; вмінню готувати матеріал для проведення презентації в наочній формі, використовуючи для цього спеціально підготовлений продукт проектування; пошуку потрібної інформації, виокремленню та засвоєнню необхідного знання з інформаційного поля; практичному застосуванню знань, умінь, навичок у різноманітних, у т. ч. й нетипових, ситуаціях; вибору, освоєнню та використанню адекватної технології створення продукту проектування; проведенню дослідження (аналізу, синтезу, висунуттю гіпотези, деталізації та узагальненню) [6]. Структура проектної діяльності визначається наступними компонентами: мотив, мета, способи, засоби, предмет, результат [17, с. 147].

Проектна діяльність майбутніх фахівців спрямована на виконання проектів. Основними характеристиками їх класифікації є: характер діяльності (науково-дослідницькі, навчально-освітні, практико-орієнтовані, інноваційні, інформаційні, творчі); сфера діяльності (соціальні, економічні, промислові, інвестиційні, організаційні); цільо-

ве призначення (маркетингові, антикризові, навчальні, реструктуризовані, надзвичайні).

Одним із складових у формуванні професійного саморозвитку майбутніх фахівців у галузі інформаційних технологій є проектна діяльність, яка складається з таких етапів: підготовчий етап – включає аналіз проблематики дослідження, розробку концепції проекту, теоретичну підготовку, оцінку готовності та умов до роботи над проектом, вивчення проектної документації; проектувальний етап – орієнтований на розробку проекту, покрокову деталізацію процесу планування проекту, обговорення методів дослідження, виділення складових аспектів проекту з з'ясуванням його характеристик і механізмів взаємозв'язків й властивостей взаємовпливів; технологічний етап – передбачає процес виконання та регулювання робіт за проектом, координування діяльності, впровадження інноваційних методів і форм до професійної діяльності, управління та корекцію виконання технологічних операцій, контроль технологічної діяльності; результативний етап – забезпечує результативне завершення проекту, аналіз ефективності результатів проекту, оцінку культури праці та якості її виконання, оформлення звітної документації, висвітлення та захист результатів діяльності, рефлексія діяльності.

Використання проектної діяльності у процесі формування професійного саморозвитку обумовлене значенням і результатами у розвитку та становленні майбутніх фахівців у галузі інформаційних технологій. Застосування такого виду діяльності розвиває особистісну індивідуальність, основні види мислення, творчі здібності, уміння працювати в групах, подолання необхідності опрацювання великих об'ємів інформації, навички творення до нестандартного розв'язку поставлених завдань, спроможність проявлення професійного саморозвитку та становлення себе як професіонала.

Висновки і пропозиції. Сьогодні науковий прогрес підвищує значущість завдань та вимог до якості професійної підготовки майбутніх фахівців, їх інтелектуально-наукового та культурного рівнів, особистісного та професійного саморозвитку, професійної майстерності та творчих здібностей. Формування зазначених характеристик є ефективним у проектній діяльності майбутніх фахівців у галузі інформаційних технологій.

Список літератури:

1. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики: колективна монографія / Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина, О. В. Овчарук. – К.: К.І.С., 2004. – 112 с.
2. Бэґьюли Ф. Управление проектом. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 208 с.
3. Василевська Л. С. Проектна діяльність методиста як засіб удосконалення професійної майстерності педагогів [Електронний ресурс] / Л. С. Василевська // Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Сер.: Психолого-педагогічні науки. – 2012. – № 6. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzsp_2012_6_32.pdf
4. Джонс Дж. Методы прогнозирования / Дж. Джонс. – М.: Мир, 1986. – 524 с.
5. Дьюи Дж. Школы будущего; пер. с англ., 2-е издание / Дж. Дьюи, Э. Дьюи. – Берлин: Госиздат, 1922. – 179 с.
6. Энциклопедия освіти / гол. ред. В. Г. Кремінь. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
7. Зеер Э. Ф. Модернизация профессионального образования: компетентностный подход: учеб. пособ. / Э. Ф. Зеер, А. М. Павлова, Э. Э. Сыманюк. – Москва: Моск. псих.-соц. ин-т, 2005. – 216 с.
8. Исаев И. Ф. Развитие профессионально-педагогической культуры преподавателя в условиях модернизации педагогического образования / Илья Федорович Исаев // Педагогіка та психологія: зб. наук. праць. – Харків, 2006. – Вип. 29. – С. 63–72.
9. Килпатрик В. Х. Метод проектов. Применение целевой установки в педагогическом процессе / В. Х. Килпатрик. – Л.: Блокгауз. – Нефрон, 1925. – 43 с.

10. Коберник О. М. Проективна педагогіка і національна школа / О. М. Коберник // Шлях освіти. – 2000. – № 1. – С. 7–9.
11. Кобиляцький Л. С. Управління проектами: навч. посіб. / Леонід Сергійович Кобиляцький. – К.: МАУП, 2002. – 200 с.
12. Концептуальні засади та напрями розвитку вищої освіти в Україні. Міністерство юстиції України «Роз'яснення» від 14.10.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0067323-11>
13. Кримський С. Б. Проект і проектування в сучасній цивілізації // Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати / С. Б. Кримський. – К.: Департамент, 2003. – 500 с.
14. Курицина В. Н. Метод проектов: вчера, сегодня, завтра / В. Н. Курицина // Образовательная технология как система, объединяющая теорию, практику и искусство. – Воронеж: ВГПУ, 2000. – С. 59–63.
15. Кустов Л. М. Проблема системогенеза исследовательской деятельности инженера-педагога: монография / Леонид Маркелович Кустов. – Челябинск: Челябин. ин-т развития проф. образов., 1998. – 276 с.
16. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
17. Матяш Н. В. Генезис и сущность понятия «Проектная деятельность школьников» // Совершенствование технологического образования учащейся молодежи. сб. материалов междунаучно-практич. конф-ции «Технологическое образование сельских школьников в современных условиях». 19–21 сентября 2000 г. / Н. В. Матяш / Под ред. Р. А. Галузова. – Армавир, АГПИ, 2000. – С. 146–154.
18. Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати: практико-орієнтований збірник / [наук. ред. І. Г. Єрмаков]. – К.: Департамент, 2003. – 500 с.
19. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повышения квалификации пед. кадров / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина, М. В. Моисеева, А. Е. Петров. – М.: Academia, 2001. – 271 с.
20. Про затвердження Концептуальних засад розвитку педагогічної освіти в Україні та її інтеграції в європейський освітній простір. Наказ Міністерства і науки № 988 від 31.12.04 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/3145/.
21. Психологический словарь / Под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М.: Педагогика-Пресс, 1996. – С. 95.
22. Роменець В. А. Психологія творчості: Навч. посібник. 3-тє вид. / В. А. Роменець. – К.: Либідь, 2004. – 288 с.
23. Теорія і методика трудового навчання: [монографія] / за заг. ред. О. М. Коберника. – К.: Наук. світ, 2003. – 172 с.
24. Хоружа Л. Проектна культура вчителя: етичний компонент / Л. Хоружа // Шлях освіти. – 2006. – № 4. – С. 11–15.
25. Цимбалару А. Д. Семантика понятійного апарату проблеми педагогічного проектування / Анжеліка Дмитрівна Цимбалару // Нова педагогічна думка. – 2009. – № 3. – С. 30–35.
26. Чечель І. Д. Метод проектов, или попытка избавить учителя от обязанности всезнающего оракула / И. Д. Чечель // Директор, 1998. – № 3. – С. 11.
27. Шадриков В. Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В. Д. Шадриков. – М.: Наука, 1982. – 185 с.
28. Jaques D. Students and Tutor Experience of Projectl in Higher Education at the Crossroade // Society for Research into Higher Education. – Guilford, 1980. – 238 p.

Карабин О.И

Тернопольский национальный педагогический университет
имени Владимира Гнатюка

ПРОЕКТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМОРАЗВИТИЯ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В ОБЛАСТИ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

Рассмотрены теоретические основы проектной деятельности в формировании профессионального саморазвития будущих специалистов в области информационных технологий; выяснено дефиниции «проект», «проектирование» и «деятельность»; определены аспекты задействования проектной деятельности и основные характеристики проектной деятельности с классификацией проектов; использовано направления проектной деятельности будущих специалистов на выполнение проектов. На организационно-деятельностном этапе определены этапы проектной деятельности в формировании профессионального саморазвития будущих специалистов. Перспективно-поисковый этап предусматривает использование проектной технологии в формировании профессионального саморазвития будущих специалистов в области информационных технологий.

Ключевые слова: информатизация образования, информационные технологии, профессиональная деятельность, профессиональное саморазвитие, профессиональная компетентность, профессиональное становление, личностный потенциал, проектная деятельность.

Karabin O.Y.

Ternopil National Pedagogical University
named after Volodymyr Hnatiuk

PROJECT ACTIVITIES IN THE FORMATION OF PROFESSIONAL FUTURE SELF-DEVELOPMENT SPECIALISTS IN INFORMATION TECHNOLOGY

Summary

The theoretical foundations of design in shaping the future of professional self-development specialists in information technologies; clarified the definition of «project», «design» and «activities»; certain aspects of the involvement of project activities and basic characteristics of project activity classification of projects; used wing design activity of future specialists in project implementation. At the organizational-activity stage, the stages of project activity in the formation of professional self-development of future professionals. Promising retrieval phase project involves the use of technology in shaping the future of professional self-development specialists in the field of information technology.

Keywords: informatization of education, information technology, professional activity, professional self-development, professional competence, professional development, personal potential project activity.

УДК 614.253:614.2.07

МОРАЛЬНІСТЬ МОЛОДШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ СЕСТРИНСЬКОЇ СПРАВИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ І МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ЇЇ ВИРІШЕННЯ

Козак Х.І.

Чортківський медичний коледж

У статті проаналізовано основні підходи до проблеми виховання моральності фахівців сестринської справи. Актуалізовано необхідність удосконалення навчання студентів у медичних коледжах. Проведено аналіз основних чинників, які впливають на формування морально-етичної складової професійної компетентності майбутніх медичних сестер. Обґрунтована необхідність інноваційних перетворень в системі підготовки фахівців медсестринства для підвищення рівня їхньої моральності. Узагальнено етичні цінності та моральні чинники в діяльності фахівців медсестринства.

Ключові слова: підготовка фахівців сестринської справи, моральність медичних сестер, медсестринська освіта, етичні цінності та моральні чинники в діяльності фахівців медсестринства.

Постановка проблеми. Глобальні перетворення в різних сферах життя українського суспільства супроводжуються соціально-економічними, політичними кризами, що призвело до «атрофії» моральної сутності людини, її деформації. Моральна криза сучасного суспільства не може не викликати занепокоєння. Сучасна соціальна дійсність вимагає величезної роботи держави і кожної людини щодо підвищення добробуту українського суспільства, його моральної реабілітації. Особливу роль у цьому аспекті відіграють фахівці медичної галузі. Одним із важливих засобів забезпечення суспільства здоровими трудовими ресурсами, надання кваліфікованої медичної допомоги населенню є підготовка медичних сестер з високим рівнем морально-етичних якостей. Відтак актуалізується роль вищих медичних навчальних закладів у формуванні гуманістичної спрямованості особистості майбутніх фахівців медсестринства. Зокрема, у медичних коледжах пріоритетне спрямування займає виховання у студентів високого рівня моральних якостей.

Специфіка середньої медичної професійної освіти полягає в тому, що вона відзначається достатнім загальнокультурним і професійним змістом, необхідним для виконання певного кола

професійних завдань, що мають виявлену практичну спрямованість і спеціалізований характер. Враховуючи окреслені особливості, зазначимо, що істотно зростають вимоги до якості професійної підготовки фахівців сестринської справи. Відтак виникає необхідність посилення уваги до проблеми професійного і морального становлення студентів медичних коледжів, розвитку у них не лише професійних компетенцій, вдосконалення практичної підготовки, що уможливить виконання ними сестринських обов'язків на високому професійному рівні, а й формування у них особистісних моральних якостей та ціннісних орієнтацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що науковці поглиблено аналізують теоретичні основи професійної підготовки фахівців медсестринства (І. Мельничук [7]). Розуміння високої значущості моральних чинників для життя і діяльності майбутніх медичних сестер закладено в дослідженнях І. Вітенко, Л. Дутки, Л. Зименковської, О. Кравченко, К. Куренкової та ін. У наукових пошуках сучасних дослідників (М. Демянчук, Т. Павлюк, Л. Сохань, М. Хабусева та ін.) моральні чинники співвідносяться з економічними, політичними, оскільки чимало економіко-психологічних феноменів (мотиви, ви-

моги, принципи, стратегії професійної діяльності) мають моральну природу та визначаються базовими ставленнями суб'єкта до навколишнього світу, людей, самого себе.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Зростання ролі медичних працівників середньої ланки як активних виконавців лікувальних процедур у медико-профілактичній діяльності стимулює пошук нових підходів до розвитку їхніх особистісних якостей, які зумовлюють успішність професійної діяльності. Так, у процесі професійної діяльності медичної сестри надзвичайно важливо вміти виявляти індивідуальні особливості пацієнта і враховувати вплив хвороби на зміну психіки, оскільки одне й те ж захворювання впливає по-різному на внутрішній світ пацієнтів, на міжособистісні стосунки. Тому для діяльності середнього медичного персоналу неабиякого значення набуває виховання моральності фахівців сестринської справи у процесі професійної підготовки.

Мета статті полягає в розкритті змісту моральності фахівців сестринської справи та аналізі основних етичних цінностей та моральних чинників у їхній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Однією з найважливіших ланок лікувального процесу є допомога хворому, яка надається медичною сестрою, що найближче контактує з пацієнтом відповідно до своїх обов'язків. У лікувальному процесі формується особливий зв'язок, особливі стосунки між медичними працівниками та хворими. До недавнього часу медичну сестру розглядали як пасивного виконавця рішень лікаря, як його помічника, але не як партнера в лікуванні хворих і наданні їм допомоги. Робота медсестер завжди обмежується роздаванням медикаментів, виконанням ін'єкцій, вимірюванням температури тіла, організацією консультацій і спостереженням за станом хворого та технікою безпеки. Це здійснюється на належному професійному рівні, проте медична сестра повинна звертати увагу і на особистість хворого. Тільки таким чином вдається встановити належний контакт між медсестрою і пацієнтом [6, с. 102].

Проблеми формування медичної моралі та моральності – надзвичайно важливий аспект підготовки фахівців сестринської справи. Мораль (від лат. *moralis* – моральний, *moris* – звичай) – це сукупність історично зумовлених правил, норм, звичаїв, принципів співжиття і поведінки людей, їхніх відносин у процесі виробництва матеріальних і духовних цінностей. Вона визначає їхні обов'язки стосовно один одного, соціальних груп, верств класів, суспільства, виконання яких базується на громадській думці [1, с. 82]. Кожен фахівець медичної галузі розуміє, що до хворого, його родичів, колег треба ставитись уважно, бережно, з душевною теплотою. Якщо лікар або медична сестра порушують це суспільне правило, то так діється не тому, що вони не знають цього, а внаслідок того, що у них відсутнє покликання до медичної професії, а також розуміння психології хворого. Особистість фахівців сестринської справи та лікарів, їхнє моральне обличчя і професійна підготовка – це в кінцевому результаті й визначає значний успіх охорони здоров'я в державному масштабі.

Моральність як психологічний феномен, передбачає переломлення норм і принципів моралі «через себе», внутрішнє прийняття їх як власних, у результаті чого особистість починає діяти й чинити за мотивом «не можу інакше» [5, с. 146]. Психологічний аспект моральності полягає у додержанні особистістю тих або інших моральних норм на основі внутрішньої потреби і здатності наслідувати їх у кожен момент свого життя та діяльності. Специфічність моралі як явища об'єктивної та суб'єктивної реальності часто породжує протиріччя в трактуванні цього поняття. На основі аналізу наукової літератури встановлено, що науковці розглядають мораль як:

– загальну тенденцію вести себе таким чином, щоб відповідати моральному кодексу суспільства; природний стан моралі людини [4];

– совість конкретної людини, засновану на прийнятті (або неприйнятті) існуючих норм життя, що дає змогу особистості зберігати свою гідність [8];

– цілісну систему поглядів на належне соціальне життя [3].

Безумовно, своєрідність і складність феномену «моральності» не можуть дати єдиного уявлення про окреслене поняття. На основі наведених трактувань у контексті дослідження моральність розглядаємо як якісну характеристику людської психіки, засновану на індивідуальній совісті, яка є стрижневим утворенням особистості і є вищим рівнем психологічної організації життя та діяльності людини. Як соціально-психологічний феномен, що впливає на свідомість, почуття, життя, діяльність, систему взаємин, поведінку людини, моральність визначає особистісний і професійний розвиток молодших спеціалістів сестринської справи, формує особистість майбутнього фахівця як людини і як суб'єкта професійної діяльності.

Дослідженню різних аспектів особистості професіонала, зокрема й молодших спеціалістів сестринської справи, присвячено низку досліджень (І. Вітенко, І. Мельничук, Л. Сохань, М. Хабусева та ін.). Водночас, слід зазначити, що в сучасних психолого-педагогічних дослідженнях проблема моральності не розглядається в якості центрального утворення особистості фахівця, а його моральність поки ще не є широко вживаним поняттям. Однак для більшості професій моральні вимоги мають особливий сенс, а професіоналізм їхніх представників безпосередньо пов'язаний з високим моральним рівнем фахівця. Підвищена увага до морального аспекту виконуваних професійних функцій необхідна, перш за все, в лікарській, медсестринській, психологічній та педагогічній діяльності, тобто в тих сферах, де від якості праці залежать стан психічного, фізичного та соціального здоров'я, душевний світ і становище людини в суспільстві.

Мораль медпрацівників є одним з ефективних механізмів передбачення і розв'язання суперечностей і конфліктів, які іноді виникають у цій сфері, а її специфіку досліджує медична етика, водночас виконуючи особливу важливу роль у формуванні принципів, на яких ґрунтується моральний кодекс працівників системи охорони здоров'я. Принципи моралі молодших спеціалістів сестринської справи розглядають медична етика та біоетика.

Моральні норми, принципи, що існують у суспільстві, кожною особистістю сприймаються й усвідомлюються суб'єктивно. Проте їхня об'єктивна оцінка відбувається залежно від професійної діяльності та відносин. Відтак, етика, мораль, людина – це органічна триєдність, що є чи не найвагомим соціальним орієнтиром у становленні суспільства й особистості.

Суть професійної моралі полягає у відображенні особливостей професійних стосунків. Оскільки мораль відображає суспільне буття в цілому, відтак виникає питання про характер відображення моралі в певній професії. Специфіка професійної моралі залежить від різноманіття людських взаємин. Моральна оцінка професійної діяльності визначається за двома основними критеріями: що об'єктивно дає професія для суспільного розвитку і що суб'єктивно дає професія індивіду в розумінні етичного впливу на нього, оскільки різні професії мають неоднаковий моральний вплив на людей [2, с. 109].

Фахова діяльність молодших спеціалістів сестринської справи потребує особливої моральної відповідальності, оскільки від медичних сестер очікують не лише висококваліфікованого виконання професійних обов'язків, а й розуміння, допомоги, співчуття. Професійна діяльність молодшого медсестринського персоналу передбачає охорону інтересів пацієнтів, тому саме моральність є умовою ефективності й успішності професійної діяльності та відповідальності за життя пацієнтів [3, с. 265]. Таким чином, особистість сучасного молодшого спеціаліста сестринської справи слід розглядати в єдності з її моральними характеристиками. Професійна мораль є невід'ємною часткою моралі загальнолюдської. Одним із видів професійної моралі є мораль медичних працівників, яка має об'єктивні основи, специфіку, структуру й основні функції.

Моральні і професійні ідеали є активними регуляторами процесу професіоналізації фахівців сестринської справи. Тому важливим моментом у підготовці майбутніх молодших спеціалістів медсестринства є спрямованість освітнього процесу на формування моральності особистості. Досліджуючи процес формування професійних цінностей майбутніх медичних сестер у процесі фахової підготовки, К. Куренкова розробила схему взаємозв'язку напрямів формування особистості фахівців медсестринства в медичному коледжі. Науковець зазначає, що, забезпечуючи триєдиний процес формування здібної творчої особистості медичної сестри, необхідно враховувати відповідність психологічного та соціально-професійного портретів молодшого спеціаліста, що охоплює: ділову спрямованість (ставлення до роботи, стиль поведінки, діловитість, оперативність); ставлення до людей (вихованість, моральність, почуття емпатії, доброзичливість, терпимість та повагу, витриманість і тактовність); загальну культуру (рівень гуманітарних знань, творчі вміння, культуру спілкування, поведінки і стосунків) [6, с. 129]. Враховуючи наведене, припускаємо, що засадничим аспектом у спрямованості освітнього процесу на формування моральності особистості є врахування та наукове обґрунтування деонтології та основ медичної етики майбутніх фахівців медсестринства.

Розгляд питань медичної етики неможливий без урахування деонтології, хоча етика і деонтологія поняття не рівнозначні. Так, медична етика охоплює сукупність норм поведінки і моралі, передбачає почуття професійного обов'язку, честі, совісті й відповідальності, тоді як деонтологія – це вчення про принципи поведінки медпрацівників з метою забезпечення максимальної користі для хворого, їх професійних обов'язків та організації лікувально-діагностичного процесу [1, с. 232]. На думку І. Вітенко, професійна деонтологія фахівців медсестринства охоплює три види норм: моральні норми – об'єкт вивчення професійної етики; деонтологічні норми, що передаються усно й проявляються у спілкуванні; юридичні норми, вироблені в кожній країні. Така систематизація необхідна для того, щоб з'ясувати різницю між деонтологією та етикою. На думку дослідниці, основними ознаками деонтології є: вивчення норм поведінки медпрацівників, аналіз взаємин між медичним персоналом і хворим, усунення шкідливих наслідків неякісної медичної роботи [1, с. 235]. Тобто, медична етика досліджує загальні питання взаємин медпрацівника і хворого, медпрацівника з родичами хворого, в колективі, тоді як медична деонтологія вивчає їхню специфіку.

У своїй професійній діяльності молодший спеціаліст сестринської справи повинен дотримуватися низки деонтологічних правил, засадничими з яких є: необхідність постійного догляду за хворими, дотримання принципу «Noli nocere» (не нашкідь), здатність швидко приймати рішення у складних ситуаціях, моральність у виконанні професійних обов'язків. Ефективність лікування значною мірою залежить від етики й емпатії медпрацівника, від бажання пацієнта співпрацювати з лікарем і медичною сестрою за відповідною програмою лікування.

Медична деонтологія є практичним утіленням етичних принципів у професійній діяльності молодших спеціалістів сестринської справи, а тому їхня професійна підготовка повинна ґрунтуватися на визначених деонтологічних засадах. Поряд з дотриманням етико-деонтологічних норм і високим професіоналізмом молодший спеціаліст сестринської справи має бути наділений й певними особистісними якостями (співстраждання, конгруентність, толерантність, стриманість, чесність, увага до іншого).

Досліджуючи професійно-деонтологічний потенціал медичної сестри, І. Кміт визначає систему професійних цінностей майбутніх медичних сестер, що охоплює базові етично-деонтологічні, соціально-регламентуючі, колегіально-регулювальні, особистісно-рефлексивні цінності [4, с. 274], які мають бути засадничими в підготовці молодших спеціалістів медсестринської справи. Таким чином, значущим у професійній підготовці молодших спеціалістів сестринської справи є формування у студентів моральності у професійно-ціннісній сфері особистості майбутньої медичної сестри.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Аналіз вивченої науково-медичної літератури свідчить про перевагу традиційних уявлень про медичних сестер як помічників лікаря, які виконують допоміжні функції. Науковці відзначають недостатність досліджень щодо морального та етичного

виховання середнього медичного персоналу, вивчення впливу етики та деонтології на готовність майбутніх медичних сестер до надання якісної медичної допомоги. Вирішення окреслених проблем уможлиблюється шляхом реалізації етико-деонтологічного підходу у професійній підготовці майбутніх фахівців сестринської справи. У пошуках шляхів підвищення якості медичної допомоги перспективним видається вивчення проблем формування моральності молодших спеціалістів сестринської справи та їхнього етичного виховання.

Впровадження інноваційних підходів у процес підготовки фахівців медсестринства з метою під-

вищення рівня професійної моральності та культури медичного обслуговування населення дасть змогу підняти науковий потенціал у діяльності лікувально-профілактичних установ, тим самим покращити рівень здоров'я населення, забезпечити своєчасну й ефективну діагностику, лікування та профілактику захворювань у пацієнтів.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо у розробці спеціальних методичних матеріалів для цілеспрямованого формування моральності майбутніх фахівців сестринської справи шляхом реалізації деонтологічного підходу в освітньому процесі медичних коледжів.

Список літератури:

1. Вітенко І. С. Основи загальної і медичної психології: навч. посіб. / І. С. Вітенко, Л. М. Дутка, Л. Я. Зименковська. – К.: «Вища школа», 2001. – 271 с.
2. Демянчук М. Р. Педагогічні умови підготовки майбутніх бакалаврів медсестринської справи на засадах компетентнісного підходу / М. Р. Демянчук // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки. – 2015. – № 1 (48). – С. 108–112.
3. Життєва компетентність особистості: наук.-метод. посіб. / за ред. Л. В. Сохань. – К.: Богдана, 2003. – 520 с.
4. Кміть І. В. Професійно-деонтологічний потенціал медичної сестри / І. В. Кміть // Вісник Одеського національного університету. Сер.: Психологія. – 2010. – Вип. 11 (1). – С. 271–277.
5. Кравченко О. П. Роль гуманітарних дисциплін у формуванні професійної етики медичної сестри / О. П. Кравченко // Вища освіта в медсестринстві: проблеми і перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 10–11 листоп. 2011 р.). – Житомир: Полісся, 2011. – С. 146–147.
6. Куренкова К. М. Формування професійних цінностей майбутніх медичних сестер у процесі фахової підготовки: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Куренкова Катерина Михайлівна. – Харків, 2009. – 251 с.
7. Мельничук І. М. Теоретичні основи професійної підготовки фахівців медсестринства / І. М. Мельничук // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 749. Педагогіка та психологія. – 2015. – Вип. 749. – С. 90–98.
8. Павлюк Т. М. Емпатійні чинники професійної адаптації медичних сестер: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Т. М. Павлюк. – Івано-Франківськ, 2007. – 22 с.

Козак К.И.

Чертковский медицинский колледж

ПРАВСТВЕННОСТЬ МЛАДШИХ СПЕЦИАЛИСТОВ СЕСТРИНСКОГО ДЕЛА: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНЫЕ ПУТИ ЕЕ РЕШЕНИЯ

Аннотация

В статье проанализированы основные подходы к проблеме воспитания нравственности специалистов сестринского дела. Актуализирована необходимость совершенствования обучения студентов в медицинских колледжах. Проведен анализ основных факторов, влияющих на формирование морально-этической составляющей профессиональной компетентности будущих медицинских сестер. Обоснована необходимость инновационных преобразований в системе подготовки специалистов медсестринства для повышения уровня их нравственности. Обобщены этические ценности и моральные факторы в деятельности специалистов медсестринства.

Ключевые слова: подготовка специалистов сестринского дела, нравственность медицинских сестер, медсестринское образование, нравственные ценности и моральные факторы в деятельности специалистов медсестринства.

Kozak H.I.

Chortkiv Medical College

MORALITY OF JUNIOR SPECIALISTS OF NURSING: PROBLEM AND POSSIBLE WAYS OF SOLUTION

Summary

The main approaches to moral education of nursing professionals are analyzed in the article. The need to improve training of students in medical colleges is modified. The main factors that influence the formation of moral and ethical component of professional competence of nurses is analyzed. The necessity of innovative transformations within training specialists of nursing to improve their morality. The ethical values and moral factors of specialists of nursing are summarized.

Keywords: training of specialists of nursing, morality of nurses, nursing education, ethical values and moral factors of specialists of nursing.

УДК 37.013.2

ФОРМУВАННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Кричківська О.В., Лиса Н.С.

Тернопільський національний економічний університет

У статті узагальнено вітчизняний та зарубіжний досвід формування міжкультурної комунікативної компетентності майбутніх фахівців зовнішньоекономічної діяльності, запропоноване авторське визначення міжкультурної комунікативної компетентності майбутніх фахівців зовнішньоекономічної діяльності. На основі вивченого матеріалу представлено структуру, у якій стисло подано сутність формування міжкультурної комунікативної компетентності майбутніх фахівців зовнішньоекономічної діяльності.

Ключові слова: міжкультурна комунікативна компетентність, фахівці зовнішньоекономічної діяльності, формування, структура, досвід міжкультурної взаємодії.

Постановка проблеми. Глобалізація, економічна та культурна інтеграція, підвищення мобільності та міграції населення, розвиток науково-технічного прогресу та телекомунікацій, поширення культурного плюралізму, ріст зовнішньої торгівлі стали одними із вирішальних факторів впливу на суспільство. З одного боку, дедалі більше об'єднання людства, універсалізація цінностей і норм, формування світової економічної системи, демократизація суспільного життя відображають позитивні зміни, а з іншого, подальша уніфікація загострює проблему виживання локальних культур, постає потреба у збереженні основ національної самобутності та культурної ідентичності. Вища школа, яка готує майбутніх фахівців, не повинна стояти осторонь від означених процесів і тенденцій, особливо у сфері зовнішньоекономічної діяльності (далі – ЗЕД).

Аналіз останніх досліджень. Перед нинішню педагогічною наукою постає питання необхідності більш продуманої оцінки та переоцінки існуючих стратегій організації навчального процесу, і вибору більш сучасної системи професійної підготовки студентів, в основі якої поступовий перехід від «виховання громадянина певної країни» до «виховання громадянина світу». А це, в свою чергу, актуалізує необхідність всебічного дослідження взаємодії між представниками різних культур, наукового пошуку і обґрунтування оптимальних організаційно-педагогічних умов та ефективних засобів формування міжкультурних здатностей. Не випадково в останні роки зростає кількість публікацій, пов'язаних з проблемами міжкультурної комунікації та формування міжкультурної комунікативної компетентності (далі – МКК).

У численних дисертаційних працях вітчизняних та зарубіжних науковців досліджуються питання міжкультурної або полікультурної освіти (Л. Воротняк, О. Грива [3; 4]), дидактичні аспекти формування навичок міжкультурної комунікації студентів у процесі фахової підготовки (Р. Гришкова, Н. Кобзар, С. Шехавцова [5; 10; 20]), формування соціокультурної компетентності в контексті вивчення іноземних мов (Г. Єлізарова, М. Сафіна [7; 17]). Різні підходи до визначення поняття *міжкультурне спілкування/міжкультурна комунікація*, його структури, формування відповідних навичок розкриті у дослідженнях П. Донця, А. Садохіна [6; 16], особливості міжкультурної взаємодії в контексті діалогу культур і цивілізацій – Н. Ішханян, В. Сафонової [8; 18].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Як показує аналіз науково педагогічної літератури, проблема формування МКК студентів є досить складною у теоретичному і практичному плані. Теоретична складність пов'язана з глибиною та багатовимірністю основних понять, таких, як *культура, міжкультурна комунікація, компетентність*, важливих для розуміння сутності і розкриття структури феномену міжкультурної комунікативної компетентності. Практична складність, на нашу думку, полягає у відсутності комплексного лонгітюдного дослідження системи формування МКК студентів, особливо на основі використання імерсійних методів навчання, а також у контексті доцільності і напрямів реформування навчального середовища.

Особливі вимоги до сформованості міжкультурної компетентності ставляться до фахівців, які працюють у сфері міжнародних зв'язків, зокрема менеджерів зовнішньоекономічної діяльності. На нашу думку, в Україні вже склалося законодавче підґрунтя для розвитку міжкультурної компетентності студентів. Зовнішньоекономічна діяльність завжди була і залишається важливою складовою успішного розвитку України, незважаючи на зміни у політичному, економічному, правовому полі країни. За даними Р. Гришкової, про суспільну зацікавленість в економістах європейського і міжкультурного рівня, включаючи менеджерів зовнішньоекономічної діяльності зі сформованою міжкультурною компетентністю, свідчать ті публікації, що з'явилися у зарубіжній та вітчизняній науковій літературі за останні роки [5]. В них зокрема наголошується, що вільне володіння іноземними мовами й знання особливостей міжкультурної комунікації мають стати обов'язковими елементами кваліфікаційної характеристики фахівців з економіки для забезпечення їх мобільності й конкурентоспроможності на світовому ринку праці.

Мета статті – розглянути досвід формування міжкультурної комунікативної компетентності та визначити структуру даного процесу.

Виклад основного матеріалу. Визнання Україною вимог Болонського процесу передбачає створення передумов прозорості системи вищої освіти для світового ринку освітніх послуг, а також порівнюваності й зіставності з іншими освітніми системами. Відповідність рівня компетентнос-

ті сучасного менеджера професійним стандартам глобалізованого ринку праці, забезпечення мобільності трудових ресурсів і студентів обумовили необхідність розробки нового покоління галузевих стандартів вищої освіти, призначених для формування фахівців нової якості. Зміна парадигми вищої освіти має на меті перенесення акцентів з організації навчального процесу на його кінцевий результат. Таким результатом має стати *компетентність*.

Компетентнісний підхід, покладений в основу нової версії галузевих стандартів вищої освіти України (ГСВОУ) у галузі знань з менеджменту і адміністрування, зумовив перехід від традиційних акцентів формування менеджера («знання → вміння → навички»), спрямованих на репродуктивний автоматизм, до більш сучасних (професіоналізм → продуктивність → інноваційність), націлених на результативність, конструктивність, прагматизм і динамізм. Для кожної особистості це означає максимальне використання можливостей для досягнення дієздатності, конкурентоспроможності, значущості через ефективну взаємодію і налагодження зв'язків у будь-якому середовищі. Однак країна знаходиться на початку складного шляху модернізації вищої освіти у сфері управління.

Не можна залишити поза увагою той факт, що більшість науковців наголошують на необхідності цілеспрямованого формування міжкультурної компетентності, яка має стати обов'язковою складовою професійної підготовки фахівців означеного напрямку. Так, *формування МК*, за М. Байрамом, – це навчання методам аналізу міжкультурної комунікації, які б допомагали орієнтуватися в неочікуваних ситуаціях, які відображають суспільство не тільки кризів призму культури домінуючої еліти [22]. Озброїти студентів методами критичного та порівняльного аналізу на основі особистого досвіду є основною метою підготовки студентів до участі у міжкультурній взаємодії. Проблемі визначення поняття «компетентність» присвячено низку робіт сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких Н. Бібік, О. Пометун, А. Садохін, А. Хуторський, М. Байрам, А. Фангін, Д. Хаймс [2; 14; 16; 19; 22; 23]. Їх погляди на сутність компетентності можна з певною долею умовності згрупувати навколо декількох основних ідей: у багатьох наукових працях терміни компетенція/компетентність вважаються рівноцінними і вживаються як синоніми (В. Баканова, Дж. Равен [1; 15]), у інших вони чітко розмежовуються (В. Красівський, А. Хуторський [12; 19]). Деякі вчені (І. Гудзик, А. Хуторський) розглядають компетентність як оцінну категорію, що складається із низки компетенцій, але не ототожнюється з ними; інші переконані, що компетентність виступає в якості інтегрального показника, що обумовлюється професійною діяльністю і досвідом роботи за фахом. Досить повно огляд різних підходів до розуміння понять «компетенція» та «компетентність» представляють С. Клепко, О. Овчарук, А. Хуторської [9; 11; 19].

Здійснивши аналіз визначень, поданих у тлумачних словниках та інших англомовних джерелах погоджуємося з тим, що поняття «компетенція» і «компетентність» не належать до одного синонімічного ряду. *Компетенція* характеризує

повноваження організації чи посади конкретного працівника і є сукупністю прав та повноважень, якими наділений конкретний орган або посадова особа відповідно до чинного законодавства і нормативних актів, статутів, положень, угод, договорів тощо. «*Компетентність*» відноситься до сфери дієздатності особистості, яка досягається в результаті учіння і соціалізації. Таким чином, поняття «компетентність» і «компетенція» взаємопов'язані, але не тотожні.

Тому надалі у роботі будемо послуговуватися уточненим визначенням *компетентності*. Це комплексний особистісний ресурс, який є продуктом навчання/учіння і соціалізації, показником освіченості, запорукою дієздатності і конкурентоспроможності особистості. Звідки випливає, що компетентна особа – це людина, дієздатна у своїй професійній групі/команді/соціумі, конкурентоспроможна на зарубіжному ринку праці, яка гідно представляє свою організаційну структуру/державу, з якою рахується і поважається.

Відтак, *комунікативна компетентність* це – інтегративне утворення особистості, що є результатом/продуктом учіння і соціалізації особистості, який досягається через міжособистісне спілкування, інформаційний обмін, продуктивну взаємодію із соціальним оточенням на рівні окремих індивідів/груп/професійних команд, передбачає свідомий вибір поведінкової моделі/інтегративної стратегії і демонструється культурою комунікантів. Одне з перших визначень *міжкультурної компетентності* було запропоноване Б. Рубеном. Згідно бачення дослідника міжкультурна компетентність відображає індивідуальну здатність до проявів знання, розуміння, намірів або бажань щодо здійснення міжкультурного спілкування у власній поведінці.

Серед науковців, які досліджували *міжкультурну комунікативну компетентність* слід назвати Ю. Баканову, А. Садохіна [1; 16]. Так, Ю. Баканова визначає *міжкультурну комунікативну компетентність* як високорозвинену здатність мобілізувати систему знань та умінь, що є необхідними для декодування та адекватної інтерпретації змісту мовленнєвої та немовленнєвої поведінки представників різних культур і орієнтацій у соціокультурному контексті певної комунікативної ситуації. В. Нароліна розглядає МКК як психологічне новоутворення вищого порядку, функціонування якого зумовлює міжкультурне спілкування на професійно-діловому, соціокультурному і особистісному рівнях; здатність досягати взаєморозуміння з представниками різних культур навіть при посередньому володінні іноземними мовами на основі розуміння та дотримання універсальних правил і норм, які покладені в основу міжнародного етикету спілкування. Звернемо увагу на різне ставлення дослідниць до місця *взаємодії* у структурі міжкультурної компетентності. Якщо В. Нароліна, і в цьому ми погоджуємося із науковцем, вважає, що навіть при середньому рівні володіння іноземною мовою можна побудувати міцні стосунки з іншими представниками культури, тобто розглядає мову спілкування як необхідний, але не головний фактор здійснення міжкультурної комунікації, Ю. Баканова відводить мові одну з головних ролей.

А. Фантіні виводить МКК через комплекс умінь, які необхідні для ефективною і адекватною поведінкою у ситуаціях спілкування з представниками інших культур та мов. М. Бенетт, вносить уточнення і додає, що міжкультурна комунікативна компетентність – це індивідуальний процес, який охоплює різні рівні розвитку особистості у процесі усвідомлення та прийняття культурних відмінностей [21]. А. Садохін описує МКК як сукупність соціокультурних та лінгвістичних знань, комунікативних умінь та навичок, завдяки яким особистість може успішно спілкуватися й взаємодіяти з носіями інших культур на всіх рівнях міжкультурної комунікації. О. Леонтович вважає, що МКК – це комплекс умінь, що дозволяють адекватно оцінити комунікативну ситуацію, використовувати вербальні та невербальні засоби для здійснення комунікативних

намірів, та отримати результати комунікативної взаємодії у вигляді зворотнього зв'язку. Грунтовний аналіз міжкультурної комунікативної компетентності здійснив М. Байрам, згідно з висновком якого, міжкультурна компетентність – це здатність долати непорозуміння, що виникає в процесі взаємодії, пояснювати помилки інтеракції, бажання і готовність відкривати нове, здобувати знання про іншу культурну дійсність і здатність, оперуючи цими знаннями, проникати в іншомовну культуру, інтерпретувати і співвідносити явища своєї і чужої культури, встановлювати та підтримувати зв'язок між рідною та іншомовною культурою, критично оцінювати свою культуру, розуміючи специфіку чужої, демонструючи допитливість і відкритість по відношенню до інших людей, готовність прийняти інші судження, долати етноцентричні установки і упередження.

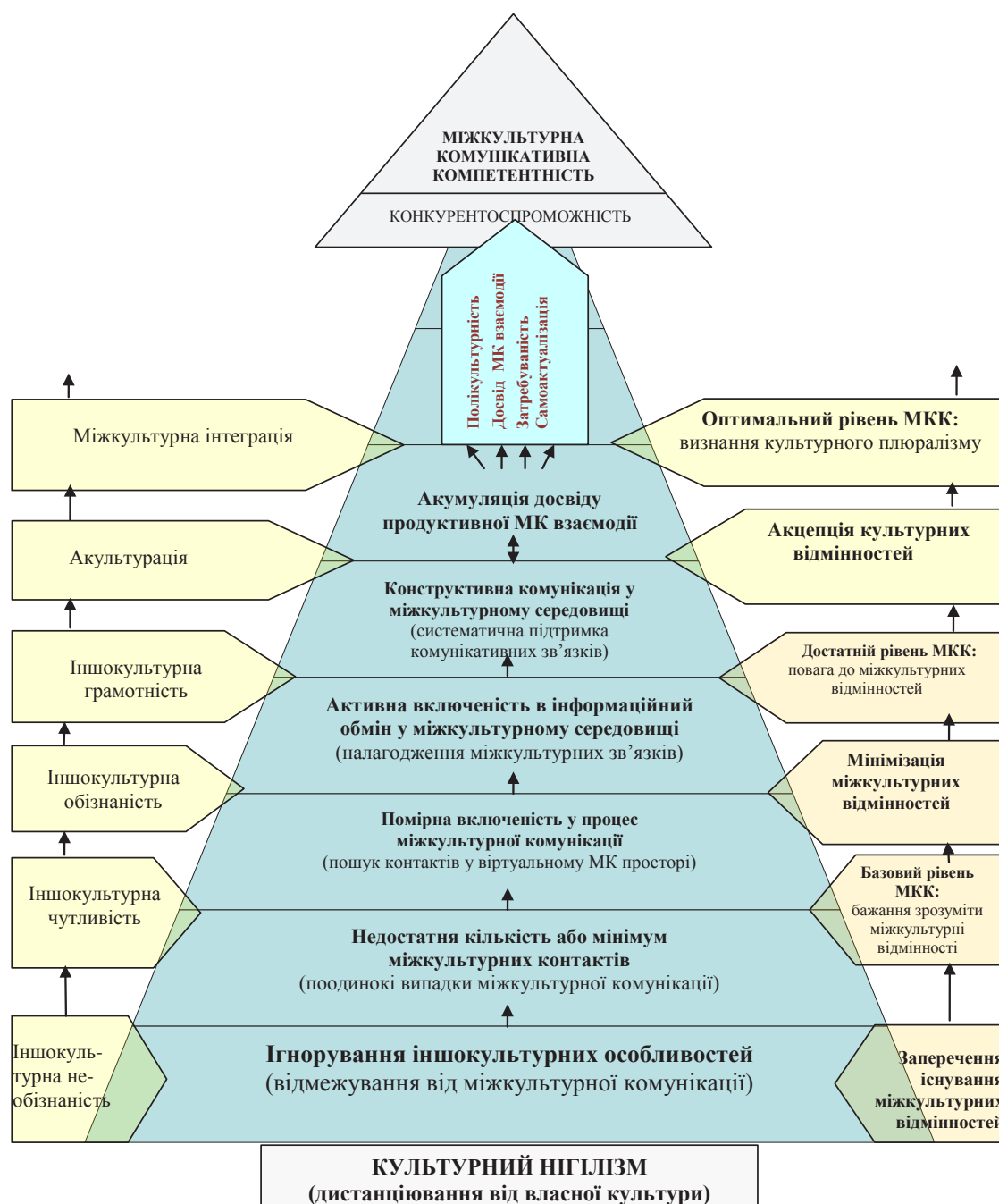

Рис. 1. Піраміда формування міжкультурної комунікативної компетентності

Сам процес формування МКК у майбутніх фахівців зовнішньоекономічної діяльності потребує подальшого глибокого вивчення з метою розкриття його сутності, можливостей моделювання, визначення етапів та оптимальних психологічних, організаційних, педагогічних умов реалізації. Вирішення завдання досягнення належного рівня МКК неможливе без виявлення розуміння сутності поняття компетентність та структури цього феномену.

Узагальнюючи всі подані вище тлумачення науковців, спробуємо викласти своє розуміння МКК, яка на наше переконання, є інтегративним утворенням особистості, результатом/продуктом цілеспрямованого навчання/учіння і соціалізації, який досягається через міжкультурний досвід спілкування, інформаційний обмін, продуктивну взаємодію у міжкультурному середовищі на рівні окремих індивідів/професійних груп/команд, передбачає свідомий вибір поведінкової моделі/інтерактивної стратегії і детермінується акцепцією культурних відмінностей комунікантів.

Проміжною ланкою, або перехідним мостом для полегшення виконання означених завдань стала побудова графічної візуальної опори. Для цього весь теоретичний доробок вчених і результат наших пошуків узагальнено в уявній структурі, піраміді (див. рис. 1), у якій, на нашу думку, стисло розгорнуто і подано сутність досліджуваного процесу. На рисунку представлено спрямованість процесу та сформованість МКК у

динаміці. З лівої сторони показано, яким шляхом можна розвинути полікультурну свідомість (що відповідає оптимальному рівню МКК), пройшовши шлях від іншопольованої необхідності до міжкультурної інтеграції через заперечення існування міжкультурних відмінностей і до визнання культурного плюралізму [13].

З правої сторони відображено рівні володіння міжкультурною комунікативною компетентністю від нижчого до вищого. У середині піраміди – трикутник, у якому запрограмовано способи подолання задекларованих суперечностей між потребами особистості майбутнього фахівця ЗЕД у сформованості МКК як умови їх розвитку, способу досягнення самоактуалізації та конкурентоспроможності у міжкультурному професійному середовищі та надто повільним задоволенням цих потреб в українських вищих закладах освіти; між необхідністю набуття досвіду міжкультурної взаємодії та кількісною і якісною нестачею міжкультурних контактів у період навчання у вищому навчальному закладі економічного профілю, які зумовили вибір теми дослідження [13].

В основу піраміди покладено теоретичні узагальнення, практичні поради, окремі ідеї науковців, а також власний досвід викладання у вищих закладах освіти, а власне сама вона покликана служити базою для визначення оптимальних шляхів формування міжкультурної комунікативної компетентності майбутніх фахівців зовнішньоекономічної діяльності.

Список літератури:

1. Баканова В. Развитие межкультурной компетенции будущих лингвистов-переводчиков / В. Баканова // Издательский дом ВГУ. – 2008. – № 2. – С. 116–120.
2. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування [Електронний ресурс] / Н. М. Бібік // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики; [під заг. ред. О. В. Овчарук]. – К.: К.І.С., 2004. – С. 47–52. – Режим доступу: http://www.undp.org.ua/files/en_33582_maket_competence
3. Воротняк Л. І. Педагогічна технологія формування полікультурної компетенції магістрів у вищих педагогічних навчальних закладах: дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / В. І. Воротняк. – Хмельницький, 2008. – 286 с.
4. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філос. наук: спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / О. А. Грива. – Київ, 2008. – 32 с.
5. Гришкова Р. О. Педагогічні засади формування іншомовної соціокультурної компетенції студентів нефілологічних спеціальностей: автореф. дис. на здобуття наук ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.04 спец. «Теорія і методика професійної освіти». – К., 2007. – 32 с.
6. Донец П. Н. Теорія міжкультурної комунікації: специфіка культурних смислів і мовних форм: дис. д-ра філол. наук: спец. 10.02.19 «Общее языкознание» / П. Н. Донец. – Харьков, 2003. – 366 с.
7. Елизарова Г. В. Формирование межкультурной компетенции студентов в процессе обучения иноязычно-му общению: автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.02 спец. «Теория и методика обучения и воспитания» / Г. В. Елизарова. – СПб., 2001. – 38 с.
8. Ишханян Н. Б. Пути формирования лингвосоциокультурной компетенции в интенсивном курсе обучения иностранному языку (Англ. яз. в неяз. пед. вузе): дис. канд. пед. наук: 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания» / Н. Б. Ишханян. – Москва, 1996. – 242 с.
9. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті / С. Ф. Клепко. – Полтава: ПОІППО, 2006. – 328 с.
10. Кобзар Н. В. Готовність майбутніх менеджерів туризму до міжкультурної комунікації та її компоненти [Електронний ресурс] / Н. В. Кобзар – Режим доступу до ресурсу: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN13/11knvtyk.pdf>
11. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під заг. ред. О. В. Овчарук. – К.: «К.І.С.», 2004. – 112 с.
12. Краевский В. В. Общие основы педагогики: уч. для студ. высш. пед. уч. зав. / В. В. Краевский. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 256 с.
13. Кричківська О. В. Формування міжкультурної комунікативної компетентності майбутніх фахівців зовнішньоекономічної діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / О. В. Кричківська. – Тернопіль, 2015. – 20 с.
14. Пометун О. І. Інтерактивні технології навчання: Теорія, досвід: [метод. посіб.] / О. І. Пометун; авт.-уклад.: О. Пометун, Л. Пироженко. – К.: А.П.Н., 2002. – 136 с.
15. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж. Равен. – М.: Когито-Центр, 2002. – 396 с.

16. Садохин А. П. Введение в теорию межкультурной коммуникации: учебное пособие / А. П. Садохин. – М.: КИОРУС, 2014. – 254 с.
17. Сафина М. С. Формирование готовности к межкультурной коммуникации у студентов гуманитарных вузов: автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / М. С. Сафина. – Казань, 2005. – 21 с.
18. Сафонова В. В. Социокультурный подход к обучению иностранным языкам / В. В. Сафонова. – М.: Высшая школа, 1991. – 305 с.
19. Хуторской А. В. Ключевые компетентности как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А. В. Хуторской // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58–64.
20. Шехавцова С. О. Формування соціокультурної компетентності майбутніх учителів іноземної мови у позанавчальній діяльності університету: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 спец. «Теорія і методика професійної освіти» / С. О. Шехавцова. – Луганськ, 2009. – 223 с.
21. Bennett M. J. Critical Incidents in an Intercultural Conflict-Resolution Exercise / M. J. Bennett // In Fowler S. M. & Mumford M. G. (Eds.) Intercultural Sourcebook: Cross-Cultural Training Methods. – Vol. 1. – Yarmouth, Maine: Intercultural Press, 1995. – P. 150.
22. Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence / M. Byram. – Multilingual Matters Ltd, 1997. – 124 p.
23. Fantini A. E. About Intercultural Communicative Competence: A Construct [Электронный ресурс] / A. E. Fantini. – Brattleboro, VT, USA. – Режим доступа: http://www.sit.edu/SITOccasionalPapers/feil_appendix_e.pdf
24. Hymes D. H. On Communicative Competence / D. H. Hymes // Sociolinguistic; [eds. J. B. Pride, J. Holmes]. – Baltimore, USA: «Penguin Education, Penguin Books Ltd.», 1972. – P. 269–293.

Кричківська О.В., Лыся Н.С.

Тернопольский национальный экономический университет

ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье обобщен отечественный и зарубежный опыт формирования межкультурной коммуникативной компетентности будущих специалистов внешнеэкономической деятельности, предложено авторское определение межкультурной коммуникативной компетентности будущих специалистов внешнеэкономической деятельности. На основе изученного материала представлено структуру, в которой кратко представлена сущность формирования межкультурной коммуникативной компетентности будущих специалистов внешнеэкономической деятельности.

Ключевые слова: межкультурная коммуникативная компетентность, специалисты внешнеэкономической деятельности, формирования, структура, опыт межкультурного взаимодействия.

Krychivska O.V., Lysa N.S.

Ternopil National Economic University

INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCY FORMING OF THE FUTURE SPECIALISTS OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY

Summary

The article summarizes domestic and foreign experience of forming intercultural communicative competency of future specialists of foreign economic activity, the authors propose a definition of intercultural communicative competency of the future professionals of foreign economic activity. On the basis of the studied material, the authors present the structure in which they concisely explain the essence of formation of intercultural communication competency.

Keywords: intercultural communicative competency, specialists of foreign economic activity, formation, structure, experience of intercultural interaction.

УДК 811.111:37.091.212

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ АНГЛОМОВНОЇ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ БУДІВЕЛЬНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ В МЕЖАХ КОМУНІКАТИВНО-КОГНІТИВНОГО ПІДХОДУ

Кузло Н.М.

Національний університет водного господарства та природокористування

Досліджено реалізацію окремих принципів комунікативно-когнітивного підходу на основі комплексів вправ на формування англomовної лексико-граматичної компетенції студентів будівельних спеціальностей на матеріалі автентичного ескізного робочого будівельного проекту.

Ключові слова: лексико-граматична компетенція, комунікативно-когнітивний підхід, знання, навички, уміння.

Постановка проблеми. Стрімкі процеси між-культурної інтеграції на національному та міжнародному рівнях впливають на всі сфери життя і сприяють зростанню попиту на вивчення іноземних мов. Якісна іншомовна підготовка студентів університету є можливою завдяки розвитку комунікативної компетенції з метою їх подальшої соціалізації в світовому просторі. Метою основного курсу англійської мови на немовних факультетах може бути досягнення мінімального рівня розвитку комунікативної компетенції за видами мовленнєвої діяльності відповідно до профілю факультету [4, с. 33]. Однією із складових комунікативної компетенції є лінгвістична, яка включає лексичну, граматичну, фонологічну, орфографічну та орфоепічну компетенції [5, с. 103]. Визначено, що якостями лінгвістичної компетенції є вимова, читання, лексичне багатство, знання граматичних основ іноземної мови [7, с. 41]. Ми зосереджуємо увагу на лексичній і граматичній компетенціях, оскільки лексико-граматичний зміст мови є її основою. Вони відіграють вагомий роль у формуванні мовленнєвого портрету мовної особистості з метою формування професійного тезауруса-лексикона та граматичного оформлення висловлювань із лексичними одиницями, що входять до його складу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відтак науковцями окреслюються особливості формування лексико-граматичної компетенції за: принципами [11], етапами [1, 2, 3, 6], способами засвоєння лексичних одиниць [9], завданнями формування [12] та цілої дидактичної системи (етапи навчання, відбір змісту навчання, принципів, оптимальних методів та засобів навчання, контроль та оцінка результатів навчання та їх корекцію) [8, 14]. Разом з тим розглядається загалом формування лексико-граматичної компетенції в межах комунікативно-когнітивного підходу як провідного підходу у методиці навчання іноземних мов з метою досягнення навчальних цілей студентів та відповідно до його принципів [10, 13].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте вчені не розглядають реалізацію принципів комунікативно-когнітивного підходу за допомогою вправ на формування лексико-граматичної компетенції

Постановка завдання. Мета статті полягає у представленні реалізації принципів комунікативно-когнітивного підходу відповідно до розробленої підсистеми вправ на формування лексико-граматичної компетенції студентів будівельних спеціальностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. За результатами опрацювання наукових праць визначено, що найчастотнішими методичними принципами комунікативно-когнітивного підходу є: функціональності, системності, інтеграції мовленнєвих видів діяльності [10, 13].

Під призвою нашого наукового дослідження дані принципи комунікативно-когнітивного підходу реалізуються до підсистеми вправ, складниками якою є комплекси вправ, а кожен комплекс вправ, у свою чергу, включає групи вправ, об'єднаних спільною метою формування і вдосконалення мовленнєвих навичок, і формування на цій основі АЛК. Ми виділяємо такі три етапи: підготовчий, основний, просунутий для формування та чотири комплекси вправ для формування англomовної лексико-граматичної компетенції студентів будівельних спеціальностей: 1) вправи для актуалізації знань, 2) вправи для формування та удосконалення навичок на рівні речення, 3) вправи для формування та удосконалення навичок на рівні понадфразової єдності, 4) вправи для удосконалення навичок на рівні цілого ескізного робочого будівельного проекту.

Принцип функціональності враховується при організації навчання лексичних одиниць і граматичних форм [10, с. 122], оскільки мовні одиниці слід розглядати не тільки з погляду змісту й вираження, а й з погляду функцій [13, с. 152]. Щоб забезпечити функціональність у вибраному підході до навчання, необхідно пропонувати студентам ті мовленнєві завдання, які використовуються у професійному спілкуванні інженерів-будівельників відповідно до типових задач проектно-виробничої функції у реальному професійному середовищі та відповідно до уніфікованих комунікативних функцій англійської мови професійного спрямування [15, с. 12]: інформувати про зміст креслень, пояснювати та рекомендувати зміни в кресленнях та планувальні й конструктивні рішення, описувати зміст і структуру креслень, погоджуватися із точкою зору колег стосовно змісту і структури креслень, загальної характеристики до ескізного робочого будівельного проекту та обраних планувальних і конструктивних рішень, заперечувати точку зору колег стосовно змісту і структури креслень та обраних планувальних і конструктивних рішень, уточнювати інформацію щодо змін в кресленнях та обраних планувальних і конструктивних рішень. Даний принцип інтегрується із принципом

інформаційного переходу, який передбачає перехід від вербальної інформації до візуального зображення у вигляді креслення для сприйняття та обробки вербально-візуальної інформації ескізного робочого будівельного проекту студентами будівельних спеціальностей. Наведемо приклад вправ із комплексу вправ для актуалізації знань та для формування та удосконалення навичок на рівні речення на основі яких активізується така комунікативна функція як інформування про зміст креслення:

Вправа: некомунікативна, умовно-комунікативна, частково керована, індивідуальна, парна, з опорою, усно-письмова, аудиторна.

Мета: актуалізувати лексико-граматичні знання на рівні речення (ЛЮ понятійно-категоріального апарату ЕРБП, граматичні структури – форма однини ЛЮ).

Інструкція: Listen to the lecturer. Match the words with their correct transcriptions and translations. You are a civil-engineer- trainee and you have to say what the plot plan includes. Work in pairs.

Ex. The plot plan of the construction project two family residence includes such items as:.....

Вправа: некомунікативна, частково керована, індивідуальна, парна, з опорою, усна, аудиторна.

Мета: формування та удосконалення лексичних навичок вживання ЛЮ та паралінгвістичних навичок використання паралінгвістичних засобів.

Інструкція: Draw those symbols which correspond to customer's demands to check up and say where they are shown on the following floor plan.

Sliding doors, double door interior, vented window, brick

Example. There is double interior door into the bedroom.

Після виконання вправи із комплексу для формування та удосконалення навичок на рівні понадфразової єдності активізується така функція як погоджування та заперечення твердженнями стосовно змісту загальної характеристики до ескізного робочого будівельного проекту та уточнення інформації до них.

Вправа: некомунікативна, частково керована, індивідуальна, парна, з опорою, усна, аудиторна.

Мета: формування лексико-семантичних навичок відношення типу частина-ціле у компонентах вербально-візуального комплексу.

Інструкція: Work in pairs. The lecturer is in the role of the foreman who interprets results about general characteristics of the construction project. You are an advanced trainee at the construction company who has to correct him. Listen to the lecturer. Correct the sentences in part 1 which do not represent information from the tables of general characteristics in order to choose the correct subject-matter for the tables of general characteristics of the construction project in part 2.

Part 1

1. The design load schedule includes big bottom chord dead.

2. Building characteristics represent information only about building volume.

3. Zoning chart consists of both maximum and minimum frontage.

Part 2

Design load schedule

a. Information about building restrictions b. Information about load on spaces in the house c. Information about principal use of the house.

Активізація таких функцій як пояснення та рекомендація планувальних і конструктивних рішень та опис змісту і структуру креслень здійснюється за допомогою наступної вправи із комплексу вправи для удосконалення навичок на рівні цілого ескізного робочого будівельного проекту.

Вправа: умовно-комунікативна, частково керована, індивідуальна, парна, з опорою, усна, аудиторна.

Мета: формування удосконалення лексико-граматичних навичок розуміння значення типових для ЕРБП ЛЮ та типових ГФ і ГС та паралінгвістичних умінь розуміння креслень у читанні ЕРБП.

Work alone, then in small groups. You want to employ to work as a civil engineer. You have been assigned the probation task in order to pass a trial period at the construction company. You have to draft two floor plans on the basis of owner's demands. Work alone and draft the layouts on the basis of owner's demands at home with the help of computer engineering programs Autocad, Autodesk, 3DMax, Sketchup. Exchange layouts in pairs with groupmates. Use the following transition notes to evaluate if your groupmate's floor plan corresponds fully to the following list of criteria. Make up the presentation of your engineering concepts to these plot plans.

Owner's demands: elements of luxury (huge garage, two powdery rooms), many windows, only environmentally friendly materials, huge kitchen, single doors in the kitchen.

Найчастіше науковці наголошують на вживанні принципу інтеграції мовленнєвих видів діяльності у формуванні компонентів лінгвістичної компетенції [10, 13]. Завдяки дотриманню даного принципу закріплюється як в усній так і письмовій формі лексико-термінологічна система професійного реєстру [10, с. 123]. Змістовий аспект мовленнєвого спілкування в комунікативно-когнітивному підході до навчання іноземної мови за професійним спрямуванням є пріоритетним по відношенню до мовного, тому знання актуалізуються про типові розташування компонентів креслення-розпланування, плану поверху, фасаду (прилеглих територій, ліній кімнат, дверей, вікон) та складові ескізного робочого будівельного проекту, а навички формуються лише у комунікативних контекстах, що стимулюють реальну проектну діяльність інженерів-будівельників відповідно до типових задач за освітньо-кваліфікаційною характеристикою на основі таких домінуючих видів мовленнєвої діяльності як читання і говоріння із використанням письма та аудіювання саме для фахівців будівельної галузі.

Наведемо приклад вправи із комплексу вправ для формування та удосконалення навичок на рівні понадфразової єдності, яка демонструє реалізацію даного принципу. Домінуючими видами мовленнєвої діяльності є говоріння, яке полягає у вживанні лексичних одиниць, які детермінують компоненти креслень та граматичних конструкцій теперішнього неозначеного часу there is / there are та. Читання полягає у змістовій ідентифікації компонентів креслень із відповідними лексичними одиницями та змісту речення відпо-

відно до їх розташування на кресленні. Говоріння – у вживанні лексичних одиниць та граматичних структур у мінімонологіях. Аудіювання – у прослуховуванні речень, озвучених студентами. Письмо – у написанні складених речень.

Вправа: умовно-комунікативна, частково керована, індивідуальна, парна, з опорою, усна, аудиторна.

Мета: формування та удосконалення лексико-граматичних навичок вживання ЛО та ГС у мінімонологіях.

Інструкція: Work in pairs. You want to become trainees at the construction company. You are given the probation task in order to check your knowledge of plot plan symbols. Describe what is around the family residence on the plot plan using the following substitution table. One student has to draw symbols, another describes the plot plan with it. Then change roles. Example Student 1

Student 2 There are new **planters** in front of the house. Write down the sentences in your copybook.

1. There are.....	in front of the house
2. There are.....	at the back of the house
3. There is.....	right to the house

Перманентний супровід вправ лексико-граматичними коментарями сприяє дотриманню принципу системності у процесі формування лексичної та граматичної компетенцій як субкомпетенцій англомовної лексико-граматичної

компетенції студентів будівельних спеціальностей в результаті постійної активізації таких когнітивних процесів як запам'ятовування, осмислення, узагальнення, тощо. Представимо зразки граматичних коментарів.

Remember! Use the corresponding verb with the ending s or es for the singular noun or no ending for the plural one.

Remember!

Models of questions in Present Simple

? + do, does +S+V1....?

? is, are +there+....?

Висновки з даного дослідження і перспективи. Визначено та обґрунтовано реалізацію таких принципів комунікативно-когнітивного підходу як системність, функціональність та інтегративність видів мовленнєвої діяльності із домінуючими читання і говоріння для студентів будівельних спеціальностей на основі прикладів із наступних комплексів вправ: 1) вправи для актуалізації знань, 2) вправи для формування та удосконалення навичок на рівні речення, 3) вправи для формування та удосконалення навичок на рівні понадфразової єдності, 4) вправи для удосконалення навичок на рівні цілого ескізного робочого будівельного проекту. Перспективою подальших наукових досліджень є представлення реалізації інших принципів комунікативно-когнітивного підходу відповідно до комплексів вправ на формування англомовної лексико-граматичної компетенції студентів різних інженерних спеціальностей.

Список літератури:

- Бірецька Л. С. Формування англомовної лексичної компетентності майбутніх лікарів у професійно орієнтованому читанні: автореферат... канд. пед. наук, спец.: 13.00.02 – теорія і методика навчання: германські мови / Бірецька Л. С. – К.: Київський нац. лінгвіст. ун-т, 2015. – 33 с.
- Васильєва Л. Концепція підручника з іноземної мови спрямуванням / Л. Васильєва / Теорія і практика викладання української як іноземної: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2007. – С. 222-228.
- Гордійчук Ю. Формування лексичної компетенції студентів-економістів як складової професійного мовлення / Ю. Гордійчук, Ю. Причина // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2013. – № 5. – С. 75-83.
- Дуброва А. Навчання англійської мови за професійним спрямуванням / А. Дуброва / Нова педагогічна думка: Зб. наук. праць. – № 2. – Рівне: РОППО, 2006. – С. 33-34.
- Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / наук. ред. укр. вид. С. Ю. Ніколаєва. – Київ: Ленвіт, 2003. – 273 с.
- Зайченко І. А. Модель формування англомовної лексичної компетентності майбутніх металургів у процесі навчання професійно орієнтованого говоріння / І. А. Зайченко // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Сер.: Педагогіка та психологія. – 2014. – Вип. 23. – С. 119-128.
- Кабардов М. К. Типи мовних і комунікативних способностей і компетенцій / М. К. Кабардов / Вопросы психологии: Сб. науч. трудов. – № 1. – Москва: Школа-Пресс, 1996. – С. 34-46.
- Каменська І. Б. Формування англомовної лінгвістичної компетенції в усному мовленні майбутніх менеджерів.: дис...канд. пед. наук: 13.00.02 / Каменська Ірина Борисівна; Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – захист 13.11.2010. – Ялта, 2010. – 236 с.
- Карпова Л. І. Формирование коммуникативной грамматической компетенции в неязыковом вузе.: дис...канд. пед. наук: 13.00.02 / Карпова Людмила Ивановна; Волгоградский государственный университет. – Волгоград, 2005. – 260 с.
- Конопляник Л. М. Комунікативно-когнітивний підхід до навчання іноземної мови професійного спрямування студентів-фізиків [Електронний ресурс] / Л. М. Конопляник – Текст. дані. – Режим доступу: eg.nau.edu.ua:8080/bitstream/NAU/.../Конопляник_Черкаси_2013.pdf (дата звернення 16.07.2015). – Заголовок з екрана.
- Моруга К. О. Особливості розвитку іншомовної лінгвістичної компетенції студентів економічних спеціальностей в контексті студентоцентризму / К. О. Моруга, Л. В. Лимар // Студентоцентризм у системі забезпечення якості освіти в економічному університеті: зб. матеріалів Всеукр. наук.-метод. конф., Київ, 2-3 березня 2016 р. – Київ: КНЕУ, 2016. – С. 234-235.
- Пастухова С. Е. Методика развития профессионального тезауруса у студентов технических вузов на основе рецептивных видов речевой деятельности / С. Е. Пастухова // Освіта та педагогічні науки. – 2012. – № 2. – С. 48-54.
- Рубцова М. Комунікативно-когнітивний підхід до навчання лексики на заняттях з усного мовлення / М. Рубцова // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. –2015. – № 1 (14). – С. 150-154.

14. Терещук В. Г. Методика формування англомовної лексичної компетенції майбутніх фахівців безпеки життєдіяльності в умовах віртуального навчального середовища: дис. ... кандидата пед. наук:13.00.02 / Терещук Віта Григорівна. – Т., 2013. – 235 с.
15. Peterson P. W. ESP in practice / P. W. Peterson – W.: Bureau of educational and cultural affairs, 1986. – 183 p.

Кузло Н.Н.

Национальный университет водного хозяйства и природопользования

К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ФОРМИРОВАНИЯ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ СТРОИТЕЛЬНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ В РАМКАХ КОММУНИКАТИВНО-КОГНИТИВНОГО ПОДХОДА

Аннотация

Исследована реализация отдельных принципов коммуникативно-когнитивного подхода на основе комплексов упражнений на формирование англоязычной лексико-грамматической компетенции студентов строительных специальностей на материале аутентичного эскизного рабочего строительного проекта.

Ключевые слова: лексико-грамматическая компетенция, коммуникативно-когнитивный подход, знания, навык, умение.

Kuzlo N.M.

Water Management and Environmental Engineering

TO THE ISSUE OF PECULIARITIES OF THE ENGLISH LANGUAGE LEXICO-GRAMMATICAL COMPETENCE FORMATION OF CIVIL ENGINEERING STUDENTS IN THE FRAMEWORK OF COMMUNICATIVE-COGNITIVE APPROACH

Summary

The realization of separate principles of communicative-cognitive approach on the basis of complexes for the English language lexico-grammatical competence formation of civil engineering students on the materials of the authentic sketch construction project has been investigated.

Keywords: lexico-grammatical competence, communicative-cognitive approach, knowledge, skills.

УДК 378.147

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ

Лесик Г.В.

Інститут вищої освіти
Національної академії педагогічних наук України

У статті розглянуто методологічні особливості соціально-гуманітарної підготовки у вищих навчальних закладах України та визначено перспективи їх розвитку, спираючись на гуманістичні, інтеграційні та інформаційні тенденції цивілізаційного розвитку. Наголошено, що соціально-гуманітарна підготовка забезпечує розвиток інтелектуальних ресурсів, уможливорює випереджальний розвиток якості інтелектуальних ресурсів та водночас має свою специфіку. З'ясовано, що у відборі та практичній реалізації навчального матеріалу існують суперечності, які окреслено у роботі. Доводиться, наповнення навчальної дисципліни професійним змістом, відповідними видами діяльності є одним з основних засобів реалізації міждисциплінарних зв'язків.

Ключові слова: вищі навчальні заклади, гуманізація освіти, інтеграція, інформатизація, методологія соціально-гуманітарної підготовки, навчально-педагогічні технології, міждисциплінарні зв'язки, компетентнісне навчання.

Постановка проблеми. На сьогодні питання викладання циклу соціально-гуманітарних дисциплін майбутнім фахівцям стає методологічно цікавим в тому сенсі, що даний вид підготовки бере витоки від розуміння людини як основного предмету виховання, що спирається на прищеплення людських цінностей, виховання цілісної особистості та проектування тих якостей, які необхідні громадянину для життєдіяльності й творчості у правовій державі.

Кожне суспільство має свої унікальні ціннісно-орієнтаційні маркери, які визначають структуру цінностей даної культури. Сучасне суспільство, з огляду на події всередині нашої країни та у світі, потребує людини нового типу – активної, творчої, гуманної і соціально адаптованої. Оскільки набір цінностей, які засвоює індивід у процесі соціалізації виробляє навкружжя, то сприйняття системи ціннісних орієнтацій особистості в системі вищої освіти є особливо актуальним в ситуації серйозних соціальних змін в нашій державі.

Важливість даного завдання різнобічного розвитку особистості відображено в проекті «Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року», розробленого Національною академією наук, де підкреслюються пріоритети, завдання та принципи державної політики і політики в галузі гуманітарного розвитку. Це має велике значення для майбутніх фахівців, зокрема розвиток освітнього і наукового простору: розвиток професійної освіти з урахуванням тенденцій на ринку праці, перспектив соціально-економічного розвитку регіонів; формування і розвиток сучасної системи безперервної освіти як основи життєвого успіху особистості; розвиток дистанційного навчання освіти; розвиток провідних вищих навчальних закладів як сучасних наукових центрів гуманітарного спрямування [8].

На методологічному рівні виникає протиріччя між необхідністю виявлення сутності та механізмів прояву соціально-гуманітарної підготовки бакалаврів і магістрів негуманітарних спеціальностей в соціокультурних умовах, які постійно змінюються, та недостатньою розробленістю міждисциплінарних та теоретичних основ їх проектування. Тому постає проблема всебічного до-

слідження методологічних особливостей викладання циклу соціально-гуманітарних дисциплін майбутнім фахівцям у вищій школі.

Аналіз останніх досліджень та наукових публікацій з проблеми свідчить про інтерес до неї філософів, педагогів та інших науковців, які розглядали проблеми гуманізації навчання і виховання, формування гуманістичних цінностей А. Алексюк, Ш. Амонашвілі, Г. Балл, І. Бех, Є. Бондаревська, М. Боришевський, С. Гончаренко, І. Зязюн, Ю. Мальований, О. Сухомлинська [5, с. 156-159] та ін. Питання методології соціально-гуманітарного пізнання розглянуто в роботах В. Кузнецова [10], О. Сильвестрова [19], О. Ситник [19] та інших; сучасні тенденції переходу до інформаційного суспільства та інтеграційних процесів у міжнародному освітньому просторі відбито в роботах І. Дичківської [4], О. Кіяшко [8], Н. Журавської [7], Т. Титаренко [18] та ін. Специфіка викладання дисциплін соціально-гуманітарного циклу дисциплін у сучасних умовах у вищих навчальних закладах України знаходиться у центрі уваги таких вчених як Г. Васянович [1], О. Даниленко [3]; з позиції психологічної науки дану проблему розглядають Д. Леонтьєв [11], К. Роджерс [15], Н. Розов [16] тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Слід зазначити, що попри певну кількість наукових публікацій, присвячених аналізу методичної підготовки, наразі відсутні наукові розвідки, які б окреслювали, а тим більше розкривали методологічні особливості соціально-гуманітарної підготовки у вищих навчальних закладах України. На наш погляд потребує удосконалення сучасна система підготовки, зокрема соціально-гуманітарна із врахуванням сучасних вимог освіти та впровадження нового Закону України «Про вищу освіту».

Мета статті – розглянути методологічні особливості соціально-гуманітарної підготовки у вищих навчальних закладах та визначити перспективи розвитку викладання циклу соціально-гуманітарних дисциплін, спираючись на загальноцивілізаційні тенденції розвитку в освіті.

Виклад основного матеріалу. Гуманітарна освіта в Україні складається з світоглядно-фі-

лософської, політичної, соціологічної, історичної, культурологічної, філологічної, українознавчої, еколого-природничої, політекономічної і економічної, психолого-педагогічної, правової, етичної та естетичної підготовки. Гуманітарна освіта здійснюється відповідно до вимог, передбачених методичними рекомендаціями Міністерства освіти і науки України, а також всесвітньої і національної культури і цінностей (інтелектуальних, моральних, художніх тощо), історичної пам'яті, що забезпечує зв'язок минулого, теперішнього та майбутнього, а також є маркером соціальної відповідальності суспільства у переломні періоди.

Сучасна спеціальна підготовка майбутніх бакалаврів і магістрів планується як складова економічного і національного розвитку, де другою складовою даного процесу є соціально-гуманітарна підготовка, яка забезпечує розвиток інтелектуальних ресурсів, що уможливило випереджальний розвиток якості інтелектуальних ресурсів. Беручи до уваги загальний напрямок в сучасній освіті, який спрямований на компетентнісне навчання та гуманізацію освіти, цікавою стає думка про значущість гуманітаристики в формуванні світогляду молоді дослідника аксіології М. Розова: «...хочемо ми того чи ні, рано чи пізно, цінності не просто будуть стихійно змінюватися, але раціонально освоюватися, коректуватися і конструюватися» [15, с. 112].

Метою гуманітарної освіти, за Г. Васяновичем, є духовна культура, в якій особистість відтворює людські цінності, повноту своїх внутрішніх переживань, роздумів і мрій; пізнає суспільство на різних його історичних етапах, осмислює феномен культури, замислюється над сенсом свого життя та життям іншої людини, що сприяє адаптації у сучасному глобалізованому світі [1]. Тому гуманітарна складова в університетському циклі покликана забезпечувати цивілізоване спілкування між людьми, усвідомлення соціокультурних цінностей, сприяти об'єднанню людей.

Із огляду на те, що «гуманітарна освіта – сукупність знань у галузі соціально-гуманітарних наук і пов'язаних з ними практичних навичок і вмінь» [5, с. 159] є більш широким поняттям відносно соціально-гуманітарної підготовки, яка є частковим вивченням певних модулів, циклів, курсів гуманітарних і соціальних навчальних предметів (філологічних, філософських, історичних, економічних, юридичних, педагогічних, різних видів мистецтва і культури) і готовністю до застосування на практиці даних знань, умінь, навичок, які формують у особистості соціально-особистісні, загальнонаукові та інструментальні компетентності. Інтегративний характер соціально-гуманітарної підготовки вказує на те, що вона одночасно належить до гуманітарного знання (філософія, історія, філологія, мистецтвознавство тощо), яке спирається на оціночні судження і якісні методи дослідження, і до галузі соціального знання (соціологія, культурологія, антропологія тощо), яке використовує кількісні методи збору даних. Сучасна вища школа стає все більш схильною до методологічного різноманіття, виявляє прагнення застосовувати найрізноманітніші принципи і прийоми досліджень, використовувати поєднання і взаємозв'язки на різних рівнях дослідницько-викладацьких пошуків, що відбувається і у соціально-гуманітарному блоці дисциплін.

Методологія (від грецького *methodos* – шлях, спосіб дослідження та *logos* – наука) – це наука про побудову людської діяльності, тобто про систему принципів і способів організації теоретичного і практичного дослідження, а також вчення про цю систему загалом [5, с. 498]. Вона є спеціальною системою для моделювання в певній галузі специфічного наукового пізнання, апробованих правил і норм.

Метод – спосіб побудови й обґрунтування системи філософського знання; сукупність прийомів і операцій практичного і теоретичного освоєння дійсності [5, с. 486]. Вживання методу визначається метою пізнавальної або практичної діяльності. Вчення про методи називається методологією.

У соціально-гуманітарній царині методи виокремлюються в ході рефлексії до об'єкта або предмета й закріплюються в принципах, нормах і методиках дослідження. Практична реалізація відбувається через навички та уміння, тих, хто студіює у даному напрямі, а дотримання визначених методів забезпечує регуляцію і контроль в дослідницькій чи навчальній діяльності, створює логіку здійснення процедур або окремих операцій.

Навчальна діяльність із вивчення соціально-гуманітарних дисциплін завжди передбачає суб'єктивність сприйняття і новий результат для кожного конкретного студента. «Специфіка гуманітарного знання залежить від предмета та методів пізнання. Текстова природа гуманітарних наук обумовлює деякі особливі ознаки, що характерні для всіх гуманітарних наук та є одночасно відмінними ознаками, що невластиві природничим та суспільним наукам. До таких ознак відноситься принципова неможливість вилучення текстів зі світу культури, поза яким вони втрачають свою значимість. Гуманітарне явище існує лише в світі культури, як річ для нас. Тобто предмет гуманітарного знання генетично залежить від людини, але, будучи створеним, він володіє здатністю до об'єктивності, може протистояти людині як річ, зовнішня щодо неї – в цьому сенсі вона нічим не відрізняється від природних предметів та може вивчатися засобами природничих наук» [9, с. 129].

Гуманітарна парадигма в науці будується на пізнанні безпосередньо людини, суспільства і природи з антропологічної позиції; усі сфери суспільного життя випробовуються людиновимірністю; особистість сприймається як культурний феномен, цінність. Для даної парадигми характерне використання загальних принципів для інтерпретування індивідуальних, громадських або історичних подій. Проте кожна одинична подія чи випадок не маркують загальну закономірність. Кожна подія, випадок, факт розглядаються у їх самоцінності й автономності. І ми можемо говорити про закономірності соціально-гуманітарного пізнання лише тоді, коли є низки подібних «історій». Відтак соціально-гуманітарна підготовка уможливило вибудовування індивідом свого соціального майбутнього на основі засвоєння культурних досягнень минулого і теперішнього.

Основне, що висувається на перший план при визначенні специфіки гуманітарного підходу до людини – це погляд на прояви людини, її внутрішній світ та продукти творчості як на знакові семіотичні системи, що набувають сенсу в певному соціокультурному контексті. Ця позиція пере-

гукується з позицією психології особистості, яка стверджує, що особистість не є просто річчю, яку можна описати збоку. Її властивості розкриваються тільки якщо вступити з нею у певну взаємодію, до того ж вони змінюються в процесі цієї взаємодії, тому ми не можемо зафіксувати цей об'єкт, щоб записати його в даний момент часу. Отже, психологія, як і гуманітарні науки, передбачає наявність у кожного з нас внутрішнього світу, у якому присутній певний смисловий зміст [10, с. 110].

Соціально-гуманітарна підготовка включає в себе ціннісне ставлення до досліджуваної дійсності, де об'єкт пізнання оцінюється з позицій моральних, культурних, релігійних, естетичних, історичних, соціальних, філософських тощо. «Зміст гуманітарного знання пов'язано з питаннями сенсу людського існування; воно передбачає перехід від факту до сенсу, від речі до цінності, від пояснення до розуміння. Гуманітарне пізнання являє собою ціннісно-смислове освоєння людського буття [6]». Отже, соціально-гуманітарна підготовка у вищому навчальному закладі є умінням та інструментом пізнання індивідуальних і, будь-якого разу інших, унікальних у своїй неповторності явищ людської культури, розумінні їх як культурно-історичних феноменів.

До основних методів методології соціально-гуманітарної підготовки віднесемо: герменевтичний (сукупність правил і технік тлумачення текстів), спостереження, інтроспекція, етнометодологія, емпатія, аналіз документів, соціальний експеримент, методи опитування, контент-аналіз, тестування, соціометричний, монографічний, біографічний, ігрові тощо. Як бачимо, більшість названих методів є суб'єктивними, оскільки результати часто залежать від життєвих настанов, принципів, цінностей суб'єкта, який веде дослідження.

Крім методології вища школа України поєднується також навчально-педагогічними технологіями, які акумулюють загальні ознаки та закономірності у процесі навчання незалежно від конкретного навчального предмету. «Кожна педагогічна технологія відображає модель навчально-виховного та управлінського процесів у навчальному закладі, об'єднує їх зміст, форми і засоби. Вона охоплює також й спеціалізовані технології, що застосовуються в інших галузях науки і практики – електронні, нові інформаційні технології тощо» [4, с. 68].

У Національній доктрині розвитку освіти констатується: «Пріоритетом розвитку освіти є впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, що забезпечують подальше удосконалення навчально-виховного процесу, доступність та ефективність освіти, підготовку молодого покоління до життєдіяльності в інформаційному суспільстві» [11, с. 139].

На сьогодні немає чітко зафіксованої класифікації сучасних технологій навчання, але виділено дві градації: традиційні та інноваційні технології навчання. Традиційні навчально-педагогічні технології системи освіти орієнтовані в першу чергу на передачу знань, умінь і навичок необхідних в професійній діяльності. Інноваційні технології визначаються як систематичне та послідовне впровадження в практику прийомів, способів педагогічних дій і засобів, які охоплюють цілісний навчально-виховний процес від визначення його

мети до очікуваних результатів. Ці технології можна трактувати також як комплексний, інтегрований процес, що охоплює суб'єктів, ідеї, способи організації інноваційної діяльності і забезпечує результативність нововведення [4, с. 71].

У ході нашого дослідження ми проаналізували навчальні програми, підручники та посібники і з'ясували, що у відборі та практичній реалізації навчального матеріалу існують наступні суперечності: між новими цілями освіти і старими способами їх засвоєння; збільшенням обсягів інформації й обмеженою кількістю навчального часу; необхідністю впровадження нових педагогічних інновацій і відсутністю їх методології.

Порівняльний аналіз традиційних та інноваційних технологій навчання, зроблений О. Даниленко, фокусує нашу увагу на позитивних і негативних сторонах даного процесу. «Так, до переваг традиційних технологій можна віднести: науковість (помилкових знань бути не може, можуть бути тільки неповні); організаційна чіткість педагогічного процесу, постійний ідейно-емоційний вплив особистості викладача; оптимальні витрати ресурсів при масовому навчанні; впорядкована, логічно структурована подача навчального матеріалу, орієнтація на розвиток пам'яті (запам'ятовування і відтворення); доступність; врахування вікових та індивідуальних особливостей студентів; усвідомлення завдань і активність.

Проте традиційним технологіям властиві й недоліки: характер відносин між викладачами та студентами типу «суб'єкт-об'єкт», орієнтація на формування шаблонного мислення; відсутність орієнтації на розвиток творчого потенціалу, пригнічення ініціативи, однаковий підхід до всіх студентів» [3, с. 91].

Неодноразово в педагогічній літературі наголошувалося на тому, що у змістовому аспекті проблемний підхід до подолання навчального матеріалу на лекції має важливе значення. Його складністю і перевагою є процес пошуку й вибору рішень, а не запам'ятовування готового результату. Суть проблемної методу полягає в тому, що викладач не повідомляє знань у готовому вигляді, натомість ставить перед слухачами проблемні завдання, спонукаючи їх шукати шляхи та засоби розв'язання. За таким саме принципом працюють викладачі у Великій Британії. Вони підштовхують студентів до того, щоб вони самі розкривали правила та положення. Мається на увазі, що до кожної лекції студенти вже мають вивчити відповідний матеріал – це самостійна робота (ознайомлення з підручниками і посібниками, написання письмових робіт, підготовку доповідей). Наприклад, до кожної лекції треба прочитати 50-80 сторінок тексту, відзначити для себе ключові моменти тощо [16; 7]. Такий підхід уможлиблює формування соціально-особистісних, загальнонаукових і професійних компетентностей, разом з тим студент набуває таких навичок: сформулювати проблему, використовувати раніше засвоєні знання у новій ситуації, дійти оригінального рішення, усвідомити можливості практичного застосування отриманих результатів.

До специфічного освоєння соціально-гуманітарного знання можна зарахувати й інноваційність навчання, яке характеризується відкритістю до майбутньому, здатністю до переорієнтації

цінностей та застосуванням їх у нових умовах. Інноваційні технології забезпечують умови розвитку особистості, здійснення її права на творчий внесок, на особистісну ініціативу, на свободу саморозвитку. Інноваційні технології, які поєднують створення, освоєння та застосування різних нововведень, здатні значно прискорити процеси оновлення системи професійної підготовки загалом. Серед інноваційних технологій, які набули поширення в практиці освіти, О. Кіяшко виділяє такі: 1) особистісно-орієнтовані технології; 2) сучасні інформаційно-комунікаційні технології (сукупність методів і технологічних засобів збирання, організації, збереження, опрацювання, передачі й подання інформації за допомогою комп'ютерів і телекомунікаційних мереж); 3) модульно-рейтингові технології (система навчання за окремими функціональними вузлами, відображеними у змісті, організаційних формах і методах – модулях із метою підвищення зацікавленості курсантів у результатах навчання та об'єктивності оцінки знань з окремих предметів і фаху в цілому); 4) технології розвитку творчості (стимуляція у слухачів інтересу до пізнавальної діяльності за допомогою завдань творчого характеру); 5) ігрові технології (імітація майбутньої діяльності в ігровій формі, використання різних навчально-педагогічних ігор); 6) діалогові технології (вирішення в режимі діалогу питань проблемного характеру, що не мають однозначного вирішення на практиці); 7) проектні технології (розв'язання різних проблем, стимулювання інтересу тих хто навчається до самостійного здобуття певних знань, умінь і навичок); 8) технології цілепокладання та життєтворення (усвідомлення цілей отриманої професії, віра у свої можливості та власний успіх, сподівання на позитивні перспективи в майбутньому); 9) тренінгові технології [7, с. 63-64]. На сучасному етапі розвитку освітніх технологій ефективним інструментом в удосконаленні процесу навчання мають стати інформаційні та Інтернет-технології.

Треба зазначити, що зміна підходів до освітнього процесу і навчальної діяльності у вищій школі України, зокрема інтенсифікація та активізація навчального процесу пришвидшили якісно новий етап розвитку цивілізації – перехід від постіндустріального до інформаційного суспільства. Інтеграційні процеси соціально-економічної сфери, технічний і технологічний розвиток окреслили нові соціально-гуманітарні проблеми. Однією з них є загальносистемна освітня криза, породжена невідповідністю між сучасним (часто застарілим) змістом освіти і рівнем розвитку цивілізаційних благ. Культурно-освітній простір – це сукупність інформаційно-пізнавальних, соціальних і духовно-моральних чинників і умов, що безпосередньо оточують особистість у процесі її

становлення. Університет чи інший вищий навчальний заклад є соціальним інститутом процесу якісного перетворення особистості, який забезпечує культурну та особистісну ідентичність, сприяє соціальній мобільності особистості, її професійній зростанню і затребуваності. За даних умов, якщо освітній простір заповнено будь-чим, де зміст не відповідає часу, випадає з контексту епохи, тоді знецінюються зусилля витрачені на набуття нових якостей, а соціально-гуманітарні норми і культурні цінності так і залишаються декларатією на папері, не відбувається оптимальної підготовки до існування у соціумі.

Наповнення навчальної дисципліни професійним змістом, відповідними видами діяльності є одним з основних засобів реалізації міждисциплінарних зв'язків. Їх освітня функція полягає в тому, щоб формувати такі якості: системність, глибина, усвідомленість, гнучкість, творче мислення, пізнавальну активність, самостійність тощо. Вони допомагають перебороти предметну інертність та уявити множинність вияву процесів і явищ. Міжпредметні зв'язки обумовлені спільністю об'єктів (понять, закономірностей, концепцій, процесів, критеріїв, методів), що реалізуються через взаємодію або взаємопроникнення, інтеграцію суміжних або близьких галузей знань. Так, педагогіка спирається на філософію, використовує результати психології і методи соціології та математики; філологічні дисципліни застосовують методи дослідження та користуються результатами досліджень педагогіки, психології, соціології; філософські – застосовують історико-філологічну базу; філософія є основою для філологічних, філософських, історичних, економічних, юридичних, педагогічних тощо. На цьому варто наголошувати і використовувати.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, соціально-гуманітарна підготовка у вищому навчальному закладі України негуманітарного профілю є специфічною формою вторинного відображення дійсності, що якісно відрізняється предметом пізнання та переважним використанням особливих методів дослідження. Методологічними особливостями викладання соціально-гуманітарних дисциплін у вищій школі України є гуманізація, інтеграція та інформатизація навчального процесу. Перспективним вважаємо рух до розширення переліку курсів за вибором соціально-гуманітарної підготовки майбутніх фахівців, оскільки це позитивно вплине на якість та ефективність розвитку особистості, а також на компетентнісні характеристики професійної підготовки; розроблення інтегрованої концепції соціально-гуманітарної підготовки, яка побудована на інтегрованих коротких курсах, що легко варіюються та дають максимальний ефект для розвитку особистості.

Список літератури:

1. Васянович Г. Гуманітарна освіта як важливий складник підготовки кваліфікованих робітничих кадрів / Григорій Касянович // Проблеми та тенденції розвитку педагогічної освіти. [Текст]. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kpi.kharkov.ua/archive>
2. Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання / За заг. ред. А.П. Зайця, В.С. Журавського. – К.: ФОРУМ, 2003. – 950 с.
3. Даниленко О.Б. Застосування сучасних навчально-педагогічних технологій у професійній підготовці фахівців морської галузі в умовах вищого навчального закладу // Проблеми освіти: Наук. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – К., 2013. – Вип. 74. – Ч. 2. – 282 с. – С. 90-94.

4. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології [Текст]: навч. посіб. / І.М. Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – 352 с.
5. Енциклопедія освіти / [головн. ред. В.Г. Кремень]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
6. Естественнонаучная и гуманитарная парадигмы в науке [Текст]. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.childpsy.ru/lib/articles/id/9525.php>
7. Журавська Н.С. Методологія проектування інтерактивних курсів на основі європейського досвіду / Н.С. Журавська // Методичний посібник для викладачів вищих аграрних навчальних закладів, магістрів педагогічного факультету, аспірантів. – К.: [б. в.]. – 2010.
8. Кіяшко О.О. Інноваційні педагогічні технології підготовки молодших спеціалістів у вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації: дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Кіяшко Олександр Олександрович. – Луганськ, 2001. – 262 с.
9. Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року [Текст]. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.adm-km.gov.ua/doc/doc862_100712.doc
10. Кузнецов В.Г. Герменевтика и гуманитарное познание. – М.: Изд-во. МГУ, 1991. – 192 с.
11. Леонтьев Д.А. Психология как гуманитарная наука: от дисциплины необходимого к «цветущей сложности» возможного // Прогресс психологии: Критерии и признаки / Под ред. А.Л. Журавлева, Т.Д. Марцинковской, А.В. Юревича. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – С. 59-110.
12. Національна доктрина розвитку освіти // Всеукр. з'їзд працівників освіти, 7-9 жовт. 2001 р. – К., 2001. – С. 137-155.
13. Педагогіка вищої школи [Текст]: навч. посіб. / [З.Н. Курлянд, Р.І. Хмельюк, А.В. Семенова та ін.]; за ред. З.Н. Курлянд. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Знання, 2005. – 399 с.
14. Проблемы психологической герменевтики / Под ред. Н.В. Чепелевой. – К., Изд-во НПУ им. Н.П. Драгоманова, 2009. – 382 с.
15. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Пер. М.М. Исениной под редакцией д.п.н. Е.И. Исениной / К.Р. Роджерс. – М., 1994. – С. 105.
16. Розов Н.С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии. – Н.: Изд-во Новосибирского ун-та, 1998. – С. 112.
17. Система освіти закордонних країн [Текст]. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://s-osvita.com.ua/magazine/stati-iz-zhurnala/obuchenie-za-granitsej/890-osoblivosti-vishchoji-osviti-za-kordonom>
18. Титаренко Т.М. Постмодерна особистість у динаміці самоконструювання // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В. Чепелевої. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – Том 2, вип. 6. – 194 с. – С. 5-14.
19. Філософія [Текст]: Конспект лекцій для бакалаврів спеціальності 208 «Агро інженерія» денної та заочної форм навчання / Уклад. О.Ю. Сільвестрова, О.І. Ситник. – Луцьк, Луцький НТУ, 2015. – 92 с.

Лесик А.В.

Институт высшего образования
Национальной академии педагогических наук Украины

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНОЙ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ УКРАИНЫ

Аннотация

В статье рассмотрены методологические особенности социально-гуманитарной подготовки в высших учебных заведениях Украины и определены перспективы их развития, опираясь на гуманистические, интеграционные и информационные тенденции цивилизационного развития. Отмечено, что социально-гуманитарная подготовка обеспечивает развитие интеллектуальных ресурсов, делает опережающее развитие качества интеллектуальных ресурсов и одновременно имеет свою специфику. Установлено, что в отборе и практической реализации учебного материала существуют противоречия, которые обозначены в работе. Отмечается, что наполнение учебной дисциплины профессиональным содержанием, соответствующим видам деятельности является одним из основных средств реализации междисциплинарных связей.

Ключевые слова: высшие учебные заведения, гуманизация образования, интеграция, информатизация, методология социально-гуманитарной подготовки, учебно-педагогические технологии, междисциплинарные связи, компетентностный обучения.

Lesyk G.V.

Higher Education Institute of
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

METHODOLOGICAL FEATURES SOCIAL AND HUMANITARIAN TRAINING IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN UKRAINE

Summary

The article considers methodological features of social and humanitarian training in higher educational institutions of Ukraine and determined their development prospects, based on humanistic, integration and information trends in the development of civilization. Emphasized that socio-humanitarian training ensures the development of intellectual resources, enables the rapid development of intellectual resources and quality at the same time has its own specifics. It was found that the selection and implementation of practical teaching material are contradictions that are outlined in the work. We have, filling discipline professional content relevant activities is a major means of implementation of interdisciplinary connections.

Keywords: higher education, humanization of education, integration, information, methodology, socio-humanitarian training, teaching and educational technology, interdisciplinary communication, competence training.

УДК 378.091.2:[616.314-083:005.336.2](477) (045)

СТРУКТУРА ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ЗУБНИХ ГІГІЄНІСТІВ

Лисиця Д.Л.

Рівненський державний базовий медичний коледж

У статті розглянуто структурні компоненти професійної компетентності майбутніх зубних гігієністів. Розкрито питання формування ключових компонентів. Виділено фактори, які впливають на формування професійної компетентності та умови за яких вона формується. Досліджено методи та засоби навчання майбутніх зубних гігієністів. Розроблено структуру формування професійної компетентності зубних гігієністів.

Ключові слова: компоненти, фактори, умови професійної компетентності, методи навчання, засоби навчання, структура.

Постановка проблеми. Актуальна Національна доктрина розвитку освіти, передбачає переорієнтацію освітньої сфери у площину підготовки спеціалістів, які зможуть конкурувати на Європейському та світовому ринках праці та матимуть необхідні для цього знання навички і компетенції. Для досягнення рівня світових стандартів в Україні відбуваються реформи, які несуть зміни в освітній галузі для реалізації нових підходів та методів, що можуть забезпечити якісну професійну підготовку майбутніх фахівців. Таким підходом є компетентісно-орієнтоване навчання, яке передбачає засвоєння майбутніми спеціалістами теоретичних знань і використання цих знань для вирішення конкретних практичних завдань, які виникають у професійній діяльності.

Одночасно з реформуванням освіти в Україні приходять кардинальні зміни у систему охорони здоров'я нашої держави. Стоматологія є однією з галузей медицини і тому також стоїть на порозі змін для оптимізації та покращення надання стоматологічної допомоги населенню. Вирішення даних задач тісно пов'язано з професійною підготовкою кваліфікованих середніх медичних працівників стоматологічної служби. Саме тому, перед

вищими навчальними закладами стоїть завдання підготовки таких фахівців, здатних до ефективної професійної діяльності за фахом. Тому надзвичайно актуальна сьогодні розробка засобів реалізації формування професійної компетентності майбутніх зубних гігієністів, дослідження проблем та впровадження в практику вищих медичних навчальних закладів – коледжів.

Завдання сучасних медичних коледжів – формування компетентної особистості, яка володіє не лише знаннями, високими моральними якостями, а й уміє діяти адекватно у відповідних ситуаціях, застосовуючи знання і беручи на себе відповідальність за свою діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання формування професійної компетентності фахівців у своїх працях вивчала низка національних і зарубіжних науковців: І. Агапов, К. Абульханова-Славська, Б. Гершунський, Н. Кучерява, Л. Куликова, А. Хуторський, С. Шішов, Д. Баррет, Дж. Равен та ін. Проблема формування професійної компетентності медичних фахівців середньої ланки займалися: А. Аяпов, О. Борисюк, І. Бубликова, Р. Дем'янчук, З. Гапонова, Г. Перфільєва, Ф. Варталян, О. Орлов, Н. Гаврилов, В. Фофанов, С. Мухіна, І. Тарновська та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Зробивши висновки з вище викладеного можна впевнено стверджувати, що науковці постійно працюють над проблемами компетентнісно-орієнтованого підходу в освіті. Але, проблема структуризації професійної компетентності майбутніх зубних гігієністів, для ефективного формування, залишається актуальною та не достатньо вивченою.

Мета статті. Виокремлення факторів, педагогічних умов, які беруть участь в утворенні ключових компонентів професійної компетентності та їх структурування.

Виклад основного матеріалу. Сучасні тенденції у вищій освіті диктують зміну поглядів на сутність професійної підготовки студентів адже процес формування необхідних знань, умінь, навичок, мотивації до професійного зростання і професійних якостей відображається у професійній компетентності для якої властивий набір структурних компонентів.

А саме:

- когнітивний – володіння обсягом навчальної інформації та професійними знаннями, способами оволодіння ними;

- операційний – здатність до реалізації знань на практиці через сформовану систему, навичками і уміннями, фундаментально-прикладних дій та операцій;

- аксіологічні – інтеграція системи особистісно важливих якостей і професійно важливих властивостей у професійну діяльність майбутніх зубних гігієністів.

Усі вони можуть бути взяті у комплекс який формує ключові компоненти професійної компетентності:

- мотиваційно-цільовий;
- змістовний;
- діяльнісно-операційний;
- особистісно-рефлексивний [2, с. 18].

Мотиваційно-цільовий компонент реалізує координуючу функцію. Дана функція полягає в бажанні студентів володіти медичними знаннями й практичними уміннями, у спонуканні у майбутніх зубних гігієністів інтересу до професійної діяльності та прагненні самореалізуватися. Змістовний компонент виконує освітню функцію. Дана функція полягає в знайомстві студентів з курсом навчальних дисциплін, з різними підходами, покладеними в зміст їх трактування. Функція діялісно-операційного компоненту – результативна. Вона полягає в розвитку в студентів професійних умінь розв'язання завдань під час виконання професійних обов'язків. Особистісно-рефлексивний компонент – забезпечує оцінку студентом самого себе, своїх можливостей, якостей особистості.

До факторів, які приймають участь у формуванні професійної компетентності відносяться: соціальні, психологічні, організаційно-педагогічні.

Фактор який характеризує потреби людини в діяльності, її постійному рості, вимогам до особистості – називається «соціальним». Психологічний фактор розкриває зміст і характер діяльності особистості, як суб'єкта так і об'єкта освітнього процесу, а також рівень готовності до майбутньої професійної діяльності. Особливості процедури і організації освітнього процесу у

вищому навчальному закладі, розкриваються у організаційно-педагогічному факторі.

Процес формування професійної компетентності майбутніх зубних гігієністів в умовах медичного коледжу передбачає: оволодіння системними знаннями з навчальних дисциплін циклів гуманітарної та соціально-економічної, природничо-наукової, професійної та практичної підготовки. Також важливим є застосування отриманих знань на до дипломному етапі навчання у майбутній професійній діяльності, яка може складатися з нестандартних клінічних ситуацій під, що передбачає необхідність гнучкості знань та швидку орієнтацію у виконанні професійних навичок. Під час проходження навчального курсу, студент набуває важливих особистісних і професійних якостей, що і формують його, як майбутнього фахівця стоматологічного факультету.

Умови завдяки яким формується професійна компетентність майбутніх зубних гігієністів можна виділити у такі блоки, як:

1. Організаційно-управлінський блок – він передбачає навчальний план професійної підготовки, графіки проведення навчального процесу, матеріально-технічне оснащення, визначення критеріїв рівня професійної компетентності.

2. Навчально-методичний блок – передбачає розробку навчально-методичного забезпечення дисциплін, з урахуванням сучасних тенденцій в освіті, інтеграцію та наповнення тем навчальних дисциплін.

3. Процесуальний блок – сформований з форм, методів і засобів навчання студентів та вироблення критеріїв оцінювання успішності.

4. Психолого-педагогічний блок – базується на впровадженні мотиваційного, стимулюючого компонентів та діагностування рівня розвитку студентів.

Як було вище згадано, процесуальний блок педагогічних умов, формують методи та засоби навчання.

Отже, методи навчання – це упорядковані способи діяльності вчителя і учнів спрямовані на ефективне розв'язання навчально-виховних завдань. У методах навчання виокремлюють два види: методи навчання, як інструмент діяльності вчителя, для виконання навчальної функції – викладання. А також метод навчання, як спосіб пізнавальної діяльності учнів з оволодіння знаннями уміннями та навичками – учіння.

Учіння – це індивідуальна діяльність студента, де він може самореалізуватися через оволодіння властивими способами навчальної роботи застосовуючи при цьому власні способи засвоєння знань. Особистий спосіб мислення суб'єкта учіння незалежно від того, наскільки гармонійно пов'язані у ньому окремі компоненти розумової діяльності, завжди становить складне, певною мірою інертне психічне утворення. Тому кожна педагогічна спроба змінити цей спосіб наштовхується на труднощі. Для педагога важливо виявити ці способи застосовуючи різноманітний дидактичний матеріал, який дозволяє вихованців самому обирати особистісно значущі для нього способи навчання [1, с. 152].

Загальні методи навчання є багатовимірним педагогічним явищем, що містить у собі низку аспектів: гносеологічний (відповідність законо-

мірностям пізнання); логіко-змістовий (використання методів навчання відповідно до законів мислення і змісту навчального матеріалу); психологічний (врахування психологічних механізмів пізнання); педагогічний (досягнення навчальної мети). Також часто вживається таке поняття, як «прийоми навчання». Прийоми навчання – це складові методу, певні разові дії спрямовані на реалізацію вимог тих чи інших методів.

У дидактиці є різні підходи до класифікації методів навчання, найпоширеніші з них це:

- за джерелами знань;
- за характером логіки пізнання;
- за рівнем проблемності засвоєння знань;
- на основі цілісного підходу до процесу навчання;
- на основі цілісного підходу до навчальної діяльності.

Виокремлення методів навчання за зовнішніми проявами їх форм, тобто за джерелами інформації яку мають засвоювати студенти, є найбільш прийнятною і зрозумілою. На основі такого підходу виділяють три групи методів навчання:

- словесні;
- наочні;
- практичні.

До словесних методів навчання належать: розповідь, пояснення, бесіда, лекція, інструктаж.

Ефективне навчання неможливе без використання наочних методів. Вони зумовлені діалектичними закономірностями пізнання і психологічними особливостями сприймання. До наочних методів відносяться: демонстрація, ілюстрація.

Також у медицині широко використовується метод спостереження, який передбачає сприй-

мання певних предметів, явищ, процесів без втручання у них. Широко використовується при курації хворого.

Практичні методи навчання спрямовані на досягнення завершального етапу процесу пізнання, від них залежить формування умінь і навичок студентами. До них відноситься лабораторна робота, яка передбачає організацію навчальної роботи з використанням спеціального обладнання та за визначеною технологією для отримання нових знань або перевірки певних наукових теорій.

Методи навчання тісно пов'язані із засобами навчання. Вони допомагають засвоєнню знань, формуванню досвіду. Засоби навчання особливо впливають на якість знань, їх розвиток і професійне становлення. Для навчання зубних гігієністів, широко використовуються такі засоби навчання:

- об'єкти навколишнього середовища взяті в натуральному вигляді або препаровані для навчальних завдань (трупний матеріал людини, тварини);
- діючі моделі (стоматологічна установка, дентальний рентгенівський апарат);
- макети, муляжі (органи, системи людини)
- прилади і засоби для демонстраційних експериментів (препарувальні столи, мікроскоп, стоматологічне обладнання, інструментарій, стоматологічні матеріали);
- графічні засоби (схеми, малюнки, таблиці);
- технічні засоби (комп'ютерна техніка, проектор, мультимедійна дошка);
- підручники та навчальні посібники;
- засоби для контролю знань і умінь (комп'ютерна техніка для проведення тестового контролю знань студентів).

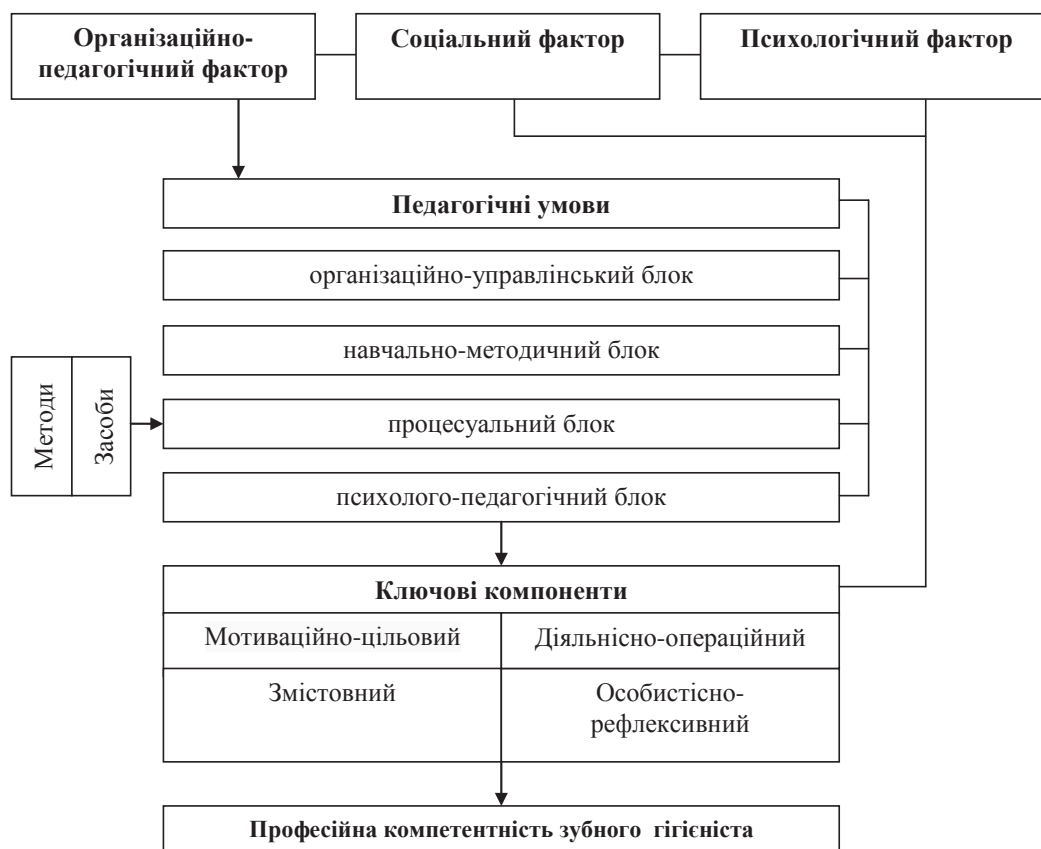

Рис. 1. Структура професійної компетентності майбутнього зубного гігієніста

Джерело: розроблено автором

На основі аналізу вище викладених факторів, які приймають участь у формуванні професійної компетентності, нами було сформовано структуру професійної компетентності майбутнього зубного гігієніста (рис. 1).

Розроблена структура професійної компетентності майбутнього зубного гігієніста, розглядається як функціонально цілісна система цілей і завдань, які ставляться для її досягнення.

В енциклопедично-довідковій літературі поняття «структура» трактується, як сукупність стійких зв'язків між компонентами об'єкта, що забезпечують його цілісність і самоотождження [4, с. 526]; будова і внутрішня форма організації системи, що забезпечує єдність стійких закономірних взаємозв'язків між її елементами [3, с. 700].

У структурі враховано особливості майбутньої професійної діяльності студентів, вимоги до змісту та процесу професійної підготовки, а також компоненти професійної компетентності, сформованість яких характеризує ефективність реалізації розробленої моделі.

Висновки і пропозиції. Отже, представлена нами структура поділяється на основні елементи, які впливають на розвиток та формування професійної компетентності майбутнього зубного гігієніста. А саме фактори, які впливають на формування ключових компонентів, це: соціальний, психологічний, організаційно-педагогічний фактори. Останній також впливає і на формування педагогічних умов. Педагогічні умови, об'єднані у чотири блоки, які мають вплив на формування ключових компонентів професійної компетентності. Методи і засоби, які використовуються під час навчання, згідно моделі, формують процесуальний блок педагогічних умов.

Сформувавши структуру професійної компетентності майбутнього зубного гігієніста, необхідно обґрунтувати компоненти, критерії, показники і рівні сформованості професійної компетентності студентів, яка формується у процесі реалізації визначених педагогічних умов, що має місце у продовженні вивчення даної педагогічної проблеми.

Список літератури:

1. Максименко С.Д. Психологія учіння людини: генетико моделюючий підхід: монографія / С.Д. Максименко. – К.: Видавничий дім «Слово». 2013. – 592 с.
2. Супрун Л.М. Психологічний аналіз готовності медсестер до професійної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / Л.М. Супрун. – Київ, 2004. – 18 с.
3. Сучасний тлумачний словник української мови: 100000 слів / [укл. Н. Д. Кусайкіна, Ю.С. Цибульник; за заг. ред. В.В. Дубічинського]. – Х.: «Школа», 2009. – 1008 с.
4. Философский словарь / [под ред. И.Т. Фролова]. – 7-е изд., перераб. и доп. – М.: Республика, 2001. – 719 с.

Лисица Д.Л.

Ровенский государственный базовый медицинский колледж

СТРУКТУРА ПРОФЕСИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ЗУБНЫХ ГИГИЕНИСТОВ

Аннотация

В статье рассмотрены структурные компоненты профессиональной компетентности будущих зубных гигиенистов. Раскрыты вопросы формирования ключевых компонентов. Выделены факторы, влияющие на формирование профессиональной компетентности и условия, при которых она формируется. Исследованы методы и средства обучения будущих зубных гигиенистов. Разработана структура формирования профессиональной компетентности зубных гигиенистов.

Ключевые слова: компоненты, факторы, условия профессиональной компетентности, методы обучения, средства обучения, структура.

Lysytsia D.L.

Rivne State Base Medical College

STRUCTURE OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE DENTAL HYGIENISTS

Summary

The structural components of professional competence of future dental hygienists are considered in the article. The question of forming of main components is exposed. Factors that influence on forming of professional competence and condition for that it is formed are distinguished. Methods and facilities of studies of future dental hygienists are investigational. The structure of forming of professional competence of dental hygienists is worked out.

Keywords: components, factors, terms of professional competence, methods of studies, facilities of studies.

КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД У НАВЧАННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ СТУДЕНТІВ ФІЛОЛОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Малихін О.В.

Національний університет біоресурсів та природокористування України

У статті досліджено основні теоретичні аспекти компетентісного підходу в освіті. Розкрито зміст понять «компетентність», «компетенція» і «компетентісний підхід» у контексті процесу навчання іноземних мов. Проаналізовано принципи впровадження компетентісного підходу в сучасній освіті. Розглянуто цілі навчання іноземних мов на засадах компетентісного підходу. Окреслена роль компетентісного підходу у процесі мовної підготовки.

Ключові слова: компетенція, компетентність, компетентісний підхід, компетентісний підхід у навчанні іноземної мови.

Постановка проблеми. Продуктивним напрямком у руслі комплексного навчального підходу в даний час виступає компетентісний підхід до визначення орієнтирів, змісту і методів освіти. Компетентісний підхід, як один із способів реалізації концепції навчання, вбирає всі основні складові, передбачає готовність до діяльності, активної участі в різних сферах життя, закладає основу життєвої успішності й самореалізації студентів. Сучасна освіта покликана розвивати сучасне мислення, творчі здібності, готовність до вибору, комунікабельність, суб'єктність, адаптованість, мобільність, толерантність, конкурентоспроможність, готовність до практичної дії. Освітні стандарти виділяють поняття «компетенція» як об'єктивна характеристика вимог до діяльності людини і «компетентність» як його особистісна характеристика, які є інтегративно мотиваційно-ціннісними, когнітивними та інструментальними складовими навчального процесу [7, с. 5]. Компетентісний підхід сьогодні втілює інноваційну тенденцію в розвитку освіти. Він виступає як умова і спосіб досягнення нової якості освіти, як радикальний засіб його модернізації. Реалізація компетентісного підходу сприяє розвитку здібностей діяти в проблемних, нестандартних ситуаціях, шукати свій спосіб рішення, виробляти індивідуальний стиль діяльності. У нових умовах розвитку інформаційного суспільства виникає необхідність розроблення єдиної загальнодержавної стратегії у галузі освіти, орієнтованої на формування і розвиток у молоді навиків життя в інформаційному суспільстві [8, с. 41]. Освіта для стійкого розвитку – це процес і результат прогнозування та формування людських рис – знань, умінь, навичок, відношень, стилю діяльності людей і співтовариств, рис особистості, компетентностей, що забезпечують постійне підвищення якості життя. Особливе місце серед змін у сфері навчання, належить змінам у сфері мовної освіти, зокрема оновленню та переосмисленню стратегії та методології навчання [7, с. 8]. Нові програми з іноземних мов будуються на основі розуміння компонентів міжкультурної іншомовної комунікативної компетенції – лінгвосоціокультурної, дискурсивної, стратегічної та лінгвістичної.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «компетентісний підхід» досить широко вживається в офіційних документах, які стосуються перетворень в освітній сфері. Провідні освітянські нормативні та концептуальні доку-

менти визначають компетентісно-орієнтований підхід пріоритетом розвитку сучасної вітчизняної системи освіти. Загальнопедагогічні основи компетентісного підходу розглядають Н. Бібік, С. Бондар, М. Гончарова-Горянська, Л. Гузєв, І. Гушлевська, О. Дахін, І. Єрмаков, О. Локшина, А. Маркова, О. Овчарук, Л. Паращенко, О. Пометун, О. Савченко, С. Трубачева, П. Хоменко, А. Хуторської, С. Шишов. Наведено визначення та обґрунтування поняття «компетентність» (С. Бондар, А. Маркова, О. Пометун, О. Савченко, А. Хуторської, С. Шишов), запропоновано ієрархію компетентностей (предметні, загальнопредметні, ключові), виокремлено певні групи основних (ключових, життєвих) компетентностей, розроблено їх зміст (М. Гончарова-Горянська, І. Єрмаков, О. Овчарук, С. Шишов). Активно розробляються питання управлінського та методичного супроводу впровадження компетентісного підходу в освіті, зокрема через реалізацію цільових регіональних програм [10с]. Але попри досить активне дослідження сутності понять «компетентність», «компетенція» у викладанні мов (П. Бех, О. Бігич, Т. Вольфовська, Б. Гершунський, Е. Зеєр, І. Зимняя, О. Пометун, В. Сафонова, О. Сібіль, О. Соловова та ін.) [8, с. 11] менше уваги приділяється розумінню й усвідомленню провідних ідей сучасного компетентісного підходу, які сприяють інноваційному розвитку сучасної мовної освіти як цілісного процесу.

Компетентісний підхід до вивчення іноземних мов розглядають як такий засіб організації на-вчально-пізнавальної діяльності студентів, що забезпечує засвоєння ними змісту навчання та досягнення мети навчання під час розв'язання певних проблемних завдань [5, с. 13]. Компетентісний підхід у системі освіти – предмет наукового дослідження І. Драча, І. Бабина, П. Бачинського, Н. Бібік, Г. Гавришак, І. Гудзик, Н. Дворнікової, Я. Кодлюк, О. Овчарук, Л. Пильгун, О. Пометун, І. Родигіна, К. Савченко, О. Садівник, Л. Сень, С. Сисоевої, О. Ситник, Т. Смагіної, Г. Терещук, С. Трубачевої, Н. Фоменко. Аналіз вітчизняних і зарубіжних психолого-педагогічних досліджень у галузі розроблення компетентності дав підставу дійти переконливого висновку, що науковцями компетентність трактують як: характеристику особистості – здатності, якості, властивості (Г. Вершловський, Ю. Кулюткін, А. Новиков, О. Петров, В. Сластьонін, Ю. Татур, Е. Шорт); процедуру розв'язання конкретної си-

туації (І. Єрмаков, Г. Несен, Л. Сохань); якості педагога, потрібні для ефективної професійної діяльності (В. Баркасі, Т. Волобуєва, Н. Кузьміна, А. Маркова, Л. Мітіна, В. Нестеренко) [2, с. 156].

Мета статті. З огляду на постановку проблеми, мета статті – проаналізувати представлені в науковій літературі підходи українських і зарубіжних учених до визначення понять «компетентність» та «компетенція» та «компетентнісний підхід» і показати вплив компетентнісного підходу на реалізацію та постановку цілей навчання іноземних мов.

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до понять «компетенція» та «компетентність», слід зауважити що вони є базовими категоріями компетентнісного підходу. Отже, російські педагоги В. Краєвський і А. Хуторський розрізняють терміни «компетентність» та «компетенція», пояснюючи, що «компетенція» в перекладі з латини «означає коло питань, щодо яких людина добре обізнана, пізнала їх і має досвід. Компетентність у визначеній галузі – це поєднання відповідних знань і здібностей, що дозволяють обґрунтовано судити про цю сферу й ефективно діяти в ній» [8, с. 35].

У «Словнику іншомовних слів» за редакцією О.С. Мельничука зазначається, що «компетентність – поінформованість, обізнаність, авторитетність» [4].

У сучасній психології поняття «компетентність» трактується як готовність до діяльності. Такий погляд властивий і С.В. Зигмантович, який розглядає компетентність як інтегровану якість особистості. Вона проявляється в загальній здібності і готовності до діяльності, що базується на знаннях і досвіді, набутих у процесі навчання і зорієнтованих на самостійну та успішну участь у діяльності. Основними складовими компетентності є знання, а не просто інформація, що швидко змінюється. Різновиди знань, які необхідно вміти знайти і спрямувати в русло своєї діяльності; уміння використовувати ці знання в конкретній ситуації; розуміння, яким способом можна здобути ці знання; адекватне оцінювання – себе, світу, свого місця у світі, конкретних знань, необхідності їх для своєї діяльності, а також методу їх отримання або використання [1, с. 21].

Велика сучасна енциклопедія з педагогіки також подає подібні за значенням визначення терміна «компетентність»: 1) міра відповідності знань, умінь і досвіду осіб певного соціально-професійного статусу реальному рівневі складності виконуваних ними завдань і вирішуваних проблем; 2) сфера повноважень керівного органу, посадової особи; коло питань, з яких вони мають право прийняття рішень [9].

Як ми зазначили, «компетенція» та «компетентність» є базовими категоріями компетентнісного підходу, тому вони мають аналоги в багатьох мовах світу. Не завжди точний переклад термінів «competence» (мн. «competences») і «competency» (мн. «competencies»), зокрема з англійської мови, нерідко призводить до неправильного трактування їх значень, а отже, і вживання цих слів. Дуже часто перекладачі замість слова «competence» – «компетентність» вживають термін «competency» – «компетенція». Цьому сприяють також тлумачні та перекладні словники. Так, зокрема, в Oxford Russian Dictionary (2000 р.) ці

терміни подаються як іменники-синоніми, що мають одне й те ж значення: уміння, компетентність. Тобто, словник дає не чіткі смислові узгодження, а подвійне трактування поняття. Що стосується поняття «competency», то в словнику зазначено, що воно еквівалентне поняттю «competence». Також, слід зазначити, що серед вітчизняних і зарубіжних учених також немає єдиного розуміння значень основних термінів компетентнісного підходу – компетентність і компетенція, а також необхідності їх розмежування [5, с. 14].

Щоб, мати уявлення про категорії, можна розглянути демаркації цих термінів, які, найповніше відображають сутність цих понять в сучасному освітньому процесі.

Так, наприклад, Н.І. Алмазова, зокрема, визначає компетенції як знання й уміння в певній сфері людської діяльності, а компетентність – як якісне використання компетенцій [1, с. 23].

Значне тумачення має положення І.О. Зимньої про те, що «компетенції» – це «певні внутрішні, потенційні, приховані психологічно утворення (знання, уявлення, програми (алгоритми) дій, системи цінностей і відношень), котрі потім виявляються в компетентностях людини» [6, с. 22]. Компетентність визначається автором як «інтелектуально й особистісно обумовлена соціально-професійна життєдіяльність людини, яка базується на знаннях» [6, с. 16]. Тобто, І.О. Зимня вважає, що актуалізовані в діяльності компетенції є передумовою основою формування компетентності.

Даючи трактування поняттю «компетенція», то «Словник іншомовних слів» за редакцією О.С. Мельничука визначає його як коло повноважень певної організації, установи або особи; коло питань, в яких дана особа має певні повноваження, знання, досвід [4]. У межах своєї компетенції особа може бути компетентною або некомпетентною в тих чи інших питаннях, тобто мати або набути компетентність (компетентності) у певній сфері діяльності.

Важливе зауваження робить Т. Сорочан, яка зазначає, що компетенцію можна розглядати як можливість установлювати зв'язок між знанням і ситуацією, як здатність знайти, виявити процедуру (знання і дію), що підходить для розв'язання проблеми. Мати компетенцію – не означає бути вченим або освіченим. Мати компетенцію – означає опанувати вміння, бути здатним виявити в даній ситуації набути знання й досвід [3, с. 7].

На думку С.В. Зигмантовича, поняття «компетенція» застосовується для позначення:

1) освітнього результату, що виражається в підготовленості випускника, реальному володінні методами, засобами діяльності, а також у можливості вирішити поставлені завдання;

2) такої форми сукупності знань, умінь і навичок, яка дозволяє ставити і досягати цілі по перетворенню навколишнього середовища [11, с. 56].

Вживання поняття «компетенція», Н. Бібік робить висновок, що це є соціально закріплений освітній результат. А ідеальне, мислене передбачення результату дійсності, за М.Д. Ярмаченком, називається метою. Звідси, з певною часткою припущення, можна вказати на прямий зв'язок понять «компетенція» і «мета», при якому формування певних компетенцій вступає як мета навчання іноземної мови [3, с. 6].

У результаті аналізу понять «компетентність» і «компетенція» можна орієнтуватися на думку російських учених Е. Зеєра та А. Хуторського, що компетенція – це набір можливостей, здібностей, знань, умінь і навичок у певній галузі, а компетентність – рівень володіння цим потенціалом, характеристика самого суб'єкта, що показує рівень володіння компетенціями [10].

Компетентнісний підхід сприяє формуванню ключових і предметних компетентностей. І.О. Зимня виділяє три групи ключових компетентностей на основі сформульованих психологами положень стосовно того, що: а) людина є суб'єктом спілкування, пізнання, праці (Б.Г. Аманьєв); б) людина проявляється в системі відносин до суспільства, до інших людей, до себе, до праці (В.М. М'ясищев); в) компетентність людини має вектор акмеологічного розвитку (Н.В. Кузьміна, А.А. Деркач); г) професіоналізм включає компетентності (А.К. Маркова). Такими компетентностями є: 1) особистісні – компетентності, що відносяться до самого себе як особистості, як суб'єкта життєдіяльності; 2) комунікативні – компетентності, що відносяться до взаємодії людини з іншими людьми; 3) діяльнісні – компетентності, що відносяться до діяльності людини та проявляються в усіх її типах і формах [6, с. 23-24]. Невід'ємним складником структури змістовної освіти, у тому числі й іншомовної, є комунікативна компетентність, яка передбачає оволодіння всіма видами мовленнєвої діяльності (аудіювання, говоріння, читання, письмо) і вміннями застосувати відповідні знання у практичній діяльності.

Формування комунікативної компетентності є одним з основних факторів розвитку особистості, що потребує оновлення й переосмислення стратегії та методології викладання іноземних мов з урахуванням засад поєднання категорій компетентісного підходу [1, с. 17].

Під поняттям «компетентнісний підхід», як вважає О. Пометун, трактується спрямованість освітнього процесу на формування і розвиток ключових (базових, основних) та предметних компетентностей

особистості [10]. Якщо сфера життя, в якій людина відчуває себе здатною до ефективного функціонування (тобто компетентною), є достатньо широкою, то йдеться про так звані ключові, чи життєві, компетентності. Якщо ж компетентність розповсюджується на вузьку сферу, наприклад, у рамках певної наукової дисципліни, то можна говорити про предметну чи галузеву компетентність.

На думку, Ю. Мальваного, компетентнісний підхід – спрямування змісту навчання на забезпечення формування в учнів певних компетентностей, що розглядаються як здатність особистості успішно діяти у відповідних життєвих та навчальних ситуаціях і нести відповідальність за такі дії [5, с. 14].

Щодо позиції багатьох сучасних дослідників, що стосується галузі іншомовної філології, то компетентнісний підхід знайшов своє відображення у визначенні мети навчання іноземної мов: формування комунікативної компетентності – умінь і навичок здійснювати спілкування в усній і письмовій формах у межах сфер і тематик, визначених навчальною програмою для кожного профілю, дотримуючись традицій і норм.

Висновки. Аналіз понять «компетентність» і «компетенція», у педагогічній траєкторії, дозволяють зробити висновок, що поняття «компетенція» є вузьким за значенням, ніж поняття «компетентність». Співвідношення термінів «компетенції» та «компетентності» є на сьогодні предметом багатьох дискусій. Потребує подальшого дослідження й узгодження співвідношення традиційно існуючих у дидактиці цілей навчання і поширеного сьогодні у галузі навчання іноземних мов компетентісного підходу. На нашу думку, компетенція – своєрідний шлях досягнення ідеального результату навчання. Тому однією з проблем, яка чекає на своє вирішення, є подальше теоретичне обґрунтування і конкретизація співвідношення понять «компетентність» і «компетенції». За умови розробки дидактичного матеріалу для навчання іноземної мови студентів філологів відбувається формування професійної філологічної компетентності.

Список літератури:

1. Алмазова Н. И. Когнитивные аспекты формирования межкультурной компетентности при обучении иностранному языку в неязыковом вузе: автореф. дис. на соиск. уч. степени д-ра пед. наук. – СПб., 2003. – 47 с.
2. Бим И. Л. Компетентностный подход к образованию и обучению иностранным языкам / И. Л. Бим // Компетенции в образовании: опыт и проектирование: сб. научных трудов. – М.: ИНЭК, 2007. – С. 156–163.
3. Бех І. Д. Теоретико-прикладний сенс компетентісного підходу у педагогіці. – К.: Виховання і культура № 12 (17, 18). – 2009 р. – С. 5–7.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
5. Вольфовська Т. Комунікативна компетентність молоді як одна з передумов досягнення життєвої мети // Шлях освіти. – 2001. – № 3. – С. 13–16.
6. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании / И. А. Зимняя // Труды методологического семинара «Россия в Болонском процессе: проблемы, задачи, перспективы». – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 42 с.
7. Кремень В. Нові вимоги до освіти та її змісту / Василь Кремень // Виклик для України: розробка рамкових основ змісту (національного курикуліуму) загальної середньої освіти для ХХІ століття: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26–27 червня 2007 р., м. Київ / Україна – Проект «Рівний доступ до якісної освіти», АПН України, Державна установа «Директорат програм розвитку освіти» МОН України. – К.: ТОВ УВПК «Ексоб», 2007. – С. 3–10.
8. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. Бібліотека з освітньої політики: кол. моногр. / Під заг. ред. О. В. Овчарук. – К.: «К.І.С.», 2004. – 112 с.
9. Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е. С. Рапацевич. – Мн.: Современ. Слово, 2005. – 720 с.
10. Пометун О. Запровадження компетентісного підходу – перспективний напрям розвитку сучасної освіти. – <http://visnyk.iatp.org.ua>
11. Родіна І. В. Компетентісно орієнтований підхід до навчання. – Харків: Основа, 2006. – 94 с.

Малыхин А.В.

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТОВ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Аннотация

В статье рассматриваются основные аспекты компетентного подхода в образовании. Розкрито значення понять «компетентность», «компетенция» и «компетентностный подход» в контексте процесса обучения иностранных языков. Проанализированы принципы внедрения компетентного подхода в современном образовании. Рассмотрены цели обучения иностранных языков на принципах компетентного подхода. Описана роль компетентного подхода в процессе языковой подготовки.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, компетентностный подход, компетентностный подход в обучение иностранного языка.

Malykhin O.V.

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

COMPETENCE APPROACH IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE OF PHILOLOGY STUDENTS

Summary

The article deals with the aims of teaching foreign languages of philology students in the aspect of the competency approach. The article discusses peculiarities of competence approach in teaching foreign languages, analyzes approaches to the notion of «competence», considers the possibilities of practical use of the approach in teaching foreign languages. It is proposed several definitions in terms «competence», «competency» and «competence approach's in the context of teaching process. For the practical aim the formation of the foreign language communicative competence is recognized, which includes the following competences: communicative, linguasociocultural, linguistic and academic-strategical. Article reveals the urgency of implementing competency approach in teaching foreign languages. Special attention is given to the objectives of foreign language teaching, compliance with which will provide a high level of efficiency of educational objectives.

Keywords: competency, competence, competence approach, competence approach in teaching foreign language.

GENESIS OF THE NOTION «METHOD» IN THE CONTEXT OF MODERN PEDAGOGY

Malykhin O.V.

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

The basic provisions of the concept «method» in Europe and America are determined in the article. The historical and pedagogical analysis is made. The basic approaches to the definition of «method» category are identified in the European and the American Teacher Education.

Keywords: method, methodology, methods, educational process.

Problem statement. Practical pedagogy is but the application of the general rules established in theoretical pedagogy. After having studied the different faculties by themselves, both in their natural development and in their school training, it is proposed to examine by the light of these established principles the different parts of the course of study and the principal questions of discipline. In other terms, from the subject of education, the child, we now pass to the object of education; that is, to the methods of teaching and to the rules of school administration.

Method in general is the order which we voluntarily introduce into our thoughts, our acts, and our undertakings. To act methodically is the contrary of acting thoughtlessly, inconsiderately, without continuity and without plan. Port Royal justly defined method as «the art of rightly arranging a series of several thoughts».

Understood in this liberal sense, method is applicable to all the parts of education as to all the undertakings of man. The first duty of a teacher is, not to proceed at random, not to count upon the inspiration of the moment and upon the good fortune of improvised effort, but always to be guided by principles deliberately chosen, according to fixed rules and in a premeditated order. The lack of method is the ruin of education. There is nothing to be expected from a discipline which is hesitating and groping; from instruction which remains incoherent and disorderly, which fluctuates at the mercy of circumstances and occasions, and which, being wholly unpremeditated, allows itself to be taken at unawares.

The purpose of article. Briefly present the basic provisions of the concept «method» in Europe and America in this article. The historical and pedagogical analysis is made. The basic approaches to the definition of «method» category are identified in the European and the American Teacher Education.

Base material. In a more precise and particular sense, method designates a whole body of rational processes, of rules, of means which are practiced and followed in the accomplishment of any undertaking. Just as for the discovery of truth there are methods which logic prescribes, there will also be, for the communication and teaching of truth, other methods, the study of which constitutes practical pedagogy. Methods will vary with the nature of the subjects to be taught. Geography will be taught differently from grammar, and mathematics differently from physics. They will also vary with the age of the child. It is not possible to present history to the pupils of a primary school in the same form as to the pupils of a high school.

Consequently methods will vary with the different grades of instruction. They will be one thing in a primary school and another in a normal school; one thing in general primary instruction, and another thing in secondary instruction.

In other terms, methods of instruction should always conform to these three general principles: 1, the special characteristics of the branches of knowledge communicated to the child; 2, the laws of mental evolution at different periods of life; 3, the particular purpose and the scope of each grade of instruction.

The study of methods of instruction constitutes one of the most important divisions of educational science. To give it a name, foreign educators have borrowed from philosophy the stately term methodology. Others have called it didactics, or the art of teaching. M. Daguët ventures the designation methodics.

Special works have been devoted to methodology, which itself is subdivided, and comprises several parts. In Belgium and in Switzerland the professors of pedagogy distinguish general methodology, which treats of the principles common to all method, from special methodology, which examines in succession the different branches of instruction, and searches for the best means to be employed in each science and in each study. It is a distinction analogous to that which is found in treatises on Logic, where we study general method, applicable to all the sciences, before devoting special chapters to the method peculiar to each science.

Educators are very far from having come to an understanding as to the utility of methods and the necessity of studying them. Some are disposed to accord everything to methods, and others nothing or almost nothing.

Methods, according to Talleyrand, are the masters' masters. «The true instruments of the sciences, they are to teachers themselves what teachers are to their pupils.»

Pestalozzi, who however lacked method, and assures us that "he proceeded in his instruction without knowing what he did, guided only by very obscure but very vivid feeling,» – Pestalozzi put a very high estimate on those systematic rules which he had not sufficient reflective power to impose upon himself. At certain moments he pushes to fanaticism, even to superstition, his enthusiasm for methods, precisely because he was most lacking in them. He disowned himself, his own qualities of inspiration and feeling, and his ever-active and ever-vivifying personality when he pronounced these strange words:

«I believe that we must not think of making, in general, the least progress in the instruction of

the people, as long as we have not found modes of teaching which make of the instructor, at least so far as the elementary studies are concerned, the simple mechanical instrument of a method which owes its results to the nature of its processes, and not to the skill of him who employs it, I affirm that a school-book has no value, except so far as it can be employed by a teacher without instruction, as well as by one who is instructed.»

It is not proposed to make of the instructor an automaton, and of method a mechanism which is a substitute for the intelligence and the personal qualities of the teacher. If we recommend the study of methods, it is for the especial purpose of driving from instruction routine and questionable tradition, and not of introducing into it, under another form, a sort of learned mechanism. Methods are instruments; but instruments, however perfect they may be, owe their whole value to the skill of the hand that employs them. To the paradox of Pestalozzi we oppose the wisdom of the ages, and the proverb which says, «As is the master so is the method.» Let us also bear in mind that methods are not unchangeable regulations, despotic and irrevocable laws; it rests with the initiative of the teacher to modify them according to the results of his own experience and the suggestions of his own mind. «Methods,» as Madame Necker de Saussure says, «ought to be in a state of perpetual improvement.»

Thus understood, not as laws slavishly accepted with a superstitious respect, but as instruments which are to be handled with freedom, methods, no one will deny, may render important services.

«Method,» says M. Marion, «is a necessary condition of success, and, with respect to efficiency of service, it puts, as it were, an abyss between men of equal good intent. Descartes went so far as to say that, apparently equally as to intellectual endowments, men differ not so much by the power they have in searching for truth, as in the method which they employ. The truth is that in every kind of practical work, other things being equal, he who proceeds rationally has at least three great advantages over him who lives on expedients, from hand to mouth. Starting with a fixed purpose, he runs less risk of losing sight of it and of missing his way. Having reflected on the means at his command, he has more chances of omitting none of them and of always choosing the best. Finally, sure both of the end in view and of the means of attaining it, it depends only on himself to reach it as soon as possible. 'A lame man on a straight road,' said Bacon, 'reaches his destination sooner than a courier who misses his way'».

But, convinced as we are of the utility of methods, we do not think that it is necessary to pause to study the abstract generalities which dominate them. If this point is not guarded, the educators of our day will proceed to construct a sort of new scholastic, all bristling with learned formulas, subtle divisions, and pedantic terms. They will succeed in making of a very simple study, one wholly practical, a logic of a new kind and of a truly frightful aspect, in which fine words succeed fine words, and in which the real things are forgotten. Let us distrust the formalism which is always ready to set up its claims, because it is easier to inscribe words on paper than to awaken

emotions in the heart or to enrich the mind with positive notions.

Open one of those manuals of pedagogy which are so very popular in Belgium and Germany. You will there find interminable pages devoted to the distinction between principles, modes, forms, processes, and methods of instruction [5]. You will there see crowded tables which contain no less than eight forms of instruction: the acromatic form, or that of uninterrupted exposition, the erotematic, or that of interrupted exposition, which contains no less than seven other distinct forms, as the catechetical, socratic, heuristic, repetitive, examinative, analytic and synthetic, and the paralogic. As if this were not enough, there follows a subdivision of processes, as the intuitive, comparative, by opposition, etymological, by reasoning, descriptive, by internal observation, repetitive, synoptic, by reproduction, and eleven processes besides!

What good can come from this tedious analysis, from this complicated enumeration, from this purely verbal science, in which hundreds of words are employed, and yet teach nothing of the things themselves? Teaching would become a very laborious art, were it necessary, in order to be a good instructor, to have lodged in the memory all these definitions of pure form, all these insipid abstractions. It is said that modern education tends to approach nature. Alas! we are far from nature with these distillers of pedagogic quintessence, who split hairs, who distinguish and analyze the simplest things, and invent several barbarous terms to designate identical operations. For a long time it was thought that it was impossible to reason well without knowing the categories and the rules of the syllogism. Let us not imagine, by a similar illusion, that in order to teach well one's memory must be stuffed with this pedagogic nonsense, with these nomenclatures as vain as pretentious.

It is not only their inutility that alarms us. «We also fear that they may divert the mind from more serious interests, and that this unsubstantial food may destroy the taste for more solid and substantial aliment. We fear that that which gives instruction its real power, life, inner emotion, free and original inspiration, may succumb under this maze of abstractions which fetter the mind and make it bend under the weight of these dangerous puerilities.

Hence let us shun all those sterile discussions which consist in knowing, for example, which are the general principles, the special principles, the positive principles, the negative principles of teaching; or, still further, «whether analysis is a method or a form». Let us be satisfied with a few definite notions, and as summary as possible.

Without wishing to multiply distinctions, it is nevertheless impossible to confound with methods, properly so-called, what it has been agreed to call modes of teaching.

Modes of teaching depend neither on the order which is followed nor upon the means which are employed for instructing children; they have reference simply to the different groups of pupils and to different ways in which the instruction is distributed.

There is the individual mode, as when the teacher addresses himself to a single pupil; or the simultaneous mode, as when he addresses himself

to several pupils, as to a whole class; or the mutual mode, when the teacher stands aside and requires the children to instruct one another.

The individual mode is really appropriate only in private education, where a preceptor is face to face with a single pupil. At school there is no propriety in proceeding in this way, and it is difficult to imagine a class where the teacher repeats forty times to forty pupils what it suffices to say once to all.

It was this system, however, or something very like it, that was formerly employed in the early history of the school. In the seventeenth century, for example, the Ecole paroissiale, a school manual of the times, says in literal terms: "Those who go to the master to read shall present themselves but two at once. The teacher shall call the writers to his desk, two by two, to correct their exercises» [2].

All that remains, all that can remain of individual instruction, in a class regularly organized, is the interrogation which the teacher addresses to a single pupil. Such interrogations should be made with a loud voice, in order that all the pupils may participate in the exercise.

As to the mutual mode, it was but an expedient suggested by necessity at the time when teachers were scarce and resources were limited, and it was necessary at slight expense to instruct well or ill a very large number of pupils. [1, p. 98] Almost universally abandoned today, and virtually condemned, the mutual system never had a claim in theory to be regarded as a rational mode of school organization.

There remains the simultaneous mode [4, p. 55], which is the only one possible in classes more or less numerous, if it is desired that without loss of time the sound instruction of an experienced teacher, not that of a monitor without authority, should be directly transmitted to all the pupils.

It is true that the simultaneous mode, though it is the general rule and the prevailing form of instruction, ought not to proscribe absolutely the incidental and exceptional use of other systems. So far as possible, the teacher ought, while addressing himself to all, to speak to each; he ought to take account of the vivacity of some and the slowness of others; he should vary his language, so as to accommodate himself to the different aptitudes of his pupils; finally, he should not forget that, though his instruction is simultaneous, his attention and his efforts ought to remain individual.

On the other hand, in very large schools and in those where a single teacher has three divisions to manage, the master sometimes needs to appeal to the good-will of his best pupils, and thus to employ something like mutual instruction. This is what is called the mixed mode. [3, p. 35]

There might also be retained, although it is of less importance, the classical distinction between meth-

ods and processes, methods being the sum of the principles which preside over instruction, assign to it its end, regulate its order, and determine its course; while processes signify the particular means which are employed in the application of methods.

Thus to demonstrate geometrical truths is a method; to exhibit them on a board, and then cause them to be repeated by the pupils, is a process. To give a didactic exposition of historical facts is a method; to require restatements from pupils is a process.

The further pedagogy enters into the detail of methods and into the minute examination of processes, the nearer it will approach its end, which is not to construct beautiful theories, but to render practical services. However, before entering upon the different varieties of studies, before searching for the rules which are especially adapted to each of them, it is not without use to throw a glance over the general methods of instruction and the rules applicable to all the parts of the programme. Besides being interesting in itself to reduce apparent diversities to unity, and to look for essential principles in the multitude of particular applications, educators have so extended the list of methods, they offer us so great a luxuriance and so stately a display of pedagogical instruments, that it is necessary to simplify their classifications and to try to introduce some clearness into a subject which it seems so easy to make obscure.

Conclusions. All the considerations which precede have no other practical utility than that of obliging the teacher to reflect upon the principles of instruction themselves, and upon the necessity of taking into account both the nature of the children to whom he addresses himself, and the nature of the knowledge which he communicates.

Let no one imagine that it is sufficient, in order to teach well, to know the abstract distinctions of pedagogy. The first condition for being a good teacher is always to possess a thorough knowledge of the subject which he has to teach.

An English educator, M. Laurie, justly observes, «A teacher himself possessed of a disciplined intelligence and of a will fortified by religion, reason, and experience, may be working wisely towards the production in others of that which is in himself, and be unconsciously adapting his processes to a sound method.» But however well endowed he may be in respect of instruction or intelligence, he will always be inferior to a teacher who to the same personal qualities adds that which gives power, assurance, and decision, the reflective knowledge of the natural laws for the development of the intelligence, of the characteristics of each school study, and consequently of the methods which most easily find the route to the mind and are best adapted to each topic of instruction.

References:

1. Ayers R. & Ayers. Living in the gutter: Conflict and contradiction in the neoliberal classroom: A call to action / R. Ayers & Ayers. – Berkeley Review of Education, 2, 2011. – P. 95–108.
2. Freire P. Pedagogy of the oppressed / P. Freire. – New York: Continuum, 2000. – 237 p.
3. Biesta G. Good education in an age of measurement: on the need to reconnect with the question of purpose in education / G. Biesta. – Educational Assessment, Evaluation and Accountability, 21, 2009. – P. 33–46.
4. Biesta G. A new logic of emancipation: The methodology of Jacques Rancie`re / G. Biesta. – Educational Theory, 60, 2010. – P. 39–59.
5. Calarco J. M. «I need help!» Social class and children's help-seeking in elementary school / J. M. Calarco. – American Sociological Review, 2011. – P. 862–882.

Малихін О.В.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ГЕНЕЗИС ПОНЯТТЯ «МЕТОД» У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Анотація

У статті визначено та теоретично обґрунтовано зміст і основні положення поняття «метод» в країнах Європи та Америки. Проведено його історико-педагогічний аналіз. Виділено основні підходи щодо визначення категорії «метод» у європейській та американській педагогічній освіті.

Ключові слова: метод, методологія, методика, навчальний процес.

Мальхін А.В.

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

ГЕНЕЗИС ПОНЯТИЯ «МЕТОД» В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ ПЕДАГОГИКИ

Аннотация

В статье определены и теоретически обоснованы содержание и основные положения понятия «метод» в странах Европы и Америки. Проведен его историко-педагогический анализ. Выделены основные подходы к определению категории «метод» в европейском и американском педагогическом образовании.

Ключевые слова: метод, методология, методика, учебный процесс.

УДК 378.147

НАУКОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ У ФОРМУВАННІ КУЛЬТУРИ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

Мартинів О.М.

Львівський національний університет імені Івана Франка

Досліджено, що формування культури здоров'язбереження майбутніх фахівців є цілісним, цілеспрямованим процесом, що зумовлений сукупністю зовнішніх і внутрішніх чинників. Цей процес передбачає забезпечення гармонійного психічного, фізичного, духовного розвитку особистості студента. Процес формування культури здоров'язбереження майбутніх фахівців є результатом реалізації багатьох міждисциплінарних зв'язків і взаємодій. Інтеграція навчального матеріалу як основа формування культури здоров'язбереження передбачає його побудову за принципом логічних узагальнень у послідовному або паралельному вивченні кількох дисциплін. Міждисциплінарна інтеграція передбачає формування здатності студентів до логічного мислення при обранні оптимальних особистісних стратегій ведення здорового способу життя, розвитку культури здоров'язбереження та відповідальності за якість власного здоров'я.

Ключові слова: студенти, майбутні фахівці, культура здоров'язбереження, міждисциплінарна інтеграція, міждисциплінарні зв'язки.

Постановка проблеми. У сучасних умовах соціальної нестабільності, активізації впливу динамічних процесів та негативних чинників на життя та здоров'я людини значно підвищується роль освіти, спрямованої на збереження здоров'я та забезпечення стійкого гармонійного розвитку молоді з високим рівнем культури здоров'язбереження. Сучасні соціально-економічні умови, екологічна ситуація в Україні, низький рівень культури харчування, валеологічних знань, культури безпечної життєдіяльності, безконфліктного спілкування, малорухливий спосіб життя та ін. зумовлюють виникнення функціональних порушень в організмі, хронічних захворювань внутрішніх органів, порушення постави, що водночас є результатом низького рівня культури здоров'язбереження населення. За таких умов актуалізується проблема формування

культури здоров'язбереження майбутніх фахівців ще під час навчання у ВНЗ, що дасть їм змогу залишатися фізично й психологічно здоровою людиною [6, с. 44].

Одним із пріоритетних напрямів освіти називають інтегративні процеси, що означено в Національній доктрині розвитку освіти в Україні. Окреслені тенденції вказують на те, що сучасний етап розвитку освіти характеризується взаємопроникненням змісту багатьох наук для досягнення конкретної мети. Особливо це стосується проблеми формування культури здоров'язбереження майбутнього фахівця, оскільки жодна навчальна дисципліна самостійно не спроможна сформувати досліджуваний феномен. Саме інтегрований підхід може забезпечити:

– формування у студентів цілісної системи знань стосовно проблем здоров'язбереження;

– набуття студентами навичок способів діяльності й досвіду, що демонструватиме здатність майбутнього фахівця застосовувати отримані знання й уміння в напрямі збереження та зміцнення здоров'я, попередження виникнення професійного стресу, профілактики синдрому «професійного вигорання», обґрунтування способів гармонізації їхнього внутрішнього світу;

– формування особистісних позитивних ставлень до вирішення проблеми дотримання здорового способу життя, які зумовлюють готовність студента здійснювати конкретну і цілеспрямовану діяльність у напрямі професійного здоров'язбереження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що науковці досліджували різні аспекти інтеграції змісту загальної та професійної освіти (О. Вознюк, М. Дмитриченко, С. Клепко, К. Левківська, Н. Перезовнюк), міждисциплінарні зв'язки у фаховій підготовці (Т. Бугеря, І. Воробйова, Н. Гриценко, Л. Ковальчук), розглядаючи інтеграцію як провідну тенденцію сучасного наукового пізнання (М. Іванчук) та ін.

Водночас, теоретичний аналіз наукових праць і практичного досвіду використання інтеграційного підходу в закладах вищої освіти свідчить, що проблема використання міждисциплінарної інтеграції у процесі формування культури здоров'язбереження майбутніх фахівців залишилася поза межами уваги дослідників, що дає змогу виокремити це питання як **не вирішену раніше частину загальної проблеми**.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є уточнення сутності таких основних понять, як «інтеграція» та «міждисциплінарна інтеграція», щоб розширити наукову основу формування культури здоров'язбереження майбутніх фахівців на засадах міждисциплінарної інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Засадничі основи концепції міждисциплінарної інтеграції в освіті визначені Дж. Дьюї. У контексті психолого-педагогічного обґрунтування дидактичної значущості міжпредметних зв'язків міждисциплінарна інтеграція найбільш повно розглядалася К. Ушинським, який вважав, що знання та ідеї, які складають основу різних наук, повинні органічно створювати різнобічний погляд на світ і життя. Це положення К. Ушинського можна вважати поступальним кроком до розробки теорії міжпредметних зв'язків [8, с. 195], яка нині означається науковцями як міждисциплінарна інтеграція.

На основі історико-феноменологічного аналізу науковцями виокремлено три етапи інтеграційних процесів в освіті ХХ ст. Перший етап (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) пов'язаний з розвитком ідеї «трудової школи» і характеризує його як концептуальне поєднання принципів предметності та комплексності. Другий етап (50-70-ті рр. ХХ ст.) реалізації міжпредметних зв'язків свідчить про логіку використання принципів предметності та міжпредметності. Третій етап – 80-90-ті рр. ХХ ст. – характеризується тим, що поняття «міжпредметні зв'язки» поступово втрачає своє значення і поступається місцем дефініції «інтеграція» [6].

Інтеграція (від лат. *integratio* – поповнення, відновлення) – об'єднання в ціле будь-яких окремих частин. Дослідження інтеграції сприяли формуванню наукової теорії в педагогіці – «дидактичної

інтегративної», яка вивчає закономірності інтеграції знань і дозволяє виокремити своєрідні закони, за якими реалізується даний процес:

– корелятивності (здатність елементів інтеграції до узгодженої взаємодії);

– імперативності (поява якісно нових властивостей у результаті інтеграції);

– доповнювальності (зародження диференціації внаслідок інтеграції) [5], що свідчить про комплексність у реалізації різних наукових підходів (системного, інтегративного, диференціального, комплексного та ін.).

У філософському енциклопедичному словнику інтеграція визначається як «певний аспект процесу розвитку, пов'язаний з об'єднанням у ціле раніше розрізаних частин та елементів». Енциклопедія освіти визначає інтегративний підхід у навчанні, як такий, що веде до інтеграції його змісту, тобто доцільного об'єднання окремих елементів у цілісність. Результатом інтегративного підходу можуть бути цілісність знань різних рівнів – про дійсність; про природу з тієї чи іншої освітньої галузі, предмета, курсу, розділу, теми [4, с. 356]. Використання інтегративного підходу базується на принципах міждисциплінарної інтеграції, що сприяє цілеспрямованому підсиленню зв'язків між різними навчальними дисциплінами: орієнтація навчання на сьогоденні вимоги суспільного розвитку; формування цілісної системи знань, єдиної картини світу, наукового світогляду; поєднання інтегративного й диференційованого підходів до навчання; безперервність освіти та її вихід на рівень професійної освіти [5].

Науковці виокремлюють різні види міжпредметних зв'язків відповідно до їхньої функції:

1) використання раніше засвоєних понять під час вивчення змісту іншої дисципліни;

2) забезпечення наступності і перспективності в розвитку понять;

3) забезпечення єдності в інтерпретації наукових понять;

4) недопущення дублювання у формулюванні тлумачення одних і тих самих понять у процесі вивчення різних дисциплін;

5) систематизація й узагальнення понять.

На думку Н. Гриценко, щоб об'єднати навчальний матеріал у певну цілісну систему, необхідно визначити взаємозалежності між навчальними дисциплінами, розкрити міжпредметні зв'язки, виокрепивши три рівні дидактичної інтеграції різних навчальних дисциплін:

– I рівень – міждисциплінарна інтеграція в навчальному процесі; цей рівень окреслюється поняттям «міжпредметний зв'язок»;

– II рівень – це синтез взаємопов'язаних наук на основі однієї з них (базової). Кожна наука зберігає власний предмет, свої концептуальні основи, тобто має свій науковий статус;

– III рівень – так званий рівень доцільності, що завершується формуванням нової навчальної дисципліни, яка має інтегрований характер і свій предмет вивчення [3, с. 25].

Теоретичний аналіз поняття «інтеграція» дає змогу у контексті нашого дослідження визначити її як максимально ефективне поєднання елементів навчально-виховного процесу для оптимізації формування культури здоров'язбереження майбутніх фахівців. Під міждисциплінарною інте-

грацією розуміємо взаємне проникнення змісту різних навчальних дисциплін і створення єдиного освітнього здоров'язберігаючого середовища шляхом використання інноваційних педагогічних методів, засобів і організаційних форм навчання, що складають основу здоров'язбережувальних технологій і забезпечать формування високого рівня культури здоров'язбереження студентів. Цілісний, інтегративний характер формування культури здоров'язбереження майбутніх фахівців визначається також і технологічним підходом до опанування навчальними дисциплінами [7, с. 102-104], що передбачає: визначення очікуваних результатів навчання, зумовлених його цілями, і базується на обґрунтуванні змісту навчання, виборі педагогічно доцільної структури (последовності) вивчення змісту, засобів досягнення, контролю часу і рівня оволодіння студентами відповідним досліджуваним феноменом [6].

Формування культури здоров'язбереження майбутніх фахівців є цілісним, цілеспрямованим процесом, що зумовлений сукупністю зовнішніх і внутрішніх чинників, які створюють причини й дієву силу становлення та розвитку цього феномену, і є результатом багатьох міждисциплінарних зв'язків і взаємодій. Науковці доводять, що на здоров'я студентів найбільше впливає низка чинників, пов'язаних із навчанням у вищому освітньому закладі, а саме: загальні умови навчання, проживання в гуртожитках, організація відпочинку, занять фізичною культурою та спортом, харчування тощо. Здоров'я є показником їхньої культури та зрілості як соціальних суб'єктів держави [1, с. 218]. Тому розв'язання проблеми збереження здоров'я майбутніх фахівців на державному рівні потребує врахування та інтеграції таких груп чинників:

- *правових* – ухвалення законів, нормативних актів, що підтверджують право громадян України на здоров'я і регламентують механізми його реалізації;

- *соціально-економічних* – реалізація видів і форм участі та забезпечення відповідальності різних ланок соціально-економічної структури у формуванні, збереженні та зміцненні здоров'я молоді, створення й дотримання нормативних умов у професійній діяльності;

- *юридичних* – забезпечення соціальної безпеки, захищеності особи від злочинів, що загрожують життю і здоров'ю громадян;

- *медичних* – проведення моніторингу стану здоров'я, розроблення медико-гігієнічних і медико-соціальних аспектів формування здорового способу життя майбутніх фахівців, ефективна первинна, вторинна та третинна профілактика захворювань;

- *освітньо-виховних* – формування життєвого пріоритету здоров'я, виховання мотивації майбутніх фахівців щодо важливості здорового способу життя, оволодіння сучасними технологіями збереження та зміцнення здоров'я;

- *культурологічних* – формування культури здоров'я, організація здорового дозвілля, відродження національних традицій і звичаїв збереження та зміцнення здоров'я;

- *екологічних* – раціональне природокористування з урахуванням темпів відтворення природних ресурсів й оптимального для здоров'я людини стану довкілля [2, с. 105–106].

У наших попередніх дослідженнях [6] узагальнено, що міждисциплінарна інтеграція як основа формування культури здоров'язбереження майбутніх фахівців виконує низку важливих функцій:

- освітня функція передбачає підвищення науковості та доступності навчання основам ведення здорового способу життя, поліпшення пізнавальної активності студентів щодо опанування методів зняття стресу як одного із здоров'яруйнівних факторів у кризових професійних і життєвих ситуаціях;

- виховна функція полягає у наступному: підвищенні інтересу студентів до опанування культури здоров'язбереження; глибшому розкритті певних явищ у фаховій діяльності, які можуть спричинити негативний вплив на здоров'я майбутнього фахівця; стимулюванні низки позитивних якостей особистості (валеологічність, спортивна гігієнічність тощо); переконанні студентів у користності різнопрофільних знань (з філософії, історії української культури, валеології, безпеки життєдіяльності, фізичного виховання та ін.), що сприятимуть формуванню культури здоров'язбереження як світоглядної орієнтації; вихованні допитливості та потягу до нових знань з питань здоров'язбережувальної діяльності;

- розвивальна функція сприяє формуванню у студентів уміння узагальнювати способи дій, що у майбутньому забезпечать можливість ефективного здоров'язбереження майбутнього фахівця (фізичні вправи, дихальні техніки тощо); розвитку міждисциплінарних умінь і навичок, пам'яті, оперативності використання знань стосовно збереження здоров'я в умовах здоров'яруйнівного професійного середовища, шляхом використання логічного мислення;

- психологічна функція забезпечує розширення уявлень щодо здоров'ятворчого сенсу професійної підготовки, активне створення асоціативних систем та образу здорової особистості;

- методологічна функція має на меті забезпечити використання викладачем системи методів і прийомів для підвищення науково-теоретичного рівня викладання дисциплін, зміст яких побудовано на засадах міждисциплінарної інтеграції, що оптимізуватиме процес формування культури здоров'язбереження майбутніх фахівців під час навчання у ВНЗ;

- організаційна функція – передбачає усунення дублювання навчального матеріалу під час вивчення різних дисциплін, на основі впровадження нових форм навчання студентів, що призведе до економії навчального часу і реалізації інтегративного підходу до формування у них культури здоров'язбереження [6].

Дослідним шляхом перевірено, що міждисциплінарна інтеграція у формуванні культури здоров'язбереження в професійній підготовці майбутніх фахівців передбачає визначення розвинених зв'язків між:

- філософським розумінням сутності здоров'я та проблем здоров'язбереження (дисципліна «Філософія»);

- знаннями у галузі збереження, формування та зміцнення здоров'я в історичному аспекті (дисципліна «Історія української культури») та на сучасному етапі (дисципліна «Безпека життєдіяльності»);

– глибокою взаємодією знань із практичним втіленням в оздоровчу діяльність на заняттях з «Фізичного виховання».

Таким чином окреслюється необхідність не лише передавати студентам знання з теорії і практики збереження та зміцнення здоров'я шляхом дотримання здорового способу життя, не лише сформувати у них певний комплекс особистісних навичок, умінь із програмування, організації та оцінювання своєї здорової життєдіяльності, а й показати їм реальні взаємозв'язки між різними структурними частинами такого феномену як культура здоров'язбереження, що спонукатиме студентів до ініціативності й активності у виконанні оздоровчих заходів.

Структура міждисциплінарної інтеграції має певні особливості, оскільки базується на поєднанні елементів дещо іншої природи, ніж, наприклад, складові основ однієї дисципліни. У таких умовах майбутнім фахівцям, як правило, доводиться мати справу не з окремими предметними знаннями, а з комплексом різнопредметних знань, які мають різномірні властивості. Ці властивості залежать не лише від окремих складових змісту певної дисципліни, а й від способу об'єднання її елементів знань у конкретні системи: зміна мети чи способу взаємозв'язків між окремими поняттями (навіть якщо вони складаються з однакових елементів) змінює загальні властивості та структуру всієї системи знань, що підкреслює важливість системного підходу в міждисциплінарній інтеграції.

Отже, елементи знань стосовно здоров'я та його збереження, навіть якщо вони є основою певної дисципліни, не дають змоги сформувати загальну картину здоров'язбережувальної діяльності, що є показником сформованості культури здоров'язбереження. Звідси випливає, що міждисциплінарна інтеграція дасть змогу студентам більш осмислено вивчати всі навчальні дисципліни, оскільки студенти бачитимуть місце та призначення кожного елемента знань у напрямі формування культури здоров'язбереження. Високий

рівень сформованості досліджуваного феномену неможливо забезпечити, якщо майбутні фахівці не усвідомлюють сутності процесу чи поняття, які вивчаються, та перспектив використання набутих знань на практиці. А це спостерігається за відсутності єдності інтерпретації спорідненого навчального матеріалу з різних дисциплін стосовно культури здоров'язбереження [6].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Формування культури здоров'язбереження майбутніх фахівців передбачає виконання системи інтегрованих заходів, що забезпечують гармонійний психічний, фізичний, духовний розвиток особистості студента, попередження захворювань, а також діяльність, спрямовану на збереження і зміцнення його здоров'я. Ґрунтуватися такий процес має на забезпеченні міждисциплінарної інтеграції, реалізація якої сприятиме усвідомленню студентами важливості своєчасного зміцнення і підтримання свого здоров'я, потреби в дотриманні правил ведення здорового способу життя, розуміння доцільності здоров'язберігаючих дій, ставлення до свого здоров'я як до важливої цінності життя. Інтеграція навчального матеріалу як основа формування культури здоров'язбереження передбачає його побудову за принципом логічних узагальнень у послідовному або паралельному вивченні кількох дисциплін, що потребує теоретичного аналізу та вдосконалення, узагальнення та систематизації їхнього змісту. Міждисциплінарна інтеграція передбачає формування здатності студентів до логічного мислення при обранні оптимальних особистісних стратегій ведення здорового способу життя, розвитку культури здоров'язбереження та відповідальності за якість власного здоров'я.

Перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку вбачаємо у розробці методичного забезпечення для використання міждисциплінарної інтеграції у формуванні культури здоров'язбереження майбутніх фахівців.

Список літератури:

1. Башавець Н. А. Теоретико-методичні засади формування культури здоров'язбереження як світоглядної орієнтації студентів вищих економічних навчальних закладів: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.04 / Башавець Наталія Андріївна. – Одеса, 2012. – 555 с.
2. Бобрицька В. І. Теоретичні і методичні основи формування здорового способу життя у майбутніх учителів у процесі вивчення природничих наук: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.04 / Валентина Іванівна Бобрицька. – К., 2006 – 480 с.
3. Гриценко Н. О. Інтеграція предметів природничо-математичного циклу в умовах профільного навчання / Н. О. Гриценко // Завуч. – 2007. – № 21 (315). – С. 25–26.
4. Енциклопедія освіти / [гол. редактор В. Г. Кремень] / Акад. пед. наук України. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
5. Козловська І. М. Теоретичні та методичні основи інтеграції знань учнів професійно-технічної школи: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.04 / Ірина Михайлівна Козловська. – К., 2001. – 464 с.
6. Мартинів О. М. Формування культури здоров'язбереження студентів економічних спеціальностей на засадах міждисциплінарної інтеграції: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Мартинів Олег Михайлович. – Тернопіль, 2015. – 274 с.
7. Мельничук І. М. Актуальність проблеми формування культури здоров'язбереження у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців / І. М. Мельничук // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». – 2012. – № 24. – С. 101–104.
8. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2 т. / К. Д. Ушинський. – К.: Рад. шк., 1983. – Т. 1. – С. 192–417.

Мартынив О.М.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕЖЕНИЯ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Аннотация

Исследовано, что формирование культуры здоровьесбережения будущих специалистов является целостным, целенаправленным процессом, который обусловлен совокупностью внешних и внутренних факторов. Этот процесс предусматривает обеспечение гармоничного психического, физического, духовного развития личности студента. Процесс формирования культуры здоровьесбережения будущих специалистов является результатом реализации многих междисциплинарных связей и взаимодействий. Интеграция учебного материала как основа формирования культуры здоровьесбережения предусматривает его построение по принципу логических обобщений в последовательном или параллельном изучении нескольких дисциплин. Междисциплинарная интеграция предусматривает формирование способности студентов к логическому мышлению при выборе оптимальных личностных стратегий ведения здорового способа жизни, развития культуры здоровьесбережения и ответственности за качество собственного здоровья.

Ключевые слова: студенты, будущие специалисты, культура здоровьесбережения, междисциплинарная интеграция, междисциплинарные связи.

Martyniv O.M.

Ivan Franko National University of Lviv

SCIENTIFIC BASIS OF USING INTERDISCIPLINARY INTEGRATION WITHIN FORMATION OF FUTURE SPECIALISTS' HEALTH SAVING CULTURE

Summary

It is studied that the formation of the health saving culture of future specialists is holistic, goal-oriented process, which is due to a set of external and internal factors. This process provides for harmonious mental, physical and spiritual development of the student's personality. The formation of future specialists health saving culture is the result of the implementation of many interdisciplinary connections and interactions. Integration of training material as a basis for creating the health saving culture involves its building on the basis of logical generalizations within series or parallel study of several disciplines. Interdisciplinary integration involves the formation of students' ability to think logically in choosing the best personal strategy, way of healthy living, development of health saving culture and responsibility for the quality of their health.

Keywords: students, future specialists, health saving culture, interdisciplinary integration, interdisciplinary connections.

ФОРМИРОВАНИЕ РЕФЛЕКСИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Мельничук Ю.П.

Национальная академия Государственной пограничной службы Украины
имени Богдана Хмельницкого

Проведён анализ сущности понятия «рефлексивная компетентность будущих офицеров-пограничников». По отношению к профессиональной деятельности офицеров-пограничников профессиональная рефлексия характеризуется осознанием собственного профессионального (оперативно-служебной или оперативно-тактического опыта), формированием критериев успешности собственной профессиональной деятельности, анализом изменений, имеющих место в современном обществе.

Ключевые слова: офицер-пограничник, рефлексивная компетентность, рефлексия, формирование компетентности.

Постановка проблемы в общем виде. Проблема профессионального развития и непрерывного самообразования и самосовершенствования будущих специалистов в Украине стала актуальной в связи с кардинальными трансформациями меняющегося современного общества, появления новых демократических условий, обеспечивающих изменения в национальной системе образования.

Среди социальных институтов, переживающих трансформационные процессы, особого внимания заслуживает правоохранительная система, в частности Государственная пограничная служба Украины. Актуальным является формирование компетентных специалистов пограничного ведомства, способных качественно и конструктивно решать профессиональные задачи, добросовестно их выполнять.

Формирование конкурентоспособного специалиста предусматривает его совершенствования как субъекта профессиональной деятельности на протяжении всей профессиональной деятельности, требующей детального анализа содержания и алгоритма профессионального становления будущего офицера-пограничника, формирование его компетентности.

Особого внимания заслуживает проблема совершенствования профессиональной подготовки будущих офицеров-пограничников, формирование ключевых компетенций, в частности рефлексивной, поскольку это влияет на профессиональную деятельность офицеров-пограничников, на адекватность и своевременность реакции на проблемную ситуацию, восприятия инноваций в профессиональной деятельности.

Анализ последних исследований и публикаций, в которых начато решение данной проблемы и на которые опирается автор. Ученые Л. Гончаренко, А. Зубко, А. Онац обосновали в своих научных трудах теоретические и методические основы реализации компетентностного подхода в подготовке и профессиональном совершенствовании будущих специалистов [3].

Содержание и структура компетентности, в частности профессиональной, были предметом научных исследований таких известных ученых, как И. Зязюн [14], Н. Кузьмина [17], Н. Мойсеюк [21], В. Сластьонина [26] и многих других.

Целью статьи является анализ сущности понятия «рефлексивной компетентности будущих офицеров-пограничников».

Изложение основного материала. Исследование компетентности педагогической проблемы занималось широкий круг ученых. Как показывает анализ современной философской, педагогической и психологической литературы, на сегодняшний день существуют различные научные подходы к раскрытию содержания понятий «компетентность», «профессиональная компетентность», «рефлексивная компетентность» и их составляющих [16].

Существуют различные позиции толкования указанных педагогических явлений, а именно:

системно-функциональный (В. Мельник [20], Т. Шамова [30]);

интегрированный (Л. Даниленко [11], С. Клепко [15], В. Олейник [22]);

психологический (П. Горностай [9], И. Ермаков [13]);

акмеологический (С. Архипова [4], Т. Браже [7], Ю. Трофимова [28]).

Учитывая, что проблема формирования компетентности будущих специалистов является основательно разработанной в педагогической науке, определенного уточнения и осмысления требует проблема формирования рефлексивной компетентности будущих специалистов.

Содержание понятия «компетентность» в современной науке до сих пор не однозначным, не согласованным и имеет несколько трактовок.

Проблема раскрытия содержания понятия «компетентность» является объектом исследования психологов, педагогов, ученых-практиков. Однако, в современной научной литературе отсутствует единый подход к определению этих понятий [3].

Британский ученый, лингвист Дж. Равен [24] рассматривал компетентность как специфическую способность, необходимую для эффективного выполнения конкретных действий в определенной сфере с опорой на профессиональные знания, предметные навыки, способы мышления и ответственность за принятии решения.

Ученый в своих трудах охарактеризовал 37 видов компетенций. Привлекает внимание использование Дж. Равеном [24] таких понятий как «адаптация», «адекватность», «самоконтроль», «готовность», связанные с категорией «компетентность».

Как показывает анализ научных трудов, ученые-исследователи, анализируя проблему формирования компетентностей будущего специалиста, обращают внимание на следующее многомерное понятие как рефлексивная компетентность.

Согласно ключевых выводов ученых, рефлексивная компетентность предполагает умение выполнять исследовательскую деятельность, рефлексивные свойства сознания, организационно-профессиональные навыки.

Согласно убеждениям, А. Бизяевой [6], рефлексия специалиста требует аналитических навыков, осмысления и построения (конструирования) своей деятельности.

Отечественные ученые Ю. Бабаян [5] и К. Нор [5] рефлексивной компетентность объясняют, как профессиональное качество личности специалиста, которая призвана эффективно и адекватно осуществлять рефлексивные процессы средствами реализации рефлексивной способности. Одним из вариантов трактовки понятия «рефлексивная компетентность» является следующее: интегративная качество личности, которой присущ соответствующий степень усвоения рефлексивных компетенций, содержащих знания, умения и навыки профессионального и жизненного опыта.

Задача формировать компетентного специалиста в любой профессиональной деятельности выражается в компетентностного подхода.

Соответствии с существующими требованиями по подготовке будущих офицеров-пограничников, они должны быть подготовлены к выполнению профессиональных обязанностей, воспитательной и образовательной, социальной и культурной работы, организационно-управленческой деятельности, спортивной и рекреативной деятельности. Итак, будущий офицер-пограничник должно овладеть компетентностью в указанных видах деятельности.

По мнению А. Гуреева, компонентом, связывает все составляющие профессиональной компетентности будущего специалиста, является рефлексивная компетентность.

Теоретическое изучение проблемы показало, что проведен ряд исследований, в которых изучается проблема формирования профессиональной рефлексии специалистов любой сферы. Например, А. Гуреев осуществлял исследования процесса формирования рефлексии профессиональной деятельности педагога. Ученый Н. Б. Крашенинникова изучала процесс формирования педагогической рефлексии как условие подготовки будущего учителя к профессиональной деятельности.

Значение педагогической рефлексии в подготовке будущего учителя отражены в работах А. Шаврина [29].

Педагог Ю. Кушеверська [18] исследовала особенности формирования рефлексивной компетентности студентов в процессе образовательной деятельности в педагогическом колледже.

Обобщение результатов анализа исследований вышеназванных авторов позволило сформулировать утверждение о рефлексии: рефлексия является одним из ключевых компонентов деятельности, а, следовательно, рефлексивная компетентность является составляющей профессиональной подготовки будущих специалистов [27].

Исследование опубликованных материалов по явления рефлексии свидетельствует о том, что она является необходимым тогда, когда человек испытывает трудности и их нужно преодолеть. Профессиональная рефлексия связана с характерными особенностями содержания профессиональной деятельности, с личным жизненным опытом и направлена на собственную деятельность и деятельность коллектива.

По отношению к профессиональной деятельности офицеров-пограничников профессиональная рефлексия характеризуется осознанием собственного профессионального (оперативно-служебной или оперативно-тактического опыта), формированием критериев успешности собственной профессиональной деятельности, анализом изменений, имеющих место в современном обществе.

По отношению к содержанию профессиональной подготовки будущих офицеров-пограничников, профессиональная рефлексия выражается в организации и планировании образовательного и самообразовательного процесса, выборе стратегии и методов организации, коррекции цели и средств самообразовательной и образовательной деятельности.

Профессиональная деятельность офицера-пограничника должна быть основана на рефлексии. В процессе решения профессиональных задач, появляются ситуации, которые требуют оперативного реагирования.

Следовательно, в целях обеспечения эффективной профессиональной подготовки будущих офицеров-пограничников, необходимо формировать у них рефлексивной компетентность. Недостаточно иметь знания о рефлексии и рефлексивные умения. Необходима рефлексивная компетентность, которая обеспечивает эффективное решение нестандартных ситуаций профессиональной (оперативно-служебной и оперативно-тактической) деятельности.

Проблема формирования рефлексивной компетентности является весьма актуальной. На сегодня практически не существует специальных исследований, посвященных формированию рефлексивной компетентности будущих офицеров-пограничников.

В основе теоретико-методических основ формирования рефлексивной компетентности будущих офицеров-пограничников есть такие положения:

процесс профессиональной подготовки будущих офицеров-пограничников должен реализовываться на основе компетентностного подхода;

процесс профессиональной подготовки будущих офицеров-пограничников должен базироваться на основе специально организованной профессиональной рефлексии;

процесс внедрения компетентностного и рефлексивного подходов должен быть сбалансированным;

процесс формирования рефлексивной компетентности будущих офицеров-пограничников должен быть адекватным природе рефлексивного процесса.

Анализ научной литературы свидетельствует о том, что рефлексия является сложным психологическим явлением, которое имеет высокий уровень сложности, интегративности, в отличие от других психических феноменов. Результатом

сформированности рефлексии является возникновение феномена сознания. Известный ученый А. Леонтьев [19] считал сознание рефлексией субъектом собственной деятельности самого себя.

Результативной стороной сознания и ее необходимым условием является рефлексия. По утверждению Л. Гримака, человек имел возможность прогрессировать, благодаря процессу рефлексии, осуществляя отделения плохих явлений от хороших. Рефлексия обеспечивает управление собственной активностью человека в соответствии с личностных ценностей и содержания, формировать новые механизмы, цели и задачи.

Рефлексия является явлением многомерным. Существует несколько направлений исследования рефлексии:

рефлексия в контексте психологии мышления (В. Давыдов [10], Ю. Кулюткин);

рефлексия в контексте оптимизации профессиональной деятельности (А. Анисимов [2]);

рефлексия как один из принципов организации и развития психики человека (Б. Ананьев [1], П. Блонский, Л. Выготский [8], С. Рубинштейн [25]);

рефлексия как составляющая структуры деятельности (Л. Выготский [8], А. Леонтьев [19]);

роль рефлексии в организации коммуникативных процессов (Г. Андреева [3], Л. Петровская [23]);

значение рефлексии в условиях кооперативной деятельности людей (М. Алексеев);

рефлексия как средство организации образовательной деятельности (А. Анисимов [2], Н. Клюева);

рефлексия как форма умственной деятельности (Г. Щедровицкий [31]).

В профессиональной деятельности умение специалиста использовать рефлексии принято определять через понятие рефлексивная компетентность. Проведенный теоретический анализ научной литературы позволил установить, что рефлексивная компетентность предполагает осведомленность личности относительно процессов актуализации, реализации рефлексивных способностей в восприятии и преодолении стереотипов мышления и построения нового содержания.

Рефлексивная компетентность дает возможность личности переосмыслить личностный и

профессиональный опыт и сформировать новые профессиональные стандарты и стандарты, стимулирующие развитие личности.

По убеждению Н. Цирельчука, рефлексивная компетентность является мета-компетентностью и развивается с помощью мышления, сознания, самосознания, самоопределения, самоактуализации, самореализации и тому подобное. По мнению А. Деркача [12] утверждает, что рефлексивная компетентность является мета-понятием, то есть мета-компетентностью, которая с помощью рефлексии обеспечивает своевременную коррекцию и развитие других ключевых компетентностей личности.

В общем, стоит отметить, что рефлексивная компетентность помогает профессиональному становлению личности офицера-пограничника. Условием успешного овладения профессиональной деятельностью является формирование системы профессионально важных качеств. В то же время некоторые ученые-исследователи отмечают, что умение использовать рефлексии – главная профессиональное качество специалиста, поскольку она является основным феноменом активности личности и механизмом ее самоорганизации и регуляции взаимодействия человека в обществе.

Итак, рефлексивная компетентность будущего офицера-пограничника – это его профессиональное качество, что позволяет эффективно осуществлять рефлексивные процессы, реализовывать рефлексивные способности, повысить творчество в профессиональной деятельности, индивидуальное развитие и влияет на становление личности как профессионала.

Выводы исследования и перспективы дальнейшего исследования в данном направлении. Формулируя общий вывод по оценке состояния предложенной проблемы, отметим, что до сих пор мало изучены такие аспекты, как: содержание и структура рефлексивной компетентности будущих офицеров-пограничников, условия формирования рефлексивной компетентности будущих офицеров-пограничников, критерии и уровни сформированности рефлексивной компетентности.

Список литературы:

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев – Л.: [б. и.], 1969. – 190 с.
2. Анисимов С. Ф. Мораль и поведение. – М.: Мысль, 1985. – 155 с.
3. Андреев Г. М. Компетентностная парадигма в образовании: опыт философско-методологического анализа / Г. М. Андреев // Педагогика. – 2005. – № 4. – С. 41–47.
4. Архипова С. П. Професійна компетентність і професіоналізм соціального працівника: сутність і шляхи розвитку / С. П. Архипова // Соціальна робота в Україні: теорія та практика. – К.: Аспект-Поліграф, 2004. – Вип. 2 (7). – С. 15–24.
5. Бабаян Ю. О., Нор К. Ф. Формування рефлексивної компетентності майбутнього вчителя початкових класів / Формування професійної компетентності майбутнього вчителя: Науковий посібник / За заг. ред. професора С. І. Якименко. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2011. – С. 231–266.
6. Бизяева А. А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия / А. А. Бизяева. – Псков: ПГПИ им. С. М. Кирова, 2004. – 216 с.
7. Браже Т. Г. Потенциал гуманитарной культуры взрослого как фактор личностного развития / Браже Т. Г. // Практическая андрагогика. В 2 кн. Кн. 2. Опережающее образование взрослых / под ред. В. И. Подобеда, А. Е. Марона. – Изд. 2-е, доп. – СПб.: ИОВ РАО, 2009. – С. 52–108.
8. Выготский Л. С. Сочинения: в 6 т. / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4. – 424 с.
9. Горностай П. П. Групова ідентичність як предмет психології малих груп // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Вип. 24 (27). – К., 2010. – С. 105–113.
10. Давыдов В. В. Понятие компетентности с позиций развивающего обучения / В. В. Давыдов // Современные подходы к компетентностно-ориентированному образованию: материалы семинара. Мегапроект «Развитие образования в России» / ред. А. В. Великанова. – Самара: Профи, 2001. – С. 4–12.

11. Даниленко Л. І. Структура педагогічних інновацій // Вересень. – 2005. – № 1. – С. 110-115.
12. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала / А. А. Деркач. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2004. – 752 с.
13. Життєва компетентність особистості: науково-методичний посібник / [за ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Гессен]. – К.: Богдана, 2003. – 520 с.
14. Зязюн І. А. Технологізація освіти в контексті удосконалення професійного розвитку особистості / І. А. Зязюн // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002 рр.: зб. наук. пр. до 10-річчя АПН України. – Х.: ОВС, 2002. – Ч. 2. – С. 28-44.
15. Клепко С. Ф. Менеджмент–освіта і розвиток наукових досліджень у галузі менеджменту// Розбудова менеджмент освіти в Україні. Матеріали 4-ої щорічної міжнародної конференції 5-7 грудня 2002 р. – Київ, 2002. – С. 144-150.
16. Компетентнісний підхід в освіті. Проблеми, поняття, інструментарій // Зарубіжна література. – № 23 (47) грудень. – 2006. – С. 16-28.
17. Кузьміна Н. В. Акмеологія: пути достижения вершин профессионализма / Н. В. Кузьміна. – М.: Рос. акад. управления, 1993. – 73 с.
18. Кушеверская Ю. В. Формирование рефлексивной компетентности студентов в образовательном процессе педагогического колледжа / Ю. В. Кушеверская. – Автореферат дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.08. Петрозаводск, 2007. – 21 с.
19. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
20. Мельник В. В. Дидактические основы проектирования модульно- развивальных занятий в общеобразовательной школе: Дис. .. канд. пед. наук: 13.00.01 / Государственная академия руководящих кадров образования. – К., 1997. – 200 л. – Бібліогр.: л. 146-160.
21. Мойсеюк Н.С. Педагогіка. Навчальний посібник. 3-є видання, доповнене, 2001. – 608 с.
22. Олійник В. В. Дистанційна освіта за кордоном та в Україні: Стилий аналітичний огляд: Організаційно-педагогічне дослідження / АПН України; Центральний ін-т післядипломної педагогічної освіти. – К.: ЦППО, 2001. – 45 с.
23. Петровская Л. А. Компетентность в общении / Л. А. Петровская. – М.: [б. и.], 1989. – 137 с.
24. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж. Равен. – М.: КоГито-Центр, 2002. – 257 с.
25. Рубинштейн С. Л. Человек и мир: [текст] / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Проблемы подготовки современного учителя № 4 (Ч. 1), 2011. – Питер, 2003. – 512 с.
26. Слостенин В. А. О современных подходах к подготовке учителя / В. А. Слостенин, Н. Г. Руденко // Педагог. – 1999. – № 6. – С. 55-62.
27. Слостенин В. А. Педагогика: инновационная деятельность / Слостенин В. А., Подымов Л. С. – М. Академия, 1997. – 350 с.
28. Трофімов Ю. Л. Інженерна психологія: Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 264 с.
29. Шаврина О. Ю. Формирование межличностной толерантности старшеклассников: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук: 13.00.01 / О. Ю. Шаврина. – Тюмень, 2005. – 22 с.
30. Шамова Т. И. Проблемность – стимул познавательной активности / Т. И. Шамова // Нар. образование. – 1986. – № 3. – С. 37-42.
31. Щедровицкий Г. П. Мышление. Понимание. Рефлексия / Г. П. Щедровицкий // Избранные труды. – М.: Академия, 1995. – 634 с.

Мельничук Ю.П.

Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

ФОРМУВАННЯ РЕФЛЕКСИВНИХ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Анотація

Проведено аналіз сутності поняття «рефлексивна компетентність майбутніх офіцерів-прикордонників». Стосовно професійної діяльності офіцерів-прикордонників професійна рефлексія характеризується усвідомленням власного професійного (оперативно-службової або оперативно-тактичного досвіду), формуванням критеріїв успішності власної професійної діяльності, аналізом змін, що мають місце в сучасному суспільстві.

Ключові слова: офіцер-прикордонник, рефлексивна компетентність, рефлексія, формування компетентності.

Melnychuk Y.P.

National Academy of State Border Guard Service of Ukraine
named after Bohdan Khmelnytskyi

FORMATION REFLECTIVE COMPETENCE AS PEDAGOGICAL PROBLEM

Summary

The analysis of the essence of the concept of «reflexive competence of future officers of border guards.» Regarding the professional officers of border guards professional reflection characterized by the awareness of professional (operational performance or tactical experience), the formation of its own success criteria of professional activity, an analysis of the changes taking place in modern society.

Keywords: officer-guard, reflective competence, reflection, forming competence.

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ КЕРІВНИКІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДО ВИКОРИСТАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ УПРАВЛІННЯ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Міськевич Л.В.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті розглядається проблема формування готовності майбутніх керівників навчальних закладів до використання інноваційних технологій управління в професійній діяльності. Визначені основні поняття та розкриті критерії готовності керівника навчального закладу до використання інноваційних технологій управління в професійній діяльності. Акцентовано увагу на важливості використання інноваційних технологій управління в професійній діяльності.

Ключові слова: готовність, керівник навчального закладу, інновація, інноваційна діяльність, інноваційні технології управління, професійна діяльність.

Постановка проблеми. Соціально-економічний розвиток держави актуалізує проблему підготовки фахівців нової формації в усіх галузях. Тому освітній процес в навчальних закладах повинен бути орієнтованим формування і розвиток компетентностей, які відповідатимуть вимогам сучасного суспільства та ринку праці. Проте, спостерігається тенденція, що випускники ВУЗів отримавши диплом, не готові до роботи за обраною спеціальністю, через невідповідність отриманих навичок реальним вимогам займаної посади. Враховуючи глобальний інноваційний розвиток суспільства та інтеграції України в Європейський та світовий освітній простір актуалізуються вимоги до керівних ланок освітніх установ щодо впровадження сучасних моделей та інноваційних технологій управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання здатності особистостей до професійної діяльності відобразили у своїх працях В. Ковальчук, С. Максименко, О. Пелех, Д. Узнадзе; сукупність професійно зумовлених вимог до фахівця та здійснення ним професійної діяльності (Л. Білан, К. Дурай-Новакова, М. Дьяченко, Л. Кандибович, В. Ковальчук, Н. Кузьміна); впровадження освітніх інновацій (С. Амеліна, Н. Бабич, В. Берега, Л. Ващенко, Л. Даниленко, В. Докучаєва, І. Дичківська, Л. Каленіна, А. Камінська, В. Ковальчук, В. Крижко, Н. Кузьміна, О. Мармаза, В. Маслов, С. Ніколаєнко, Л. Омельченко, Є. Павлютенков, Т. Рожнова, Л. Сергеева, А. Харківська, В. Хромова, П. Бельчев). Де науковці досліджували проблему готовності майбутніх фахівців до професійної діяльності та інновації в освіті.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість досліджень із цього питання, на даний час відсутні науково обґрунтовані та перевірені в практичній діяльності рекомендації щодо використання інноваційних технологій управління в професійній діяльності.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є обґрунтування актуальності проблеми формування готовності майбутніх керівників навчальних закладів до використання інноваційних технологій управління в професійній діяльності, визначення основних понять та критеріїв готовності керівника навчального закладу до використання інноваційних технологій управління в професійній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Необхідність змін у системі вищої освіти зумовлена вимогами ринку праці та сучасного суспільства. За результатами загальнонаціонального опитування визначення якості освіти в Україні, яке проводив фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірма «Юкрейніан соціолоджі сервіс» [1, с. 14-15] виявлено, що значна частина студентів (87%) вважають важливим питанням вдосконалення вищої освіти, 36% з них відносять це завдання до першочергових. Студенти оцінили якість вищої освіти в Україні нижчою за середню – 2,8 бала за 5-ти максимальних. Є важливі питання, які, як вважають студенти, потребують негайного вирішення, серед них невизнання дипломів багатьох вітчизняних ВНЗ у світі (51%); невідповідність викладання вимогам ринку сучасного суспільства (41%); випадки корупції серед викладачів (39%); низький рівень освіти в українських ВНЗ порівняно із зарубіжними (32%). Згадані проблеми залежать від багатьох факторів, одним з яких є побудова ефективної моделі управління. Це в свою чергу актуалізує проблему підготовки нової генерації управлінців.

У Законі України «Про вищу освіту» вказується, що керівник вищого навчального закладу має значний вплив за провадження освітньої, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності у вищому навчальному закладі, також він є головним представником у відносинах з державними органами, органами місцевого самоврядування, юридичними та фізичними особами і діє без довіреності в межах повноважень, передбачених цим Законом і статутом вищого навчального закладу [6]. Проте, в Законі висвітлені тільки загальні вимоги до керівників навчальних закладів про необхідність володіння ними таким рівнем знань, який дозволить їм використовувати інноваційні технології управління в професійній діяльності.

Ключовими поняттями, що визначають теоретичні рамки дослідження в даній статті, є «готовність», «інновація», «технології», «технології управління», «інноваційні технології управління».

Поняття «готовність» широко досліджувалось наприкінці XIX століття, а вже у 20-40 роки XX століття спостерігався посилений інтерес до вивчення цієї дефініції. Для порівняльного аналізу сутності цього поняття розглянемо погляди науковців.

Отже, проаналізувавши визначення різних науковців, можемо сказати, що *готовність* – це цілісне явище та складна динамічна система, яка базується на суб'єктивному стані особистості, що вмiє використовувати знання, досвід, особистісні якості та є готовою до виконання професійної діяльності.

Дослідники М. Д'яченко та Л. Кандибович у структурі готовності виділяють такі *компоненти*:

- *мотиваційний* – виражається у наявності потреби успішно виконувати поставлену задачу, інтереси до об'єкту діяльності, способах її здійснення, прагнення до успіху;

- *операціональний* – передбачає володіння способами та прийомами діяльності, вміннями та навиками;

- *вольовий* – характеризує внутрішню потребу в управлінні діями;

- *оціночний* – передбачає самооцінку своєї підготовки і відповідності процесу розв'язання професійних задач встановленим зразкам [5].

Науковець А. Деркач в *структурі готовності* виділяє такі компоненти як: пізнавальний, емоційний та мотиваційний. Також він визначив умови формування готовності до професійної діяльності: самостійність і критичне засвоєння культури, активна участь при вирішенні завдань, спеціальний розвиток творчого потенціалу особистості [3].

К. Дурай-Новакова обґрунтовує *структуру готовності*, до якої входять компоненти: мотиваційний, пізнавально-оцінний, емоційно-вольовий, операційно-дієвий, мобілізаційний [4]. На думку вченої *показниками готовності* є:

- зміст потреб та мотивацій педагогічної діяльності, рівень знань про сутність професії;

- ступінь усвідомлення відповідальності за результати педагогічної діяльності;

- рівень мобілізації та активізації знань, умінь, навичок і професійно-значущих якостей особистості;

- якості соціальних установок на педагогічну діяльність, рівень стабільності професійних інтересів [4].

В. Сластьонін до *показників готовності* відносить:

- здатність ідентифікувати себе з іншими;

- психологічний стан, що відображає динамізм особистості, багатство її внутрішньої енергії, ініціативність, волю, винахідливість, емоційну стійкість, яка забезпечує витримку;

- професійно-педагогічне мислення, що дозволяє проникати в причинно-наслідкові зв'язки педагогічного процесу, аналізувати свою діяльність, відшукувати науково обґрунтовані пояснення успіхів та невдач, а також передбачати результати роботи [20].

Дослідник вражає термін *готовність* складним синтезом взаємопов'язаних *структурних компонентів*, а саме:

- психологічна готовність (сформована спрямованість на педагогічну діяльність);

- науково-теоретична готовність (наявність необхідного обсягу педагогічних, психологічних, соціальних знань, необхідних для компетентної педагогічної діяльності);

- практична готовність (наявність сформованих на належному рівні професійних знань і умінь);

- психофізіологічна готовність (наявність відповідних передумов для оволодіння педагогічною діяльністю, сформованість професійно значущих якостей);

- фізична готовність (відповідність стану здоров'я та фізичного розвитку вимогам педагогічної діяльності та професійної працездатності) [20].

Таблиця 1

Порівняльний аналіз сутності поняття «готовність» наукових дослідженнях

№ п/п	Науковці	Визначення терміну
1.	К. Платонов	Готовність – це суб'єктивний стан особи, що вважає себе здатною і підготовленою до виконання відповідної професійної діяльності і прагнучою її виконувати [17].
2.	М. Манукова	Готовність – це психологічне новоутворення особистості, а також найважливіша мета діяльності вищого навчального закладу і один з кінцевих результатів даної діяльності [13].
3.	І. Ладанов	Готовність – це психологічна умова успішності виконання діяльності [2].
4.	М. Д'яченко та Л. Кандибовичем	Готовність – це стан та інтегративна якість особистості. Вчені вважають, що стан готовності є «настроєм» – пристосуванням можливостей особистості для успішних дій у певний момент [5].
5.	С. Максименко	Готовність – це суттєва передумова цілеспрямованої діяльності, її регуляції, стійкості та ефективності. Вона допомагає людині успішно виконувати свої обов'язки, правильно використовувати знання, досвід, особистісні якості, зберігати самоконтроль і перебудовувати свій спосіб дій при появі не передбачуваних перешкод [12].
6.	Р. Романенко, В. Серіков	Готовність – це цілісне явище, скріплене переконаннями, морально-вольовими якостями особистості, способами поведінки, знаннями про професію та практичними вміннями та навичками [18].
7.	В. Хромова	Готовність – це складна динамічна система, що стосується інтелектуальних, емоційних, мотиваційних, вольових аспектів особистості; передбачає спрямованість на виконання тієї чи тієї діяльності; вимагає наявності певних навичок, знань, умінь [24].
8.	А. Ухомський	Готовність – це стан «оперативного спокою» перед його переходом до «термінової дії» [20].
9.	Л. Разборова	Готовність – це складне особистісне утворення, стан, що обумовлений психологічними особливостями особистості, який забезпечує ефективність професійної діяльності [20].
10.	К. Дурай-Новакова	Готовність – це складне структурне утворення, центральним ядром якого є позитивні установки, мотиви та усвідомлення цінності професійної діяльності [4].
11.	В. Крутецький	Готовність – це синтез якостей особистості, які визначають її придатність до діяльності [11].

Таким чином, проаналізувавши дослідження науковців, можемо сказати що більшість з них у структурі готовності виділяють такі елементи, як мотиви професійної діяльності, професійні знання, уміння та їх застосовування в практичній діяльності, наявність професійно вагомих особливостей фахівця, які є вагомими для внесення змін та вдосконалення системи освіти в начальному закладі.

Вперше термін «інновація» досліджували культурологи у XIX столітті як введення певних елементів однієї культури в іншу [19, 9]. Дослідниця Н. Юсуфбекова розглядає інновацію як одну із найважливіших форм прояву сучасної науково-технічної революції [23, 3]. На її думку, інновація в освіті повинна означати все те, що пов'язане з процесами створення чогось нового в освітній системі, його використання в практичній діяльності та подальшого дослідження в теорії.

В науці термін «технологія» (від грец. – *майстерність, техніка*) – розглядається як обсяг знань про методи діяльності, це наукова дисципліна, в якій описуються, розробляються та вдосконалюються способи, методи, прийоми, режими роботи, послідовність дій та порядок їх здійснення в професійній діяльності. Відповідно під «технологією управління» розуміємо сукупність методів, прийомів здійснення управлінської діяльності, виконання управлінських функцій, організація узгодженості та єдності дій персоналу, прийняття різноманітних рішень, та обґрунтування кожної дії.

Сутність поняття «інноваційні технології управління» розглядається як впровадження керівниками нових сучасних методів у навчально-виховний та управлінський процеси, завдяки належному йому досвіду та наявності відповідних знань, вмінь та навичок менеджера освіти [16]. Використання інноваційних технологій управління вимагає наявності у фахівців системних знань, розвиненої здатності до творчості, сформованої та усвідомленої готовності до інноваційного впровадження [7].

Т. Сорочан класифікує технології управління наступним чином:

- технологія фасилітації;
- технології управління персоналом;
- технології розвитку НЗ;
- технологія управління громадсько-активним НЗ;
- технологія прийняття управлінських рішень;
- технологія науково-методичного супроводу;
- технологія антикризового управління;
- технології оцінювання діяльності НЗ [21].

Також, в професійній діяльності керівників широко використовують такі технології управління як інтерактивні, мультимедійні та технології «public relations» (PR).

Отже, можемо сказати, що готовністю майбутніх керівників навчальних закладів до використання інноваційних технологій управління вважається складна професійно-особистісна його характеристика, яка орієнтує особистість на розвитку та модернізації власної управлінської діяльності; наявність активності та самостійності у педагогічному процесі, творчої реалізації професійних завдань, наявність знань для створення інноваційних ме-

тодів та стратегій педагогічної діяльності [15], а також особистісні елементи, до яких відносимо морально-вольові якості, мотиви, знання, вміння, навички, індивідуально-психологічна готовність особистості до здійснення управлінської діяльності із використанням інноваційних технологій, що впливає на ефективність її виконання.

Для того, щоб використовувати інноваційні технології управління в професійній діяльності, керівники повинні володіти знаннями та відповідним досвідом. Вчений В. Сластьонін визначає такі *критерії готовності керівника* навчального закладу до використання інноваційних технологій управління в професійній діяльності:

- усвідомлення необхідності в інноваційній діяльності як готовності до творчої діяльності з нововведеннями у навчальному закладі;
- упевненість у тому, що нововведення призведе до позитивних наслідків;
- узгодженість особистих цілей з інноваційною діяльністю;
- готовність до подолання творчих невдач;
- органічність інноваційної діяльності, фахової та особистої культури;
- рівень технологічної готовності до виконання інноваційної діяльності;
- позитивна оцінка власного попереднього досвіду у сфері інноваційної діяльності;
- здатність до професійної рефлексії [19].

В результаті сформованості готовності майбутніх керівників навчальних закладів до інноваційної діяльності вони отримують вміння розв'язувати професійні завдання такі як:

- реалізовувати психолого-педагогічне забезпечення процесу впровадження інноваційних освітніх програм і технологій у педагогічний процес освітнього закладу;
- вести роботу з педагогічним колективом освітнього закладу щодо зміни стереотипної поведінки в напрямі формування готовності до зрушень та інновацій;
- уміти здійснювати проектування спільно з педагогами освітнього закладу індивідуальних траєкторій підвищення їх кваліфікації задля участі в інноваційній діяльності та реалізації інноваційних проектів у сфері освіти;
- брати участь в експертизі освітніх проектів та інноваційних педагогічних технологій з точки зору їх відповідності сучасним науковим підходам і вимогам до експертизи якості освітніх послуг [10, с. 75].

Як відомо, в країнах з високим рівнем освіти характерним є запровадження інновацій в професійній діяльності, яку стимулюють такі фактори, як наукові відкриття та винаходи (технологічний розріз); співпраця споживачів і творців інноваційних технологій (інституціональний розріз); наявність функціональних децентралізованих, мережних або модульних структур (структурний розріз); ІКТ (інструментальний розріз) [14].

Висновки і пропозиції. Отже, аналіз наукової літератури дозволив нам визначити сутність поняття «інноваційні технології управління» та описати структуру готовності майбутніх керівників до використання інноваційних технологій управління в професійній діяльності і завдяки цьому обґрунтувати актуальність цієї проблеми. Готовність майбутніх керівників навчальних за-

кладів до використання інноваційних технологій управління в професійній діяльності розуміється, як наявність в них психологічної готовності, необхідних знань про інноваційні технології управління, вмінь використовувати ці знання при здійсненні управлінської діяльності; бути готовим до змін у зовнішньому середовищі та володіти такими професійними характеристиками, завдяки яким майбутній фахівець зможе відповісти на вимоги сучасного суспільства.

Для достатньої підготовки майбутніх керівників до використання інноваційних технологій

управління в професійній діяльності необхідно організувати освітній процес на засадах впровадження інноваційних методів навчання, які передбачають обговорення та аналіз студентами різних інноваційних процесів, виконання практичних та ситуаційних вправ, рольових та ділових ігор тощо.

Подальшими напрямками наших досліджень є розробка моделі формування готовності майбутніх керівників навчальних закладів до використання інноваційних технологій управління в професійній діяльності.

Список літератури:

1. Вища освіта в Україні: громадська думка студентів [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.inc.com/aaron-skonnard/5-top-trends-in-education-technology-2015.html>
2. Гусева А. В. Психологічні чинники готовності особистості до громадської активності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.01 «загальна психологія, історія психології» / Гусева А. В. – Одеса, 2009. – 232 с.
3. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института / А. А. Деркач. – Воронеж: НПО МОДЭК, 2004. – 752 с.
4. Дурай-Новакова К. М. Формирование профессиональной готовности студентов к педагогической деятельности: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Дурай-Новакова К. М. – М., 1983. – 32 с.
5. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск: Изд-во БГУ, 1978. – 175 с.
6. Закон України «Про вищу освіту». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
7. Ковальчук В. І. Інновації у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс] / В. І. Ковальчук – Режим доступу: <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/2558>
8. Ковальчук В. І. Управління розвитком професійного навчального закладу: конспект лекцій з курсу підвищення кваліфікації керівних та педагогічних кадрів освіти / В. І. Ковальчук. – К.: Абрис Принт, 2007. – 59 с.
9. Ковальчук В. І. Розвиток вищої освіти відповідно до тенденцій і вимог ринку праці / Василь Іванович Ковальчук // Розвиток сучасної освіти: теорія, практика, інновації. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 25-26 лютого 2016 року / Василь Іванович Ковальчук. – Київ: В-во «Міленіум», 2016. – С. 22-24.
10. Крулехт М. В. Формирование компетентности магистров по программе «Педагогический менеджмент» в области инноваций в сфере образования / М. В. Крулехт // Образование и образованный человек. – 2014. – № 2. – С. 73-79.
11. Крутецкий В. А. Основы педагогической психологии / В. А. Крутецкий. – М.: Просвещение, 1972. – 255 с.
12. Максименко С. Д. Фахівця потрібно моделювати: (Наукові основи готовності випускників педвузу до педагогічної діяльності) / С. Д. Максименко, О. М. Пелех., 1994. – 62 с. // Рідна школа. – 1994. – № 3-4. – С. 62-72.
13. Мозуль І. В. Проблема готовності майбутніх учителів до професійної діяльності в умовах модернізації змісту початкової освіти [Електронний ресурс] / І. В. Мозуль // Науковий вісник мну імені В. О. Сухомлинського. – 2016. – Режим доступу: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:2ko4QxutmX4J:irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF/Nvmdup_2016_1_47.pdf+&cd=2&hl=uk&ct=clnk&gl=ua
14. Николаенко С. М. Теоретико-методологічні основи управління інноваційним розвитком системи освіти України [Електронний ресурс] / С. М. Николаенко – Режим доступу: https://www.google.com.ua/?gfe_rd=cr&ei=9LowVs2fKqyt8we42o_AAaw&gws_rd=ssl#https://www.google.com.ua/?gfe_rd=cr&ei=9LowVs2fKqyt8we42o_AAaw&gws_rd=ssl
15. Омельченко Л. М. Психологічна готовність до інновацій як умова успішної професійної діяльності майбутніх керівників навчальних закладів / Л. М. Омельченко // Науковий вісник НУБіП України. – 2016. – № 233. – С. 366-372.
16. Пінчук Д. М. Інноваційні управлінські технології як чинник зростання ефективності управління навчальним закладом [Електронний ресурс] / Д. М. Пінчук – Режим доступу: <http://zavantag.com/docs/464/index-2837578.html>
17. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий: [учеб. пособие для учеб. заведений проф.-технического образования] / К. К. Платонов. – М.: Высшая школа, 1984. – 174 с.
18. Скоробагата О. М. Готовність до діяльності як психолого-педагогічна проблема [Електронний ресурс] / О. М. Скоробагата – Режим доступу: <http://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-01/08somppr.pdf>
19. Слостенин В. А. Педагогика. Инновационная деятельность / В. А. Слостенин, Л. С. Подимова. – М.: Магистр, 1997. – 223 с.
20. Слостенин В. А. Педагогика: Учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. завед. / В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов. – М.: Изд. центр «Академия», 2002. – 576 с.
21. Сорочан Т. М. Сучасні технології шкільного менеджменту. Опорний конспект для слухачів курсів підвищення кваліфікації керівників загальноосвітніх навчальних закладів / Т. М. Сорочан. – Луганськ: СПД Резніков В. С., 2009.
22. Хромова В. С. Зміст та структура готовності майбутніх менеджерів до інноваційної професійної діяльності [Електронний ресурс] / В. С. Хромова – Режим доступу: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&>

src=s&source=web&cd=10&ved=0ahUKewiJ69fZ5e7QAhXIjiwKHZxdDugQFghMMak&url=http%3A%2F%2Ffnd.luguniv.edu.ua%2Farchiv%2FN23%2F13hvsipd.pdf&usq=AFQjCNHm71_vE59QcdXvGeoFkHBwTfvruA

23. Юсуфбекова Н. Р. К проблеме разработки основ педагогической инноватики / Н. Р. Юсуфбекова // Новые исследования в педагогических науках. – М.: ЦСПО РСФСР, 1991. – 91 с.

Миськевич Л.В.

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

АКТУАЛЬНОСТЬ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГОТОВНОСТИ БУДУЩИХ РУКОВОДИТЕЛЕЙ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ УПРАВЛЕНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье рассматривается проблема формирования готовности будущих руководителей учебных заведений к использованию инновационных технологий в профессиональной деятельности. Определены основные понятия этого вопроса и рассмотрены критерии готовности руководителя учебного заведения к использованию инновационных технологий управления в профессиональной деятельности. Акцентировано внимание на важности использования инновационных технологий в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: готовность, руководитель учебного заведения, инновация, инновационная деятельность, инновационные технологии управления, профессиональная деятельность.

Miskevych L.V.

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

ACTUALITY OF PROBLEM OF PREPAREDNESS FORMING OF FUTURE MANAGERS OF EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS TO THE USING THE MANAGEMENT INNOVATION TECHNOLOGIES AT THE PROFESSIONAL ACTIVITY

Summary

In the article it was considered the actuality of the problem of the preparedness forming of future managers of educational establishments to the using of management innovation technologies in professional activity. It was identified the main concepts of this question and considered criteria of the preparedness of manager of educational establishment to the innovation activity. Attention is accented on importance of the use of innovative technologies of management in professional activity.

Keywords: preparedness, manager of educational establishment, innovation, innovational activity, management innovational technologies, professional activity.

УДК 373.3.015.31:502/504]:821.161.2-32«19»

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ОПОВІДАННЯХ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

Новосельська Н.Т.

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті досліджено зміст творів В. Сухомлинського у читанках для учнів 2-4-х класів (автор О.Я. Савченко), які розкривають проблему формування екологічної культури дітей молодшого шкільного віку. Висвітлено особливості екологічної свідомості та завдання екологічного виховання на сучасному етапі. Охарактеризовано тексти, які розвивають почуття любові до рідного краю, сприяють формуванню турботливого відношення до природи, вихованню почуття відповідальності за природу як національне багатство. **Ключові слова:** екологічна культура, екологічне виховання, екологічна свідомість, любов до рідного краю, дбайливе ставлення до природи.

Постановка проблеми. Проблема формування екологічної культури дітей молодшого шкільного віку є надзвичайно актуальною, оскільки сучасна екологічна ситуація вимагає ґрунтовного розуміння екологічних процесів, а це, в першу чергу, вказує на необхідність формування екологічного світогляду та екологічної свідомості молодших школярів.

Довгий період у світової історії, починаючи з епохи Нового часу панувала ідея антропоцентризму – сукупність поглядів на людину як кінцевої мету світобудови та центр Всесвіту. До недавнього часу головною ідеєю було підкорення природи, змушення її служити людині. На сьогоднішньому етапі, в час екологічної кризи змінюється відношення людства до природи. На перший план виступає ідея коеволюції, тобто спільної еволюції природи і суспільства як партнерства людини з природою.

«У зв'язку з цим, новою цінністю загальноосвітньої підготовки учнів є екологічний світогляд, ядром якого є імператив виживання та глобальної відповідальності людей за нормальне життя населення на обмеженому життєвому просторі. Нагальне завдання загальноосвітньої підготовки – визначити зміст і педагогічні умови формування цього світогляду, конкретизувати цілі його формування на різних вікових етапах» – зазначає О. Савченко [3, с. 10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування екологічної культури розглядається в різноманітних аспектах різними вченими. Погляди щодо виховання дитини засобами природи розкриті в працях видатних педагогів минулого А. Дістервега, О. Духновича, Ж.-Ж. Руссо, Я. Коменського, Й. Песталоцці, С. Русової, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, К. Ушинського. Психолого-педагогічні аспекти взаємодії особистості та природи висвітлені в дослідженнях А. Ананьєва, І. Бєха, Л. Виготського, О. Киричука, Г. Костюка, С. Рубінштейна та ін. Теоретико-методичні засади екологічної початкової освіти проаналізовано у працях Т. Байбари, Н. Бібік, Н. Коваль, О. Савченко та ін.

Актуальними в контексті зазначеної проблеми є дисертаційне дослідження І. Павленко – формування екологічної культури молодших школярів засобами мистецтва та О. Грошовенко – формування у молодших школярів дбайливого ставлення до природи у позаурочній виховній роботі. Проте недослідженою залишається проблема екологічного виховання молодших шко-

лярів на уроках читання, а саме, формування екологічної культури учнів початкових класів у процесі вивчення творчості В. Сухомлинського.

Мета статті. Висвітлити проблему формування екологічної культури учнів молодшого шкільного віку в змісті оповідань В. Сухомлинського, розміщених у читанках для початкових класів.

Виклад основного матеріалу. В Національній доктрині розвитку освіти у ХХІ столітті вказано, що мета національного виховання – «формування у молоді потреби та уміння жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової, екологічної культури» [2]. Екологічну культуру учня Н. Мойсеюк визначає як сформовану систему «наукових знань про процеси і результати взаємодії людини, суспільства і природи; відповідальність за природу як національну і загальнолюдську цінність, основу життя; готовність до природоохоронної діяльності» [1, с. 433].

Екологічне виховання на сучасному етапі включає наступні завдання: формування розуміння необхідності гармонії людини з природою; засвоєння знань про природу рідного краю; виховання почуття відповідальності за природу як національне багатство; формування готовності до активної екологічної діяльності; формування основ глобального екологічного мислення [1, с. 394].

Для подолання сучасної екологічної кризи, зумовленої домінуванням у суспільстві антропоцентричної екологічної свідомості, необхідне утвердження екологічної свідомості екоцентричного типу. «Її найважливішими ознаками є розуміння сутності різних зв'язків між природою і людиною, а саме: у природі все взаємопов'язане і ці зв'язки не можна руйнувати; відновлюваність обмежених природних ресурсів забезпечується дбайливим ставленням до них; використанням ресурсозберігаючих технологій і ощадливістю потреб людини; необхідність виконання екологічного імперативу – робити лише те, що не руйнує екологічну рівновагу; розвиток людини і природи – процес гармонійний і коеволюційний» [3, с. 158].

«Ми живемо в такий час, коли природні ресурси перестали бути практично невичерпними... Тому під час екскурсій, взагалі під час кожної зустрічі дітей з природою ми намагаємося показати їм світ таким, щоб вони задумалися над тією істиною, що природа це наш дім, і якщо ми будемо безтурботними марнотратцями, ми зруйнуємо його; природа – частинка нас са-

мих, а байдужість до природи – це байдужість до власної долі» – ці слова В.О. Сухомлинського, написані ще у 60-х роках ХХ століття, не втрачають своєї актуальності і сьогодні [11, с. 555].

Проблема формування екологічної культури, любові до рідного краю, виховання турботливого відношення до навколишнього середовища займає особливе місце в оповіданнях В. Сухомлинського. Написані у формі невеликих розповідей, ці твори дають можливість молодшим школярам замислитися над вчинками героїв та власними вчинками, наводять на роздуми про відповідальне ставлення до природи, збереження її багатств, цілісності, чистоти та гармонії, додержанням правил культурного поведіння серед природи.

Розвиток в молодших школярів основ глобального екологічного мислення закладено в оповіданні «Не забувай про джерело» [9, с. 314], в якому автор підводить дітей до розуміння важливості кожного вчинку, відповідальності за свої дії, заставляє думати не тільки про сьогоднішній, а й про прийдешній день. В тексті розповідається про красивий ставок, який люди перестали очищати, в результаті чого він щораз мілів і перетворювався на болото, а згодом і зовсім щез. Тільки спогад про нього зберігся. Наприкінці оповідання автор дає настанову: напившись води, не забувайте про джерело, з якого вона витікає.

Формування розуміння необхідності гармонії людини з природою, засвоєння знань про природу рідного краю отримує розвиток в оповіданні «Навіщо кажуть «спасибі» [4, с. 39]. Стомившись з дороги, мандрівники дідусь і хлопчик напились води з холодного струмка, після чого дідусь подякував струмку, чим щиро здивував хлопчика. У відповідь на його запитання, дідусь підводить хлопчика до роздумів про призначення людини в світі. Автор вчить сприймати природу як живу істоту, заставляє замислюватись над простими, на перший погляд, речами і робити власні умовиводи.

Проблема виховання почуття відповідальності за природу як національне багатство, значимість кожної окремої людини в загальній справі збереження природних ресурсів розкривається в оповіданні «Камінь» [6, с. 57], в якому автор встановлює ланцюжок причинно-наслідкових зв'язків, показує, як один необдуманий крок може призвести до непоправних результатів. Мова йде про хлопчика, який з пустоців вкинув камінь у криницю під гіллястим дубом, з якої багато років по дорожні пили воду й відпочивали біля неї. «Камінь упав на дно криниці й закрив джерело. Вода перестала прибувати. Криниця засохла. Засохла трава навколо криниці, і дуб засох, бо підземні струмки потекли кудись в інше місце. На дубі перестав мстити гніздо соловейко. Він полетів на інший луг. Замовкла соловейкова пісня. Сумно стало в лузі» [6, с. 57]. І коли через багато років на це місце прийшов дідусь, який будучи хлопчиком вкинув камінь в криницю, то здивувався, що не стало ні луку, ні дуба, ні соловейка, ні криниці. Довкола лиш пісок та пилюка. Це оповідання спонукає маленьких школярів самостійно робити висновки за героя цього оповідання, задуматись над майбутнім нашої планети.

Екологічні орієнтири, формування готовності до екологічної діяльності простежуються в оповіданні «Соромно перед соловейком» [5, с. 12].

В тексті розповідається про двох подруг, одна з яких у лісі викинула сміття під кущ, де перед тим вони обідали, а в цей час соловейко співав їм пісню. Друга дівчинка не стала цього робити, а загорнула сміття в газету й поклала в сумку, пояснивши подрузі, що їй соромно перед соловейком. Таке оповідання хочеться обговорити, виникає бажання через оцінку вчинків героїв задуматись над своїми вчинками, над власною поведінкою, замислитись над призначенням людини на землі, поміркувати про відповідальне ставлення до суспільних обов'язків, бережливе відношення до навколишнього середовища.

Екологічне виховання неможливе без виховання почуття любові до краси рідного краю. У творі «Сонце заходить» [5, с. 138] автор співвідносить рядки однойменного вірша Тараса Шевченка з красою рідних просторів. «...краса поезії вразила мене. Мені чулася в цих словах музика. Кожне слово було для мене яскравим малюнком. Слово зараз відтворило ті картини, які щодня бачив, але немов би не бачив у них краси. Тепер ця краса постала переді мною і засвітилася. Її принесло слово. З рідного слова, з прекрасної нашої української мови починається для мене Вітчизна» [5, с. 138-139]. Тільки справжній патріот своєї країни, людина високого духовного лету може так зворушливо, з такою гордістю й натхненням описувати красу рідного краю. Слово, поезія, природа, музика – все злилося в одну прекрасну симфонію.

Красу літнього ранку яскраво описано в тексті «Скільки ж ранків я проспав!» [9, с. 294]. Батько-агроном пропонує синові попрацювати влітку на полі. Хлопчик погоджується і ось удосвіта вони виїжджають з подвір'я. Василько ніколи не бачив як сходить сонце. Батько запевнив сина, що побачивши одного разу схід сонця, захочеться бачити це диво щодня. На околиці села на зеленому пшеничному полі зачаровано дивився хлопчик на те, як «сонячні промені блищали в крапельках роси. В блакитному небі співав жайворонок. – Ой, красиво ж! Невже щодня так красиво?» Ці слова хлопчика викликають в учнів захоплення красою рідних просторів, розвивають бажання раненько вставати і милуватися сходом сонця, співом пташок, краплинками роси на колосках пшениці.

Спостережливість та образне мислення розвиває у молодших школярів оповідання В. Сухомлинського «Я хочу сказати своє слово» [4, с. 32]. Вивіши тихого осіннього ранку своїх маленьких першокласників у поле, вчителька запропонувала їм скласти розповідь про осіннє небо. Для цього кожна дитина повинна дібрати в рідній мові красиві і точні слова. Школярі називали одні й ті ж епітети, які здебільшого стосувались колірної гами неба. Однак після слів дівчинки Валі «Небо ласкаве...» діти враз побачили в небі те, чого не бачили досі: «Небо сумне. Небо тривожне. Небо зажурене. Небо холодне. А небо грало, трепетало, дихало, як жива істота. І діти дивилися в його сумні сині-сині осінні очі» [4, с. 33]. Автор наділяє природу людськими рисами, що спонукатиме маленьких учнів відноситись до навколишнього світу як до живої істоти, з розумінням, ніжністю і любов'ю.

Красу зимового пейзажу образно змальовано в оповіданні «Як змінюється колір снігу» [7, с. 37]. Коли сонце сходить, снігові замети рожеві, тому

що воно забарвлює їх своїм косим промінням. А коли сонце піднімається вище, то небо стає синішим, а сніг – сліпучо-білим. Ввечері сонечко хилиється до заходу, і тоді сніг стає синюватий, мов небо відбивається у блискучому дзеркалі, проте в затінку він фіолетовий. Пізно вночі заграва гасне – і багряний відблиск на снігу згасає. Автор вдало підбирає епітети до опису снігу, збагачуючи тим самим словниковий запас, розвиваючи уяву та образне мислення молодших школярів.

Не просто описує, а досліджує красу весняного лісу в тексті «Краса, натхнення, радість і таємниця» [10, с. 111] Василь Олександрович. Шукаючи відповідь на чотири дідусеві запитання, Хлопчик побіг до лісу. Роздивившись навколо, зауважив, що все, що його оточувало, виглядало красиво: і дуб, і ялинка, і верба і навіть маленька квіточка фіалки. З цього він зробив висновок, що це Краса. Пісня горлиці викликала асоціації у Хлопчика з материнськими руками, йому захотілось заспівати пісню про маму, що й навело Хлопчика на думку, що це Натхнення. Все навколо жило своїм життям – і Хлопчик вирішив, що життя – це Радість. Проте відкрити для себе Таємницю Хлопчик так і не зумів. Дуже часто в своїх оповіданнях автор не дає готової відповіді, тим самим спонукаючи школярів відшукати її самостійно.

Варте уваги оповідання «Сергійкова квітка» [5, с. 183], в якому йдеться про те, як хлопці хвалилися один перед одним подарунками, які отримали від батьків на закінчення навчального року. Коли дійшла черга до Сергійка, він повів хлопців у гушавину чагарника й показав прекрасну квітку, яка цвіла під кущем акації. Хлопці були захоплені красою диво-квітки, на блакитних пелюстках якої ще тремтіли краплини роси, а в кожній краплинці горіло маленьке сонечко. Таким чином Сергійко зробив незвичайний подарунок – показав красу товаришам і довів, що її не можна нищити, адже вона належить людям. Автор переконує, що справжню красу потрібно цінувати, оберігати і тільки тоді вона зможе принести радість та естетичне задоволення усім.

Розвитку уяви, фантазії та образному мисленню сприяє текст «Синій світ» [7, с. 129]. Хлопчик знайшов маленьку синю скляночку, приклав до правого ока і почав уявляти дивний світ, який раптом перед ним з'явився. Уже не широке поле, а безмежне море, і не комбайн, а дивний корабель пливе цим морем. І хлопчик на цьому кораблі витає понад синіми хвилями, наближаючись до лісу, який згодом виявиться не лісом, а велетенськими горами, вкритими таємничими підводними рослинами. Діти молодшого шкільного віку схильні фантазувати, придумувати різні неймовірні історії і в цьому їх потрібно всіляко підтримувати, залучаючи, насамперед, до складання

казок, легенд, оповідань. Це сприятиме розвитку пам'яті, уяви, фантазії, образного мислення та творчих здібностей молодших школярів.

З ніжністю і любов'ю змальовує Василь Сухомлинський народження троянди в тексті «Пурпурова квітка» [10, с. 113]. Квітка троянди, яка народилась серед ночі, розпрямляла свої ніжні пурпурові пелюстки, на які раптом впала краплина роси і теж стала пурпуровою. Небо на сході також було пурпурове, проте поступово блідло, червоніло, потім стало рожево блакитним, що дуже дивувало Квітку троянди, яка вважала, що все на світі має бути пурпуровим. На її запитання біла квітка каштана відповіла: «Якби в світі все було однаково, не було б краси». Автор доводить маленьким школярам, що все, що створене природою різноманітне, а тому й прекрасне, і так повинно бути.

Співвіднесення настрою і зовнішності дівчинки з настроєм навколишньої природи прослідковується в оповіданні «Усмішка» [8, с. 126]. Сонячного травневого ранку бігла лугом маленька блакитноока дівчинка. Дорогою вона зустріла метелика, зраділа, посміхнулася і з хорошим настроєм побігла далі, милуючись незвичайними краєвидами навколо. Проте, зустрівши злого діда, дівчинка злякалась, спохмурніла і водночас потемнів увесь світ навколо неї, природа посіріла і вкрилась темними плямами. На щастя зустрілась їй добра бабуся, яка мило всміхнулася до неї і «світ навколо дівчинки знову ожив, заграв, заспівав, переливаючись різними барвами. Мов маленькі сонця, знову заясніли кульбабки, задзвеніли бджоли й джмелі, заграв на срібних струнах жайворонок» [8, с. 128].

Автор наводить на думку, що все в природі взаємопов'язано, і настій людини впливає на настрій природи і навпаки. Людина є надзвичайно чутливою і ніжною, а тому може відчувати і передавати настрій одна одній навіть за допомогою усмішки, а ще вона повинна пам'ятати, що віддаючи яскраві та позитивні емоції, вона тим самим створює хороший настрій іншим людям, а від цього залежить і їхнє відношення до світу і людей.

Висновки і пропозиції. Через відповідний зміст оповідань В. Сухомлинського створюються передумови для формування екологічної культури дітей молодшого шкільного віку: виховання почуття шанобливого, турботливого ставлення до природи, інтерес до її пізнання, додержання правил культурного поведіння серед природи, утвердження у свідомості молодого покоління позиції щодо зацікавленості у збереженні цілісності, чистоти та гармонії довкілля. Подальшої уваги потребує дослідження змісту творів В. Сухомлинського у читанках для учнів початкових класів, які сприяють формуванню моральної культури молодших школярів.

Список літератури:

1. Мойсеюк Н.С. Педагогіка: навчальний посібник / Н.С. Мойсеюк. – 5-те вид., доп. і перероб. – Київ: Б.в., 2007. – 655 с.: іл.
2. Національна доктрина розвитку освіти у XXI столітті [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>
3. Савченко О.Я. Виховний потенціал початкової освіти / О.Я. Савченко. – К.: СПД «Цудзиневич Т.І.» – 2007. – 204 с.
4. Савченко О.Я. Читанка: підручник для 2 класу / О.Я. Савченко. – 3-те вид., перероб. – К.: Освіта, 2010. – Ч. I. – 144 с.

5. Савченко О.Я. Літературне читання. Українська мова: підручник для 3 класу / О.Я. Савченко. – К.: Освіта, 2013. – 192 с.
6. Савченко О.Я. Читанка: підручник для 4 класу / О.Я. Савченко. – К.: Освіта, 2004. – Ч. I. – 159 с.
7. Савченко О.Я. Читанка: підручник для 2 класу / О.Я. Савченко. – 3-тє вид., перероб. – К.: Освіта, 2010. – Ч. II. – 160 с.
8. Савченко О.Я. Читанка: підручник для 4 класу / О.Я. Савченко. – К.: Освіта, 2004. – Ч. II. – 175 с.
9. Скрипченко Н.Ф. Читанка: підручник для 3 кл. чотириріч. почат. шк. / Н.Ф. Скрипченко, О.Я. Савченко. – 5-тє вид. – К.: Освіта, 1992. – 368 с.
10. Скрипченко Н.Ф. Читанка: підручник для 4 кл. чотириріч. поч. шк. / Н.Ф. Скрипченко, О.Я. Савченко, Н.Й. Волошина. – 3-тє вид. – К.: Освіта, 1993. – 336 с.
11. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5 т. Т. 5: Статті / В.О. Сухомлинський. – Київ: Радянська школа, 1977. – 639 с.

Новосельская Н.Т.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В РАССКАЗАХ ВАСИЛИЯ СУХОМЛИНСКОГО

Аннотация

В статье исследовано содержание произведений В. Сухомлинского в учебниках чтения для учеников 2-4-х классов (автор А.Я. Савченко), которые раскрывают проблему формирования экологической культуры детей младшего школьного возраста. Освещены особенности экологического сознания и задачи экологического воспитания на современном этапе. Охарактеризованы тексты, которые развивают чувства любви к родному краю, способствуют формированию заботливого отношения к природе, воспитанию чувства ответственности за природу как национальное богатство.

Ключевые слова: экологическая культура, экологическое воспитание, экологическое сознание, любовь к родному краю, бережное отношение к природе.

Novoselska N.T.

Ivan Franko National University of Lviv

FORMATION OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN'S ECOLOGICAL CULTURE IN THE STORIES WRITTEN BY VASYL SUKHOMLYNSKYI

Summary

In the article, the content of the stories written by V. Sukhomlynskyi in the reading books for the pupils of 2-4 grades (by O.Ya. Savchenko) was considered as these stories reveal the issue of the formation of primary schoolchildren's ecological culture. The peculiarities of environmental consciousness as well as the tasks of current ecological education were determined. The texts that develop feelings of love for one's homeland, promote the formation of a caring attitude to nature, sense of responsibility for the nature as national wealth were featured.

Keywords: ecological culture, ecological education, ecological consciousness, love for one's homeland, respect for nature.

УДК 378.147:64;I:316.77

ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТАПНОГО НАВЧАННЯ ДІЛОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ

Овсієнко Л.М.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди,
Українська академія акмеології

У пропонованій науковій розвідці робиться спроба визначити особливості поетапного навчання ділової комунікації фахівців сфери обслуговування. Автор констатує, що ефективне навчання ділової комунікації особистості залежить від цілеспрямованого пошуку шляхів удосконалення організації освітнього процесу, свідомого проектування змісту навчання на основі оптимального поєднання традиційних та інноваційних педагогічних технологій, дидактичних методів і прийомів. Відзначається, що одним із таких шляхів є впровадження поетапного навчання на всіх рівнях вищої освіти під час засвоєння усіх дисциплін загальної та професійно-практичної підготовки. Окрім того, автор наголошує, що успішному навчанню майбутніх фахівців сфери обслуговування сприятиме практична діяльність, а саме, система завдань репродуктивного та творчого характеру. У роботі представлена система завдань для поетапного навчання студентів ділової комунікації. У результаті чого робиться висновок про те, що систематичне й системне виконання завдань комунікативного спрямування під час засвоєння дисциплін загальної та професійно-практичної підготовки сприяє ефективному навчанню студентів ділової комунікації.

Ключові слова: фахівці сфери обслуговування, студенти, навчання ділової комунікації, поетапне навчання, завдання.

Постановка проблеми. Модернізаційні процеси, що відбуваються в Україні та світі спрямовані на соціально-економічний розвиток кожної з держав. Досвід передових країн дає змогу констатувати, що для досягнення економічного росту необхідні висококваліфіковані, усебічно розвинені, компетентні фахівці, які відповідатимуть запитам сучасного українського і світового ринків праці. З огляду на це, на разі постає питання ефективної підготовки конкурентоздатних спеціалістів усіх сфер діяльності: політики, економіки, промисловості, освіти, науки, культури, мистецтва тощо.

Однією із стратегічних галузей економіки є сфера обслуговування, яка включає в себе всі види комерційних і некомерційних послуг, що надаються підприємствами, організаціями й фізичними особами. Для модернізації й розвитку означеної сфери діяльності в Україні необхідним є не лише збільшення частки оплачуваних послуг, які надають населенню, а й наявність компетентних фахівців, здатних адекватно вести діалог і спілкуватися в різних фахових ситуаціях. Адже високий рівень комунікативної компетентності фахівця безпосередньо впливає на позитивний результат будь-якої професійної діяльності. Саме тому одним із основних завдань сучасної системи професійної освіти має бути навчання ділової комунікації студентів всіх напрямів і спеціальностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом з'явилося багато наукових розвідок присвячених означеній проблемі. До питання формування професійного мовлення студента ВНЗ зверталися українські й зарубіжні вчені: Ф. Бацевич, А. Богуш, І. Дроздова, І. Зимня, С. Караман, Ю. Караулов, Л. Мамчур, М. Пентиліук, Л. Рускуліс та ін. Однак праць, у яких висвітлювалися б методичні аспекти навчання ділової комунікації студентів з погляду на специфіку майбутньої діяльності фахівця сфери обслуговування, ще обмаль.

Комплексне вирішення цієї проблеми лише набирає обертів. Актуальність порушеного питання є беззаперечною, однак воно ще недостатньо вивчене й висвітлене.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб схарактеризувати і представити авторську методіку навчання ділової комунікації майбутніх фахівців сфери обслуговування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Професійне ділове мовлення розглядається вченими як вид діяльності людей окремої сфери знань, що знаходить вияв у користуванні мовою конкретної галузі в усній і писемній формах. На думку І. Дроздової, його формування ґрунтується на вдосконаленні мовленнєвої діяльності, основу структури якої становить мовленнєва ситуація, а кінцевим результатом є високоякісна презентація знань, умінь і навичок [3, с. 212]. На нашу думку, ефективне навчання ділової комунікації особистості залежить від «цілеспрямованого пошуку шляхів удосконалення організації освітнього процесу, свідомого проектування змісту навчання на основі оптимального поєднання традиційних та інноваційних педагогічних технологій, дидактичних методів і прийомів» [4, с. 90].

Відзначимо, що одним із таких шляхів є впровадження поетапного навчання на всіх рівнях вищої освіти під час засвоєння усіх дисциплін загальної та професійно-практичної підготовки.

Окрім того, успішному навчанню ділової комунікації майбутніх фахівців сфери обслуговування сприятиме практична діяльність, а саме, система завдань репродуктивного та творчого характеру, що передбачає такі різновиди:

- пропедевтичні (виконання мовленнєвих дій на основі несформульованого поняття про мовлення або спілкування);
- кумуляційні (засвоєння понять з усвідомленням їх суті, визначень, формулювань, виконання відповідних мовленнєвих дій);
- тренувально-мовленнєві (відпрацювання відповідних мовленнєвих умінь та навичок);

– творчі (виконання завдань, що узагальнюють, об'єднують різні поняття, удосконалення власного мовлення, самоаналіз) [5, с. 235–236].

Завдання репродуктивного характеру варто поєднувати з творчими [4, с. 91], адже це сприятиме розвитку ділового мовлення майбутніх фахівців сфери обслуговування.

У межах даної рецепції ми пропонуємо розглянути принцип поетапного навчання ділової комунікації на окремих дисциплінах навчального плану. Представлені в науковій розвідці завдання є орієнтовними.

Так, на першому курсі студенти спеціальності «Професійна освіта (Сфера обслуговування)» засвоюють дисципліну «Українська мова». Її вивчення на нефілологічних факультетах вищих закладів освіти спрямоване на розвиток професійної комунікативної компетентності студентів, тобто формування здатності розв'язувати за допомогою мовних засобів комунікативні завдання в конкретних формах та ситуаціях професійного спілкування.

У процесі засвоєння української мови, серед значної кількості репродуктивних завдань, спрямованих на навчання ділової комунікації, ефективним, на нашу думку, є використання наступних:

Завдання 1. Поставте наголоси у словосполученнях.

Договірні зобов'язання, надання аудиторських послуг, дотримуватися спеціальних вимог, відомості про користувачів, господарсько-фінансова діяльність, штрафні санкції, найважливіший чинник, аналіз показників, показник об'єктивності, дочірні підприємства, експертний висновок, громадська організація, неодноразові порушення, податкова інспекція, ринкові відносини, численні послуги.

Завдання 2. Напишіть текст офіційно-ділового стилю мовлення, використавши в ньому запропоновані фразеологічні сполуки.

Таким чином; точніше кажучи; мається на увазі; при цьому; річ у тім, що...; немає ніяких сумнівів у тому, що...; зрозуміло, що...; перш за все...; надалі...; у зв'язку з цим...; поділяємо позицію; якщо можна так висловитися...; на відміну від...; у цьому...

Завдання 3. Уведіть у речення подані нижче слова (скористайтеся тлумачним словником української мови).

Адепт, атрибут, відсоток, візуалізація, гіпотеза, гонорар, добродій, доцент, емулятор, епатаж, жанр, жури, загал, заколот, іманентний, імпорт, іпотека, канон, кар'єра, клевет, легітимний, логограма, модернізм, мораторій, номенклатура, нюанс, облік, опонент, пропонент, податок, респондент, репринт, сенс, спонсук, тезаурус, термін, ультиматум, усталений, факсиміле, філія, хист, цензура, шедевр.

Завдання 4. Поясніть, як правильно сказати відповідно до літературних норм сучасної української мови.

Дефекти, вади чи недоліки артикуляції? Підбивати чи підводити підсумки? Брати, взяти чи приймати участь? Збірка чи збірник державних документів? Діючий чи чинний закон? Координуючий чи координаційний орган? У відповідності чи відповідно до статті 10 Конституції України?

Завдання 5. Перегляньте телевізійну інформаційну передачу й запишіть усі випадки порушення орфоепічних та акцентуаційних норм.

Завдання 6. Поясніть ненормативність слів і словосполучень. Запишіть нормативний варіант.

Зустрівся з Валентином Петренко, бажая усього самого кращого, давайте поспілкуємося, на слідуочій неділі, відношення у колективі, вибачте мене, особистий листок з обліку кадрів.

Завдання 7. Відредагуйте словосполучення. Прокomentуйте виправлені помилки.

Важжати необхідним, в загальному випадку, відволікати увагу, вклад в науку, включити питання, в найближчий час, в подальшому, в порядку виключення, в разі необхідності, всі бажаячі, в цілому, гостра необхідність, давати добро, давати можливість, дисертаційне дослідження, добитися результатів, доля істини, заклечається в тому, заключити договір, заслуговує уваги, звернутися за допомогою звідси слідує, реєстрація учасників, приймати ухвалу, прийняти чиясь сторону, ставити до відома, являти собою, явна помилка, предвзяте ставлення, приходиться на думку, управляючий, в якості секретаря, в той час як, напрямки реалізації.

Завдання 8. Запишіть типові мовні звороти, за допомогою яких можна висловити претензію.

Завдання 9. Укладіть словник термінів Вашої майбутньої професії. Оформіть анотацію. Зробіть презентацію словника.

На другому курсі майбутні фахівці сфери обслуговування засвоюють дисципліну «Комунікативні процеси в педагогічній діяльності». Метою її вивчення є формування комунікативної компетентності студентів; набуття ними комунікативного досвіду, що сприяє розвитку креативних здібностей та спонукає до самореалізації фахівців, активізує пізнавальні інтереси, реалізує евристичні здібності як визначальні для формування професійної майстерності та конкурентоздатності сучасного фахівця сфери обслуговування; вироблення навичок оптимальної мовної поведінки у професійній сфері: вплив на співрозмовника за допомогою вмілого використання різноманітних мовних засобів, оволодіння культурою монологу, діалогу й полілогу, набуття навичок вербальної, невербальної та віртуальної комунікації; сприйняття і відтворення фахових текстів, вибір комунікативно виправданих мовних засобів.

Під час засвоєння означеної дисципліни ефективному навчанню ділової комунікації сприятимуть такі завдання:

Завдання 1. Прочитайте текст, на основі якого складіть свої повідомлення про особливості обміну інформацією та сутність ділової комунікації, використавши кульмінаційний, антикульмінаційний та серединний порядок їх побудови.

Культура мовленнєвого спілкування охоплює два складники: культуру говоріння та культуру слухання. Про одну людину кажуть, що вона говорить, як співає, про іншу – вона вміє не тільки слухати, а й чути. Що при цьому мають на увазі?

Розглянемо характеристику «говоріння». Це механізми побудови висловлювань відповідно до індивідуальних особливостей людини, що говорить. Це й особливості використання лексики, і володіння граматиною, і багатство асоціацій,

і продуктивність чи стереотипність мовлення, його динамічність, прояв за допомогою слів певного ставлення до співрозмовника. Конструюючи висловлювання, ми стимулюємо іншу людину до створення внутрішнього образу, подібного до того, що йому передається. При цьому відбувається розв'язання конкретних комунікативних задач відповідно до мети мовлення й особливостей ситуації. Висловлювання конструються відповідно до граматичних правил, а з погляду психології вони несуть у собі переконуючий вплив.

Учені визначають кілька порядків побудови повідомлень: кульмінаційний порядок (найсильніші аргументи наводяться наприкінці), антикульмінаційний порядок (зворотний, коли, навпаки, коли повідомлення починається з сильного аргументу) та розміщення сильних аргументів усередині повідомлення. Наприклад, викладач хоче наголосити, чому студентам краще не пропускати заняття з дисципліни «Комунікативні процеси у педагогічній діяльності». Для цього він може побудувати речення з серединним порядком повідомлення: «У зібраному вигляді матеріал ніде не надрукований, тому Вам не можна пропускати заняття з означеної дисципліни, бо доведеться багато працювати самостійно». Кульмінаційний порядок повідомлення такий: «У зібраному вигляді матеріал ніде не надрукований, і доведеться багато працювати самостійно, тому Вам не можна пропускати заняття з дисципліни». Антикульмінаційний порядок повідомлення: «Вам не можна пропускати заняття з дисципліни, бо у зібраному вигляді матеріал ніде не надрукований і доведеться багато працювати самостійно». Яка ж форма викладу є ефективнішою? Виявилось, що кульмінаційний і зворотний порядок дають кращі результати, аніж серединний (із незначною перевагою першого над другим) (За Г. Чайкою).

Завдання 2. Утворіть словосполучення професійного спрямування.

Дякувати + давальний відмінок без прийменника;

навчати + родовий відмінок без прийменника;
перекладати + орудний відмінок без прийменника;

повідомляти + знахідний відмінок без прийменника;

вибачати (на) + місцевий відмінок;
опанувати + знахідний відмінок без прийменника;

говорити + орудний відмінок без прийменника;

вибачати + давальний відмінок без прийменника.

Завдання 3. Розробіть проект статусно-рольової гри «студент – викладач» про важливість іміджу в процесі сучасної ділової комунікації.

Завдання 4. Укладіть словничок сленгізмів, якими найбільше послуговуються студенти Вашого факультету.

Завдання 5. Підготуйте кілька виступів на одну тему, але різних за метою, наприклад, інформаційний виступ, рекламний, критичний. Що різнить ці виступи?

Завдання 6. Підготуйте презентацію професії фахівця сфери обслуговування.

– Чим привабливою є обрана професія?

– Що Вам відомо про цей фах? (Історичний екскурс)

– Наскільки Ваша спеціальність важлива й актуальна сьогодні, у перспективі?

– Які ділові й моральні якості допоможуть Вам у професійній діяльності?

– Ким Ви бачите себе у майбутньому?

Завдання 8. Змоделюйте і запишіть типову ситуацію ділової телефонної розмови:

– телефонуйте Ви (на передодні свята Нового року);

– телефонують Вам (на передодні свята Нового року).

Завдання 9. Підготуйтеся до участі у груповій діловій дискусії на тему «Зв'язки з громадськістю як засіб формування позитивного іміджу організації».

Орієнтовні питання для обговорення під час дискусії:

– Сучасна концепція наблік рілейнз.

– Технології формування позитивного іміджу організації.

– Технології проведення PR-акцій.

Навчання ділової комунікації студентів спеціальності «Професійна освіта (Сфера обслуговування)» можна продовжити у процесі засвоєння дисципліни «Етика і психологія ділового спілкування». Її вивчення спрямоване на те, щоб «сформувати у студентів знання про етико-психологічні особливості ділового спілкування та вміння практично застосовувати ефективні методи і прийоми під час контактів з діловими партнерами; забезпечити засвоєння основних процесуальних правил, методів і прийомів ділової комунікації, культури спілкування та мовленнєвого етикету; навчити вмінню аналізувати конкретні ділові ситуації, розпізнавати типи співрозмовників, вести обговорення різних проблем з урахуванням етико-психологічних особливостей ситуацій і партнерів по справі; працювати над самовдосконаленням та формуванням власного ділового іміджу кожного студента» [5, с. 3].

У процесі засвоєння «Етики і психології ділового спілкування» цілеспрямованому навчанню ділової комунікації сприятимуть завдання такого характеру:

Завдання 1. Продовжіть подані нижче мовні формули, поясніть їхню етичну функцію.

Скажіть, будь ласка.... Вибачте, дозвольте запитати.... Допоможіть, будь ласка.... Будьте ласкаві, поясніть.... Якщо Ваша ласка, напишіть....

Завдання 2. У якому рядку (рядках) є неправильні форми вітання і прощання?

Доброго ранку! Доброго дня! Спокійної ночі!
До зустрічі!

Добрий вечір! Добридень! Прощайте! На все добре!

До завтра! Хай Вам щастить! На добраніч!
Добривечір!

Завдання 3. Запишіть прощальні формули, урахувавши вік, стать, соціальне становище співрозмовника.

Викладачеві: ... .

Бабусі: ... .

Керівникові установи ... .

Колезі по роботі ... .

Подрузі ...

Продавцєві в магазині ...

Завдання 4. Підготуйтеся і проведіть комунікативну гру: а) вітання з однокурсником; б) вітання з деканом факультету; в) вітання з викладачем; г) вітання зі священником; д) вітання з дитиною.

Завдання 5. Підготуйтеся і проведіть тренінг. За допомогою невербальних засобів передайте різні почуття, зокрема: захоплення, радість, подив, розчарування.

Завдання 6. Перегляньте телевізійні виступи відомих політиків-чоловіків і політиків-жінок. Схарактеризуйте їх (виступи) з погляду гендерних особливостей. Свої думки оформіть у вигляді тез доповіді.

Завдання 7. Підготуйтеся до участі в дискусії на тему «Інтелігентність – це успадкована чи сформована риса людини?». Доберіть матеріал за темою дискусії; визначте переконливі аргументи як на захист, так і проти кожної з альтернативних тез; продумайте способи розгортання тієї чи іншої тези; оформіть майбутній виступ у вигляді певного жанру (репліка, судження, коментар, повідомлення, інформація, резюме); сформулюйте

різні типи запитань до захисників тієї чи іншої тези; обміркуйте відповіді на можливі питання і заперечення.

Завдання 8. У подані нижче речення введіть такі мовні звороти, які б пом'якшили тон відмови та завершіть думку.

Ми не можемо... Ми не погоджуємося... Ми не маємо наміру продовжувати... Цього разу ми не будемо замовляти... Ваші методи роботи не дали очікуваних результатів, і тому ми... Зараз ми не можемо змінити умови...

Висновки. Таким чином, виконання завдань комунікативного спрямування у процесі засвоєння означених дисциплін сприяє ефективному навчанню студентів ділової комунікації. Завдання такого характеру варто виконувати і під час засвоєння усіх інших дисциплін навчального плану. Адже це сприятиме поетапному, системному, систематичному й ефективному формуванню комунікативної й фахової компетентності майбутніх фахівців сфери обслуговування.

Перспективами наступних розвідок є подальше дослідження проблеми формування комунікативної компетентності студентів.

Список літератури:

1. Доброскок І. Організація сучасної ділової комунікації: навчальний посібник [для студентів ВНЗ] / І. Доброскок, Л. Овсієнко. – Переяслав-Хмельницький: «Видавництво К С В», 2015. – 446 с.
2. Дорофеева Н. Навчальна програма дисципліни «Етика та психологія ділового спілкування» (для молодших спеціалістів) / Дорофеева Н. – К.: МАУП, 2006. – 15 с.
3. Дроздова І. Професійний дискурс і мовна особистість студента ВНЗ нефілологічного профілю / І. Дроздова // Вісник Львівського університету. – Серія «Філологія». – 2010. – Вип. 50. – С. 212-221.
4. Овсієнко Л. Формування мовної особистості студента-філолога на засадах компетентнісного підходу / Л. Овсієнко // Вісник Прикарпатського університету. – Серія «Педагогіка». – Івано-Франківськ, 2014. – Випуск LI. – С. 88-94.
5. Пентиліук М. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики: збірник статей / Пентиліук М. – К.: Ленвіт, 2011. – 256 с.

Овсієнко Л.Н.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди,
Українська академія акмеології

ОСОБЕННОСТИ ПОЭТАПНОГО ОБУЧЕНИЯ ДЕЛОВОЙ КОММУНИКАЦИИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ СФЕРЫ ОБСЛУЖИВАНИЯ

Аннотация

В предлагаемой статье делается попытка определить особенности поэтапного обучения деловой коммуникации специалистов сферы обслуживания. Автор констатирует, что эффективное обучение деловой коммуникации личности зависит от целенаправленного поиска путей совершенствования организации образовательного процесса, сознательного проектирования содержания обучения на основе оптимального сочетания традиционных и инновационных педагогических технологий, дидактических методов и приемов. Отмечается, что одним из таких путей является внедрение поэтапного обучения на всех уровнях высшего образования в процессе изучения всех дисциплин общей и профессионально-практической подготовки. Кроме того, автор отмечает, что успешному обучению будущих специалистов сферы обслуживания будет способствовать практическая деятельность, а именно, система заданий репродуктивного и творческого характера. В работе представлена система заданий для поэтапного обучения студентов деловой коммуникации. В результате чего делается вывод о том, что систематическое и системное выполнение заданий коммуникативного направления в процессе изучения дисциплин общей и профессионально-практической подготовки способствует эффективному обучению студентов деловой коммуникации.

Ключевые слова: специалисты сферы обслуживания, студенты, обучение деловой коммуникации, поэтапное обучение, задания.

Ovsiienko L.M.

Pereiaslav-Khmelnyskyi State Higher Pedagogical Grygorii Skovoroda University,
Ukrainian Academy of Acmeology

PECULIARITIES OF GRADUAL EDUCATION OF BUSINESS COMMUNICATION OF PROFESSIONAL EMPLOYEES IN SERVICE SECTOR

Summary

The suggested scientific research tries to distinguish the peculiarities of gradual education in business communication for the professional employees in the service sector. The author states, that efficient education of business communication of personality depends on purposive search of ways of improvement in organisation of educational process, responsible designed content of education on the ground of optimal mixture of traditional and innovative pedagogical technologies, didactic methods and approaches. It was distinguished, that one of such ways is the implementation of gradual education at all levels of higher education while mastering all subjects of general and professional and practical training. Besides, the author highlights, that in order to get successful education in the service sphere some practical activity will be helpful, especially the system of reproductive and creative tasks. The study represents the system of exercises for gradual education for students in business communication. As a result the author comes to conclusion, that systematic and system training with tasks, that are communicatively directed while mastering the subjects of general and professionally-practical training contribute to effective education of students in business communication.

Keywords: professional employees in service sector, students, teaching of the business communication, gradual education, tasks.

УДК 355.224.4

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТА ОБҐРУНТУВАННЯ МОДЕЛІ ФАХІВЦЯ ІЗ РОЗМІНУВАННЯ З УРАХУВАННЯМ ВИМОГ СЬОГОДЕННЯ

Окіпняк Д.А., Малюк В.М.

Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного

Окіпняк А.С.

Кам'янець-Подільський державний аграрно-технічний університет

Статтю присвячено вирішенню проблеми протимінної діяльності та формуванню професійної компетентності фахівців з розмінування в процесі їх фахової підготовки. Проведено аналіз сутності та змісту протимінної діяльності України. Визначено особливості професійної підготовки фахівців з розмінування. Проаналізовано реальний стан підготовки фахівців з розмінування в сучасних умовах, висвітлено основні його компоненти. На основі вимог щодо формування готовності саперів до виконання завдань за штатним призначенням удосконалено процес формування професійної компетентності їх шляхом впровадження та інтерпретації складових моделей фахівців з розмінування (управлінця та виконавця).

Ключові слова: протимінна діяльність, професійна готовність, фахова компетентність, педагогічна модель, фахівець із розмінування.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В останні роки міжнародна спільнота все більше усвідомлює масштаби та гостроту проблеми, що стосується мін та вибухонебезпечних залишків війни (ВЗВ), крім того територія України, за часів найбільших війн (Перша та Друга світова) знаходилась в епіцентрі подій, її територію та населення не оминула проблема, що пов'язана з мінуванням та розмінуванням у мирний час. Не зважаючи на той факт, що, наприклад, Друга Світова війна вже закінчилась, сапери щоденно вилучають вибухонебезпечні предмети, а внаслідок випадкових знахідок гинуть люди.

Міжнародне товариство дійшло висновку, що це є глобальною проблемою, яка потребує гло-

бальних скоординованих дій у відповідь. Є також розуміння того, що Організація Об'єднаних Націй повинна відігравати ключову роль у формуванні цієї глобальної відповіді та у забезпеченні необхідної міжнародної підтримки та координаційних механізмів [1].

З початком конфлікту на Сході України групи розмінування Збройних Сил України працюють на звільнених територіях Донецької та Луганської областей. Під час роботи фахівці з розмінування мають справу з великою кількістю залишених терористами розтяжок, мін та інших боєприпасів, які не розірвалися. За час проведення АТО військовослужбовці розмінували 63 об'єкти місцевої інфраструктури. За інформацією груп розмінування Збройних Сил України,

які залучені в проведенні АТО на Сході України, за період їхньої роботи виявлено та знешкоджено понад 10 670 вибухонебезпечних предметів.

Актуальність дослідження. Підготовка фахівців із розмінування є актуальною і з огляду на прагнення України до членства в НАТО та впровадження стандартів цієї організації для дій військовослужбовців у складі багатонаціональних колективних сил, а також миротворчих та гуманітарних операціях із розмінування територій. Посилюють актуальність теми результати аналізу реального стану процесу підготовки фахівців із розмінування. Зокрема встановлено, що існують суперечності між зростанням вимог суспільства до якості професійної підготовки фахівців із розмінування, зумовлених особливостями діяльності в сучасних умовах, і невідповідністю методологічної та методичної бази для забезпечення цих вимог; між значним педагогічним потенціалом професійно спрямованих навчальних дисциплін щодо формування професійної компетентності саперів та рівнем підготовленості викладацького складу й їх фактичним рівнем педагогічної майстерності та професійної компетентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу наукових праць свідчать, що теоретико-методичні основи підготовки фахівців інженерних військ в тому числі фахівців з розмінування розглянуто у публікаціях О. Волоха, Г. Гапоненка, В. Гераськіна, О. Денисенка, С. Дякова, М. Козяра, А. Окіпняка та ін. однак ці науковці не ставили перед собою за ціль визначення готовності саперів до дій в екстремальних ситуаціях а саме в умовах проведення АТО.

Формулювання цілей статті. З огляду на вище викладені положення метою нашої статті є удосконалення процесу формування професійної компетентності саперів шляхом впровадження, інтерпретації та обґрунтування складових моделей фахівців з розмінування (управління та виконавця) з урахуванням вимог сьогодення та досвіду проведення антитерористичної операції на Сході країни.

Виклад основного матеріалу досліджень. Структура та зміст протимінної діяльності ПМД в Україні регламентується керівними документами [2; 3–5; 6; 7], відповідно до яких за організацію робіт з виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних предметів (ВНП) на території України та взаємодію при виконанні

робіт із розмінування (виявлення, знешкодження та знищення) ВНП, що залишилися на території України після війни, сучасних боєприпасів і підірваних засобів та інших вибухотехнічних робіт покладається:

на територіальні органи управління та підпорядковані ДСНС підрозділи оперативно-рятувальної служби цивільного захисту – на всій території України, у внутрішніх водах та акваторіях Азовського і Чорного морів (за винятком територій, які надані для розміщення і постійної діяльності військових частин, установ, військових навчальних закладів, підприємств та організацій ЗСУ, інших військових формувань і об'єктів транспортної системи);

на військові частини ЗСУ – на територіях, які надані для розміщення і постійної діяльності військових частин, установ, військових навчальних закладів, підприємств та організацій ЗСУ;

на підрозділи Держспецтрансслужби – на об'єктах транспортної системи, із залученням за потреби підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС та ЗСУ.

Функції національного органу з питань ПМД в Україні виконує МО України (рисунок 1).

Слід також зазначити, що Адміністрація Держприкордонслужби України зобов'язана сприяти територіальним органам управління та підпорядкованим підрозділам оперативно-рятувальної служби ДСНСУ і ЗСУ у роботі з розмінування (виявлення, знешкодження та знищення) ВНП у межах прикордонної смуги та територіальних вод України.

В свою чергу необхідність проектування професійно-орієнтованої моделі підготовки майбутніх саперів є свідченням пошуку шляхів оптимізації організації підготовки фахівця з розмінування до майбутньої професійної діяльності. Отже, проаналізувавши визначення педагогічної моделі як мисленої системи, що імітує чи відображає певні властивості, ознаки, характеристики об'єкта дослідження або принципи його внутрішньої організації чи функціонування і презентується у вигляді культурної форми, притаманній певній соціокультурній практиці, можна зробити висновок, що у загальнозживаному розумінні поняття моделі інтерпретується як деякий матеріальний чи мислено уявний об'єкт, але говорячи про педагогічну модель ми маємо мислити її як виключно мислену систему, що орієнтується на інтерпретацію в педагогічному просторі.

Така система має вибудовуватися з метою імітування чи відображення якихось конкретних властивостей, ознак або характеристик того педагогічного об'єкта (явища), що досліджується. Однак не виключається також і те, що можуть досліджуватися принципи внутрішньої організації чи функціонування педагогічного об'єкта.

У цих умовах підготовку фахівців із розмінування до прийняття самостійних рішень та при виконанні завдань необхідно організувати як цілеспрямований, послідовний і багатоетапний процес нарощування творчого потенціалу фахівця, під час якого відбувається формування та розвиток його професійної компетент-

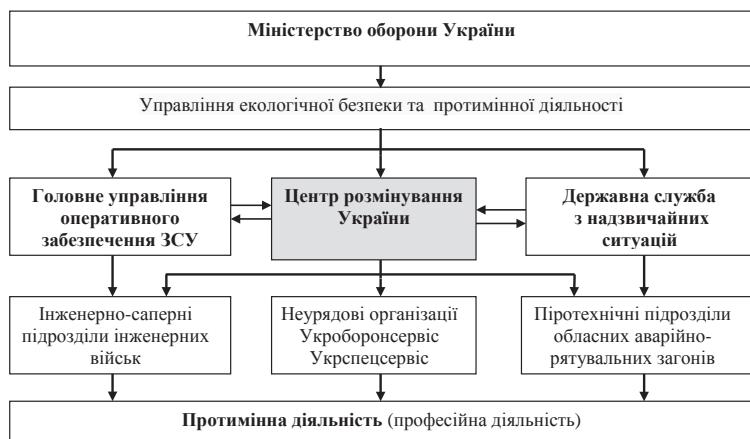

Рис. 1. Структура протимінної діяльності в Україні

ності. Ураховуючи екстремальний характер майбутньої професійної діяльності, під час підготовки відповідних фахівців слід відмовитись від її надмірного теоретизування та готувати їх до виконання завдань розмінування на методичних засадах, що враховують практичну спрямованість навчання на специфіку їх майбутньої професійної діяльності.

Враховуючи вищезазначене, підготовка саперів до розмінування передбачає проектування моделі та її впровадження у НВП з метою підвищення рівня теоретичних знань, певних когнітивних умінь і практичних навичок, що необхідні для практичного виконання завдань професійної діяльності.

Для проектування моделі фахівців із розмінування необхідно насамперед попередньо визначили та конкретизували сутність і зміст понять «проектування» і «моделювання». Поняття «проект» (лат. – *projectus*) у Великому тлумачному словнику сучасної української мови трактовано таким чином: «1. Сукупність документів (розрахунків, креслень, макетів тощо), необхідних для зведення споруд, виготовлення машин, приладів та ін. Типовий проект. 2. Попередній текст будь-якого документа, що виноситься на обговорення, затвердження // щось не закінчене, намічене лише в загальних рисах (твір, лист, доповідь, наказ тощо). 3. Задуманий план дій, задум, намір» [8].

Запропоноване проектування пов'язано з проблемою організації навчальної діяльності науково-педагогічного складу та майбутніх фахівців із розмінування і ґрунтується на особистісно-діяльнісній концепції. З огляду на це відповідно до наших гіпотетичних уявлень об'єктами психолого-педагогічного проектування в ВВНЗ є: військово-педагогічна система; НВП та його складові (військово-навчальний і виховний процеси, процеси розвитку та самовдосконалення її суб'єктів); цілеспрямовано організовані військово-педагогічні ситуації (навчання, виховання, розвиток, саморозвиток, самостійна підготовка під керівництвом викладача, самопідготовка, самовиховання, самовдосконалення); управління військово-педагогічними системами, процесом, ситуаціями; види діяльності науково-педагогічного складу та їх навчально-методичне забезпечення; види підготовки майбутніх фахівців із гуманітарного розмінування та їх послідовність; проектування методичної системи взаємодії учасників НВП між собою і підрозділами (представниками) інших силових структур України, траєкторія особистісного та професійного самовизначення і творчого вдосконалення та самовдосконалення кожного з учасників педагогічної взаємодії тощо.

У свою чергу суб'єктами є майбутні фахівці із розмінування, які займаються навчальною діяльністю, що є не прямою похідною від навчання, а самостійним, індивідуальним, особистісно значущим провідним видом їх діяльності, джерелом їх професійного самовизначення, фахового й особистісного розвитку, і науково-педагогічний склад, що займається педагогічною діяльністю, ініціює суб'єкт-суб'єктну організацію НВП із використанням практичного досвіду курсантів, формування і розвиток їх індивідуальності та професійної компетентності.

Як видно зі змісту, основними складовими цієї моделі є цільовий, стимулюючо-мотиваційний, змістовий, процесуальний, контрольно-регулюю-

вальний, оціночно-результативний і суб'єкт-суб'єктний компоненти.

Використовуючи суб'єктно-діяльнісний підхід у моделюванні підготовки майбутніх фахівців із розмінування, слід намагатися сформувати: стійку професійну спрямованість (мотив як вираження потреб, бажань та інтересів людини до своєї професії, постійне прагнення до самовдосконалення); глибокі загальнотеоретичні знання, навички і вміння; адекватний рівень розвитку професійно важливих психічних процесів, що забезпечують успішність їх підготовки; інтелектуально-емоційну стійкість, тобто здатність до високоефективної професійної діяльності в умовах небезпеки, аварійних ситуацій, замкнутого простору, дефіциту часу й інформації, впливу екстремальних чинників обстановки.

Використання моделі **виконавця** дозволяє оптимізувати організаційно-спрямовану структуру в системі професійної підготовки саперів у єдності ланок «Міністерство – підготовка молодших спеціалістів (саперів) – підготовка бакалаврів (керівників груп розмінування)» Змістово-конкретизована модель виконавця – це відображення концепції підготовки молодшого спеціаліста (сапера, командира саперного відділення).

Друга гілка підготовки саперів стосується підготовки **управління** – команди взводу (керівника групи розмінування). Концептуально-змістова ідея при цьому передбачає підготовку фахівця, здатного практично використовувати концепцію підготовки молодшого спеціаліста (сапера, командира саперного відділення) – модель випускника навчального центру (НЦ), розглядаючи її як основний програмний документ для професійної підготовки управління (командира взводу, командира групи розмінування). У цьому контексті модель випускника ВВНЗ визначає змістову розробку навчального плану, програм навчальних дисциплін, підручників, посібників, логіку і зміст будь-якої дисципліни. Йдеться не про обмеження творчості курсантів, а про систематизацію підготовки саперних фахівців – управління.

Аналіз проблем, запитів, досвіду практичної роботи дозволив визначити змістові складові моделі виконавця і став основою для визначення спрямованості змісту саперної підготовки як основи професійної підготовки.

За основу педагогічних впливів взято твердження про необхідність орієнтації курсантів на **професійну діяльність** після закінчення НЦ (рисунок 1). Враховуючи, що для цього потрібно, щоб в майбутнього фахівця була сформована позитивна позиція (мотивація) до саперної справи та занять фізичними вправами для тренування свого організму.

Матеріальним практично-дієвим інструментом для досягнення цього є відповідна освіченість (теоретична підготовка), володіння відповідними знаннями та вміннями їх застосувати (практична підготовка), здатність витримувати великі фізичні навантаження (фізична підготовка); вміння володіти собою в екстремальних ситуаціях (психологічна підготовка). Зазначені складові моделі – це єдине цілісне утворення, а не окремі самостійні елементи. У результаті проведеного аналізу подану схематично модель (див. рисунок 2) можна подати як перелік окремих складових:

Рис. 2. Модель виконавця, як наслідок впливу на нього процесу навчання саперної справи

1. Сформована позитивна позиція щодо саперної підготовки, переконаність у її практичній необхідності при виконанні завдань розмінування.
2. Стойка зорієнтованість на самостійні заняття фізичними вправами, обраний вид спорту для тренування організму переносити великі фізичні навантаження, у тому числі після закінчення навчання.
3. Володіння певним обсягом теоретичних знань, відомостей про основні види вибухонебезпечних предметів, способи пошуку, знешкодження вибухонебезпечних предметів, основи підривної справи та засоби виконання завдання з розмінування, тобто володіння орієнтовно-освітньою інформацією.

4. Практичні навички володіння певним запасом (обсягом) знань та вмінням застосувати їх у професійній діяльності (гуманітарному розмінуванні).

5. Необхідний рівень функціональної готовності організму до фізичних навантажень, загальна працездатність, відповідна прикладна спрямованість.

Загалом можна стверджувати, що:

використання моделі виконавця дозволить забезпечити дійовий професійний розвиток фахівця із розмінування;

модель виконавця допомагає формувати змістову спрямованість професійної підготовки командира взводу (командира групи розмінування) у стінах ВВНЗ;

модель виконавця є основою для розробки моделі самого управлінця (керівника групи розмінування) – командира взводу (випускника ВВНЗ).

Окремі елементи моделі виконавця можна розширювати, скорочувати відповідно до ситуації чи трансформувати. Однозначно незмінним є сама модель та включення її в зміст (як процесуально-педагогічної спрямованості) трьох компонентів: мотиваційного, освітнього та дієво-практичного. Стосовно останнього слід зазначити, що дієво-практичний компонент (за своєю сутністю) матеріалізує мотиваційний та освітній, забезпечуючи розвивальну функцію підготовки фахівця з розмінування, тобто розвивальний практичний ефект.

Подальші дослідження показали, що якщо ці компоненти виявляються в процесі підготовки фахівців із розмінування, то можна вести мову про вихід його на рівень усвідомлено-необхідних самостійних занять. Якщо в системі немає мотиваційного та освітнього компонентів, що типowo для традиційної системи підготовки фахівців (де є тільки дієво-практичний компонент), тоді заняття з підготовки саперів мають відтінок обов'язковості.

Модель виконавця (молодшого спеціаліста, командира відділення) дає можливість зробити висновок про необхідність підготовки відповідного командира (керівника групи розмінування). Часто через необізнаність, некомпетентність деякі командири частин, які мають в своєму складі саперні підрозділи і несуть відповідальність за правильність організації підготовки саперів та виконання ними завдань за штатним призначенням, взагалі панічно бояться не тільки готувати саперний (піротехнічний) підрозділ, а й забороняють це робити тим випускникам-командирам, які вміють, хочуть і повинні (відповідно до функціональних обов'язків) це робити.

Компетентне професійне розуміння цілей та завдань саперної справи не гарантує ефективного та практичного їх вирішення без бажання (прагнення) командира зробити це. Давня народна істина свідчить: мало знати, вміти, треба ще й хотіти. Бажання, хотіння, прагнення – це вагомий спонукальний ефект, який дозволяє вирішити багато проблем, подолати

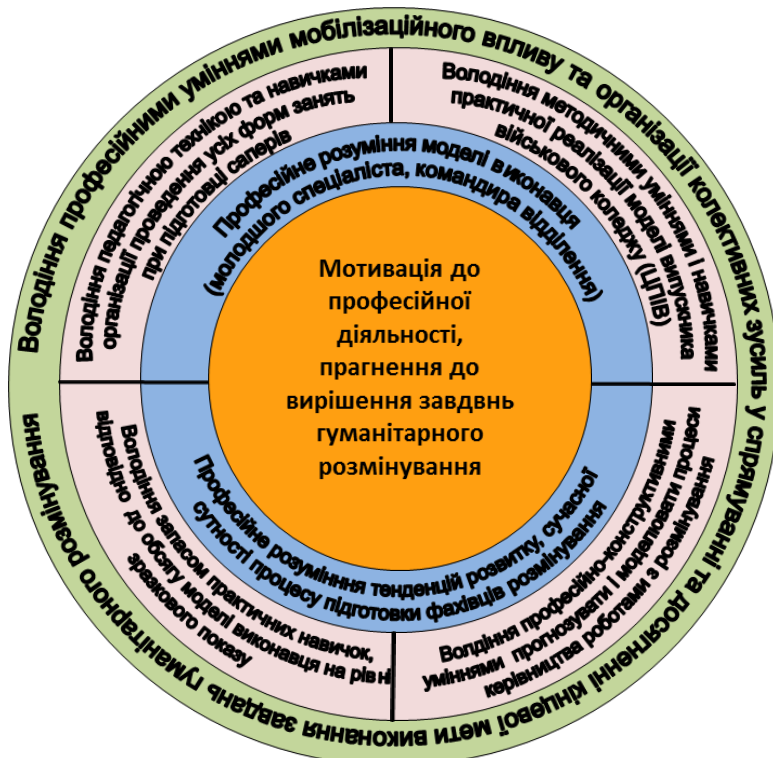

Рис. 3. Модель управлінця (командира групи розмінування)

труднощі, які супроводжують процес підготовки фахівців із розмінування.

Крім того, урахування змістової основи визначеної моделі випускника НЦ (сапера) дозволяє розробити змістові основи моделі випускника ВВНЗ (керівника групи розмінування), тобто конкретизувати відповіді на запитання про мету навчання фахівців. У цьому випадку зміст моделі буде визначати і змістову сутність професійної підготовки при навчанні курсанта у ВВНЗ.

Змістову сутність моделі управління (командира групи розмінування) показано на рисунку 3.

Складовими моделі управління є такі:

1. Професійне розуміння моделі виконавця (молодшого спеціаліста, командира саперного відділення, сапера).

2. Позитивна позиція, прагнення (мотивація) до вирішення завдань інженерного забезпечення, які пов'язані з використанням саперних підрозділів, та впевненість у можливості практичного їх виконання.

3. Професійне розуміння тенденцій розвитку, сучасної сутності процесу підготовки фахівців із гуманітарного розмінування.

4. Володіння управлінсько-методичними вміннями і навичками практичного використання моделі виконавця (володіння технологічно-методичним інструментарієм).

5. Володіння професійно-конструктивними вміннями прогнозувати і моделювати управління роботами з розмінування в саперному підрозділі, виховувати підлеглих, знаючи форми організації, зміст цієї роботи.

6. Володіння професійними вміннями мобілізаційного впливу та організації колективних зусиль для виконання завдань із гуманітарного розмінування.

7. Володіння практичними навичками відповідно до моделі виконавця на зразковому рівні.

8. Володіння технікою та навичками організації, проведення всіх форм занять з підготовки саперів.

При аналізі складових моделі управління (командира взводу – керівника групи розмінування) слід звернути увагу, що 1, 3, 4 пункти відображають безпосередньо реалізаційні ознаки, а 2, 5, 6, 7, 8 – такі, що забезпечують модель виконавця.

Отже, усі складові забезпечують професійну діяльність командира групи розмінування, що потребує комплексного навчання (формування, розвитку) саперів як майбутніх фахівців під час навчального процесу у ВВНЗ.

Слід також зазначити, що змістові складові моделі управління (те ж саме стосується і моделі виконавця) не можна вважати жорстко нормативним, незмінним фактом. Їх можна доповнювати, змінювати відповідно до конкретних умов, запитів, соціальних потреб, можливостей тощо. Нормативним тут є сама необхідність моделі як цілеспрямованої основи, що визначає процесуальну сутність підготовки фахівців із розмінування.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Для покращення методики підготовки фахівців із розмінування, з урахуванням досвіду проведення антитерористичної операції, міністр оборони України, міністр освіти і науки України в своїх наказах і директивах, а начальник Головного управління оперативного забезпечення та начальник інженерних військ ЗСУ в своїх організаційно-методичних вказівках вимагають: якісно виконувати навчальні плани і програми. Це підтверджує нашу гіпотезу про необхідність посилення уваги на удосконалення підготовки фахівців з розмінування.

В статті не ставиться завдання висвітлити всі складові моделі управління і виконавця фахівця з розмінування, але розглянуті ті з них, які найсуттєвіше впливають на професійну підготовку фахівців із розмінування, а саме: професійну мотивацію до професійної підготовки та виконання завдань розмінування.

Список літератури:

1. Посібник з використання міжнародних стандартів протиміної діяльності (МСПМД) (IMAS) 01.10 Друге видання 1 січня 2003 р. Поправка 8, червень 2013 р. <http://www.mineactionstandards.org/>
2. Про затвердження Положення про Управління екологічної безпеки та протиміної діяльності Наказ МО України від 26.08.2014 р. м. Київ № 570.
3. Конвенція о запрещении применения, накопления запасов, производства и передачи ППМ и об их уничтожении // ООН. – 1997. – 20 с.
4. Засади підготовки і застосування Збройних Сил України на період 2006-2011 роки (підготовка і ведення операцій Збройних Сил України). – К.: АГУ ГШ ЗСУ, 2007. – Ч. II. – 186 с.
5. Про організацію робіт з виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних предметів на території України та взаємодію під час їх виконання: Наказ № 405/223/625/455 від 27.05.2008 р. Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Міністерства Оборони України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Адміністрації Державної прикордонної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0591-08>
6. Рекомендації з організації виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних предметів під час ліквідації наслідків пожеж (вибухів) на артилерійських арсеналах, базах і складах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: otherreferats.allbest.ru/war
7. Окіпняк Д. А. Професійна підготовка саперів: навчально-методичний посібник з відбору кандидатів на навчання фахівців гуманітарного розмінування / Д. А. Окіпняк Ю. О. Фтемов, С. І. Дяков, [та ін.]. – Львів: Видавництво Академії сухопутних військ, 2014. – 43 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпін: Перун, 2001. – 1440 с.

Окипняк Д.А., Малюк В.М.

Национальная академия сухопутных войск
имени гетмана Петра Сагайдачного

Окипняк А.С.

Каменец-Подольский государственный аграрно-технический университет

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ОБОСНОВАНИЕ МОДЕЛИ СПЕЦИАЛИСТА ПО РАЗМИНИРОВАНИЮ С УЧЕТОМ ТРЕБОВАНИЙ СОВРЕМЕННОСТИ

Аннотация

Статья посвящена решению проблемы противоминной деятельности и формированию профессиональной компетентности специалистов по разминированию в процессе их профессиональной подготовки. Проведен анализ сущности и содержания противоминной деятельности Украины. Определены особенности профессиональной подготовки специалистов по разминированию. Проведен анализ реального состояния подготовки специалистов по разминированию в современных условиях, освещены основные его компоненты. На основе требований по формированию готовности саперов к выполнению задач по штатному назначению усовершенствован процесс формирования профессиональной компетентности их путем внедрения и интерпретации составляющих моделей специалистов по разминированию (управленца и исполнителя).

Ключевые слова: противоминная деятельность, профессиональная готовность, профессиональная компетентность, педагогическая модель, специалист по разминированию.

Okipniak D.A., Maliuk V.M.

National Army Academy named after hetman Petro Sahaidachnyi

Okipniak A.S.

Kamianets-Podilskyi State Agro-Technical University

THE INTERPRETATION AND ARGUMENTATION OF THE SPECIALIST MODEL OF DEMINING CONSIDERING TODAY'S DEMANDS

Summary

Article is dedicated to solve problems demine activity and the formation of professional competence specialist of demine in the process of their specific training. Have been analysed the reasons and content of antimine activity of Ukraine. Defined features specific training specialist of demining. Analyzed real condition of training of demining in modern conflicts, highlighted it in main component. Based on the requirements for the formation of readiness combat engineers to perform tasks staff purpose improved process formation of professional competence them by implementation and interpretation of components professional models of demining (manager and artist).

Keywords: antimine activity, professional readiness, specific competence, pedagogical model, specialist of demining.

УДК 378.4

ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД У ПІДГОТОВЦІ ЕКОНОМІСТІВ АГРАРНОГО ПРОФІЛЮ

Островська Н.Д.

Відокремлений підрозділ

Національного університету біоресурсів і природокористування України
«Бережанський агротехнічний інститут»

У статті висвітлено питання використання особистісно орієнтованого підходу у підготовці економістів аграрного профілю. На основі аналізу, узагальнення й систематизації наукових джерел визначено важливі завдання та принципи навчального процесу. Зосереджено увагу на педагогічних умовах підготовки студентів економічного профілю на засадах особистісно орієнтованого навчання. Наведено сучасні методи навчання в співробітництві, що допомагають реалізації особистісно орієнтованого навчання. Зроблено висновок, що особистісно орієнтований підхід сприяє гармонійному розвитку та розкриттю творчого потенціалу студентів, позбавленню невпевненості в собі, зменшенню суперечності між рівнем набутих теоретичних знань та можливістю продуктивного використання іноземної мови в професійній діяльності.
Ключові слова: особистісно орієнтований підхід, економісти аграрного профілю, педагогічні умови, інформаційно-комунікаційні технології, навчально-виховний процес.

Постановка проблеми. Одним із основних завдань у підготовці економістів у вищому навчальному закладі є підвищення загальноосвітнього, культурного та професійного рівня майбутніх фахівців, що працюватимуть у всіх галузях народного господарства, забезпечення їх конкурентоспроможності. За таких умов актуальності набуває підготовка студентів вищих навчальних закладів до праці в умовах стрімкого оновлення технологій, формування у них високого рівня професійної компетентності, інформованості та мобільності.

Вимоги до рівня підготовки майбутніх економістів-професіоналів передбачають подальше вдосконалення сучасної вищої економічної освіти в напрямі використання нових підходів, методик та технологій навчання. Традиційна когнітивно-орієнтована освіта вирішує завдання формування знань, умінь і навичок, в той час як розвиток та виховання особистості студента виступають другорядним завданням навчання. Однак, соціальний та науково-технічний прогрес змінив освітню парадигму з когнітивно-орієнтованої на особистісно орієнтовану, і, таким чином, від сучасної вищої школи вимагається поступової переорієнтації навчання на розвиток особистості студента, його індивідуальних здібностей та творчого потенціалу.

Тобто, необхідність застосування особистісно орієнтованого підходу у підготовці фахівців економічного профілю у вищих навчальних закладах відповідає соціальному замовленню на таких професіоналів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні вимоги до формування особистісно орієнтованого підходу вивчалися у працях О. Асмолова, І. Беха, М. Боришевського, В. Давидова, В. Моляко, І. Якиманської. Важливі передумови становлення особистісного підходу у трудовій і професійній підготовці розроблялись у дослідженнях А. Алексюка, І. Зязюна, В. Козакова, Г. Костюка, С. Максименка, Н. Ничкало. Окремим аспектам реалізації особистісно орієнтованого підходу у навчанні присвятили свої праці Г. Балл, М. Євтух, М. Касьяненко, О. Гончарова, Г. Дегтярьова, Л. Дибкова, О. Пехота, С. Сисоева; різні його форми розглядали В. Андреев, О. Барабанщиков, І. Зимня, С. Максименко, М. Феденко.

Формулювання цілей статті. Однак аналіз психолого-педагогічної літератури, присвяченої актуальним питанням реалізації особистісно орієнтованого підходу у фаховій підготовці вищих навчальних закладів України, виявив недостатню розробленість зокрема майбутніх економістів, що і є темою статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний розвиток суспільства, орієнтація на усвідомлення власного іміджу веде до корінних змін в усіх сферах життєдіяльності людей, у тому числі й у системі економічної освіти. Мова в нашому випадку йде про необхідність реалізації особистісно орієнтованого підходу до організації навчально-виховного процесу у вищій школі, одного із можливих варіантів її вдосконалення.

Особистісний підхід ми розглядаємо як основний психолого-педагогічний принцип організації навчальної діяльності, який безпосередньо впливає на ефективність розвитку особистості студента. В центрі навчання знаходиться сам учень і його особистість формується засобами певного конкретного навчального предмету. Навчальний процес розглядається як організація і управління навчальною діяльністю студента в педагогічному спілкуванні з викладачем [1].

Якщо розглядати професійну компетентність майбутніх економістів крізь призму особистісного підходу, то вона передбачає практичне застосування фахових та загальноособистих компетенцій, готовність їх демонстрації в різних передбачених і непередбачених ситуаціях, емоційно-вольову регуляцію процесу і результату застосування компетенції.

Особистісно орієнтоване навчання базується на таких принципах як: індивідуальність кожного студента, визнання відсутності нездібних студентів, урахування нерівності розумових здібностей студентів, індивідуалізація навчально-виховного процесу, отримання задоволення від навчання, розуміння оцінки знань студентів як інструмента виховання, взаємозалежність колективу, як сукупності особистостей, і власне особистості у навчанні, і принцип людяності, чуйності і тактовності по відношенню до студентів [4; 5].

За твердженням А. Хуторського, впровадження особистісно орієнтованого підходу дозволяє вирішити два важливі завдання навчального процесу: 1) створення індивідуального освітнього росту студентів у вигляді творчих робіт і підвищення на цій основі розвитку їх особистих якостей; 2) оптимальне співвідношення творчих процесів з нормативними, забезпечення ефективного засвоєння студентами освітніх стандартів на особистісно значимому рівні [7].

Науковець підкреслює, що вирішення окреслених завдань відбувається в навчальному процесі з урахуванням принципів: принципу особистісного цілепокладання, тобто освіта кожного студента відбувається на основі і з урахуванням його особистісних навчальних цілей; принципу відбору індивідуальної освітньої траєкторії. Студент має право на свідомий і узгоджений з викладачем вибір основних компонентів своєї освіти: цілей, задач, темпу, форм і методів навчання, особистісного змісту навчання, системи контролю і оцінки результатів; принципу метапредметних основ освітнього процесу. Головним орієнтиром навчання виступає власний освітній ріст студента, який складається з внутрішніх і зовнішніх продуктів його навчальної діяльності; принципу первинної освітньої продукції студента. Створений студентом особистісний зміст навчання випереджає вивчення освітніх стандартів і загальнонавчаних досягнень у галузі, що вивчається; принципу ситуативності навчання. Освітній процес будується на ситуаціях, які передбачають самовизначення студентів, котрі самі шукають рішення. Викладач супроводжує студента в його освітньому русі; принцип освітньої рефлексії. Освітній процес супроводжується його рефлексивним усвідомленням суб'єктами освіти [8].

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє стверджувати, що реалізація особистісно орієнтованого навчання студентів економічного профілю вимагає створення наступних педагогічних умов: створення доброзичливої атмосфери на практичних заняттях, виховання взаємоповаги, розвиток незалежного та критичного мислення; залучення студентів до прийняття рішень щодо навчання; організація змісту навчання та ретельний відбір навчального матеріалу з врахуванням рівню знань студентів, напрямку їх підготовки; наближення процесу навчання до реальних умов майбутньої професійної діяльності; створення ситуацій успіху на заняттях та стимулюючого до навчання середовища шляхом використання сучасних методів і форм навчання [7].

Таким чином, особистісно орієнтований підхід у навчанні передбачає виконання нормативно заданих функцій та завдань з виявом особистого ставлення, здібностей та почуттів. В процесі навчання першочерговим завданням викладача є не виконання певних вправ та завдань, а розвиток студентів шляхом їх виконання. Його роль – допомога студентові у формуванні своєї точки зору, свого бачення проблеми, пошуку свого шляху вирішення завдання.

Впровадження особистісно орієнтованого підходу до підготовки студентів-економістів полягає, перш за все, у діалозі між викладачем та студентами, що розкриває здібності студентів, їх внутрішній світ, коло інтересів, що в свою чергу

дає змогу викладачеві враховувати особливості інтересів кожного з них в подальшому спілкуванні; сприяє розвитку комунікативної складової професійної компетентності майбутніх фахівців.

Сучасний економіст на виробництві, до яких відносяться й економісти аграрного профілю, потребує глибоких професійних знань, умінь, вміння творчо оцінювати виробничу ситуацію, приймати адекватні рішення; повинен мати розвинені управлінські здібності та володіти навичками прийняття управлінських рішень. Тому важливим психолого-педагогічним аспектом проблеми підвищення ефективності професійної освіти щодо підготовки висококваліфікованих кадрів є виявлення та розвиток особистісного потенціалу студентів (зокрема, їх природних задатків) для забезпечення успішності майбутньої професійної та управлінської діяльності. Адже, надаючи студенту знання про унікальні психофізіологічні властивості його особистості, можна створити позитивну та стійку мотивацію на самореалізацію, зокрема, у процесі їх професійної підготовки. На основі знань потенційних можливостей студентів-майбутніх економістів – можна цілеспрямовано розвивати певні професійні якості через особистісно орієнтоване навчання та виховання [6].

Необхідно також враховувати, що мислення студентів характеризується різними особливостями, такими як самостійність, глибина розуміння, швидкість. Наявність індивідуальних відмінностей мислення вимагає застосування різних прийомів навчання. Важливу роль в оволодінні знаннями відіграє пам'ять. Існують різні типи пам'яті. Оскільки у кожній групі є студенти з різним типом пам'яті, викладач має враховувати ці аспекти у своїй професійній діяльності, використовуючи певні опору (текст, відеоматеріал, схеми тощо) [3].

Підвищення активності студентів, забезпечення психологічного комфорту і переведення спілкування з формального в особистісний план є необхідними, але недостатніми умовами. Робота з дорослою аудиторією вимагає найбільшої уваги до специфіки особистості кожного студента, його інтересів, врахування соціальної ролі, ставлення до партнерів по комунікації.

Особистісний підхід до підготовки економіста у вищому навчальному закладі передбачає не тільки орієнтацію майбутнього спеціаліста на вирішення завдань економічного характеру, а й формування у студентів глибокого інтересу до саморозвитку, вироблення в них потреби у професійній рефлексії. Модернізація змісту професійної підготовки потребує активних методів навчання, що розвивають творчий потенціал майбутнього економіста та формують у нього стійкі вміння самостійної роботи.

Допомогти в реалізації особистісно орієнтованого підходу у навчанні покликані сучасні методи навчання в співробітництві (лекції-діалоги, семінари-конференції, ділові ігри, навчальні дискусії тощо), метод проектів, застосування інтерактивних методів, що забезпечують індивідуалізацію і диференціацію навчання з урахуванням здібностей студента, рівня їх знань, інтересів і нахилів. Найбільш ефективною формою діалогу з викладачем стає навчальне завдання: майбутні економісти оволодівають умінням синтезувати теоретичні знання та практичні навички.

Навчальне завдання – це проблемна ситуація, яка створюється під час аудиторної та позааудиторної роботи у ВНЗ. У процесі її рішення студент навчається узгоджувати свої дії та дії педагога, щоб визначити оптимальні шляхи навчання й розвитку своїх професійних якостей. Мета навчального завдання – зміна позиції самого суб'єкта, тобто майбутнього економіста, озброєння його відповідними способами розумових і практичних дій.

Використання інформаційно-комунікаційних технологій в підготовці майбутніх фахівців значно змінило підходи до розробки навчальних матеріалів. На відміну від традиційного, інтерактивного навчання на основі мультимедійних програм дозволяє повніше реалізувати комплекс дидактичних, педагогічних, психологічних і методичних принципів, робить процес пізнання цікавішим і більш творчим. При цьому забезпечується дотримання принципу доступності завдань, враховується індивідуальний темп студента. До того ж, використання інформаційно-комунікаційних технологій передбачає активність самого студента в процесі засвоєння знань, сприяє розвитку його пізнавальної активності, формуванню вмінь самостійно поповнювати знання, здійснювати пошук і орієнтуватися в потоці інформації.

В основу методу проектів покладено розвиток пізнавальних і творчих здібностей тих, хто навчається, уміння самостійно конструювати свої знання та орієнтуватися в інформаційному просторі, розвиток критичного мислення та формування навичок практичного використання отриманих результатів [2]. Є. Полат вважає, що виконання навчально-пізнавальних індивідуальних чи групових завдань з фахових предметів з представленням результатів за допомогою мультимедійної презентації дає можливість майбутнім економістам навчитися самостійно працювати з електронними інформаційними джерелами,

опрацьовувати новий матеріал, логічно та послідовно будувати свою доповідь, презентувати матеріал аудиторії, та, що найголовніше, творчо підійти до виконання завдання. А це і є головною задачею особистісно орієнтованого підходу в процесі навчання.

Шлях реалізації особистісно орієнтованого підходу в навчанні студентів лежить також у впровадженні ділових ігор, які допомагають розвинути професійні компетенції, закріпити вивчений матеріал та розкрити внутрішній світ студента. Також, рольова гра має велике виховне значення, оскільки допомагає згуртувати студентський колектив, залучає до активної діяльності сором'язливих, невпевнених у собі студентів, формує у студентів навички роботи в команді, допомагає осмислити своє місце в ній, розвиває дисципліну, взаємодопомогу, уміння відстоювати свою точку зору тощо.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Отже, одним з найефективніших підходів у підготовці майбутніх економістів, на наш погляд, є особистісно орієнтований підхід, що сприяє гармонійному розвитку та розкриттю творчого потенціалу студентів, позбавленню невпевненості в собі, зменшенню суперечності між рівнем набутих теоретичних знань та можливістю продуктивного використання іноземної мови в професійній діяльності. Він також передбачає гнучкість у визначенні цілей, враховує особистісні інтереси студентів, їх індивідуальні особливості та створює передумови для більшої результативності навчання. Виступаючи в якості нової парадигми освіти, цей підхід забезпечує більшу спадкоємність всередині рівневої системи професійної освіти.

Предметом подальших наших досліджень буде вивчення оптимальних технологій та форм організації навчально-виховного процесу підготовки майбутніх економістів в рамках особистісно орієнтованого підходу.

Список літератури:

1. Зимняя И. А. Педагогическая психология: учебник для вузов. Изд. 2-е, доп., испр. и перераб. / Ирина Алексеевна Зимняя. – М.: Логос, 2000. – 384 с.
2. Новые педагогические информационные технологии в системе образования / Е. С. Полат и др.; под ред. Е. С. Полат. – М.: Изд. центр «Академия», 2000. – 272 с.
3. Подмазин С. И. Личностно-ориентированное образование: Социально-философское исследование / Сергей Иванович Подмазин. – Запорожье: Просвіта, 2000. – 250 с.
4. Сердюк О. П. Особистісно орієнтоване навчання. Вища школа. Концептуальна модель / Олександр Петрович Сердюк // Освіта. – 2003. – № 14-15. – С. 7.
5. Сердюк О. П. Особистісно орієнтоване навчання. Вища школа. Концептуальна модель / Олександр Петрович Сердюк // Освіта. – 2003. – № 16. – С. 10.
6. Стрельников В. Ю. Теоретичні засади проектування професійно орієнтованої дидактичної системи підготовки бакалаврів економіки: дис. д-ра пед.наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Віктор Юрійович Стрельников. – К., 2007. – 461 с.
7. Хуторской А. В. Методика личностно-ориентированного обучения: Как обучать всех по-разному?: пособие для учителя / Андрей Викторович Хуторской. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – 383 с.
8. Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе / Ираида Сергеевна Якиманская. – М.: Сентябрь, 2000. – 112 с.

Островская Н.Д.

Обособленное подразделение

Национального университета биоресурсов и природопользования Украины

«Бережанский агротехнический институт»

ЛИЧНОСТНО ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ПОДХОД В ПОДГОТОВКЕ ЭКОНОМИСТОВ АГРАРНОГО ПРОФИЛЯ

Аннотация

В статье освещены вопросы использования личностно ориентированного подхода в подготовке экономистов аграрного профиля. На основе анализа, обобщения и систематизации научных источников определены важные задачи и принципы учебного процесса. Сосредоточено внимание на педагогических условиях подготовки студентов экономического профиля на основе личностно ориентированного обучения. Приведены современные методики обучения в сотрудничестве, помогающие реализации личностно ориентированного обучения. Сделан вывод, что личностно ориентированный подход способствует гармоничному развитию и раскрытию творческого потенциала студентов, лишению неуверенности в себе, уменьшению противоречия между уровнем приобретенных теоретических знаний и возможностью продуктивного использования иностранного языка в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: личностно ориентированный подход, экономисты аграрного профиля, педагогические условия, информационно-коммуникационные технологии, учебно-воспитательный процесс.

Ostrovska N.D.

Separated Subdivision

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

«Berezhany Agrotechnical Institute»

PERSONALITY-ORIENTED APPROACH IN THE TRAINING OF AGRARIAN PROFILE ECONOMISTS

Summary

The article describes the use of personality-oriented approach in training agrarian profile economists. Based on the analysis, generalization and systematization of the scientific literature, the important tasks and principles of the educational process were identified. One of the main focuses felt on the pedagogical conditions of economic profile students training, based on personality-oriented studying. The modern methods of teaching in partnership, that help implementing the personality-oriented studying were given as well. The article conclusion is that personality-oriented approach contributes to the harmonious development and disclosing of creative potential of students, getting rid of self-doubt, reducing the contradictions between the level of the acquired theoretical knowledge and the possibility to effectively use foreign language in professional activities.

Keywords: personality-oriented approach, agrarian profile economists, pedagogical conditions, information and communication technologies, educational process.

УДК 378.4.091.3:[811.111'271.12'42:001]

ЗМІСТОВЕ НАПОВНЕННЯ ТА СТРУКТУРА ЕТАПІВ НАВЧАННЯ АНГЛОМОВНОГО АКАДЕМІЧНОГО ПИСЬМА СТУДЕНТІВ МАГІСТРАТУРИ

Патівич О.В.

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті деталізується етапність навчання стилістичної унормованості наукового писемного англійського мовлення майбутніх фахівців природничих спеціальностей в умовах магістратури. Подано класифікацію та характеристику вправ для навчання академічного письма відповідно до етапів навчання. Стаття робить внесок у розвиток англійської мовленнєвої компетентності студентів у написанні наукової публікації з перспективою її виходу у реальний міжнародний англійськомовний науковий простір.

Ключові слова: академічне письмо, стилістична унормованість, етап навчання, метод вправління, проєктна методика.

Сучасна професійна підготовка майбутніх фахівців природничого профілю має орієнтуватися на перспективи міжнародної співпраці, забезпечення мобільності як науковців, викладачів, так і студентів у межах глобального освітнього і наукового простору. Приведення такої підготовки у відповідність до світових стандартів вищої освіти посилює необхідність удосконалення підготовки професійних кадрів у галузі іноземної мови та вимагає підвищення якості їх професійної підготовки. З огляду на це, науковець повинен володіти мовними засобами для вираження свого професійного досвіду.

Ефективність навчання значною мірою залежить від закономірності формування навичок і вмій студентів у різноманітних видах мовленнєвої діяльності та їх взаємодії, а відтак і релевантно підібраних вправ, послідовності їх застосування, кількості, обсягу та методичної системи загалом.

Актуальність проблематики зумовила мету даної статті, а саме: дати детальну характеристику етапності навчання, представити класифікацію та принципи побудови системи вправ для навчання стилістичної унормованості наукового писемного англійського мовлення майбутніх фахівців природничих спеціальностей в умовах магістратури.

Сутність будь-якої методики навчання іноземної мови реалізується у навчальному процесі через систему вправ, яка пропонується студентам для виконання як у аудиторний час, так і вдома чи в інформаційно-ресурсному центрі. І яка, відтак, є головним чинником, який повинен забезпечити успішне формування у студентів навичок і вмій іншомовного мовлення та має свою специфіку.

Для створення системи вправ, спрямованих на формування у магістрантів навичок та вмій стилістично унормованого наукового писемного мовлення, доцільно спиратись на підходи методистів до проблеми створення загальної системи вправ. В основу нашого дослідження покладено систему вправ, розроблену Н. К. Скляренко, тому що вона є найбільш теоретично обґрунтованою [11, с. 3–7].

Розроблені вправи до кожного етапу навчання стилістично унормованого наукового писемного мовлення передбачають необхідні компоненти: завдання, виконання, контроль виконаного завдання. Під час розробки вправ ми спирались на методичні вимоги до вправ для формування іншомовних мовленнєвих навичок і вмій: комунікативність вправ; вмотивованість мовленнєвих дій учнів; створення комунікативних ситуацій;

новизна; культурологічна спрямованість; ступінь забезпечення студентів необхідними опорами.

У навчанні стилістично унормованого наукового писемного мовлення використовуємо:

– рецептивні комунікативні вправи (для ознайомлення з лінгвістичними особливостями текстів, які студенти повинні навчитися складати; для розширення фахових знань студентів);

– некомунікативні вправи (для формування мовленнєвих навичок, необхідних для написання текстів певних жанрів: оволодіння мовним матеріалом – термінами, стереотипними виразами і стійкими фразами);

– репродуктивно-продуктивні вправи (для активізації мовленнєвих виразів, які вживаються у різних жанрах текстів, формуються вміння висловлювати комунікативні наміри адекватними мовними засобами, відбирати, комбінувати і варіювати мовні формули, граматичні та синтаксичні конструкції, відтворювати текст з опорою на зразок, на вступ або висновок);

– комунікативні продуктивні вправи (творчий етап) (для формування комунікативних умінь писати наукові тексти окреслених жанрів: створюються умови, максимально наближені до природної комунікації; студенти самостійно пишуть наукові тексти зазначених жанрів) [14].

Більшість науковців вправи для формування навичок та вмій писемного мовлення розрізняють за двома типами: 1) передмовленнєві (підготовчі) і 2) мовленнєві. Вправи першого типу призначені для оволодіння мовним матеріалом у графічному оформленні і для оволодіння операціями, пов'язаними з вираженням думок у письмовій формі (це вправи на розширення, трансформацію речень, а також складання розмаїтих планів). Вправи другого типу (мовленнєві) навчають письмово виражати власні думки (переказ, твір, розповідь, опис, анотування, переклад) [3; 13].

Проаналізуємо етапність у навчанні писемного мовлення, враховуючи досвід науковців.

І. В. Нержа виділяє три етапи навчання писемного мовлення: 1) підготовчий; 2) тренувальний та 3) етап продукції [8].

В. В. Матющенко, досліджуючи проблему навчання писемної ділової комунікації, виділяє п'ять етапів процесу навчання письма: орієнтування, планування, створення першого варіанта листа, редагування, складання остаточного варіанта [6].

М. Я. Кондратьєва виділяє два етапи – підготовчий та мовленнєвий, які реалізуються за допо-

могою відповідних вправ. Підготовчі – призначені для оволодіння мовним матеріалом у графічно-мово оформленні і для навчання певних операцій, пов'язаних із письмовим вираженням думок. Мовленнєві вправи спрямовані на формування умінь висловлювати думки своїми словами [4].

Р. Ю. Мартинова та А. В. Маслова у навчанні наукового писемного англійського мовлення (зокрема рецензії) магістрів виділяють три етапи: 1) лінгвокомунікативний, 2) навчально-мовленнєвий, 3) професійно-мовленнєвий. На *лінгвокомунікативному* етапі відбувається ознайомлення студентів із науковими текстами, із засобами вербалізації наукової інформації, повторення лексичних і граматичних засобів, потрібних для продукування наукового мовлення, перенесення лінгвального досвіду студентів на ситуації наукового спілкування; написання окремих висловлювань із вживанням мовного матеріалу на основі прочитаної чи прослуханої інформації; читання спрощених адаптованих наукових текстів, переказ їх, відповіді на запитання; написання наукових текстів на основі осмислення прочитаного; письмовий переказ наукових текстів. На *навчально-мовленнєвому* етапі триває ознайомлення студентів із науковою формою викладу думок на матеріалі автентичних наукових текстів; формування знань нової наукової лексики, вибраної з текстів; навчання вживання наукової лексики в поєднанні з раніше вивченою; формування умінь читання частково адаптованих наукових текстів та переказ їх; навчання написання наукових текстів на основі інтерпретації прочитаного. На *професійно-мовленнєвому* етапі завершується розвиток умінь наукового англійського мовлення; навчання незнайомої наукової та тематичної лексики у процесі читання; формування репродуктивних навичок вживання наукової лексики; читання наукових автентичних текстів та письмовий переказ їх; виклад наукового тексту у власній інтерпретації; написання наукового тексту на основі аналізу (рецензія) [5].

На думку Г. М. Дзіман навчання академічного мовлення має розпочинатися із ознайомлення з текстом-оригіналом за допомогою рецептивних вправ, спрямованих на аналіз тексту (формування навичок орієнтування у смисловій структурі тексту, навчання композиційного структурування, пошук потрібної інформації). На другому етапі навчання дослідниця вважає доцільним застосування рецептивно-репродуктивних, рецептивно-продуктивних та продуктивних вправ, які допомагають студентам визначати головну інформацію, ознайомитись зі структурою тексту, закріплюють набуті знання, формують навички написання структурних елементів тексту, розвивають уміння висловлювати думки в письмовій формі, а також закріплюють лексичні та стилістичні вміння та вміння правильно оформлювати висловлювання у письмовій формі [1, с. 105–112].

У своїх працях науковці зробили значний внесок в етапність навчання академічного писемного мовлення, проте **не знайшли висвітлення** такі вкрай **важливі питання**: 1) не конкретизовано роботу з подолання логіко-формальних труднощів, з основними характеристиками наукового тексту (логічності викладу; інформативності, абстрагованості тощо), 2) не визначено прийомів подолання

відхилень від структурно-композиційних, лексико-стилістичних, стилістично-фразеологічних, морфолого-стилістичних, стилістично-синтаксичних, текстуально-стилістичних та прагматичних (комунікативно-стилістичних) норм наукового тексту; 3) не визначено етапів та прийомів навчання написання наукових текстів із дотриманням їхньої піджанрової належності; 4) у проаналізованих працях відчутний розрив між аналітичною роботою з науковими текстами та продуктивною мовленнєвою діяльністю (науковці рекомендують після аналітичної праці з готовими текстами переходити відразу до створення власних текстів) – на наше переконання, слід зробити проміжні етапи, які акцентують увагу студентів на конкретних структурно-композиційних та лінгвостилістичних особливостях наукових текстів, сформувані навички вживання стилістично унормованих мовних засобів, речень-скрепів, способів вираження зв'язності в науковому тексті, слів, які слугують для вираження пояснення, конкретизації, аргументації; 5) до написання наукових текстів студентами магістратури не розроблено технології інтегрованого підходу, який має ґрунтуватися на міждисциплінарних зв'язках, розширенні інформаційного поля магістранта; такою методикою може бути метод проекту.

Тож зважаючи на напрацювання в етапності навчання писемного мовлення, на коло проблем нашого наукового дослідження, на структурно-композиційні та лінгвостилістичні особливості наукового мовлення, на знання, навички та вміння, якими повинні оволодіти студенти, нами визначено **чотири етапи навчання** стилістично унормованого наукового писемного мовлення: 1 етап – орієнтаційний; 2 етап – дотекстовий; 3 етап – текстово-трансформаційний; 4 етап – текстово-проектний.

Метою 1-го, **орієнтаційного**, етапу визначено **формування знань про стилістичні норми наукових текстів (наукової статті, наукових тез, анотації)** шляхом: а) проведення аналізу структурно-композиційних особливостей наукової статті, наукових тез, анотації (на предмет наявності основних композиційних елементів цих текстів); б) здійснення аналізу способів досягнення основних характеристик наукового тексту – логічності викладу; інформативності тексту, аргументованості, наявності формату наукової дискусії, способів та ситуацій уведення інтертекстуального матеріалу, достатності інформації, нейтральної емоційності тексту, абстрагованості та об'єктивності викладу інформації; в) проведення аналізу особливостей і засобів ланцюгового та паралельного типів зв'язку між реченнями та частинами тексту, зокрема способів вираження анафоро-антецедентних зв'язків, речень-скрепів, слів, що служать для вираження пояснення, конкретизації, аргументації тощо складених сполучних засобів; г) проведення аналізу текстів, які мають відхилення від норм наукового стилю, зокрема від структурно-композиційних норм, а також змістові лакуни, відхилення від генеральної лінії сюжету наукової статті (тез), різні інформаційні блоки, які не стосуються мети та завдань дослідження; г) проведення аналізу лексичних та граматичних засобів наукових текстів; д) порівняння наукових текстів з науково-популярними;

е) аналізу структурно-композиційних та лінгвостилістичних особливостей власне-наукових та історико-наукових оглядових статей, описових та реферативних анотацій, наукових тез трьох видів: «постановка проблеми», «результати дослідження», «нова методика роботи».

Метою 2-го, **дотекстового**, етапу визначаємо **формування навичок вживання в науковому мовленні стилістично унормованих мовленнєвих одиниць** шляхом: а) виконання некомунікативних лексичних вправ; б) некомунікативних граматичних вправ; в) виконання трансформаційних та коректурних мовних вправ на моделювання речень, які за лексичними та граматичними ознаками відповідають нормам наукового стилю.

Мета 3-го, **текстово-трансформаційного**, етапу полягає у **формуванні умінь моделювати стилістично унормовані наукові тексти вказаних жанрів із готового текстового матеріалу** шляхом а) виконання трансформаційних комуникативно-стилістичних вправ на досягнення логічності викладу, аргументованості, наявності формату наукової дискусії, нейтральної емоційності тексту, абстрагованості та об'єктивності викладу інформації, на використання способів та ситуацій введення інтертекстуального матеріалу; б) виконання вправ на вживання анафоро-антецедентних засобів зв'язку, речень-скрепів, слів, які слугують для вираження пояснення, конкретизації, аргументації тощо складених сполучних засобів; в) виконання трансформаційних текстуально-стилістичних вправ на переформатування фрагментів тексту, які належать до іншого стилю, зокрема науково-популярного, в науковій.

Метою 4-го, **текстово-проектного**, етапу визначаємо **формування умінь написання стилістично унормованих наукових текстів таких жанрів із використанням методу проекту; умінь організувати роботу з написання наукових текстів**: історико-наукових оглядових та власне-наукових експериментальних статей, описових та реферативних анотацій, наукових тез трьох видів: «постановка проблеми», «результати дослідження», «нова методика роботи».

Перший, **орієнтаційний**, етап реалізуємо за допомогою мовленнєвих аналітичних вправ у читанні, які можна поділити на чотири групи:

I група: мовленнєві рецептивно-аналітичні вправи на читання та визначення загальностильових характеристик наукових текстів:

1) мовленнєві рецептивно-аналітичні вправи на читання та визначення ступеня науковості проблематики; визначення ступеня науковості заголовка, зовнішнього оформлення;

2) мовленнєві рецептивно-аналітичні вправи на читання та визначення способів досягнення основних характеристик наукового тексту – логічності викладу; інформативності тексту, аргументованості, наявності формату наукової дискусії, способів та ситуацій введення інтертекстуального матеріалу, достатності інформації, нейтральної емоційності тексту, абстрагованості та об'єктивності викладу інформації; на визначення глибини дослідження наукового питання;

3) мовленнєві рецептивно-аналітичні вправи на читання та визначення особливостей і засобів зв'язку між реченнями та частинами тексту, речень-скрепів, слів, які слугують для виражен-

ня пояснення, конкретизації, аргументації тощо, складених сполучних засобів;

4) мовленнєві рецептивно-аналітичні вправи на читання та визначення відхилень від структурно-композиційних, лексико-стилістичних, стилістично-фразеологічних, морфолого-стилістичних, стилістично-синтаксичних, текстуально-стилістичних та прагматичних норм наукового стилю.

II група: мовленнєві рецептивно-аналітичні вправи на читання та визначення жанрово-специфічних характеристик наукових текстів:

1) мовленнєві рецептивно-аналітичні вправи на читання та визначення структурно-композиційних особливостей наукової статті, наукових тез, анотації (щодо наявності основних композиційних елементів цих текстів);

2) мовленнєві рецептивно-аналітичні вправи на читання та визначення лексичного та граматичного складу наукових текстів диференційовано за жанрами;

3) мовленнєві рецептивно-аналітичні вправи на читання та визначення відхилень від структурно-композиційних, лексико-стилістичних, стилістично-фразеологічних, морфолого-стилістичних, стилістично-синтаксичних, текстуально-стилістичних та прагматичних норм конкретного жанру.

III група: мовленнєві рецептивно-аналітичні вправи на читання та визначення міжстильових характеристик текстів: вправи на порівняння структурно-композиційних, лінгвостилістичних і прагматичних характеристик наукового та науково-популярного текстів.

IV група: мовленнєві рецептивно-аналітичні вправи на читання та визначення піджанрово-специфічних характеристик наукових текстів: вправи на читання та визначення структурно-композиційних і лінгвостилістичних особливостей власне-наукових експериментальних та історико-наукових оглядових статей, описових та реферативних анотацій, наукових тез трьох видів: «постановка проблеми», «результати дослідження», «нова методика роботи».

Другий, **дотекстовий**, етап реалізуємо за допомогою некомунікативних та умовно-комуникативних вправ, які можна поділити на чотири групи.

I група – некомунікативні лексичні вправи на вживання: а) лексичних та б) фразеологічних одиниць, релевантних науковому стилю.

II група – некомунікативні та умовно-комуникативні граматичні вправи на вживання граматичних одиниць, релевантних науковому стилю.

III група – некомунікативні та умовно-комуникативні вправи на вживання виразів, які використовуються в різних композиційних елементах наукового тексту (наприклад, у ситуації повідомлення теми, визначення цілей).

IV група – трансформаційні та коректурні некомунікативні та умовно-комуникативні вправи на моделювання речень, які за лексичними і граматичними ознаками відповідають нормам наукового стилю.

Третій, **текстово-трансформаційний**, етап реалізується за допомогою комуникативно-стилістичних вправ, спрямованих на формування умінь моделювати стилістично унормовані наукові тексти вказаних жанрів з готового текстового матеріалу. Ці вправи можна поділити на три групи.

I група – трансформаційні комунікативно-стилістичні вправи на формування логічності викладу, аргументованості, наявності формату наукової дискусії, нейтральної емоційності тексту, абстрагованості та об'єктивності викладу інформації, на використання способів та ситуацій введення інтертекстуального матеріалу;

II група – підстановчі та трансформаційні вправи на вживання речень-скрепів, слів, які слугують для вираження пояснення, конкретизації, аргументації.

III група – трансформаційні вправи на переформування фрагментів тексту, які належать до іншого стилю, зокрема до науково-популярного, в науковій комунікативній текстуально-стилістичній та комунікативно-стилістичній вправах.

Четвертий, **текстово-проектний**, етап передбачає написання текстів власне-наукових та історико-наукових оглядових статей, описових і реферативних анотацій, наукових тез трьох видів: «постановка проблеми», «результати дослідження», «нова методика роботи» з використанням проектною методикою.

У *керівництві роботою* над проектом визначаємо такі види робіт: 1) вибір теми проекту, його типу та кількості учасників; 2) постановка завдань, які слід вирішити; 3) розподіл завдань учасникам проекту; 4) самостійна робота студентів: виконання своїх завдань; 5) проміжні обговорення напрацювань у групах; 6) захист проекту, опонування; 7) колективне обговорення проекту, надання зовнішньої оцінки, формулювання висновків [2, с. 40].

У *написанні тексту* спираємося на етапи, визначені О. Москалець, Л. Латуліппе, Д. Олшер: 1) підготовча робота: вибір теми, продукування ідей, упорядкування ідей; 2) написання першого варіанта тексту; 3) самоаналіз або взаємоаналіз написаного; 4) індивідуальне або групове вдосконалення написаного; 5) презентація створеного тексту [7; 15; 16].

У *визначенні типу* проекту з підготовки наукової статті взято за основу загальнодидактичну типологію проектів, розроблену Є. С. Полат [10]:

1) домінуючий у проекті метод або вид діяльності: дослідницький, творчий, рольово-ігровий, інформаційний, практико-орієнтований;

2) предметно-змістова сфера: монопроект і міжпредметний проект;

3) характер координації проекту: з відкритою, явною координацією і з прихованою координацією (неявний, що імітує учасника проекту);

4) характер контактів (серед учасників одного навчального закладу, однієї групи, міста, регіону); внутрішній (або регіональний) і міжнародний;

5) кількість учасників проекту (особистісні, парні, групові);

6) тривалість проекту (короткостроковий, середньої тривалості, довгостроковий).

Згідно з наведеною класифікацією, написання наукової статті з анотацією та тезами до неї можна кваліфікувати як дослідницький, міжпредметний (з використанням знань різних дисциплін), з відкритою координацією (викладач не нав'язливо спрямовує роботу учасників проекту, організовуючи в разі потреби окремі етапи проекту, діяльність окремих його учасників), особистісний (проект наукової статті виконує у рамках магіс-

терського дослідження один студент), (проте написання навчальної статті з анотацією та тезами до неї здійснюється у міні-групах), середньої тривалості (триває кілька тижнів) проект.

Для написання наукової статті з анотацією та тезами до неї як дослідницького проекту, потрібна структура, наближена до справжнього наукового дослідження, або така, що повністю збігається з ним (аргументація актуальності теми дослідження; визначення проблеми дослідження, його предмета та об'єкта; позначення завдань дослідження; визначення методів дослідження, джерел інформації; висунення гіпотез розв'язання означеної проблеми, визначення шляхів її розв'язання; обговорення отриманих результатів, висновки; оформлення результатів дослідження; позначення нових проблем для подальшого дослідження процесу) [12].

Проект із написання наукової статті з анотацією та тезами до неї вважаємо найбільш оптимальним методом навчання цього виду діяльності, який здатен розв'язати кілька навчальних завдань: а) удосконалення умінь оглядового, пошукового та вивчаючого читання; б) формування, розширення та поглиблення фахових знань, знань фахової лексики та термінології; в) удосконалення лексичних, граматичних та лінгвосоціокультурних навичок; г) формування умінь писемного мовлення відповідно до стилю та жанру – написання наукової статті з анотацією та тезами до неї.

Зміст проекту з написання наукової статті з анотацією та тезами до неї полягає в тому, що студенти 1) пишуть власне-наукову та історико-наукову оглядову статтю (на 8–12 сторінок формату А4, 14 кегль, 1,5 інтервала); 2) складають до них по дві анотації – описову (на 500 знаків) та реферативну (до 1000 знаків); 3) складають до написаних статей наукові тези (на 2 сторінки формату А4, 14 кегль, 1,5 інтервала) одного із запропонованих жанрів «постановка проблеми», «результати дослідження», «нова методика роботи».

Студентам пропонується написати два проекти, що відображають досліджувану проблематику магістерських робіт, а саме оглядову статтю (*survey article*) та наукову експериментальну статтю (*experimental scientific article*).

До підготовчого етапу, на нашу думку, належить проблематизація; цілепокладання; планування діяльності; до організаційного – здійснення діяльності; до етапу презентації – презентація проекту та рефлексія.

Отже, в нашому дослідженні будемо оперувати трьома етапами.

На **першому етапі** відбувається **підготовча робота до написання статей**, яка, на наш погляд, має складатися з двох частин: 1) планування процесу написання статті; 2) зняття предметних труднощів.

Першим кроком у плануванні процесу написання статті є визначення теми та піджанру наукової статті. Тему статей та їх піджанр пропонує викладач.

Дальший крок – обговорення структурно-композиційних особливостей історико-наукової оглядової та власне-наукової експериментальної статей.

На цьому етапі використовуємо підготовчі завдання. Після цього студенти встановлюють та

формулюють: мету дослідження; об'єкт і предмет дослідження; коло актуальних проблем, які потребують розв'язання; в експериментальній роботі – висувають гіпотезу дослідження; укладають список літератури – найбільш актуальних наукових праць (обсягом 10–20), опублікованих у фахових наукових виданнях України та за кордоном; складають план наукової статті – визначення основних компонентів (вступу, основної частини, висновків) та прогнозування їхнього наповнення.

Для написання оглядової статті здійснюється збір актуальної інформації, яка глибоко, повно й вичерпно розкриває суть досліджуваної проблеми; а також розташування її за хронологією.

Для написання власне-наукової експериментальної статті здійснюється планування та організація експериментальної роботи; визначення методів обробки та обчислення даних експерименту.

Написання наукової статті слід розпочинати з аналізу дефініцій основних понять, якими науковець буде оперувати у статті.

Уся підготовча робота здійснюється під керівництвом викладача:

1) викладач визначає тему та піджанр наукової статті;

2) за допомогою методу «мозкового штурму» студенти під керівництвом викладача формулюють мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження; визначають коло актуальних проблем, які потребують розв'язання; висувають гіпотезу дослідження; визначають ключові поняття, яким слід дати дефініцію; найбільш вдалі формулювання студенти занотують;

3) студенти самостійно складають список літератури, пізніше обмінюються вибраними джерелами, доводять доцільність їхнього використання для написання статті;

4) студенти самостійно читають, аналізують та реферують наукові джерела, пізніше обмінюються інформацією, яку вони вибрали, доводять її доцільність використання в науковій статті; викладач координує діяльність студентів, за потреби, допомагає визначитися з найбільш важливою інформацією.

На другому, організаційному, етапі продовжується робота з написання наукової статті: а) історико-наукову оглядову статтю студенти пишуть відразу після проведення підготовчої роботи, користуючись мовленнєвими опорами; б) перед написанням власне-наукової експериментальної статті магістранти проводять експеримент.

Мовленнєві опори відіграють важливу роль у навчанні самостійного продуктивного мовлення.

У доборі опор для написання проектів, що є науковими текстами, взято за основу класифікацію Ю. І. Пасова, який розподіляє опори на змістові та смислові; вербальні та зображувальні. До

змістових вербальних вчений відносить тексти, мікротексти, плани, логіко-синтаксичні схеми; до смислових – слова як смислові віхи, лозунги, афоризми, прислів'я [9, с. 180–181].

У навчанні написання наукових статей, анотацій, наукових тез використовуємо як опори: а) окремі слова, фрази, б) фрагменти текстів, або мікротексти, в) цілісні тексти наукових статей, анотацій, наукових тез. Для навчання написання цілісних наукових текстів розроблено виконавчі вправи.

Першим проектом, який студенти виконують, є наукова стаття. На матеріалі наукової статті студенти пишуть описову й реферативну анотацію та наукові тези у форматі «результати дослідження».

Під час написання анотації використовуємо як опори окремі фрази та цілісні тексти двох анотацій.

На третьому етапі (презентація) кожна група студентів демонструє текст наукової статті з анотаціями та тезами. Відбувається обговорення матеріалів:

I. Зовнішнє оформлення: наявність усіх компонентів (назва, автори, анотація, текст статті, бібліографія); правильність оформлення таблиць, графіків, рисунків, формул.

II. Композиція тексту: наявність композиційних елементів (вступ, актуальність, мета, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження, основна частина, виклад результатів дослідження, висновки, перспективи дослідження).

III. Стилїстика тексту: оцінка відповідності лексичних, фразеологічних, синтаксичних одиниць науковому стилю; оцінка комунікативно-стилістичних і текстуально-стилістичних характеристик тексту.

IV. Глибина дослідження: оцінка інформативності, доказовості та вірогідності одержаних результатів.

V. Науковість викладу: оцінка ступеня логічності, абстрагованості, об'єктивності, точності, нейтральної емоційності, експліцитності.

Після презентації студенти віддають проекти викладачеві на перевірку, а згодом пишуть індивідуальні за темами своїх магістерських робіт.

Отже, навчання стилїстично унормованого наукового писемного англійського мовлення здійснюється у чотири етапи з використанням підсистеми некомунікативних, умовно-комунікативних та комунікативних вправ, а також завдань, за допомогою яких реалізується останній, четвертий, текстово-проектний етап. Виконання завдань, наведених вище, сприяє розвитку у студентів компетенції у створенні власного наукового письмового тексту з перспективою публікації у фаховому виданні. А також це стане основою для подальшої розробки системи і комплексу вправ у нашому дослідженні.

Список літератури:

1. Дзіман Г. М. Навчання студентів-магістрів технічних спеціальностей академічного письма англійською мовою / Г. М. Дзіман // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2014. – № 5. – С. 105–112.
2. Душкова Н. Н. Обучение творческому монологическому высказыванию учащихся старших классов средней общеобразовательной школы с использованием метода проектов: на материале английского языка: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Наталья Николаевна Душкова. – М., 2009. – 239 с.
3. Зэкри М. Методика обучения письменной речи и проблемы контроля уровня её формирования на занятиях по русскому языку в условиях арабской языковой среды (начальный этап языкового ВУЗа): дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Зэкри Мунир. – М., 1985. – 151 с.

4. Кондратьева М. Я. Различные виды работ для обучения письменной речи на иностранном языке в средней школе / М. Я. Кондратьева // NovaInfo. – 2013. – № 16. – Режим доступа: <http://novainfo.ru/archive/16/obucheniye-pismennoy-rechi>
5. Мартынова А. Г. Обучение академическому письменному дискурсу в жанре экспозиторного эссе (На материале старших курсов языкового вуза): дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Анна Геннадьевна Мартынова. – Омск, 2006. – 207 с.
6. Матюшенко В. В. Обучение письменной деловой коммуникации на занятиях по немецкому языку в неязыковых вузах (экономический профиль): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Виктория Владиславовна Матюшенко. – М., 2007. – 234 с.
7. Москалец О. О. Етапи навчання іншомовного писемного мовлення як засобу спілкування / О. О. Москалец // Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Сер.: Психолого-педагогічні науки. – 2012. – № 6.
8. Нужа И. В. Обучение иноязычной профессионально ориентированной письменной речи студентов социологических факультетов: на материале английского языка: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Ирина Витальевна Нужа. – СПб., 2010. – 247 с.
9. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению / Ефим Израилевич Пассов. – М.: Рус. яз., 1989. – 276 с.
10. Полат Е. С. Метод проектов на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе. – 2000. – № 2. – С. 31–36. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://distant.ioso.ru/library/publication/iaproj.htm>
11. Склярченко Н. К. Сучасні вимоги до вправ для формування іншомовних мовленнєвих навичок та вмінь / Н. К. Склярченко // Іноземні мови. – 1999. – № 3. – С. 3–7.
12. Таргамадзе А. В. Использование метода проектов в формировании исследовательских умений у студентов / А. В. Таргамадзе // Научные исследования в образовании. – 2012. – № 6. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-metoda-proektov-v-formirovanii-issledovateljskih-umeniy-u-studentov>
13. Тутатчикова И. Н. Методика обучения письменной речи на английском языке на первом курсе языкового вуза с использованием печатного пособия и компьютерной программы: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Ирина Николаевна Тутатчикова. – М., 2003. – 158 с.
14. Фрезе О. В. Методика формирования иноязычной коммуникативной компетенции в письменном деловом общении в электронной бредде / О. В. Фрезе // Педагогическое образование в России. – 2012. – № 1. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ores.su/en/journals/pedagogicheskoe-obrazovanie-v-rossii/2012-nomer-1/a64928>
15. Latulippe L. Writing as a Personal Product / Laura Latulippe. – New Jersey: Regents Prentice Hall, 1992. – 221 p.
16. Olsher D. Words in Motion: an Interactive Approach to Writing / David Olsher. – New York: Oxford University Press, 1995. – 126 p.

Патиевич О.В.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

СОДЕРЖАТЕЛЬНОЕ НАПОЛНЕНИЕ И СТРУКТУРА ЭТАПОВ ОБУЧЕНИЯ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ АКАДЕМИЧЕСКОЙ ПИСЬМЕННОЙ КОММУНИКАЦИИ СТУДЕНТОВ МАГИСТРАТУРЫ

Аннотация

В статье детализируются этапы обучения стилистической нормированности англоязычной научной письменной речи будущих специалистов естественнонаучных специальностей в условиях магистратуры. Представлена классификация и характеристика упражнений для обучения академической письменной коммуникации в соответствии с этапами обучения. Статья вносит вклад в развитие англоязычной речевой компетентности студентов в написании научной публикации с перспективой ее выхода в реальное международное англоязычное научное пространство.

Ключевые слова: академическая письменная коммуникация, стилистическая нормированность, этап обучения, метод упражнения, проектная методика.

Ratuyevych O.V.

Ivan Franko National University of Lviv

TEACHING ENGLISH ACADEMIC WRITING WITHIN A MASTER'S PROGRAMME: CONTENT AND STRUCTURE OF LEARNING STAGES

Summary

The article provides the thorough description of learning stages of stylistic requirements for academic writing while teaching students doing their Master's Degrees in Sciences. The article focuses on the detailed description of the essence of tasks aimed at teaching academic writing according to the stages. The article contributes to the development of professional competence taking into consideration the students' individual professional needs as well as to the formation of the ability to independently write a scientific article at the level the paper could be accepted for publication abroad.

Keywords: academic writing, stylistic requirements, learning stage, task-based learning, project-based learning.

УДК 378.661.014.3

АМЕРИКАНСЬКИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ СТУПЕНЕВОЇ МЕДСЕСТРИНСЬКОЇ ОСВІТИ

Пікон К.С.

Global Professional Consulting, США

У статті проаналізовано основні підходи до підготовки фахівців сестринської справи у США. Розкрито основні аспекти підготовки медичних сестер у контексті неперервної ступеневої освіти США. Визначено професійні можливості майбутніх фахівців сестринської справи в США. Окреслено спільні та відмінні риси між системами підготовки фахівців сестринської справи у США та Україні. Уточнено пріоритети соціальної політики та охорони здоров'я цих країн.

Ключові слова: фахівці сестринської справи, підготовки медичних сестер, ступенева освіта, система медсестринської освіти, кадровий ресурс.

Постановка проблеми. Складовою частиною системи охорони здоров'я є сестринська справа, яка має в своєму розпорядженні значну частину кадрових ресурсів та реальні потенційні можливості для задоволення потреб населення в доступній медичній допомозі. Проблема кардинальних змін у сестринській освіті назріла вже давно. Відомо, що нині в Україні дуже складна ситуація із забезпеченням медсестринськими кадрами всіх ланок практичної охорони здоров'я та навчального процесу з підготовки середнього медичного персоналу. У зародковому стані перебуває науково-дослідницька робота з питань вивчення різних напрямів сестринської справи, що призвело до реформування системи охорони здоров'я й освіти середніх медичних працівників в Україні з урахуванням сучасних потреб і передового закордонного досвіду. Вивчення різних аспектів професійної підготовки майбутніх фахівців медсестринства в США слугуватиме потребам розвитку галузі сестринської справи в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий доробок українських і зарубіжних дослідників свідчить про актуальність та багатоаспектність проблеми професійної підготовки майбутніх медичних сестер у вищих навчальних закладах України та світу (І. Губенко, О. Кравченко, J. Buchan, M. Donahue, C. Hudak, P. Potter, J. Sullivan, C. Taylor). Незважаючи на низку науково-педагогічних пошуків, вивчення досвіду професійної підготовки майбутніх медичних сестер у навчально-виховному процесі вищої школи США залишається важливим предметом наукових досліджень.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Для реалізації позитивних тенденцій у вищій освіті України необхідне вивчення міжнародного досвіду підготовки фахівців сестринської справи, яке потребує критичного аналізу здобутків освітніх систем зарубіжних країн та адаптації цих здобутків до національних потреб. У цьому контексті значний інтерес для України представляє досвід різних країн світу і особливо США, де сестринська справа та медсестринська освіта мають давню історію і багаті традиції. Вивчення та аналіз професійної підготовки майбутніх фахівців сестринської справи у США дозволить удосконалити зміст професійної підготовки майбутніх фахівців медсестринства в Україні.

Мета статті полягає в здійсненні порівняльного аналізу процесу професійної підготовки

майбутніх фахівців сестринської справи в США та Україні.

Виклад основного матеріалу. Сучасна модель первинної медичної допомоги передбачає широку участь медсестер і акушерок у проведенні профілактичних заходів, призначенні обмеженого переліку ліків (окрім контрольованих препаратів), проведенні найпростіших медичних обстежень, імунізації, первинного прийому пацієнтів, здійсненні контролю за здоров'ям пацієнтів. Медичним сестрам відводиться суттєва роль у наданні допомоги людям похилого віку, пацієнтам з хронічними захворюваннями, роботі в сестринських клініках, організації інтегрованого догляду та доліковування, роботі з групами здорових тощо. Таке розширення сестринської практики в світі стало результатом зближення діяльності медичної сестри й лікаря з делегуванням частини лікарських повноважень медичним сестрам.

Модель медичної сестри як пасивного помічника лікаря, відходить у минуле, поступаючись місцем моделі медичної сестри – помічника пацієнта. Сестринська справа сьогодні – це самостійна галузь системи охорони здоров'я з чітко окресленими функціональними обов'язками для реабілітації хворих та підвищення якості їхнього життя. Наприклад, в США, де добре розвинена система первинної допомоги, ведення пацієнтів з багатьма хронічними захворюваннями здійснюється медичними сестрами, що забезпечує кращі результати ніж традиційне лікування під керівництвом лікаря [3, с. 12].

У США медичні сестри становлять основу первинної ланки охорони здоров'я, їм делеговано права надавати висококваліфіковану допомогу пацієнтам з хронічними і складними станами, але обмежене право призначення лікарських засобів [8, с. 207]. Слід зазначити, що медичні сестри в Америці, які спеціалізуються на допомозі людям з певними захворюваннями (цукровий діабет або бронхіальна астма), у повсякденній діяльності замінюють лікарів загальної практики – ведуть амбулаторний прийом для спостереження та навчання хворих або займаються освітньою діяльністю, спрямованою на підвищення кваліфікації медичних і соціальних працівників [5, с. 355].

Ще однією особливістю сестринського процесу в США є те, що там впроваджені структуровані програми ведення захворювань для деяких станів (case management). Медичні сестри проводять перше обстеження пацієнтів і направля-

ють їх до відповідних ресурсів медичної допомоги [6, с. 806].

Як доцільно зазначає І. Губенко, медичні сестри первинної допомоги у США наділені розширеним функціональним діапазоном, а тому здатні забезпечити такий же спектр послуг, який зазвичай надають сімейні лікарі [1, с. 30], що сприяє скороченню рівня витрат системи охорони здоров'я та підвищенню результативності лікування. Автор стверджує, що від 25 до 70% роботи лікарів, залежно від конкретного завдання, цілком під силу медсестрам або іншим професіоналам [1, с. 32]. Саме медсестра, працюючи з лікарем, повинна звільнити його від діяльності, не властивої лікарській кваліфікації, що дозволить підвищити ефективність і раціональність використання лікарських кадрів.

Досліджуючи американський досвід формування професійної етики майбутніх медичних сестер, О. Кравченко зазначає, що у США медсестер вважають колегами лікарів, а не їх підлеглими. Медичні сестри можуть ставити під сумнів дії лікарів, якщо вони становлять небезпеку для пацієнтів. Окрім того, у США медсестра є не лише постачальником медичного обслуговування, а й учителем, посередником між пацієнтом і лікарем [2, с. 86].

Таким чином, перерозподіл ролей або сфери практичної діяльності конкретних працівників охорони здоров'я, який існує в США, – це стратегія, що дає змогу раціонально використовувати різноманітні кадрові ресурси. Ці зміни професійних кордонів доцільно розподілити на чотири категорії: поліпшення, заміна, передача повноважень та інновації [1, с. 29]. Найбільшою мірою ці зміни стосуються фахівців сестринської справи, оскільки такий перерозподіл ролей уможливує поліпшення результатів лікування пацієнтів, особливо з хронічними захворюваннями і скорочення використання ними послуг охорони здоров'я. Отже, розширення меж сестринської практики сприяє підвищенню доступності медичної допомоги, поліпшенню її якості та задоволеності пацієнтів, регулюванню навантаження лікаря і звільненню його часу на консультування та лікування пацієнтів, підвищенню професійного статусу медичних сестер та відповідальності за пацієнта.

Припускаємо, що розширення меж сестринської практики в Україні можливе з використанням американського досвіду підготовки медичних сестер. Вища освіта США характеризується значним різноманіттям навчальних програм, дисциплін і спеціальностей, що представляє собою єдиний соціальний інститут для виконання важливих економічних, соціальних та ідеологічних функцій. Основною метою реформ у вищій освіті США є підвищення ефективності підготовки фахівців, яка досягається коректуванням навчальних планів та програм з метою адаптації їх до постійних змін в суспільстві, реалізація принципів індивідуального підходу, втілення інноваційних технологій в навчальний процес, впровадження нових форм та методів навчання. Існує багато чинників, що впливають на популярність тієї чи іншої професії. США – країна, де приділяється достатня увага медицині та здоров'ю. Професія медичної сестри в американському суспільстві – шанована та важлива, що впливає на якісну підготовку фахівців, з

урахуванням відповідності змісту освіти реаліям сучасного суспільства (орієнтація на запити суспільства (customer service orientation)).

Американська філософія освіти наслідуює важливі тенденції ХХІ століття. Суспільство, в якому існує нерівність, авторитаризм, заборона слова, думки чи навчання для кожного, не може вважатися успішним. Розвиток будь-якого суспільства можливий лише при високому фінансуванні освіти, новітніх технологій та медицини. Сполучені Штати Америки демонструють високий розвиток новітніх технологій, довгий час вони залишалися лідерами інновацій.

Медичні школи (в США так називаються вищі медичні навчальні заклади) в основному фінансуються з бюджетів тих штатів, в яких вони розташовані. Медсестринська освіта в США має спільні рівні з українською медсестринською освітою, проте має і принципові відмінності. З урахуванням законодавчих вимог американські вищі навчальні заклади здійснюють підготовку медичної сестри за такими освітніми програмами: програми початкового професійного навчання безпосередньо в лікувальних установах (ліцензована молодша медсестра (LPN)), програми професійної підготовки на базі місцевих муніципальних професійно-технічних училищ («community colleges» – дипломована медсестра (RN)), програми професійної підготовки на базі університетів (медсестри поглибленої практики (APN)) [7, с. 21].

Всі програми медсестринської освіти США повинні відповідати встановленим стандартам, щоб отримати акредитацію Національної Ліги Сестринської Справи або Американської Асоціації Факультетів Сестринської Освіти. Навчальні плани розробляються професорсько-викладацьким складом з урахуванням динамічних змін у сучасних системах медичної допомоги.

Американська модель ступеневої медсестринської освіти є комплексною. Середня медична освіта, яка поступово відходить у минуле, передбачає 3 роки навчання і є схожою на освіту в Україні. Медсестри з середньою освітою мають змогу працювати так само, як і медсестри з вищою освітою, але у них нижча кваліфікація. Вища медсестринська освіта передбачає 6 років підготовки. Більшість лікарень хочуть мати персонал високої кваліфікації, тому американська система підготовки фахівців сестринської справи поступово переходить лише на BSN. Медсестрам з вищою освітою платять більше і в них є більше можливостей для кар'єрного зростання.

Для тих, хто вирішив продовжувати своє навчання в галузі медсестринства далі, існує так звана післядипломна освіта: Master of Science in Nursing і PhD in Nursing (магістр і доктор наук в медсестринській справі). Є окрема категорія – Nurse Practitioner (NP), проте в Україні не існує аналогу цього терміну. Nurse Practitioners додатково до вищої освіти навчаються 3 роки, завдяки чому отримують повноваження діагностувати, виписувати ліки і призначати лікування, але займатися медичною діяльністю в межах конкретної спеціалізації (акушерство і гінекологія, педіатрія, сімейна медицина тощо). Медичні сестри з рівнем NP працюють в амбулаторних центрах, клініках і стаціонарах. Медсестри рівня кандидата та доктора наук мають право викладати в уні-

верситетах, працювати в адміністрації, займати керівні посади та займатися юридичними питаннями медицини [6, с. 522-589].

Слід відзначити високу професійність медсестринської справи у США, що було досягнуто в шляхом поступового методичного вдосконалення системи освіти медсестер. Остання відзначається своєю гнучкістю та відсутністю ліміту для продовження навчання, яке можна призупинити на будь-якому рівні. Для тих, хто вирішив продовжувати навчання в галузі медсестринства, існує післядипломна освіта на отримання ступеня магістра медсестринства і доктора філософії. Навчання до отримання ступеня магістра триває від 18 до 24 місяців [7, с. 119]. Після навчання за цією програмою медична сестра має можливість займатися дослідницькою діяльністю. З недавніх пір США стали піонерами в сфері написання дисертацій з сестринської справи [5, с. 196].

Найвищим рівнем медсестринської освіти в США є «The Research-Focused Doctoral Program in Nursing», в результаті отримання якої (і написання дисертації) присвоюється звання «The Doctor of Philosophy» (PHD) або «The doctor of nursing Science» (DNS). Навчатися на цьому рівні можуть студенти, які мають ступінь бакалавра сестринської справи, «master» сестринської справи або студенти, які мають ступінь DNS. Проте на деякі з цих програм приймаються студенти, в яких немає базової медсестринської освіти. Необхідною умовою є набір встановленого переліку кредитів (за програмою кожного з курсів наведений перелік кредитів може змінюватися).

Всі програми сестринської освіти пов'язують такі загальні риси: випускники всіх програм повинні скласти єдиний ліцензійний іспит з сестринського догляду для отримання кваліфікації професійно акредитованої медичної сестри. Цей іспит є засобом контролю мінімальної технічної компетенції кандидатів і гарантує їхній безпечний допуск до загальної сестринської професійної практики.

Таким чином, отримання медсестринської освіти відкриває такі професійні можливості для майбутніх фахівців сестринської справи в США:

1) медична сестра, яка працює в соціальній сфері та в громадській охороні здоров'я, має можливість працювати в державних і приватних школах, консультаційних центрах, центрах для престарілих, релігійних організаціях, агенціях соціального сервісу;

2) медична сестра, яка перебуває на державній службі, має можливість працювати у системі охорони здоров'я, будинках для ветеранів, корпусах миру, збройних силах, в'язницях;

3) наукова і дослідницька робота медичної сестри проводиться у великих клініках і медичних центрах, коледжах і університетах, центрах для медсестринської наукової-дослідної роботи;

4) медсестринство у шпиталях (шпиталі, клініки та медичні центри; лікарські офіси та ме-

дичні об'єднання, амбулаторні хірургічні центри; центри, де хворі потребують постійного нагляду; психіатричні клініки тощо);

5) медична сестра-магістр, яка має свою власну практику, має можливість працювати в агенціях з набору медсестринського персоналу, організаціях з потребами в тимчасовому медичному обслуговуванні;

6) телемедицина (спеціалізовані центри; приватні офіси; ВООЗ; клініки; шпиталі Охорони здоров'я; військові бази; національні та міжнародні урядові проекти; приватні волонтерські організації; релігійні місії тощо);

7) інші можливі галузі діяльності медсестри – робота в страхових компаніях, у бізнесі та промислових компаніях (фармацевтика, медичне обладнання і устаткування, медичні торгівельні компанії), в юридичних фірмах, медичних видавництвах, рекламних агенціях, що рекламують медичні товари чи послуги тощо.

Отже, для підвищення якості медсестринської освіти в Україні та її наближення до американського рівня необхідно здійснити низку заходів: перегляд штатних нормативів (збільшення чисельності середніх медичних працівників з урахуванням реальної потреби); удосконалення нормативно-правової бази, методів та інструментів кадрової політики; оптимізацію професійної діяльності фахівців галузі (перерозподіл ресурсів, повноважень, дисциплінарний підхід до підготовки); вдосконалення системи управління сестринським персоналом відповідно до міжнародної та американської практики; делегування низки лікарських функцій медичній сестрі; вдосконалення медсестринської освіти, зокрема безперервне професійне навчання та залучення професійних асоціацій до вирішення кадрових проблем; створення умов для підвищення мотивації та соціального статусу фахівців сестринської справи; зміна організації праці середніх медичних працівників.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Реформа сестринської справи та освіти в Україні, розвиток медичної науки, впровадження інтенсивних медичних, педагогічних та інформаційних технологій висувають нові вимоги до сестринського персоналу. Сьогодні формується сучасна концепція сестринської справи, оскільки вона виокремлюється в самостійну сферу медицини. Зростання ефективності медичної допомоги за умови високого рівня освіти середнього медичного персоналу дає змогу проводити диференціювання сестринської діяльності, удосконалювати стандарти долікарської медичної допомоги, визначати і нормувати потреби пацієнта в медичних послугах, здійснювати контроль і облік медичної допомоги а, отже, раціонально і економно використовувати ресурси системи охорони здоров'я, що визначаємо як перспективи подальших наукових досліджень.

Список літератури:

1. Губенко І. Я. Розвиток наукових досліджень в медсестринстві як основа вдосконалення медсестринської допомоги / І. Я. Губенко, Л. П. Бразалій, О. Т. Шевченко // Магістр медсестринства. – 2008. – № 1. – С. 28–32.
2. Кравченко О. Формування професійної етики майбутніх медичних сестер: американський досвід / Олена Кравченко // Порівняльна професійна педагогіка. – 2012. – Вип. 1. – С. 82–87.
3. Buchan J. Skill-mix and Policy Change in the Health Workforce: Nurses in Advanced Roles / J. Buchan, L. Calman. – Paris: OECD, 2005. – 63 p.

4. Donahue M. P. Nursing the finest art: an illustrated history / M. P. Donahue. – St. Louis: CV Mosby, 2010 – 390 p.
5. Hudak C. Critical Care Nursing / C. Hudak, B. Gallo, J. Benz. – Philadelphia: Lippincott Company. – 2001. – 900 p.
6. Potter P. Basic Nursing / Perry Potter. – The USA: Mortsby Year Book, 2002. – 1050 p.
7. Sullivan J. T. Collaboration: a health care imperative McGraw-Hill Professional / Toni J. Sullivan. – The USA: Kansas City, 1998. – 646 p.
8. Taylor C. Fundamentals of Nursing / C. Taylor, C. Lillis. – The USA: Priscilla Lemore. – 2003. – 1000 p.

Пикон Е.С.

Global Professionl Consulting, США

АМЕРИКАНСКИЙ ОПЫТ ОРГАНИЗАЦИИ СТУПЕНЧАТОГО МЕДСЕСТРИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье проанализированы основные подходы к подготовке специалистов сестринского дела в США. Раскрыты основные аспекты подготовки медицинских сестер в контексте непрерывного многоуровневого образования в США. Определены профессиональные возможности будущих специалистов сестринского дела в США. Определены общие и отличительные черты между системами подготовки специалистов сестринского дела в США и в Украине. Уточнены приоритеты социальной политики и здравоохранения этих стран.

Ключевые слова: специалисты сестринского дела, подготовка медицинских сестер, ступенчатое образование, система медсестринского образования, кадровый ресурс.

Pikon K.S.

Global Professionl Consulting, USA

AMERICAN EXPERIENCE OF ORGANIZATION OF GRADED NURSING EDUCATION

Summary

The basic approaches to training nursing specialists in the USA are analyzed in the article. The basic aspects of the nurses training in the context of continuous multilevel education in the USA are described. The professional abilities of future nurses in the USA are defined. The differences and similarities between the systems of nurses' training in the USA and in Ukraine are defined. the priorities for social policy and health care in these countries are concretized.

Keywords: nursing professionals, training of nurses, graded education, nursing education system, human resource.

УДК 378.147:001.895]:338.48–047.22:808.5

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-МОВЛЕННЕВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З ТУРИСТИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ

Попович В.І.

Відокремлений підрозділ

Національного університету біоресурсів і природокористування України
«Мукачівський аграрний коледж»

Досліджено теоретичні аспекти формування професійно-мовленнєвої компетентності фахівців з туристичного обслуговування. Представлено наукове обґрунтування теми дисертації. Зважаючи на тривалість, складність, багатоплановість умов формування професійно-мовленнєвої компетентності, пропонуються певні етапи цього процесу в логіці «компетентність», «професійна компетентність», «професійно-мовленнєва компетентність». Майбутній фахівець з туристичного обслуговування повинен оволодіти ключовими компетентностями. Створення умов для набуття необхідних компетентностей упродовж життя сприяє продуктивності та конкурентоспроможності людини на ринку праці.

Ключові слова: компетентність, професійна компетентність, професійно-мовленнєва компетентність, фахівець з туристичного обслуговування, мовні компетенції студентів, ключові компетентності.

Постановка проблеми. Сучасний рівень розвитку українського суспільства висуває нові, все більш високі вимоги до підготовки фахівців з туристичного обслуговування. Важливу роль при цьому відіграє питання формування професійно-мовленнєвої компетентності майбутніх фахівців у сфері туризму. Вони повинні оволодіти певними ключовими компетентностями, які становлять основний набір загальних понять, мають бути деталізовані в комплекс знань, умінь, навичок, цінностей та відношень за навчальними галузями й життєвими сферами студентів. Ключові компетентності дають змогу особистості ефективно діяти у багатьох соціальних сферах, сприяють особистому успіху. Створення умов для набуття необхідних компетентностей протягом життя сприятиме продуктивності та конкурентоспроможності людини на ринку праці; зменшенню безробіття завдяки розвитку гнучкої (адаптивної) та кваліфікованої робочої сили; розвитку середовища для інноваційних перетворень в умовах глобальної конкуренції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До питання компетентності, професійної компетентності, професійно-мовленнєвої компетентності у своїх працях звертається значна частина науковців (О. Кучай, Т. Донченко, Л. Варзацька, Н. Белюх, Н. Волкова, І. Дворецький, С. Морозов та ін.).

Кучай О.В. зазначає, що компетентність – володіння людиною відповідною компетенцією, що охоплює його особисте ставлення до неї та предмета діяльності. Дослідник наголошує, що хоча поняття «компетентність» і «компетенція» розмежовані у визначенні, однак сукупно вони відображають цілісність і збірну, інтеграційну суть як результату освіти, так і результату діяльності людини [6, с. 45].

У словнику іншомовних слів зазначено, що компетентність – обізнаність, поінформованість, авторитетність [7, с. 282].

Дослідники сходяться на думці, що компетентність є надбанням самої особистості, визначає якісний рівень засвоєння внаслідок навчання знань, умінь, навичок і здатності застосовувати їх на основі власного досвіду, в процесі здійснення певної діяльності. Компетентність пов'язана з особистістю, з її внутрішніми якостями та здібнос-

тями. Професійна компетентність – спроможність кваліфіковано здійснювати професійну діяльність.

Так, Варзацька Л. пропонує комплекс вправ для формування й розвитку мовлення [3, с. 31]. Ці вправи студент виконує на аудиторних заняттях і під час самостійної роботи. Вони є надійним стрижнем для опанування спеціальної термінологічної лексики з метою вільного володіння нею на практиці.

У педагогічній та науково-педагогічній літературі констатується відсутність єдиного розуміння понять «компетентність», «професійна компетентність», «професійно-мовленнєва компетентність». Також залишається мало дослідженою проблема формування професійно-мовленнєвої компетентності майбутніх фахівців з туристичного обслуговування.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У педагогічній науці недостатньо розробленими лишаються положення про структуру, умови, технологічні аспекти формування професійно-мовленнєвої компетентності майбутніх фахівців, зокрема фахівців з туристичного обслуговування, для яких ця компетентність є категорією функціональної. Належний розвиток професійно-мовленнєвої компетентності можливий лише в загальній системі становлення студента, у тісному зв'язку з профільними дисциплінами, які разом із лінгвістичною підготовкою створюють теоретичний і практичний фундамент для моделювання повноцінної мовної особистості фахівця.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є теоретично обґрунтувати педагогічні умови формування професійно-мовленнєвої компетентності майбутніх фахівців з туристичного обслуговування.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах посилюється увага до всіх видів освіти, яка розглядається як найважливіший чинник соціального і економічного прогресу. Причина полягає в тому, що основною цінністю і капіталом сучасного суспільства стає людина, здібна до пошуку і освоєння нових знань, до ухвалення нестандартних рішень. Все більш зміцнюється переконання, що майбутнє в значній мірі визначатиметься рівнем духовної культури людства. Труднощі, що стоять перед вітчизняною системою освіти, не зводяться тільки до таких актуальних проблем, як пошук

нових джерел фінансування, урізноманітнення форм і методів навчання тощо. Вони пов'язані з проблемами, що стоять перед всією світовою спільнотою і обумовлюються загальним ходом розвитку світової цивілізації. Серед загальносвітових проблем освіти можна виділити наступні: різке збільшення обсягу і швидкості обігу інформації, зміни в наукових уявленнях, що породжує необхідність перегляду змісту освіти, методів та форм навчання; інформатизація суспільства в результаті розвитку засобів масової інформації, світових інформаційних мереж, що спричинило проблему узгодженості знань, отриманих в навчальних закладах, зі знаннями, думками, нормами і цінностями засобів масової інформації; збільшення соціальної динаміки, розвиток нових технологій, структурних змін в розвитку економіки, міграції населення.

Активізація євроінтеграційних процесів, стрімкий науково-технічний прогрес, соціально-економічні зміни передбачають інноваційну модель розвитку економіки країни, потенційно дієвим фактором якої є вища освіта. У зв'язку з цим важливим завданням вищих навчальних закладів є пошук сучасних прогресивних підходів до підготовки фахівців нової генерації. Набуття життєво важливих компетентностей може дати змогу молоді орієнтуватись у сучасному суспільстві, інформаційному просторі, швидкоплинному

розвитку ринку праці, подальшому здобутті освіти. Саме тому є важливим розуміння, як і які компетентності повинен формувати педагог, що має стати результатом навчання.

Компетентність можна розцінювати як результат набуття компетенцій [4, с. 269].

Компетентність об'єднує пізнавальні ставлення та практичні навички, цінності, емоції, поведінкові компоненти, знання і вміння, які можна мобілізувати для активної дії; допомагає людині визнавати, ідентифікувати і розв'язувати (незалежно від контексту) проблеми, характерні для певної діяльності; є індикатором, що сприяє у визначенні готовності випускника до життя, його подальшого особистісного розвитку; активній участі в житті суспільства. Набуття молоддю знань, умінь та навичок вдосконалює їх компетентність, сприяє їх інтелектуальному, культурному, особистісному розвитку, формуванню здатності швидко реагувати на запити часу.

Діяльність студента, зокрема засвоєння знань, умінь і навичок, складається з конкретних дій. Виконуючи їх, розмірковуючи над виконанням, оцінюючи їх важливість для себе або суспільства, студент розвиває власну компетентність в тій чи іншій сфері. Сформовані компетентності він за потреби використовує в різних соціальних та інших контекстах залежно від умов і потреб діяльності. Компетентна людина застосовує ті стратегії, які здаються їй найсприятливішими для виконання окреслених завдань. Управління власною діяльністю сприяє підвищенню або модифікації рівня компетентності. Отже, компетентність – результативно-діяльна характеристика освіти. Нижнім рівнем компетентності, як зазначає Волкова Н.П., є рівень діяльності, необхідний і достатній для мінімальної успішності в досягненні результату [4, с. 270].

На думку педагогів, членів відомих міжнародних організацій – ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, Ради Європи, Організації європейського співробітництва та розвитку – саме набуття життєво важливих компетентностей може дати змогу молоді орієнтуватись у сучасному суспільстві, інформаційному просторі, швидкоплинному розвитку ринку праці, подальшому здобутті освіти. Саме тому є важливим розуміння, як і які компетентності повинен формувати педагог, що має стати результатом навчання.

Майбутній фахівець має оволодіти певними ключовими компетентностями, які становлять основний набір загальних понять, мають бути деталізовані в комплекс знань, умінь, навичок, цінностей та відношень за навчальними галузями й життєвими сферами студентів. Ключові компетентності дають змогу особистості ефективно діяти у багатьох соціальних сферах, сприяють особистому успіху. Створення умов для набуття необхідних компетентностей протягом життя сприятиме продуктивності та конкурентоспроможності людини на ринку праці; зменшенню безробіття за-

Рис. 1. Структурно-логічна схема розв'язання завдань дисертаційного дослідження

Джерело: розроблено автором

вдяки розвитку гнучкої (адаптивної) та кваліфікованої робочої сили; розвитку середовища для інноваційних перетворень в умовах глобальної конкуренції.

Висновки і пропозиції. Доцільність дослідження питань формування професійно-мовленнєвої компетентності майбутніх фахівців з туристичного обслуговування обумовлена рядом суперечностей між концептуальними ідеями компетентної підготовки фахівців вищою школою та недостатньою розробленістю теоретико-методичних основ оволодіння майбутніми фахівцями з туристичного обслуговування професійно-мовленнєвою компетентністю, сучасними вимогами

до професійно-мовленнєвої компетентності випускників і рівнем її сформованості.

Таким чином, проблему формування професійно-мовленнєвої компетентності майбутніх фахівців з туристичного обслуговування слід віднести до числа актуальних і недостатньо розроблених. У практиці підготовки фахівців з туристичного обслуговування недостатня розробка означеної проблеми виявляється у безсистемності застосування методів та прийомів формування професійно-мовленнєвої компетентності; недостатньому врахуванні значення професійно-мовленнєвої компетентності у оволодінні майбутнім фахом; низькій активності учасників педагогічного процесу.

Список літератури:

1. Белюх Н. В. Сучасні тенденції мовленнєвої взаємодії студента та викладача в навчальному процесі / Н. В. Белюх // Організація навчально-виховного процесу. Випуск 15. – Немішаєве: Редакційно-видавничий відділ Наукметодцентру МАПУ, 2009. – С. 147-159.
2. Бірюк Л. Я. Формування комунікативної компетентності майбутнього вчителя початкових класів у процесі професійної підготовки (психолого-академічний аспект): навч. посіб. / Бірюк Л. Я. – К.: Глухів: РВВ ГДПУ, 2008. – 210 с.
3. Варзацька Л. Навчання мови та мовлення на основі тексту / Л. Варзацька. – К.: Рад. шк., 1986.
4. Волкова Н. П. Педагогіка: навч. посіб. 3-тє вид. / Н. П. Волкова. – К.: Академвидав, 2009. – 616 с.
5. Донченко Т. Мовленнєвий розвиток як науково-методична проблема / Т. Донченко // Дивослово. – 2006. – № 5.
6. Кучай О. В. Компетентність і компетентність – відображення цілісності та інтеграційної суті результату освіти / О. В. Кучай // Рідна школа. – 2009. – № 11. – С. 44-48.
7. Словник іншомовних слів / уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К.: Наукова думка, 2000. – 680 с.

Попович В.И.

Обособленное подразделение

Национального университета биоресурсов и природопользования Украины

«Мукачевский аграрный колледж»

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО ТУРИСТИЧЕСКОМУ ОБСЛУЖИВАНИЮ

Аннотация

Исследованы теоретические аспекты формирования профессионально-речевой компетентности специалистов по туристическому обслуживанию. Представлено научное обоснование темы диссертации. Учитывая длительность, сложность, многоплановость условий формирования профессионально-речевой компетентности, предлагаются определенные этапы этого процесса в логике «компетентность», «профессиональная компетентность», «профессионально-речевая компетентность». Будущий специалист по туристическому обслуживанию должен овладеть ключевыми компетенциями. Создание условий для приобретения необходимых компетенций в течение жизни способствует производительности и конкурентоспособности человека на рынке труда.

Ключевые слова: компетентность, профессиональная компетентность, профессионально-речевая компетентность, специалист по туристическому обслуживанию, языковые компетенции студентов, ключевые компетентности.

Popovych V.I.

Separated Subdivision

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

«Mukachevo Agrarian College»

THE FORMATION OF PROFESSIONAL LANGUAGE COMPETENCE OF THE FUTURE TOURIST SERVICE SPECIALISTS

Summary

The theoretical aspects of the professional language competence formation of specialists in tourist service were studied. The scientific basis of the topic of the thesis is presented. Considering the length, complexity, and conditions of professional language competence formation, certain stages of the process are offered in logic of «competence», «professional competence», «professional language competence». The future tourist service specialist must acquire the key competences. Creation of the conditions for the acquisition of the necessary competencies for life promotes the productivity and people competitiveness on the labour market.

Keywords: competence, professional competence, professional language competence, a tourist service specialist, students language competence, key competencies.

ВИКЛАДАННЯ ХІМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ НЕХІМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ЯК ЗАПОРУКА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Пшенична Н.С.

Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

У статті визначено роль хімічних знань у сучасному світі в контексті ідеї сталого розвитку. Обґрунтовано значущість вивчення хімічних дисциплін майбутніми вчителями окремих нехімічних спеціальностей (вчителі фізики, географії, технологій, фізичної культури). Проаналізовано сутність понять «компетентність» і «компетенція». Означено зміст поняття «професійна компетентність». Окреслено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: професійна компетентність, підготовка майбутніх учителів, викладання хімічних дисциплін, загальні компетентності, фахові компетентності.

Постановка проблеми. Глобальні соціальні та економічні перетворення у сучасному суспільстві висувають ряд нових вимог до підготовки фахівців у вищих навчальних закладах. Сучасний спеціаліст, незалежно від напрямку підготовки, має чітко усвідомлювати та бути здатним вирішувати проблеми, які постають перед ним у повсякденному житті, бути обізнаним у багатьох сферах – екологічній, соціальній, культурній, економічній тощо. Досягти такого рівня підготовки можна лише за умову втілення принципів сталого розвитку суспільства.

У 2002 році у Йоганнесбурзі відбувся всесвітній саміт зі «Сталого розвитку», ідеї якого знайшли підтримку та відображення і в освітній системі України. Відповідно до основних положень цієї концепції, освіта має сприяти розповсюдженню знань про довкілля, надавати рекомендації щодо збереження оточуючого середовища, створення безпечних умов для життя людини.

З огляду на означені вище обставини та окреслене коло питань, хімічна наука є безперечно важливою для розуміння матеріального світу та проблем і питань, що пов'язані з будовою речовини, її властивостями та способами і шляхами перетворенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Послаблення рівня хімічної підготовки сучасних фахівців занепокоює вчених [8]. Так, А. В. Підгорний та Т. М. Назарова наголошують, що проблеми, які стосуються покращення підготовки студентів з дисципліни «Хімія», що значним чином забезпечує ґрунтовну фундаментальну підготовку фахівців (а саме наукову компоненту), проаналізована у сучасній педагогічній літературі недостатньо. На думку Богатиренко В. А. [1] та послідовників вчення В. А. Коптюга [3], «екологізація та інформатизація суспільства вимагає високого рівня фундаментальних знань». Ми повністю поділяємо думку, що «у системі концепції освіти для сталого розвитку хімічна наука та освіта набуває статусу одного з найважливіших чинників розвитку сучасної цивілізації і стають необхідною умовою її існування» [1].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасні науковці досліджують різні аспекти формування професійної компетентності, але питання вивчення непрофільних

дисциплін та їх ролі у становленні фахівця розглядається не часто, проте є дуже актуальним. Подібні дослідження проводили Богданов І. Т. [2], Дембицька С. В. [5], Фурман О. А. [13] та інші, але дослідження, присвячені питанню вивчення хімії майбутніми вчителями нехімічних спеціальностей, не проводилися.

Формування цілей статті. У нашому дослідженні проаналізовано проблему формування професійної компетентності майбутніх учителів нехімічних спеціальностей, які вивчають хімію чи хімічні дисципліни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Хімія є фундаментальною дисципліною, яка посідає відповідне місце у більшості навчальних планів. Предметом нашого дослідження стало вивчення особливостей викладання хімії та хімічних дисциплін у майбутніх учителів фізики, технологій, географії та фізичної культури.

Все більше науковців схиляються до думки, що на сучасному етапі розвитку науки значної актуальності набувають комплексні напрямки досліджень, які об'єднують у єдине ціле факти, теорії, наукові підходи з різних галузей сучасного знання. Нова парадигма освіти може реалізуватися, у великій мірі, завдяки впровадженню у викладацьку систему міждисциплінарних зв'язків, завдяки яким стає можливим розвиток різноманітних прикладних досліджень [4].

Для кожного з означених вище напрямів підготовки майбутніх учителів вивчення хімії є міцним підґрунтям, на якому базується засвоєння ряду профільних дисциплін, що сприяють формуванню професійної компетентності. Наприклад, у майбутніх вчителів технологій напрямку підготовки 6.010103 «Технологічна освіта» із змістом дисципліни «Хімія» (за професійним спрямуванням) безпосередньо пов'язаний зміст курсів «Основи техніки і технології», «Економіка і організація виробництва», «Матеріалознавство», «Технології виробництва конструкційних матеріалів», «Обробка конструкційних матеріалів», «Основи виробництва» [11]. Майбутні вчителі фізичної культури (напрямок підготовки 6.030101) завдяки компетенціям, сформованим в процесі вивчення дисциплін «Хімія з основами біохімії», більш успішно засвоюють зміст дисциплін «Анатомія та фізіологія», «Вікова анатомія та

фізіологія», «Лікарський контроль у фізичному вихованні», «Екологія», «Спортивна фізіологія», «Спортивна медицина», «Основи медичних знань та охорони здоров'я», «Основи раціонального та здорового харчування». Майбутні вчителі фізики (напрямок підготовки 6.040203) та географії (напрямок підготовки 6.040104) знання, отримані в курсі хімії, застосовуватимуть безпосередньо під час викладання у середній школі. Значущість вивчення хімії майбутніми вчителями цих спеціальностей, необхідність та доцільність реалізації міжпредметних зв'язків та окремі аспекти викладання окреслено у публікаціях [9, 10, 15].

З'ясування сутності компетентнісного підходу останнім часом привертає увагу як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Причина цього – нові вимоги ринку праці до фахівців, глобалізація, зростання мобільності – як трудової, так і академічної. Орієнтуючись на компетентність, можна досягти більш високих освітніх результатів, покращити працевлаштування для випускників вищих навчальних закладів. Основна ідея компетентнісного підходу – реалізація діяльнісного характеру змісту освіти, в результаті чого той, хто навчається, перетворюється з об'єкту на суб'єкт навчання, розвиває себе як особистість.

Компетентнісний підхід орієнтований на нове розуміння мети і нову оцінку результатів професійної освіти, певним чином корегує зміст, педагогічні технології та засоби контролю. Ці твердження є доречними і при викладанні хімічних дисциплін у студентів нехімічних спеціальностей.

Трактуванню понять «компетентність» та «компетенція» присвячена велика кількість наукових досліджень. Аналіз літератури дозволяє зробити висновок, що формулювання поняття «компетентність» є більш однозначним у порівнянні з визначенням поняття «компетенція».

Згідно зі словником іноземних слів, «компетентний» визначається як такий, що володіє компетенцією, тобто колом повноважень певної галузі. З французької мови «competent» – компетентний, правомірний; з латинської «competens» – відповідний, здібний; з англійської «competence» – здібність. Міжнародний департамент стандартів для навчання визначає компетентність як спроможність кваліфіковано виконувати завдання або роботу. Європейські експерти у межах програми DeSeCo зазначають, що компетентність – це здатність успішно вирішувати складні проблеми у конкретному контексті [7].

Ю. Г. Тотур дає наступне визначення: «компетентність спеціаліста з вищою освітою – виявлені ним на практиці прагнення та здатності (готовності) реалізувати свій потенціал (знання, уміння, досвід, особистісні якості) для успішної творчої діяльності в професійній та соціальній сфері» [7]. В. Краєвський та А. Хуторський зазначають, що «компетентність – це поєднання відповідних знань і здібностей, що дозволяють обґрунтовано судити про цю сферу й ефективно діяти в ній; інтегрований результат засвоєння випускником освітнього закладу загальнопредметного освітнього мінімуму» [12]. С. Шишов та В. Кальней вважають, що «компетентність – це здатність (уміння) діяти на основі здобутих знань» [7]. В. Долл, Дж. Куллахан, Ж. Перре, Г. Халам компетентністю називають «володіння відповідною

компетенцією, тобто сукупність знань, умінь, навичок і відношень, пов'язаних з предметом уміння, які дають змогу виконувати цілеспрямовані й результативні дії з ним» [12]. Дж. Равен зазначає, що «компетентність – це специфічна якість, потрібна для ефективного виконання конкретної дії у певній галузі і яка містить у собі вузько-спеціальні знання, уміння, способи мислення, а також відповідальність за свої дії».

За думку І. Зязюна, «компетентність суб'єктивізується у компетенції» [7]. Наведемо кілька визначень поняття, які зустрічаються у сучасній літературі.

К. Біліш, М. Лінард, Б. Рей, М. Йорас під компетенцією розуміють здібність чи готовність мобілізувати усі ресурси (організовані в систему знання, вміння, навички, здібності та психологічні якості), необхідні для виконання завдання на високому рівні, адекватній конкретній ситуації [7]. С. Шишов та В. Кальней під компетенцією розуміють загальну здатність, яка ґрунтується на знаннях, досвіді, цінностях, нахилах, які набуваються завдяки навчання [12]. Дж. Равен компетенціями називає «мотивовані здатності» [12]. І. Галяміна під компетенціями розуміє «здатність і готовність застосовувати знання і вміння при розв'язанні професійних завдань у різноманітних сферах – як у конкретній галузі, так і в галузях, слабо пов'язаних з конкретними об'єктами, тобто це здатність і готовність проявляти гнучкість у мінливих умовах ринку праці» [7]. В. Байденко зазначає, що «компетенція – це здатність робити щось добре, ефективно в широкому форматі контекстів з високим ступенем саморегуляції, саморефлексії, самооцінки, з швидкою, гнучкою й адаптивною реакцією на динаміку обставин і середовища» [7]. С. Бондар під компетенцією розуміє здатність розв'язувати проблеми, що забезпечуються не лише володінням готовою інформацією, а й інтенсивною участю розуму, досвіду, творчих здібностей [7]. І. Г. Єрмаков та О. О. Іванова вважають, що «компетенція – це усвідомлена людиною здатність до реалізації знань і умінь для ефективного продуктивної діяльності в певній ситуації» [12]. О. М. Ткаченко під компетенцією розуміє сукупність потенційних новоутворень, що є комплексом усвідомлених знань, цінностей, умінь, навичок, різних типів досвіду стосовно кола питань, закріплених у конкретних якостях особистості [7]. І. С. Сергеева визначає компетенцію як сукупність знань, умінь, досвіду, що забезпечує у своїй сукупності засоби вирішувати практичні задачі у різних сферах життя і діяльності [7]. І. А. Зимня вважає, що «компетенції – це внутрішні, потенційні, приховані психологічні новоутворення (знання, уявлення, програми, дії, система цінностей), які потім виявляються у компетентностях людини як актуальних та діяльнісних проявах» [7].

Можна підсумувати, що компетенція віддзеркалює знання, уміння, навички, та способи діяльності. Компетентною вважається людина, яка володіє компетенцією.

Сучасний вчитель та викладач має постійно розвиватися, модернізувати професійні уміння, що дозволить пристосовуватися до потреб учнів, нести відповідальність за організацію навчального процесу, перевірку результатів навчання. Ком-

петентність учителя являє собою комплекс певного рівня знань, умінь, навичок, спроможності, ставлень, які дозволяють педагогу здійснювати складні поліфункціональні, поліпредметні, кільтурно-доцільні види діяльності.

Формування різних аспектів професійних компетентностей майбутніх учителів останнім часом досліджується досить активно. Це пояснюється рядом обставин. Ринок праці нашої держави потребує якісно підготовлених, кваліфікованих, компетентних фахівців. Про це йдеться у Конституції України, Концепції розвитку професійної освіти і навчання в Україні на 2010-2020 роки, законі України про освіту, Національній доктрині розвитку освіти України, Державній цільовій комплексній програмі «Вчитель», документах, що регламентують діяльність у сфері освіти: «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», Державною програмою «Освіта» (Україна XXI століття). У пріоритеті ідея підвищення професіоналізму педагогічних працівників, розвитку їх професійних якостей. Сучасний учитель має не тільки навчати учнів, але й виконувати розвивальну, соціальну, психологічну, дослідницьку функцію, а результативність та ефективність педагогічних дій характеризується рівнем професійної компетентності. Актуальність дослідження полягає в тому, що сучасній школі потрібні вчителі-професіонали, здатні до швидкого засвоєння нової інформації, опанування інноваційних освітніх технологій, які сприяють розвитку творчого потенціалу учнів, проводять дослідницьку роботу, добирають раціональні методи проведення навчально-виховної роботи, обізнані як у предметній, так і у між предметній сфері.

Сучасні дослідники проводять аналогію між поняттями «компетентність» та «професіоналізм». Наведемо кілька визначень професійної компетентності.

Т. Г. Браже, В. М. Введенський, М. І. Запрудський, А. В. Кальней, В. І. Носков розуміють під професійною компетентністю «багатоаспектне системне утворення, сукупність знань, умінь, ціннісних орієнтацій, мотивів діяльності, саморозуміння, стиль взаємостосунків з іншими; загальну культуру, здатність до виявлення і розвитку творчого потенціалу» [14]. А. К. Маркова вважає, що «професійна компетентність є елементом професіоналізму» [14]. Л. Г. Карпова визначає професійну компетентність як «інтегроване особистісне утворення на засадах теоретичних знань, практичних умінь, значущих особистісних якостей та досвіду, що зумовлюють готовність учителя до виконання педагогічної діяльності та забезпечення високого рівня її самоорганізації». З. Ф. Зеєр та Є. Є. Симанюк під професійною компетентністю розуміють «рівень інформованості, авторитетності педагога, які дають змогу йому «продуктивно вирішувати навчально-виховні завдання, що виникають у процесі формування особистості іншої людини, під час навчання» [14]. На думку В. Байденко, «професійна компетентність – це оволодіння знаннями, вміннями та здатностями, необхідними для роботи за спеціальністю при одночасній автоматичності і гнучкості у рішенні професійних проблем; розвинена взаємодія з колегами у професійному та

міжособистісному середовищі» [12]. М. А. Чоманов визначає професійну компетентність як «інтегративне поняття, що включає в себе мобільність знань, варіативність методу та критичність мислення» [12].

Питання класифікації компетентностей та компетенцій можна вважати таким, навкруги якого досі точаться активні дискусії. Розглянемо, якої думки щодо цього питання існують у сучасній літературі. Слід зазначити, що в основу класифікацій, як правило, покладено ознаки, які обирає той чи інший дослідник.

Згідно з Європейською класифікацією, компетентності можна поділити на професійні та ключові [14]. У відповідності до проекту ПРООН (освітня політика та освіта «рівний-рівному»), учасниками якого стали Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина, О. В. Овчарук, Л. І. Паращенко, О. І. Пометун, О. Я. Савченко, С. Є. Трубачева, виділяють навчальну, соціальну, загальнокультурну, здоров'язберігаючу, компетентність з інформаційних та комунікаційних технологій, громадянську, підприємницьку [12]. Відповідно до концепції Болонського процесу, компетентності поділяються на предметні (фахові, спеціальні) та загальні (базові) [7]. А. Маркова до компонентів професійної компетентності відносить спеціальний, соціальний, особистісний, індивідуальний [7]. С. Іванова виокремлює наступні компоненти професійної компетентності: спеціальний, соціальний, особистісно-індивідуальний [7]. А. В. Хуторський розрізняє ключові, загальнопредметні та предметні компетентності [12]. С. Є. Трубачева виділяє предметні, соціальні, особистісні, загальнопредметні та соціальні компетентності [14]. На думку О. Крисан, існує надпредметна, загальнопредметна, спеціальнопредметна, загальногалузева та предметна компетентність [7]. С. Берган виділяє універсальні (загальнокультурні) та предметно-спеціалізовані (загальнопрофесійні) компетенції [7]. Є. Ф. Зеєр виокремлює базові та ключові компетентності [12]. А. В. Семєнова поділяє компетентності на ключові (базові, основні) та предметні [7]. А. Г. Бермус вирізняє загальнопрофесійні, професійні та спеціальні компетентності [12]. Н. В. Кічук виділяє ключові (соціально-особистісні), базові (загальнопрофесійні), спеціальні (предметні, академічні) [7]. А. К. Маркова виокремлює загальні та спеціальні компетентності [12]. Згідно з О. Пометун, можна виділяти ключові компетентності (міжпредметні, надпредметні), загальногалузеві та предметні [7]. М. Рагуліна, Л. Смоліна вважають, що доцільно виділяти наступні види професійної компетентності: методологічну, предметну, психолого-педагогічну, методичну [12]. Н. Кузьміна виділяє такі складові педагогічної компетентності: спеціальну, методичну, психолого-педагогічну, диференційно-психологічну, аутопсихологічну [7]. Т. А. Черемісіна професійні компетентності поділяє на загальні та спеціальні [14]. Ю. В. Фролов, Д. А. Махотин виділяють загальнокультурні, методологічні (загальнопедагогічні), предметно-орієнтовані [14].

Ми поділяємо думку, що професійна компетентність складається зі спеціальних та загальних компетентностей, які мають формуватися в процесі фахової підготовки [6, 7].

Висновки з дослідження і перспективи. Можна підсумувати, що, з огляду на загальні тенденції розвитку сучасної освіти, вивчення хімічних дисциплін майбутніми вчителями нехімічних спеціальностей сприятиме досягненню належного наукового рівня загальної та спеці-

альної підготовки та формуванню професійної компетентності через формування окремих компетенцій. Виділення цих компетенцій та обґрунтування методики їх формування у студентів означених спеціальностей є предметом подальших досліджень.

Список літератури:

1. Богатиренко В. А. Про основні тенденції хімічної освіти XXI / В. А. Богатиренко // Актуальні питання підготовки майбутнього вчителя хімії: теорія і практика: збірник наукових праць. – Випуск 2. – Вінниця: ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2016. – С. 7-10.
2. Богданов І. Т. Методика навчання загальної фізики на факультетах нефізичних спеціальностей у вищих навчальних педагогічних закладах: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 20 с.
3. Бузник В. М. В. А. Коптюг о роли химии в устойчивом развитии общества / В. М. Бузник // Химия в интересах устойчивого развития. – 2001. – Т. 9. – С. 315-330.
4. Вознюк О. В. Системно-цільовий аспект холистичної парадигми освіти / О. В. Вознюк // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: Збірник наукових праць № 25. – 2016 р. – С. 4-8.
5. Дембицька С. В. Активізація навчально-пізнавальної діяльності студентів коледжів економічного профілю у процесі вивчення фізики: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 2011. – 16 с.
6. Іваницький О. І. Теоретико-методичні засади розробки стандарту професійної підготовки майбутнього вчителя фізики / О. І. Іваницький // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – Вип. 48 (101). – 2016 р. – С. 123-129.
7. Компетентнісний підхід до підготовки педагогів у зарубіжних країнах: теорія і практика: монографія / [Н. М. Авшенюк, Т. М. Девятюк, Л. М. Дяченко, Н. О. Постригач, Л. П. Пуховська, О. В. Сулима]. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2014. – 280 с.
8. Підгорний А. В., Назарова Т. М. Актуальність посилення хімічної підготовки у контексті формування професійної компетентності бакалаврів технічних спеціальностей / А. В. Підгорний, Т. М. Назарова // Збірник статей учасників тридцять дев'ятої науково-практичної конференції «Інноваційний потенціал науки – XXI сторіччя (11-16 жовтня 2016 р.)». – Видавництво ПГА. – Запоріжжя, 2016. – С. 10-13.
9. Пшенична Н. С. Вивчення питань атомної фізики у середній школі на міжпредметній основі / Н. С. Пшенична // Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції «Психологія та педагогіка: необхідність впливу науки на розвиток практики в Україні», 26-27 лютого 2016 р. – Львів, 2016. – С. 113-114.
10. Пшенична Н. С. Міжпредметні зв'язки фізики і хімії при вивченні електричних явищ / Н. С. Пшенична // Матеріали XI Міжнародної науково-практичної інтернет конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації», 20-21 лютого 2016. – Переяслав – Хмельницький, 2016. – С. 165-167.
11. Пшенична Н. С. Обґрунтування змісту курсу «Хімія» для майбутніх учителів технологій / Н. С. Пшенична // Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень: збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ: 2016. – С. 11-16.
12. Ткаченко О. М. Етнопедагогічна компетентність педагога: монографія / О. М. Ткаченко. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2012. – 414 с.
13. Фурман О. А. Активізація навчально-пізнавальної діяльності майбутніх учителів біології у процесі навчання інформатики: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 20 с.
14. Формування професійної компетентності майбутнього вчителя технологій: колективна монографія / за заг. ред. А. О. Малихіна. – Бердянськ: Вид. – во БДПУ, 2012. – 240 с.
15. Pshenychna Nataliia, Maksymov Oleksandr The development of the student's of Physics notions of enthalpy and entropy in the course of General Chemistry. // Science and education a new dimension. Pedagogy and Psychology. – IV (41), Issue 86, 2016. – Budapest – P. 34-37.

Пшеничная Н.С.

Мелитопольский государственный педагогический университет
имени Богдана Хмельницкого

ПРЕПОДАВАНИЕ ХИМИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НЕХИМИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ КАК ЗАЛОГ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Аннотация

В статье определяется роль химических знаний в современном мире в контексте идеи устойчивого развития. Обоснована значимость изучения химических дисциплин будущими учителями отдельных нехимических специальностей (учителя физики, географии, технологий и физической культуры). Проанализирована сущность понятий «компетентность» и «компетенция». Обозначено содержание понятия «профессиональная компетентность». Очерчены перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, подготовка будущих учителей, преподавание химических дисциплин, обобщенная компетентность, специальные компетентности.

Pshenychna N.S.

Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University

TEACHING CHEMICAL DISCIPLINES AT THE FUTURE TEACHERS OF NON-CHEMICAL SPECIALTIES AS A GUARANTEE OF FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE

Summary

The article defines the role of chemical knowledge in the modern world in the context of sustainable development. It justifies the importance of studying chemical disciplines of future teachers of individual non-chemical specialties (teachers of physics, geography, technology, physical education). Analyzed the essence of the concepts «competence» and «competence». Defined the concept of «professional competence». Outlined prospects for further research.

Keywords: professional competence, training of future teachers of teaching of chemical disciplines, General competence, professional competence.

УДК 371.3

АУДІОВАННЯ ЯК ЧАСТИНА ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ КОМУНІКАЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ

Радзівська О.В.

Донбаський державний педагогічний університет»

У статті розглядається проблема аудіювання, як особливого виду діяльності, що дозволяє студентам значно розширити свій комунікативний потенціал. Автором описана суть, зміст і цілі даного виду діяльності в рамках вищої школи. Окремо, проаналізовано проблеми, які виникають, як перед викладачами, так і перед студентами, під час проведення аудіювання. Автор пропонує власні шляхи вирішення даних проблем. Також, автором наголошено на особливій ролі аудіювання, яка полягає в подоланні лінгвістичних і граматичних бар'єрів для студентів.

Ключові слова: аудіювання, комунікаційні навички, діяльність, словниковий запас, меседж, потенціал.

У XX столітті англійська мова набула широкого значення і популярності по всьому світу. На сьогоднішній день вона використовується мільйонами людей для вирішення ряду комунікативних завдань. Це бажана мова у безлічі сфер людської діяльності, таких як: міжнародний бізнес, політика, економіка, дипломатія тощо. Це також обрана мова для передових наукових дискусій, отже, більшість вчених стикаються з необхідністю читати і публікувати англійською в рамках міжнародного наукового співробітництва. На думку Д. Гредола: «Англійська мова на сьогоднішній день стала мовою глобалізації, глобальної культури і міжнародної економіки» [2, с. 4].

Актуальність даного дослідження не викликає сумнівів, оскільки знання англійської мови розглядається в якості особливої мети для молодих людей країн Європи, а також більшої частини світу. Незнання англійської значно зменшує можливості молодих людей реалізувати себе і свої здібності.

Постановка проблеми. Статистика показує, що на пострадянському просторі, не дивлячись на поширеність і численність тих, хто вивчає англійську мову, її популярність, а також кількість, людей, які вільно володіють мовою, залишаються на низькому рівні. У цьому процесі система освіти і особистість викладача відіграють фундаментальну роль. Слід також зазначити, що така

ситуація виникла в результаті того, що студенти не потребують англійської в повсякденному житті, вони не говорять і рідко чують англійську мову за межами навчальної аудиторії. Ці факти говорять про потребу вдосконалення вітчизняних систем освіти, а також про необхідність використання сучасних методик викладання іноземних мов. Однією з таких методик є використання аудіювання, яке дозволяє формувати навички сприйняття мови носіїв англійської мови шляхом використання автентичних матеріалів.

Предметом дослідження є процес сприйняття англійської мови, як один з найважливіших елементів формування комунікаційних навичок.

Об'єктом дослідження є аудіювання, як вид діяльності, застосований для розвитку навичок сприйняття мови.

Метою даного дослідження є аналіз важливості процесу аудіювання в системі освіти вищої школи. Дослідження, також, пропонує можливі рішення проблем, які виникають в ході даного виду діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема аудіювання стала предметом досліджень багатьох вчених-філологів, таких як Д. Наунтон, К. Ліндсей, Д.Гредол, А.Буено та ін.

Виклад основного матеріалу. Навиком аудіювання, як ми знаємо, є вміння розуміння розмов-

ної мови. Це один з найбільш необхідних навичок, оскільки діяльність людини багато в чому спрямована на те, щоб зрозуміти і правильно проаналізувати подану інформацію. К. Ліндсей стверджує, що: «Навички аудіювання застосовуються практично у всіх сферах діяльності людини, наприклад: промова під час обговорення; розмова віч-на-віч або по телефону; прослуховування різного роду оголошень, що дають інформацію, наприклад, в аеропорту або на вокзалі; прогноз погоди на радіо; прослуховування лекцій, музики; отримання професійних порад, наприклад, на прийомі у лікаря і багато іншого» [4, с. 4].

Оволодіння аудіюванням дає можливість реалізувати виховні, освітні і розвиваючі цілі. Воно дозволяє вчити студентам уважно вслухатися в чуже мовлення, формувати вміння передбачати мовленнєвий зміст висловлювання і таким чином, виховувати культуру слухання не тільки іноземною, але і рідною мовою. Виховне значення формування вміння розуміти мова на слух, полягає в тому, що воно позитивно позначається на розвитку пам'яті студента, і, перш за все слухової пам'яті, що є важливим елементом не тільки для вивчення іноземної мови, а й будь-якого іншого предмета.

Отже, аудіювання являє собою складний процес через свою подвійність психологічної і соціальної природи: «Аудіювання – це психологічне явище, яке відбувається на когнітивному рівні людей, а також це, в свою чергу, і соціальне явище, яке розвивається в інтерактивному режимі між людьми і навколишнім середовищем» [1, с. 282].

Коли ми маємо справу з процесом аудіювання, слід зазначити, що існують два можливі способи виконання цього завдання: 1) Від загального до конкретного 2) Від часткового до загального. Перший спосіб полягає в розумінні загального сенсу під час прослуховування, не звертаючи уваги на конкретні структури, слова і дрібні деталі. Це свого роду, загальний огляд, під час якого, слухач отримує загальне уявлення про представлену інформацію, в той же час, розуміючи загальну ідею.

Спосіб «від часткового до загального» має особливу лінгвістичну цінність. На думку А. Буено, даний спосіб це: «лінгвістичний процес, в якому ми намагаємося вловити сенс акустичних сигналів, використовуючи знання мови. Відповідно до цієї моделі сприйняття, передбачається, що лінія сприйняття буде виглядати наступним чином: фонема-слово-фраза-висловлювання-текст» [1, с. 10]. Тобто, в цьому ланцюжку «значення» визначається як останній етап процесу сприйняття.

Отже, різниця між представленими способами полягає в тому, що спосіб «від загального до конкретного» передбачає те, що студенти акцентують свою увагу на контекст, не зацікавлюючись на дрібних деталях і особливостях. Спосіб «від часткового до загального» віддає перевагу дрібним деталям, що дає зрозуміти загальне значення і сенс прослуханої інформації. У реальних ситуаціях аудіювання студенти використовують комбінацію цих двох процесів, приділяючи більше уваги одному або іншому, в залежності від типу і стилю інформації.

Включаючи аудіювання в аудиторну роботу, викладач повинен дати можливість студентам активно слухати і сприймати інформацію, забез-

печуючи, різні акценти, різноманітність тем, а також моделювання ситуацій, з якими студенти можуть зіткнутися в реальному житті.

Процес аудіювання повинен слідувати чітким планом і включати в себе наступні етапи:

1) Підготовчий – перший етап, на якому, встановлюється контекст. Викладач створює мотивацію, в той час як студенти виконують деякі види діяльності з метою підготовки до тієї інформації, яку вони почують. Надзвичайно важливо, щоб перед прослуховуванням студенти були мотивовані. Це означає, що викладач повинен вибрати текст, який буде актуальним для студентської аудиторії, а потім розробляти завдання, які будуть викликати інтерес у студентів. Слід зазначити, що прослуховування запису в класі є дуже неприродним процесом.

Текст, зазвичай, береться з оригінального середовища і викладачеві необхідно розробити завдання, які допоможуть студентам акцентувати прослуховування і активувати існуючі знання, щоб зрозуміти текст.

Слід враховувати, те, що текст для аудіювання може включати специфічний словниковий запас або вирази, які будуть незрозумілі для студентів. Дуже важливо, щоб викладач розглянув з аудиторією ці вирази, перш ніж студенти почнуть слухати текст.

2) Безпосередньо аудіювання. Для повного розуміння тексту і розвитку навичок аудіювання, студенти повинні прослухати текст кілька разів. Стандартним вважається прослуховування тексту два або три рази. Під час першого прослуховування, студенти адаптуються до акценту, стилю, манери, швидкості записаної мови. Друге прослуховування дає можливість зрозуміти, сенс, головну ідею тексту. Під час третього прослуховування, студенти мають можливість звернути увагу на деталі і більш тонкі інтерпретації тексту.

3) Аналіз прослуханої інформації. Даний етап має дві форми: реакція на прослуханий текст, яка включає в себе обговорення і висловлювання думок з приводу почутого; і аналіз лінгвістичних особливостей тексту, що має на увазі фокусування студентів на мовних особливостях тексту. Це важливо з точки зору розвитку їх знань про мову, але в меншій мірі, з точки зору розвитку навичок аудіювання студентів в цілому.

Окремо слід відзначити труднощі, які виникають в ході проведення аудіювання. Однією з основних проблем є відсутність у студентів здатності передбачати того, що буде сказано спікером. Насправді, передбачення приносить студентам ряд переваг в ході розуміння мови і сприйняття її на слух. На думку А. Хасан, проблема полягає у звичці слухати «слово за словом». Студенти не фокусуються на конкретних меседжах спікера, які допомагають їм передбачити, те, що він буде говорити. Проте, в кожному процесі прослуховування, надаються додаткові меседжі, завдяки яким, досвідчений слухач може розпізнати і передбачити подальшу думку природним шляхом. Наприклад, виділення завдань аудіювання можуть допомогти учням передбачити подальші важливі аспекти прослуханої інформації. Крім того, прогноз може бути зроблений завдяки ілюстрації, карти, діаграми або будь-якого іншого наочного матеріалу. До того ж, як зазначалося раніше, передбачити

подальший контекст допоможуть питання викладача, які стосуються теми прослуховування. Саме вони будуть мотивувати студентів, і покращувати якість сприйняття тексту [3].

Друга проблема полягає в обмеженому словниковому запасі студентів. Дослідження показують, що 89,4% учасників аудіювання страждають від неповного розуміння сказаного. Деякі слухачі вважають, що сенс інформації полягає саме в незнайомих словах, отже, вони потребують знання величезної кількості лексики. Вирішення цієї проблеми полягає в пошуку значення незнайомого слова з контексту, не зациклюючись на окремо взятих словах. Роздумуючи над значенням незнайомого слова, слухач може втратити головну думку, яку хоче донести спікер [3].

Третьою важливою проблемою аудіювання є нездатність студентів виділити основні аспекти поданого ним інформації. Згідно зі статистикою, 73,6% студентів не може розпізнати основні моменти під час прослуховування, тому що занадто велику увагу вони приділяють прослуховуванню «слово за словом». Таким чином, вони не можуть визначити ключові слова, що визначають

контекст і основний зміст інформації. Вирішити дану проблему може сам спікер, використовуючи інтонацію, варіації голосу, розставляючи смислові наголоси, для того, щоб виділити основні меседжі поданої ним інформації.

Висновки. Проаналізувавши головні проблеми аудіювання, слід зазначити, що найважливішу роль в цьому процесі відіграє особистість самого викладача. Майстерність студентів не буде вдосконалюватися без ефективної стратегії викладання. Отже, викладач повинен дотримуватися чітких правил і структури проведення аудіювання, які вказані нами вище. Послідовна педагогічна стратегія допоможе студентам подолати проблеми, пов'язані з нерозумінням і розпізнаванням мови. Студенти, в свою чергу, повинні чітко дотримуватись рекомендацій викладача, для того, щоб уникнути фатальних помилок під час аудіювання, які можуть привести до повного нерозуміння сказаного. Придбання професійних навичок аудіювання – це один з найважливіших етапів до подолання лінгвістичних і граматичних бар'єрів англійської мови і формування багатого комунікаційного потенціалу студентів.

Список літератури:

1. Bueno A. TEFL in Secondary Education / A. Bueno – Granada: Editorial Universidad de Granada, 2006 – 303 p.
2. Graddol D. The future of English / D. Graddol – London: The British Council, 1997 – 234 p.
3. Hasan A. Learners' perceptions of listening comprehension problems. Language, Culture and Curriculum / A. Hasan – London: ADDN, 2000 – 153 p.
4. Lindsay C. Learning and Teaching English / C. Lindsay – Oxford: OUP, 2006 – 401 p.

Радзиевская О.В.

Донбасский государственный педагогический университет

АУДИРОВАНИЕ КАК ЧАСТЬ ПРОЦЕССА РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье рассматривается проблема аудирования, как особого вида деятельности, позволяющего студентам значительно расширить свой коммуникативный потенциал. Автором описана суть, содержание и цели данного вида деятельности в рамках высшей школы. Отдельно, проанализированы проблемы, которые возникают, как перед преподавателями, так и перед студентами, во время проведения аудирования. Автор предлагает собственные пути решения данных проблем. Также, автором отмечена особая роль аудирования, которая заключается в преодолении лингвистических и грамматических барьеров для студентов.

Ключевые слова: аудирование, коммуникационные навыки, деятельность, словарный запас, меседж, потенциал.

Radzievskaya O.V.

Donbas State Teachers' Training University

LISTENING AS THE PART OF THE DEVELOPMENT OF STUDENT'S COMMUNICATIONAL COMPETENCE

Summary

The article deals with the problem of listening as the special kind of activity that gives students an opportunity to develop their communicational potential. The author has described the content and the aims of such a type of activity in the higher school. The author has also analyzed the problems that the teachers and students face during providing the listening. The author proposes her own ways of such problems solving. Also the author has pointed a special role of listening that may overcome the linguistic and grammatical barriers of students.

Keywords: listening, communicational skills, activity, lexicon, message, potential.

УДК 37.091.33-027.22:796. 332/.333-048.58

ОСОБЛИВОСТІ СПОРТИВНОГО ВІДБОРУ ФУТБОЛІСТІВ НА ЕТАПІ ПОПЕРЕДНЬОЇ БАЗОВОЇ ПІДГОТОВКИ З УРАХУВАННЯМ ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВЛЕНОСТІ

Радченко Є.О.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті розкривається проблема спортивного відбору. Наведені приклади тестів, які дають можливість визначити рівень фізичної підготовки спортсмена. Представлені модельні характеристики фізичної підготовленості гравців однієї з українських команд вищої ліги.

Ключові слова: спортивний відбір, футбол, фізичні якості, спортивна підготовка, модельні характеристики спортивної підготовленості.

Постановка проблеми та актуальність її дослідження. В умовах глобалізаційних процесів, які відбуваються в світі виникає проблема переформатування діяльності в усіх сферах життєдіяльності людини. Не виключенням є й система освіти. Сьогодні акцентується увага науковців і практиків на відповідності підготовки майбутніх фахівців вимогам ринку праці [3, ст. 22, 16, ст. 88]. Студенти мають опанувати ефективні навички, які згодяться їм у професійній діяльності. В поле наших інтересів, в даній статті, зосереджено на особливостях підготовки майбутніх футболістів.

В основі розвитку спорту завжди було стремління до найвищих досягнень – рекордів. Аналізуючи історію розвитку спорту доходимо висновку, що рекорди встановлювалися як правило за рахунок природних здібностей видатних спортсменів. З часом, ході тренувань, крім природних даних і здібностей почали використовувати сучасні методики розвитку відповідних якостей. Ефект виявився суттєвим і навіть посередні, але добре підготовлені спортсмени, перемагали більш талановитих, але менш підготовлених спортсменів. Тому сьогодні актуалізується питання спортивної підготовки на протигагу здібностям здібностями [13].

Сучасний період розвитку футболу, як виду спорту, висуває вимоги, щодо відбору та підготовки талановитої молоді, якій властиві високі темпи спортивного вдосконалення. Підвищення майстерності майбутніх футболістів, у свою чергу, пов'язане із використанням ефективних методик навчання та тренування, кваліфікованою тактичною, фізичною, технічною та психологічною підготовкою футболістів. Особливе місце в процесі підготовки футболістів повинно бути відведене процесу відбору гравців в команди [1].

Багаторічна спортивна підготовка має п'ять етапів:

- 1) початкової підготовки;
- 2) попередньої базової підготовки;
- 3) спеціалізованої базової підготовки;
- 4) максимальної реалізації індивідуальних можливостей (підготовки до вищих досягнень);
- 5) збереження вищих досягнень [9, ст. 545].

Зосередимо нашу увагу на другому етапі. Основним завданням етапу попередньої базової підготовки є різнобічний розвиток фізичних можливостей організму, зміцнення здоров'я юних спортсменів, усунення недоліків їх фізичного розвитку та фізичної підготовленості, створен-

ня рухового потенціалу, що припускає освоєння різноманітних рухових навичок (у тому числі відповідно до специфіки майбутньої спортивної спеціалізації). Особлива увага приділяється формуванню стійкого інтересу юних спортсменів до цілеспрямованого багаторічного спортивного вдосконалення [9, ст. 545].

Методика спортивного відбору на етапі попередньої базової підготовки передбачає – визначення рівня підготовленості футболіста для подальшого спортивного вдосконалення та розвитку. Шляхи формування ціннісного ставлення юнацтва та молоді до власного здоров'я, покращення фізичного розвитку та фізичної підготовленості на державному рівні закріплені в Національній стратегії з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 року «Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація», в проекті Державної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на період до 2020 року, Загальнодержавної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2012-2016 роки, в законах України «Про освіту» (1991 р.), «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про фізичну культуру і спорт» (1993р. зі змінами 2015 р.) та в інших нормативно-правових документах, котрі регулюють розвиток сфери фізичного виховання, спорту й охорони здоров'я.

Спортивні ігри, у тому числі й футбол, є невід'ємною складовою в системі фізичного виховання вищих навчальних закладів.

Студентські футбольні команди із України щорічно приймають участь в Чемпіонатах Європи і світу. Один раз в два роки студентська збірна команда України захищає честь держави на всесвітніх Універсіадах.

Мега дослідження: обґрунтувати необхідність фізичної підготовленості майбутніх футболістів, як провідного фактору при відборі в команди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомо, що ефективний відбір спортсменів є одним із провідних факторів вдалого виступу на змаганнях. Сучасний спорт з повною основою може розглядатись, як спільна колективна діяльність, який включає спектр соціально-педагогічних і соціально-психологічних проблем спілкування, взаємовпливу, лідерства в малих групах, стилів і методів керування колективами і командами. Футбол відноситься до групи командних спортивних ігор, де результат гри визначається по-

зитивною різницею забитих і пропущених м'ячів в рамках часу, лімітованого правилами змагань. Тому постає проблема визначення модельних показників змагальної діяльності.

В.М. Костюкевич у своїй праці зазначає, що модельні показники змагальної діяльності найбільш повно характеризують рівень підготовленості та майстерності футболістів. Це впливає з логічної схеми їх підготовки – підвищення фізичної та функціональної підготовленості, вдосконалення техніко-тактичної майстерності, адаптація до тренувальних та змагальних навантажень, і нарешті, оптимальні показники змагальних дій в грі [5].

Проблему спортивного відбору стала предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців Щепотіна Н.Ю. (модельні характеристики змагальної діяльності волейболісток різної кваліфікації), Швай О. (організація відбору та планування роботи зі студентами академічних груп, які спеціалізуються з волейболу), Ширяєва І.В. (особливості спортивного відбору баскетболістів на етапі початкової підготовки), Нестерова Т.В., Українець А.В. (методи психофізіологічного тестування при відборі спортсменок в команди для участі в змаганнях з художньої гімнастики). Проте при значній кількості досліджень присвячених підготовці спортсменів за різними видами спорту [8, ст. 73; 12; 13; 14 ст.80], нами не виявлено досліджень, які б розкривали особливості спортивного відбору футболістів на етапі попередньої базової підготовки.

Як зазначає О.С. Кожанова, для досягання високого результату, спортсменів, необхідно демонструвати гарну фізичну підготовленість, пов'язану з можливістю виконувати великі навантаження на протязі заданого проміжку часу та бути на одному рівні підготовленості зі своїми партнерами по команді. У зв'язку з цим постає завдання щодо досягнення подібності спортсменів за показниками рівня фізичної підготовленості. Це досягається шляхом уніфікації унікальних особливостей спортсменів, доведення їх фізичних кондицій до єдиного стандарту [4, ст. 34].

Аналіз досліджень показав, що проблема ефективно сумісної діяльності футболістів у цей час вивчена недостатньо. У зв'язку з даною обставиною є актуальним обґрунтування фізичної сумісності спортсменів, що сприяло б вирішенню завдання підвищення результативності їх змагальної діяльності.

Результати емпіричних дослідження. Аналізуючи методичні джерела, А. Дублінський [2], доводить, що для успішної реалізації багаторічної підготовки на кожному з етапів спортивного відбору необхідно враховувати цілий комплекс показників, серед яких:

1. Оптимальний вік (паспортний чи біологічний) досягнення найвищих результатів в обраному виді спорту.
2. Спрямованість тренувальних і змагальних впливів, а також методи і засоби підготовки та особливості відновлення юних спортсменів.
3. Рівень модельних характеристик фізичної, технічної, тактичної, психологічної та інших видів підготовленості, яких необхідно досягти юним спортсменам на певному етапі багаторічної підготовки.
4. Припустимі норми навантаження (обсяг, інтенсивність, величина адаптаційних змін, що

досягаються за рахунок реалізованого навантаження) в залежності від індивідуальних характеристик стану основних функціональних систем юних спортсменів.

5. Контрольні нормативи, які використовуються з метою корекції спрямованості системи підготовки.

Романенко В.В. відзначає, що оволодіти технікою неможливо без відповідного рівня розвитку основних рухових якостей, таких як сила, швидкість, координаційні здібності, гнучкість, витривалість [10].

Аналіз проблеми показав, що сумісність за рівнем фізичної підготовленості є базовою умовою для формування футбольної команди. Таким чином ефективність виступів футболістів на змаганнях залежить від рівня розвитку швидкісно-силового компонента фізичної підготовленості, так і здатності протидіяти втомі на протязі 90 хвилин ігрового часу. Важливість високого рівня фізичної підготовленості для ефективності виступів на змаганнях підтверджується порівняльним аналізом розвитком рухових якостей у спортсменів [15, ст. 9].

Як правило, рівень фізичної підготовленості оцінюється в рамках етапного контролю, ціль якого визначити рівень фізичного стану спортсмена. Вимір або випробування, які проводяться з ціллю визначення стану спортсмена, прийнято називати тестом, а процес випробування – тестування. Отримане числове значення позначає результат тестування [11, ст. 24].

У спортивних, і зокрема у футболі, виникає проблема швидкого реагування на несподівані дії суперників, прояву швидкісних і швидкісно-силових якостей при виконанні різних техніко-тактичних прийомів, швидкості орієнтування, прийняття рішення, переміщення, атакуючих і захисних в умовах дефіциту часу і простору. Тому прояв окремих рухових якостей у змагальній діяльності футболістів дуже великий, що і вимагає диференційованого підходу до їх удосконалення [6, ст. 21].

В свою чергу Г.А. Лисенчуком були розроблені модельні характеристики спеціальної фізичної підготовленості для футболістів – кандидатів в состав збірної команди України. Модельні характеристики фізичної підготовленості футболістів включили вісім тестів, які дозволили охарактеризувати стан швидкісно-силових компонентів рухової функції і спеціальної витривалості гравців в діапазоні основних вимог ігрової діяльності [7].

Згідно модельним характеристикам, показники бігу на 10 м. з місця у футболістів повинні бути на рівні 1,65 с., показники бігу на 10 м. з ходу – 1,08 с., показники бігу на 30 м. – 4,10 с., показники бігу на 50 м. – 6,20 с.

Аналіз модельних показників, які відображають швидкісно-силову здатність футболістів, на думку Г.А. Лисенчука, повинні знаходитись на рівні 14,87 м. п'ятикратному стрибку в довжину і 75 см. у вистрибуванні в гору. Крім цього час човникового бігу 7х50 м не повинен перевищувати 60, 52 с., а дистанція, яка пробігається за 12 хвилин, не повинна бути менша 3300 м. [7].

Сьогодні важливим завданням ефективної підготовки майбутніх футболістів є організація самого процесу підготовки в позашкільних навчальних закладах та вищих навчальних закла-

дах, використання сучасних методик та світових стандартів.

Висновок. З метою досягнення високої ефективності в спортивному відборі необхідне багатогранне і всебічне вивчення таких характеристик і параметрів спортсменів, які повністю відбивають їхні морфофункціональні, біо-

механічні, медичні й психологічні особливості. Встановлено, що фізична підготовленість є провідним фактором при відборі спортсменів у команди по футболу.

Перспективами подальших досліджень є підготовка майбутніх вчителів фізичного виховання до роботи в системі позашкільної освіти.

Список літератури:

1. Боляк А. А. Модельні характеристики фізичної і технічної підготовленості спортсменів спортивної аеробіки на етапі попередньої базової підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. вих. і спорту: спец. 24.00.01 «Олімпійський і професійний спорт» / Андрій Анатолійович Боляк /. – Харків, 2007. – 35 с.
2. Дублінський А. Спортивний відбір на початкових етапах процесу підготовки юних футболістів [Електронний ресурс] / Андрій Дублінський – Режим доступу до ресурсу: <http://pfl.ua/articles/?art=1278483963>
3. Ковальчук В. І. Розвиток вищої освіти відповідно до тенденцій і вимог ринку праці / Василь Іванович Ковальчук // Розвиток сучасної освіти: теорія, практика, інновації. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 25-26 лютого 2016 року / Василь Іванович Ковальчук. – Київ: В-во «Міленіум», 2016. – С. 22–24.
4. Кожанова О. С. Сумісність спортсменок при відборі в команди з групових вправ художньої гімнастики з урахуванням їх технічної та спеціальної фізичної підготовленості / Ольга Сергіївна Кожанова // Педагогіка психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2013. – № 2. – С. 34–37.
5. Костюкевич В. М. Теоретические и методические основы моделирования тренировочного процесса спортсменов игровых видов спорта: дис. ... доктора наук по физ. восп. и спорту: 24.00.01 Костюкевич Виктор Митрофанович. – Винница, 2011. – 637 с.
6. Лисенчук Г. Структура фізичної підготовленості футболістів / Геннадій Лисенчук // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2013. – № 3. – С. 21–23.
7. Лисенчук Г. А. Управление подготовкой футболистов / Г. А. Лисенчук. – К.: Олимпийская литература, 2003. – 272 с.
8. Нестерова Т. В., Українець А. В. Методы психофизиологического тестирования при отборе спортсменок в команды для участия в соревнованиях по художественной гимнастике // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту / зб. наук. праць за редакцією проф. Єрмакова С. С. – Харків: ХДАДМ (ХХІІІ), 2005. – № 17. – С. 73–80.
9. Платонов В. Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и ее практические приложения. – К.: Олимпийская литература, 2004. – 808 с.
10. Романенко В. В. Модельні характеристики технічної і фізичної підготовленості таеквондистів на етапі початкової підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. вих. і спорту: спец. 24.00.01 «Олімпійський і професійний спорт» / Романенко Вячеслав Валерійович – Харків, 2010. – 36 с.
11. Смирнов Ю. И. Теория и методика контроля спортивной подготовленности: автореф. дис. на соискание научн. степени д-ра пед. наук / Ю. И. Смирнов. – М., 1991. – 37 с.
12. Швай О. Організація відбору та планування роботи зі студентами академічних груп, які спеціалізуються з волейболу [Електронний ресурс] / О. Швай, В. Козарецький, Т. Ройко // Олімпійський і професійний спорт. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/fvs/2008_3/2/Shvai.pdf
13. Ширяева І. В. Особливості спортивного відбору баскетболістів на етапі початкової підготовки [Електронний ресурс] / І. В. Ширяева, Е. А. Мамедов // Спортивні ігри. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://sportscience.org/index.php/game/article/viewFile/150/181>
14. Щепотіна Н. Ю. Модельні характеристики змагальної діяльності волейболісток різної кваліфікації / Наталія Юріївна Щепотіна // Педагогіка психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2015. – № 2. – С. 80–85.
15. Humphreys J. Heart Rate in Relation to Training / J. Humphreys // Athletics Coach. – 1981. Vol. 5. – № 4 – P. 9–10.
16. Kovalchuk V. High education system challenges in the context of requirements of labour market and society / Vasyi Kovalchuk // Scientiic letters of academic society of Michal Baludansky. – 2016. – С. 88–90.

Радченко Е.А.

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

ОСОБЕННОСТИ СПОРТИВНОГО ОТБОРА ФУТБОЛИСТОВ НА ЭТАПЕ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЙ БАЗОВОЙ ПОДГОТОВКИ С УЧЕТОМ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ

Аннотация

В статье раскрывается проблема спортивного отбора. Наведены примеры тестов, которые дают возможность определить уровень физической подготовки футболиста. Представлены модельные характеристики физической подготовки игроков одной из украинских команд высшей лиги.

Ключевые слова: спортивный отбор, футбол, физические качества, спортивная подготовка, модельные характеристики спортивной подготовленности.

Radchenko Y.A.

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

PECULIARITIES OF SPORTS SELECTION OF FOOTBALL PLAYERS AT THE STAGE OF PRELIMINARY BASIC TRAINING WITH CONSIDERATION FOR THEIR PHYSICAL FITNESS

Summary

The problem of sports selection is discussed in the article. Tests which enable to determine the level of sportsman's physical fitness are given. The modeling peculiarities of physical fitness of one of Ukrainian Premier League football teams are discussed.

Keywords: sports selection, football, physical qualities, sports training, modeling peculiarities of physical fitness.

УДК 811.111'36

ВИКОРИСТАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Рижкова С.В.

Донбаський державний педагогічний університет

У статті розглядаються роль та функції інновацій в процесі вивчення англійської мови. Автором визначені основні переваги використання інноваційних технологій на уроках англійської мови. Особливо наголошено на тому, що освітній та інноваційний процеси є невід'ємними один від одного. Автором зазначено що, незважаючи на всі переваги інноваційних технологій, центральне місце в процесі вивчення англійської мови займає вчитель. Особливо описані інноваційні технології, що використовуються при розвитку навичок письма, читання та говоріння.

Ключові слова: інновація, технологія, освітній процес, модернізація, впровадження.

Інформаційне суспільство, що характеризується наявністю глобалізаційних процесів, технологізацією всіх галузей народного господарства, іншими притаманними сучасній цивілізації тенденціями, обумовлює розвиток людини як головну мету, ключовий показник сучасного прогресу і висуває нові вимоги до освіти, адже саме освіта є визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності людства. Інтеграція в європейський і світовий освітній простір, перехід до нових організаційних моделей, впровадження інноваційних технологій, визначаються як важливі завдання процесу модернізації освіти.

Постановка проблеми. Поняття «інновація» увійшло в науку ще в XIX ст. і вживалося при вивченні змін в культурі на противагу поняттю «традиція». Тепер інновації розглядаються як певна стадія процесу соціальної зміни. Соціологія визначає інновацію «як комплексний процес створення, поширення і використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі» [2: 159].

У зв'язку з розвитком інноваційних процесів та інноваційної діяльності, на початку XXI століття з'являється теорія освітньої інноватики, як наука про нововведення, в якій розкривається «суттєвий зміст ключових понять даної теорії, таких як «педагогічна інновація», «освітня

інновація», «інноваційний освітній проект», «інноваційна освітня діяльність», «інноваційний навчальний заклад» та ін.; умови здійснення інноваційної освітньої діяльності; параметри, показники та критерії оцінки педагогічних інновацій; принципи відбору педагогічно доцільних освітніх інновацій» [2: 3].

Інновації, що застосовуються в освіті, називають освітніми інноваціями. На думку, С. Савченко освітня інновація – це процес створення, поширення і використання нових засобів (нововведень) для тих педагогічних проблем, які досі вирішувалися по-іншому [1: 400].

Основними принципами, згідно яким здійснюється інноваційна діяльність в навчальних закладах є:

- принцип обов'язкового впливу інновації на кінцевий результат освітньої діяльності (застосування будь-якої освітньої інновації обов'язково приносить якісна зміна кінцевого результату навчального процесу);

- принцип обов'язкового впливу інновації на інтелектуальні, матеріальні та часові витрати учасників освітнього процесу (використання будь-якої інновації обов'язково вимагає застосування додаткових інтелектуальних і матеріальних витрат учасників освітнього процесу).

Актуальність дослідження обумовлена тим, що англійська мова є надзвичайно важливою галузю в системі освіти, яка відкриває нові гори-

занти для учнів. На сьогоднішній день, англійська мова є глобально вживаною практично у всіх сферах діяльності людини: науці, техніці, міжнародних відносинах і т.п. Цей факт є причиною того, що в багатьох країнах світу викладання англійської мови вважається найважливішим пріоритетом освітнього процесу [4: 10]. Такий стан створює необхідність, того, що система освіти повинна реагувати на розвиток технологічних і наукових досягнень в сфері викладання англійської мови та вчасно впроваджувати їх в процес навчання для швидкого розвитку навичок англійської мови у студентів, а також для підготовки компетентних трудових кадрів в цілому.

Метою статті є визначення функцій інноваційних технологій в процесі викладання англійської мови.

Предметом дослідження є викладання англійської мови в рамках сучасного освітнього процесу.

Об'єктом дослідження є інноваційні технології, які застосовуються викладачем для підвищення ефективності і якості процесу викладання.

Аналіз досліджень і публікацій. Інноваційні технології в освіті досліджувалися багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими, такими як: А. Савченко, Л. Даниленко, В. Бондар, В. Васильєв, К. Роджерс, А. Маслоу та ін.

Виклад основного матеріалу. З появою нових технологій і інновацій в галузі освіти, процес викладання і вивчення англійської мови зазнав змін в методології, методах і стилях викладання. Використання нових технологій в процесі викладання англійської мови особливо важливо для розвитку макро лінгвістичних навичок. Технічні засоби дозволяють зіставити усні і письмові форми нових лексичних одиниць за допомогою автентичних аудіо матеріалів, а також закріпити їх в процесі візуалізації, використовуючи проєктори, відеоматеріали і т.п. Такі технології переносять «зовнішній світ» в клас і роблять процес викладання більш ефективним.

Таким чином, до переваг використання інновацій і нових технологій в процесі освіти ми відносимо:

- більш швидкий розвиток комунікаційних навичок у порівнянні зі звичайними методами викладання;
- використання в процесі навчання серед студентів методу «проб і помилок»;
- забезпечення великої різноманітності методів вивчення мови;
- розвиток інтересу до процесу вивчення мови;
- стимулювання самодіяльності, самоосвіти і зниження феномена вербалізму;
- забезпечення якісного викладання, а також допомоги в подоланні мовних бар'єрів;
- економія часу, швидке і перманентне навчання [5: 171].

Таким чином, ми бачимо, що інноваційні та освітні процеси є неподільними один від одного. Сучасна система освіти спрямована на максимальне використання інноваційних технічних засобів, щоб зробити процес навчання найбільш ефективним. Особливо цей процес важливий для викладання англійської мови. Технологічні засоби, в першу чергу, слугують опорою для самого викладача.

В процесі впровадження інновацій, а також використання нових технологій, важливу роль

відіграє особистість самого викладача. Для того, щоб отримати максимальний ефект від використання нових технологій в процесі викладання англійської мови, викладач повинен пам'ятати про те, що технологічні засоби – це лише доповнення до уроку, але вони не можуть повністю замінити його. В умовах різноманітності інновацій і технологій в процесі освіти, важливим елементом є їх ретельний відбір і оцінка, оскільки застосування всіх інноваційних технологічних засобів в процесі викладання англійської є недоцільним і неможливим. Тільки після ретельного розгляду переваг і недоліків застосування певних технологічних засобів, вони можуть бути впроваджені в процес викладання англійської, а саме: викладач повинен дотримуватися наступних критеріїв:

- стратегія викладання повинна відповідати рівню знань студентів;
- викладання матеріалу має бути чітким і точним;
- автентичні матеріали повинні бути читабельними і відповідати достатньому для розуміння рівня складності для студентів;
- технологічні засоби повинні виконувати виключно освітні функції (мотивація, надання інформації), але не бути відволікаючим елементом від освітнього процесу;
- навчальний матеріал, повинен пройти попередню перевірку викладачем на відсутність граматичних і орфографічних помилок;
- автентичні матеріали повинні бути актуальними і цікавими для студентів [5: 98].

Основним завданням викладання англійської мови є розвиток 4 основних навичок: аудіювання, читання, комунікаційної навички, письма. Розглянемо окремо роль кожного навичку і технології, які можуть бути застосовані для їх розвитку та удосконалення.

1. Аудіювання (прослуховування автентичного тексту).

Аудіювання визначається як процес визначення та розуміння мови оратора. Цей процес включає в себе розуміння акценту людини, що говорить чи його вимови, граматичних конструкцій, лексики і розуміння загального змісту тексту [6: 49]. Студент повинен бути здатним робити ці чотири речі одночасно. Аудіювання розглядається як обов'язковий навик для оволодіння мовою. Існує безліч технологій для підвищення навичок аудіювання, а саме:

- використання комп'ютерів;
- перегляд ТВ програм і прослуховування радіо країни досліджуваної мови;
- використання CD плеєрів, касетних магнітофонів і т.п.

2. Читання.

Читання є процесом розуміння письмового тексту учнем. Це важливий навик, який залежить від словникового запасу і загальних знань учня [6: 53].

У процесі читання англійських текстів, студент може поліпшити свій словниковий запас, а також отримати нову інформацію, ідеї, які допоможуть значно підвищити загальний інтелект і знання студента.

Технології для розвитку навичок читання:

- використання комп'ютерних програм для читання англійських текстів;

- мультимедійні технології;
- використання інтернет ресурсів;
- використання електронних словників.

3. Комунікативні навички.

Людське спілкування між двома людьми можливе тільки в разі, коли учасники комунікаційного процесу розуміють один одного. «Той, хто говорить» – людина, яка підносить інформацію іншому, повинен перетворити свій «меседж» в усне мовлення, в той час як, «той, хто слухає» повинен зрозуміти та сприйняти мову на слух [3: 251].

До інноваційних технологій, які сприяють розвитку розмовної англійської мови, відносяться:

- інтернет чат з носіями мови
- використання програм для записування і відтворення голосу;
- проведення skype конференцій з носіями мови.

4. Письмо.

Процес написання тексту може бути дуже важким для студентів, які вивчають англійську мову, так як вони повинні виконувати такі завдання як: генерування ідей, вчинене використання граматики та лексики. До технічних засобів поліпшення навичок письма відносяться:

- використання комп'ютерів;
- написання e-mail листів;
- текстовий інтернет чат.

Проаналізовані нами аспекти використання інноваційних технологій в процесі викладання англійської мови дають можливість нам стверджувати, що:

1. З розвитком технологій, їх включення в процес навчання англійської мови стало обов'язковим.

2. Комп'ютер розглядається як складова частина навчальної діяльності, і як засіб, за допомогою якого, певні навички передаються учням.

3. Теорія і практика вивчення англійської мови можуть бути зіставлені один з одним за рахунок використання сучасних технологій.

4. Викладачі англійської мови повинні залучати своїх студентів до використання нових технологій в процесі розвитку мовних навичок.

6. Навчальні заклади повинні модернізувати свої технічні можливості, надаючи необхідне обладнання і лабораторії для підтримки навчального процесу.

Висновки. Інноваційні технології стали невід'ємною частиною процесу викладання і вивчення англійської мови. Вони допомагають студентам за менш короткий проміжок часу освоїти потрібні навички для оволодіння англійською мовою, а саме навички аудіювання, читання, письма та комунікації. З огляду на всю важливість інноваційних технологій, слід зазначити, що центральне місце в процесі викладання займає особистість викладача, який вибирає, оцінює і впроваджує нові технології. Таким чином, технології допомагають викладачеві вирішити велику кількість технічних питань, зробити урок більш цікавим, але технології не можуть замінити викладача повністю. Перспективою для подальших досліджень може стати аналіз інших інноваційних тенденцій в процесі викладання англійської мови.

Список літератури:

1. Савченко А. Я. Дидактика начальной школы / А. Я. Савченко. – К.: Абрис. 1997. – 420 с., с. 185.
2. Социология: уч. для студ. высших уч. зав. / под ред. В. Г. Городяненка. – К.: Изд. центр «Академия», 2002. – 560 с. – (Альма-матер). 199.
3. Bose M. A text book of English Language Teaching for Indian Students / M. Bose Ch.: New Century Book House. 2005. – 440 p.
4. Crystal D. English as a global language / D. Crystal Cambridge: Cambridge University Press. – 253 p.
5. Gower R. Teaching Practice Handbook / R. Gower – L.: Macmillan Heinemann. 1995. – 334 p.
6. Kumar J. Studies in Language Testing 2 / J. Kumar – Cambridge: University Press, 1995. – 150 p.

Рыжкова С.В.

Донбасский государственный педагогический университет

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация

В статье рассматриваются роль и функции инноваций в процессе изучения английского языка. Автором определены основные преимущества использования инновационных технологий на уроках английского языка. Отдельно отмечено, что образовательный и инновационный процессы являются неотъемлемыми друг от друга. Автором отмечено что, несмотря на все преимущества инновационных технологий, центральное место в процессе изучения английского языка занимает учитель. Отдельно описаны инновационные технологии, используемые при развитии навыков письма, чтения и говорения.

Ключевые слова: инновация, технология, образовательный процесс, модернизация, внедрение.

Ryzhkova S.V.

Donbas State Teachers' Training University

THE USE OF THE INNOVATIONAL TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF LEARNING ENGLISH IN HIGHER SCHOOL

Summary

The article deals with the role and functions of innovations in the process of learning English. The author has determined the main advantages of using the innovational technologies on the lessons of the English language. It has been pointed out that the educational processes are closely connected. The author has considered that only the teacher has the central place in the educational process. The innovational technologies that are used during the development of the skills of writing, reading and speaking are analyzed in the article.

Keywords: innovation, technology, educational process, modernization.

УДК 431.65

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ КЕЙСІВ ПРИ ФОРМУВАННІ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ВЕТЕРИНАРІВ

Рожков Ю.Г.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Досліджено категорії на яких ґрунтується використання методу кейсів при формуванні професійної культури ветеринарів. Встановлено, що одним із критеріїв професіоналізму ветеринара є вироблення власного почерку ветеринарної діяльності, постійна потреба продуктивно працювати, виховання необхідних навичок та звичок. Як наука, професійна культура ветеринара, включає в себе, по-перше, систему знань про певні види культур, які властиві і необхідні особі ветеринара у здійсненні ним професійної діяльності (зокрема, вчення про правову, медичну, педагогічну, естетичну культуру тощо); по-друге: ветеринарну деонтологію як систему знань про формування почуття службового, ветеринарного обов'язку; по-третє, ветеринарну етику як вчення про професійну поведінку ветеринара з точки зору морально-етичних вимог.

Ключові слова: метод кейсів, професійна культура, ветеринарія, ветеринарна деонтологія, професійна майстерність, професійна відповідальність.

Актуальність дослідження. Сучасне суспільство відчуває велику потребу у високоосвічених професіоналах. Особлива увага приділяється підготовці майбутніх ветеринарів, оскільки подальший розвиток цивілізації неможливий без кваліфікованих, морально сформованих ветеринарних лікарів. Становлення майбутнього спеціаліста в галузі ветеринарії безпосередньо залежить від формування значущих особистісних якостей, оволодіння науковим фаховими знаннями, вміннями та навичками необхідними для виконання професійних обов'язків. Саме тому важливим завданням вищого освітнього закладу є не лише професійна підготовка сучасного фахівця, що передбачає оволодіння науковими знаннями, вміннями, навичками, але й духовно-моральний розвиток особистості студента. Одним із ключових компонентів такого процесу є використання методів кейсів при формуванні професійної культури ветеринара.

Мета дослідження – проаналізувати поняття «метод кейсів», встановити необхідність його формування, проаналізувати його компоненти, встановити критерії за якими використовується метод кейсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: Термін «метод кейсів» є порівняно новою течією

в науці про освіту, проте немає окремих наукових досліджень, присвячених цілісному теоретичному вивченню даного феномена. Це поняття використовується на інтуїтивному рівні в публікаціях, присвячених професійній діяльності вчителів і викладачів вищої школи. Зокрема цю дефініцію досліджували і використовували такі вчені, як І.Ф. Ісаєв, Н.В. Кузьміна, В.А. Сластьонін, Н.Ф. Тализіна.

Виклад основного матеріалу. Поняття професійної культури тісно пов'язане з поняттям культури праці. Однак вони не ідентичні. Коли йдеться про будь-яку працю, у тому числі не кваліфіковану, повсякденну, де не потрібні спеціальні знання, то тут доцільно вживати термін «культура праці». Але це поняття може означати і кваліфіковану працю, пов'язану зі спеціалізацією, професіоналізмом, виробничою діяльністю. Це означає, що культура праці вміщує і професійну культуру, тобто перше поняття ширше, ніж друге.

Професійна культура невіддільна від культури особи, яку характеризує насамперед праця, діяльність, виконання службових обов'язків. Тільки працею, її якістю людина перетворює світ і матеріалізує свої сили та здібності. Крім цього, культура особи – це філософська категорія, що відо-

бражає рівень соціалізації людини, її придатність до того чи іншого виду професійної діяльності.

Стосовно праці ветеринара зазначимо, що вона ґрунтується на теоретичних знаннях з ветеринарії, практичних навичках, духовно-моральних засадах, котрі становлять основу професійної діяльності.

Професійну діяльність ветеринара характеризують такі категорії: професійна орієнтація, професійне самоутвердження, професійна майстерність, талант, соціальні почуття, професіоналізм, продуктивна діяльність та ін. [1, 349].

Так, професійне самоутвердження ветеринара невіддільне від культурного й морального стану суспільства.

Професійна майстерність ветеринара визначається передусім високим рівнем теоретичної підготовленості, продуктивною діяльністю, талантом, високими моральними якостями, розвиненими соціальними почуттями. Провідну роль відіграють талант та соціальні почуття. Під талантом розуміють високий рівень здібностей ветеринара, нахил до ветеринарної діяльності, вміння відчувати нове, що виявляється у результатах службової діяльності. Талант, як відомо, вроджена якість. Зрозуміло, талановитим ветеринаром може бути не кожен. Проте творчі інтелектуальні здібності повинні розвивати всі.

Соціальні почуття ветеринара знаходять вияв у професійних емоційних переживаннях, що мають чітко виражений правовий і моральний характер.

Одним із критеріїв професіоналізму ветеринара є вироблення власного почерку медичної діяльності, постійна потреба продуктивно працювати, виховання необхідних навичок та звичок [2, 33].

Виходячи з цього, під професіоналізмом ветеринара розуміємо ступінь знання ветеринарної медицини, навички необхідні для роботи з різними видами тварин, навички застосування правових норм в роботі з клієнтами, мистецтво спілкування, що знаходять вияв у повсякденній діяльності.

Продуктивність праці у професійній діяльності ветеринара, як зазначає Н. Клименко, виявляється у прагненні полегшити страждання тварини, встановити причини і наслідки хвороби, встановити істину і прийняти правильне рішення, застосовуючи нові, прогресивні засоби [3, 55].

Звичайно, продуктивна діяльність, яку можна назвати ще творчою діяльністю, пов'язана з виробленням нової мети і відповідних їй прийомів. Така діяльність має ґрунтуватися на глибоких та міцних теоретичних спеціальних ветеринарних знаннях, на практичних навичках, які становлять основу професійної ветеринарної практики [4, с. 7].

Предметом професійної моралі ветеринара є загальнолюдська мораль, на якій позначається характер ветеринарної діяльності. Професійна мораль ветеринара видозмінюється у зв'язку з наповненням соціальної культури новим змістом, утвердженням загальнолюдських цінностей, прийняттям нового законодавства. Формування професійної моралі здійснюється відповідно до рівнів різних видів культури, якими володіє ветеринар.

Професійна культура ветеринара формується поетапно. Насамперед на етапі усвідомлення ветеринаром свого призначення, коли відбувається певна адаптація, ознайомлення зі службовими й функціональними обов'язками та специфікою ро-

боти ветеринарної установи. Це фактично перші службові дії під контролем наставника.

Етап формування ветеринара як професіонала характеризується повною самостійністю у службовій діяльності, набуттям окремих навичок, виробленням власного стилю і культури праці та ін.

Етап досягнення вершин майстерності, становлення ветеринара як професіонала настає після багатьох років (для кожного індивідуально) праці або взагалі не настає [5, 16].

Зазначені етапи формування професійної культури впливають на професійну мораль ветеринара, основу якої становлять регулювання службових взаємин, допомога у здійсненні правильного вибору при виконанні службових обов'язків, оптимальній реалізації прийнятого рішення у практичній діяльності.

Професійна мораль певним чином регулюється. Особливості цього регулювання диктують правила дій – певну поведінку, виконання функціональних обов'язків, реалізацію права в службовій діяльності ветеринара. Тому професійна мораль не є чимось незмінним. Вона динамічна, варіантна, враховує соціальні умови, напрями розвитку суспільства чи певної професії.

Отже, професійна мораль – це система моральних та морально-правових норм, які регулюють дії та поведінку особи у професійній діяльності.

У педагогіці вищої школи науці існує проблема щодо визначення професійної культури ветеринара. Адже професійну культуру часто зміщують з культурою професійних дій, ветеринарною деонтологією чи правничою (професійною) етикою [6, 57].

Розв'язання цієї проблеми можна вбачати в розмежуванні поняття «професійна культура ветеринара» як науки і як професійної властивості ветеринара.

Професійна культура ветеринара як комплексна ветеринарна наука, є практично-ужитковою.

Як наука вона включає в себе, по-перше, систему знань про певні види культури, які властиві і необхідні особі ветеринара у здійсненні ним професійної діяльності (зокрема, вчення про правову, медичну, педагогічну, естетичну культуру тощо); по-друге: ветеринарну деонтологію як систему знань про формування почуття службового, ветеринарного обов'язку; по-третє, ветеринарну етику як вчення про професійну поведінку ветеринара з точки зору морально-етичних вимог [7, 64].

З іншого боку професійну культуру ветеринара слід розглянути як його професійну властивість, яка характеризується:

- його знаннями медичних та інших соціальних норм (моральних, естетичних, корпоративних тощо);
- повагою ветеринара до своїх обов'язків;
- вмінням і навичками ветеринара реалізовувати правові, психологічні та інші норми та знання;
- його готовністю виконувати свій службовий обов'язок, діяти правомірно у будь-якій ситуації.

До спеціальних принципів професійної культури ветеринара належать: самосвідомість ветеринара; оптимальність й ефективність ветеринарної діяльності; диференційований підхід у медичній роботі [8, 391].

Розглядаючи принцип – самосвідомість ветеринара, зазначимо, що не існує видів самосвідомості, а є лише відповідні почуття. Для ветеринара, його професійної культури надзвичайно важливі моральні та правові почуття, їх треба розглядати в цілому, оскільки власне вони формують самосвідомість, яка є якісною характеристикою свідомості, вона виступає і критерієм професійної культури.

Суть принципу оптимальності й ефективності ветеринарної діяльності полягає в тому, щоб забезпечити успішне виконання зовнішнього і внутрішнього імперативів службового обов'язку, виконати професійні дії якісно і з найменшою втратою засобів та сил. Основною вимогою реалізації цього принципу є глибоко продуманий вибір того комплексу шляхів, форм, методів та засобів ветеринарної роботи, який найбільше відповідає ситуації, що склалася.

Диференційований підхід у ветеринарній діяльності враховує як загальну мету, так і конкретні обставини кожного випадку в діяльності ветеринарного лікаря. Цей принцип професійної культури полягає у роботі з кожним окремим суб'єктом ветеринарної діяльності.

Організуючи необхідні медичні заходи, кожен ветеринар, який володіє високим рівнем професійної культури, проводить їх з урахуванням особливостей різних категорій людей, їхнього морально-психологічного стану, специфіки, характеру, способу життя. Так виробляється власний стиль ветеринарної діяльності.

Сформований позитивний стереотип поведінки ветеринара має соціальну цінність. Він полягає у свідомому дотриманні юристом моральних та правових вимог, що в підсумку формує у нього певний зразок поведінки, професійну звичку. Високий рівень засвоєння ветеринаром загальнолюдських цінностей спонукає його до правомірних дій під час виконання службових обов'язків.

Культура службових правовідносин у сфері ветеринарної діяльності немислима без моральної обґрунтованості. Основу службових відносин становлять не лише право, а й мораль, традиції, звичаї, що склалися в ветеринарних клініках. Дієвість цих категорій забезпечується відображенням їхніх вимог у різноманітних статутах, інструкціях, відомчих нормативних актах, які регулюють службові відносини. Морально продумані статутні вимоги слугують основою формування ветеринарної культури.

Уміння бездоганно виконувати свій службовий обов'язок дається ветеринару не відразу, воно виховується, формується шляхом розвитку професійної культури. Адже бездоганність у виконанні ґрунтується на свідомому засвоєнні норм, умінні застосовувати їх у конкретних ситуаціях, що можливо за умови високої культури професійних дій. Звичайно, кожен ветеринар намагається гідно виконати свій службовий обов'язок, але робить це по-різному, на власний розсуд. Якщо, наприклад, виконання обов'язку

підпорядковане страхом перед покаранням, то, як правило, принижується роль культури дій. Тому критерієм професійної культури є виховання свідомого почуття відповідальності за додана справу, бажання працювати сумлінно, без права на помилку.

Важливою ознакою професійної культури є вироблення такого стереотипу мислення, за якого суспільні інтереси ставляться вище, ніж особисті. Маємо на увазі внутрішні мотиви такого мислення, яке стає закономірністю або правилом. Формування цих мотивів, на інше переконавання, розпочинається ще до обрання ветеринарної професії. На перешкоді такому мисленню стають егоїзм, корисливість та інші негативні моральні якості, які спонукають ветеринара у майбутньому дбати насамперед про власні інтереси. Звичайно, для запобігання таких тенденцій необхідні певні соціальні умови життя та праці ветеринарів. Роль професійної культури при цьому полягає у виробленні відповідної позиції ветеринара, в умілому поєднанні особистих і суспільних інтересів у профілактиці зловживань службовим становищем чи порушенні закону, норм моралі тощо.

Професійна культура ветеринара як різновид культури особи вбирає в себе внутрішні і зовнішні професійні аспекти практично усіх видів культур. Професійна майстерність ветеринара визначає його вміння застосовувати у процесі реалізації правових норм результати існуючих видів культур (субкультур), здійснювати правове виховання громадян.

Характерною особливістю професійної культури є ієрархія. Адже для кожної професії створюється власна ієрархія не культур (це не можливо), а видів культур (субкультур), де на першому місці перебуває духовна, в тому числі й відносна духовна субкультура. Така необхідність зумовлюється конкретною спеціалізацією, зокрема ветеринара професійною діяльністю, а також конкретними завданнями, що їх розв'язує юрист у конкретній життєвій ситуації.

Висновки з проведеного дослідження та подальші перспективи. Отже, цінність кейс-методу полягає в тому, що він одночасно відображає не тільки практичну проблему, а й актуалізує певний комплекс знань, який необхідно засвоїти при вирішенні цієї проблеми, а також вдало суміщає навчальну, аналітичну і виховну діяльність, що безумовно є діяльним і ефективним в реалізації сучасних завдань системи освіти. Професійна культура, хоча й об'єднує інші види культури (субкультури) особи ветеринара, проте вона сама є субкультурою стосовно професійної культури взагалі. Тобто професійна культура ветеринара – це лише один вид культури всіх можливих професій. Поняття «професійна культура ветеринара» слід розглядати як інтегральну особистісну характеристику з вираженою соціальною спрямованістю, високою потенціалом творчості, який створює можливості для розвитку професійних якостей.

Список літератури:

1. Законодавство України про освіту: Збірник законів. – К.: Парламентське видавництво, 2002. – 345 с.
2. Закон України «Про вищу освіту». Науково-практичний коментар / за заг. ред. В.Г. Кременя. – К., 2002. – С. 82–83.

3. Каган М.С. Философия культуры / М.С. Каган. – СПб: ТОО ТК «Петрополис», 1969. – 416 с.
4. Кремень В.Г., Ткаченко В.М. Україна: шлях до себе. – К.: ДрУк, 1998. – 438 с.
5. Мірошніченко В.І., Царенко В.І., Хома В.О. Професійна культура прикордонника: навчальний посібник – Хмельницький: Видавництво Національної академії України імені Б. Хмельницького, 2006. – 55 с.
6. Разин В.М. Введение в культурологию. – М., 1994. – 104 с.
7. Рутар С. Політична культура України // Студії політичного центру «Генеза». – 1996. – № 1. – С. 28-34.

Рожков Ю.Г.

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА КЕЙСОВ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ВЕТЕРИНАРОВ

Аннотация

Исследовано категории на которых основывается использование метода кейсов при формировании профессиональной культуры ветеринаров. Было сделано вывод, что одним из критериев профессионализма ветеринара является выработка собственного подчерка ветеринарной деятельности, постоянная потребность продуктивно работать, воспитывание необходимых умений и навыков. Как наука профессиональная культура ветеринара включает в себя, во-первых, систему знаний о некоторых видах культур, которые необходимы особе ветеринара в осуществлении им профессиональной деятельности; во-вторых: ветеринарную деонтологию как систему знаний о формировании чувства служебного, ветеринарного долга; в-третьих ветеринарную этику как учение о профессиональном поведении ветеринара с точки зрения морально-этических норм.

Ключевые слова: метод кейсов, профессиональная культура, ветеринарная деонтология, профессиональное мастерство, профессиональная ответственность.

Rozhkov Yu.G.

National University of Life and Environmental Sciences

USING THE CASE STUDY TO DEVELOP THE PROFESSIONAL CULTURE OF VETERINARIANS

Summary

Authors researched categories on which the using the case study for development of professional culture of veterinarians is based. It was established that one of criteria of professionalism of veterinarian doctor is a development of the personal underscore of veterinarian activity, constant need to work efficiently, acquire necessary skills. As a science professional culture of veterinarian includes firstly: system of knowledge about some species of culture which are necessary for veterinarian practitioners; secondly: veterinarian deontology as a system of knowledge and development of call of veterinarian duty; thirdly: veterinarian ethics as a study of professional behavior of veterinarians.

Keywords: case study, professional culture, veterinarian deontology, professional mastery, professional responsibility.

УДК 378.12:378.147

УМІННЯ ВИКЛАДАЧА ДИСТАНЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ, НЕОБХІДНІ ДЛЯ УСПІШНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ З УЧАСНИКАМИ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Рязанцева О.В.

Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

У статті розглянуто проблему підготовки викладача до роботи в системі дистанційної освіти. Встановлено, що дистанційна освіта вимагає спеціальних знань, умінь та навичок викладача і передбачає володіння низкою компетенцій. Визначено комунікативну взаємодію суб'єктів навчального процесу як засіб ефективної передачі інформації в системі дистанційної освіти. За допомогою методів аналізу й систематизації теоретичних знань конкретизовано перелік умінь викладача, що сприяють ефективній педагогічній комунікації в системі дистанційної освіти. Отримані результати можуть бути використані під час розробки змісту спеціальних навчальних курсів у педагогічних вищих навчальних закладах, навчальних і методичних посібників, орієнтованих на підготовку викладачів до організації навчального процесу в системі дистанційного навчання.

Ключові слова: викладач, дистанційне навчання, компетенції, освіта, уміння.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення важливою є здатність і вміння викладача постійно працювати над підвищенням власного професійного рівня, без чого неможливе якісне виконання ним професійних функцій. Дистанційне навчання диктує нову роль викладача та вимагає швидкої адаптації до специфіки системи, яка обумовлена опосередкованою взаємодією учасників процесу навчання. Будь-який навчальний процес буде утворюватися на явищі комунікації, оскільки виховання особистості здійснюється лише в комунікативному середовищі. Викладач має усвідомлювати, що головна відповідальність за успіх комунікації покладена саме на нього як фахівця, який може і повинен знайти вихід із будь-якої комунікативної ситуації. Зазначене зумовлює висунення нових вимог до викладача та необхідність розробки переліку умінь, що має опанувати викладач для успішного здійснення педагогічної комунікації в умовах дистанційної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема комунікативної взаємодії учасників дистанційного навчання та її успішної реалізації в навчальному процесі є предметом досліджень науковців: В. Бондаренка, Н. Волкової, Е. Веренич, І. Возни, Л. Городенко, В. Гриценка, С. Дружилова, В. Колос, С. Кудрявцевої, Б. Кузикова, О. Купенко, В. Кухаренка, Т. Лаврик, В. Любчак, Н. Муліної, Є. Полат, М. Руденка, Т. Свириденко, В. Солдаткіна, Г. Яценко. Однак, і тепер відсутні переліки основних умінь, якими мають володіти викладачі дистанційної освіти для здійснення процесу професійно-педагогічної комунікації.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідниками особливостей дистанційного навчання активно вивчається спектр загальних питань, що стосується дидактичних і технологічних принципів організації та здійснення процесу навчання. Втім, комунікативна складова даного явища, з точки зору якості педагогічних впливів, розглянута сьогодні недостатньо. Саме тому потребують модернізації освітні технології вищих навчальних закладів, що готують фахівців до дистанційної системи навчання. Традиційні системи підготовки спеціалістів вже не можуть задовольнити існуючі потреби

застосування такої форми навчання як дистанційна. Тож залишається відкритим питання щодо базового переліку основних умінь, якими повинен володіти викладач для здійснення педагогічної комунікації в умовах дистанційної освіти.

Мета статті полягає у визначенні переліку основних умінь викладача, необхідних для успішного здійснення педагогічної комунікації в умовах дистанційної освіти.

Виклад основного матеріалу. Факт наявності державної програми, що підтримує розвиток дистанційного навчання, існування спеціальної технічної підтримки, а також успішний досвід впровадження дистанційного навчання в деяких українських вищих навчальних закладах дають можливість зробити висновок, що в даний момент дистанційна освіта в Україні знаходиться в стадії активного становлення.

Студенти під час оцінювання дистанційного навчання висувають на перший план особистісні, індивідуальні фактори, такі, як можливість поєднати навчання з роботою, гнучкість навчального процесу, відповідність навчальних дисциплін їх персональним цілям. Для більшості студентів навчання за новітніми телекомунікаційними технологіями – це, як правило, можливість поєднати навчання і роботу [6, с. 87].

Основною вимогою до дистанційного навчання в даний час є забезпечення його ефективності. Для дистанційної форми навчання явище комунікації, невід'ємної складової будь-якого педагогічного процесу, набуло визначального характеру, від рівня втілення якого залежить ефективність навчального процесу.

За В. Бондаренком якість дистанційного навчання залежить від наступних принципів його організації:

– заохочення контактів між студентами і викладачами (часті контакти студентів – найбільш важливий чинник пізнавальної мотивації. Слід зазначити, що особливе значення для активного співробітництва у навчальному процесі має робота в малих групах, яка активізує компоненти визначення людини у суспільстві. Сучасні комунікації полегшують доступ студентів до викладача, дозволяють об'єднувати зусилля при розв'язанні

різноманітних проблем. Велику роль в цьому відіграє асинхронний зв'язок, що дозволяє організувати ефективну бесіду);

- розвиток співробітництва студентів (навчання в колективі більш ефективне, ніж самостійне. Добре навчання подібне добрій, ефективній і приємній колективній роботі, що має соціальне значення. Колективні навчальні дії збільшують захопленість та мотивацію. Розподіл ідей покращує міркування й поглиблює розуміння);

- швидкий зворотний зв'язок (при вивченні матеріалу студенти потребують різноманітної допомоги – це оцінювання їхніх знань, консультації під час виконання домашніх завдань, аналіз та обговорення матеріалу, пов'язування з їхнім досвідом. Вони повинні відчувати, що вони вже знають, що їм треба дізнатись і як оцінити свої знання);

- ефективне використання часу (успішний розподіл часу – це запорука ефективного вивчення для студентів й ефективного навчання та вдосконалення для викладачів) [1, с. 65-66].

Комунікація є основною рушійною силою розвитку інформаційного суспільства в якому інформація є продуктом взаємодії соціальних груп, індивідів. Процес комунікації є невід'ємним від життя соціуму, де вона підтримує його стабільність, скеровує подальші дії. Будь-який навчальний процес будується на явищі комунікації, оскільки виховання особистості здійснюється лише в комунікативному середовищі [12, с. 44].

Організація дистанційного освітнього процесу, що реалізується за допомогою комп'ютерної телекомунікації, сприяє відкритості обговорення результатів діяльності студентів і своєчасній корекції їх роботи [8, с. 166].

В дослідженні Н. Волкової професійно-педагогічна комунікація розкривається як система безпосередніх чи опосередкованих зв'язків, взаємодій викладача, що реалізуються за допомогою вербальних і невербальних засобів, засобів комп'ютерної комунікації з метою взаємообміну інформацією, моделювання й управління процесом комунікації, регулювання педагогічних відносин [2, с. 8].

Викладач має усвідомлювати, що головна відповідальність за успіх комунікації покладена саме на нього як фахівця, який може і повинен знайти вихід із будь-якої комунікативної ситуації.

Функції педагогічного спілкування зумовлені змістом педагогічної діяльності. Головними серед них можна назвати такі:

- комунікативну – встановлення і регуляція взаємовідносин між викладачем та студентами, забезпечення гуманістичної спрямованості розвитку студентів;

- психологічну – створення умов для забезпечення психологічної свободи студентів, прояву індивідуальної своєрідності їх особистості; зняття соціальних утисків, які заважають цьому;

- пізнавальну – забезпечення повноцінного сприймання навчальної інформації студентами, формування в них особистісного, емоційно-ціннісного ставлення до знань;

- організаційну – забезпечення раціональної організації навчально-практичної діяльності студентів;

- розвиваючу – забезпечує формування особистості студента, передачу йому норм і правил поведінки, керівництво процесом їхнього засво-

єння, розкриття морального змісту вчиненого ним і іншими людьми, опанування оціночними і самооціночними критеріями;

- інформаційну – здійснює передачу знань;
- регулятивну – створює сприятливу психологічну атмосферу спільної та індивідуальної діяльності, погоджує і поєднує зусилля для досягнення загального й особистого результату;

- емоційну – формує і коригує міжособистісні відносини [9, с. 24].

Ефективність дистанційного навчання на основі комп'ютерних комунікацій залежить від стилю роботи викладача, орієнтованого на роботу в групах. Для викладання через комп'ютерні комунікації більш придатними є курси, які ініціюють дискусії, обмін думками і дебати, ніж курси, які оперують конкретними фактами і процедурами.

Існують особливі випадки реалізації систем дистанційного навчання, в яких навчання проходить виключно в індивідуальному режимі. Індивідуальний підхід є ефективним лише для досягнення таких когнітивних результатів, як:

- оволодіння фактичною інформацією;
- набуття індивідуальних умінь;
- оволодіння механічними навичками.

Дослідження показали, що навіть невеликий період навчання в груповому режимі значно підвищує ефективність дистанційного навчання. Груповий режим дозволяє найбільш широко використовувати переваги дистанційної освіти. Розвиток і все більша доступність засобів телекомунікації є основою поширення таких методів дистанційної освіти, які передбачають роботу в групах. До теперішнього часу було зроблено зовсім небагато для систематизації можливостей міжособистісної взаємодії студентів у дистанційному режимі роботи. Навчання в групах особливо вигідно – воно дозволяє зменшити ізоляцію студентів, притаманну дистанційній освіті, і збільшити можливості допомоги студентам при виконанні ними інструкцій і завдань. Навчання в групах є одним із шляхів подолання ситуації ізоляції дистанційного студента [4, с. 132-133].

В процесі викладання дистанційних курсів викладач може зіткнутися з низкою психолого-педагогічних проблем, обумовлених специфікою середовища Інтернет. Позначимо деякі з цих проблем:

1. Створення сприятливого психологічного клімату при проведенні навчання;

2. Встановлення контактів між учасниками процесу навчання;

3. Формування ефективно-працюючих малих навчальних груп під час навчання у співробітництві;

4. Визначення індивідуальних особливостей сприйняття інформації студентами для більш ефективної організації навчального процесу;

5. Підвищення мотивації навчання [7, с. 262].

Серед перешкод для ефективної комунікації у віртуальному середовищі можна назвати такі психологічні бар'єри:

- уникання (зайвої інформації, додаткової активності);

- дія авторитету (відмова в довірі неавторитетним по статусу, досвіду);

- нерозуміння (реальне або вдаване – тексту повідомлення, особливостей електронної комунікації);

– контролювання комунікативної ситуації (рівня міжособистісної взаємодії).

Бар'єрами є й інші недоліки, як елітарний ухил (доступність лише для грамотних користувачів, вже обізнаних в темі дискусії), низька якість електронних ресурсів та інших електронних засобів професійно-педагогічної комунікації. Крім того під час опосередкованої комунікації не приділяється належної уваги її одержувачу, не враховуються закономірності впливу повідомлення на нього.

Серед прийомів подолання психологічних бар'єрів для ефективної комунікації можна назвати управління увагою, таке як повторення інформації, нав'язування ритму дискусії (частота повідомлень, терміни зворотного зв'язку), акцентування в тексті.

Проведення консультацій у системі дистанційної освіти є одним з елементів навчального процесу. Як відомо, «консультація – це порада фахівця з певного питання» [11, с. 416]. Тобто, у нашому випадку, додаткова допомога викладача студентам у засвоєнні матеріалу з дисципліни. Це форма навчання, під час якої в результаті педагогічного спілкування проходить усунення труднощів організаційного та навчально-змістовного характеру, що виникають у студентів в процесі навчання. Особливу роль вона починає грати в системі дистанційної освіти, коли час і можливості спілкування з викладачем зведені до мінімуму або обмежені за часом. В ході консультації проявляються індивідуальні властивості студента як особистості (його інтелектуальні, моральні якості, а особливо характеристики психіки і свідомості учня: увага, пам'ять, уява і мислення). Природно, у процесі самостійного вивчення предмета у студента виникає ряд питань. Частина відповідей на запитання може бути отримана при проведенні відеоконференцій, при перегляді відео-лекцій і слайд-лекцій, а також при самостійному вивченні рекомендованої літератури. Але основну частину питань студент у традиційній формі навчання задає в процесі проведення лекцій, семінарів і під час проведення консультацій перед заліком або іспитом. В дистанційному навчанні існують дві основні форми проведення консультацій: on-line і off-line. Проведення консультацій у режимі on-line означає проведення їх у реальному часі. Така форма консультацій дозволяє удосконалювати педагогічні комунікації. Проведення консультацій у режимі off-line означає відповіді викладача на раніше отримані запитання від студентів після певної підготовки.

Для успішної організації комунікативної взаємодії в умовах дистанційного навчання викладач повинен володіти певним переліком компетентностей. Зокрема Т. Свириденко зазначає, що педагогічна компетентність відображає науково обґрунтований комплекс знань, умінь і навичок, який включає забезпечення результативності і якості своєї роботи; гармонізацію науково-наочних і світоглядно-методологічних, дидактичних і психологічних знань; уміння організувати навчально-виховний процес як педагогічну взаємодію, спрямовану на розвиток особистості студентів; готовність до творчого пошуку, саморозвитку, засвоєння і впровадження нових інформаційних технологій; високі моральні якості, фізичний і

психологічний стан здоров'я, що дає можливість виконувати службові обов'язки [10, с. 5–6].

С. Дружилов підкреслює, що професійна компетентність педагога включає систему теоретичних знань викладача і способи їх застосування в конкретних педагогічних ситуаціях, ціннісні орієнтації педагога, а також інтегровані показники його культури – спілкування, мовний стиль, ставлення до себе і своєї діяльності, до суміжних сфер знань. Дослідник виділяє основні компоненти компетентності викладача: мотиваційно-вольовий, функціональний, комунікативний та рефлексивний [5, с. 28].

Попри ряд переваг, викликаних цифровою природою передачі інформації, таких як відсутність кордонів при дослідженні даних, пошук відомостей у загальносвітовій скарбниці, вільність реалізації себе в соціальних мережах, існують і недоліки такої комунікації. Однією з найбільших проблем реалізації спілкування у цифровому вимірі є досить обмежені можливості інформації за допомогою винятково одного органу чуття. Цифрові технології передають інформацію переважно на візуальному, часом у поєднанні з аудіо, рівні [3, с. 202].

Такі види діяльності тьютора, як встановлення комунікативних зв'язків, сприяння адаптації студентів, спонукання, співпраця, діагностика навчальних досягнень, використання різних дидактичних методів для розвитку індивідуальних якостей студента дозволяють ефективніше й успішніше здійснювати взаємодію з тими, хто навчається. Викладач за допомогою різноманітних засобів навчання (тестові завдання, тренажери, дискусії, відеоконференції, голосові листи, форуми тощо) створює умови для виконання студентами як репродуктивних, так і творчих видів діяльності, що забезпечує досягнення навчальної мети [6, с. 118].

Ось чому ми підкреслюємо необхідність спеціальної підготовки викладача до педагогічної комунікації в умовах дистанційного навчання. На нашу думку, для успішної організації комунікативної взаємодії зі студентами в системі дистанційного навчання викладач повинен володіти наступними вміннями:

- застосовувати форми вербальної і невербальної комунікації;
- проводити віртуальну дискусію, встановлювати контакт з аудиторією в on-line режимі;
- залучати до дискусії, висловлювання власної думки та встановлення міжособистісної взаємодії;
- оптимально використовувати засоби ІКТ для здійснення комунікативної взаємодії;
- правильно обирати комунікативні стратегії і тактики у відповідності до мети навчання;
- проводити навчальні заняття з урахуванням психологічних особливостей поведінки студентів у віртуальному середовищі;
- знаходити індивідуальний підхід до студентів під час дистанційного навчання;
- створювати позитивний емоційний фон між суб'єктами дистанційного навчання;
- застосовувати механізми діагностування комунікативних конфліктів, усунення бар'єрів у опосередкованому спілкуванні.

Висновки і пропозиції. Отже, дистанційна освіта вимагає спеціальної підготовки викладача до здійснення педагогічної комунікації. Він використовує як інноваційні так і традиційні ме-

тоди навчання для активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів та має володіти низкою комунікативних умінь. На нашу думку, це уміння: застосовувати форми вербальної і невербальної комунікації; проводити віртуальну дискусію, встановлювати контакт з аудиторією в on-line режимі; залучати до дискусії, висловлювання власної думки та встановлення міжособистісної взаємодії; оптимально використовувати засоби ІКТ для здійснення комунікативної взаємодії; правильно обирати комунікативні стратегії і тактики у відповідності до мети навчання; проводити навчальні заняття з урахуванням психологічних особливостей поведінки студентів

у віртуальному середовищі; знаходити індивідуальний підхід до студентів під час дистанційного навчання; створювати позитивний емоційний фон між суб'єктами дистанційного навчання; застосовувати механізми діагностування комунікативних конфліктів, усунення бар'єрів у опосередкованому спілкуванні.

Отримані результати можуть бути використані у процесі розробки змісту спеціальних навчальних курсів у педагогічних вищих навчальних закладах, навчальних і методичних посібників, орієнтованих на підготовку викладачів до організації навчального процесу в системі дистанційного навчання.

Список літератури:

1. Бондаренко В. В. Основи дистанційного навчання: навчальний посібник / В. В. Бондаренко, В. М. Кухаренко. – Х.: ХНАДУ, 2013. – 172 с.
2. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація / Н. П. Волкова: навч. посіб. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – 256 с.
3. Городенко Л. Теорія мережевої комунікації: Монографія / За заг. ред. В. Ф. Іванова. – К.: Академія Української Преси, Центр Вільної Преси, 2012. – 387 с.
4. Гриценко В. И., Кудрявцева С. П., Колос В. В., Веренич Е. В. Дистанционное обучение: теория и практика: Монография. – Киев; Наукова думка, 2004. – 375 с.
5. Дружилов С. А. Профессиональная компетентность и профессионализм педагога: психологический подход // Сибирь. Философия. Образование. – Научно-публицистический альманах: СО РАО, ИПК, г. Новокузнецк, 2005. – С. 26-44.
6. Любчак В. О., Купенко О. В., Лаврик Т. В., Муліна Н. І., Кузіков Б. О., Возна І. В. Дистанційне навчання: досвід впровадження в українському університеті: Монографія. – Суми; Вид-во СумДУ, 2009. – 160 с.
7. Полат Е. С. Дистанционное обучение: каким ему быть? / Е. С. Полат, А. Е. Петров // Педагогика. – 1999. – № 7. – С. 34-41.
8. Преподавание в сети Интернет: Учеб. Пособие / Отв. редактор В. И. Солдаткин. – М.: Высшая школа, 2003. – 792 с.
9. Руденко М. В. Комунікативні процеси у педагогічній діяльності. Креативні технології навчання: навч. посібник / М. В. Руденко, І. М. Мороз. – К.: КНУБА, 2016. – 204 с.
10. Свириденко Т. І. Модель моніторингу професійної компетентності викладача ВНЗ I–III рівнів акредитації tme.umo.edu.ua/docs/2/2009svipcm.pdf – С. 1–12.
11. Сучасний глумачний словник української мови: 65 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2006. – 1008 с.
12. Яценко Г. Ю. Феномен комунікативності в системі ціннісних пріоритетів дистанційного навчання: фактори інтенсифікації: Монографія. – Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 122 с.

Рязанцева А.В.

Харьковский национальный педагогический университет
имени Г.С. Сковороды

УМЕНИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ДИСТАНЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ, НЕОБХОДИМЫЕ ДЛЯ УСПЕШНОГО КОММУНИКАТИВНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ С УЧАСТНИКАМИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация

В статье рассмотрена проблема подготовки преподавателя к работе в системе дистанционного образования. Установлено, что дистанционное образование требует специальных знаний, умений и навыков преподавателя и предполагает владение рядом компетенций. Определено коммуникативное взаимодействие субъектов образовательного процесса как средство эффективной передачи информации в системе дистанционного образования. С помощью методов анализа и систематизации теоретических знаний конкретизирован перечень умений преподавателя, способствующих эффективной педагогической коммуникации в системе дистанционного образования. Полученные результаты могут быть использованы при разработке содержания специальных учебных курсов в педагогических высших учебных заведениях, учебных и методических пособий, ориентированных на подготовку преподавателей к организации учебного процесса в системе дистанционного обучения.

Ключевые слова: преподаватель, дистанционное обучение, компетенции, образование, умения.

Ryazantseva A.V.

Kharkiv National Pedagogical University named after G.S. Skovoroda

THE ABILITY OF THE TEACHER OF DISTANCE EDUCATION SYSTEM NECESSARY FOR A SUCCESSFUL COMMUNICATIVE INTERACTION WITH THE PARTICIPANTS OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Summary

The article considers the problem of preparation of teachers to work in the system of distance education. It is established that distance education requires special knowledge and skills of the teacher and involves the possession of several competencies. Identified communicative interaction of subjects of educational process as a means of efficient information transfer in the system of distance education. Using the methods of analysis and systematization of theoretical knowledge specific list of skills of the teacher, allow for effective pedagogical communication in the system of distance education. The obtained results can be used in designing the content of training in pedagogical higher educational institutions of textbooks and manuals aimed at training teachers to organization of educational process in the distance learning system.

Keywords: teacher, distance learning, competencies, education, ability.

УДК 378:81-13+004.9

СУЧАСНІ ГАДЖЕТИ В УМОВАХ ТРИЛІНГВАЛЬНОГО НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Сердюк Н.Ю., Марченко Н.М.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

Стаття присвячена ролі сучасних гаджетів в умовах трилінгвального навчання майбутніх учителів-філологів. У статті уточнено сутність і специфіку трилінгвального навчання майбутніх учителів іноземних мов у вищому навчальному закладі. Висвітлено найпопулярніші на сьогодні типи гаджетів, переваги та недоліки у їх використанні. Виділені основні види роботи майбутнього вчителя-філолога на основі таких інформаційно-комунікативних технологій. У статті звертається увага на перспективи використання сучасних гаджетів у трилінгвальному навчанні майбутніх учителів іноземних мов та визначається коло проблем ВНЗ, які можуть бути вирішені за їх допомогою.

Ключові слова: гаджет, інформаційно-комунікативні технології, професійна підготовка, учитель іноземної мови, трилінгвальне навчання.

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку освіти України ставить високі вимоги до підготовки учителів-філологів, здатних до професійного зростання, професійної мобільності в умовах інформатизації суспільства та впровадження новітніх технологій у майбутній педагогічній діяльності. Одним із основних показників професіоналізму сучасного вчителя іноземної мови є володіння декількома іноземними мовами на високому рівні, вміння передавати свої знання і навички іншим та в подальшому удосконалювати їх, використовуючи різноманітні технології, в тому числі інформаційно-комунікативні. Такими технологічними засобами є сучасні гаджети, які щодня набирають все більшої популярності не лише серед молоді, а серед людей різного віку майже всіх країн світу.

Впровадження гаджетів у вищу освіту реалізує собою відповідні способи викладання іноземних мов, та водночас є тими засобами, які можуть вони використовувати у власній майбутній професійній діяльності. Практика свідчить, що перевагами застосування таких засобів електронних технологій у освіті є значне скорочення часу на-

вчання, зростання рівня запам'ятовування через поєднання графічної та звукової інформації, – таким чином відбувається більш ефективне та швидке засвоєння необхідного об'єму навчального матеріалу. Ефективність гаджетів як засобів навчання пов'язана з можливістю стимулювати всі види мовленнєвої діяльності, оскільки «мультимедійні засоби дозволяють задіяти майже всі органи чуття студентів, поєднуючи друкований текст, графічне зображення, рухоме відео, статичні фотографії та аудіозапис, створюючи «віртуальну реальність справжнього спілкування» [4, с. 99].

Актуальність статті визначається розвитком різноманітних методик із використанням сучасних гаджетів (бездротові ноутбуки, портативні MP3 плеєри, персональні цифрові помічники (PDA), планшети, смартфони та інші типи електронних засобів комунікації), які можуть використовуватись під час навчально-виховного процесу у ВНЗ для вирішення найосновнішого освітнього завдання сьогодення – сформувати високо компетентного сучасного учителя, готового до здійснення професійних обов'язків і комунікацій, здатного до конкурентоспроможності

на міжнародному ринку праці. Звідси проблема використання сучасних гаджетів у професійній підготовці майбутніх учителів іноземних мов набуває особливого значення та актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До числа відомих дослідників використання новітніх інформаційних засобів у навчанні відносять таких як: Н. Басова, В. Безпалько, С. Ветров, М. Кларін, І. Підласий, Ж. Поплавська, Д. Стетченко, В. Тинний, О. Шиян, В. Шукшунов та інші. Застосування мобільних технологій у професійній підготовці майбутніх учителів досліджували М. Ілюшкіна, А. Лучко, Н. Сердюк, М. Шемуда та інші. Однак, недостатньо уваги приділяється застосуванню гаджетів в умовах трилінгвального навчання у вищому навчальному педагогічному закладі.

Теоретичні засади трилінгвального навчання висвітлювалися у дослідженнях не лише лінгвістів (Г. Богданович, Н. Гальська, Н. Любимова, Л. Щерба) та дидактів і методистів (Р. Байер, І. Гудзик, Р. Девлетов, Л. Кашкурович, О. Мירוлюбов, Л. Шакірова та ін.), а також психологів (Б. Беляєв, І. Зимня, О. Леонт'єв) і соціологів (Б. Польський, Н. Туктамишов). За Р. Давлетовим, «досі не склалося об'єктивного науково-методичного уявлення про цілісний характер трилінгвальної освіти та навчання на трилінгвальній основі. Необхідно констатувати також певну стихійність, фрагментарність і нестачу системного наукового аналізу, узагальнення вітчизняного досвіду трилінгвального навчання ...» [1, с. 2].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Огляд наукової літератури засвідчив, що наразі відсутні дослідження стосовно узагальнення вітчизняного та зарубіжного досвіду трилінгвального навчання у вищих педагогічних навчальних закладах, у тому числі засобами рідної мови (української), першої (частіше англійської) та другої іноземної мови (частіше німецької, французької та російської), що вивчаються студентами-філологами.

Визначено відсутність ґрунтовних наукових розвідок стосовно використання інформаційно-комунікативних технологій, у тому числі сучасних гаджетів, в умовах трилінгвального навчання майбутніх учителів іноземних мов у вищому навчальних закладах. З огляду на те, що їх використання у вищій школі постійно поширюється і є перспективним напрямком [4, с. 98], то для підготовки майбутніх філологів гаджети як найпопулярніші електронні засоби комунікації можуть стати в особливій нагоді. У нашій статті під гаджетами маємо на увазі найпопулярніші на сьогодні їх типи, а саме: бездротові ноутбуки, портативні MP3 плеєри, персональні цифрові помічники (PDA), планшети, смартфони інші типи електронних засобів комунікації, які можуть використовуватись під час навчально-виховного процесу у ВНЗ.

Мета статті – визначити перспективи використання сучасних гаджетів у трилінгвальному навчанні майбутніх учителів іноземних мов та коло методичних проблем, які можуть бути вирішені за їх допомогою.

Виклад основного матеріалу. З огляду на те, що в науці існують різні тлумачення сутності поняття «трилінгвальне навчання», нами обране за основне для нашого дослідження визначен-

ня за Р. Давлетовим, «трилінгвальне навчання є взаємопов'язаною діяльністю викладача та студента в процесі вивчення окремих предметів чи предметних галузей засобами рідної, другої мов та мови-посередника, в результаті якої формується координативний професійний трилінгвалізм майбутнього вчителя, що зумовлює високий рівень володіння трьома мовами і глибоке засвоєння предметного змісту» [1, с. 13].

На основі аналізу наукової літератури, спробуємо уточнити сутність поняття «трилінгвальне навчання майбутніх учителів іноземних мов у вищому навчальному закладі», під яким розуміємо взаємопов'язану діяльність викладача та студента в процесі вивчення дисциплін лінгвістичного циклу засобами рідної (української), першої (частіше англійської) та другої іноземної мови (частіше німецької, французької, російської), що вивчаються ним у вищому навчальному закладі, в результаті якої формується професійний трилінгвалізм майбутнього вчителя іноземних мов, що зумовлює високий рівень володіння трьома мовами і глибоке засвоєння предметного змісту.

Специфікою такого навчання є те, що мовою-посередником в цьому «трикутнику» може бути не лише українська, а й перша чи друга іноземна мова, оскільки сучасний учитель іноземної мови має володіти на високому рівні всіма трьома мовами, з яких дві є обраними. Також певною особливістю є необхідність направити студента у використанні гаджетів у таке русло, в якому він як педагог би зміг навчити користуватися інших. На нашу думку, задля досягнення високого рівня володіння двома іноземними мовами цікавим і корисним буде введення у підготовку учителя-професіонала різноманітних інформаційно-комп'ютерних технологій. Звідси питання використання сучасних гаджетів на користь навчально-виховного процесу ВНЗ є актуальним.

У теорії та практиці відмічають, що електронні засоби навчання у професійній підготовці майбутніх фахівців: 1) мають великі дидактичні можливості, реалізують принципи доступності, інтегрованості, інтерактивності, адресності, надмірності, сензитивності, різносторонності, оновлення освітніх комунікацій [5, с. 113]; 2) надають ті можливості, які традиційні підручники дати не можуть, – «створити активне кероване комунікативне середовище, у якому здійснюється навчання [4, с. 99]».

Нами узагальнено переваги використання сучасних гаджетів у підготовці майбутніх філологів (створення комфортного середовища навчання; активізація навчальної діяльності студента; інтенсифікація навчання та підвищення рівня мотивації; формування самооцінки студентів і створення умов для самостійної роботи [4, с. 99]; варіативність застосування незалежно від етапу навчання; полегшення сприйняття та запам'ятовування матеріалу; економія навчального часу; індивідуалізація навчання студентів і його облік [3]) та визначено недоліки: матеріальні витрати на їх придбання, налагодження, ремонт і вдосконалення; шкода фізичному та моральному здоров'ю людини (звикання до їх використання та можливі психічні розлади чи хвороби); заміна «живого» спілкування на віртуальне тощо (окрім програм типу Skype, Viber, WhatsApp); переважний розвиток монологічного

іншомовного мовлення (через відео-звернення, форуми, ведення блогів і сторінок у соціальних мережах, листування через електронну пошту та СМС-повідомлення тощо) ніж діалогічного.

Зазначимо, що для різноманітних гаджетів існують безліч безкоштовних і інших програм, що стануть нагоді у навчанні майбутнім учителям-філологам: електронні словники, енциклопедії, тести, програми комп'ютерного перекладу, програми English Platinum 2000; Triple Play Please!; Bookshelf. Для того щоб полегшити та прискорити пошук і доступ необхідної інформації японські вчені розробили штрихкод під назвою «QR-код» (англ. quick response – швидкий відзив), матричний код, який може бути легко про сканований як двовимірне зображення камерою смартфона, iPad, планшета, комп'ютера, сенсором тощо. За М. Ілюшкіною, в США QR-коди, розміщені в бібліотеці, дозволяють студентам легко знайти електронні версії книг, на уроках отримувати посилання на додаткові матеріали, а також створювати власні коди, ділитися своїми науковими роботами [2]. Таким чином, обізнаність студентів-філологів у гаджетах дозволяє розширити знання з іноземних мов, активізуючи всі види мовленнєвої діяльності: слухання, говоріння, читання, письмо.

Практика свідчить, що на сьогодні під час навчання найосновнішими видами роботи майбутнього вчителя-філолога на мобільних телефонах є: 1) користування електронним словником для усної чи письмової відповіді, для перекладу текстів з першої (чи другої) іноземної мови на рідну та навпаки, 2) прослуховування пісень, 3) фотографування текстів, інформації з дошки на пояснення граматичного та лексичного матеріалу [3]. Корисними у навчанні можуть стати функції гаджету фотографувати необхідну інформацію (завдань, текстів, моделей, схем, таблиць та ін.), що може звести необхідність ксерокопіювання нанівець і збереже час для більш важливого виду робіт, а також функція диктофону, яка може допомогти студентові перевіряти вивчений текст чи інформацію, удосконалювати вимову, аналізувати вживання лексичних одиниць, правильно використовувати граматичних структур, контролювати тембр, ритм і інтонацію, або ж записувати цікаві ідеї, які з'являються, чи факти, які варто не забути. Ці дві функції допоможуть удосконалити знання, комунікативні вміння й навички майбутнього учителя-філолога [3].

В умовах трилінгвальності навчання дисциплін лінгвістичного циклу студентам можна запропонувати (наприклад, на комбінованих заняттях з іноземних мов) такі види діяльності на основі використання гаджетів:

1) навчання, закріплення та перевірка лексики другої мови одиницями першої мови, не надаючи переклад рідною, – на основі завантажених електронних словників, тримовних або двомовних, де відсутня українська мова, наприклад, англо-німецькі чи німецько-англійські тощо;

2) під час вивчення граматичних структур проводить паралелі між мовами (ознайомлення зі схожими комбінаціями другої і першої мов, рідше порівнюючи з українською), – на основі завантаженої наочності у гаджети (картинок, фото, сканованих сторінок (лекцій, підручника), схем і таблиць);

3) спробувати відтворити іншомовний текст іншою іноземною мовою; тренування зворотного, в тому числі синхронного перекладу (спочатку на українську мову, а потім на іншу іноземну, що є набагато складнішим)), – на основі завантажених аудіо-текстів, пісень у гаджети;

4) дати завдання однією іноземною мовою, яке студент має спочатку виконати іншою іноземною мовою, а потім українською (типу написати твір, висловити думку стосовно ситуації чи теми тощо), – на основі завантажених електронних програм і підручників, їх частин, тем, спеціально розроблених завдань тощо; на основі запису на диктофон усного завдання викладача з подальшим його виконанням студентом в усній чи письмовій формі;

5) прослуховування аудіо-матеріалів однією іноземною мовою для запам'ятовування та відтворення її засобами іншої іноземної мови (рідше української мови, оскільки це є набагато легшим завданням);

6) запропонувати виконати конкретне завдання, вправу (чи знайти необхідний матеріал тощо) через сканування певного QR-коду тощо.

Цікавим і розважальним може бути експериментальні завдання (але для найсильніший студентів групи) типу спробувати скласти діалог, у якому один із співрозмовників говорить першою мовою, а інший другою іноземною. Читання та прослуховування через гаджети електронних програм, завантажених пісень, звичайних і аудіо-текстів за будь-якої нагоди і місця є достатньою діяльністю для самостійного вдосконалення студентом рівня іноземних мов тощо.

Зазначимо, що, звісно, для вдалої реалізації усіх вище запропонованих основних видів роботи майбутнього вчителя-філолога в умовах трилінгвального навчання на основі використання сучасних гаджетів має і власне сам викладач знати не лише дві іноземні мови, а й ефективно використовувати сучасні електронні засоби.

Звідси, можна відмітити перспективи використання гаджетів у навчанні іноземним мовам, які допоможуть замінити громіздкі та неекономні фонетичні класи: здатність активізувати усі види мовленнєвої діяльності, додаткові можливості для індивідуальної роботи, що спричинить перенесення проблеми створення високоефективних методичних матеріалів на колективи викладачів, які мають набути навичок програмування. Такі матеріали повинні бути максимально скороченими, насиченими, методично розробленими для легкості та швидкості засвоєння матеріалу, сприяти постійній мовленнєвій інтеракції.

Висновки і пропозиції. Нами висвітлено основні, на нашу думку, види діяльності майбутніх учителів іноземних мов в умовах трилінгвальності навчання дисциплін лінгвістичного циклу у вищому навчальному закладі на основі використання гаджетів: 1) навчання, закріплення та перевірка лексики другої мови одиницями першої мови, не надаючи переклад рідною, – на основі завантажених електронних словників, тримовних або двомовних, де відсутня українська мова, наприклад, англо-німецькі чи німецько-англійські тощо; 2) вивчення граматичних структур супроводжувати паралелями між мовами, – на основі завантаженої наочності у гаджети; 3) спробувати відтворити іншомовний текст іншою іноземною мовою; тре-

нування зворотного, в тому числі синхронного перекладу, – на основі завантажених аудіо-текстів, пісень у гаджети; 4) дати завдання однією іноземною мовою, яке студент має спочатку виконати іншою іноземною мовою, а потім українською, – на основі завантажених електронних програм і підручників, їх частин, тем, спеціально розроблених завдань тощо; на основі запису на диктофон усного завдання викладача з подальшим його виконанням студентом в усній чи письмовій формі; 5) прослуховування аудіо-матеріалів однією іноземною мовою для запам'ятовування та відтворення її засобами іншої іноземної мови; 6) запропонувати виконати конкретне завдання через сканування QR-коду.

На основі проведеного дослідження та отриманих результатів стосовно перспектив використання гаджетів у навчанні іноземним мовам, спробуємо визначити коло проблем вищого навчального закладу, які можуть бути вирішені за допомогою впровадження сучасних гаджетів

студентів у навчально-виховний процес ВНЗ, серед яких є: 1) необмежена доступність студентів до навчального матеріалу, літератури тощо, зручність використання у будь-який час в будь-якому місці; 2) багатофункціональність гаджетів, що може замінити певний роздатковий, наочний чи аудіо-відео матеріал, чи іншу інформацію викладача, яка необхідна для ефективного навчання іноземним мовам; 3) економія матеріальних ресурсів навчального закладу (електроенергії, кошти на придбання комп'ютерів, мультимедійних дошок тощо, друк матеріалів утримання фонетичних класів) та інше.

На наше переконання, використання сучасних гаджетів може сприяти не лише удосконаленню професійної підготовки майбутнього вчителя іноземних мов у навчально-виховному процесі ВНЗ, а забезпечити його професійний трілінгвалізм, що зумовлює високий рівень володіння трьома мовами і глибоке засвоєння предметного змісту.

Список літератури:

1. Давлетов Р.Р. Теоретико-методичні засади навчання майбутніх учителів початкових класів кримськотатарської мови в умовах трілінгвального мовленнєвого середовища: Автореф. ... д. пед.н. за спец. 13.00.02 – теорія та методика навчання / Давлетов Р.Р. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2012. – 43 с.
2. Илюшкина М.Ю. Mobile Learning, или информационно-коммуникационные технологии как средство интернационализации образования в России / М.Ю. Илюшкина // Мат. I Всеросс. науч.-практ. конф. – Екатеринбург: Уральский фед. ун-т им. Б.Н. Ельцина, 2016. – С. 134-140.
3. Сердюк Н.Ю. Засоби мобільних технологій у професійній підготовці майбутнього вчителя-філолога / Н.Ю. Сердюк, М.Г.Шемуда // Професійна освіта: методологія, теорія та технології: зб. наук. праць. / [ред. колегія: Доброскок І.І. (голов. ред.) та ін.]. – Київ: Педагогічна думка, 2016. – Вип. 4. – С. 248-257.
4. Шапран Л.Ю. Дидактичні можливості використання автоматизованих навчальних курсів вивчення іноземних мов / Л.Ю. Шапран, Л.І. Куниця, Г.А. Череди́ченко: Нові технології навчання. – К.: НУХТ, 2006. – С. 98-101.
5. Шутенко А.И. Личностное измерение образовательно-информационной среды в высшей школе / А.И. Шутенко // Инновации в образовании. – М., 2012. – № 4 март. – С. 107-115.

Сердюк Н.Ю., Марченко Н.Н.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

СОВРЕМЕННЫЕ ГАДЖЕТЫ В УСЛОВИЯХ ТРИЛИНГВАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

Статья посвящена роли современных гаджетов в условиях трилингвального обучения будущих учителей-филологов. В статье уточнено сущность и специфику трилингвального обучения будущих учителей иностранных языков в вузе. Освещены популярные на сегодня типы гаджетов, преимущества и недостатки в их использования, а также основные виды деятельности будущего учителя-филолога на основе таких информационно-коммуникативных технологий. В статье обращается внимание на перспективы использования современных гаджетов в трилингвальном обучении будущих учителей иностранных языков и определяется круг проблем вузов, которые могут быть решены с их помощью.

Ключевые слова: гаджет, информационно-коммуникативные технологии, профессиональная подготовка, учитель иностранного языка, трилингвальное обучения.

Serdiuk N.Y., Marchenko N.M.

Pereiaslav-Khmelnitskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University

MODERN GADGETS UNDER THREE LANGUAGE TRAINING OF FUTURE FOREIGN LANGUAGES TEACHERS

Summary

The article is devoted to the role of modern gadgets under three language training of future teachers-philologists. The article clarified the nature and specifics of three language training for future foreign languages teachers in high school. The popular up today types of gadgets are clarified, the advantages and disadvantages in their use are highlighted, as well as the main activities of the future teacher-philologist on the basis of such information and communication technologies usage. The article draws attention to the prospects for the use of modern gadgets three language training of foreign languages future teachers, the circle of universities' problems that can be solved with their help is defined in the article.

Keywords: gadget, information and communication technologies, training, foreign language teacher, three language training.

УДК 37.013

СИСТЕМА ОСВІТИ УКРАЇНИ В ПЕРШІ РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Стражнікова І.В.

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

У статті проаналізовано стан, негативні та позитивні сторони структурних компонентів системи освіти України в перші роки незалежності, наслідки догматизації змісту навчального процесу, визначено науковий потенціал незалежної України. Доведено, що всі обставини вимагали, при збереженні позитивних надбань минулих років, здійснити докорінну перебудову і радикальне оновлення української національної освіти. Тому було розроблено комплекс нормативних документів, що визначили правові засади діяльності всіх типів навчальних закладів. У країні відкрито чи поновлено тисячі шкіл з українською мовою навчання. Освітня система стає більш гнучкою і різноманітною.

Ключові слова: система освіти, мережа навчальних закладів, Україна, цінності, навчальні плани і програми, культурний потенціал народу, взаємоповага.

Актуальність теми дослідження. Культурно-освітнє відродження, яке розгорнулося на етапі перебудови і продовжилося вже в умовах досягнення Україною державності, показало, що творчі і духовні сили українського народу та його інтелектуального провуду не вичерпалися, і сьогодні ми є свідками процесів трансформації духовних цінностей та культурної політики незалежної держави. Розвиток культури на сучасному етапові функціонування України як вільної держави довів, що лише повноцінна і самобутня національна культура остаточно гарантує історичне буття етносу.

Мета статті – проаналізувати й розкрити можливий потенціал розвитку системи освіти України у перші роки незалежності.

Виклад основного матеріалу. З перших днів незалежності стало очевидно, що в новій державі з її багатонаціональним складом населення, широким спектром регіонально-політичних та регіонально-культурних відмінностей, релігійною неоднорідністю духовна сфера може функціонувати тільки як плюралістична. Такий підхід гарантував кожній особі або певним соціально-політичним групам вибір ідеології, забезпечував гарантію прав людини, її свободу в духовному розвитку і задоволенні культурних потреб.

Тому, у 1991 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про освіту», що визначив школу як основу духовного та соціально-економічного розвитку держави й передбачив кардинальні зміни в її роботі. Відповідно до закону, а також внесених до нього змін і доповнень (1996 р.), освіта в сучасній Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, реальної взаємоповаги між націями та народами. Система освіти в державі досить розгалужена й передбачає дошкільну та загальну середню освіту, позашкільну освіту, професійно-технічну, вищу й післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру та самоосвіту. Демократизація структури освіти забезпечує соціально-педагогічні умови створення достатнього простору для самореалізації особистості у навчанні; відхід від загальної стандартизації навчання; аналіз існуючого досвіду щодо створення реальних умов для самореалізації учнів, студентів; відхід від жорсткої уніфікації навчальних планів, включно і в школах різних типів [2].

Україна успадкувала від попередніх часів досить розвинену та широко розгалужену систему освіти, яка охоплювала 24,5 тис. дошкільних закладів, 20,9 тис. загальноосвітніх шкіл, 1242 про-

фесійних, 735 середніх спеціальних та 156 вищих навчальних закладів, аспірантуру з 300 наукових спеціальностей та докторантуру, 518 навчальних закладів та підрозділів підвищення кваліфікації і перепідготовки кадрів, 2164 заклади та установи позашкільного навчання та виховання.

За чисельними показниками мережа навчальних закладів України відповідала рівневі більшості розвинених країн світу. Так, кількість студентів вищих навчальних закладів у 1990 році становила 170 на 10 тис. населення: Україна за цим показником перебувала на одному рівні з Німеччиною та Японією, набагато випереджала Англію, поступаючи лише США. Загальна середня освіта була обов'язковою, всі форми навчання – безкоштовними. Функціонувала мережа позашкільних закладів, у яких здійснювалось естетичне та фізичне виховання дітей, підлітків та молоді, залучення їх до науково-технічної творчості.

Одним із найважливіших завдань загальноосвітньої школи є забезпечення виконання «Закону про мови в Українській РСР», прийнятого 1989 р. Відтоді в республіці відкрито чи поновлено сотні шкіл з українською мовою навчання, організовано тисячі україномовних класів у школах з російською мовою навчання. З'явилася велика кількість ліцеїв, коледжів, гімназій. Ці заклади значно урізноманітнили навчальний процес, сприяли поглибленому розвитку здібностей учнів і студентів. Зроблені помітні кроки в справі гуманізації освіти. Значно більше уваги приділяється вивченню української історії, релігії, народознавства.

В роки незалежності зроблені такі важливі кроки у сфері освіти, як відновлення діяльності Києво-Могилянської Академії, відкриття в Києві Національної академії управління, нових університетів в регіонах України.

1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про освіту», що визначив школу як основу духовного та соціально-економічного розвитку держави і передбачив кардинальні зміни в її роботі. Згідно з законом освіта має бути доступна, гуманна, деполітизована, забезпечувати рівні можливості для людей, бути пов'язаною з національними і культурними традиціями. Реалізація закону тісно пов'язана із зміцненням матеріально-технічної бази освіти, урізноманітненням форм шкільної освіти, впровадженням у навчання новітніх досягнень науки.

В умовах незалежності створено нову концепцію розвитку народної освіти прийнято Державну національну програму «Освіта» (Україна XXI століття), затверджену Кабінетом міністрів у листопаді 1993 року. Програма передбачає істотну реконструкцію всієї системи освіти, починаючи з дошкільного виховання дітей і завершуючи підвищенням кваліфікації дипломованих спеціалістів.

Мова йде про формування високого інтелектуального і культурного потенціалу народу як найціннішого надбання держави. Принциповою позицією концепції є визнання необхідності демократизації всіх ланок середньої й вищої школи. Втілити цей принцип можливо лише на основі урізноманітнення форм шкільної освіти, відмови від пересічної одноманітності та за умов урахування інтересів, нахилів і здібностей дітей. З цією метою в Україні розширюється мережа

шкіл з поглибленим вивченням певних дисциплін, усе більше відкривається ліцеїв, гімназій, інших типів навчальних закладів.

Досить болючим залишається питання закриття шкіл, у першу чергу в сільській місцевості. З одного боку, в цих школах навчається невелика кількість учнів, а це означає, що їх утримання не вигідно державі з економічної точки зору. З іншого боку, закриття шкіл у селах сприяє і без того високій міграції молодих сімей з сіл у міста. Плюс виникає питання працевлаштування викладацького складу. За два роки кількість середніх шкіл знизилася з 21,4 до 20 тисяч.

На тлі закриття державних шкіл в Україні почали з'являтися приватні навчальні заклади, які активно відкривалися в 1990-х, з початку 2000-х років їх кількість залишається приблизно на тому ж рівні.

У першій половині 90-х років була запроваджена система державного ліцензування (надання дозволу на освітню діяльність) та акредитації (визначення професійного рівня діяльності) вузів. Найвищі III та IV рівні акредитації одержав 161 вищий навчальний заклад України, включаючи 16 державних (класичних) університетів та 30 академій [6].

Разом з тим включеність освіти України до загальносоюзної системи обумовила значні негативні наслідки. Підготовка кадрів як з вищою та середньою спеціальною освітою, так і робітничих професій, здійснювалася в основному екстенсивними методами, виходячи з загальносоюзних потреб і планів. Це породжувало перевантаження навчальних закладів України підготовкою кадрів для інших республік. Виникли також складні диспропорції у розміщенні вищих навчальних закладів в Україні: наприклад, чисельність студентів на 10 тис. населення в Харківській області майже у 1,5 рази більше, ніж в Одеській, і у 4 рази – ніж у Волинській. Так само нерівномірно розподілені й кадри з вищою освітою. Їх кількість у розрахунку на 10 тис. зайнятого населення в Харківській області в 1,5 рази вище, ніж у Полтавській, і у 2 рази – ніж в Житомирській області.

Надмірна централізація розробки навчальних планів та програм і друк підручників обумовили уніфікацію навчального процесу, що гранично обмежувало можливість вивчення історії, культури, етнографії України, не кажучи вже про врахування специфіки її окремих регіонів. Скорочувалося використання в навчальному процесі української мови, якою на початку 90-х років у загальноосвітніх школах навчалися менше половини учнів, викладання у вищій школі, професійних училищах та виховний процес у позашкільних закладах здійснювалось майже виключно російською мовою. Водночас покращується становище з реалізацією освітніх потреб рідною мовою національних меншин. Так, у 1998/99 н.р. їх забезпечували 108 шкіл з румунською мовою викладання, 68 – угорською, 6 – кримотатарською, 2,5 тис. шкіл вели навчання кількома мовами. Слід відмітити, що серед позитивних тенденцій варто назвати й деідеологізацію, демократизацію та гуманізацію навчального процесу, надання більшої уваги національній історії, вивчення якої значно розширилось, культурі, традиціям, відсутність одноманітності навчальних закладів. На початок 2000-х років в Україні функ-

ціонувало більше 22 тис. шкіл, ліцеїв, гімназій, де навчалось понад 6601 тис. учнів; з'явилися авторські школи, де враховувалися не лише інтереси і потреби підростаючого покоління, а й реальні потреби суспільства.

Однак, фінансування освітньої галузі йшло за «залишковим» принципом, тому професорсько-викладацький склад і всі працівники освіти одержували невисоку заробітну платню, а рівень матеріально-технічної бази залишався низьким. Так, у двох третинах шкіл зовсім не було комп'ютерів.

Тому, постало питання про формування високого інтелектуального і культурного потенціалу народу як найціннішого надбання держави. Принциповою позицією концепції є визнання необхідності демократизації всіх ланок середньої й вищої школи. Втілити цей принцип можливо лише на основі урізноманітнення форм шкільної освіти, відмови від пересічної одноманітності та за умов урахування інтересів, нахилів і здібностей дітей. З цією метою в Україні розширюється мережа шкіл з поглибленим вивченням певних дисциплін, усе більше відкривається ліцеїв, гімназій, інших типів навчальних закладів.

Однак експерти в один голос стверджують, що збільшення числа приватних вузів вкрай негативно позначається на якості вищої освіти. Як стверджує директор соціальних програм Центру ім. Разумкова Людмила Шангіна, «За останні 20 років якість освіти дуже сильно погіршилася. Усього кілька вузів в Україні все ще дають гідну вищу освіту. Через низьку заробітну плату багато висококваліфікованих викладачів (насамперед професорів) пішли з сфери освіти у бізнес або просто емігрували». Вона впевнена, що кількість вузів потрібно скорочувати. «Темпи зростання кількості вузів не відповідали і не могли відповідати темпам збільшення числа висококваліфікованих викладачів. Так, якщо в 1990-му році на 1 професора припадало близько 40 студентів, то вже у 2002-му понад 220. В таких умовах говорити про підготовку кваліфікованих кадрів не доводиться», вважає експерт.

Тому, зниженню кількості ВНЗ покликані сприяти як політика міністерства, що має намір об'єднувати державні ВНЗ, так і сам ринок. Прикладом, у 2011 році у 20 приватних вузів абітурієнти подали менше 10 заявок, а вісім з них не отримали жодної заявки [7].

У першій половині 90-х років була запроваджена система державного ліцензування (надання дозволу на освітню діяльність) та акредитації (визначення професійного рівня діяльності) вузів. Найвищі III та IV рівні акредитації одержав 161 вищий навчальний заклад України, включаючи 16 державних (класичних) університетів та 30 академій.

Адже незалежна Україна одержала в спадок досить високий науковий потенціал. Це, передусім, Національна академія наук, сотні галузевих науково-дослідних установ, вищих навчальних закладів. За науковим потенціалом Україна посідала, за класифікацією ЮНЕСКО, сьоме місце в світі. На середину 1990-х рр. науковий комплекс держави включав понад 1300 одиниць. У ньому працювало 1,5 тис. академіків і членів-кореспондентів НАН України, понад 9 тис. докторів наук і понад

78 тис. кандидатів наук 50% наукового потенціалу України було зосереджено у вищих навчальних закладах [3, с. 2-3]. Найбільший обсяг досліджень і розробок у 1990-і рр., як і раніше, виконували наукові організації машинобудівної галузі та Національної академії наук України. Значним був також науковий доробок науково-дослідних установ промисловості й системи освіти. Фундаментальні дослідження становили понад 25% загального обсягу науково-дослідних робіт [4, с. 445].

Зміни, які відбувались у сфері науки протягом останнього десятиріччя, були неоднозначними й суперечливими. Гострі соціально-економічні проблеми перехідного періоду негативно вплинули на стабільність роботи більшості наукових установ. Уже на початку 1990-х рр. окреслилася стійка тенденція до скорочення чисельності спеціалістів. Відбувалося це значною мірою за рахунок провідних учених і здібної молоді. За перші сім років незалежності на роботу за кордон виїхало понад 6 тис. учених. Особливо відчутні втрати серед генетиків, фізиків-теоретиків, фізіологів, біохіміків. Основними причинами впливу спеціалістів з наукової сфери було погіршення умов праці, стрімке зниження реальної заробітної плати та престижу наукової діяльності, посилення попиту на висококваліфікованих спеціалістів в інших галузях господарства в комерційних структурах. Зміни, які відбувались у науковій сфері країни, так чи інакше пов'язані з її фінансуванням. Щорічні витрати на одного науковця в Україні не перевищують 700 доларів США, тоді як в Ізраїлі – 41 тис., у Південній Кореї – 60 тис., у США – 180 тис. [1, с. 10].

На середину 1990-х рр. Україна перебувала в групі слабо розвинутих країн, де показник наукоємності ВВП не перевищував 0,8%. Вітчизняні науковці мають обладнання та інформації в сто разів менше, ніж західні колеги. Доступ до найновішої інформації має фактично лише 1% фахівців. Залишалася малою реальна заробітна плата науковців [5, с. 134-135]. За таких обставин наука не дає і не може давати належної практичної віддачі, що особливо небезпечно в умовах нової хвилі науково-технічного прогресу, який спирається на досягнення в галузі мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, освоєння космічного простору.

Як бачимо, науковий потенціал незалежної України, в основному збережено за рахунок наукових досягнень України у попередньому радянському періоду розвитку, до того ж частково структуроване, а на окремих напрямках і примножено відповідно до вимог часу та задля утвердження самодостатності української економіки й загалом української державності. Проте, оскільки ринковий потенціал науки в Україні низький з огляду на відсутність глибокої внутрішньої трансформації і реформ в управлінні нею, то вона до сих пір переживає загальну кризу у всіх вимірах: в когнітивному, функціональному, соціальному, інформаційному. Хоча слід відзначити, що загальна криза по-різному вплинула на наукові галузі. Перехідний період в Україні продемонстрував цікаве явище: в той час, коли природознавство розвивається надзвичайно повільно, втрачає престиж, такі суспільні науки, як соціологія, політологія, філософія, пси-

хологія, правничі та історичні дисципліни переживають період відносного розвитку.

Висновки і пропозиції. Отже, ступінь реалізації прав громадян на одержання освіти, можливість здобуття ними якісних освітніх послуг, наявність умов для професійної самореалізації є

основними чинниками, що визначають перспективи розвитку держави. Тому індивідуальний розвиток людини, особистості за таких умов є, з одного боку, основним показником прогресу, а з другого – головною передумовою подальшого розвитку суспільства.

Список літератури:

1. Академічна наука і науковці в сучасній Україні (за результатами соціологічного дослідження). К., 1998. – 137 с.
2. Бондар М. Пріоритети трансформації української освіти / М. Бондар // Мандрівець. – 2002. № 5. – С. 34-40.
3. Бокань В. А. Історія культури України: навч. посіб. / В. А. Бокань, Л. П. Польовий. Вид. 2-е допов. К.: МАУП, 2001. – 256 с.
4. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти, стратегія, реалізація, результати / В. Г. Кремень. – К., 2005. – 448 с.
5. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. Д. Віднянський та ін. / Під ред. В. М. Литвина. – К.: Альтернативи, 2001. – 704 с.
6. <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/history/32795/>
7. <http://old.dyvensvit.org/articles/4872.html>

Стражникова І.В.

Прикарпатський національний університет
імени Василя Стефаника

СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация

В статье проанализировано состояние, негативные и позитивные стороны структурных компонентов системы образования Украины в первые годы независимости, последствия догматизации содержания учебного процесса, определен научный потенциал независимой Украины. Доказано, что все обстоятельства требовали, при сохранении позитивных достижений прошлых лет, осуществить коренную перестройку и радикальное обновление украинского национального образования. Поэтому был разработан комплекс нормативных документов, определивших правовые основы деятельности всех типов учебных заведений. В стране открыто или возобновлено тысячи школ с украинским языком обучения. Образовательная система становится более гибкой и разнообразной.

Ключевые слова: система образования, сеть учебных заведений, Украина, ценности, учебные планы и программы, культурный потенциал народа, взаимоуважение.

Strazhnikova I.V.

Precarpathian National University
named after Vasyl Stefanyk

THE EDUCATION SYSTEM OF UKRAINE IN THE FIRST YEARS OF INDEPENDENCE

Summary

The article analyzes the negative and positive sides of the structural components of the educational system of Ukraine in the first years of independence, the consequences dogmatize the content of educational process, identified the scientific potential of the independent Ukraine. It is proved that all the circumstances required, while maintaining positive achievements of past years, to carry out radical restructuring and a radical renewal of Ukrainian national education. Therefore developed a set of regulations that determined the legal framework of all types of educational institutions. In the country openly or restored thousands of schools with Ukrainian language of instruction. The educational system is becoming more flexible and diverse.

Keywords: education system, educational institutions, Ukraine, values, curriculum and programs, cultural potential of the people, mutual respect.

УДК 378.4

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ТРЕНІНГОВОЇ РОБОТИ ЗАСОБАМИ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Човган О.О.

Хмельницький національний університет

Статтю присвячено питанню підготовки майбутніх соціальних працівників в рамках навчальної дисципліни «Теорія і практика тренінгової роботи». На основі аналізу наукової літератури виділено чотири основних групи методів, які використовуються в тренінговій роботі: методи, спрямовані на діагностику ситуації; інформаційне забезпечення тренінгу; методи, які використовуються у груповій роботі; методи пов'язані з використанням зворотного зв'язку. Для кожної групи підбрано інформаційно-комунікаційні технології, зокрема веб 2.0. Висновки зроблені у статті можуть бути використані при практичній реалізації тренінгових методик.

Ключові слова: тренінг, тренінгова робота, технології веб 2.0, майбутні соціальні працівники, блог.

Постановка проблеми. Трансформації в сучасному житті суспільства зумовлюють розвиток нових професій, до яких належить соціальна робота, що об'єднує досвід багатовікової історії її формування як фахової діяльності соціальних працівників. Потреба в компетентних фахівцях для професійної соціальної роботи вимагає посилену увагу науковців і педагогів-практиків до проблеми підготовки майбутніх соціальних працівників.

Для успішної професійної реалізації майбутнього фахівця необхідні вміння орієнтуватись в інформаційному просторі, працювати з інформацією та інформаційними технологіями відповідно до потреб ринку праці. Активне використання ІКТ у всіх сферах людської діяльності обумовило виділення компетентності з інформаційних і комунікаційних технологій в окрему складову професійної компетентності.

Інформаційні технології впорядковують потоки інформації на глобальному, регіональному і локальному рівнях. Вони відіграють ключову роль у формуванні техноструктури, у підвищенні ролі освіти і активно впроваджуються в усі сфери соціально-політичного і культурного життя, включаючи домашній побут, розваги і дозвілля.

Одним із напрямків підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності є формування навиків організації тренінгів. І для оптимізації даної роботи використовувати засоби інформаційно-комунікаційних технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Завдяки великій кількості форм та видів тренінгової роботи останнім часом у науковій та методичній літературі спостерігається відсутність термінологічної чіткості у класифікаційних підходах до тренінгу, який використовується в освітніх цілях. Тренінг розглядають як «освітній» (Т. Цюман), «педагогічний» (А. Щербаков), «професійно-педагогічний» (А. Маркова, В. Кан-Калик), «навчальний» (Л. Бондарева, Н. Євдокимова, Ю. Швалб, І. Панасюк), «соціально-психологічний» (Л. Петровська, А. Панфілова, В. Федорчук), акмеологічний тренінг (О. Ситников) тощо.

На теоретичних і практичних рекомендаціях щодо організації, методичного забезпечення і технології проведення тренінгів різного спрямування акцентували увагу в своїх наукових пошуках Ф. Бурнард, І. Вачков, С. Гіпсіус, О. Євтіхов, Д. Льюїс, С. Макшанов, Г. Марасанов, В. Пахальян, В. Пугачев, В. Пузіков, Н. Стімсон, К. Фопель та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Але використанню засобів інформаційно-комунікаційних технологій у тренінговій роботі було приділено недостатньо уваги. Тому **метою статті** є розглянути технології веб 2.0, які доречно використовувати для організації та проведення тренінгів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У педагогічному словнику [6, с. 357] наукова дефініція «тренінг» розглядається як форма інтерактивного навчання, метою якого є розвиток міжособистісної та професійної поведінки. На інтерактивності процесу наголошує у своєму визначенні і О. Сидоренко, вказуючи, що «тренінг – це навчання технології дій на основі певної концепції реальності в інтерактивній формі... Там, де немає інтерактивності не існує і тренінгу» [5, с. 11]. Ю. Ємельянов, як фахівець із впровадження активних методів навчання зазначає, що термін «тренінг» потрібно використовувати не для позначення методів навчання, а для позначення методів розвитку здібностей до навчання, або опанування будь-яким складним видом діяльності, зокрема спілкуванням [4, с. 89]. Тобто, тренінг є основною передумовою стимулювання внутрішніх резервів майбутніх соціальних педагогів з метою актуалізації їх здібностей до спілкування за рахунок інтерактивних технологій навчання.

Тому у підготовці майбутніх соціальних працівників передбачено навчальну дисципліну «Теорія і практика тренінгової роботи». У даному курсі розглядаються основні поняття та аспекти групової роботи та соціальної перцепції: способи, моделі, складові тренінгу; навички організації та проведення психологічного тренінгу (завдання, принципи побудови та проведення групової роботи). У процесі вивчення даної дисципліни розглядаються актуальні проблеми соціально-психологічного тренінгу: групова динаміка, розвиток фасилітативних вмінь та емпатії, особливості навчання дорослих тощо. Його метою є: оптимізація комунікативних можливостей особистості майбутнього соціального працівника, необхідних для організації продуктивної взаємодії з іншими людьми в практичній діяльності і міжособистісних взаєминах.

Завдання курсу: ознайомлення з теорією психотренінгу; опанування тренінговою методикою; розробка сценаріїв тренінгових занять; розвиток навичок ведення тренінгових занять.

На завершення вивчення дисципліни студенти повинні знати: психологічні особливості тре-

нінгової групи, загальні тренінгові методи, класифікацію та основні види тренінгових груп, основні етапи розвитку тренінгової групи та загальні вимоги до ведучого тренінгової групи.

Студенти повинні вміти: розробити сценарій тренінгового заняття; практично застосовувати методи групової тренінгової роботи; здійснювати рефлексивний аналіз власної діяльності у ролі ведучого тренінгової групи.

На думку М. Битянова [1, с. 18], тренінгові заняття у навчальній діяльності відрізняються суттєвою модифікацією тренінгової методології та процедури, тому що проводяться: а) для усієї навчальної групи; б) в обов'язковому порядку в режимі коротких зустрічей 1-2 рази на тиждень (у часових межах одного-двох занять); в) у ситуації досить низької психологічної безпеки, що є властивим для навчальних закладів.

Таким чином, перед викладачем, який організовує тренінгові заняття, постає завдання так організувати діяльність студентів під час тренінгу, щоб у результаті були досягнуті найважливіші цілі навчальної діяльності.

У своїй роботі ми пропонуємо чотири основних групи методів, які використовуються в тренінговій роботі, запропонованих О. Евтиховим [3].

Перша група – методи, спрямовані на діагностику ситуації, знайомство з учасниками, встановлення взаєморозуміння. Часто взаєморозуміння називають словом «рапорт».

Друга група – інформаційне забезпечення тренінгу. Ця група включає в себе будь-яке інформаційне наповнення тренінгової роботи: лекції, презентації, фільми.

Третя група – методи, які використовуються у груповій роботі. Це можуть бути ділові й рольові ігри, аналітичні сесії – всі елементи тренінгу, де потрібно ділити групу учасників на підгрупи. До цієї групи можна зарахувати дискусію, мозковий штурм, організацію презентації учасників і закріплення матеріалу.

Четверта група методів пов'язана з використанням зворотного зв'язку як тренера з учасниками, так і навпаки. Це і підтримка дисципліни в тренінгу, відповіді на питання, розбір і аналіз виконаних завдань, підбиття підсумків. В окремих тренінгах перед початком роботи і в процесі самого тренінгу проводять діагностичні процедури. «Вони можуть використовуватися: для відбору учасників у групу; як засіб отримання учасником нової інформації про себе; як засіб саморозуміння і саморозкриття; для забезпечення і контролю ефективності тренінгових процедур, і тренінгу в цілому» [3, с. 56].

Розглянемо детальніше які технології веб 2.0 можуть бути використані для кожної групи.

Серед сучасних перспективних веб-технологій, які можуть допомогти у вирішенні освітніх завдань, виокремлюється технологія веб 2.0 (Web 2.0) – сучасне покоління мережних сервісів, що є основою глобальної мережі Інтернет. Вона дозволяє не лише переглядати ресурси мережі, а й змінювати та доповнювати їх, завантажуючи власні, обмінюватися такими ресурсами з іншими користувачами, обговорювати їх тощо [7].

Технології веб 2.0 визначають як соціальні сервіси мережі Інтернет, оскільки вони використовуються спільно в межах тої чи іншої групи ко-

ристувачів, які можуть утворювати цілі мережеві співтовариства, що поєднують свої ресурси для досягнення певної мети. До основних типів соціальних сервісів веб 2.0 відносять: блоги (мережні щоденники), вікі-енциклопедію, веб-журнал, веб-документи, веб-таблиці, веб-форми, засоби для збереження закладок, соціальні сервіси збереження мультимедійних ресурсів, карти знань, соціальні геосервіси, соціальні пошукові системи.

Першу групу методів, спрямованих на діагностику ситуації, що використовуються в тренінговій роботі можна організувати використовуючи Google Форми.

Google Форми – це зручний інструмент, за допомогою якого можна легко і швидко планувати заходи, складати опитування та анкети, а також збирати іншу інформацію. Форму можна підключити до електронної таблиці Google, і тоді відповіді респондентів будуть автоматично зберігатися в ній. Якщо ця функція не включена, ви можете відкрити меню «Відповіді» і переглянути короткий зміст.

Рис. 1. Приклад Google Форми

Джерело: розроблено автором

Google Форма створюється тренером і надається доступ усім учасникам тренінгу. Для цього їм необхідно створити власні акаунти для використання сервісів Google. Учасники тренінгу на етапі діагностики проходять запропоновані тести і відповіді автоматично передаються тренеру для озайомлення та опрацювання. Це подається у вигляді Google Таблиці. На основі отриманих даних можна будувати діаграми та інші необхідні візуалізації результатів.

Для другої групи методів, які використовуються в тренінговій роботі, можна застосовувати довільні інформаційно-комунікаційні технології, що забезпечують інформаційне забезпечення тренінгу. В рамках технологій веб 2.0 доречно використати Google Презентації та ін.

Третя група методів, спрямованих на групову роботу, дає можливість використовувати Google Документи, Google Малюнки, Google Презентації із спільним доступом. Це забезпечує колективні дії в режимі реального часу.

Здійснювати аналіз, розбір результатів, давати відповіді на питання, проводити рефлексію та інші дії, що передбачає четверта група методів організовуємо використовуючи мережевий щоденник – блог.

Блог (англ. blog, від web log – інтернет – журнал подій, інтернет-щоденник, онлайн-щоденник) – веб-сайт, основний вміст якого – регулярно

додаються записи, що містять текст, зображення або мультимедіа. Для блогів характерні недовгі записи тимчасової значущості, впорядковані у зворотному хронологічному порядку (останній запис зверху). Відмінності блогу від традиційного щоденника обумовлюються середовищем: блоги зазвичай публічні і передбачають сторонніх читачів, які можуть вступити в публічну полеміку з автором (у коментарі до блогазаписі або своїх блогах).

Висновки з даного дослідження і перспективи. Таким чином розглянуті технології веб 2.0 дають можливість спростити роботу тренерів з

опрацювання результатів анкетування Google Форми), здійснити візуалізацію їх графічно за допомогою діаграм (Google Таблиця). Робота із Google Документами, що мають спільний доступ забезпечує одночасну роботу учасників тренінгу. Використання мережевого щоденника (блог) дає можливість для проведення рефлексії учасникам і можливість коментарю тренеру та іншим учасникам. Подальші дослідження будуть спрямовані на використанні інших інформаційно-комунікаційних технологій у підготовці майбутніх соціальних працівників.

Список літератури:

1. Битянова М. Р. Система развивающей работы школьного психолога. Курс лекций. Лекция седьмая. Психологический тренинг как форма развивающей работы / М. Р. Битянова // Школьный психолог. – 2004. – № 36. – С. 16–21. 16.
2. Бондарева Л. И. Навчальний тренінг як засіб професійної підготовки майбутніх менеджерів організацій в економічних університетах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Любов Іванівна Бондарева; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – Київ, 2006. – 250 с.
3. Евтихов О. В. Практика психологического тренинга / О. В. Евтихов. – СПб.: Речь, 2004. – 256 с.
4. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Л.: Изд. ЛГУ, 1985. – 167 с.
5. Сидоренко Е. В. Технологии создания тренинга. От замысла к результату / Е. В. Сидоренко. – СПб.: «Речь»; ООО «Сидоренко и Ко», 2007. – 329 с.
6. Словарь по педагогике / [авт.-уклад Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю.]. – Москва: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2005. – 448 с.
7. O'Reilly T. What Is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oreillynet.com/pub/a/oreilly/tim/news/2005/09/30/what-is-web-0.html> – Заголовок з екрану. – Мова англ.

Човган Е.А.

Хмельницький національний університет

ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ К ТРЕНИНГОВОЙ РАБОТЕ СРЕДСТВАМИ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

Статья посвящена вопросу подготовки будущих социальных работников в рамках учебной дисциплины «Теория и практика тренинговой работы». На основе анализа научной литературы выделено четыре основных группы методов, которые используются в тренинговой работе: методы, направленные на диагностику ситуации; информационное обеспечение тренинга; методы, которые используются в групповой работе; методы связаны с использованием обратной связи. Для каждой группы подобраны информационно-коммуникационные технологии, в частности веб 2.0. Выводы, сделаны в статье могут быть использованы при практической реализации тренинговых методик.

Ключевые слова: тренинг, тренинги работа, технологии веб 2.0, будущие социальные работники, блог.

Chovgan O.A.

Khmelnitskyi National University

PREPARATION OF THE FUTURE SOCIAL WORKERS TO TRAINING BY MEANS OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES

Summary

The article is devoted to the training of future social workers in the framework of the «Theory and practice of training» educational discipline. Basing on the scientific literature, the following four main groups of methods that are used in training work were allocated: techniques designed to diagnose the situation; information security training; methods used in group work; methods of using the feedback. The information and communication technologies were matched to each group appropriately, particularly web 2.0. The conclusions from the article can be used in the practical implementation of training techniques.

Keywords: training, training work, technology, web 2.0, future social workers, blog.

УДК 378.147

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ В ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Шевченко В.М.

Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля

У статті визначено суспільні умови функціонування й розвитку сучасної системи вищої освіти щодо соціалізації майбутнього фахівця економічної сфери (галузі знань «Управління і адміністрування») в процесі професійної підготовки. Автором наголошується, що для врахування реальних потреб суспільства майбутній фахівець має опанувати моделі поведінки із сучасною загально визнаною системою цінностей, що сприятиме його інтеграції до професійної спільноти. Проведений аналіз довів, що процес професійної соціалізації майбутнього фахівця відбувається в соціокультурному середовищі закладу вищої освіти, який можна представити як сукупність етапів: адаптації, індивідуалізації та інтеграції. Наголошується, що завданням вищого навчального закладу є формування певних організаційно-педагогічних умов, які сприятимуть поетапному входженню майбутнього фахівця в сукупність ролей і форм діяльності з обраної ним професії. Завдяки впровадженню активних методів у навчальний процес з'явиться можливість самодостатнього розвитку людини через формування у неї здатності до самоосвіти, саморозвитку, самопізнання, самооцінки своєї індивідуальності, творчого потенціалу тощо. В цілому це допоможе майбутньому фахівцю стати соціально адаптованим, професійно спрямованим та професійно компетентним.

Ключові слова: професійна соціалізація, фахівець, організаційно-педагогічні умови.

Постановка проблеми. Після підписання Бонської декларації національні системи вищої освіти почали значно трансформуватися в новій логіці розвитку європейського освітнього простору, змінюючи фундаментальне історичне завдання освіти. Змінився і характер суспільної праці, для якого стали властиві високий рівень спеціалізації, збільшення наукомісткої складової господарської практики, що вимагає підготовки висококваліфікованих фахівців, здатних до розвитку навичок успішної спільної роботи та самовдосконалення протягом усього життя.

В Україні зазначені соціально-економічні трансформації призвели до оновлення Переліку галузей знань і спеціальностей, відповідно до якого перед вищими навчальними закладами поставало завдання забезпечити підготовку фахівців нової галузі знань «Управління і адміністрування», до якої увійшли спеціальності економічної сфери як-то: «Облік і оподаткування», «Фінанси, банківська справа та страхування», «Менеджмент», «Маркетинг» та «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність» [1].

Варто зазначити, що якість підготовки майбутніх фахівців тепер не може визначатися тільки наявністю у них певного набору теоретичних знань. Тепер вони повинні бути готові не тільки до практичних дій, які мають виконуватися на основі засвоєних знань, а й володіти необхідними навичками, які в сукупності дозволять їм приймати управлінські рішення в будь-якій господарській ситуації. Тож при позначенні професійних компетенцій майбутніх фахівців нової галузі знань слід представляти, які вимоги пред'являє суспільство до такого випускника вузу, і що вони самі очікують від своєї професійної діяльності. Мова йде про професійну соціалізацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема соціалізації особистості вже тривалий час привертає увагу дослідників в галузях соціології, філософії, педагогіки, психології та інших наук. Взагалі термін «соціалізація» вперше вжив у середині XIX ст. соціолог Г. Тард [2] і з того часу це поняття еволюціонувало та набуло нових

характеристик. Сучасне розуміння соціалізації як процесу перетворення людини на особистість у результаті засвоєння нею суспільних норм та постулатів її інтеграції в соціальні інститути запропонував Т. Парсонс [3]. Подальшого розвитку поняття «соціалізація» набуло у працях зарубіжних учених Г. Гіддінгса, Е. Дюркгейма, Е. Еріксона, Ч. Кулі, Дж. Міда, Ж. Паже, К. Роджерса, З. Фрейда та ін.

Серед сучасних досліджень на увагу заслуговують:

- концепції соціалізації особистості (Н. Голованова, Н. Задерико, М. Зверева, Н. Лавриченко, Г. Лактіонова, А. Мудрик, С. Савченко);

- дослідження з питань соціальної ролі особистості (І. Мартинюк, Н. Соболева);

- дослідження інститутів соціалізації (Н. Андрєєнкова, В. Титаренко та ін.);

- характеристика соціально-педагогічних засад соціалізації з урахуванням нової соціокультурної ситуації (Т. Алексеєнко, О. Безпалько, А. Капська);

- роботи щодо визначення основних стадій та етапів процесу соціалізації, їх характеристики і критерії виділення (Л. Антипов, А. Кузнецова, І. Кон, А. Петровський та ін.) [4 – 15].

Проблемам вищої школи щодо соціалізації студентів (здобувачів) як майбутніх фахівців присвятили свої наукові розробки зарубіжні та вітчизняні вчені А. Алексюк, В. Андрущенко, Е. Васильєва, А. Власенко, В. Гіргінов, О. Дмитрієва, В. Житнев, Т. Іщенко, А. Коваленко, Ю. Колесников, В. Коротов, В. Краєвський, Б. Рубін, Е. Якуба та ін. [16 – 25].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак питання соціалізації майбутніх фахівців нової галузі знань «Управління і адміністрування» в процесі професійної підготовки до сьогодні не було предметом окремого дослідження.

Теоретична значущість і недостатня розробленість цієї проблеми визначили тему статті, а її метою став аналіз поглядів на феномен соціалізації та огляд особливостей професійної со-

ціалізації майбутніх фахівців економічної сфери (галузі знань «Управління і адміністрування»).

Виклад основного матеріалу дослідження. Останні дослідження процесу соціалізації набувають ваги з огляду на ситуацію, що склалася в сучасному суспільстві, адже соціальне замовлення, що направляє суспільством системі освіти, породжується, в першу чергу, соціально-історичними, економічними і політичними змінами, які відбуваються в світі. Якщо радянська модель соціалізації була орієнтована на пріоритет громадського інтересу та контроль над особистістю, то сучасне суспільство орієнтовано, насамперед, на приватні інтереси людини, яка має розраховувати на власні сили і мати свободу вибору. Як наслідок, в суспільстві відбулася переорієнтація оцінки результатів освіти з понять «освіченість», «вихованість» на поняття «компетентність» і «компетенція».

В цьому контексті слід зазначити, що система освіти, яка склалася в умовах планової радянської економіки, здебільшого не враховувала змін соціальних умов формування особистості індивіда, приділяючи увагу «технічній» стороні його підготовки та надавала майбутньому фахівцю комплекс знань і навичок, які були необхідні лише для виконання професійних функцій в стабільних і передбачуваних виробничих умовах. Оскільки основою соціалістичної системи господарювання були гарантоване працевлаштування та збереження єдності вимог до фахівців одного профілю підготовки у всіх організаціях і підприємствах, то й саме поняття «ринок праці» мало умовний характер. Сучасне ж суспільство зацікавлене у цілісній підготовці особистості з урахуванням не тільки спеціальної професійної підготовки, а й багатомірного простору всіх форм соціальних компетентностей, норм і цінностей, тобто її соціалізації.

Зазначимо, що становлення поняття «**соціалізації**» спочатку ґрунтувалося на суб'єктно-об'єктному підході, який було відображеному в наукових працях Т. Парсонса, Е. Дюркгейма, й трактувалося як *процес інтеграції індивіда в соціальну систему*. Відповідно такої теорії суспільство має виконувати функції суб'єкта впливу, а людина є лише об'єктом, який має пристосовуватися до сформованих зовнішніх умов. Реалізація даного процесу, на думку Л. Потапюк, може відбуватися шляхом спілкування, самосвідомості або діяльності. Так *спілкування* постає чинником формування особистості, допомагає індивіду об'єктивувати свою суб'єктивність, самовиявитися, що є поштовхом до саморозвитку. За допомогою *самосвідомості* здійснюється формування образу власного «Я» та усвідомлення власних соціальних ролей. У *діяльності* ж здійснюється розширення видів праці, з якими пов'язаний індивід, визначається його орієнтація в системі кожного виду діяльності, розуміння їхньої суті, перевіряється сумісність або несумісність людей та їхня ідентифікація [26].

В подальшому набув розвитку *гуманістичний підхід* (Ч. Кулі, Дж. Мід, К. Роджерс), в якому акцентувалась увага на активній участі індивіда в процесі соціалізації, наголошуючи на тому, що йому притаманна не тільки функція пристосування, але й здатність індивіда впливати і на життєві обставини, і на самого себе. При цьому відбувається

процес самоактуалізації, самореалізації особистістю своїх творчих здібностей та *подолання нею негативних впливів середовища*, що заважають її саморозвитку й самоствердженню.

В цьому контексті цікавими вбачаються визначення соціалізації Б. Паригіна, який представляє даний феномен як певний комплекс багатогранного процесу «*олюднення людини*», в якому відбуваються соціальне пізнання та спілкування, входження в соціальне оточення, оволодіння навичками практичної діяльності, певними соціальними функціями, нормами, правами, обов'язками, ролями, і як результат – «*зміна і якісне перетворення самої людини, її всебічний і гармонійний розвиток*» [27, с. 165]. А за ствердженням Н. Лавриненко, «...кожен індивід в умовах ринкових відносин має свою ринкову вартість, яка пов'язана з людською унікальністю та особистою гідністю. Необхідною складовою мистецтва життя у ринку (а саме воно є особистісним виміром європейської соціалізованості) стає наявність навичок та вміння «подати себе» і «продати себе». Відтак, основним призначенням соціалізації як процесу засвоєння та активного відтворення соціального досвіду, віднаходження особистістю свого місця у суспільстві є *професійно-трудова самовизначення і приєднання індивіда до колективної праці* як джерела життя [28, с. 217].

Ніби підсумовуючи два підходи О. Безпалько в своїх працях наголошує, що за своїм змістом **соціалізація** – це процес *двобічний*, який містить, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків, а з другого – активне відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок його діяльності, входження в соціальне середовище [29, с. 17].

Відтак, за своїм змістом **соціалізація** – це процес, в якому відбувається взаємодія особистості з соціальним середовищем (засвоєння нею норм, цінностей, установ, оволодіння практичними навичками), але водночас, це і *результат* її розвитку, самореалізації й перетворення під час набуття певного соціального досвіду.

Виокремлюють такі **типи соціалізації** як *політичну, етнокультурну* (етнічну), *гендерну* (статеву-рольову), *культурну* та *професійну* [29, с. 18].

Тут слід зауважити, що професійний тип соціалізації, або **професійна соціалізація**, є однією з основних соціальних функцій освіти і представляє собою багатоплановий, суперечливий процес вступу людини до професійного середовища, засвоєння нею професійного досвіду й активного відтворення знань, норм і цінностей, які необхідні для входження в суспільні процеси і функціонування як повноправного члена трудового колективу» [30].

Професійна соціалізація, як складова частина соціалізації особистості, може здійснюватися через *соціокультурне середовище* закладу вищої освіти. Там формується специфічний простір, в якому здійснюється взаємодія комплексу агентів – викладацького колективу, соціокультурного середовища закладу, організація навчального процесу та однокурсники. Так з однієї сторони, агенти в **процесі** навчання впливають на майбутнього фахівця, а з іншої, як **результат** – відбу-

вається його зворотний вплив на соціокультурне середовище шляхом творчого відтворення на практиці засвоєних їм норм і цінностей, культури і знань, досвіду та навичок. Ці дві складові одного процесу неможливо розділити без шкоди для формування повноцінного фахівця. Безпосередньо ж процес соціалізації особистості відбувається завдяки його механізмам, під якими розуміють закономірну зміну фаз *адаптації*, *індивідуалізації* та *інтеграції* [14].

Так на **фазі адаптації** людина, перед тим як проявити свою індивідуальність, активно засвоює норми й цінності, що існують в суспільстві. У неї виникає необхідність «бути такою, як усі», що досягається за рахунок деякого уподібнення з іншими особами співтовариства. За неможливості подолання труднощів адаптаційного періоду можуть проявитися якості невпевненості та залежності.

Потім на **фазі індивідуалізації** людина максимально намагається виявити себе як особистість. Це відбувається за рахунок активного пошуку засобів для виявлення своєї індивідуальності, її фіксації. Тож процеси, властиві цій фазі, породжуються суперечностями між необхідністю «бути таким, як усі» і прагненням індивіда до максимальної персоналізації. Якщо на етапі індивідуалізації людина не отримує підтримки, не відчуває взаєморозуміння, то можливі прояви її агресивності, негативізму тощо.

При успішному проходженні індивідом перших двох фаз відбувається перехід до третьої, найважливішої **фази інтеграції**, яка передбачає формування певних новоутворень, які спонукають людину до активної участі у житті спільноти, а також до певного балансу між нею та соціумом. Все це сприятиме процесу самореалізації особистості.

З огляду на вищезазначене, можна визначити комплекс організаційно-педагогічних умов, що сприятимуть активізації до професійної соціалізації майбутнього фахівця економічної сфери (галузі знань «Управління і адміністрування»), його готовності, самостійності, професійних якостей та компетентностей.

Так на I-му етапі (фазі) підготовки, на нашу думку, організаційно-педагогічною умовою вибачається формування *позитивної мотиваційної сфери* у студента до набуття професійних вмінь. Позитивна мотивація посідає провідне місце у структурі особистості і є одним з основних стимулів, що використовуються для пояснення рушійних сил і спрямованості діяльності й поведінки.

На II-му етапі (фазі) підготовки студента організаційно-педагогічною умовою має стати *використання міжпредметних зв'язків* у процесі вивчення фахових дисциплін. Це підвищить професійні вміння в процесі навчання та дасть змогу розглядати факти і явища реальної діяльності з різних точок зору, із позицій різних дисциплін. Такі зв'язки між різними фаховими дисциплінами забезпечать системність і внутрішню єдність навчального плану професійної підготовки майбутнього фахівця, а також сприятимуть послідовному поєднанню фахових дисциплін в єдине змістовне ціле – аналітичне визначення професійно-ціннісних орієнтацій, необхідних для практичної діяльності.

Тож завдяки створенню закладом вищої освіти зазначених організаційно-педагогічних умов майбутній фахівець наприкінці другого етапу підготовки має стати **професійно спрямованим** та **соціально адаптованим**, усвідомивши соціальні норми і цінності, необхідні для його успішної реалізації в професійному середовищі.

Важливе місце у формуванні професійних умінь посідає III-й етап (фаза), на якому майбутній фахівець вже психологічно готовий до сприйняття нових знань та оволодіння способами професійної діяльності. Організаційно-педагогічною умовою на цьому етапі підготовки має стати *використання активних методів навчання*, а саме: робота в малих групах, ділові ігри, тренінги, вирішення проблемних завдань (кейсів), дискусійні клуби та ін. Це дасть змогу залучати студента до активності при навчанні, тим самим підвищуючи рівень теоретичної підготовки та формування професійних знань та навичок. Водночас це активізує його самостійну роботу й спонукатиме до самоаналізу та самовдосконалення, тобто відбудеться процес його **інтеріоризації**.

Завдяки впровадженню активних методів у навчальний процес з'явиться можливість самодостатнього розвитку особистості через формування у неї здатності до самоосвіти, саморозвитку, самопізнання, самооцінки своєї індивідуальності, творчого потенціалу. Це допоможе майбутньому фахівцю посилити свої професійно значущі якості та стати **професійно компетентним** фахівцем.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Таким чином, дослідження проблеми соціалізації особистості свідчать, що рівень культури і духовності суспільства, стан економіки і темпи науково-технічного прогресу значною мірою залежать від якості освіти. Соціальні очікування, які безпосередньо пов'язані з вищою освітою, характеризуються не тільки індивідуалізацією професійної підготовки, а й збільшенням взаємодії вищих навчальних закладів з соціальним середовищем. Тому проблема оптимізації процесу підвищення творчої активності, самореалізації та самовизначеності майбутнього фахівця в суспільстві потребує оновлення механізмів його соціалізації в процесі професійної підготовки.

Аналіз наукових поглядів на професійну соціалізацію дозволив визначити, що це складний, тривалий і двобічний процес, в результаті якого відбувається опанування індивідом знаннями, зразками та моделями поведінки у відповідності із сучасною загальнонавчальною системою цінностей. Завданням вищого навчального закладу є формування певних організаційно-педагогічних умов, які сприятимуть поетапному входженню майбутнього фахівця економічної сфери (галузі знань «Управління і адміністрування») в сукупність ролей і форм діяльності з обраною ним професією. Цей час має стати періодом активного формування внутрішньої потреби особистості співвідносити власні прагнення з інтересами суспільства. Завдяки впровадженню активних методів у навчальний процес з'явиться можливість самодостатнього розвитку людини через формування у неї здатності до самоосвіти, саморозвитку, самопізнання, самооцінки своєї індивідуальності, творчого потенціалу тощо. В цілому це допоможе майбутньому фахівцю стати соці-

ально адаптованим, професійно спрямованим та професійно компетентним.

Порушені в статті питання не є вичерпаними й потребують доповнень і уточнень щодо педа-

гогічного аспекту формування професійної компетентності майбутнього фахівця економічної сфери (нової галузі знань «Управління і адміністрування»).

Список літератури:

1. Про затвердження Переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 266-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248149695>
2. Тард Г. Социальная логика / Пер. с фр. М. Цейтлин. – СПб.: 1996. – 548 с.
3. Parsons T. The Social System / T. Parsons. – London: Routledge & Kegan Paul Ltd, 1965. – 404 p.
4. Голованова Н.Ф. Социализация и воспитание ребенка / Н.Ф. Голованова. – СПб.: Речь, 2004. – 272 с.
5. Соціальна педагогіка: теорія і технології: підручник [для студ. вищ. навч. закладів] / [Т.Ф. Алексєнко, Т.П. Басюк, О.В. Безпалько та ін.]; за ред. І.Д. Зверєвої. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 316 с.
6. Капська А.Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю / А.Й. Капська. – К.: УДЦССМ, 2001. – 324 с.
7. Зверєва М.А. Професійна соціалізація учнів середніх загальноосвітніх шкіл Франції: автореферат дис. ... канд. пед. наук: Спеціальність: 13.00.05. – «Соціальна педагогіка» / М.А. Зверєва. – Луганськ, 2010. – 22 с.
8. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські обриси / Н.М. Лавриченко. – К.: ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – 443 с.
9. Мудрик А.В. Социализация человека: учеб. пособие / А.В. Мудрик. – М.: Изд-во МПСИ, 2011. – 624 с.
10. Мартинюк І.О. Люди і ролі / І.О. Мартинюк, Н.І. Соболева. – К.: Україна, 1993. – 181 с.
11. Андрєєнкова Н.В. Проблема социализации личности / Н.В. Андрєєнкова. – М.: 1970. – 405 с.
12. Титаренко В.Я. Семья и формирование личности / В.Я. Титаренко. – М.: Мысль, 1987. – 351 с.
13. Кузнецова А.Я. Человек–Природа–Общество: аспекты гуманистической философии образования: монография / А.Я. Кузнецова, О.А. Михалина. – Новосибирск: Прайс-Курьер, 2005. – 236 с.
14. Кон И.С. НТР и проблемы социализации молодежи / И.С. Кон. – М.: Знание, 1988. – 64 с.
15. Петровский А.В. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М.: Инфра-М, 1998. – 525 с.
16. Алексюк А.М. Педагогіка вищої школи. Історія. Теорія: підручник / А.М. Алексюк. – К.: Либідь, 1998. – 560 с.
17. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю / В.П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2004. – 804 с.
18. Власенко А.С. Некоторые вопросы воспитания студенчества / А.С. Власенко. – М.: 1987. – 169 с.
19. Дмитриева О.В. Социализация личности студента в образовательном пространстве вуза: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Дмитриева Ольга Владимировна. – Оренбург, 2004. – 173 с.
20. Ищенко Т.В. Место студенчества в социальной структуре общества / Т.В. Ищенко. – Томск: 1975. – 243 с.
21. Коваленко А.Б. Соціальна психологія: підручник / А.Б. Коваленко, М.Н. Корнев. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2006. – 400 с.
22. Коротов В.М. Развитие воспитательных функций коллектива / В.М. Коротов. – М.: Педагогика, 1974. – 280 с.
23. Краевский В.В. Методология педагогики: пособие для педагогов-исследователей / В.В. Краевский. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2001. – 244 с.
24. Рубин Б. Студент глазами социолога / Б. Рубин, Ю. Колесников. – М.: 1980. – 277 с.
25. Якуба Е.А. Соціологія: навч. посіб. / Е.А. Якуба. – Х.: Константа, 1996. – 192 с.
26. Потапюк Л.М. Формування світогляду учнів підліткового та юнацького віку у навчально-виховному процесі сучасної школи: дис. ... канд. пед. наук / Л.М. Потапюк. – Луцьк, 2002. – 220 с.
27. Парыгин Б.Д. Социальная психология как наука / Б.Д. Парыгин. – Л., 1967. – 262 с.
28. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы. – К.: ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.
29. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі / О.В. Безпалько. – К.: ЦУЛ. 2009. – 208 с.

Шевченко В.Н.

Днепропетровский университет имени Альфреда Нобеля

ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СФЕРЫ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

Аннотация

В статье определены общественные условия функционирования и развития современной системы высшего образования относительно социализации будущего специалиста экономической сферы (области знаний «Управление и администрирование») в процессе профессиональной подготовки. Автором отмечается, что для учета реальных потребностей общества будущий специалист должен овладевать моделями поведения в современной общепризнанной системе ценностей, что будет способствовать его интеграции в профессиональное сообщество. Проведенный анализ показал, что процесс профессиональной социализации будущего специалиста происходит в социокультурной среде учреждения высшего образования, который можно представить как совокупность этапов: адаптации, индивидуализации и интеграции. Отмечается, что задачей высшего учебного заведения является формирование определенных организационно-педагогических условий, способствующих поэтапному вхождению будущего специалиста в совокупность ролей и форм деятельности выбранной им профессии. Благодаря внедрению активных методов в учебный процесс появится возможность самостоятельного развития человека путем формирования у него способности к самообразованию, саморазвитию, самопознанию, самооценке своей индивидуальности, творческого потенциала и пр. В целом это поможет будущему специалисту стать социально адаптированным, профессионально направленным и профессионально компетентным.

Ключевые слова: профессиональная социализация, специалист, организационно-педагогические условия.

Shevchenko V.M.

Dnipropetrovs'k Alfred Nobel University

FEATURES OF PROFESSIONAL SOCIALIZATION FUTURE SPECIALISTS OF ECONOMIC SPHERE IN VOCATIONAL EDUCATION

Summary

In article public operating conditions and development of modern system of the higher education concerning socialization of future expert of the economic sphere (field of knowledge «Management and administration») in the course of vocational training are defined. The author notes that for the accounting of real requirements of society future expert has to seize behavior models in the modern conventional system of values that will promote his integration into professional community. The carried-out analysis has shown that process of professional socialization of future expert happens in the sociocultural environment of institution of higher education which can be presented as set of stages: adaptations, individualization and integration. It is noted that a problem of a higher educational institution is formation of the certain organizational and pedagogical conditions promoting stage-by-stage entry of future expert into set of roles and forms of activity of the profession chosen by him. Thanks to introduction of active methods in educational process the possibility of independent development of the person by formation at him of ability to self-education, self-development, self-knowledge, a self-assessment of the identity, creative potential and so forth will appear. In general it will help future expert to become socially adapted, professionally directed and professionally competent.

Keywords: professional socialization, professional, organizational and pedagogical conditions.

УДК 371.004

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ У СИСТЕМІ ОСВІТИ

Шостаківська Н.М.

Тернопільський національний технічний університет
імені Івана Пулюя

Розглянуто процес формування розвитку економічної освіти в інформаційній контексті швидкого соціального, політичного та економічного розвитку країни. Зроблено аналіз понять «компетентність», «інформаційна компетентність». Вивчено проблеми формування інформаційної компетенції майбутніх економістів. Проаналізовано професійні вміння майбутнього фахівця економічного профілю відповідно до освітньо-кваліфікаційної характеристики економіста. Запропоновано основні напрями діяльності науково-педагогічних працівників у процесі інформаційної підготовки студентів, формування інформаційної компетенції майбутніх фахівців-економістів.

Ключові слова: інформаційна компетентність, професійна мобільність, педагогічна компетентність, професійний акт.

Зміна вимог до рівня підготовки випускників ВНЗ, необхідність оперативного корегування профілів професійної освіти з урахуванням мінливої ситуації на ринку праці, конкуренції, запитів роботодавців, зумовили необхідність реформування змісту професійної освіти в багатьох галузях і, особливо, в області інформаційних технологій. В умовах постійно зростаючих темпів оновлення знань, техніки і технологій, швидкість їх змін стала випереджати динаміку зміни поколінь людей.

Постановка проблеми сьогодні як ніколи важлива орієнтація молоді на безперервну освіту як обов'язкова умова соціалізації і адаптації. Фахівцю ХХІ століття недостатньо здобути освіту раз – він змушений підвищувати кваліфікацію і навіть переучуватися протягом усього життя. А це під силу тільки фахівцеві, котрий володіє високим рівнем професійної самостійності і мобільності, саме такий фахівець затребуваний сьогодні на ринку праці.

При переході до інформаційного суспільства на перший план висувуються проблеми його інтелектуалізації, створення і впровадження нових технологій, заснованих на ефективному використанні знань – стратегічного ресурсу суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій взаємовідносини «суспільство – інформаційні технології – особистість» є об'єктом багатьох досліджень. Різні аспекти інформаційного суспільства (філософські, політичні, правові, економічні, питання інформаційно-психологічної безпеки особистості і т.д.) проаналізовані в працях вітчизняних авторів: А.М. Алексюк, В.І. Бондар, В.І. Євдокимов, І.М. Ковчина, В.А. Козаков, Т.В. Крилова, В.Г. Кузь, Л.І. Нічуговська, В.В. Олійник, П.І. Підкасистий, О.О. Романовський, М.І. Шкіль, О.Г. Ярошенко та ін. А також в роботах зарубіжних дослідників: Д. Белла, П. Дракер, М. Кастельса, Т. Стоуньєр, Е. Тоффлера, Х. Тоффлера, І. Масуди, Д.С. Черкашина, А.А. Чернова і т.д.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми в умовах соціально-економічної глобалізації в якості важливої вимоги до діяльності освітніх систем виступає забезпечення їх міжнародної порівнянності, що лежить в основі академічної та професійної мобільності студентів і випускників. Це вимога викликала до життя європейські інтеграційні процеси в галузі

освіти: як академічного Болонський процес, так і початкової та середньої професійної освіти – Копенгагенський процес.

З кінця ХХ століття в світі складається ситуація, що характеризується зростаючою роллю інформації як головного двигуна економічного зростання. Сьогодні мова йде про формування економіки, заснованої на інформації. У «Національній доктрині освіти в Україні» і «Концепції модернізації української освіти на період до 2016 року» йдеться про те, що розвивається суспільству потрібні сучасно освічені, моральні, запозитливі люди, які можуть самостійно приймати рішення в ситуаціях вибору, здатні до співпраці, що відрізняються мобільністю, динамізмом, конструктивністю, готові до міжкультурної взаємодії, що володіють почуттям відповідальності за долю країни, за ее соціально-економічне процвітання. Пошук шляхів, що забезпечують таку підготовку підростаючого покоління – одне з найважливіших завдань сучасної педагогічної науки і практики. У цьому плані перспективним видається компетентнісний підхід до освіти.

Таким чином, розвиток інформаційної компетентності студентів економічних спеціальностей стає важливим завданням навчальних закладів цього профілю, між тим аналіз літератури показує, що поки не вироблено єдиної думки про проблему інформаційної компетентності. Ряд вчених розглядають інформаційну компетентність як складову професійної компетентності (В.П. Беспалько, О.В. Пехота, С.О. Сисоєва)

Серед досліджень інформаційної компетентності величезну нішу складають дослідження інформаційної компетентності студентів педагогічних вузів (С.У. Гончаренко, Р.С. Гуревич, В.М. Кухаренко, В.В. Олійник, П.В. Стефаненко).

Формулювання цілей статті однак в ряду розглянутих проблем, на наш погляд, не розроблено цілісне уявлення про психолого-педагогічних умовах і технології формування інформаційної компетентності майбутніх економістів. Недостатньо уваги, на нашу думку, приділяється вивченню засобів формування інформаційної компетентності.

Все більш явними стають протиріччя:

– між новими вимогами, що пред'являються суспільством до фахівця середньої ланки еконо-

мічного профілю в області інформаційних технологій, і реальним змістом підготовки студента в області інформаційних технологій;

– між вимогами суспільства до фахівця середньої ланки, яке готове підвищувати рівень підготовки в області інформаційних технологій протягом усього життя, і браком знань і умінь з організації самостійної пізнавальної діяльності, відсутністю мотивації до самоосвіти;

– наявністю професійно-значущої, інформаційно-компетентнісного, особистісно-розвиваючого потенціалу дисциплін досліджуваних в рамках професійної підготовки майбутніх студентів економічних спеціальностей, і недостатнім використанням цього потенціалу для формування інформаційної компетентності студентів;

– цілісністю процесу формування інформаційної компетентності у студентів економічних спеціальностей і відсутністю системної розробки теоретико-методологічних основ і адекватного науково-методичного забезпечення даного процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження зазначені суперечності визначили проблему дослідження, яка сформульована таким чином: які теоретичні основи, тенденції, педагогічні умови та засоби формування інформаційної компетентності студентів економічних спеціальностей.

У концепції «Стратегії модернізації змісту загальної освіти» були сформульовані основні положення компетентнісного підходу в освіті, вузлове поняття якого – компетентність. Було підкреслено, що це «поняття ширше поняття знання, або вміння, або навички, воно включає їх в себе (хоча зрозуміло не йдеться про компетентність як просту ланку знання-вміння-навички – це поняття дещо іншого смислового ряду). Поняття «компетентність» включає не тільки когнітивну і операціонально-технологічну складові, а й мотиваційну, етичну, соціальну і поведінкову».

Природа компетентності багатогранна, але вона така, що може проявлятися в органічній єдності з цінностями людини, тобто за умови глибокої особистої зацікавленості людини в даному виді діяльності. Це дозволило усвідомити важливість і необхідність спеціальних досліджень, присвячених проблемі формування компетентності при дослідженні різних аспектів життєдіяльності. Розглянемо основні типи компетентності, що розглядаються в науковій літературі і їх визначення:

1. Інтелектуальна компетентність: розуміється особливий тип організації знань – структурованість, категоріальність і узагальненість, гнучкість і оперативність в аналізі ситуацій, що забезпечує можливість прийняття ефективних рішень.

2. Соціально-психологічна компетентність: здатність індивіда ефективно взаємодіяти з оточуючими його людьми в системі міжособистісних відносин. До її складу входить вміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, правильно визначати особистісні особливості та емоційні стани інших людей, вибирати адекватні способи поведінки з ними і реалізовувати ці способи в процесі взаємодії. Соціально-психологічна компетентність «... за своїм змістом нагадує те, що свого часу називалося світоглядом. Вона дозволяє особистості орієнтуватися в будь-якій соціальній ситуації, приймати правильні рішення і досягати поставленої мети. Складається з ко-

мунікативної, перцептивної (когнітивної) компетентності та знань в області взаємодії, поведінки.

3. Комунікативна компетентність: визначається як здатність встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми, як система внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікації в певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії. Комунікативна компетентність розуміється як емпатичних властивість, що означає співпереживання; знання про способи орієнтації в різних ситуаціях і вільне володіння вербальними і невербальними засобами.

4. Педагогічна компетентність: максимально адекватна, пропорційна сукупність професійних, комунікативних, особистісних властивостей викладача, що дозволяє досягати якісних результатів в процесі навчання і виховання студентів.

5. Професійна компетенція: полягає в сукупності спеціальної, соціальної, методичної компетенції.

У ряду найбільш перспективних, на нашу думку, є підхід А.Л. Семенова, який виділяє інформаційну компетентність як один з основних пріоритетів в цілях загальної освіти, а комунікаційну компетентність – як один з видів інформаційної компетентності. Інформаційна компетенція розглядається як нова грамотність, до якої входять, перш за все, «вміння активної, самостійної обробки інформації людиною, прийняття принципово нових рішень в непередбачених ситуаціях з використанням технологічних засобів», а також «технічні навички комп'ютерного введення, оперування з екранними уявленнями інформаційних об'єктів і моделей».

Болдирева Л.М. бачить формування професійної компетентності студентів через розвиток інформаційної культури викладача. Автор говорить про те, що тільки викладач, який володіє інформаційною культурою, здатний до створення і ефективного використання в навчальному процесі методичного забезпечення дисциплін, що вивчаються нового покоління. Ми вважаємо, що для виконання даної діяльності викладачеві досить володіти комп'ютерною грамотністю, більшою мірою він повинен бути грамотним методично. Аналіз статті показує, що мова в ній і йде скоріше про комп'ютерної грамотності, ніж про інформаційну культуру. Запропонована схема роботи сприяє оволодінню і розвитку комп'ютерної грамотності, так як проведена робота спрямована на вивчення ПП. Комп'ютерна грамотність є лише одним з параметрів, що входять до складу поняття інформаційної культури. Для становлення же інформаційної культури, тут наша думка збігається з думкою С.Д. Каракозова, недостатньо знати і застосовувати в своїй роботі деякі програмні продукти.

У зв'язку з тим, що інформаційна компетентність є одним з параметрів інформаційної культури, інформаційне середовище регіону можна розглядати і як засіб формування інформаційної компетентності.

У своєму дослідженні будемо розуміти інформаційну компетентність майбутнього економіста як інтегративну характеристику особистості, яка відобразить готовність і здатність ефективно здійснювати за допомогою нових інформаційних технологій пошук, збір, аналіз, кодування, перетворення інформації і продуктивно використовувати її в навчально-пізнавальної діяльності.

В даний час успіх процесу формування інформаційної компетентності будь-якого фахівця залежить від доброї загальноосвітньої комп'ютерної підготовки та гарантій високої професійної мобільності в умовах жорсткої конкуренції на ринку праці. Студент повинен прагнути використовувати комп'ютер саме в своїй професійній сфері та мати високий рівень психологічної і функціональної готовності до успішного застосування нових інформаційних технологій.

Випускник економічних спеціальностей повинен бути готовий до виконання таких видів діяльності і володіти відповідними видами компетенцій:

1) фінансово-економічна компетенція включає в себе знання основ грошово-кредитного регулювання; вміння використовувати знання з теорії фінансів, грошей, кредиту в практичній діяльності; моделювання різних професійних ситуацій; виробництво економічних розрахунків; формування нестандартних підходів до вирішення економічних проблем;

2) інформаційно-аналітична компетенція передбачає володіння новими інформаційними технологіями; збір, обробка і зберігання інформації, необхідної в професійній діяльності; прогнозування економічних процесів в сфері грошових, фінансових і кредитних відносин; аналіз отриманих результатів;

3) науково-дослідницька компетенція містить вміння систематизувати і узагальнювати інформацію: ведення дослідницької роботи; володіння навичками самостійного оволодіння новими знаннями, використовуючи нові сучасні технології; наукова основа організації праці;

4) організаційно-управлінська компетенція включає здатність до аналізу фактів, прийняття рішення, оцінку результатів професійної діяльності; вміння працювати в команді, толерантність, комунікативні та організаційні здібності.

Формування інформаційної компетентності у майбутніх економістів має два аспекти: загальноосвітній і професійний.

Загальноосвітній аспект – фахівці, які будуть використовувати в освітньому процесі весь арсенал засобів інформаційних технологій (ІТ), повинні, перш за все, мати необхідний рівень фундаментальної підготовки в галузі інформатики, без чого взагалі неможлива експлуатація засобів ІТ.

Професійний аспект – фахівці повинні мати необхідні економічні знання для ефективного здійснення всіх функцій, пов'язаних з використанням засобів ІТ.

Формування інформаційної компетентності майбутнього економіста передбачає наступні етапи вирішення завдань:

1. Визначення цілей діяльності, тобто постановка задачі.

2. Цілеспрямоване застосування знань, умінь і навичок в їх суворій відповідності з проблемою, поставленою в даній задачі, тобто визначення вхідної та вихідної інформації.

3. Вибір алгоритму, побудова моделі, формалізація інформації, опис рішення задачі, інтерпретація проміжних і кінцевих результатів.

4. Використання набутого досвіду в конкретній ситуації.

У процесі формування інформаційної компетентності майбутнього економіста реалізуються наступні функції:

– дослідницька – орієнтує на аналіз процесу інформатизації суспільства в цілому і освіти зокрема, на динамічну сторону навколишнього світу;

– креативна – полягає у розвитку творчих здібностей;

– перетворює – в розвитку алгоритмічного і процедурного стилів мислення.

Інформаційна компетентність – це інтегральна якість особистості, що характеризує уміння вирішувати проблеми і типові завдання, що виникають в реальних життєвих ситуаціях, з використанням знань, наявного досвіду, цінностей і схильностей, що включає в себе наступні компоненти: комп'ютерна грамотність; досвід індивідуальної та групової діяльності з використанням сучасних інформаційних технологій для досягнення професійно значущих цілей; готовність до самоосвіти в сфері інформаційних технологій, необхідного для постійного підвищення кваліфікації, реалізації себе в професійній праці.

Професійна діяльність фахівця в галузі економічної діяльності носить соціальний характер, тому досвід групової діяльності необхідний фахівцеві в даній області. Не менш важливим є і досвід індивідуальної діяльності з використанням інформаційних технологій.

В умовах інформаційного суспільства зростає роль інформаційної компетентності фахівця, і особлива увага приділяється пошуку шляхів і способів формування інформаційної компетентності як ключового якості, що є поряд з безліччю інших якостей, запорукою успішності людини.

Висновки з даного дослідження і перспективи інформаційну компетентність розглядають з одного боку як складову професійної компетентності, а з іншого боку як складову інформаційної культури особистості. До числа значущих ознак відносять знання інформатики як предмета, використання комп'ютера як необхідного технічного засобу, вираженість активної соціальної позиції та мотивації суб'єктів освітнього простору, сукупність знань, умінь і навичок з пошуку, аналізу та використання інформації, наявність актуальної освітньої або професійної завдання, в якій актуалізується і формується інформаційна компетентність.

У перспективі створення моделі формування компетентності майбутніх випускників вузів економічних спеціальностей, так як актуальним є моделювання дидактичної системи формування компетентності майбутніх фахівців в області економіки в процесі навчання економічних дисциплін.

Список літератури:

1. Баловсяк Н. До проблеми формування інформаційної компетентності майбутнього економіста. – Педагогічний процес: теорія і практика. Випуск 1, 2004. – С. 18-27.
2. Баловсяк Н. В. Технологічна модель формування інформаційної компетентності майбутнього економіста. – Теорія та методика навчання фундаментальних дисциплін у вищій школі. Збірник наукових праць. Кривий ріг.

3. Вимоги до фахівців економічного профілю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/7119/>
4. Гласс Дж. Статистические методы в педагогике и психологии / Гласс Дж., Стенли Дж. – М.: Прогресс, 1976. – 495 с.
5. Гуревич Р. С. Інформаційно-комунікаційні технології в професійній освіті / Р. С. Гуревич, М. Ю. Кадемія, М. М. Козяр; за ред. член-кор. НАПН України Гуревича Р. С. – Вінниця: ТОВ «Планер», – 2012. – 506 с.
6. Гуревич Р. С., Кадемія М. Ю. Інформаційно-комунікаційні технології в навчальному процесі і наукових дослідженнях. – К.: Освіта України, 2006. – 396 с.
7. Кадемія М. Ю. Мультимедійні засоби навчання: навчальний посібник (друге видання) (рекомендовано МОН України (лист № 1/11-9514 від 14.10.2010р.) / М. Ю. Кадемія, П. К. Гороль, Р. С. Гуревич, О. В. Шестопалюк. – Вінниця: ТОВ «Планер», 2010. – 486 с.
8. Краснянский М. Н., Основы педагогического дизайна и создания мультимедийных обучающих аудио/видео материалов Текст.: учебно-методическое пособие / М. Н. Краснянский, И. М. Радченко. – Тамбов, ТГТУ, 2006. – 55 с.
9. Сисоева С. О., Баловсяк Н. В. Інформаційна компетентність фахівця: технології формування. – Чернівці, «Технодрук», 2006. – 208 с. – 9 авт. арк. (авторські – 4 авт. арк.).

Шостаковская Н.М.

Тернопольский национальный технический университет
имени Ивана Пулюя

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ЭКОНОМИСТОВ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Рассмотрен процесс формирования развития экономического образования в информационной контексте быстрого социального, политического и экономического развития страны. Сделан анализ понятий «компетентность», «информационная компетентность». Изучены проблемы формирования информационной компетенции будущих экономистов. Проанализированы профессиональные умения будущего специалиста экономического профиля в соответствии с образовательно-квалификационной характеристики экономиста. Предложены основные направления деятельности научно-педагогических работников в процессе информационной подготовки студентов, формирования информационной компетенции будущих специалистов-экономистов.

Ключевые слова: информационная компетентность, профессиональная мобильность, педагогическая компетентность, профессиональный акт.

Shostakivska N.M.

Ternopil National Technical University named after Ivan Pul'uj

THE PROCESS OF FORMATION OF INFORMATION COMPETENCE OF FUTURE ECONOMISTS IN EDUCATION

Summary

The process of formation of economic education in the information context of rapid social, political and economic development. The analysis of the concepts of «competence», «information competence». Studied the problem of formation of information competence of future economists. Analyzed the professional skills of future specialists in economics according to educational qualification characteristics economist. The basic activities of teaching staff in the course of information preparation of students, formation of information competence of future specialists and economists.

Keywords: information competence, professional mobility, pedagogical competence, professional act.

УДК 37.091

ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДИК ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ ПОНЯТЬ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ

Шульга Т.А., Покась Л.А.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті розкрито можливості інтерактивних методик у вирішенні проблеми формування геоморфологічних понять. Доведено ефективність впливу авторського доробку на підвищення навчальних досягнень учнів 6-8 класів з географії. Обґрунтовано сутність групової форми навчання у контексті формування понятійного геоморфологічного апарата.

Ключові слова: методика навчання географії, основна школа, інтерактивні технології, геоморфологічні поняття.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими завданнями. Сучасний стан шкільної освітньої системи України характеризується перехідними процесами, спрямованими на формування нової людини на засадах компетентнісного підходу, який у змісті нормативних документах набув подальшого розвитку [3, с. 8]. Основні положення Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту» та Державної національної програми «Освіта» (Україна XXI ст.) зумовлюють радикальну зміну методологічної моделі вивчення географічної науки у загальноосвітніх навчальних закладах, зростання ролі географії у формуванні предметної компетентності. В умовах реформування шкільної освіти відбуваються пошуки нових підходів для реалізації завдань, висунутих суспільством і закладених у державних освітніх документах. Людина, яка живе і у майбутньому буде жити в такому соціумі має мати уміння й навички пристосування, орієнтування для забезпечення власної комфортної зони існування. Отож знання про закономірності, взаємозв'язок компонентів природного середовища допоможуть розвинути уміння аналізувати, синтезувати інформацію, логічно мислити, висувати гіпотези та обґрунтувати їх, збирати та обробляти матеріал тощо. На основі геоморфологічних понять формуються теоретичні знання про географічні об'єкти, фізико-географічні закономірності, вплив чинників на розвиток господарства і соціальну інфраструктуру. У зв'язку з цим, гостро постала соціально-педагогічна необхідність підготувати учня загальноосвітнього навчального закладу для орієнтації в повсякденному житті. Фізична географія як шкільний предмет спроможний реалізувати поставлені завдання. Однак, у ході дослідження, виникли суперечності

- між сучасним суспільним замовленням школи та реальним станом шкільної практики щодо формування геоморфологічних понять;
- між необхідністю набуття геоморфологічних понять і відсутністю цілісної методики її вивчення;
- між потребою у нових інноваційних розробках, які б сприяли вивченню понять для якісної географічної освіти;
- між соціальним замовленням на формування географічної компетентності і учнів і недостатнім використанням можливостей інтерактивних технологій з груповою складовою для реалізації цього завдання на уроках географії в основній школі.

Необхідність розв'язання виявлених суперечностей зумовила вибір теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування наукових понять досить давно приваблювала увагу психологів та педагогів. В Україні ці питання прямо чи опосередковано розглядали – С.У. Гончаренко, Г.С. Костюк, В.В. Криворотько, Я.Б. Олійник, В.А. Онищук, М.П. Откаленко, А.Й. Сиротенко, М.С. Топузов, О.Г. Топчієв, Б.О. Чернов, П.Г. Шищенко, М.Д. Ярмаченко. Значний внесок у розв'язання вказаної проблеми внесли зарубіжні психологи і педагоги – М.Н. Верзілін, Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін, Г.П. Герасимов, А.В. Даринський, Л.М. Панчешнікова, Г.О. Понурова. Сучасні методисти-географи – Т.Г. Назаренко, В.О. Надтока, Н.В. Муніч, Н.В. Шиліна, О.А. Федій, Л.Л. Мироненко. Зокрема, досліджувались такі аспекти:

- Формування загальнонаукових понять у навчальному процесі початкової школи (М.В. Ричик);
- Психолого-дидактичні основи формування наукових понять у курсі фізики основної школи (А.В. Усова);
- Розвиток наукових понять у шкільному курсі біології (Б.Д. Комісаров);
- Формування соціально-економічних понять (Т.Г. Назаренко);
- Формування гідрологічних понять (В.О. Надтока);
- Формування ландшафтних понять в учнів (Н.В. Муніч).

Аналіз літературних джерел показав, що засвоєння понять є основою для розвитку мислення учнів, становлення їх світогляду (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн). У процесі формування наукових понять учні мають засвоїти їх зміст, обсяг, систему зв'язків з іншими поняттями, вміти оперувати ними для розв'язання теоретичних та практичних завдань (В.Ф. Асмус, П.Д. Пузіков, В.М. Максимова). Питанню формування понять засобами підручника присвячені роботи І.Д. Зверева, І.Я. Лернера. Доведена необхідність спеціальної роботи по корекції «донаукових понять», уявлень школярів (Н.О. Менчинська та Д.Н. Богоявленський); обґрунтована необхідність теоретичного узагальнення для утворення понять дедуктивним способом (В.В. Давидов). Дослідження Б.Д. Комісарова присвячені проблемі розвитку наукових понять в шкільному курсі географії.

Аналіз методичної літератури дозволив встановити основні підходи до формування наукових понять, серед яких головним є інтегративний

підхід (С.У. Гончаренко, Л.В. Занков, І.Д. Зверев, Л.Я. Зоріна, І.М. Козловська).

Маючи значний педагогічний досвід роботи у загальноосвітній школі, український методист Л.А. Покась переконана, «що навчання сучасної учнівської молоді у школі має здійснюватися на новій концептуальній основі в рамках компетентнісного підходу» з широким використанням групової діяльності [2, с. 357].

Формування цілей статті. Мета дослідження полягає у розробці на уроках фізичної географії методики використання інтерактивних технологій для формування геоморфологічних термінів та виявленні її впливу на рівень засвоєння географічного матеріалу учнями основної школи.

Визначені завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан досліджуваної проблеми в педагогічній теорії і практиці сучасної загальноосвітньої школи та з'ясувати визначення ключової дефініції.

2. Обґрунтувати зміст та розробити методику вивчення геоморфологічних понять з фізичної географії, перевірити її ефективність для засвоєння термінів учнями шляхом використання інтерактивних технологій з групою формою навчання.

3. Визначити психолого-педагогічні умови процесу формування геоморфологічних понять в учнів при вивченні географічних шкільних курсів.

4. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити методику вивчення геоморфологічних понять в учнів на уроках фізичної географії у контексті інтерактивних технологій навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливим елементом інтеграції природничих наук вважаємо наукові поняття, які є базовими для розуміння наукових теорій, формування наукового світогляду. У зв'язку з цим, навчання географії має спиратися на основні наукові поняття, які є базовими для подальшої географічної освіти.

Процес формування понять має ряд особливостей. Одна з найважливіших полягає в тому, що поняття не можуть бути засвоєні тільки шляхом заучування визначень. Пошуки оптимального способу формування географічного понятійного апарату в учнів у процесі навчання фізичної географії привели до думки, що методичні технології, спрямовані на навчання у дії, спроможні допомогти сучасному учителю. Тому предметом свого дослідження ми обрали методику використання інтерактивних методів (прийомів) для формування геоморфологічних понять в учнів основної школи у контексті навчання в групах.

Досвід показав, що використання інтерактивних технологій вимагає старанної підготовки до уроків не тільки вчителя, а й учнів. У процесі навчання потрібно поступово вводити елементи інтерактивних технологій та залучали учнів до роботи в парах або малих групах, як стабільних, так і динамічних, змінних [5, с. 54].

Зацікавленість групою діяльністю пояснюється тим, що в сучасній шкільній освіті використовуються різноманітні інноваційні технології, які результативно вирішують завдання модернізації шкільної освіти. Дослідження сучасного стану шкільної практики показало, що в основу педагогічних інноваційних форм навчання й виховання покладено методику організації навчальних груп [2].

Використання навчальних груп в організації навчального процесу дасть учителю можливість підвищити ефективність навчально-виховного процесу з географії. Розділивши завдання серед учнів навчальних груп, учитель отримує результат набагато швидше, ніж якби ці завдання виконувалися індивідуально. Це пояснюється тим, що зростає інтенсивність пробних версій, групою фіксуються, аналізуються і відкидаються помилкові варіанти. Надаючи учням свободу інтелектуальної діяльності, учитель підводить їх до пошукової творчої роботи, а сформовані навички можна використати у повсякденному житті. Дослідження сучасного стану шкільної практики показало, що методику застосування навчання у групах можна розглядати як один із способів інновації. Методично грамотно організовані та цікаво проведені групові заходи з географії дають можливість розв'язувати такі основні завдання у загальноосвітній школі: поглиблення та збагачення знань, безпосередньо здобутих на уроках географії; розширення світогляду, підвищення загальної культури молоді, формування в учнів навичок самостійної творчої діяльності з географії; прояв ініціативності, розвиток індивідуальних здібностей, розкриття талантів; виховання любові до рідного краю, до своєї Батьківщини, бережливого ставлення до природи, всього навколишнього середовища; зацікавлення учнів географією; закладання основ фізичного та психічного здоров'я; формування колективу однодумців. Отже, використання групової форми навчання надає можливості для організації ділової співпраці з метою вирішення поставленої в класі навчальної проблеми. Вільне спілкування на уроці, висловлювання власної думки, повага до думки, повага до думки оточуючих – необхідні умови, що забезпечують ефективність нових технологій.

Ефективність впровадження інтерактивного навчання, на думку І.Я. Жарової, забезпечується спеціальною організацією навчального процесу, яка складається з кількох етапів. На підготовчому етапі формуються мікрогрупи. При цьому враховують позитивний емоційний стан мікрогрупи, готовність учасників до співпраці під час вирішення навчальної проблеми, яка повинна спонукати учнів до пошукової діяльності, обміну власним досвідом, думками, розвивати вміння та навички самостійно працювати. Далі в процесі спілкування учні виявляють не тільки знання предмета, а й уміння узагальнювати, робити логічні висновки, у них формуються комунікативні уміння – у процесі обговорення свою думку необхідно висловлювати стисло і не відхилятися від теми; демонструвати вміння не тільки говорити, а й слухати.

Наступний етап – презентація групових рішень – може бути організований по-різному. Залежно від характеру взаємодії учасників груп (спільно-індивідуальна, спільно-послідовна, спільно-взаємодіюча).

Спільно-індивідуальна форма передбачає представлення результатів власної діяльності кожного учасника, обговорення та вибір доцільного варіанта. При спільно-послідовній – результат діяльності кожної групи є фрагментом, необхідним для побудови загальної відповіді. Спільно-взаємодіюча форма обумовлює вибір

окремих аспектів групових рішень, на основі яких приймається колективне.

На підсумковому етапі учні оцінюють, наскільки вдалося створити атмосферу співробітництва у групі, підбивають підсумки виконаної роботи [1, с. 22-23].

Обґрунтувавши зміст шкільної фізичної географії та розробивши методику вивчення геоморфологічних понять, ми виділили такі критерії сформованості географічних знань учнів: правильність визначення поняття (зміст); уміння оперувати поняттям; глибина розуміння поняття; обсяг понять. Таким чином, формування географічних понять – це окремий спеціально організований процес, який здійснюється як індуктивним так і дедуктивним шляхом.

Проаналізувавши зміст чинної оновленої навчальної програми з географії для учнів 6-8 класів, ми визначили, що у 6 класі геоморфологічні поняття подаються блоками, використовується принцип блоковості, поняття подаються загальні. У 7 класі поняття розірвані, використовується принцип регіональний, поняття подаються одиничні. У 8 класі поняття подано блоками за принципом блоковості, поняття подаються одиничні.

Соціально-психологічні дослідження показують, що чим більше активною є участь школярів у процесі пізнання, тим більше інформації ними засвоюється.

Застосування різноманітних інтерактивних методів та прийомів дозволяє зробити навчання активним. Адже коли навчання активне, учень постійно перебуває в стані пошуку, хоче отримати відповідь на запитання, потребує інформації, щоб вирішити проблему, або розмірковує разом з іншими над способом виконання завдання [4].

Наприклад, для актуалізації геоморфологічних понять, можна використати асоціативний інтерактивний прийом «Квітка від групи». В середину квітки записується певне слово. Група має назвати процеси, які пов'язані з цим словом, і записати їх у пелюстки квіточки (рис. 1).

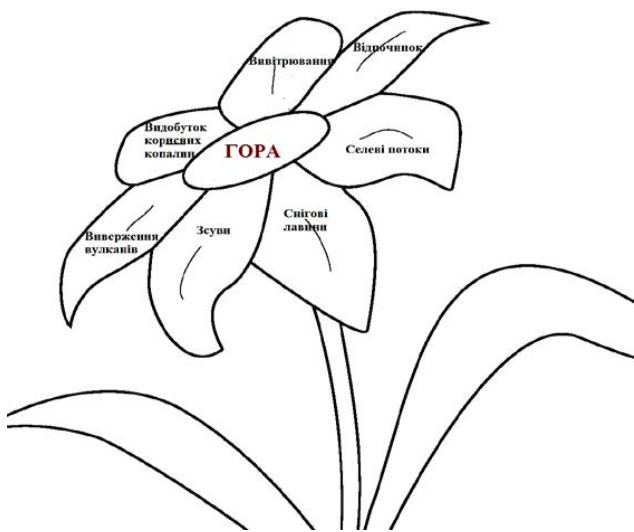

Рис. 1. Асоціативний інтерактивний прийом «Квітка від групи»

Джерело: розроблено Шульгою Т.А.

У наш час велика увага на різних етапах навчання приділяється використанню графічної

наочності. Це пов'язано з тим, що її застосування надає можливість показати динаміку географічних явищ та їх різноманітність, повідомляти учбову інформацію певними дозами та керувати індивідуальним процесом засвоєння знань. Застосування графічної наочності стимулює пізнавальні інтереси учнів, забезпечує різностороннє формування образів, сприяє міцному засвоєнню знань та заощадженню часу, що витрачається на формування нових знань.

Ми визначили, що геоморфологічне поняття можна подати у вигляді графічної схеми, такої, наприклад, як «Прямокутник». Суть цього методу полягає в тому, що в середину прямокутника записується геоморфологічне поняття, а по сторонам – слова, які з ним пов'язані. Наприклад, зверху пишеться слово-дієслово, знизу – прикметник, зліва – синонім, справа – антонім (рис. 2).

Підніматися

Рис. 2. Графічно-схематичний інтерактивний прийом «Прямокутник»

Джерело: розроблено Шульгою Т.А.

Практика показує, що ефективно використання групових форм роботи є при узагальненні і систематизації знань та при вивченні великого обсягу матеріалу за короткий час. Так, наприклад, при вивченні теми «Гідросфера» у 6 класі на етапі закріплення вивчених термінів можна використати інтерактивний прийом «Бачено – не бачено». Суть його полягає в тому, що вчитель вивішує на дошці плакат із термінами, вивченими на уроці (15-20). Терміни написані у різному напрямі, різним шрифтом, кольором, розміром, курсивом тощо. Учні до 1 хвилини дивляться, читають, запам'ятовують, а потім відтворюють на окремих аркушах.

Цікавим є методичний прийом «Географічний пазл» (груповий термінологічний диктант). Учитель диктує назву поняття. Учні, в свою чергу, записують визначення із термінологічного словника. Найбільш ефективним буде у 6 класі при вивченні геоморфологічних понять, оскільки ми з'ясували, що в цьому курсі поняття подаються загальнонауківі.

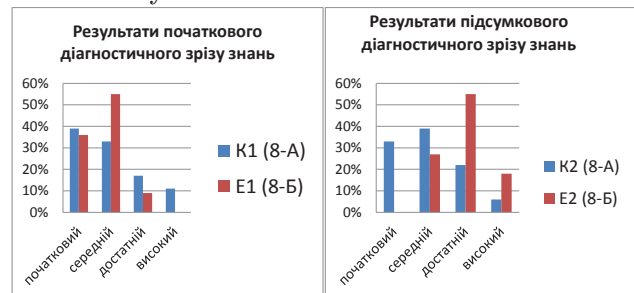

Рис. 3. Результати контрольного зрізу учнів 8-х класів на формуальному етапі дослідження

Джерело: розроблено Шульгою Т.А.

Результати контрольного зрізу знань учнів 8-го класу на формувальному етапі педагогічного дослідження показали, що використання інтерактивних технологій групової форми навчання є ефективними (рис. 3).

Висновки. Отже, дослідивши тему наукової проблеми, ми можемо зробити наступні висновки:

1. Аналіз літературних джерел засвідчив, що проблема дослідження є актуальною, проте методично розроблена недостатньо.

2. Спостереження за навчально-виховним процесом з фізичної географії допомогло з'ясувати, що традиційна технологія навчання географії (контрольні класи), яка є основною в сучасній загальноосвітній школі і базується на інформаційній моделі освіти, втрачає свою активність.

3. Результати констатувального експерименту доводять, що рівень інтересу до навчання в учнів 6-8 класів знижується і до географії зокрема.

4. Для вирішення наукової проблеми формування геоморфологічних понять на уроках географії у школі було розроблено і запроваджено у навчальний процес авторську методику через вплив окремих оптимальних засобів (інтерактивні вправи, прийоми, творчі пошукові завдання), форм (групова, ігрова технології) на позитивні емоції (радість від відкриття, моральне задоволення, впевненість, гордість, подив, бажання отримати нові знання, самовиразитися, свідомо самовдосконалитися).

5. Було доведено, що навчання у групах з використанням інтерактивних технологій є ефективним.

Список літератури:

1. Інтерактивні технології навчання у початковій школі // Випускна творча робота / З.С. Ошега [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.google.com.ua/search?btnG=Search&q>
2. Покась Л.А., Якименко Ю.В. Оновлення уроку географії у контексті компетентнісного підходу / Л.А. Покась, Ю.В. Якименко // Молодий вчений. – К., 2016. – № 2 (29). – С. 356-359.
3. Про зміст загальної середньої освіти: Науково-аналітична доповідь / За заг. ред. В.Г. Кременя. – К.: НАПН України, 2015. – С. 5-9.
4. Савченко О.Я. Уміння вчитись як ключова компетентність загальної середньої освіти // Компетентнісний підхід сучасної освіти. – К., 2004. – С. 35-45.
5. Сазоненко Г.С. Педагогічні технології / Ганна Сазоненко. – К.: Шк. світ, 2009. – С. 54-57. – (Б-ка «Шк. світу»).

Шульга Т.А., Покась Л.А.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДИК ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ГЕОГРАФИИ

Аннотация

В статье раскрыты возможности интерактивных методик в решении проблемы формирования геоморфологических понятий. Доведена эффективность влияния авторской разработки на повышение учебных достижений учащихся 6-8 классов с географии. Обоснована сущность групповой формы обучения в контексте формирования понятий геоморфологического аппарата.

Ключевые слова: методика обучения географии, основная школа, интерактивные технологии, геоморфологические понятия.

Shulga T.A., Pokas L.A.

Kyiv National Pedagogical University named after M. Dragomanov

THE USE OF INTERACTIVE METHODOLOGIES IS FORFORMING OF GEOMORPHOLOGICAL CONCEPTS IN THEPROCESS OF STUDIES OF GEOGRAPHY

Summary

The article reveals the possibilities interactive methods in solving formation geomorfologichesk concepts. Brought the effectiveness of the impact of authorin on improving the educational achievements students 6-8 classes with geography. Justified essence group learning in the context of formation concepts of geomorphological apparatus.

Keywords: teaching methodology of geography, primary school, interactive technologies, geomorphological concepts.

УДК 378.147

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ ЗАСОБАМИ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ЗАНЯТТЯХ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Шумило І.І.

Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

У статті обґрунтовується необхідність застосування інтерактивних технологій для формування іншомовної професійної комунікативної компетентності. Проаналізовано технології інтерактивного навчання іноземних мов у вищих навчальних закладах України. Розглянуто доцільність використання інтерактивних методів, що дозволяють урізноманітнити заняття із іноземної мови, дають можливість студентам проявити мовленнєву самостійність, реалізувати комунікативні вміння та мовленнєві навички. Розглянуто такі інтерактивні технології навчання як: гра, рольова гра, проектна методика, кейс-метод, дискусійний метод та інші.

Ключові слова: інтерактивність, інтерактивний метод, інтерактивне навчання, інтерактивні технології навчання, іноземна мова.

Постановка проблеми. Інтеграція України до Європейського співтовариства, швидкий розвиток зовнішньоекономічних та політичних відносин з іншими країнами, піднімає низку питань пов'язаних із вимогами до рівня підготовки випускників вищих навчальних закладів (ВНЗ). Поряд із професійною компетентністю, яка передбачає розв'язання професійних питань та задач, від випускників очікується й вільне володіння англійською мовою, як мовою міжнародного спілкування, тобто мова йде про володіння ними комунікативною компетентністю. Із включенням України до Болонського процесу, кількість аудиторних годин для вивчення іноземної мови для немовних спеціальностей постійно скорочується, і як результат більша кількість годин відводиться на самостійне опрацювання студентами. А тому, викладач знаходиться у постійному пошуку ефективних методів навчання як для закріплення набутих знань під час занять та самостійної роботи, так і для вивчення нового матеріалу. Сьогодні існує чимало методів і технологій викладання іноземної мови – як традиційних, так і новітніх. Традиційні методи навчання не завжди здатні зацікавити студента у вивченні того чи іншого матеріалу, мотивувати його до активної роботи під час заняття, активізувати великий об'єм лексичного матеріалу, розвивати його комунікативні навички. А тому залучення нових ефективних методів навчання іноземної мови для підготовки студентів, зокрема і юридичних спеціальностей, стало не лише бажаним, а й необхідним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування комунікативної компетентності під час вивчення іноземної мови досліджували Л. Биркун, О. Вишневський, І. Зимня, Г. Китайгородська, Ю. Пасова, О. Полат, Т. Сірик та інших. Проблемам застосування в навчальному процесі інтерактивних методик присвячені роботи Г. Сиротенко, Г.М. Брос, М.В. Кларен, Л.В. Пироженко, Н.Ф. Фомин, О.І. Пометун, Н. Суворова та інші.

Проте особливості використання інтерактивних технологій навчання під час викладання англійської мови за професійним спрямуванням залишається актуальною і в наш час, оскільки рівень володіння іноземною мовою у випускників немовних ВНЗ не завжди відповідає сучасним вимогам, що перешкоджає їх успішному працев-

лаштуванню у майбутньому та можливості вільному спілкуванню англійською мовою.

З огляду на вище зазначене **метою статті** – є розгляд інтерактивних технологій як ефективної форми формування комунікативної компетентності під час занять із іноземної мови.

Виклад основного матеріалу. Основною метою вивчення іноземної мови є формування у студентів комунікативної компетенції, яка передбачає вміння використовувати іноземну мову як інструмент для здійснення спілкування у професійній та побутовій сферах. Сучасний фахівець повинен володіти іноземною мовою професійного спрямування для повноцінного ділового спілкування із зарубіжними партнерами, отримання інформації із англомовних джерел, ознайомлення з новими тенденціями та постановами тощо. На рівні профільного навчання іноземним мовам у немовних ВНЗ, особливого значення набуває проблема формування професійної іншомовної комунікативно-мовленнєвої компетенції студентів. Згідно із загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти студент повинен вміти оформлювати свої висловлювання мовними засобами.

Якщо під час лекції студент засвоює всього лиш 5% матеріалу, а під час читання – 10%, то під час практичного застосування набутих знань – 75% і більше. А тому сьогодні все більшого поширення набувають інтерактивні методи навчання, використання яких спрямоване на розвиток не лише творчого потенціалу студента, але й на розвиток його вмінь мислити та швидко реагувати, покращуючи комунікативні навички. Інтерактивні методи дають можливість поєднувати індивідуальні, парні та групові види роботи, значно підвищують рівень володіння мовним матеріалом та покращують внутрішню мотивацію студентів. Запровадження інтерактивних технологій стимулює студентів до комунікативно вмотивованого виконання мовленнєвих дій, надає їм змогу свідомо засвоїти іншомовний матеріал, навчає їх будувати взаємини на принципах співробітництва, співтворчості, взаємоповаги, надаючи можливість розвинути себе як інноваційну особистість, яка зможе проявити себе в умовах конкуренції та доцільно перетворити навколишній світ [4, с. 6-7].

Слово «інтерактив» (пер. з англійської «inter» – взаємний, «act» – діяти) означає «взаємодіяти».

Суть інтерактивного навчання полягає в тому, що навчальний процес відбувається за умови постійної, активної взаємодії викладача та студентів групи із моделювання життєвих ситуацій з метою вирішення лінгвістичних та комунікативних завдань.

Л. В. Пироженко та О. І. Пометун визначають умовну робочу класифікацію інтерактивних технологій за формами навчання (моделями), у яких реалізуються інтерактивні методи. Їх розподіляють на чотири групи залежно від мети заняття та форм організації діяльності студентів: інтерактивні технології кооперованого навчання; інтерактивні технології колективного – групового навчання; технології ситуативного моделювання; технології опрацювання дискусійних питань [3, с. 49].

В інтерактивних технологіях змінюється схема комунікації в навчальному процесі. Студент стає суб'єктом навчально-виховного процесу, викладач ж стає спостерігачем. Викладачу потрібно створити сприятливі умови в групі для виявлення студентами творчих та інтелектуальних здібностей та вільного висловлювання ними власної думки. Інтерактивний метод вчить студентів активному самостійному пошуку та аналізу необхідної інформації, і в той же час сприяє кращому засвоєнню лексичного та граматичного матеріалу. Використання інтерактивних методів навчання спонукає не лише студента, але й викладача до постійної творчості та сприяє розвитку педагогічних здібностей.

До факторів, які впливають на успішність застосування певного інтерактивного метода навчання можна віднести: теоретичну та практичну підготовку студентів (володіння студентами необхідною лексикою, фоновими знаннями), планування заняття та творчий підхід викладача. Працюючи над формуванням комунікативної компетенції на заняттях із англійської мови викладач повинен керуватися наступними принципами: принцип мовленнєво-розумової діяльності; принцип індивідуалізації; принцип функціональності; принцип новизни; принципи економії й інтенсифікації; принцип ситуативності.

Заняття з англійської мови із застосуванням інтерактивних методів включає такі етапи: підготовка (роздатковий матеріал, вирішення питань місця проведення та необхідних технічних засобів, розподіл на групи, інструктаж учасників); проведення (обговорення заданих викладачем ситуацій, самостійний або груповий пошук рішень, формування відповідей, програвання ситуацій і ролей кожним учасником); рефлексія (обговорення результатів, оцінювання, зворотній зв'язок).

У порівнянні з традиційними методами, перевагами інтерактивного навчання є наступними: залучення до роботи всіх студентів групи; удосконалення вмінь працювати у команді; можливість висловити, аргументувати власну думку та проаналізувати думки інших, знайти альтернативне вирішення проблеми; створення «ситуації успіху»; можливість засвоєння, активізації великої кількості матеріалу за короткий проміжок часу.

Під час вивчення англійської мови ефективними є такі інтерактивні технології навчання, як робота в парах, трійках, змінюваних трійках, «мікрофон», незакінчені речення, «мозковий штурм», мозаїка, коло ідей, «карусель», «акваріум», «велике коло», аналіз проблеми, «розігрування си-

туації в ролях (рольова гра, імітація), дискусія, евристичні бесіди, створення проєктів, ток-шоу, презентації, проведення творчих заходів тощо. Запропоновані технології та їх складові можна використовувати як на перших заняттях із теми, так і на останніх заняттях із теми з метою систематизації набутих знань та вмінь. Використання на занятті запропонованих інтерактивних технологій сприятиме: ефективному повторенню лексики та граматики, поповненню словникового запасу; розвиткові уваги, пам'яті, мислення; формуванню вмінь працювати в парах, групах тощо.

Наведемо приклади деяких інтерактивних методів навчання, які найбільш сприяють формуванню комунікативної компетентності студентів. Отже, гра – найбільш доступний для студентів вид діяльності, спосіб переробки отриманих із зовнішнього світу вражень [2, с. 7-10]. Розглянемо деякі інтерактивні ігри, які можна застосовувати під час занять із юристами.

На етапі введення студента у мовленнєве середовище доцільним буде застосування таких ігор як: «Chainstory», «An item description», які дають можливість встановити комунікативний контакт із групою, перевірити словниковий запас студентів та граматику. Під час проведення «An item description» студенти отримують інтерактивні картки із словом чи словосполучення (це можуть бути такі юридичні терміни як: arson, burglary, gambling, kidnapping). Студентам потрібно описати слово чи словосполучення, які вказані на інтерактивних картках, не називаючи цей термін. При цьому активну роль грає решта групи, яка має вгадати слово.

Chainstory – полягає у продовженні історії попереднього студента. Наприклад, студентам можна запропонувати такий початок розповіді: «Two men were seen breaking into a house last night. The neighbors...».

Гра «Snowball» дещо відрізняється від попередньої гри у тому, що студентам потрібно не тільки доповнити розповідь, а й повторити історію із самого початку додавши своє речення. Використання цих ігор покращує логічне мислення та увагу, розвиває пам'ять та креативність студентів.

На етапі систематизації набутих знань під час останніх заняттях із теми доцільною буде рольова гра, що імітує майбутню професійну діяльність, вона сприятиме виробленню у студентів професійних умінь та навичок. Рольова гра дозволяє тим, хто навчається, не тільки відчувати себе у певній комунікативній ролі, а й виявити свої емоції, інтелектуальні здібності, творчу уяву та креативність [1, с. 8].

Темами для рольових ігор, імітацій у навчанні студентів іноземної мови за професійним спрямуванням можуть бути такі, що пов'язані із майбутньою професійною та науковою діяльністю студентів: «Влаштування на роботу: співбесіда з працедавцем», «Наукова конференція, симпозіум», «Судовий розгляд», «Виступ у суді», «Судове розслідування» та інші.

Рольова гра, що імітує судовий розгляд, є особливо важливою в навчанні професійної іноземної мови студентів юридичного профілю, адже студенти можуть отримати корисні знання про закон та різні види права, засвоїти техніку опитування учасників судового процесу, розвинути критичне

мислення та навички юридичного красномовства, ознайомитись зі специфікою проведення судових розглядів у країнах, мова яких вивчається.

Останнім часом проектна методика як технологія інтерактивного навчання також набуває все ширшого застосування у навчанні іноземних мов. Проект у навчанні іноземної мови є комплексом завдань, які передбачають організовану, тривалу, значущу для студентів самостійну дослідницьку діяльність іноземною мовою, яка виконується на занятті та у позаурочний час, метою якої є створення певного кінцевого продукту у вигляді оформлення презентації, газети, відеофільму тощо та усної презентації за обраною проблемою з використанням різноманітної наочності [3, с. 51]. Проектна методика дає можливість оволодіти інформацією, проводити паралелі між культурами різних народів, їх правовими системами, знаходити спільні риси і розбіжності, формувати толерантне ставлення до соціокультурних відмінностей. Під час підготовки проектів студенти активно використовують комп'ютерні програми Open Office Impress, Microsoft PowerPoint, ресурси всевітньої мережі Internet.

Підготовка екскурсії англійською мовою, газет чи зйомка відео репортажу потребують більше часу на підготовку, який включає розподілення ролей між студентами, затвердження маршрутного листа, самостійний пошук студентами інформації та процес відео зйомки. Тому викладачу варто пам'ятати про це та ознайомлювати студентів із завданням завчасно. Під час заняття студенти презентують свої проекти, відповідають на запитання однокласників та викладача. Відеозапис дозволяє оцінити не тільки креативність студентів та творчий підхід, а й дає можливість самим студентам критично проаналізувати свою вимову, формулювання власних висловлювань, граматичні та лексичні помилки.

Важливими є дискусійні форми навчання, які дають можливість студентам обмінюватись думками чи твердженнями з метою «знаходження істини» або формування в учасників певної точки зору. Головними умовами є обмеження одним питанням чи темою, висловлена думка має бути аргументованою.

Надзвичайно ефективним є «*Casemethod*» (метод випадків і ситуацій). Це інтерактивний метод навчання, що дає змогу наблизити процес навчання до реальної практичної діяльності. «*Casemethod*» передбачає опис реальної життєвої ситуації, який використовують як педагогічний інструмент, щоб спровокувати дискусію в навчальній аудиторії. Перевагою цього методу

є можливість оптимально поєднувати теорію і практику, що є надзвичайно важливим в процесі підготовки майбутнього фахівця.

Однією із самих активних дискусійних форм заняття можна виокремити «*Brainstorm*», що передбачає спільне розв'язання проблем. Студенти повинні знайти рішення для проблемної ситуації. Наприклад, How would you feel if: became homeless/had your car stolen/inherited million dollars and so on. Метою цієї гри є забезпечення генерації ідей для неординарного рішення певної проблеми.

Використання Mind-map дозволяє з опорою на малюнок та ключові слова студентам скласти певне повідомлення, виокремити основне та другорядне із великого об'єму інформації. Для створення mind-map рекомендуємо використовувати комп'ютерну програму Edraw Mind Map, що полегшить технічну сторону створення карток.

Варто зауважити, що головною проблемою використання інтерактивних методів під час занять є те, що студенти часто бояться чи не можуть висловити власну думку перед аудиторією. А тому систематичне використання інтерактивних методів знімає внутрішній страх, підвищує мотивацію студента, і як результат – покращує комунікативні навички студентів.

З наведених прикладів, бачимо, що існує велика кількість форм інтерактивних технологій. Найбільшою помилкою викладача є використання однієї методики викладання або вибір однієї форми інтерактивного методу навчання, що може призвести до втрати інтересу студентів до такого виду роботи, їхньої пасивності під час заняття. А тому важливо ретельно підходити до вибору інтерактивних методів проведення заняття та поєднувати їх із традиційним методами, які є досі актуальними та не втратили своєї значущості.

Висновки і пропозиції. Беручи до уваги вищезазначений матеріал, можна дійти висновку, що використання інтерактивних форм та методів під час викладання англійської мови у ВНЗ дозволяють практично збільшити кількість розмовної практики на занятті, що дає можливість формувати комунікативну компетентність студентів. Студенти вчать формувати, висловлювати та аргументувати власну думку засобами іноземної мови, дискутувати, розвивають навички творчої та проектної діяльності, самостійної роботи. Проте інколи використання цих інтерактивних методів не призводить до отримання запланованого результату, а тому викладачу слід ретельно підбирати, аналізувати та знаходитись у постійному пошуку найдодільнішого методу навчання саме у його групі та з обраної теми заняття враховуючи рівень підготовки групи.

Список літератури:

1. Азарова Н. В. Інтерактивні технології навчання майбутніх правників / Н. В. Азарова // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Умань: ПП Жовтий О. О., 2011. – Випуск 39. – Частина 2. – С. 7–13.
2. Крамаренко С. Г. Інтерактивні техніки навчання, як засіб розвитку творчого потенціалу учнів / С. Г. Крамаренко // Відкритий урок. – 2002. – № 5-6. – С. 7-10.
3. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: наук.-метод. посібн. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко / за ред. О. І. Пометун. – К.: Видавництво А. С. К., 2004. – 192 с.
4. Холод О. В. Інтерактивні технології як засіб формування комунікативної компетентності / О. В. Холод // Англійська мова та література – 2011. – № 9. – С. 5-9.
5. Яковлева М. Упровадження інтерактивних методів навчання при вивченні іноземної мови у вищому юридичному навчальному закладі / М. Яковлева // Наукові записки. – Випуск 132. – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 231-234.

Шумило І.І.

Национальная академия Государственной пограничной службы Украины
имени Богдана Хмельницкого

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ СРЕДСТВАМИ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЗАНЯТИЯХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье обосновывается необходимость применения интерактивных технологий для формирования иноязычной профессиональной коммуникативной компетентности. Проанализированы технологии интерактивного обучения иностранным языкам в высших учебных заведениях Украины. Рассмотрена целесообразность использования интерактивных методов, позволяющих сделать занятия разнообразными, дающих возможность студентам проявить речевую самостоятельность, реализовать коммуникативные умения и речевые навыки. Рассмотрены такие интерактивные технологии обучения как: игра, ролевая игра, проектная методика, кейс-метод, дискуссионный метод и другие.

Ключевые слова: интерактивность, интерактивный метод, интерактивное обучение, интерактивные технологии обучения, иностранный язык.

Shumylo I.I.

National Academy of State Border Guard Service of Ukraine
named after Bohdan Khmelnytskyi

FORMING FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE BY APPLYING INTERACTIVE TECHNOLOGIES

Summary

The article substantiates the necessity of applying interactive technologies for forming foreign language professional communicative competence. Interactive technologies in teaching foreign languages in higher educational institutions of Ukraine have been analyzed. The usage of interactive methods, which allow to make classes more diverse, give the chance to students to show speech independence, to realize communicative abilities and speech skills, has been considered. Such interactive technologies as game, role-playing game, presentations, projects methods, casemethod, brainstorm and others are considered.

Keywords: interaction, interactive methods, interactive studying, interactive technologies, foreign language.

УДК 378.147:376.352(477)

НОРМАТИВНЕ І ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СИСТЕМИ ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Ястремська С.О.

Тернопільський державний медичний університет
імені І.Я. Горбачевського МОЗ України

У статті проведено аналіз розвитку нормативного і правового забезпечення системи електронного дистанційної освіти в Україні. Окреслено тенденції розвитку нормативно-правових засад в Україні та встановлено необхідність вдосконалення законодавчої бази дистанційної освіти, а також створення єдиного інформаційного навчального простору ВНЗ України. Виокремлено можливі напрями удосконалення нормативно-правової бази щодо упровадження дистанційної освіти у вищих навчальних закладах України. **Ключові слова:** дистанційне навчання, система дистанційної освіти, нормативно-правова база дистанційної освіти, інформаційно-комунікаційні технології, дистанційні технології навчання.

Постановка проблеми. Поява відкритої освіти об'єктивно зумовлена розвитком демократії у світовому співтоваристві і, як наслідок, становлення інститутів відкритого суспільства. Сучасний рівень розвитку інформаційних та комунікаційних технологій (ІКТ), надаючи небачений динамізм розвитку суспільства, створює

реальні передумови для формування глобальної системи дистанційної освіти, відкритого інформаційного середовища без кордонів з можливістю вільного поширення знань та інформації, які виходять за межі державних кордонів і національних контекстів. У зв'язку з цим розвиваються нові технології навчання, серед яких особливе

місце займає дистанційне навчання, що в сукупності з іншими чинниками сприяє виникненню і широкому розповсюдженню нової форми отримання освіти – дистанційної.

Не викладає сумніву той факт, що система дистанційної освіти сприяє створенню мобільного освітнього середовища і є однією з найперспективніших форм освіти всіх верств населення, формою експорту української освіти, що зміцнює конкурентоздатність і національну безпеку країни. Дистанційна освіта (ДО) дає змогу адекватно і гнучко реагувати на потреби суспільства, реалізувати конституційну норму доступності освіти, забезпечити широкий доступ до отримання освіти, зокрема для тих, кому за низкою причин неприйнятні традиційні форми навчання, а також вирішити проблему значного розширення контингенту населення з вищою та додатковою професійною освітою. Незважаючи на скепсис прихильників традиційної (контактної) очної форми освіти щодо перспектив дистанційного навчання, віртуальні ВНЗ, на думку європейських аналітиків, до 2025 р. стануть основним постачальником вищої освіти у світі. Тому головним завданням на сучасному етапі є визначення дистанційного навчання як функціональної підсистеми в складі загальнодержавної системи освіти з прийнятою вже назвою – система дистанційної освіти (СДО). Саме інтеграція цих видів забезпечення та його якість мають стати головним стратегічним напрямком розвитку освіти ХХІ століття та досягти необхідну якість й ефективність дієвості СДО.

Припускаємо, що проблему створення й управління системою дистанційної освіти можна вирішити таким чином: СДО буде ефективною лише за умови належного рівня централізації її основних структурних елементів і поєднанні такої централізації із самостійністю її регіональних центрів. Тому система дистанційної освіти повинна мати загальнодержавний характер й управлятися через структуру Міністерства освіти і науки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти електронної освіти й відкритого навчання, організаційно-педагогічних засад дистанційної підготовки фахівців висвітлено в наукових працях Л. Васильченка, Б. Вульфсона, І. Козубовської, Т. Кронівця та ін. У контексті наукового пошуку також вагоме значення мали праці вчених щодо дослідження сучасних процесів нормативного та правового забезпечення системи дистанційної освіти (О. Петухова, Б. Шуневич та ін.), що потребує ретельного вивчення й узагальнення, спонукає до пошуку закономірностей і шляхів використання технологій ДН в українській педагогічній практиці.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз проблем становлення і розвитку дистанційного навчання (ДН) в Україні засвідчив, що нині у світі накопичено позитивний досвід реалізації системи дистанційної освіти, яка виникає й інтенсивно розвивається, незважаючи на нестабільне соціально-економічне становище, не лише у вищій школі, а й в корпоративній освіті. Важливою невирішеною проблемою для впровадження ДН в освітній процес є недостатнє нормативно-правове забезпечення дистанційної освіти.

Мета статті. Головною метою статті є аналіз нормативно-правового забезпечення впрова-

дження системи дистанційної освіти як функціональної підсистеми у складі загальнодержавної системи освіти.

Виклад основного матеріалу. В інформаційному середовищі дистанційного навчання діють специфічні відносини між «віртуальним» викладачем і «віртуальним» студентом, вимоги до організації навчального процесу та його учасників [4, с. 20]. Тому не можна, частково модернізувавши традиційну систему освіти, шляхом заміни деяких її принципів і часткової зміни набору вимог (нормативів), пристосувати її до системи відкритої освіти, водночас відмовившись від розробки дидактики відкритої освіти. Це буде не лише гальмом розвитку об'єктивно існуючої форми освіти, але й стратегічною помилкою у формуванні освітньої політики.

На дистанційне навчання, як на цілісну дидактичну систему, накладається низка вимог, що передбачають: оптимізацію змісту навчальних курсів; розробку технологій навчання, які оптимізують навчальну діяльність та інтенсифікують процес засвоєння матеріалу; створення системи контролю засвоєння знань, що забезпечує стабільне та ефективне управління процесом навчання [1, с. 15]. Дистанційна форма освіти, незалежно від бажання або визнання її в освітньому співтоваристві, вже існує де-факто і повинна бути визнана де-юре. Припускаємо, що це можна зробити, насамперед, шляхом внесення змін і доповнень до Закону України «Про вищу освіту» [2] та прийняття низки нормативно-правових актів.

Питання дистанційної освіти в нашій країні стали обговорюватись і знаходити своє відображення в документах, пов'язаних з проблемами інформатизації ще в 90-х роках минулого століття (Указ Президента України «Про державну політику інформатизації України» (1993 р.) [10], Постанова Кабінету Міністрів України «Питання інформатизації» (1994 р.) [8, с. 298]). Протягом 1994-1998 рр. за підтримки Міністерства освіти та Національної Академії наук України створено низку наказів і рішень, проведено комплекс заходів, тематика яких пов'язана з проблемами функціонування системи дистанційної освіти в Україні та за її межами. Так, 20 червня 1997 р. створено Асоціацію користувачів телекомунікаційною мережею закладів освіти і науки України, більше відомої під назвою «УРАН» (Ukrainian Research and Academic Network (URAN)).

Важливою подією в розвитку нормативно-правового забезпечення системи дистанційної освіти на основі ІКТ була розробка на законодавчому рівні першої Концепції розвитку дистанційної освіти в Україні [3], затвердженої Міністром освіти і науки України в грудні 2000 р. І хоча ця перша спроба за короткий історичний період врегулювати дистанційну освіту в країні на основі застосування засобів ІКТ призвела до реалізації лише початкового задуму (робочий етап повного розгортання СДО намічався на 2004 р.), сам проект, маючи досить глибоке теоретичне опрацювання, зберіг цінність основних положень до теперішнього часу. Текст Концепції вмістив цілу низку нових для українського суспільства понять і термінів, які створили основу для подальшого розвитку. У ній отримали тлумачення добре відомі поняття, що характеризують ДО: гнучкість, модульність,

економічна ефективність, нова роль викладача, спеціалізований контроль якості освіти, опора на сучасні засоби передачі освітньої інформації, нові форми подання інформації для студентів [3].

У березні 2000 року створено Українську асоціацію дистанційної освіти (УАДО), до складу якої входили 9 навчальних закладів та інших організацій. Вже у травні цього року Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» запропонував Меморандум про створення інформаційної освітньої мережі «Українська дистанційна освіта». Наступним кроком у легалізації та затвердженні на законодавчому рівні ДО було прийняття в лютому 2001 року наказу Міністерства освіти і науки України «Про створення Координаційної ради Міністерства освіти і науки України з питань дистанційної освіти» [15] та відкриття в березні цього ж року Українського центру дистанційної освіти (УЦДО).

Поштовхом до розгортання конструктивної роботи щодо створення правового забезпечення ДО стало прийняття в лютому 2002 р. Закону України «Про вищу освіту», в якому вказано, що поряд із заочною формою офіційно дозволяється впроваджувати дистанційну форму освіти в Україні. Згодом, у 2004-2006 рр. прийнято Постанову Кабінетів Міністрів «Про затвердження Програми розвитку системи дистанційного навчання на 2004-2006 рр.», в якій окреслено основні завдання Програми, пріоритетними серед яких було науково-методичне, кадрове, економічне, нормативно-правове та фінансове забезпечення СДО [13, с. 2-3].

Зрозуміло, що поява Закону – важливий, але завершальний етап процесу впровадження технологій ДО. Для того, щоб положення Закону втілювались у життя, потрібна чимала кількість підзаконних, відомчих актів, що конкретизують права та обов'язки всіх учасників процесу впровадження нових освітніх технологій у вищій школі. Одним із перших в їхньому числі стало затвердження Міністерством освіти і науки України у 2004-2005 рр. «Положення про дистанційне навчання» [9] та оновлення документу «Про створення Координаційної ради з розвитку системи дистанційного навчання при Міністерстві освіти і науки» [14]. В окреслених документах відображено цілий каскад масштабних планів щодо проектування та створення єдиного освітнього простору України на трьох рівнях: загальнодержавному, рівні суб'єкта України та рівні освітніх установ (організацій). На основі аналізу зарубіжного досвіду Положення, у відповідь України на експансію західних центрів, які активно використовують МООСs, передбачається оперативний розвиток аналогічних центрів на базі українських університетів.

Практично відразу, слідом за ухваленням Закону «Про вищу освіту» Кабінет Міністрів України видав Постанову про затвердження Державної програми «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці на 2006-2010 роки» № 1153 від 07.12.2005 р., в якій затверджено план щодо розробки нормативно-правових актів, необхідних для реалізації цього Закону та методик застосування дистанційних освітніх технологій. В цьому нормативному документі вказується, що «основними дистанційними освітніми технологіями є

кейсова технологія, інтернет-технологія, телекомунікаційна технологія, а також допускається поєднання основних видів технологій» [11, с. 7]. Було визначено, що «освітня установка може реалізувати одну або кілька освітніх програм з використанням у частковому чи повному обсязі дистанційного навчання» [11, с. 10]. У цьому нормативному документі наголошується, що «в організації дистанційного навчання вести облік результатів навчального процесу і внутрішнє діловодство доцільно в електронному вигляді» [11, с. 12].

Методологічні аспекти організації дистанційного навчання знайшли відображення в проекті «Ліцензійних умов надання освітніх послуг у сфері вищої освіти за дистанційною формою навчання» [6] та проекті «Програма розвитку дистанційної освіти на 2008-2013 роки» [13]. Полеміка з питань впровадження технологій ДО і корекції законодавчої бази на початку поточного століття велася близько 10 років. Існувало кілька точок зору з питання готовності чинного законодавства до переходу на нові освітні технології в державному масштабі. Думки одних експертів зводилися до того, що навчальні заклади повинні самостійно вирішувати питання впровадження дистанційної освіти у ВНЗ. Інші експерти висловлювалися за введення суворої регламентації дистанційного навчання. Прихильники запровадження стандартів опиралися на результати експерименту, що проводився у вищій школі [5, с. 35]. Тривалий час полемічним було питання – чи є дистанційне навчання новою формою навчання або технологією навчання в уже існуючих формах?

Будучи одним з авторів робочих матеріалів за розділом Програми розвитку дистанційної освіти на 2008-2013 роки, а також членом робочої групи з розробки переліку галузевих стандартів, Б. Шуневич пропонує своє бачення процесу формування структури галузевих технологічних стандартів, яка охоплює 5 блоків: 1) загальносистемні положення; 2) вимоги до електронних навчально-методичних компонентів системи; 3) технологічні вимоги до інформаційно-технічних компонентів системи; 4) вимоги до організації навчального процесу; 5) створення галузевої системи сертифікації та моніторингу якості [16].

На багато проблемних питань, які сформувався у полемічних суперечках щодо дистанційного навчання, відповідь дав Наказ МОН України від 25.04.2013 р. № 466 «Про затвердження Положення про дистанційне навчання». Згідно з цим наказом дистанційні освітні технології (ДОТ) розглядаються як освітні технології, реалізовані в основному із застосуванням інформаційних і телекомунікаційних технологій при опосередкованій (на відстані) і (або) не повністю опосередкованій взаємодії студента і викладача. Метою використання ДОТ освітніми установами є надання їм можливості освоєння освітніх програм безпосередньо за місцем проживання студента або його тимчасового перебування (знаходження). Водночас у п. 1.2. цього наказу дистанційне навчання розглядається як індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності особистості, який відбувається за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчального процесу в спеціалізованому середовищі, яке функціонує на

базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій [12].

Нині у світі найчастіше вживається поняття «відкрите дистанційне навчання». Це уточнення пов'язане з широким розвитком інформатизації суспільства. Зокрема, основу освітнього процесу у відкритій освіті становить цілеспрямована, контрольована, інтенсивна самостійна робота студента, який може навчатись у зручному для себе місці, за індивідуальним розкладом, маючи індивідуальний комплект спеціальних засобів навчання і погоджену можливість контакту з викладачем за допомогою телефона, факсом, електронною або звичайною поштою, а також особистого контакту [7, с. 15].

У контексті побудови інформаційного суспільства процес реформування системи дистанційної освіти знайшов своє нормативне закріплення в Законі України № 1556-VII від 01.07.2014 р. «Про вищу освіту». У пояснювальній записці Закону зазначалося, що під час реалізації освітніх програм, незалежно від форм одержання освіти, можуть застосовуватися дистанційне навчання та дистанційні освітні технології. У Законі також роз'яснюється процедура ліцензування закладів, які застосовують дистанційні технології в системі освіти. Так, електронне навчання розглядається як організація освітнього процесу із застосуванням інформації, яка міститься в базах даних для реалізації освітніх програм з використанням інформаційних технологій, технічних засобів, а також інформаційно-телекомунікаційних мереж, що забезпечують передачу зазначеної інформації за допомогою ліній зв'язку та взаємодію учасників освітнього процесу» [2, с. 18].

Також у Законі зазначається, що реалізація освітніх програм з використанням суто електронного навчання, дистанційних освітніх технологій в освітній установі вимагає створення умов для функціонування електронного інформаційно-освітнього середовища, яке охоплює електронні інформаційні ресурси, електронні освітні ресурси, сукупність інформаційних та телекомунікаційних технологій, відповідних технологічних засобів і забезпечує освоєння студентами освітніх програм у повному обсязі незалежно від їх місць знаходження» [2, с. 21-23]. Опіраючись на досвід використання електронного та дистанційного навчання провідними ВНЗ нашої країни і за кордоном, слід зазначити, що розширення використання дистанційного навчання, зокрема й дистанційних освітніх технологій у реалізації освітніх програм, є одним із ключових напрямів підвищення якості освіти.

Важливе значення мають документи вищих навчальних закладів, прийняті з метою організації навчального процесу із застосуванням технологій дистанційного навчання. Якщо проаналізувати нормативну базу, що сформована самими ВНЗ для забезпечення дистанційного навчання, можна зазначити, що вона має певні закономірні збіги, і хоча на сьогодні є різні форми адміністративної організації дистанційного навчання – центри, департаменти, факультети, навіть

інститути, проте загальні принципи є спільними. В жодному разі не пропонуємо обмежувати подібне різноманіття нормативними положеннями, але більш чітко визначення засад подальшого розвитку дистанційного навчання, має призвести до закріплення конкретної відповідальності за адміністративними одиницями.

Ведучи пошуки шляхів розвитку дистанційної освіти в Україні та за кордоном, Б. Шуневич зазначає, що повноцінно вона може розвиватися лише в тому випадку, якщо охоплюватиме такі складові частини:

- 1) нормативно-правову базу;
- 2) контингент студентів;
- 3) кваліфіковані викладачі;
- 4) навчальні матеріали;
- 5) освітні заклади, які організують дистанційне навчання;
- 6) відповідну матеріально-технічну базу для студента, викладача і навчального закладу;
- 7) високошвидкісні лінії зв'язку;
- 8) фінансово-економічну базу дистанційного навчання;
- 9) маркетингові дослідження дистанційного навчання;
- 10) теоретичні розробки з цієї тематики;
- 11) популяризацію ДН за допомогою друкованих видань (монографій, збірників наукових праць, посібників, журналів, матеріалів конференцій), засобів масової інформації (радіо, телебачення, газети) [16, с. 124].

Таким чином, проведений аналіз нормативно-правової бази дистанційного навчання дозволив сформулювати систему основних понять, визначень у цій сфері та зробити висновок по те, що поряд з існуючою законодавчою базою багато питань регламентованості цього процесу вирішуються локальними актами освітніх організацій. Водночас, кожній освітній організації слід виходити з того, що запорукою економічної стабільності та рентабельності витрат будь-якої системи, особливо освітньої, є чітко розроблена нормативно-правова база.

Висновки. Перші кроки в розвитку нормативно-правового регулювання для впровадження дистанційних технологій у навчальний процес вищих навчальних закладів України зроблені. За роки використання дистанційних освітніх технологій накопичений науково-методичний, кадровий та виробничий потенціал, інформаційні ресурси та технології, існує телекомунікаційна інфраструктура. Сьогодні нормативно-правова база дистанційної освіти та дистанційного навчання охоплює більше 400 нормативних правових актів: міжнародних (конвенції, декларації, угоди) та вітчизняних (Конституція України, закони, укази Президента України, постанови і розпорядження Уряду, накази, розпорядження, інструктивні листи, рекомендації, програми галузевих міністерств і відомств). Їхній аналіз показав, що, незважаючи на значну кількість документів, чинна нормативно-правова база системи дистанційної освіти не має чіткої систематизованості та не відповідає вимогам для ефективного розвитку системи дистанційної освіти.

Список літератури:

1. Васильченко Л. В. Дистанційне навчання: науково-методичне забезпечення, інформаційний простір навчального закладу / Л. В. Васильченко, В. Л. Шевченко. – Х.: Основа, 2009. – 208 с.
2. Закон України «Про вищу освіту» № 1556-VII від 01.07.2014 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2014. – № 37–38. – С. 16–27. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
3. Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні. – К., 2001. – 12 с.
4. Кронівець Т. М. Правове регулювання дистанційної освіти в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку / Т. М. Кронівець // Правова інформатика. – 2013. – № 2 (38). – С. 19–24.
5. Кухаренко В. М. Про систему дистанційного навчання у відкритому дистанційному курсі / В. М. Кухаренко // Інформаційні технології в освіті. – 2012. – Вип. 11. – С. 32–42.
6. Ліцензійні умови надання освітніх послуг у сфері вищої освіти за дистанційною формою навчання: Проект прийнятий за основу на засіданні ДАК 21.06.05. – К., 2005. – 2 с.
7. Петухова Л. Є. Електронна система підтримки нормативно-правової бази дистанційної системи навчання / Л. Є. Петухова, Н. В. Осипова // Інформаційні технології в освіті. – 2010. – Вип. 7. – С. 12–18.
8. Питання інформатизації: Постанова Кабінету Міністрів України № 605 від 31.08.94 р. // Зібрання постанов Уряду України. – 1994. – № 12. – С. 298.
9. Положення про дистанційне навчання: Наказ Міністерства освіти і науки України від 21.01.04 № 40 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gdo.kiev.ua/files/db.php?st=1078&god=2004>
10. Про державну політику інформатизації України: Указ Президента України № 186/93 від 31.05.93 // Уряд. кур'єр. – 1993. – № 89-90. – 8 с.
11. Про затвердження Державної програми «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці» на 2006-2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2005 р. № 1153. – К., 2005. – 13 с.
12. Про затвердження Положення про дистанційне навчання: Наказ Міністерства освіти і науки України № 466 від 25.04.2013 р. – К., 2013. – 1 с.
13. Про затвердження Програми розвитку системи дистанційного навчання на 2004-2006 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2003 р. № 1494. – К., 2003. – 6 с.
14. Про створення Координаційної ради з розвитку системи дистанційного навчання при Міністерстві освіти і науки: Наказ Міністерства освіти і науки України № 335 від 26.04.04. – К., 2004. – 5 с.
15. Про створення Координаційної ради Міністерства освіти і науки України з питань дистанційної освіти: Наказ Міністерства освіти і науки України № 91 від 26.02.2001 р. – К., 2001. – 1 с.
16. Шуневич Б. І. Розвиток нормативно-правової бази дистанційного навчання в Україні та за рубежом [Електронний ресурс] / Б. І. Шуневич // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vldubzh/2008_2/pdfformat/2.pdf

Ястремская С.А.

Тернопольский государственный медицинский университет
имени И.Я. Горбачевского МЗ Украины

НОРМАТИВНОЕ И ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ СИСТЕМЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

Аннотация

В статье проведен анализ развития нормативного и правового обеспечения системы электронного дистанционного образования в Украине. Обозначены тенденции развития нормативно-правовой базы в Украине и установлена необходимость совершенствования законодательной базы дистанционного образования, а также создания единого информационного образовательного пространства вузов Украины. Выделены возможные направления совершенствования нормативно-правовой базы по внедрению дистанционного образования в вузах Украины.

Ключевые слова: дистанционное обучение, система дистанционного образования, нормативно-правовая база дистанционного образования, информационно-коммуникационные технологии, дистанционные технологии обучения.

Yastremska S.A.

Ivan Horbachevsky Ternopil State Medical University
of the Ministry of Public Health of Ukraine

REGULATORY AND LEGAL SUPPORT OF DISTANCE EDUCATION IN UKRAINE

Summary

The article provides an analyzes of development of regulatory and legal support of distance education in Ukraine. It includes the framework of development of regulatory and legal principles, established in Ukraine, and points a need to improve the legal framework of distance education and to create a common informational space for HEE of Ukraine. It determines possible directions for improvement of legal framework according the implementation of distance education in higher educational institutions of Ukraine.

Keywords: distance learning, distance education system, legal framework of distance education, information and communication technologies, distance learning technologies.

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

УДК 347.77

ПЕРІОДИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ РЕГУЛЮВАННЯ ДОМЕННИХ ІМЕН

Булат Н.М.

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У статті досліджується вітчизняна історія правової регламентації відносин у сфері доменних імен. Наведена коротка характеристика основних законодавчих положень, що регулюють питання використання та адміністрування доменних імен в Україні. Запропонована періодизація українського законодавства у сфері регулювання доменних імен. Окреслено моделі регламентації відносин у даній сфері, що застосовуються у Російській Федерації, Німеччині, Великобританії, США та Індії. Обґрунтовується висновок про недостатність правової охорони доменних імен та необхідність визнання на рівні закону доменного імені об'єктом права інтелектуальної власності.

Ключові слова: періодизація, законодавство, доменні імена, домен, Інтернет-ресурс, адміністрування адресного простору.

Постановка проблеми. Важливість доменного імені у сучасному інформаційному суспільстві важко переоцінити. Адже від того, наскільки доменне ім'я буде легким для запам'ятовування, дотичним до інформації, що розміщена на сайті, яке воно позначає, простим для введення в адресну строку, привабливим для користувачів мережі Інтернет, залежить відвідуваність сайту, активність на ньому, а отже, – його популярність. З огляду на те, що безліч сайтів містять рекламу товарів чи послуг, обладнанні під онлайн-магазини, іншим чином використовуються з комерційною метою, популярність сайту дуже важлива. Ось чому доменне ім'я стає не просто сукупністю позначень, а «візитною картою» Інтернет-ресурсу, засобом його індивідуалізації, а питання правової охорони даного об'єкту набуває все більшої актуальності. Для того ж, щоб з'ясувати стан правової охорони доменного імені в Україні та надати йому належну оцінку, необхідно дослідити вітчизняну історію правової регламентації відносин у сфері доменних імен, здійснити її періодизацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню правового регулювання доменних імен присвячено праці українських та зарубіжних науковців, зокрема В.К. Конаха, В.В. Бонтлаба, А.Г. Серго, А.Ю. Чупрової, Ш. Бурштейна, К.І. Гладкої, В.О. Мордвинова, Х. Гояла, М. Порвала. Так, В. К. Конах досліджує проблеми вітчизняного інформаційного законодавства. В.В. Бонтлаб приділяє безпосередньо увагу цивільно-правовому регулюванню доменних імен в Україні. А. Г. Серго досліджує питання правового регулювання доменних імен у Російській Федерації, Ш. Бурштейн – у Великобританії, Х. Гоял та М. Порвал – в Індії. А.Ю. Чупрова, К.І. Гладкая, В.О. Мординов у своїх працях зосереджують увагу на порівнянні законодавства у сфері доменних імен у різних країнах.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Питання періодизації українського законодавства у сфері регулювання доменних імен наразі є не дослідженим.

Мета статті. Метою даної статті є дослідження історії вітчизняного законодавства у сфері регулювання доменних імен, його періодизація, виявлення потреб вдосконалення правової охорони доменних імен.

Виклад основного матеріалу. Початок історії регламентації відносин у сфері доменних імен в українському законодавстві припадає на 2002-2003 роки, коли стаття 1 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» була доповнена абзацом, що містить визначення поняття «домене ім'я» (2002 рік) [1, ст. 1], та був прийнятий Закон України «Про телекомунікації», який вмістив визначення «домена», «адреси мережі Інтернет» та деяких інших дотичних понять [2, ст. 1], а також правила адміністрування адресного простору українського сегмента мережі Інтернет [2, ст. 56] (2003 рік).

Так, відповідно до Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» «домене ім'я – ім'я, що використовується для адресації комп'ютерів і ресурсів в Інтернеті» [1, абз. 15, ст. 1]. Вважається, дане визначення є цілком правильним та досить вдалим з техніко-інформаційної точки зору. Адже український законодавець дотримався тенденції визначити доменне ім'я через його функціональне призначення і розробив містку дефініцію, пішовши шляхом об'єднання двох основних ознак доменного імені (адресація комп'ютерів і адресація ресурсів) в одному визначенні. Певні зауваження може викликати хіба що визначення доменного імені через поняття «ім'я», яке у даному випадку доцільно замінити на «унікальний набір символів». Проте навряд чи дане визначення пояснює правову природу досліджуваного об'єкта. Адже з нього зовсім не випливає те, що законодавець визнав доменне ім'я об'єктом права інтелектуальної власності.

Що стосується Закону України «Про телекомунікації», то він містить також вельми вдалий «техніко-інформаційні» визначення «домену», «адреси мережі Інтернет», у яких, між тим, від-

сутні правові характеристики згаданих понять. Так, відповідно до ст. 1 даного Закону «адреса мережі Інтернет – визначений чинними в Інтернеті міжнародними стандартами цифровий та/або символічний ідентифікатор доменних імен в ієрархічній системі доменних назв» [2, абз. 5 ч. 1 ст. 1], «домен – частина ієрархічного адресного простору мережі Інтернет, яка має унікальну назву, що її ідентифікує, обслуговується групою серверів доменних імен та централізовано адмініструється» [2, абз. 12 ч. 1 ст. 1], «домен.UA – домен верхнього рівня ієрархічного адресного простору мережі Інтернет, створений на основі кодування назв країн відповідно до міжнародних стандартів, для обслуговування адресного простору українського сегмента мережі Інтернет» [2, абз. 13 ч. 1 ст. 1], «домен другого рівня – частина адресного простору мережі Інтернет, що розташовується на другому рівні ієрархії імен у цій мережі» [2, абз. 14 ч. 1 ст. 1]. Окрім визначення поняття, Закон України «Про телекомунікації», як зазначалось раніше, також встановлює правила адміністрування адресного простору українського сегмента мережі Інтернет. Так, відповідно до ч. 1 ст. 56 цього Закону «адміністрування адресного простору українського сегмента мережі Інтернет включає комплекс організаційно-технічних заходів, необхідних для забезпечення функціонування технічних засобів підтримки адресування, у тому числі серверів доменних назв українського сегмента мережі Інтернет, реєстру домену.UA в координації з міжнародною системою адміністрування мережі Інтернет, спрямованих на систематизацію та оптимізацію використання, обліку та адміністрування доменів другого рівня, а також створення умов для використання простору доменних імен на принципах рівного доступу, захисту прав споживачів послуг Інтернет та вільної конкуренції» [2, ч. 1 ст. 56]. Ч. 2, ч. 3 ст. 56 Закону України «Про телекомунікації» містить цілі, на досягнення яких спрямовано адміністрування адресного простору українського сегменту мережі Інтернет, та посилання на суб'єкта, який здійснює дану діяльність. Згідно з ч. 4 ст. 56 Закону України «Про телекомунікації» «утворення адресного простору, розподіл і надання адрес, маршрутизація інформації між адресами здійснюються відповідно до міжнародних вимог» [2, ч. 4 ст. 56].

Наступним етапом в історії регламентації відносин, так чи інакше пов'язаних із доменними іменами, на рівні закону стали прийняття Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» [3] (2007 рік), який затвердив Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки (далі – Засади), та доповнення ч. 1 ст. 20 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» абзацом другим, де встановлено пріоритет інтересів володільців торговельних марок над інтересами володільців доменних імен (2008 рік). Між тим, варто погодитися з В. В. Бонтлабом, який доходить обгрунтованого висновку про те, що даний пріоритет необхідно скасувати з огляду на те, що його практичне застосування ставить у нерівні правові умови володільців торговельних марок із володільцями доменних імен [4].

Що ж стосується Зasad, то у них, зокрема, констатується, що «розвиток нормативно-правової бази інформаційної сфери недостатній» [3, абз. 11 р. I], і планується вдосконалити законодавство з регулювання інформаційних відносин. Так, у п. 2 р. III Зasad йдеться про таке: «З метою підвищення ефективності розвитку інформаційного суспільства необхідно створити цілісну систему законодавства, гармонізовану з нормами міжнародного права з питань розвитку інформаційного суспільства, зокрема здійснити кодифікацію інформаційного законодавства. Необхідно підготувати та прийняти Інформаційний кодекс України, включивши до нього розділи, зокрема про засади електронної торгівлі, правову охорону прав на зміст комп'ютерних програм, удосконалення захисту прав інтелектуальної власності, в тому числі авторського права при розміщенні та використанні творів у мережі Інтернет, про охорону баз даних, дистанційне навчання, телемедицину, надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним та фізичним особам інформаційних послуг з використанням мережі Інтернет, комерційну таємницю тощо» [3, п. 2 р. III]. Як бачимо, Інформаційний кодекс мав би стосуватися питань удосконалення захисту прав інтелектуальної власності у мережі Інтернет. Однак безпосередньо про право інтелектуальної власності на доменне ім'я у Засадах не йдеться. Та як би там не було, Інформаційний кодекс України наразі не прийнято, і питання вдосконалення українського інформаційного законодавства на сьогодні лишається актуальним [5]. Натомість існує Модельний інформаційний кодекс для держав-учасниць СНД від 03.04.2008 року [6], та у ньому будь-які положення про доменні імена відсутні.

Щодо підзаконних нормативно-правових актів, які покликані регулювати відносини у сфері доменних імен, то вони здебільшого стосуються саме питань адміністрування доменних зон, а їх прийняття припадає на 2002-2006 роки. Це і Порядок підключення до глобальних мереж передачі даних, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 12.04.2002 року [7], і Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про адміністрування домену «.UA»» від 22.07.2003 року [8], і Концепція розвитку телекомунікацій в Україні, схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 червня 2006 року [9].

Також існує ряд підзаконних нормативно-правових актів, які присвячено питанням адміністрування домену.GOV.UA (Порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади, затверджений Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України та Державним комітетом зв'язку та інформатизації України від 25 листопада 2002 року [10], Положення про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів, затверджене Постановою КМУ від 17 березня 2004 року [11]).

У 2015-2016 роки розпочалась нова сторінка в історії регламентації відносин у сфері доменних імен.

Так, Постановою Кабінету міністрів України від 21 жовтня 2015 року були затверджені Вимоги до доменних імен державних органів в українському сегменті Інтернету [12], відповід-

но до яких реєстрація доменних імен державних органів може здійснюватися у зоні.UKР. Таким чином україномовна доменна зона уперше отримала визнання у національному законодавстві.

Непересічне значення в історії регламентації відносин у сфері доменних імен має Концепція реформування державної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні (далі – Концепція), схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 червня 2016 року [13]. Адже даним документом доменне ім'я уперше прямо визначено об'єктом права інтелектуальної власності. Так, відповідно до Концепції планується ліквідація Державної служби інтелектуальної власності. Натомість йдеться про створення «національного органу інтелектуальної власності», як його названо у тексті документа. На новостворений орган покладатиметься виконання ряду завдань, які перелічені у Концепції, і серед них – «провадження діяльності, пов'язаної з охороною нетрадиційних об'єктів права інтелектуальної власності та інших результатів інтелектуальної діяльності (доменні імена, генетичні ресурси, традиційні знання, фольклор тощо)». Тож хоча безпосередньо охорона доменних імен як об'єктів права інтелектуальної власності – завдання майбутнього, власне об'єктом права інтелектуальної власності як таким доменне ім'я визнано вже сьогодні.

На жаль, подальший розвиток законодавче регулювання відносин у сфері доменних імен, наразі не одержало.

Між тим, варто зауважити, що дана проблема є актуальною не лише для нашої країни. Так, не отримали належного законодавчого регулювання відносин у сфері доменних імен у Російській Федерації [14, с. 27]. На необхідності визначити правову природу доменного імені неодноразово наголошується дослідниками англійського права. Адже наразі у Великобританії про доменні імена згадується тільки у Акті про товарні знаки 1994 року (Trade Mark Act 1994), який встановлює пріоритет права на товарний знак над правом на доменне ім'я (якщо особа зареєструвала доменне ім'я, що містить у собі товарний знак, то особа-реєстрант доменного імені порушує положення Акту 1994 року) [15; 16]. Аналогічна норма існує і в законодавстві США (у Federal Trademark Dilution Act 1996 року) [17, с. 83]. У деяких країнах доменні імена охороняються у якості інших об'єктів права інтелектуальної власності. Так, у

Німеччині веб-сайт вважається твором з позицій авторського права, відповідно оригінальна частина найменування сайту (доменне ім'я) визнається найменуванням твору [18]. У Індії доменні імена отримали такий саме захист як і знаки для товарів і послуг [19].

Але безпосередньої охорони доменні імена у якості самостійних об'єктів права інтелектуальної власності у праві практично жодної з країн ще не отримали, не має й відповідних міжнародних актів, які б регулювали дані питання. У той же час самі доменні імена стають дедалі більш вагомими для їх користувачів та їх використання набуває все більшого поширення.

Висновки і пропозиції. У вітчизняній історії правової регламентації відносин у сфері доменних імен можна виділити декілька періодів:

1) 2002-2006 роки – стаття 1 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» доповнюється абзацом, що містить визначення поняття «домене ім'я», приймається Закон України «Про телекомунікації»; також приймається ряд підзаконних нормативно-правових актів, що покликані регулювати відносини у сфері адміністрування доменних зон, зокрема, адміністрування домену.GOV.UA;

2) 2007-2015 роки – регламентація відносин у сфері доменних імен майже не відбувається, серед нормативно-правових актів цього періоду можна виділити хіба що Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки», ч. 1 ст. 20 ЗУ «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» доповнюється абзацом другим, який встановлює пріоритет інтересів володільців торговельний марок над інтересами володільців доменних імен;

3) 2015 рік – сьогодні – у національному законодавстві уперше отримала визнання україномовна доменна зона.UKР, Концепцією реформування державної системи правової охорони інтелектуальної власності доменне ім'я визнано об'єктом права інтелектуальної власності.

Утім, така ситуація не відповідає вимогам сьогоднішнього дня. І у час, коли доменні імена стають дедалі більш використовуваними та вагомими для своїх володільців, правове регулювання відносин у даній сфері вимагає заповнення законодавчої прогалини, й у першу чергу – визнання на рівні закону доменного імені об'єктом права інтелектуальної власності.

Список літератури:

1. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг [Електронний ресурс]: Закон України від 15.12.1993 № 3689-ХІІ. – Електрон. дан. (2 файли). – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3689-12>
2. Про телекомунікації [Електронний ресурс]: Закон України від 18.11.2003 № 1280-IV. – Електрон. дан. (5 файлів). – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1280-15>
3. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки [Електронний ресурс]: Закон України від 09.01.2007 № 537-V. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/537-16>
4. Бонтлаб В. В. Цивільно-правове регулювання доменних імен: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – К., 2006.
5. Проблеми інформаційного законодавства України в сфері створення, поширення та використання інформації та шляхи їх вирішення [Електронний ресурс]: аналітична записка / Відділ досліджень інформаційного суспільства та інформаційних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень; В. К. Конах. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1189>
6. Модельний інформаційний кодекс для держав-учасниць СНД [Електронний ресурс]: Міжнародний документ від 03.04.2008. – Електрон. дан. (2 файли). – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/997_i45

7. Про затвердження Порядку підключення до глобальних мереж передачі даних [Електронний ресурс]: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.04.2002 № 522. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/522-2002-p>
8. Про адміністрування домену «.UA» [Електронний ресурс]: Розпорядження Кабінету міністрів України від 22.07.2003 № 447-р. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/447-2003-p>
9. Про схвалення Концепції розвитку телекомунікацій в Україні [Електронний ресурс]: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.06.2006 № 316-р. Електрон. дан. (2 файли). – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/316-2006-p>
10. Порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади [Електронний ресурс]: Наказ Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України, Державного комітету зв'язку та інформатизації України від 25.11.2002 № 327/225. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1022-02>
11. Про затвердження Положення про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів [Електронний ресурс]: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2004 № 326. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/326-2004-p>
12. Деякі питання використання доменних імен державними органами в українському сегменті Інтернету [Електронний ресурс]: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.10.2015 № 851. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/851-2015-p>
13. Про схвалення Концепції реформування державної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні [Електронний ресурс]: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.06.2016 № 402-р. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/402-2016-p>
14. Серго А., Гладкая Е. Правовое регулирование доменных имен. – М., 2010. – 48 с.
15. Чупрова А. Ю. Юридические аспекты защиты доменных имен // Организованная преступность и коррупция: результаты криминологического-социологического исследований. Выпуск 2 / Под ред. д.ю.н., проф. Н. А. Лопашенко. – Саратов, Саратовский Центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции: Сателлит, 2006.
16. Burshtein Sh. Is a domain name property? // «The Author». – Oxford: Oxford University Press, 2005.
17. Гладкая Е. И. Правовой режим доменного имени в России и США: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – М., 2014. – 214 с.
18. Мордвинов В. А. Товарные знаки в ЕС, Германии, России [Электронный ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.rbis.su/article.php?article=37>
19. Goyal H., Porwal M. India: Protection of Domain Name as a Trademark [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.mondaq.com/india/x/327272/Trademark/Protection+of+Domain+Name+As+A+Trademark>

Булат Н.Н.

Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

ПЕРИОДИЗАЦИЯ УКРАИНСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В СФЕРЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ ДОМЕННЫХ ИМЕН

Аннотация

В статье исследуется отечественная история правовой регламентации отношений в сфере доменных имен. Приведена краткая характеристика основных законодательных положений, которые регулируют вопросы использования и администрирования доменных имен в Украине. Предложена периодизация украинского законодательства в сфере регулирования доменных имен. Очерчено модели регламентации отношений в данной сфере, которые применяются в Российской Федерации, Германии, Великобритании, США и Индии. Обосновывается вывод о недостаточности правовой охраны доменных имен и необходимости признания на уровне закона доменного имени объектом права интеллектуальной собственности.

Ключевые слова: периодизация, законодательство, доменные имена, домен, Интернет-ресурс, администрирование адресного пространства.

Bulat N.M.

Odessa I.I. Mechnikov National University

THE PERIODIZATION OF THE UKRAINIAN LEGISLATION IN THE DOMAIN NAMES REGULATION SPHERE

Summary

The national law regulation history of the relations in the domain names sphere is explored in the article. A short characteristic of the main statutory provisions that regulate the issues of the domain names using and administration in Ukraine has been cited. A periodization of the Ukrainian legislation in the domain names regulation sphere has been proposed. The models of the relations regulation in the sphere that are applied in Russian Federation, Germany, Great Britain, USA and India have been defined. It is substantiated a conclusion about the lack of the domain names legal protection and the need of the domain name's recognition as an intellectual property law object at the legislative level.

Keywords: periodization, legislation, domain names, Internet resource, address space administration.

УДК 347.764(351.77:369.22)(477)

ЩОДО ПИТАННЯ НЕОБХІДНОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО МЕДИЧНОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ

Вороніна Н.В.

Національний університет «Одеська юридична академія»

Реформи, які відбувалися та відбуваються в Україні, не вплинули на систему охорони здоров'я у зв'язку з чим виникла необхідність зміни пріоритетів з питань охорони здоров'я громадян в Україні. Важливим завданням, що виникло в сучасних умовах, є пошук стратегічних напрямів реформи медичного страхування та його належного правового регулювання. Мета цих перетворень – забезпечення населення країни достатньою мірою соціальної та економічної захищеності в умовах ринкової економіки. При реформуванні вітчизняної системи медичного страхування є актуальним вивчення світових досягнень у галузі медичного страхування, а також проблем, які виникають при створенні і функціонуванні системи страхової медицини, що дозволяє використовувати накопичений економічно розвиненими країнами і уникнути повторення помилок при модернізації вітчизняної страхової моделі.

Ключові слова: страхування, медичне страхування, принципи медичного страхування

Постановка проблеми. Питання щодо належного правового регулювання обов'язкового медичного страхування слід визнати актуальним та таким, що потребує вдосконалення з наступних причин. Економічна та політична криза негативно впливає на розвиток страхування в цілому. Крім того, в умовах тотального зубожіння населення, неможливості самостійно розрахуватися за отриманні медичні послуги, пов'язано з необхідністю правового регулювання обов'язкового медичного страхування, так як основною метою вступу людини у страхові правовідносини є отримання медичної допомоги і здійснення профілактичних заходів при настанні страхового випадку. Реформи, які відбувалися та відбуваються в Україні, не вплинули на систему охорони здоров'я, яка визначає економічний стан нашої держави. У зв'язку з чим виникла необхідність зміни пріоритетів з питань охорони здоров'я громадян в Україні.

Як відомо, кожна країна змінює систему охорони здоров'я та систему фінансування в залежності від основних чинників: розміру бюджету країни, можливих видатків на охорону здоров'я, наявності інфраструктури (медичні заклади та їх технічне забезпечення, кваліфіковані кадри, технології), стану захворюваності населення, загальної системи соціального захисту населення, історичних передумов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем медичного страхування присвячено значну кількість робіт, серед яких можна відзначити праці: Базилевич В.Д., Базилевич К.С. Страхова справа, Бідний В.Г., Орлова Н.М. Медичне страхування, Гржибовський Ю.Л. Організаційно-економічні передумови розвитку медичного страхування в Україні, Рудень В.В. Страхова медицина і медичне страхування [1].

Важливе значення у виробленні принципів підходів до вирішення актуальних проблем мали роботи фахівців з теорії та практики страхування: Виноградова О.В., Москаленка В.Ф., Радіша Я.Ф., Солоненка І.М., Педченко Т.В., Поліщук Є., Смілова В., Карпишиної Н.І., Князевича В.

Незважаючи на значну кількість робіт, присвячених проблемам медичного страхування і соціального захисту населення та активізації особливо в останні роки цих досліджень, питан-

ня можливості застосування досвіду економічно розвинених країн при реформуванні системи медичного страхування, вивчення тенденцій розвитку зарубіжних моделей медичного страхування потребують подальшого наукового дослідження.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на те, що обов'язок держави полягає у створенні необхідних умов медичного забезпечення та відповідна норма закріплена в Конституції України, «Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування» [2].

Однак, відсутність в Україні нормативно-правового акту, який би забезпечив можливість загальнообов'язкового медичного страхування ставить громадян в невідповідне положення. У Верховній Раді зареєстровано два альтернативних законопроекти «Про загальнообов'язкове соціальне медичне страхування в Україні» № 4981 та Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування» № 4981-1. У разі прийняття одного із законопроектів, він набуває чинності у 2018 році [3]. У разі запровадження норм, які передбачені законопроектами, виникне необхідність реформування приписів Бюджетного, Податкового Кодексів, Законів України «Про обов'язкове державне соціальне страхування», «Основи законодавства України про охорону здоров'я» та інші. Разом із Основними законопроектами, вже були зареєстровані проекти про внесення змін до деяких з перелічених актів.

Актуальність і недостатня наукова розробленість названих проблем визначили вибір теми, мету і завдання дослідження.

Формулювання цілей статті. Метою статті є питання пов'язані з необхідністю запровадження загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування та його належного правового регулювання. Відповідно до поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

– визначити поняття та особливості медичного страхування;

– проаналізувати чинне та перспективне законодавство, щодо медичного страхування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Медичне страхування, яке впроваджується в обов'язковій формі, набуває рис соціального страхування, оскільки порядок його проведення визна-

чається державним законодавством. обов'язкова форма страхування координується державними структурами. Страхові платежі, сплачувані громадянами та юридичними особами, мають форму податку. Загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування перебуває під жорстким контролем держави і характеризується безприбутковістю. Ця форма організації страхового фонду дає змогу планувати медичну допомогу завдяки тому, що надходження коштів до страхового фонду характеризується стабільністю [4, с. 94].

Більшість країн колишнього СРСР проводили реформи в системі охорони здоров'я, запроваджуючи загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування. І хоча такі реформи не приводили до швидких позитивних змін стану здоров'я населення цих держав, це надавало можливості перспективного розвитку систем охорони здоров'я.

У більшості країн СНД існує власна система обов'язкового медичного страхування. Це надає можливість вітчизняному законодавцеві врахувати досвід негативний та позитивний та змоделювати відносини з загальнообов'язкового медичного страхування.

Закон Республіки Молдова «Про обов'язкове медичне страхування» [5] був прийнятий у 1998 році. У ньому визначається, що «обов'язкове медичне страхування є гарантованою державою автономною системою фінансового захисту населення в області охорони здоров'я шляхом формування на основі принципів солідарності за рахунок страхових внесків цільових грошових фондів, призначених для покриття витрат на лікування станів, обумовлених настанням страхових подій (захворювання або каліцтва). Система обов'язкового медичного страхування забезпечує всім громадянам Республіки Молдова рівні можливості в отриманні своєчасної та якісної медичної допомоги.

Міністерство охорони здоров'я Молдови розробило та затвердило Єдину програму з надання обов'язкового медичного страхування. Єдина програма містить перелік захворювань і станів осіб, які потребують медичної допомоги, що фінансується за рахунок коштів обов'язкового медичного страхування.

Законодавство РФ неодноразово акцентувало увагу на необхідності правового регулювання відносин з обов'язкового медичного страхування. Перша спроба врегулювати дані відносини на підставі Закону «Про медичне страхування громадян в РФ» 1991 року була не досконалою, що змусило прийняти в 2010 році Закон «Про обов'язкове медичне страхування в Російській Федерації» [6], в якому закріплено, що обов'язкове медичне страхування повинно забезпечити всім громадянам Російської Федерації рівні можливості в отриманні медичної й лікарської допомоги, що надається за рахунок коштів обов'язкового медичного страхування, в обсязі і на умовах, відповідних програмам обов'язкового медичного страхування. Концепція розвитку системи охорони здоров'я в РФ до 2020 року визначає, що метою розвитку охорони здоров'я є «підвищення якості і доступності медичної допомоги, гарантованої населенню РФ, у тому числі високотехнологічної медичної допомоги». Однак, прийняття даного нормативного акту не вплину-

ло на покращення відносин у сфері обов'язкового медичного страхування, питання, які пов'язані з наданням високотехнічної медичної допомоги.

Слід зазначити, що Прибалтійські країни – Естонія, Литва та Латвія – також ввели систему загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування. обов'язкове медико-соціальне страхування охоплює все населення і чітко розділяє фінансуючі організації і постачальників медичних послуг. Медичне обслуговування надається державними і приватними медичними установами. В ході демократизації було введено принцип вільного вибору медичного закладу; скасовано величезні бюрократичні структури, що керували системою охорони здоров'я. Наприклад, естонський фонд медичного страхування охоплює 94% населення. Як правило, страхового полісу не мають непрацюючі дорослі громадяни. У них є доступ до державної екстреної медичної допомоги, а за решту всіх медичних послуг вони повинні платити. Естонський фонд медичного страхування надає широкий, чітко визначений набір медичних послуг, проте не покриває витрати на офтальмологічні послуги і стоматологічне лікування дорослих

У Грузії також запроваджено загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування. Фінансування медичної допомоги здійснюється єдиним фондом соціального страхування за рахунок державного бюджету (60%). Медична допомога надається відповідно до державних програм державними закладами охорони здоров'я. Послуги, що не входять до державних програм, надаються за кошти населення.

У Казахстані запровадження загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування мало негативні наслідки, у результаті чого в 2003 році даний вид страхування було відмінено [7].

Як було зазначено, в Україні розглядаються два законопроекти, які дещо відрізняються за своїм змістом. Так, наприклад, проект № 4981-1 передбачає ширше коло осіб, на яких розповсюджується дія норм про такий вид страхування – 16 суб'єктів. У законопроекті № 4981 таких суб'єктів передбачено 13. Також відрізняється коло страхувальників. У законопроекті № 4981 до того ж встановлено коло осіб, які правомочні провадити таку страхову діяльність.

Дія закону передбачає створення Фонду гарантування загальнообов'язкового соціального медичного страхування або альтернативний варіант – Фонд медичного страхування України та регулюється питання щодо служби асистансу (організація сервісного обслуговування). Також у Законопроекті Олега Мусія передбачається створення Наглядової Ради – спеціально уповноваженого контролюючого органу.

Законопроектом № 4981-1 також встановлюються види медичної допомоги, які будуть фінансуватись державою. Такі види допомоги визначатимуться окремим законом, який щорічно прийматиметься одночасно з прийняттям законів про Державний бюджет України та про визначення розміру страхових внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

До видів медичної допомоги, яка фінансуватиметься, буде належати: медична допомога у

зв'язку з хворобою, індивідуальною профілактикою хвороб, травм, отруєнь та інших розладів здоров'я, запобіганням загостренню захворювань, переходом гострих хвороб чи інших розладів здоров'я у хронічну чи більш тяжку стадію та плануванням сім'ї; медична допомога у зв'язку з вагітністю, пологами та їх наслідками; послуги з видачі в установленому законодавством порядку відповідних медичних документів.

До того ж, у законопроекті № 4981 передбачається Програма загальнообов'язкового медичного соціального страхування, яка встановлює сукупність гарантій та вимог до надання громадянам безоплатної медичної допомоги (медичних послуг) та її оплати за рахунок страхових виплат за договорами загальнообов'язкового соціального медичного страхування.

Обидва законопроекти включають у себе розділ про відповідальність за порушення вимог щодо загальнообов'язкового соціального медичного страхування згідно із законодавством [8].

Висновок. Отже, враховуючи те, що останнім часом в Україні, як і у всіх країнах світу відзначається зростання витрат на охорону здоров'я, які обумовлені наступними факторами:

– Демографічними: зниження народжуваності, старіння населення;

– Зростанням реального обсягу медичних послуг;

– Впровадженням нових більш дорогих медичних технологій і медикаментів;

– Інфляцією (особливо інтенсивною у сфері медичного обслуговування);

– Розширенням прав пацієнтів, підвищенням зацікавленості громадян у власному здоров'ї;

– Прагненням медичного персоналу, що працює в умовах оплати праці, що залежить від обсягу виконаної роботи, до призначення дорогих ліків, не завжди доцільних дорогих операцій і процедур;

– Збільшенням бюрократичного апарату в системі охорони здоров'я;

– Прямими витратами засобів і їх використанням не за призначенням;

– Використанням у охороні здоров'я високозатратних і малоефективних технологій, у тому числі управлінських.

Все це в черговий раз підкреслює важливість прийняття Закону України «Про загальнообов'язкове державне медичне страхування» та розроблення спеціальної дієвої програми. Врегулювання інституту медичного страхування стане для України інноваційним кроком, але потребуватиме суттєвих змін та нововведень в чинному законодавстві

Список літератури:

1. Базилевич В.Д., Базилевич К.С. Страхова справа. – К.: Товариство «Знання», КОО, 1997. – 216 с.; Бідний В.Г., Орлова Н.М. Медичне страхування. – К.: Вентурі, 2000. – 136 с.; Гржибовський Ю.Л. Організаційно-економічні передумови розвитку медичного страхування в Україні: Монографія. – Львів, 2005. – 172 с.; Рудень В.В. Страхова медицина і медичне страхування: навч. посібник. – Львів, Обласна книжкова друкарня, 1999. – 304 с.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Про загальнообов'язкове державне медичне страхування: Закон України. – Проект: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apteka.ua/article/156076>
4. Ляховченко Л.А. Загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування як додаткове джерело фінансування галузі охорони здоров'я в Україні. – Економіка та держава. – № 3/2010. – С. 94, с. 93-97.
5. Об обязательном медицинском страховании. Закон Республики Молдовы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3458; Єдина програма з надання обов'язкового медичного страхування [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://old.ms.md/_files/1018-%25D0%2595%25D0%25B4%25D0%25B8%25D0%25BD%25D0%25B0%25D1%258F%2520%25D0%25BF%25D1%2580%25D0%25B3%25D1%2580%25D0%25B0%25D0%25BC%25D0%25BC%25D0%25B0.pdf
6. Об обязательном медицинском страховании в Российской Федерации: Федеральный закон. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=190597;fld=134;from=10728916;rnd=203280.0931509062451078;;ts=0203280550002117584117>; Стеценко С.Г. Медичне право України (правові засади забезпечення медичного страхування) / С.Г. Стеценко, В.Ю. Стеценко, Я.М. Шатковський: Монографія. – К.: Атіка. – 2010. – 208 с.
7. Баєва О.В. Державне регулювання загальнообов'язкового соціального медичного страхування / О.В. Баєва // В кн.: Становлення та розвиток української державності: [зб. наук. пр.] МАУП. – К.: ДП «Видавничий дім «Персонал». – 2012. – Випуск 7. – С. 32-36.
8. Вольська О. Підвищення рівня соціального захисту та підтримки населення України. Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць Одеського регіонального інституту державного управління. – Одеса: ОРІДУ НАДУ при Президентіві України. – 2013. – Вип. 1 (53). – С. 54-57.
9. У пошуках моделі медичного страхування.//Правовий тиждень: - [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=120991>

Воронина Н.В.

Национальный университет «Одесская юридическая академия»

К ВОПРОСУ НЕОБХОДИМОСТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОБЯЗАТЕЛЬНОГО МЕДИЦИНСКОГО СТРАХОВАНИЯ В УКРАИНЕ

Аннотация

Реформы, которые происходили и происходят в Украине, не улучшили систему здравоохранения в связи с чем возникла необходимость изменения приоритетов по вопросам связанным с охраной здоровья граждан. Важной задачей, в современных условиях, является поиск стратегических направлений реформы медицинского страхования и его надлежащего правового регулирования. Цель этих преобразований – обеспечение населения страны в достаточной степени социальной и экономической защищенности в условиях рыночной экономики. При реформировании отечественной системы медицинского страхования является актуальным изучение мировых достижений в области медицинского страхования, а также проблем, которые возникают при создании и функционировании системы страховой медицины, что позволяет использовать накопленный экономически развитыми странами опыт и избежать повторения ошибок при модернизации отечественной страховой модели.

Ключевые слова: страхование. медицинское страхование, принципы медицинского страхования.

Voronina N.V.

National University «Odessa Law Academy»

CONCERNING QUESTION OF NECESSITY LEGAL REGULATION OF COMPULSORY HEALTH INSURANCE IN UKRAINE

Summary

Reforms that have occurred and are occurring in Ukraine, did not improve the health care system due to which it became necessary to change priorities on issues related to the protection of public health. An important task in the current conditions, is searching strategic reform directions of health insurance and proper legal regulation. The aim of these changes – providing the country population sufficiently social and economic security in a market economy. While reforming the national health insurance system is a topical studying the world's achievements in the field of of health insurance, as well as the problems that arise in the creation and functioning of health insurance system, which allows the use of the accumulated experience of the economically developed countries and to avoid repetition of errors in the modernization of the domestic insurance model.

Keywords: insurance, health insurance, health insurance principles.

УДК 347.457

ЩОДО ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ КРЕДИТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Громова А.О.

Одеський апеляційний господарський суд

У статті визначаються проблемні питання кредитних зобов'язань. В межах дослідження проаналізовано поняття та елементи кредитного зобов'язання, визначивши їх види та специфіку. Характеристика кредитних зобов'язань неможлива без врахування економічних чинників, так як вони взаємопов'язані.

Ключові слова: кредит, кредитні зобов'язання, кредитор, боржник, види кредитних зобов'язань.

Постановка наукової проблеми. Останнім часом спостерігається закономірна тенденція – прагнення населення до підвищення рівня життя, поліпшення його якості. Задовольнити зростаючі особистісні потреби громадян реально за допомогою кредитування. Проте зростаючі потреби громадян не завжди відповідають їх фінансовим можливостям. Населення активно вступає в кредитні відносини навіть при обмеженій можливості своєчасної виплати кредитів, невідповідних умовах кредитування, запропонованих кредитними організаціями, при неповній інформованості про них позичальників, масові порушення законодавства, яке регулює здійснення кредитних зобов'язань.

Для злагодженого функціонування всіх складових частин системи кредитних відносин необхідне чітке правове регулювання питань виконання кредитних зобов'язань, які повинні відповідати вимогам часу, гнучко реагувати на зміни, що відбуваються в економіці та фінансовій сфері держави і його правовому полі. Вони потребують законодавчого удосконалення, постійної уваги з боку держави, науковців, практиків. Науковий аналіз цивільного законодавства щодо кредитного регулювання та практики його застосування, розробка теоретичних положень і практичних пропозицій це основне завдання, вирішення якого буде сприяти якнайшвидшому рішенню важливих юридичних і економічних проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначені вище проблеми в різні роки з тією чи іншою повнотою висвітлювалися вітчизняними юристами, фахівцями в галузі римського права, вітчизняної та зарубіжної історії держави і права. Історію появи та формування в римському праві договору позики, як найдавнішої форми договірної права, згодом трансформованої в кредит, виникнення перших способів захисту позичальника у відносинах з кредитором, необхідність надання боржникові більшого кола правових засобів для відокремлення його від стягнення неіснуючого боргу, питання створення перших кредитних установ досліджували, А.А. Підпригора, С.О. Харитонов, авторський колектив видання «Римське приватне право» [1].

Відомий російський цивіліст Р.Ф. Шершеневич в «Курсі торгового права» [2] досліджував питання створення перших кредитних установ у Росії XVIII ст. Він першим звернув увагу на відмінність позики та кредиту на основі ознаки реальності.

У цивільному законодавстві XIX століття було висунуто ряд пропозицій, які дозволили більш детально підійти до аналізу особливостей спосо-

бів забезпечення кредитних зобов'язань. Зокрема, К.Д. Кавелін в теоретичному ракурсі вперше обґрунтував визнання дострокового повернення валюти позики в якості наукової проблеми [3]. На сьогодні вітчизняні науковці також значну увагу приділяють окремим питанням кредитних відносин. Оплачко Л.П. визначає, про необхідність оновлення правового та наукового підходу до розуміння відносин, що виникають за кредитними договорами, а також пошук напрямків удосконалення їх правового регулювання [4, с. 62].

Значна кількість робіт цивілістичного спрямування на разі дещо втратили своє значення внаслідок численних змін вітчизняного законодавства, що регламентує сферу кредитування. Звертає на себе увагу й те, що в Україні відсутні сучасні монографічні праці, присвячені кредитним зобов'язанням.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Перехід до ринкових відносин вплинув на розвиток банківського кредитування, яке відіграє значну роль у забезпеченні сталого розвитку економіки нашої країни. Залучення в економіку необхідних обсягів кредитних ресурсів неможливо без створення правових умов, що забезпечують банкам повернення розміщених ними коштів. Аналіз робіт вищевказаних авторів, дає підставу стверджувати, що до теперішнього часу у вітчизняній цивілістиці немає загальноприйнятого обґрунтування розуміння тих відносин, які підпадають під визначення кредитного зобов'язання. У зв'язку з цим необхідно встановити, які ознаки вирізняють кредитні зобов'язання та дозволяють говорити про їх відокремленість у системі цивільних зобов'язань.

Мета дослідження полягає у вивченні правової природи кредитних зобов'язань, правової специфіки забезпечення їх виконання, характеристики елементів кредитного зобов'язання та видів.

В умовах масового невиконання кредитних договорів вирішення проблем повернення кредитів, усунення загроз неповернення боргу які вимагають від законодавця вироблення ефективного правового інструментарію, що гарантує кредиторам повернення розміщених коштів, а також забезпечують виконання кредитних зобов'язань необхідно вирішити наступні завдання:

- дослідити поняття та особливості кредитного зобов'язання;
- визначити види кредитних зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку поняття «кредит» слід розглядати в широкому і вузькому сенсі.

В широкому сенсі поняття «кредитні відносини» зводиться до позначення зобов'язань,

що виникають з кредитного договору, а також зобов'язання комерційного кредитування. Вищевказані типи позикових зобов'язань мають особливі ознаки, які і дозволяють відрізнити їх від договору позики. У вузькому сенсі кредит, як правова категорія виступає лише в значенні банківського кредиту. Розуміння кредитних відносин при такому підході базується на понятті кредитного договору.

На сучасному етапі розвитку законодавства не існує єдиного, науково обґрунтованого підходу до розуміння кредитного зобов'язання, як елемента системи зобов'язальних правовідносин, оскільки не існує і єдиного обґрунтування розуміння тих відносин, які підпадають під розуміння кредитного зобов'язання, розглянемо деякі.

Кредитні зобов'язання – це зобов'язання, які виникають у зв'язку з наданням коштів або майна, визначеного родовими ознаками, на умовах повернення [5, с. 139].

Кредитне зобов'язання, це відносне правовідношення, в якому, згідно з укладеним договором, кредитор зобов'язується надати кредит, в грошовій формі, позичальнику на визначених у договорі умовах, а позичальник, у свою чергу, зобов'язується повернути отриманий кредит і сплатити відсотки на нього [6].

Кредит, визначається як зобов'язання, за яким кредитор зобов'язується надати грошові кошти позичальнику, а позичальник має право вимагати від кредитора здійснення такої передачі у розмірі та на умовах, передбачених договором [7].

Тобто мова йде про «направленість» дії від кредитора до позичальника. Вчинення дій зобов'язаною особою в кредитному правовідношенні створює борг на боці позичальника, і тому, у чистому вигляді, воно не є грошовим зобов'язанням, що завжди спрямоване на погашення грошового боргу здійсненням платежу.

Існує протилежна точка зору, відносно якої, кредитне зобов'язання є грошовим, а воно в свою чергу може бути визначено, як відносне правовідношення, змістом якого є право вимоги кредитора та кореспондуючий йому юридичний обов'язок боржника здійснити оплату або платіж, тобто передати певну чи таку, що може бути визначена у майбутньому, суми грошей, які є легальним засобом платежу. Грошовим, за змістом статей 524, 533-535, 625 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), є виражене в грошових одиницях (національній валюті України чи в грошовому еквіваленті в іноземній валюті) зобов'язання сплатити гроші на користь іншої сторони, яка, відповідно, має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Грошовим слід вважати будь-яке зобов'язання, що складається в тому числі з правовідношення, в якому праву кредитора вимагати від боржника виконання певних дій кореспондує обов'язок боржника сплатити гроші на користь кредитора. Зокрема, грошовим зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона зобов'язана оплатити поставлену продукцію, виконану роботу чи надану послугу в грошах, а друга сторона вправі вимагати від першої відповідної оплати, тобто в якому передбачено передачу грошей, як предмету договору або сплату їх як ціни договору.

Грошове зобов'язання виражається в грошових одиницях України або в грошовому еквіваленті в іноземній валюті [8]. Частина перша статті 1054 ЦКУ визначає предмет кредитного зобов'язання таким чином, що за кредитним договором банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові у розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит та сплатити проценти. Спеціальне законодавство України у сфері банківської діяльності та діяльності небанківських фінансових установ не містить приписів, які б забороняли банкам або іншим фінансовим установам надавати кредити в іноземній валюті або регламентували умови кредитування в іноземній валюті. Проте використання іноземної валюти, як предмету кредитного зобов'язання, можливо лише у разі дотримання вимог валютного законодавства України [9].

Так, як досліджувані правовідносини у більшості випадків опосередковують грошові зобов'язання учасників цивільного обороту. У зв'язку з цим логічним є визначення «родових» речей, як одного з елементів їх змісту. Говорячи про елементи кредитних відносин, Е.Г. Полонський відмічав, що їх зміст характеризується обов'язком боржника повернути те саме і в такій же кількості, як і було отримано.

Наступною ознакою кредитних правовідносин є їх договірний характер. Кредитні зобов'язання виникають внаслідок вчинення їх сторонами різноманітних правочинів, які, як правило, оформлюються у вигляді кредитних договорів між банком та позичальниками. Утім, сучасною практикою вироблені й інші способи надання кредиту. Наприклад, сторони за договором банківського рахунку можуть, у випадку відсутності коштів на рахунку клієнта, узгодити умову про надання банком кредиту – так зване «овердрафтне кредитування» (ст. 1069 ЦК України) [10].

Відносини, що виникають між кредитними організаціями та їх клієнтами при укладанні правочинів, регулюються нормами цивільного права, а банківські операції – банківським правом. Цивільне право регулює договірні відносини позики і кредиту, банківське право, в свою чергу, регламентує операції з розміщення коштів, їх повернення, створення резерву по позиках, взаємовідносини між НБ України та кредитними організаціями, які виникають у зв'язку зі здійсненням банківських операцій.

Суб'єктами кредитного зобов'язання є його сторони – кредитор і боржник.

Кредитором в кредитному зобов'язанні можуть бути: банк (банківський кредит), в ролі кредитора виступають не спеціалізовані кредитно-фінансові організації, а будь-які юридичні особи, пов'язані з виробництвом або реалізацією товарів або послуг (комерційний кредит), спеціалізовані кредитні організації, так і будь-які юридичні особи, що здійснюють реалізацію товарів або послуг (споживчий кредит), держава (державний кредит). Боржником можуть бути держава, юридичні та фізичні особи.

Однак, незважаючи на те, що в даний час не вироблена єдина точка зору щодо розуміння кредитного зобов'язання, сучасна правова доктрина

містить чіткі положення про способи забезпечення таких зобов'язань. Для існування і функціонування кредитних зобов'язань важливою умовою є дотримання балансу інтересів сторін, зберегти який неможливо без застосування до основним кредитним відносинам додаткового забезпечувального механізму

Внаслідок спеціального статусу однієї із сторін договору кредитні зобов'язання вимагають особливого посвідчення та забезпечення, що є основою для закріплення цілого ряду способів забезпечення виконання зобов'язань. Таким чином, відносини, що виникають на підставі укладеного кредитного договору, юридично більш складні і вимагають правового регулювання не тільки нормами ЦК, але й спеціальними нормативно-правовими актами чинності ступеня їхньої формалізації. Забезпечення виконання кредитних зобов'язань не тільки не обмежує права позичальника і стає гарантом кредитора, але і зберігає безумовну можливість отримання кредиту позичальником в рамках основного зобов'язання.

Залежно від критеріїв класифікації можуть бути виділені різні види кредитних зобов'язань:

- за тривалістю терміну погашення заборгованості виділяють поточні та довгострокові зобов'язання;
- залежно від визначеності терміну та оцінки зобов'язань:
  - зобов'язання з повністю визначеними умовами забезпечення.
  - непередбачені зобов'язання;
  - за оплатністю:
    - із виплатою відсотків позичальнику
    - відсоткові, фінансові зобов'язання,
    - безвідсоткові;
  - за видами господарської діяльності:

- пов'язані та непов'язані з комерційною діяльністю підприємства зобов'язання;

- за видами кредиторів:
  - зовнішні та внутрішні зобов'язання,
  - заборгованість перед банками та інша (небанківська),
  - заборгованість перед пов'язаними та непов'язаними сторонами;
  - за умовами виникнення:
    - у зв'язку з одержанням товарів, робіт та послуг (аванси отримані),
    - у зв'язку з нарахуванням витрат,
    - у зв'язку з випуском цінних паперів (векселів, облігацій);
    - за виконанням умов погашення:
      - прострочені зобов'язання,
      - непрострочені зобов'язання,
      - відстрочені зобов'язання.

Одні автори вважають, що кредитні зобов'язання виконують допоміжну функцію, яка пов'язана з обслуговуванням основного зобов'язання з передачі майна, виконання робіт, надання послуг, інші – що кредитні зобов'язання є автономними і виділяють їх у конкретні види договірних правовідносин.

Висновки. Кредитні зобов'язання є самостійним видом зобов'язання, що можна прослідкувати в договорах позики і кредиту;

Кредитний договір є підставою виникнення кредитного зобов'язання та різновидом договору позики;

– відносини, що виникають на підставі укладеного кредитного договору, юридично більш складні і вимагають правового регулювання не тільки нормами ЦК, але й спеціальними нормативно-правовими актами чинності ступеня їхньої формалізації.

Список літератури:

1. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право 2006. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.
2. Шершеневич Г.Ф. Учебник торгового права: учебник для вузов / Г.Ф. Шершеневич; предисловие В.А. Белова – М.: Издательство Юрайт, 2016. – 335 с.
3. Кавелин К.Д. Избранные произведения по гражданскому праву / К.Д. Кавелин. – М.: Центр ЮрИнфоР, 2003. – 722 с.
4. Правове забезпечення ролі кредиту в формуванні ринкової економіки України [Текст] / Л. Оплачко // Право України. – 2003. – № 9. – С. 61-64.
5. Бандурка А.М., Глушенко В.В. Деньги и кредит: Учебник. – Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2003. – 480 с., с. 139.
6. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар за заг. ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонові, Н.Ю. Голубевої. – К.: Правова єдність, 2007. – 1140 с.
7. Розенберг Дж.М. Словарь банковских терминов: пер. с. англ. / Дж.М. Розенберг. – М.: Инфра-М, 1997. – 360 с.; Правила здійснення операцій за рахунками, відкритими фізичними особам у АТ «Ощадбанк» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrmodno.com.ua/health/pravila-zdijsnennya-operacij-zahunkami-vidkritimi-fizichnim/pg-1.html>
8. Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань // Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 17.12.2013 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0014600-13>
9. Про систему валютного регулювання і валютного контролю: Декрет від 19.02.1993 № 15-93 // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 17, ст. 184.
10. Тупицька Є.О. Теоретико-правовий аналіз кредитних та позикових правовідносин // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2013. – № 22. – С. 291-294.
11. Банківський кредит: його види і класифікація // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://toplutsk.com/articles-article_539.html

Громова А.О.

Одесский апелляционный хозяйственный суд

О ПРОБЛЕМНЫХ ВОПРОСАХ КРЕДИТНЫХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ

Аннотация

В статье определены проблемные вопросы кредитных обязательств. В рамках исследования проанализированы понятие и элементы кредитного обязательства, виды и особенности. Характеристика кредитных обязательств невозможно без учета экономических факторов, так как они взаимосвязаны.

Ключевые слова: кредит, кредитные обязательства, кредитор, должник, виды кредитных обязательств.

Gromova O.O.

Odesa Appeal Economic Court

CONCERNING OF PROBLEM ISSUES OF CREDIT OBLIGATIONS

Summary

The article defines the problematic issues of credit obligations. In the research analyzed the concept and elements of credit obligations, their types and features. Characterization of credit obligations is not possible without taking into account economic factors, as they are interrelated.

Keywords: credit, credit obligations, the creditor, the debtor, the types of credit obligations.

УДК 343.98.007.62:[343.541:343.915] (477)

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ДОПОМОГИ СПЕЦІАЛІСТІВ ТА ЕКСПЕРТІВ У РОЗСЛІДУВАННІ ЗГВАЛТУВАНЬ, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

Дмитрієва Л.В.

Харківський національний університет внутрішніх справ

Розглянуто питання використання спеціальних знань у розслідуванні згвалтувань, вчинених неповнолітніми. Розкрито типові слідчі (розшукові) дії, які проводяться за участю спеціаліста. Запропоновано авторську класифікацію судових експертиз, характерних для розслідування вказаних злочинів.

Ключові слова: криміналістична методика, згвалтування, злочинність неповнолітніх, розслідування злочинів, судові експертизи, спеціальні знання.

Постановка проблеми. На жаль, кількість згвалтувань, що вчиняються неповнолітніми, постійно збільшується, й у криміналістичній літературі вже ставилося питання про необхідність розробки методики розслідування злочинів, учинених неповнолітніми [1, с. 137].

Відзначимо, що вказані злочини можуть спричиняти фізичну, моральну та матеріальну шкоду. Крім того, внаслідок вчинення згвалтувань залишається чимала кількість матеріальних слідів на тілі як потерпілого, так і підозрюваного, на місці вчинення злочину. Водночас матеріали слідчо-судової практики свідчать про те, що неповнолітні під час вчинення згвалтувань паралельно вчиняють й інші злочини (крадіжки, грабежі, хуліганство), які, як правило, йдуть у сукупності, і розслідування проходить в рамках об'єднаного кримінального провадження. Тому слідчому доводиться використовувати спеціальні знання не тільки для викриття й доведення вини у вчиненні згвалтування, а також й інших епізодів злочинної діяльності.

Одним із ефективних шляхів підвищення ефективності розслідування вказаних злочинів є своєчасне і тактично правильне залучення допомоги спеціалістів, експертів. Тому питання використання спеціальних знань у розслідуванні згвалтувань, вчинених неповнолітніми, є актуальними, необхідними і потребують детального розгляду в рамках формування методики розслідування таких злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробленням теоретичних і практичних аспектів використання спеціальних знань під час досудового розслідування займалися: Т.В. Авер'янова, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, В.Г. Грудкова, С.П. Дідковська, П.П. Іщенко, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченко, В.М. Махов, О.Р. Россинська, В.Ю. Шепітько та інші.

Окремі аспекти використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів, учинених неповнолітніми, були предметом розгляду в роботах Н.І. Жуковської, Л.І. Долгової, О.О. Закатова, Л.Л. Каневського, Г.М. Мінковського, Ю.С. Тихонова та інших.

Однак питання використання спеціальних знань у розслідуванні зґвалтувань, вчинених неповнолітніми, в юридичній літературі не досліджувались. Тому **метою цієї статті** є розкриття основних положень використання спеціальних знань в методиці розслідування зґвалтувань, вчинених неповнолітніми.

Виклад основного матеріалу. У криміналістичній літературі спеціальними визначаються знання у певній галузі людської діяльності (крім знань у галузі матеріального і процесуального права), отримані в результаті професійної підготовки, наукової діяльності і досвіду практичної роботи, які використовуються в розслідуванні злочинів [2, с. 5].

У криміналістичній літературі вирізняють дві форми використання спеціальних знань: процесуальну і непроцесуальну [3, с. 102].

До процесуальних форм відносять:

– участь спеціалістів у проведенні слідчих (розшукових) дій;

- проведення ревізій та перевірок;
- призначення судових експертиз [4, с. 283–284].

Непроцесуальними формами використання спеціальних знань є такі, що прямо не передбачені законом:

- технічні та інші обстеження;
- консультативно-довідкова діяльність;
- використання спеціальних знань слідчими (прокурорами, суддями) [5, с. 24].

Розкриваючи питання використання допомоги спеціалістів у проведенні слідчих дій, зауважимо, що ми погоджуємося з думкою П. П. Іщенка про те, що спеціалістів доцільно залучати до участі у слідчих діях у разі: 1) відсутності відповідних спеціальних знань та навичок у слідчого; 2) недостатнього володіння слідчим прийомами і засобами швидкого та якісного виконання тієї чи іншої роботи; 3) необхідності з естетичних або тактичних міркувань доручити виконання окремих дій спеціалісту; 4) одночасного використання кількох засобів криміналістичної техніки; 5) необхідності виконати великий обсяг роботи, яка потребує спеціальних знань і навичок [6, с. 67].

Зауважимо, що участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій згідно з кримінальним процесуальним законодавством може бути як обов'язковою, так і факультативною. Так, закон зобов'язує слідчого залучити:

– педагога або психолога, а за необхідністю й лікаря під час допиту малолітнього або неповнолітнього (ст. 226 КПК України);

– судово-медичного експерта, або лікаря, якщо вчасно неможливо залучити судово-медичного експерта під час огляду трупа (ст. 238 КПК України);

– судово-медичного експерта під час огляду трупа, пов'язаного з експертизою (ст. 239 КПК України).

Матеріали слідчої та судової практики свідчать про те, що в розслідуванні вказаних злочинів огляд місця події є найпоширенішою слідчою (розшуковою) дією, яку слідчий проводить за участю спеціаліста. Так, на основі знань спеціаліста можна з'ясувати механізм утворення слідів зґвалтування, правильно використати засоби фіксації, вилучення та упаковки доказів, грамотно скласти їх опис.

Однак допомога спеціаліста, як правильно зазначає В. М. Махов, не обмежується рамками слідчих оглядів, вони можуть надавати допомогу у проведенні й інших слідчих дій [7, с. 81].

Так, під час розслідування зґвалтувань, вчинених неповнолітніми, слідчі за участю спеціалістів найчастіше проводять обшуки за місцем проживання з метою виявлення слідів зґвалтування, допити неповнолітніх підозрюваних, потерпілих, свідків.

Результати проведеного нами дослідження свідчать про те, що слідчі найчастіше як спеціалістів у розслідуванні вказаних злочинів залучали педагогів, психологів, експертів-криміналістів, судмедекспертів.

Іншою процесуальною формою використання спеціальних знань у розслідуванні досліджуваних злочинів є проведення судових експертиз. Відзначимо, що різноманітність експертиз визначається характером завдань, які слідчому належить вирішити у процесі розслідування зґвалтувань, вчинених неповнолітніми.

В юридичній літературі правильно зазначено, що слідчий під час підготовки до проведення судових експертиз повинен: виокремити обставини, які підлягають дослідженню, визначити завдання та вид судової експертизи; зібрати необхідні матеріали для дослідження; вибрати експертний заклад (експерта); процесуально оформити призначення експертизи та направити постанову експерту [8, с. 32].

Слушною, на нашу думку, є пропозиція В.Г. Грузкової, яка поділяє судові експертизи залежно від завдань, які вони вирішують, на дві групи: 1) експертизи, спрямовані на ототожнення об'єкта (ідентифікаційні); 2) експертизи, не пов'язані з ідентифікацією (встановлення належності об'єкта до певної групи; діагностичні, пов'язані з визначенням природи об'єкта, обсягу прихованої в ньому інформації та придатності його для ідентифікації, походження відносно місця та часу виникнення, механізму утворення; ситуаційні для з'ясування механізму та сукупності обставин події, її учасників та ролі кожного в ній шляхом аналізу матеріальної обстановки місця події) [9, с. 76].

Аналіз наукової літератури, результатів проведених досліджень дозволив визначити такі групи експертиз, що призначаються під час розслідування зґвалтувань, вчинених неповнолітніми: 1) судові експертизи, що призначаються з метою встановлення способів, обстановки та наслідків зґвалтувань; 2) судові експертизи, що призначаються з метою дослідження психо-психологічного стану підозрюваних (потерпілих).

Окрім того, відзначимо, що у випадку розслідування зґвалтувань, вчинених неповнолітніми, в рамках об'єданого кримінального провадження з іншими злочинами, що паралельно вчинялися неповнолітніми (крадіжки, грабежі, хуліганство тощо), слідчому необхідно проводити низку судових експертиз, спрямованих на встановлення обставин вказаних злочинів. Найчастіше ними є криміналістичні, судово-медичні, товарознавчі експертизи.

Враховуючи викладене, до першої групи судових експертиз, що призначаються під час розслідування зґвалтувань, вчинених неповнолітніми, ми відносимо судово-медичні експертизи, криміналістичні. Найчастіше під час розсліду-

вання вказаних злочинів призначаються судово-медичні експертизи потерпілої, підозрюваного, речей потерпілої та підозрюваного.

Серед криміналістичних експертиз найчастіше призначаються:

- дактилоскопічна (за слідами рук);
- трасологічні (за слідами взуття, транспортних засобів на місці події злочину).

Проміж судово-медичних експертиз варто виділити судово-цитологічні дослідження, які дозволяють вирішити такі питання:

- встановити статево належність крові та виділень; волосся (за наявності зовнішньої кореневої піхви); мікрочастинок органів та тканин людини;
- визначити наявність в слідах на тілі та одязі підозрюваних у статевих злочинах: піхвових клітин; клітин слизової оболонки рота; клітин слизової оболонки прямої кишки;
- при дослідженні піднігтьового вмісту – встановити наявність крові та мікрочастинок тканин людини, їх виду, групову, статеву, органо-тканинну характеристику;
- дослідити сліди крові з метою встановлення регіонального походження;
- дослідити сліди слини на недопалках сигарет з метою встановлення їх групової та статевої належності;
- вивчити клітинний склад секрету молочних залоз із метою встановлення терміну вагітності;
- кольпоцитологічні дослідження про встановлення статевої зрілості [10, с. 124–125].

Об'єктами судово-цитологічного дослідження під час розслідування зґвалтувань найчастіше є

мікросліди крові та виділень у слідах на речових доказах, мікронакладення біологічного походження в піднігтьовому вмісті рук потерпілих та підозрюваних, волосся, сліди слини на недопалках сигарет. Наприклад, під час розслідування зґвалтування, вчиненого неповнолітнім К., у результаті проведення судово-цитологічного дослідження було встановлено факт здійснення ним статевих актів з неповнолітньою потерпілою і те, що вона не досягла статевої зрілості [11].

Залежно від виду експертизи слідчий визначає установу, якій доручається провести експертизу. Насамперед це експертні установи Міністерства юстиції України, МВС України, Міністерства охорони здоров'я України, а також експертами залучаються фахівці науково-дослідних інститутів.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. У розслідуванні зґвалтувань, вчинених неповнолітніми, слідчий використовує допомогу спеціалістів як у процесуальній, так і в непроцесуальній формах. Серед судових експертиз, які призначаються під час розслідування таких злочинів, варто виділити: 1) судові експертизи, що призначаються з метою встановлення способів, обстановки та наслідків зґвалтувань; 2) судові експертизи, що призначаються з метою дослідження психо-психологічного стану підозрюваних (потерпілих).

Перспективами подальших досліджень є розроблення тактичних аспектів участі спеціалістів у проведенні окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування досліджуваних злочинів.

Список літератури:

1. Красненкова Е. В. Некоторые особенности расследования преступлений против половой неприкосновенности и половой свободы личности // Вестник Екатеринбургского института. 2016. № 2 (34). – С. 133–137.
2. Кирвель В. К. Использование специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений // Тактика назначения и проведения судебной экспертизы: лекция / В. К. Кирвель; М-во внутр. дел Респ. Беларусь, учреждение образования «Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь». Минск: Акад. МВД, 2010. – 40 с.
3. Телегина Т. Д. Использование специальных знаний в современной практике расследования преступлений: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 – М., 2008. – 204 с.
4. Волобуев А. Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 – Харків, 2001. – 427 с.
5. Егоров В. П. Правовые и организационные основы участия специалиста в производстве следственных действий: лекция. – Минск: Акад. МВД, 2012. – 30 с.
6. Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях. – М., 1990. – 167 с.
7. Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: монография. – М.: Изд-во РУДН, 2000. – 296 с.
8. Дидковская С. П., Клименко Н. И., Лисиченко В. К. Подготовка и проведение отдельных видов судебной экспертизы: учеб. пособие. – К., 1997. – 80 с.
9. Грузкова В. Г. Классификации судебных экспертиз в судебной экспертологии // Теория та практика судової експертизи і криміналістики. Вип. 2: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. – Харків, 2002. – С. 76–79.
10. Старовойтова Р. О., Мішалов В. Д., Кривда Г. Ф. Судово-медична цитологія: навч.-метод. посіб. – Київ, 2007. – 208 с.
11. Вирок Немирівського районного суду Вінницької області від 23.07.2013 у справі № 140/1133/13-к / Інформаційний сервер Верховного Суду України URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32644635>

Дмитриева Л.В.

Харьковский национальный университет внутренних дел

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОМОЩИ СПЕЦИАЛИСТОВ И ЭКСПЕРТОВ В РАССЛЕДОВАНИИ ИЗНАСИЛОВАНИЙ, СОВЕРШЕННЫХ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ

Аннотация

Рассмотрены вопросы использования специальных знаний при расследовании изнасилований, совершенных несовершеннолетними. Раскрыты типичные следственные (розыскные) действия, которые проводятся с участием специалиста. Предложена авторская классификация судебных экспертиз, характерных для расследования указанных преступлений.

Ключевые слова: криминалистическая методика, изнасилования, преступность несовершеннолетних, расследование преступлений, судебные экспертизы, специальные знания.

Dmytriieva L.V.

Kharkiv National University of Internal Affairs

THE TOPICAL QUESTIONS OF USING THE HELP OF SPECIALISTS AND EXPERTS IN VIOLENCE INVESTIGATION MADE BY MINORS

Summary

Discuss the use of special knowledge in investigation of rapes committed by juveniles. Disclosed typical investigative (search) actions, which are conducted with the participation of a specialist. The author offers the classification of legal expertise, the characteristic of investigation investigated crimes.

Keywords: forensic methods, rape, criminality of minors, the investigation of crimes, judicial expertise, special knowledge.

УДК 340.11

ЗАКОНОДАВЧІ ДЕФІНІЦІЇ ПОНЬЯТЬ «СПЕЦІАЛЬНІСТЬ» ТА «СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ» ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ У НОРМАТИВНОМУ РЕГУЛЮВАННІ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СФЕРИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Дорошук М.З.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У цій статті здійснено теоретико-правовий аналіз законодавчих дефініцій понять «спеціальність» та «спеціалізація», які використовуються у нормативному регулюванні кадрового забезпечення сфери охорони здоров'я в Україні. На основі аналізу сучасних наукових підходів до розуміння поняття, правової природи, суті, функцій законодавчих дефініцій висвітлено проблематику дефектів, які наявні у законодавстві, що регулює досліджувану сферу. Досліджено дефекти визначень понять «спеціальність» та «спеціалізація». Проаналізовано наслідки їх наявності у законодавстві. Запропоновано та обґрунтовано способи усунення досліджених дефектів дефініцій.

Ключові слова: законодавча дефініція, дефект дефініції, охорона здоров'я, спеціальність, спеціалізація.

Постановка проблеми. Принцип визначення змісту нормотворчої діяльності є однією з засад розвитку правової держави, адже з допомогою понятійного апарату сприймання законодавства в повній мірі стає можливим для всіх суб'єктів права. Дефініції є техніко-юридичним засобом, правильне використання якого дозволяє не лише максимально викласти результати теоретичного пізнання певного правового явища, а й підвищити доступність та сприйнятливність нормативно-правового акту. Враховуючи

важливу роль дефініції у розумінні змісту акту законодавства, для однакового тлумачення та застосування понять, закріплених у цих актах, потрібне їх постійне приведення у відповідність одне одному, застосування чітко визначених техніко-юридичних прийомів під час їх утворення.

Наявність розбіжностей у тлумаченні понять, що втілені у нормативно-правових актах, є перешкодою для ефективної реалізації законодавства. Одним з таких прикладів є дефекти дефініцій понять «спеціальність» та «спеціалізація» у

нормативно-правових актах, якими регулюється кадрове забезпечення сфери охорони здоров'я України. Нечіткість формулювання зазначених дефініцій призводить до зловживань у процесі застосування норм права, відбивається на якості освіти, у тому числі й післядипломної, та на її відповідності кваліфікаційним вимогам, тягне за собою порушення правових норм з наступною юридичною відповідальністю особи.

Аналіз сучасних досліджень. Питання законодавчих дефініцій доволі активно досліджується вітчизняними та зарубіжними науковцями. Так, наукові роботи І. Москаленка, Т. Латковської, С. Головіної, В. Чернадчука присвячені галузевим дефініціям; філологами Д. Горським, Т. Котарбинським, Н. Поповим та О. Сербенською досліджувалися логічні та мовні аспекти дефініцій; в дослідження понятійного апарату внесли вклад І. Мацкевич, Л.Л. Крутиков П. Панченко, В. Савицький, М. Поляков, В. Канигін. Проблематику теоретичних та практичних аспектів законодавчих дефініцій дослідила М. Хайретдинова. Т. Подорожною зроблений значний внесок у вивчення структури, функцій дефініцій. Теоретико-методологічні та техніко-юридичні аспекти дефектів дефініцій міжнародного права були досліджені І. Шутаком. Також проводилися наукові конференції за тематикою, присвяченою законодавчим дефініціям, випущений збірник статей з методичними рекомендаціями по застосуванню дефініцій. Втім актуальним залишається продовження теоретико-правового вивчення дефектів галузевих дефініцій, зокрема, у законодавстві, що регулює сферу охорони здоров'я України.

Метою статті є аналіз законодавчих дефініцій поняття «спеціальність» та «спеціалізація», які використовуються у нормативному регулюванні кадрового забезпечення сфери охорони здоров'я в Україні, виявлення дефектів, які наявні у законодавстві, що регулює досліджувану сферу, вироблення пропозицій щодо їх усунення.

Викладення основного матеріалу. Законодавчі дефініції входять до юридичної термінології – системи термінів, які застосовуються при викладенні змісту нормативно-правового акту. Юридична термінологія поділяється на три групи: загальноживані (застосовані в загальноприйнятому значенні, наприклад, «повітря», «надра», «кордон»), спеціально-технічні (поняття, визначення яким надано у галузях спеціальних знань – медицині, техніці, біології тощо) та спеціально-наукові поняття, тобто зі значенням, притаманним юридичній науці, яким виражається своєрідність поняття [14].

Термін «дефініція» (від лат. – definition) означає в перекладі «встановлення меж», «визначення». На думку В. Кнаппа та А. Герлоха, правові дефініції – це визначення, що містяться безпосередньо в тексті правової норми; з огляду на це вони обов'язкові, оскільки є частиною правової норми. Л. Апт визначає законодавчу дефініцію як коротке визначення певного поняття, що відображає суттєві, якісні ознаки предмета чи явища.

Т. Подорожна вважає законодавчі дефініції основоположними, самостійними та специфічними елементами механізму правового регулювання, що є короткими визначеннями понять, які використовуються в законодавстві. По відношен-

ню до норми права вони є первинним елементом механізму правового регулювання. Вважається, що дефініції – це не прямі правила поведінки чи норми права, а особливі державно-владні приписи, які є обов'язковими при тлумаченні та правильному застосуванні норм права [12].

На думку М. Хайретдинової законодавча дефініція – це особливий різновид нормативно-правового припису, визначення правового поняття в сукупності існуючих ознак, зі специфічною нормативністю, закріплене суб'єктами нормотворчості у джерелі права з метою надання йому підвищеної інформативності [13].

На визначення понять, вживаних у нормативно-правових актах, поширюються вимоги юридичної техніки, зокрема, щодо змісту: конкретика, однозначність викладення, заборона вжиття синонімії, доступність, стабільність (усталеність визначення, а не його зміна в різних актах законодавства), які виключають різне розуміння думки законодавця та, як наслідок, різні підходи у правозастосуванні. При створенні нової дефініції необхідно пам'ятати, що дотримання високого рівня юридичної техніки – це один із інструментів забезпечення принципу верховенства закону. Недотримання прийомів формулювання, вимог юридичної техніки щодо дефініцій призводить до створення діаметрально протилежних понять, які при однаковості або синонімії назв суперечать одне одному. Чітке, однозначне та, водночас, змістовне викладення змісту законодавчих дефініцій має на меті вірно, всебічне, однакове їх розуміння усіма суб'єктами права, а також підвищує ефективність їх регулятивного впливу на суспільні відносини, тобто, коли державно-владні приписи були доведені до відома суб'єктів права, вірно сприйняті ними та відповідно втілені у суспільне життя.

Дефініції є «канвою» акту законодавства, адже без їх застосування унеможлиблюється сприйняття змісту та мети створення нормативно-правового акту. Визначення правових понять складають значну частину понятійно-категорійного апарату теорії права. За допомогою дефініцій відображуються знання про правове явище. Законодавча дефініція також є техніко-юридичним способом тлумачення правового поняття, використаного у нормативно-правовому акті. Таким чином, основними функціями законодавчих дефініцій є:

- викладення та закріплення на законодавчому рівні знань про певне правове явище, а саме: відображення того, як це явище реалізується в житті суспільства;
- офіційне тлумачення правового поняття;
- формування розуміння змісту та цілей прийняття акту законодавства;
- реалізація принципу змістовної визначеності правотворчої діяльності;
- сприяння вірному правозастосуванню щодо суспільних відносин, які регулюються відповідним нормативно-правовим актом;
- сприяння уникненню розбіжностей в застосуванні пов'язаних з конкретними дефініціями матеріальних та процесуальних норм права та ін.

З огляду на юридичну практику, створення законодавчих дефініцій виправдане в наступних випадках:

- застосовується неоднозначне тлумачення поняття у юридичній науці та практиці;
- поняття створене шляхом переосмислення загальноживаного терміну;
- поняття визначається з допомогою асоціацій;
- поняття створене з допомогою спеціально-наукової, рідковживаної, іноземної лексики;
- з урахуванням мети створення акту законодавства значення поняття специфічне [13].

Підготовка законодавчої дефініції складається з декількох етапів. Спочатку досліджується правове явище, з метою пояснення якого створюється дефініція. Підбирається відповідна цьому явищу сукупність термінів, і з цієї сукупності відбирається поняття, що найбільш повно відповідає конкретному правому явищу. На наступному етапі відбувається конструювання та формулювання визначення поняття [13].

Отже, за своєю суттю законодавча дефініція – це техніко-юридичний спосіб тлумачення правового поняття, викладеного в сукупності притаманних йому ознак, використаного суб'єктом нормотворчості у акті законодавства з метою найповнішого розуміння цього акту та єдино вірного правозастосування.

Зрозуміло, що у процесі створення дефініцій можуть виникати складнощі, наприклад, відсутність належного теоретико-методологічного аналізу, копіювання без повторного дослідження визначень понять з одного нормативно-правового акту до іншого. Це є передумовою виникнення різноманітних помилок, дефектів дефініцій – невідповідності визначень відображуваним правовим явищам, суспільним відносинам, порушення логіки їх розміщення в структурі актів законодавства.

Дефекти визначень понять поділяються на три основні групи:

- дефекти розташування дефініцій у тексті акту законодавства – дефекти насиченості;
- дефекти логіки внутрішньої змістовності – дефекти сприйнятливості;
- дефекти відповідності відображуваним юридичним фактам і суспільним стосункам – дефекти об'єктивної релевантності [15].

Дефекти першої групи – дефекти насиченості – виникають внаслідок неоднакової кількості визначень понять, наданими різними суб'єктами нормотворчості у різних нормативно-правових актах: в одному акті спостерігається перенасичення дефініціями тексту, а в іншому – навпаки, відсутність необхідних визначень, без яких ускладнюється або й взагалі унеможливується розуміння нормативно-правового акту. Дефект насиченості також виникає внаслідок невизначеності розташування дефініцій у структурі акту: при розташуванні на початку нормативно-правового акту присвяченої дефініціям статті (як правило, під номером 1) визначення понять продовжують надаватися протягом усього тексту акту. При іншому варіанті цього дефекту дефініції розкидані по всьому нормативно-правовому акту, відсутня їх системність, що ускладнює пошук необхідного визначення поняття. Так, у Законі України «Про освіту» від 23.05.1991 р. дефініції розташовані по всьому тексту. Натомість стаття 1 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. присвячена визначенням 24 понять, але й надалі у тексті закону зустрічаються де-

фініції, наприклад, «післядипломна освіта», «зовнішнє незалежне оцінювання». При цьому у поняття післядипломної освіти – на відміну від аналогічного у Законі України «Про освіту» – вже включається і процес отримання іншої професії, спеціальності. Втім, жоден нормативно-правовий акт не містить дефініцію поняття «профіль навчання», хоча це поняття досить часто вживається суб'єктами нормотворчості. На практиці поняття «профіль навчання» вживається у його загальноживаному значенні. Відсутність нормативного закріплення цього поняття провокує до підміни ним інших понять: «галузь знань», «спеціальність», «спеціалізація». Вбачається доцільним на початку нормативно-правового акту наводити основні дефініції, а у разі, якщо виникає необхідність роз'яснення незначної кількості додаткових дефініцій, то наводити визначення цих понять у примітках.

Перенасиченість акту законодавства визначеннями грапляється, зокрема, у випадках роз'яснення усталених, загальновідомих дефініцій. Це дефекти другої групи – дефекти сприйнятливості, – які виникають внаслідок недоліків змістовного конструювання [15]. Так, немає необхідності дублювати однакове поняття, при цьому надаючи йому різне визначення, у декількох актах законодавства, в тому числі й різної юридичної сили, бо в такому випадку можлива змістова дисгармонія – застосування поняття у контексті та з метою реалізації правовідносин, урегульованих лише конкретним нормативно-правовим актом. Вживання альтернативних конструкцій дефінітивів (різне за змістом та структурою визначення поняття) зустрічається у текстах як одного, так і різних актів законодавства, призводячи до невизначеності специфічних ознак, втрати основного змісту поняття, а відтак і до колізійності під час практичного застосування змістовно пов'язаних норм права.

Негативним явищем є дисонанс дефінітиву, який виникає внаслідок відсутності надання визначення дефініції у випадках, де воно вкрай необхідне. Якщо необхідна дефініція закріплена у іншому нормативно-правовому акті, то в такому разі необхідно застосовувати посилання на нього, з метою попередження невірної сприйнятливості змісту та практичного використання дефініції.

До цієї групи відносяться як нечітке визначення самої дефініції, так і кола суб'єктів її інтерпретації. Відповідно до юридичної техніки змістова конструкція поняття складається з перерахунку специфічних ознак або з узагальнення та охоплення всіх родових ознак поняття [13]. Не завжди показником якості дефініції є її значний за обсягом опис. До того ж збільшення обсягу дефініції за рахунок нечітких лексичних прийомів, синонімії ускладнює або й взагалі унеможливує розуміння суті поняття. Неконкретність кола суб'єктів застосування дефініції призводить як до недоцільного застосування поняття у правовідносинах, на які не поширюються пов'язані з дефініцією норми права, так і до непередбаченої законодавством зміни кількості суб'єктів, що вступають у ці правовідносини. Полісемія дефінітивних конструкцій як логіко-смысловий дефект виникає внаслідок бажання суб'єкта нормотворчості відобразити та зако-

подавчо закріпити якомога більше родових та специфічних ознак поняття, зокрема, й з метою розширення кола суб'єктів правозастосування [15]. В той час протилежний дефект: надмірна світоглядна доступність дефініції – призводить до відсутності розкриття змісту, тлумачення та застосування поняття суб'єктами права на свій розсуд, до зловживань.

З урахуванням їх практичного значення потребують більш детального дослідження дефекти галузевих дефініцій «спеціальність» та «спеціалізація» у сфері кадрового забезпечення охорони здоров'я.

Затверджений Постановою Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 29.04.2015 р. № 266 Перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, надає вичерпний перелік галузей знань та відповідних спеціальностей підготовки. Так, галузь «Охорона здоров'я» поділяється на наступні спеціальності: «Стоматологія», «Медицина», «Медсестринство», «Технології медичної діагностики та лікування», «Медична та психологічна реабілітація», «Фармація», «Фізична реабілітація».

Відповідно до п. 21 ст. 1 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. спеціальність – складова галузі знань, за якою здійснюється професійна підготовка; а згідно п. 20 ст. 1 цього ж Закону спеціалізація – складова спеціальності, що визначається вищим навчальним закладом та передбачає профільну спеціалізовану освітньо-професійну чи освітньо-наукову програму підготовки здобувачів вищої та післядипломної освіти. Тобто інтернатура як вид обов'язкової післядипломної медичної освіти є спеціалізацією. Обов'язковість інтернатури як виду післядипломного навчання закріплена у п.п. 1.1, 5.7 наказу Міністерства охорони здоров'я (далі – МОЗ) від 19.09.1996 р. № 291 «Про затвердження Положення про спеціалізацію (інтернатуру) випускників вищих медичних і фармацевтичних закладів освіти III-IV рівня акредитації та медичних факультетів». Назва цього наказу слугує підтвердженням того, що інтернатура – це спеціалізація.

Однак, в абзаці 3 п. 3 ст. 61 зазначеного Закону України «Про вищу освіту» закріплюється дефініція «інтерн» – особа, яка має ступінь магістра медичного або фармацевтичного спрямування і навчається з метою отримання кваліфікації лікаря або провізора певної спеціальності відповідно до переліку лікарських або провізорських спеціальностей інтернатури. Наказом МОЗ України від 19.12.1997 № 359 «Про подальше удосконалення атестації лікарів» затверджено Номенклатуру лікарських спеціальностей, на сьогодні їх 123. Згідно з ч. 6 ст. 47 Закону України «Про освіту» від 23.05.1991 р. (зі змінами) інтернатура є обов'язковою формою первинної спеціалізації осіб за лікарськими та провізорськими спеціальностями для отримання кваліфікації лікаря-спеціаліста або провізора-спеціаліста. Спостерігається дефект логіки внутрішньої змістовності: вочевидь, особа по закінченню навчання дефінітивно визначеного як спеціалізація (післядипломна освіта – інтернатура) на базі спеціальності (вища медична освіта) здобуває саме спеціалізацію, а не ще одну спеціальність.

Такі ж дефекти логіки внутрішньої змістовності простежуються у чинних підзаконних нормативно-правових актах. Наявність цих дефектів призводить до невірного вживання дефініцій «спеціальність» та «спеціалізація» у пов'язаних актах законодавства. Наприклад, відповідно до п. 2.1.1 наказу МОЗ України від 22.07.1993 р. № 166 «Про подальше удосконалення післядипломної підготовки лікарів (провізорів)» спеціалізація – набуття лікарем чи провізором однієї з передбачених Номенклатурою лікарських і фармацевтичних спеціальностей.

Додаток 3 (форма направлення на роботу) до п. 11 наказу МОЗ України від 25.12.1997 р. № 367 «Про затвердження Порядку працевлаштування випускників державних вищих медичних (фармацевтичних) закладів освіти, підготовка яких здійснювалась за державним замовленням» містить графу: «призначений на посаду лікаря-інтерна зі спеціальності».

В наказі МОЗ України від 23.10.2005 р. № 81 «Про затвердження переліку спеціальностей та строки навчання в інтернатурі випускників медичних і фармацевтичних вищих навчальних закладів, медичних факультетів університетів» наводиться перелік саме спеціальностей інтернатури.

Наказ МОЗ України від 07.12.1998 р. № 346 «Про затвердження Переліку назв циклів спеціалізації та вдосконалення лікарів і провізорів у вищих медичних (фармацевтичному) закладах (факультетах) післядипломної освіти» (зі змінами) містить Перелік назв циклів спеціалізації та вдосконалення лікарів, згідно якого лікарі, що закінчили інтернатуру за певною спеціальністю можуть пройти навчання на курсах спеціалізації тривалістю до шести місяців для здобуття іншої лікарської спеціальності. Відповідно до змісту примітки поточної редакції цього наказу спеціалізація випускників педіатричних факультетів за однією зі спеціальностей «Лікувальна справа» здійснюється при наявності дозволу Міністерства охорони здоров'я. Втім, примітки не повинні містити норми права. На сьогодні жоден з вищих медичних навчальних закладів (далі – ВМНЗ) не має факультету з назвою «Педіатричний». Згідно з абзацом 3 п. 6.5 наказу МОЗ України від 19.01.1996 р. № 291 зміна спеціальності інтернатури «медико-профілактична справа» на спеціальності «лікувальна справа» та «педіатрія» і навпаки може здійснюватись тільки за згодою Міністерства охорони здоров'я України. На практиці та в роз'яснювальному листі МОЗ України від 12.07.2007 р. застосовується поняття «субпедіатричні спеціальності». Не існувало та не існує законодавчо закріпленого переліку спеціальностей «Лікувальна справа», «субпедіатричних спеціальностей», а також визначень цих понять. З моменту набуття чинності Постанови КМУ від 29.04.2015 р. № 266 поняття «спеціальність «Лікувальна справа» та «спеціальність «Педіатрія» виключені: відбулося їх знівелювання, втрата чинності та фактичне поглинання поняттям «спеціальність «Медицина» на зразок понять системи вищої медичної освіти у Європейському Союзі. Це унеможливило їх подальше застосування у актах законодавства та на практиці. З огляду на це, Міністерство охорони здоров'я України згідно з чинними вимогами повинно було у місячний

термін внести відповідні зміни до своїх наказів, однак цього й досі не відбулося.

Наказом МОЗ України від 29.03.2002 р. № 117 «Про впровадження випуску Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 «Охорона здоров'я»» (далі – ДКХПП) затверджені кваліфікаційні вимоги для кожної «лікарської спеціальності»: напрям підготовки, спеціальність, інтернатура та курси спеціалізації. В законодавстві немає дефініції «напряму підготовки». Це поняття вилучене Постановою КМУ від 29.04.2015 р. № 266, а у ч. 6 ст.41 Закону України «Про освіту» поняття «напряму підготовки» та «спеціальність» вжиті як синоніми. В ДКХПП поняття спеціальності та спеціалізації не визначаються й не розмежовуються. Наприклад, у кваліфікаційних вимогах лікаря-фтизіатра дитячого (п.84 ДКХПП) чітко вказана назва інтернатури у якості спеціальності: повна вища освіта (спеціаліст, магістр) за напрямком підготовки «Медицина», спеціальністю «Педіатрія», проходження інтернатури за спеціальністю «Фтизіатрія» (хоча назву інтернатури «Фтизіатрія» змінено наказом МОЗ України від 23.02.2005 р. № 81 на назву «Пульмонологія та фтизіатрія») з наступної спеціалізацією з «Дитячої фтизіатрії». Натомість у кваліфікаційних вимогах лікаря-анестезіолога вже визначається інтернатура як спеціалізація: «повна вища освіта (спеціаліст, магістр) за напрямком підготовки «Медицина», спеціальністю «Лікувальна справа». Спеціалізація за фахом «Анестезіологія» (інтернатура, курси спеціалізації)». Аналогічне формулювання вимог до лікаря-хірурга, лікаря-офтальмолога, лікаря-акушера-гінеколога, лікаря-невролога дитячого та ін. Окрім дефекту дефініції очевидна нечітка визначеність процедури здобуття зазначених «лікарських спеціальностей», яка на практиці тлумачиться двояко: 1) необхідна інтернатура за такою спеціалізацією; 2) достатньо пройти курси спеціалізації після навчання в інтернатурі іншої спеціалізації. Враховуючи потребу в якісно підготованих медичних кадрах, перший варіант тлумачення повинен застосовуватися для осіб, які ще не мають сертифікат лікаря-спеціаліста, тобто ще не навчалися в інтернатурі, а другий варіант – для осіб, що вже закінчили інтернатуру за іншою спеціалізацією та бажають здобути ще одну, перекваліфікуватися. Втім, такий змістовний дефект дефініції дає можливість уповноваженим державним службовцям на власний розсуд визначати (не завжди на користь якісної підготовки медичних кадрів) назву спеціалізації в інтернатурі майбутньому лікарю-спеціалісту.

Формулювання вимог із застосуванням поняття інтернатури як спеціальності зустрічаються в ДКХПП і в деяких інших спеціалізаціях: лікар-алерголог, лікар-нарколог, лікар-нейрохірург дитячий та ін. Натомість в цих нормах права однозначно визначена процедура проходження післядипломної освіти.

Аналіз кваліфікаційних вимог демонструє відсутнє й дотепер приведення Міністерством охорони здоров'я України випуску 78 ДКХПП у відповідність до Постанови КМУ від 29.04.2015 р. № 266, якою затверджений Перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти.

Отже, не дивлячись на чіткі та змістовні визначення понять «спеціальність» та «спеціалізація» у Законі України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р., в нормативно-правових актах органів виконавчої влади, що забезпечують реалізацію державної політики в сфері охорони здоров'я, поняття «спеціалізація» вживається у двох значеннях: 1) спеціалізація як процес навчання для здобуття лікарем однієї з «лікарських спеціальностей», який відбувається в інтернатурі; 2) спеціалізація як сукупність специфічних вмінь та навичок, поглиблених знань, які мають особливості в межах конкретної «лікарської спеціальності». Наприклад, лікар-хірург – спеціальність, а лікар-хірург дитячий – спеціалізація. Однак таке розуміння категорично не правильне як з практичних позицій, так і з теоретико-методологічних аспектів правозастосування. За чинним законодавством, яким регулюється надання медичної допомоги населенню, лікарі «дорослих» спеціалізацій надають медичну допомогу усім особам, які досягли віку 18 років, а лікарі «дитячих» спеціалізацій – усім особам у віці від 1 дня до 17 років 11 місяців 29 днів. Варто зазначити про віковий поділ хворих педіатричного профілю: лікар-педіатр-неонатолог надає допомогу особам у віці 1-28 днів, а лікар-педіатр – від 29 днів до 17 років 11 місяців 29 днів. Загальновідомим є наявність біологічного явища акселерації, внаслідок якого 14-15-річні підлітки набувають анатомо-фізіологічних особливостей дорослих, до того ж зрозуміло є відмінність цих особливостей та перебігу захворювань у осіб похилого і старечого віку від осіб юнацького та зрілого віку. Беручи до уваги вищезазначене, а також особливості та широту методів діагностики і лікування захворювань для різних вікових груп, стає очевидним неправильність тлумачення та застосування поняття «спеціальність» у контексті назв посад «дорослих» лікарів, а поняття «спеціалізація» – у контексті назв посад «дитячих». Натомість поняттю «спеціальності» переважно надається некоректне значення здобуття в якості післядипломної медичної освіти спеціалізації. Вживання альтернативних конструкцій дефініції «спеціалізація» відокремлює у процесі навчання:

– первинну спеціалізацію – здобуття випускником ВМНЗ «лікарської спеціальності» шляхом навчання в інтернатурі;

– вторинну спеціалізацію – здобуття лікарем-спеціалістом (тобто особою, що вже здобула одну «лікарську спеціальність») другої «лікарської спеціальності» шляхом його перепідготовки на циклах спеціалізацій.

Наявність у чинному законодавстві виявлених та досліджених дефектів дефініцій понять «спеціальність» та «спеціалізація» призводить до колізійності пов'язаних за змістом норм права, зниження ефективності їх реалізації; на практиці – до неоднозначного тлумачення та різного застосування цих дефініцій у однакових правових ситуаціях; до необ'єктивної відмови уповноваженими державними службовцями випускникам ВМНЗ у отриманні післядипломної медичної освіти, яка б відповідала кваліфікаційним вимогам ДКХПП, та, як наслідок такого неналежного навчання, – зниження рівня якості надання медичної допомоги населенню. Зазначений вплив

дефектів в свою чергу є умовою для поповнення випускниками ВМНЗ лав безробітних. Адже прийняття випускників з невідповідними кваліфікаційними вимогами на роботу тягне за собою юридичну відповідальність працівника та керівника за порушення норм трудового законодавства; відсутність можливості підвищення кваліфікації таких спеціалістів, унеможливило провадження ними приватної медичної практики.

Висновки та пропозиції. Проаналізувавши дефекти дефініцій понять «спеціальність» та «спеціалізація» у чинному законодавстві, яким регулюється підготовка кадрів для сфери охорони здоров'я України, можна зробити висновок про переважання дефектів логіки внутрішньої змістовності (дефектів сприйнятливості). Основними причинами для виникнення цих дефектів слугує систематичне неприведення нормативно-правових актів у відповідність один одному, неоднакове вживання цих дефініцій навіть у тексті одного акту, неузгодження їх одне з одним, порушення правил юридичної техніки у вигляді застосування синонімії та багатоманітності тлумачень. Дефекти таких важливих дефініцій, окрім теоретичної проблематики (зокрема, зниження ефективності реалізації законодавства), причинно-наслідковим

зв'язком з суспільними правовідносинами ускладнюють підготовку висококваліфікованих лікарів, реалізацію особами конституційних прав на освіту та працю, надання якісної медичної допомоги – реалізацію права на охорону здоров'я. Адже чим досконаліші законодавчі дефініції, тим менше залишається невизначеності в діях суб'єктів права, що в свою чергу зменшує рівень конфліктності відповідних правових ситуацій. Відтак суб'єктам нормотворчості, в тому числі й Міністерству охорони здоров'я України, необхідно у своїй діяльності реалізовувати норму права, закріплену у п. 16 Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади, яке затверджене Постановою КМУ від 28.12.1992 р. № 731, а саме: у разі внесення змін, доповнень або визнання таким, що втратив чинність, акту законодавства, відповідно до якого прийнято нормативно-правовий акт, орган, що видав цей нормативно-правовий акт, зобов'язаний у місячний термін внести до нього відповідні зміни, доповнення або визнати його таким, що втратив чинність. Крім того, у нормативно-правових актах МОЗ України належить усунути дефекти дефініцій та неоднаковість застосування понять «спеціальність» та «спеціалізація».

Список літератури:

1. «Про вищу освіту»: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556–VII // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 37–38. – Ст. 1, 61.
2. «Про освіту»: Закон України від 23.05.1991 р. № 1060–XII // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
3. «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти»: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 266.
4. «Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади»: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.1992 р. № 731.
5. «Про впровадження випуску Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 «Охорона здоров'я»: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 29.03.2002 р. № 117.
6. «Про затвердження Переліку назв циклів спеціалізації та вдосконалення лікарів і провізорів у вищих медичних (фармацевтичному) закладах (факультетах) післядипломної освіти»: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 07.12.1998 р. № 346 (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_19981207_346.html
7. «Про затвердження Переліку спеціальностей та строки навчання в інтернатурі випускників медичних і фармацевтичних вищих навчальних закладів, медичних факультетів університетів»: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23.02.2005 р. № 81.
8. «Про затвердження Положення про спеціалізацію (інтернатуру) випускників вищих медичних і фармацевтичних закладів освіти III–IV рівня акредитації та медичних факультетів»: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19.09.1996 р. № 291.
9. «Про затвердження Порядку працевлаштування випускників державних вищих медичних (фармацевтичних) закладів освіти, підготовка яких здійснювалась за державним замовленням»: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 25.12.1997 р. № 367.
10. «Про подальше удосконалення атестації лікарів»: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19.12.1997 р. № 359.
11. «Про подальше удосконалення системи післядипломної підготовки лікарів (провізорів)»: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 22.07.93 р. № 166.
12. Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: дис. канд. юр. наук: 12.00.01 / Подорожна Тетяна Станіславівна – Київ, 2009. – 20 с.
13. Хайретдинова М. Д. Законодательная дефиниция: проблемы теории и практики: дис. канд. юр. наук: 12.00.01 / Хайретдинова Маргарита Дмитриевна – Нижний Новгород, 2008. – 189 с.
14. Шемшученко Ю. С. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Рекдол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998.
15. Шутак І. Дефекти дефініцій міжнародного права / І. Шутак // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2009. – № 3. – С. 85–91.

Дорощук М.З.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ДЕФИНИЦИИ ПОНЯТИЙ «СПЕЦИАЛЬНОСТЬ» И «СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ» И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В НОРМАТИВНОМ РЕГУЛИРОВАНИИ КАДРОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СФЕРЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В УКРАИНЕ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В этой статье осуществлен теоретико-правовой анализ законодательных дефиниций понятий «специальность» и «специализация», используемых в нормативном регулировании кадрового обеспечения сферы здравоохранения в Украине. На основе анализа современных научных подходов к пониманию понятия, правовой природы, сути, функций законодательных дефиниций освещена проблематика дефектов, имеющих место в законодательстве, которым регулируется исследуемая сфера. Исследованы дефекты определений понятий «специальность» и «специализация». Проанализированы последствия их наличия в законодательстве. Предложены и обоснованы способы устранения исследованных дефектов дефиниций.

Ключевые слова: законодательная дефиниция, дефект дефиниции, здравоохранение, специальность, специализация.

Doroshchuk M.Z.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

LEGAL DEFINITIONS «SPECIALITY» AND «SPECIALIZATION» AND USE OF THEIR FOR LEGAL REGULATION OF STAFFING HEALTHCARE IN UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

Summary

In the presented article deal with theoretical and legal analysis of legal definitions «speciality» and «specialization» that use for legal regulation of staffing healthcare in Ukraine. The problems of defects of investigated legislation were considered by base on analyzing modern scientific approaches to conception of legal essence and legal definitions' functions. The defects of the definitions «speciality» and «specialization» were researched. The implications of their presence were analyzed. The ways to elimination of definitions' defects, which were being investigated, were offered and substantiated.

Keywords: legal definition, defect of definition, healthcare system, speciality, specialization.

УДК 346.12:001.8

ПЕРСПЕКТИВНІ СФЕРИ ЗАСТОСУВАННЯ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА В УКРАЇНІ

Коляда Т.А.

Харківський національний університет міського господарства
імені О.М. Бекетова

У статті здійснена спроба дослідити перспективні сфери застосування державно-приватного партнерства. З'ясовано стан наукової дискусії щодо розширення сфер державно-приватного партнерства. Наведено погляди окремих дослідників стосовно можливих сфер застосування державно-приватного партнерства. Зроблено авторські висновки та пропозиції.

Ключові слова: державно-приватне партнерство, сфери застосування державно-приватного партнерства, орендне житло, публічна безпека.

Постановка проблеми. Протягом останніх років в Україні неодноразово здійснювалися спроби стимулювання національної економіки на основі розширення традиційних та впровадження нових сфер в яких може здійснюватись взаємодія державного та приватного секторів. Така взаємодія передбачає забезпечення конкурентоспроможності державного сектора економіки, розвиток підприємництва та соціально-економічний розвиток держави в цілому. Проекти, що реалізуються в рамках державно-приватного партнерства, мають стратегічний характер як для розвитку економіки держави, так і для окремих регіонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток державно-приватного партнерства став предметом дослідження багатьох науковців на протязі останніх років. При цьому, автори звертаються як до аналізу загальних теоретичних питань державно-приватного партнерства, так і не оминають увагою дослідження окремих сфер здійснення партнерства та аналіз його ефективності. Найбільш вагомий внесок в цій галузі з'явився завдяки дослідженням таких науковців, як Дутко Н.Г. [1], Юхненко А.О. [2], Зелінська А.М. [3], Дідченко О.І. [4], Проневич О.С. [5], Попович О.Є., Гець І.О. [6], Запатріна І.В. [7] та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В той же час потребують нового осмислення і узагальнення питання щодо сфер здійснення державно-приватного партнерства. На нашу думку, існує потреба перегляду та закріплення вичерпного переліку нових, більш перспективних сфер застосування державно-приватного партнерства.

Мета статті. Метою даної статті є аналіз існуючих сфер державно-приватного партнерства, з'ясування стану вирішення основних завдань та здійснення пошуку перспективних сфер реалізації державно-приватного партнерства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правові засади запровадження державно-приватного партнерства в Україні визначено Законом України «Про державно-приватне партнерство» від 1 червня 2010 року. Так, згідно зі ст. 1 цього Закону державно-приватне партнерство розглядається як співробітництво між державою Україна, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами в особі відповідних державних органів та органів місцевого самоврядування (державними партнерами) та юридичними особами, крім державних та комунальних

підприємств, або фізичними особами – підприємцями (приватними партнерами), що здійснюється на основі договору в порядку, встановленому законодавством України [8].

Майже до листопада 2015 року відповідно до ст. 4 зазначеного Закону було визначено такі сфери застосування державно-приватного партнерства як: пошук, розвідка родовищ корисних копалин та їх видобування; виробництво і постачання тепла та розподіл і постачання природного газу; будівництво та/ або експлуатація автострад, доріг, залізниць, злітно-посадкових смуг на аеродромах, мостів, шляхових естакад, тунелів і метрополітенів, морських і річкових портів та їх інфраструктури; машинобудування; збір, очищення та розподілення води; охорона здоров'я; туризм, відпочинок, рекреація, культура та спорт; забезпечення функціонування зрощувальних і осушувальних систем; виробництво, розподілення та постачання електричної енергії; управління нерухомістю.

Законом України від 24.11.2015 року «Про внесення змін до деяких законів України щодо усунення регуляторних бар'єрів для розвитку державно-приватного партнерства та стимулювання інвестицій в Україні» існуючий перелік сфер застосування державно-приватного партнерства було доповнено шляхом включення до нього: поводження з відходами, крім збирання та перевезення; надання соціальних послуг, управління соціальною установою, закладом; виробництво та впровадження енергозберігаючих технологій, будівництво та капітальний ремонт житлових будинків, повністю чи частково зруйнованих внаслідок бойових дій на території проведення антитерористичних операцій; встановлення модульних будинків та будівництво тимчасового житла для внутрішньо переміщених осіб; надання освітніх послуг та послуг у сфері охорони здоров'я; управління пам'ятками архітектури та культурної спадщини [12]. На нашу думку, спроба розширення існуючого переліку сфер застосування державно-приватного партнерства має стати позитивним зрушенням на шляху до взаємодії держави з приватним партнером.

Окремі дослідники наголошують, що кожна країна має певні сектори національної економіки, у яких реалізація проектів ДПП є найбільш доцільною. Так, у Великій Британії проекти ДПП реалізуються не тільки на таких об'єктах, як автошляхи, ЖКГ, залізниці, школи, лікарні, а й

в'язниці та оборонні об'єкти. Застосування ДПП у таких сферах, як пенітенціарна система, оборона, притаманне Франції, Німеччині. Утім, лідерами за кількістю успішних проєктів ДПП у світі є капіталоемні галузі інфраструктури (енергетика, транспорт) та соціальної сфери [10].

В умовах сучасних світових тенденцій розвитку державно-приватного партнерства у світі та враховуючи фінансову спроможність України, першим етапом у вирішенні проблем державно-приватного партнерства (для України є – визначення пріоритетних сфер діяльності для розвитку державно-приватного партнерства в Україні [8].

Переваги впровадження проєктів державно-приватного партнерства в сфері охорони здоров'я є предметом дискурсу фахівців галузі охорони здоров'я а також економістів, управлінців та юристів. Сьогодні, в деяких регіонах вже існують випадки впровадженого державно-приватного партнерства. Але в той же час існують певні бар'єри в законодавстві, які вимагають обговорення, аналізу, вивчення та окреслення шляхів їх вирішення. Так, пропонується можливість створення окремого закону щодо застосування державно-приватного партнерства у сфері охорони здоров'я [9].

Останнім часом окреслилася тенденція приватизації окремих завдань у сфері публічної безпеки. Визнано, що делегування недержавним суб'єктам (охоронним фірмам, приватним детективним агенціям, службам безпеки, консалтинговим агенствам тощо) окремих повноважень у сфері публічної безпеки об'єктивно сприятиме, з одного боку, суттєвому заощадженню бюджетних коштів при збереженні соціально прийнятному «індексу безпеки», а з іншого боку, зосередженню зусиль профільних державних відомств на стратегічних напрямках запобігання, виявлення і нейтралізації існуючих загроз (небезпек) [5].

Досвід розвинених країн свідчить про пріоритетність налагодження публічно-приватного партнерства у сфері профілактики правопорушень і соціальних патологій («приватизації окремих завдань поліції»), а також попередження і реагування на надзвичайні ситуації («приватизація окремих завдань у сфері цивільного захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій») [5].

На думку експертів, однією з найгостріших проблем в Україні є низький рівень забезпеченості населення житлом, як у якісних так і кількісних показниках. Таке зниження показників забезпечення населення житлом пов'язане з обмеженими фінансовими можливостями як держави так і населення. Діючі умови іпотечного кредитування придбання житла, що здійснюються комерційними банками є недоступними для більшості населення. Дотепер в Україні не сформовано житловий фонд соціального призначення. А також не розпочато комплексну реконструкцію кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду. Дієвим шляхом розв'язання проблеми забезпечення громадян достатньою кількістю житла є формування ринку орендного житла.

У ст. 47 Конституції України від 28 червня 1996 року закріплено, що держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Сьогодні зроблено ще один крок щодо розширення застосування державно-приватного партнерства такою сферою як будівництво орендних будинків шляхом розробки проєкту закону «Про орендне житло» який визначає правові, економічні та організаційні засади створення та використання орендного житла. На нашу думку, прийняття цього закону могло б посприяти вирішенню актуальної для держави проблеми та суттєво налагодити рівень показників щодо забезпеченості населення житлом.

І щоб остаточно визначитися з перспективними сферами застосування державно-приватного партнерства розглянемо, які з них найбільш поширені у країнах світу.

Аналіз публікацій науковців доводить, що у закордонних промислово-розвинених країнах проєкти, здійснювані в рамках державно-приватного партнерства, поширені в різноманітних галузях економіки і сферах суспільного життя:

- фінансовий сектор – приватні страхові і керуючі компанії, що мають досвід роботи зі споживачами на конкурентних ринках, займають усе більш потужні позиції в секторах обов'язкового соціального страхування і державного пенсійного забезпечення;

- громадський порядок і безпека – забезпечення порядку на транспорті й у громадських місцях, експлуатованих приватними компаніями (парках, громадських будівлях), експлуатація міських паркінгів;

- нерухомість – будівництво й експлуатація громадських об'єктів і муніципального житла в обмін на право забудови та розвитку в комерційних проєктах;

- освіта і медицина – школи й лікарні будуються або переобладнуються приватними компаніями, які одержують право комерційної забудови й розвитку сусідніх або інших земельних ділянок;

- природоохоронна діяльність і розвиток інфраструктури туризму – обслуговування і розвиток міських і замських парків, національних парків і заповідників, унікальних природних об'єктів, сполучених з правом експлуатації природних або рекреаційних ресурсів, у тому числі одержання доходів від відвідувачів і туристів;

- муніципальні послуги – відновлення і експлуатація, а також будівництво нових комунальних мереж (водопровід, каналізація, тепло- і електропостачання), прибирання вулиць, вивезення й утилізація сміття, муніципальний транспорт;

- телекомунікації – створення телекомунікаційної інфраструктури і монополні права на її експлуатацію, що супроводжуються зобов'язаннями з надання послуг споживачам (або встановленим державою спеціальним категоріям споживачів);

- транспорт – будівництво, експлуатація і обслуговування систем моніторингу і управління рухом, будівництво і експлуатація автомагістралей, терміналів аеропортів і безліч інших проєктів в автомобільному, залізничному, повітряному, міському, трубопровідному, морському і річковому транспорті, у портах, на внутрішніх лініях тощо [11].

Висновки і пропозиції. Враховуючи вищезазначене, вважаємо що запровадження нових проєктів за рахунок розширення сфер застосування державно-приватного партнерства дозволить за-

класти фундамент довгострокового економічного зростання, який сьогодні в Україні, на жаль, недооцінений. Про це свідчать показники реалізації проєктів на засадах державно-приватного партнерства. На нашу думку, перспективними сферами запровадження державно-приватного парт-

нерства в Україні сьогодні можуть стати охорона здоров'я, публічна безпека, будівництво орендних будинків, оборона, пенітенціарна система. Актуальним є узагальнення відповідного зарубіжного досвіду з метою вивчення наслідків його застосування в умовах української дійсності.

Список літератури:

1. Дутко Н.Г. Європейський досвід державно-приватного партнерства / Н.Г. Дутко // Вісник академії державного управління. – 2010. – № 1. – С. 30-36.
2. Юхненко А.О. Проблеми та напрями розвитку державно-приватного партнерства в Україні / А.О. Юхненко // Збірник наукових праць Державного економіко-технологічного університету транспорту. Сер.: Економіка і управління. – 2013. – Вип. 25. – С. 317-322. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpdetut_eiu_2013_25_44
3. Зелінська А.М. Державно-приватне партнерство як механізм розвитку біоенергетики аграрної сфери / А.М. Зелінська // Інноваційна економіка. – 2012. – № 2 [28]. – С. 33-36.
4. Дідченко О.І., Москаленко С.А. Державно-приватне партнерство: сутність, законодавство, закордонний досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/evzdia_2_048.pdf
5. Проневич О.С., Проневич С.О. Публічно-приватне партнерство як компонент сучасної доктрини забезпечення публічної безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ojs.kname.edu.ua/index.php/area/article/view/1142/0>
6. Попович О.Є., Геєць І.О. Оцінка світового досвіду застосування державно-приватного партнерства в авіаційній галузі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [file:///C:/Users/admin/Downloads/393-1525-1-PV%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/admin/Downloads/393-1525-1-PV%20(1).pdf)
7. Запатріна І.В. Публічно-приватне партнерство в Україні: перспективи застосування для реалізації інфраструктурних проєктів і надання публічних послуг / І.В. Запатріна // Економіка і прогнозування. – 2010. – № 4. – С. 62-86.
8. Про державно-приватне партнерство: закон України від 1 червня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2404-17>
9. Державно-приватне партнерство у сфері охорони здоров'я: перші кроки на шляху впровадження // Аптека online.ua: газета. – № 27 (998) за 20 липня 2015 року.
10. Левковець О.М. Державно-приватне партнерство як інструмент економічних реформ (теоретичний аспект) / О.М. Левковець // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2012. – № 4 (11). – С. 18-32.
11. Брайловський І.А. Державно-приватне партнерство: методологія, теорія, механізми розвитку: дис. ... докт. екон. наук: 08.00.01. Донецьк, 2014. 462 с.
12. Про внесення змін до деяких законів України щодо усунення регуляторних бар'єрів для розвитку державно-приватного партнерства та стимулювання інвестицій в Україні: закон України від 24.11.2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/817-19>

Коляда Т.А.

Харьковский национальный университет городского хозяйства имени А.Н. Бекетова

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ СФЕРЫ ПРИМЕНЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В УКРАИНЕ

Аннотация

В статье осуществляется попытка исследовать перспективные сферы применения государственно-частного партнерства. Выясняется состояние научной дискуссии относительно расширения сфер государственно-частного партнерства. Приведены взгляды отдельных исследователей относительно возможных сфер применения государственно-частного партнерства. Сделаны авторские выводы и предложения. **Ключевые слова:** государственно-частное партнерство, сферы применения государственно-частного партнерства, арендное жилье, публичная безопасность.

Koliada T.A.

O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv

PERSPECTIVE FIELDS APPLICATION OF PUBLIC PRIVATE PARTNERSHIP IN UKRAINE

Summary

This article makes an attempt to examine perspective fields of application of public private partnership. There was found a condition of scientific discussion about outspread of public private partnership. There are provided viewpoints of some scientists in relation to possible fields of public private partnership. Author's conclusions and suggestions were made.

Keywords: public private partnership, fields of application of public private partnership, rented housing, public safety.

УДК 342.951

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ПЕСТИЦИДІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

Кравцова К.М.

Білоцерківський національний аграрний університет

Охорона навколишнього природного середовища та законодавчо врегульований обіг пестицидів все більше виявляють себе як невід'ємні частини економічної політики цивілізованого суспільства. Важливе місце ці питання посідають в міжнародних договорах, оскільки на сьогоднішній державній території країн являють собою не тільки єдиний економічний та в багатьох випадках політичний простір, а й єдиний екологічний простір. Зміни в товарно-грошових відносинах, зростання ролі неурядових громадських організацій та місцевого самоврядування, напрям на відмову від застосування пестицидів узагалі – такі стандарти переважають у більшості міжнародних угод на сучасному етапі щодо обігу пестицидів. Зокрема, запроваджуються більш жорсткі стандарти торгівлі пестицидами, безпечності продовольчої продукції на національному та міжнародному рівнях.

Ключові слова: використання пестицидів, міжнародний стандарт, міжнародна організація, Міжнародний кодекс, екологічна безпечність пестицидів.

Постановка проблеми. Міжнародне співтовариство спрямовує свою діяльність на збереження навколишнього природного середовища для майбутніх поколінь, на сталий розвиток території, помітну роль в якому відіграє зменшення кількості, аж до відмови, використання пестицидів. Коли йдеться про міжнародні стандарти правового регулювання обігу пестицидів у сільському господарстві доцільно пов'язувати міжнародний стандарт не тільки з правовою, а з екологічною культурою людства. Міжнародний стандарт правового регулювання обігу пестицидів у сільському господарстві – це еталон, певний орієнтир, правова норма та принцип, які закріплені у міжнародних актах, договорах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми правового регулювання обігу пестицидів досліджували у своїх працях В.І. Андрейцев, Н.А. Берлач, В.І. Курило, С.В. Ківалов та ін. Цій проблематиці присвячені здебільшого праці вчених з аграрного права. Однак зарубіжний досвід адміністративно-правового регулювання обігу пестицидів у сільському господарстві України не висвітлений у наукових працях українських вчених.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз змісту міжнародних документів, які є предметом дослідження та детально врегульовують обіг пестицидів у всіх сферах життєдіяльності людини (праця, охорона здоров'я, перевезення вантажів, продовольче забезпечення) та охорони навколишнього природного середовища.

Виклад основного матеріалу. Охорона навколишнього природного середовища та законодавчо врегульований обіг пестицидів все більше виявляють себе як невід'ємні частини економічної політики цивілізованого суспільства. Важливе місце ці питання посідають в міжнародних договорах, оскільки на сьогоднішній державній території країн являють собою не тільки єдиний економічний та в багатьох випадках політичний простір, а й єдиний екологічний простір. О.М. Руднева зазначає: «Сутність феномену міжнародного стандарту відображає якісний рівень розвитку правових цінностей, досягнутий світовою цивілізацією та нерозривно пов'язаний з правовою культурою людства» [1, с. 13].

За визначенням ФАО, проблема виробництва екологічно чистих продуктів тепер стоїть на другому місці після ядерного роззброєння. Між іншим, в Україні близько 25% населення, у тому числі 15% дітей, потребують дієтичного (лікувального) харчування. Одним із шляхів виходу із складної ситуації є виробництво безпечних продуктів харчування [2, с. 256].

За останні 50 років комплексна боротьба з шкідниками (далі – КБШ) стала і залишається провідною цілісною стратегією захисту рослин у світі. З моменту свого виникнення в 1960-х роках, КБШ ґрунтується на екології, концепції екосистем і завданні сталого функціонування екосистем. Сьогодні масштабні урядові програми КБШ діють у більш ніж 60 країнах, серед яких Бразилія, Китай, Індія і більшість розвинених країн.

Міжнародні стандарти у сфері обігу пестицидів покликана розробляти міжнародна урядова організація в рамках ООН – Продовольча і сільськогосподарська організація (англ. – Food and Agriculture Organization), яка займається питаннями продовольчих ресурсів і розвитку сільського господарства країн світової спільноти, а також збором, вивченням, обробкою і поширенням інформації з питань розвитку сільського господарства і продовольства, надання технічної і методичної допомоги країнам; вивчає кон'юнктуру на світовому продовольчому і сільськогосподарському ринку, займається розробкою сільськогосподарської статистики, яка дозволяє зіставляти дані про сільське господарство різних країн тощо.

Зокрема, в рамках ФАО був створений Міжнародний кодекс поведінки у сфері розподілу і використання пестицидів (далі – Міжнародний кодекс) – це один з перших добровільних кодексів поведінки, який сприяє підвищенню продовольчої забезпеченості при одночасній направленості на охорону здоров'я та оточуючого середовища [3, с. 1]. Міжнародний кодекс був прийнятий у 1985 році на 23-й сесії Конференції ФАО та був змінений на 25-тій сесії Конференції ФАО в 1989 році з метою включення до нього положень про процедуру попередньої обґрунтованої згоди (далі – ПОЗ). В ньому встановлюються добровільні стандарти поведінки для всіх державних і при-

ватних організацій, які займаються розподілом та використанням пестицидів або пов'язані з такими видами діяльності. На сьогодні діє переглянутий варіант Міжнародного кодексу, оскільки після прийняття Роттердамської конвенції про процедуру попередньої згоди відносно окремих небезпечних хімічних речовин і пестицидів в міжнародній торгівлі у вересні 1998 року, ці положення Міжнародного кодексу стали зайвими.

Програма ООН з навколишнього середовища (далі – ЮНЕП) (англ. – UNEP, United Nations Environment Programme) прийняла в 1987 році Лондонські керівні принципи обміну інформацією про хімічні речовини в міжнародній торгівлі. У 1989 році ЮНЕП та ФАО, діючи спільно, включили до Лондонських керівних принципів та Міжнародного кодексу добровільну процедуру попередньої обґрунтованої згоди (ПОЗ).

У 1958 році міжнародна комісія із сільського господарства та Постійне бюро з аналітичної хімії створили групу з розроблення європейського харчового кодексу (англ. – Codex Alimentarius Euroraeus). У 1961 році ця робота була закінчена під егідою ФАО та ВООЗ. Розроблено також програму ФАО/ВООЗ з підготовки стандартів на продукти харчування та створено допоміжну групу, відому під назвою Комісія з правил виготовлення харчових продуктів або Кодекс Аліментаріус [4, с. 300].

Комісія Codex Alimentarius заснована для розробки міжнародних стандартів, методичних вказівок і рекомендацій відносно харчових продуктів з метою охорони здоров'я споживачів і забезпечення добросовісності в торгівлі харчовими продуктами. Збірник цих стандартів на харчові продукти, який отримав назву «Codex Alimentarius», або харчовий кодекс, став глобальним орієнтиром для споживачів, виробників та переробників харчових продуктів, національних органів з контролю якості харчових продуктів і міжнародної торгівлі харчовими продуктами. Стандарти розробляє Комісія Codex Alimentarius та її допоміжні органи, наприклад такі як, Об'єднаний комітет експертів ФАО/ВООЗ з харчових добавок (ОКЕХД, або ЖЕСФА), Спільна нарада ФАО/ВООЗ із залишків пестицидів (СНЗП, або ЖМРП). Комісія Codex Alimentarius – це не тільки форум для розробки стандартів, а й процес розробки стандартів, що дає можливість обмінюватися інформацією і ділитися думками з безпеки і якості харчових продуктів.

Україна приєдналася до Роттердамської конвенції про процедуру попередньої обґрунтованої згоди відносно окремих небезпечних хімічних речовин та пестицидів у міжнародній торгівлі та до Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі, які включають в себе міжнародні стандарти у сфері поводження з хімічними речовинами. В тому числі і пестицидами. До міжнародних документів, в яких розглядається один або декілька аспектів життєвого циклу пестицидів входять, не обмежуючись ними, такі: Міжнародна конвенція з карантину і захисту рослин (ФАО, Рим);

Міжнародні стандарти з фітосанітарних заходів (МСФЗ № 12), розроблені Секретаріатом Міжнародної конвенції з карантину і захисту рослин ФАО; Конвенція про створення Європей-

ської і Середземноморської організації з карантину і захисту рослин (Париж); Монреальський протокол з речовин, які руйнують озонний шар, прийнятий в 1987 році; Базельська конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх знищенням, прийнята в 1989 році; Повістка дня на XXI століття – Глобальна програма дій із сталого розвитку, і саме глави 14 (Сприяння сталому веденню сільськогосподарства і розвитку сільських районів) і 19 (Екологічно безпечне управління токсичними хімічними речовинами, включаючи запобігання незаконному обігу токсичних і небезпечних продуктів), прийнята в 1992 році; Конвенція про охорону біологічного різноманіття, прийнята в 1992 році; Конвенція про запобігання великим промисловим аваріям, прийнята в 1993 році; Римська декларація про всесвітню продовольчу безпеку і План дій Всесвітнього продовольчого саміту, прийняті в 1996 року; Загальна декларація охорони здоров'я і Політика загального здоров'я на XXI століття, прийняті в 1998 році; Конвенція про безпечне використання хімічних речовин на виробництві, прийнята в 1990 році; Ріо-де-Жанейрська декларація з навколишнього середовища і розвитку, яка проголошена на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в 1992 року. Як бачимо, ці міжнародні документи детально врегульовують обіг пестицидів у всіх сферах життєдіяльності людини (праця, охорона здоров'я, перевезення вантажів, продовольче забезпечення) та охорони навколишнього природного середовища.

В напрямі на відмову у застосуванні пестицидів є показовою діяльність Міжнародної мережі з ліквідації стійких органічних забрудників (далі – СОЗ) (англ. – International POPs Elimination Network – IPEN), яка першого травня 2004 року в співпраці з Організацією з промислового розвитку ООН (ЮНІДО) і Програмою ООН з довкілля (ЮНЕП) започаткувала глобальний проект під назвою Міжнародний проект по ліквідації СОЗ (International POPs Elimination Project (ІРЕР)). Основне фінансування за проектом надане Глобальним екологічним фондом (ГЕФ). В рамках цієї організації була прийнята шостого лютого 2006 року в Дубаї (Об'єднані Арабські Емірати) Декларація ІРЕН, в ім'я майбутнього без токсичних речовин. В ній проголошуються такі прагнення Міжнародної мережі по ліквідації СОЗ: «Докласти зусиль і досягти до 2020 року майбутнього без токсичних речовин, коли хімічні речовини виготовлятимуться і використовуватимуться так, щоб запобігти істотній негативній дії на здоров'я людей і довкілля, і коли стійкі органічні забрудники (СОЗ) і хімічні речовини, що викликають аналогічні побоювання, більше не забруднюватимуть довкілля як на локальному, так і на глобальному рівнях, більше не отруюватимуть наші землі, їжу, наші організми і організм наших дітей і майбутніх поколінь [5]. Така діяльність має провадитися спільно з місцевими громадами, робочими та іншими цільовими структурами громадянського суспільства і в співпраці з урядами і міжурядовими організаціями, для того, щоб:

«1. Припинити і заборонити виробництво і використання СОЗ і інших хімічних речовин, що

викликають аналогічні побоювання, матеріалів, продуктів і процесів, з яких виготовляються СОЗ або відбуваються викиди СОЗ і інших токсичних побічних продуктів, включаючи ті, які заподіюють серйозну негативну шкоду здоров'ю, як порушення репродуктивної функції і розвитку (включаючи вроджені вади розвитку, проблеми розвитку нервової системи, такі як поведінкові і розумові порушення), рак, генетичні мутації, дисфункції імунної і ендокринної систем.

2. Сприяття тому, щоб здоров'я дітей розглядалося як першочергова мета, розуміючи, що плід, який розвивається, немовлята і діти – найбільш чутливі до негативної дії токсичних хімічних речовин на всіх стадіях свого розвитку.

3. Заохочувати і вимагати заміни на чисті продукти, матеріали, процеси і практики, включаючи чисте виробництво, передачу чистих технологій і «зелену хімію», які дають можливість уникнути виробництва і викидів токсичних побічних продуктів, віддаючи пріоритет, де тільки можливо, альтернативам нехімічної природи.

4. Виявити, забезпечити безпеку і ліквідувати відповідним чином запаси застарілих хімічних речовин і відходів, які містять СОЗ та інші еквівалентні їм хімічні речовини, такими способами, які б забезпечили їх повне руйнування (тобто хімічну трансформацію) і які б, у свою чергу, не виробляли і не викидали токсич-

ні забрудники або іншим способом не завдавали б шкоди здоров'ю, безпеці або добробуту робітників і жителів довколишніх поселень; очищати і відновлювати забруднені території; вживати заходи щодо відвернення в майбутньому накопичення запасів застарілих СОЗ і інших еквівалентних їм хімічних речовин;

5. Замінювати методи боротьби з комахами і переносниками інфекційних захворювань, які необхідні для досягнення ефективних результатів в галузі охорони здоров'я людей, такими методами, які є економічно прийнятними, екологічно безпечними і враховують своєчасну участь місцевих громад» [5].

Висновки та пропозиції. Отже, міжнародним стандартом у сфері обігу пестицидів є створення системи міжнародних органів, які б могли здійснювати не тільки розробку правил поводження з пестицидами, а й розробляти гігієнічні вимоги щодо якості та безпеки харчових продуктів та охорони здоров'я споживачів, які користуються цими продуктами та пов'язані зі сферою застосування пестицидів. Також потрібно на сьогодні досягнути якнайширшого залучення громадськості та місцевих територіальних громад до проблеми боротьби за екологічну безпечність пестицидів, проти несанкціонованого обігу пестицидів, знищення непридатних до застосування пестицидів, а також з неналежним поданням інформації про пестициди.

Список літератури:

1. Руднева О.М. Міжнародні стандарти прав людини та їх роль в розвитку правової системи України: теоретична характеристика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Руднева Олександра Миколаївна. – Харків, 2011. – 36 с.
2. Бомба М.І. Екологічні аспекти забезпечення продовольчої безпеки / М.І. Бомба, М.Я. Бомба // Продовольча безпека країн: стан та перспективи зміцнення. – Львів: ЛьвДУСВ, 2011. – С. 255–267.
3. Международный кодекс поведения в области распределения и использования пестицидов / – Продовольственная сельскохозяйственная организация ООН. – 2009. – 39 с.
4. Цюпко І.В. Практика організації контролю за якістю та безпекою харчової продукції в країнах Європи / І.В. Цюпко // Продовольча безпека країн: стан та перспективи зміцнення. – Львів, ЛьвДУСВ, 2011. – С. 292–301.
5. Декларация Рио-де-Жанейро по окружающей среде и развитию от 14 июня 1992 года // Действующее международное право. – М.: Московский независимый институт междунар. права, 1997. – Т. 3. – С. 687–692.

Кравцова Е.Н.

Белоцерковский национальный аграрный университет

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРАВОВОГО РУГУЛИРОВАНИЯ ОБОРОТА ПЕСТИЦИДОВ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ УКРАИНЫ

Аннотация

Охрана окружающей среды и законодательно урегулирован оборот пестицидов все больше проявляют себя как неотъемлемые части экономической политики цивилизованного общества. Важное место эти вопросы занимают в международных договорах поскольку на сегодня государственные территории стран представляют собой не только единое экономическое и во многих случаях политическое пространство, но и единственное экологическое пространство. Изменения в товарно-денежных отношениях, значение роли неправительственных организаций и местного самоуправления, направление на отказ от применения пестицидов вообще – такие стандарты превосходят большинство международных соглашений на современном этапе по обращению пестицидов. В частности, вводятся более жесткие стандарты торговли пестицидами, безопасности продовольственной продукции на национальном и международном уровнях.

Ключевые слова: использования пестицидов, международный стандарт, международная организация, Международный кодекс, экологическая безопасность пестицидов.

Kravtsova K.M.

Bila Tserkva National Agrarian University

INTERNATIONAL STANDARDS AND FOREIGN EXPERIENCE OF LEGAL REGULATION OF PESTICIDES CIRCULATION IN THE AGRICULTURE OF UKRAINE

Summary

Environmental protection and legally resolved circulation of pesticides increasingly manifest themselves as an integral part of economic policy of civilized society. These issues occupy an important place in international treaties, as for today the territories of the states are not only common economic and in many cases political space, but common ecological space. Changes in commodity-money relations, the growing role of civil society organizations and local government, direction to discourage the use of pesticides in general are the standards which dominate in most international agreements at present on pesticides circulation regulation. In particular, tougher standards for pesticides trade, food safety at national and international levels are introduced.

Keywords: pesticides use, international standards, international organization, the International Code, the environmental safety pesticides.

УДК 347.122:364-322+347.19.061.2

БЛАГОДІЙНА ТА ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ: СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ

Кривенко Ю.В.

Національний університет «Одеська юридична академія»

В статті визначено актуальність питань правового регулювання благодійної та волонтерської діяльності. Проведений аналіз спільних та відмінних рис благодійної та волонтерської діяльності, у відповідності до загальних положень цивільного права, так як на практиці, їх вважають тотожними. У ході роботи було розглянуто основні напрями благодійної та волонтерської діяльності, для визначення спільних та відмінних рис.

Ключові слова: благодійна діяльність, волонтерська діяльність, благодійник, волонтер, допомога.

«Той, хто прагне до благодійності та щедрості, знаходить життя, справедливість і добре ім'я»

Постановка наукової проблеми. Так історично склалося, що впродовж тривалого часу на теренах бувшого СРСР, а потім і в Україні спостерігався низький рівень розвитку благодійної діяльності, а про волонтерську діяльність навіть не згадувалось. У радянський період вітчизняної історії благодійні відносини розглядалися, як застарілий пережиток капіталістичного устрою, у зв'язку з чим у чинному на той час законодавстві цивільно-правове регулювання благодійності повністю відсутнє і науково-дослідна робота по вивченню благодійних відносин не велася. У такій ситуації зібраний дореволюційними дослідниками історико-правовий і соціологічний матеріал виявився невикористаним. Це, безпосередньо, було пов'язано з політичними чинниками, які впливали на відсутність відносин благодійності в суспільстві, так як вважалось, що держава взяла на себе питання пов'язані з соціальним захистом населення. Економічна криза вплинула на подальше розшарування суспільства, виокремилися групи населення, яким необхідна допомога, а держава не змогла її надати. З часом стає зрозумілим, державі необхідно зня-

ти з себе витрати та відповідальність за рішення тих соціальних завдань, які вона вирішити не в змозі, та сприяти розвитку благодійної та волонтерської діяльності.

Подальші події в Україні змінили українське суспільство, відбувається розвиток переосмислення багатьох важливих питань, які пов'язані з поширенням діяльності громадян в соціальній сфері. Це проявилось в масовій підтримці українцями, різноманітними волонтерськими та благодійними організаціями хворих, осіб які з тих чи інших причин опинилися в складних життєвих ситуаціях та потребують допомоги, тварин та ін. Коло потреб збільшилось, і за рахунок небайдужих українців, впродовж майже трьох років надається різноманітна допомога сім'ям загиблих, пораненим та їх родинам, біженцям, військовослужбовцям, навчальним закладам (наприклад, військово-морський лицей Одеса).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових досліджень з вказаної проблеми дозволяє зробити висновок, що визначення спільних та відмінних рис благодійної та волонтерської діяльності досліджувалося соціологами та політологами М.І. Борисенко [1, с. 102], Д.М. Горелов, О.А. Корнієвський [2, с. 36].

Дослідження благодійної та волонтерської діяльності з точки зору права є досить обмеженим,

як правило це стосується створення та діяльності благодійних та волонтерських організацій, як юридичних осіб. Проблема правового статусу юридичних осіб приватного права також присвячено багатьом науковим працям, зокрема таких науковців, як: С.С. Алексєєв, В.І. Борисова, С.Н. Братусь, О.М. Вітнік, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, І.С. Канзафарова, О.Р. Кібенко, Н.В. Козлова, В.М. Кравчук, Н.С. Кузнецова, І.М. Кучеренко, В.В. Луць, Д.І. Мейер, Й.О. Покровський, В.Д. Примак, Н.О. Саніахметова, І.В. Спасиво-Фатєєва, С.А. Суханов, Л.М. Труфанова, В.Д. Фролов, Б.Б. Черепакін, Я.М. Шевченко, Г.Ф. Шершеневич та ін. Однак, питання щодо розмежування, благодійної та волонтерської діяльності не досліджувалися.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Поява ряду нормативно-правових актів, а саме ЦК та ПК України, Законів України «Про гуманітарну допомогу», «Про благодійну діяльність та благодійні організації», «Про громадські об'єднання», «Про волонтерську діяльність» на жаль докорінно не вплинули на ситуацію, а лише визначили ряд законодавчих прогалин, які потребували та потребують термінового вирішення.

Аналізуючи нормативно-правові акти ми спостерігаємо ототожнення понять, термінологічні невідповідності, неоднозначні тлумачення та практичну неузгодженість.

Метою цієї статті є розгляд та аналіз визначення поняття благодійної та волонтерської діяльності з врахуванням спільних та відмінних рис.

Виходячи з мети дослідження та ступеня його актуальності слід визначити **наступні завдання**, а саме:

- надати характеристику та визначити особливості благодійної діяльності;
- проаналізувати волонтерську діяльність визначивши її специфіку.
- провести аналіз чинного законодавства та правової доктрини щодо благодійництва та волонтерства.

Виклад основного матеріалу. Розвиток благодійності пов'язується з поліпшенням загальної економічної ситуації, збільшенням прибутків, прозорістю державної політики і зокрема не сприйняття благодійної діяльності лише як способу уникнення від податків та приховування прибутків, а як фактору соціального розвитку суспільства.

В більшості літературних джерел поняття благодійна діяльність розглядається, як дія соціального призначення, метою якого є надання будь-яких видів соціальної допомоги членам суспільства, позбавленим, з тієї чи іншої причини, можливості власними зусиллями забезпечити собі мінімально прийнятні умови життєдіяльності, згідно прийнятих у конкретному суспільстві соціальних норм [3].

Надання соціальної допомоги інвалідам, дітям, людям похилого віку та іншим незахищеним верствам суспільства, викликає співчуття людське співчуття, є важливим пріоритетом благодійної діяльності.

Існує точка зору відповідно до якої, благодійність – це комплексний соціально-правовий інститут, який представляє собою добровільну і безкорисливу відмову фізичної чи юридичної особи (благодійника) від належних йому прав на

користь нужденних (благотримувачів), заснований на вибірковому ставленні до бідних і передбачає моральну бездоганність особистих мотивів благодійника [4, с. 56].

Закон «Про благодійну діяльність та благодійні організації» [5], визначає, що благодійна діяльність – добровільна особиста та/або майнова допомога для досягнення визначених цілей, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійнику від імені або за дорученням бенефіціара.

Для благодійної діяльності характерні наступні ознаки, а саме: безоплатність, добровільність, усвідомленість та цільовий характер. Щодо волонтерської діяльності, то визначаються не ознаки, а принципи законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності, неприбутковості.

Сферами благодійної діяльності є: освіта; охорона здоров'я; екологія, охорона довкілля та захист тварин; запобігання природним і техногенним катастрофам та ліквідація їх наслідків, допомога постраждалим внаслідок катастроф, збройних конфліктів і нещасних випадків, а також біженцям та особам, які перебувають у складних життєвих обставинах; опіка і піклування, законне представництво та правова допомога; соціальний захист, соціальне забезпечення, соціальні послуги і подолання бідності; культура та мистецтво, охорона культурної спадщини; наука і наукові дослідження; спорт і фізична культура; права людини і громадянина та основоположні свободи; розвиток територіальних громад; розвиток міжнародної співпраці України; стимулювання економічного росту і розвитку економіки України та її окремих регіонів та підвищення конкурентоспроможності України; сприяння здійсненню державних, регіональних, місцевих та міжнародних програм, спрямованих на поліпшення соціально-економічного становища в Україні; сприяння обороноздатності та мобілізаційній готовності країни, захисту населення у надзвичайних ситуаціях мирного і воєнного стану.

Незважаючи на те, що благодійні організації не мають права надавати благодійну допомогу політичним партіям або від імені політичних партій, а також брати участь у виборчій агітації, на практиці ми спостерігаємо протилежне. На сьогоднішній день ряд політичних організацій здійснюють благодійну діяльність від імені політичної партії (дитячі подарунки, проведення різноманітних святкових заходів)

В сучасних умовах коло учасників благодійної діяльності, розширилось за рахунок громадських об'єднань, які з самого початку націлені на розв'язання освітніх, екологічних, просвітницьких та інших проблем, але разом з тим, вони включають благодійність в число своїх статутних цілей і ведуть активну благодійну діяльність.

Законодавство орієнтовано на формування чіткої кодифікації категорій благодійників, які будуть мати пільги саме за підсумками своєї діяльності.

Законодавець визначає поняття меценатської діяльності і відсутня навіть згадка про волонтерську діяльність. Українське законодавство про благодійну діяльність та благодійні організації дає невичерпний перелік нормативно-правових актів, які регулюють данні відносини.

Волонтерство, як вид діяльності в кожній країні має свої особливості. Закон України «Про волонтерську діяльність» [6], визначає волонтерство, як форму благодійності, хоча в Законі «Про благодійну діяльність та благодійні організації» взагалі волонтерство, ні як форма, сфера, вид не згадується. Однак існує і зворотнє твердження, відповідно до якого, благодійність слід розглядати як форму волонтерства, так як благодійник, як правило лише вчиняє фінансові дії [7].

Волонтерство традиційно не повинно використовуватися в цілях збільшення прибутковості і вигод для комерційних підприємств, які, в подібному випадку, набували б певні матеріальні блага, не вкладаючи яких-небудь інвестиційних зусиль. Волонтерство має приносити блага громадянам і державі, служити поліпшенню якості життя шляхом активної участі людей у суспільному житті. З цих причин Закон обмежує волонтерство в організаціях, що провадять діяльність з метою отримання прибутку або інших матеріальних благ.

Враховуючи особливість, волонтерська діяльність виникає самостійно за ініціативи громадян, провадиться фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної платні, без просування по службі, для допомоги особам які знаходяться в складних життєвих умовах.

Законодавець визначає, що волонтерська діяльність – добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. Волонтерська допомога – роботи та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами.

Благодійна діяльність поділяється на сфери та види, а волонтерська на напрями та здійснюється за наступними:

- надання волонтерської допомоги з метою підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних осіб, що потребують соціальної реабілітації;
- здійснення догляду за хворими, інвалідами, одинокими, людьми похилого віку та іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують підтримки та допомоги;
- надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру, дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам злочинів, біженцям, внутрішньо переміщеним особам;
- надання допомоги особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів;
- проведення заходів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища, збереженням культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання;
- сприяння проведенню заходів національного та міжнародного значення, пов'язаних з організацією масових спортивних, культурних та інших видовищних і громадських заходів;

– надання волонтерської допомоги для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру;

– надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції;

– сприяння уповноваженому органу з питань апробації у здійсненні нагляду за засудженими та проведених з ними соціально-виховної роботи;

– надання волонтерської допомоги за іншими напрямами, не забороненими законодавством [8].

Характерною особливістю розвитку волонтерського руху в нашій країні є залучення соціальних мереж до підтримки та поширення:

– громадянських ініціатив, які здебільшого функціонували у форматі;

– «неформальних волонтерських груп».

Видається неможливим визначити реальний кількісний склад учасників волонтерського руху через постійне його поповнення, небажання афішувати свою діяльність та напівлегальність частини волонтерських організацій. Проте саме такі гнучкі форми волонтерської діяльності виявилися найбільш продуктивними. Обхід бюрократичних процедур за умов екстраординарних обставин призводив до економії часу, що позитивно вплинуло на якість волонтерських послуг [9].

Висновок. Отже, українське законодавство не сприяє розвитку благодійної та волонтерської діяльності. Практика і теорія, щодо визначення благодійної та волонтерської діяльності відрізняються, в зв'язку з чим необхідно внесення змін до чинного законодавства.

До Закону «Про благодійну діяльність та благодійні організації» необхідно внести наступні зміни:

Якщо порівняти визначення щодо благодійної та волонтерської діяльності то вони майже тотожні (добровільна, особиста, соціальна, неприбуткова, або не має на меті отримання прибутку), на практиці відбувається плутанина стосовно неприбутковості та безоплатності, доцільніше безоплатність використовувати у визначенні благодійної діяльності, а неприбутковість у визначенні волонтерської діяльності (так як це волонтерська допомога, яка в свою чергу є безоплатною);

Ст. 1 доповнити п. 7 «Волонтерська діяльність – добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги» та п. 8 «Волонтер – фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги».

Для стимулювання благодійної діяльності з боку держави повинні застосовуватися різні засоби. Метою таких дій має бути моральне заохочення всіх учасників благодійництва, посилення мотивації громадськості та потенційних донорів, стимулювання їх залучення в благодійну діяльність. Визнання особистих заслуг вітчизняних філантропів та активістів благодійного та волонтерського руху з боку офіційних структур є знаковим фактором формування громадської думки та активізації благодійності.

Список літератури:

1. Борисенко М.І. Волонтерство, як одна з форм благодійництва. «Молодий вчений». – № 6 (21). – Частина 3, 2015. – С. 102-104.
2. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп. – К.: НІСД, 2015. – 36 с.
3. Вінніков О.Ю. Як здійснювати благодійну діяльність в Україні згідно з новим Податковим кодексом / О.Ю. Вінніков, М.В. Лациба; Укр. незалеж. центр політ. дослідж., Мережа розвитку європ. права. – К.: Агентство «Україна», 2011. – 124 с. – С. 4. Академічний тлумачний словник (1970-1980). [Електронний ресурс]. URL: <http://sum.in.ua/s/pozhertvuvannja>
4. Чернега О.А. Правовая модель благотворительности и благотворительных организаций: Гражданско-правовой и социологический аспекты: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 Москва, 1998 223 с. РГБ ОД, 61:99-12/114-6.
5. Про благодійну діяльність та благодійні організації // Верховна Рада України; Закон від 05.07.2012 № 5073-VI // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 25, ст. 252.
6. Про волонтерську діяльність: Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 42, ст. 435).
7. Носова Ю.И. Благотворительность как форма волонтерства // Гуманитарные научные исследования. 2013. № 5 [Электронный ресурс]. URL: <http://human.snauka.ru/2013/05/3053>
8. Про волонтерську діяльність: Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 42, ст. 435).
9. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп. – К.: НІСД, 2015. – 36 с.

Кривенко Ю.В.

Национальный университет «Одесская юридическая академия»

**БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ И ВОЛОНТЕРСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ:
ОБЩЕЕ И ОСОБЕННОЕ****Аннотация**

В статье определена актуальность вопросов правового регулирования благотворительной и волонтерской деятельности. Проведен анализ общих и отличительных черт благотворительной и волонтерской деятельности, в соответствии с общими положениями гражданского права, так как на практике, считают их тождественными. В ходе работы были рассмотрены основные направления благотворительной и волонтерской деятельности, для определения особенностей.

Ключевые слова: благотворительная деятельность, волонтерская деятельность, благотворитель, волонтер, помощь.

Kryvenko Y.V.

National University «Odessa Law Academy»

THE CHARITABLE AND VOLUNTEER ACTIVITIES: COMMON AND DISTINCTIVE**Summary**

In article outlines the relevance questions of legal regulation of charitable and volunteer activities. Performed analysis of common and distinctive features of charitable and volunteer activities in accordance with the general provisions of the civil law, because practice see no difference between them. During the work was consider the main directions of charitable and volunteer activities to identify common and distinctive features.

Keywords: charitable activities, volunteer activities, benefactor, volunteer, assistance.

ПРОБАЦІЯ В УКРАЇНІ: БУТИ ЧИ НЕ БУТИ

Маланчук П.М., Голодна А.С.
Сумський державний університет

У статті проаналізовано стан впровадження пробації в Україні на даному етапі. Проведені паралелі з досвіду зарубіжних країн. Досліджено законодавчу базу щодо питань пробації в Україні. Здійснено аналіз основних підходів по визначення поняття «пробація». Запропоновані зміни у законодавстві.

Ключові слова: покарання, пробація, випробування, відповідальність, реформування, гуманізація, кримінально-виконавча інспекція.

Постановка проблеми. Проблема створення національної моделі пробації в Україні залишається однією з найбільш актуальних та проблемних тем сучасної правової науки. Відсутність в Україні нормального функціонування цього елемента, без якого неможливо уявити будь-яку сучасну національну систему кримінальної юстиції, не може не викликати уваги науковців та практиків. На сьогодні пробація є невід'ємним елементом системи кримінальної юстиції багатьох країн і результатом демократичного розвитку суспільства, який доведений майже двохсотрічною історією розвитку пробації.

Проблемою є відсутність чіткого механізму по реалізації Закону України «Про пробацію» та відсутність нормативно-правових актів задля регулювання. Прийняття Закону України «Про пробацію» поставило перед науковцями нові питання, що виникли під час реорганізації кримінально-виконавчих інспекцій в органи пробації й потребують скорішого вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями цієї проблеми займалися такі вчені як Н.С. Крилова, О.В. Беца, І.В. Бондар, А.П. Гель, Т.А. Денисова, Р.М. Гура, Д.В. Ягунов, А.В. Серебреннікова, Н.Б. Хутірська та інші. Вагомий внесок у дослідження цього явища також зробили С.Ф. Денисов, О.М. Джужа, В.М. Дрьомін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. З'ясувати, які елементи має обов'язково містити пробація в Україні, які перспективи її розвитку, проаналізувати позитивні економічні зміни у зв'язку з введенням пробації.

Мета статті. Проаналізувати існуючу нормативну базу, щоб довести необхідність впровадження чіткого механізму пробації, що є забезпеченням безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Слід відмітити, що як кримінальне право, так і кримінальний процес в цілому являє собою велику цілісну систему. І на сьогоднішній день державна політика торкнулася такої складової цієї системи, як гуманізація покарань. Як зазначив Маланчук П.М., розглядаючи кримінальний процес як систему, слід виділяти три ієрархічні рівні функцій, що відображають взаємозв'язок і взаємний вплив елементів цієї системи, а також соціальне призначення кримінального судочинства. По-перше, загальну функцію кримінального процесу, яку, виходячи з визначених у законі завдань, пропонується іменувати охоронно-забезпечувальною. По-друге, рівень кримінально-процесуальних

функцій як напрямків кримінально-процесуальної діяльності, що є основою побудови кримінального процесу на засадах змагальності. До них мають бути включені три процесуальні функції: обвинувачення, захист і правосуддя. Нарешті, третій рівень передбачає розгляд функцій як основних обов'язків органа чи особи, котрі є суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності [7, с. 16]. І саме на цей третій рівень і покладена основна функція – виправлення людини, а не його покарання.

Кримінальним кодексом України запроваджено ряд нових, альтернативних позбавленню волі, видів кримінальних покарань, а також передбачено можливість звільнення засудженого від відбування покарання з випробуванням за умови гарантії його виправлення без відбування покарання.

Нині, контроль за виконанням таких покарань покладено на кримінально-виконавчу інспекцію Державної кримінально-виконавчої служби. Тому, додаткові навантаження на кримінально-виконавчу інспекцію, переорієнтація її діяльності на виконання соціально-попереджувальних функцій ставить питання про доцільність утворення служби пробації, яка б мала більші правові та соціальні повноваження, та реально займалася б питаннями ресоціалізації засуджених.

Аналіз досвіду передових країн Європи показує, що виконання альтернативних видів покарань покладено на спеціалізовану державну службу, яка знаходиться поза поліцією та в'язницею – службою пробації.

Починаючи з 1981 року, ООН та Рада Європи ухвалювали документи, спрямовані на розширення заходів, альтернативних тюремному ув'язненню. Основні з них це: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 45/110 про Стандартні мінімальні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила, 1990 р.), Європейська Конвенція про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками (ETS № 51, 1964 р.), Рекомендація № R (92)16 Комітету Міністрів Ради Європи про Європейські правила стосовно альтернативних покарань і заходів. У цілому ухвалено близько 20 резолюцій, які спрямовані на розвиток у країнах учасницях ООН або Ради Європи заходів, альтернативних тюремному ув'язненню [8, с. 148].

У розвинених європейських країнах пробація є невід'ємним виправним центром. Суть пробації полягає у випробуванні особи, яка вчинила злочин, тобто з'ясуванні можливості (чи неможливості) її виправлення без застосування

кримінального покарання, а її цінністю є більш результативна реабілітація злочинців та відносно менші витрати на їх утримання.

Першим проблемним питанням є те, що пробація – не юридична конструкція, а філософська концепція, що була реалізована в європейських країнах. Ця концепція зародилася на початку 19 століття, стандартизувалася у 20-му й повністю докорінно змінилася у 21 столітті.

Пробація – у кримінальному праві США, Англії, Німеччині являє собою різновид умовного засудження, при якому особа на час випробувального строку, встановленого судом, знаходиться під наглядом спеціальних органів. Можливі також й інші обмеження: не відвідувати певні місця, утримуватися від спілкування з конкретними особами та інші. Тобто це своєрідний тест на здатність засудженого виправитися без відбування покарання, призначеного вироком суду [3, с. 170].

Історія пробації в західних країнах перенасичена подіями та змінами поглядів щодо сутності пробації та форм пробаційної роботи [4]:

- 1841 року зусиллями американського філантропа Джона Августа фактично було запроваджено перші пробаційні механізми

- 1869 року в штаті Масачусетс система пробації запроваджена на формальному рівні.

- у Британії 1887 року було прийнято закон «Про пробацію злочинців, що вчинили злочин вперше» (The Probation of First Offenders Act), який дозволив звільнювати певні категорії дрібних злочинців «на пробацію» (on probation) [5].

- закон об'єднав системи випробування та поручительства доброї поведінки

І, хоч закон не передбачив механізм його реалізації, все одно він заклав підґрунтя для іншого нормативного акту який увійшов в історію. І саме цей досвід провідних країн Заходу показує як важко створювалася модель пробації та наші уявлення щодо неї.

У теорії і практиці існують різні погляди на пробацію. Так одні науковці відносять її до міри призупинення виконання кримінальних санкцій, інші – визначають її як певний режим випробування. У багатьох Кримінальних кодексах (наприклад, у США, в Англії та Швеції) пробація включена в систему видів покарань. Як приклад, дослідники пробації Великої Британії відзначають, що якщо за допомогою пробації вдасться уникнути повторних злочинів лише серед 5% правопорушників, до яких застосовано пробацію, наслідком цього буде забезпечення безпеки одного мільйона громадян країни.

Н. Б. Хутірська визначає пробацію як складний соціально-правовий інститут, який є, з одного боку, мірою покарання, що полягає в передачі особи, визнаного судом винним в скоєнні злочину, без застосування до нього тюремного ув'язнення під нагляд спеціальної служби на певний термін і на умовах, що встановлюються судом, порушення яких тягне призначення тюремного ув'язнення, а з іншого боку, системою виконання даного кримінального покарання, що включає комплекс засобів, спрямованих на досягнення мети – ресоціалізації засуджених [6, с. 12].

Сьогодні термін «пробація» вживається в кількох значеннях. Д. В. Ягунов запропонував таку класифікацію:

- 1) як соціальна робота з правопорушниками;
- 2) як ієрархічна організаційна структура;
- 3) як орган державної влади;
- 4) як умовне невинесення вироку чи як умовне звільнення від покарання з випробуванням;
- 5) як стан, у якому перебуває злочинець під апробаційним наглядом;
- 6) як проміжна ланка між кримінальним процесом, виконанням покарань і соціальною роботою [8, с. 148].

Запровадження пробації в Україні запропоновано у кількох проектах законів. Першим проектом Закону з питань пробації був проект народного депутата О.Фельдмана (проект Закону про внесення змін до деяких законів України відносно впровадження пробації) Цей законопроект передбачав запровадження пробації як нового альтернативного покарання. Згідно з проектом, пробація визначалася як покарання без позбавлення чи обмеження волі, яке полягало у встановленні обмежень щодо свободи пересування засуджених в межах визначеної території і передбачалося здійснення уповноваженим органом виконання покарань нагляду (контролю) за поведінкою засуджених з обов'язковим та систематичним їх звітуванням про місце проживання, роботи чи навчання та залученням до соціально-виховних заходів чи інших видів діяльності, які організуються уповноваженими органами виконання покарань згідно з індивідуальним планом соціальної реабілітації засудженого.

На жаль, не було приділено достатньо уваги законопроекту і його було направлено суб'єкту права законодавчої ініціативи на доопрацювання [6].

Нарешті у 2015 році був прийнятий Закон України «Про пробацію» від 05.02.2015 № 160-VIII, у якому термін «пробація» визначений як система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого [1]. Метою впровадження пробації є забезпечення безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень і надання суду інформації, що характеризує обвинувачених, з метою прийняття судом рішення про міру їхньої відповідальності.

У грудні 2015 року Проект ЄС и Державна пенітенціарна служба України почали роботу над розробкою 10-денної навчальної програми для підготовки працівників майбутнього органу пробації. Станом на грудень 2015 р. перепідготовку пройшла більша частина працівників інспекцій.

Сьогодні кримінально-виконавча інспекція згідно із законодавством виконує переважно контрольну функцію щодо покарань, альтернативних позбавленню волі. Індивідуально-профілактичну роботу здійснюють органи внутрішніх справ, соціальну роботу – органи соціальної політики.

Впровадження в Україні пробації дозволить кардинально змінити вектор роботи з правопорушниками ще на етапі обвинувачення.

Залежно від завдань пробації, Закон України визначає три види пробації: досудову, наглядову та пенітенціарну.

Виходячи із змісту завдань пробації, визначених Законом України «Про пробацію», крім функцій, що сьогодні покладені на кримінально-виконавчу інспекцію, на орган пробації покладаються додаткові завдання, пов'язані з:

- підготовкою досудових доповідей щодо обвинувачених;
- реалізацією пробаційних програм стосовно осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням;
- проведенням соціально-виховної роботи із засудженими;
- здійсненням заходів з підготовки осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення [1].

Орган пробації подає суду досудову доповідь, що містить результати незалежного соціального дослідження обвинуваченого. Досудова доповідь має на меті надати суду додаткову об'єктивну інформацію про ризик вчинення обвинувачуваним повторного злочину, можливість його виправлення без позбавлення або обмеження волі (необхідність ізоляції) через призму соціально-психологічної характеристики особистості обвинуваченого. Досудова доповідь не має доводити винуватість або невинуватість особи. (стаття 9 Закону).

Орган пробації крім виконання покарань, альтернативних позбавленню волі, здійснюватиме пробаційний нагляд, що передбачає як контроль за поведінкою, так і заходи соціальної реабілітації, які базуються на оцінці ризику вчинення повторного злочину та потреб правопорушника. Виховну та профілактичну роботу здійснює працівник пробації, а не органу внутрішніх справ (статті 10, 13 Закону).

Щодо осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, за рішенням суду застосовуються пробаційні програми психокорекційного змісту (наприклад, подолання агресивної поведінки, шкідливих звичок, психологічних проблем) або соціально-реабілітаційні програми (набуття позитивних соціальних навичок, соціального статусу, усунення або мінімізація негативних соціальних факторів) (ч. 3 статті 10 Закону) [1].

Працівники пробації працюватимуть також в установах закритого типу для здійснення заходів підготовки засуджених до звільнення, координуючи ці заходи з підрозділами пробації за місцем проживання засудженого після звільнення або місцем розташування установ соціальної адаптації для звільнених. Тобто створюється більш ефективна система соціального супроводу звільнених (стаття 11 Закону).

Закон передбачає особливості застосування пробації щодо неповнолітніх при підготовці досудового звіту, здійсненні нагляду. Пробаційні програми щодо неповнолітніх реалізують органи соціальної політики (стаття 12 Закону).

Для виконання завдань пробації збільшується обсяг повноважень працівників. Так, на відміну від працівника кримінально-виконавчої інспекції, працівник пробації набуває статусу учасника кримінального процесу з відповідними обов'язками та правами. Працівник пробації також набуває права отримувати безкоштовно від будь якого органу інформацію, необхідну для виконання завдань про-

бації, відвідувати у будь якому місці та на будь якій території осіб, до яких застосовано пробацію, або викликати їх та отримувати від них пояснення (стаття 19 Закону) [1].

З метою оптимізації діяльності органів системи юстиції Кабінет Міністрів прийняв постанову, якою ліквідував Державну пенітенціарну службу, а її повноваження передав Міністерству юстиції. Передача таких повноважень дасть змогу оптимізувати структуру кримінально-виконавчої системи, спростити управління сукупністю її підрозділів, зробити її більш гнучкою, оперативною, дієвою, впровадити нові підходи до заохочення її персоналу, запровадити ефективне управління підприємствами установ виконання покарань, а також забезпечити реалізацію заходів, спрямованих на покращення умов відбування покарань та тримання під вартою засуджених та осіб, узятих під варту. Постановою передбачається віднесення до сфери управління Міністерства юстиції установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, підприємств установ виконання покарань [2].

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи вищесказане, можна запропонувати такі пропозиції щодо служби пробації, яка обов'язково повинна містити:

- примирення правопорушника та потерпілої сторони
- призупинення кримінальної відповідальності
- перелік суб'єктів пробації
- права і обов'язки суб'єктів пробації
- враховувати особистісні характеристики злочинця.

Саме за рахунок залишення правопорушника в суспільстві збільшуються шанси його успішного виправлення, збереження корисних соціальних зв'язків, збереження роботи. Плюс до всього цього, на нашу думку, з економічної точки зору, утримання пробації для держави дешевше, ніж витрати на утримання місць позбавлення волі.

Перспективи розвитку української служби пробації сьогодні є неясними. Прийняття закону дало певні позитивні зміни і стало наближенням України до Європи, проте в законі існує чимало невідповідностей і неточностей.

Необхідно або редагувати, або повністю змінити нормативно-правові акти, інструкції, що регулюють діяльність кримінально-виконавчої інспекції. Але Україні явно не слід ігнорувати світовий досвід обґрунтування служби пробації і потрібно відійти від традиційних, але вже застарілих поглядів щодо сутності сучасних альтернативних кримінально – правових заходів.

На нашу думку, цей вид впливу на злочинця може стати одним із найефективніших, адже, в першу чергу, це пов'язано з особистим підходом до кожної особи, яка вчинила правопорушення, бо наше законодавство направлено саме на виправлення людини, а не засудження. А притягнення до кримінальної відповідальності носить вже більш каральний характер, а не виховний. Головне, слід зрозуміти, що пробація в Україні – не лише чергова організаційна структура, а повноцінне переосмислення та глибокий аналіз сутності кримінально-виховної діяльності.

Список літератури:

1. «Про пробацию» Закон України [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/160-19>
2. Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції: постановка Кабінету міністрів України від 18 травня 2016 р. № 343 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249066305>
3. Крылова Н. Е., Серебrenникова А. В. Уголовное право современных зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии) Учебное пособие. – М.: Зерцало. – 1997. – 192 с.
4. Ягунов Д. В. Філософія пробациі: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період після 1990-х років) // Актуальні проблеми політики. – Одеса, 2011. – Випуск 41. – С. 198-207.
5. Adler F., Mueller G., Lauter W. Criminal Justice. – New-York, 1994. – P. 438.
6. Хуторская Н. Б. Институт пробации в США: уголовно-правовые, криминологические и организационно-управленческие аспекты: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1992. – 14 с.
7. Маланчук П. М. Функція захисту в кримінальному процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: 21.04.08 / Маланчук П. М. – Київ, 2008. – 22 с.
8. Ягунов Д. В. Що стоїть на заваді створення служби пробациі в Україні / Д. В. Ягунов // Актуальні проблеми європейської інтеграції: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права / за ред. Д. В. Ягунова. – Випуск шостий. – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 146-173.

Маланчук П.М., Голодна А.С.

Сумский государственный университет

ПРОБАЦИЯ В УКРАИНЕ: БЫТЬ ИЛИ НЕ БЫТЬ**Аннотация**

В статье проанализировано состояние пробации в Украине на данном этапе. Проведены параллели из опыта зарубежных стран. Исследована законодательная база по вопросам пробации в Украине. Осуществлен анализ основных подходов к определению «пробация». Предложены изменения в законодательстве.

Ключевые слова: наказания, пробация, испытания, ответственность, реформирование, гуманизация, уголовно-исполнительная инспекция.

Malanchuk P.M., Holodna A.S.

Sumy State University

PROBATION IN UKRAINE: TO BE OR NOT TO BE**Summary**

The article analyzes probation in Ukraine today. Drawing parallels from the experience of foreign countries. We studied the legislation on probation in Ukraine. Analyzed the basic approach to the definition of «probation». Proposed changes in legislation.

Keywords: punishment, probation, test, responsibility, reform, humanization, criminal executive inspection.

СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ З ІНТЕРПОЛОМ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Петрівна Л.С., Маланчук П.М.
Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету

Стаття присвячена розкриттю суті співробітництва правоохоронних органів України з Інтерполом під час кримінального провадження. У статті досліджена мета створення даної організації та висвітлені підстави для розслідування кримінальних злочинів правоохоронними органами України його каналами. Також були наведені шляхи реалізації взаємодії між правоохоронними органами різних країн. Вказані випадки у яких надається міжнародна правова допомога у кримінальних провадженнях. За допомогою аналізу юридичної літератури, яка досліджувала дане питання, визначені проблеми в реалізації співпраці з Інтерполом.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, ООН, міжнародна організація, Інтерпол, НЦБ Інтерполу.

Постановка проблеми. Україна з перших років своєї незалежності почала активно входити в сферу міжнародного співробітництва, одним з елементів якого є спільні з іноземними державами дії по боротьбі зі злочинністю.

Проблеми боротьби зі злочинними проявами не можуть бути успішно розв'язані у межах однієї держави, оскільки відкритість кордонів унаслідок демократичних процесів, що відбуваються в країнах, які знаходилися раніше за «залізною завісою», сприяє поширенню транснаціональної злочинності [12].

Досить багато злочинців після здійснення кримінальних злочинів на території однієї держави тікають задля уникнення кримінальної відповідальності та переховуються в іншій.

Також у сучасному світі разом з прогресом з'являються все нові злочини транснаціонального характеру, що потребує створення нових методів міжнародної співпраці правоохоронних органів під час кримінального провадження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Співробітництво України під час кримінального провадження з іншими державами через канали Інтерполу давно привертає увагу вчених-процесуалістів та практиків таких, як О.М. Бандурка, П.Д. Біленчук, Є.А. Говійко, В.С. Гуславський, О.М. Джужа, О.Н. Карпов, Є.К. Паніотів, П.В. Сорока, А.С. Шумілов та багатьох інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Але не дивлячись на велику увагу багатьох вчених до проблеми міжнародної співпраці правоохоронних органів, її нормативно-правового закріплення ще не розкрито повністю.

Мета статті. Тому головною метою цієї роботи є дослідження співпраці України з Інтерполом під час кримінального провадження, а також виявлення проблемних позицій, що наявні у даній сфері.

Виклад основного матеріалу. Для розкриття злочинів та притягнення злочинців до відповідальності країни об'єднують всі свої зусилля, створюючи міжнародні організації, та ведуть міжнародне співробітництво.

Відповідно до ст. 542 КПК України міжнародне співробітництво – це діяльність уповноважених органів під час кримінального провадження, що полягає у вжитті необхідних заходів з метою надання міжнародної правової допомоги шляхом вручення документів, виконання окремих процесуальних дій, видачі осіб, які вчинили криміналь-

не правопорушення, тимчасової передачі осіб, перейняття кримінального переслідування, передачі засуджених осіб та виконання вироків [2].

Міжнародна правова допомога у кримінальних провадженнях, її належна правова регламентація в національному законі як одна з найважливіших умов ефективного міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю набуває значення гарантії правосуддя, оскільки забезпечує можливість одержання доказів у кримінальному провадженні, виконання прийнятих процесуальних рішень, відшкодування заподіяного злочином збитку, притягнення до кримінальної відповідальності винуватих у вчиненні злочину осіб, вирішення інших завдань кримінального судочинства [13].

Так, під час такого співробітництва держави надають правову допомогу у кримінальних провадженнях, здійснюють оперативно-розшукову діяльність за запитом відповідних держав, обмінюються досвідом правоохоронних органів, розробляють міжнародно-правові норми (за допомогою яких здійснюється боротьба зі злочинністю).

Але у країнах наявні різні засади правових систем кримінального законодавства, в результаті чого одні й ті самі протиправні діяння можуть по-різному оцінюватися. Саме такі відмінності не сприяють міжнародному співробітництву. Щоб вирішити цю проблему необхідно узгодити та удосконалити такі законодавства, де законодавство України не є виключенням. Важливим напрямом розвитку правової системи є посилення захисту прав і свобод особи у сфері кримінального судочинства [10].

У системі органів ООН функціонує низка установ, що спеціалізовано займаються питаннями боротьби зі злочинністю: Центр з міжнародного попередження злочинності; Міжрегіональний римський науково-дослідний інститут ООН з питань злочинності і правосуддя; Азіатський і Далекосхідний інститути ООН у Токіо з попередження злочинності і поведження з правопорушниками; Гельсінський інститут з попередження злочинності і боротьби з нею; Міжнародний кримінальний суд; Спеціальна фінансова комісія з проблем «відмивання» грошей (FATF) [8].

Досить велика кількість завдань у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру виконуються за допомогою міжнародних організацій та реалізується на глобальному рівні.

Особливе місце серед яких займає Інтерпол – Міжнародна організація кримінальної поліції, до якої входить 188 країн. Її метою є:

1) забезпечення широкої взаємодії всіх органів (Установ) кримінальної поліції в рамках існуючого законодавства країни і в дусі Загальної Декларації прав людини;

2) створення і розвиток установ, які можуть успішно сприяти попередженню кримінальної злочинності і боротьбі з нею [1].

В кожній країні-учасниці створюється Національне центральне бюро самостійний структурний підрозділ апарату Національної поліції України, який забезпечує представництво України в Інтерполі та з 2010 року і в Європолі.

Укрбюро Інтерполу через мережу НЦБ Інтерполу 188 країн і через Генеральний секретаріат Інтерполу здійснює:

– координацію діяльності правоохоронних органів країни у боротьбі зі злочинністю, що має транснаціональний характер або виходить за межі країни;

– забезпечення взаємодії з Генеральним секретаріатом і відповідними органами держав-членів Інтерполу в боротьбі зі злочинністю;

– оцінку рівня поширення в Україні злочинності, що має транс- національний характер, і загрози злочинної діяльності громадян України за кордоном [3].

В Україні неодноразово розглядалося питання про надання НЦБ Інтерполу функцій оперативного підрозділу. Разом з тим, вчені переважно притримуються думки, що таке рішення на даному етапі є недоцільним.

Так, О.Н. Карпов зазначає, згідно відомчих нормативно-правових документів, на співробітників Інтерполу не покладається безпосереднє виконання оперативних функцій, вони лише включаються до складу слідчо-оперативних груп, контролюють процес реалізації заходів, здійснюють перевірку за базами даних Інтерполу під час рейдів та перевірок, надають відповідні консультації [9].

Тому нині, як вказує Є.К. Паніотов, НЦБ Інтерполу є одночасно суб'єктом взаємодії, суб'єктом організації взаємодії з криміналістичної точки зору та засобом міжнародного співробітництва правоохоронних органів у міжнародно-правовому розумінні [11].

Для реалізації поставлених завдань Інтерпол використовує низку засобів.

Так, в 2002 році була впроваджена Телекомунікаційна система Інтерполу I-24/7 (Інтерпол 24 години на добу – 7 днів на тиждень), що надає цілодобовий доступ до інформаційних ресурсів Генерального секретаріату Інтерполу та створює можливість для обміну необхідною інформацією між НЦБ Інтерполу.

Авторизовані користувачі в країнах-членах можуть переглядати, надавати і перевіряти записи за допомогою системи I-24/7 та системи ідентифікації за відбитками пальців.

Але як зазначає О. М. Бандурка, у повсякденній практиці Інтерпол не стикається з усіма видами злочинів міжнародного характеру, але є стійка група злочинів, які фігурують в офіційних запитах до Інтерполу такі, як тероризм, торгівля

людьми, фальшивомонетництво, відмивання коштів, а також незаконний обіг наркотичних засобів та речовин [5].

Варто зазначити, що співпраця правоохоронних органів з Інтерполом у найчастіше застосовується для обміну даними, екстрадиції злочинців, проведення міжнародного розшуку за допомогою каналів Інтерполу. Також здійснюються співробітництво між правоохоронними органами країн каналами даної організації під час виконання процесуальних, слідчих і оперативно-розшукових заходів.

Правовою основою взаємодії України з Інтерполом є Інструкція «Про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів» від 09.01.1997 р., № 3/1/2/5/2/2.

Генеральний секретаріат Інтерполу та НЦБ Інтерполу інших держав відповідно до запитів правоохоронних органів України під час кримінального провадження можуть надати наступну інформацію:

– про особу, яка підозрюється у вчиненні злочину, та про обвинуваченого;

– про способи вчинення злочину, а також іншу додаткові дані про його вчинення;

– про місце знаходження, проживання, перебування підозрюваного та обвинуваченого (які після вчинення злочину виїхали закордон);

– про установи, організації, що причетні до вчинення злочину та знаходяться за кордоном;

– про об'єкти пов'язані з подією злочину (наприклад, підроблені документи та грошові знаки, предмети антикваріату, наркотичні та психотропні речовини, зброя) тощо [4].

Підставою для початку процедури міжнародного розшуку особи є запит, надісланий до ЦНБ, правоохоронним органом. У такому запиті має бути зазначена повна та об'єктивна інформація про події та факти щодо даної особи, а також особливості злочину (який був вчинений нею) та кримінального провадження, що розпочато.

Реалізація взаємодії шляхом направлення відповідних запитів виглядає наступним чином: від практичного підрозділу правоохоронного органу України до територіального підрозділу НЦБ Інтерполу, потім до НЦБ Інтерполу України, який пересилає дані до НЦБ Інтерполу іноземної держави, після чого запит потрапляє вже до поліцейського підрозділу правоохоронного органу іноземної держави [6].

Але практика здійснення видачі (екстрадиції) злочинців, передачі засуджених для відбуття покарання, кримінального переслідування осіб, які вчинили злочини, виявила істотні прорахунки в механізмі співробітництва, внаслідок чого не було досягнуто його головної мети – подолання негативних тенденцій у боротьбі зі злочинністю [7].

Але НЦБ Інтерполу можуть виступати не тільки посередниками чи суб'єктами взаємодії, а й органами, які безпосередньо організують розшукові заходи, координують їх проведення та беруть участь в екстрадиції.

Висновки та пропозиції. Отже, міжнародне співробітництво у галузі розслідування злочинів після «відкриття» кордонів і орієнтації політики України на входження до європейських структур

стало необхідним і важливим засобом боротьби зі злочинністю. Ефективність такого співробітництва певною мірою залежить від його правової регламентації в кримінально-процесуальному законодавстві України, а також в інших нормативних актах, що регулюють правовідносини, які виникають у сфері кримінального досудового і судового провадження у разі вчинення злочину організованими злочинними групами за участю

іноземців, окремими іноземцями на території України і громадянами України за її межами. Так, на сьогоднішній день правова регламентація співпраці України з Міжнародною організацією кримінальної поліції потребує вдосконалення. Адже перелік злочинів, для розкриття яких необхідна співпраця правоохоронних органів України та Інтерполу, є ширшим, ніж передбачений нормативно-правовою базою.

Список літератури:

1. Статут Міжнародної організації кримінальної поліції Інтерполу від 13.06.1956. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_142
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI Редакція від 08.10.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page>
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.1993 № 220 «Про Національне центральне бюро Інтерполу». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/220-93-%D0%BF>
4. Інструкція про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів, затверджена спільним наказом МВС, СБУ, ДМС, Генпрокуратури, Держприкордону, ДПА від 09.01.1997 № 3/1/2/5/2/2. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0054-97>
5. Бандурка О. М. Інтерпол: Міжнародна організація кримінальної поліції: на- ук.-практ. посібник / О. М. Бандурка. – Х.: Держ. спец. вид-во «Основа», 2003. – 324 с.
6. Біленчук П. Д. Сучасний тероризм: світові, вітчизняні та регіональні тенденції: навч. посіб. / Біленчук П. Д., Кравчук В. В., Кравчук О. В., Кулик В. М. – Хмельницький: ХмЦНТЕІ, 2008. – 212 с.
7. Виноградова О. І. Міжнародне співробітництво України у галузі боротьби зі злочинністю: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. – Харків, 2000. – 22 с.
8. Джужа О. М. Роль міжнародних організацій у боротьбі зі злочинністю / О. М. Джужа, Ю. Ф. Іванов // Наук. вісник Нац. акад. внутр. справ України. – 2003. – № 5. – С. 59-67.
9. Карпов О. Н. Оперативно-розшукова компетенція Інтерполу / О. Н. Карпов // Держава та регіони. – 2010. – № 1. – С. 42-48.
10. Маланчук П. М. Позитивні здобутки організації та законодавчої регламентації правосуддя, що сформувалися у США / П. М. Маланчук // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2008. – № 1. – С. 109-112.
11. Паніотов Є. К. Правові та організаційно-тактичні основи взаємодії правоохоронних органів каналами Інтерполу / Є. К. Паніотов // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 9. – С. 67-170.
12. Удалова Л. Д., Рожнова В. В., Савицький Д. О., Хабло О. Ю. Кримінальний процес в питаннях і відповідях: навч. посіб. – 3-є вид., допов. – К.: Видавничий дім «Скіф», 2014. – 256 с.
13. Черноус Ю. М. Завдання Інтерполу у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру / Ю. М. Черноус // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 1. – С. 566-574.

Петривна Л.С., Маланчук П.М.

Учебно-научный институт права
Сумского государственного университета

СОТРУДНИЧЕСТВО УКРАИНЫ С ИНТЕРПОЛОМ В ХОДЕ УГОЛОВНОГО ПРОИЗВОДСТВА

Аннотация

Статья посвящена раскрытию сущности сотрудничества правоохранительных органов Украины с Интерполом в ходе уголовного производства. В статье исследована цель создания данной организации и освещены основания для расследования уголовных преступлений правоохранительными органами Украины его каналами. Также были приведены пути реализации взаимодействия между правоохранительными органами разных стран. Указанные случаи в которых предоставляется международная правовая помощь по уголовным производствам. С помощью анализа юридической литературы, которая исследовала данный вопрос, определенные проблемы в реализации сотрудничества с Интерполом.

Ключевые слова: международное сотрудничество, ООН, международная организация, Интерпол, НЦБ Интерпола.

Petrivna L.S., Malanchuk P.M.
Educational-Scientific Institute of Law
Sumy State University

COOPERATION OF UKRAINE WITH INTERPOL DURING CRIMINAL PROCEEDINGS

Summary

The article reveals the gist of the cooperation law-enforcement authorities with Interpol in Ukraine during criminal proceedings. The paper studies the aim of the organization's foundation and reasons for Ukrainian law-enforcement authorities and their channels to investigate the criminal offences. There have also been given the ways of possible cooperation between law-enforcement agencies of different countries and cases in which international legal assistance in criminal proceedings can be provided. The problems of the cooperation with Interpol were determined through the analysis of the legal literature concerning this problem.

Keywords: international cooperation, the United Nations Organization, an international organization, Interpol, CN Interpol.

УДК 346.14:346.16

СТРУКТУРА ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА В ОБ'ЄДНАНИХ АРАБСЬКИХ ЕМІРАТАХ

Полтавченко К.Г.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Об'єднані Арабські Емірати являють собою перспективний ринок для залучення інвесторів, в тому числі й українських, у зв'язку з чим в рамках статті досліджено господарське законодавство в Об'єднаних Арабських Еміратах на федеральному та регіональному рівнях. Проведено співвідношення нормативно-правових актів на двох рівнях. Структуровано нормативно-правові акти господарського законодавства за юридичною силою. Проаналізовано форми нормативно-правових актів, що приймаються на федеральному рівні та на рівні окремого емірату. Окреслені питання у сфері ведення господарської діяльності, що відносяться до виключної компетенції федерації.

Ключові слова: господарське законодавство, федеральне законодавство, регіональні законодавство, закон, нормативно-правові акти, шариат, ісламське право.

Постановка проблеми. Актуальність світової економіки обумовила підвищення уваги інвесторів, в тому числі українських, до правового регулювання підприємницької діяльності в різних країнах. Об'єднані Арабські Емірати (далі – ОАЕ) входять до рейтингу країн з дуже високим індексом людського розвитку та відповідно до Звіту ООН 2015 «Праця заради людського розвитку» займають 41 місце з показником 0,835 [1]. ОАЕ також посіли 26 місце в 2016 році серед країн в світі з найкращими умовами для ведення бізнесу на основі її економіки, нормативно-правової бази та мають доволі високі показники інтегрального індексу легкості ведення бізнесу [2; 3, с. 23]. Тобто, ОАЕ є привабливою з точки зору інвестування країною та являє собою перспективний ринок для залучення українських інвесторів. Проте однією з важливих передумов для здійснення господарської діяльності в цієї країні є ознайомлення з особливостями її законодавчої бази, насамперед, тієї, що регламентує господарські відносини.

З врахуванням зазначеного, дослідження особливостей структури господарського законодавства ОАЕ, співвідношення нормативно-правових актів на федеральному та регіональному рівні є

актуальним як для потреб українських суб'єктів господарської діяльності, так і для теорії вітчизняного господарського права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній науковій юридичній літературі відсутні комплексні дослідження, які були би присвячені господарському законодавству ОАЕ. Теоретичну основу цього дослідження складають наукові праці іноземних, переважно, арабських вчених, таких як Есам Аль Тамімі, Камеран Аль-Сафі, Ахмед Аль Хедр, Бассам Альнуаїмі, Ендрю Тарбук, Крис Лестер та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак, більша частина науковців у своїх працях не приділяє увагу структурованню нормативно-правових актів господарського законодавства, виданих в Об'єднаних Арабських Еміратах та співвідношенню їх на федеральному та регіональному рівнях, тому це питання є недостатньо вивченими.

Мета статті. У межах даної статті передбачається провести структурування господарського законодавства ОАЕ на федеральному та регіональному рівнях.

Виклад основного матеріалу. З XIX століття ОАЕ перебували під британським протекто-

ратом. М. Стариков зауважував: «Продовжували би жити араби бідно в пустелі, поки експлуатацією природних багатств займалися англійці. Проте з набуттям незалежності правління ОАЕ забрало видобуток нафти та одразу стало однією з багатіших країн у світі» [4, с. 13]. Однією з передумов швидкого економічного зростання ОАЕ, за оцінками дослідників, є побудова ефективної правової системи, та насамперед, досить виваженої структури господарського законодавства [5].

Основу правової системи в ОАЕ становить шариат або Коранічне право. Відповідно ст. 7 Конституції ОАЕ іслам є державною релігією, а шариат – основним джерелом законодавства [6]. Шариат як сукупність релігійних норм, моральних принципів та правил поведінки включає в себе в вузькому значенні положення Корана та Сунни. В більш широкому тлумаченні він охоплює норми, які є «одногосодною чи узгодженою думкою авторитетних богословів з релігійно-юридичних питань», а також «рішення питань з прецедентів, порівняння випадків», які не повинні суперечити Корану та Сунні [7, с. 127]. Тобто шариат у широкому розумінні, з певним припущенням може вважатися аналогом юридичної доктрини як джерела господарського права України.

Водночас саме господарське право ОАЕ не має виключно релігійного характеру. Ессем Аль-Тамімі зазначає, що на формування правової системи ОАЕ значний вплив справило Єгипетське право, основу якого значною мірою складало спочатку римське цивільне, а згодом французьке господарське право [8, с. 5]. Ахмед Аль-Хедр стверджує, що хоча основні принципи господарського права ОАЕ взяті з шариату (головним джерелом ісламського права стала ісламсько-правова доктрина), більшість законодавства складається з суміші ісламських і європейських правових концепцій. Європейський вплив втілюється, зокрема, у структурі господарського законодавства, яка складається з загальних та спеціальних нормативно-правових актів; превалюванні принципу свободи підприємництва над державним адмініструванням; лібералізації правових режимів господарської діяльності; створенні стабільного, відкритого і зрозумілого правового середовища для вітчизняних та іноземних суб'єктів господарювання та інвесторів; інтерпретації нормативних положень вченими юристами та створення на основі їх теоретичних висновків концепції подальшого розвитку правової системи [9; 10, с. 310].

Згідно зі ст. 1 Конституції ОАЕ є федеративною державою, що в свою чергу, обумовило поділ законотворчої компетенції між двома рівнями – федеральним і регіональним. Тобто, в ОАЕ функціонують як федеральні закони та нормативно-правові акти окремих органів державної влади, так і закони та нормативно-правові акти окремого регіону – емірату (див. таблицю 1).

Федеральне господарське законодавство. Відповідно до положення п. 2 ст. 2 Федерального закону ОАЕ № 18 від 1993 р. «Про комерційні операції» з питань, пов'язаних з господарським правом, щодо яких не існує положень в цьому або в іншому законі, і відсутня конкретна угода, застосовується правила комерційних звичаїв і практики. При відсутності відповідного комерцій-

ного звичаю, повинні застосовуватися положення цивільного права, але доти, поки вони не суперечать загальним принципам комерційної діяльності [11]. При цьому місцевий звичай має пріоритет над загальним звичаєм (п. 2 ст. 2 зазначеного Федерального закону). Камеран Аль-Саліфі, регулюючись вищезгаданою статтею, визначає структуру основних джерел господарського права, до яких відноситься: 1) Господарське законодавство 2) Договори між сторонами 3) Правила комерційних звичаїв та господарської практики (тобто, юридичний прецедент) та 4) Положення цивільного права [12, с. 34].

Таблиця 1

Структура господарського законодавства в Об'єднаних Арабських Еміратах

На федеральному рівні	На регіональному рівні
- Конституція ОАЕ - Федеральні закони - Постанови за законом (мають силу закону) - Звичайні постанови (Федеральні укази, постанови Президента, Ради Міністрів, міністерств, Центрального банку, управлінь)	- Федеральні закони - Закони окремого емірату - Підзаконні нормативно-правові акти емірату (укази емірату, укази Правителя емірату, постанови емірату, накази емірату, постанови Виконавчої ради емірату, постанови Генерального Секретаріату емірату, циркуляри емірату, адміністративні рішення емірату, інструкції)

Джерело: розроблено автором

Конституція ОАЕ має найвищу юридичну силу. Відповідно до ст. 151 Конституції ОАЕ її положення повинні превалювати над конституціями еміратів (які наразі відсутні) і федеральними законами, що ухвалюються відповідно до її положень та, в свою чергу, мають пріоритет над нормативно-правовими актами, а також рішеннями еміратів.

Господарсько-правову «складову» Конституції ОАЕ утворюють положення щодо підтримки національної економіки (ст. 24), забезпечення та підтримки повноважними органами еміратів економічних стандартів (ст. 117), також в Конституції встановлена виключна компетенція федеральних органів влади щодо прийняття законів у сфері банківської справи, страхування всіх видів, захисту прав технічної і промислової власності, захисту прав інтелектуальної власності, видання основних законодавчих актів щодо господарських операцій та господарських товариств (ст. 121) [6].

Що стосується **федеральних законів**, слід зауважити, що в ОАЕ відсутній окремий кодифікований акт у сфері господарювання, аналогічний Господарському кодексу України. Його функцію виконує Федеральний закон ОАЕ «Про комерційні операції». Загальні положення щодо договору та договірних зобов'язань визначаються Цивільним кодексом ОАЕ.

Федеральним законом ОАЕ «Про комерційні операції» встановлюються особливості правового регулювання господарської діяльності, яка визначається як: 1) види діяльності, що здійснюються торгівцем відносно до його торгового промислу, за умови, що кожна діяльність, здійснювана торгівцем вважається пов'язаною з його

торгівлею, якщо не доведено інше; 2) спекулятивна діяльність, здійснювана особою, яка не торговцем, проте має намір реалізувати товар з метою отримання прибутку; 3) види діяльності, які визначаються Законом як господарська діяльність; 4) види діяльності, які пов'язані або сприяють господарській діяльності [11].

Федеральний закон ОАЕ «Про комерційні операції» регулює господарські відносини, які виникають у сфері комерційної власності, торговельної назви, недобросовісної конкуренції, торговельних марок та зображень, визначає основні засади господарських зобов'язальних правовідносин та контракту, регулює відносини у сфері комерційної застави та посередницькі послуги тощо.

Порядок здійснення господарської діяльності у окремих сферах регулюється спеціальними федеральними законами. Так, Федеральний закон ОАЕ № 2 від 2015 р. «Про господарські товариства» визначає поняття і види господарських товариств, порядок їх створення, реорганізації (в т.ч. шляхом злиття та поглинання компаній), управління та діяльності, засади контролю та нагляду за діяльністю господарських товариств, визначає господарсько-правову та кримінально-правову відповідальність господарських товариств, встановлює санкції, які мають застосовуватися до господарських товариств в разі порушення ними норм господарського права.

Федеральний закон № 5 від 1975 р. «Про господарський реєстр» визначає порядок державної реєстрації суб'єктів господарювання, встановлює реєстраційні збори тощо.

Правові засади господарської діяльності морського транспорту встановлюються Федеральним законом ОАЕ № 26 від 1981 р. «Про морське торговельне право», який регулює порядок реєстрації суден та їх використання, нагляд за суднами та документацією, право власності та речові права щодо судна, іпотеку та арешт судна, фрахтування судна для плавання, а також контракт морських робіт, договір морського транспорту та договір перевезення пасажирів тощо.

Правові засади посередницької та торговельної діяльності визначені Федеральним законом ОАЕ № 18 від 1981 р. «Про організацію торговельних агентств», який регулює комерційні агентські відносини, які були зареєстровані в Міністерстві економіки ОАЕ, визначає поняття агентств, регулює процес припинення тощо.

Федеральний закон № 4 від 2012 р. «Про регулювання конкуренції» визначає загальні засади державної антимонопольної політики, компетенцію Комісії з регулювання конкуренції та Міністерства, пов'язаного з конкуренцією, регламентує обмежувальні договори, встановлює санкції за порушення норм конкурентного законодавства.

Правове регулювання у сфері інтелектуальної власності здійснюється Федеральним законом № 37 від 1992 р. «Про товарні марки», який регулює реєстрацію товарних знаків, передачу права власності та заставу товарних знаків, контракти, що опосередковують використання товарних знаків, відповідальність, Федеральним законом № 40 від 1992 р. «Для захисту інтелектуальних робіт і авторського права» регулюється правовий режим об'єктів інтелектуальної власності, відповідальність тощо, Федеральним законом

№ 44 від 1992 р. «Про організацію та охорону промислової власності щодо патентів, зразків та промислових моделей» – відносини, пов'язані з винаходами, ноу-хау, промисловими зразками, відповідальність та ін.

Правову основу страхової та банківської діяльності складають Федеральний закон № 6 від 2007 р. «Про створення страхових повноважних органів влади та регулювання страхових операцій» (регулює діяльність страхових компаній та страхових повноважних органів влади, відповідальність), Федеральний закон № 10 від 1980 р. «Про Центральний банк, грошову систему та організацію банківської діяльності» (регулює порядок утворення Центрального банку, вимоги щодо капіталу та резервів комерційних банків, засади державного управління банками, банківські операції і звітність). Федеральний закон № 4 від 2000 р. «Про Управління цінних паперів та сировинних матеріалів» регулює повноваження Управління цінних паперів та сировинних матеріалів, правові засади функціонування ринку цінних паперів та сировинних матеріалів, відповідальність.

Постанови за законом. Відповідно до ст. 113 Конституції ОАЕ якщо в період між засіданнями Верховної Ради ОАЕ виникає потреба у терміновому ухваленні федерального закону, Президент ОАЕ та Рада Міністрів можуть зробити це шляхом видання спільного нормативно-правового акту в формі постанови, яка має силу закону, якщо вона не суперечить положенням Конституції; даний нормативно-правовий акт повинен бути представлений до Верховної Ради протягом тижня [6]. Прикладом такого акту є Постанова ОАЕ за законом № 9 від 2016 р. «Щодо фінансової реструктуризації та закону про банкрутство».

Звичайні постанови, до яких відносяться Федеральні укази, Постанови Президента, Ради Міністрів, міністерств, Центрального банку, управлінь.

Федеральні укази ухвалюються відповідними органами з метою забезпечення національних економічних інтересів ОАЕ та, здебільшого стосуються ратифікації міжнародних договорів та угод у зазначеній сфері (Федеральний указ № 52 від 2007 р. «Про торговельні марки Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ)», Федеральний указ № 12 від 2004 р. «Угода між Урядом ОАЕ і Урядом України про сприяння та захист інвестицій», Федеральний Указ № 78 від 2013 р. «Про Ратифікацію Конвенції між Урядом ОАЕ і Урядом Російської Федерації для сприяння та захисту інвестицій та протоколів до неї», Федеральний указ № 99 від 2007 р. «Про ратифікацію Угоди про економічне, торгове та технічне співробітництво між урядом ОАЕ та урядом Республіки Таджикистан», Федеральний указ ОАЕ № 33 від 2000 р. «Про угоду в юридичному і судовому співробітництві у цивільних і комерційних справах та екстрадиція між ОАЕ та правлінням Індії» та інші).

Федеральні укази визначають пріоритетні напрями розвитку господарського законодавства ОАЕ в цілому або за окремими секторами. Так, згідно ст. 125 Конституції ОАЕ федеральний уряд та уряди еміратів зобов'язані забезпечити правові передумови для реалізації положень, визначених у міжнародних договорах і угодах шляхом ухвалення відповідних федеральних та місцевих

законів та інших нормативно-правових актів [6]. Контроль за виконанням зазначеного обов'язку здійснюється на федеральному рівні.

Постанови Ради Міністрів ОАЕ ухвалюються для регулювання поточних питань господарської діяльності (Постанова Ради Міністрів № 33 від 2013 р. «Про організацію структури страхових організацій», Постанова Ради Міністрів № 3 від 2011 р. «Щодо Комітету комерційних агентств», Постанова Ради Міністрів № 42 від 2009 р. «Щодо мінімального капіталу страхової компанії» тощо).

Відомчі нормативно-правові акти міністерств, Центрального банку та управлінь ухвалюються в межах господарської компетенції відповідних органів державної влади. Особливістю відомчої нормотворчості ОАЕ є відсутність зазначення міністерства (окрім Центрального банку), яке ухвалило відповідний нормативно-правовий акт (мають назву Ministerial Resolution, Ministerial Decree). Тобто наявність у міністерства належної компетенції презюмується.

До таких актів можна віднести **міністерські постанови** (Міністерська постанова ОАЕ № 168 від 2006 р. «Про реєстрацію в Реєстрі комерційних агентств», Міністерська Постанова № 69 від 1989 р. «Щодо процесу ліцензування іноземних компаній та їх діяльності в Союзі», Міністерська Постанова № 20 від 2000 р. «Про регулювання управління контрактами» тощо); та **міністерські укази** (Міністерський указ № 46 від 1995 р. «Про реалізацію деяких положень Федерального закону № 26 від 1981 р. «Про морське торгівельне право», Міністерський указ № 6 від 1993 р. «Про виконання Федерального закону № 37 від 1992 р. «Про товарні марки», Міністерський указ № 278 від 2009 р. «Про затвердження Керівництва з ліцензування та реєстрації» тощо); **постанови Центрального банку** (Резолюція Ради директорів Центрального банку № 126/5/95 «Щодо регулювання діяльності фінансових брокерів», Резолюція Ради директорів Центрального банку № 165/6/2004 «Про правила фінансів компаній, що працюють відповідно до принципів ісламського шариату»; **адміністративні нормативно-правові акти управлінь** (Адміністративне рішення Управління цінних паперів та сировинних матеріалів № 86 від 2014 р. «Про контроль торгівельної діяльності, що здійснюється брокерськими фірмами для своїх клієнтів на іноземних ринках», Рішення Колегії Управління цінними паперами та сировинними матеріалами № 27 від 2014 р. «Про посередництво (маклерство) в цінних паперах», Постанова Управління у сфері телекомунікацій № 6 від 2008 р. «Про регулювання конструкції ліцензії», Постанова Управління у сфері телекомунікацій № 7 від 2008 р. «Про регулювання ліцензування», Постанова Ради Управління страхування № 2 від 2009 р. «Виконавче регулювання Федерального закону № 6 від 2007 р. «Про створення страхових повноважних органів влади та регулювання страхових операцій», Постанова Ради Управління страхування № 8 від 2011 р. «Інструкція про регулювання діяльності страхових агентів» та інші).

Регіональний рівень. Відповідно до ст. 117 Конституції ОАЕ здійснення повноважень в кожному еміраті повинні бути спрямовані на підтримку законності і порядку в межах своєї те-

риторії, розширення комунального господарства і підвищення соціально-економічних стандартів. Як вже було зазначено, статтею 121 Конституції ОАЕ встановлена виключна компетенція федеральних органів влади щодо прийняття законів у сфері банківської справи, страхування всіх видів, авторських права, захист прав технічної і промислової власності, видання основних законодавчих актів щодо господарських операцій та господарських товариств [6]. Решта сфер господарської діяльності регламентується регіональним законодавством.

Регіональні закони. За критерієм ефективності регіонального законодавства лідируючу позицію посідає емірат Дубай. Завдяки виваженому підходу до нормотворчості у сфері господарського законодавства зазначеному емірату, попри відсутність значних запасів енергоресурсів, вдалося стати найвпливовішим на Близькому Сході регіональним центром туризму, фінансів і бізнес-послуг [13, с. 29]. Уряд Дубай розробив надійну і динамічну правову та нормативну базу, щоб надати міжнародним компаніям та інвесторам сприятливі умови для інвестування або ведення бізнесу в Дубай [14, с. 16].

Основоположним нормативно-правовим актом, що визначає правові засади господарювання в Дубай є Закон Дубай № 13 від 2011 р. «Про регулювання ведення господарської діяльності в еміраті Дубай». За обсягом предмету регулювання зазначений Закон можна порівняти з Господарським кодексом України. Зокрема, він визначає функції Департаменту економічного розвитку, межі, форми та способи його регулюючого впливу на господарську діяльність, регламентує процедури реєстрації та ліцензування суб'єктів господарювання, встановлює форми ведення бізнесу (якими є одноособне володіння, господарські товариства, громадська компанія, філія національної або іноземної компанії або компанії, що працює на території вільної економічної зони), окреслює загальне коло обов'язків суб'єктів, які здійснюють господарську діяльність, та встановлює штрафи за порушення норм господарського законодавства тощо. Інші емірати виходять з протилежного підходу, який ґрунтується на множині законів, присвячених окремим засадничим аспектам правового регулювання господарської діяльності, наприклад, Закон Абу-Дабі № 5 від 1998 р. «Про видачу ліцензії в Абу-Дабі», Закон Аджмана № 2 від 1991 р. «Про ліцензування професіоналів і ремісників, які не є громадянами ОАЕ в еміраті Аджман», Закон Аджману від 1985 р. «Про комерційні ліцензії», Закон Фуджейри № 1 від 1992 р. «Про ліцензії» та інші.

Значне місце у регіональному законодавстві має інститут державної підтримки, правові засади якої визначені Законом Дубай № 11 від 2012 р. «Про заснування Мохаммед бін Рашид Фонду для підтримки малого та середнього підприємництва», Законом Абу-Дабі № 14 від 2005 р. «Про Фонд Халіфа для підтримки і розвитку малого та середнього підприємництва» та ін. Зокрема, до функцій зазначених Фондів належить забезпечення технічної експертизи для суб'єктів малого та середнього підприємництва, координація їх дій з метою надання їм допомоги та обміну досвідом, надавання кредитів або фінансових гарантій, сприяння реалізації їх продукції тощо.

До спеціальних законів, що регламентують окремі види господарської діяльності або господарських операцій, належать: Закон Дубай № 2 від 2002 р. «Про електронні операції та комерцію (е-комерцію)» (встановлює вимоги для зазначених операцій та відповідальність за їх порушення, регулює сертифікацію відповідних послуг, визначає межі та форми захисту електронної документації та електронних підписів тощо), Закон Абу-Дабі № 4 від 1983 р. «Про регулювання будівельних робіт», Закон Шарджі № 2 від 2007 р. «Про регулювання відносин лізингодавця та лізингодержувача в Шарджі».

Орендне законодавство регіонів становить такі нормативно-правові акти як Закон Дубай № 26 від 2007 р. «Про регулювання відносин між орендодавцем та орендарем в еміраті Дубай», Закон Абу-Дабі № 20 від 2006 р. «Про оренду і регулювання відносин між орендодавцем і орендарем в Абу-Дабі» регулюють питання щодо визначення причин для звільнення приміщення орендарем, державного контролю у сфері орендних відносин тощо, Закон Умм-Аль-Кувейну № 1 від 2006 р. «Про регулювання відносин між орендодавцями та орендарями в еміраті Умм-Аль-Кувейн», Закон Фуджейри № 2 від 2007 р. «Про оренду в еміраті Фуджейра».

Види підзаконних нормативно-правових актів (укази емірату, укази Правителя емірату, постанови емірату, постанови Виконавчої ради та Генерального Секретаріату емірату, накази емірату, циркуляри емірату, інструкції емірату, адміністративні рішення емірату) визначаються в залежності від традицій регіональної законотворчості, які склалися в окремому еміраті.

Так, підзаконна нормотворчість Дубай здійснюється від імені емірату та представлена широким спектром нормативно-правових актів – укази емірату, накази емірату, циркуляри емірату, інструкції емірату, адміністративні рішення емірату, іноді господарські відносини регулюються постановами Виконавчої ради (Указ Дубай № 14 від 2000 р. «Про встановлення фінансового ринку Дубай», Указ Дубай № 43 від 2013 р. «Про визначення збільшення орендної плати за нерухомість в еміраті Дубай», Постанова Виконавчої Ради № 13 від 2011 «Про затвердження зборів і штрафів Департаменту економічного розвитку»). В Абу-Дабі замість указів емірату головним чином застосовуються постанови емірату, укази Правителя емірату та постанови Виконавчої ради емірату та Генерального Секретаріату, у решті – система підзаконних актів аналогічна існуючій у Дубай (Постанова Голови Виконавчої ради Абу-Дабі № 1 від 2007 р. «Про форми до-

говірних, конструкційних і будівельних контрактів та угод», Постанова/Рішення Абу-Дабі № 10 від 2007 р. «Про рішення Комітету з класифікації підприємств»). У Шарджі підзаконна нормотворчість представлена указами Правителя емірату, постановами Виконавчої ради, адміністративними постановами та циркулярами (Постанова Виконавчої Ради Шарджі № (26) від 2007 р. «Про виконавче регулювання Закону, що регулює відносини між орендодавцем та орендарем в Шарджі»), у Рас-Аль-Хаймі – постановами, указами та наказами емірату, указами Правителя емірату, адміністративними рішеннями (Постанова/Рішення Рас-Аль-Хайма № 12 від 2006 р. «Про регулювання діяльності Інвестиційного управління Рас-Аль-Хайма у сфері організації офшорних компаній»). В Аджмані також суб'єктом ухвалення підзаконних актів може виступати як емірат (постанови емірату, накази емірату), так і Правитель емірату (укази Правителя емірату) (Указ Правителя Аджману № 1 від 2001 «Про регулювання відносин між орендодавцем та орендарем в Аджмані»). В Фуджейрі, здебільшого, нормотворчість представлена наказами емірату, в Умм Аль-Кувейті – постановами емірату.

Висновки і пропозиції. Об'єднані Арабські Емірати мають дворівневу структуру господарського законодавства. На федеральному рівні господарські правовідносини регулюються нормативно-правовими актами різної юридичної сили, до яких можна віднести в першу чергу Конституцію ОАЕ, федеральні закони, постанови за законом, які мають силу закону, звичайні постанови (федеральні укази, постанови Президента, Ради Міністрів, міністерств, Центрального банку, управління); в деяких сферах господарської діяльності федерація має виключну компетенцію щодо прийняття законів (у сфері банківської справи, страхування, видання основних законодавчих актів щодо господарських операцій та господарських товариств та ін.). На регіональному рівні господарські нормативно-правові акти визначаються в залежності від традицій регіональної законотворчості та представлені регіональними законами, указами емірату, указами Правителя емірату, постановами емірату, постановами Виконавчої ради, наказами, циркулярами, адміністративними рішеннями тощо. Основу правової системи держави становить шаріат, проте в більшості нормативно-правових актів господарського законодавства Об'єднаних Арабських Еміратів європейські та ісламські правові концепції поєднані між собою, тому господарські відносини не мають суто релігійного характеру.

Список літератури:

1. Human Development Report of United Nations Development Programme 2015. Work for Human Development / United Nations Development Programme (UNDP). – New York: PBM Graphics, 2015. – P. 272.
2. Doing Business 2017. Equal Opportunity for All / A World Bank Group. – 14th Edition. – Washington: World Bank Publications, 2016. – P. 346.
3. Ухналь Н.М. Особливості розвитку фінансових центрів в умовах глобалізації фінансової системи / Н.М. Ухналь // Наукові праці НДФІ. – 2015. – № 2 (71). – С. 17-32.
4. Стариков Н. Шершеля ля нефть. Почему наш Стабилизационный фонд находится ТАМ? / Николай Стариков. – Санкт-Петербург: Питер, 2009. – С. 126.
5. Leitfagen E. Wirtschaftsrecht in Den Vereinigten Arabischen Emiraten / E. Leitfagen. – Munchen: Amereller Legal Consulting, 2009. – S. 96.
6. United Arab Emirates Constitution [E-resource]: UAE Federal Law of 18.07.1971 with Constitutional Amendment No. 1 dated 10/02/2009. – Mode of access: <http://www.elaws.gov.ae>

7. Спицка Ю. А. Шариат как официальный источник и религиозно-методологическая основа правового регулирования землевладения и землепользования в Объединенных Арабских Эмиратах / Ю. А. Спицкая // Східний світ. – 2012. – № 3. – С. 127-135.
8. Al Tamimi Essam. Practical Guide to Litigation and Arbitration in the United Arab Emirates / Essam Al Tamimi. – The Netherlands: Kluwer Law International, 2003. – P. 182.
9. Aly Khedr A. A Guide to United Arab Emirates Legal System [E-resource] / Ahmed Aly Khedr, Bassam Alnuaim. – Mode of access: http://www.nyulawglobal.org/globalex/United_Arab_Emirates.html
10. Бехруз Х. О влиянии римского права на исламское право: формальный и содержательный аспекты / Х. Бехруз // Наукові праці НУ ОЮА. – 2013. – С. 310-320.
11. Commercial Transaction Law [E-resource]: UAE Federal Law No. (18) of 07.09.1993. – Mode of access: <http://www.elaws.gov.ae>
12. Al-Salihi K. Commercial Law of United Arab Emirates / Kameran Al-Salihi. – 1st Edition. – Dubai: Alfalah Books Publishers And Distributors, 2013. – P. 255.
13. National Commercial Law Assessment Report of UAE. MENA Commercial Law Strengthening Project [E-resource] / Arab Center for the Development of the Rule of Law and Integrity. – Mode of access: <http://www.arabruleoflaw.org/compendium/Files/MENACLS-NationalReport-UAEEn.pdf>
14. Tarbuck A. Dubai's Legal System. Creating a legal and regulatory framework for a modern society / Andrew Tarbuck, Chris Lester. – Dubai: Motivate Publishing, 2009. – P. 16.

Полтавченко Е.Г.

Донецкий национальный университет имени Василия Стуса

СТРУКТУРА ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В ОБЪЕДИНЕННЫХ АРАБСКИХ ЭМИРАТАХ

Аннотация

Объединенные Арабские Эмираты представляют собой перспективный рынок для привлечения инвесторов, в том числе и украинских, в связи с чем в рамках статьи исследованы хозяйственное законодательство в Объединенных Арабских Эмиратах на федеральном и региональном уровнях. Проведено соотношение нормативно-правовых актов на двух уровнях. Структурировано нормативно-правовые акты хозяйственного законодательства по юридической силе. Проанализированы формы нормативно-правовых актов, принимаемых на федеральном уровне и на уровне отдельного эмирата. Очерчены вопросы в сфере ведения хозяйственной деятельности, которые относятся к исключительной компетенции федерации.

Ключевые слова: хозяйственное законодательство, федеральное законодательство, региональное законодательство, закон, нормативно-правовые акты, шариат, исламское право.

Poltavchenko K.G.

Donetsk National University named after Vasyl Stus

STRUCTURE OF LEGISLATION IN THE UNITED ARAB EMIRATE

Summary

The United Arab Emirates is a perspective market to attract investors, including Ukrainian, and therefore within the article the commercial legislation of the United Arab Emirates at the federal and the regional levels was researched. The correlation of legal acts at two levels was conducted. Legal acts of commercial legislation by legal force were structured. Forms of legal acts issued on the federal level and at the level of emirate were analyzed. The matters in commercial activities relating to the exclusive jurisdiction of the federation were outlined.

Keywords: commercial legislation, federal legislation, regional legislation, law, legal acts, the sharia, islamic law.

УДК 342.97:35.07(477)

АДМІНІСТРАТИВНІ ПОСЛУГИ: СУТНІСТЬ ТА ПОНЯТТЯ

Руденко О.В.

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

У статті досліджено поняття, види та ознаки адміністративних послуг в Україні. Автором наводиться класифікація таких послуг та значення на практиці. В статті акцентується увага на позиції провідних науковців в галузі адміністративного права та наводиться власне міркування щодо поняття адміністративних послуг. На основі сформованої доктрини науки адміністративного права наводяться основні ознаки адміністративних послуг та основні їхні риси. Автором також аналізується вітчизняне законодавство на предмет застосування поняття «адміністративна послуга» та пропонуються внесення змін до чинного законодавства в цій сфері.

Ключові слова: адміністративна послуга, державне управління, управлінська послуга, державні органи, державна послуга.

Постановка проблеми. Проведення адміністративної реформи в Україні активізує не лише потребу в удосконаленні системи публічного управління, але й зміни підходів до діяльності державних службовців та посадових осіб органів місцевого самоврядування, зокрема переорієнтування її насамперед на надання послуг. Це потребує невідкладної модернізації системи послуг, що надаються органами публічної влади на різних рівнях управління та в межах різних галузей. Однією із складових такої системи послуг є адміністративні послуги, які в умовах проведення адміністративної реформи розглядаються як важливий інструмент здійснення державного управління.

Актуальність вивчення адміністративних послуг зумовлена практичною необхідністю ефективного їх надання фізичним і юридичним особам у процесі діяльності державних службовців та дослідницькою потребою визначення сутнісних ознак цих послуг для подальшої їх класифікації, стандартизації та формування реєстрів послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні дефініції «адміністративних послуг» та визначенню їхньої правової природи уже тривалий час приділяється значна увага вчених. Так, проблематику адміністративних послуг досліджено у працях В. Авер'янова, О. Андрійко, І. Бондаренко, Н. Васильєвої, В. Долечека, О. Карпенка, І. Коліушка, В. Колпакова, А. Ліпенцева, В. Марченко, О. Оболенського, Г. Писаренко, В. Сорока, В. Тимощука та інших. Незважаючи на це, деякі науковці досі заперечують доцільність введення у понятійний апарат адміністративних послуг поняття «адміністративні послуги» та вважають, що єдиною формою реалізації виконавчої влади є державне управління.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Підходи до визначення основних понять у сфері адміністративних послуг сьогодні не відрізняються однозначністю та постійністю. Думки науковців щодо розуміння поняття «адміністративна послуга» з часом змінювалися. Початок використання цього поняття збігається із запровадженням адміністративної реформи, яка є одним із пріоритетних напрямків державотворення в Україні і до сьогодні.

Метою статті є вивчення теоретичних підходів до дослідження змісту поняття «адміністративні послуги».

Виклад основного матеріалу. Поняття «адміністративна послуга» та «управлінська послуга» спочатку ототожнювалися, проте згодом науковці прийшли до висновку, що краще буде застосовувати термін «адміністративна послуга» як складова «державних» та «муніципальних» послуг.

На сьогодні понятійне поле сервісної діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування перенасичено дихотомічним різноманіттям дефініцій, які насправді є синонімічними, що призводить до одночасного використання різних категорій послуг: «адміністративних», «публічних», «громадських», «суспільних», «державних» тощо [1].

В енциклопедичному словнику з державного управління зазначається, що адміністративна послуга – це результат здійснення владних повноважень уповноваженим суб'єктом, що відповідно до закону забезпечує юридичне оформлення умов реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів за їх заявою (видача дозволів, ліцензій, сертифікатів, довідок, проведення реєстраційних дій тощо). Адміністративна послуга є важливою складовою державних і муніципальних послуг [2].

У Законі України «Про адміністративні послуги» адміністративні послуги трактуються як результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи відповідно до закону [3].

В. Авер'янов, підтверджуючи правомірність і термінологічну визначеність поняття «послуги» з боку органів виконавчої влади, звертає увагу на певну недоречність характеристики цих послуг як «управлінських» (чи «адміністративних»). Натомість акцентує увагу не на «владно-організаційному» аспекті відповідних дій, а на їх «виконавсько-зобов'язальному» аспекті та вважає, що розглядуваний вид діяльності органів виконавчої влади правильніше визначити як «виконавські послуги» [4, 150].

І. Коліушко та В. Тимошук вважають доцільнішим використання визначення «адміністративні послуги», звертаючи увагу, що так зване «широке» розуміння поняття управлінських послуг фактично тотожне поняттю «державні послуги», яке охоплює також послуги, за надання яких органи державної влади та місцевого само-

врядування несуть опосередковану відповідальність, хоча безпосередньо їх не надають. Спочатку фахівцями було запропоновано вживати саме термін «управлінські» послуги. Цей термін беззастовідставно критикувався, оскільки управлінськими послугами часто вважають обслуговування власне управлінського процесу, зокрема у приватному секторі виробництва. Проте, доцільно наголосити, що управлінська послуга має кінцеву форму індивідуального адміністративного акту і є результатом адміністративного провадження, тому доцільне використання терміну «адміністративні послуги» [4, с. 170].

Загальновизнаними у вітчизняному теоретичному дискурсі є результати досліджень В. Тимощука, який вважає, що основою доктрини адміністративних послуг є концепція служіння держави (влади) людині (суспільству), тому основою категорії «послуг» є те ж саме навантаження, що й у приватному секторі, – це діяльність щодо задоволення певних потреб особи, яка здійснюється за зверненням цієї особи.

Адміністративну послугу можна розглядати у двох аспектах: а) як публічно-владну діяльність адміністративного органу, спрямовану на забезпечення (юридичне оформлення) умов для реалізації прав фізичної або юридичної особи, яка здійснюється за заявою цієї особи; б) як результат публічно-владної діяльності адміністративного органу, спрямованої на забезпечення (юридичне оформлення) умов для реалізації суб'єктивних прав фізичної або юридичної особи, яка здійснювалась за заявою особи [5, 9].

І. Голосніченко наголошує на тому, що не всяка розпорядча діяльність є послугою. Адже, призначення всієї діяльності органів виконавчої влади, їх посадових і службових осіб є забезпечувати права й свободи громадян та інших осіб. Автор визначає управлінську послугу як створення організаційних умов для реалізації свого права громадянином або іншим суб'єктом адміністративно-правових відносин [6, с. 88].

На думку О. Карпенка, сучасне розуміння управлінських послуг охоплює всі види діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які здійснюються в інтересах як окремого громадянина, так і суспільства загалом. Державно-управлінські послуги потрібно розглядати як функцію сучасної сервісної держави, оскільки їх надання зумовлене повноваженнями конкретного органу влади, до компетенції якого вони належать [7, 16]. М. Ославський під адміністративними послугами вважає публічні послуги, що надаються органами виконавчої влади, виконавчими органами місцевого самоврядування та іншими уповноваженими суб'єктами, і надання яких пов'язане з реалізацією владних повноважень [8, с. 45].

На думку К. Афанасьєва, адміністративні послуги – це публічні (тобто державні та муніципальні) послуги, що надаються органами виконавчої влади, виконавчими органами місцевого самоврядування й іншими уповноваженими суб'єктами, і надання яких пов'язане з реалізацією владних повноважень [9, 28].

Г. Писаренко пропонує розглядати адміністративну послугу як правовідносини, що виникають при реалізації суб'єктивних прав фізичної або юридичної особи (за їхньою заявою) у про-

цесі публічно-владної діяльності адміністративного органу для отримання певного результату. К. Ніколаєнко до адміністративних послуг відносить послуги, що надаються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, за рахунок коштів як державного, так і місцевого бюджету та мають низку специфічних ознак. Е. Демський робить висновок, що адміністративна послуга – це вчинення органом (посадовою особою) владних повноважень дій, які забезпечують юридичне оформлення надання суб'єкту звернення відповідних повноважень, що спрямовані на набуття, зміну чи припинення прав і обов'язків для задоволення власних потреб морального, матеріального або особистого спрямування [10].

Іноді пропонують визнавати адміністративні послуги як правовідносини, що виникають при реалізації суб'єктивних прав фізичної або юридичної особи (за їх заявою) у процесі публічно-владної діяльності адміністративного органу для отримання певного результату [11].

Законом України «Про адміністративні послуги» на законодавчому рівні здійснено розмежування адміністративних правовідносин у сфері їх надання та державно-владної діяльності, яка стосується контролю та нагляду, реалізації права доступу до публічної інформації, здійснення юридичних повноважень тощо [12].

В. Тимошук визначає одним із критеріїв класифікації рівень установлення повноважень щодо надання адміністративних послуг і правового регулювання процедури їх надання, зокрема: 1) адміністративні послуги з централізованим регулюванням; 2) адміністративні послуги з локальним регулюванням; 3) адміністративні послуги зі «змішаним» регулюванням (коли здійснюється водночас і централізоване, і локальне регулювання). Така класифікація дає змогу виробити кілька правил щодо впорядкування системи надання адміністративних послуг найперше щодо послуг із локальним регулюванням [13]. Такі ж класифікацію наводить і С. Ківалов [14].

Вивчення наведених дефініцій дозволяє виділити ряд спільних ознак, притаманних адміністративній послугі: 1) надання за заявою фізичної або юридичної особи; 2) стосується прав та/або обов'язків такої особи, тобто адміністративна послуга надається заради забезпечення умов для набуття, зміни чи припинення прав та/або обов'язків осіб; 3) надання адміністративними органами (насамперед органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, іншими державними органами) обов'язково шляхом реалізації владних повноважень, адже адміністративний орган володіє «монополією» на надання конкретної адміністративної послуги; 4) право на отримання особою конкретної адміністративної послуги та відповідні повноваження адміністративного органу мають бути безпосередньо передбачені законом [14].

Враховуючи наведене, доцільно зазначити, що загальними ознаками адміністративних послуг є: наявність публічного (суспільного) інтересу; обов'язок публічної влади забезпечити надання адміністративної послуги, тобто створити умови для реалізації суб'єктивних прав конкретної особи; гарантування державою надання адміністративної послуги; достатність бюджетного фінансування процесу надання адміністративних послуг;

підстава надання адміністративної послуги – закон (передбачає право на одержання особою конкретної адміністративної послуги та відповідні повноваження адміністративного органу) та ініціатива конкретної особи; підставу для здійснення юридичних дій – звернення зацікавленої особи; уповноважений суб'єкт (адміністративний орган) – особа, наділена владними повноваженнями відповідно до закону; відповідальність посадових і службових осіб за невиконання/неналежне виконання обов'язку з надання адміністративних послуг; суб'єкт звернення (суб'єкт одержання адміністративної послуги) – конкретний адресат; наявність взаємних прав і обов'язків уповноваженого суб'єкта та суб'єкта звернення; наявність спеціального правового регулювання порядку надання адміністративних послуг; результат адміністративної послуги – адміністративний акт [15].

Узагальнення загальних та особливих ознак адміністративних послуг дає змогу зробити висновки про таку їх особливість, як публічно-владне спрямування, сутність якого можна усвідомити за допомогою синтезу таких слів, як «публічний» (супільний, відкритий) та «владний» [16].

І. Коліушко виділяє такі групи адміністративних послуг за їх предметом: 1. видача дозволів (наприклад: на зайняття окремими видами підприємницької діяльності; на проведення мітингів, демонстрацій; на розміщення реклами; на придбання, зберігання, носіння і перевезення зброї), зокрема акредитація, атестація, сертифікація (наприклад: акредитація вищих навчальних закладів, закладів охорони здоров'я; атестація підприємств, робочих місць; сертифікація товарів, робіт і послуг); 2. реєстрація з веденням реєстрів (наприклад: реєстрація актів громадянського стану, суб'єктів підприємницької діяльності), зокрема легалізація суб'єктів (наприклад, легалізація об'єднань громадян); 3. легалізація актів

(консульська легалізація документів), нострифікація (визнання дипломів, виданих в інших країнах) та верифікація (установлення достовірності сертифікатів про походження товарів з України); 4. соціальні адміністративні послуги – визнання певного статусу, прав особи (наприклад, призначення пенсій, субсидій) [17]. Таку класифікацію підтримує і В. Тимошук [18].

Висновки. Аналіз наведених вище визначень поняття «адміністративні послуги» свідчить про різноманітність поглядів науковців щодо розуміння цієї категорії. У жодному з наведених визначень адміністративних послуг не враховується такий важливий чинник, як професійна діяльність певного кола осіб (державних службовців, службових осіб органів місцевого самоврядування, спеціалістів інших державних органів тощо).

У Законі України «Про адміністративні послуги» не зазначено, що саме є кінцевим результатом надання адміністративних послуг – документи, рішення, консультації тощо. Тут сама послуга визначається результатом здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг.

Існування різноманітності наукових поглядів щодо визначення поняття «адміністративні послуги» потребує створення єдиної нормативно-правової моделі, яка б у подальшому забезпечила регулювання питання надання адміністративних послуг на належному рівні.

Процес надання адміністративних послуг в Україні потребує подальшого опрацювання та законодавчого врегулювання, оскільки надання послуг насамперед залежить від ефективності діяльності органів виконавчої влади, державних службовців та посадових осіб, які безпосередньо беруть участь у наданні адміністративних послуг. Тому визначення поняття «адміністративні послуги» в Україні залишається проблемним і до сьогодні.

Список літератури:

1. Карпенко О. В. Управлінські послуги в Україні: механізми надання органами влади [Текст] / О. В. Карпенко. – К.: АМУ, 2014. – С. 160.
2. Шаров Ю. П. Адміністративна послуга / Шаров Ю. П. // Енциклопедичний словник з державного управління [Текст] / уклад.: Сурмін Ю. П. [та ін.]; за ред. Ю. В. Ковбасюка [та ін.]. – К.: НАДУ, 2010. – С. 220.
3. Закон України «Про адміністративні послуги» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5203-17>
4. Виконавча влада і адміністративне право [Текст] / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К.: Ін-Юре, 2002. – С. 450.
5. Тимошук В. Адміністративні послуги [Текст]: посібник / [В. Тимошук]; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». – К.: ТОВ «Софія-А», 2012. – С. 290.
6. Голосніченко І. Правове регулювання надання державних управлінських послуг та вирішення адміністративних спорів / І. Голосніченко // Право України [Текст]. – 2003. – № 10. – С. 81-88.
7. Карпенко О. В. Управлінські послуги в Україні: механізми надання органами влади [Електронний ресурс] / Карпенко О. В. – Режим доступу до ресурсу: http://ecoukraine.org/load/monografija/karpenko_o_v_upravlinski_poslugi_v_ukrajini_mekhanizmi_nadannja_organami_vladi/6-1-0-11
8. Ославський М. І. Виконавча влада в Україні: організаційно-правові засади [Текст]: навч. посіб. / М. І. Ославський. – К.: Знання, 2009. – С. 233.
9. Афанасьєв К. К. Адміністративні послуги [Текст]: навч. посіб. / К. К. Афанасьєв. – Луганськ: РВВЛДУВС, 2010. – С. 128.
10. Кунцевич М. П. Надання адміністративних послуг як форма реалізації виконавчої влади / М. П. Кунцевич // Держава і право [Текст]. – 2012. – Вип. 58. – С. 45-48.
11. Ніколаєнко К. В. Адміністративні послуги як різновид публічних послуг / К. В. Ніколаєнко // Держава і право [Текст]. – 2010. – Вип. 47. – С. 66-71.
12. Петьовка В. О. Окремі проблеми визначення поняття «адміністративна послуга» та способи їх вирішення / В. О. Петьовка // Публічне право [Текст]. – 2013. – № 2. – С. 90-96.
13. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України [Текст] / авт.-упоряд. В. П. Тимошук. – К.: Факт, 2003. – С. 118.
14. Ківалов С. В. Адміністративне право України [Текст]: навч.-метод. посіб. – 4-е вид., перероб. і доп. / С. В. Ківалов, Л. Р. Біла. – Одеса: Фінікс, 2008. – С. 430.

15. Телицька В. А. Адміністративні послуги, що надаються органами місцевої влади: визначення поняття та сутності / В. А. Телицька // Інновації у державному управлінні: системна інтеграція освіти, науки, практики [Текст]: матер. наук.-практ. конф. за міжн. уч. (27 травня 2011 р., м. Київ): у 2 т. Т. 2. – К.: [б. в.], 2011. – С. 49–51.
16. Ніколаєнко К. В. Сутність та ознаки адміністративних послуг [Електронний ресурс] / Ніколаєнко К. В. – Режим доступу до ресурсу: <http://radnuk.info/pidrychnuku/admin-pravo/495-butyak/21396-2012-06-19-22-03-01.html>
17. Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні [Текст] / І. Б. Коліушко. – К.: Факт, 2002. – С. 170.
18. Коліушко І. Б. Управлінські послуги – новий інститут адміністративного права / І. Б. Коліушко, В. П. Тимошук // Право України [Текст]. – 2001. – № 5. – С. 32-37.

Руденко А.В.

Открытый международный университет развития человека «Украина»

АДМИНИСТРАТИВНЫЕ УСЛУГИ: СУЩНОСТЬ И ПОНЯТИЕ

Аннотация

В статье исследовано понятие, виды и аспекты административных услуг в Украине. Автором приводится классификация таких услуг и значение на практике. В статье акцентируется внимание на позиции ведущих ученых в сфере административного права и приводится собственное мнение относительно понятия административных услуг. На основе сложившейся доктрины науки административного права приводятся основные признаки административных услуг, а также основные их черты. Автором также анализируется отечественное законодательство на предмет применения понятия «административная услуга» и предлагается внесения изменений в действующее законодательство в этой сфере.

Ключевые слова: административная услуга, государственное управление, управленческая услуга, государственные органы, государственная услуга.

Rudenko O.V.

Open International University of Human Development «Ukraine»

ADMINISTRATIVE SERVICES: THE ESSENCE AND CONCEPT

Summary

The paper is devoted to concept, types and characteristics of administrative services in Ukraine. The author provides a classification of service and value in practice. The paper focuses on the position of the leading scientists in the field of administrative law and given their own views of the concept of administrative services. The author emphasizes on the main features of administrative services and their main features on the basis of the prevailing doctrine of administrative law science. The author also analyzes national legislation for the use of the term «administrative services» and proposed amendments to the current legislation in this area.

Keywords: administrative services, public administration, services, public authorities, public service.

УДК 34.023

СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ЛЮДИНИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ, ІСТОРИЧНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТИ

Слабко С.М.

Інститут права імені Володимира Сташиса
Класичного приватного університету, м. Запоріжжя

Досліджено поняття та зміст правосуб'єктності як юридичної властивості людини. Ця властивість дає людині можливість бути учасником (суб'єктом) правовідносин. Правосуб'єктність визначається як передбачена нормами права здатність (можливість) особи бути суб'єктом (учасником) правовідносин, здійснювати безпосередньо або через свого представника суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Зміст правосуб'єктності складають три елементи: правоздатність, дієздатність, деліктоздатність. У міжнародному праві людина вважається суб'єктом, тому її правосуб'єктність має бути визнана, гарантована та захищена на національному та міжнародному рівні відповідними засобами.

Ключові слова: правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність, людина, фізична особа.

Постановка проблеми. Характер взаємодії держави та людини (особи) є найважливішим показником реального стану суспільства та перспектив його розвитку. Тому неможливо дослідити та охарактеризувати сучасне суспільство і сучасну людину без вивчення багатоманітних відносин людини та держави. Юридична наука обґрунтовує точку зору, згідно з якою побудову дійсно демократичної правової держави необхідно розпочинати із забезпечення реальності прав людини і громадянина та захисту їх від протиправних обмежень і порушень [1, с. 328]. Юридичною властивістю, що дає людині можливість бути учасником (суб'єктом) правовідносин, тобто здійснювати права та обов'язки, захищати свої інтереси, є правосуб'єктність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У юридичній літературі існує багаторічна дискусія з приводу визначення сутності та змісту правосуб'єктності (С.М. Братусь, Р.Й. Халфина, Г.Ф. Шершеневич та ін.). В останній час ці питання торкаються у своїх дослідженнях М.О. Баймуратов, В.Г. Онуфрієва, О.Ф. Скакун, Л.Д. Тимченко та ін. Але особливості застосування категорії «правосуб'єктність», її сутність, структурні елементи, співвідношення з суміжними поняттями як у загальній теорії держави і теорії права, так і в галузевих юридичних науках розкриваються неоднозначно, що потребує подальшого наукового дослідження.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Різні підходи до співвідношення понять «правосуб'єктність людини» і «права і обов'язки людини»; щодо змісту правосуб'єктності (зокрема, щодо деліктоздатності); питання визнання міжнародної правосуб'єктності людини.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є обґрунтування сутності та змісту правосуб'єктності в теоретичному, історичному та міжнародному аспектах.

Виклад основного матеріалу. В юридичній науці, різних джерелах (формах) права щодо індивідуального суб'єкта правовідносин вживаються різні терміни: «людина», «фізична особа», «індивід», «громадянин» та ін. Аналіз змісту цих норм, тлумачення (інтерпретація) термінів показує, що вони використовуються, в одних випадках, як синоніми, в інших – у різних значеннях. Іноді

різні терміни використовуються для позначення подібних відносин (так, для позначення індивідуального суб'єкта підприємницької діяльності у Цивільному кодексі України використаний термін «фізична особа» (Гл. 5) [2]), а у Господарському кодексі України – «громадянин» (Гл. 13) [3]).

Найбільш узагальненим родовим є поняття «людина». Людина є жива система – єдність фізичного та духовного, природного та соціального, успадкованого та набутого життєм. Як живий організм людина включена у природний зв'язок явищ та підпорядковується біологічним закономірностям. Водночас людина викристалізовує в собі весь досвід суспільної життєдіяльності. Людське реалізується через соціальне та через біологічне в людині. Людське втрачається, якщо діти з раннього віку ростуть в умовах соціальної ізоляції (феральні або діти-Мауглі), зберігається за умов тривалої ізоляції від суспільного (Робінзон Крузо) і втрачається в найтісніших контактах (загубленість у натовпі).

При цьому природні задатки людини розвиваються та реалізуються лише за умов соціального способу життя, тобто біологічні закономірності життя людини мають соціально зумовлений вияв. Таким чином, соціальному належить пріоритетна роль. Саме залучення індивіда до соціуму (норми права та моралі, побуту, правил спілкування, естетичних смаків) формує мислення та поведінку людини, робить з неї представника певного способу життя, культури.

Це дозволяє науковцям у сфері філософії, психології, права і т.п. характеризувати людину як біосоціальну істоту.

Поняття індивід (від лат. – неподільний, грец. – атом) відноситься до конкретної людини як своєрідного соціального атома, сукупність яких становить групу, верству, колектив, суспільство (конкретний учень, викладач і т.п.). Цей термін підкреслює, що людська істота, яка володіє тільки їй властивими природними психічними та фізичними якостями, відрізняється від іншої такої самої істоти.

У будь-якому суспільстві кожен індивід існує окремо, і водночас разом з іншими. У цій суспільній єдності індивід постає як індивідуальність, і як особистість. При цьому, одне суспільство зацікавлене в розвитку індивіда як індивідуальності та особис-

тості (такі суспільства ми називаємо цивілізовані), інше – припиняє індивідуальність та особистість.

В юридичному сенсі людина як суб'єкт права ототожнюється з поняттям «особа». Як визначає О.Ф. Скакун, особа – це людина як об'єкт відносин і свідомої діяльності, котра розвинулася в суспільстві, пройшла етапи соціалізації в усіх аспектах (економічному, політичному, ідеологічному, правовому) та набула здатності чинити свідому, вольову діяльність [4, с. 56].

Отже, в поетапному розвитку людина спочатку є витвором природи, далі – членом суспільства, потім – громадянином держави. Термін «громадянин» вказує на юридичний зв'язок людини з певною державою, який передбачає наявність взаємних нормативно закріплених прав, обов'язків, відповідальності.

У теоретико-правовій науці наведені у такій послідовності та охарактеризовані категорії надають можливість визначити належність людини до суспільства та держави, сформулювати її юридичні властивості, особливості правового статусу та можливості щодо захисту суб'єктивних інтересів.

Слово суб'єкт стосовно юридичних відносин, зазначав Г. Шершеневич, використовується у подвійному значенні. Визначають суб'єкта юридичних відносин, розглядаючи його або з активної сторони, як носія права, або з пасивної сторони, як носія обов'язків. Частіше під суб'єктом права мають на увазі тільки того учасника юридичних відносин, якому належить них право [5, с. 620]. Суб'єктом права є той, розвивав цю думку С.М. Трубецької, хто здатний мати права незалежно від того, користується він ними в дійсності чи ні [6, с. 134].

Юридична якість (властивість) бути суб'єктом права у правовідносинах не виникає сама собою. Вона не складає, за справедливим твердженням Г. Шершеневича, природної якості людини, а є створення об'єктивного права [5, с. 577]. Тобто, не природа, не суспільство, а тільки держава визначає, хто і за яких умов може бути суб'єктом права, а отже, і учасником правовідносин, які якості він повинен мати. Лише законом може встановлюватися і визначатися та особлива юридична якість (властивість), яка дозволяє особі стати суб'єктом права. Ця якість (властивість) має назву правосуб'єктність.

Правосуб'єктність – самостійна правова категорія, що за Юридичною енциклопедією визначається як здатність фізичних та юридичних осіб у встановленому порядку бути суб'єктами права, тобто носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [7, с. 50]. Правосуб'єктність фізичної особи – це передбачена нормами права здатність (можливість) особи бути суб'єктом (учасником) правовідносин, здійснювати безпосередньо або через свого представника суб'єктивні права і юридичні обов'язки. В основі визначення природи правосуб'єктності фізичної особи лежить два критерії: 1) вікова характеристика (певний вік); 2) зрілість психіки, відсутність психологічних дефектів [4, с. 395]. Отже, правосуб'єктність є постійним громадянським станом особи, що свідчить про її правову здатність бути носієм певних прав та обов'язків. При цьому зміст правосуб'єктності (набір суб'єктивних прав та обов'язків) у кожної особи може бути різним, але сама правосуб'єктність в усіх однакова. Звідси

суб'єктів права можна порівнювати щодо кола їх прав та обов'язків, а не їх правосуб'єктності, оскільки суб'єктивне право і обов'язок – не підстава, а наслідок правосуб'єктності (момент переходу правосуб'єктності в суб'єктивне право і обов'язок настає з появи юридичного факту).

Щоб стати суб'єктом (учасником) правовідносин, суб'єкти права повинні пройти етапи наділення юридичними властивостями:

1) набути властивостей суб'єктів права як потенційних суб'єктів (учасників) конкретних правовідносин – вступити у загальні відносини правосуб'єктності з усіма іншими суб'єктами, які перебувають під юрисдикцією певної держави – через відповідність певним правовим вимогам про правосуб'єктність: а) розуміти зміст існуючих у суспільстві правових норм; б) оцінювати їх соціальну значущість; в) бути адресатом передбачених правовими нормами суб'єктивних прав й обов'язків; г) бути здатним самостійно реалізувати свої суб'єктивні права й обов'язки;

2) знайти додаткові властивості юридичного характеру в конкретній юридично значущій ситуації – вступити у конкретні відносини правосуб'єктності – через: а) наділення конкретними суб'єктивними правами і юридичними обов'язками, які визначають власне правові зв'язки, відносини між суб'єктами, встановлені правовими нормами; б) індивідуалізовані дії відповідно до суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів як учасників конкретних правових відносин (матеріальних і процесуальних). У конкретних правовідносинах суб'єкт може виступати як носій загальної (здатність особи бути учасником правових відносин взагалі), галузевої (здатність особи бути учасником відносин, які регулюються нормами тієї чи іншої галузі права (наприклад, трудова, сімейна, цивільна правосуб'єктність)) та спеціальної (здатність суб'єкта бути учасником певного кола правовідносин у межах даної галузі права (наприклад, спеціальна правосуб'єктність посадових осіб у межах адміністративних правовідносин)) правосуб'єктності [4, с. 395-396; 7, с. 50].

Щодо змісту правосуб'єктності в юридичній літературі немає єдиного підходу. Видатний радянський вчений-правознавець С.М. Братусь у свій час визначав: «Визнаючи окрему людину або колективне утворення особою, ми тим самим визнаємо за ними правоздатність. Правоздатність – це право бути суб'єктом прав і обов'язків. Правоздатність і правосуб'єктність – рівнозначні поняття» [8, с. 29]. Автор фундаментальної праці про правовідносини Р.Й. Халфіна доводить, що правосуб'єктність – один із елементів правового статусу, одна з форм правових гарантій охоронюваних державою соціальних благ, прав і свобод радянських громадян [9, с. 128]. У Юридичній енциклопедії визначається, що правосуб'єктність фізичних осіб складається з їх правоздатності й дієздатності В деяких випадках вона включає і деліктоздатність [7, с. 50]. Автори Академічного курсу з Теорії держави і права включають до змісту правосуб'єктності чотири елемента: 1) правоздатність; 2) дієздатність; 3) деліктоздатність, тобто здатність відповідати за цивільні правопорушення (делікти); 4) осудність – умова кримінальної відповідальності [10, с. 444-445]. О.Ф. Скакун визначає, що правосуб'єктність скла-

дають елементи: правоздатність, дієздатність, деліктоздатність [4, с. 396-398]. Зустрічаємо в літературі і таку точку зору, згідно з якою елементом правосуб'єктності індивідів поряд з право-, діє- і деліктоздатністю є його правовий статус, тобто сукупність встановлених правовими нормами прав і обов'язків, що безпосередньо закріплені за певним суб'єктом права [11, с. 373]. Не погоджуючись з цією позицією, С.Л. Лисенков, зазначає, що «на нашу думку, така позиція вбачається спірною. Загально-визнаним елементом правосуб'єктності є право- і дієздатність, які визначають не лише сукупність прав і обов'язків суб'єкта у конкретних правовідносинах, але й, кінець кінцем, його правовий статус. Тому говорити, що елементом правосуб'єктності є елемент (правовий статус), виникнення якого, як і самої правосуб'єктності, є результатом існування інших її елементів (право- і дієздатності) було б некоректно» [1, с. 251].

Вважаємо найбільш обґрунтованою є позиція, відповідно до якої правосуб'єктність складають три елементи:

1. Правоздатність – передбачена нормами права здатність особи мати суб'єктивні юридичні права і виконувати юридичні обов'язки.

2. Дієздатність – передбачена нормами права здатність особи самостійно, своїми усвідомленими діями (бездіяльністю) здійснювати (дотримуватися, виконувати, використовувати) суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

3. Деліктоздатність – передбачена нормами права здатність нести відповідальність за вчинене правопорушення. При цьому передумовою деліктоздатності є осудність, тобто здатність у момент здійснення правопорушення усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Відповідно до статті 6 Загальної декларації прав людини 1948 р. [12] та статті 16 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. [13] кожна людина має право на визнання її правосуб'єктності. Відповідно невизнання правосуб'єктності людини рівнозначно спричиненню правової смерті людини.

Інститут цивільної смерті виник ще в римському праві і зберігався в законодавстві окремих європейських країн аж до середини XIX століття. У римському праві існував інститут *capitis deminutio maxima* (дослівно лат. найбільше зменшення правоздатності) – позбавлення всіх прав громадянина. Спочатку *capitis deminutio maxima* застосовувалося до громадян, які потрапили в полон до ворогів або проданим в рабство. З плином часу з'явилися й інші підстави. Майно особи, позбавленої прав (*capite minutus*), в залежності від причин *capitis deminutio* переходило державі, кредиторі у т.п.

У період Середньовіччя аналогом громадянської смерті було оголошення поза законом. Вбивство чи інший злочин, вчинений щодо оголошеного поза законом, не каралися, а навпаки, могло вважатися корисною та богоугодною справою.

Оголошення поза законом існувало в Руській правді як «потік і розграбування». Військовим статутом Петра I було введено таке покарання, як «шельмування», аналог громадянської смерті. Ошельмований вважався «з викинутим з числа добрих людей і вірних», він не міг виступати свідком, за будь-які злочини крім вбивства, скоєні проти ошельмованого, не належало кримінального покарання. У 1766 році

ця покарання було замінено на позбавлення прав, тобто обмеження окремих елементів правоздатності, але не повного її скасування.

Найдовше громадянська смерть зберігалася у французькому законодавстві, де вона була скасована остаточно в 1854 році. Відповідно до Кодексу Наполеона, засуджений до громадянської смерті позбавлявся прав володіти майном, вступати до шлюбу, бути стороною в судовому процесі. Його майно переходило до спадкоємців, якщо б він помер [14].

Питання міжнародної правосуб'єктності фізичної особи є одним із найбільш дискусійних у сучасній науці міжнародного права. До середини XX ст. більшість вчених вважали, що правосуб'єктність індивіда повністю поглинається правосуб'єктністю держави, громадянином якої він є. З моменту прийняття 10 грудня 1948 р. Загальної декларації прав людини науковий напрям за визнання міжнародної правосуб'єктності людини набрав все більшого поширення. Що стосується історії нашої держави, то у радянській доктрині визнання людини суб'єктом міжнародного права розглядалося як спроба втручання у внутрішні справи держави. Такі погляди подекуди зберігаються і у вітчизняній науці міжнародного права.

Міжнародна практика останнього часу все частіше доводить, що індивід має міжнародні права та обов'язки (міжнародну правосуб'єктність). На підставі багатьох міжнародно-правових актів з прав людини фізична особа має право звертатися в позасудові (Комітет з прав людини, Комісія з прав людини та ін.) та судові (Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини) міжнародні органи за захистом своїх прав. Фізична особа може нести міжнародну кримінальну відповідальність за вчинення міжнародних злочинів. До того ж досить чітко міжнародна правосуб'єктність фізичної особи наголошується в рішеннях Суду Європейського Союзу. У справі «Ван Генд і Лоос проти Нідерландів» Суд зазначив: «Співтовариство констатує новий правовий порядок у міжнародному праві, за яким переваги держав щодо їх суверенних прав обмежуються, і суб'єктами визнаються не лише держави, а й громадяни» [15, с. 251].

Узагальнюючи світові тенденції, М.О. Баймуратов вважає, що коли у передбачених міжнародним правом випадках фізичні особи можуть використовувати міжнародно-правові механізми у захисті своїх прав і законних інтересів, порушених у країні їх громадянства, і в такий спосіб стають носіями певних міжнародних прав і обов'язків, вони набувають спеціальної (фрагментарної) міжнародної правосуб'єктності [16, с. 189].

Висновки і пропозиції. Отже, треба уточнити поняття та зміст правосуб'єктності, сформулювати єдиний підхід у теорії права та галузевих юридичних науках. Правосуб'єктність фізичної особи має визначатися як передбачена нормами права здатність (можливість) особи бути суб'єктом (учасником) правовідносин, здійснювати безпосередньо або через свого представника суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Зміст правосуб'єктності мають складати три елементи: правоздатність, дієздатність, деліктоздатність. Дотримуючись норм Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародного пакту про грома-

дяньські і політичні права 1966 р., рішення Суду Європейського Союзу в Україні на законодавчому рівні має бути закріплене право на визна-

ння правосуб'єктності людини, гарантуватися та захищатися на національному та міжнародному рівні відповідними засобами.

Список літератури:

1. Теорія держави і права: Підручник / С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С. Ковальський; За ред. С.Л. Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
3. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 462. Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18–22. – Ст. 144.
4. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: Підручник / О.Ф. Скакун. – 2-ге видання. – К.: Алеута; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 520 с.
5. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права / Г.Ф. Шершеневич. – М.: Издание Бр. Башмаковых, 1912 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ex-jure.ru/law/news.php?newsid=243>
6. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права / Е.Н. Трубецкой. – СПб.: Изд-во «Лунь», 1998. – 224 с.
7. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998-2004. – Т. 5: П–С. – 736 с.
8. Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве / С.Н. Братусь. – М.: Юриздат, 1947. – 362 с.
9. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М.: Юр. лит., 1974. – 340 с.
10. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
11. Проблемы общей теории права и государства / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2004. – 832 с.
12. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015
13. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права від 16 грудня 1966 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU66003U.html
14. Гражданская смерть // Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Гражданская_смерть
15. Тимченко Л.Д. Міжнародне право: підручник / Л.Д. Тимченко, В.П. Кононенко. – К.: Знання, 2012. – 631 с.
16. Баймуратов М.О. Міжнародне право: Підруч. / М.О. Баймуратов. – К., 2006. – 424 с.

Слабко С.Н.

Институт права имени Владимира Сташиса
Классический приватный университет, г. Запорожье

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ПРАВОСУБЪЕКТНОСТИ ЧЕЛОВЕКА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ, ИСТОРИЧЕСКИЙ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ АСПЕКТЫ

Аннотация

Исследовано понятие и содержание правосубъектности как юридического свойства человека. Это свойство дает человеку возможность быть участником (субъектом) правоотношений. Правосубъектность определяется как предусмотренная нормами права способность (возможность) лица быть субъектом (участником) правоотношения, осуществлять непосредственно или через своего представителя субъективные права и юридические обязанности. Содержание правосубъектности составляют три элемента: правоспособность, дееспособность, деликтоспособность. В международном праве человек считается субъектом, поэтому его правосубъектность должна быть признана, гарантирована и защищена на национальном и международном уровне соответствующими средствами.

Ключевые слова: правосубъектность, правоспособность, дееспособность, человек, физическое лицо.

Slabko S.M.

Institute of Law named after Volodymyr Stashys
Classic Private University, Zaporozhye

NATURE AND CONTENT OF HUMAN LEGAL PERSONALITY: THEORETICAL, HISTORICAL AND INTERNATIONAL ASPECTS

Summary

The concept and content of legal personality as a legal property rights were investigated. This feature enables a person to be a member (subject) relationship. Legal personality is defined as the ability under the law (possibility) the person be subject (participant) legal, to directly or through his representative subjective rights and legal responsibilities. Legal personality consists of three elements: legal capacity, legal capacity to act, delictual capacity. In international law, a person is recognized as a subject, so his personality should be recognized, guaranteed and protected at the national and international level by appropriate means.

Keywords: legal personality, legal capacity, legal capacity to act, a person, an individual.

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

УДК 336.225.3

ПРОБЛЕМАТИКА ПОДАТКОВОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Абрамова А.С.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Досліджено роль податкового адміністрування у забезпеченні стійкості податкової системи країни. Розглянуто теоретичний підхід щодо розуміння категорії податкового адміністрування. Встановлено базові тенденції розвитку податкової сфери у 2015-2016 роках. Відзначено головні проблеми податкового адміністрування в Україні. Запропоновано основні напрями удосконалення податкового адміністрування та обґрунтовано відповідні заходи щодо їх впровадження.

Ключові слова: податкова система, податкове адміністрування, платники податків, податкові сервіси, фіскальні органи.

Постановка проблеми. Адаптація економічної політики України до реалій соціально-економічного розвитку, глобальні економічні перетворення та сучасна інтеграція України в міжнародне економічне співтовариство визначає необхідність удосконалення податкової системи України, а також радикальну перебудову податкових відносин. Податкова реформа, яка розпочата з прийняття Податкового кодексу України та реорганізації податкових органів, і спрямована на створення ефективної податкової системи, розвиток економіки та збільшення ВВП, знаходиться на завершальному етапі. При цьому, основні заходи вдосконалення податкової системи (її спрощення, підвищення економічної обґрунтованості справляння податків і зборів, зниження податкового навантаження на економіку) в даний час вже здійснено.

Однак, основною проблемою, що вимагає рішень в області податкової реформи, є низький рівень ефективності податкового адміністрування. Як наслідок, робота податкових інспекцій, в більшій мірі, оцінюється за такими показниками як суворе виконання вимог податкового законодавства в частині мобілізації податків і зборів та здійснення ефективного податкового контролю, а в меншій мірі – як якість роботи з платниками податків. Вирішити ці та інші питання можливо через удосконалення механізму податкового адміністрування, що передбачає не тільки наявність інституційно встановлених правил стягнення податків і мотивації до їх виконання, але й використання економічних важелів, інструментів і стимулів у процесі оподаткування, методів економічного аналізу та прогнозування податкових надходжень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання організації податкового адміністрування, оцінка його ефективності та вдосконалення в Україні досліджують провідні українські науковці: З. Варналій, Т. Єфименко, О.А. Кізіма, А. Крисоватий, С. Онишко, В. Опарін, А. Скрипник, А. Соколовська, С. Терещенко, В. Федосов, С. Юрій та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасній економічній літературі та практиці не знайшли достатнього відображення питання удосконалення організа-

ції податкового адміністрування як комплексу в рамках забезпечення соціально-економічного розвитку держави.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження проблемних сторін податкового адміністрування в сучасних податкових умовах та пошук основних шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. В складних економіко-політичних умовах господарювання в Україні досягти економічної стабілізації та забезпечити досягнення стійкого зростання у стратегічній перспективі є складним та нагальним питанням. В умовах обмежених бюджетних можливостей, зумовлених відсутністю можливостей розширення бази оподаткування та посилення податкового навантаження на плавників податків, реалізувати це завдання складно. Міцним підґрунтям вказаних змін можуть стати податкові механізми відновлення соціально-економічного розвитку держави, представлені дієвою системою адміністрування податків і зборів.

Законодавчі основи провадження адміністрування податків і зборів в Україні закладені Податковим кодексом України та іншими законодавчими актами. Зокрема, в Податковому кодексі під податковим адмініструванням розуміється адміністрування податків, зборів, митних платежів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та інших платежів відповідно до законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи. Це сукупність рішень та процедур контролюючих органів і дій їх посадових осіб, що визначають інституційну структуру податкових та митних відносин, організовують ідентифікацію, облік платників податків і платників єдиного внеску та об'єктів оподаткування, забезпечують сервісне обслуговування платників податків, організацію та контроль за сплатою податків, зборів, платежів відповідно до порядку, встановленого законом [5].

Нині, основні напрямки податкової політики України 2015-2016 років реалізують затверджені у попередніх роках реформи у сфері податкового адміністрування, а саме: триває процес інтенсифікації інформаційного контакту між фіскальними органами і платниками з метою досягнення у май-

бутньому розвитку доступної інформаційної підтримки, системи електронного документообігу та побудови нових інтерактивних інтернет-сервісів.

Крім того, не можна не помітити той факт, що Україна за даними рейтингу оподаткування Doing Business зайняла 84-е місце (зі 189 країн). Даний показник, формує статистика за наступними складовими:

- 1) сума податкових платежів за рік – 5;
- 2) час, який було витрачено на підготовку і подачу звітності та сплати (в годинах на рік) – 355,5;
- 3) індекс процедур після подання звітності і сплати податків – 79,3;
- 4) загальна податкова ставка, що враховується у відсотках – 51,9 [9].

Згідно даних річного звіту Світового банку, Рада бізнес-омбудсмена з травня 2015 р. отримала 585 скарг від компаній на роботу державних органів. Найбільше (43% всіх скарг від українського бізнесу) надійшло щодо роботи органів Державної фіскальної служби [9]. Це не найкращий результат.

Відзначимо, що упродовж останніх років мали місце наступні тенденції у податковій сфері: посилення ролі непрямого оподаткування, незначний розмір ставок оподаткування в Україні у порівнянні з країнами ЄС, зниження навантаження на фонд оплати праці, що призвело до часткової детінізації економіки, активне впровадження європейського досвіду у податковій сфері, особливо в роботу митниць та реформи бюджетної децентралізації, а також економічний спад, що відбувся внаслідок гібридної війни проти України, що зумовив зменшення податкових надходжень до бюджету.

Поряд з цим, якщо розглядати адміністрування податків у вигляді оцінки якості діяльності фіскальних органів разом з характеристикою податкового законодавства, зниженням деяких адміністративних бар'єрів, спрощенням окремих процедур, а також ефективним впровадженням спеціального програмного забезпечення, електронних сервісів і рівнем податкового навантаження на юридичних та фізичних осіб, то одним з найважливіших критеріїв оцінки є конкурентоспроможність національної податкової системи, показники якої є також не найкращими. Таким чином, удосконалення податкового адміністрування є однією з першочергових завдань податкової політики України на сучасному етапі, адже якість податкового адміністрування визначає ефективність податкової системи країни, її фіскальну віддачу.

Проблеми недосконалості податкового адміністрування, труднощі при здійсненні податкового контролю, мінімізація податкового боргу, недоліки податкового законодавства часто обговорюються фахівцями в області адміністрування податків і зборів, органами влади та платниками податків [2, с. 59]. Якщо проаналізувати точки зору з цього приводу, то дані проблеми можна згрупувати наступним чином:

1. Проблеми правового характеру. Адміністрування податків і зборів, передусім, націлене на дотримання податкового законодавства всіма учасниками податкового процесу. Але проблема полягає в тому, що податкове законодавство

України, по-перше, занадто нестійке, заплутане і суперечить в певній частині економічним реаліям, по-друге, зміни податкового законодавства часто схильні до суб'єктивних причин, адже прийняття кожного податкового закону супроводжується серйозною закулісною боротьбою і лобюванням інтересів окремих галузевих комплексів і соціальних груп. Крім того, податкове законодавство містить кілька нерегульованих моментів, які призводять до створення нових і використання вже добре відомих і податковим органам, і всім платникам податків податкових схем.

2. Проблеми організаційного характеру. Адміністрування податків і зборів є практичною діяльністю фіскальних органів. Для якісного виконання таких функцій в сучасних економічних умовах необхідне поєднання кількох факторів:

– висококваліфікованих фахівців фіскальних органів;

– нових технологій (програмних продуктів) для здійснення операцій в електронному вигляді з метою спрощення процедур як для працівників фіскальних органів, так і для платників податків, адже до таких типових проблем належать: недостатня прозорість системи електронного адміністрування ПДВ та затримка з поверненням бюджетного відшкодування до його запровадження, одностороннє розірвання фіскальної службою договорів про визнання електронних документів, порушення мораторію на податкові перевірки платників з обсягом доходу до 20 млн. грн. за попередній календарний рік; призначення та проведення податкових перевірок за відсутності достатніх підстав, процесуальні порушення в її ході та прийняття необґрунтованих рішень за її результатами; неефективність процедури адміністративного оскарження (обмежений строк оскарження для платника податків, формальні підходи фіскальних органів, обмежена особиста відповідальність посадових осіб фіскальних органів);

– скоординована робота уповноважених відомств з обміну даними з фіскальними органами [5, с. 170].

Відносно двох останніх перерахованих факторів існують серйозні проблеми, хоча в останні роки ситуація істотно змінилася. Що стосується впровадження та використання інформаційних технологій при адмініструванні, то слабке матеріально- та програмно-технічне забезпечення зумовлює довгу обробку інформації та прецедент втрати даних. Податкові інспекції працюють у напрямку встановлення програмних продуктів, створюють єдині бази даних, широко став використовуватися сайт ДФС для роботи з платниками. Також, існують і прогалини при здійсненні обміну даними між державними органами і податковими інспекціями: відбуваються збої або затримки при передачі даних від органів внутрішніх справ тощо.

3. Проблеми соціально-психологічного характеру. В Україні конфронтація інтересів фіскальних органів і економічних суб'єктів дуже велика – лише 17% громадян довіряють співробітникам ДФС [3]. Податкова культура в Україні завжди була і залишається вкрай низькою. Проблеми соціально-психологічного характеру складаються з поєднання наступних чинників: менталітет українського платника податків, який

спрямований на приховування доходів і мінімізацію податків; економічна неграмотність платників податків; недовіра платників до фіскальних органів, часто внаслідок неправильної поведінки останніх. Не секрет, що посадові особи фіскальних органів при здійсненні перевірок або просто при взаємодії з платниками податків дозволяють собі прояв грубості, негативізму, підозрливості, упередженості стосовно платників податків.

4. Проблеми економічного характеру, пов'язані з недостатньою економічною ефективністю функціонування системи адміністрування податків та зумовлені високим рівнем витрат на їх адміністрування, недостатнім обсягом податкових надходжень до бюджетів тощо.

В межах рішення існуючої проблеми Міністерством фінансів України спільно з Державною фіскальною службою України стратегічною метою податкової політики визначено формування і функціонування ефективної податкової системи. Відповідно до цього, на ДФС України покладаються наступні завдання:

1) підвищення збирання основних податків (виявлення нових способів і схем ухилення від сплати податків, здійснення моніторингу найбільших платників, включаючи організації в сфері природних монополій, доведення відомостей про реквізити рахунків державної казначейської служби та інформації про їх зміну);

2) зниження витрат бізнесу, пов'язаних з адмініструванням податків (інформування платників податків, надання форм податкової звітності та роз'яснення порядку їх заповнення, проведення внутрішнього аудиту фіскальних органів, вироблення єдиної правової практики фіскальних органів, розвиток системи електронної взаємодії, забезпечення своєчасного і повного розгляду звернень громадян).

В свою чергу, перед Міністерством фінансів України поставлено завдання щодо забезпечення економічно обґрунтованого податкового навантаження шляхом підготовки основних напрямків податкової політики України, аналізу і прогнозування впливу податкового навантаження на функціонування галузей економіки тощо.

Дослідивши обрану проблему, вважаємо за необхідне відзначити, що головними пріоритетами адміністрування податків в сучасних умовах господарювання повинні стати встановлення партнерських відносин між фіскальними органами та платниками податків з метою створення умов добровільності сплати податків і зборів, виявлення та запобігання використанню корупційних

податкових схем, визначення жорстких заходів відповідальності за ухилення від сплати податків, зниження рівня податкового навантаження на суб'єктів господарювання, мінімізація податкових пілг як малоефективного важелю впливу на платників, розширення процесів автоматизації та спрощення технологічних процедур в рамках адміністрування податків та зборів, зокрема, спрощення податкових декларацій та звітності, документообігу з використанням інвойсу, online-сервісів та розширення функціональних можливостей «Електронного кабінету платника податків» для зручності користувачів, електронізація спілкування платників податків з фіскальними органами, а також модернізація роботи митниць шляхом спрощення митних процедур, електронізації сервісів, удосконалення системи аналізу ризиків, повного запуску «Єдиного вікна», розбудови інфраструктури, мінімізації ризиків проявів корупції, впровадження норм NCTS (загальноєвропейської комп'ютеризованої системи управління транзитними вантажами, розробленої для електронного документообігу) тощо.

Прийняті нормативно-правові акти в сфері справляння податків і зборів повинні регламентувати не тільки порядок їх обчислення, а й максимально чітко визначати всі складові адміністрування. При цьому система адміністрування податків повинна бути ефективною з точки зору чільної державної мети – забезпечення необхідних податкових надходжень в бюджетну систему і одночасно зниження рівня витрат на виконання податкового законодавства, як для держави, так і для платників податків.

Висновки і пропозиції. Таким чином, основними принципами удосконалення системи адміністрування податків і зборів в Україні у найближчий час повинні стати зниження податкового навантаження на бізнес, що визначається не тільки рівнем податкових ставок, але і процедурами розрахунку і сплати податків, упорядкуванням проведення податкових перевірок та подання податкової звітності, а також, забезпечення рівних умов оподаткування для економічних суб'єктів, що працюють в одній сфері. Принцип справедливості податкової системи не може бути реалізований без механізмів, які дозволяють ухилятися від сплати податків. І нарешті, грамотно збалансоване та ефективне адміністрування податків, що поєднує в собі інтереси і держави, і платників податків, є найважливішою складовою економічних, соціальних і політичних перетворень в Україні.

Список літератури:

1. Брехов С. С. Впровадження нових податкових сервісів як захід підвищення ефективності податкового адміністрування / С. С. Брехов, К. П. Проскура // Економіка, фінанси, право. – 2013. – № 8/1. – С. 3-9.
2. Князькова В. Я. Особливості податкового адміністрування в умовах розбудови ринкових відносин в Україні / В. Я. Князькова, Л. К. Сергієнко // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2015. – № 1 (78) – С. 58-66.
3. Моніторинг прогресу реформ. Звіт за 2015 рік. Розділ «Податкова реформа» / Національна рада реформ, Проектний офіс. – С. 49. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://reforms.in.ua/sites/default/files/upload/broshura_a4_ukr.pdf](http://reforms.in.ua/ua/reformy/zvity)
4. Паславська Р. Проблемні аспекти функціонування вітчизняної системи адміністрування податків / Р. Ю. Паславська // I Міжнародна наукова інтернет-конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Стратегічні орієнтири розвитку економіки України» (27.02.2013 р., ЛНУ ім. І. Франка). – Львів, 2013. – С. 169-170.
5. Податковий кодекс України: Закон України: від 2 грудня 2010 р., № 2755-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2755-17>

6. Попова С. М. Адміністративно-правовий статус податкових органів України: моногр. / С. М. Попова; Харків. нац. ун-т внутр. справ; за заг. ред. О. М. Бандурка. – Х.: Золота миля, 2012. – 385 с.
7. Проскура К. П. Комплексне оцінювання ефективності податкового адміністрування в Україні / К. П. Проскура // Економічний аналіз: зб. наук. праць / Тернопільський нац. екон. університет. – 2013. – Том 14. – № 1. – С. 330-341.
8. Річний звіт 2015 / Рада бізнес-омбудсмена. – 11.04.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://boi.org.ua/media/uploads/annual_report_2015/annual_report_boc_2015_ukr.pdf.
9. Системний звіт «Проблеми адміністрування податків для бізнесу в Україні» / Рада бізнес-омбудсмена. – 30.10.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://boi.org.ua/publications/reports/6--sistemnij-zvt-problemi-admnstruvannya-podatkv-dly>
10. Скрипник А. В. Целевая функция администрирования налогов / А. В. Скрипник, Е. П. Проскура // Наук. вісн. Нац. ун-ту держ. податкової служби України (Економіка, право). – 2013. – № 1 (60). – С. 156–165.

Абрамова А.С.

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

ПРОБЛЕМАТИКА НАЛОГОВОГО АДМИНИСТРИРОВАНИЯ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Аннотация

Исследована роль налогового администрирования в обеспечении устойчивости налоговой системы страны. Рассмотрены теоретический подход к пониманию категории налогового администрирования. Установлены базовые тенденции развития налоговой сферы в 2015-2016 годах. Отмечено главные проблемы налогового администрирования в Украине. Предложены основные направления совершенствования налогового администрирования и обоснованно соответствующие меры по их внедрению.

Ключевые слова: налоговая система, налоговое администрирование, налогоплательщики, налоговые сервисы, фискальные органы.

Abramova A.S.

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

PROBLEMS OF TAX ADMINISTRATION AND SOLUTIONS

Summary

The role of the tax administration to ensure the stability of the tax system. The theoretical approach to understanding the category of tax administration. Established the basic trends of the tax field in the years 2015-2016. Noted the main problems of tax administration in Ukraine. The basic directions of improvement of tax administration and reasonably appropriate measures for their implementation.

Keywords: tax system, tax administration, taxpayers, tax services, fiscal authorities.

УДК 657.421.3

КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

Азаренков Г.Ф., Каткова К.В.

Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця

Стаття присвячена обґрунтуванню ролі і значущості компетентісного підходу в управлінні персоналом організації з метою забезпечення економічної безпеки. Показана відповідна розвитку теорії і практики управління персоналом еволюція вимог до працівників від кваліфікації до компетенцій. Теоретично обґрунтовано доцільність використання компетентісного підходу в управлінні персоналом, обумовлена такими сутнісними характеристиками даного підходу, як: розгляд людини як особистості, яка володіє певними унікальними особистими потребами, мотивами, знаннями, поведінкою, що призводить до ефективного виконання роботи; перенесення акценту з психологічних властивостей людини на зовнішні (об'єктивні) елементи його діяльності; орієнтація на облік особистої ефективності працівника; інтеграція вимог бізнесу, управління персоналом та завдань сучасної освіти; наукове пояснення відмінностей результатів діяльності організації, регіонів, галузей і національних економік в цілому. Визначено проблеми впровадження та використання компетентісного підходу в управлінні персоналом організації з метою забезпечення економічної безпеки, перш за все, потреба в залученні кваліфікованих фахівців, а також вироблення обґрунтованих критеріїв оцінки.

Ключові слова: компетентісний підхід; компетенції; кваліфікація; професійна діяльність; економічна безпека; управління персоналом.

Постановка проблеми. Для сучасного менеджменту характерно постійна зміна стратегій, організаційної структури, методів та інструментів управління, що обумовлено, перш за все, динамікою змін зовнішнього і внутрішнього середовищ під впливом макро- і мікроекономічних чинників: сучасних технологій, культурної та соціальної мобільності суспільства і т. д. В умовах економіки знань, практично всі переваги ще вчора успішних компаній: усталені організаційні структури і стійкі бізнес-процеси, сьогодні стають гальмом їх розвитку, тому що інкрементальні організації не можуть оперативіно відповідати на динамічні зміни ринкового середовища, і здійснювати випереджаючі дії по відношенню до потенційних загроз зовнішнього середовища. Слід зіслатися на думку Г. Хемела про те, що «у все більш нелінійному світі нове багатство здатні створювати тільки нелінійні ідеї – радикальні інновації – ті, що мають силу змінювати споживчі очікування, вигляд галузей і основи конкурентної переваги» [1, с. 78].

З метою забезпечення економічної безпеки компанії, в умовах динамічно мінливого ринкового середовища, необхідні стратегічні зміни підходів до управління – від управління функціональними підсистемами і окремими бізнес-процесами до управління на основі компетентісного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження питань компетенцій внесли зарубіжні дослідники: К. Арджирис, Д. Бургойна, Е. Венгер, Л. Джуелл, Дж. Равен, П. Сенге, С. і Л. Спенсер, С. Стаут, Л. Страдвік, С. Уїддет, П. Форсіф, С. Холліфорд, У. Хортон і ін. Сучасний розвиток компетентісного підходу, що активно використовується в європейських компаніях, почалося в 80-х роках ХХ століття. В роботах таких вчених, як М. Армстронг, О. Бессейр, Дж. Ботерф, Р. Бояціс, П. Заріфьян, П. Лоуренс, Дж. Хант та ін.

Серед українських вчених, які досліджують феномен компетенції, можна назвати В.А. Вербу,

О.М. Гребешкову. Ці автори розглядають проблеми ідентифікації компетенції підприємства, розглядаючи її в системі стратегічних активів підприємства.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Наукою не запропоновано теоретичні, методологічні та науково практичні розробки та рекомендації щодо системного використання компетентісного підходу для забезпечення економічної безпеки підприємства. Не створено синтез стратегії управління персоналом та методології компетентісного підходу, який є фундаментальною основою розуміння стратегії розвитку підприємства в умовах ринкової економіки.

Актуальність і об'єктивна необхідність системного дослідження і комплексного вирішення теоретичних, методологічних і прикладних проблем використання компетентісного підходу лежать в основі вибору теми в наукового дослідження визначення його мети і завдань, що мають важливе теоретичне і прикладне значення.

Мега статті. Головною метою цієї роботи є обґрунтування ролі і значущості компетентісного підходу як чинника підвищення економічної безпеки підприємства.

Виклад основного матеріалу. Компетентісний підхід в роботі з персоналом для вітчизняної практики є досить новим, так як і поняття «компетенції», «компетентність». Традиційно використовувалася категорія «професійно важливі якості», як характеристика особливостей працівника, перш за все психологічних, що сприяють його професійної успішності. Крім того, враховувалися якості працівника, які були небажаними або навіть протипоказані для конкретного виду професійної діяльності.

Що стосується професійної діяльності в галузі управління, то тут практично до сих пір оцінка працівників здійснюється на базі кваліфікаційного методу, заснованого на єдиних системах класифікації посад, що враховує традиційне поєднання знань, умінь і навичок.

При цьому слід зазначити, що на сьогоднішній день не сформовано єдині впорядковані каталоги вимог до працівників. На практиці дані вимоги формуються в залежності від специфіки організації, національних особливостей, суб'єктивної думки дослідників і розробників.

Зміни, що відбуваються в розвитку організації переконливо доводять, що сучасні фахівці повинні володіти значно більшими можливостями і ресурсами для ефективної діяльності. Безумовно, виробничі завдання не є постійно повторюваними, але при цьому їх можна узагальнити, систематизувати і, в підсумку, звести до конкретного набору повторюваних технологій, алгоритмів або стратегій. Існують відмінності в вимогах до знань, умінь і навичок, необхідних для вирішення визначених професійних завдань і реалізації конкретних напрямків професійної діяльності. Завдання, які вирішуються на більш високих рівнях виробничої та управлінської ієрархії, вимагають більш узагальнених знань, умінь і навичок. Це стосується і зміни співвідношення часток творчої і рутинної праці. Все вище сказане і визначає основу для формування вимог до набору необхідних знань, умінь і навичок працівників різних категорій персоналу.

Варто окремо зупинитися на вимогах до керівників. В сучасних умовах менеджер крім традиційно сформованих вимог повинен володіти додатковим набором нових умінь і навичок, основними серед яких є такі: стратегічне планування; управління інтелектуальними активами організації; психологічний вплив на персонал; управління конфліктами; формування організаційної культури; мотивація персоналу та ін. Тобто, з розвитком теорії і практики управління відбувається зміна у вимогах до знань, умінь і навичок працівників.

Таким чином, зміна кваліфікаційних вимог до працівника, обумовлена розвитком теорії і практики організації праці та управління відбувається за такими стадіями: вимоги до здатності працівника виконувати трудові дії і операції – вимоги до рівня володіння конкретними виробничими навичками, зафіксованими у вимогах до професії та спеціальності, тобто кваліфікація – вимоги до широти діапазону знань, здатності до адаптації, володіння діловими і особистими якостями, необхідними для досягнення економічних цілей конкретної організації, тобто компетенція [2].

У сучасній зарубіжній літературі трудову діяльність прийнято розглядати з позиції компетентнісного підходу. Існують методики, форми опитувальників для створення профілю компетенцій для різних видів діяльності. Особливий інтерес в Україні до цього підходу і компетенцій проявляють перш за все, організації, що виробляють високотехнологічні послуги в таких сферах діяльності, як банківська сфера, консалтинг, інжиніринг та ін., а також в спільних західно-українських організаціях.

Компетентнісний підхід впроваджується в професійно-освітню систему, що підкреслює важливість його детального вивчення.

Досвід застосування методу оцінки компетенцій більш ніж 100 дослідниками в 24 країнах, накопичений з 1991 року, дозволив сформувати всесвітню базу даних моделей компетенцій і загального словника компетенцій,

«Леде помітні відмінності» (ЛПВ), шкали компетенцій, провести міжкультурні порівняння і отримати нові дані про роль мотивації праці й в оцінці рівня виконання роботи. Дослідження компетентнісного підходу застосовують в своїх методиках психологи при підборі працівника, відповідної конкретної посади, шляхом роздільного аналізу роботи і людини з їх подальшим поєднанням. Підхід, заснований на компетенціях в роботі, передбачає, що в якості початкового етапу вивчення досліджується людина під час роботи, при цьому не даються попередні висновки, які характеристики необхідні для належного виконання конкретної роботи, які якості працівника визначають успіх роботи. Виділяються ті чинники, які в реальності забезпечують найкраще виконання роботи, а не ті, що достовірно описують всі характеристики працівника, але при цьому лише деякі мають безпосереднє відношення до виконання роботи.

Орієнтацію на компетентнісний підхід в Європі було визначено створенням і впровадженням системи професійної кваліфікації, які реалізувала Національна рада з професійної кваліфікації Великобританії (National Council for Vocational Qualifications – NCVQ, 1986 r.) [3]. В системі професійної кваліфікації були виділені рівні (всього п'ять) компетентності вирішення професійних завдань відповідно вимогам роботодавців різних сфер діяльності. Головні цілі цього класифікатора полягають в наданні послідовної класифікації рівнів компетентності та сприяння в просуванні і переході як в рамках одного рівня, так і між різними рівнями [4]. В цей же час в Європі стали популярними ідеї саморозвитку, освіти протягом усього життя, підкреслюють важливе значення неофіційне і неформальне навчання. Були розроблені незалежні системи оцінки компетенцій (або неформальних навичок) без урахування методів їх придбання, які були використані в картах особистісних навичок (Personal Skills Card), європейської системи акредитації навичок (European Skills Accreditation System) [5] і моделі Social Europe [6]. Така демократизація передбачає нові можливості кар'єрного розвитку не тільки шляхом отримання елітної освіти, а й через набуття досвіду або системи професійної кваліфікації за рахунок самоосвіти [4]. Впровадження компетентнісного походу в європейську практику вплинуло на зміни характеру і змісту трудової діяльності, трансформацію системи професійного навчання та освіти, політику в галузі праці, освіти.

Можна відзначити два основних напрямки, за якими, починаючи з 1970-х років, розвивався в світі компетентнісний підхід:

1. Велика частина робіт вчених США була присвячена визначенню компетенцій працівників, що мають найвищу ефективність. Метою досліджень було визначення відповідних компетенцій, а також відбір, навчання або інші види розвитку решти працівників для того, щоб скорегувати їх поведінку у відповідності зі стандартами поведінки найкращих виконавців.

2. Великобританія, а потім і інші європейські країни використовували компетенції при створенні стандартів для основних професійних груп. В наслідок були розроблені стандарти National Vocational Qualifications (NVQ) [7].

Якщо виділити філософську концепцію даних напрямків, то можна побачити, що англійська модель орієнтована на формування стандарту поведінки, який необхідно досягти працівникам. Американська модель, навпаки, показує, що необхідно робити працівнику, щоб домогтися найвищої ефективності. Обидва підходи, незважаючи на розбіжності, правомірні. Вибір організацією того чи іншого напрямку залежить від її цілей [8].

І в США, і в Європі перехід до компетентнісного підходу був обумовлений природними об'єктивними причинами – змінами навколишнього світу, у виробничій сфері, в тому числі прискоренням інноваційного розвитку економіки, котрі зумовили зміни політики в сфері праці та трудових відносин. Змінилися вимоги до працівників створили необхідність вдосконалення загальної підготовки трудових ресурсів, системи освіти в цілому. Навчання стали розглядати як частину бізнес-процесу. Отримали розвиток корпоративне навчання, самонавчання.

В Україні на сьогоднішній день найбільший інтерес до формування професійних стандартів виявляють в першу чергу професійні спільноти і роботодавці, а компетентнісний підхід в роботі з персоналом організації тільки починає отримувати визнання, оскільки дозволяє оптимізувати роботу з персоналом, зробити її більш ефективною і результативною. Тому складання моделі компетенцій, як одного з методів впровадження технології компетентнісного підходу, є важливою завданням для служб управління персоналом [9].

Перш за все, причина, по якій підприємства не використовують компетентнісний підхід в своїй діяльності, полягає в тому, що даний інструмент дуже складний для розуміння і впровадження на підприємстві. Від керівника потрібні великі матеріальні, фізичні та моральні витрати для впровадження моделі компетенцій, на що піде не кожен керуючий. Такі керівники переважно використовують старі технології або впроваджують нові, але з малою часткою участі і не в повному обсязі.

В такому випадку рішенням буде обов'язкова адаптація вже готової моделі компетенцій до конкретної організації; наявність в компанії навчених, грамотних консультантів, які допоможуть зрозуміти і прийняти компетенції, підкажуть керівникам, як використовувати їх в оцінці та розвитку персоналу; а також обов'язкова участь у створенні та оновленні моделі великого числа співробітників всіх рівнів [10].

Марком Паркінсоном були сформульовані певні критерії ефективно працюючої моделі компетенцій. Модель компетенцій повинна бути:

1. Вичерпною, коли перелік компетенцій містить повністю всі важливі функції робочої діяльності.
2. Дискретною, коли окрема компетенція відноситься до певної діяльності, чітко відокремлено від інших видів діяльності.
3. Сфокусованою, коли кожна компетенція чітко визначена і не охоплює дуже багато чого.
4. Доступною, коли компетенція доступним чином сформульована і готова до універсального використання.
5. Конгруентною, коли компетенції спрямовані на зміцнення організаційної культури та досягнення довгострокових цілей організації. Занадто

абстрактні компетенції не принесуть користі організації і не будуть прийнятні.

6. Сучасною, коли система компетенцій повинна постійно оновлюватися і відображати актуальні поточні і майбутні (передбачувані) потреби організації.

Система компетенцій може створюватися двома способами:

Перший спосіб спрямований на застосуванні вже готових моделей до конкретної організації. Такі типові моделі були розроблені на основі досвіду лідируючих організацій, як правило, іноземних.

Другий спосіб передбачає створення нової моделі компетенцій. При цьому можуть бути залучені зовнішні консультанти або компетенції можуть бути сформовані самостійно.

Компетентнісний підхід надає великі можливості для опису типу поведінки і тих його положень, які необхідні для отримання високого рівня ефективності.

Даний підхід дозволяє визначити професійні, поведінкові вимоги, що пред'являються до працівника в залежності від його навичок керівництва, професії, посади і виконуваних завдань.

Тому розробка і впровадження компетентнісного походу в процеси управління персоналом повинні стати невід'ємною частиною роботи з кадрами організації і сприяти підвищенню ефективності роботи всієї компанії.

Але, приймаючи рішення «за» або «проти» впровадження моделей компетенцій в систему управління персоналом, слід враховувати переваги і недоліки підходу.

Серед очевидних переваг компетентнісного підходу можна виділити:

1. Розгляд людини як «незалежного об'єкта природи» (природно-натуралістично): людина досліджується як особистість, суб'єкт, який володіє певними унікальними цінностями, особистими потребами, мотивами, знаннями, що володіє поведінкою, що призводить до ефективному виконанню роботи.

2. Реалізація ідей рівності та толерантності, оскільки уявлення про компетенції дозволяють перенести акцент з психологічних властивостей людини на зовнішні (об'єктивні) елементи його діяльності, змістити оцінку з якостей і перенести її на поведінкові прояви. Компетенції «зрівнюють» людей відносно раси, статі, віку, індивідуальної освітньої та професійної історії. Компетенції стають тим, що може бути приписано будь-якій людині, і це робить цей конструкт важливим елементом демократичного процесу.

3. Орієнтація на облік особистої ефективності працівника. Це головна відміна від директивного підходу, характерного для кваліфікаційного підходу. За допомогою моделі компетенцій можливо домогтися більшої узгодженості застосовуваних в управлінні персоналом методів і планів стратегічного розвитку.

4. Підтримка мобільності персоналу, як вертикальної, з точки зору розвитку кар'єри, горизонтальної з позиції ротації між секторами, так і просторової, тобто територіальної позиції.

5. З'єднання інтересів бізнесу, управління персоналом і завдань сучасної системи освіти. Іншими словами, інтеграція компетентностей організації, персоналу та учнів.

6. Теоретичне і методичне обґрунтування відмінностей в результатах діяльності різних суб'єктів: працівників, організацій, галузей і економіки в цілому.

Безсумнівно, компетентнісний підхід має інноваційну спрямованість. Однак, незважаючи на це, існують також проблеми його застосування. Щоб модель компетенцій стала ефективною і об'єктивною, для її розробки необхідно залучення кваліфікованих фахівців, а також вироблення обґрунтованих критеріїв оцінки. Формування моделі шляхом адаптації загальних компетентнісних моделей до потреб конкретних організацій може виступати, з одного боку, аргументом на користь компетентнісного підходу, а з іншого, – серйозним джерелом ризику [4]. Про користь застосування існуючих словників компетенцій каже, наприклад, такий довід фахівців: «компетенції для кращого виконання схожих робіт... однакові у всьому світі» [11, с. 20]. Ризик, який може виникнути при адаптації загальних компетентнісних моделей до потреб конкретних організацій або розробці нових моделей компетенцій в організаціях, визначається, в першу чергу, суб'єктивізмом і множинністю критеріїв.

Висновки і пропозиції. Поширення і популярність компетентнісного підходу обумовлені низкою об'єктивних причин, однією з головних з яких є зміна виробничої сфери. В даний час навчання має стати частиною бізнес-процесу, щоб програми підготовки кадрів встигали за новими вимогами прискорених інноваційних процесів.

Розвиток програм, пов'язаних з можливостями корпоративного навчання, нові запити роботодавців до знань і навичок працівників змінюють вимоги до організації підготовки персоналу, до системи освіти в цілому.

Зміни, що відбулися у виробничій сфері визначили необхідність змін у сфері політики,

в частині, що стосується трудових ресурсів. В даний час найбільшу актуальність придбали питання професійного навчання протягом усього життя, можливості саморозвитку, особливу роль відводять неофіційному та неформальному навчанню.

У системах оцінки рівня компетенцій (модель «Social Europe») важливе значення набуває саме результат, без урахування способу навчання. Це надалі, відкриє нові перспективи для кар'єрного розвитку не тільки шляхом отримання елітного освіти, а й на базі самоосвіти або шляхом набуття професійного досвіду.

В умовах розвитку глобалізації і міжнародної мобільності трудових ресурсів важливе значення набуває створення спільних контрольних рівнів професійної компетентності. Саме вони були детально опрацьовані в Європейській стратегії зайнятості (European Employment Strategy) [12].

В цілому, слід підкреслити, що компетентнісний похід безпосередньо пов'язаний зі змінами в характері і змісті праці, професійному навчанні та освіті. Його розвиток безпосередньо направлено на створення умов для інтеграції в освіту і навчання відповідно до потреб ринку праці, а також для забезпечення мобільності персоналу: як вертикальної, вираженої в розвитку кар'єри, горизонтальної у вигляді міжгалузевої ротації, так і просторової – за допомогою територіального переміщення. Головною перевагою компетентнісного підходу є його інтеграційний потенціал і гнучкість.

На думку автора, в умовах глобалізації світової економіки та з урахуванням актуального в теперішній час завдання формування економіки знань в Україні компетентнісний підхід як науково-дослідного і прикладного напрямку може служити ефективним інструментом підвищення економічної безпеки вітчизняних організацій і економіки в цілому.

Список літератури:

1. Хамел Г., Прахалад К.К. Конкурируя за будущее. Создание рынков завтрашнего дня / Г. Хамел, К.К. Прахалад; пер. с англ. – М.: Олимп-Бизнес, 2002. – 288 с.
2. Чуланова О.Л. Актуальность компетентностного подхода в управлении персоналом / О.Л. Чуланова // Интернет-333 журнал «Науковедение». – 2014. – № 5 (24). – Режим доступа: <http://naukovedenie.ru/PDF/79E VN514.pdf>
3. The development of national qualifications frameworks in Europe. The European Centre for the Development of Vocational Training (Cedefop). – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010. – Режим доступа: http://www.cedefop.europa.eu/EN/Files/6108_en.pdf
4. Белова О.Л. Квалификационная характеристика и модель компетенций: Можно ли ставить знак равенства? / О.Л. Белова // Кадровик. Кадровое делопроизводство. – 2010. – № 1. – С. 10-15.
5. Cullen J. Competence Evaluation and Training in Europe / J. Cullen. – Режим доступа: <http://www.pjb.co.uk/npl/bp25.htm>
6. Роик В.Д. Социальная модель государства: опыт стран Европы и выбор современной России / В.Д. Роик. – Режим доступа: <http://www.budgetrf.ru/Publications/Magazines/VestnikSF/2006/vestniksf294-6/vestniksf294-6130.htm>
7. National Vocational Qualifications in the Further Education Sector in England – Режим доступа: dera.ioe.ac.uk/15274/1/nvq%20in%20fe.pdf118 – Миллс Р. Компетенции: карманный справочник / Р. Миллс; пер. с англ. – М.: НІРРО, 2004. – 128 с.
8. Миллс Р. Компетенции: карманный справочник / Р. Миллс; пер. с англ. – М.: НІРРО, 2004. – 128 с.
9. Развитие персонала на основе компетенций. – Режим доступа: http://www.savproject.ru/services/kadrovyukonsalting/model_kompetentsiy
10. Чуланова О.Л. Эволюция развития компетентностного подхода в управлении персоналом / О.Л. Чуланова // Современные проблемы социального и экономического управления: сб. науч. тр. – Вып. 5 / Сургут. гос. ун-т ХМАО – Югры. – Сургут: ИЦ СурГУ, 2012. – С. 192–206.
11. Спенсер-мл. Л.М., Спенсер С.М. Компетенции на работе / С.М. Спенсер, Л.М. Спенсер-мл.; пер. с англ. – М.: НІРРО, 2005. – 384 с.
12. European employment strategy – Режим доступа: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=101>

Азаренков Г.Ф., Каткова К.В.

Харьковский национальный экономический университет
имени Семена Кузнеца

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация

Статья посвящена обоснованию роли и значимости компетентностного подхода в управлении персоналом организаций с целью обеспечения экономической безопасности. Показана соответствующая развитию теории и практики управления персоналом эволюция требований к работникам от квалификации к компетенциям. Теоретически обоснована целесообразность использования компетентностного подхода в управлении персоналом, обусловлена такими существенными характеристиками данного подхода, как: рассмотрение человека как личности, обладающей определенными уникальными личными потребностями, мотивами, знаниями, поведением приводит к эффективному выполнению работы; перенос акцента с психологических свойств человека на внешние (объективные) элементы его деятельности; ориентация на учет личной эффективности работника; интеграция требований бизнеса, управления персоналом и задач современного образования; научное объяснение различий результатов деятельности организаций, регионов, отраслей и национальных экономик в целом. Определены проблемы внедрения и использования компетентностного подхода в управлении персоналом организации с целью обеспечения экономической безопасности, прежде всего, необходимость привлечения квалифицированных специалистов, а также выработка обоснованных критериев оценки.

Ключевые слова: компетентностный подход; компетенции; квалификация; о-профессиональная деятельность; экономическая безопасность; управления персоналом.

Azarenkov G.F., Katkova K.V.

Kharkiv National Economic University
named after S. Kuznets

COMPETENCE-BASED APPROACH AS A FACTOR IN INCREASING THE ECONOMIC SECURITY OF THE ENTERPRISE

Summary

The article is devoted to the justification of the role and importance competence-based approach to human resource management organizations in order to ensure economic security. Shows the evolution of the demand for employees on the skill competencies in the HR management system. Identified problems of implementation and use of the competence-based approach in the human resource management in organizations. The article is devoted to study the role and importance of the competence-based approach in the human resource management in organizations. Shows the corresponding development of the theory and practice of human resource management the evolution of the demand for employees the skills to competencies. Theoretically proved the feasibility of using competence-based approach in the human resource management, due to such essential characteristics of this approach: consideration of man as a personality, possessing certain unique personal needs, motives, knowledge, behavior, resulting in the efficient performance of work; the shift of emphasis from psychological properties of the person on the external (objective) elements of its activities; the sense of the personal performance of the employee; integration of business requirements, personnel management and tasks of modern education; the scientific explanation of the differences in performance of organizations, regions, industries and national economies in General. Identified problems of implementation and use of the competence-based approach in the human resource management in organizations organizations in order to ensure economic security, first of all, the need to attract qualified professionals, as well as develop a sound evaluation criteria.

Keywords: competence approach; competence; qualification; o-professional activity; economic security; personnel management.

УДК 658.82:004.4

УДОСКОНАЛЕННЯ ЗБУТОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА ЗАСОБАМИ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Азарова А.О., Присяжнюк М.В., Нестерук І.О.
Вінницький національний технічний університет

Досліджено теоретичні питання удосконалення збутової діяльності підприємства засобами сучасних інформаційних технологій. Розглянуто класифікацію підходів до управління збутовою політикою. Проаналізовано існуючі програмні засоби, що покращують збут. Виявлено переваги та недоліки програмних засобів, які дають змогу ефективно управляти збутовою політикою на підприємстві. Розроблено практичні рекомендації та пропозиції щодо удосконалення збутової політики з використанням програмних засобів.

Ключові слова: збут, збутова діяльність, збутова політика, маркетинг, програмні засоби.

Постановка проблеми. Сучасні умови господарювання, які характеризуються загостренням конкурентної боротьби, коливаннями макроекономічних показників, зростанням вимог споживачів до якості товарів і обслуговування, вимагають від підприємств стратегічного маркетингового підходу до управління збутом. Завдяки правильно обраній політиці збуту і оптимізованим збутовим процесам можна боротися за збільшення частки ринку і конкурентні переваги у формі скорочення витрат на збут.

На жаль, мінливість конкурентного середовища та посилення ризиків невизначеності в Україні та світі в цілому загострили проблеми, пов'язані зі збутовою діяльністю підприємств різних видів економічної діяльності [1]. Це у свою чергу актуалізувало доцільність проведення наукових досліджень, спрямованих на пошук нових, раціональних підходів до планування збутової діяльності підприємств з урахуванням розмірів та галузі функціонування. Такий підхід стає можливим за рахунок обґрунтування оптимального ПЗ, що уможливило вирішення вище викладених проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом опубліковано чимало наукових праць, присвячених теоретичним і методичним аспектам формування та реалізації збутової політики на підприємствах. Теоретичні розробки цієї проблеми містяться у працях зарубіжних вчених: І. Ансоффа, Ф. Котлера, Г.Дж. Болта, Е. Майера, Дж. Еванса, М. Портера, Б. Карлофа та ін. [2]. Серед вітчизняних вчених можна виділити таких, як Б.А. Анікін, О.Е. Бурживалова, С.Е. Хрупович, В.Г. Герасимчук, А.В. Балабаниць, В.Я. Заруба, Ю.Б. Іванов, В.Я. Кардаш, О.В. Крившко, Ю.М. Неруш, О.А. Новікова, та ін. [3-6].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Низка теоретичних і прикладних аспектів розвитку збуту продукції засобами сучасних новітніх технологій потребує подальшого дослідження, оскільки не обґрунтовано єдиний універсальний ПЗ, що оптимізує збутову діяльність підприємств різного масштабу та галузі функціонування. Відтак, існує потреба у розробленні нових та вдосконаленні існуючих методичних підходів до формування ефективної збутової діяльності підприємств, що і зумовлює актуальність даного дослідження.

Мета статті. Метою даної роботи є обґрунтування оптимального (за критеріями функціональності та розміру підприємств) ПЗ, що уможливи-

лює покращення системи збуту на вітчизняних суб'єктах господарювання.

Виклад основного матеріалу. Згідно з визначенням О. Проволоцької управління збутовою діяльністю підприємства в умовах ринкової економіки з позиції маркетингу розглядається як процес планування, організації, мотивації і контролю збутової діяльності підприємств, який потрібен для формування та досягнення мети збуту [7]. Із точки зору Н. М. Гудзенко, організація збуту залежить від потенціалу підприємства та обраної ним збутової політики – сукупності збутових стратегій маркетингу і комплексу заходів з формування асортименту товарної продукції та ціноутворення, стимулювання збуту, укладання договорів, транспортування та інших організаційних аспектів збуту. Відомий зарубіжний теоретик із проблем збуту Г. Дж. Болт порівнює організацію збуту з його каркасом або засобом проведення в життя запланованої стратегії й тактики [8].

Найбільш ефективними маркетинговими діями в умовах нецінової конкуренції слугують канали збуту, способи і методи просування продукції на ринку. Завдяки використанню маркетингового підходу до управління збутовою політикою враховуються ключові фактори успіху, а саме: цільовий ринок, асортиментна політика, збутовий персонал, заходи мерчандайзингу, від яких залежить позиція підприємства на ринку і результативність збутової діяльності. Вчасна реалізація продукції споживачеві забезпечується завдяки досконалому змістові виробничої, збутової, складської, транспортної та іншої діяльності, що в сукупності складає систему управління збутовою діяльністю підприємства. Виходячи з цього, доцільно розглянути і логістичний підхід до організації процесу збуту на підприємстві, адже логістика керується принципами раціонального управління товарно-матеріальним потоком, тож необхідно створювати такі організаційні системи, які б відображали цей потік.

Поєднання принципів логістики та маркетингу в організаційну структуру управління підприємством передбачає зосередження функцій, пов'язаних зі збутом виготовленої продукції у відділі маркетингу і логістики. Така структура створює широкі можливості логістичної оптимізації матеріального потоку на етапах дослідження ринкової ситуації, постачання матеріалів, сировини, а також на етапах розподілу, реалізації продукції споживачам та після продажного обслуговування.

Отже, управління збутовою діяльністю є складним і багатогранним процесом і вимагає

постійного аналізу й удосконалювання, що стає можливим саме за рахунок автоматизації такого процесу. Тому проаналізуємо недоліки і переваги різних ПЗ, що уможливають удосконалення системи збуту на підприємствах.

Система Forecast Expert. Програмний продукт призначений для побудови прогнозу часового ряду за допомогою параметричної моделі Дженкінса, для прогнозування будь-якого параметра, щодо якого є належна кількість вимірів у певному проміжку часу. ПЗ побудоване як система прогнозування окремого фактора за заданим часовим рядом.

Переваги системи:

- вона є достатньо функціональною;
- відносно невисокі вимоги до рівня підготовки фахівця в галузі прогнозування для роботи з ПЗ;
- не потрібно багато часу на вивчення пакета для початку роботи з ним (близько однієї години) [9].

Недоліками системи є:

- в описі ПЗ відсутня інформація про причини вибору розробниками ПЗ саме моделі Дженкінса для системи прогнозування в пакеті;
- надмірна вимогливість до даних, які збираються чи підготовлюються для аналізу, що пояснюється суттю моделі Дженкінса, використовуваної в ПЗ.

ПЗ КонСи Маркетинг. Така система дозволяє підтримку маркетингової діяльності з просування товарів і послуг, а також систем облікового опису і потенційних клієнтів, що обслуговуються з урахуванням сегментування ринку.

Маркетингові задачі, які можуть бути вирішені за допомогою цього ПЗ, є такими:

- формування системи обліку інформації про клієнтів і потенційних споживачів;
- Direct Mail (e-mail) – механізм просування продукції або послуг;
- організація системи обліку впливу на потенційного клієнта в процесі просування товарів і послуг;
- опис потенційних клієнтів за сегментними характеристиками;
- оцінка факторів впливу в сегментному аналізі;
- кількісний і часовий аналіз готовності клієнта до купівлі товару або послуги на основі екстраполяційної оцінки попередніх періодів;
- формування системи звіту по клієнтах і потенційних сегментах.

Можливості та термін самостійного вивчення ПЗ на основі документації, що постачається, складає дев'ять годин.

Переваги ПЗ:

- можливість редагування ознак сегментування та операцій із просування продукції, тобто створення власних списків цих параметрів;
- інтеграція пакета з іншими програмами користувача;
- продумана і грамотно реалізована система первинного аналізу заходів щодо просування продукції або послуг;
- наявність можливості перемикання стандарту представлення адреси потенційного клієнта.

Недоліками системи слугують:

- відсутність можливості ведення кількох баз у різних напрямках. Наприклад, групи потенційних клієнтів для різної продукції фірми можуть мати різні облікові бази потенційних клієнтів, які б хотілося розділити і фізично у вигляді окремих файлів;

– e-mail-система дещо складна – настроювання її на режим POP3 під час тестування і процесу розсилання займають багато часу.

СППР Marketing Expert – це система підтримки прийняття рішень на всіх етапах розробки стратегічного і тактичного планів маркетингу і контролю за їх реалізацією. Перелік маркетингових задач, які можуть бути вирішені за допомогою ПЗ: сегментний аналіз, SWOT-аналіз (аналіз конкурентоспроможності), Portfolio-аналіз, GAP-аналіз. Імпорт даних неможливий.

Побудова ПЗ. Пакет Marketing Expert – система, що описує динамічну ринкову модель або систему оцінювання якісних і кількісних параметрів ринку в їх взаємозв'язку. Такі моделі передбачають наявність низки параметрів, що зв'язують окремі складові ринку в єдину схему аналізу, а також підпорядковані змінній, що описує часовий ряд. ПЗ може користуватися великим попитом у споживачів-новачків, у ньому низка стандартних аналітичних методів. Пакет може бути рекомендований початківцям у галузі маркетингу, особливо тим, хто ще не зорієнтувався у наборі стандартизованих показників, що фіксуються відносно суб'єктів ринку. Пакет також може стати у нагоді для вивчення сутності методів аналізу суб'єктів ринку.

Можливості і терміни самостійного вивчення ПЗ на основі документації, що постачається – час на освоєння пакета – 84 години.

Переваги системи:

- допомагає початківцю-користувачеві ПЗ організувати збирання маркетингових даних: досить зручна форма планування та аудиту маркетингу для фахівців, повністю не знайомих з маркетингом як навчальною дисципліною, для керівників середньої ланки фірм, які не мають власного відділу маркетингу і відповідних фахівців з питань маркетингу;
- Marketing Expert, слугуючи самостійною програмою, може водночас бути і як доповнення до Project Expert 5 – як засіб детального опрацювання плану маркетингу для інвестиційних проектів.

Недоліками системи є:

- дуже погано складено файл довідки по ПЗ (Help);
- помилки в написанні підказок і попереджень;
- недосконала структура прикладів, що постачаються в комплекті ПЗ;
- складна система управління пакетом («неінтуїтивний інтерфейс»);
- багато орфографічних помилок в описах.

Специфіка діяльності підприємств не завжди задовольняється стандартними програмними пакетами. Тому необхідно використовувати спеціалізоване програмне забезпечення, яке пропонується на ринку. Як правило, це програмні модулі з комплексних комп'ютерних систем автоматизації підприємств, бухгалтерії, інвестиційного менеджменту тощо. Певні програми здатні працювати не тільки в складі своєї системи, але і як самостійна, автономна програма. До таких належать Marketing Expert та ін. Однак деякі ПЗ можуть працювати лише автономно («БЭСТ-Маркетинг», або лише в складі своїх комплексних систем («FinExpert-Маркетинг», «Галактика-Маркетинг» та ін.).

Програмний комплекс «Галактика», розроблений корпорацією «Галактика», в яку входять акціонерні об'єднання Росії і України. Система реалізується за архітектурою «клієнт-сервер» і функціонує у розподіленій обчислювальній мережі або на локальних комп'ютерах. Система «Галактика» за необхідності здатна взаємодіяти зі спеціалізованим програмним забезпеченням, із програмами, що постачаються у складі інтелектуальних касових апаратів, із програмами «клієнт-банк», стикуються з системами управління технологічними процесами. У складі «Галактики» текстовий редактор «Бізнес-текст» забезпечує виконання функцій текстового редактора, редактора звітів, перегляду текстових файлів.

Перевагами системи є:

- охоплення усього спектра типових виробничо-економічних функцій;
- забезпечення гнучкого налаштування на специфіку й сферу діяльності конкретного підприємства;
- єдина база даних;
- однаковий користувальницький інтерфейс;
- включення до комплексу поставки інструментальних засобів для розвитку системи;
- підтримка розподілених баз даних, необхідна для інформаційної взаємодії усередині корпорації з кількома офісами й територіально вилученими філіями. Можлива взаємодія зі сторонніми підприємствами.

Основні недоліки:

- можна вести облік рекламної кампанії;
- модуль дозволяє планувати роботу менеджера, але далі його функціонал обмежується тільки звітом;
- система не має механізмів прогнозування руху грошових коштів, що неприпустимо під час управління підприємством.

«1С: Предприятие» є універсальною системою автоматизації діяльності підприємства. За рахунок своєї універсальності система «1С:Предприятие» може бути використана для автоматизації самих різних ділянок економічної діяльності підприємства: обліку товарних і матеріальних засобів, взаєморозрахунків з контрагентами, розрахунку заробітної плати, розрахунку амортизації основних засобів, бухгалтерського обліку і т.п.

У межах програми «1С: Предприятие 8» виділяють конфігурацію «Управління торгівлею для України». Вона є тиражним рішенням, що дозволяє в комплексі автоматизувати завдання оперативного і управлінського обліку, аналізу і планування торгових операцій.

Конфігурація дозволяє автоматизувати такі процеси управління торговельною діяльністю як управління відносинами з клієнтами, продажами, закупівлями; аналіз цін і управління ціновою політикою; управління складськими запасами; управління грошовими коштами; аналіз даних; моніторинг та аналіз ефективності торговельної

діяльності; інтеграція з бухгалтерією; додаткові сервісні можливості.

Переваги даного програмного продукту:

- ведення обліку в єдиній системі, відповідно якісне управління клієнтською базою;
- управління бізнес процесами по роботі з клієнтами (регламент роботи);
- універсальні звіти;
- побудова ABC і XYZ аналізу;
- планування і контроль дій (створення подій і нагадувань, календар користувача);
- інтеграція з електронною поштою.

До недоліків слід віднести такі:

- картка контрагента є не дуже зручна;
- можливе дублювання даних під час занесення до бази;
- відсутня можливість сортування даних [10].

Висновки і пропозиції. Проаналізувавши програмні засоби, що дають змогу ефективніше управляти збутовою політикою на підприємстві, можна зазначити таке.

Forecast Expert доцільно використовувати для того, щоб отримувати достовірні прогнози в області виробництва, маркетингу і фінансів. Програмний продукт можна вважати кращою програмою для прогнозування біржових цін на більшість товарів і цінних паперів. Forecast Expert коштує 80 000 грн., тому його доцільно використовувати для великих підприємств.

КонСи МАРКЕТИНГ можна використовувати для будь яких підприємств в яких ведеться робота з клієнтами. Програма дає змогу впливати на клієнтів поштовою розсилкою, Internet-маркетингом. Аналізується динаміка контактів з клієнтами та реакції на вплив реклами. Ціна програмного засобу не є чітко визначеною і залежить від виду діяльності підприємства.

Marketing Expert може бути рекомендований початківцям у галузі маркетингу, особливо тим, хто ще не зорієнтувався у виборі стандартних показників, що фіксуються щодо суб'єктів ринку. Коштує програмний засіб 25650 грн., тому його доцільно використовувати для малих та середніх підприємств.

Програмний комплекс «Галактика» найбільш ефективно використовувати для підприємств, які належать до середнього бізнесу. Коштує програмний засіб 31730 грн. Такі компанії потребують особливі технології. При цьому не передбачається виділення додаткових фінансових коштів на розвиток і розширення проекту автоматизації, підключення до проекту нових структур підприємства.

«1С:Управління торгівлею для України» ефективно використовувати для торгових підприємств будь-яких розмірів, оскільки дана програма є досить універсальною та легко доступною. Коштує програмний засіб 5850 грн., тому його доцільно використовувати для підприємств різного розміру, а особливо зручним він є для малого та середнього бізнесу.

Список літератури:

1. Котлер Ф. Маркетинг. Менеджмент / Ф. Котлер; пер. с англ. под ред. Л. А. Волковой, О. А. Третьяка, Ю. Н. Каптуревского. – СПб.: Питер, 2004. – 896 с.
2. Болт Г. Дж. Практическое руководство по управлению сбытом / Г. Дж. Болт. – М.: Экономика, 2003. – 432 с.

3. Хрупович С. Є. Економічне оцінювання та управління збутовою діяльністю підприємств: Дис. ... канд. екон. наук: 08.06.01 / С. Є. Хрупович. – Л., 2005. – 202 с.
4. Балабаниць А. В. Збутова діяльність торговельних підприємств в умовах маркетингової орієнтації: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.06.02 / А. В. Балабаниць. – Донецьк, 2000. – 20 с.
5. Кривешко О. В. Управління збутовою діяльністю підприємств в умовах ринкової трансформації економіки України: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.02.03 / О. В. Кривешко. – Л., 2006. – 19 с.
6. Азарова А. О. Покращення маркетингової політики на підприємстві на основі новітніх програмних засобів / А. О. Азарова, О. С. Головка, Н. С. Коберник // Інноваційна економіка. – 2013. – № 7. – С. 206-210. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inek_2013_7_49
7. Проволоцька О. М. Управління збутом промислової продукції в комплексі маркетингу: автореф. дис. канд. екон. наук: спец. 08.06.01 / О. М. Проволоцька. – К.: Українська академія зовнішньої торгівлі, 2003. – 20 с.
8. Кальченко А. Г. Логістика: підручник / А. Г. Кальченко. – К.: КНЕУ, 2003. – 284 с.
9. Пономаренко В. С. Інформаційні системи і технології в економіці: Посіб. для студ. вищих навч. закладів / за ред. В. С. Пономаренка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 544 с.
10. Гужва В. М. Інформаційні системи і технології на підприємствах: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2001. – 400 с.

Азарова А.О., Присяжнюк М.В., Нестерук І.О.

Винницький національний технічний університет

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СБЫТОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ СРЕДСТВАМИ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

Исследованы вопросы совершенствования сбытовой деятельности предприятия средствами современных информационных технологий. Рассмотрена классификация подходов к управлению сбытовой политикой. Проанализированы существующие программные средства, улучшающие сбыт. Выявлены преимущества и недостатки программных средств, позволяющих эффективно управлять сбытовой политикой на предприятии. Разработаны практические рекомендации и предложения по совершенствованию сбытовой политики с использованием программных средств.

Ключевые слова: сбыт, сбытовая деятельность, сбытовая политика, маркетинг, программные средства.

Azarova A.O., Prysiazhniuk M.V., Nesteruk I.O.

Vinnitsya National Technical University

PERFECTION OF SALE ACTIVITY OF ENTERPRISE BY FACILITIES OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES

Summary

We have explored the problems of improving the marketing activities of the enterprise by means of modern information technologies. We have considered a classification of approaches to the management of a marketing policy. We have analyzed the existing software tools that improve the sales. We have identified the advantages and disadvantages of software tools which allow to manage effectively a marketing policy of the enterprise. We have developed practical recommendations and suggestions for improving the marketing policy using software tools.

Keywords: sales, sales activities, marketing policy, marketing, software tools.

ВДОСКОНАЛЕННЯ КРЕДИТНОЇ СТРАТЕГІЇ БАНКУ В КОНТЕКСТІ УПРАВЛІННЯ КРЕДИТНИМ РИЗИКОМ

Балянт Г.Р.

Тернопільський національний економічний університет

Розглянуто теоретичні засади поняття «кредитна стратегія». Наведено роль кредитної стратегії у забезпеченні ефективної діяльності банку. Описано складові елементи структури кредитної стратегії та здійснено детальний аналіз основних етапів реалізації кредитної стратегії банку. Особливу увагу приділено розгляду макро- та мікроекономічних факторів, що впливають на ефективність кредитної стратегії. Наголошено на важливості формулювання політики банку стосовно кредитного ризику та запропоновано ключові напрями оптимізації кредитної стратегії в частині управління кредитним ризиком. Виокремлено основні параметри здійснення оцінки результативності кредитної стратегії.

Ключові слова: кредитна стратегія, кредитна політика, кредитний ризик, управління кредитним ризиком.

Постановка проблеми. За сучасних економічних умов функціонування ринку банківських послуг в цілому і кредитних зокрема банківські ризики, в тому числі кредитні, залишаються на досить високому рівні. За умов впливу негативних зовнішніх факторів нестабільного економічного середовища дієвим інструментом зниження кредитного ризику на довгостроковий період є розробка та реалізація гнучкої кредитної стратегії. На сьогодні лише незначна кількість банків розробляє стратегію управління ризиками. Більшість банківських установ орієнтуються лише на реалізацію короткострокових цілей, в результаті чого погіршується їх дохідність та фінансова стійкість. Нині значної актуальності набуває необхідність перспективного управління кредитною діяльністю, яке б базувалося на науковій методології передбачення її напрямів, адаптації до загальних цілей розвитку банку і умов мінливого зовнішнього економічного середовища. Ефективним інструментом, за допомогою якого можна було б здійснювати перспективне управління кредитною діяльністю банку, є кредитна стратегія. Чітко визначена кредитна стратегія дає змогу раціонально використовувати кредитні ресурси, своєчасно й адекватно реагувати на зміни внутрішнього та зовнішнього середовища, запобігати появі кредитного ризику чи знизити його рівень, покращити показники надійності і стабільності. Розробка і послідовна реалізація якісної, гнучкої та ефективної кредитної стратегії – основна проблема стійкого розвитку кожного банку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань організації банківського кредитування та формування кредитної стратегії банку присвячено наукові праці таких економістів: О.І. Барановського, О.В. Васюренка, Н.І. Волкова, В.І. Волохова, А.В. Гаврікова, О.В. Дзюблюка, М.Г. Дмитренка, Р.П. Лісної та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте наукові дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених здебільшого стосуються організації кредитної діяльності банку та розробки кредитної стратегії за умов стабільного зовнішнього економічного середовища, а окремі аспекти дослідження кредитної стратегії банку, націленої на довгострокову перспективу залишаються поза їх увагою.

Метою статті є розробка пропозицій щодо формування кредитної стратегії банку, спрямо-

ваної на вдосконалення процесу управління кредитним ризиком.

Виклад основного матеріалу. Кредитна стратегія банку має бути спрямована на реалізацію цілей його ефективного функціонування в умовах суттєвих змін макроекономічних показників, системи зміни форм державного регулювання банківської діяльності, кон'юнктури кредитного ринку і пов'язаною з цими факторами невизначеністю. Відсутність відповідної кредитної стратегії за таких обставин може призвести до того, що кредитні рішення окремих структурних підрозділів банку будуть мати різнонаправлений характер, зумовлювати виникнення суперечностей та ріст ризиків і зниження ефективності кредитної діяльності в цілому. Розроблена кредитна стратегія дозволяє заздалегідь адаптувати кредитну діяльність банку до майбутніх кардинальних змін можливостей його функціонування. Зрештою суттєвим переконливим аргументом на користь актуальності розробки кредитної стратегії є необхідність розширення асортименту кредитних продуктів, запровадження нових технологій обслуговування клієнтів, освоєння нових ринків збуту банківських послуг. За таких умов нарощування кредитної активності банку і диверсифікація видів його кредитної діяльності повинні носити прогнозований характер, забезпечений розробкою чітко сформульованої кредитної стратегії.

Зазначимо, що в економічній літературі поняття «кредитна стратегія банку» трактується по-різному. Така неоднозначність розуміння даного поняття пояснюється його складністю і багаторівневістю (макроекономічний, мезоекономічний і мікроекономічний). Кредитна стратегія банку є складовою його кредитної політики. Остання визначає завдання та пріоритети кредитної діяльності банку, засоби та методи їх реалізації, а також принципи та порядок їх реалізації. При цьому кредитна стратегія визначає цілі, пріоритети та принципи діяльності банку на кредитному ринку. В той час як тактика банку включає порядок організації кредитного процесу, конкретні інструменти та правила, які банк використовує для виконання умов кредитних угод.

С.В. Андрос кредитну стратегію визначає як «комплекс заходів банку щодо підвищення прибутковості кредитних установ і зниження кредитного ризику» [1, с. 442]. У праці І.В. Карбівни-

чого зазначається, що «Стратегічне управління кредитними операціями являє собою діяльність щодо розробки кредитних стратегій банківської установи, формування цілей та задач, вибору методів їх досягнення. В основі стратегічного управління лежить аналіз факторів, які впливають на кредитні операції, стратегічне планування, механізми ув'язування стратегічних і тактичних рішень, контроль за реалізацією стратегії та можливість своєчасного її коригування» [8, с. 6].

Під кредитною стратегією банку розуміємо систему довгострокових цілей його кредитної діяльності, які визначаються загальними завданнями його розвитку, а також вибір найбільш ефективних шляхів їх досягнення. Загалом кредитну стратегію можна охарактеризувати як генеральний план дій банку в частині його кредитної діяльності, який визначає пріоритети її напрямів і видів, характер формування кредитних ресурсів, а також послідовність етапів реалізації довгострокових цілей, які б забезпечували ефективну діяльність банку.

Загалом кредитна стратегія повинна розроблятися банком з позиції якості кредитного продукту, прибутку, перспектив розвитку бізнесу, прийнятності співвідношення ризику і дохідності, величини резервів і власного капіталу.

Розробка кредитної стратегії відіграє ключову роль у забезпеченні:

1) механізму реалізації довгострокових цілей майбутнього розвитку банку в цілому та його структурних одиниць;

2) реальної оцінки кредитних можливостей банку, забезпеченні максимального використання його кредитного потенціалу і можливості маневрування кредитними ресурсами;

3) спроможності швидкої реалізації нових перспективних напрямів кредитування, які виникають в процесі динамічних змін факторів зовнішнього економічного середовища;

4) врахування наперед можливих варіацій розвитку зовнішніх чинників, які не контролюються банком, що дозволяє звести до мінімуму їх негативні наслідки;

5) відображення переваги банку в сфері кредитної діяльності порівняно з його конкурентами;

6) чіткого взаємозв'язку стратегічного, поточного і оперативного управління кредитною діяльністю банку;

7) формування значень основних критеріальних оцінок вибору реальних проектів для кредитування й інструментів кредитування;

8) збільшення кількості клієнтів банку.

Оптимальна кредитна стратегія банку повинна виражати наміри банку стосовно здійснення кредитних операцій за окремими галузями економіки, валютами позик, строками погашення і очікуваної прибутковості. При цьому банку необхідно визначити цілові ринки і загальні параметри кредитного портфеля. Кредитна стратегія повинна бути націлена на довгострокову перспективу і тому враховувати можливі циклічні коливання економічної кон'юнктури і пов'язані з ними зміни якості кредитного портфеля.

Основними складовими елементами кредитної стратегії банку є наступні:

1) цілі, яких банк хоче досягнути;

2) правові засади реалізації кредитної політики;

3) класифікація ризиків і підхід банку до управління ними;

4) опис оптимальної структури кредитного портфеля.

Формування кредитної стратегії банку відбувається поетапно. Звісно, що поділ кредитної стратегії на етапи є умовним, оскільки певні дії з її розробки можуть ще не завершитись на одному етапі, одночасно розпочавши реалізацію наступного. Однак структурування процесу формування кредитної стратегії дозволяє виявити помилки чи прогалини кожного окремого етапу і вчасно усунути їх, запобігаючи від можливих негативних результатів.

Отже, перший етап кредитної стратегії пов'язаний з проведенням аналізу кредитної діяльності банку, метою якого є визначення рівня її ефективності. Для цього здійснюється аналіз обсягу кредитного портфеля, його структури за формами та видами кредиту; питомої ваги неповернених кредитів та виявлення їх причин; рівня використання кредитного потенціалу.

На другому етапі здійснюється аналіз впливу факторів на поточну діяльність банку та прогнозування на перспективу. Їх можна поділити на фактори макроекономічного і мікроекономічного впливу. Макроекономічні фактори впливають на формування і реалізацію кредитної стратегії банку, але він не може на них безпосередньо вплинути. До таких факторів належать:

– макроекономічна ситуація в країні в цілому та тенденції її розвитку;

– грошово-кредитна політика центрального банку;

– стан і рівень розвитку грошового ринку країни;

– потенціал і економічні особливості регіону, в якому працює банк;

– рівень доходів населення;

– темпи інфляції;

– кредитна політика конкурентів;

– соціальна напруженість у суспільстві;

– обмеження на обсяги кредитних операцій, встановлені законодавчо.

На відміну від макрофакторів, банк може безпосередньо впливати на мікрофактори, і, шляхом їх регулювання, розробляти і реалізовувати відповідну кредитну стратегію. До цієї групи факторів належать такі:

– кваліфікованість і досвід персоналу банку;

– забезпечення банківських працівників необхідними нормативними, інформаційними і робочими матеріалами;

– готовність персоналу до роботи з різними категоріями позичальників та видами кредитних продуктів;

– цінова політика банку в сфері надання кредитів;

– спектр банківських операцій та послуг;

– потенційна і вже існуюча клієнтура банку.

Саме здійснення достовірних прогнозів є життєво важливими для подальшої роботи банку. Помилки, недооцінка чи перебільшення впливу окремих факторів або певні упущення можуть звести нанівець кредитну стратегію банку. На нашу думку, оцінку та переоцінку макрофакторів потрібно здійснювати впродовж всього періоду реалізації кредитної стратегії, оскільки зо-

вніше економічне середовище має властивість швидко змінюватись і часто, як свідчить вітчизняна практика, в гірший бік.

Третій етап включає оцінку ресурсів банку, на основі якої визначається необхідність збільшення їх обсягу, а, відтак, пошук відповідних джерел нарощення ресурсного потенціалу банку. Від того, наскільки ефективно банк реалізує даний етап залежатиме його здатність до збільшення обсягів кредитного портфеля на наступних етапах реалізації кредитної стратегії, а також його стійкість до впливу кредитного ризику.

На четвертому етапі відбувається формулювання цілей кредитної стратегії, які в кінцевому результаті повинні забезпечувати досягнення стратегічних цілей банку загалом. Розробка і реалізація кредитної стратегії банку повинні бути спрямовані на досягнення таких основних цілей:

- утримання рівня ризику, який би уможлилював формування кредитного портфеля високої якості і забезпечення його цільового рівня дохідності;
- надання кредитів на фінансування рентабельних та економічно перспективних проєктів, які б відповідали стратегічним цілям банку;
- забезпечення оптимального співвідношення між темпами росту обсягу кредитного портфеля та темпами підвищення його якості;
- сприяння розвитку довгострокових відносин з клієнтами та збереження високого рівня довіри з їх боку;
- забезпечення фінансової стійкості банку в процесі кредитної діяльності;
- створення високопрофесійного колективу, який би забезпечував високу якість кредитного портфеля банку.

Із стратегією банку в сфері кредитування тісно пов'язаний процес управління кредитним ризиком. На п'ятому етапі здійснюється формулювання політики банку стосовно кредитного ризику та відповідних правил і процедур ведення бізнесу. Кредитна стратегія повинна відображати відношення банку до кредитного ризику в цілому і включати, зокрема:

- опис основних методів управління кредитним ризиком;
- кредитні ліміти за контрагентами і за портфелем в цілому;
- цільове співвідношення дохідності і кредитного ризику;
- пріоритети з надання кредитних ресурсів (типи боргових зобов'язань, сектори економіки, регіони, валюта кредитування, строки, дохідність тощо);
- бажані характеристики кредитного портфеля, включаючи граничний рівень концентрації кредитного ризику;
- внутрішні нормативи достатності капіталу, необхідного для резервування для покриття втрат наслідок кредитного ризику, порядок їх розрахунку та ін.

Практично всі основні рішення, які приймаються в процесі формування кредитної стратегії в тій чи іншій мірі змінюють рівень кредитного ризику. В першу чергу це пов'язано з вибором напрямів кредитної діяльності, формуванням кредитних ресурсів, впровадженням нових організаційних структур управління кредитною діяльністю. Значні темпи росту кредитного ризику спостерігаються в періоди коливань процентних ставок і зрос-

тання темпів інфляції. В зв'язку з тим, що кожен банк розробляє свою власну кредитну стратегію, величина допустимого кредитного ризику повинна встановлюватися диференційно.

На шостому етапі проводиться обґрунтування основних параметрів кредитного портфеля на довгострокову перспективу із врахуванням толерантності банку до кредитного ризику, встановленому на попередньому етапі.

Сьомий етап стосується розробки дієвої системи контролю за реалізацією кредитної стратегії на всіх етапах з метою досягнення поставлених цілей і вчасного реагування на будь-які негативні відхилення.

Завершальним етапом є здійснення аналізу та оцінки реалізованої кредитної стратегії. Оцінка результативності кредитної стратегії здійснюється за такими основними параметрами:

1. Узгодженість кредитної стратегії банку з загальною стратегією її розвитку. Це дозволяє встановити ступінь узгодженості цілей, напрямів і етапів в реалізації цих стратегій.

2. Узгодженість кредитної стратегії банку з прогнозованими змінами зовнішнього економічного середовища. В процесі цієї оцінки визначається, чи розроблена кредитна стратегія відповідає прогнозованому розвитку економіки країни і змінам кон'юнктури окремих його сегментів.

3. Узгодженість кредитної стратегії банку з його внутрішнім потенціалом, що дозволяє визначити, наскільки обсяги, напрямки і вибраний тип кредитної стратегії взаємопов'язані з можливостями формування кредитних ресурсів, кваліфікацією кредитних менеджерів, організаційною структурою управління кредитною діяльністю та іншими параметрами внутрішнього кредитного потенціалу.

4. Внутрішня збалансованість кредитної стратегії. Здійснення такої оцінки дозволяє визначити узгодженість окремих цілей і цільових стратегічних нормативів майбутній кредитній діяльності; наскільки ці цілі і нормативи кореспондують із змістом кредитної політики за окремими аспектами кредитної діяльності; наскільки узгоджені між собою за напрямками і в часі заходи щодо забезпечення її реалізації.

5. Можливості реалізації кредитної стратегії. В процесі такої оцінки в першу чергу розглядаються потенційна спроможність банку у формуванні необхідного обсягу кредитних ресурсів із всіх джерел; чи наявний на кредитному ринку достатній перелік кредитних продуктів, які забезпечують формування ефективного кредитного портфеля; організаційні і технічні можливості успішної реалізації вибраної кредитної стратегії.

6. Прийнятність рівня ризиків, пов'язаних з реалізацією кредитної стратегії. В процесі такої оцінки необхідно визначити, наскільки рівень прогнозованих кредитних ризиків є допустимим для кредитної діяльності банку з позицій можливого обсягу фінансових втрат і генерування загрози банкрутства.

7. Економічна ефективність реалізації кредитної стратегії має здійснюватися на основі прогнозних розрахунків системи основних кредитних коефіцієнтів і заданих цільових стратегічних нормативів, зіставлених з базовим їх рівнем.

8. Зовнішньоекономічна ефективність реалізації кредитної стратегії. В процесі такої оцінки

враховується ріст ділової репутації банку, підвищення якості процесу управління кредитною діяльністю тощо.

За умови позитивних результатів оцінки розробленої кредитної стратегії, які відповідають вибраним критеріям, вона може бути прийнята до реалізації.

В Україні питання про необхідність розробки кредитної стратегії залишається гострим і на нього інколи не має однозначної відповіді. Багато вітчизняних банків часто формально підходять до розробки власної стратегії розвитку, визнаючи здебільшого поточні цілі в сфері кредитування, не ставлячи перед собою стратегічних завдань. Якщо банк не розраховує перспективи розвитку, а орієнтується лише на поточні тенденції, то він не зможе розвиватися відповідно до мінливої економічної ситуації.

Висновки і пропозиції. Функціонування вітчизняного ринку кредитних послуг супроводжується значними ризиками. Банки, як основні учасники цього ринку, повинні контролювати

фактори ризику, нейтралізувати їх негативний вплив, запобігаючи появі негативних наслідків від їх реалізації. З цією метою банкам потрібно розробляти й упроваджувати відповідну кредитну політику, яка б забезпечувала формування такого кредитного портфеля, який би сприяв підвищенню прибутковості і забезпеченню відповідності діяльності банку нормативним вимогам регулюючих органів. Кредитна стратегія, як складова кредитної політики банку, формує межі, в яких повинні бути реалізовані всі майбутні управлінські рішення. Для розробки ефективної стратегії необхідно використовувати різноманітні наукові і практично обґрунтовані підходи, які дозволяють враховувати основні і другорядні, внутрішні і зовнішні фактори. Результатом реалізації кредитної стратегії є довгостроковий стратегічний план, який відображає систему нових програм діяльності кредитних підрозділів банку і забезпечує досягнення поставлених цілей. Правильно розроблена стратегія дозволить банку не лише вистояти у складних умовах, а й успішно розвиватися.

Список літератури:

1. Андрос С.В. Кредитно-інвестиційна стратегія комерційного банку в умовах нестабільності маркетингового середовища / С.В. Андрос // Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. – Спец. вип.: Маркетингова освіта в Україні / відп. ред. О.О. Беляєв. – К.: Вид-во КНЕУ, 2011. – С. 441-450.
2. Барановський О.І. Розвиток банківської системи України: монографія \ за ред. д-ра екон. наук О.І. Барановського. – К.: Вид-во Ін-ту екон. та прогноз., 2008. – 584 с.
3. Васюренко О.В. Сучасні концепції управління кредитним ризиком як основні складові процесу управління кредитним ризиком банку / О.В. Васюренко, В.Ю. Подчесова // Актуальні проблеми економіки: наук. економ. журнал. – 2011. – № 1. – С. 170-177.
4. Волкова Н.І. Інноваційна кредитна політика банку: формування і реалізація: монографія / Н.І. Волкова, А.В. Гаврікова. – Донецьк: Вид-во «Донбас», 2014. – 198 с.
5. Волохов В.І. Економічна природа і зміст кредитної діяльності банку в аспекті оцінювання її ефективності / В.І. Волохов // Банківська справа: наук. – практ. журнал. – 2010. – № 8. – С. 109-117.
6. Дзюблюк О. Управління кредитним процесом комерційних банків у контексті мінімізації кредитного ризику із використанням новітніх фінансових інструментів / О. Дзюблюк // Світ фінансів: наук. журнал. – 2011. – № 2 (19). – С. 7-16.
7. Лісна Р.П. Управління кредитними ризиками в банку / Р.П. Лісна // Вісник університету банківської справи Національного банку України: зб. наук. праць. – 2011. – № 1 (10). – С. 202-205.
8. Карбівничий І.В. Механізм формування та реалізації кредитної політики банку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец 08.00.08 – Гроші, фінанси і кредит / І.В. Карбівничий. – Суми, 2011. – 20 с.
9. Principles for the Management of Credit Risk / [Electronic resource]. – Mode of access <http://www.bis.org/publ/bcbs54.htm> (офіційний сайт Базельського комітету).

Баянт А.Р.

Тернопольский национальный экономический университет

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КРЕДИТНОЙ СТРАТЕГИИ БАНКА В КОНТЕКСТЕ УПРАВЛЕНИЯ КРЕДИТНЫМИ РИСКАМИ

Аннотация

Рассмотрены теоретические основы понятия «кредитная стратегия». Приведены роль кредитной стратегии в обеспечении эффективной деятельности банка. Описаны составные элементы структуры кредитной стратегии и осуществлен подробный анализ основных этапов реализации кредитной стратегии банка. Особое внимание уделено рассмотрению макро- и микроэкономических факторов, влияющих на эффективность кредитной стратегии. Подчеркнута важность разработки политики банка в отношении кредитного риска и предложены ключевые направления оптимизации кредитной стратегии в части управления кредитным риском. Выделены основные параметры осуществления оценки результативности кредитной стратегии.

Ключевые слова: кредитная стратегия, кредитная политика, кредитный риск, управление кредитным риском.

Balyant H.R.

Ternopil National Economy University

IMPROVING CREDIT STRATEGIES IN THE BANK INCLUDING CREDIT RISK MANAGEMENT

Summary

The article reviews the theoretical principles of the concept of credit strategy. The role in providing credit strategy of effective the Bank functions, the components of credit structure strategy are described and a detailed analysis of the main stages of the lending bank strategy is made. Particular attention is paid to macro- and microeconomic factors that influence the effectiveness of credit strategy. Also, the article emphasizes the importance of formulation the effective credit risk strategy and proposes some key types of evaluation of the risk management. In addition to that, some basic parameters of evaluating the impact of credit strategy were singled out.

Keywords: credit strategy, credit policy, credit risk, credit risk management.

УДК 658.586

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ: СУТНІСТЬ, ЗНАЧЕННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Бєлік Ю.В.

Таврійський державний агротехнологічний університет

У статті розглянуто сутність поняття економічна безпека та процес формування системи економічної безпеки підприємства. Представленні головні завдання процесу реалізації економічної безпеки. Розглянуто процес системного підходу при впровадженні економічної безпеки на підприємстві та складнощі в його застосуванні. Визначено складові частини системи економічної безпеки підприємства. На основі даного дослідження сформовано функціональні обов'язки різних підрозділів підприємства з забезпечення надійної економічної безпеки.

Ключові слова: економічна безпека, система економічної безпеки, обліково-аналітичне забезпечення економічної безпеки, загрози внутрішнього та зовнішнього середовища, об'єкт безпеки, суб'єкт безпеки, механізм забезпечення економічної безпеки підприємств.

Постановка проблеми. В сучасний період розвитку економічних відносин, що супроводжується трансформацією форм та методів державного регулювання, децентралізацією та диверсифікацією виробництва, зміною умов господарювання та зростанням конкурентної боротьби між підприємствами, посиленням впливу на діяльність суб'єктів господарювання зовнішнього середовища, забезпечення економічної безпеки стає однією з найбільш важливих і актуальних проблем його життєдіяльності.

Система економічної безпеки відіграє одну з провідних ролей, оскільки стабільне функціонування, зростання економічного потенціалу будь-якого підприємства в умовах ринкових відносин багато в чому залежить від її надійності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні в науковій літературі значна увага приділяється питанню економічної безпеки, в тому числі діагностики економічної безпеки. Вагомий вклад у дослідження, пов'язані з проблемами економічної безпеки, зробили такі вітчизняні і зарубіжні науковці: О.А. Грунін і С.О. Грунін, Я.А. Жаліло, А.В. Іванов, Р.С. Квасницька, А.В. Кірієнко, Р.М. Качалов, Г.Б. Клейнер, Г.В. Козаченко, Т.Б. Кузенко, В.А. Ліпкан, Н.О. Лоханова, А.П. Мамікіна, Є.О. Олейніков, П.І. Орлов, І.П. Отенко, Г.А. Пас-

тернак-Таранущенко, Н.О. Подлужна, В.П. Пономарьов, В.Я. Пригунов, А.С. Соснін, А.Г. Шаваєв, В.В. Шликов, В.І. Ярочкін, В.М. Ячменьова та інші. Однак, зміна умов економічного стану спричинила за собою появу цілком нових проблем, що потребують теоретичного осмислення, узагальнення та наукового вирішення.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Автори вищевказаних робіт по-різному трактують поняття «економічна безпека підприємства». Це зумовлює необхідність подальшого вдосконалення понятійного апарату та розкриття значення економічної безпеки на підприємстві та процес її формування.

Метою статті є розкрити сутнісні визначення поняття «економічна безпека підприємства», її значення на підприємстві та процес формування.

Виклад основного матеріалу. Економічна безпека являє собою універсальну категорію, що відбиває захищеність суб'єктів соціально-економічних відносин на всіх рівнях, починаючи з держави і закінчуючи кожним її громадянином. Зростання інтересу до проблеми забезпечення економічної безпеки економічних систем зумовило виникнення різних підходів до трактування поняття «економічна безпека» і більш вузького «економічна безпека підприємства»

Досліджуючи сутності економічної безпеки підприємства було встановлено, що не існує однозначної термінології щодо її визначення як в економічній теорії так і в практиці. Однак можна зазначити, що економічна безпека підприємства є характеристикою системи, що самоорганізовується і саморозвивається, тобто це стан, при якому економічні параметри дозволяють зберегти головні її властивості: рівновагу і стійкість при мінімізації загроз.

Для реалізації зазначеної мети мають виконуватися такі завдання [2]:

- 1) досягнення стійкого фінансово-економічного стану підприємства;
- 2) контроль за ефективним використанням корпоративних ресурсів суб'єкта господарської діяльності;
- 3) виявлення на ранніх стадіях проблемних місць в діяльності підприємства;
- 4) нейтралізація кризових явищ та запобігання банкрутству;
- 5) підтримання збалансованості інтересів усіх груп зацікавлених осіб як в середині підприємства, так і поза його межами.

Обов'язковою умовою існування будь-якого підприємства є економічна безпека. Саме вона забезпечує захищеність його життєво важливих інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз та виступає підґрунтям стійкого функціонування в умовах сьогодення та динамічного розвитку в майбутньому.

Створення необхідних передумов для забезпечення економічної безпеки має базуватися на ефективній системі заходів із необхідним правовим, фінансовим, організаційним та інформаційним підґрунтям, що в свою чергу передбачає формування оптимальної системи економічної безпеки підприємства, яка враховуючи особистісні властивості підприємства та характер його взаємозв'язків з суб'єктами зовнішнього середовища, забезпечуватиме оптимальні умови його стійкому існуванню з моменту заснування до моменту ліквідації.

Система економічної безпеки підприємства – це структурований комплекс стратегічних, тактичних та оперативних заходів, направлена на забезпечення захисту підприємства від зовнішніх та внутрішніх загроз та на формування унікальних можливостей протистояти їм в майбутньому [2].

До основних завдань системи економічної безпеки підприємства включаються [3]:

- збір вихідної інформації щодо можливості виникнення загроз;
- оцінка та аналіз основних ризиків підприємства;
- прогнозування стану захищеності підприємства при уникненні ризиків або при відшкодуванні їх наслідків;
- недопущення проникнення як на підприємство структур економічної розвідки конкурентів, організованої злочинності й окремих осіб із протиправними намірами, так і до віртуальної бази даних підприємства в злочинних цілях;
- забезпечення захисту конфіденційної інформації та комерційної таємниці;
- забезпечення схоронності матеріальних цінностей підприємства;

- багатоступінний захист банківських рахунків підприємства;

- захист законних прав і інтересів підприємства і його співробітників;

- своєчасне виявлення потенційних злочинних намірів щодо підприємства і його співробітників з боку джерел зовнішніх погроз безпеки;

- виявлення, попередження й припинення можливої протиправної й іншої негативної діяльності співробітників підприємства, направлених на зниження рівня його економічної безпеки;

- захист співробітників підприємства від насильницьких зазіхань;

- формування ефективного інформаційно-аналітичного забезпечення системи управління економічною безпекою підприємства;

- формування та інтенсивне використання інноваційного забезпечення системи управління економічною безпекою підприємства;

- вироблення та прийняття найбільш оптимальних управлінських рішень щодо стратегії й тактики забезпечення економічної безпеки підприємства;

- фізична й технічна охорона будинків, споруд, території й транспортних засобів;

- відшкодування матеріального й морального збитку, завданого в результаті неправомірних дій підприємства та окремих співробітників;

- здійснення постійного контролю за ефективністю функціонування системи економічної безпеки, удосконалення її елементів.

При впровадженні економічної безпеки на підприємстві необхідно звернути увагу на використання системного підходу до механізмів її забезпечення. Він передбачає тісний взаємозв'язок всіх елементів системи і гарантує комплексний ефект від її забезпечення, тобто [4]:

1. система економічної безпеки підприємства, як і будь-яка система, включає множину взаємопов'язаних елементів, що забезпечують стійке функціонування та досягнення ним цілей бізнесу.

2. система економічної безпеки підприємства не може бути шаблонною.

3. система економічної безпеки підприємства є самостійною, відособленою від аналогічних систем інших господарських одиниць

4. система економічної безпеки підприємства є функціональною системою, яка відбиває процеси взаємодії інтересів і загроз, її утворюють теоретичні та методичні компоненти реалізації функцій безпеки, спрямовані на захист інтересів суб'єктів господарювання від існуючих загроз.

Однак поряд з цим виникають і складності в застосуванні системного підходу до забезпечення економічної безпеки підприємства, що полягають в необхідності давати економічну оцінку альтернативних варіантів проектування і реалізації певної системи заходів. Передбачається, що така система заходів повинна забезпечувати найбільш раціональне вирішення комплексу завдань з дотримання економічної безпеки певного підприємства в умовах невизначеності впливу зовнішніх і внутрішніх загроз як в частині прогнозування загроз, так і можливостях їх усунення.

Неможна не зазначити, що система економічної безпеки ефективна, коли вона є нею керуваною, тобто підтримується її стабільне функціонування на всіх рівнях, з метою упередження

(недопущення) прорахунків в управлінні сталим розвитком підприємства, витоку конфіденційної економічної інформації, порушення комерційної таємниці, економічних диверсій тощо.

Система економічної безпеки складається з об'єкта, суб'єкта безпеки та механізму забезпечення економічної безпеки організації [1].

Об'єктом безпеки може виступати все те, на що спрямовані дії із забезпечення економічної безпеки (бухгалтерська інформація, комерційна таємниця, інформаційні ресурси, майно організації та засоби виробництва).

Суб'єктом безпеки є підрозділи підприємства, які займаються забезпеченням безпеки, а саме:

- зовнішні, до яких належить держава, шляхом реалізації своїх функцій через законодавчі, виконавчі, судові, правоохоронні та інші органи; контрагенти підприємства;

- внутрішні, які входять до складу структури підприємства.

Механізм забезпечення економічної безпеки підприємств є дещо унікальним, тому що залежить від специфіки діяльності підприємства, системи бухгалтерського обліку та ефективності його роботи та ряду інших чинників. Вибір найбільш оптимального механізму забезпечення економічної безпеки підприємства сприяє підвищенню рівня безпеки підприємства.

Найголовнішим елементом забезпечення економічної безпеки виступає інформаційна система, що об'єднує методи та технології усіх видів обліку, аналізу та безпеки з метою прийняття управлінських рішень щодо протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам безпечному функціонуванню підприємства та його сталому розвитку, інакше кажучи це обліково-аналітичне забезпечення економічної безпеки.

Зміст обліково-аналітичного забезпечення економічної безпеки підприємства головним чином розкривається через розуміння економічної при-

Таблиця 1

Діяльність підрозділів для досягнення економічної безпеки

Підрозділ	Обов'язки
Економічні служби підприємства	планують господарську діяльність, здійснюють постачання і реалізацію продукції, організовують працю, фінансову роботу, облік і контроль господарської діяльності
Аналітичні відділи підприємства	здійснюють як зовнішній, так і внутрішній аналіз його економічної безпеки в комплексі
Служби економічної розвідки підприємства.	займається збором і обробкою інформації з відкритих джерел, причому з абсолютно легальних позицій, здійснюють оцінку потенційних клієнтів і партнерів; пошук ринкових ніш; вивчення конкурентів; підбір кадрів; систематизація інформаційних ресурсів, що є в наявності і пошук нових.
Планово-економічний відділ (відділ економічного аналізу, аналітичний відділ)	здійснює складання плану аналітичної роботи щодо економічної безпеки і контроль за його виконанням, займається організацією й узагальненням результатів комплексного аналізу безпеки підприємства і його підрозділів, проводить дослідження можливостей потенційного забезпечення економічної безпеки в майбутньому, розробляє заходи щодо ефективно витрати ресурсів на поточне та потенційне забезпечення економічної безпеки.
Виробничий відділ	аналізує випуск продукції основними цехами в натуральному вираженні, виконання плану випуску продукції за обсягом та асортиментом, ритмічність виробництва, підвищення якості продукції, упровадження нової техніки і технологій, комплексної механізації й автоматизації виробництва, роботу устаткування, витрати матеріальних ресурсів, тривалість технологічного циклу, комплексність випуску продукції, розробляє заходи щодо скорочення трудомісткості виготовлення продукції, вирішує питання технічної й організаційної підготовки виробництва тощо
Технічні відділи головного механіка й енергетика	аналізують безпечність стану експлуатації машин і устаткування, виконання планів-графіків ремонту і модернізації устаткування, якості і собівартість ремонтів, повноту використання устаткування і виробничих потужностей, раціональність споживання енергоресурсів. надають конкретні рекомендації щодо впровадження енергозберігаючих технологій та нових більш ощадних технологічних процесів.
Відділ технічного контролю	аналізує екологічну, токсичну або продовольчу безпечність сировини і готової продукції, брак і пов'язані з ним утрати, реклаमाції покупців, здійснює розробки комплексу заходів щодо зменшення браку, підвищення якості продукції, дотримання технологічної дисципліни
Відділ постачання	контролює своєчасність і якість матеріально-технічного забезпечення виробництва, виконання плану постачань за обсягом, номенклатурою, термінами, якістю, станом і збереженістю складських запасів, дотримання норм відпустки матеріалів, транспортно-заготівельні витрати, фактичну вартість матеріальних ресурсів, що здобуваються
Відділ збуту	аналізує виконання договірних зобов'язань і планів постачань продукції споживачам за обсягом, якістю, термінами, номенклатурою, аналізує виконання плану реалізації продукції і витрат на неї, контролює дотримання норм складських запасів і збереженість готової продукції, вивчає ринок збуту і раціональність господарських зв'язків.
Відділ праці і заробітної плати	аналізує рівень організації праці, чисельність персоналу за всіма категоріями і професіями підприємства і його структурних підрозділів, рівень використання робочого часу, витрати фонду заробітної плати, аналізує ефективність форм і систем оплати і стимулювання праці, рівень продуктивності праці
Бухгалтерія та фінансовий відділ	аналізує виконання кошторисів загально-виробничих, адміністративних витрат та витрат на збут, кошторис витрат на виробництво, собівартість реалізованої продукції, виконання плану прибутку і його використання, проводить аналіз бухгалтерського балансу, фінансового стану, витрати оборотних коштів і спеціальних фондів, контролює фінансовий стан і платоспроможність підприємства

Джерело: розробка автором за джерелами [3, 2]

роди оперативного, бухгалтерського обліку та аналізу фінансово-господарської діяльності.

Слід зазначити система обліково-аналітичного забезпечення є інтегрованою системою, що складається з трьох взаємопов'язаних підсистем (складових), що існують в єдиному інформаційному просторі: облікової, аналітичної та спеціального забезпечення. Інформація, яка входить у даний простір за своїм характером є багатогранною і потребує чіткого розуміння її місця та ролі у відповідності до концептуальних основ економічної безпеки підприємства.

Слід також відмітити, що формат організації взаємодії внутрішніх і зовнішніх суб'єктів забезпечення економічної безпеки, насамперед, залежить від розмірів підприємства та завдань, що висуваються до системи економічної безпеки. Саме тому малим підприємствам, розмір капіталу та розгалуженість діяльності яких є незначними, рекомендовано для задоволення потреб економічної безпеки слід використовувати послуги зовнішніх спеціалізованих суб'єктів забезпечення безпеки, оскільки створення власної служби безпеки є недоцільним, а середнім підприємствам доцільно використовувати комбінований підхід до задоволення потреб економічної безпеки без створення відповідного підрозділу на власному підприємстві.

Великим (крупним) підприємствам для забезпечення потреб економічної безпеки доцільно створювати власний підрозділ економічної безпеки, функції якого спрямовані на розроблення інформаційних технологій в частині задоволення потреб підприємства щодо прогнозування, виявлення, запобігання, ослаблення небезпек і загроз; збереження майна та конфіденційної інформації; забезпечення конкурентних переваг тощо.

Служба безпеки підприємства постійно має бути готовою до подолання кризової ситуації, що може постати у зв'язку із зіткненням інтересів

бізнесу та злочинного світу. Забезпечення поліпшення питання економічної безпеки входять в обов'язок не тільки працівників економічних служб, а й технічних відділів (головного механіка, енергетика, технолога та ін.) [5]. Тому, що найбільш комплексно досліджувати поставлену проблему і знайти найбільш оптимальний варіант її рішення можливо тільки при загальних зусиллях спільної роботи економістів, техніків, технологів, керівників різних виробничих служб, що володіють різноманітними знаннями стосовно досліджуваного питання. Більш детальний огляд діяльності різних структурних підрозділів підприємства для досягнення економічної безпеки, а саме визначення їх головних обов'язків в досягненні економічної безпеки, наведено в таблиці 1.

Також слід зазначити, що діями фінансових, банківських, статистичних і міністерських органів, клієнтів, бізнес-партнерів, конкурентів надається об'єктивна оцінка правильності обраєної стратегії забезпечення економічної безпеки підприємства. Якщо зовнішні структури виявляють ініціативу співпрацювати з підприємством, це означає, що воно забезпечує достатній рівень економічної безпеки.

Комплексність забезпечення економічної безпеки підприємства та постійне зростання її рівня, недопущення неправомірного втручання зовнішніх структур у роботу підприємства можливі лише за умови спільної інтегрованої, злагодженої, оперативної роботи всіх підрозділів підприємства.

Висновки. Отже, економічна безпека підприємства – це комплексна характеристика, під якою розуміють рівень захищеності всіх видів потенціалу підприємства від внутрішніх та зовнішніх загроз, що забезпечує стабільне функціонування та ефективний розвиток і потребує управління з боку керівництва підприємства.

Список літератури:

1. Дикий А. П. Організація бухгалтерського обліку як інструмент забезпечення економічної безпеки підприємства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.09 «Бухгалтерський облік, аналіз та аудит (за видами економічної діяльності)» / А. П. Дикий. – Житомир: ЖДТУ, 2009. – 21 с.
2. Економічна безпека підприємства: навчальний посібник / укл. І. П. Отенко, Г. А. Іващенко, Д. К. Воронков. – Х.: Вид. ХНЕУ, 2012.
3. Міжнародні стандарти безпеки підприємств: навч. посіб. / І. Л. Сазонець. – Рівне: Волин, обереги, 2015. – 352 с.
4. Обліково-аналітичне забезпечення економічної безпеки підприємства [Текст]: монографія / Л. В. Гнилицька; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К.: КНЕУ, 2012. – 305 с.
5. Шершньова З. Є. Стратегічне управління: підручник / З. Є. Шершньова; [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К.: КНЕУ, 2004. – 699 с.

Белик Ю.В.

Таврический государственный агротехнологический университет

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ: СУЩНОСТЬ, ЗНАЧЕНИЕ И ОБЕСПЕЧЕНИЕ

Аннотация

В статье рассмотрена сущность понятия экономическая безопасность и процесс формирования системы экономической безопасности предприятия. Представлены главные задачи процесса реализации экономической безопасности. Рассмотрен процесс системного подхода при внедрении экономической безопасности на предприятии и сложности в его применении. Определены составные части системы экономической безопасности предприятия. На основе данного исследования сформированы функциональные обязанности различных подразделений предприятия по обеспечению надежной экономической безопасности.

Ключевые слова: экономическая безопасность, система экономической безопасности, учетно-аналитическое обеспечение экономической безопасности, угрозы внутренней и внешней среды, объект безопасности, субъект безопасности, механизм обеспечения экономической безопасности предприятий.

Bielik Y.V.

Tavria State Agrotechnological University

THEORETICAL FOUNDATIONS OF ECONOMIC SECURITY: NATURE, IMPORTANCE AND SUPPORT

Summary

The essence of the economic security concept and the formation of the economic security system were considered in this paper. The main tasks of the implementation process of economic security were presented. The process of systematic approach in the implementation of economic security of the enterprise and difficulties in its application were shown here. The components of the economic security system were determined. Based on this study the functional responsibilities of the various business units to ensure reliable economic security were formed.

Keywords: economic security, economic security system, analytical accounting and economic security, threats to internal and external environment, the object of security, the subject of security, mechanism to ensure economic security.

УДК 658.8:338.24

СКЛАДОВІ ЕФЕКТИВНОЇ АДАПТАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ

Бикова А.Л., Паранько Д.Д.

Університет митної справи та фінансів

У статті розглянуто адаптацію як одну з найважливіших складових процесу управління персоналом. Вказано цілі, напрямки, види та етапи адаптації. Наведено приклади інструментів адаптації персоналу на українських підприємствах. Для порівняння також наведено інструменти адаптації, які використовують за кордоном. Авторами вказано на необхідність відведення адаптації належної уваги та постійного її вдосконалення.

Ключові слова: адаптація персоналу, підприємство, працівники, інформація, праця.

Постановка проблеми. Однією із важливих складових підтримання високої конкурентоспроможності підприємства є здатність кадрового менеджменту забезпечити створення умов для відбору та утримання працівників необхідної кваліфікації. Важливу, у цьому сенсі, роль відіграє адаптація персоналу, яка є однією із складових системи управління персоналом організації в цілому. Практика роботи підприємств свідчить, що нині доволі високий відсоток звільнень у організаціях відбувається на першому місяці робо-

ти нових працівників. Встановлено, що більшість нещасних випадків на виробництві приходиться саме у перший місяць роботи. Вищевикладене вимагає створення дієвої системи адаптації персоналу, яка забезпечить усунення більшості проблем, що виникають на початку роботи.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми адаптації персоналу на підприємстві та її вплив на ефективність роботи персоналу в різних аспектах розглядалася в наукових публікаціях Н.І. Архипової, Т.Ю. Базарова, В.А. Воліна, В.А. Дятлова,

Б.Л. Єршоміна, А.В. Ігнат'єва, А.Я. Кибанова, С. Іванової, Є.Ф. Коханова, Ю.В. Кузнєцова, Є.В. Маслова, М.Х. Мескона, М. Армстронга, А. Фаулера, Ф. Хедоурі, Ю.Г. Одегова, В.І. Підлісного, С.І. Самігіна, Г.А. Сульдїна, Л.Д. Столяренко, О.О. Гетьман, А.В. Лобзи та інших авторів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження особливостей адаптації персоналу на підприємствах та розробки дієвих адаптаційних заходів.

Мета статті є визначення сутності і особливості адаптації, опис її як системи, розкриття напрямів, етапів, інструментів й показників оцінки стану роботи з адаптації та обґрунтування необхідності її впровадження.

Виклад основного матеріалу. Адаптація персоналу в організації є необхідною ланкою кадрового менеджменту. Саме перетворення претендента на ефективного працівника конкретного підприємства, вимагає від новачка побороти свою невпевненість та страх втратити роботу, справитися з поставленими завданнями, продемонструвати достатній рівень професійних компетенцій і досвіду, стати частиною команди та знайти спільну мову з безпосереднім керівником. І лише компанії, які мають великий і різноманітний досвід найму і добре продуманої та дієвої системи адаптації персоналу усвідомлюють необхідність оперативності у визначенні відповідності кандидата вимогам посади, і відповідно, зниженню витрат, які зазвичай є неминучими. Досвідчений працедавець розуміє, що ідеальних працівників немає і кожний прийом – це компроміс між очікуванням і реальністю.

Проведемо порівняльний аналіз терміну «адаптація персоналу» з точки зору тлумачення вітчизняних та зарубіжних авторів (табл. 1).

Аналіз підходів до визначення терміну «адаптація» свідчить, що в цілому основна ідея терміну подібна. Разом з тим слід зазначити, що є певна відмінність, а саме вітчизняні та російські автори визначають адаптацію як процес пристосування індивіда до соціуму, культури та цінностей організації. В той час, як зарубіжні автори визначають це як процес пізнання, досягнення та навчання.

Адаптація персоналу – це процес зміни поведінки індивідуума під впливом інструментів менеджменту, результатом якого є освоєння, пізнання та пристосування до умов внутрішнього середовища.

Ми погоджуємося з думкою Крушельницької В.О., що адаптація це процес пристосування працівників до умов зовнішнього і внутрішнього середовища; взаємне пристосування працівника та умов організації, що базується на поступовому освоєнні нових професійних, соціальних та організаційних умов праці. Але на нашу думку, професійна адаптація – це важливий етап процесу професійного самовизначення людини, де виявляються недоліки попередньої професійної орієнтації та професійної підготовки, здійснюється процес формування нових установок, потреб, інтересів у сфері праці і, нарешті, виявляється, наскільки життєві плани виявилися реальними.

Для визначення особливостей та відмінностей адаптації персоналу на вітчизняних та зарубіжних підприємствах, проведемо порівняльний аналіз організації даного процесу в таких країнах: Японія, США, Росія та Україна.

Особливість японської моделі адаптації персоналу полягає в прагненні керівництва компанії залучати до роботи молодих людей, які тільки що закінчили школу, не мають навичок роботи, досвіду та впливу концепцій і культури інших компаній.

Початковим етапом підготовки майбутніх працівників є курс адаптації. Тривалість його близько двох місяців. За кожним молодим спеціалістом закріплюється наставник з широкими повноваженнями. Обов'язком якого є адаптація підопічного, ознайомлення з робочим місцем, допомога при вирішенні проблемних чи конфліктних ситуацій. Специфіка полягає в тому, що наставник, як правило, випускник того ж університету, що і його підопічний.

В перший день знайомства з підприємством, працівник отримує пакет документів, який включає брошури, довідники, правила для працівника. Вони можуть містити інформацію різного роду, наприклад важливі складові кадрової політики компанії, політики фірми у відношенні дискримінації, паління та ін. Кожен працівник має можливість ознайомитись з ними та зробити відповідні висновки.

В японських фірмах, особливу увагу приділяють соціальній та професійній адаптації персоналу. Компанія має спеціально розроблену програму, на основі якої робітники проходять підготовку. Значне місце в ній, відводиться корпоративній культурі. Задача організації – ознайомити працівника з нею, а як результат сформулювати думку та відчуття приналежності до загальної атмосфери компанії [6].

Таблиця 1

Визначення терміну «адаптація персоналу» з точки зору вітчизняних та зарубіжних авторів

Автор	Країна	Визначення	Процес
В.О. Крушельницька [1]	Україна	процес пристосування працівників до умов зовнішнього і внутрішнього середовищ; взаємне пристосування працівника та умов організації, що базується на поступовому освоєнні нових професійних, соціальних та організаційних умов праці	пристосування освоєння
А.Я. Кибанов [2]	Росія	це взаємне пристосування робітника та організації, яка ґрунтується на поступовій спрацьованості співробітника до нових професійних, соціальних та організаційних умов праці	пристосування
В.Р. Веснін [3]		пристосування нового співробітника до змісту і умов праці, соціального середовища	пристосування
Е. Шейн [4]	США	процес пізнання гілок влади, процес досягнення доктрин, прийнятих в організації, процес навчання, усвідомлення того, що є важливим у цій організації або її підрозділах	пізнання досягнення навчання
Т. Шибутані [5]		процес накопичення індивідом різноманітних навичок	накопичення

Джерело: розроблено авторами

В США, питанням адаптації займаються на всіх підприємствах. Відмінність лише в програмі, яка для середніх та великих організацій є більш поглибленою. На малих підприємствах, цим займається менеджер-практик, інколи з допомогою роботи профспілки. Програма включає в себе як усне інформування про компанію та її особливості, так і процедури письмового та графічного характеру. На середніх та великих підприємствах цим займається менеджер по управлінню персоналом або лінійні менеджери. Програма може включати в себе загальну (інформацію щодо загального ознайомлення з компанією, політика організації, оплата праці, охорона праці, співпраця робітника та профспілки та ін.) та спеціальну (знайомство з робочим місцем, працівниками та ін.) інформацію [5].

На думку як зарубіжних так і українських учених, досвід управління адаптацією персоналу в організаціях недостатньо серйозно сприймається керівництвом. Найчастіше адаптація зводиться до введення в посаду.

Так, М. Армстронг вважає важливим введення працівників у організацію та звертає увагу на чотири основні цілі введення:

- пом'якшення попередніх стадій, коли, напевне все здається новачку незрозумілим та незнайомим;
- швидко виробити доброзичливе ставлення до компанії у нового працівника, з метою того, щоб він з більшою вірогідністю залишився у ній;
- отримати від новачка повноцінний результат в найкоротші терміни;
- знизити вірогідність швидкого звільнення нового працівника [7].

Чому працевладець повинен приділити неабияку увагу введенню працівника в організацію? І на що це конкретно впливатиме? Чому слід докласти серйозних зусиль щоб знизити ці витрати? Так, за А. Фаулером, працівники у більшості випадків звільняються саме протягом перших місяців після прийому в організацію. При цьому витрати працевладець включають:

- витрати на найм нового працівника;
- витрати на введення (навчання та ін.);
- витрати на тимчасове заміщення;
- витрати на додатковий контроль та виправлення помилок;

Дослідження М. Армстронга показали, що такі витрати складають до 75% річної оплати його праці. Для обслуговуючих працівників витрати можуть легко сягнути до рівня 50% оплати. Якщо 15 зі 100 працівників, які отримують в середньому 125000 доларів на рік, звільняться протягом року, загальні витрати можуть скласти до 90000 доларів – 7,5% від загальної суми заробітної плати [7].

Процес взаємного пристосування, або трудової адаптації, співробітника і організації буде тим успішніше, чим більшою мірою норми і цінності колективу є або стають нормами і цінностями співробітника, чим швидше і краще він приймає, засвоює свої соціальні ролі в колективі. Виділяються два напрямки адаптації:

- первинна, тобто пристосування молодих співробітників, які не мають досвіду професійної діяльності (як правило, мова йде про випускників навчальних закладів різного рівня);

- вторинна, тобто пристосування співробітників, що мають професійний досвід (як правило, змінюють об'єкт діяльності або професійну роль, наприклад, переходять у ранг керівника).

Важливо зазначити, що сам процес адаптації можна поділити на чотири етапи:

1 етап. Оцінка рівня підготовленості новачка необхідна для розробки найбільш ефективної програми адаптації. Якщо співробітник має не тільки спеціальну підготовку, а й досвід роботи в аналогічних компаніях, робота в новій організації обов'язково буде пов'язана з новим середовищем, персоналом, технологією діяльності, локальною інформаційною системою, корпоративною культурою та ін., що спричиняє негативний вплив на його роботу в незнайомій раніше ситуації.

2 етап. Орієнтація у нових умовах – практичне знайомство нового працівника з положенням про структурний підрозділ, посадовою інструкцією, наказами, розпорядженнями керівництва та ін. вимогами, які до нього пред'являються з боку організації.

3 етап. Безпосередня адаптація. Даний етап полягає в пристосуванні новачка до свого статусу, і значною мірою, обумовлюється його включенням в міжособистісні стосунки з колегами. На цьому етапі новому працівнику важливо отримувати психологічну підтримку. Відповідальним фахівцям служби управління персоналом або безпосередньому керівнику важливо регулярно проводити бесіди та оцінювати ефективність його роботи на новому місці.

4 етап. Остаточне включення в роботу. Цей етап завершує процес адаптації. Новачок поступово долає виробничі і особисті проблеми і плавно переходить до стабільної роботи. Як правило, при недостатньо організованому процесі адаптації цей етап настає після 1-1,5 років роботи. Якщо ж процес адаптації регулювати, то ефективна та результативна робота може розпочатися вже через декілька місяців. Таке скорочення адаптаційного періоду здатне принести вагому фінансову вигоду [8].

Щодо методів адаптації персоналу, що включаються в систему адаптації, то вони можуть бути найрізноманітнішими.

Методи адаптації персоналу поділяють на три групи: економічні, організаційно-адміністративні та соціально-психологічні (табл. 2).

Таблиця 2

Методи адаптації

Назва методу	Загальна характеристика
Економічні	Забезпечують надання пільг у перші місяці роботи у вигляді пониження: норм виробітку для працівників; вимог для фахівців і управлінських працівників
Організаційно-адміністративні	Встановлюють контроль за ходом адаптації працівника та застосування коригувальних дій
Соціально-психологічні	Залучають працівника в різні зв'язки і взаємодії в колективі, сприяють швидшому введенню в посаду

Джерело: [9]

Нині на українських підприємствах та у зарубіжних компаніях використовують різноманітні інструменти для ефективної побудови адаптації, які дозволяють враховувати посаду співробітника

ка, його професійний рівень, сферу діяльності організації (табл. 3).

Як зазначають А.В. Лобза, К.А. Юрченко на ПрАТ «Агро-Союз», ТОВ «Металургійний завод «Дніпросталь» інструментом адаптації персоналу слугує наставництво. А у КБ «ПриватБанк» для працівників напрямку контактного центру застосовується технологія групового коучингу [10].

Як показує досвід, нині в Україні такі інструменти як, адаптаційний лист, Welcome! тренінг, корпоративна брошура та комплект новачка ви-

користовуються у великих підприємствах які зацікавлені привабленням висококваліфікованих фахівців, розвитком підприємства та покращенням показників діяльності. Наприклад, ООО «Інтерпайп», ООО «Метінвест холдинг», ВАТ «Укртелеком» та інші. Меншим компаніям достатньо, на їх думку, лише стажування та системи наставництва.

Для визначення ефективності адаптації, а також ступіня готовності персоналу до продуктивної діяльності в рамках організації необхідно періодично проводити професійно-психологічну

Таблиця 3

Сутність та особливості інструментів для адаптації персоналу, які використовуються на вітчизняних підприємствах та у зарубіжних компаніях

Інструменти адаптації персоналу	Сутність	Особливості
На вітчизняних підприємствах		
Наставництво	Розвиток і навчання на робочому місці шляхом передавання знань, умінь і навичок від більш досвідченого колеги, тобто наставника	Процес припускає тісні ділові стосунки між учителем і учнем, найчастіше їх називають наставником і підопічним
Коучинг	Сприяє мобілізації внутрішніх можливостей і потенціалу працівників, постійному вдосконаленню професіоналізму і ґрунтується, насамперед, на питаннях, які коуч ставить перед своїм клієнтом	Коуч або тренер – не є керівником над підопічним і не являється радником, він нічого не радить, а лише підштовхує до знаходження рішень
Адаптаційний лист	Готується лінійним керівником і підписується новим співробітником в перший день його роботи разом з посадовою інструкцією	Може бути підготовлений як у друкованому, так і в електронному вигляді
Корпоративна брошура	Орієнтація у великому обсязі інформації, яку новачку необхідно дізнатися про компанію	Може видаватись як в друкованій формі, так і в електронній. Як показує практика, найбільш зручний формат такого видання – А6, або 105 x 148 мм, що дозволяє йому називатися кишеньковим довідником
Дні новачків	Командоутворення	В компанії можуть відбуватися з різною періодичністю. Найбільш часто зустрічаються варіанти – один раз на місяць та один раз на квартал. У деяких компаніях День новачків замінює Welcome! Тренінг. У цьому випадку захід зазвичай включає офіційну (змістовну) і неофіційну (розважальну) частини.
Комплект новачка	Зазвичай включає в себе: посадову інструкцію, локальні нормативні документи, зокрема Положення про персонал; Адаптаційний лист; Книгу співробітника; корпоративні пам'ятки, положення; останній випуск корпоративного видання; маркетингові матеріали; корпоративний сувенір (наприклад, ручка, блокнот тощо); телефонний довідник	Частина документів може бути записана на компакт-диск, наприклад, разом з фільмом про компанію
Стажкування	Прискорене входження в посаду і розуміння співробітником основних бізнес-процесів	У ряді компаній практикується стажування фахівців у суміжних підрозділах
Welcome! Тренінг. (або Вступний курс «Ласкаво просимо в компанію!»)	Формування і підвищення лояльності нових співробітників до компанії, спрямований на відпрацювання будь-яких навичок	Може проводитися у формах: аудиторний тренінг, електронний курс, змішаний варіант. Як правило, триває від двох годин до двох днів
У зарубіжних компаніях		
Secondment (повторне навчання)	Співробітника на час відправляють в інший департамент тієї ж компанії або в іншу компанію для оволодіння необхідними навичками	Може бути як короткостроковим (близько 100 годин робочого часу), так і більш тривалим (до року)
E-learning (дистанційне навчання) або blended learning (змішане навчання)	Командоутворення	Для ефективного використання e-learning вимагається висока дисципліна (навіть самодисципліна)
Buddying (від англ. buddy – друг, приятель)	Адаптація через приятельство з колегою	Відсутність якої-небудь ієрархічності і наявність постійного двостороннього зворотнього зв'язку. Оптимальний термін для buddying – один рік, і він особливо важливий у перші тижні роботи новачка

Джерело: розроблено авторами за даними [10]

оцінку роботи членів колективу. Оцінка повинна проводитися за трьома основними блоками:

- професійна підготовка;
- особистісні якості і здібності;
- відносини з іншими членами організації.

Коли система основних заходів розроблена, необхідно визначити критерії оцінки результативності проходження новим співробітником процесу адаптації.

Ступінь успішності входження співробітника на посаду оцінюється за такими критеріями: оволодіння навичками і знаннями, необхідними для даної посади; виконання поставлених завдань Програми адаптації та досягнення робочого результату; взаємовідносини в колективі; рівень знань регламентуючих документів підприємства, дотримання корпоративних стандартів, норм та правил; дисципліна (рівень дотримання правил та стандартів внутрішнього трудового розпорядку прийнятих на підприємстві) [11].

Результатами професійно-психологічної оцінки є три складових:

- 1) відповідає перспективам організації;
- 2) відповідає робочому місцю і посаді (посадово відповідність);
- 3) не відповідає робочому місцю і посаді.

Найбільш поширеним методом оцінки ефективності адаптації, в умовах прискореного техніч-

ного процесу, характерні для сучасних вітчизняних підприємств є метод розрахунку коефіцієнта адаптації, який дозволяє проаналізувати результати адаптації працівників лише за кількісною складовою. Проте, він зовсім не дає уяви про якісну складову процесу адаптації. Варто наголосити використання цього коефіцієнту, при розрахунках аналізу результатів адаптації нових співробітників, буде не коректним, оскільки в загальну чисельність звільнених за відповідний період можуть потрапити працівники які звільнені з різних причин за умови, що термін їх роботи в організації перевищує випробувальний. У цьому разі ефективність адаптації молодого фахівця може оцінювати його наставник. Наставник може оцінити успішність професійного становлення підшефного, визначивши наскільки повно той адаптувався до умов службової діяльності.

Переваги ефективної адаптації, як для працівника, так і для підприємства, слід виділяти в залежності від виду адаптації персоналу (табл. 4).

Таким чином, адаптація персоналу має безліч переваг для працівників та організації в цілому. Працівник отримує безліч вигод, основними серед яких є отримання інформації, необхідної для ефективної роботи, зняття нервового напруження, яке виникає через заняття новою трудовою діяльністю і входження в новий колектив,

Таблиця 4

Переваги адаптації для працівників і підприємства в залежності від її виду

Переваги ефективної адаптації	
Для працівника	Для підприємства
Психофізіологічна	
Більш низький рівень стомлюваності	Зниження витрат на забезпечення здоров'я працівників
Професійна	
1. Формування у співробітників необхідних для ефективного функціонування професійних компетенцій. 2. Найбільш повне пристосування до процесу праці.	1. Забезпечення підприємства висококваліфікованими кадрами. 2. Зниження рівня плинності кадрів. 3. Зниження кількості помилок, що виникли через недостатнє знання функціональних обов'язків.
Соціально-психологічна	
1. Працівник формує своє уявлення про структуру взаємовідносин у трудовому колективі. 2. Працівник набуває своє коло спілкування.	1. Сприятливий соціально-психологічний клімат, що забезпечує ефективну діяльність підприємства. 2. Відсутність конфліктів в колективі. 3. Дотримання виробничої і технічної дисципліни. 4. Підвищення зацікавленості у праці (підвищення продуктивності праці).
Організаційна	
1. Внаслідок усвідомлення того, яке місце працівник займає в структурі підприємства, формується уявлення про свою ролі в загальному виробничому процесі. 2. Внаслідок ознайомлення працівника з технологією та особливостями діяльності, відбувається усвідомлення того, які результати очікує від нього керівництво. 3. Задоволеність працею.	1. Підприємство отримує працівника, який має чітко сформовану позицію з приводу свого значення в організаційній структурі підприємства. Тим самим, забезпечуючи собі швидке досягнення поставлених перед працівниками цілей. 2. Зменшення витрат, пов'язаних з низькою ефективністю роботи. 3. Досягнення цілей в мінімальні терміни.
Первинна	
1. Швидке входження в професійну діяльність. 2. Формування у співробітників професійних компетентностей.	1. Можливість побудови ефективно функціонуючого колективу під впливом звикання до сформованим суспільним відносинам. 2. Підприємство отримує впевненого співробітника, який вписався в колектив, чітко усвідомлює необхідність своєї роботи для підприємства.
Вторинна	
1. Полегшення входження в колектив в зв'язку зі зміною трудової діяльності або переходу з одного підрозділу в інший.	1. Зниження витрат через високу плинність кадрів. 2. Підвищення згуртованості колективу

Джерело: [12]

освоєння пріоритетних норм соціально-культурної сфери підприємства. Для підприємства також існує безліч переваг ефективної адаптації, в тому числі забезпечення організації висококваліфікованими кадрами, зниження певних груп витрат, а також збільшення трудової дисципліни і, природно, підвищення прибутку. Найголовнішим фактором адаптації є мотиваційний. Саме від сили, стійкості, структури та ієрархії мотивів залежить успішність адаптації і, відповідно, подальша тривала безперервна робота підшефного.

Проаналізувавши існуючі моделі, напрями, етапи, методи, адаптації персоналу, вивчивши вітчизняний та зарубіжний досвід сучасних інструментів, що застосовуються у адаптації персоналу працівників підприємств, пропонуємо розпочинати планування адаптації з такого інструменту як «навігатор» для нових співробітників – документ, який дозволяє відстежити отримання новим співробітником всіх необхідних йому знань для повноцінної роботи на посаді, яку він займає. Зазвичай навігатор має включати такі пункти, як: прізвище, ім'я, по-батькові колеги і керівників, пункти (план діяльності новачка за фактом дорученої йому роботи, вивчення певних інструкцій, навчання певним завданням тощо). Також в навігатор варто додавати рядок для отримання зворотної інформації від новачків, з метою розуміння, як краще змінити навчання тій чи іншій роботі або сам процес навчання. У разі, коли новий співробітник є керівником, у якого немає фіксованого обсягу однотипних завдань, слід використовувати інший інструментарій. План входження в посаду – документ, в якому визначені порядок і дати освоєння знань, умінь, навичок і компетенцій новим керівником. Зазвичай такий план розробляється для кожного нового керівника окремо. Часто це відбувається за участю нового керівника. Таким чином, він відразу бере на себе відповідальність за результати його проходження, а керівництво має відповідь, що даний керівник відповідатиме встановленим вимогам на посаду. Важливим складовим елементом є адаптація нового працівника до правил і звичаїв компанії. Краще, якщо вони будуть сформульовані у вигляді цінностей компанії, з якими слід ознайомити нових працівників під підпис. Причому це варто робити на початку процесу адаптації.

Наявність якісної адаптації може давати хороший адаптаційний ефект. Крім цього, адаптація повинна містити в собі й інші психологічні інструменти, оскільки вона допомагає новому співробітнику комфортно пристосуватися до роботи на підприємстві. Тому важливим є отримання на кожному етапі від нового співробітника і відповідальних за його навчання зворотного зв'язку. У разі, коли за результатами зворотного зв'язку виявиться, що новачки мають проблеми на одному і тому ж місці, це означає про необхідність внесення змін у саму систему адаптації. Наприклад, внесення змін у формулювання в робочих інструкціях, у порядок проходження позицій, наведених у навігаторі, підібрати іншого наставника тощо. Отже, систему адаптації слід постійно вдосконалювати з метою підвищення ефективності для досягнення її кінцевої мети: комфортного входження в посаду нових співробітників, ско-

рочення терміну цього входження, зниження ризиків через те, що новий співробітник припускається помилок у процесі стажування.

На наш погляд, з метою якісної адаптації нового співробітника на підприємстві необхідно проводити наступні заходи:

- 1) розробити робочі інструкції;
- 2) створити інститут наставництва або кураторства;
- 3) розробити і затвердити «навігатор» для нових співробітників та скласти план введення в посаду для нових керівників;
- 5) здійснювати контроль за перебігом процесу адаптації.

Важливо розробити Стандарт адаптації персоналу – це основний документ, який регламентуватиме заходи щодо адаптації нових співробітників. Цей документ повинен узгоджуватися з начальником Департаменту управління персоналом та затверджуватися керівником підприємства.

На нашу думку, розроблений Стандарт повинен містити такі основні положення, як: процедура адаптації працівників, яка спрямована на забезпечення більш швидкого входження в посаду нового працівника; зменшення кількості можливих помилок, пов'язаних з включенням в роботу, зниження дисконфриту перших днів роботи, об'єктивну оцінку рівня кваліфікації і потенціалу працівника; тривалість адаптаційного періоду; порядок проведення процесу адаптації; порядок проведення роботи співробітника в період адаптації.

Крім того, однією з важливих складових адаптації працівників є розробка плану адаптаційних заходів, який є пам'яткою для співробітників підрозділів, у обов'язки яких входить проведення адаптаційних заходів. План повинен мати стандартну для всіх підрозділів структуру і відповідно до нього здійснюється робота програми соціальної адаптації для новоприйнятих співробітників на відповідні посади. Цей документ слід узгоджувати Начальником Департаменту управління персоналом і затверджувати керівником підрозділу.

Важливим психологічним кроком, на наш погляд, є прояв уваги особисто до новачка. Для цього пропонуємо підготувати підписану керівником листівку «Пам'ятка новому співробітнику» та покласти на робоче місце записну книжку і ручку з логотипом підприємства.

План адаптації співробітників дозволяє вибудувати всі необхідні дії по кожному напрямку в певному порядку, визначити форми їх проведення, виконавців і терміни. Це дозволяє краще організувати процес адаптації, оптимально розподілити час і відповідальність.

Висновки і пропозиції. Використання різноманітних інструментів для ефективної побудови адаптації дозволяє забезпечити підприємство висококваліфікованим та конкурентоспроможним персоналом, здатним швидко справитися з поставленими завданнями, продемонструвати достатній рівень професіональних компетенцій і досвіду, стати частиною команди та знайти спільну мову з безпосереднім керівником. Впровадження системи адаптації є складним і трудомістким завданням, вирішення якого впливає на зменшення витрат на управління персоналом, зменшення плинності кадрів, покращання показників ефективності його роботи, формувати-

ме позитивне ставлення до праці, колективу та лояльність до підприємства в цілому. Для більш успішного входження у посаду працівників необхідно розробляти: адаптаційні заходи; перелік і зміст документів, які видаються працівникам на період адаптації; проводити адаптаційні тренінги для новачків. Крім того важливо безпосередньо контролювати процес адаптації, отримуючи зворотний зв'язок як від самого працівника, так і від його лінійного керівника протягом випробувального терміну.

Показником успішно проведеного процесу адаптації персоналу і введення його в посаду є успішне виконання роботи. Успішна адаптація персоналу сприятиме економії витрат на пошук нових працівників, скороченню плинності кадрів, розвитку персоналу, задоволеністю працівників роботою та формуватиме позитивне відношення до праці, колективу і підприємства в цілому. Саме тому ми пропонуємо формування дієвої системи адаптації персоналу на підприємствах та її постійного контролю.

Список літератури:

1. Крушельницька О. В. Управління персоналом: навчальний посібник [Текст] / Крушельницька О. В., Мельничук Д. П. – 2-ге вид., переробл. й доп. – К.: Кондор, 2005. – 308 с.
2. Кибанов А. Я. Управление персоналом организации [Текст] / – М.: Изд. ИНФРА – М, 2003. – 638 с.
3. Веснин В. Р. Менеджмент [Текст]: Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. / В. Р. Веснин – М.: Велби, Проспект, 2007. – 512 с.
4. Шейн Э. Организационная культура и лидерство [Текст] / Э. Шейн. – СПб.: Питер, 2008. – 204 с.
5. Адаптация персонала в США [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://studopedia.net/10_149163_lektsiya--adaptatsiyapersonala.html
6. Мирошниченко Ю. В. Адаптация персонала: досвід зарубіжних та вітчизняних підприємств [Текст] / Ю. В. Мирошниченко, А. В. Лобенко // Проблеми і перспективи розвитку підприємництва. – 2015. – № 1 (2). – С. 27.
7. Армстронг М. Практика управления человеческими ресурсами. Учебник [Текст]: Пер. с англ. – 8-е изд. / М. Армстронг – СПб.: Питер, 2004. – С. 825.
8. Адаптация на новой работе [Електронний ресурс] <http://www.adaptation360.ru/adaptatsiya-na-novoj-rabote>
9. Карабаджак К. І. Методи адаптації персоналу [Текст] / К. І. Карабаджак // Управління розвитком. – 2013. – № 14. – С. 19-21.
10. Лобза А. В., Юрченко К. А. Сучасні персонал-технології як засіб забезпечення ефективної системи найму та адаптації персоналу: вітчизняний та зарубіжний досвід / Лобза А. В., Юрченко К. А. // Молодий вчений. [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://molodyvchenu.in.ua/files/journal/2015/11/50.pdf>
11. Організація процесу адаптації персоналу на підприємстві [Текст] / Василичев Д. В., Мирошниченко В. А. // Економіка і організація управління. – 2014. – № 3-4. – С. 44.
12. Маркова А. І. Анализ влияния адаптации персонала на работника и предприятие [Текст] / А. И. Маркова // Управління розвитком. – 2012. – № 18. – С. 13.

Быкова А.Л., Паранько Д.Д.

Университет таможенного дела и финансов

СОСТАВЛЯЮЩИЕ ЭФФЕКТИВНОЙ АДАПТАЦИИ ПЕРСОНАЛА

Аннотация

В статье рассмотрена адаптация как одна из важнейших составляющих процесса управления персоналом. Указано цели, направления, виды, этапы и инструменты адаптации. Приведены примеры методов адаптации персонала на украинских предприятиях. Для сравнения также приведены методы адаптации, которые используют за рубежом. Авторами указано на необходимость отвода адаптации должного внимания и постоянного ее совершенствования.

Ключевые слова: адаптация персонала, предприятие, сотрудники, информация, труд.

Bykova A.L., Paranko D.D.

Customs and Finance University

COMPONENTS OF EFFECTIVE ADAPTATION OF PERSONNEL

Summary

In article it is considered adaptation as one of the most important components of management of personnel. It is specified the purposes, the directions, types and stages of adaptation. Examples of methods of adaptation of personnel at the Ukrainian enterprises are given. For comparison adaptation methods which use abroad are also given. By the author it is indicated the need of withdrawal of adaptation of due consideration and its constant improvement.

Keywords: adaptation personnel, business, workers, information work.

УДК 338:657

УДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІНСЬКОГО ОБЛІКУ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОДУКЦІЇ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ПІДПРИЄМСТВІ

Бондарчук Н.В., Гончаров Т.Т.

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

У статті визначено основні проблеми, які виникають при веденні управлінського обліку реалізації продукції. Основними проблемами, які виникають при веденні управлінського обліку реалізації продукції є: оплата за реалізовану продукцію покупцям; неефективна робота бухгалтерської служби на підприємствах; наявність недостовірної інформації про собівартість продукції. Для вирішення проблем запропоновано модель організації управлінського обліку та контролю реалізації продукції. Реалізація даної моделі буде сприяти становленню та удосконаленню ведення управлінського обліку на сільськогосподарських підприємствах, а також допомагати раціональніше та ефективніше організувати роботу осіб, які готують необхідну інформацію для прийняття управлінських рішень. В статті розглянуто можливості використання ABC – аналізу та XYZ – аналізу як засобу управління в процесі реалізації продукції на сільськогосподарському підприємстві.

Ключові слова: облік, управлінський облік, реалізація продукції, ABC – аналіз, XYZ – аналіз.

Постановка проблеми. В сучасних економічних умовах господарювання облік готової продукції, її реалізація є одним з ключових моментів в процесі діяльності сучасного підприємства, а отримання максимального прибутку за рахунок реалізації продукції є головною метою будь-якого підприємства.

Від правильного та раціонально організованого управлінського обліку реалізації продукції залежить своєчасне виявлення та усунення недоліків розвитку підприємства, виявлення резервів для поліпшення фінансового стану господарюючого суб'єкта та забезпечення його фінансової стійкості. З цією метою на підприємствах слід впроваджувати управлінський облік готової продукції та її реалізації, що є найважливішим способом досягнення економічної вигоди в їх діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми організації обліку та її реалізації розглянуто в працях науковців, таких як: П.І. Атамаса, Ф.Ф. Бутинця, С.Ф. Голова, А.М. Герасимовича, Л. Нападівської, Я. Крупки, І. Бланка, З. Задорожного та ін.

Формулювання цілей статті. Метою статті є виявлення шляхів удосконалення управлінського обліку реалізації продукції в сільськогосподарському підприємстві.

Виклад матеріалу дослідження. Вирішення проблем фінансового обліку та удосконалення управлінського обліку реалізації продукції в сучасних умовах жорсткої економії і ресурсозбереження можливе лише за наявності у керівництва підприємства конкретної, повної, правдивої, об'ємної інформації про фактори, які впливають на зменшення витрат на виробництво готової продукції, а також майбутні доходи від її реалізації. Одне з головних завдань кожного підприємства є підвищення якості продукції, що залежить від якості сировини виробництва та стимулювання працівників і вимог споживачів [8]. Для цього потрібно визначити витрати на реалізацію готової продукції для планування й обліку конкретної ділянки; розробити та застосовувати сучасну методику підрахунку, а також порядок визначення результатів господарської діяльності.

Головними проблемами ведення управлінського обліку реалізації продукції в сільськогосподар-

ському підприємстві є наступні. По-перше, існує проблема в обліку оплати за реалізовану продукцію, виконані роботи і надані послуги. Адже майже кожне підприємство стикалося з ситуацією, коли доводилося реалізовувати продукцію або виконувати роботу з відстрочкою платежу і потім боротися з недобросовісними покупцями, які затримують оплату. Власники підприємства зацікавлені в тому, щоб знати, як правильно організувати роботу по стягненню дебіторської заборгованості, яка виникає в таких випадках.

По-друге, робота бухгалтерської служби на підприємствах. Програма системи контролю обліку готової продукції повинна включати в себе опис етапів перевірки, об'єктів і процедур перевірки. Однією з головних цілей контролю над готовою продукцією є об'єктивна оцінка правдивості, своєчасності і повноти відображення в обліку та звітності виручки від реалізації, собівартості реалізованої готової продукції, різних витрат і прибутку (збитку) від продажу.

Наприклад, до проблем внутрішнього контролю можна віднести: неодноразове дублювання і відсутність поділу обов'язків між працівниками; вирішення певних господарських операцій і брак відповідного контролю; відсутність належного контролю при оформленні та укладанні господарських договорів; спеціальне порушення порядку контролю посадовими особами; навмисні порушення системи обліку працівниками, відповідальними за підготовку первинної документації; фальсифікацію або підміну бухгалтерських записів; відсутність єдиної класифікації виробничого результату, що зменшує можливість точного визначення об'єктів бухгалтерського обліку [6].

Не менш важливою проблемою виробництва і реалізації готової продукції на підприємстві є отримання достовірної інформації про собівартість продукції. Якщо собівартість продукції відображається неповністю, то результатом цього є зниження ефективності контролю та відповідне зниження конкурентоспроможності і рентабельності продукції.

Отже, першочергове значення при прийнятті управлінських рішень з реалізації продукції мають якість та змістовність необхідної інформації. Концепція інформаційного забезпечення – це го-

ловний чинник для ефективного ведення управлінського обліку. Головні управлінські рішення по реалізації продукції повинні бути спрямовані на покращення якості продукції, зменшення витрат на її виробництво, збільшення обсягів продажу, оптимізацію асортименту продукції та зміцнення своєї частки на ринку.

Для досягнення поставлених цілей в сільськогосподарських підприємствах необхідно належним чином організувати управлінський облік. На рис. 1 зображена модель організації управлінського обліку реалізації продукції на підприємстві.

Дана модель сприяє поліпшенню управлінського обліку, а також допомагає раціональніше та ефективніше організувати роботу осіб, які готують необхідну інформацію для прийняття управлінських рішень. Це, в свою чергу, допоможе оперативно накопичувати відповідні бази даних про наслідки господарської діяльності та використовувати їх для формування, редагування і друку вихідних документів, квартальних, піврічних і річних звітів, а також надавати інформаційні послуги відповідним організаціям, ланкам управління щодо ефективності роботи підприємства.

Дана модель показує, що для прийняття управлінських рішень з обліку реалізації продукції в сучасному сільськогосподарському підприємстві необхідно належним чином організувати планування та контроль, які в свою чергу потребують належної статистичної, бухгалтерської, оперативно-технічної інформації та аналізу реалізації продукції.

Облік реалізації продукції включає в себе не тільки дотримання завдань, при виконанні яких забезпечується результативний та прогресивний облік виробництва та реалізації готової продукції за певний період, а також контроль за своєчасним відвантаженням готової продукції покупцям.

Однією із складовою моделі є аналіз реалізації продукції. Реалізація готової продукції займає головне місце в процесі управління сучасним підприємством. Розробка плану за обсягом реалізації готової продукції є важливою складовою в плануванні діяльності підприємства і його розвитку. Аналіз виконання такого плану допомагає визначити, наскільки продуктивною була робота відділу продажу у звітному періоді, а також, наскільки обґрунтованими були рішення при складанні плану [6].

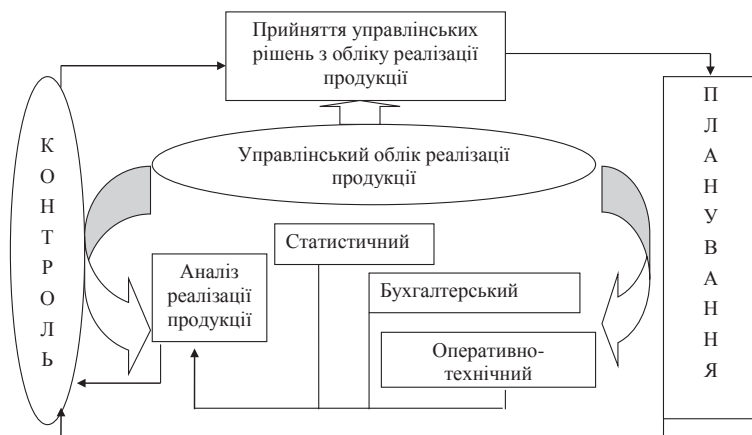

Рис. 1. Модель організації управлінського обліку реалізації продукції на підприємстві

Для цього необхідно порівняти фактичні обсяги продажу за обраний період часу з планом і фактичними показниками за попередній період. Чим більший приріст обсягів продажу у звітному періоді в порівнянні з попереднім, тим більше відсоток виконання плану, тим ефективніше робота, пов'язана з реалізацією готової продукції.

Для проведення аналізу ми обрали обсяг реалізованої продукції в сільськогосподарському підприємстві «Х» (табл. 1).

Таблиця 1
Аналіз виконання плану за обсягом реалізованої продукції

Продукція	Підсумки 2014 р. факт	Підсумки 2015 р. план	Підсумки 2015 р. факт	2015 р. до 2014 р. у %	Відсоток виконання плану, %
Пшениця озима	19562	56505	11405	58,30	20,18
Кукурудза на зерно	20811	21958	19571	94,04	89,13
Ячмінь озимий	-	2099	1756	-	83,66
Ячмінь ярий	15202	9644	9614	63,24	99,69
Овес	2058	2915	309	15,01	10,60
Просо	31	232	232	748,34	100,00
Соняшник	23174	27230	27200	117,39	99,89
Баштанні продовольчі	275	100	100	36,36	100,00
Разом	81 113	120683	70187	86,53	58,15

Як свідчать дані таблиці 1, фактичний обсяг реалізованої сільськогосподарської продукції підприємства «Х» у 2015 році нижчий за запланованого у цьому ж періоді на 13,4%. План виконано тільки на 58,15%. Проведемо аналіз змін в кожній позиції сільськогосподарської продукції, яка реалізується. Так, за досліджуваний період збільшились обсяги реалізованої продукції за такою продукцією як: соняшник – 17, 37%, просо – майже в 5 разів. Майже за всією продукцією план виконано, окрім такої продукції, як пшениця озима (20% виконання плану), овес (11%). Така ситуація пов'язана з тим, що підприємство затримує реалізацію продукції до тих пір, доки не буде вигідна ціна продажу на ринку.

Оскільки рентабельність продукції показує, наскільки прибутковою є кожна позиція асортиментного ряду і вся продукція в цілому, то для проведення аналізу рентабельності асортименту реалізованої продукції доцільно використати АВС-аналіз і XYZ-аналіз.

АВС-аналіз – метод, що дозволяє класифікувати товарні запаси підприємства за ступенем їх важливості шляхом ділення на три категорії. Найбільш цінні товари займають 20% товарних запасів та складають 80% продажу, позначають літерою А. Такі товари завжди повинні бути присутніми в асортименті. Якщо в якості параметру в аналізі використовують обсяг продажу, то в дану групу входять лідери продажу за кількістю.

Товари, які відносяться до групи В складають 30% товарних запасів та 15% продажу. Ці товари середнього ступеня важливості. С – найменш цінні товари. Товари групи С складають 50% товарних запасів та лише 5% продажу. Це найменш важливі товари і є претендентами на виключення з асортименту, а також в дану групу відносять товари-новинки. На основі такого аналізу можна зробити висновок про рентабельність того чи іншого товару в лінійці продукції підприємства [3].

Ідея АВС-аналізу будується на основі принципу Парето, який формулюється так: «20% зусиль дають 80% результату, а інші 80% зусиль – лише 20% результату», тобто 20% всіх товарів дають 80% обороту [1].

Для визначення груп А, В і С необхідно розрахувати частку продажу по кожній позиції асортиментного ряду в загальному обороті, розрахувати ці частки накопичувальним підсумком і привласнити значення груп по кожному виду продукції (табл. 2).

Таблиця 2
Проведення АВС-аналізу за даними про продаж продукції за 2015 р.

Продукція	2015 р.	Частка в обігу, %	Частка в обігу за накопичувальним підсумком, %	Група
Соняшник	27200	38,75	38,75	А
Кукурудза на зерно	19571	27,88	66,64	В
Пшениця озима	11405	16,25	82,89	С
Ячмінь ярий	9614	13,70	96,58	С
Ячмінь озимий	1756	2,50	99,09	С
Овес	309	0,44	99,53	С
Просо	232	0,33	99,86	С
Баштанні продовольчі	100	0,14	100,00	С
Разом	70187	100,00	-	-

Таким чином, до групи А увійшов обсяг продажу, сума частки з накопичувальним підсумком яких склав перші 40% від загального обсягу обігу, наступні 22% від загальної суми обороту утворили групу В, і всі інші попали до групи С.

XYZ-аналіз – математично – статистичний метод, який дозволяє проаналізувати і спрогнозувати стабільність продажу окремих видів товарів і коливання рівня їх споживання [1]. Метою XYZ-аналізу є поділ товарів по групах, в залежності від попиту і точності прогнозування. Метод даного аналізу полягає в розрахунку для кожної товарної позиції коефіцієнта варіації або коливання витрат. Цей коефіцієнт показує відхилення витрат від середнього значення і виражається у відсотках. Параметрами можуть бути: обсяг продажу (кількість), виручка від реалізації, сума реалізованої торговельної націнки.

Метод XYZ-аналізу схожий з АВС – аналізом і ґрунтується на тому ж принципі – товари поділяються на три групи X, Y і Z, виходячи із значення коефіцієнта варіації за певний проміжок часу. Цей аналіз ділить об'єкти за ступенем відхилення від середнього показника, який вираховується за кілька періодів [1]. Розрахунки для

визначення відповідної групи товару представлені в таблиці 3.

Таблиця 3
Результати XYZ – аналізу

Група	Обсяг продажу, ц	Частка продажу, %	Кількість найменувань продукції, од.
X	67790	96,6	4
Y	100	0,1	1
Z	2297	3,3	3
Разом	70187	100	8

Група визначалася виходячи з рекомендованого розподілу: X – коефіцієнт варіації менше 10%; Y – коефіцієнт варіації від 10 до 25%; Z – коефіцієнт варіації понад 25%.

Таблиця 4
Об'єднання результатів АВС- и XYZ- аналізів

Продукція	2015 р.	Частка в обігу, %	Частка в обігу за накопичувальним підсумком, %	АВС – Група	XYZ – група	Об'єднання
Соняшник	27 200	38,75	38,75	А	Х	АХ
Кукурудза на зерно	19 571	27,88	66,64	В	Х	ВХ
Пшениця озима	11 405	16,25	82,89	С	Х	СХ
Ячмінь ярий	9 614	13,70	96,58	С	Х	СХ
Ячмінь озимий	1 756	2,50	99,09	С	Z	CZ
Овес	309	0,44	99,53	С	Z	CZ
Просо	232	0,33	99,86	С	Z	CZ
Баштанні продовольчі	100	0,14	100,00	С	Y	СY
Разом	70 187	100,00	-	-	-	-

В результаті об'єднання утворюються 4 групи продукції. Продукція груп АХ (соняшник) і ВХ (кукурудза на зерно) відрізняє високий товарообіг і стабільність – це найбільш прибуткові товари, тому необхідно стежити за їх наявністю на складі готової продукції.

Продукція групи С є менш рентабельною. Однак продукція даної групи не може бути вилучена з асортиментного ряду, оскільки, в цілому, обсяги продажу є стабільними і у своїй цінній категорії продукція класу С є конкурентоспроможною. Наявність цієї групи слід постійно контролювати та аналізувати, адже іноді продукція цієї групи стає неліквідною.

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного нами дослідження, було проаналізовано проблеми управлінського обліку та шляхи їх вирішення. Можна, передусім, зробити висновок про те, що в сучасних умовах постає гостра потреба у зміні підходів до управління підприємством. Саме тому важливого значення набуває впровадження та ведення управлінського обліку на підприємстві. Запропонована модель організації управлінського обліку реалізації продукції на підприємстві сприятиме поліпшенню управлінського обліку, а також допоможе раціональніше та ефективніше організувати роботу осіб, які готують необхідну інформацію для прийняття управлінських рішень.

Окрім того з метою підвищення інформативності даних на підприємстві доцільно проводити ABC-аналіз та XYZ-аналіз, що дозволить визначити прибутковість кожної позиції асортиментного ряду і всієї продукції сільськогосподарського підприємства.

Список літератури:

1. Бодряков Р.Е. ABC и XYZ: – составление и анализ итоговой матрицы. [Электронный ресурс] / Р.Е. Бодряков. – Режим доступа. – URL: <http://www.rombcons.ru/logistik2.htm>
2. Бутинець Ф.Ф. Бухгалтерський управлінський облік / [Ф.Ф. Бутинець, Т.В. Давидюк, Н.М. Малюга, Л.В. Чижевська]. – Житомир: ПП «Рута», 2002. – 480 с.
3. Васильєва Л.М. Методи і моделі прийняття рішень в аналізі та аудиті / Васильєва Л.М., Бондарчук Н.В., Бондарчук О.П. – Дніпропетровськ: Вид-во «Свідлер А.Л.», 2010. – 232 с.
4. Голов С.Ф. Управлінський облік. Підручник / С.Ф. Голов. – К.: Лібра, 2004. – 704 с.
5. Економічний аналіз: [навч. посіб.] / [М.А. Болюх, В.З. Буриєвський, М.І. Горбаток та ін.]; за ред. М.Г. Чумаченка. – К.: КНЕУ, 2003 – 556 с.
6. Жмур Н.М. Удосконалення обліку готової продукції та її реалізації / Н.М. Жмур // Держава та регіони. Серія «Економіка та підприємництво». – 2007. – № 2. – С. 301–304.
7. Пушкар М.С. Фінансовий облік / М.С. Пушкар. – Тернопіль: Карт-бланш, 2006. – 628 с. 3. Фінансовий облік: [навч. посіб.]; за ред. [В.К. Орлової, М.С. Орлів, С.В. Хоми]; 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: ЦНЛ, 2010. – 510 с.
8. Саввон О.О. Удосконалення обліку готової продукції та її реалізації / О.О. Саввон // Держава та регіони. – 2007. – № 3. – С. 321–324.

Бондарчук Н.В., Гончаров Т.Т.

Днепропетровский государственный аграрно-экономический университет

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА РЕАЛИЗАЦИИ ПРОДУКЦИИ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОМ ПРЕДПРИЯТИИ

Аннотация

В статье определены основные проблемы, возникающие при ведении управленческого учета реализации продукции. Основными проблемами, которые возникают при ведении управленческого учета реализации продукции являются: оплата за реализованную продукцию покупателям; неэффективная работа бухгалтерской службы на предприятиях; наличие недостоверной информации о себестоимости продукции. Для решения обозначенных проблем предложена модель организации управленческого учета и контроля реализации продукции. Реализация данной модели будет способствовать становлению и совершенствованию ведения управленческого учета на сельскохозяйственном предприятии, а также помогать рационально и эффективно организовать работу лиц, которые готовят необходимую информацию для принятия управленческих решений.

В статье рассмотрены возможности использования ABC – анализа и XYZ – анализа как средства управления в процессе реализации продукции на сельскохозяйственном предприятии.

Ключевые слова: учет, управленческий учет, реализация продукции, ABC – анализ, XYZ – анализ.

Bondarchuk N.V., Honcharov T.T.

Dnipropetrovsk State Agrarian and Economic University

IMPROVEMENT OF PRODUCT SALES MANAGEMENT ACCOUNTING IN FARM BUSINESS

Summary

The article identified the basic problems that arise in the course of product sales management accounting. The main problems that arise in the course of product sales management accounting are: customers' payments for the products sold; inefficient work of the accounting department at enterprises; availability of false information on the production cost. To solve the problem, the model of management accounting organisation and product sales control was proposed. The implementation of this model will promote the development and improvement of management accounting in farm business and help organizing the work of people that prepare the necessary information to make managerial decisions more rationally and efficiently. The article deals with the possibility of using the ABC – analysis and XYZ – analysis as a management method in the course of product sales in farm business.

Keywords: accounting, management accounting, product sales, ABC – analysis, XYZ – analysis.

УДК 336.13

РОЛЬ ПОДАТКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РОЗВИТКУ РЕГІОНУ**Брежнева-Єрмоленко О.В., Місюченко А.Е.**

Дніпровський державний технічний університет

У статті розглянуто питання усунення територіальних диспропорцій у фінансовому забезпеченні різних регіонів. Визначено роль і місце податкового потенціалу як частини сукупної концентрації фінансових коштів територіальної громади з метою їх подальшого використання для забезпечення ефективного соціально-економічного розвитку регіонального господарства. Запропоновано розрізнити поняття податкового та фінансового потенціалів з огляду на вплив кожного з них на формування дохідної частини бюджетної системи. Оцінено сучасний стан фіскальної ефективності місцевих податків і зборів Дніпропетровської області. Розраховано індекси концентрації надходжень податків і зборів до місцевих бюджетів Дніпропетровської області.

Ключові слова: податковий потенціал, регіональний розвиток, фінансова самостійність, доходи місцевих бюджетів, місцеві податки і збори.

Постановка проблеми. Результативність європейських інтеграційних процесів потребує врахування регіональних особливостей здійснення фінансово-господарської діяльності. Для України, за умови її прагнення до участі у світовій інтеграції, питання усунення територіальних диспропорцій у фінансовому забезпеченні різних регіонів країни є особливо актуальними. В сучасних умовах перманентного воєнного конфлікту, територіальні диспропорції соціально-економічного розвитку окремих регіонів країни постійно зростають.

Проголошена фінансова децентралізація на державному рівні та фіскальна політика на рівні регіонів засвідчує, що реальної самостійності територіальних громад в повній мірі так і не досягнуто, тому важливим залишається дослідження економічного змісту податкового потенціалу регіону, джерел його формування та основних інструментів його нарощування й ефективного використання. Даний аспект підсилюються зростаючими тенденціями децентралізації процесів формування фінансових ресурсів, що посилюють дієвість використання податкових, бюджетних важелів для соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями визначення можливостей регіону зі сплати податків та інших обов'язкових платежів на основі розрахунку та оцінки податкового потенціалу регіону займалися такі вчені як І. Горський [2], Н. Кашина [6], О. Богачова [1], Н. Опихана [7]. Проблематика податкового потенціалу як реального національного доходу з одночасними дослідженнями його розрахунку на територіальному рівні розглядалася в працях С. Каламбет [5].

Аспекти удосконалення управління податковим потенціалом регіонів, пошук шляхів його нарощування представлено у працях таких науковців як: Є. Балацький, Й. Бескид, О. Василік, М. Гапонюк, В. Дем'янишин, Ю. Іванов, В. Зайчикова, О. Кириленко, І. Кравченко, А. Крисоватий, І. Луїна, Ц. Огонь, В. Опарін, Ю. Пасічник, А. Соколовська, Л. Тарангул, В. Федосов, С. Юрій та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На сьогодні недостатньо дослідженою є сутність податкової компоненти формування бюджетних доходів територіальних громад; залишається не повною мірою визначе-

ною сутність поняття «податковий потенціал регіону», відсутній єдиний підхід до його оцінювання, що й обумовлює актуальність і необхідність подальших наукових пошуків.

Мета статті. Головною метою цієї статті є обґрунтування сутності податкового потенціалу регіону та його ролі у фінансовому забезпеченні регіону, оцінювання сучасного стану фіскальної ефективності місцевих податків і зборів Дніпропетровської області.

Виклад основного матеріалу. Важливою складовою бюджетного потенціалу регіону є його податковий потенціал. Узагальнено ця категорія охоплює ту частину фінансових ресурсів території, яка використовується при формуванні податкових доходів місцевих бюджетів.

Податковий потенціал регіону є винятково регіональним показником. Потенційна здатність регіону генерувати бюджетні доходи визначається економічною структурою регіону і його забезпеченістю ресурсами, що підлягають оподаткуванню (податковими базами).

Регіональний податковий потенціал формується та розвивається в результаті функціонування сфер, секторів і сегментів соціально-економічних систем регіону, являючи собою частину сукупної концентрації фінансових коштів територіальної громади з метою їх подальшого використання для забезпечення ефективного соціально-економічного розвитку регіонального господарства.

У зарубіжній фіскальній практиці принципового розмежування між такими видами потенціалів, як «фінансовий», «фіскальний», «бюджетно-податковий» і «податковий» немає. Зокрема, в розробках аналітиків Світового банку використовується термін «Tax capacity» («податковий потенціал», «податкоспроможність»). Це здатність бази оподаткування в межах адміністративної одиниці приносити доходи у вигляді податкових надходжень [2, с. 27]. До ресурсів місцевого податкового потенціалу відноситься будь-яка місцева база оподаткування, що знаходиться в компетенції місцевих органів влади.

Реальна податкоспроможність відображає фактичні можливості податкових вилучень у платників податків, які знаходяться на території певного регіону, для мобілізації цих коштів у дохідній частині бюджетів різних рівнів у да-

ний історичний час, при певному рівні розвитку продуктивних сил і чинному податковому та бюджетному законодавстві [8, с. 108].

Таким чином, в основі економічного змісту податкового потенціалу лежить адитивність цього показника, тобто комплексний податковий потенціал складається з потенціалів окремих податків. Більше того, з метою структурного аналізу можна говорити про потенціал непрямих та прямих, майнових та особистих податків тощо. У цьому плані податковий потенціал регіону можна розглядати з погляду податкової компетенції різних рівнів влади, як це пропонується у визначенні Світового банку; з погляду фактичного надходження податкових платежів у різні рівні бюджетів; з точки зору сукупного потенціалу регіону, тобто сумарного потенціалу.

Виходячи з цього, слід розмежовувати поняття «податкового» та «фінансового потенціалу регіону», оскільки вони мають різний економічний зміст. Основними відмінностями між даними поняттями є наступне:

- фінансовий потенціал включає сукупність всіх фінансових ресурсів того або іншого регіону, а податковий потенціал є лише частиною цих ресурсів;

- податковий потенціал є основою для формування бази податкових доходів бюджету, а фінансовий – інтегрує як податкову базу бюджету, так і базу формування неподаткових доходів, а також можливості здійснення запозичення на фінансових ринках для бюджетних цілей (фінансування певних програм або поточне фінансування дефіциту бюджету регіону);

- на відміну від податкового потенціалу, фінансовий потенціал значною мірою визначає інвестиційну привабливість реального сектора економіки регіону та перспективи його економічного розвитку;

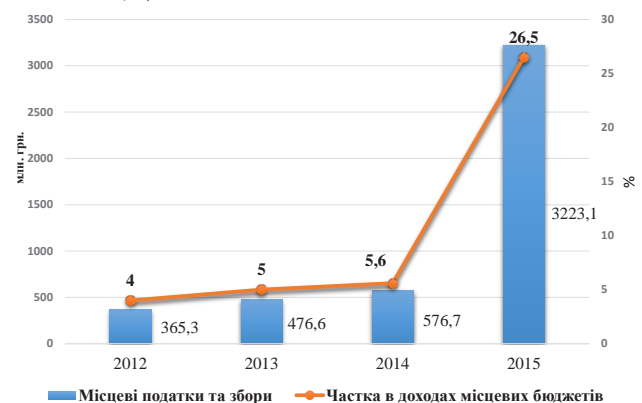
- податковий потенціал пов'язаний безпосередньо зі складом і структурою податкової системи.

За ринкових умов господарювання доцільно комплексно досліджувати проблему формування фінансового та податкового потенціалів, враховувати їх взаємозв'язок та взаємообумовленість, оскільки фінансовий потенціал регіону переважним чином визначається наявністю та станом його податкового потенціалу.

Для визначення проблемних аспектів формування податкового потенціалу суттєвим буде проведення оцінки фіскальної ефективності місцевого оподаткування на прикладі місцевих бюджетів Дніпропетровської області. Розглянемо надходження місцевих податків і зборів до місцевих бюджетів на прикладі Дніпропетровській області. Як свідчать дані рисунку 1, надходження місцевих податків і зборів за 2012-2015 рр. значно зросли, і у 2015 році становили 3223,1 млн. грн. Це пояснюється проведенням податкової реформи в 2015 році, насамперед віднесенням плати за землю до доходів місцевих бюджетів, зарахуванням до місцевих бюджетів 10,0% податку на прибуток підприємств, запровадженням справляння акцизів на місцевому рівні, збільшенням надходжень єдиного податку [4].

Єдиний податок для суб'єктів підприємницької діяльності сьогодні став реальним джерелом наповнення місцевих бюджетів. Так, у 2015 р.

єдиний податок формував 9,1% доходів місцевих бюджетів, що набагато більше, ніж у всі попередні роки – до 2010 р. цей показник становив не більше 2,5%.

Рис. 1. Динаміка обсягу місцевих податків і зборів та їх частки в доходах місцевих бюджетів Дніпропетровської області за період 2012-2015 рр., млн. грн., %

Джерело: розроблено авторами за даними [3]

Після віднесення у 2012 р. єдиного податку до складу місцевих податків і зборів, надходження від його стягнення значно вплинули на збільшення доходної частини місцевих бюджетів органів місцевого самоврядування Дніпропетровської області. За період з 2011 по 2015 рр. надходження єдиного податку до місцевих бюджетів Дніпропетровської області зросли в 6,5 разів. Оскільки ставка єдиного податку є досить помірною, з року в рік зростає кількість суб'єктів підприємницької діяльності, які працюють на спрощеній системі оподаткування та їх найманих працівників. З року в рік фіксується перевиконання планових показників наповнення місцевих бюджетів з цього податку. Найбільший відсоток перевиконання був зафіксований у 2013 р. у розмірі 130,5% [3]. При наявній тенденції збільшення сум єдиного податку досить вірогідним є зростання обсягів цього джерела надходжень, а також збільшення його питомої ваги в загальній сумі доходів у 2016 р.

Узагальнюючим коефіцієнтом фіскальної ефективності можна вважати коефіцієнт використання податкової бази. На повноту потенційних податкових надходжень впливає механізм нарахування, який передбачає наявність пільг, наявність податкового боргу тощо. При цьому важко оцінити фіскальний потенціал податку виключно за показником надходжень. У цьому випадку коефіцієнт використання податкової бази дозволить об'єктивно оцінити ефективність запровадження окремих податків.

Для оцінки формування податкових надходжень із різних джерел доцільно використати індекс концентрації Герфіндаля, який розраховується за формулою:

$$I_k = \sum_{i=1}^n R_i^2$$

де R – частка i -го податку у загальній сумі надходжень,

N – загальна кількість видів податків.

Розрахунок індексів концентрації надходжень податків і зборів до місцевих бюджетів Дніпропе-

тровської області за 2011-2015 рр. представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Індекси концентрації надходжень податків і зборів до місцевих бюджетів Дніпропетровської області у 2011-2015 рр.

Вид платежу	Частка у загальному обсязі податкових надходжень				
	2011	2012	2013	2014	2015*
Податок на прибуток комунальних підприємств	0,001	0,010	0,012	0,005	0,076
Податок на доходи фізичних осіб	0,730	0,738	0,713	0,624	0,492
Плата за землю	0,215	0,212	0,213	0,185	0,185
Єдиний податок на підприємницьку діяльність	0,022	0,017	0,037	0,055	0,071
Плата за користування надрами	0,040	0,035	0,042	0,071	0,049
Екологічний податок	0,025	0,032	0,027	0,024	0,03
Інші податкові надходження	0,021	0,017	0,019	0,003	0,003
Індекс концентрації Герфіндаля	0,582	0,593	0,558	0,432	0,29

*У 2015 р. до доходів місцевих бюджетів включається 10% загальних надходжень податку на прибуток; 25% ПДФО спрямовується до державного бюджету.

Джерело: розроблено авторами за даними [3]

Аналіз даних таблиці свідчить, що різке зменшення обсягів надходжень від податку на доходи фізичних осіб до місцевих бюджетів у 2015 р. стало основною причиною зниження індексу концентрації Герфіндаля, що зважаючи на зростання обсягів надходжень до бюджетів в абсолютному вимірі до 10340,7 млн. грн в 2015 р., є позитивним фактом.

Розрахунок показників дозволив зробити висновок про задовільну фіскальну ефективність місцевого оподаткування в Дніпропетровській області у 2011-2015 рр. За аналізований період значення індексу концентрації надходжень податків і зборів до місцевих бюджетів зменшилось від

рівня 0,582 у 2011 р. до значення 0,29 у 2015 р., що свідчить про те, що у податкових надходженнях до місцевих бюджетів Дніпропетровської області зменшується домінування джерел з високим обсягом надходжень (насамперед податку на доходи фізичних осіб).

З 2015 р. у результаті реалізації положень податкової реформи, а саме перерахування 10% податку на прибуток до доходів місцевих бюджетів та перерахування 25% податку на доходи фізичних осіб до Державного бюджету, розподіл внеску окремих податків до обсягу доходів місцевих бюджетів став більш рівномірним, що зменшує ризики можливого недоотримання бюджетних доходів та посилює податковий потенціал регіону.

Висновки і пропозиції. Однією з головних складових фінансового потенціалу розвитку регіону залишається його бюджетний потенціал, у складі якого визначальна роль належить податковому потенціалу територіальної громади. Стратегія розвитку території має формуватися на основі забезпечення умов ефективного використання наявного податкового потенціалу, оскільки він відіграє визначальну роль у підтримці стабільності економіки, забезпеченні пропорційного та збалансованого функціонування та стійкого розвитку різних її галузей.

На основі проведеного дослідження розглянуто та уточнено поняття податкового потенціалу регіону, визначено його відмінність та взаємозалежність з фінансовим потенціалом. Особливу увагу в цьому підході звернуто на недопустимість отождолення фінансового потенціалу з податковим потенціалом регіону, що є лише його частиною.

У результаті проведеного дослідження стану податкового потенціалу Дніпропетровської області можна зробити такі висновки. По-перше, у 2015 році спостерігалось стрімке зростання обсягу місцевих податків і зборів та їх частки в доходах місцевих бюджетів Дніпропетровської області. По-друге, розподіл частки окремих податків в обсязі доходів місцевих бюджетів став більш рівномірним, що зменшує ризики можливого недоотримання бюджетних доходів та посилює податковий потенціал регіону.

Список літератури:

1. Богачева О. Налоговый потенциал и региональные счета / О. Богачева // Финансы. – 2000. – № 2. – С. 29–32.
2. Горский И. Налоговый потенциал в механизме межбюджетных отношений / И. Горский // Финансы. – 1999. – № 6. – С. 27–30.
3. Державна казначейська служба України. Офіційний веб-сайт. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.treasury.gov.ua/reg/control/dnp/uk/publish/category/196718>
4. Закон України від 28.12.2014 № 71-VIII «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи // Офіційний портал Державної фіскальної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/zakonodavstvo/podatkovye-zakonodavstvo/zakoniukraini/63462.html>
5. Каламбет С.В. Податковий потенціал: теорія, практика, управління: Наукова монографія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2001. – 304 с.
6. Кашина Н. Методика расчётов налогового потенциала / Н. Кашина // Финансы. – 2001. – № 12. – С. 35–37.
7. Опихана Н.С. Региональный податковий потенціал в Україні / Н.С. Опихана // Финансы Украины – № 2. – 2004. – С. 122–125.
8. Тарангул Л. Оцінка податкоспроможності регіону / Л. Тарангул // Финансы Украины. – 2003. – № 6. – С. 7–13.

Брежнева-Ермоленко О.В., Мисюченко А.Е.

Днепропетровский государственный технический университет

РОЛЬ НАЛОГОВОГО ПОТЕНЦИАЛА В ОБЕСПЕЧЕНИИ РАЗВИТИЯ РЕГИОНА

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы устранения территориальных диспропорций в финансовом обеспечении различных регионов. Определены роль и место налогового потенциала как части совокупной концентрации финансовых ресурсов территориальной общины с целью их дальнейшего использования для обеспечения эффективного социально-экономического развития регионального хозяйства. Предложено различать понятия налогового и финансового потенциалов учитывая влияние каждого из них на формирование доходной части бюджетной системы. Осуществлена оценка состояния фискальной эффективности местных налогов и сборов Днепропетровской области. Рассчитаны индексы концентрации поступлений налогов и сборов в местные бюджеты Днепропетровской области.

Ключевые слова: налоговый потенциал, региональное развитие, финансовая самостоятельность, доходы местных бюджетов, местные налоги и сборы.

Brezhnyeva-Yermolenko O.V., Misyuchenko A.E.

Dnipro State Technical University

THE ROLE OF TAX POTENTIAL IN THE DEVELOPMENT OF THE REGION

Summary

The article describes the elimination issues of the territorial imbalances in the financial support of various regions. The role and place of tax potential are determined as parts of the total concentration of financial resources of the territorial community to ensure further using for effective economic and social development of the regional economy. It is proposed to distinguish between the concept of tax and financial potentials considering the impact of each on the formation of the revenue side of the budget system. The estimation of the condition of fiscal efficiency of local taxes and fees of the Dnipropetrovsk region was fulfilled. Were calculated indices of concentration of taxes and fees in the local budgets of the Dnipropetrovsk region.

Keywords: tax potential, regional development, financial independence, revenues of local budgets, local taxes and fees.

УДК 657.633.5

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ВНУТРІШНЬОГОСПОДАРСЬКОГО КОНТРОЛЮ В АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Васільєва Л.М., Жос М.Г.

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

У статті обґрунтовано сутність і розкрито особливості системи внутрішньогосподарського контролю в аграрних підприємствах. Визначені об'єкти внутрішньогосподарського контролю, деталізовані за сегментами діяльності. Виділені суб'єкти внутрішньогосподарського контролю, їх функції та взаємозв'язок. Розкрито цілі та функції внутрішнього контролю.

Ключові слова: внутрішньогосподарський контроль (внутрішній контроль), внутрішній аудит, система внутрішнього контролю, служба (відділ) внутрішньогосподарського контролю.

Постановка проблеми. Забезпечення успішного функціонування будь-якого підприємства в умовах загострення конкуренції, підвищення рівня їх рентабельності, збереження та збагачення активів вимагає налагодження раціонального механізму управління, найважливішим елементом якого є система внутрішнього контролю, завдяки ефективній системі якого можна уникнути таких проблем, як: неефективне використання різного роду ресурсів – людських, фінансових, матеріальних; нестачі необхідної для прийняття правильних рішень інформації; ненавмисного і навмисного спотворення звітності; прямого шахрайства з боку персоналу та менеджерів. Внутрішньогосподарський контроль можна визначити як політику і процедури підприємства, спрямовані на попередження, виявлення і виправлення суттєвих помилок та відхилень від норм, які можуть з'явитись у фінансових звітах. Підприємство не може ефективно розвиватися й функціонувати без чітко організованої системи контролю за виробничо-господарською діяльністю на всіх стадіях – постачання, виробництва, реалізації. Саме тому, ця тема є актуальною і потребує детального вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У розвиток теоретичних і практичних аспектів функціонування й удосконалення внутрішнього контролю значний внесок зробили українські вчені: О.Б. Акемтєва [1], Ф.Ф. Бутинець [3], Л.М. Васильєва [4, 5], Є.В. Калюга [7], Л.В. Нападовська [8], В.П. Пантелєєв [9], Т.В. Фоміна [10] та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Разом з тим, недостатньо висвітленими залишаються окремі питання щодо концепції формування системи внутрішньогосподарського контролю в аграрних підприємствах, що і зумовлює актуальність даного дослідження.

Мета статті. Метою статті є обґрунтування концепції формування системи внутрішньогосподарського контролю, спрямованої на виявлення факторів і мобілізацію резервів підвищення ефективності виробництва, подальшого розвитку його теоретичних і методичних позицій в аграрних підприємствах.

Виклад основного матеріалу. Внутрішньогосподарський контроль сформувався як у вітчизняній, так і в зарубіжній практиці досить давно. Проте фахівці в цій області не прийшли до єдиної думки про сутність і роль внутрішньогосподарського контролю та його ставлення до системи фінансово-господарської діяльності підприємств.

Внутрішньогосподарський контроль розглядається Фоміною Т.В. як функція управління, що являє собою процес постійного впливу на об'єкти через відстеження відхилень та корекції управлінських рішень задля приведення фактичного стану об'єктів до бажаного, що є головною ціллю внутрішньогосподарського контролю [10].

На думку Ф.Ф. Бутинця, внутрішній контроль є постійною, щоденною роботою персоналу підприємства, яка унеможливує будь-які зловживання та відхилення від діючих внутрішніх правил і надає можливість ефективно й економічно використовувати ресурси підприємства, а також захищати інтереси працюючих. Без внутрішнього контролю не може ефективно діяти будь-яка господарська одиниця в суспільстві [3].

Одночасно результати досліджень свідчать про необхідність удосконалення системи внутрішньогосподарського контролю в аграрних підприємствах. Так, Л. В. Нападовська вказує на необхідність створення центрів відповідальності контролю, що забезпечить спрямованість його на результат [8].

В. П. Пантелєєв вказує на те, що при вивченні проблем внутрішнього контролю необхідно користуватися терміном «внутрішньогосподарський контроль». Вчений аргументує свою позицію тим, що саме це поняття «вміщує (абсорбує) в собі економічний, фінансовий і фінансово-господарський контроль підприємства та точніше характеризує зміст процесів, які відбуваються на підприємстві-суб'єкті господарювання» [9].

Є. В. Калюга виділяє внутрішньогосподарський контроль, що «являє собою систему безупинного спостереження за ефективністю використання майна підприємства, законністю і доцільністю господарських операцій і процесів, збереженням грошових коштів і матеріальних цінностей». Його особливістю є те, «що він функціонує в момент здійснення і оформлення господарських операцій» [7].

Огляд різних трактувань внутрішнього контролю дозволив зробити висновок про те, що внутрішньогосподарський контроль являє собою комплекс процедур, що здійснюються на підприємствах з метою запобігання помилок в роботі та усунення негативних явищ. Основна риса внутрішньогосподарського контролю полягає в тому, що виконавці самі вчасно повинні виявити проблему і знайти шляхи її вирішення. В таких умовах виконавці беруть активну участь у формуванні своєї діяльності і самі контролюють її реалізацію.

Внутрішньогосподарський контроль являє собою систематичну перевірку всіма посадовими особами підприємства в межах їх компетенції дотримання вимог чинного законодавства, виконання рішень зборів акціонерів, розпоряджень керівника підприємства, повноти і точності відображення в бухгалтерському обліку фактів їх виробничо-фінансової діяльності з метою запобігання помилок і спотворень в обліку і звітності, забезпечення збереження майна, раціонального використання виробничих ресурсів, припинення фактів розкрадань, зловживань і марнотратства.

Внутрішньогосподарський контроль – це міра безпеки, яка визначається керівництвом з метою забезпечення захисту майна, правильності та достовірності бухгалтерських записів, узгодженого і ефективного здійснення операцій, відповідності прийнятих рішень політиці керівництва.

До об'єктів внутрішньогосподарського контролю в аграрних підприємствах відносяться:

1. Виробничі ресурси, що важко відновлюються (земля, ліси, вода тощо).

2. Виробничі ресурси відновлювані (трудові, матеріальні, фінансові).

3. Розширене відтворення (виробництво, розподіл, обмін, споживання).

Відмітимо, що об'єкти внутрішньогосподарського контролю доцільно деталізувати за сегментами, які представляють окремі види виробничих галузей (рослинництво, тваринництво, допоміжне виробництво тощо) і структурними підрозділами, що дозволить здійснювати контроль за центрами господарської відповідальності.

Кожен з видів виробництв і структурних підрозділів є центром виникнення витрат і очолюється керівником, який відповідає за їх діяльність. У процесі здійснення внутрішнього контролю об'єктами спостереження є не тільки процес виробництва і виробничі витрати, а й дії фахівців аграрних підприємств, відповідальних за забезпечення збереження та ефективного використання виробничих ресурсів і виконання намічених бізнес-планів. Відповідно робимо висновок, що визнання об'єктів контролю і здійснення його за центрами відповідальності підвищує дієвість, дозволяє оцінити якість роботи менеджерів (керівників підрозділу) такого центру.

Внутрішньогосподарський контроль, як інформаційна система, передбачає наявність багатьох суб'єктів, пов'язаних між собою за підпорядкованістю та за внутрішньогосподарськими зв'язками.

Внутрішньогосподарський контроль здійснюють власники підприємств, організацій, установ згідно з чинним законодавством з метою запобігання та викриття перевитрат матеріальних і фінансових ресурсів, незаконного їх спрямування, використання та виявлення [5].

При цьому відмітимо, що бухгалтерська служба є координаційним центром в здійсненні внутрішньогосподарського контролю. Вона забезпечує систематичний контроль за раціональним, економічним використанням матеріальних, трудових і фінансових ресурсів спільно з керівниками підрозділів і фахівцями, контролює правильність оформлення приймання і відпуску кормів, насіння, повноту і своєчасність оприбуткування продукції, правильність встановлення посадкових

окладів і суворе дотримання штатної, фінансової та касової дисципліни, порядок проведення інвентаризації тощо.

Суб'єктами внутрішньогосподарського контролю також є працівники економічної служби господарства. Вони здійснюють систематичне спостереження за виконанням виробничих завдань усіма підрозділами, правильністю застосування норм виробітку і відрядних розцінок, виявляють недоліки у виробничій діяльності, шукають резерви підвищення продуктивності праці та зниження собівартості виробленої продукції.

Наявність у господарстві кількох галузей, у кожній з яких виробляється значна кількість різних видів продукції, що є характерною умовою господарювання більшості сільськогосподарських підприємств України, спричиняє виникнення великих обсягів інформації щодо витрат, яку досить важко розподілити і контролювати по кожному окремому виробництву, у зв'язку з чим виникає необхідність створення служби (відділу) внутрішньогосподарського контролю та посади аудитора для виявлення суттєвих помилок, які можуть з'явитись у фінансових звітах. Поряд з цим, внутрішній контроль не повинен обмежуватися лише констатацією фактів, збором інформації чи іншими виключно технічними процедурами, а профілактикою і попередженням можливих недоліків чи порушень, а також аналітичними процедурами, включаючи збір та опрацювання інформації для стратегічного планування.

Відділ внутрішнього контролю покликаний сприяти підвищенню ефективності роботи на підприємстві та перевіряти господарські операції у виробничих підрозділах, раціональне використання робочої сили, упровадження прогресивних технологій, збереження цінностей на об'єктах підприємства. Тільки своєчасний і ретельний внутрішній контроль дає змогу виявити не тільки недоліки в діяльності підприємств (об'єднань) і їх підрозділів, але й невикористані резерви для підвищення ефективності діяльності.

Для успішного функціонування системи внутрішнього контролю на підприємствах, в першу чергу, необхідно дотримуватися основних принципів ефективності або правил, які охоплюють всю контрольну діяльність [1]. Аналіз вітчизняної та іноземної літератури дозволив узагальнити основні принципи системи внутрішнього контролю, які взаємопов'язані між собою, а порядок їх поєднання залежить від конкретних обставин: принцип відповідальності, принцип збалансованості, принцип своєчасного повідомлення про відхилення, принцип інтеграції, принцип відповідності контролюючої та контрольованої систем, принцип сталості, принцип комплексності, принцип узгодженості пропускних спроможностей різних ланок системи внутрішнього контролю, принцип поділу обов'язків, принцип дозволу і схвалення.

Внутрішній контроль на підприємстві виконує дуже важливі функції. Основні функції системи внутрішнього обліку це:

- інформаційна;
- попереджувальна;
- мотиваційна;
- виховна.

Інформаційна функція полягає в тому, що інформація отримана в результаті контролю, вва-

жається підставою для прийняття певних управлінських рішень, які забезпечують задовільний стан контрольованого об'єкту.

Попереджувальна функція полягає в тому, що контроль покликаний не тільки виявити недоліки в діяльності підприємства, але і сприяє їх усуненню в подальшій роботі.

Мотиваційна роль контролю змушує суб'єкти господарювання відповідально здійснювати свої зобов'язання.

Виховна роль виражається в залученні співробітників до управління підприємства, тим самим спонукає їх найбільш серйозно виконувати власні зобов'язань. Підприємства зобов'язані забезпечити раціональне й цільове використання всіх власних коштів та ресурсів.

Виробничо-господарська функція вказує на те, що основним цільовим призначенням внутрішньогосподарського контролю є забезпечення ефективного господарювання підприємства на кожному етапі діяльності для отримання таких соціально-економічних результатів, які б задовольняли потреби власника. Тому її можна розглядати як основну, ключову в усій сукупності функцій.

Метою організаційної функції є забезпечення досить високого організаційного рівня підприємства, що є найважливішою передумовою його ефективного розвитку.

Управлінська функція – узгоджує безпосередньо управлінські дії і є основою побудови структури управління, його кадрового забезпечення, менеджерської діяльності керівників і спеціалістів. Оскільки організація й управління виробництвом за багатьма критеріями близькі між собою, вони можуть розглядатися як єдина організаційно-управлінська ланка функціонування підприємства [6].

Проте не можна взаємозамінювати управлінську й організаційну функції. Лише за умови, що кожна функція виконується якісно, у заданий час і в належному обсязі забезпечується високий рівень організації управління. Завдяки взаємодії та органічній єдності всіх функцій управлін-

ня можна досягти цілеспрямованого впливу на управлінський об'єкт [7].

Контрольна та розподільча функції внутрішньогосподарського контролю передбачають підвищення технологічного рівня виробництва, забезпечення правильного оформлення господарських операцій з приймання й відпуску ТМЦ; здійснення видачі та перерахування грошових коштів; дотримання трудової дисципліни, правильний розподіл прибутків і проведення розрахунків; перевірку нараховувань та утримань із заробітної плати.

Ці функції спрямовані на підвищення ефективності діяльності підприємств і об'єднань, виявлення й використання внутрішніх резервів і посилення режиму економії, запобігання непродуктивним витратам і втратам, нестачам і розкраданням цінностей.

Застосування внутрішнього контролю на практиці забезпечить перетворення контролю із формальної констатації фактів і результатів діяльності підприємства в дієвий і ефективний засіб ефективного управління ним, тобто сприятиме якісному вирішенню практичних завдань щодо динамічного розвитку підприємств та його економічного зростання.

Висновки і пропозиції. 1. Обґрунтовано сутність і розкрито особливості системи внутрішньогосподарського контролю в аграрних підприємствах як сукупність взаємопов'язаних елементів, для яких характерні різні аналітичні процедури і методи фактичного і документального контролю.

2. Визначені об'єкти внутрішньогосподарського контролю, деталізовані за сегментами діяльності, що представляють собою окремі види виробничих галузей і структурних підрозділів, що стає базою здійснення контролю за центрами господарської відповідальності.

3. Виділені суб'єкти внутрішньогосподарського контролю, їх функції та взаємозв'язок, що дозволяє забезпечити нормальне функціонування процедур контролю за збереженням і повнотою оприбуткування продукції та використання виробничих ресурсів за цільовим призначенням.

Список літератури:

1. Акентьева О. Б. Підвищення економічної ефективності системи внутрішнього контролю підприємства: дис. ... кандидата екон. наук: 08.06.01 / О. Б. Акентьева. – Донецьк, 2006. – 198 с.
2. Баланюк І. Ф. Теоретичні аспекти контролю господарської діяльності підприємств / І. Ф. Баланюк, Д. І. Шеленко, В. М. Якубів // Вісник Прикарпатського ун-ту. Економіка. – Івано-Франківськ: Плай, 2009. – Вип. 7. – С. 86–90.
3. Бутинець Ф. Ф. Контроль внутрішньогосподарський чи внутрішній? [Електронний ресурс] / Ф. Ф. Бутинець. – Режим доступу до статті: http://www.ztu.edu.ua/ua/science/publishing/wzbirnik/econom/2_14/1.pdf
4. Васильєва Л. Н. Современное трактование сущности внутреннего аудита на предприятии / Л. Н. Васильєва // Современный научный вестник. – 2013. – № 26 (165). – С. 54–58.
5. Васильєва Л. М. Реформування внутрішньогосподарського контролю на базі внутрішнього аудиту в сільськогосподарських підприємствах / Л. М. Васильєва, Н.В. Бондарчук, Г.Є. Павлова // Інноваційна економіка. – 2012. – № 3 (29). – С. 119–121.
6. Старміна В. Внутрішній контроль: сучасність та перспективи / В. Старміна // Вісник податкової служби України. – 2009. – № 21. – С. 62–65.
7. Калюга Є. В. Фінансово-господарський контроль в системі управління: монографія / Є. В. Калюга. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2002. – 360 с.
8. Нападовська Л. В. Внутрішньогосподарський контроль в ринковій економіці: монографія / Л. В. Нападовська. – Д.: Наука і освіта. – 2000. – 224 с.
9. Пантелєєв В. П. Внутрішньогосподарський контроль: методологія та організація: монографія / [В. П. Пантелєєв; за наук. ред. В. О. Шевчук]. – К.: Інформ.-аналіт. агентство, 2008. – 489 с.
10. Фоміна Т. В. Організація і методика внутрішньогосподарського контролю на підприємствах олійножирової галузі України: дис. канд. екон. наук: 08.00.09 / Державний вищий навчальний заклад «Одеський державний економічний університет». – О., 2007. – 20 с.

Васильева Л.Н., Жос М.Г.

Днепропетровский государственный аграрно-экономический университет

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ В АГРАРНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Аннотация

В статье обоснована сущность и раскрыты особенности системы внутреннего контроля в аграрных предприятиях. Определены объекты внутрихозяйственного контроля, детализированные по сегментам деятельности. Выделенные субъекты внутреннего контроля, их функции и взаимосвязь. Раскрыты цели и функции внутреннего контроля.

Ключевые слова: внутрихозяйственный контроль (внутренний контроль), внутренний аудит, система внутреннего контроля, служба (отдел) внутреннего контроля.

Vasilieva L.N., Jos M.G.

Dnepropetrovsk state Agrarian-Economic University

FORMATION OF THE INTERNAL CONTROL SYSTEM IN AGRICULTURAL ENTERPRISES

Summary

In the article the essence and revealed features of the internal control system in agricultural enterprises. Determine the subject-farm monitoring, detailed by segment. Dedicated internal control subjects, their functions and interactions. Discloses target and internal control functions.

Keywords: intraeconomic control (internal control), internal audit, internal control system, the service (department) of the internal control.

УДК 657.1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Васильева Л.М., Мостипака В.Р.

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

У статті узагальнено теоретичні підходи щодо категорії «організація бухгалтерського обліку». Уточнено економічну сутність понятійного апарату щодо дефініції «організація бухгалтерського обліку». Розглянуто та охарактеризовано етапи організації бухгалтерського обліку. Визначено складові організації бухгалтерського обліку. Сформульовано основні передумови раціональної організації бухгалтерського обліку.

Ключові слова: бухгалтерський облік, підприємство, принципи, організація, основи.

Постановка проблеми. Для того, щоб бухгалтерський облік міг забезпечити реалізацію поставлених перед ним завдань його необхідно належним чином організувати. Слід зазначити, що не можна настільки складну систему як бухгалтерський облік організувати виходячи з досвіду сформованих стереотипів, коли вона залежить від знань і умінь окремих працівників, а також особливостей функціонування підприємства. Недооцінка організаційного аспекту обліку тягне за собою, як правило, неузгодженість між системою інформації та системою управління підприємством.

Здійснення основних принципів організації роботи бухгалтерського апарату на основі раціонального побудови облікового процесу забезпечує чіткість виконання бухгалтерських робіт, впорядковує діяльність кожного з працівників, підвищує

їх персональну відповідальність за стан обліково-аналітичної роботи на закріплених за ними ділянках. Це в свою чергу значно прискорює підготовку об'єктивних даних про результати виробничо-фінансової діяльності підприємства та підвищує їх достовірність з метою розробки більш обґрунтованих управлінських рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретичних аспектів організації бухгалтерського обліку на підприємстві присвячені праці вітчизняних вчених, насамперед, Ф.Ф. Бутинця [7], Л.М. Васильєвої [1, 2], О.П. Войналович [3], М.В. Кужельного [4, 5], С.О. Левицької [5], В.С. Леня [6], Т.М. Сльозко [8] та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Разом з тим, недостатньо висвітленими залишаються окремі питання пов'язані із визначенням основних передумов

раціональної організації бухгалтерського обліку, що і зумовлює актуальність даного дослідження.

Мета статті. Метою статті є узагальнення теоретичних підходів щодо категорії «організація бухгалтерського обліку», уточнення економічної сутності понятійного апарату щодо дефініції «організація бухгалтерського обліку», визначення основних передумов раціональної організації бухгалтерського обліку.

Виклад основного матеріалу. Питання раціональної організації обліку набуває ще більшого значення в даний час, коли відбувається активний пошук більш досконалих організаційних форм управління, впровадження нового порядку планування та економічного стимулювання діяльності підприємства, перегляд застарілих та введення нових критеріїв оцінки його функціонування, що обумовлено розвитком ринкових відносин. Все це вимагає більш чіткої та гнучкої організації обліку, яка б забезпечила в повному обсязі безперервно зростаючі потреби керівництва підприємства, в першу чергу інформаційні.

Як відмічає Васильєва Л.М. організація – це один із найбільш відповідальних етапів створення підприємства та підготовки його до ефективної діяльності. Для того, щоб процес організації бухгалтерського обліку відбувся, потрібно щоб власник підприємства застосував заходи, які були б направлені на забезпечення реєстрації фактів господарського життя, їх узагальнення з метою отримання необхідної інформації для складання звітності та прийняття управлінських рішень. Провести свої заходи він може лише через головного бухгалтера, якому делегує відповідні повноваження [1].

На думку Ф.Ф. Бутинця організація бухгалтерського обліку – це система умов та елементів побудови облікового процесу з метою отримання достовірної та своєчасної інформації про господарську діяльність підприємства і здійснення контролю за раціональним використанням виробничих ресурсів і готової продукції. Організація бухгалтерського обліку – це цілеспрямована діяльність керівників підприємства по створенню, постійному впорядкуванню та удосконаленню системи бухгалтерського обліку з метою забезпечення інформацією внутрішніх та зовнішніх користувачів [7].

Так, В.С. Лень підкреслює, що організація бухгалтерського обліку – це сукупність дій зі створення цілісної системи бухгалтерського обліку, підтримання і підвищення її організованості, функціонування якої спрямоване на забезпечення інформаційних потреб користувачів облікової інформації, включаючи вибір форм організації та формування матеріального й інформаційного забезпечення облікового процесу [6].

Організація бухгалтерського обліку – це комплекс заходів власника підприємства, направлених на забезпечення реєстрації фактів господарського життя, узагальнення їх з метою отримання необхідної інформації для складання звітності та прийняття управлінських рішень.

М. В. Кужельний та С. О. Левицька відмічають, що організація обліку – це «...система умов та елементів побудови облікового процесу з метою отримання достовірної та своєчасної інформації про господарську діяльність підприємства, здійснення контролю за раціональним викорис-

танням виробничих ресурсів...» [5]. На думку авторів, в сучасних умовах розвитку ринкової економіки в країні являє собою «пошук раціональної системи відображення операцій і результатів діяльності з урахуванням економіко-організаційних особливостей підприємства, результати впровадження якої гарантують достовірність інформації, її повноцінність для прийняття оперативних та стратегічних рішень» [5].

На нашу думку, організація бухгалтерського обліку – це система, яка представляє собою комплекс заходів, спрямованих на раціональне поєднання елементів методу бухгалтерського обліку з метою отримання документально обґрунтованої інформації, необхідної та достатньої для прийняття керівництвом підприємства й зовнішніми користувачами управлінських рішень, як тактичного, так й стратегічного характеру.

Відмітимо, що для ефективного функціонування процесу бухгалтерського обліку в системі управління підприємством необхідно дотримуватися таких принципів: безперервність процесу, ритмічність виконання облікових робіт, паралельність виконання облікових робіт, пропорційність забезпечення інформацією, спеціалізація та кооперація при виконанні облікових робіт.

Предмет організації бухгалтерського обліку охоплює: обліковий процес; працю людей, які здійснюють облік; забезпечення достовірності обліку, контролю і аналізу.

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» відповідальність за організацію бухгалтерського обліку несе власник (власники) або уповноважений орган (посадова особа), який здійснює керівництво підприємством відповідно до законодавства та установчих документів.

Отже, суб'єктами організації бухгалтерського обліку є власник підприємства або уповноважений ним орган (посадова особа), який здійснює керівництво підприємством відповідно до установчих та інших розпорядчих документів, а також головний бухгалтер (або особа, на яку покладено обов'язки ведення бухгалтерського обліку) підприємства. Відмітимо, що суб'єкти бухгалтерського обліку – бухгалтерська служба на чолі з головним бухгалтером або особа, на яку покладено обов'язки ведення бухгалтерського обліку на підприємстві.

Об'єктами організації бухгалтерського обліку можуть бути: технологія облікового процесу; праця бухгалтерів; розвиток і удосконалення обліку; організаційне, технічне, інформаційне та інше забезпечення обліку.

Організація бухгалтерського обліку складається з 3 взаємозалежних етапів (рис.).

Перші два етапи – це організація технології бухгалтерського обліку, а третій – організація управління бухгалтерським обліком. Всі вони підпорядковані єдиній меті – ефективне виконання бухгалтерським обліком його інформаційної та контрольної функцій.

В результаті поетапної організації бухгалтерського обліку повинні скластися такі її елементи:

- Положення про бухгалтерську службу;
- Наказ про облікову політику;
- Положення про головного бухгалтера;
- план, схеми та графіки документообігу;

- посадові інструкції;
- організаційне, правове, методологічне, технічне забезпечення обліку;
- наукова організація праці облікового персоналу.

Сльозко Т. М. зазначає, що до передумов раціональної організації обліку на підприємстві належать вивчення: структури, особливостей технології й організації виробництва та встановлення облікових взаємовідносин бухгалтерії з оперативно відокремленими підрозділами підприємства; законодавства щодо господарської діяльності підприємства та нормативних актів, котрі стосуються побудови та порядку ведення обліку; обсягу та складу облікової інформації, необхідної для внутрішніх та зовнішніх користувачів; правильної розстановки кадрів, встановлення структури облікового апарату та розподілу обов'язків між окремими виконавцями; планування облікових робіт та їх удосконалення [8].

На нашу думку, раціональна організація бухгалтерського обліку передбачає:

розуміння і використання основних принципів та правил бухгалтерського обліку, дотримання всіх вимог, що висуваються до нього в сучасних умовах, достатньо повне застосування наукових методів та методичних прийомів бухгалтерського обліку для здійснення запропонованих функцій та рішень;

реалізація концепцій та постулатів бухгалтерського обліку, які визначають напрями розвитку теорії й допомагають зрозуміти зміст положень, правил (стандартів) бухгалтерського обліку, що забезпечує обґрунтований вибір організаційних, методичних і технічних аспектів бухгалтерського обліку та оптимізації облікової політики підприємства з метою здійснення функцій обліку;

умілий вибір оптимальної форми обліку, щоб не випустити з уваги ні змістовну, ні формальну сторону обліку;

адекватне застосування, використання механізмів (законодавчих, нормативних, інструктивних, програмних, методичних, організаційних) бухгалтерського обліку, вдосконалення його форми (структурних зв'язків, складу елементів), як способу організації змісту (відносини, накопичення і зберігання) бухгалтерської інформації;

формування раціональної структури бухгалтерського обліку, якісне проведення проектних робіт відповідно до організаційної структури підприємства;

раціоналізація реалізації нововведень й адаптація бухгалтерського обліку до міжнародних облікових стандартів;

організація оптимізації поєднання централізації й децентралізації бухгалтерського обліку в умовах економічних методів управління, колективних форм організації праці, її оплати за центрах відповідальності й сегментів діяльності, що функціонують на принципах самоокупності, самофінансування і самоконтролю;

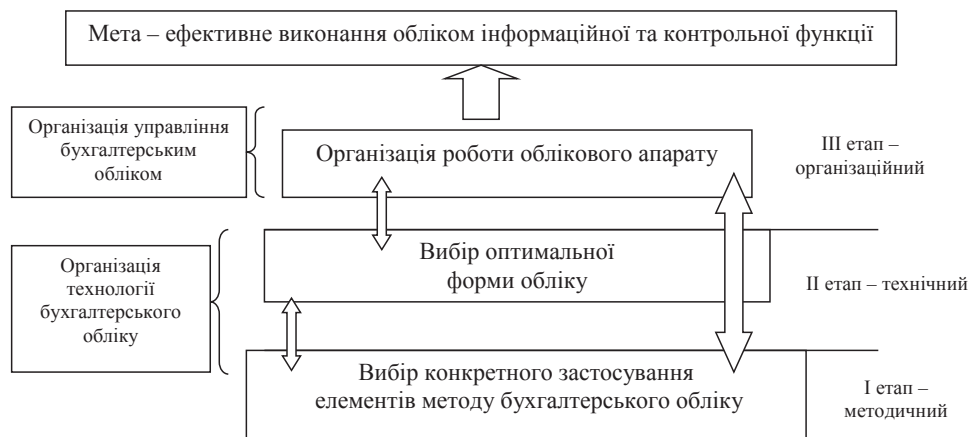
розвиток матеріально-технічної бази бухгалтерії та інших функціональних відділів підприємства; підготовка кадрів, підвищення їх кваліфікації та досвіду, ініціативності, формування нового професійного мислення й нової організаційної культури роботи бухгалтерів та інших кадрів апарату управління;

впровадження наукової організації праці, організаційних та управлінських механізмів внутрішнього регулювання роботи виконавців економічними методами й важелями впливу;

прогнозування та контроль результативності всіх заходів щодо організації бухгалтерського обліку шляхом оцінки ефективності її функціонування на підприємстві.

Висновки і пропозиції. 1. Проведені дослідження дали змогу уточнити економічну сутність понятійного апарату щодо дефініції «організація бухгалтерського обліку» і визначити її як систему, яка представляє собою комплекс заходів, спрямованих на раціональне поєднання елементів методу бухгалтерського обліку з метою отримання документально обґрунтованої інформації, необхідної та достатньої для прийняття керівництвом підприємства й зовнішніми користувачами управлінських рішень, як тактичного, так й стратегічного характеру.

2. Основними передумовами раціональної організації бухгалтерського обліку на підприємстві є: прийняття оптимальних обсягів і термінів отримання облікової інформації, яка необхідна для складання звітності та прийняття управлінських рішень; високий рівень загальноекономічної та спеціальної підготовки працівників облікового апарату; коректне вирішення питання про характер облікових взаємовідносин між центральною бухгалтерією та структурними підрозділами підприємства; використання в обліку сучасної обчислювальної техніки; планування організації облікового процесу тощо.

Примітка: стрілками на схемі позначені зв'язки між етапами

Рис. Етапи організації бухгалтерського обліку

Список літератури:

1. Васильєва Л.М. Поняття та основні передумови раціональної організації обліку / Л.М. Васильєва // Інвестиції: практика та досвід. – 2013. – № 14. – С. 31-33.
2. Васильєва Л.М. Принципи формування облікової політики // Л.М. Васильєва, Н.В. Бондарчук, Г.Є. Павлова // Інноваційна економіка. – 2013. – № 2 (40). – С. 322-324.
3. Войналович О.П. Організація бухгалтерського обліку: теоретико-методичні засади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. екон. наук: спец. 08.06.04 «Бухгалтерський облік, аналіз і аудит» / О.П. Войналович, Національний аграрний університет. – Київ, 2006. – 21 с.
4. Кужельний М. Теоретичні аспекти бухгалтерського обліку // Бухгалтерський облік і аудит. – 2005. – № 9. – С. 32-37.
5. Кужельний М.В. Організація обліку: підручник / М.В. Кужельний, С.О. Левицька. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 352 с.
6. Організація бухгалтерського обліку. Навчальний посібник / За ред. В.С. Леня. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 696 с.
7. Організація бухгалтерського обліку. Підручник для студентів спеціальності «Облік і аудит» ВНЗ. / За ред. проф. Ф.Ф. Бутинця. – Житомир: ПП «Рута», 2005. – 623 с.
8. Сльозко Т.М. Організація обліку: навч. посіб. / Т.М. Сльозко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 224 с.

Васильєва Л.Н., Мостипака В.Р.

Днепропетровский государственный аграрно-экономический университет

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА НА ПРЕДПРИЯТИИ

Аннотация

В статье обобщены теоретические подходы к категории «организация бухгалтерского учета». Уточнено экономическую сущность понятийного аппарата по дефиниции «организация бухгалтерского учета». Рассмотрены и охарактеризованы этапы организации бухгалтерского учета. Определены составляющие организации бухгалтерского учета. Сформулированы основные предпосылки рациональной организации бухгалтерского учета.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, предприятие, принципы, организация, основы.

Vasilieva L.N., Mostypaka V.R.

Dnepropetrovsk State Agrarian-Economic University

THEORETICAL ASPECTS OF THE ORGANIZATION OF ACCOUNTING IN THE ENTERPRISE

Summary

The article summarizes the theoretical approaches to the «accounting of organization» category. It clarified the economic substance of the conceptual apparatus on the definition of «accounting of organization». Examined and characterized the steps of the accounting organization. The components of the accounting organization. The basic premise of the rational organization of accounting.

Keywords: accounting, company, principles, organization, foundations.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ОБЛІКОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОДУКЦІЇ

Васільєва Л.М., Неїсало В.В.

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

Проаналізували теоретичні аспекти з реалізації продукції представленні в положенні про бухгалтерський облік 15 «Дохід» та у міжнародному положенні бухгалтерського обліку 18 «Дохід». Проаналізували дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців у сфері теоретично-облікових аспектів реалізації продукції. Також провели аналіз обліку доходів від реалізації продукції на сільськогосподарських підприємствах. Запропоновано правильну розробку організації обліку доходів від реалізації. Про аналізовано напрями формування облікової політики на підприємствах та відповідного відображення доходів від реалізації продукції у фінансовій звітності.

Ключові слова: облік, реалізація, собівартість, дохід, продукція, підприємство.

Постановка проблеми. Процес реалізації продукції відіграє дуже важливу роль на сучасному ринку. Ринок продукції, як відомо, формується під впливом таких показників як виробництво і споживання. Підприємства-виробники виготовляють продукцію з урахуванням потреб споживачів і враховуючи спроможність купувати ті чи інші товари та їх оцінку. Звичайно виробники зацікавлені у виготовленні тієї продукції, яка користується більшим попитом на ринку, яка може задовольнити споживачів, та збереженням балансу між дефіцитом та пере-насищенням того чи іншого товару, тобто забезпечити пропорційність продукції господарських галузей. Важливо розглянути конкретну галузь, яка займає одне із головних місць на ринку – сільськогосподарську. Підприємства даної галузі мають потужні виробничі можливості, наявність матеріально-технічних, фінансових та інших ресурсів. Розглянувши це, виникає питання – за якими показниками характеризується діяльність і функціональність споживачів на ринку сільськогосподарської продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження теоретичних та облікових аспектів реалізації продукції висвітлено у багатьох працях провідних, вітчизняних та зарубіжних, вчених, таких як М.Д. Білик, С.Ф. Голова, П.А. Лайко, Н.М. Бабченко, Е.С. Хендріксен і М.Ф. Ван Бреда.

Мета статті. Метою даної статті є аналізування наукових досліджень, узагальнення та розвиток основ ведення обліку реалізації продукції. Облік процесу реалізації продукції – це послідовність операцій з реалізації продукції, завданням, якого є забезпечення інформацією про дану продукцію, виконання обов'язків договорів постачання, визначення ціни та фінансових результатів підприємства.

Виклад основного матеріалу. В обліку сільськогосподарського підприємства процес реалізації продукції є одним із останніх та вирішальних в оцінці ефективності роботи даного підприємства за рік. На ринку господарювання успішним просуванням продукції є за мінімальної собівартості та за максимальної ціни продажу на ту чи іншу продукцію, але в аграрному секторі відіграє важливу роль виробництво сільськогосподарської продукції, так як головним засобом виробництва продукції є земля, яка має різну продуктивність, територіальне розміщення та так як виробництво специфічне, тобто є жи-

вими організаціями, залежить від природних умов, що зумовлює сезонність виробництва. Ці фактори впливають на тривалість виробничих циклів, що призводить до необхідності розмежування витрат за видами культур, виробничими бригадами тощо. У сільськогосподарських підприємств, які займаються рослинництвом, готова продукція отримується одноразово на рік в період дозрівання рослини, що призводить до жорстких умов організації обліку виручки від реалізації продукції та її зберігання.

Різниця між чистим доходом і собівартістю є прибутком, обсяг якого збільшується за зниження останньої. За обсягом собівартості встановлюють якісні та кількісні зміни в технології виробництва продукції конкретного сільськогосподарського підприємства, характеризуючи його діяльність як виробника товарів на аграрному ринку. Функціонування ж споживачів доцільно аналізувати за обсягом реалізації відповідної продукції. Отже, важливо встановити взаємозв'язок між собівартістю й обсягом реалізації конкретної сільськогосподарської продукції, а саме за собівартістю визначати обсяг реалізації.

Але деякі підприємства свідомо підвищують собівартість з метою подальшого збільшення цін, тобто стан їх на ринку доцільно визначати за вартістю, а не за собівартістю, оскільки остання неодмінно призведе до значної диференціації. В. П. Павлик стверджує; «Що раціонально використовувати те, що вже застосовується на практиці, а саме – чого вимагає державна статистична звітність – загальноприйняте для всіх підприємств визначення собівартості» [6].

У цьому питанні думки науковців розбігаються. Так на думку М.В. Єрмолаєвої: «Найоб'єктивнішим показником, який слід використовувати для визначення фінансових результатів від реалізації, є повна собівартість, тобто фактична собівартість, збільшена на частину витрат на збут. При цьому вважається, що збутові витрати слід зараховувати до собівартості реалізації, оскільки вони безпосередньо стосуються продукції, виробленої підприємством, і такої, що реалізується покупцям. Проте автор зауважує, що до собівартості необхідно додавати не всю суму адміністративних витрат і витрат на збут за звітний період, а лише ту їх частку, котра припадає на реалізовану продукцію» [10].

Дохід від реалізації продукції, товарів, інших активів, згідно П(С)БО 15 «Дохід», визнається,

якщо: 1) покупецю передані ризики й вигоди, пов'язані з правом власності на продукцію, товар, інший актив; 2) в подальшому підприємство не здійснює управління та контроль за реалізованою продукцією, товарами, іншими активами; 3) сума доходу може бути достовірно визначена; 4) у результаті операції неодмінно відбудеться збільшення економічних вигід підприємства; 5) витрати, пов'язані з реалізацією, можуть бути достовірно визначені. П(С)БО 15 «Дохід» визначає методологічні засади формування в бухгалтерському обліку та відтворення у фінансовій звітності інформації про доходи підприємств усіх форм власності. Норми цього положення стосуються доходів, які виникають у результаті таких операцій: реалізація продукції (товарів); надання послуг; цільове фінансування; використання активів іншими сторонами, що зумовлює виникнення доходу у вигляді відсотків, роялті, дивідендів підприємства [8].

Аналізуючи дане П(С)БО можна виділити, що є певні невизначеності визнання доходів. Щодо реалізації продукції виділяємо такі умови визнання доходу:

1) винагород від володіння продукцією і передавання покупцю ризиків;

2) існує імовірність надходження до підприємства економічних вигід, в зв'язку з операцією продажу.

Розглядаючи МСБО 18 «Дохід» визнається дохід від продажу товарів, коли задовольняються певні умови, а саме: а) продавець передав покупцю суттєві ризики і винагороди, пов'язані з власністю на товар; б) за продавцем не залишається подальша участь управлінського персоналу у формі, яка пов'язана з володінням, ефективний контроль за проданими товарами; в) суму доходу можна достовірно оцінити; г) до продавця надійдуть економічні вигоди, пов'язані з операцією; г) витрати, які були або будуть понесені у зв'язку з операцією, можна достовірно оцінити. Якщо в продавця залишаються суттєві ризики щодо володіння, операція не розглядається як продаж і дохід не визнається. Продавець може зберігати за собою суттєвий ризик щодо володіння по-різному. Прикладами ситуацій, у яких продавець може зберігати за собою суттєві ризики та винагороди від володіння, є випадки, коли: а) у продавця залишається зобов'язання щодо незадовільного виконання робіт, яке не охоплюється звичайними гарантійними забезпеченнями; б) одержання доходу від певного продажу залежить від отримання доходу покупцем від власного продажу цих товарів; в) відвантажені товари підлягають подальшому монтажу і цей монтаж є суттєвою частиною контракту, який ще не був завершений суб'єктом господарювання; г) покупець має право анулювати придбання з причин, визначених у контракті на продаж, і продавець не має впевненості щодо ймовірності повернення [7].

Праналізувавши вище наведені дані можна навести приклади ситуацій, при яких підприємство може утримувати ризики та винагороди від володіння, а саме, коли: а) підприємство діє на підставі договору комісії; б) відвантажена продукція підлягає доопрацюванню; в) покупець має право розірвати договір на придбання товарів через причини, визначені у ньому, підприємство

не переконане у ймовірності повернення товару; г) реалізація товарів відбувається в кредит.

Невиконанні умов, зазначені у П(С)БО 15, для визнання в обліку доходів від реалізації підприємства може бути у зв'язку з особливостями діяльності та невизначеними обставинами. Також відображення доходу від реалізації продукції підприємства залежить від особливостей здійснюваних операцій. Це означає, що підприємство повинне самостійно обирати метод відображення доходу й обсяги в якому визначати дохід від реалізації продукції у звітному періоді та зазначити ці умови необхідно в обліковій політиці підприємства.

Облікова політика підприємства формування, якої є відповідальним завданням, що полягає у застосуванні нормативно-правових принципів передбачених веденням бухгалтерського обліку, складання та подання фінансової звітності, вибору процедур та методів обробки облікової інформації.

На підприємстві здійснення контролю, організація та ведення обліку визначається обліковою політикою, яка затверджується наказом. В ньому міститься розділ про облік доходів і фінансових результатів діяльності, а також вказані основні положення організації обліку: а) поділ доходів за кожною класифікаційною групою; б) умови визнання та критерії оцінки доходів від надання послуг і виконання робіт на дату складання звітності; в) спосіб вивчення ступеня завершеності робіт, послуг, дохід від використання й надання, яких визначається за ступенем завершеності; г) перелік і склад доходів від реалізації продукції, інших операційних доходів, доходів фінансової, інвестиційної діяльності та надзвичайних доходів; е) порядок та спосіб віднесення доходів і витрат на рахунок 79 «Фінансові результати».

Також, аналізуючи категорії класифікації «Дохід», виходячи з національних і міжнародних стандартів фінансового й податкового обліку України, помічаємо, що є певні відмінності і певні розбіжності. Ці відмінності неминучі, але необхідно призвести до єдиної системи податкового та фінансового обліку [9].

У бухгалтерському обліку кожне підприємство використовує термін «реалізація доходу» для відображення доходів. Дохід від реалізації продукції – це дохід, який був отриманий підприємством при здійсненні процесу реалізації продукції. Відображення доходу відбувається за умови, вибуття товару, товар або послуги повинні бути передані покупцю, за одержання коштів, або право на одержання коштів чи інших активів та за умови впевненості у купівлі продукції на момент продажу.

На практиці обліку доходів існує багато варіантів визнання, що дає змогу маніпулювати фінансовими результатами, що підтверджує проф. Г.Г. Кірейцев: «Аналіз нововведень у зв'язку з реформуванням бухгалтерського обліку підприємств України засвідчує відсутність розуміння їх авторами таких категорій, як «доходи», «реалізація доходів», а також про недостатнє уявлення основної вади зарубіжного досвіду облікової діяльності та аудиту – не виправдання очікування» [3].

Висновки. В даній статті було проаналізовано наукові дослідження провідних, вітчизняних та зарубіжних, вчених. Розглянувши весь теоретичний матеріал про облік процесу реалізації

продукції, можна виявити досить великий об'єм протиріч у національних і міжнародних стандартів фінансового й податкового обліку України. Було з'ясовано, що перш за все облік доходів від реалізації продукції починається з організації обліку на підприємстві, яка зазначена у наказі про облікову політику підприємства та в самій обліковій політиці підприємства. Також було

з'ясовано, що саме в обліковій політиці підприємства визначаються методи та принципи відображення доходів у фінансових результатах підприємствах. Як основна інформаційна система, бухгалтерський облік і фінансова звітність призначені відтворити реальний стан збільшення капіталу, джерел формування доходів, напрямів розподілу доходів і прибутку.

Список літератури:

1. Бабченко Н. М. Визнання моменту реалізації / Н. М. Бабченко // Економіка АПК. – 2005. – № 3. – С. 83–86.
2. Бірюкова О. Облік реалізації готової продукції / О. Бірюкова // Бухгалтерія у сільському господарстві. – 2004. – № 19. – С. 6–7.
3. Кірейцев Г. Г. Методологічні засади формування та розвитку національної системи бухгалтерського обліку в Україні / Г. Г. Кірейцев // Вісник ЖДТУ. – 2003. – № 2. – С. 103–108.
4. Лайко П. А. Фінанси АПК: [навч. посіб.] / П. А. Лайко, Ю. І. Ляшенко. – К.: ДІА, 2000. – 225 с.
5. Мэтьюс М. Р. Теория бухгалтерского учета: учебник. / М. Р. Мэтьюс, М. Х. Перера; пер. с англ.; под ред. Я. В. Соколова, И. А. Смирновой. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1999. – 663 с.
6. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 18 «Дохід»: Редакція від 01.01.2012 р. // http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/929_025
7. Павлик В. П. Собівартість і реалізація продукції у формуванні аграрного ринку / В. П. Павлик // Економіка АПК. – 2007. – № 5. – С. 147–152.
8. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 15 «Дохід»: Рат. Наказом Міністерства фінансів України від 29.11.99р. № 290, із змінами та доповненнями.
9. Прунцева Г. О. Уніфікація фінансового та податкового бухгалтерського обліку / Г. О. Прунцева // Економіка АПК. – 2004. – № 12. – С. 90.
10. Удосконалення економічного механізму функціонування аграрних підприємств в умовах невизначеності: зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 травня 2004 р. – К.: КНЕУ, 2004. – 595 с.
11. Хендриксен Э. Теория бухгалтерского учета / Э. Хендриксен, М. Ф. Ван Бреда. – М.: Финансы и статистика, 1997. – 574 с.

Васильева Л.Н., Неисало В.В.

Днепропетровский государственный аграрно-экономический университет

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И УЧЕТНЫЕ АСПЕКТЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОДУКЦИИ

Аннотация

Проанализировали теоретические аспекты по реализации продукции представлены в положении о бухгалтерском учете 15 «Доход» и в международном положении бухгалтерского учета 18 «Доход». Проанализировали исследования отечественных и зарубежных ученых в сфере теоретико-учетных аспектов реализации продукции. Также о провели анализ учета доходов от реализации продукции на сельскохозяйственных предприятиях. Предложено правильную разработку организации учета доходов от реализации. Проанализировано направления формирования учетной политики на предприятиях и соответствующего отображения доходов от реализации продукции в финансовой отчетности.

Ключевые слова: учет, реализация, себестоимость, доход, продукция, предприятие.

Vasiliieva L.M., Neisalo V.V.

Dnipropetrovsk State Agrarian and Economic University

THEORETICAL ASPECTS OF ACCOUNTING AND PRODUCTION

Summary

Analyzed the theoretical aspects of product sales, which are represented in the provision on accounting 15 «Revenue» and in the International Financial Reporting Standards 18 «Revenue». Analyzed studies of domestic and foreign scientists in the field of theoretical and accounting aspects of sales. Sales income accounting at agricultural enterprises is also analyzed. A correct development of management of sales income accounting is proposed. Directions of formation of accounting policy at enterprises and appropriate displaying of sales income in financial statement are analyzed.

Keywords: accounting, sales, costs, earnings, products, enterprise.

УДК 657.2

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ОБЛІКУ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ НА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Васильєва Л.М., Скінтяєну О.І.

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

У статті узагальнено теоретичні підходи щодо категорії «основні засоби». Уточнено економічну сутність понятійного апарату щодо дефініції «основні засоби». Розглянуто та охарактеризовано класифікацію основних засобів. Сформульовано уточнення класифікаційних груп основних засобів.

Ключові слова: бухгалтерський облік, класифікація, підприємство, основні засоби.

Постановка проблеми. Основні засоби – незамінна складова ресурсного потенціалу господарюючого суб'єкта будь-якої галузі економіки. Від ефективного використання основних засобів залежить фінансовий та майновий стан кожного підприємства. Це зумовлює потребу в підвищенні якості облікової інформації, оперативності її отримання та повноти наданих відомостей для всіх рівнів користувачів. Рационально побудований облік створить можливість для забезпечення режиму економії, скорочення і ліквідації непродуктивних витрат.

Якісно і повноцінно розроблений понятійний апарат бухгалтерського обліку основних засобів дозволяє побудувати економічно вірну структуру бухгалтерського обліку здатну достовірно відображати всі операції пов'язані з обліком основних засобів на рахунках бухгалтерського обліку та формувати достовірну інформацію про активи сільськогосподарського підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретичних основи обліку основних засобів на підприємствах присвячені праці вітчизняних вчених, насамперед, Т.А. Бутинець [1], Н.В. Довгалюк [4], М.М. Зюкова [5], А.В. Мазур [6], Л.К. Сук [12] та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Разом з тим, сучасна класифікація основних засобів вимагає деякого уточнення класифікаційних груп основних засобів, а також уточнення економічної сутності понятійного апарату щодо дефініції «основні засоби», що і зумовлює актуальність даного дослідження.

Мета статті. Метою статті є узагальнення теоретичних підходи щодо категорії «основні засоби», уточнення економічної сутності понятійного апарату щодо дефініції «основні засоби», уточнення класифікаційних груп основних засобів.

Виклад основного матеріалу. Основні засоби сільськогосподарського підприємства є важливою складовою частиною виробничого потенціалу, ефективність використання яких можна забезпечити лише в тому випадку, якщо на підприємстві правильно побудований бухгалтерський облік всього майна.

За економічною природою засоби праці виступають у вигляді основних засобів тільки в процесі продуктивного використання. Ті ж об'єкти, які придбані з метою подальшої реалізації, відносяться до товарів, а не до основних засобів.

У бухгалтерському обліку засоби праці виділено в окремий об'єкт обліку, що має назву «основні засоби підприємства».

Згідно П(С)БО 7 «Основні засоби» – матеріальні активи, які підприємство утримує з ме-

тою використання їх у процесі виробництва або поставки товарів, надання послуг, здавання в оренду іншим особам або для здійснення адміністративних і соціально-культурних функцій, очікуваний термін корисного використання (експлуатації) яких більше одного року (або операційного циклу, якщо він довший за рік) [10].

Згідно п. 14.1.138 Податкового Кодексу України основні засоби – матеріальні активи, у тому числі запаси корисних копалин наданих у користування ділянок надр (крім вартості землі, незавершених капітальних інвестицій, автомобільних доріг загального користування, бібліотечних і архівних фондів, матеріальних активів, вартість яких не перевищує 6000 гривень, невиробничих основних засобів і нематеріальних активів), що призначаються платником податку для використання у господарській діяльності платника податку, вартість яких перевищує 6000 гривень і поступово зменшується у зв'язку з фізичним або моральним зносом та очікуваний строк корисного використання (експлуатації) яких з дати введення в експлуатацію становить понад один рік (або операційний цикл, якщо він довший за рік) [9].

Відповідно до МСБО 16, основні засоби – це матеріальні активи, якими підприємство володіє з метою їх використання в процесі виробництва, постачання товарів, здійснення послуг, надання в оренду, або для цілей управління, й які, як передбачається, будуть використовуватися протягом більш одного звітного періоду [7]. МСБО 16 поширюється на всі види активів, що відповідають даному визначенню, крім лісних угідь і подібних відтворених природних ресурсів. Основні засоби (майно, машини та обладнання) визначаються в стандарті як матеріальні активи, необхідні для виробництва або продажу товарів і послуг, для адміністративно-управлінських цілей або для здачі в оренду, строк корисного використання яких перевищує звітний період [7].

Отже, якщо розглядати нормативно-правове визначення основних засобів, то у зазначених актах майже співпадають критерії віднесення матеріальних активів до основних засобів за терміном використання та за призначенням, вартісна ознака основного засобу наводиться тільки в Податковому кодексі, ані в НП(С)БО, ані МСБО такий критерій відсутній. В бухгалтерському обліку вартісну межу основного засобу підприємства встановлюють самостійно і відображають її в Наказі про облікову політику підприємства.

Розглянемо тлумачення поняття «основні засоби», які наводять вітчизняні вчені. Бутинець Т.А., розглядає основні засоби як вкладений

капітал, і, відповідно, повинні обліковуватися за собівартістю і їх можна прирівняти до витрат майбутніх періодів (динамічний баланс); основні засоби розуміються як ресурс, що знаходиться на підприємстві (статичний баланс) [1].

За Мочерним С. В. основні засоби – засоби праці, що експлуатуються довше ніж один рік і мають вартість понад встановлений ліміт; повністю і багаторазово беруть участь у процесі виробництва; переносять свою вартість на готову продукцію частинами у міру зносу [8].

На думку Довгалюк Н. В. основні засоби – матеріальні активи підприємства будь-якої форми власності, що неодноразово здійснюються у виробничих циклах та зберігають свою натуральну форму, переносячи свою вартість на вироблену продукцію частинами, строк використання яких перевищує один рік (операційний цикл). Основні засоби призначені для експлуатації самим підприємством, для надання в оренду іншим фізичним чи юридичним особам, що в сукупності дає змогу одержувати економічну вигоду для підприємства [4].

Зюкова М.М. наголошує на тому, що з погляду категорії обліку основні засоби – це довгострокові активи [5].

Нами запропоновано наступне агреговане визначення основних засобів, яке дозволить точно класифікувати частину майна в якості основних засобів і відповідно обґрунтувати порядок перенесення їх вартості на вартість новоствореної продукції: основні засоби – це частина майна в матеріально-речовій формі, яка належить підприємству на правах власності та яка у формі засобів праці протягом періоду перевищує один операційний цикл.

Певний перелік ознак майна, які слугують для його кваліфікації в якості основних засобів розроблений на основі національного законодавства, аналізу нормативних та наукових джерел, використання міжнародного досвіду. Він дозволяє найбільшою мірою відобразити економічну сутність процесу перенесення вартості майна на вартість виробленої продукції та максимально ефективно й раціонально використовувати принцип відтворення основних засобів.

Раціональна організація обліку безпосередньо залежить від правильної класифікації основних засобів. Разом з тим сучасна класифікація основних засобів вимагає деякого уточнення класифікаційних груп основних засобів [2]. Ця обставина викликано незручностями і плутаниною в обліку коштів виробництва, які спостерігаються в суб'єкта господарювання.

Для чіткого обліку основних засобів необхідно насамперед їх правильно класифікувати [3]. Основні засоби в Україні можна згрупувати за їх функціональним призначенням, за галузевою ознакою, за використанням, за ознакою належності, за натурально-матеріальним складом.

Класифікація основних засобів за Планом рахунків бухгалтерського обліку № 2914 від 30.11.1999 р. [11] та згідно з Положенням (стандартом) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби» [10] за натурально-матеріальним складом поділена на 10 груп. Згідно з п. 145.1 ст. 145 Податкового кодексу України від 2 грудня 2013 року № 2755-VI визначено 16 класифікаційних груп основних засобів та інших необоротних активів,

з них 10 груп це основні засоби і 6 груп це інші необоротні активи [9].

Зазначимо, що після прийняття Податкового кодексу України класифікація основних засобів в бухгалтерському обліку відповідає податковому обліку, відмітимо що це сталося вперше.

Уточнення класифікації, яке пропонуємо, внесе більшу конкретність при обліку основних засобів організацій і, тим самим, полегшить подальше проведення аналізу господарської діяльності та складання звітності. Відповідно до діючого порядку обліку основні засоби підприємства поділяються за видовою ознакою на наступні групи будівлі, споруди, робочі та силові машини й обладнання, вимірювальні та регулюючі прилади та пристрої; обчислювальна техніка; транспортні засоби; інструмент; виробничий та господарський інвентар і приладдя, робоча, продуктивна та племінна худоба, багаторічні насадження тощо.

На нашу думку, наприклад, класифікаційну групу «Багаторічні насадження» в сільськогосподарських підприємствах видається більш доцільним назвати «Багаторічні експлуатаційні насадження». Відповідно до діючого порядку обліку, після закладки молоді насадження зараховуються до складу основних засобів, потім, витрати з вирощування до плодоносного віку приєднують до вартості основних засобів. Однак такий порядок не можна визнати правильним. Ці насадження вимагають значних витрат з утримання та догляду за ними, і вони продовжують залишатися предметами праці. Такі об'єкти, по суті, не є функціонуючими основними засобами. Інші об'єкти основних засобів, які знаходяться на консервації, також є не діючими й істотно відрізняються за потенційними своїми можливостями. Отже, і ті й інші продовжують перебувати в сфері матеріального виробництва, але як предмети праці і продовжують споживати живу і уречевлену працю (неексплуатаційні багаторічні насадження), що стосується інших груп, то вони дійсно є справжніми засобами праці з усіма своїми потенційними можливостями і в будь-який момент можуть бути включені в реальну сферу матеріального виробництва, а, отже, і в економічний оборот господарських засобів підприємства.

По відношенню до неексплуатаційних (молодих) багаторічних насаджень включення їх як об'єкта бухгалтерського обліку в складі основних засобів до введення їх в експлуатацію видається неправомірним.

Формування ринкових відносин в сільському господарстві передбачає і більш конкретну класифікацію основних засобів в частині земельних угідь зокрема, земля сільськогосподарського призначення до останнього часу не знаходила відповідного місця в нинішній класифікації основних засобів. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне поряд з класифікаційною групою «Земельні ділянки» виділення й іншої самостійної групи – «Землі сільськогосподарського призначення». Це дозволить належним чином розцінювати названі угіддя, як важливий компонент сучасних засобів виробництва в сільському господарстві та відповідно як самостійний об'єкт бухгалтерського обліку та аналізу їх використання.

Висновки і пропозиції. 1. Проведені дослідження дали змогу уточнити економічну сутність понятійного апарату щодо дефініції «основні за-

соби» яке дозволить точно класифікувати частину майна в якості основних засобів і відповідно обґрунтувати порядок перенесення їх вартості на вартість новоствореної продукції, а саме: основні засоби – це частина майна в матеріально-речовій формі, яка належить підприємству на правах власності та яка у формі засобів праці протягом періоду перевищує один операційний цикл.

2. Класифікація основних засобів за Планом рахунків бухгалтерського обліку № 2914 від 30.11.1999 р. та згідно з Положенням (стандар-

том) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби» за натурально-матеріальним складом поділена на 10 груп. Згідно з п. 145.1 ст. 145 Податкового кодексу України від 2 грудня 2013 року № 2755-VI визначено 16 класифікаційних груп основних засобів та інших необоротних активів, з них 10 груп це основні засоби і 6 груп це інші необоротні активи. Після прийняття Податкового кодексу України класифікація основних засобів в бухгалтерському обліку відповідає податковому обліку, відмітимо що це сталося вперше.

Список літератури:

1. Бутинець Т. А. Основні засоби: точка зору економіста / Т. А. Бутинець // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. – 2012. – № 23. – С. 22–36.
2. Васильєва Л. М. Особливості обліку основних засобів на малих підприємствах / Л. М. Васильєва, Н. В. Бондарчук, Г. Є. Павлова // Агросвіт. – 2012. – № 15. – С. 28–32.
3. Горицька Н. Облік основних засобів: нормативно-правове забезпечення / Н. Горицька // Економіка і управління у промисловості: мат. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 75-річчю факультету економіки та менеджменту Національної металургійної академії України (Дніпропетровськ, 28–29 жовтня 2010 р.) / Мін-во освіти і науки України, Націон. металург. акад. України. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – 380 с. – С. 315–317.
4. Довгалюк Н. В. Ефективність використання та відтворення основних засобів сільськогосподарських підприємств Центрального Полісся: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.04 / Н. В. Довгалюк. – Житомир: Житомир. нац. агрокол. ун-т., 2010. – 20 с.
5. Зюкова М. М. Облік основних засобів: проблемні питання / М. М. Зюкова // Регіональні перспективи. – 2003. – № 9–10. – С. 59–61.
6. Мазур А. В. Поняття та класифікація основних засобів підприємства [Електронний ресурс] / А. В. Мазур. – Режим доступу: <http://gisar.eu/ru/node/536>
7. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 16 «Основні засоби» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/929_014_9
8. Мочерний С. В. Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. / С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Устенко, С. І. Юрій. – Т. 1. – Л.: Світ, 2005. – 616 с.
9. Податковий Кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page3>
10. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби» Затверджено наказом Міністерства Фінансів України від 27.04.2000 р. № 92. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00>
11. Про затвердження Плану рахунків бухгалтерського обліку та Інструкції про його застосування: Наказ Міністерства фінансів України від 30.11.1999 № 291. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0892-99>
12. Сук Л. К. Організація обліку необоротних активів / Л. К. Сук // Бухгалтерія в сільському господарстві. – 2009. – № 15. – С. 49–54.

Васильєва Л.Н., Скінтеяну О.И.

Днепропетровский государственный аграрно-экономический университет

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УЧЕТА ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ НА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Аннотация

В статье обобщены теоретические подходы к категории «основные средства». Уточнено экономическую сущность понятийного аппарата по дефиниции «основные средства». Рассмотрены и охарактеризованы классификация основных средств. Сформулировано уточнения классификационных групп основных средств.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, классификация, предприятие, основные средства.

Vasileva L.N., Skinteyanu O.I.

Dnepropetrovsk State Agrarian-Economic University

THEORETICAL FOUNDATIONS OF FIXED ASSETS ACCOUNTING AT THE AGRICULTURAL ENTERPRISES

Summary

The article summarizes the theoretical approaches to the «fixed assets» category. It clarified the economic substance of the conceptual apparatus on the definition of «fixed assets». Examined and described the classification of fixed assets. Formulated clarify the classification groups of fixed assets.

Keywords: accounting, classification, enterprise, plant and equipment.

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

Вашечко Ю.В.

Харківський національний аграрний університет
імені В.В. Докучаєва

У статті розглядаються проблеми вибору методичних підходів до оцінки інвестиційної привабливості об'єктів інвестування на різних рівнях економіки та з урахуванням галузевих особливостей діяльності суб'єктів господарювання. Досліджуються методики оцінки інвестиційної привабливості підприємств АПК, розкриваються їх переваги і недоліки у випадку застосування. Розроблена класифікація методичних підходів до оцінки інвестиційної привабливості за рядом ознак. Запропоновано проводити оцінку інвестиційної привабливості в залежності від позиції внутрішнього або зовнішнього інвестора.

Ключові слова: оцінка інвестиційної привабливості, інвестиційний клімат, методичні підходи, зовнішній інвестор, внутрішній інвестор, класифікація, ознаки, фінансовий стан.

Постановка проблеми. Дослідження проблем інвестування завжди привертало увагу економічного співтовариства. На світовому ринку капіталів відбувається жорстка конкурентна боротьба за залучення інвестицій, а забезпечення їх достатнього і якісного припливу є одним із пріоритетних завдань будь якої держави.

Зважаючи на необхідність залучення інвестицій, інвестиційна привабливість окремих суб'єктів інвестування з урахуванням факторів економічного, політичного і соціального характеру набула в Україні особливо важливого значення. Проблема оцінки інвестиційної привабливості об'єктів інвестування у теорії і практиці інвестиційного аналізу займає важливе місце. Така оцінка проводиться на різних рівнях: суб'єкта господарювання, галузі, регіону, країни. З огляду на вищезазначене, тема даного дослідження, що стосується аналізу існуючих методичних підходів оцінки інвестиційної привабливості, відмінностях набору показників та критеріїв оцінки об'єктів інвестування на макро-, мезо- і мікрорівнях, є досить актуальною.

Аналіз останніх наукових досліджень. Різні наукові підходи до оцінки інвестиційної привабливості об'єктів інвестування містяться в роботах Балацького О.Ф., Бланка І.О., Вінніченка І.І., Гайдучького А.П., Гуророва О.І., Ковтун Н.В., Майорової Т.В., Мешкова А.В. та ін.

Дослідження вищезгаданих науковців ґрунтовно розкривають теоретичні, методологічні, практичні та інші аспекти оцінювання інвестиційної привабливості об'єктів інвестування.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значні надбання науковців щодо зазначеної проблематики, на нашу думку, залишається чимало невирішених питань, пов'язаних із вибором методики оцінки інвестиційної привабливості, дослідженням теоретичного аспекту в цьому напрямі та практичного застосування методики оцінки з урахуванням тенденцій розвитку та галузевих особливостей. Також жоден із методичних підходів оцінки інвестиційної привабливості не враховує особливості оцінки в залежності від позиції внутрішнього або зовнішнього інвестора.

Метою статті є огляд існуючих методичних підходів до оцінки інвестиційної привабливості об'єктів інвестування, визначення переваг та не-

доліків у випадку їх застосування. Розроблення класифікації методик оцінки інвестиційної привабливості за рядом ознак.

Виклад основного матеріалу. В даний час економічній науці відомо безліч методичних підходів до оцінки інвестиційної привабливості підприємств. Першою вагомою працею в області вивчення оцінки інвестиційної привабливості окремої країни прийнято вважати розробку Гарвардської школи бізнесу, здійснену у другій половині 60-х рр. XX ст. В основу порівняння була покладена експертна шкала на основі ряду показників, які залежать від співставлення інвестиційного клімату різних країн і регіонів [1].

Усі наступні розробки оцінки інвестиційної привабливості велися в напрямку ускладнення і поглиблення моделі. Більшість західних консалтингових компаній, а також економічні видання почали розробляти свої методики оцінки економічного стану в різних державах, регіонах та галузях діяльності з точки зору їх привабливості для потенційних інвесторів.

Проблеми оцінки інвестиційної привабливості регіонів та галузей знайшли своє відображення в багатьох наукових працях [2-6].

Так, О.Ф. Балацький виділяє експертно-рейтингову систему для оцінки інвестиційної привабливості регіону. Запропонована ним методика базується на складанні рейтингу регіону на основі експертних оцінок, визначенні інвестиційної привабливості регіону на основі показника «дистанції віддалення від еталону» [2].

Звичайно, ця методика заслуговує на увагу, але її не доцільно застосовувати для оцінки інвестиційної привабливості на рівні підприємства. Для підприємства при оцінці його інвестиційної привабливості за даною методикою виникнуть складності в розрахунку деяких показників.

Н.В. Ковтун в своїй методиці пропонує показники оцінки інвестиційної привабливості регіону, галузі, підприємства [3]. Проте такий перелік є не досить коректним, оскільки деякі з запропонованих показників визначити кількісно досить складно і до того ж автор не зазначає як саме їх потрібно розраховувати.

Як відомо, ефективність вкладання інвестицій в економіку країни залежить від якості і повноти інформації про інвестиційну привабливість окремої галузі економіки. Так, ряд публікацій

[4, 6] присвячені методиці оцінки інвестиційної привабливості галузі сільського господарства. Вчений – аграрій А. П. Гайдуцький пропонує методу оцінки інвестиційної привабливості аграрного сектора, де основними складовими інвестиційної привабливості, на його думку, є ресурсна, фіскальна, регуляторна та інфраструктурна [4]. Автор використовує матричний метод підготовки вихідних даних, де по вертикалі розміщує об'єкти інвестування, а по горизонталі – показники, які характеризують умови інвестування. Звісно, дана методика заслуговує на увагу, вона успішно використовується на практиці, але її не можна застосувати для оцінки інвестиційної привабливості окремого підприємства.

Для визначення рейтингу регіонів можуть використовуватись неоднорідні показники, які містять значні внутрішньо об'єктні перепади. В.С. Швецем був запропонований підхід, який ґрунтується на поєднанні методики стандартизації показників. Основною метою даного методу є зведення різних показників до порівнянності, галузевого та територіального підходу до визначення інвестиційної привабливості, який передбачає аналіз системи часткових показників за рівнем прибутковості галузі, перспективності розвитку галузі та інвестиційних ризиків [5]. Використовуючи вищезазначений метод, виникає можливість оцінити інвестиційну привабливість доведеним різномірним показникам до порівнянності, що є базою їх подальших досліджень.

Особливої уваги заслуговує методика, що розроблена вченими Інституту аграрної економіки, оскільки вона враховує специфіку діяльності сільськогосподарських підприємств [6]. Проте дана методика є дещо громіздкою і потребує значного масиву інформації про об'єкт дослідження. На нашу думку, її варто використовувати при виборі декількох об'єктів дослідження.

Рядом авторів [8-16] запропоновано методику оцінки інвестиційної привабливості окремих суб'єктів господарювання. При цьому слід зазначити, що дані методичні підходи мають широкі відмінності у способах аналізу та обробки інформації, добором показників та критеріїв здійснення оцінки.

На законодавчому рівні за ініціативою керівництва Агентства з питань запобігання банкрутству підприємств та організацій розроблено методику інтегральної оцінки інвестиційної привабливості підприємств та організацій [7]. Згідно з Методикою, інвестиційна привабливість підприємства визначається як рівень задоволення фінансових, виробничих, організаційних та інших вимог чи інтересів інвестора щодо конкретного підприємства, яке може визначатися чи оцінюватися значеннями відповідних показників, у тому числі інтегральної оцінки. Варто зазначити, що дана методика має свої недоліки, по-перше, вона не враховує галузеву специфіку діяльності підприємства, по – друге, до складу оціночних показників у разі визначення інвестиційної привабливості сільськогосподарських підприємств, не включені показники, які характеризують забезпеченість та ефективність використання землі. По-третє, часто виникають ситуації, коли показники різних груп суперечать один одному, відображаючи протилежний фінансовий стан

підприємства, через що можливо дати хибну оцінку в кінцевому результаті.

В економічній літературі широко відомий підхід І. О. Бланка до оцінки інвестиційної привабливості окремих компаній (фірм). Запропонована методика оцінки ґрунтується на визначенні показників фінансової стійкості, прибутковості, ліквідності активів і оборотності активів [8]. Також автор методики зазначає, що оцінка інвестиційної привабливості підприємства повинна базуватися на визначенні стадії життєвого циклу підприємства. Збігаються з поглядом Бланка І.О. про необхідність врахування стадії життєвого циклу вчені Коюда В.О. та Коюда О.П. [9]. Ми погоджуємось з даною позицією, оскільки стадія життєвого циклу підприємства відіграє важливу роль у його фінансово-економічному становищі та результатах діяльності.

Вчені Донцов С.С., Іванов А.П. [10, 11] в основу своїх методичних підходів закладають показники ринкової вартості цінних паперів підприємства – об'єкта оцінки інвестиційної привабливості. Варто зазначити, що дані методики оцінки інвестиційної привабливості підприємств можуть застосовуватись в обмеженому колі господарюючих суб'єктів. Так як група показників оцінки надійності, вартості, дохідності цінних паперів може використовуватись лише для підприємств у формі акціонерних товариств. При оцінці інвестиційної привабливості підприємств інших форм господарювання за цими моделями виникають труднощі в розрахунку того чи іншого показника.

Мешковим А.В. був запропонований метод комплексних групових коефіцієнтів [12]. В даній методиці прибутковість, фінансова стійкість, ліквідність, ділова активність, кадровий потенціал є основними напрямками, що аналізуються під час визначення рівня інвестиційної привабливості підприємства. На базі розрахованих фінансових коефіцієнтів визначається рейтинг кожного окремого показника як результат співставлення його із максимальним або нормативним значенням, потім формуються загальні річні рейтинги підприємства з урахуванням ваги окремих показників. На нашу думку, здійснивши розрахунки за наведеною методикою можна отримати досить суперечливі результати. По-перше, недосконалим вважаємо встановлену умову виконання узагальнюючого показника рейтингу інвестиційної привабливості ($0 > R_{jk} > 1$). По-друге, за деякими підприємствами можна отримали результати, які не виконують встановленої умови. Це відбувається за рахунок того, що у даній методиці по групі показників фінансової стійкості та ліквідності отримані значення порівнюються з нормативними, а не з максимальними по групі підприємств. Для уникнення суперечностей при оцінці частини показників, вважаємо за доцільне, там де перевищуються нормативні значення, отримані дані прирівнювати до одиниці.

В даній час багато українських дослідників приділяють увагу вивченню методичних підходів до оцінки інвестиційної привабливості сільськогосподарських підприємств з урахуванням галузевих особливостей діяльності підприємств агросфери. Серед них слід виділити методику оцінки інвестиційної привабливості сільськогосподарських підприємств, що запропонована О.І. Гуторовим

та К.М. Крамаренко для інвесторів, спеціалістів й керівників сільськогосподарських підприємств, а також працівників районних управлінь агропромислового розвитку [13]. Згідно цієї методики інвестиційну привабливість підприємств запропоновано оцінювати за шістьма групами показників: майновий стан; ліквідність; фінансова стійкість; ділова активність; прибутковість (рентабельність); наявність, стан та ефективність використання землі в ринкових умовах. При формуванні ринкових земельних відносин вагомим значення для потенційних інвесторів набуває інформація стосовно наявності, стану та ефективності використання в процесі господарської діяльності землі, що також має включатися в оцінку інвестиційної привабливості. Таким чином, вважаємо обґрунтованим включення в вищенаведену методику оцінки інвестиційної привабливості показників, що характеризують наявність, стан та ефективність використання землі.

Матрична методика побудови моделі формування інтегрального показника, була розроблена Вініченком І.І. [14]. Дана методика ґрунтується на використанні розрахункових значень показників, що характеризують фінансово-майновий стан підприємства, ефективність використання його ресурсів, а також якісні характеристики: професійні здібності керівництва, галузеву та регіональну приналежність підприємства, стадію життєвого циклу. В даній методиці такі показники як розрахунки підприємства з персоналом, інформація щодо професійних здібностей керівництва, інформація про добросовісність керівника підприємства як партнера можна визначити лише експертним шляхом. На наш погляд, врахування думки експертів при оцінюванні, привносить в її результат певну долю суб'єктивізму. Це означає, що результат зазначеного методу оцінки може залежати від рівня компетентності або досвідченості експерта, який проводить оцінку. Також на нашу думку, в даній методиці не враховується умова отримання від'ємного значення показника. В багатьох випадках умова тенденції підвищення показника виконується, але значення коефіцієнта від'ємне. Виходячи з цього, вважаємо за доцільне по показникам, які мають від'ємні значення в матричній моделі ставити оцінку нуль.

Рудь Л.П. пропонує застосовувати комплексну рейтингову оцінку інвестиційної привабливості сільськогосподарських підприємств. Автор наголошує на тому, що перш за все варто із загальної сукупності підприємств обрати найбільш інвестиційно привабливі, а вже потім проводити їх детальний та розгорнутий аналіз. Також зауважує на тому, що більшість існуючих методик вимагають значних затрат праці та мають обтяжуючі показники, які можуть викликати розбіжності у висновках, на її думку, цього можна уникнути, використовуючи невелику кількість найбільш вагомих показників. В своїй методиці вчена пропонує в якості результативного показника використовувати виручку від реалізації продукції [15]

На думку вчених П. І. Трофименко та Н. В. Трофименко, значно вища достовірність оцінки інвестиційної привабливості може бути забезпечена нормативно-рейтинговим методом

оцінки. Суть зазначеного методу полягає у тому, що на основі визначених нормативних даних за кожним з показників встановлюють межі градацій з різним рівнем оцінки [16].

На нашу думку, автори не зазначають точний перелік показників, за якими повинна проводитись оцінка. Таким чином, в даному методі показники та критерії оцінки можуть бути обрані довільно. Також не зазначається градація величини кінцевого балу за рівнем інвестиційної привабливості, що не дає змогу отриманий результат вірно інтерпретувати.

Об'єктивному вибору методичного підходу до оцінки інвестиційної привабливості об'єктів інвестування сприятиме їх класифікація за рядом ознак. На основі огляду наукової літератури за проблемою вибору методичного підходу до оцінки інвестиційної привабливості об'єктів інвестування нами була розроблена наступна класифікація методик оцінки інвестиційної привабливості по ряду ознак.

За походженням методики можна розділити на зарубіжні, вітчизняні та змішані (спочатку зарубіжні методики, адаптовані до особливостей вітчизняної економіки).

За рівнем оцінки інвестиційної привабливості методики розподіляються на три рівні: макроекономічний – методики, які визначають інвестиційний клімат країни; мезоекономічний – за допомогою даних методик визначається інвестиційна привабливість регіону або галузі народного господарства; мікроекономічний – здійснюється оцінка інвестиційної привабливості безпосередньо окремого суб'єкта господарської діяльності.

За галуззю застосування виділяють методики які орієнтовані на оцінку інвестиційної привабливості окремої галузі економіки. Дані методики враховують галузеві особливості об'єктів інвестиційної привабливості.

За ступенем охоплення елементів інвестиційної привабливості методики поділяються на комплексні та часткові. Мається на увазі, наскільки повно оцінюється інвестиційна привабливість: оцінюється максимальне число факторів або тільки певні аспекти. Комплексні методики орієнтовані на оцінку всіх складових інвестиційної привабливості, часткові – на оцінку тільки певних аспектів інвестиційної привабливості.

Система визначення інвестиційної привабливості. За цією ознакою методики поділяються на методики, що використовують тільки кількісні методи оцінки, тобто оцінка інвестиційної привабливості здійснюється за допомогою кількісних показників та критеріїв; методики, що використовують тільки методи експертної оцінки. Змішані – методики, що використовують для оцінки інвестиційної привабливості кількісні показники та методи експертних оцінок.

В залежності від форми відображення вихідних даних результати оцінки можуть бути представлені у вигляді рейтингової шкали, на якій у порядку рейтингу формуються об'єкти інвестиційної привабливості. Типової шкали, тобто шкали типів або класів інвестиційної привабливості, на якій розміщуються об'єкти інвестиційної привабливості в залежності від типу або класу інвестиційної привабливості, до якого вони увійшли. Кількісна оцінка являє собою число, що знахо-

диться в певних рамках і характеризує стан інвестиційної привабливості. Двовірна шкала або матриця характерна для методик, де інвестиційна привабливість оцінюється значенням двох інтегральних показників.

За кількістю рівнів в структурі оцінки інвестиційної привабливості методики поділяються на однорівневі, дворівневі та тривірневі. Дана ознака відображає складність і ступінь комплексності методики. Рівні – ієрархія показників, за якими оцінюється інвестиційна привабливість. Показники нижчих рівнів інтегруються в показники верхніх рівнів, які, в свою чергу, інтегруються в підсумковий показник інвестиційної привабливості.

Така ознака як *динамічність набору часткових показників* відображає можливість зміни структури набору часткових показників, використуваних в оцінці. За цією ознакою методики можна розділити на методики з динамічним або з фіксованим набором часткових показників.

Основні підходи і методи, що лежать в основі розробки і застосування методологій і методик оцінки інвестиційної привабливості: статистичний, порівняння, стандартизації показників, ранжування, середньоквадратичних відхилень, експертних оцінок, матричний метод.

Більшість з методичних підходів оцінки інвестиційної привабливості орієнтовані на оцінку інвестиційної привабливості з позиції зовнішніх інвесторів, які аналізують підприємство або сукупність підприємств з різних боків, проводять ґрунтовний та розгорнутий аналіз. Для власника підприємства, який виступає в ролі внутрішнього інвестора, важливо оцінити інвестиційну привабливість окремих галузевих структур, певного виду продукції чи напрямку розвитку. Тому добір показників в методиці оцінки інвестиційної привабливості має бути зорієнтований на цілі оцінки.

Виходячи з цього ми пропонуємо виділити за класифікаційною ознакою методичні підходи оцінки інвестиційної привабливості з *позиції внутрішнього та зовнішнього інвестора*.

За даною ознакою вибір методу оцінки інвестиційної привабливості залежить від інвестора та його цілей. Так, для внутрішнього інвестора (власника підприємства) набір показників, за якими він оцінює інвестиційну привабливість може суттєво відрізнятись від показників, на які спирається при оцінці інвестиційної привабливості об'єкта інвестування зовнішній інвестор.

Необхідно зазначити, що дана класифікація не є вичерпною. У ній виділені найбільш явні ознаки, за якими можна класифікувати методи оцінки інвестиційної привабливості об'єктів інвестування.

Висновки і пропозиції. Зважаючи на вищезазначене, можна зробити висновок, що до теперішнього часу розроблена значна кількість методик оцінки інвестиційної привабливості, які мають певні переваги та недоліки у випадку їх застосування. Мета більшості з них повернути увагу вітчизняних і зарубіжних інвесторів до потенційних інвестиційних проєктів, що сприяють соціально-економічному розвитку регіонів і суб'єктів господарювання. На нашу думку, не один з методів не може претендувати на виключну універсальність і абсолютну об'єктивність. Вибір методу оцінки інвестиційної привабливості повинен враховувати певні особливості об'єкта дослідження, масштаб оцінки, регіональну специфіку господарювання, галузеву приналежність об'єкта інвестування та безпосередньо цілі проведення оцінки. Для підприємств АПК при оцінці інвестиційної привабливості необхідно враховувати галузеві особливості, сезонність виробництва та показники, стану та ефективності використання землі. Також варто розподіляти оцінку об'єкта інвестування з погляду внутрішнього і зовнішнього інвестора.

Запропоновано проведення подальших досліджень у напрямку створення методичного підходу до оцінки інвестиційної привабливості підприємств АПК з урахуванням галузевих особливостей діяльності та з позиції внутрішніх та зовнішніх інвесторів.

Список літератури:

1. Майорова Т. В. Інвестиційна діяльність: підручник / Т. В. Майорова; – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 472 с.
2. Балацький О. Ф. Управління інвестиціями: навч. посібник / О. Ф. Балацький, О. М. Теліженко, М. О. Соколов. – Суми: Університетська книга, 2004. – 232 с.
3. Ковтун Н. В. Статистичне дослідження інвестиційного процесу та інвестиційної діяльності: теорія, методологія, практика. – Київ: 2005. – 440 с.
4. Гайдуцький А. П. Методологічні та методичні аспекти оцінки інвестиційної привабливості аграрного сектору / А. П. Гайдуцький // Вісн. аграр. науки. – 2002. – № 7. – С. 73-75.
5. Швець В. Є. Метод стандартизації показників у аналізі інвестиційної привабливості регіонів / В. Є. Швець // Фінанси України. – 1998. – № 5. – С. 23-26.
6. Економічний довідник аграрника / В. І. Дробот, Г. І. Зуб, М. П. Кононенко та ін.]; За ред. Ю. Я. Лузана, П. Т. Саблука. – К.: Преса України, 2003. – 800 с.
7. Методика інтегральної оцінки інвестиційної привабливості підприємств та організацій [Електронний ресурс]: Наказ Агентства з питань запобігання банкрутству підприємств і організацій від 23.02.98 № 22. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0214-98>
8. Бланк И. А. Основы инвестиционного менеджмента: в 2-х т. / И. А. Бланк. – К.: Ника-Центр: Эльга, 2001. – Т. 1. – 536 с.; Т. 2. – 512 с.
9. Коюда В. О. Основы инвестиционного менеджмента: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / В. О. Коюда, Т. І. Лепейко, О. П. Коюда. – К.: Кондор, 2008. – 340 с.
10. Донцов С. С. Оценка инвестиционной привлекательности предприятия посредством анализа надежности его ценных бумаг // Финансовый менеджмент. – 2003. – № 3. – С. 78-84.
11. Иванов А. П. Инвестиционная привлекательность акций. – М.: Изд. центр «Акционер», 2002. – 192 с.
12. Мешков А. В. Оцінка і підвищення інвестиційної привабливості підприємств: автореф. дис. .. канд. екон. наук: 08.06.01 / А. В. Мешков; Донецький держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк, 2004. – 19 с.

13. Гуроров О. І. Оцінка інвестиційної привабливості сільськогосподарських підприємств / Гуроров О. І., Крамаренко К. М. / Економіка АПК: Міжнародний науково-виробничий журнал. – 2009. – № 10. – С. 69-73.
14. Вінніченко І. І. Інвестиційна діяльність аграрних підприємств: монографія / І. І. Вінніченко. – Донецьк: Юго-Восток, 2010. – 444 с.
15. Рудь Л. П. Особливості комплексної рейтингової оцінки інвестиційної привабливості сільськогосподарських підприємств // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2006. – № 3. – С. 264-267.
16. Трофименко П. І. Використання нормативно-рейтингового методу при проведенні комплексних оцінок / П. І. Трофименко, Н. В. Трофименко // Фінансово-бюджетна політика в контексті соціально-економічного розвитку регіонів: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 10-20 берез. 2009 р.). – Дніпропетровськ, 2009. – С. 242-243.

Вашечко Ю.В.

Харьковский национальный аграрный университет имени В.В. Докучаева

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы выбора методических подходов к оценке инвестиционной привлекательности объектов инвестирования на разных уровнях экономики и с учетом отраслевых особенностей деятельности субъектов хозяйствования. Исследуются методики оценки инвестиционной привлекательности предприятий АПК, раскрываются их преимущества и недостатки в случае применения. Разработана классификация методических подходов к оценке инвестиционной привлекательности по ряду признаков. Предложено проводить оценку инвестиционной привлекательности в зависимости от позиции внутреннего или внешнего инвестора.

Ключевые слова: оценка инвестиционной привлекательности, инвестиционный климат, методические подходы, внешний инвестор, внутренний инвестор, классификация, признаки, финансовое состояние.

Vashechko Yu.V.

Kharkiv National Agrarian University by V.V. Dokuchaev

METHODICAL APPROACHES TO THE ASSESSMENT OF INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF AGRICULTURAL ENTERPRISES AND THEIR CLASSIFICATION

Summary

The problems of the choice of methodical approaches to the assessing the investment attractiveness of investment objects at different levels of economy with considering branch features of economic entities' activities has been considered in this article. The methodology for assessing the investment attractiveness of the agronomic industrial complex' enterprises is investigated, their advantages and disadvantages when used are shown. The classification of methodical approaches to the assessing the investment attractiveness on several features has been developed. It is proposed to assess the investment attractiveness depending the internal or external investor's position.

Keywords: assessing the investment attractiveness, investment climate, methodical approaches, foreign investor, domestic investor, classification, characteristics, financial position.

УДК 339.54

ПРІОРИТЕТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ ЄВРОПИ

Вірковська А.А.

Тернопільський національний економічний університет

У статті досліджено зовнішньоторговельні інтереси країн Європи та їхній вплив на пріоритети міжнародного співробітництва України. Розглянуто й охарактеризовано зовнішньоторговельні інтереси країн Європи. Виокремлено проблеми їхньої реалізації в процесі євроінтеграції України. Проведено моніторинг сучасного стану зовнішньоторговельного співробітництва України з країнами Європи. Окреслено пріоритети реалізації зовнішньоторговельних інтересів України.

Ключові слова: зовнішньоторговельні інтереси країни, зовнішньоторговельна діяльність, міжнародне співробітництво, країни Європи, інтеграція.

Постановка проблеми. Позиції країни у світовій економіці визначаються потребами, можливостями, а відповідно й інтересами у сфері зовнішньої торгівлі, що обґрунтовує різний ступінь їхнього залучення до міжнародної торгівлі. За зовнішньоторговельними інтересами країни досить деформовані, а у глобальному просторі розподіляються не лише з урахуванням рівня їхнього економічного розвитку, а й географічно-просторовою векторною спрямованістю. Найбільш ефективні умови для обміну досвідом і передовими практиками у сфері зовнішньої торгівлі сформовано країнами Європи, де інтеграційні процеси є основою розвитку європейської моделі формування та реалізації зовнішньоторговельних інтересів.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Пріоритети реалізації зовнішньоторговельних інтересів України з країнами Європи відображені у працях вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема: С. Беренди, Н. Божидарніка, І. Гладій, А. Дергачова, І. Іващук, Н. Кравчук, Т. Мельник, Є. Савельєва, С. Чужикова, А. Філіпенка, О. Шниркова, С. Юрія, Г. Моргентгау, Дж. Стігліца, Дж. Акерлофа, М. Спенса та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на широкий спектр існуючих наукових досліджень з визначеної проблематики, новітні тенденції у глобальному торговельному просторі зумовлюють виникнення нових викликів для країн, передусім країн Європи, деформуючи їхні зовнішньоторговельні інтереси. Відповідно малодослідженими на сучасному етапі є питання впливу зовнішньоторговельних інтересів країн Європи на пріоритети міжнародного співробітництва України.

Мета статті. Головною метою цієї статті є розробка практичних рекомендацій щодо реалізації зовнішньоторговельних інтересів України в процесі євроінтеграції. Так як у системі зовнішньоторговельних пріоритетів України чільне місце має європейський вектор співробітництва, саме він відкриває нові перспективи співпраці із розвиненими країнами світу, надає можливості для забезпечення економічного розвитку, зміцнення позицій країни у системі міжнародних відносин.

Виклад основного матеріалу. Україна як повноправний суб'єкт міжнародних економічних відносин активно позиціонує себе у міжнародній торговельній площині, в тому числі й у Європейському економічному просторі. Європейський

вектор співробітництва для нашої країни є одним із пріоритетних, про що зазначено в основних документах, які визначають стратегії економічного розвитку. Основним стратегічним партнером для України залишається Європейський Союз, відносини з яким у правовій площині започатковано із визнанням її незалежності. Оцінюючи зобов'язання України на початковому етапі встановлення відносин стратегічного партнерства відповідно до Плану дій, доходимо висновку про асиметрію інтересів і дисбаланс взятих до виконання зобов'язань і визначених кінцевих цілей. Якщо ЄС відкрито декларував залучення України в Європейський економічний й торговельний простір на правах країни-сусіда, то Україна тоді готова була на будь-які демократичні перетворення та соціально-економічні реформи відповідно до вимог ЄС, щоб у перспективі претендувати на створення асоціації та членство в інтеграційному об'єднанні, врегулювавши положення Угоди про партнерство і співробітництво на якісно новому рівні. Відтермінування створення зон вільної торгівлі з позицій ЄС зумовило необхідність проведення досліджень щодо недоцільності переформатування відносин через неготовність України виконувати висунуті вимоги [3, с. 7].

Враховуючи важливість для України питань програми сусідства з країнами ЄС, актуалізується впровадження основних напрямів європейської регіональної політики. Новий регіоналізм у Європі має бути прикладом узгодження інтересів країн на наднаціональному та субнаціональному рівнях, адже сучасні проблеми країн Європи виходять за межі ЄС, окрім того, формується нова структура світобудови на основі поєднання інтересів регіональних інтеграційних об'єднань та країн-лідерів. Україна визначилася із необхідністю імплементації досвіду європейського регіоналізму на початку ХХІ ст. та потребою територій для максимального використання їхнього потенціалу, передусім у зовнішньоторговельній сфері. Так, аналізуючи динаміку та структуру зовнішньоторговельних операцій регіонів України, доходимо висновку про її асиметрію, а відповідно і неможливість суб'єктів реалізувати власний потенціал та інтереси. Україна перебуваючи нині на зламі розвитку європейської та азійської цивілізацій, маючи налагоджені відносини з країнами ЄС та донедавна у СНД, знаходиться в стані балансування між політичними та зовнішньоторговельними інтересами. Отже, питання реалізації зовнішньо-

торговельного інтересу країн Європи знаходяться на межі зовнішньоекономічної політики та політики безпеки. З Євросоюзом Україна підтримує тісні двосторонні консульські відносини з питань зовнішньоторговельного партнерства в знак солідарності щодо здійснення демократичних трансформацій в ЄС та його позиції щодо інших країн з низьким рівнем демократії та монополізованою олігархічною економікою.

Для країни основними завданнями у зовнішньоекономічній політиці стало полегшення доступу українських товарів на ринки країн ЄС, що об'єктивно потребувало формування належного правового поля реалізації підготовчих процедур створення зони вільної торгівлі, узгодження секторальних питань. Після визначення країнами-членами СОТ реальної перспективи набуття Україною членства, у 2008 р. розпочалися перемовини щодо можливості створення поглибленої зони вільної торгівлі. Фахівці цілком чітко окреслили завдання України щодо формування правового підґрунтя для вільного переміщення товарів, послуг, капіталу між нашою країною та ЄС, та регуляторної політики для поступового входження України на внутрішній ринок ЄС [2, с. 61]. Оцінки щодо наслідків створення зони вільної торгівлі достатньо суперечливі для української економіки з огляду на відмінності у методиках розрахунків та статистичній базі, в котрій існують певні розходження даних у різних країнах. Крім цього, зовнішня торгівля є сферою, де перетинаються інтереси всіх учасників: як держав, інтеграційних об'єднань, так і підприємств та кінцевих споживачів товарів і послуг. З таких

позицій математично комплексно оцінити ступінь задоволення інтересів усіх суб'єктів неможливо.

Для Європейського Союзу Україна тривалий час була надійним стратегічним партнером не тільки з позицій економічного та торговельного співробітництва, але й у геополітичному вимірі – стабільною країною в плані безпеки як країни-сусіда. За умови існуючої політичної нестабільності в Україні місія ОБСЄ є одним із гарантів у регіоні та забезпечення безпеки у Європі, що стало одним із чинників активізації співробітництва з країною та підписання не лише економічної, а й політичної частини угоди про асоціацію, щоб наша країна, як позаблокова держава могла на основі принципів міжнародного права підтримувати миролюбні сусідські відносини з іншими країнами, пришвидшити вирішення військових конфліктів. Саме з цих позицій активно розвиваються відносини між Україною та ЄС, що виявилось в активізації зовнішньоекономічного співробітництва впродовж останніх років.

Україна налаштована на розширення конструктивного діалогу з ЄС не лише щодо лібералізації торговельних потоків, а й спрощення візового режиму, щодо якого нині досягнуто суттєвих позитивних результатів. Обравши країни ЄС за пріоритет у реалізації зовнішньоторговельних інтересів, Україна під час переговорного процесу була зацікавлена у максимальному доступі на ринки ЄС. Аналогічний інтерес ЄС був продиктований близькістю території, ресурсним потенціалом країни, дешевою та водночас якісною робочою силою, містким ринком споживання тощо [6, с. 37].

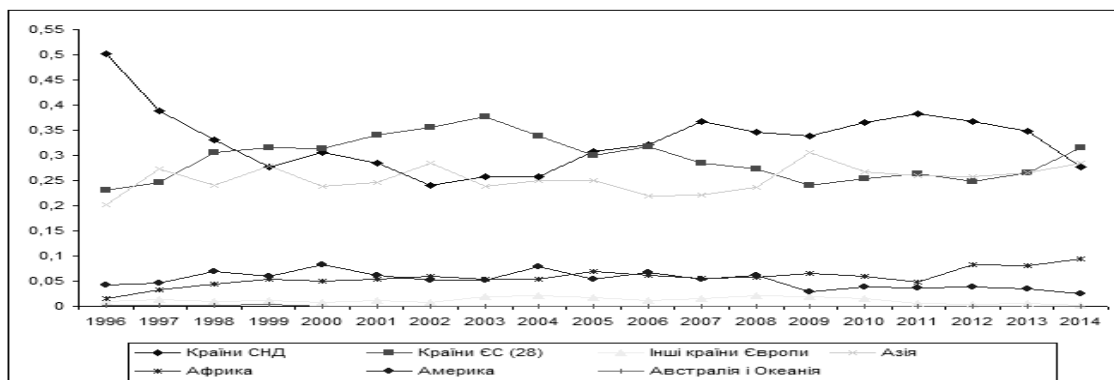

Рис. 1. Динаміка часток регіонів світу в експорті товарів з України

*Примітка: побудовано автором за даними Державної служби статистики України [1]

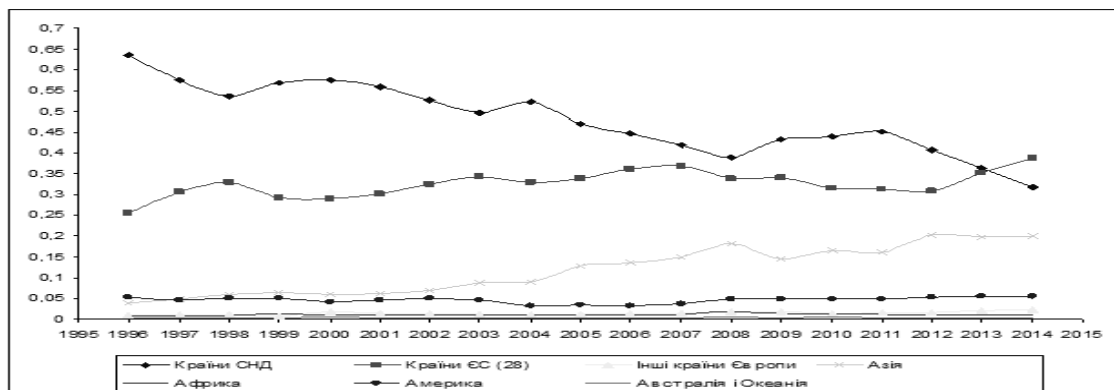

Рис. 2. Динаміка часток регіонів світу в імпорті товарів в Україну

*Примітка: побудовано автором за даними Державної служби статистики України [1]

Таким чином, основним пріоритетом для України залишається європейський вектор реалізації зовнішньоторговельних інтересів. Стратегічне партнерство з країнами ЄС є однією із детермінант розбудови в Україні демократичного суспільства. Якщо на початку 90-х рр. XX ст. обрання європейської моделі розвитку було для країни орієнтиром для впровадження демократичних цінностей і ринкових принципів економічних реформ, то згодом воно трансформувалося у підтримку ЄС не лише економічних реформ в Україні, а й політичних, тому стратегічне партнерство буде охоплювати всі сфери, проте у новому форматі партнерства [4, с. 15].

У структурі зовнішньої торгівлі зростає роль країн ЄС в останні роки. В експорті товарів з України коливання часток інших країн Європи, Африки, Америки, Австралії та Океанії є незначним. Перерозподіл експортних потоків здійснюється, переважно, серед країн СНД, ЄС і Азії. За імпортом товарів в Україну коливання часток інших країн Європи, Африки, Америки, Австралії та Океанії є також незначним. Разом з тим, країни Азії з 2002 р. впевнено починають завойовувати український ринок. Частка країн ЄС теж сповільнено зростає, однак вона є стабільною, натомість зменшується частка країн СНД у загальному імпорті товарів (якщо у 1996 р. вона становила 63,47%, то у 2014 р. – 31,74%) (рис. 1 та 2).

Завдяки приєднанню України до основних Угод СОТ та реалізації плану дій з ЄС, починаючи з 2005 р., вона значно розширила торгівлю послугами, разом з тим, в останні роки, як і в торгівлі товарами, спостерігається переорієнта-

ція експортних потоків з країн СНД на ринки інших європейських країн (рис. 3, 4).

Суттєво зросла частка країн ЄС у експорті послуг з України (з 13,35% у 1996 р. до 34,65% у 2014 р.), що зумовлено тривалими переговорами з приводу формування зони вільної торгівлі. Частка імпорту послуг країн ЄС на ринок України також зросла з 21,64% у 1996 р. до 49,41% у 2014 р.).

У структурі загального експорту послуг з України переважають транспортні послуги (53,3% у 2014 р.) і до країн ЄС – також транспортні послуги (46,4%); телекомунікаційні, комп'ютерні та інформаційні послуги становлять 17,1%; переробка матеріальних ресурсів – 15,4%; ділові послуги – 13,1% (55,6% професійні та консалтингові). В структурі імпорту послуг основна частка належить також транспортним послугам (23,7%), ділові послуги займають 17,2%, державні та урядові послуги – 10,3%, фінансові послуги – 14,1% (2014 р.). Разом з тим, вразливим для України залишається фінансовий і банківських сектори, де послуги імпортують розвинені країни, в тому числі ЄС. Саме сфера фінансових послуг тривалий час визначалася фахівцями як такою, що потребує посиленого захисту від проникнення на ринки іноземних постачальників, що було пов'язане із лібералізацією умов торгівлі відповідно до взятих зобов'язань щодо СОТ, хоча приведення фінансового ринку у відповідність до стандартів ЄС забезпечить прозорість та ефективність його функціонування. Однак слід враховувати і сучасні процеси транснаціоналізації у цьому секторі, адже компаніями-лідерами у

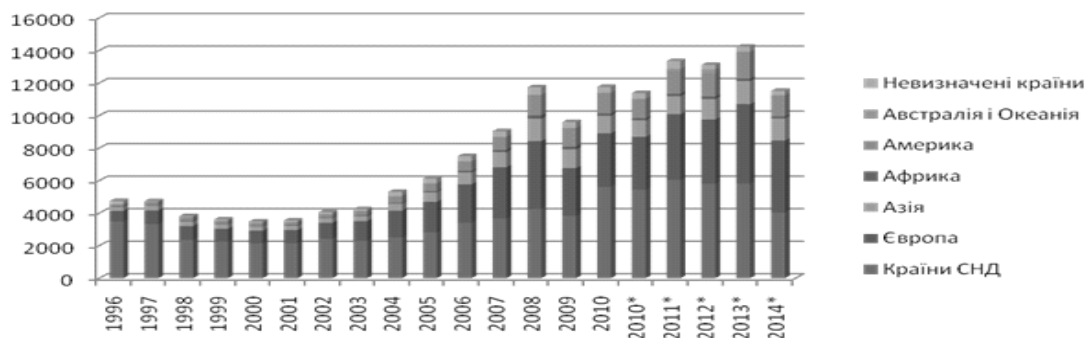

Рис. 3. Динаміка географічної структури експорту послуг з України у 1996–2014 рр. (млн. дол.)

*Примітка: побудовано автором за даними Державної служби статистики України [1]

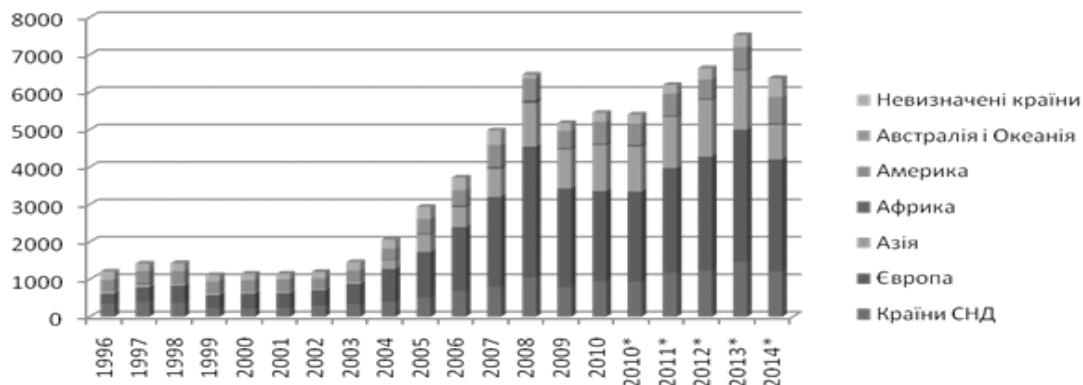

Рис. 4. Динаміка географічної структури імпорту послуг в Україну в 1996–2014 рр. (млн. дол.)

*Примітка: побудовано автором за даними Державної служби статистики України [1]

світі у 2014 р. були такі, що надають фінансово-банківські послуги [5, с. 56].

Враховуючи необхідність торговельної інтеграції, результатом довготривалого процесу перемовин між Україною та ЄС стало розширення співробітництва та Угода про асоціацію між Україною і Європейським Союзом та їхніми державами-членами (УПА), підписання політичної частини якої відбулося 21 березня 2014 р., а економічної – 27 червня того ж року. Підписання угоди передбачає суттєво більший за обсягом і глибиною за змістом характер взаємовідносин, адже зона вільної торгівлі для України впливає не лише на питання торгівлі, а й залучення іноземних інвесторів на умовах стабільності та регуляторного забезпечення умов співробітництва. Іноземні інвестиції для української економіки залишаються важливим джерелом розвитку, проте дедалі частіше теорія розходиться з практикою, зважаючи на структуру інвестиційного співробітництва України з країнами світу – відплив українських інвестицій переважно спрямовується в економіку Кіпру, причому у фінансовий сектор і сферу нерухомості. Таке співробітництво потребує більшої прозорості та посилення контролю за переміщення таких інвестиційних потоків. Вважаємо, що є й окремі сектори української економіки, які не готові до лібералізації імпортного режиму для товарів і послуг з ЄС, навіть незважаючи на запровадження перехідного періоду, через невідповідність стандартів якості, технічних стандартів, зокрема це стосується галузей сільського господарства [7, с. 18]. Створення та дієвість зони вільної торгівлі як стратегічна мета України – це логічний підсумок економічного та торговельного співробітництва з ЄС, адже, як підтверджує дослідження, для України інтеграційне об'єднання є значним ринком збуту товарів і послуг.

Висновки і пропозиції. При формуванні пріоритетів товарної структури зовнішньої торгівлі України необхідно враховувати нові виклики, які постали перед суб'єктами зовнішньої торгівлі, світову кон'юнктуру ринків і швидку зміну цінних чинників. Так, дослідження підтверджує сировинну структуру українського експорту, проте

є компанії, які здійснюють переробку, наприклад, сільськогосподарської продукції, і готову конкурентоспроможну продукцію постачають на ринки інших країн (TB Fruit, Terra Food, ViOil та ін.). У 2014 р. сировинна продукція сільського господарства (зерно, олія та жири) стала основною в структурі експорту, тому Україна поступово перетворюється в аграрного експортера, зважаючи на втрати промислового виробництва, а відповідно відбувається зменшення обсягів видобутку й експорту продукції машинобудування, металургії та видобувної промисловості. Ще однією значимою складовою українського експорту є напівфабрикати із сталі та залізної руди. За таких деформованих умов зовнішньої торгівлі промисловість України перестає бути визначальним чинником формування конкурентних переваг країни на світових ринках, що не забезпечує реалізацію її зовнішньоторговельних інтересів, оскільки ресурсне забезпечення є достатнім для перетворення промисловості у драйвер економічного зростання. Виявляється суперечність зовнішньоторговельних інтересів країн, коли Україна цікавить стратегічних партнерів, у т. ч. й країни Європи, лише з позицій отримання максимальної корисності, що становить загрозу національній безпеці. Щодо політики імпорту товарів в Україну зазначимо, що за цих умов під загрозою опиняться виробники сільськогосподарської продукції, адже запровадження нульових ставок мита у 2016 р. на окремі види товарів супроводжується зростанням обсягів імпорту з країн ЄС. Відповідно головними завданнями для України у короткостроковій перспективі має стати вирівнювання структури зовнішньої торгівлі та пошук нових зовнішньоторговельних інтересів і ринків збуту, а досягнення цього неможливе без створення внутрішнього макроекономічного та інституційного середовища для повноцінного та еквівалентного стратегічного партнерства з країнами.

Отже, основне пріоритетне завдання стратегічного співробітництва України з країнами Європи вбачаємо у розширенні обсягів зовнішньої торгівлі та підвищенні конкурентоспроможності українських виробників відповідно до національних інтересів.

Список літератури:

1. Інтернет-сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>
2. Співробітництво України з ЄС: думки та оцінки експертів // Українсько-іспанський стратегічний діалог. Україна на шляху до ЄС. – К., 2012. – С. 61–68.
3. Цирфа Ю. ЄС + Україна = Угода про асоціацію... Саміт «Східного партнерства» й подальша кооперація / Ю. Цирфа // Віче. – 2013. – № 23. – С. 7–11.
4. Шаповалова О. Від слів до справи: здобутки та проблеми європейської інтеграції України / О. Шаповалова // Зовнішні справи. – 2012. – № 1. – С. 15–19.
5. Шинкарук Л.В. Економічний вимір участі України в інтеграційних процесах / Л. В. Шинкарук // Вісник Національної академії наук України. – 2014. – № 5. – С. 56–61.
6. Шнирков О. І. Пріоритети зон вільної торгівлі України / О. Шнирков // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2012. – Вип. 38/39. – С. 37–38. (Серія: Міжнародні відносини).
7. Are preferential trade arrangements appropriately managed?: special report // Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2014. – 63 p.

Вирковская А.А.

Тернопольский национальный экономический университет

ПРИОРИТЕТЫ РЕАЛИЗАЦИИ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ ИНТЕРЕСОВ УКРАИНЫ СО СТРАНАМИ ЕВРОПЫ

Аннотация

В статье исследованы внешнеторговые интересы стран Европы и их влияние на приоритеты международного сотрудничества Украины. Рассмотрены и охарактеризованы внешнеторговые интересы стран Европы. Выделены проблемы их реализации в процессе евроинтеграции Украины. Проведен мониторинг современного состояния внешнеторгового сотрудничества Украины со странами Европы. Определены приоритеты реализации внешнеторговых интересов Украины.

Ключевые слова: внешнеторговые интересы страны, внешнеторговая деятельность, международное сотрудничество, страны Европы, интеграция.

Virkovska A.A.

Ternopil National Economic University

PRIORITIES OF UKRAINE'S FOREIGN TRADE INTERESTS REALIZATION WITH EUROPEAN COUNTRIES

Summary

This article explores the foreign trade interests in European countries and their impact on international cooperation priorities of Ukraine. The foreign trade interests of European countries are characterized. The problem of their realization in the process of Ukraine's European integration is determined. Current state monitoring of Ukraine's cooperation with European countries is made. Priorities of Ukraine's foreign trade interests are outlined.

Keywords: country's foreign trade interests, foreign trade activity, international cooperation, European countries, integration.

УДК 657.433.4

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ОБЛІКУ РОЗРАХУНКІВ З ПОСТАЧАЛЬНИКАМИ ТА ПІДРЯДНИКАМИ

Владика О.Є.

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

У статті розглянуто економічні взаємовідносини та розрахункові операції з постачальниками і підрядниками, проблемні питання щодо їх сутності, а також запропоновано нові підходи щодо вдосконалення обліку.

Ключові слова: розрахункові операції, кредиторська заборгованість, постачальники та підрядники, облік, бухгалтерський облік.

Постановка проблеми. Однією з важливих передумов діяльності підприємства є процес постачання, що тісно пов'язаний з розрахунковими операціями, які можуть призводити до утворення зобов'язань. Через різницю у часі між моментами постачання та сплати за рахунками у підприємства виникає поточна кредиторська заборгованість за товари, роботи та послуги. Даний вид зобов'язань є тимчасово вільними обіговими коштами та здійснює суттєвий вплив на фінансову стійкість та платоспроможність суб'єкта господарювання. Тому їх розмір потрібно ретельно контролювати. Причиною виникнення значної кредиторської заборгованості часто стає недосконалість розрахунків з постачальниками та підрядниками, недбалість працівників, шахрай-

ство та зловживання службовими повноваженнями. Як наслідок – порушення фінансової й розрахункової дисциплін.

Тому правильне, ефективне та своєчасне ведення розрахунків з постачальниками та підрядниками, достовірне відображення облікової та аналітичної інформації набуває великого значення, що свідчить про необхідність їх вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковане розв'язання даної проблеми. Питанням теоретико-методологічних і практичних аспектів щодо обліку розрахунків з постачальниками приділяли увагу такі вітчизняні вчені: Ф.Ф. Бутинець, Огійчук М.Ф., Ткаченко Н.М., Л.М. Братчук, Ю.А. Верига, Г.В. Власюк, С.Ф. Голов, О.Є. Гудзь, В.М. Добровський,

О.М. Петрук, Л.К. Сук, П.Я. Хомин, Е.Ф. Югас та інші. Дослідження проблематики обліку розрахунків з постачальниками та підрядниками знаходить своє відображення і в працях зарубіжних вчених, таких як: Л.А. Бернстайн, М.Ф. Ван Бред, Е.С. Хендріксен та інших. В працях вчених-обліковців розглянуто наукові підходи до регулювання, підтримання оптимальної частки поточних зобов'язань за товари, роботи, послуги у фінансовій звітності, обґрунтовано їх вплив на фінансову стійкість та платоспроможність підприємства. Проте і надалі залишаються питання, що потребують подальшого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження економічної сутності зобов'язань перед постачальниками та підрядниками за товари, роботи, послуги, з'ясування сутності договірних відносин підприємства, узагальнення теоретичних аспектів обліку, а також визначення потенціальних можливостей розрахункової дисципліни завдяки пошуку раціональних напрямів удосконалення методики відображення в обліку такої заборгованості.

Викладення основного матеріалу дослідження. У процесі господарської діяльності підприємства вступають у взаємовідносини з постачальниками та підрядниками з приводу придбання запасів, основних засобів, отримання послуг тощо. Розрахунки з постачальниками та підрядниками займають вагомe місце в системі розрахункових операцій, а також є найважливішою складовою бухгалтерської діяльності, оскільки вони впливають на формування основної частини грошових надходжень підприємств [1, с. 41].

Ведення обліку розрахунків з постачальниками і підрядниками, його правові засади регламентуються П(С)БО 11 «Зобов'язання» [3, с. 4]. Щодо питання, яке стосується технології обробки облікової інформації доцільно зазначити, що вплив на неї спричиняє обрана підприємством форма бухгалтерського обліку.

Порядок і форми розрахунків з постачальниками визначаються господарськими договорами, внаслідок виконання яких у підприємства виникають поточні зобов'язання – кредиторська заборгованість. Господарський договір є найбільш поширеною і важливою підставою виникнення зобов'язання, основною формою реалізації товарно-грошових відносин у ринковій економіці.

Формуванню взаємовідносин і відповідних розрахункових операцій з постачальниками та підрядниками передують процес їх пошуку підприємством. Остаточний вибір постачальника чи підрядника є також нелегким завданням. На рисунку 1 зображено ряд умов, які потрібно врахувати при виборі постачальників та підрядників, запропоновані Е.Ф. Югас [5, с. 69].

Умови вибору постачальників можуть бути доповнені й іншими специфічними для конкретного підприємства критеріями. Якщо постачальників багато, то вибір найбільш придатного з них повинен здійснюватися за найбільш суттєвими критеріями.

Автором запропоновано власні критерії вибору постачальників та підрядників, які наведено в таблиці 1. Їх доцільно заповнювати, проставляючи кожному постачальнику бали за кожним критерієм: 5 – відмінно, 4 – дуже добре, 3 – добре,

2 – задовільно, 1 – мало прийнятно, 0 – неприйнятно. Перевага має надаватися тим постачальникам, які набирають найбільшу кількість балів. Після аналізу постачальників СТОВ «Дніпро-Н» частина з них, а саме ФГ «Україна» та ПП «Співдружність», виключається з таблиці.

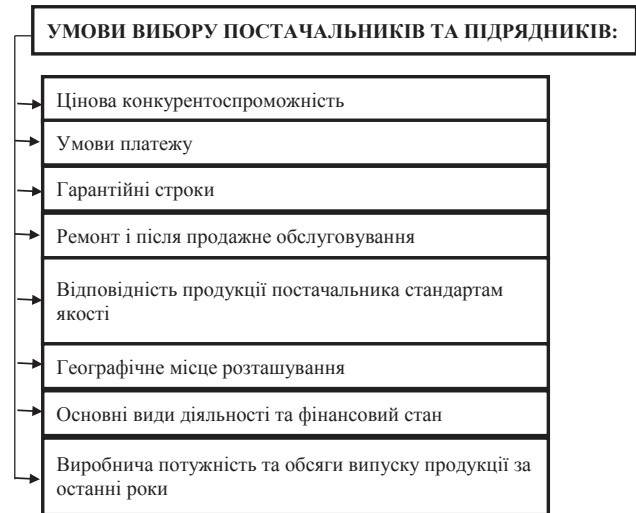

Рис. 1. Умови вибору постачальників та підрядників за Е.Ф. Югас

Таблиця 1
Методика вибору постачальників СТОВ «Дніпро-Н»

№ з/п	Критерії відбору	Постачальник			
		ТОВ «Племза-вод «Любов-мирівка»	ФГ «Україна»	ПВКП «Анталь»	ПП «Співдружність»
1.	Ціна одиниці товару	5	4	3	2
2.	Якість товарів	5	4	3	2
3.	Віддаленість постачальника	3	4	2	2
4.	Періодичність поставання	3	3	4	1
5.	Комплексність поставки	3	2	4	5
6.	Форми доставки	3	2	4	5
7.	Фінансові умови	4	2	5	4
8.	Гарантії	3	1	5	3
9.	Інші критерії	-	-	-	-
Разом балів		29	22	30	24

При укладенні договору з постачальниками та підрядниками виникає юридичне зобов'язання, яке не відображається на рахунках бухгалтерського обліку та в балансі. Його відображення в обліку розпочнеться у тому випадку, коли суб'єкти господарювання, що уклали договір, перейдуть до виконання взятих на себе зобов'язань та за наявності умов відповідно до П(С)БО 11 [3, с. 3]: оцінка зобов'язання має бути достовірно визначена; існуватиме ймовірність зменшення економічних вигод у майбутньому внаслідок погашення зобов'язання.

У разі невиконання укладеного договору, така ситуація може призвести до штрафних санкцій. Ця заборгованість також має відобразитися у бухгалтерському обліку. Виникнення неузгодженості

правового та облікового законодавства негативно впливає на формування звітної інформації щодо фінансового стану підприємства, тобто відбувається її викривлення. Для вирішення цієї проблеми доцільно відобразити юридичні зобов'язання в позабалансовому обліку, використовуючи рахунок 042 «Непередбачені зобов'язання». Доцільним є також зазначення інформації про юридичні зобов'язання і у примітках до фінансової звітності. Після перетворення юридичних зобов'язань на такі, що відповідають усім критеріям бухгалтерського обліку, запропоновано проводити їх виключення з позабалансового обліку та відобразити як на балансових рахунках, так і у балансі підприємства. Відображення зобов'язань підприємства таким чином сприятиме забезпеченню користувачів фінансової звітності достовірною та обґрунтованою інформацією про борги підприємства та його платоспроможність.

В господарській діяльності підприємств виникають обставини, які впливають на своєчасне виконання зобов'язань або взагалі припиняють їх здійснення. Такими обставинами можуть бути тимчасова або стійка фінансова неплатоспроможність, банкрутство, надзвичайні події. Це означає, що при здійсненні операцій із розрахунків з постачальниками та підрядниками у бухгалтерському обліку може виникати як дебіторська заборгованість – у випадку здійснення передоплати, так і кредиторська заборгованість – за умови такої оплати або іншого погашення зобов'язань. Виконання своєчасної перевірки розрахунків з постачальниками та підрядниками, попередження прострочення кредиторської заборгованості повинні бути основою в організації їх обліку [4, с. 185].

Для обліку розрахунків з постачальниками та підрядниками за одержані товарно-матеріальні цінності, виконанні роботи та надані послуги використовується рахунок 63 «Розрахунки з постачальниками та підрядниками», який має три субрахунки:

- 631 «Розрахунки з вітчизняними постачальниками»;
- 632 «Розрахунки з іноземними постачальниками»;
- 633 «Розрахунки з учасниками промислово-фінансових груп».

На наш погляд, така деталізація не є достатньо детальною, оскільки потрібно враховувати терміни погашення заборгованості, а також виконання умов погашення.

Такий поділ, на нашу думку, доцільно робити на субрахунках другого порядку до рахунка 63 «Розрахунки з постачальниками та підрядниками» (рис. 2).

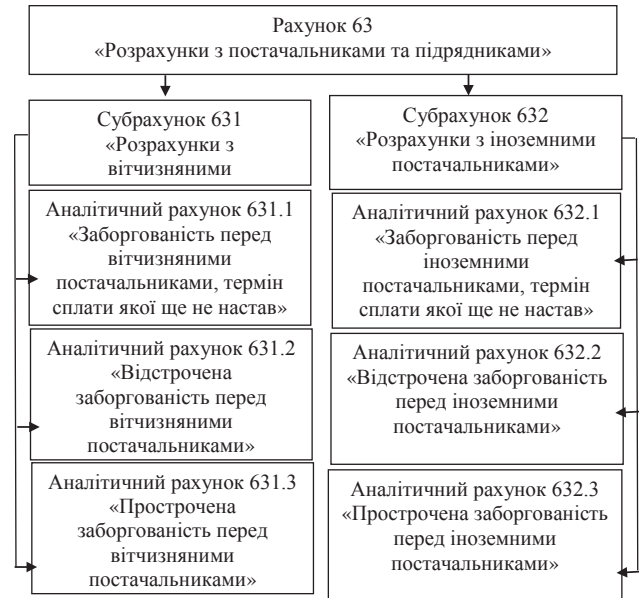

Рис. 2. Аналітичні рахунки для обліку розрахунків з постачальниками та підрядниками

Застосування в обліку цих рахунків сприятиме контролю за кредиторською заборгованістю, термінами її сплати, що дасть змогу більш правильно планувати розрахунки з постачальниками та підрядниками. Щодо заборгованості за надані послуги, то її доцільно акумулювати на субрахунку 685 «Розрахунки з іншими кредиторами».

Також для підвищеного контролю та правильного управління зобов'язаннями підприємства пропонуємо скласти аналітичну таблицю кредиторської заборгованості перед постачальниками та підрядниками. Основою даної таблиці повинні бути терміни і виконання умов погашення (табл. 2).

Таблиця 2

Аналітична таблиця контролю та управління кредиторською заборгованістю перед постачальниками та підрядниками

№ з/п	Постачальник	Всього	Кредиторська заборгованість перед постачальниками та підрядниками								
			у т. ч. за термінами погашення, грн.			з неї прострочена					
			до 3 місяців	від 3 до 6 місяців	від 6 до 12 місяців	термін прострочення			сума, грн.	причини виникнення	вжиті заходи
			до 3 місяців	від 3 до 6 місяців	від 6 до 12 місяців						
1	ТОВ «Племзавод «Любомирівка»	23000	20000	-	3000	5000	-	500	5500	Брак вільних коштів	Взято позику банку
2	ФГ «Україна»	48500	-	40000	8500	-	2000	-	2000	Халатність бухгалтера	Стягнуто штраф з винної особи
3	ПВКП «Анталь»	15000	15000	-	-	-	-	-	-	-	-
...											

Для контролю за кредиторською заборгованістю також пропонуємо використання і аналітичної таблиці (табл. 3).

Таблиця 3
Інформація щодо кредиторської заборгованості підприємства

№ з/п	Постачальник	Дата погашення заборгованості		Відхилення, +, - (гр.4 - гр.3)
		за графіком (договором)	фактично	
1	ТОВ «Племзавод «Любомирівка»	15.06.15	15.07.15	30 днів
2	ФГ «Україна»	23.08.15	12.09.15	20 днів
3	ПВКП «Анталь»	24.09.15	24.09.15	-

Оскільки дана таблиця містить інформацію про заборгованість кожного постачальника за договорами, термінами погашення заборгованості як за графіком, так і фактично, виникає можливість визначення за кожною операцією, здійсненою з постачальниками і підрядниками, дотримання встановлених у договорах термінів постачання товарно-матеріальних цінностей (виконання робіт) і своєчасність розрахунків з ними.

В результаті проведеного дослідження запропоновано також внести корективи щодо відображення кредиторської заборгованості перед постачальниками та підрядниками до фінансової звітності, а саме до Балансу (Звіту про фінансовий стан) [2, с. 2]: під рядком 1615 «Поточна кредиторська заборгованість за товари, роботи, послуги» додати рядок 1616 з назвою «у тому числі прострочена кредиторська заборгованість

за товари, роботи, послуги». Це сприятиме посиленню інформативності звітності підприємства, що допоможе постачальникам краще розуміти якість майбутніх економічних відносин з даним суб'єктом господарювання.

Висновки та пропозиції. На основі проведеного дослідження сформульовано такі висновки:

1. Виникненню розрахункових операцій з постачальниками та підрядниками передують укладення договору, в результаті чого з'являються юридичні зобов'язання, для відображення яких доцільно використовувати позабалансовий рахунок 042 «Непередбачені зобов'язання» та примітки до фінансової звітності. Після виконання суб'єктами господарювання взятих на себе зобов'язань та за наявності умов відповідно до П(С)БО 11, їх слід відображати на рахунках бухгалтерського обліку та балансі. Це забезпечить користувачів фінансової звітності достовірною і обґрунтованою інформацією про борги підприємства та рівень його платоспроможності.

2. Запропоновано відкриття субрахунків другого порядку, які відображатимуть прострочену та відстрочену заборгованість, а також заборгованість за надані послуги доцільно акумулювати на субрахунку 685 «Розрахунки з іншими кредиторами».

3. Для більш повного відображення фінансового стану підприємства доцільно доповнити Баланс (Звіт про фінансовий стан) інформацією про прострочену кредиторську заборгованість за товари, роботи, послуги.

Наведені вище пропозиції повинні сприяти вдосконаленню методики обліку та контролю кредиторської заборгованості за товари, роботи, послуги та покращенню розрахункової дисципліни.

Список літератури:

- Власюк Г.В. Шляхи вдосконалення бухгалтерського обліку розрахунків з постачальниками / Г.В. Власюк // Держава та регіони / Серія: Економіка та підприємництво. – 2009. – № 5. – С. 40–44.
- Наказ Міністерства фінансів України від 07.02.2013 р. № 73 «Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13>
- Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 11 «Зобов'язання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0085-00>
- Ревизюк І.М. Удосконалення обліку розрахунків з постачальниками / І.М. Ревизюк, С.В. Калюга // Економічні науки. – 2013. – № 10 (4). – С. 185–190.
- Югас Е.Ф. Економічна сутність договірних відносин підприємства та форми розрахунків з постачальниками і підрядниками / Е.Ф. Югас // Економічний вісник університету. – 2011. – № 17/2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Evu/2011_17_2/Yugas.pdf

Владыка О.Е.

Днепропетровский государственный аграрно-экономический университет

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УЧЕТА РАСЧЕТОВ С ПОСТАВЩИКАМИ И ПОДРЯДЧИКАМИ

Аннотация

В статье рассмотрены экономические взаимоотношения и расчетные операции с поставщиками и подрядчиками, проблемные вопросы их сущности, а также предложены новые подходы по совершенствованию учета.

Ключевые слова: расчетные операции, кредиторская задолженность, поставщики и подрядчики, учет, бухгалтерский учет.

Vladyka O.E.

Dnepropetrovsk State Agrarian-Economic University

WAYS OF PERFECTION OF ACCOUNT OF SETTLING ARE WITH SUPPLIERS AND CONTRACTORS

Summary

In the article economic mutual relations and settling operations are considered with suppliers and contractors, problem questions in relation to their essence, and also new approaches are offered in relation to perfection of account.

Keywords: settling operations, account payable, suppliers and contractors, account, record-keeping.

УДК 330.341:631.147

АНАЛІТИЧНА ОЦІНКА ЕКОЛОГОБЕЗПЕЧНОГО ВИРОБНИЦТВА

Воляк Л.Р.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті на основі аналізу наявних дефініцій розкрито суть терміну «екологобезпечне виробництво», яке проявляється через діяльність сільськогосподарських підприємств та спрямоване на ефективне використання, охорону природних ресурсів, переробку відходів та нарощування асиміляційних можливостей природно-ресурсного потенціалу і виробництво екологічно чистої продукції та сприяє стійкому розвитку сільських територій. В зв'язку з тим, що важливою передумовою переходу на екологобезпечне землеробство є належний стан земельних ресурсів проведено їх аналіз на прикладі Тернопільської області. Виявлено основні фактори, які впливають на формування бальної оцінки ґрунту та здійснено прогнозування їх подальшого розвитку. Обґрунтовано шляхи оптимізації якісних параметрів земельних ресурсів для цілей екологобезпечного виробництва.

Ключові слова: екологобезпечне виробництво, аналітична оцінка, прогноз, бал ґрунту, гумус.

Постановка проблеми. Глобальні зміни у розвитку світової економіки тісно пов'язані з переходом на інноваційні методи ведення сільськогосподарського виробництва. На протигагу традиційному інтенсивному веденню сільського господарства, людство в останні десятиріччя переконаливою альтернативною моделлю розглядає екологобезпечне виробництво у контексті поліпшення якості природної родючості ґрунтів, розвитку виробництва екологобезпечної продукції для повноцінного і безпечного здорового харчування людей та збереження довкілля, тобто впровадження більш досконалої моделі господарювання на землі, яка краще відповідає життєвим інтересам суспільства. Динамічний розвиток екологобезпечного сільського господарства в світі здебільшого зумовлений підвищенням попиту на екологічну продукцію на світовому агропродовольчому ринку, де місткість екологобезпечного сегмента щорічно зростає у п'ять разів швидше, ніж глобальний ринок загалом. Аграрний сектор України володіє широким спектром можливостей щодо розвитку екологобезпечного напрямку господарювання, проте розраховувати на успіх можна лише за умови раціонального використання природних ресурсів та впровадження екологічного менеджменту на сільськогосподарських підприємствах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова і прикладна проблематика екологізації сільського господарства постійно перебувала у

полі зору багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених. У вирішенні наукових проблем екологічно-спрямованого ведення землеробства, підвищення ефективності альтернативних методів господарювання, формування інституцій для забезпечення екологобезпечного агровиробництва вагомих внесок зробили такі українські вчені: В. Артиш, Р. Безус, В. Гармашов, Т. Зінчук, М. Кобець, О. Рудницька, А. Сальнікова, Р. Тринько, О. Фомічова, О. Шубравська, О. Шумейко. Віддаючи належне здобуткам цих дослідників, зауважимо, що в більшості їх наукових розробок розглянуто головні аспекти цієї багатогранної проблеми, проте не повною мірою розкриті питання щодо оцінки придатності природних ресурсів для цілей екологобезпечного виробництва та аналітично-прогнозна оцінка їх розвитку.

Мета статті. Оцінка стану земельних ресурсів для цілей екологобезпечного виробництва та прогноз наявних тенденцій.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах функціонування сільськогосподарського виробництва якість продукції стала основним показником його внутрішньої та зовнішньої конкурентоспроможності. Однією з важливих умов отримання якісної та безпечної сільськогосподарської продукції є дотримання екологічних нормативів стану навколишнього природного середовища та санітарно-гігієнічних нормативів на всіх етапах виробництва [1]. Перспективним напрямом на цьому шляху є застосування аль-

тернативних технологій у секторі сільськогосподарського виробництва.

Вважаємо, що основою сільського господарства повинні стати екологічнобезпечне виробництво як перший етап запровадження збалансованого розвитку. На даний час відсутнє трактування терміна «екологічнобезпечне виробництво» і переважає термін «екологічнобезпечне землекористування». Так, О. В. Ходаківська під ним розуміє сукупність взаємоузгоджених економічних і організаційних заходів, спрямованих на ефективне використання сільськогосподарських угідь при максимальному врахуванні екологічних аспектів у землекористуванні та суспільних інтересів у сфері екологізації [2, с. 24]. Л. Б. Таратула екологічнобезпечне сільськогосподарське землекористування розглядає в широкому розумінні як екологічне оздоровлення навколишнього середовища при одночасному забезпеченні продовольчої безпеки й у вузькому – як розробку й впровадження системи технологічних, економічних і правових заходів щодо економічно вигідного використання сільськогосподарських земель, збереження й відтворення їх продуктивного потенціалу [3, с. 6].

Проте дана категорія є надто звужена та не охоплює всіх природних ресурсів, використовуваних у сільськогосподарському виробництві. Тому вважаємо, що екологічнобезпечне виробництво – це діяльність сільськогосподарського підприємства, що спрямована на ефективне використання, охорону природних ресурсів, переробку відходів та нарощування асиміляційних можливостей природно-ресурсного потенціалу і виробництво екологічно чистої продукції та сприяє стійкому розвитку сільських територій.

На даний час учні виділяють [4; 5] чотири екологічні напрямки аграрного виробництва:

1) установлення правил ведення сільського господарства, що обмежують його негативний вплив на довкілля і не вимагають значних додаткових витрат на їх виконання (Кодекс належної сільськогосподарської практики (проект UNDP/GEF «Зниження забруднення довкілля через зміни в сільськогосподарській політиці та демонстрації пілотних проектів» для басейну ріки Дунай); Кодекс доброї сільськогосподарської практики (регламентується Директивами ЄС «Щодо захисту водних ресурсів від забруднення нітрами від сільськогосподарських об'єктів»; «Добрі умови сільського господарства та навколишнього середовища» (Директива ЄС 1782/2003/ЄЕС); «Спільні стандарти Доброї фермерської практики» (Директива ЄС 1257/1999/ЄЕС) тощо);

2) освоєння низькозатратних систем виробництва, що передбачають зменшення обсягів використання залучених ззовні у процес виробництва ресурсів за рахунок максимізації використання внутрішньогосподарських (аналоги LISA / LEISA (Low (external) input sustainable agriculture – низько-затратне підтримуюче сільське господарство), міні-землеробство (Biointensive Mini-Farming), біодинамічне землеробство (Biodynamic Agriculture), ЕМ-технології (Effective Microorganism Technologies тощо);

3) розвиток органічного виробництва, що регламентується базовими стандартами Міжнародної федерації органічного сільськогосподарського руху, Стандартом Продовольчої та сільськогос-

подарської організації ООН та Всесвітньої організації охорони здоров'я – Кодекс аліментаріус, в Європейському Союзі – Директивами № 2092/91 від 24 червня 1991 р., № 834/2007 від 28 червня 2007 р. та ін.;

4) поєднання технологій аграрного виробництва із середовище-відтворювальними заходами.

Зараз Україна знаходиться на етапі удосконалення наукової, нормативної і законодавчої бази, що є основою передумовою для ефективної реалізації принципів екологічнобезпечного виробництва, створення сприятливих умов для його розвитку, залучення більшої кількості виробників у цю сферу діяльності.

У 2013 році було прийнято Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» [6], в якому визначено загальні та спеціальні принципи виробництва, зберігання, перевезення та реалізації екологічнобезпечної продукції та сировини. Цей закон відкрив можливість ефективно впроваджувати даний спосіб виробництва в державі, створив передумови для розвитку вітчизняних сертифікаційних та інспекційних структур, створення ринку екологічнобезпечних продуктів. Однією з умов його впровадження на теренах України було визначено створення зон органічного виробництва. У цьому плані важливими є роботи з вивчення екологічного стану агроєкосистем, виявлення впливу факторів на формування якісних параметрів природних ресурсів та виявлення резервів щодо їх відтворення.

Однак, сучасний стан сільськогосподарського виробництва та екологічна ситуація в цій галузі є значною мірою наслідком довготривалої несприятливої соціально-економічної політики щодо села, нерациональної системи ведення сільськогосподарського виробництва, що базується на надмірному використанні природно-ресурсного потенціалу, ігноруванні землеробських традицій, безгосподарності й відсторонення селянина від землі та виробленої продукції.

У зв'язку з цим на перше місце виходить проблема щодо відтворення родючості ґрунтів, яка неухильно зменшується в процесі використання земельних ресурсів у господарській діяльності та є одним з важливих факторів для переходу на екологічнобезпечне виробництво.

На прикладі Тернопільської області проаналізовано бальну оцінку ґрунту та виявлено, що протягом 1986–2015 рр. відбулося зменшення вмісту гумусу з 3,25% до 2,93%, що негативно позначається як на довкіллі, так і на роботі сільськогосподарських підприємств. А все тому, зазначає академік НААН України В. Сайко [7], що землеробство ведеться з повним ігноруванням закону повернення у ґрунт поживних речовин. Споживацьке ставлення до землі породжує негативні наслідки: зниження продуктивності, погіршення якості ґрунтів, а це забороняється ст. 37 Закону України «Про охорону земель» [8]. Ефективна родючість ґрунтів, яка створювалась у 70–80-ті роки минулого сторіччя, вже втрачена, а врожаї останніх років – це результат вичерпування винятково природної родючості. Уже відбуваються незворотні процеси, зниження продуктивності ґрунтів.

З метою прогнозування зміни стану орних земель Тернопільської області було розроблено економічну модель залежності балу ґрунту

Таблиця 1

Прогнози основних показників за моделлю якісної бальної оцінки ґрунтів Тернопільської області

№ п/п	Показник	Рівняння аналітичного вирівнювання	Прогноз на роки:		
			2016	2017	2018
1.	Вміст гумусу, % (x_1)	$y=3,069-0,056t$	2,85	2,79	2,73
2.	Внесення органічних добрив на 100 га с. -г. угідь, ц (x_2)	$y=52,2-3t$	37,22	34,22	31,22
3.	Внесення мінеральних добрив на 100 га с. -г. угідь, кг (x_3)	$y=102+6,65t$	135,25	141,90	148,55
4.	Питома вага площі обробленої ЗЗР до структури посівної площі, % (x_4)	$y=80,71+4,17t$	93,21	97,38	101,55
5.	Питома вага площі інтенсивних культур до структури посівної площі, % (x_5)	$y=26,95+2,12t$	33,34	35,47	37,61
6.	Рівень концентрації с. -г. культур у структурі посівної площі (x_6)	$y=21,33-0,14t$	20,89	20,75	20,61

Примітка: розраховано за даними Державної служби статистики та ДПТЦ «Облдержродючість» в Тернопільській області

сільськогосподарських підприємств від окремих факторів:

$$\hat{Y}_x = 24,424 + 8,490x_1 + 0,027x_2 + 0,018x_3 - 0,07x_4 - 0,095x_5 - 0,350x_6$$

де, $\hat{Y}_x$ – якісна бальна оцінка ґрунтів; x_1 – вміст гумусу, %; x_2 – внесення органічних добрив, т у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь; x_3 – внесення мінеральних добрив (у поживних речовинах), ц на 100 га сільськогосподарських угідь; x_4 – питома вага площі, обробленої засобами захисту рослин, до посівної площі, %; x_5 – питома вага олійно-технічних культур у структурі посівних площ, %; x_6 – рівень концентрації сільськогосподарських культур, розрахований на основі індексу Герфіндаля-Гіршмана з метою виявлення впливу на якість ґрунтів виробництва обмеженого набору сільськогосподарських культур (так званих монокультур, коли значна частка посівних площ постійно відводиться під 1–2 культури, що обумовлює неможливість забезпечення раціональних сівозмін і негативно впливає на стан ґрунтів і продукції).

За умови збереження існуючої тенденції щодо факторних ознак, включених до економетричну модель на найближчу перспективу нами було здійснено її прогноз шляхом передбачення зміни факторів на основі фактичних даних за 2009–2015 рр., в межах формального екстраполявання на основі методу найменших квадратів. В процесі дослідження було оцінено динаміку руху усереднених даних основних факторів по області та здійснено трендовий аналіз їх прогнозних показників (табл. 1).

Спираючись на одержані результати, можемо стверджувати, що загальна динаміка є негативною, оскільки фактори які позитивно впливають на якісні параметри ґрунту (x_1 , x_2), мають тенденцію до зниження і лише внесення мінеральних добрив сприяє їх підвищенню, що, у свою чергу, призводить до подальшої хімізації природних ресурсів та зниження їх асиміляційних можливостей. Також варто відмітити, що збільшення питомої ваги площ, оброблених хімічними засобами захисту рослин, і зростання у структурі посівних площ інтенсивних культур призведе до подальшої загрози антропогенного навантаження на довкілля.

Відповідно до отриманих даних нами було складено песимістичний, реалістичний та оптимістичний прогнози зміни якісної бальної оцінки ґрунтів на наступні три тури (останній закінчився у 2015 р.) (табл. 2).

Таблиця 2

Прогнозування бальної оцінки орних земель на основі рівняння регресії

Тур	Реалістична прогнозна бальна оцінка	Оптимістична прогнозна бальна оцінка	Песимістична прогнозна бальна оцінка
I	35,02	36,04	33,98
II	34,14	35,12	33,16
III	33,26	34,30	32,24

Примітка: розраховано за даними Державної служби статистики та ДПТЦ «Облдержродючість» у Тернопільській області

Отримані результати прогнозування зміни якісних параметрів природних ресурсів можуть слугувати базою для прийняття стратегічних і тактичних управлінських рішень щодо показників урожайності сільськогосподарських культур, продуктивності рослинництва, умов збереження та відновлення природо-ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств, а також оцінки доцільності переходу на екологічнобезпечне виробництво.

Отже, при незмінності інших, не врахованих у моделі чинників, екстраполяція лінійних трендів названих факторних ознак дозволяє стверджувати продовження негативної тенденції до зниження якості орних земель сільськогосподарських підприємств Тернопільської області. Це свідчить про необхідність прийняття відповідних управлінських рішень у сфері охорони природно-ресурсного потенціалу та нарощення асиміляційних можливостей його відтворення.

Висновки і пропозиції. Утвердження позицій екологічнобезпечного агровиробництва вимагає наявності земельних ресурсів з високими якісними параметрами. Однак, на даний час бальна оцінка ґрунтів має тенденцію до зниження внаслідок зростання кількості внесених мінеральних добрив, розширення площ на яких використовуються засоби захисту рослин та пестициди, надання переваги інтенсивним культурам, які значно виснажують ґрунт та недотримання сівозмін. Дані чинники у поєднанні з незначними заходами щодо екологізації виробництва спричинять подальшу деградацію земельних ресурсів. На основі наведених факторів вважаємо необхідним створення державою системи стимулів для нарощування асиміляційних можливостей природних ресурсів та переходу на екологічнобезпечне виробництво.

Список літератури:

1. Безус Р. М. Формування організаційно-економічних засад розвитку виробництва органічної продукції: дис. докт. ек. наук: 08.00.03 – економіка та управління національним господарством / Безус Р. М. – Житомир, 2015. – 499 с.
2. Ходаківська О. В. Екологізація сільськогосподарських земель: сучасний вимір та перспективи розвитку / О. В. Ходаківська // Економіка АПК. – 2011. – № 10. – С. 23–29.
3. Таратула Л. Б. Формування системи екологобезпечного сільськогосподарського землекористування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища» / Таратула Л. Б. – К., 2006. – 21 с.
4. Клименко Н. А. Біологізація виробництва як шлях зближення економіки та екології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/nvnu/2010_154_2/10kna.pdf
5. Шевчук В. О. Теоретико-методологічні аспекти аналізу процесів сталого розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nam.kiev.ua/ape/n_01_5-6/Shevchuk.htm
6. Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» [Електронний ресурс]. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/425-18>
7. Сайко В. Ф. Наукові основи стійкого землеробства в Україні [Електронний ресурс] / В. Ф. Сайко. – Режим доступу: <http://agriculture.kiev.ua/wp-content/uploads/2010/09/3.pdf>
8. Закон України «Про охорону земель» [Електронний ресурс]. – 2003. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/962-15>

Воляк Л.Р.

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

АНАЛИТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ЭКОЛОГОБЕЗОПАСНОГО ПРОИЗВОДСТВА**Аннотация**

В статье на основе анализа имеющихся дефиниций раскрыта суть термина «экологически безопасное производство», которое проявляется через деятельность сельскохозяйственных предприятий и направлено на эффективное использование, охрану природных ресурсов, переработку отходов и наращивания ассимиляционных возможностей природно-ресурсного потенциала и производство экологически чистой продукции и способствует устойчивому развитию сельских территорий. В связи с тем, что важной предпосылкой перехода на экологически безопасное земледелие является надлежащее состояние земельных ресурсов проведено их анализ на примере Тернопольской области. Выявлены основные факторы, влияющие на формирование балльной оценки почвы и осуществлено прогнозирование их дальнейшего развития. Обоснованно пути оптимизации качественных параметров земельных ресурсов для целей экологически безопасного производства.

Ключевые слова: экологически безопасное производство, аналитическая оценка, прогноз, балл почвы, гумус.

Voliak L.R.

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

ANALYTICAL ASSESSMENT ECOLOGICALLY PRODUCTION**Summary**

On the basis of analysis of existing definitions of the essence of the term «ecologically safe production» which manifests itself through the activities of agricultural enterprises and aimed at efficient use, protection of natural resources, recycling and increase assimilative capacity of natural resource potential and production of environmentally friendly products and promotes sustainable rural development. Due to the fact that an important prerequisite for the transition to agriculture is ecologically appropriate state land resources analysis conducted by the example of Ternopil region. The basic factors that influence the formation of scoring soil and carried predict their further development. The ways of optimizing the quality parameters of land resources for ecologically safe production.

Keywords: ecologically safe production, analytical assessment, prediction, score soil, humus.

УДК 368.041

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ДОБРОВІЛЬНОГО МЕДИЧНОГО СТРАХУВАННЯ

Временко Л.В., Матвейко Т.Г.

Харківський національний університет будівництва та архітектури

У статті досліджено сучасний стан розвитку вітчизняного ринку добровільного медичного страхування у розрізі його видів. Проаналізовано основні тенденції та розраховано відносні показники рівня функціонування ринку добровільного медичного страхування. Розглянуто досвід закордонних країн у галузі добровільного медичного страхування. Визначено перспективи розвитку та запропоновано сучасні інструменти реінжинірингу бізнес-процесів у добровільному медичному страхуванні. Реалізація зазначених пропозицій дозволить страховикам швидко реагувати на зміни зовнішнього середовища та підвищити ефективність управління розвитком добровільного медичного страхування.

Ключові слова: добровільне медичне страхування, ринок медичного страхування, види медичного страхування, розвиток добровільного медичного страхування, зарубіжний досвід.

Постановка проблеми. Динамічність змін у страховому секторі та спроби реформування вітчизняної медицини посилили увагу менеджерів до такої лінії бізнесу як добровільне медичне страхування (ДМС). Більшість страховиків впровадили успішні проекти ДМС для корпоративних клієнтів та вдало використовують їх як альтернативний канал роздрібних продажів. Позитивна динаміка добровільного медичного страхування обумовлена підвищенням попиту з боку громадян та корпоративних клієнтів, розширенням страхових послуг та кількості застрахованих осіб при пролонгації договорів.

Враховуючи велику соціальну значимість медичного страхування, сучасний стан системи охорони здоров'я та низький рівень її фінансування (державні витрати на охорону здоров'я у 2016 році склали 2,5% від ВВП; за рекомендаціями Всесвітньої організації охорони здоров'я витрати повинні перевищувати 6% від ВВП), необхідність придбання страхового захисту щодо забезпечення громадян медичними послугами на якісному рівні є одним з найважливіших завдань як держави, так і страховиків.

У цих умовах розвиток добровільного медичного страхування пов'язаний з рішенням безлічі завдань, які в порядку актуальності зазвичай враховуються при розробці стратегії розвитку організації. Запровадження системи обов'язкового медичного страхування та затвердження стандартів медичної допомоги, встановлення оплати за договорами про медичне обслуговування населення державними та комунальними закладами охорони здоров'я надасть можливість для розвитку добровільного медичного страхування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам розвитку медичного страхування присвячено багато наукових праць як вітчизняних, так і закордонних науковців, таких як В.Д. Базилевич, К.С. Базилевич, О.М. Залетов, В.З. Кучеренко, М.В. Мних, С.С. Осадець, В.В. Рудень, Т.І. Стецюк, Т.А. Федорова, Я.П. Шумелда та багато інших.

Однак окремі аспекти розвитку добровільного медичного страхування не мають достатнього висвітлення у науковій літературі і потребують більш глибокої наукової розробки. Цим зумовлюється необхідність пошуку нових підходів до розв'язання проблем розвитку добровільного медичного страхування як сектора вітчизняного страхового ринку.

Метою статті є аналіз показників діяльності страхового ринку України, зокрема добровільного медичного страхування, та визначення чинників, які сприятимуть його розвитку.

Виклад основного матеріалу. Добровільне медичне страхування має на меті забезпечити застрахованій особі гарантії повної або часткової компенсації страховиком додаткових витрат, пов'язаних із зверненням до лікувально-профілактичної установи за послугою, яка надається згідно з обраною програмою [2]. Зараз поліси ДМС є актуальними для середнього та великого бізнесу, але вони також можуть передбачати часткову участь застрахованої особи у сплаті страхового платежу. У свою чергу, страхові компанії, які пропонують поліси ДМС, несуть відповідальність за якісне врегулювання кожного страхового випадку, гарантуючи застрахованій особі повноцінну діагностику, коректний діагноз та лікування.

Медичне страхування може здійснюватися в двох основних формах: обов'язковій та добровільній. Законодавча регламентація основних видів добровільного медичного страхування закріплена у статті 6 Закону України «Про страхування». Згідно із законом, добровільне медичне страхування має такі види: медичне страхування (безперервне страхування здоров'я), страхування здоров'я на випадок хвороби та страхування медичних витрат [1].

Для комплексного аналізу рівня розвитку ринку добровільного медичного страхування доцільно використовувати відносні показники запропоновані С.М. Ніколаєнко [3].

Для розрахунку використані сумарні дані (табл. 1) за показниками безперервного страхування здоров'я, страхування здоров'я на випадок хвороби та страхування медичних витрат.

У структурі валових страхових премій за видами страхування станом на 31.12.2015 року медичне страхування (безперервне страхування здоров'я) складає 9%, страхування здоров'я на випадок хвороби – 1%, страхування медичних витрат – 2%. У 2015 році темп приросту страхових премій за всіма видами добровільного медичного страхування порівняно з попереднім роком склав +18,7%, а їх частка у загальній структурі страхових премій – 12%. Темп приросту страхових виплат склав майже +10% відповідно. Водночас, протягом цього ж періоду суттєво зменши-

лась кількість укладених договорів страхування. Можна констатувати, що незважаючи на зменшення кількості укладених договорів, відбувається приріст страхових премій.

За допомогою вище зазначених показників визначено такі відносні показники: частка ринку ДМС у добровільних видах ризикового страхування, рівень виплат за договорами ДМС, коефіцієнт прийняття фізичними особами медичного страхування, коефіцієнт щільності ДМС, коефіцієнт відповідальності страхових компаній, коефіцієнт витрат на ведення справи на 1 грн. страхових платежів за договорами ДМС [3]. В таблиці 2 наведено дані динаміки відносних показників розвитку ринку добровільного медичного страхування у 2013-2015 рр.

Розглянувши динаміку відносних показників розвитку ринку добровільного страхування в Україні за аналізований період сформульовано ряд висновків. Спостерігається поступовий перерозподіл частки ринку добровільного ризи-

кового страхування на користь ДМС, що є наслідком зменшення обсягів кредитування і відповідно скорочення сегменту КАСКО та інших видів страхування, пов'язаних зі страхуванням заставного майна. Для страховиків існує можливість залучити кошти підприємств у добровільне медичне страхування, що для останніх буде рядом переваг: отримання працівниками якісної медичної допомоги та позиціонування підприємства як соціально відповідального.

Показник відповідальності страхових компаній свідчить про значну та стабільно високу ризикованість даного виду страхування (табл. 2), відношення страхових премій до страхових зобов'язань складає 1 грн. до 578,23 грн. відповідно. Тому для страховиків першочерговим є розробка стратегії андеррайтингу програм страхування з аналізом усіх складових (ліміти страхового покриття, рівень франшиз, історія звернень тощо). Основними факторами ризику, що впливають на формування страхового тарифу за

Таблиця 1

Основні показники діяльності ринку добровільного медичного страхування у 2013-2015 рр.

№	Показник	Роки			Темп приросту, %	
		2013	2014	2015	2014-2013	2015-2014
1	Валові надходження страхових платежів ДМС, млн. грн., в т.ч.:	2 195,79	2 265,69	2 689,43	3	18,7
1.1	Медичне страхування (безперервне страхування здоров'я), млн. грн.	1 487,55	1 625,39	1 929,23	9	19
1.2	Страхування здоров'я на випадок хвороби, млн. грн.	373,59	308,25	269,46	-17	-13
1.3	Страхування медичних витрат, млн. грн.	334,66	332,05	490,75	-1	48
2	Валові надходження страхових платежів ДМС від резидентів, млн. грн., в т.ч.:	2 118,50	2 196,20	2 538,60	4	16
2.1	від резидентів страховальників-фізичних осіб, млн. грн.	1 282,70	1 326,90	1 389,30	3	5
2.2	від резидентів страховальників-юридичних осіб, млн. грн.	835,80	869,30	1 149,30	4	32
3	Чисельність населення України, млн. осіб	45,40	43,00	42,80	-5	0
4	Чисті страхові премії ДМС, млн. грн.	2 091,16	2 129,76	2 597,00	2	22
4.1	Медичне страхування (безперервне страхування здоров'я), млн. грн.	1 395,66	1 507,15	1 862,11	8	24
4.2	Страхування здоров'я на випадок хвороби, млн. грн.	372,08	300,94	265,71	-19	-12
4.3	Страхування медичних витрат, млн. грн.	323,42	321,67	469,18	-1	46
5	Страхові виплати ДМС, млн. грн., в т.ч.:	1 179,38	1 289,05	1 415,12	9	10
5.1	Медичне страхування (безперервне страхування здоров'я), млн. грн.	1 010,38	1 108,60	1 198,53	10	8
5.2	Страхування здоров'я на випадок хвороби, млн. грн.	66,58	68,37	47,39	3	-31
5.3	Страхування медичних витрат, млн. грн.	102,42	112,09	169,20	9	51
6	Чисті страхові виплати ДМС, млн. грн. в т.ч.	1 178,06	1 287,94	1 414,33	9	10
6.1	Медичне страхування (безперервне страхування здоров'я), млн. грн.	1 010,14	1 108,51	1 197,81	10	8
6.2	Страхування здоров'я на випадок хвороби, млн. грн.	66,58	68,37	47,39	3	-31
6.3	Страхування медичних витрат, млн. грн.	101,34	111,07	169,14	10	52
7	Наявний дохід населення України, млн. грн.	1215457,0	1151656,0	1331735,0	-5	16
8	Кількість договорів ДМС, млн.од.	29,33	5,80	4,54	-80	-22
8.1	з страховальниками-фізичними особами, млн.од.	28,90	5,43	4,29	-81	-21
8.2	з страховальниками-юридичними особами, млн.од.	0,43	0,37	0,24	-14	-34
9	Валові страхові премії з добровільних видів страхування всього, млн. грн.	22 521,96	20 772,03	22 627,05	-8	9
10	Страхові виплати з добровільних видів страхування всього, млн. грн.	3 356,43	3 618,36	6 193,39	8	71
11	Загальний обсяг відповідальності страхових компаній за договорами ДМС, млн. грн.	1251316,3	1105756,9	1555118,2	-12	41
12	Витрати на ведення справи ДМС, млн.грн.	471,01	308,07	377,95	-35	23

Джерело: Складено авторами за даними [4, 5]

ДМС у Європі є вік (як головний фактор) та стан здоров'я (допоміжний фактор).

Таблиця 2

Динаміка відносних показників розвитку ринку добровільного медичного страхування у 2013-2015 рр.

№	Показник	Роки		
		2013	2014	2015
1	Частка ринку ДМС у добровільних видах ризикового страхування, %	9,75	10,91	11,89
2	Рівень виплат за договорами ДМС, %	53,71	56,89	52,62
3	Коефіцієнт прийняття медичного страхування фізичними особами	0,11	0,12	0,10
4	Коефіцієнт участі населення у ДМС	0,64	0,13	0,11
5	Коефіцієнт відповідальності страхових компаній	569,87	488,04	578,23
6	Коефіцієнт витрат на ведення справи на 1 грн. страхових платежів ДМС	0,21	0,14	0,14

Джерело: розраховано авторами за даними [4, 5]

Специфіка медичного страхування як виду підприємницької діяльності пов'язана з тим, що чим більші премії має страхова компанія, тим більшою є й вірогідність відповідного зростання страхових виплат, оскільки пропорційно з надходженнями зростають страхові зобов'язання. Тим не менш, у більшості страхових компаній існує тренд щодо збільшення у портфелях високоризикових видів страхування, зокрема ДМС. Зважаючи на зростання рівня виплат за даними договорами, в першу чергу у зв'язку з девальвацією гривні, страховикам необхідно враховувати цей чинник при прийнятті тарифної політики. Також збільшилась кількість звернень застрахованих осіб до лікувально-профілактичних закладів, які бажають максимально використати страхові ліміти та отримати медичні послуги, що вимагає від страховиків оперативного контролю за частотою звернень страхувальників.

Розглянувши значення показника прийняття фізичними особами медичного страхування протягом аналізованого періоду, можна стверджувати, що витрати населення на добровільне медичне страхування залишаються стабільними та складають лише 0,10% наявного доходу, хоча для формування страхового платежу з достатнім лімітом відповідальності необхідно приблизно 5%.

Відбулося значне зменшення участі населення у ДМС майже в шість разів протягом останніх трьох років. Це свідчить про низьку платоспроможність населення. Згідно дослідження соціологічної групи «Рейтинг», добровільне медичне страхування в Україні мають лише 6% респондентів, 46% громадян вважають, що забезпечення полісом медичного страхування значно покращить систему охорони здоров'я в державі. Навіть серед громадян з доходом більше 5 тис. грн, кількість тих, хто має поліс ДМС, становить 14% [6]. При цьому, за оцінкою Ліги страхових організацій (ЛІСОУ), на корпоративне ДМС в Україні припадає понад 40% страхових премій. На ринку

страхування здоров'я працюють більше 50 страховиків з досвідом роботи понад 10 років [7].

У 2015 році значення показника рівня витрат на ведення справи на 1 грн. страхових платежів залишився на рівні попереднього періоду – 0,14 грн. Тобто, страховики виважено підходять до своїх витрат, зменшуючи по можливості навантаження, що не призводить до збільшення страхового тарифу. Фахівці страхового ринку стверджують, що за останні три роки страхові тарифи залишалися майже незмінними.

Цікавим є підхід Європейських країн до використання страхових премій. Зауважимо, що в залежності від країни, рівень адміністративних витрат суттєво змінюється. Так, адміністративні витрати у Польщі складають лише 2% від страхової премії, порівняно з Австрією, де ті самі витрати на ведення справи сягають 32%.

Досвід закордонних країн [8] у галузі добровільного медичного страхування свідчить, що найбільша доля витрат на добровільне медичне страхування у загальних витратах на медицину наразі припадає на Францію (61%), Словенію (49,9%) та Нідерланди (45,8%). Цікавим є досвід Нідерландів, де частка добровільного медичного страхування у державі знизилася на 9,9%. Така стрімка зміна пов'язана з реформуванням системи державного медичного страхування. Тим не менш, добровільне медичне страхування в Нідерландах і досі займає майже 46% від загальних витрат на медицину.

Добровільне медичне страхування в Європейському Союзі відіграє важливу допоміжну роль – надає людям швидкий доступ до лікування, збільшує вибір лікувальних закладів та покращує умови лікування. В Європі розрізняють два варіанта використання добровільного медичного страхування:

1) «заміна» – використання добровільного страхування для охоплення страхування таких груп населення, що не мають права на покриття використовуючи державну медицину. Така схема характерна для Кіпру, де добровільним медичним страхуванням охоплюється близько 20% населення. Також використання добровільного страхування на заміну державному характерно для Німеччини [9], де люди добровільно відмовляються від державного страхування для того, щоб користуватися більш комфортнішими умовами лікування;

2) «додаток» – використання добровільного медичного страхування в комплексі з державним. Такий вибір на користь добровільного медичного страхування ставить на меті покриття виключених видів лікування а також додаткових витрат, що пов'язані з лікуванням. Так, у Франції, Словенії та Хорватії спостерігається позитивний досвід використання ДМС для покриття різних додаткових витрат, а у Нідерландах – для покриття виключених або специфічних медичних послуг.

Основними клієнтами за ДМС є корпоративний сегмент бізнесу (роботодавці). Наприклад, у Литві, Словаччині, Болгарії, Швеції, Норвегії, Польщі та Латвії, переважна більшість полісів ДМС продається корпоративним клієнтам. Доля корпоративних продажів полісів ДМС у вказаних вище країнах складає більше 90%.

Ще однією особливістю використання і популяризації ДМС в Європі є використання його як

важеля зменшення податкового навантаження. Майже у половині країн ЄС існують різні ініціативи, що дозволяють зменшити базу оподаткування за рахунок купівлі ДМС.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи, відзначимо, що ринок добровільного медичного страхування в Україні має перспективи розвитку: питома вага ДМС на ринку страхових послуг має тенденцію до зростання; страховики, які надають послуги з ДМС стають все більше конкурентними; підвищується інтерес населення до даного виду страхування. Закордонний досвід у галузі медичного страхування підтверджує ефективність змішаної моделі медичного страхування. Розроблена Урядом концепція реформи охорони здоров'я змінить систему фінансування медицини і надасть поштовх розвитку ДМС.

Враховуючи наведене, пропонуємо проведення з боку страховиків ряду заходів організаційного характеру із застосуванням інструментів реінжинірингу бізнес-процесів, що дозволять швидко реагувати на зміни зовнішнього середовища.

Перегляд політики андеррайтингу та модифікація страхових продуктів шляхом застосування актуарного підходу до визначення вартості послуги для незаможних громадян, рання діагностика та профілактика повинні стати бази-

сом страхового продукту, наприклад, включення check-up з франшизою 50%.

Для зростання тривалості ділових відносин з клієнтами першочерговим є удосконалення супроводження страхових договорів, а саме: сервісу медичного асистансу (контроль звернень на гарячу лінію або онлайн-сервіс за терміном очікування на відповідь оператора контакт-центру, кількості не прийнятих дзвінків, технічних збоїв, тощо); оцінка та оперативне реагування на частоту звернень страхувальників, не тільки згідно рахунків медичних закладів, а й за рахунок побудови власної моделі прогнозованої поведінки клієнтів; розширення співпраці із сучасними клініками та незалежними експертами; здатність страховика пропонувати застрахованій особі деякі рішення по ризикам, які не оплачуються роботодавцем, на добровільних засадах у зручній формі;

Поліпшити внутрішні комунікації та побудувати модель персонального обслуговування клієнтів, що призведе до скорочення внутрішніх взаємозв'язків між окремими групами співробітників страхової компанії та процедурних умов, розробка гнучкої корпоративної культури страхової компанії, підвищення кваліфікації персоналу та впровадження CRM-систем.

Список літератури:

1. Закон України «Про страхування» від 07.03.1996 р. № 86/98 – ВР зі змінами і доповненнями // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
2. Осадець С. С. Страхування: підручник / керівник авт. кол. і наук. ред. Осадець С. С. – К.: КНЕУ, 1998. – 528 с.
3. Ніколаєнко С. М. Маркетингові дослідження ринку добровільного медичного страхування / С. М. Ніколаєнко // Економіка. Управління. Інновації. Серія: Економічні науки: електрон. наук. фах. вид. / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – 2016. – № 3.
4. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг / Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nfp.gov.ua
5. Україна у цифрах у 2015 році. Статистичний збірник. За ред. І. М. Жук. – К.: Державна служба статистики України. – 2016. – 239 с.
6. Полис добровольного медицинского страхования в Украине имеют всего 6% граждан – соцопрос [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forinsurer.com/news/16/11/11/34499>
7. Ліга страхових організацій України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uainsur.com/massmedia>
8. Voluntary health insurance in Europe: Role and regulation [Electron. source]. – Mode of access: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0005/310838/Voluntary-health-insurance-Europe-role-regulation.pdf
9. Voluntary health insurance in the European Union [Electron. source]. – Mode of access: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0006/98448/E84885.pdf

Матвейко Т.Г., Временко Л.В.

Харьковский национальный университет строительства и архитектуры

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ДОБРОВОЛЬНОГО МЕДИЦИНСКОГО СТРАХОВАНИЯ

Аннотация

В статье исследовано современное состояние развития отечественного рынка добровольного медицинского страхования в разрезе его видов. Проанализированы основные тенденции и рассчитаны относительные показатели уровня функционирования рынка добровольного медицинского страхования. Рассмотрен опыт зарубежных стран в области добровольного медицинского страхования. Определены перспективы развития и предложены современные инструменты реинжиниринга бизнес-процессов в добровольном медицинском страховании. Реализация указанных предложений позволит страховщикам быстро реагировать на изменения внешней среды и повысить эффективность управления развитием добровольного медицинского страхования.

Ключевые слова: добровольное медицинское страхование, рынок медицинского страхования, виды медицинского страхования, развитие добровольного медицинского страхования, зарубежный опыт.

Matveiko T.H. Vremenko L.V.

Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture

DEVELOPMENT PROSPECTS VOLUNTARY HEALTH INSURANCE

Summary

In the article the current state of the domestic market of voluntary health insurance in the context of its species. The main trends and ratios calculated level of functioning market for voluntary health insurance. The experience of foreign countries in the field of voluntary health insurance. The prospects of development proposed and modern tools of business process reengineering in voluntary medical insurance. Implementation of these proposals will allow insurers to react quickly to changes in the environment and improve management of the development of voluntary health insurance.

Keywords: health insurance, medical insurance market, the types of health insurance, development of voluntary health insurance, foreign experience.

УДК 336.774

ПРОБЛЕМИ БАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ МАЛОГО І СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Галіцейська Ю.М.

Тернопільський національний економічний університет

У статті розглядається роль малого і середнього підприємництва у розвитку економіки країни. Виокремлюються проблеми розвитку малого і середнього бізнесу. Досліджуються проблеми, пов'язані з проведенням банківського кредитування цього сектору вітчизняної економіки. Пропонуються шляхи вирішення сучасних проблем кредитування малого і середнього підприємництва.

Ключові слова: кредитування, малий бізнес, середній бізнес, банки, підприємництво.

Постановка проблеми. Стабілізація економічного стану в Україні, а також необхідність забезпечення послідовного економічного зростання, висуває ряд важливих проблем з організації та проведення кредитування підприємств малого та середнього бізнесу. Особливу роль у активізації економічної діяльності малого та середнього бізнесу за нинішніх економічних умов, що склалися в Україні, мають зіграти комерційні банки, які виступають посередниками у перерозподілі тимчасово вільних коштів. Однак, вітчизняні комерційні банки, в силу різних причин, не забезпечують достатньою мірою фінансування виробничих потреб українських підприємств через механізм банківського кредитування, що дає підстави вважати проблемні питання такими, що потребують подальшого вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кредитування підприємств різних секторів економіки та форм власності, кредитну діяльність банківських установ, взаємовідносини між суб'єктами кредитування вивчають вітчизняні та зарубіжні науковці і практики – В.В. Вітлінський, О.В. Дзюблук [6], О.Є. Кузьмін, В.Д. Лагутін, Ф.С. Мишкін, А.М. Мороз, М.Ф. Пуховкіна, М.І. Савлук. Такі науковці як О.О. Дьомін, А.Г. Мазур, Ю.Ф. Шкворець, К.В. Мезенцев, Н.І. Провотар, у своїх дослідженнях розглядають питання формування та виконання програм кредитування економіки різного рівня.

Невирішена раніше частина загальної проблеми. Зважаючи на значний внесок зазначених

авторів у досліджувану проблематику, все ж слід зазначити, що проблема повномасштабного відновлення та ефективного кредитування малого і середнього бізнесу потребує подальших наукових пошуків. Передусім це пояснюється необхідністю забезпечення раціонального та ефективного ведення малого та середнього підприємництва, виявлення факторів, що мають негативний вплив на його діяльність в сучасних умовах глобальних змін в економіці України.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є спроба виокремлення основних проблем розвитку кредитування банківськими установами підприємницьких структур та дослідження перспектив розвитку ринку кредитних послуг, що здійснюються комерційними банками для юридичних осіб та надання рекомендацій щодо покращення стану даного сегменту ринку банківських послуг.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап вітчизняної економіки характеризується певною недооцінкою ролі й значення підприємств малого і середнього бізнесу, однак саме такий вид підприємництва значно сприяє соціальному та регіональному розвитку держави. Мале та середнє підприємництво в будь-якій країні світу становить основу для формування середнього класу, що в свою чергу сприяє згладжуванню соціальної нерівності – і те, і інше є нагальною проблемою українського суспільства. Малий та середній бізнес є вкрай необхідним для підтримання ринкової інфраструктури невеликих населених пунктів, оскільки є необхідним джерелом

надходжень до місцевих бюджетів. Також незамінним таке підприємництво є у сфері послуг або ж для створення продуктивної конкуренції. В ідеальному сценарії розвитку вітчизняної економіки на тлі активної модернізації та розвитку великих промислових підприємств мале та середнє підприємництво має стати додатковою ланкою забезпечення сталості економіки країни через сприяння конкурентності ринкового середовища, нарощення ВВП, соціальної захищеності суспільства, формування та підтримки середнього класу. Світовий досвід розвинутих економік свідчить, що найважливішою ознакою ринкової економіки є існування, взаємодія та оптимальне співвідношення багатьох великих, середніх і малих підприємств. Підприємства малого та середнього бізнесу як інституційний сектор економіки давно стали домінуючими за чисельністю та обсягами виробництва у провідних країнах світу.

Сектор малих і середніх підприємств характеризується тим, що саме тут перебуває в обігу вагомая частина національних ресурсів, а вони є фундаментом розвитку економіки будь-якої країни. Саме цей сектор економіки є мобільним і гнучким, здатним оперативно перебудовуватись та першим відкликатися на зміни ринкових умов, випробовувати новітні форми управління, реалізовувати нові ідеї та розширювати сферу свободи ринкового вибору.

На думку Мамикіної І. О. [1] підприємницьке середовище функціонування малого бізнесу в Україні можна оцінити як незадовільне та таке, що потребує подальшого вдосконалення. Зокрема, до основних причин гальмування розвитку малого підприємництва в Україні вона відносить: неопрацьованість законодавства як з питань розвитку підприємництва загалом, так і малого і середнього підприємництва зокрема; зростання адміністративних бар'єрів; неврегульованість податкової системи, що змушує деяких суб'єктів малого та середнього підприємництва переходити в тіньовий сектор економіки; недостатня державна фінансова-кредитна і майнова підтримка малих підприємств; надмірна кількість та свавільля працівників контролюючих органів; невизначені «правила гри» малого бізнесу, невпевненість підприємців у стабільності умов ведення бізнесу; відсутність дієвого механізму реалізації державної політики щодо підтримки малого бізнесу; недосконалість системи обліку та статистичної звітності малих підприємств; надмірне втручання органів державної влади в діяльність суб'єктів господарювання та корупція; обмеженість інформаційного та консультативного забезпечення; недосконалість системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для підприємницької діяльності [1].

На сьогодні рівень розвитку бізнесу в Україні значно нижчий, ніж в сусідніх країнах. Світовий банк, у дослідженні «Проблеми та перспективи розвитку приватного сектора в Україні», особливу увагу приділив малому і середньому бізнесу, адже саме ця сфера потребує значного реформування і внутрішнього вирішення проблем. У зазначеному дослідженні підкреслено, що Україна має досить високий потенціал для розвитку підприємництва – високий рівень природних запасів, достатній рівень освіти наших співгромадян,

однак, незважаючи на такі обставини великий обсяг товарів і послуг закуповуються за кордоном. Що ж стосується визнання українських фахівців, то за кордоном вони реалізують свої здібності набагато більше, ніж у рідній країні.

На думку фахівців Світового для нормального розвитку малого та середнього бізнесу, необхідно зменшити масштаби монополізації великого бізнесу. Через те що зараз в Україні великі підприємства просто витісняють дрібний бізнес і поглинають ринки. Світовий Банк щороку публікує рейтинг «Doing Business», який відображає складність відкриття і ведення власного бізнесу в різних країнах світу (рис. 1) [2].

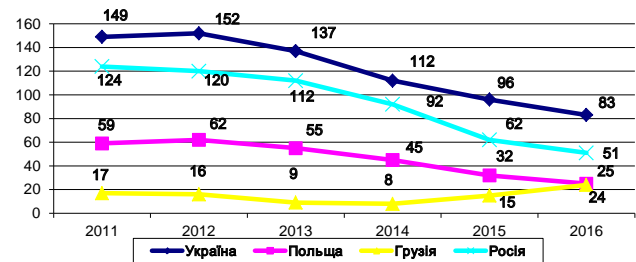

Рис. 1. Позиція України та сусідніх країн у рейтингу легкості ведення бізнесу 2011-2016 рр. [3]

Такий рейтинг безпосередньо відображає рівень бізнес-клімату в країні, що впливає на приток інвестицій і позитивно позначається на рівні життя у державі. Незважаючи на поліпшення позицій України в рейтингу Світового банку, умови існування бізнесу залишають бажати кращого, а країна продовжує займати позиції значно нижче, ніж сусіди.

Основними проблемами, які заважають розвитку бізнесу в Україні, згідно рейтингу «Doing Business» Світового Банку є наступні: 1) надмірна кількість дозволів, норм і ліцензій; 2) неефективні і корумповані перевірки; 3) застарілі технічні стандарти, часто успадковані з радянських часів; 4) непослідовне та неефективне використання правил; 5) слабкий захист прав власності; 6) податки.

Серед ряду проблем розвитку малого і середнього бізнесу в Україні найголовнішою є доступ до фінансових ресурсів як довгострокового, так і короткострокового характеру. Серед джерел фінансових ресурсів малого та середнього підприємництва банківські кредити за статистикою займають третє місце після доходів від діяльності суб'єктів підприємництва та особистих коштів засновників. Роль цього джерела фінансового забезпечення актуалізується в сучасних умовах внаслідок необхідності забезпечення інвестиційного та інноваційного розвитку вітчизняного сектору малого і середнього бізнесу, а покращення стану функціонування ринку банківського кредитування набуває надважливого значення.

На сьогодні основними факторами, що заважають проведенню належного банківського кредитування підприємств малого і середнього бізнесу та зменшують потенційно значний попит таких підприємств на банківські кредити є наступні:

– зниження економічного зростання внаслідок кризового стану країни, пов'язаного як з проблемами світової кризи попередніх років, так і з поточною ситуацією;

– незадовільний фінансовий стан малого і середнього підприємництва, внаслідок відсутності широкомасштабного кредитування на довгостроковій основі в тому числі;

– існування проблемної заборгованості в секторі малого і середнього підприємництва, що пов'язано передусім з ринковою невизначеністю та стрімкими курсовими коливаннями впродовж значного періоду часу, а також жорсткою монетарною політикою Національного банку України;

– відсутність ефективних правових механізмів, що гарантують реалізацію майнових інтересів учасників кредитних операцій;

– непрозорість та перебування у «тіні» значної частки малого і середнього бізнесу;

– високі відсоткові ставки за кредитами та суворі вимоги до вартості застави, а також інші жорсткі умови кредитування.

Передусім слід зазначити, що головним чинником успішної кредитної діяльності банку є ресурсна база. Тому розгляд проблеми кредитування суб'єктів малого бізнесу, що виникають на рівні банку, доцільно розпочати саме з розгляду ймовірних кредитних ресурсів. Щодо кредитування суб'єктів малого бізнесу, то воно може здійснюватися за рахунок власних коштів банку, коштів залучених в інших суб'єктів ринку і фізичних осіб в тому числі, а також за рахунок коштів держави та міжнародних фінансових організацій.

Стримуючим фактором щодо фінансової підтримки малого і середнього підприємництва сьогодні є недостатній рівень розвитку ринків, які обслуговують потенційно ризикові проекти кредитування малого і середнього бізнесу. Насамперед, це стосується лізингового та страхового ринків. Тому, враховуючи світовий та вітчизняний досвід, необхідно залучати до реалізації лізингових схем фінансові ресурси державних цільових програм та міжнародних фінансових організацій. Складовою частиною фінансової підтримки малого бізнесу в Україні є також державні та недержавні гарантії за кредитами суб'єктам малого бізнесу [4, с. 14].

Стосовно банківських ризиків, то найбільш ризиковим при кредитуванні суб'єктів малого і середнього бізнесу є кредитування нового підприємства, новітнього виду бізнесу, підприємства, що перепрофілюються, та підприємств з сезонною ознакою бізнесу. Ускладнюються проблеми кредитування через невизначеність вітчизняної економіки, курсові коливання, непередбачувані зміни у податковій системі та системі нагляду за підприємствами. Дуже часто малий бізнес може суттєво постраждати при настанні звичайних на перший погляд подій, таких як, розірвання шлюбу між подружжям власників, надмірні видатки власника підприємства, його хвороба або смерть, несподіваний конкурент, невиконання зобов'язань контрагентами і партнерами, неплатежі та ін. У процесі роботи з дрібними позичальниками банки стикаються з проблемою необхідності удосконалення кредитних технологій, які б дозволили оптимізувати громіздку процедуру прийняття рішень щодо надання кредиту.

Особливості організації діяльності суб'єктів малого і середнього бізнесу призводять до виникнення труднощів при оцінці фінансового стану потенційного позичальника. Необхідно оцінити не

тільки фінансовий стан фірми, але й фінансовий та майновий стан її власників, інших пов'язаних осіб тощо. Для такої оцінки не завжди є повна та достовірна інформація. Ринкова вартість активів позичальника може бути як вищою, так і нижчою за балансову. Банк змушений користуватися непрямими джерелами інформації, що ускладнює процедуру оцінки кредитоспроможності позичальника [5, с. 42].

Найбільш складним у кредитному аналізі підприємств малого і середнього бізнесу є оцінка інвестиційних проектів. Саме при реалізації інвестиційного проекту, особливо новоствореним підприємством, кредитний ризик найбільш високий. Зауважимо, що для банку існує можливість не тільки оцінки запропонованого позичальником проекту, але і цільового пошуку таких проектів. Наприклад, банк може мати готовий бізнес-план для розвитку певного кола малих підприємств і запропоновувати його для реалізації потенційним позичальникам.

Ключовим моментом в аналізі інвестиційного проекту є всебічний аналіз бізнес-плану, що складений позичальником в довільній формі. Однак банку, з точки зору швидкого аналізу, підвищення надійності оцінок і зниження витрат, зручніше запропонувати претендентам на одержання інвестиційного кредиту типову форму бізнес-плану, що розроблена банком.

Важливою проблемою щодо ефективного кредитування малого і середнього бізнесу є існування певної взаємної недовіри клієнта і банка – клієнти не завжди відкрито ідуть на контакт із банком, побоюючись втратити, наприклад, предмет застави, а банки наголошують на проблемі подання підроблених документів із метою одержання кредиту та його неповерненням тощо.

Великий попит на банківське кредитування спостерігається з боку малих підприємств торгівлі та підприємств-посередників. Однак, постає проблема наявності ліквідної застави з одного боку, а також суттєвими перешкодами та труднощами з реалізацією заставного майна – з іншого.

Варто згадати ще й таку проблему, яка створює бар'єр для кредитного партнерства між банком та сектором малого і середнього бізнесу в Україні, – обмеженість спектра і обсягів банківських кредитних послуг. Так, якщо в розвинутих ринкових країнах налічується до трьохсот видів фінансових послуг, то в Україні – значно менше. Вітчизняні банки все ще недооцінюють технічні можливості інтернет-доступу до широкого кола потенційних клієнтів та освоєння нових ринків, продуктів і послуг. Автоматизація банківських операцій, програмні фінансові продукти створюють широке коло можливостей для оптимізації банківських витрат та електронних комунікацій із величезною мережею клієнтів за допомогою інтернет-банкінгу. Також сьогодні необхідно вдосконалювати ще одну пріоритетну форму роботи банківських установ із підприємствами малого і середнього бізнесу – персоналізовані послуги в режимі он-лайн.

Отже, в Україні з метою розширення банківського кредитування підприємств малого і середнього бізнесу необхідно створити відповідні передумови:

По-перше, слід забезпечити комерційним банкам можливість більш дешевого рефінансу-

вання від Національного банку України, розробляти загальнодержавні та регіональні програми щодо мікрокредитування малого і середнього бізнесу банківською системою, а також створити програми відшкодування або субсидування відсоткових ставок за кредитами для малого і середнього підприємництва.

По-друге, застосовувати в банківській діяльності більш детальну цільову сегментацію клієнтів та зосереджувати увагу банків на потребах малого і середнього підприємництва, що дозволить адаптувати нові кредитні продукти і технології до потреб різних груп позичальників.

По-третє, зосередити увагу на представниках малого та середнього бізнесу, застосовуючи новітні технології: раніше банки оминали цю групу клієнтів через високі ризики, сьогодні, завдяки партнерству з фінансово-технічними стартапами банки отримують нові можливості в отриманні достовірної інформації для скорингу підприємств і можуть дозволити собі реанімувати цей величезний пласт потенційних клієнтів. Якісний скоринг надасть банкам можливість здешевіти кредитні продукти як для себе, так і для позичальників.

По-четверте, банкам варто шукати можливості для створення пільгових умов кредитування підприємств-початківців за рахунок створення нових банківських продуктів, орієнтованих саме на цільового позичальника, пропонувати паралельні з кредитуванням послуги з управління прибутком підприємств та надання консультацій щодо стану економіки й мінімізації потенційних ризиків позичальника. Пропонувати важливу для позичальника інформацію та вибудовувати систему комунікації та довіри до банківської установи свого потенційного клієнта – суб'єкта малого і середнього бізнесу.

По-п'яте, необхідно залучення держави до процесу банківського кредитування суб'єктів малого і середнього бізнесу з метою активізації діяльності таких підприємств та стимулювання банківських установ до активізації кредитування цього сектора економіки.

По-шосте, вивчати досвід зарубіжних країн у сфері кредитування малого і середнього підприємництва та адаптовувати його в Україні з врахуванням вітчизняних реалій та потреб сектору малого і середнього бізнесу. Зокрема такими заходами можуть бути: створення в банківських установах відповідних структурних підрозділів, які б займалися лише дослідженням ситуації з мікрокредитування та вивчали б історію діяльності малих підприємств; здійснення першочергового фінансування підприємств малого і серед-

нього бізнесу, які займаються розробками у сфері передових технологій; запроваджувати систему гарантування кредитів малого та середнього підприємництва з боку місцевої влади або ж різного роду фондів; сприяти більш ефективному кредитуванню малих підприємницьких структур, які виробляють продукцію на експорт або ж випускають товари імпортозаміщення; здійснювати заходи з підвищення економічної грамотності власників мікропідприємств.

Висновки з даного дослідження. Отже, підсумовуючи можна зробити такі висновки: 1) малий і середній бізнес є основою сталого розвитку економіки, оскільки його існування забезпечує соціальну захищеність суспільства, здійснює формування і підтримку середнього класу, забезпечує конкурентоспроможність економіки та ріст ВВП; 2) на сьогодні в Україні є ряд проблем, які заважають ефективному розвитку малого і середнього бізнесу, а високий потенціал розвитку малого і середнього підприємства практично не реалізовується. Рівень розвитку бізнесу в Україні значно нижчий, ніж в сусідніх країнах, зокрема в Польщі та Грузії; 3) існує ряд певних проблем, які заважають розвитку банківського кредитування малого середнього бізнесу, зокрема жорсткі умови кредитування, високі відсоткові ставки та вимоги до вартості застави, девальвація гривні та значне коливання валютних курсів; значна тінізація економіки у секторі малого і середнього підприємства тощо; 4) для розвитку банківського кредитування малих і середніх підприємств в Україні потрібно створити ряд передумов, які б забезпечили зниження відсоткової ставки за кредитами для малого і середнього підприємства, розширення спектру банківських послуг для цього сегменту ринку, розробку нових гарантійних схем фінансово-кредитної підтримки підприємств малого і середнього бізнесу, удосконалення технологій кредитування для суб'єктів підприємницької діяльності; 5) для стимулювання розвитку банківського кредитування малого і середнього бізнесу в Україні, використовувати зарубіжний досвід.

Питання формування ефективного механізму банківського кредитування господарюючих суб'єктів малого і середнього бізнесу набувають сьогодні особливої актуальності й незважаючи на складну економічну і політичну ситуацію в країні, повинні створюватися результативні передумови для розвитку малих і середніх підприємств, а також проведення ефективних заходів для поживлення внутрішнього ринку в цілому.

Список літератури:

1. Мамікіна І. О. Сучасні реалії малого підприємництва в Україні: проблеми та перспективи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conference.spkneu.org>
2. Веремеева Татьяна. Малий і середній бізнес в Україні: пути виживання. [Електронний ресурс] / Веремеева Т. – Украинский Бизнес Ресурс. – Режим доступу: <http://ubr.ua/business-practice/laws-and-business>
3. Рейтинг «Doing Business» 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org>
4. Акчуріна Ю.М., Мальцева А.І. Проблеми і перспективи кредитування малого бізнесу / Ю.М. Акчуріна, А.І. Мальцева // Вісник Запорізького національного університету. – № 1 (3). – 2008. – С. 13-18.
5. Іваницький Д.О. Фінансова безпека і малий бізнес [Текст] / Д.О. Іваницький // Фінанси України. – 2007. – № 8. – С. 41-44.
6. Дзюблук О. Активізація банківського кредитування малого та середнього бізнесу в системі заходів із подолання фінансово-економічної кризи / О. Дзюблук // Світ фінансів. – 2010. – № 3. – С. 7-13.

Галицкая Ю.М.

Тернопольский национальный экономический университет

ПРОБЛЕМЫ БАНКОВСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Аннотация

В статье рассматривается роль малого и среднего предпринимательства в формировании экономики страны. Выделены проблемы развития малого и среднего бизнеса. Исследуются вопросы, связанные с проведением банковского кредитования этого сектора отечественной экономики. Предлагаются пути решения современных проблем кредитования малого и среднего предпринимательства.

Ключевые слова: кредитование, малый бизнес, средний бизнес, банки, предпринимательство.

Halitseyska Yu.M.

Ternopil National Economic University

PROBLEMS BANKING LENDING SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURSHIP

Summary

The article discusses the role of small and medium enterprises in the economic development of the country. Separate problems of development of small and medium businesses. Discusses the problems associated with the conduct of Bank lending to this sector of the domestic economy. Proposed solutions to the modern problems of crediting small and medium business.

Keywords: credit, small business, medium business, banks, entrepreneurship.

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ПРОДУКЦІЇ

Гевліч Я.В.

Національний університет харчових технологій

У статті розглянуто поняття якості продукції та розглянуто методичні підходи щодо пошуку управлінських рішень. У ході дослідження було висвітлено і проаналізовано методи встановлення причинно-наслідкового зв'язку, техніку розробки нових ідей та техніку систематизованого їх генерування та зображення. Була розкрита сутність таких методів як: діаграма Ісікави, техніка для розробки ідей SCUMPER, діаграма «Лотос». Дані методичні підходи можуть використовуватись для стратегічного планування у будь-якій сфері діяльності підприємства. На основі проведеного дослідження були виявлені наявні проблеми підприємств молочної галузі, та запропоновані шляхи вирішення цих проблем.

Ключові слова: методичні підходи, якість, пошук, аналіз, планування, ідея.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день стан ринку молочної продукції викликає конкретне занепокоєння. Недостатня купівельна спроможність населення, зміни в податковому законодавстві, недостатність сировинних та фінансових ресурсів, нестабільна фінансово-економічна ситуація та скорочення ринків збуту веде до того, що підприємства не витримують підвищення внутрішньої конкуренції та банкрутують. В таких скрутних умовах підприємство має бути максимально гнучким та ефективним у прийнятті управлінських рішень. Використання комплексної методики виявлення проблем якості та пошуку їх вирішення може суттєво вплинути на рівень ефективності стратегічних рішень на підприємстві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Для написання статті використовувалися наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених в галузі управління якістю продукції, планування та менеджменту. Для написання статті був проведений аналіз робіт таких вчених, як Каору Ісікава, Боб Еберле та Ясуо Масумура.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Загалом існує багато методів ефективного генерування ідей та виявлення причинно-наслідкового зв'язку, проте існує потреба у систематизації і надання їм більш прикладного характеру. Використання декількох методичних підходів допоможе максимально глибоко проаналізувати наявну проблему, та знайти максимально ефективні та інноваційні варіанти її вирішення.

Мета статті полягає у висвітленні та узагальненні методичних підходів виявлення проблеми якості продукції та генеруванні ідей щодо її вирішення. За допомогою наведених підходів був проведений аналіз ринку молочної продукції, а саме – виявлено основні проблеми галузі, причини виникнення цих проблем та шляхи їх усунення. Актуальність методів полягає у нагальній необхідності прийняття інноваційних і максимально ефективних стратегічних рішень в умовах сучасного ринку.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку зі складною фінансово-економічною та політичною ситуацією в країні підприємствам все складніше бути конкурентоздатними. Проблема недостатності сировинної бази, велика кількість однотипної продукції та збіднення населення призводить

до збитків та банкрутства підприємств. Дуже гостро ці проблеми впливають і на підприємства молочної промисловості.

Наразі, через зменшення ринку збуту, може відбутися перенасичення ринку різноманітним товаром. Внаслідок цього на одному ринку ми маємо велику кількість однотипного товару середньої якості. Шляхом виходу із цієї ситуації для окремого підприємства є збільшення конкурентоспроможності через набуття певних конкурентних переваг на внутрішньому ринку, або вихід на зовнішній ринок. Але, частіше усього, підприємства йдуть стандартним шляхом здешифлення виробництва і, як результат, починають випускати неякісну продукцію.

Для того, щоб вийти з кризової ситуації потрібно приділити увагу правильному прийняттю стратегічних рішень. Саме тому існує необхідність в системі методичних підходів, яка б дала змогу встановити причинно-наслідкові зв'язки та знайти низку ефективних рішень.

Система методичних підходів складається з 3 частин:

1. Діаграма Ісікави.
2. Техніка для розробки ідей SCUMPER.
3. Діаграма «Лотос».

Проводячи аналіз проблеми якості важливо притримуватись саме такої послідовності тому, що за допомогою діаграми Ісікави можна проаналізувати проблеми якості продукції на ринку. Далі для підготовки до мозкового штурму варто використовувати техніку SCUMPER, яка допомагає виділити якими шляхами можна вирішити проблему. І як завершення пропонується заповнити діаграму «Лотос», яка направлена на генерування та систематизування ідей у графічному вигляді. Отже, дотримання саме цієї послідовності допомагає більш глибоко проаналізувати проблему, підготувати основу для розробки нових ідей та прослідити наявні взаємозв'язки.

Отже, зрозуміло, що для досягнення конкурентної переваги підприємство повинне знайти шляхи покращення якості своєї продукції. Але перш за все потрібно правильно виділити наявні проблеми та причини їх виникнення. Для кращого розуміння причинно-наслідкового зв'язку пропонується використовувати діаграму Ісікави.

Діаграма Ісікави – графічний спосіб дослідження найбільш істотних причинно-наслідко-

вих взаємозв'язків між факторами й наслідками в досліджуваній ситуації або проблемі. Діаграма сприяє визначенню головних факторів, що роблять найбільш значний вплив на розвиток розглянутої проблеми, а також попередженню або усуненню дії даних факторів [1].

Отже, розглянемо основні фактори які впливають на проблему якості продукції на підприємствах молочної промисловості (рис. 1).

Загалом, можна сказати, що основними причинами недостатньої якості продукції сьогодні є: застаріле обладнання, застарілі технології, недостатність сировинної бази та опір змінам. При ігноруванні наявних проблем підприємство отримує зменшення частки ринку, втрату репутації та лояльності споживачів, та зниження рентабельності діяльності.

Після проведення аналізу на основі попередніх методів важливим кроком буде зміна стандартного погляду на стратегічне управління. Але змінити спосіб мислення, а особливо якщо це стосується бізнесу дуже важко, а без певної підготовки майже неможливо.

Саме для цього пропонується використати техніку для розробки ідей SCUMPER.

SCUMPER – це методика творчості у формі перевірного списку. Автором методики є Боб Еберле (1997 рік), хоча ідея використання більш обширного перевірного списку належить Алексу Осборну. Методика часто використовується для розробки нових продуктів. Техніка полягає в тому, щоб послідовно відповісти на питання про

модифікацію задачі, що розглядається. Тим самим вивчаються різні її аспекти, в тому числі і ті, що наразі мало використовуються і мають в собі потенціал для розвитку або покращення.

Використання методики передбачає модифікації наведені у табл. 1.

Таблиця 1

Перелік модифікаторів техніки SCUMPER

Скорочення	Модифікація (англ.)	Значення
S	Substitute	Замінити щось, наприклад компоненти, матеріали, людей
C	Combine	Комбінувати, наприклад з іншими функціями, приладами
A	Adapt	Додати щось, наприклад нові елементи, функції
M	Modify	Модифікувати, наприклад змінити розмір, форму, колір або інший атрибут
P	Put	Застосувати для чогось іншого, в іншій галузі
E	Eliminate	Видалити частини, спростити до головного
R	Reverse	Поміняти місцями, перевернути, знайти застосування у чомусь протилежному

Джерело: [2]

Аналізуючи і даючи відповіді на ці питання управлінець збільшує кількість кутів зору на одну і ту саму проблему. Згодом ці відповіді да-

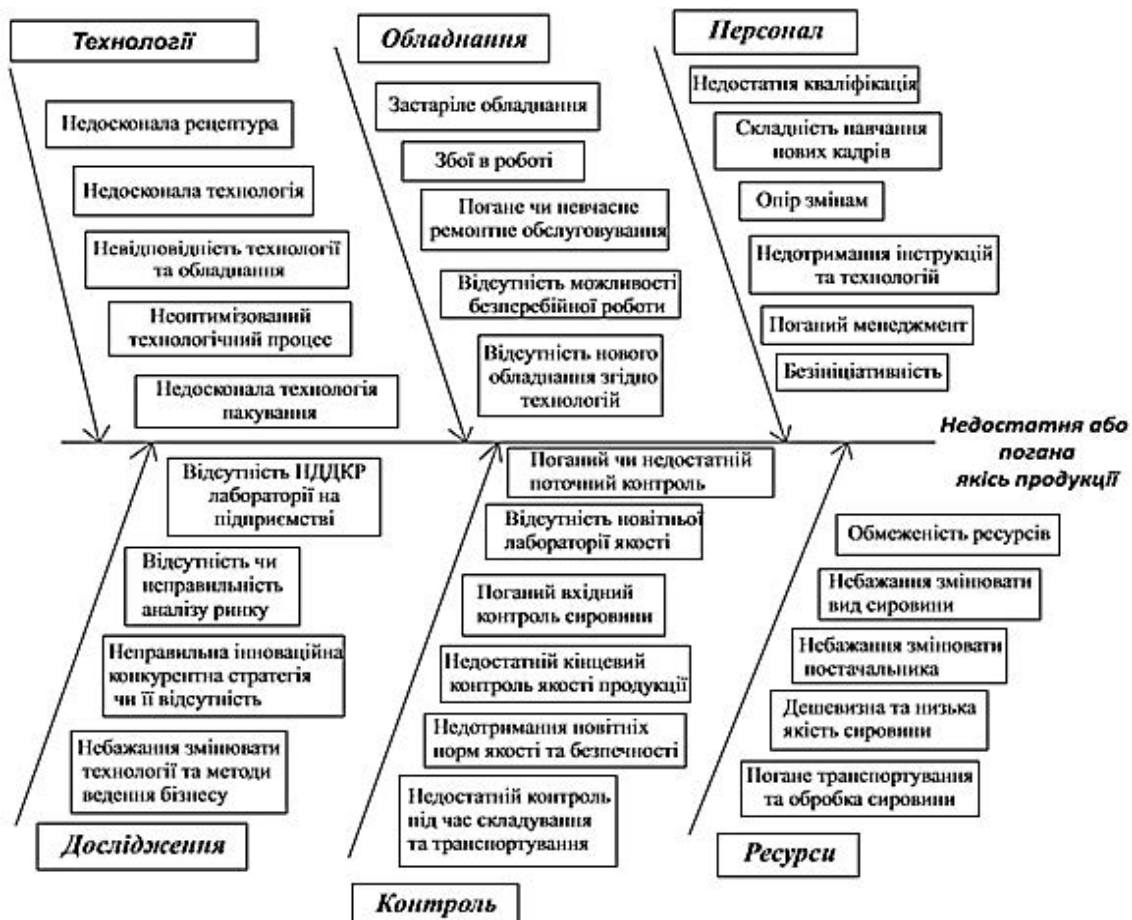

Рис. 1. Діаграма Ісікави ключового показника «якість продукції»

Джерело: розроблено автором

дуть можливість якісно підійти до використання останнього методу – діаграми «Лотос».

Автором ідеї є Ясуо Масумура з Clover Management Research. Суть діаграми «Лотос» заключається у виділенні основної теми, розбитті її на підтеми, а до кожної з підтем додати варіації. Ви починаєте з центральної теми розширяючи її на ідеї поки не створиться 8 ідей які оточують цю тему. Ця методика використовується для досягнення повного і об'ємного розкриття теми. В результаті ми отримуємо 64 варіанти дій для вирішення центральної задачі. Варіанти можуть бути схожими, але передбачається, що розглядаються вони з різних точок зору. Загалом незаповнена діаграма має такий вигляд (рис. 2).

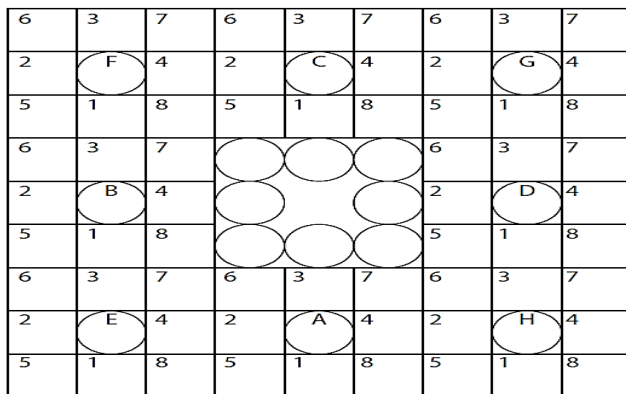

Рис. 2. Шаблонне зображення діаграми «Лотос»

Джерело: [2]

Розглядаючи проблему якості продукції можна запропонувати саме такі підтеми, які вписуються у центральний квадрат діаграми (табл. 2).

Таблиця 2
Центральний квадрат діаграми «Лотос»

Контроль	Технологія	Сировина
Інновації і дослідження	Підвищення якості	Транспортування
Аналіз ринку	Обладнання	Умови зберігання

Джерело: розроблено автором

Дані підтеми у комплексі досить повно відображають усі фактори які взагалі можуть вплинути на кінцеву якість продукції. Кожна з цих підтем безумовно важлива, і шляхи вирішення в кожній підтемі переважно будуть різними, але у деяких питаннях можуть співпадати. Для більш чіткого розуміння розглянемо розгорнуте пояснення підтем «Технологія» і «Сировина» (табл. 3, 4).

Отже, першим розглянемо блок «Технологія» (табл. 3).

Загалом, усі варіації направлені на зміну або удосконалення технології, але з різних точок зору. Розглядаються не тільки технології виробництва, але і пакування, обробки, бракування. При тому важливо розглядати як удосконалення, так і повну принципову заміну технологій.

Наступним розглянемо блок «Сировина» (табл. 4).

У цьому блоці розглянуто усі можливі дії з сировиною на підприємстві. Важливо розуміти, що на обробці якісної але обмеженої сировини не закінчуються варіанти. Можливо повністю замінити технології і використовувати іншу сировину за

якою менша конкуренція, а також слідкувати за тим як транспортується на складається сировина. А вторинна обробка сировинних відходів дасть можливість зменшити витрати, почати випуск нової продукції (наприклад, як це було з таким продуктом, як «закваска») чи дасть можливість додаткового збагачення основного продукту.

Таблиця 3

Підтеми та ідеї блоку «Технологія»

Створення технології обробки вторинної сировини	Зміна технології виробництва	Покращення технології обробки сировини
Досягнення гнучкості виробництва, за рахунок зміни технології під сезонні зміни	Технологія	Покращення технології бракування продукції
Доопрацювання технології для надання продукту нових властивостей	Принципова зміна або додання технології пакування	Покращення технології пакування

Джерело: розроблено автором

Таблиця 4

Підтема та ідеї блоку «Сировина»

Вторинна обробка сировинних відходів	Більш якісна сировина	Більш доступна сировина
Збагачення сировини	Сировина	Повна заміна виду сировини
Контроль відвантаження і складування сировини	Більш якісна обробка	Контроль якості сировини

Джерело: розроблено автором

Отже, бачимо, що в основі своїй ці дві підтеми мають багато різних шляхів вирішення і усі вони можуть призвести до збільшення якості продукції та ефективності виробництва. Але при об'єднанні цих 2 підтем ми отримаємо ефект синергії, що дасть нам ще більшу ефективність від впроваджених нововведень.

Інші підтеми також є не менш важливими. Наприклад, проблема транспортування та зберігання досить сильно впливає на якість продукції яка вже стоїть на полицях. Недостатність контролю веде до сильних втрат виробника, через велику кількість поверненої продукції та продукції нетоварного вигляду. Відсутність або неякісне проведення аналізу ринку призводить до випуску великої кількості неякісної та однотипної продукції, яка не приносить достатніх прибутків через перенасичення ринку.

Висновки і пропозиції. Сучасний ринок молочної продукції знаходиться у кризі через нестабільну фінансово-економічну ситуацію, та зменшення ринків збуту. В даних умовах, щоб не втратити конкурентні переваги важливо швидко реагувати на зміни, та ефективно та інноваційно підходити до стратегічного планування.

Запропоновані методичні підходи у комплексі дають змогу проаналізувати наявну проблему, подивитись на неї з різних точок зору та знайти нестандартні та найбільш влучні шляхи вирішення.

Побудувавши діаграму Ісікави з проблемою якості продукції в основі, можемо побачити, що до неї призводять такі фактори, як застаріле об-

ладнання, застарілі технології, недостатність сировинної бази та опір змінам.

І в сумі використовуючи техніку SCUMPER і діаграму «Лотос» отримуємо 64 варіанти покращення якості продукції на молочному під-

приємстві. Але варто зазначити, що вибір лише одного варіанту вирішення проблеми є нецільним. Важливо розуміти, що лише системний і послідовний підхід до змін дасть максимум результату.

Список літератури:

1. Исикава К. Японские методы управления качеством / Сокр.пер. с англ. / Под. Ред. А. В. Гличева. – М: Экономика, 1988. – 214 с.
2. Микалко М. Игры для разума. Тренинг креативного мышления. – М., 2007. – 448 с.

Гевлич Я.В.

Национальный университет пищевых технологий

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ ПРОДУКЦИИ

Аннотация

В статье рассмотрены понятия качества продукции и сформирована комплексная методика поиска управленческих решений. В ходе исследования было отображено и проанализировано методы определения причинно-следственной связи, технику разработки новых идей и технику их систематизированного генерирования и отображения. Была раскрыта суть таких методов как: диаграмма Исикавы, техника разработки идей SCUMPER, диаграмма «Лотос». Данные методические подходы могут использоваться для стратегического планирования в любой сфере деятельности предприятия. На основе проведенного исследования были определены имеющиеся проблемы предприятий молочной отрасли, а также предложены пути решения этих проблем.

Ключевые слова: методические подходы, качество, поиск, анализ, планирование, идея.

Hevlich Y.V.

National University of Food Technologies

METHODICAL APPROACHES OF PRODUCTION QUALITY MANAGEMENT ISSUES RESEARCH

Summary

The article discusses the concept of production quality and methodical approaches to search for management solutions. The study highlights and analyses methods for establishing causation, technology of new ideas development and technique of their systematic generation and description. The nature of such methods as Ishikawa diagram, technology for ideas development SCUMPER, Lotus chart was disclosed. These methodical approaches can be used for strategic planning in any area of the company's activity. Based on the performed research, the existing issues of the enterprises of dairy industry and the respective solutions to these issues were identified.

Keywords: methodological approaches, quality, search, analysis, planning, idea.

ПІДХОДИ ДО СУТНОСТІ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ

Глухова С.В., Зотова А.А.

Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

У статті досліджено сутність економічної категорії «заробітна плата». Представлено та проаналізовано різні підходи до трактування поняття «заробітна плата». Запропоновано власне визначення дефініції «заробітна плата». У статті розглянуто зміст функцій оплати праці різних дослідників. Запропоноване власне бачення функцій оплати праці.

Ключові слова: заробітна плата, функції заробітної плати, праця, ціна, робоча сила.

Постановка проблеми. На всіх етапах розвитку економіки оплата праці була одним з головних інструментів матеріального стимулювання працівників та елементом мотиваційного механізму трудової активності. Від раціональної організації системи оплати праці залежить економічна ефективність підприємства як окремої трудової організації, так і якість трудового життя зайнятого населення. Характер стимулювання праці через систему її оплати визначає також і соціально-психологічний клімат трудового колективу. Тому цілком закономірним є вирішення низки питань щодо удосконалення механізму планування та використання фонду оплати праці з погляду кожної із сторін соціально-трудова відносин – держави, роботодавця і найманого працівника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: Багато наукових колективів, вчених – економістів досліджують проблеми та напрямки удосконалення оплати праці на ринкових засадах. Питання оплати праці як об'єкту дослідження висвітлювались у працях таких зарубіжних вчених, як С.Л. Брю, К.Р. Макконел, Д. Рікардо, А. Сміт, Ж.Б. Сей, Дж. Кейнс та ін. Серед вітчизняних, слід виділити роботи таких вчених як: І. Гнибіденка, А. Колота, С. Лебедеву, С. Мочерного, М. Панкова, В. Петюха, Г. Соловійова, С. Шелешкову та ін. Так, в працях М. Панкова розкрито сутність оплати праці за умов економічної кризи. У С. Шелешкової визначено заробітну плату як мотиватор для працюючих. С. Лебедева обґрунтувала методологічні та методичні підходи щодо планування та регулювання заробітної плати. Б.А. Котляр розкрив шляхи підвищення реальної заробітної плати тощо.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз основних досліджень і публікацій з даної проблеми показав, що питання оплати праці потребує постійного вдосконалення та адаптації відповідно до сучасних економічних вимог. Разом з тим переважна частина ключових теоретичних положень в сфері планування та використання фонду оплати праці розроблена досить ґрунтовно. Але проаналізувавши дослідження і публікації з даної проблеми можна сказати, що в даний час на підприємствах в умовах кризи єдині підходи щодо методів та принципів планування та формування фонду оплати праці відсутні. Проблему вибору ефективних форм і методів планування та використання фонду оплати праці розглядають здебільшого відокремлено, а оцінка впливу факторів на даний механізм не були предметом наукових досліджень.

Тому вирішення проблеми розробки теоретико-методологічних засад щодо формування дієвого механізму планування та використання фонду оплати праці на сучасних підприємствах в Україні як важливого чинника в забезпеченні зайнятості населення; вивчення й узагальнення вітчизняного та зарубіжного досвіду з цих питань, є об'єктивно необхідним і нагальним. Така необхідність і нагальність обґрунтовується тим, що вирішення даної проблеми стратегічно важливе для кожного підприємства, для забезпечення його стійкого конкурентного розвитку, підвищення добробуту працівників підприємства, зміцнення економічного розвитку та сприяння зайнятості населення регіону.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження економічної сутності заробітної плати та її функцій.

Виклад основного матеріалу. В умовах ринкової економіки оплата праці займає особливе місце в системі соціально-трудова відносин. Підприємствам надана велика свобода у використанні трудових ресурсів і визначенні форм і розмірів оплати праці співробітників. При цьому співробітники досить вільно можуть вибирати те підприємство, на якому для них будуть привабливими умови, серед яких оплата праці, яка в першу чергу буде впливати на прийняття рішення про працевлаштування.

Фонд заробітної плати підприємства є істотним елементом розподільних відносин, важливим джерелом фінансових ресурсів, які життєдіяльність і соціальні потреби працівників підприємства.

Ефективність функціонування та соціальний розвиток підприємства забезпечується передусім формуванням належних індивідуальних і колективних матеріальних стимулів, провідною формою реалізації яких є науково обґрунтована система організації оплати праці різних категорій персоналу.

Організація оплати праці являє собою систему організаційно-правових засобів, спрямованих на встановлення змісту і порядку введення системи оплати праці, тарифної системи, нормування праці, відрядних розцінок, преміювання, інших заохочувальних, компенсаційних і гарантійних виплат, встановлення норм оплати праці при відхиленні від тарифних умов, форм і строків виплати заробітної плати, порядку обчислення середнього заробітку, індексації зарплати у зв'язку зі зміною індексу споживчих цін, компенсації зарплати у зв'язку з порушенням термінів її виплати. Організація оплати праці ґрун-

Таблиця 1

Дослідження поняття «заробітна плата» у літературних джерелах

Підхід	Сутність	Представники
Вартісний	Заробітна плата розглядається з позиції ціни праці, яку отримує працівник	Брезицька К.Ф., Бутинець Ф.Ф., Дубовська О.В.
Ринковий	Заробітна плата – це елемент ринку праці, що є ціною, за якою найменший працівник продає послуги робочої сили.	Колот А.М., Жидовська Н.М.
Мотиваційний	Заробітна плата – це елемент витрат виробництва, і водночас головний чинник забезпечення матеріальної зацікавленості працівників у досягненні високих кінцевих результатів праці	Калина А.В., Мочерний С.В., Пашута Н.І., Швець Л.П., Яременко Л.М.
Юридичний	Заробітна плата – винагорода, обчислена як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу.	Васильчак С.В., Золотогоров В.Г., Петрова І.Л., Усач В.В.

Джерело: розроблено авторами

тується на наукових принципах, які враховують політику держави в забезпеченні мінімального рівня заробітної плати, рівень розвитку національної економіки та домінуючі форми власності й господарювання [3, с. 30].

Ринкова економіка ставить жорсткі вимоги до організації оплати праці. З одного боку, підприємства повністю незалежні в організації праці та заробітної плати, визначенні розміру фонду заробітної плати, встановленні тарифних ставок і посадових окладів, преміюванні працівників. З іншого боку, підприємствам потрібно вишукувати резерви зниження затрат на заробітну плату і забезпечення якості продукції, для забезпечення конкурентоспроможності на ринку. І це все відбувається під наглядом державних органів, які встановлюють мінімальні розміри та тарифні ставки.

В першу чергу слід зазначити, що Закон «Про оплату праці» трактує її сутність як винагороду, обчислену, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу.

Заробітна платня – це сукупність винагород у грошовій або натуральній формі, отриманих робітниками за фактично виконану роботу, а також за періоди, які входять у робочий час. Оскільки джерелом виплати заробітної платні є національний дохід, то величина фонду заробітної платні трудового колективу, кожного робітника повинна бути поставлена у пряму залежність від досягнутих кінцевих результатів. Планування заробітної платні повинно забезпечити ріст обсягу продукції, що виробляється (послуг, робіт), підвищення ефективності виробництва та його конкурентоспроможності, підвищення матеріального стану трудящих. Планування фонду заробітної платні включає розрахунок суми фонду і середньої заробітної платні, як усіх робітників підприємства, так і за категоріям працюючих.

Структура зарплати складається з наступних її видів:

– основна з/п – це винагорода за виконану роботу, згідно з встановленими нормами праці. Вона встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок для робітників та посадових окладів для службовців.

– додаткова з/п – це винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці. Вона включає доплати, надбавки, гарантійні і компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством; премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій.

– інші компенсаційні та заохочувальні виплати – це виплати у формі винагород за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами та положеннями, компенсаційні та інші грошові й матеріальні виплати, які не передбачено актами діючого законодавства, або які проводяться понад встановлені такими актами норми.

Однак, наразі існує велика кількість трактувань сутності заробітної плати, що пояснюється різними науковими поглядами дослідників. Її систематизація подана в табл. 1.

Як видно з табл. 1 підходи науковців щодо визначення дефініції «заробітна плата» неоднозначні.

Тому в першу чергу доцільно визначитися із розумінням заробітної плати у даному дослідженні.

Зважаючи на багатоаспектність представленної дефініції вважаємо за доцільне розглядати її з декількох позицій, а саме:

- з позиції підприємця (по-перше, це стаття витрат, що знижує прибуток; по-друге, є мотиваційним чинником),
- з позиції працівника (є основним джерелом доходу і, як наслідок, ознакою підвищення рівня життя);
- як елемент ринку праці (її рівень впливає на попит та пропозицію робочої сили);
- як «грошове вираження вартості та ціни товару «робоча сила» і частково результативності її функціонування» [4, с. 584];
- як економічну категорію, що відображає стосунки роботодавця і найманого працівника [5, с. 185].

Грунтуючись на проведеному аналізі пропонуємо наступне визначення заробітної плати як комплексного індикатора: заробітна плата – це ціна, яку отримує працівник, як винагороду в грошовому виразі, що стимулює його до досягнення високих кінцевих результатів праці, з одного боку і елемент витрат виробництва з іншого.

Комплексний підхід до сутності заробітної плати розкривається також у функціях, які вона повинна виконувати в процесі суспільного відтворення. У сучасній науковій літературі зустрічається достатня кількість тлумачень функцій оплати праці, при чому зміст однієї й тієї ж функції у різних дослідників трактується по-різному.

Так, Мочерний С.В. у своїх працях серед основних функцій заробітної плати виділяє три: відтворювальну, стимулюючу та розподільчу [6, с. 398-399]. Гадзевич О.І. основною визначає стимулюючу, мотиваційну функцію трудових доходів працівників, але при цьому розглядає також такі функції заробітної плати, як відтворювальна та соціальна [7, с. 12-13].

Такі науковці як Калина А.В. [8, с. 164], Завіновська Г.Т. [9, с. 149] та Петрова І.Л. [10, с. 220] розглядають чотири основні функції заробітної плати – стимулюючу, відтворювальну, соціальну та регулюючу.

Окремі вчені виділяють п'ять функцій заробітної плати, додаючи до вищезазначених чотирьох – оптимізаційну (Колот А.М. [11, с. 513] та Шевченко Л.С. [12, с. 185]), або – функцію формування платоспроможного попиту населення (Буряк П.Ю. [13, с. 95]).

О.А. Грішнова розглядає шість функцій заробітної плати: стимулюючу, відтворювальну, соціальну, регулюючу, оптимізаційну та функцію формування платоспроможного попиту населення [14, с. 400]. Сліньков В.М. також розглядає шість функцій заробітної плати, але замість оптимізаційної, виділяє вимірювально-розподільчу [15, с. 96-97].

Відповідно до авторського бачення, найбільшої уваги заслуговують такі чотири функції заробітної плати, як відтворювальна, стимулююча, регулююча та соціальна.

Висновки і пропозиції. Аналіз, дослідження поняття оплати праці дало нам можливість визначити поняття заробітної плати, отже, заробітна плата – це ціна, яку отримує працівник, як винагороду в грошовому виразі, що стимулює

його до досягнення високих кінцевих результатів праці, з одного боку і елемент витрат виробництва з іншого. Таким чином, організування системи заробітної плати на промислову підприємстві вимагає ретельно продуманих кроків з підготовки та впровадження гнучкої моделі з урахуванням критеріїв продуктивності, що підвищують зацікавленість працівників як в індивідуальних показниках, так і в кінцевих результатах роботи господарюючого суб'єкта.

Побудова систем оплати праці є досить складним завданням для будь-якого виробництва, оскільки складно врахувати всі індивідуальні нюанси в організації та структурі для кожного конкретного підприємства. Разом з тим, подальше вироблення стандартів і розробка процедур на основі найкращої практики впровадження систем організування праці на виробництві допоможе забезпечити збалансування та відповідність між індивідуальними особливостями і універсальними методиками в організуванні виробничих процесів.

Дослідивши функції оплати праці пропонуємо виділяти основні такі як: відтворювальна, стимулююча, регулююча та соціальна, кожна з яких має свій власний механізм реалізації, адже інші функції лише дублюють основні, незважаючи на варіації назв та підходів.

Список літератури:

1. Закон України «Про оплату праці» від 24.03.1995 № 108/95-ВР – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр>
2. Інструкція зі статистики заробітної плати: Затверджена наказом Міністерства статистики України від 13 січня 2004 року № 5 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0114-04>
3. Брезницька К.Ф. Аналіз сучасних систем оплати праці в зарубіжних країнах / К.Ф. Брезницька // Управління розвитком. – 2011. – № 8 (105). – С. 30-31.
4. Мочерний С. Економічна енциклопедія. – У 3-х т. – Т. 1 / Редкол.: С.В. Мочерний – К.: Вид-во «Академія», 2008. – 864 с.
5. Тимош І.М. Економіка праці / І.М. Тимош. – Тернопіль: Астон, 2010. – 347 с.
6. Мочерний С.В. Політична економія: навч. посіб. / С.В. Мочерний – К.: Знання-Прес, 2006. – 687 с.
7. Гадзевич О.І. Оплата праці в умовах ринку: теорія, практика. / О.І. Гадзевич – К.: КОНДОР, 2008. – 400 с.
8. Калина А.В. Економіка праці / А.В. Калина – К.: МАУП, 2009. – 272 с.
9. Завіновська Г.Т. Економіка праці: Навчальний посібник / Г.Т. Завіновська – К.: КНЕУ, 2008. – 300 с.
10. Український ринок праці: особливості розвитку та ефективність функціонування: монографія / За ред. д-ра екон. наук, проф. І.Л. Петрової. – К.: Фенікс, 2010. – 332 с.
11. Економіка праці та соціально-трудова відносини: підручник / [А.М. Колот, О.А. Грішнова, О.О. Герасименко та ін.]; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А.М. Колота. – К.: КНЕУ, 2009. – 711 с.
12. Основи економічної теорії / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л.С. Шевченко. – Харків: Право, 2008. – 448 с.
13. Буряк П.Ю. Економіка праці й соціально-трудова відносини / П.Ю. Буряк – К.: Центр навчальної літератури, 2010. – 440 с.
14. Грішнова О. А. Людський розвиток / О.А. Грішнова – К.: КНЕУ, 2009. – 308 с.
15. Сліньков В.Н. Мотивация, стимулирование и оплата труда: Практические рекомендации / В.Н. Сліньков. – К.: Дакор КНТ, 2010. – 336 с.
16. Цивінська Т.М. Актуалізація питань оплати праці на підприємствах / Т.М. Цивінська // Ринок праці та зайнятість населення. – 2013. – № 1 (34). – С. 17-20.

Глухова С.В., Зотова А.А.

Национальный технический университет
«Харьковский политехнический институт»

ПОДХОДЫ К СУЩНОСТИ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ

Аннотация

В статье исследована сущность экономической категории «заработная плата». Представлены и проанализированы различные подходы к трактовке понятия «заработная плата». Предложено собственное определение дефиниции «заработная плата». В статье рассмотрено содержание функций оплаты труда различных исследователей. Предложено собственное видение функций оплаты труда.

Ключевые слова: заработная плата, функции заработной платы, труд, цена, рабочая сила.

Glukhova S.V., Zotova A.A.
National Technical University
«Kharkiv Polytechnic Institute»

APPROACHES OF WAGE ESSENCE

Summary

In the article has been studied essence of economic categories, which is call «Wages». Have been presented and analyzed the various approaches of «Wages». There is a personal definition of «Wages». In the article was considered a maintenance of a payment functions of the various researchers. Has been proposed a personal function of remuneration.

Keywords: wages, wage function, work, cost, labor.

УДК 657.424

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ОФОРМЛЕННЯ ПЕРВИННОГО ОБЛІКУ КАПІТАЛЬНИХ ІНВЕСТИЦІЙ В ПРИДБАННЯ, ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ОНОВЛЕННЯ (МОДЕРНІЗАЦІЮ) ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Гортошенко Є.С., Бурковська А.В.

Миколаївський національний аграрний університет

Стаття присвячена актуальним питанням первинного обліку капітальних інвестицій. Розглянуто погляди вчених і практиків щодо особливостей обліку капітальних інвестицій та їх документального відображення. Автором систематизовано первинні документи виготовлення, придбання, оновлення та модернізації основних засобів на підприємствах аграрної сфери. Узагальнено інформаційні потоки з обліку капітальних інвестицій на сільськогосподарських підприємствах. Надано пропозиції щодо визначення шляхів оптимізації обліку капітальних інвестицій.

Ключові слова: сільське господарство, основні засоби, капітальні інвестиції, будівництво, виготовлення, придбання оновлення, первинний облік, управління.

Постановка проблеми. Важливою складовою розвитку вітчизняної економіки є досягнення стабільного зростання у всіх видах економічної діяльності, в тому числі і в сільському господарстві. Одне з ключових місць у вирішенні даної проблеми відводиться інвестиціям, оскільки вони сприяють розвитку сільськогосподарського виробництва на основі досягнень сучасного розвитку техніки і технології. Саме за рахунок динамічно зростаючих інвестицій, трансформуються в інновації, в нові види виробництва, здійснюється економічне зростання, технологічна модернізація, і на цій основі підвищуються кількісні та якісні показники діяльності сільськогосподарських організацій і всього аграрного комплексу в цілому. У цьому контексті особливої актуальності набуває необхідність удосконалення обліку як основи інформаційного забезпечення системи управління підприємством, важливою складовою якої є облік капітальних інвестицій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу останніх досліджень доводять, що останнім часом проблеми з обліку капітальних інвестицій достатньо глибоко вивчаються науковцями.

Так, Ю. О. Ночовна та Т. В. Радевич, досліджуючи протиріччя обліку капітальних інвестицій на вітчизняних підприємствах, дійшли висновку, що основними проблемами в їх обліку є: недоскона-

лість їх визначення, відсутність системної класифікації, не урегульованість критеріїв визнання та порядку оцінки, низька інформативність первинних документів та реєстрів їх обліку, недосконалість методики синтетичного і аналітичного обліку, необґрунтованість методичних підходів до обліку капітальних інвестицій у поліпшення необоротних активів, неузгодженість вимог фінансового і податкового обліку, незіставність показників фінансової та статистичної звітності, поверхневність дослідження впливу галузевих особливостей на організацію обліку капітальних інвестицій [4, с. 22].

Висвітлюючи особливості обліку капітальних інвестицій в системі прийняття управлінських рішень Р. Г. Казмірук піднімає питання взаємозв'язку системи фінансового та управлінського обліку. Автором надано пропозиції щодо ефективності управлінського обліку в системі управління витратами щодо капітальних інвестицій. Він вважає, що систематизація інформації про інвестиційну діяльність в управлінському обліку здійснюється на основі організації аналітичного обліку за центрами відповідальності. Для цілей обліку доходів за центрами відповідальності доцільно організовувати аналітичний облік у розрізі доходів, отриманих від операцій, пов'язаних з інвестиційною діяльністю [2, с. 164].

Г. І. Барбаш звертає увагу на те, що у бухгалтерському обліку рахунки капітальних інвести-

цій мають свої особливі субрахунки. Чітка організація документування капітальних інвестицій, відповідність заповнення типових форм щодо використання капітальних інвестицій, відповідність правилам введення та ремонту, модернізації основних засобів, правильність визначення ефективності вкладень в капітальні інвестиції призведе до позитивного результату в подальшій їх експлуатації [1, с. 97].

Таким чином, загальні проблеми теорії і практики управління, обліку та аналізу операцій з капітальними інвестиціями отримали висвітлення в працях багатьох вітчизняних вчених.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Не можна не погодитися з думкою вчених і практиків у галузі бухгалтерського обліку, що інформація щодо технічного і організаційного рівня сільськогосподарських підприємств міститься в повному обсязі в бухгалтерській документації. Тому проблеми документального оформлення первинного обліку для цілей управління капітальними вкладеннями викликають сьогодні інтерес не тільки з теоретичної точки зору, але і з позиції практики.

Мета статті. Метою статті є узагальнення методики та систематизація прийомів документального оформлення первинного обліку капітальних інвестицій в придбання, виготовлення та оновлення (модернізацію) основних засобів сільськогосподарських підприємств.

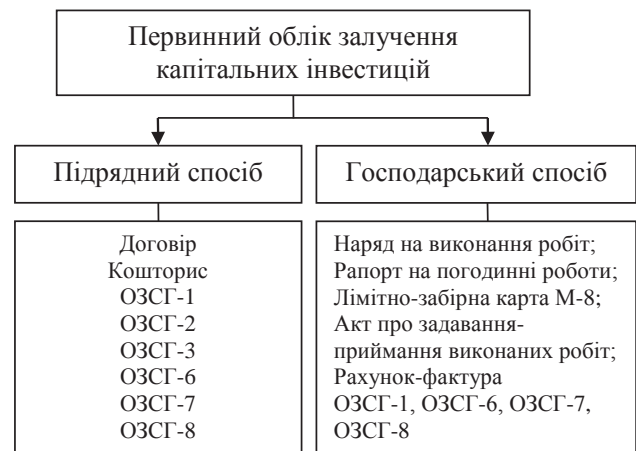
Виклад основного матеріалу. Основні завдання обліку капітальних інвестицій полягає в достовірному і своєчасному відображенні у відповідних документах обсягів та об'єктів будівельно-монтажних робіт і витрат на капітальні інвестиції з придбання або створення інших необоротних матеріальних і нематеріальних активів, також достовірному і об'єктивному формуванні вартості об'єктів капітального інвестування, відображенню витрат на незавершене будівництво, організації контролю за дотриманням фінансової дисципліни, а також за економічним витрачанням матеріальних і трудових ресурсів на будівництво, реконструкцію, ремонт та створення нових об'єктів.

Господарські операції з будівництва, виготовлення, придбання, введення в експлуатацію, підтримання в робочому стані, поліпшення і вибуття основних засобів оформлюються підприємствами первинними документами. Первинні документи з обліку капітальних інвестицій – це документування операцій з основними засобами, іншими необоротними матеріальними активами, нематеріальними активами, довгостроковими біологічними активами. Вони розкривають інформацію про: назву первинного документа, яка характеризує оформлену господарську операцію; дату складання; назву підприємства, від імені якого складено документ; зміст, кількісні та вартісні показники обсягу господарської операції; назву об'єкта основних засобів, його інвентарний номер, дату початку і місце експлуатації, термін корисного використання; технічну характеристику (площа, обсяг, місткість, потужність тощо) та вартість об'єкта основних засобів, його переоцінку, ремонт, поліпшення та амортизацію; посади осіб, які здійснювали господарську операцію та оформлення первинних документів з їх підписами; перелік технічної документації, що переда-

ється (приймається) разом з об'єктом основних засобів, вид і кількість дорогоцінних металів, що містяться в об'єкті основних засобів; походження коштів (власні, цільові), використаних для придбання, будівництва і поліпшення основних засобів, та про безоплатно одержані основні засоби; особистий підпис або інші дані, що дають змогу ідентифікувати осіб, які брали участь у здійсненні господарської операції.

Обліково-економічна інформація, що містилась у прийнятих до обліку первинних документах повинна бути систематизована на рахунках бухгалтерського обліку шляхом занесення методом подвійного запису до реєстрів синтетичного і аналітичного обліку з використанням нової кореспонденції рахунків.

Для документування капітального будівництва основних засобів згідно Наказу Міністерства аграрної політики України «Про затвердження спеціалізованих форм первинних документів з обліку основних засобів і інших необоротних активів сільськогосподарських підприємств та Методичних рекомендацій щодо їх застосування» від 27.09.2007 № 701 [9] враховуючи спосіб здійснення будівельних робіт: підрядний, при якому використовуються послуги підрядних будівельних чи монтажних організацій та господарський, який передбачає здійснення будівництва власними силами, залучення капітальних інвестицій у будівництво відображається у наступних первинних документах (рис. 1).

Рис. 1. Первинні документи обліку капітальних інвестицій на сільськогосподарських підприємствах

Джерело: побудовано автором

Акт приймання-передачі (внутрішнього переміщення) основних засобів (форма № ОЗСГ-1) застосовується для оформлення зарахування до складу основних засобів окремих об'єктів, для обліку вводу їх в експлуатацію.

Акт приймання-здачі відремонтованих і реконструйованих (модернізованих) об'єктів (форма № ОЗСГ-2) застосовується для оформлення приймання-здачі основних засобів із ремонту, реконструкції та модернізації.

Акт на списання основних засобів (форма № ОЗСГ-3) застосовується для оформлення вибуття основних засобів (крім автотранспортних засобів) при повному або частковому їх списанні. Нарахування амортизації в сільськогосподарських підприємствах здійснюється відповідно до

вимог П(С)БО 7 «Основні засоби» від 27.04.2000 № 92 [5]. В бухгалтерському обліку для різних об'єктів основних засобів сільськогосподарські підприємства самостійно обирають та визначають у наказі про облікову політику конкретний метод нарахування амортизації.

Для нарахування амортизації основних засобів та інших необоротних активів на сільськогосподарських підприємствах складають Розрахунок нарахування амортизації основних засобів та інших необоротних активів (форма № ОЗСГ-5). Необоротні активи об'єднують за групами та видами об'єктів, а розподіл амортизації проводять за об'єктами обліку.

В наступні звітні періоди суму амортизації необоротних активів коригують, враховуючи зміни в їх складі за попередній місяць і щомісячно складають Відомість нарахування амортизації основних засобів та інших необоротних активів, які надійшли або вибули (форма № ОЗСГ-6), де зазначають вид основних засобів за класифікаційними групами та кореспондуючими рахунками, суму амортизації по об'єктах, що надійшли і вибули.

На підставі Розрахунку нарахування амортизації основних засобів та інших необоротних активів (форма № ОЗСГ-5) та Відомості нарахування амортизації основних засобів та інших необоротних активів, які надійшли або вибули (форма № ОЗСГ-6) щомісячно складають Зведену відомість нарахування амортизації основних засобів та інших необоротних активів (форма № ОЗСГ-7), де відображають розподіл амортизації по об'єктах обліку, нараховану суму амортизації за минулий місяць, зміни суми амортизації по об'єктах, що надійшли й вибули, та суму амортизації, нараховану в поточному місяці.

Нарахування амортизації основних засобів за методом, передбаченим податковим законодавством за класифікаційними групами, відповідно до Податкового кодексу України від 02.12.2010 р. № 2755-VI [6] і здійснюють у Відомості нарахування амортизації основних засобів за методом, передбаченим податковим законодавством (форма № ОЗСГ-8), яка відкривається на рік.

При виконанні робіт господарським способом на сільськогосподарських підприємствах складають рапорт на погодинні роботи, виходячи з якого нараховується заробітна плата робітникам, задіяним на будівництві, видаються матеріали за лімітно-забірною картою М-8 (Вона слугує для оформлення багаторазового відпуску одного номерного товарно-матеріальних цінностей на один місяць), складається акт про здавання-приймання виконаної роботи. Після приймання об'єкт зараховується на баланс із заповненням форми ОЗСГ-1.

Наряд на виконання робіт складається таким чином, щоб однаково для всіх підрозділів роботи, які виконуються допоміжними службами або спеціалізованими організаціями, були виділені окремо. Наприклад, земляні, у закритих спорудах та ін. Роботи з чищення, ремонту технологічного та іншого обладнання, що виконуються у межах підприємства і його території, у т. ч. виконувати власними силами, виділяють окремо для кожного підрозділу. При цьому вид роботи вказується не взагалі, а по кожному об'єкту, устаткуванню окремо. Наприклад, не «капітальний ремонт

устаткування», а «капітальний ремонт вагової № _». Обов'язково вказуються посада, прізвище та ініціали особи, яка видає наряд-допуск.

Рахунок-фактура – документ, що надається продавцем покупцеві і вміщує перелік товарів, їх кількість і ціну, по якій вони будуть поставлені покупцеві, формальні особливості товару (колір, вага і т. д.), умови постачання і відомості про відправника і одержувача

При підрядному способі на сільськогосподарських підприємствах увесь комплекс будівельних і монтажних робіт виконують спеціальні будівельно-монтажні організації згідно з договором, укладеним перед початком будівництва між господарством-замовником і підрядною організацією. Підрядник виконує роботи і пред'являє рахунок на повністю виконані роботи, а підприємство акцептує їх.

При здійсненні капітальних інвестицій з придбання основних засобів на сільськогосподарських підприємствах в обліку використовують наступні первинні документи (рис. 2). Видаткова накладна – супровідний документ, що надається продавцем покупцеві і вміщує перелік товарів, їх кількість і ціну, по якій вони будуть поставлені покупцеві, умови постачання і відомості про відправника і одержувача. Товарно-транспортна накладна (ТТН) – на підставі даного первинного документу відбувається списання товарно-матеріальних цінностей у вантажовідправника та оприбуткування їх у вантажоодержувача при перевезенні вантажів у межах України, а також для їх складського, оперативного та бухгалтерського обліку. Податкова накладна – виписується платником ПДВ в момент виникнення податкового зобов'язання при реалізації товарів, робіт, послуг. Прибутковий касовий ордер (ПКО) – квитанція до прибуткового касового ордера (що є відривною частиною ПКО), засвідчена підписом головного бухгалтера та печаткою підприємства, видається на руки особі, яка здала гроші. Платіжне доручення – застосовується при розрахунках з покупцями продукції в безготівковій формі.

Рис. 2. Організація первинного обліку капітальних інвестицій у придбання основних засобів

Джерело: побудовано автором

Капітальні інвестиції у реконструкцію та модернізацію необоротних активів потребують використання наступних первинних документів: наряд на виконання робіт; відомість нарахувань на заробітну плату; розрахункова відомість; ОЗСГ-2.

Виходячи з того, що для документування операцій з іншими необоротними матеріальними активами не розроблено спеціальних методичних рекомендацій, для відображення понесення капітальних витрат на їх придбання (створення) на сільськогосподарських підприємствах використовують форми, аналогічні первинним документам для обліку основних засобів.

При придбанні нематеріальних активів (наприклад, програмних продуктів) на сільськогосподарських підприємствах згідно П(С)БО 8 «Нематеріальні активи» від 18.10.1999 № 242 [3] використовуються типові форми обліку, затверджені наказом Міністерства фінансів «Про затвердження типових форм первинного обліку об'єктів права інтелектуальної власності в складі нематеріальних активів» за № 732 від 22.11.04 р. [10], а саме НА-1 «Акт введення в господарський оборот об'єкта права інтелектуальної власності в складі нематеріальних активів»; НА-2 «Інвентарна картка обліку об'єкта права інтелектуальної власності в складі нематеріальних активів»; НА-3 «Акт вибуття (ліквідації) об'єкта права інтелектуальної власності в складі нематеріальних активів».

Типова форма НА-1 призначена для відображення операції введення в господарський оборот і використання окремих ПІВ. Причому, не має значення, було воно придбане (куплене) або створене самотужки. Оформлюється дана форма членами спеціально створеної комісії в одному екземплярі на кожний окремий об'єкт ПІВ. Типова форма НА-2 ведеться в бухгалтерії і призначена для аналітичного обліку окремих об'єктів прав інтелектуальної власності, що надійшли в одному календарному місяці. Оформляється на підставі типової форми НА-1 і містить додаткові дані про вибуття об'єкта. Акт вибуття (ліквідації) об'єкта права інтелектуальної власності в складі

нематеріальних активів (типова форма № НА-3) застосовується для оформлення вибуття таких об'єктів при їхньому списанні (ліквідації).

Наказом Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо застосування спеціальних форм первинних документів з обліку довгострокових та поточних біологічних активів» від 21.01.2008 р. № 73 [8] передбачено форму первинного обліку здійснення капітальних інвестицій у придбання (виращування) довгострокових біологічних активів: «Акт приймання довгострокових біологічних активів рослинництва (багаторічних насаджень) і передачі їх в експлуатацію (форма № ДБАСГ-1) та «Акт приймання довгострокових біологічних активів тваринництва (формування основного стада тварин)» (форма ДБАСГ-2).

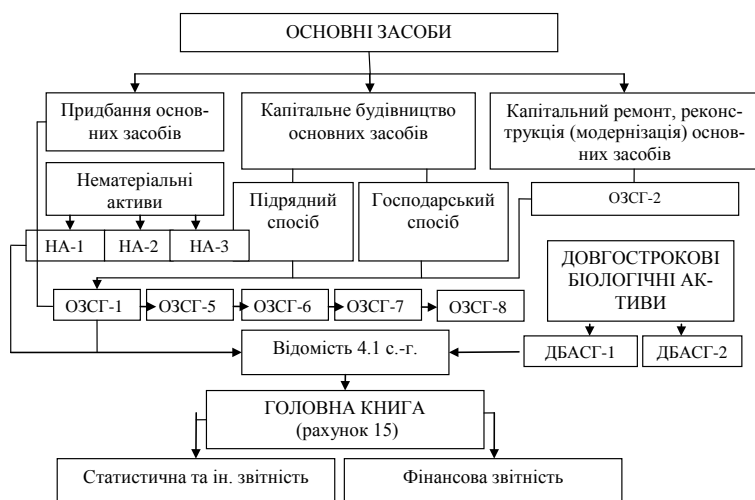
Схему документообігу обліку капітальних інвестицій на сільськогосподарських підприємствах представлено на рис. 3.

Первинний документообіг з обліку капітальних інвестицій на сільськогосподарських підприємствах умовно можна розділити на 2 рівні: перший рівень – це формування первісної вартості окремих об'єктів капітального інвестування, другий – введення їх в експлуатацію.

Висновки і пропозиції. Узагальнюючи проведене дослідження особливостей первинного обліку капітальних інвестицій у основні засоби сільськогосподарських підприємства можемо зазначити, що їх діяльність в ринкових умовах вимагає розробки принципово нових підходів до змісту обліково-аналітичної інформації, від якої якої залежить ефективність прийнятих рішень та конкурентоспроможність як аграрного бізнесу загалом, так і кожного підприємства зокрема.

У цьому контексті на першому ж етапі визначення шляхів оптимізації обліку капітальних інвестицій необхідно розробити низку заходів по вдосконаленню первинних документів та реєстрів. Вважаємо доречним на кожному сільськогосподарському підприємстві в Наказі про облікову політику конкретизувати схему документообігу інформаційних потоків з обліку капітальних інвестицій. Крім того, доцільним буде впровадження додаткових внутрішніх робочих документів, наприклад, журнал аналітичного обліку капітальних витрат з метою зменшення втрат та спотворення інформації щодо обліку капітальних інвестицій.

Відповідна організація документування капітальних інвестицій, нормативне ведення типових форм щодо їх використання, своєчасне визначення ефективності цих вкладень сприятиме позитивному результату в подальшій експлуатації основних засобів сільськогосподарських підприємств.

Рис. 3. Схема формування інформаційних потоків з обліку капітальних інвестицій на сільськогосподарських підприємствах

Джерело: побудовано автором

Список літератури:

1. Барбаш Г. І. Особливості обліку капітальних інвестицій на підприємстві сфери транспорту та логістики / Г. І. Барбаш // Чернігівський науковий часопис. Серія 1, Економіка і управління. – 2015. – № 1 (6). – С. 94-98.
2. Казмірук Р. Г. Облік капітальних інвестицій в системі прийняття управлінських рішень / Р. Г. Казмірук // Вісник студентського наукового товариства «ВАТРА» Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ. – Вінниця: Видавничо-редакційний відділ ВТЕІ КНТЕУ, 2015. – Вип. 22. – 955 с. – С. 158-163.
3. Нематеріальні активи: Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 8 від 18.10.1999 № 242. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99>
4. Ночовна Ю. О. Протиріччя та проблеми обліку капітальних інвестицій / Ю. О. Ночовна, Т. В. Радевич // Агросвіт. – 2016. – № 13-14. – С. 18-23.
5. Основні засоби: Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 від 27.04.2000 № 92. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00>
6. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
7. Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні. Закон України від 16.07.99 р. № 996-XIV зі змінами і доповненнями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.ligazakon.ua>
8. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо застосування спеціальних форм первинних документів з обліку довгострокових та поточних біологічних активів: Наказ Міністерства аграрної політики України від 21.01.2008 р. № 73. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>
9. Про затвердження спеціалізованих форм первинних документів з обліку основних засобів і інших необоротних активів сільськогосподарських підприємств та Методичних рекомендацій щодо їх застосування: Наказ Міністерство аграрної політики України від 27.09.2007 № 701. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_b4/
10. Про затвердження типових форм первинного обліку об'єктів права інтелектуальної власності в складі нематеріальних активів: Наказ від 22.11.2004 № 732. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1580-04>
11. Про облікову політику: Лист Міністерство фінансів України від 21.12.2005 р. № 31-34000-10-5/27793. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minfin.kmu.gov.ua>

Гортовенко Е.С., Бурковская А.В.

Николаевский национальный аграрный университет

ОРГАНИЗАЦИЯ И ОСОБЕННОСТИ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ОФОРМЛЕНИЯ ПЕРВИЧНОГО УЧЕТА КАПИТАЛЬНЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ПРИОБРЕТЕНИЕ И ОБНОВЛЕНИЕ (МОДЕРНИЗАЦИЮ) ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация

Статья посвящена актуальным вопросам первичного учета капитальных инвестиций. Рассмотрены взгляды ученых и практиков относительно особенностей учета капитальных инвестиций и их документального отражения. Автором систематизированы первичные документы изготовления, приобретения, обновления и модернизации основных средств на предприятиях аграрной сферы. Определены информационные потоки по учету капитальных инвестиций на сельскохозяйственных предприятиях. Предложено пути оптимизации учета капитальных инвестиций.

Ключевые слова: сельское хозяйство, основные средства, капитальные инвестиции, строительство, изготовление, приобретение обновления, первичный учет, управление.

Gortovenko E.S., Burkovskaya A.V.

Mykolayiv State Agrarian University

ORGANIZATION AND FEATURES DOCUMENTED PRIMARY ACCOUNT CAPITAL INVESTMENTS IN ACQUISITION AND UPGRADING (MODERNIZATION) FIXED ASSETS OF AGRICULTURAL ENTERPRISES

Summary

The article is devoted to topical issues of primary accounting of capital investments. We consider the views of academics and practitioners on the features include capital investments and documenting. The author systematized primary production of documents, acquisition, renovation and modernization of fixed assets in the agricultural sector enterprises. Defined information flows on account of capital investment in agricultural enterprises. Proposed ways to optimize capital investment accounting.

Keywords: agriculture, fixed assets, capital investment, construction, production, purchase upgrades, primary accounting, management.

УДОСКОНАЛЕННЯ ФІНАНСОВО-ІНВЕСТИЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Гребеннікова А.А., Кошман Я.О.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті розглянуті можливі шляхи удосконалення фінансово-інвестиційного забезпечення діяльності сільськогосподарських підприємств. Зазначено, що основними джерелами фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств є амортизаційні відрахування та вартість реалізованої продукції. Визначено, що необхідно переглянути методичний підхід до розподілу державних дотацій у регіонах. Тобто врахувати частку валової продукції кожного з них, цілі сільськогосподарських виробників, а також обрану стратегію розвитку областей в цілому. Необхідно максимізувати фінансову допомогу прогресивним агровиробникам.

Ключові слова: інвестиції, фінансові ресурси, амортизація, сільськогосподарські підприємства, фінансування.

Постановка проблеми. Ефективність агропромислового комплексу України залежить від успішної акумуляції інвестицій для розвитку господарської діяльності підприємств, оскільки саме нестача фінансових ресурсів затримує технологічне переоснащення виробництва, оновлення машино-тракторного парку, впровадження інновацій у виробництво.

Поліпшення інвестиційного забезпечення сільського господарства сприятиме зміцненню виробничого потенціалу галузі та вирішенню соціально-економічних проблем. Досвід економічно розвинених країн свідчить, що досягти успіху можливо лише за умови використання 35–40 відсотків валового внутрішнього продукту на інвестиційні потреби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми інвестиційного забезпечення діяльності аграрних підприємств у центрі уваги багатьох відомих вчених-економістів – Михайлова А.М., Петкова Л.О., Кісіля М.І., Пересади А.А. та інших.

Мета статті – опрацювати практичні рекомендації щодо покращення фінансово-інвестиційного забезпечення діяльності сільськогосподарських підприємств.

Виклад основного матеріалу. Ми поділяємо думку вчених, що основним завданням інвестування галузі на сучасному етапі є забезпечення достатнього обсягу початкових реальних інвестицій у формі капіталовкладень на придбання основних засобів виробництва для заміни або оновлення системи машин і обладнання з урахуванням наявної їх кількості, технічного стану та забезпечення технологічної потреби й завершення формування основного й оборотного капіталів з метою організації ефективного виробничого процесу [1, 2, 3].

На основі проведених досліджень встановлено, що завдяки зміцненню фінансового стану сільськогосподарських підприємств, збільшенню частки власних коштів у загальному обсязі інвестицій, зростанню сум кредитів та іноземних інвестицій, покращився виробничий потенціал галузі. Так, середньорічний темп приросту інвестицій у сільське господарство України починаючи з 2000 року становить 28 відсотків. Аграрний сектор на сьогоднішній день стає все привабливішим для інвестора, проте для швидкого та ефективного розвитку виробничої діяльності підприємств необхідно створити стабільний інвестиційний ринок.

Ефективність функціонування усіх підприємств, у тому числі і сільськогосподарських, залежить від раціонального використання фінансових ресурсів, інакше навіть збільшення надходжень не поліпшує фінансового стану підприємства. Тому важливими завданнями управління на підприємстві є детальне відстеження напрямів вкладання фінансових ресурсів та ефективності їх використання, вивчення причин її зниження, розробка та реалізація заходів щодо її підвищення.

Можна сказати, що фінансові ресурси були майже відсутні у сільськогосподарських підприємствах України понад 10 років. На сьогоднішній день потреби підприємств і держави, що систематично зростають, вимагають збільшення обсягів фінансування. Разом з тим ускладнюється їх мобілізація через кризові явища в економіці, низьку ефективність виробництва, погіршення фінансових результатів сільськогосподарських підприємств та інші причини. Усе це зрештою вимагає пошуку реальних резервів зростання інвестицій у сільське господарство.

Успішне вирішення цього завдання можливе завдяки заходам, що повинні здійснюватися на всіх рівнях. Головні з них на макrorівні пов'язані, по-перше, із створенням сприятливого інвестиційного клімату в аграрному секторі, залученням коштів на фінансування перспективних проєктів у сільському господарстві, державною підтримкою стратегічних цілей розвитку аграрного сектора, по-друге, із стимулюванням виробника до інвестиційної діяльності, покращенням її нормативно-правового забезпечення; по-третє, з перебудовою фінансових відносин в країні, здійсненням контролю за інвестиційною діяльністю з боку держави. Не менш важливими є заходи на мікрорівні: розробка та реалізація інвестиційних проєктів, відповідно до цілей підприємств; створення умов для їх соціального розвитку; сприяння об'єднанню виробників однієї спеціалізації для більш ефективного ведення господарства та використання фінансових ресурсів, надання інформаційно-консультаційних послуг тощо.

Аграрний сектор є пріоритетним напрямом розвитку та залучення інвестицій. Основними напрямами державної підтримки сільськогосподарських підприємств регіону є державні дотації, здешевлення вартості кредитів та повернення податку на додану вартість.

На нашу думку, потрібно переглянути методичний підхід до розподілу державних дотацій у регіонах, тобто враховувати частку валової продукції кожного з них, цілі сільськогосподарських виробників, а також обрану стратегію розвитку областей в цілому. Крім того потрібно максимізувати фінансову допомогу прогресивним підприємствам, що створюють конкурентоспроможну продукцію, господарствам, що перейшли чи мають намір перейти на інноваційний шлях розвитку, виробництво екологічно чистої продукції, забезпечити підтримку об'єднань тощо. Для цього необхідно посилити роль держави у регулюванні інвестиційної діяльності підприємств, банківської сфери, створити гарантовані бюджетні програми з широким доступом до них усіх бажаючих.

Значний вплив на успішність сільськогосподарського виробництва має ефективна організація процесу формування та розподілу фінансових ресурсів. Саме додаткова вартість, включена у вартість товару слугує базою для розширеного відтворення та у кінцевому результаті забезпечує формування фінансових ресурсів.

Основними джерелами фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств є амортизаційні відрахування та вартість реалізованої продукції (робіт, послуг), які в процесі розподілу виручки набирають форми грошових надходжень або нагромаджень. Прибуток, ми розглядаємо, не тільки як кінцевий результат господарювання, а й, як вкладення у розвиток та розширення виробництва, фінансове забезпечення внутрішніх потреб підприємства.

Доходи формуються на основі двосторонніх взаємовідносин суб'єктів господарювання, шляхом руху грошових коштів від одного з них до іншого. Реальність доходів визначається рівнем цін на продукцію, які встановлюються на ринку. Тому для ліквідації виникаючого так званого «перекосу» цін необхідний механізм державного регулювання доходів (наприклад, податок на прибуток або бюджетні субсидії). Прибуток є метою виробничої діяльності і водночас джерелом витрат на розвиток господарства.

Амортизаційні відрахування – це відображення в грошовій формі вартості фізичного зносу та морального старіння основних засобів. Вони слугують важливим джерелом формування цільових фінансових ресурсів. Особливість кругообігу основних засобів дає змогу використовувати нагромаджену частину амортизації в процесі відтворення до моменту потреби її для зміни вибухлих, зношених і застарілих засобів [4].

Переважає частина коштів сільськогосподарських підприємств України вкладається у закупку основних засобів (машини, трактори, агрегати тощо), оскільки застарілість обладнання все ще є нагальною проблемою для виробника. В середньому амортизація основних засобів на підприємствах тримається на рівні 5 відсотків загальної кількості витрат сільськогосподарських підприємств. Тобто амортизаційні відрахування не можуть слугувати основним джерелом фінансових ресурсів спрямованих на відтворення та відновлення основних виробничих засобів. Непродумана державна амортизаційна політика та слабкий контроль за цільовим використанням нагромадженого підприємствами амортизаційного капіталу зумовили поступове перетворення амортизаційних відрахування із осно-

ви розширеного відтворення у джерело поповнення обігових ресурсів господарств.

Ще одним важливим показником, що характеризує кінцевий результат діяльності сільськогосподарських підприємств є вартість валової продукції.

Валова продукція сільського господарства – це первісний результат взаємодії факторів виробництва, матеріальна і вартісна основа інших кінцевих результатів, що в натуральній формі представлені всіма виробленими протягом року первинними продуктами рослинництва і тваринництва, а у вартісній – оцінений за порівняльними цінами відповідного року [5, с. 154].

Вдосконалення комерційної складової діяльності сільськогосподарських підприємств, вимагає застосування нових способів формування фінансових ресурсів. У сьогоднішніх умовах господарювання одним з важливих джерел залучення фінансових ресурсів є вступні, цільові, пайові чи членські внески учасників трудового колективу, інших фізичних чи юридичних осіб. Розвиток фондового ринку, у свою чергу, обумовив виникнення нових джерел фінансових ресурсів, таких як: відсотки по цінним паперам, дивіденди, прибуток від продажу акцій та облігацій, інших фінансових операцій. Крім того створюється додаткова вигода, адже, купуючи акції свого сільськогосподарського підприємства, працівник зацікавлений у підвищенні прибутковості господарства та розвитку його виробничої діяльності.

Важливим джерелом зовнішнього залучення капіталу є іноземні інвестиції. Для розширення цього напрямку фінансування необхідно створити повну базу інвестиційних проектів з розробленими бізнес-планами і строками окупності інвестицій.

Успішне ведення сільського господарства в Україні можливе за умови зростання ефективності використання фінансових та інвестиційних ресурсів, що значною мірою залежить від того, куди вони спрямовуються в аграрному підприємстві.

Головними напрямками використання ресурсів є: платежі органам фінансово-банківської системи, обумовлені виконанням фінансових зобов'язань. Сюди належать податкові платежі в бюджет, виплата процентів банкам за користування кредитом, погашення взятих раніше позичок, страхові платежі тощо; інвестування в власних засобів у капітальні витрати (реінвестування), пов'язане з розширенням виробництва та технічним його оновленням, переходом на нові прогресивні технології, використанням «ноу-хау» та ін.; спрямування фінансових ресурсів на утворення грошових фондів заохочувального та соціального призначення; використання фінансових ресурсів на благодійні цілі, спонсорство та інше.

Висновки і пропозиції. Отже, важливе значення для ефективного розвитку сільськогосподарських підприємств України мають програми державної підтримки виробника. З цієї метою необхідно змінити методичний підхід до розподілу державних дотацій по регіонах, а саме: зважати на частку валової продукції і на цілі сільськогосподарських виробників; враховувати обрану стратегію розвитку регіону в цілому. Також необхідно максимізувати фінансову допомогу прогресивним агровиробникам, тобто підприємствам, що створюють конкурентоспроможну продукцію і переходять на інноваційний шлях розвитку.

Список літератури:

1. Бланк И.А. Инвестиционный менеджмент / И.А. Бланк – К.: МП «ИТЕМ» ЛТД, 1995. – 448 с.
2. Коденська М.Ю. Методичні підходи щодо інвестування розвитку цукробурякового виробництва / М.Ю. Коденська – К.: ННЦІАЕ, 2005. – 46 с.
3. Кузнецова А.Я. Финансування інвестиційно-інноваційної діяльності: Монографія / А.Я. Кузнецова. Інститут економічного прогнозування НАН України та ін. – Л.: Львів. банків. ін-т НБУ, 2005. – 367 с.
4. Опарін В.М. Финанси (Загальна теорія): Навч. посіб. / В.М. Опарін. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: КНЕУ, 2002. – 240 с.
5. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: Підручник. – 2-ге вид., доп. і перероблене / В.Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.

Гребенникова А.А., Кошман. Я.А.

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФИНАНСОВО-ИНВЕСТИЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ**Аннотация**

В статье рассмотрены возможные пути совершенствования финансово-инвестиционного обеспечения деятельности сельскохозяйственных предприятий. Указано, что основными источниками финансовых ресурсов сельскохозяйственных предприятий являются амортизационные отчисления и стоимость реализованной продукции. Определено, что необходимо пересмотреть методический подход к распределению государственных дотаций в регионах. Нужно учесть долю валовой продукции каждого из них, цели сельскохозяйственных производителей, а также выбранной стратегии развития областей в целом. Необходимо максимизировать финансовую помощь прогрессивным аграрным производителям.

Ключевые слова: инвестиции, финансовые ресурсы, амортизация, сельскохозяйственные предприятия, финансирование.

Grebennikova A.A., Koshman. Y.O.

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

IMPROVING FINANCIAL AND INVESTMENT SUPPORT OF AGRICULTURAL ENTERPRISES**Summary**

The article considers the possible ways of improving financial and investment support of agricultural enterprises. Indicated that the main sources of financial resources of of agricultural enterprises is amortization and cost of sales. Determined that the methodical approach to the distribution of state subsidies in regions should be reviewed. The share of gross output of each, targets of agricultural producers and chosen strategy of development regions in general should take into account. The financial support progressive agricultural producers should maximize.

Keywords: investments, financial resources, amortization, agricultural enterprises financing.

УДК 631.145:338.439.5

ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ ЗБУТОМ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ФОРМ РЕАЛІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Гриценко В.І., Мельник О.І.

Миколаївський національний аграрний університет

У статті визначено особливості управління збутом на сільськогосподарських підприємствах. Наведено фактори впливу на виручку від реалізації, зокрема: обсяг та якість продукції, рівень реалізаційних цін на неї, канали та форми збуту. Встановлено, що проблеми, пов'язані з реалізацією сільськогосподарської продукції, породжені рядом причин: недосконалістю існуючого ціноутворення, слабо розвиненою інфраструктурою ринку, руйнуванням зв'язків між виробниками і споживачами, недоліком необхідної інформації про стан ринку, недостатнім рівнем державної підтримки вітчизняних товаровиробників. Обґрунтовані заходи щодо підвищення доходів сільськогосподарських підприємств за рахунок збільшення результативності збуту та вдосконалення форм реалізації продукції.

Ключові слова: збутова діяльність, попит, пропозиція, форми збуту, кооперування, реалізація сільськогосподарської продукції, форми реалізації продукції, товарно-грошові відносини, виручка від реалізації.

Постановка проблеми. Однією з умов функціонування і розвитку будь-якого суб'єкта господарювання є орієнтація в поточному і прогнозованому попиті на виробництво продукції, яка затребувана ринком, що гарантує її збут, а виробника забезпечить запланованим доходом. Основним джерелом грошових надходжень від діяльності підприємств аграрного сектору економіки є грошові кошти, отримані від покупців і замовників сільськогосподарської продукції (робіт, послуг). В свою чергу, розмір виручки від реалізації залежить від обсягу та якості продукції, рівня реалізаційних цін на неї, каналів та форм збуту.

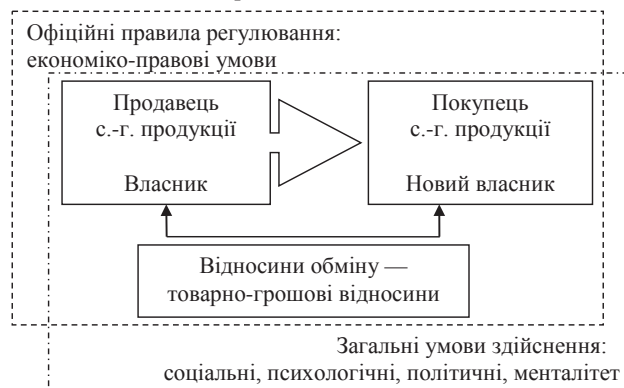
Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні науковці досить уважно вивчають ринкові особливості формування доходів виробників сільськогосподарської продукції, взаємозв'язок з цінами агропродовольчого ринку, особливості збуту. Аналіз даних питань представлено у працях таких дослідників як Ю. Атаманчук [1], В. Ваврик [2], І. Гришова та Ю. Зайцев [3], О. Дудар [4], І. Олійник [5], І. Паска [6], Г. Східницька [7] та ін. У їхніх працях знайшли відображення як теоретичні, так і прикладні аспекти досліджуваної проблеми.

Виявлення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблеми, пов'язані з реалізацією сільськогосподарської продукції, породжені рядом причин: недосконалістю існуючого ціноутворення, слабо розвиненою інфраструктурою ринку, руйнуванням зв'язків між виробниками і споживачами, недоліком необхідної інформації про стан ринку, недостатнім рівнем державної підтримки вітчизняних товаровиробників. Сільські товаровиробники є вільними підприємцями, відповідно до законодавства, однак на державному рівні не створено для них необхідної інфраструктури і вільної конкуренції в системі руху продукції. В результаті, з однієї сторони, підприємці аграрного сектору самостійно вибирають та розширюють коло своїх клієнтів, вдаються до послуг посередників, самостійно вивозять продукцію в інші регіони, тобто мають можливість здійснювати торгівлю на належному рівні. З іншої сторони, надмірна диверсифікація каналів збуту призвела до того, що сільськогосподарська сировина і продукція не знаходять збуту на сво-

їх географічних ринках, сільські товаровиробники вимушені продати її на не вигідних для себе умовах. Отже, питання збуту та вдосконалення форм реалізації сільськогосподарської продукції є сьогодні актуальними.

Метою статті є обґрунтування заходів щодо підвищення доходів сільськогосподарських підприємств за рахунок збільшення результативності збуту та вдосконалення форм реалізації продукції.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасних умовах перед агровиробниками стоять проблем оптимізаційних заходів, які дозволяють підвищувати ефективність процесів виробництва та збуту, і, перш за все, вдосконалення форм реалізації сільськогосподарської продукції. Форми реалізації сільськогосподарської продукції трансформуються у відносини з приводу переходу прав власності на реалізовану продукцію від її продавця до покупця, складові елементами якої наведено на рис. 1.

Рис. 1. Складові елементи відносин переходу прав власності на реалізовану продукцію від її продавця до покупця

Джерело: побудовано автором

В даний час недосконалість у сфері збуту створює передумови для розвитку наступних проблем правового, організаційно-функціонального і структурного характеру в діяльності сільськогосподарських підприємств:

– відсутність системної послідовності в організації управління збутовою діяльністю та ефек-

тивного здійснення функції обслуговуючими відділами по відношенню до виробництва через відсутність професійних фахівців-маркетологів в ринкових умовах;

– організаційно-функціональна структура сільськогосподарських підприємств і їх підрозділів, як правило, адекватна структурам, які було сформовано в умовах планової економіки. Вони досить повільно адаптуються до формування аграрного та продовольчого ринків і базуються на обов'язках окремих штатних працівників виробничо-технічного і збутового забезпечення;

– кооперативні відносини між підрозділами на підприємствах не досить розвинені, що спричиняє їх відособленість і певну автономність у виробничо-збутовій діяльності, які призводять до роз'єднаності і дезорганізації зусиль організаційно-функціональної структури управління;

– невідповідність реальної системи збуту господарюючих суб'єктів аграрного сектору економіки сучасним вимогам регіонального продовольчого ринку, або навіть відсутність даної структури створює серйозні труднощі в зміцненні фінансово-економічного стану всіх форм сільськогосподарських підприємств, досягнення стабільності їх функціонування підприємств в умовах конкурентної боротьби суб'єктів ринку;

– недооцінка маркетингової діяльності гальмує дослідження ринку для оцінки попиту і пропозиції за сегментами аналізу конкуренції з урахуванням зміни ринкових цін, поведінки життєвих циклів продукції, складання карт моніторингу витрат на обсяги товарообігу в розрізі каналів реалізації, а також економічно обґрунтованої кооперації в межах, наприклад, адміністративних районів, організації вивезення продукції

Рис. 2. Складові вдосконалення форм реалізації сільськогосподарської продукції

Джерело: побудовано автором

Рис. 3. Рівні вдосконалення форм реалізації сільськогосподарської продукції

Джерело: побудовано автором

великими партіями, підвищення ефективності прямих договорів, організації часткової переробки власної сировини для отримання значних сум додаткового доходу від продажу кінцевих продуктів харчування через фірмову торгівлю;

– недостатнє використання кооперування збутової діяльності підприємств для впровадження гнучких закупівельних цін при великих поставках продукції або часткового продажу за договірною ціною;

– відсутність правової експертизи типових договорів на поставку товарної продукції дає можливість монополіям споживачам використовувати контрактні зобов'язання, які обмежують економічні інтереси сільськогосподарських товаровиробників за рахунок нечітких формулювань штрафних та інших юридичних санкцій на їх адресу за порушення термінів та обсягів продажу продукції та інших умов;

– сільськогосподарські товаровиробники не завжди складають графіки погашення своїх за-

боргованостей поставок продукції і не виконують планомірну претензійну роботу по заборгованостях покупців, що зменшує реальну можливість відстоювання своїх економічних інтересів в процесі судових розглядів.

Виходячи з цього, проблему вдосконалення форм реалізації сільськогосподарської продукції необхідно розглядати в розрізі трьох складових (рис. 2) і чотирьох рівнів (рис. 3).

Вдосконалення форм реалізації на рівні економічного суб'єкта знаходиться в площині створення ефективної системи збуту, яку можна представити за пропонованою структурною схемою (табл. 1).

Поетапне вдосконалення системи збуту товарної продукції в аграрному секторі економіки забезпечить ефективну діяльність суб'єктів господарювання в ринкових умовах на основі практичного впровадження служби маркетингу. Маркетингова організація управління вироб-

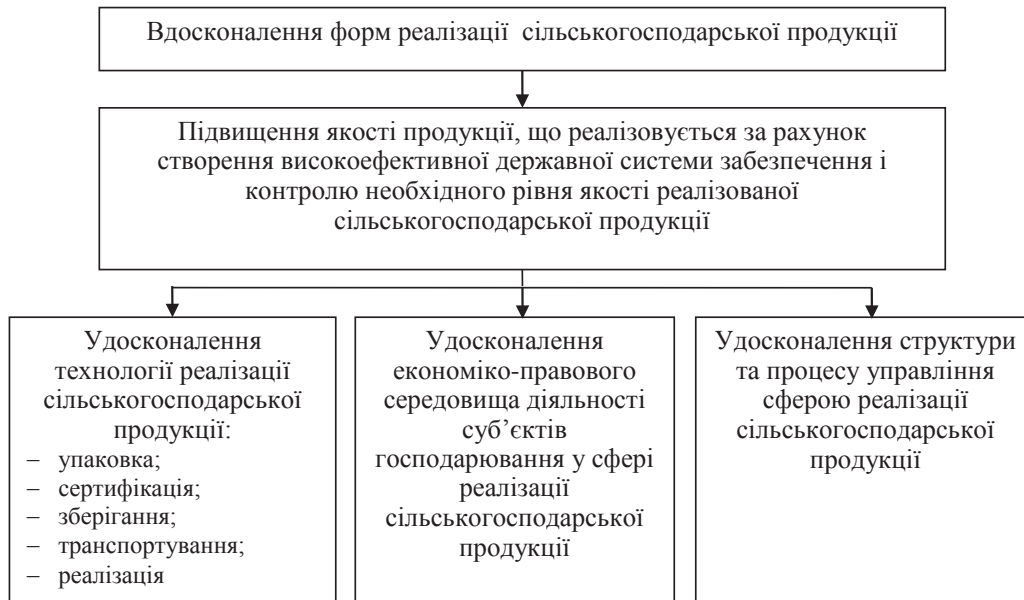

Рис. 4. Структура процесу вдосконалення форм реалізації сільськогосподарської продукції

Джерело: побудовано автором

Таблиця 1

Основні напрями вдосконалення системи збуту продукції на сільськогосподарських підприємствах

Етапи	Характеристика заходів	Передбачувані витрати і труднощі	Очікуваний ефект
1	Організація проведення юридичної експертизи договорів	Витрати на оплату послуг кваліфікованого юриста або утримання юридичної служби або сектору на підприємстві	Істотне зниження існуючої і уникнення необґрунтованого збільшення в майбутньому кредиторської та дебіторської заборгованості
2	Проведення аналізу цінової кон'юнктури ринку і конкурентного оточення підприємства. Виявлення можливостей кооперації в збутової діяльності	Витрати на залучення висококваліфікованих фахівців для маркетингової служби, закупівля необхідних програмних продуктів або інформаційно-консультаційних послуг при розробці плану маркетингу	Збільшення прибутку на 10-15% від виробництва і продажу товарної продукції. оведення до 30-45% рівня рентабельності виробництва
3	Організація служби маркетингу на підприємства	Витрати на навчання фахівців і функціонування маркетингової служби	Адаптація виробничої структури до потреб ринку, досягнення високої конкурентоспроможності підприємства та продукції на ринку, збільшення товарного обороту при високих цінах продажів по найбільш ефективним каналам збуту

Джерело: побудовано автором

ничо-збутової діяльності є головним напрямком повної адаптації всіх форм підприємств до ринкових умов для зростання економічної ефективності товарного виробництва.

Подальше поглиблення процесу аналізу структури і природи категорії «форма реалізації сільськогосподарської продукції», з метою її вдосконалення, дозволяє сформувати найбільш прийнятну, з нашої точки зору, деталізовану абстрактну модель категорії «форми реалізації продукції». Дана модель дозволяє визначити загальний підхід до вдосконалення форм реалізації. Структурно-функціональна схема формування цілісного процесу вдосконалення форм реалізації сільськогосподарської продукції представлена на рис. 4.

Сутність підходу до вдосконалення форм реалізації забезпечується концентрацією всього процесу на формуванні системи забезпечення необхідної якості реалізованої продукції. Тобто кожен захід, який здійснюється в рамках даного процесу, має приводити або до зміцнення існуючої системи забезпечення необхідної якості, або реально підвищувати вже досягнуті чи встановлені межі якості реалізованої продукції.

Висновки. Розглянуті проблеми в сфері реалізації сільськогосподарської продукції, визначають основні шляхи їх вирішення та напрями вдосконалення її головних складових – форм реалізації в аспекті застосування спеціального підходу, стрижнем якого є управління якістю продукції і маркетинговою діяльністю сільськогосподарських підприємств при відповідній державній підтримці. Це базис, на якому розбудовуються всі основні положення і правила, на підставі яких може здійснюватися технологічне вдосконалення форм збуту продукції сільськогосподарського виробництва.

В ході вдосконалення форм реалізації сільськогосподарської продукції повинні бути досягнуті наступні цілі: створення оптимальних умов для забезпечення необхідного рівня якості реалізованої сільськогосподарської продукції; забезпечення достатнього ступеня задоволення попиту населення відповідним йому за обсягом, ціною, якістю і часу обсягом виробленої сільськогосподарської продукції; створення умов для постійної динамічної трансформації аграрного сектора слідом за рівнем розвитку економіки в цілому.

Список літератури:

1. Атаманчук Ю. М. Політика збутової діяльності підприємств агропромислової сфери / Ю. М. Атаманчук // Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. – 2015. – Вип. 1. – С. 3-10.
2. Ваврик В. Б. Збільшення доходів домогосподарств як основа формування сприятливого цінового середовища розвитку сільськогосподарських підприємств / В. Б. Ваврик // Науковий вісник НЛТУ України. – 2014. – Вип. 24.1. – С. 207-214.
3. Гришова І. Ефективність маркетингово-збутових систем аграрних підприємств на цільових продуктових ринках / І. Гришова, Ю. Зайцев // Проблеми і перспективи економіки та управління. – 2016. – № 1. – С. 99-107.
4. Дудар О. Маркетингова кооперація товаровиробників у системі збуту органічної сільськогосподарської продукції / О. Дудар // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2014. – Вип. 1. – С. 62-71.
5. Олійник І. О. Теоретико-методологічні засади формування доходності сільськогосподарського підприємства / І. О. Олійник // Вісник Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва. Сер.: Економічні науки. – 2014. – № 7. – С. 147-154.
6. Паска І. М. Удосконалення організаційно-економічних відносин та збут сільськогосподарської продукції / І. М. Паска // Економіка та управління АПК. – 2014. – № 1. – С. 36-43.
7. Східницька Г. В. Формування доходів сільськогосподарських підприємств та шляхи їх збільшення / Г. В. Східницька // Інноваційна економіка. – 2015. – № 1. – С. 86-90.

Гриценко В.М., Мельник О.М.

Николаевский национальный аграрный университет

ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ СБЫТОМ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ФОРМ РЕАЛИЗАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ

Аннотация

В статье определены особенности управления сбытом на сельскохозяйственных предприятиях. Приведены факторы влияния на выручку от реализации, в частности: объем и качество продукции, уровень реализационных цен на нее, каналы и формы сбыта. Установлено, что проблемы, связанные с реализацией сельскохозяйственной продукции, порождены рядом причин: несовершенством существующего ценообразования, слабо развитой инфраструктурой рынка, разрушением связей между производителями и потребителями, недостатком необходимой информации о состоянии рынка, недостаточным уровнем государственной поддержки отечественных товаропроизводителей. Обоснованы меры по повышению доходов сельскохозяйственных предприятий за счет увеличения результативности сбыта и совершенствования форм реализации продукции.

Ключевые слова: сбытовая деятельность, спрос, предложение, формы сбыта, кооперирование, реализация сельскохозяйственной продукции, формы реализации продукции, товарно-денежные отношения, выручка от реализации.

Hritsenko V.I., Melnik O.I.
Mykolayiv National Agrarian University

FEATURES OF SALES MANAGEMENT AND IMPROVEMENT OF THE FORMS OF REALIZATION OF AGRICULTURAL PRODUCTS

Summary

In the article the features of sales management in agricultural enterprises. Given the factors of influence on the revenues, in particular: the quantity and quality of products, level of sales prices, channels and forms of marketing. Found that the problems associated with marketing of agricultural products generated by several factors: imperfection of the existing pricing, underdeveloped market infrastructure, breakdown of communication between producers and consumers, lack of adequate information about the state of the market, the insufficient level of state support for domestic producers. Justified measures to increase income of agricultural enterprises at the expense of increasing the impact of marketing and improving sales.

Keywords: distribution, demand, supply, forms of marketing, cooperation, agricultural product sales, product sales, commodity-money relations, sales.

УДК 657.6

СУТНІСТЬ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ПОМИЛОК У ПРОФЕСІЙНИХ СТАНДАРТАХ

Гусак А.В.

Навчально-науковий інститут бізнес-технологій
«Українська академія банківської справи»
Сумського державного університету

Розглянуто сутність бухгалтерської помилки та здійснено порівняння її сутності у різних системах професійних стандартах. Визначено основні причини виникнення помилок та шахрайства за стандартами обліку та аудиту. Узагальнено та надано характеристику класифікаційним ознакам помилок.

Ключові слова: помилка, причини помилок, класифікація помилок, фінансова звітність, шахрайство.

Постановка проблеми. Фінансова звітність має надавати інформацію, яка дозволить оцінити стан і результати діяльності підприємства. Тому вона має бути якісною, достовірною і має відповідати всім встановленим до неї вимогам.

На її основі приймаються управлінські рішення, так і економічні рішення всіх інших користувачів, на ефективність та доцільність яких безпосередньо впливає наявність або відсутність помилок у фінансових звітах, вчасне та повне їх виправлення. Тому необхідним постає питання дослідження сутності поняття «бухгалтерської помилки» та їх класифікація в різних професійних стандартах бухгалтерського обліку та аудиту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність помилок та їх класифікація розглядалися у працях таких вітчизняних і закордонних учених: В. Білоусько, М. Беленкова [1], Л. Кулаковська [4], О. Лишиленко [5], Б. Усач [11], А. Шеремет [13] та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На сьогоднішній день існує багато розходжень у міжнародних стандартах стосовно сутності помилок, їх класифікації та, відповідно, процедури їх виправлення.

Мета статті. Розглянути сутність помилок в бухгалтерському обліку та їх класифікацію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до вимог професійних стандартів обліку і аудиту, достовірна інформація, це інформація

вільна від суттєвих помилок. Для цього потрібно розуміти сутність помилки. Розглянемо поняття «помилка» у професійних стандартах (табл. 1).

Таблиця 1
**Визначення поняття «помилка»
у професійних стандартах обліку і аудиту**

Стандарт	Визначення поняття «помилка»
ПБО «Виправлення помилок в бухгалтерському обліку та звітності» (22/2010)	<i>неправильне відображення (не відображення) фактів господарської діяльності в бухгалтерському обліку і (або) бухгалтерської звітності організації</i>
МСБО 8 «Облікові політики, зміни в облікових оцінках та помилки»	<i>пропуски або викривлення у фінансовій звітності суб'єкта господарювання за один або кілька попередніх періодів, які виникають через невикористання або зловживання достовірною інформацією</i>
МСА 240 «Відповідальність аудитора відносно шахрайства в ході аудиту фінансової звітності»	<i>ненавмисне перекручення фінансової звітності, включаючи пропуск суми або розкриття інформації, яку не потрібно відображувати у фінансовій звітності.</i>

Джерело: [6, 7, 10]

Отже, як свідчить таблиця 1, помилки мають характерні ознаки:

- неправильне відображення (перекручення, викривлення) даних;
- пропуск (не відображення) інформації.

Зауважимо, що Міжнародний стандарт аудиту 240 звертає увагу на відмінність помилки від шахрайства. Основною ознакою, яка відрізняє дані поняття є навмисне або ненавмисне діяння, що призводить до викривлення показників фінансової звітності. Тобто, при шахрайстві навмисно допускають подання хибної фінансової інформації або приховування незаконного привласнення активів, внаслідок здійснення дій зазначених на рисунку 1.

МСБО 8 розглядає помилку лише як помилку попередніх періодів і надає рекомендації з її виправлення, тобто основна увага приділена помилкам минулих періодів.

Б.Ф. Усач у своїх працях наголошує, що «помилка – ненавмисне перекручення даних бухгалтерського обліку і звітності внаслідок арифметичних чи логічних помилок в облікових записах і розрахунках, недогляду в дотриманні повноти обліку, неправильного представлення в обліку фактів господарської діяльності, наявності майна, вимог і зобов'язань» [11, с. 56]. Такі вчені як Л.П. Кулаковська, А.Д. Шеремет та В.П. Суйц, дотримуються також такої думки [4, с. 135; 13, с. 420]. Визначення «помилки» зроблено на основі МСА 240.

Отже, відповідно до сутності бухгалтерської помилки причини їх виникнення різні (рисунок 1).

При цьому, МСА 240 чітко розділяє помилку від шахрайства, а МСБО 8 зазначає, що помилка може виникнути наслідок обману. Ми також

дотримуємось думки про відмінність сутності та причин виникнення помилки і шахрайства. Також, варто зазначити, що за шахрайство передбачена кримінальна відповідальність.

Безумовно, що послідовність виправлення помилок залежить від точності її ідентифікації. З цією метою розглянемо існуючу класифікацію помилок.

Вітчизняні науковці В.С. Білоусько та О.В. Лишненко за обсягом впливу на інформацію помилки поділяють на:

- локальні – неправильні записи (помилки), які відмічаються лише в одному обліковому регістрі і при ньому не впливають в подальшому на систематизацію інформації в інших облікових регістрах.

- транзитні – помилка в одному обліковому регістрі призводить до ланцюгових змін (помилки) в інших облікових регістрах, а також звітності підприємства [1, с. 156, 5, с. 326].

Л. Карасева класифікує помилки залежно від того, на якому етапі (стадії) підготовки фінансової звітності вони виникають:

- на стадії підготовки звітності за національними стандартами;
- на стадії трансформації звітності за національними стандартами в звітність по МСФЗ;
- на стадії підготовки пакету документів фінансової звітності за МСФЗ.

Варто зазначити, що процес трансформації фінансової звітності, складеної за національними стандартами, в звітність по МСФО є трудомістким та не до кінця зрозумілим, оскільки на даний

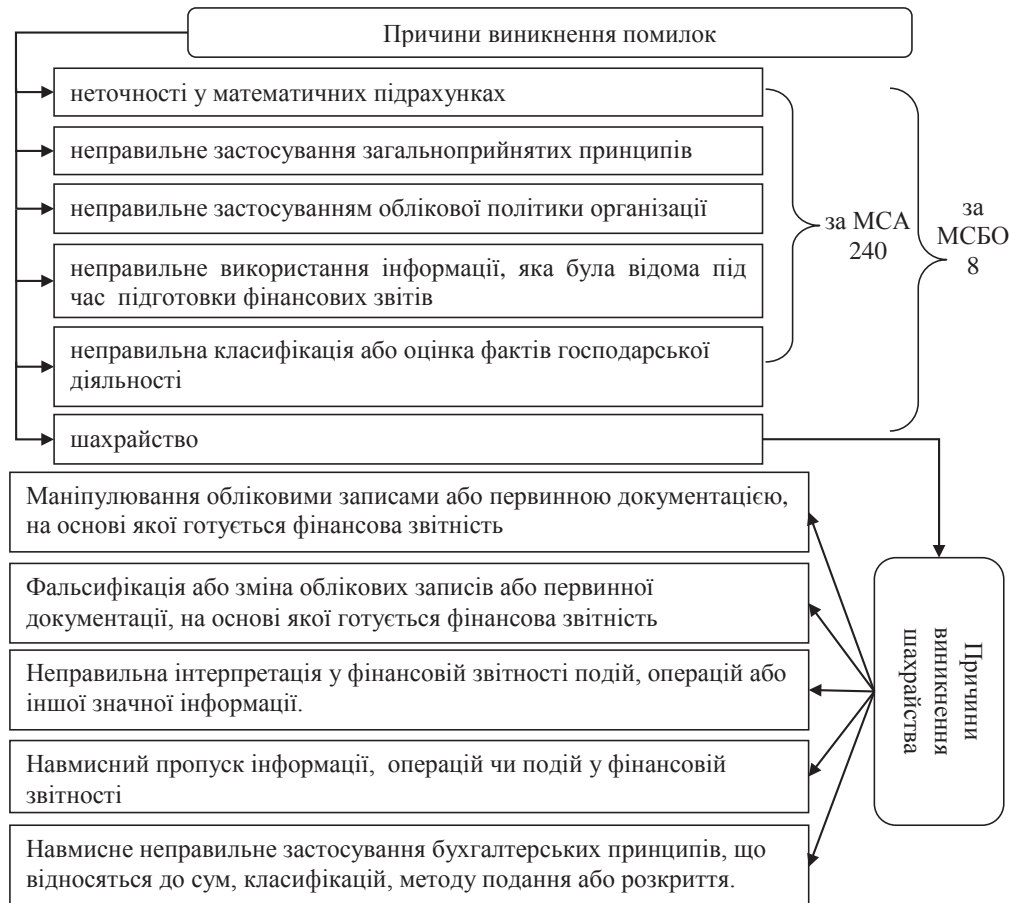

Рис. 1. Причини виникнення помилок та шахрайства

Джерело: [6, 7]

час відсутня єдина методика трансформації [12]. Тому зрозуміло, що на даній стадії підготовки фінансової звітності можуть виникати помилки.

На стадії підготовки пакета форм фінансової звітності за МСФО також допускають багато помилок, пов'язаних з неправильним перенесенням даних з трансформаційних таблиць і файлів з розрахунками коригувань і приміток в пакет форм фінансової звітності по МСФО. На даній стадії можуть мати місце помилки пов'язані з маніпуляцією менеджерів з оцінками і професійними судженнями щодо фактів і подій, які характеризують діяльність компанії, що є шахрайством [2].

В професійних стандартах бухгалтерського обліку можна виділити одну спільну класифікаційну ознаку помилок, які виникають при підготовці фінансової звітності – період виникнення помилки.

МСБО 8 наголошує, що важливою умовою виправлення таких помилок є їх суттєвість або виправляються несуттєві помилки, якщо доведено, що вони зроблені навмисно для досягнення особливого подання фінансового стану, фінансових результатів діяльності або грошових потоків суб'єкта господарювання.

Для того, щоб зрозуміти, яку помилку вважати суттєвою необхідно розглянути поняття

суттєвості. В Концептуальній основі фінансової звітності визначено суттєвість одним з критеріїв якісної характеристики фінансової інформації та підкреслюється що інформація визнається тоді суттєвою, якщо її пропуск або неправильне подання може вплинути на економічні рішення користувачів фінансової звітності, які приймаються на основі даних звітів [3].

Під рівнем суттєвості розуміють те граничне значення похибки фінансової звітності, починаючи з якого кваліфікований користувач цієї звітності з великим ступенем вірогідності не в змозі зробити на її підставі правильні висновки і прийняти правильні управлінські рішення.

В національній теорії бухгалтерського обліку П(С)БО 6 «Виправлення помилок і зміни у фінансовій звітності» також виділяє ті помилки, які допущені у фінансовій звітності в попередніх періодах [9].

Відповідно до П(С)БО 6 помилки поділяють за впливом на величину нерозподіленого прибутку (непокритого збитку) на помилки, виправлення яких впливає на цю величину і помилки, виправлення не здійснює вплив на величину нерозподіленого прибутку (непокритого збитку).

Міжнародні та національні стандарти регулюють процес підготовки і подання фінансової звіт-

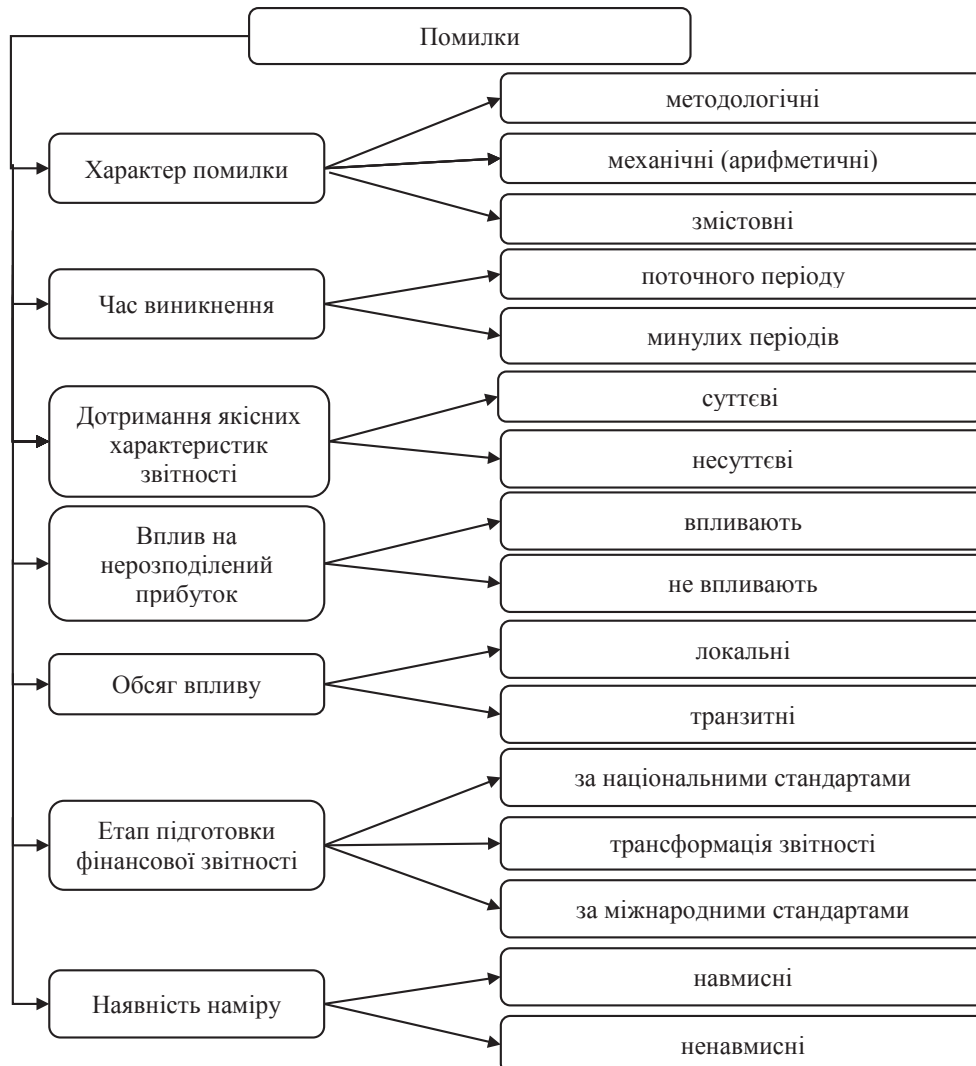

Рис. 2. Узагальнена класифікація помилок

Джерело: розроблено автором

ності і розглядають помилки, які допущені у фінансовій звітності попередніх періодах. Проте, помилки можуть виникнути і на будь-якому етапі облікового процесу, від обробки первинних документів до формування фінансової звітності. Загальними для кожного етапу є наступні види помилок:

- арифметичні помилки (механічні) – прорахунки і неточності, що можуть виникнути під час проведення математичних розрахунків;
- методологічні або змістовні.

Якщо більшість помилок є механічними, це свідчить про недостатню добру організацію праці, а якщо змістовні – це вказує на недостатню кваліфікацію облікових працівників.

На думку І. Назарбаєвої методологічні (змістовні) помилки можуть виникнути під час застосування облікової політики чи невірної інтерпретації фактів. Наприклад, під час визнання активу чи зобов'язання, його класифікації та оцінки [8]. Проте, на нашу думку, помилки, які виникають при реалізації положень облікової політики є методологічними, а при неправильній інтерпретації фактів – змістовні.

Отже, помилки в обліку є різними, залежно від їх характерних ознак. Для аналізу поми-

лок з метою усунення їх причин важливою є їх класифікація.

Узагальнено розглянуті класифікаційні ознаки помилок у бухгалтерському обліку на рисунку 2.

Висновок. Таким чином, аналіз сутності поняття «помилка» дозволив уточнити та сформулювати власне визначення: помилка – це ненавмисне неправильне відображення (перекручення, викривлення) даних чи пропуск (не відображення) інформації під час ведення обліку та складання фінансової звітності. При цьому, головна відмінність помилок від шахрайства це відсутність наміру.

Узагальнення класифікаційних ознак помилок у бухгалтерському обліку, дозволив виділити основні ознаки групування: характер помилки, час виникнення, дотримання якісних характеристик звітності, вплив на нерозподілений прибуток, обсяг впливу, етап підготовки фінансової звітності та наявність наміру. Ознаки групування помилок нами доповнено розподіл помилок за характером на методологічні, змістові та механічні. Проблемою залишаються шляхи виправлення помилок і саме це питання є перспективним для подальших досліджень.

Список літератури:

1. Білоусько В.С. Теорія бухгалтерського обліку: навч. посібник / В.С. Білоусько, М.І. Беленкова. – К.: Мета, 2002. – 240 с.
2. Карасьова Л. Помилки в звітності за Міжнародними стандартами фінансової звітності та методи їх виправлення [Електронний ресурс] / Л. Карасьова // Україна фінансова – Режим доступу: http://www.ufin.com.ua/analit_mat/sdu/151.htm
3. Концептуальна основа фінансової звітності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/929_009/paran76#n76
4. Кулаковська Л.П. Основи аудиту: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти / Л.П. Кулаковська, Ю.В. Піча. – Львів: Піча Ю.В.; К.: «Каравела»; Львів: «Новий Світ – 2000», 2002. – 504 с.
5. Лишиленко О.В. Бухгалтерський облік: підручник / О.В. Лишиленко. – Київ: Центр учбової літератури, 2009. – 670 с.
6. Міжнародний стандарт аудиту (МСА) 240 «Відповідальність аудитора відносно шахрайства в ході аудиту фінансової звітності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30209254#pos=79;-291
7. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 8 «Облікові політики, зміни в облікових оцінках та помилки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/929_020
8. Назарбаєва І. Бухгалтерські помилки: класифікація, виявлення, виправлення / Ірина Назарбаєва // Бухгалтерія. – 2016. – № 27 (1222).
9. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 6 «Виправлення помилок і зміни у фінансових звітах» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0392-99>
10. Положення з бухгалтерського обліку «Виправлення помилок в бухгалтерському обліку та звітності» (ПБО 22/2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.garant.ru/12177751/>
11. Усач Б.Ф. Аудит: навч. посіб. / Б.Ф. Усач. – К.: Знання-Прес, 2002. – 133 с.
12. Харламова О.В. Трансформація як спосіб підготовки фінансової звітності за МСФЗ / О.В. Харламова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – № 12, 3 частина. – С. 215-218.
13. Шеремет А.Д. Аудит: Учебник / А.Д. Шеремет, В.П. Суйц. – М.: Инфра-М, 2005. – 448 с.

Гусак А.В.

Учебно-научного институт бизнес-технологий
«Украинская академия банковского дела»
Сумской государственной университет

СУЩНОСТЬ И КЛАССИФИКАЦИЯ ОШИБОК В ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СТАНДАРТАХ

Аннотация

Рассмотрены сущность бухгалтерской ошибки и проведено сравнение ее сущности в различных системах профессиональных стандартах. Определены основные причины возникновения ошибок и мощенничества по стандартам учета. Обобщены и охарактеризованы классификационным признакам ошибок. **Ключевые слова:** ошибка, причины ошибок, классификация ошибок, финансовая отчетность, мощенничество.

Husak A.V.

Educational and Scientific Institute of Business Technology
«Ukrainian Academy of Banking»
Sumy State University

NATURE AND CLASSIFICATION OF ERRORS IN PROFESSIONAL STANDARDS

Summary

The essence of the accounting error and comparison of its essence in different systems of professional standards. The main causes of errors and fraud standards and auditing. Overview and given the characteristics of classifications errors.

Keywords: error, causes errors, classification errors, financial reporting, fraud.

УДК 338.48(477)(045)

УКРАЇНА НА МІЖНАРОДНОМУ РИНКУ ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Давидюк Л.П., Турлюк І.В.

Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

У статті розглянуто значення міжнародного туризму для економічного розвитку країни. Досліджено сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку міжнародного туризму в Україні. Проаналізовано динаміку туристичних потоків за останні роки та обсяги надходження від міжнародного туризму до бюджету України. Визначено основні пріоритетні напрямки позиціонування України на міжнародному ринку туристичних послуг.

Ключові слова: міжнародний туризм, туристичні послуги, туристичний потенціал, туристичні потоки, в'їзний туризм, виїзний туризм.

Постановка проблеми. Однією з галузей світової економіки, що розвивається значними темпами є туристична. Ця галузь економіки позитивно впливає на економічний, соціальний та культурний стан національних економік.

В Україні наявні значні природно-рекреаційні ресурси спроможні задовільнити різні вимоги туристів, зокрема, лікування природними елементами, гірськолижний відпочинок, відпочинок біля моря і прісних водойм, зелений туризм, екскурсійні та інші види поїздок. Розвиток міжнародного туризму є перспективним та прибутковим напрямом для нашої країни. Туристична галузь в Україні має багато недосконалостей та проблем, кожна з яких потребує системного вирішення, що в результаті буде сприяти розвитку вітчизняного та міжнародного туризму в нашій країні. Оскільки ситуація на ринку туристичних послуг постійно змінюється під впливом різноманітних факторів, тому актуальним є аналіз сучасного стану туристичного потенціалу країни, вияв існуючих проблем та перспектив розвитку міжнародного туризму в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Стан, проблеми і перспективи розвитку туризму є однією з найбільш досліджуваних наукових проблем. Вивченням досліджуваної проблеми займаються такі вчені як: Бондаренко М.П., Бутко М.П., Кравців В.С., Крачило М.П., Полюга В.Р., Немець Л.К., Свида І.В., Самко О.О., Трохимець О.І. та інші. Автори досліджують особливості та перспективи розвитку туризму в Україні та в окре-

мих регіонах, описують туристичний потенціал областей та визначають шляхи вдосконалення туристичної діяльності України з метою формування її активної позиції на міжнародному ринку.

Метою статті є виявлення основних проблем розвитку міжнародного ринку туристичних послуг в Україні, оцінка туристичного потенціалу країни та визначення подальших перспектив його розвитку. Зміна статистичних даних

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Наявні дослідження стану та перспектив розвитку міжнародного туризму в Україні не дозволяє повністю дослідити ринок туристичних послуг. Згідно зі статистичними даними, рівень розвитку туризму в Україні значно скоротився. Тому є необхідним дослідження стану туристичного ринку в Україні, оцінка його туристичного потенціалу на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Значення туризму у світі постійно зростає. Це пов'язано з його впливом на економічний, соціальний, екологічний та культурний стан будь-якої країни.

Розвиток міжнародного туризму в країнах, які переважно приймають туристів, обумовлено прагненням збільшити приплив іноземної валюти і створити нові робочі місця. Багато країн за допомогою міжнародного туризму намагаються вирішити проблеми платіжного балансу. Співвідношення між доходами і витратами від міжнародного туризму в країнах та регіонах відрізняється. Найбільше пози-

тивне сальдо має Іспанія (+14339 млн. дол.), Франція (+7761 млн. дол.), найбільш негативне сальдо – Японія (-21350 млн. дол.), Німеччина (-19153 млн. дол.) [7]. Міжнародний туризм сприяє диверсифікації економіки, створюючи галузі, обслуговуючи сфери туризму: будівництва, торгівлі, сільського господарства, виробництво товарів народного споживання тощо.

Україна має значні можливості для розвитку туристичного бізнесу та виходу на міжнародний ринок. Розвитку туризму в нашій країні сприяють зручне географічне положення, помірний клімат, різноманітні рельєфні стани, багата культурно-історична спадщина та різноманітна санаторно-курортна база у більшості регіонів. Україна володіє значним природно-рекреаційним потенціалом, що за умов раціонального та бережливого використання спроможний задовільнити туристичні потреби всіх жителів та гостей країни. Україна займає одне з провідних місць в Європі за рівнем забезпеченості цінними природними та культурними ресурсами. Так, курорти та рекреаційні території в державі становлять майже 9,1 млн. га (15% території), а експлуатаційні запаси мінеральних вод забезпечують використання їх в обсязі понад 64 тис. кубометрів на добу [4, ст. 22]. На державному обліку перебуває понад 147 тисяч пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Чимало пам'яток України мають загальнодержавне значення. До списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО включено такі об'єкти культурної спадщини, як Собор Святої Софії та прилеглі монастирські споруди, Києво-Печерська Лавра у м. Києві, ансамбль історичного центру м. Львова, пункти Геодезичної дуги Струве (Хмельницька та Одеська області), резиденція митрополитів Буковини та Далмації (м. Чернівці), дерев'яні церкви Карпатського регіону Польщі та України (Львівська, Івано-Франківська та Закарпатська області), та природний об'єкт – Букові праліси Карпат [2]. У 2012 році Україна була визнана міжнародним туристичним порталом «Globe Spots» як один з найцікавіших туристичних напрямків. Це пов'язано з тим, що в Україні зростає популярність на тури вихідного дня з такими напрямками – Львів, Крим, Одеса, Кам'янець-Подільський та Закарпаття [5, ст. 147].

Однак, маючи широкі туристичні можливості, туризм займає відносно невеликий відсоток у структурі української економіки. Впродовж останніх років в Україні переважає виїзний туризм над в'їзним, тобто ми більше імпортуємо туристичні послуги, ніж експортуємо. Це пояснюється тим, що більшість наших громадян виїжджають на відпочинок у зарубіжні країни, де фінансують туристичну діяльність, сплачуючи кошти за відповідні послуги. За даними Всесвітньої туристичної організації витрати міжнародних відвідувачів на проживання, харчування та напої, розваги, магазини та інші товари і послуги в містах і аеропортах досягли \$ 1260 млрд (євро 1136 млрд) у 2015 році в реальному вираженні, тобто з урахуванням коливань валютних курсів та інфляції, це являє собою збільшення на 4,4% в порівнянні з 2014 роком [8].

До основних проблем розвитку туризму в Україні можна віднести:

– політична та економічна нестабільність у країні;

- низький рівень розвитку туристичної інфраструктури;
- відсутність єдиної збалансованої державної політики у туристичній сфері;
- слабка позиція України на ринку туристичних послуг;
- обмежений асортимент запропонованих послуг;
- неефективне та нераціональне використання природних ресурсів;
- недостатній рівень розвитку готельної мережі;
- низький рівень надання послуг;
- недостатність інформації про українські туристичні можливості за кордоном.

За даними Державної служби статистики України, потік іноземних туристів у 2015 році рекордно низької за останні 10 років. У 2015 році порівняно з 2014 кількість іноземних громадян які відвідали Україну зменшилась на 2,2%, а у 2014 порівняно з 2013 – на 48,5%, тобто майже на половину менше. Отже, з 2013 року кількість іноземних громадян, які відвідали Україну має тенденцію до зниження. Потік ж громадян України, які виїхали за кордон починаючи з 2009 постійно збільшується в становить у 2009 році 15333949 осіб, у 2015 – 23141646 осіб (рис. 1).

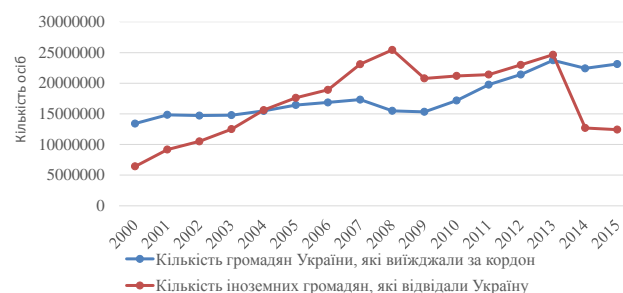

Рис. 1. Динаміка туристичних потоків 2000-2015 рр.
Джерело: розроблено авторами за даними [3]

Зниження туристичних потоків призвело до зменшення грошових надходжень від міжнародного туризму в Україні. В 2014 році склали 1,612 млн. дол. США, у 2015 – 1,082 млн. дол. США, що є найнижчими показниками за останнє десятиліття (рис. 2).

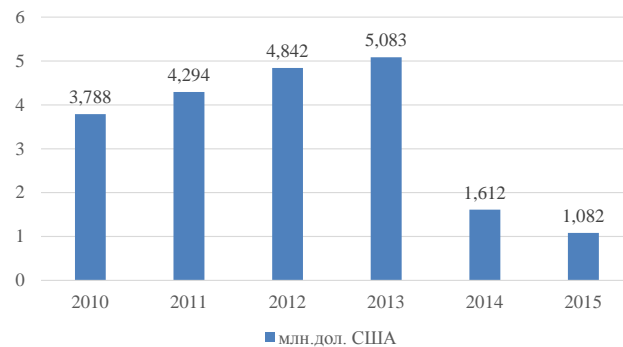

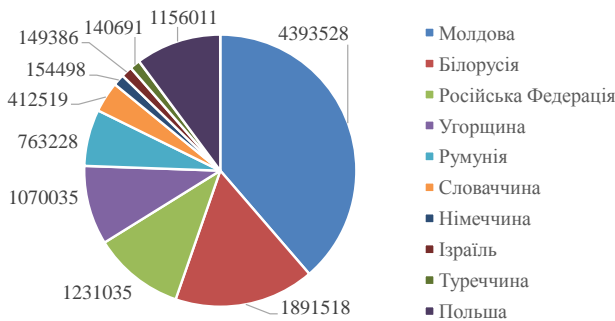
Рис. 2. Надходження від міжнародного туризму (млн. дол. США)

Джерело: розроблено авторами за даними [8]

Така ситуація обумовлена політичними, економічними, і соціальними чинниками, а також проблемами територіальної цілісності країни, що

спричинило обмеження доступу до національних туристичних ресурсів і, як наслідок – скорочення кількості іноземних туристів та внутрішніх туристичних потоків. На динаміку розвитку туризму (виїзних та внутрішніх потоків) за 2013–2014 рр. негативно вплинули зміни рівня доходів населення та структури їх використання. Реальний наявний дохід населення на початок IV кв. 2014 р. порівняно з відповідним періодом попереднього року зменшився на 9% [6].

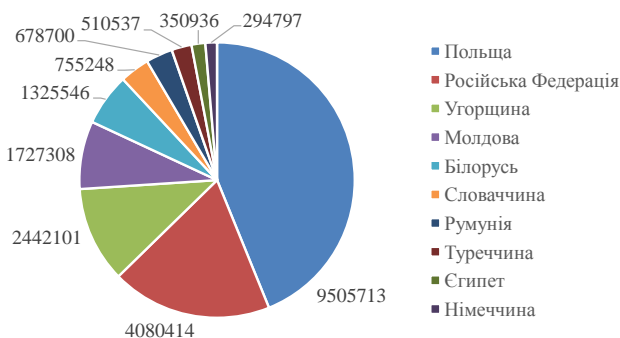
У 2015 році Україну відвідало 12428286 осіб. Із них з метою службової, ділової, дипломатичної поїздки – 41169 осіб, туризм – 137906, з приватною метою – 11525239, навчання – 101, працевлаштування – 1304, імміграція – 2314, культурний і спортивний обмін, релігійна та з іншою метою – 720253 особи. Найбільше Україну відвідували громадяни країн-сусідів, таких як Молдова, Білорусія, Російська Федерація, Польща, Угорщина, Румунія, Словаччина, а також Німеччина, Ізраїль, Туреччина, США та інші (рис. 3).

Рис. 3. В'їзд іноземних громадян в Україну за країнами, з яких вони прибули, у 2015 році (кількість осіб)

Джерело: розроблено авторами за даними [3]

Кількість громадян України, які виїжджали за кордон – 23141646 осіб, з них з метою службової поїздки – 185170, організований туризм – 206598, приватна поїздка – 22749878. Українці ж найбільше відвідували країни, з якими межує Україна, а також Єгипет, Німеччину, Об'єднані Арабські Емірати та інші (рис. 4).

Рис. 4. Виїзд громадян України за кордон за країнами, до яких вони виїжджали, у 2015 році (кількість осіб)

Джерело: розроблено авторами за даними [3]

Згідно із Законом України «Про туризм», до основних пріоритетних напрямів державної політики з розвитку туризму відносяться:

- удосконалення правових засад регулювання відносин у галузі туризму;
- забезпечення становлення туризму як високорентабельної галузі економіки України, заохочення національних та іноземних інвестицій у розвиток індустрії туризму, створення нових робочих місць;
- розвиток в'їзного та внутрішнього туризму, сільського, екологічного (зеленого) туризму;
- розширення міжнародного співробітництва, утвердження України на світовому туристичному ринку;
- створення сприятливих для розвитку туризму умов шляхом спрощення та гармонізації податкового, валютного, митного, прикордонного та інших видів регулювання;
- забезпечення доступності туризму та екскурсійних відвідувань для дітей, молоді, людей похилого віку, інвалідів та малозабезпечених громадян шляхом запровадження пільг стосовно цих категорій осіб тощо [1].

Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1.08.2013 р. № 638-р «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку туризму та курортів на період до 2022 року» передбачає створення умов для збільшення потоку туристів, створення конкурентоспроможної розвинутої туристичної інфраструктури шляхом раціонального використання туристичних ресурсів, що сприятиме збільшенню обсягу надходжень до бюджетів усіх рівнів від провадження туристичної діяльності [2].

Висновки та пропозиції. Отже, туристична індустрія динамічно розвивається і навіть при сучасному нестабільному економічному становищі є найбільш прибутковою та перспективною галуззю. Все більше країн світу перетворюють туризм в ключовий фактор соціально-економічного прогресу за рахунок експортних доходів, створення робочих місць і підприємств, розвитку інфраструктури. Через нестабільну соціально-політичну та економічну ситуацію у нашій країні, туризм, на даний момент, розвинений недостатньо добре, хоча Україна має значний туристичний потенціал. За умов раціонального використання природно-рекреаційним потенціалом ми зможе задовільнити потреби як наших громадян, так й іноземних. Також Україна має багато недосконалостей у функціонуванні та керуванні туристичною галуззю. Вирішення цих проблем допоможе розвитку як вітчизняного, так і міжнародного туризму, що сприятиме соціально-економічному зміцненню країни. Для активної позиції України на міжнародному ринку туристичних послуг необхідно забезпечити загальнодержавну і регіональну підтримку туризму; розвиток інформаційно-рекламної і маркетингової діяльності про туристичні можливості нашої держави.

Список літератури:

1. Закон України «Про туризм» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
2. Кабінет міністрів України Розпорядження від 1 серпня 2013 р. № 638-р «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку туризму та курортів на період до 2022 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/638-2013-p>
3. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>
4. Бунтова Н. В. Потенціал України на міжнародному ринку туристичних послуг / Н. В. Бунтова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – № 17. – С. 21–24.
5. Грянило А. В. Міжнародний туризм: проблеми та перспективи розвитку в Україні / А. В. Грянило, Н. І. Мазур. // Фінансовий простір. – 2013. – № 4. – С. 144–148.
6. Мазаракі А. А. Туризм в Україні: виклики кризи [Електронний ресурс] / А. А. Мазаракі, С. В. Мельниченко // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknteu_2015_2_2
7. Терехух А. А. Проблеми розвитку міжнародного туризму в Україні [Електронний ресурс] / А. А. Терехух, О. П. Макар, Г. Я. Ільницька // Молодий вчений. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2015_11_\(2\)_30](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2015_11_(2)_30)
8. UNTWO. Tourism Highligns. 2016 Edition [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mkt.unwto.Org/publication/unwto-tourism-highlights-2016-edition>

Давыдюк Л.П., Турлюк И.В.

Винницький торгово-економічний інститут
Київського національного торгово-економічного університету

УКРАИНА НА МЕЖДУНАРОДНОМ РЫНКЕ ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация

В статье рассмотрено значение международного туризма для экономического развития стран. Исследовано современное состояние, проблемы и перспективы развития международного туризма в Украине. Уделено внимание туристическому потенциалу Украины. Проанализирована динамика туристических потоков за последние годы. Прослежено поступления от международного туризма в бюджет Украины и выяснено их положительное влияние на экономику страны.

Ключевые слова: международный туризм, туристический потенциал, туристические потоки, въездной туризм, выездной туризм.

Davydiuk L.P., Turliuk I.V.

Vinnitsa Trade and Economic Institution
Kyiv National University of Trade and Economics

UKRAINE ON THE INTERNATIONAL TOURISM MARKET: CURRENT STATE AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

Summary

The article considers importance of international tourism for the economic development of countries. The current state, problems and prospects of development international tourism in Ukraine were investigated. Attention is paid to the tourism potential of Ukraine. The dynamics of tourist flows in recent years were analyzed. Receipts from international tourism to the budget of Ukraine were traced and their positive effect on the economy was elucidated.

Keywords: international tourism, tourism potential, tourism flows, inbound tourism, outbound tourism.

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

УДК 338.22.021.4

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА

Дарибекова А.С.

Карагандинский университет «Болашак»

Дарибеков С.С.Карагандинский государственный университет
имени академика Е.А. Букетова

В современных условиях Республика Казахстан прокладывает свой путь к новому уровню развития через модернизацию и укрепление индустриального сектора экономики. Новый этап развития экономики республики обуславливает потребность привлечения необходимого количества инвестиционных ресурсов. В Казахстане с активизацией инвестиционных процессов назрела необходимость в увязке методов государственного управления на макроуровне с механизмами регулирования на уровне регионов, в том числе в разработке механизмов стимулирования иностранных инвестиций в наиболее важных для социально-экономического развития региона сферах и отраслях. Данная статья посвящена тенденциям развития инвестиционной деятельности современной экономики Казахстана. При этом рассматриваются проводимые в государстве инвестиционные процессы, а именно объем привлеченных иностранных инвестиций, показана отраслевая структура инвестиций, а так же приведены основные направления совершенствования инвестиционной политики. В статье показано, что приоритет притока инвестиций в страну происходит в соответствии с уровнями доходности в отраслях, а именно до сих пор преобладает нефтегазовый сектор горнодобывающей промышленности. Выявлены страны, имеющие отрицательное сальдо привлечения инвестиций, которое связано с увеличением долговых инструментов.

Ключевые слова: инвестиции, прямые иностранные инвестиции, Валовый внутренний продукт, инвестиции в основной капитал.

Введение. В Стратегии «Казахстан – 2050» Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев отметил следующее: «Казахстан с самого начала стал лидером в СНГ по объему привлеченных прямых иностранных инвестиций на душу населения... Казахстан должен стать региональным магнитом для инвестиций. Наша страна должна стать самым привлекательным в Евразии местом для инвестиций и для трансферта технологий» [1]. В новой программе Президента «План нации – 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ» Глава Государства также говорит о необходимости и важности ПИИ. Приоритетной формой привлечения ПИИ на современном этапе является создание совместных предприятий и привлечение «якорных» инвесторов в Казахстан, кроме того должны привлекаться наукоемкие ПИИ [2]. Безусловно, для республики ПИИ представляют собой нечто большее, чем приток иностранного капитала – это еще и приток необходимого передового международного опыта, знаний и компетенций, техники и технологии, и других выгод.

Сегодня перед реальным сектором экономики остро стоит проблема финансирования программ по модернизации производства, структурной перестройке, освоению новой продукции и т.п. Такие программы, как известно, капиталоемкие, и не могут финансироваться за счет ограниченных собственных средств предприятий, а потому требуют внешних инвестиционных инъекций.

Исследование инвестиционных процессов стали объектами научных исследований различных,

как отечественных, так и зарубежных ученых: Я.А. Аубакирова, Е.Б. Аймаганбетова, У. Баймуратова, О.С. Сабдена, Л.И. Абалкина, И.Т. Балабанова, Н.Д. Кондратьева и др.

Однако необходимость дальнейшего изучения вопросов инвестиций и инвестиционных процессов в современной экономике связана с созданием не только благоприятного инвестиционного климата, а так же необходимость конкретизации стимулирования инвестиционной деятельности путем комплексного использования государственного влияния для обеспечения интересов национального хозяйства в инвестиционных ресурсах в условиях кризиса.

Постановка задачи. Целью данного исследования является рассмотреть тенденции развития инвестиционной деятельности в современных условиях экономики Казахстана.

Результаты. Мировой экономический кризис не обошел Казахстан стороной, приведя к замедлению темпов экономического роста, снижению доступности банковских кредитов для компаний и сокращению ликвидности. В 2009 году правительство начало принимать ряд мер экономического стимулирования, включающих рекапитализацию банков, оказание помощи сектору недвижимости и сельского хозяйства, целевую поддержку предприятий малого и среднего бизнеса (МСБ), а также инвестиции в промышленные проекты и инфраструктуру.

Принятые антикризисные меры и достигнутую макроэкономическую стабильность существенным достижением правительства. Несмотря

на существенный спад в мировой экономике, Казахстану удалось обеспечить рост ВВП, показанных на рисунке 1.

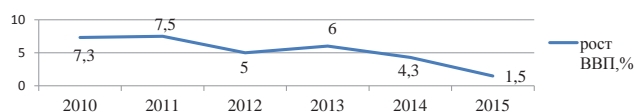

Рис. 1. Темпы роста ВВП

Примечание – Источник [3]

Из рисунка 1 видно, что в 2015 г. темп роста ВВП по сравнению с темпом роста в 2014 г. снизился на 2,8%, что составило 1,5%.

Политика управления активами Национального фонда позволила создать значительный финансовый потенциал. В 2015 г. Международные резервы страны, включая средства Национального фонда составило 91,4 млрд долларов, где доля национального фонда составляет 69,1%.

В стране сохраняется стабильная ситуация на финансовом рынке страны:

– На 1 января 2016 года объемы кредитования экономики возросли на 29,3% и составили более 12,8 млрд. тенге.

– в 2015 г. объем депозитов в депозитных организациях составил 15,9 трлн. тенге, рост составил 37,1% по сравнению с 2014 г. Причем здесь можно отметить то, что наибольший удельный вес депозитов вложено в иностранной валюте – 11,0 трлн. тенге (69,2% от всего объема депозитов) или 180928,1 млн. долл. США.

– В рамках индустриально-инновационного развития экономики за 3,5 года было введено в действие 563 проекта на общую сумму 2,1 трлн. тенге и создано 61,7 тыс. постоянных рабочих мест, что в итоге обеспечило повышение производительности труда в обрабатывающей промышленности до 61,8 тыс. долларов, тогда как в среднем в экономике этот показатель составляет порядка 15 тыс. долларов.

Для реализации планов технологической модернизации отечественная экономика остро нуждается в прямых иностранных инвестициях (ПИИ).

Валовый приток иностранных инвестиций увеличивался с 2005 г по 2012 г. В этот период, валовый приток иностранных инвестиций увеличился в 3,6 раза и составил 28885 млн. долл. США. Однако, в связи с экономическим кризисом, с 2012 г. по 2015 г. произошло снижение притока иностранных инвестиций на 14056 млн. долл. США или 51,3%, что составило 14829 млн. долл. США, показанный на рисунке 2.

В процессе инвестирования экономика Казахстана подпитывалась через сложный поток каналов, среди которых следует отметить систему кредитов, займов банков, государственных, частных и иностранных инвестиций. По своей структуре привлеченный поток капитала специфичен и соотношение привлекаемых инвестиций по основным формам были различными: прямые – 125122 млн. долл. США или 63,1%, портфельные – 20138 млн. долл. США или 10,1%, другие формы – 53193 млн. долл. США или 26,8%. Так, в Казахстан привлечены были средства в виде ПИИ, кредитов и займов. Из общей суммы освоенных иностранных инвестиций оставили: 61,3% – кредиты, денежные запросы, инвести-

ционная прибыль, полученная от иностранных инвесторов предприятиями в разрезе отраслей; 22% – акционерный капитал; 14,4% – межбанковские краткосрочные кредитные соглашения и займы; 2,3% – инвестиции в бюджет.

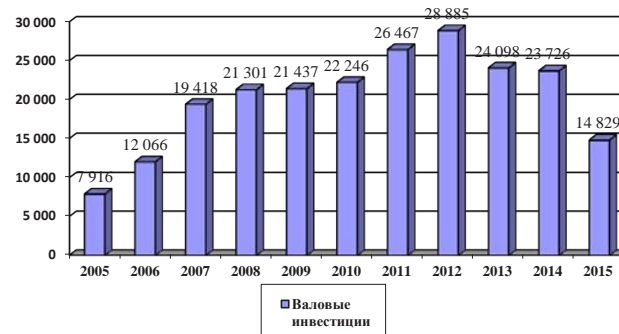

Рис. 2. Динамика валового иностранного притока инвестиций

Примечание – Составлено автором по источникам [2]

Крупными странами-инвесторами экономики Казахстана являются Нидерланды (5758,3 млн. дол. США или 38,8%), США (2 780,9 млн. долл. США или 18,8%), Китай (1 861,2 млн. долл. США или 12,6%), а также существенен вклад инвестиционного капитала, поступившего из оффшорных зон Швейцария (1 880,7 млн. долл. США или 12,7%) от всех объемов привлеченных ПИИ. Доли остальных стран не значительны и составляют не более 3%. Общее число стран, инвестировавших в экономику Казахстана, превышает список в более чем 125 государств. Причем некоторые страны имеют отрицательное сальдо привлечения инвестиций, а именно Гонконг (-161,9 млн. долл. США), Румыния (-66,8 млн. долл. США), ОАЭ (-117,2 млн. долл. США) и др. На наш взгляд, это связано с увеличением долговых инструментов: поступления средств от иностранных прямых инвесторов без учета погашения.

На протяжении 2010-2015 гг. объем ПИИ к ВВП страны составлял от 15,0% до 8,0%. Однако, как показывает опыт развитых стран, для обеспечения стабильного экономического роста объем инвестиций к ВВП должен быть в пределах 30-40%. Темпы роста объемов привлечения ПИИ остаются нестабильными в течение всего анализируемого периода. Необходимо отметить, что в 2015 году доля притока ПИИ в Казахстан составляла всего 1,2% от притока ПИИ во все страны мира. Объем привлеченных на душу населения ПИИ в 2015 году составил 1809,3 долларов США/чел., что более чем в 2,9 раза больше показателя 2005 года, а так же на 20,4% выше значения 2010 года.

Одной из важнейших структурных характеристик инвестиционного процесса является отраслевая структура инвестиций, трансформация которой адекватно отражает тенденции проводимой в стране структурной экономической политики. Структура инвестиций в основной капитал по видам экономической деятельности представлен в таблице 1.

Из таблицы 1 видно, что инвестиции в основной капитал увеличивается. Так, в 2015 г. по сравнению с 2014 г. объем инвестиций в основной

капитал увеличился на 433227,1 млн. тг. или 6,6%, что составил 7024709,0 млн. тг. Наибольший объем инвестиций в основной капитал принадлежит промышленности – 3863090 млн. тг. или 55%, а именно в горнодобывающую промышленность и разработка карьеров – 2296567 млн. тг. или 59,4% от всего объема инвестиций в промышленность; транспорт и складирование – 1138572 млн. тг. или 16,2% от всего объема инвестиций.

Потоки инвестиций из приведенных стран не являются устойчивыми и имеют сильную динамику колебаний в течение рассматриваемого периода (2014-2015 гг.), что, скорее всего, связано с особенностями реализации инвестиционного плана компаний-инвесторов.

Отраслевая структура привлечения ПИИ за период 2014-2015 гг. в целом сохраняется и совпадает с отраслевой структурой за период 2005-2013 гг., что еще раз подтверждает приоритетность притока инвестиций в соответствии с уровнями доходности в отраслях.

Инвестиции в горнодобывающую отрасль промышленности в 2015 г. по сравнению с 2014 г. снизилась на 58,1%, что составила 3503,8 млн. долл. США. Если рассматривать структуру отраслей горнодобывающей промышленности, то наибольший объем принадлежит инвестициям в добычу сырой нефти и природного газа, который составляет 2771,5 млн. долл. США или 79,1% от всех привлеченных инвестиций в отрасль, инвестиции в добычу металлических руд – 397,8 млн. долл. США или 11,4%.

Снижение инвестиций в добычу сырой нефти и природного газа и металлических руд связано, прежде всего, со снижением цены на мировом рынке на эту продукцию. Наименьший объем

инвестиции принадлежит добычи угля и лигнита – 76,4 млн. долл. США или 2,2% от всего объема инвестиций.

В настоящее время диспропорции в развитии различных отраслей казахстанской экономики продолжают увеличиваться. Отраслевые диспропорции негативно сказываются и на развитии различных регионов Казахстана. Так, по данным Агентства по статистике РК, на долю Алматы, Астаны, Прикаспийского и еще ряда регионов (Западно-Казахстанская, Атырауская, Актюбинская, Мангистауская и Кызылординская области), где сосредоточены предприятия горнодобывающей промышленности, приходится около 60% всех инвестиционных вложений страны. В целом в этих регионах работает более 80% всех предприятий с долевым участием иностранных инвесторов или полностью принадлежащих иностранным инвесторам.

Вместе с тем, в условиях преодоления результатов мирового финансового кризиса, по мнению экспертов ООН и Всемирного банка, Казахстан сегодня входит в число наиболее привлекательных для иностранных инвестиций стран мира.

Однако благоприятные условия инвестирования (включая предоставление налоговых льгот и преференций, гарантий от изменений в законодательстве) не способствовали интенсивному росту инвестиций в сельское хозяйство, строительство, сферу обслуживания и другие отрасли.

Вероятно, для того чтобы способствовать росту инвестиционной активности в сельском хозяйстве, обрабатывающей промышленности и других отраслях экономики необходимо внесение изменений в казахстанское законодательство в области стимулирования инвестиций.

Таблица 1

Структура инвестиций в основной капитал по видам экономической деятельности

Показатели	2014 г.		2015 г.	
	сумма	%	сумма	%
Инвестиции в основной капитал, млн. тг. – всего	6 591 481,9	100	7024709	100
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	173 280,1	2,7	163907	2,3
Промышленность	3 508 870,9	53,2	3863090	55
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	1 984 973,6	30,1	2 296 567	32,6
Обрабатывающая промышленность	728 557,4	11,1	825 290	11,7
Электроснабжение, подача газа, пара и воздушное кондиционирование	570 184,9	8,6	545 064	7,8
Водоснабжение; канализационная система, контроль над сбором и распределением отходов	225 154,9	3,4	196 169	2,8
Строительство	69 220,9	1,1	98 102	1,4
Оптовая и розничная торговля; ремонт автомобилей и мотоциклов	136 040	2,1	137 826	1,9
Транспорт и складирование	1 192 639,7	18,1	1 138 572	16,2
Услуги по проживанию и питанию	49 373,3	0,7	48 336	0,7
Информация и связь	122 955,2	1,9	105 371	1,5
Финансовая и страховая деятельность	59 290,5	0,9	53 601	0,8
Операции с недвижимым имуществом	658 511,3	9,9	787 366	11,2
Профессиональная, научная и техническая деятельность	61 591,4	0,9	51 014	0,7
Деятельность в области административного и вспомогательного обслуживания	54 942,2	0,8	141 169	2,0
Государственное управление и оборона; обязательное социальное обеспечение	47 187,7	0,7	37 446	0,5
Образование	220 360,1	3,3	198 607	2,8
Здравоохранение и социальные услуги	113 949,8	1,7	74 649	1,1
Искусство, развлечения и отдых	113 523,1	1,7	113 630	1,6
Предоставление прочих видов услуг	9 745,2	0,1	12 023	0,2

Примечание: Составлено автором по источникам [2]

В качестве одной из основных задач развития экономики Казахстана выступает проведение прогрессивной инвестиционной политики, направленной на диверсификацию экономики, создание основ высокотехнологичной индустрии и формирование региональных центров роста и конкурентоспособности.

Для совершенствования инвестиционной политики Республики Казахстан можно отнести следующее [4, с. 28]:

- создание стабильных условий для ведения бизнеса. В число основных сдерживающих факторов развития бизнеса входят коррупция и административные барьеры.

Вхождение Казахстана в число 30-ти наиболее развитых стран мира возможно лишь при соблюдении современных принципов деловой этики и добросовестного ведения бизнеса.

Действующая Национальная палата предпринимателей, наряду с защитой интересов отечественного бизнеса, должна нести свою долю ответственности за его прозрачность и неподкупность и принимать меры по противодействию коррупции в корпоративном секторе.

Первый шаг на этом пути уже сделан – разработана Антикоррупционная хартия бизнеса. В ней провозглашены основные принципы и постулаты свободного от коррупции частного предпринимательства Казахстана.

Также будут предприняты меры по созданию условий для обеспечения прозрачности при оказании услуг гражданам субъектами квазигосударственного и частного сектора. Это, в том числе, расширение использования электронных технологий в банковской сфере, установление четких критериев для определения тарифов в сфере естественных монополий, сокращение участия государства в строительной отрасли и других отраслях экономики:

- повышение инновационной деятельности в стране.

По опыту многих стран мира Казахстаном было определено долгосрочное видение и план дальнейших действий в сфере инноваций. В настоящее время инновационная политика Казахстана получило отражение в Концепции инновационного развития до 2020 года, принятой Указом Главы государства в июне 2013 года.

Концепция инновационного развития Республики Казахстан до 2020 года предусматривает ряд конкретных мер направленных на стимулирование инновационной деятельности и формирование инновационной среды [5]:

- будет продолжена системная работа по повышению эффективности инструментов поддержки инновационной деятельности;

- будет разработана методика формирования региональных инновационных систем, включающей как действующие, так и новые инструменты государственной поддержки на республиканском и региональных уровнях.

- в каждом регионе Казахстана для поддержки инноваций будут созданы региональные институты развития (офисы инноваций), в том числе на базе технологических парков.

В настоящее время задача построения инновационной экономики требует поиска системных ответов сразу во множестве сфер нашей жизни.

В этой связи, инновационная политика Казахстана будет направлена на развитии трех ключевых направлений [6, с. 8].

В первую очередь необходима модернизация традиционных отраслей экономики и вывод их на новый технологический уровень, новый уровень конкурентоспособности.

При этом процесс модернизации будет сопровождаться укреплением партнерства промышленного сектора с казахстанской наукой, малым и средним бизнесом на кластерной основе.

Внедрение новых технологий имеет стимулирующий двойной эффект для экономики Казахстана:

- с одной стороны применение их в традиционных секторах позволит модернизировать имеющиеся производства;

- с другой стороны будет способствовать развитию новых отраслей, рынков.

Стимулирующий эффект на развитие инноваций окажет реализация инициативы для инвесторов, объявленная Главой государства на заседании, именуемая 7-7-7, подразумевающая, чтобы каждый зарубежный инвестор сумел привлечь как минимум 7 зарубежных ученых с мировым именем для продвижения собственных исследований и инновационных проектов внутри страны.

Помимо этого, инвесторы должны обеспечить 7 казахстанских компаний высокотехнологичными заказами. Это позволит вывести отечественных поставщиков на новый уровень развития. По такому пути двигались в свое время Южная Корея, где государство поощряло машиностроительные компании собирать автомобили из комплектующих отечественного производства, Индия, где активное развитие фармацевтики подстегнуло рост местной химической промышленности.

Кроме того, инвесторам предлагается возможность поддержать 7 венчурных инновационных компаний, что будет способствовать развитию венчурной индустрии в стране, передаче лучшего опыта казахстанским венчурным фондам.

Как известно, в большинстве случаев крупные мировые компании-гиганты имеют опыт венчурного финансирования, ведь зачастую они располагают собственными венчурными фондами. Так, среди зарубежных инвесторов Казахстана, к примеру, компания Шелл имеет 2 собственных венчурных фонда, участвует в 5-ти других фондах, компания Шеврон имеет один венчурный фонд, принимает участие в 14 рыночных фондах и т.п.

В случае, если каждый из инвесторов реализует данную инициативу, это приведет к появлению в Казахстане сотни казахстанских высокотехнологичных компаний, способных конкурировать на региональном и глобальном уровне.

- повышение уровня развития малого и среднего предпринимательства в стране.

Рост эффективности деятельности субъектами МСП планируется достичь – через реализацию мер Государственной программы, одним из механизмов реализации которой в сфере развития предпринимательства является Программа «Дорожная карта бизнеса 2020» [7].

Программа «Дорожная карта бизнеса 2020» осуществляется по четырем направлениям:

Первое направление – Поддержка новых бизнес-инициатив. В рамках направления применяются следующие инструменты:

– субсидирование процентной ставки по кредитам, направленных на реализацию новых, а также на модернизацию и расширение действующих производств;

- частичное гарантирование по кредитам;
- развитие производственной инфраструктуры;
- сервисная поддержка ведения бизнеса.

По второму направлению – Оздоровление предпринимательского сектора – применяются следующие инструменты:

- субсидирование процентной ставки по имеющейся задолженности;
- предоставление отсрочки по выплате налогов (кроме ИПН) без начисления пени;
- другие мероприятия в рамках Плана финансово-экономического оздоровления.

Третье направление – Поддержка экспортоориентированных производств. В рамках направления применяется в качестве инструмента субсидирование процентной ставки по кредитам

предприятиям, экспортирующим не менее 10% от производимой продукции

Четвертое направление – усиление предпринимательского потенциала». Анализ состояния предпринимательства в республике показывает необходимость повышения образовательного уровня предпринимателей и внедрения современных моделей ведения бизнеса. С учетом этого, в нынешнем году Программа «ДКБ-2020» дополнена новым направлением – «Усиление предпринимательского потенциала».

В связи с этим в соответствии со Стратегическим Планом развития Казахстана до 2020 года ставится цель – увеличение доли малого и среднего бизнеса в ВВП на 7-10% к 2020 году [8].

Таким образом, инвестиционная политика должна быть направлена на заблаговременное принятие соответствующих оптимальных мер, позволяющих сохранять высокие темпы притока инвестиций и обеспечить темпы экономического роста.

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева Народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» // online.zakon.kz/Document/?doc_id=31305418
2. План нации – 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ Главы государства Нурсултана Назарбаева // online.zakon.kz/document/?doc_id=31977084
3. Данные Комитета по статистике Республики Казахстана // stat.gov.kz
4. Укимтаев М.С. Анализ инвестиционного потенциала в контексте возможности привлечения инвестиций в отечественную экономику // Банки Казахстана. – 2013. – № 4. – С. 26-29.
5. Концепция инновационного развития до 2020 года // adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000579
6. Альжанова Ф.Г. Развитие институциональных условий инновационной деятельности в Казахстане // Экономика: стратегия және практика. – 2014. – № 3. – С. 6-9.
7. Программа «Дорожная карта бизнеса 2020» // adilet.zan.kz/rus/docs/P100000301
8. Стратегическим Планом развития Казахстана до 2020 // Стратегический План развития Казахстана до 2020 года // adilet.zan.kz/rus/docs/U1000000922

Дарібекова А.С.

Карагандинський університет «Болашақ»

Дарібеков С.С.

Карагандинський державний університет імені академіка Є.А. Букетова

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ЕКОНОМІКИ КАЗАХСТАНУ

Анотація

У сучасних умовах Республіка Казахстан прокладає свій шлях до нового рівня розвитку через модернізацію та зміцнення індустріального сектора економіки. Новий етап розвитку економіки республіки обумовлює потребу залучення необхідної кількості інвестиційних ресурсів. У Казахстані з активізацією інвестиційних процесів назріла необхідність в ув'язці методів державного управління на макrorівні з механізмами регулювання на рівні регіонів, в тому числі в розробці механізмів стимулювання іноземних інвестицій в найбільш важливих для соціально-економічного розвитку регіону сферах і галузях. Дана стаття присвячена тенденціям розвитку інвестиційної діяльності сучасної економіки Казахстану. При цьому розглядаються проводяться в державі інвестиційні процеси, а саме обсяг залучених іноземних інвестицій, показана галузева структура інвестицій, а так же наведені основні напрямки вдосконалення інвестиційної політики. У статті показано, що пріоритет припливу інвестицій в країну відбувається відповідно до рівнів прибутковості в галузях, а саме до цих пір переважає нафтогазовий сектор гірничодобувної промисловості. Виявлено країни, що мають від'ємне сальдо залучення інвестицій, яке пов'язане зі збільшення боргових інструментів.

Ключові слова: інвестиції, прямі іноземні інвестиції, Валовий внутрішній продукт, інвестиції в основний капітал.

Daribekova A.S.

Karaganda University «Bolashak»

Daribekov S.S.

Karaganda State University named after academician E.A. Buketov

TRENDS OF DEVELOPMENT OF INVESTMENT ACTIVITY IN THE CONDITIONS OF MODERN ECONOMY OF KAZAKHSTAN

Summary

In modern conditions of the Republic of Kazakhstan is paving its way to a new level of development through the modernization and strengthening of the industrial sector of the economy. A new stage of development of the country's economy determines the need to attract the necessary amount of investment resources. The current economic situation is characterized, in addition to the overall improvement of tactical processes in the domestic economy, lack of necessary funds for investment in the real sector and the implementation of progressive changes in the production structure, which leads to the importance of long-term investment for the modern economy of the republic. In Kazakhstan, the intensification of investment processes there is a need in conjunction governance practices at the macro level with the control mechanisms at the regional level, including in the development of foreign investment incentive mechanisms in the most important for the socio-economic development of the region's fields and industries. This article focuses on the trends of development of investment activity of the modern economy of Kazakhstan. Thus considered in ongoing state investment processes, namely the volume of attracted foreign investments, shows a branch structure of investments, as well as the basic directions of improvement of the investment policy. The article shows that the priority of investment in the country is in accordance with the levels of profitability in the industry, namely, still dominates the oil and gas sector of the mining industry. Identified countries with a negative balance of attracting investment, which is associated with an increase in debt.

Keywords: investments, foreign direct investment, gross domestic product, investment in fixed assets.

УДК 338.467

ПРОБЛЕМИ КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЇ ІННОВАЦІЙНИХ РОЗРОБОК ДЛЯ ПІДПРИЄМСТВ СФЕРИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Дуда Н.І., Бояринова К.О.

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Статтю присвячено розгляду проблем комерціалізації інноваційних розробок для підприємств сфери охорони здоров'я, що використовують медичні вироби для лабораторної діагностики in vitro. Розглянуто процедуру комерціалізації інноваційної медичної техніки, встановлено основні етапи та структури з якими відбувається взаємодія на кожному з них. Виявлено ряд проблем її реалізації, зокрема тривалий процес реєстрації інновацій, що підвищує витрати фінансових ресурсів, знижує цінність розробки на ринку. Обґрунтовано рекомендації щодо їх вирішення.

Ключові слова: інновації, механізм, комерціалізація, охорона здоров'я.

Постановка проблеми. В умовах стрімкого розвитку технологій та зростання цінності здоров'я людини виникає потреба в інноваційних розробках та швидкому впровадженні їх в роботу медичних закладів. Довготривалий процес реєстрації інновацій створює перешкоди для швидкого та своєчасного впровадження, що в свою чергу знецінює їх цінність.

Аналіз досліджень і публікацій. Активізація досліджень, щодо проблем комерціалізації результатів інноваційної діяльності свідчить про те, що даний процес набуває все більшого значення. Питання комерціалізації інновацій є предметом дослідження вчених, зокрема дослідженнями організації комерціалізації інновацій здійснювали такі науковці як, О.В. Цимбінога [10], та М.О. Цибульов [4], А.С. Свінціцький, О.І. Висоцька [6],

Р.С. Косчик [9]. А.В. Пушкаренко [8] вивчав процес комерціалізації науково-технічних як елемент інноваційної діяльності В.В. Дорофеева [7] проводила дослідження проблем комерціалізації інноваційних розробок підприємства.

Проведені дослідження науковцями розкривають проблеми комерціалізації інноваційних розробок та підходи щодо їх вирішення. Однак залишаються актуальними питання виявлення проблем, що враховують специфіку галузей.

Мета статті. Метою статті є виявлення проблем комерціалізації інноваційних розробок для підприємств сфери охорони здоров'я та розроблення рекомендацій для їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Інновації є товаром, створеним результатами роботи науковців. Для їх ефективного просування й продажу ваго-

му роль відіграє проект, інструменти та заходи з його реалізації. Розробники інновацій та потенційні споживачі знаходяться на різних позиціях, що потребує спеціальних комунікаційних процесів. Саме тому необхідно застосовувати такі процеси комерціалізації інновацій, результати яких забезпечать компенсування витрат на розробку та сприятимуть створенню фінансової бази для наступних досліджень.

Комерціалізація інновацій, за визначенням науковців, є діяльністю з продажу або сприяння продажу інноваційних товарів та послуг [7]; максимально швидке виведення на ринок створених у вузах наукомістких розробок [8]. Комерціалізація інноваційної продукції є механізмом створення ринкових товарів з результатів інтелектуальної сфери діяльності [9].

Процеси створення та реалізації інновацій в Україні є повільними. В усіх сферах спостерігається моральне та фізичне старіння обладнання, технологій. Розвиток гальмують чинники, які пов'язані не тільки з відсутністю фінансових ресурсів, але і з низьким темпом зростання інноваційної складової (табл. 1).

Як наведено в табл. 1, основна частина створених інновацій припадає на природничу галузь, на другому місці знаходиться технологічна галузь, а

на третьому суспільна, найменша частка припадає на гуманітарну сферу. Використання інновацій, права власності на інновацію та раціоналізаторські пропозиції має таку ж тенденцію.

Як зазначає А. С. Свінціцький, основою для підвищення рівня роботи медичної соціальної та економічної ефективності функціонування є раціональне та своєчасне впровадження провідних технологій в роботу всіх галузей, а інноваційні підходи відіграють вирішальну, у тому числі, й сектору охорони здоров'я [6]. Необхідність придбання і впровадження технологій діагностики методом *in vitro*, для підтримки успішного розвитку країн підкреслює Організація Об'єднаних Націй, що особливо важливо для країн із перехідною економікою із низькими доходами на душу населення, що повною мірою стосується й медичної галузі, оскільки саме технологічні поліпшення дозволять забезпечити значні позитивні зрушення в розвитку вітчизняної медицини [6].

В Україні гостро стоїть проблема реалізації новітніх технологій передбачених для діагностики методом *in vitro*, які мають іноземне походження та реалізації вітчизняних інноваційних винаходів сфері охорони здоров'я. Сучасний розвиток в сфері медицини створює ряд проблем які безпосередньо стосуються процесу комерціаліза-

Таблиця 1

Аналіз інноваційної діяльності в Україні

Найменування показника	Аналізований період, роки		
	2013	2014	2015
Природнична галузь, од.	955	967	979
з них:			
– Кількість підприємств, які створили інновації, од.	76	78	81
– Кількість підприємств, які використовують інновації, од.	721	726	730
– Кількість підприємств, які використовують право власності на інновацію, од.	115	119	121
Кількість підприємств, які використовують раціоналізаторські пропозиції, од.	43	44	47
Технологічна галузь, од.	510	517	526
з них:			
– Кількість підприємств, які створили інновації, од.	12	14	18
– Кількість підприємств, які використовують інновації, од.	402	405	408
– Кількість підприємств, які використовують право власності на інновацію, од.	76	78	79
Кількість підприємств, які використовують раціоналізаторські пропозиції, од.	20	20	21
Гуманітарна галузь, од.	105	108	118
з них:			
– Кількість підприємств, які створили інновації, од.	2	3	5
– Кількість підприємств, які використовують інновації, од.	69	70	72
– Кількість підприємств, які використовують право власності на інновацію, од.	22	23	26
Кількість підприємств, які використовують раціоналізаторські пропозиції, од.	12	12	15
Суспільна галузь, од.	317	323	328
з них:			
– Кількість підприємств, які створили інновації, од.	7	8	11
– Кількість підприємств, які використовують інновації, од.	237	239	240
– Кількість підприємств, які використовують право власності на інновацію, од.	66	67	68
– Кількість підприємств, які використовують раціоналізаторські пропозиції, од.	7	9	9
Наукова, що має багатогалузевий профіль, од.	256	260	269
з них:			
– Кількість підприємств, які створили інновації, од.	2	3	6
– Кількість підприємств, які використовують інновації, од.	194	196	198
– Кількість підприємств, які використовують право власності на інновацію, од.	45	46	49
Кількість підприємств, які використовують раціоналізаторські пропозиції, од.	15	15	16
Всього	2143	2175	2220

Джерело: складено авторами за даними [3]

ції інновацій з позиції економічної ефективності, та ряд перешкод з боку чинної правової системи.

Застаріла процедура комерціалізації інноваційних розробок (рис. 1) в сфері охорони здоров'я була сформована на основі норм про процес реалізації інновацій в Україні [1]. На представленій схемі наведено етапи, які проходив винахід: розробка, реєстрація, підготовка до процесу реалізації, реалізація на ринку, сервісне обслуговування. На кожному етапі комерціалізації розробники взаємодіють з різними структурами та організаціями, в основному це інвестори, державні органи та ринок для якого призначена розробка. Безперечно кожна із організацій має певний вплив на розробника та процес організації, за їх допомогою відбуваються зміни та вдосконалення розробки, сертифікація продукції та створення пакету послуг для обслуговування.

За результатами європейських дослідників,

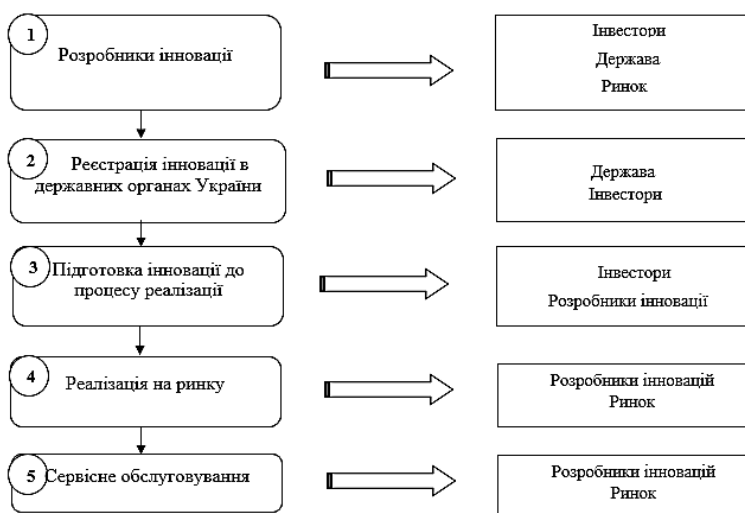

Рис. 1. Схема процедури комерціалізації інновацій в сфері охорони здоров'я

Джерело: складено авторами за даними [1]

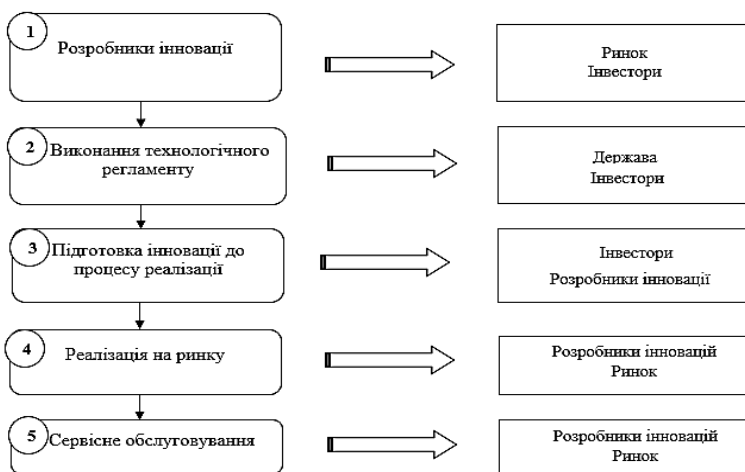

Рис. 2. Схема удосконаленої процедури комерціалізації інновацій в сфері охорони здоров'я

Джерело: складено авторами за даними [2]

залежно від часу затраченого на процес комерціалізації, залежить прибуток та цінність інновації. Таким чином, якщо процес комерціалізації триває: до 6 місяців, розробник отримує максимальний економічний ефект, а покупець актуальну розробку. Очевидним є той факт що чим швидше відбувається процес комерціалізації інновацій там більше ефекту отримує споживач, оскільки зберігається унікальність та новизна розробки, значно менші шанси, що на ринку з'явиться обладнання з схожими можливостями.

В часовому проміжку процес комерціалізації новітніх медичних виробів для лабораторної діагностики *in vitro* в сфері охорони здоров'я України триває від 2 до 5 років. Враховуючи, що на світовому ринку оновлення розробок відбувається кожні 6 місяців такий довготривалий процес знижує її конкурентоспроможність. В процесі комерціалізації найбільші витрати часу пов'язані

з процесом реєстрації інноваційної розробки, в середньому це близько 1,5 року, а іноді і 5 років, залежно від її складності. Однак, недоліком є не тільки тривалість часу, але і вартість, оскільки під час реєстрації відбувається технологічне оцінювання, експертиза та випробування інновації в декілька етапів, а витрати несе виробник інновації.

Враховуючи ситуацію, що склалася, постає необхідність пошуку шляхів вирішення проблеми, що сприятимуть зменшенню витрат часу та фінансів на етапі реєстрації. Аналізуючи чинне законодавство [2], одним з варіантів удосконалення процедури комерціалізації є проходження технологічного регламенту замість процедури реєстрації (рис. 2).

Розглянута схема комерціалізації сприятиме скороченню процесу оформлення дозвільних документів в державних органах. Крім економії часу, процедура матиме нижчу вартість, в результаті чого можливе зменшення ціни.

Висновки і пропозиції. Інноваційна діяльність має вагомe значення як для розвитку економіки країни в цілому, так і для кожної галузі окремо. Процес комерціалізації інновацій є один із найефективніших методів передачі новинки від розробника до споживача, однак він має ряд недоліків, головним із яких є довготривалість процесу. В ході значних витрат часу відбувається моральне та фізичне старіння інноваційної новинки, зменшується економічна ефективність та цінність самої інновації. Одним з елементів покращення процедури комерціалізації інновацій є використання технологічних регламентів, який зменшує кількість перевірочних експертиз.

Список літератури:

1. Наказ Міністерство охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку зберігання Державного реєстру медичної техніки та виробів медичного призначення « 1497-2004-п, [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. Розділ Законодавство України. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1301-12>
2. Постанова КМУ «Про затвердження Технічного регламенту щодо медичних виробів для лабораторної діагностики in vitro» № 754-2013-п, поточна редакція від 17.08.2016 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. Розділ Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/754-2013-%D0%BF>
3. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Цибульов П. М. Введення результатів науково-технічної діяльності до господарського обороту [Електронний ресурс]: (Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності) / П. М. Цибульов // Збірник наукових праць. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Traev/2008/9.pdf – Назва з екрану.
5. Карамішев Д. В. Реалізація та оцінка ефективності інноваційних проектів у системі охорони здоров'я / Д. В. Карамішев, А. С. Немченко // Економіка та держава. – 2016. – № 2. – С. 86–88.
6. Свінціцький А. С. Актуальні питання щодо впровадження медичних інноваційних технологій у закладах охорони здоров'я / А. С. Свінціцький, О. І. Висоцька // Практикуючий лікар. – 2015. – № 1. – С. 7-13. Режим доступу до ресурсу: http://www.likar-praktik.kiev.ua/PraktLik_2015_1_4%20
7. Дорофеева В. В. Проблема коммерциализации инновационных разработок предприятий Сибирского региона / В. В. Дорофеева // Известия ИГЭА. – 2010. – № 5 (73). – С. 57-60.
8. Пушкаренко А. Б. Коммерциализация научно-технических разработок как составляющий элемент инновационной деятельности научно-образовательных учреждений / А. Б. Пушкаренко // Известия Томского политехнического университета. – 2004. – Т. 307. № 3. – С. 137-141.
9. Косчик Р. С. Комерціалізація інноваційної продукції: сутність, значення та принципи здійснення / Р. С. Косчик // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2012. – № 727: Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. – С. 320–328.

Дуда Н. И., Бояринова Е.А.

Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского»

ПРОБЛЕМЫ КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ ИННОВАЦИОННЫХ РАЗРАБОТОК ДЛЯ ПРЕДПРИЯТИЙ СФЕРЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

Аннотация

Статья посвящена рассмотрению проблем коммерциализации инновационных разработок для предприятий сферы здравоохранения, которые используют медицинские изделия для лабораторной диагностики in vitro. Рассмотрена процедура коммерциализации инновационной медицинской техники для диагностики методом in vitro, установлены основные этапы и структуры с которыми происходит взаимодействие на каждом из них. Выявлен ряд проблем ее реализации, в частности длительный процесс регистрации инноваций, что повышает расходы финансовых ресурсов, снижает ценность разработки на рынке. Обосновано рекомендации по их решению.

Ключевые слова: инновации, механизм, коммерциализация, здравоохранение.

Duda N.I., Boiarynova K.O.

National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

PROBLEMS OF COMMERCIALIZATION OF INNOVATIVE DEVELOPMENTS FOR ENTERPRISES OF HEALTH PROTECTION FIELD

Summary

The article is sanctified to consideration of commercialization problems of innovative developments for the enterprises of health protection field that carry out diagnostics of the in vitro method. The procedure of innovations' commercialization for the diagnostics of the in vitro method is described, also the basic stages and structures are set with a cooperation between them. The row of the realization problems is educued, in particular – the protracted process of registration of innovations, that promotes the charges of financial resources and reduces the value of development at the market. Recommendations are offered.

Keywords: innovations, mechanism, commercialization, health protection.

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИРОБНИЦТВА ЗЕРНА СОЇ ЗА ОРГАНІЧНОЇ СИСТЕМИ ЗЕМЛЕРОБСТВА

Скель Г.В., Коваленко Г.В., Лупеха І.М.

Національний науковий центр «Інститут землеробства
Національної академії аграрних наук України»

У статті досліджено особливості формування ефективності виробництва зерна сої при вирощуванні в органічній системі землеробства. Проведено оцінку виробництва сої в Україні за останні роки. Головна мета роботи полягала у проведенні порівняльного аналізу економічної ефективності виробництва зерна сої за інтенсивної та органічної системи землеробства. У результаті дослідження встановлено, що порівняно з аналогічним варіантом індустріальної технології органічне вирощування насіння сої за удобрення лише побічною продукцією та обприскування гуматом калію потребує збільшення виробничих витрат на 1 га посіву на 20%, а за удобрення біомасою сидерату – на 30%. Дослідження показали, що, вирощування органічного насіння сої навіть за ресурсощадливих варіантів органічної технології забезпечує достатньо високий рівень конкурентоздатності виробництва.

Ключові слова: соя, система землеробства, витрати, посівні площі, валовий збір.

Постановка проблеми. Протягом останніх років провідні країни активно вживають заходів для розвитку та підтримки органічного сільськогосподарського виробництва. Це пов'язано зі зростанням рівня продовольчих потреб населення і усвідомлення людством проблеми погіршення навколишнього природного середовища, спричиненого інтенсифікацією сільського господарства. Методи ж виробництва органічної сільськогосподарської продукції гарантують необхідний якісний рівень такої продукції, безпечність харчування, а також не шкодять довкіллю. Таким чином, розвиток органічного виробництва безпосередньо сприяє вирішенню проблеми продовольчої безпеки, сутність якої полягає в забезпеченні такого соціально-економічного та екологічного стану в країні, при якому всі її громадяни стабільно та гарантовано забезпечені безпечним і якісним продовольством в необхідній кількості та асортименті. Враховуючи виняткове значення органічного виробництва для продовольчої безпеки держави, питання активізації його подальшого розвитку належить до стратегічних завдань держави.

Важливим завданням сучасного аграрного виробництва є формування рослинних білкових ресурсів. Серед різновидів сільськогосподарських культур у сировинному балансі країни провідне місце посідають зернобобові, які й забезпечують виробництво білкової продукції продовольчого і фуражного спрямування. Роль таких культур з високим вмістом білка в останні роки зростає, що пов'язано зі значним зменшенням виробництва продуктів тваринництва.

Соя є основним джерелом у світі для виробництва рослинної олії. Вона використовується у понад однієї тисячі різних видів харчових продуктів. Із сої виготовляють лаки, фарби, мило, пластмасу, клей, штучні волокна. Як кормову культуру її використовують у годівлі тварин для виготовлення макухи, соєвого шроту, дерті, молока, білкових концентратів, зеленого корму, сіна, силосу, соломи. До того ж, вона є одним із кращих попередників у сівозмінах сільськогосподарських культур [1].

На сучасному етапі розвитку землеробства та рівня продовольчої і екологічної безпеки значної актуалізації набувають новітні розробки в галузі

альтернативного сільського господарства, збереження природних ресурсів і в першу чергу, основного засобу виробництва – землі. У той же час незаповнена місткість ринку органічної продукції та майже необмежений потенціал для розвитку екологічно-орієнтованого виробництва створюють всі необхідні передумови для підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників. У зв'язку з цим актуальною є розробка питань, пов'язаних з ефективністю виробництва органічної продукції сільського господарства та обґрунтуванням механізму переходу сільськогосподарських товаровиробників на органічні методи господарювання.

Загалом попит на сою зростає у всьому світі, особливо на органічну сою, що використовується для виробництва продуктів харчування та кормів для тварин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням становлення та розвитку органічного агровиробництва, впровадження органічних технологій, оцінці їх економічного, соціального та екологічного впливу на економічну систему держави, присвятили свої праці такі вітчизняні науковці: В. Артиш, Л. Бойко, П. Гайдуцький, Є. Данкевич, В. Дудар, Н. Зіновчук, Т. Зінчук, І. Кириленко, Ю. Лупенко, Є. Милованов, П. Саблук, О. Скидан, О. Ульяновченко, О. Ходаківська, О. Яценко та ін.

У вітчизняній науці проблемі підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва в цілому та вирощування сої присвячені праці А. Бабича, О. Димова, В. Месель-Веселяка, А. Побережної, Б. Супіханова та інших дослідників. Проте, незважаючи на велику кількість досліджень і численні публікації, питання підвищення ефективності виробництва органічної продукції сільського господарства не втрачає актуальності.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на різноманітні підходи до висвітлення окресленої тематики в наукових працях, невирішеними на сьогодні залишається ряд питань, зокрема:

- відсутність органічного насінництва зернобобових культур;
- застаріле технічне забезпечення для виробництва насіння сої та інших зернобобових культур;

- вирощування окремими господарствами генетично модифікованих сортів сої;
- неадаптованість існуючих сортів до умов їх вирощування, що спричинює ігнорування сівозмін при вирощуванні зернобобових;
- екологічні проблеми, які виникли унаслідок процесів інтенсифікації: розвиток ерозійних процесів, погіршення ґрунтової структури, забруднення ґрунтів, водойм;
- забезпечення населення недоброякісними продуктами харчування.

На сучасному етапі розвитку землеробства та рівня продовольчої безпеки значної актуалізації набувають новітні розробки в галузі альтернативного сільського господарства, збереження природних ресурсів і в першу чергу, основного засобу виробництва – землі. У той же час незаповнена місткість ринку органічної продукції та майже необмежений потенціал для розвитку екологічно-орієнтованого виробництва створюють всі необхідні передумови для підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників. У зв'язку з цим актуальною є розробка питань, пов'язаних з ефективністю виробництва органічної продукції сільського господарства, а особливо, насінництва зернобобових культур.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є порівняльний аналіз економічної ефективності виробництва зерна сої в інтенсивній та органічній системах землеробства.

Виклад основного матеріалу. Соя – один з найбагатших білком рослинних продуктів. Ця властивість дозволяє використовувати сою для приготування і збагачення різних страв, а також в якості основи рослинних заміників продуктів тваринного походження. Сою використовується також для виробництва рослинних або вегетаріанських аналогів продуктів тваринного походження. Органічний сир тофу та інші продукти з сої є популярними заміниками м'яса, попит на які зростає в багатьох країнах, в тому числі в Україні.

Продовольче забезпечення населення є однією з важливих соціально-економічних проблем. Саме тому одним із основних напрямів державної підтримки агропромислового виробництва в Україні повинна стати підтримка виробництва стратегічно важливих видів сільськогосподарської продукції, зокрема сої – як основного джерела подолання білкового дефіциту.

Інтерес до сої зростає в усіх ґрунтово-кліматичних зонах нашої країни: розширюється соєве поле, вона повноправно включається в сівозміни основних землеробських регіонів. Тепер Україна за обсягами виробництва сої посідає перше місце в Європі, восьме – у світі, має найкращі перспективи для нарощування виробництва і формування значних експортних її ресурсів. Як біологічний азотфіксатор, соя – один з найкращих попередників у сівозміні, бо стабілізує зростання виробництва зерна і зміцнює економіку господарств [2].

В останні роки посівні площі сої в Україні мають динаміку постійного зростання. Соя має потребу у великій кількості вологи, тому її основні площі вирощування розташовані у центральних регіонах.

Для динамічного розвитку виробництва сої в Україні була розроблена Галузева програма

«Сою України 2008-2015», яка ставила перед собою такі стратегічні завдання:

- підвищити продуктивність тваринництва, птахівництва, рибництва на основі використання сої в кормовиробництві;
- забезпечити родючість ґрунтів;
- вирішити проблеми дефіциту харчового білку;
- збільшити використання сої на технічні цілі.
- збільшити валютні надходжень в Україні [3].

Результатом програми стало збільшення посівних площ та відповідно валового збору (рис. 1). Якщо в 2005 році загальна площа під посів становила 422 тис. га, а в 2010 р. – 1037 тис. га, то в 2015 році цей показник досягає вже 2105 тис. га, що майже в п'ятеро перевищує посівну площу 2005 року. Відмічається також стрімке зростання валових зборів бобової культури. Так, за останні 15 років валовий збір збільшився в 6,5 разів.

Суттєве зростання посівних площ і валових зборів сої свідчить про її надзвичайно важливу роль в аграрному комплексі України. При дотриманні рекомендованих технологій вирощування можна досягти врожайності 2,5 т/га і вище.

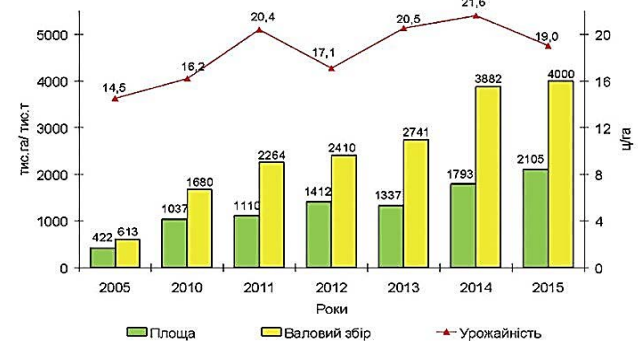

Рис. 1. Динаміка виробництва сої в Україні [4]

Джерело: [4]

Особливістю органічного землеробства є мінімальний обробіток ґрунту, відсутність стимуляторів росту, генетично-модифікованих організмів, хімічно синтезованих речовин.

Серед принципів органічного землеробства можна назвати:

- планування та організація біологічних процесів, які базуються на екосистемах з використанням їх внутрішніх природних ресурсів;
- використання живих організмів і механічних методів виробництва;
- виключення використання іонізуючої радіації;
- підвищення біологічної активності ґрунтів
- підтримка здоров'я рослин, вибором відповідних видів і різновидів, стійких до шкідників і хвороб, відповідними сівозмінами, механічними і фізичними методами [5].

Рівень продуктивності сої, що вирощуються за органічними технологіями, перш за все, залежить від можливостей господарства нарощувати обсяги використання добрив і засобів захисту рослин природного походження. У органічних технологіях важлива роль в оптимізації процесів росту рослин належить використанню переваг науково обґрунтованих сівозмін з відповідним обробітком ґрунту, за рахунок чого забезпечується помітне підвищення його родючості та покращення фітосанітарного стану агросистем, особливо контролю забур'яненості посівів.

Таблиця 1
Ресурсоемність та економічна ефективність
виробництва зерна сої
за різними варіантами технології

Показники	Мінеральна система удобрення в ресурсоощадливій технології	Система удобрення в органічній технології	
		гумат калію + солома	біомаса сидерату + солома
Виробничі витрати всього, грн/га	7101	8530	9258
в т. ч. заробітна плата з нарахуваннями	240	229	262
насіння	856	1092	1443
добрива мінеральні	1182	–	–
добрива органічні	–	1937	1937
засоби захисту рослин	1282	597	597
паливо-мастильні матеріали	866	1456	1573
амортизація, ремонт і обслуговування техніки	1280	1684	1859
Виробнича собівартість 1т зерна, грн	3737	5266	3890
Урожайність, т/га*	1,90	1,62	1,90
Ціна 1 т, грн	10700	13300	13300
Чистий дохід з 1 га, грн	20330	21546	25270
Повна собівартість урожаю, грн/га	8166	9810	10647
Прибуток, грн/га	12164	11736	14623
Рівень рентабельності, %	149	120	137

* у залізковій вазі

Джерело: розрахунки авторів

Розрахунок польових дослідів, які були закладені на сірих лісових ґрунтах дослідного господарства «Чабани» ННЦ «Інститут землеробства» НААН України, за органічною технологією здійснювався в розрізі двох її варіантів, що передбачають удобрення культури побічною

продукцією попередника і біомасою післязривного сидерату (гірчиця). За рівнем інтенсивності виробництва ці варіанти відносяться до ресурсоощадливого типу технології з невисоким рівнем продуктивності культури.

Порівняно з аналогічним варіантом індустриальної технології органічне вирощування насіння сої за удобрення лише побічною продукцією та обприскування гуматом калію потребує збільшення виробничих витрат на 1 га посіву на 20%, а за удобрення біомасою сидерату – на 30% (табл. 1).

Значні відмінності мають місце по структурі витрат за представленими технологіями. Помітно скорочуються витрати за рахунок відмови від внесення мінеральних добрив. При вирощуванні сої за органічної технології суттєво зростають витрати на механізовані роботи. Так, вартість палива порівняно з індустриальною технологією збільшується на 68-81%, відрахування на амортизацію обслуговування техніки – на 31-45%. Майже в півтора раза зростають витрати на насіння у варіанті органічної технології, що передбачає вирощування на добриво біомаси сидеральної культури.

Висновки і пропозиції. Дослідження показали, що, вирощування органічного насіння сої навіть за ресурсоощадливих варіантів органічної технології забезпечує достатньо високий рівень конкурентоздатності виробництва. Разом з цим, для досягнення стабільної та конкурентоспроможної прибутковості виробництва і забезпечення належної економічної мотивації товаровиробників необхідними є розробка і запровадження відповідного економічного механізму й долучення інструментів державної підтримки та розвитку ринкової інфраструктури сектору органічного виробництва в агропромисловому комплексі. Серед напрямів подальших розвідок можна визначити формування організаційно-економічного механізму ефективного використання змінних виробничих витрат, особливо витрат на органічне удобрення агроценозів, підвищення родючості ґрунтів, а також біологічного захисту і стимулювання росту рослин в органічних технологіях вирощування сільськогосподарських культур.

Список літератури:

1. Соеві жнива 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agro-business.com.ua/ekonomichnyi-gektar/3917-soievi-zhnyva-2015.html>
2. Аграрний тиждень. Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://a7d.com.ua/plants/5037-stan-ta-perspektivi-virobnictva-soyi-v-ukrayin.html>
3. Галузева програма «Соєа України 2008-2015» затверджено наказом Мінагрополітики України та УААН від 28.05.2008 № 336/53 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN38977.html
4. Рослинництво України 2005, 2010-2015 роки / Держкомстат України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>
5. Біодинаміка: органічне землеробство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://biodinamika.com.ua/tsili-ta-pryntsyru-orhanichnoho-zemlerobstva/>

Екель А.В., Коваленко А.В., Лупеха И.Н.

Национальный научный центр «Институт земледелия
Национальной академии аграрных наук Украины»

ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА ЗЕРНА СОИ В ОРГАНИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ

Аннотация

В статье исследованы особенности формирования эффективности производства зерна сои при выращивании в органической системе земледелия. Проведена оценка производства сои в Украине за последние годы. Основная цель работы заключалась в проведении сравнительного анализа экономической эффективности производства зерна сои в интенсивной и органической системах земледелия. В результате исследования установлено, что по сравнению с аналогичным вариантом индустриальной технологии органическое выращивание семян сои за удобрения только побочной продукцией и опрыскивание гумат калия требует увеличения производственных затрат на 1 га посева на 20%, а за удобрения биомассой сидерата – на 30%. Исследования показали, что, выращивания органического семян сои даже при ресурсосберегающем варианте органической технологии обеспечивает достаточно высокий уровень конкурентоспособности производства.

Ключевые слова: соя, система земледелия, расходы, посевные площади, валовой сбор.

Iekel G.V., Kovalenko A.V., Lypkha I.N.

National Scientific Center «Institute of Agriculture
National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine»

THE PRACTICAL ASPECTS OF FORMATION OF SOYBEAN GRAIN EFFICIENCY OF ORGANIC FARMING SYSTEMS

Summary

The practical aspects of formation of efficiency of grain production of soybean in organic farming systems were analyzed in the article. The evaluation of soybean production in Ukraine in recent years were conducted. The main purpose of article was to carry through a comparative analysis of the economic efficiency of grain soybean in intensive and organic farming systems. The study found that organic cultivation of soybean seeds for fertilizer only by-products and spraying of potassium humate requires an increase in production costs for 1 ha of crop by 20%, and for fertilizer green manure biomass – 30% compared to the same option of industrial technology. Studies have shown that growing organic soybean seeds, even resource-saving option options for organic technology provides a sufficiently high level of competitiveness of production.

Keywords: soy, farming system, cost, sown area, total yield.

УДК 368.021

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТРАХОВОГО РИНКУ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Єхалова Г.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Досліджено формування, історичний розвиток та розкрито економічну сутність страхування, страхового ринку та його державного регулювання. Узагальнено теоретичні підходи до категорій «страхування», «страховий ринок», «державне регулювання страхового ринку». Запропоновано авторське визначення сутності категорій «страхування», «страховий ринок», «правове регулювання страхування», «державне регулювання страхового ринку».

Ключові слова: страхування, страховий ринок, державне регулювання страхового ринку, правове регулювання страхування.

Постановка проблеми. Сучасна парадигма розвитку соціально-економічних відносин не має більш ефективного засобу захисту інтересів суб'єктів економіки у випадку реалізації тих чи інших ризиків, ніж страхування. Зокрема йдеться про ризики стихійних лих, техногенних катастроф, політичної нестабільності, терористичних та інших соціально-економічних загроз, що знаходяться під пильним наглядом держави. Саме тому таким важливим є підвищення ефективності діяльності страхового ринку, зокрема за допомогою удосконалення механізму його державного регулювання, що неможливо без дослідження історичного надбання у цій галузі, а також аналізування накопиченої теоретичної та практичної бази.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні та закордонні дослідження з теорії страхування мають широкий досвід, однак огляд наукових робіт, що присвячені дослідженню механізму державного регулювання страхового ринку, зокрема його історичному аспекту, показує, що автори здебільшого розглядають етапи розвитку саме страхового ринку без детальної прив'язки до державного регулювання, що було б доцільним, враховуючи, що страхування виникло у той самий час, що і гроші, і перші квазі-державні формації. Слід відзначити у цьому зв'язку роботи таких авторів: Базилович В.Д. [1], Гомелля В.Б. [2], досліджуючих питання з теорії та практики розвитку страхового ринку, Балабанов І.Т. [3] та Шахов В.В. [4], які комплексно описали механізм діяльності страхового ринку, зокрема його історичне надбання, Базанов А.Н. [5], роботи якого присвячені актуальним питанням розвитку страхового ринку, у тому числі, пошуку шляхів удосконалення державного регулювання страхового ринку, Ручкіна В.М. [6], що досліджує нормативно-правові проблеми державного нагляду страхового ринку. Також слід виділити роботи Філонюка О.Ф., Кондратенка Д.В. [7], Фурмана В.М. [8].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Результати досліджень перелічених та інших авторів сформулювали сталій базис наукових знань, необхідних для подальшого розвитку теорії і практики державного регулювання страхового ринку та пошуку шляхів удосконалення його механізму. Однак багато аспектів державного регулювання страхового ринку, зокрема історичний аспект його розвитку, є недостатньо дослідженими як в теоретичному, так

і в методологічному плані, що визначає актуальність означеної теми та важливість подальшого наукового пошуку у цьому напрямку.

Мета статті. Головною метою цієї статті є дослідження сутності, історичних передумов виникнення та етапів розвитку страхування, правового регулювання страхування, страхового ринку та його державного регулювання.

Виклад основного матеріалу. Європейські вчені ще на початку ХХ ст. відзначали надзвичайну важливість страхування як елементу соціально-економічної системи держави. Так, зокрема, Альфред Манес відзначав, що страхування у всіх своїх проявах виступає зручним та надзвичайно доцільним засобом, що слугує забезпеченню матеріального статку людини. При цьому Фурман В.Н. у монографії «Страхування: теоретичні засади та стратегія розвитку» відзначає, що однозначного погляду на сутність страхування не існує, тому що вона залежить від галузі, в якій розглядається цей термін (економіка, фінанси, право, соціологія, математика) [8, с. 11]. Так згідно зі словником В.І. Даля (1863 р.), страхувати – віддавати кому-небудь на доручення, сплачувати у певний термін за збереження чого-небудь у межах конкретної суми грошей. С.І. Ожегов (1949 р.) зазначав, що страхування – це спосіб забезпечення від можливих витрат у випадку настання страхового випадку шляхом періодичних внесків у спеціальну установу, яка сплачує грошову компенсацію за умов виникнення таких витрат. У Великому економічному словнику надається наступне визначення категорії «страхування» – це система економічних відносин з захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб у випадку настання певних подій за рахунок грошових фондів, що сформовані з сплачених ними страхових внесків. В той же час, згідно з В. Бехером, страхування має за мету усунення шкідливих наслідків несприятливих подій у господарському житті. Л.І. Рейтман писав: «Страхування – це сукупність особливих замкнених перерозподільчих відносин серед його учасників з приводу формування цільового страхового фонду за рахунок внесків, що призначені для відшкодування можливого матеріального збитку підприємствам, організаціям, громадянам». У свою чергу В.Д. Базилович зазначав, що страхування – це засіб захисту майнових інтересів громадян в умовах ринкової економіки [1, с. 7]. Схоже визначення надали у своїх роботах також В.Б. Гомелля [2] та І.Т. Балабанов [3]. У ро-

боті В.В. Шахова «Страховання» вперше надано принципово новий підхід до страхового ринку, який був визначений ним як «особливий соціально-економічний осередок, певна сфера економічних відносин, де об'єктом купівлі-продажу виступає страховий захист, формується попит та пропозиція на нього» [4, с. 6]. Спираючись на роботи відомих українських та зарубіжних вчених у галузі теорії страхування [1-8], під страхуванням розуміємо універсальний механізм відшкодування збитків або втрат, що виникли внаслідок негативного впливу руйнівних факторів, що спричиняють або не спричиняють цивільно-правову відповідальність особи, за рахунок коштів страхового фонду шляхом перерозподілу обсягу цих збитків або витрат серед багатьох осіб.

Необхідно акцентувати увагу на об'єктивному характері страхування – на відміну від інших соціальних інститутів, що здійснюють захист інтересів фізичних та юридичних осіб та організацій, які забезпечують перерозподільчі фінансові операції, тільки механізм страховик забезпечує відшкодування збитків або витрат, що виникають внаслідок негативного впливу факторів, що не підконтрольні волі людині та не спричиняють цивільно-правової відповідальності особи (повеней, землетрусів, тощо). При цьому термін «страховий ринок» сполучає в собі дві категорії – «страхування» та «ринок». Під страхуванням за даним контекстом розуміється особливий вид економічних відносин з приводу організації страхового захисту з метою стабілізації економіки, розподілення ризиків, вдоволення потреб страхувальників

та власників майна, здійснення підприємницької діяльності, інвестування в економіку держави тимчасово вільних коштів [4, с. 112]. Під ринком розуміються економічні відносини з приводу купівлі-продажу, а також система інститутів, що організують відношення обміну. Огляд наукових джерел за темою дослідження показав, що існує багато науково-методичних підходів до тлумачення категорії «страховий ринок». Так Осадець С.С., Криворучко А.В. та Жарова М.В. інтерпретують термін «страховий ринок» як систему економічних відносин з надання страхових послуг, але при цьому не відображено зв'язку страхового ринку з ширшою за нього за системним підходом категорією «фінансовий ринок». З іншого боку, Орланюк-Малицька Л.О. та Базилевич В.Д. [1] підкреслюють, що страховий ринок є частиною фінансового ринку та сферою грошових відносин, але при цьому з контексту випадає основне призначення страхового ринку як системи захисту фізичних та юридичних осіб від наслідків впливу негативних непередбачуваних подій. Шахов В.В. [4] та Осадець С.С. наголошують, що страховий ринок є особливим соціально-економічним осередком, але не розкривають його зв'язок з фінансовим ринком та державними органами. Слід приділити увагу визначенню страхового ринку Внукової Н.М., у якому підкреслено важливість «зовнішнього оточення» страхового ринку. Проаналізувавши результати роботи цих та інших авторів, зазначимо, що під страховим ринком слід розуміти систему соціально-економічних відносин з захисту населення, бізнесу та держави від

Таблиця 1

Особливості розвитку державного регулювання страхового ринку

Період та регіон розповсюдження	Умови та особливості	Протиріччя	Режим регулювання
XX – поч. XXI ст. більшість країн світу	Поява нових ризиків, зокрема, загрози тероризму, техногенних катастроф, біжанців, бактеріологічних загроз в умовах глобалізації та розвитку наднових технологій зумовлюють необхідність захисту населення, бізнесу, держави та, відповідно, появу нових видів страхування.	Додається регулювання з боку міжнародних страхових організацій, заснованих на підставі міжурядових та інших угод, що потребує приведення національного законодавства в сфері страхування до єдиних світових стандартів. Страховики отримують прибуток, вільна конкуренція, крім соц. країн.	Міжнародне регулювання глобального страхового ринку
XIV-XIX ст. з 1347 р. – Генуя, з 1583 р. – Англія, з 1602 р. – Голландія, з 1752 р. – Америка, з 1781 р. – Російська імперія	Страховання набуває сучасного вигляду: від вогню, морське, життя, промисловості, вкладів, з досягнення віку, транспортне, нерухомості, тощо. Поширюється в Європі, Російській імперії та Америці.	Правове регулювання здійснюється державою, не досконалий апарат державного нагляду, страховий ринок не виділено як самостійну частину фінансового ринку, страховик отримує прибуток в умовах вільної конкуренції.	Державне регулювання національних страхових ринків
X-XIII ст. Скандинавські країни, Центральна та Південна Європа, країни Сходу	Страховання від вогню, загибелі тварин, торгівельних караванів, морське страхування – найпоширеніші види в Європі, на території сучасної України – страхування чумаків, в країнах Сходу – релігійне ісламське страхування (такафул), страхування рису та армії в Китайській імперії.	Правове регулювання здійснюється в середині замкнених систем, страхові угоди письмові, відсутні єдині вимоги до норм регулювання, можливі скарги до суду або монаршої особи у випадку шахрайства, страховик і страхувальник розділені, страховик отримує прибуток, не має конкуренції серед страховиків.	Правове регулювання страхової діяльності на рівні страхових спільнот
3000 р. до н.е. – IX ст. н.е. Фінікія, Вавилон, Палестина, Міжріччя, Ассирія, Давній Єгипет, Давня Греція, Візантія	Страховання в спілках купців-мореплавців, спілках власників караванів, спілках власників худоби з відшкодування збитків та витрат з поховання учасника страхової казни у випадку його смерті.	Відсутнє правове регулювання, здебільшого усні страхові угоди, страховики не отримують прибутку, не конкурують і одночасно виступають у ролі страхувальників, доринкові стихійні відносини між страхувальниками.	Самостійне регулювання серед страхувальників

Джерело: розроблено автором за даними [2-5]

негативних наслідків непередбачуваних подій, що підвласні або не підвласні контролю держави і суспільства, з метою реалізації економічного та соціального потенціалу держави. Страхування як форма соціально-економічних відносин між людьми існує з давніх часів (табл. 1). Воно виникло під час розподілу суспільства на класи, час його виникнення приблизно співпадає з часом виникнення грошей (табл. 1). Коли в суспільстві було сформовано термін «власність», люди прийшли до висновку щодо необхідності її збереження та убезпечення від ризиків [5, с. 28]. Так у Давній Ассирії, Вавілоні та Єгипті близько трьох тисяч років до н.е. за рабовласницького строю рабовласникам доводилося охороняти своє майно від пограбування, стихійних лих та інших непередбачуваних небезпек [4, с. 18]. Цю проблему вирішували двома способами: створювали кладки та приймали угоду серед кількох осіб щодо перерозподілу можливих збитків (табл. 1). При цьому поставав перелік об'єктивних протиріч, пов'язаних з регулюванням виконання умов таких угод. «Регулювати» за словником В.І. Даля (1863 р.) – упорядковувати, нагороджувати; направляти розвиток, рух чого-небудь з метою систематизувати; приводити у такий стан, що забезпечує правильну роботу. Так Кондратенко Д.В. вважає, що державне регулювання страхового ринку покликане сприяти розвитку страхового ринку, захисту інтересів страхувальників, забезпечувати реєстрацію страхових організацій, здійснювати контроль за дотриманням страховими організаціями законодавства [7, с. 280]. Слід зазначити, що у наданій дефініції йдеться про необхідність захисту інтересів страхувальників, але не сказано про необхідність захисту страховиків та інших учасників страхового ринку. При цьому Фурман В.М. зазначає, що державне регулювання страхового ринку – це сукупність економічних, адміністративно-правових та організаційно-технологічних відносин між суб'єктами страхового ринку і державою [8, с. 15].

У роботах Фурмана В.М. найбільша увага приділяється моделям, напрямкам, принципам та методам державного регулювання, порівнюються їх особливості у різних країнах. Отже, під державним регулюванням страхового ринку слід розуміти систему економічних та адміністративно-правових відносин, що виникають між учасниками страхового ринку та державою в процесі цілеспрямованого державного впливу на страховий ринок. При цьому на початкових етапах розвитку страхування, на наш погляд, не цілком коректно використовувати термін «державне регулювання страхового ринку» та «правове регулювання страхового ринку», тому що державне, правове регулювання страхової діяльності відбувалося, а страхового ринку ще не існувало. Під «ринком» у цьому випадку треба розуміти сукупність економічних відносин, що базуються на регулярних обмінних операціях серед виробників товарів (послуг) та споживачів в умовах вільної конкуренції, зумовлених обсягом попиту та пропозиції. В історичному періоді до XIII ст. страхові угоди в більшості європейських країн носили поодинокий характер, при цьому страхові відносини відбувалися не з метою отримання прибутку та в середині замкнених систем (спільноти рабовласників, купецькі каравани, промислові цехи, реміс-

ні гільдії, мореплавчі спілки, спільноти власників худоби, селянські та міські громади, тощо), та не носили конкурентного характеру. У зв'язку з цим більш доцільним у означений історичний період (3000 р. до н.е. – XIII ст. н.е.) буде використовувати термін «правове регулювання страхування», який слід розуміти як процес цілеспрямованого впливу держави в особі спеціальних органів або уповноважених осіб на суспільні відносини зі складання страхової угоди за допомогою певних юридичних засобів, що направлені на їх врівноваження та дотримання їх законності. На початкових етапах розвитку страхування його правове регулювання з боку держави здійснювалося у випадку виникнення суперечок, які спільнота страхувальників не могла вирішити самостійно. Повсюдно до розвитку страхування стали великі географічні відкриття, які суттєво розширили межі європейського світу в епоху пізнього Середньовіччя (XV-XVII ст.). Для збереження майна та компенсації можливих збитків купці укладали між собою угоди про перерозподіл ризиків. Правове регулювання у цей період здійснювалося згідно з кодексами купецьких гільдій, при цьому держава безпосередньо втручалась у розглядання суперечок серед страхувальників тільки у випадках порушення державного законодавства або нанесення збитку державі. У середньовічній Європі виникнення великих міст супроводжувалося зростанням кількості пожеж, та мешканці міст бажали убезпечити себе від них. Це спричинило розповсюдження страхування від вогню. Існують документальні докази, що на початку XIV ст. воно було розповсюджено у більшості країн Європи, при цьому його правове регулювання відбувалося за участі бургомістрів. У цей період страховики не отримували прибутку від страхової діяльності, при цьому до сучасності безприбутковий перерозподіл грошей залишився лише у морському страхуванні [5, с. 35]. На початку XVIII ст. страхові спільноти почали реорганізовуватись в страхові компанії, які вже отримували прибуток за страхову діяльність. Це спричинило зростання кількості страхових компаній в умовах вільної конкуренції. У другій половині XVIII ст. в Європі було розповсюджено більше ста видів страхування, а у XIX ст. страхування вже мало загальний характер. Важливо підкреслити, що у західних країнах страхування виникло за ініціативи суспільства (власників майна), в першу чергу, а не за ініціативи державної влади [4, с. 22]. При цьому в Європі страхування здебільшого мало добровільний характер, на відміну від Російської імперії, де страхування було обов'язковим. Це частково пояснює низьку розповсюдженість страхування на території колишньої Російської імперії. Найбільш важливі етапи розвитку страхового ринку на території сучасної України за часів Російської імперії та СРСР відображені у таблиці 2 (табл. 2). Страхування у Російській імперії виникло за наказом Катерини II, чому сприяли певні історичні передумови. Нею був виданий Наказ «Про обов'язкове морське страхування» (1781 р.), за п'ять років було сформовано Державний займовий банк, де обов'язковою умовою надання кредиту було надання застрахованого майна у заєм (табл. 2). На протязі наступних ста років на території Російської імперії виникло близько 50 страхових компаній. У 1903 р. в Москві було засновано Російській взаємний страхо-

вий союз, до складу якого входила 141 страхова компанія [2]. Наступною важливою віхою у розвитку державного регулювання страхування після заснування СРСР стало прийняття закону «Про кооперацію в СРСР», що дозволяв кооперативам страхувати своє майно шляхом формування кооперативних страхових організацій. За часів радянської влади державне регулювання страхування розвивалось нерівномірно. З 1921 р. страхування державних підприємств відбувалося на добровільній основі (табл. 2).

Постановою ЦВК та РНК СРСР від 4 вересня 1929 р. було введено обов'язкове страхування державної промисловості, яке охопило майже все державне майно, та вже за два роки страхові внески було долучено до податку з обігу, що внесло зміни у порядок відшкодування збитків. У той же час страхування кооперативних та громадських підприємств, куди відносились також колгоспи, було переведено до складу обов'язкового державного страхування. Цим питанням опікувався Держстрах, який також займався обов'язковим та добровільним страхуванням майна громадян. В цілому за радянських часів функціонувало два державних страховика – Держстрах та Управління іноземного державного страхування СРСР (Індержстрах). Вони були монопольними державними страховими організаціями, але стикалися з певними проблемами: тиск бюджету на Держстрах, валютного плану на Індержстрах, зміни інструкцій Міністерства фінансів. На тлі розгортання державного майнового страхування, темпи розповсюдження приватного страхування та страхування життя суттєво відставали. Так з березня 1929 р. держава почала долучати громадян до гуртового страхування, за планом Міністерства фінансів СРСР, не менше 75% працюючих громадян мали бути застрахованими. Але за результатами 1940 р. фактичний показник кількості застрахованих працюючих громадян

склав лише 30%. Гуртове страхування виявилось збитковим. Його було скасовано та введено натомість індивідуальне змішане страхування, страхування на випадок смерті та втрати працездатності, страхування від нещасних випадків. Після Другої Світової війни роль страхування у розвитку економіки СРСР посилилася, зокрема, була прийнята Постанова Ради Міністрів УРСР від 26 листопада 1958 р. № 1645 «Про затвердження Положення про органи державного страхування в УРСР». За часів реформ 60-х рр. ХХ ст. державне регулювання страхування в СРСР отримало новий поштовх до розвитку, зокрема, було запроваджено страховий захист аграрних підприємств, без чого неможливо було ввести заробітню платню для колгоспників, забезпечити перехід колгоспів до прямого банківського кредитування, утримати стабільність господарчо-розрахункових відносин. Ефективність цих реформ підтвердилася у гуртовому страхуванні сільськогосподарського майна, та вже за 10 років усе державне майно сільськогосподарського призначення було переведено на нові умови страхування. Так було спростовано тезу про те, що «держава не може сама себе страхувати» [4]. Протягом 70-80-х рр. ХХ ст. було запроваджено нові умови страхування майна, життя та працездатності громадян. З 1989 р. в УРСР державні підприємства отримали дозвіл на добровільне страхування майна та відповідальності третіх осіб. Проте темпи розвитку державного регулювання страхування в УРСР, не дивлячись на реформування та пом'якшення вимог законодавства, дуже відставали від західних країн. Початком системного правового регулювання страхового ринку в Україні вважається прийняття Декрету Кабінету Міністрів України «Про страхування» від 10 травня 1993 р., далі 7 березня 1996 р. був прийнятий Закон України «Про страхування». З 1993 р. почалася нова ера комерційного стра-

Таблиця 2

Хронологія розвитку державного регулювання страхового ринку

Період	Історична подія
X–XI ст.	Пам'ятка Давньоруського права «Руська Правда» містила правила страхування життя: обов'язкова виплата «дикої віри» у випадку загибелі від невідомого вбивці; у випадку загибелі від випадкового вбивства з необрежності – «подушна віра», збиралася з усіх членів громади та виплачувалася родині вбитого.
1765 р.	Засновано Ризьке товариство взаємного страхування від вогню.
1775 р.	Введено Накази з Суспільного Нагляду – нормативи зі страхування життя.
1786 р.	Згідно з Маніфестом Катерини II при Державному заємному банку було засновано Страхову експедицію, яка мала державну монополію на страхування до 1827 р.
1827 р.	Засновано Перше акціонерне Російське товариство страхування від вогню, яке мало монополію на страхування до 1834 р.
1834 р.	За участю А. Бенкендорфа засновано Друге Російське товариство страхування від вогню.
1835 р.	Засновано перше товариство зі страхування життя – «Російське товариство для страхування довільних та інших термінових доходів та грошових капіталів».
1861 р.	Вийшов закон, що поклав початок міському взаємному страхуванню в Центральній Росії (у Польщі, Литві і Фінляндії взаємні страхові товариства існували з середини XVIII ст.).
1864 р.	Було прийнято закон, що дозволяв, окрім обов'язкового, добровільне страхування.
1894 р.	В Міністерстві внутрішніх справ було засновано спеціальних орган державного регулювання страхового ринку.
1918 р., 18.11.	Після Жовтневої революції Декретом РНК СРСР «Про організацію страхової справи» було запроваджено державну монополію на страхування.
1929 г., 04.09.	Постанова ЦВК та РНК СРСР «Про запровадження обов'язкового страхування державної промисловості».
1988 р.	Державні підприємства отримали дозвіл на добровільне страхування майна та відповідальності.

Джерело: розроблено автором за даними [1-4]

хування в Україні. Термін «страховий ринок» почав уживатися в незалежній Україні в 90-х рр. Саме на цей період прийшлося заснування Укрстрахнагляду – органу державного регулювання національного страхового ринку [6, с. 12], та перших недержавних організацій з регулювання страхової діяльності, зокрема, «Ліги страхових організацій України» (ЛІСОУ), заснованій 28 травня 1996 р. в м. Києві на Всеукраїнській конференції страховиків України [6, с. 14]. Слід зазначити, що типи державного регулювання страхового ринку змінюють один одного протягом історичного розвитку держави в залежності від історичних вимог економіки та суспільства. Так державне регулювання монопольного страхового ринку УРСР мало за пріоритет регулювання попиту при незмінній пропозиції страхового продукту, з 90-х рр. ХХ ст. у незалежній Україні склався конкурентний страховий ринок з великою кількістю страховиків, контроль діяльності, фінансової спроможності та установлених страхових тарифів яких, має регулювати держава, а з прийняттям курсу на євроінтеграцію, він поступово має інтегруватися у глобальний світовий страховий ринок.

Висновки і пропозиції. Страховий ринок України є невід'ємною частиною національного фінансового ринку, що стимулює розвиток соціально-економічних відносин, забезпечує відшкодування збитків держави та громадян у випадку настання катастроф. При цьому тільки механізм страхування забезпечує відшкодування збитків, що виникають внаслідок негативного впливу факторів, що не підконтрольні волі людині. Страховий ринок виник у Європі, починаючи з XIV-XVI ст., чому сприяли ріст промисловості та великі географічні відкриття. Державне регулювання страхового ринку набуло сучасних рис у XIX ст., за часів Російської імперії воно мало здебільшого обов'язковий характер в умовах обмеженої конкуренції, за часів УРСР держава мала монополію на надання страхових послуг, в Україні страховий ринок представлений великою кількістю страховиків, діяльність яких потребує контролю держави. Державне регулювання страхового ринку як комплексне поняття пройшло довгий шлях розвитку, форма його реалізації в національній економіці має протирічний характер та потребує удосконалення, спираючись на історичний вітчизняний та іноземний досвід.

Список літератури:

1. Базилевич В.Д. Страхова справа [Текст] / В.Д. Базилевич, К.С. Базилевич. – К.: Знання, 2006. – 351 с.
2. Гомелля В.Б. Страховой маркетинг (Актуальные вопросы методологии, теории и практики) / В.Б. Гомелля, Д.С. Туленты. – М.: Издательский центр «Анкил», 2009. – 128 с.
3. Балабанов И.Т. Страхование / И.Т. Балабанов. – Питер.: 2002. – 125 с.
4. Шахов В.В. Страхование / В.В. Шахов. – М.: ЮНИТИ. 1997. – 311 с.
5. Словарь страховых терминов / Под ред. Е.В. Коломина, В.В. Шахова, А.Н. Базанова. – М.: Финансы и статистика, 1992. – 336 с.
6. Ручкіна В.М. Система страхування в країнах перехідної економіки: структура, механізм функціонування, тенденції: Автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.01 / В.М. Ручкіна. – Д., 2007. – 20 с.
7. Кондратенко Д.В. Аналіз впливу державного регулювання та саморегулювання на діяльність страхових організацій в Україні // Вісник Харківського національного ім. Казаріна. Економічна серія. – 2005. – С. 279-283.
8. Фурман В.М. Страховий ринок в Україні: проблеми становлення та стратегія розвитку: Автореф. дис. д.е.н.: 08.04.01 / В.М. Фурман. – К., 2006. – 36 с.

Ехалова А.В.

Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СТРАХОВОГО РЫНКА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация

Исследовано формирование, историческое развитие и раскрыта экономическая сущность страхования, страхового рынка и его государственного регулирования. В статье обобщены теоретические подходы к определению категорий «страхование», «страховой рынок», «государственное регулирование страхового рынка», введено понятие «правовое регулирование страхования» и предложены их авторские определения.

Ключевые слова: страхование, страховой рынок, государственное регулирование страхового рынка, правовое регулирование страхования.

Yekhalova A.V.

Taurida National V.I. Vernadsky University

THE THEORETICAL BASES OF STATE REGULATION OF THE INSURANCE MARKET: THE HISTORICAL ASPECT

Summary

The process of formation, historical development and economic essence of such categories as insurance, insurance market and state regulation of the insurance market were investigated in this paper. The author summarizes the theoretical approaches to the definition of «insurance», «insurance market» and «state regulation of the insurance market». And at first time the definition of the category «the legal regulation of insurance» and its economic essence was introduced at this paper.

Keywords: insurance, insurance market, state regulation of the insurance market, the legal regulation of insurance.

УДК 336.71(477)

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ БАНКІВСЬКИХ ПОСЛУГ: ФАКТОРНИЙ ВПЛИВ

Жаворонок А.В.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Досліджено теоретичні питання урізноманітнення продуктового ряду банків. Визначено основні переваги процесу диверсифікації банківських послуг. Виокремлено систему зовнішніх факторів впливу на диверсифікацію банківських послуг. Виділено основні бар'єри, які стоять перед банками, які намагаються проникнути на ринок банківських послуг. Розглянуто внутрішні фактори впливу на диверсифікацію банківських послуг.

Ключові слова: банк, банківська послуга, банківський продукт, диверсифікація, зовнішні фактори, внутрішні фактори, продуктової ряд.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день, широкий спектр банківських продуктів і послуг пропонується майже всіма банками і перелік цих послуг швидко зростає. Постійне розширення асортименту послуг і продуктів, завоювання нових ринків, ліквідація неефективних шляхів, злиття і дроблення – все це стає звичайною практикою для українських банків. Пропозиція нового банківського продукту, вихід на нові ринки, об'єднання і поглинання для самого банку є досить ризикованою операцією, оскільки просування нового продукту на ринок залежить від загальних факторів, які банк контролювати не може. Проте в умовах зростаючої конкуренції між банками та іншими фінансовими установами, а також при зниженні прибутковості основних фінансових інструментів, банки змушені пропонувати як нові, так і різні варіації традиційних банківських продуктів на ринку банківських послуг. Тому, необхідним і надзвичайно актуальним питанням є визначення факторів, які впливають на диверсифікацію банківських послуг.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Диверсифікація банківських продуктів і послуг в історичній ретроспективі розглянута в працях П. Роуза, Д. Полфермана, Ф. Форда, М. Фрідмена, Дж. Кейнса, Е. Долана. Серед представників української економічної думки, які вивчали окремі аспекти диверсифікації банківських продуктів і послуг, варто відзначити роботи: М. Алексеєнка, З. Васильченко, О. Васюрєнка, В. Вітлінського,

О. Вовчак, О. Гаманкової, Ю. Заруби, О. Захарчука, Б. Луціва, І. Лютого, Т. Майорової, В. Міщенко, А. Мороза, С. Науменкової, А. Пересади, В. Пелішенка, О. Пилипченка, Л. Примостки, М. Пуховкінної, М. Савлука, О. Солодкої та інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальність проблем підвищення ефективності функціонування банківських інститутів через урізноманітнення продуктового ряду комерційних банків в умовах розвитку грошово-кредитного ринку України та недостатня теоретична розробка даних питань обумовили необхідність визначення сукупності факторів, які впливають на диверсифікацію банківських послуг в умовах конкурентної боротьби.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є розвиток існуючих теоретичних засад визначення факторного впливу на диверсифікацію банківських послуг в умовах посилення конкурентної боротьби.

Виклад основного матеріалу. Сучасні комерційні банки функціонують в ролі продавців і покупців практично в усіх ринкових секторах. На ринок знарядь праці та виробничих послуг банки виходять в ролі продавців платіжних, розрахунково-касових та інших послуг. Одночасно вони є покупцями виробничих ресурсів. На ринку предметів споживання банки є фінансовими посередниками. На фінансовому ринку комерційні банки виступають в якості продавців і покупців позичкових капіталів, виконують операції з цінними

паперами, з іноземною валютою і дорогоцінними металами і т.д.

Учасниками банківського ринку є: універсальні та спеціалізовані банки; небанківські кредитні організації (кредитно-фінансові інститути); нефінансові учасники банківського ринку.

Основна конкуренція на банківському ринку розгортається між акціонерно-комерційними та спеціалізованими банками, знаходяться на другому рівні банківської системи займаються наданням банківських послуг. Однак, у сфері кредитування певну конкуренцію комерційним банкам складають ломбарди, лізингові та факторингові компанії та деякі інші кредитно-фінансові інститути (страхові фірми, пенсійні фонди, інвестиційні компанії тощо).

Іншою важливою групою «небанківських» учасників ринку банківських послуг є нефінансові підприємства та організації (промислові підприємства, торгові дома, поштові установи та ін.) У розвинених країнах вони протягом багатьох років реалізують своїм клієнтам не тільки товари, а й фінансові послуги (торговий дім «Квелле» у Німеччині, фінансовий конгломерат «Сітікорпорейшн» в США та ін.) [2, с. 218].

Конкуренція на банківському ринку виникла пізніше, ніж у промисловості, будівельному виробництві або інших галузях економіки. Але в банківській сфері вона відрізняється високою інтенсивністю, різноманітністю форм і методів.

У цих умовах посилюється конкуренція не тільки між самими комерційними банками, а й між банками і небанківськими кредитними організаціями. Вона проявляється, насамперед, у формі конкуренції продавців і конкуренції по-

купців банківських послуг. Виходячи з цього неабиякого значення набуває диверсифікація банківських послуг як основа формування конкурентоспроможності комерційних банків на ринку банківських послуг. Оскільки від урізноманітнення продуктового ряду та видів банківських послуг залежить конкурентна позиція будь-якого банку на ринку.

Загалом, диверсифікація є однією із складових особливостей ринкової економіки, що передбачає розширення активності комерційних банків, розширення своєї діяльності, а саме вихід за рамки основного бізнесу з метою утримання діяльності на ринку банківських продуктів і послуг, забезпечення ефективної діяльності та своєчасного реагування на зміну ринкової кон'юнктури в умовах конкуренції.

Можна виділити основні переваги процесу диверсифікації послуг. Це такі, як:

1) впровадження достатньої кількості банківських послуг для підтримки конкурентних переваг на вже існуючих сегментах ринку банківських послуг, і формування нових інноваційних банківських послуг;

2) зміцнення свого положення на ринку в умовах конкуренції, отримуючи додаткові переваги від спільної діяльності існуючих і нових підрозділів;

3) зниження підприємницьких ризиків, розподіливши їх між різними сферами діяльності;

4) можливість отримати більший прибуток [1].

Отже, програма діяльності банку, яка націлена на довгострокову перспективу, відображає його здатність до підвищення конкурентоспроможності, зацікавлення і залучення нових клієнтів, підвищення ефективності роботи і реаліза-

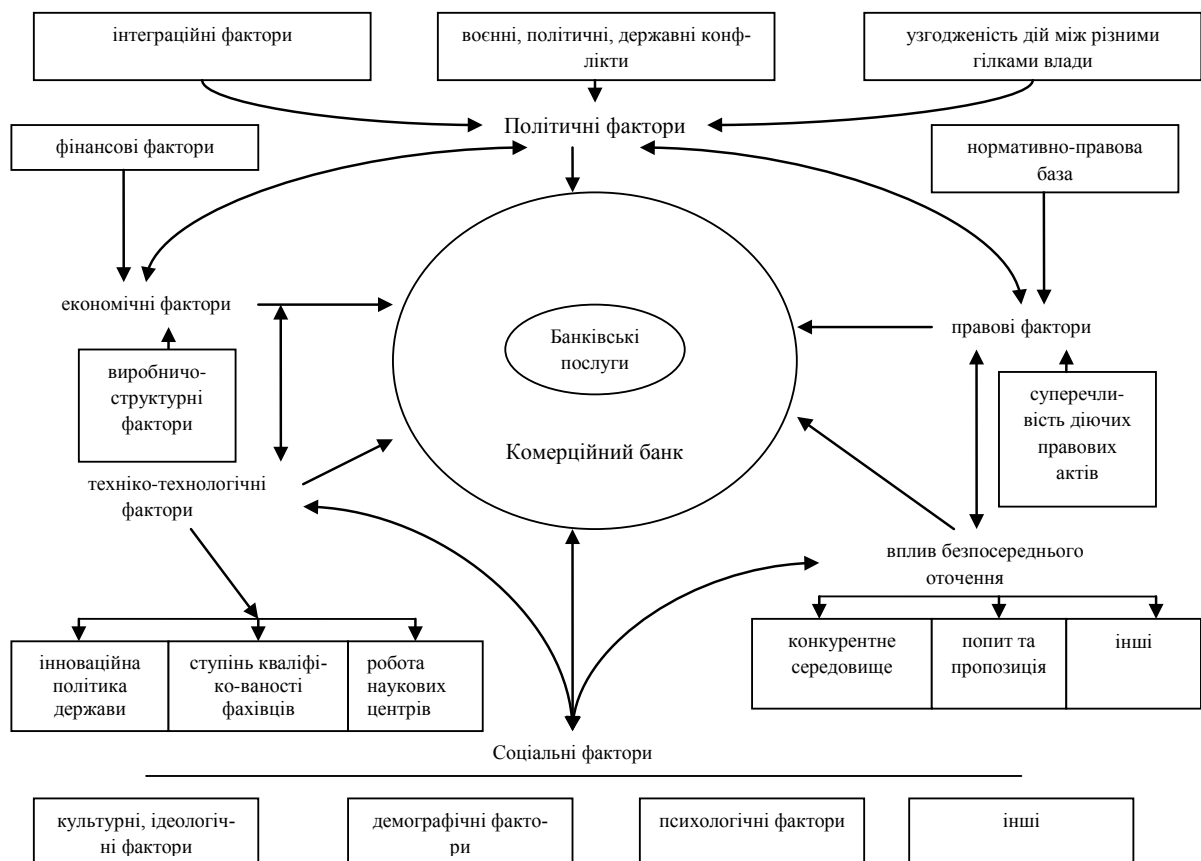

Рис. 1.1. Вплив зовнішніх факторів на диверсифікацію банківських послуг

ції глобальних цілей – складає стратегію банку. Для українських умов довгостроковим періодом пропонуємо вважати тимчасовий проміжок часу більше 5 років. Це в першу чергу пов'язано з недосконалістю нормативно-правової бази, високим рівнем інфляції, корупційністю економіки.

Діяльність комерційного банку знаходиться в постійній взаємодії з навколишнім середовищем, яка в тій чи іншій мірі впливає на диверсифікацію послуг банків (рис. 1.1).

Можна виділити наступні основні групи зовнішніх факторів: політичні, економічні, соціальні, науково-технологічні, правові, вплив безпосереднього оточення банку та ін.

Всі діючі фактори взаємопов'язані та діють іноді різноспрямовано на стан і тенденції розвитку ринку банківських послуг.

1. Політичні фактори. Загальна спрямованість політики держави значно впливає на розвиток банківської системи вцілому і комерційного банку зокрема. До «зовнішніх політичних факторів» відносять: узгодженість дій між різними гілками влади, інтеграційні процеси, військові та державні політичні конфлікти, політичні угоди із зарубіжними країнами, політичні кризи, політичні помилки. При вивченні політичних чинників аналізуються проведення програм різних партійних структур, ставлення уряду до різних секторів і галузей економіки і регіону країни, прийняття нових законів, політичні зміни, зовнішня політика країни та ін.

Політичні зміни можуть вплинути на поведінку і потреби як окремої людини, так і країни в цілому. Через зміни в законодавстві, регулювання макроекономічних параметрів, створення певного політичного клімату в країні може змінитись інфраструктура країни.

Банківська система реагує на імпульси державної політики, будує свою діяльність залежно від проголошених державою цілей розвитку країни. Невизначеність політичних мотивів держави призводить до затримки розвитку банків, відтоку капіталів за кордон.

Прикладом політичного чинника, який робить істотний вплив на економічну ситуацію в країні, може виступати нездатність влади знайти оптимальний варіант узгодженості дій між різними гілками влади, що призводить до політичних і економічних кризисів або навіть до військових конфліктів. У свою чергу, це негативно впливає на економічні процеси, що відбуваються в країні, і може спричинити за собою негативні наслідки на розвиток будь-якого ринку, і, зокрема, ринку банківських послуг.

Політичні фактори впливають на всі інші чинники: економічні, демографічні, соціальні, культурні, правові, техніко-технологічні, і т.д. Так, політичні програми впливають насамперед на економічні процеси, що відбуваються в країні, які в свою чергу мають істотний вплив на можливості банків і поведінку споживачів. Такий вплив здійснюється і через економічну політику держави, оскільки Центральний банк, як національний інститут, регулює діяльність як окремих банків, так і банківської системи в цілому. Залежно від політики центрального банку комерційні банки також змінюють тактику своєї діяльності на ринку банківських послуг.

Таким чином, організація банківських систем та їх розвиток залежить в першу чергу від проведеної політики держави і уряду, від політичної ладу в країні.

2. Економічні чинники. Аналіз економічних чинників передбачає вивчення показників: темпів економічного зростання (темів приросту ВВП), темпів інфляції, процентної ставки, ВВП на душу населення, темпів зростання реальних доходів населення, кон'юнктури ринку (економічної ситуації) та ін. Вивчення економічних показників повинно бути спрямоване на виявлення можливостей і потенційних загроз для банку при наданні послуг.

3. Соціальні чинники. До соціальних факторів, які впливають на діяльність з надання банківських послуг, відносяться: культурне середовище і моральні цінності, релігія; ідеологічні фактори; психологічні фактори; демографічна ситуація в країні та регіоні; статево-вікова структура населення; рівень освіти та ін. Вивчення даної групи факторів направлено на з'ясування впливу на діяльність комерційних банків різних соціальних процесів і явищ.

Психологічно-соціальному аспекту взаємовпливу діяльності банків і відносин їх із споживачами послуг не приділялося належної уваги економістами, вченими і кредитними організаціями. Причина цього полягає в тому, що розвиток банківської системи в нових для неї ринкових умовах тільки набрав оберти. Багато банків до економічної кризової ситуації вели агресивну політику нав'язування споживчих кредитів тим, кому навіть на поточну життя не вистачало, при тому не на самих вигідних умовах. Так, у багатьох банках існує спектр банківських споживчих кредитів, які розрізняються за умовами надання: порядок погашення, процентні ставки, комісії і т.д., і диференційований підхід до надання банківської послуги клієнту – не на користь клієнта. Часто клієнт змушений часом брати ще кредит в іншому банку, щоб розплатитися за раніше взятий кредит. Однією з причин тому є фінансова неграмотність населення, яка обумовлена історичним розвитком кредитної і банківської систем. У потенційного клієнта, раніше зробив неправильний вибір, виникає недовіра до всієї банківської системи.

Крім різних маніпуляцій банків і недомовленості з приводу умов надаваних послуг та здійснюваних операцій, причинами виникнення кризи довіри клієнтів до банківських установ є нестійка і нечітка законодавча база банківського сектора, фінансові піраміди, закритість інформації про банки, відсутність чіткого сегментування пропозицій українських банків, що в свою чергу виливається в агресивну політику банків, яка в буквальному сенсі тисне психологічно на клієнтів та ін. Довіра – це певний індикатор, який реагує на діяльність банків. В умовах фінансової нестабільності в країні у населення формується недовіра до фінансових інститутів. Крім цього в країні існує низька фінансова культура, яка обумовлена історичним розвитком кредитної і банківської систем.

Ефективним способом підвищення довіри населення до банківської системи є розширення інформаційного поля про діяльність банків для їх

клієнтів. Прозорість діяльності банківських організацій збільшить рівень довіри населення та організацій [4, с. 205].

4. Правові фактори. При аналізі правового регулювання особлива увага приділяється питанням, пов'язаним з введенням тих або інших санкцій і правил, змінами в законодавстві, поширенням правових норм на банківські організації, наявністю винятків із правил та ін.

5. Науково-технологічні фактори. Науково-технологічні фактори серйозно змінюють середу функціонування комерційного банку. Дана група факторів включає такі складові, як інноваційна політика держави, ступінь кваліфікованості фахівців, діяльність наукових центрів та ін. Аналіз науково-технологічних факторів передбачає вивчення нових інформаційних технологій, нових стандартів обладнання, нових видів банківських послуг та ін.

Науково-технічні новинки, нові види банківських послуг посилюють конкуренцію, тому банкам важливо систематично відстежувати появи нових розробок в області високих технологій і нових видів послуг. Своєчасне технічне оновлення дозволяє вдосконалити процес надання послуг і підвищує їх якість.

Особливий вплив на банківський сектор надає розвиток інформаційних технологій. Крім забезпечення безперебійної роботи банку, застосування таких технологій веде до створення нових банківських продуктів і каналів їх розповсюдження.

Найбільш відчутні можливості для банків надала мережа банкоматів. Без цього альтернативного засобу обслуговування клієнтів банки ніколи не здобули б здатність настільки різко скоротити свою залежність від дорогих послуг провідних банків. Банкомати та пластикові банківські картки дозволили обійти обмеження на здійснення розрахунків через певного режиму роботи банківських відділень. Реалізація банками програм з впровадження платіжних карт для оплати товарів і різного виду послуг є одним з пріоритетних напрямків розвитку безготівкових розрахунків.

Впровадження передових досягнень науки і техніки в кредитні організації дозволяє розширити клієнтську базу, зокрема здійснювати багато банківські операції за допомогою вебінтерфейса, дистанційного банківського обслуговування. Приватним клієнтам пропонуються такі канали дистанційного обслуговування, як: передача даних через мережу Інтернет, телефон, мережа мобільного зв'язку, цифрове телебачення, пристрої банківського обслуговування. Так, багато банків надають банківські послуги на дому за допомогою спеціалізованих систем через Інтернет. Додаткові електронні послуги сприяють підвищенню якості надаваних послуг, тим самим утримуючи клієнтів в обслуговуючому його банку. Використання електронних каналів доставки банківських послуг значно підвищує ефективність банківських операцій. Перевага, яку може бути отримано від невикористовуваних зараз технологій, має місце, якщо клієнти стануть користуватися електронними банківськими послугами. Однак не всі нововведення приймаються клієнтами відразу. Зараз існує комбіноване використання старих і нових технологій.

Безпосереднє оточення банку – це складові зовнішнього середовища, з якими організація

знаходиться в безпосередній взаємодії. Відповідно до концепції п'яти сил М. Портера [3, с. 342], що визначають конкуренцію в галузі, безпосереднє оточення банку становлять такі суб'єкти.

Поява нових банківських конкурентів позначається на інтенсивності конкуренції на ринку. Вплив потенційних конкурентів характеризується наявністю і висотою вхідних і вихідних бар'єрів ринку банківських послуг. Збільшення бар'єрів входження на ринок банківських послуг тягне за собою зменшення інтенсивності конкуренції на ринку. Подолання бар'єрів вимагає від банківських організацій істотних витрат. Функціонуючі комерційні банки в певному регіоні мають переваги перед потенційними конкурентами: орієнтованість на конкретного клієнта, ділова репутація, досвід та ін.

Можна виділити наступні основні бар'єри, які стоять перед банками, очочими проникнути на ринок банківських послуг:

- потреба в капіталі для покриття капітальних витрат або початкових інвестицій, необхідних для входу на ринок банківських послуг. Наприклад, необхідність покриття істотних витрат при здійсненні первинних інвестицій на підготовку співробітників;

- сформований імідж вже існуючих комерційних банків і банківських послуг на регіональному ринку банківських послуг;

- нерівні умови конкуренції: державна підтримка деяких банків; контроль цін великими комерційними банками; присутність великого банку, який володіє потужними ресурсами і численними перевагами, що може виявитися суттєвою перешкодою для успішної роботи;

- загальний стан соціально-економічного розвитку країни (наприклад, низька платоспроможність населення) та особливості регіонального ринку банківських вкладів (розміщення невеликих сум фізичними особами на термінові банківські вклади, нестача довгострокових фінансових ресурсів);

- відсутність достатнього правового регулювання, суперечливість законодавства України, його схильність до змін. Недостатня ефективність системи судового виконання з питань позову по стягненню заставленого майна у випадках невиконання позичальником зобов'язань перед кредитором;

- необхідність отримання банківської ліцензії [4, с. 204].

Подолання труднощів входу на ринок комерційними банками призводить до посилення конкурентної боротьби.

Внутрішні фактори, що впливають на діяльність банку. Внутрішнє середовище організації являє собою частину загального середовища, яка знаходиться в межах окремо взятого банку і здійснює безпосередній вплив на функціонування окремого банку. Внутрішні чинники життєздатності банківських послуг обумовлені загальним потенціалом банку. Під потенціалом розуміється сукупність можливостей комерційного банку, яка може бути використана для досягнення певної мети, зокрема – для збільшення конкурентоспроможності банківських послуг. Потенціал банку являє собою сукупність приватних потенціалів: маркетингового, інформаційного, технологічного, кадрового, виробничого, фінансо-

вого, інтелектуального, – знаходяться у взаємодії і взаємовпливі.

Основні внутрішні аспекти створення та надання конкурентоспроможної банківської послуги з позиції привабливості для споживача можна розділити на дві групи чинників (рис. 1.2).

Основні фактори, що впливають на формування споживчих властивостей: аспект відносин з клієнтами – відбиває маркетинговий потенціал банку; аспект внутрішніх бізнес-процеси – відображає інноваційний, технологічний, операційний і інформаційний потенціали банку; аспект навчання та розвитку персоналу – відбиває інтелектуальний і кадровий потенціали банку;

– основні фактори, що впливають на економічні властивості (аспект фінансів – фінансовий та інвестиційний потенціали).

З сукупного конкурентного потенціалу можна виділити групу потенціалів, що впливають на формування споживчих властивостей банківських послуг і на конкурентоспроможність послуг, до якої відносяться маркетинговий потенціал, інноваційний, операційний і інформаційний потенціали банку, інтелектуальний і кадровий потенціал банку. Дана група потенціалів дозволяє організації завойовувати і утримувати конкурентні переваги, і в зв'язку з цим дана група потенціалів виділена нами як стратегічна.

Таким чином, на диверсифікацію банківських послуг та на рівень конкурентоспроможності впливають різні фактори. При цьому слід відзначити їх багатоплановий і взаємовпливаючий характер: одні фактори активізують дії інших, постійний моніторинг індикаторних показників

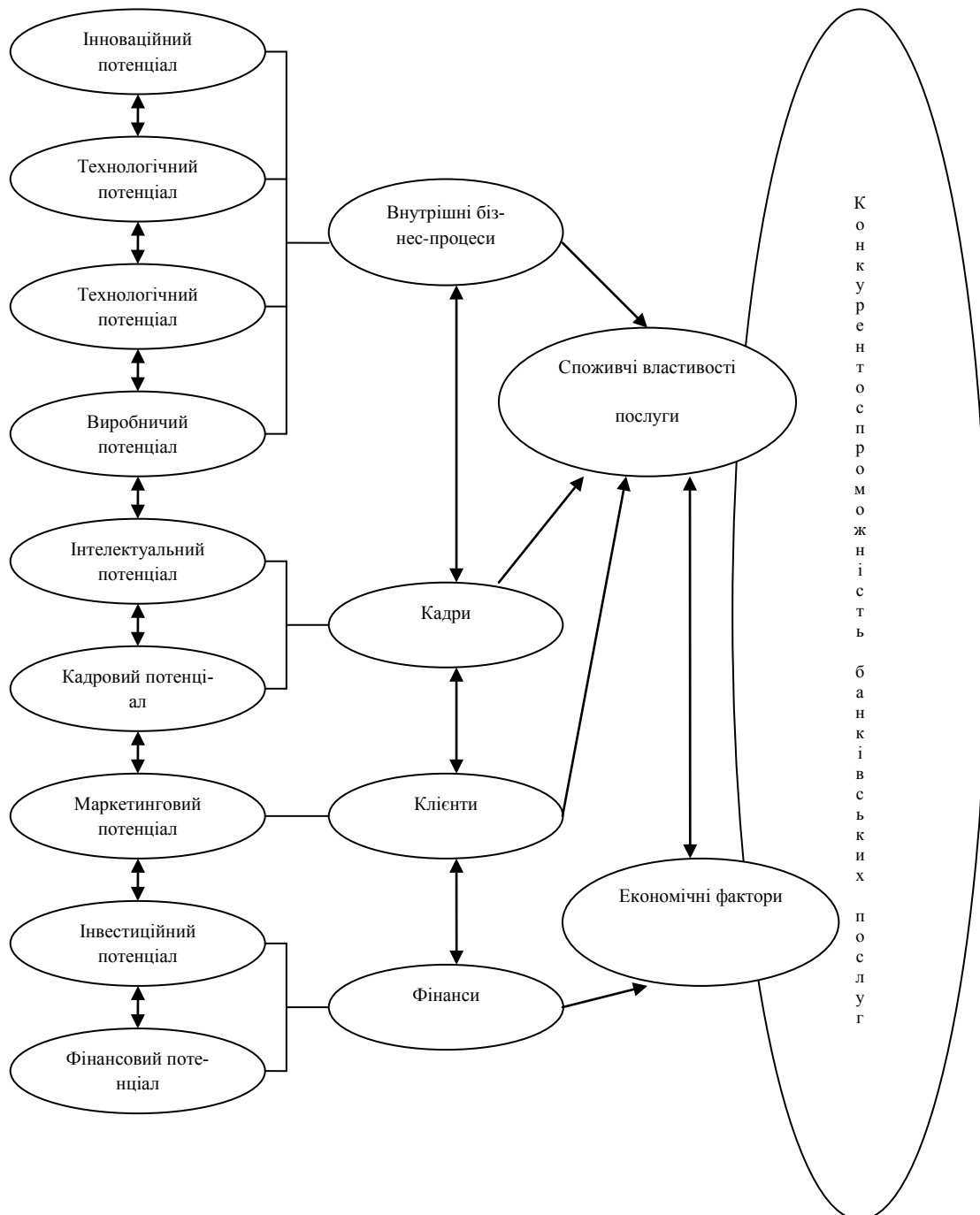

Рис. 1.2. Внутрішні фактори впливу на диверсифікацію банківських послуг

факторів дозволить передбачати несприятливі тактики конкурентної боротьби та зміни продук- ситуації з метою швидкого реагування і зміни тового ряду.

Список літератури:

1. Возняк В. Проблеми та перспективи розвитку банківської системи в Україні [Електронний ресурс] / В. Возняк // Сучасні тенденції фінансового ринку 2011. – Режим доступу: <http://libfor.com/index.php?newsid=282>
2. Дзюблук О.В. Банківська система України: становлення і розвиток в умовах глобалізації економічних процесів [Текст]: монографія / О.В. Дзюблук, Б.П. Адамик, Г.Р. Балянт [та ін.]; за ред. О.В. Дзюблюка. – Тернопіль: Астон, 2012. – 358 с.
3. Портер М. Конкурентная стратегия: методика анализа отраслей и конкурентов / М. Портер; пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – 454 с.
4. Шайда О.Є. Сучасний стан та напрями розвитку банківської системи України / О.Є. Шайда // Науковий вісник НЛТУ України. – 2014. – Вип. 21.7. – С. 204-206.

Жаворонок А.В.

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ БАНКОВСКИХ УСЛУГ: ВЛИЯНИЕ ФАКТОРОВ

Аннотация

Исследованы теоретические вопросы разнообразия продуктового ряда банков. Определены основные преимущества процесса диверсификации банковских услуг. Выделено систему внешних факторов влияния на диверсификацию банковских услуг. Выделены основные барьеры, которые стоят перед банками, которые пытаются проникнуть на рынок банковских услуг. Рассмотрены внутренние факторы влияния на диверсификацию банковских услуг.

Ключевые слова: банк, банковская услуга, банковский продукт, диверсификация, внешние факторы, внутренние факторы, продуктовый ряд.

Zhavoronok A.V.

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

DIVERSIFICATION OF BANKING SERVICES: THE FACTORS OF INFLUENCE

Summary

The theoretical issues of diversity of the product range of banks. The main advantages of the process of diversification of banking services. Emphasis system of external factors impact on the diversification of banking services. The basic barriers faced by banks, who are trying to penetrate the market of banking services. Internal factors are considered to influence the diversification of banking services.

Keywords: bank, banking services and product diversification, external factors, internal factors, product range.

УДК 657.633.5

ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ ТА ЛІКВІДНІСТЬ КОМПАНІЇ СФЕРИ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙ, ЩО ЗАСТОСОВУЄ МСФЗ

Жолоб В.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Розглянуто методи формування обліково-аналітичної інформації для потреб аналізу ліквідності та платоспроможності компанії. Оцінено стан та перспективи розвитку галузі телекомунікацій. Здійснено аналіз ліквідності та платоспроможності компанії телекомунікаційної сфери. Розроблено рекомендації з усунення чинників, що несприятливо впливають на платоспроможність. Отриманий результат має теоретичну та практичну значущість для ефективного оцінювання і прогнозування фінансової діяльності компанії.

Ключові слова: ліквідність, платоспроможність, обліково-аналітична інформація, фінансові коефіцієнти, телекомунікації.

Постановка проблеми. Сфера зв'язку та провідних телекомунікаційних ринків є однією із пріоритетних і важливих сфер економіки України. Вона створює інноваційну складову в соціально-економічному розвитку держави, демонструючи упродовж десятиліть стійку динаміку росту. Результатом формування і реалізації фінансової політики підприємства сфери телекомунікацій має бути його стабільний фінансовий стан, здатність розвиватися у перспективі. Одними з головних критеріїв цього виступають платоспроможність і ліквідність, які визначають здатність розрахуватися за своїми зобов'язаннями в поточному і майбутніх періодах. Тому платоспроможність і ліквідність разом із іншими обліково-аналітичними показниками як безпосередньо фінансової звітності, так і розрахованими із використанням її даних, формують основні інформаційні потоки, що впливають на прийняття управлінських рішень та на їхню ефективність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням розвитку сфери телекомунікацій значну увагу приділили такі вчені: І. Бержанір, І. Олександренко, С. Усик та інші. Значний вклад в розробку методичних аспектів фінансової звітності, формування обліково-аналітичної інформації, її аналізу, у тому числі і ліквідності та платоспроможності підприємств, внесли вітчизняні та зарубіжні вчені-економісти: М. Білик, І. Бланк, Г. Голубничка, В. Забродський, Г. Купалова, В. Ковальов, М. Коробов, Л. Лахтіонова, Є. Мних, В. Палій, М. Родіонова, Г. Савицька, А. Шеремет та інші вчені.

Невирішені складові загальної проблеми. Дослідження сфери телекомунікацій та вивчення наукових праць засвідчують, що існують потреби якісного аналізу показників ліквідності і платоспроможності підприємства з метою оцінки становища компанії на ринку та прийняття менеджментом необхідних рішень для підвищення ефективності діяльності суб'єкта господарювання. Результати аналізу ліквідності компанії становлять інтерес не тільки для її функціональних підрозділів, але головним чином вони цікаві контрагентам, таким як постачальники, кредитори, інвестори, особливо у перспективних сферах, однією з яких є телекомунікаційна.

Мета статті. Метою роботи є дослідження методів формування обліково-аналітичної ін-

формації за даними фінансової звітності для потреб аналізу ліквідності та платоспроможності компанії телекомунікаційної сфери, що застосовує МСФЗ, в контексті дослідження сучасного стану та перспектив розвитку ринку телекомунікацій в Україні.

Виклад основного матеріалу. Обліково-аналітична інформація, з аналізу якої починається процес прийняття рішень її користувачами, міститься головним чином у фінансовій звітності і має такі основні характеристики, як по-перше, прозорість, по-друге, розкриваємість. Термін «розкриття інформації» слід розглядати як принцип корпоративного управління, що забезпечує прозорість... У відповідності до вимог застосування принципу розкриття частина інформації, що надається користувачам, а саме обліково-аналітична, повинна формуватися за Міжнародними стандартами бухгалтерського обліку (МСБО) та Міжнародними стандартами фінансової звітності (МСФЗ)» [7, с. 10].

Історично сталося так, що етап підготовки до становлення якісної обліково-аналітичної інформації припадає на перше десятиліття незалежності України, яке також характеризується високими темпами розвитку галузі телекомунікацій – завдяки поступовій лібералізації ринку значно розширився перелік послуг, що пропонуються, на ринок вийшли нові учасники, в тому числі і міжнародні телекомунікаційні компанії. І щоб «розмовляти підприємствам однією мовою бізнесу», як показала практика, необхідно впроваджувати міжнародні стандарти бухгалтерського обліку та фінансової звітності, що вимагає узагальнення досвіду їхнього застосування з урахуванням різних аспектів, а саме, методології, організації, етики [6, с. 99].

На ранніх етапах формування ринку телекомунікацій більшість компаній могли розраховувати скористатися перевагами бути першим для закріплення на ринку. В новому тисячолітті як існуючі компанії, так і нові потенційні учасники, що приходять на український ринок, стикаються із зростаючою конкуренцією і мінливими умовами ринку. Конкурентоздатність компаній буде визначатися їх здатністю і вмінням розробляти і реалізовувати стратегію, спроможну забезпечити успіх, підвищувати ефективність своєї операційної діяльності, постійно пропонувати

нові продукти і послуги [4]. Реалізація стратегії розвитку підприємства базується на ефективній обліковій політиці підприємства, у відповідності до якої формується «...методичне та організаційне забезпечення якості облікової інформації про господарську діяльність...» [14, с. 79].

Невід'ємною умовою формування і розкриття обліково-аналітичної інформації, яка міститься у звітності, є опис бізнесу. Він як правило, стосується наступних об'єктів управління: по-перше, обмежених ресурсів підприємства: матеріальних, нематеріальних, фінансових, трудових (при необхідності – інтелектуальних); по-друге, основних господарських процесів: постачання, виробництва та реалізації; по-третє, якості продукції, товарів, робіт та послуг» [9, с. 79]. Так, компанія «Київстар» є провідним телекомунікаційним оператором України, що обслуговує понад 26 млн абонентів мобільного зв'язку та 810 тис. домогосподарств – клієнтів фіксованого Інтернету. Компанія працює на телеком-ринку України з 1997 року і надає послуги голосового зв'язку та передачі даних із використанням мобільних та фіксованих технологій. Київстар є одним із найбільших платників податків та інвесторів у галузі зв'язку, а також сумлінним роботодавцем і соціально відповідальною компанією.

Місткість ринку послуг мобільного зв'язку станом на 2016 рік складає 59,3 млн. чол. Частка ринку компанії «Київстар» становить 46,1% абонентів (27,3 млн. абонентів). При цьому частка ринку найближчого конкурента компанії «МТС» становить 35,7% абонентів (21,2 млн. абонентів), тобто на 22% менше, а також на 6,1 млн. абонентів менше. Частки основних гравців на ринку телекомунікацій наведено на рис. 1.

Частка ринку в галузі телекомунікацій (у %) станом на 2016 рік

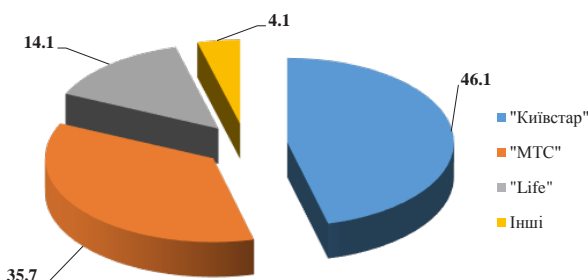

Рис. 1. Основні гравці сфери телекомунікацій

Джерело: розроблено автором за даними [3]

Для проведення аналізу послуг мобільного зв'язку можна виокремити такі стратегічні бізнес-одиниці операторів мобільного зв'язку:

- 1) передплачені послуги;
- 2) контрактні послуги;
- 3) передплачені послуги (молодіжні тарифи);
- 4) контрактні послуги для бізнес-абонентів;
- 5) послуги роумінгу.

Кожний з вище перерахованих напрямів діяльності займає певну позицію в бізнес-портфелі компанії, має певну цільову аудиторію та включає в себе певні тарифні плани та послуги.

Найближчими конкурентами для компанії «Київстар» по передплачених та контрактних послугах, контрактних послугах для бізнес-абонентів та послугах роумінгу є оператор «МТС», а

для передплачених послуг (молодіжні тарифи) – оператор мобільного зв'язку «Life».

Таблиця 1
Характеристика основних СБО на ринку мобільного зв'язку за 2015 рік

Стратегічні бізнес-одиниці	Продажі «Київстар», млн. грн.	Продажі найближчого конкурента, млн. грн.	Річний темп приросту ринку, %
Передплачені послуги	4 977	3 875	6
Контрактні послуги	460	985	3
Передплачені послуги (молодіжні тарифи)	4 072	6 652	6
Контрактні послуги для бізнес-абонентів	5 828	5 025	4
Послуги роумінгу	166	148	1
Середнє значення	3 092	-	-

Джерело: [3]

У I кварталі 2016 року «Київстар» досяг позитивних фінансових результатів попри складну макроекономічну ситуацію в країні, інфляційні процеси та посилення конкуренції. «Київстар» продовжує розвивати мережу 3G, надаючи послуги зв'язку нового покоління у понад 600 населених пунктів, де мешкає 40% населення України. На фінансові показники компанії вплинуло зростання споживання послуг – особливо мобільного інтернету, що посилюється вже кілька кварталів поспіль. Також «Київстар» утримує лідерство на телеком ринку як оператор з найбільш лояльною абонентською базою – найвищий індекс NPS.

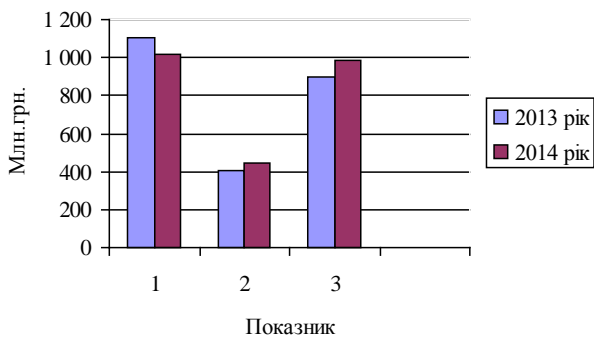
Результати аналізу показали більш високу конкурентоспроможність компанії «Київстар» за показниками якості мобільного зв'язку, міжнародного роумінгу, покриття, а також асортименту основних послуг. Отже, проведений аналіз дозволяє виявити реальні та потенційні переваги операторів та слугує основою для розробки конкурентних стратегій.

У 2014 році бізнес Київстар зазнав впливу складної макроекономічної ситуації, що призвела до більш консервативного характеру витрат абонентів. Виручка від послуг фіксованого зв'язку зменшилась через зниження обсягів транзитного трафіку. Це було частково компенсовано ростом доходів від сегменту послуг інтернету за технологією ФТТВ, який продовжує зростати. Доходи від послуги мобільної передачі даних також зросли, завдяки збільшенню клієнтами обсягів споживання трафіку (рис. 2).

У 2014 році компанія «Київстар» впроваджувала привабливі цінові ініціативи, а також удосконалювала якість мережі. Ці зусилля були відзначені зростанням кількості клієнтів і збільшенням обсягів споживання послуг.

Інформація, яка міститься у фінансовій звітності, аналізується, як правило, за допомогою чотирьох основних методів: вертикальний аналіз,

горизонтальний аналіз, аналіз трендів і метод фінансових коефіцієнтів [12]

- 1 – Чиста операційна виручка від послуг фіксованого зв'язку
 2 – Ріст виручки від широкосмугової передачі даних
 3 – Ріст виручки від мобільної передачі даних
- Рис. 2. Виручка «Київстар» та її зміни за 2013-2014 роки**

Джерело: розроблено автором за даними [1, 2]

У статті для аналізу використовується метод фінансових показників, а саме здійснюється розрахунок коефіцієнтів ліквідності на основі даних фінансової звітності ПрАТ «Київстар» за 5 років.

Таблиця 2

Показники ліквідності підприємства

Коефіцієнт	Роки				
	2014	2013	2012	2011	2010
$K_{\text{абс. лікв.}}$	0,399	0,306	0,667	0,419	0,797
$K_{\text{лікв. уточн.}}$	0,617	0,491	0,868	0,659	0,957
$K_{\text{лікв. заг.}}$	1,017	1,001	1,211	2,359	2,749
$K_{\text{маневр.}}$	0,009	0,001	0,049	0,257	0,308
$K_{\text{пот. заборг.}}$	0,642	0,707	0,775	0,839	0,804

Джерело: розраховано автором за даними [1]

1. Коефіцієнт абсолютної ліквідності:

$$K_{\text{абс. лікв.}} = \frac{\text{Грошові кошти та цінні папери}}{\text{Поточні пасиви}}$$

Цей коефіцієнт є найбільш жорстким критерієм платоспроможності та ліквідності підприємства і показує, яку частину короткострокової заборгованості воно може погасити в поточний момент або найближчим часом. Теоретично достатнім вважається, якщо $K_{\text{абс. лікв.}}$ був не нижче 0,2. Це означає, що на 20% підприємство може в поточний момент погасити всі свої короткострокові борги і платоспроможність вважається нормальною. У період з 2010 до 2014 років даний показник був вище за 0,2, що є позитивним. Однак, у 2010 та 2012 роках коефіцієнт абсолютної ліквідності був вищим за 0,5. Занадто високе значення показника свідчить про нераціональне використання фінансових ресурсів.

2. Коефіцієнт ліквідності уточнений:

$$K_{\text{лікв. уточн.}} = \frac{\text{Грошові кошти та цінні папери} + \text{Дебіторська заборгованість}}{\text{Поточні пасиви}}$$

Коефіцієнт ліквідності уточнений допомагає оцінити можливість погашення підприємством короткострокових зобов'язань у випадку його критичного стану. Оптимальне значення цього показника лежить в діапазоні 0,5-1,0. Даний показник практично за всі аналізовані роки знаходився в межах норми, окрім 2013 року, коли

коефіцієнт мав незначне відхилення від норми ($0,49 < 0,5$). Для підвищення рівня уточненої ліквідності необхідно сприяти зростанню забезпеченості запасів власними обіговими засобами, для чого потрібно збільшити власні обігові кошти й знизити рівень запасів.

3. Коефіцієнт ліквідності загальний:

$$K_{\text{лікв. заг.}} = \frac{\text{Оборотні активи}}{\text{Поточні пасиви}}$$

Цей коефіцієнт дає найбільш загальну оцінку ліквідності активів. Оскільки поточні зобов'язання підприємства погашаються в основному за рахунок поточних активів, для забезпечення нормального рівня ліквідності необхідно, щоб вартість цих активів перевищувала суму таких зобов'язань. Нормальним значенням даного коефіцієнта вважається 1,5-2,5, але не менше 1.

У 2012-2014 роках даний показник практично дорівнював 1. Значення коефіцієнта, рівне 1, припускає рівність поточних активів і пасивів. Однак якщо взяти до уваги, що ступінь ліквідності різних елементів поточних активів істотно відрізняється, можна допустити, що не всі активи будуть негайно реалізовані або ж реалізовані по повній вартості, у результаті чого можлива загроза поліпшення фінансового стану підприємства. Крім того, у підприємства має бути обсяг виробничих запасів для продовження виробничо-господарської діяльності після погашення всіх поточних зобов'язань.

У 2010-2011 роках даний показник значно перевищував 1. Якщо ж значення коефіцієнта значно перевищує 1, то можна зробити висновок про те, що підприємство володіє значним обсягом вільних ресурсів, які сформувався завдяки власним джерелам. З позиції кредиторів підприємства такий варіант формування оборотних коштів є найбільш прийнятним. Одночасно, з погляду менеджера, значне нагромадження запасів на підприємстві, відволікання коштів у дебіторську заборгованість може бути пов'язане з неефективним управлінням активами. У той же час підприємство, можливо, не повністю використовує свої можливості з одержання кредитів.

4. Коефіцієнт маневреності:

$$K_{\text{маневр.}} = \frac{\text{Вільний оборотний капітал}}{\text{Власний капітал}}$$

Коефіцієнт маневреності власних коштів характеризує степінь мобільності використання власного капіталу. Коефіцієнт маневреності показує частку власних коштів, вкладених в оборотні активи. Чітких рекомендацій у значенні цього коефіцієнта немає, але вважається, що значення повинно бути не менше 0,2, що дозволить забезпечити достатню гнучкість у використанні власного капіталу. У 2010-2011 роках цей показник був у межах норми, однак з 2012 по 2014 роки він був значно нижчим порівняно зі значенням 0,2, що є негативним явищем, оскільки чим вищий цей показник, тим більш стабільний фінансовий стан підприємства.

5. Коефіцієнт поточної заборгованості:

$$K_{\text{пот. заборг.}} = \frac{\text{Поточна кредиторська заборгованість}}{\text{Поточна дебіторська заборгованість}}$$

Прийнято вважати, що значення коефіцієнта заборгованості має бути не більшим 1, тобто сума заборгованості не повинна перевищувати суму власних джерел фінансування. Зростання його у

динаміці свідчить про посилення залежності від зовнішніх інвесторів і кредиторів, а отже і зниження фінансової стійкості підприємства. За всі роки даний коефіцієнт був менше 1 та з кожним роком зменшувався, що є позитивним для компанії.

Отже, для підвищення ефективності використання фінансових коштів підприємства необхідно впровадити заходи, які сприятимуть збільшенню прибутку, зменшенню вартості матеріальних активів та дебіторської заборгованості, а також оптимізації структури капіталу підприємства.

Для покращення показників ліквідності і платоспроможності компанії «Київстар» можна запропонувати такі заходи:

1. З метою підвищення показників ліквідності та платоспроможності компанії пропонується ввести управління запасами підприємства з метою оптимізації запасів матеріалів, незавершеного виробництва та готової продукції. Оптимізація рівня запасів має вплинути на перерозподіл обігових коштів підприємства, в результаті чого очікується збільшення величини ліквідних грошових коштів та зменшення величини неліквідних запасів.

2. Аналіз активів підприємства дозволить виявити негативне явище збільшення дебіторської заборгованості підприємства.

3. Крім того для більш підвищення ефективності фінансово-господарської діяльності підприємству необхідно планувати свою фінансову діяльність та контролювати виконання фінансових планів.

Усі заходи розглянуті вище, дійсно можуть покращити ліквідність балансу компанії, але позитивного впливу на платоспроможність вони не мають. В основі низького рівня платоспроможності знаходиться недостатня економічна ефективність функціонування компанії. Ця ж проблема виступає першопричиною низького рівня рентабельності та фінансової стійкості.

Низький рівень ефективності функціонування може бути двох видів: недостатній рівень прибутковості діяльності або нераціональне викорис-

тання отриманого прибутку. Дійсно, формування додаткової вартості у обсязі, який лише покриває витрати підприємства, не дає змогу отримувати прибуток: з одного боку оборотні активи збільшуються, але з іншого – зростає заборгованість перед банками, постачальниками, працівниками; в той же час власний капітал не зростає, тобто структура джерел фінансування позитивно не змінюється. Саме тому, варто підкреслити, що в основі оптимізації платоспроможності та ліквідності підприємства лежить ефективність (прибутковість) діяльності підприємства. Управління ефективністю повинно здійснюватися за двома напрямками: підвищення рентабельності діяльності та більш раціональне використання отриманого прибутку. Останній шлях в достатній мірі ефективний, але вичерпний: підприємство не в змозі скоротити витрати менше за мінімально необхідний рівень; неможливо прискорити технологічний процес; основні виробничі засоби все одно потребують оновлення та модернізації у силу фізичного та морального зносу. Саме тому, єдиним можливим напрямом забезпечення та оптимізації платоспроможності та ліквідності підприємства є підвищення рентабельності діяльності. Таким чином, комплекс заходів, спрямованих на збільшення прибутковості, раціоналізацію використання отриманого прибутку, оптимізацію структури та співвідношення майна та джерел його формування дає реальні змоги щодо забезпечення платоспроможності та ліквідності підприємства.

Галузь телекомунікацій є доволі перспективною в Україні, тому варто очікувати певні позитивні зрушення у недалекому майбутньому (рис. 3).

Висновки. Отже, для подальшого розвитку та забезпечення власної конкурентоспроможності компанії «Київстар» слід враховувати тенденції та перспективи розвитку галузі телекомунікацій. Станом на 2016 рік зростання фінансових показників компанії «Київстар» обумовлене успішним розвитком зв'язку 3G, збільшенням обсягів споживання послуг, особливо – мобільного інтернету, та зміцненням лідерства в абонентських уподобаннях – найвищий NPS на телеком ринку. Всі ці фактори потрібно брати до уваги при розробці облікової політики підприємства як складові інформаційного її забезпечення, що мають достатньо високий рівень впливу на оптимізацію процесу організації обліку, звітності, аналізу, контролю, аудиту в умовах реалізації вимог Директив ЄС (2013 року та 2014 року) стосовно бухгалтерського обліку, фінансової звітності та аудиту. [13, с. 78; 14, с. 79]

Також слід відмітити, що проведений аналіз методом фінансових коефіцієнтів надалі треба доповнити факторним аналізом платоспроможності із використанням багатофакторних моделей. При цьому необхідно зазначити те, що обліково-аналітична інформація зможе досягти високого рівня прозорості для потреб користувачів у тому випадку, коли вона відображає «...не тільки фінансовий стан та фінансові результати...» але й дає можливість «створити

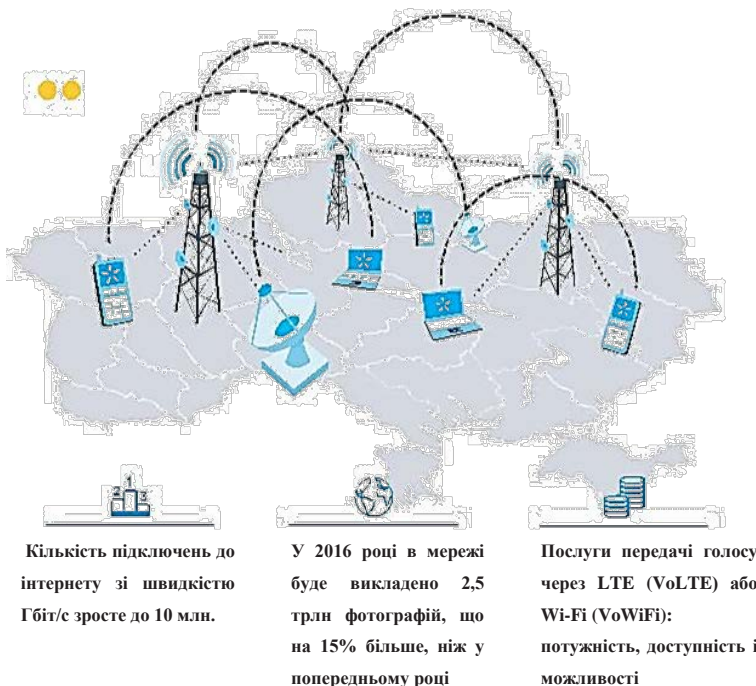

Рис. 3. Перспективи галузі телекомунікацій

Джерело: розроблено автором за даними [2, 4]

пакет додаткової інформації на базі показників обсягів та динаміки випуску продукції, надання послуг для внутрішнього ринку за рахунок прямого вітчизняного та іноземного інвестування.» [8, с. 30; 10, с. 303; 11, с. 5] Тому факторні моделі будуть більш сучасними, якщо їх розробляти на

базі таких показників, як співвідношення оборотних активів та кредиторської заборгованості, співвідношення кредиторської до дебіторської заборгованості, відношення дебіторської заборгованості до виручки від реалізації, фондодвідача, що являє собою подальший напрям дослідження.

Список літератури:

1. Консолідований фінансовий звіт «Київстар» – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.smida.gov.ua/db/participant/2167>
2. Офіційні дані «Київстар» – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kyivstar.ua/kr-620/mm/>
3. Усик С.П. Аналіз послуг мобільного зв'язку на ринку України // Сталій розвиток економіки. Вип. № 3 – 2015 р.
4. Телекомунікаційна галузь: огляд від PwC – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pwc.com/ua/uk/industry/telecom.html>
5. Базилевич В., Базилевич К. Ринкова економіка – К.: Знання, 2006. – 168 с.
6. Голубничая Г.П. Опыт внедрения МСФО в Украине // Научные исследования и их практическое применение. Современное состояние и пути развития. Вип. № 3. – Т. 10. – Одеса. – 2011. – С. 99-102.
7. Golubnicha G. Disclosing the registration information and maintenance of transparency of activity in the conditions // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Економіка. 2010. – № 118. – С. 8-12.
8. Голубничая Г.П. Інформаційне забезпечення прозорості діяльності на ринку послуг // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Економіка. – № 120. – 2010. – С. 27-30.
9. Голубничая Г.П. Категории «знание бизнеса» и «бизнес-медель» предприятия: содержание и практическое значение // Научный взгляд в будущее: Выпуск 4. – Том 6. – Экономика. – Одесса: КУПРИЕНКО С.В., 2016 – С. 78-82. – [Электронный ресурс] URL: <http://www.sworld.com.ua/nvnb/n416-6.pdf>
10. Голубничая Г.П., Буняк В.Л. Переход финансовой отчётности организаций на МСФО и инвестиционные процессы // Саморазвитие, самоуправление и трансформационные изменения в инвестиционно-строительной сфере: АНО «ИПЭВ», 2013. Том. 1. – С. 293-304.
11. Буняк В.Л. Инвестиционный анализ: учебное пособие / под ред. д.э.н., проф. А.Н. Асаула. АНО «ИПЭВ», 2014. – 288 с.
12. Голубничая Г.П. Економічний аналіз: навч. посібник / Г.П. Голубничая, Л.І. Панасенко. – К.: КНУ імені Т. Шевченка, 2009. – 290 с. з грифом МОН України.
13. Голубничая Г.П. Особливості організації обліку та облікової політики на малих підприємствах підприємства / Г.П. Голубничая, А.Ю. Піть // Крымский экономический вестник. – № 1 (14). – 2015. – С. 75-78.
14. Голубничая Г.П. Інформаційна складова облікової політики підприємства / Г.П. Голубничая, А.Ю. Піть // Крымский экономический вестник. – № 1 (14). – 2015. – С. 79-81.

Жолоб В.Н.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

ПРАКТИКА ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИИ О ПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТИ И ЛИКВИДНОСТИ КОМПАНИИ СФЕРЫ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЙ, ПРИМЕНЯЮЩИХ МСФО

Аннотация

Рассмотрены методы формирования учетно-аналитической информации для потребностей анализа ликвидности и платежеспособности компании. Оценено состояние и перспективы развития отрасли телекоммуникаций. Осуществлен анализ ликвидности и платежеспособности компании телекоммуникационной сферы. Разработаны рекомендации по устранению факторов, неблагоприятно влияющих на платежеспособность. Полученный результат имеет теоретическую и практическую значимость для эффективного оценивания и прогнозирования финансовой деятельности компании.

Ключевые слова: ликвидность, платежеспособность, учетно-аналитическая информация, финансовые коэффициенты, телекоммуникации.

Zholob V.M.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE PRACTICE OF GENERATING INFORMATION ABOUT THE SOLVENCY AND LIQUIDITY OF THE COMPANY OF TELECOMMUNICATIONS, THAT APPLIES IFRS

Summary

Methods of forming accounting and analytical information for the purposes of the analysis of liquidity and solvency of the company are disclosed. Status and prospects of development of the telecommunications industry are estimated. Analysis of liquidity and solvency of the company of the telecommunications sector is done. Recommendations to address the factors that adversely affect the solvency are developed. Research result has theoretical and practical significance for the effective assessment and forecasting financial performance.

Keywords: liquidity, solvency, accounting and analytical information, financial ratios, telecommunications.

УДК 338.4:658.6

МОДЕЛЮВАННЯ БАГАТОМІРНОЇ СТРУКТУРИ БІЗНЕС-ПРОЦЕСІВ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Зайченко М.В.

Київський національний університет технологій та дизайну

У роботі проаналізовано етапи моделювання багатомірної структури бізнес-процесами підприємства, який базується на дослідженні ефективності управління виробничими, трудовими і фінансовими потоками з метою визначення необхідних змін в структурі бізнес-потоків.

Ключові слова: система управління, бізнес-процеси, інформаційне середовище, оптимізація системи, підприємства.

Актуальність. Активізація діяльності підприємств промисловості створює передумови формування нової філософії бізнесу як системи взаємопов'язаних та взаємозалежних бізнес-процесів, спрямованої на підвищення капіталізації бізнесу шляхом побудови принципово нової системи управління, дозволить підвищити активізацію діяльності підприємств, та створити умови для сталого постійного розвитку.

Постановка проблеми. Одним з найважливіших факторів підвищення ефективності організації є зміна структури бізнес-процесів на підприємстві. Досліджуване підприємство у своїй діяльності використовує ресурси нерационально, здійснюючи діяльність за окремими функціями, не володіючи процесом загалом, що породжує комунікативні проблеми всередині організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань провесно-орієнтованого управління та виокремлення рушійних механізмів стратегічних змін, аналізу внутрішніх і зовнішніх умов, успіху стратегічних перетворень, присвячені наукові роботи таких вчених, як: Ареф'єва О.В., Бланк І.О., Верба В.А., Воронаєв В.І., Ганущак-Сфіменко Л.М., Грищенко І.М., Герасимчук Н.А., Дорогунцов О.І., Покропивний С.Ф., Гуляєва Н.М., Лігоненко Л.О., Хмелевська Л.П., Щербак В.Г. та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на ґрунтовність

теоретичних та практичних розробок науковців, окремі питання потребують комплексних досліджень з урахуванням сучасних тенденцій та умов розвитку аналізованого підприємства.

Постановка завдання: розробити модель багатомірної структури бізнес-процесів на підприємстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Будь-яка організація являє собою цілеспрямовану систему. Елементами системи є індивіди, між якими існує функціональний розподіл праці [11]. Далі ми будемо розглядати моделювання багатомірної організаційної структури на основі матриць «витрати – випуск» чи «засоби – цілі».

Лінії поведінки елементів – вибір цілей, бажаних результатів, і коштів. Вхідні величини – певні ресурси, які потрібні для тієї чи іншої лінії поведінки (робоча сила, енергія, потужності). Вихідні величини – вироблені товари або послуги.

Традиційно організаційна структура охоплює два види взаємин:

відповідальність (хто за що відповідає) і підпорядкування (хто перед ким звітує). Однак така схема організаційної структури не містить ніякої інформації про витрати та засобах для досягнення мети [9]. Разом з тим більш інформативний опис організаційної структури може бути отримано на основі матриць типу «витрати – випуск» або типу «засоби – цілі» [10]. Проілюструємо це на прикладі типової корпорації, що виробляє деяку продукцію.

Відомості про випуск своєї продукції можуть бути використані для визначення цілей організації. Для цього, наприклад, можна провести класифікацію продукції за її видами або якісними характеристиками.

Елементами структури – програми (P1, P2, ..., Px), відповідальні за забезпечення виробництва продукції або надання послуг споживачем поза даної організації. Вхідні величини – операції та послуги, засоби, що використовуються програмами (або видами діяльності).

Операція – це вид діяльності, що безпосередньо впливають на характер своєї продукції або на її наявність. Типовими операціями (O1, O2, ..., Oy) є закупівля сировини, транспортування, виробництво, розподіл і збут продукції [9].

Послуги – це види діяльності, необхідні для забезпечення програм або виконання операції [10]. Типовими послугами (S1, S2, ..., Sz) є роботи, що виконуються такими підрозділами, як бухгалтерія, відділ обробки даних, відділ технічного обслуговування, відділ врегулювання трудових конфліктів, фінансовий відділ, відділ кадрів, юридичні служби [10].

Види діяльності, здійснювані в рамках програми і в рамках дій з її виконання, можуть бути представлені як на табл. 1 та 2.

Таблиця 1

Схема взаємодії видів діяльності та програм

Програма/Вид діяльності	P1	P2	...	Px
Операція Q1	x			
Операція Q2		x		
...				
Операція Qy				
Послуга S1				
Послуга S2		x		
...				
Послуга Sz				

Таблиця 2

Схема взаємодії діяльності

Підрозділ – Споживач	Операція Q1	Q2	...	Qm	Послуга S1	...	Sz
Операція Q1							
Операція Q2							
Операція Qy							
Послуга S1							
Послуга S2							
...							
Послуга Sz							

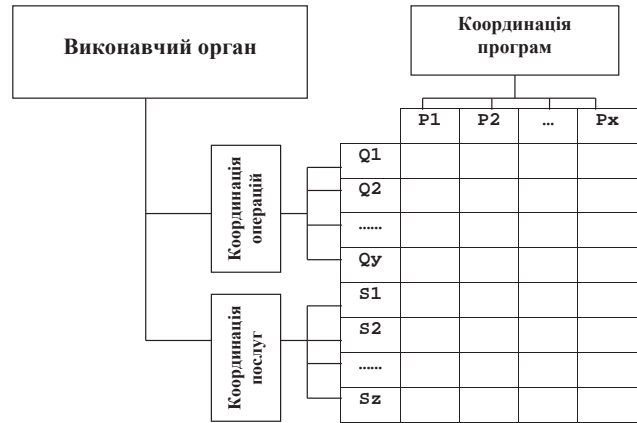
Результати кожного окремого виду діяльності можуть бути використані безпосередньо цим же видом діяльності, програмами та іншими видами діяльності, а також виконавчим органом і зовнішнім споживачем.

Загальні програми можуть бути поділені на приватні, наприклад, за типом споживача (промисловий або індивідуальний), яке забезпечується або обслуговується у географічному районі, за видами продукції і т. д.

Приватні програми у свою чергу також можуть бути поддані подальшому поділу. Аналогічним чином можна провести деталізацію видів діяльності.

Наприклад, операції з виготовлення виробів можуть включати виробництво деталей, вузлів і складання, причому кожна з цих операцій може бути розбита на дрібніші операції [9].

Якщо число програм, а також основних і допоміжних видів діяльності (операцій і послуг) настільки велике, що керівник не в змозі ефективно здійснювати координацію, то може виникнути необхідність у координаторах в рамках конкретних управлінських функцій (рис. 1).

Рис. 1. Структура координації у великих організаціях

Для кожного напрямку діяльності може знадобитися більше одного координатора або координаційного підрозділу. У тих випадках, коли число координаторів виявляється занадто великим, не виключено використання вищестоящих координаторів або координаційних підрозділів (у даному контексті «координація» означає саме координацію, а не керівництво).

Для здійснення координації цілком достатньо групи, що складається з начальників координуючих підрозділів і керівників.

Якщо споживачів продукції програми виявляється занадто багато і вони сильно розосереджені, в якості додаткового виміру об'ємної схеми структури бізнес-процесів можна використовувати такі нетрадиційні характеристики (рис. 2).

1. Географічне положення – регіональні представники, обов'язком яких є захист інтересів тих, хто споживає продукцію або зазнає впливу діяльності організації в цілому.

2. Поділ за галузями (це можуть бути автомобільна, авіаційно-космічна, верстатобудівна та інші галузі промисловості).

3. Соціально-економічне становище користувачів.

Розглянута «багатовимірна» організація має щось спільне з так званими «матричними організаціями». Однак останні зазвичай є двовимірними і не володіють багатьма важливими рисами розглянутих організаційних структур, особливо в питаннях фінансування. Крім того, всім їм притаманний один спільний недолік: співробітники функціональних підрозділів перебувають у подвійному підпорядкуванні, що, як правило, призводить до небажаних результатів. Саме подвійне підпорядкування найбільш часто відзначається в недоліках матричних організацій і є причиною так званої «професійної шизофренії».

Багатовимірна структура бізнес-процесів не породжує труднощів, властивих матричній ор-

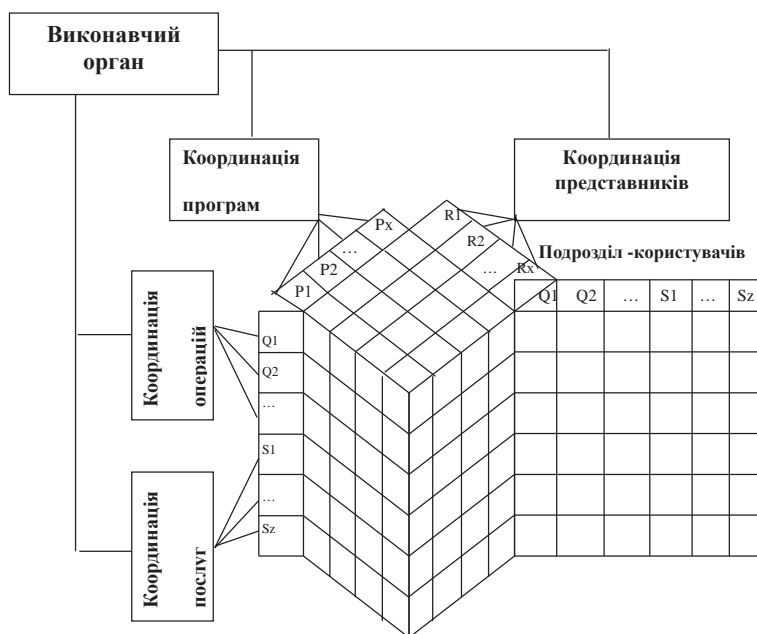

Рис. 2. Тривимірна структура бізнес-процесів

ганізації. У багатовимірній організації персонал функціонального підрозділу, результати діяльності якого отримує керівник програми, відноситься до нього як до зовнішнього клієнта і підзвітний тільки керівнику функціонального підрозділу. Однак, при оцінці діяльності своїх підлеглих керівник функціонального підрозділу, природно, повинен використовувати оцінки якості їх роботи, дані керівником програми. Положення особи, яка очолювала групу функціонального підрозділу, яка виконує роботу в інтересах програми, багато в чому нагадує становище керівника проекту в будівельній і консультативній фірмі, і в нього немає невизначеності щодо того, хто є господарем, але йому доводиться мати з ним справу, як з клієнтом.

Розглянемо багатовимірну структуру бізнес-процесів з боку фінансування програм. За звичай практиковане (традиційне) фінансування програм є лише способом підготовки кошторису витрат функціоналу підрозділів і програм. Воно не пов'язане з наданням ресурсів і забезпеченням можливості вибору для підрозділів, що працюють за програмами, або з вимогою до функціональних підрозділам самостійно завойовувати ринки збуту всередині організації та за її межами. Коротше кажучи, фінансування програм, як правило, не враховує особливостей організаційної структури і не впливає на її гнучкість. Подібний спосіб розподілу коштів між функці-

нальними підрозділами гарантує тільки виконання програм, забезпечуючи при цьому більш ефективне, ніж зазвичай, визначення вартості їх реалізації. Багатовимірною організаційною структурою дозволяє зберегти всі переваги традиційного способу фінансування і, крім того, має ряд інших.

Розглянемо переваги багатовимірної структури бізнес-процесів. Багатовимірною структурою бізнес-процесів дозволяє підвищити гнучкість організації та її здатність реагувати на зміну внутрішніх і зовнішніх умов. Це досягається шляхом розбиття організації на підрозділи, життєздатність яких залежить від їхнього вміння виробляти за конкурентоспроможними цінами товари, що користуються попитом, і надавати послуги, яких потребують споживачі. Така структура породжує ринок всередині організації незалежно від того чи є вона приватною або державною, комерційною або некомерційною (неприбутковою), і підвищує її здатність реагувати на потреби як

внутрішніх, так і зовнішніх споживачів. Оскільки структурні підрозділи багатовимірної організаційної структури незалежні щодо одна до одної, їх можна розширювати, скорочувати, ліквідувати або змінювати будь-яким способом. Показником ефективності роботи кожного підрозділу не залежить від аналогічних показників будь-якого іншого підрозділу, що полегшує виконавчому органу оцінку і контроль за діяльністю підрозділів. Навіть робота виконавчого органу може бути оцінена автономно у всіх аспектах його діяльності.

Однак багатовимірною структурою бізнес-процесів хоча й позбавлена деяких суттєвих недоліків, властивих організаціям звичайного типу, проте не може усунути всі недоліки повністю. Сама по собі така структурна організація не гарантує змістовної і цікавої роботи на нижніх рівнях, але вона полегшує застосування нових ідей, що сприяють її вдосконаленню.

Висновки з даного дослідження. З метою підвищення ефективності регулювання економічних процесів запропоновано впровадження концепції моделювання багатомірних бізнес-потоків підприємства, яка заснована на використанні комплексу моделей управління бізнес-процесами із використанням координації, відповідності виробництва потребам ринку, оцінки конкурентоспроможності продукції, рівня досягнення стратегічних цілей підприємства.

Список літератури:

1. Ареф'єва О. В. Управління формуванням підприємництва [Текст]: монографія / О. В. Ареф'єва, Н. А. Герасимчук. – К.: Видавничий дім «Корпорація», 2006. – 228 с.
2. Ганущак-Єфіменко Л. М. Економіка та управління інноваційною діяльністю підприємств: [навч. посібн.] / Л. М. Ганущак-Єфіменко, М. М. Єрмошенко. – К.: Національна академія управління, 2011. – 526 с.
3. Ганущак-Єфіменко Л. М. Інноваційний розвиток підприємництва в Україні: стратегічні орієнтири: [моногр.] / Л. М. Ганущак-Єфіменко. – К.: Національна академія управління, 2014. – 343 с.
4. Ганущак-Єфіменко Л. М. Управління розвитком інноваційного потенціалу підприємств малого і середнього бізнесу на основі економічної інтеграції [Текст] / Л. М. Ганущак-Єфіменко // Актуальні проблеми економіки. – 2013. – № 6. – С. 72-79.
5. Герасимчук Н. А. Економічний розвиток підприємства на основі ресурсозберігаючого управління виробничою діяльністю / Н. А. Герасимчук // Вісник Сумського національного аграрного університету. – Сер.: Фінанси і кредит. – 2013. – № 2 (36). – С. 244-249.

6. Герасимчук Н. А. Інституційні засади взаємовідносин суб'єктів підприємницької діяльності [Електронний ресурс] / Н. А. Герасимчук. // Економіка. Управління. Інновації. – 2012. – № 2. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2012_2_9
7. Герасимчук Н. А. Оптимізація операційної діяльності малих сільськогосподарських підприємств: [Текст] / Н. А. Герасимчук // Науковий вісник НУБіП України. – Сер.: Економіка, аграрний менеджмент та бізнес. – Вип. 154, Ч. 1. – 2010. – С. 80–88.
8. Герасимчук Н. А. Підприємницький механізм ресурсозберігаючого розвитку АПК: монографія / Н. А. Герасимчук // – Київ: ТОВ «ЦП «Компрінт», 2015. – 463 с.
9. Герасимчук Н. А. Організація виробництва: Навч. посібник / Герасимчук Н. А., Кондратюк О. І., Вікарчук О. І. – Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, Житомир, 2009 – 244 с.
10. Грищенко І. М. Підприємницький бізнес: навч. посібн. – К.: Грамота, 2016. – 520 с.
11. Щербак В. Г. Оптимізація процесів підвищення рівня ресурсовикористання та енергоефективності сільськогосподарського виробництва / Валерія Геннадіївна Щербак // Вісник КНУТД. – 2016. – № 1. – С. 36–44.

Зайченко Н.В.

Киевский национальный университет технологий и дизайна

МОДЕЛИРОВАНИЕ МНОГОМЕРНЫХ СТРУКТУР БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ НА ПРЕДПРИЯТИИ

Аннотация

В работе проанализированы этапы моделирования многомерной структуры бизнес-процессами предприятия, основанное на исследовании эффективности управления производственными, трудовыми и финансовыми потоками с целью определения необходимых изменений в структуре бизнес-потоков.

Ключевые слова: система управления, бизнес-процессы, информационная среда, оптимизация системы, предприятия.

Zaichenko M.V.

Kyiv National University of Technology and Design

MODELING OF MULTIDIMENSIONAL STRUCTURE OF BUSINESS PROCESSES AT THE ENTERPRISE

Summary

The paper analyzes the stages of multidimensional structure modeling of business processes, based on the research of effective management of production, labor and financial flows in order to determine the necessary changes in the structure of business flows.

Keywords: system management, business processes, IT environment, system optimization, enterprises.

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ ПУБЛІЧНИХ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ

Зварич О.М.

Національний університет водного господарства та природокористування

У статті розглянуто зовнішні та внутрішні фактори системи внутрішнього контролю, які впливають на діяльність публічних акціонерних товариств України. Досліджено організацію системи внутрішнього контролю акціонерних товариств та оцінено її складові: середовище контролю, систему бухгалтерського обліку та процедури контролю. Проведено порівняння вимог чинних законодавчих актів щодо організації системи внутрішнього контролю акціонерних товариств із їх дійсним виконанням. Проаналізовано систему внутрішнього контролю акціонерних товариств України за різними видами діяльності. Узагальнено наслідки від ефективного функціонування системи внутрішнього контролю на публічних акціонерних товариствах.

Ключові слова: система внутрішнього контролю, середовище контролю, процедури контролю, ревізійна комісія, наглядова рада, річний звіт емітента.

Постановка проблеми. На сучасному етапі управління підприємством важливим є створення ефективної системи внутрішнього контролю, яка повинна відповідати вимогам національного законодавства та Міжнародним стандартам аудиту під час незалежного аудиту. Прикладом підприємств із достатньо позитивною організацією системи внутрішнього контролю є публічні акціонерні товариства. Для цих товариств властиве здійснення специфічної фінансово-господарської діяльності, пов'язаної з залученням та розміщенням акцій засновників та учасників у статутному капіталі та з обов'язковою вимогою оприлюднення інформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми організації системи внутрішнього контролю на підприємствах досліджували такі науковці та вчені, як О. Сметанко, Л. Стельмах, Т. Каменська, А. Балан, А. Ткаченко, Т. Ковтун, А. Шеремет, С. Климченко, О. Шпирко, Л. Мікрюкова, І. Кононова та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Велика кількість публікацій присвячена дослідженню системи внутрішнього контролю промислових підприємств та бюджетних установ, але особливості організації на практиці системи внутрішнього контролю саме публічних акціонерних товариств потребують постійного відслідковування ситуації в умовах динамічної зміни зовнішнього та внутрішнього середовища їх діяльності.

Мета статті. Головною метою дослідження є визначення особливостей організації системи внутрішнього контролю публічних акціонерних товариств, які сприяють зниженню імовірності помилок, шахрайства та досвід яких може бути запроваджено на інших підприємствах.

Для досягнення мети потрібно виконати такі завдання: дослідити призначення та типи акціонерних товариств; розкрити структуру системи внутрішнього контролю публічних акціонерних товариств: визначити середовище контролю, проаналізувати систему бухгалтерського обліку та розкрити процедури контролю; оцінити рівень системи внутрішнього контролю публічних акціонерних товариств України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про акціонерні товариства» [1, с. 1] акціонерне товариство – господарське

товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями. Акціонерні товариства поділяються на публічні та приватні.

З метою захисту прав та законних інтересів акціонерів товариство забезпечує комплексний, незалежний, об'єктивний та професійний контроль за фінансово-господарською діяльністю товариства, який проводиться службою внутрішнього аудиту товариства та незалежною аудиторською фірмою.

Система внутрішнього контролю складається із середовища контролю, системи бухгалтерського обліку та процедур контролю [2, с. 91]. В свою чергу, середовище контролю включає зовнішні (загальний стан економіки, нестабільність законодавства, підпорядкованість підприємства, регулювання обліку) та внутрішні (філософія та стиль управління, організаційна структура) фактори, які суттєво впливають на проведення контролю усіх підрозділів товариства та, відповідно, на фінансовий результат його діяльності.

Нестабільність законодавства України на даний момент погіршує та ускладнює роботу керівництва акціонерних товариств та бухгалтерів. Зокрема важко передбачити і спрогнозувати діяльність підприємства на майбутнє та контролювати за щоденними змінами законодавства. Економічна ситуація на сьогоднішній день не сприятлива для ведення бізнесу. Зміни законодавчих актів та податкової системи змушують керівників приховувати інформацію щодо отриманих реальних прибутків та здійснення інших операцій.

Оскільки публічні акціонерні товариства (далі ПАТ) зобов'язані оприлюднювати інформацію про фінансово-господарську діяльність товариства, то відповідно до особливої інформації емітента можна з'ясувати, які зміни відбулися у складі посадових осіб протягом року на ПАТ, рівень кваліфікації та досвід роботи керівництва, а також причини звільнення посадових осіб. Зазвичай, звільнення керівництва великих акціонерних товариств відбувається у зв'язку з переобранням, відповідно, після закінчення терміну трудової діяльності на певній посаді.

На публічних акціонерних товариствах, які мають у своєму складі філії – дворівнева система підпорядкування від філії до центральної дирекції. Філії підпорядковані регіональній ди-

рекції, яка, в свою чергу, підпорядкована дирекції з комерційних питань, котра є складовою центральної дирекції. Відповідно на кожній філії є бухгалтерія, яка здійснює ведення обліку господарських операцій, при чому вся звітна інформація подається в центральний офіс. При великій кількості філій і їх територіальному розмежуванні ускладнюється система контролю і потребує організації підрозділів системи внутрішнього контролю. В особі таких підрозділів на ПАТ створено регіональні дирекції, які контролюють діяльність підпорядкованих їм філій і формують зведену облікову інформацію, а також регіональні дирекції несуть відповідальність за господарську діяльність кожної філії.

Зазвичай, на публічних акціонерних товариствах створено ревізійну комісію, яка є органом товариства, що перевіряє фінансово-господарську діяльність товариства. Порядок діяльності ревізійної комісії та її склад затверджуються рішеннями загальних зборів акціонерів товариства. При здійсненні контролю за фінансово-господарською діяльністю товариства, ревізійна комісія перевіряє: достовірність даних, які містяться у річній фінансовій звітності; відповідність ведення бухгалтерського, податкового, статистичного обліку та звітності вимогам нормативним документам; своєчасність і правильність відображення у бухгалтерському обліку всіх фінансових операцій у відповідності до встановлених правил та порядку; дотримання виконавчим органом товариства наданих йому повноважень щодо розпорядження майном товариства, укладання правочинів та проведення фінансових операцій від імені товариства; своєчасність та правильність здійснення розрахунків за зобов'язаннями товариства та ін.

Система внутрішнього контролю акціонерного товариства включає здійснення стратегічного, оперативного та поточного контролю за фінансово-господарською діяльністю товариства, який проводиться наглядовою радою, ревізійною комісією та службою внутрішнього аудиту. В свою чергу, наглядова рада забезпечує функціонування належної системи контролю, а також здійснює стратегічний контроль за фінансово-господарською діяльністю товариства. Ревізійна комісія здійснює оперативний контроль за фінансово-господарською діяльністю товариства шляхом проведення планових та позапланових перевірок. За підсумками проведення перевірок ревізійна комісія складає висновки. Служба внутрішнього аудиту (внутрішній аудитор) здійснює поточний контроль за фінансово-господарською діяльністю товариства.

Відповідно до Закону України «Про аудиторську діяльність» [3, с. 1] звітність публічних акціонерних товариств підлягає обов'язковому проведенню аудиту незалежним аудитором. Аудиторська перевірка річної фінансової звітності ПАТ проводиться у відповідності до міжнародних стандартів аудиту. Особи, які здійснюють контроль за фінансово-господарською діяльністю товариства, мають бути незалежними від впливу президента, власників крупних пакетів акцій, інших осіб, які можуть бути зацікавлені у результатах проведення контролю. Ці особи також звітують про результати перевірок наглядовій раді та загальним зборам акціонерів товариства.

На публічних акціонерних товариствах застосована чітко сформована організаційна структура. Центральна дирекція включає дирекцію з комерційних питань, дирекцію з управління корпоративними правами та дирекцію з питань фінансів та адміністрування. Кожна дирекція у своєму складі має підпорядковані їй департаменти та регіональні дирекції, що централізовано здійснюють управління і злагоджену роботу усіх функціональних підрозділів.

Під час дослідження системи бухгалтерського обліку підприємства визначаються порядок та спосіб обробки інформації про господарські операції, типи та характер бухгалтерських записів, наявність на товаристві наказу про облікову політику та його відповідність чинному законодавству України та ін.

Законом України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [4, с. 2] встановлено, що підприємство самостійно визначає облікову політику. Облікова політика затверджується наказом керівника підприємства. В наказі про облікову політику публічних акціонерних товариств відображено організацію бухгалтерського обліку і всі положення, які мають неоднозначне тлумачення в офіційних документах, а також зазначено про створення робочого плану рахунків, що є характерним для великих, потужних підприємств та основні обов'язки головного бухгалтера товариства. Бухгалтерський облік та фінансова звітність ПАТ будується на основних принципах, зазначених в Законі України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні».

На даний час на публічних акціонерних товариствах, як і на підприємствах інших форм власності переважно запроваджена автоматизована форма ведення бухгалтерського обліку з використанням програми «1С:Підприємство 8.0». Ця програма зменшує ризик допущення помилок на всіх етапах ведення бухгалтерського обліку, від реєстрації господарських операцій до формування фінансової звітності, а також дозволяє керівництву отримувати своєчасну та достовірну інформацію про господарську діяльність товариства, контролювати роботу департаментів та філій одночасно шляхом вибіркового контролю, а також приймати оперативні рішення.

Процедури контролю включають: перевірку арифметичної точності записів; контроль за прикладними програмами та середовищем комп'ютерних інформаційних систем; візування документів і контроль за документами; інвентаризація; обмеження прямого фізичного доступу до активів; порівняння та аналіз фінансових даних із сумами бюджету.

На публічних акціонерних товариствах проводяться періодичні та річні інвентаризації основних засобів, нематеріальних активів, грошових коштів та товарно-матеріальних цінностей. Застосування раптової, незапланованої перевірки зменшує ризик здійснення крадіжок, шахрайства, нечесності працівників, які несуть відповідальність за ведення обліку.

Більшість публічних акціонерних товариств при прийнятті на роботу працівників бухгалтерії, укладають з кожним працівником договір про повну індивідуальну матеріальну відповідальність, з метою забезпечення збереження матеріальних

цінностей, що належать ПАТ. На акціонерних товариствах також затверджено і введено в дію зобов'язання працівника про нерозголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю та конфіденційну інформацію. Відповідно до якого працівник попереджений, що за навмисне чи ненавмисне розголошення інформації, що має статус комерційної таємниці та розцінюється як грубе порушення прав товариства, до нього можуть бути застосовані наступні санкції: догана; відшкодування шкоди спричиненої розголошенням конфіденційної інформації; звільнення.

Для наочності складові системи внутрішнього контролю публічних акціонерних товариств України за різними видами діяльності можна представити таким чином (таблиця 1).

Проведений аналіз системи внутрішнього контролю восьми публічних акціонерних товариств України свідчить про те, що встановлені законодавством вимоги щодо обов'язкового проведення аудиту на ПАТ та оприлюднення інформації виконуються керівництвом всіх аналізованих товариств, що підтверджується наявністю фінансової звітності на веб-сторінці кожного зазначеного вище товариства. Щодо аудиторського висновку, то він розміщений в річному звіті емітента окремим розділом, який також оприлюднений всіма товариствами. Варто зазначити, що в процесі дослідження виявлено, що зміна аудиторської фірми протягом останніх трьох років була лише на одному з шести товариств, а саме на ПАТ «Новоград-Волинський хлібозавод». Це свідчить про високий рівень довіри керівників товариств до аудиторських фірм, які проводять незалежну перевірку цих товариств, і, водночас,

це є свідченням високого професіоналізму і компетентності незалежних аудиторів.

Відділ внутрішнього аудиту є лише на ПАТ «Компанія «Райз» оскільки це великомасштабна компанія, яка складається з 44 філій, за діяльністю яких необхідно проводити контроль у складі окремого відділу. На всіх інших товариствах внутрішній контроль виконується ревізійною комісією та наглядовою радою. Варто зазначити, що звіти комісії оприлюднені не на всіх товариствах, що викликає сумніви щодо прозорості та відкритості діяльності цих публічних акціонерних товариств.

Однак, позитивно оцінюється оприлюднення всіма досліджуваними товариствами особливої інформації емітента з відомостями про зміну власників акцій та склад посадових осіб. В даному документі також міститься детальна інформація про кваліфікацію і досвід роботи керівництва та посадових осіб, причини звільнення та переобрання посадових осіб і керівного апарату. Цей документ можна запропонувати для розроблення та затвердження на підприємствах інших форм власності, що підвищить репутацію підприємств і рівень довіри працівників цих підприємств до керівництва.

Таким чином, організацію системи внутрішнього контролю кожне товариство розробляє самостійно, відповідно до специфіка діяльності цього товариства, але встановлені законодавством вимоги є обов'язковими до виконання всіма товариствами. І ці вимоги досліджували вище товариства чітко дотримуються, що підтверджується оприлюдненою ними інформацією і аудиторськими висновками.

Висновки і пропозиції. Отже, з вище зазначеного можна зробити висновок про об'єктивне

Таблиця 1

Узагальнюючий аналіз системи внутрішнього контролю публічних акціонерних товариств України

№ п/п	Елемент контролю	Наявність у публічного акціонерного товариства							
		«Новоград-Волинський хлібозавод»	«Рівнеобленерго»	Кондитерська фабрика «Рошен»	«Львівський жиркомбінат»	Компанія «Райз»	«Ніжинський механічний завод»	«Оболонь»	«Добробут»
1	Наявність відділу внутрішнього аудиту	-	-	-	-	+	-	-	-
2	Наявність ревізійної комісії	+	+	+	+	-	+	+	+
3	Наявність наглядової ради	+	+	+	+	+	+	+	+
4	Наявність звіту ревізійної комісії	+	+	+	-	-	-	-	+
5	Участь ревізійної комісії у проведенні річної інвентаризації каси та майна товариства	+	+	+	+	-	+	+	+
6	Виявлення лишків та нестач в процесі перевірки	+	+	-	+	-	-	-	-
7	Наявність оприлюдненої фінансової звітності	+	+	+	+	+	+	+	+
8	Оцінка впливу політико-економічної ситуації в країні на діяльність ПАТ	+	-	-	+	+	-	-	-
9	Наявність особливої інформації емітента з відомостями про зміну власників акцій та складу посадових осіб	+	+	+	+	+	+	+	+
10	Підтвердження факту проведення аудиту (оприлюднений аудиторський висновок)	+	+	+	+	+	+	+	+
11	Зміна аудитора / аудиторської фірми протягом останніх 3-х років	+	-	-	-	-	-	-	-
12	Наявність філії	-	-	-	+	+	-	+	-
13	Наявність річного звіту емітента	+	+	+	+	+	+	+	+
14	Обов'язки працівників щодо комерційної таємниці	-	-	-	+	+	+	+	+

Джерело: розроблено автором за даними офіційних сайтів ПАТ [5-10]

і позитивне проведення контролю на публічних акціонерних товариствах за діяльністю та рівнем відповідальності матеріально-відповідальних осіб до виконання своїх обов'язків. Оскільки публічні акціонерні товариства підлягають обов'язковому проведенню аудиту та зобов'язанні оприлюднювати інформацію, то для отримання позитивних висновків від аудиторів і для високого рівня репутації керівництво товариства постійно працює над удосконаленням системи внутрішнього контролю.

Досліджені особливості організації системи внутрішнього контролю публічних акціонерних товариств є перспективними для впровадження на

підприємствах інших форм власності, оскільки ефективна система бухгалтерського обліку та процедури контролю, які виконуються службою внутрішнього аудиту, ревізійною комісією та наглядовою радою зумовлюють покращення фінансового стану підприємства та призводять до зростання прибутків. Але виникають проблеми із щорічним проведенням аудиту на приватних підприємствах, що пов'язано із високою вартістю аудиторських послуг. Тому подальші дослідження полягають у розробці альтернативних способів проведення незалежних перевірок та організації служби внутрішнього аудиту на підприємствах будь-якої форми власності.

Список літератури:

1. Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 р. № 514-VI (зі змінами) [Електронний ресурс] / Верховна Рада України – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
2. Суха О.Р. Аудит: [навч. посіб.] / О.Р. Суха. – Львів: «Новий світ-2000», 2009. – 284 с.
3. Про аудиторську діяльність: Закон України від 22.04.1993 р. № 3125-XII (зі змінами) [Електронний ресурс] / Верховна Рада України – Режим доступу: <http://www.apu.com.ua/zakon-ukrajini-pro-auditorsku-diyalnist>
4. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 р. № 996-XIV (зі змінами) [Електронний ресурс] / Верховна Рада України – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
5. Сайт ПАТ «Новоград-Волинський хлібозавод» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nvhlib.com.ua/ua/forshareholders/freports>
6. Сайт ПАТ «Кондитерська фабрика «Рошен» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.smida.gov.ua/db/participant/00382125>
7. Сайт ПАТ «Рівнеобленерго» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.roe.vsei.ua/rivne/zberigannya_dokumentiv_aksionernogo_tovaristva_pat_aes_kiivoblenergo.html
8. Сайт ПАТ «Компанія «Райз» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rise.ua/ua/documents.html>
9. Сайт ПАТ «Львівський жиркомбінат» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lgk.com.ua/index.php?p=document>
10. Сайт ПАТ «Ніжинський механічний завод» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nmz.pat.ua>

Зварыч Е.М.

Национальный университет водного хозяйства и природопользования

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ ПУБЛИЧНЫХ АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВ

Аннотация

В статье рассмотрены внешние и внутренние факторы системы внутреннего контроля, которые влияют на деятельность публичных акционерных обществ Украины. Исследованы организацию системы внутреннего контроля акционерных обществ и оценена ее составляющие: среда контроля, систему бухгалтерского учета и процедуры контроля. Проведено сравнение требований действующих законодательных актов по организации системы внутреннего контроля акционерных обществ с их действительным исполнением. Проанализирована система внутреннего контроля акционерных обществ Украины по различным видам деятельности. Обзор последствия эффективного функционирования системы внутреннего контроля на публичных акционерных обществах.

Ключевые слова: система внутреннего контроля, среда контроля, процедуры контроля, ревизионная комиссия, наблюдательный совет, годовой отчет эмитента.

Zvarych O.M.

The National University of Water and Environmental Engineering

FEATURES OF INTERNAL CONTROL OF PUBLIC JOINT STOCK COMPANY

Summary

In the article the external and internal factors of internal control that affect the activities of public companies Ukraine. Studied the organization of internal control corporations and evaluated its components: control environment, accounting system and control procedures. A comparison of the requirements of current laws on the organization of internal control corporations with their actual performance. The system of internal control corporations Ukraine on various activities. Overview effects on the efficient functioning of the internal control in public joint stock companies.

Keywords: system of internal control, environment monitoring, control procedures, audit committee, supervisory board, annual report of the issuer.

УДК 331.104.2

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ СВІДОМОСТІ ПЕРСОНАЛУ ТА КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ПІДПРИЄМСТВА

Зеркаль А.В.

Класичний приватний університет

Досліджені основні складові елементи розвитку корпоративної культури. Запропоновано концептуальний підхід до розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури на підприємствах. Проаналізовано ступінь впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на розвиток свідомості персоналу та корпоративної культури підприємств. Розроблено план розвитку корпоративної культури підприємств, який має забезпечувати координацію дій щодо розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури і встановлення їх послідовності. Наведено переваги та недоліки планування розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури.

Ключові слова: свідомість персоналу, корпоративна культура, підприємство, концептуальний підхід, механізм.

Постановка проблеми: Глобальні зміни в суспільстві призводять до повної трансформації всіх проявів життєдіяльності: освіти, культури, економіки, вимагають системного перегляду багатьох теорій, сформованих понять і парадигм. Щоб пояснити походження системних змін вже недостатньо керуватися лише економічними критеріями – необхідно звертати увагу на показники іншого характеру, які відображають внутрішні аспекти: морально-етичні норми, цінності, ментальні аспекти та інші складові, що входять в категорію корпоративної культури.

Корпоративна культура вважається складним матеріально-духовним феноменом, вивчення якого стикається з низкою проблем, що посилюють зростання цікавості до її дослідження як глибинної першооснови організаційних змін, зміцнення конкурентоспроможності підприємства і сучасного менеджменту. Згідно з вищезазначеними чинниками, ефективний розвиток підприємств безпосередньо пов'язаний з методами управління персоналом, де ключовим фактором процесу зростання конкурентоспроможності окремого підприємства та промисловості в цілому виступає корпоративна культура.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні та зарубіжні науковці, такі як: М. Баб'як, О. Бала, А. Воронкова, Н. Гавкалова, Л. Головова, Т. Діл, Г. Захарчин, К. Камерон, Е. Коренев, Т. Коттер, О. Родіонова, В. Співак, М. Томсон Кевін, Г. Хаєт, та ін., – досліджують проблеми оцінювання, формування та розвитку корпоративної культури, розкривають сутність корпоративної культури, підходи до її оцінювання (з позиції типології), особливості факторів впливу на корпоративну культуру, окремі складники корпоративної культури та свідомості персоналу підприємства тощо.

Виділення невирішених раніше загальної проблеми. Однак, велика кількість публікацій як з теорії, так і з практики господарювання не дає вичерпного вирішення проблеми розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури і виникає необхідність у ґрунтовному аналізі та розробці механізмів розвитку корпоративної культури. Недостатній рівень дослідження свідомості персоналу та корпоративної культури, теоретична, методична та практична значущість проблеми зумовили вибір теми дисертаційної роботи, її актуальність і цільову спрямованість.

Формулювання цілей статті. Метою цієї роботи є формування концептуального підходу до

Таблиця 1

Елементи розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури

Складові	Характеристики
Джерела	– система особистих цінностей та індивідуально-своєрідних способів їх реалізації; – форми, структура і способи організації діяльності, що втілюють деякі цінності, в тому числі й особисті цінності керівників; – оптимальна допустима модель поведінки співробітника в колективі, яка відображає систему сформованих внутрішніх групових цінностей
Фактори змін	– дія зовнішнього середовища; – організаційна криза; – зміна керівництва; – стадія розвитку машинобудівних підприємств
Шляхи	– довгострокова практична діяльність керівника (власна культура); – штучне формування корпоративної культури спеціалістами організаційних організацій; – природний відбір найкращих норм, правил і стандартів, запропонованих керівником і колективом
Інструменти	– універсальна знаково-символічна система, що включає знаки, систему ідентифікації підприємств; – система комунікацій («офіційна» мова підприємств, різноманітні мови, система неформального спілкування); – постійна ротація керівників і спільне навчання працівників
Етапи	– визначення місії підприємств; – визначення основних базових цінностей; – формування правил поведінки працівників, виходячи з базових цінностей; – опис традицій та символіки, що відображають вищезазначене

Джерело: розроблено автором

розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури підприємства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Управління корпоративною культурою реалізується за допомогою його провідних функцій: інтеграційної, аксіологічної, культурологічної, адаптивної, інноваційної, розвиваючої, системотворюючої. Всі вищенаведені функції – взаємозалежні одна від одної. Для їх взаємодії характерна певна специфіка, зумовлена структурою і особливостями роботи підприємств та формуванням свідомості персоналу, який на них працює.

Розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури сприяють добре налагоджені ринкові відносини. Як правило, про це свідчить збільшення чисельності іноземних компаній чи підприємств із зарубіжними інвестиціями, стрімким розвитком і розширенням великих підприємств, можливо, за рахунок об'єднання, поглинання або виходу на нові ринки, переходу на інші види діяльності, розширення асортименту продукції, послуг. Активне ведення діяльності в цьому напрямку призводить до розширення штату працівників та пошуку методів ефективного управління ними. Систематичні підходи до розвитку свідомості персоналу та створення корпоративної культури на підприємствах базуються на позначенні головних цілей для теперішньої та майбутньої діяльності підприємств, що дає можливість вивчення основоположних принципів розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури (табл. 1).

Загалом, концептуальні підходи щодо розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури підприємств включають декілька етапів (рис. 1).

У процесі дослідження експертами (у складі 15 чоловік) було запропоновано оцінити ступінь впливу дванадцяти зовнішніх і дванадцяти внутрішніх факторів (табл. 2). Оцінювання проводилося за дев'ятибальною шкалою методом парних порівнянь за допомогою багатомірного шкалювання.

Визначено вплив зовнішніх і внутрішніх факторів на рівень корпоративної культури підприємств. Значний вплив на корпоративну культуру підприємства здійснюють фактори внутрішнього середовища (75,1%), в т. ч. авторитет керівника в колективі (13,4%) і стиль управління підприємством (10,5%), система підбору та мотивації персоналу (по 7,6%). Як менш значущі в порівнянні з чинниками внутрішнього середовища експертами були визнані фактори зовнішнього середовища (24,9%), серед яких найсильніший вплив на корпоративну культуру спричиняють загальноприйняті норми професійної етики (4,9%), менталітет (4,7%), міжнародне співробітництво (2,8%), соціальна сфера (2,8%).

Найчастіше до необхідності підвищення рівня свідомості персоналу та розвитку корпоративної культури приводять чіткі причини. Наприклад, одні-

єю з них може послужити виникнення кризових ситуацій. Гостра необхідність у цьому виникає і при кардинальній зміні або переродженні підприємств. До таких ситуацій належать: злиття чи реорганізація підприємства, розширення виробництва, вихід на принципово нові ринки збуту або перехід підприємств на новий рівень життєвого циклу та розвитку [1, с. 23].

Перспектива подальшого розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури підприємств залежно від специфіки процесу її формування (організовано чи стихійно) багато в чому визначається не тільки чітким установленням цілей і завдань, але й з появою розуміння необхідності внесення кардинальних змін та позначення результатів після здійснення розроблених заходів. Таким чином, удосконалення змісту та структури корпоративної культури спрямовано на заміну застарілих, неактуальних елементів сучасними – адаптованими до теперішніх умов господарювання. Перш за все це відноситься до ціннісно-орієнтованої складової корпоративної культури персоналу.

Важливо відзначити, що розвиток корпоративної культури не передбачає повного скасування, а лише поступову трансформацію цінностей в залежності від змінених стратегічних цілей,

Рис. 1. Концептуальний підхід до розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури на машинобудівних підприємствах

Джерело: розроблено автором

сучасної спрямованості підприємств з урахуванням етапів процесу змін. Крім того, при наявній необхідності внесення змін до корпоративної культури обов'язковим правилом є зіставлення і дотримання цінностей, переконань та практичних результатів.

Утім, цей процес повинен виконуватися із застосуванням спеціальних сценаріїв або алгоритмів розвитку. В рамках досліджень розроблено план розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури підприємств, який має забезпечувати координацію дій щодо розвитку і встановлення їх послідовності [3, с. 139–143].

Процес розвитку корпоративної культури підприємств запропоновано здійснювати з застосуванням системи первинних і вторинних механізмів, які чинять прямий чи непрямий вплив на даний процес.

Використання первинних і вторинних механізмів розвитку корпоративної культури підприємств є необхідним, а узгоджене та збалансоване їх впровадження – доцільним. Невідповідність між первинними механізмами, що регламентують елементи глибинного ступеня корпоративної культури, а також вторинними механізмами може призвести до її суперечливого сприйняття членами колективу або до ігнорування ними певних положень, зіткнення інтересів і виникнення різноманітних конфліктів між співробітниками [2, с. 46].

До первинних слід віднести: мотивацію, систему менеджменту та цінностей, лідерство та стиль поведінки керівника, умови праці. Кожен механізм розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури підприємств займає певне місце в загальній структурі механізмів.

Серед вторинних виокремлено: подолання опору змінам, історії, легенди, міфи, композицію та структуру машинобудівних підприємств, систему та принципи діяльності, комунікації.

Принципи і механізми вдосконалення свідомості персоналу та корпоративної культури кри-

ються в основі розробки системи їх розвитку. Визначити їх можливо тільки після з'ясування ступеня її стійкості та готовності до якісних змін відповідно до вимог зовнішнього середовища господарювання. При цьому розробка механізмів розвитку корпоративної культури (і первинних, і вторинних факторів) здійснюється з урахуванням загальних принципів у таких сферах, як верховенство закону, гуманізація, дотримання прав і свобод людини тощо.

Характеристика загальної картини щодо корпоративної культури та підведення її результатів проводиться в 4 етапи згідно розробленим положенням. Зокрема, перший етап передбачає підготовку і проведення анкетного опитування працівників підприємств для виявлення рівня корпоративної культури. Другий етап передбачає подання експертної оцінки стану корпоративної культури підприємств. На третьому етапі здійснюється впровадження алгоритму розвитку і його послідовна реалізація. На четвертому етапі заплановано розподіл профілів корпоративної культури.

Етап 1. Це залучення працівників усіх підрозділів до розроблення алгоритму розвитку. Розвиток корпоративної культури можливий при узгоджених діях керівництва та працівників. Працівники повинні вносити свої пропозиції з розвитку корпоративної культури. Це може відбуватися або шляхом опитування працівників, або просто як збір рекомендацій на сайті чи у письмовому вигляді. Розроблення положень з мотивації участі працівників та менеджерів у розвитку корпоративної культури з використанням методу мозкового штурму. Для того, щоб працівники брали активну участь в організаційному житті підприємства, необхідно проводити роботи із роз'яснення суті корпоративної культури, її принципів, необхідності розвитку та вигоди, які отримують працівники від участі у процесі розвитку. Тому доцільною є організація та проведення робіт інформаційно-агітаційного характеру

Таблиця 2

Ступінь впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на розвиток свідомості персоналу та корпоративної культури підприємств, 2016 р.

Зовнішні чинники		Внутрішні чинники	
Найменування	Питома вага, %	Найменування	Питома вага, %
3. Кодекси професійної етики	4,9	6. Авторитет керівника в колективі	13,4
4. Національна культура і менталітет	4,7	5. Стиль управління підприємством	10,5
6. Соціальна сфера	2,8	11. Система мотивації персоналу	7,6
12. Участь підприємства в міжнародному співробітництві	2,8	7. Система підбору персоналу	7,6
9. Ділові партнери (постачальники, споживачі, фінансові інститути тощо)	1,8	12. Витрати на розвиток корпоративної культури	7,5
2. Наукові досягнення в галузі соціології та управління	1,8	8. Плинність кадрів підприємства	6,0
5. Економічна ситуація	1,3	1. Кваліфікація персоналу	6,0
10. Засоби масової інформації	1,1	10. Згуртованість колективу	5,2
1. Нормативно-правові акти з регулювання трудових взаємин	1,1	9. Сформованість корпоративного типу мислення	4,4
8. Політична ситуація	0,9	3. Потенціал підприємства	2,7
7. Інвестиційний клімат в галузі	0,9	4. Організаційно-правова форма	2,3
11. Державне регулювання діяльності підприємства	0,7	2. Структура підприємства	1,8
Загалом	24,9	Загалом	75,1

Джерело: розроблено автором

щодо розвитку корпоративної культури. Ці роботи передбачають проведення тренінгів, семінарів, конференцій, створення корпоративного сайту, створення корпоративної символіки, проведення виставок, корпоративних свят тощо. З допомогою цих робіт можна забезпечити поєднання теорії та практики розвитку корпоративної культури.

Проведення цих робіт направлено на розпізнання ступеня участі та роботи, що проводиться запрошеними експертами. Вивчати досвід можуть як сторонні (незалежні) організації, так і підприємство, для якого, власне, розробляється алгоритм розвитку. Якщо в процесі бере участь саме підприємство, то важливо налагодити зв'язок з іншими машинобудівними підприємствами, більш компетентними в галузі розвитку, а також залучити фахівців з розвитку. Крім того, ці роботи можуть виконувати тільки незалежні експерти.

Етап 2 Розробка алгоритму розвитку, його аргументування та затвердження передбачає виконання наступного спектра необхідних робіт. Наприклад, це може бути складання плану розвитку корпоративної культури для підприємств. На специфіку розробки та змісту планів розвитку в першу чергу впливає вид корпоративної культури. Для того, щоб забезпечити максимальну ефективність корпоративної культури, плани можна розробляти навіть для окремих підрозділів підприємства.

Етап 3. Характеризується впровадженням алгоритму розвитку і його послідовною реалізацією. У процесі поступової реалізації розвитку корпоративної культури підприємств працівників треба ознайомити з алгоритмом розвитку, оголосити їм перелік необхідних до виконання робіт, термінів їх реалізації та роз'яснити, хто й за що несе відповідальність.

Підприємство має забезпечити сприятливі умови для виконання робіт, спрямованих на розвиток свідомості персоналу та корпоративної культури. Йдеться про наявність матеріальних, фінансових, трудових та інформаційних ресурсів. Залежно від планів розвитку корпоративної культури підприємства повинні забезпечити необхідною кількістю ресурсів працівників, залучених до розвитку.

Найбільш значущим етапом розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури вважається саме цей етап, заключний, який передбачає реалізацію розроблених планів і дій. Він включає в себе такі пункти:

- встановлення цінностей керівництва і працівників підприємств. Для гармонійного поєднання цих цінностей і застосування заходів підвищення ефективності діяльності спеціалізовані відділи розробляють цілі програми;
- визначення відповідності між цілями керівництва і працівників;
- застосування інформаційних методів зовнішніх проявів корпоративної культури;
- соціалізація та інтеграція працівників;
- забезпечення для активних працівників можливість кар'єрного зростання.

Етап 4. Передбачає контроль за впровадженням і виконанням алгоритму розвитку. В цілому етап передбачає проведення оцінювання резуль-

татів впроваджених дій з розвитку корпоративної культури підприємств. На даному етапі важливо виявити будь-які відхилення від розробленого алгоритму та негайно усунути їх.

З економічної точки зору оцінюється вплив конкретних показників рівня корпоративної культури на продуктивність підприємства. За даними моніторингу результатів приймаються рішення щодо внесення коригувань у загальній схемі розвитку, а також щодо мотивування співробітників.

У разі неможливості досягнення поставленої мети з розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури на підприємстві слід переглянути плани її розвитку та внести корективи. Важливою перешкодою у розвитку корпоративної культури є менталітет менеджерів будь-якої ланки і те, що в основі реалізації корпоративної культури лежить зміна підходів в управлінні персоналом. Тому прогресивні керівники повинні реформувати технології в управлінні на основі розвитку корпоративної культури.

Перевагами планування розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури є те, що:

- підприємство може переглядати і змінювати плани розвитку корпоративної культури, виходячи із змін в навколишньому середовищі;
- залучення працівників до планування та можливість підвищення рівня їх свідомості.

Головним негативним моментом даного процесу є його безперервність і пов'язані з цим витрати часу і коштів. Продовжувати планування доводиться на увазі створення сприятливих умов для виконання розроблених планів і стратегій розвитку корпоративної культури. Потім настає черга організації розвитку корпоративної культури. Для успішної організації розвитку корпоративної культури створюються спеціальні структури, узгоджуються дії в цьому напрямку менеджерів різних рівнів, відбувається розподіл і координація завдань, як того вимагають цілі розвитку корпоративної культури. Організація розвитку корпоративної культури вимагає чіткого визначення повноважень менеджерів, розподілу їх обов'язків і відповідальності за реалізацію планів.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку. Для ефективного планування й організації розвитку свідомості персоналу та корпоративної культури на підприємствах потрібно досягти цілей як підприємства, так і працівників. Зробити це можна завдяки мотивуванню. Мотивування розвитку рівня свідомості персоналу та корпоративної культури спонукає працівників до досягнення особистих цілей і цілей підприємства на основі створення специфічної системи винагород. Для успішної мотивації розвитку корпоративної культури на підприємствах, спочатку потрібно мотивувати працівників.

Що стосується регулювання розвитку корпоративної культури, то це являє собою вид управлінської діяльності, покликаний усунути виявлені недоліки і відхилення з розвитку корпоративної культури. До речі, регулювання можна проводити при виконанні будь-якої з функцій розвитку корпоративної культури.

Список літератури:

1. Бала О. І. Економічне оцінювання та розвиток корпоративної культури машинобудівних підприємств: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04 / Національний університет «Львівська політехніка». – Л., 2009. – 198 с.
2. Зеркаль А. В. Перспективи підвищення якості управління персоналом кризь призму корпоративної культури / А. В. Зеркаль // Інвестиції: практика та досвід, м. Київ, 2015 р., – № 24, с. 45-48
3. Петров П. Ю. Модель формування соціальної політики / П. Ю. Петров // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Луганськ: СХУ ім. В. Даля, 2007. – № 7. – С. 139–143.

Зеркаль А.В.

Классический приватный университет

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ СОЗНАТЕЛЬНОСТИ ПЕРСОНАЛА И КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ ПРЕДПРИЯТИЯ**Аннотация**

Исследованы основные составляющие элементы развития корпоративной культуры. Предложен концептуальный подход к развитию осознанности персонала и корпоративной культуры на предприятиях. Проанализирована степень влияния внешних и внутренних факторов на развитие осознанности персонала и корпоративной культуры предприятий. Разработан план развития корпоративной культуры предприятий, который должен обеспечивать координацию действий по развитию корпоративной культуры и установлена их последовательность. Приведены преимущества и недостатки планирования развития осознанности персонала и корпоративной культуры.

Ключевые слова: осознанность персонала, корпоративная культура, предприятие, концептуальный подход, механизм.

Zerkal A.V.

Classic Private University

CONCEPTUAL APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF CONSCIOUS PERSONNEL AND CORPORATE CULTURE IN THE ENTERPRISE**Summary**

The basic constituent elements of corporate culture was explored. A conceptual approach to the development of the consciousness of staff and corporate culture in enterprises was offered. Analyzed the degree of influence of external and internal factors on the development of the consciousness of staff and corporate culture of companies. A plan for the development of corporate culture of companies, which should ensure the coordination of the development of corporate culture and their sequence was create. The advantages and disadvantages of consciousness development planning personnel and corporate culture was offered.

Keywords: consciousness of staff, corporate culture, enterprise, conceptual approach, the mechanism.

УДК 331.07

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБЛІКУ РОЗРАХУНКІВ З ОПЛАТИ ПРАЦІ

Ільїн В.Ю.Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»
Національної академії аграрних наук України**Сороколита Д.О.**

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

У статті досліджено та проаналізовано зміст, структуру та особливості нормативно правового регулювання обліку розрахунків з оплати праці. Розкрито економічне значення оплати праці. Описана роль міжнародних організацій що до питань регулювання оплати праці. Розкрито роль та мета Державних органів в нормативно-правовому регулюванні оплати праці. Описані сучасні вітчизняні механізми регулювання виплат працівникам

Ключові слова: заробітна платана, розрахунки з працівниками, нормативно-правове регулювання, бухгалтерський облік оплати праці.

Постановка проблеми. Розбудова ринкової економіки країни й усі пов'язані з цим трансформаційні процеси мають здійснюватися в інтересах людини для підвищення якості її життя. Не зменшуючи значення інших соціально-економічних явищ, які входять до складу соціально-трудова відносин (зайнятості, охорони праці, розвитку персоналу тощо), найбільш проблематичними у регулюванні є ті, які пов'язані з організацією, ефективністю та оплатою праці. Оплата праці – найсуперечливіша категорія в системі умов праці, оскільки саме в ній відбиваються різнобічні інтереси сторін суспільно-трудова відносин, усі їхні досягнення й прорахунки. Це один із найважливіших показників, що характеризує рівень економічного та соціального стану суспільства і залежить передусім від продуктивності праці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні та методичні питання проблеми обліку розрахунків за виплатами працівникам завжди були предметом наукових досліджень, зокрема, таких відомих вітчизняних учених, як: Ф.Ф. Бутинця, В.Г. Ротань [3], А.Г. Загороднього, С.В. Івахненка, А.М. Колота [6], А.Н. Кузьмінського, М.В. Кужельного, О.П. Скрипан [8], А.О. Старостіної, Л.К. Сука, В.М. Тарасович [9] Л.М. Чернелєвського, В.Г. Швеця, В.О. Шевчука та інших. Серед зарубіжних дослідників, яким також належить значний внесок у розробку даної проблеми, слід назвати В.А. Андрєєва, Х. Андерсона, В.П. Суйца, Г.Г. Мелікяна, Р.П. Колосову та інших.

Проте низка теоретичних, методичних, організаційних, практичних, нормативно-правових та інших аспектів з обліку розрахунків за виплатами працівникам, формування соціально орієнтованого ринку праці в контексті стандартизації і гармонізації їх з міжнародними вимогами, вивчені недостатньо. Насамперед це стосується питань щодо сутності та складових праці як соціально-економічної й обліково-аналітичної категорії, методики та організації обліку розрахунків за виплатами працівникам з використанням сучасних комп'ютерних технологій.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В Україні, як і у більшості ринкових економічних системах світу, система організації регулювання оплати праці є багато-

рівневою, охоплює ринкове регулювання; державне регулювання; колективно-договірне регулювання та регулювання на рівні суб'єктів господарювання з використанням таких елементів, як тарифна система або безтарифна модель, нормування праці, форми і системи оплати праці та преміювання. За результатами нашого дослідження, можемо стверджувати, що кожен із названих вище напрямів регулювання не є досконалим і потребує реформування, найменш дієвим в сучасних умовах є колективно-договірне регулювання оплати праці.

Мета. Навести нормативно-правове регулювання обліку розрахунків за виплатами працівникам в Україні та огляд літературних джерел з обліку розрахунків за виплатами працівникам.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання, як розкриття економічної сутності оплати праці та визначення основних вимог, принципів та її якісних характеристики.

Для встановлення взаємозв'язку тих суттєвих рис у досліджуваних процесах і явищах, що мали найбільше значення для дослідження організації та для деталізації предмету дослідження, були використані наступні методи: порівняння, аналіз, систематизація, зіставлення, класифікація нормативно-правових джерел інформації, що дозволило узагальнити та систематизувати погляди вчених на проблему, яка вивчається.

Об'єктом дослідження є нормативно-правове регулювання обліку оплати праці.

Предметом дослідження є сукупність нормативних, методологічних та теоретичних питань регулювання обліку оплати праці

Виклад основного матеріалу. Розбудова ринкової економіки країни й усі пов'язані з цим трансформаційні процеси мають здійснюватися в інтересах людини для підвищення якості її життя. Не зменшуючи значення інших соціально-економічних явищ, які входять до складу соціально-трудова відносин (зайнятості, охорони праці, розвитку персоналу тощо), найбільш проблематичними у регулюванні є ті, які пов'язані з організацією, ефективністю та оплатою праці. Оплата праці – найсуперечливіша категорія в системі умов праці, оскільки саме в ній відбиваються різнобічні інтереси сторін суспільно-трудова відносин, усі їхні досягнення й прорахун-

ки. Це один із найважливіших показників, що характеризує рівень економічного та соціального стану суспільства і залежить передусім від продуктивності праці.

Сучасний вітчизняний механізм оплати праці неефективний і потребує вирішення низки проблем через застосування вдосконалених правових засад на макро- і мікроекономічному рівнях, враховуючи державні завдання подальшої активізації соціальної політики. В Україні існує необхідність у радикальних змінах в організації й стимулюванні ефективності праці, оптимізації диференціації доходів працюючих та їх оподаткування, що є обов'язковою передумовою сталого соціально-економічного розвитку. Виходячи з цього цілком закономірною є потреба у своєчасній, об'єктивній і достовірній інформації про розрахунки з оплати праці з погляду кожної із сторін – держави, роботодавця і найманого працівника. У таких умовах особливої актуальності набуває дослідження теоретичних і прикладних аспектів бухгалтерського обліку та аудиту розрахунків за виплатами працівникам.

Оплата праці є важливою складовою ринкових відносин, концентрованим вираженням ефективності економіки і соціальної політики держави, інтегральним показником якості та результативності реформи. Оплата праці як багатоаспектна категорія покликана відігравати значну роль в житті суспільства. З одного боку, оплата праці є основним джерелом доходів працівників, тому її величина значною мірою характеризує рівень добробуту всіх членів суспільства. З іншого боку, її правильна організація зацікавлює працівників підвищувати ефективність виробництва, а відтак безпосередньо впливає на темпи й масштаби соціально-економічного розвитку країни.

Отже, оплата праці є однією з найскладніших категорій, яка відбиває різнобічні інтереси сторін суспільно-трудова відносин – працівників, роботодавців та держави.

Особливість оплати праці як економічної категорії полягає в вирішенні нею щонайменше двох життєво важливих проблем: по-перше, відтворення робочої сили, по-друге, мотивації до праці, а, відповідно, і зацікавленості працівників в результативності діяльності своїх організацій, а відтак, розвитку економіки регіонів, країни і суспільства в цілому.

Нині в законодавстві терміни «оплата праця» і «заробітна плата» застосовуються як синоніми.

Основним джерелом доходів найманих працівників є і надалі залишатиметься заробітна плата.

У сучасній економічній літературі відсутнє загальноприйняте визначення заробітної плати. Найпоширенішими визначеннями заробітної плати, наведеними в літературних джерелах є:

– заробітна плата – сукупність виплат в грошовій (валютній) і (або) натуральній формі, отриманих робітником за певний період часу;

– заробітна плата – частина вартості у грошовій формі, яка в результаті його розподілу надходить працівникам залежно від кількості і якості затраченої ними праці;

– винагорода або заробіток, обчислений у грошовому виразі, який за трудовим договором роботодавець сплачує працівникові за роботу, яку було виконано або має бути виконано [9].

Останнє визначення найточніше відповідає трактуванню заробітної плати в Законі України «Про оплату праці», де заробітна плата визначається як винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу [10].

Рис. 1. Нормативно-правове забезпечення оплати праці

Джерело: [3]

Запропонуємо власне визначення заробітної плати, поєднавши усі вищевикладені.

Отже, на нашу думку, заробітною платою можна вважати винагороду у натуральній чи грошовій формі, що виплачується працівнику роботодавцем залежно від кількості та якості виконаної ним роботи.

Як і будь-яка соціально-економічна система, оплата праці у ринкових умовах потребує ефективно організації регулювання і управління. Об'єктом регулювання у системі оплати праці є сукупність відносин, що виникають у суспільстві у зв'язку з реалізацією права людини на працю і винагороду за неї. Суб'єктами організації регулювання оплати праці є: Міжнародна організація праці, органи державної влади та місцевого самоврядування; роботодавці (власники), об'єднання роботодавців або їх представницькі органи; професійні спілки, об'єднання професійних спілок та їх представницькі органи; наймані працівники, громадські організації. В Україні з 90-х рр. ХХ ст. також активно працює Міжнародне бюро праці (МБП).

Облік поточних зобов'язань із заробітної плати в Україні регулюється значною кількістю нормативно-правових документів, які мають різну юридичну силу.

Серед основних міжнародних документів з питань регулювання оплати праці відзначимо Конвенцію МОП № 95 «Про захист заробітної плати» та Конвенцію МОП № 131 «Про мінімальну зарплату» [1; 2]. Загалом Україна ратифікувала 54 конвенції МОП, з них 46 – чинні, у тому числі всі фундаментальні конвенції.

До компетенції Верховної Ради України (ВРУ) у сфері оплати праці належить визначення «засад регулювання праці» виключно законами України (73, п. 6, ст. 92). Окремі автори вважають, що «засади регулювання праці – це набагато вужче, ніж навіть прийняття КЗпП та ЗУ «Про оплату праці», оскільки в названих актах відносяться чисельні норми, які до засад ніяк не віднесеш» [3].

Ширші повноваження Конституція надає КМУ. Згідно з п. 3 ч. 1 ст. 116, ч. 1 ст. 117 Конституції України, КМУ забезпечує проведення політики у сферах праці і має право видавати постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. Деякі науковці роблять висновок, що розподіл повноважень щодо державного регулювання оплати праці, який впливає з Конституції, робить помітний ухил у бік підзаконного регулювання відповідних відносин, що не може бути визнано у правовій державі. Із таким висновком важко не погодитися, оскільки прийняття законів – функція ВРУ, а КМУ вправі здійснювати правотворчість у тих межах, у яких таке право надано йому Конституцією.

Що стосується Міністерства праці і соціальної політики, то відповідно до Положення про Міністерство праці і соціальної політики України, затвердженого Указом Президента України від 6 квітня 2011 року № 389/2011 одним із його основних завдань є формування і реалізація державної політики стосовно визначення державних соціальних гарантій щодо прав громадян на працю, оплату праці, а також щодо нормування та стимулювання праці, професійної кваліфікації робіт і професій, умов праці. Крім того, Мініс-

терство соціальної політики затверджує умови і розміри оплати праці працівників окремих установ і організацій, які фінансуються з бюджету. Державна інспекція України з питань праці здійснює державний нагляд та контроль за дотриманням підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, виду діяльності, господарювання, фізичними особами, які використовують найману працю та працю фізичних осіб, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування (далі – роботодавці) законодавства про працю з питань трудових відносин, робочого часу та часу відпочинку, нормування праці, оплати праці, надання гарантій і компенсацій, пільг для працівників, які поєднують роботу з навчанням тощо [4].

Інші центральні органи виконавчої влади досить широко практикують видання нормативних актів щодо оплати праці. Як вказують дослідники, аналіз положень про міністерства та інші центральні органи виконавчої влади дозволяє наголосити, що така практика в окремих випадках не має законодавчої основи. На думку науковців, причини неузгодженості та нерегульованості повноважень державних органів із питань оплати праці мають давні витоки, які лежать у площині розмежування регулювання приватних та публічних відносин.

Загалом, на національному рівні базовими документами правового регулювання оплати праці працівників підприємств, установ та організацій усіх форм власності й видів діяльності є ЗУ «Про оплату праці»; КЗпП України; Податковий кодекс України; ЗУ «Про колективні договори і угоди», ЗУ «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»; Постанова КМУ «Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери» та інші.

Колективно-договірне регулювання оплати праці є важливою компонентою системи соціального партнерства в Україні і здійснюється згідно чинного законодавства на основі системи угод на всіх рівнях управління (державному, галузевому і регіональному) та колективних і трудових договорів на рівні підприємств. За даними, які подає на своєму офіційному сайті Федерація професійних спілок України, на 2010-2015 рр. нею зареєстровані 43 галузеві і міжгалузеві угоди та 27 регіональних угод [5].

Колективно-договірна система регулювання оплати праці має сприяти захисту інтересів як роботодавців, так і найманих працівників, забезпеченню належного рівня заробітної плати та стабільності її виплати. Проте, незважаючи на певні здобутки, ця система оптимізації регулювання оплати праці, на нашу думку, сьогодні не є ефективною. Як справедливо зазначає у своїх дослідженнях А. Колот [6], чимало положень колективних угод і договорів нагадують більше протоколи про наміри, ніж конкретні зобов'язання сторін, які могли б реально поліпшити ситуацію і оплаті праці. Отже, закономірністю при формуванні механізму регулювання оплати праці є поєднання колективного договірної регулювання заробітної плати на рівні підприємства з регулю-

ванням її на вищих рівнях – галузевому, регіональному, національному, міжнародному.

Якщо здійснити порівняльну оцінку змісту основних загальнодержавних нормативно-правових документів у сфері регулювання оплати праці, то очевидними є певні їхні недоліки. Зокрема, як правильно зазначає у своїй статті Л. Шульгінова [7, с. 6], ст. 6 ЗУ «Про оплату праці» визначає, що «основою формування заробітної плати є тарифна система», а оскільки мінімальну зарплату, яка покладена в основу тарифної сітки, встановлює держава фактично одноосібно, то вся колективно-договірна система формування зарплати набуває значною мірою формального характеру.

Висновки. В Україні, як і у більшості ринкових економічних системах світу, система організації регулювання оплати праці є багаторівневою, охоплює ринкове регулювання; державне регулювання; колективно-договірне регулювання та регулювання на рівні суб'єктів господарювання з використанням таких елементів, як тарифна система або безтарифна модель, нормування праці, форми і системи оплати праці та преміювання. За результатами нашого дослідження, можемо стверджувати, що кожен із названих вище напрямів регулювання не є досконалим і потребує реформування, найменш дієвим в сучасних умовах є колективно-договірне регулювання оплати праці.

Список літератури:

1. Конвенція про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються № 131, від 3 червня 1970 р. [Електронний ресурс] / Міжнародна організація праці. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/993_149
2. Конвенція про захист заробітної плати № 95, від 01.07.1949 р. [Електронний ресурс] / Міжнародна організація праці. – Режим доступу http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_146
3. Ротань В. Г. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю / В. Г. Ротань, І. В. Зуб, Б. С. Сличинський; керівник авт. кол. В. Г. Ротань; [8-ге вид., доп. та перероб.]. – К.: А.С.К., 2008. – 425 с.
4. Положення про Міністерство соціальної політики України, затверджене Указом Президента України від 06 квітня 2011 р., № 389/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/383/2011>
5. Федерація профспілок України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fpsu.org.ua>
6. Колот А. М. Організаційно-економічний механізм регулювання заробітної плати і шляхи його вдосконалення (на матеріалах промислових підприємств України): автореф. дис. д.е.н.: 08.06.01. [Електронний ресурс] – А. М. Колот. – Режим доступу: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=business_economic_science&id=3997&star
7. Шульгінова Л. А. Механізми державного регулювання заробітної плати в Україні: сутність і складові / Л. А. Шульгінова // Теорія та практика державного управління. – 2011. – Вип. 4 (35). – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2011-4/doc/2/19.pdf>
8. Скирпан О. П., Палюх М. С. Фінансовий облік – Тернопіль: ТНЕУ, 2008. – 407 с.
9. Тарасович В. М. Економічна теорія. – Київ: Центр навчальної літератури. – 2006. – 784 с.
10. Трохименко Л. М. Бухгалтерський облік: Навч.-метод. Посібник для самост. вивч. Дисципліни: У 4-х ч. – Ч. III: Методичні рекомендації до вивчення другого блоку курсу «Бухгалтерський облік на сільськогосподарських підприємствах». – К.: КНЕУ, 2003. – 506 с.

Ильин В.Ю.

Национальный научный центр «Институт аграрной экономики»

Национальной академии аграрных наук Украины

Сороколита Д.О.

Киевский национальный экономический университет

имени Вадима Гетьмана

НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ УЧЕТА РАСЧЕТОВ ПО ОПЛАТЕ ТРУДА

Аннотация

В статье исследованы и проанализированы содержание, структуру и особенности нормативно-правового регулирования учета расчетов по оплате труда. Раскрыто экономическое значение оплаты труда. Описанная роль международных организаций что к вопросам регулирования оплаты труда. Раскрыта роль и цель Государственных органов в нормативно-правовом регулировании оплаты труда. Описаны современные отечественные механизмы регулирования выплат работникам

Ключевые слова: заработная платана, расчеты с работниками, нормативно-правовое регулирование, бухгалтерский учет оплаты труда.

Pyin V.Y.

National Scientific Center «Institute of Agrarian Economy»
National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

Sorokolita D.O.

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

NORMATIVE-LEGAL REGULATION OF LABOR ACCOUNTING CALCULATIONS

Summary

The paper investigated and analyzed the content, structure and features of regulatory accounting calculations on a payment. Opened economic value of wages. Describe the role of international organizations that in the regulation of wages. The role and purpose of the state bodies in the legal regulation of wages. The modern domestic mechanisms regulating payments to employees.

Keywords: sycamore wages, payments to employees, legal regulation, accounting wage.

УДК 336.226.12

ПРИБУТКОВЕ ОПОДАТКУВАННЯ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Іськевич П.В.

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто проблеми вітчизняного корпоративного прибуткового оподаткування, зокрема в умовах сучасної нестабільної економічної та воєнно-політичної ситуації. Досліджено основні показники ефективності податкової системи, а також прогнозовані напрямки та тенденції, розроблені міжнародними організаціями і незалежними експертами.

Ключові слова: податкова система, прибуток, податок на прибуток, податкова реформа, міжнародний досвід.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток Української держави в рамках європейської інтеграції потребує чималих зусиль, щоб забезпечити власних громадян гідними умовами життя, належними соціальними стандартами, тощо. При цьому оподаткування прибутків суб'єктів господарювання займає чималу роль, так як саме цей податок є одним із найважливіших у процесі наповнення бюджетів фінансовими ресурсами. При цьому, концептуальною засадою даного процесу є забезпечення врахування інтересів самих суб'єктів господарювання, їх фінансових можливостей, адже правильно побудоване податкове навантаження на бізнес, є основоположним моментом у адекватній, а головне правильній і економічно ефективній реакції суб'єктів оподаткування, і відповідно відходу від тіньового сектора економіки, зменшення рівня корупції, зростання доходів бюджетів, і як наслідок – зростання рівня добробуту самих підприємств.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблемам вітчизняної практики розрахунку фінансового результату та його оподаткування, реформування податкової системи України загалом та реформування прямого оподаткування зокрема присвятили свої дослідження такі науковці як Ф.Ф. Бутинець, М.Я. Демянецька, В.Б. Моссаковський, В.А. Андрущенко, В.І. Загорський, О.К. Молдаван, та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на наявність вагомих досягнень та напрацювань зарубіжної та

вітчизняної науки у сфері прибуткового оподаткування підприємств, недостатньо висвітленими залишаються окремі питання, серед яких вагоме місце належить проблематиці прибуткового оподаткування підприємств в умовах реформування податкової системи України.

Мета статті. Оцінка ефективності наявної практики прибуткового оподаткування в Україні, а також обґрунтування доцільності реформування податкової системи.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах нестабільної економічної та політичної ситуації у країні гостро постає проблема ефективного функціонування підприємств, діяльність яких значною мірою залежить від низки факторів: нормативно-правової бази, податкової політики, рівня інфляції, ситуації у банківському секторі, тощо. Проблема в тому, що в таких умовах саме підприємства стоять у центрі економічних процесів, виступають їх рушійною силою, а тому, постає питання щодо забезпечення сприятливих умов для їхнього розвитку.

В такій ситуації, підприємство зазнає низки труднощів у процесі пошуку ресурсів, фінансування і проведення своєї діяльності. І чи не основним джерелом відтворення підприємства в сучасних умовах є прибуток – величина нестабільна, і залежна від багатьох факторів. На різних фазах економічних циклів, прибуток характеризується по-різному, а тому, його оподаткування, яке по-суті виступає «вбудованим стабілізатором» економічного розвитку, є важелем

впливу на циклічність в економіці, і водночас воно створює певні труднощі для підприємств, вилучаючи частину їх фінансових ресурсів.

Окрім цього, оподаткування прибутку підприємств є одним із головних джерел наповнення бюджетів, що зумовлює особливу увагу до відповідного податку зі сторони держави, яка однак, повинна адекватно оцінювати фінансові можливості підприємств, адже надмірне податкове навантаження призведе до пошуку платниками податків законних способів оптимізації податкових платежів, спровокує відхід частини підприємств «у тінь», а також підвищить рівень корупції у державі.

Додатковим функціональним призначенням податку на прибуток підприємств, окрім його фіскальної значущості, є широкий спектр можливостей щодо регулювання та стимулювання підприємництва. Відтак, держава має виключне право здійснювати стимулюючий вплив на розвиток окремих галузей, територій або регіонів, а також на виробництво пріоритетних товарів та послуг, що поєднується із регулюванням рівня конкуренції на ринку, стимулюванням інвестиційної діяльності, а також розвитку інноваційного потенціалу на підприємствах.

Зазначимо, що у різних країнах світу по різному підходять до побудови механізму адміністрування та справляння податку на прибуток. Однак, в загальному можна виділити два основні підходи до оподаткування прибутку: європейський та англо-американський. Тоді як перший базується на визначенні податку згідно даних фінансової звітності, другий – передбачає ведення окрім фінансової, ще й податкову звітність (принциповим є й той факт, що у другому випадку законодавством країни передбачаються і регламентовані й контрольовані різниці, що можуть виникати між фінансовими результатами до оподаткування по кожному виду звітності). Європейський підхід поширений по всій території ЄС, а також інших країнах, а англо-американський – у США, Канаді, Великобританії, Австралії, тощо [6, с. 5].

Між обома концепціями, попри відмінності у самих механізмах обрахунку податку, існує і різновекторна направленість: якщо європейська модель передбачає жорсткий контроль держави за бухгалтерськими стандартами (однак у великій мірі вони є уніфікованими) і орієнтована на фіскальні інтереси держави, то англо-американська вважається більш ліберальною до підприємницького сектору, і відповідно враховує корпоративні потреби споживачів.

Що ж до України, то оподаткування прибутку підприємств до 2011 року, коли в дію вступив

Податковий кодекс, принципово відрізнялись від європейської бухгалтерської практики. Однак зараз, вітчизняне податкове законодавство поступово наздоганяє європейське, і уніфікує свої норми у відповідності до другого, що до того ж є чималим аспектом на шляху інтеграції України у Європейське Співтовариство.

Концептуальною ознакою ефективності адміністрування і справляння будь-якого податку є його вплив на економіку країни в цілому, який виражається з однієї сторони надходженнями до зведеного бюджету, а з іншої – часткою вилучених ресурсів з обороту підприємств і фізичних осіб. Так, згідно даних Державної казначейської служби України, органами ДФС станом на 1.11.2016 року було забезпечено фактичних надходжень податків і зборів на суму 335 191,2 млн. грн., з яких основну частку займають надходження по ПДВ (76,4%), ПДФО (13,4%), і податок на прибуток (11,04%). Станом на 1.11.2015 року, до зведеного бюджету надійшло 410 913,9 млн. грн., де ПДВ становило 59,4%, акцизний податок – 9,4%, податок на прибуток – 9,1%. Як бачимо, існує разюча різниця у обсягах податкових надходжень і їх структурі. Це зумовлено рядом чинників, основним із яких є зміна податкового законодавства і різні звітні періоди платників податків [1, с. 14].

Аналізуючи надходження по податку на прибуток підприємств зазначимо відносно стабільну тенденцію до спаду у структурі загальних податкових надходжень, що говорить про відчутну залежність податкових надходжень від новацій у податковому законодавстві, а також значні економічні негаразди у фінансовій сфері країни в цілому.

Природа податку на прибуток підприємств характеризується як різновекторна (рис. 1), тобто окрім фіскального потенціалу, цей податок здійснює вагомий вплив і на інвестиційну діяльність підприємств, інновації в економіці, суспільне сприйняття економічних процесів, а також на фінансову спроможність самих підприємств здійснювати свою діяльність (шляхом диференціації складових доходів та витрат, що включаються до розрахунків при обчисленні фінансових результатів).

Аналізуючи показники наведені Європейським Інформаційно-аналітичним центром, зазначимо неоптимістичні прогнози щодо повноти надходжень з податку на прибуток до кінця 2016 року. Так, поряд із високим рівнем інфляції (12%), надмірним рівнем збитковості серед підприємств, бюджет може не доразуватись значної суми податку на прибуток. За такої ситуації, податок на прибуток втрачає всі свої додаткові потенціали, стає засобом тиску на підприємництво, мета якого – виключне наповнення бюджету коштами.

Водночас, згідно аналітичних показників НБУ, в Україні простежується тенденція до зростання макроекономічних показників, що великою мірою залежало від податкових новацій введених в дію на початку 2016 року. Відтак, прискорилось зростання податкових надходжень від податку на прибуток підприємств (на 27,1% в рік). Така ситуація стала можливою на тлі зростання експортно-імпорتنних потоків,

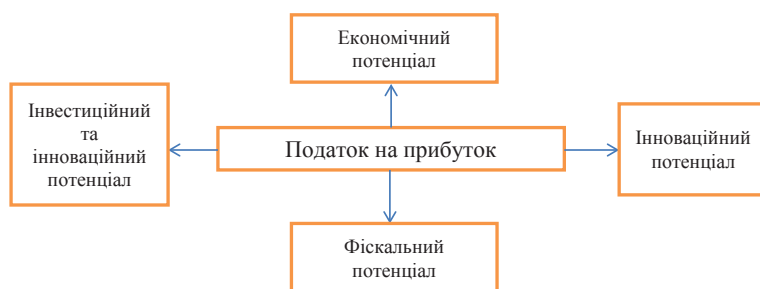

Рис. 1. Система потенціалів податку на прибуток

Джерело: розроблено автором за даними [6]

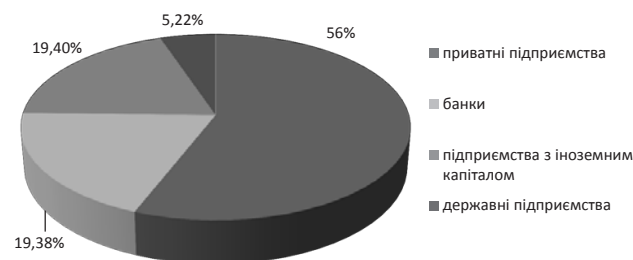
поліпшення фінансового стану частини великих державних підприємств (для прикладу «Укрзалізниця» вперше за 6 років почала отримувати прибутки і перестала бути збитковою), де окрім статичного ефекту від нововведень у системі адміністрування цього податку на початку року, зріс прибуток до оподаткування [5, с. 4].

Окреме місце варто відвести підприємствам, які здійснюють експортно-імпорتنі операції. В силу тенденції до зростання темпів торгівлі вітчизняних підприємств, а також зростання цін на основні сировинні матеріали на світовому ринку, які експортує Україна, зростає операційний прибуток підприємств (до 13 млрд. грн., що говорить про зростання у 4 рази від початку 2016 року).

До того ж зростає кількість прибуткових компаній. Так у 2015 році прибутковими вважались близько 53% всіх вітчизняних організацій, а станом на 1.10.2016 до такої категорії відносяться вже 63% підприємств. За такої ситуації доцільно говорити про зростання платоспроможності підприємств та активізацію ділової активності у підприємницькому секторі, що пришвидшує товарні, а відповідно і грошові потоки у фінансовій сфері, що в сумі веде до зростання масштабу податкоплатників і податкової бази в цілому.

Значним недоліком у процесі адміністрування і сплати податку на прибуток є виникнення значних переplat, які утворюються через недосконале трактування так званих різниць, які виникають при нарахуванні амортизації, формуванні резервів та при здійсненні фінансових операцій. Таким чином, у 2015 році підприємства додатково сплатили до бюджету 24 млрд. грн. Враховуючи незадовільну економічну ситуацію, у підприємств штучно вилучили значну частину їх прибутків, котрі могли бути задіяні у розширенні діяльності, оновлення основних засобів, інноваціях, тощо [4, с. 23].

Важливим моментом у процесі адміністрування та сплати податку на прибуток підприємств є структура податкових платежів за формами власності підприємства. Зазначимо, також, що основну частку податкових надходжень по цьому податку забезпечують саме приватні підприємства. За їх рахунок до бюджету станом на 1.10.2016 надійшло 21 221, 3 млн. грн., що становить 56% від усіх надходжень по відповідному податку (рис. 2).

Рис. 2. Податкові надходження з податку на прибуток у розрізі платників податків станом на 1.01.2016, %

Джерело: розроблено автором за даними [4]

Така ситуація говорить про неабияку роль приватних підприємств різних розмірів у процесі формування та розвитку вітчизняної економіки. Саме за їх допомогою формується виробни-

ча база, створюються робочі місця, відбувається циркуляція грошових потоків у економіці. Водночас податковий тиск на ці суб'єкти надто великий, або ж економічно необґрунтований, що пояснюється недосконалою законодавчою базою.

Також, варто розглянути розвиток державних підприємств, добробут яких великою мірою впливає на інфраструктурні елементи вітчизняної економіки і суспільне життя в цілому. На нашу думку, яскравим прикладом в цій галузі є неефективність розвитку НАК «Нафтогаз», збитковість якої значною мірою впливає не тільки на бюджет держави, а й на цінову і тарифну політику у сфері енерго- і теплопостачання. Попри збитковість, варто оцінити й втрачений податковий потенціал, який втрачає держава через несплату податків компанією. Згідно даних ДФС України, НАК «Нафтогаз» є найбільшим боржником по сплаті податків ось уже 3 рік поспіль. Однак, приклад цього підприємства є не одинарним, і держава як основний акціонер своїх підприємств має забезпечити їх прибутковість, що є пріоритетно важливим не тільки із фіскальної, а й із загальносуспільної точки зору.

В умовах нестабільної економічної ситуації, і як наслідок неефективної податкової системи, зростає податковий тиск на підприємницький сектор, що негативно позначається як на діяльності самих підприємств, так і на дохідній частині бюджетів. За такої ситуації пріоритетну роль у процесі управління фінансами підприємства займає податкове планування і оптимізація податкових платежів, які не рідко включають в себе незаконні способи мінімізації податків чи ухилення від їх сплати взагалі. Як правило, основними прийомами, що підприємства користуються при цьому є маніпулювання амортизаційною політикою, а також коригування процесом оцінки запасів, готової продукції, тощо. Окрім зазначених, широко розповсюдженим є розподіл загальновиробничих витрат у часі. Всі ці аспекти закладаються у Наказі про облікову політику підприємства, і таким чином підприємство отримує змогу законно оптимізувати свої податкові зобов'язання.

Чи не найнебезпечнішим як для економіки держави загалом, так і для самих підприємств є зростання кількості девіацій в процесі справляння податків до бюджету. Так, не рідко у вітчизняній практиці оподаткування виникають порушення зі сторони платників, що так чи інакше тягне за собою відповідальність. В розрізі окремих податків, найбільшу вагу із часткою правопорушень та зловживань виявлено у ПДВ, друге місце займає податок на прибуток, третє ПДФО, і інші (рис. 3).

Як бачимо правопорушення у системі сплати податку на прибуток є чи не найпоширенішими у вітчизняній практиці, що говорить про недосконалість законодавства і вплив негативних чинників на діяльність підприємств. До того ж у порушників є цілий арсенал прийомів аби змоделювати обхід податкового законодавства і зменшити оподатковуваний прибуток до мінімуму.

У такій ситуації гостро постає питання доцільності діючого механізму адміністрування, сплати та контролю за податковими зобов'язаннями платників.

Насправді проблема зловживань у процесі справляння податкових платежів з податку на

прибуток закладена у ньому самому. Раніше ми згадували оподаткування прибутку як регулятор економічних процесів у економіці. Однак, таке оподаткування здійснюється або із дотриманням або без дотримання критерію нейтральності, закладеного у податковому законодавстві. Так чи інакше за діючого трактування законодавства деякі підприємці використовують його у злочинних цілях, тоді як менш захищені суб'єкти змушені нести весь тягар на собі. З іншої сторони, самі підприємства умисне обирають простіші способи існування і взаємодії із державою в процесі справляння податків, тобто прийняття фінансово-господарських рішень втрачає ознаку нейтральності. При чому цей процес відбувається одночасно як на мікро- так і на макрорівні.

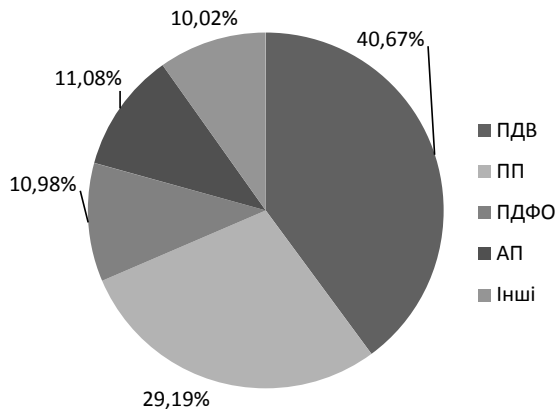

Рис. 3. Частка правопорушень в розрізі окремих податків станом на 1.01.2016, %

Джерело: розроблено автором за даними [4]

В результаті, оподаткування прибутку дає широкий спектр можливостей впливати на:

- Організаційно-правову форму бізнесу;
- Процес розподілу прибутків підприємств (накопичення або споживання);
- Вибір методів інвестування;
- Реструктуризацію трудових і матеріальних ресурсів;
- Розподіл і перерозподіл ВВП;
- Темпи економічного зростання на макрорівні (що знову ж таки порушує принцип нейтральності, адже вигоду отримує держава, а підприємства недораховуються своїх прибутків).

Безперечно позитивною характеристикою діючої системи оподаткування прибутку підприємств є наявність податкових пільг. З їх допомогою держава з однієї сторони забезпечує захист пріоритетно важливих сфер підприємництва, а з іншої розширює податкову базу, приваблюючи в такий спосіб підприємців, обрати загальну систему оподаткування, й отримувати стабільні податкові надходження. Так, система пільг в Україні передбачає широкий спектр поступок, зокрема: пільгове оподаткування прибутку підприємств, що виготовляють і реалізують продукцію дитячого харчування, а також займаються впровадженням енергоощадних технологій, тощо.

Підсумовуючи вище зазначене, варто виділити сильні та слабкі сторони діючої системи оподаткування в частині оподаткування прибутку підприємств. Так, до переваг оподаткування прибутку віднесемо:

- великі можливості впливу на виробничу сферу;
- контроль за рівнем соціальної справедливості (пряма залежність між розміром отриманого прибутку та сплаченого податку).

Основними недоліками в даному випадку виступають:

- складність у процесі визначення податкового зобов'язання і його сплати;
- громісткий процес ведення обліку доходів і витрат;
- значний діапазон можливостей щодо ухилення від сплати податку.

В підсумку, вищезазначені недоліки значною мірою викривляють сутність самого податку, омиваючи принципи оподаткування закріплені податковим кодексом. Викривляється і значення самого прибутку. Адже сама система змушує платників шукати способи мінімізації прибутку, що тягне за собою приховування прибутку не тільки від оподаткування, а й від акціонерів підприємства, через що у останніх не має чіткого уявлення про реальний фінансовий стан підприємства, перебиває вливання інвестицій на підприємство і перешкоджає процесу капіталізації в економіці.

Відтак, об'єктивним є твердження про неефективність обраної моделі оподаткування прибутку підприємства (попри ряд позитивних факторів). Досвід показує, що копіювання практики інших держав без врахування національної специфіки корпоративного оподаткування, веде до порушень у системі наповнення бюджетів фінансовими ресурсами, а підприємства стикаються із значними фінансовими труднощами, що в поєднанні із негативними чинниками національної економіки спричиняє фатальний вплив на функціонування корпоративного бізнесу як такого.

На даний час, існує ряд концепцій покликаних замінити діючу систему оподаткування в Україні. Всі вони по своєму унікальні. Однак, на нашу думку, пріоритетним є побудова власної, всеохоплюючої, агрегованої моделі, яка враховувала б як інтереси держави, так і приватного сектору. І прецедентів для такої схеми у світовій практиці досить. Наприклад, Естонія, яка у 2000 році відмовилась від уніфікованого в ОЕСР механізму корпоративного оподаткування, і побудувала власний, що дозволив вийти країні на лідируючі місця у Індексі конкурентоспроможності податкових систем, забезпечити процвітання приватного сектору, і водночас забезпечити зростання податкових надходжень.

На нашу думку, естонська модель оподаткування розподіленого прибутку є яскравим прикладом виходу із наявної ситуації в секторі корпоративного оподаткування в Україні. При цьому не обов'язковим є копіювання відповідної моделі, а сама практика системного вирішення проблем. У вітчизняній практиці є досить великий арсенал доробок, щодо реформування системи прямого оподаткування (модель 5.10, модель оподаткування виведеного капіталу, тощо). При системному підході, який на нашу думку обов'язково має врахувати специфіку і логіку податкових правопорушень при справлянні податку на прибуток, а також доопрацюванні наявних концепцій, нам вдасться побудувати ефективну систему корпоративного прибуткового оподаткування.

Висновки і пропозиції. Більшість розвинених країн світу мають власні підходи до регулювання прибутковості підприємств, і відповідно їх оподаткування. Ці підходи базуються як на внутрішньо-державних принципах і способах ведення бізнесу, так і на міждержавних угодах, щодо уніфікації прибуткового оподаткування. Проаналізовані у роботі аспекти вітчизняного оподаткування прибутку підприємств, свідчать про наявність ряду системних помилок у діючому податковому законодавстві, а також наявності ряду суперечностей у процесі побудови податкової політики у державі.

Наведені у роботі сильні і слабкі сторони корпоративного оподаткування прибутку в Україні, дозволяють синергічно підійти до процесу розробки нової, ефективної системи оподаткування прибутку підприємств, яка б усунула наявні суперечності, а також дієво протистояла девіантним проявам при справлянні цього податку.

Підсумовуючи зазначимо, кричущу необхідність гармонізації податкової системи, а саме приведення до балансу між потребами державного бюджету та оптимальним навантаженням на підприємницький сектор.

Список літератури:

1. Показники про виконання зведеного бюджету України за 2015-2016 роки // Міністерство фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua/news/view/pokaznyky-vykonannia-biudzhetu-ukrainy--rik?category=bjudzhet&subcategory=bjudzhet-potochnogo-roku>
2. Легкість ведення бізнесу в Україні // World Bank group and PwC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russian.doingbusiness.org/data/exploreconomies/ukraine>
3. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI із змінами та доповненнями. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/nk/>
4. Звіт про виконання Плану роботи ДФС України на 2015 рік // Державна фіскальна служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/data/files/131201.pdf>
5. Інфляційний звіт НБУ за жовтень 2016 року // Національний Банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=742185
6. Тампунова І. Л. Трансформація податку на прибуток підприємств у податок на виведений капітал / І. Л. Тампунова // Трансформація податку на прибуток підприємств у податок на виведений капітал: збірник наукових трактатів / Європейський інформаційно-аналітичний центр. – Київ, 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28909.pdf>

Иськевич П.В.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

ПОДОХОДНОЕ НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ ПРЕДПРИЯТИЙ В УСЛОВИЯХ РЕФОРМИРОВАНИЯ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ УКРАИНЫ

Аннотация

В статье рассмотрены проблемы отечественного корпоративного подоходного налогообложения, в частности в условиях современной нестабильной экономической и военно-политической ситуации. Исследованы основные показатели эффективности налоговой системы, а также прогнозируемые направления и тенденции, разработанные международными организациями и независимыми экспертами.

Ключевые слова: налоговая система, прибыль, налог на прибыль, налоговая реформа, международный опыт.

Iskevich P.V.

Ivan Franko National University of Lviv

INCOME TAXATION OF ENTERPRISES IN TERMS OF REFORMING OF THE TAXATION SYSTEM OF UKRAINE

Summary

Problems of national corporate income taxation, particularly in terms of modern unstable economic and military-political situation are considered in the article. Are analyzed the basic indicators of the efficiency of the tax system, and the forecasted directions and tendencies developed by international organizations and independent experts.

Keywords: tax system, profit, income tax, tax reform, international experience.

УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ БАНКУ ЯК ЗАСІБ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЙОГО ВНУТРІШНІХ ЗАГРОЗ

Каньшина А.В., Новікова Т.В.

Харківський навчально-науковий інститут
ДВНЗ «Університет банківської справи»

У статті досліджено особливості управління персоналом у контексті попередження внутрішніх загроз банку. Для більшого розуміння здійснено розгляд ключових понять, що стосуються даної теми, а саме таких понять як «кадрові ризики» та «кадрова безпека». Наведено статистичні підтвердження важливості управління персоналом з метою мінімізації загроз банку, що здійснено на основі даних звітів InfoWatch «Дослідження витоків конфіденційної інформації». Окрема увага була приділена нормативно-му забезпеченню кадрової безпеки на основі міжнародних стандартів ISO, а саме ISO/IEC 27002:2013 та ISO/IEC 27004. Виявлено додаткові особливості захисту власного персоналу у банківській сфері. Зроблено висновок, що кадрова безпека повинна бути направлена з одного боку на зменшення загроз від персоналу, а з іншого – на стимулювання його ефективній трудовій діяльності.

Ключові слова: персонал банку, загрози, кадрові ризики, кадрова безпека, витрати.

Постановка проблеми. У сучасних соціально-економічних умовах ефективність роботи банку визначається не тільки наявністю і раціональним розміщенням фінансових ресурсів, але і якістю його персоналу. Специфіка банківської діяльності така, що немає майже жодної операції, яку можна було б здійснити одним фахівцем. Крім того, кожне управлінське рішення впливає на підсумки діяльності всього банку. В цілому, дана специфіка вимагає перегляду місця і ролі персоналу в діяльності такого важливого для країни фінансового інституту як банківська установа. Завдання розробки сучасних підходів до управління персоналом банку з метою попередження ризиків та внутрішніх загроз в даний час є досить актуальною. Потреби практики обумовлюють необхідність наукового обґрунтування та розробки таких підходів до управління персоналом, які б не тільки підвищували ефективність використання персоналу банку, але і створювали об'єктивні умови для зменшення ризиків та витрат від неправомірної поведінки персоналу, відповідного вимогам банку та інтересів кожного конкретного працівника.

Для вирішення поставленого завдання необхідно провести дослідження існуючих методів управління персоналом, в тому числі і в комерційному банку, на основі чого виявити актуальні проблеми даного процесу; сформулювати програму конкретних заходів щодо вдосконалення існуючих методів управління персоналом в банку з використанням інноваційного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що тема управління персоналом будь-якої організації, в тому числі і банку, сьогодні є досить популярною і є предметом дослідження багатьох авторів, однак проблеми управління персоналом банку як засіб попередження його внутрішніх загроз не знайшли достатнього висвітлення в науковій літературі. Серед вчених, які розглядали проблемні питання забезпечення безпеки банку у контексті управління його персоналом можна виділити таких науковців: А.Р. Алавердов, О.І. Барановський, К.Г. Гончарова, А.А. Джобава, А.Е. Митрофанова, Н.А. Стефанова В.В. Співак, Л.Н. Тэпман, М.Ю. Щербинина та ін. З огляду на зазначене вище, в сучасних

умовах зростає актуальність питань підвищення ефективності системи управління персоналом банку у контексті попередження внутрішніх загроз, які можуть надходити від неправомірних дій його працівників.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на вагомий науковий здобуток теорії управління персоналом банку слід констатувати відсутність класичного або єдиного поняття «кадрова безпека» та єдиного комплексного наукового підходу до проблеми кадрової безпеки банку, який би в повній мірі розкривав питання управління банківським персоналом як засіб запобігання внутрішніх загроз.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення сутності та поняття управління персоналом банку у контексті попередження внутрішніх загроз, які можуть надходити від неправомірних дій працівників банківської установи.

Виклад основного матеріалу. Економічна ситуація в країні наочно демонструє, наскільки складні проблеми управління сучасним банком. Концентрація уваги керівництва ряду банків лише на зосередженні фінансових ресурсів недостатньо для утримання банківського бізнесу «на плаву».

Важливе комплексне використання наявних внутрішніх резервів – від матеріальних до людських. Практика бізнесу свідчить, що неможливо розраховувати на успіх в сучасному високо конкурентному банківському бізнесі, якщо використання передових технологій недостатньо підкріплюється увагою до управління або продовжують використовуватися переважно адміністративні, механічні принципи керівництва. Тому в даний час головну увагу потрібно приділити соціальному аспекту управління, основні зусилля менеджменту спрямовані на людину, на формування колективу, здатного до спільної роботи, до досягнення поставлених цілей з найбільшою ефективністю, які в той самий час будуть створювати мінімальні ризики та загрози безпеці банку. Управління кадрами є важливою функцією будь-якої організації і особливо банку, оскільки в центрі цієї діяльності завжди знаходяться люди.

Формування управління персоналом як науки почалося більше ста років тому, в період, коли управління організацією та управління персона-

лом організації практично ототожнювалися. За більш ніж сторіччя місце і значення людини в організації істотно змінилися, що сприяло уточненню існуючих і розвитку нових концепцій, підходів до управління персоналом.

До теперішнього часу відомі чотири найважливіших підходи, які внесли істотний внесок у розвиток теорії і практики управління персоналом:

- процесний підхід, який розглядає управління, як безперервну серію взаємозалежних управлінських функцій;

- системний підхід, в якому підкреслюється, що керівники повинні розглядати організацію як сукупність взаємозалежних елементів, таких як люди, структура, завдання й технологія;

- ситуаційний підхід концентрується на тому, що придатність різних методів управління визначається ситуацією, а в зв'язку з наявністю безлічі постійних умов, що змінюються, найбільш ефективним методом в конкретній ситуації є метод, який найбільше відповідає даним факторам;

- підходи на основі виділення різних наукових шкіл менеджменту: школа наукового управління (1885-1920 гг.), адміністративна школа (1920-1950 гг.), школа психології і людських відносин (1930-1950 гг.) і школа кількісних методів в управлінні (1950 – по теперішній час) [1, с. 89-91].

Отже, управління персоналом банку – це багатогранний процес, що включає в себе такі наступні блоки, як формування персоналу, його використання і розвиток; мотивація результатів праці і поведінки працівників; правове забезпечення системи управління персоналом.

Крім конкретних приватних методів, що застосовуються в кожному банку, властивих його специфіці і традиціям, за результатами деяких досліджень можна виділити наступні основні загальні методи управління персоналом в комерційному банку:

- організаційні – орієнтовані на такі мотиви поведінки, як усвідомлена необхідність трудової дисципліни, почуття обов'язку, прагнення людини трудитися, корпоративна культура;

- економічні – здійснюється матеріальне стимулювання колективів і окремих працівників;

- соціально-психологічні – засновані на використанні моральних стимулів до праці та здійснення впливу на особистість за допомогою психологічних прийомів з метою перетворення адміністративного завдання в усвідомлений борг, внутрішню потребу людини;

- правові – засновані на виконанні умов індивідуальних трудових контрактів і державних нормативно-правових актах [2].

Використання всіх зазначених вище методів управління персоналом повинно бути спрямоване в тому числі і на зменшення внутрішніх загроз банку. Дане питання в управлінні персоналом серед науковців розглядається у контексті забезпечення кадрової безпеки банківської установи.

Для більшого розуміння особливостей управління персоналом у контексті попередження внутрішніх загроз банку розглянемо такі поняття як «кадрова безпека» та «кадрові ризики».

Забезпечити кадрову безпеку неможливо без урахування кадрових ризиків. Л.Н. Тепман в своїй роботі «Ризики в економіці» кадрові ризики розбив на кількісні і якісні. До кількісних Тепман

відніс всі ризики, пов'язані з пошуком і включенням співробітників в роботу. До якісних – ризики, пов'язані з професійним рівнем і рисами характеру співробітників [3, с. 51].

На думку К.С. Жукової кількісні ризики пов'язані з нестачею або надлишком кадрів у економічного суб'єкта. Якісні ризики пов'язані з невідповідністю характеристик фактично наявного в організації персоналу з тими вимогами, які організація встановлює для своїх працівників [4, с. 5].

А.Е. Митрофанова вивела єдине поняття кадрового ризику – «ситуація, яка відображає небезпеку небажаного розвитку подій, які безпосередньо чи опосередковано зачіпають функціонування і розвиток організації, персоналу, суспільства в цілому і настання яких пов'язане з об'єктивно існуючої невизначеністю, обумовленою рядом причин: неефективністю системи управління персоналом; поведінкою, дією (бездіяльністю) персоналу; зовнішнім середовищем організації» [5, с. 104].

Виходячи з вище представлених визначень можна зробити висновок, що всі автори інтерпретують поняття кадрових ризиків по-різному. Визначення Л.Н. Темпана [3] направлено на професійні дані і риси характеру співробітника, К.С. Жукова [4] сформулювала їх як потребу організації, А.Е. Митрофанова [5] охарактеризувала кадрові ризики як щось негативне і неминуче.

Позитивний момент полягає в тому, що кадрові ризики можна розглядати як можливість. Можливість вивести банк на новий рівень за рахунок нових співробітників, їх трудового та інтелектуального потенціалу, що представляє матеріальну цінність для банківської установи.

Негативний момент розглядається як потенційна загроза, яка може завдати непоправної шкоди банку.

Далі розглянемо поняття «кадрова безпека». Детально даною проблемою займалися фахівці в області кадрової безпеки (І.Г. Чумарин, А.А. Дзюбава, О.І. Барановський і ін.) Найбільш чітко Чумарин І.Г. в своїй статті «Що таке кадрова безпека компанії» виділив наступне визначення кадрової безпеки: «Кадрова безпека – це процес запобігання негативним впливам на економічну безпеку підприємства за рахунок ризиків і загроз, пов'язаних з персоналом, його інтелектуальним потенціалом і трудовими відносинами в цілому [6, с. 46-53].

Дзюбава А.А.: «Кадрова безпека – сукупність заходів, спрямованих на запобігання протиправних дій або сприяння їм з боку персоналу підприємства» [7, с. 196].

О.І. Барановський під кадровою безпекою банку розуміє «захищеність від можливих матеріальних та фінансових втрат, пов'язаних із не санкціонованими діями персоналу, завдяки якій втрачає меншими від встановлених норм». При цьому автор акцентує увагу на тому, що захист має бути активним, тобто таким, що ґрунтується на випередженні небезпечних подій. Якщо заходи із захисту ухвалюються після настання небезпечної події, то це – пасивний захист [8, с. 26]

Лапіна Н.А. розглядає кадрову безпеку як запобігання негативних впливів з боку персоналу компанії на всі елементи економічної безпеки [9, с. 16].

Виходячи з проведеного аналізу, можна зробити висновок, що не існує класичного або єдино-

го поняття «кадрова безпека». Дане визначення автори розглядають як процес [6], як сукупність заходів [7], які захищеність [8] і як напрямок [9]. Однак всі автори підкреслюють, що головне, на що спрямована кадрова безпека – це запобігання і ліквідація негативних впливів на діяльність організації з боку співробітників.

Виходячи з перерахованих вище визначень можна констатувати, що кадрова безпека – це такий стан внутрішнього середовища банківської установи, при якому всі негативні впливи з боку співробітників банку зводяться до мінімуму.

Важливість підсистеми управління персоналом банку у контексті попередження його внутрішніх загроз є статистичні дані «Дослідження витоків конфіденційної інформації в 2015 році», що проводяться «InfoWatch», говорять про те, що у 54% випадках винуватцями витоків були співробітники організації. Так само статистика досліджень «InfoWatch» з цього питання за 2014 рік склала 58% і за 2013 рік – 62% [10].

У розробленому Міжнародному стандарті ISO/IEC 27001:2013 «Інформаційні технології – Методи забезпечення безпеки – Системи менеджменту інформаційної безпеки – Вимоги» встановлюються вимоги щодо впровадження і розвитку системи управління інформаційною безпекою, а також вимоги щодо кадрової безпеки, при призначенні і розподілі ролей і забезпеченні довіри до персоналу [11]. На рис. 1 наведено основні етапи забезпечення інформаційної безпеки через безпеку персоналу відповідно до стандарту ISO/IEC 27001:2013.

На етапі відбору персоналу (1 етап) стандартом інформаційної безпеки ISO/IEC 27002:2013 вимагається проведення верифікаційних перевірок усіх кандидатів на посади.

На другому етапі передбачається укладення договірних угод зі співробітниками та підрядниками, які мають містити їх обов'язки та обов'язки організації щодо інформаційної безпеки.

На третьому етапі, напевно найскладнішому, необхідно забезпечити виконання найманими працівниками та підрядниками взятих на себе зобов'язань щодо інформаційної безпеки під час здійснення покладеної на них роботи.

На четвертому етапі – припинення або зміни зайнятості – необхідно забезпечити захист інтересів організації при звільненні співробітників або зміні їх посадових обов'язків.

При розгляді Міжнародного стандарту ISO/IEC 27004 «Інформаційна технологія. Методи і засоби захисту інформації. Менеджмент

інформаційної безпеки. Вимірювання», в якому містяться рекомендації з розробки і використання вимірювань і заходів вимірювання для оцінки ефективності системи менеджменту інформаційної безпеки, простежується увага до організаційної методики. Безперечно, воно вивірено і точно описано, однак є неповним, робиться упущення в розгляді співробітника як особистості, що є культурним капіталом компанії [12].

А.Р. Алавердов акцентує увагу на тому, що в банківському секторі додаткова актуальність захисту власного персоналу пов'язана з дією наступних факторів:

- більша питома вага працівників, які виступають як носії інформації, що становить банківську та комерційну таємницю;

- більш високий ступінь професійної спеціалізації і технологічної відособленості праці банківських службовців, що створює додаткові проблеми при необхідності оперативного заміщення робочих місць, які раптово звільнилися [13, с. 41].

Типовий перелік потенційних загроз персоналу:

- пряме переманювання конкурентами провідних керівників і фахівців банку;

- вербування співробітників банку конкуруючими і кримінальними структурами, а в окремих випадках – правоохоронними органами;

- шантаж або прямі погрози на адресу конкретних співробітників з метою схилення їх до порушення довіри з боку роботодавця (тобто до вчинення різних посадових порушень);

- замаху на співробітників (перш за все, вищих керівників банку) і членів їх сімей [13, с. 41].

Наведений А.Р. Алавердовим перелік категорій працівників банку як об'єктів захисту, ранжованих ступенем пріоритетності, дає змогу зрозуміти, які категорії персоналу найбільш всього можуть нести загрози банківській установі:

- вище керівництво банку (президент і його перші заступники);

- головні фахівці та експерти банку за конкретними напрямками діяльності (фінанси, маркетинг, комп'ютерні технології і т.п.);

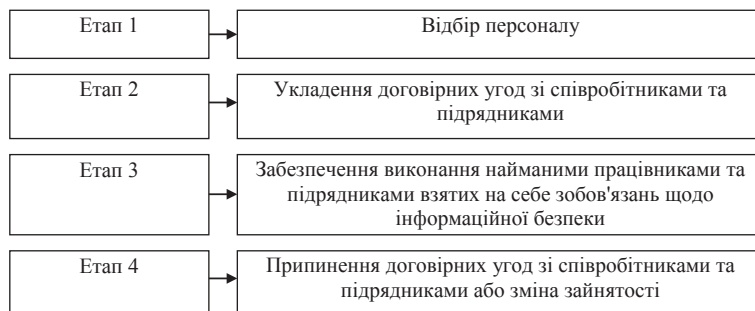
- співробітники, що займають робочі місця, які передбачають доступ до особливо конфіденційних відомостей (стратегічні плани розвитку, обслуговування елітних клієнтів, організація систем безпеки і т.п.);

- інші співробітники банку [13, с. 41].

Захист перших трьох категорій співробітників здійснюється службою безпеки в постійному режимі (природно, з різним ступенем інтенсивності), останньої категорії – лише при виникненні на

їх адресу реальних загроз.

Ефективна кадрова безпека банку має цілеспрямований вплив на формування здатності банку реалізувати свої можливості щодо досягнення економічного росту і стабільності. Це може бути досягнуто насамперед за рахунок високого рівня інтелекту банківських співробітників, дієвої мотивації їхньої праці, формування у них банківського корпоративного мислення, профілактики та попередження загроз, які можуть виникати в банківських колективах, та поведінки окремих робітників, тобто грамотного операційного ризик менеджменту [14].

Рис. 1. Етапи забезпечення інформаційної безпеки через безпеку персоналу в міжнародному стандарті інформаційної безпеки ISO/IEC 27002:2013 [11]

Іншими словами, кадрова безпека має бути направлена на те, щоб, з одного боку, сприяти мінімізації загроз від персоналу банківської установи, а з іншого – стимулювати прагнення кожного із співробітників до ефективної роботи. Умови для стабільного функціонування банку створюють високопрофесійні і вірні йому співробітники, боротьба за залучення та виховання яких має бути в центрі уваги кадрової безпеки банку.

Система контролю кадрової безпеки спрямовується на виявлення загроз кадровій безпеці (ризиків) та мінімізації останніх, наприклад виявлення негативної поведінки, неякісного здійснення обов'язків і технологій банківських операцій, нездорових взаємовідносин у колективах підрозділів банку, причин та умов, що сприяють цьому та мінімізації й превенції останніх.

Висновки і пропозиції. Отже, кадрова безпека, на нашу думку, є визначальною в системі фінансово-економічної безпеки будь-якого суб'єкта господарювання, у т. ч. страхової компанії. Від неї напряму залежить рівень забезпеченості усіх інших складових безпеки, зокрема фінансової та інформаційної безпеки.

Управління кадровою безпекою комерційного банку охоплює окрім певних специфічних її складників усю сукупність процесу управління персоналом – від залучення та пошуку працівників до їхньої адаптації, створення корпоративного духу, контроль роботи, кар'єрного росту чи звільнення. Лише за умов загальної ефективної роботи усіх цих складових можливо досягти стабільності та розвитку банківської установи, адже кадри – є основою будь-якої банківської установи, дієве та ефективне управління якими може стати його основною конкурентною перевагою.

Список літератури:

1. Співак В. В. Наукові підходи до становлення кадрового менеджменту промислових підприємств [Текст] / В. В. Співак // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2010. – № 4, т. 1. – С. 89-91.
2. Щербинина М. Ю. Поиск новых подходов к управлению персоналом банка / М. Ю. Щербинина, Н. А. Стефанова // Электронный научно-практический журнал «Современные научные исследования и инновации». – 2016. – № 1. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://web.snauka.ru/issues/2016/01/62294>
3. Тэпман Л. Н. Риски в экономике / Тэпман Л. Н. – Москва / Юнити-Дана, – 2002. – 641 с.
4. Управление кадровыми рисками на малом предприятии: Материалы VI Международной студенческой научной конференции / Жукова К. С. [«Студенческий научный форум»], (Смоленск, 24-25 окт., 2013 г.) / М-во образования и науки РФ, Ак. наук Р. Башкортостан [и др.] – С: Ак. наук Р. Башкортостан, – 2013 – 268 с.
5. Митрофанова А. Е. Концепция управления кадровыми рисками в работе с персоналом организации / А. Е. Митрофанова: Компетентность. – М. – 2013 – 310 с.
6. Чумарин И. Г. Что такое кадровая безопасность компании? / И. Г. Чумарин // «Кадры предприятия» журн. Вестник УрФо / Безопасность в информационной сфере сб. статей 2013 – № 2 – С. 46-53.
7. Джобава А. А. Особенности подбора персонала / А. А. Джобава – С. Петербург.: ООО Селектиум, 2005 – 395 с.
8. Барановський О. Безпека банківської сфери / О. Барановський // Вісник Національного банку України. – 2014. – № 6. – С. 20-27.
9. Копейкин Г. К. Квалификация персонала и обеспечение экономической безопасности: организационно-психологические проблемы: [учебное пособие] / Г. К. Копейкин, Н. А. Лапина. – М., 2003. – 345 с.
10. Исследование утечек конфиденциальной информации в 2015 году аналитического центра «InfoWatch» // InfoWatch. – 2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.infowatch.ru/report2015>
11. ISO/IEC 27001:2013 «Информационная технология. Методы обеспечения безопасности. Системы менеджмента информационной безопасности. Требования» // ISO 2016. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.iso.org/iso/ru/catalogue_detail?csnumber=54534
12. ISO 27004 «Информационная технология. Методы и средства защиты информации. Менеджмент информационной безопасности. Измерения».
13. Алавердов А. Р. Организация и управление безопасностью в кредитно-финансовых организациях / Московская финансово-промышленная академия. – М., 2004 – 66 с.
14. Гончарова К. Г. Кадрова безпека, як складова економічної безпеки банківської установи / К. Г. Гончарова // Ефективна економіка. – 2015. – № 11. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4602>

Каньшина А.В., Новикова Т.В.

Харьковский учебно-научный институт
ГВУЗ «Университет банковского дела»

УПРАВЛЕНИЕ ПЕРСОНАЛОМ БАНКА КАК СРЕДСТВО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ЕГО ВНУТРЕННИХ УГРОЗ

Аннотация

В статье исследованы особенности управления персоналом в контексте предупреждения угроз банку. Для большего понимания осуществлено рассмотрение ключевых понятий, касающихся данной темы, а именно таких понятий как «кадровые риски» и «кадровая безопасность». Приведены статистические подтверждения важности управления персоналом с целью минимизации угроз банка, осуществленного на основе данных отчетов InfoWatch «Исследование истоков конфиденциальной информации». Отдельное внимание уделено нормативному обеспечению кадровой безопасности на основе международных стандартов ISO, а именно ISO/IEC 27002:2013 и ISO/IEC 27004. Выявлено дополнительные особенности защиты собственного персонала в банковской сфере. Сделан вывод, что кадровая безопасность должна быть направлена с одной стороны на уменьшение угроз от персонала, а с другой – на стимулирование его эффективной трудовой деятельности.

Ключевые слова: персонал банка, угрозы, кадровые риски, кадровая безопасность, расходы.

Kanshyna A.V., Novikova T.V.

Kharkiv Educational Institute
SHEI «Banking University»

BANK PERSONNEL MANAGEMENT AS A MEANS OF PREVENTION OF ITS INTERNAL THREATS

Summary

In the article is reviewed the features of personnel management in the context of threat warning bank. For a better understanding of the key concepts implemented consideration relating to the topic, namely such concepts as «human risks» and «personnel security». Represented the statistical confirmation of the importance of human resource management in order to minimize the bank's risks, the implementation based on InfoWatch «Research sources of confidential information» statements. Special attention is paid to the regulatory environment of personnel security based on international standards ISO, namely ISO/IEC 27002: 2013 and ISO/IEC 27004. It is revealed additional features to protect its own personnel in the banking sector. It is concluded, that the safety of personnel should be directed on the one hand to reduce the risks of personnel, and on the other – to encourage its effective work.

Keywords: bank staff, threats, personnel risks, personnel security, expenses.

УДК 334.021

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ СПІВПРАЦІ НОВОСТВОРЕНИХ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД З ЄВРОПЕЙСЬКИМ БАНКОМ РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА РОЗВИТКУ НА ЛЬВІВЩИНІ

Касій Л.В.

Самбірський технікум економіки та інформатики

Досліджено теоретичні питання щодо визначення загальних засад співпраці новостворених об'єднаних територіальних громад (ОТГ) з Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР) на Львівщині. Вивчено досвід співпраці України і ЄБРР. Розглянуто сфери кредитування ЄБРР в розрізі державного та приватного сектору в Україні. Досліджено процес об'єднання територіальних громад на Львівщині, обґрунтовано потребу у співпраці органів місцевого самоврядування та приватного бізнесу Львівщини з ЄБРР. Систематизовано приклади інвестування коштів ЄБРР в проекти Львівщини.

Ключові слова: об'єднана територіальна громада (ОТГ), Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), інвестування, економіка, децентралізація, розвиток.

Постановка проблеми. Удосконалення та зміцнення співробітництва між Україною і міжнародними фінансовими установами має бути важливим компонентом економічної політики країни. Усі міжнародні фінансові інститути (МВФ, група Світового банку, багатосторонні регіональні банки розвитку, в тому числі ЄБРР) спроможні сприяти посиленню макроекономічної стабільності, запобіганню фінансовим та структурним кризам, реалізації структурної перебудови та ринкової трансформації перехідних економік.

У цьому контексті співробітництво з Європейським банком реконструкції та розвитку стало важливим фактором, який позитивно впливав і впливає на процес трансформації економіки України на ринкових засадах. Тому важливим пріоритетом усіх гілок влади має бути підвищення ефективності такого співробітництва, залучення за допомогою ЄБРР якомога більших обсягів іноземних інвестицій, використання досвіду, експертизи, міжнародного авторитету та специфічного статусу Банку з метою прискорення вкрай необхідних для України структурних та інституційних реформ. Актуальною на даний час є реформа децентралізації, результатом якої є створення об'єднаних територіальних громад.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Активно досліджують проблематику теми статті видання «Українська правда», зокрема сторінки «Європейська правда», «Економічна правда», на матеріали цього джерела є посилання автора. Львівська Асоціація розвитку туризму, Асоціація банків Львівщини та інші Асоціації Львівщини посилено вивчають можливості налагодження співпраці з ЄБРР, публікації на цю тематику на їхніх сайтах це доводять. Детально можна ознайомитися з діяльністю ЄБРР в Україні на сайті Міністерства фінансів України (Міжнародне співробітництво, ЄБРР).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Співпраця органів місцевого самоврядування та приватного бізнесу новостворених об'єднаних територіальних громад (ОТГ) з Європейським банком реконструкції та розвитку досліджена в Україні недостатньо, позаяк тільки один рік діє реформа децентралізації. Проте уже станом на 2016 рік спостерігаються значні зміни в регіонах. Новітні підходи в роботі тери-

торіальних громад дають неабиякий поштовх для соціально-економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності регіонів, залучення інвестиційних ресурсів. ОТГ починають пошук шляхів співпраці з ЄБРР.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є відобразити загальні засади, які існують на даний момент в економіці, для вирішення питання налагодження співпраці ОТГ з ЄБРР, що допоможе швидше та оперативніше долати органам місцевого самоврядування і приватному бізнесу економічні проблеми та забезпечувати розвиток регіонів.

Виклад основного матеріалу. Європейський банк реконструкції та розвитку має статус міжнародної фінансової організації з найвищим кредитним рейтингом (AAA). Банк було створено у 1991 році. На даний час членами Банку є 64 країни, ЄС та ЄІВ.

В Україні працює представництво ЄБРР, яке розташоване у Києві. За період співпраці з ЄБРР (1993-2015 роки) в державному секторі економіки України, за проектами, кредитні кошти за якими залучені державою або під державні гарантії, укладено угод на загальну суму 674,94 млн. дол. США та 1 637,35 млн. євро (в рамках 25 проектів), з яких станом на 21.08.2015 використано 630,6 млн. євро та 849,53 млн. дол. США [7].

Банк має наступні цілі й функції:

- підтримка економічного розвитку і реконструкції країн Центральної та Східної Європи з метою сприяння переходу їх до відкритої ринкової економіки і приватного підприємництва;
- підтримка країн – отримувачів допомоги в проведенні структурних економічних реформ;
- сприяння інвестиціям у виробництво, а також у сферу послуг і фінансовий сектор та пов'язану з ним інфраструктуру; стимулювання ключових і економічно обґрунтованих проектів, надання технічної допомоги для підготовки, фінансування і реалізації проектів тощо.

ЄБРР не фінансує витрати державного бюджету, а здійснює фінансування тільки інвестиційних проектів розвитку у приватному та державному секторі.

Україна є членом ЄБРР з 13.08.1992 року. Міністр фінансів є Керуючим від України – членом Ради Керуючих ЄБРР. Банк фінансує різні галу-

зі, окрім оборонної та тютюнової промисловості, а також проектів грального бізнесу.

В рамках прийнятої стратегії ЄБРР працює у двох напрямках: надання міжнародних кредитів на пільгових умовах під державні гарантії та кредитування приватних підприємств на комерційних умовах. Тому співпраця ЄБРР буде можливою та корисною і для органів місцевого самоврядування, і для приватного бізнесу об'єднаних територіальних громад.

В Україні у 2015 році розпочалась практика створення асоціацій територіальних громад задля економічного розвитку. Були прийняті Закони України «Про співробітництво територіальних громад», «Про добровільне об'єднання територіальних громад», що стали законодавчою базою реформи децентралізації [2], [3].

Львівщина – один з лідерів щодо реалізації реформи за формальними показниками – обласна рада схвалила Перспективний план, 15 громад провели перші вибори (більше лише на Тернопільщині та Хмельниччині) та отримали розширені повноваження та ресурсну базу.

Протягом 2016 року новостворені територіальні громади зосередили свою діяльність в основному на спорудженні соціально-культурних інфраструктурних об'єктів. Програм для комплексного розвитку інфраструктури та підприємництва в об'єднаннях поки не напрацьовано (ІА «Дивись. Info», ГО «Європейський діалог»).

Потрібно працювати над пошуком підприємницької ініціативи щодо розробки та реалізації бізнесових проектів.

Надмірна централізація управління та бюджетна централізація в Україні стала певним гальмом соціально-економічного розвитку країни в цілому та її регіонів. Існуючі інструменти державної підтримки регіонального розвитку при цьому виявили свою низьку ефективність. Стратегія сталого розвитку «Україна-2020» одним з ключових напрямів реформування суспільно-економічних відносин визначає децентралізацію публічної влади та зростання ролі місцевого самоврядування в подальшому поступі держави.

Згідно з «Стратегією розвитку Львівської області на період до 2020 року» [8, ст. 66] основними засадами децентралізації є:

– відхід від надмірно централізованої моделі управління;

– створення інституційних умов для забезпечення спроможності місцевого самоврядування;

– реалізація положень Європейської хартії місцевого самоврядування, розмежування повноважень державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, запровадження принципів субсидіарності та повсюдності місцевого самоврядування;

– підвищення рівня прозорості й ефективності в управлінні публічними фінансами, відповідні зміни міжбюджетних відносин.

При цьому передбачається внести зміни до фактично успадкованої від радянських часів системи адміністративно-територіального устрою, посилити роль територіальних громад як первинної його ланки, на рівні якої слід забезпечити якісне й доступне надання більшості публічних послуг, з оптимальним розподілом повноважень між ними та районним і регіональним рівнем місцевого самоврядування.

Посилення бюджетної спроможності територіальних громад, перехід управлінських функцій від місцевих держадміністрацій до органів місцевого самоврядування, розкриває ширші можливості в територіальному управлінні на рівні громад, районів, регіонів. Вони підкріплюються також новими підходами до організації державної підтримки розвитку громад і регіонів.

Від такої роботи очікуються результати: управлінська самостійність місцевого самоврядування; розширення доходної бази місцевих бюджетів; зростання бюджетного потенціалу територіальних громад та запровадження прямих відносин громад з державним бюджетом; державна фінансова підтримка формування інфраструктури територіальних громад; гарантовані державою трансферти (базова дотація, медична та освітня субвенції тощо); нова система бюджетного вирівнювання та стимулювання бюджетонаповнюючої ініціативи територіальних громад і регіонів; гарантовані та прогнозовані можливості отримання коштів з державного фонду регіонального розвитку; нові інвестиційні можливості розвитку громад та регіонів; активізація потенціалу саморозвитку територіальних громад та регіонів.

Таблиця 1

Завдання та орієнтовані сфери реалізації проектів щодо розвитку новостворених територіальних громад

№ п/п	Завдання	Орієнтовні сфери реалізації проектів
1.	Формування та реалізація нової моделі організації територіальних громад	<ul style="list-style-type: none"> Організаційна та консультативна допомога у процесі добровільного об'єднання громад. Формування спроможних територіальних громад з достатнім людським та фінансовим потенціалом. Організація навчання та підвищення професійного рівня посадових осіб та працівників органів місцевого самоврядування для роботи в нових умовах.
2.	Фінансова підтримка об'єднаних територіальних громад	Розробка механізмів фінансування проектів розвитку нових територіальних утворень.
3.	Інформаційно-консалтингове забезпечення децентралізації на місцевому рівні	<ul style="list-style-type: none"> Створення баз даних відкритого доступу, орієнтованих на підвищення якості державного управління. Запровадження системи дистанційного електронного врядування. Уніфікація стандартів функціонування інформаційних ресурсів органів влади різних рівнів. Модернізація системи технічного оснащення та використання сучасних інформаційних технологій для налагодження співпраці органів влади різних рівнів.

Джерело: Стратегія розвитку Львівської області на період до 2020 року

При цьому зростає можливість збільшити кількість нових чи реконструйованих об'єктів інфраструктури та кількість реалізованих регіональних та локальних проектів з економічного, соціального, екологічного розвитку.

Розглянемо завдання та орієнтовані сфери реалізації проектів, що допоможуть досягнути очікуваного результату у таблиці 1.

Поставлені завдання можна швидше та результативніше вирішити завдяки співпраці з ЄБРР.

Європейський банк реконструкції та розвитку є найбільшим інвестором України. За даними на 1 січня 2015 банк виділив нашій країні 10,4 млрд євро на здійснення 344 проектів (*Джерело: Європейська правда*).

В Європейському банку реконструкції та розвитку очікують зменшення обсягу коштів, інвестованих в українську економіку на кінець 2016 року у порівнянні з 2015 роком.

«Справді, наш обсяг інвестицій цього року буде менший за минулорічний, оскільки ми не проводимо одну велику угоду, яку ми провели в минулому році. Йдеться про угоду по «Укрнафтогазу» на 300 млн. євро. Це велика сума як для ЄБРР в цілому, так і особливо для ЄБРР в Україні. Тепер цю операцію проводить інша міжнародна фінансова корпорація (*Світовий банк*)», – розповів головний економіст ЄБРР Сергій Гурієв в інтерв'ю Європейській правді.

Проте ЄБРР залишається прихильником ринкових реформ в Україні. «Найближчими роками Україна буде однією з найбільших країн, де проводяться наші операції. В тому числі ми братимемо участь у приватизаційних угодах», – додав він.

В 2016 році Європейський банк реконструкції та розвитку інвестує в Україну 400 млн євро, а в наступному році ця сума може бути збільшена.

ЄБРР в Україні фінансує сфери кредитування в розрізі державного та приватного сектору (таблиця 2).

У 2016 році у Львові урочисто відкрили представництво ЄБРР. Відтак, воно стане єдиним регіональним операційним офісом Банку в Україні, та другим офісом в Україні, після міста Києва.

Співпраця з ЄБРР надзвичайно важлива тому, що це «довгі» гроші, невеликий відсоток і дуже якісна технічна допомога. В процесі реалізації проектів ЄБРР можна здобути цінний світовий досвід. Коштами можуть користуватися як органи місцевого самоврядування, так і приватний бізнес. Працюючи з ЄБРР українці набуватимуть великий досвід. Тому потрібно активно співпрацювати з Банком, тому що він є надійним партнером для нашої держави.

Львівський офіс займається на початковій стадії лише реалізацією Програми підтримки розвитку малого та середнього бізнесу в рамках всього Західного регіону України, проте очікується, що поступово він візьме на себе більші повноваження і буде функціонувати як повноцінний офіс ЄБРР.

ЄБРР у 1997 році почав фінансувати і приватні проекти у Львові. Серед перших – «Світоч», компанія «Українська хвиля», Кредобанк (тоді ще – Західно-Український комерційний банк, ЗУКБ), Галнафтогаз, Форум Львів. З 2008 року Банк почав фінансувати уже муніципальні проекти Львова. Серед клієнтів – «Львівавто-

дор», «Львівелектротранс» і «Львівтеплоенерго». З 1997 до кінця 2014 року Банк історично підписав у Львові проектів на загальну суму, що становить 250 млн євро, з яких 190 – проекти в приватному секторі, а 60 – муніципальні проекти.

Таблиця 2

Сфери кредитування ЄБРР в розрізі державного та приватного сектору в Україні

№ п/п	Сфери кредитування	Державний сектор	Приватний сектор
1.	Сільськогосподарський комплекс		+
2.	Виробництво та переробка харчової промисловості		+
3.	Дослідження та практичне впровадження проектів з енергоефективності		+
4.	Фінансові установи	+	+
5.	Промисловість		+
6.	Муніципальний сектор	+	+
7.	Екологічна інфраструктура	+	
8.	Розроблення, видобуток та переробка природних ресурсів		
9.	Енергетика	+	
10.	Нерухомість		+
11.	Рекреація та туризм		+
12.	Проекти малого і середнього бізнесу		+
13.	Телекомунікації і інформаційні технології		+
14.	Розвиток засобів масової комунікації		+
15.	Транспорт та інфраструктура	+	+

Довідково. Згідно з установчими документами, ЄБРР не фінансує проекти в таких сферах, як оборонний та військовий сектор; тютюнову промисловість; виготовлення алкогольної продукції; індустрію гральних закладів

Серед найбільших проектів Банку у Львові – модернізація мережі доріг та громадського транспорту, модернізація системи тепlopостачання, реконструкція очисних споруд та будівництво станції переробки мулу.

Також є безліч нових проектів, що мають покращити дороги, модернізувати транспорт, велоспортування.

Європейський банк реконструкції та розвитку виділив Україні позику на 90 мільйонів євро на ремонт доріг у Львівській області. Львівська область – це «ворота до Європи», адже саме через цей регіон рухається велика частина транспорту з України до країн Євросоюзу та в зворотному напрямку. Але дороги на Львівщині вважаються чи не найгіршими в Україні. Більшість міжнародних трас прокладено ще в 1970-их роках і потребують повної реконструкції. Саме на це й виділив кошти Європейський банк.

Нарешті для продукування електроенергії використовують енергію вітру Карпат. На Західній Україні, біля Старого Самбора (Львівщина) взимку 2015 року встановили два вітряки. Ці два кра-

сені, 300 тон кожен, здатні забезпечити світло для 600 будинків.

Проект вітрової станції у Карпатах належить компанії «Еко-Оптіма», яка разом з Європейським Банком Реконструкції та Розвитку та фондом чистих технологій Світового Банку уклала угоду про взаємофінансування.

Загальна вартість проекту першої черги вітроелектростанції «Старий Самбір-1» потужністю 13,2 МВт складає 21 млн. євро. 65% коштів виділив Європейський банк розвитку та реконструкцій (ЄБРР), а 35% – українська компанія «Еко-Оптіма». У чистий прибуток проект вийде через шість-сім років.

Вартість другої черги ВЕС «Старий Самбір-1» становить 11 млн. євро. Також компанія планує будівництво ВЕС «Старий Самбір-2».

Україна експортує російський газ, вугілля, паливо на атомні енергоблоки, а тепер ще й електроенергію. Отож, запуск таких об'єктів дозволить досягнути енергонезалежності нашої держави. Замінити російський газ «карпатським вітром».

«Еко-Оптіма» ввела в експлуатацію об'єкти сонячної електроенергетики, котельні на відходах деревини.

Протягом останніх двох років компанія запустила в експлуатацію «Самбірську сонячну електростанцію», потужність якої 3,1 МВт, обсяг інвестицій – 6 млн. євро, а також «Самбірську сонячну електростанцію-2», яка має потужність 1,1 МВт, обсяг інвестицій – 1,7 млн. євро.

Для забезпечення енергонезалежності Львівщини та для скорочення імпортованих енергоносіїв буде доцільно у кожному районі відповідно до природних умов впроваджувати використання альтернативних джерел енергетики.

Вітрова електростанція у Карпатах – це реальний приклад «Як потрібно діяти». Сподіваємося, що в перспективі це призведе до економічного розвитку регіону.

Висновки і пропозиції. Як бачимо, чимало прикладів бізнесових проектів Львівщини та Європейського банку реконструкції та розвитку є

непоганою площадкою для налагодження співпраці органів місцевого самоврядування та приватного бізнесу новостворених об'єднаних територіальних громад.

Використовуючи правову базу територіальні громади впродовж року намагаються впроваджувати реформу об'єднаних зусиль. Звичайно, поки-що замало часу для висновків. Передбачені законодавством 2 роки покажуть фактичну ситуацію даної реформи. Головне завдання буде полягати в тому, щоби переламати усі об'єктивні та суб'єктивні моменти, які гальмуватимуть розвиток окремих громад. В цьому будуть допомагати не лише українські методи та методики, але й використання закордонного досвіду, зокрема використання можливостей співпраці з ЄБРР.

ЄБРР надає консультації для малого бізнесу в Україні. Оголошено 14 партнерів підтримки бізнесу в рамках ініціативи EU 4 Business. Консультації фінансуються Європейським союзом, спеціальним фондом акціонерів ЄБРР, Центральноєвропейською ініціативою, урядами Німеччини, Швеції, Сполучених Штатів Америки. Хто бажає розширити чи покращити свій бізнес, може отримати консультацію, зареєструвавшись на відповідному сайті [5].

Дослідження підтверджують, що бізнес зацікавлений в реалізації реформи та поглибленні процесів децентралізації, оскільки він зможе отримати більший спектр адміністративних послуг «на місці» без необхідності звернення до районних чи обласних органів виконавчої влади. Це, в свою чергу, дасть можливість налагоджувати оперативніше фінансові зв'язки з міжнародними організаціями, зокрема з ЄБРР.

Населення громад очікує посилення економічної активності, тобто є високі сподівання того, що громади зможуть ефективніше розвивати інфраструктуру на своїх територіях, створять передумови для залучення інвестицій, що дасть у результаті позитивні економічно-соціальні зрушення в рамках кожного територіального об'єднання.

Список літератури:

1. Баранецький Т. Оцінка реалізації реформи місцевого самоврядування на Львівщині у 2015 році // www.dialog.lviv.ua/
2. Закон України «Про співробітництво територіальних громад» // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>
3. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» // <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/157-19>
4. Європейська правда // <http://www.eurointegration.com.ua>
5. Консультації для малого бізнесу в Україні // <https://ru.ru.facebook.com>
6. Короткий огляд реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні // <http://www.csi.org.ua/korotkyj-oglyad-reformy-mistsevogo-sam/>
7. Міністерство фінансів України // infomf@minfin.gov.ua
8. Стратегія розвитку Львівської області на період до 2020 року, Львів, 2016.

Касий Л.В.

Самборский техникум экономики и информатики

ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА НОВООБРАЗОВАННЫХ ОБЪЕДИНЕННЫХ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ОБЩИН С ЕВРОПЕЙСКИМ БАНКОМ РЕКОНСТРУКЦИИ И РАЗВИТИЯ НА ЛЬВОВЩИНЕ

Аннотация

Исследованы теоретические вопросы определения общих принципов сотрудничества новообразованных объединенных территориальных общин (ОТО) с Европейским банком реконструкции и развития (ЕБРР) на Львовщине. Изучен опыт сотрудничества Украины и ЕБРР. Рассмотрены сферы кредитования ЕБРР в разрезе государственного и частного сектора в Украине. Исследован процесс объединения территориальных общин на Львовщине, обоснована необходимость в сотрудничестве органов местного самоуправления и частного бизнеса Львовщины с ЕБРР. Систематизированы примеры инвестирования средств ЕБРР в проекты Львовщины.

Ключевые слова: объединенная территориальная община (ОТО), Европейский банк реконструкции и развития (ЕБРР), инвестирование, экономика, децентрализация, развитие.

Kasiy L.V.

College of Economics and Informatics in Sambir

GENERAL PRINCIPLES OF COOPERATION UNITED NEWLY ESTABLISHED TERRITORIAL COMMUNITIES ON EUROPEAN BANK FOR RECONSTRUCTION AND DEVELOPMENT IN LVIV REGION

Summary

The theoretical question on broad principles of cooperation newly incorporated community (OTG) and the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) in Lviv. The experience of cooperation between Ukraine and the EBRD is studied. The spheres of EBRD are considered in terms of public and private sector in Ukraine. The process of unification of communities in Lviv, is researched justified the need for cooperation of local governments and private businesses with EBRD Lviv. The examples of EBRD investments in projects in Lviv region are systematized.

Keywords: united local community (OTG), European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), investment, economy, decentralization, development.

МЕТОДИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ОЦІНКИ РЕПУТАЦІЙНИХ РИЗИКІВ ПІДПРИЄМСТВА

Кісіль Б.О.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті досліджено сучасні теоретико-методологічні засади ідентифікації та оцінювання репуатаційних ризиків. Проаналізовані основні тенденції у галузі репуатаційного ризик-менеджменту. Розглянуті різні методики дослідження та формування профілю ризиків для репуатації організації. Виявлені ключові підходи до структурування та оцінки ризиків. Приведені приклади аналізу репуатаційних ризиків з точки зору ймовірності настання ризикової події, фінансових втрат, з перспективи стейкхолдерів тощо.

Ключові слова: репуатація, стейкхолдер, репуатаційні ризики, управління репуатацією.

Постановка проблеми. Репуатація як поняття, що відображає сприйняття громадськістю організації, стає частиною усталеного корпоративного дискурсу, особливо у великих глобальних компаніях. Е. Гріффін пише: «Компанії все більше усвідомлюють і публічно заявляють, що їхня репуатація є їх найважливішим активом; вони стверджують, що вони приймають рішення, оглядаючись на репуатацію» [7, 20]. Цінність репуатації як нематеріального активу підтверджує й існування великої кількості рейтингів компаній, де оцінюється їх доброчесність, якість взаємодії з клієнтами, рівень соціальної відповідальності, ставлення до екології тощо.

Дослідники наголошують на тому, що для кожного підприємства репуатація має стати об'єктом стратегічного управління. Гарна репуатація у перспективі здатна забезпечити вагомі конкурентні переваги на ринку, а також у разі необхідності полегшить проходження та відновлення після криз.

Управління репуатаційними ризиками частиною компаній уже інтегрували в загальну систему ризик-менеджменту підприємства. Проте часто навіть ТНК не справляються з ідентифікацією загрозливих для репуатації явищ, які потенційно можуть з'явитися на горизонті. Саме тому актуальним залишається питання адекватного визначення ризиків та їх оцінки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам, суміжним з репуатацією, управлінням репуатаційними ризиками та подоланням криз, присвятили свої дослідження велика кількість зарубіжних та вітчизняних науковців: М. Айзенгер, Е. Гріффін, Л. та Дж. Груніг, О. Дерев'яно, Г. Хані, Г. Даулінг, Ф. Джефкінс, О. Заман, Р. Елсоп, Р. Кройтцер, Дж. Ларкін, Дж. Марконі, Д. Ніф, А. Остапенко, Н. Реверчук, К. Тростянська, Ф. Шарков та багато інших. Тим не менше, незважаючи на те, що у галузі управління репуатацією та репуатаційними ризиками існує велика кількість як теоретичних, так і практичних напрацювань, важливим залишається питання систематизації підходів до формування профілю ризиків організації та їх подальшої оцінки.

З огляду на це метою статті є узагальнення підходів та методів визначення репуатаційних ризиків, а також актуалізація знань щодо підходів до оцінки ризиків як ключового етапу управління репуатацією.

Виклад основного матеріалу. Дослідженню феномену репуатації, управлінню нею та репуата-

ційними ризиками присвятили свої праці велика кількість вітчизняних та закордонних науковців. Крім того, поняття репуатації залишається в центрі уваги і PR-практиків, які «у польових умовах» займаються питаннями створення, управління та мінімізації репуатаційних ризиків.

Активні наукові дослідження репуатації як об'єкту управління розпочалося не так давно – у 1990-х роках. Головною особливістю підходів до оцінки цього поняття є те, що репуатація розглядається як один з нематеріальних активів і є джерелом отримання довгострокових конкурентних переваг та створення додаткової вартості [3]. Тим не менше, на відміну від знань, інновацій, технологій тощо, організація лише формально володіє репуатацією. Спробуємо пояснити це твердження, навівши кілька визначень цього поняття.

Наприклад, «Словник української мови в 11 томах» визначає репуатацію (від лат. *reputatio* – обдумую, споглядаю) як громадську думку про кого-, що-небудь [4].

О. Дерев'яно конкретизує: репуатація є суспільною думкою, процес формування якої відбувається через механізм оцінювання діяльності компанії окремими особами, групами осіб, організаціями тощо [1].

Одним із перших про взаємозв'язок репуатації та позиції компанії на ринку заявив американський учений Ч. Фомбран. Під репуатацією компанії він розумів репрезентацію її минулого і перспектив на майбутнє, яка описує привабливість для її основних зацікавлених груп в порівнянні з конкурентами цієї компанії [6, 72].

Німецький учений Р. Кройтцер зазначає, що поняття «репуатація» означає «слава», «авторитет» людини чи компанії і є індикатором того, чи їй можна довіряти [9, 10].

Репуатація, на думку Е. Гріффіна, є результатом діяльності, сформованим поглядом та (або) досвідом співпраці чи комунікації громадськості з організацією. Щодня тисячі чи навіть мільйони людей обговорюють продуктивність організації, її продукцію чи послуги, рішення, повідомлення тощо. Ці судження збираються разом протягом довгого часу і являють собою колективну точку зору, стосовно того, що представляє собою організація [7, 16].

Дж. Ларкін наводить схоже визначення: «Репуатація передбачає оціночне судження щодо властивостей компанії і зазвичай встановлюється протягом довгого часу» [10, 1].

Є. Дмитрук визначає репуатацію як неліквідний нематеріальний актив довготривалого ба-

гатоцільового характеру експлуатації, що має споглядално-вартісну природу та виступає важелем і мультиплікатором взаємоузгодження інтересів підприємства при забезпеченні його економічної безпеки [2].

Підсумовуючи, можемо вказати, що репутація є відносно об'єктивною та цілісною оцінкою громадськості професійної та соціальної діяльності організації протягом тривалого часу. Головною її особливістю є те, що репутація є динамічним та мінливим поняттям, а її створення та формування займає довгий час.

Одним із факторів, які мають враховувати компанії, оцінюючи можливі наслідки прийняття рішень, є репутаційні ризики. Це поняття уже надійно закріпилося у професійному та науковому вжитку, хоча, як і більшість речей в академічному світі, є об'єктом суперечок та різних трактувань з боку науковців.

Деякі з них вказують на те, що термін «репутаційні ризики» є хибним. Дж. Рейнер говорить, що поряд із такими поняттями, як «фінансовий ризик» чи «операційний ризик», термін «репутаційний ризик» виглядає дещо розмито й став зручною назвою для всіх ризиків, які можуть, у свою чергу, справити вплив і на репутацію. Тому, на її думку, більш точним було б формулювання «ризик для репутації» – будь-яка дія, подія чи умови, які можуть негативно або сприятливо вплинути на репутацію організації [11, 19-20].

При цьому Дж. Рейнер наводить перелік негативних для репутації явищ, що можуть втілюватися при реалізації ризикових ситуацій [11, 63]:

- легітимність і «ліцензія на діяльність»;
- конкурентна перевага;
- місцевий чи міжнародний статус;
- лояльність, довіра і впевненість з боку стейкхолдерів;
- зацікавленість з боку груп тиску;
- відносини зі ЗМІ.

Г. Хані розглядає репутаційний ризик як неспівпадіння між реальними діями, поведінкою чи станом справ у компанії з очікуваннями стейкхолдерів. Чим більшою є ця розбіжність, тим більша ймовірність настання ризикової ситуації, яка переростає в загрозу діяльності компанії. Він підкреслює, що очікування стейкхолдерів є завжди динамічними, вони рухливі й підпадають під різноманітні впливи: висвітлення діяльності у ЗМІ, новини з ринків, заяви конкурентів тощо. Це наводить на думку, що компанії повинні передбачати, за яких обставин може статися зсув у очікуваннях стейкхолдерів та що можна зробити, аби відновити статус-кво [8, 14]. Хані наводить також п'ять рівнів реакції стейкхолдерів, враховуючи розрив між очікуваннями та діяльністю компанії: розчарування, здивування, занепокоєння, відрива та роздратування. Виходячи з цього, Г. Хані стверджує, що можливі при настанні репутаційного ризику втрати дорівнюють затратам на відновлення довіри стейкхолдерів [8, 17].

Е. Гріффін, відштовхуючись від самої природи невизначеності, вважає репутаційним ризиком стан, який може настати внаслідок інцидентів або тліючих ризиків (англ. *incidents and issues*), які можуть бути кризою або перерости в неї [7, 33]. З цього він виводить дві різні види діяльності:

управління кризами (англ. *crisis management*) та управління проблемами (ризиками) (англ. *issue management*). Різниця між ними полягає в часовому проміжку, протягом якого є шанс впоратися з кризою із мінімальними наслідками для репутації.

Управління репутаційними ризиками має свої особливості та етапи. У першу чергу, мова йде про перелік кроків, необхідних для своєчасного та ефективного прогнозування, відслідковування та реагування на загрози, які виникають у зовнішньому середовищі та всередині компанії.

Дж. Рейнер вказує на чотири рамкові кроки, які дають можливість ефективного управління ризиками: **ідентифікація, оцінка, планування та реагування на ризики, посткризовий моніторинг та звітність**. Така модель за умови розуміння необхідності й відповідного налаштування керівництва організації дозволить процесу управління ризиками «працювати на вас, а не проти вас» [11, 72].

Одним із методів ідентифікації та оцінки ризиків є проведення аудиту репутаційних ризиків і створення на його основі системи реагування на потенційні кризи. Аудит має бути спрямований на виявлення кожної значної сфери діяльності, де неправильний крок може завдати значної шкоди репутації, а система реагування має відповідати на ці виклики та пом'якшити загальні збитки. Також завдання аудиту – оцінити шанси втрат для репутації і величину цих втрат [5, 16].

Так само можуть використовуватися соціологічний (якісний та кількісний) інструментарій на рівні структурних підрозділів: анкетування, поглиблені інтерв'ю, фокус-групи, круглі столи тощо. Останні можуть бути надзвичайно цінними, оскільки групова робота та мозковий шторм можуть народити ідеї, які в ситуації ізолятивного опитування з великою мірою ймовірності можуть залишитися поза увагою учасників дослідження [11, 61].

Для ідентифікації ризиків можуть також використовуватися більш звичні для управлінців інструменти, наприклад SWOT-аналіз (створення матриці загроз та можливостей), т. з. аналіз силових полів (ідентифікація загроз та сприятливих ситуацій, які впливатимуть на досягнення цілей), аналіз п'яти сил Портера, PEST-аналіз, сценарний підхід, аналіз стейкхолдерів [11, 63-67].

Дж. Ларкін вважає важливим елементом попередження репутаційних криз створення системи раннього сповіщення і моніторингу. Його завданням є рутинний збір інформації про комерційні, політичні, законодавчі, соціальні, економічні, технологічні та інші тенденції, події і зміни, які можуть мати потенційний вплив на стратегію бізнесу [10, 58].

Його загальною ціллю є збір, інтерпретація, прогнозування і управління інформацією та громадською думкою. Ця діяльність може полягати у створенні профілів стейкхолдерів (НГО, посадовців, засобів масової інформації та зацікавлених у Інтернеті, експертів-коментаторів) щодо конкретного ризикового фактору. Це дасть можливість виявити й оцінити рівень їх зацікавленості, потенційні позиції і вплив на громадську думку. Також можна проводити якісні та кількісні опитування клієнтів, співробітників, інвесторів, політиків та інших зацікавлених груп, вивчати досвід схожих ситуацій, які можуть продемонструвати показники ймовірні наслідки події¹.

¹ Там само.

Е. Гріффін поділяє моніторинг, або як він називає це – «сканування горизонту» ризиків (можливостей) для репутації – на зовнішнє та внутрішнє. Перше полягає у відслідковуванні тенденцій, на які організаціям варто звернути увагу, проаналізувати і за потреби вжити дій. На основі отриманих даних організації можуть зробити прогноз розвитку суспільних, політичних, економічних змін, які можуть настати через десятиліття. При цьому «сканування горизонту» охоплює більш короткий період – рік чи два.

Одним із стовпів зовнішнього сканування є належна комунікація та залучення стейкхолдерів. Це також і вміння слухати стейкхолдерів, розуміти їх бажання та точку зору щодо діяльності організації, розуміння того, які питання або можливі прийняті рішення стануть критичними для репутації. З іншого боку, це дає можливість компанії зрозуміти, якою вона є насправді з точки зору зовнішнього середовища та визначити проблеми, на виправленні яких варто зосередитися [7, 124-125].

Натомість внутрішній моніторинг є певним чином самооцінкою репутації організації. Він полягає в умінні передбачити, які ключові рішення, нові продукти, послуги чи стратегія діяльності можуть призвести до ризику для репутації [7, 126].

Після того, як організація визначить ризики, Г. Хані [8, 18] пропонує розподілити їх на групи за рівнем впливу, що визначає потенційний обсяг репутаційних втрат. Нижче наведена відповідна таблиця, що відображає взаємозв'язок рівня ризику та репутаційних втрат (табл. 1):

Таблиця 1
Взаємозв'язок впливу ризику на репутацію

Вплив ризику	Репутаційні втрати
Дуже низький	Відновлення довіри за рахунок незначних зусиль чи фінансів; ризик є внутрішнім, непотрібно залучати вище керівництво, тримати в курсі подій
Низький	Відновлення довіри відбувається за рахунок помірних витрат із залученням ресурсів основного бюджету; ризик проявляється на рівні підрозділу, керівництво має бути проінформоване
Середній	Відновлення довіри вимагає залучення ресурсів з додаткових джерел; ризик виникає на рівні кількох підрозділів, залучаються управлінці вищого рівня
Високий	Відновлення довіри відбувається з використанням значних ресурсів і при уважному контролі менеджерів; ризик вимагає негайної уваги, залучення співробітників та бюджету
Дуже високий	Довіра серйозно підірвана, а повне її відновлення – питання суперечливе та затратне; ризик вимагає уваги антикризової команди та пріоритетних дій

Дж. Рейнер пропонує використовувати для оцінки ризиків матрицю [11, 76], яка пов'язує вплив ризиків, рівень фінансових втрат (у т.ч. й на відновлення довіри стейкхолдерів) як оцінку вираження репутаційних втрат та власне зміст репутаційних втрат (табл. 2). Наведені у таблиці суми є лише прикладом, реальні цифри варто підставляти з урахуванням особливостей організації, галузі та реальних бюджетів на покриття репутаційних втрат:

Таблиця 2

Вплив ризику на фінансові витрати організації

Вплив	Фінансові втрати (у млн фунтів)	Репутація
Незначний	Менше 0,1	Незначні втрати на місцевому рівні
Невеликий	0,1 – 1	Висвітлення у ЗМІ на місцевому рівні
Помірний	1 – 10	Висвітлення у ЗМІ на національному рівні
Великий	10 – 100	Висвітлення протягом короткого часу у міжнародних ЗМІ
Катастрофічний	Понад 100	Широке висвітлення у міжнародних ЗМІ терміном більше одного року

Ще одна модель, яку пропонує британська вчена, заснована на взаємозв'язку ймовірності настання події та впливі ризику на репутацію [11, 75].

Таблиця 3

Модель ймовірності та впливу на репутацію ризикової ситуації

Ймовірність події	Вплив на репутацію
Вкрай мала	Незначний
Малоймовірна	Невеликий
Можлива	Помірний
Ймовірна	Великий
Майже повна впевненість	Катастрофічний

Г. Хані [8, 44] пропонує також використовувати під час оцінки репутаційних ризиків матрицю, яка відображає кореляцію рівня збитків та ймовірності настання (рис. 1).

Рівень збитків	Високий	Вагомий	Вагомий і терміновий
	Низький	Середній ризик	Високий ризик
		Незначний	Терміновий
		Низький ризик	Середній ризик
		Низька	Висока
		Ймовірність настання	

Рис. 1. Матриця ризиків

Разом з тим, Г. Хані наголошує, що оцінка ризиків з точки зору ймовірності настання не відображає у повній мірі усієї складності визначення загроз, оскільки навіть низький ризик може розвинути та перерости у кризу. Саме тому при оцінюванні ризиків варто відштовхуватися від груп стейкхолдерів та їх точок зору на сім основних рушіїв репутації: фінансові показники, надання послуг та товарів, бачення та лідерство, корпоративна соціальна відповідальність, умови праці, знання і навички, емоційна привабливість [8, 43]. Зміни, які можуть відбутися у одному з перелічених рушіїв, потенційно можуть представляти репутаційний ризик для організації. Для прикладу сформуємо матрицю, як у таблиці 4.

Таблиця 4
Матриця репутаційних ризиків
з точки зору рушіїв репутації

Стейкхолдери \ Рушії репутації	Інвестори	Клієнти	Постачальники	Працівники
Фінансові показники	*			
Надання послуг та товарів		*	*	
Бачення та лідерство	*			*
Корпоративна соціальна відповідальність	*			
Умови праці				*
Знання і навички	*	*		
Емоційна привабливість				*

Репутаційні ризики можна оцінювати також і з точки зору впливу на певні групи стейкхолдерів. Наприклад, можна будувати матриці, у яких *ризик 1* пов'язаний із інвесторами та громадою, *ризик 2* – постачальниками та працівниками тощо.

Висновки та рекомендації. Як ми змогли переконатися, науковці розробили велику кількість методів ідентифікації та оцінки репутаційних ризиків. Більшість із запропонованих підходів до ідентифікації ризиків базуються на аналізі зовнішнього середовища організації, тобто стейкхолдерів – груп громадськості, які впливають на рішення компанії чи можуть самі чинити вплив на них. Подальше оцінювання ризиків для репутації та можливі зсуви у ставленні до компанії оцінюються з точки зору впливу певних ситуацій на окремі групи стейкхолдерів.

Попри це ми вважаємо доцільним використовувати для оцінки ризиків матриці, які пов'язують ймовірність настання ризикової ситуації із впливом на репутацію або можливими збитками, які понесе компанія при настанні ризику.

Список літератури:

1. Дерев'яно О. Г. Ознаки та функції репутації як об'єкта репутаційного менеджменту підприємства / О. Г. Дерев'яно // Агросвіт. – 2012. – № 19. – С. 11-15. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/agrovit_2012_19_4
2. Дмитрук Є. В. Можливості використання моделі впливу репутації підприємства на рівень його економічної безпеки / Є. В. Дмитрук // Управління проектами та розвиток виробництва. – 2009. – № 4. – С. 152-159. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uprv_2009_4_26
3. Приятельчук О. А. Основні інструменти та комунікаційні технології управління репутаційним капіталом в умовах кризи / О. А. Приятельчук, Ю. С. Ковальчук // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2014. – № 3. – С. 124-133. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2014_3_14
4. Репутація // Словник української мови в 11 томах [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://sum.in.ua/s/reputacija>
5. Dowling Grahame R. Winning the reputation game / Grahame R. Dowling. – Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 2016.
6. Fombrun Charles J. Reputation: realizing value from the corporate image / Charles J. Fombrun. – Boston, Mass.: Harvard Business School Press, 1996.
7. Griffin Andrew. Crisis, issues and reputation management / Andrew Griffin. – London: Kogan Page Limited, 2014.
8. Honey Garry. A Short Guide to Reputation Risk / Garry Honey. – Farnham: Gower Publishing, 2009.
9. Kreutzer Ralf. Corporate Reputation Management in den sozialen Medien / Kreutzer, Ralf. – Wiesbaden: Springer Gabler, 2014.
10. Larkin Judy Strategic reputation risk management / Judy Larkin. – Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan, 2003.
11. Rayner Jenny. Managing reputational risk: curbing threats, leveraging opportunities / Jenny Rayner. – Chichester; Hoboken, N.J.: Wiley, 2003.

Кисиль БА.

Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского»

МЕТОДЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ И ОЦЕНКИ РЕПУТАЦИОННЫХ РИСКОВ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация

В статье исследованы современные теоретико-методологические основы идентификации и оценки репутационных рисков. Проанализированы основные тенденции в области репутационного риск-менеджмента. Рассмотрены различные методики исследования и формирования профиля рисков для репутации организации. Выявленные ключевые подходы к структурированию и оценке рисков. Приведены примеры анализа репутационных рисков с точки зрения вероятности наступления рискового события, финансовых потерь, с перспективы стейкхолдеров и прочее.

Ключевые слова: репутация, стейкхолдеры, репутационные риски, управление репутацией.

Kisil B.O.

National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

METHODS OF IDENTIFICATION AND EVALUATION OF REPUTATIONAL RISKS OF AN ENTERPRISE

Summary

The article explores modern theoretical and methodological basis of identification and evaluation of reputational risk. It analyzes the key trends in the reputation risk management field. Different approaches to identification and formation of reputational risk profile of an organization have been studied. Key approaches to structuring and assessment of risks have been drawn. The article offers examples of analysis of reputation risks in terms of likelihood of risk events, financial losses, as well as stakeholders' perspective.

Keywords: reputation, stakeholder, reputational risk, reputation management.

УДК 336.67

УПРАВЛІННЯ РУХОМ ГРОШОВИХ КОШТІВ ВІТЧИЗНЯНИХ ПІДПРИЄМСТВ: ОКРЕМІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Ковальчук Н.О., Сокач М.І.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті обґрунтовано необхідність та значення управління рухом грошових коштів вітчизняних підприємств у сучасних умовах господарювання. Розглянуто наукові підходи до трактування поняття «грошовий потік» та узагальнено його особливості. Визначено місце та завдання фінансового аналізу у системі управління грошовими потоками вітчизняних підприємств. Проведено оцінку основних аспектів руху грошових потоків від операційної діяльності на вітчизняних підприємствах на основі даних фінансової звітності одного із них – ТДВ «Чернівецький хімічний завод».

Ключові слова: грошові потоки, рух коштів від операційної діяльності, чистий грошовий потік, управління грошовими потоками, аналіз грошових потоків підприємства.

Постановка проблеми. Сучасні реалії господарювання вказують на проблеми у фінансовому стані та фінансових результатах діяльності підприємств України. Окрім показників прибутковості, важливим індикатором ефективності діяльності підприємства є додатний рух грошових коштів, який засвідчує переважання надходжень над витратами і платежами, а також здатність підприємства повноцінно фінансувати інвестиційну діяльність. Тому формування дієвого механізму управління рухом грошових коштів – одне із важливих завдань фінансових служб підприємств України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження даної теми набуває актуальності у зв'язку з винятковою значимістю ефективного управління грошовими потоками для забезпечення фінансової рівноваги суб'єкта господарювання. Серед дослідників, які намагалися розв'язувати проблеми управління грошовими потоками, слід виділити праці І.А. Бланка, А.М. Поддєрьогіна, В.В. Ясишенної, Л.О. Лігоненка, М.А. Болуха, К.А. Ігоніна, І.Ф. Пономарьова та ін.

Мета статті полягає в узагальненні окремих теоретичних аспектів управління рухом грошових коштів, а саме підходів до трактування суті даного поняття, властивостей грошових потоків, місця фінансового аналізу в управлінні ними. Важливо також проаналізувати динаміку чисто-

го руху коштів від операційної діяльності на прикладі ТДВ «Чернівецький хімічний завод».

Виклад основного матеріалу. Здійснення фінансово-господарської діяльності будь-якого вітчизняного підприємства незалежно від його фінансового стану породжує рух грошових коштів у вигляді надходжень, витрат і платежів, який в науковій літературі визначається як «грошові потоки». Слід зазначити, що грошові потоки підприємств є важливими об'єктами фінансового менеджменту, саме від них залежить фінансовий стан підприємства та кінцевий результат його фінансово-господарської діяльності. За умов сучасних ринкових реформ в економіці нашої держави гостро постає проблема нестабільності та різкого погіршення фінансового стану підприємств. Виходячи з цього, важливого значення набуває поняття «грошовий потік», яке привертає увагу багатьох практиків та науковців. Аналізуються та вивчаються різноманітні аспекти нового для вітчизняних економістів поняття «грошовий потік» (табл. 1).

Слід відзначити, що останнє визначення (автор Пономарьов І.Ф.), на нашу думку, достатньо об'єктивно відображає економічну сутність руху грошових коштів для вітчизняних підприємств.

Попри відмінності у тлумаченні поняття грошових потоків актуалізують його виняткову значимість для функціонування суб'єкта господарю-

вання й забезпечення створення доданої вартості та достатку власників такого суб'єкта.

Виникнення та формування грошового потоку при здійсненні фінансово-господарської діяльності підприємства є результатом цілеспрямованого прояву сукупності фінансово-економічних відносин та має певні ознаки, основними серед яких необхідно вважати наступні:

1) рух грошових коштів відбувається в результаті виконання певної угоди між двома суб'єктами господарювання, оформленої належним чином;

2) грошові потоки, що генеруються суб'єктом господарювання, мають виключно фінансовий характер, адже їх результатом є формування, розподіл, перерозподіл чи споживання фондів грошових коштів;

3) грошові потоки визначають порядок та особливості реалізації інших фінансових відносин, що формують фінанси підприємства, у тому числі, формування фінансових результатів, забезпечення ліквідності та платоспроможності [3].

Слід зазначити, що виникнення та формування грошового потоку при здійсненні господарських операцій у рамках реалізації операційної, інвестиційної та фінансової діяльності підприємства є результатом прояву сукупності фінансово-економічних відносин, а отже, має певні ознаки, серед яких необхідно виділити такі:

По-перше, рух грошових коштів здійснюється у зв'язку із виконанням договірних зобов'язань між суб'єктами господарювання як фінансова складова виконання відповідних господарських угод. Наприклад, угода з купівлі-продажу матеріальних цінностей передбачає поставку товару

одним із учасників договору і відповідну оплату іншим учасником. Така характеристика грошового потоку потребує документарного оформлення та підтвердження причини формування грошового потоку.

По-друге, функціонально-організаційні особливості господарських операцій підприємства дають змогу ідентифікувати рух коштів за видами грошових потоків відповідно до встановлених критеріїв групування. Так, залежно від виду фінансово-господарської діяльності підприємства розрізняють: грошовий потік від операційної діяльності, грошовий потік від інвестиційної діяльності та грошовий потік від фінансової діяльності.

По-третє, грошові потоки, що генеруються суб'єктом господарювання, мають виключно фінансовий характер. Адже їх результатом є формування, розподіл, перерозподіл та використання фондів грошових коштів суб'єкта господарювання (формування виручки від реалізації товарів, виплата грошових дивідендів, оплата рахунків постачальників, виплата заробітної плати, сплата податків та інших обов'язкових платежів до бюджету та позабюджетних фондів, емісія та розміщення акцій для формування статутного капіталу, погашення основної суми боргових зобов'язань суб'єкта господарювання та виплата процентів). Грошові потоки як форми вираження фінансових відносин на підприємстві відображають порядок та особливості їх реалізації, а також формування результату таких фінансових відносин (наприклад, формування та використання прибутку, формування резерву ліквідності). При цьому грошові потоки реалізуються виключно як рух грошових коштів.

Таблиця 1

Підходи до визначення поняття «грошовий потік»

Автор	Визначення
МСБО № 7 «Звіт про рух грошових коштів» [2]	Надходження і вибуття грошових коштів та їхніх еквівалентів
Крамаренко Г. О. [5]	Сукупність розподілених у часі надходжень і виплат коштів, генерованих господарською діяльністю підприємства
Бутинець Ф. Ф. [6]	Найважливіший самостійний об'єкт фінансового аналізу, який проводиться з метою оцінки фінансової стійкості та платоспроможності підприємства
Кірейцев Г. Г. [7]	Зміна грошових коштів, що знаходяться в розпорядженні підприємства, за період, що аналізується
Крамаренко В. І. [8]	Сукупність надходжень і вибуття коштів за певний період часу, сформованих у процесі господарської діяльності
Нікбахг Е., Гроппеллі А. [9]	Міра ліквідності підприємства що складається з чистого доходу і безготівкових витрат, таких, як амортизаційні відрахування
Риндін Л., Шамаєв Г. [11]	Сума надлишку (недостачі) коштів, отриманих у результаті зіставлення надходжень і відрахування коштів у процесі операційної (інвестиційної, фінансової) діяльності
Ковальов А.І. [12]	Потік грошових ресурсів, пов'язаний із конкретним періодом часу та є різницею між усіма коштами, що надійшли на підприємство й були оплачені ним за цей період
Коваленко Л. О., Ремньова Л. М. [13]	Надходження та вибуття грошових коштів та їх еквівалентів у результаті виробничо – господарської діяльності
Брікхем С. [16]	Фактичні чисті готівкові кошти, які надходять у фірму (чи витрачаються нею) протягом деякого визначеного періоду
Ван Хорн Дж. К. [10]	Рух грошових коштів, що має безперервний характер
Лігоненко Л.О., Ситник Г.В. [15]	Система розподілених у часі надходжень та видатків грошових коштів, що генеруються його господарською діяльністю і супроводжують рух вартості, володіючи зовнішньою ознакою функціонування підприємства
Терещенко О. О. [14]	Критерій оцінки внутрішнього потенціалу фінансування підприємства
Пономарьов І.Ф. [21]	Динамічний показник, що характеризує постійний рух грошових коштів у результаті операційної, інвестиційної та фінансової діяльності підприємства, який пов'язаний із надходженням чи витрачанням грошових ресурсів підприємства

Таким чином, грошові потоки являють собою господарські зв'язки в діяльності підприємства в усіх його аспектах. Для того, щоб підприємство якомога краще та результативніше здійснювало свою діяльність потрібно проводити ефективне управління грошовими потоками, що й буде досліджуватись в наступних розділах.

Грошові потоки мають низку властивостей щодо їх характеру, обсягів та змісту, наявність яких нерозривно пов'язана з його суттю. До даних властивостей належать наступні: залежність від виду діяльності, ліквідність, рухливість, документованість, зручність подання, ефектив-

ність, балансування, рівномірність, синхронність, підвладність часу, кругообіг.

Врахування вище визначених особливостей при управлінні грошовими потоками на підприємствах України, на нашу думку, дозволить значно підвищити ефективність такого менеджменту.

Крім вищезазначеного, ефективне управління грошовими потоками передбачає визначення базових положень щодо організації управління ними:

– грошові потоки не можуть виникати в результаті пасивної економічної поведінки підприємства;

– грошові потоки є невід'ємною складовою фінансового та операційного циклів, що вимагає

Таблиця 2

Властивості грошових потоків підприємства

№ п/п	Властивості грошових потоків	Характеристика властивостей грошових потоків
1	Залежність від виду діяльності	Грошовий потік формується стосовно визначеного виду діяльності: операційної, фінансової та інвестиційної
2	Ліквідність	Формування дефіцитного або надлишкового сальдо грошових коштів підприємства, якщо воно повністю покриє всі боргові зобов'язання.
3	Рухливість	Грошовий потік перебуває у постійному русі за видами діяльності
4	Документованість	Використання «Звіту про рух грошових коштів» для відображення операцій по руху грошових коштів
5	Зручність подання	Відображення руху грошових коштів у формі звітності «Звіті про рух грошових коштів»
6	Ефективність	Грошові кошти є необхідним джерелом ефективного функціонування підприємства
7	Балансування	Збалансованість грошових потоків забезпечує стан фінансової рівноваги (ліквідності), який гарантує існування підприємства в короткостроковому і довгостроковому періодах та задовольняє фінансові потреби зацікавлених в підприємстві груп осіб. Фінансова рівновага гарантує стабільність і є передумовою досягнення інших цілей.
8	Рівномірність	Грошові потоки характеризуються ступенем регулярності здійснення, порушення чого призведе до затримок у надходженні грошових коштів та відкладенні запланованих видатків
9	Синхронність	Грошові потоки характеризуються наявністю ступеня узгодженості їх у часі, що значним чином визначає стан фінансової рівноваги підприємства

Джерело: розроблено авторами на основі [19, 20]

Таблиця 3

Динаміка руху грошових коштів від операційної діяльності ТДВ «Чернівецький хімічний завод» у 2013-2015 роках

Стаття	Значення			Відхилення			
	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2014 року до 2013 року, тис. грн.	2015 року до 2014 року, тис. грн.	2014 року до 2013 року, %	2015 року до 2014 року, %
Надходження від:							
– реалізація продукції (товарів, робіт, послуг)	33051	30353	39298	2698	8945	-8,2	1,3
– повернення податків і зборів	-	-	14	-	-	-	-
– цільового фінансування	-	-	120	-	-	-	-
– покупців і замовників авансів	7	28	36	21	8	29,5	28,6
– надходження від повернення авансів	131	45	164	-86	119	-66	-152
– установ банків % за поточними рахунками	585	537	528	-48	-9	-8,2	-1,7
– інші надходження	425	157	154	-268	-3	-63,1	-1,9
Витрачання на оплату:							
– товарів (робіт, послуг)	19359	18481	26060	-878	7579	-4,5	41
– праці	5418	5043	5004	-375	-39	-6,9	-0,77
– відрахування на соціальні заходи	2885	2722	2446	-163	-276	-5,6	-10,1
– обов'язання з податків і зборів	3709	2782	3310	-927	528	-25	19
– витрачання на оплату авансів	226	193	179	-33	-14	-14,6	-7,3
– витрачання на оплату повернення авансів	108	73	7	-35	-66	-32,4	-90,4
– інші витрачання	997	609	699	-388	90	-39	14,8

узгодження фінансових рішень між усіма напрямками управління фінансами підприємства;

– управління грошовими потоками потребує відповідного інформаційного наповнення системи прийняття управлінських рішень;

– управління грошовими потоками передбачає однозначність трактування прийнятих фінансових рішень, чіткість доведення їх до виконавців та забезпечення адекватного зворотного зв'язку – моніторингу, перегляду та корегування фінансових рішень [4].

Особливістю системи управління рухом грошових коштів є те, що вона індивідуальна для кожного підприємства, оскільки необхідно враховувати особливості його фінансово-господарської діяльності та специфічні умови зовнішнього і внутрішнього середовища її реалізації. Однозначно можна стверджувати, що обов'язковим та вагомим елементом управління рухом грошових коштів є постійний та систематичний фінансовий аналіз, основними завданнями якого є:

1) виявлення тенденцій та закономірностей розвитку грошових потоків підприємства;

2) оцінка ступеню раціонального використання грошових коштів;

3) виявлення і запобігання особливості виникнення ситуації банкрутства підприємства;

4) вивчення факторів і прогноз збалансованості та синхронності грошових потоків за обсягом і часом для забезпечення платоспроможності підприємства;

5) пошук резервів підвищення ефективності та інтенсивності використання грошових потоків в процесі операційної, інвестиційної і фінансової діяльності та інші [22].

Слід зазначити, що основним документом, з якого фінансовий менеджер отримує інформацію про вхідний та вихідний грошовий потік підприємства, є звіт про рух грошових коштів. Основним завданням складання звіту про рух грошових коштів є надання користувачам фінансової звітності, повної, правдивої та неупередженої інформації про зміни, що відбулися у грошових коштах підприємства за період, що аналізується.

У звіті про рух грошових коштів відображаються такі види діяльності, як операційна діяльність, інвестиційна діяльність та фінансова діяльність підприємства.

На основі даних фінансової звітності вітчизняного підприємства «Чернівецький хімічний завод» проаналізовано рух грошових коштів від операційної діяльності. Вибір такого об'єкту аналізу зумовлений тим, що на вітчизняних підприємствах основою розрахунку загального Cash-flow є операційний Cash-flow.

Даний показник відображає величину чистих грошових потоків, що утворюються в результаті проведення операційної діяльності, тобто частину виручки від реалізації, яка залишається в розпорядженні підприємства в певному періоді після здійснення всіх грошових видатків операційного характеру. Цей показник можна розгля-

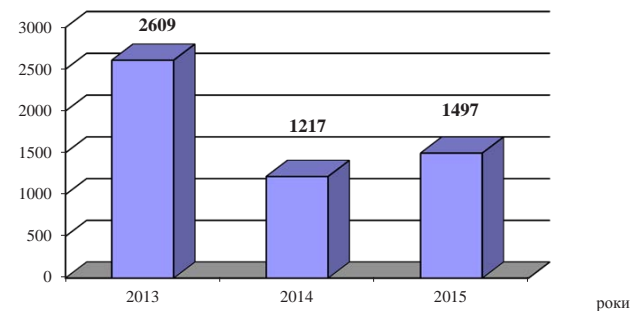
дати як критерій оцінки внутрішнього потенціалу фінансування підприємства (табл. 3).

Дані, наведені в таблиці, підтверджують загальну картину для вітчизняних підприємств – основними статтями руху грошових потоків від операційної діяльності є надходження від реалізації продукції та витрачання на оплату товарів.

Вагому суму вихідних грошових потоків від операційної діяльності займають також витрати на оплату праці та відрахування на соціальні заходи.

Узагальнюючим показником руху коштів виступає чистий грошовий потік (рис. 1).

тис.грн.

Рис. 1. Чистий рух коштів від операційної діяльності ТДВ «Чернівецький хімічний завод» за 2013-2015 роки

Джерело: розроблено авторами за даними фінансової звітності ТДВ «Чернівецький хімічний завод»

Отже, порівняно із базовим 2013 роком динаміка руху коштів від операційної діяльності підприємства має негативну динаміку – зменшення. Така ситуація є небезпечною, оскільки може призвести до ситуації, коли перед суб'єктом господарювання постане проблема фінансування інвестиційної діяльності. Така проблема є характерною для вітчизняних підприємств та засвідчує необхідність підвищення ефективності управління грошовими потоками, зокрема через оптимізацію рівня витрат та збільшення надходження грошових коштів.

Висновки та перспективи дослідження. Сучасні умови господарювання зумовлюють необхідність проведення особливо ефективного та продуманого управління рухом грошових коштів на вітчизняних підприємствах з урахуванням впливу чинників внутрішнього та зовнішнього середовища. Особливо важливо управляти рухом коштів від операційної діяльності підприємства, адже для підприємств України надходження від даного виду діяльності є джерелом фінансування інвестицій. А це вкрай важливо, враховуючи вартість та ризиковість залучення кредитних ресурсів.

Все це потребує налагодження ефективного механізму управління грошовими потоками, особливо роль у функціонуванні якого відіграє фінансовий аналіз, а також додержання основних принципів такого управління. Саме на це варто спрямувати дослідження у сфері менеджменту грошових потоків підприємств.

Список літератури:

1. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»: Наказ Міністерства фінансів України від 07.02.2013 № 73: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
2. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 7 (МСБО 7). Звіт про рух грошових коштів: Міжнародний документ від 01.01.2012: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
3. Ясишена В. В. Теоретичні аспекти аналізу грошових потоків підприємств / В. В. Ясишена // Економічний простір. – 2013. – № 16. – С.123-131. [сайт http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ekpr/2008_16/yasish.pdf].
4. Шубіна С. В. Напрямки управління грошовими потоками підприємства: теоретичні аспекти / С. В. Шубіна, М. Ю. Авакян // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. – 2008. – № 5.
5. Крамаренко Г. О. Фінансовий менеджмент: [підруч.] / Г. О. Крамаренко, О. Е. Чорна. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 520 с.
6. Бугинець Ф. Ф. Економічний аналіз: [навчальний посібник]. – Житомир: Рута, 2003. – 680 с.
7. Кірейцев Г. Г. Фінансовий менеджмент: Навчальний посібник / За ред. проф. Г.Г. Кірейцева. – К.: ЦУЛ, 2002. – 496 с.
8. Краменко В. І., Холод Б. І. та ін. Управління ресурсами підприємства: Навчальний посібник: Центр навчальної літератури, 2004. – 288 с.
9. Нікбахт Е. Фінанси / Е. Нікбахт, А. Гроппеллі; пер. з англ. В. Ф. Овсієнка та В. Я. Мусієнка. – К.: Основи, 1993. – 383 с.
10. Ван Хорн Д. К. Основы управления финансами / Д. К. Ван Хорн; пер. с англ. – М.: Финансы и статистика, 1996. – 800 с.
11. Рындин Л. Г. Организация финансового менеджмента на предприятии / Л. Г. Рындин, Г. А. Шамаев. – М.: Русская деловая литература, 1997. – С. 147.
12. Ковальов А. І. Організація та управління реструктуризацією підприємств промисловості: навч. посібник. – Одеса: Пальміра, 2008. – 316 с.
13. Коваленко Л. О., Ремньова Л. М. Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 485 с.
14. Терещенко О. О. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання: Навч. посібник. – К.: КНТУ, 2003. – 554 с.
15. Лігоненко Л. О. Управління грошовими потоками: навч. посібн. / Л. Лігоненко, Г. Ситник. – К.: КНТЕУ, 2005. – 255 с. 3.
16. Брігхем С. Основы финансового менеджмента: Пер. з англ. – Київ: Молодь, 1997. – 1000 с.
17. Пушкар І. В., Сидоренко Д. Ю. Створення системи управління грошовими потоками підприємства, як запорука фінансової стабільності підприємства / Пушкар І. В., Сидоренко Д. Ю. // Экономические науки / 7. Учет и аудит. – № 11, 2013.
18. Нагайчук В. В. Управління грошовими потоками підприємства / Нагайчук І. В. // Вісник соціально-економічних досліджень / № 1, 2014. – 52 с.
19. Бланк И. А. Инвестиционный менеджмент. Учебный курс. – К.: ЭльгаН. НикаЦентр 2001. – 448 с.
20. Вареник В. М. Властивості грошових потоків / В. М. Вареник // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. № 1 (4), 2011.
21. Пономарьов І. Ф. Управління оптимізацією грошових потоків підприємства / І. Ф. Пономарьов // Наукові праці ДДТУ. Сер. економ. Вип. 49. – Донецьк, 2007. – С. 69-76.
22. Губачова О. М. Деякі аспекти управління рухом грошових коштів та їх вплив на фінансовий стан підприємства / О. М. Губачова // Економіка і регіон. – № 2 (5). – ПолтНТУ. – 2012. – С. 63-64.

Ковальчук Н.А., Сокач М.И.

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

УПРАВЛЕНИЕ ДВИЖЕНИЕМ ДЕНЕЖНЫХ СРЕДСТВ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ: ОТДЕЛЬНЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация

В статье обоснована необходимость и значение управления движением денежных средств отечественных предприятий в современных условиях хозяйствования. Рассмотрены научные подходы к трактовке понятия «денежный поток» и обобщены его особенности. Определено место и задачи финансового анализа в системе управления денежными потоками отечественных предприятий. Проведена оценка основных аспектов движения денежных потоков от операционной деятельности на отечественных предприятиях на основе данных финансовой отчетности одного из них – ОАО «Черновицкий химический завод».

Ключевые слова: денежные потоки, движение средств от операционной деятельности, чистый денежный поток, управление денежными потоками, анализ денежных потоков предприятия.

Kovalchuk N.A., Sokach M.I.

Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovich

MANAGING OF CASH FLOW OF DOMESTIC ENTERPRISES: SOME THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Summary

In the article is investigated the necessity and importance of cash flow management of domestic enterprises in the current economic conditions. Considered scientific approaches to the interpretation of the term «cash flow» and summarized its features. The place and task of financial analysis in the management of cash flows of domestic enterprises is determined. The evaluation of the main aspects of cash flow from operating activities at domestic enterprises on the basis of the financial statements of one of them – «Chernivtsi chemical factory».

Keywords: cash flow, cash flow from operating activities, net cash flow, cash flow management, cash flow analysis of the company.

УДК 657

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ КОМПЛАЄНС-КОНТРОЛЮ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ ТА СУСПІЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

Коляда І.В.

Харківський національний університет міського господарства
імені О.М. Бекетова

Стаття присвячена осмисленню категорій «контроль», «внутрішній контроль», «комплаєнс-контроль» та їх співвідношенню. Особлива увага приділена з'ясуванню стану нормативно-правового регулювання комплаєнс-контролю, а також аналізу наукового дискурсу щодо перспектив його запровадження в кооперативних банках.

Ключові слова: контроль, внутрішній контроль, комплаєнс-контроль, комплаєнс-ризик, функції комплаєнс-контролю, принципи комплаєнс-контролю.

Постановка проблеми. В період глобальної фінансово-економічної кризи гостро постає питання пошуку нових підходів щодо управління ризиками в банківських установах. Прояви ризиків на рівні підрозділів банківської установи що сприймаються як кредитні, операційні, правові, за своєю суттю є проявами ризиків більш високого рівня – макроекономічними і політичними.

Діючі системи внутрішнього контролю сьогодні виявились нездатними формувати повноцінне уявлення про масштаби ризиків та запобігати їм або припиняти такі. І тому, сформована система ризиків потребує суттєвої модернізації, в тому числі за допомогою гармонійного втілення в систему забезпечення безпеки банківських установ ефективного комплаєнс-контролю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексний підхід до дослідження системи забезпечення безпеки фінансових установ став предметом вивчення багатьох економістів та юристів протягом останніх років. При цьому автори звертаються до вивчення загальних теоретичних питань пов'язаних в цілому з внутрішнім контролем. Найбільш вагомий внесок в цій галузі з'явився завдяки дослідженням таких авторів, як Туркіна А.Є. [1], Бобильов Д.В. [2], Селезнева М.В. [3], Астраханцева І.О., Дубов Д.О., Кутузова А.С. [4], Шарамко М.М., Гарипов І.Р. [5], та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В той же час донині недослідженими залишаються коло питань, присвячених комплаєнс-контролю в банківських установах, деякі з них потребують додаткового осмислення і узагальнення, а саме не існує узагальненого визначення поняття «комплаєнс-контроль», належним чином не досліджена сутність комплаєнс-контролю.

Мета статті. Метою даної статті є аналіз стану наукового дискурсу та нормативного закріплення категорій «контроль», «внутрішній контроль», «комплаєнс-контроль» в банківських установах, визначення місця комплаєнс-контролю в системі внутрішнього контролю, дослідження сутності комплаєнс-контролю шляхом виокремлення принципів та функцій комплаєнс-контролю.

Виклад основного матеріалу дослідження. В нормативно правових актах, науковій літературі та суспільному дискурсі поряд зустрічаються такі визначення як «контроль», «внутрішній контроль», «комплаєнс-контроль».

Поняття «контроль» закріплено в ст. 1 Лімської декларації керівних принципів контролю [6], в якій він визначається як невід'ємна частина системи регулювання, ціллю якої є виявлення відхилень від прийнятих стандартів та порушення принципів, законності, ефективності і економії витрачання матеріальних ресурсів на більш ранній стадії, для

того щоб мати можливість прийняти корегуючі міри, а в окремих випадках притягнути до відповідальності, отримати компенсацію за заподіяну шкоду або провести заходи по запобіганню або скороченню таких порушень у майбутньому.

Комплаєнс (від англ. *compliance* – згода, відповідність; походить від дієслова *to comply* – виконувати) – буквально означає дія у відповідності з вказівкою. «Комплаєнс» уявляє собою відповідність будь-яким внутрішнім або зовнішнім вимогам або нормам [7].

В Методичних рекомендаціях щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України, затверджених Постановою Правління НБУ від 28.03.2007 року № 98 закріплено що, внутрішній контроль – це процес, що відбувається на всіх рівнях управління. Він розробляється банком для гарантування досягнення поставлених цілей з питань: ефективності та результативності операцій, здійснених банком; достовірності фінансової звітності; дотримання законодавства та внутрішніх процедур банку.

В свою чергу, дотримання внутрішніх процедур (комплаєнс) – необхідність знати, розуміти та дотримуватися всіх вимог законодавства України, нормативів, положень і правил, внутрішніх політик, стандартів та кодексів з питань діяльності банку [8].

Положення про організацію внутрішнього контролю в банках України, затверджене Постановою Правління Національного банку України № 867 від 29.12.2014 року закріплено термін «комплаєнс» як – дотримання банком законодавчих актів, ринкових стандартів, а також стандартів та внутрішніх документів банку, у тому числі процедур [9].

Крім того у вищезазначеному Положенні закріплено визначення «внутрішній контроль» – заходи (процедури) банку, спрямовані на забезпечення ефективності та результативності здійснення операцій банку, ефективності управління активами і пасивами, ризиками, забезпечення повноти, своєчасності та достовірності ведення бухгалтерського обліку та складання і надання фінансової, статистичної, управлінської, податкової та іншої звітності, запобігання шахрайству, комплаєнс тощо.

У рекомендаціях Базельського комітету з питань банківського нагляду при Банку з міжнародних розрахунків термін «комплаєнс-контроль» закріплено як самостійна діяльність, що здійснюється в комерційних банках, щодо визначення, оцінки, консультування, відстеження та повідомлення про комплаєнс-ризик банку. При цьому, під комплаєнс-ризиком розуміють ризик виникнення юридичної відповідальності, фінансових збитків, репутаційних втрат комерційного банку в результаті порушення законодавства, підзаконних нормативно-правових актів, звичаєв ділового обігу, що мають відношення до комерційної діяльності банку [10].

У науковій літературі все більш популярним стають різноманітні спроби комбінувати та конвертувати підходи до комплаєнсу. Ці спроби здійснюються у соціологічному, політологічному, юридичному та економічному вимірі.

Осмилюючи категорію «комплаєнс», науковці донині не змогли запропонувати уніфіковане тлу-

мачення її сутності. Так, М.В. Селезнева посиляючись на практику російського та європейського законодавства вважає, що комплаєнс можна розглядати як принцип ведення бізнесу фінансовою установою у відповідності з застосуванням законодавства, правилами, кодексами та стандартами, що встановлюються компетентними властями, професійними асоціаціями та внутрішніми документами даної фінансової установи [3]. Водночас Малихін Д.В. розглядає комплаєнс як здатність діяти у відповідності з інструкціями, правилами, спеціальними вимогами. Він зазначає, в галузі фінансових послуг комплаєнс виконується на двох рівнях. Перший рівень – відповідність зовнішнім правилам, які зобов'язана виконувати організація в цілому. Другий рівень – відповідність вимогам системи внутрішнього контролю, які встановлюються з метою забезпечення виконання зовнішніх вимог [11]. Натомість Пустовалова Є. формулює визначення комплаєнс-контролю як боротьбу з відмивання коштів та фінансуванням тероризму, попередження маніпулювання ринком та розповсюдження інсайдерської інформації, а також боротьба з корупцією [12]. В свою чергу окремі аналітики пропонують узагальнену дефініцію. Комплаєнс, на їх думку, уявляє собою функцію органів управління банку по забезпеченню дотримання нормативно-правових актів, стандартів, внутрішніх документів організації, виключенню утягнення організації в здійснення протиправної та такої що порушує ділову етику, діяльності, а також своєчасному наданню інформації в органи надзору та контролю. Комплаєнс-контроль здійснюється незалежно та на постійній основі [4].

Важко погодитись з думкою Бобильова Д.В. який вважає що, комплаєнс – це напрямок професійної діяльності, що існує переважно в фінансово-банківській сфері і передбачає виконання кожним співробітником своїх посадових обов'язків, в тому числі прийняття рішень на всіх рівнях, відповідно до стандартів законності і сумлінності встановленими установою [2].

Комплаєнс формує фундамент контролю будь-якої організації, що завжди функціонує за тими чи іншими правилами. В цьому сенсі він розглядається як обов'язкова складова системи управління, однією з важливих частин якої є система внутрішнього контролю [13].

На нашу думку, комплаєнс-контроль – це різновид внутрішнього контролю тобто свого роду процес, тобто сукупність заходів та засобів, направлених на виявлення проблемних ситуацій та моніторинг діяльності банківської установи.

Сутність комплаєнс-контролю розкривається в його основних функціях. Так, аналітична функція передбачає проведення аналітичних системних процедур щодо виявлення потенційних комплаєнс-ризиків. Інформаційна функція передбачає збір та обробку інформації економічного та фінансового спрямування, що характеризує стан активів та обов'язків банківської установи за визначений період часу. Попереджувальна – передбачає проведення попереджувальних заходів з метою недопущення неправомірних дій зі сторони персоналу банку так і зі сторони клієнтів. І функція забезпечення ефективного управління ризиками проявляється у виявленні, оцінці ри-

зиків, визначенні прийняттого рівня ризиків та нейтралізації ризиків.

Функції комплаєнс-контролю реалізуються за такими напрямками:

– інституційний комплаєнс-контроль, що включає діяльність баз приводу дотримання встановлених правил внутрішньої взаємодії, процедур і процесу прийняття рішень;

– операційний комплаєнс-контроль, що включає контроль операцій що здійснюються банком з метою виявлення і оцінки комплаєнс-ризиків, наприклад пов'язаних з легалізацією доходів отриманих злочинним шляхом, з фінансуванням тероризму, з ідентифікацією неблагонадійних контрагентів, з ризиками шахрайства та корупції;

– комплаєнс-контроль дотримання правил професійного ведення бізнесу, що включає ідентифікацію, оцінку і моніторинг комплаєнс-ризиків, що пов'язані з професійним веденням бізнесу та корпоративною етикою.

Розглядаючи сутність комплаєнс-контролю, вважаємо доцільним розглянути його основні принципи. У рекомендаціях Базельського комітету з питань банківського нагляду приділена увага основним принципам що є основоположними для здійснення комплаєнс-функції банку [10].

Так, у цьому документі закріплено принцип відповідальності спостережного органу банку; принцип відповідальності виконавчого органу банку; принцип незалежності; наявності ресурсів для ефективного виконання комплаєнс-функції; сприяння виконавчим органам банку щодо ефективного управління комплаєнс-ризиками; взаємодія з внутрішнім аудитом; міжнародного співробітництва, аутсорсингу.

Організація системи внутрішнього контролю має відповідати таким принципам: дієвість та ефективність; розподіл обов'язків; усебічність; своєчасність; незалежність; конфіденційність [9].

На нашу думку, перелік основних принципів комплаєнс-контролю має бути доповнений принципами повноти, систематичності, системності.

Сьогодні систему комплаєнс-контроль у вітчизняних кооперативних банках починають активно впроваджувати. Так, Публічним Акціонерним товариством комерційний банк «Приватбанк» було розроблено «Політику в галузі управління ризиками». Функцію по управлінню комплаєнс-ризиком виконує Департамент «Compliance». При побудові і реалізації системи комплаєнс в банку керуються такими принципами: принцип відповідності нормам ділової етики; відповідність кращим вітчизняним і світовим практикам комплаєнсу; недопущення порушень при функціонуванні системи комплаєнсу; неперешкоджання виконанню процесів при побудові реалізації системи комплаєнс; забезпечення безперешкодного, оперативного і необмеженого доступу до інформації; своєчасне та об'єктивне усунення порушень [14].

Висновки і пропозиції. Враховуючи вищезазначене, поняття комплаєнс-контроль має бути розширене і адаптоване з урахуванням специфіки та місця його проведення. Пропонуємо викласти у такій редакції – це процес, направлений на досягнення цілей банківської установи і такий що є результатом дії щодо виявлення проблемних ситуацій, пов'язаних з формуванням особистих та залучених фінансових ресурсів в банківській сфері, з можливістю здійснення незаконних операцій зі сторони співробітників та клієнтів, а також моніторинг діяльності банківської установи в цілому та в окремих підрозділах.

Дослідивши сутність комплаєнс-контролю, можна зробити висновки, що за допомогою його впровадження та ефективного здійснення можна посприяти зменшенню ризиків, збереженню позитивної ділової репутації, мінімізації витрат та збереженню активів банку.

Список літератури:

1. Туркина А. Е. Риск-ориентированный внутренний контроль и его интеграция в систему управления рисками в коммерческом банке: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.10. – Москва, 2013. 25 с.
2. Бобылев Д. В. Формирование системы внутреннего контроля в страховых организациях (методический аспект): автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.10. – Москва, 2013. – 24 с.
3. Селезнева М. В. Комплаєнс контроль в банковской сфере. Новый подход к управлению рисками: http://www.buk.irrk.ru/library/sbornik_13/selezneva.pdf (дата звернення: 02.12.1016).
4. Астраханцева И. А., Дубов Д. А., Кутузова А. С. Комплаєнс-контроль в коммерческом банке: http://www.astrakhanseva.ru/pub/fin_2014_6.pdf (дата звернення: 02.12.1016).
5. Шарамко М. М., Гарипов И. Р. Институциональный комплаєнс-контроль: монография. – Москва: РУСАЙНС, 2016. – 138 с.
6. Лімська декларація керівних принципів контролю від 01.01.1977: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/604_001 (дата звернення: 02.12.1016).
7. Комплаєнс // Википедия свободная энциклопедия: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%B5%D0%BD%D1%81> (дата звернення 03.12.2016).
8. Методичні рекомендації щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України: Постанова Правління НБУ від 28.03.2007 № 98: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0098500-07> (дата звернення: 02.12.1016).
9. Про затвердження Положення про організацію внутрішнього контролю в банках України: Постанова Правління Національного банку України № 867 від 29.12.2014 року: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0867500-14/page?text=%EA%EЕ%EC%EF%EB%E0%BA%ED%F1> (дата звернення 03.12.2016).
10. Basel Committee on Banking Supervision Consultative Document The compliance function in banks // <http://www.bis.org/publ/bcbs103.htm> (дата звернення: 12.12.1016).
11. Малихин Д. В. Особенности организации комплаєнс-контроля в российских банках // Внутренний контроль в кредитной организации. 2009. № 2.
12. Pustovalova E. Compliance in Russia and the CIS// <http://old.themoscowtimes.com/conferences/eng/event/archive/440714.html> (дата звернення: 12.12.1016).
13. Терехов А. Г. Трансформация комплаєнса и риск-менеджмента в системе внутреннего контроля // Внутренний контроль в кредитных организациях. 2011. № 1.

14. Політика банківської групи Приватбанк в галузі управління ризиками: http://static.privatbank.ua/files/data/pol_risk_site.pdf (дата звернення: 15.12.1016).

Коляда И.В.

Харьковский национальный университет городского хозяйства
имени А.Н. Бекетова

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ КОМПЛАЕНС-КОНТРОЛЯ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НАУКЕ И ОБЩЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация

Статья посвящена осмыслению категорий «контроль», «внутренний контроль», «комплаенс-контроль» и их соотношению. Особое внимание уделяется выяснению состояния нормативно-правового регулирования комплаенс-контроля, а также анализу научного дискурса о перспективах его внедрения в кооперативных банках.

Ключевые слова: контроль, внутренний контроль, комплаенс-контроль, комплаенс-риск, функции комплаенс-контроля, принципы комплаенс-контроля.

Koliada I.V.

O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv

CONCEPTION AND ENTITY OF COMPLIANCE CONTROL IN UKRAINIAN ECONOMICS AND PUBLIC DISCOURSE

Summary

The article is devoted to comprehension of «control», «inner control», «compliance control» categories and their correlation. There is especially noted clarification of the legal regulation «compliance control» and analysis of the scientific discourse about aspects for its realization in commercial banks.

Keywords: control, inner control, compliance control, compliance risk, functions of compliance control, principles of compliance control.

УДК 330.3:330.46

РИЗИКИ НАСТАННЯ КРИЗОВОГО СТАНУ НА ПІДҐРУНТІ ОРТОДОКСАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ ЕКОНОМІЧНОЇ ДИНАМІКИ

Коляда Ю.В., Бондар В.А.

Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана

Запропоновано методикою передбачення кризи макроекономічного розвитку. Вона ґрунтується на застосуванні модифікацій класичних моделей та формули числової міри ризику. Здійснено апробацію здійсненої методики на прикладі української економіки. Комп'ютерне моделювання ураховує цілу низку особливостей еволюції економічної системи: запізнення, нелінійність, фрактальність лінійної моделі. Вказано на потребу узагальнення результатів, відштовхуючись від багатовимірних динамічних моделей економіки.

Ключові слова: модель економічного зростання, динаміка ризику, модифікації моделі Харрода-Домара, модель Солоу, інтервальный прогноз.

Постановка проблеми. Передбачення кризового стану економічної еволюції, як прояву буття реальної економіки, є дуже важливою проблемою суспільного розвитку. На сьогодні економічний ризик ґрунтується на панівній в економіці теорії рівноважного стану.

Події останнього часу, що відбулися у світі, нашому суспільстві, вказують на потребу вивчення динаміки економічного ризику, причому лінійна парадигма в класичному розумінні вичерпала свої можливості. Для розв'язання поточних проблем поведінки економічного розвитку з плином часу слід долучати методи нелінійної динаміки, зважаючи на прикметні риси економічної системи [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У відомій літературі [2-4], на нашу думку, проведено глибокий вербальний аналіз природи та міри прояву економічного ризику, створивши передумови для подальшого його комп'ютерного дослідження – від процесу статистики перейти до розгляду динамічних траєкторій перехідного процесу.

Постановка завдання. Спираючись на моделі економічної динаміки, якими охоплюється статичний режим, розробити підхід до оцінювання величини економічного ризику, як передвісника кризового стану економіки, тобто увійти в окіл настання кризи. Для цього потрібно визначитися з числовою мірою економічного ризику, його ступенем.

Мета статті. Застосовуючи класичні моделі економічної динаміки (Харрода-Домара та Солоу), здійснити апостеріорне оцінювання числової міри ризику на конкретному прикладі економіки України. Комп'ютерне дослідження поведінки економічного ризику з плином часу доповнити, ураховуючи запізнення процесів економіки і фрактальність лінійної економічної динаміки моделі.

Виклад основного матеріалу. Класична модель Харрода-Домара макроекономічної динаміки, ґрунтуючись на кейнсіанських традиціях [5; 6], для нульового споживання записується:

$$Y'(t) = C(t) + I(t) = 0 + \frac{1}{\alpha} \frac{dY(t)}{dt}, \quad (1)$$

де $Y(t)$ – змінна національного доходу, $Y'(t)$ – її похідна; α – гранична продуктивність капіталу.

Тоді диференціальне рівняння (1) має аналітичний розв'язок:

$$Y(t) = Y_0 \cdot \exp\{\alpha \cdot t\}, \quad (2)$$

де Y_0 – початкова величина національного доходу.

Звісно, лінійна динамічна модель (1) недостатньо точно моделює поведінку економічної системи, котра завжди містить нелінійні внутрішні зв'язки. Зазначене зумовило потребу удосконалення моделі (1), використовуючи міру міри ефективності реінвестування національного продукту k . Модифікована модель, в основу якої було покладено поняття фракталу, має вигляд:

$$\dot{Y}(t) = a \cdot Y \left(1 + \frac{1}{k}\right)(t), \quad (3)$$

де скаляр $k \in \mathbb{Z}$ вибирається з множини цілих чисел, виключаючи значення $k \neq 0, \pm 1$.

Аналітичний розв'язок динамічної моделі (3) має наступний вигляд

$$Y(t) = Y_0 \cdot \left[\frac{k}{(t_0 - t) \cdot a \cdot Y_0 \left(\frac{1}{k}\right) + k} \right]^k. \quad (4)$$

Однак лінійні динамічні моделі (1) та (3) не враховують низки особливостей численних нелінійних зв'язків економічної системи, зокрема, вплив величини запізнення τ на макроекономічну траєкторію. Тому класичне рівняння лінійної економічної динаміки можна модифікувати наступним чином:

$$Y'(t) = \alpha \cdot Y(t - \tau), \quad (5)$$

де τ – величина лагу.

Динамічна модель (5) – це одновимірний лагово модифікація рівняння Харрода-Домара. Її розв'язок отримано у такий спосіб: запишемо ряд Тейлора для правої частини диференціального рівняння (5):

$$Y'(t - \tau) = \alpha Y(t) - \alpha \tau Y'(t) + \dots;$$

Тоді вираз (5) переписується

$$(1 + \alpha \tau) Y'(t) = \alpha Y(t).$$

Остаточно

$$Y'(t) = \frac{\alpha}{1 + \alpha \tau} Y(t). \quad (6)$$

Рівняння (6) має аналітичний розв'язок:

$$Y(t) = Y_0 \cdot \exp\left\{\frac{\alpha t}{1 + \alpha \tau}\right\}. \quad (7)$$

Об'єднуючи рівняння (3) та (5), отримуємо одновимірну лагово-фрактальну модифікацію класичної динамічної моделі Харрода-Домара:

$$Y'(t) = \alpha \cdot Y \left(1 + \frac{1}{k} \right) (t - \tau), \quad (8)$$

де скаляр $k \in R$ вибирається з множини дійсних чисел, виключаючи значення $k \neq 0, \pm 1$.

Динамічна модель (8) заміною змінної $t - \tau = T$ переписується:

$$Y'(T + \tau) = \alpha \cdot Y \left(1 + \frac{1}{k} \right) (T). \quad (9)$$

Знову скориставшись лінійними членами рядів Тейлора:

$$Y(T + \tau) = Y(T) + \tau \cdot Y'(T) \dots;$$

$$Y'(T + \tau) = Y'(T) + \tau \cdot Y''(T) \dots,$$

економіко-математична модель (9) набуває вигляду

$$\tau \cdot Y''(T) + Y'(T) - \alpha \cdot Y \left(1 + \frac{1}{k} \right) (T) = 0. \quad (10)$$

Хоча лагово-фрактальна модель (10) не має аналітичного розв'язку, за допомогою числових розв'язків вона дозволяє дослідити одночасно вплив запізнення та фрактальності під час комп'ютерного моделювання.

У залежності від k числові результати моделювання можуть бути меншими за значення розв'язку (2) при $k < 0$, та більшими при $k > 0$. Зі збільшенням $|k|$ числові результати моделі будуть менш відхилятися від значень моделі (2).

Інтегральні криві для динамічної моделі (10) та величин $k < 0$ та $k > 0$ є межами оптимістичних та песимістичних очікувань. Порушення балансу в економічній системі може бути спричинене домінантою негативних очікувань над позитивними. Що більший цей відрив, то більше підстав для зміни траєкторії розвитку, а отже – посилення загрози економічного спаду. У нашому випадку формула ризику [7] набуває вигляду:

$$r(t) = \frac{Y_{\max}(t) - Y_{\min}(t)}{\frac{1}{2} \times [Y_{\max}(t) + Y_{\min}(t)]} \times 100\%, \quad (11)$$

де $Y_{\max}(t)$ та $Y_{\min}(t)$ – максимальні та мінімальні значення величини ВВП.

Замінивши знаменник формули (11) на значення виразу (2), та врахувавши, що числові значення $Y(t)$ завжди додатні, отримаємо [8, с. 184]:

$$r(t) = \left| \frac{Y_{k>0}(t) + Y_{k<0}(t)}{Y(t)} - 2 \right| \times 100\%, \quad (12)$$

де $Y_{k>0}(t)$ та $Y_{k<0}(t)$ – значення ВВП за (11) при $k > 0$ та $k < 0$;

$Y(t)$ – фактичне значення ВВП.

Формула (12) виражає міру загрози падіння суспільного продукту на величину $r(t)\%$ від ВВП у наступному періоді $(t+1)$. Логіка даного рівняння полягає у тому, що фактичні значення, які рівновіддалені від меж коридору свідчать про незмінність тренду, а отже, загроза настання економічної кризи мінімальна; з мірою наближення значення $Y(t)$ до $Y_{k>0}(t)$ або $Y_{k<0}(t)$, тим самим віддаляючись від іншої межі, система набуває рис нестійкості з позиції сталості тренду.

Змоделюємо динаміку ВВП України на основі лагово-фрактальної модифікації рівняння Харрода-Домара (10). Оскільки модель (10) є ліній-

ною та одновимірною, її здатність відтворити економічний тренд обмежена лише одним висхідним або низхідним напрямком. З цієї причини було обрано найбільш динамічний період розвитку економіки України, приведений на рис. 1.

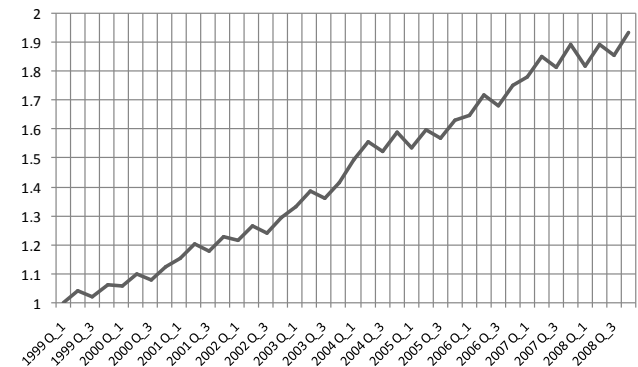

Рис. 1. Динаміка реального поквартального ВВП України 1999-2008 рр., відношення до першого кварталу 1999 року

Джерело: розроблено авторами

Нехай диференційне рівняння другого порядку (10) має параметри $Y_0 = 1$, $Y'_0 = 0,01$, $\alpha = 0,021$ та доданком $\frac{1}{k} = 0$. Вибір значення τ для моделі (10) був зумовлений максимізацією точності її результатів, тобто такою величиною запізнення, за якою сума квадратів відхилення розрахункових даних за (10) від фактичних була б мінімальною. На рис. 3 зображено зміна похибки моделі (10) на прикладі числового експерименту економіки України залежно від значень τ та її мінімальне значення для $\tau = 1$.

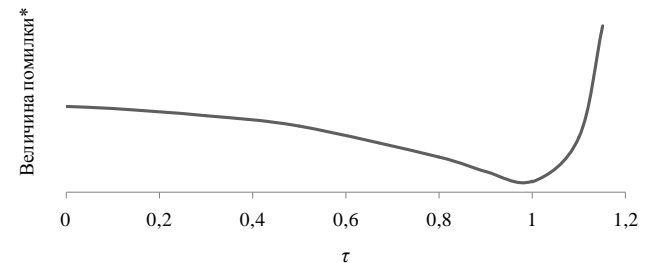

Рис. 2. Вплив величини запізнення τ на точність розв'язків за моделлю (10)

*під «величиною помилки» слід розуміти суму квадратів відхилень розрахункових та фактичних значень $Y(t)$
Джерело: розроблено авторами

З рис. 2 можна помітити відносну толерантність моделі для $\tau \rightarrow 0$, тобто тоді, коли модель (10) зводиться до класичної моделі Харрода-Домара (1). З іншого боку, при збільшенні значення $\tau > 1$, модель швидко втрачає точність. Такий особливий випадок поведінки пояснюється неможливістю економіки структурно залежати від попередніх періодів, а вже в основу (1) покладено реінвестиція актуального національного доходу. Однак все ж таки реінвестування не може відбуватися миттєво, породжуючи феномен запізнення в економіці.

Результат числового розв'язку (10) із вказаними вище параметрами моделі графічно зведений на рис. 3. Також на рис. 3 нанесені 2 ін-

тегральні криві, які охоплюють спостереження статистичної вибірки ВВП України, а саме: верхня крива має параметр $k = 0.695$, а нижня крива $-k = -1.989$. Зауважимо, що не всі статистичні спостереження з рис. 3 перебувають між двома інтегральними кривими (10) для $k > 0$ і $k < 0$. Деяка статистична інформація може містити окремі екстремальні значення, випадковості та шум, включення якої до коридору суттєво спотворить результати. Тому кількість спостережень, охоплених верхньою та нижньою межами, має встановлюватися індивідуально для кожної статистичної вибірки.

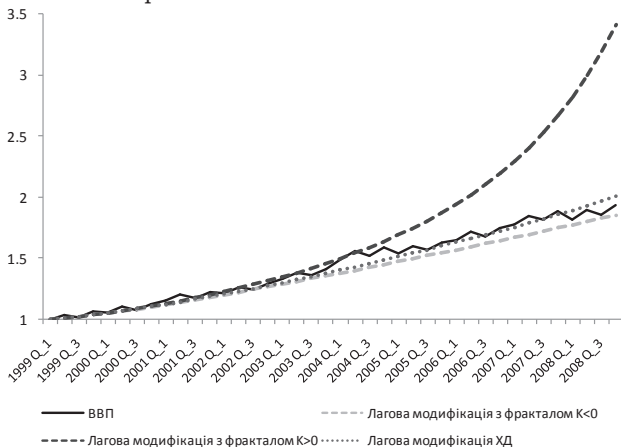

Рис. 3. Інтегральні криві результатів моделювання української економіки на основі моделі (10)

Джерело: розроблено авторами

Інтегральні криві за динамічної моделі (10) для $k > 0$ та $k < 0$ є межами можливих значень експоненційного коридору. Порушення балансу в економічній системі, а отже, й втрати економічними агентами частини прибутку спричиняється відхиленням економічної динаміки від прогнозованого тренду. Що більше це відхилення, то більше підстав для зміни траєкторії розвитку. Такі настрої посилюють плавне нагромадження збитку, посилюючи загрозу настання кризових явищ.

Обчислена на основі (12) динаміка ризику макроекономічного розвитку України графічно відтворена на рис. 4.

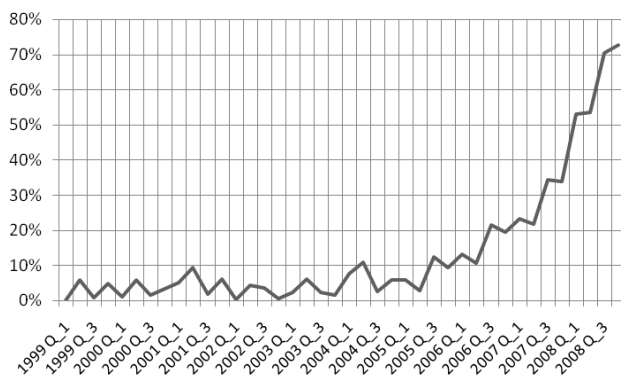

Рис. 4. Динамічна загрози економічного спаду ВВП України, 1999-2008 рр.

Джерело: розроблено авторами

Як видно, модель (10) здатна спрогнозувати невідворотне настання кризи у 2008 році як результат експоненційного нагромадження по-

тенційно збиткових операцій упродовж періоду 2005-2007 рр. Однак слід зазначити, що модель (10) є лінійною, тому її можливості прогнозування реальної економічної динаміки обмежені лише ділянками з однорідними траєкторіями. Тому використання нелінійного інструменту моделювання дозволить більш точну ідентифікацію ризиків настання кризових явищ.

Скористаємося ортодоксальним для економіки результатом – нелінійною моделлю Солоу, котра узагальнено записується [9, с. 69]:

$$x'(t) = s \cdot f(x(t)) - b \cdot x(t), \quad (13)$$

де змінна $x(t) = \frac{K(t)}{L(t)}$ – капіталозабезпеченість, а $K(t)$ – рівень капіталу, $L(t)$ – чисельність працездатного населення; s – рівень заощаджень; $f(x(t))$ – виробнича функція; коефіцієнт b сумарно ураховує ступінь зносу фондоозброєності, приріст населення і НТП.

Нелінійна динамічна модель (13) представлена диференціальним рівнянням першого порядку є відомим в курсі вищої математики рівнянням Бернуллі, коли скористатися виробничою функцією:

$$f(x) = A \cdot x^\alpha, \quad 0 < \alpha < 1, \quad (14)$$

де A – технологічний рівень.

Тоді динамічна модель (13) набуває вигляду

$$x'(t) = s \cdot A \cdot x^\alpha - b \cdot x(t). \quad (15)$$

Останнє рівняння є класичною динамічною нелінійною, але одновимірною моделлю економічного зростання. Аналітичний розв'язок вказаної моделі має наступний вигляд:

$$x(t) = x_0 \left((1 - M) \cdot e^{(\alpha-1)bt} + M \right)^{\frac{1}{1-\alpha}}, \quad (16)$$

де константа $M = \frac{sAx_0^{\alpha-1}}{b}$; $x_0 = \frac{K_0}{L_0}$ – початкова умова.

Відомо, що рівноважне значення капіталозабезпеченості, при якому економічна виробнича система переходить у стійкий стан рівноваги, тобто $x'(t) = 0$, може бути отримане за допомогою виразу (17).

$$x^* = \left(\frac{sA}{b} \right)^{\frac{1}{1-\alpha}}. \quad (17)$$

Якщо $x(t) < x^*$, то значення моделі (15) будуть зростати з плином часу до того моменту, коли $x(t) = x^*$. За іншої ситуації – $x(t) > x^*$ – значення капіталозабезпеченості будуть поступово спадаати аж поки не досягнуть величини x^* . Враховуючи дану особливість неокласичної моделі Солоу, доцільно математично вказати межі допустимих значень $x(t)$, які одночасно охоплюють можливу траєкторію національного продукту, залежно від рівноважного стану, але разом з тим допускають відхилення значень моделі від фактичних даних. Для цього необхідно визначити нижню межу коридору за допомогою мультиплікатора, який постійно зменшується з плином часу, прямуючи до 0. Аналогічним чином, верхня межа отримується за допомогою зростаючого з часом мультиплікатора. Тоді зазначене вище можна узагальнити у вигляді наступної нерівності:

$$x(t) \times e^{-\gamma t} \leq x(t) \leq x(t) \times e^{\gamma t}, \quad (18)$$

де $0 < \gamma < 1$ – міра місткості коридору допустимих відхилень.

Подвійна нерівність (18) формує експоненційний коридор на динамічному просторі можливих станів у межах результатів моделі (15). Необхідно зауважити, що міру місткості γ варто оптимізувати таким чином, щоб всі статистичні спостереження могли бути охоплені межами коридору.

З метою оцінки міри відхилення фактичних значень від результатів моделювання, скористаємося формулою динаміки ризику (19) як модифікацією виразу (12).

$$r(t) = \left| \frac{x(t) \times e^{\gamma} + x(t) \times e^{-\gamma}}{x(t)} - 2 \right| \times 100\%, \quad (19)$$

де $r(t)$ – міра загрози втрати величини.

Модифікована формула визначається як відносне значення різниці відстаней поточних значень величини капіталозабезпеченості від лівої та правої меж коридору. Тобто помітне зміщення фактичної величини $x(t)$ до крайніх значень нерівності (18) є сигналом загрози втрати стабільності системи.

Варто зазначити, що величина $r(t)\%$ вказує на усереднену частку капіталозабезпеченості, яка може бути втрачена у результаті зміни рівноважного стану з x_0^* на x_1^* .

Використаємо нелінійне рівняння Солоу (15) та формулу динаміки ризику (19) для моделювання рівня капіталозабезпеченості України та загрози настання кризових явищ для періоду 2000-2016 рр. Необхідна для обчислень статистична інформація зведена у табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка працездатного населення та вартість основних засобів України в період 2000-2013 рр.

Рік	L, тис. чол.	K, міль. грн.*
2000	33310	673291,6
2001	34441	676693,9
2002	34314	678555,1
2003	34187	668242,6
2004	34060	645586,4
2005	33933	579952,2
2006	33806	621045,9
2007	33679	660513,5
2008	33498	675070,3
2009	33346	575902,3
2010	33216	598647,2
2011	33100	630490,2
2012	33013	632309,8
2013	32940	651886,5

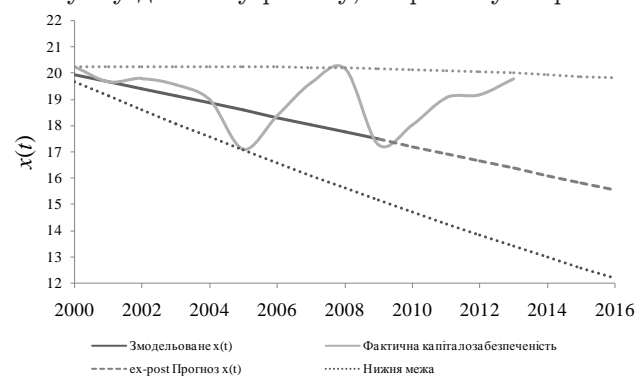
* у цінах 1999 року

Джерело: складено авторами на основі [10]

Виходячи з рівності (14), припустимо, що $A=1$. Тоді, беручи за основу аналітичний розв'язок (16), динаміка рівня капіталозабезпеченості України в період 2000-2013 рр., може бути змодельована за таких параметрів: $x_0 = 20.213$, $\alpha = 0.256$, $b = 0.0033$, $s = 0.25$. З метою визначення міри ризику, побудуємо межі коридору допустимих відхилень $x(t)$, користуючись нерівністю (18) для $\gamma = 0.01667$. Результати числових експериментів для періоду 2000-2016 рр. графічного приведені на рис. 5.

Врахуємо значення нижньої (лівої) та верхньої (правої) межі нерівності (18) як чисельник формули (19), а її знаменник – як фактичні значення капіталозабезпеченості для періоду

2000-2013, а для 2014-2016 рр. використаємо прогнозні результати моделі (16). Тоді отримаємо наступну динаміку ризику, зображену на рис. 6.

Рис. 5. Результати моделювання української економіки

Рис. 6. Динаміка ризику української економіки на основі нелінійної моделі Солоу на період 2000-2016 рр.

Отже, табл. 1 засвідчує довготривале убування капіталозабезпеченості виробництва в економічній системі України паралельно з поступовим зниженням чисельності працездатного населення. Саме це є причиною низхідного тренду числових значень моделі на рис. 5. Через систематичну амортизацію основних засобів національного господарства прогнозовані значення ризиків з рис. 6 у період 2008-2014 передбачили загрозу економічного спаду в 2008 р., а також вказують на посилення загрози для періоду 2009-2014 рр.

Таким чином, нелінійний інструментарій моделювання економічної динаміки та динаміки ризику економічного спаду є більш гнучкий та функціональний у порівнянні з лінійним апаратом на основі класичного рівняння Харрода-Домара.

Висновки. У даній статті моделювання динамічних траєкторій економічного ризику відбулося з використанням одновимірних моделей економічної динаміки: нелінійної моделі Солоу та модифікацій класичного рівняння Харрода-Домара. Результати обчислювального експерименту узгоджуються з статистичними даними. Також вдалося оцінити міру ризику настання економічного спаду. Розроблений підхід до оцінки загрози кризи довів свою універсальність при використанні з декількома математичними моделями економічного зростання. Він дозволив передбачити історичні спади української економіки.

Наступний крок у вивченні поведінки траєкторію економічного ризику та передбачення кризового стану економіки пов'язаний з долученням динамічних моделей більшої розмірності.

Список літератури:

1. Малинецкий Г.Г. Нелинейная динамика и проблемы прогноза / Г.Г. Малинецкий, С.В. Курдюмов // Вестник РАН, Т. 71, № 3. – 2001. – С. 210-232.
2. Тищенко І.С. Визначення економічної сутності поняття «ризик» за допомогою контент-аналізу / І.С. Тищенко, Управління розвитком. – № 1 (141). – 2013. – С 152-154.
3. Радзіховська Л.М., Сутність поняття «економічний ризик»: ретроспектива та сучасність / Л.М. Радзіховська, О.В. Іващук // Economic Annals-XXI. – 2015. – 7-8 (1). – С 4-7.
4. Ковальчук Н.П. Економічні ризики: класифікація, принципи і способи оцінювання / Н.П. Ковальчук // Актуальні проблеми економіки. – № 10 (124). – 2011. – 31-36 с.
5. Domar E.D. Essays in the Theory of Economic Growth. – New York, NY, USA, 1966 (first publication 1957) – 272 p.
6. Harrod R.F. An essay in dynamic economics. Economic Journal, 49, 1939 – 14-33 pp.
7. Шевченко І.Г. Порядок и хаос рынка акционерного капитала России / И.Г. Шевченко // М.: ООО Журнал «Управление персоналом», 2003. – 216 с.
8. Фрактальна модифікація рівняння Харрода-Домара та динаміка економічного ризику [Текст]: перш. нац. наук.-метод. конф., КНЕУ, 30 вересня – 1 жовтня 2016 р.: тези доповідей / [Ю.В. Коляда, В.А. Бондар]. – КНЕУ. – 2016 – С. 182-185.
9. Solow R.M. A Contribution to the Theory of Economic Growth / Robert M. Solow // The Quarterly Journal of Economics. – 70 (1). – 1956. – С. 65-94.
10. Филиппова І.Г. Україна: моделі економічного зростання / В.Г. Сумцов, І.Г. Филиппова // Формування ринкової економіки: збірник наукових праць. – Спец. випуск: у 3 т. – Т. 3. – К.: КНЕУ, 2010. – С. 336-346.

Коляда Ю.В., Бондарь В.А.

Киевский национальный экономический университет
имени Вадима Гетьмана

РИСК НАСТУПЛЕНИЯ КРИЗИСНОГО СОСТОЯНИЯ НА ОСНОВЕ ОРТОДОКСАЛЬНОЙ МОДЕЛИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДИНАМИКИ

Аннотация

Предложена методика предсказания кризиса макроэкономического развития. Она основывается на применении модификаций классических моделей и формулы числовой меры риска. Осуществлена апробация проведенной методики на примере украинской экономики. Компьютерное моделирование учитывает целый ряд особенностей эволюции экономической системы: опоздания, нелинейность, фрактальность линейной модели. Указано на необходимость обобщения результатов, отталкиваясь от многомерных динамических моделей экономики.

Ключевые слова: модель экономического роста, динамика риска, модификации модели Харрода-Домара, модель Солоу, интервальный прогноз.

Kolyada Y.V., Bondar V.A.

Kyiv National Economic University
named after Vadym Hetman

THE RISK OF THE ONSET OF THE CRISIS SITUATION ON THE BASIS OF THE ORTHODOX MODEL OF ECONOMIC DYNAMICS

Summary

A method for predicting of the development of the macroeconomic crisis was proposed. It is based on the use of modifications of classical models and formulas numeric al measure of risk. Implemented testing methods carried out by the example of the Ukrainian economy. Computer modeling takes into account a number of features of the evolution of the economic system: delay, nonlinear, linear fractal model. The necessity of generalization of results is based on multivariate dynamic models of the economy.

Keywords: model of economic growth, risk dynamics, modifications of the Harrod-Domar model, Solow model, the interval forecast.

УДК 336.7.14

НАПРЯМИ ЗМІЦНЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БАЗИ ТА НЕЗАЛЕЖНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Коніна М.О., Мрічка А.А.

Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Проведено аналіз виконання доходів місцевих бюджетів за січень-жовтень 2015-2016 років. Виявлено проблеми у функціонуванні механізму перерозподілу коштів у місцевих бюджетах. Встановлені причини виникнення невиконання бюджету. Розроблені механізми стимулювання місцевих органів влади стосовно поновлення частин своїх бюджетів. Створені напрямки зміцнення фінансової бази органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: доходи, місцеві бюджети, фінансова база, органи влади, виконання бюджету, самостійність, незалежність.

Постановка проблеми. Бюджет та бюджетна система загалом відноситься до тієї сфери суспільного життя, що безпосередньо стосується інтересів всіх і кожного. В бюджеті будь-якої країни відбиваються важливі економічні, соціальні, політичні проблеми життя суспільства і людини. В умовах ринкових відносин і особливо в перехідний період до ринку бюджетна система є найважливішим економічним результатом. На сьогоднішній день наша країна переживає значні політичні та економічні зміни, що призводить до багатьох труднощів і тому виконання бюджету України, у тому числі місцевих бюджетів, є дуже актуальним на даний час. Підвищення рівня самостійності органів місцевого самоврядування та забезпечення їх достатніми фінансовими ресурсами для виконання ними власних повноважень є одним із пріоритетних напрямів забезпечення економічного зростання регіонів, встановлення оптимальне співвідношення державного та місцевих бюджетів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання аналізу виконання доходів місцевих бюджетів та напрямків зміцнення фінансової бази органів місцевого самоврядування давно є предметом наукових досліджень таких відомих вчених-економістів як С.А. Буковинського, О.Д. Василика, І.І. Луніної, К.В. Павлюка, М.І. Поплавського та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Але, незважаючи на численні дослідження в цій сфері, проблема зміцнення фінансової основи місцевого самоврядування та підвищення рівня незалежності місцевих бюджетів так і залишається не вирішеною, що зумовило актуальність проблеми й необхідність розробки нових підходів до зміцнення фінансової основи системи місцевого самоврядування.

Формулювання цілей статті. Метою написання статті є дослідження стану, проблем формування фінансової бази місцевих бюджетів, розгляд основних шляхів зміцнення незалежності бюджетів.

Виклад основного матеріалу. Саме місцевим бюджетам, як основній фінансовій базі органів місцевого самоврядування, належать особливе місце в бюджетній системі нашої держави. Важлива роль відводиться місцевим бюджетам і у соціально-економічному розвитку території, оскільки з місцевих бюджетів здійснюється фінансування закладів освіти, культури, охорони

здоров'я населення, засобів масової інформації; також фінансуються різноманітні молодіжні програми, видатки по упорядкуванню населених пунктів. Саме з місцевих бюджетів здійснюються видатки на соціальний захист та соціальне населення [1, с. 12].

Згідно закону України «Про місцеве самоврядування» самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів та правом відповідних органів місцевої влади визначати напрями використання коштів відповідно до законів України, а також самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні бюджети [2].

Для забезпечення фінансової самостійності органів місцевого самоврядування в Україні відбуваються процеси децентралізації місцевих фінансів, тобто у розпорядженні органів місцевої влади в майбутньому буде достатньо ресурсів для вирішення питань розвитку території, регіону, громади. Так зміни до Податкового і Бюджетного кодексів України, прийняті Верховною Радою України в кінці 2014 році розширили права місцевих органів влади і надали їм значну фінансову незалежність, тим самим були започатковані нові підходи до визначення взаємовідносин державного бюджету з місцевими:

1. Збільшення доходів місцевих бюджетів відбулося за рахунок:

– передачі зі спеціального фонду до загального фонду єдиного податку, екологічного податку та податку на житлову нерухомість (розширено базу оподаткування і встановлені нові граничні розміри ставок по житловому майну);

– за рахунок нових податків: акцизний податок з реалізації суб'єктами роздрібною торгівлі підакцизних товарів (ставка встановлюється за рішенням сільської, селищної або міської ради у розмірі 5% від вартості реалізації) та податку на комерційне нерухоме майно.

2. Замість державного бюджету зараховується плата за надання інших адміністративних послуг та державне мито [3-4].

Ресурсну базу місцевих бюджетів після проведених реформ становлять (табл.1).

Незначними залишаються власні доходи, зокрема за рахунок місцевих податків і зборів. Отже, реальну самостійність місцевих бюджетів забезпечує лише їх фінансова незалежність.

Також в рамках бюджетної децентралізації були запроваджені освітня, медична субвенції та субвенція на підготовку робочих кадрів, з яких зараз фінансується основна маса видатків в цих сферах. Крім цього, місцеві бюджети отримуватимуть базову дотацію для підвищення їх фінансової спроможності. Так, на 2016 рік із 51 місцевого бюджету області (з урахуванням об'єднаних територіальних громад) 25 збалансовані з урахуванням базової дотації, 17 – реверсної дотації, 9 – без дотації взагалі.

Однією з важливих змін до Бюджетного кодексу України стала зміна, що передбачає можливість зберігати зekoномлені кошти на кінець звітного періоду на рахунках органів місцевого самоврядування і використовувати їх наступного року. Ще однією важливою новацією є можливість розміщувати тимчасово вільні кошти спеціального фонду місцевих бюджетів в комерційних банках. З однієї сторони – це вирішує проблему затримки виплат з казначейства, з іншої – позбавляє можливості місцевої влади отримувати безвідсоткові кредити на покриття тимчасових касових розривів в місцевих бюджетах [6].

В результаті реформування системи децентралізації бюджетних ресурсів за січень – жовтень 2016 року до загального фонду місцевих бюджетів (без урахування трансфертів) надійшло 117,3 млрд. грн., що складає 96,5% від річного обсягу надходжень, затвердженого місце-

вими радами проти 80,0 млрд. грн., що складає 95,5% від річного обсягу надходжень затвердженого місцевим и радами за січень – жовтень 2015 року (табл. 2).

За даними табл. 2 можна зробити наступні висновки. Показники по податку на доходи фізичних осіб у 2015 році невиконані у кожній з областей, а у 2016 році лише у Київській області показник перевищив затверджений план на 2,9%. Проте темп росту фактичних надходжень податку на доходи фізичних осіб за січень-жовтень 2016 року до січня-жовтня 2015 року у 23 регіонах вище середнього по Україні. У 2 регіонах темп росту нижче середнього по Україні. При цьому у 2015 році виконання річних затверджених показників в середньому по Україні склав 91,2%, а у 2016 році – 91,3%. Всього у 2016 році надійшло 62449,2 млн. грн., що на 20292,2 млн. грн. більше, ніж у 2015 році, що є позитивною тенденцією.

Показники по податку на землю у 2015 році у 8 областях виконано у повному обсязі, а у 2016 році – 17 областей. У цих областях показник перевищив затверджений план на декілька відсотків. У 19 регіонах цей показник нижче середнього по Україні. Всього у 2016 році надійшло 19365,1 млн грн., що на 7394,0 млн. грн. вище, ніж у 2015 році. При цьому середній показник виконання річного плати по Україні в 2015 році становить 94,6%, а у 2016 вже 102,2%.

Таблиця 1

Ресурсна база місцевих бюджетів за 2010-2016 роки

Показники Вид бюджету	Роки						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Нормативи відрахувань від ПДФО, %							
Державний	-	-	-	-	-	25	25
Всього місцеві бюджети області	100	100	100	100	100	75	75
у тому числі:							
Обласний	25	25	25	25	25	15	15
Міста обласного значення	75	75	75	75	75	60	60
Районний	50	50	50	50	50	60	60
Міста районного значення, селищні, сільські	25	25	25	25	25	-	-
Окремі територіальні громади	-	-	-	-	-	-	60
Нормативи відрахувань від плати за землю, %							
Вид бюджету/роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Всього місцеві бюджети області	100	100	100	100	100	100	100
у тому числі:							
Обласний	25	-	-	-	-	-	-
Міста обласного значення	75	100	100	100	100	100	100
Районний	15	-	-	-	-	-	-
Міста районного значення, селищні, сільські	60	100	100	100	100	100	100
Окремі територіальні громади	-	-	-	-	-	-	100
Нормативи відрахувань від екологічного податку, %							
Вид бюджету/роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Державний	30	30	30	53	65	20	20
Всього місцеві бюджети області	50	20	20	13,5	10	55	55
у тому числі:							
Обласний	50	20	20	13,5	10	55	55
Міста обласного значення	-	-	-	-	-	-	-
Районний	-	-	-	-	-	-	-
Міста районного значення, селищні, сільські	20	50	50	33,5	25	25	25
Окремі територіальні громади	-	-	-	-	-	-	-

Джерело: розроблено авторами за даними [5]

Таблиця 2
Виконання річних затверджених показників по податку на доходи фізичних осіб та податку на землю за січень-жовтень 2015-2016 років

Region	ПДФО (%)		Податок на землю (%)	
	2015 рік	2016 рік	2015 рік	2016 рік
м. Київ	92,0	94,4	88,8	118,2
Запорізька	92,4	90,8	89,3	94,6
Івано-Франківська	95,3	90,9	90,6	104,7
Одеська	88,1	86,5	91,4	96,5
Черкаська	91,2	91,6	92,1	97,6
Донецька	89,4	88,6	93,2	96,7
Сумська	95,3	91,8	93,5	98,9
Дніпропетровська	90,0	85,6	93,5	88,8
Вінницька	89,7	92,1	93,7	105,5
Кіровоградська	90,4	91,9	94,7	107,1
Полтавська	93,8	95,1	96,1	102,8
Луганська	84,8	96,6	96,3	112,2
Тернопільська	90,4	95,9	97,9	113,2
Чернігівська	85,9	90,9	98,8	104,5
Рівненська	88,0	91,9	98,9	103,9
Львівська	91,4	89,5	99,0	98,4
Волинська	91,6	93,3	99,7	104,1
Харківська	90,8	87,8	100,1	94,5
Київська	97,3	102,9	100,5	112,6
Закарпатська	91,3	89,5	101,5	108,7
Миколаївська	94,0	92,3	101,8	102,1
Чернівецька	94,0	93,0	101,9	107,4
Хмельницька	89,1	93,3	102,8	100,0
Житомирська	89,8	89,9	104,0	103,8
Херсонська	90,4	94,5	111,6	112,0

Джерело: розроблено авторами за даними [7]

Більш детально надходження податку на нерухоме майно у січні-жовтні 2015-2016 років розглянемо на рис. 1.

За даними рис. 1 можна зробити наступні висновки. Найбільше надходжень податку на нерухоме майно у січні-жовтні 2015-2016 років надійшло з м. Києва та Харківської, Одеської, Київської, Дніпропетровської та Львівської областей. Найменше коштів надійшло у обох роках з Чернівецької, Кіровоградської, Луганської та Закарпатської областей.

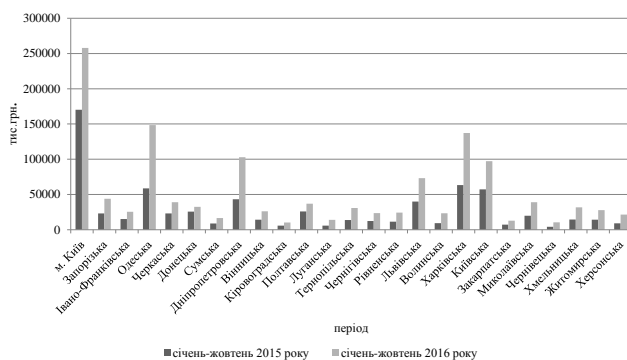

Рис. 1. Надходження податку на майно у січні-жовтні 2015-2016 рр.

Джерело: розроблено авторами за даними [7]

Отже, існуюча система формування місцевих бюджетів є все ще недосконалою. При цьому податкової реформи можна віднести до позитивних моментів, але ж найбільш проблемним є питання взаємовідносин між бюджетами різних рівнів з приводу розподілу між ними доходів і видатків. Переважна більшість регіонів України є дотаційними і це може означати, що місцеве самоврядування ще не готове переходити на самозабезпечення.

За сучасних умов демократичного розвитку нашої країни постала проблема необхідності пошуку ефективного механізму поповнення фінансовими ресурсами місцевих бюджетів, місцеві бюджети мають бути достатніми для забезпечення виконання органами місцевого самоврядування покладених на них повноважень щодо забезпечення населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці якісними послугами не нижче від рівня мінімальних соціальних потреб. Лише фінансова незалежність місцевого самоврядування є запорукою можливості самостійного вирішення питань із комплексного фінансового забезпечення економічного та соціального розвитку територіальної громади. Саме тому проблема пошуку дотаткових резервів наповнення місцевих бюджетів дедалі стає актуальнішою з урахуванням як позитивного набутого практичного досвіду шляхом введення ефективних місцевих податків і пошуку нових джерел.

Важливо зазначити, що реформування системи формування місцевих бюджетів повинно ґрунтуватись лише на тих заходах, які б заохотили місцеві органи влади до пропорційного виконання як державного, так і місцевих бюджетів. Тільки такі заходи дадуть ефект. Одним із таких методів могло б бути запровадження порядку здійснення видатків державного бюджету шляхом використання поточних надходжень у регіонах для здійснення поточних видатків державного бюджету [8, с. 10].

Активна державна підтримка інвестиційної діяльності місцевих органів влади, здійснювана шляхом надання відповідних дотацій місцевим бюджетам (зокрема, бюджетам розвитку), фінансованих за рахунок створення державного дефіциту є одним із головних засобів радикального зростання виробництва в Україні [9, с. 34].

Висновки з даного дослідження і перспективи. Таким чином, можна зробити висновок, що місцеві бюджети недостатньо виконують затверджений план бюджету і це пов'язано з низкою різних проблем. Вирішення цих проблем стосовно формування і використання місцевих бюджетів в значній мірі визначило б розширення економічної самостійності регіонів країни. Адже те, наскільки вони політично незалежні і фінансово забезпечені, справляє істотний вплив на формування демократичних, ринково орієнтованих систем і підвищує шанси на успіх реформ. Місцева влада часто постає перед необхідністю робити непростий вибір місцевих податків, цілей, на які будуть спрямовані її видатки, та методів управління і стимулювання процесів економічного розвитку.

Список літератури:

1. Павлюк К.В. Місцеві бюджети та міжбюджетні відносини // Фінанси України. – 2016. – № 6. – С. 25–32.
2. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»: від 21.05.1997 р., № 280/97-ВР // ВВР України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
3. Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин [Електронний ресурс]. Закон України від 28 грудня 2014 р. № 79-VIII / – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>
4. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи [Електронний ресурс]: Закон України від 28.12.2014 р., № 71-19. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
5. Окремі особливості місцевих бюджетів області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.idss.org.ua/arhiv/2016_17_03Deeva.pptx
6. Бюджет місцевої ради в умовах децентралізації / Центр політичних студій та аналітики. [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://www.cpsa.org.ua/novyny/byudzheth-mistsevoji-rady-v-umovah-detsentralizatsiji>
7. Офіційний сайт Міністерства фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua>
8. Луніна І.І. Місцеві бюджети України: пошук нових підходів до проведення реформ / І.І. Луніна // Економіка України. – 2015. – № 3. – С. 31-40.
9. Буковинський С.А. Шляхи розвитку бюджетної системи України / С.А. Буковинський // Фінанси України. – 2013. – № 9. – С. 3-8.

Кони́на М.А., Мри́чка А.А.

Донецкий национальный университет экономики и торговли
имени Михаила Туган-Барановского

НАПРАВЛЕНИЯ УКРЕПЛЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ БАЗЫ И НЕЗАВИСИМОСТИ ОРГАНОВ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

Аннотация

Проведен анализ выполнения доходов местных бюджетов за январь-октябрь 2015-2016 годов. Выявлены проблемы в функционировании механизма перераспределения средств в местных бюджетах. Установлены причины возникновения невыполнения бюджета. Разработаны механизмы стимулирования местных органов власти о восстановлении частей своих бюджетов. Созданные направления укрепления финансовой базы органов местного самоуправления.

Ключевые слова: доходы, местные бюджеты, финансовая база, органы власти, исполнения бюджета, самостоятельность, независимость.

Konina M.A., Mrichka A.A.

Donetsk National University of Economy and Trade
named after Mikhail Tugan-Baranovsky

THE DIRECTIONS OF STRENGTHENING THE FINANCIAL BASE AND INDEPENDENCE OF THE LOCAL GOVERNMENT AUTHORITIES

Summary

The analyses of performance of the local budgets has been done during January-October 2015-2016 years. The problem of the functioning of the mechanism of the redistribution of funds in the local budgets has been identified. The reasons of default the budget have been found out. The mechanisms for stimulation the local government authorities depending of updates the parts of their budgets have been developed. The directions of the strengthening the financial base of the local government authorities have been created.

Keywords: income, local budgets, the financial base, the government authorities, budget execution, independence.

УДК 339.564

ОЦІНКА ЕКСПОРТУ ЯК ВАЖЕЛЯ КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Кукіна Н.В., Бакіна Т.В.

Таврійський державний агротехнологічний університет

Проведено факторний аналіз експорту країни. Побудовано когнітивну карту факторів експорту. Встановлено цільовий фактор та фактори-важелі експортного потенціалу національної економіки. Розроблено сценарне моделювання системи підвищення експорту. Обґрунтовано спонукаючі важелі ефективного використання експортного потенціалу.

Ключові слова: експорт, експортний потенціал, когнітивний аналіз, конкурентоздатність, факторний аналіз.

Постановка проблеми. Розвиток міжнародних відносин країни, як структурного елементу ефективної моделі розвитку економіки, виправдав себе у часі. Він увійшов у національну економіку, консолідував зусилля українських товаровиробників і домогосподарств навколо розвитку конкурентоспроможності України в цей непростий час тривалих трансформаційних перетворень у державі. Всі проблеми, з якими зіштовхнулася країна на світовому ринку, ще свіжі в пам'яті та й на сьогодні більшість з них залишаються актуальними, особливо ті, що базуються на необхідності підвищення розміру сальдо торгівельного балансу як об'єктивної потреби будь-якої конкурентоздатної національної системи господарювання.

Одним із важливих шляхів підвищення конкурентоспроможності України є ефективне використання експортного потенціалу країни, що зі зміною загальної соціально-економічної ситуації покращить результативні показники системи національних рахунків, а також стан національної економіки. Таким чином, існуючий дисонанс між бажаним рівнем конкурентоздатності країни та здібністю ефективно вирішувати експортно-імпорتنі «задачі» в умовах зовнішньоекономічної діяльності, актуалізує проблему ефективного розвитку експорту до потреб кон'юнктури світового ринку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання конкурентоспроможності вивчали як західні вчені (П. Кругман, С. Ліндер, Б. Олін, М. Портер), так і вітчизняні (О. Амош, В. Александрова, Ю. Бажал, О. Болховітінова, З. Борисенко, В. Гейць, А. Даниленко та ін.). Українські вчені досить ретельно вивчають міжнародні рейтинги та дають аналіз результатів своїх досліджень.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Разом з тим, ряд аспектів цієї багатопланової проблеми залишається недостатньо вивченими і потребує дослідження. Зокрема, це низка методичних і організаційно-економічних питань, пов'язаних з науково-обґрунтованим підвищенням рівня експорту на засадах активації цільових факторів під дією факторів-важелів, формуванням економічно виправданої віддачі від масштабу виробництва національної економіки, розробкою прогнозів макропоказників, з урахуванням дії факторів-важелів системи конкурентоспроможності країни.

Мета статті. Метою публікації є обґрунтування теоретико-методичних засад і перспективних практичних напрямів підвищення конкурентоспроможності національної економіки при дослі-

дженні цільових факторів конкуренції країни на основі когнітивного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Є підстави сподіватися, що на базі ефективного використання експортного потенціалу в державі сформується міцний виробничий сектор економіки, який досить пасивно проявляє себе сьогодні. Конкурентоспроможність країни дедалі впевненіше входить у життя українських товаровиробників. І те, що спостерігається деякий розвиток конкурентоспроможності країни, є заслугою показника чистого експорту.

Виходячи з цього, слід розглянути проблеми ефективного використання експортного потенціалу як вирішальної умови успішного представництва країни на міжнародному ринку та освоєння конкурентоздатної моделі розвитку України.

Організація експорту підпадає під вплив великої кількості факторів географічного, макроекономічного, соціального, техніко-технологічного, зовнішньоекономічного і, навіть, політичного характеру. Наявність складної системи взаємовідносин і зв'язків між українськими товаровиробниками, зовнішнім і внутрішнім середовищем та неточною кількісною і якісною оцінкою параметрів такої системи дозволяє віднести проблеми оцінки ефективного використання експортного потенціалу до низькоструктурних. У той же час потреба в дослідженні процесів, що протікають у складних системах – до яких відносять оцінку експортного потенціалу – зумовили необхідність когнітивного підходу до вирішення даної проблеми.

Когнітивна карта та подальший сценарний підхід до аналізу системи впливу зовнішнього і внутрішнього середовища на підвищення розміру експорту дозволяє виявити, які параметри потребують прискореного розвитку та вимагають необхідних заходів по їх удосконаленню.

Використання можливості підвищення експорту визначається його складом (наявним виробничим потенціалом країни, кон'юнктури внутрішнього ринку, сприятливим законодавством), розвитком зовнішньоекономічних відносин, міжнародної політики держави, тобто мотиваційними факторами і стимулами, що визначають зацікавленість товаровиробників, перш за все, у розвитку конкурентоспроможності країни, а також у кінцевому результаті власної діяльності. Такими ключовими факторами ми вважаємо представлені фактори у табл. 1, які можна дослідити через дані Державної служби статистики України.

Аналіз зовнішніх та внутрішніх факторів дозволив виявити ряд параметрів та факторів

(табл. 2) на базі яких була складена когнітивна карта, що відображає топологію та напрямки взаємозв'язків. В отриманій когнітивній карті параметрів та факторів знак «+» демонструє єдиноспрямовану зміну двох зв'язаних параметрів, а знак «-», відповідно, різноспрямовану зміну двох зв'язаних параметрів. Це дозволяє встановити причинно-наслідкові зв'язки між елементами системи, виявити силу впливу, побудувати когнітивну модель (рис. 1).

На основі аналізу чутливості та інтерпретації факторів, згідно їхнього потенціалу впливати на

систему підвищення розміру експорту (табл. 2), вся сукупність факторів була згрупована на категорії:

1. Цільові фактори – зміна чи сталість яких є метою керування системою: X_1 – номінальний рівень ВВП.

2. Фактори-індикатори – відображають та пояснюють розвиток процесів у проблемній ситуації: X_2 – реальні доходи населення; X_4 – інновації; X_5 – дотації; X_6 – вивізні мито; X_{10} – обмінний курс.

3. Фактори-важелі (управління) – потенційно можливі важелі впливу на ситуацію: X_3 – рівень

Таблиця 1

Зовнішні та внутрішні фактори впливу на розмір експорту країни

Умове значення фактору	Назва фактору	Зміст впливу		Схема впливу
		Фактичний	Необхідний або бажаний	
Внутрішні фактори				
X_1	ВВП	Зниження розміру складових елементів ВВП не сприяє зростанню експорту	Зростання складових елементів ВВП стимулюватиме експорт	Підтримка національного виробництва, національних інвестицій, зростання державних замовлень
X_2	Реальні доходи населення	Зниження доходів призводить до зменшення попиту, а, отже, і зниження обсягів виробництва	Підвищення доходів населення, що зумовлює підвищення виробництва якісної продукції	Підвищення мінімального рівня заробітної плати, що стимулюватиме працевлаштування та підвищення виробництва продукції
X_3	Рівень зайнятості	Зростання рівня безробіття, що негативно впливає на обсяги виробництва продукції	Зменшення рівня безробіття, що збільшує рівень ВВП	Створення робочих місць у перспективних експортних галузях України
X_4	Інновації	Використання застарілої технології виробництва, що забезпечує програш як за стандартизацією, так і за собівартістю продукції	Використання новаторських технологій виробництва, що забезпечує нижчу собівартість продукції, розвиває патентне винахідництво	Стимулювання інноваційної діяльності підприємств, поліпшення процедури отримання патентів та авторських свідоцтв. Збереження патентів на території країни.
X_5	Дотації	У структурі видатків державного бюджету мають незначну питому вагу, що не сприяє допомозі виробництва конкурентної продукції	У структурі видатків державного бюджету повинні мати більшу питому вагу, що сприятиме підвищенню обсягів виробництва конкурентної продукції	Фінансова підтримка національного виробництва та стимулювання зростання експорту
X_6	Вивізні мито	Значні суми відрахувань до бюджету, що значно зменшує розмір прбутку експортерів	Зменшення митних тарифів з метою стимулювання експорту продукції	Зменшення податкового тягаря або створення вільних економічних зон, що забезпечує більшу величину прибутку експортерам
X_7	Прямі інвестиції за кордон	Знижує величину капітальних інвестицій в українське виробництво	Зниження відтоку капіталу закордон	Зниження податків на фінансовому ринку, що сприятиме зростанню капітальних інвестицій у вітчизняне виробництво
Зовнішні фактори				
X_8	Прямі іноземні інвестиції	Зменшення інвестицій не сприяє розвитку виробництва	Зростання інвестицій сприяє розвитку виробництва	Зменшення податкового тягаря на ринку капіталів, що сприятиме зростанню експорту
X_9	Імпорт	Зростає, що негативно впливає на конкурентоздатність національних товаровиробників	Зниження імпорту забезпечує підвищення ВВП, а отже і показника чистого експорту	Підвищення податкового тягаря імпортерів, квотування імпорту
X_{10}	Обмінний курс	Зростає, що знижує курс національної валюти, а це наслідок зменшення експорту	Спадає, що підвищує курс національної валюти, а це наслідок підвищення експорту	Монетарна політика НБУ спрямована на стимулювання обсягів виробництва та експорту
X_{11}	Валовий зовнішній борг	Зростає, що підвищує податковий тягар товаровиробників, знижує обсяги виробництва	Зменшення, що знижує податковий тягар товаровиробників, знижує обсяги виробництва	Зменшення суми зовнішнього боргу шляхом удосконалення фіскальної та монетарної політики уряду

Джерело: авторська розробка

зайнятості населення; X_7 – прямі інвестиції за кордон з України; X_8 – прямі іноземні інвестиції; X_9 – імпорт; X_{11} – валовий зовнішній борг.

У ході подальших досліджень були вивчені процеси поширення обурень на графу G по маршруту M . Орієнтаційний граф $G(V; A)$ включає дві категорії елементів: V – множина вершин, що відповідає множині базисних факторів; A – множина дуг, що відображає факт безпосереднього впливу факторів один на одного.

Визначено, що U_i , $i=1,2,\dots,n$ – численне значення вершин що дорівнює 1, а $p_j(t)$ – зміна у вершині x_j в момент часу t , тоді вплив цієї зміни на x_i в момент $t+1$ описується функцією $\pm p_j(t)$ в залежності від знака дуги, що з'єднує x_i і x_j та дорівнює 1. Далі, скориставшись правилом поширення збурень у графі, будуть визначені числові значення обурень:

$$U_i(t+1) = U_i(t) + \sum_{j=1}^n f(V_j, V_i) p_j(t) \quad (1)$$

На базі цього, визначимо вектора $P_1, P_2, \dots, P_6$ зміни значень параметрів вершин в такти моделювання $n_1, n_2, \dots, n_6$ відповідно:

$$\begin{aligned} n_1 : & P_1 = Q_1 \\ n_2 : & P_2 = Q_1 \cdot A \\ n_3 : & P_3 = Q_1 \cdot A^2 \\ n_4 : & P_4 = Q_1 \cdot A^3 \\ n_5 : & P_5 = Q_1 \cdot A^4 \\ n_6 : & P_6 = Q_1 \cdot A^5 \end{aligned} \quad (2)$$

З метою обмеження множини можливого плану експерименту впливу у вершинах орієнтованого графа був розглянутий наступний план експерименту, що відображає найефективніші впливи на фактори досліджуваної моделі (табл. 3).

Результати моделювання за сценарним аналізом представимо у вигляді таблиці 4.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Отже, забезпечення бажаних тенденцій у еволюційному розвитку системи (сценарій 1) без керівного впливу важелів на процеси посилює спад макроекономічних показників, які характеризують конкурентоспроможність країни. Найбільш позитивний ефект досягається за рахунок комплексної активації основних факторів виробництва (сценарій 4), що гарантує прояв віддачі у вигляді росту результативних макропоказників починаючи з 3-го такту моделювання.

Таким чином, зростання факторів виробництва, таких як збільшення

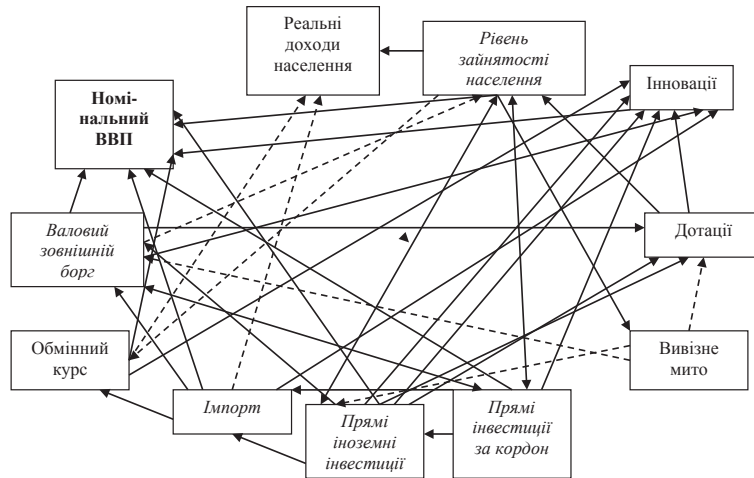

Рис. 1. Когнітивна карта взаємозв'язків факторів експорту

Джерело: авторська розробка

Таблиця 2

Динаміка зовнішніх та внутрішніх факторів експорту України та їх парні коефіцієнти кореляції

Роки	У	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	X_9	X_{10}	X_{11}
2006	253707	544153	111,8	57,9	5160,4	21951	1112	219,5	16890	269200	5,05	54512
2007	323205	720731	114,8	58,7	6149,2	32400	299	243,3	21607	364373	5,05	79955
2008	444859	948056	107,6	59,3	8024,8	38693	364,8	6196,6	29543	520588	5,26	101659
2009	423564	913345	90	57,7	865,7	33317	272,7	6198,6	35616	438860	7,79	103396
2010	549365	1082569	117,1	58,5	9867,1	32757	294,8	6226,3	40053	580944	7,93	117343
2011	707953	1316600	108	59,2	10350	31172	1311,3	6868,3	44806	779028	8,07	126236
2012	717347	1408889	113,9	59,7	11253	62377	200,8	6899,7	50334	835394	8,02	135065
2013	681899	1454931	106,1	60,3	11178	50758	77,9	6483,3	55297	805662	7,93	142079
2014	770121	1566728	88,5	56,6	10951	43638	220,1	6597,4	57056	834133	11,9	126308
2015	1044541	1979458	77,8	56,7	12611	27744	201,7	6350,6	45745	1084016	21,8	118729
У	1											
X_1	0,7926	1										
X_2	-0,5935	-0,61233	1									
X_3	0,62145	0,80541	0,719	1								
X_4	0,63322	0,74791	-0,47	-0,0	1							
X_5	0,29892	0,35894	0,161	0,51	0,5025	1						
X_6	-0,28081	-0,36598	0,276	0,53	-0,4132	-0,5288	1					
X_7	0,59529	0,70617	-0,36	0,1	0,8449	0,4975	-0,305	1				
X_8	0,71283	0,84783	-0,38	0,74	0,731	0,6399	-0,395	0,8196	1			
X_9	0,59036	0,69052	-0,52	-0,1	0,9508	0,4084	-0,303	0,7195	0,8517	1		
X_{10}	0,55866	0,64347	-0,8	-0,6	0,6893	-0,0981	-0,285	0,3998	0,4879	0,7903	1	
X_{11}	0,66158	0,78999	-0,22	0,27	0,7257	0,6856	-0,413	0,8835	0,9453	0,8161	0,38	1

Джерело: розраховано авторами за даними Державної служби статистики України за 2006-2015 роки [4]

валових внутрішніх інвестицій та рівня зайнятості населення, повинні стати спонукаючими важелями ефективного використання експорт-

ного потенціалу країни. Саме тому подальші наші дослідження базуватимуться на вивченні функції Коба-Дугласа.

Таблиця 3

План сценарного моделювання поведінки системи підвищення експорту

Сценарій	Імпульси	V_3	V_7	V_8	V_9	V_{71}
		Рівень зайнятості населення	Прямі інвестиції за кордон	Прямі іноземні інвестиції	Імпорт	Валовий зовнішній борг
1	$q_8 = +1, q_9 = -1, q_{11} = -1.$			+1	-1	-1
2	$q_8 = +1, q_9 = -1, q_{11} = +1.$			+1	-1	+1
3	$q_3 = +1, q_7 = -1, q_8 = +1.$	+1	-1	+1		

Джерело: авторська розробка

Таблиця 4

Результати сценарного моделювання системи «підвищення експорту»

Результати моделювання	Підсумок
<p>Сценарій 1. Імпульс поступає у три вершини V_8, V_9, V_{11}. Прямі іноземні інвестиції зростають, їх темпи росту значні ($q_8 = +1$); зменшується обсяг імпорту продукції ($q_9 = -1$); держава поступово ліквідує валовий зовнішній борг ($q_{11} = -1$).</p>	<p>Представлена ситуація в цілому відповідає бажаному положенню справ в національній економіці. Покращення бюджетної ситуації країни та обмеження імпортних поставок веде до скорочення рівня ВВП, і, як наслідок, до кризи національної економіки. Еволюційний розвиток системи без різких спадів буде відбуватися до 3-го такту моделювання, зберігаючи тенденцію помірному скорочення. Після 4-го такту ця тенденція набуває катастрофічний характер.</p> <p>Висновок. З метою застереження погіршення ситуації у майбутньому, збереження та покращення існуючих позицій необхідні заходи по ефективному галузевому розподілу капіталовкладень.</p>
<p>Сценарій 2. Імпульс поступає у три вершини V_8, V_9, V_{11}. Прямі іноземні інвестиції зростають, їх темпи росту значні ($q_8 = +1$); зменшується обсяг імпорту продукції ($q_9 = -1$); держава продовжує збільшувати валовий зовнішній борг ($q_{11} = +1$).</p>	<p>Приріст грошей в національну економіку активно не діє на систему, оскільки удосконалення обсягів валового внутрішнього продукту носить тимчасовий ефект. Відмічається циклічний характер впливу від фази піднесення до фази різкого спаду. Інертність системи дозволяє зберегти стабільність до 3-го такту моделювання, після якого погіршується значне погіршення економічної ситуації економіки країни.</p> <p>Висновок. Немає необхідності збільшувати митні тарифи на ввіз продукції, нарощувати суму державного боргу, щоб змусити товаровиробників активізувати ефективний процес виробництва. Такі стимули нарощування обсягів виробництва важливі, при цьому державний борг та обсяг імпорту не відіграють ключової ролі.</p>
<p>Сценарій 3. Імпульс поступає у три вершини V_3, V_8, V_9. Рівень зайнятості населення зростає ($q_3 = +1$); прямі інвестиції за кордон зростають ($q_8 = -1$); прямі іноземні інвестиції зростають, їх темпи росту значні ($q_{11} = +1$).</p>	<p>Зростання показників відбувається швидкими темпами, одразу після 3-го такту моделювання. Економічний розвиток цільового елемента системи носить довгостроковий характер.</p> <p>Висновок. Найбільший ефект досягається за комплексної взаємодії на систему факторів виробничої функції Кобба-Дугласа, пов'язаних з активацією інвестиційних процесів безпосередньо в країні та мінімізацією рівня безробіття. Велика роль, при цьому, відведена ефективній комбінації двох факторів ВВП: праці та капіталу (зменшення прямих інвестицій за кордон підвищує розмір валових внутрішніх інвестицій), яка забезпечить ефект масштабів виробництва та конкурентоздатність національної економіки.</p>

Джерело: розраховано авторами

Список літератури:

1. Алимova О.О. Експортний потенціал України: проблеми та перспективи реалізації / О.О. Алимova // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили. – 2009. – Т. 64, вип. 51. – С. 53-59.
2. Артеменко В. Індикатори стійкого соціально-економічного розвитку регіонів / В. Артеменко // Регіональна економіка. – 2006. – № 2. – С. 90-97.
3. Белейченко О.Г. Чинники впливу на конкурентоспроможність економіки / О.Г. Белейченко // Економіка та держава. – 2009. – № 8. – С. 33-35.
4. Верпанов Ю.Ю. Передумови формування зовнішньоторгівельної політики країни в контексті економічної безпеки / Ю.Ю. Верпанов, А.А. Васильєв // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили: зб. наук. Праць. – 2009. – Т. 64, вип. 51. – С. 59-65.
5. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
6. Кутідзе Л.С. Експортний потенціал регіону: сутність, діагностика, механізми реалізації / Л.С. Кутідзе: монографія, 2011. – Запоріжжя: Вид-во ЗНУ. – 318 с.
7. Мельник Т.М. Іплегалізація сфери зовнішньої торгівлі товарами в Україні / Т.М. Мельник, Т.Л. Вишинська // Економічний часопис ХХІ: зб. наук. праць. – 2014. – № 7-8 (1). – С. 44-47.
8. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/zakon_kr_perebuv/4592
9. Позиція України в рейтингу країн світу за індексом глобальної конкурентоспроможності 2016-2017. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciya-ukrayiny-v-reytingu-krayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-1>
10. Україна «Експорт як панацея для української економіки» / за ред. Яна Полянська. – К.: 10 квітня 2015. – 236 с.
11. Чалапко (Калник) Л.Д. Експортний потенціал України: проблеми і перспективи реалізації / Л.Д. Чалапко (Калник), Л.А. Петретятко, С.І. Козак // Науковий вісник НЛТУ України. – 2016. – Вип. 26.2. – С. 247-253.

Кукина Н.В., Бакина Т.В.

Таврический государственный агротехнологический университет

ОЦЕНКА ЭКСПОРТА КАК РЫЧАГА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

Проведён факторный анализ экспорта страны. Построена когнитивная карта факторов экспорта. Установлен целевой фактор и факторы-рычаги экспортного потенциала национальной экономики. Разработано сценарное моделирование системы повышения экспорта. Обоснованы побудительные рычаги эффективного использования экспортного потенциала.

Ключевые слова: экспорт, экспортный потенциал, когнитивный анализ, конкурентоспособность, факторный анализ.

Kukina N.V., Bakina T.V.

Tavria State Agrotechnological University

ASSESSMENT OF EXPORT AS A LEVER OF NATIONAL ECONOMY COMPETITIVENESS

Summary

Factor analysis of export has been conducted. Cognitive factors of an export map has been built. Target-factor as well as lever-factors of an export potential for the national economy have been established. Scenario modeling for export increasing system has been elaborated. Motivating levers of an effective export potential using have been substantiated.

Keywords: export, export potential, cognitive analysis, competitiveness, factor analysis.

УДК 631:338.43

АНАЛІЗ ВИТРАТ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ВИРОБНИЦТВА НАСІННЯ РІПАКУ В УКРАЇНІ

Куць Т.В.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Висвітлено практичне значення ріпаківництва та основні риси виробництва насіння ріпаку в Україні. В статті проаналізовано динаміку рівня витрат на виробництво 1 т насіння ріпаку сільськогосподарських підприємств протягом останніх років. Висвітлено структуру виробничої собівартості вирощування ріпаку як в цілому по Україні, так і в розрізі окремих областей. Визначено тенденції зміни середньої ціни реалізації ріпаку та його повної собівартості. Досліджено рівень рентабельності, як один із головних критеріїв економічної ефективності вирощування культури.

Ключові слова: аналіз, витрати, собівартість, ціна, рентабельність, ефективність, ріпак.

Постановка проблеми. Аналіз витрат та ефективності виробництва аграрної продукції є одним із пріоритетних напрямів дослідження та практичного використання на різних рівнях управління. Значення якісного моніторингу рівня витрат залишається вагомим у сучасних умовах, оскільки він є невідмінною передумовою своєчасних рішень щодо структурування витрат, визначення ціни та забезпечення ефективності виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На думку провідних вітчизняних вчених (О.М. Шпичак, О.В. Боднар), ринкова економіка вимагає від товаровиробників об'єктивного та оперативного аналізу витрат виробництва та співставлення їх з ринковими цінами з метою пошуку варіантів зниження собівартості продукції та підвищення її конкурентоспроможності [2]. Проте, враховуючи динамічний розвиток аграрних ринків, актуальність дослідження засад формування витрат і визначення ефективності виробництва в сільськогосподарських підприємствах залишається. Актуальність проблеми вимагає проведення перманентного та комплексного аналізу витрат і показників ефективності у системі оцінки результатів господарювання. Таке дослідження дозволить суб'єктам господарювання володіти ситуацією у динаміці та обґрунтовувати раціональні управлінські рішення.

Головною метою статті є аналіз витрат та ефективності виробництва насіння ріпаку в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Україна завдяки наявності оптимальних природно-кліматичних умов, розвиненій транспортній інфраструктурі, а також відсутності обмежень експорту насіння ріпаку, змогла увійти до складу основних виробників та експортерів ріпаку у світі.

Ріпак – перспективна олійна культура на світовому і вітчизняному ринках внаслідок її використання як сировини для отримання харчових, технічних олій та високобілкових кормів.

Створення сучасних високоврожайних безерукових і низько-глюкозинолатних сортів ріпаку з відмінними біохімічними показниками дало новий імпульс до впровадження цієї культури у сільськогосподарське виробництво. Один гектар ріпаку забезпечує при відповідній технології вирощування 3,5 т насіння, 20 т зелених кормів, 20 т зелених добрив, 100 кг меду, 500 кг паперу. Насіння ріпаку міститься 35–50% жиру, 19–31% добре збалансованого за амінокислотним складом білка, 5–7% клітковини [1]. Подрібнене насіння

ріпаку, продукти його переробки (шрот, макуха) є цінними високобілковими та жировими компонентами кормового раціону для тваринництва, птахівництва та рибиства. Останнім часом набуло поширення використання ріпакової олії як сировини для виробництва біодизелю та побічного продукту – гліцерину.

Протягом 2013–2015 рр. в Україні спостерігається стійка тенденція до скорочення обсягів виробництва насіння ріпаку (табл. 1).

Таблиця 1
Динаміка виробництва насіння ріпаку в усіх категоріях господарств України

Показник	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2015 р. до 2013 р., %
Вироблено продукції, тис. тонн	2086,5	1939,8	1530,3	73,3
Зібрана площа, тис. га	873,9	766,4	580,9	66,5
Урожайність, ц з 1 га	23,9	25,3	26,3	110,0
Виробництво з розрахунку на 1 підприємство, т	229,2	226,6	180,0	78,5

Джерело: розраховано автором за даними [3, 4, 5]

Так, валовий збір культури зменшився на 26,7%, з 2086,5 тис. тонн у 2013 р. до 1530,3 тис. тонн у 2015 р. за рахунок, насамперед, скорочення посівних площ на 33,5%, відповідно – з 873,9 тис. га до 580,9 тис. га.

При цьому, слід відмітити позитивну тенденцію розвитку вітчизняного ріпаківництва щодо підвищення ефективності виробництва – починаючи з 2011 р. в Україні зростає рівень урожайності ріпаку. За аналізований період урожайність ріпаку зросла на 10%, з 23,9 ц/га у 2013 р. до 26,3 ц/га у 2015 р.

Протягом 2013–2015 рр. рівень витрат на виробництво насіння ріпаку перманентно збільшувався, а у 2015 р. відбувся різкий ріст виробничої собівартості (табл. 2).

Як свідчать дані таблиці 2, виробнича собівартість 1 т ріпаку складала у 2014 р. 2597,9 грн, що на 8,5% більше, ніж у попередньому році, а у 2015 р. даний показник зріс на 72,6% порівняно до 2013 р. і складав 4131 грн.

Прямі матеріальні витрати у структурі виробничої собівартості у 2015 р. склали 74,3%,

прямі витрати на оплату праці – 3,9%, інші прямі і загально-виробничі витрати – 21,8% (табл. 3).

Таблиця 2
Динаміка вартості та виробничої собівартості виробництва насіння ріпаку в усіх категоріях господарств України

Показник	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2015 р. до 2013 р., %
Вартість валової продукції у постійних цінах 2010 р.:				
всього, млн грн	5766,9	5361,3	4229,6	73,3
на одного працівника, грн	12374,5	12605,5	10548,4	85,2
на 1 га зібраної площі, грн	6598,9	6995,1	7280,5	110,3
Виробнича собівартість, млн грн	4995,0	5039,3	6321,7	126,6
1 т, грн	2394,0	2597,9	4131,0	172,6
1 га, грн	5715,6	6575,0	10881,7	190,4

Джерело: розраховано автором за даними [3, 4, 5]

Структура прямих матеріальних витрат на виробництво ріпаку за аналізований період суттєво не змінювалася. Традиційно найбільшу частку у структурі прямих матеріальних витрат в 2015 р. займали мінеральні добрива – 24,7%. Їх частка порівняно з 2014 р. зросла на 2,6 в.п. Відповідно, частка решти матеріальних витрат складала 20% та збільшилася на 3,1 в.п.; частка нафтопродуктів була на рівні 11,3%, що на 1,7 в.п. менше ніж у 2014 р., частка оплати праці і робіт сторонніх організацій несуттєво скоротилася до 10,6% (10,8% у попередньому періоді); частка витрат на насіння також скоротилася на 0,9 в.п. і у 2015 р. складала 7,6%. Низькою є частка оплати праці. Негативним моментом є те, що вона не лише не зростає, але продовжує скорочуватися, зокрема у 2010 р. частка оплати праці у загальних витратах становила 6,1%, у 2013 р. – 5,2%, у 2014 р. – 4,9%, а у 2015 р. лише

3,9%, тобто за аналізований період вона скоротилася на 1,3 в.п.

Частка інших матеріальних і загально-виробничих витрат у 2015 р. зменшилася на 1,9 в.п. проти показників попередніх років. При цьому витрати на амортизацію необоротних активів скоротилися від 5,8% у 2014 р. до 5,1%, відповідно відрахування на соціальні заходи – від 1,8% до 1,4%, частка решти прямих та загально-виробничих витрат – 16,2% до 15,4%. За регіонами у структурі витрат на виробництво ріпаку в 2015 р. прямі матеріальні витрати коливалися від 62,9% у Донецькій області до 82,2% у Рівненській області (табл. 4).

Собівартість виробництва 1 т ріпаку значно відрізняється за регіонами України. У 2015 р. найнижчою вона була у Луганській області – 1974,2 грн/т, що становило 47,8% до середнього рівня в Україні. Нижча від середнього рівня в Україні (4131 грн/т) виробнича собівартість була у тринадцяти областях, у т.ч.: Волинській – 4018 грн/т, Тернопільській – 4095,8 грн/т, Хмельницькій – 4097,7 грн/т.

Найвищі показники виробничої собівартості продукції зафіксовані у Чернігівській області – 6024,7 грн/т, що на 45,8% вище, ніж у середньому в Україні. Високий рівень виробничої собівартості був також у Миколаївській – 4995,6 грн/т, Сумській – 4803,1 грн/т, Львівській – 4631,7 грн/т та ін. областях.

Витрати на реалізацію 1 т ріпаку здорожчують його виробництво у сільськогосподарських підприємствах України в середньому в 1,24 рази.

Враховуючи експортну спрямованість продукції ріпакового під-комплексу України, цінова ситуація на ринках визначається кон'юктурою взаємозалежних світових ринків – олійних культур, продуктів їх переробки і мінерального дизельного палива, а також динамікою розвитку біодизельного сектору в світі. Зниження закупівельних цін на насіння ріпаку традиційно спричиняє зменшення рівня його цінової конкурентоспроможності та послаблення інтересу сільськогосподарських підприємств до культури і навпаки.

Таблиця 3

Структура витрат на виробництво ріпаку

Елементи витрат	Витрати, грн					
	2014 р.			2015 р.		
	на 1 га	на 1 т	структура витрат, %	на 1 га	на 1 т	структура витрат, %
Прямі матеріальні витрати	4685,4	1851,3	71,3	8083,1	3068,6	74,3
<i>із них:</i>						
насіння та посадковий матеріал	561,4	221,8	8,5	829,6	314,9	7,6
мінеральні добрива	1449,4	572,7	22,1	2689,1	1020,9	24,7
нафтопродукти	851,9	336,6	13,0	1227,7	466,1	11,3
оплата послуг і робіт сторонніх організацій	712,1	281,4	10,8	1158,8	439,9	10,6
решта матеріальних витрат	1110,6	438,8	16,9	2177,9	826,8	20,0
Прямі витрати на оплату праці	324,7	128,3	4,9	426,7	162,0	3,9
Інші прямі і загально-виробничі витрати – усього	1564,9	618,3	23,8	2372,0	900,5	21,8
<i>із них:</i>						
амортизація необоротних активів	382,4	151,1	5,8	556,1	211,1	5,1
відрахування на соціальні заходи	118,2	46,7	1,8	151,3	57,4	1,4
решта інших прямих та загально-виробничих витрат	1064,3	420,5	16,2	1664,6	631,9	15,3
Виробнича собівартість – усього	6575,0	2597,9	100,0	10881,7	4131,0	100,0

Джерело: розраховано автором за даними [3, 4, 5]

Таблиця 4

**Структура витрат на виробництво ріпаку (з розрахунку на 1 т)
у 2015 р. у розрізі областей України**

Республіка, область	Одиниця виміру	Витрати – всього	У тому числі										
			прямі матеріальні витрати	із них					прямі витрати на оплату праці	інші матеріальні та загально-виробничі витрати – всього	із них		
				насіння та посадковий матеріал	мінеральні добрива	нафто-продукти	оплата послуг і робіт сторонніх організацій	решта матеріальних витрат			амортизація	відрахування на соціальні заходи	решта прямих та загально-виробничих витрат
Вінницька	грн	4176,0	2946,6	325,2	1046,3	459,1	292,6	823,5	169,7	1059,7	251,4	59,1	749,1
	%	100,0	70,6	7,8	25,1	11,0	7,0	19,7	4,1	25,4	6,0	1,4	17,9
Волинська	грн	4018,8	3265,1	254,5	1238,8	416,6	449,2	906,1	139,5	614,2	185,3	47,6	381,3
	%	100,0	81,2	6,3	30,8	10,4	11,2	22,5	3,5	15,3	4,6	1,2	9,5
Дніпропетровська	грн	3751,8	2683,2	286,7	912,9	517,8	173,2	792,5	168,8	899,8	199,8	59,7	640,3
	%	100,0	71,5	7,6	24,3	13,8	4,6	21,1	4,5	24,0	5,3	1,6	17,1
Донецька	грн	3641,3	2293,2	576,6	775,8	390,8	181,8	368,2	135,7	1212,4	148,8	46,4	1017,3
	%	100,0	63,0	15,8	21,3	10,7	5,0	10,1	3,7	33,3	4,1	1,3	27,9
Житомирська	грн	4552,5	3001,7	315,6	1165,0	401,1	435,0	685,1	138,9	1411,9	205,8	57,5	1148,6
	%	100,0	65,9	6,9	25,6	8,8	9,6	15,0	3,1	31,0	4,5	1,3	25,2
Закарпатська	грн	3645,9	2711,3	276,5	1245,1	413,3	99,0	677,4	157,2	777,4	351,8	51,6	374,0
	%	100,0	74,4	7,6	34,2	11,3	2,7	18,6	4,3	21,3	9,6	1,4	10,3
Запорізька	грн	3882,6	2656,5	349,3	739,6	534,4	290,8	742,5	231,4	994,7	249,8	76,7	668,1
	%	100,0	68,4	9,0	19,0	13,8	7,5	19,1	6,0	25,6	6,4	2,0	17,2
Івано-Франківська	грн	4459,2	3439,6	401,0	921,9	475,4	901,5	739,9	124,4	895,2	407,6	42,1	445,5
	%	100,0	77,1	9,0	20,7	10,7	20,2	16,6	2,8	20,1	9,1	0,9	10,0
Київська	грн	3844,5	2713,0	284,1	916,8	467,9	377,1	667,0	198,3	933,2	197,5	69,1	666,6
	%	100,0	70,6	7,4	23,8	12,2	9,8	17,3	5,2	24,3	5,1	1,8	17,3
Кіровоградська	грн	3704,1	2499,1	435,7	726,1	441,1	176,6	719,7	194,0	1011,1	230,0	69,1	711,9
	%	100,0	67,5	11,8	19,6	11,9	4,8	19,4	5,2	27,3	6,2	1,9	19,2
Луганська	грн	1974,2	1357,3	192,4	222,2	258,0	372,3	312,5	66,0	550,9	30,1	24,2	496,6
	%	100,0	68,8	9,7	11,3	13,1	18,9	15,8	3,3	27,9	1,5	1,2	25,2
Львівська	грн	4631,7	3478,0	300,5	1258,5	402,4	605,9	910,7	155,6	998,2	182,1	50,9	765,2
	%	100,0	75,1	6,5	27,2	8,7	13,1	19,7	3,4	21,6	3,9	1,1	16,5
Миколаївська	грн	4995,6	3922,5	453,6	913,7	626,8	1141,1	787,4	101,6	971,6	194,0	37,2	740,4
	%	100,0	78,5	9,1	18,3	12,5	22,8	15,8	2,0	19,4	3,9	0,7	14,8
Одеська	грн	4254,5	3276,4	377,3	1221,0	562,4	618,6	497,1	162,4	815,8	185,9	57,7	572,2
	%	100,0	77,0	8,9	28,7	13,2	14,5	11,7	3,8	19,2	4,4	1,4	13,4
Полтавська	грн	3725,0	2747,8	298,8	908,1	438,3	479,6	623,0	192,8	784,4	100,5	64,3	619,6
	%	100,0	73,8	8,0	24,4	11,8	12,9	16,7	5,2	21,1	2,7	1,7	16,6
Рівненська	грн	3619,2	2976,3	222,8	1030,8	424,5	414,1	884,2	82,6	560,3	160,8	30,9	368,6
	%	100,0	82,2	6,2	28,5	11,7	11,4	24,4	2,3	15,5	4,4	0,9	10,2
Сумська	грн	4803,1	3526,9	495,8	1192,7	502,1	256,7	1079,6	241,8	1034,4	368,0	76,4	590,1
	%	100,0	73,4	10,3	24,8	10,5	5,3	22,5	5,0	21,5	7,7	1,6	12,3
Тернопільська	грн	4095,8	3231,0	274,4	1036,6	433,3	454,9	1031,8	143,5	721,3	231,5	53,3	436,5
	%	100,0	78,9	6,7	25,3	10,6	11,1	25,2	3,5	17,6	5,7	1,3	10,7
Харківська	грн	3923,1	2792,4	268,0	900,6	387,5	354,7	881,6	176,0	954,8	250,6	63,1	641,1
	%	100,0	71,2	6,8	23,0	9,9	9,0	22,5	4,5	24,3	6,4	1,6	16,3
Херсонська	грн	3274,8	2339,5	212,9	616,2	526,6	561,9	421,9	154,0	781,3	174,2	60,2	546,9
	%	100,0	71,4	6,5	18,8	16,1	17,2	12,9	4,7	23,9	5,3	1,8	16,7
Хмельницька	грн	4097,7	3153,4	270,1	952,4	435,8	336,1	1158,9	148,0	796,3	177,4	53,6	565,3
	%	100,0	77,0	6,6	23,2	10,6	8,2	28,3	3,6	19,4	4,3	1,3	13,8
Черкаська	грн	4224,8	2965,9	371,0	997,8	484,5	371,9	740,6	186,5	1072,4	214,3	69,7	788,4
	%	100,0	70,2	8,8	23,6	11,5	8,8	17,5	4,4	25,4	5,1	1,7	18,7
Чернівецька	грн	3987,5	3199,8	368,9	916,4	326,9	803,8	783,8	126,0	661,6	156,0	44,9	460,7
	%	100,0	80,2	9,3	23,0	8,2	20,2	19,7	3,2	16,6	3,9	1,1	11,6
Чернігівська	грн	6024,7	4374,0	514,5	1567,7	679,8	415,8	1196,3	262,9	1387,7	354,9	91,0	941,8
	%	100,0	72,6	8,5	26,0	11,3	6,9	19,9	4,4	23,0	5,9	1,5	15,6
м. Київ	грн	4218,5	2421,0	162,5	990,8	367,8	393,2	506,7	272,5	1524,9	242,7	90,6	1191,6
	%	100,0	57,4	3,9	23,5	8,7	9,3	12,0	6,5	36,1	5,8	2,1	28,2
Україна	грн	4131,0	3068,6	314,9	1020,9	466,1	439,9	826,8	162,0	900,5	211,1	57,4	631,9
	%	100,0	74,3	7,6	24,7	11,3	10,6	20,0	3,9	21,8	5,1	1,4	15,3

Джерело: розраховано автором за даними [3, 4, 5]

Середня ціна реалізації ріпаку в 2015 р. становила 7405 грн/т, що на 76,9% більше, ніж у 2014 р. Найвища вона була у Миколаївській області – 8323 грн/т. Найнижчою ціна реалізації була в Чернівецькій області – 5719,2 грн. Значно нижча від середньої в Україні ціна реалізації також у Житомирській, Запорізькій та Київській областях.

Стрімке зростання середньої ціни реалізації ріпаку у 2015 р. на 76,9% при зростанні його повної собівартості на 58,3% (до 5131,6 грн/т) збільшило розмір прибутку до 2273,4 грн/т, що у 2,4 рази більше, ніж у 2014 р. (табл. 5).

Наші дослідження свідчать, що найбільший прибуток отримали господарства Луганської – 3915,4 грн/т, Донецької – 3191 грн/т, Закарпатської – 3153,2 грн/т та Кіровоградської – 3004,2 грн/т областей. Виробництво ріпаку було прибутковим в усіх областях України, окрім підприємств Чернівецької області.

Внаслідок цього загальний рівень рентабельності виробництва ріпаку у 2015 р. зріс порівняно з 2014 р. на 15,1% до 44,3%.

Високої рентабельності виробництва досягли також сільськогосподарські підприємства у Донецькій області – 79,7%, Кіровоградській – 69,6%, Запорізькій – 61,9%, Дніпропетровській – 61,7%, областях. Традиційно найнижча ефективність виробництва ріпаку в Чернівецькій та Сумській областях.

Висновки і пропозиції. Обсяги виробництва насіння ріпаку в Україні були нестабільні і децю скоротилися протягом аналізованого періоду. Хоча в Україні спостерігається тенденція поступового росту урожайності культури, фактичний її рівень у переважній більшості господарств нижчий від потенційно можливого. Нарощування урожайності сприятиме збільшенню прибутковості культури та її конкурентоспроможності.

Протягом 2013–2015 рр. рівень витрат на виробництво насіння ріпаку постійно збільшувався, а у 2015 р. відбувся різкий ріст виробничої собівартості. Прямі матеріальні витрати у структурі виробничої собівартості у 2015 р.

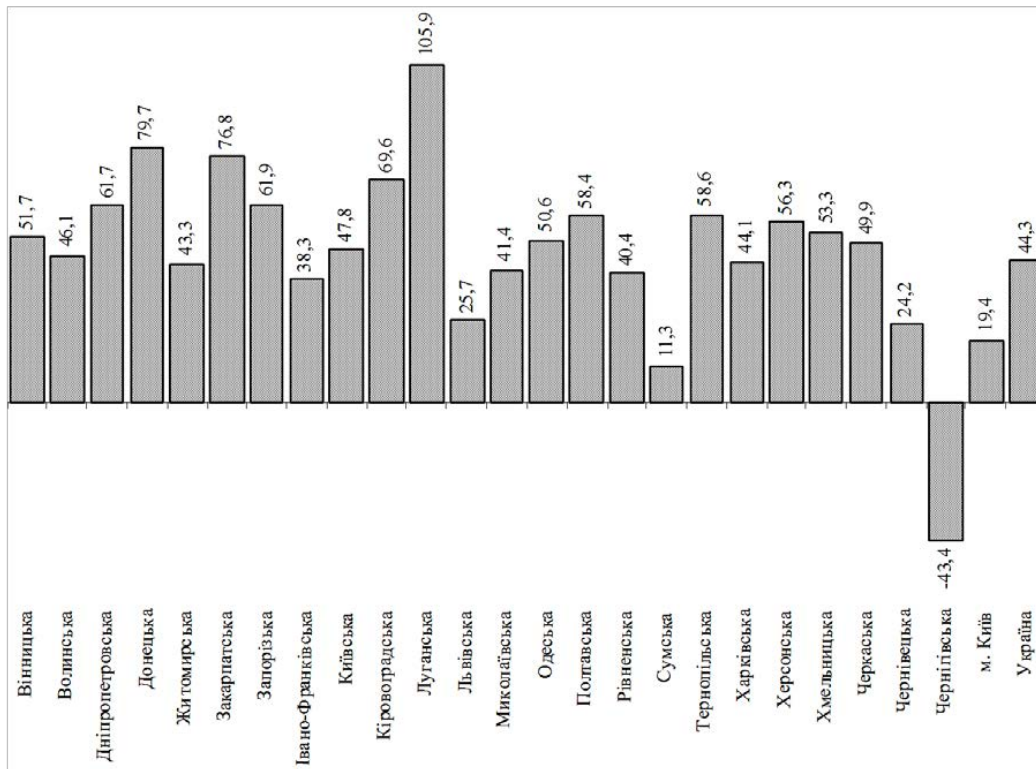

Рис. 1. Рівень рентабельності (збитковості) виробництва ріпаку в 2015 р., %

Таблиця 5

Обсяги і ефективність реалізації ріпаку в Україні

Показник	Рік			2015 р., % до:	
	2013	2014	2015	2013 р.	2014 р.
Реалізовано – всього, тис. тонн	2021,6	1922,3	1483,3	73,4	77,2
Виробнича собівартість 1 т реалізованої продукції, грн	2463,6	2697,0	4328,7	175,7	160,5
Повна собівартість 1 т реалізованої продукції, грн	2832,6	3241,8	5131,6	181,2	158,3
Витрати на збут 1 т реалізованої продукції, грн	369,0	544,8	802,9	217,6	147,4
до повної собівартості, %	13,0	16,8	15,6	2,6 в.п.	-1,2 в.п.
Середня ціна реалізації 1 т, грн	3077	4188,0	7405,0	240,7	176,8
Прибуток (збиток), грн/т	244,4	946,2	2273,3	930,2	в 2,4 р.б.
Рівень рентабельності, %	8,6	29,2	44,3	35,7 в.п.	15,1 в.п.

Джерело: розраховано автором за даними [3, 4, 5]

складали 74,3%, прямі витрати на оплату праці – 3,9%, інші прямі і загальновиробничі витрати – 21,8%. Структура прямих матеріальних витрат на виробництво ріпаку за аналізований період суттєво не змінювалася.

Витрати на реалізацію 1 т ріпаку здорожчують його виробництво у сільськогосподарських підприємствах України в середньому в 1,24 рази.

Стрімке зростання середньої ціни реалізації ріпаку у 2015 р. на 76,9% при зростанні його повної собівартості на 58,3% (до 5131,6 грн/т) збільшило розмір прибутку до 2273,4 грн/т, що у 2,4 рази більше, ніж у 2014 р. Внаслідок цього загальний рівень рентабельності виробництва ріпаку у 2015 р. зріс порівняно з 2014 р. на 15,1% до 44,3%.

Список літератури:

1. Бардин Я.Б. Ріпак: від сівби до переробки: монографія / Я.Б. Бардин. – К.: Світ, 2000. – 107 с.
2. Витрати та ефективність виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах (моніторинг) / [Шпичак О.М., Боднар О.В., Пархоменко Л.М. та ін.]. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2015. – 424 с.
3. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2013 рік: Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2014. – 82 с.
4. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2014 рік: Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2015. – 84 с.
5. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2015 рік: Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2016. – 48 с.

Куц Т.В.

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

АНАЛИЗ РАСХОДОВ И ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА СЕМЯН РАПСА В УКРАИНЕ

Аннотация

Освещены практическое значение рапсоводства и основные черты производства семян рапса в Украине. В статье проанализирована динамика уровня расходов на производство 1 т семян рапса сельскохозяйственных предприятий в последние годы. Освещено структуру производственной себестоимости выращивания рапса как в целом по Украине, так и в разрезе отдельных областей. Определены тенденции изменения средней цены реализации рапса и его полной себестоимости. Исследован уровень рентабельности, как один из главных критериев экономической эффективности выращивания культуры.

Ключевые слова: анализ, расходы, себестоимость, цена, рентабельность, эффективность, рапс.

Kuts T.V.

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

ANALYSIS OF COSTS AND EFFICIENCY OF RAPESEED PRODUCTION IN UKRAINE

Summary

The article deals with practical value and main features of the rapeseed production in Ukraine. The article analyzes the dynamics of the cost of production of 1 ton of rapeseed at farms in recent years. Illuminated the structure of rapeseed production cost in Ukraine in general and in individual regions. The trends in average selling price of canola and its full cost are defined. The article researches the level of profitability as one of the main criteria of economic efficiency of growing crops.

Keywords: analysis, expenses, cost, price, profitability, efficiency, rape.

УДК 65.011.42

ОСОБЛИВОСТІ ДИСТАНЦІЙНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В УКРАЇНІ НА ПРИКЛАДІ КОМПАНІЇ «NICE SOLUTIONS»

Лазоренко Т.В., Бобейко І.О., Половинкіна А.О.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Досліджено теоретичні питання формування механізму дистанційного менеджменту. Розглянуто компоненти віддаленого управління. Проаналізовано процес віддаленого управління. Розглянуто приклад успішної роботи компанії на засадах дистанційного менеджменту в Україні.

Ключові слова: дистанційний менеджмент, віддалене управління, управління бізнесом, дистанційний контроль, аутсорс, аутстаф, сфера ІТ.

Постановка проблеми. Зважаючи на глобалізаційні та інтернаціоналізаційні тенденції бізнесу в світі, мабуть, усі компанії, як найбільш інноваційні і передові, так і ті, що поступаються їм у темпах розвитку і працюють на консервативних засадах, прагнуть вийти у міжнародний простір, на ринки інших країн. Такі цілі вимагають розробки оптимальної системи дистанційного управління бізнесом.

Ще однією причиною, що актуалізувала проблему дистанційного управління, є стрімке прискорення усіх процесів і, як наслідок, скорочення як економічних циклів, так і бізнес-циклів компаній. В результаті високі темпи розвитку компанії знаходять свій вияв у масштабуванні бізнесу, тобто розширенні географії діяльності, відкритті нових філіалів в інших містах, країнах, на інших кінцях світу. Проте такі зміни в компанії не завжди мають позитивний результат. Існує перелік певних складностей управління бізнесом, з якими доведеться зіткнутися під час виходу на нові географічні ринки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій в межах даної тематики показав, що наукових праць, що розглядають проблематику дистанційного управління, вкрай обмаль. А питанню дистанційного управління ІТ-підприємствами взагалі не приділено достатньої уваги.

Цілі статті. Вважаємо доцільним більш детально розглянути організацію процесу дистанційного управління персоналом на підприємствах, що планують вихід на нові географічні ринки, або вже мають свої філіали. Звернути увагу саме на компанії ІТ-сфери, що активно розширюють свою географію діяльності на інші країни і для яких проблема організації дистанційного менеджменту є дуже актуальною.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток техніки і технології з одного боку й усвідомлення керівництвом компаній необхідності кардинальних змін у структурі управління з іншого штовхають на пошук нових більш ефективних способів здійснення віддаленого керування персоналом. Однак поняття «дистанційне управління» включає не лише використання інноваційних комп'ютерних технологій для здійснення менеджменту в компанії.

Процес дистанційного управління дуже багатогранний, у ньому задіяно безліч методів і засобів управління людськими ресурсами. Безперечно у різних компаніях використовуваний управлінський інструментарій буде різнитися в

залежності від сфери діяльності, географічного розташування компанії та багатьох інших аспектів. Проте можна виділити загальні елементи, що є спільними та будуть обов'язково присутні в процесі дистанційного управління будь-якої відносно великої компанії. За класифікацією Бикової Р.Г. виокремлюють прямі та непрямі компоненти віддаленого управління.

До прямих компонент можна віднести технічні засоби організації дистанційного управління персоналом, систему мотивації і компенсації та контроль над працівниками. Непрямі включають корпоративну культуру і філософію компанії, психологію управління, тайм-менеджмент і маркетингові методи. Зупинимось на кожному елементі більш детально.

Технічними засобами організації дистанційного менеджменту є персональні комп'ютери, принтери, факсимільні апарати, системи відеоспостереження, доступ до мережі інтернет, внутрішньої мережі підприємства та інші інструменти. Технічне оснащення організації, що складається з перелічених вище елементів, є невід'ємною складовою, що взагалі робить можливим процес дистанційного управління, забезпечуючи комунікації між керівниками компанії та її філіалами, менеджерами та персоналом цих філіалів. Надвелике значення має створення єдиного інформаційного поля компанії. Вирішується дана проблема установкою необхідного програмного забезпечення, що розробляється для конкретного підприємства.

Наступною, але не менш важливою компонентою дистанційного управління персоналом є система мотивації та компенсації. Передбачена організацією програма премій та штрафів дозволяє керувати працівниками, координуючи їх дії в тих, чи інших ситуаціях. Важливо пам'ятати, що грошові інструменти впливу на персонал не завжди є дієвими. Максимальної ефективності системи мотивації можна досягти, комбінуючи матеріальні заходи з нематеріальними, такими як корпоративне навчання, соціальні програми, можливість кар'єрного росту. Працівникам мають бути забезпечені прийнятні умови для життя, вони мають відчувати повагу до себе з боку керівництва, свою значущість для компанії. Лише в такому випадку підприємство буде працювати як єдиний організм, у якому кожна клітинка діє на благо спільної мети.

Контроль – одна з основних функцій менеджменту, роль якої підсилюється у випадку відда-

леного управління. Це поняття є досить широким і охоплює багато напрямів. Найбільш актуальними в контексті даної теми є посадові інструкції, система звітності і служба безпеки.

Під посадовими інструкціями розуміють організаційно-правовий документ, в якому коротко зазначаються основні завдання, необхідні навички і повноваження працівників різних посад в організації [4].

Обов'язковим елементом дистанційного контролю є система звітності, що уможлиблює оцінювання діяльності окремих працівників і всього філіалу, дозволяє судити про успішність роботи філіалу, виявляти існуючі недоліки, у випадку їх наявності.

Гарантування безпеки є одним з пріоритетних завдань, що стоїть перед усіма організаціями. Для забезпечення реалізації цієї функції на підприємствах створюються спеціальні підрозділи, служби безпеки, що забезпечують захист внутрішньої інформації і інтересів фірми. В умовах дистанційного управління значення служби безпеки зростає в рази, оскільки контроль над дотриманням працівниками усіх регламентів з боку центрального керівництва стає майже неможливим. У такому випадку служба безпеки переймає на себе перелік функцій, що дозволяють уникнути помилок у стандартних ситуаціях.

Усі зазначені вище компоненти мають безпосередній вплив на організацію і сам процес дистанційного менеджменту. Проте варто звернути увагу також на компоненти, що опосередковано впливають на віддалене управління персоналом.

Перш за все це корпоративна культура та філософія компанії. Під корпоративною культурою розуміється система цінностей і правил організації, що визначає поведінку її працівників. Наявність позитивної корпоративної культури веде до виникнення синергізму діяльності усіх працівників підприємства. Таке можливо лише за умов існування взаєморозуміння і довіри в колективі, коли інтереси і цілі кожного окремого працівника збігаються з інтересами і цілями всієї компанії [2]. Тому корпоративна культура є одним з найефективніших засобів залучення і мотивації співробітників. Наявність корпоративних стандартів не лише об'єднує працівників в єдине ціле, у колектив, а й є рушієм підвищення продуктивності і якості виконуваної роботи.

Не менш важливим аспектом є психологія управління. Сутність цього поняття полягає у вмінні керівника, лідера колективу, створити у ньому сприятливий психологічний клімат, у вмінні переконувати, мотивувати, ділитися своїм натхненням і вести за собою своїх співробітників.

Дієвими інструментами, що застосовується при віддаленому управлінні, є маркетингові методи моніторингу якості роботи персоналу. Одним з найбільш яскравих прикладів є програма «Таємний покупець», що застосовується до контактного персоналу сфери послуг. Вона дозволяє контролювати та управляти якістю обслуговування, ввести певні стандарти надання послуг і поширити їх на всіх філіалах і підрозділах компанії.

Ще однією компонентою непрямого впливу є тайм-менеджмент. Час є одним з найцінніших ресурсів, який можна «конвертувати» – витратити, використовувати, вкладати, перетворюючи його таким чином в інші цінності. Тому важливо зна-

йти найбільш ефективний спосіб використання часу на постійній основі. Вирішити цю проблему дозволяє тайм-менеджмент, сутність якого полягає у керуванні власним часом і часом працівників шляхом складання чітко прописаного плану діяльності на певний період [3].

Яскравим прикладом успішної роботи на засадах дистанційного управління слугує сфера інформаційних технологій. Як відомо, Україна є однією зі світових лідерів в цій сфері, яка продовжує невпинно зростати. У 2016 кількість робітників ІТ-сфери майже сягнула 100 тисяч осіб і складає 99940 чоловік [5]. У минулому році ця кількість складала 89300 робітників, тобто ця індустрія зросла на 12% за останній рік. Більше 45% робітників зосереджені в місті Київ, також лідерами є Харків, Львів, Дніпро та Одеса. Кількість компаній у цій сфері у 2015 році складала 1274, а у 2016 – 1650 компаній. Велика частка працівників в Україні працює в найбільших компаніях, де кількість працівників перевищує 1000 чоловік. До них належать, наприклад, EPAM (4 тисячі працівників), SoftServe (3100 працівників), Luxoft (3320 працівників), GlobalLogic (2419 працівників) тощо [6].

Основними причинами такого розвитку ІТ-сфери є наступні:

- Висока кваліфікація українських працівників;
- Порівняно низька вартість працівників;
- Порівняно висока якість освіти у даній сфері;
- Можливості зручного контролю на тайм-менеджменту через близький до європейського часовий пояс та ментальну схожість з європейськими та американськими замовниками тощо.

Тому західні компанії, яким необхідно створення програмного забезпечення чи веб-сайтів, все частіше відкривають відділи розробки в Україні. Такі компанії поділяють на аутсорсингові (ті, що передають частини завдань або процесів стороннім виконавцям на період розробки та/або технічної підтримки), аутстафінгові (ті, що виводять частину персоналу за штат компанії-замовника і оформлюють його у штат компанії-провайдера) та продуктової (ті, що створюють свій програмний продукт і відкривають на постійних засадах власний офіс розробки в іншій країні). В таких компаніях важливим є правильна організація процесів контролю, керівництва та тайм-менеджменту, тому вирішенню цих проблем надається значна увага.

Розглянемо механізм дистанційного управління на прикладі компанії NICE Solutions. Це шведська компанія, яка спеціалізується на розробці програмного забезпечення для управління і оптимізації логістичних процесів у великих складських приміщеннях. Основна клієнтська база цієї компанії зосереджена у Європі, переважно у скандинавських країнах, але офіс розробки програмного забезпечення знаходиться у Києві. Спочатку спосіб роботи українського офісу був аутсорсинговим, тобто компанія звернулася до української фірми, що надає послуги у розробці програмного забезпечення силами власних технічних спеціалістів. Але згодом було вирішено відкрити власний офіс в Києві, тобто спосіб роботи був змінений на відділення продуктової фірми. Для успішного управління таким офісом на відстані необхідно багато різносторонніх ме-

ханізмів, від технічного забезпечення до якісної організації процесу роботи.

По-перше, необхідно облаштувати робочі місця в дистанційному офісі. Для цього потрібно встановити персональні комп'ютери, при чому чим потужнішими і швидшими вони будуть, тим комфортнішою і швидшою буде розробка програмного забезпечення. По-друге, важливим є налаштування зв'язку між цими комп'ютерами і підключення їх до приватної мережі, яка також з'єднана з головним офісом у Швеції. Це потрібно для швидкого обміну завданнями та результатами роботи між працівниками різних офісів. Оскільки різниця між часовими поясами України та Швеції є невеликою, то обидва офіси можуть велику частку робочого дня працювати паралельно. Це створює організацію нарад між двома офісами, які можна проводити за допомогою відеозв'язку у спеціально обладнаному приміщенні для групових нарад і безпосередньо на робочих місцях для приватних. Це є великою перевагою порівняно з розташуванням головного офісу, наприклад, в США, де через різницю в часі можливість працювати одночасно для обох офісів обмежена 3-4 годинами на день.

На випадок перебоїв з електропостачанням чи проблем зі зв'язком у київському офісі обладнані спеціальні сервери, які дозволяють всім працівникам цього офісу отримати доступ до останньої версії програмних продуктів у будь-який час. Крім того, мережа налаштована таким чином, що за потреби працівник може без проблем працювати з дому, під'єднавшись до приватної мережі, що є зручним інструментом для вирішення термінових проблем чи завдань.

Кожен працівник зі свого робочого комп'ютера завжди має можливість переглянути свій список завдань на найближчий час (від 1 дня до 2 тижнів), який може поповнюватись як місцевим керівництвом київського офісу, так і безпосередньо зі Швеції. Оскільки у Швеції знаходиться відділ технічної підтримки, який безпосередньо контактує з клієнтами з приводу різних проблем, то завдання можуть поступати напряму від нього. Завдання поділяються на замовлення нової функціональності, виправлення проблем та помилок в існуючій і створення спеціальних налаштувань для кожного окремого клієнта. Останнє зазвичай додатково оплачується фірмою-замовником і вимагає точної оцінки необхідного часу на виконання.

Що стосується безпосередньо керівництва, то управління роботою персоналу та тайм-менеджменту здійснюється на двох рівнях – на рівні шведського відділення і на рівні українського. Зазвичай це відбувається наступним чином: кожного понеділка зранку відбувається нарада між усіма працівниками київського офісу, кількість яких складає 7-10 чоловік, і керівництвом центрального офісу. Обговорюються основні важливі новини за останній тиждень і встановлюються завдання на наступний тиждень. При потребі такі наради можуть проводитись частіше, ніж один раз на тиждень. Після цього безпосередньо в київському офісі проводиться додаткова нарада, на якій керівник розподіляє завдання на тиждень між працівниками. Це є важливим моментом, оскільки місцеве керівництво краще знає сильні і

слабкі сторони кожного працівника і може більш оптимально розподілити завдання. Зазвичай кожен працівник оцінює, скільки часу йому знадобиться на ті чи інші задачі і всі приступають до роботи. На нараді на наступному тижні оцінюють співвідношення між часом, який був оцінений наперед, і реальним часом виконання завдання. Хорошим є співвідношення, рівне 1-1.5, тобто реальний час виконання не повинен перевищувати прогнозований більше, ніж у півтора рази. Якщо коефіцієнт вищий, то працівник повинен намагатись оцінювати свій час більш точно.

Сам процес розробки програмного забезпечення є відносно автономним, тобто окрім часу проведення наради присутність працівника на робочому місці є бажаною, але не необхідною (окрім випадків парного програмування або інших видів зайнятості декількох працівників одним завданням). Кожен працівник виконує свої завдання локально на персональному комп'ютері і по мірі готовності завантажує свої зміни на сервер, одночасно закриваючи свої завдання з відповідними коментарями та документацією. Це виконується за допомогою спеціальних програмних продуктів, таких як TFS, GIT, SVN тощо. Вони дозволяють об'єднати в одному місці перелік активних та виконаних завдань, зв'язати їх з безпосередніми результатами роботи кожного працівника, вказати кількість часу, який був на це витрачений і переносити завдання між етапами постановки, аналізу, виконання та тестування. Результати роботи зазвичай перевіряються спочатку за допомогою автоматичних модульних та інтеграційних тестів, що спеціально створюються працівниками і виконуються кожен раз при внесенні змін до програмного забезпечення. Також в компанії працюють тестувальники програмного забезпечення, задачею яких є забезпечення якості продукту і перевірка якості роботи розробників. Весь цей процес дозволяє центральному офісу в будь-який момент часу відслідковувати стан завдання і доповнювати його коментарями у випадку необхідності. Що стосується тайм-менеджменту, то існує багато різноманітних методик групової розробки програмного забезпечення, які передбачають, наприклад, щоденні короткі наради на 15-30 хвилин тощо. Найбільш популярними та успішними є Agile та Kanban, які передбачають візуалізацію всіх активних, виконаних і майбутніх завдань на спеціальних дошках з сортуванням за кожним працівником, які дозволяють полегшити управління процесами розробки.

Також важливою є атмосфера в команді, при якій кожен працівник відчуває себе частиною великого механізму і відчуває власну відповідальність за кінцевий продукт і кожного з своїх співробітників. Це досягається за допомогою механізмів так званого «тімбілдингу», тобто побудови команди. До них відносяться, наприклад, регулярні щоквартальні корпоративи за рахунок фірми, відрядження, поліпшення зв'язків між шведським та українським офісами, регулярна розсилка інформації про успіхи фірми, заохочення працівників за успіхи тощо.

Висновки дослідження. В результаті проведеного узагальнення існуючих теоретичних напрацювань в галузі дистанційного менеджменту було розглянуто практичну імплементацію

окремих інструментів віддаленого управління на прикладі провідної ІТ-компанії NICE Solutions, що має своє відділення в Україні. Всі зазначені чинники та механізми дозволяють побудувати ефективний процес дистанційного управління діяльністю іноземних офісів на відстані, за якого

розробка програмного забезпечення є швидкою, якісною, економічно вигідною та ефективною для обох офісів. Тож така модель організації дистанційного менеджменту може стати базисом для багатьох ІТ-компаній, що прагнуть розширити географію своєї діяльності.

Список літератури:

1. Быкова Р.Г. Дистанционное управление персоналом // Креативная экономика. – 2008. – № 11 (23). – С. 118-124.
2. Управление людськими ресурсами: філософські засади [Текст]: навч. посібник / В.Г. Воронкова [та ін.]; ред. В.Г. Воронкова; Запорізька держ. інженерна академія. – К.: Професіонал, 2006. – 567 с. : рис., табл. – ISBN 966-370-012-2.
3. Тайм-менеджмент и его роль в эффективном управлении персоналом организации / Е.С. Мищенко, Н.В. Дубровская / ФГБОУ ВПО «Тамбовский государственный технический университет», г. Тамбов.
4. Електронний ресурс: Журнал «Управление персоналом», № 11, 2008 год / Должностная инструкция: понятие, содержание, разработка / С. Россол <http://www.top-personal.ru/issue.html?1617>
5. Електронний ресурс: https://dou.ua/lenta/articles/jobs-and-trends-2016/?from=fp_top6m
6. Електронний ресурс: https://dou.ua/lenta/articles/top-25-july-2016/?from=fp_top6m

Лазоренко Т.В., Бобейко І.О., Половинкина А.А.

Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского»

ОСОБЕННОСТИ ДИСТАНЦИОННОГО МЕНЕДЖМЕНТА В УКРАИНЕ НА ПРИМЕРЕ КОМПАНИИ «NICE SOLUTIONS»

Аннотация

Исследовано теоретические вопросы формирования дистанционного менеджмента. Рассмотрено компоненты удаленного управления. Проанализировано процесс удаленного управления. Рассмотрено пример успешной работы компании на основе дистанционного менеджмента в Украине.

Ключевые слова: дистанционный менеджмент, удаленное управление, управление бизнесом, дистанционный контроль, аутсорс, аутстаф, сфера IT.

Lazorenko T.V., Bobeiko I.O., Polovinkina A.A.

National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

FEATURES OF REMOTE MANAGEMENT IN UKRAINE ON THE EXAMPLE OF «NICE SOLUTIONS» COMPANY

Summary

Research of the theoretical questions of the formation of remote management. Consideration of remote control components. Analysis of remote management process. Consideration of the example of successful work of the company on the basis of remote management in Ukraine.

Keywords: remote management, distant management, business management, remote control, outsourcing, outstuffing, IT company.

ІНТЕРІМ-МЕНЕДЖМЕНТ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ В УКРАЇНІ

Лазоренко Т.В., Булавіна А.Д., Москаленко О.Д.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У даній роботі розкрито суть поняття «інтерім-менеджмент» та його відмінні риси від інших підходів до управління. Досліджено складнощі сприйняття даного підходу до управління підприємством. Визначено переваги та широкий функціонал цієї послуги, а також можливості її впровадження на підприємстві. Досліджено як розвивається цей напрям в Україні та світі. Виявлено основні тенденції розвитку інтерім-менеджменту в Україні за останні роки. Визначено проблеми інтерім-менеджменту в Україні та перспективи його подальшого розвитку.

Ключові слова: менеджмент, управління організацією, інтерім-менеджмент, тимчасове управління, підприємство, інтерім-прогресор, тимчасовий менеджмент, проект-менеджер.

Постановка проблеми. Поняття «інтерім-менеджменту» для України відносно нове, на сьогодні існує декілька підприємств, які активно користуються перевагами інтерім-менеджера. Дуже часто такими організаціями є саме іноземні компанії, так як тренд найму на тимчасовій основі спеціаліста вузького профілю для вирішення конкретного бізнес-завдання, з яким компанія не може впоратися за допомогою власних ресурсів, вже давно актуальний в інших країнах світу. Крім того, спостерігається, що сучасні українські підприємства сприймають інтерім-менеджмент як допомогу в кризовий період. Але це поняття вже застаріло. На сьогодні ця послуга почала набувати все більш широкий функціонал і на даний момент сприймається не тільки як порятунок бізнесу від розвалу, а й як зовнішня допомога компанії із задовільним або вищим фінансовим становищем для більш якісного розвитку. Сьогодні значимість цього поняття збільшується в рази, особливо вона зростає в умовах подолання наслідків глобальної фінансово-економічної кризи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Активізація інтересу до проблем ефективного управління підприємством, уникнення «політичних ігор» у компанії, та не залежність від якихось структур і заведених порядків, що уклалися на підприємстві; пошук висококваліфікованого менеджера, який буде об'єктивно оцінювати ситуацію підприємства і тимчасово виконувати специфічні бізнес-завдання, почалась нещодавно, але можна зазначити, що ця тема є основою багатьох статей, особливо іноземних авторів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На основі досвіду іноземних країн і використання ними інтерім-менеджменту, як одного з основних підходів до управління, було виділено проблематику та перспективи цієї послуги на ринку України.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є опис відмінних рис інтерім-менеджменту від інших видів діяльності менеджерів та виявлення тенденцій його розвитку в Україні та світі, його проблем та перспектив в Україні.

Виклад основного матеріалу. Інтерім-менеджмент – це особливий вид управлінських послуг, суть яких полягає у наймі на тимчасовій основі спеціаліста вузького профілю для вирішення конкретної бізнес-задачі, з якою компанія не

може впоратися за допомогою власних ресурсів [1]. Ключовим фактором в інтерім-менеджменті як виді економічної діяльності є досягнення певного результату, вирішення поставлених задач, а не тимчасовий характер надання послуг.

Таким чином, інтерім-менеджер – це не просто консультант, який певний час консультує компанію з приводу критичних питань, а потім залишає її. Це спеціаліст, який допомагає компанії досягти довгострокової вигоди у бізнесі. Часто інтерім-менеджерів називають також проектними менеджерами, оскільки їх робота в деякому сенсі проектна.

Інтерім-менеджмент як послуга вперше виник у 1980-х роках у Голландії в період економічної кризи, коли постійні робітники були захищені від звільнення за допомогою тривалих термінів повідомлення про звільнення, через що збільшувалися витрати на здійснення скорочення працівників. Для компанії це стало поштовхом у пошуку зменшення витрат і запрошення управлінців на тимчасову основу [2].

На той час його єдиною функцією була допомога компаніям у кризовий період, тобто вихід з кризи та порятунок бізнесу від занепаду [1]. З часом ця послуга почала розвиватися, змінюватися, набувати нових рис та функцій. На даний момент вона означає зовнішню допомогу компанії, у стан якої є задовільним, для досягнення кращих результатів та більш якісного розвитку.

Інтерім-менеджери можуть вирішувати ряд наступних завдань:

- професійна допомога підприємствам на стадіях реєстрації, випуску акцій, банкрутства, санації тощо;
- тимчасове заміщення головних менеджерів, директорів, які з певних причин відсутні;
- очолення новоствореної команди, створеної на підприємстві під певний проект;
- вирішення термінових задач з питань управління або поліпшення управління, планового впровадження організаційних змін, створення нових можливостей бізнесу;
- навчання персоналу особливим навичкам, специфічним знанням вузького профілю, освоєнню нових технологій;
- впровадження певних інноваційних змін у виробництво.

В Україні існує проблема неправильного сприйняття поняття «інтерім-менеджмент» у

зв'язку з декількома причинами. По-перше, через недосконалий його переклад. Буквальний переклад даного поняття – це «тимчасовий менеджмент», через що його часто плутають з «погодинним менеджментом» або погодинною системою оплати праці менеджерів [3]. Українські експерти пропонують використовувати термін «терміново-цільовий менеджмент», який передбачає виконання конкретної вимірюваної мети (цілі) залучення управлінського ресурсу і кінцевий термін використання даного ресурсу.

По-друге, у вітчизняній економічній теорії терміново-цільовий менеджмент часто ототожнюють з консалтинговою діяльністю, що є грубою помилкою. Одні автори української наукової літератури називають інтерім-менеджмент одним з видів управлінського консалтингу, інші – управлінням з консалтинговим нахилом [4]. З останніми можна частково погодитися, але все одно слід розуміти різницю між консультантом та тимчасовим управлінцем. Завдання консультанта – знайти ключову проблему кризової ситуації, її головні причини та проаналізувати шляхи подальших змін [5]. Замовник консалтингової послуги сам вирішує, приймати чи не приймати до уваги рекомендації консультанта, впроваджувати чи ні запропоновані ним рішення, а роль консультанта на цьому закінчується. На відміну від нього, інтерім-менеджер не лише робить аналіз, а ще й впроваджує певні зміни, тобто досягає певних результатів.

По-третє, в Україні будь-яке тимчасове втручання в управлінську діяльність підприємства називають інтерім-менеджментом [4]. Проблема в тому, що в Україні, на відміну від Європи, не виділяють інтерім-менеджмент як окремий вид діяльності. У європейських країнах інтерім-менеджмент отримав чітке визначення та став відмінною рисою роду діяльності, а в Україні його ототожнюють з різноманітними процесами, що відрізняються за цілями та результатами.

По-четверте, інтерім-менеджмент нерідко плутають з зовнішнім (арбітражним) управлінням [5]. Слід розуміти, що арбітражний (конкурсний) управлінець встановлюється арбітражним судом і його мета – проведення процедур банкрутства та відновлення платоспроможності боржника, тобто погашення боргу перед кредиторами. На відміну від нього, інтерім-менеджер є тимчасовим менеджером високого класу. Його запрошують у компанію керівники підприємства задля здійснення змін та досягнення кращих результатів господарської чи інших видів діяльності.

Таким чином, для кращого розуміння роду діяльності інтерім-менеджерів, варто виділити шість категорій таких менеджерів.

Перша категорія – це «менеджери-прогресори» або «інтерім-прогресори» [4]. Їх роль полягає у досягненні прогресивних змін на підприємстві. Тобто це управлінці вищого рівня, які отримують від замовника достатньо повноважень для здійснення кардинальних перетворень або для розвитку нового бізнесу. Рівень їх повноважень прирівнюється до рівня генерального менеджера, його замісника з управління або директора з розвитку організації.

Друга категорія отримала умовну назву «терапевти». Такі менеджери отримують завдання

з налагодження роботи в певному підрозділі або функціональній області організації-замовника, як-от: управління людськими ресурсами, фінансово управління, документооборот тощо.

Третя категорія інтерім-менеджерів – це так звані «замісники», роль яких полягає в тимчасовій заміні посадових осіб, що відсутні з певних причин, або підтримці деяких функцій на підприємстві протягом певного періоду. Інтерім-замісники не повинні вносити суттєвих змін в управління, а лише підтримувати його на певному рівні протягом визначеного періоду.

Четверта категорія – «чистильники», тобто менеджери, яких тимчасово запрошують на підприємство з метою усунення окремих негативних факторів стримуючих ріст ефективності бізнесу. Такі менеджери користуються попитом зазвичай перед реорганізацією бізнесу.

Ще одна категорія інтерім-менеджерів – «дизайнери». Інтерім-дизайнери залучаються на підприємство з метою змінення зовнішньої привабливості компанії для інвесторів, акціонерів та потенційних покупців бізнесу. До таких менеджерів існують окремі вимоги: навички переконання, публічних виступів, ораторські здібності, вплив на аудиторію, продаж ідей тощо.

Остання категорія інтерім-менеджерів – це «могильники». Такі менеджери відрізняються від усіх попередніх категорій тим, що перед ними стоїть задача не росту бізнесу, а навпаки, професійного припинення діяльності підприємства (мається на увазі діяльність на межі законності).

Експерти, знаючи перелічені вище шість категорій інтерім-менеджерів, більше не повинні задаватися питаннями стосовно розуміння діяльності інтерім-менеджерів та їх відмінності від консультантів.

Ринок терміново-цільового менеджменту (інтерім-менеджменту) динамічно стрімко розвивається в Європі та починає свій розвиток в Україні та найближчих країнах [3]. На Заході інтерім-менеджмент використовують 88 країн зі 100, які входять до рейтингу Fortune 100 (сто найкращих роботодавців світу) [2]. У Великобританії налічується близько 15 тисяч інтерім-менеджерів, число яких збільшилося в 7-8 разів від 2000 року. У Німеччині, за статистичними даними, росте попит на інтерім-послуги на 10% в рік. У США найм інтерім-менеджерів становить близько 50% від сукупного найму хедхантингових компаній (таких, що шукають та підбирають персонал рідкісних, як за фахом, так і за рівнем професіоналізму, фахівців).

Оплата праці таких працівників значно вища, ніж у звичайних менеджерів. У Європі гонорар інтерім-менеджера за день складає в середньому від 700 до 3000 євро.

Професор Рюдігер Кабст – спеціаліст з управління людськими ресурсами німецького університету у місті Гіссен – вважає, що інтерім-менеджмент вже досить позитивно зарекомендував себе, попри те, що це досить нове явище у світі [2]. Всього за кілька років він сильно поширився та став звичним для багатьох компаній світу. Про це свідчить дослідження професора, проведене у 2005 році. Кафедра, якою керує Рюдігер Кабст, провела опитування серед 300 організацій щодо залучення інтерім-менеджерів і з'ясувала, що

лише 20% опитаних підприємств використовували у своєму бізнесі працю інтерім-менеджерів, а 5% взагалі не розуміли, навіщо це робити. Останні дослідження показали, що ситуація змінилася: цілих 60% опитаних підприємств заявили, що користуються послугами таких спеціалістів.

Країни, що є лідерами у залученні інтерім-менеджерів на підприємства, – це Великобританія, Німеччина та Бельгія. Не сильно відстають від них Австралія, США, Франція та Ірландія.

Галузева структура розподілу попиту має наступний вигляд: найбільший попит проявляється з боку автомобільної галузі, машинобудування, будівництва та телекомунікаційної сфери. Спалах активності спостерігається також у сферах фінансів та охорони здоров'я.

У Російській Федерації, за даними рекрутингової компанії Antal Russia, попит на інтерім-менеджерів зріс на 20%, а частка підприємств, що користуються інтерім-послугами, серед усіх опитаних склала 62%. Це відображає помірне, але стабільне збільшення попиту на таких спеціалістів.

В Україні інтерім-менеджмент – це досить нове явище, проте, попит на послуги тимчасових управлінців існував ще задовго до виділення інтерім-менеджменту як окремого роду діяльності в Європі [3]. Терміново-цільовий менеджмент, як і будь-яке нововведення, має пройти період первинного ознайомлення споживача з новою послугою та її випробування, перш ніж стане зрозумілим, звичним і почне користуватися стійким попитом. Це беззаперечно потрібна послуга, яка є затребувана, але на даний момент попит на неї латентний (прихований), оскільки потенційні споживачі не здогадуються про такий спосіб вирішення проблем організації.

На думку Нікіти Казакова – керівника відділу інтерім-менеджменту компанії «Exec Partners Group» – популярність інтерім-менеджменту в Україні зростає, оскільки даний інструмент дозволяє істотно підвищити ефективність бізнесу за рахунок залучених ресурсів [2].

Галузева структура попиту на інтерім-послуги в Україні представлена у вигляді таблиці 1.

Таблиця 1
Попит на інтерім-менеджмент в Україні по галузям

№	Галузь (сфера) народного господарства	Частка у сукупному попиті
1	Операційна діяльність	28%
2	Начальники/управлінці	17%
3	Кадри	10%
4	Управління змінами	10%
5	Фінанси	9%
6	Менеджмент-консалтинг	7%
7	Продажі/маркетинг	7%
8	Інформаційні технології	6%
9	Управління ланцюгами поставок (Supply Chain Management)	4%
10	Управління call-центрами	3%

Джерело: розроблено авторами за даними [6]

На думку експерта Є. Грищука, в Україні не достатньо кваліфікованих та досвідчених інтерім-спеціалістів. Майже всі з них вже працює-

штовані, а для інших підприємств не залишається освічених кадрів належного рівня професіоналізму. Його гіпотеза підтвердилася на практиці: у країні не так багато зрілих та досвідчених спеціалістів, які мають необхідні знання та навички і готові замінити стабільне працевлаштування на тимчасову роботу інтерім-менеджера. Таким чином, попит кваліфікованих кадрів такого роду діяльності в Україні менший зі пропозицію, що призводить до високої вартості інтерім-послуг.

Окрім недостатньої пропозиції кваліфікованих кадрів, на ринку інтерім-послуг України спостерігається ряд інших проблем.

По-перше, нерозуміння українськими підприємцями суттєвої різниці між категоріями інтерім-менеджерів призводить до незадоволення наданою послугою. Підприємствам-споживачам варто розрізняти види інтерім-спеціалістів та не вимагати від, наприклад, «терапевта» виконання задач «прогресора» або «могильника» [4].

По-друге, замовники можуть мати недобросовісні наміри використання праці інтерім-менеджерів. Підприємці навмисне приховують справжні цілі від найманих спеціалістів для того, аби перекласти на них відповідальність за провину або невдачу.

По-третє, українські підприємці не завжди розуміють користь інтерім-менеджерів та мають страх порушення конфіденційності через допущення до керівництва в організації сторонніх спеціалістів. Для вирішення даної проблеми необхідно виокремити в українській термінології відмінні риси інтерім-менеджменту та донести до потенційних споживачів його переваги, серед яких:

- економічна вигода компанії (їх праця ефективніша, ніж праця штатних працівників, в декілька разів, а заробітна плата лише вдвічі);
- швидкість залучення;
- інтерім-менеджери не бояться критики, а враховує її та, використовуючи надані йому повноваження, досягає поставлених цілей;
- інтерім-менеджери більш об'єктивно дивляться на бізнес-процеси підприємства;
- вони мають стратегічне мислення та здібності до впровадження нових рішень;
- залучені спеціалісти чітко сфокусовані на результаті;
- інтерім-менеджери більш оперативні у своїй діяльності [2].

Залучення тимчасових менеджерів до управління доцільне у таких випадках:

- управління в кризовий період;
- несподіване звільнення важливого працівника;
- хвороба та інші обставини відсутності важливого працівника;
- управління змінами (Change management);
- перехідний період підприємства;
- саботаж;
- цільове управління (Management by Objectives);
- підготовка до публічного розміщення акцій;
- придбання чи злиття компаній;
- управління окремим проектом в межах організації.

Висновки і пропозиції. Таким чином, в українську економічну теорію необхідно внести ясність про відмінність інтерім-менеджменту від

консалтингу, погодинного менеджменту, зовнішнього (арбітражного) управління тощо.

Вітчизняним спеціалістам з інтерім-менеджменту необхідно здійснювати маркетингові дії з розвитку ринку (виховання культури споживання інтерім-послуги) та розвитку товару (диференціації способів надання послуг, методів залучення клієнтів та ціноутворення тощо), оскільки

інтерім-менеджмент як товар є досить новим, особливо для українського ринку. Для подальшого розвитку буде доцільним створення спеціальної єдиної платформи, подібної до фріланс-майданчиків, за допомогою якої роботодавці зможуть легше знаходити підходящих інтерім-менеджерів на підприємство, а останні, у свою чергу, зможуть швидше знаходити собі роботу.

Список літератури:

1. Інтерім-менеджмент [Електронний ресурс] // Executive.ru. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.e-xecutive.ru/wiki/index.php?title=Интерим-менеджмент>
2. Практика інтерім-менеджмента [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://interim-management.com.ua/interim-management-practica>
3. Бондаренко И. В. Інтерім менеджмент – временное управление. [Електронний ресурс] / И. В. Бондаренко // Інтерім Менеджмент – Режим доступу до ресурсу: <http://interim-management.com.ua>
4. Бондаренко І. «Почасовой» менеджмент: развенчиваем мифы [Електронний ресурс] / І. Бондаренко // Executive.ru. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.e-xecutive.ru/management/practices/1383255-rochasovoi-menedzhment-razvenchivaem-mify>
5. Малишева А. А. Інтерім-менеджмент – это привлечение лучших умов в нелучшие времена [Електронний ресурс] / А. А. Малишева // «Вы+МЫ» кадровый консалтинг. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.youwe.tom.ru/nauka-i-stati/interim-menedzhment-eto-privlechenie-luchshih/>.
6. Корнеев С. Interim Management – это... [Електронний ресурс] / С. Корнеев // management.com.ua. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.management.com.ua/qm/qm126.html>

Лазоренко Т.В., Булавина А.Д., Москаленко А.Д.

Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского»

ИНТЕРИМ-МЕНЕДЖМЕНТЫ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ В УКРАИНЕ

Аннотация

В данной работе раскрыто суть понятия «интерим-менеджмент» и его отличительные черты от других подходов к управлению. Исследовано сложности восприятия данного подхода к управлению предприятием. Определены преимущества и широкий функционал этой услуги, а также возможности ее внедрения на предприятии. Исследовано как развивается это направление в Украине и мире. Определены основные тенденции развития интерим-менеджмента в Украине за последние годы. Определены проблемы интерим-менеджмента в Украине и перспективы его дальнейшего развития.

Ключевые слова: менеджмент, управление организацией, интерим-менеджмент, временное управление, предприятие, интерим-прогрессор, временный менеджмент, проект-менеджер.

Lazorenko T.V., Bulavina A.D., Moskalenko O.D.

National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

INTERIM MANAGEMENT: PROBLEMS AND PROSPECTS IN UKRAINE

Summary

In this study, it is disclosed the essence of the concept «interim management» and its distinctive features from other management approaches. It is also investigated the complexity of perception of this approach to business management. The advantages and broad functionality of this service and the possibility of its implementation in the enterprise are identified. It is investigated how this direction is developing in Ukraine and in the world. The main trends in the development interim management in Ukraine are identified in recent years. Interim management problems in Ukraine and the prospects for its further development are highlighted in this article.

Keywords: management, business management, interim management, temporary management, enterprise, rapid progressor, project manager.

ВЛИЯНИЕ КОНФЛИКТОВ НА ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТЬ ТРУДА И УПРАВЛЕНИЕ ИМИ

Лазоренко Т.В., Кульчицкая А.Е., Сердюк Ю.С.

Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского»

В статье рассмотрена важность конфликтов на рабочем месте. Определены причины их возникновения. Описаны основные симптомы конфликта, что дает возможность выявить его еще до заострения ситуации в коллективе. Важными являются основные этапы разрешения споров и недопониманий. Приведены основные модели поведения менеджеров в конфликтных ситуациях, применение которых сделает процесс управления более эффективным. Статья поможет менеджерам развить навыки общения с коллективом.
Ключевые слова: управление конфликтом, симптомы конфликта, конфликт, рабочее место.

Постановка проблемы. Конфликт – это неотъемлемая часть нашей повседневной жизни. Он может случиться на рабочем месте, в семье, школе и других местах. В этой статье основное внимание уделено конфликту на рабочем месте: причины, последствия, управление конфликтами, важность разрешения конфликтов.

Анализ последних исследований. Согласно общему мнению, стресс, особенно в длительном своем проявлении, способен нанести вред психическому и даже физическому здоровью человека. Новое исследование, проведенное в Университете Калифорнии, Беркли, продемонстрировало увеличение продуктивности работы головного мозга при увеличении уровня стресса. Однако стоит держать уровень стресса в рамках разумного, ибо высокий уровень стресса все же оказывает деструктивное влияние на человека. Исследования, проведенные доктором Элизабет Кирби, показали, что возникновение стресса побуждает мозг создавать новые клетки, ответственные за улучшение памяти. Тем не менее, этот эффект проявляется только тогда, когда стресс является прерывистым. Если уровень стресса остается высоким и неизменным длительное время, он подавляет способность мозга создавать новые клетки.

На рисунке 1 представлен график зависимости между длительностью стресса и уровнем продуктивности головного мозга человека. Как мы видим, производительность мозга нарастает все быстрее, в зависимости от продолжительности стресса, однако при слишком высоком уровне, начинает снижаться и достигает начального уровня. Однако в новой нулевой точке, организм человека уже испытывает физические проблемы.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. Самым распространенным раздражителем на рабочем месте является конфликт. Одним из вопросов которого исследование не решало был «каким образом можно управлять стрессом (конфликтом), повышая при этом продуктивность труда. А также кто именно должен контролировать уровень стресса в коллективе и какими навыками он должен обладать.

Цель: раскрыть тему рабочих конфликтов и выявить наиболее эффективные методы разрешения и управления ими.

Изложение основного материала. Конфликт – это разногласие отдельных лиц или групп, которые имеют разные отношения, убеждения, ценности и потребности. Конфликт является неотъемлемой частью работы, составляя часть взаимоотношений людей на рабочих местах. Иногда человек не осознает необходимость и неосознанно начинает вступать в спор. Конфликт на рабочем месте является одной из самых больших проблем для менеджеров и сотрудников. Трудно разрешить конфликт, если не определены основные его причины. Также, разногласия не разрешаются, если их игнорировать.

Когда возникает конфликт на рабочем месте, не стоит «прятать голову в песок», стоит посмотреть правде в глаза и решить проблему. Улучшение навыков коммуникации, развитие эмоционального интеллекта, уважение к окружающим помогут избежать конфликтов. Рабочий конфликт не обязательно считается «плохим» знаком, он открывает возможности для развития коллектива и поиска новых решений и построения структур межличностных отношений.

Гармоничная обстановка в офисе – это беспроблемная ситуация. Поэтому управление конфликтами стало бо-

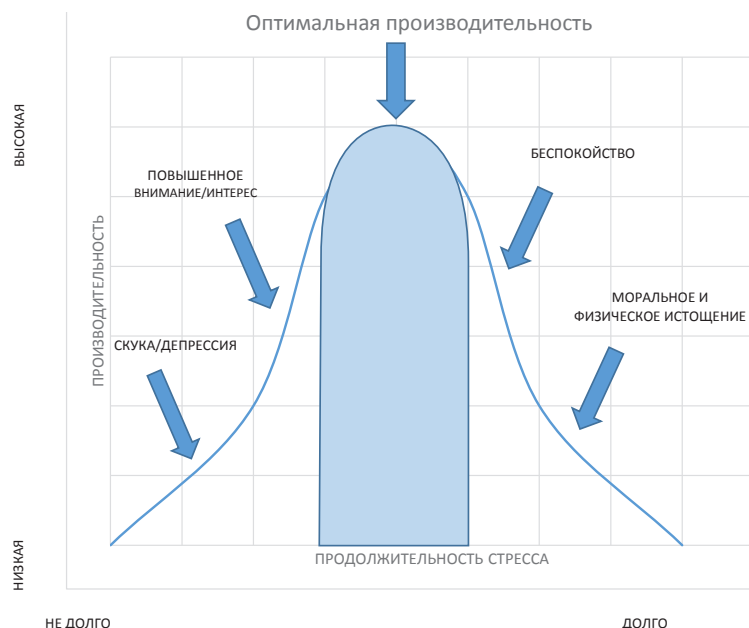

Рис. 1. Производительность мозга при продолжительности стресса [4]

лее важным и, в то же время, более трудным. В конце концов, общение является одним из лучших способов решения конфликта.

Причины конфликтов носят комплексный характер. Понимание того, как возникает конфликт на работе может быть очень полезным для прогнозирования ситуаций, которая может создать неприятности.

Есть девять основных причин конфликтов на рабочем месте [1]:

- Ограниченные ресурсы.
- Неполнота и неточность информации, которая приводит к распространению ложной информации, обсуждению сотрудников за спиной, а в последствии и к конфликту.
- Недостаточная сплоченность работников, различия в ценностях, мнениях и убеждениях, культуре, религии и т.д.
- Низкая заработная плата.
- Непонимание должностных обязанностей.
- Навязывание чужого мнения, советов и рекомендаций без нужды.
- Различия между личностными целями сотрудника и целями компании.
- Поведенческие причины (образование, манера общения, поведение).
- Наличие лидера или авторитета в компании, что приводит к оказанию давления на сотрудников.

Это самые распространённые причины, которые приводят к конфликту. Реальные причины конфликта могут быть намного глубже, их не всегда можно определить на первый взгляд. Выяснить, какая именно причина конфликта – это самый первый шаг на пути к его разрешению.

Если воспринимать конфликт как болезнь, то она бывает двух различных типов: индивидуальная и групповая. Иногда это очевидно, но обычно симптомы скрыты глубоко. Как менеджеры могут распознать их, до того, как произошел конфликт, чтоб ущерб был минимальным?

Вот некоторые симптомы конфликта [2]:

- Работа сделана не вовремя или некачественно
- Слухи
- На телефонные звонки или электронные письма не отвечают
- Пассивное/агрессивное поведение
- Нет реакции на запросы о предоставлении информации
- Мимическая жестикация
- Пропуск необходимых встреч
- Уклонение от командной работы в компании

Чем раньше менеджеры заметят симптом, тем скорее они могут вмешаться и разрешить эту проблему. Быстрое и своевременное решение минимизирует ущерб и потери.

Управление конфликтами

Как было сказано ранее, конфликт является нормальной и естественной частью рабочего процесса, это может повлиять на работу компании, улучшить ее или ухудшить. Работа с конфликтами может быть даже полезной. Конфликты, которые возникают из-за личностных столкновений могут усилить организационную структуру компании. Урегулирования конфликтов на рабочем месте и решение этих проблем может привести к потоку творческих идей, усовершенствованию,

более эффективным рабочим отношениям и здоровой рабочей среде. Некоторые конфликты, которыми зачастую пренебрегают, незаметно разрастаются и, в результате, становятся огромными и заметным. Не стоит затягивать до такого момента, потому лучше искоренить конфликт при первом же его проявлении. Для этого стоит определить причину конфликта. После того, как причина конфликта определена, конфликтом можно управлять.

Вот основные шаги по управлению конфликтами [3]:

1. Определите причину. Соберите достаточно данных. Информация обязательно должна включать в себя все детали о зачинщиках конфликта. Не выбирайте ни одну из сторон. Составьте список персонализированных вопросов.

2. Сотрудничайте в процессе решения конфликта. Используйте алгоритм работы с лидерами в микро группах. Если возможно, всегда привлекайте заинтересованных в поиске компромисса сотрудников. Это поможет более легко принять решение и быстро решить конфликт. По возможности использовать систему поощрения и наказания.

3. Дополнительный анализ конфликта. Выберите наиболее подходящий способ общения с другими людьми. Это могут быть встречи один на один с теми, кто участвует, обязательно привлечь тех, кто будет поддерживать, чтобы решить конфликт. Стоит воспользоваться помощью экспертов психологов. Возможно использовать медитацию и др.

4. Принятие решения. Люди склонны больше чувствовать свои полномочия, когда они являются частью процесса принятия решений. Это всегда помогает утихомирить конфликт, оставив людей удовлетворенными. Стоит применить административные и педагогические методы.

Многие менеджеры и руководители придерживаются этих шагов в процессе управления своими подчинёнными. Важно отметить, что просто следовать теории этого мало, главное решать конфликт адаптируясь к внешним условиям и общей атмосфере в коллективе.

В зависимости от места и рода деятельности, конфликты бывают разного масштаба и разной степени важности. Малый или семейный бизнес являются очень проблематичными в данной сфере. Границы между друзьями и коллегами тут нечеткие. Работники данных сфер очень часто задаются вопросами в спорах: «Подождите, мы говорим сейчас, как друзья или коллеги?». И ответы при разных обстоятельствах становятся совершенно разными. В такой ситуации несоблюдение рабочей субординации является обычным явлением, и значительно усложняет процесс принятия решения. Также, это вредит личным отношениям и создает внутренний конфликт у каждого участника диалога. Лидерство при наличии личных отношений, как и доминирование, в небольших фирмах является очагом зарождения межличностных конфликтов на фоне несовпадения мнений. Эта модель лидерства дополнительно запутывает отношения между участниками, особенно в моменты конфликта. Очень часто, игнорирование конфликта происходит с помощью смены места работы, отказа от личных желаний,

нежелания разрушать дружеские отношения. Но это применимо только в случае если коллеги являются друзьями или родственниками, тут все зависит от важности приоритетов, что для лидера является более предпочтительным: сохранить хорошие отношения или же повысить продуктивность работы компании с помощью механизма повышения производительности мозга в стрессовых ситуациях.

Одним из важных факторов на рабочем месте есть не столько наличие конфликта, а то как он решается внутри организации. Бывают ситуации, в которых можно просто избежать конфликта, и это, безусловно, самый разумный вариант. Но этим можно нанести ущерб – себе, своей карьере, своим коллегам, и предприятию в целом. Уход от конфликтов любой ценой просто приводит к откладыванию важных вопросов, которые так и остаются нерешенными, а его участники так и не находят общий язык.

Бездействие в конфликтной ситуации, является таким же действием, как и все остальные. Это является самым ярким проявлением непрофессионализма менеджера, потому что по сути он не то что не хочет противостоять внутренним конфликтам фирмы, он просто принял решение о том, что разрушительное или непрофессиональное поведение внутри компании имеет место быть. Когда менеджер не в состоянии справиться с конфликтом, он решает с ним смириться и продолжить внутреннее разрушение компании. Если не разрабатывать политику компании в направлении управления конфликтами, можно получить убытки из-за снижения продуктивности и при анализе симптоматики эти проблемы не будут очевидными.

Иногда встречаются капризные и скандальные коллеги, которые заводят ссору при каждом удобном случае. Эти люди, кажется, получают удовольствие от конфликтов. В нашем языке есть множество красочных фраз для описания таких людей, например, «энергетические вампиры». Самыми вредоносными являются случаи игнорирования таких людей. Эта реакция слишком распространена даже среди людей, занимающих руководящие должности. Нужно отметить, что игнорирование может быть правильным способом реакции на некоторые разновидности конфликта, но вряд ли этот метод подходит всем конфликтным ситуациям. Пассивные реакции на активные проблемы, например, когда начальник или старший коллега не желает мириться с небольшим разногласием, обычно затем перерастают в излишне большой конфликт. Огромные проблемы становятся непропорциональными к первоначальному их масштабу, и для решения «раздутых» конфликтов требуется больше времени и энергии, чем могло бы быть изначально.

Также одним из очагов зарождения конфликтов являются люди, которые пытаются, опираясь на свой опыт и возраст, слепо доказывать свою правоту, не будучи в полной мере проинформированы про современное состояние той или иной проблемы. Это люди бескомпромиссные и совершенно не идущие на уступки, которые отказываются даже услышать мнение оппонента.

Частота возникновения конфликтов напрямую зависит от стиля управления предприятием.

Побочным эффектом самого распространённого стиля в Украине (авторитарный стиль) является то, что работники обязаны подчиняться указам сверху. Не стоит заикаться о либеральном, но демократический стиль управления предприятием, по нашему мнению, имеет место быть на украинском рынке, и он был бы даже более продуктивным нежели авторитарный. Данный стиль является более привлекательным, по причине того, что свобода мысли и слова на предприятии приветствуется и мотивирует работников к саморазвитию и инициативности. Это совершенно не значит, что каждое предложение будет взято во внимание, однако данный стиль понижает эмоциональный барьер между сотрудниками, и помогает избежать личностных конфликтов на фоне непонимания и т.д. Во время разрешения конфликта очень важным фактором является аргументация обеих сторон. Очень важно, чтобы она была услышана оппонентами и третьим лицом (менеджером) и непредвзято оценена, в следствии чего сделаны взвешенные и непредвзятые выводы.

Вывод и предложения. Рабочий конфликт возникает между отдельными лицами и группами. Это может привести к негативному влиянию на организацию. Вместе работают люди, которые имеют различные культурные и гендерные различия, разный стиль жизни, образование, а также разный темперамент. Качественное управление рабочими конфликтами приводит к многим плодотворным результатам как для организации, так и для самих работников также это может повысить эффективность работы.

К сожалению, в современном мире нас учат, что конфликтов стоит избегать и остерегаться. Непреднамеренным последствием доминирующей модели управления является то, что, в то время как конфликт находится на стадии, когда его можно разрешить мирно, его игнорируют. Подчинённые предпочитают не обращаться к начальнику для помощи в разрешении конфликта из-за высоких внутренних эмоциональных барьеров, а также из-за страха быть непонятым и неуслышанным или попросту неправым. Категоричный ответ начальника может подорвать репутацию сотрудника в глазах коллег и даже привести к смене места работы. По нашему мнению, в организации стоит внедрять специально обученного человека, который будет следить за уровнем стресса в коллективе и разрешать конфликты в подходящий момент. Все это необходимо для повышения эффективности работы фирмы.

Лидеры на всех уровнях предприятия, от уровня разработки продукта до уровня сбыта, имеют определенный набор обязанностей, когда речь идет конфликте. Это может быть обязанность их инициировать (в пределах соответствующих рамок для стимулирования работы сотрудников). Это еще одна должность которую, по нашему мнению, необходимо внедрить на предприятии – воспитанный и умный человек, который сможет инициировать конфликты, не переходя на личностные оскорбления. Аргументы, дебаты и даже конфликты, создаваемые с целью решения проблем и поисков креативных идей не навредят предприятию. Подводя итоги, можно сказать что конфликт может способствовать как

развитию производства, так и его торможению при не правильном управлении.

В виду ограниченности опыта в данной сфере многих менеджеров – по из-за незначительного рабочего стажа или другим причинам, считаем, что было бы целесообразным внедрить в университетах такой предмет как «конфликтология» для развития

навыков распознавания конфликтов и изучения методов их разрешения во избежание затрат лишнего времени и энергии на это. Подобное нововведение может способствовать выпуску высококвалифицированных менеджеров, которые повысят эффективность работы фирм и выведут нашу страну на новый уровень конкурентоспособности.

Список литературы:

1. Нестеренко А. 9 причин конфликта [Электронный ресурс] / Анна Нестеренко – Режим доступа до ресурсу: <http://4leader.com.ua/blog/9-glavnyix-prichin-iz-za-kotoryix-voznikayut-konfliktyi-v-organizaczi>
2. Как распознать конфликты в вашей команде – New York: Consulting Allagi, 2008. – 543 с. – (1).
3. Алгоритм действий по управлению конфликтом [Электронный ресурс]. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.elitarium.ru/kak-upravljat-konfliktom-reshenie-preduprezhdenie-metody-algoritm-dejstvij/>
4. How Successful People Stay Calm [Электронный ресурс] // Travis Bradberry. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.forbes.com/sites/travisbradberry/2014/02/06/how-successful-people-stay-calm/#6258a2ca9c8c>

Лазоренко Т.В., Кульчицька А.Є., Сердюк Ю.С.

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ВПЛИВ КОНФЛІКТІВ НА ПРОДУКТИВНІСТЬ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ НИМИ

Анотація

У статті висвітлена важливість конфліктів на робочому місці. Виявлені основні причини їх виникнення. Описані основні симптоми конфлікту, що дає змогу виявити ще до загострення ситуації в колективі. Важливими є основні етапи вирішення непорозумінь. Наведені основні моделі поведінки менеджерів у конфліктних ситуаціях, що робить процес управління більш ефективним. Стаття допоможе менеджерам розвинути вміння спілкування з колективом.

Ключові слова: управління конфліктом, симптоми конфлікту, конфлікт, робоче місце.

Lazorenko T.V., Kulchytskaya A.E., Serdiyk U.S

National Technical University of Ukraine

«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

CONFLICTS' INFLUENCE ON THE LABOUR PRODUCTIVITY AND THEIR MANAGEMENT

Summary

The article discusses the importance of conflict in the workplace, main reasons and basic symptoms of it, which makes it possible to identify the conflict before sharpening of the situation takes place. This article contains description of important stages of resolution of quarrels and misunderstandings. Also main models of behaviour in conflict situations are mentioned. The article will help managers to improve their skills of communication with the staff.

Keywords: conflict management, symptoms of the conflict, conflict, workplace.

УДК 339.138:7.012-027.31:637.1/3:005.332.4

БРЕНДИНГ ЯК СКЛАДОВА МАРКЕТИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА НЕОБХІДНА УМОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА НА РИНКУ МОЛОЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Ларіна Я.С., Медведкова І.І.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті розглянуто брендинг як складову маркетингової діяльності. Доведено, що брендинг є необхідною умовою забезпечення конкурентоспроможності підприємств. Визначено переваги брендингу для виробників, споживачів і суспільства. Розкрито зміст поняття «індивідуальність бренду» та умови її досягнення. Виділено особливості брендингу на ринку молочної продукції України.

Ключові слова: бренд, брендинг, конкурентоспроможність, індивідуальність бренду, лояльність, ринок молочної продукції.

Постановка проблеми. За умов посилення конкуренції маркетингова діяльність підприємств має пропонувати програми та заходи, які будуть виділяти підприємство та його продукцію на фоні аналогічних товарів. Ключовими факторами успіху підприємств стають довгострокові відносини зі споживачами, їх довіра, лояльність, нематеріальні активи. Унаслідок цього концепція брендингу набуває все більшого значення і стає відповіддю на потреби в нових формах забезпечення конкурентоспроможності товарів та послуг. На ринку молочної продукції брендинг має власну специфіку, тому вимагає додаткового дослідження. Отже, дослідження брендингу як складової комплексу маркетингу і просування і як умови забезпечення конкурентоспроможності підприємства на молочному ринку є актуальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Просування та брендинг як невід'ємні складові сучасного маркетингу розглянуто у працях наступних вчених: Д. Аакер, Т. Амблер, Дж. Бернетт, О. Білан, Т. Григорчук, Ф. Котлер, Ю. Марчук, О. Зозульов, Є. Ромат, Т. Любаренко, Т. Поліщук, В. Саветін, С. Хамініч, О. Шаманська. Вищезазначеними вченими було охарактеризовано бренд, його атрибути та основні складові, виявлено методи та засоби впливу на споживача, побудовано моделі брендингу. Дослідженню ринку молочної продукції, а також методів впливу на покупців на цьому ринку присвячено праці таких науковців як О. Демчук, Е. Зваревич, А. Яйнав та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Разом з тим, зміни середовища господарювання та посилення конкурентних процесів вимагають подальших наукових розробок. Особливої актуальності набуває розроблення нових підходів до просування й брендингу як складових маркетингу-мікс на ринках молочної продукції.

Метою статті є обґрунтування теоретико-методичних засад брендингу як складової маркетингової діяльності та умови забезпечення конкурентоспроможності підприємства на молочному ринку.

Основні результати дослідження. У маркетинговій діяльності сучасних підприємств зазвичай виділяють декілька ключових елементів, які формують так званий комплекс маркетингу (товар, ціна, розподіл і просування). Співвідношення цих елементів для кожного підприємств особливе, і залежить насамперед від масштабів діяльності,

ступеня охоплення ринку, конкурентного статусу та обраної стратегії. Серед складових комплексу маркетингу особливе місце займає брендинг, оскільки будучи початково складовою маркетингової товарної політики, виконує також вторинну, але дуже важливу функцію і в системі комунікацій, активно впливає на формування цінової політики і політики розподілу. На думку більшості фахівців та експертів ринку, брендинг – це маркетингова діяльність, що націлена на формування в аудиторії потенційних і наявних споживачів довготривалої симпатії до бренду [16]. Брендинг реалізується за допомогою дії на аудиторію шляхом вибору товарного знаку, упаковки (товару), комплексу рекламних звернень. Усе це покликано виділити певний бренд на фоні конкуруючих, створивши його якомога привабливіший образ [16].

Активізація конкурентних процесів та зміщення акцентів конкурентних переваг свідчить про посилення ролі брендингу в забезпеченні конкурентоспроможності підприємств. Так, наприклад, Д. Аакер підкреслює, що модель брендингу може бути використана для протистояння таким небезпекам, як надлишкові виробничі потужності, цінова конкуренція, збільшення кількості продуктів-близнюків [1]. Згідно з його думкою створення бренду є не тільки обов'язковою умовою успіху, а навіть питанням виживання підприємства. Як зазначають О. Зозульов та Ю. Нестерова, ... в умовах переходу до постіндустріальної (інформаційної) моделі економіки основними факторами конкурентоспроможності є: бренди, патенти, технології та персонал НДДКР, зв'язки з джерелами концентрованих фінансово-кредитних ресурсів [6]. Найефективнішим інструментом для досягнення успіху є бренд, який визначає вартість усіх інших активів підприємства [6].

Бренд підприємства є одним з нецінових засобів управління конкурентоспроможністю продукції, що має основною задачею формування чіткого образу споживчих властивостей, цінової позиції тощо. Більшість виробників нехтує брендингом в якості основної складової процесу управління конкурентоспроможністю [10]. Проте це хибний підхід, оскільки бренд є однією з конкурентних переваг підприємства у довгостроковому періоді та, відповідно, чинником формування конкурентоспроможності

Використовуючи концепцію брендингу, підприємства створюють стійкі конкурентні пере-

ваги для власних торгових марок, що сприяє підвищенню лояльності споживачів. Саме тому важливо досягти індивідуальності бренду та розвивати технології залучення споживачів в бренд. На думку А. Уїллера, побудова індивідуальності бренду – це обіцянка, головна ідея, репутація і очікування, які створюються в людській свідомості стосовно індивідуальності продукту або компанії, ... нематеріальний актив, що створює емоційні зв'язки між виробником (продавцем) та споживачем [13, с. 9].

У психологічному аспекті бренди – це образи, що склалися у свідомості споживачів і які, у свою чергу, формуються значною кількістю асоціацій та їх повторів. Їх можна розбити на чотири категорійні ознаки, які викликаються відчутними і невідчутними характеристиками, а також раціональними та емоційними перевагами (табл. 1):

Правильне розуміння структури бренду, основних його аспектів і складових – основа успішного брендингу та, як наслідок, високих обсягів продажів продукту [3]. Використання брендів надає переваги виробникам, споживачам і суспільству в цілому.

Так, для виробника бренд підтримує плановий обсяг продажу на конкретному ринку й дає змогу реалізувати на ньому тривалу програму по створенню й закріпленню в свідомості споживачів образу товарів або товарної родини, забезпечує збільшення прибутку в результаті розширення асортименту товарів й знань про їх загальні унікальні властивості. Брендінг дає змогу використовувати фактори, важливі для звернення до рекламної аудиторії: історичні корені, менталітет, нинішні реалії і прогнози на перспективу [9]. Отже, опосередковано брендінг є засобом оновлення виробництва, приведення технології до сучасного рівня, чинником, що сприяє підвищенню якості продукції, що виробляється чи надання послуг. Завдяки цьому встановлюється необхідний асортимент товарів чи послуг, потрібних споживачеві.

Для споживачів брендінг надає економічні, когнітивні та психологічні переваги. До економічних належить насамперед те, що бренд виступає гарантом якості, знижуючи ризик покупки; при цьому споживач економить ресурс часу на пошук потрібного товару. Когнітивний аспект означає, що бренд являє собою своєрідний маркер, з допомогою якого споживач може швидко ідентифікувати товар за якістю, бренд дозволяє пізнавати товар, відрізнити його від подібних товарів, здійснювати пошук більш ефективно. Психологічні аспекти

брендінгу найвагоміші і діють вони у довгостроковому періоді: по-перше, бренд дозволяє відчутти себе належним до певної соціальної групи, забезпечує споживачу отримання певного статусу, відчутти повагу та вищу оцінку оточуючих.

Для суспільства брендінг є гарантією підвищення конкурентоспроможності продукції на вітчизняному і зарубіжному ринках, а також гарантією її безпечності. Крім того, брендінг дає змогу передати в рекламних зверненнях і кампаніях культуру країни, регіону, міста, де виготовлений товар, врахувати запити споживачів, для яких він призначений, а також особливості території, де він продається [9]. Це має значення при виведення товарів на інші географічні ринки.

Товар під індивідуальним брендом повинен бути унікальним і мати кращу якість, ніж товари, що входять до лінії, діапазону чи корпоративної пропозиції. Успішність брендінгу визначається такими факторами, як відповідність діючим і майбутнім потребам споживачів, унікальність товару, витрати на рекламу якості упаковки, концептуальна ідея нового бренду і ступінь задоволення потреб покупця. Завдяки стратегії брендової ідентичності можна чітко налаштувати бренд на певну ринкову нішу та цільову аудиторію. Деякі бренди не пристосовані для інших країн, тому, виходячи з міжнародний ринок, деколи доцільно використовувати інше брендове ім'я. Однак кожен окремих бренд вимагає особливих зусиль і власного рекламного бюджету, що дещо знижує загальну прибутковість портфеля. Успіх одного бренду не переноситься на інші, тому таку стратегію можна розглядати лише як захисну [15].

Індивідуальність бренду формують такі складові:

- вміння підкріплювати повідомлення про торгову марку реальними даними;
- рішучість у досягненні поставлених цілей;
- готовність представити споживачам об'єктивні докази щодо заявлених позицій торгової марки;
- постійне вдосконалення характеристик продукції (товару або послуги);
- підтримка високого рівня якості продукції;
- здатність створювати ефективне комунікаційне забезпечення.;
- здатність створювати і відстоювати бездоганну репутацію торгової марки;
- ефективні інформаційні заходи: випробування, обміну товару на рівні сучасного зразка, що забезпечують гарантійне обслуговування і високий рівень сервісу [8].

Таблиця 1

Категорійні ознаки формування бренду

Відчутні характеристики	Фізичні, функціональні властивості, що сприймаються органами чуттів споживача	Невідчутні характеристики	Характеристики, пов'язані з ідентичністю бренду: його походження, репутація і індивідуальність. При цьому невідчутними характеристиками бренду асоціюються з відчутними.
Раціональні переваги.	забезпечуються, по-перше, функціональними характеристиками продукту, по-друге, організацією роботи з клієнтами і по-третє, відносинами між споживачем та власником бренду. Раціональні переваги часто пов'язані з відчутними характеристиками бренду.	Емоційні переваги	Бренд створює емоційні переваги, якщо сприяє підвищенню самооцінки і самоствердження споживачів, якщо формує відчуття безпеки або демонструє високий статус людини. Емоційні переваги часто сприймаються як додаткова складова бренду, тобто цінність, яка виникає завдяки поєднанню його матеріальних і нематеріальних характеристик і – раціональних переваг.

Джерело: сформовано автором на основі [3]

Таким чином, індивідуальність бренду – це сукупність особливостей, які сприяють самоідентифікації споживача з торговою маркою, яке виявляється в купівельній поведінці. Марка, що володіє такими характеристиками, належить до сильних брендів, тобто здатна притягати до себе споживачів. Індивідуальність бренду визначається: вишуканістю – оригінальним дизайном; щирістю – об'єктивним відображенням характеру; яскравістю – унікальними, модно-яскравими гранями; компетентністю – авторитетними знаннями про товар, що свідчать про впевненість і лідерство товару або компанії [8].

Ознаки, що визначають індивідуальність бренду, дозволяють здійснювати аналіз та оцінку рекламних кампаній, вивчати вплив індивідуальності на лояльність покупців по відношенню до торгової марки, а також розробляти новий імідж бренду. В індивідуальності бренду повинні ототожнюватися купівельні потреби, бажання, цінності, співвіднесені з певними характеристиками марки і викликають у споживача позитивні емоції про товар.

Бренди, що володіють яскраво вираженою індивідуальністю, мають глибокі та міцні відносини з споживачами і сильно впливають на саме сприйняття ними товару. Для моделювання змісту таких брендів недостатньо лише знань про ціннісні орієнтації особистості, необхідно ще змусити покупця повірити в цінність марки товару та відобразити в бренді життя суспільства [8].

Ефективні бренди володіють сильними переконаннями і оригінальними ідеями. Вони за допомогою сучасних комунікації не тільки змінюють ставлення споживача до марки, але і трансформують свідомість людей. У цих брендах закладені характеристики, що породжують самоідентифікацію споживача з торговою маркою, що сприяє розвитку міцних взаємин на основі раціонально-емоційних почуттів, викликаних характером бренду, або так званих поведінкових емоцій. Індивідуальність бренду, таким чином, виражається через його характер і здатність викликати емоційно-раціональні почуття у споживачів. Від характеру бренду залежить його сила. Сила бренду визначається стійкістю позиції марки у свідомості споживача [8].

Впевненість споживача у бренді породжує гармонійне поєднання його свідомої і несвідомої активності. У практичній діяльності довіра до бренду може сформуватися свідомо (в результаті переосмислення) і несвідомо (під впливом інформації, отриманої з навколишнього середовища: від друзів, співробітників і першого враження від рекламної інформації).

Процес формування довірчих відносин залежить від того, наскільки:

- ефективна організація маркетингової комунікації і контроль за реакцією сприйняття бренду споживачем;
- ефективний процес просування торгової марки на ринку;
- вдосконалена технологія та висока якість продукції;
- підвищений рівень культури обслуговування.

Таким чином, щоб досягти довірчих відносин бренду з споживачем, необхідно враховувати наступні вимоги:

- обрати правильну стратегію позиціонування;
- повідомляти об'єктивну інформацію про товар;
- здійснювати регулярні контакти та підтримувати зворотній зв'язок;
- створити привабливий символ та логотип;
- вивчати попит, інтереси, потреби, цінності покупця.

В теперішній час сильні бренди стають необхідною умовою досягнення стійкого і тривалого ринкового успіху компанії шляхом надання можливості призначати більш високу ціну без зміни обсягу продажу; забезпечення більш стабільного попиту; створення бар'єрів вступу на ринок нових конкурентів. В свою чергу, зменшується вартість залучення капіталу, витрати на залучення та утримання кадрів, а активний збут та лояльність споживачів призводять до скорочення витрат на збут і до більш сприятливих умов постачальників. Крім того, досягається ефект масштабу завдяки збільшенню обсягів продажу. Сукупність цих факторів призводить до збільшення вартості компанії [15].

Якщо підприємство використовує свою марку як актив, воно може встановлювати на неї преміальну ціну, одержувати більш високий прибуток і користуватися всіма іншими благами, джерело яких – висока вартість бренду.

1. На марку порівняно з конкуруючими товарами може бути встановлена більш висока ціна. Чим сильніше марка, тим вище її потенціал на встановлення преміальної (підвищеної) ціни стосовно найближчого конкуруючого бренду. Сильні марки заслуговують більш високих цін. В останніх дослідженнях споживачів щодо управління торговельними марками як активами було встановлено: лояльні до марок покупці готові заплатити за них цінову премію в розмірі до 19% до звичайної ціни, причому незалежно від товарної категорії.

2. Можливо, випуск нових продуктів вимагатиме менших порівняно з конкурентами витрат. Чим сильніше марка, тим скоріше покупці купують нові продукти, що з'являються під її «парасолькою».

3. Більш швидке відшкодування витрат на розроблення і випуск товарів. Чим сильніше марка, тим більш імовірно, що покупці захочуть спробувати новинку під її ім'ям. Чим скоріше вони це зроблять, тим швидше окупляться витрати на розроблення продукту і будуть досягнуті цільові показники щодо норми повернення інвестицій.

Коли новий продукт випускається під відомою маркою, то покупці більшою мірою готові поставити на карту власну репутацію і рекомендувати його іншим. Стосовно слабких марок цей процес починається на три-шість місяців пізніше. Таким чином, знижується ціна залучення нових покупців маркою і, знову ж, прискорюється окупність інвестицій.

4. Залучення нових покупців коштує дешевше, що безпосередньо впливає на практичні результати.

5. Лояльні клієнти згодні заплатити за марку преміальну ціну, що збільшує показник її прибутковості в розрахунку на одного покупця. Чим довше марці вдається утримувати покупця, тим більш прибутковою вона стає і тим більш споживач готовий заплатити за товар під її ім'ям преміальну ціну.

6. Преміальні ціни забезпечують високий ступінь контролю над каналом розподілу. Коли відома марка продається за високою ціною, учасники каналу розподілу одержують досить високі доходи, не вступаючи в конкуренцію між собою.

7. З'являються прибуткові можливості для спільного брендингу і ліцензування (на використання марочних назв). Зрозуміло, що головне при цьому – не «розтягувати» марку занадто сильно тільки заради того, щоб отримати додаткові прибутки.

8. Компанія має можливість запропонувати свою марку різним сегментам споживачів і завоювати всю категорію без якого-небудь зниження цінності бренду [5, с. 378-381].

Особливості брендингу на ринку молочної продукції визначаються специфікою самої товарної продукції: широким асортиментом; універсальним характером використання (молочна сировина, молочні продукти первинної та глибокої переробки), сприйняттям споживачами молочної продукції як традиційної або інноваційної.

Вітчизняний ринок молочної продукції постійно зростає, конкуренція на ньому посилюється. Це обумовлено як поступовими змінами структури споживання, так і постійним нарощуванням обсягів виробництва гравцями ринку. В даний час відбувається укрупнення ринку молочної продукції, перевагу матимуть виробники з більш досконалими технологіями виробництва і сучасними системами просування. Споживачі молочної продукції стають все більш розбірливими, при цьому їх смакові переваги піддаються впливу світових трендів, хоча вплив моди для ринку молочної продукції не властивий. Тому перед виробниками молочної продукції постає актуальне завдання створення ефективної маркетингової стратегії та засобів просування, спрямованих на розробку і просування молочної продукції на ринок, що була б ефективною у довгостроковому періоді.

Молочна продукція користується постійним попитом у більшій частині населення. Активними споживачами такої продукції є діти і люди похилого віку. Важливим є питання ідентифікації моделі поведінки споживачів на ринку молочної продукції, що безумовно сприятиме вибору оптимальної стратегії брендингу. За результатами досліджень вчених, український споживач сприймає традиційні молокопродукти (молоко, сметану, кефір) як базову їжу, тоді як сучасну кисломолочну категорію (йогурти, сирки з наповнювачами) він розглядає деякою мірою як «розкіш» [4, с. 130]. У споживчих перевагах дуже незначну частку опитувані надають такій характеристиці молочної продукції як якість. На це впливає те, що населення звикло вважати, що продукти виготовлені відповідно державних стандартів з зазначенням використання лише натуральних складових, що гарантують харчову безпеку і є гарантовано якісними [4, с. 131]. При цьому слід пам'ятати, що споживачі, які орієнтуються на конкретні бренди, психологічно впевнені у якості такої продукції.

Слід також зазначити, що на ринку молока та молочної продукції існує тенденція до вибору натуральних продуктів, а тому успішний бренд повинен забезпечити максимальну природність продукту. Тому при виробництві десертів, йогуртів слід переорієнтовуватися від використання

штучних ароматизаторів і добавок зі смаком екзотичних фруктів, а використовувати натуральні харчові барвники та плодово-ягідні добавки. Додаткова складність для молочних брендів – низька орієнтація споживача в цінах на молочну продукцію. Дедалі більша кількість покупців швидше за все знає суму свого чеку, але не назве точну вартість йогурту чи десерту, який входить в його споживчий коштик. Усі наведені вище результати маркетингових досліджень свідчать про доцільність брендингу на ринку молочної продукції.

Як відзначають аналітики, ймовірні зміни уподобань споживачів молочної продукції можуть відбутися в міру зміни типу і виду таких продуктів, обумовлені інноваційними розробками. Останні дослідження показали, що населення почало більше відводити часу і коштів на підтримку свого здоров'я, тому вони хотіли б купувати молочну продукцію, що має оздоровчий характер. Така продукція має якісні характеристики, спрямовані на поліпшення фізичного здоров'я споживачів. Змінюється і структура харчування споживачів. В окремих сегментах з'являються додаткові можливості, споживання молока знижується, а попит на молочну продукцію з додатковими перевагами підвищується, наприклад, з поліпшеним смаком, додаванням соку, вітамінів, мінералів, корисних бактерій і т. ін.

Головна особливість ринку молочної продукції полягає в специфіці сировини. Молочна продукція є швидкопсувною і малотранспортабельною. Це передбачає швидку первинну обробку молока і доставку до споживачів. Таким чином, виробники повинні прагнути виробляти не тільки конкурентноздатний продукт за ціною і якістю, а й намагатися вибирати ефективні методи просування своєї продукції. І тут першим кроком для створення належного рівня інформованості про продукцію є наявність вискоелективного впізнаваного бренду. Потім необхідно забезпечити відчуття переваг продукту споживачами та виробити позитивне ставлення до продукту, наголошуючи на його сильних сторонах. Вироблене почуття переваги необхідно переконати про необхідність покупки, а далі формувати почуття лояльності.

Як тільки визначається бажана реакція аудиторії, необхідно розробити комунікаційне повідомлення. При цьому необхідно визначити шляхи передачі повідомлення з точки зору логіки звернення, структуру і форму повідомлення з точки зору його виконання. В основу подібного повідомлення можуть бути покладені принципи раціональності, моральності і емоційності. Вибір основного принципу ґрунтується на цільовій аудиторії й на характері продукту. При визначенні формату повідомлення необхідно правильно підібрати заголовок повідомлення, зміст, ілюстрації і їх оформлення (шрифт, колір і т. ін.).

На вибір методів просування впливають цілі комунікаційної кампанії. Для молочної продукції доцільно ставити наступні цілі:

1. Виведення нового продукту. Передпродажні зусилля (стимулювання ланок торгового каналу) і стимулювання кінцевого споживача.

2. Підтримка продажів існуючого продукту. Сюди входить рекламне реагування на дії конкурентів, а також прагнення підтримати продукт в сезонний спад і ін. [17].

Як видно, цілі і завдання просування схожі з тими, що ставлять перед собою і виробники іншої продукції. Головне при цьому – грамотно розставити акценти у виборі інструментів. Поряд з традиційними інструментами просування молочної продукції особливе місце на цьому ринку посідає брендинг, що належить як до товарної політики підприємства, так і до системи комунікацій (особливо для крупних гравців на ринку).

Масштаби охоплення ринків також визначають вибір методів просування. Так якщо ринок має локальний характер – у просуванні можна обмежитися місцевими ЗМІ, на національному ринку – крім національних ЗМІ відомий бренд є необхідною умовою ефективного просування.

Ще одним істотним показником при виборі методу просування є ціна. Низька ціна може відштовхнути покупців, бо свідчить про низьку якість продукції, що продається. Тому для молочної продукції доцільно встановлення середньогалузевої ціни і надалі надання можливих знижок.

До сучасних методів просування продукції відносяться: інтернет (статті, реклама, відгуки у соціальних мережах), спеціалізовані виставки, франчайзинг. Однак не всі вони ефективні для дрібних виробників молочної продукції. Найбільш бажаними інструментами стають мерчендайзинг і дегустація.

Мерчендайзинг – це комплекс заходів вироблених в торговому залі, які спрямовані на просування того чи іншого товару, марки, виду чи упаковки. Оптимальне розташування товару – це середні полиці, на рівні очей покупців. Як правило, такі місця займає продукція вже відомих і затребуваних підприємств. Для продукції ще не відомих підприємств надаються полки нижні, що ускладнює ефективний продаж.

Дегустації як найбільш ефективний спосіб знайомства з новим товаром або виробником доцільно здійснювати не тільки там, де молочної продукція продається, а й в інших громадських місцях.

Для ефективного просування молочної продукції комунікаційна кампанія повинна бути спрямована на вироблення у споживачів сприятливої думки про продукцію. По-перше, слід надати споживачеві всю інформацію про новинки, пояснити їх переваги, показати позитивний результат. По-друге, креативно привертати увагу покупців, вказуючи їм на місце розміщення продукту в торговій точці.

Для ефективного просування молочної продукції можна запропонувати:

1. Зміна упаковки продукції. Для брендированих товарів зміна упаковки має проводитися обережно, оскільки фірмові кольори мають залишатися для впізнаваності бренду. Різка зміна кольорів знижує довіру споживачів і вносить когнітивний дисонанс.

Найдешевшим і менш трудомістким способом рекламування продукції є використання інформації про товар на упаковці. Найкращий спосіб для виділення головної інформації – це великий розмір напису. Також можна використовувати принцип контрастності, тобто розташувати головний напис на контрастному тлі. А для поліпшення зорового сприйняття напис не варто розташовувати на дробовому фоні. Дуже обережно треба підходити до використання шрифтів, які складно читаються.

Основними даними, що мають розташовуватися на упаковці, є: термін придатності; дата виготовлення; склад продукту, також наявність інформації про вміст вітамінів, добавок і консервантів; найменування, номер нормативного документа, термін зберігання продукту після відкриття упаковки; адреса підприємства-виробника та ін. Для брендированих товарів надзвичайно важливо розміщувати на упаковці інформацію, яка синхронізована з брендом і яка підтверджує натуральний склад та високу якість продукту, її корисність. Доцільно оформити упаковку продукції відомостями про необхідність споживання продукту і порадами про здоровий спосіб життя, написаними зрозумілою мовою і в формі «питання-відповідь».

2. Проведення промо-акцій, дегустацій для формування правильного відношення і спогадів про продукт. Промо-акції дозволяють робити просування продукції, здійснюючи паралельно ще й такі цілі: інформування потенційних споживачів про появу або модифікації продукту або послуги; переконання покупця купувати саме цей товар, а не конкурентний; спонукання покупця до дії. Для продукції з відомими брендами такі акції мають бути скоріше виключенням, і не включати цінові знижки, оскільки це суперечить високій якості продукції з точки зору психології споживачів. За допомогою дегустацій так само можна підвищити лояльність до продукту, або репозиціонувати його шляхом зміни деяких частин стилю.

3. Зниження ціни для брендированих товарів можливе лише як виключення, оскільки це спричиняє виникнення спотвореного іміджу товару.

4. Надання споживачеві інформації про можливість повернення коштів як гарантію якості продукції.

На думку директора брендингового агентства Depot М. Фадеева, не існує значної різниці в етапах створення молочної, сокової чи іншого бренду. «У кожній галузі є лише своя невелика специфіка, яку треба враховувати. Споживачі часто застосовують схожі критерії вибору. Треба розуміти ці критерії і формувати портфель бренду виходячи з них. Наприклад, молоко, сир, сметана повинні бути максимально натуральними і традиційними в свідомості споживача, а йогурти, продукти з біфідобактеріями, інші продукти з додатковими «медичними» властивостями максимально інноваційними, сучасними і наукоподібними [10].

Інший фахівець та експорт молочної продукції директор з продажів і маркетингу компанії Елорак І. Гетман зазначає, що механізми брендингу, які працюють в інших галузях, безсилі, коли ми говоримо про створення молочної торгової марки. «Оскільки об'єктивні цінності молочної продукції безпосередньо і прямо співвідносяться зі сприйняттям смаку, задоволення або корисності з позицій фізіології споживача. Таким чином, вектор ціннісних комунікацій продукт-упаковка-споживач повинен бути чітким і прямим. Однак у своїй місії саме упаковка є центральною ланкою, що відповідає за чесність і зрозумілість таких комунікацій» [10]. Як вже було сказано вище, молочні продукти, за рідкісним винятком, не споживають на догоду моді чи, в силу бажання підкреслити особистий соціально-економічний статус.

Молочна продукція (молоко, кефір, сметана) – дуже традиційна в свідомості споживачів (на відміну, наприклад, від йогуртів). Споживачі в першу чергу, очікують від молока натуральності. Одне з питань, яке стоїть перед розробниками бренду молока – як краще висловити і донести натуральність до цільової аудиторії. «Будиночок в селі», наприклад, був успішним брендом саме тому, що цей бренд доносив одночасно і традиційні сімейні цінності і натуральність за допомогою креативної території «села» до аудиторії, якій не вистачає цього в міському житті. У теперішніх умовах посилення патріотичних цінностей доцільно більше використовувати україномовні назви при формуванні брендів молочної продукції та ребрендингу.

При узгодженні упаковки з брендом домінують консервативні погляди на дизайн молочної упаковки з боку замовника. Багато замовників хочуть бачити на упаковці глечики, поля, луки, корів. Все перераховане вище – це приємні асоціації з молочною продукцією у кожної людини, це звичні образи. Новаторів серед покупців молочної продукції небагато, а консерваторів якраз навпаки [10].

При розробці дизайну упаковки обмеження як правило не технічні, а психологічні, свідомістю споживачів, у яких «неординарне» рішення упаковки може не викликати потрібних асоціацій з продуктом, і покупець, навіть якщо зупиниться перед цією упаковкою, швидше за все її не купить. Безумовно, є певний відсоток споживачів-новаторів, які люблять пробувати і купувати щось неординарне, але завдання виробника молочної продукції – задовольнити потреби основної маси населення, а не обраної групи експериментаторів.

Висновки. Серед складових комплексу маркетингу особливе місце займає брендинг, оскільки будучи початково складовою маркетингової товарної політики, виконує також вторинну, але

дуже важливу функцію і в системі комунікацій, активно впливає на формування цінової політики і політики розподілу. Бренд являє собою не просто засіб диференціації товару від аналогічного. Це один із ефективних інструментів підвищення ефективності технічного рівня виробництва, приведення його технології до сучасного рівня, засіб істотного підвищення якості продукції, що виробляється, та, у підсумку, – засіб підвищення конкурентоспособності. Завдяки брендингу встановлюється необхідний асортимент товарів чи послуг, потрібних споживачеві. Споживачі віддають перевагу бренду, який має високу цінність, тому що так їм легше розуміти, які переваги має товар – носій бренду. І водночас бренд має цінність, якщо обізнаність споживачів з ним сприяє виявленню прихильності до товару і формуванню лояльності.

Особливості брендингу на ринку молочної продукції визначаються специфікою самої товарної продукції: широким асортиментом; універсальним характером використання (молочна сировина, молочні продукти первинної та глибокої переробки), сприйняттям споживачами молочної продукції як традиційної або інноваційної. На ринку молока та молочної продукції існує тенденція до вибору натуральних продуктів, а тому успішний бренд повинен забезпечити максимальну природність продукту. Тому при виробництві десертів, йогуртів слід переорієнтуватися від використання штучних ароматизаторів і добавок зі смаком екзотичних фруктів, а використовувати натуральні харчові барвники та плодово-ягідні добавки. Розробникам слід чітко розуміти ці критерії і формувати портфель бренду виходячи з них.

Подальші дослідження мають бути спрямовані на удосконалення методик оцінювання вартості бренду, визначення особливостей управління брендами в конкретних галузях.

Список літератури:

1. Аакер Д. Бренд – лидерство: новая концепция брендинга / Д. Аакер, Э. Йохимштайлер. – М.: Изд. Дом Гребенникова, 2003. – 380 с.
2. Білан О. Застосування брендингу: переваги і недоліки / О. Білан // Вісник НУ «Львівська політехніка». – 2009. – № 648. – С. 231–235.
3. Григорчук Т.В. Брендинг: навчальний посібник для дистанційного навчання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://sites.google.com/site/brendingsoccult/branding_in_business_activities
4. Демчук О.М. Ефективність переробки та реалізації молока в аграрних підприємствах. Дисертація на здобуття наук ступеня канд. ек. наук за спеціальністю 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). – Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет, 2016.
5. Зваревич Э. Продвижение молочной продукции – 11.09.2012 г. // Dairynews. Новости молочного рынка каждый день: сайт [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <http://www.dairynews.ru/processing/prodvizhenie-molochnoy-produktsii.html>
6. Зозульов О. Бренд як нематеріальний актив у постіндустріальному суспільстві / О. Зозульов, Ю. Нестерова // Економіка України. – 2008. – № 3. – С. 4–11.
7. Любаренко Т. Інноваційні технології формування міжнародних брендів / Т. Любаренко // Економіка. – 2009. – № 11. – С. 3–6.
8. Макашев М.О. Бренд: учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 207 с.
9. Малинка О. «ДНК» бренду як система збереження, відтворення і передачі інформації до споживача / О. Малинка // Маркетинг в Україні. – 2006. – № 1. – С. 34–38.
10. Молочные имиджмейкеры. Как создается молочный бренд [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.dairynews.ru/news/molochnyje_imidzhmejkeru_kak_sozdajetsa_molochnyj_html
11. Окландер М.А. Маркетингова цінова політика. Навчальний посібник / Окландер М.А., Чукурна О.П. – К.: ЦУЛ, 2012. – 240 с.
12. Полищук Т. Перспективні напрямки розробки успішних брендів в Україні / Т. Полищук // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 7 (97). – С. 129–137.
13. Уиллер А. Индивидуальность бренда. Руководство по созданию, продвижению и поддержке сильных брендов: пер. с англ. / А. Уиллер. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 235 с.

14. Хамінч С. Особливості створення конкурентоспроможного бренду // Схід – (89) 2008 р. – № 5.
15. Шаманська О.І. Брендинг як напрямок маркетингової діяльності підприємства / О.І. Шаманська, В.Г. Саветін, Ю.А. Марчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1846>
16. Що таке бренд і брендинг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://consulting-ua.com/scho-take-brand-i-brandynh/>
17. Яйнав А.Н. Эффективное продвижение молочной продукции на рынок // Научное сообщество студентов XXI столетия. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ: сб. ст. по мат. XIII междунар. студ. науч.-практ. конф. № 13. URL: <http://sibac.info/archive/economy/Economy05.11.2013.pdf>

Ларина Я.С., Медведкова И.И.

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

БРЕНДИНГ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ НА РЫНКЕ МОЛОЧНОЙ ПРОДУКЦИИ

Аннотация

В статье рассмотрены брендинг как составляющую маркетинговой деятельности. Доказано, что брендинг является необходимым условием обеспечения конкурентоспособности предприятий. Определены преимущества брендинга для производителей, потребителей и общества. Раскрыто содержание понятия «индивидуальность бренда» и условия ее достижения. Выделены особенности брендинга на рынке молочной продукции Украины.

Ключевые слова: бренд, брендинг, конкурентоспособность, индивидуальность бренда, лояльность, рынок молочной продукции.

Larina Y.S., Medvedkova I.I.

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

BRANDING AS A PART OF MARKETING ACTIVITY AND A PRECONDITION OF ENSURING THE COMPETITIVENESS OF ENTERPRISES ON THE DAIRY MARKET

Summary

The article discusses branding as part of marketing and prerequisite for the competitiveness of enterprises. Branding benefits for manufacturers, consumers and society were exposed. The content of the concept of «brand personality» and conditions of its achievement were disclosed. Peculiarities of branding in the dairy market of Ukraine are dedicated.

Keywords: brand, branding, competitiveness, brand identity, loyalty, dairy market.

УДК 336.14

ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМИ ДЕФІЦИТУ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ

Лесік І.М., Войналович А.М.

Миколаївський національний аграрний університет

Розглянуто теоретичні та практичні підходи до формування державного бюджету. Досліджено проблему державного бюджету України, пов'язану із перевищенням видатків державного бюджету над доходами. Проведено аналітичну оцінку динаміки зростання та зменшення дефіциту державного бюджету в Україні. Визначено ризики виникнення бюджетного дефіциту. Обґрунтовано напрями мінімізації дефіциту державного бюджету.

Ключові слова: дефіцит державного бюджету, державні доходи, державні видатки, фінансування дефіциту, реформи, політична криза.

Постановка проблеми. Проблема дефіциту державного бюджету гостро стоїть у кожній країні. В Україні зокрема це питання є об'єктом для обговорення та дискусій усього суспільства, сутність якого полягає у щорічній нестачі коштів у державному бюджеті. Зростання дефіциту спричиняє інфляцію, фінансову кризу, зниження загального прибутку і, як наслідок, посилення майнової нерівності в суспільстві, подорожчання позичкового капіталу, погіршення соціально-економічного становища суспільства.

Сучасна фінансова політика України знаходиться у критичному стані, а економічні, соціальні наслідки тривалого дефіциту державного бюджету потребують застосування заходів, щодо виходу із хронічного бюджетного дефіциту, поліпшення рівня життя в цілому, конкурентоспроможності країни в умовах глобалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми дефіциту державного бюджету досліджували вітчизняні вчені-економісти К. Аврамченко, О. Барановський, Л. Гордєєва, К. Данелюк, А. Дешко, Я. Жаліло, В. Крикунова, С. Львович, В. Опарін, В. Родіонова, К. Самсонова, та зарубіжні вчені М. Афанасьєв, В. Орешин, В.А. Павлов. Нестабільний рівень розвитку економіки супроводжується інфляційними процесами, підвищує ймовірність виникнення бюджетного дефіциту, тому питання щодо ефективності функціонування бюджетної системи завжди залишається актуальним.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Теоретично вирішити проблему дефіциту просто, за рахунок збільшення податків та зменшення видатків. Але дане питання є набагато складнішим, оскільки збільшення податків, як і скорочення видатків, може виявитись неможливим, через те, що вони досягли критичного мінімуму. Розглядаючи питання дефіциту державного бюджету, слід зазначити, що єдиного рішення до вирішення проблеми не існує, оскільки, не зважаючи на те, що можуть впроваджуватись ефективні методи, визначатись стратегічні напрями, проблема дефіциту державного бюджету не може бути подолана в повному обсязі на тривалий період часу, що вимагає подальшого її дослідження. Проблеми набуваючі нового характеру змінюють аналітичні процедури щодо їх вивчення і потребують пошуку нових шляхів щодо їх вирішення.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є вивчення теоретичних аспектів, дослідження причин та наслідків виникнення дефіциту державного бюджету та пошуку шляхів його подолання.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Бюджетного Кодексу України дефіцит бюджету це – перевищення видатків бюджету над його доходами (з урахуванням різниці між наданням кредитів з бюджету та поверненням кредитів до бюджету). В свою чергу, видатки бюджету – кошти, спрямовані на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом. До видатків бюджету не належать: погашення боргу; надання кредитів з бюджету; розміщення бюджетних коштів на депозитах; придбання цінних паперів; повернення надміру сплачених до бюджету сум податків і зборів та інших доходів бюджету, проведення їх бюджетного відшкодування [1].

Жаліло Я., вивчаючи зміст, значення та функції бюджету в економічному зростанні, наголошує на тому, що державний бюджет має розглядатися не лише як кошторис надходжень і витрат, але насамперед – як засіб забезпечення макроекономічного збалансування та економічного зростання [2].

В. М. Крикунова і К. М. Данелюк стверджують, що від обсягу бюджетного дефіциту залежить безпосередньо й розмір державного боргу.

Наявність бюджетного дефіциту спричиняє зростання державного боргу, що, у свою чергу, зумовлює потребу в додаткових бюджетних витратах на його обслуговування і тим самим призводить до збільшення бюджетного дефіциту [3].

Бюджетний дефіцит – це фінансове явище, яке, як правило, не є виключенням. У сучасному світі не має держави, яка в своїй історії не зіткнулася б з бюджетним дефіцитом [4].

Бюджет є ключовим елементом фінансової системи. Однак через різні фактори (економічні, політичні, природні) часто виникає ситуація, коли доходи бюджету (податкові та неподаткові) не покривають всі необхідні для відповідного рівня бюджетної системи видатки. Тоді і виникає дефіцит. Формування бюджетного дефіциту та державного боргу, визначення їх розміру і пошук джерел погашення займає вагомe місце при розробці стратегії розвитку держави на наступні періоди [5].

Слід зазначити, що тривалий дефіцит може не стати значною перешкодою для фінансового розвитку країни. Наприклад, США має відчутний щорічний дефіцит, але це не заважає їм бути розвиненою, самостійною державою. У цьому питанні важливо контролювати ту межу дефіциту бюджету, яка може стати критичною та довести країну до дефолту.

Але не сама наявність дефіциту бюджету є критичною, а безпосередній вплив на нього державного боргу країни та витрати на його обслуговування. Нераціональний розподіл отриманих коштів є одною з провідних причин утворення дефіциту.

До причин утворення дефіциту державного бюджету можна віднести:

- низький рівень життя більшої частини населення країни;
- низька ефективність суспільного виробництва і, як наслідок, незначний розвиток зовнішньоекономічних відносин;
- нераціонально складена структура бюджетних витрат;
- зростання внутрішнього та зовнішнього боргу країни;
- вимушене зростання витрат на вирішення економічних питань та розширення промисловості (причому екстенсивним шляхом, за рахунок збільшення обсягів виробництва, а не за рахунок удосконалення техніко-технологічних ресурсів);
- скорочення доходів через кризове становище країни;
- надзвичайні обставини, що потребують негайного фінансування;
- корупція в державному секторі;
- неефективна податкова політика і, як наслідок, розвиток тіньової економіки.

Причини появи бюджетного дефіциту можуть бути пов'язані з необхідністю здійснення значних державних вкладень у розвиток економіки, з метою її структурної перебудови, досягнення перспективних перетворень. В цьому разі дефіцит бюджету відображає не кризовий перебіг суспільних процесів, а діяльність держави з регулювання економічної кон'юнктури, його прагнення забезпечити прогресивні зрушення в структурі суспільного виробництва [5].

Якщо розмір дефіциту державного бюджету не перевищує порогового значення у 3% ВВП, він не має дестабілізуючого впливу на економіку країни.

Розглянемо тенденції формування дефіциту (профіциту) державного бюджету України (рис. 1).

Дефіцит державного бюджету 2015 р. склав 45,2 млрд грн, або 59,5% граничного обсягу, встановленого Законом про Державний бюджет України на 2015 рік, та 57,4% річного плану з урахуванням змін. Порівняно з 2014 р. розмір дефіциту державного бюджету зменшився на 32,9 млрд грн, або на 42,1% відповідно.

Макроекономічна ситуація, яка почала погіршуватись наприкінці 2008 р. через вплив світової фінансово-економічної кризи, супроводжувалась збільшенням видатків з державного бюджету з одночасним скороченням виробництва [7].

З огляду на критичні показники дефіциту державного бюджету, які спостерігаються протягом досліджуваного періоду простежимо причинно-наслідкові зв'язки, які є основними причинами виникнення дефіциту бюджету України (табл. 1).

Отже, можна зазначити, що причинами утворення дефіциту державного бюджету України, є не тільки фактори внутрішнього впливу, але й нерозривно пов'язані і взаємозалежні фактори зовнішнього впливу.

Рис. 1. Динаміка дефіциту державного бюджету України, млрд. грн

Джерело: побудовано за даними [6]

Крім вищезазначеного, слід відмітити негативні наслідки значного рівня корумпованості в країні, та критичного рівня тіньової економіки. Загроза тіньової економіки полягає у тому, що при розмірах тіньового сектору у 30% ВВП настає критична межа, перевищення якої свідчить про функціонування у країні відтворювальної системи тіньових економічних відносин. В Україні за попередніми розрахунками Міністерства економічного розвитку і торгівлі України у I кварталі 2016 року рівень тіньової економіки склав 41% від офіційного валового внутрішнього продукту (ВВП), що перевищує на 11 в.п. критичну межу.

Таблиця 1
Причини і наслідки виникнення дефіциту бюджету України

Період	Події	Наслідки
2007 р.	політична криза	скорочення доходів
2008 – 2010 рр.	економічна криза, як складова всесвітньої фінансової кризи	скорочення доходів через кризове становище країни
2011–2012 рр.	підготовка та проведення Євро-2012	вимушене зростання витрат на вирішення економічних питань, нераціонально складена структура бюджетних витрат
2013–2014 рр.	політична криза, Євро-майдан,	скорочення доходів через кризовий стан країни, надзвичайні обставини, що потребують негайного фінансування
2015 р.	проведення антитерористичної операції на території Донбасу	надзвичайні обставини, що потребують негайного фінансування, неефективна податкова політика

Джерело: узагальнено авторами

Міжнародні фінансові та правозахисні експерти, представники Азійського та Африканського банків розвитку, Світового банку та міжнародної організації Freedom House, за даними декількох незалежних опитувань, розрахували щорічний рейтинг країн світу, у якому за шкалою від 100 до 0 відображено Індекс сприйняття корупції, де із 167 країн світу Україна займає 130 місце (табл. 2).

Фінансування дефіциту бюджету може здійснюватись за рахунок внутрішніх і зовнішніх джерел.

До внутрішніх джерел фінансування дефіциту бюджету відносять: бюджетні кредити; кредити, надані кредитними організаціями, міжнародними фінансовими організаціями; надходження від продажу акцій та інших форм участі в капіталі, що перебувають у власності держави; надходження від реалізації дорогоцінних металів із державних, регіональних запасів; курсова різниця [9].

Таблиця 2

Україна у рейтингу 167 країн світу за Індексом сприйняття корупції

Рейтинг 100 (немає корупції) 0 (сильна корупція)	Країна	2013 рік	2014 рік	2015 рік
1	Данія	92	93	92
2	Фінляндія	91	89	89
7	Швейцарія	86	86	85
16	США	76	74	73
40	Латвія	55	55	53
66	Туреччина	42	45	50
107	Білорусь	32	31	29
123	Казахстан	28	29	26
130	Україна	27	26	25
153	Узбекистан	19	18	17
166	Афганістан	11	12	8
167	Північна Корея	4	6	8

Джерело: побудовано за даними [8]

До зовнішніх джерел відносяться: кошти, що надійшли від розміщення державних позик, які здійснюються шляхом випуску державних цінних паперів (номінальна вартість зазначена в іноземній валюті); кредити іноземних держав, фінансових організацій, інших суб'єктів в іноземній валюті; кредити кредитних організацій в іноземній валюті; інші джерела зовнішнього фінансування дефіциту бюджету [9].

До програми заходів скорочення витрат держбюджету і, як наслідок, його дефіциту необхідно впровадити заходи, які б сприяли наповненню бюджету коштами та скороченню видатків:

– перерозподіл інвестування бюджетних коштів в галузях економіки;

– впровадження ефективної фіскальної політики;

– більш широке використання фінансових пільг і санкцій, які стимулюють зростання суспільного виробництва;

– скорочення сфери державної економіки і державного фінансування;

– боротьба з корупцією, тіншовою економікою та монополією на виробництво.

– скорочення військових витрат;

– відмова у кредитах державним структурам;

– створення умов для залучення іноземних інвестицій.

– проведення судової реформи;

– проведення приватизації, в тому числі із залученням іноземного капіталу, яка би дозволила підприємствам набути господаря й розпочати, нарешті, системний бізнес;

– відповідна зміна законодавчо-нормативного забезпечення.

Крім того, експерти рекомендують врахувати підходи Світового банку до основних фіскальних стратегій. Зокрема, К. Аврамченко [10] звертає увагу на три стратегії.

Стратегія 1 – ґрунтується на програмі, яка фінансує відносно великі державні капітальні інвестиції в умовах відносно великого фіскального дефіциту.

Стратегія 2 – полягає в тому, що уряд створює належні умови для залучення приватних інвестицій.

Стратегія 3 – полягає в підтриманні низького рівня дефіциту коштів за рахунок відносно незначних капітальних витрат.

Світовий досвід показує, що збільшення державних капітальних інвестицій відіграє ключову роль в індустріальному розвитку передових країн.

Висновки і пропозиції. Державний бюджет можна досліджувати нескінченну кількість часу, вздовж і впоперек, але все одно залишається відкриті питання. Проблема дефіциту держбюджету не є критичною при правильному її регулюванні. Методи вирішення з часом змінюються, тому їй немає єдиного способу розв'язання проблеми. Лише комплекс раціональних заходів допоможе призупинити чи зменшити зростання дефіциту, що приведе до урегулювання економіки України.

Список літератури:

1. Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс]: Верховна Рада України; Кодекс України, Закон, Кодекс від 08.07.2010 № 2456-VI. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
2. Жаліло Я.А. Теорія та практика формування ефективної економічної стратегії держави: монографія / Я.А. Жаліло. – К.: НІСД, 2009. – 336 с.
3. Крикунова В.М. Державний борг України: обсяг, динаміка, структура / В.М. Крикунова, К.М. Данилюк // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&ved>
4. Бюджетний моніторинг: Аналіз виконання бюджету за 2015 рік / [Зубенко В.В., Самчинська І.В., Рудик А.Ю. та ін.] ІВСЕД, Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи (ЗМФІ-ІІ) впровадження», USFID. – К., 2016. – 80 с.
5. Чугунов І.Я. Фінансова політика у системі соціально-економічного розвитку України / [І.Я. Чугунов, М.В. Тарасюк, Т.В. Канева та ін.] відп. за вип. І.Я. Чугунов. – Київ, 2016. – 236 с. – Режим доступу: http://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/9459/1/Особливості%20системних%20банківських%20криз%20у%20глобальному%20середовищі_Збірник%20матеріалів%20конференції.pdf
6. Тенденції тіншової економіки [Електронний ресурс] // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>
7. Шевцова Ю.О. Передумови виникнення дефіциту державного бюджету України [Електронний ресурс] / Ю.О. Шевцова. – Режим доступу: http://www.confcontact.com/2012_03_15/ek8_shevцова.php

8. Corruption Perceptions Index 2012 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.cpi.transparency.org/cpi2015/results/>.
9. Дефіцит бюджету [Електронний ресурс] / Науково-популярний блог – Режим доступу: <http://www.npblog.com.ua/index.php/ekonomika/defitsit-bjudzhetu.html>
10. Аврамченко К. Макроекономічна стабілізація чи економічне зростання? У пошуках оптимального шляху [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/energy_market/makroekonomichna-stabilizaciya-chi-ekonomichne-zrostannya-u-poshukah-optimalnogo-shlyahu.html

Лесик І.Н., Войналович А.Н.

Николаевский национальный аграрный университет

ПУТИ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ДЕФИЦИТА ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА

Аннотация

Рассмотрено теоретические и практические подходы к формированию государственного бюджета. Исследовано проблему государственного бюджета Украины, связанную с превышением расхода государственного бюджета над доходами. Проведено аналитическую оценку динамики роста и уменьшения дефицита государственного бюджета в Украине. Определены риски возникновения бюджетного дефицита. Обосновано направления минимизации дефицита государственного бюджета.

Ключевые слова: дефицит государственного бюджета, государственные доходы, государственные расходы, финансирование дефицита, реформы, политический кризис.

Lesik I.M., Voynalovich A.M.

Mykolayiv National Agrarian University

SOLUTIONS TO THE PROBLEM OF THE STATE BUDGET DEFICIT

Summary

Theoretical and practical approaches to the formation of the state budget are considered. The problems of the state budget of Ukraine connected with the excess of state budget expenditures over revenues are investigated. An analytical assessment of the dynamics of growth and reduction of the state budget deficit in Ukraine is done. A risks of the budget deficit are identified. The directions of minimization of the state budget deficit are found.

Keywords: the state budget deficit, government income, government expenses, deficit financing, reforms, political crisis.

УДК 336.143

ІНФЛЯЦІЯ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Лесік І.М., Данилов М.В.

Миколаївський національний аграрний університет

Інфляційні явища і процеси в економіці негативно впливають на усі сфери суспільного життя, що обумовлює актуальність обраної теми. У статті розглянуто сутність економічної категорії «інфляція». Узагальнено передумови виникнення інфляції в Україні. Проаналізовано негативні наслідки інфляційних процесів. Обґрунтовано заходи щодо регулювання та запобігання негативним проявам інфляції.

Ключові слова: інфляція, емісія, девальвація, індекс споживчих цін, споживчий кошик, антиінфляційна політика.

Постановка проблеми. Інфляція є складним, багатостороннім явищем, причини якого полягають у взаємодії факторів сфери виробництва і сфери грошового обігу. Інфляція зовні виглядає як знецінення грошей внаслідок їхньої надмірної емісії, яка супроводжується зростанням цін на товари та послуги. Проте це лише форма прояву, а не глибинна сутність і причина інфляції [1].

Приймаючи до уваги те, що інфляція, яка формується під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів є наслідком порушення економічної рівноваги, питання щодо визначення причин і наслідків її виникнення, формування запобіжних заходів щодо знецінення грошей та стабілізації національної економіки набуває особливої актуальності для країн з перехідною економікою, до складу яких віднесено й Україну.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Питання щодо сутності, змісту, причин виникнення інфляції, напрямів боротьби з нею серед вчених економістів не мають єдиного підходу. Серед вітчизняних вчених-економістів, які досліджували сутність, причини виникнення та наслідки прояву інфляції А.В. Базилевич, С.В. Мочерний, Ю.В. Ніколенко, В.О. Рибалкін, В.Д. Сірко та багато інших. Різноманіття підходів пов'язано з тим, що фактори внутрішнього та зовнішнього впливу змінюють передумови її виникнення, а відповідно і шляхи її подолання, тому дослідження даної проблематики має бути продовжено.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасні економічні перетворення в Україні формуються під впливом факторів, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, визначення і дослідження яких надасть можливість сформулювати заходи щодо їх подолання.

Мета статті полягає у дослідженні змісту, сутності та передумов виникнення інфляції, прояву інфляційних процесів в Україні в умовах сьогодення, пошуку ефективних заходів щодо її регулювання.

Виклад основного матеріалу. Інфляція, як загальноекономічне явище вперше виникла у Північній Америці у другій половині XVIII ст. і була зумовлена спробою покрити військові витрати за рахунок не забезпечених товарами грошей, що порушило всі вимоги законів грошового обігу і призвело до знецінення грошей. Подібні явища спостерігалися ще за рабовласницького ладу, коли володарі захоплювалися надмірним карбуванням монет. За капіталізму інфляція супроводжувала війни та соціально-економічні потрясіння [2].

Інфляція – процес знецінення грошей внаслідок перевищення кількості грошових знаків, які перебувають в обігу загальної суми цін товарів і послуг, внаслідок недотримання закону грошового обігу [3].

Сірко А.В. визначає інфляцію, як двосторонній процес: ріст цін, з одного боку, призводить до знецінення грошей – з іншого. Це означає, що на одну й ту ж саму грошову одиницю можна придбати усе меншу і меншу кількість товарів і послуг [4].

Інфляція, як відомо є своєрідним економічним явищем яке характеризує економічну систему країни, її роль у суспільному поділі праці та грошовому обігу. Інфляція завжди є сигналом фінансових негараздів, які потребують негайного втручання, передусім з боку офіційних державних структур [5].

Базилевич В.Д. вивчаючи причини інфляції, як результат порушення економічної рівноваги, розділяє їх на внутрішні і зовнішні (табл. 1).

Таблиця 1
Найважливіші фактори інфляції

Внутрішні фактори інфляції	Зовнішні фактори інфляції
порушення пропорцій відтворення між виробництвом і споживанням, нагромадженням і споживанням, попитом і пропозицією	посилення інтернаціоналізації господарських зв'язків між державами
зростання дефіциту державного бюджету і державного боргу	загострення конкуренції на світових ринках капіталів, товарів та послуг, робочої сили
випередження темпів зростання заробітної плати порівняно з темпами зростання продуктивності праці	загострення міжнародних валютно-кредитних відносин
монополізація виробництва	обмеженість ресурсів (енергетичних, продовольчих, фінансових)
мілітаризація економіки	рівень інвестиційної привабливості країни
збільшення податкового навантаження	рівень розвитку інфраструктури
надмірна емісія паперових грошей	захист суверенітету країни
розміри тіньового сектору економіки країни	вплив науково-технічного прогресу

Джерело: розроблено авторами з використанням даних [1]

Ніколенко Ю.В. досліджуючи причинно-наслідкові зв'язки проявів інфляції в Україні,

стверджує, якщо друкарському процесу немає меж, то соціальні межі інфляції вкрай тривожні, тому, що вони спираються на відому закономірність, згідно з якою збільшення кількості грошей в обігу в 4-5 разів порівняно з товарною масою означає, що держава вже вичерпала важелі впливу і на черзі непередбачені соціальні потрясіння. Негативною ознакою інфляційного процесу є неухильне підвищення курсів іноземних валют і падіння курсу національної валюти [6].

В економіці України з перших років незалежності України спостерігалось значне збільшення цін з їх подальшим необґрунтованим зростанням. Значний стрибок інфляції відбувся у 1992 р., коли дефіцит бюджету був профінансований переважно за рахунок емісії грошей, внаслідок чого інфляція сягнула 2000%. Україна стала єдиною країною із таким рівнем інфляції, серед країн світу, що не перебувають у стані війни.

Девальвація 2014 р. мала ряд негативних факторів, серед яких переоцінений обмінний курс, що виявив не готовність населення і бізнесу до таких змін, і як наслідок мали місце фундаментальні зрушення в економіці країни.

На початку 2015 р. високий показник зміни індексу споживчих цін (індекс інфляції) прискорився до 34,5% у річному співставленні – це найвищий показник за останні два десятиліття. Такий стрибок відбувся внаслідок відчутного коливання обмінного курсу національної валюти відносно дол. США, що спровокував знецінення гривні [7].

В Україні закономірністю та однією з причин посилення інфляції традиційно є доларизація економіки. Нині долар без перебільшення став у вітчизняній економіці паралельною до гривні валютою і виконує функцію грошей (купівля нерухомості, автомобілів предметів розкоші). Окрім того, в умовах підвищення інфляції, неодноразово за останні два роки підвищувалися ціни на газ, електроенергію, комунальні та транспортні послуги [8].

Обмінний курс залежить не тільки від кількості доларів, але й від кількості бажаних його

придбати. Проблема українського бюджетного дефіциту не тільки в його розмірах, але й в джерелах його покриття. Величина дефіциту бюджету Уряду покривається за рахунок випуску в обіг гривні, що призводить до інфляції та девальвації [9]. Наявність бюджетного дефіциту, що покривається у такий спосіб НБУ, провокує тиск на обмінний курс гривні, спричиняючи її падіння (рис. 1).

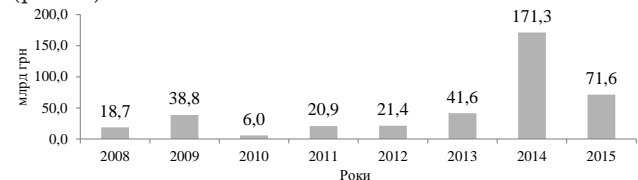

Рис. 1. Приріст монетизації дефіциту бюджету, млрд грн

Джерело: побудовано за даними [9]

Наслідком такої недосконалої політики є низький рівень заробітної плати, відсутність соціальних гарантій, зростання цін (в тому числі на продукти першої необхідності), зменшення купівельної спроможності.

Зменшення реальної заробітної плати основної частини найманих робітників у період інфляції стає повсюдним. Це призводить до змін у структурі споживання, погіршення загальних умов відтворення робочої сили, зубожіння населення. У період інфляції погіршується становище дрібних власників і особливо фермерів. Різниця між цінами на сільськогосподарську і промислову продукцію зростає, а це погіршує економічне становище [10].

Розглянемо індекс інфляції в Україні, який характеризує зміни загального рівня цін на товари та послуги, придбані населенням для невиробничого використання (табл. 2).

За наведеними даними очевидно, що за весь досліджуваний період індекс інфляції постійно змінювався. Найбільш критичними для України були 2000, 2008, 2014, 2015 роки.

Таблиця 2

Індекс споживчих цін (індекс інфляції) в Україні, %

Рік	Місяць												За рік
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
2000	104,6	103,3	102,0	101,7	102,1	103,7	99,9	100,0	102,6	101,4	100,4	101,6	125,8
2001	101,5	100,6	100,6	101,5	100,4	100,6	98,3	99,8	100,4	100,2	100,5	101,6	106,1
2002	101,0	98,6	99,3	101,4	99,7	98,2	98,5	99,8	100,2	100,7	100,7	101,4	99,4
2003	101,5	101,1	101,1	100,7	100,0	100,1	99,9	98,3	100,6	101,3	101,9	101,5	108,2
2004	101,4	100,4	100,4	100,7	100,7	100,7	100,0	99,9	101,3	102,2	101,6	102,4	112,3
2005	101,7	101,0	101,6	100,7	100,6	100,6	100,3	100,0	100,4	100,9	101,2	100,9	110,3
2006	101,2	101,8	99,7	99,6	100,5	100,1	100,9	100,0	102,0	102,6	101,8	100,9	111,6
2007	100,5	100,6	100,2	100,0	100,6	102,2	101,4	100,6	102,2	102,9	102,2	102,1	116,6
2008	102,9	102,7	103,8	103,1	101,3	100,8	99,5	99,9	101,1	101,7	101,5	102,1	122,3
2009	102,9	101,5	101,4	100,9	100,5	101,1	99,9	99,8	100,8	100,9	101,1	100,9	112,3
2010	101,8	101,9	100,9	99,7	99,4	99,6	99,8	101,2	102,9	100,5	100,3	100,8	109,1
2011	101,0	100,9	101,4	101,3	100,8	100,4	98,7	99,6	100,1	100,0	100,1	100,2	104,6
2012	100,2	100,2	100,3	100,0	99,7	99,7	99,8	99,7	100,1	100,0	99,9	100,2	99,8
2013	100,2	99,9	100,0	100,0	100,1	100,0	99,9	99,3	100,0	100,4	100,2	100,5	100,5
2014	100,2	100,6	102,2	103,3	103,8	101,0	100,4	100,8	102,9	102,4	101,9	103,0	124,9
2015	103,1	105,3	110,8	114,0	102,2	100,4	99,0	99,2	102,3	98,7	102,0	100,7	143,3
2016	100,9	99,6	101,0	103,5	100,1	99,8	99,9	99,7	101,8	102,8	101,8	-	111,4

Джерело: побудоване за даними [11]

У вересні 2015 року Держкомстат зафіксував зростання інфляції на 2,3%. В той час ціни на товари і послуги зросли на 41,4%, тоді як за аналогічний період 2014 року зростання цін склало 17,0%. Такий рівень інфляції в Україні є нижчим за останні 20 років. Більш масштабною інфляція була тільки в період становлення української державності в 1992-1995 роках [12].

Урядом країни, згідно прийнятої Постанови «Про затвердження наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» [13], було затверджено рішення щодо підвищення величини мінімального споживчого бюджету, виходячи із вартості споживчого кошика у актуальних цінах.

Прожитковий мінімум слугує базою для порівняння розрахункових і реальних рівнів споживання.

Поняття споживчого кошика існує у багатьох країнах світу, проте всі вони мають певні національні особливості. Експерти вважають, що найраціональнішою є така структура споживання, коли на продукти харчування витрачається до третини доходів, непродовольчі товари – 47%, і решта – на послуги. У вітчизняному споживчому кошику понад 65% витрачається на продукти харчування, а деякі непродовольчі товари та послуги не зазначено взагалі.

Інфляція в ЄС розраховується на основі гармонізованого індексу споживчих цін на товари та послуги. Цей індекс розраховується однаковою методом у всіх країнах Європейського Союзу, використовуючи єдиний набір визначень, а також список товарів і послуг. Під споживчими цінами мається на увазі (усереднена) кінцева ціна, яку платить покупець товару або послуги і яка включає в себе всі податки та збори [14].

Розглянемо рівень інфляції на прикладі Європейського Союзу, який об'єднує 28 країн (рис. 2).

У 2014 р. у Євросоюзі зафіксовано дефляцію (0,09%), яка є протилежною інфляції. Рівень інфляції за 2015 р. становив 0,17%. За попередніми даними 2016р. Європейський Союз займає 5 місце за рівнем інфляції в світі.

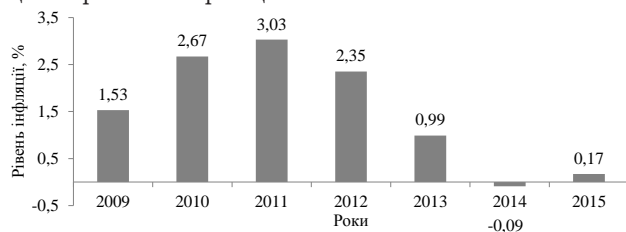

Рис. 2. Рівень інфляції країн Євросоюзу, %

Джерело: побудоване за даними [14]

Список літератури:

1. Базилевич В.Д. Економічна теорія: Політекономія: підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – 7-ме вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2008. – 719 с.
2. Рибалкін В.О. Основи економічної теорії: посібник / В.О. Рибалкін, М.О. Хмелевський, Т.І. Біленко та ін. – Київ: ВЦ «Академія», 2002. – 352 с.
3. Мочерний С.В. Основи економічної теорії / За ред. С.В. Мочерного. – К.: Академія, 1998. – 463 с.
4. Сірко А.В. Економічна теорія. Політекономія: навч. посібник / А.В. Сірко. – К.: Центр учбової літератури, 2014. – 416 с.
5. Радіонов Ю.Д. Фінансова безпека України: проблеми та шляхи забезпечення [Електронний ресурс]: Економіка та держава, Вип. № 11, 2015. – Режим доступу: http://www.economy.in.ua/pdf/11_2015/16.pdf
6. Ніколенко Ю.В. Основи економічної теорії / Ю.В. Ніколенко. – К.: ЦУЛ, 2003. – 632 с.

Досвід країн Євросоюзу та інших високорозвинених країн, щодо встановлення контролю над інфляцією, може бути корисним для України.

У результаті проведеного аналізу індексу інфляції можна зробити висновок, що для економіки сучасної України проблема інфляції є гострою і актуальною, зростання цін на споживчі товари призведе до поглиблення негативних соціально-економічних наслідків. До негативних наслідків інфляційних процесів можна віднести зниження реальних прибутків населення, знецінення заощаджень. Для вітчизняної інфляції основними формами виявлення є підвищення цін на товари і послуги, зниження курсу гривні, зниження купівельної спроможності населення, зростання заборгованостей по кредитах, збільшення дефіциту державного бюджету та інші форми.

Економічні аналітики та політологи виходом із кризової ситуації вбачають проведення комплексу антиінфляційних заходів в Україні, зокрема:

- розробка та втілення в життя комплексних державних програм розвитку економіки, в першу чергу галузей і підприємств, які сприяють становленню конкурентного, високотехнологічного та наукомісткого виробництва;

- проведення послідовної антимонопольної політики та створення широкої мережі економічної інформації для підприємств;

- посилення стимулів виробничого накопичення, включаючи субсидії, що здатні підтримати процес накопичення коштів у підприємств і населення;

- зміна структури виробничих фондів з метою розширення виробництва товарів народного споживання;

- стимулювання кредитної та інвестиційної діяльності банків та обмеження покриття дефіциту коштів за рахунок банківського кредиту;

- вдосконалення податкової системи [15].

Висновки і пропозиції. Дослідження причин і наслідків інфляції в Україні, дає можливість зробити висновок, що інфляційні процеси були спричинені низкою факторів та мають різні форми прояву. В сучасних умовах інфляція проявляється у вигляді підвищення товарних цін, девальвації гривні, зниження купівельної спроможності населення, активний розвиток тіньової економіки, збільшення соціальної нерівності, недовіра людей до банків тощо. Критична ситуація в країні вимагає запровадження ефективних заходів щодо подолання інфляції, серед яких: ліквідація тіньової діяльності в країні; контроль за грошовим обігом; подолання бідності; стабілізація рівня цін.

7. Інфляція в Україні: минуле, сьогодення та майбутнє. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://voxukraine.org/2015/03/31/inflation-in-ukraine-past-present-and-future-ukr/#imageclose-7561>
8. Ганусик Ю.Б. Закономірності розвитку інфляції в Україні в умовах циклічності [Електронний ресурс]: Глобальні та національні проблеми економіки, Вип. № 5, 2015. – С. 818-825. – Режим доступу: <http://global-national.in.ua/archive/5-2015/167.pdf>
9. Пинзеник В. Гривня: рік після другого етапу девальвації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lb.ua/economics/2016/03/03/329404_grivnya_rik_pislya_drugogo_etapu.html
10. Щетинін А.І. Гроші та кредит: підручник: Видання 3-тє, перероблене і доповнене / А.І. Щетинін. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 432 с.
11. Індекс інфляції (Україна) [Електронний ресурс]: Фінансовий портал Мінфін. – Режим доступу: <http://index.minfin.com.ua/index/infl/>.
12. В Украине рекордная за 20 лет инфляция [Електронний ресурс]: Новое время. – 2015. – Режим доступу: <http://nv.ua/publications/41-72843.html>
13. Про затвердження наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг для основних соціальних і демографічних груп населення [Електронний ресурс]: Кабінет Міністрів України: Постанова № 780 від 11.10.2016. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249464422>
14. Уровень инфляции в Европейском Союзе в 2016 году. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <https://www.statbureau.org/ru/european-union/inflation>
15. Тівєриадська Л.В. Інфляційні процеси та їх соціально-економічні наслідки в Україні / Л.В. Тівєриадська, А.М. Якименко // Економічний простір. – 2015. – № 93. – С. 175-188.

Лесик І.Н., Данилов М.В.

Николаевский национальный аграрный университет

ИНФЛЯЦИЯ: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация

Инфляционные явления и процессы в экономике негативно влияют на все сферы общественной жизни, обуславливают актуальность выбранной темы. В статье рассмотрена сущность экономической категории «инфляция». Обобщены предпосылки возникновения инфляции в Украине. Проанализированы негативные последствия инфляционных процессов. Обоснованы мероприятия по регулированию и предотвращению негативных проявлений инфляции.

Ключевые слова: инфляция, эмиссия, девальвация, индекс потребительских цен, потребительская корзина, антиинфляционная политика.

Lesik I.M., Danilov M.V.

Mykolayiv National Agrarian University

INFLATION: REASONS AND CONSEQUENCES

Summary

The inflationary phenomenon and processes in an economy negatively influence on all spheres of public life, actuality of chosen theme stipulates. In the article essence of economic category is considered «inflation». Preconditions of origin of inflation are generalized in Ukraine. The negative consequences of inflationary processes are analyzed. Events on adjusting and prevention of negative displays of inflation are reasonable.

Keywords: inflation, emission, devaluation, cost-of-living-index, consumer basket, anti-inflationary politics.

УДК 631.158

ДИНАМІКА НОМІНАЛЬНОЇ І РЕАЛЬНОЇ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ В УКРАЇНІ

Лесік І.М., Доскалов І.С.

Миколаївський національний аграрний університет

У статті розглянуто теоретичні та практичні підходи до сутності номінальної та реальної заробітної плати. Проаналізовано динаміку зміни рівня номінальної та реальної заробітної плати в Україні. Досліджено основні причини та наслідки зниження реальної заробітної плати. Акцентовано увагу на тому, що розмір заробітної плати, регулярність її виплат найбільшою мірою визначає рівень життя населення. Визначено основні завдання щодо регулювання рівня заробітної плати.

Ключові слова: заробітна плата, номінальна заробітна плата, реальна заробітна плата, дефіцит, рівень інфляції.

Постановка проблеми. Заробітна плата виступає важливим компонентом соціально-трудових відносин, можливістю задовольнити різноспрямовані економічні інтереси, поєднувати які досить складно. При тому, що основний економічний інтерес для роботодавців та найманих працівників полягає у максимальному досягненні корисності, держава, в цьому випадку повинна забезпечити збалансовані і стабільні відносини між ними. Вже досить тривалий час для України питання щодо винагороди за виконану роботу є одним із ключових, оскільки викликає резонанс значна різниця між високою вартістю життя і низькою ціною праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних вчених, які вивчали тенденції номінальної і реальної заробітної плати, М. Ажнюк, А. Сірко, Г. Оганян, В. Паламарчук, А. Румянцев, до числа зарубіжних вчених Р. Дорнбуш, М. Махмудова, С. Фишер, Р. Шмаленци. Економічні, політичні, інституціональні перетворення в країні значно впливають на рівень заробітної плати, яка визначає рівень життя населення, тому питання залишається актуальним і потребує подальшого вивчення.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Наряду з процесом перетворень в Україні, змінюється й розмір заробітної плати. Проте, недостатньо уваги приділяється питанням відновлення заробітної плати у якості ефективно діючої економічної категорії ринкової економіки. Серед невирішених питань залишається: диспропорція номінальної і реальної заробітної плати, рівень ВВП на душу населення, рівень інфляції.

Мета статті. Мета статті полягає у вивченні теоретичних аспектів номінальної та реальної заробітної плати. Досліджені основних тенденцій та темпів розвитку, формуванні механізмів щодо збалансованості номінальної та реальної заробітної плати.

Виклад основного матеріалу. Сутність заробітної плати, вважають вчені-економісти необхідно розглядати як вихідну в процесі з'ясування природи заробітної плати з наступних позицій: заробітна плата – це економічна категорія, яка відображає відносини між власником підприємства і найманим працівником з приводу розподілу новоствореної вартості (доходу); заробітна плата – це елемент ринку праці, ціна, за якою працівник продає послуги робочої сили тобто виражає ринкову вартість використання найманої робочої сили;

заробітна плата – це винагорода, яку за трудовим договором власник сплачує працівникові за виконану роботу; заробітна плата – це трудовий дохід для працівника, який він отримує в результаті реалізації здатності до праці та який має забезпечити об'єктивно необхідне відтворення робочої сили; заробітна плата – це для підприємства елемент витрат на виробництво, що включають ся до собівартості продукції, робіт (послуг) і водночас головний чинник забезпечення матеріальної зацікавленості працівників у досягненні високих кінцевих результатів праці [1; 2].

Номінальна заробітна плата, на думку Ажнюк М.О, це сума коштів отриманих працівником за його роботу впродовж розрахункового періоду (день, місяць, рік) [3]. Сірко А.В. трактує номінальну заробітну плату, як нараховану суму грошей, яку отримує найманий працівник як винагороду за свою працю, або грошовий вираз вартості праці [4]. Номінальна заробітна плата – основна та додаткова заробітна плата, інші заохочувальні та компенсаційні виплати, які виплачуються працівнику у зв'язку з відносинами трудового найму згідно із законом [5].

Реальна заробітна плата – це сукупність товарів і послуг, які може придбати працівник за отриману ним номінальну заробітну плату [6]. Реальна заробітна плата населення характеризує купівельну спроможність номінальної величини [7]. Реальна заробітна плата роботодавців свідчить про вартість роботи їх співробітників, а також дозволяє порівняти вартість їх екстремальної продуктивності [8]. Розмір реальної заробітної плати залежить від розміру номінальної заробітної плати, рівня цін на споживчі товари та послуги, розміру податків та зборів, що сплачуються [5].

У ринковій економіці ціни на різні товари і послуги постійно змінюються. Для функціонування ринку заробітна плата виступає одним з компонентів системоутворюючого механізму, який регулює його розвиток у галузевому, регіональному та професійному аспектах. Заробітна плата, яка у першу чергу є головною складовою доходів родини, також виступає найбільш потужним стимулом підвищення продуктивності праці. Проте, за сучасних умов, механізм формування та регулювання заробітної плати є недосконалим.

За оцінкою експертів низький рівень заробітної плати у значній частині населення дозволяє стверджувати, що такі країни, як Україна, Албанія та Молдова належить до трійки найбідніших країн

Європи. За даними Всесвітнього банку до категорії бідних в Україні належить понад 70,0% населення. Особливістю вітчизняних реалій є й те, що певна частка зайнятого населення, в тому числі висококваліфіковані працівники, також належать до категорії бідних саме через низький рівень доходів від зайнятості. Тобто, навіть маючи роботу, робітник фактично не має можливості для нормального відтворення, через недостатній обсяг коштів, які їй платить держава або роботодавець [9].

До складу заробітної плати входять основна і додаткова заробітна плата, а також інші заохочувальні і компенсаційні виплати. Цимбалюк С. до заробітної плати відносить такі елементи: заохочення одноразового характеру або такі, що виплачуються один раз на рік; матеріальна допомога; виплати соціального характеру у грошо-

вій та натуральній формі (дотації на харчування, лікування, забезпечення путівками, проїзними квитками, абонементом у спортивні секції, групи здоров'я або надання пакету соціальних послуг натурою тощо); безкоштовне надання акцій підприємства [10].

Історично склалося так, що номінальна заробітна плата має характерну тенденцію до зростання протягом часу. Рівень оплати праці залежить від багатьох факторів (рис. 1).

За «Методикою розрахунку індексів реальної заробітної плати» [5] показник номінальної заробітної плати розраховується в середньому за певний період часу (годину, місяць, квартал, рік), шляхом ділення нарахованого фонду оплати праці працівників як у грошовій, так і натуральній формах на: кількість людино-годин відпрацьованого або оплаченого робочого часу; середньо-облікову кількість штатних працівників; середню кількість працівників в еквіваленті повної зайнятості за відповідний період. Для визначення динаміки номінальної заробітної плати застосовується індексний метод (1).

$$I \frac{НЗП}{t/0} = \frac{НЗП_t}{НЗП_0}, \quad (1)$$

де НЗП – величина номінальної заробітної плати за поточний (t) і базисний (0) період [11].

Проте, номінальна заробітна плата не може дати нам уявлення про дохід на фактор праці, так як за різний період часу ми можемо за одну й ту саму кількість грошей придбати різну кількість благ, які потрібні нам для задоволення інтересів. При підвищенні цін на товари і послуги відбувається зменшення купівельної спроможності номінального заробітку. Саме тому слід розрізняти номінальну та реальну заробітну плату [3].

Згідно «Методики розрахунку індексів реальної заробітної плати» [5], на рівень реальної заробітної плати впливають 3 фактори: рівень номінальної заробітної плати, зміни споживчих цін, а також розмір податків і обов'язкових внесків, що сплачують наймані працівники.

Індекс реальної заробітної плати розраховується за формулою (2):

$$I \frac{РЗП}{t/0} = \frac{I^{НЗП} t/0}{I^u t/0}, \quad (2)$$

де $I_{t/0}^{НЗП}$ – індекс нарахованої номінальної заробітної плати «нетто» поточного періоду (t) порівняно з базисним (0), $I_{t/0}^u$ – індекс споживчих цін поточного періоду (t) порівняно з базисним (0).

За статистичними даними темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати в Україні суттєво відрізняються (рис. 2).

За наведеними даними, найменша розбіжність між реальною і номінальною заробітною платою зафіксована у 2002 р. та 2004 р. Показники 2015 р. свідчать, що саме на цей рік припадає

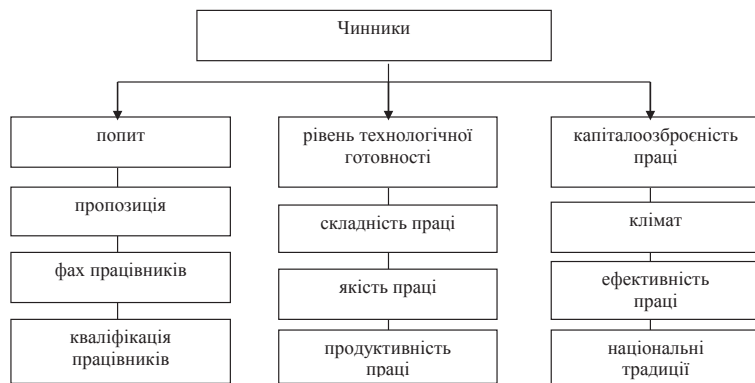

Рис. 1. Чинники, що впливають на рівень оплати праці

Джерело: побудовано за даними [4]

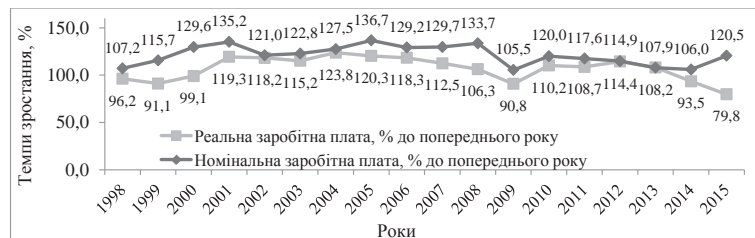

Рис. 2. Динаміка номінальної та реальної заробітної плати в Україні

Джерело: побудовано за даними [12]

Рис. 3. Чинники, що впливають на рівень реальної заробітної плати

Джерело: узагальнено авторами

найнижчий рівень реальної заробітної плати, відхилення становить 40,7% від номінальної.

На рівень реальної заробітної плати впливають фактори, які мають протилежну дію (рис. 3).

Зниження ВВП негативно впливає на рівень реальної заробітної плати, показник якого, у 2015 р. зменшився на 9,9% порівняно з 2014 роком. Номінальний ВВП склав 1979,5 млрд грн, а ВВП у розрахунку на одну особу – 46,2 тис. грн [13]. Рівень інфляції в Україні 2015 р. має критичне значення і становить 143,3% [14].

Невідповідність номінальної і реальної заробітної плати характеризується зниженням економічного розвитку країни, що негативно позначається на рівні життя населення, тому ці категорії мають бути збалансовані.

Висновки і пропозиції. До основних завдань щодо регулювання заробітної плати можна віднести: забезпечення кожному працівникові життєво необхідного рівня споживання; забезпечення умов необхідних для збереження реального рівня заробітної плати; встановлення тісного взаємозв'язку заробітної плати і продуктивності праці; досягнення належної відповідності різних рівнів заробітної плати [6].

У реалізації антикризової політики держави може бути використаний досвід розвинених країн, який стосується підвищення податково-го тиску на високий рівень доходів населення та застосування диференційованої шкали оподаткування для населення з низькими рівнем заробітної плати. Також особливої уваги потребує посилення функцій контролю з боку держави за процесом формування та розподілу витрат на усіх рівнях економіки, від національного до локального, що вимагає обґрунтованого підходу до збільшення розміру витрат на оплату праці в Україні. На рівні підприємств, оптимізації шляхів розв'язання проблемних питань може бути спрямована на посилення мотивації працівників, надання соціальних гарантій.

Отже, можна зробити висновок, що система взаємоузгодження заробітної плати вимагає концептуального підходу, який базується на реалізації послідовних, взаємозалежних складових, заходах щодо реформування податкової, фінансово-кредитної та бюджетної політики, тим самим регулюючи відносини між роботодавцями та найманими працівниками, забезпечуючи збалансовані і стабільні відносини між ними.

Список літератури:

1. Економіка підприємства: [навч. посібник.] / За заг. ред. П.В. Круша, В.І. Подвігної, Е.М. Сердюка. – К.: Ельга Н, КНТ, 2009. – 780 с.
2. Федонін О.С. Потенціал підприємства: формування та оцінка: навч. Посібник / О.С. Федонін, І.М. Репіна, О.І. Олексюк. – Вид. 2-ге, без змін. – К.: КНЕУ, 2006. – 316 с.
3. Ажнюк М.О. Основи економічної теорії: навч. посібник / М.О. Ажнюк, О.С. Передрій. – К.: Знання, 2008. – 368 с.
4. Сірко А.В. Економічна теорія. Політекономія: навч. посібник. [Електронний ресурс] / А.В. Сірко. – К.: Центр учбової літератури, 2014. – 416 с. – Режим доступу: http://culonline.com.ua/Books/Ekonom_teoriya_Sirko.pdf
5. Про затвердження Методики розрахунку індексів реальної заробітної плати [Електронний ресурс]: Держстат України; Наказ від 11.09.2012 № 378. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1950-12>
6. Оганян Г.А. Політична економія: навч. посібник для студентів вищ. закладів / Г.А. Оганян, В.О. Паламарчук, А.П. Румянцев та ін. За заг. ред. Г.А. Оганяна; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. МАУП. – К.: [б. и.], 2003. – 519 с.
7. Махмудова М.М. Положительная динамика заработной платы населения крупного промышленного региона как результат антикризисного управления в условиях экономической нестабильности [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://vestnik.uapa.ru/ru/issue/2015/06/12/?print>
8. Фишер С. Экономика: пер. со 2-го англ. изд. / С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи. – М.: Дело ЛТД, 1995. – 864 с.
9. Шляга О.В. Проблеми заробітної плати в Україні та шляхи їх вирішення [Електронний ресурс] / О.В. Шляга, Л.О. Пархоменко, 2014. – С. 44-52. – Режим доступу: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/evzdia_6_044.pdf
10. Цимбалюк С. Компенсаційний пакет: сутність, структура, вимоги щодо формування / С. Цимбалюк // Україна: аспекти праці. – 2011. – № 1. – С. 3-10.
11. Чепінога В.Г. Основи економічної теорії: навч. посіб. / В.Г. Чепінога – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 456 с.
12. Темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати [Електронний ресурс]: Держкомстат України. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/tznr/tznr_u/tznr_u_bez.htm
13. Зміна об'єму валового внутрішнього продукту в 2015 році [Електронний ресурс]: Держкомстат України. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/vvp/ind_vvp/ind_2015_r_n.htm
14. Індекс інфляції (Україна) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://index.minfin.com.ua/index/infl/>.

Лесик І.Н., Доскалов І.С.

Николаевский национальный аграрный университет

ДИНАМИКА НОМИНАЛЬНОЙ И РЕАЛЬНОЙ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ В УКРАИНЕ

Аннотация

В статье рассмотрены теоретические и практические подходы к сущности номинальной и реальной заработной платы. Проанализирована динамика изменения уровня номинальной и реальной заработной платы в Украине. Исследованы основные причины и последствия снижения реальной заработной платы. Акцентировано внимание на том, что размер заработной платы, регулярность ее выплат в наибольшей степени определяет уровень жизни населения. Определены основные задания относительно регулирования уровня заработной платы.

Ключевые слова: заработная плата, номинальная заработная плата, реальная заработная плата, дефицит, уровень инфляции.

Lesik I.M., Doskalov I.S.
Mykolayiv National Agrarian University

DYNAMICS NOMINAL AND REAL WAGE IN UKRAINE

Summary

The article deals with theoretical and practical approaches to the nature of nominal and real wages. Dynamics of change of level nominal and a real wage in Ukraine was analyzed. Basic reasons and consequences of decline in real wage are researched. The attention on focused that the salary size, the regularity of its payments most determines population level of living. The main objectives are determined by regulation of the salary level.

Keywords: salary, nominal wages, real wages, deficit, inflation rate.

УДК 339.138:637

КОРПОРАТИВНА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НА ПАТ «ЯГОТИНСЬКИЙ МАСЛОЗАВОД» «ЯГОТИНСЬКЕ ДЛЯ ДІТЕЙ»

Лисиціна І.Ю.

Національний університет харчових технологій

У статті висвітлено основні принципи конкурентоспроможності підприємства при впровадженні проектів з корпоративної соціальної відповідальності. Також висвітлені принципи вибору корпоративних заходів і необхідність впровадження системи заходів з корпоративної соціальної відповідальності на ПАТ «Яготинський маслозавод» «Яготинське для дітей» для підвищення конкурентоспроможності підприємства в сучасних умовах. В статті розглянуто стан корпоративної соціальної відповідальності на даний час, а також запропоновано ряд заходів пов'язаних з корпоративною соціальною відповідальністю для підвищення конкурентоспроможності підприємства.

Ключові слова: конкурентоспроможність, підприємство, корпоративна соціальна відповідальність, товари.

Постановка проблеми. Сучасний світ живе в умовах гострих соціальних проблем і в цьому зв'язку особливо значима соціальна відповідальність бізнесу – підприємств і організацій, пов'язаних з розробкою, виготовленням і постачанням продукції та послуг, оскільки вони володіють основними фінансовими та матеріальними ресурсами, що дозволяють вести роботу для вирішення поставлених перед світом соціальних проблем. З іншого боку для підприємств-виробників, корпоративна соціальна відповідальність це один із методів покращити свою конкурентоспроможність на ринку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Для написання статті використовувалися наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених в галузі конкурентоспроможності і корпоративної соціальної відповідальності. Також, варто відмітити, що питання розробки, вибору і впровадження стратегії корпоративної соціальної відповідальності вивчалось багатьма зарубіжними та вітчизняними науковцями, зокрема: Д. Аакером, В.І. Моргуновим, Д.О. Барабасєвим, О.А. Біловодською, І.В. Левицькою та іншими.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Питанням конкурентоспроможності підприємств та продукції присвячені праці провідних зарубіжних та вітчизняних вчених, проте в сучасних умовах господарювання необхідним виступає підвищення рівня конку-

рентоспроможності шляхом впровадження засобів корпоративної соціальної відповідальності.

Мета статті полягає у визначенні основних аспектів конкурентоспроможності підприємства при впровадженні проектів корпоративної соціальної відповідальності, а також дослідження впливу запропонованих заходів на підвищення ефективності діяльності підприємства. Для оцінки стану конкурентоспроможності та доцільності впровадження систем контролінгу на підприємства, проводяться безліч аналітичних досліджень для яких використовують такі загальнонаукові методи як опис, аналіз, синтез, узагальнення і порівняння.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день, питанню конкурентоспроможності приділяється багато уваги як вітчизняних так і зарубіжних вчених і дослідників. Безліч методів підвищення рівня конкурентоспроможності починають застарівати і стають нецікаві сучасним виробникам.

Тому приділяється особлива увага новим інноваційним методам у конкурентній боротьбі на ринку. Потужні вітчизняні фірми підвищують рівень своєї конкурентоспроможності як правило за рахунок покращення рівня корпоративної соціальної відповідальності.

Корпоративна соціальна відповідальність підприємства – це концепція, яка у собі відображає відповідальність тих хто приймає бізнес рішення перед тими на кого ці рішення впливають. Просто кажучи це відповідальність підприємства

перед усіма кого так чи інакше стосується діяльність підприємства. До них можна віднести державу, суспільство яке виступає в даних відносинах як громада на яку може впливати діяльність підприємства (наприклад з екологічної точки зору), чи як група реальних чи потенційних споживачів товару, перед працівниками підприємства тощо [2].

Отже, корпоративну соціальну відповідальність потрібно аналізувати з 2 сторін: як внутрішню і зовнішню [2]. До внутрішньої КСВ ми можемо віднести усе, що відбувається всередині організації, а саме: безпеку праці, стабільність заробітної плати, підтримку соціально значущої заробітної плати, додаткове медичне та соціальне страхування робітників, розвиток людських ресурсів через програми підготовки і підвищення кваліфікації персоналу, надання допомоги працівникам в критичних ситуаціях.

До зовнішньої КСВ ми віднесли усі події, які відбуваються у зовнішньому середовищі, і що носять благодійний характер або виражають відповідальність за якість товарів і послуг перед покупцями, а саме: спонсорство або благодійність, сприяння охороні навколишнього середовища, взаємодія з місцевим співтовариством та владою, відповідальність перед споживачами за якість товарів і послуг.

Отже, згідно з цими видами, проаналізуємо стан корпоративної соціальної відповідальності на ПАТ «Яготинський маслозавод» «Яготинське для дітей».

Розглянемо внутрішню КСВ. Проаналізувати її можна через оцінку забезпеченості працівників достатньою кількістю обладнання для роботи, забезпечення санітарних норм та забезпечення виплат заробітних плат та премій.

Щодо забезпеченості обладнанням можна зазначити, що ПАТ «Яготинський маслозавод» «Яготинське для дітей» є досить новим заводом на якому встановлене найновітніше обладнання. Виробничі процеси автоматизовані, а роль людини полягає у керуванні та відслідковуванні правильності проходження виробничих процесів.

Усі робочі приміщення достатньо освітлені, у кожному приміщенні є місце для здійснення гігієнічних процедур (миття рук), та є службове приміщення для працівників. Умови праці є прийнятними, отже, з точки зору забезпеченості достойним робочим місцем та дотримання санітарних норм на ПАТ «Яготинський маслозавод» «Яготинське для дітей» усе виконано на високому рівні.

Робітники отримують гідну заробітну плату та премії за високі результати роботи.

Проаналізуємо зовнішню КСВ, яку наразі можна розглядати з 2 сторін, а саме через:

1. Відповідальність за якість наданих товарів та послуг перед споживачами.
2. Спонсорство та благодійність.

Розглянемо відповідність вимогам якості продукції на ПАТ «Яготинський маслозавод» «Яготинське для дітей». Зазначимо, що підприємство виготовляє готові до вживання прості молочні суміші. Продукція підприємства не направлена на повну заміну грудного вигодовування а є джерелом покращення раціону харчування дитини.

При виробництві продукції на ПАТ «Яготинському для дітей» дотримуються всі встановлені

вимоги, щодо виробництва дитячої молочної продукції даного виду. На переробку приходить лише високоякісне молоко екстра сорту. При прийомі, молоко обов'язково перевіряється в лабораторії, контролюється по всіх параметрах і тільки за умови підтвердження високої його якості, йде на подальші етапи обробки (фільтрація, бактофугування, нормалізація жирності, даерація). Якість продукції контролюється на кожному етапі виробництва, продукція обов'язково штучно збагачується вітамінами та мінералами. Велике значення відіграє екологічність сировини, що є необхідною вимогою для забезпечення розвитку якості та безпечності продукції.

На ПАТ «Яготинському для дітей» діє інтегрована система ISO 22000 (НАССР), яка була зареєстрована в Україні тому продукція заводу «Яготинське для дітей» може йти на експорт в європейські країни.

Інтегрована система менеджменту включає в себе як менеджмент якості продукції, екологічний менеджмент, менеджмент охорони праці та здоров'я персоналу. Особи, що допускаються до виробництва молочних продуктів, повинні мати відповідну професійну підготовку та пройти інструктаж з безпеки праці, ознайомитися з інструкцією по техніці безпеки виконуваної роботи, а також інструктаж по санітарному мінімуму. Персонал, що не пройшов інструктаж, не допускається до роботи. Також працівники проходять обов'язкове медичне обстеження та мають санітарні книжки.

Кожен робітник має індивідуальний технологічний одяг. Переодягнувшись, персонал направляється в умивальню, де мие руки під теплою водопровідною водою з милом. Після миття руки ополіскують водою і висушують. Потім персонал обробляє руки 70% спиртом. Після дезобробки рук персонал вдягає комплект технологічного одягу, до якого входить чистий халат, капці, головний убір і гумові рукавички.

Контролю якість продукції на підприємстві приділяється особлива увага. Відділ контролю якості виконує такі функції: розробка і функціонування документації системи забезпечення якості; забезпечення контролю якості на всіх стадіях підготовки проведення технологічного процесу та контроль якості готової продукції; розробка аналітичних методик контролю якості, своєчасне виявлення невідповідної продукції, вхідний контроль сировини, матеріалів, друкованої продукції; запобігання випуску неякісної продукції.

При прийомі, молоко обов'язково перевіряється в лабораторії, контролюється по всіх параметрах і тільки за умови підтвердження високої його якості, йде на подальші етапи обробки (фільтрація, бактофугування, нормалізація жирності, даерація).

Кінцевий брак на заводі мінімальний та пов'язаний лише з погіршеннями в упаковці. Під час процесу виробництва якщо в самому виробництві іде збій (наприклад перепад в напруженні мережі), то сировина, яка оброблялась у даний момент автоматично зливається і більше не використовується.

З огляду на всю цю інформацію можемо сказати, що продукція, яку виробляє ПАТ «Яготинський маслозавод» «Яготинське для дітей», є

якісною, при виробництві дотримуються усі вимоги, якість продукції пильно відслідковується. Отже, підприємство є соціально відповідальним щодо забезпечення покупців якісною готовою продукцією.

Щодо другого аспекту оцінки зовнішньої КСВ, а саме спонсорства і благодійності, можна зазначити, що підприємство активно бере участь у різноманітних акціях, таких як: «Фітнес для мам і малят», «Дитина в машині», проект «Кідландія», «Творча майстерня», Свято Читання в Країні Ангелів. Також на заводі проводяться екскурсії для батьків, щоб вони наочно могли побачити умови в яких виготовляється продукція підприємства.

Також нещодавно «Яготинське для дітей» запустило новий проект «Казка про мене», завдяки якому кожна дитина у переддень Нового Року може отримати дивовижний подарунок — унікальну персоналізовану казку про себе. Проект покликаний подарувати дитині радість, незабутні враження та позитивні емоції і нагадати, що мрії здійснюються.

Для різних вікових груп дітей творча команда ТМ «Яготинське для дітей» підготувала цікаві, повчальні та розвиваючі авторські казки різного обсягу та складності. Заповнюючи анкету на сторінці проекту «Казка про мене» батьки вказують деяку інформацію про свою дитину, що використовується для персоналізації казки. Головним героєм «Казки про мене» стає дитина, вказана в анкеті. Вона взаємодіє з казковими персонажами, потрапляє у неймовірні пригоди і гідно долає всі труднощі. Персоналізована казка, надрукована на яскравому бланку, надходить адресату поштою.

Також час від часу проводяться розіграші, які мають назву «З молочним ранком!», в яких випадково генеруються переможці з учасників, і їх нагороджують різними призами.

Отже, як підсумок можемо сказати, що з точки зору і внутрішньої і зовнішньої КСВ, підприємство є дуже розвиненим. Воно піклуються як про своїх робітників, так і про своїх маленьких споживачів у формі акцій та розваг для них.

Як вже було проаналізовано, КСВ на ПАТ «Яготинський маслозавод» «Яготинське для дітей» на високому рівні, але в умовах постійних змін конкурентного середовища і змін вподобань споживачів не можна залишатися на досягнутому.

В процесі аналізу КСВ підприємства мною були запропоновані пропозиції, що можуть покращити ефективність діяльності підприємства через покращення КСВ, а саме:

1) Організація курсів для дітей на основі ідеології здорового харчування.

Ці курси розраховані на дітей у дитячих садках та дітей молодшої школи. Заняття має одноразовий характер та його прогнозована тривалість: 60-90 хв. Суть заняття у пропагуванні здорового харчування, зазначення в процесі гри, що молочні продукти є важливим елементом здорового харчування. Заняття пропонується проводити у формі навчальних ігор з дітьми використовуючи іграшки, костюми; винагородою виступає продукція компанії, або призи із зображенням торгової марки.

2) Випуск нового продукту з імуномодельючими властивостями, а саме кефіру для дитячого харчування збагаченого інуліном «ІмунІ».

Випуск нової, з точки зору біологічних властивостей, продукції розширить асортимент продукції і приверне до неї увагу споживачів. Ця продукція направлена на оздоровлення організму під час її вживання. Збагачуючи кисло-молочний продукт інуліном, ми надаємо йому імуномодельючі властивості, які позитивно впливають на укріплення імунітету дитини та покращення його травлення [1].

3) Корпоративний відпочинок для працівників підприємства раз на рік. Піклування про працівників є найголовнішим з аспектів внутрішньої корпоративної соціальної відповідальності. Організація корпоративного відпочинку для працівників, наприклад на вихідні дні або якісь свята, може позитивно вплинути на настрій працівників і на їх лояльність до організації, покращити корпоративний дух. Цей захід частково може вплинути на підвищення продуктивності праці, покращення соціально-психологічного клімату в організації та покращити лояльність звичайних працівників до менеджерів та власників підприємства.

4) Організація заходів незабруднення навколишнього середовища. Екологічність діяльності компанії сьогодні є дуже важливою темою, але так як наше підприємство не займається, наприклад хімічною промисловістю чи металургією, воно не здійснює суттєвого впливу на екологію. Але ми можемо підійти до цього питання з боку уникнення забруднення упаковками від продукції, яку виробляють різні підприємства. Також можливе проведення акцій або флешмобів по очистці лісів або паркових зон від різного побутового сміття. Цей крок міг би позитивно вплинути на імідж компанії в очах наших покупців та взагалі суспільства.

5) Організація збору коштів на благодійність на основі виділення певної суми коштів з кожної одиниці реалізованої продукції. Суть пропозиції полягає у проведенні акції, ідея якої виділення наприклад суми у 10-20 коп. з кожної одиниці реалізованої продукції. Також разом з цим має бути проведена рекламна кампанія, яка б поінформувала споживачів про те, що частка грошей з продукції, яку вони купують, буде іти на благодійність. В такому разі цей проект буде мати різнопланову дію. Благодійність сприятиме допомозі людям, які цього потребують, а проведення рекламної кампанії покращить наш імідж у очах суспільства, дасть громаді відчуття причетності до благодійних дій, а також в залежності від успішності кампанії може позитивно вплинути на зростання темпу продажів продукції.

6) Спонсорство та підтримка дитячих спортивних чи розважальних заходів. Як і у першій пропозиції тут переважає ідеологія «здоровості». Ідея підприємства, яке виробляє елемент здорового харчування та є спонсором заходів, які впливають на фізичне здоров'я та гарний настрій, може покращити наш імідж у очах споживачів. Також до цієї ідеї можна віднести не тільки спонсорство чи проведення певних заходів, а і встановлення дитячих спортивно-розважальних майданчиків.

7) Запуск рекламної кампанії, в основі якої буде покладене дотримання якості виготовлення продукції та подання процесу виготовлення продукції у анімованій формі. Не є секретом те, що чим більш споживач поінформований про якість

продукції тим більш він схильний до покупки саме цієї продукції. ПАТ «Яготинський маслозавод» «Яготинське для дітей» уже робить кроки у цьому напрямку, а саме організовує екскурсії по заводу для батьків та охочих ознайомитися з процесом виробництва продукції. Але, наприклад для дітей, такий варіант може бути не дуже цікавим. Тому доцільним вважаємо створення анімованого ролику (мультфільму), в якому анімовані овочі та фрукти будуть швидко, і доступною мовою розповідати, як виробляється продукція на підприємстві, та яким чином вона потрапляє на прилавки магазинів та у руки споживачів.

8) Продаж продукції підприємства у дитячі садки та школи на пільгових умовах.

Наразі цей проект можна розглядати як додатковий варіант збуту продукції. Зараз обсяг виробництва не настільки великий, щоб таким чином задовольняти велику кількість садків чи шкіл, але якщо почати це міг би бути дуже перспективний напрямок. Наприклад поставка у школи та садки йогуртів могла би вирішити проблему недостатньої ефективності використання потужностей обладнання, які виготовля-

ють йогурти. Станом на 2015 рік використання потужностей для виготовлення йогурту складають лише 35%. Соціально відповідальним кроком у цьому разі було б те, що підприємство поставило б цю продукцію на пільгових умовах.

Висновки і пропозиції. Надзвичайно важливим на сьогоднішній день є збереження частки ринку і збереження того кола сталих споживачів продукції підприємства, які прихильні не тільки до продукції підприємства, а й прихильні до підприємства в цілому. ПАТ «Яготинський маслозавод» «Яготинське для дітей» прагне відповідати найкращим світовим стандартам і приділяє велику увагу корпоративній соціальній відповідальності.

Звичайно можна розробити багато інших проектів, які б могли так чи інакше впливати на ефективність діяльності підприємства, та потрібно розуміти, що неможливо їх реалізувати одночасно. Хоча б тому, що на реалізацію проекту потрібно вивільнити певну кількість свого прибутку та взагалі оцінити чи буде той чи інший проект ефективний за даного стану зовнішнього середовища. Тому потрібно дуже пильно підходити до процесу вибору подальших напрямків розвитку.

Список літератури:

1. Бельмер С.В., Гасилина Т.В. Пребиотики, инулин и детское питание / С.В. Бельмер // Вопросы современной педиатрии. – 2010. – Том 9. – № 3. – С. 25-29.
2. Воробей В. Корпоративна соціальна відповідальність чи вигода? / Воробей В. // Києво-Могилянська Бізнес Студія. – 2005. – № 10. – С. 25-36.

Лисицына И.Ю.

Национальный университет пищевых технологий

КОРПОРАТИВНАЯ СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ НА ПАО «ЯГОТИНСКИЙ МАСЛОЗАВОД» «ЯГОТИНСКОЕ ДЛЯ ДЕТЕЙ»

Аннотация

В статье отражены основные принципы конкурентоспособности предприятия при внедрении проектов по корпоративной социальной ответственности. Также, высветлены принципы выбора корпоративных мероприятий, а также необходимость внедрения системы мероприятий по корпоративной социальной ответственности на ПАО «Яготинский маслозавод» «Яготинское для детей» для повышения конкурентоспособности предприятия в современных условиях. В статье рассмотрено состояние состояния корпоративной социальной ответственности в настоящее время, а также предложен ряд мероприятий, связанных с корпоративной социальной ответственностью для повышения конкурентоспособности предприятия.

Ключевые слова: конкурентоспособность, предприятие, корпоративная социальная ответственность, товары.

Lysytsina I.Yu.

National University of Food Technologies

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AS A FACTOR OF INCREASE IN COMPETITIVENESS ON «YAHOTYNS'KYU MASLOZAVOD» «YAHOTYNS'KE DLYA DITEY»

Summary

The article states the basic principles of the competitiveness of enterprises in the process of implementation of corporate social responsibility projects. Also the principles of choice of corporate events and the need to introduce a system of measures on corporate social responsibility at PJSC «Yagotynsky butter» «Yagotynske for children» to improve competitiveness in the modern world were presented. The article describes the current status of corporate social responsibility and offeres a number of activities related to corporate social responsibility related to improvement of enterprise's competitiveness.

Keywords: competitiveness, enterprise, corporate social responsibility, products.

УДК 339.923[477+061.1ЄС]

АНАЛІЗ ДИНАМІКИ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНА-ЄС: ЕФЕКТИ ПІСЛЯ ПІДПИСАННЯ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ

Лиськова Л.М.

Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана

У статті проаналізовано динаміку обсягів зовнішньоторговельних операцій між Україною та ЄС в 2008-2015 рр. Визначено основних торговельних партнерів України серед країн ЄС. Здійснено оцінку товарної структури зовнішньої торгівлі. Визначено найбільш гострі проблеми в напрямку розвитку зовнішньоторговельних відносин України та ЄС, а саме: нестабільність економічної та політичної ситуації в Україні, банкрутство підприємств, невідповідність вітчизняної продукції європейським вимогам і нормам, неготовність вітчизняних підприємств співпрацювати з європейським ринком, низька поінформованість українського бізнесу про можливості виходу на європейські ринки, а також відсутність чітко окреслених механізмів виходу, проблем и недосконалої логістичної та транспортних систем. Зроблено загальний висновок про негативні ефекти після підписання Угоди про асоціацію України з ЄС в короткостроковому періоді.

Ключові слова: зовнішня торгівля, експорт, імпорт, зона вільної торгівлі, Угода про асоціацію.

Постановка проблеми. Україна ще в 2010 р. обрала євроінтеграційний напрям розвитку, коли в Законі України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» було визначено, що одним із пріоритетів зовнішньої політики держави є забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі. Для України інтеграцію в ЄС має стратегічне значення, оскільки це є найкращим способом реалізації національних інтересів, побудови економічно розвинутої і демократичної держави на зразок європейських, зміцнення позицій на геополітичній арені. Європейський напрям розвитку значно актуалізувався у зв'язку з погіршенням відносин України з Російською Федерацією та суттєвим скороченням обсягів ринків збуту вітчизняної продукції. Підписання Угоди про Асоціацію з ЄС 27 червня 2014 р. стало надзвичайно важливим кроком в напрямку наближення до європейського ринку. Більшість аналітиків та вітчизняних науковців очікували від підписання даної угоди значних позитивних ефектів, однак на сьогодні так і не зрозуміло, чи отримала Україна в сфері зовнішньої торгівлі очікувані переваги, що і становить значний науковий інтерес.

Аналіз останніх наукових досліджень. Проблематику поглиблення зовнішньоторговельних відносин України та ЄС досліджувало багато вчених. Зокрема, науковці Інституту економіки та прогнозування НАН України здійснили експертну оцінку можливих наслідків покращення торговельних режимів у результаті підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також оцінили впливу на окремі галузі економіки і товарні ринки. Науковці зробили висновок, про те, що можливості інтеграції в європейський торговельний простір можуть бути реалізовані тільки за умов вдосконалення інституційного середовища у сфері технічного регулювання, дотримання санітарних, фітосанітарних, екологічних вимог тощо [5, с. 82]. Т. О. Осташко проаналізував структурні зміни у зовнішній торгівлі вітчизняними сільськогосподарськими товарами, що відбулися внаслідок ускладнення торговельних відносин з Російською Федерацією після підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС [3]. С. А. Гуцал

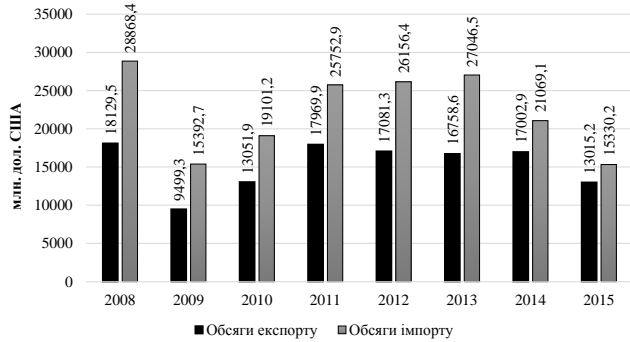
розглянув наслідки підписання політичної частини Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС з визначенням впливу на економічні відносини та виокремленням основних проблем та завдань на шляху імплементації Угоди [1]. Деякі науковці обрали більш вузький предмет дослідження і зосередили увагу на певних аспектах зовнішньої торгівлі, зокрема І. В. Тюха та О. В. Павлюченко досліджують географію українського експорту після підписання Угоди про Асоціацію [6]. Незважаючи на значну кількість наукових публікацій стосовно обраної тематики, все ще потребують ґрунтовного дослідження ефекти для зовнішньої торгівлі України та ЄС, що становить значний науковий інтерес.

Мета статті – проаналізувати динаміку зовнішньої торгівлі України та ЄС, а також виділити позитивні та негативні ефекти після підписання Угоди про Асоціацію України з ЄС.

Виклад основного матеріалу. Зовнішньоторговельна діяльність України на сьогодні характеризується низкою проблем, серед яких найвизначальнішими є скорочення обсягів експорту через зменшення ринків збуту, зниження обсягів промислового виробництва, внутрішню структурну кризу; сировинний характер та вузька спеціалізація значної частини експорту та незначна частка продукції з високою доданою часткою; недостатній рівень інвестування в модернізацію експортоорієнтованих виробництв та гостра нестача новітніх технологій; наявність диспропорцій у двосторонній торгівлі з основними партнерами; наявність диспропорцій у двосторонній торгівлі з основними партнерами; неконкурентоспроможність продукції через високий рівень ресурсо- та енерговитратності вітчизняних виробництв. Таким чином, є безліч проблем, які потребують негайного вирішення задля вирівнювання економічної ситуації та формування передумов для довгострокового економічного зростання.

Європейський Союз є одним із найбільших і найпривабливіших регіональних ринків світу. На його частку, включаючи внутрішній торговельний оборот між країнами ЄС, припадає майже третина від загального обсягу світового імпорту товарів. Україна розглядає ЄС як нового стратегічного торговельного партнера, а тому важливо проана-

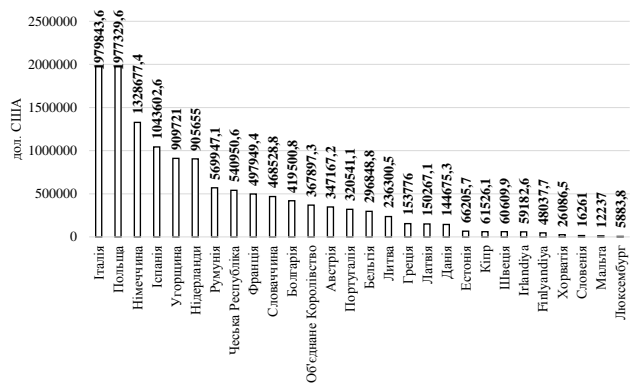
лізувати зміну торговельних відносин після підписання Угоди про Асоціацію, щоб визначити основні ефекти та можливі проблемні питання.

Рис. 1. Динаміка зовнішньої торгівлі України з ЄС в 2008-2015 рр.

Джерело: побудовано автором за даними Державного комітету статистики

Аналізуючи динаміку обсягів зовнішньої торгівлі України з ЄС (рис. 2) варто зазначити, що за аналізований період спостерігалось від'ємне сальдо зовнішньоторговельного обороту, а в 2010-2013 рр. його значення значно збільшилось. Загалом, наслідки світової фінансової кризи яскраво проявилися в 2009 р., коли відбулося значне падіння обсягів зовнішньоторговельних операцій між партнерами. Починаючи з 2009 р. зовнішня торгівля дещо пошавилась, проте досягнути докризового рівня 2008 р. так і не вдалося.

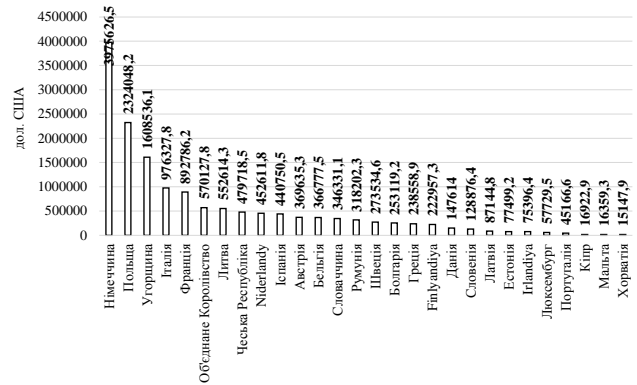
Рис. 2. Географічна структура експорту до країн ЄС в 2015 р.

Джерело: побудовано автором за даними Державного комітету статистики

До підписання Угоди про Асоціацію аналітики прогнозували значні зрушення в сфері зовнішньої торгівлі, які повинні були проявитися через зростання обсягів торгівлі, покращення якості товарів вітчизняного виробництва, полегшення доступу до європейського ринку через зменшення обмежень. Однак статистичні дані, а саме обсяги експорту товарів з України до ЄС в 2015 р. свідчать про протилежні тенденції. Загальний обсяг експорту в 2015 р. дорівнював 13015,2 млн. дол. США, що на 23,4% менше ніж в 2014 р. Ця ж негативна тенденція спостерігається і щодо імпорту товарів з ЄС, зокрема скорочення обсягів імпорту сягнуло 27,2% у порівнянні з 2014 р.

Щодо географічної структури експорту (рис. 2), то основними партнерами України є: Італія та Польща (частка цих країн коливається в межах

15% від сукупного обсягу експортованої продукції), Німеччина (10,2%), Іспанія (8,01), Угорщина (6,99%), Нідерланди (6,96%). Географічна структура імпорту (рис. 3) значно не відрізняється від структури експорту. Основними партнерами України є: Німеччина (25,9% від загального обсягу імпорту України з країн ЄС), Польща (15,16%), Угорщина (10,49%), Італія (6,37%), Франція (5,82%).

Рис. 3. Географічна структура імпорту з країн ЄС в 2015 р.

Джерело: побудовано автором за даними Державного комітету статистики

В таблиці 1 систематизовано статистичні дані щодо товарної структури зовнішньої торгівлі України та ЄС в 2015-2016 рр.

Відповідно основними статтями експорту з України до ЄС в січні-червні 2016 р. були: дорогоцінні метали і вироби з них; машинобудування, виробництво обладнання та інструменту; електричне обладнання; продукти рослинного походження; жири та олії тваринного або рослинного походження; мінеральні продукти; деревина та вироби з дерева. Серед статей імпорту переважали: Машинобудування, виробництво обладнання та інструменту; електричне обладнання; продукція хімічної або суміжних галузей промисловості; мінеральні продукти; засоби наземного транспорту, літальні апарати; пластмаси та вироби з неї.

В січні-червні 2016 р. відбулося збільшення українського експорту в ЄС за окремими категоріями товарів:

- Молоко і молочні продукти, яйця, м'ясо птиці; натуральний мед – на 56,1%;
- Продукція борошномельно-круп'яної промисловості – на 63,6%;
- Жири та олії тваринного або рослинного походження – до 200,7%;
- М'ясо, риба – на 193,9%;
- Маса деревини – на 62,8%;
- Папір і картон – на 60,1%;
- Друкована продукція – на 169,9%;
- Парасольки – на 195,1%;
- Керамічні вироби – 50,2%;
- Меблі – на 55,8%;
- Різні продукти – на 102,0%.

Не зважаючи на значні переваги, які надає для України підписання Угоди про Асоціацію з ЄС (кращий доступ на ринок ЄС; посилення конкуренції на внутрішньому ринку; прозоре і передбачуване внутрішнє регуляторне середовище, привабливе для інвесторів; підвищення захисту прав інтелектуальної власності, що стимулює-

тиме інновації; підвищення ефективності та прозорості державних видатків; посилення захисту прав споживачів та робітників), швидкий позитивний ефект зовнішня торгівля України так і не отримала, а навпаки обсяги взаємної торгівлі суттєво зменшились в 2016 р. Зважаючи на думки вітчизняних аналітиків та науковців, дана ситуація спричинена не лише бойовими діями на сході України та закриттям низки промислових підприємств, але й низька поінформованість суб'єктів господарювання про можливості вихо-

ду на європейські ринки (за даними опитування, проведеного Інститутом економічних досліджень і політичних консультацій, 20% представників малого та середнього бізнесу в Україні не поінформовані про можливості, що відкрилися на європейських ринках), складнощі з пошуками торгових партнерів у ЄС (багато в чому складнощі з пошуком європейських партнерів пов'язані з неможливістю для українських компаній гарантувати довгострокові поставки). На наш погляд, до вищенаведених проблем доцільно віднести логі-

Таблиця 1

Товарна структура зовнішньої торгівлі України та ЄС в 2015-2016 рр.

Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	Експорт до ЄС (тис. дол. США)			Імпорт до України (тис. дол. США)		
	Січень-червень 2015	Січень-червень 2016	Звітний період до відповідного періоду попереднього року, %	Січень-червень 2015	Січень-червень 2016	Звітний період до відповідного періоду попереднього року, %
Всього	6104784	6516852	106,7	7464799	7671553	102,8
I. Живі тварини; продукти тваринного походження	54677,1	70279,5	128,5	126217,3	134547,8	106,6
II. продукти рослинного походження	933804	921687,2	98,7	273556,8	260897,4	95,4
III. Жири та олії тваринного або рослинного походження	240975,4	724708,4	300,7	20361,4	25496,9	125,2
Внутрішньовенно готова їжа	387536,1	337837,9	87,2	366079,8	426262,7	116,4
V. Мінеральні продукти	749320,7	626693,9	83,6	1920919	894729,9	46,6
VI. Продукція хімічної або суміжних галузей промисловості	222489,8	183996,3	82,7	1326107	1537107	115,9
VII. Пластмаси та вироби з нього	48639,3	52572,5	108,1	594975,6	639116,8	107,4
VIII. Сирі шкури, шкіра очищається	53634,8	56744,4	105,8	45513,4	57005,1	125,2
IX. Деревина та вироби з дерева	340345	393909,5	115,7	44448,1	52718,7	118,6
X. Маса з деревини або з інших волокнистих целюлозних матеріалів	23837,6	39961,8	167,6	261764,5	286065,7	109,3
XI. Текстильні матеріали та	242416,2	273092,3	112,7	246459,4	288306,5	117
XII. Взуття, головні убори, парасольки	63270,6	67602,1	106,8	19020,2	20844,1	109,6
XIII. Вироби з каменю, гіпсу, цементу	51884,5	55552,8	107,1	84897,9	106168,4	125,1
XIV. Перли натуральні або культивовані, дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння	7562,4	2533,2	33,5	19863,9	11292,4	56,8
XV. Дорогоцінні метали і вироби з них	1590205	1489087	93,6	336885,9	381522,5	113,2
XVI. Машинобудування, виробництво обладнання та інструменту; електричне обладнання	893119,9	965181,2	108,1	1176111	1661047	141,2
XVII. Засоби наземного транспорту, літальні апарати, судів	58528,5	61452,9	105	346061,5	641519,5	185,4
XVIII. Прилади й пристрої оптичні, фотографічні	25918,6	19187,8	74	89527,1	98585,6	110,1
XX. Різні промислові товари	113004,2	169846,9	150,3	100211,7	106367,7	106,1
XXI. твори	57,6	45,8	79,5	341,8	333,3	97,5
Інше	2013,1	3758,5	186,7	21997,9	7672,7	34,9

Джерело: складено автором за даними Державного комітету статистики України

тичні проблеми, перешкоди на митниці, низький рівень поінформованості європейських споживачів про українські товари.

Висновки. Отже, підписання Угоди про Асоціацію України з ЄС відкрило багато можливостей для вітчизняних товаро виробників. Однак, аналіз показників зовнішньої торгівлі показав, що в 2016 р. спостерігаються значне падіння обсягів експортно-імпортних операцій, а це означає, що позитивного ефекту в короткостроковому періоді досягнути не вдалося. До факторів, які значно впливають на зрушення в напрямку торгівлі з ЄС варто віднести: нестабільність економічної та політичної ситуації в Україні, банкрутство підприємств, невідповід-

ність вітчизняної продукції європейським вимогам і нормам, не готовність вітчизняних підприємств співпрацювати з європейським ринком, низька поінформованість українського бізнесу про можливості виходу на європейські ринки, а також відсутність чітко окреслених механізмів виходу, проблем и недосконалої логістичної та транспортних систем, тощо. Зрозуміло, що вирішення даних проблем потребує активізації роботи як Уряду, так і приватного сектору, зокрема в напрямку розробки механізмів виходу вітчизняних підприємств на європейські ринки та логістичних маршрутів для мінімізації витрат транспортування та швидкої доставки продукції, особливо товарів, які швидко псуються.

Список літератури:

1. Гуцал С. А. Підписання Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС: наслідки, завдання та перспективи / С. А. Гуцал // Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/asocyaсya-8775f.pdf>
2. Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» від 01.07.2010 № 2411-VI: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>
3. Осташко Т. О. Структурні зміни у торгівлі сільськогосподарськими товарами під впливом імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС / Т. О. Осташко // Економіка України. – 2015. – № 12. – С. 48-58.
4. Офіційний сайт Державного комітету статистики України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
5. Оцінка впливу Угоди про асоціацію/ЗВТ між Україною та ЄС на економіку України: наукова доповідь / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця, чл.-кор. НААН України, д-ра екон. наук Т. О. Осташко, чл.-кор. НАН України, д-ра екон. наук Шинкарук Л.В.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів НАН України». – К., 2014. – 102 с.
6. Тюха І. В. Географія українського експорту після підписання Угоди про Асоціацію з ЄС / І. В. Тюха, О. В. Павлюченко // Ефективна економіка. – 2015. – № 12: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4632>

Лыскова Л.Н.

Киевский национальный экономический университет
имени Вадима Гетьмана

АНАЛИЗ ДИНАМИКИ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ УКРАИНЫ-ЕС: ЭФФЕКТ ПОСЛЕ ПОДПИСАНИЯ СОГЛАШЕНИЯ ОБ АССОЦИАЦИИ

Аннотация

В статье проанализирована динамика объемов внешнеторговых операций между Украиной и ЕС в 2008-2015 гг. Определены основных торговых партнеров Украины среди стран ЕС. Осуществлена оценка товарной структуры внешней торговли. Определены наиболее острые проблемы в направлении развития внешнеторговых отношений Украины и ЕС, а именно: нестабильность экономической и политической ситуации в Украине, банкротство предприятий, несоответствие отечественной продукции европейским требованиям и нормам, а не готовность отечественных предприятий сотрудничать с европейским рынком, низкая осведомленность украинского бизнеса о возможностях выхода на европейские рынки, а также отсутствие четко очерченных механизмов выхода, проблем и несовершенной логистической и транспортных систем. Сделан общий вывод о негативных эффектах после подписания Соглашения об ассоциации Украины с ЕС в краткосрочном периоде.

Ключевые слова: внешняя торговля, экспорт, импорт, зона свободной торговли, соглашение об ассоциации

Lyskova L.N.

Kyiv National Economic University
named after Vadym Hetman

ANALYSIS OF UKRAINE-EU TRADE RELATIONS DYNAMICS: EFFECTS AFTER ASSOCIATION AGREEMENT

Summary

In the article the author analyzes the dynamics of foreign trade between Ukraine and the EU in the 2008–2015. Also, the basic trade partners of Ukraine in the EU. There was made an estimation of commodity structure of foreign trade. The most acute problems in the development of trade relations between Ukraine and the EU, are such as: unstable economic and political situation in Ukraine bankruptcy of enterprises, discrepancy domestic products to European requirements and standards, without the willingness of domestic enterprises to cooperate with the European market, low awareness of Ukrainian businesses about opportunities enter the European markets, and the lack of clearly defined exit mechanism, problems and imperfect logistics and transport systems. The author made a general conclusion about the negative effects on the Association Agreement Ukraine and the EU in the short term.

Keywords: foreign trade, export, import, free trade zone, the Association Agreement.

УДК 657.37:005.35

РОЗРОБКА ТА ВПРОВАДЖЕННЯ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ЗВІТНОСТІ

Лігоненко Л.О., Тремблюк М.Д.

Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана

Досліджено сутність та значення соціального звіту, як інструмента поширення інформації про соціальну відповідальність корпорацій. Визначено основні форми соціальних звітів, їх переваги та недоліки. Досліджено нефінансові звіти національних та міжнародних компаній і визначено інформацію, яка найчастіше представлена в даних звітах. Проаналізовано переваги та недоліки різних форм кадрового забезпечення підготовки соціальної звітності на підприємствах. Викладені рекомендації щодо змісту, структури, індикативних показників соціальної звіту та визначені можливі джерела інформаційного забезпечення його підготовки.

Ключові слова: соціальна звітність, нефінансовий звіт, корпоративна звітність, соціальна відповідальність, корпоративна соціальна відповідальність бізнесу, корпорація.

Постановка проблеми. В останні роки все більшого поширення набуває визнання того, що необхідною умовою довгострокової життєздатності та прибутковості компанії є її соціальна відповідальність, активна громадська позиція. Компанія має створювати цінність не тільки для інвесторів та кредиторів (орієнтація на прибуток), а й для інших груп стейкхолдерів підприємства: клієнтів, партнерів, персоналу, громади тощо. За допомогою інформування громадськості щодо цілей та результатів соціально-орієнтованої діяльності, здійснення трансформацій бізнесу відповідно до принципів стійкого гармонійного розвитку є нефінансова (соціальна) звітність компанії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом, все більша увага науковців, як в світі, так і в Україні, приділяється проблематиці корпоративної соціальної відповідальності, в тому числі підготовці нефінансовій (соціальної) звітності. Дослідженням питань розробки та впровадженням соціальної звітності, зокрема її узгодження з міжнародних та національними стандартами фінансової займаються Андрющенко А., Бурасс М., Воробей В., Голова С., Гуняєва М., Маматова Т., Одінцева Т. та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В Україні соціальні звіти публікують в основному приватні підприємства, що функціонують на міжнародному ринку, та великі корпорації, що прагнуть привернути увагу громадськості до своєї діяльності не тільки у сфері корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), а й діяльності загалом. Решта підприємств, найчастіше, посилаються на відсутність коштів, брак знань та досвіду щодо розробки та оприлюднення соціального звіту.

Мета статті. Метою даної статті є розробка рекомендацій щодо розробки та впровадження корпоративної соціальної звітності на підприємстві з мінімальними витратами трудових та фінансових ресурсів.

Виклад основного матеріалу. Невід'ємною складовою впровадження принципів соціальною відповідальністю компаній є складання та оприлюднення соціальної звітності. Значною мірою це пояснюється увагою стейкхолдерів до соціальних, економічних і екологічних показників діяльності підприємств, зокрема, інвесторів, які оцінюють можливі ризики для фінансових вкладень. Зазначене обумовлює необхідність розробки соціальної звітності.

Як відомо, у світовій практиці прийнято декілька основних форм соціальної звітності [1]:

- звіти у вільній формі;
- комплексний звіт (метод Triple Bottom-Line, метод Лондонської групи порівняльного аналізу (London Benchmarking Group), метод групи корпоративного громадянства (Corporate Social Citizenship тощо);
- стандартизований звіт (AA 1000, SA 8000, GRI та ін.).

Найпоширенішою формою звітності є вільна, її використовують більшість компаній, що позиціонують себе соціально орієнтованими. Вона зводиться до випуску звітів про добродійні програми компанії, підтримку компанією освіти, охорони здоров'я, культури і спорту. Ця форма є дуже зручною для компанії, проте не може забезпечити достовірність звіту і можливість порівняти його з іншими подібними документами, не сприяє оцінці і визнанню з боку вітчизняних і міжнародних організацій.

Звіт у вільній формі, зазвичай, призначений виключно для зовнішньої аудиторії і не передбачає проведення соціального аудиту – аналізу ефективності соціальних програм компанії і перевірка їх відповідності вибраним стандартам.

Прикладом комплексного підходу є звіт за методом потрійного підсумку (Triple Bottom-Line) [2]. Сутність цього методу полягає у висвітленні діяльності компанії за трьома аспектами:

- економічної результативності діяльності – фінансово-економічні та виробничі показники (прибуток, обсяг виробництва продукції тощо);

- екологічної результативності діяльності – вплив основної діяльності на довкілля і здоров'я людей (наприклад, дані про шкідливі викиди в атмосферу і застосування природоохоронних технологій);

- соціальної результативності діяльності – широкий спектр інформації, яка стосується діяльності компанії щодо своїх працівників, клієнтів, місцевих громад, інших цільових аудиторій та суспільства в цілому.

Стандартизований звіт є більш «серйозним» документом, визнаним в міжнародному співтоваристві. Основною відмінністю стандартизованого звіту порівняно із стандартами, складеними за комплексним підходом, є більш високі вимоги до збору інформації. Називатися він може по-різному, наприклад, нефінансовий звіт, звіт про корпоративну соціальну відповідальність, соціальний звіт, звіт про стійкий розвиток тощо. У будь-якому випадку такий звіт є інформаційним віддзеркаленням діяльності компанії у сфері корпоративної відповідальності і стійкого розвитку. Основні питання, які відображаються у звіті – це внесок компанії в економіку країни і регіонів; екологія; етичні питання ведення бізнесу; підтримка місцевих співтовариств; розвиток персоналу; корпоративна філантропія.

Спектр питань, віддзеркалених у такій звітності, може впливати на вартість бізнесу, сприяти ухваленню суттєвих для нього рішень зацікавленими сторонами. Як вірно зазначено у [2], соціальна звітність сприяє зростанню нематеріальної вартості бізнесу, зокрема, таких аспектів її оцінювання, як репутація, лояльність споживачів, на-

Таблиця 1

Порівняльний аналіз соціальних звітів міжнародних та національних компаній

Аспекти діяльності компаній, які висвітлюються	Соціальний звіт компанії					частота предствлення	статус розділу
	«Мон-деліс Україна»	«Оболонь»	«Sam-sung»	«Carlsberg Ukraine»	«Галнафтогаз»		
Загальні відомості про компанію	+	+	+	+	+	5/5	О
Фінансово-економічні показники		+	+		+	3/5	Р
Корпоративне управління		+	+	+	+	4/5	О
Якість та безпека продукції	+	+	+		+	4/5	О
Інновації		+	+			2/5	М
Зменшення негативного впливу на навколишнє середовище	+	+	+	+	+	5/5	О
Тренінги для працівників по особистим якостям	+		+	+	+	4/5	О
Навчання працівників по фаховій підготовці		+	+	+	+	4/5	О
Стимули і мотивація		+	+	+	+	4/5	О
Безпека працівників		+	+	+	+	4/5	О
Турбота про здоров'я працівників	+	+				2/5	М
Пільга та санаторне обслуговування	+					1/5	М
Кар'єрний розвиток		+		+		+	3/5
Волонтерство			+		+	2/5	Б
Благодійність	+	+	+	+		4/5	Р
Програми для дітей працівників	+				+	2/5	М
Відносини з постачальниками	+	+	+		+	4/5	Р
Вклад в розвиток регіону	+	+	+	+	+	5/5	О
Підтримка соціальних ініціатив	+	+	+	+	+	4/5	О
Корпоративна етика (кодекс, комісія і т.д.)		+	+	+	+	4/4	О
Ризики		+	+			2/4	М

Розроблено авторами за даними [3, 4, 5, 6, 7]

О – обов'язкові, Р – рекомендовані, Б – бажані, М – можливі.

дійність, інтелектуальний капітал, інноваційність; складання відповідної звітності відіграє важливу роль у створенні та просуванні бренду компанії.

До основних переваг складання соціального звіту у стандартизованій формі слід віднести такі: порівнянність з іншими подібними звітами; визнання у міжнародній діловій співдружності; можливість врахування у процесі визначення соціального рейтингу компанії [1].

Залежно від конкретних потреб, компанія обирає той чи інший стандарт соціальної звітності.

Так як, для більшості українських підприємств звітування про соціальну відповідальність є новою практикою, то для початку необхідно навчитися правильно складати соціальні звіти, а тому в якості першої практики підготовки соціальної звітності рекомендується її вільна форма. Це буде практика «від більш простого до складнішого», оскільки відразу забезпечити високий рівень відповідності стандарту при самостійній роботі по підготовці соціальної звітності, навряд чи вдасться.

Таблиця 2

Аналіз варіантів залучення кадрових ресурсів для підготовки соціального звіту

Варіант	Переваги	Недоліки
Один працівник	Вивільнення тільки одного працівника від поточної роботи Найдешевший варіант Довіра до працівника	Тривалість збирання та оформлення інформації Суб'єктивність
Група працівників	Швидкість збору та оформлення результатів Об'єктивність Довіра до працівників	Вивільнення декількох працівників з їх поточної діяльності Можливість конфліктної ситуації
Спеціаліст-аутсорсер	Професійне складання звіту Працівники не відриваються від процесу роботи Швидкість збору інформації Об'єктивність, за умови відсутності інтересу	Затратність Можливість витоку внутрішньої інформації чи промислового шпіонажу Мало фірм та спеціалістів на ринку, що надають послуги даного характеру

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 3

Структура, індикативні показники соціального звіту та відповідальні за їх надання

№	Назва розділу	Індикативні показники	Відповідальний за надання інформації
1	Загальні відомості про компанію		Референт, служба діловодства, архів
2	Турбота про працівників		
2.1	Навчання працівників	кількість працівників, що пройшли перепідготовку, сума витрат на перепідготовку	Відділ кадрів (далі-ВК)
2.2	Безпека працівників (система КСУОП)	кількість нещасних випадків	відділ охорони праці та безпеки
2.3	Медичне забезпечення працівників	кількість працівників, що скористалися послугами медичного комплексу	ВК, відділ управління медичних послуг
2.4	Санаторне забезпечення працівників	кількість наданих путівок працівникам за зниженою ціною сума витрачених коштів на путівки для працівників	ВК, головна бухгалтерія
2.5	Піклування про дітей та внуків працівників	наявність санаторіїв для дітей кількість відправлених дітей по путівкам сума витрачених коштів на путівки для дітей	ВК, головна бухгалтерія
2.6	Соціальні виплати	сума соціальних виплат на одного працівника або у % до фонду оплати праці кількість працівників, що отримали соціальну допомогу	ВК, головна бухгалтерія
3	Екологія та якість продукції		
3.1	Зменшення негативного впливу на навколишнє середовище	сума витрат, вкладених в інновації показник (темпи росту) забруднення навколишнього середовища	відділ промислової екології
3.2	Якість продукції	Параметри якості та безпечності продукції Наявність сертифікатів Дотримання міжнародних стандартів систем якості	служба якості
4	Взаємодія з громадськістю		
4.1	Взаємодія з профспілками	кількість працівників, що входять до профспілки	відділ профспілки, ВК
4.2	Взаємодія зі студентами	кількість працівників, що поєднують навчання з роботою кількість студентів, що навчаються в вузах за кошти підприємства кількість проведених екскурсій для студентів	ВК
4.3	Благодійні програми	сума коштів виділених на програми	головна бухгалтерія
4.4	Волонтерство	кількість працівників-волонтерів та їх активна діяльність	ВК

Джерело: розроблено авторами

З метою систематизації існуючої практики та розробки пропозицій щодо змісту та структури соціального звіту нами було проаналізовано оприлюднені нефінансові звіти таких провідних компаній світу та України як ПрАТ «Монделіс Україна», ПАО «Оболонь», Samsung Electronics Co., Ltd, ПАТ «Карслберг Україна» та ПАТ «Концерн Галнафтогаз».

В таблиці 1 представлено результати порівняльного аналізу соціальних звітів міжнародних та національних компаній [3, 4, 5, 6, 7]. Визначення основних аспектів діяльності, які компанії зазвичай подають у своїх соціальних звітах, дозволяє усвідомити найбільш поширені розділи, які мають бути представлені у соціальній звітності.

Як було сказано вище, підготовка соціальної звітності у вільній формі дасть можливість запропонувати читачеві інформацію, подану в гнучкій формі, уникаючи показників та технічних елементів, які є обов'язковими в рамках міжнародної стандартизованої соціальної звітності.

Вибір форми звіту (табл. 2) на користь вільної форми обумовлюється також обсягом ресурсів, як фінансових, так і трудових (кадрових), які необхідні для його підготовки, та прагненням до мінімізації їх вартості.

Для збору інформації з підготовки вільного звіту для підприємств малого та середнього розмірів достатньо виділити одного працівника, наприклад, працівника відділу кадрів (через сезонність роботи та достатню обізнаність про соціальні заходи), або доручити цю роботу працівнику планово-економічного відділу. На великих підприємствах для збору та систематизації інформації щодо ключових показників, має бути залучено декілька працівників та створена робоча група. Альтернативний варіант – запрошення спеціаліста-аутсорсера по складанню соціальної звітності, але такий варіант буде фінансово-загратним.

Стосовно регламенту підготовки соціального звіту, то цей процес може бути структурований наступним чином:

- 1) прийняття рішення одноосібно або на раді директорів про підготовку та оприлюднення соціального звіту;
- 2) визначення цілей компанії (для чого вона звітує: наприклад, на даному етапі для визначення себе як соціально-відповідальне підприємство, розвитку корпоративної відповідальності);
- 3) визначення осіб, відповідальних за підготовку соціального звіту; передача їм відповідних повноважень та ресурсів;
- 4) затвердження розробленого проекту (макету) соціального звіту;
- 5) визначення форм (паперова, електронна тощо), механізму та бюджету (самостійно, на замовлення тощо) оприлюднення.

Список літератури:

1. Мацьків Р.Т. Нефінансова звітність – складова управління соціальною відповідальністю підприємств нафтогазового комплексу / Р.Т. Мацьків // Ефективна економіка – 2015 № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3926>
2. Грановська І.В. Міжнародні стандарти звітності соціальної відповідальності бізнесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>
3. Звіт зі сталого розвитку «Концерну Галнафтогаз» [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://www.okko.ua/uk/company-news?pub_id=2504

Так як на українських підприємствах, зазвичай, немає відділу з корпоративної соціальної відповідальності, то формуванням звітності може зайнятися спеціально створена тимчасова крос-секторальна робоча група з фахівців різних відділів для підготовки звіту, наприклад, працівник (ВК) відділу кадрів та планово-економічного відділу (ПЕВ). Працівник ВК найбільш обізнаний в поточному стані трудових ресурсів підприємства, а працівник ПЕВ – краще організує роботу щодо збору та систематизації необхідних індикативних показників. Створення такої групи буде ефективним за рахунок швидкості збору та аналізу інформації. Керівником даної групи може бути призначений керівник того чи іншого відділу.

Важливою частиною роботи при підготовці звіту є визначення ключових питань, які мають бути розкриті у звіті. Враховуючи сучасний стан інформаційного забезпечення, можливі параметри/показники щодо окремих аспектів прояву соціальної відповідальності та враховуючи результати проведеного критичного аналізу соціальних звітів міжнародних і національних компаній, можна запропонувати наступні розділи соціального звіту, індикативні показники, які рекомендується для відображення в звіті та відповідальних за надання необхідної інформації (табл. 3).

Так як, підприємство буде самостійно створювати звіт (формує його структуру, зміст та визначати ступінь деталізації окремих розділів), воно матиме змогу самостійно вирішувати яку інформацію подавати у текстовій та яку у цифровій формі. Проте обов'язковою рекомендацією вважаємо належну візуалізацію соціальної звітності (рисунок, таблиці, фото тощо). Це полегшить візуальне сприйняття звіту та підвищить зацікавленість працівників, їх сімей, друзів, громади до звіту.

Висновки і пропозиції. Впровадження соціальної звітності не є обов'язковою вимогою до підприємства. Проте, якщо на підприємстві присутня діяльність у сфері соціальної відповідальності, то створення і публікація соціальної звітності забезпечить підвищення його репутації. При цьому, витрати на соціальну звітність можна звести до мінімуму за рахунок подачі інформації у вільній формі та залучення одного-двох працівників для його підготовки при належній децентралізації робіт щодо збору та систематизації необхідної інформації. Сам соціальний звіт, оформлений в вільній формі, буде найбільше орієнтований на діалог з працівниками підприємства. Інформування про дотримання принципів соціальної відповідальності, соціальні ініціативи та діяльність підприємства може підняти імідж компанії серед працівників та громади, а також надати позитивний імпульс для інших стейкхолдерів підприємства щодо орієнтації на довгострокову життєздатність та відповідальну поведінку.

4. Звіт про соціальну відповідальність «Монделіс Україна» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ua.mondelezinternational.com>
5. Звіт про стійкий розвиток корпорації «Оболонь» за стандартами GRI [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://report.obolon.ua/>
6. Корпоративний соціальний звіт «Carlsberg Ukraine» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ru.carlsbergukraine.com/csr/>
7. Соціальний звіт «Samsung» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.samsung.com/ua_ru

Лигоненко Л.А., Тремблюк М.Д.

Киевский национальный экономический университет
имени Вадима Гетьмана

РАЗРАБОТКА И ВНЕДРЕНИЕ КОРПОРАТИВНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ОТЧЕТНОСТИ

Аннотация

Исследована сущность и значение социального отчета, как инструмента распространения информации о социальной ответственности корпораций. Определены основные формы социальных отчетов, их преимущества и недостатки. Исследованы нефинансовые отчеты национальных и международных компаний и определена информация, которая чаще всего представлена в данных отчетах. Проанализированы преимущества и недостатки различных форм кадрового обеспечения подготовки социальной отчетности на предприятиях. Изложенные рекомендации по содержанию, структуре, индикативных показателей социальной отчета и определены возможные источники информационного обеспечения его подготовки.

Ключевые слова: социальная отчетность, нефинансовый отчет, корпоративная отчетность, социальная ответственность, корпоративная социальная ответственность бизнеса, корпорация.

Ligonenko L.O., Trembliuk M.D.

Kyiv National Economic University
named after Vadym Hetman

DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF CORPORATE SOCIAL STATEMENTS

Summary

The essence and importance of social report as a tool for disseminating information on the social responsibility of corporations. The basic forms of social reports, their advantages and disadvantages. Investigated non-financial reports of national and international companies and identifies the information is often presented in these reports. Advantages and disadvantages of different forms of staff training to ensure social accountability in the workplace. Recommendations on content, structure, indicative of social indicators report and identified possible sources of information support.

Keywords: social reporting, non-financial report, corporate accountability, social responsibility, corporate social responsibility, corporation.

УДК 334.012.4(045)

УКРАЇНСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Лозовський О.М.

Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

У статті розглянуто сучасний стан підприємницької діяльності в Україні. Охарактеризовано інвестиційний клімат країни та прогнози експертів щодо стану ділової активності в майбутньому. Визначені основні бар'єри заснування та проблеми ведення бізнесу, запропоновані варіанти їх рішення та можливі результати. Узагальнені переваги та недоліки сучасного стану інтеграційних процесів для економічного сектору. Розроблений алгоритм виходу українських підприємств на європейські ринки. Запропоновані заходи щодо активізації підприємницького потенціалу, серед яких особлива увага зосереджується саме на державній підтримці підприємництва.

Ключові слова: підприємницька діяльність; євроінтеграційні процеси; державна підтримка підприємництва; інвестиційний клімат; ринкова економіка.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших ознак ринкової економіки є ефективне функціонування підприємницької діяльності. Євроінтеграція як шлях до модернізації економіки суттєво впливає на реформи, що проводяться всередині країни. Для України відкриваються нові перспективи та можливості розвитку підприємницького потенціалу та спрямування його на зростання суспільного добробуту. Але успішність євроінтеграційної політики полягає у реалізації всіх її принципів на практиці. Саме тому важливим завданням є подолання тих бар'єрів, які ставлять під сумнів розвиток підприємницької діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тенденції розвитку вітчизняного підприємництва досліджували такі вчені-економісти: З. Варналій, А. Гальчинський, В. Геєць, П. Єщенко, С. Мочерний. Аспектам діяльності малого та середнього бізнесу приділяли увагу закордонні вчені: Е. Вайнінг, Д. Кейнс, Ф. Кене, Д. Рікардо, П. Самуельсон, А. Сміт, а також українські: Г. Одінова, С. Панченко, О. Пасхавер, І. Райнін, Ю. Чернецький та ін. Порівняльний аналіз потенціалу України в порівнянні з країнами ЄС здійснювали Л. Воротіна, Н. Коротенко, Д. Ляпін, З. Варналій, Н. Краснокутська, К. Ващенко, В. Воротін та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість наукових доробок з даної тематики, питання подолання економічних негараздів, пошук нових можливостей стимулювання та розвитку бізнесу є досить актуальними в наш час.

Метою статті є аналіз чинників, які негативно впливають на розвиток підприємництва та по-

шук нових векторів розвитку бізнес-середовища на основі вивчення досвіду європейських країн, адаптації підприємництва до сучасних ринкових процесів та перспектив інтеграційного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основні тенденції розвитку сучасного підприємництва обумовлені як позитивними, так і негативними чинниками. До дестабілізаційних факторів можна віднести військові дії, що ведуться на території України, девальвацію гривні, і як наслідок порушення інвестиційного клімату всередині держави. Проте розвиток інформаційних технологій, процес глобалізації та євроінтеграції демонструють суттєві зрушення, які відбуваються у секторі економіки.

Основа будь-якої економіки – малий, середній та великий бізнес, саме тому необхідна потужна державна підтримка підприємництва для розбудови конкурентної економіки. Умови ведення бізнесу в нашій країні залишають бажати кращого. Україна зайняла 97 місце з 127 країн у рейтингу найбільш привабливих для ведення бізнесу. В порівнянні з минулим роком спостерігаються позитивні тенденції для розвитку бізнесу. Так, наприклад, ключові зміни в рейтингу, які позначились на позиції України, пов'язані зі спрощенням процесу реєстрації бізнесу, зниженням розміру ставки Єдиного соціального внеску, створенням відкритого доступу до даних про нерухомість, створенням «єдиного вікна» на українській митниці.

Для оцінки діяльності підприємств, що функціонують на території України їх варто розділити за критеріями кількісного складу, величини та обсягу реалізованої продукції (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка розвитку підприємств в Україні у 2013-2015 рр. (%)

Роки	Кількість підприємств (тис.)			Кількість найманих працівників (млн.)			Обсяг реалізованої продукції (млрд. грн)		
	2013	2014	2015	2013	2014	2015	2013	2014	2015
Усього	372,8	341,0	343,3	7,0	6,2	5,9	3950,4	4170,7	4973,4
Великі	0,7	0,5	0,4	2,3	1,9	1,9	1699,5	1742,5	2021,8
Середні	18,0	15,9	15,2	2,9	2,7	2,5	1602,8	1723,2	2048,3
Малі	354,1	324,6	327,8	1,8	1,6	1,5	648,1	705,0	903,3
З них мікропідприємства	301,4	278,9	284,2	0,7	0,6	0,6	208,9	230,70	295,9

Джерело: [7]

Структура підприємств в Україні за розміром у цілому відповідає європейській, однак за кількістю найманих працівників і обсягом реалізованої продукції мають місце певні розбіжності. Кількість малих підприємств в Україні в 2015 році порівняно з 2013 роком зменшилась на 26,3 тис. одиниць, проте обсяг реалізованої продукції, навпаки, мав позитивну тенденцію і зріс на 198,3 млрд. грн. Більш потужними за обсягами діяльності та пропозицією робочих місць в Україні є середні підприємства. Кількість великих підприємств в 2015 р. порівняно з 2013 р. зменшилась на 0,3 тис. , відповідно зменшилась і кількість найманих працівників з 7,0 млн. осіб до 5,9 млн. осіб, відповідно стосовно обсягу реалізованої продукції великими підприємствами, то тут також спостерігається позитивна тенденція.

Аналіз динаміки розвитку підприємств в Україні за 2013–2015 рр., дає підстави стверджувати, що мале підприємництво, яке є основою економіки європейських держав, за тривалий період реформування в нашій країні, на жаль, не стало впливовою ринковою інституцією.

За даними «Європейської бізнес асоціації» поновити економічне зростання в Україні та скоротити відставання від західних сусідів неможливо без іноземних інвестицій. Анна Дерев'яно, виконавчий директор організації: «Результати щорічного дослідження доводять, що бізнес наразі відчуває себе більш впевнено, ніж в аналогічний період минулого року. Ми бачимо, що більшість керівників компаній-членів Асоціації продемонстрували доволі оптимістичні настрої щодо динаміки зростання та розвитку своїх бізнесів та з певною надією дивляться у майбутнє. Звичайно, інвесторам не подобається непередбачуваність економічної ситуації в Україні, та попри це деякі з них все одно планують нарощувати капітал, в тому числі і людський. Такі дані, безумовно, є позитивним сигналом для потенційного поживлення ділової активності в державі у 2017 році [3]».

Тому варто розглянути, які перешкоди спіткають підприємців на шляху відкриття власної справи, а також в процесі функціонування створеного бізнесу. Важливим напрямком є визначення можливих варіантів подолання даних бар'єрів.

Відсутність повномасштабної державної підтримки підприємництва є однією з найгостріших проблем на сучасному етапі. Українська молодь, яка зацікавлена у створенні бізнесу в нашій державі, може зіткнутись з низкою перешкод в процесі відкриття власної справи. Саме тому, значна частка людей молодого віку вбачає більшу перспективу в реалізації свого потенціалу за кордоном. Таким чином, досить важливим напрямком діяльності уряду є створення максимально комфортного середовища для ведення бізнесу. Для цього необхідно відкривати консультаційні центри для ведення ефективного діалогу з підприємцями, встановити чіткі правила гри у сфері бізнесу, забезпечити рівні умови для всіх учасників.

Варто зазначити, що бізнесу бракує коштів на основні фонди – станки, приміщення, офіси, техніку, меблі. Варіант рішення: створення національного лізингового проекту. В рамках цього проекту малий бізнес зможе отримати в лізинг під 0% на три роки основні фонди. Результат: буде запущено чи відновлено близько 20 тис.

малих підприємств у країні, які створюють понад 500 тис. нових робочих місць та збільшать ВВП України на \$15-20 млрд., або на 10-15%; підприємці захочуть отримати фонди у власність, тому почнуть платити податки.

Проблеми зі збутом негативно впливають на ефективне функціонування підприємств. Український споживач має низьку купівельну спроможність. Потрібно шукати іноземні ринки збуту для українських товарів (послуг). Тут для малого бізнесу виникає низка обмежень: незнання правил гри на «чужому» ринку, незнання іноземної мови, відсутність необхідних сертифікацій та ділових зв'язків за кордоном. Можливе рішення: необхідна всеукраїнська організація, котра працюватиме з українськими виробниками й допомагатиме їм з виходом на іноземні ринки. Результат: український виробник почне виготовляти більше продукції і сфокусується суто на підвищенні ефективності виробництва та якості продукції (послуг), адже питання зі збутом буде вирішено. В країні «прийдуть» євро і долар, адже нашими клієнтами будуть іноземні компанії, зросте ВВП [6, с. 38-39].

Серед причин, що перешкоджають розвитку підприємництва в Україні – посилений тиск з боку державних органів та корупція. Я вважаю, що державні органи не мають права поводити себе як каральні органи, а, навпаки, мають допомагати бізнесу розвиватись. Можливим варіантом є запровадження адміністративної відповідальності для осіб, які перешкоджають діяльності підприємців. І в результаті бізнес перестане уникати чиновників та службовців, а почне з ними співпрацювати.

Одним з інструментів ефективного управління підприємством є використання корпоративної культури. Це система цінностей, моральних принципів, які розділяє кожен працівник фірми. Нам потрібно створити і реалізувати проект національної корпоративної культури, який включатиме елементи традицій, патріотизму, переконань, ідеологій тощо, а також сімейні цінності. Це допоможе виховати покоління нових лідерів, які будуватимуть бізнес в Україні.

На мою думку, найактуальнішою проблемою для бізнесу є політична нестабільність в Україні. Як наслідок, спостерігаємо постійні коливання національної валюти, зміни на ринку праці, «законодавчий хаос», виведення капіталу з країни, скорочення резервів до критично-низьких рівнів тощо. Можливим варіантом вирішення є підготовка урядом реального антикризового плану, сприятлива політика НБУ, посилення мотивації населення до підприємницької діяльності тощо.

Як вже зазначалось, євроінтеграційні процеси значно впливають на внутрішню і зовнішню політику нашої держави, в тому числі і на розвиток підприємництва. Угода про асоціацію між Україною та ЄС є без перебільшення найбільш масштабним пакетом домовленостей в історії незалежної України. Економічна частина Угоди тією чи іншою мірою охоплює основні сфери та галузі економіки. Сам факт узгодження Сторонами такого різнопланового за змістом та кількістю взаємних домовленостей сукупності дій є свідченням того, що Україна та ЄС мають серйозний намір не тільки перевести співпрацю на якісно новий рівень, але й суттєво наблизити економічну систему України до економічної системи

Євросоюзу на основі взаємної лібералізації, передусім руху товарів, капіталів та послуг, гармонізації підходів та принципів, на яких будуються галузеві політики та системи регулювання виробничо-комерційної діяльності [1, с. 13].

Зокрема, статтею 379 Угоди передбачено співробітництво сторін для впровадження стратегій розвитку малих і середніх підприємств (МСП) на принципах Європейської хартії малих підприємств, удосконалення нормативно-правового регулювання МСП, впровадження досвіду інноваційного підприємництва, кластерного розвитку. Ці положення Угоди дають підстави для розширення контактів між відповідними інституціями України та ЄС і окремих країн Євросоюзу, насамперед нових членів, щодо ознайомлення з європейським досвідом, навчання управлінського персоналу, організації тренінгів і стажувань для представників бізнесу, залучення методичної підтримки для створення інституційного забезпечення сприяння МСП (фондів, сервісних, дорадчих установ), розширення контактів між приватними підприємствами України та ЄС тощо [2].

Незважаючи на позитивні аспекти підписання Угоди між Україною та Європейським Союзом, відмітимо той факт, що поки наша держава не вирішить внутрішніх економічних та політичних проблем, не варто сподіватись на рівноправний союз та співпрацю.

В порівнянні з розвинутими країнами рівень підприємницької діяльності в Україні є незадовільним і потребує суттєвого покращення. Для виходу українського підприємства на європейські ринки необхідно дотримуватись чіткого алгоритму, який включатиме в себе наступні етапи: підготовча робота; участь у міжнародних конференціях, пошук іноземного партнера; застосування програм підприємництва у вибраній країні; легалізація бізнесу згідно з міжнародними стандартами, сертифікація товарів та послуг відповідно до стандартів ЄС; початок роботи, вихід на європейські ринки.

Серед негативних економічних наслідків Угоди про асоціацію ми виділяємо:

- нездатність України на сучасному етапі обґрунтувати ввізні мита, на відміну від країн ЄС, тобто в нашій державі поки що відсутні можливості захисту своїх продуктів від імпорту;
- збільшення частки сировини в експорті – зростає залежність від попиту на сировину з країн ЄС;
- відсоткові ставки не скоротяться, як передбачається;
- посилення валютної нестабільності, пов'язана з валютою ЄС – євро;

- підвищення тарифів, зростання цін, безробіття.

Виходячи з усіх вищезазначених основних проблем, які стримують розвиток підприємництва в Україні, найважливішою складовою активізації підприємницького потенціалу є підтримка з боку держави, яка повинна реалізуватись насамперед за допомогою таких заходів:

- тимчасове звільнення від податків для малого та середнього бізнесу;
- надання кредитів для стимулювання експорту;
- ліквідація регуляторних бар'єрів та регулювання тарифів на користь національних виробників;
- створення ефективного конкурентного середовища;
- стимулювання інноваційного розвитку;
- відродження підприємницької ініціативи населення;
- створення додаткових робочих місць та підвищення гнучкості зайнятості;
- зміцнення регіональних економік;
- оптимізація державного регулювання підприємницького сектора за допомогою заходів дерегуляції, спрямованих на досягнення європейських стандартів;
- підвищення соціальної відповідальності;
- активізація участі громадськості в прийнятті управлінських рішень стосовно покращення бізнес-середовища.
- розвиток державно-приватного партнерства в Україні [4, 5].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку. Таким чином, ми розуміємо, що на сьогоднішній день систематичне накопичення проблем в Україні перешкоджає розвитку вітчизняного підприємництва, знижує ефективність підприємницької діяльності, сприяє зростанню частки тіньового сектору економіки. Всі ці проблеми вже не один рік спіткають українську економіку, а саме тому потребують негайного вирішення, перш за все, на законодавчому рівні. Нові можливості та перспективи, які пов'язані з євроінтеграцією принесуть позитивні зрушення лише у тому випадку, коли держава буде зацікавлена у розвитку малого, середнього та великого бізнесу. Підприємництво має розвиватись, адже це основа будь-якої економіки. Завдання уряду на даний момент полягають у сприянні підвищення рівня ділової активності, важливо надавати підтримку, захист, пільги для тих, хто планує займатись підприємницькою діяльністю і в тому числі тим підприємствам, які функціонують на ринку вже багато років.

Список літератури:

1. Економічна складова угоди про асоціацію між Україною та ЄС: наслідки для бізнесу, населення та державного управління: звіт / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.euointegration.com.ua/files/a/2/a2732e1-economic-ied.pdf>
2. Жаліло Я. Євросоціалізація і нові можливості розвитку малого бізнесу в Україні / Я. Жаліло // Дзеркало тижня. – 2015. – 21 лист. – С. 7.
3. Інвестиційний клімат України: глобальний огляд: звіт / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eba.com.ua/uk/press-and-media/eba-news/important/item/34798-2016-9-14-1001>
4. Кашуба О.М. Підприємництво в Україні: проблеми і перспективи розвитку / О.М. Кашуба // Економіка і держава. – 2015. – № 6. – С. 103–106.
5. Рейтинг глобальної конкурентоспроможності: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://readbookz.com/book/1/75.html>

6. Савуляк М. Держава має бути сервісною службою для бізнесу / М. Савуляк, Р. Бельтюков // Бизнес. – 2015. – № 21. – С. 38-39.
7. Україна – 2015: стат. збірник / Державна служба статистики. – К. – 2016. – 26 с.

Лозовский А.Н.

Винницкий торгово-экономический институт
Киевского национального торгово-экономического университета

**УКРАИНСКОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ****Аннотация**

В статье рассмотрено современное состояние предпринимательской деятельности в Украине. Охарактеризованы инвестиционный климат страны и прогнозы экспертов о состоянии деловой активности в будущем. Определены основные барьеры открытия и проблемы ведения бизнеса, предложены варианты их решения и возможные результаты. Обобщены преимущества и недостатки современного состояния интеграционных процессов для экономического сектора. Разработан алгоритм выхода украинских предприятий на европейские рынки. Предложенные меры по активизации предпринимательского потенциала, среди которых особое внимание сосредоточивается именно на государственной поддержке предпринимательства.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность; евроинтеграционные процессы; государственная поддержка предпринимательства; инвестиционный климат; рыночная экономика.

Lozovsky A.N.

Vinnitsa Trade and Economic Institute
Kyiv National University of Trade and Economics

**UKRAINIAN BUSINESS IN MODERN CONDITIONS:
ISSUES AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT****Summary**

The article reviews the current state of business in Ukraine. It is characterized the investment climate of the country and the experts' predictions about the state of business activity in future. It is summarized the main barriers of setting up and running a business, it is offered their solutions and options for their possible outcomes. It is generalized the advantages and disadvantages of the current state of integration processes for the economic sector. It is developed the algorithm of entrancing the Ukrainian companies on the European markets. It is proposed the measures to enhance entrepreneurial capacity, among them the special attention is focused on the state support of entrepreneurship.

Keywords: entrepreneurship; EU integration processes; state support of the entrepreneurship; investment climate; market economy.

УДК 316.464(045)

ЛІДЕРСТВО ЯК КЛЮЧОВИЙ ФАКТОР ВПЛИВУ НА КРЕАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПЕРСОНАЛУ

Лозовський О.М., Зайцева Д.Є.

Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

Стаття присвячена проблемі впливу лідерства на креативність персоналу організації. Розкрито сутність понять «креативність» та «лідерство». Досліджено взаємозв'язок стилів лідерства з креативністю та інноваційністю працівників на підприємствах України. Розглядається необхідність використання лідерами спеціальних механізмів впливу на творчий потенціал персоналу з метою підвищення ефективності, виконуваної ними роботи. Запропоновано методи поєднання стилю лідерства із механізмом стимулювання креативності персоналу.

Ключові слова: креативність, лідерство, дивергентне мислення, конвергентне мислення, трансформаційний стиль лідерства, транзакційний стиль лідерства.

Постановка проблеми. В сьогоденні ринкових умовах організаціям доводиться працювати за динамічних змін у навколишньому середовищі та жорсткої конкуренції. З метою збільшення ринкової частки та задля задоволення постійно зростаючих потреб споживачів організації повинні ставати все більш креативними та інноваційними. Особливо важливо мати у своїй команді креативних працівників, які б продукували нові ідеї, способи підвищити ефективність роботи, креативні методи вирішення проблем, з якими підприємство зіштовхується кожен день. Високий рівень креативності працівників може виступати конкурентною перевагою підприємства на ринку. Серед усіх факторів, що впливають на креативність персоналу, а саме організаційний клімат, організаційна культура, стиль менеджменту, лідерство займає провідне місце. Саме лідери зазвичай вирішують, що відбувається в організації і задають напрямки, бачення та імпульс, який веде її до успіху.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Взаємозв'язок «лідерства» та «креативності» досліджувався в широкому діапазоні контекстів. Дослідження проводилися в різних організаціях з різноманітним культурним та етнічним фоном. Особливий внесок у вивчення цього напрямку зроблений Т. Амабайл, яка у працях «Affect and creativity at work», «Assessing the work environment for creativity» та «Leader behaviors and the work environment for creativity: Perceived leader support» проаналізувала вплив механізмів лідерства на креативність персоналу; Л. Атватер та А. Кармелі у роботі «Leader-member exchange, feelings of energy, and involvement in creative work» виявили, що емоційний зв'язок між лідером та його підлеглими напряму впливає на їх креативність. Джоу Дж. та Деніфер Джордж М. у роботах «Awakening employee creativity. The role of leader emotional intelligence», «When job dissatisfaction leads to creativity: Encouraging the expression of voice» звернули свою увагу на вагомність емоційного інтелекту лідера та на те, як він може спрямовувати негативні емоції працівника в креативне русло. Також варто звернути увагу і на праці: Дзвінчук Д.І., Кушнірюк В.М., Туморес Л., Гупта В., Чень К. та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Враховуючи важливість та зна-

чуєність даного явища для економічного та соціального розвитку колективу проблема взаємозв'язку стилів лідерства та креативності персоналу потребує подальшої уваги та дослідження.

Метою даної статті є визначення понять «креативності» та «лідерства», дослідження впливу ефективного лідерства на креативність працівників та встановлення взаємозв'язку між механізмами впливу на творчий потенціал персоналу та стилем лідерства.

Виклад основного матеріалу. Успіх фірми на сьогоденний день багато в чому залежить від того, наскільки креативним є персонал. «Креативність» часто визначають як виробництво нових та корисних ідей, які зробили значний внесок у розвиток, ефективність чи конкурентоспроможність організації індивідуумом або групою індивідуумів [1, с. 3]. Відомо, що на креативність працівників сильно впливає робоче середовище, тобто той мікроклімат, який формується під впливом певного стилю лідерства. Лідерство – це реалізація організаційного керівництва, яке охоплює розробку бачення, планування, прийняття рішень, організацію, мотивування, розвиток, наділення повноваженнями і спрямування діяльності людей на досягнення конкретних цілей [2, с. 14]. Для того, щоб ефективно заохочувати креативність підлеглих менеджери повинні розуміти, що їх поведінка як лідера грає ключову роль у виявленні творчості у працівників.

Існує декілька способів впливу на креативність персоналу:

– перший – визначати проблеми та ділитися організаційним «баченням» довгострокової перспективи замість короткострокової (цінність та ріст організації замість прибутку);

– другий – створити такий організаційний клімат та культуру, які б заохочували працівників використовувати свій творчий потенціал;

– третій – запровадити систему винагород за креативність, яка б включала матеріальні (надбавка, премія) та нематеріальні (вручення почесної грамоти, подяка) методи стимулювання креативності [3, с. 259].

Лідер мусить пам'ятати, що креативність не може народжуватися в ізоляції. Саме обговорення ідей, дискусії, різні точки зору призводять до появи нових, інноваційних проектів. Створюючи команди по вирішенню тих чи інших питань,

менеджер має враховувати, що схожі здібності ведуть до схожого мислення. Тому команди, які складаються з людей із різним набором навичок, умінь та рівнем професійної підготовки є більш продуктивними, адже креативність розцвітає тоді, коли різні точки зору переплітаються. Проте, коли різnorodність команди занадто висока можуть виникати суперечки та непорозуміння.

У випадках з однорідними командами у яких усі спілкуються на одній мові таких проблем не помічається. Але через схожість мислення та підходів до вирішення завдань рівень креативності та інноваційності ідей буде в рази меншим ніж у різnorodній команді. Тому лідер виступає ключовим фактором впливу на колектив і від нього залежить чи досягне успіху група у випадку, якщо її учасники занадто різні, або навпаки.

У першому варіанті лідер повинен усвідомлювати, що конфліктів не уникнути і, що різні ідеї суперечитимуть одна одній, тому перед ним стоїть завдання запровадити «правила гри», які б заохочували та упорядковували (нормували) різні точки зору, що сприятиме відкритому та чіткому спілкуванню між колегами. Коли команда складається із «рівних» учасників (однотумців), лідер для того щоб стимулювати креативність може, наприклад, призначити так званого «адвоката диявола», тобто людину, яка б ставила під сумнів існуючі парадигми мислення та змушувала групу думати та діяти інакше.

Завданням лідера є не тільки правильний підбір команди для вирішення організаційних питань, а й розуміння сутності самого креативного процесу і його складових. Успішний креативний процес складається із двох фаз: дивергентного та конвергентного мислення. У фазі дивергентного мислення, перед людиною стоїть задача придумати так багато ідей на скільки це можливо. Надалі працівників можна буде ранжувати за рівнем креативності в залежності від таких чотирьох показників: кількість створених ідей (швидкість), деталізованість кожної ідеї (ретельність), диверсифікованість представлених ідей (гнучкість) та унікальність ідеї (оригінальність) [4, с. 13]. У фазі конвергентного мислення людина повинна обрати з-поміж усіх представлених ідей найкращу. Стиль лідерства сильно впливає на дивергентне та конвергентне мислення. Те, наскільки лідер готовий експериментувати та ризикувати і буде визначати інтенсивність генерування ідей та їх унікальність.

Враховуючи те, що поведінка лідерів формує робоче середовище, а креативність працівників напряму залежить від нього, науковці виділяють серед численних стилів лідерства два основних, які справляють позитивний вплив на творчий потенціал персоналу: транзакційний та трансформаційний.

Транзакційний стиль лідерства (transactional leadership) будується на обміні інформацією, ідеями між менеджерами (лідерами) та їх підлеглими заради досягнення спільної мети. Дослідження доводять, що такий стиль є ефективним, тому що виконання завдань, які вимагає менеджер є в інтересах і самого працівника. Цей стиль лідерства призводить до того, що персонал демонструє високий рівень «відкличної» (responsive) креативності, тому що лідер перед тим, як просить працівників

підійти творчо до вирішення проблеми доступно пояснює її [5, с. 22]. Також високий рівень «відкличної» креативності підкріплюється тим, що персонал під керівництвом транзакційних лідерів може розробити чітке розуміння про поведінку і підходи до вирішення проблеми, які від них очікуються і потім будуть винагороджуватися.

Транзакційний стиль лідерства складається із трьох складових: активний виключний менеджмент (management by exception-active), пасивний виключний менеджмент (management by exception-passive) та контингентна нагорода (contingent reward). Активний виключний менеджмент означає, що лідер постійно спостерігає за виконанням завдань персоналом і вносить свої корективи протягом усього процесу роботи, щоб запобігти виникненню труднощів, в той час як пасивний означає, що менеджер спочатку чекає доки з'явиться проблема і тільки після цього втручається в робочий процес для її вирішення. Суть контингентної нагороди полягає у тому, що працівників винагороджують за вчасне виконання поставлених задач.

Найбільш вивченим є трансформаційний стиль лідерства (transformational leadership). Відомо, що лідери з таким стилем управління є харизматичними, вони мотивують підлеглих посилаючись на їх ідеї та моральні цінності, що допомагає створити надихаюче бачення майбутнього успіху. Така форма лідерства включає в себе встановлення емоційного зв'язку між лідером та персоналом. Трансформаційне лідерство об'єднує в одне ціле наступні елементи: співчуття, емпатію, побудову відносин та інновації, що у свою чергу породжує клімат довіри, підвищує віру працівників у свої сили та заохочує їх до саморозвитку [6, с. 54].

Трансформаційний стиль лідерства засновується на наступних принципах:

- індивідуальний підхід – лідер виступає наставником для підлеглих, проявляє увагу до їх потреб та почуттів;
- інтелектуальне стимулювання – лідер заохочує працівників «кидати виклик» статусу кво та підходити креативно до вирішення поставлених перед ними завдань;
- надихаюча мотивація – лідер ділиться баченням перспектив майбутнього організації, яке б було привабливим та надихаючим для персоналу;
- ідеалізований вплив – лідер виступає як модель для наслідування.

У Нідерландах в «Twente University» було проведено дослідження [8, с. 9], у якому встановлювався взаємозв'язок між трансформаційним та транзакційним стилями лідерства з креативністю персоналу та його інноваційністю за допомогою моделювання структурними рівняннями (structural equation modeling). Аналізуючи отримані дані було виявлено, що менеджери на місцевих підприємствах переважно застосовують трансформаційний стиль лідерства, час від часу поєднуючи його з транзакційним для досягнення максимально ефективних результатів.

Нами була використана методика, що застосовувалась для вивчення взаємозв'язку стилів лідерства з креативністю та інноваційністю персоналу професором К. Сандресом та Х. Янгом у «Twente University» для дослідження такої вза-

Таблиця 1

Кореляційна матриця досліджуваних змінних

Змінна	Середнє значення	Стандартне відхилення	Трансформаційне лідерство	Трансакційне лідерство	Креативність персоналу	Інноваційність персоналу
Трансформац. лідерство	3.07	0.64	1			
Трансакційне лідерство	3.32	0.41	0.32**	1		
Креатив. персоналу	2.26	0.24	0.37**	0.41**	1	
Інноваційн. персоналу	3.05	0.89	0.31**	0.32**	0.46**	1

** $P < 0.01$ – ймовірність прийняти нульову гіпотезу.

Джерело: розроблено авторами

емозалежності на підприємствах в Україні. Для цього було опитано 120 представників адміністративного апарату управління на вітчизняних фірмах. В ході дослідження була побудована модель, у якій трансформаційний та трансакційний стилі лідерства виступають незалежними змінними, а креативність персоналу та інноваційність залежними. Взаємозв'язок між цими змінними встановлювався та досліджувався у формі причинно-наслідкової моделі.

Для того, щоб вивчити валідність та надійність змінних нами були використані коефіцієнт альфа Кронбаха та конфірмаційний факторний аналіз. Щодо оцінки взаємозв'язку стилів лідерства, у даному дослідженні ми застосували «багатофакторний опитувальник лідерства» (MLQ), що складається із 20 складових для трансформаційного лідерства та 12 для трансакційного. Креативність персоналу вимірювали тестом Е. Торренса, що включає в себе 60 складових. Для обробки всіх даних використали програмне забезпечення SPSS та LISREL. Отримані результати були подані у вигляді кореляційної матриці.

З даної таблиці випливає, що коефіцієнт кореляції трансформаційного лідерства з трансакційним становить 0.32, креативністю персоналу 0.37 та інноваційністю 0.31 є позитивним та значним при рівні $P < 0.01$. Коефіцієнт кореляції трансакційного лідерства з креативністю персоналу та інноваційністю дорівнює 0.41 та 0.32 відповідно та є також позитивним та істотним при рівні $P < 0.01$.

Наступним етапом дослідження стала оцінка траєкторії коефіцієнтів та показників дисперсії залежних та незалежних змінних.

Таблиця 2

Оцінка стандартизованих коефіцієнтів моделі описаних дисперсією

Траєкторія	Прямий вплив	Описана дисперсія
До креативності персоналу від:		0.29
Трансформаційного лідерства	0.32**	
Трансакційного лідерства	0.37**	
До інноваційності персоналу від:		0.23
Трансформаційного лідерства	0.29**	
Трансакційного лідерства	0.31**	

** $P < 0.01$

Джерело: розроблено авторами

Виходячи з даних таблиці 2 вплив трансформаційного лідерства на креативність персоналу ($\beta = 0.32$) та інноваційність персоналу ($\beta = 0.29$) є

позитивним та істотним при рівні $P < 0.01$. Вплив трансакційного лідерства на креативність персоналу ($\beta = 0.37$) та його інноваційність ($\beta = 0.31$) є також позитивним та істотним при рівні $P < 0.01$. Згідно із цією таблицею досліджувана модель описує 29% креативності персоналу та 23% його інноваційності.

На основі проведеного дослідження можна стверджувати, що на українських підприємствах трансакційний стиль лідерства має більший вплив на креативність та інноваційність персоналу ніж трансформаційний. По-перше це пояснюється тим, що даний стиль лідерства в основі якого лежить зовнішня мотивація є більш розповсюдженим та широко вживаним на відмінну від трансформаційного стилю. По-друге, трансакційні лідери апелюють до особистої вигоди працівника, в той час як трансформаційні заохочують ставити на перше місце інтереси усієї організації, що для сучасного українського робітника є дещо незвичним, виходячи із економічної ситуації в країні, менталітету та застарілого підходу до розуміння роботи як засобу задоволення первинних потреб, а не самореалізації.

Українським менеджерам варто взяти до уваги досвід закордонних організацій та поєднувати у своїй діяльності трансформаційний та трансакційний стилі лідерства, адже це призведе до збільшення продуктивності роботи працівників. Поєднавши у своєму стилі управління, наприклад, ідеалізований вплив та інтелектуальне стимулювання з контингентною нагородою, лідер ставить перед персоналом чітку задачу, яка вимагає креативного вирішення, пояснює яку винагороду працівник отримає за її виконання, при цьому сам безпосередньо бере участь у вирішенні даної проблеми, що в кінцевому рахунку веде до високих показників креативності серед підлеглих. Основні можливості для вдосконалення управлінської системи необхідно шукати не в спробах модернізації існуючої системи та не у використанні поліпшувачих інновацій, а в запровадженні нововведень та інноваційних підходів до управління діяльністю підприємства [9].

Вітчизняний досвід свідчить, що стилі лідерства мають неабиякий вплив на творчий потенціал працівників та генеровані ними новаторські ідеї. Але для того, щоб застосувати певний стиль лідерства потрібно обрати найбільш доцільний механізм, який би міг втілити його у життя. Серед існуючих механізмів виділяють мотиваційний, емоційний та когнітивний.

Основною складовою мотиваційного механізму є внутрішня мотивація (intrinsic motivation), яка виступає одним із найважливіших факторів, що визначає творчу діяльність. Щоб досягнути підвищення внутрішньої мотивації персоналу, ліде-

ру потрібно час від часу наголошувати на тому, що робота працівників є важливою та значимою, а також заохочувати високий рівень «самоєфективності», спонукаючи до виконання роботи таким чином, щоб це перевершувало всі очікування [7, с. 19]. Самоєфективність (self-efficacy) – це ступінь, до якого самі працівники вірять в свою здатність бути креативними. Відомо, що чим вищі очікування мають керівники стосовно інноваційності ідей підлеглих і чим сильнішим є обмінний зв'язок ідеями між ними (лідер-учасник), тим кращі результати вони показують. Таким чином підтримка лідера сильно впливає на самоєфективність підлеглих. У свою чергу Л. Атватер та А. Кармелі провели дослідження у яких встановлювали чи існує зв'язок між обміном ідеями лідера – учасника та самоєфективністю. Виявилось, що такий обмін хоч має не прямий, але вражаючий вплив на креативність працівників. Цей обмін, ймовірно, забезпечує працівників позитивними очікуваннями від самого процесу виконання роботи та заохочує брати на себе вирішення складних завдань. Основою цього механізму є те, що працівник знає, що лідер вірить у його здібності і це збільшує його мотивованість за рахунок «підвищення» своєї самооцінки.

Емоційний механізм є також вагомим важелем впливу лідера на креативність персоналу. Багато досліджень доводять, що емоції є важливим компонентом ефективного лідерства і що лідери можуть мінімізувати вплив негативних подій на емоції працівників через свою поведінку, адже саме лідери є одним з головних джерел емоційних переживань на робочому місці робітника. Позитивні емоції можуть призвести до кращої творчої роботи, що включатиме в себе оригінальність, гнучкість та швидкість виконання завдань [7, с. 20]. У цьому випадку саме лідер може допомогти працівникам отримати позитивний емоційний досвід, який у свою чергу призведе до того, що людина буде брати активнішу участь в когнітивних процесах. Негативний настрій працівників також можна спрямувати в креативне русло, це може спрацювати тільки в тому випадку, якщо лідер має високий рівень емоційного інтелекту та знайомий з типами особистостей своїх підлеглих. Лідери з високим емоційним інтелектом здатні «структурувати» емоції таким чином, щоб працівники активніше включалися до творчого процесу. В цьому випадку творчий процес складається з виявлення проблем, дослідження існуючих відносин, формулювання ідей та їх обговорення.

Креативність вимагає розширених та «повних» зусиль когнітивних процесів. Когнітивні процеси – це пізнавальні процеси людини, включаючи її відчуття, сприйняття, увагу, уяву, пам'ять, мислення та мову [10]. Лідери можуть впливати на підлеглих через сприяння когнітивних процесів, які причетні до креативності. До них відносять: надання доступу до різноманітної

інформації; заохочення членів команди ділитися інформацією, знаннями та ідеями; створення сприятливого середовища для творчості та надання привілеїв тим, хто активно бере участь у креативній роботі.

У випадку, якщо підприємець хоче спонукати персонал до креативної праці, перш за все необхідно вирішити, який механізм задіяти, щоб працівники почали генерувати нові та корисні ідеї. У випадку, коли їхня внутрішня мотивація та самоєфективність уже достатньо високі то, можливо, буде більш доцільно використовувати такий стиль лідерства, який би активував когнітивний механізм. На нашу думку, даним стилем лідерства є трансформаційний, адже одним із його принципів є інтелектуальне стимулювання. Завдяки поєднанню даного стилю лідерства та когнітивного механізму можна забезпечити працівників такими когнітивними ресурсами як соціальні зв'язки з експертами у різних областях, можливість швидкої обробки інформації, обговорення різних точок зору стосовно поставлених завдань тощо, що в результаті призведе до того, що працівники будуть брати активнішу участь у креативному процесі.

Проте, слід пам'ятати, що не всі ідеї є вдаливими та корисними, деякі з них не несуть в собі ніякого потенціалу. На кожну ідею з потенційно реальною вигодою припадає десяток таких, за якими не варто гнатися. Цікавим є такий момент: як і ким такий відбір може бути зроблений? Дехто вважає, що люди, які є найближчими до ідеї є найбільш компетентними для прийняти рішення, але тільки в тому разі, якщо їх особиста «прихильність» до успіху ідеї та професійні наслідки не будуть мати нічого спільного. Існують і думки, що «фільтрація» ідей має здійснюватися поза організацією. Тобто найкращий спосіб перевірити життєздатність ідеї – це випустити її на ринок і дозволити людям її оцінити.

Висновки. Ефективне лідерство є найважливішим аспектом творчості в організації. Ні одна організація не може трансформуватися або оновитися сама по собі, саме лідери запускають цей процес та підтримують його. Варто зазначити, що організації, які не використовують наявний в їх працівниках творчий потенціал, назавжди застрягли у «вчорашньому» дні. Справжні лідери повинні розуміти, що креативність є серцем організації. Нові ідеї та погляди здатні привести до проєктів, які можуть бути набагато успішнішими за ті, що вже виконуються або були заплановані раніше в організаціях. Тож метою кожного лідера є безперервний пошук ідей і програм, які здатні вивести підприємство на новий рівень розвитку. Такий пошук і називається прогресом. Потрібно залишити своє застаріле уявлення про функціонування організації в минулому і створювати організацію, у яких продуктивність працівника буде виходити від його бажання працювати, а не від примусу.

Список літератури:

1. Gupta V. Impact of Leader Behaviors of Employee Creativity: Exploring the Role of Work Motivation, Positive Psychological Capital, and Justice Perceptions: дис. докт. ек. наук / Gupta Vishal, 2011. – 38 с.
2. Дзвінчук Д. І. Лідерство в управлінській діяльності / Д. І. Дзвінчук, В. М. Кушнірюк. – 2012. – № 51. – С. 14–18.

3. Chen K. The Perceived Leader Support Behavior for Subordinate's Creativity: The Moderating Effect of Trust / K. Chen, J. Yien, C. Huang // Journal of Social Sciences. – 2011. – № 7. – С. 257–264.
4. Tummers L. The influence of leadership on creativity: A systematic review of experimental studies / L. Tummers, P. Kruijen. – 2014. – С. 5–13.
5. Sirkwoo J. Leading employee creativity: the relationship between leadership styles and employee / Jin Sirkwoo. – 2015. – С. 17–28.
6. Linjuan R. M. Measuring the Impact of Leadership Style and Employee Empowerment on Perceived Organizational Reputation: дис. докт. / Linjuan Rita Men – Miami, 2010. – 59 с.
7. Christina E. Shalley. The oxford handbook of creativity, innovation and entrepreneurship / Christina E. Shalley, Michael A. Hitt, Jing Zhou – New York: Oxford University Press, 2015. – 523 с.
8. Sanders K. Leadership & Employee Behaviour in Organizations: the mediating effect of regulatory focus on the relation between leadership style and employees creativity and in-role performance / K. Sanders, H. Yang // Twente University. – 2011. – № 5. – С. 1–24.
9. Лозовський О. М. Особливості управління підприємством в сучасних ринкових умовах господарювання [Текст] / О. М. Лозовський, О. О. Кузьмінська // Молодий вчений. – 2014. – № 4.
10. Когнітивні процеси [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://subject.com.ua/culture/dict/655.html>

Лозовский О.Н., Зайцева Д.Е.

Винницкий торгово-экономический институт
Киевского национального торгово-экономического университета

ЛИДЕРСТВО КАК КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР ВЛИЯНИЯ НА КРЕАТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ПЕРСОНАЛА

Аннотация

Статья посвящена проблеме влияния лидерства на креативность персонала организации. Раскрыта сущность понятий «креативность» и «лидерство». Исследована взаимосвязь стилей лидерства с креативностью и инновационностью работников на предприятиях Украины. Рассматривается необходимость использования лидерами специальных механизмов влияния на творческий потенциал персонала с целью повышения эффективности, выполняемой ими работы. Предложены методы сочетания стиля лидерства с механизмом стимулирования креативности персонала.

Ключевые слова: креативность, лидерство, дивергентное мышление, конвергентное мышление, трансформационный стиль лидерства, транзакционный стиль лидерства.

Lozovskiy O.M., Zaitseva D.E.

Vinnitsia Institute of Trade and Economics
Kyiv National University of Trade and Economics

LEADERSHIP AS A KEY FACTOR OF INFLUENCE ON THE EMPLOYEES' CREATIVE POTENTIAL

Summary

This article is dedicated to the problem of impact of leadership on employee creativity. Reveled the essence of the concept of «creativity» and «leadership». Investigated the correlation between certain type of leadership style and employees' creativity and innovation on Ukrainian firms. Considered the importance of using special mechanisms to influence the employees' creativity for improving the efficiency of their work. Suggested some combinations of leadership style and mechanisms of stimulating employee's creativity in order to increase their output.

Keywords: creativity, leadership, divergent thinking, convergent thinking, transformational leadership style, transactional leadership style.

УДК 331.10 (045)

НАПРЯМКИ ОПТИМІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ ВІТЧИЗНЯНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Лозовський О.М., Маценко А.А.

Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

У статті розкрито стратегію управління персоналом як найважливішої складової підвищення продуктивності праці на підприємстві. Розглянуто окремі аспекти стратегічного управління персоналом на вітчизняних підприємствах. Проаналізовано основні елементи, що формують стратегію управління підприємством за сучасних умов господарювання. Обґрунтовані ефективні методи забезпечення конкурентоспроможності управління персоналом у довгостроковій перспективі.

Ключові слова: стратегічне управління, персонал підприємства, управління персоналом, трудові ресурси, стратегічний менеджмент трудових ресурсів.

Постановка проблеми. Наша країна пройшла тривалий шлях економічних перетворень, що характеризувався майже абсолютною відмовою від державного регулювання, за виключенням деяких макроекономічних складових. Завдяки цьому було досягнуто загальнодержавного розуміння гострої необхідності створення системи стратегічного управління на вітчизняних підприємствах. Важливим аспектом у системі стратегічного менеджменту на вітчизняних підприємствах має стати ефективна система управління персоналом. Сьогодні стратегія управління персоналом є важливою та необхідною передумовою успішного функціонування вітчизняних економічних суб'єктів, без якої, на жаль, будь-яке підприємство просто приречене на поразку у ринковому середовищі.

На даний час немає єдиного підходу до виміру досягнення ефективності в управлінні персоналом. Складність і багатогранність полягає в тому, що процес трудової діяльності персоналу на підприємстві в ринкових умовах і управління в тому числі, тісно пов'язані з виробничим процесом і його кінцевими здобутками, соціальною діяльністю суспільства та розвитком організації.

У сучасних умовах проблема побудови ефективної і грамотної стратегії управління персоналом набуває особливої актуальності. Досконале реформування організацій можливо тільки у визнанні того, що в умовах ринкової економіки персонал організації, що має доступ до інформації і наділений високою культурою, розглядається не як один з економічних елементів підприємства, а є ключовим та головним капіталом, ефективне використання якого стає центральною ланкою топ-менеджменту будь-якого підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема стратегії управління персоналом є об'єктом дослідження багатьох зарубіжних вчених, зокрема: Б. Альстренда, Д. Кемпбел, Г. Міччелла, Дж. Стоунхауса, Б. Х'юстона, К. Мітчела, Д. Нортон, Р. Каплана та ін. Серед вітчизняних фахівців, які досліджували стратегічне управління, можна назвати таких, як: О.С. Віханський, В.С. Єфремов, І. Ансофф, В.Б. Акулова, А.В. Козлова, А.І. Наумова, М.Н. Рудакова, Л.А. Соколова, С.А. Попова, Е. Рюлі, С.Л. Шмідта та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Виходячи з вимог забезпечення стійкого розвитку в умовах постійних змін

факторів зовнішнього середовища і внутрішніх ресурсів необхідно визначити основи формування стратегічного управління підприємства, розробки і реалізації стратегії управління персоналом та з'ясувати можливості формування ефективної стратегії.

Метою статті є дослідження та деталізація окремих аспектів побудови ефективної стратегії управління персоналом на вітчизняних підприємствах.

Виклад основного матеріалу. Сучасна модель управління будь-яким підприємством, перш за все, базується на окремій концепції. Саме поняття «концепція управління», визначається як система ідей, принципів, уявлень, що зумовлюють мету функціонування організації, механізм взаємодії суб'єкта та об'єкта управління, характер взаємодії між окремими ланками його внутрішньої структури, а також вплив зовнішнього середовища на розвиток підприємства. Її аналіз дає можливість систематизувати та виокремити такі характерні риси: вона базується на певному поєднанні теорії; системному, ситуаційному та цільовому підходах до діяльності підприємства, що трактується як відкрита соціально-економічна система; орієнтує на вивчення умов, в яких функціонує підприємство. Засновуючись на цьому, тільки так можна створити адекватні умови системи стратегічного управління персоналом, що відрізнятимуться один від одного в залежності від особливостей господарської діяльності підприємства та впливу зовнішнього середовища. Отже аналіз, інтеграція та застосування інформації для прийняття стратегічних рішень дає змогу визначити зміст та послідовність дій, які потрібно виконати для змін на підприємстві, заради зменшення його ризиків.

Аналіз емпіричних досліджень, проведених в Україні та окремих країнах Заходу, дозволяє виділити наступні головні прорахунки в управлінні персоналом на вітчизняних підприємствах:

- недостатня складова в управлінні кадровим потенціалом формування корпоративного іміджу працівників підприємства. Як відомо, знеособлення веде до демотивації, оскільки в останні роки постійно зростає рівень потреб працівників;
- неадекватна горизонтальна інтеграція найважливіших функцій управління, таких як набір, оцінка, винагорода і розвиток співробітників. Менеджери виконують ці функції поза єдиного комплексного підходу до персоналу в Україні;

– недостатне залучення лінійних керівників і співробітників до розробки і реалізації концепції стратегічного управління.

Розуміючи основні соціальні параметри, можна надати характеристику підприємству та його управлінню. Цих параметрів може бути небагато або вони співвідносяться один з одним за різними критеріями: за ієрархією, ступенем важливості, значущістю для вирішення поставлених завдань.

Взагалі, на сьогодні, сучасна система управління персоналом провідних вітчизняних підприємств знаходиться під впливом зарубіжних технологій управління персоналом та використанні власного досвіду і складається з наступних підсистем: аналізу та планування персоналу; підбору та розташування персоналу; оцінювання персоналу; організації навчання та підвищення кваліфікації персоналу; атестації і ротації кадрів; управління оплатою праці; мотивації персоналу; обліку співробітників підприємства; організації трудових відносин на підприємстві; створення умов праці; соціального розвитку; кадрової безпеки.

Підсистема аналізу та планування персоналу поєднує основні методи аналізу використання персоналу на підприємстві та забезпечує планування його підбору та використання відповідно до завдань поставлених менеджментом підприємства. У закордонних компаніях цій підсистемі приділяють дуже велику увагу на відміну від більшості вітчизняних підприємств. Типовими завданнями при плануванні персоналу закордонних підприємств виступають:

- залучення й стимулювання працівників з необхідним досвідом, вмінням та кваліфікацією;
- підвищення ефективності використання робочого часу персоналу на основі впровадження більш гнучких графіків роботи.
- заміна жорстких переліків професій і посадових інструкцій більш широкими, прийнятними і зручними для працівників;

Так, американські фахівці, як правило, професіонали у вузькій галузі знань, і тому, просування їх по ієрархії управління відбувається тільки по вертикалі, що означає, наприклад, що фінансист робитиме кар'єру тільки в цій області. Це обмежує можливість підвищення по рівнях управління, обумовлює плинність управлінських кадрів, їх перехід з однієї фірми в іншу.

При прийомі на роботу всі кандидати проходять тестування для виявлення професійної підготовки. Зазвичай, кожна фірма розробляє свої критерії відбору та порядок найму працівників. Після прийому на роботу проводиться процедура введення в посаду, коли працівника знайомлять з його обов'язками за інструкціями, відповідним його вузької спеціалізації, діяльністю фірми в цілому і її організаційної структури.

В Японії існує своя специфіка в управлінні персоналом, яка ґрунтується на наступних особливостях: наймання працівників на довільний або на тривалий термін; підвищення зарплати з вислугою років; участь працівників у профспілках, які створюються на фірмі.

Щодо вітчизняної системи підбору, наймання персоналу та оцінювання, то в цьому аспекті, слід наголосити, що основними структурними підрозділами з управління кадрами на вітчизняних підприємствах є відділи кадрів, які викону-

ють в основному функції з прийому й звільнення працівників, іноді – з організації їх навчання. Ці відділи не виконують всіх функцій з управління персоналом та укомплектовані працівниками низької кваліфікації.

Кадрові служби закордонних підприємств застосовують у своїй діяльності різні методи аналізу та планування персоналу. Наприклад, при підборі нових працівників в американських фірмах користуються методом психологічного аналізу. Фахівці кадрових служб аналізують фотографії за допомогою фізіогномічних таблиць, що містять 198 окремих ознак. Анкета і лист-заява кандидата на посаду підлягають перш за все графологічному аналізу, в ході якого виділяється 238 ознак для характеристики особистих параметрів претендента. На підбір одного кандидата в Японії витрачається до 48 людино-годин, у США – до 16-18.

Важливою і не вирішеною проблемою в стратегічному управлінні персоналом на вітчизняних підприємствах є навчання менеджерів підприємства. Так, наприклад, підготовка менеджерів за кордоном ведеться безперервно, згідно з концепцією безперервного навчання. У США, наприклад, існує близько 150 короткотермінових курсів при школах бізнесу та університетах, які навчають на рік до 10 тисяч осіб. Існують також вечірні курси, які також оплачуються за рахунок фірм і спрямовані на навчання персоналу вищого та середнього управлінського рівнів.

Підсистемам атестації і ротації кадрів та управління оплатою праці на більшості вітчизняних підприємствах приділяється досить низька увага з боку керівництва. На відміну від вітчизняного досвіду, скажімо, американці для забезпечення підприємств людським капіталом необхідної кількості та якості використовують інноваційні методи планування персоналу. Так, на підприємствах США процедура підбору персоналу включає три стадії:

- а) визначення вимог – підготовка посадових інструкцій і перелік вимог до кандидатів; ухвалення рішення про умови зайнятості;
- б) залучення кандидатів – огляд і оцінка внутрішніх і зовнішніх джерел залучення кандидатів, розміщення оголошень про набір, звернення до агентств та консультантів;
- в) відбір кандидатів – ретельний аналіз анкет, проведення співбесід, тестування, оцінка кандидатів, робота оцінного центру, пропозиція щодо найму, отримання рекомендацій, підготовка трудового договору.

На американських підприємствах використовуються інноваційні інструменти адаптації персоналу, зокрема, такі як наставництво і коучинг.

Європейські ж фахівці акцентують увагу на адаптації: взаємному пристосуванню працівника і організації, яке відбувається в процесі поступового входження співробітника в нове професійне, соціальне та організаційно-економічне середовище.

Найважливішим аспектом оптимізації стратегічного управління персоналом є система мотивації та стимулювання праці працівників. Побудова ефективної підсистеми залишається досить актуальною для переважної більшості вітчизняних компаній. У вирішенні даної проблеми слід звернутися до досвіду компаній США. Так, сьогодні в США дієві системи стимулювання праці, які

спрямовані на оцінку особистих заслуг керівників і спеціалістів налічується понад 80% загальної кількості компанії. В США основними методами мотивації виступає матеріальне заохочування працівників. Як правило, вони реалізуються у виплаті основної заробітної плати, преміюванні та встановленні надбавок.

Класичні методи управління трудовими ресурсами, засновані на технократичних чинниках, втрачають свої можливості в умовах кардинальних змін техніки, технології і якісних змін робочої сили.

Розробка системи впровадження елементів удосконалення управління та пошуку організаційних резервів зростання ефективності застосування тих чи інших методів управління персоналом передбачає необхідність розвитку нових методів стратегічного управління кадрами в сучасних умовах.

Наступною найважливішою складовою оптимізації стратегії управління персоналом вітчизняних підприємств полягає в подальшому розвитку методів аналізу і побудови стратегічного управління кадровим потенціалом організації. На сьогодні існує безліч методів управління персоналом, найактуальнішими серед яких є наступні.

Метод декомпозиції повинен застосовуватись для подрібнення складних явищ на більш прості. Чим більш прості елементи вивчаються, тим повніше можна проникнути в глиб явища для дослідження аналізу його сутності.

Досить важливим в дослідженні стратегічного управління є метод підстановки. Він дозволяє проаналізувати окремі фактори впливу на формування стратегії управління персоналом. Цей метод досліджує окремі фактори на основі яких створені відповідні управлінські системи.

Метод структуризації цілей підприємства дозволить здійснити кількісне та якісне обґрунтування цілей підприємства в цілому і цілей стратегії управління персоналом з точки зору їх відповідності встановленим раніше.

Винятковий ефект у практиці вдосконалення управління персоналом дає застосування нормативного методу. Використання даного методу передбачає застосування окремої системи нормативів, які визначають відповідний склад і набір функцій з управління персоналом, чисельність працівників за функціями, тип організаційної структури, критерії побудови структури апарату управління організації в цілому і стратегії управління персоналом.

Найбільш широкого застосування набуває параметричний метод. Головне завдання цього методу – це встановлення та обґрунтування окремих функціональних залежностей між пара-

метрами окремих елементів виробничої системи і стратегії управління персоналом для виявлення ступеня їх відповідності.

На наш погляд, найбільшої уваги при вдосконаленні стратегії управління персоналом повинно приділятися методу функціонально-вартісного аналізу. Застосування даного методу надасть можливість забезпечити обрання такого варіанту побудови управління персоналом, який вимагатиме найменших витрат з досягненням найбільш остаточної результатів.

Найбільший розвиток у системі підвищення ефективності управління трудовими ресурсами можна досягти на основі застосування методу аналогій. Сутність даного методу полягає в застосуванні окремих організаційних форм, які виправдали себе у функціонуючих системах управління персоналом з подібними економіко-організаційними характеристиками по відношенню до власної системи. Цей метод дозволяє розробити набір типових рішень для вирішення тих чи інших «вузькоспеціалізованих» питань.

Висновки і пропозиції. Управління підприємством здійснюється в умовах глобалізації ринкових відносин та підвищення конкуренції. Розвиток підприємства може бути забезпечений лише на основі оптимізації стратегічного управління персоналом. Розробка і впровадження стратегії управління повинна базуватися на ефективного використанні усіх ресурсів підприємства, їх оцінці і приведенні у стратегічну відповідність.

Розробка і реалізація стратегії управління персоналом повинна враховувати напрямки змін і здійснюватися з використанням нових управлінських технологій та організаційних змін. Для удосконалення та оптимізації стратегії управління персоналом необхідно, в першу чергу, розвивати методи з атестації, мотивації персоналу з використанням сучасних підходів для забезпечення підприємств кваліфікованими кадрами, також необхідно будувати механізм послідовного підвищення мотиваційного потенціалу працівників на основі виявлення їх мотиваційних потреб.

Отже, стан справ на вітчизняних підприємствах вимагає впровадження інноваційних технологій в стратегічному управлінні персоналом, що забезпечили б перехід від застарілої структури, яка неспроможна вирішувати складні проблеми управління персоналом в сучасних умовах, до більш дієвих систем управління персоналом, які функціонують за кордоном. Використання досвіду найбільш сучасних світових компаній Західної Європи, Японії та США дозволить підвищити ефективність стратегічного управління персоналом на вітчизняних підприємствах та сприятиме більш конкурентноздатному бізнесу.

Список літератури:

1. Ансофф И. Стратегическое управление / И. Ансофф: сокр. пер. с англ. / науч. ред. и авт. предисл. Л.И. Евенко. – М.: Экономика, 2014. – 519 с.
2. Балабанова Л.В. Стратегічне управління персоналом підприємства в умовах ринкової економіки: монографія / Л.В. Балабанова, О.В. Стельмашенко. – Донецьк: [Дон НУЕТ], 2010. – 238 с.
3. Бузько І.Р. Стратегічне управління персоналом підприємства в умовах сучасного розвитку ринку праці: монографія / І.Р. Бузько, О.В. Вартанова, Г.О. Надьон та ін. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. – 304 с.
4. Горещкая В.В. Роль и место управления персоналом на промышленном предприятии / В.В. Горещкая // Управление человеческим потенциалом. – 2014. – № 2. – С. 23-26.
5. Щербак В.Г. Управление персоналом предприятия / В.Г. Щербак. – Харьков: Вид-во ХНЕУ, 2015. – 220 с.

Лозовский А.Н., Маценко А.А.

Винницкий торгово-экономический институт
Киевского национального торгово-экономического университета

НАПРАВЛЕНИЯ ОПТИМИЗАЦИИ СТРАТЕГИИ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация

В статье раскрыто стратегию управления персоналом как важнейшей составляющей повышения производительности труда на предприятии. Рассмотрены отдельные аспекты стратегического управления персоналом на отечественных предприятиях. Проанализированы основные элементы, формирующие стратегию управления предприятием в современных условиях хозяйствования. Исследован отечественный и зарубежный опыт и оценка действенности его применения. Обоснованы методы, которые обеспечат конкурентоспособность управления персоналом в долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: стратегическое управление, персонал предприятия, управление персоналом, трудовые ресурсы, стратегический менеджмент трудовых ресурсов.

Lozovskiy O.M., Matsenko A.A.

Vinnitsa Trade and Economic Institution
Kyiv National University of Trade and Economics

METHODS OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT OPTIMIZATION IN DOMESTIC ENTERPRISES

Summary

The article is devoted to the study of human resource management strategy as the most important component of increasing labor productivity at the enterprise. In article reveal some aspects of strategic human resources management in domestic enterprises. The article gives a detailed analysis of the basic elements that form a strategy of enterprise management in the current economic conditions. Domestic and foreign experiences are investigated and an assessment of its usage effectiveness is given. Effective methods to ensure the competitiveness of human resources management in the long term perspective are analyzed.

Keywords: strategic management, enterprise personnel, human resources management, labour force, strategic labor force management.

УДК 330.32

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ: ГЛОБАЛЬНИЙ ВИМІР*

Лопатенко Д.Б.

Державна установа «Інститут економіки та прогнозування
Національної академії наук України»

У статті розкрито поняття «інвестиційний процес» та «глобалізація». Досліджено вплив прямих іноземних інвестицій на економічний розвиток деяких країн-членів ЄС. Розглянуто позитивні та негативні наслідки глобалізації в сучасних умовах. Виявлено головні тенденції інноваційних процесів в сучасних умовах глобалізації. Надано пропозиції щодо вдосконалення інвестиційної політики, враховуючі світові тенденції.
Ключові слова: глобалізація, трансформація, інвестиційний процес, інвестиційна політика, економічне зростання.

Постановка проблеми. Сучасний етап економічного розвитку характеризується глобальними трансформаціями внаслідок зростання відкритості національних економік, усунення технологічних і політичних бар'єрів на шляху переміщення товарів, послуг та капіталів. При цьому міжнародна інвестиційна діяльність визначає специфіку трансформації національних інвестиційних процесів у глобальний інвестиційний процес. Тому дослідження тенденцій інвестиційних процесів є актуальним питанням на сьогоднішній день.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання глобальних процесів в сфері інвестицій та їх вплив на економічний розвиток країн досліджуються такими іноземними та вітчизняними науковцями: Є. Акоповою, А. Гриньовою, І. Гайдучким, Д. Лук'яненко, О. Мозговим, В. Навроцькою, В. Новицькою, В. Сіденко, А. Філіпенко, А. Яблонською та іншими. Автори пояснюють природу і характер глобалізації та її наслідки, зокрема глобальної фінансової кризи, нестабільність світової економіки.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Питання міжнародного руху капіталів та оптимізації національної соціально-економічної сфери з метою максимізації надходжень капіталу ззовні та мінімізації його вибуття з країни є однією з найбільш актуальних на сьогодні як для України так і для інших країн. Тому існує необхідність в поглибленому дослідженні сучасних тенденцій розвитку інвестиційного процесу в умовах глобальних трансформацій.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз сучасних тенденцій інвестиційних процесів та їх наслідки, що впливатимуть на розвиток як світової економіки в цілому, так і на економічний розвиток окремих країн.

Виклад основного матеріалу. Особливістю економічної глобалізації є мобільність капіталу і динамічність процесів інтеграції національних фінансово-інвестиційних ринків, при цьому розширюються суб'єкти та об'єкти, ускладнюються види і форми міжнародного інвестування.

В вузькому значенні глобалізація є процесом об'єднання світових економік в єдиний ринок товарів, послуг, капіталів, робочої сили, знань, технологій тощо [3, 119].

У більш ширшому значенні економічна глобалізація це трансформаційні процеси, що відбуваю-

ються останнє десятиліття у світовій економіці та призводять до швидкого інтегрування країн в єдиний економічний простір в наслідок розширення міжнародної торгівлі, інтернаціоналізації виробництва та фінансових ринків, товарної культури, об'єднаної в єдину мережу глобальної інформаційно-телекомунікаційної системи. Таким чином надаються додаткові можливості для виходу країн на нові світові ринки, та розширюється доступ до інших потоків капіталу, технологій, імпортом і експортом ринкам [4, 33].

Сучасною особливістю інвестицій є те, що маючи різне національне походження вони взаємодіють між собою, створюючи міжнародні потоки та перетворюючись у світові інвестиційні ресурси, які функціонують в єдиному глобальному інвестиційному просторі. Передумовою цього процесу стала зацікавленість країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою, яким не вистачає власних фінансових ресурсів для оновлення своїх економік.

Зокрема на розвиток світового інвестиційного процесу істотно впливає позичковий капітал у вигляді міжнародного кредиту та підприємницький капітал в двох його формах: прями й портфельні інвестиції. Таким чином, інвестиційний процес це відтворювальний процес формування, обміну, розподілу та використання в економіці інвестиційних ресурсів, а також система відносин між суб'єктами господарської діяльності [3, 71].

Також, глобалізація світової економіки супроводжується переміщенням основних виробничих потужностей реального сектору із розвинутих країн до країн, що розвиваються. Наслідком цього є глибокі структурні зрушення у міжнародному поділі праці, глобальній міграції. В останні роки це призвело до старіння населення (працездатного віку) в більшості розвинутих країн, і як наслідок до радикальних змін у пенсійній політиці та соціальних видатків – до їх раціоналізації та скорочення.

Зазначимо, що надходження прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в 2015 році збільшилися на 38% до 1762 млрд. дол., самого високого рівня після глобальної фінансово-економічної кризи 2008 року. Основним чинником глобального поживлення стало різке зростання суми операцій міжнародного злиття та поглинання (ЗтаП), яка досягла 721 млрд. дол. в порівнянні з 432 млрд. дол. в 2014 році [2, 15].

Країни G20 в 2015 році створили майже три чверті світового ВВП, та майже половину світо-

* Публікацію підготовлено в рамках НДР «Національні та глобальні детермінанти економічного зростання України» (державний реєстраційний номер 0114U002021).

вих надходжень ПІІ. В цілому надходження ПІІ збільшилася на 42% в 2015 році та майже дві третини від загального обсягу інвестицій були сконцентровані в трьох країнах – США, Китаї та Бразилії. Близько 58% глобальних ПІІ вкладаються в країни-члени G20 (14,4 трильйона доларів), де знаходяться більше 95% компаній зі списку Fortune 500 [2, 9].

Як свідчать дані рис. 1 надходження ПІІ в країни з розвинутою економікою (Європа та Північна Америка) в 2015 році порівняно з 2014 роком зросли майже в два рази – на 84% до 962 млрд. дол.; в країни Азії, що розвиваються, на 73 млрд.дол., однак значне скорочення надходжень ПІІ, в 1,6 рази, відбулось в країнах з перехідною економікою.

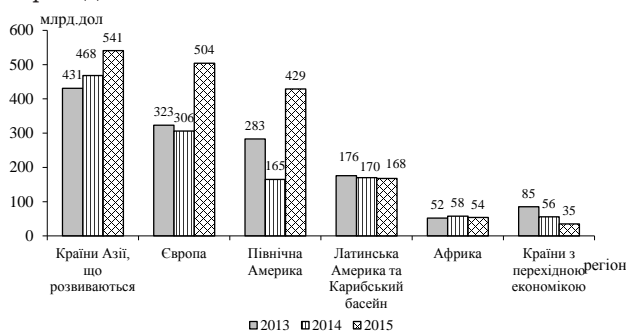

Рис. 1. Надходження прямих іноземних інвестицій за регіонами світу, в 2013–2015 роках

Зростання інвестиційних надходжень до Європейського регіону можна пояснити покращенням макроекономічної та політичної стабільності в більшості країн цього регіону, яке призвело до підвищення оцінок їхньої кредитоспроможності та зростання ВВП. Крім того, низькі відсоткові ставки в європейських економіках змушують глобальних інвесторів шукати більш високі доходи на ринках, що розвиваються, а також через можливість знаходитись на нових споживчих ринках та створювати глобальні ланцюжки поставок за участю місцевих підприємств.

Так, наприклад, в 2015 році в Польщі відбулось економічне зростання, як і в 2014 році макроекономічні показники країни продемонстрували один з найвищих темпів зростання серед країн Євросоюзу, зокрема ВВП країни збільшився на 3,6% (у 2014 р. його приріст склав 3,3%), через збільшення внутрішнього попиту. Внутрішнє споживання зросло на 3,1%, а інвестиції в основний капітал на 6,8%. Загалом стабільність економіки, за роки її перебування в Євросоюзі, обумовлені певною консервативністю економічної структури країни з її порівняно низькою часткою сектора фінансових послуг та високою часткою традиційного малого і середнього бізнесу (приблизно 50% ВВП).

В 2015 році Польща вступила в фазу дефляції: показник інфляції, вимірюваний індексом цін на споживчі товари і послуги, мав від'ємне значення 0,9%, а у 2014 році інфляція була нульовою; ціни виробників промислової продукції знизилися на 2,2%, а рівень зареєстрованого безробіття зменшився до 9,8% (в 2014 році він становив 11,4%).

Обсяг ПІІ різко зріс після вступу країни до Європейського союзу в 2004 році і в 2015 році обсяг нагромаджених ПІІ становив 203 млрд евро,

що є найбільшим показником серед країн Центрально-східної Європи. Головними країнами – інвесторами у 2015 році були: Нідерланди (17,2%), Німеччина (16,3%), Люксембург (11,9%), Франція (11,6%), Іспанія (6,3%), Італія (5,4%) і США (3,6%). В 2014 році 100,4 млрд евро прямих іноземних інвестицій було зосереджено у сфері послуг, а також в галузях оброблювальної промисловості 50,5 млрд евро. Також найбільші компанії сфери телекомунікацій і інформаційних технологій, автомобілебудування, електромашинобудування в Польщі належать іноземному капіталу.

Болгарія, яка увійшла до ЄС у 2007 році, в 2015 році забезпечила стабільне надходження (ПІІ) в країну і збільшення їх обсягів було одним з найважливіших пріоритетів економічної політики уряду країни. Зокрема в 2015 році обсяг ПІІ, що надійшли до Болгарії, становили 1,5931 млрд. евро або 3,6% ВВП, за 2014 рік країна отримала 1,2891 млрд. евро або 3,1% ВВП, основними інвесторами стали в 2015 році Нідерланди 696,6млн. евро., Німеччина 181,9 млн. евро, Норвегія 111,5 млн. евро, Росія 71 млн. евро. При цьому вибуття ПІІ з країни, відбулося до Нідерландів 645,4 млн. евро, до Росії – 8,9 млн. евро. Також в 2015 році відбулась зміна структури прямих іноземних інвестицій в Болгарії, зокрема зросли капіталовкладення в сектор машинобудування, автомобільну промисловість і сферу високіх технологій.

Інша країна, яка є членом ЄС з 2004 року, Словаччина, позиціонується як партнер зі стабільним розвитком економіки і зваженою політичною платформою, привабливою для інвесторів, з високим потенціалом розвитку інвестицій та безпекою їх вкладення. Так в 2015 році приріст ВВП становив 3,3% (у 2014 році 2,2%); розмір державного боргу знизився порівняно з 2014 роком склав 54,1% ВВП; рівень безробіття знизився з 13,2% до 11,5%; індекс промислового виробництва знизився з 103,4 до 97,1. При цьому з 2014 року Словаччина послідовно реалізовує оновлену інвестиційну політику, з урахуванням вимог ЄС і спрямовану на поліпшення структури економіки, підвищення соціальних показників, підвищення рівня зайнятості населення.

Збільшенню динаміки економічного зростання в 2015 році сприяли темпи вітчизняного і зарубіжного попиту на внутрішню продукцію. У четвертому кварталі 2015 року експорт словацької продукції зріс на 9,1%, а внутрішній попит на 6,5%. Серед інвестиційних переваг Словаччини можна зазначити: стабільне економічне зростання, вигідне географічне розташування, дієвість правової системи, покращення підприємницького клімату, приваблива податкова система. В Словаччині кваліфікована робоча сила на 30% дешевше, ніж в Чехії, Угорщині, Польщі, та в 6 разів дешевше, ніж в країнах Західної Європи. Низька, як для Європи, ставка податку на прибуток 19% для фізичних та юридичних осіб; простіша система податкової перевірки (перевіряються тільки обсяги фінансів і наявність документів); недороге бухгалтерське обслуговування. Тому в рейтингу «Ведення бізнесу 2015», Всесвітнього банку, Словаччина в 2014 році за умовами залучення інвестицій, підійнялась з 49 (2013 рік) на 37 місце серед 189 країн (Білорусь – 57-е, Росія – 62-е,

Казахстан – 77-е, Україна – 96-е). Це сприяло тому, що в Словаччину перенесли свої потужності такі світові компанії як Peugeot-Citroen, Samsung Electronics, Kia Motors, Volkswagen, Dell Computer Corporation, IBM, Lenovo, Sony, U.S. Steel, Tesco Stores SR. А частка приватного сектора у ВВП, за оцінками Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР), становила в 2014 році 80%.

В 2015 році основний обсяг зовнішньої торгівлі Словаччини припадає на країни ЄС, частка яких в словачському експорті склала 85,2%, в імпорті – 66,1%. Так, найбільше позитивне сальдо Словаччина має з Німеччиною – 5,591 млрд. євро, Великобританією – 2,738 млрд. євро, Польщею – 2,447 млрд. євро, Австрією – 2,243 млрд., Францією – 1,743 млрд. євро. Однак істотною загрозою в майбутньому для економічного розвитку країни, може стати зменшення зовнішнього попиту на виробництво Словацької автомобільної промисловості.

Тепер розглянемо основні макроекономічні показники та інвестиційну політику однієї з найрозвинутіших країн світу Бельгії. Бельгія займає одне з провідних місць в ЄС за обсягом ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності (ППС) 40456 дол. США в 2015 році (19-та в світі). ВВП країни за підсумками 2015 року становив 403,4 49 млрд. євро., зростання ВВП становило 1,4%, рівень інфляції 0,6%, дефіцит бюджету 0,03%, а рівень безробіття 8,5%.

Незважаючи на невеликі розміри території і чисельність населення, Бельгія володіє висококваліфікованими робочими науковими кадрами, потужною науково-виробничою і промисловою базою. Ряд бельгійських компаній є визнаними світовими лідерами, а саме: SolvayBeckaert, DEME, JandeNul, IBA, Nyrstar, Lhoist, Carmeuse, CMI, FNHerstal, Exmar, KatoenNatie, Euronav, ABInBev, UCSPharma, Euroclear, Barco, AGC, Umicore, Recticel, ETEX, Soudal тощо.

Бельгія впродовж багатьох років продовжує залишатися в числі країн з однією з найпривабливіших для іноземних інвесторів економік в світі. Згідно доповіді Конференції ООН з торгівлі і розвитку (UNCTAD) [1, 87] в 2013 р. Бельгія різко поліпшила показники по залученню прямих іноземних інвестицій (ПІІ), піднявшись на 19-у позицію. Обсяг ПІІ склав 19 млрд. євро (23,4 млрд. дол. США). В 2014 році в Бельгії було реалізовано 297 нових інвестиційних проектів за участю іноземних компаній на загальну суму 3,41 млрд. євро, що на 23,4% більше, ніж в попередньому, 2013 р. Завдяки цьому в Бельгії було створено понад 6000 нових робочих місць (зростання на 30%). Інвестиції були спрямовані перш за все в хімічну промисловість, машинобудування, біофармацевтику, агрохарчову галузь, транспорт і логістику, сферу роздрібною торгівлі, а також інноваційну сферу. Серед ключових інвесторів – такі компанії, як Total, BASF, AGC Europe, GSK, Caterpillar, TNT, Johnson&Johnson, Baxter, H&M, Decathlon, Volvo та інші. Серед найбільших країн-інвесторів в економіку Бельгії є США, Франція, Німеччина, Італія, Великобританія, при цьому 70% всіх інвестицій – європейські.

Разом з тим фінансова глобалізація на сьогодні супроводжується поширенням офшорних зон у міжнародному бізнесі, які знаходяться в дрібних острівних державах (Багамських, Кайманових, Бермудських островах, тихоокеанської Полінезії, Мен, Кіпру та інших) «ховаються» від національного і міжнародного контролю близько 7 трлн дол. неоподаткованих коштів та відмиваються гроші. Тому усвідомлюючи загрози, що виходять з так званих «податкових гаваней» Міжнародне співтовариство G20 в 2009 році передбачила цілий ряд санкцій проти офшорних зон – від заходів адміністративного характеру до міжнародної заборони на вкладення коштів в банки низки країн, внесених у «чорний список». І в 2015 році інвестиційні потоки в офшорні фінансові центри, зокрема в структури спеціального призначення (СПП), скоротилися до 72 млрд. дол., порівняно з 132 млрд. дол. в 2013 році, однак й досі залишаються високими.

Дослідивши сучасні тенденції глобалізації та інвестиційного процесу, а також економічний розвиток деяких країн-членів ЄС, ми дійшли висновку: що глобалізація передбачає, не тільки взаємозалежність країн через формування системи міжнародного інтегрованого виробництва, зростання обсягів світової торгівлі та потоків іноземних інвестицій, інтенсифікації руху технологічних нововведень тощо, але й країни стають більш вразливим до негативного впливу світогосподарських зв'язків, зокрема через нестабільність світової фінансової системи. Разом з тим до позитивних наслідків можна віднести: підвищення темпів економічного зростання країн через створення додаткових виробничих потужностей та підвищення продуктивності, шляхом запровадження нових технологій. А країни – чисті кредитори – знаходяться сфери більш прибуткового вкладання інвестицій, тим самим підвищуючи прибутковість інвестування.

В останні роки, країни з перехідною економікою, активно долучившись до глобалізаційних процесів, також часто використовують тимчасово вільні кошти міжнародного фінансового ринку для покриття бюджетного дефіциту та врівноваження платіжного балансу. Проте значна частка іноземних позик надходить у вигляді комерційних кредитів, що за відсутності належного контролю з боку держави створює додаткові загрози внутрішній фінансовій стабільності.

Висновки і пропозиції. Встановлено, що особливістю економічної глобалізації є мобільність капіталу і динамічність процесів інтеграції національних фінансово-інвестиційних ринків. Дослідження та аналіз світових тенденцій дозволяє, по-новому оцінити значення прямих іноземних інвестицій, які виступають з одного боку, як детермінанта економічного зростання, а з іншого – чинником загроз. Тому при розробці інвестиційної політики кожної окремої держави, необхідно враховувати вплив, як позитивний так і негативний, ПІІ на рівень бідності, міграцію, зміну інвестиційного клімату для малого і середнього бізнесу тощо.

Список літератури:

1. World Investment Report 2016: Reforming International Investment Governance / Офіційний сайт UNCTAD. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unctad.org/en/PublicationsLibrary>
2. Доклад по вопросам региональной экономики / Офіційний сайт IMF [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/weo/2016/01/pdf/texttr.pdf>
3. Навроцька Н.А. Глобалізація інвестиційного процесу: монографія / Н.А. Навроцька. – Дніпропетровськ: Ліра, 2014. – 352 с.
4. Куцик П.О. Глобальна економіка: принципи становлення, функціонування. Регулювання та розвитку: монографія / П.О. Куцик, О.І. Ковтун, Г.І. Башнянин. – Львів: Видавництво ЛКА, 2015. – 594 с.
5. Сиденко В.Р. Глобалізація – європейська інтеграція – економічне розвиток: українська модель [Текст]: в 2 т. / В.Р. Сиденко; НАН України; Ін-т економіки і прогнозування. – К.: Фенікс, 2008. – Т. 1: Глобалізація і економічне розвиток. – 2008. – 376 с.

Лопатенко Д.Б.

Государственное учреждение «Институт экономики и прогнозирования
Национальной академии наук Украины»

**СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ:
ГЛОБАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ****Аннотация**

В статье раскрыто понятие «инвестиционный процесс» и «глобализация». Исследовано влияние прямых иностранных инвестиций на экономическое развитие некоторых стран-членов ЕС. Рассмотрены позитивные и негативные последствия глобализации в современных условиях. Выявлены основные тенденции инвестиционных процессов в современных условиях глобализации. Предложения по совершенствованию инвестиционной политики, учитывающие мировые тенденции.

Ключевые слова: глобализация, трансформация, инвестиционный процесс, инвестиционная политика, экономический рост.

Lopatenko D.B.

State Institution «Institute of Economics and Forecasting
National Academy of Sciences of Ukraine»

MODERN TRENDS OF INVESTMENT PROCESSES: GLOBAL DIMENSION**Summary**

In the article the concept of «investment process» and «globalization». The influence of foreign direct investment on the economic development of some countries-members of EU. Considered positive and negative effects of globalization in the modern world. The main tendencies of investment processes in modern conditions of globalization. The proposals on improving investment policy, taking into account global trends.

Keywords: globalization, transformation, investment process, investment policy, economic growth.

РОЛЬ МАРКЕТИНГОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ФУНКЦІОНУВАННІ ВІТЧИЗНЯНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Лопашук І.А., Данилюк М.І.

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

У статті розглядається необхідність впровадження маркетингових досліджень, як необхідної умови підвищення ефективності функціонування та конкурентоспроможності підприємства. Розглянуто функції та роль маркетингу в діяльності вітчизняних підприємств. Визначено основні проблеми, які виникають в процесі здійснення маркетингових досліджень. А також головні причини недостатнього розвитку маркетингової діяльності в Україні.

Ключові слова: маркетинг, маркетингові дослідження, ринок, підприємництво, підприємство, попит, конкуренція, глобалізація, дослідження ринку, ринковий сегмент.

Постановка проблеми. У сучасних умовах функціонування та розвитку української економіки одним із найважливіших факторів успіху є знання та застосування маркетингових інструментів в діяльності підприємства. Саме маркетингові дослідження дають змогу підприємству зайняти та утримати достатню частку ринку, сформувати у споживачів позитивне ставлення до себе, а також отримати головний результат діяльності будь-якого підприємства – високий рівень прибутку за відносно низького рівня витрат. Тому добре налагоджена система маркетингової діяльності дасть змогу забезпечити належний рівень конкурентоспроможності продукції, підвищити кінцевий результат господарювання і є однією з умов виживання фірми в умовах ринкової економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Маркетинговими дослідженнями займаються такі світові вчені-маркетологи як: П. Роуз, М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурі, Ф. Армстронг, Ф. Котлер, Дж. Грейсон та ін. Серед основних публікацій доцільно виділити роботи таких зарубіжних авторів, як М.Дж. Бейкер, К.Л. Келлер, Г. Ассель, П. Друкер, Т. Левіт, а також роботи вітчизняних учених А.Ф. Павленка, А.В. Войчака, А.О. Старостіної, Л.В. Балабанової, Н.К. Мойсеевої та інших.

Метою статті є поглиблений аналіз ролі маркетингових досліджень на підприємстві та пошук шляхів вдосконалення маркетингової діяльності на вітчизняних підприємствах, визначення значення, цілей, функцій проведення маркетингових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Маркетингові дослідження є однією з найважливіших складових частин діяльності підприємств, які зацікавлені в досягненні сталого становища або динамічного розвитку. Головна мета досліджень ринку – знизити ризик у прийнятті ділових рішень. При професійному підході до прийняття рішень важливу роль відіграє інформація. Вона дозволяє визначити життєздатність ідеї та радить, як зробити вдалий вибір. Дослідження ринку відіграють важливу роль у професійному прийнятті рішень – сьогодні більше, ніж будь-коли в минулому. Зміни відбуваються блискавично. Продукція виходить на ринок швидше, ніж колись, і так само швидко виходить з моди [3, с. 10].

Маркетингова діяльність являє собою комплекс заходів, що ставлять метою дослідження та-

ких питань, як: вивчення споживача; дослідження мотивів його поведінки на ринку; аналіз властиво ринку підприємства; дослідження продукту (виробу або виду послуг); аналіз форм і каналів збуту; аналіз обсягу товарообігу підприємства; вивчення конкурентів, визначення форм і рівня конкуренції; дослідження рекламної діяльності; визначення найбільш ефективних способів просування товарів на ринку; вивчення «ніші» ринку.

Мета ринкових досліджень полягає в ідентифікації як проблем, так і можливостей підприємства зайняти конкурентну позицію на конкретному ринку в певний період часу шляхом пристосування його продукції до потреб і вимог споживачів, у зменшенні невизначеності, міри ризику, збільшенні ймовірності успіху ринкової діяльності.

Основні завдання маркетингових досліджень: аналіз кон'юнктури ринку; дослідження поведінки споживачів, конкурентів та інших суб'єктів ринку (постачальників, посередників тощо); оцінка результатів діяльності підприємства; визначення конкурентних позицій продукції й підприємства в цілому; орієнтація підприємства на випуск товарів, збут яких забезпечений умовами ринку; розробка рекомендацій стосовно цінових, комунікаційних та розподільчих маркетингових політик підприємства; прогностичні дослідження збуту продукції підприємства; розробка розгорнутої програми маркетингу підприємства.

Як показує практика діяльності більшості вітчизняних підприємств, маркетингова діяльність здійснюється з допомогою традиційних маркетингових інструментів, які тісно пов'язані із завданнями маркетингової діяльності, основними з них є:

- інструменти для збору первинної інформації щодо стану ринку, власного позиціонування та вивчення діяльності конкурентів;
- інструменти формування товарної політики;
- інструменти формування цінової політики;
- інструменти формування збутової політики;
- інструменти формування комунікаційної політики;
- інструменти рекламної політики та просування;
- інструменти після продажного та сервісного обслуговування;
- високотехнологічні інструменти (зокрема, 3D-маркетинг).

Перелічені інструменти активно впроваджуються в маркетинговій діяльності. В умовах

динамічності розвитку новітніх технологій особливої уваги заслуговує остання група інструментів маркетингової діяльності. 3D-маркетинг пов'язаний із візуалізацією процесів маркетингової діяльності підприємства.

Серед основних тенденцій сучасного розвитку маркетингу в Україні зауважимо хаотичне використання окремих елементів маркетингу, зведення функцій маркетингу лише до стимулювання збуту, орієнтації на короткострокову перспективу, відсутності гнучкості й незнання власних споживачів. Така діяльність спрямована на максимізацію прибутку незалежно від рівня задоволення та подальшої зацікавленості споживачів у продукції підприємства [2, с. 13].

Основні причини недостатнього розвитку маркетингової діяльності в Україні – це дефіцит кваліфікованих кадрів, нерозвинутість інститутів маркетингової інфраструктури, маркетингової культури ведення бізнесу, практична відсутність інституту відповідальності у бізнесі, орієнтація на короткотерміновий результат підприємницької діяльності через нестабільність макроекономічного середовища. Зазначимо також і відсутність орієнтації на споживача у маркетинговій діяльності вітчизняних підприємств, культури обслуговування, якісного післяпродажного сервісу, недостатній рівень конструктивної роботи з клієнтом. Це часто призводить до того, що споживач реагує на обмежений набір маркетингових інструментів, такі як асортимент та заходи зі стимулювання збуту. Тому досить часто українські підприємства звертаються до компаній, які фахово займаються маркетинговими дослідженнями.

У структурі ринку маркетингових досліджень України, наразі не спостерігається тенденції тяжіння до тієї чи іншої категорії замовників. Упродовж останніх п'яти років структура певною мірою змінюється, вочевидь у зв'язку з появою тих чи інших великих замовників на ринку, а не через яскраво визначені тенденції. Єдине, що варто зауважити, це – скорочення обсягів замовлень від іноземних компаній, які готуються вийти на український ринок (табл. 1) [1, с. 13].

Однак і це пояснюється двоїсто: український ринок стає менш привабливим для іноземних компаній, а іноземні компанії надають перевагу власним дослідженням порівняно з дослідженнями вітчизняних дослідницьких агенцій.

За даними Української асоціації маркетингу, чисельність вітчизняних компаній-замовників більша, але обсяги їхніх замовлень не дуже значні. Цілком імовірно видається припущення, що вітчизняні компанії, краще орієнтуючись в українському ринку, замовляють лише певні

частини дослідження, самостійно виконуючи решту роботи. Хоча не менш імовірним виглядає припущення і про нехтування вітчизняними компаніями необхідності здійснення маркетингових досліджень. За даними цієї ж Української асоціації, вагомий внесок у загальний портфель замовлень роблять великі транснаціональні корпорації (близько 50%).

Запорукою успіху будь-якого підприємства є комплексне управління, ефективна організація маркетингової діяльності. Оскільки маркетинг орієнтований на задоволення потреб споживачів, то маркетингова діяльність завжди починається з комплексного дослідження ринку. У ході дослідження ринку вивчають поведінку споживачів, їхні смаки і потреби, споживчі переваги, мотиви, які спонукають їх приймати рішення щодо купівлі товару. Дослідження ринку також передбачає вивчення і прогнозування попиту на товар, аналіз цін і товарів конкурентів, визначення місткості ринку і частки підприємства на ньому [4, с. 15]. Такий аналіз допомагає оцінити ринкові можливості визначити привабливий напрям маркетингової діяльності і набути конкурентних переваг. Водночас ведеться пошук своїх потенційних споживачів, потреби яких підприємство прагне задовольнити. Притому використовують дуже важливий маркетинговий прийом – сегментацію ринку, тобто розподіл споживачів на групи на підставі різниці в їх потребах, характеристиках та поведінці. Якщо підприємство правильно вибрало ринковий сегмент для подальшої співпраці, значить, воно знайшло свою «нішу» на ринку.

Маркетинговий аналіз передбачає визначення та оцінку ринку діяльності підприємства, дослідження зовнішнього середовища з метою виявлення потенційних можливостей для роботи, а також отримання конкурентної переваги. Не менш важливим буде і визначення слабких сторін підприємства для подальшого планування методів їх усунення та зміцнення позицій у галузі спеціалізації. Інформація необхідна для маркетингового аналізу збирається в результаті проведення маркетингових досліджень.

Говорячи про оцінку ефективності роботи служби маркетингу в цілому, слід зазначити, що ефективність функціонування багатьох підрозділів організації (бухгалтерії, відділу кадрів) дуже складно виміряти. До таких підрозділів відноситься також служба маркетингу. Витрати, пов'язані з функціонуванням (оплата праці, витрати на придбання і експлуатацію інформаційно-технічних засобів тощо) визначити досить легко. Головна складність полягає в оцінці результатів їх діяльності і впливу цих результатів на організацію

Таблиця 1

Оцінка структури ринку маркетингових досліджень в Україні у 2010-2015 рр., за категоріями замовників

Замовники маркетингових досліджень	Обсяг замовлень, тис. дол.					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Українська компанія	9586	8447	7234	16649	6396	12121
Іноземна компанія	20538	14571	24278	9469	9336	12617
Іноземна компанія, що готується вийти на ринок України	2113	375	1157	509	431	14,1
Дослідницька агенція – нерезидент України	3959	3197	4344	1828	1066	1200
Дослідницька агенція – резидент України	-	-	-	470	535	47,5
Разом	36196	26590	37013	28925	17766	26001

в цілому. На нашу думку, ефективність роботи служби маркетингу слід визначати:

- а) ефективністю організації служби маркетингу (її потенціалом);
- б) ефективністю її функціонування (використанням потенціалу).

Нові товари	Ринкові дослідження можуть показати ймовірність прийняття нових товарів.	Ринкові дослідження можуть визначити рівень задоволеності клієнта, щоб встановити, як отримати конкурентну перевагу.
Існуючі товари	Ринкові дослідження можуть показати незадоволені потреби та допомогти зрозуміти незнайомі ринки.	Ринкові дослідження можуть знайти нові території для поширення товарів чи послуг.
	Існуючі ринки	Нові ринки

Рис. 1. Ансоф та роль маркетингових досліджень

Оцінити ефективність функціонування служби маркетингу можна за допомогою різних критеріїв, серед яких необхідно виділити:

- якість, своєчасність і глибину аналізу кон'юнктури ринку і, як наслідок, точність розроблених прогнозів обсягу реалізації за основними видами продукції на коротко-, середньо- та довгострокові періоди;
- виявлення основних причин відмови клієнтів від укладання договорів, пошук нових видів і форм розрахунків зі споживачами й освоєння нових ринкових сегментів;
- якість і своєчасність виконання робіт у сфері розробки пропозицій щодо планування і удосконалення асортименту, організації товаро-

обороту, реклами, включаючи виставкову діяльність, формування іміджу підприємства.

Роль маркетингових досліджень можна продемонструвати за допомогою матриці Ансофа, в якій відображаються чотири бізнес-ситуації в залежності від того, відноситься компанія до існуючого ринку чи нового, чи є наш товар новим або він вже існує в продуктовому портфелі (рис. 1).

Як бачимо, маркетингові дослідження відіграють важливе значення у всіх чотирьох ситуаціях. Ринкове дослідження показує шляхи омолодження товару, виводячи нові характеристики чи знаходячи нові ринки.

Висновки. Підводячи підсумок, можна стверджувати, що маркетингова діяльність є невід'ємною сферою функціонування підприємства, часто визначальною для інших напрямків діяльності організації. Для того, щоб виготовлена компанією продукція «прийшла» до покупця, потрібні ефективні заходи в галузі маркетингу. Вийти на рівень виробників світового рівня можливо лише за умови успішної інтеграції усіх процесів, пов'язаних з розробкою, випуском і реалізацією нової продукції, яка сподобалася б споживачеві. Як показує міжнародна практика маркетингові дослідження не тільки важливі, але й необхідні практично для всіх видів підприємств

На жаль, на даному етапі розвитку українські підприємства ще недостатньо ефективно здійснюють маркетингові дослідження, проте є надія на те, що у найближчому майбутньому ситуація покращиться, адже без маркетингових досліджень жодне підприємство не зможе правильно зорієнтуватися в складній ринковій ситуації, достовірно оцінити своє положення на ринку, а також здійснити прогноз свого майбутнього розвитку.

Список літератури:

1. Демків Я.В. Проблеми становлення та сучасного етапу розвитку маркетингу в Україні / Я.В. Демків // Матеріали Інтернет-конференції: Сучасний стан економіки: проблеми та перспективи розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy-confer.com.ua>
2. Житник О. Маркетингові дослідження в Україні: тенденції та прогнози / О. Житник // Маркетинг в Україні. – 2011. – № 1. – С. 12–15.
3. Лилик І. Ринок маркетингових досліджень в Україні 2014 рік: експертна оцінка та аналіз УАМ / І. Лилик // Маркетинг в Україні. – 2015. – № 1. – С. 4–26.
4. Нянько В.М. Необхідність та роль маркетингових досліджень в сучасних умовах управління [Електронний ресурс] / В.М. Нянько // Маркетингові дослідження. 2011. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sre/2011_1/284
5. Паславська Н.Б. Проблеми та перспективи розвитку ринку маркетингових досліджень в Україні / Н.Б. Паславська // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К: Київський університет. – 2014. – С. 75–79.
6. Старостіна А.О. Міжнародні маркетингові дослідження та управління ризиками – важливі чинники підвищення конкурентоспроможності підприємств / А.О. Старостіна, В.А. Кравченко // Теоретичні та прикладні питання економіки. – Вип. 26. – 2012. – С. 14–26.

Лопашук И.А., Данилюк М.И.

Черновицкий национальный университет
имени Юрия Федьковича

РОЛЬ МАРКЕТИНГОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ФУНКЦИОНИРОВАНИИ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация

В статье рассматривается необходимость применения маркетинговых исследований, как необходимого условия повышения эффективности функционирования и конкурентоспособности предприятия. Рассмотрены функции и роль маркетинга в деятельности отечественных предприятий. Определены основные проблемы, возникающие в процессе осуществления маркетинговых исследований. А также главные причины недостаточного развития маркетинговой деятельности в Украине.

Ключевые слова: маркетинг, маркетинговые исследования, рынок, предпринимательство, предприятие, спрос, конкуренция, глобализация, исследования рынка, рыночный сегмент.

Lopashchuk I.A., Danyliuk M.I.

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

THE ROLE OF MARKETING RESEARCH IN THE FUNCTIONING OF DOMESTIC ENTERPRISES

Summary

The article deals with the need in implementation marketing research as a prerequisite for improving the functioning and competitiveness. The functions and role of the marketing of domestic enterprises. The main problems that arise in the process of marketing research and the main reasons for lack of marketing activities in Ukraine.

Keywords: marketing, market research, market, business, company, demand, competition, globalization, marketing research, market segment.

УДК 338.12

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВНИХ ТА МІСЦЕВИХ ФІНАНСІВ УКРАЇНИ

Мироненко А.О., Серьогін С.С.

Університет митної справи та фінансів

У статті розкрито проблеми та перспективи вирішення питання обґрунтованого здійснення розподілу повноважень між центральними та місцевими органами влади і відповідно до цього фінансових ресурсів. Адже, децентралізація влади та розмежування функцій і повноважень центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування є одним із ключових питань сучасності. У зв'язку з цим, мета даного дослідження полягає у визначенні взаємозв'язку місцевих та державних фінансів через покладені на них функції для досягнення більш ефективного розподілу повноважень між місцевими та центральними органами влади. Для досягнення поставленої мети у роботі проведено оцінку вітчизняної бюджетної системи. Визначено рівень розвитку місцевих фінансів за допомогою показників обсягу муніципальних витрат у ВВП країни та обсягу муніципальних витрат у сукупних державних витратах. На основі проведеного дослідження запропоновано напрямки більш ефективного розмежування функцій державних та місцевих фінансів.

Ключові слова: місцеві фінанси, державні фінанси, Бюджетна система, податки, субсидіарність.

Постановка проблеми. Децентралізацію влади, розмежування функцій і повноважень центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з розширенням повноважень місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування є одним з найважливіших питань удосконалення міжбюджетних відносин України.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідження сутності фінансів здійснювала значна кількість

науковців зокрема, Г.М. Азаренко, В.І. Аранчій, І.Г. Благун, І.І. Борисенко, О.Д. Василик, О.Д. Вовчак, В.С. Загорський, Е. Нікбахт, І.Р. Чуй та інші. Питанню сутності грошей присвятили свої праці В.І. Аранчій, С. Аржевітін, Л.М. Бойко, Н. Виговська, І. Зубіашвілі, Б.С. Івасіва, В. Ільїн, О. Петрук, М.В. Руденко, М.І. Савлук, Т.В. Симко та інші дослідники.

Проблемам формування та використання місцевих фінансів були присвячені роботи багатьох

українських вчених, зокрема, С. Буковинського, О. Василик, В. Кравченко, О. Кириленко, І. Луїної, В. Опаріна, К. Павлюка, Г. П'ятаченко, В. Федосова, С. Юрія та інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Слід зазначити, що багато питань у сфері формування місцевих фінансів і досі залишилися неурегульованими. А, саме, питання обґрунтованого здійснення розподілу повноважень між центральними та місцевими органами влади і відповідно до цього фінансових ресурсів.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення взаємозв'язку місцевих та державних фінансів, розгляд функцій, які на них покладені, та з урахуванням цього, визначення заходів, які допоможуть у більш ефективному розподілі повноважень між місцевими та центральними органами влади.

Виклад основного матеріалу. Бюджетна система України сьогодні недостатнім чином відповідає потребам регіонального розвитку. Надмірна централізація фінансових потоків призводить до того, що органи місцевого самоврядування не мають можливості проводити у межах своєї компетенції належну політику. Недостатність власної доходної бази породжує залежність від вказівок центральних органів влади. Фінансова децентралізація місцевих органів влади передбачає процес розподілу функцій між центральним та місцевими рівнями управління [1, с. 156].

Після ухвалення Бюджетного Кодексу було відкрито шлях до прискореного реформування бюджетної системи, особливо у частині встановлення взаємовідносин між Державним та місцевими бюджетами. Це стало важливим кроком до удосконалення механізму міжбюджетних відносин. Проте, на сьогоднішній день все ще існують певні проблеми при реалізації даних норм на практиці. Зокрема, в статті 7 Бюджетного кодексу України закріплені такі важливі принципи організації бюджетної системи України як принцип самостійності й принцип субсидіарності. Принцип самостійності полягає у закріпленні за відповідними бюджетами необхідної фінансової бази, а також у праві відповідних рад самостійно і незалежно один від одного розглядати й затверджувати відповідні бюджети.

Принцип субсидіарності передбачає розподіл видів витрат між державним бюджетом і місцевими бюджетами на підставі максимального наближення надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача [2, с. 7]. Як відомо, на практиці даних принципів не дотримуються в повному обсязі. Місцеві фінанси і державні фінанси – це нетотожні поняття.

Місцеві фінанси не включаються до складу державних фінансів, хоча й тісно з ними пов'язані. Фінанси місцевих органів влади підпорядковані державним фінансам, оскільки сучасна держава визначає обсяг функцій місцевого самоврядування та правове поле місцевих фінансів.

Державні фінанси і місцеві фінанси є інструментами реалізації функцій інститутів організації суспільного життя – держави та місцевого самоврядування. І ті, й інші фінанси обслуговують не приватні, а суспільні інтереси. Як державні фінанси, так і місцеві фінанси мають публічний характер [3, с. 22].

Державні фінанси в багатьох перехідних формах проникають у фінанси місцевих органів влади, беруть участь у їх формуванні. На державних фінансах лежить функція збалансування фінансів місцевих органів влади. На даному етапі в Україні важливо знайти такі форми взаємодії державних і місцевих фінансів, за яких буде гарантовано фінансову автономію місцевої влади й ефективність усіх публічних фінансів. Історично склалося, що у країнах з унітарним державним устроєм місцеві фінанси відіграють суттєву роль, а у федеративних державах більша частка витрат здійснюється з федеративного бюджету.

В Україні як державі унітарній, особливо після прийняття Бюджетного кодексу, значно розширюється роль місцевих фінансів. Це проявляється у розширенні завдань і функцій, які покладаються на місцеві органи влади. Важливо визначити, які саме форми впливу місцевих органів влади, їхніх фінансів на економічну та соціальну сферу держави. Інакше кажучи, які функції покладені на місцеві фінанси та як вони пов'язані з функціями державних фінансів.

По-перше, до фінансових систем місцевих органів влади мобілізується значна частина валового внутрішнього продукту. Через зазначені системи здійснюється розподіл і перерозподіл цієї частини ВВП. Це означає, що поряд з державним регулюванням соціального і економічного розвитку, діє й регулювання з боку місцевої влади. Держава та місцеве самоврядування розподіляють між собою функції соціально-економічного регулювання. Окрім вилучення, розподілу і перерозподілу частини ВВП до функцій соціально-економічного регулювання відноситься ще й нормативне (правове) регулювання соціально-економічних процесів. Тобто, як і держава, місцеві органи влади, у межах своєї компетенції також встановлюють певні правила поведінки суб'єктів господарювання.

Рівень розвитку місцевих фінансів можна визначити двома показниками:

- 1) обсяг муніципальних витрат у ВВП країни;
- 2) обсяг муніципальних витрат у сукупних державних витратах.

До європейських країн з найбільшими показниками муніципальних витрат у ВВП належать: Швеція – 25,5%, Данія – 19,9%, Норвегія – 18,9%, Угорщина – 19%, Фінляндія – 18%, Литва – 13,1%. Більш як 10% ВВП перерозподіляється через муніципальні витрати в Австралії, Латвії, Великобританії, Швейцарії. Близько 10% – у Болгарії, Чехії, Німеччині, Люксембурзі. Є країни, де частка муніципальних витрат у ВВП дуже низька. На Кіпрі вона становить 1,4%, у Греції – 3,33%, в Румунії – 3,5%, в Туреччині – 2,41%, у Португалії – 4,6% [4, с. 56, 57]. Нами було розраховано, що в Україні сукупні видатки місцевих бюджетів у 2014 році склали 11,24% ВВП. Таким чином, Україна належить до європейських країн із середніми показниками перерозподілу ВВП через муніципальні витрати.

Показники, що характеризують рівень муніципальних витрат у сукупних державних витратах, також дуже різноманітні. Найвищі вони в Норвегії – 60%, у Литві – 58,8%, в Угорщині – 53,7%, в Швеції – 36%, у Данії – 31,28%. Найнижчі показники на Кіпрі – 4,1%, у Греції – 5,6%,

на Мальті – 0,629%, у Сан-Марино – 0,19%, у Португалії – 9,7% [4, с. 57]. В Україні, за нашими розрахунками, видатки місцевих бюджетів у 2004 році склали 37,9% всіх видатків зведеного бюджету України.

Таким чином, Україна належить до країн із середнім рівнем цього показника. Однак, порівняння відносних показників витрат місцевих органів влади в Україні та інших зарубіжних країн не можуть дати повної картини. За абсолютними обсягами витрати місцевих бюджетів України значно менші відповідних витрат європейських держав.

Перерозподіляючи ВВП, місцеві органи влади поруч із державою впливають на соціально-економічний розвиток країни. У місцевих органах влади немає таких важелів регулювання соціально-економічної сфери, які належать центральній владі. Наприклад, монетарна політика, валютне регулювання, процентна та курсова політика та інше. Але у більшості розвинених країн органи місцевого самоврядування мають право приймати статути або хартії міст, регіонів та інших адміністративних одиниць, а також інші регулюючі нормативні акти.

В Україні поступово зростає частка доходів у місцевих бюджетах від платежів за послуги, які надає комунальний сектор економіки. Проте органи місцевого самоврядування України фактично позбавлені будь-яких повноважень у сфері цінової й тарифної політики.

По-друге, місцеві фінанси є фіскальним інструментом. Це дозволяє забезпечувати ресурсами місцеві органи влади для виконання покладених на них завдань. Таким чином, існує фіскальна функція як на державному, так і на місцевому рівнях. Однак, різниця полягає у тому, що фіскальна функція органів місцевої влади обмежується та регламентується державою, а фіскальна функція державних фінансів ніким не обмежується. Зміцнення фінансової бази регіонів неможливе без визначення додаткових доходних джерел, розширення доходної бази бюджетів. У країн із ринковою економікою широко застосовуються податок на володіння цінними паперами, на біржові операції, на володіння двома і більше будинками (квартирами), на розміщення офісів у центральній частині міста. Є доцільним вивчити можливості щодо застосування таких податків і в Україні. Крім того, закордонний досвід свідчить, що місцеві органи влади мають обирати із загальної кількості місцевих податків і зборів декілька, але тих, що можуть принести значні надходження даному місцевому бюджету, і ці податки та збори мають діяти лише на даній території.

По-третє, фінанси місцевих органів влади є інструментом забезпечення громадських послуг. Діяльність місцевих органів влади у сфері надання громадських послуг є однією з форм регулювання соціально-економічного розвитку. Місцеве самоврядування, як і держава, є інститутом, що надає громадські послуги. Держава та місцеві органи влади розподіляють між собою завдання та відповідальність за надання громадянам країни громадських послуг.

Ефективність і масштаби діяльності місцевих органів у сфері надання громадських послуг залежать, головним чином, від стану фінансів місцевих органів влади. Закономірним явищем для біль-

шості європейських країн є такий розподіл функцій між державою і місцевим самоврядуванням у сфері надання громадських послуг, коли на місцеві органи покладається головна відповідальність за послуги соціального характеру. Центральна ж влада зосереджується на послугах економічного характеру, на забезпеченні оборони тощо [4, с. 63]. В Україні спостерігається тенденція зменшення ролі місцевих органів влади у фінансуванні громадських послуг. Це можна простежити у таблиці 1. При розрахунках до витрат на громадські послуги відносилися витрати на житлово-комунальне господарство, на соціально-культурні заходи, на державне управління, на громадський порядок та витрати на транспорт, дорожнє господарство, зв'язок, телекомунікації, інформатику.

Вітчизняні учені-фінансисти функції держави об'єднують у три групи функцій першого порядку: управлінську, яка об'єднує підфункції, пов'язані із забезпеченням функціонування держави (організаційно-управлінська, політична, оборонна, охоронна, законотворча, інформаційна, ідеологічна), економічну, яка об'єднує підфункції, пов'язані з забезпеченням ефективного функціонування економіки (організаційно-економічна, регулятивна, інвестиційна, наукова, контрольна); соціальну, яка об'єднує підфункції, пов'язані із забезпеченням соціальних потреб людей та реалізації особистості (культурно-виховна, освітня, охорони здоров'я, соціального захисту) [4, с. 13-14].

Аналіз структури видатків бюджету проведемо відповідно до положень чинної бюджетної класифікації, яка передбачає виникнення десять функцій: загальнодержавні функції; оборона; громадський порядок, безпека та судова влада; економічна діяльність; охорона навколишнього природного середовища; житлово-комунальне господарство; охорона здоров'я; духовний та фізичний розвиток; освіта; соціальний захист та соціальне забезпечення [5]. Вважаємо, що основними статистичними методами, які доцільно застосувати для аналізу видаткової частини бюджету є зведення й групування статистичних даних; аналіз відносних і середніх показників; аналіз рядів розподілу; аналіз взаємозв'язків; аналіз динамічних рядів; аналіз тенденцій розвитку та коливань, індексний метод; вибірковий метод; таблично-графічний метод (табл. 1).

Таким чином, лише комплексне використання статистичних методів дасть змогу провести повноцінне оцінювання видаткової частини бюджету загалом та пріоритетних напрямів зокрема.

Висновки і пропозиції. Комплексне використання статистичних методів забезпечує найбільш повне розкриття суті, закономірностей і тенденцій розвитку видаткової частини бюджету, а також фінансування окремих функцій. Оволодіння сучасними методами статистики та їх використання в управлінні дає змогу оцінити не лише стан, структуру та динаміку видатків бюджету, а й визначити основні тенденції у формуванні бюджетних пріоритетів.

До бюджетних пріоритетів належить соціальний захист та соціальне забезпечення, а також освіта та охорона здоров'я. Одночасно мінімальною була роль держави у забезпеченні економічного розвитку та стимулюванні інноваційно-інвестиційних заходів, негативною за-

лишається визначена нами тенденція до зменшення видатків на економічну діяльність. Виявлено пріоритетну бюджетну підтримку лише паливно-енергетичного комплексу, дорожнього господарства, сільського господарства тощо. У світлі зовнішніх загроз порушення територіальної цілісності України та активізації сепаратизму у східних регіонах нашої держави

необхідно збільшити видатки на оборону та громадський порядок, безпеку та судову владу, а видатки на загальнодержавні функції зменшувати. Першочергового дослідження також потребують взаємозв'язки видатків бюджету з іншими важливими показниками соціально-економічного розвитку з метою визначення ступеня, напряму та інтенсивності їх взаємовпливу.

Таблиця 1

Особливості застосування основних статистичних методів для оцінювання видатків бюджету

№	Методи	Характеристика
1	Зведення і групування	Зведення – упорядкування статистичних матеріалів, отриманих внаслідок статистичного спостереження або офіційних статистичних даних про стан планування та виконання видаткової частини бюджету Міністерства фінансів України, Державної служби статистики України, Державної казначейської служби України, розпорядників бюджетних коштів. Групування – розподіл сукупності на типи і групи за найбільш характерними ознаками. Метою статистичного групування видаткової частини може бути поділ за різними ознаками: економічним призначенням, бюджетними програмами, головним розпорядником бюджетних коштів, функціями, фондами бюджету, територіальною ознакою, ступенем виконання окремих статей видатків та ін.
2	Відносні та середні величини	Відносні величини характеризують кількісні співвідношення між соціально-економічними явищами і процесами, також характеризуватимуть кількісні співвідношення між видатковою частиною бюджету, її складовими та іншими явищами і процесами соціально-економічного розвитку держави. Найбільш використовуваними є такі відносні величини: динаміки, структури, координації, виконання плану, порівняння зі стандартом, просторового порівняння, інтенсивності та ін. Для зведеної кількісної характеристики видатків статистика використовує такий розповсюджений узагальнюючий показник як середня величина – середня арифметична, середня геометрична, середня гармонічна.
3	Відносна величина структури	характеризує питому вагу окремих складових видаткової частини бюджету в загальному розмірі видатків, обчислюють таку відносну величину шляхом відношення частини до цілого
4	Відносна величина динаміки	характеризує напрям та інтенсивність зміни рівня видатків бюджету чи окремих статей видаткової частини в часі
5	Відносна величина координації	характеризує співвідношення частин цілого між собою, наприклад, співвідношення видатків загального та спеціального фондів видатків бюджету, видатків за однією функцією до видатків за іншою (загальнодержавні функції та освіта, соціальний захист та охорона навколишнього середовища), поточних та капітальних
6	Аналіз рядів розподілу, концентрації, диференціації та подібності розподілів	Визначення типового рівня видаткової частини бюджету та його статей, вимірювання варіації ознаки, ступеня згрупованості індивідуальних значень ознаки навколо центра розподілу, оцінювання особливостей варіації, ступеня її відхилення від симетрії, оцінювання нерівномірності розподілу значень ознаки між окремими елементами сукупності, тобто ступінь їх концентрації.
7	Аналіз взаємозв'язків	Визначення форми зв'язку; вимірюється тіснота (сила) зв'язку; виявляється вплив окремих чинників на результативну ознаку. Для дослідження взаємозв'язків видаткової частини бюджету необхідно використати такі показники: валовий внутрішній продукт, доходи бюджету, державний борг, сукупне споживання, рівень інвестицій в економіку, рівень виробництва в окремих галузях.
8	Аналіз динамічних рядів	Визначення та характеристика закономірностей, що проявляються на різних етапах розвитку бюджетної системи, тенденції розвитку та особливості. У процесі аналізу динаміки видатків бюджету розраховують і використовують такі аналітичні показники: абсолютний приріст, темп росту, темп приросту і абсолютне значення одного відсотка приросту
9	Аналіз тенденцій розвитку та коливаний	Виявлення основної тенденції (тренду) видатків бюджету проводиться методами укрупнення інтервалів, рухомої середньої і аналітичним вирівнюванням.
10	Таблично-графічний метод	Призначений для раціонального, наочного та систематичного представлення результатів статистичного аналізу видаткової частини бюджету.

Список літератури:

- Осецький В.Л. Державні видатки в реалізації бюджетної стратегії соціально-економічного розвитку України / В.Л. Осецький, П.А. Мороз // Фінанси України. – 2014. – № 12. – С. 103–111.
- Момотюк Л.Є. Статистика фінансів: методологія та практика: монографія / Л.Є. Момотюк. – К.: б. в., 2013. – 429 с.
- Науково-методичні засади статистичного аналізу стійкості державних фінансів: монографія / С.С. Гасанов та ін. – Київ: ДНУ «Акад. фінанс. упр.», 2013. – 523 с.
- Савчук Н.В. Бюджетні пріоритети демократичного суспільства: світова теорія і практика: автореф. дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.08 / Н.В. Савчук; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К., 2015. – 32 с.
- Про бюджетну класифікацію: наказ Міністерства фінансів України від 14.01.2011 р. № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1023.2794.24&nobreak=1>

6. Матковський С.О. Статистика: навч. посіб. / С.О. Матковський, Л.І. Гальків, О.С. Гринькевич, О.І. Сорочак. – Львів: Новий Світ–2000, 2009. – 430 с.
7. Виконання Державного бюджету [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Державної казначейської служби України. – Режим доступу: <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=146477>
8. Про наукову і науково-технічну діяльність [Електронний ресурс]. – Закон України від 13.12.1991 № 1977-ХІІ. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1977-12/paran425#n425>

Мироненко А.А., Серегин С.С.

Університет таможенного дела и финансов

ФУНКЦИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ И МЕСТНЫХ ФИНАНСОВ УКРАИНЫ

Аннотация

В статье раскрыты проблемы и перспективы решения вопроса обоснованного осуществления распределения полномочий между центральными и местными органами власти и согласно этого финансовых ресурсов. Ведь, децентрализация власти и разграничение функций и полномочий центральных и местных органов исполнительной власти и органов местного самоуправления является одним из ключевых вопросов современности. В связи с этим, цель данного исследования заключается в определении взаимосвязи местных и государственных финансов через возложенные на них функции для достижения более эффективного распределения полномочий между местными и центральными органами власти. Для достижения поставленной цели в работе проведена оценка отечественной бюджетной системы. Определен уровень развития местных финансов с помощью показателей объема муниципальных расходов в ВВП страны и объема муниципальных расходов в совокупных государственных расходах. На основе проведенного исследования предложены направления более эффективного разграничения функций государственных и местных финансов.

Ключевые слова: местные финансы, государственные финансы, Бюджетная система, налоги, субсидиарность.

Mironenko A.O., Seregin S.S.

Customs and Finance University

THE FUNCTIONS OF STATE AND LOCAL FINANCE OF UKRAINE

Summary

The article reveals the problems and prospects of solution of the issue of reasonable implementation of the distribution of powers between Central and local authorities and according to financial resources. After all, decentralization of power and division of functions and powers of Central and local bodies of Executive power and bodies of local self-government is one of the key issues of our time. In this regard, the purpose of this study is to determine the relationship of state and local Finance in their responsibilities to achieve a more effective distribution of powers between local and Central authorities. To achieve this goal in the work the estimation of the domestic budget system. The level of development of local Finance using indicators the amount of municipal spending in GDP of the country and the amount of municipal spending in total government expenditure. On the basis of the study suggests directions for more effective separation between functions of state and local Finance.

Keywords: Local Finance, public Finance, Budget system, taxes, subsidiarity.

ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА»

Миронець Ю.В.

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

У даній статті розглядається економічна сутність поняття «фінансово-економічна безпека підприємства» як невід'ємної складової частини ефективної підприємницької діяльності в умовах недобросовісної конкуренції, підприємницького ризику і недосконалої законодавчої бази щодо суб'єктів господарської діяльності. Автором розглянуто зв'язок досліджуваного поняття з «загрозами» та «ризиком», поєднуючи наведені визначення в словосполученні «загроза фінансово-економічній безпеці підприємства». Акцентовано увагу на факторах впливу на стан фінансово-економічної безпеки, а саме: загрози (зовнішні, внутрішні), ризики менеджменту, втрати звичайної господарської діяльності. Також виділено складові фінансово-економічної безпеки, зокрема техніко-технологічну, інформаційну, ринкову, кадрову, матеріально-сировинну безпеку.

Ключові слова: економічна безпека, фінансова безпека, загрози і ризики, загроза фінансово-економічній безпеці, фактори впливу, складові фінансово-економічної безпеки.

Актуальність. В сучасних реаліях ринкової економіки проблема забезпечення фінансово-економічної безпеки являється невід'ємною складовою частиною ефективної підприємницької діяльності. Відчутно проявляється дана проблема при ситуаціях, коли існує недобросовісна конкуренція, підприємницький ризик і недосконала законодавча база щодо суб'єктів господарської діяльності. Поняття «фінансово-економічна безпека» являється досить новим, а полеміка з цього приводу, а також питання універсального і якісного способу забезпечити фінансову безпеку є відкритим. Звідси випливає, що проблема фінансово-економічної безпеки є актуальною на сьогоднішній день.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Над проблемами забезпечення економічної безпеки підприємства проводили дослідження багато українських і зарубіжних вчених: О.І. Барановський [1], М.М. Єрмошенко [4], М.І. Камлик [6], В.С. Сідак [9], О.І. Амоша, В.М. Геєць, О.А. Грунін, С.М. Ілляшенко, Г.Б. Клейнер, Г.В. Козаченко, В.І. Мунтіян, В.Я. Нусінов, Є.А. Олейников, Г.А. Пастернак-Таранушенко, С.Ф. Покропивний, А.Г. Темченко, А.М. Турило, В.В. Шликов.

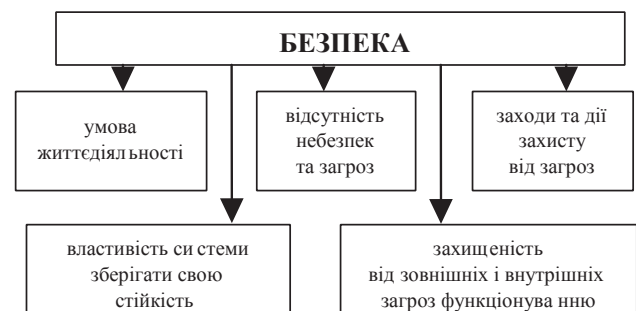
На наш погляд, слід відзначити наступні праці: роботу І.А. Бланка «Управління фінансовою безпекою підприємства», в якій детально розкрито багатогранні аспекти управління фінансовою безпекою підприємства [2]; в праці авторів за редакцією проф. О.А. Кириченко і проф. В.С. Сідака «Проблеми управління економічною безпекою суб'єктів господарювання» досліджено оцінку і підходи до вибору систем управління безпекою [9]; в дисертаційному дослідженні на тему: «Фактори фінансової стійкості і безпеки підприємства» Р.С. Папехін розглядає значення системи фінансової стійкості підприємства, що являється умовою безпеки в короткостроковому та довгостроковому періодах [8]. Отже, вчені досліджують питання, пов'язані з фінансовою безпекою підприємств, але це поняття в умовах економічної кризи набуває особливої актуальності, оскільки вимагає від керівництва підприємства прийняття миттєвих рішень, які будуть оптимальними в короткостроковому періоді та перспективним напрямом розвитку для забезпечення сталої конкурентоспроможності.

Мета дослідження – визначення економічної сутності поняття «фінансово-економічна безпека підприємства», його зв'язок з поняттями «загроза» та «ризик», виявлення факторів впливу та складових досліджуваного поняття.

Результати дослідження та їх обговорення. В сучасну епоху глобалізації та інтеграції економічних і фінансових процесів, а також при домінуючій ринковій економіці забезпечення фінансово-економічної безпеки являється важливою частиною діяльності підприємств. В першу чергу, важливість даного питання постає у ситуаціях, де існують підприємницькі ризики, недобросовісна конкуренція, різноманітні загрози, недосконалість законодавчої бази для захисту діяльності господарства.

Для попереднього захисту від подібних проблем підприємства створюють служби внутрішнього аудиту, а також служби економічної безпеки (СЕБ). Їх завданням виступає аналіз, моніторинг, контроль, координація діяльності підрозділів, прогноз економічного клімату [10].

Існує велика кількість тлумачень слова «безпека», в класичному варіанті «безпека» – відсутність небезпеки; збереженість; надійність. Іншими словами – стан відсутності небезпеки, що не є досить доцільним в сучасному світі (рис. 1).

Рис. 1. Сучасна трактовка поняття безпеки підприємства

Джерело: [5]

Відносно поняття «фінансова безпека підприємства» розглянуто наступні тлумачення:

1) професора І.А. Бланка: «Фінансова безпека підприємства являє собою кількісно і якісно

детермінований рівень його фінансового стану, який забезпечує стабільний захист його пріоритетних збалансованих фінансових інтересів від ідентифікованих реальних та потенційних загроз зовнішнього і внутрішнього характеру, параметри якого визначаються на основі його фінансової філософії і створюють необхідні передумови фінансової підтримки його стійкого росту в нинішньому і перспективному періоді» [2];

2) вченого Р.С. Папехіна: «Фінансова безпека – визначає певний стан фінансової стабільності, в якому повинно знаходитися підприємство для реалізації своєї стратегії, характеризується можливістю підприємства протистояти зовнішнім та внутрішнім загрозам» [8].

Поняття «фінансово-економічна безпека підприємства» невід’ємно розглядається із захистом від загроз. Слід відрізнити поняття «загроза» від «ризик». Згідно зі словником сучасної української мови, ризик – усвідомлена можливість небезпеки, сміливий, ініціативний вчинок для усвідомлення щастя, успіху, позитивного результату [3].

К. Горячева, розрізняючи поняття «загроза» та «ризик», застосовує такі значення:

1) ризик відносно загрози – економічна категорія первинна, загроза – вторинна і походить з ризику;

2) ризик – економічна категорія загальна, це те, що не виявлено, загроза – те, що виявлено, конкретна категорія;

3) ризик присутній завжди при фінансовій діяльності, загроза – ні, вона може бути присутньою чи відсутньою, залежить за наявності відповідних умов.

Згідно тлумачення І.А. Бланка: «Фінансовий ризик підприємства являє собою результат ви-

бору його власниками чи менеджерами альтернативного фінансового рішення, спрямованого на досягнення бажаного цільового результату фінансової діяльності при вірогідності понесення економічного збитку (фінансових втрат) через невизначеність умов його реалізації» [2].

М. Єрмошенко [4] в свою чергу під «загрозою», розуміє конкретну і безпосередню форму небезпеки чи сукупність негативних чинників або умов.

І. Бланк загрозу фінансовим інтересам підприємства розуміє як форму вираження їх суперечності фінансовому середовищу функціонування підприємства, відображаючи реальну чи потенційну можливість прояву деструктивного впливу різноманітних факторів чи умов на їх реалізацію у процесі фінансового розвитку, що приводить до прямого чи непрямого економічного збитку.

Загрози в сучасній економічній літературі розділяють на внутрішні та зовнішні, а також текстуально – на передбачувані й не передбачувані. Було би доцільним також їх розділити, з метою забезпечення фінансової безпеки на:

– об’єктивні, які є результатом стихійних природних явищам;

– суб’єктивні, які виникли в результаті певної діяльності працівників підприємства.

Виходячи із вище зазначеного, загроза фінансово-економічній безпеці підприємства – стан певного фактору його зовнішнього або внутрішнього середовища (чи їх сукупності), яка прямо, або трансформуючись, може негативно вплинути на фінансовий стан та фінансові інтереси підприємства, призвести до зниження його фінансової стійкості, або перешкодити його фінансовому розвитку [1]. Для більш широкого розуміння суті фінансових загроз безпеці підприємства слід за-

Рис. 2. Сутність фінансово-економічної безпеки підприємства

Джерело: складено за матеріалами [5], [10] та власними дослідженнями автора

значити деструктивні фактори, що мають вплив на фінансові результати господарської діяльності підприємства, а саме: загрози (зовнішні, внутрішні), ризики менеджменту, втрати звичайної господарської діяльності.

Якщо розглядати економічну безпеку підприємства, то до її складових більшість науковців відносять такі, як: – фінансова (досягнення найбільш ефективного використання ресурсів); – політико-правова (дотримання чинного законодавства, всебічне правове забезпечення правової діяльності підприємства); – інтелектуальна і кадрова (збереження і розвиток інтелектуального потенціалу підприємства, ефективне управління персоналом); – техніко-технологічна (ступінь відповідності застосованих на підприємстві технологій сучасним світовим аналогам за умови оптимізації витрат ресурсів); – інформаційна (ефективне інформаційно-аналітичне забезпечення господарської діяльності підприємства); – екологічна (дотримання чинних екологічних норм); – силова (забезпечення фізичної безпеки працівників підприємства) [7].

Фінансова складова займає центральну позицію у системі економічної безпеки підприємства, яка виражає мету і узагальнює результати господарської діяльності. Фінансова безпека підприємства у системі його економічної безпеки має взаємозв'язок із техніко-технологічною безпекою, кадровою безпекою, ринковою безпекою, інформаційною безпекою, матеріально-сировинною безпекою.

До основних функціональних цілей фінансової безпеки належать:

1) забезпечення високої фінансової ефективності роботи;

2) підтримка фінансової стійкості та незалежності підприємства;

3) досягнення високої конкурентноздатності;

4) забезпечення високої ліквідності активів;

5) підтримка належного рівня ділової активності;

6) забезпечення захисту інформаційного поля і комерційної таємниці;

7) ефективна організація безпеки капіталу та майна підприємства, а також його комерційних інтересів [5].

Відповідно до вищесказаного, сутність фінансово-економічної безпеки підприємства можна відобразити схемою (рис. 2).

Звідси слідує, що фінансово-економічна безпека – фінансово-економічний стан, що забезпечує захищеність його фінансово-економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз, а також створює необхідні фінансово-економічні можливості для стійкого розвитку в поточному і довгостроковому періодах.

Висновки і перспективи. Розуміння економічної сутності поняття «фінансово-економічна безпека підприємства» є невід'ємною складовою успішного функціонування підприємства в сучасних умовах ринкової економіки. Для запобігання зовнішніх та внутрішніх загроз необхідно якісно забезпечити фінансово-економічну безпеку. Ефективне управління фінансово-економічною безпекою підприємства, створення неподільної системи – не тільки основа забезпечення безпеки, а також значна проблема, яку можна розглядати у розрізі комплексу проблем, дослідження яких становить перспективу подальших досліджень.

Список літератури:

1. Барановський О.І. Фінансова безпека в Україні: монографія / О.І. Барановський. – К.: Нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 759 с.
2. Бланк И.А. Управление финансовой безопасностью предприятия: учебник / И.А. Бланк. – К.: Ника центр, Эльга, 2004. – 784 с.
3. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
4. Єрмошенко М.М. Фінансова безпека держави: навчальний посібник / М.М. Єрмошенко. – К.: Нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 307 с.
5. Захаров О.І. Організація та управління економічною безпекою суб'єктів господарської діяльності: навч. посібник / О.І. Захаров, П.Я. Пригунов. – К.: КНТ, 2008. – 257 с.
6. Камлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності: навч. посібник / М.І. Камлик. – К.: Атіка, 2005. – 432 с.
7. Кириленко В.І. Інвестиційна складова економічної безпеки: монографія / В.І. Кириленко. – К.: КНЕУ, 2005. – 232 с.
8. Папехин Р.С. Факторы финансовой устойчивости и безопасности предприятия: диссертация на соискание ученой степени к.э.н.: 08.00.10 / Папехин Р.С. – Волгоград, 2007. – 176 с.
9. Сідак В.С. Мораль і безпека особи, нації, держави: історико-філософські нариси / В.С. Сідак, І.В. Валько; АПН України, Національна академія Служби безпеки України. – К.: [б.в.], 2001. – 221 с.
10. Шкільник І.О. Фінансовий аналіз: навчальний посібник / І.О. Шкільник // Держ. вищ. навч. закл. «Укр. акад. банків. справи Нац. Банку України», Каф. фінансів. – К.: Центр учб. літ., – 2016. – 338 с.

Миронец Ю.В.

Днепропетровский государственный аграрно-экономический университет

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУТЬ ПОНЯТИЯ «ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ»

Аннотация

В данной статье рассматривается экономическая суть понятия «финансово-экономическая безопасность предприятия» как неотъемлемая составляющая часть эффективной предпринимательской деятельности в условиях недобросовестной конкуренции, предпринимательского риска и несовершенной законодательной базы относительно субъектов хозяйственной деятельности. Автором рассмотрена связь исследуемого понятия с «угрозами» и «риском», объединяя указанные определения в словосочетании «угроза финансово-экономической безопасности предприятия». Акцентируемо внимание на факторы влияния на состояние финансово-экономической безопасности, а именно: угрозы (внешние, внутренние), риски менеджменту, потери обычной хозяйственной деятельности. Также выделено составляющие финансово-экономической безопасности, в частности технико-технологическую, информационную, рыночную, кадровую, материально-сырьевую безопасность.

Ключевые слова: экономическая безопасность, финансовая безопасность, угрозы и риски, угроза финансово-экономической безопасности, факторы влияния, составляющие финансово-экономической безопасности.

Myronets Y.V.

Dnipropetrovsk State Agrarian and Economic University

ECONOMIC ESSENCE OF THE CONCEPT OF FINANCIAL AND ECONOMIC SECURITY OF ENTERPRISE

Summary

The article discusses the economic concept of «financial and economic security of enterprise» as an integral part of effective entrepreneurship in the context of unfair competition, entrepreneurial risk and imperfect legislative framework for economic entities. The author analyzes the relationship of the investigated concept with «threats» and «risks» by combining the given definitions in the phrase «Threat of financial and economic security of enterprise.» The factors influencing the state of financial and economic security such as threats (external, internal), risks of management and the loss of conventional economic activity have been emphasized. It also highlighted the components of financial and economic security including technical and technological, information, market, personnel and raw material security.

Keywords: economic security, financial security, threats and risks, threats of financial and economic security, impact factors, components of financial and economic security.

УДК 332.14:338.436

ЕВОЛЮЦІЯ РОЗВИТКУ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ РЕГІОНУ У ТРАНСФОРМАЦІЙНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Мокрій О.Г.

Черкаський державний технологічний університет

Досліджено еволюцію розвитку агропромислового комплексу регіону, визначено характеристики та мету кожного етапу його формування. Розглянуто створення та функціонування агропромислового комплексу як на національному, так і на регіональному рівні. Визначено, що досвід еволюції розвитку агропромислового комплексу в Україні є основою для прийняття стратегічних рішень щодо планування подальшого розвитку. Зазначено про необхідність формування перехідних та адаптаційних механізмів розвитку агропромислового комплексу регіону в трансформаційній економіці. Доведено, що для створення таких механізмів у АПК необхідне врахування специфічних складових та пріоритетних особливостей кожного регіону.

Ключові слова: агропромисловий комплекс, регіон, економіка, сільське господарство, трансформаційна економіка, адаптаційні механізми.

Постановка проблеми. Агропромисловий комплекс (АПК) регіону відіграє важливу роль у функціонуванні економіки держави. Зміни національної економіки зумовлюють необхідність адаптації АПК регіону до нових економічних умов. Протягом розвитку та становлення економіки України паралельно відбувалася еволюція розвитку АПК регіону та формування його ролі в економіці держави.

Розвиток АПК в Україні є складним та суперечливим протягом всього періоду його становлення, адже сформований регіональний АПК Радянського Союзу не відповідав економічним умовам розвитку на ринкових засадах незалежної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам розвитку та ролі АПК присвячені праці багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема: Амбросова В., Андрійчука В., Бородіна Є., Лозинської Т., Макаренка П., Маліка М., Могилюного А., Онищенко А., Прокопа І., Юрчишина В. та ін. Ними розглянуті питання формування вітчизняної політики розвитку АПК, його інституційного та інфраструктурного забезпечення.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Організаційні та економічні структурні трансформації у агропромисловому секторі, які пов'язані з особливостями перебігу економічно-політичних процесів, не забезпечили повноцінного фундаменту для становлення потужного та сучасного АПК регіону в Україні. Залишаються недостатньо висвітленими особливості розвитку регіональних АПК з точки зору сучасної економічної парадигми знань.

Мета статті. Метою статті є дослідження еволюції формування АПК регіону для обґрунтування адаптаційних механізмів розвитку агропромислового комплексу в трансформаційній економіці.

Виклад основного матеріалу. АПК почав своє формування в середині ХХ ст., в Україні цей період можна поділити на 4 основні етапи (табл. 1):

- 1) початковий;
- 2) реформування постсоціалістичного АПК;
- 3) формування АПК регіонів України на сучасних ринкових засадах;
- 4) трансформація АПК регіонів України в європейському напрямі.

У ХХ ст. головною характеристикою економіки України була історична невідповідність розвитку галузей, які безпосередньо належать до

виробництва продовольства, одягу і взуття, поступове збалансування міжгалузевих зв'язків, що обумовлено поширенням підприємств і об'єднань агропромислового типу, що охоплюють єдиний господарський, організаційно-управлінський і економічний механізм виробництва, переробку і збут готових продуктів.

Об'єктивною передумовою формування АПК є посилення поділу праці та зростання усуспільнення виробництва, що обумовлено науково-технічним прогресом продуктивних сил суспільства.

Процес формування АПК пов'язаний, насамперед, з переходом сільського господарства на машинну базу, з необхідністю збільшення обсягу виробництва продукції та усунення втрат на всіх стадіях її створення, переробки, зберігання і збуту шляхом прискореного розвитку харчової промисловості, сфери зберігання, транспортування і торгівлі, створення холодильного господарства на всіх стадіях проходження сировини і готової продукції [2].

У березні 1965 р. на Пленумі ЦК КПРС було розглянуто питання «Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку сільського господарства СРСР». У результаті основними напрямками нової аграрної політики були [5]:

1) зміна системи планування та економічного стимулювання. Було встановлено тверді плани на закупівлі зерна, на відміну від попередніх, що коливалися; підвищено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію тваринництва від 10% до 100%; введено економічне стимулювання у вигляді надбавок в ціні до 50% при закупівлі понад планових показників; списано борги перед державою з колгоспів і радгоспів та знижено ставку прибуткового податку на селян. Господарствам надали можливість самостійно планувати виробництво в межах державних замовлень;

2) переведення сільського господарства на сучасну індустріальну основу та прискорення науково-технічного прогресу. Передбачалось збільшення капіталовкладень в сільське господарство та укріплення енергетичної бази колгоспів і радгоспів для раціонального використання та підвищення родючості земель, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва на основі механізації, меліорації і хімізації;

3) проведення активної соціальної політики в селах. Було введено гарантійну щомісячну оплату

праці за тарифними ставками відповідних категорій та створено спеціальні фонди оплати праці;

4) вдосконалення форм організації виробництва і управління на основі спеціалізації і кооперації, інтеграції колгоспно-радгоспного і промислового виробництва. Передбачалася також підтримка особистих підсобних господарств.

Нова аграрна політика мала безпосередньо ринковий напрям, але реформа була припинена і сільське господарство продовжило розвиватися в протилежний до ринку бік. Це зумовило відставання АПК СРСР від розвинених країн. Основним з напрямків капіталовкладень була механізація виробничих процесів, проте на 1000 га ріллі в кінці 70-х рр. в СРСР припадало 11,5 тракторів, а в США – 30, у Великобританії – 72, у Франції – 81, у ФРН – 194, в Італії – 85; а зернозбиральних комбайнів відповідно у СРСР – 5,7; США та Великобританії – 15, у Франції – 19, ФРН – 33, Італії – 8 [5]. У 70-ті рр. XX ст. також активно приділялась увага поглибленню міжгалузевих зв'язків та створенню агропромислових об'єднань. Так в середині 80-х рр. їх кількість досягла 4,8 тисяч підприємств [5], проте вони функціонували неефективно та не забезпечили очікуваного зростання виробництва сільськогосподарської продукції. І тільки в травні 1982 р. було прийнято програму, яка передбачала агропромислому інтеграцію – встановлення виробничих зв'язків між сільським господарством та харчовими підприємствами, торгівельними, будівельними та транспортними організаціями [5]. На регіональному рівні в АПК створювалися агропромислові об'єднання, які склалися з підприємств певної території, що займалися виробництвом та переробкою сільськогосподарської продукції, добрив, сільськогосподарської техніки та ін.

Отже, аграрна політика 1965-1990 рр. об'єктивно була спрямована на модернізацію сільського господарства, створення аграрного сектору, який би відповідав індустріальній стадії розвитку суспільства і являв собою життєздатну альтернативу ринково-фермерському варіанту аграрної еволюції. Однак в ході реалізації цієї політики чітко проявилось

протиріччя між курсом на модернізацію аграрного сектора і політико-ідеологічними установками правлячої партії. В результаті спостерігалися уповільнення зростання основних показників сільськогосподарського виробництва, поступове наростання кризових явищ, численні протиріччя і парадокси в аграрному секторі. Вирішивши ряд конкретних проблем в галузі сільського господарства, аграрна політика не дозволила створити по-справжньому високоефективний, на рівні розвинених країн світу, аграрний сектор [5].

Після розпаду Радянського союзу сформований всесоюзний АПК розділився на АПК окремих країн, налагоджені виробничі зв'язки були зруйновані. Необхідно було вийти з глибокої економічної кризи та побудувати ринкові відносини, шляхом усунення державного монополізму і розвитком «здорової» конкуренції у всіх сферах АПК України.

Для вирішення вищезазначених проблем у 1991 р. в Україні була розпочата земельна реформа. Її головна мета – створити необхідні економічні та політичні умови для формування в аграрному секторі ринкового середовища і організації ведення сільськогосподарського виробництва, забезпечити його високу ефективність та нести повну відповідальність за результати господарювання [1].

Першим етапом реалізації реформи було створення агроформувань нового типу, заснованих на приватній власності на землю і майно. Колишні колгоспи були перетворені у колективні сільськогосподарські підприємства шляхом розподілу майна та землі на паї (частки). Згідно Указу Президента України від 8 серпня 1995 р. «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарських підприємств і організацій» працівники ставали власниками частки колективного майна, розмір якої залежав від величини трудового внеску. Вони мали право отримати свою частку грошима чи майном, продати її, передати у спадок чи вийти з колективного сільськогосподарського підприємства.

Таблиця 1

Етапи формування АПК регіону в Україні

Етап	1	2	3	4
Період	1960-1990 рр.	1991-2000 рр.	2001-2014 рр.	2015 – сьогодення
Умови формування	Територія сучасної України знаходилася у складі СРСР	Здобуття Україною незалежності та перебування АПК в глибокій економічній кризі	Впровадження нової аграрної реформи	Сучасна реформа АПК євроінтеграційного напрямку
Головна проблема	Історично сформована невідповідність розвитку галузей, які безпосередньо належать до АПК	Розрив попередніх виробничих зв'язків, відсутність досвіду вільних ринкових відносин та конкуренції	Необхідність утримання позицій на світовому аграрному ринку	Соціально-економічна криза, втрата позицій на світовому ринку, через втрату частки промислових центрів України
Головна мета	Поступове збалансування міжгалузевих зв'язків і поширення об'єднань агропромислового типу	Формування АПК України на ринкових засадах, налагодження міжгалузевих зв'язків та формування аграрного ринку	Формування ефективних АПК регіонів України	Розробка та впровадження нової концепції розвитку АПК регіонів, як самостійних складових економіки держави
Результат	Механізація сільськогосподарського виробництва, покращення соціально-економічного становища селян, створення локальних та глобальних об'єднань агропромислового типу	Створення нових форм господарювання, передача землі в приватну власність пайовиків, початок формування аграрного ринку в Україні	Створення інститутів інфраструктурного забезпечення аграрного ринку	Розробка перехідних та адаптаційних механізмів для розвитку АПК у трансформаційній економіці

Джерело: розроблено автором

Проте колективне сільськогосподарське підприємство не здатне було самостійно забезпечити розвиток сільськогосподарського виробництва та функціонувати в умовах ринкового середовища, суттєво не відрізняючись в економічному та організаційному механізмі господарювання від колективного господарства. Тому маючи право вийти з колективного сільськогосподарського підприємства та зайнятися індивідуальним сільськогосподарським виробництвом, тобто створити фермерське господарство, власники паїв почали активно їх створювати, що було новим кроком у розвитку форм господарювання.

Неефективне функціонування колективних сільськогосподарських підприємств сприяло створенню інших нових форм господарювання у 90-і рр. Тому 3 грудня 1999 р. був прийнятий Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», яким передбачалося реформувати протягом грудня 1999 р. – квітня 2000 р. колективні сільськогосподарські підприємства в нові організаційні форми господарювання ринкового типу, які функціонують на засадах приватної власності на землю та майно. Усім членам колективних сільськогосподарських підприємств забезпечувалося право вільного виходу з цих підприємств із земельними частками і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності.

Приватні підприємства, що виникли на базі реформованих колективних сільськогосподарських підприємств, зобов'язувалися укладати договори оренди земельної частки і майнового паю з власниками цих паїв з виплатою орендної плати у натуральній або грошовій формі. Цим Указом була встановлена мінімальна орендна плата за земельну частку (пай) в розмірі не менше одного відсотка від вартості орендованої землі. Передбачалося збереження, по можливості, цілісності господарського використання приватними формуваннями землі та майна колишніх колективних сільськогосподарських підприємств на основі оренди земельних часток (паїв) і майнових паїв у групі власників цих часток (паїв).

Громадянам, які мають земельний пай, було надано право приєднувати виділену їм земельну ділянку до власного особистого підсобного господарства без створення юридичної особи. Не менш важливим є й те, що орендарям надана можливість вільного викупу земельних ділянок, наданих у користування (понад норму, яка приватизується безкоштовно) за ціною, не нижче визначеної у встановленому порядку грошової оцінки землі.

В результаті практичної реалізації зазначеного Указу 10833 колективних сільськогосподарських підприємств змінили свій юридичний статус. На їх базі у 2000 р. було створено 14241 приватне агроформування, в тому числі фермерських господарств – 1254 (8,8%), приватних підприємств (приватно-орендних) – 2901 (20,4%), господарських товариств (переважно товариств з обмеженою відповідальністю) – 6761

(47,5%), сільськогосподарських виробничих кооперативів – 3325 (23,3%). Важливо також те, що 7434 новостворених підприємства зберегли земельні ділянки колишніх колективних сільськогосподарських підприємств, а отже, мали змогу скористатися позитивною дією фактора масштабів виробництва. В наступні 2001-2002 рр. процес реформування аграрних підприємств продовжувався, насамперед, через перетворення одних типів приватних підприємств в інші, подальшого зростання кількості селянських (фермерських) господарств [1].

Ці трансформації мали економічне та соціальне спрямування, забезпечивши формування підприємств ринкового типу та захисту власників землі введенням державних актів про приватну власність землі, шляхом створення механізму оренди землі, обов'язковою умовою якого є виплата мінімальної орендної плати.

Таким чином аграрна реформа не забезпечила однакові права і можливості для різних форм господарювання у сільському господарстві, свободи вибору ринків збуту та ціноутворення. Інфраструктура аграрного ринку не була сформована належним чином. Тому для створення сучасного аграрного ринку був прийнятий Указ Президента України від 6 червня 2000 р. «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» [7]. Указом передбачалося створення інститутів інфраструктурного забезпечення аграрного ринку, зокрема: мережі пунктів заготівлі сільськогосподарської продукції, кредитні спілки, а також сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи; торгові доми, оптово-роздрібних магазинів фірмової торгівлі підприємств, що виробляють мінеральні добрива, засоби захисту рослин, пально-мастильні матеріали, запасні частини для сільськогосподарської та іншої техніки, сільськогосподарський інвентар тощо; мережі підприємств, для здійснення оптової та роздрібно торгівлі сільськогосподарською продукцією та продовольством, у тому числі магазини фірмової торгівлі і торговельні центри (комплекси).

Були сформовані основні ринкові механізми регулювання виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції:

- реалізація на конкурентних засадах (на товарних біржах та аукціонах), що дозволило зробити ринок більш прозорим та відкритим;
- збільшення обсягів закупівлі за форвардними контрактами, завдяки чому гарантувався викуп продукції та захист від можливих коливань цін;
- створення інформаційної системи для надання інформації про стан та тенденції аграрного ринку, результати біржових торгів, досліджень і аналізу цього ринку, що сприяло інформаційній прозорості процесів на ринку;
- обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції, тобто захист сільськогосподарських виробників від тиску конкурентів та свавілля органів виконавчої влади;
- активізація роботи банків та страхових компаній щодо збільшення обсягів фінансових ресурсів, через кредитування підприємств АПК та їх страховий захист;
- спрощення порядку митного оформлення сільськогосподарської продукції та продовольства з метою збільшення обсягів експорту;

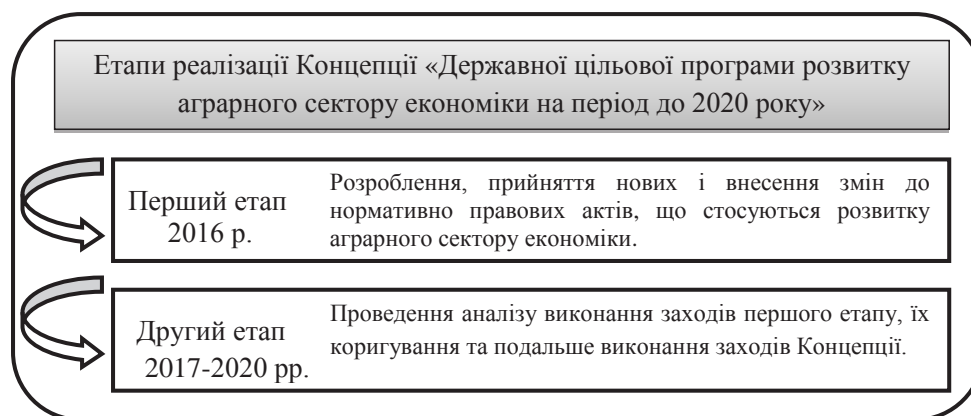

Рис. 1. Етапи реалізації Концепції «Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року»

Джерело: розроблено автором на основі [4]

– удосконалення порядку укладання ф'ючерсних та опціонних контрактів з метою розширення практики їх застосування у сфері реалізації сільськогосподарської продукції на товарних біржах;

– гармонізація законодавства України з питань стандартизації у сфері виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції та продовольства за нормами і принципами Світової організації торгівлі.

Реалізація цих механізмів дозволила Україні повернути своє місце на світовому аграрному ринку (у 2014 р. близько 20-24% українського експорту становлять продукти агропромислового комплексу України. Упродовж 2005-2014 рр. експорт продукції аграрного сектору економіки зріс майже в 4 рази і досяг у 2014 р. 18,2 млрд. дол. США, імпорт – відповідно у 2,3 рази і 7,9 млрд. дол. США [6]) та почати формулювати спеціалізовані АПК регіонів (економічного району, адміністративної області, району та окремих господарських формувань). Усі вони відображають специфіку поєднань природних умов і ресурсів, характер розселення, поєднання галузей агропромислового виробництва, спеціалізацію господарств і підприємств [3].

Ці досягнення дали змогу Україні визначити новий напрямок розвитку АПК регіонів та держави. 30 грудня 2015 р. Кабінетом міністрів України Розпорядженням № 1437-р було затверджено Концепцію «Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року» [4]. Головною метою концепції визначено створення організаційно-економічних умов для ефективного, соціально спрямованого розвитку аграрного сектору економіки, стабільного забезпечення промисловості сільськогосподарською сировиною, а населення – високоякісною та безпечною вітчизняною сільськогосподарською продукцією, збільшення обсягів виробництва продукції з високою доданою вартістю, посилення позиції України на світовому ринку сільськогосподарської продукції та продо-

вольства [4]. Етапи реалізації концепції наведені на рис. 1.

Концепція базується на Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 р.

Реалізація концепції покликана забезпечити розвиток аграрного сектору на основі оптимізації його виробничої і соціальної інфраструктури, підвищити конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва, поліпшити якість і безпечність сільськогосподарської продукції, здійснювати охорону навколишнього природного середовища та відтворення природних ресурсів, підвищити рівень зайнятості сільського населення [4]. Разом з цим сама лише Концепція неспроможна забезпечити позитивного результату. Автор наголошує на необхідності врахування змін у національній економічній системі, її динамічності, поведінці світових ринків агропромислової продукції.

Висновки і пропозиції. Формування та розвиток АПК регіонів відбувався нерівномірно, жодна з розроблених стратегій розвитку не була повністю та послідовно реалізована, що стало однією з причин відставання АПК регіону від аналогічного сегменту розвинених держав світу.

АПК є ключовим елементом у розвитку економіки регіонів України. Формування сучасної стратегії розвитку АПК регіону дозволить створити економічні умови для ефективного АПК та посилити роль України на світовому ринку аграрної продукції.

Вивчений досвід щодо еволюції розвитку АПК в Україні та світі є ґрунтовною платформою для прийняття стратегічних рішень щодо планування подальшого розвитку. На цій основі та враховуючи досвід розвинених країн зазначимо, що напрями розвитку АПК регіонів мають бути побудовані з урахуванням адаптаційних підходів до трансформаційної економіки. Особливість їх застосування в Україні – у гнучких інструментах та механізмах для використання у вітчизняних реаліях та з урахуванням регіональної специфіки.

Список літератури:

1. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: Підручник. – 2-ге вид., доп. і перероблене / В. Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studentbooks.com.ua/content/view/729/39/1/0/>
2. Большой энциклопедический словарь. Сельское хозяйство. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cnsnb.ru/AKDiL/0024/base/RA/000736.shtm>
3. Економічні основи розвитку АПК в ринкових умовах – Монографія (С. Л. Дусановський, С. М. Білан). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uchebnik-online.net/book/584-ekonomichni-osnovi-rozvitku-apk-v-rinkovix-umovax-monografiya-sldusanovskij-yembilan.html>
4. Концепція «Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року»: Розпорядження Кабінету міністрів України [від 30 грудня 2015 р. № 1437-р]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80#n9>
5. Наухацкий В. В. Агропромышленный комплекс СССР в 1965–1985 годах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studopedia.org/9-36495.html>
6. Офіційний сайт Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
7. Указ Президента України від 6 червня 2000 р. «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/767/2000>

Мокрий О.Г.

Черкасский государственный технологический университет

ЭВОЛЮЦИЯ РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА РЕГИОНА В ТРАНСФОРМАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКЕ**Аннотация**

Исследована эволюция развития агропромышленного комплекса региона, определены характеристики и цели каждого этапа его формирования. Рассмотрено создание и функционирование агропромышленного комплекса, как на национальном, так и на региональном уровне. Определено, что опыт эволюции развития агропромышленного комплекса в Украине является основой для принятия стратегических решений по планированию дальнейшего развития. Отмечена необходимость формирования переходных и адаптационных механизмов развития агропромышленного комплекса региона в трансформационной экономике. Доказано, что для создания таких механизмов в АПК необходимо учета специфических составляющих и приоритетных особенностей каждого региона.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, регион, экономика, сельское хозяйство, трансформационная экономика, адаптационные механизмы.

Mokrii O.H.

Cherkasy State Technological University

EVOLUTION OF THE AGRICULTURE OF REGION AT TRANSFORMATION ECONOMY**Summary**

The evolution of the agriculture sector of region is investigated, characteristic and purpose of each stage of its formation are defined. There was considered the creation and functioning of the agricultural sector both at national and regional levels. There was determined that the experience of the evolution of agriculture in Ukraine is the basis for making the strategic decisions about planning the further development. There was indicated the necessity of forming the transition and adaptation mechanisms of development of agriculture sector in transforming economy of region. There was proved that taking into account the specific components and priority features of each region is necessary for the creation such mechanisms in agribusiness.

Keywords: agricultural complex, region, economy, agriculture, transformation economy, adaptive mechanisms.

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

УДК 621.6:330.131

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВАРТОСТІ ПОСТАЧАЇ ГАЗУ ПО ТРУБОПРОВОДАХ ТА СКРАПЛЕНОГО ПРИРОДНОГО ГАЗУ МОРЕМ

Москвіченко І.М., Кобзарук В.О.

Одеський національний морський університет

За останні роки глобалізації та ринкового фундаменталізму, світ оцінив переваги газу і виробники стали швидко нарощувати його видобуток, удосконалювати технології вилучення та доставки. В даний час відбувається перерозподіл газового ринку. Цей перерозподіл пов'язаний з тим, що традиційні методи видобутку і транспортування газу починають витіснятися новими, більш технологічними методами. Найбільш відомими є сланцевий та скраплений природний газ. У цій статті ми порівнюємо між собою технології транспортування природного газу, класичну – по трубах (газопроводу) і більш сучасну – у скрапленому стані (СПГ).

Ключові слова: транспортування, газ, СПГ, трубопровід, аналіз, вартість, постачання, морські перевезення.

Постановка проблеми. Загострення політичної та соціально-економічної ситуації, а також газового питання в Україні, потребує вирішення таких задач, як оцінка стану та перспектив всесвітнього газового ринку, аналіз вартості постачання природного газу та СПГ, розглянути питання щодо можливостей інвестування у побудову СПГ-терміналу, доцільності здійснення морських перевезень СПГ власним флотом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у дослідження цих питань внесли С.П. Баскаков, І.А. Крупорницька, О.Б. Брагинський, С. Андріанов, Л. Уніговський, В. Щербіна та інші автори. Проте, незважаючи на велику кількість праць цих та інших науковців, швидкі зміни політичної та соціально-економічної ситуації у світі доводять необхідність подальших досліджень з даної проблематики.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість наукових праць щодо проблеми доцільного транспортування газу, залишаються недостатньо розглянуті системи взаємодії між учасниками всесвітнього газового ринку, порівняння постачання трубопровідного газу та СПГ морем з точки зору економічної доцільності, вивчення можливостей для перевезення СПГ морськими суднами.

Мета статті. Порівняти вартість постачання газу по трубопроводам та скрапленого природного газу морем.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день, традиційно для транспортування газу від місць видобутку до споживача застосовуються газопроводи (так звані трубопровідні транспорт газу). На даний час, цей метод є основним способом транспортування. За різними оцінками, від 70 до 80% всього обсягу газу транспортується цим способом.

Технологічно цей спосіб досить простий, видається установкою комплексної підготовки газу (УКПГ) газ під тиском до 75 атмосфер рухається по трубах діаметром до 1,4 метра. По мірі просування газу по трубопроводу він втрачає енергію, долаючи сили тертя між газом і стінкою тру-

би, так і між шарами газу в самій трубі. Тому через певні проміжки на маршруті транспортування споруджують компресорні станції (КС), на яких газ знову дожимається до 75 атмосфер.

Щоб забезпечити транзит газу по трубопроводу, додатково потрібен так званий «технічний», або, використовуючи правильний термін, паливний газ, що використовується для вироблення енергії, необхідної для роботи газоперекачувальних станцій.

Для транспортування газу необхідно спорудити і здійснювати обслуговування трубопроводу. Ці витрати становлять значну частину собівартості газу.

Скраплений (або зріджений) природний газ (СПГ), або скраплений нафтовий газ (СНГ) – очищений і підготовлений або відокремлений від природного газу, зріджений при охолодженні або під тиском для полегшення зберігання або транспортування. Складається СПГ в основному з метану, пропану і бутану. Газ надходить з установки комплексної підготовки газу (УКПГ) переробляється в СПГ на так званих скраплюючих установках, де при температурі навколишнього середовища нижче 160 градусів і/або при тиску вище 100 кПа відбувається зрідження. В одній і тій же ємності, зрідженого природного газу вміститься в 600 разів більше, ніж звичайного [1].

У такій формі газ може транспортуватися морським, залізничним або автомобільним транспортом, тривалий час зберігатися у спеціально обладнаних сховищах, перероблятися на газопереробних підприємствах або відвантажуватися по газопроводу споживачам. Перед поставкою безпосередньо споживачеві СПГ повертають в початкове газоподібний стан на регазифікаційних терміналах, після чого він може застосовуватися в побуті для опалення, підігріву води та приготування їжі; і на автомобільному транспорті в якості палива.

Для транспортування газу у скрапленому стані використовують спеціальні танкери – газозовози.

Це спеціальні кораблі, на яких газ перевозиться у зрідженому стані за певних термобаричних умов. Таким чином, для транспорту-

вання газу цим способом необхідно протягнути газопровід до берега моря, побудувати на березі скраплюючий газ завод, порт для танкерів і самі танкери. Такий вид транспорту вважається економічно обґрунтованим при віддаленості споживача скрапленого газу більше 3000 км.

У сфері мережного газу постачальники жорстко прив'язані до споживачів трубопроводами. І ціни на поставки визначаються довгостроковими контрактами. У випадку орієнтації споживача на СПГ, йому достатньо мати термінал з прийому зрідженого природного газу, а закупівлі проводити на біржі по мірі необхідності. Тому ринок СПГ менш монополізований [2].

Постачальники СПГ виграють за рахунок економії на морських перевезеннях. При сприятливих умовах ціна постачання газу танкером може бути нижче ціни поставки по газопроводу майже на порядок. Порівняння транспортних витрат з використанням СПГ та газозовів показує, що при збільшенні відстані транспортування витрати збільшуються набагато більш низькими темпами, підтверджуючи привабливість нового ринку зрідженого природного газу. Навпаки, прокладка як наземних, так і підводних трубопроводів із зростанням відстаней збільшує собівартість традиційного природного газу набагато швидше [3].

Найбільшими постачальниками СПГ на світовому ринку є Катар, Малайзія, Індонезія, Австралія, Алжир, США, Норвегія.

У 2013 р. на ВТП NCG було реалізовано близько 48 млрд кубометрів фізичної газу (зокрема, висококалорійний Н-газ і низькокалорійний L-газ, причому на останній припадає лише 10-20% від загального фізичного кількості), на Gaspool – 40,4 млрд. Разом на обох німецьких хабах в 2013 р. було реалізовано близько 90 млрд кубометрів фізичної газу (нідерландською TTF в 2013 р. реалізовано ще близько 46 млрд) [4].

У Росії перший завод з виробництва СПГ був побудований на Сахаліні, в рамках проекту «Сахалін-2». Урочистий пуск заводу відбувся в 2009 році і «Газпром» не збирається упускати цей зростаючий ринок.

Зрозуміло, ніхто не буде демонтувати існуючу газотранспортну систему, її потенціал ще не до кінця вичерпаний. Будуть будуватися і нові газопроводи, особливо в регіонах, віддалених від узбережжя. Але ситуація така, що частка СПГ на ринку природного газу зростає і потенціал зростання дуже великий, тому говорити про стабілізації газового ринку не доводиться [5].

У міру зростання залежності основних центрів споживання газу від імпорту торгівля СПГ буде грати все більшу роль у передачі цінних сигналів між регіональними ринками Європи, Азіатсько-Тихоокеанського регіону та Північної Америки. Разом з тим, в структурі імпорту між цими регіонами в період до 2030 року і далі будуть зберігатися існуючі відмінності.

У міру зниження власних обсягів видобутку в Європі утворюється дефіцит, що усувається за рахунок імпорту і СПГ, і газу, що поставляється по трубопроводах, в той час як у Північній Америці падіння обсягів видобутку компенсується, головним чином, постачаннями СПГ.

В Азіатсько-Тихоокеанському регіоні зростаючий попит задовольняється шляхом збільшен-

ня обсягів власного видобутку (але при активізації внутрішньорегіональної торгівлі) та імпорту СПГ. Хоча СПГ грає важливу роль в ліквідації дисбалансів між попитом і пропозицією у всіх трьох основних газоспоживаючих регіонах, торгівлю трубопровідним газом буде як і раніше буде сконцентровано в Європі [6].

Незважаючи на те, що більша частина газу, що йде до Європи, як і раніше поставляється по трубопроводах за довгостроковими контрактами з термінами дії до 2025 року і далі, на ринку очікується поява кількох нових постачальників СПГ. Важливим фактором, який вплине на здатність поставок СПГ конкурувати на ринках споживання, буде його конкурентоздатність з точки зору витрат у порівнянні з газом, що поставляється по трубопроводах.

Підвищення цін на газ і нові технології, які зумовлюють істотне зниження витрат у секторі СПГ, сприяли підвищенню конкурентоспроможності СПГ в порівнянні з трубопровідним газом. Разом з тим, останнім часом спостерігається зворотна тенденція зважаючи на стрімке зростання цін на сталь і навіть ще більшого збільшення вартості заводів зі скраплення [7].

Зіставлення витрат на транспортування газу по сухопутних і морських трубопроводів з витратами на перевезення СПГ публікуються з кінця 1970-х років, коли це питання було поставлено в практичну площину в зв'язку з експортом алжирського газу. Недавнє зіставлення витрат було включено в обстеження з енергетики Комісії ЄС, що дає змогу порівняти вартість СПГ і газу, що перекачується по трубопроводах великої довжини, на основі різних припущень

Даний аналіз показує точки беззбитковості для трубопровідної транспортування та поставок СПГ відповідно на відстані в 3000 км і 6500 км для проектів з пропускною здатністю в 10 млрд. м³ і 25 млрд. м³ на рік з скороченням рентабельних відстаней у випадку більш пересіченої місцевості і суттєво більш короткі відстані рентабельності для морських трубопроводів.

У період 1990-2000 років витрати на зріджування знизилися на 25-35%, а витрати на морські перевезення – на 20-30%.

Різна пропускна спроможність на рівні 10, 25 і 40 млрд. м³ на рік; у разі трубопровідного газу, включаються капітальні витрати, пов'язані з прокладанням трубопроводів і будівництвом газокompресорних станцій; у разі ЗПГ – танкер вантажомісткістю в 135 тис. м³ і регазифікаційний термінал з продуктивністю у 8 млрд. м³ у рік; всі об'єкти відповідають нинішній найкращій технологічній практиці.

Аналогічний порівняльний аналіз був проведений Jensen Associates у 2005 году і забезпечив можливість зіставлення вартості проектів ЗПГ і морських / сухопутних трубопроводів, а також трубопроводів високого / низького тиску. Дане дослідження дозволяє зробити висновок про те, що проект з однією технологічною лінією СПГ дешевше всіх інших варіантів при відстані понад 4500 км. При подальшому зниженні витрат відстань беззбитковості скоротиться в найближчому майбутньому навіть ще більше.

При цьому, однак, слід мати на увазі, що випадки прямого зіставлення поставок СПГ і газу

по трубопроводах є швидше виняток: основними випадками є поставки північно-африканського і, можливо, нігерійського газу до Європи, а також поставки близькосхідного газу до Європи – можливо, при їх поєднанні з деякими випадками поставки газу з Затоки в Пакистан та Індію. Навіть у цих випадках мова буде йти про різні відстанях зважаючи на відмінності між маршрутами морських перевезень і транспортуванням по суші.

Для Японії і Північної Америки СПГ залишається основним варіантом імпорту газу. Можливі проекти прокладання трубопроводів до Японії будуть брати свій початок в інших регіонах в порівнянні з поставками СПГ. Аналогічним чином, основна частина запасів газу в колишніх радянських республіках розташована в середині Євразійського континенту і тому неминуче вимагає транспортування по трубопроводах.

В світі сьогодні налічується 19 країн-експортерів СПГ. Найбільшим з них є Катар, на частку якого припадає 32% всієї світової торгівлі СПГ. За ним йдуть Австралія (12%) і Малайзія (10,2%) [8].

Катар, невелика держава на Аравійському півострові, є класичним прикладом бурхливого зростання економічного добробуту за рахунок видобування та експорту енергоносіїв. В цілях забезпечення енергетичної безпеки США у 90-ті роки вклали величезні інвестиції в будівництво сучасної газодобувної промисловості та СПГ-флоту для транспортування катарського газу в Північну Америку. «Сланцева революція» на першому етапі дозволила США забезпечити внутрішні потреби у вуглеводневих ресурсах. Вивільнені газові потужності Катару були затребувані в динамічному Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР). Крім того, Катар співпрацює з найбільшими світовими енергетичними компаніями, що дозволяє йому використовувати і розвивати у сфері скраплення газу новітні технології, які забезпечують безперечне лідерство в цьому вигляді газового бізнесу [9].

Не слід також залишати поза увагою і значення витрат на транспортування газу в міжнародній торгівлі цим сировинним товаром. Формування ціни на газ, що є предметом міжнародної торгівлі, на ринку, де попит перевищує пропозицію, засновується на чистій експортній вартості («нетбек»), що виводиться з вартості заміщення газу субститутами або ж з ринкової ціни газу на ємному і ліквідному ринку. Витрати на транспортування, в кінцевому рахунку, віднімаються з дохідної частини експортера. Для експортера основне питання буде полягати в привабливості чистої дисконтованої вартості тієї винагороди, яку він отримує за вичерпання своїх ресурсів. Зіставлення витрат на транспортування буде лише одним з елементів, що визначають рішення власника ресурсів про те, чи слід йому реалізувати свій газ і якщо так, то яким чином і де.

Для того, щоб виявити доцільність морських перевезень СПГ для України, було проведено порівняння між вартістю закупівлі газу у вигляді СПГ, що постачається морем з Катару (найбільш імовірного імпортера СПГ до України на найближчі роки), та газу, який постачається по трубопроводах з Європи.

Спочатку треба сказати, що в Україні споживається близько 55 млрд. м³ імпортного газу за рік.

Таким чином, проведемо розрахунок того, яку кількість газу отримає Україна, якщо його постачатиме Катар впродовж одного року одним судном вантажомісткістю 140000 м³ СПГ.

Виходячи з того, що відстань між катарським портом Доха та українським портом Одеса (його було взято для розрахунків, оскільки досі остаточно не відомо, в якому саме порту буде збудований регазифікаційний термінал) становить 4187 морських миль, а середня швидкість СПГ-танкера – 16 вузлів (з урахуванням зниження швидкості в каналах), можна розрахувати кількість рейсів за рік. Але спочатку розрахуємо час одного рейсу за формулою:

$$T_p = t_x * 2 + t_{ст} * 2$$

де T_p – час рейсу, години,

t_x – ходовий час, години,

$t_{ст}$ – час стоянки, години.

Ходовий час знайдемо за формулою:

$$t_x = \frac{S}{w}$$

де S – відстань, яку проходить судно від порту відправлення до порту призначення, морських миль,

w – середня швидкість, з якою рухається судно, вузлів.

Крім того на прибуття, оформлення, вантажні операції і т.д. (час стоянки) в кожному порту відводиться 24 години. Тому ходовий час дорівнюватиме наступному:

$t_x = 4187$ мор. миль / 16 вузлів = 262 години або 10 днів 22 години.

Таким чином, час рейсу становитиме:

$T_p = 262$ години * 2 + 24 години * 2 = 572 години або 23,83 доби.

Кількість рейсів за рік розрахуємо за формулою:

$$K_p = \frac{E}{T_p}$$

де K_p – кількість рейсів за рік,

E – тривалість експлуатаційного періоду судна, днів,

T_p – час рейсу, днів.

Таким чином, кількість рейсів за рік складатиме:

$K_p = 330 / 23,83 = 13,84$ (рейси).

Отже, за рік СПГ-танкер з Катару до України зможе виконати 13 повних рейсів.

Тепер розрахуємо яку кількість газу він перевезе за 13 рейсів. Для цього спочатку розрахуємо, скільки кубічних метрів газу у 140000 кубічних метрів ЗПГ:

$140000 * 615 = 86\ 100\ 000$ (м³).

Звідси витікає, що за 13 рейсів танкер перевезене наступну кількість газу:

$86\ 100\ 000 * 13 = 1\ 119\ 300\ 000$ (м³).

Вартість закупівлі такого обсягу газу в Катару коштуватиме Україні:

$1\ 119\ 300\ 000 * 270 / 1000 = 302\ 211\ 000$ (дол. США).

Такий самий обсяг газу, в разі його придбання в Росії та транспортуванні по трубопроводу, коштуватиме українській стороні:

$1\ 119\ 300\ 000 * 400 / 1000 = 447\ 720\ 000$ (дол. США).

Сума, що становитиме різницю між витратами на закупівлю катарського та російського газу в обсязі 1 119 300 тис. м³, буде наступною:

447 720 000 – 302 211 000 = 145 509 000 (дол. США).

Отже, результати розрахунків показують, що транспортування СПГ морем та побудова регазифікаційного терміналу в Україні є доцільним з точки зору економіки.

Висновки і пропозиції. Виходячи з порівняльного аналізу світових цін на газ, що транспортується морем у вигляді СПГ, та трубопровідний газ, можна зробити висновок про те, що раціональність використання морських перевезень СПГ ґрунтується, головним чином, на умовах відстані, характеристики місцевості та інших. Крім того, можна додати, що СПГ надає можливості всесвітнього охоплення споживачів. Для нього відсутня така проблема, як відносини між країнами-транзитерами.

В результаті проведення розрахунків для уявного, але більш конкретного випадку закупівлі СПГ Україною в Катарі на умовах СІФ, було зроблено ряд висновків:

1) за даними, що представлені періодичними виданнями на сторінках всесвітньої мере-

жі Internet, вартість будівництва регазифікаційного терміналу на території одного з портів України на узбережжі Чорного моря може обійтися у 1,2-2 млрд. дол. США. Економія на закупівлі катарського СПГ відносно закупівлі європейського трубопровідного газу становила 145 509 000 дол. США, а це 0,12 – 0,07 вартості такого терміналу;

2) кількість газу, яку можливо перевезти з Катару до України за 13 рейсів одним танкером у вигляді СПГ, становить біля однієї п'ятдесятої частини або 2% сумарного обсягу імпортованого газу, що споживається Україною.

Крім того, в разі транспортування газу по трубопроводах питання про інвестиції також неможливо ігнорувати. Газотранспортна система потребує постійного підтримання пропускної здатності, а для цього необхідно вкладати кошти і у відновлення самої «труби», і у компресорні станції.

Тому перевезення газу морем у вигляді СПГ для України є перспективним та доцільним.

Список літератури:

1. Брагинский О.Б. Коридоры роста СПГ // Нефть, газ и бизнес. – 1995. – № 5. – С. 12.
2. Электронный журнал «Вокруг газа». – 2010. – <http://www.trubagaz.ru>
3. Крупорницкая И.А. Направления совершенствования структуры управления газовой промышленностью на внешнем рынке // Вестник МГТУ. – 2005. – № 2 (том 8). – С. 256-267.
4. Андрианов Е., Униговский Л. Ориентир – европейские интерконнекторы и хабы [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/energy_market/orientir-evropeyskie-interkonnektory-i-haby-.htmlhttp://gazeta.zn.ua/energy_market/orientir-evropeyskie-interkonnektory-i-haby-.html (дата звернення: 31.10.2014).
5. Цена энергии. Международные механизмы формирования цен на нефть и газ. – Секретариат Энергетической Хартии, 2007. – 280 с.
6. Развитие рынка СПГ: Эволюция торговли и ценообразования. – Секретариат Энергетической Хартии, 2009. – 41 с.
7. Баскаков С.П. Перевозка сжиженных газов морем. – 2001. – 201 с.
8. BP Statistical Review of World Energy. – June. – 2016. – P. 29, 30.
9. Щербина Роль сжиженного природного газа в мире и в Украине [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://lb.ua/economics/2016/10/10/347379_rol_szhizhennogo_prirodnogo_gaza.html (дата звернення: 10.10.2016).

Москиченко И.М., Кобзарук В.А.

Одесский национальный морской университет

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СТОИМОСТИ ПОСТАВОК ГАЗА ПО СУХОПУТНЫМ ТРУБОПРОВОДАМ И СЖИЖЕННОГО ПРИРОДНОГО ГАЗА МОРЕМ

Аннотация

За последние годы глобализации и рыночного фундаментализма, мир оценил преимущества газа и производители стали быстро наращивать его добычу, совершенствовать технологии извлечения и доставки. В настоящее время происходит перераспределение газового рынка. Это перераспределение связано с тем, что традиционные методы добычи и транспортировки газа начинают вытесняться новыми, более технологичными методами. Наиболее известными является сланцевый и сжиженный природный газ. В этой статье мы сравним между собой технологии транспортировки природного газа, классическую – по трубам (газопровода) и более сучасную – в сжиженном состоянии (СПГ).

Ключевые слова: транспортировка, газ, СПГ, трубопровод, анализ, стоимость, поставки, морские перевозки.

Moskvichenko I.M., Kobzaruk V.A.
Odessa National Maritime University

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE COST OF GAS SUPPLIES VIA OVERLAND PIPELINES AND LIQUEFIED NATURAL GAS BY SEA

Summary

In recent years of globalization and market fundamentalism, the world has realized the benefits of gas and manufacturers quickly began to increase its production, improve the technology of extraction and delivery. Currently there is a redistribution of the gas market. This redistribution is due to the fact that traditional methods of gas production and transportation were being replaced by new, more technologically advanced methods. The most famous is shale and liquefied natural gas. In this article we will compare between the technology of transportation of natural gas, classical – pipe (the pipeline) and more sucaco in a liquefied state (LNG).

Keywords: transportation, gas, LNG, pipeline, analysis, cost, delivery, sea transportation.

УДК 657

ПРОБЛЕМИ ОБЛІКУ ТА УПРАВЛІННЯ ДЕБІТОРСЬКОЮ ЗАБОРГОВАНІСТЮ

Носенко І.Ю.

Навчально-науковий інститут економіки
Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету

Статтю присвячено дослідженню проблем обліку дебіторської заборгованості підприємств. Розглянуто особливості обліку дебіторської заборгованості на українських підприємствах. Визначено актуальні проблеми обліку дебіторської заборгованості, що потребують їх практичного розв'язання. Наведено шляхи вирішення таких проблем.

Ключові слова: дебіторська заборгованість, дебітори, контрагенти, розрахунки, суб'єкти господарської діяльності.

Постановка проблеми. Проблема обліку дебіторської заборгованості є досить актуальною. Вона пов'язана з ступенем платоспроможності підприємств. Невиконання ними своїх фінансових зобов'язань призводить до зменшення такого активу, як гроші у їхніх постачальників, через що їхня платоспроможність теж знижується. Досить велика кількість підприємств не можуть функціонувати в нормальних умовах, через відсутність достатньої кількості коштів у обігу. У таких умовах підприємствам потрібно приділяти досить велику увагу контролю розрахунків з дебіторами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш вагомі дослідження питань регулювання організації бухгалтерського обліку та удосконалення аналізу дебіторської заборгованості здійснили вітчизняні дослідники: І.О. Бланк, М.Д. Білик, Ф.Ф. Бутинець, А.Д. Бутко, С.Ф. Голов, Л.В. Городянська, Р.О. Костирко, В.М. Костюченко, Г.О. Кравченко, С.А. Кузнецова, Л.О. Лігоненко, А.А. Мазаракі, Г.В. Митрофанов, С.В. Мних, Л.В. Нападовська, Ю.І. Осадчий, Г.В. Савицька, В.В. Сопко, А.Г. Шаповалова, В.О. Шевчук, О.А. Шевчук та ін. З іноземних вчених необхідно відзначити А. Апчерча, Дон Р. Хенсена, Д. Нортона, Р. Каплана, Я.В. Соколова та інших. Враховуючи надбання науковців з обліку та аналізу дебіторської заборгованості, залишаються невирішеними ряд теоретичних та практичних пи-

тань щодо забезпечення інформаційних потреб внутрішніх користувачів.

Мета статті є виявлення існуючих проблем, пов'язаних з обліком розрахунків з дебіторам, та обґрунтування напрямів удосконалення обліку. Формування механізму ефективного управління дебіторською заборгованістю.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні процес проходження господарських розрахунків стримується недосконалим законодавством. Відсутні гарантії на своєчасне одержання грошей за відвантажений споживачам товар у відповідності з договором. Така ситуація «паралізує» діяльність підприємства. У зв'язку з тим, що безнадійна заборгованість, на сьогоднішній день в Україні, посідає досить вагоме місце у складі всієї заборгованості особливої уваги потребує порядок списання простроченої дебіторської заборгованості оскільки існує прямий взаємозв'язок між таким списанням і формуванням оподаткованої бази податку на прибуток. Проблема підприємства не лише у тому, що борги не повертаються, а і у тому, що досить складно оцінити суму ймовірної безнадійної заборгованості, розрахувати резерв для її списання і, тим більше, списати її у бухгалтерському обліку [6, 112-114].

Слід зазначити, що у спеціальній економічній літературі немає єдності щодо визначення сутності поняття «дебіторська заборгованість». Особливий підхід до тлумачення дебіторської забор-

гованості спостерігається у закордонних авторів. Так, accounts receivable (англ.) поряд із дебіторською заборгованістю має такі варіанти перекладу: рахунки дебіторів, рахунки до отримання, дебітор по розрахунку. Латинське слово debitum перекладається як борг, обов'язок. Деякими авторами дебіторська заборгованість розглядається як кошти, вилучені в підприємства, або які певний термін знаходяться в інших осіб [1, 16-25]. На нашу думку, таке трактування не є достатньо коректним та потребує доповнення.

У зв'язку з недостатньою визначеністю сутності дебіторської заборгованості, на думку окремих вчених [1; 2; 3; 5], нормативно закріплена класифікація дебіторської заборгованості не є вичерпною і достатньою для прийняття якісних управлінських рішень.

Щодо питання, які ж критерії класифікації повинні бути закріплені нормативно, то науковці поділилися на два табори. Перша група вчених вважає за необхідне якомога детальніше відображати дебіторську заборгованість на балансі підприємства, друга – дотримується думки, що значне збільшення статей в активі балансу підприємства призведе до невиправданої громіздкості звітної форми та, як наслідок, – її незрозумілості для основних користувачів інформації. Обидва підходи рівноцінно корисні і в науковій, і в практичній площині. Однак, на нашу думку, немає підстав для конфронтації. Так, нормативно закріплені критерії класифікації дебіторської заборгованості та порядок її відображення у звітності мають деякі вади (на наш погляд, незначні), можлива більш детальніша диференціація заборгованості на види тощо. Нами пропонується класифікація дебітор-

ської заборгованості, яка залежно від специфіки підприємства може коригуватися (див. рис. 1).

Слід також згадати про те, що класифікація дебіторської заборгованості тісно пов'язана з проблемою її оцінки. Остання ґрунтується на її первинній вартості, яка в свою чергу залежить від виду дебіторської заборгованості й особливостей її визначення. Беззаперечним є й той факт, і про це свідчать статистичні дані, що дебіторська заборгованість за товари, роботи, послуги має найбільшу питому вагу у складі дебіторської заборгованості взагалі. У деяких підприємств заборгованість за товари, роботи, послуги сягає 90-100% відносно її загальної величини. І це є цілком природним явищем, оскільки інші види дебіторської заборгованості не вважаються економічно виправданими. У рамках нашого дослідження особливу увагу має бути приділено саме дебіторській заборгованості, що пов'язана з реалізацією продукції, товарів, робіт або послуг.

Результати аналізу та систематизації сучасних науково-практичних розробок та досліджень з питань управління грошовими потоками дозволили побудувати модель управління дебіторською заборгованістю (рис. 2). Процес управління дебіторською заборгованістю базується на певному механізмі, який включає елементи зовнішнього і внутрішнього регулювання, а саме:

- державне, правове та нормативне регулювання процесу обліку дебіторської заборгованості підприємства;
- ринковий механізм регулювання роботи підприємства з контрагентами;
- розробка системи інформаційного забезпечення процесу управління дебіторською заборгованістю підприємства;

- розробка кредитної політики та адаптація її умов до кожного дебітора підприємства;
- облік та оцінка стану дебіторської заборгованості підприємства;
- розробку заходів щодо зниження ризику та підвищення ефективності управління дебіторською заборгованістю.

Кожному елементу механізму управління дебіторською заборгованістю відповідає певний напрям дії.

Державне, правове та нормативне регулювання процесу обліку дебіторської заборгованості підприємства складається з законодавчих і нормативних актів державних органів, які регулюють дані операції.

Ринковий механізм регулювання роботи з дебіторською заборгованістю включає в себе загальний стан економіки в країні, доступність кредитних ресурсів, сезонність виробництва і продажу, стан розрахунків між підприємствами в державі; рівень інфляції, галузеві особливості та ін.

Розробка системи інформаційного забезпечення процесу управління дебіторською заборгованістю здійснює інформаційну підтримку та являється важливим етапом та необхідною умовою побудови ефективної системи роботи з дебіторською заборгованістю.

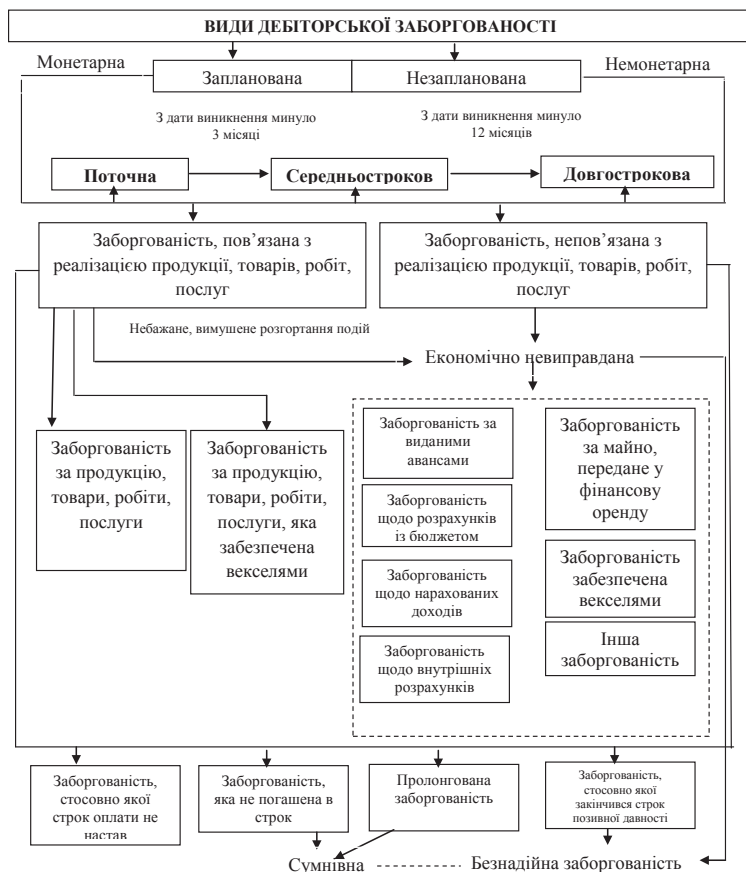

Рис. 1. Класифікація дебіторської заборгованості підприємства

Розробка кредитної політики та адаптація її умов до кожного дебітора підприємства є одним з основних етапів в системі управління дебіторською заборгованістю, оскільки являється важливою складовою конкурентної стратегії підприємства, сприяє підвищенню попиту та максимізації прибутку підприємства.

Формування ефективної кредитної політики управління дебіторською заборгованістю підприємства передбачає здійснення певних послідовних етапів її розробки:

1-й етап: визначення можливих сум оборотних коштів, які підприємство може спрямувати в дебіторську заборгованість;

2-й етап: формування стандартів оцінки потенційних дебіторів підприємства;

3-й етап: аналіз та ранжування покупців та формування бази даних потенційних дебіторів підприємства;

4-й етап: формування методології диференційованого підходу до ціноутворення залежно від рангу дебітора;

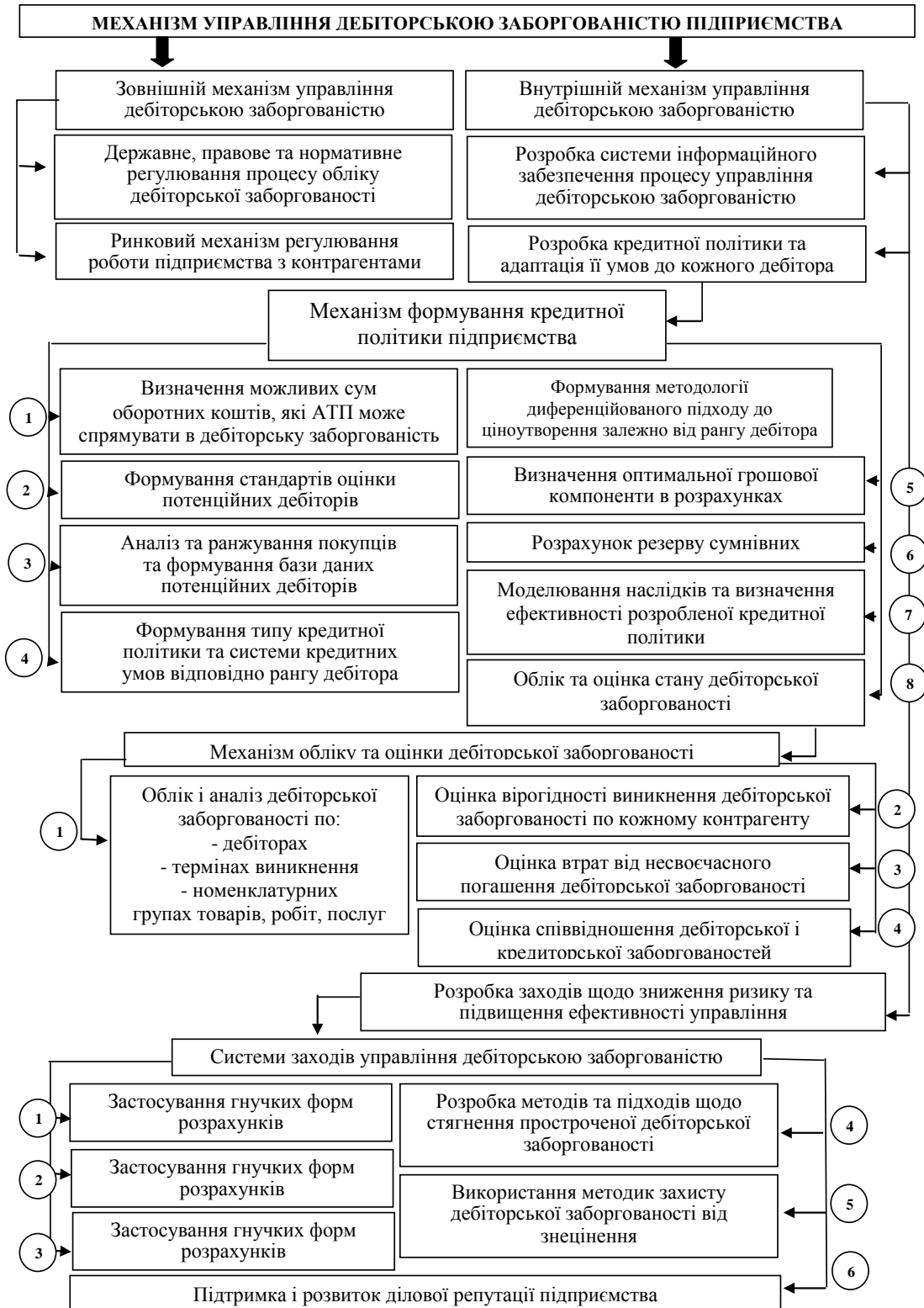

Рис. 2. Модель управління дебіторською заборгованістю підприємства

5-й етап: формування типу кредитної політики та системи кредитних умов відповідно рангу дебітора;

6-й етап: визначення оптимальної грошової компоненти в розрахунках;

7-й етап: розрахунок резерву сумнівних боргів;

8-й етап: моделювання наслідків та визначення ефективності розробленої кредитної політики.

Облік та оцінка стану дебіторської заборгованості підприємства має важливе значення, оскільки сприяє:

– упорядкуванню існуючої інформації по розрахунках;

– своєчасному та правильному відображенню наявності та руху дебіторської заборгованості;

– мінімізації виникнення простроченої та безнадійної заборгованості;

– забезпеченню контролю за станом, розмірами та термінами розрахунків;

– прийняттю ефективних управлінських рішень та ін.

Побудову ефективного механізму обліку, оцінки та контролю дебіторської заборгованості на підприємстві доцільно організувати наступним чином:

а) побудова системи обліку та аналізу дебіторської заборгованості по дебіторах, термінах виникнення, номенклатурних групах товарів, робіт, послуг, сумах та інших критеріях, які є важливими для кожного конкретного підприємства. Розробку даної системи необхідно проводити базуючись на діючому законодавстві України в галузі управління дебіторською заборгованістю та з використанням сучасних інноваційних комп'ютерних технологій.

б) оцінку вірогідності виникнення дебіторської заборгованості по кожному контрагенту на підприємстві проводять шляхом розрахунку низки фінансових показників, що дає можливість здійснювати постійний контроль їх фінансового стану.

Для аналізу фінансового стану і надійності позичальника, як правило, використовуються чотири групи оціночних показників [7, 131-135]: коефіцієнти ліквідності, коефіцієнти платоспроможності, показники ділової активності та показники рентабельності. Окрім цього іноді використовуються неформальні критерії.

Джерелом інформації відносно платоспроможності контрагента є фінансові звіти, банківські і аудиторські висновки, інформація органів державної реєстрації, кредитні рейтинги спеціалізованих інформаційних агентств, Інтернет, ЗМІ, відгуки інших постачальників дебітора, дані з неформальних джерел та ін.

в) проведення оцінки втрат від несвоєчасного погашення дебіторської заборгованості. У процесі кругообігу дебіторської заборгованості дуже часто виникає ситуація, коли дебітори не розраховуються вчасно за надані послуги, а затримують оплату на декілька днів, тижнів або місяців. Кредитна політика підприємства повинна враховувати можливість настання такої події, і з метою мінімізації ризиків, в договорах на надання послуг повинен міститись пункт, де вказано розмір штрафних санкцій за несвоєчасну оплату.

Проте, в будь-якому разі, у проміжок часу між передбаченим договором та фактичним надходженням грошових коштів по наданих послугах на розрахунковий рахунок, у підприємства будуть виникати витрати (не обов'язково в монетарній формі), які потребують оцінки з метою недопущення значного погіршення фінансового стану та ділової репутації підприємства у поточному періоді. До таких витрат можна віднести:

– витрати на рефінансування та аутсорсинг простроченої дебіторської заборгованості;

– витрати на пошук додаткових джерел фінансування оборотного капіталу, через брак власних фінансових ресурсів;

– витрати на відновлення ділової репутації, в разі несвоєчасного погашення кредиторської заборгованості та ін.

г) оцінку співвідношення дебіторської і кредиторської заборгованостей здійснюють за допомогою коефіцієнту співвідношення дебіторської та кредиторської заборгованості [2]:

$$K_{ДЗ/КЗ} = \frac{ДЗ}{КЗ} = \frac{\Phi_1(p.1125 + \dots + p.1145)}{\Phi_1(p.1615 + \dots + p.1660)}, \quad (1)$$

де $K_{ДЗ/КЗ}$ – коефіцієнт співвідношення дебіторської і кредиторської заборгованості;

ДЗ – загальна сума дебіторської заборгованості, тис. грн.;

КЗ – загальна сума кредиторської заборгованості, тис. грн.

Нормативним вважається значення $K_{ДЗ/КЗ} \geq 1$, тобто нормальним вважається стан, коли кредиторська заборгованість перевищує дебіторську не більше ніж у два рази, але не менше ніж у 1,5 рази, оскільки, з точки зору політики фінансування оборотних активів, позитивно вважається ситуація коли дебіторська заборгованість перекидає кредиторську, тобто відстрочка по платежах, які надає підприємство, повинна бути меншою ніж відстрочка отримана від кредиторів. При значній різниці в оборотах дебіторської і кредиторської заборгованостей тривалість фінансового циклу підприємства може приймати негативне значення, а це означає, що фінансування його діяльності відбувається переважно за рахунок кредиторів. Така ситуація веде до втрати ліквідності підприємством.

Розробку заходів щодо зниження ризику та підвищення ефективності управління дебіторською заборгованістю на підприємстві доцільно проводити використовуючи наступний механізм:

1. Застосування гнучких форм розрахунків дозволяє прискорити оборот дебіторської заборгованості, грошових коштів, запасів і зобов'язань підприємства, а отже покращити його фінансовий стан.

До методів прискорення обороту дебіторської заборгованості можна віднести факторинг (придбання банком прав грошових вимог на виручку за послуги, поставлені підприємством на умовах товарного кредиту) та використання при наданні послуг договорів з гнучкими формами оплати.

2. Використання системи взаєморозрахунків дозволяє прискорити обіг дебіторської заборгованості та спростити розрахунки між контрагентами. Система взаєморозрахунків є інструментом погашення взаємних вимог підприємств, тобто це спосіб виконання зобов'язань, при якому погашаються зустрічні вимоги контрагентів.

3. Побудова ефективного механізму менеджменту на підприємстві на основі «центрів відповідальності».

4. Розробка методів та підходів щодо стягнення простроченої дебіторської заборгованості проводиться підприємством з метою побудови чіткого алгоритму роботи у разі виникнення заборгованості по контрагентах. При цьому можуть використовуватися різноманітні методи, які можна поділити на такі групи:

- юридичні – претензійна робота, подача позову до суду;
- економічні – фінансові санкції (штраф, пеня, неустойка), передача в заставу майна і майнових прав, призупинення поставчань продукції;
- психологічні – нагадування по телефону, факсу, пошті, використання ЗМІ чи поширення інформації серед суміжних постачальників, що загрожує боржнику втратою іміджу;
- фізичні – арешт майна боржника органами державної виконавчої служби.

Застосування вище перерахованих методів залежить від строку заборгованості.

5. Використання методик захисту дебіторської заборгованості від знецінення актуальні в умовах інфляційної економіки. Потреба в цьому обумовлена тим, що погашення дебіторської заборгованості відбувається через певний проміжок часу з урахуванням фактору інфляції за номінальною вартістю її виникнення. Таким чином справжня вартість погашеної дебіторської заборгованості менша за обсягом виникнення на розмір втрат підприємства.

Для захисту дебіторської заборгованості від знецінення доцільно визначати максимальний термін дії ціни, що зафіксована в договорі. Якщо в визначений термін оплата не проводиться, відпускна ціна повинна щоденно збільшуватися для покриття витрат підприємства від знецінення заборгованості.

Ціна реалізації товарів визначається так:

$$ЦР_t = ЦР \cdot \left(1 + \frac{q}{30}\right)^{n-m}, \quad (2)$$

де $ЦР_n$ – ціна реалізації через n -день після визначеного договором терміну сплати;

$ЦР$ – ціна реалізації, зафіксована в договорі;

q – фактор дисконту, що враховує інфляцію грошових коштів за місяць;

30 – умовна тривалість місяця в днях;

m – період дії ціни реалізації, зафіксованої в договорі.

Фактор дисконту визначається у такий спосіб, що дозволяє найбільш об'єктивно визначити реальні втрати підприємства від відволікання коштів в дебіторську заборгованість.

6. Підтримка і розвиток ділової репутації, як одного з важливих нематеріальних ресурсів підприємства, сприяє встановленню позитивних зв'язків з партнерами, постачальниками, клієнтами та іншими учасниками ринку. Позитивна репутація підприємства надає йому довгострокові конкурентні переваги, полегшує доступ до фінансових ресурсів та забезпечує надійний захист інтересів організації в зовнішньому середовищі, а отже значно полегшує роботу з дебіторською заборгованістю.

Висновок. Таким чином, у статті розкрито основні теоретичні й практичні проблеми обліку дебіторської заборгованості підприємства із позиції комплексного підходу, що враховує визначення сутності дебіторської заборгованості, її класифікацію та нормативно-правові аспекти обліку. А розроблена нами модель визначає напрямки подальших досліджень в системі управління дебіторською заборгованістю та дозволяє створити дієвий механізм кредитування контрагентів підприємства. Описані заходи сприяють суттєвому підвищенню ефективності організації обліку розрахунків з покупцями та замовниками, оптимізації рівня дебіторської заборгованості, зміцненню фінансового стану підприємств та їх платоспроможності у сучасних умовах господарювання.

Список літератури:

1. Бетлій О. ПДВ в Україні: чи справляє інший непрямий податок ліпше? / О. Бетлій, Р. Джуччі, Р. Кірхнер // Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. – 2013. – 16 с.
2. Береза С. Л. Дебіторська заборгованість: проблеми облікової інтерпретації / С. Л. Береза // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць (Дніпропетровськ: ДНУ). – 2012. – Випуск 126. – С. 151–156.
3. Білик М. Д. Управління дебіторською заборгованістю підприємств / М. Д. Білик // Фінанси України. – 2013. – № 12. – С. 24–36.
4. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку № 10 «Дебіторська заборгованість», затверджено наказом МФУ від 08.10.1999 р. № 237 – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
5. Новікова Н. М. Структурно-логічна модель управління дебіторською заборгованістю підприємства / Н. М. Новікова // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 1 (43). – С. 75–81.
6. Податковий кодекс України / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–14, № 15–16. – С. 112.
7. Власюк Г. В. Проблеми класифікації та оцінки дебіторської заборгованості, шляхи її вирішення / Г. В. Власюк // Держава та регіони. Серія «Економіка та підприємництво». – 2014. – Вип. 6. – С. 131–135.

Носенко І.Ю.

Днепропетровский государственный аграрно-экономический университет

ПРОБЛЕМЫ УЧЕТА И УПРАВЛЕНИЯ ДЕБИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТЬЮ

Аннотация

Статья посвящена исследованию проблем учета дебиторской задолженности предприятий. Рассмотрены особенности учета дебиторской задолженности на украинских предприятиях. Определены актуальные проблемы учета дебиторской задолженности, требующих их практического решения. Приведены пути решения таких проблем.

Ключевые слова: дебиторская задолженность, дебиторы, контрагенты, расчеты, субъекты хозяйственной деятельности.

Nosenko I.Y.

Dnepropetrovsk State Agrarian-Economic University

PROBLEMS AND ACCOUNTING RECEIVABLES MANAGEMENT

Summary

The article describes the investigation of bill receivable accounting of enterprises. The features of accounting receivables at Ukrainian companies were examined. Actual problems of bill receivable and merchandise credit accounting, which need practical solution, have been defined. Solutions to these problems were offered.

Keywords: accounts receivable, debtors, counterparties, payments, business entities.

УДК 658.15/045

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ СИСТЕМИ БЮДЖЕТУВАННЯ НА СУЧАСНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Овсюк Н.В., Моторна О.С.

Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

У статті розкрито загальні особливості побудови системи бюджетування, які потрібно враховувати для ефективної роботи підприємства. Досліджено процес формування цілей системи бюджетування, визначено фактори, які впливають на неї.

Ключові слова: бюджет, бюджетування, бюджетування «згори донизу», бюджетування «знизу вгору», мастер-бюджет.

Постановка проблеми. Зміни в економічному середовищі, що відбуваються останні роки в Україні, створили передумови переходу на ринкові методи господарювання. Це вимагає пошуку шляхів покращення методів управління підприємством не тільки у сфері матеріально-технічного постачання, а також і в бухгалтерському обліку, без яких неможливо створити систему ефективного управління в умовах динамічного і конкурентного середовища, яким на цьому етапі є бюджетування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням процесу бюджетування на підприємствах останнім часом приділяється доволі багато уваги. Цю тему досліджували такі вчені як, Бланк І.А., Волкова О.М., Дафт Р.Л., Кузьмін О.Є., Ластовецький В.О., Лихачова О.Н., Партин Г.О., Пушкар М.С., Савчук В.П., Шадрин С.М., Шаватова М.В., Шим Дж. тощо. В своїх публікаціях вони висвітлили свої погляди на сутність бюджетування та встановили позитивні і негативні сторони його впровадження.

Мета статті. Метою статті є розкрити особливості побудови системи бюджетування та показати важливість бюджетування при веденні господарської діяльності сучасними підприємствами.

Виклад основного матеріалу. Бюджетування – це процес узгодженого планування та управління діяльністю організації за допомогою показників, які дозволяють визначити внесок кожного підрозділу і кожного управлінця в досягнення цілей [5, с. 89].

Суть бюджетування зводиться до планування фінансово-господарської діяльності компанії, з метою усунення «слабких місць», а також використання аналізу відхилень «план-факт» для коригування діяльності компанії.

Процес постановки бюджетування в компанії можна умовно розділити на 4 етапи [3, с. 116]:

1. Діагностика існуючої системи управління в компанії.

2. Створення методології (опис цілей, завдань і принципів побудови) і фінансової моделі бюдже-

тування (визначення складу і структури системи бюджетування, центри фінансової відповідальності, форми, регламенти).

3. Організація бюджетування (створення системи, контроль і аналіз діяльності компанії).

4. Автоматизація (вибір платформи, створення технічного завдання, впровадження та супровід системи).

На етапі діагностики в компанії проводиться оцінка поточного стану структури і системи управління компанією, аналіз ефективності існуючої системи фінансового планування і контролю з точки зору повноти, достовірності і оперативності надання інформації.

Потім розробляється методологія бюджетування, що представляє собою сукупність правил, за якими будуються бюджети. Опис методології бюджетування обов'язково повинно бути оформлено окремим документом.

Як зазначалося раніше, в методології розкриваються цілі, завдання та принципи побудови системи бюджетування.

Цілі і завдання встановлюються відповідно до прийнятої стратегії компанії. Можна виділити наступні цілі бюджетування [4, с. 190]:

- оцінка майбутніх витрат за періодами;
- операційне планування господарських операцій;
- внутрішньоорганізаційна координація дій по досягненню запланованого результату;
- своєчасне виконання планів діяльності організації;
- формування бази для розрахунків ефективності діяльності організації за різними напрямками.

Існує два варіанти побудови бюджетування: «зверху вниз» і «знизу вгору».

Під бюджетуванням «зверху вниз» мається на увазі визначення вищим керівництвом стратегічних показників, які закладаються в систему бюджетів. Виходячи з цих даних управлінець компанії визначає вихідні умови ведення бізнесу (певні показники витрат), необхідні для досягнення поставлених цілей. При необхідності відбувається процес коригування до тих пір, поки бюджети не будуть виконаними [2, с. 120].

Наприклад, на одному виробничому підприємстві генеральний директор поставив мету збільшити чистий прибуток по одній продуктивній групі на 45%. Після проведення розрахунку бюджету руху грошових коштів виявився дефіцит. Директор вирішив покрити даний дефіцит за рахунок збільшення короткострокових позикових коштів.

За підсумками року компанія отримала лише 10%-ве збільшення обсягу продажів через відсутність відпрацьованої та узгодженої маркетингової політики, що враховує потребу ринку в даній продукції. Отриманого доходу виявилось недостатньо, щоб покрити відсотки і суму позики.

Щоб поставлені керівництвом завдання були досяжними, їх необхідно узгоджувати з відділами виробництва, збуту і фінансовим відділом.

Бюджетування «знизу вгору» передбачає побудову системи бюджетування з бюджету продажів, на основі яких отримують певні фінансові показники діяльності компанії [2, с. 120].

Оптимально на практиці потрібно поєднувати підходи «згори донизу» і «знизу вгору» при постановці цілей компанії.

Якщо говорити про конкретну прив'язку бюджетів до даних бухгалтерського обліку, то тут необхідно виділити масив рахунків, спираючись на які будується бюджет (табл. 1).

Таблиця 1
Взаємозв'язок рахунків бухгалтерського обліку і бюджетів підприємства

Рахунок бухгалтерського обліку	Бюджет
201 «Сировина і матеріали»	Бюджет закупівель матеріалів
23 «Виробництво»	Бюджет виробництва
26 «Готова продукція»	Бюджет запасів готової продукції
30 «Готівка»	Бюджет руху грошових коштів
31 «Рахунки в банках»	Бюджет руху грошових коштів
36 «Розрахунки з покупцями та замовниками»	Бюджет надходження грошових коштів
44 «Нерозподілені прибутки (непокриті збитки)»	Прогнозний баланс
50 «Довгострокові позики» 60 «Короткострокові позики»	Кредитний бюджет
63 «Розрахунки з постачальниками та підрядниками»	Бюджет витрачання грошових коштів
64 «Розрахунки за податками й платежами»	Бюджет витрачання грошових коштів
Рахунок бухгалтерського обліку	Бюджет
65 «Розрахунки за страхуванням»	Бюджет витрачання грошових коштів
66 «Розрахунки за виплатами працівникам»	Бюджет витрачання грошових коштів
91 «Загальновиробничі витрати»	Бюджет загальновиробничих витрат
92 «Адміністративні витрати»	Бюджет адміністративних витрат
93 «Витрати на збут»	Бюджет витрат на збут

Впровадження повної системи бюджетування в організації полягає в формуванні так званого мастер-бюджету, який представляє собою систему взаємопов'язаних операційних і фінансових бюджетів.

Складові мастер-бюджету організації [5, с. 91]:

1. Бюджет продажів. Мета даного бюджету полягає в розрахунку обсягу продажів в цілому і за всіма видами продукції. Виходячи зі стратегії організації, її виробничих потужностей і структури ринку розраховується кількість потенційно реалізованої продукції.

2. Бюджет виробництва. Мета даного блоку мастер-бюджету полягає в розрахунку обсягів виробництва різних видів продукції виходячи з планових обсягів продажів і залишку запасів готової продукції.

3. Бюджети витрати і закупівель прямих матеріалів. На основі даних про обсяги виробництва, нормативах витрат сировини на одиницю виробленої продукції, запаси сировини на кінець і початок періоду та цін на сировину і матеріали визначаються потреби в сировині та матеріалах, а виходячи з них – обсяги закупівель і загальна

величина витрат на їх придбання. Дані формуються як в натуральних одиницях, так і в грошовому вираженні по кожній статті матеріалів.

4. Бюджет прямих витрат праці. Мета даного бюджету – розрахунок загальних витрат на залучення трудових ресурсів, зайнятих безпосередньо у виробництві. Вихідними даними блоку є результати розрахунку бюджетних обсягів виробництва і норм оплати праці. Алгоритм розрахунку залежить від багатьох факторів, в тому числі і від системи нормування та оплати праці працівників.

5. Бюджет виробничих і накладних витрат. Розрахунок ведеться за статтями накладних витрат (на амортизацію, електроенергію, страхування, інші загальновиробничі витрати і т. д.).

6. Бюджет виробничих витрат. Розрахунок ведеться на підставі даних попередніх блоків відповідно до методики калькулювання собівартості, прийнятої в організації (за постійними або змінними витратами).

7. Бюджет витрат на збут. В даному блоці обчислюється прогнозна оцінка накладних витрат на реалізацію продукції. Постатейний склад витрат визначається різними факторами, в тому числі і специфікою діяльності компанії. Частина комерційних витрат може бути змінною (наприклад, комісійні агентам), частина – умовно-змінними (витрати на транспортування), умовно-постійними (реклама на просування продукції) або просто постійними (оклад співробітників комерційної служби).

8. Бюджет управлінських витрат. Даний блок включає прогнозні оцінки адміністративних накладних витрат. Постатейний склад залежить від багатьох факторів, однак серед витрат на управління дуже рідко зустрічаються змінні витрати (за винятком систем формування преміального фонду вищого керівництва в залежності від рівнів виробництва або продажів), тут переважають постійні витрати, які організація змушена нести для підтримки бізнесу.

Найефективніше працює система бюджетування, якщо вона використовується цілком або ж частково в якості системи мотивації. Для того щоб підійти до питання розробки системи мотивації в компанії, необхідно, щоб вже була розроблена структура бюджетів і розділені зони відповідальності, а також була статистика попередніх періодів. Основні правила при розробці системи мотивації [1, с. 277]:

- 1) реальність досягнення показників;
- 2) відсутність перетину показників по різних зонах відповідальності;
- 3) відчутні винагороди при виконанні планових показників;
- 4) орієнтир системи мотивації не тільки на виконання бюджетів, а й на їх своєчасну подачу, правильність заповнення, процедуру захисту та інші нефінансові показники, що відповідають за якість роботи системи бюджетування.

Хочеться відзначити важливість взаємодії фінансистів і служби, що займається роботою з персоналом. Без пропозицій з боку ейчерів фінансисти часто не можуть самостійно збалансувати систему мотивації, оскільки найчастіше приділяють увагу саме фінансовими показниками і їх досягненню.

Проблеми, з якими стикаються підприємства на етапі впровадження бюджетування можна розбити на дві групи: це проблеми, що носять методологічний характер і проблеми організаційного характеру.

Проблеми, пов'язані з методологією постановки бюджетування:

1) відсутність вихідної інформації для формування бюджетів. Дана проблема пов'язана в першу чергу з відсутністю налагодженої системи управлінського обліку і звітності, яка є основним джерелом інформації для формування бюджетів. Тому організація інформативних звітів в рамках управлінського обліку є одним з етапів на шляху до впровадження бюджетування.

2) різна спрямованість оперативного і стратегічного управління. Бюджетування є в першу чергу інструментом оперативного управління, реалізація якого повинна привести до досягнення стратегічних цілей. Для цього необхідно, щоб інформація про довгострокові цілі підприємства була доведена до всіх учасників бюджетного процесу. Крім того, необхідно при можливості здійснювати формування не тільки оперативних, але і стратегічних бюджетів.

3) відсутність методики точного планування. В даний час існує безліч різних методів і методик планування показників. Але точний результат, безумовно, ніколи не можливо буде досягти. Тому важливим моментом є пошук або розробка такої методики планування, яка максимально була б наближена до умов функціонування підприємства і враховувала б найбільшу кількість факторів, що впливають на їх зміна.

Крім того, одним з варіантів є формування декількох варіантів прогнозу показників (оптимістичний, реалістичний, песимістичний).

4) використання неефективних методів обґрунтування величини бюджетних показників. В даний час поширене використання методів формування бюджету «від досягнутого» і «за заявками підрозділів». Менеджери під час обговорення проекту бюджету зацікавлені у встановленні легко досяжних цілей, намагаються при цьому отримати максимально великі ресурси. Таким чином, найбільш оптимальним є використання методів, які об'єднують два цих підходу.

Проблеми, що носять організаційний характер:

1) неефективна робота з персоналом на етапі впровадження бюджетування.

Будь-які нововведення, що вводяться на підприємствах, в основному сприймаються негативно. Така реакція виникає зазвичай через погану підготовку персоналу до нововведень. Для усунення зазначеної проблеми необхідно провести роботу з співробітниками: проінформувати про необхідність впровадження бюджетування, детально висвітлити його сутність, функції, план впровадження та інші моменти [3, с. 119].

2) некоректне формування центрів відповідальності. Відмінною особливістю бюджетування є формування бюджетів в розрізі центрів відповідальності. Некоректний розподіл відповідальності між співробітниками і підрозділами негативно позначиться на функціонуванні бюджетування. На етапі впровадження бюджетування необхідно чітко розподілити відповідальність, уникаючи дублювання функцій, «прогалів» в підготовці бюджетів.

3) неефективна система стимулювання працівників для досягнення бюджетних показників. Досягнення бюджетних показників є необхідним для виконання оперативних і стратегічних планів. Система стимулювання працівників повинна бути побудована таким чином, щоб бюджетні показники були зрозумілі і досяжні для співробітників [3, с. 119].

4) Відсутність контролю виконання бюджетів. Для прийняття своєчасних управлінських рішень, крім формування бюджетів, бюджетування має включати ефективну систему контролю їх виконання. На підприємствах необхідно організувати таку систему контролю, яка дозволяла б отримувати необхідну інформацію в потрібний час і в повному обсязі.

Висновки і пропозиції. Отже, бюджетування допомагає підприємству зробити свою діяльність передбачуваною і керованою, а в умовах зниження доходів, мінімізації ризиків і застосування жорсткої фінансової дисципліни – це саме ті заходи, що дозволяють отримати позитивний економічний ефект від виробництва, тому що відповідальність за фінансовий результат компанії делегується від вищого керівництва співробітникам, які починають відповідати за доходи та витрати у своїй зоні відповідальності; мотивувати менеджерів усіх рівнів при досягненні показників зафіксованих в бюджеті, що призводить до підвищення продуктивності праці і поліпшити систему оцінки діяльності персоналу.

Список літератури:

1. Ананська М. Класифікація чинників впливу на бюджетування в системі управління промисловим підприємством / М. Ананська // Економічний аналіз. – 2013. – № 13. – С. 275–280.
2. Головка О. Г. Впровадження сучасної системи бюджетування / О. Г. Головка, А. М. Фьодорова, О. Я. Петрук // Проблеми і перспективи розвитку підприємництва. – 2015. – № 4. – С. 117–122.
3. Даниленко О. В. Упровадження системи бюджетування на шляху досягнення беззбитковості та високої конкурентоспроможності промислових підприємств України / О. В. Даниленко // Економічний вісник Донбасу. – 2014. – № 1. – С. 115–119.
4. Проць Н. В. Бюджетування у системі управління фінансами підприємства / Н. В. Проць // Формування ринкових відносин в Україні. – 2013. – № 5. – С. 188–193.
5. Проць Н. В. Особливості процесу впровадження системи бюджетування / Н. В. Проць // Інвестиції: практика та досвід. – 2015. – № 16. – С. 89–92.

Овсюк Н.В., Моторная О.С.

Винницький торгово-економічний інститут
Київського національного торгово-економічного університету

ОСОБЕННОСТИ ПОСТРОЕНИЯ СИСТЕМЫ БЮДЖЕТИРОВАНИЯ НА СОВРЕМЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Аннотация

В статье раскрыты общие особенности построения системы бюджетирования, которые нужно учитывать для эффективной работы предприятия. Исследован процесс формирования целей системы бюджетирования, определены факторы, влияющие на нее.

Ключевые слова: бюджет, бюджетирование, бюджетирование «сверху вниз», бюджетирования «снизу вверх», мастер-бюджет.

Ovsiuk N.V., Motorna O.S.

Vinnitsia Institute of Trade and Economics of
Kyiv National University of Trade and Economics

FEATURES OF CONSTRUCTION OF BUDGETING AT MODERN ENTERPRISES

Summary

The article describes the general features of budgeting to be considered for the effective operation of the company. Process of forming budgeting goals studied and factors that influence it were identified.

Keywords: budget, budgeting, budgeting «top-down», budgeting «bottom up», master-budget.

ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНВЕСТИЦІЙ У РОЗВИТОК ПЕРСОНАЛУ ПРАТ «ФІЛІП МОРРІС УКРАЇНА»

Овчаренко Т.С., Руденко Є.О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розкрито сутність та місце інвестицій у розвиток персоналу підприємства. Проаналізовано світовий та український досвід інвестування у розвиток персоналу. Досліджено підходи щодо розвитку персоналу ПрАТ «Філіп Морріс Україна». Визначено підходи до оцінки ефективності інвестицій на основі платформи з адаптації нових співробітників «Intro 360». Розроблено рекомендації для підвищення ефективності інвестицій у розвиток персоналу компанії.

Ключові слова: персонал, розвиток персоналу, оцінка, інвестиції, ефективність.

Постановка проблеми. Нині одним із найбільш значущих глобальних трендів є інтелектуалізація виробництва, яка передбачає безперервне підвищення кваліфікації персоналу, його постійний розвиток. Поступово працівник перестає розглядатися лише як ресурс, який виконує механічні дії за певну плату, а вже як особистість, яка своїм власним вкладом може принести у діяльність підприємства позитивні ефекти. Така особистість потребує розвиватися не лише професійно, але і творчо, духовно та емоційно. Інвестиції у розвиток персоналу покликані забезпечити задоволення потреб працівників у розвитку, а також сприяють отриманню підприємством конкурентних переваг за рахунок використання більш кваліфікованої праці. Саме вони стають одним із основних чинників підвищення продуктивності праці, лояльності персоналу, а в результаті і зростання прибутку підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань пов'язаних з оцінкою ефективності інвестицій у розвиток персоналу, приділяється значна увага у науковій літературі. Зокрема, дане питання висвітлюється в працях таких науковців, як: Г. Беккера [1], Т. Шульца [10], О.А. Грішної [3], О.О. Герасименко [6], О.С. Залекти-Берестовенко [5], В.А. Савченка [8] та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В працях цих вчених багато теоретичних питань за даною проблемою розроблені недостатньо, знаходяться на етапі постановки та вимагають подальшого дослідження.

Мета статті. Метою дослідження є узагальнення теоретичних положень оцінювання ефективності інвестицій у розвиток персоналу ПрАТ «Філіп Морріс Україна» та надання практичних рекомендацій щодо напрямів їх підвищення.

Виклад основного матеріалу. Наукові розробки вчених свідчать, що інвестиції в персонал підприємства є необхідним елементом розвитку його потенціалу, а відповідно важливим інструментом

ефективного управління підприємством у цілому. Так, Савченко В. А. зазначає, що розвиток персоналу – це системно організований процес безперервного професійного навчання працівників для підготовки їх до виконання нових виробничих функцій, професійно-кваліфікаційного просування, формування резерву керівників та вдосконалення соціальної структури персоналу [8, с. 18]. У свою чергу, інвестиції у розвиток персоналу – це усі види майнових та інтелектуальних цінностей, що спрямовані на розвиток працівників, з метою майбутнього збільшення продуктивності праці персоналу і, як наслідок, – приросту прибутку підприємства та досягнення соціального ефекту [5, с. 39].

Як показує світова практика, сьогодні для забезпечення ефективної діяльності організації недостатньо підібрати кваліфікований персонал, вимагається також зробити в «людський капітал» відповідні інвестиції. За твердженням американського вченого Е. Денісона, інвестиції в «людський капітал» приносять в 5-6 разів більше прибутку, ніж у виробництво. За даними аналітиків США, зростання інвестицій у навчання на 10% збільшує продуктивність праці на 8%, тоді як збільшення капіталовкладень у виробництво на 10% підвищує продуктивність праці на 4% (тобто ефективність в два рази нижче) [9, с. 28]. Так, у США на кожний долар, вкладений в розвиток виробництва, 85 центів доводиться на розвиток робочої сили. Компанії Німеччини щорічно витрачають на навчання персоналу до 9 млрд. євро. У Франції середні витрати підприємств на підвищення рівня кваліфікації працівників досягають 3% фонду оплати праці і продовжують рости [8, с. 196]. Аналогічні приклади є і в Україні: інвестиції у професійне навчання і розвиток персоналу на Новокраматорському машинобудівному заводі складають 2% фонду оплати праці. Однак, подібний рівень інвестицій у людський капітал в нашій країні швидше виключення, ніж правило [4, с. 96].

Таблиця 1

**Витрати підприємств на професійне навчання персоналу
в розрахунку на одного штатного працівника по групах підприємств за їх розміром у 2014 р.**

	10-49 працівників		50-249 працівників		250-499 працівників		500-999 працівників		1000 і більше працівників	
	грн.	%	грн.	%	грн.	%	грн.	%	грн.	%
Загальна сума витрат на одного працівника	3756	100	4596	100	4997	100	5310	100	6644	100
в т.ч. витрати на професійне навчання	2	0,05	3	0,07	6	0,12	9	0,17	10	0,15

Джерело: розроблено авторами за даними [2, с. 40]

Слід зазначити, що впродовж 2001-2014 рр. простежується негативна тенденція у фінансуванні підприємствами професійного навчання працівників – частка витрат на оплату навчання, яка і так була надзвичайно низькою, зменшилася з 0,3% до 0,1% (табл. 1).

Можна зробити висновок, що більшість українських підприємств досі не розуміє вигід, які несе інвестування у розвиток персоналу. Інвестиції у розвиток персоналу не тільки сприяють отриманню персоналом професійних компетенцій, але також мотивують їх до більш продуктивної роботи, допомагають зміцненню лояльності співробітників до організації, зменшують їх опір до нововведень в організації. «Ми інвестуємо у ваш розвиток як засіб інвестування у нас» – зазначається у розділі «Кар'єрні можливості» на головному сайті «Філіп Морріс Інтернешнл» [11].

«Філіп Морріс Інтернешнл» – це провідна міжнародна компанія з виробництва тютюнових продуктів, якій належать 6 із 15 найпопулярніших міжнародних марок сигарет, зокрема Marlboro – марка сигарет із найвищим показником продажів у світі. «Філіп Морріс Інтернешнл» представлена в Україні двома афілійованими компаніями: ПрАТ «Філіп Морріс Україна» та ТОВ «Філіп Морріс Сейлз енд Дистриб'юшн» [11].

ПрАТ «Філіп Морріс Україна» на сьогодні є лідером українського тютюнового ринку, обіймаючи майже 30% усього ринку і випереджаючи за часткою ринку своїх конкурентів – «Джапан Тобакко Інтернешнл Україна», «Брітш Америкн Тобакко Україна», «Імперіал Тобакко Україна».

Середньоспискова чисельність ПрАТ «Філіп Морріс Україна» у 2015 р. склала 1087 осіб, які працюють у відділах: виробництва, маркетингу, продажів, фінансів та адміністрування, інформаційних систем, відділ корпоративних справ, юридичний відділ та відділ по роботі з персоналом.

Відділ по роботі з персоналом ПрАТ «Філіп Морріс Україна» сьогодні налічує 11 осіб, які здійснюють управління кадрами на ринках України, Грузії, Armenії та Молдови. «Філіп Морріс» вважає працівників запорукою свого успіху. Компанія забезпечує їм високий рівень мотивації та сприятливі умови для роботи й особистісного розвитку. Це підкреслює і HR-бренд роботодавця – «Unlimit yourself at PMI», тобто ні в чому себе не обмежуй при роботі у «Філіп Морріс Інтернешнл».

У своїй діяльності з розвитку персоналу ПрАТ «Філіп Морріс Україна» керується принципом розвитку та навчання «70-20-10» (рис. 1).

Рис. 1. Система розвитку персоналу «70-20-10» на ПрАТ «Філіп Морріс Україна»

Джерело: розроблено авторами

Так, 70% розвитку та навчання персоналу компанії – це розвиток, який відбувається безпосередньо під час роботи з важкими, складними та різноплановими завданнями. Кожне таке завдання кидає виклик працівникові, часто стосується проблеми, з якою він ще ніколи не стикався. У ПрАТ «Філіп Морріс Україна» також часто практикують роботу у крос-функціональних командах – все це створює можливості для всебічного розвитку співробітника підприємства.

Близько 20% припадає на розвиток, який забезпечується навчанням від роботи зі своїми колегами. Співробітник може навчатися як на успіхах, так і на помилках людей, з якими він працює. Найочевиднішим джерелом знань є навчання від супервайзера, однак колеги, клієнти, коуч, ментор або будь-який інший експерт в області, в якій працівник прагне розвиватися, також допомагають йому навчатися чомусь новому.

Безпосередні тренінги займають лише 10% у всій системі розвитку персоналу підприємства. Вони направлені на те, щоб закріпити та доповнити вже попередньо здійснені заходи з розвитку персоналу, забезпечивши співробітнику необхідний теоретичний матеріал, який покликаний забезпечити його повний розвиток у визначеній сфері.

У ПрАТ «Філіп Морріс Україна» наявний широкий арсенал можливостей та програм з розвитку персоналу. Персоналу організації пропонуються різноманітні тренінги, також розповсюдженими є коучингові та менторингові програми, спільноти практики, різноманітні ділові ігри, а також досвід спільного навчання. Окрім цього, працівники компанії часто відвідують тематичні конференції, конгреси, семінари або майстер-класи, причому як всередині компанії, так і зовнішні. Зокрема, для кожного співробітника розробляється індивідуальний план розвитку, який враховує потреби та побажання працівника, скориговані на потреби компанії. Кожен рік на підприємстві здійснюється оцінка роботи та результатів персоналу, на основі якої і вибудовується план розвитку працівників на наступний рік. Таким чином, чим краще співробітник себе проявляє і чим більший вклад він здійснює в компанію, тим більше компанія інвестує у його розвиток.

На основі дослідження, нами було узагальнено тренінгову пропозицію для підприємства «Філіп Морріс Україна», яку можна зобразити у вигляді наступної матриці (рис. 2).

Як бачимо, у ПрАТ «Філіп Морріс Україна» для персоналу пропонуються три типи тренінгів: з лідерства, які покликані розвивати лідерські якості у персоналу; з розвитку ділових навичок, які направлені на підвищення професійних якостей працівника; тренінги з міжособистісних навичок або так званих «soft skills», які сфокусовані на розвитку окремих компетенцій, необхідних для успішної роботи, без прив'язки до специфіки галузі (наприклад, навички тайм-менеджменту, переговорів, презентацій тощо).

Також, слід зазначити, що тренінгова пропозиція відрізняється залежно від рівня персоналу. У «Філіп Морріс Україна» прийнято ділити персонал на три рівні: 1 – працівники, які не мають нікого у підпорядкуванні; 2 – управлінці, які мають у підпорядкуванні інших працівників; 3 –

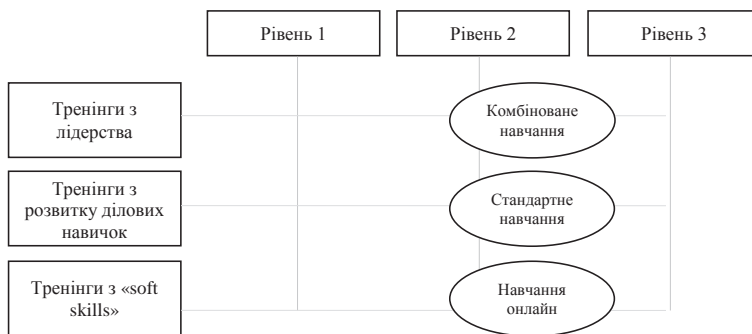

Рис. 2. Тренінгова пропозиція ПрАТ «Філіп Морріс Україна»

Джерело: розроблено автором

управлінці, які мають у підпорядкуванні управлінців нижчого рівня.

Для персоналу підприємства проводяться тренінги трьох типів: тренінги типу стандартного навчання – передбачають певну аудиторну роботу з тренером, проводяться в чітко визначеному місці у визначений час; онлайн-тренінги – зазвичай представлені у формі відео та текстових матеріалів, розміщених на спеціальному ресурсі. Доступ до онлайн-тренінгу найчастіше можна отримати у будь-який час (у межах визначеного проміжку); комбіноване навчання – особливий тип тренінгів, який передбачає використання декількох каналів навчання для того, щоб ефективніше передавати інформацію та ліпше залучати співробітника.

Даний тип тренінгу є більш вузькоспеціалізованим та чітко направленим, відповідно і вищою є його ефективність. Працівник завчасно отримує тренінгові матеріали і може узгодити спеціалізацію тренінгу разом з тренером, визначивши ті сфери, які є найбільш значущими для нього. Таким чином забезпечується більша зацікавленість, результатом чого є більша обізнаність персоналу після проходження тренінгу.

Тренінги типу комбінованого навчання найчастіше здійснюються у два етапи, кожен з яких передбачає певну попередню роботу. Поділ тренінгів у часі забезпечує краще засвоєння матеріалу, адже під час перерв тренер постійно комунікує з учасниками тренінгу, надсилаючи їм додаткові матеріали та цікаві статті. На другому етапі тренінгу зазвичай проводиться певний аналіз попередньо виконаної роботи: учасники звітують про те, як вони застосовували набуті під час першого етапу навчання знання, і визначають подальші сфери застосування нових знань.

Наприкінці 2014 р. ПрАТ «Філіп Морріс Україна» запустило онлайн-платформу з адаптації нових співробітників «Intro 360». Ця платформа покликана забезпечити структуроване та цілісне введення нового працівника в організацію та ознайомлення з новою посадою або функцією, а також допомагає значно економити час. Платформа також може використовуватися будь-яким співробітником для оновлення певних знань про підприємство.

«Intro 360» з'явилася як реакція на високу динамічність організаційної структури, розширення ринку і зростання обороту кадрів. Зокрема, робоча сила покоління Y очікує нові методи комунікації та обміну інформацією, використовуючи сучасні технології. Все це показало необхідність

у створенні структурного, комплексного та сучасного підходу до адаптації нових співробітників, який був реалізований у даній платформі. «Intro 360» складається з двох основних частин: перша частина містить структуровану підтримку по трьом ролям (новий співробітник; колега, який знайомить новачка з компанією; супервайзор), розподілену на чіткі часові межі: перший день, перший тиждень, перший місяць, перші 90 днів, перший рік. На кожному часовий період визначено певний контрольний список завдань окремо для новачка, колеги та супервайзора, який їм належить вико-

нати. Друга частина містить короткі інтерактивні відео-презентації по кожному функціональному підрозділу підприємства, вітальне слово від вищого керівництва компанії, глосарій з внутрішніми жаргонами підприємства, а також невеличкі тести для закріплення матеріалу. Менш ніж за рік «Intro 360» проявила себе як ефективна платформа для нових співробітників, яку у перспективі можна використовувати у рамках усього «Філіп Морріс Інтернешнл».

Так, «Intro 360» забезпечує зрозумілий та комплексний механізм введення співробітника на нову посаду, не зважаючи на його функціональний підрозділ, рівень в організаційній структурі або географічне розташування. Ця платформа, забезпечена простотою навігації, доступна для співробітника цілодобово. Вона забезпечує значну економію коштів та зусиль функціональних експертів та лінійних менеджерів, вивільнюючи для них близько 2400 годин на рік. Розробка цієї платформи була разовою інвестицією, яка буде забезпечувати позитивний ефект протягом тривалого періоду часу. На прикладі платформи «Intro 360» визначимо ефективність інвестицій у розвиток персоналу ПрАТ «Філіп Морріс Україна». Для цього, необхідно визначити вхідні грошові потоки, тобто витрати на реалізацію проекту з розвитку персоналу. З проведеного дослідження відомо, що платформа «Intro 360» розроблялася впродовж року, а сукупні витрати на її розробку склали 12000 грн. Запланований період реалізації платформи «Intro 360» складає 5 років. Ставка дисконтування у нашому випадку складе 22% позаяк альтернативними інвестиціями вважаємо банківський внесок. Для оцінювання ефективності інвестицій у «Intro 360» також необхідно визначити доходи від реалізації даного проекту, тобто вихідні грошові потоки за проектом. Платформа «Intro 360» вивільняє 2400 годин на рік для функціональних експертів та лінійних менеджерів. Тобто, якщо заробітна плата експерта складає 10000 грн., а лінійного менеджера – 20000 грн., тоді, враховуючи, що компанія працює 22 дні на місяць по 8 годин на день, річний дохід від реалізації проекту складе:

$$COF = \frac{10000 + 20000}{2} \times 2400 = 204545,45 \text{ (грн.)} \quad (1)$$

На основі цих даних оцінимо ефективність інвестицій у платформу «Intro 360» за допомогою основних показників ефективності інвестиційних проектів:

1. Метод визначення чистої теперішньої вартості (NPV) проекту.

$$NPV = \frac{-12000}{(1+0,22)^0} + \frac{204545,45}{(1+0,22)^1} + \frac{204545,45}{(1+0,22)^2} + \frac{204545,45}{(1+0,22)^3} + \frac{204545,45}{(1+0,22)^4} + \frac{204545,45}{(1+0,22)^5} = \frac{95454,55}{1,22} = 5373744,48 \text{ (грн.)} \quad (2)$$

Оскільки за даним проектом $NPV = 5373744,48$ (грн.), що більше, ніж нуль, то його запуск був економічно ефективним.

2. Метод індексу прибутковості (PI) проекту.

$$PI = \frac{\frac{204545,45}{1,22}}{\frac{12000}{(1+0,22)}} = 17,05 \quad (3)$$

Так, індекс прибутковості проекту з розвитку персоналу «Intro 360» значно більший за 1, що підкреслює його високу прибутковість та надзвичайну ефективність.

3. Метод дисконтованого терміну окупності (DPP) проекту.

$$DPP = \frac{12000 \times 5}{585744,48} = 0,01 \text{ (рік)} = 37,39 \text{ (днів)} \quad (4)$$

З проведених розрахунків, можна зробити висновок, що навіть з умовою дисконтування проект окупається значно швидше (за 37 днів), ніж заплановано на його реалізацію (5 років). Тому даний проект можна вважати дуже успішним з точки зору ефективності інвестицій.

Висновки і пропозиції. Таким чином, на прикладі ефективності інвестицій у платформу з адаптації нових працівників «Intro 360» можна зробити висновок про те, що даний проект з розвитку персоналу є надзвичайно ефективним, не дивлячись на сучасний тренд серед вітчизняних підприємств. Дослідження показало, що всі обрховані показники ефективності інвестицій у розвиток персоналу ПрАТ «Філіп Морріс Україна» свідчать про те, що кожна вкладена гривня у розвиток персоналу дає надзвичайну економію людського часу, який персонал компанії може використовувати для нарощення прибутку підприємства. Тому, для підвищення ефективності

інвестицій у розвиток персоналу компанії доцільно регулярно здійснювати моніторинг показників ефективності інвестицій у розвиток персоналу. Зокрема, рекомендуємо розробити цілісну систему розвитку персоналу на базі платформи з адаптації нових співробітників «Intro 360», яку у майбутньому можна поширити на увесь «Філіп Морріс Інтернешнл». У цій платформі можливо розмістити усю календарну інформація щодо тренінгів та інших заходів з розвитку персоналу, здійснювати оцінку персоналу з формуванням індивідуального плану розвитку співробітника на наступний період, організовувати внутрішню мобільність та ротацию персоналу. Ефективним буде запровадження регулярних асесмент-центрів для співробітників компанії, атестації персоналу за методом «360 градусів» та за методикою «Азимут». Також, необхідно здійснювати не лише професійний, але і особистісний розвиток персоналу та вживати заходи щодо підвищення лояльності персоналу.

Перспективи подальших досліджень полягають в оцінюванні ефективності інвестицій у розвиток персоналу українських підприємств з метою доведення, що одна вкладена гривня у розвиток персоналу дає надзвичайну економію людського часу, який персонал компанії може використовувати для нарощення прибутку підприємства. Зокрема, дослідження мають спрямовуватися на розробку та вдосконалення методів оцінювання ефективності інвестицій у розвиток персоналу, які могли б більш чітко враховувати віддачу від інвестицій, а саме помножені знання та набуті компетенції працівників у результаті участі у проекті щодо розвитку персоналу. Тобто, враховувати не лише математичні показники, а й ступінь залучення персоналу до проекту.

Список літератури:

1. Беккер Гэри С. Человеческое поведение: экономический подход: Избр. тр. по экон. теории / Г. С. Беккер; пер. с англ. Е. В. Батракова [и др.]; сост., науч. ред. пер., авт. послесл. Р. И. Капелюшников; авт. предисл. М. И. Левин. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 671 с.
2. Витрати на робочу силу за 2014 рік: Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – К.: Техніка, 2015. – 65 с.
3. Грішнова О. А. Інвестування в людський капітал у системі чинників забезпечення гідної праці: монографія / О. А. Грішнова, О. Дорош, С. Шурпа; за наук. ред. д-ра экон. наук, проф. О. А. Грішнкової; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ: КНЕУ, 2015. – 222 с.
4. Дроздова А. О. Світовий досвід професійного навчання і розвитку персоналу / Дроздова А. О. – Актуальні проблеми економічного та соціального розвитку виробничої сфери / Матеріали X Міжнародної науково-теоретичної конференції молодих учених і студентів. – Донецьк: ДВНЗ «Донецький національний технічний університет». – 2012. – Том 1. – С. 94–96.
5. Заклета-Берестовенко О. С. Підвищення ефективності інвестицій у розвиток персоналу як результат вдосконалення управління / О. С. Заклета-Берестовенко // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2009. – № 4. – С. 77–84.
6. Міждисциплінарний словник з менеджменту: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [авт. кол.: Черваньов Д. М. та ін.; за ред.: Д. М. Черваньова, О. І. Жилінської]. – К.: Нічлава, 2011. – 623 с.
7. Підвищення ефективності використання персоналу та його розвиток: монографія / [Бабенко А. Г. та ін.]; за наук. ред. д-ра экон. наук, проф. А. Г. Бабенка; Ун-т мит. справи та фінансів. – Дніпропетровськ: УМСФ, 2016. – 327 с.
8. Савченко В. А. Развитие персонала: учебник / В. А. Савченко; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ: КНЕУ, 2015. – 505 с.
9. Шоптенко В. Новые возможности бизнес-образования / В. Шоптенко, Д. Кайсин, Д. Конанчук // Менеджер по персоналу. – 2008. – № 4. – С. 28–34.
10. Schultz T. Resources for Higher Education: an Economists View [Електронний ресурс]. – Режим доступу – <http://www.jstor.org/discover/10.2307/1829299?uid=3739232&uid>
11. Philip Morris International [Електронний ресурс]. – Режим доступу – <http://www.pmi.com/>

Овчаренко Т.С., Руденко Е.А.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИНВЕСТИЦИЙ В РАЗВИТИЕ ПЕРСОНАЛА ЧАО «ФИЛИП MORRIS УКРАИНА»

Аннотация

В статье раскрыта сущность и место инвестиций в развитие персонала предприятия. Проанализирован мировой и украинский опыт инвестирования в развитие персонала. Исследованы подходы к оценке эффективности инвестиций в развитие персонала. Исследованы подходы к развитию персонала ЧАО «Филип Моррис Украина». Определены подходы к оценке эффективности инвестиций на основе платформы по адаптации новых сотрудников «Intro 360». Разработаны рекомендации для повышения эффективности инвестиций в развитие персонала компании.

Ключевые слова: персонал, развитие персонала, оценка, инвестиции, эффективность.

Ovcharenko T.S., Rudenko Y.O.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE EFFICIENCY OF INVESTMENT IN EMPLOYEE DEVELOPMENT AT PRJSC «PHILIP MORRIS UKRAINE»

Summary

The article reveals the essence and the place and the investment in employee development. It analyzes the global and Ukrainian experience of investing in employee development. Approaches of evaluating the efficiency of investment in employee development were studied. Approaches to the employee development at PrJSC «Philip Morris Ukraine» were studied. Approaches of evaluating the efficiency of investment based on the on-boarding platform «Intro 360» were studied. Recommendations to improve the efficiency of investment in employee development were developed.

Keywords: employee, employee development, evaluation, investment, efficiency.

УДК 637.1.009.12

ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА МОЛОЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ, ЗА РАХУНОК ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ НАССР

Одарченко А.М., Сподар К.В., Карбівнича Т.В., Албатова Я.Ю.

Харківський державний університет харчування та торгівлі

На основі дослідження літературних даних було проаналізовано стан якості молочної промисловості України. Проведено аналіз останніх досліджень і публікацій щодо конкурентоспроможності та якості товару на ринку України. Складено практичні рекомендації щодо поліпшення, виявлення чинників, що впливають на якість продукції. Розроблено алгоритм впровадження системи НАССР на підприємстві. Було проведено аналіз літературних джерел щодо визначення конкурентоспроможності товару.

Ключові слова: якість, НАССР, молочна промисловість, конкурентоспроможність, економічна ефективність, принципи НАССР, робоча група НАССР.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Основним фактором розвитку молочної промисловості в умовах ринкової економіки є забезпечення якості, безпечності та конкурентоспроможності продукції. У процесі виробництва і забезпечення попиту населення вимоги до якісних характеристик молочної продукції постійно підвищується. На сьогоднішній день, коли у світі великого значення набуває питання здорового способу харчування, проблема якості та безпечності продуктів стала ще більш актуальною.

Якість продукції є одним із важливих виробничих і економічних показників роботи сільсько-

господарських підприємств. Проблема, з якою зустрічається кожне молокопереробне підприємство, і яка останнім часом ще більше ускладнюється – це ефективний збут молочної продукції, адже при споживанні населенням молочної продукції, а особливо продуктів дитячого харчування, забезпечення високої якості і конкурентоспроможності набуває особливої значущості. Встановлено, що якість продукції, яка виробляється, на 95% залежить від якості організації процесів діяльності, і лише на 5% від впливу інших факторів. Тому більшість провідних компаній у світі спрямовують свої зусилля на підви-

щення якості продукції через якісну організацію процесів діяльності.

Найефективнішою системою сьогодні у світі, яка дає змогу забезпечити безпеку та якість харчових продуктів під час виробництва сировини, переробки, зберігання, транспортування та використання, є НАССР (Hazard Analysis and Critical Control Point – аналіз небезпечних чинників і критичні контрольні точки).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питання конкурентоспроможності продукції на основі підвищення її якості та впровадження системи управління якістю на підприємствах займалися багато зарубіжних та вітчизняних вчених та науковців. Серед них можна назвати таких вчених як П.Т. Саблук, В.Г. Андрийчук, Я.А. Жаліло, А.О. Шепіцен, І.І. Червен, Л.А. Євчук, Р.А. Фатхутдінов, Й.С. Завадський, В. Стівенсон, М. Портер, Б.А. Райзберг, І.О. Піддубний, А.І. Піддубна [1, с. 48].

Так, на думку дослідників конкурентоспроможний товар – товар, що має кращі якісні, вартісні та кількісні показники поряд із найменшою ціною споживання та ефективну збутову стратегію задовольняти потреби споживачів щодо якості та асортименту за нижчою ціною. На думку А.О. Шепіцена, конкурентоспроможність товару (продукції) – це співвідношення економічних і споживчих характеристик, що поряд із властивими продукції атрибутами й організаційними факторами дозволяє їй задовольняти вимоги споживачів більшою мірою, ніж продукція конкурентів. Р.А. Фатхутдінов характеризує конкурентоспроможність товару (продукції), виділяючи і встановлюючи взаємозв'язок факторів конкурентоспроможності товару (продукції), розподіляючи їх на внутрішні та зовнішні [2, с. 235].

Виходячи з досліджень вищевказаних науковців, на високу якість кінцевої продукції впливає цілий комплекс безперервного забезпечення необхідного рівня конкурентоспроможності товару, який досягається шляхом напрацювання чіткої системи управління якістю (СУЯ) на підприємстві.

Розглядаючи СУЯ, Фатхутдінов Р.А. наголошує на необхідності впровадження системи управління якістю на підприємстві, як важливого фактору забезпечення не тільки конкурентоспроможності продукції, але й організації в цілому [3, с. 170].

Мета статті. Підвищити конкурентоспроможність підприємства молочної промисловості за рахунок впровадження системи НАССР, скласти практичні рекомендації щодо поліпшення, виявлення чинників, що впливають на якість продукції.

Виклад основного матеріалу дослідження. НАССР – це потужна система, що може застосовуватися до великого спектру простих і складних операцій. Вона використовується для забезпечення безпечності харчових продуктів протягом усього ланцюга виробництва і реалізації харчового продукту. Такий ланцюг або агрохарчовий ланцюг – це послідовність етапів та виробничої діяльності (виготовлення та обіг харчових продуктів), включаючи всі етапи виробництва, оброблення, збуту, зберігання, транспортування, імпорту, експорту та розміщення на ринку харчових продуктів та їх інгредієнтів, починаючи з первинного виробництва включно до кінцевого споживання [4, с. 10].

Ця система є основною моделлю управління якістю та безпечністю харчових продуктів в промислово розвинених країнах світу. Вона офіційно визнана всіма країнами-учасницями СОТ та ЄС, та схвалена Міжнародною комісією з харчових продуктів (Комісія «Кодекс Аліментаріус»). Система НАССР розробляється з урахуванням семи основних принципів:

- виявлення небезпечних чинників, пов'язаних з виробництвом продуктів харчування, починаючи з отримання сировини до кінцевого споживання;
- визначення критичних точок контролю у виробництві для уникнення ризику або можливості його прояву;
- визначення граничних значень для цих критичних точок контролю, на основі яких розрізняють прийнятні й неприйнятні значення стосовно попередження, уникнення або зменшення з'ясованих ризиків;
- створення системи моніторингу критичних точок контролю;
- визначення коригувальної дії, яку слід вжити, коли моніторинг вказує, що певна критична точка не є під контролем;
- визначення заходів перевірки, що підтверджують ефективність системи НАССР;
- складання документації, що охоплює всі методи і протоколи, які стосуються цих принципів та їх застосування [5, с. 25].

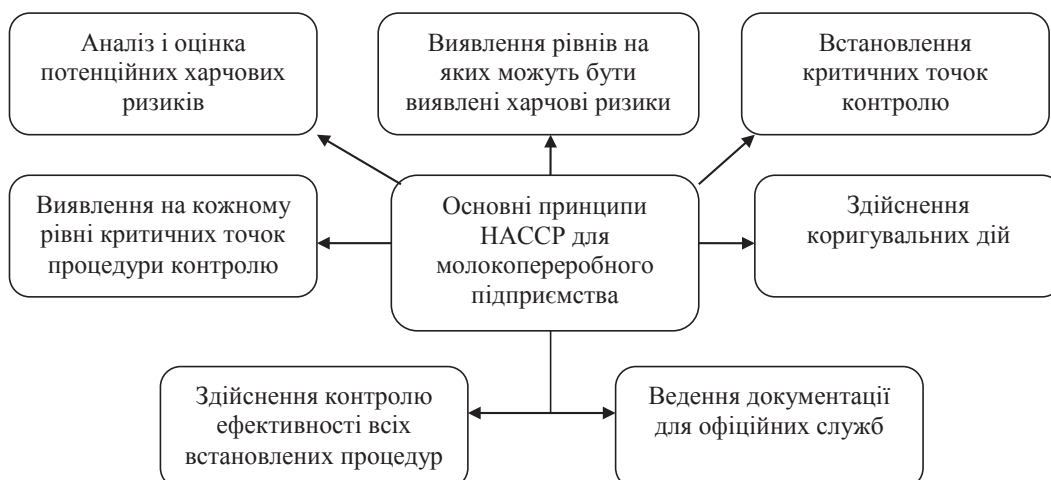

Рис. 1. Структура формування системи НАССР на молокопереробному підприємстві

Джерело: розробка авторів

Стосовно молокопереробних підприємств модель системи НАССР може бути представлена у такому вигляді (рис. 1).

Таким чином, розробка даної системи здійснюється в 4 етапи:

1) підготовка даних, включаючи інформацію про молочну продукцію, що випускається, технологічні процеси, виробничі приміщення, санітарну обробку, дезінфекцію гігієну персоналу та ін.;

2) виявлення потенційно небезпечних факторів: біологічних, хімічних, фізичних, пов'язаних з сировиною;

3) запровадження заходів контролю, на яких забезпечується ідентифікація небезпечних факторів і уникнення ризиків;

4) з'ясування протоколів НАССР із вказанням у них критичних меж, процедур моніторингу, що попереджують і корегують дії [6, с. 20].

Впровадження цієї системи дає можливість підприємству стабільно виробляти молочну продукцію, яка відповідає встановленим характеристикам, гарантуючи її безпечність в процесі

споживання. В кінцевому результаті знижуються збитки сільськогосподарських підприємств, пов'язані із внутрішніми (недоброякісна сировина, що не допущена до реалізації) і зовнішніми (повернення продукції) втратами [7, с. 10].

Разом з цим поліпшується реалізація молочної продукції, що безпосередньо пов'язано із збільшенням довіри до неї, екологічною безпекою для споживачів, а також з розширенням ринку збуту.

Витрати підприємств на впровадження систем управління безпечністю харчових продуктів, заснованих на НАССР, можна поділити на три основні категорії:

1. Впровадження програм-передумов (витрати на підготовку, змінні витрати на нове устаткування, ремонт приміщень).

2. Розробка та впровадження плану НАССР (витрати на розробку плану НАССР, навчання персоналу, оцінка плану НАССР).

3. Підтримка системи НАССР (витрати на облік та верифікацію плану НАССР, коригувальні дії).

Вигоди підприємств від запровадження систем управління безпечністю харчових продуктів, заснованих на НАССР, можна згрупувати у три основні категорії.

1. Зростання доходів (доступ до нових ринків, розширення збуту через роздрібні мережі).

2. Скорочення загальних витрат (краще управління персоналом та мотивація, більша відповідальність працівників, ефективніший процес виробництва).

3. Покращення стабільності показників якості та безпечності продукції, терміну її придатності та поліпшення характеристик (менше втрати від зіпсованої продукції) [8, с. 58].

Для узгодження системи управління безпекою харчових продуктів підприємство повинно провести дослідження і розробити план НАССР згідно вимогам п.п. 6.2-6.10 ДСТУ 4161:2003 «Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги» і задокументувати їх результати згідно методики управління протоколами (п. 4.2.4 ДСТУ 4161:2003 «Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги»).

Організація робіт по розробці плану НАССР зводиться до:

- визначенню області дії системи НАССР;
- створенню робочої групи і її підготовки;
- вибору координатора і виділенню ресурсів

[9, с. 62].
Для кожного харчового продукту, що випускається на підприємстві, повинен бути розроблений окремий план НАССР. Тому при встановленні області дії (розробці технічного завдання) системи НАССР – важливо визначити її оптимальний розмір, оскільки при розповсюдженні системи на крупні виробництва різноманітної продукції об'єм робіт росте пропорційно числу видів продукції. Оптимальною є стратегія, при якій система НАССР створюється для виробництва однієї або декількох груп однорідної продукції, усередині яких необхідно враховувати одні і ті ж небезпечні чинники [10, с. 235].

Загальна технологія виконання робіт по розробці і впровадженню НАССР складається з 12 кроків (рис. 2), які складають 2 етапи:

- підготовчий етап;
- етап впровадження.

Рис. 2. Алгоритм впровадження системи НАССР на підприємстві

Джерело: розробка авторів

Висновки. XXI століття – це століття унікальних технологій і високої якості. Підвищення якості і конкурентноздатності продукції – необхідна умова забезпечення стійкості економічного росту.

Міжнародний досвід свідчить, що тільки завдяки зведенню проблеми якості на рівень національної ідеї можна не тільки перебороти економічну кризу, але і зайняти ведучі позиції на світовому ринку. Сьогодні багато країн визнають проблему якості одним із пріоритетних напрямків своєї діяльності.

Найсучаснішою попереджувальною системою, що забезпечує якість і безпеку харчової продукції, сьогодні є система на основі принципів НАССР.

Молочна продукція в Україні є особливо небезпечною через низьку якість сировини та велику складність її простежуваності, які, разом із відсутністю холодої логістики та зберігання, суттєво скорочують термін придатності української молочної продукції порівняно з європейською.

Відносно низька вартість упровадження НАССР в Україні пояснюється суворими сані-

тарними нормами, яких вимагає держава. Як наслідок, для підприємства, яке вже дотримується національних норм, упровадження НАССР має бути справою відносно простою й недорогою. На жаль, на практиці більшість засобів виробництва не відповідають існуючим нормам.

Найголовніша вигода для молочної промисловості, пов'язана з упровадженням НАССР, – доступ до нових роздрібних мереж і супермаркетів. Інші галузі промисловості також можуть очікувати більш вільного доступу до міжнародних ринків, хоча багато залежить від реформи системи управління безпечністю харчових продуктів на національному рівні.

Використання системи НАССР дасть змогу ефективно виявляти і аналізувати ризики, а особливо біологічні чинники на всіх етапах виробництва молочної продукції, здійснювати управління критичними контрольними точками з оцінкою результатів цього управління. Це, своєю чергою, дасть реальну можливість підприємству випустити якісну, безпечну, конкурентоспроможну молочну продукцію.

Список літератури:

1. Фатхутдинов Р. Конкурентоспособность России: как ее повысить / Р. Фатхутдинов // Стандарты и качество. – 2004. – № 1. – С. 60–63.
2. Фатхутдинов Р.А. Управление конкурентоспособностью организации: [підручник] / Р.А. Фатхутдинов, Г.В. Осовська. – К.: «Кондор». – 2009. – 470 с.
3. Фомичев С.К. Основы управления качеством / С.К. Фомичев, А.А. Старостина, Н.И. Скрыбина: [учеб. пособие]. – К.: МАУП, 2000. – 196 с.
4. Бурькина И.М., Щемелева М.В., Хитрова Г.В. Система НАССР на предприятиях промышленности: программа внутреннего контроля // Молочная промышленность. – 2004. – № 5. – С. 16–17.
5. Касянчук В. Проблеми безпечності української молочної продукції // Продукты & Ингредиенты. – 2008. – № 5. – С. 54–56.
6. Козаченко О., Яцюта М., Міщенко М., Лопата П. Молоко та молочні продукти: стандарти для сертифікації // Стандартизація, сертифікація, якість. – 2002. – № 3. – С. 28–29.
7. Павличенко М.Г. Ринок молока в Україні та перспективи для різних категорій господарств // Молочна промисловість. – 2007. – № 5 (40). – С. 19.
8. Мейс Т., Мортимор Т. Эффективное внедрение НАССР. – К.: Алефа, 2006. – 238 с.
9. Слатвінська Т.А. Особливості розробки та впровадження системи управління якістю молока в сільськогосподарських підприємствах / Т.А. Слатвінська // Аграрний вісник Причорномор'я. Економічні науки. – 2009. – Випуск № 49. – С. 62–66.
10. Управління якістю. Сертифікація: [навч. посібник] / Р.В. Бичківський, П.П. Столярчук, Л.І. Сопільник, О.О. Колинський. – К.: Вища школа, 2005. – 432 с.

Одарченко А.Н., Сподар К.В., Карбивныча К.В., Албатова Я.Ю.

Харьковский государственный университет питания и торговли

ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ МОЛОЧНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ, ЗА СЧЕТ ВНЕДРЕНИЯ СИСТЕМЫ НАССР

Аннотация

На основе исследования литературных данных было проанализировано состояние качества молочной промышленности Украины. Проведен анализ последних исследований и публикаций по конкурентоспособности и качества товара на рынке Украины. Составлены практические рекомендации по улучшению, выявление факторов, влияющих на качество продукции. Разработан алгоритм внедрения системы НАССР на предприятии. Был проведен анализ литературных источников по определению конкурентоспособности товара.

Ключевые слова: качество, НАССР, молочная промышленность, конкурентоспособность, экономическая эффективность, принципы НАССР, рабочая группа НАССР.

Odarchenko A.N., Spodar K.V., Karbivnycha T.V., Albatova Ya.Yu.

Kharkiv State University of Food Technology and Trade

INCREASE COMPETITIVENESS OF THE DAIRY INDUSTRY, THROUGH THE INTRODUCTION OF HACCP

Summary

Based on research published data were analyzed as the dairy industry of Ukraine. Analysis of recent research and publications on the competitiveness and quality of the goods in Ukraine. Done practical recommendations for improvement, identify factors that affect product quality. The algorithm implementation of HACCP in the company. Analysis the literature to determine competitiveness of goods.

Keywords: quality, HACCP, Dairy, competitiveness, cost-effectiveness, the principles of HACCP, HACCP working group.

УДК 336.71

РЕСТРУКТУРИЗАЦІЯ ТА РЕОРГАНІЗАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТИ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ БАНКОМ

Олійник А.В., Мартинюк А.М.

Хмельницький національний університет

Проаналізовано кризовий стан банківської системи України та визначено чинники, що його спричинили. Досліджено сутність понять реструктуризація та реорганізація в банківській діяльності. Розмежовано поняття «реструктуризація» та «реорганізація» в банківській діяльності. Встановлено, що реорганізація є формою реструктуризації. Акцентовано увагу на реструктуризації та реорганізації як інструментах антикризового управління.

Ключові слова: банк, криза, реструктуризація, реорганізація, антикризове управління, інструменти антикризового управління.

Постановка проблеми. Протягом 2014-2015 років у банківській системі України тривали негативні процеси пов'язані з втратою ресурсної бази, скороченням власного капіталу та збитковою діяльністю. Так, за результатами 2014 року, збитки банківської системи України сягнули рівня -52,97 млрд грн, капітал скоротився на -44,58 млрд грн, а рентабельність капіталу досягла від'ємного значення -30,46%. У 2015 році ситуація в банківському секторі продовжувала ускладнюватися: збитки банківської системи України досягли рівня -66,6 млрд грн, капітал зменшився на -44,31 млрд грн, а рентабельність капіталу склала -51,61%. Продовжується процес відтоку коштів фізичних осіб з депозитних рахунків. Так, у 2014 році, кошти фізичних осіб зменшилися на -17,36 млрд грн, а у 2015 відповідно на -27,31 млрд грн [1].

Банківська система України виявилась найбільш вразливою до економічної кризи, адже внаслідок зростання рівня проблемних кредитів банки змушені були створювати значні резерви за активними операціями, що негативно вплинуло на рівень її капіталізації. Постійне зростання рівня валютних ризиків для вітчизняних банків, при наявності короткої відкритої валютної позиції та високого рівня доларизації економіки є потенційною загрозою стійкості банківської системи України. Внаслідок цього, протягом 2014-2015 років, кількість вітчизняних банків зменшилась (з 163 до 117) на -46 установ, що спричинило

дію репутаційного ризику – зниження довіри до банківської системи. Існуюча ситуація зумовлює необхідність дослідження процесу реорганізації банківської системи України, спрямованого на фінансову стабілізацію та підвищення ефективності її роботи [2, с. 190].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблем реорганізації банківської системи України та розробка методів забезпечення її фінансової стійкості і стабільності знайшли відображення в наукових працях О.І. Барановського, В.Я. Вовк, О.Д. Вовчак, І.Б. Івасіва, І.С. Кашки, Б.Л. Луціва, В.І. Міщенко, Т.С. Смовженко, Р.І. Тиркало, О.М. Тридіда та інших. Підходи до вирішення проблем злиття та поглинання у банківській системі України знайшли відображення в роботах: Г.М. Азаренкової, Ж.М. Довгань та інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте, незважаючи на ґрунтовні дослідження науковців щодо проблематики реорганізації банківської системи України та забезпечення її стабільності, питання впливу реорганізаційних процесів на діяльність банків у системі антикризового управління потребує подальшого уточнення. Потребує також уточнення сутність категорій реорганізація та реструктуризація банку.

Мета статті. Сучасний кризовий стан економіки та банківської системи України відрізняється масштабами і загрозами. Банківська система знаходиться в постійному розвитку і дослідження впливу реорганізаційних процесів на систему

антикризового управління банків є особливо актуальним. Тому метою статті є дослідження сутності реорганізації та реструктуризації банків як інструментів антикризового управління.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливістю сучасної кризи в банківській системі України є комплексна дія чинників її розвитку, серед яких можна виділити: військові дії на Сході країни, анексія Автономної Республіки Крим, девальвація національної валюти, зростання державного боргу, спад реального сектору економіки, відтік інвестицій та дисбаланс в банківській системі, як наслідок неефективного корпоративного управління. Як відомо банківська діяльність пов'язана з високим рівнем ризику, нестабільністю ринкової кон'юнктури, наглядом та регулюванням з боку Національного банку України (НБУ), конкуренцією на різних сегментах фінансового ринку, тощо. Наслідком цих чинників стало посилення загрози формування інфляційно-девальваційної «спіралі». У цілому дія даних чинників зумовила активізацію реорганізаційних та реструктуризаційних процесів у банківській системі України.

НБУ має своє бачення розвитку банківської системи України, яке прийнято як «Комплексна програма розвитку фінансового сектору України до 2020 року», що затверджена Постановою Правління НБУ від 18.06. 2015 року № 391 [3]. Даний документ містить ряд позитивних моментів, але має ряд недоліків. Так, дана програма не містить обґрунтованих причин девальвації, інфляції і банківської кризи, та не дає стратегічного бачення шляхів створення фінансових передумов розвитку економіки, підвищення її конкурентного статусу, створення потужної банківської системи з фінансово стійкими та прибутковими банками. Дії НБУ, останнім часом, поглиблюють демонетизацію реального сектору економіки та кризові явища в цілому, що суперечить стандартам і цінностям Європейського Союзу (ЄС).

Аналізуючи інформацію, наведену на рисунку 1, можна зробити висновок, що за період із 01.01.2015 по 01.07.2016 р. кількість вітчизняних банків суттєво скоротилася. Так станом на 01.01.2014 р. зафіксовано максимальну кількість діючих банків – 180, то на 01.07.2016 р. їх залишилось – 102, тобто вітчизняна банківська система стала меншою на 78 банків. Зауважимо також, що за останні майже два роки кількість банків, які перебувають у стадії ліквідації, збільшилася з 22 до 78 установ на фоні збільшення частки іноземного капіталу до 54,7% станом 01.07.2016 року, що є вкрай негативним явищем для вітчизняної банківської системи [2, с. 191].

Проаналізуємо індикатори оцінки рівня капіталізації банків, що запропоновані Базельським комітетом. Система показників капіталу банків дає комплексну оцінку темпу зростання капіталу та його адекватності активам зважених на ступінь ризику. У цілому вони визначають рівень достатності капіталу банків за такими основними напрямками: визначення основних показників достатності капіталу банків, аналіз адекватності капіталу, ефективність використання ресурсів, оцінка за-

лежності банківського капіталу від банківських ризиків, зовнішніх джерел фінансування, тощо (таблиця 1).

Аналізуючи дані таблиці 1 можна зробити висновок про неоднозначну оцінку достатнього рівня капіталізації, надійності та стабільності вітчизняних банків. Так, в посткризовий період протягом 2010-2013 років коефіцієнт капіталізації банків мав тенденцію до незначного зростання з 14,6% у 2010 році до 15,1% у 2013 році. Це є свідченням збільшення частки власного капіталу у структурі пасивів, тобто банки докапіталізувались. Однак, у цей час простежується негативна тенденція приросту власного капіталу з 19,5% в 2010 році до 13,8% в 2013 році. Протягом 2014-2015 років частка власного капіталу у загальному обсязі пасивів банківської системи продовжувала катастрофічно зменшуватись з 11,2% до 8,3%, а приріст власного капіталу відповідно з -23,2% до -29,9% [2, с. 192].

Таблиця 1

Індикатори оцінки рівня капіталізації банків України протягом 2011-2015 рр.

Показники	2011	2012	2013	2014	2015
Коефіцієнт капіталізації, %	14,8	15,0	15,1	11,2	8,3
Темп приросту власного капіталу, %	12,9	8,9	13,8	-23,2	-29,9
Норматив адекватності регулятивного капіталу, %	18,90	18,06	18,26	15,60	12,74
Співвідношення приросту капіталу до активів, %	108,4	129,0	103,0	-773,3	636,2
Коефіцієнт захищеності коштів клієнтів капіталом	3,2	3,4	3,5	4,6	6,8
Коефіцієнт захищеності наданих кредитів капіталом	5,3	4,8	4,7	6,8	9,3
Рентабельність капіталу (ROE), %	-5,27	3,03	0,81	-30,46	-51,91
Рентабельність активів (ROA), %	-0,76	0,45	0,12	-4,07	-5,46

Джерело: [2, с. 192]

Коефіцієнт по ні наслідки системних дисбалансів у банківській системі України актуалізували необхідність реорганізації та реструктуризації банківського сектору в умовах посилення євроінтеграційної економічної політики.

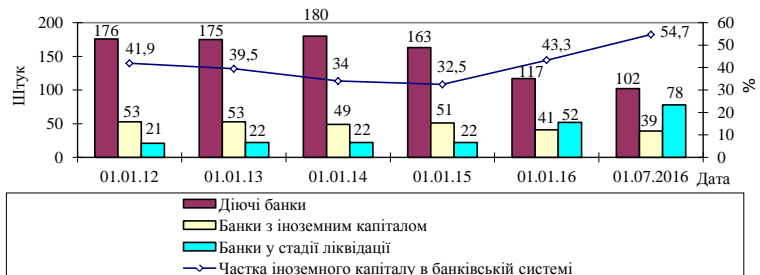

Рис. 1. Динаміка кількості банків діючих, банків з іноземним капіталом, банків у стадії ліквідації та частки іноземного капіталу в банківській системі України за 2011-2016 роки

Джерело: [2, с. 191]

У той же час, аналіз наукових праць показує, що сьогодні немає єдиного підходу до визначення сутності таких понять, як «реорганізація» та «реструктуризація» банківської системи. Тому проаналізуємо різні підходи до трактування сутності реорганізації та реструктуризації в банківській діяльності, взаємозв'язок цих понять, узагальнено результати дослідження для розуміння їх природи (таблиця 2).

Аналіз теоретичних підходів до розуміння суті поняття «реорганізація» в банківській діяльності показує, що, як правило, її пов'язують із забезпеченням стійкості, надійності, капіталізації, конкурентоспроможності, прибутковості; припиненням діяльності та зміною організаційно-правової форми банку; злиттям, приєднанням, поділом банків. «Реструктуризація» в банківській діяльності переважно трактується як система заходів спрямованих на оздоровлення фінансового стану та стабілізацію банків. У цьому сенсі слід відмітити, що В.І. Міщенко та А. Петріна акцентують увагу на реструктуризації в якості державного управління, що спрямоване на відновлення стабільності, ліквідності, капіталізації, як окремих банків, так і банківської системи в цілому.

Із проведеного аналізу наукових джерел, можна зробити висновок, що поняття «реструктуризація» в банківській діяльності є більш широким ніж «реорганізація» і фактично включає її. Реорганізація – це лише одна сторона прояву реструктуризації, тобто одна із її форм (способів реалізації). Тому ми вважаємо, що реорганізація – це форма реструктуризації, що вимушено чи добровільно застосовується, як радикальний спосіб не просто оздоровлення банку чи банківської системи в цілому, а як інструмент антикризового управління банком. У часовому вимірі реорганізацію можна розглядати як останню стадію реструктуризації банку, а це означає, що саме реструктуризація є інструментом протидії банкрутству банку, адже включає як ранні так і форми реалізації.

Незважаючи на вживання в теорії та практиці банківництва терміну «антикризове управління», розуміння його сутності визначається науковцями неоднозначно. Зарубіжні наукові школи найчастіше визначають антикризове управління як діяльність, яка необхідна для подолання стану, що загрожує існуванню суб'єкта господарювання, акцентуючи увагу саме на його виживанні. У той же час акцентується увага на позитивному характері криз, а антикризове управління визна-

Таблиця 2

Підходи до визначення понять «реорганізація» та «реструктуризація» у банківській діяльності

Автор, джерело	Визначення
Забезпечення стійкості, надійності, капіталізації, конкурентоспроможності, прибутковості	
З.М. Васильченко, [4, с. 102]	Реорганізація банків – це підвищення надійності та стійкості банківської системи України та окремого комерційного банку, забезпечення капіталізації банківської системи та стабільної роботи платіжної системи, захист інтересів кредиторів та вкладників, поліпшення фінансового стану комерційних банків
І.В. Краснова, А.В. Нікітін, [5]	Реорганізація – це основний етап реформування банківської системи для подальшого проведення заходів щодо забезпечення фінансової стабільності, підвищення капіталізації, конкурентоспроможності та інвестиційного потенціалу і формування оптимальної структури власників
Припинення діяльності і зміна організаційно-правової форми банку	
О.В. Васюренко, О.М. Сидоренко, [6, с. 353]	Реорганізація банку – це добровільне чи вимушене припинення діяльності банку і зміна його організаційно-правової форми шляхом передачі його майна, прав та обов'язків іншим банкам чи правонаступникам
Злиття, приєднання, поділ і зміна організаційно-правової форми банку	
Закон України «Про банки і банківську діяльність», [7]	Реорганізація банків – це злиття, приєднання, виділення, поділ банку, перетворення його організаційно-правової форми, наслідком яких є передача, прийняття його майна, коштів, прав та обов'язків правонаступниками
Державне управління спрямоване на відновлення стабільності, ліквідності, капіталізації	
В.І. Міщенко, А. Петріна, [8, с. 13]	Системна банківська реструктуризація передбачає проведення низки попередніх скоординованих заходів з боку органів державного управління, спрямованих на відновлення ліквідності банківської системи, безумовного виконання банками всіх без винятку зобов'язань і економічних нормативів регулятора, зростання рівня адекватності капіталу, стабілізацію та поступове скорочення проблемної заборгованості
Заходи спрямовані на оздоровлення фінансового стану та стабілізацію	
А.О. Ковалюк, [9]	Реструктуризація банку – це сукупність заходів, спрямованих на стабілізацію, оздоровлення фінансового стану банку (підвищення рівня ліквідності, платоспроможності й прибутковості банку, зниження ризиковості діяльності банку) для забезпечення подальшого зростання та розвитку банківської установи
Н.В. Радова, [10, с. 183]	Реструктуризація банку – це комплекс організаційно-господарських, фінансово-економічних, правових, технічних заходів, спрямованих на покращення фінансового стану, підвищення ліквідності та платоспроможності банку, зокрема шляхом реорганізації банку, повної або часткової зміни власника з переходом боргових зобов'язань до юридичної особи-інвестора, яка не підлягає санації, що сприятиме фінансовому оздоровленню банку та дозволить задовольнити вимоги кредиторів
Стратегія НБУ щодо реструктуризації та реорганізації банків у стані фінансової скрути, [11]	Реструктуризація банківської системи – це комплекс заходів, який передбачає покращення фінансової стійкості банківської системи, підвищення ліквідності і платоспроможності з урахуванням соціально-економічних завдань, змін у національній макросистемі та на світовому фінансовому ринку шляхом створення нових банків (спеціалізованих, універсальних), реорганізації діючих (злиття, приєднання, поділу, виділення), зміни юридичного статусу банківських установ або їх закриття

чається як створення інструментів діагностики (попередження) кризового стану та необхідності розробки нового курсу розвитку.

У вітчизняній науковій літературі антикризове управління розглядається як система управління, що має всебічний характер та направлена на попередження і на усунення несприятливих для бізнесу явищ, з використанням наявних ресурсів та потенціалу виживання, або реалізації спеціальних процедур (таких, як санація, реструктуризація, банкрутство, ліквідація).

Слід відмітити, що більшість науковців акцентують увагу на антикризовому управлінні суб'єктами підприємництва в цілому, не акцентуючи увагу на банківських установах, які мають свою власну специфіку. Тому, на нашу думку, доцільно визначити поняття «антикризове управління банком», яке поєднує внутрішнє управління банком та зовнішні дії регуляторних (наглядних) органів. Аналіз основних підходів до визначення антикризового управління банком наведено в таблиці 3.

Очевидно, що багатогранність економічного та управлінського розуміння поняття «антикризове управління банком», на наш погляд, пояснюється подвійною природою кризи, яка одночасно створює і руйнує, тобто формує передумови та готує умови для подальшого розвитку банку. У даному випадку банк має змінити попередню стратегію діяльності на нову.

Банк складається із взаємопов'язаних елементів, зв'язків, відносин і являє собою їх цілісність, тобто є системним утворенням, яке може знаходитися в стійкому або нестійкому становищі. При цьому процеси розвитку системи банку циклічні і не усіма процесами можна управляти, що є свідченням складності системи. Вважаємо,

що управління складними системами виступає антикризовим на усіх етапах функціонування і розвитку, а вміння передбачати та розпізнавати кризи визначає ефективність управлінських рішень. Таким чином, сутність антикризового управління банком розкривається через системний підхід, який дозволяє розглядати об'єкт дослідження як систему, що об'єднує організаційно-фінансові підсистеми.

Висновки і пропозиції. На основі аналізу наукової літератури щодо сутності понять «реорганізація» та «реструктуризація» в банківській діяльності уточнено їх зміст, як інструментів антикризового управління банком. Встановлено, що реструктуризація та реорганізація здійснюються з метою фінансового оздоровлення та забезпечення стабільного функціонування банківської системи, підвищення рівня концентрації банківського капіталу на основі злиття і приєднання банків, підвищення ліквідності та платоспроможності банків, а також вдосконалення системи банківського нагляду з боку держави.

Ми вважаємо, що для успішної реструктуризації банківської системи, як інструмента антикризового управління, необхідно: посилити роль облікової ставки; впровадити чіткі принципи застосування інструментів та процедур регулювання ліквідності; стимулювати збільшення джерел та обсягів локальних довгострокових фінансових ресурсів; забезпечити доступність фінансових ресурсів для кредитування реального сектора економіки; впровадити принципи нагляду на основі Базеля III; впровадити систему регулярної оцінки та контролю якості активів, потреб у підтримці ліквідності та рекапіталізації банків; зменшити рівень доларизації економіки.

Таблиця 3

Підходи науковців до визначення поняття «антикризове управління банком»

Автор, джерело	Визначення
	Постійно організоване управління діяльністю банку щодо діагностики, попередження, нейтралізації та подолання кризових явищ
В.Я. Вовк, [12, с. 42]	Антикризове управління банківськими установами – це комплекс заходів щодо виявлення кризотворчих факторів, профілактики, своєчасної діагностики, попередження і нейтралізації кризових явищ, спрямований на досягнення цілей стратегії та прогресивний розвиток
А.М. Тавасієв, [13, с. 145]	Антикризове управління в банку – це управлінський процес, що має упереджувальний характер, здійснюється на стратегічних засадах, починається та продовжується з перших днів існування банку, постійно і завжди
Недопущення та уникнення виникнення кризових ситуацій в діяльності банку	
О.І. Барановський, [14]	Система управління, що має всебічний характер та направлена на попередження та усунення несприятливих явищ, з використанням наявних ресурсів та потенціалу організації, або реалізації спеціальних процедур (таких, як санація, реструктуризація, банкрутство, ліквідація)
Комплекс антикризових превентивних і реактивних заходів	
М.А. Бас, [15, с. 25]	Антикризове управління банком – це комбінація заходів організаційного та фінансового менеджменту, які здійснюються управлінською ланкою безпосередньо кожного банку та уповноваженими органами регулювання й нагляду за банківською діяльністю у час кризи, і дозволяють банківським структурам вийти з негативного періоду з найменшими втратами
Антикризове управління, як складова фінансової безпеки банку	
Л.М. Перехрест, В.В. Бриштін, [16, с. 246]	Антикризове управління – це фінансові відносини, що представляють собою комплексну систему управлінських заходів щодо діагностики, попередження, нейтралізації та подолання кризових явищ з метою підвищення рівня фінансової безпеки, зниження наслідків ураження кризою та подальшого розвитку банку шляхом використання всього потенціалу сучасного менеджменту
Застосування соціально-економічних процедур оздоровлення	
Ю.С. Ребрик, [17, с. 204]	Антикризове управління банком – це процес застосування відповідних економічних та соціальних процедур із профілактики і/або оздоровлення банку з метою запобігання чи підвищення його платоспроможності

Список літератури:

1. Статистика. Показники банківської системи. Основні показники діяльності банків України. Сайт НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807&cat_id=36798
2. Олійник А. В. Реструктуризація банківської системи України як інструмент протидії банкрутству банків / А. В. Олійник // Вісник Хмельницького національного університету. – 2016. – № 4. – Т. 2. – С. 190-196.
3. Комплексна програма розвитку фінансового сектору України до 2020 року. Затверджена Постановою Правління Національного банку України 18.06.2015 № 391 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0391500-15>
4. Васильченко З. М. Комерційні банки: реструктуризація і реорганізація. Монографія – К.: Кондор. 2004. – 528 с.
5. Краснова І. В. Стратегічна реорганізація банківської системи України [Текст] / І. В. Краснова, А. В. Нікітін // Економіка сьогодні: актуальні питання і перспективи. – 2013. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics-issues.com.ua/zmist-zhurnalu/ekonomika-sogodennya-aktualni-pitannya-ta-perspektivi-2013-2/strategichna-reorganizaciya-bankivsko%D1%97-sistemi-ukra%D1%97ni/>
6. Васюренко О. В. Банківський нагляд / О. В. Васюренко, О. М. Сидоренко. – К.: Знання, 2011. – 502 с.
7. Про банки і банківську діяльність: закон України: прийнятий 07.12.2000 р. № 2121-III [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіційний текст. – Режим доступу до закону: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2121-14>
8. Міщенко В. Міжнародний досвід реструктуризації банківської системи за участю держави / В. Міщенко, А. Петріна // Вісник НБУ. – 2011. – № 4. – С. 12-17.
9. Ковалюк А. О. Фінансове регулювання реструктуризації комерційних банків в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук: спец. 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит» / А. О. Ковалюк. – Львів, 2010. – 24 с.
10. Радова Н. В. Аналіз процесів реструктуризації банківських установ в Україні / Н. В. Радова // Економіка. – 2011. – Вип. 2 (54). – С. 180-187.
11. Стратегія Національного банку України щодо реструктуризації та реорганізації банків у стані фінансової скрути / Схвалено постановою Правління Національного банку України від 01.12.1998 р. № 502 // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0502500-98>
12. Вовк В. Я. Забезпечення фінансової стійкості банківської системи в умовах кризи / В. Я. Вовк, Ю. В. Дмитрик // Науковий вісник: Фінанси, банки, інвестиції. – 2011 – № 2. – С. 41-44.
13. Тавасиев А. М. Антикризисное управление кредитными организациями / А. М. Тавасиев. – М.: Изд-во «Юнити-Дана», 2006. – 480 с.
14. Барановський О. Антикризові заходи урядів і центральних банків зарубіжних країн / О. Барановський // Вісник Національного банку України. – 2009. – № 4. – С. 8-19.
15. Бас М. А. Антикризове управління банківськими установами: теоретичний аспект / М. А. Бас // Економіка. Фінанси. Право. – 2010. – № 5. – С. 25-27.
16. Перехрест Л. Антикризове управління як чинник підвищення рівня фінансової безпеки банків / Л. Перехрест, В. Бриштін // Гроші, фінанси і кредит. – 2010. – С. 245-249.
17. Ребрик Ю. С. Система антикризового управління в банку / Ю. Ребрик // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Фінансовий ринок України: стабілізація та євроінтеграція. – 2009. – № 2 (76). – С. 204-210.

Олейник А.В., Мартинюк А.М.

Хмельницький національний університет

РЕСТРУКТУРИЗАЦИЯ И РЕОРГАНИЗАЦИЯ КАК ИНСТРУМЕНТЫ АНТИКРИЗИСНОГО УПРАВЛЕНИЯ В БАНКЕ

Аннотация

Проанализировано кризисное состояние банковской системы Украины. Исследована сущность понятий реструктуризация и реорганизация в банковской деятельности. Разграничены понятия «реструктуризация» и «реорганизация» в банковской деятельности. Установлено, что реорганизация является формой реструктуризации. Акцентировано внимание на реструктуризации и реорганизации как инструментах антикризисного управления.

Ключевые слова: банк, кризис, реструктуризация, реорганизация, антикризисное управление, инструменты антикризисного управления.

Oliinyk A.V., Martinuk A.M.

Khmelnytsky National University

RESTRUCTURING AND REORGANIZATION AS INSTRUMENTS OF CRISIS MANAGEMENT IN THE BANK

Summary

It analyzed the critical state of the Ukrainian banking system. The essence of the concepts of restructuring and reorganization of the banking business. Delineate the concept of «restructuring» and «reorganization» in banking. It was found that the reorganization is a form of restructuring. The attention is focused on the restructuring and reorganization of how the instruments of crisis management.

Keywords: bank, crisis, restructuring, reorganization, crisis management, crisis management tools.

УДК 330.522.7

СПОЖИВЧІ УПОДОБАННЯ ТА РЕАЛЬНА МОЖЛИВІСТЬ ЇХ ЗАДОВОЛЕННЯ

Павлюк Т.І., Ярош В.І.

Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

У даній роботі розкрито питання споживчих уподобань та реальної можливості їх задоволення. Проаналізовано особливості споживацького вибору в сучасних умовах. Показано споживчі переваги звичайного українця та можливість їх максимізації. У статті досліджено споживчий кошик 2016 року, також, проаналізовано дані споживчих кошиків попередніх років. Досліджуються можливості українського населення у забезпеченні своїх потреб.

Ключові слова: потреби, блага, корисність, гранична корисність, сукупна корисність, максимізація корисності, кардиналістська модель, ординалістська модель, споживчі переваги, набір байдужості, споживчий кошик.

Постановка проблеми. Поняття «споживчі уподобання та реальність можливості їх задоволення» набуває в даний час великого розгляду не лише для економістів, а і для всього населення України. З прийняттям нового споживчого кошику, зріс великий інтерес до його дослідження та заробітної плати населення. Адже з підняттям цін і мінімальної зарплати, звичайний українець не може собі дозволити витратити кошти на задоволення граничного блага. І це питання дуже бентежить український народ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження проблем споживчих уподобань та реальної можливості їх задоволення є дуже актуальним, що змушує зацікавитись як звичайних українців, так і економістів, а зокрема: А. Косік [1], О. Уфимцева [2], О. Павлюк [3], П. Гребенников [4], В. Николаев, Г. Пухтаевич [5].

Постановка завдання. Головною метою цієї роботи є дослідження споживчого кошику і аналіз можливостей задоволення мінімальних потреб споживача.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальні дослідження поведінки споживача пов'язані з маржиналістською революцією в економічній теорії кінці XIX ст. Виникнення нового наукового напрямку – маржиналізму (marginal – граничний) було підготовлено працями перших економістів-математиків А. Курно, Й. Тюнена, Г. Госсена, які започаткували метод граничного аналізу, здійснили розробку основ теорії суб'єктивної цінності.

Представники першої хвилі маржиналістської революції В. Джемсон, К. Менгер, Л. Вальрас створили кардиналістичну (кількісну) версію поведінки споживача, яка окреслила принципово новий підхід до аналізу цінності благ: цінність розглядалася як функція корисності, що визначається суб'єктивними оцінками споживачів та запасом благ. Певна аналітична недосконалість кардиналістської моделі поведінки споживача в подальшому виповнюється в межах іншої – ординалістської моделі, моделі виявлених переваг або споживчих уподобань, розробка якої була здійснена Ф. Еджворт, В. Парето, Дж. Хіксом та українським економістом Є. Слуцьким [1, с. 68].

Перед кожним споживачем стоять три питання: 1. Що купити? 2. Скільки купити? 3. Чи вистачить грошей, щоб здійснити покупку? Щоб відповісти на перше питання, необхідно з'ясувати корисність речі для споживача, щоб вирішити

друге питання – дослідити ціну, щоб відповісти на третє питання – визначити дохід споживача. Ці три складові – корисність, ціна, дохід – лежать в основі аналізу теорії поведінки споживача. Мета споживача полягає в отриманні якомога більшого задоволення від споживання певного набору благ, враховуючи їх ціни та наявний дохід.

Особливості споживацького вибору можна простежити, спостерігаючи за покупцем супермаркету. На основі чого він робить свої покупки? По-перше, зі всього різноманіття представлених товарів він звертає увагу лише на ті, які відповідають його смакам та інтересам, тобто опираючись на свої уподобання. По-друге, він звертає увагу на ціни товарів і по-третє, порівнює передбачувану вартість покупки з наявним доходом.

Це спостереження пояснює складний процес споживацького вибору як результат взаємодії споживацьких переваг, цін товарів, доходів споживача

Першою складовою споживацького вибору є споживацькі переваги, в основі яких лежать потреби людей. **Потреби** (needs) – це стан задоволення, який споживач хотів би зберегти, або стан незадоволення, який спонукає його до економічної діяльності. **Блага** (goods) – засоби, що задовольняють потреби. Одні з них є в майже необмежених масштабах (наприклад повітря), інші – в обмежених. Останні називаються економічними благами. Вони складаються з товарів та послуг [2, с. 158].

Здатність економічного блага задовольнити ту або іншу потребу називається **корисністю** (utility). Отже, тепер можна конкретизувати, що мета споживача полягає в отриманні якомога більшого задоволення від споживання певного набору благ, тобто в **максимізації корисності**.

Корисність – поняття виключно індивідуальне: те, що для одного споживача може мати високу корисність, іншим може сприйматися, взагалі, як антиблаго. Хтось понад усе цінує зранку чашку міцної кави, а хтось за будь-яких умов її не питиме. Розрізняють граничну та сукупну корисність.

Гранична корисність – додаткова корисність, яку отримує споживач із додаткової одиниці товару або послуги, яку буде втрачено у випадку відмови від цієї одиниці.

Сукупна корисність – це загальна величина (обсяг) корисності всієї сукупності товарів певно-

го виду. Вимірюється в умовних одиницях корисності (ютилях) або в грошовій формі [5, ст. 253].

У мікроекономіці склалися також два підходи до пояснення поведінки споживача: кардиналістський або кількісний та ординалістський або порядковий.

Кардиналістська модель поведінки споживача виходить з того, що корисність може вимірюватись кількісно за допомогою умовної одиниці – «ютиля» (від англ. utility – корисність). Перевага кардиналістської теорії полягає у тому, що кількісні оцінки дозволяють математично описувати досліджувані явища, застосовувати економіко-математичне моделювання. Проте, в реальній дійсності важко уявити, що споживач здатний кількісно оцінити різницю в корисності благ, визначити, наприклад, на скільки ютилів кілограм картоплі корисніший за пакет молока. Скоріше споживач здатний визначити, наскільки один споживчий набір привабливіший для нього за інший. Саме такий підхід до аналізу поведінки споживача застосовується в **ординалістській моделі** [1, с. 69].

Споживацькі переваги (consumer preferences) – це ранги, які споживач установлює для альтернативних варіантів задоволення потреб. Ті варіанти, які на думку споживача, здатні краще задовольнити його потреби, будуть займати більш високі місця у цьому «табелю про ранги».

Припущення щодо уподобань завжди стосуються однієї особи. У колективі (наприклад в одній сім'ї) уподобання можуть не співпадати, – для кожного члена родини привабливішим може бути інший набір. Ситуація з неспівпаданням уподобань називається парадоксом Ерроу: за транзитивності уподобань кожного з індивідів може виникати нетранзитивність колективних уподобань.

Спочатку розглянемо «модель бажаного», тобто поведінку споживача без врахування видатків на будь-який коштик. На ринку існує множина споживчих кошків. Серед них споживач завжди може знайти такі кошки, які є однаково привабливими для нього, тому що вони мають однаковий рівень корисності. Набір споживчих кошків з однаковим рівнем корисності називається **набором байдужості**: споживачу байдуже, який саме набір обрати.

Множина еквівалентних з точки зору споживача наборів благ створює поверхні байдужості. Кількість поверхонь байдужості нескінченна, – кожна людина має свої уподобання, що і відображають системи поверхонь байдужості. Окремий випадок поверхонь байдужості складають двопродуктові набори благ. Для двопродуктових кошків поверхні байдужості можуть бути зображені набором кривих, які називаються кривими байдужості або індивергентності [4].

Говорячи про споживацькі переваги, слід зазначити й про споживчий коштик. **Споживчий коштик** – набір товарів, що характеризує типовий рівень і структуру місячного (річного) споживання людини або сім'ї. Використовується для розрахунку мінімального споживчого бюджету (прожиткового мінімуму), виходячи із вартості споживчого кошків у актуальних цінах. Застосовується як база для порівняння розрахункових і реальних рівнів споживання.

Споживчий коштик в Україні було прийнято в 2000 році з тих пір він кардинально не змінювався. Загальний ціновий показник споживчого кошків в 2013 році склав 1108 гривень, в грудні того ж року суму підняли до 1176 гривень, на сьогодні – це розмір мінімальної заробітної плати 1450 гривень, а для осіб непрацездатного віку сума становить 1074 гривень.

Формує споживчий коштик українців уряд. На сьогоднішній день там налічується 296 товарів і послуг (постанова Кабміну № 656). На думку чиновників, склад кошків дозволяє українцям не голодувати, стежити за зовнішнім виглядом, більш-менш пристойно одягатися і навіть долучатися до прекрасного – в «кошику» навіть врахований похід на концерт або в театр (1 раз на рік).

Вартість набору продуктів харчування для працюючих громадян в травні 2015 на 8% перевищувала відповідний прожитковий мінімум. Для порівняння, в травні 2000 року вартість набору продуктів харчування в прожитковому мінімумі для працездатної особи була 55%, у травні 2005 року – 60%, у травні 2010 року – 75%.

Згідно з українським законодавством, прожитковий мінімум є вартісною величиною достатньою для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Організація об'єднаних націй заявила, що в Україні за межею бідності живе близько 60% населення. До того ж, за розрахунками ООН світова межа місячного доходу людини повинна становити не менше 510 доларів, у тому числі і в Україні. Середня зарплата набагато нижче, ніж 510 доларів – це межа бідності, споживання на 17 доларів на день. Більшість українських пенсіонерів живуть за межею виживання, за межею абсолютної бідності, тобто споживання нижче, ніж 5 доларів на день. Вони просто-напросто вмирають з голоду, тільки повільно, не дивлячись на те, що більша частина того, що вони отримують у вигляді страхових виплат і пенсії йде саме на харчування. На сьогоднішній день експерти оцінюють вартість споживчого кошків в рази вище тих сум, які встановлені державою. На думку більшості, вартість споживчого кошків має бути не меншою 6000 гривень.

Що ж ми їмо? У що одягаємося?

Почнемо з продуктового кошків, так як без їжі нікуди. Її вміст (яке, до речі, не змінювалося ще з 2000 року) вже давно говорить про те, що уряд все 16 років тримає народ на строгій дієті. Денний раціон, наприклад, складається з 173 гр хліба, склянки молока, половини яйця, двох маленьких картоплин (або однієї великої), 7 гр рису і близько 100 гр якогось м'яса (в кращому випадку).

До речі, такі речі, як кава, чай і цукор, а також сіль зі спеціями в раціоні українця не передбачені взагалі.

Але найсумніше навіть не в цьому. На такі гастрономічні «вишукування» українцям в місяць треба витратити як мінімум 1251 грн при мінімальній заробітній платі в 1378 грн. А адже в цю суму повинна входити не тільки їжа. Врахову-

ючи, що продукти харчування «з'їдають» приблизно 52-53% доходів громадян, то із загальної суми мінімальної зарплати уряд люб'язно пропонує витрачати на харчування 620-630 грн на місяць або 20 грн на день. Тобто, навіть той убогий раціон, який передбачений продуктовим коштом, треба урізати в 2 рази. Це вже навіть не суворі дієта, а це примусове голодування. І явно не лікувальний.

Нарешті приблизно 600 грн ще треба оплатити комунальні послуги, придбати елементарні предмети першої необхідності (мило, зубна паста, шампунь).

Тут українців примушують вибрати щось одне: або бути чистими, або сидіти без тепла і світла. Нагадаємо, з 1 квітня в Україні підвищуються тарифи на всі енергоносії, у зв'язку з чим навіть цих 600 грн не вистачить для оплати комунальних послуг.

А на предмети першої необхідності, разом з елементарним набором лікарських препаратів і

засобів санітарії, піде як мінімум 15 012 грн на рік або 500 грн на місяць.

Пропонований набір ліків дає зрозуміти, що хворіти громадянам України не дозволяється, навіть суворо забороняється. Противірусних препаратів, спазмолітиків і антигістамінних препаратів «кошик» не передбачає.

Доглядати за собою українці теж повинні тільки наполовину. Наприклад, голитися, користуватися дезодорантами і туалетною водою не передбачено. Зате покладено майже півкілограма вати і аж три шматка господарського мила на місяць.

І вже зовсім сумно йдуть справи з одягом: грошей на неї, після покупки їжі і предметів особистої гігієни (догляду за собою), не залишається взагалі. А тим більше з сьогоднішніми цінами – щоб повністю одягнутися (візьмемо зимовий гардероб) навіть на найдешевшу одяг «економ-класу» треба витратити як мінімум 3 мінімальних зарплати.

З іншого боку, уряд вважає, що витратитися на одяг часто не потрібно. Наприклад, чоловік

Таблиця 1

Продуктовий продовольчий коштик					
Набір продуктів харчування для працездатного населення (кг/місяць на одного чоловіка)					
Хлібопродукти	Кілограми	Ціна на місяць	Овочі та фрукти	Кілограми	Ціна на місяць
Мука пшенична	800 г	12 грн	Картошка	7,9 кг	40 грн
Хліб	5,2 кг	42 грн	Капуста	2,3 кг	21 грн
Макарони	300 гр	5 грн	Помідори і огірки	2,1 кг	146 грн
Рис	200 гр	7 грн	Морква та буряк	1,5 кг	9 грн
Гречка	200 гр	5 грн	Цибуля та часник	800 гр	10 грн
Вівсяні крупи	100 гр	2 грн	Фрукти (цитрусові)	5 кг	250 грн
Бобові	200 гр	4 грн	Сухофрукти	300 гр	17 грн
М'ясо	Кілограми	Ціна на місяць	Молокопродукти	Кілограми	Ціна на місяць
Яловичина	1,2 кг	117 грн	Молоко	5 л	50 грн
Свинина	700 гр	54 грн	Вершкове масло	400 гр	42 грн
Куряче м'ясо	1 кг	60 грн	Сир твердий	300 гр	27 грн
Сало	200 гр	8 грн	Сир м'який	800 гр	42 грн
Ковбасні вироби	800 гр	53 грн	Сметана	400 гр	14 грн
Риба	Кілограми	Ціна на місяць	Інші продукти	Кілограми	Ціна на місяць
Свіжа (камп)	600 гр	30 грн	Яйці	18 шт	28 грн
Оселедець	300 гр	22 грн	Олія соняшникова	600 мл	17 грн
			Маргарин	200 гр	5 грн
			Сахар	2 кг	36 грн
			Кондитерські вироби	1,1 кг	76 грн
Всього	1251 грн				

Джерело [3]

Таблиця 2

Мінімальний набір предметів першої необхідності на одну середньостатистичну сім'ю

Миючі засоби	Кількість	Ціна на рік	Засоби гігієни	Кількість	Ціна на рік
Мило (10 гр)	42 шт	336 грн	Зубна паста	17 шт	680 грн
Миючі засоби (500 гр)	24 шт	480 грн	Зубна щітка	6 шт	96 грн
Шампунь (250 гр)	6 шт	210 грн	Гребінець	2 шт	100 грн
Предмети санітарії та ліки			Кількість	Ціна на рік	
Вата (1 кг)			5 шт	300 грн	
Бінт (5 см x 10 см)			5 шт	15 грн	
Сосудорозширюючі препарати (валідол, валір'янка, уп по 10 табл)			5 шт	60 грн	
Більо та жаропонижаючі препарати (анальгін, аспірин, уп по 10 табл)			5 шт	20 грн	
Дезинфікуючі засоби (йод, зеленка)			2 шт	12 грн	
Вітаміни (упаковка по 10 шт)			9 шт	270 грн	
Дитячий крем (тюбик)			1 шт	8 грн	
Всього на рік		15012 грн.			

Джерело [3]

може ходити в одних штанах 4 роки, в одному спортивному костюмі і светрі – 3 роки, мати аж сім пар шкарпеток на рік, а ось плавки частіше, ніж один раз на 10 років змінювати не потрібно.

Гардероб жінки теж «розчулює»: 1 бюстгалтер на рік, спідниця одна на 5 років, такий же термін служби одного плаття, троє колготок на рік, одне зимове пальто на 8 років і одна пара зимових чобіт на п'ятирічку.

З послуг українцям пропонується стрижка 3 рази на місяць, кіно, театр, цирк, зоопарк і різні культурно-масові заходи – 1 раз на рік. 2 рази на рік можна скористатися послугами хімістки. Митися в лазні люди можуть собі дозволити раз на рік.

Але це тільки за умови, що на це є вільні кошти. Хоча, в умовах відсутності індексації зарплат і пенсій вже другий рік поспіль на тлі подорожчання майже втричі долара (з моменту, коли він був по 8), це малоймовірно.

Звичайно ж, більшість працюючого населення не отримує мінімальну зарплату. Однак якщо відняти витрати на подорожчав транспорт і комуналку, то залишиться грошей якраз на 173 гр. хліба в день на сніданок, стакан молока на обід, а вечерю можна і пропустити (їсти шкідливо на ніч).

У країнах ЄС споживчий кошик формується не так як в Україні: там оцінюють, на що витрачає гроші середньостатистичний споживач, а у нас – вказують, що йому можна купити за мінімальну зарплату. «У польському кошику – 2000 продуктів, і кошик змінюється щороку – залежно від структури споживання домашніх господарств. Рішення про перегляд приймає влада Польщі. Щорічно проходить дослідження, на основі якого і складається кошик», – розповіли нам у Центральному статистичному бюро Польщі. За інформацією німецького бюро статистики, їхній споживчий кошик містить всі товари і послуги, які найбільш купуються, а його склад оновлюється кожні 5 років.

Висновок. Отже, перед ти як придбати товар, споживач визначає три складових: необхідність товару, дослідження ціни і аналізує свій дохід, як придбання того чи іншого товару буде відображатись на його бюджеті. З прийняттям споживчого кошику 2016 року і мінімальної зарплати, звичайний українець не може дозволити собі отримати граничні блага, адже його дохід є дуже обмеженим. Після розгляду споживчого кошику, ми можемо побачити як важко споживачу реалізувати свої вподобання, адже ціни на продукти і мінімальні заробітні плати є несумісними.

Таблиця 3

Мінімальний набір предметів гардеробу					
Для чоловіків			Для жінок		
Верхній одяг	Кількість	Термін служби	Верхній одяг	Кількість	Термін служби
Зимова куртка	1 шт	4 роки	Зимове пальто	1 шт	8 років
Демисезонний плащ	1 шт	5 років	Демисезонне пальто	1 шт	7 років
Костюм	1 шт	5 років	Демисезонний плащ	1 шт	5 років
Рубашка	5 шт	4 роки	Плаття нарядне	1 шт	5 років
Штани шерстяні	1 шт	4 роки	Плаття щоденне	1 шт	3 роки
Джинсові штани	1 шт	3 роки	халат	1 шт	5 років
Світер	1 шт	3 роки	Блуза	3 шт	5 років
Спортивний костюм	1 шт	3 роки	Юпка	1 шт	5 років
Нижня білизна	Кількість	Термін служби	Світер	1 шт	3 роки
Труси	5 шт	2 роки	Спортивний костюм	1 шт	3 роки
Майка	2 шт	1 рік	Нижня білизна	Кількість	Термін служби
Плавки	1 шт	10 років	Плавки	5 шт	2 роки
Носки	7 пар	1 рік	Бюстгалтер	2 шт	2 роки
Головний убір	Кількість	Термін служби	Нічна рубашка	2 шт	3 роки
Кепка шерстяна	1 шт	6 років	Купальник	1 шт	4 роки
Шапка, шарф	1 шт	6 років	Колготки	6 шт	2 роки
Взуття	Кількість	Термін служби	Ритузи	1 шт	4 роки
Зимові сапоги	1 пара	5 років	Головний убір	Кількість	Термін служби
Ботінки	1 пара	5 років	Шапка, шарф	1 шт	4 роки
Кросівки	1 пара	3 роки	Пліток напівшерстяний	1 шт	4 роки
Туфлі	2 пари	5 років	Рукавиці	2 пари	3 роки
Домашні тапочки	1 пара	3 роки	Взуття	Кількість	Термін служби
Ризиніві тарочки	1 пара	7 років	Зимові сапожки	1 пара	5 років
Інші предмети	Кількість	Термін служби	Осінньо-весняні туфлі	1 пара	2 роки
Рукавиці	1 пара	3 роки	Літні туфлі	1 пара	1,5 роки
Галстук	1 шт	10 років	Кросівки	1 пара	3 роки
Бритва	1 шт	6 років	Домашні тапочки	1 пара	3 роки
			Ризиніві тапочки	1 пара	3 роки

Джерело [3]

Список літератури:

1. Косік А. Ф. Мікроекономіка / А. Ф. Косік, Г. Е. Гронтковська. – Київ, 2008. – (Центр учбової літератури).
2. Уфимцева О. Ю. Мікроекономіка / О. Ю. Уфимцева. – Дніпропетровськ, 2012. – (ПДАБА).
3. Павлюк О. С. Що українці можуть собі дозволити з споживчого кошику – 2016.
4. Гребенников П. И., Леусский А. И., Тарасович Л. С. Микроэкономика. / Общ. ред. Л. С.Тарасевича. – СПб.: Изд-во СПб. УЗФ, 1996. – 352 с.
5. Введение в современную экономику / Николаев В. П., Пухтаевич Г. А., Филалеев В. А., Хомяков Л. Н. – К.: Знание, 1992. – 144 с.

Павлюк Т.И., Ярош В.И.

Винницкий торгово-экономический институт
Киевского национального торгово-экономического университета

ПОТРЕБИТЕЛЬСКИЕ ПРЕДПОЧТЕНИЯ И РЕАЛЬНАЯ ВОЗМОЖНОСТЬ ИХ УДОВЛЕТВОРЕНИЯ

Аннотация

В данной работе раскрыты вопросы потребительских предпочтений и реальной возможности их удовлетворения. Проанализированы особенности потребительского выбора в современных условиях. Показано потребительские предпочтения обычного украинца и возможность их максимизации. В статье исследована потребительская корзина 2016 года, также, проанализированы данные потребительских корзин предыдущих лет. Исследуются возможности украинского населения в обеспечении своих потребностей.

Ключевые слова: потребности, блага, полезность, предельная полезность, совокупная полезность, максимизация полезности, кардиналистский модель, Ординалистская модель, потребительские предпочтения, набор безразличия, потребительская корзина.

Pavlyuk T.I., Yarosh V.I.

Vinnitsa Trade and Economic Institute
Kyiv National University of Trade and Economics

CONSUMER PREFERENCES AND REAL POSSIBILITY OF PLEASURE

Summary

In this work disclosed the question of consumer preferences and a real opportunity to meet them. Analyzed the features of consumer choice in modern conditions. Displaying consumer preferences usual Ukrainian and possibility of their maximize. The article explored consumer basket 2016, and also analyzes dictates consumer baskets from previous years. Investigates possibility of Ukrainian people in ensuring their needs.

Keywords: needs, goods, utility, marginal utility, total utility maximization of utility model cardinal, ordinal model of consumer preferences, a set of indifference, the consumer basket.

ФОРМУВАННЯ ЦІНОВОЇ ПОЛІТИКИ НА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Пастушенко А.І.

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

Визначена необхідність удосконалення цінової політики сільськогосподарського підприємства. Визначені особливості ціноутворення на підприємстві, що досліджується на сучасному етапі. Розрахована проектна цільова ціна основних видів сільськогосподарської продукції на перспективу. Запропоновано використання системи зниження на сільськогосподарську продукцію підприємства.

Ключові слова: ціна, цінова політика, алгоритм ціноутворення, ефективність.

Постановка проблеми. Однією із складових маркетингового комплексу є ціна. Саме маркетингова цінова політика визначає рівень цін, знижок, умови оплати за товари чи послуги з метою задоволення потреб споживачів, а також забезпечує прибуток фірм чи підприємства.

Розвиток ринкової економіки в Україні передбачає підвищення самостійності підприємств, зокрема сільськогосподарських, щодо прийняття господарських рішень, у тому числі й тих, що стосуються вироблення цінової політики. Ціна та цінова політика є одним з провідних важелів економічного механізму управління сучасним сільськогосподарським підприємством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика формування і реалізації цінової політики висвітлювалася в працях вчених Гаркавенко С.С., Колесникова О.В., Мельника С.І., Шкварчука Л.О., Редченко К.І., Федорищева А.М. та інших [1-6].

Актуальність даної проблеми зумовлена тим, що в умовах ринкової економіки зростає значення комерційної діяльності з метою підвищення рівня рентабельності, для забезпечення належного рівня конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, реалізації стратегії сталого розвитку підприємств.

Мета статті. Дослідити формування цінової політики на сільськогосподарських підприємствах.

Виклад основного матеріалу. Ціна є одним з основних чинників, що визначає ефективність господарської діяльності підприємства та його продукції. Ціна впливає на величину доходу, а отже і прибутку, який отримує господарство в поточному році.

В господарстві використовуються такі види цін:

- розрахункові ціни – при реалізації переробним підприємствам;

- оптово-посередницькі ціни – при реалізації оптовим покупцям для наступного перепродажу чи переробки;

- роздрібні ціни – при реалізації продукції на ринку, виставках, ярмарках.

Однією з основних цілей ціноутворення на підприємстві є забезпечення беззбитковості підприємства та досягнення ним планового рівня рентабельності [5].

Визначаючи свою цінову політику, підприємство має ретельно зважити значимість ціни в складній системі ринкових координат, її роль у реалізації своїх стратегічних намірів. Тому основна мета ціноутворення визнається як необхідність його ув'язки з іншими цілями маркетингової стратегії.

Стратегічні цілі сільськогосподарського підприємства залежать від чотирьох найважливіших факторів:

- покупці – споживачі продукції, наскільки вони нададуть переваги продукції підприємства;
- конкуренти – як вони будуть вести себе на ринку і яка їх буде адекватна реакція на цінову політику і ціни підприємства;

- державна – правове поле в сфері ціноутворення, різні обмеження, товарна чи валютна інтервенція на ринку, дотації та ін.;

- витрати – наскільки вони дозволять товаровиробникові розширити діапазон використання елементів цінової конкуренції [2].

Отже, цінова політика – це діяльність підприємства, що спрямована на досягнення його головної мети за допомогою цін. Доцільно також розглянути етапи формування цінової політики.

Перший етап. Фактори зовнішнього середовища – це фактори, які впливають на ціни сільськогосподарської продукції підприємства, але знаходяться за межами його контролю. До них відносяться: законодавство, податкові ставки, курс обміну валют, зміни цінової політики конкурентів та ін.

Наприклад, зміна ставки податків або поява нових податків можуть вплинути на рівень витрат підприємством на виробництво продукції. Підвищення рівня заробітної плати працівникам конкурентами може призвести до того, що підприємство буде змушене або підняти рівень оплати праці своїм працівникам, або лишитися кваліфікованих кадрів. Це теж зумовлює зростання витрат на виробництво продукції і зменшення різниці між ціною товару та його собівартістю.

Другий етап. Мета ціноутворення – забезпечити обсяги реалізації, необхідні для досягнення головних господарчих цілей сільськогосподарського підприємства.

Існує три головних цілі:

- збільшення або максимізація прибутку;
- збільшення частки ринку;
- збільшення обсягів виробництва і продажу продукції.

Третій етап. Визначення попиту. Попит – це асортимент сільськогосподарської продукції, який надано клієнтам у визначений час і за визначеною ціною і який відповідає конкретним потребам і купівельним можливостям клієнтів.

Будь-яка ціна, встановлена підприємством, так чи інакше відобразиться на рівні попиту на продукцію. На сільськогосподарську продукцію суттєвого впливу не відбувається з причини нееластичного попиту, але не на всі продукти.

Обставини, що впливають на еластичність попиту:

а) товару немає, майже немає або відсутні конкуренти;

б) покупці не відразу помічають підвищення цін;

в) покупці повільно змінюють свої погляди і не поспішають шукати дешевші продукти;

г) покупці міркують, що підвищена ціна виправдана підвищенням якості продукту.

Якщо попит на деяку продукцію сільського господарства можна вважати еластичним, тобто він адекватно реагує на зміну цін, ціни доцільно знижувати. Це зниження принесе більший прибуток. І такий підхід доцільний доти, доки немає непропорційного зростання витрат на виробництво і збут товару.

Четвертий етап. Оцінювання витрат. Попит визначає максимальну ціну, яку може встановити виробник сільськогосподарської продукції. А мінімальна ціна визначається витратами на виробництво, які поділяються на постійні і змінні.

Постійні витрати лишаються незмінними незалежно від рівня виробництва продукції, кількості худоби в приміщенні і т.д.

Змінні витрати змінюються в прямій залежності від рівня виробництва. Вони постійні в розрахунку на 1 ц продукції, 1 гол. худоби. Чим більше вироблено продукції, тим більші витрати на придбання насіння, кормів, добрив, пального, амортизацію техніки тощо.

Валові витрати являють собою суму постійних і змінних витрат при конкретному рівні виробництва. Підприємство завжди намагається визначити на товар таку ціну, яка покривала б усі валові витрати на виробництво.

П'ятий етап. Аналіз цін і товарів конкурентів. Суттєвий фактор встановлення цін на товари – ціни конкурентів на аналогічні товари та кількість товарів конкурентів. Для цього отримують різними способами відповідну інформацію з прейскурантів цін, аналізу якості продукції конкурентів, опитування споживачів і т.п. За таким аналізом можна об'єктивно оцінити свою продукцію і визначити ціну з таким розрахунком, щоб не втратити збут, коли призначені ціни необґрунтоване вищі від конкурентів, або втратити відповідний прибуток, коли призначені ціни занижені на товари, які за якістю вищі ніж у конкурентів. Аналіз цін дає виробнику змогу позиціонувати свої товари відносно пропозицій конкурентів [4].

Шостий етап. Вибір методики призначення ціни. Базову ціну можна встановити, вибравши одну з трьох стратегій ціноутворення, які ґрунтуються на:

- 1) витратах;
- 2) попиті;
- 3) конкуренції.

Ціноутворення, що ґрунтується на витратах. Суть його полягає у визначенні цін, досить високих, щоб покрити всі витрати й отримати прибуток.

Методика ціноутворення, що ґрунтується на критерії «собівартість + прибуток», використовують більшість малих сільськогосподарських підприємств. Цей метод полягає у визначенні собівартості продукції з додаванням до неї якогось відсотка чистого прибутку.

Метод ціноутворення, що ґрунтується на аналізі беззбитковості, показує, скільки това-

ру потрібно продати за визначеною ціною, щоб перекрыти витрати. Основу аналізу становить визначення точки беззбитковості. У цій точці прибуток, отриманий виробником (ціна помножена на обсяг реалізованої продукції), дорівнює сумарним витратам на виробництво певної кількості реалізованої продукції. Усе, що продане за цією ціною зверх розрахованої точки, означає, що виробник отримує прибутки, а менше – виробник терпить збитки.

Ціноутворення, що ґрунтується на попиті, включає:

- метод, що ґрунтується на думці клієнта;
- метод престижних цін;
- метод неокруглених цін;
- метод цінкових ліній;
- метод цінкового лідерства;
- метод зняття вершків з ринку;
- метод пакетного ціноутворення.

Метод, що ґрунтується на думці клієнта, спирається на аналіз ціни, яку захочуть заплатити за товар, для цього треба виявити цю ціну у клієнтів і правильно розрахувати витрати на виробництво, зрівняти розрахункову ціну з тією, на яку очікує клієнт.

Метод престижних цін. Завідомо заявляється висока ціна. При цьому береться до уваги, що для покупця висока ціна означає високу якість. Найчастіше цим методом користуються при реалізації насіння, продуктивної худоби та ін.

Метод неокруглених цін складає враження, що $99,9 < 100$.

При методі цінкових ліній використовують однакові ціни для всіх товарів асортиментних груп.

Метод цінкового лідерства. Вибирають асортиментну групу товарів і призначають ціни, які ледь перекрывають витрати. Розраховується на покупця, який вважав би, що й інші продукти порівняно також значно дешевші, ніж у іншого продавця.

Метод зняття вершків з ринку. На новий товар на ринку можна встановити високу ціну і зняти вершки, поки немає конкурентів, або вони ще нічого не знають. Якщо ціни встановлюють низькі, тоді прибуток виробника не турбує, він намагається проникнути на ринок і захопити свій сегмент (нішу).

Метод пакетного ціноутворення. Більше використовують в торгівлі товарами в наборах 2-3 сорта популярних марок вина і одна – не зовсім, при цьому ціна пакетна нижче ніж всі три окремо.

Ціноутворення, що ґрунтується на конкуренції. За цієї стратегії ціни можуть бути:

- вищі від ринкових; при цьому клієнта треба переконати, що вища ціна є гарантом високої якості товарів вашого підприємства;
- нижчі від ринкових – завдання: продати товарів більше, ніж конкуренти;
- на рівні ринкових; цей метод використовують у тому випадку, коли товари не відрізняються від товарів конкурентів [3].

Сьомий етап. Встановлення кінцевої ціни. Усі попередні етапи мали на меті звузити діапазон цін, у рамках якого вибирали кінцеву ціну товару. Разом з тим, при встановленні кінцевої ціни слід мати на увазі деякі міркування щодо:

- психології сприйняття ціни покупцем. Виробник чи продавець сільськогосподарської продукції повинен враховувати не тільки економічні,

а й психологічні фактори ціни. Споживач часто вбачає в ціні показник якості продукту харчування. Маючи намір встановити певну ціну слід перевірити на відповідність її положенням існуючої на практиці політики цін. Значна кількість виробників і продавців сільськогосподарської продукції відпрацювали свої підходи відносно свого цінового образу, надання знижок до ціни і прийняття відповідних заходів у відношенні діяльності конкурентів. Наприклад, виробник овочевої продукції встановлює різні ціни на овочі, торгуючи ними через мережу своїх магазинів, посередників або з поля;

– впливу ціни на інших учасників ринкової діяльності. Виробник повинен брати до уваги і те, як поставляться до цієї ціни посередники. Чи з охотою буде торговий персонал організації продавати товар за даною ціною, чи продавці будуть скаржитися, що вона дуже висока? Як відреагують на неї конкуренти? Початальники, довідавшись про встановлену організацією ціну? Чи не підвищать свої ціни? Чи не втрутяться державні органи, щоб перешкодити торгівлі товарами по такій ціні? Відповіді на ці питання потребують від агромаркетологів знань законів, які стосуються встановлення цін, рішень органів місцевого самоврядування, здатних відстояти свою політику ціноутворення [6].

Рис. 1. Вплив зменшення ціни на продукцію на величину загального прибутку підприємства

Варто зауважити, що постійний контроль цінової політики та коригування цін ще не є фактором успіху. Ефективність діяльності підприємства, перш за все, залежить від правильності обраної стратегії щодо змін у ціні на товар. Можна виділити три основні правила змін у ціновій політиці:

1. Ціна повинна покривати усі витрати. Цінова політика повинна бути такою, щоб підприємство неодмінно досягало беззбиткового обсягу виробництва продукції.

2. Ціна не повинна бути надто низькою. Така цінова політика може не покрити усіх витрат, а

також зменшити прибуток шляхом відмови певного сегменту споживачів, які сумніваються у якості даного товару.

3. Ціна не повинна бути надто високою. Кожна продукція у своїй частці ринку серед конкурентів має свої межі ціни, тому керівник підприємства може скористатись даною ціною політикою тільки у відповідних межах, тобто підвищити ціну до тієї межі, на яку погодиться споживач.

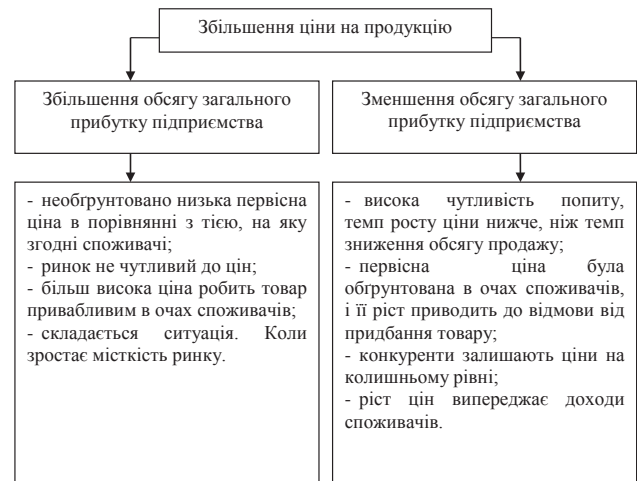

Рис. 2. Вплив збільшення ціни на продукцію на розмір загального прибутку підприємства [1]

Висновки і пропозиції. Визначення та формування цінової політики є однією з найважливіших завдань, що стоять перед будь-яким підприємством. Дослідження даної теми є необхідним для сільськогосподарських підприємств. Процес поетапного формування ціни є першим кроком до ефективності цінової політики підприємства. Важливим етапом ціноутворення є формування завдань і цілей цінової політики, що ставить перед собою підприємство, адже вибір методу утворення цін, в першу чергу, залежить від поставлених цілей цінової політики підприємства.

Ключовим етапом ціноутворення для вітчизняних підприємств є встановлення та аналіз впливу державного регулювання щодо цінової політики. Підприємства, що зважають на даний фактор при ціноутворенні мають більш повний обсяг інформації щодо структури ціни залежно від галузі підприємства.

Удосконалення цінової політики повинно спрямовуватися на створення, як мінімум, умов прямого відтворення виробництва продукції в основних галузях сільського господарства на основі запровадження цін підтримки на квотовану в межах продовольчої безпеки країни сільськогосподарську продукцію, стабілізацію і створення економічних передумов для розширеного відтворення на основі дотримання цінового паритету шляхом вільного ціноутворення та введення еквівалентних цін.

Список літератури:

1. Гаркавенко С.С. Маркетинг. – К.: Лібра, 1998. – 294 с.
2. Колесников О.В. Ціноутворення: [навч. посібн.] / О.В. Колесников. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 144 с.
3. Мельник С.І. Методологічні аспекти формування ефективної цінової політики вітчизняних підприємств / С.І. Мельник // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009, № 4, Т. 3 – С. 153-157.

4. Редченко К.І. Ціноутворення в сучасних умовах / К.І. Редченко, А.О. Романченко // Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.4 – С. 222-226.
5. Федорищева А.М. Цінова політика та її вплив на формування ціни / А.М. Федорищева // Держава та регіон. Серія: Економіка та підприємництво. – 2010. – № 1. – С. 189-193.
6. Шкварчук Л.О. Ціноутворення: підручник / Л.О. Шкварчук. – К.: Кондор, 2008. – 460 с.

Пастушенко А.И.

Днепропетровский государственный аграрно-экономический университет

ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕНОВОЙ ПОЛИТИКИ НА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Аннотация

Определена необходимость усовершенствования ценовой политики сельскохозяйственного предприятия. Определены особенности ценообразования на исследуемом предприятии на современном этапе. Рассчитана целевая цена основных видов сельскохозяйственной продукции на перспективу. Предложен перечень скидок на сельскохозяйственную продукцию предприятия.

Ключевые слова: цена, ценовая политика, алгоритм ценообразования, эффективность.

Pastushenko A.I.

Dnipropetrovsk State Agro-Economic University

THE PRICING POLICY OF AGRICULTURAL ENTERPRISES

Summary

The necessity of improvement of price policy of agricultural enterprise is certain. The features of pricing are certain on the investigated enterprise on the modern stage. The special purpose cost of basic types of agricultural produce is expected on a prospect. Discount list on the agricultural produce of enterprise is offered.

Keywords: price, price policy, algorithm of pricing, efficiency.

ДЕТЕРМІНАНТИ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ ФІНАНСОВИХ ТА ФІСКАЛЬНИХ ІНСТРУМЕНТІВ В ПРОЦЕСІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

Петраков Я.В.

Чернігівський національний технологічний університет

Доведено, що довготривала модернізація електроенергетики в Україні вимагатиме значного обсягу фінансових ресурсів з різних джерел походження капіталу. Участь держави в цьому процесі є обмеженою через дію процедури фінансової консолідації та оновлення фінансового сектору впродовж 2016-2018 років. Фіскальні та фінансові інструменти, які потенційно можуть бути використані для цілей модернізації мають бути від початку дієвими та ефективними. Узагальнено детермінанти (чинники) результативності фінансових та фіскальних інструментів, що застосовуються в процесі тривалої модернізації електроенергетики – це міжнародна конкурентоспроможність (що забезпечує доступ до ринків капіталу, технологій); ринковий механізм (встановлює найбільш ефективний перерозподіл ресурсів та потоків); мультивекторність цілей (врахування прямих і каскадних ефектів з більшою орієнтацією на підвищення сукупного суспільного добробуту); довгострокові тренди структурних технологічних трансформацій; а також ефективний інформаційний обмін з кінцевими бенефіціарами послуг. При цьому критеріями результативності інструментів визначено ефективне використання ресурсів, досягнення кінцевого результату, забезпечення додаткового позитивного впливу на інші галузі та економіку).

Ключові слова: фінансові інструменти, фіскальні інструменти, результативність, модернізація, електроенергетика.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Електроенергетика в Україні є однією з найменш модернізованих галузей економіки. Це пов'язано як зі структурою генерації – найбільшу частку займає атомна енергетика, так і обмеженим доступом галузі до фінансових ринків. Іншою проблемою для модернізації є монополне становище постачальників електроенергії на національному та регіональному рівнях. Таким чином, успіх модернізації електроенергетики залежатиме від низки факторів, які не залежать від самої галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фінансові та фіскальні інструменти як інструменти регулювання розглядаються в працях К. Гнедіної [1], С. Каламбет [2], А. Соколовської [3] та інших вітчизняних та зарубіжних акторів.

Як зазначає К. Гнедіна, внаслідок браку чіткого розуміння причин та драйверів проблеми, передумов ефективного застосування інструментів регулювання, а також застарілої методології з оцінки регуляторного впливу, ефективність державного регулювання викликає сумніви, а результативність – провокує широку публічну дискусію про місце і роль держави в суспільних відносинах. Вибір форми інтервенції визначається як загальним рівнем розвитку економіки та ринків; так і масштабом проблеми, на вирішення якої спрямовано ту чи іншу комбінацію інструментів. А глибина інформування осіб, що приймають рішення, про наслідки інтервенції впливає на вибір підходу до оцінки впливу інструментів регулювання [1].

В попередніх дослідженнях автором встановлено, що державне регулювання ринків еволюціонує як інституційно, так і інструментально разом з самими ринками, а набір та якість інструментів інтервенції протягом останніх 70 років істотно зросли, що дозволяє регуляторам точніше та ефективніше впливати на ринки з метою усунення провалів, криз та дисбалансів. Втім, одночасне існування ринків різного типу в певних галузях

економіки вимагає зваженості та обережності при прийнятті рішення щодо масштабу та глибини інтервенції, оскільки імпульс, який надає держава, може не досягти очікуваного результату, а й погіршити фіскальну позицію уряду [4; 5].

Ринок (ринки) електроенергетики для будь-якої країни – це значний модернізаційний виклик. Знаходячись одночасно в сегментах як проміжного, так і кінцевого споживання, маючи диверсифіковану структуру джерел генерації (атомна, теплова, альтернативна), галузь електроенергетики є обмежено чутливою до впливів як з боку попиту, так і пропозиції. Тонкий механізм формування ринкової рівноваги, передбачений Третім енергетичним пакетом ЄС, що передбачає функціонування кількох ефективних конкурентних та прозорих ринків вироблення, транспортування, перерозподілу та споживання електроенергії, за умови неспівмірного розвитку базових інститутів енергетичних ринків (інфраструктури, попиту та пропозиції, посередників між ними), – все це вказує на складність загальної системи регулювання та необхідність постійного моніторингу її ефективності.

Оскільки електроенергетика знаходиться на перетині економічних, фіскальних, соціальних, екологічних та безпекових інтересів держави, її інструменти регулювання мають водночас поєднувати жорсткість принципів, гнучкість форм реалізації, багатовекторність наслідків, мультисценарність прогнозів оцінки регуляторного впливу, що неможливо вирішити лише за допомогою командного (адміністративного підходу) – надмірна зарегульованість ринків обмежить їх потенціал до зростання та інвестиційну привабливість (що, у свою чергу, вплине на динаміку модернізації сектору).

У зв'язку з цим більшість країн світу виходить з позиції застосування комбінацій інструментів для цілей багаторівневого (соціального, економічного, екологічного) секторального регулювання: директиви та інші нормативно-правові акти прямої секторальної дії доповнюються рин-

ковими інструментами, які, своєю чергою, еволюціонують під дією так званого «горизонтального законодавства» – загальних норм і правил функціонування ринків та інститутів.

Найбільш активний вплив на еволюцію ринків мають фіскальні та фінансові інструменти. Перші містять у собі закладений поведінковий імпульс і призначені для таргетування поведінки учасників ринку. Другі – формують та наповнюють певну фінансову інфраструктуру ринків, створюючи підґрунтя для розподілу та перерозподілу капіталу. Доповнюючи (і взаємозмінюючи) один одного, спільно з профільним галузевим регулюванням ці інструменти формують унікальну комбінацію для регуляторного секторального механізму [6].

Основними підходами до оцінки впливу фіскального регулювання на ринки різного типу є економіко-центричний, галузево-центричний та громадянсько-центричний підходи. Їх зміна відбувалася в процесі еволюції ринків, інститутів та концепцій реалізації державою інтервенції. Доведено, що оцінка регуляторного впливу для найбільш розвинених ринків має враховувати як наслідки для таргетованої групи громадян, так і для галузі та економіки в цілому [7].

Фіскальна функція енергетичних акцизів в Україні не вирішує багатьох соціально-економічних та екологічних викликів довгострокового характеру. Водночас, посилення податкового тягаря лише заводить економіку та її окремі галузі глибше «в тінь», до неформального сектору. Натомість в ЄС енергетичні акцизи застосовуються переважно з регулюючою метою, а механізм їх впливу активно інтегровано на законодавчому рівні до горизонтального законодавства з енергоефективності, захисту навколишнього середовища та стимулювання зайнятості і продуктивності праці [8].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Довготривала модернізація електроенергетики в Україні вимагатиме значного обсягу фінансових ресурсів з різних джерел походження капіталу. Участь держави в цьому процесі є обмеженою через діючу процедуру фіскальної консолідації та оновлення фінансового сектору впродовж 2016-2018 років. На жаль, існуючі дослідження не розглядають чинників результативності інструментів модернізації електроенергетичної галузі, що може спричинити до надмірного використання ресурсів при їх загальній низькій ефективності.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є узагальнення та обґрунтування детермінантів (чинників) результативності фінансових та фіскальних інструментів в процесі модернізації електроенергетики.

Виклад основного матеріалу. Фіскальні та фінансові інструменти, які потенційно можуть бути використані для цілей модернізації мають бути від початку дієвими та ефективними.

Для цілей цього дослідження під результативністю інструментів модернізації слід розуміти ефективне використання вкладених ресурсів в оновлення основного капіталу галузі, що дозволяє вирішити ключові проблеми генерації, розподілу, транспортування, продажу та споживання електроенергії.

Під фінансовими та фіскальними інструментами модернізації галузі слід розуміти сукупність

(комбінації) податкових, бюджетних, фінансових, монетарних інструментів, які застосовуються в процесі модернізації електроенергетики і спрямовуються на досягнення різних цілей і завдань регулювання та політики.

Під детермінантами ефективності фінансових та фіскальних інструментів модернізації електроенергетики ми розуміємо комплекс чинників, існування та/або досягнення яких дозволяє інструментам регулювання досягати очікуваного результату.

Основними критеріями результативності інструментів модернізації мають бути:

– *ефективне використання ресурсів*: критичне обмеження в ресурсній базі для капіталомістких галузей (якою є електроенергетика), робить питання ефективного використання (утилізації) фінансових ресурсів надзвичайно актуальним. Критерій ефективності є базисним для будь-якого інструменту регулювання, оскільки держава лише перерозподіляє обмежені ресурси, які є у неї в розпорядженні. Зауважимо, що ресурсоефективність слід використовувати як відносний показник, в порівнянні з іншими пріоритетами державної політики: ефективність фінансових ресурсів на модернізацію електроенергетики має бути вищою відносно інших напрямів використання бюджетних (та/або приватних) коштів. Аналогічно, ефективність податкових пільг для галузі слід оцінювати в порівнянні з іншими галузями;

– *досягнення кінцевого результату*: інструменти регулювання повинні вирішувати ідентифіковану та таргетовану проблему, заради якої і проводили інтервенцію. Крім того, індикатором досягнення кінцевого результату є встановлення нового рівня рівноваги на ринках, зміна в поведінці стейкхолдерів (ключових учасників ринків), структурні зрушення в окремих сегментах чи в цілому по галузі;

– *забезпечення додаткового позитивного впливу на інші галузі та економіку*: модернізація електроенергетики має призвести до виграшу усієї економіки завдяки підвищенню ефективності виробництва, розподілу та споживання енергоресурсів, зниженню енергоемності продукovanого валового внутрішнього продукту, зниження питомих витрат на енергію в структурі собівартості експортованої продукції та послуг.

Аналіз зарубіжного досвіду модернізації електроенергетики дозволяє нам виділити та обґрунтувати наступні детермінанти ефективності фінансових та фіскальних інструментів модернізації електроенергетичної галузі:

– *міжнародна конкурентоспроможність*: проведення модернізації монополізованої галузі силами внутрішнього капіталу та/або виключно фіскальною підтримкою є недоцільним та неможливим. Виходячи з оцінок експертів щодо реальної потреби в інвестиціях в галузь на рівні десятків мільярдів євро – доступ до світових ринків капіталу та новітніх технологій дозволить якісно модернізувати галузь, яка б могла конкурувати на міжнародному рівні;

– *ринковий механізм*: забезпечує найбільш ефективний перерозподіл ресурсів та потоків досягається завдяки ціновому сигналу для сторін попиту і пропозиції – коливання ціни створює належні стимули для виробників та споживачів до

збільшення/скорочення виробництва чи споживання електроенергії. Ефективність фінансових та фіскальних інструментів досягає свого максимуму виключно за наявності діючого ринкового механізму – фінансові (капітальні) витрати, податки та пільги змінюють ціну на електроенергію, але якщо вона встановлюється директивно (адміністративно),

– *мультивекторність цілей*: модернізація галузі не може виступати єдиним завданням при застосуванні комбінації інструментів, адже вони мають спрямовуватися на досягнення складних соціально-економічних, екологічних та технологічних проблем, а тому розробка інструментарію повинна враховувати як прямі, так і каскадні (ланцюгові) ефекти від їх застосування з фокусом на підвищення сукупного суспільного добробуту, а не окремої галузі;

– *врахування довгострокових трендів структурних технологічних трансформацій*: кардинальні зміни в енергетиці, викликані довготривалими мега трендами зі збільшення частки альтернативних та відновних джерел в структурі енергогенерації, змінами в структурі енергетичних матеріалів, енергоефективності, мають бути враховані під час вибору оновленої технологічної бази для галузі;

– *ефективний інформаційний обмін з кінцевими бенефіціарами послуг*: одним з головних викликів для результативності інструментів модернізації галузі є низька обізнаність більшості стейкхолдерів щодо потенційного позитивного впливу, який має виникнути за наслідками трансформації галузі. Так, домогосподарства недостатньо поінформовані про наслідки переходу

на ринкове ціноутворення для залучення інвестицій в галузь, про вигоди від підвищення енергоефективності на рівні кінцевого споживання, а не тільки виробництва та трейдингу; учасники ринку мало обізнані з глобальними трендами щодо декарбонізації та безкарбонного стійкого розвитку, що робить їх потенційно неконкурентоспроможними вже на початковому етапі формування реальних ринків енергопродуктів (у тому числі й електроенергії).

Висновки і перспективи. Модернізація електроенергетики в Україні вимагатиме значно більшого обсягу фінансових ресурсів. Через обмежену участь держави в цьому процесі у зв'язку з об'єктивними причинами (фіскальною консолідацією та оновленням фінансового сектору) вибір інструментів модернізації має виходити з критерію ефективності – фінансові та фіскальні інструменти, які потенційно можуть бути використані для цілей модернізації мають бути від початку дієвими.

Доведено, що такими критеріями інструментів регулювання мають стати: ефективне використання ресурсів, досягнення кінцевого результату, забезпечення додаткового позитивного впливу на інші галузі та економіку.

На основі проведеного дослідження встановлено та обґрунтовано детермінанти (чинники) результативності фінансових та фіскальних інструментів регулювання, якими є міжнародна конкурентоспроможність, ринковий механізм, мультивекторність цілей, довгострокові тренди структурних технологічних трансформацій, а також ефективний інформаційний обмін з кінцевими бенефіціарами послуг.

Список літератури:

1. Гнедіна К.В. Методологічні підходи до оцінки впливу інструментів регулювання / К.В. Гнедіна, Я.В. Петраков, О.В. Сизоненко // Ефективна економіка. – 2016. – № 12.
2. Каламбет С.В. Податки як інструмент вирівнювання фінансових результатів діяльності суб'єктів господарювання / С.В. Каламбет (Юдіна), В.Є. Ткаченко // Економіка та суспільство. – 2016. – № 5. – С. 350–356.
3. Соколовська А.М. Концепція податкових витрат та шляхи її застосування в Україні / А.М. Соколовська, Я.В. Петраков // Фінанси України. – 2013. – № 11. – С. 23–45.
4. Петраков Я.В. Оцінка фіскального потенціалу екологічного податку в контексті реалізації Національної стратегії наближення законодавства України до права ЄС у сфері охорони довкілля // розділ у «Удосконалення управління державними фінансами та реформування податкової системи України»: монографія, за ред. Т.І. Єфименко, А.М. Соколовської. – К.: ДННУ «Академія фінансового управління», 2015. – 446 с. – С. 366–384, 418–444.
5. Петраков Я.В. Оцінка фіскальних імпульсів від застосування податкових інструментів // Фінанси України. – 2016. – № 1. – С. 57–79.
6. Петраков Я.В. Концепція комплексного застосування комбінацій фінансових та фіскальних інструментів для цілей багаторівневого секторального регулювання (на прикладі електроенергетики України) // Бухгалтерський облік, оподаткування, аналіз і аудит: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку: II Міжнародна науково-практична конференція (м. Чернігів, 30 листопада 2016 р.): тези доповідей. – Чернігів: Черніг. нац. технол. ун-т, 2016. – 248 с. – С. 192–193.
7. Петраков Я.В. Підходи до оцінки впливу фіскального регулювання на ринки різного типу // Економіка і суспільство. – 2016. – № 7. – <http://www.economyandsociety.in.ua/index.php/journal-7>
8. Петраков Я.В. Між гармонізацією та фіскалізацією: переосмислюючи роль енергетичних акцизів в Україні // Бізнес-інформ. – 2016. – № 12. – http://www.business-inform.net/annotated-catalogue/?year=2016&abstract=2016_12_0

Петраков Я.В.

Черниговский национальный технологический университет

ДЕТЕРМИНАНТЫ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ ФИНАНСОВЫХ И ФИСКАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ УКРАИНЫ

Аннотация

Доказано, что длительная модернизация электроэнергетики в Украине потребует значительного объема финансовых ресурсов из разных источников происхождения капитала. Участие государства в этом процессе является ограниченным вследствие действующей процедуры фискальной консолидации и обновления финансового сектора в течении 2016-2018 годов. Фискальные и финансовые инструменты, которые потенциально могут быть использованы для целей модернизации должны изначально быть действующими и эффективными. В статье обобщены детерминанты (факторы) результативности финансовых и фискальных инструментов, применяющихся во время длительной модернизации электроэнергетики – это международная конкурентоспособность (обеспечивающая доступ к рынкам капитала, технологий); рыночный механизм (устанавливает наиболее эффективное перераспределение ресурсов и потоков); мультивекторность целей (учитывая прямые и каскадные эффекты с большей ориентацией на повышение совокупного общественного благосостояния); долгосрочные тренды структурных технологических трансформаций, а также эффективный информационный обмен с конечными бенефициарами услуг. При этом критериями результативности инструментов определено эффективное использование ресурсов, достижение конечного результата, обеспечение дополнительного положительного воздействия на прочие отрасли и экономику.

Ключевые слова: финансовые инструменты, фискальные инструменты, результативность, модернизация, электроэнергетика.

Petrakov I.V.

Chernihiv National University of Technology

FINANCIAL AND FISCAL INSTRUMENTS EFFECTIVENESS DETERMINANTS OF ELECTRICITY SECTOR MODERNIZATION IN UKRAINE

Summary

In the article author justifies that long-term modernization of electricity sector in Ukraine requires great amount of financial resources from various sources of capital. State activity in this process is limited due to ongoing fiscal consolidation effort and banking sector restructuring during 2016-18. Fiscal and financial instruments that potentially could be used for modernizing purpose may be resulting and effective at once. We have generalized main determinants of financial and fiscal instruments efficiency, applied for long-term electricity sector modernization – these are international competitiveness (sustaining the access to the capital and technologies markets), multi purposeness (including direct and cascade effects with additional focus at increase of net societal welfare), long-term trends on structural technological transformations, and effective information exchange between final services beneficiaries. Meanwhile efficiency criteria are defined the next – effective resource utilization, expected outcomes reach, and provision of additional positive impact on other industries and economy.

Keywords: financial instruments, fiscal instruments, effectiveness, modernization, electricity sector.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ДЕПОЗИТАРНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

Петруновська О.В.

Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця

Ільків Д.М.

Харківський національний університет будівництва та архітектури

На сучасному етапі розвитку економіки України великого значення набувають депозитарні послуги та їх подальший розвиток з метою забезпечення потреб економіки в інвестиціях та акумулювання тимчасово вільних коштів. Досліджено функціонування депозитарної системи на ринку цінних паперів, взаємодія елементів інфраструктури депозитарної системи. Оцінено ефективність важелів взаємодії на депозитарну систему. Розкрито теоретичні аспекти депозитарної діяльності в Україні. Проаналізовано світовий доступ та нормативно-правове забезпечення діяльності депозитарних установ.

Ключові слова: депозитарна система, фондовий ринок, інвестори, цінні папери, депозитарії.

Постановка проблеми. В кожній країні система взаємодії елементів фондового ринку має свою специфіку. Це залежить від рівня розвитку економіки країни та системою взаємодії важелів державного регулювання. Невід'ємним елементом організації функціонування ринку цінних паперів є депозитарна система, яка забезпечує ефективний та прозорий обіг цінних паперів у державі. Також вона є важливою частиною інфраструктури ринку цінних паперів, яка слугує складовою системи гарантування прав власників фондових активів.

Прямі й непрямі учасники депозитарної системи України знаходяться в процесі постійного розвитку, при цьому відповідне нормативно-правове забезпечення залишається недостатньо регламентованим і потребує суттєвого вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні засади, інституційні та практичні аспекти функціонування депозитарної системи, перспективи її розвитку в Україні досліджено у працях таких науковців як: О. Барановський, А. Головка, О. Мозговий, О. Науменко та багато ін.

Але деякі сучасні аспекти розвитку депозитарної системи України не достатньо висвітлені у науковій літературі та потребують більш детального розгляду та наукової розробки. Цим зумовлена необхідність пошуку нових шляхів удосконалення сучасної депозитарної системи.

Метою статті є визначення нових сучасних вимог до функціонування депозитарної системи на ринку цінних паперів, взаємодії елементів інфраструктури депозитарної системи.

Виклад основного матеріалу. Депозитарна система України створена для централізованого й ефективного обслуговування різних операцій з цінними паперами на території держави. Така система забезпечує зберігання цінних паперів, здійснення угод за цінними паперами, проведення розрахунків за цими угодами, володіння повною інформацією про поточний стан ринку цінних паперів.

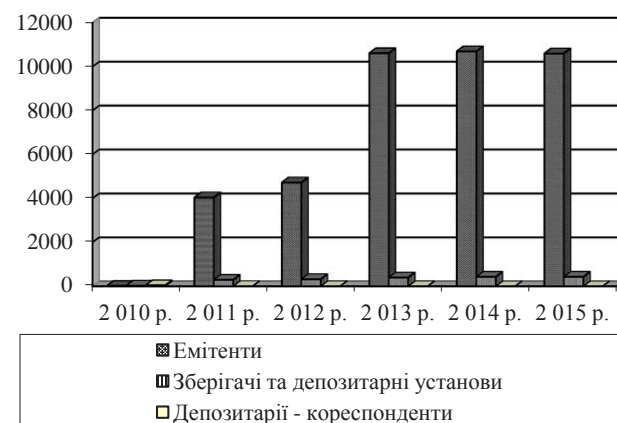
Слід зазначити, що розвиток депозитарної системи України є ключовим елементом успішного функціонування фондового ринку та його дієвості, також позитивний розвиток депозитарної системи України забезпечить мінімізацію ризиків його суб'єктів.

Відповідно до Закону «Про цінні папери та фондовий ринок» від 20.09.2015 року який зазнав змін, зазначено: виплата доходів і погашення державних облігацій України здійснюється грошима або в іншій формі за згодою сторін; Емісія державних деривативів є частиною бюджетного процесу і не підлягає регулюванню Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку; Рішення про розміщення державних деривативів та умови їх розміщення приймається згідно з Бюджетним кодексом України та іншими законами України [1].

На даний час, національна депозитарна система має дворівневу структуру та складається з таких елементів:

1) Нижній рівень включає в себе зберігачів цінних паперів (вони проводять розрахунки власників цінних паперів) та реєстраторів цінних паперів (вони ведуть облік власників іменних цінних паперів).

2) Верхній рівень, який складається з Національного депозитарію та депозитаріїв, які ведуть рахунки для зберігачів та здійснюють кліринг і розрахунки за угодами щодо цінних паперів.

Рис. 1. Динаміка змін кількості учасників депозитарної системи України

Джерело: розраховано авторами за даними [5]

Станом на 20.12.2015 р. в Україні зареєстровано за даними Національного депозитарію України 10608 емітентів, 433 зберігачів та депозитарних установ, та 1 депозитарій – кореспондент [5]. Прослідкуємо як змінювалася кількість учасників

депозитарної системи протягом останніх п'яти років за допомогою статистичних даних державного реєстру, які графічно зображені на рис. 1.

Як видно з рис. 1, зростання кількості депозитарних установ на фондовому ринку України є позитивним фактором та означає підвищення конкурентоспроможності, зниження спекулятивності та підвищення захисту прав учасників депозитарної системи України.

Також збільшення угод у без документарній формі викликало потребу у збільшенні кількості зберігачів на ринку цінних паперів. Але зниження депозитаріїв – кореспондентів свідчить про втрату іноземних інвесторів та зниженню вкладеного ними капіталу. На сьогодні Національний депозитарій України співпрацює лише з Центральним депозитарієм Росії «Національним розрахунковим депозитарієм» [2].

Незважаючи на несприятливу ринкову кон'юнктуру, в цілому за підсумками січня-вересня 2014 року відбулось збільшення обсягів операцій з цінними паперами на 47,92% порівняно з відповідним періодом 2013 року. За 9 місяців 2014 року обсяг торгів на ринку цінних паперів склав 1 628,78 млрд. грн. (9 місяців 2013 року – 1 101,06 млрд. грн.) [5].

Залежно від специфіки національного законодавства, та особливостей формування національних регульованих ринків професійному учаснику фондового ринку в залежності від моделі депозитарної системи буде відведена роль реєстратора, який знаходиться на першому рівні системи обліку прав на цінні папери. Органами управління Національного депозитарію України, який виконує функції Центрального депозитарію держави є наглядова рада, ревізійна комісія та правління.

Так, враховуючи рекомендації Базельського комітету, Рекомендації ISSA 2000 та світову практику формування національних депозитарних систем, на нашу думку, найоптимальнішим варіантом організації функціонування професійного учасника фондового ринку в рамках на-

ціональної депозитарної системи в Україні буде забезпечення його діяльності як реєстратора [6].

Як продемонстровано на рис. 2, реєстратор буде прямо підпорядкований Центральному депозитарію недержавних цінних паперів та Депозитарію НБУ, опосередковано – депозитаріям інших країн. В такому випадку депозитарна діяльність професійного учасника фондового ринку залежатиме від обсягу інвесторів та емітентів цінних паперів.

Розробкою цих стандартів у сфері організації системи депозитарної діяльності займаються такі міжнародні організації як: Група тридцяти (Group 30, G-30), Асоціація європейських центральних депозитаріїв (Association of European Central Securities Depositories, ECSDA), Міжнародна організація комісій з цінних паперів (International Organization of Securities Commissions, IOSCO), Міжнародна асоціація з питань обслуговування цінних паперів (International Securities Services Association, ISSA), Асоціація національних агенцій з нумерації (Association of National Numbering Agencies, ANNA), Банк міжнародних розрахунків (Bank for International Settlements, BIS), Комітет європейських регуляторів ринків цінних паперів (Committee of European Securities Regulators, CESR), Центр європейських реформ (Centre of Europe Reforms, CER), Європейський центральний банк (European Central Bank, ECB), Азіатсько-тихоокеанська група центральних депозитаріїв (Asia-Pacific Central Securities Depository Group, ACG), Група Джіованніні (theGiovanniniGroup, GG), Асоціація центральних депозитаріїв Євразії (АЦДЕ) [3].

В Україні засновані головні елементи фондового ринку, а саме: система державного регулювання ринку, система обліку прав власності на цінні папери, система організованої торгівлі цінними паперами, система розрахунків за угодами з цінними паперами, система фінансового посередництва, система управління колективними інвестиціями.

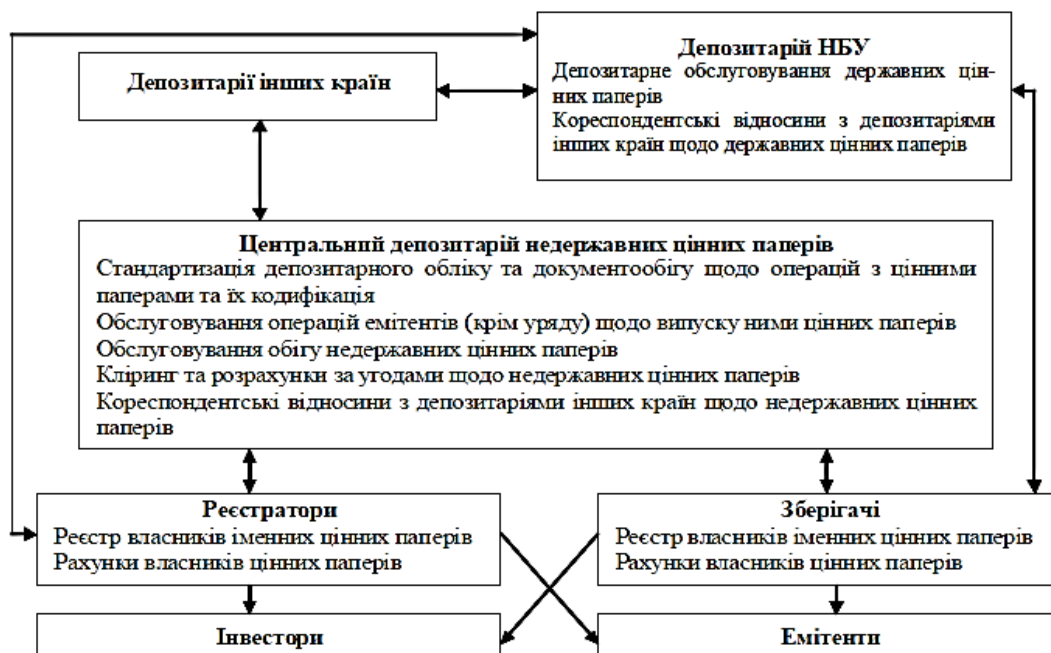

Рис. 2. Функціонування та зв'язок учасників депозитарної системи України

Розробка авторми за джерелом [6]

Але для подальшого удосконалення депозитарної системи, привабливого фондового ринку та іноземних інвесторів та збільшення іноземного капіталу необхідні подальші спільні зусилля держави й інфраструктури ринку цінних паперів України в реформуванні системи державного регулювання та впровадження європейських стандартів організації регульованих ринків фінансових інструментів із врахуванням новітніх тенденцій світових ринків і необхідності адаптації українського законодавства до норм європейського фінансового та корпоративного права.

Депозитарна система України повинна вдосконалювати ринок боргових та інших інструментів фондового ринку за для підвищення інвестиційної привабливості.

З метою модернізації депозитарної системи необхідно:

1) Законодавчо забезпечити здійснення передачі цінних паперів, віднесених Законом України «Про депозитарну систему України» до компетенції Національного банку України, на депозитарне обслуговування до Центрального депозитарію.

2) Законодавчо забезпечити впровадження додаткових інструментів регуляторного впливу з боку НКЦПФР та Центрального депозитарію, зокрема у разі виявлення ознак порушення на фондовому ринку з боку професійних учасників депозитарної системи, в тому числі шляхом:

- запровадження регульованої процедури завершення провадження депозитарної діяльності професійними учасниками депозитарної системи;
- запровадження обмежень на здійснення окремих операцій учасниками депозитарної системи.

3) Забезпечити створення централізованої системи зберігання інформації та даних системи депозитарного обліку депозитарних установ з метою виключення випадків втрати інформації щодо прав на цінні папери та зловживань та законодавче надання офіційного статусу збереженої інформації для її використання щодо поновлення прав на цінні папери [2].

За оцінками НКЦПФР кількість «сплячих» акціонерів, тобто тих, хто до 12 жовтня 2014 року не скористалися правом зарахування належних їм акцій на рахунок в цінних паперах у депозитарній системі, становить понад 5 мільйонів. Мінімальна їхня частка у статутних капіталах АТ зазвичай не перевищує 5%, а максимальна – у деяких випадках приватизації великими трудовими колективами сягає 40% за даними на 5 січня 2016 року [1].

Законопроект НКЦПФР «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання питання участі акціонерів в управлінні акціонерним товариством» визначає процедуру примусового позбавлення акціонерів права власності на належні їм акції в разі не укладання ними договору про обслуговування рахунку в цінних паперах з обраною депозитарною установою.

Згідно із законопроектом НКЦПФР, викупуватимуть акції в їхнього власника за ринковою ціною, якщо протягом року (з моменту набуття чинності цього закону) він не подав документи на відновлення своїх прав на цінні папери. Якщо акція обертається на біржі, то її ринкова вартість визначатиметься котируваннями майданчика шляхом виведення середньої ціни за попередні три місяці

торгів (у разі обігу паперів на кількох біржах ціну затвердить наглядова рада підприємства).

В інших випадках цінні папери оцінюватиме оцінювач. Протягом тижня з моменту викупу акцій емітентіві потрібно взяти на себе безстрокове зобов'язання виплатити вже экс-власникові їхню ринкову вартість (за умови, що колишній акціонер звернеться із таким проханням до емітента) [1].

Документ забезпечить усунення з акціонерного товариства міноритаріїв, які володіють сукупно значними пакетами акцій, і надасть абсолютний мажоритарний контроль активним акціонерам, який їм фактично нічого не коштуватиме. Тарифи на операції з цінними паперами депозитарної установи зазначені в таблиці 1.

Таблиця 1

Тарифи на операції з цінними паперами депозитарної установи (фізичні особи) (без ПДВ)

№ з/п	Перелік операцій	Вартість, грн.
1	Відкриття рахунку у цінних паперах	10-30
2	Закриття рахунку у цінних паперах	5-30
3	Внесення змін до анкети рахунку в цінних паперах/анкети керуючого рахунку/анкети розпорядника рахунку	5-30
4	Облік ЦП (прав на ЦП) на рахунок в ЦП, номінальна вартість пакета яких перевищує 5000 гривень за місяць	20-100
5	Облікові операції зарахування ЦП (прав на ЦП) на рахунок в ЦП за одну операцію за розпорядженням депонента чи керуючого рахунком	0,02% номінальної вартості але не більше 300
6	Облікові операції списання ЦП (прав на ЦП) на рахунок в ЦП за одну операцію за розпорядженням депонента чи керуючого рахунком	0,05% номінальної вартості але не більше 300
7	Облікові операції переказу ЦП (прав на ЦП) на рахунок в ЦП за одну операцію за розпорядженням депонента чи керуючого рахунком в межах депозитарної установи	30-300
8	Послуги з термінового виконання облікових операцій	За домовленістю сторін
9	Надання інформаційних довідок за (довідку)	15-30
10	Надання інформації про корпоративні операції емітентів, іншу інформацію, отриману від Центрального депозитарію	15, одне відправлення

Джерело: розраховано авторами за даними [4]

Як показано у табл. 1. відповідно до тарифів на операції з цінними паперами депозитарної установи (фізичні особи) (без ПДВ) відкриття рахунку в ЦП (за одно операцією) буде здійснено в межах оплати від 10 до 30 грн. (тарифи на 5 січня 2016 року). Граничний тариф на послуги депозитарних установ за «сплячими» рахунками пропонують встановити в Українській асоціації інвестиційного бізнесу (УАІБ), оскільки такі операції не проводять активно, а витрати депозитарної установи на їхнє обслуговування незначні.

Висновки і пропозиції. Для подальшого удосконалення депозитарної системи з точки зору збільшення привабливості фондового ринку, залучення іноземних інвесторів та збільшення іноземного капіталу необхідні спільні зусилля держави й інфраструктури ринку цінних паперів України в реформуванні системи державного регулювання та впровадження європейських стандартів організації

регульованих ринків фінансових інструментів. Депозитарна система України повинна вдосконалити ринок боргових та інших інструментів фондового ринку за для підвищення інвестиційної привабливості.

У результаті виконання даної роботи досягнуто її головну мету, тобто обґрунтовано теоретичні положення та розроблено практичні рекомендації з організації депозитарної діяльності.

Список літератури:

1. Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні: Закон України від 30.10.1996 № 448/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/448/96-вр>
2. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 № 2664-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2664-14/page>
3. Костюк В. А. Особливості діяльності національної депозитарної системи України / В. А. Костюк, І. С. Сьомка // Науковий вісник НУБіП України. Серія: економіка, аграрний менеджмент, бізнес. – № 200. – 2014. – С. 230–237.
4. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>
5. Офіційний сайт Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку. – Режим доступу: <http://www.nssmc.gov.ua/fund/registers>
6. Пшик Б. І. Перспективи розвитку депозитарної системи України [Електронний ресурс] / Б. І. Пшик. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/22874/1/50-350-356.pdf>
7. Kostyuk V. Features activities of national depository system of Ukraine [Електронний ресурс] / V. Kostyuk – Режим доступу: <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Economica/article/view/3949>

Петруновская О.В.

Харьковский национальный экономический университет имени Семена Кузнеця

Илькив Д.М.

Харьковский национальный университет строительства и архитектуры

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ДЕПОЗИТАРНОЙ СИСТЕМЫ В УКРАИНЕ

Аннотация

На современном этапе развития экономики Украины большое значение приобретают депозитарные услуги и их дальнейшее развитие с целью обеспечения потребностей экономики в инвестициях и аккумулирования временно свободных средств. Исследованы функционирования депозитарной системы на рынке ценных бумаг, взаимодействие элементов инфраструктуры депозитарной системы. Оценена эффективность рычагов взаимодействия на депозитарную систему. Раскрыты теоретические аспекты депозитарной деятельности в Украине. Проанализирован мировой доступ и нормативно-правовое обеспечение деятельности депозитарных учреждений.

Ключевые слова: депозитарная система, фондовый рынок, инвесторы, ценные бумаги, депозитари.

Petrunovska O.V.

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

Ikiv D.M.

Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture

DEVELOPMENT PROSPECTS DEPOSITORY SYSTEM IN UKRAINE

Summary

At the present stage of development of the Ukrainian economy become important depository services and their further development to ensure the needs of the economy for investment and accumulation of temporarily free funds. We studied the functioning of the depository system in the securities market, the interaction of elements of the infrastructure of the depository system. The efficiency of cooperation on arms depository system. The theoretical aspects of the depository activities in Ukraine. It analyzed global access and regulatory support activities of depository institutions.

Keywords: depository system, stockmarket, investors, securities, depository.

УДК 338.432

МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПТАХІВНИЧОГО ПІДПРИЄМСТВА

Піпор С.В.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті оглянута методика використання параметричних методів при оцінці ефективності підприємств. Розглянутий історичний аспект формування методу виробничих функцій. Описана двофакторна модель залежності виробленої продукції від праці та капіталу. Досліджено метод визначення зв'язку між якісними ознаками. Запропоновано перелік факторів, що можуть використовуватись при побудові математичної моделі ефективності підприємства.

Ключові слова: ефективність, методика, параметри, класифікація, птахівництво.

Постановка проблеми. На даний момент галузь птахівництва розвивається зі значними темпами, незважаючи на військові дії в країні і зриви експортних договорів з ОАЕ. Хоча існують часові періоди коли підприємства навіть стають збитковими проте загалом галузь є рентабельною, а це значне досягнення порівняно з іншими галузями тваринництва.

На фоні цих проблем постає питання визначення ефективності підприємства, як основна показника, що визначає ступінь досягнення мети організації. У вітчизняній і закордонній науці немає єдиного підходу до розрахунку ефективності птахівництва, це породжує різне тлумачення цієї категорії різними науковцями і сповільнює розвиток цього наукового знання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання методи розрахунку ефективності завжди турбувало вітчизняних і зарубіжних вчених. Зокрема цю проблему розглядали такі вітчизняні автори: Н.О. Аверчева, Т.В. Бакіна, О.Б. Булик, Л.Г. Коваленко, О.В. Ульяновченко, О.П. Русак, М.В. Яценко.

Постановка завдання. Опис параметричних методів розрахунку ефективності підприємства галузі птахівництва.

Виклад основного матеріалу. Однією із методик визначення ефективності підприємств є використання параметричних методів. Прикладом може слугувати метод виробничих функцій. Цю методику досліджували відомі вчені П. Дуглас і Ч. Кобб [1], В. Леонт'єв [2], П. Самуельсон [3], Р. Солоу [4], С. Кузнец [5].

Історично поняття «виробнича функція» виникло саме агротехнічних і біологічних науках [6]. Сутність цього методу полягає у описі причинно-наслідкових зв'язків між затраченими ресурсами на вході і створеними благами на виході. У загальному вигляді може бути представлена як:

$$y = f(x_1, x_2, x_3, \dots, x_n) \quad (1.1)$$

де y – випуск продукції;

x_i – i -й вид фактору.

Використовуючи даний підхід, можна розробити виробничу функцію, яка б описувала залежність між ефективністю і факторами ефективності.

Вперше двофакторну модель розробили вчені П. Дуглас і Ч. Кобб [1]. Вона описувала вплив факторів робочої сили і капіталу на обсяги виробництва. Дана модель в економічній науці вважається класичною і її модифікації використовуються деяким вченими економістами і по сьогоднішній

день. Важливим припущенням, що суттєво спрощує модель, та зменшує її зв'язок з практикою, є те що виробнича функція є лінійно-однорідною, тобто збільшення витрат на 10% збільшить обсяги випуску продукції на аналогічний відсоток. Тобто, авторами береться до уваги лише екстенсивний розвиток економіки, а в наш час саме інтенсивний розвиток відіграє ключове значення.

Для усунення цих недоліків вчені намагалися модернізувати дану функцію. Так як було помічено, що прямої залежності між зростанням витрат і обсягами випущеної благ не помічається, вчені спробували впровадити в модель фактор масштабу. Також були спроби впровадити додаткові фактори, які б відповідали за НТП і фактор часу. Варто зауважити, що ці фактори можуть стати з часом причинами необ'єктивності наших моделей.

Наступним етапом розвитку виробничих функцій було усвідомлення впливу попереднього періоду виробництва на теперішні обсяги випуску. Значний вплив здійснили вчення Кейнса про споживання і заощадження. Вважалося, що заощадження повністю з часом повністю перетворюються в інвестиції. Ця думка висвітлюється у вченнях Р. Харрода [7], в яких досліджуються граничні параметри інвестицій, заощаджень і капіталу. В результаті вчені прийшли до висновку, що економічне зростання зумовлюється схильністю до заощадження і середньою капіталоемністю. Тобто розглядався лише вплив капіталу на ефективність системи.

Наступним етапом було поєднання математичних моделей Кобба-Дугласа і Кейнса-Харрода-Домара. В результаті була розроблена модель, що відображала вплив капіталу і праці, враховуючи фактори заощадження і середньої капіталоемності [2].

$$\frac{Y}{dt} = \frac{FdK}{dt} + \frac{Fdl}{dt} \quad (1.2)$$

де:

F_K і F_L – часткові похідні ВФ F за K і L відповідно.

Для простішої візуалізації цю формулу звели до вигляду:

$$Gy = aK Gk + aL Gl \quad (1.3)$$

де: aK і aL – частки, логарифмічні похідні F за K і L відповідно, причому $aK + aL = 1$.

Ще одним етап розвитку є досконаліше вивчення фактору трудових ресурсів. З'явилися поняття «якість праці» і «кількість праці». Розглядалася проблема співставлення кваліфікованої і некваліфікованої робочої сили. В формулі

відбулися зміни, і показник робочої сили замінили на два нових показники.

На даному етапі цей підхід продовжує розвиватись і вчені продовжують удосконалювати старі моделі та запроваджувати свої [8, 9, 10]. Сприяє цьому розповсюдження інформації за рахунок мережі Інтернет та зростання обчислювальних можливостей сучасних ЕОМ.

Більшість цих функцій була створена для аналізу макрорівня, тому вони не зовсім підходять для нашого дослідження. Проте доцільно буде скористатися набутими знаннями для створення власної виробничої функції.

Метод виробничої функції виник на основі методів кореляції і регресії. Кореляційний аналіз слугує для визначення тісноти взаємозв'язків між досліджувальними і факторними ознаками. Регресійний аналіз використовується для побудови і перевірки адекватності моделі досліджуваного явища, а також прогнозування.

Так, як у виробничих функціях використовуються показники з різними одиницями виміру, для впровадження співмірності, а також, для визначення відносної зміни досліджуваного показника, під впливом відносної зміни фактора, було вирішено впровадити параметр, який дістав назву коефіцієнт еластичності. Цей коефіцієнт зручний для порівняння зміни різних елементів системи і часто використовується в аналізі показників.

Існує три основних види рівнянь:

- лінійні рівняння,
- степеневі рівняння,
- логарифмічні рівняння.

Однієї з найбільш розповсюджених моделей є лінійна регресія [11]. Вона має свої недоліки, – при значній кореляції змінних модель не зможе дати об'єктивні результати, велике значення має обсяг вибірки. Тому, перед її побудовою стараються вилучити фактори, що сильно корелюються з іншими змінними. Для вирішення цієї проблеми будуються матриці кореляції, розраховується визначник матриці. Якщо визначник матриці близький до нуля то є вірогідність мультиколінійності. Проблема вирішується шляхом використання *t*-статистики, яка ілюструє пари взаємозв'язків. В моделі повинні залишитися лише фактори, які розкривають об'єкт з різних сторін.

Після побудови моделі вона перевіряється критеріями Фішера та Стьюдента. Перший оцінює адекватність моделі, другий показує значущість факторів.

За допомогою методів кореляції і регресії, а також теоретичних знань про виробничі функції, в нашому дослідженні буде створена модель залежності ефективності підприємства від ряду факторів. На основі подібних методів розробляли моделі П.В. Гудзь [12], О.В. Олійник [13], О.І. Маслак [14].

Степеневі рівняння можуть бути представлені моделями з одним і декількома факторами. Степеневі рівняння з одним фактором можуть використовуватись при відображенні криволінійного зв'язку типу параболи. Якщо мається на меті зобразити моделі з вигинами використовують рівняння третього порядку.

Прикладом степеневі моделі з багатьма факторами є рівняння Кобба–Дугласа описане вище. Такі моделі вчені вважають класичними, проте ними важко користуватись і крім того вони

також з часом перестають видавати об'єктивні результати через прояв нових чинників.

Даний метод дозволяє побудувати модель залежності ефективності від вхідних параметрів. Основною проблемою є лише вибір критерію ефективності і вхідних факторів, що прямо впливають на ефективність птахівничого підприємства.

До цих факторів можна віднести:

- основний капітал,
- оборотний капітал,
- собівартість продукції,
- витрати заробітної плати на одного працівника,
- витрат на збут,
- обсяги реалізованої продукції.
- попит на продукцію.

На нашу думку найкращим критерієм ефективності є відношення прибутку до загальних витрат.

Іншим підходом до вирішення проблеми є використання непараметричних методів. Для показників, що мають лише якісну оцінку в двох формах використовують коефіцієнти асоціації та контингенції.

Коефіцієнт асоціації:

$$K_a = \frac{ad - bc}{ad + bc} \quad (1.4)$$

Коефіцієнт контингенції:

$$K_k = \frac{ad - bc}{\sqrt{(a+b) \cdot (c+d) \cdot (a+c) \cdot (b+d)}} \quad (1.5)$$

де *a*, *b*, *c*, *d* – кількісні показники прояву якісних ознак.

Зв'язок вважається існує, якщо $K_a > 0,5$, або $K_k > 0,3$.

Коли кожна з якісних ознак складається більше ніж з двох груп, то для визначення щільності зв'язку можливе застосування методики коефіцієнтів взаємного сполучення Пірсона та Чупрова.

$$K_{\Pi} = \sqrt{\frac{\varphi^2}{1 + \varphi^2}} \quad (1.6)$$

$$K_{\text{Ч}} = \sqrt{\frac{\varphi^2}{\sqrt{(K_1 - 1) \cdot (K_2 - 1)}}}$$

де φ^2 – показник взаємного сполучення;

K_1 – кількість груп першої ознаки;

K_2 – кількість груп другої ознаки.

$$1 + \varphi^2 = \sum \frac{\sum n_{xy}^2}{n_x} = \sum \frac{\sum n_{xy}^2}{n_y} \quad (1.7)$$

де n_y – сума показників *y*-ознаки

n_x – сума показників *x*-ознаки

n_{xy} – кількість об'єктів яка володіє одночасно *x* і *y* ознаками.

Чим ближчим коефіцієнти Пірсона і Чупрова будуть 1, тим тісніший зв'язок між ознаками.

Також існує методика визначення зв'язку через коефіцієнт Фахнера, яка полягає у відношенні кількості збігів зв'язку, до кількості проведених експериментів.

Висновки. Параметричні методи одні із основних інструментів моделювання залежності певної ознаки від вхідних параметрів. Їхніми перевагами є потужне теоретичне обґрунтування, та величезний досвід використання на практиці вітчизняними і зарубіжними вченими. До недоліків відносять вимогливість до обсягів вибірки та неможливість оперувати якісними показниками.

Для оперування якісними показниками доцільно використовувати коефіцієнти Фахнера, Чупрова та Пірсона.

Описана методика дозволить створити адекватну модель залежності ефективності підпри-

ємства від вхідних факторів. Проте важливо розуміти, що НТП з часом змінить вагу впливу економічних факторів, тому будь-яка математична модель потребує корегування, інакше, з часом, вона втратить актуальність.

Список літератури:

1. Cobb C. W., Dauglas P. H. Theory of Production // American Economic Review, Supplement, 1928, March. – P. 139–165.
2. Leontief W. Inputoutput economics / Wassily Leontief. – New York; Oxford: Oxford university press, 1986. – 2 ed. – 436 p.
3. Samuelson P. A. Maximum principles in analytical economics [Текст] / P. A. Samuelson // Economic sciences, 1969-1980 / ed. by A. Lindbeck. Singapore, 1992.
4. Solow R. A contribution to the theory of economic growth // Quart. J. Econ. – 1956. – Vol. 70. – P. 65–94.
5. Cyclical Fluctuations: Retail and Wholesale Trade: United States, 1919-1925. New York, 1926.
6. Хедди Э., Дилон Д. Производственные функции в сельском хозяйстве. – М.: Прогресс, 1965.
7. Харрод Р. Ф. К теории экономической динамики. – М.: Изд- во иностр. лит., 1959.
8. Скрипниченко М. І. Модель розширеної виробничої функції для економіки України // Бизнесинформ. – 2009. – № 2 (2). – С. 133–137.
9. Потенціал ендегенного зростання економіки України / [М. І. Скрипниченко, Т. І. Приходько, В. Р. Сіденко та ін.]; за ред. д-ра екон. наук М. І. Скрипниченко; НАН України; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2010. – 436 с.
10. Welfe W. Long-term simulation model for a knowledge-based economy // Argumenta Oeconomica. – 2010. – № 2 (25). – P. 5–24.
11. Харченко Ю. А. Кореляційно-регресивний аналіз обсягів збуту промислового підприємства / Ю. А. Харченко. // Економічний простір. – 2014. – № 86. – С. 214–223.
12. Гудзь П. В. Аналіз бюджетного управління на підприємстві хімічної промисловості / П. В. Гудзь, Р. П. Наumenko // Бизнесинформ. – 2013. – № 12. – С. 144–149.
13. Олійник О. В. Удосконалення матеріального стимулювання працівників скотарства як напрям підвищення доходності сільськогосподарських підприємств / О. В. Олійник, В. С. Міщенко // Агросвіт. – 2016. – № 13. – С. 7–11.
14. Маслак О. І. Визначення перспектив розвитку інвестиційної діяльності в Полтавському регіоні з використанням кореляційно-регресійної моделі / О. І. Маслак, О. О. Безручко, В. А. Таловер // Інвестиції: практика та досвід. – 2016. – № 13. – С. 12–17.

Пирог С.В.

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

ФАКТОРЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПТИЦЕВОДСТВА

Аннотация

В статье рассмотрена методика использования параметрических методов при оценке эффективности предприятий. Рассмотрен исторический аспект формирования метода производственных функций. Описанная двухфакторная модель зависимости продукции от работы и капитала. Исследован метод определения связи между качественными признаками. Предложен перечень факторов, которые могут использоваться при построении математической модели эффективности предприятия.

Ключевые слова: эффективность, методика, параметры, классификация, птицеводство.

Piroh S.V.

Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovych

FACTORS OF ECONOMIC EFFICIENCY OF POULTRY

Summary

In the article was described a methodology of parametrical methods usage during the evaluation of the firm effectiveness. Historical aspect describing a formation of production function method was evaluated as well. Two-factor model was created to explain relation between workload and capital during the production cycle. Connection method between signs of quality was also described. Our proposition is consistent with number of factors that can find a great use in the developing of mathematical-effectivity model of the firm

Keywords: efficiency, methods, parameters, classification, poultry.

УДК 336.71

РЕЙТИНГУВАННЯ СИСТЕМНО ВАЖЛИВИХ БАНКІВ

Полагнин Д.Д., Шинкарюк О.О.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Досліджено теоретико-методичні аспекти рейтингування банків. Було проведено оцінку стійкості системоутворюючих банків з використанням методик та Корнилюка-Шпитко. Це дало змогу оцінити переваги та недоліки методик. Тому була запропонована методика, яка передбачає усунення недоліків, та які можуть знайти своє відображення на практиці. Проведено порівняння результатів досліджень базової та запропонованої методик.

Ключові слова: системно важливі банки, рейтинг банку, рейтингове оцінювання, стійкість банку, фактори стійкості.

Постановка проблеми. Системно важливі банки концентрують значні обсяги капіталу, активів та зобов'язань, характеризуються великим обсягом і складністю операцій, тому порушення чи диспропорції в їх діяльності можуть призвести до значних збитків у банківській системі та економіці в цілому. В умовах нестабільної економічної та політичної ситуації стає важливим питання стійкості та стабільності системно важливих банків України, а також дослідження ефективних методів визначення їх життєздатності. Рейтингове оцінювання банку є індикатором довіри зі сторони клієнтів, покращує його інвестиційну привабливість, знижує ризики та підвищує інформаційну прозорість. Недостатній рівень розробки існуючих методик зумовлює необхідність їх удосконалення з урахуванням сучасного економічного стану країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання функціонування банківської системи та можливість банків функціонувати в нестабільних умовах займають досить вагоме місце в наукових дослідженнях як за кордоном, так і в Україні. У цьому напрямку активно працюють такі фахівці як Б. Адамик, О. Білоус, Л. Бондаренко, І. Брітченко, І. Бушуєва, О. Вовчак, С. Глуценко, М. Денисенко, Н. Дорошенко, В. Жуков, Я. Карпа, О. Кириченко, Л.А. Ключко, Р. Котовська, Б. Луцків, А. Мещеряков, Г. Пурий, В. Ричаківська, О. Сич, О. Стойко, Р. Шевченко та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема визначення рівня стійкості банківської установи постає надзвичайно актуальною в період кризи. Оскільки саме такі дані дають змогу центральному регулятору ефективно впливати на банківський сектор, визначивши, на який банк потрібно звернути увагу. На даний момент запропоновано велику кількість методик визначення стійкості банків, але кожна з них має свої недоліки та свої переваги.

Мета наукової роботи полягає в визначенні ролі системно важливих банків у забезпеченні стабільності банківської системи, здійсненні оцінки стійкості системних банків за методикою Корнилюка-Шпитко, та її уточнення на основі визначених переваг та недоліків.

Виклад основного матеріалу. Для аналізу фінансової стійкості та рейтингової оцінки вітчизняних банків за 2013-2015 роки обрано трійку лідерів за величиною активів.

Методика аналізу життєздатності банків Корнилюка-Шпитко застосовується з метою

визначення банків, які здатні пережити період системної нестабільності. Дана методика використовується сайтом Forbes.ua, де і відображено таблицю показників та шкалу оцінки факторів стійкості [1].

Такий аналіз дозволить зробити висновок про переваги та недоліки використовуваної методики, та надасть можливість знайти елементи її удосконалення. На основі фінансових звітів Ощадбанку, Приватбанку та Укресімбанку за 2013-2015 роки було проаналізовано динаміку факторів їх стійкості [2, 3, 4].

Аналіз факторів за даною методикою для Приватбанку наведений в табл. 1.

Таблиця 1
Аналіз факторів життєздатності Приватбанку за 2013-2015 роки

Показник	2013 рік	2014 рік	2015 рік	Абсолютне відхилення, +/-	
				звітного року до 2013	звітного року до 2014
Коефіцієнт достатності власного капіталу	0,117	0,112	0,106	-0,011	-0,006
Відношення недіючих кредитів до кредитного портфеля, %	27,6	25,5	31,5	3,9	6
Рентабельність власного капіталу, %	1,2	1	1,7	0,5	0,7
Ліквідність банку, %	10,2	9,6	14,5	4,3	4,9

За результатами проведеного аналізу в табл. 1, можна зробити висновок про те, що коефіцієнт достатності власного капіталу протягом 2014-2015 років знизився на 0,006, відношення недіючих кредитів до кредитного портфелю банку за аналогічний період зросло на 6%, рівень рентабельності власного капіталу зріс на 0,7%, а ліквідність банку зросла на 4,9%.

Для надання банку рейтингової оцінки за даною методикою, необхідно також визначити рівень підтримки і ризики власників, безперебійність виплат, а також системне значення банку. Оскільки банк не належить державі, і немає реальних (не номінальних) іноземних власників або банк належить резидентам країни з високими ризиками, тому фактор «рівень підтримки і ризи-

ки власників банку» оцінюється в 1 бал. Оскільки масових випадків неповернення, наднизьких лімітів або затримки вкладів за останні 6 років не було зафіксовано, то даний фактор оцінюється в 4 бали. Приватбанк є системно важливим банком за розмірами активів, тому за системне значення банку він оцінюється в 4 бали.

Відповідно до наведених вище даних можна зробити висновок про життєздатність даного банку в 2015 році (табл. 2).

Таблиця 2
Рейтингова оцінка Приватбанку у 2015 році за методикою Корнилюка-Шпитко

Фактор	Оцінка	Вага фактора
Відповідність капіталу активам	2	0,1
Якість кредитного портфелю	2	0,05
Підтримка і ризики власників	1	0,2
Ефективність діяльності банку	3	0,15
Ліквідність банку	3	0,2
Безперервність виплат	4	0,2
Системне значення банку	4	0,1
Загальна оцінка	2,75	
max	4,00	

Відповідно до критеріїв присвоєння рейтингових категорій, Приватбанк у 2015 році відноситься до групи В, тобто банків з середнім рівнем життєздатності, на що негативно вплинули такі фактори, як недостатня відповідність капіталу активам, низька якість кредитного портфелю та підтримка і ризики власників.

Аналіз факторів за даною методикою для Ощадбанку наведений в табл. 3.

Таблиця 3
Аналіз факторів життєздатності Ощадбанку за 2013-2015 роки

Показник	2013 рік	2014 рік	2015 рік	Абсолютне відхилення, +/-	
				звітнього року до 2013	звітнього року до 2014
Коефіцієнт достатності власного капіталу	0,163	0,155	0,046	-0,117	-0,109
Відношення недіючих кредитів до кредитного портфелю, %	30,5	26,1	41,2	10,7	15,1
Рентабельність власного капіталу, %	0,6	-0,07	-0,06	-1	0,01
Ліквідність банку, %	5,1	4,3	3,7	-1,4	-0,6

За результатами проведеного аналізу в табл. 3, можна зробити висновок про те, що коефіцієнт достатності власного капіталу протягом 2014-2015 років знизився на 0,109, відношення недіючих кредитів до кредитного портфелю банку за аналогічний період зросло на 15,1%, рівень рентабельності власного капіталу зріс на 0,01%, а ліквідність банку знизилась на 0,6%.

Оскільки Ощадбанк є державним банком, фактор «рівень підтримки і ризики власників банку» оцінюється в 4 бали. Масових випадків неповернення, наднизьких лімітів або затримки вкладів за останні 6 років не було зафіксовано, тому даний фактор оцінюється в 4 бали. Ощадбанк є системно важливим банком за розмірами активів, тому за системне значення банку він оцінюється в 4 бали.

Відповідно до наведених вище даних можна зробити висновок про життєздатність даного банку в 2015 році (табл. 4).

Відповідно до критеріїв присвоєння рейтингових категорій, Ощадбанк у 2015 році відноситься до групи В, тобто банків з середнім рівнем життєздатності.

Таблиця 4
Рейтингова оцінка Ощадбанку у 2015 році за методикою Корнилюка-Шпитко

Фактор	Оцінка	Вага фактора
Відповідність капіталу активам	1	0,1
Якість кредитного портфелю	1	0,05
Підтримка і ризики власників	4	0,2
Ефективність діяльності банку	2	0,15
Ліквідність банку	2,5	0,2
Безперервність виплат	4	0,2
Системне значення банку	4	0,1
Загальна оцінка	2,95	
max	4,00	

Аналіз факторів за даною методикою для Укресімбанку наведений в табл. 5.

Таблиця 5
Аналіз факторів життєздатності Укресімбанку за 2013-2015 роки

Показник	2013 рік	2014 рік	2015 рік	Абсолютне відхилення, +/-	
				звітнього року до 2013	звітнього року до 2014
Коефіцієнт достатності власного капіталу	0,121	0,094	-0,022	-0,143	-0,166
Відношення недіючих кредитів до кредитного портфелю, %	25	60	30	5	-30
Рентабельність власного капіталу, %	-15	-77	-330	-315	-253
Ліквідність банку, %	2,7	2	2,5	1,4	1,8

За результатами проведеного аналізу в табл. 5, можна зробити висновок про те, що коефіцієнт достатності власного капіталу протягом 2014-2015 років знизився на 0,166, відношення недіючих кредитів до кредитного портфелю банку за аналогічний період знизилось на 30%, рівень рентабельності власного капіталу знизився на 253%, а ліквідність банку підвищилась на 1,8%. Спостерігаються значні проблеми банку з рента-

бельністю його власного капіталу та якістю кредитного портфелю в досліджуваному періоді, що є причиною збиткової діяльності даного банку.

Оскільки Укрексімбанк є державним банком, фактор «рівень підтримки і ризику власників банку» оцінюється в 4 бали. Масових випадків неповернення, наднизьких лімітів або затримки вкладів за останні 6 років не було зафіксовано, тому даний фактор оцінюється в 4 бали. Укрексімбанк є системно важливим банком за розмірами активів, тому за системне значення банку він оцінюється в 4 бали.

Відповідно до наведених вище даних можна зробити висновок про життєздатність Укрексімбанку в 2015 році (табл. 6).

Таблиця 6

Рейтингова оцінка Укрексімбанку в 2015 році за методикою Корнилюка-Шпитко

Фактор	Оцінка	Вага фактора
Відповідність капіталу активам	1	0,1
Якість кредитного портфелю	2	0,05
Підтримка і ризику власників	4	0,2
Ефективність діяльності банку	1	0,15
Ліквідність банку	1	0,2
Безперервність виплат	4	0,2
Системне значення банку	4	0,1
Загальна оцінка	2,55	
max	4,00	

Відповідно до критеріїв присвоєння рейтингових категорій, Укрексімбанк в 2015 році відноситься до групи В, тобто банків з середнім рівнем життєздатності, на що негативно вплинули низька якість кредитного портфелю, низький рівень ефективності діяльності банку та його ліквідність.

Дослідивши три найбільших за розміром активів банки, можна зробити висновок про те, що всі вони відносяться до групи з середнім рівнем життєздатності, тобто в кожного з них є певні проблеми.

Використана в розділі методика має свої переваги та недоліки, тому доцільно провести її SWOT-аналіз (табл. 7).

Таблиця 7

SWOT-аналіз методики Корнилюка-Шпитко

	Переваги	Недоліки
Методика Корнилюка-Шпитко	застосовує не тільки кількісні показники, а й якісні	не враховує часовий фактор, ваги коефіцієнтів значно залежать від конкретної ситуації, вага фактору підтримки власників є переоціненою, а ефективності управління активами недооціненою

Основними недоліками методики визначення стійкості банку Корнилюка-Шпитко є недосконалість визначення ваг факторів на результат рейтингової оцінки та неврахування часового фактору впливу.

За даною методикою фактор «Підтримка і ризику власників» складає 20% рейтингової оцінки, але насправді він може бути таким значущим

лише в тих ситуаціях, коли банк користується привілеями підтримки іноземних інвесторів чи уряду (оскільки саме вони оцінюються найвище).

Натомість такі фактори як «Якість кредитного портфелю» та «Достатність капіталу» мають вагу 5% та 10% відповідно, хоча вони виступають постійним фактором впливу на результати діяльності банківської установи.

Тому відповідно до цього пропонується змінити розподіл ваги факторів даної методики (табл. 8).

Таблиця 8

Розподіл ваги факторів в удосконаленій моделі Корнилюка-Шпитко

Фактор	модель Корнилюка-Шпитко	удосконалена модель
Відповідність капіталу активам	0,1	0,15
Якість кредитного портфелю	0,05	0,1
Підтримка і ризику власників	0,2	0,05
Ефективність діяльності банку	0,15	0,2
Продовження табл. 8		
Ліквідність банку	0,2	0,2
Безперервність виплат	0,2	0,2
Системне значення банку	0,1	0,1

Крім того, доцільно враховувати часовий фактор, оскільки, до прикладі, дві банківські установи з однаковими рейтинговими оцінками можуть мати насправді різні ступені фінансової стійкості, оскільки перший може знаходитись в стадії економічного спаду, а інший – підійому. Тобто перший банк в майбутньому періоді найімовірніше покаже гірші результати, ніж в попередньому, а другий – кращі, хоча в них була однакова рейтингова оцінка стійкості. Тому для врахування часового фактору пропонується при збільшенні рейтингової оцінки фактору в досліджуваному періоді, до його фактичного значення додається 0,5 бала, а при зменшенні – віднімається 0,5 бала, якщо значення фактору не змінюється, то коригування не відбувається (крім випадку, коли оцінка фактору залишається найвищою, тобто 4 бали, в такому випадку додається 0,5 бала). Таке коригування доцільно застосовувати лише до наступних факторів: «Відповідність капіталу активам», «Якість портфелю», «Ефективність діяльності банку» та «Ліквідність банку», оскільки саме ці фактори можуть відображати динаміку саме фінансового стану банку.

На основі фінансових звітностей Приватбанку, Ощадбанку та Укрексімбанку застосовуємо на прикладі удосконалену модель Корнилюка-Шпитко (табл. 9) [2, 3, 4].

Порівняння результатів оцінки стійкості досліджуваних банків за методикою Корнилюка-Шпитко та удосконаленою методикою наведено в табл. 10.

Отже, зміна ваг факторів та використання часового коригування в удосконаленій методикі Корнилюка-Шпитко визначення стійкості банків показало, що оцінка стійкості Ощадбанку та Укрексімбанку є нижчою ніж відповідно до оригі-

нальної методики, при чому рейтинг Ощадбанку залишився на рівні «В», а рейтинг Укрексімбанку знизився до «С». Рейтингова оцінка Приватбанку підвищилась, оскільки в удосконаленій методиці більшу вагу відіграє фінансовий стан, але банк залишається в групі «В», тобто з середнім рівнем життєздатності.

Висновки і пропозиції. Було проведено оцінку стійкості системо утворюючих банків з використанням методики Корнилюка-Шпитко, що дало

зможу оцінити переваги та недоліки даної методики. Перевагою даної методики є те, що вона передбачає застосування не тільки кількісних показників, а й якісних, а до недоліків можна віднести неврахування часового фактору, залежність ваг коефіцієнтів від конкретної ситуації та некоректна оцінка ваг окремих факторів. Тому запропоновані зміни полягають у переоцінці ваг впливу факторів а також введено коригування оцінок відповідно до змін показників фінансового стану в часі.

Таблиця 9

Оцінка впливу факторів на стійкість банків за удосконаленою методикою Корнилюка-Шпитко

Фактор	Приватбанк			Ощадбанк			Укрексімбанк			Вага фактора
	2014 рік	2015 рік	2015 рік*	2014 рік	2015 рік	2015 рік*	2014 рік	2015 рік	2015 рік*	
Відповідність капіталу	2	2	2	3	1	0,5	2	1	0,5	0,15
Якість кредитного портфелю	2	2	2	2	1	0,5	1	2	2,5	0,1
Підтримка і ризики власників	1	1	1	4	4	4	4	4	4	0,05
Ефективність діяльності банку	3	3	3	2	2	2	1	1	1	0,2
Ліквідність банку	3	3	3	2	2,5	3	1	1	1	0,2
Безперервність виплат	4	4	4	4	4	4	4	4	4	0,2
Системне значення банку	4	4	4	4	4	4	4	4	4	0,1
Загальна оцінка	2,95	2,95	2,95	2,85	2,55	2,525	2,2	2,15	2,125	

* скоригований показник

Таблиця 10

Порівняння рейтингу стійкості банків за методикою Корнилюка-Шпитко та удосконаленою методикою

Фактор	Приватбанк		Ощадбанк		Укрексімбанк	
	методика К-Ш*	УМ**	методика К-Ш	УМ	методика К-Ш	УМ
Відповідність капіталу активам	2	2	1	0,5	1	0,5
Якість кредитного портфелю	2	2	1	0,5	2	2,5
Підтримка і ризики власників	1	1	4	4	4	4
Ефективність діяльності	3	3	2	2	1	1
Ліквідність банку	3	3	2,5	3	1	1
Безперервність виплат	4	4	4	4	4	4
Системне значення банку	4	4	4	4	4	4
Загальна оцінка	2,75	2,95	2,95	2,53	2,55	2,125

*методика Корнилюка-Шпитко

** удосконалена методика Корнилюка-шпитко

Список літератури:

1. Офіційний сайт «Forbes Україна» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://forbes.net.ua/>
2. Фінансова звітність ПАТ «Приватбанк» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://privatbank.ua/about/finansovaja-otchetnost/>
3. Фінансова звітність ПАТ «Ощадбанк» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.oschadbank.ua/ua/about/reporting/>
4. Фінансова звітність ПАТ «Укрексімбанк» [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.eximb.com/ukr/about/annual_report

Полагнин Д.Д., Шинкарук О.О.

Черновицький національний університет імені Юрія Федьковича

РЕЙТИНГОВАНИЯ СИСТЕМНО ВАЖНЫХ БАНКОВ**Аннотация**

Исследованы теоретико-методические аспекты рейтингования банков. Была проведена оценка устойчивости системно важных банков с использованием методики и Корнилюк-Шпитко. Это позволило оценить преимущества и недостатки методики. Поэтому была предложена методика, которая может найти свое отражение на практике, поскольку предусматривает устранение недостатков. Проведено сравнение результатов исследований базовой и предложенной методики.

Ключевые слова: системно важные банки, рейтинг банка, рейтинговое оценивание, устойчивость банка, факторы устойчивости.

Polagnyn D.D., Shynkariuk O.O.

Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovych

RATING GRADE OF SYSTEMICALLY IMPORTANT BANKS

Summary

It was studied theoretical and methodological aspects of banks rating process. It assessed the stability of systemically important banks by using Kornilyuk-Shpytko methodology. It made possible to assess the advantages and disadvantages of this methodology. So it was proposed the methodology, which involves deficiencies, which may be reflected in practice. It was compared research results of basic and proposed methodology.

Keywords: systemically important banks, the rating of the bank, rating assessment, bank stability, sustainability factors.

УДК 005.35

ГАРМОНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ З ЕКОНОМІЧНИМИ ІНТЕРЕСАМИ ПІДПРИЄМСТВА

Полянська А.С., Самарський С.В.

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

У статті досліджено суперечності, які можуть виникати між економічними інтересами та необхідністю реалізації принципу соціальної відповідальності на підприємстві. Виділено необхідні передумови та шляхи гармонізації зазначених сфер діяльності підприємства. Розглянуто показники економічної оцінки заходів, пов'язаних із соціальною відповідальністю на підприємстві. Запропоновано «точки гармонізації» соціальної відповідальності з економічними інтересами підприємства.

Ключові слова: соціальна відповідальність, гармонізація, економічні інтереси, підприємство.

Постановка проблеми. Соціальна відповідальність бізнесу є концепцією, яка підкреслює, що підприємства як і бізнес, в принципі, є громадським надбанням, а його головною метою є служіння людям. Тому жоден бізнес не може працювати незалежно від суспільства і людей.

Проблематика соціальної відповідальності (СВ) стає все більш затребуваною українською бізнес-спільнотою. Впровадження концепції СВ в практику українського бізнесу набуває все більшого розвитку з кожним роком. Це обумовлено процесами глобалізації, що поширюють ідею зменшення шкідливих наслідків діяльності підприємства на людей, природу, навколишнє середовище. Збільшення вагомості соціальної відповідальності пов'язують також із можливістю впливу на результати діяльності підприємства, його ефективність як це демонструє приклад підприємств розвинутих країн Європи та Америки.

Попри визнану стратегічну важливість соціальної відповідальності для підприємств і організацій виникають певні суперечності між змістом економічних інтересів та важливістю соціальної відповідальності, яка в економічному відношенні не завжди сприяє прибутковій діяльності і підприємства. А в умовах кризових явищ можуть виступати фінансовим «тягарем» для діяльності підприємства. Таким чином, вимір соціально відповідальної діяльності на підприємстві та співвідношення отриманих результатів такої діяльності та затрачених ресурсів є важливим питанням для дослідження гармоні-

зації соціальної відповідальності з економічними інтересами підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання соціальної відповідальності з недавнього часу стало поширеною темою досліджень науковців. Все більша кількість вітчизняних науковців досліджує питання соціальної відповідальності, зокрема О. Охріменко, Т. Іванова, В. Грищук, А. Колот, О. Лазаренко, Р. Колишко, С. Куц, С. Летенко, М. Саприкіна, О. Ляшенко, М. Саєнкус, Г. Місько, А. Зінченко, О. Редькін. У роботі Л. Петрашко досліджено питання СВ в оцінці діяльності міжнародних компаній, описано фази становлення вітчизняних моделей соціальної відповідальності та провела оцінку українських практик впровадження СВ [1]. Дослідженням проблематики економічної ефективності соціальної відповідальності присвячена праця Н. Купіна, де розкрито теоретичні питання розрахунку показників повернення інвестицій з соціальної відповідальності на основі ROA і ROE [2]. Концепції оцінки соціальної відповідальності представлено у роботі І. Филипової і В. Сумцова [3]. Питанню імплементації соціальної відповідальності у вітчизняну практику на основі її інтегрувати у бізнес-процеси підприємств досліджено у роботі [4]. Підходи до трактування сутності соціальної відповідальності та різноманітні концепції досліджено статті К. Белявської. Автор проаналізувала та узагальнила характеристики різноманітних концепцій соціальної відповідальності [5]. Соціальну відповідальність як чинник

формування позитивного іміджу підприємства розглянуто у праці О. Шаші [6]. А. Колот розглянув етапи розвитку теоретичного осмислення та розширення тематичних рамок феномену «корпоративна соціальна відповідальність», розкрив вплив практик корпоративної соціальної відповідальності на соціально-економічний розвиток організацій та дослідив чинники, які детермінують вплив цього суспільного інституту на соціально-економічний розвиток організацій [7]. У роботі А. Софієнко проаналізовано сучасне визначення корпоративної соціальної відповідальності, досліджено різні підходи до розуміння впливу соціальної відповідальності на економічні показники, розглянуто основні тенденції розвитку соціальної відповідальності та відношення до неї у вітчизняних підприємств [8].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Слід зазначити, що попри значну зацікавленість проблематикою соціальної відповідальності, не всі її аспекти досліджено у повній мірі. Зокрема, недостатньо уваги приділено розкриттю такого питання як гармонізація соціальної відповідальності з економічними інтересами підприємства. Попри те, що потенціал соціальної відповідальності на українському ринку все ще є невикористаним, кризовий стан вітчизняних підприємств, їх нестійкий фінансовий потенціал обмежує можливість реалізації принципу соціальної відповідальності. На нашу думку це пов'язано з тим, що більшість підприємців не достатньо усвідомлюють взаємозв'язок між соціальною відповідальністю та економічними вигодами для підприємства. Зважаючи на зарубіжний досвід, практика соціальної відповідальності значною мірою змогла б підвищити конкурентоспроможність вітчизняних підприємств. У світі існує велика кількість організацій, які у своїй діяльності вони керуються принципом соціальної відповідальності, і їх прозорі дії забезпечують прибуткову діяльність. Питання оцінювання со-

ціальної відповідальності є важливим завданням, вирішення якого дозволить не тільки кількісно оцінити результати такої роботи, а й показати її зв'язок та вплив на економічний стан підприємства. Обґрунтовуючи заходи СВ можна побачити їх доцільність, оскільки існує потенційний ризик, який може мати компанія від впровадження СВ у свою бізнес-практику.

Мета статті. Метою написання даної статті є дослідження передумов та шляхів гармонізації економічних інтересів підприємства із заходами, спрямованими на забезпечення соціально-відповідальної поведінки підприємства у бізнес середовищі.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах господарювання СВ стає одним з найефективніших інструментів підвищення інвестиційної привабливості бізнесу, конкурентоспроможності компанії, лояльності держави та суспільства. Впровадження СВ в практичну діяльність українських підприємств почалося з 2006 року, після прийняття ініціативи імплементації Глобального договору ООН в Україні. Глобальний договір був створений задля підтримки принципів у сфері прав людини, трудових відносин, охорони навколишнього середовища та боротьби з корупцією. Сьогодні значна частина підприємств застосовує принцип соціальної відповідальності у різних заходах, проте така діяльність не має системного, тобто цілісного характеру. Однією з причин є суперечності, зокрема представлені у табл. 1.

Одним із шляхів приведення у відповідність економічних інтересів та принципу соціальної відповідальності на підприємстві є гармонізація такого зв'язку. Під гармонізацією ми розглядаємо діяльність, яка трактується як «складний і багатаспектний процес переведення будь-якої соціально-економічної системи (об'єкта) та всіх її різноманітних і різноорієнтованих складових підсистем із стану дисгармонії до стану гармонії (приведення в стан відповідності, злагодженості, збільшення гармонійності) під

Таблиця 1

Суперечності, що виникають між економічними інтересами та необхідністю реалізації принципу соціальної відповідальності на підприємстві

Критерій суперечності	Економічні інтереси	Соціальна відповідальність
Прибуток	Максимізація прибутку	Заходи СВ вимагають додаткових витрат, що в підсумку призводить до зменшення прибутку
Ефективність підприємства	Прибуток від діяльності не повинен перевищувати витрати, що його зумовлюють	СВ спрямована на збільшення загальної ефективності, разом з тим економічна ефективність має тенденцію до падіння
Витрати на діяльність	Зменшення витрат і собівартості	Збільшення соціальних витрат
Ціна продукції, послуг	Ринкова ціна, конкурентоспроможність якої визначає її значення, менше ніж у конкурентів	Призначення справедливих цін на товари
Попит на продукцію	Закон попиту визначає залежність між рівнем ціни і попиту: зменшення ціни збільшує попит	Залежність попиту від соціального іміджу компанії, а не від ціни
Ділові зв'язки	Превага надається тим, що пропонують економічно вигідні умови	Превага надається тим, які сповідують цінності компанії
Працевлаштування	На конкурсних засадах	Створення робочих місць. Створення програм платних стажувань спрямованих на розвиток населення
Взаємодія з споживачами	Потреби споживачів визначають пропозицію, хоча іноді це супроводжується техногенними наслідками, надмірним використанням природних ресурсів, негативними екологічними наслідками	Діяльність підприємства має відповідати очікуванням споживачів за умов дотримання екологічних норм, норм моралі

Примітка: сформовано авторами

управлінськими впливами їх керівних органів (суб'єктів)» [9, с. 4-5].

Досягнення відповідності СВ з економічним інтересам підприємств можливе за рахунок врахування та економічного обґрунтування пропозицій, що реалізуються у сфері СВ. Економічний результат підприємство може отримати від впровадження заходів із СВ за рахунок:

- економії ресурсів за рахунок ощадного та ефективного їх використання;
- зростання іміджу підприємства за рахунок підвищення лояльності до споживачів, налагодження партнерських відносин з владою;
- економії невиробничих втрат, пов'язаних зі сплатою штрафних санкцій за порушення екологічних нормативів [2].
- економії за рахунок енергозбереження та ефективного використання енергетичних ресурсів.

Згідно з результатами глобального дослідження, проведеного вченими Гарвардської школи бізнесу, фірми, які активно реалізують соціальні програми, значно випереджають своїх менш соціально відповідальні компанії по багатьом значущим показникам. Так, за показником ROA, 1 долар, вкладений в соціально відповідальний бізнес в 1993 році, до 2010 року приніс інвесторам 7,1 долара прибутку, тоді як той же 1 долар, інвестований в фірму тієї ж галузі без соціальної програми, приніс інвесторам за цей період всього 4 долари. Здійснюючи таке порівняння за показником ROE також підтвердилось, що соціально відповідальні підприємства більш ефективні, зокрема: 1 дол., вкладений такими компаніями у власні проекти в 1993 році, конвертувався в 25 дол. до 2010 року; тоді як ROE компаній без соціальних програм склало в середньому 1-16 дол. Валова виручка в соціально відповідальних компаніях в довгостроковій перспективі виявилася на 4,8-10% вище аналогічного показника компаній-конкурентів, а рівень ефективності робочої сили перевищив цей показник у менш соціально активних компаній на 37,9% [10, 11].

Таким чином, заходи соціальної відповідальності формують потенціал економічної вигоди підприємства, проте виникає необхідність оцінювання цієї вигоди, яка може виявлятися у різних показниках діяльності підприємства з метою їх виявлення та відповідного управління діяльністю для їх досягнення.

Оціночні показники або рейтинги соціальної відповідальності відображають рівень соціальної активності організації в рамках прийнятої оціночної системи. Будь-яка система оцінок соціальної відповідальності бізнесу представляється співвіднесенням соціальної активності з результатами реалізації основних принципів соціальної відповідальності в окремій корпорації, галузі, регіоні.

Найчастіше при оцінці рівня соціальної відповідальності бізнесу застосовують поділ показників на три групи: економічні показники; екологічні показники; соціальні показники. Зазвичай, до економічних показників відносять величину соціальних інвестицій на одного працівника, відношення соціальних інвестицій до прибутку тощо. У групі екологічних показників найчастіше зустрічаються кількість випадків перевищення екологічних норм, кількість порушень технологічних регламентів. До соціальних показників відносять плинність кадрів, дефіцит робочої сили, оцінку внеску підприємства в соціальну сферу. Проте цих показників недостатньо для того, щоб виявити усі можливості досягнення прибутковості підприємства через соціально-відповідальний бізнес. Тому, окрім методик оцінювання кількісних та якісних показників слід використовувати методики, що беруть до уваги взаємини зі стейкхолдерами (групами зацікавлених осіб) на основі оцінювання економічної результативності; організаційного управління; екології та охорони навколишнього середовища; взаємодії зі споживачем; взаємодії з суспільством; трудових відносин (табл. 2).

При оцінюванні до уваги приймаються бізнес-процеси, безпосередньо пов'язані з формуванням та реалізацією політики соціальної відповідальності підприємства, що здійснюють комплексний вплив на навколишнє середовище і суспільство.

З метою виявлення впливу наслідків від реалізації заходами з СВ та впливу на економічні показники діяльності, доцільно виділити показники по кожній групі стейкхолдерів (табл. 3). Це дозволить зосередити увагу на тих напрямках діяльності, що, з одного боку, є соціально відповідальними для підприємства, а з іншого – дозволять досягнути економічних результатів у вигляді додаткового доходу, прибутку, економії.

Враховуючи різні аспекти соціальної відповідальності, слід зазначити, що така діяльність у підсумку орієнтована на підвищення ефек-

Таблиця 2

Методи оцінювання соціальної відповідальності

Назва метода оцінювання	Предмет оцінювання	Сфера застосування
Індекс Domini Social Investment (DSI 400)	Соціальні, екологічні й управлінські показники найбільших по капіталізації підприємств	Рейтингове порівняння підприємства з конкурентом
Індекс стійкості Доу Джонса (Dow Jones Sustainability Index)	Економічна основа для розвитку підприємства, соціальна активність, екологічна діяльність	Вивчення ризиків і можливостей специфічних для тієї чи іншої галузі
Індекс від фірми FTSE Group (ряд етичних індексів на інвестиційному фондовому ринку запущених фірмою FTSE Group)	Фінансові, соціальні й екологічні показники підприємства	Створення або оцінка сталих інвестиційних продуктів
Індекс корпоративної добродійності (Corporate Philanthropy Index)	Благодійність, взаємини з основними партнерами	Для створення інформативної бази та створення іміджу організацій
Метод Лондонської групи порівняльного аналізу (London Benchmarking Group)	Аналіз соціальної інклюзії (включення в активне життя суспільства) підприємства	Оцінка вартості витрат компанії Вимірювання та оцінка інвестицій компанії

Примітки: Складено на основі джерела [12]

тивності, тобто якості діяльності підприємства. Звертаючи увагу на компанії, які реалізують стратегію корпоративної соціальної відповідальності, слід зауважити, що ці підприємства сприяють покращенню якості життя у суспільстві, впровадженню демократичних та гуманістичних принципів діяльності, характеризуються високим рівнем конкурентоздатності, мають позитивний імідж на ринку і у суспільстві. Серед результатів впровадження заходів СВ виділяють такі критерії ефективної діяльності підприємства: поліпшення управління завдяки запобіганню ризикам різного ґатунку; покращення репутаційного менеджменту; збільшення обсягу продажу та частки ринку; розширення можливостей для залучення, утримання, мотивування співробітників компанії; оптимізація операційних процесів та зменшення виробничих витрат; налагодження та побудова дієвих відносин з іншими компаніями, урядовими структурами та неурядовими організаціями; поліпшення фінансових та економічних показників діяльності [13, 14].

Таблиця 3

**Взаємозв'язок заходів СВ
з ефективністю підприємства**

Стейкхолдери	Заходи СВ	Види ефективності
Споживачі	Надання гарантій клієнту Врахування потреб клієнтів Якісне та надійне обслуговування Забезпечення зворотного зв'язку	Лояльність споживачів Зростання обсягів продажу Створення іміджу
Громадські організації	Співпраця з громадськими організаціями Зв'язки з громадськістю Інформаційна підтримка	Зв'язок через ЗМІ Привернення уваги суспільства до проблем у питаннях СВ Контроль за наслідками діяльності підприємства
Персонал	Соціальний пакет Навчання та розвиток персоналу Корпоративні заходи Відпочинок Корпоративна культура Гендерна політика	Зменшення плинності кадрів Усвідомлення корпоративних цілей Участь у діяльності компанії Зростання продуктивності праці
Держава	Прозора сплата податків Створення робочих місць Заходи, направлені на покращення екології Здійснення заходів для покращення життя місцевої громади	Зростання іміджу компанії Зменшення оподаткування Державна підтримка підприємництва (державні кредити) Інвестиційна привабливість

Примітки: сформовано авторами

Даний перелік доцільно поповнити такими економічними наслідками впровадження практики СВ як здатність конкурувати на внутрішньому і зовнішньому ринках, зростання інвестиційної привабливості, удосконалення системи управління підприємством за рахунок врахування концепції соціальної відповідальності у

формуванні стратегічних планів та програм розвитку підприємства.

На впровадження та ефективне функціонування інструментів СВ у процесі управлінні організацією впливають різні чинники, які можна розділити на зовнішні і внутрішні «точки гармонізації» економічних інтересів з наслідками соціально-відповідального бізнесу.

У процесі взаємодії підприємства із зовнішнім середовищем можна виокремити такі «точки гармонізації»: чесність у взаємодії з інвесторами, діловими партнерами, конкурентами, споживачами, державою і суспільством; дотримання прийнятої практики бізнесу у конкретній країні та конкретній галузі, що визначаються історичними традиціями та культурними особливостями; розвиток цивільного, корпоративного та трудового законодавства та його дотримання; наявність і впливовість громадських організацій (товариства споживачів, професійні асоціації, інші громадські організації); розвиток наукового співтовариства у даній сфері та його зв'язок з різними рівнями управління підприємством; розвиток конкуренції, оскільки як соціальна відповідальність бізнесу більш повно реалізується на конкурентному ринку.

Серед «точок гармонізації» у внутрішньому середовищі підприємства найбільша роль відводиться людським ресурсам та їх розвитку через чесну оплату праці, соціальні гарантії, офіційне працевлаштування, належні умови праці, надання можливості розвитку персоналу, забезпечення рівних прав співробітників незалежно від їх статі, віку, расової приналежності, політичних поглядів тощо, підвищення якості трудового життя, розвиток соціального партнерства, а також через запровадження відповідного навчання шляхом затвердження етичних кодексів, навчання етичній поведінку, розроблення карт етики, запровадження системи моральних заохочень і покарань. Важливе значення має справедливий розподіл прибутків, дотримання законодавства, додержання умов контрактів із контрагентами, спонсорство та благодійна діяльність, випуск безпечної і якісної продукції, внесок у розвиток підприємства, дотримання принципів екологічного виробництва, відмова від забруднення навколишнього середовища.

Слід зазначити, що важливе значення у процесі гармонізації відводиться інформаційній підтримці відповідних заходів СВ, тобто представлення відповідної інформації про їх наслідки для різних груп стейкхолдерів. Основне призначення соціальних звітів, соціальних презентацій, соціальних експертиз інформувати державу в особі її представницьких органів, громадські організації, місцеве співтовариство, споживачів, партнерів, інвесторів та підприємства про результати впливу їх діяльності на різні аспекти СВ та поширення досвіду соціально-відповідального бізнесу.

Як показує досвід, обсяги діяльності, розмір і організаційна структура підприємства мають вплив на активність впровадження практики СВ. Великі підприємства більш схильні до використання інструментів СВ, що пояснюється наявністю необхідних матеріальних, фінансових і організаційних ресурсів для систематичної і цілеспрямованої соціально-відповідальної практичної діяльності та включенням такої діяльності у стратегічні плани та програми розвитку.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Таким чином, підсумовуючи викладене у статті можна зробити такі висновки:

1. Поширення практики соціально-відповідального бізнесу вимагає гармонізації заходів СВ із економічними інтересами підприємства. Як правило, економічні інтереси пов'язані з отримання прибутку, а СВ вимагає затрат на проведення відповідних заходів. Відтак відповідність між даними категоріями досягається за рахунок: усвідомлення важливості СВ для підприємства у різних аспектах його діяльності; проведення належної економічної оцінки проведених заходів та їх відповідності цілям і завданням діяльності підприємства; розроблення заходів поширення СВ з обґрунтуванням різних видів ефективності їх імплементації.

2. Гармонізація повинна здійснюватися із врахуванням інтересів усіх стейкхолдерів підприємства та у розрізі усіх сфер реалізації принципу соціальної відповідальності. Так, економія витрат при використанні екологічно безпечного і очисного устаткування, а отже зростання доходів і

продуктивності за рахунок ощадного і ефективного використання вичерпних ресурсів дотягтиметься шляхом вдосконалення екологічних процесів; збільшення доходів і прибутку підприємства через збільшення обсягів продаж, освоєння нових ринків, підвищення лояльності клієнтів, налагодження партнерських зв'язків, залучення кваліфікованих фахівців досягається через удосконалення економічної складової СВ; врахування інтересів та захист працівників, споживачів, населення у процесі їх життєдіяльності здійснюється за рахунок вдосконалення соціального фактора СВ шляхом поширення та оперативного доступу до інформації з соціальних питань.

3. Реалізація заходів із соціальної відповідальності вимагає прозорого та всебічного контролю за її результатами з метою виявлення недоліків та вибору практичних кроків гармонізації СВ з економічними інтересами підприємства

У подальших дослідженнях доцільно звернути увагу на формування соціальної інфраструктури, що сприятиме поширенню практики соціально-відповідального бізнесу.

Список літератури:

1. Петрашко Л. П. Корпоративна соціальна відповідальність в українській бізнес практиці. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journals.urau.ua>
2. Купіна Н. О. Корпоративна соціальна відповідальність як фактор конкурентної переваги / Н. О. Купіна // Інтелектуальна столиця. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.studlib.org.ua>
3. Филипова І. Г., Сумцов В. Г. Концепція оцінки соціальної відповідальності бізнесу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mpr.aub.uni-muenchen.de>
4. Polyanska A. Social responsibility as an enterprise's development factor / A. Polyanska // Економічний часопис ХХІ: науковий журнал. – 3-4 (1). – 2015. – С. 51-54.
5. Белявська К. С. Соціальна відповідальність бізнесу: еволюція поглядів на проблему // Вісник ХНУ. Екон. Науки. – (1). – 2011. – С. 230-234.
6. Шаша О. І. Корпоративна соціальна відповідальність як фактор формування позитивного іміджу підприємства / О. І. Шаша // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХП»: зб. наук. пр. Темат. вип.: Технічний прогрес і ефективність виробництва. – Харків: НТУ «ХП». – 2012. – № 16. – С. 65-69.
7. Колот А. М. Корпоративна соціальна відповідальність: еволюція та розвиток теоретичних поглядів / А. М. Колот // Економічна теорія. – (4). – 2013. – С. 5-26.
8. Софієнко А. В. Соціальна відповідальність бізнесу: розуміння та сучасні тенденції / А. В. Софієнко // Економічні інновації: Зб. наук. пр. – Одеса: ІПРЕД НАН України, 2012. – Вип. 47. – С. 297-301.
9. Варцаба В. І. Гармонізоване управління і менеджмент – актуальний напрям розвитку теорії і практики управління / В. І. Варцаба, В. П. Петренко // Стратегія економічного розвитку України. – № 34. – 2014. – С. 3-8.
10. Robert G. E. The Impact of Corporate Sustainability on Organizational Processes and Performance / Robert G. Eccles, Ioannis Ioannou, George Serafeim // Harvard Business School: Working Paper. 12-035. – July 29, 2013. – 47 p.
11. Євтушенко В. А. Соціальна відповідальність як інструмент превентивного антикризового управління // Проблеми і перспективи розвитку підприємництва. – 2013. – № 2. – С. 55-60.
12. Охріменко О.О. Соціальна відповідальність: навч. посіб. / О. О. Охріменко, Т. В. Іванова. – В-во: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». – 2015. – 180 с.
13. Куц С. Соціальна відповідальність бізнесу – від Noblesse Oblige до партнерства / С. Куц // Корпоративна соціальна відповідальність в Україні: експертна думка. – К.: Стило, 2009. – С. 88-101.
14. Стародубская М. КСВ – один из инструментов управления бизнесом. Корпоративная социальная ответственность бизнеса. Экспертная оценка и практика в Украине. – К.: ТЭФ ОЛБИ, 2008. – 160 с.

Полянская А.С., Самарский С.В.

Ивано-Франковский национальный технический университет нефти и газа

ГАРМОНИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ С ЭКОНОМИЧЕСКИМИ ИНТЕРЕСАМИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация

В статье исследованы противоречия, которые могут возникать между экономическими интересами и необходимостью реализации принципа социальной ответственности на предприятии. Выделены необходимые предпосылки и пути гармонизации указанных сфер деятельности предприятия. Рассмотрены показатели экономической оценки мероприятий, связанных с социальной ответственностью на предприятии. Предложены «точки гармонизации» социальной ответственности с экономическими интересами предприятия.

Ключевые слова: социальная ответственность, гармонизация, экономические интересы, предприятие.

Polyanska A.S., Samarskyi S.V.

Ivano-Frankivsk National State University of Nail and Gas

THE HARMONIZATION OF THE SOCIAL RESPONSIBILITY WITH THE ECONOMIC INTERESTS OF ENTERPRISE

Summary

This article explores the contradictions that may arise between economic interests and the need to implement the principle of social responsibility at the enterprise. The preconditions and ways of harmonizing of noted spheres of enterprise's activity are pointed out. The indicators of economic evaluation of steps related to the social responsibility at the enterprise are considered. The «points of harmonization» of social responsibility with economic interests of the enterprise are proposed.

Keywords: social responsibility, harmonization, economic interests, enterprise.

УДК 336.63

АМОРТИЗАЦІЙНА ПОДАТКОВА РІЗНИЦЯ ТА ЇЇ СТИМУЛЮЮЧИЙ ВПЛИВ НА ІНВЕСТИЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ

Романюк М.М., Герман Н.Ю.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Досліджено сутність амортизаційної податкової різниці. Розглянуто необхідні коригування фінансового результату до оподаткування в частині нарахування амортизації, які регламентовані Податковим кодексом України. Окреслено які строки корисного використання основних засобів використовувати для цілей податкового обліку, якщо вони відрізняються в бухгалтерському обліку. Проаналізовано цілі використання амортизаційних відрахування вітчизняним бізнесом. Запропоновано використання інвестиційної пільги з амортизаційної податкової різниці для стимулювання інвестиційної діяльності підприємств України.

Ключові слова: податок на прибуток, амортизація, податкові різниці, інвестиційна діяльність, амортизаційна податкова різниця.

Постановка проблеми. Податок на прибуток підприємств є однією з основних статей доходу бюджету держави. Недоотримання податку на прибуток підприємств викликає різноманітні негативні соціально-економічні наслідки. Саме тому, покращення справляння даного виду податку знаходиться серед важливих проблем, від вирішення якої залежить, з одного боку, – наповнення державного бюджету, з іншого – розвиток бізнесу в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням питань оподаткування прибутку підприємств займається низка вітчизняних вчених-економістів, таких як З.С. Варналій, О.М. Воронкова,

Л.М. Демиденко, О.М. Десятнюк, Ю.Б. Іванов, І.А. Крисоватий, І.О. Лютий, В.М. Мельник, Л.П. Миськів, О.Ю. Подмарьов, М.В. Романюк, Д.М. Серебрянський, Л.П. Сідельникова, А.М. Соколовська, Л.Л. Тарангул та інші вчені, але не всі проблемні питання оподаткування прибутку підприємницьких структур знайшли своє теоретичне вирішення.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Амортизація виступає основним елементом формування капіталу в нестабільній економіці, де не працює ринок довгострокових кредитів і обмежені чисті капітальні вкладення. Крім того, реінвестування амортиза-

ційних відрахувань забезпечує їх зростання у наступних періодах, що автоматично стимулює підприємства до їх цільового використання – відтворенню капіталу. За рахунок амортизаційних відрахувань у світі фінансується близько 60% інвестицій в основний капітал. Амортизаційна податкова різниця ускладнює вище наведені процеси та стримує розвиток бізнесу в Україні. Даний аспект оподаткування прибутку підприємницьких структур є надзвичайно важливим та недооціненим і тому потребує подальшого вивчення, адже для того, щоб використовувати амортизаційну політику для стимулювання капіталовкладень, необхідно, щоб, по-перше, податкова амортизація значно перевищувала економічну, або, принаймні – дорівнювала їй, і по-друге, стимулювати використання амортизаційних відрахувань виключно на інвестиційні цілі.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є висвітлення амортизаційної податкової різниці та визначення її впливу на інвестиційну діяльність підприємств в Україні.

Виклад основного матеріалу. 1 січня 2015 року набрав чинності Закон України № 71-VIII «Про внесення змін до Податкового кодексу України (далі – ПКУ) та деяких законів України (щодо податкової реформи)», що був підписаний Президентом і опублікований в «Голосі України» 31 грудня 2014 року. III розділ кодексу «Податок на прибу-

ток підприємств» був викладений в новій редакції. Основним нововведенням в частині оподаткування прибутку підприємств було те, що для платників податку, у яких річний дохід від будь-якої діяльності (за вирахуванням непрямих податків), визначений за правилами бухгалтерського обліку за останній річний звітний (податковий) період не перевищує 20 млн. грн., об'єкт оподаткування може визначатися без коригування фінансового результату до оподаткування на усі різниці (крім від'ємного значення об'єкта оподаткування минулих податкових (звітних) років). Податкові різниці скоротилися з 49 до 3 та залишилися: амортизація (ст. 138 ПКУ); формування резервів (ст. 139 ПКУ); фінансові операції (операції з цінними паперами, процентні витрати) (ст. 140 ПКУ) [3].

Вплив амортизаційної податкової різниці на фінансовий результат до оподаткування наведений в табл. 1.

Амортизаційні податкові різниці корегують фінансовий результат як у бік збільшення, так і у бік зменшення. Основна мета таких коригувань – прибрати з фінансового результату бухгалтерську амортизацію. Для цього на неї потрібно збільшити фінансовий результат, адже перед цим в бухгалтерського обліку амортизація зменшила його, потрапивши у витрати. І вже замість бухгалтерської включити податкову амортизацію, розраховану виходячи з правил ПКУ: для

Рис. 1. Вибір строку використання основних засобів в податковому обліку залежно від його значення в бухгалтерському

Джерело: розроблено автором за даними [7]

Таблиця 1

Вплив різниць, що виникають при нарахуванні амортизації необоротних активів, на фінансовий результат, визначений за правилами бухгалтерського обліку

Фінансовий результат до оподаткування:	
збільшується на суму (п. 138.1 ПКУ)	зменшуються на суму (п. 138.2 ПКУ)
– нарахованої амортизації основних засобів або нематеріальних активів відповідно до НП(С)БО або МСФЗ;	– розрахованої амортизації основних засобів або нематеріальних активів відповідно до пункту 138.3 ПКУ;
уцінки та втрат від зменшення корисності основних засобів або нематеріальних активів, включених до витрат звітного періоду відповідно до НП(С)БО або МСФЗ;	залишкової вартості окремого об'єкта основних засобів або нематеріальних активів, визначеної з урахуванням положень статті 138 ПКУ, у разі ліквідації або продажу такого об'єкта;
– залишкової вартості окремого об'єкта основних засобів або нематеріальних активів, визначеної відповідно до НП(С)БО, у разі ліквідації або продажу такого об'єкта.	– дооцінки та вигід від відновлення корисності основних засобів або нематеріальних активів в межах попередньо віднесених до витрат уцінки та втрат від зменшення корисності основних засобів або нематеріальних активів відповідно до НП(С)БО або МСФЗ.

Джерело: розроблено автором за даними [3]

цього необхідно зменшити фінансовий результат податкову амортизацію. Дана податкова різниця дуже ускладнює інвестиційні процеси на підприємстві, адже у 95 випадків із 100 податкова амортизація менша за амортизацію, розраховану за даними фінансової звітності. Причинами виникнення податкових різниць між фактичною та податковою амортизацією є нормативні положення ПКУ, а саме: строго регламентовані нормами ПКУ мінімальні терміни експлуатації основних засобів та нематеріальних активів. Реальні терміни використання цих необоротних активів, як правило є меншим, а отже і фактичні амортизаційні відрахування – більшими; підприємства можуть здійснювати дооцінку або уцінку основних засобів за встановленими правилами з відповідним збільшенням додаткового капіталу. Однак за податковими правилами, така дооцінка (уцінка) на вартість основних засобів для цілей оподаткування не впливає [4].

Які строки корисного використання основних засобів використовувати для цілей податкового обліку, якщо вони відрізняються в бухгалтерському обліку наведено на рис. 1.

Таким чином, з 01.01.2015 року фінансовий результат до оподаткування платника податку, загальний дохід за виключенням непрямих податків яких перевищує 20 млн. грн., повинні збільшувати його на бухгалтерську амортизацію та зменшувати на амортизацію, обчислену з урахуванням особливостей ПКУ.

На даний момент амортизаційні відрахування використовуються вітчизняним бізнесом на власний розсуд, як правило поповнення обігових коштів, і не є вагомим інвестиційним ресурсом. Проблему цільового використання амортизаційних відрахувань можна вирішити за допомогою: акумуляції амортизаційних відрахувань в амортизаційному фонді і використанні його виключно на інвестиції в основний капітал. У разі використання на інші цілі необхідно включати такі кошти в оподатковуваний податком прибуток і оподатковувати на загальних підставах; стимулювання інвестиційного використання амортизаційних відрахувань шляхом впровадження механізму дії інвестиційного податкового кредиту та (або) інвестиційної податкової знижки.

У планово-адміністративній економіці вже мав місце амортизаційний фонд, який викорис-

товувався підприємствами суворо за цільовим призначенням – на капітальні вкладення. Основна частина амортизації, що спрямовувалася на повне відновлення засобів праці, централізувалася галузевими міністерствами і направлялася на фінансування централізованих капітальних вкладень. Кошти амортизаційного фонду кожного підприємства зберігалися на особливому рахунку, їх цільове використання суворо контролювалося [5].

Сьогодні в економічній літературі зустрічаються різні точки зору стосовно ролі і місця амортизаційного фонду як джерела відтворення основного капіталу. Зустрічається твердження, що формування амортизаційного фонду є пережитком старого бухгалтерського алгоритму відображення у звітності амортизації, який і призводив до штучного виникнення віртуального амортизаційного фонду [6]. І взагалі «поняття «амортизаційного фонду» залишилось у тому періоді часу, коли діяла тільки державна форма власності» [1].

Інша точка зору полягає в тому, що, хоча система обліку амортизації сьогодні і не передбачає її нагромадження в амортизаційному фонді, створення такого фонду є економічно доцільним [5], і тому пропонується два варіанти використання амортизаційних відрахувань. У першому варіанті пропонується резервувати амортизаційні відрахування в амортизаційному фонді і розміщувати його на депозитних банківських рахунках під певні проценти. І цей амортизаційний фонд використовується відповідно до його призначення як одне із джерел відтворення основного капіталу. При цьому затрати на виконання всіх видів ремонту, модернізацію і інші види покращення засобів праці за період їх використання відносять на собівартість продукції в межах сум, встановлених діючим законодавством, або покриваються за рахунок прибутку. Сутність другого варіанта полягає в тому, що амортизаційні відрахування надходять у господарський обіг для збільшення власних оборотних коштів підприємства. У результаті цього підприємство отримує приріст прибутку, що розраховується як добуток суми амортизаційних відрахувань у поточному періоді і ставки доходності оборотних коштів. Таким чином, амортизаційний фонд повинен включати грошові кошти, які є необхідні-

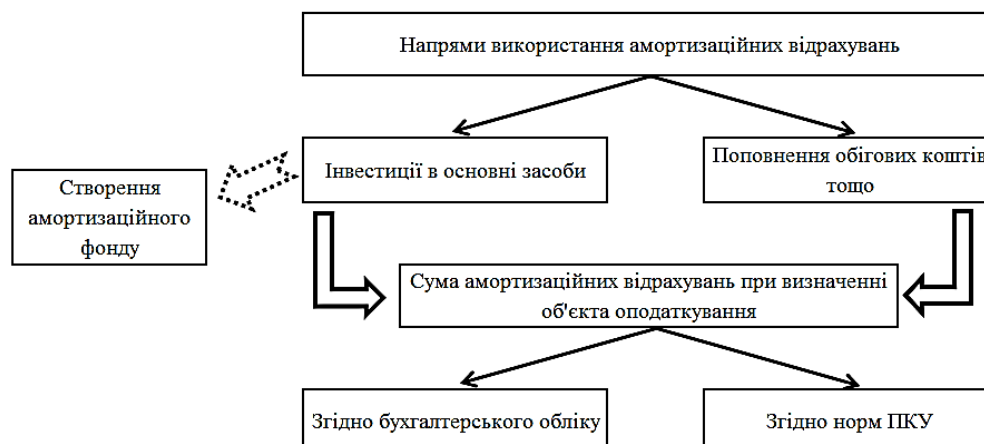

Рис. 2. Сутність інвестиційної пільги з амортизаційної податкової різниці

Джерело: розроблено автором

ми для повного відтворення основного капіталу на новій технічній основі, а також для виконання всіх видів ремонту та модернізації [2].

Пропозиція стосовно надання інвестиційної пільги при створенні амортизаційного фонду і відповідного контролю за його використанням дає можливість державі, відмовляючись від сьогоденної вигоди у вигляді податку на прибуток (яка все-одно буде знівелювана у довгостроковому періоді) отримати потужний стимул для зростання інвестиційного попиту, і як наслідок – конкурентоспроможності та експортної орієнтованості вітчизняної продукції. Інвестиційна пільга, за нашими пропозиціями, полягає в наступному: підприємства, що створюють амортизаційний фонд і використовують амортизацію виключно для інвестицій в основний капітал (при цьому держава чітко контролює даний процес) отримують право на інвестиційну пільгу і можуть знівелювати податковою амортизацією та використовувати бухгалтерську для цілей оподаткування, а підприємства, які використовують амортизацію у цілях відмінних від вище зазна-

ченої, використовують норми ПКУ та податкову амортизацію (рис. 2).

Висновки і пропозиції. На даному етапі розвитку економіки України податкова реформа 2015 року є надзвичайним кроком вперед. Не зважаючи на це, подальше реформування норм оподаткування прибутку підприємств зумовлюють все ще наявні податкові різниці. Податок на прибуток втратив свою стимулюючу функцію та виступає лише фіскальним інструментом держави. Сучасна система оподаткування прибутку підприємницьких структур ніяким чином не стимулює розвиток підприємницької діяльності, який несе за собою збільшення ВВП та зміцнення економіки України в довгостроковій перспективі. Використання запропонованої нами інвестиційної пільги з амортизаційної податкової різниці дозволить реалізувати стимулюючу функцію податку на прибуток. Держава повинна знаходити компроміс між бажанням поповнити казну сьогодні та стимулюванням розвитку підприємництва в країні, що дозволить примножити надходження до бюджету в майбутньому.

Список літератури:

1. Городянська Л. В. Амортизація: функції, фінансовий механізм управління, концептуальні підходи до розробки загальної методики обліку амортизації / Л. В. Городянська // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 2 (32). – С. 57–68.
2. Дугієнко Н. О. Економічна сутність амортизаційної політики та її основні складові в період глобалізації [Електронний ресурс] // Н. О. Дугієнко, І. І. Колобердяно. – Режим доступу: http://web.znu.edu.ua/herald/issues/2009/econom_2009_1/122-130.pdf – Назва з екрана.
3. Податковий кодекс України від 02.12.10 № 2755-VI [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> – Назва з екрана.
4. Романюк М. В. Податкове стимулювання економіки шляхом впливу на амортизаційну політику суб'єктів господарювання [Електронний ресурс] / М. В. Романюк – Режим доступу: <http://www.econom.univ.kiev.ua/GS/20102014/zbirnuk.pdf> – Назва з екрана.
5. Хотомлянський О. Амортизаційний фонд як джерело відтворення основних засобів / О. Хотомлянський // Економіка України. – 2004. – № 3. – С. 38–42.
6. Чалий І. Джерельні інвестиції Кабміну: як немає активів, пасиви не допоможуть / І. Чалий // Дзеркало тижня. – 2004. – № 11 (20 березня). – С. 11.
7. Шустваль Т. Податок на прибуток підприємств: як працювати по-новому / Т. Шустваль // Все про бухгалтерський облік. – 2015. – № 4. – С. 52–58.

Романюк Н.В., Герман Н.Ю.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АМОТИЗАЦИОННАЯ НАЛОГОВАЯ РАЗНИЦА И ЕЕ СТИМУЛИРУЮЩЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ИНВЕСТИЦИОННУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЙ УКРАИНЫ

Аннотация

Исследована сущность амортизационной разницы. Рассмотрены необходимые корректировки финансового результата до налогообложения в части начисления амортизации, которые регламентированы Налоговым кодексом Украины. Определены, какие сроки полезного использования основных средств использовать для целей налогового учета, если они отличаются в бухгалтерском учете. Проанализированы цели использования амортизационных отчислений отечественным бизнесом. Предложено использование инвестиционной льготы по амортизационной разнице для стимулирования инвестиционной деятельности предприятий Украины.

Ключевые слова: налог на прибыль, амортизация, налоговые разницы, инвестиционная деятельность, амортизационная налоговая разница.

Romanyuk M.V., German N.Y.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

TAX DEPRECIATION DIFFERENCE AND ITS INCENTIVE EFFECT ON INVESTMENT ACTIVITY OF UKRAINIAN ENTERPRISES

Summary

The essence of the depreciation difference was investigated. Necessary adjustments to the financial result before taxation in the part of depreciation, which are regulated by the Tax Code of Ukraine, were considered. The useful lives of fixed assets used for tax purposes if they are different in accounting were determined. The purpose of the use depreciation to domestic business was analyzed. The use of investment tax benefits from depreciation difference for stimulating investment activity of the Ukrainian enterprises was suggested.

Keywords: income tax, depreciation, tax differences, investment, tax depreciation difference.

УДК [339.332:656.96]:629.33/36(043.3)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДОВГОТЕРМІНОВИХ ВІДНОСИН З ПОКУПЦЕМ НА АВТОМОБІЛЬНОМУ РИНКУ

Савич О.П.

Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана

У статті досліджено, що сьогодні на перше місце виходить маркетинг взаємовідносин: автовиробник – покупець автомобіля. Формування успішного досвіду покупки та володіння автомобілем, а також наступної покупки автомобіля цього ж виробника, бренду чи моделі через визначений життєвий цикл володіння, на рівні з рекомендацією покупки даного продукту іншим покупцям саме і створює відносини покупця та виробника-продавця автомобілів. Визначено, що довготермінові відносини базуються на такому понятті, як «лояльність» покупця. То ж задача кожного автовиробника – сформувати довготермінову лояльність покупця та підтримувати її своїми діями від першої покупки автомобіля до повторної покупки автомобіля цього ж бренду, починаючи від процесів продаж і закінчуючи післяпродажним сервісом та комунікаційною політикою. В статті визначена етапність формування лояльності покупця автомобіля та процес покупки автомобіля. Автором досліджені та удосконалені методи оцінки клієнтської лояльності та розроблені механізми впливу. Розроблена формула виміру клієнтської лояльності.

Ключові слова: відносини з покупцем, автомобільний ринок, лояльність, маркетингові інструменти.

Постановка проблеми. Теоретичні основи маркетингу взаємовідносин діють і на автомобільному ринку. Ще донедавна успіх продаж автомобілів був забезпечений тільки однією конкурентною перевагою – якісний та доступний продукт. В останні роки, фокус з «продукту» зміщується в сторону фокуса на клієнта. Тобто, на перше місце виходить маркетинг взаємовідносин: автовиробник – покупець автомобіля. Так, виробляти конкурентний автомобіль буде завжди важливо, але тільки це, на переповненому ринку конкурентами, які виробляють схожі продукти з такими ж характеристиками та цінами, не принесе успіху в наступних продажах цьому ж покупцю такого ж продукту, виробленого тією ж компанією. Формування успішного досвіду покупки та володіння автомобілем, а також наступної покупки автомобіля цього ж виробника, бренду чи моделі через визначений життєвий цикл володіння, а також рекомендації покупки даного продукту іншим покупцям саме і формує відносини покупця та виробника-продавця автомобілів. Так, дослідження Experian Automotive показують, що лояльність покупця до бренда автомобіля підвищує продажі автомобілів на 20%.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемою дослідження теоретичних аспектів маркетингу відносин займалися багато вітчизняних і зарубіжних учених. Проведений нами аналіз останніх публікацій засвідчив, що увагу науковців привертала такі поняття, як маркетинг взаємовідносин та маркетинг партнерства. Так, Бейкер М. (Baker M., 2001) визначив маркетинг взаємовідносин як науку про залучення й утримання покупців (споживачів) [8]. А ось Котлер Ф. (Kotler P., 2000) досліджував маркетинг взаємовідносин з позиції спрямованості маркетингової діяльності фірми на встановлення довгострокових, конструктивних, привілейованих стосунків із потенційними клієнтами [3]. В той же час Гордон Я. (Gordon Y., 2001) вважає, що маркетинг партнерських відносин – безперервний процес визначення і створення нових цінностей разом з індивідуальними покупцями, а потім спільного отримання і розподілу вигоди від цієї діяльності між учасниками взаємодії [2]. Аналіз наукових праць з питань маркетингової діяльності підприємств дозволив виявити, що доцільним є проведення дослідження, направлене на вивчення особливостей взаємовідносин виробник-покупець.

Мета дослідження. Метою дослідження є визначення складових маркетингу взаємовідносин на автомобільному ринку та розробити методіку оцінки лояльності споживача. Важливим є також визначити маркетинговий інструментарій впливу на лояльність клієнта.

Актуальність теми. Зростання продаж автомобілів сповільнилось в світі, а в Україні спостерігається багатократне падіння. Лояльний же покупець, при наявності ресурсів, буде повторно купувати автомобіль тільки такого бренду, прихильником якого він являється.

Методологія. Теоретичним і методичним підґрунтям стали такі загальнонаукові методи, як системний аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, а також спеціальні наукові методи, в тому числі: методи соціологічних досліджень та порівняння. Матеріалами досліджень стали теоретичні праці вчених та практичні знання та досвід автора роботи на автомобільному ринку України.

Практичне значення. Автомобілебудівні підприємства, використовуючи дослідження автора, можуть активно впливати на лояльність клієнта, а тому нівелювати вплив кризових явищ на об'єми продаж.

Результати дослідження. Довготермінові відносини базуються на такому понятті, як «лояльність» покупця. В автомобільному світі, один автовиробник може назвати лояльність, як покупка автомобіля у конкретного автовиробника із-за сили бренду. Інший назве клієнта «лояльним», якщо той купив новий автомобіль у того ж продавця, що і продав йому перший автомобіль. Одні виробники визначають «лояльність» як процес наступної покупки, а інші – емоції клієнта, які виникають при циклі володіння автомобілем. І всі визначення коректні з різних точок зору. Тому, зрозуміло, що необхідно якимось чином виміряти лояльність та сформувані програму дій впливу на покращення цього показника.

То ж задача кожного автовиробника – сформувати довготермінову лояльність покупця та підтримувати її своїми діями від першої покупки автомобіля до повторної покупки автомобіля цього ж бренду, починаючи від процесів продаж і закінчуючи післяпродажним сервісом та комунікаційною політикою. Лояльність повинна бути сформована таким чином, щоб результат дій компанії привів не тільки до повторної покупки автомобіля, але і до рекомендацій іншим потенційним клієнтам.

Ми вважаємо, що на лояльність покупця впливають, як негативні, так і позитивні фактори. Серед них:

- задоволення процесом продажів;
- частота гарантійних ремонтів та сервісних звернень;
- час проведення ремонтів;
- якість оплачених ремонтів;
- час, витрачений на очікування автомобіля під час його ремонту;
- комунікації з дилером, виробником: як прямі, так і непрямі через сайти;
- активність дилера в комунікаціях через рекламу, запрошення на події, поздоровлення, персональні знижки та подарунки тощо;

- задоволення від управління автомобілем, комфортом, безпекою, економічності та якістю;
  - оновлення моделей та відповідність очікуванням споживача для покупки нового автомобіля.
- Тому ми виділяємо такі складові лояльності:
- базова лояльність;
  - задоволення процесом покупки;
  - гарантія та сервіс;
  - комунікації.

Ці складові виходять перш за все із процесу та довжини між циклами покупки автомобіля. Спочатку у споживача формується базова лояльність до бренду, яка включає знання бренду, досвід володіння брендом, отримання інформації про бренд і модель та виробника, потім відбувається процес покупки, де клієнт отримує позитивні або ж негативні емоції купівлі автомобіля, в тому числі в процесі фінансування його покупки. Наступним етапом йде досвід експлуатації та ремонту автомобіля, який є найбільш тяжким етапом для автовиробника, так як тут проявляється якість автомобіля та сервісу дилера. Дуже важливий фактор формування лояльності споживача є не просто відсутність поломок в автомобіля, а й швидкість їх ремонту. І останній етап процесу формування лояльності – це постійна комунікація зі споживачем за допомогою акцій, подій, поздоровлень, знижок на сервіс і купівлю нового автомобіля. Процес формування лояльності клієнта схематично представлений на рис 1.

Використовуючи такі дані, автовиробник та його дилер формує політику взаємовідносин з власником автомобіля та може відслідковувати лояльність кожного покупця на протязі циклу володіння-покупка автомобіля. Тут необхідна персональна програма кореляції рівня лояльності кожного покупця. Так як в одних власників автомобіля відбувається більше гарантійних ремонтів, а інші – взагалі не відвідують планові технічні роботи, а є такі, які всім задоволені, але купують інший автомобіль, так як в асортименті автовиробника відсутні новинки або технології, необхідні конкретному споживачу.

Тут важливо покупця, із звичайного клієнта, якому необхідний автомобіль в даний проміжок часу та для задоволення його потреб, перетворити в клієнта лояльного та бренд-залежного. Якщо у

Рис. 1. Процес формування лояльності покупця автомобіля

Джерело. Власні дослідження автора

звичайного покупця процес покупки відбувається стандартно: починаючи від збору інформації, знайомства і оцінці пропозиції та, нарешті, відбувається покупка, – то лояльний покупець, на нашу думку, в цьому процесі отримує позитивні емоції від процесу володіння автомобілем, його якості, комфортності, безпекою тощо. Потім клієнт отримує бездоганне сервісне обслуговування і, найголовніше, він не тільки знову купує той же бренд та продукт, а й постійно рекомендує продукт чи бренд потенційним покупцям (рис 2).

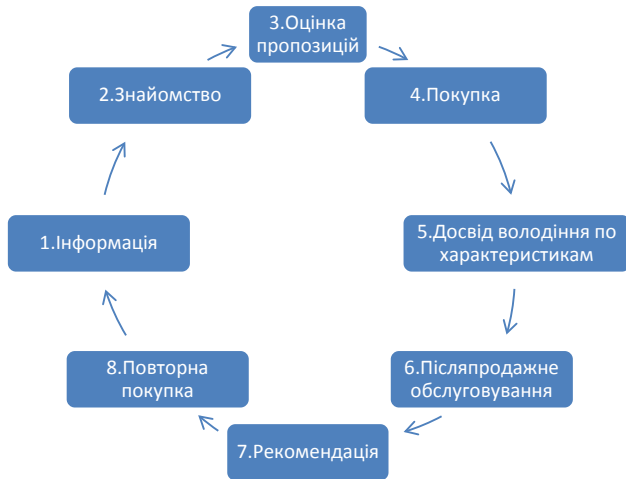

Рис. 2. Процес повторної покупки автомобіля одного бренду

Джерело: власні дослідження автора

Автовиробники історично, все ще, використовують два типа даних, які допомагають оцінити клієнтську лояльність:

- маркетингові дослідження, які надають статистичну інформацію чому покупка відбулась;
- індекс задоволення клієнта (customer satisfaction index (CSI)).

Традиційно, маркетингові дослідження забезпечують набір даних щодо процесу покупки автомобіля та задоволенням клієнта покупкою автомобіля відразу після придбання. В процесі таких досліджень порівнюється новий автомобіль із автомобілем, яким володів раніше покупець, із іншим брендом, виробником або дилером. Такий метод забезпечує тільки поверхневий огляд задоволенням покупкою без виділенням мотивів покупки клієнта.

Основний же недолік CSI – це те, що він базується на думках та припущеннях покупця, а не на фактах та його поведінці. Працівники дилерських центрів дуже часто зацікавлені підроблювати CSI показники, так як вони мотивовані від високого результату по CSI або ж застосовують маркетингові ініціативи для підвищення даного показника. Але не ці, не інші дії, не показують, що клієнт купить саме автомобіль даного бренду, навіть якщо показник CSI високий. Тому, на нашу думку, високий показник CSI не гарантує лояльності чи задоволення клієнта, а тільки показує загальний рівень відношення клієнта до послуг та роботи дилера.

Тому, в такому випадку, необхідно по-іншому вимірювати клієнтську лояльність. На нашу думку оцінка повинна включати наступні дані та показники процесу покупки автомобіля:

- історія покупки автомобіля;
- фінансова історія;
- повна клієнтська інформація;
- чи відвідує клієнт планові регламентні сервісні роботи;
- кількість та суть гарантійних ремонтів;
- кількість та специфікація придбаних запчастин і аксесуарів;
- задоволення дилером, автомобілем/брендом та сервісом;
- участь та відклики клієнта на маркетингові ініціативи, події та знижки клієнта;
- кількість контактів з клієнтом.

Ми вважаємо, що необхідно розширити поняття та складові взаємовідносин виробник/дилер – споживач за рахунок таких складових лояльності:

- лояльність повторної покупки;
- лояльність по заміні;
- лояльність сім'ї.

«Лояльність повторної покупки» – це просто порівняння автомобіля, яким володіє клієнт сьогодні та яким володів клієнт раніше. Якщо це один і той же бренд, то клієнт вважається лояльним.

«Лояльність по заміні» трохи специфічне поняття. Ми визначаємо його, як покупка нового автомобіля одного й того ж виробника, але іншого бренду і тільки тому, що покупець або не знайшов потрібного автомобіля із асортименту бренду, яким він володів раніше, або ж змінив статус з точки зору зміни доходів.

«Лояльність сім'ї» означає таку ситуацію, коли в сім'ї є 2 автомобіля різних брендів, і ось коли наступного разу сім'я купує автомобіль одного із брендів, яким вона володіла раніше, то сім'я – лояльна до цього бренду і не лояльна до іншого.

Результатом відмінних взаємовідносин з продавцем або виробником автомобіля є висока лояльність клієнта, яку як і будь-який показник можна розрахувати математично та систематично вимірювати. Ми пропонуємо вимірювати лояльність за формулою:

$$L = \frac{B}{R} \times 100\% \quad (1),$$

де, L – лояльність покупця до бренду «А»;

B – покупець, який володів раніше брендом «А» і знову придбав автомобіль бренду «А»;

R – покупець, який володів раніше брендом «А» і придбав новий автомобіль (не важливо якого бренду в тому числі бренду «А»).

Наприклад, візьмемо період в один рік, 100 000 власників бренду «А» повернулись на ринок та купили нові автомобілі всіх марок. Із них 60 000 придбали автомобіль бренду «А». Тоді лояльність буде визначатись як $60\,000/100\,000 = 60\%$.

Ми вважаємо, що корисність автомобіля для клієнта базується на його очікуванні. Очікування клієнта – це не тільки задоволення від покупки автомобіля, але і від післяпродажного сервісу. Тому, більшість клієнтів хочуть отримати першокласний сервіс і в тому числі: нагадування про наступне техобслуговування, якісну здачу та отримання автомобіля із сервісу, пакетні роботи та фіксовані вартості робіт. Очікування клієнта виражається в його лояльності, і тому просто необхідно виконати всі дії, які очікує клієнт і, навіть, більше.

Замість того, щоб вимірювати взаємовідносини з клієнтом, як ми пропонуємо, методом розрахунку лояльності, багато компаній просто фо-

кусуються на дослідженнях індексу клієнтського задоволення (CSI).

Ми вважаємо, що очікування клієнта щодо відмінного післяпродажного обслуговування з кожним роком зростає, а тому якість сервісу та гарантійного обслуговування – основа лояльності клієнта та майбутньої покупки автомобіля. Високоякісне обслуговування в свою чергу потребує кваліфікаційних людських ресурсів і наявність сучасного обладнання та охайної сервісної зони з комфортною зоною очікування для клієнтів.

Сучасні вимоги до бізнесу основані на формуванні глибинних взаємовідносинах з клієнтами, йде боротьба за клієнтську лояльність. Тому, більшість компаній трансформувались із таких компаній, які продають автомобілі на компанії – клієнтсько-центристські, де фокусом всіх маркетингових дій виступає клієнт. Так, важливо, не тільки комфортно та із задоволенням для клієн-

та, продати йому автомобіль, але і активно комунікувати з клієнтом на протязі післяпродажного періоду, тобто під час проведення сервісних і гарантійних робіт.

Висновки. Отже, в останні роки, фокус автовиробників із «продукту» зміщується в сторону фокуса на клієнта. Тобто, на перше місце виходить маркетинг взаємовідносин: автовиробник – покупець автомобіля. То ж задача кожного автовиробника – сформувати довготермінову лояльність покупця та підтримувати її своїми діями від першої покупки автомобіля до повторної покупки автомобіля цього ж бренду, починаючи від процесів продаж і закінчуючи післяпродажним сервісом та комунікаційною політикою. Лояльність повинна бути сформована таким чином, щоб результат дій компанії привів не тільки до повторної покупки автомобіля, але і до рекомендацій іншим потенційним клієнтам.

Список літератури:

1. Алешина И. В. Поведение потребителей / И. В. Алешина – М.: Экономистъ. – 2008. – 528 с.
2. Гордон Я. Х. Маркетинг партнерских отношений / Пер. с англ. О. Н. Нестеровой. – СПб.: Питер, 2001. – С. 350.
3. Котлер Ф. Маркетинг в третьем тысячелетии: как создать, завоевать и удержать рынок / Пер. с англ. В. А. Гольдича, И. А. Оганесовой; Наук. ред. и авт. вступление Б.А. Соловьев – М.: АСТ, 2000, с. 320.
4. Портер М. Конкуренция: пер. з англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. – 608 с.
5. Прахалад К. К. Майбутнє конкуренції. Творення унікальної цінності спільно з клієнтами / Прахалад К. К., Рамасвами, Векант.: пер. з англ. – К.: Видавництво «Агенція «Стандарт», 2005. – 258 с.
6. Хлебников Д. В. Ценность и факторы ценности. -- Режим доступа: <http://www.zubry.ru/articles/2009/01/cennost-i-factory-cennosti-chast-1,2,3>, с. 51-57.
7. Anderson James C. Customer Value Proposition in Bussines Markets / James C. Anderson, James A. Narus, Wouter van Rossum: Harward Business Review. – 2006, 455 p.
8. Baker M. J. IEBM Encyclopedia of Marketing. – London: Thomson Learning, 2001.
9. Falk R. Predatory Globalization. New York: Harper & Row, 1999, 321 p.

Савич А.П.

Киевский национальный экономический университет
имени Вадима Гетьмана

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ДОЛГОВРЕМЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ С ПОКУПАТЕЛЕМ НА АВТОМОБИЛЬНОМ РЫНКЕ

Аннотация

В статье исследовано, что сегодня на первое место выходит маркетинг взаимоотношений: автопроизводитель – покупатель автомобиля. Формирование успешного опыта покупки и владения автомобилем, а также следующей покупки автомобиля этого же производителя, бренда или модели через определенный жизненный цикл владения, на уровне с рекомендациями покупки данного продукта другим покупателям именно и создает отношения покупателя и производителя-продавца автомобилей. Определено, что долгосрочные отношения базируются на таком понятии, как «лояльность» покупателя. Поэтому задача каждого производителя – сформировать долгосрочную лояльность покупателя и поддерживать ее своими действиями от первой покупки автомобиля до повторной покупки автомобиля этого же бренда, начиная от процессов продаж и заканчивая послепродажным сервисом и коммуникационной политикой. В статье определена этапность формирования лояльности покупателя и процесс покупки автомобиля. Автором исследованы и усовершенствованы методы оценки клиентской лояльности, а также разработаны механизмы влияния. Разработана формула измерения клиентской лояльности.

Ключевые слова: отношения с покупателем, автомобильный рынок, лояльность, маркетинговые инструменты.

Savych O.P.

Kyiv National University of Economics after V. Hetman

FEATURES OF LONG-TERM RELATIONS FORMING WITH CUSTOMER ON CAR MARKET

Summary

There was researched that relations marketing: car producer – customer is going on the first place nowadays. Forming of successful buying experience and car's ownership as well as next buying of the brand and even model of the same producer in a particular ownership cycle together with recommendations of buying this product to other customers do create relationship between customer and cars' producer-seller. It was defined that long-term relations are basing on such meaning as «customer's loyalty». Therefore the task of any producer is to form and support long-term loyalty by its actions from the first till secondary car buying of the same brand starting from sales processes and finishing by aftersales service as well as communicative policy. There was defined staging of loyalty forming as well as car buying process. The methods of loyalty assessment have been researched in the article as well as influence mechanisms were defined. The formula of clients' loyalty evaluation has been invented.

Keywords: relations with customer, car market, loyalty, marketing tools.

УДК 338.431.8

СТРУКТУРА АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

Самофатова В.А.

Одеська національна академія харчових технологій

Досліджено економічний зміст базових понять структурних елементів агропродовольчої сфери. Відзначено, що агропродовольча сфера є складною, багатокomпонентною і багаторівневою системою і є у світі одним з найбільших споживачів природних ресурсів та основним джерелом забезпечення розвитку суспільства. Висвітлено проблеми сталого розвитку агропродовольчої сфери. Зауважено, що у структурі агропродовольчої сфери повинні органічно поєднуватись як дрібно- та середньотоварне фермерсько-кооперативне виробництво, так і великий кластерно-корпоративний агробізнес. Розглянуто сучасну модель і перспективи розвитку вітчизняної агропродовольчої сфери.

Ключові слова: агропродовольча сфера, агропромисловий комплекс (АПК), регіон, просторова організація, сталий розвиток.

Постановка проблеми. Агропродовольча сфера є одним із найважливіших секторів економіки України. Потреби населення у всіх основних продуктах харчування повинні забезпечуватися за рахунок функціонування і розвитку достатньо потужної в ресурсному і виробничому відношеннях національної агропродовольчої сфери. Навіть у періоди індустріалізації та за сучасних тенденцій розвитку нанотехнологій, автоматизованого промислового виробництва в економіці, Україна продовжує себе позиціонувати як аграрна держава з пріоритетним розвитком агропродовольчої сфери, оскільки має найпотужніші у світі чорноземи [1, с. 7]. Крім того, історично наша країна формувалася як сільська місцевість, з якої значно пізніше виділилися промислове виробництво й торгівля. Забезпечуючи країну продовольством, село виступає опорою держави. Значна щільність сільського населення необхідна для освоєння ресурсів території, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Функції села багатогранні. Селянство виконує соціальні й етичні завдання, є носієм національного генетичного коду, ідентичності, духовності та культури нації [2, с. 98].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам реформування агропродовольчої сфери та її розвитку, а також формуванню конкурентоспроможних організаційних структур присвятили свої праці П.Т. Саблук, О.І. Павлов, О.Л. Попова, О.В. Величко, О.І. Фурдичко, Ю.О. Лупенко, В.Г. Андрійчук, В.С. Дієсперов та багато інших.

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми. Проте, дана проблематика є досить складною і багатогранною, тому потребує додаткових досліджень, особливо в питаннях визначення ефективних форм і способів ведення діяльності в агропродовольчій сфері.

Метою статті є характеристика агропродовольчої сфери, виявлення системних проблем її розвитку та визначення шляхів їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що агропромисловий комплекс (АПК) складається з наступних елементів:

- сільське господарство (рослинництво та тваринництво);

- галузі промисловості, що переробляють сільськогосподарську сировину;

– галузі, що виробляють засоби виробництва для АПК (сільськогосподарське і харчове машинобудування):

– виробнича та соціальна інфраструктура (заготівля, зберігання, транспортування і реалізація продукції).

Поняття «агропродовольча сфера» (АПС) корелює з біологічним терміном «біосфера» і є її важливою складовою, пов'язаною з життєзабезпеченням суспільства. Відмічена сфера має особливу природу, відмінну від інших секторів економіки, адже потребує ведення виробничої діяльності в гармонії з природою. Цей термін поки що не досить поширений у науковому обігу. Частіше вживається термін «агросфера» прийнятно до сільськогосподарського виробництва. За визначенням О. І. Фурдичко: «Агросфера – це частина біосфери, яку складають культурні рослини, свійські тварини, оброблений під сільськогосподарські культури ґрунт і пов'язані з ним організми (бур'яни, комахи, гриби, мікроорганізми, віруси тощо). До неї входять також луки, пасовища, сільські поселення...» [3, с. 5]. Агросфера являє собою складну соціально-економічну і одночасно уразливу агробіологічну систему, якій властиві диверсифіковані функції – життєзабезпечення (виробництво агропродовольства і сировини для задоволення потреб населення у продуктах харчування, одязі, паливі тощо), життєдіяльності (умови і якість життя сільського населення, місце прикладання праці та одержання доходів), життєоблаштування (освоєність середовища проживання, його якісний стан і екологічна безпечність) [4, с. 35]. Агросфера, як видозмінене внаслідок сільськогосподарської діяльності середовище, включає сільгоспугіддя, агропромисловий комплекс, сферу обслуговування аграрного сектора України. Слід також відзначити, що забезпеченість природними ресурсами є потужною конкурентною перевагою для забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону.

Агропродовольча сфера є складною, багатоконпонентною і багаторівневою системою і є у світі одним з найбільших споживачів природних ресурсів та основним джерелом забезпечення розвитку суспільства. За визначенням О.І. Павлова, агропродовольча сфера – це не тільки певний сектор економіки, який об'єднує галузі та види економічної діяльності, що включені в єдиний технологічний цикл виробництва і просування на ринок сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, а й природне та соціальне просторове сільсько-міське сполучене утворення [5, с. 7]. З даного твердження зрозуміло, що поняття «агропродовольча сфера», є значно ширшим від поняття «агропродовольчий комплекс», адже крім традиційних складових АПК, враховує складну територіальну підсистему. Територіальний фактор, особливості та специфіка регіональної локалізації відіграє важливу роль в міжгалузевій інтеграції всієї агропромислової сфери, яка реалізується у формі різномасштабних утворень локального типу. Зазначене позначає, що агропродовольча сфера відноситься до просторомістких видів діяльності. Тому, урахування просторового чинника надасть агропродовольчій системі гармонійної цілісності та дозволить виокремити екологічні, економічні та соціальні аспекти розвитку. Агропродовольча

сфера, як видозмінене внаслідок сільськогосподарської та переробної діяльності середовище, включає сільгоспугіддя, агропромисловий комплекс, сферу обслуговування аграрного і продовольчого секторів України.

Нинішня структура агропродовольчої сфери як країни, так і її регіонів, далека від досконалості, є досить розбалансованою і характеризується невідповідністю основних її складових. Це потребує розробки комплексу заходів як по активізації господарської діяльності її основних складових, так і на основі, насамперед, оптимізації функціонально-територіальної структури, удосконаленні просторової організації та модернізації суспільних відносин і відтворювальних процесів. Слід також відзначити негативний вплив сільського господарства на навколишнє природне середовище і особливо на збереження біорізноманіття. Це можна стверджувати тому, що сільське господарство продовжує залишатися головним виробником продуктів харчування і основним джерелом життєдіяльності людини. Будь-які порушення в його розвитку призводять до дестабілізації та диспропорцій виробництва і споживання. Структурні зміни в галузі в умовах трансформаційної економіки в основному спрямовані на виробництво тієї продукції, яка забезпечує максимальний прибуток, що в аграрній сфері не завжди є виправданим з точки зору сталості виробництва, забезпечення продовольчої безпеки суспільства і збереження родючості ґрунтів. До того ж, мінливі конкуренція і кон'юнктура світового ринку вирівнюють ціни і рентабельність товаровиробників, що, врешті-решт, призводить до недовикористання виробничого потенціалу сільськогосподарської галузі, зниження обсягів і сталості виробництва, загострення соціальних проблем [6, с. 146].

Поширеними трансрегіональними корпоративними об'єднаннями в сучасній агропродовольчій сфері є агрохолдинги. В цих організаціях здійснюється потужне масове сільськогосподарське виробництво та промислова переробка аграрної сировини, завдяки чому вони отримують економічний ефект від масштабу виробництва і контролю логістичного ланцюга. Так, сьогодні середні розміри сільськогосподарських підприємств в Україні є одними з найбільших як серед країн Європи, так і світу. Але основною метою таких укрупнень є не стільки досягнення більшої економічної ефективності з одиниці сільськогосподарської продукції чи обмеженого ресурсу (га, гол. тощо), скільки отримання більшого обсягу валового прибутку та підвищення можливостей залучення потужних інвестиційних ресурсів.

Як дрібно- та середньотоварне фермерсько-кооперативне виробництво, так і великий кластерно-корпоративний агробізнес мають право на одночасне існування. Однак, вони повинні виконувати різні функції. Завдання першого – розвивати трудомістке агропідприємництво, слугувати економічною опорою сільських громад, працевлаштовувати сільське населення, підтримувати агроландшафти і т. ін. Завдання другого – інвестувати у орієнтоване на експорт крупнотоварне виробництво у рослинництві і тваринництві. Відповідно різними можуть бути режими оподаткування, експорту, надання державної допомоги.

При цьому світовий досвід підтверджує необхідність розвитку й альтернативної системи експорту сільськогосподарської продукції, яка ґрунтується саме на кооперативних засадах [7, с. 10].

Економічна ефективність використання землі у вузькому сенсі – це порівняння отриманих результатів з площею або вартістю землі. У широкому сенсі ефективність використання землі проявляється не тільки в збільшенні результатів сільськогосподарського виробництва, а й у зниженні витрат, підвищенні родючості ґрунту, якості продукції, а також дотриманням екологічних умов виробництва. Критеріями оцінювання рівня економічної безпеки агропродовольчої сфери регіону можуть бути: величина ресурсного потенціалу регіону та можливості його збільшення, рівень ефективності використання ресурсів, капіталу і праці; конкурентоспроможність аграрної продукції та конкурентоспроможність підприємств, що переробляють сільськогосподарську продукцію; можливість регіону протидіяти зовнішнім загрозам; соціальна стабільність і консенсусне вирішення соціальних конфліктів тощо [6, с. 144].

Факторами формування сталого розвитку агропродовольчої сфери є насамперед внутрішні ресурси регіону, що включають:

- людський капітал: навиків, вміння, знання, здоров'я і здібність до роботи;
- соціальний капітал: формальні та неформальні зв'язки та взаємостосунки з оточуючими, відповідальність і здатність адаптуватися до змін;
- природний капітал: природні ресурси та навколишнє середовище, а також ті можливості, які вони надають;
- фізичний капітал: машини, устаткування, технології, вироблена в господарствах продукція та існуюча фізична інфраструктура;
- фінансовий капітал: фінансові ресурси у будь-якому вигляді (гроші, цінні папери і т. ін.) [8, с. 304].

Для реалізації управлінських впливів в аграрній галузі регіону доцільно застосовувати загальний кібернетичний метод, запропонований засновником кібернетики Н. Вінером, який був вдало використаний і у сільському господарстві А.Ф. Чудновським. За такого підходу для управління сталістю розвитку агропродовольчої сфери доцільно спочатку визначити: вхідні та вихідні інформаційні потоки аграрної економічної системи регіону; принципи побудови і функціонування моделі управління сталістю розвитку аграрної економічної системи регіону; цільову функцію, види і завдання управління сталістю розвитку агропродовольчої сфери регіону [9, с. 16].

Значних економічних успіхів держави досягають, насамперед, не в результаті інтенсифікації їх агровиробництва, якими б високими темпами не розвивалося сільське господарство, саме по собі це не здатне істотно прискорити загальнонаціональне економічне зростання; позитивно ж вплинути на таке зростання аграрна галузь

може тільки в тісній взаємодії з рядом суміжних виробництв агропромислового комплексу. При цьому зневажання в агрогосподарюванні принципів сталого розвитку яким би економічно привабливим воно не вбачалося у короткостроковому періоді, невідворотно зумовить занепад галузі вже у не такому й віддаленому майбутньому. Згідно з глибоким переконанням Сонько С. П., головна причина глобальної екологічної кризи полягає в докорінному видозміненні людиною поверхні планети, або, з позицій класичної екології – у виході за межі свого певного комплексу екологічних факторів проживання. Для того, щоб подальший розвиток людської цивілізації дійсно був наближений до «сталого» треба докорінно переглянути просторове буття людини як біологічного виду. [10, с. 56]. При забезпеченні розвитку на засадах сталості агро-сфера як соціо-економіко-екологічна система, розумно керована і регульована людиною так, щоб зростаючі потреби у продовольстві гармонійно поєднувалися зі збереженням і примноженням агресурсного потенціалу цивілізаційного розвитку, може розглядатись як форма просування до ноосфери [11, с. 84].

Висновки і пропозиції. Динамічний розвиток агропродовольчої сфери, інтенсивні і розгалужені міжгалузеві та внутрішньогалузеві зв'язки потребують забезпечення пропорційності, чіткої узгодженості в її галузевих і територіальних ланках, що в свою чергу вимагає удосконалення структури досліджуваної сфери. Слід розробити механізми стимулювання сталого розвитку агропродовольчої сфери, які функціонують в умовах зовнішньої імовірнісної невизначеності та зумовленого цим ризику. Важливими напрямками гармонізації національного агропродовольчого виробництва і сільського розвитку, на які доцільно орієнтувати сільськогосподарські підприємства і реалізацію яких необхідно підтримувати з боку держави, є:

- забезпечення працевлаштування сільських мешканців у сільськогосподарському виробництві за рахунок розвитку тваринництва та інших трудомістких галузей;
- сприяння розвитку несільськогосподарського малого бізнесу на селі, зокрема «зеленого туризму» та впровадження природних технологій оздоровлення;
- державна підтримка професійного навчання сільської молоді, з подальшим працевлаштуванням у місцевих підприємствах, а також в інших сферах діяльності на селі;
- гарантування працівникам заробітної плати, не нижчої від середнього рівня за всіма видами економічної діяльності;
- формування агропродовольчих кластерів з інтеграцією в них малих форм господарювання;
- оптимізація агроландшафтів за рахунок консервації частини активно оброблюваних угідь і розширення природних елементів;
- охорона навколишнього природного середовища агропродовольчої сфери.

Список літератури:

1. Фурдичко О. І., Лавров В. В., Коніщук В. В. Агроекологічні аспекти охорони навколишнього природного середовища на засадах збалансованого розвитку / О. І. Фурдичко, В. В. Лавров, В. В. Коніщук // Агроекологічний журнал – 2010. – № 2. – С. 5–11.
2. Дієсперов В. С. Исторична доля українського селянства / В. Дієсперов // Економіка АПК. – 2009. – № 12. – С. 96–103.
3. Фурдичко О. І. Екологічні проблеми стану агросфери в контексті збалансованого розвитку природокористування в Україні / О. І. Фурдичко // Агроекологічний журнал. – 2015. – № 1. – С. 5–11.
4. Попова О. Л. Основи гармонізації аграрного і сільського розвитку в сучасній аграрній політиці // Економіка України. – 2014. – № 10. – С. 32–43.
5. Соціо-еколого-економічний розвиток агропродовольчої сфери України в сучасних умовах: проблеми та шляхи їх розв'язання: монографія / авт. кол. О. І. Павлов, К. Б. Козак, Д. Ф. Крисанов [та ін.]; за ред. О. І. Павлова. – Одеса: Астропринт, 2015 – 512 с.
6. Козловський С. В., Жураківський Є. С. Стратегічний аналіз факторів регіональної економічної безпеки аграрної галузі / С. В. Козловський, Є. С. Жураківський // Економічний форум. – 2015. – № 4. – С. 144–154.
7. Величко О. П. Державне регулювання розвитку кооперативної агрологістики як складової економіки сільських територій систем // 2013. – № 10. – С. 10–11.
8. Іртіщева І. О., Стройко Т. В., Стегней М. І. Фактори та особливості екологічно сталого розвитку сільських територій в умовах глобальних викликів / І. О. Іртіщева, Т. В. Стройко, М. І. Стегней // Актуальні проблеми економіки. – 2015. – № 1. – С. 302–310.
9. Мельник Л. Г. Анализ энергоэнтропийных предпосылок прогрессивного развития экономических систем // Актуальні проблеми економіки. – 2013. – № 10. – С. 15–22.
10. Сонько С. П. Географічна інтерпретація доповідей Римському клубу / С. П. Сонько // Український географічний журнал. – 2003. – № 1. – С. 55–62.
11. Попова О. Л. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку / О. Л. Попова // Економіка України. – 2012. – № 5. – С. 73–84.

Самофатова В.А.

Одесская национальная академия пищевых технологий

**СТРУКТУРА АГРОПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ СФЕРЫ
КАК ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ****Аннотация**

Исследовано экономическое содержание базовых понятий структурных элементов агропродовольственной сферы. Отмечено, что агропродовольственная сфера является сложной, многокомпонентной и многоуровневой системой и является в мире одним из крупнейших потребителей природных ресурсов и основным источником обеспечения развития общества. Освещены проблемы устойчивого развития агропродовольственной сферы. Замечено, что в структуре агропродовольственной сферы должны органично сочетаться как мелко – и среднетоварное фермерско-кооперативное производство, так и большой кластерно-корпоративный агробизнес. Рассмотрена современная модель и перспективы развития отечественной агропродовольственной сферы.

Ключевые слова: агропродовольственная сфера, агропромышленный комплекс (АПК), регион, пространственная организация, устойчивое развитие.

Samofatova V.A.

Odessa National Academy of Food Technologies

**STRUCTURE OF AGRI-FOOD SPHERE
AS THE ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC SYSTEM****Summary**

Investigated the economic content of the basic concepts of the structural elements of the agri-food sphere. Noted, that agri-food sphere is a complex, multi-component and multi-level system and is the world's largest consumer of natural resources and a major contributor to the development of society. The problems of sustainable development of the agri-food sphere are considered. It is noticed, that in the structure of agri-food sphere, should be combined as small and middle farm and cooperative production, and a large cluster-corporate agribusiness. Reviewed the current model and perspectives of development of domestic agri-food sphere.

Keywords: agri-food sphere, agri-industrial complex (AIC), region, spatial distribution, sustainable development.

СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА СВІТОВОГО РИНКІВ МЕДУ

Самчук Г.П.

Національний університет харчових технологій

Розглянуто сучасний стан та тенденції розвитку вітчизняного та світового ринків меду. Досліджено сферу застосування меду в світі. Оцінено світові площі та обсяги виробництва, проаналізовано динаміку експорту та імпорту меду в світі у 2011-2015 рр. Визначено основних експортерів та імпортерів продукції бджільництва, сучасні тенденції попиту на неї та ціноутворення. Встановлено негативний вплив факторів, які зумовили падіння світових цін на мед в 2015 році. Проведено аналіз кон'юнктури вітчизняного ринку меду та визначено проблеми та перспективи його розвитку.

Ключові слова: мед, кон'юнктура, розвиток, світовий ринок меду, ринок меду України.

Постановка проблеми. Складна економічна ситуація в Україні та неспроможність переважної більшості вітчизняних підприємств успішно конкурувати зі світовими компаніями примушують зосередити особливу увагу на окремих галузях, розвиток яких здатний збільшити експортні можливості країни та підвищити її економічний потенціал. Сьогодні, коли в умовах глобалізації світова економіка стає все більш цілісною, продукція бджільництва є одним із найбільш перспективних сегментів ринку сільськогосподарської продукції. Україна традиційно є одним з основних виробників меду, і може реалізувати свої національні конкурентні переваги у тому числі за рахунок продукції бджільництва.

Активізація просування аграрної продукції на світовий ринок потребує зваженого підходу до його кон'юнктури та можливостей національних товаровиробників на ньому. Зважаючи на те, що попит на внутрішньому ринку меду традиційно є нижчим за виробничі можливості господарств бджільництва, виникає потреба у вивченні світового попиту на продукцію та тенденцій розвитку вітчизняного ринку з тим, щоб підготувати основу для довгострокової експортноорієнтованої стратегії розвитку цієї галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток світового та вітчизняного ринку меду знаходиться у спектрі уваги обмеженого числа науковців. Так, окремим економічним проблемам формування та функціонування вітчизняного ринку меду приділена увага лише частково у працях Л.І. Боднарчука, Л.Л. Вакуленко, К.І. Ємця, Ю. Кернасюка, М.М. Перелігіна, О.А. Христенко, С.А. Чехова, О.М. Яценко. Серед закордонних науковців, що досліджують світові тенденції розвитку галузі бджільництва слід відзначити Д. Воркмана, А. Дресвянікова, С. Карандіна, А. Пономарьова, Р. Філіпса. Проте наразі питання стану та тенденцій розвитку світового та вітчизняного ринку меду залишаються недостатньо розкритими і потребують поглиблених досліджень.

Мета та завдання статті. Метою статті є оцінка стану та сучасних тенденцій розвитку світового та вітчизняного ринку меду. Завданнями роботи визначено:

- дослідити кон'юнктуру та тенденції розвитку світового ринку меду та місце України на ньому;
- дослідити стан, проблеми та перспективи розвитку вітчизняного ринку меду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мед є корисним лікувально-дієтичним харчовим

продуктом для усіх верств населення. Згідно з Постановою КМУ № 656 від 14 квітня 2000 р. рекомендований середньорічний показник споживання меду для дітей віком від 6 до 18 років при відсутності окремих медичних застережень повинен бути не менше 1,1 кг, а для працездатного населення за деякими оцінками експертів – близько 3,6 кг [1]. Світові компанії використовують мед для виробництва косметичної продукції, такої як лосьйони для догляду за шкірою, мило і бальзами для губ. Мед також можна знайти в пігулках від кашлю, а також він використовується в якості підсолоджувача в харчових продуктах, таких як зернові сніданки і хлібопекарські продукти (приміром, суміші для кексів).

Широка сфера застосування меду в світі, а також його натуральність та корисність порівняно з іншими підсолоджувачами зумовлюють зростання площ та обсягів виробництва продукту бджільництва (рис. 1).

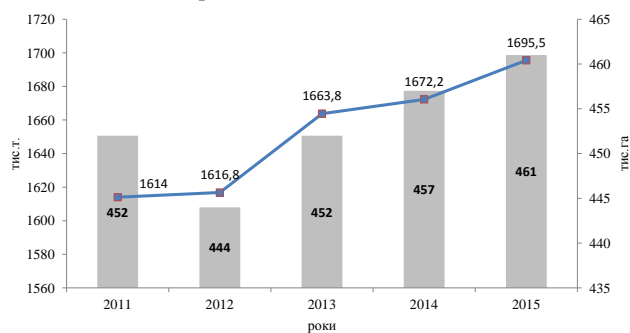

Рис. 1. Динаміка площ та обсягів виробництва меду в світі у 2011-2015 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [2]

Темпи зростання виробництва меду не є високими, що свідчить про певну стабілізацію. За період 2011-2015 років у відносних показниках виробництво меду склало 5,0%, тобто середньорічне зростання складає лише 1%. Проте відзначаємо висхідний тренд протягом всього періоду, що досліджується. Найбільшими виробниками меду традиційно є такі країни: Китай (обсяг виробництва у 2015 році склав 436 тис. т. або 1094,1 млн. дол. США), Туреччина (88,2 тис. т. або 221,2 млн. дол. США), Аргентина (75,5 тис. т. або 189,5 млн. дол. США), Україна (70,1 тис. т. або 176 млн. дол. США), США (66,7 тис. т. або 167,4 млн. дол. США) [3]. Також значимі обсяги виробництва припадають на Росію, Індію, Мексику, Іран та Ефіопію.

У 2011-2014 роках попит на натуральний мед в світі був стабільно високим, і ціни на нього росли на 10-11% в рік. Однак з січня 2015 року закупівельні ціни на мед почали падати і до кінця року знизилися на 20-40% практично на всі його сорти, включаючи найбільш затребуваний – органічний. Серед глобальних причин цього явища – падіння цін на нафту, економічна стагнація, зниження купівельної спроможності населення в Китаї і ряді інших великих економік світу, а також триваюче з 2011 року зниження цін на основні продовольчі товари. Індекс Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН – ФАО для 5 груп продовольчих товарів (зернові, рослинні масла, молочні продукти, м'ясо і цукор) склав у 2011 році 229,9, а в грудні 2015 року – 153,4 одиниць.

Падіння цін на мед стало також наслідком збільшення його виробництва в багатьох бджільницьких державах, виходу на світовий ринок меду нових гравців і наростання обсягів фальсифікованого меду, що поставляється на світовий ринок.

Загальний світовий обсяг експорту в 2015 році склав 2,3 млрд. дол. США, і зріс порівняно з 2011 роком на 38,3%. Слід звернути увагу на зниження експорту в 2015 році порівняно з 2014 роком на 0,4%. Схожі тенденції демонструє світовий імпорт (рис. 2).

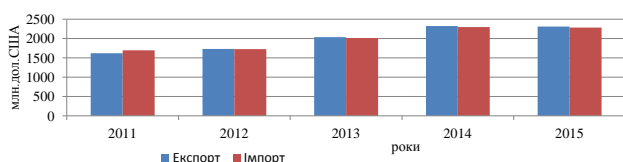

Рис. 2. Динаміка експорту та імпорту меду в світі у 2011-2015 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [2]

Основним чином експорт меду в світі здійснюється з країн Європи (826,4 млн. дол. США або 35,2%). Азія експортує близько 28,7%; країни Латинської Америки і Карибського басейну 15,6%, Океанія й Північна Америка – по 9,9% від кожного регіону. Експортні поставки з Африки складають лише 0,4% світового експорту меду [4]. Світовими лідерами експорту у 2015 році були Китай, Аргентина, В'єтнам, Мексика, Україна. Світові лідери імпорту за той же період: США, Німеччина, Великобританія, Японія, Франція (табл. 1).

На частку країн-експортерів, наведених у табл. 1, припадає понад 76,9% всього світового експорту меду (у вартісних показниках). Найбільші темпи росту за період 2011-2015 років припадали на Україну (приріст за останні п'ять років 244,6%), Таїланд (167,7%), Нову Зеландію (128,8%) і Мексику (72,6%) [6].

Основними компаніями на світовому ринку натурального меду є: Capilano Honey Ltd (Австралія), Caprilush International (Мексика), Duc Suong Phat Company Limited (В'єтнам), Dutch Gold Honey (США), Groeb Farms, Inc (США), Navrang SL (Іспанія), Nuxten Health Ltd (Нова Зеландія), Rowse Honey Ltd (Великобританія), Zanchetta Alimentos LTDA (Бразилія), Zhejiang Jiangshan Bee Enterprise Co, Ltd (Китай).

Отже, темпи зростання експорту меду з України є найвищими в світі, що вказує на конкурентоспроможність вітчизняної продукції. В Україні

налічується понад 2 тисяч виробників меду, проте традиційно абсолютну більшість українського медового врожаю забезпечують приватні господарства. Незважаючи на достатню сприятливу світову кон'юнктуру та активізацію експортних поставок продукції бджільництва з України в останні роки, загальне виробництво меду в усіх категоріях господарств України за останні п'ять років знизилось на 6,7 тис. т і становило в 2015 році лише 63,6 тис. т, або на 9,5% менше показника 2011 року (табл. 2).

Таблиця 1

Основні країни-експортери та імпортери меду в світі у 2015 р.

Експорт		Імпорт	
Країна	Обсяг, млн. дол. США	Країна	Обсяг, млн. дол. США
Китай	288,7	Сполучені Штати Америки	547,2
Нова Зеландія	200,4	Німеччина	334,5
Аргентина	163,3	Франція	149,8
Мексика	156	Великобританія	131,1
Німеччина	139,4	Японія	119,2
Індія	121,7	Італія	91,6
В'єтнам	111,8	Саудівська Аравія	82,5
Іспанія	101,5	Бельгія	81,3
Україна	95,9	Іспанія	63,1
Бельгія	83,4	Китай	57,5
Бразилія	81,7	Нідерланди	49,7
Угорщина	79,3	Польща	48
Канада	52,1	Швейцарія	38,4
Таїланд	47,5	Гонконг	38,1
Румунія	46	Австрія	32,5

Джерело: побудовано автором за даними [2; 4; 5]

Падіння виробництва меду в 2014-2015 роках пояснюється зменшенням сільськогосподарських районів бджільництва, зокрема частин Луганської, Донецької областей, а також Криму.

Натомість зростання виробництва меду спостерігалось впродовж аналізованого періоду в Житомирській, Полтавській і Волинській областях, що пояснюється їх близькістю до ринків збуту з високою купівельною спроможністю споживачів цієї продукції. Зокрема, Житомирська і Полтавська області територіально досить близько розташовані поряд із такими мегаполісами, як Київ та Харків, а Волинська – біля кордону з Польщею, що є другим за обсягом імпортером вітчизняного меду після Німеччини [1].

У промисловому масштабі в Україні виробляють такі сорти меду: соняшниковий, липовий, гречаний, акацієвий. При цьому на зовнішній ринок Україна поставляє тільки соняшниковий, оскільки саме він виробляється у значних обсягах (70-80% всього виробленого меду в Україні).

До 2015 року зростання експорту меду з України характеризувалось значними темпами, проте 2015 рік був менш вдалим, що пояснюється зростанням конкуренції з боку китайських та аргентинських виробників. Як наслідок, продажі

продукту бджільництва порівняно з 2014 роком зросли лише на 1% у вартісному виразі (табл. 3). При цьому у натуральних показниках зростання було вищим (6,5%).

Майже 72% усіх експортних поставок меду в 2014 р. здійснювалися до країн Європи (26121,4 т), зокрема 31,6% всього обсягу припадало на Німеччину (11472,5 т), 19,2% надійшли до Польщі (6975,6 т), 5% до Словаччини (1823 т), 4,9% до Франції (1783,2 т), 4,3% до Іспанії (1563,3 т) та 2,2% до Італії (798,8 т). Другим за обсягом експорту – 23,2% був американський напрямок (8415,5 т), зокрема 21,5% його було спрямовано до США (7806,6 т) і 1,7% до Канади (608,7 т) [1].

Зростання експортних поставок меду в країни ЄС зумовлено також тим, що умовами зони вільної торгівлі на поставку в Європейський Союз узгоджені безмитні імпорتنі квоти меду. На 2016 рік вони склали 5 тис. т. і були вичерпані вже в лютому місяці. В умовах, коли квоти на поставки української продукції без мита в багатьох секторах сільського господарства (виробництво м'яса, цукру, молока) залишаються невичерпаними, експортери меду користуються ними повноцінно.

Найбільшими експортерами українського меду є компанія «Бартнік» (19% поставок у 1 півріччі 2016 р.), компанія «Агро Іст Трейд», частка якої складає 16%, концерн «Співдружність» (12%), компанія «Український мед» (10%) й фірма «Асканія-Пак» (7%).

Аналізуючи проблеми, що гальмують розвиток галузі виробництва меду слід сказати, що основною є розпорошеність виробників і низькі виробничі потужності більшості виробників. В Україні налічується близько 400 тис. пасічників; середня пасіка – 20 вуликів. Натомість експортна партія складає 20 т. [9]. Виникають труднощі із забезпеченням якості продукції, що зібрана на різних пасіках. Це часто не дозволяє налагодити безперебійне постачання меду, а також збільшує його собівартість внаслідок необхідності проводити коштовний аналіз якості меду. Крім того європейські споживачі, які зацікавлені в українському меді, з обережністю укладають угоди з вітчизняними компаніями, оскільки не впевнені в їх здатності виконати всі зобов'язання щодо якості та кількості продукції, у тому числі з політичних причин.

Негативний вплив на розвиток галузі здійснюють й низькі закупівельні ціни на мед у заго- тівельників, які складають менше 1 дол. США за кг і нерозвиненість прямого продажу продукції споживачам від безпосередніх виробників. Відсутня й розвинута інфраструктура закупівель в регіонах. В цих умовах певний відсоток господарств бджільництва працює неефективно.

Перспективи розвитку ринку меду залежать від того, наскільки успішно галузь бджільництва зможе адаптуватися до існуючих міжнародних умов торгівлі і стандартів. Зокрема, це стосується отримання сертифікатів екологічної продукції, що за умов досить високої якості вітчизняного меду збільшить його конкурентоспроможність як на ринках Європи, так і інших країн. Крім того позитивний вплив на експортні перспективи меду чинять введення США антидемпінгових санкцій на дешевий китайський мед, а також зменшення продажів в 2016 році цього меду в Західній Європі через низьку якість і тривалі терміни поставок з Китаю. Запорукою зростання конкурентоспроможності вітчизняного меду, що дозволить збільшити обсяги його експорту на світовий ринок, є підвищення якості продукції (внаслідок використання більш якісних пестицидів на полях), створення об'єднань виробників, що зможуть налагодити сумісний контроль за якістю продукції, а також вихід на ринки ЄС із готовою продукцією (розфасованим медом), що дасть змогу отримати більше доданої вартості.

Висновки. Останні роки характеризуються помірним зростанням обсягів виробництва меду в світі та зниженням цін на нього внаслідок активізації конкуренції з боку китайських та аргентинських виробників. Факторами зменшення ціни стали падіння цін на нафту, економічна стагнація, зниження купівельної спроможності населення в Китаї і ряді інших великих економік світу, а також триваюче з 2011 року зниження цін на основні продовольчі товари. Світовий обсяг експорту за останні п'ять років суттєво зріс, проте 2015 рік відзначається незначним його падінням. Вирішальну роль на світовому ринку меду відіграють Китай як головний світовий виробник і експортер меду і США – як великий виробник і головний імпортер цього продукту.

Таблиця 2

Динаміка виробництва меду в Україні у 2011-2015 рр.

Категорії господарств	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	Відхилення, 2015/2011 рр., +/-
Сільськогосподарські підприємства	1496	1417	1323	982	918	-578
Господарства населення	68815	68717	72390	65539	62697	-6118
Всього, т.	70311	70134	73713	66521	63615	-6696

Джерело: побудовано автором за даними [7]

Таблиця 3

Експорт-імпорт меду натурального в Україні в 2012-2015 рр.

Роки	Експорт			Імпорт		
	кількість, т.	вартість		кількість, т.	вартість	
		всього, тис. дол. США	1 т., дол. США		всього, тис. дол. США	1 т., дол. США
2012	13338,5	31112,6	2332,5	23,0	235,8	10248,9
2013	21673,6	52972,4	2444,1	21,8	88,8	4065,3
2014	36335,7	93198,2	2564,9	52,9	246,6	4663,9
2015	38715,1	94216,5	2433,6	36,5	152,1	4167,1

Джерело: побудовано автором за даними [7; 8]

Провідну роль за темпами зростання експорту в світі відіграє Україна, яка входить у першу десятку експортерів меду. Незважаючи на це, у 2014-2015 роках спостерігалось зменшення обсягів виробництва цієї продукції в Україні, що пояснюється зменшенням сільськогосподарських районів бджільництва, зокрема частин Луганської, Донецької областей, а також Криму. Основними проблемами галузі визначено дрібнотоварне виробництво, неефективну систему

збуту продукції та недосконалу ринкову інфраструктуру. Перспективи розвитку вітчизняного ринку меду є чималими, зважаючи на якість продукції та зменшення закупівель дешевого китайського меду в світі, а тому галузь бджільництва України є однією з стратегічних. Напрямими підвищення конкурентоспроможності галузі визначені підвищення якості продукції, створення об'єднань виробників та вихід на ринки ЄС із розфасованим медом.

Список літератури:

1. Кернасюк Ю. Медові перспективи / Ю. Кернасюк // Агробізнес сьогодні. – 2015. – № 14 (309) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.agro-business.com.ua/ekonomichnyi-gektar/3457-medovi-perspektyvu.html>
2. База даних статистики ФАО (Food And Agriculture Organization of the United Nations) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://faostat3.fao.org/download/Q/QL/E>
3. Top 10 Honey Producing Countries [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mapsofworld.com/world-top-ten/honey-producing-countries.html>
4. Workman D. Natural Honey Exports by Country / Daniel Workman [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.worldstopexports.com/natural-honey-exporters/>
5. Honey Natural Trade [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://atlas.media.mit.edu/en/profile/hs92/040900/#Product_Connections
6. Phipps R. International Honey Market / R. Phipps [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ahpanet.com/page/IntlHoneyMarket>
7. Державна служба статистики України: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>
8. Когда сельское хозяйство – это увлекательно: 15 лучших графиков об украинском агробизнесе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bakertilly.ua/ru/news/id1071>
9. Сергей Грын: «Базарный» мед – проблема для Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroportal.ua/publishing/intervyu/sergei-gryn-o-budushchem-i-nastoyashchem-ukrainskogo-meda/>

Самчук А.П.

Национальный университет пищевых технологий

СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОГО И МИРОВОГО РЫНКОВ МЕДА

Аннотация

Рассмотрено современное состояние и тенденции развития отечественного и мирового рынков меда. Исследована сфера применения меда в мире. Проведена оценка мировых площадей и объемов производства, проанализирована динамика экспорта и импорта меда в мире в 2011-2015 гг. Определены основные экспортеры и импортеры продукции пчеловодства, современные тенденции спроса на нее и ценообразования. Определено негативное влияние факторов, которые обусловили падение мировых цен на мед в 2015 году. Проведен анализ конъюнктуры отечественного рынка меда и определены проблемы и перспективы его развития.

Ключевые слова: мед, конъюнктура, развитие, мировой рынок меда, рынок меда Украины.

Samchuk H.P.

National University of Food Technologies

STATUS AND TRENDS OF NATIONAL AND INTERNATIONAL HONEY MARKETS

Summary

The article includes the current state and trends of the domestic and world markets of honey. The honey sphere of application in the world defined. The global assessment areas and volumes of production, analyzes dynamics of exports and imports of honey in the world from 2011-2015 were researching. Were defined the main exporters and importers of bee products, current trends in demand for and pricing it. The negative impact of the factors that led to the fall in world prices for honey in 2015 defined. The conjuncture of domestic honey market conducted and identified the problems and prospects of its development.

Keywords: honey, environment, development, world honey market, Ukrainian honey market.

ПОРІВНЯЛЬНА ОЦІНКА ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПРОЕКТІВ З УРАХУВАННЯМ ЇХ ЕФЕКТИВНОСТІ І РІВНЯ РИЗИКУ

Семенова Т.В., Протопопова О.С.

Національна металургійна академія України

Розглянуто основні методичні підходи щодо визначення порівняльної оцінки економічної ефективності інвестиційних проектів. Обґрунтовано доцільність використання статичних та динамічних методів в сучасних умовах. Висвітлено основні методичні підходи щодо оцінки ризику інвестиційних проектів в умовах невизначеності. Запропоновано підхід щодо розрахунку показника окупності (коефіцієнта ефективності) інвестицій. Визначено напрями аналізу факторів, які впливатимуть на рівень ризику інвестиційного проекту.

Ключові слова: підприємство, інвестиції, дисконтна ставка, ефективність, невизначеність, ризик.

Постановка проблеми. Сучасні українські умови, в яких функціонують підприємства, відрізняються високим рівнем невизначеності зовнішнього середовища та неможливістю передбачити всі можливі ризики. Підприємства потребують постійного оновлення своєї технічної бази, впровадження інноваційних процесів, освоєння нових видів продукції і відповідно нових методів їх виробництва. Всі нововведення потребують залучення значних інвестицій, що в умовах обмеженості ресурсів часто стає невідвласне багатьом підприємствам. В зв'язку з цим критерії відбору інвестиційних проектів стають більш жорсткими, посилюється потреба формування найоптимальнішого бюджету для їх реалізації, стає необхідним реалістичний прогноз на майбутнє, попередження всіх можливих ризиків і, звичайно, прийняття зважених та ефективних управлінських рішень.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми визначення порівняльної оцінки інвестиційних проектів висвітлені в працях багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема таких як Бень Т.Г., Бланк І.О., Гайдис Н.М., Гойко А.Ф., Гранатуров В.М., Гриньова В.М., Гуторов О.І., Гуткевич С.А., Дука А.П., Євтух О.Т., Жаворонкова Г.В., Загородній А.Г., Кісіль М.А., Коваленко Ю.М., Ковальов В.В., Кравченко В.А., Майорова Т.В., Мойсєєнко І.П., Пересада А.А., Рубін Ю.Б., Савчук В.П., Старостіна А.О., Стасюк В.П., Урванцева С.В., Федоренко В.Г., Шевченко О.Г., Дж. Кейнс, Массе П. та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Недоліком більшості наукових робіт є те, що всі вони складені на основі закордонних економічних умов і не пристосовані до сучасних українських реалій. Окрім цього, у вітчизняній літературі відсутнє логічне обґрунтування, у яких випадках які методики доцільно використовувати підприємствам, і майже всі вони зводяться лише до визначення найприбутковішого проекту, без врахування можливих ризиків, особливостей господарської діяльності і умов реалізації.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз існуючих методик порівняльної оцінки інвестиційних проектів щодо практичної придатності в сучасних ринкових умовах України та розробка пропозицій щодо удосконалення існуючих методичних положень задля більш точної та реалістичної оцінки пріоритетності впровадження інвестиційних проектів.

Викладення основного матеріалу. Через низку факторів Україна для інвесторів залишається малопривабливою з точки зору вкладення коштів. Підприємства повинні реалізовувати інвестиційні проекти за рахунок власних чи позичкових коштів, що в стані кризи є дуже ризиковим. Від того, чи буде проект успішним в сучасних економічних умовах, може залежати, чи залишиться підприємство існувати. Відбувається тотальне закриття малого та середнього бізнесу, а великі підприємства функціонують в збиток собі. Саме тому підвищується важливість якісної реалістичної оцінки інвестиційних проектів та обрання насправді найбільш ефективного серед них.

Оцінка ефективності інвестиційного проекту відноситься до передінвестиційного етапу підготовки будь-якого проекту. На основі цієї оцінки залежить, чи буде реалізовано цей проект, а від якості оцінки залежатиме, чи отримає підприємство обіцяний дохід в майбутньому.

Звичай аналіз ефективності інвестиційного проекту проводять у декілька етапів, а саме:

- 1) визначення мети проекту;
- 2) проведення аналізу ринку, довілля, технічного, інституціонального, соціального, бюджетного аналізів;
- 3) оцінка ризиків;
- 4) проведення економічного аналізу проекту;
- 5) прийняття рішення про доцільність реалізації проекту [1].

При проведенні останнього етапу для інвесторів дуже велике значення має співвідношення між прибутковістю і ризикованістю. Саме тому варто оцінити, чи отримає підприємство прибуток і чи буде ризик виправданим.

Нажаль, на сьогоднішній день спостерігається зростання кількості провальних інвестиційних проектів. По перше, більшість авторів проектів надто оптимістично оцінюють шанси на успіх, часто завищуючи кінцеві результати та ігноруючи всі можливі ризики. Також багато авторів проектів оцінюють проекти за закордонними методиками, які не підходять українським реаліям і мають ряд недоліків.

Для оцінки ефективності інвестицій використовують 2 групи методів:

1. Статичні – базуються на облікових оцінках і не враховують всю тривалість життя проекту та нерівнозначність грошових потоків у різні моменти часу. До них відносять:

- 1) термін окупності інвестицій (PF);

2) бухгалтерська рентабельність інвестицій (ROI);

3) коефіцієнт порівняльної ефективності.

2. Динамічні – засновані на концепції дисконтування та оперують часовими проміжками. До них відносять:

1) чисту приведену вартість (NPV);

2) індекс рентабельності інвестицій (PI);

3) внутрішню норму дохідності проекту (IRR);

4) модифіковану внутрішню норму дохідності (MIRR);

5) дисконтований термін окупності проекту (DPB).

Для оцінки економічної ефективності інвестиційних проектів, які мають невеликі обсяги інвестицій і строки реалізації, доцільно використовувати статичні показники абсолютної і порівняльної ефективності (коефіцієнт ефективності та термін окупності інвестицій), які забезпечують простоту розрахунків і високу вірогідність їх результатів; при значних обсягах інвестицій і тривалості реалізації необхідно розраховувати динамічні показники ефективності.

Розрахунки зазначених показників дозволяють визначити ефективність проекту, але не характеризують його порівняльну ефективність по відношенню до аналогічних об'єктів. Оскільки перелічені показники є вартісними і розраховуються на основі прогнозованих даних, вони залежать від інфляції, зміни рівня цін, а також кон'юнктури на внутрішньому і зовнішньому ринках. В умовах нестабільної економіки прогнозувати ці фактори практично неможливо, що, в свою чергу, знижує надійність і достовірність отриманих результатів і висновків [2].

Нажаль, жоден з методів не є універсальним, всі вони оцінюють інвестиційний проект лише з кількісного боку, а вибір кожного з методів залежить від конкретної цілі аналізу, від наявної інформації, рівня невизначеності та безлічі інших факторів. Окрім того, кожна група методів має свої переваги і недоліки, які варто враховувати.

Наведені методи неодноразово використовувалися в оцінці інвестиційних проектів і є ефективним засобом визначення економічного ефекту від проекту. Але необхідно зазначити, що ці методи ефективні в умовах стабільності закордонних країн, а в українських сучасних умовах кризи виявляється ряд недоліків, як у самих методах, так і в інтерпретації цих методів вітчизняними авторами проектів. Тому при складанні системи оцінки інвестиційних проектів слід зважено продумувати всі деталі та модифікувати існуючі методики.

Було виділено наступні недоліки, які можуть бути не враховані в інвестиційних проектах і стати причиною недоотримання обіцяного прибутку:

1) при оцінці вартості грошей у часі розрахунок ставки дисконту, як методом середньозваженої вартості, так і по ставці у банках на депозити, не відповідає темпам інфляції. Зараз інфляція складає приблизно 40%, тоді як ставки на депозит не більше 30%. Тобто підприємству вигідніше вкласти гроші у іноземну валюту, а ніж в банки чи інвестиційні проекти. Це варто враховувати і при оцінці майбутньої вартості грошей коригувати ставку дисконту на середньорічний індекс інфляції, а ще краще на його прогнозне значення;

2) помилки при розрахунку амортизаційних відрахувань за проектом. Багато науковців мають сумніви у правомірності використання амортизації для розрахунків ефективності інвестицій, адже амортизація як величина споживання основних фондів (інвестицій) не може слугувати оцінкою ефективності тих самих інвестицій, а лише характеризує розмір повернення інвестицій в процесі кругообігу основних фондів і нагромадження коштів для простого відтворення. У результаті таких розрахунків ефективність інвестиційних проектів завищується порівняно до їх дійсної ефективності, тобто результати її оцінки є невірогідними [3].

Але окрім цього питання є інші недоліки, пов'язані з амортизаційними відрахуваннями, а саме:

– не враховується амортизація раніше введених основних фондів, що веде до завищення прибутку, одержуваного від реалізації проекту;

– амортизація розраховується виходячи з ціни придбання (тобто в первинну вартість основних фондів включається податок на додану вартість, сплачений при придбанні об'єкту), що не є коректним;

– у склад грошових потоків теоретично необгрунтовано входить амортизація та залишкова вартість виробничих фондів в останньому році функціонування проекту;

3) помилки у визначенні податкового навантаження проекту;

4) в проектах зазвичай не враховується період будівництва об'єкту, період освоєння проектних потужностей, час досягнення проектно потужності і часто вважається, що проект з самого першого дня існування вже приносить прибуток;

5) невідповідність графіка залучення джерел фінансування графіку інвестицій, що приводить до виникнення дефіциту джерел фінансування в деякі інтервали планування;

6) відсутність науково обгрунтованих рекомендацій щодо визначення тривалості дії проекту, а існуючі методики з визначення його тривалості не мають необхідної для практичного застосування конкретизації та зумовлюють суб'єктивізм у його визначенні, а відтак – і визнання його ефективним чи неефективним [3];

7) неможливо передбачити грошові надходження за весь період дії проекту, на які впливають зміни витрат і надходжень, оскільки їх може бути дуже багато, і їх тим більше, чим більший термін дії проекту (можливі зміни попиту на продукцію, конкуренції, цін на сировину, енергоносії, на готову продукцію, ставок дисконтування, законодавчих актів стосовно розмірів податків, норм амортизації, мита тощо) [3];

8) не врахування витрат, пов'язаних з організацією збутової мережі, підбором і підготовкою персоналу та інші складові.

Також особливо поширеним недоліком є те, що не враховуються ризики та відбувається ігнорування фактору невизначеності. Ми вважаємо, що визначення порівняльної оцінки інвестиційних проектів повинно відбуватись не тільки за ступенем його прийнятності, а також з урахуванням ризикованості та ліквідності.

На основі всебічного аналізу оцінку ефективності інвестиційних проектів пропонується визначати за допомогою показника окупності (коефіці-

ента ефективності) інвестицій, як передбачається старою методикою, але розраховувати його з нароцненням і дисконтуванням витрат і надходжень, як рекомендується новою методикою:

$$\sum_1^T \frac{P_{z_i} + A_{noz_i}}{(1+r)^i} - \left[\sum_1^m K_t (1+r)^t + \sum_m^n \frac{K_t}{(1+r)^t} \right] \geq 0 \quad (1)$$

де K_t – інвестиції кожного року інвестування;
 r – вартість капіталу, залученого для інвестиційного проекту (процентна ставка);

P_{z_i} – прибуток за звітом -го року;

A_{noz_i} – амортизація, що відповідає частині позичкових коштів в загальних інвестиціях;

m – кількість років періоду інвестування до введення об'єкту в експлуатацію;

n – кількість років інвестування після введення об'єкту в експлуатацію;

T – кількість років експлуатації об'єкту до повної окупності інвестицій, тобто термін окупності інвестицій.

В розрахунках інвестиції з нарощенням і дисконтовані, а також надходження приводяться до року, що передує року введення об'єкту в експлуатацію. Щорічні надходження ($P_{z_i} + A_{noz_i}$) дисконтуються за стільки років, щоб їх сума досягла (або перевищила) суму нарахованих і дисконтованих інвестицій, тобто до досягнення рівняння чи нерівняння.

На даний момент існує безліч методик оцінки ризиків. Умовно їх можна поділити на три групи:

1) методи коректування проектної дисконтної ставки і достовірних еквівалентів. Інвестиції оцінюються по математичному очікуванню критерію ефективності або ринкової оцінки. Можливий також варіант зниження оцінки відносно її математичного очікування в залежності від рівня ризику інвестицій;

2) методи, що дозволяють отримати індивідуальну оцінку рівня ризиків. До них відносять: метод аналізу чутливості та аналітичні моделі ризику. Вони здатні давати оцінку рівня ризику у вигляді стандартного відхилення або його похідної, або у вигляді спеціальних коефіцієнтів ризику;

3) методи, що дозволяють оцінити форму розподілу ймовірностей. В дану групу входять метод сценаріїв, побудова «дерева рішень», імітаційне моделювання. В процесі використання цих методів аналізується деяка множина варіантів розвитку подій, в результаті проведення яких

аналітик отримує в своє розпорядження криву ймовірностей у вигляді графіку або таблиці.

Для врахування всіх ймовірних варіантів реалізації проекту рядом авторів [4-5] пропонується визначати очікуваний інтегральний ефект.

Метод достовірних еквівалентів (інакше коефіцієнт достовірності) передбачає коректування очікуваних грошових потоків [6]. З цією метою розраховуються спеціальні понижуючі коефіцієнти для кожного планового періоду. Вони можуть бути визначені за формулою:

$$\alpha_1 = \frac{D_t^{op}}{D_t^{n}}, \alpha_1 > 1, \quad (2)$$

де α_1 – понижуючий коефіцієнт;

D_t^{op} – величина чистих надходжень грошових коштів за безризиковою операцією в період t ;

t – номер періоду надходження грошових коштів ($t = 1, \dots, n$);

D_t^{n} – очікувана величина чистих надходжень від реалізації проекту в період t .

Числова оцінка прийнятого критерію оцінки ефективності інвестиційного проекту має вигляд:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t \times \alpha_1}{(1+r)^t} - CF_0 \quad (3)$$

де CF_0 – сума інвестицій (тобто негативний грошовий потік);

CF_t – чисті грошові потоки у періоді t ;

n – тривалість прогнозованої дії проекту.

Задля оцінки ризику інвестиційних проектів рекомендується аналіз можливого відносного відхилення узагальнюючих показників під впливом несприятливо спрямованих факторів, визначення діапазону зміни значень факторів і властивих їм ймовірностей, а також кореляційних взаємозв'язків між факторами, розрахунок відхилень значень факторів у несприятливий для підсумкового показника бік.

Висновки і пропозиції. Якісне обґрунтування ефективності інвестиційного проекту, врахування рівня ризику та невизначеності не тільки створює у майбутніх інвесторів впевненість у надійності своїх інвестицій, а керівництву підприємства дає якнайповнішу картину становища підприємства але й допомагає підвищити шанси на успіх підчас реалізації проекту, попереджуючи ризики та вчасно компенсуючи слабкі місця.

Список літератури:

1. Анализ и разработка инвестиционных проектов: Учебное пособие / В.П. Савчук, С.И. Прилипко, Е.Г. Величко. – К.: Эльга, 1999. – 304 с.
2. Бень Т.Г. Методичні основи оцінки нових технологій / Т.Г. Бень, Т.В. Семенова // Економіка України. – 2000. – № 6. – С. 47-51.
3. Бень Т.Г. Порівняльний аналіз визначення економічної ефективності інвестиційних проектів за різними методиками / Т.Г. Бень // Економіка України. – 2009. – № 11. – С. 34-46.
4. Майорова Т.В. Інвестиційна діяльність: Навчальний посібник / Т.В. Майорова. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 376 с.
5. Петренко Н.О. Управління проектами: Навчальний посібник / Н.О. Петренко, Л.О. Кустрич, М.О. Гоменюк. – К.: «Центр учбової літератури», 2015. – 244 с.
6. Царев В.В. Оценка экономической эффективности инвестиций / В.В. Царев. – СПб.: Питер, 2004. – 464 с.

Семёнова Т.В., Протопопова О.С.

Национальная металлургическая академия Украины

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ С УЧЕТОМ ИХ ЭФФЕКТИВНОСТИ И УРОВНЯ РИСКА

Аннотация

Рассмотрены основные методические подходы к определению сравнительной оценки экономической эффективности инвестиционных проектов. Обоснована целесообразность использования статических и динамических методов в современных условиях. Освещены основные методические подходы оценки риска инвестиционных проектов в условиях неопределённости. Предложен подход расчета показателя окупаемости (коэффициента эффективности) инвестиций. Определены направления анализа факторов, которые будут влиять на уровень риска инвестиционного проекта.

Ключевые слова: предприятие, инвестиции, дисконтная ставка, эффективность, неопределённость, риск.

Semenova T.V., Protopopova O.S.

National Metallurgical Academy of Ukraine

COMPARISON OF INVESTMENT PROJECTS IN VIEW OF EFFICIENCY AND LEVEL OF RISK

Summary

The basic methodological approaches were considered due determination of the comparative assessment of the economic efficiency of investment projects. The expediency of using static and dynamic methods in the modern conditions was substantiated. The basic methodological approaches of risking assessment were elucidated in investment projects in conditions of uncertainty. The approach was offered for calculating payback rate (coefficient of efficiency) of investments. Directions analysis of factors, that affects the risk of project, were determined.

Keywords: enterprise, investment, discount rate, efficiency, uncertainty, risk.

УДК 657:658.1

НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ОБЛІКУ ФІНАНСОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ НА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Сіренко Н.М., Коваль С.Ю.

Миколаївський національний аграрний університет

У статті розглянуто основні аспекти обліку фінансових результатів діяльності сільськогосподарських підприємств в сучасних ринкових умовах. Встановлено, що при формуванні фінансових результатів та відображенні їх у фінансовій звітності необхідно враховувати інтереси різних категорій користувачів. В наш час експлуатаційні характеристики персональних комп'ютерів створюють передумови для автоматизації процесу обліку доходів, витрат і фінансових результатів. В роботі доведено, що використання цифрових програм дозволяє суб'єктам господарювання економити людські і фінансові ресурси на всіх стадіях технологічного процесу збору, нагромадження та обробки облікової інформації.

Ключові слова: облік, формування, доходи, витрати, фінансові результати.

Постановка проблеми. В сучасних умовах основним критерієм, який характеризує ефективність діяльності того чи іншого суб'єкта господарської діяльності є фінансовий результат його діяльності. Управлінський персонал, в свою чергу, потребує фінансової інформації для прийняття оперативних управлінських рішень. Основним фактором, який забезпечує достовірність управлінської інформації з питань фінансових результатів є належна організація системи їх обліку, яка накопичує інформацію про доходи і витрати підприємства та, на їх основі, формує фінансовий результат.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми вдосконалення бухгалтерського обліку фінансових результатів досліджували в своїх працях вітчизняні та закордонні вчені, зокрема, Ф.Ф. Бутинець, С.О. Левицька, Н.Т. Білуха, С.В. Івахненко, Л.І. Лаврінченко, Ю.А. Верига, Н.В. Пошерстник, Г.Г. Кірейцев, С.Ф. Голов, В.В. Сопко, М.Т. Білуха, Є.В. Мних, О.П. Рудановський та ін. Проте залишається чимало невирішених питань, котрі потребують детального дослідження та надання практичних пропозицій у зв'язку з постійною зміною нормативно-правової бази.

Метою написання статті є систематизація теоретичних аспектів та аналіз сучасних тенденцій обліку фінансових результатів на сільськогосподарських підприємствах.

Виклад основного матеріалу. В сучасних економічних реаліях для суб'єктів господарювання важливим завданням є максимізація прибутку, як основного фактора підтримки його конкурентоспроможності на ринку, а також для здійснення розширеного відтворення. Фінансовий результат як облікова категорія визначається різницею між доходами і витратами або приростом (зменшенням) власного капіталу підприємства, створеним в процесі підприємницької діяльності за звітний період за виключенням зміни капіталу за рахунок внесків або вилучення власниками.

Варто відмітити, що в нормативно-правових актах мало уваги приділено дефініції фінансових результатів. В більшості з них наведені визначення «прибутку» та «збитку», а поняття «фінансові результати» детально не розглядається. Тому доцільно було, на нашу думку, дослідити трактування поняття «фінансові результати» провідних українських науковців. В результаті аналізу різних поглядів вітчизняних вчених на сутність поняття «фінансові результати» встановлено, що думки деяких науковців збігаються, але все ж таки не існує єдиного трактування цієї економічної категорії.

Досліджені трактування терміна фінансові результати було згрупувано за обраними критеріями та представлено у вигляді діаграми (рис. 1).

Рис. 1. Співвідношення груп трактувань дефініції «фінансові результати» серед провідних вітчизняних вчених

Джерело: розроблено автором

По трьох з чотирьох обраних критеріїв результати майже рівні і коливаються в межах від 24 до 35 відсотків. Тому можна констатувати, що консенсусу з даного питання не можна буде отримати найближчим часом через принципові розбіжності.

Основною проблемою обліку доходів підприємств є проблема повноти та своєчасності їх відображення у системі обліку. На даний момент рівень не відображення доходів в країні коливається від 30 до 70 відсотків. В сучасних економічних умовах вітчизняні підприємства відображають витрати більш повно та об'єктивно, ніж доходи, що пов'язано з особливостями їх контролю. При зниженні доходів підприємства можливе заниження суми виручки від реалізації продукції (робіт, послуг), і, як результат – зниження бази оподаткування підприємств податком на додану вартість. Незгрупована, належно

не оформлена інформація про доходи підприємства гальмує процес первинної обробки аналітичної інформації, призводить до помилкової оцінки здійснюваних підприємством господарських процесів. Сучасний стан обліку доходів можна характеризувати низьким рівнем відповідності обліково-контрольної системи підприємства щодо його доходів чинному законодавству з обліку та меті й завданням самого підприємства [5].

Що ж стосується обліку витрат то найбільша частина витрат, що залишається поза обліком, належить до витрат з оплати праці. Основними причинами цього є значні відсотки відрахувань до соціальних фондів оплати праці, високий рівень корупції в державних і місцевих органах влади, відсутність дієвої нормативно-правової бази, низький рівень контролю.

Актуальною проблемою, що стосується обліку фінансових результатів на сьогоднішній день є відсутність будь-якої класифікації фінансових результатів в нормативно-правових актах. Існування досконалої класифікаційної системи дозволить створювати ефективні інформаційні облікові моделі, а це в свою чергу підвищить рівень аналітичності інформації і дасть змогу приймати необхідні рішення кінцевих користувачів [8].

Класифікація повинна відповідати, як мінімум, двом постулатам: перший – вона має бути теоретично обґрунтованою; другий – застосування її на практиці визначається виробничою необхідністю. Оскільки фінансові результати здійснюють вирішальний вплив на конкурентоспроможність підприємства на ринку то доцільно було б, на нашу думку ввести таку класифікаційну ознаку як «За рівнем системи управління» (рис. 2). Для горизонтальної системи управління було б доцільно збирати інформацію, яка стосується прибутковості відповідних виробничих підрозділів підприємства. Це в перспективі дасть змогу виділити збиткові підрозділи на підприємстві і дозволить прийняти оперативні рішення задля вирішення цієї проблеми. Для вертикальної ієрархічної системи управління буде доцільно надавати узагальнену інформацію про стан фінансових результатів суб'єкта господарювання для здійснення запланованої стратегії підприємства. Тобто, інформація, що надається для горизонтальної системи управління має значення при прийнятті тактичних рішень, а для вертикальної системи управління використовується для розроблення стратегії підприємства.

В результаті дослідження механізму контролю за розподілом фінансових результатів за видами діяльності часто виявляють певну невідповідність між назвами рахунків, видами діяльності і їх змістом, що викликано розбіжностями між трактуванням Інструкції про застосування Плану рахунків та НП(С)БО 1, що визначає види діяльності. Так, НП(С)БО 1 визначає розподіл звичайної діяльності на операційну, фінансову та інвестиційну. Згідно з цим нормативно-правовим актом та Інструкцією про застосування Плану рахунків доходи, витрати і фінансові результати поділяються на операційні, фінансові та інші, а тому важливо привести облік доходів і витрат до єдиної системи групування тому необхідно уточнити класифікацію цих фінансових категорій з урахуванням вимог зазначених в НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності». Необхідно детально вивчи-

ти План рахунків бухгалтерського обліку з питань доходів і витрат, щоб зменшити плутанину в рахунках. Так, наприклад, рахунки 74 «Інші доходи» та 97 «Інші витрати» майже в повному складі містять субрахунки які відносяться до інвестиційної діяльності [1].

Згідно з визначенням інвестиційної діяльності доходи і втрати від участі в капіталі (рахунок 72 і 96 відповідно), які на сьогоднішній день відносяться до результатів фінансової діяльності, доцільно віднести до результатів інвестиційної діяльності. Проаналізувавши структуру «Фінансових доходів» (рахунок 73) можна зробити висновок, що «Дивіденди одержані» (субрахунок 731) та «Відсотки одержані» (субрахунок 732) належать до результатів інвестиційної діяльності, оскільки є частиною прибутку отриманого від інвестицій.

Субрахунок 745 «Дохід від безоплатно одержаних активів» було б доцільно відобразити у складі доходів від фінансових операцій. Особливої уваги потребують рахунки, що стосуються обліку курсових різниць. Так субрахунок 744 «Дохід від неопераційної курсової різниці» та субрахунок 974 «Втрати від неопераційної курсової різниці» було б доцільно відобразити у складі рахунків на яких обліковуються фінансові операції, а саме на рахунках 73 «Фінансові доходи» і 95 «Фінансові витрати» відповідно [4].

Раціональне групування рахунків спростить бухгалтерські задачі в плані правильного віднесення сум доходів чи витрат на відповідні рахунки залежно від діяльності, в якій вони були понесені. Певна невідповідність в класифікації рахунків може впливати на достовірність інформації, що використовується інвесторами, і в подальшому на здійснення інвестицій.

Вагомим недоліком Плану рахунків бухгалтерського обліку є те, що в ньому не приділяється належної уваги інвестиційній діяльності. Так, рахунок 79 «Фінансові результати» не містить субрахунків, що б характеризували результати інвестиційної діяльності. І взагалі, в Плані рахунків відсутні окремі рахунки для ведення обліку операцій, пов'язаних з інвестиційною діяльністю. Тому доцільно було б ввести до Плану рахунків бухгалтерського обліку окремі субрахунки 794 «Результат інвестиційної діяльності».

В умовах жорсткої конкуренції між підприємствами більше шансів на домінування має те, яке оперує актуальною інформацією про рентабельність тієї чи іншої продукції та зміни попиту на неї, що безпосередньо впливає на результати діяльності. Ефективне рішення цих питань при значному обсязі інформації неможливе без використання

комп'ютерних систем автоматизації оперативного і бухгалтерського обліку.

Сучасні тенденції полягають в тому, що більшість конкурентоспроможних підприємств постійно удосконалюють системи автоматизації бухгалтерського обліку. Системи оперативного і управлінського обліку можуть використовуватися більш універсально, ніж комп'ютерні програми, основне призначення яких – підготовка звітів.

Проте, значно вища ефективність досягається при проведенні комплексної комп'ютеризації бухгалтерського, оперативного, фінансового і управлінського обліку підприємства.

Кінцевою метою комплексної автоматизації обліку на підприємстві є створення інформаційної бази, яка б сприяла прийняттю управлінських рішень, вибору стратегії на основі аналізу господарської діяльності за різними показниками та досягненню конкурентноспроможності підприємства.

Сучасна комп'ютерна техніка дає змогу накопичити, систематизувати й узагальнити облікові дані про доходи та фінансові результати діяльності в автоматичному режимі, що підвищує ефективність вирішувати проблеми аналітичного обліку доходів і фінансових результатів, завдяки широким можливостям у виборі номенклатури аналітичних об'єктів, оперативності отримання даних про доходи та фінансові результати на

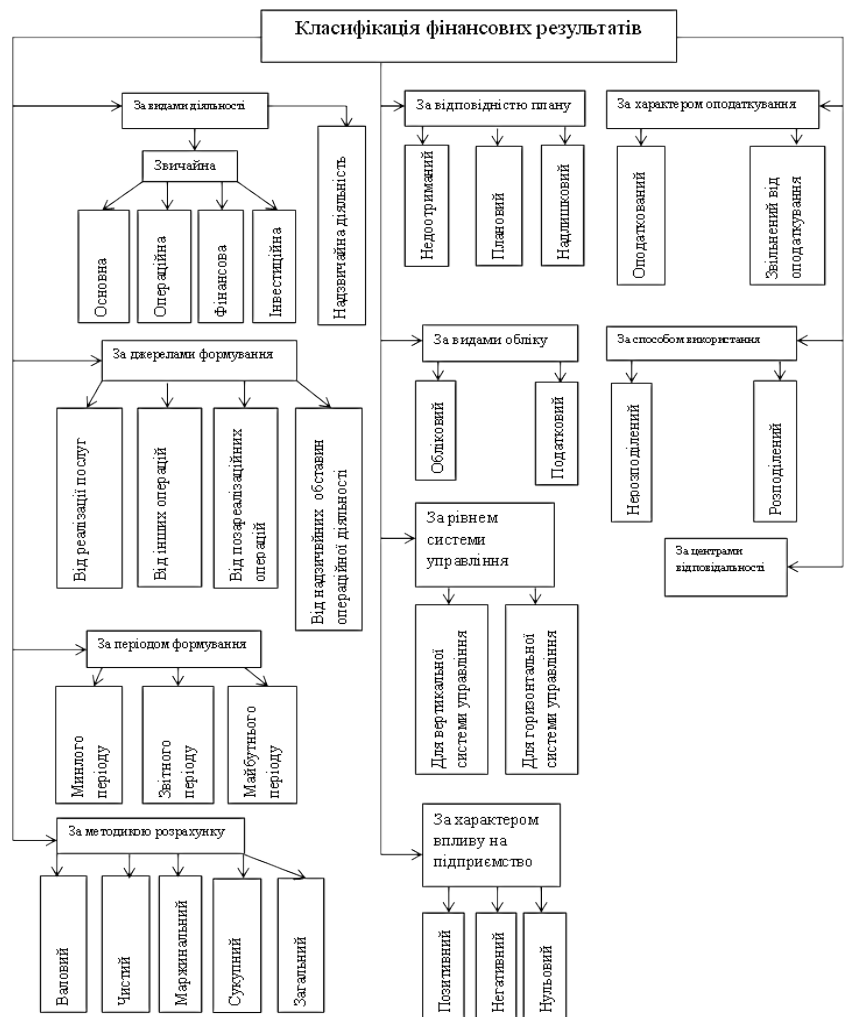

Рис. 2. Класифікація фінансових результатів діяльності сільськогосподарських підприємств

Джерело: розроблено автором за даними [6]

будь-яку звітну дату. З'являється можливість формувати велику кількість додаткових звітів для отримання достовірної інформації.

Висновки і пропозиції. Основним із індикаторів ефективності діяльності сільськогосподарського підприємства є його фінансовий результат, з метою достовірного визначення якого система бухгалтерського обліку потребує створення єдиної класифікації видів діяльності господарюючих суб'єктів. Оскільки фінансові результати здійснюють вирішальний вплив на конкурентоспроможність підприємства на ринку то важливо впровадити єдину класифікацію фінансових результатів і ввести таку класифікаційну ознаку як «За рівнем системи управління», що дозво-

лить виявити збиткові підрозділи підприємства, та сприятиме управлінському персоналу в розробленні стратегії.

Вдосконалення потребує також нормативно-правове забезпечення бухгалтерського обліку фінансових результатів. Мова йде про План рахунків бухгалтерського обліку. Вагомим його недоліком є те, що в ньому не приділяється належна увага інвестиційній діяльності. Тому доцільно було б ввести до Плану рахунків бухгалтерського обліку окремих субрахунок 794 «Результат інвестиційної діяльності». На нашу думку, це допоможе створити відповідність між різними нормативно-правовими актами, а також позитивно вплине на достовірність облікової інформації.

Список літератури:

1. Бердар М. М. Управління процесом формування і використання фінансових ресурсів підприємства на основі логістичного підходу / М. М. Бердар // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – № 5. – С. 133-138.
2. Березницька О. В. Сучасні підходи до оцінки вартості підприємства / О. В. Березницька // Економіка. Фінанси. Право. – 2013. – № 1. – С. 3-7.
3. Бутинець Ф. Ф. Бухгалтерський облік / Ф. Ф. Бутинець, Л. В. Чижевська, С. Л. Береза. – Житомир: ЖІТІ, 2010. – 672 с.
4. Вахович І. М. Резерви нарощування фінансової спроможності регіонів України / І. М. Вахович, І. М. Камінська // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 3 (105). – С. 197-207.
5. Журавель Г. П. Облікова політика підприємства в ринкових умовах: [навч. посібник] / Г. П. Журавель, В. Б. Клевець, П. Я. Хомин. – К.: «Видавничий дім «Професіонал», 2014. – 320 с.
6. Мазур В. П. Методичні аспекти аудиту фінансових результатів діяльності аграрних підприємств // В. П. Мазур / Облік та фінанси АПК. – 2010. – № 3. – С. 110-113.
7. Сагайдак Р. А. Аудит фінансових результатів сільськогосподарських підприємств: суть та основні аспекти організації [Електронний ресурс] – Р. А. Сагайдак – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>
8. Ясіновська І. Ф. Фінансова стійкість сільськогосподарських підприємств Львівщини / І. Ф. Ясіновська // Економіка АПК. – 2011. – № 5. – С. 107-111.

Сиренко Н.М., Коваль С.Ю.

Николаевский национальный аграрный университет

НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УЧЕТА ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ НА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Аннотация

В статье рассмотрены основные аспекты учета финансовых результатов деятельности сельскохозяйственных предприятий в современных рыночных условиях. Установлено, что при формировании финансовых результатов и отражении их в финансовой отчетности необходимо учитывать интересы различных категорий пользователей. В наше время эксплуатационные характеристики персональных компьютеров создают предпосылки для автоматизации процесса учета доходов, расходов и финансовых результатов. В работе доказано, что использование цифровых программ позволяет субъектам хозяйственной деятельности экономить человеческие и финансовые ресурсы на всех стадиях технологического процесса сбора, накопления и обработки учетной информации.

Ключевые слова: учёт, формирование, доходы, расходы, финансовые результаты.

Sirenko N.M., Koval S.Y.

Mykolayiv National Agrarian University

AREAS OF IMPROVEMENT OF ACCOUNTING FINANCIAL RESULTS FOR AGRICULTURAL ENTERPRISES

Summary

In the article the basic aspects of accounting financial results of agricultural enterprises in the current market conditions. It was established that the formation of financial results and reflected them in the financial statements should consider the interests of different categories of users. Nowadays PCs for operational characteristics create the preconditions for automating the process of income, expenses and financial results. It is proved that the use of digital programs allow business entities save human and financial resources at all stages of the process of collection, accumulation and processing of accounting information.

Keywords: accounting, formation, income, expenses and financial results.

УДК 338.55

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ СИСТЕМОЮ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

Смачило Т.В., Кахній М.І.

Тернопільський національний економічний університет

Досліджено теоретичні аспекти інформаційної безпеки підприємства. Обґрунтовано важливість впливу інформаційної безпеки підприємства на його конкурентоспроможність на ринку виробництва, збуту товарів і послуг. Охарактеризовано важливість системи інформаційної безпеки для мінімізації можливості нанесення шкоди інформаційній інфраструктурі підприємства. Виокремлено основні принципи системи інформаційної безпеки. Розглянуто етапи управління інформаційною безпекою підприємства.

Ключові слова: підприємство, інформація, інформаційна безпека, система інформаційної безпеки, управління, конфіденційність, цілісність, доступність.

Постановка проблеми. Забезпечення ста-лого розвитку вітчизняних підприємств в умовах нестабільності та кризи ускладнюється чинниками, серед яких все більшого значення набувають загрози інформаційного характеру. Інформація – це найбільший щодо обсягу та один із найважливіших ресурсів підприємства. За її допомогою досягається, з одного боку, як забезпечення безпеки, конкурентоспроможності, сталого розвитку підприємства, а з іншого – вона може бути загрозою для його функціонування.

В сучасних умовах інформаційної доби ХХІ ст. інформаційна безпека підприємства набуває все вагомшого значення, а питання її забезпечення стають все більше гострішими. Підприємства, які не можуть забезпечити власну інформаційну безпеку, стають неконкурентоспроможними на ринку виробництва, збуту товарів і послуг. Можна стверджувати, що банкрутство підприємств відбувається в тому числі і через неспроможність ефективного управління та невідповідність інформаційної структури новим умовам господарювання. Незаперечним є те, що будь-яке підприємство повинне мати систему інформаційної безпеки, яка б попереджала втрату або розголошення інформації про його діяльність. А тому, виникає необхідність постійного управління системою інформаційної безпеки підприємства для забезпечення стабільного та ефективного функціонування, починаючи з моменту його створення. Крім того, у зв'язку зі зростанням динаміки злиттів і поглинань підприємств, розвитком інформаційного суспільства, вимогами бізнесу проблема інформаційної безпеки потребує постійної уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ученим вдалося досягти значних успіхів в царині інформаційної безпеки підприємства. Серед найвагомших досліджень, які висвітлюють різні аспекти інформаційної безпеки, слід виокремити розробки науковців, серед яких О. Гладківська, М. Гуцалюк, О. Зінченко, А. Марущак, Д. Ольшанський, А. Новицький, О. Сороківська, В. Хахановський, Л.Дж. Хоффман, В. Цимбалюк, М. Швець та інші.

Виділення не вирішених раніше частини загальної проблеми. Незважаючи на наявність важливих рекомендацій та настанов провідних науковців щодо забезпечення інформаційної безпеки підприємства, проблема управління системою інформаційної безпеки підприємства зали-

шається недостатньо дослідженою. Зміна умов зовнішнього середовища, вплив внутрішніх та зовнішніх факторів посилюють необхідність удосконалення методів управління інформаційною безпекою підприємства, формування ефективної системи інформаційної безпеки, оцінки рівня інформаційної безпеки підприємства.

З огляду на зазначене, **мета статті** полягає у теоретичному обґрунтуванні найбільш актуальних проблем управління системою інформаційної безпеки підприємства в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі відсутній єдиний підхід до визначення поняття «інформаційна безпека» та «інформаційна безпека підприємства».

Відповідно до Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», інформаційна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване поширення, використання, порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації.

Найбільш поширене серед країн-членів Європейського Союзу є визначення поняття «інформаційна безпека» під яким розуміють захист особистої інформації про відправників та одержувачів; захист інформації від несанкціонованого доступу; створення надійного джерела постачання інформації, інформаційних послуг та необхідного обладнання; захист інформації, що безпосередньо стосується національної безпеки [1].

Інформаційна безпека – стан захищеності основних інтересів особистості, суспільства і держави в сфері інформації, включаючи інформаційну та телекомунікаційну інфраструктуру, власне інформацію та її параметри: повноту, об'єктивність, доступність і конфіденційність [6, с. 88].

Раціональним на наш погляд є визначення поняття «інформаційна безпека», як стану захищеності інформаційних відносин та пов'язаних із ними інформаційних процесів, за якого досягається стабільний інформаційний розвиток, унеможливується негативний інформаційний вплив та негативні наслідки незаконного застосування інформаційних технологій в усіх сферах суспільного життя, у результаті чого можна до-

сягти створення та ефективного функціонування інформаційного суспільства [2].

Виходячи з вище наведеного можна стверджувати, що інформаційну безпеку досліджують за такими основними характеристиками: стан захищеності інформаційного середовища та установлених законом правил, суспільні відносини.

Розглянемо головні підходи до визначення поняття «інформаційна безпека підприємства», що існують сьогодні:

1) інформаційна безпека підприємства – це суспільні відносини щодо створення та підтримання на належному рівні життєдіяльності відповідної інформаційної системи [12];

2) інформаційна безпека підприємства – це суспільні відносини щодо створення і підтримання на належному рівні життєдіяльності інформаційної системи суб'єкта господарської діяльності [10];

3) інформаційна безпека підприємства – це відношення рівня інформаційного захисту до рівня інформаційних загроз; сукупність засобів та дій уповноважених осіб, спрямованих на захист інформаційних ресурсів та інформаційної інфраструктури даного підприємства в процесі обміну, обробки та зберігання інформації на всіх рівнях інформаційної системи підприємства [11, с. 5];

4) інформаційна безпека підприємства – це цілеспрямована діяльність її органів та посадових осіб з використанням дозволених сил і засобів по досягненню стану захищеності інформаційного середовища організації, що забезпечує її нормальне функціонування і динамічний розвиток [7, с. 94].

Узагальнюючи перелічені та інші формулювання, на нашу думку, слід погодитись з визначенням Чередниченко А.О., що інформаційна безпека підприємства – це стан внутрішнього та зовнішнього інформаційно-комунікаційного середовища і процесів управління його складовими й діяльністю із забезпечення безпеки, що формує відповідний цілям функціонування підприємства рівень інформатизації і забезпечує попередження виникнення загроз інформаційній безпеці й нейтралізацію їх впливу [13, с. 7]. Оскільки об'єктом інформаційної безпеки підприємства є не окремий безпечний стан інформації, інформаційних ресурсів, інформаційної системи, інформаційного середовища, а його інформаційно-комунікаційне середовище.

Система інформаційної безпеки – це взаємопов'язана сукупність напрямів, методів, засобів, заходів, які спрямовані на захист інформаційної інфраструктури підприємства від будь-яких випадкових або навмисних, зовнішніх або внутрішніх загроз, що можуть привести до крадіжки, пошкодження або несанкціонованій зміні та використання інформації, розголошення або її витоку. Тому, все те, що орієнтоване на побудову, підтримку та розвиток системи має основну мету – мінімізувати можливість нанесення шкоди інформаційній інфраструктурі підприємства, а у випадку форс-мажорних обставин звести її до мінімуму.

Головною метою системи інформаційної безпеки є забезпечення сталого розвитку підприємства, запобігання загроз його безпеки, захист законних інтересів від протиправних посягань, недопущення розголошення, втрати, витоку, створення і знищення інформації, забезпечення

ефективної виробничої діяльності всіх структурних підрозділів.

Структура системи інформаційної безпеки залежить від цілей, завдань, методів і засобів діяльності підприємства, особливостей самої інформації (обсягу, цінності), характеру можливих загроз, необхідного ступеня надійності захисту, вартості системи та інших характеристик. А її ефективність – від дотримання інформаційними ресурсами відповідного рівня конфіденційності (англ. Confidentiality, privacy), цілісності (англ. Integrity) та доступності (англ. Availability) – триади CIA.

Для забезпечення максимально можливого ступеню захисту необхідне використання системного (врахування всіх умов діяльності підприємства) та комплексного підходів – взаємопов'язане використання спеціальних технічних та програмних засобів (контролю доступу, моніторингу витоку, антивірусного захисту, міжмережевого екранування, захисту від електромагнітних випромінювань), організаційних заходів (документовані процедури і правила роботи з різними видами інформації, IT-сервісами, засобами захисту), нормативно-правових актів (нормативні документи, положення, інструкції), математичних методів для оцінки та аналізу інформаційної безпеки, морально-етичних заходів протидії та інших.

Виходячи з вище наведеного, систему інформаційної безпеки підприємства можна представити як сукупність підсистем управління елементами інформаційно-комунікаційного середовища та підсистем забезпечення інформаційної безпеки.

Одним з базових, основних елементів будь-якої системи в тому числі інформаційної безпеки виступають принципи. Для підприємств основними принципами системи інформаційної безпеки є наступні: простота використання, повний контроль (організація безперервного контролю за станом інформаційної безпеки та моніторинг всіх подій), загальна заборона (виконання тільки відомих безпечних дій), відкритої архітектури (забезпечення безпеки через неясність, ускладнення, заплутування і приховування слабких місць), розмежування доступу (призначення права на виконання дій), мінімальні привілеї (виділення найменших прав і доступу до мінімуму необхідних функціональних можливостей програм), достатня стійкість (перешкоди у вигляді досить складних обчислювальних завдань), мінімізація дублювання (мінімізація ідентичних процедур) [3, с. 56-57].

Одним із фундаментальних чинників успішності управління системою інформаційної безпеки підприємства є її побудова на основі міжнародних стандартів [9].

Проведені дослідження дозволяють виокремити головні етапи управління системою інформаційної безпеки підприємства:

1. Діагностика загроз інформаційній безпеці.
2. Оцінка рівня захищеності системи інформаційної безпеки (на основі системи показників) та надійності управлінського персоналу.
3. Планування стратегічних та оперативних заходів забезпечення інформаційної безпеки.
4. Організація та впровадження заходів забезпечення інформаційної безпеки, оцінка їх результативності та коригувальні дії [13].

Необхідною умовою підтримання належної інформаційної безпеки підприємства є оцінка та аналіз її рівня через розрахунок системи показників [4], а також використання економіко-математичних моделей (кластерний аналіз, стохастичний факторний аналіз та інші).

Отже, на сьогодні питання інформаційної безпеки підприємства повинно розглядатись як комплекс взаємопов'язаних заходів, які повинні розширюватись і удосконалюватись.

Висновки і пропозиції. Отже, управління системою інформаційної безпеки потребує врахування всіх компонентів інформаційно-комунікаційного середовища і організації ефективної діяльності із забезпечення інформаційної безпеки. Теоретичним базисом управління системою інформаційної безпеки підприємства є цілі, за-

здання, методи, принципи, засоби забезпечення інформаційної безпеки. Дотримання конфіденційності, цілісності та доступності інформації дозволить підвищити результативність інформаційної безпеки підприємства – забезпечить захист інформації від внутрішніх і зовнішніх загроз, створить сприятливі умови для ефективного функціонування підприємства і підвищить його конкурентоспроможність. Тому управління системою інформаційної безпеки слід розглядати як невід'ємний елемент процесу управління підприємством.

Перспективи подальших досліджень полягають у детальній розробці кожного із розглянутих нами аспектів в рамках системного дослідження теоретичних засад управління системою інформаційної безпеки підприємства.

Список літератури:

1. Developments in the field of information and telecommunications in the context of international security / Report of the Secretary General. Fifty-six session. 3 July, 2001. United Nations. A/56/164.
2. Абакумов В.М. Інформаційна безпека підприємництва як об'єкт адміністративно-правової охорони / В.М. Абакумов // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 10-16. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12avmapo.pdf>
3. Верескун М.В. Методичне забезпечення системи інформаційної безпеки промислових підприємств / М.В. Верескун // Економіка і організація управління. – 2014. – № 1 (17). – С. 54-60.
4. Журавель М.Ю. Формування системи показників оцінки рівня інформаційної безпеки підприємства / М.Ю. Журавель, Т.В. Полозова, О.В. Стороженко // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2011. – № 33. – С. 171-177.
5. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки»: від 09.01.2007 р., № 537.
6. Легомінова С.В. Теоретичні засади інформаційної безпеки підприємства / С.В. Легомінова // Економіка. Менеджмент. Бізнес. – 2015. – № 3 (13). – С. 87-92.
7. Марушак А.І. Інформаційно-правові напрями дослідження проблем інформаційної безпеки // Державна безпека України / А.І. Марушак. – 2011. – № 21. – С. 92-95.
8. Матиев Д. Средства защиты информации: проблема выбора и соответствия / Джабраил Матиев. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://bankir.ru/publikacii/s/sredstva-zaschiti-informacii-problema-vibora-i-sootvetstviya-5386161>
9. Мацків О.І. Аналіз перспективних стандартів забезпечення інформаційної безпеки / О.І. Мацків, К.Б. Айвазова // Проблеми технічного регулювання та якості: IV Всеукр. наук.-практ. конф. (9-10 жовтня 2014 р.). – Одеса: ОДАТРА, 2014. – С. 39-42.
10. Сороківська О.А. Інформаційна безпека підприємства: нові загрози та перспективи [Текст] / О.А. Сороківська, В.Л. Гевко // Вісн. Хмельницьк. нац. ун-ту. Сер.: Екон. науки. – 2010. – № 2. – Т. 2. – С. 32-35.
11. Танцюра М.Ю. Забезпечення ефективності системи інформаційного забезпечення підприємства (на прикладі туристичних підприємств АР Крим): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.04 / М.Ю. Танцюра. – Сімферополь, 2012. – 21 с.
12. Цимбалюк В. Інформаційна безпека підприємницької діяльності: визначення сутності та змісту поняття за умов входження України до інформаційного суспільства (глобальної кіберцивілізації) / В. Цимбалюк // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 3. – С. 88-91.
13. Чередниченко А.О. Організаційно-економічне забезпечення управління інформаційною безпекою підприємств будівельної галузі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 21.04.02 «Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності» / А.О. Чередниченко. – Харків, 2016. – 21 с.

Смачило Т.В., Кахний М.И.

Тернопольский национальный экономический университет

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация

Исследованы теоретические аспекты информационной безопасности предприятия. Обоснована важность влияния информационной безопасности предприятия на его конкурентоспособность на рынке производства, сбыта товаров и услуг. Охарактеризована важность системы информационной безопасности для минимизации возможности нанесения вреда информационной инфраструктуре предприятия. Выделены основные принципы системы информационной безопасности. Рассмотрены этапы управления информационной безопасностью предприятия.

Ключевые слова: предприятие, информация, информационная безопасность, система информационной безопасности, управление, конфиденциальность, целостность, доступность.

Smachylo T.V., Kahniy M.I.
Ternopil National Economic University

THEORETICAL FOUNDATIONS MANAGEMENT OF THE ENTERPRISE'S INFORMATION SECURITY SYSTEM

Summary

Theoretical aspects of information security are investigated. The importance of enterprise information security influence on its competitiveness in the market of production, sales of goods and services is proved. The importance of information security system to minimize the possibility to cause damage of enterprise information infrastructure are given. The basic principles of information security system is determined. The stages of enterprise information security management are presented.

Keywords: enterprise, information, information security, information security system, management, confidentiality, integrity, accessibility.

УДК 334.021

СИСТЕМА МОНІТОРИНГУ ПІДПРИЄМНИЦТВА В ДЕРЖАВНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

Старух А.І.

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті запропонована система моніторингу, яка реалізується у процесі застосування механізму трансформації міжбюджетних відносин з урахуванням пріоритетів розвитку підприємництва. Запропоновано математичний інструментарій, який дає можливість виявити наявність відхилень у функціонуванні механізму підтримки підприємництва у державному секторі економіки та кількісно їх оцінити. Даний аналіз побудований на дослідженні динаміки прибутковості підприємств відносно динаміки обсягу активів і чисельності працівників. Результатом використання системи моніторингу може бути наявність певного критерію або їх системи, на основі якої можливим є визначення чинників, що впливають на діяльність державного підприємства.

Ключові слова: державний сектор економіки, моніторинг, підприємництво, прибуток, пріоритет, розвиток.

Постановка проблеми. Процес моніторингу є одним із найважливіших елементів щодо виявлення відхилень у розвитку підприємництва державного сектора економіки. На основі аналізу підприємництва державного сектора економіки із врахуванням міжбюджетних відносин, учасниками яких є державні підприємства, виявлено, що чимало даних підприємств характеризуються нестабільними фінансовими результатами, що у поєднанні із незадовільною якістю надання послуг та їх монополістичним становищем зумовлює необхідність формування системи моніторингу, на основі якої можливим буде ідентифікувати економічно успішні підприємства та виявити відхилення у діяльності тих підприємств, чиї результати не відповідають необхідним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Велику увагу дослідженням сутності моніторингу діяльності підприємств як системи постійного спостереження приділяють такі вітчизняні та закордонні економісти, як В.К. Галіцин, О.А. Круглова, В.О. Козуб, Н.І. Мелент'єва, Б.І. Сюркало, О.О. Терещенко, Л. О. Українська та інші. Вони звертають увагу на мету та завдання моніторингу, етапи його проведення та особливості організації у залежності від специфічних особливостей розвитку підприємств та специфіки об'єкту спостереження.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Існує велика кількість досліджень сфери підприємництва у державному секторі економіки та системи його моніторингу. Проте немає математичного інструментарію, який би дав можливість виявити наявність відхилень у функціонуванні механізму підтримки підприємництва у державному секторі економіки та кількісно їх оцінити.

Мета статті. На основі моніторингу є необхідним визначити стан розвитку державних підприємств, встановити наявні відхилення та виявити їх причини. Дослідження системи моніторингу є завданням, яке логічно випливає на основі аналізу державних підприємств.

Виклад основного матеріалу. Для формування системи моніторингу стану розвитку підприємства у державному секторі економіки необхідним є визначення ознак такої системи:

- результат використання має бути спрямований на формування рекомендацій щодо вдосконалення виробничої-господарської, фінансової або інвестиційної діяльності підприємства;
- система моніторингу має базуватись на об'єктивних методах наукового дослідження;
- система моніторингу має бути спрощена;

Результатом використання системи моніторингу може бути наявність певного критерію або їх сис-

теми, на основі якої можливим є визначення чинників, що впливають на діяльність державного підприємства. Дана проблема є надзвичайно складною, оскільки потребує дослідження, як внутрішніх факторів об'єкта дослідження, так і зовнішніх чинників. Проте, якщо врахувати те, що підприємство може впливати тільки на внутрішні чинники, а результат застосування системи моніторингу має бути спрямований на формування рекомендацій щодо вдосконалення виробничо-господарської, фінансової та інвестиційної діяльності, то логічним висновком є те, що дана система враховуватиме тільки ті чинники на які державне підприємство може впливати.

Економічний розвиток підприємства у державному секторі економіки має опиратись на наявність інструментів із відстеження динаміки зміни ефективності їх функціонування. До засобів, які можуть бути використані з метою розв'язання зазначеної проблеми можна віднести математичний апарат покликаний дослідити граничну зміну залежності чистого прибутку підприємства від динаміки чисельності працівників та обсягів власного капіталу і зобов'язань.

Для моніторингу стану розвитку підприємства у державному секторі економіки можливим є використання такого рівняння:

$$k_0 + k_1 P_{c,t-1} + k_2 (\tau s^{\alpha} l^{\beta}) = P_{c,t}, \quad (1)$$

де $P_{c,t-1}$ – чистий прибуток у часовому періоді $t - 1$, грн.; τ – вільний коефіцієнт степеневі залежності; α, β – степеневі коефіцієнти; s – обсяг власного капіталу державного підприємства, який використовується підприємством, грн.; l – чисельність працівників, осіб; $P_{c,t}$ – чистий прибуток у часовому періоді t , грн.; k_0, k_1, k_2 – коефіцієнти регресії, розраховані на основі застосування методу найменших квадратів; s – обсяг активів (сума власного капіталу і зобов'язань), грн.

Варто зазначити, що лінійний характер залежності (1) може бути відображений тільки на тих графіках, де на осях відображатиметься тільки два параметра: чистий прибуток і величина $\tau s^{\alpha} l^{\beta}$. На підставі аналізу рівняння (1) можна зробити такі висновки:

– якщо $k_1 < 0$, то переважає циклічний характер чергування прибутку і збитку, що свідчить про високий рівень нестабільності досліджуваного державного підприємства;

– якщо $0 < k_1 < 1$, то вплив попередніх значень чистого прибутку на їх поточні значення є незначним. До причин можна віднести те, що керівництво підприємства не має на меті зростання чистого прибутку.

– якщо $k_1 > 1$, то попередні значення прибутку впливають на поточні значення даного показника і цей вплив, в основному, орієнтований на зростання даного показника. Це свідчить про те, що для даного державного підприємства характерним є високий рівень економічного розвитку або наявний значний потенціал для цього.

– якщо $k_2 < 0$, то це свідчить про те, що активи і чисельність працівників мають негативний вплив на чистий прибуток. Причиною цього може бути те, що на підприємстві «роздутий» склад персоналу, зобов'язання значно перевищують власний капітал, до складу основних засобів входять об'єкти, що не впливають на виробничий процес або взагалі не використовуються на підприємстві.

– якщо $0 < k_2 < 1$, то це є підтвердженням того, що активи і чисельність працівників мають несприятливий вплив на чистий прибуток, проте цей вплив є значно меншим ніж у попередньому варіанті. Фактично це свідчить про неефективне використання персоналу та активів.

– якщо $k_2 > 1$, то це доводить наявність тенденції на зростання для чистого прибутку за рахунок ефективного використання наявних активів та персоналу. Якщо зазначений коефіцієнт більший одиниці, то доцільним є припущення про наявність високого рівня економічного розвитку для даного державного підприємства.

На рис. 1. представлено приклад застосування рівняння (1) для моніторингу стану розвитку ДП НАК «Нафтогаз України» за період з 2008 по 2015 рр.

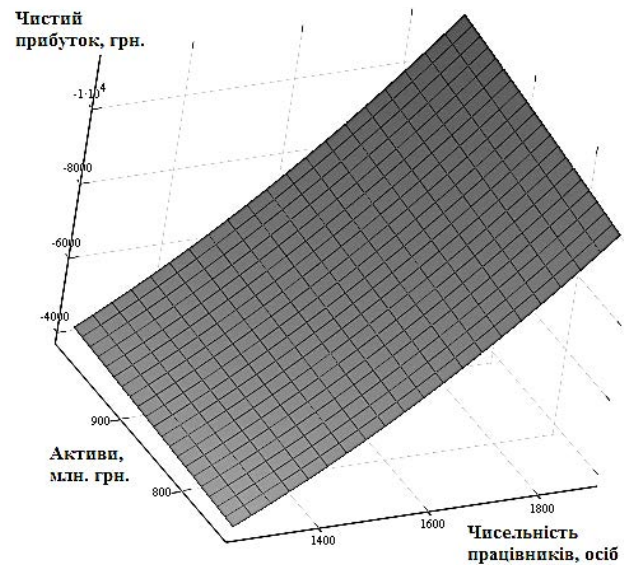

Рис. 1. Залежність чистого прибутку від обсягу активів та чисельності працівників для ДП НАК «Нафтогаз України»

Примітка: побудовано автором за даними [1]

Обґрунтування використання саме степеневого методу зважування активів і чисельності працівників для побудови рівняння (1) можна привести на основі того, що таким чином зберігається нелінійний характер залежності між чистим прибутком та зазначеними параметрами. Даний характер динаміки легко простежити на основі застосування тривимірного представлення досліджуваних величин.

Як бачимо з рис. 1, залежність чистого прибутку від активів є слабшою ніж від чисельності працюючих. Це свідчить про неефективне застосування основних засобів підприємства або значного перевищення зобов'язань над власним капіталом. Рівняння, яке відображає залежність, наведену на рис. 1, є наступним:

$$-1340,96 + 0,0833 P_{c,t-1} - 0,011 (0,002 s^{0,28} l^{2,41}) = P_{c,t} \quad (2)$$

Коефіцієнт кореляції між значеннями чистого прибутку і тими, що отримані на основі використання рівняння (2) складає 0,76, що свідчить про те що дане рівняння може використовуватись на практиці.

На основі детального опису рис. 1 можливим є ідентифікування стану розвитку державного

підприємства НАК «Нафтогаз України», зокрема, можливим є визначення яка із складових і яким чином впливає на зміну чистого прибутку державного підприємства. Проте варто зауважити, що інколи розвиток підприємництва у державному секторі економіки ідентифікується не на основі динаміки чистого прибутку. Це відбувається тоді коли об'єктом аналізу є казенні підприємства. Процес їх дослідження це складна і багатогранна процедура і потребує застосування ситуаційного підходу.

Варто зазначити, що аналіз графічного представлення залежності між досліджуваними параметрами не завжди дає можливість однозначно судити про стан розвитку підприємництва у державному секторі економіки. Тому для вирішення зазначеної проблеми доцільним є зведення використання системи моніторингу до одного показника, на основі якого можливим є підтвердити або спростувати наявність достатнього рівня економічного розвитку. Показник розраховано як зміну площі фігури, яку утворюють чотири параметри: чистий прибуток, чисельність працівників, обсяг власного капіталу та зобов'язань. Приведемо аналогічні математичні перетворення для рівняння (1). З цією метою запишемо дане рівняння таким чином:

$$k_0 + k_2 (\tau s^\alpha l^\beta) = P_c - k_1 P_{c-t} \quad (2)$$

Як бачимо, одним із недоліків застосування лінійної залежності для поєднання складових рівняння (1) є те, що неможливим є вивести абсолютну зміну чистого прибутку із рівняння. Тому необхідним є записати більш спрощене рівняння залежності саме абсолютної зміни чистого прибутку від обсягу активів та кількості працівників:

$$k'_0 + k'_1 (\tau s^\alpha l^\beta) = \Delta P_c \quad (3)$$

де ΔP_c – зміна чистого прибутку, грн.; k'_0, k'_1 – коефіцієнти регресії, що можуть бути отримані на основі методу найменших квадратів.

Для обґрунтування спрощення досліджуваної залежності до форми (3) варто зазначити, що реалізація системи моніторингу буде орієнтуватись саме на зміну чистого прибутку. Це зумовлено особливостями вітчизняної практики ведення підприємництва у державному секторі економіки, оскільки у значній кількості державних суб'єктів господарювання спостерігається від'ємне значення чистого прибутку, що суперечить степеневій залежності, але доцільність якої вже обґрунтована вище. Рівняння (3) дає можливість вирішити дану суперечність та адаптувати досліджувані економічні процеси до потреб реалізації системи моніторингу.

Представимо рівняння залежності чистого прибутку та активів і чисельності працівників для ДП НАК «Нафтогаз України» на основі форми рівняння (3) та наведемо відповідну графічну інтерпретацію (рис. 2).

Рівняння, яке відображає залежність представлену на рис. 2. є наступним:

$$-62.5 - 0.011(0.02s^{1.28}l^{0.631}) = \Delta P_c \quad (4)$$

Як бачимо з рис. 2, зміна чистого прибутку є більшою при збільшенні активів та чисельності працівників для досліджуваного підприємства, при чому зміна активів значно сильніше впливає на зміну чистого прибутку. Рівняння (4) дає можливість судити про доцільність впровадження регуляторних рішень щодо зміни виробничо-господарської та фінансової діяльності досліджуваного підприємства. Так, на основі рис. 2 та рівн. 4 є мож-

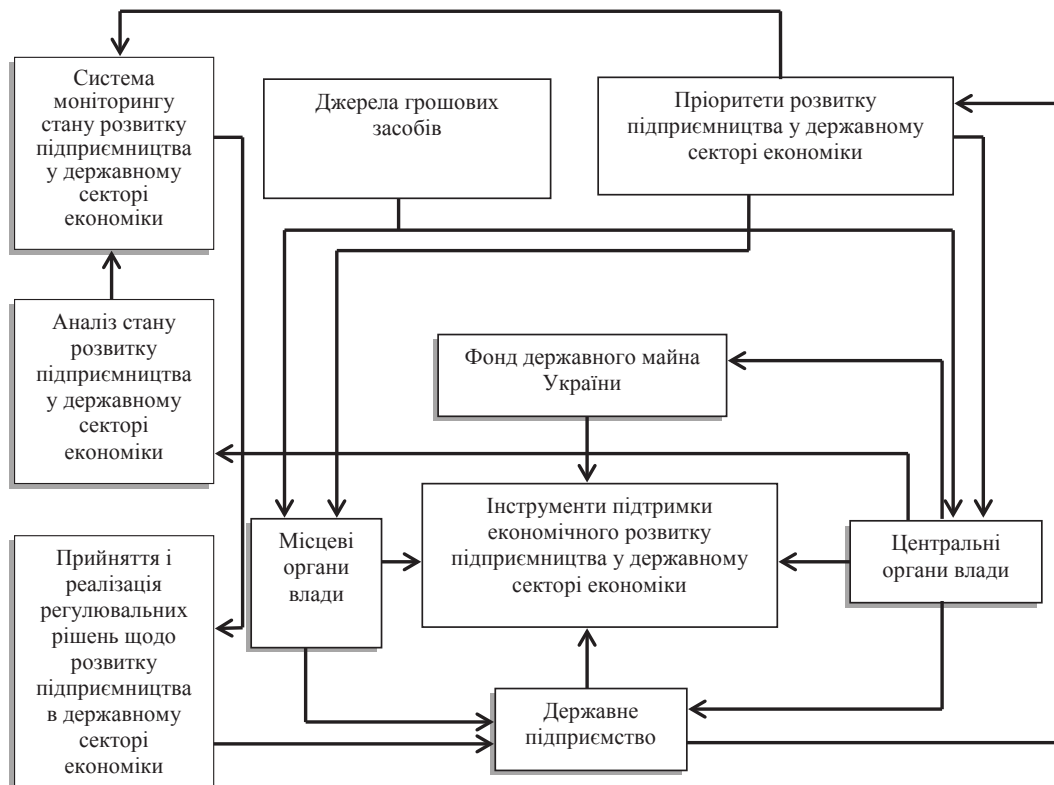

Рис. 3. Система моніторингу стану розвитку підприємництва у державному секторі економіки з урахуванням пріоритетів розвитку державних підприємств

Примітка: побудовано автором

лівість визначити залежність між показниками: на падіння чистого прибутку сильніше впливають активи підприємств, а отже, зростання обсягу зобов'язань несприятливо впливає на фінансовий стан підприємства. Зростання чисельності працівників також спричиняє значну зміну чистого прибутку у напрямку його зменшення, тому керівництву ДП НАК «Нафтогаз України» слід провести реструктуризацію боргових зобов'язань та удосконалити адміністративний апарат підприємства.

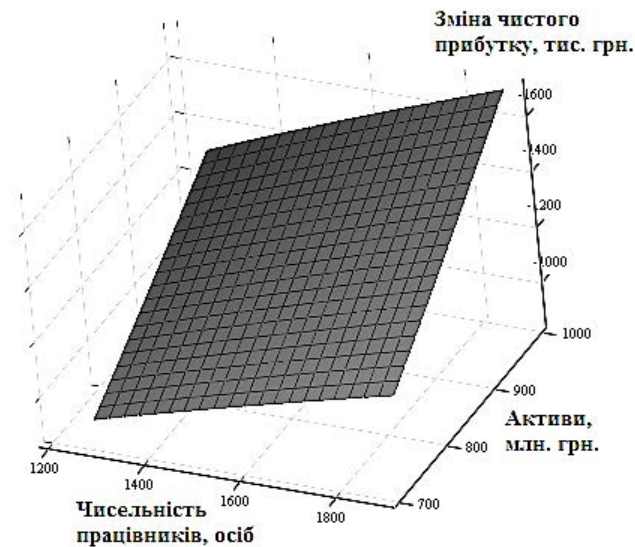

Рис. 2. Залежність чистого прибутку від чисельності працівників та обсягу активів для ДП НАК «Нафтогаз України»

Примітка: побудовано автором за даними [1]

Таким чином, на основі проведеного аналізу, можна зробити висновок, що незважаючи на наявність несприятливих тенденцій у 2015 р., все ж можна відзначити наявність перших «кроків» відновлення

вітчизняного підприємництва у державному секторі економіки. На рис. 3 представлено місце системи моніторингу механізмів трансформації міжбюджетних відносин з урахуванням пріоритетів розвитку підприємництва у державному секторі економіки.

Як бачимо з рис. 3 система моніторингу формується і реалізується центральними органами влади, які на її основі приймають регуляторні рішення щодо розвитку підприємництва у державному секторі економіки.

Висновки і пропозиції. Система моніторингу реалізується у процесі застосування механізму трансформації міжбюджетних відносин з урахуванням пріоритетів розвитку підприємництва, що передбачено цілями її застосування: виявлення відхилень у процесі здійснення трансферних відносин між органами державної влади і державними підприємствами. Виходячи із мети використання системи моніторингу запропоновано математичний інструментарій, який дає можливість виявити наявність відхилень у функціонуванні механізму підтримки підприємництва у державному секторі економіки та кількісно їх оцінити. Даний аналіз побудований на дослідженні динаміки прибутковості підприємств відносно динаміки обсягу активів і чисельності працівників.

Регуляторні рішення формуються і реалізуються після того, як виявленні недоліки на етапі застосування системи моніторингу. Дані рішення полягають у перерахунку структури розподілу грошових засобів серед державних підприємств України, яка базується на двох принципах: фінансова успішність підприємства та його роль у суспільстві. Це дає змогу визначити раціональні напрямки застосування коштів, які є об'єктом міжбюджетних відносин та покращити середню ефективність функціонування суб'єктів державної форми власності.

Список літератури:

1. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку та торгівлі [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>

Старух А.М.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

СИСТЕМА МОНИТОРИНГА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ГОСУДАРСТВЕННОМ СЕКТОРЕ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

В статье предложена система мониторинга, которая реализуется в процессе применения механизма трансформации межбюджетных отношений с учетом приоритетов развития предпринимательства. Предложено математический инструментарий, позволяющий выявить наличие отклонений в функционировании механизма поддержки предпринимательства в государственном секторе экономики и количественно их оценить. Данный анализ построен на исследовании динамики прибыльности предприятий относительно динамики объема активов и численности работников. Результатом использования системы мониторинга может быть наличие определенного критерия или их системы, на основе которой возможно определение факторов, влияющих на деятельность государственного предприятия.

Ключевые слова: государственный сектор экономики, мониторинг, предпринимательство, прибыль, приоритет, развитие.

Starukh A.I.

Ivan Franko Lviv National University

ENTREPRENEURSHIP MONITORING SYSTEM IN STATE SYSTEM OF ECONOMY

Summary

The paper studies system of monitoring, which is implemented in the process of inter-budgetary relations transformation mechanism application taking into consideration entrepreneurship development priorities. The author offers mathematical instrumentarium, which enables to find out deviation in entrepreneurship support functioning mechanism in state sector of economy and estimate them quantitative. The paper is based on the research of enterprise profitability dynamics with regard to the volume of assets dynamics and quantity of employees. The obtained result of monitoring system use can be availability of certain criterion or system, on the basis of which it is possible to identify factors that influence on the state enterprise activity.

Keywords: state sector of economics, monitoring, entrepreneurship, profit, priority, development.

УДК 339.138

СПОСОБИ ЦІНОВОЇ ТА НЕЦІНОВОЇ КОНКУРЕНЦІЇ У СУЧАСНОМУ БІЗНЕСІ

Таран Т.О.

Національний університет харчовий технологій

У статті обґрунтовано важливість конкуренції як ринкового інституту. Визначено сутність та наведені основні характеристики методів конкурентної боротьби. Узагальнено способи цінової та нецінової конкуренції. Досліджені способи конкурентної боротьби, що зазвичай застосовують на ринках Західної Європи та США. Визначено, що важливим способом конкуренції є підтримка розвитку брендів. Запропоновані оптимальні способи конкуренції на ринку України, що сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності підприємства.

Ключові слова: конкуренція, ціна, конкурентні переваги, знижка, умови обслуговування, споживачі, ринок.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Розвиток глобалізаційних процесів та глибока інформатизація суспільства в умовах активізації конкурентної боротьби сприяють підвищенню конкуренції у різних її проявах у всіх сферах бізнесу. Так, механізм конкуренції забезпечує вільне змагання окремих виробників (продавців) за покупців (споживачів), рівновагу попиту і пропозиції, постійне підвищення якості продуктів та відповідно ступеня задоволеності споживача [1, с. 51].

В умовах сучасної економічної кризи, що супроводжується падінням купівельної спроможності споживачів, поряд з неціновими способами конкуренції актуальними стають цінові способи конкурентної боротьби. Відповідно важливим завданням є формування комплексу можливих конкретних заходів, які можуть використовуватись вітчизняними підприємствами задля покращення власної конкурентної позиції на ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню конкуренції присвячені праці багатьох сучасних науковців, зокрема значний внесок у вивчення способів цінової та нецінової конкуренції зробили такі вчені як: Г. Азоев, В. Арестенко, Л. Балабанова, А. Воронкова, І. Должанський, Т. Загорна, Ю. Иванов, С. Кліменко, Ж.Ж. Ламбен, В. Павлова, М. Портер, Р. Фатхутдінов, В. Шинкаренко та інші. Основними методами конкурентної боротьби між продавцями споживчого ринку є цінова та нецінова конкуренція [2, с. 30]. Водночас існує потреба в узагальненні способів конкуренції

в межах цих методів, а також деталізації тих з них, які можуть бути успішними в умовах ринкової економіки у сучасному бізнесі.

Мета та завдання статті. Метою статті є теоретичне обґрунтування способів цінової та нецінової конкуренції у сучасному бізнесі. Для вирішення поставленої мети було сформульовано наступні завдання:

– визначити сутність конкуренції в умовах ринку;

– визначити способи цінової та нецінової конкуренції, що можуть застосовуватись сучасними підприємствами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конкуренція є найважливішою умовою функціонування ефективної сучасної ринкової економіки. Конкуренція (від лат. *conspicere* – зіштовхуюсь) – економічне суперництво і боротьба між приватними і колективними товаровиробниками і продавцями товарів і послуг за найвигідніші умови їх виробництва і збуту, за привласнення найбільших прибутків, в процесі якого стихійно регулюються пропорції суспільного виробництва [3]. Основне завдання і головна функція конкуренції – завоювати ринок, в боротьбі за споживача перемогти своїх конкурентів, забезпечити одержання сталого прибутку [4, с. 16].

Ведення конкуренції здійснюється за допомогою різних способів, які включають як застосування цінових інструментів, так і використання інших переваг, якими володіє підприємство на ринку.

Цінова конкуренція – це вид конкурентної боротьби за допомогою зміни цін на товари [5, с. 38]. При ціновій конкуренції основним засобом суверенітету є зниження цін на товари фірми відносно цін на подібну продукцію в конкурентів. Це може досягатись за рахунок більш низьких, ніж у конкурента, витрат, або через застосування стратегії розширення частки ринку, що реалізується шляхом втрати частини прибутку.

Основними способами цінової конкуренції визначено [6, с. 81]:

- знижка з преїскурантів. Найбільш поширеним є встановлення цін зі знижками: знижки за прискорення оплати, знижки за платіж готівкою; знижки за кількість товару або серійність; дилерські знижки та ін. Використання знижок виправдане лише відносно товарів з еластичним поптом [4, с. 18];

- використання демпінгових цін. Даний спосіб передбачає зменшення ціни на продукт до рівня, що не покриває витрати на його виробництво, з розрахунку на фінансові труднощі конкурентів, що пропонують аналогічні товари, та витіснення їх з ринку. Потім ціни підіймаються знову, і підприємство, що застосовує цей спосіб, отримує прибутки на завойованій частці ринку. У ряді випадків до демпінгу підприємства вдаються з метою отримання готівкових грошових коштів, наприклад для розплати за договірними зобов'язаннями;

- сезонний розпродаж. Спосіб включає знижки, які встановлюються за придбання товару в період відсутності попиту (знижки на кондиціонери взимку, вироби з хутру влітку тощо) [5, с. 28];

- розпродаж за зниженими цінами продукції, термін реалізації якої закінчується (цей вид цінової конкуренції може успішно застосовуватись підприємствами-виробниками за допомогою мережевого рітейлу, який характеризується високим рівнем відвідуваності);

- подовження строків споживчого кредиту на придбання товарів довгострокового користування (автомобілі, побутова техніка, електроніка тощо).

В сучасних умовах в країнах з розвинутою ринковою економікою відкрита цінова конкуренція може не використовуватись. Зниження цін у одного з продавців товару викликає аналогічні дії інших конкурентів, що не призводить до зміни позиції фірми на ринку, а лише зменшує прибутковість галузі в цілому [2, с. 30]. Зниження ціни на продукт з метою активізації споживчого попиту підприємство може використовувати у короткостроковому періоді. Цілями можуть бути приведення товарних запасів до оптимального рівня або зміна асортименту. Натомість у подальшому слід здійснити повернення до звичайного рівня ціни.

Натомість в основі нецінової конкуренції лежить продаж товарів більш високої якості й надійності, що досягається за рахунок технічних переваг виробника. Її методами вважають дійове рекламно-інформаційне забезпечення, маркетингові програми, продуктові й технологічні інновації, перспективність продукції, відповідність міжнародним стандартам, дизайн, зручність обслуговування та використання [7, с. 108]. Отже, способами нецінової конкуренції є [1; 6; 7]:

- 1) поліпшення якості продукції. Поліпшення якісних показників продукції (кращі технічні

характеристики, більш якісне складання, поліпшений дизайн і т. і.) дає змогу збільшувати обсяги її продажу без зниження ціни порівняно з конкурентами. Більше того, поліпшення якісних показників товару, часто дозволяє розширювати обсяги його продажу навіть при підвищенні ціни на нього;

- 2) створення нової продукції для задоволення як існуючих, так і нових потреб. Підприємство може створити продукцію, що задовольнятиме споживчий попит іншим чином або задовольнятиме потреби, що не існували раніше;

- 3) кращі умови продажу товарів та послуг. Підприємство може пропонувати споживачеві (покупцю) більший термін гарантії на проданий товар, безплатну його доставку та монтаж або введення в експлуатацію співробітниками підприємства-виробника. Умови продажу можуть включати у себе як високий рівень обслуговування покупця, так і підвищене гарантійне та поточне обслуговування.

При неціновій конкуренції роль ціни не зменшується, проте на перший план виступають споживчі властивості товару, які містять не лише набір техніко-економічних параметрів, а й певний рівень умов постачання, технічне обслуговування тощо. Саме це, а не зниження ціни, дозволяє залучити нових покупців.

На ринках Західної Європи та США зазвичай застосовують такі способи конкурентної боротьби: традиційну рекламу і маркетингові заходи, купони на знижку, спеціальні пропозиції, пролонгацію гарантійних умов, системи доставки товарів додому, інноваційне використання технологій для покупців, в тому числі самосканування товарів в супермаркетах, інтернет-послуги торгівлі [8].

Крім того слід прийняти до уваги, що важливим способом конкуренції є підтримка розвитку брендів. Надійна лояльність до бренду дозволяє встановлювати більш високі ціни і отримувати більший прибуток. Коли споживачі сильно прив'язані до бренду, вони можуть навіть не розглядати продукти конкурентів в якості аналогічної покупки [9].

Сучасний стан конкуренції на споживчому ринку України характеризується переважним розвитком цінової конкуренції між окремими продавцями товарів. Причиною цього є низький рівень доходів покупців та низькі купівельні можливості більшості населення. Проте на окремих сегментах ринку, при реалізації товарів, що орієнтовані на споживача з середнім та високим рівнем доходів, все більше (а іноді – визначальне) значення в боротьбі за покупця мають інструменти нецінової конкуренції [2, с. 30]. Узагальнено способи конкуренції, що, на наш погляд, сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності підприємства:

- широке застосування знижок з ціни, у тому числі шляхом залучення в цей процес інших учасників торговельного ланцюгу (виробника, посередника, продавця);

- створення та пропозиція брендівих товарів, що сприятимуть формуванню прихильності покупців до певного продукту;

- пропозиція довгих, ніж у основних конкурентів, строків споживчого кредиту на придбання товарів довгострокового користування;

– подовжене гарантійне обслуговування, що дозволяє створити для споживача елемент «додаткової захищеності»;

– використання інноваційних елементів в торгівлі (самосканування, поштові відділення, експрес-служби);

– забезпечення комфортності покупок та високого рівня якості обслуговування (створення зон відпочинку у супермаркетах, зворотній зв'язок з покупцями та ін.).

В сучасних умовах господарювання нецінова конкуренція набуває форми перманентного впровадження інновацій, реалізованих на основі науково-дослідного прогресу. Інновації все більше стають способом посилення міжнародної конкурентоспроможності, оскільки ведуть до зниження собівартості і створення нових потреб, зростання прибутку, поліпшення іміджу виробника. Відповідно вітчизняні підприємства мають прагнути поширити інноваційну діяльність на виробничі процеси, матеріально-технічне постачання, методи комерціалізації та організаційні структури.

Комбіноване застосування способів цінової і нецінової конкуренції дозволить вітчизняним підприємствам отримати додаткові переваги. При застосуванні цінових способів конкуренції підприємство може отримати контроль над великою часткою ринкового сегмента і покупців, а також здійснювати підготовку до виведення на ринок нових продуктів з поліпшеними характеристиками при одночасному зниженні їх собівартості. Натомість здійснюючи ефективне керівництво способами нецінової конкуренції, підприємство

може досягти обслуговування або умов продажів, більш високого рівня, ніж у конкурентів.

Висновки. В складних умовах високої конкуренції на ринку, підприємства мають застосувати різні способи конкуренції, що здатні допомогти суб'єкту господарювання досягти поставлених цілей. Основними способами цінової конкуренції є: знижка з преїскурантів; використання демпінгових цін; сезонний розпродаж; розпродаж за зниженими цінами продукції, термін реалізації якої закінчується; подовження строків споживчого кредиту на придбання товарів довгострокового користування. Основними неціновими способами є: поліпшення якості продукції; створення нової продукції для задоволення як існуючих, так і нових потреб; кращі умови продажу товарів та послуг.

Проведене дослідження цінових та нецінових методів конкуренції дає змогу запропонувати можливий набір заходів, що сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності підприємств, якими визначені: широке застосування знижок з ціни, у тому числі шляхом залучення в цей процес інших учасників торговельного ланцюгу; створення та пропозиція брендovаних товарів, що сприятимуть формуванню прихильності покупців до певного продукту; пропозиція довших, ніж у основних конкурентів, строків споживчого кредиту на придбання товарів довгострокового користування; подовжене гарантійне обслуговування; використання інноваційних елементів в торгівлі; забезпечення комфортності покупок та високого рівня якості обслуговування.

Список літератури:

1. Ілляшенко С.М. Маркетингова товарна політика: Підручник / С.М. Ілляшенко. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 234 с.
2. Економіка торговельного підприємства: підручник для вузів / [Мазаракі А.А. та ін.]. – К.: Хрещатик, 2005. – 800 с.
3. Економічна енциклопедія: у III-х тт. / Редколегія: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: «Академія», 2000. – 818 с.
4. Клименко С.М. Управління конкурентоспроможністю підприємства: Навчальний посібник / [Клименко С.М., О.С. Дуброва, Д.О. Барабась, та ін.] – К.: КНЕУ, 2006. – 527 с.
5. Окландер М.А. Маркетингова цінова політика. Навч. посіб. / М.А. Окландер, О.П. Чукурна. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 240 с.
6. Оснач О.Ф. Промисловий маркетинг: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / О.Ф. Оснач, В.П. Пилипчук, Л.П. Коваленко – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 364 с.
7. Кардаш В.Я. Маркетингова товарна політика: Підручник / В.Я. Кардаш. – К.: КНЕУ, 2001. – 240 с.
8. Boundless. «Nonprice Competition.» Boundless Marketing. Boundless, 20 Sep. 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.boundless.com/marketing/textbooks/boundless-marketing-textbook/pricing-8/competitive-dynamics-and-pricing-58/nonprice-competition-292-403/>
9. Non-Price Competition in Imperfect Markets [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tutor2u.net/economics/reference/non-price-competition-in-imperfect-markets>

Таран Т.А.

Национальный университет пищевых технологий

СПОСОБЫ ЦЕНОВОЙ И НЕЦЕНОВОЙ КОНКУРЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОМ БИЗНЕСЕ

Аннотация

В статье обоснована важность конкуренции как рыночного института. Определена суть методов конкурентной борьбы и приведены основные их характеристики. Обобщены способы ценовой и неценовой конкуренции. Исследованы способы конкурентной борьбы, которые обычно применяют на рынках Западной Европы и США. Определено, что важным способом конкуренции является поддержка развития брендов. Предложены оптимальные способы конкуренции на рынке Украины, способствующие повышению конкурентоспособности предприятия.

Ключевые слова: конкуренция, цена, конкурентные преимущества, скидка, условия обслуживания, потребители, рынок.

Taran T.A.

National University of Food Technologies

METHODS OF PRICE AND NON-PRICE RIVALRY IN MODERN BUSINESS

Summary

The article substantiates the importance of competition as a market institution. The methods of competition are determined, and their basic characteristics are given. The methods of price and non-price competition are generalized. The ways of competition, which are commonly used in Western Europe and the United States, are explored. It was determined that an important way of competition is to support the development of brands. The optimal methods of competition on the Ukrainian market, contributing to increasing the competitiveness of enterprises were proposed.

Keywords: competition, price, competitive advantages, discount, terms of service, consumers, market.

УДК 338.431.8:658.16

АГРОКОНСАЛТИНГОВИЙ ЦЕНТР В РОЗРІЗІ ЕКОНОМІЧНОГО ОЗДОРОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Ткаченко О.С.

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

У статті досліджені етапи становлення сільськогосподарських консультаційних служб в Україні та за кордоном. Проаналізовано стан інформаційно-консультаційної діяльності в сільському господарстві Дніпропетровської області. Визначено, що однією з необхідних умов економічного оздоровлення сільськогосподарських підприємств, є своєчасне виявлення проблемних аспектів діяльності, ще на етапі виникнення кризової ситуації. Запропоновано створення на базі Дніпропетровського державно-аграрно-економічного університету агроконсалтингового центру з питань економічного оздоровлення сільськогосподарських підприємств. Обґрунтована необхідність функціонування агроконсалтингового центру з питань економічного оздоровлення сільськогосподарських підприємств.

Ключові слова: консультування, сільськогосподарські підприємства, економічне оздоровлення, ефективність, агроконсалтинговий центр.

Постановка проблеми. Сільськогосподарські підприємства, які опинилися на межі банкрутства потребують розробки відповідного механізму поширення знань, достовірної інформації та досвіду. Даний механізм є складовою економічного оздоровлення сільськогосподарських підприємств.

В сучасних умовах господарювання достовірною інформацією для сільськогосподарських підприємств, так як земля, праця і капітал, є важливою умовою їх діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інформаційно-консультаційні послуги в сільському господарстві на різних етапах у своїх наукових працях досліджували такі вчені, Н.В. Бондарчук, О.В. Кустовська, В.В. Клочан, І.В. Коваль, К.А. Антошин, Л.М. Серета, Ю.В. Довгань, Т.П. Кальна-Дубінюк, І.П. Кудінова, Л.Х. Рибак, Р.Я. Корінець. Сутність економічного оздоровлення сільськогосподарських підприємств в наукових працях досліджували Д.В. Палій, А.М. Бричко, О.М. Лизунова, Н.Н. Жиліна.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Питанням агроконсалтингу присвячено багато наукових праць, але потребує подальшого вивчення проблема функціонування агроконсалтингового центру з питань економічного оздоровлення сільськогосподарських підприємств на базі вищого навчального закладу. Потреба в подальших наукових дослідженнях особливостей діяльності та взаємодії агроконсалтингового центру з питань економічного оздоровлення сільськогосподарських підприємств з виробничими та науковими зв'язками вищого навчального закладу зумовлює вибір теми наукового дослідження та підтверджує його актуальність.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення сутності поняття економічного оздоровлення сільськогосподарських підприємств, аналіз науково-методичних тверджень та розробка пропозицій, щодо створення агроконсалтингового центру з питань економічного оздоровлення сільськогосподарських підприємств в структурі вищого навчального закладу.

Виклад основного матеріалу. В кризових умовах господарювання актуальною для вітчизняних сільськогосподарських підприємств, які опиняються на межі банкрутства є необхідність розробки дієвого механізму поширення знань, досвіду та достовірної інформації, який сприятиме успішному проведенню заходів для їх економічного оздоровлення.

Розглядаючи сутність поняття економічного оздоровлення сільськогосподарських підприємств Д.В. Палій зазначає, що економічне оздоровлення

сільськогосподарських підприємств – це процес, який порівно виконується державою і внутрішнім менеджментом сільськогосподарського підприємства з метою подолання кризи платоспроможності та підвищення потенціалу ефективного розвитку виробничо-господарського потенціалу підприємства [5, с. 20].

А.М. Бричко розглядає економічне оздоровлення сільськогосподарських підприємств як комплекс заходів, що спрямовані на виведення підприємства з кризового стану, відновлення стабільності в його роботі, потенційне розширення виробництва, загальне підвищення ефективності фінансового менеджменту та маркетингу [2].

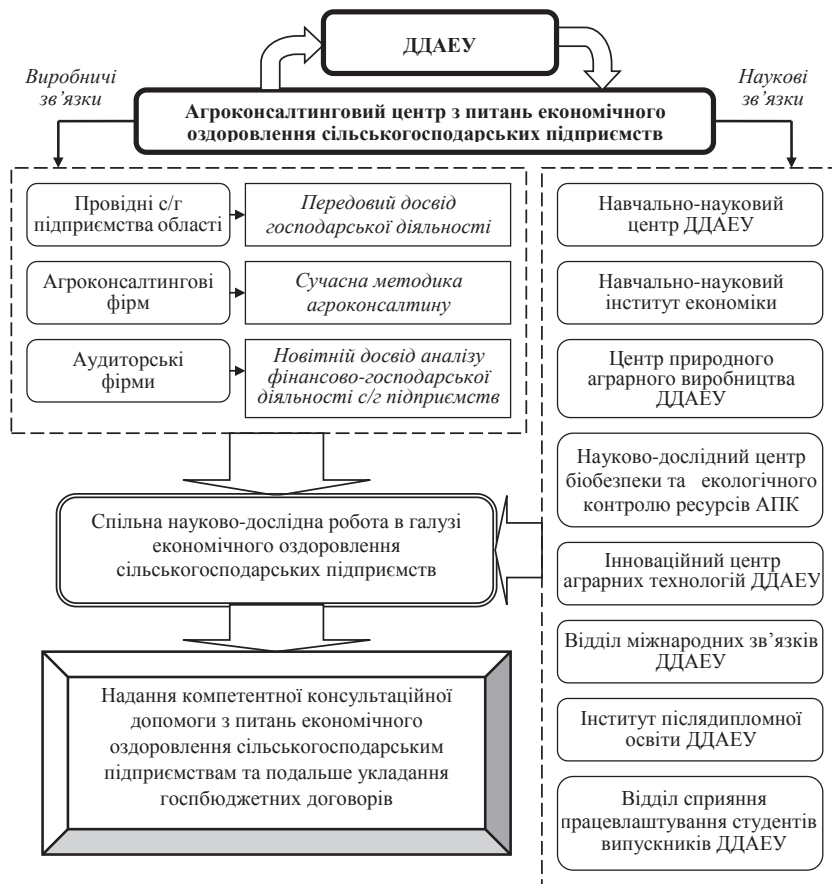
На нашу думку економічне оздоровлення сільськогосподарських підприємств – це процес запровадження системи заходів по зниженню витрат і ризиків спрямованих на усунення неплатоспроможності, відновлення фінансової стійкості та забезпечення економічної рівноваги на тривалій період.

В сучасних умовах господарювання достовірною інформація для сільськогосподарських підприємств, так як земля, праця і капітал, є важливою умовою їх діяльності.

Багаторічний світовий досвід показує, що значна кількість суб'єктів сільськогосподарської підприємницької діяльності банкрутує через недостатню інформації і знань. Тому цілком закономерно є увага, яку розвинені країни завжди приділяли пошуку ефективних форм поширення інформації серед користувачів. Поступово прийшло усвідомлення, що вирішення проблеми можливе лише

шляхом створення цілісної системи інформаційно-консультаційного забезпечення аграрної сфери, що набула поширення як інформаційне обслуговування мережі спеціалізованих консультаційних та інжинірингових служб [3, с. 25].

У сільському господарстві багатьох країн світу функціонує система аграрного консалтингу, основні принципи і методи якої збігаються з консультуванням, хоча основну увагу приділено розповсюдженню знань. Служба аграрного консалтингу може досягти змін у напрямі, який вона вважає бажаним для фермерів, наприклад, покращення контролю за хворобам рослин. Вона може сприяти допомозі фермерам у виборі ефективнішої технології з метою підвищення рентабельності або навчити фермерів так вирощувати бажані сільськогосподарські культури чи розводити тварин, щоб одержати максимальний прибуток. Консультування є ефективним інструментом тільки у разі комбінування його з іншими інструментами, такими як маркетингові дослідження, забезпечення ресурсами та кредитами. Ефективність інвестицій в аграрному консалтингу зазвичай висока

Рис. 1. Взаємодія елементів структури Агроконсалтингового центру з питань економічного оздоровлення

Джерело: розроблено автором

за умови, що консультування та дослідження добре організовані та координовані. Основною метою діяльності служб аграрного консалтингу є поширення та впровадження у виробничих сучасних досягнень науки, техніки і технологій, а також надання сільськогосподарським товаровиробникам і сільському населенню консультаційних послуг з питань менеджменту, маркетингу, застосування сучасних технологій та розвитку соціальної сфери села, підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок прибуткового господарювання сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення. Найважливіша функція агроконсалтингових формувань полягає в тому, щоб навчити сільгоспвиробників самостійно приймати рішення за ринкових умов [4, с. 165].

В розвинених країнах світу протягом багатьох десятиліть функціонують сільськогосподарські консультаційні служби, як засіб розповсюдження знань серед сільськогосподарських товаровиробників. Створення цих служб викликано необхідністю допомогти фермерам, які не мають належної освіти і досвіду роботи ефективно господарювати, та використовувати досягнення науковців при роботі своїх підприємств.

Ми погоджуємося із твердженням Н.В. Бондарчук, яка наголошує на доцільності організації інформаційно-консультаційної служби на базі науково-дослідних і освітніх установ [1].

В Дніпропетровській області прикладом сільськогосподарських інформаційно-консультаційних служб є створене 22 вересня 2005 року ТОВ «Дніпропетровська сільськогосподарська дорадча служба». Згідно зі статутом ТОВ «Дніпропетровська сільськогосподарська дорадча служба» метою діяльності ТОВ є:

- сприяння прибутковій діяльності сільськогосподарських підприємств та підвищення рівня життя сільського населення через активне навчання, запровадження сучасних досягнень науки, техніки і технологій, інформаційне забезпечення;

- провадження освітньої діяльності для сільського населення та сільськогосподарських товаровиробників із питань менеджменту, маркетингу, права, рослинництва, тваринництва, застосування сучасних технологій та з інших питань, що пов'язані з сільськогосподарською дорадчою діяльністю.

- ТОВ здійснює свою статутну діяльність на засадах підприємництва з метою отримання прибутку.

При організації агроконсалтингової діяльності в сільському господарстві важливо сформувані кадровий потенціал, як з фахівців універсалів, так і з вузькопрофільних фахівців з конкретних питань інноваційного розвитку. Такий підхід дозволить максимально використовувати робочий час фахівців, адже питання, з якими приходять клієнти, можуть відноситись до різних галузей знань, і вимагають різного ступеня опрацювання. В умовах кризи, попит на консультаційні послуги не значний, а економічний стан більшості сільськогосподарських підприємств не є задовільним, отже утримувати великий штат високооплачуваних фахівців консультаційним службам не доцільно. В зв'язку з цим надання консультаційних

послуг працівниками галузевих вищих навчальних закладів та навчально-наукових інститутів, є досить перспективним напрямком.

Кризовий стан економіки України, має негативні тенденції, тренди і прогнози для вітчизняних сільськогосподарських підприємств, все частіше виникає необхідність в проведенні економічного оздоровлення сільськогосподарських підприємств, тому потреба в консультаційних послугах вузькопрофільних фахівців в умовах сьогодення набуває все більшої актуальності.

Важливо відзначити достатній потенціал для ефективного розвитку інформаційно-консультаційної діяльності в сільському господарстві Дніпропетровської області, що насамперед пов'язано з функціонуванням в обласному центрі Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету, який є важливою ланкою в забезпеченні висококваліфікованими консультантами, а саме науково-педагогічними працівниками.

Структура університету багатогранна, в контексті консультування це дозволить максимально охопити всі ланки господарської діяльності сільськогосподарського підприємства, яке потребуватиме проведення економічного оздоровлення. До структури університету входять: Навчально-науковий інститут економіки, факультет обліку і фінансів, факультет менеджменту і маркетингу, Інститут біотехнології та здоров'я тварин, факультет ветеринарної медицини та Біотехнологічний факультет, Агрономічний факультет, Інженерно-технологічний факультет, факультет водогосподарської інженерії та екології, Інститут післядипломної освіти, Наукова бібліотека ДДАЕУ, Інститут довузівської підготовки, Інформаційно-комп'ютерний центр. Також важливою складовою структури університету є 6 профільних коледжів а саме: Верхньодніпровський, Новомосковський, Нікопольський, технологічний, коледж електрифікації, Єрастівський коледж ім. Е.К. Бродського.

Для ефективного надання консультаційних послуг з питань економічного оздоровлення сільськогосподарських підприємств, на наш погляд, необхідно залучати також інші структурні наукові підрозділи, що функціонують на базі університету, а саме:

- Інноваційний центр аграрних технологій ДДАЕУ;
- Науково-дослідний центр біобезпеки та екологічного контролю ресурсів АПК;
- Центр природного агропромисництва ДДАЕУ;
- Навчально-науковий центр ДДАЕУ;
- Навчально-науковий інститут економіки.

Виходячи з вищевказаного вважаємо за доцільне запропонувати створення в структурі Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету агроконсалтингового центру з питань економічного оздоровлення сільськогосподарських підприємств, його взаємодія з іншими структурними підрозділами та підприємствами наведена на рисунку 1.

Аналіз рисунку 1 свідчить про те, що запропонований агроконсалтинговий центр з питань економічного оздоровлення сільськогосподарських підприємств взаємодіє з науковими та виробничими зв'язками Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету.

Наукові зв'язки представлені: навчально-науковим центром ДДАЕУ, навчально-науковим інститутом економіки, центром природного аграрного виробництва, науково-дослідним центром біобезпеки та екологічного контролю ДДАЕУ, інноваційним центром аграрних технологій, а також відділом міжнародних зв'язків ДДАЕУ, інститутом післядипломної освіти та відділом сприяння працевлаштування студентів і випускників ДДАЕУ. Ця взаємодія забезпечить агроконсалтинговий центр теоретичними знаннями у галузі економічного оздоровлення, адже враховується вся теоретична система ведення сільськогосподарського підприємництва.

Висновки і пропозиції. Отже, значна кількість сільськогосподарських підприємств знаходяться в кризовому стані через недостачу інформації і знань.

Економічне оздоровлення сільськогосподарських підприємств передбачає виявлення проблемних аспектів діяльності на етапі виникнення кризової ситуації.

Для виведення (запобігання) із кризового стану сільськогосподарських підприємств ми пропонуємо створення агроконсалтингового центру з питань економічного оздоровлення сільськогосподарських підприємств на базі ДДАЕУ.

Список літератури:

1. Бондарчук Н.В. Інформаційно-консультаційні послуги в сільському господарстві: досвід країн з розвинутою економікою [Електронний ресурс] / Н.В. Бондарчук // Ефективна економіка. – 2010. – № 1. – Режим доступу до журналу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=107>
2. Бричко А.М. Економічне оздоровлення сільськогосподарських підприємств [Електронний ресурс] / А.М. Бричко // Глобальні та національні проблеми економіки – 2016. – № 13. – Режим доступу до журналу: <http://global-national.in.ua/archive/13-2016/45.pdf>
3. Клочан В.В. Світовий досвід формування інформаційно-консультаційного забезпечення аграрної сфери / В.В. Клочан // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки: Випуск 29. – 2011. – Частина II. – С. 25-29.
4. Кустовська О.В. Важливість консалтингової діяльності з питань землеустрою в аграрному секторі економіки України / О.В. Кустовська, О.В. Заросінська // Сталій розвиток економіки. – № 6. – 2012. – С. 165-168.
5. Палий Д.В. Оценка эффективности применения мер экономического оздоровления сельскохозяйственных предприятий и организаций в Курганской области / Д.В. Палий // Аграрный вестник Урала. – Выпуск № 7. – Том 73. – 2010. – С. 20-22.

Ткаченко А.С.

Днепропетровский государственный аграрно-экономический университет

АГРОКОНСАЛТИНГОВЫЙ ЦЕНТР В РАЗРЕЗЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ОЗДОРОВЛЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация

В статье исследованы этапы становления сельскохозяйственных консультационных служб в Украине и за рубежом. Проанализировано состояние информационно-консультационной деятельности в сельском хозяйстве Днепропетровской области. Определено, что одним из необходимых условий экономического оздоровления сельскохозяйственных предприятий, является своевременное выявление проблемных аспектов деятельности, еще на этапе возникновения кризисной ситуации. Предложено создание на базе Днепропетровского государственного аграрно-экономического университета агроконсалтингового центра по вопросам экономического оздоровления сельскохозяйственных предприятий. Обоснована необходимость функционирования агроконсалтингового центра по вопросам экономического оздоровления сельскохозяйственных предприятий.

Ключевые слова: консультирование, сельскохозяйственные предприятия, экономическое оздоровление, эффективность, агроконсалтинговый центр.

Tkachenko A.S.

Dnepropetrovsk State Agrarian Economics University

AGRICULTURAL ADVISORY CENTRE IN THE CONTEXT OF ECONOMIC RECOVERY OF AGRICULTURAL ENTERPRISES

Summary

In the article, the stages of agricultural advisory services in Ukraine and abroad are considered. The state of information and advisory activities in agriculture of Dnipropetrovsk region are analysed. It is determined that one of the necessary conditions for economic recovery of the agricultural enterprises is the timely identification of problematic aspects of the work, even at the stage of a crisis. Proposed a creation on the basis of the Dnipropetrovsk State Agrarian and Economic University of agricultural advisory centre for economic recovery of the agricultural enterprises. The necessity of functioning of agricultural advisory centre for economic recovery of the agricultural enterprises is grounded.

Keywords: consulting, agricultural enterprises, economic recovery, efficiency, agricultural advisory centre.

УДК 330.34.011(477)

НАСЛІДКИ ПРОЦЕСІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ДЛЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Трифонов О.Д., Таран В.В.

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті досліджено вплив процесів глобалізації на зміну економічних процесів України. Виявлено позитивні та негативні наслідки глобалізації для національної економіки. В роботі наводяться основні причини кризових явищ у глобальній економіці та їх вплив на економіку України. Розглянуто питання експорту та імпорту України, як важливих складових розвитку економіки держави. Були приведені статистичні дані і причини змін експортно-імпортних показників за останній період. Вкінці запропоновано ряд заходів щодо розвитку України в умовах глобальних змін.

Ключові слова: глобалізація, економіка, ЄС (Європейський Союз), ресурси, динаміка, експорт, імпорт.

Постановка проблеми. Економічний, соціально-політичний, культурний розвиток ХХІ століття відбувався під дедалі потужнішим впливом глобалізації. В процесі глобалізації змінюється структура й форма організації світової економіки, міжнародних економічних відносин. Глобалізація виявляється у зростанні міжнародної торгівлі й інвестицій, значному підвищенню ролі транснаціональних корпорацій (ТНК) у світогосподарських процесах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування і розвиток ринкової економіки в Україні диктує необхідність встановлення тісніших взаємовигідних зв'язків з іншими державами, активно включитися в процеси міжнародної економічної інтеграції і глобалізації. Також необхідним є проведення такої міжнародної та внутрішньої політики, яка дозволить уникнути чи зменшити рівень негативного впливу глобалізаційних процесів на національну економіку країни. Дане питання висвітлюють у працях такі вчені: Боринець С.Я., Дахно І.І., Філіпенко А.С., Вергун В.А., Бураківський І.В., Ломакіна В.К. та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Спираючись на важливість визначення Україною належного місця в міжнародній економіці, можна відзначити актуальність питань інтеграції України за такими стратегічними напрямками як: перебудова на ринковій основі виробничих зв'язків з країнами СНД; входження до європейського економічного простору через посилення співробітництва з країнами Центральної і Східної Європи, країнами ЄС; розвиток економічних зв'язків з країнами, що розвиваються. Особливої уваги заслуговує участь України в міжнародних організаціях для забезпечення рівноправного співробітництва у світовій економіці.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження впливу процесу глобалізації на стан національної економіки України та визначення наслідків та основних напрямів стратегії розвитку економіки.

Виклад основного матеріалу. Негативні наслідки глобалізації в країнах залежать від місця, які ці країни займають у світовій економіці. У зв'язку з цим, виділимо три групи загроз, небезпек, потенційних проблем, що виникають на сучасному етапі і розвитку інтернаціоналізації господарської діяльності, у залежності від того, на які країни вони можуть поширитися [3].

Серед основних проблем, які потенційно здатні викликати негативні наслідки від глоба-

лізаційних процесів в усіх країнах, можна виділити такі:

1) нерівномірність розподілу переваг від глобалізації в розрізі окремих галузей національної економіки;

2) можливість деіндустріалізації національних економік;

3) можливість переходу контролю над економікою окремих країн від суверенних урядів в інші руки, у тому числі до більш сильних держав, ТНК чи міжнародних організацій;

4) можливість дестабілізації фінансової сфери, потенційна регіональна чи глобальна нестабільність через взаємозалежність національних економік на світовому рівні. Локальні економічні коливання та кризи в одній країні і можуть мати регіональні чи навіть глобальні наслідки.

Найбільш негативні наслідки глобалізації можуть відчувати на собі менш розвинені країни. Основна маса з них, беручи участь в інтернаціоналізації як постачальники сировини і виробники трудомісткої продукції, виявляються у всебічній залежності від передових держав і мають доходи, по-перше, менші, по-друге, дуже нестабільні, залежні від кон'юнктури світових ринків.

Особливістю економічного та соціального розвитку України на сучасному етапі є кардинальна зміна партнерів в економічній сфері та високий ступінь впливу глобальної нестабільності на внутрішні економічні процеси.

Зараз світова економіка переживає економічну кризу, яка характеризується нестабільністю економіки Європейського Союзу – одного з найвпливовіших партнерів України; високим рівнем невизначеності перспектив і макроекономічної нестабільності.

Провідні міжнародні фінансові інститути зазначили, що 2015 рік продемонстрував нестійку динаміку глобальної економіки – з певним похваленням на початку року та подальшим гальмуванням зростання. У 2015 р. економіки промислово розвинених країн продовжували балансувати на межі спаду, вражені чотирма основними проблемами, які взаємно підсилювали негативні тренди: суверенні боргові кризи, слабкий банківський сектор, низький сукупний попит (наслідок зростання безробіття та жорстких заходів бюджетної економії), а також неефективна інституційна політика.

Такі процеси відбиваються на економіці України, оскільки основні країни – торговельні партнери України в Європейському Союзі демонстру-

вали негативну динаміку ВВП протягом 2015 р. (Італія, Іспанія, Угорщина) чи сповільнення економічного зростання (Німеччина, Польща) [4].

Депресивність світової економіки зумовила зниження попиту на міжнародних ринках основної експортної продукції України, умови торгівлі додатково погіршилися внаслідок застосування протекціоністських заходів у країнах – торговельних партнерах. Згідно з офіційними даними Держстату України у 2015 р. порівняно із 2014 р. експорт скоротився на 29,27% (на 15774,6 млн. дол.) і склав 38127,1 млн. дол., імпорт – на 31,07% (на 16912,3 млн. дол.) і склав 37516,4 млн. дол. [1].

Наочно динаміку обсягів імпорту та експорту можна побачити на рис. 1.

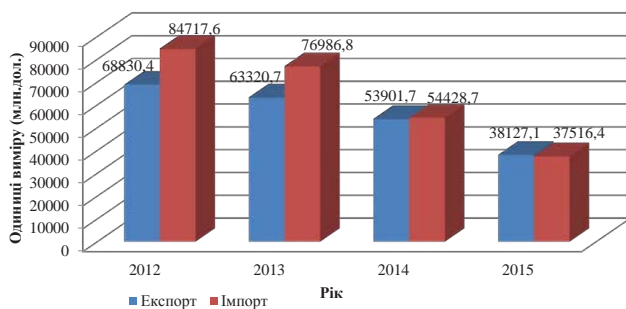

Рис. 1. Порівняння обсягу експорту та імпорту за 2012-2015 рр.

Джерело: розроблено автором за даними [1]

Серед основних факторів падіння експорту основних товарних груп є не тільки падіння виробничого потенціалу українських підприємств, а і втрата звичних ринків збуту продукції, особливо російського ринку для Донбасу. У 2014-2015 роках Російською Федерацією ввелися значні заборони на імпорт українських цукерок, шоколаду, молочної продукції, харчової солі, алкогольних напоїв, овочевих, фруктових і рибних консервів, побутової хімії й інших товарів; також було заблоковано транзит українського цукру до Середньої Азії.

І хоча РФ в 2015 р. залишалася на першому місці серед наших країн-експортерів з обсягом експорту в сумі 4,8 млрд дол. і питомою вагою 12,7%, у 2014 році обсяг експорту складав в 2 рази більше – 9,8 млрд дол. У 2014 році Україна скоротила у Російську Федерацію експорт товарів на 34%, імпорт на 45%; у 2015 р. експорт зменшився на 60,3%, імпорт з Росії – на 66,3%. За результатами першого кварталу 2016 р. падіння українського експорту до Росії склало 38,3% [7].

В 2015 році третина українських експортерів почала активно користуватися перевагами, які дає Україні безмитний експорт в ЄС, і за рік обсяг торгівлі з ЄС становив вже 37% загального обсягу торгівлі України, і це найвищий показник за останні двадцять років [6]. Але поки що Україна не може знайти альтернативу російському ринку і не скористалася перевагами, які країна отримала від односторонніх торговельних преференцій ЄС. В результаті за весь 2014 рік український експорт до ЄС зріс лише на 1,5% (при загальному річному падінні експорту на 23,5%), а у 2015-му експорт товарів до країн Європейського Союзу

становив 13017,5 млн. дол., або 34,1% від загального обсягу експорту та зменшився порівняно з 2014 р. на 24%. Це пов'язано зі сталістю товарної структури експорту України в ЄС (близько третини займає продукція сільського господарства та харчопрому, чорні метали та вироби із них, електричні та механічні машини) та потребою ЄС лише в деякій складній продукції, яка поки що не є конкурентною на ринку ЄС. Саме тому Україні потрібно терміново створювати сучасні конкурентноспроможні виробництва та освоювати інші ринки збуту.

Особливості зовнішньої торгівлі України в умовах поширення депресивних тенденцій світової економіки зумовили специфічні риси розвитку національної економіки протягом 2015 році. Продовження та поглиблення світової рецесії спричиняє значні ризики для України як країни з відкритою економікою, орієнтованою на експорт. Низька інвестиційна активність у світі та все ще недостатньо привабливий внутрішній інвестиційний клімат не дозволяють сподіватися на подолання проблем у фінансовій сфері України виключно за рахунок іноземних інвестицій [2].

До позитивних впливів глобалізаційних процесів в Україні є забезпечення безпеки суспільства від глобальних загроз різного характеру, можливість підтягнути в економічному плані країну, модернізувати її до рівня високорозвинених, поетапна оптимізація механізму державного управління, подолання корупції і тіньової економіки, впровадження нових форм інноваційної діяльності, налагодження глобальних зв'язків і співпраці з транснаціональними компаніями, підвищення інвестиційної привабливості України для іноземних інвесторів за рахунок приєднання країни до загальноприйнятих у світі регулятивних норм [5].

Висновки і пропозиції. Глобалізація є невід'ємною частиною життєдіяльності кожної сучасної держави у світі. Глобалізація в подальшому буде набирати ще більших обертів і тому кожній державі потрібно шукати можливості для використання переваг та вирішення проблем, які виникають унаслідок глобалізації світової економіки та суспільного життя.

Україна, як сучасна держава світу, також дуже інтегрована в глобальну економіку, а відтак є дуже чутливою до позитивних та негативних факторів впливу глобалізації на національну економіку. Особливо це помітно в умовах кризових та посткризових явищ, які супроводжують світову економіку та економіку України.

Зміна економічних партнерів зумовила те, що Україні потрібно постійно шукати нові джерела економічного розвитку, як на внутрішньому рівні, так і у рамках глобального економічного простору. Для України важливо зберегти економічні відносини не лише із країнами, з якими налагоджені економічні зв'язки, а і з державами, які утверджуються на сучасній світовій мапі як нові світові та регіональні лідери. Теперішні реалії вимагають від України також більш широкої та змістовної взаємодії з іноземними партнерами, насамперед в економічному напрямі.

Список літератури:

1. Держстат України // 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/express/exprres_u.html#Зовнішньоекономічна_діяльність.
2. Кравченко В. О. Соціально-економічні наслідки глобалізації для світової та української економіки / В. О. Кравченко, О. К. Гудаков // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. – 2013. – Вип. 2 (1). – С. 70-75. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Traeiv_2013_2\(1\)_12](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Traeiv_2013_2(1)_12)
3. Кулішов В. В. Мікро-макроекономіка: підручник / В. В. Кулішов. – Львів: Магнолія 2006, 2008. – 468 с.
4. Перспективи економіки України в умовах глобальної макроекономічної нестабільності. – К.: НІСД, 2012. – 43 с.
5. Римар О. Г. Особливості впливу глобалізаційних процесів на економічний розвиток України / О. Г. Римар // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – № 6 (2). – С. 39-42. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhd_u_2014_6\(2\)_10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhd_u_2014_6(2)_10)
6. Що змінилося в українській економіці від Угоди про асоціацію – дослідження. Інститут євроатлантичного дослідження // Європейська правда. – 2016. – 18 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2016/05/18/7049377/view_print/
7. Панченко Ю. Березневе попередження чи випадковість? Що сталося з експортом до ЄС // Європейська правда. – 2016. – 17 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/experts/2016/05/17/7049348/>

Трифонов О.Д., Таран В.В.

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ПОСЛЕДСТВИЯ ПРОЦЕССОВ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ДЛЯ ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ

Аннотация

В статье исследовано влияние процессов глобализации на изменение экономических процессов Украины. Выявлены положительные и отрицательные последствия глобализации для национальной экономики. В работе приводятся основные причины кризисных явлений в глобальной экономике и их влияние на экономику Украины. Рассмотрены вопросы экспорта и импорта Украины, как важных составляющих развития экономики государства. Были приведены статистические данные и причины изменений экспортно-импортных показателей за последний период. В конце предложен ряд мер по развитию Украины в условиях глобальных изменений.

Ключевые слова: глобализация, экономика, ЕС (Европейский Союз), ресурсы, динамика, экспорт, импорт.

Trifonova O.D., Taran V.V.

Dnipropetrovsk National University O. Honchar

THE EFFECTS OF GLOBALIZATION UKRAINE ECONOMY

Summary

In the article the impact of globalization on changing economic processes in Ukraine. The positive and negative consequences of globalization for the national economy. In this paper are the main causes of the crisis in the global economy and their impact on the economy of Ukraine. The question of exports and imports Ukraine as an important component of the national economy. Were given statistics and reasons for changes in export and import figures for the last period. Finally, proposed a number of measures for development of Ukraine in conditions of global change.

Keywords: globalization, economy, EU (European Union), resources, dynamics, export, import.

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ ІННОВАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ

Турський І.В.

Тернопільський національний технічний університет
імені Івана Пулюя

Сус М.М.

Тернопільський національний економічний університет

У статті узагальнено особливості сучасних інноваційних стратегій транснаціональних корпорацій провідних розвинених країн світу. Здійснено порівняльний аналіз стратегій створення та просування інноваційної продукції корпораціями країн Азії, США та ЄС. Окреслені нові підходи та механізми трансферу технологій. Розглянуті напрями адаптації досвіду корпорацій провідних розвинених країн світу вітчизняними підприємствами.

Ключові слова: транснаціональна корпорація, стратегія, інновація, інтернаціоналізація інноваційної діяльності.

Постановка проблеми. Сучасний світ характерний диференціацією норм, цінностей, життєвих стилів і культури і зростаючою різноманітністю товарів і послуг, відповідним цим змінам. Глобальна економіка протягом останніх десятиліть зазнала фундаментальних змін. Ці зміни, насамперед, пов'язані із діяльністю транснаціональних корпорацій (ТНК), що сприяла швидкій трансформації міжнародних економічних процесів. В результаті, основним видом міжнародної економічної діяльності стала діяльність ТНК, для яких міжнародна діяльність має більше значення ніж внутрішні операції материнської компанії.

На міжнародній арені ТНК нині виступають: торговцями; інвесторами; стимуляторами міжнародної трудової міграції та розповсюджувачами сучасних технологій. Саме вони є ядром глобальної інноваційної діяльності та драйверами НТП, які й задають темп та напрям розвитку глобальних ринків. Адже інноваційні стратегії компанії значною мірою обумовлюють конкурентоспроможність ТНК у боротьбі за глобальні ринки. ТНК засновують дослідницькі центри в багатьох країнах, де для цього є кваліфіковані кадри та інші необхідні умови. При цьому, ТНК можуть суттєво змінювати чи поєднувати різні стратегії розвитку від локальних до глобальних, створюючи геостратегічні альянси чи регіональні виробничі мережі.

В умовах прискореного розвитку інформаційного суспільства однією із ключових функціональних конкурентних стратегій ТНК є стратегія використання найважливішого нематеріального активу – інновацій. Сьогодні на глобальному ринку інновацій ТНК функціонують у динамічному, агресивному і багатоаспектному конкурентному середовищі.

Ефективне використання інноваційного чинника стало одним з основних конкурентних переваг ТНК у ХХІ столітті. ТНК мають можливість використовувати таке перспективне інноваційне джерело, як науково-технічний і кадровий потенціал своїх закордонних філій, стимулюючи інноваційні процеси у філіях ТНК у країнах – реципієнтах інвестицій, створюючи стратегічні альянси, закордонні «інкубатори знань» і одночасно із цим – глобальні інноваційні мережі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні стратегії і механізми реалізації інновацій-

ної діяльності ТНК досліджували у своїх роботах такі вчені як: В. Аньшин, Дж. Брайт, Дж. Даннінг, Дж. Ендрю, Р. Кан, Дж.М. Кейнс, Дж. Кендалл, Дж. Кларк, Дж. Маркусен, Х. Нотон, А. Пігу, Дж. Рош, Г. Сіркін, Р. Такер, Г. Уоделл, К. Фрімен.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас особливості реалізації інноваційних стратегій, що мають прикладний характер залишаються недостатньо дослідженими. Тому постає завдання – ідентифікувати та узагальнити особливості інноваційних стратегій ТНК різних країн походження.

Метою статті є аналіз сучасних інноваційних стратегій ТНК, що ґрунтуються на моделях науково-технічної діяльності структурних підрозділів ТНК, функціонуванні міжнародних стратегічних альянсів у інноваційній сфері, тощо.

Викладення основного матеріалу. Загальновідомо, що інноваційний процес набуває свого розвитку в результаті здійснення інноваційної діяльності [9, с. 8]. Проте інноваційна діяльність є специфічною економічною категорією, яка відрізняється від інноваційного процесу. Якщо інноваційний процес – зміна етапів і фаз життєвого циклу інновацій, то інноваційна діяльність є рушійною силою цих змін. Класики інноватики, до яких треба віднести: Й. Шумпетера [10], Г. Менша [13], К. Фрімена [11], А. Кляйнкнехта [12] – особливо підкреслювали роль інноваційної діяльності корпорацій у активізації інноваційних процесів.

Огляд і аналіз поглядів науковців [3-5], які займаються проблемами комерціалізації високотехнологічної продукції, а також вивчення публічних матеріалів всесвітньо відомих інноваційних структур і корпорацій дозволяють виокремити три основні моделі інноваційних систем, як на рівні підприємств так і на рівні країн: американську, європейську та азійську. Не зважаючи на гео економічну просторову розбіжність всі ці моделі інноваційного розвитку мають ідентичні аспекти формування, а відтак і спільні ключові характеристики.

По-перше, в Америці, Європі та Азії ТНК використовують нові підходи та механізми трансферу технологій: продаж ліцензій на початкових етапах життєвого циклу товарів, з метою встигнути окупити частину витрат на

НДДКР; встановлення монополю високих цін на запатентовану продукцію й обмеження випуску високотехнологічної продукції покупцями ліцензій; укладання угод між ТНК для одержання ексклюзивного права на блоки патентів на найбільш важливі винаходи; використання патентів для контролю за розвитком техніки або для гальмування цього розвитку; позбавлення дочірніх компаній ТНК самостійності у виборі техніки і технології, загальна ліцензійна політика в рамках ТНК; передача ТНК ліцензій на некомерційних умовах своїм філіям і дочірнім компаніям, що забезпечує останнім привілейоване становище на ринку, сприяє підвищенню конкурентоздатності високотехнологічної продукції [6].

По-друге, усі без винятку ТНК стимулюють створення в своїй структурі дрібних венчурних підприємств, які існують за рахунок внутрішніх венчурних фондів. Практика венчурної організації вперше з'явилася в США в середині 70-х років. У даний час спостерігається друга хвиля «венчурного буму». Компанія General Electric, наприклад, має 30 венчурних підприємств, що діють у різних стратегічних зонах господарювання [8]. Їхній капітал становить більше 100 млн. дол. США. Фірма Xerox створила венчурне відділення Xerox Technology Ventures із статутним капіталом 30 млн. дол. США, куди можуть звертатися групи інженерів або інших функціональних службовців для отримання підтримки своїх незалежних інноваційних проектів із створення і освоєння виробництва високотехнологічної продукції.

По-третє, місце географічного розташування наукових центрів і венчурних підприємств залежить від фінансового адміністративних переваг регіонів, а також від рівня кваліфікації кадрів у цьому регіоні. Численними є також факти створення іноземних венчурних компаній у США. Перша причина це значно ширші можливості щодо: фінансування бізнес-процесів, пов'язаних із створенням і комерціалізацією високотехнологічної продукції, а також у рівні оподаткування венчурних підприємств.

По-четверте, переважна більшість венчурних підприємств зосереджена в технопарках, технополісах, бізнес-інкубаторах та інших інноваційних структурах. У світі функціонують понад 500 технопаркових структур. У США їх налічується більше 160, у Японії – близько 50, Китаї – понад 50, Великій Британії – 46, у Франції – понад 50, а у Швеції та Фінляндії – відповідно 16 і 17. Понад 100 наукових і технологічних парків функціонують у країнах Центральної та Східної Європи, більше 50 – у Росії. В Україні – 16, з них 8 діючих [7].

По-п'яте, комерціалізація високотехнологічної продукції розпочинається тоді, коли враховано регіональні особливості попиту на новий продукт і забезпечено всі умови для швидкої окупності інвестицій.

Незважаючи на те, що для більшості ТНК світу тенденція до інтернаціоналізації їх інноваційної діяльності є загальною, конкретні стратегії, що використовуються японськими, американськими і європейськими фірмами істотно відрізняються між собою. Це можна пояснити не лише економічними міркуваннями, але й пріоритетами економічної політики конкретної країни базування материнської ТНК.

Так, європейські ТНК, користуючись вигодами існування Євросоюзу, розміщують свої НДДКР-лабораторії в тій країні Європи, де сконцентровані висококваліфіковані кадри. Наприклад, компанія АВВ, що виникла в результаті злиття Asea (Швеція) і Brown Boveri (Швейцарія), створила новий енергетичний дослідницький центр, але не в Швеції або Швейцарії, а в Німеччині, де можна було знайти відповідних висококваліфікованих фахівців [2, с. 21].

Японські корпорації зазвичай виявляються більш закритими і консервативними, що відповідає зовнішньоекономічній стратегії країни. Вони віддають перевагу зосередженню дослідницької діяльності в центрах, що знаходяться на території Японії, використовуючи зарубіжні НДДКР-лабораторії лише на кінцевих стадіях комерціалізації нововведень для адаптації вже готового продукту або технології до місцевих стандартів, для його доопрацювання з урахуванням особливостей місцевого ринку і т.д.

Американські корпорації при розміщенні своїх дослідницьких підрозділів діють найбільш прагматично, розміщуючи їх на території США. В США на сьогодні існують сприятливі умови для інноваційної діяльності: ліберальне законодавство, пільгове оподаткування НДДКР, великі обсяги венчурного капіталу, відлагоджені механізми комерціалізації нововведень і висококваліфіковані кадри зі всього світу. Проте, на початку ХХІ ст. тут з'явилася нова тенденція. Так, деякі американські ТНК почали створювати свої дослідницькі підрозділи в Європі і окремих країнах Азії, керуючись прагматичними мотивами об'єднання розробки, виробництва і реалізації товарів в одному місці. Подібні регіональні відмінності обумовлюють існування декількох шляхів інтернаціоналізації інноваційної діяльності ТНК шляхом створення закордонних НДДКР-лабораторій.

Японські ТНК зазвичай використовують схему, що складається з п'яти послідовних стадій.

До першої стадії належить підготовка технології, що пов'язана з інтернаціоналізацією товару, тобто, підготовкою його для імпорту на зовнішній ринок. При цьому фірма зосереджується на науково-технічній інформації про товар і можливості його реалізації в т.ч. й в Японії. Часто для цього відкриваються окремі офіси в Сполучених Штатах і Європі, які займаються тільки моніторингом технологій. В процесі укомплектування персоналу цих офісів японські компанії спираються на своїх співвітчизників.

Друга стадія включає створення організаційної системи для підтримки передачі технології на виробничі потужності за кордоном. Більшість компаній при цьому створюють спеціальний департамент технології, стандартного японського зразка, в якому кожна головна фабрика підтримується відділом технології або лабораторією, яка сприяє процесові розвитку технології і зростанню удосконалення продукту. У деяких компаніях ці департаменти займаються незначними модифікаціями товару, щоб задовольнити місцеві ринки, хоча виробництво нових виробів залишається сконцентрованим у Японії.

На третій стадії у багатьох японських компаній закордонна лабораторія, не зважаючи на те, що називається центром НДДКР, здійснює лише

незначні дослідження. Основна її діяльність полягає у виконанні широкого діапазону завдань: технічної кооперації з постачальниками, підтримки передачі технологій у виробництво, і перекресного ліцензування.

На четвертій стадії, закордонні науково-дослідні лабораторії зосереджуються на розвитку нових виробів (в основному для місцевого ринку). Тобто, нарешті, починається реальна робота, спрямована на створення нового знання, що формально визначається як інтернаціоналізація інноваційної діяльності компанії.

П'ята стадія, до якої дійшли у своєму розвитку лише окремі найбільші корпорації, розширює стратегічне завдання закордонних дослідницьких центрів. На цьому етапі сфера їх діяльності охоплює і фундаментальні дослідження – лабораторія починає брати участь у прогресивному транснаціональному розподілі інноваційної діяльності в межах компанії.

Американські і європейські корпорації використовують більш прості схеми створення зарубіжних науково-дослідних підрозділів.

На першому етапі (I етап) створюється Департамент Передачі Технологій, у межах якого здійснюється передача продукції, що підлягає подальшому вдосконаленню, і виробничих технологій від материнської фірми до виробничої філії.

Другий етап (II етап) характеризується створенням Місцевого Департаменту Технологій, тобто закордонної лабораторії, яка займається створенням інноваційних продуктів тільки для місцевого ринку і тільки у рамках профільного напрямку діяльності материнської компанії.

На третьому етапі (III етап) закордонна лабораторія отримує статус Глобального Департаменту Технологій, відповідальної за розвиток нових продуктів для світових ринків. Межі діяльності закордонного центру НДДКР знову ж таки визначаються головною компанією, яка замовляє своїм лабораторіям пріоритетні напрями досліджень і забезпечує їх необхідними для цих досліджень теоретичними розробками.

В міру накопичення необхідного потенціалу знань, висококваліфікованих кадрів і в разі успішного функціонування на попередніх етапах, четвертим етапом розвитку закордонної лабораторії є створення на її базі Загального Департаменту Технологій. Тепер закордонна лабораторія одержує певну самостійність і може сама обирати пріоритетні напрями прикладних розробок і здійснювати необхідні фундаментальні дослідження для створення інноваційних продуктів і технологій, які використовуються материнською компанією для продажу на світових ринках.

Слід зазначити, що між схемою виробництва інноваційного продукту ТНК Японії та ТНК США, ЄС є принципові розбіжності (рис. 1).

Таким чином, для ТНК Японії на відміну від ТНК США та ЄС характерна поступова інтеграція в країну розміщення закордонної лабораторії НДДКР з метою поступової підготовки до виробництва з подальшим виготовленням продукції в приймаючій країні. Причому, будь-яка з попередніх стадій є лише підготовкою майбутнього виробництва. Тоді як для ТНК США та ЄС характерна поступова трансформація лабораторій НДДКР від повністю залежної (щодо материнської

компанії) до відносно самостійної лабораторії, яка від материнської залежить лише в частині замовлень інноваційного продукту.

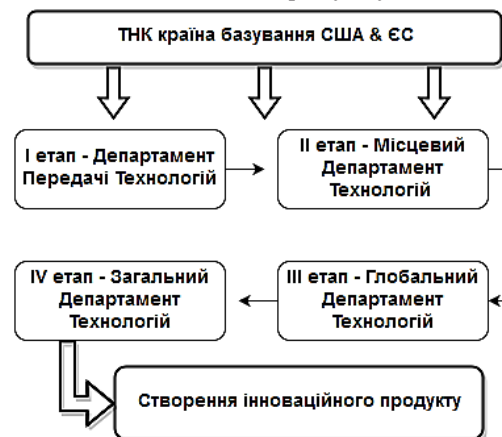

Рис. 1. Схема створення інноваційного продукту ТНК, що базуються в США та країнах ЄС

Джерело: складено авторами

Вище виділені характерні відмінності американської, європейської та азіатської моделей розвитку інноваційної діяльності свідчать про унікальні конкурентні переваги ТНК, тому доцільно виділити і окремі відмінності між ними. Передусім йдеться про сучасну тенденцію азіатських країн, зокрема Індії, Китаю, Кореї пропонувати ринкам високотехнологічні продукти за дуже низькою ціною. У технопарках цих країн створюються високотехнологічні продукти з низьким рівнем собівартості [6].

Унікальними є також можливості американських компаній щодо розробки і комерціалізації високотехнологічної продукції. На сьогодні жодна країна світу не здатна інвестувати у інноваційний розвиток стільки коштів, скільки вкладають у інновації США. При цьому слід врахувати, що для більшості ТНК США є країною базування. Цей фактор дуже суттєво впливає на конкурентоспроможність американських товарів на світовому ринку, на розвиток інноваційної інфраструктури, на характер міжнародного науково-технічного співробітництва. У сфері інноваційної діяльності часто використовують такий термін як «бізнес-ангел» – приватний інвестор, що вкладає кошти у інноваційні проекти, так звані стартапи на етапі створення підприємства в обмін на частку в капіталі та на умовах окупності здійснених інвестицій. Бізнес-ангели, як правило, вкладають свої власні кошти, на відміну від венчурних фондів і банків, які управляють фінансовими ресурсами третіх осіб [1]. Фахівці стверджують, що більшість «бізнес-ангелів» громадяни США. Саме вони здійснюють пошук у світі нових інноваційних розробок і стають їх власниками або співвласниками на початкових фазах їхньої комерціалізації. Часто отримані права на високотехнологічний продукт вони перепродують венчурним банкам і фондам або ТНК.

Поєднання глобального підходу з задоволенням локальних інтересів (управлінські технології) визначає модель вибору ТНК місць розміщення та альтернативних шляхів технологічного розвитку, методи планування і фінансування міжнародних НДДКР, а також підходи до управління персоналом у міжнародному середовищі.

Пройшовши складну еволюцію розвитку, провідні транснаціональні корпорації як ключові суб'єкти міжнародного бізнесу стали рушійною силою науково-технологічного прогресу завдяки системному впровадженню інновацій у виробничу, фінансову та маркетингову діяльність, насамперед у високотехнологічних галузях. Найбільшої динаміки інноваційні процеси ТНК набули в останні 30 років завдяки, з одного боку, формуванню інноваційних стратегічних альянсів, а, з іншого – інтернаціоналізації фінансового забезпечення НДДКР та трансферу технологій.

Новітні інформаційно-комунікаційні технології сприяють інтеграції сучасних знань, науки і виробництва двома взаємопов'язаними шляхами: інтернальним, для якого притаманна більш висока ступінь взаємодії науково-технологічних та інших підрозділів компанії у міжнародному інноваційному процесі та екстернальним, який включає інноваційні зв'язки підрозділів ТНК з місцевими підприємствами та організаціями, що

у кінцевому підсумку призводить до становлення феномену «техноглобалізму».

Висновки. Інноваційна сфера все більше привертає увагу транснаціональних корпорацій, оскільки саме в ній закладаються найбільш істотні конкурентні переваги, які надають довгостроковий вплив на ринки і країни світу. Розроблені в практиці міжнародного бізнесу стратегії інноваційної діяльності дозволяють сформуванню технологічну політику ТНК у відповідності до ринкової позиції і задач розвитку МНК. Власне, технологічна політика МНК визначається значною кількістю чинників, а її реалізація пов'язана з взаємодією учасників, що мають різні, часом протилежні інтереси, і саме тому важливими для ТНК є управлінські технології, що дозволяють поєднувати глобальний підхід із задоволенням локальних інтересів. Саме цій меті служать моделі вибору місць розміщення і альтернативних шляхів технологічного розвитку, методи планування та фінансування міжнародних НДДКР.

Список літератури:

1. Бізнес-ангели [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>
2. Губайдуллина Ф.С. Крупные транснациональные корпорации на новых рынках / Ф.С. Губайдуллина // ЭКО. – 2007. – № 3. – С. 20-33.
3. Ляшенко О.М. Моделі комерціалізації та трансферу технологій в умовах глобального середовища: Монографія / Оксана Миколаївна Ляшенко. – Тернопіль: Економічна думка. – 2007. – 366 с.
4. Ляшенко О. Підхід до дослідження впливу структури галузевого ринку на інноваційну активність підприємств / О.М. Ляшенко, З.М. Бойко // Актуальні проблеми економіки. – В. 4. – 2010. – С. 17-24.
5. Ляшенко О. Стратегічні альянси як модель побудови партнерських відносин в міжнародній інноваційній діяльності / О.М. Ляшенко // Галицький економічний вісник. – Випуск № 4 (19). – 2008. – С. 25-31.
6. Нагачевська Т.В. Сучасні тенденції міжнародного трансферу технологій та перспективи України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nbuv.gov.ua
7. Світовий і вітчизняний досвід створення і функціонування інноваційних структур [Електронний ресурс]. – Режим доступу: slv.com.ua
8. ТНК и мировое производство инноваций [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://geopub.narod.ru>
9. Чуйко О. Науково-теоретичні основи інновацій та інноваційного процесу: сутність, види, еволюція / О. Чуйко // Економіка. – 2008. – № 2. – С. 7-13.
10. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.
11. Freeman C. As Time Goes By. From the Industrial Revolutions to the Information Revolution / C. Freeman – Oxford: Oxford University Press, 2001.
12. Kleinknecht A. Innovation patterns in crisis and prosperity: Schumpeter's long cycle reconsidered. – Hong Kong, 1987. – 203 p.
13. Mensh G. Stalemate in technology: innovation overcome the depression / G. Mensh. – Cambridge (Mass), 1979. – 714 p.

Турский И.В.

Тернопольский национальный технический университет
имени Ивана Пулюя

Сус М.М.

Тернопольский национальный экономический университет

ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННЫХ ИННОВАЦИОННЫХ СТРАТЕГИЙ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ КОРПОРАЦИЙ

Аннотация

В статье обобщены особенности современных инновационных стратегий транснациональных корпораций ведущих развитых стран мира. Осуществлен сравнительный анализ стратегий создания и продвижения инновационной продукции корпорациями стран Азии, США и ЕС. Указаны новые подходы и механизмы трансфера технологий. Рассмотрены направления адаптации опыта корпораций ведущих развитых стран мира отечественными предприятиями.

Ключевые слова: транснациональная корпорация, стратегия, инновация, интернационализация инновационной деятельности.

Turskyj I.V.

I. Puluji Ternopil National Technical University

Sus M.M.

Ternopil National Economic University

CHARACTERISTICS OF CONTEMPORARY INNOVATION STRATEGIES OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS

Summary

The article summarizes the features of modern innovative strategies of leading multinational corporations from developed countries. The comparative analysis of corporations' creating and promoting innovative products strategies for in Asia, the US and the EU has been done. Outlined new approaches and mechanisms for technology transfer. Directions of leading corporations from developed countries experience adaptation for domestic enterprises have been considered.

Keywords: transnational corporation, strategy, innovation, internationalization of innovation.

УДК 336.778.5

УМОВИ ВСТУПУ БАНКІВ В МІЖНАРОДНІ КАРТКОВІ ПЛАТІЖНІ СИСТЕМИ

Успенко В.І., Калмикова В.Г.

Харківський національний університет будівництва та архітектури

У сучасних умовах карткові платіжні системи займають важливе місце в роздрібному бізнесі українських банків. Але участь в карткових платіжних системах пов'язана зі значними витратами. Тому вибір оптимальної, з точки зору можливостей банку, платіжної системи і стратегії її розвитку залишається важливою передумовою забезпечення прибутковості цього напрямку діяльності.

Ключові слова: міжнародні платіжні системи, емісія платіжних карт, Visa, Europay, безготівкові розрахунки, пластикова картка, еквайрінг.

Постановка проблеми. Платіжні карти давно стали базовою послугою для українських банків, про що свідчить кількість банків, які здійснюють емісію карт різних платіжних систем. Платіжні карти дозволяють банкам збільшити комісійні доходи, покращити якість послуг, диверсифікувати власну діяльність. Участь у платіжних системах дозволяє банку отримати доступ до раніше недоступних ринків: зарплатних проектів, пенсійних рахунків, платежів в торгівельно-сервісній мережі підприємств, інтернет-платежів, банкоматного еквайрінгу, торговельного еквайрінгу та ін. Очевидно, що участь в карткових платіжних системах є обов'язковою для сучасного універсального банку. В той же час, впровадження карткової платіжної системи вимагає значних затрат часу і грошей. Крім того, ринок платіжних карт характеризується високим рівнем конкуренції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема впровадження карткових платіжних систем досліджували вітчизняні і зарубіжні вчені, а саме: В. Кравець, Г. Юрчук, Ю. Правик, Т. Левицька, О. Камець, О. Чернишова, Н. Внуков, Г. Ардізі, Дж. Райт, Р. Гіта, У. Бакстер. Праці вказаних вчених не в повній мірі розкривають вказане питання, тому є необхідність поглиблення досліджень з урахуванням специфіки українського банківського сектору.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Теоретичні, методичні, еко-

номікоорганізаційні питання формування ринку сучасних карткових платіжних систем стали провідними темами дослідження відомих зарубіжних та вітчизняних економістів, зокрема Б. Вишивана, Н. Набоки, Є. Терехова, В. Марченка, М. Шерстюк та ін. Однак у сучасних умовах розвитку національної економіки проблеми впровадження нових та удосконалення існуючих карткових платіжних систем потребують подальшого вивчення, зокрема, існують певні проблеми з організацією функціонування карткових платіжних систем.

Формулювання цілей статті. Аналіз умов вступу банків в міжнародні карткові платіжні. Конкретизації найбільш оптимальних шляхів удосконалення процесу функціонування міжнародних карткових платіжних систем.

Виклад основного матеріалу. На Україні спостерігається ситуація, коли іде процес становлення національної платіжної системи. Але він триває досить довгий час і банки, які були раніше готові працювати з пластиковими картками, ще з 1992 року почали шукати шляхи втілення своїх задумів. Більшість українських банків обрала шлях, пов'язаний з вступом у міжнародні платіжні системи VISA і/або Europay. Цей варіант привабливий з точки зору розширення територіальних кордонів використання платіжних продуктів, встановлення нових взаємозв'язків з міжнародними банками і, відповідно, підвищення іміджу банку. Але є і інший бік медалі, який

пов'язаний зі значними вимогами, які висуваються цими міжнародними платіжними системами, які частіше дуже високі для наших молодих українських банків. Будемо сподіватися, що при становленні національної платіжної системи будуть враховані всі можливості наших банків і розроблені умови, адаптовані до наших національних особливостей функціонування банківської сфери [2].

В залежності від прав банку і вимог до нього з боку платіжної системи, у VISA передбачено різні рівні членства. Найбільш повний член платіжної системи – принципівий (Principal Member), який має право займатися як емісією карток, так і еквайрінгом і також встановлювати банкомати. Таким банком на Україні є, наприклад, «Укрсоцбанк». Наступним за значимістю є асоційований член (Associate Member), у функції якого входить укладання угод з іншими банками, які мають статус члена, що бере участь у платіжній системі (Participant Member). Його основні функції мають таку ж силу як і функції принципівого члена. Банк-учасник повинен при вступі у VISA знайти банк спонсор, який є або принципівий член системи, або асоційований член і укласти з ним договір про спонсорство. Існують також в платіжній системі банки-члени, які мають право здійснення операцій з торговими точками і банки-члени, які можуть займатися лише видачею готівки. Кожен банк-член міжнародної платіжної системи повинен відкрити в кліринговому банку кореспондентський рахунок, по якому будуть проводитись списання і зарахування по транзакціям. Варто відмітити, ще один головний момент, коли наші банки вступають в міжнародні платіжні системи, то від них вимагається внесення страхового депозиту. Розмір страхового депозиту залежить від розрахункової величини, яка визначається множенням денного обороту по карткам на 14 днів. Так, наприклад, стартова сума страхового депозиту для банку може складати від 200 до 400 тис. дол. США. По нашій шкалі градації членів платіжної системи він у нас принципівий член і може виступати спонсором при вступі інших банків в міжнародну платіжну систему. Тому банки, для яких «Укрсоцбанк» виступає спонсором, повинні в нього розміщувати свої страхові депозити, а вимоги платіжної системи щодо самого банку повинні зрости відповідно. Ці страхові депозити потрібні для відшкодування непередбачених витрат по карткам. Як ми бачили в бізнес-плані, банк-член міжнародної платіжної системи повинен вказати Процесінговий центр, який буде виконувати відповідні функції. Так для частки банків функції Процесінгу виконує UPC (Український Процесінговий Центр), ці функції в деяких випадках можуть виконувати і самі банки-члени, але необхідне обладнання для організації безперервної роботи Процесінгового центру коштують дуже дорого, і тому, частіше, банки створюють на пайових засадах спільний центр. Якщо банк буде займатися емісією карток, то йому необхідно з VISA узгодити всі необхідні для цього моменти, а саме, по-перше, необхідно замовити біни (банківський ідентифікаційний номер), по яким система буде розпізнавати цей банк. Для цього банк повинен заповнити BIN License Agreement. Наступ-

ним кроком є замовлення карток – у сертифікованого VISA виробника пластикових карток банк замовляє пластик, цей виробник укладає договір на виробництво карток і надсилає замовнику екземпляр майбутньої картки на півці (завчасно обумовлюється сторонами дизайн картки), який потім передається в VISA для затвердження. Паралельно банк укладає договір з VISA на право використання власного логотипу на картці цієї міжнародної платіжної системи. Коли процес виробництва картки повністю підготовлений для впровадження, настає інший етап – отримання сертифікованого VISA програмного забезпечення (S.O.F.T.) [1, с. 18].

Наступний етап – це повна сертифікація банка-члена міжнародною платіжною системою VISA. Цей процес проходить в певній послідовності: на три пробних білих пластика наноситься магнітна стрічка і кодується, потім ці екземпляри передаються в VISA, яка робить перевірку на можливість використання їх в платіжній системі. Потім наш Процесінговий центр готує нас до сертифікації, тобто виділяється 2 години, протягом яких картки перевіряються, для чого проводиться сеанс авторизації в on-line режимі. Після перебігу двох тижнів банку прописують VAP (VISA Access Point). Аналогічне право доступу має і система Europay, яка надає банкам Europay Module. Після цього системою визначається дата, з якою можна буде здійснювати операції з картками, на які банк отримав ліцензію (LIVE DATE) [3].

Процедура вступу в платіжну систему дуже складна і найменше банку потрібно півроку, щоб почати роботу в ній. Вітчизняний ринок платіжних карток за короткий проміжок часу почав набувати риси, які в якійсь мірі притаманні західному картковому бізнесу, головні з яких – різноманітність форм і територія розповсюдження. Населення перестає користуватися звичайними старовинними банківськими механізмами, такими як накопичення коштів, і тому банкам потрібно знаходити щось інше. Карткові продукти є тим джерелом прибутків, який вже сьогодні може бути використаний на ринку України. Перед банкірами стоїть проблема вартості платіжної системи. І якщо банк вже вирішив займатися картковим бізнесом, то він повинен вирахувати економічну доцільність і окупність карткових програм. Доля міжнародних карткових продуктів в загальному об'ємі карток в Україні сягає до 5%. Цей спектр ринку почав розвиватись першим. Перспективи його розвитку легко піддаються прогнозуванню, оскільки банками використовуються уже відомі і багаторазово апробовані за кордоном, в тому числі і СНД, технології. Вони, як правило, легко впроваджуються і окупаються протягом 2-3 років. Вимоги, які банки повинні задовольняти, щоб приєднатися до світової карткової структури, достатньо високі. Тому не всі українські банки їм відповідають. Тут склалась так звана еліта з 5-6 банків, які завдяки своїй ресурсній потужності здатні швидко і якісно розкрутити картковий продукт. З банків, які активно займаються випуском міжнародних карток, найбільш потужні – Приватбанк, Райффайзен Банк Аваль, Укрсоцбанк, Укресімбанк, Перший Український міжнародний банк, Правекс. Об'єм платежів по пластиковим карткам в Україні що-

місячно зростає на 20-40%, що дозволяє розглядати банківські програми по розвитку карткового бізнесу як одні з самих перспективних і прибуткових, не зважаючи на необхідність придбання договарісного забезпечення [4].

По об'єму емісії платіжних карт в Україні лідирує система VISA Int. Порівнювати успіхи кожного окремого банку важко, але Приватбанк лідирує тут по об'єму емісії, в той же час на ринку еквайєринга досить високі позиції займає «Райффайзен Банк Аваль». Треба відмітити, що протягом останніх років банки-члени платіжних систем періодично знижували тарифи по обслуговуванню карток. На початковому етапі розвитку карткових програм між банками практично не було конкуренції, а запропонований продукт виявився на стільки популярним, що банки могли дозволити собі орієнтуватись на найбільш платоспроможних клієнтів. Потім з розширенням клієнтської бази і загостренням конкуренції тарифи почали знижуватись і зараз майже скрізь стали однакові. Крім того, в боротьбі за клієнта банки почали відмовлятися від річної плати за користування картою, відмовились від страхового депозиту, залишивши лише незнімаємий залишок, який значно менший ніж страховий депозит і мінімальний внесок разом. Лідером по випуску карток системи Europay є ПУМБ. Не дивлячись на те, що функціонування цієї досить демократичної картки до цих пір не підкріплене приєднанням до міжнародної бази даних цієї системи, вона приймається до оплати в більшій кількості торгово-сервісних точок і приваблює своєю дешевістю. Першими з платіжною системою AmEx через агентську угоду почали співпрацювати Укрінбанк і Приватбанк, потім добавились ВА-банк, Укрсоцбанк. Картка цієї системи – дійсно кредитна і по суті є безлімітною і дозволяє оплачувати навіть невеликі контракти. Що стосується елітної системи Diners Club, то в лютому 1998 року компанія надала Приватбанку ексклюзивне право укладати угоди по еквайєрингу на території України. Діяльності банків-членів системи карткових розрахунків, пов'язаної з емісією, еквайєрингом і видачею готівки. Банківська кре-

дитна картка не є юридичним свідоцтвом боргу або боргових вимог, яким є, наприклад, вексель або чек. Це, скоріше, матеріальний символ юридичних відносин, що виникають між сторонами, які уклали карткову угоду. З правової точки зору сутність операцій з кредитною і дебетовою картками полягає в тому, що власник картки і торговець після попереднього відкриття рахунків в банку домовляються, що будь-яка угода між ними буде врегульована шляхом кредитування рахунка торговця і дебетування рахунка держателя картки. При цьому, за винятком особливо обумовлених випадків, цей платіж буде безумовним і остаточним. Банк в системі карткових взаємовідносин відіграє регулюючу, контрольну роль, яка має найважливіше значення для всіх учасників системи карткових розрахунків.

Висновки і пропозиції. Перспективи використання платіжних карток в Україні досить великі. Для подальшого розвитку ринку платіжних карток та підвищення ефективності його функціонування вдосконалення потребують такі заходи:

1) законодавчо визначити зобов'язання підприємств послуг і торгівлі приймати оплату за товари й послуги з використанням платіжних карток;

2) визначити відповідні категорії торговельних підприємств і критерії, відповідно до яких ці підприємства сфери торгівлі та послуг мають право приймати платежі готівкою;

3) відкоригувати правила використання касових апаратів при здійсненні платежів з використанням платіжних карток за межами роздрібної мережі, оскільки нині ця норма гальмує застосування корпоративних платіжних карток;

4) забезпечити технологічну адекватність обладнання завданням масового використання платіжних карток;

5) відповідні стандарти та технології повинні стати національними стандартами, широко використовуватись торгівлею та банками;

6) організувати та проводити постійно просвітницьку кампанію, тобто здійснювати відповідну роботу з підвищення фінансової грамотності населення.

Список літератури:

1. Dubilet O. Perspektivi rozvitku kartkovih produktiv // Visnik Nacionalnogo banku Ukraini. – 2003. – № 10. – S. 11-13.
2. Golubovich A.D., Mirimskaya O.M. «Kreditne i drugie bankovskie kartochki v sisteme avtomatizirovannih deneznih raschetov». – M – Menatep-Inform- 1991.
3. Gricenko R. Suchasni platijni tehnologii ta ih vikoristannya u socialnii sferi// Visnik Nacionalnogo banku Ukraini. – 2004. – № 10. – S. 18-20.
4. Groshi ta kredit: Pidruchnik: 3te vid., pererob. i dop. / M.I. Savlu, A.M. Moroz, M.F. Pudovkina ta in. – K.:KNEU, 2002.

Успенко В.И., Калмыкова В.Г.

Харьковский национальный университет строительства и архитектуры

УСЛОВИЯ ВСТУПЛЕНИЯ БАНКОВ В МЕЖДУНАРОДНЫЕ КАРТОЧНЫЕ ПЛАТЕЖНЫЕ СИСТЕМЫ

Аннотация

В современных условиях карточные платежные системы занимают важное место в розничном бизнесе украинских банков. Но участие в карточных платежных системах связано со значительными затратами. Поэтому выбор оптимальной, с точки зрения возможности банка, платежной системы и стратегии ее развития остается важной предпосылкой обеспечения прибыльности этого направления деятельности.

Ключевые слова: международные платежные системы, эмиссия платежных карт, Visa, Europay, безналичные расчеты, пластиковая карточка, эквайринг.

Uspalenko V.I., Kalmykova V.G.

Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture

CONDITIONS OF ENTRY TO INTERNATIONAL BANK CARD PAYMENT SYSTEMS

Summary

In modern conditions card payment systems play an important role in the retail business Ukrainian banks. Participation in card payment systems associated with significant costs. Therefore, the optimal choice in terms of the capabilities of the bank, payment system and its development strategy is an important precondition for the profitability of this activity.

Keywords: international payment systems, issuance of payment cards, Visa, Europay, non-cash payments, plastic card acquiring.

УДК 339.3

ОПТИМІЗАЦІЯ ОБЛІКУ ФІНАНСОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ У ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

Уханова І.О., Башилова В.В.

Одеський національний економічний університет

Досліджено теоретичні основи обліку фінансових результатів від страхової діяльності на міжнародних ринках. У статті сформульовано шляхи оптимізації фінансових та бухгалтерських процесів українських підприємств. Запропоновано механізм організації внутрішньої аудиторської перевірки обліку фінансових результатів ЗЕД страховика як фактору оптимізації обліку фінансових результатів.

Ключові слова: страхова діяльність, страхова компанія, фінансовий результат від страхової діяльності на зовнішньому ринку, фінансовий результат від ЗЕД, облік фінансових результатів від ЗЕД.

Постановка проблеми. Необхідність зростання національної економіки визначає розвиток сучасного фінансового ринку як підґрунтя забезпечення стабільного стану країни. На українському ринку фінансових послуг одним із перспективних його сегментів є страховий. За даними Національної комісії з державного регулювання у сфері ринків фінансових послуг, лідируючі позиції сьогодні стабільно посідають страхові організації, які поступаються лише банківському сектору. Ключовим елементом економічної системи страхового бізнесу, що викликає дискусійність, виступає фінансовий результат та його формування в обліковій системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми обліково-аналітичного характеру страховиків висвітлені в працях таких науковців: М.О. Белгородцевої, О.В. Бондарен-

ко, Д.Г. Буханця, Т.О. Гарматій, С.Ф. Голова, Д.Г. Янковської, інших.

Незважаючи на розгляд науковцями різних аспектів обраної проблематики, потребують подальших розробок питання, пов'язані з обґрунтуванням теоретико-методичних положень функціонування систем бухгалтерського обліку й аудиту в умовах застосування міжнародних стандартів та наявних кризових економічних явищ, організацією та методикою відображення формування фінансових результатів в обліку та звітності, застосуванням сучасного організаційно-методичного інструментарію внутрішнього аудиту фінансових результатів, що і визначило актуальність дослідження, зумовило вибір теми, мети, основних завдань та логіко-структурну побудову роботи.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Невирішеними залишаються

окремі питання щодо формування показників звітності, перевірки їх достовірності, а також можливостей та результатів проведення аналізу прибутковості діяльності страхових компаній. Це потребує застосування оновлених організаційно-методичних положень обліку та аудиту й інформаційного забезпечення управління діяльністю суб'єктів страхової галузі, що обумовлює доцільність проведення досліджень та актуалізує необхідність прикладних розробок з урегулювання окреслених проблем.

Мета статті. Головною метою цієї статті є обґрунтування рекомендацій з удосконалення обліку фінансових результатів зовнішньоекономічної діяльності страхових компаній.

Виклад основного матеріалу. Українські страхові компанії виходять на новий рівень розвитку, що зумовлено запровадженням обов'язкового ведення обліку та складанням звітності за міжнародними стандартами. Для підтвердження достовірності даних обліку та формування показників звітності на законодавчому рівні визначено обов'язковість проведення аудиту річної звітності страховиків.

Незважаючи на значні проблеми забезпечення й організації зовнішнього аудиту українських страхових компаній, низка окремих особливостей його проведення залишається актуальною для вивчення через те, що:

1. Законодавча база у сфері ведення обліку доходів, витрат, фінансових результатів та складання звітності страховиками на сьогодні є досить неврегульованою.

2. Відсутні методичні розробки з практики виконання аудиту фінансових результатів та фінансової звітності в умовах застосування міжнародних стандартів цими суб'єктами господарювання;

Вважаємо, що важливим етапом вирішення визначених проблемних питань є формування механізму внутрішнього контролю фінансових результатів підприємств. Механізм внутрішнього контролю може забезпечити здійснення господарської діяльності страхової компанії. Від можливостей правильно налагодженого механізму та компетентного його використання залежать умови безперервного функціонування всіх основних господарських процесів суб'єкта господарювання.

Важливо відзначити, що кожен вид аудиту посідає значне місце в діяльності страхової компанії й характеризується своєю специфікою.

Пропонуємо порівняти основні ознаки зовнішнього та внутрішнього аудиту. Метою зовнішнього аудиту є висловлення думки про достовірність звітності та її подання відповідно до загальноприйнятих принципів бухгалтерського обліку, мета внутрішнього аудиту – підтвердження достовірності даних про фінансові результати компанії, які відображені у фінансовій звітності та виявлення резервів підвищення прибутку. Завданням зовнішнього аудиту є підтвердження достовірності, повноти річної фінансової звітності та перевірки фінансового стану компанії, завдання внутрішнього аудиту – річне планування завдань служби внутрішнього аудиту, реалізація завдань згідно із затвердженим планом, своєчасне надання звітів, взаємодія із зовнішніми аудиторами тощо. Також важливо відмітити, що зовнішній (обов'язковий) не підпорядкований ке-

рівництву компанії на відміну від внутрішнього, який підпорядкований вищому органу управління компанії. Таким чином, ми бачимо чітку різницю між двома видами аудиту.

Але поєднуючи застосування всіх видів аудиту, страхові компанії можуть ефективно функціонувати не лише в короткостроковому періоді, а й на перспективу, оскільки під час їх проведення комплексно розглядається вплив багатьох факторів на його діяльність.

Але оскільки послуги зовнішнього аудиту коштують досить дорого, страховики обмежуються лише однією перевіркою після закінчення року для підтвердження показників річної звітності, не замовляючи виявлення слабких сторін діяльності з наданням рекомендацій щодо підвищення ефективності діяльності суб'єкта. Для задоволення таких потреб варто використовувати інші форми контролю, зокрема внутрішній аудит.

Проведення внутрішнього аудиту в компанії має бути здійснено службою внутрішнього аудиту, яка на основі представлених Рекомендацій може скласти оптимальну програму внутрішнього аудиту даних об'єктів обліку в страховій компанії. Відповідно до зазначених рекомендацій внутрішній аудит фінансових результатів страхових компаній повинен складатися з таких основних етапів:

1. Підготовчий: ознайомлення з видами діяльності компанії; вивчення страхових продуктів (послуг) страховика.

2. Планування: складання плану перевірки та програми аудиту; розрахунок суттєвості; оцінка ризику за операціями.

3. Процес перевірки: перевірка дотримання вимог законодавства; перевірка документального оформлення доходів та витрат страховика; оцінка доходів та витрат; перевірка правильності відображення доходів, витрат та фінансових результатів на рахунках обліку; перевірка правильності їх відображення в облікових регістрах та у звітності; складання робочих документів аудитора; аналіз показників діяльності страховика.

4. Заключний: складання звіту; надання пропозицій за результатами перевірки.

Виділення окремих етапів аудиторської перевірки дозволяє аудитору сформувати чітко побудовану програму аудиту, яка має містити перелік питань аудиторської перевірки, що визначають процедури аудиту, терміни проведення, перелік аудиторських доказів й конкретні рекомендації з виправлення недоліків, виявлених під час перевірки.

Проводячи внутрішній аудит компанії вважаємо за необхідне передбачити під час роботи:

– вивчення нормативно-правового поля в частині регламентації складання спеціалізованої звітності;

– ознайомлення з усіма передбаченими показниками даної звітності;

– обґрунтування складових кожного показника звітності;

– побудова взаємозв'язків між показниками фінансової та спеціалізованої звітності;

– перевірка своєчасності та повноти подання спеціалізованої та фінансової звітності до різних споживачів такої інформації.

На кожному етапі перевірки аудитор на підприємстві використовує інформацію, накопичену

з різних джерел: установчі документи, законодавча база, спеціалізовані видання, наказ про облікову політику, внутрішня документація страховика, первинні та зведені документи, звітність, власні розрахунки, робочі документи аудитора.

Робочі документи є тією ключовою складовою аудиту суб'єкта господарювання, стосовно якої виникає найбільше дискусій. Необхідність ведення робочих записів підтверджується Міжнародними стандартами професійної практики внутрішнього аудиту (стандартами), оскільки вони використовуються під час складання аудиторського висновку. Вимоги до документації аудитора визначені МСА 230 «Аудиторська документація», але норми даного стандарту є обов'язковими для виконання лише зовнішніми аудиторами.

Проте, оскільки зовнішні аудиторів можуть використовувати при проведенні аудиту дані, накопичені службою внутрішнього аудиту, доречним буде формування документів внутрішніми аудиторами з врахуванням вимог зазначеного стандарту до інформації, яка має бути надалі спожита відповідно до них. Основними такими вимогами є: – своєчасне формування докумен-

тів; – достатність інформації, зазначеної в документі; – порядок зберігання документів та інші.

Отже, використання запропонованих Методичних рекомендацій підвищить рівень довіри до служби внутрішнього аудиту та дозволить зменшити ризики використання отриманої нею інформації зовнішніми аудиторами.

Висновок та пропозиції. Провівши дослідження ведення фінансової звітності страхових компаній, можемо зробити наступні висновки.

Особливо актуальною сьогодні є впровадження на підприємствах механізму внутрішнього аудиту компанії. Механізм внутрішнього аудиту фінансових результатів страхових підприємств дозволить чітко й послідовно провести перевірку та надати об'єктивний аудиторський висновок керівництву. Аналогічні рекомендації мають бути розроблені за кожним об'єктом обліку страховика з метою мінімізації часу на проведення перевірки та усунення проблем неврахування окремих аспектів такої перевірки. Розроблені методичні рекомендації можуть бути затверджені на рівні страхової компанії та стати підґрунтям законодавчого регламентування порядку проведення аудиту в страхових компаніях.

Список літератури:

1. Белгородцева М. О. Напрямки вдосконалення фінансової звітності страхових компаній / М. О. Белгородцева // Торгівля і ринок України: темат. зб. наук. пр. / голов. ред. О. О. Шубін. – Донецьк: ДонНУЕТ, 2010. – Вип. 30. – Т. 2. – С. 376-382.
2. Бутинець Т. А. Контроль внутрішньогосподарський чи внутрішній? / Т. А. Бутинець // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу: міжнародний збірник наукових праць. Серія «Бухгалтерський облік, контроль і аналіз». – Житомир: ЖДТУ. – 2009. – № 2 (14). – С. 5-17.
3. Бутинець Т. А. Внутрішній контроль: елементи організації системи / Т. А. Бутинець // Вісник Житомирського державного технологічного університету / Економічні науки. – Житомир: ЖДТУ, 2008 – № 1 (43). – С. 28.
4. Гончаренко О. О. Особливості організації обліку операцій страхування та перестраховання страховими компаніями / О. О. Гончаренко // Бухгалтерський облік, аналіз та аудит: проблеми теорії, методології, організації. Збірник наукових праць. – К.: ПП «Рута», 2013. – Вип. 2 (11). – Ч. 1. – С. 57-70.
5. Кузіна Р. В. Інституціональні аспекти переходу на МСФЗ в Україні / Р. В. Кузіна // Вісник Одеського національного університету. Серія «Економіка». – 2014. – Т. 19. – Вип. 2/6. – С. 62-68.
6. Філозоп О. В. Внутрішній аудит та внутрішній контроль: розмежування понять / О. В. Філозоп // Вісник Житомирського державного технологічного університету. Економічні науки. – Житомир: ЖДТУ. – 2009. – № 4 (50). – С. 177-181.
7. Карпова Н. В. Методичні аспекти обліку та внутрішнього контролю фінансових результатів в організаціях оптової торгівлі / Н.В. Карпова. – Москва, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissertat.com/content/metodicheskie-aspekty-ucheta-i-vnutrennego-kontrolyafinansovykh-rezultatov-v-organizatsiyakh>

Уханова І.О., Башилова В.В.

Одесский национальный экономический университет

ОПТИМИЗАЦИЯ УЧЕТА ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ ВО ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация

Исследованы теоретические основы учета финансовых результатов от страховой деятельности на международных рынках. В статье сформулированы пути оптимизации финансовых и бухгалтерских процессов украинских предприятий. Предложен механизм организации внутренней аудиторской проверки учета финансовых результатов ВЭД страховщика как фактора оптимизации учета финансовых результатов.

Ключевые слова: страховая деятельность, страховая компания, финансовый результат от страховой деятельности на внешнем рынке, финансовый результат от ВЭД, учет финансовых результатов от ВЭД.

Uhanova I.O., Bashylova V.V.
Odessa National University of Economics

OPTIMIZATION OF ACCOUNTING FINANCIAL RESULTS FROM FOREIGN TRADE OF INSURANCE COMPANIES

Summary

The theoretical basis of accounting, the financial results of the insurance business in the international markets. The paper formulates ways to optimize the financial and accounting processes of Ukrainian enterprises. The mechanism of the organization of the internal audit of accounting of financial results of foreign economic activity of the insurer as a factor in the optimization of accounting of financial results.

Keywords: insurance activities, the insurance company, the financial result from insurance operations in the foreign market, the financial result from foreign trade, accounting financial results from foreign trade.

УДК 336.221.4

ОПОДАТКУВАННЯ СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО БІЗНЕСУ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ

Черепанин М.І.

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто особливості оподаткування малих підприємств, зокрема в умовах застосування спрощеної системи оподаткування, її переваги та недоліки. Досліджено напрями реформування вітчизняної податкової системи в контексті оподаткування малого бізнесу та запропоновано власні.

Ключові слова: суб'єкти малого підприємництва, спрощена система оподаткування, єдиний податок, податкова реформа.

Постановка проблеми. Європейський напрям розвитку, який обрала Україна призводить до значної кількості реформ, які спрямовані на покращення незадовільного становища держави, зокрема і в сфері ведення бізнесу. Малі підприємства виступають ключовими суб'єктами на ринку в багатьох напрямках, тому потребують захисту держави, а постійні зміни та очікування погіршення умов ведення бізнесу розхитують і без того нестійке становище. Тому до оподаткування суб'єктів малого бізнесу держава змушена підійти вкрай відповідально, адже це еластичний сектор, який миттєво відреагує на реформування. Таким чином замість поліпшення ситуації в державі, податкові реформи можуть викликати різке погіршення бізнес-клімату, а як наслідок і згортання підприємництва, нову хвилю тінізації та наростання обурення в суспільстві.

Аналіз досліджень та публікацій. Теоретико-методологічні основи оподаткування суб'єктів малого бізнесу досліджувались багатьма вітчизняними науковцями, зокрема: Андрущенко В.Л., Костіна Н.М., Судомир Н.Б., Кміть В.М., Фурсін О.О., Ляшко М.В., Острікова Т.Г., Чернякова Т.М., Жолудь Л.О., Майстренко О.В., Ковова І.С. та інші, які аналізували діючу на даний час податкову систему та можливості подальшого реформування.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте досліджуване питання не розкрито науковцями в усіх аспектах, які потребують уваги. Перспективи впровадження нових реформ потребують постійного дослідження

та аналізу всіх актуальних шляхів оподаткування малого бізнесу, що визначає актуальність даного дослідження.

Мега статті. Виявлення особливостей оподаткування суб'єктів малого бізнесу в Україні, виділення переваг та недоліків в діючій спрощеній системі оподаткування, як пріоритету у виборі малих підприємств, а також дослідження напрямів її реформування.

Виклад основного матеріалу. В умовах ринкової економіки склалась тенденція створення значної кількості малих підприємств, що стають вагомим складовою економіки будь-якої розвинутої держави. Так, вони не спроможні отримати настільки високі прибутки та забезпечити вагомий надходження до бюджету держави, проте вони сприяють розвитку держави шляхом забезпечення мобільних робочих місць та необхідного рівня доходів, що в сукупності на глобальному рівні має неабиякий позитивний ефект. Крім того малий бізнес забезпечує прибуткову діяльність як для фізичних, так і юридичних осіб, значна частка яких в подальшому розвивається і досягає більших показників, що сприяє розгортанню своєї діяльності, а з тим і збільшення конкуренції на ринку та податкових платежів, які отримає від них держава, тому підтримка малого підприємства завжди входила в коло інтересів на макроекономічному рівні.

Відмітимо, що підходи віднесення суб'єктів господарювання до малого бізнесу в різних країнах відрізняються. Так, для прикладу Європейською комісією сюди віднесено суб'єкти господарювання,

що використовують працю не більше 50 найманих працівників та річний оборот або ж річний баланс не перевищує 10 млн.євро. Загалом, в ЄС малим бізнесом вважають, якщо залучено до 100 працівників, у Великобританії – 50, в США – 500. В Україні ж до суб'єктів малого підприємництва прийнято відносити, якщо середня кількість найманих працівників за рік не більша, аніж 50 осіб при отриманому доході до 10 мільйонів євро, визначеним за середньорічним курсом НБУ.

В європейських країнах приділяють значну увагу розвитку малого бізнесу, спираючись на такі переваги, як: мобільність, висока ефективність праці, дохідність вкладеного капіталу, низький термін окупності, не великий рівень затрат ресурсів, легкість впровадження інновацій, конкуренція тощо. Для більшості податкових систем характерний тиск на підприємство, тому для малого та середнього бізнесу створення полегшених умов своєї діяльності стало нормою в багатьох країнах. Так, в Україні це проявляється в спрощеній системі оподаткування, яка покликана захистити плат-

ників від надмірного тиску загальної системи. Податковий тиск для нашої держави став проблемою, котра тягнеться чимало років, а всі спроби реформ мають чи то короткостроковий ефект, чи то лише видимість покращення. Впродовж останніх шести років вітчизняна податкова система фактично перебуває в постійному реформуванні, проте однозначного ефекту від впроваджених змін очікувати важко. За останній рік Україна за рівнем податкового тиску опустилась на 1 сходинку нижче та займає 107 місце в загальному рейтингу, що свідчить про тягар для платників податків, проте залишається відкритим питання: чи може впоратись з цим малий бізнес [6].

В Україні, станом на 2015 рік діяло 327814 малих підприємств, що становить 95,5% від загального обсягу, з них 284241 – це мікропідприємства, в той час, як частка великих підприємств лише 0,1% (423), а середніх – 4,4% (15203). Найбільша кількість малого бізнесу припадає на торгівлю, сільське, лісове та рибне господарство, проте є сфери, в яких практично всі діючі підприємства є малими

Таблиця 1

Показники надходження до бюджету станом на I-III квартал 2015-2016 рр.

Показники	Надходження до бюджету, млрд. грн.				Рівень виконання плану за I-III квартал, %		Темпи росту у порівнянні з відповідним періодом минулого року, %
	планові показники		фактичні дані за I-III квартал		2015	2016	
	2015	2016	2015	2016			
Податок на прибуток	36,92	46,92	31,91	42,05	86,43	89,62	131,78
Податок та збір з доходів фізичних осіб (включає військовий збір)	42,59	55,75	28,07	36,14	65,91	64,83	128,75

Джерело: розроблено автором за даними [9]

Таблиця 2

Перелік податків, від справляння яких звільняється суб'єкт господарювання при виборі спрощеної системи оподаткування

№	Податок	Умова звільнення
1	податок на прибуток підприємств	у всіх випадках
2	податок на доходи фізичних осіб	у частині доходів (об'єкта оподаткування), що отримані в результаті господарської діяльності платника 1-3 групи спрощеної системи оподаткування (фізичної особи) та оподатковані згідно з главою 1 розділу XIV ПК України
3	податок на додану вартість	з операцій з постачання товарів, робіт та послуг, місце постачання яких розташоване на митній території України, крім податку на додану вартість, що сплачується фізичними особами та юридичними особами, які обрали ставку єдиного податку, визначену в пп.1 п.293.3 ст.293 ПК України, а також що сплачується платниками єдиного податку четвертої групи
4	податок на майно	крім земельного податку за земельні ділянки, що не використовуються платниками єдиного податку 1-3 груп для провадження господарської діяльності та платниками єдиного податку четвертої групи для ведення сільськогосподарського товаровиробництва
5	рентна плата за спеціальне використання води	виключно представниками 4 групи

Джерело: розроблено автором за даними [2]

Таблиця 3

Характеристика груп платників спрощеної системи оподаткування

	I група	II група	III група	IV група
Суб'єкти, що можуть належати до групи	фізичні особи-підприємці	фізичні особи-підприємці	фізичні особи-підприємці та юридичні особи	сільськогосподарські виробники
Рівень доходу	не перевищує 300000 гривень	не перевищує 1500000 гривень	не перевищує 5000000 гривень	сільськогосподарське товаровиробництво дорівнює чи перевищує 75%
Кількість найманих працівників	0	не перевищує 10 осіб	не обмежено	не обмежено

Джерело: розроблено автором за даними [2]

і будь-які різкі зміни можуть призвести до суттєвих проблем в цій галузі, зокрема операціями з нерухомістю зайняті 98,5% малих підприємств і лише 1,5% – середніх, схожа ситуація в освітній, інформаційній та телекомунікаційній галузях тощо [8].

На сучасному етапі вітчизняна податкова система передбачає для малих підприємств два шляхи ведення своєї діяльності в контексті сплати податків:

- загальна система;
- спрощена система.

Якщо ж суб'єкт господарювання обирає загальну систему оподаткування, то на нього чекає сплата податків, відповідно до переліку поданого в ст.9-10 Податкового кодексу України. Така система має ряд недоліків для платників, зокрема: значна кількість обов'язкових платежів, фіскальна мета впроваджених податків та зборів, складність ведення обліку та нарахування податків та зборів, потреба в ресурсах для ведення діяльності тощо.

Найбільший тягар на підприємство в цьому випадку справляє податок на прибуток чи податок на доходи фізичних осіб, оскільки ставки обох становлять 18% від бази оподаткування. Обидва ці податки є важливими на державному рівні, показники надходжень до бюджету доволі високі, детальна інформація подана в таблиці 1.

Отже, з вище наведеної таблиці випливає, що за рахунок загальної системи оподаткування держава отримує чималі надходження до бюджету і зацікавлена в тому, щоб доходи зростали, проте більшість представників малого бізнесу вдаються до спрощеної системи оподаткування, яка виключає такі важливі з фіскальної точки зору податок на прибуток та на доходи фізичних осіб.

Загалом по малих підприємствах за 2015 рік фінансовий результат суб'єктів, що отримали прибуток склав 95483млн.грн., з яких лише частина оподатковувались загальною системою, але були й такі, котрі не отримували прибутків. Відтак, 26,1% малих підприємств були збитковими і їх фінансовий результат становить -207389 млн. грн., тому такі платники податків на загальній системі не принесуть високого наповнення бюджету за рахунок податкових надходжень, використовуючи законні шляхи зменшення бази оподаткування.

Спрощена ж система оподаткування передбачає особливий механізм справляння податків, який звільняє платників від нарахування, сплати окремих податків та подання звітності, що відображені в таблиці 2.

Податковим кодексом України для платників єдиного податку визначені ставки в таких розмірах:

- I група – до 10 відсотків розміру мінімальної заробітної плати;
- II група – до 20 відсотків розміру мінімальної заробітної плати;
- III група:
  - для платників ПДВ: 3 відсотки доходу;
  - у разі включення ПДВ до єдиного податку: 5 відсотків доходу;
- IV група: визначено п. 293.9 ст. 293 ПК України.

Суб'єкти господарювання, які обрали спрощену систему розподіляються на групи, умови віднесення до яких наведені в таблиці 3.

То ж, єдиний податок, як правило дозволяє представникам малого бізнесу сплачувати значно нижчі податки, ніж за умов загальної системи, знижуючи рівень тиску. Проте, часто, проблемою стає те, що спрощена система оподаткування не враховує видатки, які несе платник. Для прикладу для платників 3 групи, що є платниками ПДВ єдиний податок перевищує можливий нарахований податок на прибуток, якщо частка його оподаткованого прибутку за загальною системою не перевищує 16,67%. Таким чином, якщо витрати юридичної особи, які вона може використати для зменшення бази оподаткування при сплаті податку на прибуток будуть перевищувати 83,23% від рівня отриманого доходу, то сплата єдиного податку за ставкою 3% від доходу буде більшою, ніж податку на прибуток. То ж, чим більша частка витрат, які понижають базу оподаткування, тим вигіднішою є загальна система оподаткування.

В цілому ж, спрощена система оподаткування має ряд переваг:

- легкість реєстрації суб'єкта господарювання – платника податку;
  - простота ведення обліку та звітності підприємством;
  - економія на затратах для ведення роботи по нарахування, сплаті податків та відправленні звітності в контролюючі органи;
  - зниження рівня податкового тиску на платників;
  - скорочується кількість звітності, яку платник подає контролюючим органам;
  - спрощується розрахунок податкового зобов'язання платника, яке він має погасити перед державою;
  - можливість включення ПДВ до складу єдиного податку або ж самостійної сплати на власний вибір (для III групи);
  - можливість не використовувати при розрахунках РРО;
  - не потребує в суб'єктів господарювання глибоких знань в усій податковій системі, обмежуючись лише її окремою частиною;
  - полегшує державний контроль за нарахуванням, сплатою податків та звітністю платників;
  - знижує кількість порушень порядку нарахування та подання звітності, порівняно з загальною системою оподаткування.
- Проте попри всі переваги є в цій системі й ряд недоліків, які держава повинна ліквідувати для удосконалення податкової системи загалом, до них належать:
- можливість зловживання спрощеною системою та ухиляння від оподаткування;
  - обмеження обсягів доходу єдиноплатників;
  - низька фіскальна ефективність;
  - обмеження щодо кількості працівників, яких може залучити до своєї діяльності платник податку (для I та II груп);
    - не врахування витрат платника, а лише доходу (для III групи);
    - фіксована сплата податку, не залежно від факту отримання доходу;
    - залежність від конкретних місцевих органів влади при призначенні ставки податку (для I та II груп).

Крім того спрощена система податку в Україні призводить до активного ухиляння від сплати

податків різними способами. Так, для прикладу часто суб'єкт господарювання свідомо розбивається на малі підприємства з метою несплати податку на прибуток чи податку на доходу, а єдиного податку, що призводить до зменшення надходжень до бюджету. Також, часто застосовують завищення цін в співпраці з єдиноплатниками, з метою збільшити податковий кредит. Часто великі підприємці вдаються до відводу своїх прибутків контрагентам, які перебувають на спрощеній системі оподаткування, приховуючи таким чином власний прибуток і зменшують фактичний рівень сплачених до державного бюджету податків.

Вагомою проблемою стало, також, недекларування отриманих доходів платниками, що обрали спрощену систему оподаткування. Вони таким чином намагаються відповідати обмеженням доходів, які передбачені законодавством для певних груп, що поширює тінізацію економіки, адже суб'єкт хоч і сплачує податки, та не в тих обсягах і не на тих підставах які визначено законом.

Окремі підприємці вдаються до приховування найманих працівників. Так, одні просто не реєструють працюючих, з огляду на законодавчі обмеження, інші ж переконують працівників реєструватися, як фізичних осіб – підприємців і самостійно сплачувати також єдиний податок на умовах спрощеної системи оподаткування, а не укладати трудовий договір з підприємцем, як роботодавцем.

Таким чином, для вітчизняної податкової системи спрощена система стала великою проблемою, яка принесла з собою цілу низку негараздів, побороти які держава, видається, не в силах. Проте така ситуація не свідчить про те, що сама наявність єдиного податку є проблемою і від неї потрібно відмовитись, а лише говорить, що необхідно реформувати систему на таких умовах, коли підприємці не будуть зацікавлені в ухиленні від податків та коли законодавство і органи влади не дозволять використовувати систему проти держави і тим чи іншим способом обходити закріплені законом норми в сфері оподаткування.

З приводу реформування спрощеної системи оподаткування ведеться чимало дискусій в Україні, проте до єдиного погляду так і не дійшли. Міністерство фінансів України висунуло пропозицію реорганізувати групи платників податків і переглянути питання ставок, проте законодавчі органи на цей крок піти не наважились ще і не відомо чи зможуть зробити такі зміни реальними в найближчому майбутньому. Так, вбачалось за необхідне з 4 груп платників сформувати лише три, а саме [11]:

- А: фізичні особи-підприємці, які не використовують найманих працівників та обсяг річного доходу яких не перевищує 300000грн.;
- В: фізичні особи-підприємці, кількість найманих працівників яких не перевищує 10 осіб, а сума річного доходу – 2млн.грн.;
- С: сільськогосподарські виробники, частка сільськогосподарського виробництва яких не менше 75%, а річний обсяг доходу, отриманий за попередній звітний період (рік) не менше 2 млн. грн.

Таким чином, планувалось виключити з переліку платників єдиного податку юридичних осіб та знизити рівень отримуваного доходу, а також збільшити в подальшому рівень ставок податку

та зобов'язати в майбутньому використовувати РРО. Однак, це призвело б до погіршення стану малого бізнесу, який переживає і без того не найкращі часи [11].

Голова ДФС України також висловився за реформування спрощеної системи оподаткування, стверджуючи, що підприємець який заробляє повинен сплачувати, як мінімум, то й же рівень податків, що сплачує людина яка отримує заробітну плату, а не лише єдиний податок, який був би нижче податку на доходи фізичних осіб. Тим самим пропозиції щодо реформування спрощеної системи оподаткування, надані Насіровим Р. М. призведуть також до зростання податкового тиску на малий бізнес [7].

Висловив своє бачення щодо оподаткування малого бізнесу в Україні і МВФ при здійсненні другого перегляду економічної програми в рамках угоди про Механізм розширеного фінансування. Експерти МВФ вбачають спрощену систему недоцільною через протиріччя які виникають при її застосуванні, опираючись на те, що проведені реформи мають позитивний ефект і до кінця 2016 року в умовах реформування податковий тиск на працівників знизиться на 9% відносно періоду, що передував реформі. Про це свідчить і рейтинг, в якому рівень фіскальної свободи становить 78,6%, що перевищив європейські показники, обійшовши Польщу, Німеччину, Італію, Францію та ряд інших високорозвинених країн. Проте, кількісні показники не завжди оптимально відображають наявну картину. В Україні тиск на підприємництво з боку держави через податкову систему ще досі високий, що може обернутись зовсім не так, як цього очікує МВФ, стверджуючи, що реформування спрощеної системи оподаткування призведе до додаткового доходу, близького до 1% ВВП.

Радники з підтримки реформ в Україні, зокрема Л. Бальцерович та І. Міклош в основному підтримали проект Міністерства фінансів України з приводу реформування спрощеної системи оподаткування, називаючи її джерелом патології та ухилення від сплати податків [10].

З огляду на всі бачення подальших реформ єдиної позиції поки не вироблено і чого чекати малому бізнесу від органів влади на найближче майбутнє невідомо. Поки окремих змін не впроваджується і єдиний податок буде діяти на тих ж умовах, що й в 2016 році, проте більшість малих підприємців остереігається різкого зростання мінімальної заробітної плати, як бази нарахування єдиного податку. В законопроекті № 5132 «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році» пунктом 23 передбачено: «Ставки єдиного податку для платників першої групи встановлюються у відсотках (фіксовані ставки) до розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 1 січня податкового (звітного) року, другої групи – у відсотках (фіксовані ставки) до розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року, та третьої групи – у відсотках до доходу (відсоткові ставки)» [3].

Таким чином, база оподаткування платників другої групи єдиного податку залишається тією ж, що передбачена діючим законодавством.

Проте на суму єдиного податку значно вплине прогнозоване зростання мінімальної заробітної плати, передбачене висновком комітету щодо законопроекту про державний бюджет на 2017 рік, до 3200 гривень, оскільки ставка нараховується у відсотках до розміру мінімальної заробітної плати. Такі зміни сприятимуть зростанню дохідної частини бюджетів, але, в той же час, посилять тиск на підприємців [1].

Отже, реформа спрощеної системи оподаткування є доцільною, з огляду на численні недоліки наявної податкової системи, проте необхідно удосконалити й загальну систему. Лібералізуючи умови загальної системи та змінивши рівень податкового тиску та ставлення платників до податків держава зможе провести реформу спрощеної системи безболісно для бюджету, для підприємців та для ринку споживачів. Зміни в умовах оподаткування малого бізнесу варто розпочати з того, що потрібно вдосконалити механізм недопущення фіктивних підприємств чи послуг, що нівелює основний недолік єдиного податку. Наступним етапом реформування має стати зміна бази оподаткування на суму отриманих платником доходів в рамках своєї діяльності, для груп, ставка яких нараховується на мінімальну заробітну плату. Таким чином створюються сприятливі умови для подальшого коригування ставок та суб'єктів, які мають право на застосування спрощеної системи оподаткування, що приведе до позитивних зрушень діючої системи.

Висновки і пропозиції. На основі вищевказаного можна сказати, що сучасна система оподаткування намагається будь-яким чином захистити представників малого підприємництва від надмірного тиску з боку держави, хоч і має певні недоліки. Малому бізнесу надано право вибору тих умов, які йому більше всього сприятливі для ведення діяльності, що спостерігається в більшості розвинених держав та тих, хто тільки розвивається, адже саме за рахунок цього сектору багато країн отримали значний поштовх до покращення загального економічного стану держави.

Проте вітчизняна система перебуває на етапі зatoryного реформування всіх сфер, зокрема і податкової. На представників малого бізнесу чекає в найближчому майбутньому значний стрибок податкового зобов'язання, що похитне їхню і без того не стабільну діяльність. Цей крок є вимушеним в процесі зміни ситуації загалом в державі, проте доцільним є лібералізація загальної податкової системи перед тим як підводити до її показників єдиний податок. Тому, всі дискусії щодо подальшої долі спрощеної системи оподаткування є виправданими, адже рішення потребує максимальної обґрунтованості та необхідності. Вдале реформування призведе в перспективі до зростання надходжень до бюджету, сприяння розвитку малого бізнесу і виходу з рамок єдиноплатників, подолання тінізації, розширення ринку та подолання кризових явищ в економіці держави.

Список літератури:

1. Висновок комітету Комітет Верховної Ради України з питань бюджету Щодо законопроекту про державний бюджет на 2017 рік, підготовленого Урядом до другого читання / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60032
2. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI із змінами та доповненнями. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
3. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60035
4. Михальчук Т.Г. Оподаткування малого бізнесу як напрям розвитку підприємництва в Україні / Т.Г. Михальчинець // International Young Scientists' Conference On Applied Physics. – 2014. – № 11. – С. 79-83.
5. Wall Street Journal, Heritage Foundation / Index of Economic Freedom: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.heritage.org/index/default>
6. Paying Taxes 2016. The global picture / World Bank Group and PwC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/reports/thematic-reports/paying-taxes/>
7. ДФС наполягає на зміні підходів до «спрощенців» / «Дебет-Кредит» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://news.dtki.ua/simple/common/39286>
8. Кількість підприємств за їх розмірами за видами економічної діяльності у 2015 році / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
9. Показники виконання бюджету України 2015/2016 / Міністерство фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua/news/bjudzhet/bjudzhet-potochnogo-roku>
10. Складне життя «спрощенців» / «Дебет-Кредит» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://news.dtki.ua/simple/common/41131>
11. Спрощена система оподаткування у баченні Мінфіну: вивчаємо проект податкової реформи / «Дебет-Кредит» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://news.dtki.ua/ua/simple/common/36579>

Черепанин Н.И.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

**НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО БИЗНЕСА:
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ РЕФОРМИРОВАНИЯ****Аннотация**

В статье рассмотрены особенности налогообложения малых предприятий, в том числе в условиях применения упрощенной системы налогообложения, её преимущества и недостатки. Исследованы направления реформирования отечественной налоговой системы в контексте налогообложения малого бизнеса и предложены собственные.

Ключевые слова: субъекты малого предпринимательства, упрощенная система налогообложения, общая система налогообложения, единый налог, налоговая реформа.

Cherepanyn M.I.

Ivan Franko National University of Lviv

**TAXATION OF SMALL-SCALE BUSINESS:
MODERN STATE AND WAYS OF RESTRUCTURING****Summary**

The article considers the peculiarities of the taxation of small-scale business, especially in the conditions of simplified taxation system, its advantages and disadvantages. The ways of the restructuring of the domestic taxation system in the context of taxation of small-scale business is investigated and own variants are suggested.

Keywords: small-scale business, simplified taxation system, common system of taxation, single tax, fiscal reform.

УДК 005:330.12:658

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТНИХ ПЕРЕВАГ
У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ РЕСУРСНОГО ПОРТФЕЛЯ ПІДПРИЄМСТВА****Швиданенко Г.О., Теплюк М.А., Декрет І.І.**

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Визначено основні елементи «дерева ресурсів». Розглянуто та сформовано власні визначення поняття «ресурсний портфель». Проведено діагностику ринкових позицій підприємств пивоварної промисловості за ресурсними властивостями та їх вагомістю. Вказано роль ресурсозабезпечення господарської діяльності в процесі створення цінності. Сформовано матрицю конкурентоспроможності потенціалу підприємств пивоварної промисловості на основі ресурсного радару.

Ключові слова: ресурси, ресурсний портфель, елементний склад ресурсного портфеля, ефективність ресурсного портфеля, конкурентні переваги.

Постановка проблеми. Сучасні умови господарювання та ефективний ресурсний менеджмент є запорукою досягнення стратегічних намірів, реалізації довгострокових стратегічних програм розвитку, перспективним напрямом забезпечення результативності діяльності та інструментом підвищення конкурентоспроможності підприємств. Дана тенденція зумовлює доцільність впровадження функціональної підсистеми ефективного управління ресурсозабезпеченням господарської діяльності, яка є складовою загальної системи менеджменту підприємства, з урахуванням особливостей та специфіки його зовнішнього та внутрішнього середовища. Тенденції до підвищення рівня конкуренції на вітчиз-

няному ринку, підкреслює необхідність пошуку ресурсних асиметрій на основі нових інноваційних підходів до управління в цілому. Проблемні питання, пов'язані з трансформацією ресурсів у процесі конфігурації цінності, досліджені фрагментарно та потребують подальшого науково-прикладного розвитку. Найактуальнішими з них є: поглиблення сучасної парадигми управління підприємством через встановлення взаємозв'язку та розвиток ресурсних асиметрій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні теоретичні аспекти визначення сутнісної характеристик ресурсів підприємства досліджені у працях таких економістів як: П. Друкер, О. Бутнік-Сіверський, А. Гапоненко, Д. Кол-

ліз, С. Монтгомері, Є. Смирнов, В. Лаврененко, В. Павлова, І. Піддубний, Г. Антонов, Д. Кемпбел, В. Катькало, Г. Швиданенко, Н. Шевчук та інші. У працях авторів досліджуються базові категорії проблематики, узагальнення даних положень щодо сутності та структури, оцінювання ефективності їх використання.

Мета статті. Головною метою цієї статті є дослідження підсистеми управління ресурсозабезпечення господарської діяльності пивоварних підприємств у розрізі ефективного бізнес-моделювання ресурсного портфеля компанії за сучасних ринкових умов господарювання.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасні перетворення в національній економіці сприяють глибинному переосмисленню політики ресурсозабезпечення та ресурсовикористання на підприємствах всіх організаційно-правових форм. Об'єктивною передумовою функціонування суб'єктів господарювання є ресурси, здатність яких в процесі трансформації генерувати грошові потоки та створювати цінність. Сучасною метою діяльності підприємств стає максимізація їх вартості, а основною відмінною рисою управління є ціннісна орієнтація.

Здатність підприємства ефективно використовувати ресурсну базу шляхом нарощення вартості формує принципово нову сферу ключової компетентності, а вміння створювати цінність перетворюється на джерело конкурентної переваги, яке неможливо придбати та важко копіювати. Враховуючи те, що ефективність господарської діяльності залежить від багатьох факторів, які притаманні середовищу функціонування підприємств, на нашу думку, ключовими є процес управління їх ресурсами. Актуальність формування ресурсного портфеля підкреслюється тим, що передбачає раціональне використання всіх видів ресурсів та обґрунтовує їх оптимальну структуру, що в свою чергу значною

мірою впливає на фінансову результативність діяльності суб'єктів господарювання.

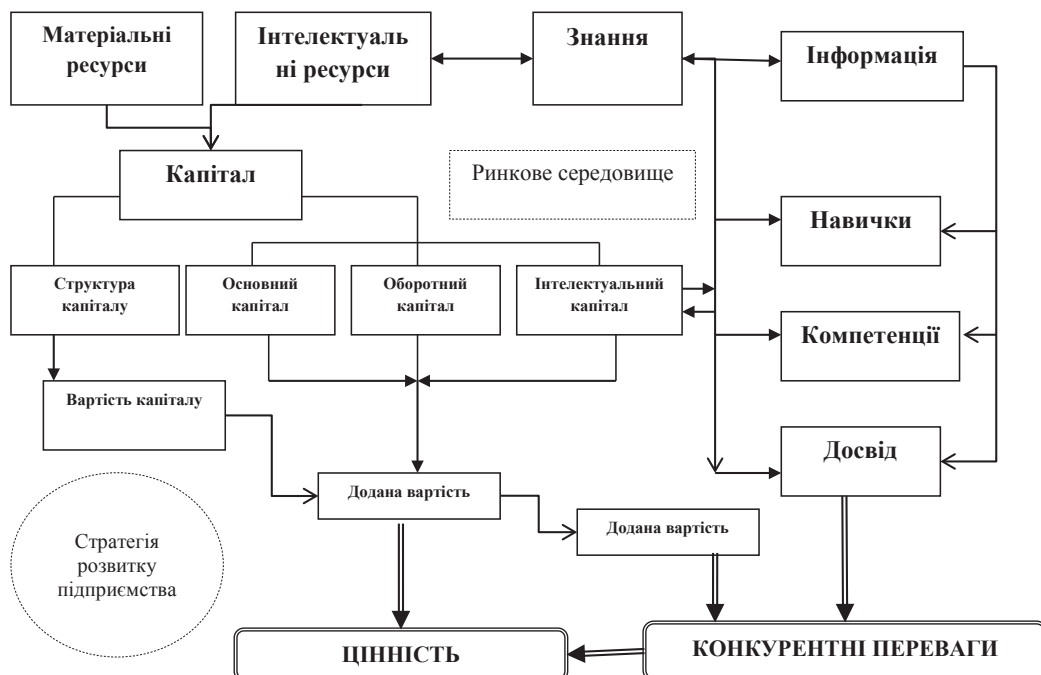
В сучасних теоретико-прикладних дослідженнях, домінуючим поглядом на менеджмент підприємства є ресурсна теорія, що ґрунтується на концепції економічної ренти та візії компанії, як портфелю здібностей, цінностей та компетенцій. На сьогоднішній день відсутність однозначного тлумачення такої важливої економічної категорії як: цінності, можливості, активи та інше, які найчастіше виступають ключовим фактором формування внутрішніх резервів економічного розвитку організації за умови їх ефективного використання [7].

Виклад основного матеріалу. В економічній літературі є певна розбіжність поглядів щодо визначення сутності ресурсного портфеля, тому враховуючи накопичений науковий досвід, ми пропонуємо розглядати його, як:

- сукупність активів, можливостей, організаційних процесів, інформації, знань, цінностей, які прямо або опосередковано є контрольовані фірмою, що дозволяють суб'єктами господарювання створювати та реалізовувати ефективні стратегії;
- відображає унікальність розвитку кожної компанії, що зумовлена особливим набором ресурсів з визначенням вагомості кожного елементу;
- розробку та впровадження нового підходу до формування конкурентних переваг на основі визначення рангу елементного складу кожної ресурсної групи;
- сукупність таких ресурсів, які забезпечують конкурентні переваги в ринковому середовищі.

Наявність стратегічних ресурсів визначає стійкість компанії у динамічному ринковому середовищі. У процесі формування та підтримки високого рівня економічної безпеки підприємства акцент необхідно здійснювати не лише на ефективності використання ресурсів, а й на виявленні їх нових елементів і комбінацій як джерел еконо-

РЕСУРСОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Рис. 1. Роль ресурсозабезпечення господарської діяльності в процесі створення цінності

Джерело: сформовано авторами

мічних рент і конкурентних переваг. Також, для формування економічної безпеки підприємства важливе значення має принцип випереджаючого створення та розвитку унікальних видів ресурсних комбінацій, які недоступні конкурентам у певний період часу [7].

Розробка ресурсного портфеля та обґрунтування значущості кожного елементу, дає можливість сформулювати вектор ресурсної асиметрії. Тобто в процесі формування ресурсного портфеля, особливу увагу слід зосередити на управлінні саме ресурсами розвитку, які забезпечують інвестиційну привабливість для стейкхолдерів. Загалом, під ресурсною асиметрією, слід розуміти унікальні та рідкісні конкурентні ресурси, які не мають субститутів та є обмеженими у володінні іншими підприємства.

Для визначення раціонального елементного складу ресурсного портфеля, необхідно розробляти комплексну систему оцінювання ефективності ресурсозабезпечення діяльності підприємства. Яка складається з показників адаптованих до факторів, які безпосередньо або опосередковано здійснюють вплив на створення ресурсних асиметрій (рис. 1).

Для підтвердження наукових думок, спроби висвітлення сутності та важливості формування

ресурсного портфеля підприємства, як ключового фактора ефективності підсистеми управління ресурсозабезпеченням господарської діяльності, схематично побудуємо ресурсний портфель для підприємств пивоварної промисловості. (рис. 2).

Відповідно можемо зробити висновок, що ціннішими та найвагомішими ресурсами виступають матеріальні (28%) та інтелектуальні, зокрема категорія організаційних ресурсів (25%). Відповідна тенденція пояснюється бурхливим розвитком ринкового середовища та враховуючи світовий досвід даний вид ресурсів – є запорукою довгострокового успіху за рахунок формування конкурентних переваг.

Для забезпечення ефективного функціонування ресурсного портфеля, необхідно зосередити увагу на оцінюванні ефекту ресурсних асиметрій. За допомогою графічного методу «радар», на основі експертного методу та градації вагомості показників побудуємо матрицю конкурентоспроможності потенціалу підприємства (рис. 3). Аналізуючи рис. 3., можна зробити висновок, що найбільш конкурентоспроможним на ринку пива України є компанія «Оболонь», але «САН ІнБев Україна» та «Carlsberg» є досить серйозними конкурентами для національної корпорації. Тому, суб'єктам господарювання необхідно зосередити

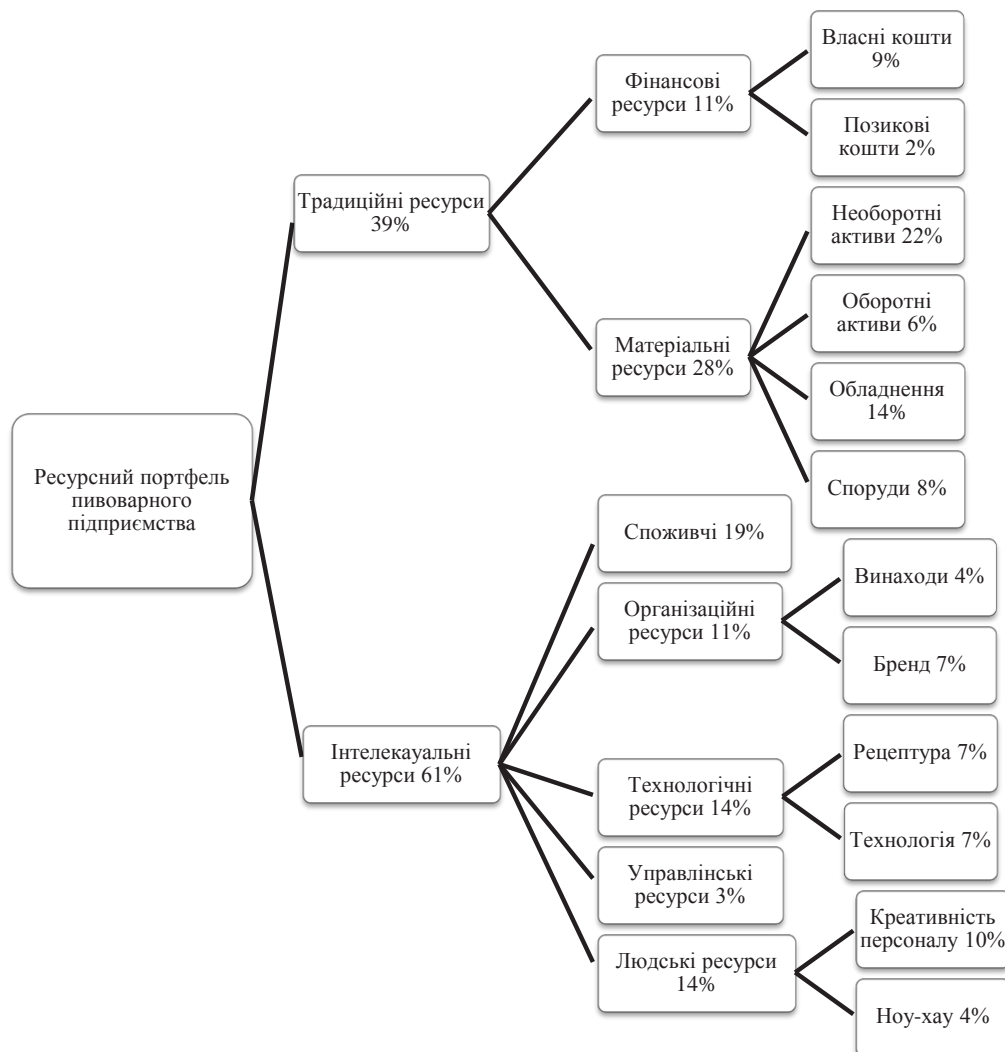

Рис. 2. Ресурсний портфель підприємства пивоварної промисловості

Джерело: розроблено авторами

увагу на ресурсних асиметриях і неухильно до-тримуватись стратегії розвитку, що дозволить за-безпечити довгострокову конкурентну перевагу.

Рис. 3. Радар конкурентоспроможності підприємств пивоварної промисловості

Джерело: розроблено авторами

Для побудови більш об'єктивної картини, щодо визначення рівня конкурентоспроможності підприємств, використаємо метод оцінюванні ре-сурсних характеристик (табл. 1).

Таблиця 1
Аналіз ресурсних характеристик підприємств пивоварної промисловості

Характеристика ресурсів компанії	Бальні оцінки характеристик ресурсів				
	0-2	3-4	5-6	7-8	9-10
Матеріальні ресурси	Значущість				
	Адаптивність				
	Ефективність				
Фінансові ресурси	Обачність				
	Періодичність				
	Послідовність				
Інтелектуальні ресурси	Автономність				
	Гнучкість				
	Унікальність				

Умовні позначення:

- ● характеристика ресурсів компанії «Оболонь»
- ▲ характеристика ресурсів компанії «Carlsberg»
- ◆ характеристика ресурсів компанії «САН ІнБев Україна»

Джерело: сформовано авторами

Враховуючи отримані дані, табл. 1., можна зробити висновок, що підприємства пивоварної промисловості, мають практично однакову вагомість ресурсних складових, що підкреслює їх лідируючі позиції на відповідному ринку серед інших компаній. За допомогою інтегрального оцінювання, нами було визначено вагомість елементів ресурсного портфеля з врахуванням групових індикаторів табл. 2.

За даними дослідження, встановлено, що компанія САН ІнБев Україна є найближчим конкурентом

ПАТ «Оболонь», яка знаходиться у зоні очікуваного нападу ($RangL+K < RangI < RangL+2K$). Тому, шляхами вдосконалення конкурентних позицій для ПАТ «Оболонь» є: впровадження нововведень, створення інноваційної продукції, зменшення собівартості, розширення ринків збуту тощо. Оптимізація ключових факторів стратегічного розвитку господарської діяльності, дозволить корпорації утримати свою конкурентну позицію та підкреслити інвестиційну привабливість для стейкхолдерів.

Таблиця 2
Матриця визначення конкурентоспроможності потенціалу підприємств пивоварної промисловості України

№ п/п	Ресурсна хар-ка	W	Оболонь	Carlsberg	САН ІнБев Україна
1.	Адаптивність	0,25	1	3	2
2.	Багатоаспектність	0,15	2	3	1
3.	Послідовність	0,1	1	2	3
4.	Гнучкість	0,1	2	2	1
5.	Унікальність	0,4	1	2	1
R			1,25	2,4	1,45

Джерело: сформовано авторами

Для покращення позицій підприємства «Carlsberg» необхідно урівноважити розвиток та постачання товарів у різних регіонах країни та поза її межами, контролювати якість сировини та матеріалів, розширювати асортимент продукції, екологічний аспект удосконалювати політику фінансових ресурсів. Компанії САН ІнБев Україна, ми рекомендуємо знизити ціни на продукцію, підвищувати кваліфікацію персоналу, розробляти та впроваджувати власні сировинні джерела, впроваджувати інновації на підприємстві.

Висновки і пропозиції. Ринкові умови функціонування та економічного розвитку вітчизняних підприємств характеризуються підвищенням рівня конкуренції, що зумовлює пошук унікальних ресурсів і нових інноваційних підходів до управління. Доведено, що реалізація стратегічних намірів і створення нових конкурентних переваг безпосередньо пов'язані з ефективним використанням сукупності усіх наявних ресурсів. Тому, формування та ефективне використання ресурсного портфеля на підприємстві є дуже важливим аспектом стратегічного розвитку суб'єктів господарювання. Завдяки чітко налагодженому механізму його функціонування є можливість забезпечення постійного вдосконалення та відновлення ресурсних елементів.

Список літератури:

1. Давиденко Н. М. Фінансовий менеджмент: навч. посіб. / Н. М. Давиденко; Акад. муніцип. упр. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – 332 с.
2. Крамаренко Г. О. Фінансовий менеджмент / Крамаренко Г. О., Чорна О. Є. 2-ге вид.: Підручник. – Київ: Центр учбової літератури, 2009. – 520 с.
3. Мних Є. В. Економічний аналіз: підручник / Є. В. Мних. К.: Знання, 2011. – 630 с.
4. Офіційний сайт компанії ПАТ «Оболонь» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://report.obolon.ua/ua/production/quality_control/
5. Руус Й., Пайк С., Фернстрем Л. «Інтелектуальний капітал. Практика управління». – М.: Высшая школа менеджмента, 2010. – 236 с.

6. Свіргун О. М. Ресурсний потенціал підприємства: теоретичні аспекти / О. М. Свіргун, В. В. Соколовська // Вісник Вінницького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. – 2008. – № 4. – С. 68-72.
7. Швиданенко Г. О., Теплюк М. А. Напрямок підвищення ефективності діяльності забезпечення ресурсами підприємства за рахунок ресурсозбереження / Г. О. Швиданенко, М. А. Теплюк // Економіка та підприємництво – 2014. – № 32. – С. 143-149.

Швиданенко Г.А., Теплюк М.А., Декрет І.І.

Киевский национальный экономический университет
имени Вадима Гетьмана

ФОРМИРОВАНИЕ РЕСУРСНОГО ПОРТФЕЛЯ ПРЕДПРИЯТИЯ И ЕГО РОЛЬ В СОЗДАНИИ КОНКУРЕНТНЫХ ПРЕИМУЩЕСТВ

Аннотация

Определены основные элементы «дерева ресурсов». Рассмотрены и сформированы собственные определения понятия «ресурсный портфель». Проведено диагностику рыночных позиций предприятий пивоваренной промышленности на основе ресурсных характеристик та их важности. Указано роль ресурсообеспечения хозяйственной деятельности в процессе создания ценности. Сформировано матрицу конкурентоспособности потенциалу предприятий пивоваренной промышленности на основе ресурсного радара.

Ключевые слова: ресурсы, ресурсный портфель, элементный состав ресурсного портфеля, эффективность ресурсного портфеля, конкурентные преимущества.

Shvidanenko G.O., Tepluk M.A., Dekret I.I.

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

ORGANIZATION OF RESOURCE PORTFOLIO FOR ENTERPRISE AND FORMATION THE ROLES FOR CREATING COMPETITIVE ADVANTAGES

Summary

In the article the modern approaches to the «tress of resource». As well as evaluating their importance and introduction of technologies about build-up «resource portfolio». The analysis of the trends of the brewing industry and competitive environment, the scope and the level of employment such as tangible and intangible capital were reflected. The specified role in providing resources of economic activity in the process of creating value. The matrix of potential competitiveness of enterprises was formed for the brewing industry on the basis of the resource radar.

Keywords: resources, resource portfolio, the elemental composition of the resource portfolio, efficiency of the resource portfolio, competitive advantages.

АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ НЕДЕРЖАВНИХ ПЕНСІЙНИХ ФОНДІВ В УКРАЇНІ

Штепенко К.П., Деркаченко А.В.

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка

Метою статті є визначення сутності теоретичних основ функціонування недержавних пенсійних фондів. Досліджено світовий досвід функціонування недержавних пенсійних фондів. Розкрито особливості функціонування недержавних пенсійних фондів в Україні, здійснено аналіз основних показників діяльності недержавних пенсійних фондів, а також визначено основні проблеми та перспективи їх розвитку.

Ключові слова: недержавний пенсійний фонд, пенсійне забезпечення, пенсійна система, інвестиційний потенціал, інвестиційні ресурси.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших здобутків України протягом останніх кількох років є реформування пенсійної системи з метою підвищення рівня соціального захисту населення. Необхідність структурного реформування системи пенсійного забезпечення населення країни є очевидною, виходячи з таких соціально-економічних факторів, як: зростання демографічного навантаження; неспроможність традиційної солідарної системи забезпечити необхідні фінансові ресурси для виплати гідних розмірів пенсій; соціальна несправедливість існуючої системи.

Одними з найактивніших суб'єктів світового ринку капіталу є недержавні пенсійні фонди. Вони здійснюють довгострокове інвестування, трансформуючи вільні кошти підприємств і домогосподарств у інвестиції, що, як показує досвід багатьох країн, сприяє економічному зростанню. Саме ефективне функціонування системи недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень сприятиме як отриманню додаткових виплат, так і мобілізації додаткових джерел інвестиційних ресурсів у економіку України. У зв'язку із цим, на сучасному етапі розвитку національної економіки України постає проблема мобілізації додаткових джерел інвестиційних ресурсів такого потужного інституційного інвестора, як недержавні пенсійні фонди.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у дослідження теоретико-методологічних засад організації недержавного пенсійного забезпечення внесли українські науковці Л.Є. Альошина, С.О. Біла, М.В. Демченко, В.М. Довбня, Т.М. Завора, М.О. Змієнко, Н.А. Телічко, Г.В. Титаренко, О.А. Туманова, Н.В. Черевик, М.П. Шаваріна, Н.В. Шаманська, З.Г. Ватаманюк, О.Л. Дорош та ін. Проте, на нашу думку, питання активізації інвестування у недержавні пенсійні фонди (НПФ) досліджені недостатньо та потребують подальших наукових розробок.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на наявність значної теоретичної бази з досліджуваного питання, у вітчизняній науковій практиці до сьогодні відсутні ґрунтовні дослідження, що розкривають аналіз діяльності недержавних пенсійних фондів в Україні та визначення основних проблем та перспектив розвитку.

Ціль статті. Головною метою дослідження є аналіз діяльності недержавних пенсійних фондів

в Україні, а також виявлення основних проблем та перспектив їх розвитку на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Організація пенсійного забезпечення, яке відповідає вимогам ринкової економіки – це одна із найважливіших завдань, яку необхідно вирішити в соціальній сфері. У розвинутих країнах використовується багаторівневе пенсійне забезпечення, яке охоплює солідарну систему, обов'язкове накопичення та добровільне формування пенсійних коштів за рахунок діяльності недержавних пенсійних фондів. Така структура сприяє забезпеченню обов'язкового прожиткового мінімуму пенсіонерам, а також запровадженню механізмів, за допомогою яких громадяни можуть заощаджувати кошти, отримують гарантію щодо мінімального соціального захисту, стимулює населення дбати про власну забезпечену старість та створює всі умови для розвитку потужного внутрішнього інвестиційного ресурсу.

Пенсійна реформа в країнах Європи і світу, що знаменувала собою створення накопичувальних пенсійних систем та перехід до трирівневих моделей, розпочалася не так давно.

Проте світовий досвід свідчить про те, що діяльність недержавних пенсійних фондів (НПФ) сприяє збільшенню обсягів інвестування реального сектору економіки, використовуючи раніше не задіяні приватні пенсійні активи, що виступає необхідною умовою розвитку економічної системи будь-якої держави. За досить короткий час розвиненим країнам вдалося вирішити питання достойного пенсійного забезпечення громадян. Світові пенсійні активи накопичувальних фондів 16 найбільших ринків світу за останні 10 років збільшилися майже вдвоє і на початок 2016-го склали \$35,3 трлн. Така гігантська цифра відповідає 80% сукупного ВВП цих країн. В Україні пенсійні активи не перевищують 1% ВВП. Для прикладу, у США та Австрії пенсійні фонди концентрують понад 90% ВВП, Голландії – 120%, Швейцарії – 113% [6, с. 217]. Провідну роль на глобальному пенсійному ринку відіграє США: на початок 2016 року обсяг пенсійних активів у Сполучених Штатах становив майже \$22 трлн. До п'ятірки лідерів також входять Велика Британія (\$3,2 трлн), Японія (\$2,7 трлн), Австралія (\$1,5 трлн), Канада (\$1,5 трлн). Середня пенсія в даних країнах складає близько 1500 дол./міс. при здійсненні щомісячних внесків на рахунок недержавних пенсійних фондів в розмірі 15-18% від доходу [5].

Внаслідок зростання та поширення недержавного пенсійного забезпечення в провідних кра-

інах світу, доцільно провести аналіз недержавного пенсійного забезпечення в Україні, виявити основні проблеми та перспективи розвитку.

Розбудова системи недержавного пенсійного забезпечення (далі – НПЗ), яка являє собою третій рівень пенсійної системи України, здійснюється починаючи з 2004 року після набрання чинності Законом України «Про недержавне пенсійне забезпечення». Основу такої системи становлять недержавні пенсійні фонди.

Відповідно до Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» недержавний пенсійний фонд (НПФ) – це юридична особа, яка має статус неприбуткової організації (непідприємницького товариства), функціонує та здійснює свою діяльність виключно з метою накопичення пенсійних внесків на користь учасників пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами, а також здійснює пенсійні виплати учасникам фонду [1].

Діяльність НПФ полягає у акумулюванні активів учасників даного пенсійного фонду та збереженні їх обсягів та вартості, через провадження інвестиційної діяльності. Саме дохід від інвестиційної діяльності дає можливість компенсувати інфляційні ризики, а також збільшувати загальний обсяг активів кожного окремого учасника НПФ. Головна мета функціонування НПФ – забезпечення додатковим доходом учасників фонду після їх виходу на пенсію, оскільки державне пенсійне забезпечення недостатнє. Крім цього, рівень фінансової безпеки НПФ щодо виконання зобов'язань перед учасниками фонду є вищим, ніж у інших фінансових інститутів, оскільки активи учасників НПФ (фізичних осіб) відокремлені від активів його засновників і роботодавців – вкладників НПФ, а також встановлені кількісні обмеження щодо інвестування пенсійних активів.

Розглянемо, яку роль займають недержавні пенсійні фонди України на основі аналізу основних показників діяльності недержавних пенсійних фондів.

Станом на 30.06.2016 р. в Державному реєстрі фінансових установ містилася інформація про 66 недержавних пенсійних фондів та 22 адміністратори НПФ. У 2015 році у Державному реєстрі налічувалось 72 НПФ та 23 адміністратори, тобто у 2016 році відбувається їх зменшення, що є негативною тенденцією. На зменшення кількості НПФ значною мірою вплинули кризові тенденції, оскільки недержавні пенсійні фонди є безпосередніми учасниками фінансового ринку.

Згідно з даними Державного реєстру фінансових установ недержавні пенсійні фонди зареєстровано у 8 регіонах України (рис. 1).

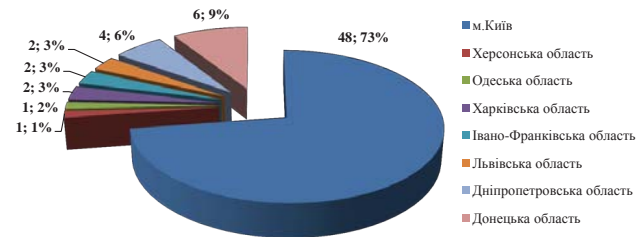

Рис. 1. Територіальний розподіл недержавних пенсійних фондів станом на 30.06.2016

Джерело: розроблено авторами на основі [2]

Найбільша кількість НПФ зосереджена у м. Києві – 48 (або 72,7% від загальної кількості зареєстрованих). Відповідно до територіального розподілу недержавних пенсійних фондів можна зробити висновок про надзвичайну їх централізацію та нерівномірність, що ускладнює доступ до них населення переважною більшістю регіонів.

Динаміка основних показників діяльності недержавних пенсійних фондів представлена в табл. 1.

Як бачимо, загальна кількість учасників НПФ станом на 30.06.2014 складала 837,7 тис. осіб, то у 2015 р. даний показник зменшився на 0,5% порівняно з 2014 р., а у 2016 р. зменшився на 0,3% порівняно з 2015 р. та склав 831,2 тис. осіб (рис. 2).

Очевидно, на зменшення приросту даних показників вплинула фінансова криза, внаслідок

Таблиця 1

Динаміка основних показників діяльності недержавних пенсійних фондів

Показники	Станом на 30.06.2014	Станом на 30.06.2015	Станом на 30.06.2016	Темпи приросту	
				станом на 30.06.2015/ станом на 30.06.2014	станом на 30.06.2016/ станом на 30.06.2015
Кількість укладених пенсійних контрактів, тис. шт.	56,5	56,5	60,7	0%	7,4%
Загальна кількість учасників НПФ, тис. осіб	837,7	833,5	831,2	-0,5%	-0,3%
Загальна вартість активів НПФ, млн. грн.	2381,3	2157,1	2000,3	-9,4%	-7,3%
Пенсійні внески, всього, млн. грн.	1722,8	1845,6	1847,8	7,1%	0,1%
– від фізичних осіб	114,0	74,9	83,0	-34,3%	10,8%
– від фізичних осіб-підприємців	0,2	0,2	0,2	0%	0%
– від юридичних осіб	1608,3	1770,5	1763,9	10,1%	-0,4%
Пенсійні виплати, млн. грн	339,7	502,2	580,2	47,8%	15,5%
Сума інвестиційного доходу, млн. грн	1167,6	1014,6	917,6	-13,1%	-9,6%
Прибуток від інвестування активів недержавного пенсійного фонду, млн. грн.	1013,4	822,6	698,0	-18,8%	-15,1%
Сума витрат, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів, млн. грн.	154,2	192,0	219,6	24,5%	14,4%

Джерело: розроблено авторами на основі [2]

якої реальні доходи населення зменшилися майже вдвічі, що призвело до значного скорочення заощаджень населення. Відповідно зменшився й темп приросту таких показників, як загальні активи недержавних пенсійних фондів.

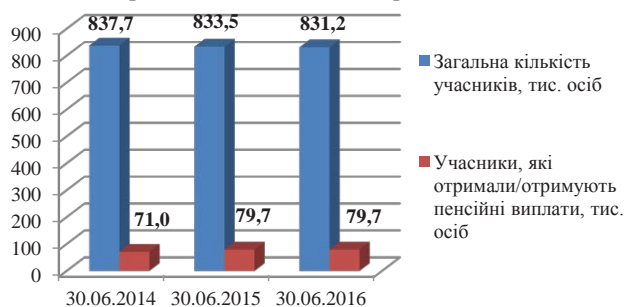

Рис. 2. Динаміка кількості учасників недержавних пенсійних фондів у 2014-2016 рр., тис. осіб

Джерело: розроблено авторами на основі [2]

Загальна вартість активів, сформованих недержавними пенсійними фондами, станом на 30.06.2016 становила 2 000,3 млн. грн., що на 7,3%, або на 156,8 млн. грн. менше в порівнянні з аналогічним періодом 2015 року та на 16,0%, або на 381,0 млн. грн. менше в порівнянні з аналогічним періодом 2014 року (рис. 3).

Рис. 3. Динаміка основних показників системи НПЗ у 2014-2016 рр., млн. грн.

Джерело: розроблено авторами на основі [2]

Одним із основних якісних показників, які характеризують систему НПЗ, є сплачені пенсійні внески. Сума пенсійних внесків станом на 30.06.2016 р. становить 1 847,8 млн. грн., збільшившись протягом дванадцяти місяців на 0,1% (2,2 млн. грн.). Порівняно з 30.06.2014 р. сума пенсійних внесків станом на 30.06.2015 р. збільшилась на 7,1% (122,8 млн. грн.). У загальній сумі пенсійних внесків станом на 30.06.2016 р. 95,5%, становлять пенсійні внески від юридичних осіб, на яких припадає 1 763,9 млн. грн.

На збільшення суми пенсійних внесків вплинуло:

- станом на 30.06.2016 р. збільшення суми пенсійних внесків від фізичних осіб на 10,8% (8,1 млн. грн.) та зменшення суми пенсійних внесків від юридичних осіб на 0,4% (6,6 млн. грн.);

- станом на 30.06.2015 збільшення суми пенсійних внесків від юридичних осіб на 10,1% (162,2 млн. грн.) та зменшення суми пенсійних внесків від фізичних осіб на 34,3% (39,1 млн. грн.).

Важливим для визначення рівня попиту на послуги НПФ окремих груп клієнтів є аналіз

пенсійних внесків у розрізі окремих груп економічних суб'єктів, зокрема фізичних та юридичних осіб, а також фізичних осіб-підприємців.

Зростання пенсійних внесків від юридичних осіб свідчить про те, що підприємства здійснюють пенсійне забезпечення своїх працівників шляхом здійснення періодичних виплат пенсійних внесків, що є позитивною рисою їх функціонування.

Сума інвестиційного доходу недержавних пенсійних фондів у 2015-2016 рр. зменшилась на 13,1% та 9,6% відповідно і складає у 2016 р. 917,6 млн. грн. порівняно з 1167,6 млн. грн. у 2014 році, що є негативним та свідчить про зменшення задоволення інвестиційних потреб реального сектору економіки шляхом перерозподілу вільних фінансових ресурсів суб'єктів господарювання та населення [5, 57].

Для захисту від втрат, збереження та примноження активи НПФ інвестуються у різні фінансові інструменти. На початок 2016 року активи НПФ були інвестовані в державні та корпоративні облігації, в акції українських емітентів, в грошові кошти, розміщені на депозитах банківських установ, в банківські метали, об'єкти нерухомості (рис. 4).

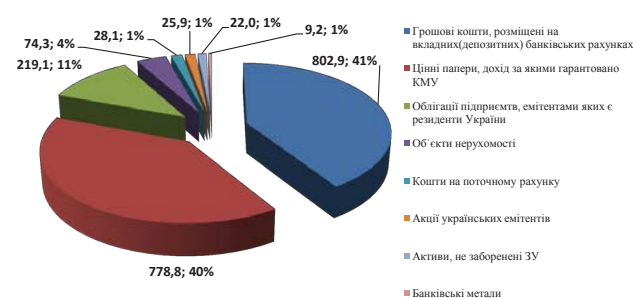

Рис. 4. Структура інвестованих пенсійних активів станом на 30.06.2016, млн. грн.

Джерело: розроблено авторами на основі [2]

Для НПФ властиво формувати портфель, до якого входять об'єкти інвестування з мінімальним ступенем ризику. Тому особливого значення набуває вибір інвестиційних інструментів, використовуючи які НПФ зможуть забезпечити захист грошових коштів населення від інфляційних процесів і при цьому отримувати визначений приріст капіталу.

Метою інвестування пенсійних активів є, насамперед, збереження пенсійних заощаджень громадян. Тому стратегія інвестування недержавних пенсійних фондів є більш консервативною, ніж у інших фінансових установ.

Станом на 30.06.2016 переважними напрямками інвестування пенсійних активів (рис. 4) стали депозити в банках (40,1% інвестованих активів), цінні папери, дохід за якими гарантовано Кабінетом Міністрів України (38,9%), облігації підприємств, емітентами яких є резиденти України (11,0%), акції українських емітентів (1,3%). Для порівняння в Німеччині, Канаді, Великобританії, США структура активів пенсійних фондів значно відрізняється і переважними напрямками інвестування є акції, державні облігації та пайові фонди, що пов'язано з високим рівнем розвитку фондового ринку, та незначна частка (до 5%) припадає на депозити [5].

Загальний дохід недержавних пенсійних фондів, отриманий від інвестування пенсійних активів, станом на 30.06.2016 р. становив 917,6 млн. грн., зменшившись у порівнянні зі станом на 30.06.2015 р. на 97,0 млн. грн., або на 9,6% (рис. 5).

Рис. 5. Динаміка суми інвестиційного доходу, прибутку від інвестування активів НПФ 2014-2016 рр., млн. грн.

Як бачимо, відбувається значне скорочення прибутку від інвестування активів недержавних пенсійних фондів, зокрема на 190,8 тис. грн. (18,8%) у 2015 році та на 124,6 тис. грн. (15,1%) у 2016 році.

Таким чином, аналіз динаміки основних показників діяльності недержавних пенсійних фондів свідчить про негативні їх тенденції. Як бачимо, темпи приросту основних показників, таких як, кількість укладених пенсійних контрактів, загальна кількість учасників НПФ, загальна вартість активів НПФ, загальна вартість доходу, отриманого від інвестування пенсійних активів є від'ємними, що свідчить про стагнацію у сфері недержавного пенсійного забезпечення. Дані тенденції можна охарактеризувати наступними факторами:

- економічна та політична нестабільність, високий рівень інфляції та знецінення національної грошової одиниці;
- недостатня розвиненість національного фондового ринку, що не дозволяє в повному обсязі реалізовувати усі потенційні можливості використання заощаджень населення (втілених у формі пенсійних активів) в інвестиційних процесах.

– недосконалість законодавчого забезпечення інвестиційної діяльності НПФ,

– низький рівень довіри населення до недержавного пенсійного забезпечення, банківської системи та інших фінансових установ;

– низький фінансовий рівень спроможності громадян для участі у системі недержавного пенсійного забезпечення.

Висновки та пропозиції. Таким чином, недержавне пенсійне забезпечення в Україні розвивається досить повільно, що пов'язано як із загальними тенденціями розвитку економіки, так і низькою платоспроможністю населення, низьким ступенем суспільної довіри до фінансових інститутів, нерозвиненістю фондового ринку, низьким рівнем державного стимулювання. Тому розвиток та функціонування НПФ є перспективним напрямом у процесі формування потужного та стабільного інвестиційного ринку в Україні як на мікро-, так і на макрорівнях.

Для розвитку НПФ необхідне залучення коштів широких верств населення. Тому перспективним напрямом є активне зацікавлення громадян у індивідуальній участі в НПФ та забезпечення надійності отримання учасниками пенсійних фондів додаткових виплат. Для цього необхідно регулярно інформувати громадян про переваги НПФ в порівнянні з іншими інструментами довгострокового накопичення. Крім цього, необхідно надавати гарантії щодо здійснення фондами пенсійних виплат, а також створювати додаткові механізми захисту пенсійних накопичень.

Таким чином, можна зробити висновки, що недержавні пенсійні фонди необхідно розглядати як фінансові установи, які формують довгострокові фінансові ресурси за рахунок пенсійних внесків суб'єктів господарювання і домогосподарств, трансформують їх в інвестиційний капітал з метою забезпечення прийняттого рівня майбутніх пенсійних виплат і самостійно несуть відповідальність за результати своєї діяльності. В аспекті сучасного стану недержавного пенсійного забезпечення та розрізі переваг даної системи сприятиме економічному зростанню України, державі необхідно докласти максимум зусиль для реформування пенсійної системи та активізації розвитку недержавного пенсійного забезпечення.

Список літератури:

1. Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 09.07.2003 № 1057-IV. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1057-15>
2. Підсумки розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення станом на 30.06.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nfp.gov.ua/files/DepFinMon/NPF_II_kv%202016.pdf
3. Завора Т.М. Недержавні пенсійні фонди як інституційний інвестор в реальний сектор економіки України / Т.М. Завора, С.С. Білько // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://77.121.11.9/handle/PoltNTU/203>
4. Кривобок Ю. Проблеми та перспективи розвитку недержавних пенсійних фондів // [Електронний ресурс] / Ю. Кривобок // Вісник Пенсійного фонду України. – 2011. – № 4. – С. 10–11. – Режим доступу: http://pension.kiev.ua/files/visnyk_apr11_p10_11.pdf
5. Світовий досвід пенсійного забезпечення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Economics/165860>
6. Шевченко Н. Інвестиційна діяльність недержавних пенсійних фондів: проблеми та перспективи розвитку недержавного пенсійного забезпечення / Н. Шевченко, В. Даценко // Україна: аспекти праці. – 2012. – № 1. – С. 3–7.

Штепенко Е. П., Деркаченко А.В.

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка

АНАЛИЗ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ ПЕНСИОННЫХ ФОНДОВ В УКРАИНЕ

Аннотация

Целью статьи является определение сущности теоретических основ функционирования негосударственных пенсионных фондов. Исследованы мировой опыт функционирования негосударственных пенсионных фондов. Раскрыты особенности функционирования негосударственных пенсионных фондов в Украине, осуществлен анализ основных показателей деятельности негосударственных пенсионных фондов, а также определены основные проблемы и перспективы их развития.

Ключевые слова: негосударственный пенсионный фонд, пенсионное обеспечение, пенсионная система, инвестиционный потенциал, инвестиционные ресурсы.

Shtepenko E.P., Derkachenko A.V

Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University

ANALYSIS OF NON-STATE PENSION FUNDS IN UKRAINE

Summary

The aim of article is definition the theoretical foundations of the functioning of private pension funds. Global experience of pension funds was investigated. The features of the functioning superpower pension funds in Ukraine was analyzed, the analysis of the main indicators of private pension funds, as well as the basic problems and prospects of their development.

Keywords: pension fund, pension, pension system, investment potential, investment resources.

УДК 336.2

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДОХОДНОЇ ЧАСТИНИ БЮДЖЕТУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Юрій Е.О., Гриник В.Ю.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті досліджено особливості формування доходної частини бюджету, проаналізовано структуру податкових та неподаткових надходжень державного та місцевих бюджетів України, а також виявлено фактори, що впливають на зміну обсягів податкових надходжень. У роботі деталізовано склад доходів загального та спеціального фондів місцевого бюджету. Значна увага приділяється особливостям та проблемам розвитку бюджетної децентралізації державного управління в Україні.

Ключові слова: бюджет, доходи бюджету, податкові надходження, загальний і спеціальний фонди бюджету, бюджетна децентралізація.

Постановка проблеми. В сучасних економічних реаліях проблеми формування достатнього обсягу доходів бюджету і забезпечення ефективного їх використання набувають особливої уваги. Тому актуальним завданням в сучасних умовах господарювання залишається побудова ефективного механізму наповнення бюджету.

Аналіз останніх публікацій. Питання управління доходами державного та місцевого бюджетів перебувають у центрі уваги багатьох дослідників, таких як Коваль Ю.В., Проць Н.В., Козинець І.Г., Слободянюк Н.О., Таукешеві Т.Д., тощо.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У працях перерахованих науковців та в інших дослідженнях, присвячених цій тематичі, не всі аспекти є достатньо вивченими. Дана тема дослідження є особливо акту-

альною у питаннях бюджетної децентралізації, а також оптимізації та збалансування бюджету, що є запорукою стабільності бюджетної системи України.

Мета статті. Метою цієї роботи є детальний розгляд особливостей та проблем формування доходної частини бюджету в сучасних умовах, дослідження структури доходів державного та місцевого бюджетів.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку бюджетної системи недоліки законодавства, превалювання застарілих та неефективних підходів до організації бюджетних відносин з одночасним спадом в економіці ускладнюють наповнення бюджету і, таким чином, забезпечення соціально-економічного розвитку держави [3, с. 322].

Відповідно до Бюджетного кодексу України [1] доходи бюджету – це податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, плату за надання адміністративних послуг, власні надходження бюджетних установ).

Основну частину бюджетів, як державного, так і місцевих, становлять податкові надходження. Розглянемо статистику обсягів податкових надходжень до бюджетів за 2012-2015 роки.

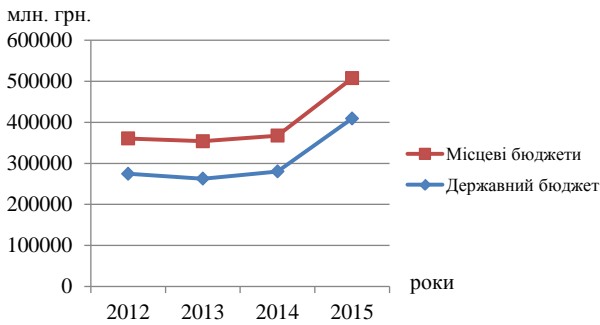

Рис. 1. Податкові надходження до бюджету України за 2012-2015 роки

Джерело: розроблено автором за даними [10]

Обсяг податкових надходжень до бюджету значно збільшився за останні 2 роки, при чому, як до державного, як і до місцевих бюджетів.

З метою детальнішого розгляду особливостей впливу податкових надходжень на формування бюджету розглянемо, які саме податки складають основу доходної частини державного бюджету.

Таблиця 1
Надходження податків до державного бюджету за 2012-2015 роки

Вид податкових надходжень	2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік
ПДВ	184 786	181 717	189 241	246 858
ПДФО	7 026	7 565	12 646	45 062
Акцизний податок	37 186	35 309	44 941	63 111
Плата за користування надрами	1 520	13 020	18 199	36 990
ПнП	55 350	54 318	39 942	34 776
Ввізне мито	12 986	13 265	12 389	39 881
Інші	21 820	11 030	13 038	11 146
Всього	320 674	302 959	330 396	477 824

Джерело: розроблено автором за даними [10]

Найбільшу частку в загальному обсязі податкових надходжень до бюджету становить ПДВ. Для забезпечення збільшення доходів бюджету від податку з доходів фізичних осіб потрібно збільшити рівень заробітної плати, зменшити або ліквідувати тінізацію доходів, що потребує дій від центральних органів виконавчої влади. Значна доходна частина до бюджету формується за рахунок податку на прибуток підприємств та акцизного податку [2, с. 113].

З прийняттям Верховною Радою у грудні 2014 року змін до Бюджетного та Податкового кодексів України в нашій країні розпочався процес фінан-

сової децентралізації владних повноважень, не зважаючи на те, що кожного року даний процес декларується в Основних напрямках бюджетної політики держави. Так, вже протягом 2015 року до місцевих бюджетів (без урахування трансфертів) надійшло на 19,2% більше від річного обсягу надходжень, затвердженого місцевими радами, ніж у 2014 році. Як видно з таблиці 2, саме податкові надходження є основним джерелом бюджетних доходів місцевого самоврядування.

Таблиця 2
Надходження податків до місцевих бюджетів за 2012-2015 роки

Вид податкових надходжень	2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік
ПДФО	61 066	64 586	62 557	54 921
Акцизний податок	1 243	1 359	159	7 685
Плата за користування надрами	1 751	1 205	1 421	1 019
ПнП	443	675	260	4 277
Місцеві податки і збори	5 457	7 314	8 056	27 041
Інші	15 892	16 052	14 881	3 276
Всього	85 852	91 191	87 334	98 218

Джерело: розроблено автором за даними [10]

В 2015 році місцеві бюджети недоотримали кошти від податку з доходів фізичних осіб за рахунок того, що 25% його залишається у державному бюджеті, а решта розподіляється між обласними бюджетами, районними та бюджетами міст обласного значення. На другому місці в 2015 році знаходяться місцеві податки і збори. Одним із факторів такого зростання є те, що в 2015 році до податку на майно віднесено плату за землю. А також зростання надходжень з податку на нерухомість, оскільки його сплата власниками житлових приміщень в 2015 році відбулася за результатами попереднього 2014 року.

Місцеві бюджети є важливим економічним важелем регіонального розвитку. Тому важливим завданням фінансової діяльності місцевих органів влади є задоволення суспільних інтересів і потреб громади та сприяння соціально-економічному розвитку регіону.

На сьогодні органи місцевого самоврядування не забезпечуються необхідними фінансовими ресурсами для виконання делегованих повноважень. В якості компенсаційних витрат від ПДФО місцеві бюджети отримують галузеві субвенції, які мають чітко зазначену ціль: медична, освітня, на підготовку кадрів, що забезпечує виключення випадків перерозподілу зазначених коштів на інші видатки. Тобто місцеві органи отримали конкретні цільові кошти, причому цілі, на які вони використовуються, місцеві органи не можуть змінювати, тоді як попередня система вирівнювання дозволяла такий перерозподіл. Через недостатню ресурсну базу місцеві бюджети не в змозі повною мірою профінансувати потреби розвитку територій [6, с. 614].

Як і державний бюджет, місцеві бюджети включають загальний і спеціальний фонди. З метою детальнішого вивчення особливостей формування місцевих бюджетів розглянемо структуру

загального фонду міського бюджету міста Чернівці за 2015 рік на рисунку 2.

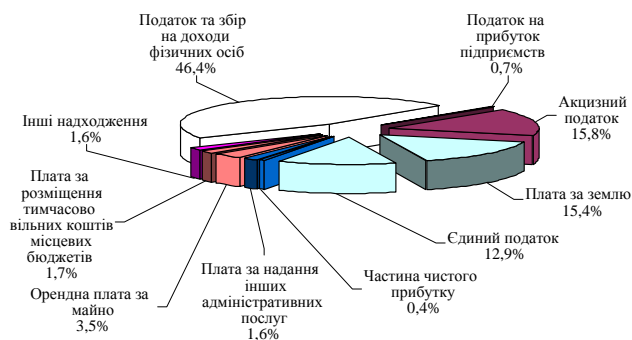

Рис. 2. Структура доходів загального фонду міського бюджету м. Чернівці за 2015 рік

Джерело: [9]

Податок на доходи фізичних осіб у 2015 році склав найбільшу частку у загальному фонді бюджету – 46,4%. Акцизний податок та єдиний податок становлять 15,4% і 12,9% відповідно. Тобто основну частину надходжень до загального фонду бюджету міста Чернівці становлять податкові надходження.

Як правило, серед надходжень спеціального фонду бюджету найбільшу питому вагу займають кошти від відчуження майна комунальної власності, надходження від продажу землі, надходження до цільових фондів, створених місцевою владою, власні надходження бюджетних установ. Однак, значну частку в доходах бюджету займають надходження від загальнодержавних податків.

Розглянемо структуру доходів спеціального фонду міського бюджету міста Чернівці за 2015 рік.

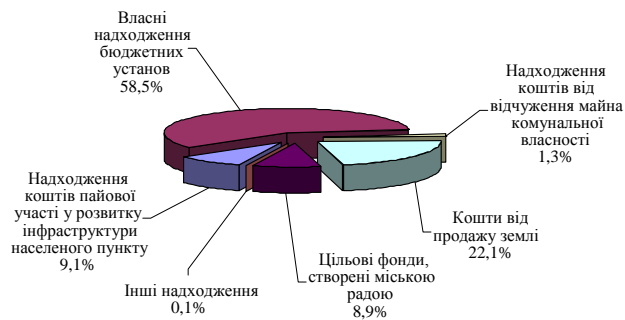

Рис. 3. Структура доходів спеціального фонду міського бюджету м. Чернівці за 2015 рік

Джерело: [9]

Найбільшу частку спеціального фонду становлять власні надходження бюджетних установ – 58,5%. Кошти від продажу землі становлять 22,1%. Це свідчить про те, що основним джерелом надходжень до спеціального фонду бюджету є неподаткові надходження.

Отже, на сьогодні формування доходної частини місцевих бюджетів викликає багато суперечок, адже основною передумовою ефективного функціонування місцевого самоврядування є

володіння ним достатньою кількістю коштів для проведення своєї діяльності.

Висновки і пропозиції. Одним із пріоритетів бюджетної політики в Україні на сучасному етапі є проведення комплексної реформи місцевого самоврядування, головною метою якої є підвищення рівня фінансової незалежності та видаткової автономності місцевих бюджетів, а також посилення ефективності використання бюджетних коштів.

В результаті проведеного дослідження необхідно виокремити такі особливості формування доходної частини бюджету:

- зміна складу місцевих податків і зборів;
- значне збільшення обсягів податкових надходжень до бюджетів;
- збільшення обсягу надходжень до місцевих бюджетів, затвердженого місцевими радами, внаслідок впровадження бюджетної децентралізації, та, відповідно, зменшення обсягу надходжень до державного бюджету.

Хоча в 2015 році і відбулися позитивні зрушення за наслідками впровадження бюджетної децентралізації, але все ще існує ряд проблемних питань, які виникли в ході практичного застосування нових норм бюджетного та податкового законодавства та потребують вирішення. До них належать:

- тінізація доходів бюджетів;
- надмірний ступінь централізації бюджетних коштів;
- відсутність дієвих стимулів для місцевих органів влади до збільшення обсягу доходів місцевих бюджетів;
- відсутність необхідної фінансової бази, що могла б забезпечити виконання органами місцевого самоврядування делегованих і власних повноважень.

Важливою проблемою сьогодні для країни є проблема ухилення від податків. Основними причинами недоотримання надходжень до доходної частини бюджету від суб'єктів, які ухиляються від сплати податків, є: складність у розрахунках податкових сум, нерациональна структура оподаткування, негативне відношення до існуючої податкової системи – жорстка податкова система багато в чому не стимулює працю виробника, а, навпаки, підштовхує його до утаювання прибутків та несплати податків. Підвищення ефективності адміністрування податків до бюджетів усіх рівнів повинно мати на меті забезпечення своєчасного наповнення податковими надходженнями казни держави у потрібному обсязі при мінімально необхідних витратах.

Отже, процес реформування бюджетної системи України має на меті забезпечити поступове досягнення територіальної відповідальності між повноваженнями органів місцевого самоврядування, доходами, що передаються їм в розпорядження та видатками відповідних бюджетів. Лише за умови вирішення законодавчих, організаційних проблем буде досягнуто головної мети – стабілізації бюджетної та податкової систем в цілому.

Список літератури:

1. Бюджетний кодекс України № 2456-VI від 08.07.2010 р. (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// rada.gov.ua](http://rada.gov.ua)
2. Козинець І. Г. Фінансова самостійність місцевих бюджетів: проблеми забезпечення / І. Г. Козинець // Молодий вчений. – 2014. – № 6 (09). – С. 111-114.
3. Коваль Ю. В. Виявлення основних причин зменшення надходжень до державного бюджету України в період 2010-2011 рр. / Ю. В. Коваль // Всеукраїнський науково-виробничий журнал. – 2012. – № 6. – С. 322-325.
4. Олейнікова Л. Г. Аналіз податкових надходжень до державного бюджету України / Л. Г. Олейнікова // Вісник Таврійського державного агротехнологічного університету – 2011. – № 9. – С. 319-325.
5. Проць Н. В. Формування податкових надходжень місцевих бюджетів в контексті бюджетної децентралізації / Н. В. Проць // Фінансовий простір. – 2015. – № 1 (17). – С. 221-227.
6. Слободянюк Н. О. Проблеми формування доходної частини місцевих бюджетів в умовах фінансової децентралізації / Н. О. Слободянюк, М. О. Коніна // Економіка і суспільство Випуск 2 / 2016. – С. 611-616.
7. Таукешева Т. Д. Бюджетна децентралізація як чинник зміцнення місцевого самоврядування в Україні / Т. Д. Таукешева, Г. В. Даудова // Теорія та практика державного управління. – 2014. – Випуск 1 (48). – С. 1-6.
8. Юрій Е. О. Аналіз доходів місцевих бюджетів як ключового елементу фінансового забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування / Е. О. Юрій, О. М. Хімійчук // Кримський економічний вісник № 1-2 (08) лютий 2014. – С. 228-231.
9. Офіційний портал Чернівецької міської ради [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://chernivtsy.eu/portal/>.
10. Ціна держави [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://cost.ua/budget/revenue/>.

Юрій Е.О., Гриник В.Ю.

Черновицький університет імені Юрія Федьковича

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ДОХОДНОЙ ЧАСТИ БЮДЖЕТА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация

В статье исследованы особенности формирования доходной части бюджета, проанализирована структура налоговых и неналоговых поступлений государственного и местных бюджетов Украины, а также выявлены факторы, влияющие на изменение объемов налоговых поступлений. В работе детализировано состав доходов общего и специального фондов местного бюджета. Значительное внимание уделяется особенностям и проблемам развития бюджетной децентрализации государственного управления в Украине. **Ключевые слова:** бюджет, доходы бюджета, налоговые поступления, общий и специальный фонды бюджета, бюджетная децентрализация.

Yurii E.O., Hrynyk V.Y.

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

THE PECULIARITIES OF FORMING BUDGET REVENUE IN MODERN CONDITIONS

Summary

In the article the peculiarities of forming budget revenue are researched, the structure of tax- and non-tax revenues of the state and local budgets of Ukraine is analyzed and also the factors that influence on the change of the amount of tax revenues are revealed. The composition of revenues of general and special funds of the local budget is detailed in this paper. Much attention is paid to peculiarities and problems of the development of budget decentralization of public administration in Ukraine.

Keywords: budget, budget revenues, tax revenues, general and special funds of the budget, budget decentralization.

ПРАКТИКА ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ БОРГОВОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Юрій Е.О., Грицак А.В.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті розкривається сутність поняття «боргова безпека» держави. Здійснюється дослідження основних аспектів вимірювання боргового навантаження на економіку України та економічних наслідків існування державного боргу. За допомогою індикаторів боргової безпеки досліджується сучасний стан боргової безпеки України, визначаються напрями впливу заборгованості держави на економіку в цілому та пропонуються заходи з оптимізації боргової політики України.

Ключові слова: боргова безпека, внутрішній державний борг, зовнішній державний борг, індикатори оцінки боргової безпеки, фактори боргової безпеки.

Постановка проблеми. У сучасних умовах державний борг є невід'ємною складовою фінансової системи будь-якої країни світу. Проте зростання обсягів світового валового боргу та платежів з його обслуговування створює значні проблеми не лише країнам-боржникам, але і світовій економіці в цілому. Залучення державою коштів у вигляді кредиту може мати як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, залучення додаткових коштів здійснює вплив на економічне зростання та економічну активність, стимулюючи споживання або інвестиції у виробництво.

Проте, з іншого боку, негативний вплив державного боргу проявляється у тому, що витрати на його обслуговування депресивно позначаються на економічному становищі в країні, оскільки відбувається відплив ресурсів.

Щорічне зростання дефіциту державного бюджету, збільшення боргових зобов'язань, необхідність проведення соціально-економічних реформ та інвестування в економіку держави потребує додаткових фінансових вливань. В умовах обмеженості власних фінансових ресурсів виникає потреба у здійсненні зовнішніх запозичень, які можуть призвести до боргової залежності країни від іноземних кредиторів. Беручи до уваги нестабільність світової економіки, усі вище перелічені фактори роблять вразливою економіку держави до зовнішніх шоків і ставлять під загрозу фінансову безпеку країни.

Аналіз наукових публікацій з теми дослідження. Питання зовнішнього боргу у фінансовій системі України розглядають такі автори: Якубовський С.О., Родіонова Т.А., Маренич А.І., Мехеда Н.Г., Василик О.Д. та ін. Не дивлячись на проведення досить ґрунтовних досліджень, пов'язаних з вивченням питань щодо впливу державного боргу на фінансову безпеку держави, зростання зовнішніх державних запозичень, яке спостерігається в Україні останнім часом, потребує ґрунтовного вивчення змін у фінансовій безпеці держави задля недопущення досягнення критичного рівня боргової безпеки України.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте, у працях перерахованих науковців та в інших дослідженнях, присвячених подібній тематиці, не всі аспекти боргової безпеки є достатньо вивченими. Обрана тема дослідження є особливо актуальною у питаннях оптимізації боргової безпеки і зменшенні дефіциту бюджету як основного фактора впливу на здійснення державою як внутрішніх, так і зовнішніх запозичень.

Мета статті. Головною метою статті є аналіз існуючих методичних підходів до оцінювання рівня боргової безпеки та розробка пропозицій для запобігання боргової кризи.

Виклад основного матеріалу. В Україні формування державного боргу почалося з моменту отримання нею незалежності. Однак, його утворення було більшою мірою хаотичним, безсистемним та проводилося без провадження раціональної боргової політики.

Зростання розміру державного боргу призводить до зниження рівня боргової безпеки держави та спричиняє низку негативних наслідків, серед яких варто виділити підвищення відсоткових ставок на ринку державних запозичень, зростання податкового навантаження на суб'єктів господарювання, зменшення споживчих витрат населення, відтік з країни коштів на обслуговування боргу, зниження міжнародного престижу країни. На нашу думку, для зменшення обсягів та негативних наслідків боргового навантаження в країні та оптимізації використання залучених коштів уряд повинен, враховуючи показники та тенденції боргових зобов'язань держави, проводити раціональну боргову політику, суть якої має полягати у збалансуванні структури державних запозичень, зменшенні дефіциту державного бюджету, покращенні управління державним боргом.

Боргова безпека країни є досить складним та суперечливим явищем, оскільки існує багато підходів до визначення її сутності. Зокрема під борговою безпекою розуміють такий рівень внутрішньої і зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для вирішення соціально-економічних потреб, що не загрожує втратою суверенітету і руйнуванням вітчизняної фінансової системи [1].

У вузькому розумінні боргову безпеку можна визначити як такий рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості, що може у повному обсязі обслуговуватися та своєчасно погашатися [2, с. 85].

Основними факторами, які впливають на рівень боргової безпеки України, на нашу думку, є:

- загальний обсяг, динаміка і структура державного боргу (за джерелами запозичень, видами валют, умовами емісії, обслуговуванням боргових зобов'язань), а також строки його погашення;

- стабільність параметрів монетарної політики, зокрема, стабільність валютного курсу;

- рівень соціально-економічного розвитку;

– політична і економічна стабільність в країні.

У проекті Закону України «Про державний борг України» пропонуються такі індикатори оцінки рівня боргової безпеки [3]:

- співвідношення обсягу державного боргу до ВВП (критичний рівень – 60%);
- співвідношення обсягу державного боргу до доходів державного бюджету України (критичний рівень – 300%);
- співвідношення платежів за державним боргом до ВВП (критичний рівень -7%);
- співвідношення планових платежів з обслуговування державного боргу до експорту товарів і послуг (критичний рівень – 20-25%);
- співвідношення платежів за державним боргом до доходів Державного бюджету України (критичний рівень – 45%);
- співвідношення дисконтної вартості боргу до експорту (довгострокова платоспроможність (критичний рівень – 200-250%);
- співвідношення запланованих платежів з обслуговування боргу до суми бюджетних доходів (навантаження на бюджет (критичний рівень – 25-30%).

Аналізуючи наведені показники, слід зазначити, що за Маахстритськими критеріями, які встановлено для країн-членів Європейського Союзу, відношення державного боргу до ВВП також не має перевищувати 60%. Однак, якщо цей критерій є прийнятним для держав із розвиненими внутрішніми фінансовими ринками та високими кредитними рейтингами на міжнародних ринках, то в Україні ризики фінансової дестабілізації є значно вищими [4, с. 57].

Результативність управління державним боргом залежить від практично обґрунтованої системи показників боргової стійкості, причому не лише в Україні, а й в міжнародному масштабі. У практиці Світового банку для аналізу боргового навантаження застосовуються відповідні показники (табл. 1).

Аналізуючи критерії (табл. 1), необхідно звернути увагу на твердження фахівців, які зазначають, що не може бути твердо встановлених критичних порогових значень, перевищення яких становило б загрозу для країни-позичальниці. Однак, наведені оцінки дають можливість встановити рівень боргового навантаження.

В останній час при встановленні боргового навантаження більшість держав орієнтується на ВВП, ніж на ВНП. Це пояснюється значними поквартальними коливаннями останнього показника. З іншого боку, існує практика взаємно замінювати ці макроекономічні показники, що, також не є доцільним з економічної точки зору. Наприклад, в країнах, що розвиваються, ВВП, як правило, більший від ВНП, оскільки цим країнам доводиться виплачувати великі проценти за зовнішні позики. В той час, як для розвинутих країн характерна протилежна ситуація [5, с. 229].

Система «боргових індикаторів», які розроблено МВФ, дозволяє оцінити не тільки платоспроможність та ліквідність держави, але й стан заборгованості державного, фінансового та приватного секторів економіки, що звісно якісно вирізняє цю методикку поряд із іншими. Але, на думку багатьох науковців, ця методика не має індикаторів, які відображали б взаємозв'язок

боргу з відтворювальними процесами в економіці та показували б вплив на соціально-економічний розвиток держави [6, с. 41].

Таблиця 1
Система індикаторів боргової безпеки,
розроблена Світовим банком

Показник	Економічний зміст
Відношення сукупного зовнішнього боргу до експорту товарів і послуг	Демонструє відносну довгострокову спроможність держави акумулювати валютні надходження без додаткового пресингу на сальдо платіжного балансу
Відношення сукупного зовнішнього боргу до ВНП	Показує загальний рівень боргової складової економіки
Відношення загальних платежів щодо обслуговування боргу до експорту товарів і послуг	Коефіцієнт обслуговування боргу, що показує, яка частина валютних надходжень спрямовується у сферу погашення боргу
Відношення сукупних відсоткових платежів до ВНП	Визначає можливість обслуговування зовнішнього боргу
Відношення сукупних відсоткових платежів до експорту товарів і послуг	Визначає частину валютних надходжень, які використовуються на обслуговування боргу
Відношення міжнародних резервів до сукупного зовнішнього боргу	Показує, чи може країна використовувати свої резерви (і яку їх частину) для погашення зовнішнього боргу
Відношення короткострокового боргу до сукупного зовнішнього боргу	Показує, яку частку становить короткостроковий борг у загальній сумі зовнішнього боргу
Відношення боргу міжнародним організаціям до сукупного зовнішнього боргу	Відображає частку заборгованості міжнародним фінансовим організаціям у загальній сумі зовнішнього боргу або свого роду залежність держави від фінансування цими організаціями
Відношення міжнародних резервів до імпорту товарів і послуг	Відображає запас фінансової міцності держави

Джерело: [3]

Треба відмітити, що в Україні здійснюються перші кроки до систематизації різних методичних підходів до оцінки боргової безпеки на державному рівні. Так, згідно з Наказом Міністерства економіки України від 29.10.2013 р. № 1277 «Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України» [7] визначено 5 показників боргової безпеки та їх граничні значення в Україні:

- відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, % – не більше 25;
- рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, дол. США – не більше 200;
- відношення державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, % – не більше 70;
- відношення відсоткових платежів з обслуговування зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, % – не більше 12;
- відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходу державного бюджету, % – не більше 20.

Порогові значення показників фінансової безпеки взагалі, зокрема боргової безпеки, визначаються залежно від специфіки кожного показника. Вони, звичайно, не можуть бути визначені безпосередніми розрахунками, оскільки є наслідком тривалого накопичення досвіду діяльності, а тому визначаються експертно, і для них характерна певна невизначеність [8].

Аналіз різних точок зору щодо оцінки боргової безпеки держави дозволив взяти за основу такі основні індикатори та їх граничні значення для дослідження сучасного стану боргової безпеки України. (табл. 2).

Таблиця 2

Аналіз сучасного стану боргової безпеки України

№ з/п	Індикатори боргової безпеки	Нормативне значення у світовій практиці	Нормативне значення в Україні	Станом на 2015 рік
1	Відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, %	≤50%-60% 40,16	≤60	40,16
2	Відношення обсягу державного зовнішнього боргу до ВВП, %	–	≤25	20,64
3	Рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, дол. США	≤200 – для країн з перехідною економікою	≤200	613,17
4	Відношення державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	≤165	≤70	35,89
5	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходів державного бюджету, %	≤20-25%	≤20	2,90
6	Відношення валового зовнішнього боргу до експорту товарів і послуг, % 200-250 165 183,14	200-250	165	183,14
7	Рівень зовнішнього державного боргу у доходах державного бюджету	300	–	88,53

Розроблено автором на основі даних Міністерства фінансів України і НБУ

Аналізуючи дані табл. 2, можна дійти висновку, що майже всі оцінки стану боргової безпеки не перевищують граничних значень, крім показника «рівень зовнішньої заборгованості на одну особу». Проте для проведення адекватного оцінювання слід звернути увагу на чинники, що обумовлюють тенденції зростання боргу на фоні зменшення чисельності населення.

Отже, можна дійти висновку, що обрані індикатори також не віддзеркалюють реального становища боргової безпеки. При цьому високі

темпи накопичення державних зобов'язань та утримання державного дефіциту на високому рівні можуть спровокувати боргову кризу.

Взагалі, перелік показників стану боргової безпеки держави, передбачений у методиці розрахунків рівня економічної безпеки України, не є достатнім для повного аналізу стану боргової безпеки. Оскільки, методика не містить показників ефективності розміщення позик, а вони є достатньо важливими для характеристики стану боргової безпеки.

Висновки і пропозиції. Боргова безпека являє собою рівень зовнішньої та внутрішньої заборгованості, що дозволяє для держави здійснювати покладені на неї повноваження без залучення нових додаткових позик.

В Україні протягом 2010-2015 рр. боргова безпека характеризується зростанням обсягів як зовнішнього, так і внутрішнього боргу, причому внутрішній борг зріс більшими обсягами, ніж зовнішній. Разом з зростанням заборгованості зросли і індикатори боргової безпеки, проте порогового рівня по показниках не досягнуто за винятком рівня заборгованості на одну особу.

Для оптимізації боргової безпеки доцільно застосовувати систему моніторингу боргової безпеки, збалансувати дохідність за зовнішніми і внутрішніми позиками а також зменшити видатки бюджету, зростання яких є основною причиною збільшення дефіциту бюджету, який змушує здійснювати запозичення.

Загалом управління державним боргом і оптимізація боргової безпеки повинно стати одним з ключових завдань економічної політики держави, оскільки зменшення боргу держави означає зменшення залежності від кредиторів, що в свою чергу означає зростання не лише економічної, але і політичної незалежності.

За результатами проведеного дослідження можна дійти висновку, що оцінювання рівня боргової безпеки має здійснюватися з огляду на фактори, які обумовлюють нарощення державних боргів. Однак вплив усіх факторів оцінити кількісно досить складно. Особливо це стосується їх якісної складової.

Тому для проведення аналізу стану державного боргу необхідно застосовувати систему певних оціночних показників, таких як: оцінку боргового навантаження, оцінку боргової стійкості та боргового потенціалу. У наслідок різних існуючих методичних підходів та неоднозначності наукової думки щодо цього питання не розроблена оптимальна система критеріїв оцінки боргової безпеки. Тому для зменшення боргового навантаження на економіку та уникнення боргової кризи в Україні, вважається за доцільне:

- спрямовувати, залучені зовнішні запозичення на реалізацію інвестиційних програм, які забезпечать в майбутньому економічне зростання;
- оптимізувати структуру державного боргу з огляду на зміни в економічному середовищі та, враховуючи майбутні валютні ризики;
- зменшити навантаження боргу на бюджет, впроваджуючи заходи щодо заохочення населення до інвестиційних процесів;
- розробити та законодавчо затвердити боргову стратегію держави.

Список літератури:

1. Закон України «Про основи національної безпеки України» // Вісник Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
2. Маренич А.І., Мехеда Н.Г. Про вплив боргової безпеки на фінансову безпеку України // Вісник університету банківської справи НБУ. – 2014. – № 3 (12). – С. 84–86.
3. Селіверстова І.О., Лащенко О.Ю., Шапошнікова С.І. Боргова безпека як елемент фінансової безпеки держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esteticamente.ru/e-journals/PSPE/2010_3/Laschenko_310.htm
4. Сизранцев Г.О. Управління державним боргом України: проблеми та напрями оптимізації // Бізнесінформ. – 2015. – № 12. – С. 56–60.
5. Стахів Ю.Я. Проблеми оцінки боргової безпеки країни // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. – 2015. – № 1 (61). – С. 224–233.
6. Педченко Н.С., Лугівська Л.А. Критерії та показники вивчення ефективності боргової політики держави // Бізнесінформ. – 2015. – № 12. – С. 39–44.
7. Наказ Міністерства економіки України від 29.10.2013 р. № 1277 «Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc>
8. Методичні рекомендації до оцінки рівня економічної безпеки України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved>
9. Бюджетна система України: проблемні питання: монографія / Васютинська Л.А., Дубовик О.Ю., Слатвінська М.О. та ін. за заг. ред. В.Г. Баранової. – Одеса, ВОІ СОІУ «Атлант» 2015. – 252 с.
10. Васютинська Л.А., Слатвінська М.О. Концептуальні засади бюджетування у сфері державних фінансів Економіка. Фінанси. Право. № 4/1. – 2015. – С. 21–24.

Юрий Е.О., Грицак А.В.

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

ОЦЕНКА УРОВНЯ ДОЛГОВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ГОСУДАРСТВА: ПРАКТИКА И ПРОБЛЕМАТИКА

Аннотация

В статье рассмотрена сущность долговой безопасности. Исследованы индикаторы оценки долговой нагрузки. Рассмотрены основные показатели и их предельные значения. Оценено современное состояние долговой безопасности страны. Выделены основные факторы, влияющие на уровень долговой безопасности Украины.

Ключевые слова: долговая безопасность, внутренний государственный долг, внешний государственный долг, индикаторы оценки долговой безопасности, факторы долговой безопасности.

Yurii E.O., Hrytsak A.V.

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

EVALUATION OF DEBT SECURITY STATE: PROBLEMS AND PRACTICE

Summary

The article deals with the nature of the debt security. Investigated indicators for assessing debt burden. Considered the basic parameters and limit values. Assessed the modern state of the debt security. The main factors affecting the level of debt security of Ukraine. The article describes the main factors affecting the level of debt security of Ukraine.

Keywords: debt security, domestic public debt, foreign debt, indicators for assessing debt security.

УПРАВЛІННЯ ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ КРИЗИ: ІНСТРУМЕНТИ ТА МОДЕЛІ

Юрій Е.О., Гросу К.В.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті обґрунтовано, що в мінливих умовах господарювання найважливішим стає попередження кризового стану підприємства, оперативне реагування на зміни навколишнього середовища. Значна увага приділяється аналізу основних існуючих інструментів та моделей антикризового управління, дослідженню їх основних переваг та недоліків при впровадженні на практиці окремих підприємств. У роботі підкреслюється, що визначення змісту існуючих моделей та систем антикризового управління сприяє розширенню можливостей впливу підприємств на недопущення та нейтралізацію кризових явищ в своїй діяльності.

Ключові слова: антикризове управління, фінансова криза, антикризові заходи, контролінг, реструктуризація, санація, реінжиніринг, маркетинг, банкрутство, інновація, консалтинговий менеджмент.

Постановка проблеми. В сучасних умовах підприємствам дуже складно планувати і здійснювати свою діяльність у довгостроковій перспективі. Тому особливої актуальності, в умовах спаду економічного зростання, набув процес розробки та використання ефективних методів і форм здійснення антикризового управління підприємством. Негативний вплив на підприємства тенденції світової економіки викликав потребу в проведенні аналізу ефективності процесу управління ним, а саме антикризового управління підприємством і вибору найбільш ефективних форм його здійснення.

Багато дослідників описують кризу як нормальну стадію розвитку підприємства та одночасно зазначають її катастрофічне значення для кожного із них. Саме в зв'язку з циклічним розвитком економіки, підприємства часто стикаються з кризовими явищами, які згубно впливають на нього, а отже дослідження питань антикризового управління є досить актуальним. Існує необхідність поглиблення знань щодо конкретних антикризових заходів, які в залежності від кризової ситуації можуть бути достатньо різноманітними, та обґрунтуванні вибору доцільного комплексу заходів щодо мінімізації наслідків впливу кризових явищ. Масштабність досліджень в сфері антикризового управління зумовлюється також загальною проблемою визначення системи заходів попередження кризових явищ та можливості їх уникнення в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зарубіжний досвід засвідчує, що питанню антикризового управління підприємством (а саме розробці стратегії управління підприємством у кризових умовах) приділяється значна увага, про що свідчать ґрунтовні розробки теорії антикризового менеджменту Е.І. Альтмана, Т.С. Петерса, Ш.Л. Брауна, Д.Дж. Майерса, І. Ансоффа, Р. Акоффа, Т. Таффлера, Р. Зузака, І. Адзіеса, Д. Чампа, Ст. Фінка, М. Хаммера, та ін. Деякі питання та окремі аспекти антикризового управління були викладені в працях науковців Росії та інших країн СНД: Самсонова Н. Ф., Арнольда В.І., Балабанова І.Т., Барішнікова Н.Б., Беляєва С.Г., Біра С., Богданова А.А., Бляхмана Л.С., Градова А.П., Грязнової А.Г., Іванова Г.П., Клебанова Т.С., Короткова Є.М., Кошкіна В.І., Крижанівського В.В., Кузіна Б.І., Мінаєва Є.С., Па-

нагушина В.П., Пономаренка В.С., Пушкара О.І., Уткін Е.А., Короткова Є.М. та інших. Автори зосереджують увагу на питаннях функціонування підприємства при настанні кризових ситуацій та при появі загрози визнання його банкрутом; не приділено достатньо уваги процесу попередження як складової частини системи антикризового управління на підприємстві. Українські дослідження питання антикризового управління підприємством представлені роботами таких авторів як Беленького П., Бланк І.О., Богиня Д., Бойко Є., Брюховецька М.Є., Булеєв І.П., Герасимчук М., Іванов М.П., Василенко В.А., Лігоненко Л.О., Пашута М., Ситник Л.С., Терещенко О.О., Туніков В.А., Афонін А.С., Тюріна Н.М., Федулова Л.І., Чернявський А.Д., Пасічник В.Г., Колісник М.К., Овсак О.П. та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз досліджень зарубіжних і вітчизняних авторів показує, що відсутні системні наукові дослідження проблем антикризового управління підприємством. Найбільш публікації українських дослідників мало уваги приділяють проблемі розроблення системи конкретних заходів попередження кризових явищ на підприємстві. Є потреба в формулюванні якісно нових теоретичних і практичних засад антикризового управління підприємством та узагальнення інструментарію його здійснення. На даний час існує потреба у комплексному дослідженні теоретичних, методологічних та прикладних основ і особливостей побудови системи антикризового управління на українських підприємствах із урахуванням специфіки розвитку української економіки; при цьому необхідно використовувати наявні розробки в галузі антикризового управління як теоретичного, так і практичного характеру.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження питань антикризового управління підприємством та визначення основних напрямків антикризового управління на основі антикризової програми; дослідження особливостей основних інструментів та моделей антикризового управління та доцільності їх використання; розгляд проблем ефективності антикризового управління підприємством та механізмів підвищення ефективності управлінської діяльності в умовах кризи.

Виклад основного матеріалу. Дослідження природи виникнення кризових ситуацій породили

нові погляди, інструменти та моделі щодо проблематики антикризового управління підприємством.

Різноманітність методик, як правило, дозволяють реально оцінити фінансову кризу, яка виникла на підприємстві, хоча вимагають при використанні доопрацювання й адаптації до умов конкретного суб'єкта господарювання.

Розглядаючи вплив криз на підприємства, потрібно враховувати, що кризові ситуації мають не тільки негативний і руйнівний характер, але й несуть у собі потенціал змін. Тому що кризова ситуація характеризується різким переломом у діяльності підприємства, наслідки якого можна виміряти, і сумнівами щодо структурних складових, які змушують керівництво переглядати власне бачення організації.

Незважаючи на значний вплив зовнішнього середовища на діяльність підприємств, вони мають можливість регулювати негативні процеси та вживати запобіжні заходи, які знаходяться в зоні дії самого підприємства, а також заходи щодо виходу з кризового стану.

Конкретний зміст управлінських заходів залежить від глибини фінансової кризи. З цих позицій антикризове фінансове управління може становити:

1) систему профілактичних заходів, спрямованих на попередження фінансової кризи;

2) систему конструктивних дій та дійових заходів, спрямованих на виведення підприємства з фінансової кризи.

Так, залежно від реального фінансового стану підприємства обумовлюється й мета та інструментарій антикризового управління.

Якщо підприємство нині функціонує порівняно успішно, то метою антикризового управління є недопущення фінансової кризи шляхом профілактичних заходів. Якщо підприємство опинилося у фінансовій кризі, мета антикризового управління – подолання фінансової кризи (фінансове оздоровлення підприємства).

До найбільш поширених заходів профілактики кризи на підприємстві можна віднести: стратегічне планування діяльності підприємства, належний розподіл ресурсів на всіх рівнях управління, використання ефективної системи контролю, залучення зовнішніх консультантів при недостатній компетентності керівництва з різних питань, аналіз конкурентоспроможності, маркетинговий аналіз ринку, фінансовий аналіз, аналіз ефективності системи мотивації персоналу, прогнозування ризиків та прийняття заходів щодо їх зниження [1].

Складність вирішення задач антикризового управління визначає складність самостійного створення ефективної системи антикризового менеджменту на кожному підприємстві.

Ось чому антикризове управління повинно застосовувати методи активного реагування на зовнішні та внутрішні загрози для суб'єкта управління.

Розглянемо існуючі моделі та системи антикризового управління у табл. 1.

Так, одним із дієвих елементів системи виходу підприємства із кризи є контролінг [2]. Контролінг має бути спрямований на функціональну підтримку антикризового менеджменту. Цільові орієнтири контролінгу повинні бути підпорядковані цілям і завданням антикризового управління.

Засоби контролінгу дозволяють виявити всі основні проблеми, що виникають у процесі реалізації антикризової стратегії підприємства, а також усунути відхилення від стратегічної лінії шляхом розробки та вибору альтернативних заходів. При цьому маються на увазі як методи активного контролінгу, який характеризується безперервним процесом досягнення цілей підприємства, так і методи пасивного контролінгу, в рамках якого періодично здійснюються дії менеджерів і фахівців з удосконалення системи виробництва й управління підприємством.

Наступним інструментом антикризового управління є реструктуризація підприємств, яка застосовується на ранніх етапах життєвого циклу підприємства та коли вже криза неминуха [3]. Реструктуризація спрямовується переважно на подолання причин стратегічної кризи та кризи прибутковості. Підприємству варто використовувати даний метод тоді, коли існуюча система управління неспроможна забезпечити ефективне управління розвитком усіх напрямків діяльності одночасно.

Реінжиніринг – фундаментальне переосмислення і радикальне перепроєктування бізнес-процесів із метою досягнення істотного поліпшення в таких ключових для сучасного бізнесу показниках, як витрати, якість, рівень обслуговування і оперативність. Цей інструмент потрібний тільки тоді, коли відчувається потреба здійснити серйозний прорив. Часткові поліпшення вимагають делікатного підходу; істотні ж – досягаються тільки шляхом рішучого відсікання усього старого і заміни його на нове й прогресивне. Реінжиніринг потрібний у тих випадках, коли є необхідність в дуже суттєвих покращеннях, що характерно для сучасного стану більшості підприємств України.

Реінжиніринг дозволяє за рахунок спрощення опису різних сторін компанії та використання інформаційних технологій у багато разів порівняно з іншими методиками збільшити можливості аналізу різних варіантів проведення змін і глибину змін, що проводяться. Однак, при проведенні реінжинірингу не розглядаються суб'єктивні сторони життя компанії, які також сильно впливають на проведення змін (наприклад, відносини між ключовими співробітниками).

Ефективний фінансовий менеджмент передбачає здійснення щоденного аналізу ефективності роботи підприємства, структури його витрат [4, 5].

Для ухвалення адекватних й економічно обґрунтованих рішень по усуненню криз необхідною умовою є їх оцінка, що визначає ступінь глибини кризи і рівень його розвитку, який можна одержати в результаті діагностики підприємства. При діагностиці стану підприємства можуть використовуватися різні критерії і показники:

1) показники виробництва (динаміка виробництва, реальний рівень завантаження виробничих потужностей, темп оновлення основних виробничих фондів, стабільність виробничого процесу, частка науково-дослідницьких робіт у поточних витратах підприємства, індекс продуктивності і витрат);

2) показники ринкової активності (прибуток на одну акцію, співвідношення ринкової ціни акції та прибутку на одну акцію, дохідність однієї акції, частка виплачених дивідендів);

3) фінансові показники (обсяг прибутку, рівень рентабельності виробництва, аналіз термінів непогашення заборгованості, рівень платоспроможності, ліквідності та фінансової стійкості, частка забезпечення власними джерелами фінансування оборотних засобів);

4) соціальні показники (рівень оплати праці відповідно до середнього показника по галузі, рівень заборгованості по заробітній платі, втрати робочого часу).

Що стосується санації як ключового інструменту антикризового управління, то слід зазначити, що метою санації є поліпшення структури капіталу; конкурентоспроможності; платоспро-

можності; відновлення, досягнення прибутковості; відновлення та збереження ліквідності; покриття поточних збитків; скорочення заборгованості; формування фінансових ресурсів [6].

Санація повинна охоплювати такі основні стадії:

1) виявлення фінансової кризи;

2) аналіз внутрішніх та зовнішніх причин кризи, види та стадії кризи, а також обґрунтований аналіз наслідків цієї кризи на підприємстві. Як наслідок приймається рішення – треба проводити санацію чи ні, що потрібно проводити далі: ліквідаційні процедури чи оздоровлення підприємства.

Ще одним досить дієвим інструментом антикризового управління є диверсифікація. Перева-

Таблиця 1

Моделі та системи антикризового управління

Модель антикризового управління підприємством	Характеристика
Модель антикризового управління на базі контролінгу	В короткостроковому періоді – це система забезпечення виживання підприємства, націлена на оптимізацію прибутку, а в довгостроковому – на підтримку реалізації розроблених планів із заданим рівнем точності.
Модель реструктуризації у процесі антикризового управління	Інструмент превентивного антикризового управління, який спрямований на систематичну адаптацію підприємства до змін зовнішнього та внутрішнього середовища з метою недопущення кризових ситуацій.
Рейнжиніринг як складова антикризового управління	Це новий ефективний напрямок теорії менеджменту, що перетворює конструювання бізнесу в інженерну діяльність, яка спрямована на поліпшення основних показників діяльності підприємства шляхом моделювання, аналізу та перепроектування наявних бізнес-процесів.
Фінансова діагностика як інструмент антикризового управління підприємством	Виявлення сучасного стану підприємства і динаміки його змін, можливих шляхів подолання проблем за результатами розрахунків, розгляду та інтерпретації фінансових чинників, які описують різноманітні сторони діяльності підприємства. Основою розвитку матеріалів для діагностики фінансового середовища підприємства є фінансова звітність (бухгалтерський баланс, звіт про фінансові досягнення, доклад про рух грошових потоків), а також статистична і оперативна звітність; планові матеріали (бізнес-план), нормативні матеріали, інформація про техніку виробництва, заключне слово експертів, висновки різноманітних опитувань.
Модель фінансової санації	Це система фінансово-економічних, виробничо-технічних, організаційно-правових і соціальних заходів, спрямованих на досягнення чи відновлення платоспроможності, ліквідності, прибутковості й конкурентоспроможності підприємства-боржника в довгостроковому періоді.
Диверсифікація як активний метод реагування на зовнішні загрози	Розширення сфери діяльності суб'єкта управління в будь-якому напрямку. Використання стратегій диверсифікації дозволяє підприємствам створювати принципово нові товари та послуги на базі використання прогресивних технологій, розвивати нові напрямки підприємництва, підвищувати якісні характеристики продукції, що виробляється, активізувати свою політику на ринку, що в сукупності направлено на оздоровлення підприємства, забезпечення його стабільності й розвитку.
Антикризова стратегія підприємства	Це інструмент вирішення суперечності в процесі розвитку підприємства в умовах прояву кризи або її загрози, при дії кризоутворюючих чинників, на базі обмежених ресурсів.
Система антикризового інноваційного управління підприємством	Здійснення аналізу щодо узгодження продукції зі стратегією розвитку діяльності підприємства. Відбір таких видів продукції, що мають високий попит на конкурентному ринку і дають максимальний прибуток.
Інвестиційний менеджмент в стратегії антикризового управління	Це система вибраних довгострокових цілей і засобів їх досягнення, що реалізуються в інвестиційній діяльності підприємства з метою запобігання та усунення кризових явищ.
Маркетинг в антикризовому управлінні	Це систематичне сканування зовнішнього середовища підприємства з метою визначення місткості ринку та (або) його сегментів, дослідження поведінки покупців, практики діяльності конкурентів тощо, тобто дослідження сигналів, що свідчать про можливі загрози або появу додаткових можливостей для підприємства.
Система антикризового управління персоналом	Це не тільки формальна організація роботи з персоналом (планування, відбір, підбір, розстановку тощо), але і сукупність чинників соціально-психологічного, етичного характеру – демократичний стиль управління, дбайливе ставлення до потреб людини, облік його індивідуальних особливостей.
Процедура банкрутства як метод антикризового управління	Оздоровлення економіки підприємства-боржника в умовах антикризового управління при існуванні потенційної можливості відновлення платоспроможності шляхом реалізації частини його майна і здійснення інших організаційних та економічних заходів з метою продовження його діяльності.
Консалтинговий менеджмент як елемент антикризового управління	Це незалежне об'єктивне консультування та технічна підтримка кваліфікованих спеціалістів, метою яких є надання послуг щодо раціонального використання існуючого потенціалу та ресурсів підприємства для досягнення намічених цілей антикризового управління.

гами диверсифікації як засобу зовнішнього зростання є те, що це може бути хорошим виходом з галузі, що знаходиться на спаді; це стратегія, що орієнтована на прибутки; вона допомагає знижувати залежність від одного продукту чи ринку; при її використанні можливо виникнення ефекту масштабу та синергії; може значно посилити ринкову владу підприємства стосовно покупців, підвищити кредитоспроможність підприємства; може допомогти розподілити можливий ризик.

Недоліки диверсифікації як засобу зовнішнього зростання наступні:

- нова діяльність може вимагати нових навичок, яких немає на існуючому підприємстві (наприклад, технологічних навичок);

- ця стратегія більше підходить великим підприємствам;

- може виникнути невизначеність в управлінському аспекті диверсифікації (наприклад, яким чином дві команди керівників будуть співпрацювати один з одним);

- це стратегія високого ризику, що забезпечує віддачу в довгостроковому плані;

- вимагає значних резервів грошових коштів;

- може виникнути тенденція перенесення недовіри з наявного підприємства на нове.

Таким чином, стратегія диверсифікації має ряд переваг перед іншими стратегіями. Однак, реалізація цього інструменту на практиці буде залежати від фінансових можливостей підприємства забезпечити новий напрям діяльності відповідними виробничими ресурсами та управлінських можливостей щодо організації структурних змін.

Для підтримання конкурентоспроможності підприємства і його частки ринку збуту, підприємству необхідно постійно проводити реконструкцію виробничих потужностей, оновлення наявної матеріально-технічної бази, нарощування обсягів виробничої діяльності, освоєння нових видів діяльності. У зв'язку з цим, найбільш рейтинговими напрямками діяльності підприємств по забезпеченню сталості своєї діяльності є наступні: інноваційна, інвестиційна, маркетингова та ефективна кадрова політика.

Антикризова маркетингова політика повинна включати такі напрями: цінове регулювання, залучення нових споживачів та активізацію політики утримання існуючих, оптимізацію витрат на збут та просування продукції, укладення стратегічних союзів, визначення оптимального обсягу виробництва, коригування асортиментної політики, перегляд методів і витрат на маркетингові дослідження, маркетинговий аудит.

Зазначимо, що антикризове управління складається з двох аспектів: активного та пасивного. У контексті активного антикризового управління перед маркетингом висувають завдання з оперативного збирання інформації відносно об'єктів зовнішнього середовища, пов'язаних із виникненням кризи на підприємстві, активізацією збутової діяльності та вдосконаленням роботи служби збуту.

Пасивне антикризове управління в інвестиційній сфері базується на тактичному та стратегічному контролінгу і на системі раннього попередження та реагування (СРПР), що є його складовою в розрізі кожної інвестиційної програми.

Завдяки вміль побудові СРПР на підприємстві можна уникнути значної частини ризиків та забезпечити економічне зростання.

Для оцінки загрози фінансової кризи і банкрутства найпродуктивнішим є підхід, заснований на розрахунку таких показників-індикаторів [4, 7]:

- 1) уповільнення оборотності оборотних коштів підприємства;

- 2) зростання кредиторської і дебіторської заборгованості;

- 3) наявність простроченої дебіторської заборгованості, яка належить до збитків;

- 4) збільшення у складі майна підприємства важко реалізованих активів (сумнівної дебіторської заборгованості, неліквідних запасів товарно-матеріальних цінностей);

- 5) накопичення збитків минулих років;

- 6) зниження обсягів продажів через низький рівень маркетингу.

До переваг цієї системи індикаторів можливого банкрутства можна віднести системний і комплексний підходи, а до недоліків – більш високий ступінь складності прийняття рішення. Не всі ці критерії і показники можуть бути розраховані безпосередньо за даними бухгалтерської звітності. Разом з тим, якщо в рамках попередньої діагностики фінансового стану підприємства є можливість використовувати додаткову інформацію за деякими з цих показників, то надійність аналізу та обґрунтованість висновків лише підвищуються.

Сьогодні в Україні консалтинговий менеджмент, як елемент антикризового управління, спрямованого на з'ясування проблем, що викликають кризу, розробку та впровадження шляхів її вирішення, має перспективи до розвитку. Послугами консалтингових фірм користуються також при розробці інвестиційних проектів для отримання інвестицій. Проте неактивне його застосування обумовлено складною макроекономічною ситуацією та зниженням ділової активності за окремими напрямками, відсутністю досвіду роботи з незалежними експертами, недооцінюванням користі консалтингових послуг, відсутністю гарантій конкретних результатів і позитивного ефекту.

Оцінюючи існуючий стан господарювання вітчизняних підприємств, першочерговим завданням для промисловості України є комплексне оздоровлення та запобігання подальшому розвитку банкрутства підприємницьких структур, що є неодмінною умовою ефективного функціонування ринкового механізму. Проте, запобігати банкрутству, забезпечувати тривале процвітання цих структур – завдання значно важливіше. Вирішення саме цього завдання підпорядкована система заходів, назва якої антикризове управління [8].

Висновки і пропозиції. У ході дослідження прийшли до висновку, що наявність значної кількості методів та невисоку їх ефективність можна пояснити наступним:

- відсутністю фахівців з антикризового управління;

- вибір інструмента антикризового фінансового управління залежить від поставленої мети та фінансового стану досліджуваного об'єкта;

- наявністю декількох підходів до антикризового управління підприємством і різною природою та причиною самих кризових явищ;

– антикризове управління, здебільшого, використовують в умовах глибокої кризи, а тому деякі його інструменти виявляються неідеальними;
– деякі з методів впливають на обмежене число елементів організації, інші ж передбачають еволюційний характер перетворень.

Так, в умовах посилення конкуренції переважним стає проведення комплексних радикаль-

них змін. Коли ж не стоїть питання про радикальне підвищення результативності компанії взагалі та її адаптивності зокрема, то застосовуються профілактичні заходи.

Перспективою подальших розробок у даному напрямку може бути вирішення проблем, пов'язаних з оцінкою ефективності управління в умовах кризи.

Список літератури:

1. Пестун І. В. Маркетингове інформаційне забезпечення процесу прийняття управлінських рішень у фармацевтиці [Текст] / І. В. Пестун, З. М. Мнушко, В. В. Преснякова // Фармацевтичний журн. – 2007. – № 1. – С. 9–14.
2. Терещенко О. О. Антикризове фінансове управління на підприємстві [Текст]: монографія / О. О. Терещенко. – К.: КНЕУ, 2004. – 268 с.
3. Лігоненко Л. О. Реструктуризація підприємства як інструмент антикризового управління та економічного зростання суб'єктів підприємництва [Текст] / Л. О. Лігоненко. – К.: 1999. – Вип. 3. – 145 с.
4. Бланк И. А. Антикризовое финансовое управление предприятием [Текст] / И. А. Бланк. – К.: Эльга, Ника-Центр, 2006. – 672 с.
5. Грязнова А. Г. Антикризисный менеджмент [Текст] / А. Г. Грязнова. – М.: Тандем; ЭКМОС, 1999. – 368 с.
6. Клебанова Т. С. Банкротство і санація підприємства: теорія і практика кризового управління [Текст] / Т. С. Клебанова, О. М. Бондар, О. В. Мозенков. – Харків: ВД «ІНЖЕК», 2003. – 272 с.
7. Онисько С. М. Фінансова санація і банкрутство підприємств [Текст]: підручник / С. М. Онисько. – 2-ге вид., виправлене і доповнене. – Львів: «Магнолія 2006», 2008. – 268 с.
8. Юрій Е. О. Методичний інструментарій антикризового управління підприємством / Е. О. Юрій, І. І. Баєва. Кримський економічний вісник № 1 (08) лютий 2014. – С. 27-30.

Юрій Е.О., Гросу К.В.

Черновицький національний університет імені Юрія Федьковича

УПРАВЛЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЯ В УСЛОВИЯХ КРИЗИСА: ИНСТРУМЕНТЫ И МОДЕЛИ

Аннотация

В статье обосновано, что в меняющихся условиях хозяйствования важнейшим становится предупреждение кризисного состояния предприятия, оперативное реагирование на изменения окружающей среды. Значительное внимание уделяется анализу основных существующих инструментов и моделей антикризисного управления, исследованию их основных преимуществ и недостатков при внедрении на практике отдельных предприятий. В работе подчеркивается, что определение содержания существующих моделей и систем антикризисного управления способствует расширению возможностей влияния предприятий на недопущение и нейтрализацию кризисных явлений в своей деятельности.

Ключевые слова: антикризисное управление, финансовый кризис, антикризисные меры, контроллинг, реструктуризация, санація, реинжиниринг, маркетинг, банкротство, инновация, консалтинговый менеджмент.

Yurii E.O., Grosu K.V.

Yurii Fedkovych Chernivtsi National University

BUSINESS MANAGEMENT IN CRISIS: TOOLS AND MODELS

Summary

The article proves that a prevention of the company crisis condition, rapid response to environmental changes become the most important in a changing business environment. Considerable attention is paid to analysis of the main existing tools and models of crisis management, the investigation of their main advantages and drawbacks in the implementation in practice of individual enterprises. It is stressed that the determination of the content of existing models and systems of crisis management contributes to the expansion of impact possibilities of enterprises on the prevention and neutralization of the crisis in their activities.

Keywords: crisis management, financial crisis, anti-crisis measures, controlling, restructuring, reorganization, reengineering, marketing, bankruptcy, innovation, management consulting.

УДК 336.72

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

Юрій Е.О., Дарабан Н.Р.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Стаття присвячена дослідженню стану, виявлення проблем та перспектив розвитку малого підприємництва, як однієї з рушійних сил економічного розвитку країни, матеріального, духовного і культурного потенціалу її регіонів. Мале підприємництво дає змогу окремим громадянам реалізувати власну підприємницьку ініціативу і, таким чином, брати участь у процесі економічного відтворення. Активний розвиток та підтримка малого підприємництва є запорукою стабільності та підвищення стандартів життя населення. У статті розкривається сутність поняття «мале підприємництво». В ході дослідження обґрунтовано пропозиції щодо першочергових заходів ефективною підтримки та визначення головних перспектив розвитку малого підприємництва в Україні.

Ключові слова: мале підприємництво, проблеми розвитку, перспективи розвитку, малий бізнес, державна підтримка малого підприємництва.

Постановка проблеми. Перехід України до динамічного розвитку економіки пов'язаний зі становленням високоефективного соціально орієнтованого ринкового господарства, яке базується на підприємницьких здібностях людей. Побудова в Україні соціально орієнтованої ринкової економіки європейського типу неможлива без підвищення підприємницької активності її громадян. Формування сучасного цивілізованого підприємництва в економічному житті країни є важливим чинником економічного зростання та досягнення гідного рівня життєзабезпечення населення.

Особливе місце в економічній системі держави і в житті суспільства відводиться малому підприємству. Це зумовлено тим, що воно є одним з провідних секторів ринкової економіки і значною мірою впливає на зайнятість, темпи економічного розвитку, структуру та якісну характеристику внутрішнього валового продукту, структурну перебудову економіки, характеризується швидкою окупністю витрат. Мале підприємство відіграє важливу роль у насиченні ринку споживчими товарами та послугами повсякденного попиту, реалізації інновацій, створенні додаткових робочих місць. Воно, як правило, має високу мобільність, раціональні форми управління, формує новий соціальний прошарок підприємців-власників.

Мале підприємство створює найбільш ефективні робочі місця, дає можливість багатьом працівникам реалізувати свої можливості, забезпечувати доступні умови життя для свої сімей, створює конкурентне середовище, а це сприяє зниженню цін, підвищенню якості товарів і послуг. Проте, в даний час існують проблеми розвитку малого підприємництва в Україні, що зумовлені нестабільним станом економіки держави, відсутністю підтримки з боку держави та нечітким законодавством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання малого бізнесу висвітлено в працях таких провідних науковців, як: Виговська В.В., Еліфанова І.М., Іванілов О.С., Варналій З.С., Воротіна Л.І., Колеснікова Л.А., які акцентують свою увагу на різних підходах до вирішення проблем розвитку малих підприємств. Дослідження природи малого бізнесу, його місця та ролі у розвинутих ринкових економіках є

об'єктом уваги таких науковців, як: Т. Кондратюк, О. Кужель, В. Лященко, О. Мазур, І. Михасюк, В. Сизоненко, С. Соболев, В. Ткаченко та ін. Комплексу проблем, пов'язаних з розвитком малого підприємництва, його державною підтримкою в Україні, аналізу соціально-економічних наслідків цих процесів багато уваги приділяє в своїх працях також З.С. Варналій.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас слід відзначити відсутність в існуючому науковому доробку комплексного й системного дослідження теоретичних, методичних і практичних аспектів розвитку малого підприємництва в контексті регіональних пріоритетів, а також удосконалення організаційно-економічного забезпечення цього процесу, що обумовлює нагальну потребу в здійсненні наукового пошуку у визначеному напрямі.

Мета статті. Метою даної статті є дослідження та виокремлення основних факторів, що негативно впливають на темпи росту малого підприємства, а також гальмують його подальший розвиток. Визначення основних перспектив розвитку малого підприємства в Україні.

Виклад основного матеріалу. Мале підприємство – суттєва складова і масова суб'єктивна база цивілізованого ринкового господарства, невід'ємний елемент адекватного йому конкурентного механізму. Воно надає ринковій економіці певну гнучкість, мобілізує крупні фінансові і виробничі ресурси населення, акумулює в собі потужний антимонопольний потенціал, слугує фактором розв'язання соціальних завдань.

Економічні реформи, що здійснюються в Україні є умовою становлення та розвитку малого підприємства як необхідної складової формування ринкових відносин у державі. Особливої актуальності ці питання набувають у зв'язку з розширенням економічної самостійності регіонів, тому що реалізація регіональних інтересів безпосередньо пов'язана з територіальним господарюванням та розвитком малих підприємств.

З'ясуванню сутності малого підприємства світова економічна наука постійно приділяє увагу, як одному із закономірних, постійно діючих чинників соціально-економічного прогресу країн. В системі категорій ринкової економіки дана економічна категорія розглядається на основі тісної

взаємодії розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Проте, це поняття постійно поповнюється елементами нового змісту, що зумовлює необхідність його системного вивчення.

Поняття «підприємництво» уперше було введено англійським банкіром-економістом Р. Кантильйоном, який помітив, що розбіжність між попитом і пропозицією на ринку створює можливість, щоб купувати дешевше і продавати дорожче, і саме це може привести конкурентні ринки у стан рівноваги. Людей, які користуються нереалізованими можливостями отримання прибутку, він називав «підприємцями». Отже, за Р. Кантильйоном, підприємець – це будь-який індивід здатний до передбачення, який бажає брати на себе ризик, спрямований у майбутнє, чії дії характеризуються сподіванням отримати дохід та готовністю до витрат [1, с. 234].

В сучасних умовах сутність малого підприємництва правомірно визначити, як самостійне організаційно-господарське новаторство на основі використання різних можливостей випуску нових товарів або старих – новими методами, відкриття нових джерел сировини, ринків збуту тощо, з метою отримання прибутків та самореалізації власної мети.

Аналіз фактичного стану діяльності малих підприємств свідчить про те, що вони нині не виконують цих завдань. До основних причин гальмування розвитку малого підприємництва в Україні можна віднести:

- неопрорацьованість законодавства як з питань розвитку малого підприємництва, так і підприємництва в цілому;
- високі податки, що змушує деяких суб'єктів малого та середнього підприємництва йти в тіньову економіку;
- недостатня державна фінансова-кредитна і майнова підтримка малих підприємств;
- відсутність дійового механізму реалізації державної політики щодо підтримки малого бізнесу;
- недосконалість системи обліку та статистичної звітності малих підприємств;
- обмеженість інформаційного та консультативного забезпечення;
- недосконалість системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для підприємницької діяльності;
- відсутність стимулів для інвестицій;
- психологічне неприйняття позитивної ролі підприємців у ринкових перетвореннях серед окремих верств населення [3, с. 213].

За словами ж самих підприємців, основним бар'єром розвитку малого підприємництва в Україні є надмірний податковий тиск. Особливої актуальності ця проблема набула у зв'язку з прийняттям нового Податкового кодексу, згідно з яким суб'єкти-платники єдиного податку тепер поділяються на 4 групи за видами діяльності та іншими критеріями з різними ставками оподаткування.

Як наслідок, частина малих підприємців багатьох видів діяльності, що користувалися спрощеною системою оподаткування, тепер сплачуватимуть виплати як великі у розмірі іноді більшому за їх прибуток. Така політика неадекватного економічній ситуації поповнення державного бюджету не лише не вирішить проблеми тіні-

зації економіки, а навіть поглибить. До того ж, суб'єкти малого підприємства почнуть масово закриватися, оскільки зникають головні стимули підприємництва – прибуток та заробітна плата як атрибут матеріального добробуту.

Економіка України залишається високо монополізованою, оскільки умови податкового законодавства спрямовані більшою мірою на підтримку великого бізнесу, що характеризується дисциплінованістю у виплаті значного обсягу податків та частково надає фінансову допомогу в важливих проєктах державного і регіонального значення [2, с. 63]. У результаті ігнорування інтересів малого підприємництва, збільшується кількість найманих робітників, а кількість самозайнятого населення постійно скорочується. Ці процеси негативно впливають на соціальну активність громадян, а, отже, пригнічується готовність й вміння населення реалізовувати специфічні інтереси, пов'язані з активною діяльністю самостійного суб'єкта господарювання. Тому для впровадження ефективного механізму підтримки малого бізнесу в Україні необхідно, перш за все, здійснити певні кроки на шляху демократизації ринкових відносин та пом'якшення соціальної напруги в суспільстві. Необхідно, щоб інтереси малих підприємців захищали не лише державні структури, а й окремі організації, створені з метою лобіювання підприємницького співтовариства, думка яких мала б вагу при прийнятті рішень державою, особливо у питаннях, що стосуються податкових платежів та відрахувань у фонди.

Політика державної підтримки малих підприємств реалізується в рамках комплексної програми розвитку підприємництва в Україні. Проте, реальну допомогу малим підприємствам можна надати не в межах універсальної програми для України, а в рамках визначених територій – з урахуванням «вузьких місць», специфіки потреб місцевого населення і т. ін. Однак повне врахування інтересів місцевого населення можливе тільки при підтримці малого підприємства як на рівні місцевих рад, так і на рівні конкретної галузі народного господарства [8, с. 338]. В Європейському Союзі (ЄС), до інтеграції з яким так прагне Україна, високі показники розвитку малого бізнесу забезпечує в першу чергу спеціальна політика підтримки малого підприємства. Її пріоритетними цілями стали: розвиток міжнародної конкурентоздатності національних малих підприємств, створення нових робочих місць, економічне зростання малих підприємств, інноваційна діяльність, трансферт технологій тощо [9, с. 245]. Для підтримки малих підприємств на рівні галузі необхідно створити нові структури з прив'язкою до галузі: спілки малих підприємств при відповідних міністерствах, фонди підтримки на рівні галузі, субпідприємні форми організації відносин малих підприємств із великими.

Головним напрямком підтримки малого бізнесу повинна стати система податкових пільг. Законодавством України не передбачено додаткових пільг для малого бізнесу. Пільги при сплаті податків є єдиною перевагою для підприємств незалежно від організаційно-правових форм.

Місцевим радам доцільно було б надати законодавством право встановлювати податкові пільги з урахуванням специфіки регіону:

– застосування знижених податкових ставок на старті для малих підприємств, які займаються виробництвом;

– встановлення диференційованих ставок податку на прибуток залежно від виду послуг, наданих населенню;

– зниження ставки податку на прибуток для тих виробництв, у яких економічний ефект досягається переважно за рахунок живої праці;

– встановлення постійних пільг при оподаткуванні осіб, колективів, які займаються підприємницькою діяльністю в сільському господарстві;

– використання пільг і компенсацій для стимулювання зростання зайнятості (особливо в районах, де зайва робоча сила чи висока частка непрацюючих унаслідок звільнення трудових ресурсів із діючих підприємств), створення нових робочих місць, поліпшення умов праці й таке інше;

– застосування пільгового оподаткування підприємств, діяльність яких на території допомагає вирішенню конкретних завдань, які стоять перед місцевими радами;

– повне скасування податків тощо [4].

Важливим напрямком непрямої підтримки має стати надання малим підприємствам на пільгових умовах кредитів. Нині кредити на пільгових умовах надає лише Фонд підтримки малого бізнесу без встановлених вимог щодо ефективності їх використання і наявності ризику їх повернення. Тому доцільним було б надавати пільгові кредити за умови, що обсяг виробництва по головному напрямку діяльності становить не менш як 70% його загального обсягу.

Важливим напрямком розвитку матеріально-технічної бази малого бізнесу як основи зростання виробництва може стати відповідна державна політика прискореної амортизації. З метою посилення конкурентоздатності малих підприємств необхідно законом надати їм право додатково списувати вартість основного капіталу залежно від обсягу реалізації продукції (робіт, послуг). При цьому має бути встановлена базова ставка амортизації, а на доповнення до неї треба встановити визначений процент від суми реалізації.

Вибір розглянутих форм підтримки малого бізнесу буде визначений їх ефективністю у конкретних умовах [7, с. 21].

Зокрема, аналізуючи статистичні дані, подані у табл. 1 можна зазначити, що реформи проведені за останні роки дозволили Україні піднятися в рейтингу «Doing Business – 2015» з 112 на 96

позицію серед 189 країн світу. Зокрема, досягнуто значного успіху за двома ключовими позиціями – «реєстрація власності» (59 позиція) і «сплата податків» (108 позиція). Проте низка позитивних кроків гальмується їх вибірковістю у практичній площині та нездатністю системно впливати на трансформацію економіки України у нову якість, нову модель зростання. Зокрема, відбулося погіршення у 7 з 10 сфер, що охоплюються дослідженням.

Таким чином, існує нагальна потреба кардинальних змін у підходах до розв'язання накопичених проблем у малому підприємстві, що потребує пошуку нових шляхів його реформування й здійснення таких заходів:

1. Визначення фінансування пріоритетних напрямів розвитку малого підприємництва та оптимізації використання ресурсів за галузями, сферами господарської діяльності й територіями з урахуванням сучасного високотехнологічного сектору виробництва товарів. При цьому слід виходити з результатів аналізу статистичних даних, що свідчать про найширший розвиток малого бізнесу у цих сферах, як в Україні, так і в усьому світі.

2. Визначення економічних і соціальних проблем в аспекті підтримки і розвитку малого підприємництва на районному та регіональному рівнях, з урахуванням того, що діяльність малих підприємств орієнтована, головним чином, на місцевий ринок. Заходи щодо їх розв'язання мають здійснюватися за рахунок обсягів регіональних джерел фінансових і матеріально-технічних ресурсів. Це вписується в загальну концепцію розвитку господарської і фінансової самостійності територіальних утворень.

3. Розробки державної системи підтримки малого підприємництва на умовах широкого залучення позабюджетних ресурсів, нових позабюджетних схем відтворення капіталу, самофінансування малого бізнесу (наприклад, через кредитні спілки, товариства взаємного страхування). Централізовані кошти на пріоритетні напрями розвитку регіону надавати тільки під конкретний проект на умовах спільного фінансування. Це знизить навантаження на бюджети різних рівнів.

4. Формування ринку продукції малих підприємств шляхом розміщення на них установленої законом на конкурсній основі частки державного замовлення щодо поставок продукції для регіональних потреб.

Таблиця 1

Позиція України у рейтингу «Doing Business» у 2008-2015 рр.

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Складність ведення бізнесу, загальна оцінка	139	145	147	149	152	140	112	96
за субіндексами: започаткування бізнесу	109	128	136	118	116	50	69	76
реєстрація власності	138	140	160	165	168	158	88	59
сплата податків	177	180	181	181	183	168	157	108
підключення до електропостачання	x	x	x	169	170	170	182	185
виконання зобов'язань за контрактом	46	48	43	44	44	45	44	43
банкрутство	140	143	145	158	158	157	141	142
отримання кредиту	68	28	30	21	23	24	14	17
зовнішня торгівля	120	121	139	136	144	148	153	154
дозвільна система у будівництві	174	179	181	182	182	186	68	70
захист прав інвесторів	141	142	108	108	114	127	107	109

Джерело: [6]

5. Сприяння розширенню виробничо-технологічної та інноваційної кооперації малих підприємств із великим виробництвом і використанню потенціалу малого підприємництва при здійсненні заходів щодо підприємств-банкрутів.

6. Інтеграції прогресивних фінансових механізмів малого підприємництва в загальну кредитно-фінансову систему України; реалізації схеми пайової участі бюджетних і позабюджетних коштів для підтримки пріоритетних напрямів розвитку цієї сфери.

7. Систематизації через інформаційну мережу й створення бази даних із використання коштів, спрямованих на підтримку малого і середнього бізнесу в Україні, з подальшим аналізом ефективності їх використання [5].

Виконання зазначених заходів дасть можливість не лише залучити нові фінансові ресурси, а й забезпечити їх прибутковість, і в результаті капіталізувати малий бізнес. Головне, буде сформовано платоспроможний попит населення, який є суттєвим чинником накопичення фінансових ресурсів на місцевому, регіональному і держав-

ному рівнях. Їх невиконання зробить підтримку малого підприємництва неефективною, а фінансову стабільність в Україні неможливою.

Висновки і пропозиції. Отже, в сучасній ринковій економіці України мале підприємство вимушене долати ряд макроекономічних перешкод, основною причиною яких є неефективна фінансова підтримка, надмірний податковий тиск та інші обмеження, встановлені на законодавчому рівні. Саме тому перспективним шляхом подолання цих бар'єрів має стати досягнення консенсусу в тому, що інтереси підприємництва мають захищати самі підприємці. Роль держави ж має полягати лише в покращенні необхідної інфраструктури та створенні ефективної правової бази, що б створила простір для розвитку громадських організацій та інших асоціацій, націлених на вирішення проблем розвитку малого бізнесу в Україні. З метою розвитку підприємництва на сучасному етапі в Україні вкрай важливо відокремити бізнес від політики, тому що підприємець, який має у своїх руках владу обов'язково скористається нею в своїх корисних інтересах.

Список літератури:

1. Базилевич В. Д. Історія економічних учень: [підручник]: у 2-х ч. / [за ред. В. Д. Базилевича]. – К.: Знання-Прес, 2006. – 1-3 вид. – 345 с.
2. Виговська В. В. Малий бізнес України: сучасний стан і тенденції розвитку [Текст] / В. В. Виговська // Актуальні проблеми економіки. – 2014. – № 1 (91). – С. 59–63.
3. Іванілов О. С. Економіка підприємства: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. С. Іванілов – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 728 с.
4. Бойчук О. О. Перспективи розвитку малого бізнесу в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/821>
5. Горынский М. М. Малий бізнес в Україні – тривожні перспективи: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intercredit.com.ua/39/article6299>
6. Аналітичний звіт про стан і перспективи розвитку малого та середнього підприємництва в Україні. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dkrp.gov.ua/files/042dbf480c.doc>
7. Кампо Г. М. Управління розвитком малого бізнесу регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.05 / Г. М. Кампо; Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2009. – 21 с.
8. Круш П. В. Національна економіка: підручник / П. В. Круш, С. О. Тульчинська, М. В. Шашина та ін.; за ред. П. В. Круша. – 2-ге вид. – К.: Каравела, 2011. – 428 с.
9. Юрій К. К. Особливості фінансового забезпечення розвитку малого підприємництва в Україні / К. К. Юрій // Вісник ХНУ. – № 4. – Т. 2. – 2016. – С. 243-246.

Юрій Е.О., Дарабан Н.Р.

Черновицький національний університет імені Юрія Федьковича

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В УКРАИНЕ

Аннотация

Статья посвящена исследованию состояния, выявление проблем и перспектив развития малого предпринимательства, как одной из движущих сил экономического развития страны, материального, духовного и культурного потенциала ее регионов. Малое предпринимательство дает возможность отдельным гражданам реализовать собственную предпринимательскую инициативу и, таким образом, участвовать в процессе экономического воспроизводства. Активное развитие и поддержка малого предпринимательства является залогом стабильности и повышения стандартов жизни населения. В статье раскрывается сущность понятия «малое предпринимательство». В ходе исследования обоснованы предложения по первоочередным мерам эффективной поддержки и определения главных перспектив развития малого предпринимательства в Украине.

Ключевые слова: малое предпринимательство, проблемы развития, перспективы развития, малый бизнес, государственная поддержка малого предпринимательства.

Uriy E.O., Daraban N.R.

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

PROBLEMS AND PROSPECTS OF SMALL BUSINESS IN UKRAINE**Summary**

Abstract: This article investigates the situation, identify problems and perspectives of small business as one of the driving forces of economic development, physical, spiritual and cultural potential of its regions. Small business enables individuals to realize their own entrepreneurial initiative and thus participate in the process of economic reproduction. Active development and support of small business is the key to stability and standards of living. The article reveals the essence of the concept of «small business». The study substantiated proposals on priority measures effectively support and determination of the main perspectives of small business in Ukraine.

Keywords: small business, development issues, development prospects, state support of small business.

УДК 336.22

ПРАКТИКА СПРАВЛЯННЯ АКЦИЗНОГО ПОДАТКУ В УКРАЇНІ**Юрій Е.О., Лисенко Н.П.**

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Розглянуто роль акцизного податку у формуванні доходної частини бюджету. Досліджено роль та проаналізовано структуру надходжень акцизного податку до Зведеного бюджету України та бюджету Львівської області. Розкрито роль справляння акцизного податку в умовах децентралізації. Визначено основні недоліки чинного механізму справляння акцизного податку. Запропоновано рекомендації спрямовані на вдосконалення механізму справляння акцизного податку в Україні.

Ключові слова: податок, специфічні акцизи, акцизний податок, підакцизні товари, податкове адміністрування.

Постановка проблеми. Роль акцизного податку у соціально-економічних процесах визначається його здатністю регулювати інтерес виробників до входження у такі сфери бізнесу, як виробництво алкоголю, тютюну, транспортних засобів, паливо-мастильних матеріалів. Вилучення надприбутку з окремих високорентабельних галузей виробництва підакцизних товарів, а також зменшення споживання продуктів, які несуть шкоду здоров'ю та навколишньому середовищу є функціональним проявом та проблемами акцизного оподаткування. Акцизний податок здатний істотно впливати на процес прийняття рішень споживачами підакцизної продукції, а також на розподіл фінансових та інших видів ресурсів. Даний податок є дієвим інструментом реалізації в інтересах суспільства стратегічних цілей і завдань державної політики – соціально-економічної та фіскальної, чіткого гармонічного поєднання є запорукою сталого перспективного розвитку країни. Тому доцільним є дослідження основних тенденцій справляння акцизного податку в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми справляння акцизного податку в Україні досліджували такі вчені, як: Л.П. Сідельникова, П.М. Боровик, А.В. Пислиця, Ю.Ю. Слободянюк, Є.В. Хорошаєв, П.К. Бечко, В.І. Довгалюк та інші. У своїх працях вони описували теоретичні сторони та сутність оподаткування акцизним податком, а також обґрунтували підходи до управління даною категорією.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Поряд з цим, в працях перелічених науковців а також в дослідженнях інших вчених, присвячених зазначеній проблематиці, недостатньо обґрунтовано напрями вирішення проблем справляння акцизного податку.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення сутності, значення та основ оподаткування товарів акцизним податком, аналіз складу і структури надходжень акцизного податку до Зведеного бюджету та до бюджету Львівської області, та виявлення проблем справляння акцизного податку в Україні.

Виклад основного матеріалу. Акцизний податок є одним з найбільш практичних засобів мобілізації доходів бюджету держави, що дозволяє швидко та систематично накопичувати необхідні для функціонування держави великі суми. Акцизний податок – це непрямий податок на споживання окремих видів товарів (продукції), визначених цим Податковим кодексом як підакцизні, що включається до ціни таких товарів (продукції) [1]. Через цінові механізми податок може непрямим впливати на обсяги виробництва та реалізації окремих підакцизних товарів як на митній території України, так і в сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Для виконання державою своїх функцій необхідно постійно наповнювати бюджет. З метою визначення ролі акцизного податку в наповненні доходної частини бюджету та його впливу на поведінку платників, доцільно проаналізувати

зувати доходи Зведеного бюджету України за 2013-2015 роки, які відображені в табл. 1.

Загалом спостерігається зростаюча тенденція доходів (на 43% в 2015 році з порівняннн з 2014 роком) протягом аналізованого періоду. Найбільшу питому вагу в загальних доходах (77,9% в 2015 році) займають податкові надходження, сума яких склала 507,64 млрд. гривень (що на 2,2% більше плану). За цим показником відбувся приріст (на 73,8% в 2015 році порівняно з 2014 роком і на 64,8% порівняно з 2013 роком). Найбільшу питому вагу в податкових доходах Зведеного бюджету займали непрямі податки. Зокрема, питома вага акцизного податку в з кожним роком збільшувалась, і найбільший приріст відбувся в 2015 році.

В табл. 2 відображений деталізований аналіз акцизного податку, з якого видно, що за загальними обсягами спостерігається зростаюча динаміка.

Приріст податку з вироблених в Україні підакцизних товарів склав 10,54 млрд. грн. (37,3%) в 2015 році в порівняннн з 2014 роком і

11,06 млрд. грн. (39,9%) в порівняннн з 2013 роком. Його питома вага в 2013 році становила 75,6%, в 2014 році – 62,6%, в 2015 році – 54,8% від загальної суми акцизного податку. За категорією товарів ввезених на митну територію України також спостерігається стабільний приріст (на 44,3% в 2015 році в порівняннн з 2014 роком та на 171,9% в порівняннн з 2013 роком).

Питома вага акцизного податку з ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції) в 2013 році становила – 24,4%, в 2014 році – 37,4%, в 2015 році – 34,4% від загальної суми акцизного податку.

В зв'язку з внесенням змін до Податкового кодексу з 2015 року почалося справляння акцизного податку з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів, який в становив 7,68 млрд. грн., або 10,8% від загальної структури.

З рис. 1 видно, що в структурі акцизних надходжень з вітчизняних товарів переважають спиртні напої, тютюнові вироби та нафтопро-

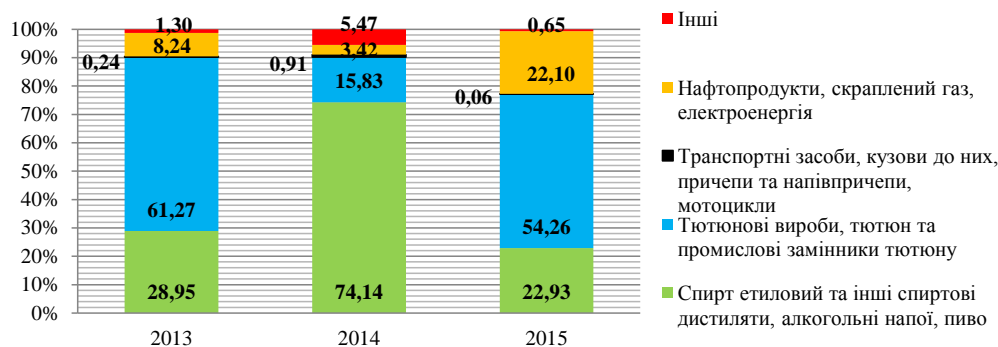

Рис. 1. Структура надходжень акцизного податку із вироблених в Україні товарів за період 2013-2015 роки

Джерело: розроблено авторами за даними [2, 3, 4]

Таблиця 1
Аналіз обсягів основних податкових надходжень Зведеного бюджету України за 2013-2015 роки

Показники	2013 рік		2014 рік		2015 рік		Відхилення (+,-) звіт-ного періоду до	
	млрд. грн.	Питома вага, %	млрд. грн.	Питома вага, %	млрд. грн.	Питома вага, %	2013 року	2014 року
Податкові надходження, в т. ч.:	353,97	79,9	367,51	80,6	507,64	77,9	153,67	140,12
акцизний податок	36,67	8,3	45,10	9,9	70,80	10,9	10,4	45,10
податок на додану вартість	128,27	29,0	139,02	30,5	178,45	27,4	36,2	139,02
мито	13,34	3,0	12,61	2,8	40,30	6,2	3,8	12,61
Всього доходів	442,79	100	456,07	100	651,97	100	209,18	195,90

Джерело: розроблено авторами за даними [2, 3, 4]

Таблиця 2
Динаміка обсягів надходжень акцизного податку до Зведеного бюджету України в 2013-2015 роках

Показники	2013 рік	2014 рік	2015 рік	Відхилення (+,-) звіт-ного періоду до	
				2013 року	2014 року
Акцизний податок з вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції)	27,72	28,24	38,78	11,06	10,54
Акцизний податок з ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції)	8,95	16,86	24,33	15,38	7,47
Акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизних товарів			7,68	-	-
Загальна сума акцизного податку	36,67	45,10	70,80	34,13	25,70

Джерело: розроблено авторами за даними [2, 3, 4]

дукти. В 2014 році структурна ситуація дещо змінилась і найбільшу питому вагу почали займати спиртні напої (збільшивши свою частку на 45,2%), проте в 2015 році питома вага даного елемента зменшилась до 22,9%.

Тютюнові вироби мали найбільшу частку в 2013 та в 2015 роках (61,3% та 54,3% відповідно). В 2015 році значно збільшили свою питому вагу нафтопродукти, скраплений газ та електроенергія (з 3,4% в 2014 році до 22,1%).

На рис. 2 зображено структуру надходження акцизного податку з імпортованих товарів.

З графіку видно, що структура цього податку суттєво відрізняється від надходжень акцизу з вітчизняних товарів за рахунок більших надходжень акцизу з нафтопродуктів та скрапленого газу.

В 2014 році спостерігається зменшення питомих ваг усіх елементів надходжень, окрім надходжень від нафтопродуктів, які збільшились на 14,3%. В 2015 році дана тенденція продовжилась, крім того, збільшилась питома вага надходжень від транспортних засобів та інші надходження.

За січень-жовтень 2016 року надходження від акцизного податку з вироблених в Україні підакцизних товарів склали 39,7 млрд. грн. (що на 27,5% більше за аналогічний період минулого року), надходження від акцизного податку з ввезених на митну територію України підакцизних товарів – 25,4 млрд. грн. (що на 29,7% більше за аналогічний період минулого року), надходження від акцизного податку реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлі підакцизних товарів – 8,6 млрд. грн. (що на 36,5% більше за аналогічний період минулого року).

Місцеві бюджети є вагомою складовою бюджетної системи країни, а зміна умов їх формування і виконання може суттєво позначитися на збалансованості бюджетної системи, фінансовій безпеці країни в цілому [8, с. 74]. З метою підвищення фінансової самостійності місцевих бюджетів впроваджено процес бюджетної децентралізації. Так, передбачається збільшення джерел формування дохідної бази місцевих бюджетів за рахунок запровадження нового виду податку – акцизного податку з роздрібного продажу підакцизних товарів. З точки зору бюджетної децентралізації акцизний податок з роздрібного продажу підакциз-

них товарів буде виступати суттєвим резервом наповнення місцевих бюджетів.

Досвід його справляння впродовж 2015 року виявився успішним. В табл. 3 відображено дані виконання плану по надходженнях акцизного податку Львівської області в 2015 році.

Так, до загального фонду місцевого бюджету за звітний період надійшло 530,86 млн. грн. акцизного податку з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлі підакцизних товарів. За цим показником спостерігається перевиконання плану на 11,1%. Даний податок займає 10,0% від загальної суми податкових надходжень і 2,9% від всієї суми доходів.

Таблиця 3
Надходження акцизного податку до бюджету Львівської області в 2015 році

Показник	2015 рік		
	Затверджено розписом на рік з урахуванням змін	Виконано з початку року	% виконання
Податкові надходження	4 892,10	5 334,59	109,0
Акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлі підакцизних товарів	477,88	530,86	111,1
Всього доходів	17 684,71	18 454,05	104,4

Джерело: розроблено авторами за даними [5, 6]

Крім того, за даними Звіту про виконання Плану роботи Головного управління Державної фіскальної служби у Львівській області за 2015 рік, впродовж 2015 року видано 55,7 млн. шт. марок акцизного податку для маркування алкогольних напоїв вітчизняного виробництва та 88,7 млн. шт. для маркування тютюнових виробів вітчизняного виробництва. За результатами проведення оперативних заходів вилучено з незаконного обігу підакцизних товарів на суму 21,8 млн. грн., а саме: тютюнові вироби – 406,7 тис. пачок на загальну суму 7,87 млн. грн.; готова лікєро-горілч-

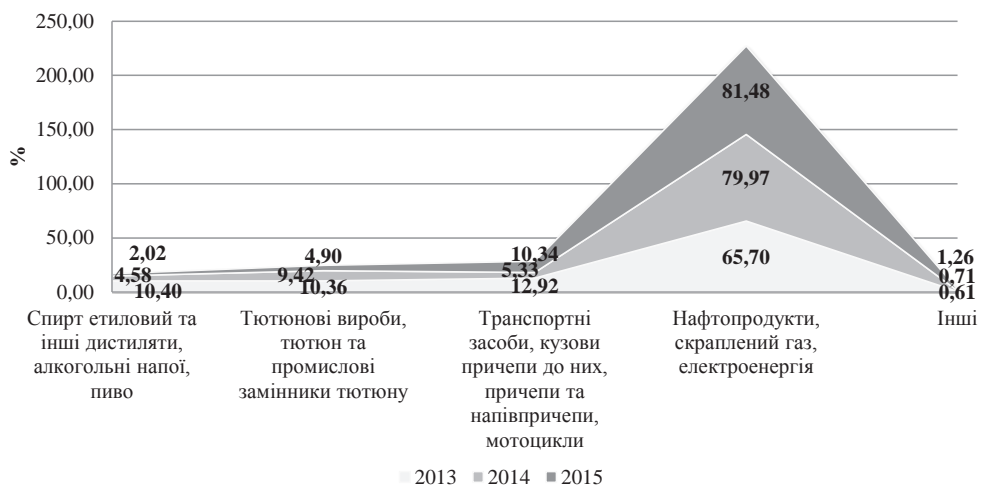

Рис. 2. Структура надходжень акцизного податку із ввезених на митну територію України підакцизних товарів за 2013-2015 роки
Джерело: розроблено авторами за даними [2, 3, 4]

на продукція – на суму 4,2 млн. грн.; спирт – на суму 4,1 млн. грн.; автотранспортні засоби – 9 автомобілів вартістю 4,6 млн. грн.

За січень-лютий 2016 року надходження від акцизного податку з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів в Львівській області склали 110,9 млн. грн. (або 21,2% від запланованого обсягу надходжень акцизного податку в 2016 році).

Як видно, акцизний податок – це один з найбільш ефективних податків з фіскальної точки зору. Незважаючи на те, що застосування акцизного податку в Україні має понад двадцятирічну історію і на сьогодні найбільш актуальними залишаються питання визначення оптимального рівня акцизного оподаткування, зниження рівня тінізації ринку підакцизних товарів, підвищення ефективності його використання у регулюванні якісних та кількісних параметрів вказаного ринку. В Україні акцизне оподаткування має ряд недоліків, які знижують його фіскальну ефективність і регуляторні можливості, незважаючи на досить тривалу історію становлення його розвитку.

Основні недоліки чинного механізму справляння акцизного податку [7, с. 78]:

- суттєве підвищення ставок акцизного податку зумовило з одного боку зростання цін на підакцизні товари, а з іншого збільшення обсягів тінювого обігу підакцизних товарів;

- недостатній рівень захисту від підробок вітчизняних акцизних марок;

- недостатній рівень повноважень працівників податкових та митних органів задіяних у сфері контролю за виробництвом і обігом підакцизних товарів, а також недостатній рівень відповідальності за їх дії чи бездіяльності у сфері контролю за виробництвом та обігом підакцизних товарів.

- відсутність безпосередньої залежності від розміру доходів платників. Групи осіб з низьким рівнем доходу як податок у ціні споживчих товарів сплачують більшу частку свого доходу порівняно з високодохідними групами;

- відносна дорожнеча їх адміністрування та недостатня ефективність у частині поліпшення структури споживання через зменшення в ній частки шкідливих товарів, оскільки відбувається зміщення таких товарів в «тінювий» сектор.

Висновки і пропозиції. Ефективність і стабільність системи оподаткування залежить насамперед від запровадження та відповідного використання оптимальної моделі формування достатньої дохідної бази бюджетів різних рівнів, в тому числі і за рахунок основного їх джерела – податкових надходжень. Одним з бюджетоформуючих податків в Україні є акцизний податок, однак, на сучасному етапі розвитку України в

механізмі його адміністрування наявні певні проблеми та неузгодженості.

Фіскальна ефективність акцизного податку з року в рік зростає, при цьому найбільший приріст надходжень від акцизного податку до бюджету держави спостерігався у 2015 році. У 2014 році надходження від акцизного податку продовжують зростати швидшими темпами, ніж у 2013 році, що було викликано підвищенням ставок акцизного податку на деякі види товарів та зростанням обмінного курсу євро до гривні. Акцизний податок є одним з загальнодержавних податків, який забезпечує дохідну частину місцевих бюджетів. Даний податок займає 10,0% від загальної суми податкових надходжень і 2,9% від всієї суми доходів бюджету Львівської області.

Основними проблемами щодо оподаткування акцизним податком в Україні є: використання різноманітних схем ухилення від сплати акцизного збору, а також інших податків у сфері обігу підакцизних товарів; визначення оптимальних ставок оподаткування даної продукції; складність контролю за відпуском спирту етилового спиртовими заводами, повнотою його отримання виробниками алкогольних напоїв та подальшим використанням у виробничому процесі; недостатнє виконання акцизним податком функції обмеження споживання шкідливих для здоров'я людини товарів.

Основними кроками на шляху вдосконалення механізму справляння акцизного податку можуть бути:

- забезпечення стабільності ставок податку протягом тривалого періоду (як мінімум – 3-5 років);

- розширення прав та підвищення рівня відповідальності працівників податкових та митних органів, задіяних у сфері контролю за виробництвом і обігом підакцизних товарів;

- збалансування фіскальної та регулюючої складової використання акцизного податку з лікоро-горілчаної та тютюнової продукції;

- запровадження єдиної автоматизованої електронної системи моніторингу та контролю за виробництвом та обігом підакцизних товарів, що дозволить як підвищити ефективність державного контролю, так і дозволить оцінити реальну картину сучасного стану даного ринку;

- запровадження системи контролю за виробництвом та обігом спиртовмісних рідин у безперервному потоці з метою унеможливлення виробництва спирту під виглядом спиртовмісних рідин.

Податковим кодексом України вже внесено певні зміни до порядку справляння акцизного податку, зокрема, розширено коло платників акцизного податку, розширено коло підакцизних товарів, встановлено специфічні ставки для нафтопродуктів та тютюнових виробів.

Список літератури:

1. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
2. Звіт про виконання Зведеного бюджету України за 2013 рік [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=212666>
3. Звіт про виконання Зведеного бюджету України за 2014 рік [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=257806>
4. Звіт про виконання Зведеного бюджету України за 2015 рік [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=264515>
5. Річний звіт про виконання бюджету Львівської області за 2015 рік [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.loda.gov.ua/zvit_pro_vykonannya_byudzhetu_oblasti

6. Звіт про виконання Плану роботи Головного управління Державної фіскальної служби у Львівській області на 2015 рік [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://lv.sfs.gov.ua/data/files/129396.pdf>
7. Боровик П.М. Недоліки сучасного вітчизняного механізму справляння акцизного податку [Електронний ресурс] / П.М. Боровик, В.П. Бечко, Я.В. Яценко // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). – 2013. – № 2 (1). – С. 73-81. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/znptdau_2013_2\(1\)_10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/znptdau_2013_2(1)_10)
8. Юрій Е.О. Децентралізація державного управління та її вплив на фінансове забезпечення місцевого самоврядування [Текст] / Е.О. Юрій, О.І. Бевзюк // Молодий вчений. – 2015. – № 3. – С. 72-76.

Юрій Э.А., Лысенко Н.А.

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

ПРАКТИКА ВЗИМАННЯ АКЦИЗНОГО СБОРА В УКРАЇНЕ

Аннотация

Рассмотрена роль акцизного налога в формировании доходной части бюджета. Исследована роль и проанализирована структура поступлений акцизного налога в Сводный бюджет Украины и бюджет Львовской области. Раскрыта роль взимания акцизного налога в условиях децентрализации власти. Определены основные недостатки действующего механизма взимания акцизного налога. Предложены рекомендации направленные на совершенствование механизма взимания акцизного налога в Украине.
Ключевые слова: налог, акцизный налог, подакцизные товары, местный бюджет, налоговое администрирование.

Yurii E.A., Lysenko N.A.

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

THE PRACTICE OF CHARGING OF EXCISE DUTY IN UKRAINE

Summary

The paper investigates the impact of excise tax on formation of budget revenues. Contribution of excise duty to the revenues of the State Budget of Ukraine is analyzed. Dynamics of proceeds of excise tax local budget of Lviv region are estimated. Also, the article examines the influence of proceeds of excise tax for the process of decentralization. Disadvantages of the procedure for collecting the excise tax are lighted up. Recommendations of improving of the procedure for collecting the excise tax are offered.

Keywords: tax, excise tax, excisable goods, local budget, tax administration.

ФІНАНСОВЕ СТИМУЛЮВАННЯ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ ПІДПРИЄМСТВА

Юрій Е.О., Никифорак С.П.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті розглядаються базові засади управління персоналом підприємства. Описуються принципи та методи управління. Надаються пропозиції підвищення ефективності управління персоналом. Розкриваються види сучасного матеріального заохочення, їх основні характеристики та створення особливого підходу до фінансового стимулювання персоналу підприємств.

Ключові слова: управління, персонал, ефективність управління, методи управління, принципи управління, матеріальне заохочення, моральне заохочення.

Постановка проблеми. Для подолання економічної кризи необхідно вирішити ряд проблем, пов'язаних зі зміною в стратегії управління персоналом організації. У силу цього особливу важливість і практичну значимість набуває ефективне управління персоналом. До недавнього часу це поняття було практично відсутнє в управлінській практиці, хоча в кожній організації існувала підсистема управління персоналом (відділ кадрів), в обов'язки, якої входили прийом і звільнення працівників, навчання і перепідготовка кадрів. Але відділи кадрів, як правило, мали низький організаційний статус, були слабкими в професійному відношенні. Вони були структурно роз'єдані з іншими підрозділами, які виконували функції управління кадрами (відділ праці та заробітної плати, юридичний відділ), як наслідок, він не був ні методичним, ні інформаційним, ні координуючим центром кадрової роботи організації.

Сучасним кадровим службам не достатньо тільки оформляти накази і розпорядження, зберігати кадрову інформацію. Вони поступово повинні перетворюватися на центри з розробки і реалізації стратегії організації праці, мета якої підвищення виробничої, творчої віддачі й активності персоналу, розробка і реалізація програм розвитку кадрів, забезпечення справедливої оплати праці тощо.

Єдиною прикладною наукою, що дозволяє глибоко аналізувати трудову поведінку людей в усій її різноманітності, проектувати і впливати на неї для досягнення особистих цілей та цілей організації, є мотивація. Через це, вивчення проблем фінансового стимулювання є необхідною умовою ефективного управління. Проблема фінансових стимулів є актуальною для кожного підприємства, оскільки виникає вибір між заощадженням коштів і зростанням продуктивності праці робітників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дане питання у своїх працях розкривали: Авдєєв В.В., Данок В.М., Решміділова С., Тельнов А., Орловська А., Бич Ю. та ряд інших вчених. Фінансове стимулювання персоналу підприємства потребує додаткового розгляду, оскільки воно є актуальним для кожного суб'єкта господарської діяльності, і дослідження в даній галузі сприятиме покращенню стимулювання працівників підприємства.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На сьогоднішній день спостерігається порушення принципів ринкових

відносин, проявом яких є невідповідність матеріального стимулювання рівню продуктивності праці. Тому, за останній час актуальності набула розробка комплексного підходу щодо організації управління матеріальним стимулюванням персоналу, яка б враховувала: індивідуальний підхід до кожного співробітника; стимули, що спонукають до активізації трудової діяльності і дозволяють відстежити слабкі сторони даної системи та визначають розмір коштів на оплату праці персоналу, а також взаємозв'язок потреб і потенційних можливостей підприємства

Об'єктом статті виступає стратегічна ціль забезпечення ефективного використання персоналу підприємства в сучасних умовах нестійкості економічних процесів та визначення пливку фінансового стимулювання в системі управління персоналом підприємства.

Основними завданнями статті є:

- визначити роль та зміст стратегії управління персоналом як стратегічної цілі;
- визначити критерії аналізу стратегій управління персоналом підприємства;
- розглянути теоретичні і методологічні засади стратегії управління персоналом підприємства;
- розглянути напрямки вдосконалення стратегії управління персоналом;
- розглянути проблему фінансового стимулювання працівників підприємства в Україні;
- визначити стимули для працівників підприємства.

Метою дослідження є аналіз стратегії управління персоналом і визначення заходів щодо її вдосконалення, покращення умов праці та фінансових стимулів на підприємстві.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи категорію управління працівниками, зазначаємо, що це процес впливу на діяльність окремого підлеглого, групи або організації в цілому для досягнення поставлених цілей у конкретних умовах. Воно являє собою взаємодію між керівником і підпорядкованим йому персоналом. За своїм змістом робота керівника полягає в тому, щоб впливати на поведінку та дії людей, спрямовуючи й мотивуючи їх на досягнення спільних цілей. За характером така робота в основному являє собою взаємодію, співробітництво між керівником і працівником. Важливим компонентом роботи керівника є наставництво та виховання персоналу.

Одним із найбільш результативних шляхів удосконалення менеджменту персоналу, можна вважати використання принципів управління підпри-

емством Анрі Файоля. Ефективне використання даних рекомендацій, на нашу думку, сприятиме:

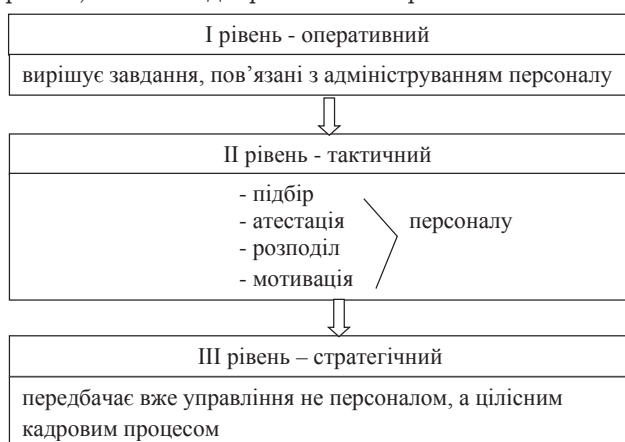
- розширенню можливостей підприємства протистояти конкурентам на відповідному ринку за рахунок використання персоналу з високим потенціалом, а також більш ефективного використання своїх сильних аспектів;

- посиленню конкурентних переваг підприємства за рахунок створення сприятливих умов для розвитку теоретичних знань й професійних навичок та вмій персоналу;

- формуванню компетентного управлінського персоналу;

- повному розкриттю здібностей персоналу до творчого, інноваційного розвитку, для досягнення як мети організації, так і особистих цілей працівників [6, с. 127].

Управління персоналом складається з трьох рівнів, які ми відображаємо на рис. 1.

Рис. 1. Рівні управління персоналом

Джерело: розроблена автором на основі джерел [1, 2]

Результативність і ефективність управління сучасною організацією значною мірою залежить від того, яких принципів дотримуються її керівники, приймаючи управлінське рішення, і які методи вони застосовують для їх реалізації. Правильний вибір забезпечить досягнення бажаного результату найменшими зусиллями.

Значення принципів управління полягає в тому, що з їх допомогою вищий менеджмент встановлює правила дії і поведінки, обов'язкові для всіх працівників організації, узгоджує, об'єднує, координує і регулює їхню діяльність, впливає на процес прийняття та реалізації управлінських рішень на всіх рівнях ієрархії, забезпечує вибір адекватних ситуацій методів управління.

Універсальні принципи управління:

- відображають загальні положення, характерні для організацій різних типів і видів;

- відповідають законам розвитку природи, суспільства і бізнесу;

- об'єктивно відображають сутність явищ і реальних процесів управління організацією [2, с. 46].

Важливою складовою управління персоналом є методи впливу керівників на трудову поведінку підлеглих. До них можна віднести: правові, соціально-психологічні, адміністративні, економічні. Правові методи управління базуються на розподілі, регламентуванні та використанні прав, обов'язків і відповідальності структурних підрозділів організації та посадових осіб [3, с. 359].

Соціально-психологічні методи управління ґрунтуються на врахуванні й використанні соціальних потреб та інтересів індивідів та колективів. В арсеналі соціально-психологічних методів управління є такі дійові засоби, як навчання та виховання, соціальне планування, моральне заохочення. Адміністративні методи управління засновані на владних розпорядчих, наказових способах впливу на персонал. Основними засобами такого управління є організаційно-розпорядчі документи: накази, розпорядження, інструкції, положення, стандарти, правила.

Економічні методи управління засновані на врахуванні й використанні економічних інтересів індивідуальних, групових, колективних. Основні засоби економічного управління такі: плани та графіки виконання робіт, нормативи, норми й ліміти витрачання ресурсів, калькуляції та ціни, кошториси витрат, економічні стимули й санкції [3, с. 360].

В умовах ринкової економіки забезпечення ефективності управління є метою будь-якого підприємства, оскільки саме ефективність управління забезпечує успішне функціонування та розвиток кожної організаційно-господарчої ланки.

Існує багато підходів до визначення поняття ефективності управління. Узагальнення різних підходів дало наступне трактування: ефективність управління – це результативність функціонування системи і процесу управління, як взаємодії керуючої і керованої систем, що забезпечує досягнення цілей підприємства, яка визначається співвідношенням ефекту від реалізації різноманітних інвестицій в систему управління підприємством з розміром витрат, необхідних для їх впровадження.

До показників соціальної ефективності управління належать:

- стан трудової дисципліни;
- оперативність і якість виконання рішень;
- виконання апаратом управління завдань, пов'язаних з підвищенням культури спілкування з працівниками підприємства [1, с. 163].

До напрямів підвищення ефективності управління можна віднести:

- ефективність застосування на практиці різних методів управлінського впливу, передусім економічних;

- підвищення кваліфікації управлінських кадрів;

- широке впровадження наукової організації праці управлінських працівників;

- механізація і автоматизація управління праці;

- застосування стимулів для працівників;

- впровадження прогресивної технології управління.

Розглядаючи питання стимулювання трудової діяльності працівників підприємства, логічно стверджувати, що результат роботи трудового колективу в значній мірі залежить від цілеспрямованих зусиль стосовно стимулювання трудової активності працівників. Мотивація є складовим елементом управління, однією з функцій менеджменту. Оскільки в основі трудової діяльності людини лежать її потреби та інтереси, головними з яких є матеріальні, то для створення тривалих мотивів людини до праці необхідно впливати на

розвиток її потреб особистого інтересу та сприяє розкриттю творчих здібностей.

Стимули можуть бути позитивними, коли працівник заохочується матеріально (премія, отримання частки прибутку, переведення на більш високооплачувану роботу) або морально (похвала, суспільне визнання заслуг), і негативними: матеріальні (зниження заробітної платні або премії, відшкодування матеріального збитку у разі виробництва бракованої продукції чи пошкодження устаткування), моральні (зауваження, догани, засудження трудової поведінки з боку товаришів по роботі).

На сьогоднішній день, підвищення значення трудових і статусних мотивів не означає абсолютного зниження ролі матеріальних стимулів. Вони, як і раніше, залишаються важливим каталізатором, здатним суттєво підвищити трудову активність та сприяти досягненню особистих цілей і цілей організації. Якщо працівник буде бачити, що коли організація досягне своїх цілей, і він при цьому отримає фінансовий стимул, то буде зацікавлений у ефективній роботі. В Україні більш розповсюдженим є матеріальне стимулювання персоналу, це обумовлено тим, що організація матеріального стимулювання може виступати або самостійним елементом організації оплати праці, або складовою системи нарахування заробітної плати [5, с. 61].

Особливе місце в системі стимулювання посідає фінансова мотивація. Фінансова мотивація включає:

- заробітну платню;
- регулярні грошові премії з нагоди певних подій (ювілей фірми, різноманітні державні та релігійні свята);
- нерегулярні грошові премії з нагоди певних подій в житті працівника (ювілей, народження дитини, певні досягнення у роботі);
- інші грошові виплати (відсотки від підписаних контрактів, гонорари).

Основним фінансовим джерелом мотивації персоналу на підприємстві є прибуток. Тому, організація стимулювання персоналу на підприємстві повинна здійснюватися у тісному зв'язку зі збільшенням обсягів реалізації продукції, підвищенням якості виготовленої продукції та рівня прибутковості підприємства.

Існує багато недоліків, які перешкоджають дієвому фінансовому стимулюванню персоналу та ускладнюють процес його організації. До основних з них слід віднести велику кількість показників преміювання, через що стимулювання втрачає прозорість. Не слід допускати фінансове стимулювання

персоналу побудоване на особистих стосунках між керівництвом і працівником, а не на особистих досягненнях працівника на підприємстві.

Ефективним буде застосування системи стимулювання праці персоналу, що ґрунтується на залежності двох мотиваційних факторів: участь працівника в прибутках підприємства та рівня прикладених ним зусиль [4, с. 152].

Запровадження такої форми фінансового стимулювання сприяє формуванню у персоналу підприємницького мислення, зацікавленості у розвитку фірми, залучення до процесу прийняття рішень. Це позитивно впливає на підвищення продуктивності праці, зниження витрат фірми, покращення якості продукції. А це, в свою чергу, веде до збільшення основних показників фінансової діяльності підприємства – доходу і прибутку, а також до збільшення фонду оплати праці та витрат підприємства на соціальні заходи.

Висновки. Формування трудового колективу – важливий і відповідальний момент в житті будь-якої організації, від якості якого залежить майбутнє створюваного підприємства. Трудовий колектив формується під керівництвом організатора трудового процесу – підприємця, а також на основі міжособистісних взаємин.

Якщо підприємець ефективно мислить, має стратегічне бачення, не боїться змін і вчасно реагує на проблеми кожного члена трудового колективу, як головного складового елемента підприємства, то підприємство функціонує та розвивається. У цьому випадку на перший план виходить стратегічний розвиток організації і персоналу.

Структура системи управління персоналом залежить від масштабів організації, її територіального розташування, характеру діяльності і інших факторів. У малих і середніх фірмах одна підсистема може виконувати функції декількох функціональних підсистем, при різних умовах одні підсистеми можуть бути ліквідовані, змінені, перетворені.

Зазначаємо, що фінансове стимулювання в системі управління персоналом підприємства, як метод активізації трудової діяльності, займає вагомий частку в управлінні підприємством. Загалом економічне стимулювання праці – це сукупність заходів, направлених на використання матеріальних, моральних, і соціальних форм впливу на інтереси людини. Для забезпечення ефективної мотивації необхідно поєднувати матеріальне та нематеріальне стимулювання, де матеріальне, в сучасних ринкових умовах України, займає значну частку і є більш ефективним.

Список літератури:

1. Авдєєв В.В. Управління персоналом: технологія формування команди: навч. посібник / В.В. Авдєєв – М.: Фінанси і статистика, 2008. – 412 с.
2. Данюк В.М., Гатюка В.М. Менеджмент персоналу: навч. посібник / В.М. Данюк, В.М. Гатюка. – К.: КНЕУ, 2008. – 398 с.
3. Орловська А., Бич Ю. Удосконалення управління персоналом підприємства як чинник економічного зростання // Вісник Львівського національного університету. – 2014. – Вип. 30. – С. 357–361.
4. Решміділова С.Л., Тельнов А.А. Актуальні проблеми матеріальної мотивації праці в умовах трансформації економіки // Вісник технологічного університету Поділля. – 2011. – № 3. – Т. 2: Економічні науки. – С. 150–154.
5. Шульга А.Ю. Использование зарубежного опыта в системе оплаты труда // Бизнес информ. – 2010. – № 9–10. – С. 60–62.
6. Юрій Е.О. Концептуальні підходи до управління підприємством / Е.О. Юрій, І.Б. Луцик // Науковий вісник Буковинського державного фінансово-економічного університету. Економічні науки.: збірник наукових праць. – Чернівці: БДФЕУ, 2014. – Вип. 26. – С. 118–128.

Юрий Э.А., Ныкыфорак С.П.

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

ФИНАНСОВОЕ СТИМУЛИРОВАНИЕ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные принципы управления персоналом. Описываются принципы и методы управления. Предоставляются предложения повышения эффективности управления персоналом. Раскрываются виды современного материального поощрения, их основные характеристики и создание особого подхода к финансовому стимулированию персонала предприятий.

Ключевые слова: управление, персонал, эффективность управления, методы управления, принципы управления, материальное поощрение, моральное поощрение.

Yuriy E.O., Nykyforak S.P.

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

FINANCIAL PROMOTION IN ENTERPRISE MANAGEMENT PERSONNEL

Summary

This article discusses the basic principles of management personnel. It describes the principles and methods of management. Given proposals improving the management staff. Disclosed types of modern material incentives, their main characteristics and create a special approach to fiscal stimulus personnel.

Keywords: management, staff, management efficiency, management methods, management principles, financial incentives, moral encouragement.

УДК 334.55

ЩОДО НАЦІОНАЛЬНОГО БРЕНДИНГУ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ПРОСУВАННЯ ЇЇ ІНТЕРЕСІВ У СВІТІ

Яремко З.М., Ткач Г.В.

Тернопільський національний економічний університет

У статті розглянуто поняття «національний брендинг» та концепцію конкурентної ідентичності Саймона Анхольта. Виокремлено національні інтереси України та їх взаємозв'язок з позиціонуванням країни у світі. Обґрунтовано важливість побудови ефективного бренду країни для України. Проведено SWOT-аналіз елементів шестикутника Анхольта з метою виявлення сильних та слабких складових національного брендингу. Запропоновано елементи, які можуть бути використані в якості складових бренду «Україна».

Ключові слова: бренд країни, національний брендинг, національні інтереси, SWOT-аналіз, шестикутник Анхольта, імідж країни.

Постановка проблеми. У сучасній системі міжнародних відносин важливу роль відіграє сприйняття країни у світовій спільноті, тобто те, наскільки якісно та продумано побудований бренд країни. Для України поняття брендингу є відносно новим, тоді як розвинуті країни світу вже тривалий час крок за кроком розбудовують власний імідж, вкладаючи в нього чималі ресурси. На сьогодні в нашій країні відсутні або слабо розвинені інституції, котрі могли б займатися розробкою національного бренду. Низький інтерес та незадовільні обсяги фінансування практично унеможливають ефективну побудову бренду «Україна», що виступає важливим аспектом просування національних інтересів у світі, особливо в умовах її інтеграції до ЄС. Все це зумовлює актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні та практичні питання брендингу більшою мірою були розглянуті зарубіжними фахівцями. Л. Чернатоні, М. Шеррінгтон, Д. Аакер, Т. Муноз, С. Кумар, Д. Леманн, К. Келлер і Дж. Фарлей розробляли різні підходи до оцінки ефективності брендингу та розглядали в якості бренду певну продукцію.

Використання брендингу на рівні держави було запропоновано в Концепції національного брендингу, розробленій в 1996 р. Саймоном Анхольтом, який є родоначальником даного поняття і експертом в цій галузі. Також піонерами у галузі брендингу територій вважають Воллі Олінса, який працював над формуванням брендів ряду міст і країн, Шарлотт Бірс (глава рекламного агентства Ogilvy & Mather), яка впродовж 2001-2003 років займалась ребрендингом Сполучених Штатів Америки.

Технології конструювання образу держави у комунікативному просторі досліджували Г. Ванштейн, Ф. Котлер, П. Родькін, В. Шаповалова.

А. Панкрухін, Ф. Котлер, Д. Хайде свої роботи присвятили порадам щодо формування брендингу країн через ефективне використання геофізичних, фінансово-промислових, кадрових, інтелектуально-технологічних ресурсів.

Проблемами просування позитивного іміджу країни в сучасних умовах займаються і українські вчені, такі як О. Андрійчук, В. Мірошниченко, А. Теплухін, Л. Шульгіна.

Разом із тим у науковій літературі поки що не приділяється достатньої уваги технології брендингу у контексті популяризації України та просуванню її інтересів у світі.

Мета статті полягає в аналізі національного брендингу в Україні в контексті просування її інтересів та розробці рекомендацій щодо підвищення його ефективності.

Виклад основного матеріалу. Досвід багатьох країн світу переконливо свідчить, що на сьогодні технологія «бренд країни» поставлена «на службу» просуванню національних інтересів. Вона полягає у формуванні та просуванні бренду країни як певного нематеріального активу, що ідентифікує країну серед інших, робить її бренд впізнаваним. Використання інструментарію брендингу стало, насамперед, наслідком задоволення цілком прагматичних потреб у залученні до країн туристів, студентів, інвестицій тощо. Головна мета бренду країни, як і брендів-торгових марок, полягає у створенні поінформованості, обізнаності щодо об'єкта.

На сьогодні високорозвинені країни світу використовують технології національного брендингу для управління сприйняттям країни з метою просування власних інтересів в міжнародній сфері. Переваги використання брендингових технологій полягають у тому, що вони можуть бути корисними не лише для держав-світових лідерів, а й для менш розвинених країн.

Поняття «національний брендинг» означає область знань і практичну діяльність, мета якої – вибудувати, вимірювати і управляти репутацією країн. Саймон Анхольт визначає брендинг країни як систематичний процес узгодження дій, поведінки, інвестицій, інновацій та комунікацій країни для реалізації стратегії конкурентної ідентичності. Це може бути як скромна діяльність урядового комітету з туризму і агентства із залучення інвестицій, так і десятиліття реалізації скоординованих і чітко спланованих стратегій всередині країни і на міжнародній арені в сфері культури, спорту, освіти, політики, туризму, міжнародної торгівлі [1, с. 34]. Вчений розробив концепцію конкурентної ідентичності, представивши її у вигляді шестикутника, що демонструє шість елементів сучасного бренду території – туризм, експортні бренди, політика, бізнес та інвестиції, культура, населення (рис. 1). Саме цю методичку буде використано у нашому дослідженні.

Під керівництвом С. Анхольта регулярно проводяться два глобальних дослідження, відомих як Anholt-GfK Roper Nation Brands Index («Індекс національних брендів») і Anholt-GfK Roper City Brands Index («Індекс брендів міст»). За індексом національних брендів у трійку лідерів

2015 року ввійшли Сполучені Штати Америки, Німеччина та Великобританія, тоді як Україна посіла 46 місце [3].

Рис. 1. Шестикутник Анхольта

Джерело: [2]

Окрім агентств Анхольта, рейтинг національних брендів також публікує відоме рекламне агентство FutureBrand. Мета його дослідження – виміряти «нематеріальні активи» країни, те, як країну сприймають представники міжнародного бізнесу, туристи, експерти в галузі туризму та національного брендингу, лідери громадської думки. У звіті Country Brand Index 2014-15 лідерами визначено Японію, Швейцарію та Німеччину, а США знаходяться на сьомому місці [4].

Британський практик корпоративної ідентичності та брендингу Воллі Олінс у своїй останній книзі «Brand New. The Shape of Brands to Come» (2014 р.) досліджує сучасний стан брендів країн та їх зміну під впливом глобалізаційних процесів [5]. Він зазначає, що у сучасному глобалізованому світі існує тенденція до стирання ідентичності країн, їх специфічних особливостей, котрі забезпечують цим державам конкурентні переваги у сфері реалізації національних інтересів.

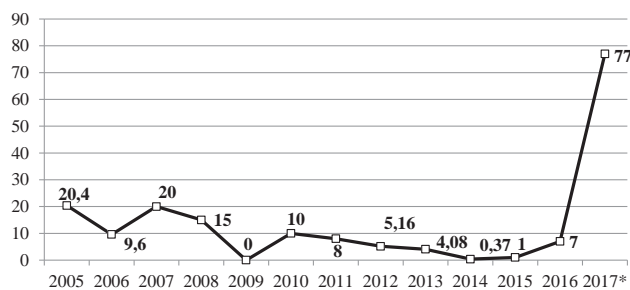
Проаналізувавши основні аспекти національного брендингу можна відзначити його позитивні та негативні ефекти. В першу чергу варто зазначити, що, наприклад, на рух міжнародного капіталу впливає сприйняття інвесторами країн як брендів. Позиціонування і управління брендом країни критично важливі завдання при залученні іноземного капіталу і вони впливають на те, як і де капітал може допомогти країні в кризових ситуаціях. Провідні світові інвестори можуть формувати свої уявлення про майбутнє економіки країни, ґрунтуючись на тому, як імідж бренду країни був представлений в засобах масової інформації. Крім того, позитивний імідж бренду може допомогти країні зупинити «відтік мізків».

Проте не завжди сильні бренди мають позитивний ефект і надають додаткові конкурентні переваги країнам за рахунок свого сформованого позитивного сприйняття. Існує теорія, яка стверджує, що якщо країна вважається лідером в одній конкретній сфері, то це перешкоджає розвитку іншим галузям економіки, наприклад,

Франція сприймається як країна моди та косметики, що заважає експорту французьких брендів з інших галузей промисловості (електроніки, побутової техніки і т. д.). Проте на сьогодні ця теорія ще не отримала наукового обґрунтування. Іноді прагнення країн просувати свої національні інтереси змушує їх використовувати не лише допустимі, з точки зору етики, PR-технології, але й методи «чорного піару», що заборонені законодавством багатьох країн.

На сьогодні Україну у світі асоціюють із політичною нестабільністю, невизначеністю зовнішньополітичного курсу та високим рівнем корупції. Це відлякує інвесторів та закріплює за країною імідж несамостійної держави, якою маніпулюють більш впливові держави (Росія, США). Тому важливим кроком для розвитку нашої держави, особливо в контексті інтеграції до ЄС, є створення позитивного бренду «Україна».

В першу чергу на шляху брендингу України варто виокремити національні інтереси нашої держави. Згідно із Законом України «Про основи національної безпеки України» виділяють наступні національні інтереси: гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина; захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів; зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві; забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України; створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення; збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку; збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів; розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу; інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі та в євроатлантичний безпековий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України [6].

Рис. 2. Динаміка фінансової підтримки забезпечення міжнародного позитивного іміджу України (млн. грн.)*

Джерело: [7]

*Примітка. Дані за 2017 рік взято із Додатку № 3 до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2017 рік» [7]

Наступним важливим елементом державного брендингу виступає фінансування іміджу дер-

жави. Нижче наведено динаміку обсягів коштів, що були виділені урядом України на просування іміджу держави у світовій спільноті (рис. 2).

Як можна побачити на графіку, впродовж досліджуваного періоду спостерігалася переважно спадна тенденція фінансування брендингу в Україні. Проте прогнозовані дані на 2017 рік можна вважати позитивним аспектом, адже значне збільшення фінансування дасть можливість почати активну роботу над розбудовою бренду України.

Варто також виокремити уже наявні на сьогодні проекти національного брендингу:

- Проведення інформаційної кампанії «Ukraine. Beautifully yours», суть якої полягає в ознайомленні світу із туристичним та культурним потенціалом України устами сучасних відомих українських жінок.

- Ukraine. Moving in the fast lane. Міжнародна інформаційна кампанія, мета якої через серію інформаційно-реklamних матеріалів відтворити динаміку економічних перетворень в Україні, покращити інвестиційний клімат та продемонструвати інвестиційні можливості країни.

- Проект «Міжнародний інформаційний центр «Україна». Його завдання полягає в забезпеченні оперативного пошуку та розповсюдженні по всьому світу позитивних новин про Україну, а також у стимулюванні появи таких новин.

- Значним поштовхом для розвитку національного бренду «Україна» стало Євро-2012, під час якого багато іноземців відкрили для себе Україну, з її дружним та працьовитим населенням. Після завершення чемпіонату американський телеканал CNN запустив про Україну цикл передач «Eye on Ukraine», де було зазначено, що проведення Євро змінило імідж України у світі і зробило країну цікавою для світу.

- В березні 2014 року відбулась презентація туристичного бренду України. Надалі, на міжнародних виставках під єдиним туристичним брендом Україну представлятимуть спільно туроператори, авіакомпанії, регіони країни.

- За підтримки Міністерства інформаційної політики України стартував проект «Україна. Гідність. Свобода. Креативність». Презентація проекту, зокрема буклету «Ukraine: Freedom, Dignity, Creativity» та інтерактивного сайту проекту, відбулася в листопаді 2015 року. За допомогою хештегу «#MyUkraineIs» кожен українець буде впливати на популяризацію нашої країни.

- В жовтні 2016 року урядом держави було схвалено Концепцію популяризації України у світі та просування її інтересів у світовому інформаційному просторі, розроблену Міністерством інформаційної політики України. У документі зазначено важливість та можливі шляхи просування українських інтересів у світі. Реалізація Концепції розрахована на період до 2020 року.

Для того, щоб визначити основні напрямки, можливості та проблемні місця України на шляху формування власного бренду, доцільно використати представлений вище шестикутник Анхольта крізь призму SWOT-аналізу.

Одним із ключових аспектів бренду країни є її населення. На шляху формування бренду України можна використати наступне: українці – трудолюбива нація, що характеризується високим рівнем свідомості, громадської активності та па-

тріотизму, а молодь країни зацікавлена у знаннях та нових здобутках.

Щодо сфери туризму, то на сьогодні в якості складової брендингу варто використати вигідне географічне розташування, значний історико-культурний та рекреаційний потенціали, наявність морського узбережжя та гірських районів. Також доцільно наголошувати на тому, що в країні активно здійснюється адаптація українського туристичного законодавства до міжнародних норм.

Україна має значний експортний потенціал, який в перспективі зможе перетворити країну на державу з дійсно ринковою економікою. Саме на цьому і варто зосередитись при формуванні бренду, а також використати наступні переваги: поширення закордон товарів власного виробництва та утримання позицій країни на світових ринках зернових та олійних культур.

Крім цього ІТ стала третьою сферою в Україні за обсягами експорту в 2015 році. Значна частка інвестицій у цій сфері належить іноземним інвесторам, разом із низькою відносною вартістю послуг українських ІТ-спеціалістів це допоможе підняти бренд «Україна» на новий рівень.

Варто також зазначити, що українська держава має значний дослідницький потенціал, котрий хоч і поступається середньоевропейському рівневі, проте випереджає майже всі країни – нові члени ЄС. Особливо це стосується природничих наук, машинобудування, зокрема авіабудування (Ан-225 «Мрія» – найбільший та найпотужніший у світі транспортний літак, створений київським КБ імені Антонова), фармацевтичної промисловості (не зважаючи на погіршення макроекономічних показників країни, фармацевтичний ринок продовжує динамічно розвиватися).

Таблиця 1

SWOT-аналіз населення України

Сильні сторони	Слабкі сторони
чисельність населення; значна кількість працездатного населення; висока релігійність населення; високий рівень самоорганізації населення; висока громадська активність молоді; високий рівень народжуваності, порівняно з країнами Європи	висока трудова міграція; відтік інтелектуальних ресурсів закордон; недостатня зайнятість населення; високий рівень безробіття; висока смертність працездатного населення; наявність проблем в освітній сфері; зниження попиту на окремі спеціальності; низький рівень оплати праці
Переваги	Загрози
активне поширення звичаїв та традицій; популяризація української мови; підвищення самосвідомості населення; зростання чисельності осіб, які вивчають іноземні мови	поширення російської мови; зростання трудової міграції та втрата трудових ресурсів; зниження народжуваності в молодих сім'ях в результаті міграції; зростання попиту на низькокваліфіковані кадри

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 2

SWOT-аналіз туристичної галузі України

Сильні сторони	Слабкі сторони
особливості географічного положення та рельєфу; сприятливий клімат; багатство природного, історико-культурного та рекреаційного потенціалів; наявність морського узбережжя з відносно м'яким кліматом; можливість організації гірськолижних курортів; існування джерел з мінеральною водою і лікувальними грязями	відсутність належної інфраструктури; неефективне та нераціональне використання природних ресурсів; відсутність чіткої стратегії розвитку індустрії туризму; відносно невисокий рівень кваліфікації туристичних кадрів; скорочення практично удвічі туристичних потоків в Україну іноземних туристів; деградація ринку внутрішнього туризму; слабо розвинений внутрішній туризм; рівень надання туристичних послуг визначається як задовільний
Переваги	Загрози
зростання конкурентоспроможності країни та окремих її регіонів; розвиток міжнародної співпраці; зростання рівня зайнятості населення; зростання споживчого попиту та валютних надходжень; адаптація вітчизняного туристичного законодавства до міжнародних норм	низький рівень підтримки малого бізнесу в туристичній галузі; відносно мала кількість залучених іноземних інвестицій для реконструкції і нового будівництва туристичних об'єктів; нехтування міжнародного досвіду ведення туризму; неефективність діяльності центральних органів виконавчої влади у сфері туризму; значне падіння відвідань України іноземними туристами в результаті військового протистояння на Сході України

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 3

SWOT-аналіз експорту України

Сильні сторони	Слабкі сторони
партнерство з різними країнами; значний потенціал агропромислового комплексу, зокрема зернової галузі; 80% експорту належать металургії, машинобудівній та хімічній галузям; позитивний баланс торгівлі послугами, динамічне зростання експорту ІТ-послуг	низькі показники експорту високотехнологічних товарів та послуг; орієнтація на експорт сировини, а не готової продукції
Переваги	Загрози
підвищення платоспроможного попиту; зростання виробництва; зростання доходів населення; зростання рівня зайнятості; членство в СОТ; зростання цін на товари металургійної, хімічної та машинобудівної галузей на світовому ринку; високий рівень транзитного та дослідницького потенціалів	виокремлення лише декількох основних торговельних партнерів; перевага імпорту над експортом; висока залежність від імпорту природного газу

Джерело: розроблено авторами

На даний час важливим кроком для реалізації брендингової стратегії в Україні є зміна іміджу влади. Рушіями у цій сфері є молоді політики та активісти, а також активна участь країни у діяльності міжнародних організаціях.

Значну роль для брендингу відіграють інвестиції. Отже у сфері інвестицій та бізнесу Україна повинна опиратись на зростаючий обсяг іноземних інвестицій, тобто сприятливий інвестиційний клімат, зростання у світовому рейтингу «Doing Business», переваги транскордонного співробітництва.

В Україні є значна культурна база для розробки власного бренду. Милозвучність української мови, всесвітнє визнання видатних постатей минулого та сучасності, популяризація української вишиванки – усі ці фактори роблять країну надзвичайно привабливою для міжнародної спільноти.

Враховуючи вищенаведені дані, слід підкреслити, що не зважаючи на певні проблеми, бренд «Україна» має усі шанси стати одним із найпопулярніших у світі. Запорукою його успішної реалізації повинна бути координація роботи задіяних держорганів і відповідних організацій. Варто на-

голосити, що значну частину фінансування такої програми повинен взяти на себе уряд держави, як це зробили провідні країни світу, крім цього доцільно залучити й інших інвесторів.

Висновки і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. На основі проведеного дослідження авторами було проаналізовано особливості національного брендингу в Україні в контексті просування її інтересів. Можна з впевненістю стверджувати, що в державі сформувався позитивна тенденція до створення бренду «Україна». Це пов'язано із збільшенням видатків на створення позитивного іміджу країни та активною роботою Міністерства інформаційної політики у цій сфері. Крім цього, на нашу думку, при розробці державного бренду «Україна» необхідно опиратися на висновки, сформовані в результаті проведеного в статті SWOT-аналізу. В перспективі для української держави необхідним виступає об'єднання усіх наявних проєктів популяризації її у світі під керівництвом однієї організації, аналіз їх ефективності та формування однієї дієвої стратегії національного брендингу.

Таблиця 4

SWOT-аналіз політичної ситуації та уряду України

Сильні сторони	Слабкі сторони
значна кількість молодих політиків; високий рівень свідомості населення; висока громадська активність;	корумпованість чиновників, проблема з питанням демократії; негативний імідж української влади; відсутність чітко сформованого політичного курсу; явище «олігархії»; більшість політичних партій не мають чітко сформованої ідеології; недовіра до української влади
Переваги	Загрози
курс на інтеграцію з ЄС; членство у різноманітних міжнародних організаціях (ООН, ОБСЄ, СОТ, ГУАМ, МАГАТЕ та ін.);	бідність населення; військова агресія з боку Росії; протистояння Заходу і Сходу

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 5

SWOT-аналіз інвестицій та бізнесу в Україні

Сильні сторони	Слабкі сторони
проведення бізнес-форумів за участю потенційних іноземних інвесторів на регулярній основі; позитивний клімат для міжнародних брендів; розширення ринків збуту; велика кількість інвестиційно привабливих об'єктів; вигідне географічне положення; наявність значної сировинної бази	труднощі в роботі з банківським сектором і митницею; високі податки; труднощі для іноземних підприємців у сфері податків та умов ведення бізнесу; низький рівень підтримки малого бізнесу; нестабільність законодавчої бази
Переваги	Загрози
зростання обсягу іноземних інвестицій в окремі галузі економіки; 80 місце у рейтингу Світового банку «Doing Business 2017»; активізація транскордонного співробітництва; пошкваллення інвестиційного середовища та залучення зовнішніх інвестицій в економіку; співпраця з міжнародними партнерами; підвищення рівня підготовки інвестиційних проєктів відповідно до вимог міжнародних інвестиційних фондів	погіршення економічної ситуації у 2016 році внаслідок продовження агресивної політики Російської Федерації, окупації Криму і військових операцій на сході України; послаблення експортно-імпорتنих відносин з країнами Митного Союзу; скорочення російських інвестицій; відсутність механізмів страхування інвестиційних ризиків; непрогнозованість інвестиційної діяльності

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 6

SWOT-аналіз рівня культури та традицій в Україні

Сильні сторони	Слабкі сторони
дуже багато яскравих традицій та обрядів; релігійність населення; милозвучність української мови; українські письменники і поети широко відомі у всьому світі; роботи найвідомішого поета і художника Тараса Григоровича Шевченка перекладаєні більш ніж на 70 мов; вишиванка – візитка української держави	конфлікти у діловій культурі між Заходом і Сходом; поширення російської мови; пропагування іноземних традицій, зокрема російських
Переваги	Загрози
туристична привабливість; інвестиційна привабливість; проміжне становище української культури між європейською та азійською культурами	глобалізація та інтеграційні процеси у світовій спільноті

Джерело: розроблено авторами

Список літератури:

1. Anholt S. Competitive identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions / Simon Anholt. – London: Palgrave Macmillan, 2007. – 147 с.
2. Anholt S. What is a Nation Brand? [Електронний ресурс] / Simon Anholt – Режим доступу: http://www.superbrands.com/turkeysb/trcopy/files/Anholt_3939.pdf
3. Leading Countries. Top 10 Nations. Anholt-GfK Nation Brands Index. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nation-brands.gfk.com>
4. Country Brand Index 2014-15. FutureBrand. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.futurebrand.com/uploads/CBI-14_15-LR.pdf
5. Olins W. Brand New. The Shape of Brands to Come [Електронний ресурс] / Wally Olins // Thames & Hudson. – 2014. – Режим доступу: <http://www.thamesandhudsonusa.com/books/brand-new-the-shape-of-brands-to-come-softcover>
6. Конституція України. Закон України «Про основи національної безпеки України» № 630-VIII від 07.08.2015 р. [Електронний ресурс]: Відомості Верховної Ради України, 2015. – № 39. – 351 с. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/964-15>
7. Проект Закону про Державний бюджет України на 2017 рік № 5000-VIII від 03.11.2016 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ukurier.gov.ua/media/documents/2016/09/16/budget_16_finall.pdf

Яремко З.М., Ткач Г.В.

Тернопольский национальный экономический университет

ОТНОСИТЕЛЬНО НАЦИОНАЛЬНОГО БРЕНДИНГА В УКРАИНЕ В КОНТЕКСТЕ ПРОДВИЖЕНИЯ ЕЕ ИНТЕРЕСОВ В МИРЕ

Аннотация

В статье рассмотрено понятие «национальный брендинг» и концепцию конкурентной идентичности Саймона Анхольта. Выделены национальные интересы Украины и их взаимосвязь с позиционированием страны в мире. Обоснована важность построения эффективного бренда страны для Украины. Проведен SWOT-анализ элементов шестиугольника Анхольта с целью выявления сильных и слабых составляющих национального брендинга. Предложено элементы, которые могут быть использованы в качестве составляющих бренда «Украина».

Ключевые слова: бренд страны, национальный брендинг, национальные интересы, SWOT-анализ, шестиугольник Анхольта, имидж страны.

Yaremko Z.M., Tkach H.V.

Ternopil National Economic University

ABOUT NATION BRANDING IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE PROMOTION OF ITS INTERESTS IN THE WORLD

Summary

The term «nation branding» and the concept of competitive identity by Simon Anholt are considered in the article. The national interests of Ukraine and its relationship with positioning of the country in the world are highlighted. The importance of building an effective country brand for Ukraine is proved. SWOT-analysis of the elements of Anholt's hexagon is conducted to identify strengths and weaknesses of the nation branding. The elements that can be used as components of the brand «Ukraine» are proposed.

Keywords: country brand, nation branding, national interests, SWOT-analysis, Anholt's hexagon, the country's image.

УДК 338.24.021.8

КОНЦЕСІЯ ЯК СПОСІБ РОЗВИТКУ ТРАНСПОРТНО-ЛОГІСТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В УКРАЇНІ

Ярошенко Л.Л.

Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана

У статті проаналізовано багатомісячну історію концесій, виділено періоди їх формування та розглянуто стан розвитку концесій в Україні. Досліджено найбільш поширені концесійні схеми залучення коштів. Особливу увагу приділено концесійній схемі типу будівництво-експлуатація/управління-передача. Розглянуто досвід застосування концесій в Україні у транспортній галузі.

Ключові слова: концесія, концесійна схема, BOT, BOOT, концесіонер.

Постановка проблеми. В Україні так як і в світі спостерігається невідповідність між потребами у інвестиціях в інфраструктуру і можливостями їх задовольнити. На додачу, в Україні спостерігається криза державних фінансів, яка значно обмежує наші інвестиційні ресурси. У світі вже багато років існує велике різноманіття моделей залучення приватних інвестицій у галузі інфраструктури, які в нашій країні майже не використовуються. Концесія є однією із таких моделей. Концесії часто розглядаються як альтернатива приватизації в галузях, де її проведення через різні причини виявляється неможливим. Однак, в Україні концесії майже не використовуються і весь фінансовий тягар із розбудови, реконструкції, модернізації та ремонту транспортно-логістичної інфраструктури лягає на плечі держави. Саме тому доцільно більш детально дослідити механізм концесії і можливості його застосування в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізом питань взаємодії держави і приватного сектору в рамках концесійних відносин займаються такі науковці, як Головінов О.М., Надолішній П.І., Ольшанський О.В., Сай І.А. та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Але більшість праць присвячені історичним аспектам, правовим або загальним питанням функціонування концесій. Водночас економічним проблемам сучасної концесійної діяльності в інфраструктурних галузях приділяється недостатньо уваги.

Мета статті. Метою публікації є дослідження найбільш поширених концесійних схем у світі, аналіз особливостей розвитку та можливості застосування концесій в Україні.

Виклад основного матеріалу. Сутність поняття «концесія» відображено у Законі України «Про концесії» концесія – надання з метою задоволення громадських потреб уповноваженим органом виконавчої влади чи органом місцевого самоврядування на підставі концесійного договору на платній та строковій основі юридичній або фізичній особі (суб'єкту підприємницької діяльності) права на створення (будівництво) та (або) управління (експлуатацію) об'єкта концесії (строкове платне володіння), за умови взяття суб'єктом підприємницької діяльності (концесіонером) на себе зобов'язань по створенню (будівництву) та (або) управлінню (експлуатації) об'єктом концесії, майнової відповідальності та можливого підприємницького ризику [1]. З даного

визначення можна виділити 2 основні особливості концесій це те, що: по-перше, концесії передбачають надання права створення та/або управління об'єктом, а не володіння ним; по-друге, це право створення та/або управління об'єктом є обмеженим у часі, як правило 15-30 років.

Концесія є не новим поняттям і має багатомісячну історію становлення та розвитку, як щодо її правової форми (акт публічної влади, певний дозвіл, договір), так і предмету концесійних правовідносин (природні ресурси, зокрема надра, об'єкти інфраструктури державної та комунальної форми власності тощо). Історико-правовий аналіз розвитку концесійної діяльності дозволяє виділити такі періоди формування концесій:

– період Середньовіччя, для нього характерним є те, що концесії надавалися виключно у сфері надкористування, які отримали назву гірничих концесій. У цей період концесії мали односторонній (не договірний) характер та були результатом прояву волі лише монарха, мали силу закону і надавалися за актами публічної влади (зокрема жалуваними грамотами), а тому відносили концесіонера і концесіодавця будувались на основі чіткої субординації (підпорядкування). Концесіонер мав право проявити свою волю лише в рамках згоди чи незгоди із запропонованими умовами гірничої концесії, тобто прийняти концесію, як благо в цілому чи відмовитись від неї взагалі;

– дореволюційний період (середина XIX століття – 1917 р.) характеризується тим, що в цей період реалізація концесій відбувалась як на загальнодержавному, регіональному, так і на муніципальному рівнях. Поширеними були природоресурсні концесії і лише згодом концесії починають застосовуватися щодо об'єктів інфраструктури. Концесійна діяльність здійснювалася на договірній основі;

– радянський період (1917-1937 рр.). Цей період характеризувався існуванням переважно загальнодержавних концесій, оскільки, з одного боку, рішення про надання концесії приймав Головний концесійний комітет при РНК СРСР а, з іншого – концесії у той час мали на меті подолання економічної кризи та нарощування виробництва у різних галузях економіки країни. У цей період концесіонерів допускали до тих сфер господарювання, які представляли собою виключну монополію держави. При цьому концесіонерами виступали переважно іноземні інвестори, втім в період НЕПу не виключалась можливість надання концесій і вітчизняним суб'єктам господарю-

вання. Здійснення концесійної діяльності у цей період показало, що метою залучення іноземного капіталу в економіку держави були інтереси її економічного розвитку, подолання економічної і технічної відсталості. Крім того, це сприяло залученню твердої валюти, зростанню доходів до бюджету у формі часткових відрахувань від обороту та інших доходів, додатковому насиченню внутрішнього ринку, зменшенню безробіття, поліпшенню платіжного балансу тощо;

– сучасний період (1992 р. – по теперішній час). Саме у 1992 р. було прийнято Закон України «Про іноземні інвестиції», який передбачав можливість залучення іноземних інвестицій на концесійній основі. Переважно об'єктом концесії у той час виступали природні ресурси. Ключовими змінами у правовому регулюванні концесійних відносин були ознаменовані 1999 р. та 2003 р., у яких були прийняті Закон України «Про концесії» та Господарський кодекс України.

Загалом, залучення інвестиційних коштів у сферу державного та комунального господарства досягається завдяки використанню різноманітних концесійних схем. Одна від одної ці концесійні схеми відрізняються особливістю будови концесійного договору, що проявляються у визначенні об'єкту договору, розподілі прав та обов'язків сторін договору та інших характерних специфічних умовах договору. Так, на теперішній час переважно використовуються такі види концесійних договорів: BOT, BOOT, ROT, ROOT, BTO, BOO, BOMT, BLT тощо. Нерідко вони, поєднуючись між собою, створюють новий вид договорів концесії.

У чинному українському законодавстві переважно використовуються у певному поєднанні концесійні схеми BOT (Build, Operate, Transfer – будівництво, експлуатація/управління, передача), ROT (Rehabilitate, Operate, Transfer – реконструкція, експлуатація/управління, передача) та BTO (Build, Transfer, Operate – будівництво, передача, експлуатація/управління). Проте, у найближчому майбутньому планується удосконалити українське законодавство у частині концесій, що зможе значно розширити використання концесійних схем в Україні.

Розглянемо детальніше найбільш поширені концесійні схеми.

Найбільш традиційною концесійною схемою є BOT (Build, Operate, Transfer – будівництво, експлуатація/управління, передача), яка передбачає що концесіонер зобов'язаний профінансувати, спроектувати, побудувати, використовувати та управляти об'єктом концесійної угоди за певну плату, а потім передати актив безкоштовно уряду після закінчення зазначеного терміну концесії. Перевагами даної схеми є: використання приватних інвестицій замість державних інвестицій з передачею всіх ризиків приватному сектору, отримання унікальних передових знань і технологій, що є надзвичайно важливим для країн, які розвиваються. Серед недоліків цієї концесійної можна відмітити: такого роду проекти дуже складні з точки зору технічних і фінансових питань та потребують залучення експертів і консультантів високого рівня, збільшенні витрати користувачів, розбіжності між вигодами приватного сектора і державного сектора.

Офіційно вважається, що вперше схему BOT для розвитку інфраструктури було використано у Туреччині у 1984 р. прем'єр-міністром Озалом, як частину загальнодержавної програми приватизації для розвитку інфраструктури. Проте, BOT підхід був використаний ще в 1834 році при будівництві Суецького каналу.

Продовжуючи, можна виділити такі етапи у реалізації BOT проектів:

Етап 1. Виявлення проектів, які доцільно реалізувати за допомогою BOT схеми. Даний етап передбачає аналіз ринку та існуючих проектів з метою обрання найбільш підходящих проектів.

Етап 2. Реалістичність реалізації проекту. Визначення чи доцільно реалізувати проект за такою схемою та розрахунок потенційних економічних вигод та витрат.

Етап 3. Оцінка та обрання концесіонера. Формування критеріїв (термін концесійної угоди, тариф, надійність, тощо) та оцінка потенційних концесіонерів.

Етап 4. Будівництво та управління об'єктом концесії (безпосередня реалізація проекту). Досить часто на даній стадії відбувається перегляд умов реалізації проекту, що може бути викликано наступними причинами:

- Політичні та інституційні причини: не вирішені раніше конфлікти, відсутність будь-яких дій зі сторони концесіонера у реалізації проекту, недоліки під час організації конкурсу для обрання концесіонерів тощо.

- Агресивні конкурсні процедури. З метою виграву учасники пропонують нереалістичні проекти. Через відсутність достатнього контролю з боку держави такі проекти виграють тендери.

- Недосконалість концесійних контрактів і не дотримання їх державою, зокрема спрямування контракту не на зростання ефективності функціонування інфраструктури, а на отримання максимальної плати за передачу об'єкту концесії.

- Часті зміни законодавства та значна регуляція ринку з боку держави.

- Зміни у макроекономічному середовищі.

Етап 5. Передача об'єкту концесії державі. Після закінчення строку дії договору об'єкт концесії передається державі.

Концесійна схема BOOT (Build, Own, Operate, Transfer – будівництво, володіння, експлуатація/управління, передача) передбачає, що концесіонер фінансує, будує, володіє, експлуатує об'єкт концесії та передає його державі після певного часу. Головна відмінність між BOT і BOOT є у самому об'єкті концесії, оскільки BOOT схема може застосовуватися лише для тих об'єктів, що можуть генерувати прибуток.

BOOT схема передбачає створення спеціальної компанії з управління об'єктом концесії. Типову структуру BOOT проекту зображено на рис. 1.

Концесійні схеми ROT (Rehabilitate, Operate, Transfer – реконструкція, експлуатація/управління, передача) та ROOT (Rehabilitate, Own, Operate, Transfer – реконструкція, володіння, експлуатація/управління, передача) подібні до BOT й BOOT схем відповідно. Однак, на відміну від BOT/BOOT схем ROT/ROOT передбачають не будівництво принципово нового об'єкту, а реконструкцію уже існуючого.

Існування великої кількості концесійних схем говорить про значне їх використання. Однак, в Украї-

ні концесії майже не використовуються. Лише зараз на державному рівні починаються активно декларуватися наміри використання концесій, зокрема у автомобільній автодорожній та морській сферах.

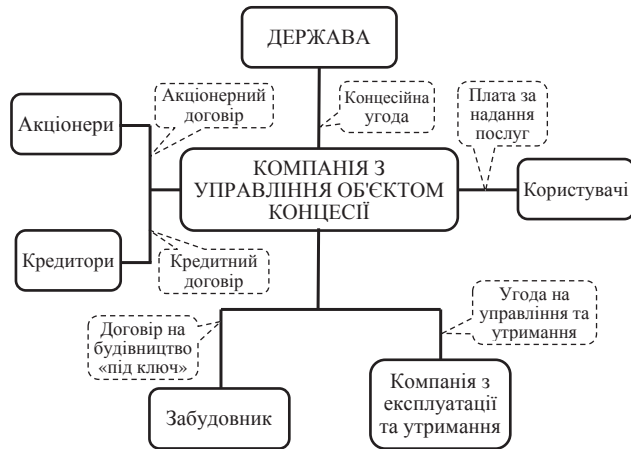

Рис. 1. Суб'єкти ВООТ концесійної схеми

Досить цікавими є плани уряду щодо використання концесії саме у морській галузі. Так, згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2012 року № 1055 «Деякі питання надання в концесію об'єктів державної власності» 18 морських портів України можуть передаватися в концесію з можливістю реалізації декількох концесійних проектів у кожному порту. До цього переліку входять найбільші порти України у тому числі:

- Державне підприємство «Одеський морський торговельний порт»
- Державне підприємство «Миколаївський морський торговельний порт»
- Державне підприємство «Іллічівський морський торговельний порт»
- Державне підприємство «Херсонський морський торговельний порт»
- Державне підприємство «Ізмаїльський морський торговельний порт»

Передача найбільших морських портів України у концесію надасть можливість значно наростити морський потенціал України шляхом доступу до значних інвестицій та нових технологій. Проте, варто також враховувати що передача портів у концесію має велику кількість ризиків, особливо враховуючи українські реалії: можливість втрати чи послаблення контролю з боку державних органів за зростанням тарифів та якістю послуг; банкрутство підприємства-концесіонера може мати негативні соціальні наслідки і призвести до втрати довіри населення до державних органів влади; концесія в умовах непрозорості дозвільних процедур та недосконалості вітчизняного правового поля створює додаткові умови для корупційних дій, можливість втрати

об'єкта концесії у випадку суперечки з органами влади та концесіонером тощо.

Однак, варто зазначити що на даному етапі концесійне фінансування для даних портів ще не залучалось, оскільки в уряді активно працюють над новим законом про концесії і лише після його прийняття почнуться активні дії з передання портів у концесію.

Ситуація в автомобільній галузі є дещо цікавішою, оскільки на відміну від інших сфер у цій галузі уже є досвід залучення концесійного фінансування. На жаль, дані концесійні проекти були так і не втілені на практиці та розірвані державою у зв'язку з невиконанням концесіонерами взятих на себе зобов'язань:

1) Розпорядження КМУ від 16 листопада 2002 р. № 658-р Про надання ВАТ «Виробничо-наукова компанія «Розточчя СТ» концесії на будівництво та експлуатацію автомагістралі «Львів-Броди».

2) Указ Президента України від 04.07.1998 № 739/98 «Про концесію на будівництво та експлуатацію нової автомобільної дороги Львів-Краковець».

Розірвання даних концесійних угод свідчить про недосконалість чинного законодавства, особливо у частині проведення конкурсного відбору. Варто зазначити, що в нинішніх макроекономічних умовах Україні буде важко знайти концесіонерів, які виконуватимуть взяті на себе зобов'язання через негативний імідж на міжнародній арені та відсутність великих гравців на національному ринку, які можуть здійснювати багатомільйонні інвестиції.

Висновки і пропозиції. Сьогодні у світі концесії відіграють роль механізму забезпечення доступу до капіталу і управління у сферах, які традиційно є державними монополіями: громадські послуги, утримання та розвиток інфраструктури. На даному етапі розвитку, концесія протиставляється приватизації, оскільки надає можливість передавати великі концесійні об'єкти приватному сектору на довгостроковий, період з подальшим поверненням державі.

На жаль, наша країна майже не використовує концесії як інструмент залучення інвестицій у транспортно-логістичну інфраструктуру, а існуючий досвід використання концесій є негативним, оскільки проекти так і не було реалізовано. Однією із причин відсутності активного використання концесій в Україні є недосконалість законодавства, зокрема в нашому законодавстві передбачено лише використання декількох концесійних схем: BOT (Build, Operate, Transfer – будівництво, експлуатація/управління, передача), ROT (Rehabilitate, Operate, Transfer – реконструкція, експлуатація/управління, передача) та ВТО (Build, Transfer, Operate – будівництво, передача, експлуатація/управління).

Список літератури:

1. Закон України «Про морські порти», Верховна Рада України; Закон від 17.05.2012 № 4709-VI. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4709-17>
2. Закон України «Про концесії», Верховна Рада України; Закон від 16.07.1999 № 997-XIV. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/997-14>
3. Деякі питання надання в концесію об'єктів державної власності, Кабінет Міністрів України, Постанова від 15.10.2012 р. № 1055, [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1055-2012-p>

4. Розпорядження КМУ від 16 листопада 2002 р. N 658-р Про надання ВАТ «Виробничо-наукова компанія «Розточчя СТ» концесії на будівництво та експлуатацію автомагістралі «Львів-Броди» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/658-2002-%D1%80>
5. Указ Президента України від 04.07.1998 № 739/98 «Про концесію на будівництво та експлуатацію нової автомобільної дороги Львів-Краковець» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/739/98>

Ярошенко Л.Л.

Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана

КОНЦЕССИЯ КАК СПОСОБ РАЗВИТИЯ ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В УКРАИНЕ

Аннотация

В статье проанализировано многовековую историю концессий, выделено периоды их формирования и рассмотрено состояние развития концессий в Украине. Исследованы наиболее распространенные концессионные схемы привлечения средств. Особое внимание уделено концессионной схеме типа строительство-эксплуатация/управление-передача. Рассмотрен опыт применения концессий в Украине в транспортной отрасли.

Ключевые слова: концессия, концессионная схема, BOT, BOOT, концессионер.

Iaroshenko L.L.

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

CONCESSION AS A WAY TO DEVELOP TRANSPORT AND LOGISTICS INFRASTRUCTURE IN UKRAINE

Summary

In the article the history of concessions is analyzed and structured and special attention is paid to its formation in Ukraine. The most common concession schemes to raise funds are researched. Build, Own, Operate, Transfer concession is studied in more depth. Ukraine experience of concession application was studied.

Keywords: concession, concession scheme, BOT, BOOT, concessionaire.

УДК 338.144:017

ОПТИМІЗАЦІЯ ФОРМУВАННЯ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ

Ястремська Н.М.

Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Стаття присвячена оптимізації процесу формування корпоративної культури. Уточнено методологічні засади використання лідерських якостей співробітників в процесі формування корпоративної культури. Запропоновано алгоритм створення корпоративної культури, що включає її позиціонування на декількох рівнях, а також забезпечення відповідних фінансових результатів. Управління корпоративною культурою розглядається як нематеріальний актив, що має вартість і створює умови для отримання доходу підприємства. Окрім того, дає підприємству переваги за рахунок зменшення конфліктності, покращення ділових взаємовідносин, скорочення невиробничих витрат часу, росту економічної ефективності бізнесу.

Ключові слова: співробітник, корпоративна культура, конфліктність, система цінностей, ефективність.

Постановка проблеми. Заохотити співробітника до плідної праці, максимально використовуючи його потенціал, розкриваючи перед ним можливості професійного і кар'єрного зростання може цілеспрямовано створена корпоративна культура, яка враховує особливості і потреби певного підприємства. Звідси постає питання оптимізації процесу формування корпоративної культури, вдосконалення його алгоритму і методології.

Актуальність обраної теми обумовлена необхідністю пошуку нових інструментів управління в умовах інтеграції країни в економічному світовому просторі, динамічності постійно зростаючого ринку та диверсифікації промисловості. Для сучасних підприємств все складніше стає успішно конкурувати з іншими підприємствами в традиційний спосіб. Якщо технічний рівень виробництва, організаційна структура, кваліфікація кадрів, рівень їх мотивації і оплати праці, стратегія розвитку регламентується відповідною нормативною базою, то людський фактор впливає на формування певних відносин, що виникають під впливом багатьох факторів, основними з яких можна назвати ментальність, історичний досвід, традиції і звичаї, смаки і духовні цінності. Це сприяє створенню особливого мікроклімату в колективі. Корпоративна культура є інструментом управління та має ефективний вплив на складові організації. В сучасних умовах для подолання важких економічних ситуацій дуже важливо об'єднати персонал підприємства, зробити його лояльним до свого підприємства. Тому менеджерам підприємств потрібно враховувати не лише матеріальні та фінансові ресурси, але й корпоративну культуру підприємства. Адже саме оптимізація формування та розвиток корпоративної культури підприємства дає змогу побачити й усвідомити, якими цінностями, традиціями, нормами та способами здійснюється діяльність працівників підприємства та досягаються цілі.

Постійні зміни зовнішнього середовища спонукають до змін і внутрішнього середовища підприємства, що веде за собою зміни і в корпоративній культурі підприємства. Кожні зміни на підприємстві викликають опір з боку персоналу, втрату ними відчуття захищеності та стабільності. Зменшення цього опору можливе за рахунок оптимізації формування та розвитку сильної корпоративної культури, орієнтацією якої є динамічні зміни на випередження конкурентів

(постійний розвиток організації) та мінливого зовнішнього середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі розгляду питання формування корпоративної культури присвячена значна кількість робіт. Різноманітність публікацій, застосування в них різного понятійного апарату, методів дослідження свідчить про складність даного питання, яке розглядалося такими дослідниками як Безос Д., Веренков О., Грох Н., Далтон М., Иванов І., Комаров О., Кук Р., Литвинова Н., Мейо Е., Поліщук О., Равазі Д., Сардак О., Трайс Х., Уорнер У., Хенді Ч., Фрітцше Д.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У більшості досліджень авторами розглядається загальна тенденція формування корпоративної культури, проте вплив співробітників на оптимізацію формування корпоративної культури потребує додаткового дослідження.

Мета статті. Полягає в обґрунтуванні ефективності підходів до формування корпоративної культури з врахуванням впливу співробітників на процес її формування.

Виклад основного матеріалу. Ефективність діяльності підприємства визначається технічним рівнем виробництва, організаційною структурою, кваліфікацією кадрів, рівнем їх мотивації і оплати праці, наявністю продуманої стратегії розвитку на відповідній стадії життєвого циклу. Все це регламентовано відповідною нормативною базою, прогресивність якої сприяє підвищенню конкурентоспроможності даного підприємства. Але оскільки в діяльності підприємства чільне місце посідає людський фактор, виключити який на сучасному етапі розвитку економіки неможливо, а в певних галузях він стає визначальним, то в колективах підприємств з часом вибудовуються певні відносини, які важко регламентувати. Вони виникають під впливом багатьох факторів, основними з яких можна назвати ментальність, історичний досвід, традиції і звичаї, смаки і духовні цінності. На практиці дані відносини можуть проявлятися у неформальному розподілі праці, неформальному лідерстві окремих співробітників, тобто у створенні особливого мікроклімату в колективі.

Корпоративна культура являє собою сукупність переконань, поглядів, моделей поведінки, правил, підходів до роботи, способів спілкування, які усвідомлено чи неусвідомлено приймаються і виконуються більшістю співробітників підприємства.

Виходячи з цього, корпоративну культуру визначаємо як систему норм поведінки і цінностей, які забезпечують ефективне досягнення цілей підприємства, піднімаючи при цьому його імідж, збільшуючи його привабливість і для інвесторів, і для споживачів, і для самих співробітників підприємства.

Корпоративна культура передбачає перелік основних положень в роботі підприємства, в залежності від стратегії розвитку і місії і складається з затвердженої системи лідерства, досконалої системи комунікацій, положення кожного співробітника, стилів вирішення конфліктних ситуацій, наявної символіки – табу, обмежень, ритуалів тощо.

Вирішальним фактором у становленні корпоративної культури є філософія підприємства, тобто принципи, яким наслідує керівництво підприємства і які формуються в рекламних матеріалах, промовах керівництва, інформаційних документах. Їх формування має на меті створити в очах своїх співробітників і зовнішнього середовища певний імідж підприємства. Основна турбота керівництва підприємства – це зовнішній вигляд, бо від цього залежить успіх діяльності підприємства в конкурентному середовищі. Цей вигляд формується у свідомості підприємств і фізичних осіб під впливом контактів з підприємством, як безпосередньо зі співробітниками підприємства, так і при ознайомленні з рекламою, відвідуванні виставок, презентацій.

Таким чином, хоча робота над іміджем важка і клопітка, охоплює багато процесів і багато людей, але вкрай необхідна, якщо підприємство прагне закріпитися на ринку і мати гарні перспективи подальшого розвитку.

Формування корпоративної культури є засобом управління, який підвищує продуктивність праці співробітників підприємства, допомагає створенню позитивного іміджу, гарної репутації і поваги до нього. В наш час корпоративна культура є головним механізмом, що забезпечує практичне підвищення ефективності роботи підприємства. Вона впливає на мотивацію співробітників, привабливість підприємства як роботодавця, що відображається на плинності кадрів, моральності кожного співробітника, його діловій репутації, продуктивності і ефективності трудової діяльності, якості роботи співробітників, характері особистісних і виробничих відносин на підприємстві, відношенні співробітників до роботи, їх творчому потенціалі. В сучасних умовах керівництво підприємства прямо зацікавлене в тому, щоб гнучкість і новаторство були найважливішими і невід'ємними складовими корпоративної культури.

Корпоративна культура на своєму змістовному рівні являє собою зафіксовану в документах нормативну базу діяльності підприємства. Зміст цих нормативів визначається в ході створення корпоративної культури співробітниками, які самовизначаються по відношенню до середовища в тій чи іншій якості.

Однак існування корпоративної культури не має сенсу поза менталітету співробітників. Тому доцільно розглядати ментальний рівень корпоративної культури, тобто її існування на рівні свідомості як область більш складних задач, ніж

розробка стратегій, технологій тощо. Адже для того, щоб перспективні стратегії, нові проекти, ефективний стиль управління могли дати свої позитивні результати, вони повинні трансформуватися в переконання, прихильність і мотивацію співробітників. Орієнтація на виживання і функціонування повинна змінитися орієнтацією на розвиток, прорив на нові рівні ефективності і нові можливості.

Це дає поштовх практичній діяльності співробітників, спрямованій на досягнення місії і стратегії, реалізацію концепції, філософії підприємства, корпоративних цінностей, традицій, проектів тощо. Співробітники діють у відповідності зі своїми цілями і орієнтаціями на їх досягнення, зі своїми уявленнями про зовнішню і внутрішню ситуацію. Який зміст і якість корпоративної культури, яка ступінь її прийняття на ментальному рівні, такі будуть дії співробітників і ефективність цих дій.

Корпоративна культура безпосередньо зв'язана з корпоративним духом, лояльністю співробітників по відношенню до підприємства. Найголовнішим завданням виступає підтримка як у окремо взятого співробітника, так і в колективі духу корпоративності, об'єднання співробітників загальними для всіх інтересами і розуміння загальних цілей діяльності підприємства.

Корпоративна культура створюється цілеспрямовано зверху, але вона може формуватися також стихійно знизу, з різних елементів різних структур, привнесених відносин між підлеглими і керівниками, різними людьми, що стали співробітниками підприємства. При розробці нової стратегії підприємства, внесенні змін у стратегію, взагалі, при зміні системи управління, HR-спеціалісти повинні оцінювати ступінь можливості їх реалізації в межах існуючої корпоративної культури і за необхідності йти на її зміну. Слід враховувати, що корпоративна культура по своїй природі більш інертна, ніж інші елементи системи управління. Тому дії з її зміни повинні випереджати всі інші перетворення, оскільки результати будуть не відразу.

Незалежно від життєвого циклу підприємства, управління корпоративною культурою може відбуватися за наступними схемами. У першому випадку це стратегічне бачення керівника, який надихає і втілює фундаментальні цінності підприємства, що викликає трудовий ентузіазм у співробітників. Очевидно, що це передбачає наявність широкі особистих зобов'язань керівника по відношенню до цінностей.

Міцною вважається система цінностей, в основу якої покладено лідерство. В ній поєднуються авторитетність, наочність, підтримка з боку керівництва. Ключовим аспектом у формуванні позитивної соціально-психологічної атмосфери стає роль лідера. Способами реалізації можуть бути публічні заяви, виступи, особистий приклад, які свідчать про послідовний інтерес до цінностей.

Цінності є основоположним елементом корпоративної культури. Через конкретні дії лідера вони проявляються у всьому підприємстві і відображаються в його цілях і політиці. Це світоглядні установки і ідеї, прийняті на підприємстві. Вони дають кожному співробітнику підтвердження того, що справа, якою він займається,

відповідає його власним інтересам і потребам, а також інтересам і потребам структурного підрозділу, де він працює, всього колективу, всього підприємства і всього суспільства в цілому.

Другий випадок передбачає процес управління з низових ланок. Значна увага приділяється деталям реального життя колективу. HR-спеціалісти і менеджери повинні відслідковувати по всьому підприємству, що в ньому відбувається, намагаючись при цьому покроково керувати корпоративною культурою. Це потребує розуміння значення корпоративної культури в повсякденному житті підприємства. Дієвими засобами виступають маніпулювання символами і речами матеріального світу підприємства, розробка і впровадження зразків поведінки тощо.

HR-спеціалісти і менеджери повинні брати до уваги, що співробітників підприємства слід чітко розмежувати за типами наступним чином:

1. Тип підйому – співробітники, які працюють за девізом «будь тим, ким повинен бути». Вони здатні активно сприймати корпоративну культуру, повністю адаптуючись до колективу.

2. Тип перегріву – співробітники, девіз яких «будь самим собою» свідчить про неповторну особистість, що повністю віддає себе своїй справі, нічого для себе не вимагаючи, а працюючи на ідеал. Це чудові неформальні лідери, яких в першу чергу повинні відшукувати і використовувати HR-спеціалісти і менеджери підприємства.

3. Тип надлому (брейкдаун) – співробітники, девіз яких «будь таким, як ми, не виділяйся, не старайся бути вище других». Їхні інтереси обмежуються кар'єрою чи заробітком. Тут можна виділити два типи, перший з яких представляють добросовісні і грамотні співробітники, другий – безграмотні невігласи, що влаштувалися на підприємство по протекції. Така структура в колективі психологічно нестійка, вона не може довго існувати, а отже HR-спеціалісти і менеджери підприємства повинні таких співробітників виявляти і вилучати з колективу.

Формування корпоративної культури на неформальних принципах зі зростанням підприємства призведе до її розмиття, оскільки неминучим стає збільшення штату співробітників, а керівник особистим прикладом впливати на всіх не в змозі. Замість цього з'являються неписані правила, історії, традиції. Це час формалізації корпоративної культури.

Виникає необхідність структурування всіх корпоративних процесів, починаючи з управління персоналом. На поміч керівнику приходять топ-менеджмент і HR-спеціалісти. Вони формують команду з натхненням на роботу, з постановкою стратегічних задач. На такому підприємстві, що розвивається, керівництво дистанціюється від підлеглих. А такі зміни важко переживаються старими кадрами, в той час як нове поповнення швидко адаптується з дотриманням заданої дистанції.

Якщо корпоративна культура зростала на підприємстві досить багато часу, вона стає найбільш стабільною його фундацією. Але все рівно гнучкість і новаторство призведуть до того, що вона зазнає змін.

Еволюція корпоративної культури відбувається природним шляхом під впливом змін, що відбуваються в зовнішньому середовищі. Водно-

час корпоративна культура може бути змінена керівництвом свідомо революційним шляхом.

Звісно, стара, що вже склалася, культура руйнується. Виникають різні команди з різними культурами. Керівник повинен вирішити, яку команду він очолить, яку звільнить, чи, може прийме заходи до їх об'єднання. Згуртувати ж може лише єдина мета. Отже, необхідно створити дану мету і донести її до співробітників.

Тут може бути прийнятним певний алгоритм дій. На початку основна проблема полягає у визначенні і подоланні початкового спротиву і в умінні заставити співробітників сприйняти нову систему поглядів, необхідну для здійснення змін. В подальшому проблема буде складатися зі здійснення цих змін, що потребує ретельного планування. Нарешті, слід уважно стежити за тим, щоб зміни, що відбулися, стали постійними. Саме в цей час на офіційному і неофіційному рівнях зміни повинні бути закріплені, співробітники повинні їх щиро прийняти, самі зміни повинні стати частиною корпоративної культури. В цей час новаторство піддається найбільшим ризикам. Оцінити результати новаторства дуже складно, але якщо цілі ретельно вивірені, а способи їх досягнення чітко визначені, то оцінка можлива.

Результатом виробничої діяльності підприємства є реалізація цілей і задач, що поставили перед ним, а діяльність з управління виступає в якості засобу контролю і управління ефективністю виконання стратегії підприємства через корпоративну культуру.

Підвищенню ефективності управління корпоративною культурою сприяє прискіплива увага до нематеріальних, зовнішньо не сприйманих аспектів організаційного оточення. Глибоко укорінені в співробітниках припущення і ціннісні орієнтації потребують довгих у часі і важких змін в системі і структурі управління. Потребують уточнення і скептичного розгляду пропозиції, що закликають до швидкої трансформації наявної корпоративної культури. Від менеджменту середньої ланки потрібне розуміння того, яких ідеалів він повинен дотримуватися і яким діям слід передати ці ідеали вниз по рівням підприємства.

Особливу увагу слід приділити відповідності стратегії підприємства існуючій корпоративній культурі. Управління корпоративною культурою найбільш доцільно здійснювати, розглядаючи об'єкт управління як нематеріальний актив, який має вартість, приносить підприємству дохід чи створює умови для його отримання, використовується упродовж певного періоду часу, але не має фізичного змісту. Оскільки способи оцінки активів і методи управління ними досить відомі, то їх можна використовувати в управлінському процесі.

Таким чином, корпоративна культура створює умови для отримання доходу підприємства. Основна задача менеджменту в даному випадку – управляти підприємством, в тому числі, як активом, яким є корпоративна культура.

Підприємство з більш сильною і ефективною корпоративною культурою має більш високі шанси виявити і використати ринкові можливості, володіє більш високим і стійким в довгостроковому плані потенціалом.

У формуванні корпоративної культури повинні приймати участь всі співробітники підприємства,

в першу чергу – неформальні лідери. Саме на них орієнтується більшість колективу. При цьому увагу слід звертати на те, що зміна корпоративної культури потребує комплексного підходу.

В той же час передетапом формування корпоративної культури має бути визначення ключових параметрів шляхом формулювання бачення і місії підприємства, постановка цілей і виписування стратегії.

Розвиток корпоративної культури надає підприємству переваги за рахунок зниження конфліктності, покращення ділових взаємовідносин, зменшення непродуктивних витрат часу, зростання економічної ефективності бізнесу.

Висновки і пропозиції. Таким чином, для успіху формування корпоративної культури підприємство повинно створити команду з натхненням на роботу, з постановкою стратегічних задач. Це дасть поштовх практичній діяльності співробітників, спрямованій на досягнення місії і стратегії, реалізацію концепції, філософії підприємства, корпоративних цінностей. Подальше розгортання цього напрямку передбачає як поглиблення досліджень в сфері співвідношення стратегії і оперативного реагування в розробці корпоративної культури, так і їх особливостей в контексті типів співробітників підприємства.

Список літератури:

1. Бутинець Ф.Ф. Світовий бізнес: навч. посібник / Ф.Ф. Бутинець. – Житомир: ПП «Рута», 2004. – 268 с.
2. Капитонов Э.А. Корпоративная культура и PR: учеб. пособ. / Э.А. Капитонов. – М.: МарТ, 2003. – 412 с.
3. Колесніков Г.А. Концепція сучасної організаційної культури управління виробничих підприємств: навч. посібник / Г.А. Колесніков. – Луцьк: ВІЕМ, 2007. – 248 с.
4. Спивак В.А. Корпоративная культура: теория и практика: учеб. пособ. / В.А. Спивак. – СПб: Питер, 2001. – 345 с.
5. Ястребова Е.М. Корпоративная культура: теория, история, современные тенденции: учебник / Е.М. Ястребова. – М.: Литера, 2009. – 254 с.

Ястремская Н.Н.

Донецкий национальный университет экономики и торговли имени Михаила Туган-Барановского

ОПТИМИЗАЦИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

Статья посвящена оптимизации процесса формирования корпоративной культуры. Уточнено методологические основы использования лидерских качеств работников в процессе формирования корпоративной культуры. Предложено алгоритм создания корпоративной культуры, который включает ее позиционирование на нескольких уровнях, а также обеспечение соответствующих финансовых результатов. Управление корпоративной культурой рассматривается как нематериальный актив, который имеет стоимость и создает условия для получения дохода предприятия. Кроме этого, дает предприятию преимущества за счет уменьшения конфликтности, улучшения деловых взаимоотношений, сокращения непроизводительных затрат времени, роста экономической эффективности бизнеса.

Ключевые слова: сотрудник, корпоративная культура, конфликтность, система ценностей, эффективность.

Iastremaska N.N.

Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhayilo Tugan-Baranovsky

OPTIMIZATION OF CORPORATE CULTURE FORMATION

Summary

On the basis of the study refined methodological basis of leadership qualities of employees in the process of formation of corporate culture. The algorithm of creation of the corporate culture, which includes its positioning on several levels, as well as providing relevant financial results. The management of corporate culture is considered as an intangible asset which has value and creates the conditions for receiving the income of the enterprise. In addition, gives the company benefits by reducing conflict, improving business relationships, reducing non-productive time, the growth of economic efficiency of the business.

Keywords: employee, corporate culture, conflict, system of values, efficiency.

НАШІ АВТОРИ

1. **Абрамова Алла Сергіївна** – кандидат економічних наук, асистент кафедри обліку і оподаткування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
2. **Авер'янова Ніна Миколаївна** – кандидат філософських наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка
3. **Азаренков Григорій Федорович** – кандидат економічних наук, професор, професор кафедри міжнародного бізнесу та економічного аналізу Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця
4. **Азарова Анжеліка Олексіївна** – кандидат технічних наук, професор, Вінницький національний технічний університет
5. **Акатріні Володимир Михайлович** – співробітник Наукової бібліотеки Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
6. **Албатова Яна Юріївна** – студентка Харківського державного університету харчування та торгівлі
7. **Алексєєв Олексій Олександрович** – асистент кафедри екології та охорони навколишнього середовища Вінницького національного аграрного університету
8. **Аль-Травнех Олена Володимирівна** – аспірант кафедри клінічної фармакології Харківського національного медичного університету
9. **Андросович Ксенія Анатоліївна** – кандидат психологічних наук, завідувач відділу Інституту обдарованої дитини Національної академії педагогічних наук України
10. **Атаджанова Манзура Аманбаєвна** – кандидат філологічних наук, старший научний сотрудник Научно-исследовательского института узбекского языка и литературы при Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы
11. **Бабенко Анна Ігорівна** – студентка магістратури факультету магістратури, аспірантури та докторантури Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
12. **Базилюк Ірина Іванівна** – студентка соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка
13. **Бакіна Тетяна Володимирівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки Таврійського державного агротехнологічного університету
14. **Балаят Ганна Романівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри банківської справи Тернопільського національного економічного університету
15. **Барановський Михайло Миколайович** – доктор сільськогосподарських наук, професор кафедри біотехнології навчально-наукового інституту екологічної безпеки Національного авіаційного університету
16. **Башилова Валерія Валеріївна** – студентка Одеського національного економічного університету
17. **Белік Юлія Віталіївна** – магістр Таврійського державного агротехнологічного університету
18. **Бикова Адель Леонідівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та соціально-трудових відносин Університету митної справи та фінансів
19. **Білостоцька Ольга Вячеславівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри музично-інструментальної підготовки вчителя Харківської гуманітарно-педагогічної академії
20. **Білоус Руслана Миколаївна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, педагогіки та філософії Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
21. **Бобейко Ірина Олегівна** – студентка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
22. **Боброннікова Леся Романівна** – доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри клінічної фармакології Харківського національного медичного університету
23. **Богатчук Анастасія Олегівна** – студент Івано-Франківського національного медичного університету
24. **Бойчук Інна Володимирівна** – кандидат сільськогосподарських наук, доцент, Херсонський державний аграрний університет
25. **Бондар Володимир Анатолійович** – студент Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
26. **Бондарчук Наталія Володимирівна** – доктор наук з державного управління, професор кафедри обліку, аудиту та УФЕБ Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету
27. **Бопко Ігор Зеновійович** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри англійської філології та методики викладання іноземних мов Мукачівського державного університету
28. **Бояринова Катерина Олександрівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
29. **Братаніч Оксана Василівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри інновацій та інформаційної діяльності в освіті Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
30. **Брежнєва-Єрмоленко Ольга Василівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів та обліку Дніпровського державного технічного університету
31. **Бугаєвський Костянтин Анатолійович** – кандидат медичних наук, доцент кафедри фізичної реабілітації та здоров'я Інституту здоров'я, спорту та туризму Класичного приватного університету

32. Булавіна Анастасія Дмитрівна – студентка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
33. Булат Наталія Миколаївна – студентка Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
34. Булига Ірина Іванівна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету
35. Бурковська Алла Валентинівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування Миколаївського національного аграрного університету
36. Вакуленко Вадим Станіславович – студент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
37. Васильєва Людмила Анатоліївна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри політології та історії Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»
38. Васильєва Леся Миколаївна – доктор наук з державного управління, професор кафедри обліку, аудиту та управління фінансово-економічною безпекою Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету
39. Васько Артур Артурович – асистент кафедри стоматології дитячого віку Ужгородського національного університету
40. Вашечко Юлія Валеріївна – аспірант кафедри фінансів Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва
41. Вигівська Валентина Миколаївна – студент Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди
42. Висідалко Наталія Леонідівна – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри педагогіки і психології вищої школи факультету магістратури, аспірантури та докторантури Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
43. Вінтюк Юрій Володимирович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка»
44. Вірковська Анастасія Андріївна – кандидат економічних наук, викладач кафедри економічної теорії Тернопільського національного економічного університету
45. Віщок Алла Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, викладач української та англійської мов ПВНЗ «Міжнародний коледж медицини»
46. Владика Ольга Євгеніївна – магістр Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету
47. Вознюк Ганна Анатоліївна – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка
48. Войналович Анастасія Миколаївна – студентка Миколаївського національного аграрного університету
49. Воляк Леся Романівна – кандидат економічних наук, асистент кафедри статистики та економічного аналізу Національного університету біоресурсів і природокористування України
50. Вороніна Надія Вікторівна – кандидат юридичних наук доцент, доцент кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія»
51. Временко Людмила Василівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри «Фінанси і кредит» Харківського національного університету будівництва та архітектури
52. Гончаров Тарас Тимурович – магістр Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету
53. Гавриловська Ксенія Петрівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології та психотерапії Житомирського державного університету імені Івана Франка
54. Галіцейська Юлія Миколаївна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри банківської справи Тернопільського національного економічного університету
55. Гасанова Анна Едуардівна – кандидат технічних наук, доцент кафедри товарознавства та експертизи товарів Харківського державного університету харчування та торгівлі
56. Гевліч Яна Вікторівна – студент Національного університету харчових технологій
57. Герман Наталія Юріївна – студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка
58. Гінкевич Оксана Валентинівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри методики навчання мови і літератури Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського
59. Глубоченко Катерина Олександрівна – кандидат наук з державного управління, старший викладач кафедри менеджменту організацій та ЗЕД Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського
60. Глухова Світлана Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»
61. Гнатюк Тетяна Тарасівна – провідний інженер відділу фітопатогенних бактерій Інституту мікробіології і вірусології Національної академії наук України імені Д.К. Заболотного
62. Голодна Анастасія Сергіївна – студентка навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

63. **Гортошенко Євген Сергійович** – магістр обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету
64. **Горяїнова Надія Валеріївна** – доктор медичних наук, провідний науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Інституту гематології та трансфузіології Національної академії медичних наук України
65. **Грабар Іван Григорович** – доктор технічних наук, професор, професор кафедри процесів, машин і обладнання Житомирського національного агроекологічного університету
66. **Гребеннікова Альона Анатоліївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки праці та соціального розвитку Національного університету біоресурсів і природокористування України
67. **Грегоращук Юлія Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри іноземних мов та професійної комунікації Тернопільського національного економічного університету
68. **Гриник Вікторія Юріївна** – студент Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
69. **Грицак Анастасія Вікторівна** – студент Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
70. **Гриценко Владислав Ігорович** – студент обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету
71. **Гриців Василь Васильович** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри буріння нафтових і газових свердловин Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
72. **Громова Альона Олегівна** – помічник судді Одеського апеляційного господарського суду
73. **Гросу Катерина Віталіївна** – студент Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
74. **Гуріна Зоя Володимирівна** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди
75. **Гусак Анна Вікторівна** – магістр Навчально-наукового інституту бізнес-технологій «Українська академія банківської справи» Сумського державного університету
76. **Давидюк Людмила Петрівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та міжнародних відносин Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
77. **Данилов Максим Вікторович** – студент Миколаївського національного аграрного університету
78. **Данилюк Марія Іванівна** – студентка Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
79. **Дарабан Наталія Романівна** – студент Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
80. **Дарибеков Серик Сагатбекович** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та міжнародного бізнесу Карагандинського державного університету імені академіка Е.А. Букетова
81. **Дарибекова Айгуль Сагатбековна** – кандидат економічних наук, доцент, завідувачка кафедрою фінансів Карагандинського університету «Болашақ»
82. **Декрет Ірина Ігорівна** – студентка Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
83. **Денисенко Наталія Григорівна** – кандидат педагогічних наук, Заслужений вчитель України, доцент кафедри «Здоров'я людини та фізичної реабілітації» Академії рекреаційних технологій і права
84. **Деркаченко Аліна Вікторівна** – студентка Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка
85. **Дмитрієва Лариса Василівна** – ад'юнкт докторантури та ад'юнктури Харківського національного університету внутрішніх справ
86. **Долок Роксолана Олександрівна** – студентка Хмельницького національного університету
87. **Доля Костянтин Вікторович** – кандидат технічних наук, старший викладач кафедри ГІС, оцінки землі та нерухомого майна Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова
88. **Донцова Тетяна Анатоліївна** – кандидат хімічних наук, доцент кафедри технології неорганічних речовин та загальної хімічної технології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
89. **Дорощук Марія Захарівна** – студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка
90. **Доскалов Ігор Сергійович** – студент Миколаївського національного аграрного університету
91. **Доценко Анна Віталіївна** – студентка факультету управління торговельно-підприємницькою та митною діяльністю Харківського державного університету харчування та торгівлі
92. **Драганчук Андрій Володимирович** – студент Київської духовної академії
93. **Дуганчик Ян Іванович** – асистент кафедри дитячої стоматології Ужгородського національного університету
94. **Дуда Надія Ігорівна** – студент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

95. **Дячук Олена Валентинівна** – асистент кафедри романо-германських мов і перекладу Національного університету біоресурсів і природокористування
96. **Скель Ганна Володимирівна** – кандидат економічних наук, завідувач відділу економіки Національного наукового центру «Інститут землеробства Національної академії аграрних наук України»
97. **Схалова Ганна Василівна** – аспірант кафедри економічної теорії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
98. **Жаворонок Артур Віталійович** – асистент кафедри обліку і оподаткування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
99. **Жидкова Наталія Миколаївна** – кандидат педагогічних наук, вчитель історії та правознавства Менської районної гімназії Чернігівської області
100. **Жолоб Вікторія Миколаївна** – студентка кафедри обліку і аудиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
101. **Жос Марія Геннадіївна** – студентка Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету
102. **Жукова Валерія Павлівна** – кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри бібліотекознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Харківської державної академії культури
103. **Жураєв Маматкул Астанович** – професор, Научно-исследовательский институт узбекского языка и литературы при Ташкентском государственном университете имени Алишера Навои
104. **Зайцева Діана Євгенівна** – студентка Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
105. **Зайченко Микола Володимирович** – магістр Київського національного університету технологій та дизайну
106. **Заїка Оксана Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри фізико-математичної освіти та інформатики Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка
107. **Запорожченко Олексій Володимирович** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри української та всесвітньої історії і культури Ізмаїльського державного гуманітарного університету
108. **Зварич Олена Мар'янівна** – студентка Національного університету водного господарства та природокористування
109. **Зеркаль Анастасія Вікторівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, підприємництва та біржової діяльності Класичного приватного університету
110. **Зотова Анастасія Анатоліївна** – студент Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»
111. **Івасів Василь Михайлович** – доктор технічних наук, професор, професор кафедри нафтогазового обладнання Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
112. **Ізай Мілан Ернестович** – асистент, старший викладач кафедри дитячої стоматології Ужгородського національного університету
113. **Ільїн Валерій Юрійович** – доктор економічних наук, старший науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» Національної академії аграрних наук України
114. **Ільків Дар'я Михайлівна** – студентка Харківського національного університету будівництва та архітектури
115. **Ісак Людмила Марківна** – старший викладач кафедри математики, інформатики та методики навчання Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди
116. **Іськевич Павло Вікторович** – студент факультету управління фінансами та бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка
117. **Калмикова Вікторія Геннадіївна** – студентка Харківського національного університету будівництва та архітектури
118. **Камишин Володимир Вікторович** – доктор педагогічних наук, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, директор Інституту обдарованої дитини Національної академії педагогічних наук України
119. **Канівець Олександр Миколайович** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри романо-германських мов і перекладу Національного університету біоресурсів і природокористування України
120. **Каньшина Альона Володимирівна** – студентка Харківського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Університет банківської справи»
121. **Карабін Оксана Йосифівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри інформатики і методики її викладання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
122. **Карбівнича Тетяна Василівна** – кандидат технічних наук, доцент кафедри управління якості та екологічної безпеки Харківського державного університету харчування та торгівлі

123. **Кармазіна Яна Олегівна** – студентка Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
124. **Карпенко Зінаїда Павлівна** – старший викладач кафедри товарознавства, управління якістю та екологічної безпеки Харківського державного університету харчування та торгівлі
125. **Касинець Діана Василівна** – викладач англійської мови Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Мукачівський аграрний коледж», здобувач кафедри англійської філології Ужгородського національного університету
126. **Касій Леся Василівна** – спеціаліст вищої категорії, викладач економіки підприємства Самбірського технікуму економіки та інформатики
127. **Каткова Крістіна Валеріївна** – аспірант кафедри міжнародного бізнесу та економічного аналізу Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця
128. **Кахній Михайло Іванович** – студент Тернопільського національного економічного університету
129. **Кенжаева Пошшажон Умидовна** – кандидат філологічних наук, соискатель Ташкентского государственного института востоковедения
130. **Кириленко Надія Іванівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
131. **Кирчей Олег Іванович** – асистент кафедри буріння нафтових і газових свердловин Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
132. **Кізь Ольга Богданівна** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, керівник Школи гендерної рівності Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
133. **Кісіль Богдан Олександрович** – студент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
134. **Клітинська Оксана Василівна** – доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри стоматології дитячого віку Ужгородського національного університету
135. **Кобелев Олексій Миколайович** – доктор наук із соціальних комунікацій, доцент, професор кафедри бібліотекознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Харківської державної академії культури
136. **Кобзарук Валентина Олександрівна** – аспірант кафедри менеджменту та маркетингу Одеського національного морського університету
137. **Коваленко Ганна Володимирівна** – молодший науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут землеробства Національної академії аграрних наук України»
138. **Коваль Анатолій Ярославович** – аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка
139. **Коваль Сергій Юрійович** – магістр обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету
140. **Ковальчук Наталя Олександрівна** – кандидат економічних наук, асистент кафедри публічних, корпоративних фінансів та фінансового посередництва Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
141. **Кодлубовська Тетяна Борисівна** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, педагогіки, медичного та фармацевтичного права Національної медичної академії післядипломної освіти імені П.Л. Шупика
142. **Козак Христина Ігорівна** – викладач Чортківського медичного коледжу
143. **Коляда Ігор Анатолійович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
144. **Коляда Ігор Вячеславович** – аспірант кафедри фінансово-економічної безпеки, обліку і аудиту Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова
145. **Коляда Тетяна Анатоліївна** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правового забезпечення господарської діяльності Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова
146. **Коляда Юрій Васильович** – кандидат технічних наук, доцент кафедри економіко-математичного моделювання Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
147. **Коніна Марина Олександрівна** – асистент кафедри фінансів та банківської справи Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського
148. **Конончук Юрій Васильович** – студент факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
149. **Коржик Анна Олександрівна** – аспірант кафедри фольклористики Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка
150. **Королевська Анна Володимирівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації та країнознавства Хмельницького національного університету
151. **Косоголова Людмила Олексіївна** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри біотехнології Національного авіаційного університету
152. **Косухіна Юлія Вікторівна** – студентка факультету управління торговельно-підприємницькою та митною діяльністю Харківського державного університету харчування та торгівлі

153. **Коцкулич Ярослав Степанович** – доктор технічних наук, професор кафедри буріння нафтових і газових свердловин Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
154. **Кошинська Леся Олександрівна** – студентка Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди
155. **Кошман Яна Олександрівна** – студент Національного університету біоресурсів і природокористування України
156. **Кравцова Катерина Миколаївна** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри публічно-правових дисциплін Білоцерківського національного аграрного університету
157. **Крайнюков Олександр Олексійович** – студент Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
158. **Крайнюков Олексій Миколайович** – доктор географічних наук, доцент, професор кафедри екологічної безпеки та екологічної освіти Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
159. **Кривенко Юлія Василівна** – доцент кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія»
160. **Кривицька Іветта Анатоліївна** – доцент кафедри екологічної безпеки та екологічної освіти Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
161. **Кричківська Оксана Василівна** – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри іноземних мов та професійної комунікації Тернопільського національного економічного університету
162. **Кузюло Наталія Миколаївна** – асистент кафедри іноземних мов Національного університету водного господарства та природокористування
163. **Кукіна Наталя Володимирівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки Таврійського державного агротехнологічного університету
164. **Кулак Наталія Валеріївна** – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри приватного та публічного права Київського національного університету технологій та дизайну
165. **Кульчицька Ірина Василівна** – студентка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
166. **Кульчицька Ірина Василівна** – студентка факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
167. **Кундеус Оксана Миколаївна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і соціології Рівненського державного гуманітарного університету
168. **Кутузова Анастасія Сергіївна** – магістр Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
169. **Куць Тетяна Валеріївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри статистики та економічного аналізу Національного університету біоресурсів і природокористування України
170. **Кучер Зоя Іванівна** – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри романо-германської філології та перекладу Черкаського державного технологічного університету
171. **Кучкаров Тухтамурод Олимович** – соискатель Джизакского государственного педагогического института
172. **Кушнір Лілія Олегівна** – аспірант кафедри перекладознавства і контрастивної лінгвістики імені Г. Кочура Львівського національного університету імені Івана Франка
173. **Лазаренко Олександр Григорович** – кандидат технічних наук, Приватне акціонерне товариство «Нафтогазвидобування»
174. **Лазоренко Таїсія Василівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
175. **Лазоренко Таїсія Василівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
176. **Ларіна Ярослава Степанівна** – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі Національного університету біоресурсів і природокористування України
177. **Лесик Ганна Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, докторант відділу політики та врядування у вищій освіті Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України
178. **Лесік Ірина Миколаївна** – кандидат економічних наук, Миколаївський національний аграрний університет
179. **Лиса Наталія Степанівна** – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов та професійної комунікації Тернопільського національного економічного університету
180. **Лисенко Наталія Андріївна** – студент Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
181. **Лисиціна Ірина Юріївна** – студентка Національного університету харчових технологій
182. **Лисиця Дмитро Леонідович** – голова циклової комісії стоматологічних дисциплін Рівненського державного базового медичного коледжу
183. **Лиськова Леся Миколаївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної торгівлі Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

184. **Литвинчук Леся Михайлівна** – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України
185. **Лівінський Андрій Михайлович** – аспірант кафедри буріння нафтових і газових свердловин Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
186. **Лігоненко Лариса Олександрівна** – доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
187. **Літвін Ірина Анатоліївна** – студентка навчально-наукового інституту екологічної безпеки Національного авіаційного університету
188. **Лозовський Олександр Миколайович** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту та адміністрування Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
189. **Лопатенко Дар'я Борисівна** – молодший науковий співробітник Державної установи «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України»
190. **Лопачук Інна Афанасіївна** – кандидат економічних наук, асистент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності факультету фінансів, підприємництва та обліку Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
191. **Лупеха Інна Миколаївна** – молодший науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут землеробства Національної академії аграрних наук України»
192. **Маланчук Петро Михайлович** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету
193. **Малихін Олександр Володимирович** – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри романо-германських мов та перекладу Національного університету біоресурсів і природокористування України
194. **Малюк Валерій Михайлович** – викладач кафедри тактики підрозділів бойового (оперативного) забезпечення Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
195. **Мандзяк Оксана Миколаївна** – асистент кафедри готельно-ресторанного бізнесу Київського національного університету культури і мистецтв
196. **Маренков Олег Миколайович** – кандидат біологічних наук, доцент кафедри загальної біології та водних біоресурсів Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
197. **Мариненко Аліна Степанівна** – студентка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
198. **Мариненко Степан Ігорович** – старший викладач кафедри фізичного виховання та здоров'я людини Черкаського державного технологічного університету
199. **Мартинів Олег Михайлович** – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри фізичного виховання та спорту Львівського національного університету імені Івана Франка
200. **Мартинюк Андрій Миколайович** – студент Хмельницького національного університету
201. **Марченко Наталія Миколаївна** – старший викладач кафедри іноземної філології і методики навчання Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди
202. **Матвейко Таїсія Геннадіївна** – студентка Харківського національного університету будівництва та архітектури
203. **Маценко Аліна Анатоліївна** – студентка Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
204. **Маянцева Тетяна Олександрівна** – студентка магістеріуму Національного університету «Острозька академія»
205. **Медведкова Ірина Ігорівна** – магістр Національного університету біоресурсів і природокористування України
206. **Мельник Володимир Семенович** – кандидат медичних наук, доцент кафедри дитячої стоматології Ужгородського національного університету
207. **Мельник Ольга Іванівна** – кандидат економічних наук, старший викладач кафедри фінансів, банківської справи та страхування Миколаївського національного аграрного університету
208. **Мельничук Юрій Петрович** – ад'юнкт кафедри педагогіки та соціально-економічних дисциплін Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького
209. **Мироненко Анна Олександрівна** – студентка Університету митної справи та фінансів
210. **Миронець Юрій Володимирович** – магістр Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету
211. **Михаленко Ірина Валентинівна** – кандидат сільськогосподарських наук, доцент, Херсонський державний аграрний університет
212. **Міськевич Людмила Вікторівна** – аспірант кафедри методики навчання та управління навчальним закладом Національного університету біоресурсів і природокористування України
213. **Місюченко Альона Едуардівна** – магістр Дніпровського державного технічного університету
214. **Мічуда Валерія Валеріївна** – кандидат історичних наук, викладач кафедри географії, екології та методики навчання Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

215. **Мокрій Ольга Геннадіївна** – аспірант Черкаського державного технологічного університету
216. **Москаленко Олександра Дмитрівна** – студентка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
217. **Москвіченко Ірина Михайлівна** – кандидат економічних наук, Одеський національний морський університет
218. **Мостицак Владислав Ростиславович** – магістр Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету
219. **Моторна Оксана Сергіївна** – здобувач Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
220. **Мочернюк Ярослава Миколаївна** – аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
221. **Мрічка Анна Анатоліївна** – студентка Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського
222. **Неїсало Вікторія Вікторівна** – студентка Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету
223. **Нестерук Іван Олександрович** – студент Вінницького національного технічного університету
224. **Никифорак Сергій Петрович** – студент Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
225. **Ніколайчук Вікторія Станіславівна** – студент Тернопільського державного медичного університету імені І.Я. Горбачевського
226. **Новікова Тетяна Вікторівна** – кандидат економічних наук, доцент, Харківського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Університет банківської справи»
227. **Новосельська Надія Тадеївна** – асистент кафедри початкової та дошкільної освіти Львівського національного університету імені Івана Франка
228. **Носенко Ірина Юріївна** – магістр Навчально-наукового інституту економіки Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету
229. **Нужна Марія Володимирівна** – аспірант Інституту зрошуваного землеробства Національної академії аграрних наук України
230. **Овсієнко Людмила Миколаївна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри професійної освіти Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, член-кореспондент Української академії акмеології
231. **Овсюк Ніна Василівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету
232. **Овчаренко Тетяна Сергіївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності Київського національного університету імені Тараса Шевченка
233. **Одарченко Андрій Миколайович** – доктор технічних наук, доцент кафедри управління якості та екологічної безпеки Харківського державного університету харчування та торгівлі
234. **Одарченко Дмитро Миколайович** – доктор технічних наук, професор кафедри товарознавства Харківського державного університету харчування та торгівлі
235. **Одарченко Микола Семенович** – кандидат технічних наук, професор кафедри товарознавства, управління якістю та екологічної безпеки Харківського державного університету харчування та торгівлі
236. **Окіпняк Анатолій Сергійович** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри охорони праці Кам'янець-Подільського державного аграрно-технічного університету
237. **Окіпняк Дмитро Анатолійович** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри тактики підрозділів бойового (оперативного) забезпечення Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
238. **Олійник Андрій Володимирович** – старший викладач кафедри фінансів, банківської справи та страхування Хмельницького національного університету
239. **Олійничук Антон Ігорович** – студент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
240. **Ольховська Юлія Дмитрівна** – аспірант кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету
241. **Орлова Марина Олександрівна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романо-германської філології та перекладу Черкаського державного технологічного університету
242. **Островська Надія Дмитрівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Бережанський агротехнічний інститут»
243. **Павлюк Тетяна Іванівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
244. **Пангелова Марія Борисівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української і світової літератури та методики навчання Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

245. **Панчук Олександр Юхимович** – кандидат медичних наук, докторант кафедри загальної гігієни та екології Вінницького національного медичного університету імені М.І. Пирогова
246. **Паранько Дар'я Дмитрівна** – магістр Університету митної справи та фінансів
247. **Пастушенко Анна Іванівна** – аспірант кафедри фінансів та банківської справи Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету
248. **Патика Володимир Пилипович** – доктор біологічних наук, професор відділу фітопатогенних бактерій Інституту мікробіології і вірусології Національної академії наук України імені Д.К. Заболотного
249. **Патівич Ольга Василівна** – кандидат педагогічних наук, асистент кафедри іноземних мов для природничих факультетів Львівського національного університету імені Івана Франка
250. **Перехрестенко Тетяна Петрівна** – доктор медичних наук, провідний науковий співробітник Інституту гематології та трансфузіології Національної академії медичних наук України
251. **Петраков Ярослав Валерійович** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри бухгалтерського обліку, оподаткування і аудиту Чернігівського національного технологічного університету
252. **Петрик Олена Михайлівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології, компаративістики та перекладознавства Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
253. **Петрівна Людмила Сергіївна** – студентка юридичного факультету Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету
254. **Петруновська Ольга Володимирівна** – студентка Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця
255. **Пікон Катерина Сергіївна** – Віце-президент Global Professionl Consulting, США
256. **Пірко Василь Миколайович** – керівник Івано-Франківського бюро ТОВ СП «Товариство технічного нагляду ДІЕКС»
257. **Пірог Станіслав Вікторович** – аспірант кафедри економіки підприємства та управління персоналом Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
258. **Піруг Микола Броніславович** – головний інженер Державного підприємства «Карпатський експертно-технічний центр»
259. **Покась Лілія Антонівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри психолого-педагогічних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
260. **Полагнин Дмитро Дмитрович** – асистент кафедри публічних, корпоративних фінансів та фінансового посередництва Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
261. **Половинкіна Анастасія Олександрівна** – студентка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
262. **Полтавченко Катерина Геннадіївна** – аспірант Донецького національного університету імені Василя Стуса
263. **Полянська Алла Степанівна** – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту і адміністрування Івано-франківського національного технічного університету нафти і газу
264. **Попович Вікторія Іванівна** – здобувач кафедри педагогіки Національного університету біоресурсів і природокористування України, завідувач відділення загальноосвітньої підготовки Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Мукачівський аграрний коледж»
265. **Посохова Анжела Вікторівна** – старший викладач Львівського державного університету внутрішніх справ
266. **Присяжнюк Максим Валерійович** – студент Вінницького національного технічного університету
267. **Протопопова Ольга Сергіївна** – магістр Національної металургійної академії України
268. **Пшенична Наталя Сергіївна** – аспірант кафедри неорганічної хімії та хімічної освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
269. **Радзівська Ольга Валеріївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету
270. **Радченко Євген Олександрович** – аспірант Національного університету біоресурсів і природокористування України
271. **Радченко Ксенія Володимирівна** – аспірант кафедри української літератури Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
272. **Рижкова Світлана Вікторівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету
273. **Рожков Юрій Григорович** – асистент кафедри романо-германських мов та перекладу Національного університету біоресурсів і природокористування України
274. **Романенко Тетяна Василівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри менеджменту туризму Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
275. **Романюк Микола Васильович** – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка
276. **Руденко Єлизавета Олексіївна** – студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

277. **Руденко Олександр Вікторович** – аспірант кафедри конституційного, адміністративного права та соціально-гуманітарних дисциплін Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
278. **Рязанцева Олександра Віталіївна** – здобувач кафедри теорії і методики професійної освіти Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
279. **Савич Олександр Петрович** – кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
280. **Сакара Ілля Олександрович** – студент Житомирського національного агроекологічного університету
281. **Салата Галина Володимирівна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри інформаційної, бібліотечної та архівної справи Київського національного університету культури і мистецтв
282. **Самарський Станіслав Вікторович** – магістр Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
283. **Самофатова Вікторія Анатоліївна** – докторант, кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій
284. **Самчук Ганна Петрівна** – студент Національного університету харчових технологій
285. **Санкін Юрій Юрійович** – студент Національного медичного університету імені О.О. Богомольця
286. **Семенова Тетяна Валеріївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та підприємництва Національної металургійної академії України
287. **Сергєєва Наталя Сергіївна** – студент Національного медичного університету імені О.О. Богомольця
288. **Сердюк Наталія Юріївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземної філології і методики навчання Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди
289. **Сердюк Юлія Сергіївна** – студентка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
290. **Серьогін Сергій Сергійович** – доцент кафедри фінансів Університету митної справи та фінансів
291. **Сидоренко Людмила Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та загального мовознавства Черкаського державного технологічного університету
292. **Ситник Ольга Василівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Хмельницького національного університету
293. **Сіренко Наталя Миколаївна** – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів, банківської справи та страхування Миколаївського національного аграрного університету
294. **Скіптянчу Оксана Іванівна** – студентка Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету
295. **Скопцова Олена Михайлівна** – кандидат мистецтвознавства, професор, завідувач кафедри народнопісенного та хорового мистецтва Київського національного університету культури і мистецтв
296. **Слабко Світлана Миколаївна** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії, історії держави і права та міжнародного права Інституту права імені Володимира Сташиса Класичного приватного університету, м. Запоріжжя
297. **Слободян Володимир Іванович** – кандидат технічних наук, завідувач міжкафедральної науково-технічної лабораторії Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
298. **Слободян Ксенія Валеріївна** – доцент кафедри патологічної фізіології Буковинського державного медичного університету
299. **Смачило Тетяна Володарівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету
300. **Смірнов Сергій Валентинович** – Заслужений тренер України, аспірант педагогічного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
301. **Смірнова Неля Євгенівна** – студентка Донбаського державного педагогічного університету
302. **Собецька Наталія Володимирівна** – доцент кафедри іноземних мов та професійної комунікації Тернопільського національного економічного університету
303. **Сокач Марія Іллівна** – студентка Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
304. **Соколовська Олена Олександрівна** – кандидат технічних наук, асистент кафедри товарознавства та експертизи товарів Харківського державного університету харчування та торгівлі
305. **Сороколита Дмитро Олександрович** – студент Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
306. **Сподар Катерина Вікторівна** – кандидат технічних наук, старший викладач кафедри товарознавства, управління якістю та екологічної безпеки Харківського державного університету харчування та торгівлі
307. **Сподар Катерина Вікторівна** – кандидат технічних наук, старший викладач кафедри управління якості та екологічної безпеки Харківського державного університету харчування та торгівлі
308. **Стародуб Галина Сергіївна** – аспірант відділення захворювань системи крові Інституту гематології та трансфузіології Національної академії медичних наук України

309. **Старух Анна Ігорівна** – аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка
310. **Стражнікова Інна Василівна** – доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки імені Богдана Ступарика Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
311. **Сулхдост Інна Олександрівна** – кандидат медичних наук, доцент кафедри патологічної фізіології імені Д.О. Альперна Харківського національного медичного університету
312. **Сус Марія Михайлівна** – студент Тернопільського національного економічного університету
313. **Таран Валерія Віталіївна** – студент Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
314. **Таран Тетяна Олександрівна** – студентка Національного університету харчових технологій
315. **Тендітна Надія Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент, Донбаський державний педагогічний університет
316. **Теплюк Марія Анатоліївна** – аспірант кафедри економіки підприємства Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
317. **Титаренко Олександр Михайлович** – кандидат наук державного управління, доцент кафедри, докторант кафедри регіонального управління, місцевого самоврядування та управління змістом Національної академії державного управління при Президентові України
318. **Ткач Богдан Миколайович** – кандидат психологічних наук, докторант Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України
319. **Ткач Галина Володимирівна** – студент Тернопільського національного економічного університету
320. **Ткаченко Олександр Сергійович** – викладач кафедри обліку, аудиту та управління фінансово-економічною безпекою Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету
321. **Товста Світлана Миколаївна** – викладач Ірпінського державного коледжу економіки та права
322. **Тошхужаєва Шоирахон Ганиевна** – старший научний співробітник Кокандського державного педагогічного інституту
323. **Тремблюк Марія Дмитрівна** – магістр Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
324. **Трифоновна Ольга Дмитрівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародної економіки і світових фінансів Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
325. **Турлюк Інна Василівна** – студентка Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
326. **Турський Ігор Володимирович** – кандидат економічних наук, докторант кафедри менеджменту у виробничій сфері Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя
327. **Турчин Оксана Петрівна** – магістр кафедри права, економіки та інформаційних технологій Київського національного університету культури і мистецтв
328. **Улунова Ганна Євгенівна** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
329. **Успенко Віталій Ілліч** – професор, завідувач кафедри фінансів та кредиту Харківського національного університету будівництва та архітектури
330. **Уханова Інна Олегівна** – кандидат економічних наук, доцент, Одеський національний економічний університет
331. **Федоненко Олена Вікторівна** – доктор біологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної біології та водних біоресурсів Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
332. **Філіппова Євгенія Вікторівна** – здобувач кафедри загальної біології та водних біоресурсів Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
333. **Фрайхофф Світлана Іванівна** – старший викладач кафедри фізичного виховання та здоров'я людини Черкаського державного технологічного університету
334. **Харченко Анжела Станіславівна** – кандидат психологічних наук, професор, доцент кафедри психології Полтавського педагогічного університету імені В.Г. Короленка
335. **Ховалко Анна Богданівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму Львівського національного університету імені Івана Франка
336. **Червінський Андрій Іванович** – кандидат історичних наук, викладач кафедри географії і природознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
337. **Черепанин Микола Іванович** – студент факультету управління фінансами та бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка
338. **Човган Олена Олександрівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки Хмельницького національного університету
339. **Чурсінова Оксана Юріївна** – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Національного університету «Львівська політехніка»
340. **Шалоумов Євгеній Віталійович** – студент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
341. **Швиданенко Генефа Олександрівна** – кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки підприємства Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
342. **Шевченко Вадим Володимирович** – кандидат технічних наук, доцент, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

343. **Шевченко Валентина Миколаївна** – кандидат наук з державного управління, доцент, докторант кафедри педагогіки та психології Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля
344. **Шинкарук Олександр Олександрович** – студент факультету фінансів, підприємництва та обліку Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
345. **Шнуренко Тетяна Валентинівна** – здобувач, старший викладач кафедри народнопісенного та хорового мистецтва Київського національного університету культури і мистецтв
346. **Шостаківська Надія Михайлівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри бухгалтерського обліку та аудиту Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя
347. **Шпиленко Олег Федорович** – кандидат медичних наук, асистент кафедри онкології Запорізького державного медичного університету
348. **Штепенко Катерина Павлівна** – старший викладач кафедри фінансів і банківської справи Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка
349. **Шульга Таїсія Анатоліївна** – магістр Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
350. **Шумило Іванна Іванівна** – викладач кафедри перекладу Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького
351. **Шутова Ірина Вячеславівна** – студент Харківського національного медичного університету
352. **Шутова Наталя Анатоліївна** – кандидат медичних наук, доцент кафедри патологічної фізіології імені Д.О. Альперна Харківського національного медичного університету
353. **Юрич Андрій Романович** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри буріння нафтових і газових свердловин Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
354. **Юрій Едуард Олександрович** – кандидат економічних наук, доцент, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
355. **Яблонська Діана Русланівна** – провідний фахівець відділу наукової роботи і міжнародних зв'язків Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
356. **Яблонська Катерина Миколаївна** – аспірант кафедри біотехнології Національного авіаційного університету
357. **Яковлева Лілія Іванівна** – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри філософських та соціально-політичних наук Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України
358. **Яремко Зоряна Михайлівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету
359. **Ярош Вікторія Ігорівна** – студентка Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
360. **Ярошенко Леся Леонідівна** – аспірант кафедри фінансів Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
361. **Ястремська Наталя Миколаївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу та менеджменту Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського
362. **Ястремська Світлана Олександрівна** – кандидат біологічних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту медсестринства ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет імені І.Я. Горбачевського МОЗ України»

Науковий журнал
«Молодий вчений»

№ 12.1 (40) грудень, 2016 р.

Щомісячне видання

Коректор: В. Бабич
Дизайн: А. Юдашкіна
Комп'ютерна верстка: О. Данильченко

Контактна інформація редакції журналу.
Поштова адреса: 73005 Україна, м. Херсон,
а/с 20, Редакція журналу «Молодий вчений»
тел.: +38 (0552) 399 530
info@molodyvcheny.in.ua
www.molodyvcheny.in.ua

Підписано до друку 30.12.2016 р.
Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Ум.-друк. арк. 20.46. Тираж 100 прим.
Зам. 1216-49.

ТОВ «Видавничий дім «Гельветика»
73034, Україна, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.